Fatawa Razawiyya

With referencing and translation of Arabic passages

Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified)

19

Raza Foundation Jamia Nizamia Razavia Inside Lohari Gate, Lahore-8 Pakistan (54000)

फ़तावा रज़विया

अरबी इबारतों के संदर्भ और अनुवाद के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (क़ुद्दिस सिर्रहु)

१९

रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर-८ पाकिस्तान (५४०००)

فتاوٰی رضویہ

مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ

۱۹

رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ لاہور، ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

Volume 19 Fatawa-e-Razawiyya

Contents Brief Table of Contents ..... 4 Foreword ..... 5 Nineteenth Volume ..... 6 Detailed List of Topics ..... 9 List of Subsidiary Issues ..... 67 Kitab al-Wakalah (Description of Agency) ..... 93 Kitab al-Iqrar ..... 97 (Description of Acknowledgement) ..... 97 Kitab al-Sulh (Description of Conciliation) ..... 119 Kitab al-Mudarabah ..... 129 (Description of Mudarabah) ..... 129 Kitab al-Amanat ..... 153 (Description of Trusts) ..... 153 Kitab al-Ariyah ..... 173 (Description of Loans for Use) ..... 173 Kitab al-Hibah ..... 179 (Description of Gifts) ..... 179 Fath al-Malik fi Hukm al-Tamlik 1308 AH ..... 243 (Regarding the declaration of the King on the ruling of ownership transfer) ... 243 Details of the property document of the mentioned Maulvi Sahib ..... 280 Kitab al-Ijarah ..... 405 (Description of Leasing/Hiring) ..... 405 Ajwad al-Qura li-Talib al-Sihha fi Ijarat al-Qura 1302 AH 541

जिल्द 19 फ़तावा-ए-रज़विया

Contents (विषय-सूची) संक्षिप्त विषय-सूची 4
प्रस्तावना ..... 5 उन्नीसवीं
जिल्द ..... 6 विस्तृत विषय-
सूची ..... 9 सहायक मसलों की
सूची ..... 67 किताब अल-वक़ाला (वक़ालत का
बयान) ..... 93 किताब अल-
इक़रार ..... 97 (इक़रार का
बयान) ..... 97 किताब अल-सुल्ह (सुलह
का बयान) ..... 119 किताब अल-
मुज़ारबा ..... 129 (मुज़ारबत का
बयान) ..... 129 किताब अल-
अमानात ..... 153 (अमानत का
बयान) ..... 153 किताब अल-
आरिया ..... 173 (आरियत का
बयान) ..... 173 किताब अल-
हिबा ..... 179 (हिबा का
बयान) ..... 179 फ़तहु-ल-मलिक फ़ी
हुक्म अल-तम्लीक 1308 हिजरी ..... 243 (बादशाह के तम्लीक के हुक्म
के इज़हार में) ..... 243 उल्लेखित मौलवी साहब की जायदाद के
दस्तावेज़ का विवरण ..... 280 किताब अल-
इजारा ..... 405 (इजारा का
बयान) ..... 405 अज्वद अल-क़ुरा लि-
तालिब अल-सिह्हा फ़ी इजारत अल-क़ुरा 1302 हिजरी 541

جلد ۱۹ فتاویٰ رضویہ

Contents اجمالی فہرست ..... 4 پیش

لفظ ..... 5 انیسویں

جلد ..... 6 فہرست مضامین

مفصل ..... 9 فہرست ضمنی

مسائل ..... 67 کتاب الوکالۃ (وکالت کا

بیان) ..... 93 کتاب

الاقرار ..... 97 (اقرار کا

بیان) ..... 97 کتاب الصلح (صلح کا

بیان) ..... 119 کتاب

المضاربۃ ..... 129 (مضاربت کا

بیان) ..... 129 کتاب

الامانات ..... 153 (امانت کا

بیان) ..... 153 کتاب

العاریۃ ..... 173 (عاریت کا

بیان) ..... 173 کتاب

الھبۃ ..... 179 (ہبہ کا

بیان) ..... 179 فتح الملیک فی حکم التملیک

۱۳۰۸ھ ..... 243 (بادشاہ کا اظہار تملیک کے حکم

میں) ..... 243 تفصیل تحریر جائداد مولوی صاحب

موصوف ..... 280 کتاب

الاجارة ..... 405 (اجارہ کا

بیان) ..... 405 اجود القریٰ لطالب الصحة فی

اجارة القریٰ ۱۳۰۲ھ 541

Fatawa Razawiyya Volume 19

(Excellent hospitality for those seeking the validity of village contracts) ..... 541 Kitab al-Muna wad-Durar Liman 'Amada Money Order (1311 AH) ..... 563 (Providing wishes and pearls for the one who intended a money order) ..... 563 Kitab al-Ikrah (Book of Coercion) ..... 609 (Explanation of Coercion) ..... 609 Kitab al-Hajr (Book of Legal Restriction) ..... 615 (Explanation of Legal Restriction) ..... 615 Kitab al-Ghasb (Book of Usurpation) ..... 643 (Explanation of Usurpation) 643

फ़तावा रज़विया जिल्द १७ (भाग १९)

(देहातों के ठेके की वैधता चाहने वालों के लिए बेहतरीन
मेहमानी) ..... 541 किताब अल-मुना वद-दुरर लिमन
अमदा मनी ऑर्डर (१३११ हिजरी) ..... 563 (मनी ऑर्डर का
इरादा करने वाले के लिए इच्छाओं और मोतियों की आपूर्ति) .....
563 किताब अल-इक़राह (ज़बरदस्ती का
बयान) ..... 609 (इक़राह का
बयान) .....
609 किताब अल-हज्र (पाबंदी का
बयान) ..... 615 (हज्र का
बयान) .....
615 किताब अल-ग़सब (अवैध कब्ज़े का
बयान) ..... 643 (ग़सब का
बयान) .....
643

पृष्ठ २/६९४

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

(دیہات کے ٹھیکہ کی صحت کے طلبگار کے لئے بہترین
مہمانی)..... 541 کتاب المنی والدرر لمن عمد منی آرڈر
(۱۳۱۱ھ)..... 563 (خواہشات اور موتیوں کی فراہمی
اس کے لئے جس نے منی آرڈر کا قصد کیا)..... 563 کتاب
الاکراہ ..... 609 (اکراہ
کا بیان) ..... 609 کتاب
الحجر ..... 615 (حجر
کا بیان) ..... 615 کتاب
الغصب 643
(غصب کا بیان) .....
643

Fatawa Rizvia Volume 19

Fatawa Rizvia With verification and translation of Arabic phrases

Imam Ahmad Raza Barelvi (May Allah sanctify his secret) Raza Foundation Jamia Nizamia Razvia

Inside Lohari Gate, Lahore No. 8 Pakistan (54000)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami

Page 1 of 692

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

फ़तावा रिज़विया अरबी इबारतों की तख़रीज और तर्जुमा के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दिस सिर्रहु) रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रिज़विया

अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर नंबर 8 पाकिस्तान (54000)

www.dawateislami.net I.T. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

पृष्ठ 1 का 692

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ

اندرون لوہاری دروازہ لاہور نمبر ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami

صفحہ 1 از 692

Fatawa Rizvia Volume 19

"Whomever Allah intends good for, He grants him understanding of the religion." (Hadith) AL-ATAYA AN-NABAWWIYAH FIL-FATAWA AR-RIDAWIYYAH With research citations and translation of Arabic phrases

Volume 19

The magnificent 14th-century jurisprudential encyclopedia containing rare research works.

Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified) 1272 AH - 1340 AH 1856 AD - 1921 AD

Raza Foundation, Jamia Nizamia Razvia Inside Lohari Gate, Lahore 8, Pakistan (54000) Phone: 7657312

Page 2 of 692

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

"अल्लाह जिसके साथ भलाई का इरादा करता है, उसे दीन (धर्म) की समझ प्रदान करता है।" (हदीस) अल-अताया अन-नबविया फिल-फ़तावा अर-रिज़विया अरबी इबारतों की तख़रीज (संदर्भ) और अनुवाद के साथ

जिल्द 19

दुर्लभ शोधों पर आधारित चौदहवीं सदी का महान न्यायशास्त्रीय विश्वकोश।

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र रखे) 1272 हिजरी - 1340 हिजरी 1856 ईस्वी - 1921 ईस्वी

रज़ा फाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रिज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर 8, पाकिस्तान (54000) फ़ोन: 7657312

पृष्ठ 2 का 692

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹

مَنْ یُرِدِ اللّٰہُ بِہٖ خَیْرًا یُفَقِّھْہُ فِي الدِّیْنِ (الحدیث) اَلْعَطَایَا النَّبَوِیَّۃ فِي الْفَتَاوَی الرَّضَوِیَّۃ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

جلد ۱۹

تحقیقاتِ نادرہ پر مشتمل چودہویں صدی کا عظیم الشان فقہی انسائیکلوپیڈیا

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ العزیز ۱۲۷۲ھ - ۱۳۴۰ھ ۱۸۵۶ء - ۱۹۲۱ء

رضا فاؤنڈیشن، جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ، لاہور ۸، پاکستان (۵۴۰۰۰) فون: ۷۶۵۷۳۱۲

صفحہ ۲ از ۶۹۲

Fatawa Razawiyya Volume 19 Book Title: Fatawa Razawiyya Volume 19 Author: Shaykh al-Islam Imam Ahmad Raza Qadri Barelvi (May Allah have mercy on him) Translation of Arabic Phrases: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Controller of Education, Jamia Nizamia Razawiyya, Lahore Foreword: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Controller of Education, Jamia Nizamia Razawiyya, Lahore Index Arrangement: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Controller of Education, Jamia Nizamia Razawiyya, Lahore Reference Verification & Correction: Maulana Nazir Ahmad Saeedi, Maulana Muhammad Akram Allah Butt Under Supervision & Patronage: Maulana Mufti Muhammad Abdul Qayyum Hazarvi, Chief Executive of Tanzeem-ul-Madaris Ahle Sunnat, Pakistan Calligraphy: Muhammad Sharif Gul, Katrial Kalan (Gujranwala) Composing: Maulana Muhammad Mushtaq Tabash Qasuri, Teacher at Persian Department, Jamia Nizamia Lahore Pages: 692 Publication: Dhu al-Qi'dah 1421 AH / February 2001 AD Printer: Publisher: Raza Foundation Jamia Nizamia Razawiyya, Inside Lohari Gate, Lahore Price:

Available at: * Maktaba Qadiria Jamia Nizamia Razawiyya, Inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Tanzeem-ul-Madaris, Jamia Nizamia Razawiyya, Inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Zia-iya, Bohar Bazaar, Rawalpindi * Zia-ul-Quran Publications, Ganj Bakhsh Road, Lahore

फ़तावा रज़विया जिल्द 19 किताब का नाम: फ़तावा रज़विया जिल्द 19 लेखक: शेख-उल-इस्लाम इमाम अहमद रज़ा क़ादरी बरेलवी (रहमतुल्लाह अलैह) अरबी वाक्यांशों का अनुवाद: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, नाज़िम-ए-तलीमात जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर प्रस्तावना: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, नाज़िम-ए-तलीमात जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर अनुक्रमणिका व्यवस्था: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, नाज़िम-ए-तलीमात जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर तख़रीज और तसहीह: मौलाना नज़ीर अहमद सईदी, मौलाना मुहम्मद अकरम अल्लाह बट पर्यवेक्षण और संरक्षण: मौलाना मुफ्ती मुहम्मद अब्दुल कय्यूम हज़रवी, नाज़िम-ए-आला तंज़ीम-उल-मदारिस अहल-ए-सुन्नत, पाकिस्तान लेखन (किताबत): मुहम्मद शरीफ़ गुल, कटियाल कलां (गुजरानवाला) कंपोज़िंग: मौलाना मुहम्मद मुश्ताक ताबिश क़सूरी, शिक्षक फारसी विभाग जामिया निज़ामिया लाहौर पृष्ठ: 692 प्रकाशन: ज़ी-क़दा 1421 हिजरी / फरवरी 2001 ईस्वी मुद्रक: प्रकाशक: रज़ा फाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया, अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर कीमत:

मिलने के पते: * मकतबा क़ादिरिया जामिया निज़ामिया रज़विया, अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर * मकतबा तंज़ीम-उल-मदारिस, जामिया निज़ामिया रज़विया, अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर * मकतबा ज़ियाइया, बोहड़ बाज़ार, रावलपिंडी * ज़िया-उल-क़ुरान पब्लिकेशन्स, गंज बख़्श रोड, लाहौर

पृष्ठ 692 में से 3

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹ نام کتاب: __ **فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹ تصنیف:** __ شیخ الاسلام امام احمد رضا قادری بریلوی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ ترجمہ عربی عبارات: _ **حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور پیش لفظ:** __ حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور ترتیب فہرست: ___ **حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور تخریج و تصحیح: __ مولانا نظیر احمد سعیدی، مولانا محمد اکرم اللہ بٹ باہتمام و سرپرستی:** __ مولانا مفتی محمد عبد القیوم ہزاروی ناظم اعلیٰ تنظیم المدارس اہلسنت، پاکستان کتابت: __ **محمد شریف گل، کٹیال کلاں (گوجرانوالا) کمپوزنگ: __ مولانا محمد مشتاق تابش قصوری معلم شعبہ فارسی جامعہ نظامیہ لاہور صفحات:** __ ۶۹۲ اشاعت: ____ ذیقعدہ ۱۴۲۱ھ / فروری ۲۰۰۱ء مطبع: ___ **ناشر:** __ رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور قیمت: _____

ملنے کے پتے * مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ تنظیم المدارس، جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ ضیائیہ، بوہڑ بازار، راولپنڈی * ضیاء القرآن پبلیکیشنز، گنج بخش روڈ، لاہور

Fatawa Ridawiyya Volume 19

Summary Table of Contents

5 __ ***Foreword 93*** __ Book of Agency (Kitab al-Wakala) 97 __ ***Book of Acknowledgement (Kitab al-Iqrar) 119*** __ Book of Reconciliation (Kitab al-Sulh) 129 __ ***Book of Commenda (Kitab al-Mudaraba) 153*** __ Book of Trusts (Kitab al-Amanat) 173 __ ***Book of Gratuitous Loan (Kitab al-Ariya) 179*** __ Book of Gift (Kitab al-Hiba) 205 __ ***Book of Hire/Lease (Kitab al-Ijara) 209*** __ Book of Coercion (Kitab al-Ikrah) 215 __ ***Book of Interdiction (Kitab al-Hajr) 233*** __ Book of Usurpation (Kitab al-Ghasab)

List of Treatises

243 __ ***Fath al-Maleek 521*** __ Ajwad al-Qura 563 ____ Al-Muna wa al-Durar

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

संक्षिप्त विषय-सूची

5 __ **प्रस्तावना (पेश लफ्ज़) *93*** __ किताबुल वकाला (एजेंसी की पुस्तक) 97 __ **किताबुल इक़रार (स्वीकृति की पुस्तक) *119*** __ किताबुस सुल्ह (सुलह की पुस्तक) 129 __ **किताबुल मुदारबा (लाभ-साझाकरण की पुस्तक) *153*** __ किताबुल अमानत (धरोहर की पुस्तक) 173 __ **किताबुल आरिया (उपयोग हेतु ऋण की पुस्तक) *179*** __ किताबुल हिबा (उपहार की पुस्तक) 205 __ **किताबुल इजारा (किराये/पट्टे की पुस्तक) *209*** __ किताबुल इकरा (ज़बरदस्ती की पुस्तक) 215 __ **किताबुल ह्ज (कानूनी निषेध की पुस्तक) *233*** __ किताबुल ग़सब (अवैध कब्ज़ा की पुस्तक)

रिसालों (निबंधों) की सूची

243 __ **फ़त्हुल मलीक *521*** __ अज्वदुल क़ुरा 563 ____ अल-मुना वल दुरर

पृष्ठ 4/692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

اجمالی فہرست

۵ __ **پیش لفظ ۹۳** __ کتاب الوکالۃ ۹۷ __ **کتاب الاقرار ۱۱۹** __ کتاب الصلح ۱۲۹ __ **کتاب المضاربۃ ۱۵۳** __ کتاب الامانات ۱۷۳ __ **کتاب العاریۃ ۱۷۹** __ کتاب الھبۃ ۲۰۵ __ **کتاب الاجارۃ ۲۰۹** __ کتاب الاکراہ ۲۱۵ __ **کتاب الحجر ۲۳۳** __ کتاب الغصب

فہرست رسائل

۲۴۳ __ **فتح الملیک ۵۲۱** __ اجود القری ۵۶۳ _____ المنی والدرر

Fatawa Rizvia, Volume 19

In the name of Allah, the most Gracious, the most Merciful.

Foreword

Praise be to Allah! The institution established in March 1988 under the name of Raza Foundation at Darul Uloom Jamia Nizamia Razavia Lahore, with the aim of bringing the scientific treasures and jurisprudential repositories of Ala-Hazrat, Imam of the Muslims, Maulana Shah Ahmad Raza Khan Fazil-e-Barelvi (mercy of Allah be upon him), into the public eye in a modern style in accordance with the requirements of the present age, is moving towards its goal by successfully and rapidly completing the evolutionary stages of the proposed project. So far, this institution has published numerous works of Imam Ahmad Raza, but the greatest achievement of this institution is the publication of "Al-Ataya al-Nabawiyyah fi al-Fatawa al-Radawiyyah," commonly known as "Fatawa Rizvia," with indexing and translation in an excellent and beautiful style. The publication of the said Fatawa began in Sha'ban al-Mu'azzam 1410 AH / March 1990 AD, and by the grace of Allah Almighty and the kindness of His noble Messenger, the nineteenth volume is in your hands in a short period of about eleven years. Before this, eighteen volumes have been published consisting of the Book of Purification, Book of Prayer, Book of Funerals, Book of Zakat, Book of Fasting, Book of Hajj, Book of Marriage, Book of Divorce, Book of Faith, Book of Punishments and Discretionary Penalties, Book of Expeditions, Book of Partnership, Book of Endowments, Book of Sales, Book of Transfer of Debt, Book of Testimony, and Book of Judgment and Claims, the details of which, in terms of years, contents, total pages, and the number of treatises included in them, are as follows:

Page 5 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

प्रस्तावना

अल्हम्दुलिल्लाह! आला हज़रत इमामुल मुस्लिमीन मौलाना शाह अहमद रज़ा खान फ़ाज़िल-ए-बरेलवी (रहमतुल्लाह अलैहि) के वैज्ञानिक खजानों और न्यायशास्त्र के भंडारों को आधुनिक शैली में वर्तमान युग की आवश्यकताओं के अनुसार सार्वजनिक पटल पर लाने के लिए दारुल उलूम जामिया निज़ामिया रज़विया लाहौर में रज़ा फाउंडेशन के नाम से जो संस्थान मार्च 1988 में स्थापित किया गया था, वह अत्यंत सफलता और तीव्र गति से प्रस्तावित परियोजना के विकास चरणों को पूरा करते हुए अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रहा है। अब तक यह संस्थान इमाम अहमद रज़ा की कई कृतियाँ प्रकाशित कर चुका है, लेकिन इस संस्थान की सबसे बड़ी उपलब्धि "अल-अताया अल-नबविया फिल फतावा अल-रज़विया", जिसे "फतावा रज़विया" के नाम से जाना जाता है, का तख़रीज (संदर्भ संकलन) और अनुवाद के साथ उत्कृष्ट और सुंदर शैली में प्रकाशन है। उक्त फतावा का प्रकाशन शाबान अल-मुअज़्ज़म 1410 हिजरी / मार्च 1990 ईस्वी में शुरू हुआ था, और अल्लाह तआला के फज़ल और उसके करीम रसूल की इनायत से लगभग ग्यारह वर्षों की संक्षिप्त अवधि में उन्नीसवीं जिल्द आपके हाथों में है। इससे पहले किताबुल तहारत (पवित्रता की पुस्तक), किताबुल सलात (प्रार्थना की पुस्तक), किताबुल जनाइज़ (जनाज़े की पुस्तक), किताबुल ज़कात, किताबुल सौम (रोज़े की पुस्तक), किताबुल हज, किताबुल निकाह, किताबुल तलाक, किताबुल ईमान, किताबुल हुदूद वल ताज़ीर (दंड की पुस्तक), किताबुल सियर (युद्ध और यात्रा की पुस्तक), किताबुल शिरकत (साझेदारी की पुस्तक), किताबुल वक्फ़, किताबुल बुयूअ (क्रय-विक्रय की पुस्तक), किताबुल हवाला, किताबुल शहादत (गवाही की पुस्तक) और किताबुल कज़ा वद दावा (न्याय और दावों की पुस्तक) पर आधारित अठारह जिल्दें प्रकाशित हो चुकी हैं, जिनका विवरण वर्ष, सामग्री, कुल पृष्ठों और उनमें शामिल रिसालों (लेखों) की संख्या के अनुसार निम्नानुसार है:

पृष्ठ 5 का 692

فتاویٰ رضویہ، جلد ۱۹

بسم اللہ الرحمن الرحیم

پیش لفظ

الحمد للہ! اعلیٰحضرت امام المسلمین مولانا الشاہ احمد رضا خاں فاضل بریلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے خزائن علمیہ اور ذخائر فقہیہ کو جدید انداز میں عہد حاضر کے تقاضوں کے عین مطابق منظر عام پر لانے کے لئے دار العلوم جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور میں رضا فاؤنڈیشن کے نام سے جو ادارہ ماہ مارچ ۱۹۸۸ء میں قائم ہوا تھا وہ انتہائی کامیابی اور برق رفتاری سے مجوزہ منصوبہ کے ارتقائی مراحل کو طے کرتے ہوئے اپنے ہدف کی طرف بڑھ رہا ہے ، اب تک یہ ادارہ امام احمد رضا کی متعدد تصانیف شائع کر چکا ہے مگر اس ادارے کا عظیم ترین کارنامہ "العطایا النبویہ فی الفتاوی الرضویہ المعروف بہ فتاویٰ رضویہ" کی تخریج و ترجمہ کے ساتھ عمدہ و خوبصورت انداز میں اشاعت ہے۔ فتاویٰ مذکورہ کی اشاعت کا آغاز شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ / مارچ ۱۹۹۰ء میں ہوا تھا، اور بفضلہ تعالیٰ جل مجدہ و بعنایت رسولہ الکریم تقریباً گیارہ سال کے مختصر عرصہ میں انیسویں جلد آپ کے ہاتھوں میں ہے ، اس سے قبل کتاب الطہارت، کتاب الصلوٰۃ، کتاب الجنائز، کتاب الزکوٰۃ، کتاب الصوم، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب الایمان، کتاب الحدود والتعزیر، کتاب السیر، کتاب الشرکۃ، کتاب الوقف، کتاب البیوع، کتاب الحوالہ، کتاب الشہادۃ اور کتاب القضاء والدعاویٰ پر مشتمل اٹھارہ جلدیں شائع ہو چکی ہیں جن کی تفصیل سنین، مشمولات، مجموعی صفحات اور ان میں شامل رسائل کی تعداد کے اعتبار حسب ذیل ہے :

صفحہ ۵ از ۶۹۲

Volume 19

Fatawa Razawiya

Vol.	Title	Answers/ Questions	No. of Treatises	Publication Years	Pages
1	Kitab al-Taharah	22	11	Shaban al-Mu'azzam 1410 AH - March 1990 AD	838
2	Kitab al-Taharah	33	7	Rabi al-Thani 1412 AH - November 1991 AD	710
3	Kitab al-Taharah	59	6	Shaban al-Mu'azzam 1412 AH - February 1992 AD	756
4	Kitab al-Taharah	132	5	Rajab al-Murajjab 1413 AH - January 1993 AD	760
5	Kitab al-Salah	140	6	Rabi al-Awwal 1414 AH - September 1993 AD	692
6	Kitab al-Salah	457	4	Rabi al-Awwal 1415 AH - August 1994 AD	736
7	Kitab al-Salah	269	7	Rajab al-Murajjab 1415 AH - December 1994 AD	720
8	Kitab al-Salah	337	6	Muharram al-Haram 1416 AH - June 1995 AD	664
9	Kitab al-Jana'iz	273	13	Dhu al-Qi'dah 1416 AH - April 1996 AD	946
10	Kitab al-Zakat, Sawm, Hajj	316	16	Rabi al-Awwal 1417 AH - August 1996 AD	832
11	Kitab al-Nikah	459	6	Muharram al-Haram 1418 AH - May 1997 AD	736
12	Kitab Nikah, Talaq	328	3	Rajab al-Murajjab 1418 AH - November 1997 AD	688
13		293	2		688

Vol.	Title	Answers/ Questions	No. of Treatises	Publication Years	Pages
	Kitab al-Talaq, Iman, and Hudud-o-Ta'zir			Dhu al-Qi'dah 1418 AH - March 1998 AD	
14	Kitab al-Siyar (A)	339	7	Jumada al-Akhira 1419 AH - September 1998 AD	712
15	Kitab al-Siyar (B)	81	15	Muharram al-Haram 1420 AH - April 1999 AD	744
16	Kitab al-Shirkah, Kitab al-Waqf	432	3	Jumada al-Ula 1420 AH - September 1999 AD	632
17	Kitab al-Buyu, Kitab al-Hawalah, Kitab al-Kafalah	153	2	Dhu al-Qi'dah 1420 AH - February 2000 AD	726
18	Kitab al-Shahadah, Kitab al-Qada-o-Da'awa	152	2	Rabi al-Thani 1421 AH - July 2000 AD	740

Nineteenth Volume This volume consists of answers to 296 questions from the beginning of the old Fatawa Razawiya Volume 8, published by Al-Majma' al-Islami, Karachi, up to page 255, and comprises 692 pages. The Arabic and Persian passages in this volume have been translated by the author.

खंड १९

फतावा रज़विया

खंड	शीर्षक	उत्तर / प्रश्न	पुस्तिकाओं की संख्या	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ
१	किताब अल-तहारत	२२	११	शाबान अल-मुअज़्ज़म १४१० हि. - मार्च १९९० ई.	८३८
२	किताब अल-तहारत	३३	७	रबीउल थानी १४१२ हि. - नवंबर १९९१ ई.	७१०
३	किताब अल-तहारत	५९	६	शाबान अल-मुअज़्ज़म १४१२ हि. - फरवरी १९९२ ई.	७५६
४	किताब अल-तहारत	१३२	५	रजब अल-मुरज्जब १४१३ हि. - जनवरी १९९३ ई.	७६०
५	किताब अस-सलात	१४०	६	रबीउल अव्वल १४१४ हि. - सितंबर १९९३ ई.	६९२
६	किताब अस-सलात	४५७	४	रबीउल अव्वल १४१५ हि. - अगस्त १९९४ ई.	७३६
७	किताब अस-सलात	२६९	७	रजब अल-मुरज्जब १४१५ हि. - दिसंबर १९९४ ई.	७२०
८	किताब अस-सलात	३३७	६	मुहर्रम अल-हराम १४१६ हि. - जून १९९५ ई.	६६४
९	किताब अल-जनाइज़	२७३	१३	ज़िलकादा १४१६ हि. - अप्रैल १९९६ ई.	९४६
१०	किताब अल-ज़कात, सौम, हज	३१६	१६	रबीउल अव्वल १४१७ हि. - अगस्त १९९६ ई.	८३२
११	किताब अल-निकाह	४५९	६		७३६

खंड	शीर्षक	उत्तर / प्रश्न	पुस्तिकाओं की संख्या	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ
				मुहर्रम अल-हराम १४१८ हि. - मई १९९७ ई.	
१२	किताब निकाह, तलाक़	३२८	३	रजब अल-मुरज्जब १४१८ हि. - नवंबर १९९७ ई.	६८८
१३	किताब अल-तलाक़, ईमान और हुदूद-ओ-तज़ीर	२९३	२	ज़िलकादा १४१८ हि. - मार्च १९९८ ई.	६८८
१४	किताब अस-सियर (अ)	३३९	७	जमादी-उल-उखरा १४१९ हि. - सितंबर १९९८ ई.	७१२
१५	किताब अस-सियर (ब)	८१	१५	मुहर्रम अल-हराम १४२० हि. - अप्रैल १९९९ ई.	७४४
१६	किताब अल-शिर्कत, किताब अल-वक़्फ़	४३२	३	जमादी-उल-ऊला १४२० हि. - सितंबर १९९९ ई.	६३२
१७	किताब अल-बुयू, किताब अल-हवाला, किताब अल-कफाला	१५३	२	ज़िलकादा १४२० हि. - फरवरी २००० ई.	७२६
१८	किताब अल-शहादत, किताब अल-क़ज़ा-ओ-दअवा	१५२	२	रबीउल थानी १४२१ हि. - जुलाई २००० ई.	७४०

उन्नीसवां खंड यह खंड पुरानी फतावा रज़विया के खंड ८ के शुरू से पृष्ठ २५५ तक २९६ सवालों के जवाब और ६९२ पृष्ठों पर आधारित है। इसे अल-मजमा' अल-इस्लामी, कराची द्वारा प्रकाशित किया गया है। इस खंड के अरबी और फारसी वाक्यों का अनुवाद लेखक द्वारा किया गया है।

पृष्ठ ६९२ का ६

جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ

	جلد عنوان	جوابات / اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۱	کتاب الطھارۃ	۲۲	۱۱	شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ مارچ ۱۹۹۰ء	۸۳۸
۲	کتاب الطھارۃ	۳۳	۷	ربیع الثانی ۱۴۱۲ھ نومبر ۱۹۹۱ء	۷۱۰
۳	کتاب الطھارۃ	۵۹	۶	شعبان المعظم ۱۴۱۲ھ فروری ۱۹۹۲ء	۷۵۶
۴	کتاب الطھارۃ	۱۳۲	۵	رجب المرجب ۱۴۱۳ھ جنوری ۱۹۹۳ء	۷۶۰
۵	کتاب الصلوۃ	۱۴۰	۶	ربیع الاول ۱۴۱۴ھ ستمبر ۱۹۹۳ء	۶۹۲
۶	کتاب الصلوۃ	۴۵۷	۴	ربیع الاول ۱۴۱۵ھ اگست ۱۹۹۴ء	۷۳۶
۷	کتاب الصلوۃ	۲۶۹	۷	رجب المرجب ۱۴۱۵ھ دسمبر ۱۹۹۴ء	۷۲۰

جلد	عنوان	جوابات / اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۸	کتاب الصلوۃ	۳۳۷	۶	محرم الحرام ۱۴۱۶ھ جون ۱۹۹۵ء	۶۶۴
۹	کتاب الجنائز	۲۷۳	۱۳	ذیقعدہ ۱۴۱۶ھ اپریل ۱۹۹۶ء	۹۴۶
۱۰	کتاب زکوۃ، صوم، حج	۳۱۶	۱۶	ربیع الاول ۱۴۱۷ھ اگست ۱۹۹۶ء	۸۳۲
۱۱	کتاب النکاح	۴۵۹	۶	محرم الحرام ۱۴۱۸ھ مئی ۱۹۹۷ء	۷۳۶
۱۲	کتاب نکاح، طلاق	۳۲۸	۳	رجب المرجب ۱۴۱۸ھ نومبر ۱۹۹۷ء	۶۸۸
۱۳	کتاب طلاق، ایمان اور حدود و تعزیر	۲۹۳	۲	ذیقعدہ ۱۴۱۸ھ مارچ ۱۹۹۸ء	۶۸۸
۱۴	کتاب السیر (ا)	۳۳۹	۷	جمادی الاخریٰ ۱۴۱۹ھ ستمبر ۱۹۹۸ء	۷۱۲
۱۵	کتاب السیر (ب)	۸۱	۱۵	محرم الحرام ۱۴۲۰ھ اپریل ۱۹۹۹ء	۷۴۴
۱۶	کتاب الشرکۃ، کتاب الوقف	۴۳۲	۳	جمادی الاولیٰ ۱۴۲۰ھ ستمبر ۱۹۹۹ء	۶۳۲

جلد	عنوان	جوابات / اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۱۷	کتاب البیوع، کتاب الحوالہ، کتاب الکفالہ	۱۵۳	۲	ذیقعدہ ۱۴۲۰ھ فروری ۲۰۰۰ء	۷۲۶
۱۸	کتاب الشہادۃ، کتاب القضاء و الدعاوی	۱۵۲	۲	ربیع الثانی ۱۴۲۱ھ جولائی ۲۰۰۰ء	۷۴۰

انیسویں جلد یہ جلد فتاویٰ رضویہ قدیم جلد ہشتم مطبوعہ المجمع الاسلامی کراچی کے شروع سے صفحہ ۲۵۵ تک ۲۹۶ سوالوں کے جوابات اور ۶۹۲ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس جلد کی عربی و فارسی عبارات کا ترجمہ راقم الحروف -----

Fatawa Rizvia Volume 19

...has done. Before this, the 11th, 12th, 13th, 16th, 17th, and 18th volumes have also been published with the translation of the author. The present volume primarily consists of the noble discussions of Kitab al-Wakala (Book of Agency), Kitab al-Iqrar (Book of Acknowledgment), Kitab al-Sulh (Book of Conciliation), Kitab al-Mudaraba (Book of Profit-Sharing), Kitab al-Amanat (Book of Deposits), Kitab al-Aariya (Book of Loans), Kitab al-Hiba (Book of Gifts), Kitab al-Ijara (Book of Leasing), Kitab al-Ikrah (Book of Duress), Kitab al-Hajr (Book of Legal Incapacity), and Kitab al-Ghasab (Book of Usurpation). However, issues from various chapters of jurisprudence and theology etc. have also come under discussion incidentally. In addition to a detailed list of issues and treatises, a separate list of incidental issues has also been prepared for the convenience of the esteemed readers. The following three treatises, consisting of extremely profound and valuable research and investigations, also adorn this volume:

(1) Fath al-Malik fi Hukm al-Tamlik (1308 AH) Explanation of the difference between gift (Hiba) and transfer of ownership (Tamlik).

(2) Ajwad al-Qura li-Talib al-Sihha fi Ijara al-Qura (1302 AH) The best hospitality for those seeking the validity of village contracts.

(3) Al-Muna wa al-Durar liman Abda Mani Order (1311 AH) Sharia ruling on Money Order fees.

Dhu al-Qi'dah 1421 AH February 2001 AD

Hafiz Muhammad Abdul Sattar Saeedi Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore

Page 7 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

...ने किया है। इससे पूर्व 11वीं, 12वीं, 13वीं, 16वीं, 17वीं और 18वीं जिल्द भी लेखक के अनुवाद के साथ प्रकाशित हो चुकी हैं। प्रस्तुत जिल्द मुख्य रूप से किताब अल-वकाला, किताब अल-इक़रार, किताब अल-सुल्ह, किताब अल-मुज़ारबा, किताब अल-अमानत, किताब अल-आरिया, किताब अल-हिबा, किताब अल-इजारा, किताब अल-इकराह, किताब अल-हज्र और किताब अल-ग़सब की महान चर्चाओं पर आधारित है, हालांकि न्यायशास्त्र और धर्मशास्त्र आदि के विभिन्न अध्यायों के मुद्दे भी प्रासंगिक रूप से चर्चा में आए हैं। मुद्दों और शोधपत्रों की विस्तृत सूची के अलावा, पाठकों की सुविधा के लिए प्रासंगिक मुद्दों की एक अलग सूची भी तैयार की गई है। अत्यंत गहन और मूल्यवान शोध और अन्वेषणों पर आधारित निम्नलिखित तीन शोधपत्र भी इस जिल्द की शोभा हैं:

(1) फ़तह अल-मलिक फ़ी हुक्म अल-तम्लीक (1308 हिजरी) हिबा (उपहार) और तम्लीक (स्वामित्व हस्तांतरण) में अंतर का वर्णन।

(2) अजवद अल-क़ुरा लि-तालिब अल-सिह्ह फ़ी इजारा अल-क़ुरा (1302 हिजरी) गाँवों के ठेके की वैधता के चाहने वालों के लिए सर्वोत्तम आतिथ्य।

(3) अल-मुना व अल-दुरर लिमन अब्दा मनी ऑर्डर (1311 हिजरी) मनी ऑर्डर शुल्क पर शरीयत का फैसला।

ज़ीक़ादा 1421 हिजरी फरवरी 2001 ईस्वी

हाफ़िज़ मोहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर

पेज 7 ऑफ़ 692

نے کیا ہے۔ اس سے قبل گیارہویں، بارہویں، تیرہویں، سولہویں، سترہویں اور اٹھارہویں جلد بھی راقم کے ترجمہ کے ساتھ شائع ہو چکی ہیں۔ پیش نظر جلد بنیادی طور پر کتاب الوکالہ، کتاب الاقرار، کتاب الصلح، کتاب المضاربہ، کتاب الامانات، کتاب العاریہ، کتاب الہبہ، کتاب الاجارہ، کتاب الاکراہ، کتاب الحجر اور کتاب الغصب کے مباحث جلیلہ پر مشتمل ہے، تاہم متعدد ابواب فقہیہ و کلامیہ وغیرہ کے مسائل ضمناً زیر بحث آئے ہیں، مسائل و رسائل کی مفصل فہرست کے علاوہ مسائل ضمنیہ کی الگ فہرست بھی قارئین کرام کی سہولت کے لئے تیار کر دی گئی ہے۔ انتہائی وقیع اور گرانقدر تحقیقات و تدقیقات پر مشتمل مندرجہ ذیل تین رسالے بھی اس جلد کی زینت ہیں:

(۱) فتح المليک فی حکم التملیک (۱۳۰۸ھ) ہبہ اور تملیک میں فرق کا بیان

(۲) اجود القری لطالب الصحۃ فی اجارۃ القری (۱۳۰۲ھ) دیہات کے ٹھیکہ کی صحت کے طلبگار کے لئے بہترین مہمانی

(۳) المنی والدرر لمن عبد منی آرڈر (۱۳۱۱ھ) منی آرڈر کی فیس کا شرعی حکم

ذیقعد ۱۴۲۱ھ فروری ۲۰۰۱ء

حافظ محمد عبد الستار سعیدی ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور

19 جلد Fatawa Razawiya Detailed Table of Contents

Book of Agency (Kitab al-Wakala)

Page	Subject	Page	Subject
93	Can a person simultaneously be the seller in person and the agent for the buyer?	94	Can a general agent, who has the authority to forgive, reclaim what has been forgiven or not?
94	In a sale, one person cannot act as the representative for both sides of the contract.	95	If the principal has explicitly granted the general agent permission to forgive, then neither the agent nor the principal is authorized to reclaim it. If the permission was vague, then in the case of the principal's dissatisfaction, the forgiven amount can be reclaimed.
94	In a marriage contract, one person can act as the representative for both sides.	95	A general agent is the master of transactions, not of divorce, manumission, and donations.
94	In the questioned case, if the seller's goods are lost and the agent pays the principals' money out of his own pocket.	95	Question regarding the profession of advocacy.
94	An agent for buying, selling, and leasing cannot conduct business with relatives whose testimony is not accepted in his favor.	95	The prevailing practice of advocacy, which generally involves turning right into wrong and trading in falsehoods, is impermissible.
94	If the principal has already given		

Page	Subject	Page	Subject
	permission for such a sale, it is permissible; however, even if permission is given for a sale to oneself, the sale is still impermissible.	**Book of Acknowledgement (Kitab al-Iqrar)**	
		97	A denial of an acknowledgement made before a judge will be rejected, and the person who made the acknowledgement will be held accountable for it.

वकालत की किताब (किताब अल-वकाला)

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
९३	क्या एक व्यक्ति स्वयं विक्रेता और खरीदार का वकील हो सकता है या नहीं?	९४	पूर्ण अधिकार प्राप्त वकील (वकील मुतलक), जिसे माफ़ करने का अधिकार हो, क्या वह माफ़ की हुई चीज़ वापस ले सकता है या नहीं?
९४	बिक्री के सौदे में एक व्यक्ति अनुबंध के दोनों पक्षों का प्रतिनिधि नहीं हो सकता।	९५	यदि मुवक्किल ने पूर्ण अधिकार प्राप्त वकील को स्पष्ट रूप से माफ़ करने की अनुमति दी हो, तो वकील और मुवक्किल कोई भी वापसी का अधिकारी नहीं है। और यदि अनुमति अस्पष्ट हो, तो मुवक्किल की असहमति की स्थिति में माफ़ की गई राशि वापस ली जा सकती है।
९४	निकाह के अनुबंध में एक व्यक्ति दोनों पक्षों का प्रतिनिधि हो सकता है।	९५	पूर्ण अधिकार प्राप्त वकील लेन-देन के मामलों का स्वामी होता है, तलाक, दास-मुक्ति और दान (तबर्रुआत) का नहीं।
९४	पूछे गए मामले में विक्रेता का माल चला गया और वकील ने अपने मुवक्किलों का पैसा अपनी जेब से अदा किया।	९५	वकालत के पेशे का सवाल।
९४	खरीद-बिक्री और पट्टे का वकील अपने उन रिश्तेदारों से भी व्यवहार नहीं कर सकता जिनकी गवाही उसके पक्ष में स्वीकार्य न हो।	९५	प्रचलित वकालत जिसमें आमतौर पर सच को झूठ और झूठ का कारोबार होता है, वह नाजायज़ है।
९४	यदि मुवक्किल ऐसी बिक्री की अनुमति दे चुका हो तो जायज़	**स्वीकृति की किताब**	

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
	है, लेकिन अगर अपनी ही ज़ात के लिए ऐसी बिक्री की अनुमति दी हो, तब भी बिक्री नाजायज़ है।	**(किताब अल-इकरार)**	
		९७	न्यायाधीश (काज़ी) के सामने की गई स्वीकृति से मुकरना खारिज कर दिया जाएगा और स्वीकार करने वाला अपनी स्वीकृति के लिए जवाबदेह होगा।

جلد ۱۹ فتاوی رضویہ فہرست مضامین مفصل

کتاب الوکالۃ

صفحہ مضمون

۹۳ ایک شخص اصالۃً بائع اور وکالۃً مشتری ہو سکتا ہے یا نہیں۔

۹۴ بیع میں ایک شخص عقد کے دونوں طرف کا متولی نہیں ہو سکتا۔

۹۴ عقد نکاح میں ایک شخص طرفین کا متولی ہو سکتا ہے۔

۹۴ صورت مسئولہ میں مال بائع کا گیا اور مؤکلوں کا روپیہ وکیل اپنی جیب سے ادا کرے۔

۹۴ وکیل بیع وشراء واجارہ اپنے ایسے رشتہ داروں سے بھی معاملہ نہیں کر سکتا جن کی

صفحہ مضمون

۹۴ وکیل مطلق جسے معاف کرنے کا اختیار ہو معاف کردہ کو وہ واپس لے سکتا ہے یا نہیں۔

۹۵ وکیل مطلق کو اگر صراحۃً موکل نے معاف کرنے کی اجازت دی ہو تو وکیل اور موکل کوئی بھی واپسی کا مجاز نہیں، اور مبہم اجازت ہو تو موکل کے عدم رضا کی صورت میں معاف کردہ رقم لے سکتا ہے۔

۹۵ وکیل مطلق کے معاملات کا مالک ہوتا ہے، طلاق، عتاق اور تبرعات کا نہیں۔

۹۵ پیشہ وکالت کا سوال۔

۹۵ مروجہ وکالت جس میں عموماً حق کو ناحق اور جھوٹ کا کاروبار ہوتا ہے ناجائز ہے۔

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
	شہادت اس کے حق میں قبول نہ ہو۔		
	مؤکل ایسی بیع کی اجازت دے چکا ہو تو جائز ہے مگر اپنی ذات کے لئے ایسی بیع کی اجازت دے دی ہو تب بھی بیع ناجائز ہے۔		**کتاب الاقرار**
۹۴		۹۷	قاضی کے حضور کئے ہوئے اقرار سے انکار مردود ہوگا اور مقر اپنے اقرار میں ماخوذ ہوگا۔

Fatawa Rizvia Volume 19

111 | The difference between a promise and an acknowledgment (Iqrar) and the ruling for both. | 105 | A Qazi can only sell property from a deceased person's estate in a debt-engulfed estate when other heirs are present. 112 | A question about retracting an acknowledgment made for one's son after his death regarding property. | 106 | The correct application of Imam Akhsab's fatwa regarding 'Al-Zafar bi-khilaf al-jins'. 112 | Retracting one's acknowledgment is not legally (Shari'i) permissible. | 106 | A common question regarding will and acknowledgment. 112 | A detail (juz'iya) of the issue from Hidaya, Ashbah, Durr-e-Mukhtar, etc. | 107 | Ignorance of the acknowledgee (Muqarr-la-hu) that is not excessive does not prevent the validity of the acknowledgment. 113 | The father will receive one-sixth (Suds) from the son's estate. | 107 | Except for six things, an acknowledgment is rejected by the acknowledgee's refusal, and acceptance after refusal is not valid. 113 | Gift (Hiba) of joint property (Musha') is void. | 108 | Matters related to will. 113 | There is a difference in the rulings of concurrent jointness (Shuyu' Muqarin) and subsequent jointness (Shuyu' Tari). | 108 | A question regarding an acknowledgment about some property during health. 113 | A question about retracting an acknowledgment and whether a sale deed is binding on the contracting parties or not. | 108 | After a husband's acknowledgment of property during health, the heirs of the deceased have no right in the property. 115 | Proof of entitlement after sale requires a judge's (Qazi) decree. | 108 | A detail of the issue from Uqud-al-Durriyya. 115 | An acknowledger (Muqarr) cannot retract his acknowledgment. | 108 | The ruling of piety (Diyanat) for the husband in the questioned issue. 116 | The written sale deed is a proof against the contracting parties. | 109 | A detail of the issue from Khaniya, Khulasa, Bazaziya, Anqarawiya, Hindiya, etc. 116 | Showing any wall of a house as the property of a third party in the boundaries is an acknowledgment by the buyer that the wall belongs to someone else. | 110 | A question regarding giving land on loan (Ariyat) and taking it back, and the promise of not planting by the borrower (Musta'eer) on the borrowed land. 116 | A question about a possessor (Zul-yad) saying about the possessed property that "I have no right in this property." | 111 | The lender has the right to take it back, and it is obligatory for the borrower to return it. 116 | If someone makes an acknowledgment against a disputing claimant, it is valid and there is no right of retraction; and if said without any dispute, his statement is void. | 111 | Texts of the issue from Quran and Hadith.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

१११ | वादे और इक़रार (स्वीकृति) के बीच अंतर और दोनों का हुक्म। | १०५ | ऋणग्रस्त संपत्ति में काज़ी मृतक की संपत्ति तभी बेच सकता है जब अन्य वारिस मौजूद हों। ११२ | अपनी संपत्ति के बारे में बेटे के लिए इक़रार करने के बाद उसकी मृत्यु के बाद मुकरने का सवाल। | १०६ | 'अज़-ज़फ़र बि-ख़िलाफ़ अल-जिन्स' के संबंध में इमाम अख़सब के फतवे का सही स्थान। ११२ | मुक़र्रर (इक़रार करने वाले) का अपने इक़रार से फिरना शरीयत में जायज़ नहीं है। | १०६ | वसीयत और इक़रार का संयुक्त सवाल। ११२ | हिदाया, अश्बाह, दुर्रे मुख्तार आदि से मसले का विवरण। | १०७ | मुक़र्रर-लह (जिसके पक्ष में इक़रार हो) की ऐसी अज्ञानता जो अत्यधिक न हो, इक़रार की वैधता में बाधक नहीं है। ११३ | पिता को पुत्र की विरासत से छठा हिस्सा (सुदुस) मिलेगा। | १०७ | छह चीजों के अलावा, मुक़र्रर-लह के इनकार से इक़रार रद्द हो जाता है और इनकार के बाद स्वीकृति सही नहीं है। ११३ | मुशा (संयुक्त संपत्ति) का हिबा (उपहार) बातिल (अमान्य) है। | १०८ | वसीयत के मसले। ११३ | 'शियूअ मुक़ारिन' और 'शियूअ तारी' के अहकाम (नियमों) में अंतर है। | १०८ | स्वास्थ्य की स्थिति में किसी संपत्ति से संबंधित इक़रार का सवाल। ११३ | इक़रार से फिरने और बै-नामा (बिक्री विलेख) के अनुबंधकर्ताओं पर हुज्जत (सबूत) होने या न होने से संबंधित सवाल। | १०८ | स्वास्थ्य की स्थिति में पति द्वारा किसी संपत्ति के इक़रार के बाद, मृतक के वारिसों का संपत्ति में कोई अधिकार नहीं है। ११५ | बिक्री के बाद हक साबित करने के लिए काज़ी के फैसले की आवश्यकता है। | १०८ | 'उक़ूद अद-दुर्रिय्या' से मसले का विवरण। ११५ | मुक़र्रर अपने इक़रार से फिर नहीं सकता। | १०८ | पूछे गए मसले में पति के लिए दयानत (धार्मिकता) का हुक्म। ११६ | लिखित बै-नामा अनुबंधकर्ताओं पर हुज्जत (सबूत) है। | १०९ | खानिया, खुलासा, बज़ाज़िया, अक़रवीया, हिंदिया आदि से मसले का विवरण। ११६ | चौहद्दी में मकान की किसी दीवार को तीसरे की मिल्क (संपत्ति) दिखाना खरीदार द्वारा इस दीवार के दूसरे की मिल्क होने का इक़रार है। | ११० | ज़मीन को आरियत (उधार) पर देने और वापस लेने, और आरियत ली गई ज़मीन में मुस्तईर (उधार लेने वाले) द्वारा पेड़ न लगाने के वादे से संबंधित सवाल। ११६ | ज़ु-अल-यद (कब्जाधारी) का कब्जे वाली संपत्ति के बारे में यह कहने से सवाल कि "इस संपत्ति में मेरा कोई हक नहीं है।" | १११ | आरियत देने वाले को वापस लेने का अधिकार है, और लेने वाले पर लौटाना वाजिब है। ११६ | यदि कोई विवाद करने वाले दावेदार के मुकाबले में इक़रार करे तो वह सही है और उसे पलटने का अधिकार नहीं है; और बिना किसी विवाद के ऐसा कहा तो उसका कथन व्यर्थ है। | १११ | मसले के नुसूस (पाठ) कुरान और हदीस से।

पृष्ठ ११/६९२

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

۱۱۱ | وعدہ اور اقرار کا فرق اور دونوں کا حکم۔ | ۱۰۵ | دین مستغرق میں قاضی ترکہ کی جائداد تبھی فروخت کرسکتا ہے کہ دیگر ورثہ موجود رہیں۔ ۱۱۲ | جائداد کا اپنے بیٹے کے لئے اقرار کرکے اس کی وفات کے بعد مکرنے کا سوال۔ | ۱۰۶ | امام اخصب کے فتویٰ الظفر بخلاف الجنس کا صحیح محل۔ ۱۱۲ | مقر کا اپنے اقرار سے پھرنا شرعاً جائز نہیں۔ | ۱۰۶ | وصیت اور اقرار کا مشترکہ سوال۔ ۱۱۲ | ہدایہ، اشباہ، در مختار وغیرہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔ | ۱۰۷ | مقرلہ کی جہالت غیر فاحشہ صحت اقرار کی مانع نہیں۔ ۱۱۳ | باپ کو بیٹے کے ترکہ سے سدس ملے گا۔ | ۱۰۷ | چھ چیزوں کے علاوہ مقرلہ کے انکار سے اقرار رد ہو جاتا ہے اور انکار کے بعد قبول صحیح نہیں۔ ۱۱۳ | مشاع کا ہبہ باطل ہے۔ | ۱۰۸ | وصیت کے مسائل۔ ۱۱۳ | شیوع مقارن اور شیوع طاری کے احکام میں فرق ہے۔ | ۱۰۸ | حالت صحت میں کسی جائداد سے متعلق اقرار کا سوال۔ ۱۱۳ | اقرار سے پھرنے اور بیع نامہ کے عاقدین پر حجت ہونے اور نہ ہونے سے سوال۔ | ۱۰۸ | حالت صحت میں شوہر کے لئے کسی جائداد کے اقرار کے بعد مقررہ کے وارثوں کا جائداد میں کوئی حق نہیں۔ ۱۱۵ | بیع کے بعد ثبوت استحقاق کے لئے قضاء قاضی کی ضرورت ہے۔ | ۱۰۸ | مسئلہ کا جزئیہ عقود الدرئیہ سے۔ ۱۱۵ | مقر اپنے اقرار سے پھر نہیں سکتا۔ | ۱۰۸ | مسئلہ مسئولہ میں شوہر کے لئے حکم دیانت ۱۱۶ | تحریر بیع نامہ عاقدین پر حجت ہے۔ | ۱۰۹ | خانیہ، خلاصہ، بزازیہ، انقرویہ، ہندیہ وغیرہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔ ۱۱۶ | چوہدی میں مکان کی کسی دیوار کو تیسرے کی ملک دکھانا مشتری کا اس دیوار کے ملک غیر ہونے کا اقرار ہے۔ | ۱۱۰ | زمین کے عاریت پر دے کر واپس لینے اور زمین مستعار میں مستعیر کے اولتی نہ لگانے کے وعدہ سے متعلق سوال۔ ۱۱۶ | ذوالید کا جائداد مقبوضہ کے بارے

میں یہ کہنے سے سوال کہ اس جائداد میں میرا حق نہیں۔ | ۱۱۱ | عاریت دینے والے کو واپس لینے کا حق ہے، اور لینے والے پر لوٹانا واجب۔ ۱۱۶ | مدعی منازع کے مقابلہ میں اگر کوئی اقرار کرے تو صحیح ہے اور اس سے رجوع کا اختیار نہیں ہے اور بلا کسی منازع کے یہ کہا تو اس کا قول لغو ہے۔ | ۱۱۱ | مسئلہ کے نصوص قرآن واحادیث سے۔

Fatawa Razawiya - Volume 19

Subject/Detail	Page
Confirmation of a partial issue from Alamgiri	117
In case of retracting an acknowledgment (iqrar), the person to whom acknowledgment was made (muqarr-la-hu) can take an oath from the acknowledger (muqirr) before the judge regarding the correctness of the acknowledgment.	117
In the questioned scenario, the acknowledger is the claimant and the acknowledgee is the defendant.	117
Book of Reconciliation (Kitab al-Sulh)	
The deceased left both debt and physical assets in the inheritance; one brother of the deceased reconciled with the heirs by taking only one hundred rupees; a question about this reconciliation and the share of the heirs.	119
Reconciliation regarding a debt with anyone other than the creditor and debtor is not permissible.	119
A partial issue of the problem from Durr al-Mukhtar.	120
Explanation of rulings for several forms of reconciliation (sulh) regarding the distribution of inheritance among heirs.	122
Question of reconciliation in case of debt (dayn) being part of the inheritance.	123
If there are minors among heirs, such a reconciliation that affects their legal share is impermissible.	125
'Debt' and 'Property' are two distinct terms; mentioning one cannot imply the other.	125
If the inheritance is a debt, a condition for the validity of reconciliation is that the debt be excluded from the reconciliation.	125
It is not permissible to make someone other than the debtor the owner of the debt.	126
If part of the reconciliation becomes void, the remaining included matters will also become void.	126

Subject/Detail	Page
A detail regarding the author of Durr al-Mukhtar.	120
In the questioned case, for the corruption of reconciliation, it is not necessary to explicitly state the inclusion of debt in the reconciliation; its mere inclusion is enough. However, for the validity of reconciliation, it is necessary to specify that the debt is not included.	120
Texts from Shami, Bazzaziya, and Alamgiri for both aspects of the problem respectively.	120
If there is cash in the inheritance and one of the partners reconciles for less than his share, this reconciliation is void due to being riba (usury).	121
Support for the issue from Shami.	122
If there is debt upon the deceased, the form of reconciliation through withdrawal (takharuj) is for the heirs to take responsibility for the debt.	122
The exoneration (ibra) related to reconciliation becomes void with the voiding of the reconciliation.	126
The reason for the voidness of exoneration is not based on the two principles of Ashbah and Ghamz al-'Uyun, but on 'building the corrupt upon the corrupt'.	126
If the container (mutadamman) is corrupt, then the contained (mutadammin) also becomes corrupt.	126
The exoneration usually written at the end of documents is not part of the core contract, so it will not be inclusive.	126
If the acknowledgment is not part of the core contract, then a claim is permissible after acknowledgment in a corrupt reconciliation.	127

फ़तावा रज़विया - जिल्द १९

विवरण/तफ़सील	पृष्ठ
आलमगीरी से जुज़िया की तस्दीक	११७
मुक़र्र-लहू के इक़रार से फिरने की सूरत में मुक़र्र क़ाज़ी के रूबरू इक़रार सही होने की क़सम मुक़र्र-लहू से ले सकता है।	११७
सूरत-ए-मसूला में मुक़र्र मुद्दई और मुक़र्र-लहू मुद्दआ अलैहि है	११७
किताबुस सुलह	
मुतवफ्फी ने तरका में दय्न और ऐन दोनों छोड़े, वारिसों में से मुतवफ्फी के एक भाई ने सिर्फ सौ रुपये लेकर वर्सा से सुलह करली, इस सुलह और वर्सा के हिस्सा से सवाल।	११९
क़र्ज़ ख़्वाह और क़र्ज़दार के इलावा दय्न के बारे में किसी से सुलह जायज़ नहीं।	११९
मसला का जुज़िया दुर्रे मुख़्तार से।	१२०
साहिब-ए-दुर्रे मुख़्तार पर तफ़ज़्ज़ुल।	१२०

विषय/शीर्षक	पृष्ठ
वर्सा के दरमियान तक़्सीम-ए-तरका पर सुलह की चंद सूरतों के हुक्म का बयान।	१२२
तरका में दय्न होने की सूरत में सुलह का सवाल।	१२३
अगर वर्सा में नाबालिग हों तो इस तरह की सुलह जिससे उनके हिस्सा-ए-शरई पर असर पड़े नाजायज़ है।	१२५
दय्न और जायदाद दो अलैहदा अलफ़ाज़ हैं, एक बोल कर दूसरा मुराद नहीं हो सकता।	१२५
तरका दय्न हो तो सेहत-ए-सुलह की शर्त ये है कि दय्न को सुलह से अलैहदा किया जाए।	१२५
गैर-मदियून को दय्न का मालिक करना जायज़ नहीं।	१२६
सुलह का बाज़ हिस्सा बातिल हो तो बक़िया मुतज़म्मिनात भी बातिल हो जाएंगे।	१२६
वो इब्रा जो सुलह से मुताल्लिक हो बुतलान-ए-सुलह के साथ बातिल हो जाता है।	१२६

विवरण/तफ़सील	पृष्ठ
सूरत-ए-मसूला में फ़साद-ए-सुलह के लिये दग्न की सुलह में दाख़ला की तन्सीस ज़रूरी नहीं, सिर्फ दग्न का सुलह में दाख़िल होना काफी है और सेहत-ए-सुलह के लिये ये तन्सीस ज़रूरी है कि दग्न सुलह में दाख़िल नहीं।	१२०
मसला के दोनों रुख़ के लिये अली तरतीब शामी और बज़ाज़िया और आलमगीरी के नुसूस।	१२०
तरका में नक़द हो और अहदुश शुरका ने अपने हिस्सा से कम पर सुलह की तो ये सुलह रिबा होने की वजह से बातिल है।	१२१
मसला की शामी से ताईद।	१२२
मौरिस पर दग्न हो तो सुलह-ए-तख़ारुज की ये सूरत है कि दग्न की ज़िम्मेदारी वर्सा ले लें।	१२२

विषय/शीर्षक	पृष्ठ
बुतलान-ए-इब्रा की वजह अशबाह और ग़म्ज़ुल उयून के दो उसूल नहीं बल्कि बिनाउल फासिद अलल फासिद है।	१२६
मुतज़म्मन फासिद हो तो मुतज़म्मिन फासिद हो जाता है।	१२६
दस्तावेजों में आदतन जो इब्रा उसके अख़ीर में तहरीर होता है वो सुल्ब-ए-अक़्द में दाख़िल नहीं होता, इस लिये मुतज़म्मिन नहीं होगा।	१२६
इक़रार सुल्ब-ए-अक़्द में न हो तो सुलह फासिद में इक़रार के बाद दावा जायज़ है।	१२७

पृष्ठ ६९२ का १२

تفصیل	صفحہ
عالمگیری سے جزئیہ کی تصدیق	۱۱۷
مقرلہ کے اقرار سے پھرنے کی صورت میں مقر قاضی کے روبرو اقرار صحیح ہونے کی قسم مقرلہ سے لے سکتا ہے۔	۱۱۷
صورت مسئولہ میں مقر مدعی اور مقرلہ مدعی علیہ ہے	۱۱۷
کتاب الصلح	
متوفی نے ترکہ میں دین اور عین دونوں چھوڑا، وارثوں میں سے متوفی کے ایک بھائی نے صرف	۱۱۹

موضوع	صفحہ
ورثہ کے درمیان تقسیم ترکہ پر صلح کی چند صورتوں کے حکم کا بیان۔	۱۲۲
ترکہ میں دین ہونے کی صورت میں صلح کا سوال۔	۱۲۳
اگر ورثہ میں نابالغ ہوں تو اس طرح کی صلح جس سے ان کے حصہ شرعی پر اثر پڑے ناجائز ہے۔	۱۲۵
دین اور جائداد دو علیحدہ الفاظ ہیں، ایک بول کر دوسرا مراد نہیں ہوسکتا۔	۱۲۵
ترکہ دین ہو تو صحت صلح کی شرط یہ ہے کہ دین کو صلح سے علیحدہ کیا جائے۔	۱۲۵

تفصیل	صفحہ
سو روپیہ لے کر ورثہ سے صلح کرلی، اس صلح اور ورثہ کے حصہ سے سوال۔	
قرض خواہ اور قرضدار کے علاوہ دین کے بارے میں کسی سے صلح جائز نہیں۔	۱۱۹
مسئلہ کا جزئیہ در مختار سے۔	۱۲۰
صاحب در مختار پر تفضل۔	۱۲۰
صورت مسئولہ میں فساد صلح کے لئے دین کی صلح میں داخلہ کی تنصیص ضروری نہیں، صرف دین کا صلح میں داخل ہونا کافی ہے اور صحت صلح کے لئے یہ تنصیص ضروری ہے کہ دین صلح میں داخل نہیں۔	۱۲۰
مسئلہ کے دونوں رخ کے لئے علی الترتیب شامی اور بزازیہ اور عالمگیری کے نصوص۔	۱۲۰
	۱۲۱

موضوع	صفحہ
غیر مدیون کو دین کا مالک کرنا جائز نہیں۔	۱۲۶
صلح کا بعض حصہ باطل ہو تو بقیہ متضمنات بھی باطل ہوجائیں گے۔	۱۲۶
وہ ابراء جو صلح سے متعلق ہو بطلان صلح کے ساتھ باطل ہو جاتا ہے۔	۱۲۶
بطلان ابراء کی وجہ اشباہ اور غمزالعین کے دو اصول نہیں بلکہ بناء الفاسد علی الفاسد ہے۔	۱۲۶
متضمن فاسد ہو تو متضمن فاسد ہو جاتا ہے۔	۱۲۶
دستاویزوں میں عادۃً جو ابراء اس کے اخیر میں تحریر ہوتا ہے	۱۲۶

تفصیل	صفحہ	موضوع	صفحہ
ترکہ میں نقد ہو اور احد الشرکاء نے اپنے حصہ سے کم پر صلح کی تو یہ صلح رباہونے کی وجہ سے باطل ہے۔		وہ صلب عقد میں داخل نہیں ہوتا، اس لئے متضمن نہیں ہوگا۔	
		اقرار سلب عقد میں نہ ہو تو صلح	
مسئلہ کی شامی سے تائید۔	۱۲۲	فاسد میں اقرار کے بعد دعویٰ جائز ہے۔	۱۲۷
مورث پر دین ہو تو صلح تخارج کی یہ صورت ہے کہ دین کی ذمہ داری ورثہ لے لیں۔	۱۲۲		

Fatawa Rizvia, Volume 19

- There is a difference between acknowledgment (Iqrar) and discharge (Ibra); the first is transfer of ownership and the second is waiver, so the rulings for both will be separate. (127) | Similarly, a manager (Mudarib) cannot demand any compensation for his labor other than the fixed share. (131)
- Whatever is based on a corrupt contract (Fasid) will itself be corrupt. (127) | Details from Hindiyyah, Hidayah, and Durr al-Mukhtar: any condition that causes uncertainty in profits makes the Mudarabah contract corrupt; a condition that does not do so will itself be void, but the contract remains valid. (131)
- Resolving a misunderstanding of Hamwi, the commentator of al-Ashbah: the discharge based on a settlement and the discharge from all claims and disputes are separate matters. In the first case, if the settlement is void, the discharge is void; in the second, if the settlement is void, the discharge remains valid. (128) | If a Mudarabah contract becomes corrupt, the manager becomes a hired laborer and receives the market wage for the work. (132)
- Settlement by mutual consent is valid before Allah, while in a settlement under duress, the right remains before Allah. (128) | Question and answer regarding fixed profit in Mudarabah. (133)
- **Book of Mudarabah** | Another question and answer about fixed profit. (133)
- Whether Mudarabah with Hindus is permissible or not. (129) | Question regarding the time for determining the undivided share of profit, the determination/generalization of the business location, and the amount of business expenses in Mudarabah. (134)
- It is permissible with both Hindus and Muslims; in a contract with a Muslim, it is not allowed to stipulate non-responsibility for losses, but it is allowed with a non-Muslim. (129) | Determination of the undivided share in profit is necessary at the time of contract; in case of uncertainty, the contract becomes corrupt. (134)
- Question about dealing with a fixed amount in Mudarabah; dealing based on fixed profit in Mudarabah is forbidden. (129) | Details of the issue from Durr al-Mukhtar and Hindiyyah. (135)
- It is forbidden for both the owner of wealth to take such profit and for the manager to receive it. (130) | If the contract is absolute (unrestricted), the manager is free in trade, and this is better. (135)

- Details of the issue from Shami, Alamgiri, and Hidayah. (130) | If the owner (Rabb al-Mal) sets restrictions on location, person, or time, it is mandatory for the manager to follow them. (136)
- Question about placing indemnity on the manager in a Mudarabah contract. (131) | The owner has the right to set restrictions before the purchase of goods, but not after the purchase by the owner. (136)
- The condition of indemnity in Mudarabah is corrupt; the owner cannot collect indemnity from the manager. (131)

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

- इक़रार और इब्रा में फ़र्क़ है, पहला तमलीक (स्वामित्व प्रदान करना) है और दूसरा इस्क़ात (छोड़ना) है, इसलिए दोनों का हुक्म अलग-अलग होगा। (१२७) | इसी तरह मुज़ारिब (प्रबंधक) अपनी मेहनत का कोई मुआवज़ा तयशुदा हिस्से के अलावा तलब नहीं कर सकता। (१३१)
- जो चीज़ फ़ासिद (अमान्य) पर आधारित हो, वह फ़ासिद होगी। (१२७) | हिंदिया, हिदाया और दुर्र-ए-मुख़्तार से इस बात के विवरण कि जिस शर्त से मुनाफ़े में अनिश्चितता पैदा हो, वह मुज़ारबा के अनुबंध को फ़ासिद कर देती है और जो शर्त ऐसी नहीं है, वह ख़ुद फ़ासिद हो जाती है लेकिन अनुबंध सही रहेगा। (१३१)
- 'अशबाह' के व्याख्याकार हमवी की एक ग़लतफ़हमी का निवारण: जिस सुलह पर इब्रा (मुक्ति) हुई और तमाम दावों व विवादों से इब्रा दो अलग-अलग बातें हैं। पहले का हुक्म यह है कि सुलह बातिल (शून्य) हुई तो इब्रा बातिल, और दूसरे का हुक्म यह है कि सुलह बातिल हो तब भी इब्रा सही है। (१२८) | मुज़ारबा का अनुबंध फ़ासिद हो जाए तो मुज़ारिब एक अजीर (मज़दूर) बन जाता है और उसे काम पर अजरत-ए-मिसल (उचित मज़दूरी) मिलेगी। (१३२)
- अल्लाह के नज़दीक रज़ामंदी की सुलह भी सुलह है, और मज़बूरी की सुलह में अल्लाह के पास हक़ बाक़ी रहता है। (१२८) | मुज़ारबा में नफ़ा-ए-मुअय्यन (निश्चित लाभ) पर सवाल और जवाब। (१३३)
- **किताब अल-मुज़ारबा** | नफ़ा-ए-ऐन का एक और सवाल और जवाब। (१३३)
- हिंदुओं के साथ मुज़ारबा का अनुबंध जायज़ है या नहीं। (१२९) | मुज़ारबा अनुबंध में मुनाफ़े के जुज़-ए-शाए (अविभाजित हिस्से) के निर्धारण का समय, व्यापार के स्थान के निर्धारण व व्याप्ति और व्यापारिक ख़र्चों की मात्रा से संबंधित प्रश्न। (१३४)
- हिंदू और मुसलमान दोनों के साथ जायज़ है; मुसलमान के साथ इस अनुबंध में यह शर्त लगाना जायज़ नहीं कि हम नुक़सान के ज़िम्मेदार नहीं हैं, जबकि ग़ैर-मुस्लिम के साथ यह जायज़ है। (१२९) | मुनाफ़े में जुज़-ए-शाए का निर्धारण अनुबंध के समय ज़रूरी है; अनिश्चितता की स्थिति में अनुबंध फ़ासिद हो जाता है। (१३४)
- मुज़ारबा अनुबंध में निश्चित मात्रा पर लेनदेन का सवाल; मुनाफ़े के निर्धारण पर मुज़ारबा का लेनदेन हराम है। (१२९) | दुर्र-ए-मुख़्तार और हिंदिया से मसले के विवरण। (१३५)

- माल के मालिक के लिए ऐसा मुनाफ़ा लेना और मुज़ारिब को देना दोनों के लिए हराम है। (१३०) | अनुबंध मुतलक़ (निरपेक्ष) हो तो मुज़ारिब व्यापार में स्वतंत्र है, और यही बेहतर है। (१३५)
- मसले के विवरण शामी, आलमगीरी और हिदाया से। (१३०) | रब्ब-उल-माल (निवेशक) जगह, व्यक्ति, समय की जो पाबंदी लगा देगा, मुज़ारिब पर उसका पालन अनिवार्य होगा। (१३६)
- मुज़ारबा अनुबंध में हर्जाना मुज़ारिब पर डालने का सवाल। (१३१) | रब्ब-उल-माल को माल की ख़रीद से पहले पाबंदी लगाने का हक़ है, मालिक की ख़रीद के बाद नहीं। (१३६)
- मुज़ारबा पर हर्जाने की शर्त फ़ासिद है, रब्ब-उल-माल मुज़ारिब से हर्जाना वसूल नहीं कर सकता। (१३१)

पृष्ठ १३ / ६९२

- اقرار اور ابراء میں فرق ہے، اول تملیک اور ثانی اسقاط ہے، اس لئے دونوں کا حکم علیحدہ علیحدہ ہوگا۔ (۱۲۷) | اسی طرح مضارب اپنی محنت کا کوئی معاوضہ مقررہ حصہ کے علاوہ نہیں طلب کر سکتا۔ (۱۳۱)
- جو چیز فاسد پر مبنی ہو فاسد ہوگی۔ (۱۲۷) | ہندیہ، ہدایہ اور در مختار سے اس امر کے جزئیات کہ جس شرط سے منافع میں جہالت پیدا ہو وہ عقد مضاربت کو فاسد کر دیتی ہے اور جو شرط ایسی نہیں ہے خود فاسد ہو جاتی ہے عقد صحیح رہے گا۔ (۱۳۱)
- حموی شارح اشباہ کی ایک غلط فہمی کا ازالہ، جس پر صلح ہوئی اس سے ابراء اور تمام دعاوی و خصومات سے ابراء علیحدہ علیحدہ امر ہیں، اول کا حکم یہ ہے کہ صلح باطل ہوئی تو ابراء باطل، اور دوسرے کا حکم یہ ہے کہ صلح باطل ہو تب بھی ابراء صحیح ہے۔ (۱۲۸) | عقد مضاربت فاسد ہو جائے تو مضارب اجیر ہو جاتا ہے کام پر اجرت مثل پائے گا۔ (۱۳۲)
- صلح رضا عنداللہ بھی صلح ہے، اور مجبوری کی صلح کی تو عنداللہ حق باقی ہے۔ (۱۲۸) | مضاربت میں نفع معین سے سوال و جواب۔ (۱۳۳)
- **کتاب المضاربۃ** | نفع عین کا ایک اور سوال و جواب۔ (۱۳۳)
- عقد مضاربت ہنود کے ساتھ جائز ہے یا نہیں۔ (۱۲۹) | عقد مضاربت میں نفع کے جز شائع کے تعین کا وقت جائے تجارت کی تعیین و تعمیم اور مصارف تجارت کی مقدار سے سوال۔ (۱۳۴)

- ہند و مسلمان دونوں کے ساتھ جائز ہے مسلمان کے ساتھ اس عقد میں یہ شرط لگانا جائز نہیں کہ ہم نقصان کے ذمہ دار نہیں، اور یہاں غیر مسلم کے ساتھ جائز ہے۔ (۱۲۹) | نفع میں جز شائع کی تعین عقد کے وقت ضروری ہے، جہالت کی صورت میں عقد فاسد ہو جاتا ہے۔ (۱۳۴)
- عقد مضاربت میں مقدار معین پر معاملہ کرنے کا سوال تعین نفع پر معاملہ مضاربت حرام ہے۔ (۱۲۹) | در مختار اور ہندیہ سے مسئلہ کے جزئیات۔ (۱۳۵)
- صاحبِ مال کو ایسا نفع لینا اور مضارب کو دینا دونوں کے لئے حرام ہے۔ (۱۳۰) | عقد مطلق ہو تو مضارب تجارت میں آزاد ہے، اور بہتر یہی ہے۔ (۱۳۵)
- مسئلہ کے جزئیات شامی، عالمگیری اور ہدایہ سے۔ (۱۳۰) | رب المال جگہ، شخص، وقت، جس کی قید لگا دے گا مضارب پر اس کی پابندی ضروری ہوگی۔ (۱۳۶)
- عقد مضاربت میں تاوان مضارب پر ڈالنے کا سوال۔ (۱۳۱) | رب المال کو مال کی خریداری سے قبل قید لگانے کا حق ہے مالک کی خریداری کے بعد نہیں۔ (۱۳۶)
- مضاربت پر تاوان کی شرط فاسد ہے، رب المال مضارب سے تاوان نہیں وصول کر سکتا۔ (۱۳۱)

Fatawa Rizvia Volume 19

140 | A partial issue from Durr-e-Mukhtar. | 136 | If the manager (mudarib) pays travel expenses from his own pocket, he will be reimbursed. In this case, if the mudarabah capital is lost, then his expenditure is also lost. | 140 141 | In an absolute contract, the manager does not have the right to give the capital to another person for mudarabah; however, if permission was given to 'do as you please', then the authority is broad, and he will have this right. | 136 | In a mudarabah contract, the amount given as expenses is included in the mudarabah capital. However, if a separate amount is given with the clarification that 'I am giving this voluntarily for travel expenses,' then the expense will not be added to the account. | 141 141 | Explicit permission from the owner is required to give a loan to someone. | 136 | The owner of the capital (Rabb-ul-Maal) has the authority at all times to change a restricted (muqayyad) contract into an absolute (mutlaq) one. | 141 141 | A partial issue from Durr-e-Mukhtar. | 136 | Question and answer regarding the restriction of fixed profits. | 141 142 | Detail regarding which expenses the manager (mudarib) has the right to collect. | 137 | Question regarding various expenses from the mudarabah capital. | 142 142 | A partial issue from Durr-e-Mukhtar. | 137 | All expenses spent on charitable works will be counted from the manager's (mudarib's) personal wealth. | 142 143 | Expenses will be provided according to need; exceeding the need is impermissible, for which compensation must be paid. | 138 | Whatever was spent on oneself while staying in the city where the mudarabah is taking place, and what was spent on oneself in the original homeland or place of residence, including travel expenses for a trip from which one returns home by evening, will all be from the manager's (mudarib's) own wealth. | 143 143 | Question regarding receiving maintenance while trading in the manager's homeland and different ways of paying travel expenses from various funds. | 138 | If the mudarabah is invalid (fasid), no expenses will be received except for customary wages (ujrat-e-mithli). | 143 143 | If the manager trades in his original homeland, he is not entitled to expenses. If he enters into a mudarabah contract in his place of residence and starts trading there, he will still not receive travel expenses. However, if he goes out for trade again, he will receive them. | 139 | Detail of permissible expenses that will be paid from the mudarabah capital. | 143 143 | Verification of partial issues from Bada'i, Muheet, Fatawa Zahiriyya, Bahr-ul-Ra'iq, and Shami. | 139 | Whatever expenses are charged to the mudarabah capital shall be paid from it, and those charged to the manager (mudarib) shall be from his own wealth. If he doesn't have

wealth, he will be in debt. | 143 | | 140 | It is necessary to determine the amount of mudarabah capital in a mudarabah contract. |

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

१४० | दुर्रे मुख्तार से मसले का विवरण। | १३६ | यदि मुदारिब यात्रा के खर्चे अपनी जेब से करे, तो उसे मुआवजा मिलेगा। इस स्थिति में यदि मुदारबत की पूंजी नष्ट हो गई, तो उसका खर्च भी चला गया। | १४० १४१ | सामान्य अनुबंध में मुदारिब को किसी दूसरे व्यक्ति को मुदारबत पर पूंजी देने का अधिकार नहीं है; हालाँकि, यदि अनुमति दी गई थी कि 'जैसा चाहो करो', तो अधिकार व्यापक होगा और उसे यह अधिकार प्राप्त होगा। | १३६ | मुदारबत अनुबंध में खर्च के नाम पर दी जाने वाली राशि मुदारबत पूंजी में शामिल होती है। हालांकि, यदि अलग राशि देकर यह स्पष्ट किया जाए कि 'मैं यह यात्रा व्यय के लिए स्वेच्छा से दे रहा हूँ', तो खर्च को खाते में नहीं जोड़ा जाएगा। | १४१ १४१ | किसी को ऋण देने के लिए मालिक की स्पष्ट अनुमति आवश्यक है। | १३६ | पूंजी के स्वामी (रब्ब-उल-माल) को किसी भी समय एक प्रतिबंधित (मुकय्यद) अनुबंध को सामान्य (मुतलक़) में बदलने का अधिकार है। | १४१ १४१ | दुर्रे मुख्तार से मसले का विवरण। | १३६ | निर्धारित लाभ के प्रतिबंध के संबंध में प्रश्न और उत्तर। | १४१ १४२ | विवरण कि मुदारिब किन खर्चों को वसूल करने का अधिकार रखता है। | १३७ | मुदारबत पूंजी से विभिन्न खर्चों के बारे में प्रश्न। | १४२ १४२ | दुर्रे मुख्तार से मसले का विवरण। | १३७ | परोपकारी कार्यों पर खर्च किए गए सभी व्यय मुदारिब की अपनी संपत्ति से गिने जाएंगे। | १४२ १४३ | आवश्यकता के अनुसार खर्च दिए जाएंगे; आवश्यकता से अधिक अनुमत नहीं है, जिसके लिए हर्जाना देना होगा। | १३८ | जिस शहर में मुदारबत हो रही हो वहां रहकर अपने ऊपर जो खर्च किया, और मूल वतन या निवास स्थान में अपने ऊपर जो खर्च किया, जिसमें ऐसी यात्रा का खर्च भी शामिल है जिससे शाम तक घर वापसी हो जाए, वे सभी मुदारिब की अपनी संपत्ति से होंगे। | १४३ १४३ | मुदारिब के अपने वतन में रहकर व्यापार करने पर भरण-पोषण पाने और विभिन्न निधियों से यात्रा खर्च भुगतान के विभिन्न रूपों का प्रश्न। | १३८ | यदि मुदारबत अमान्य (फ़ासिद) है, तो प्रथागत पारिश्रमिक (उजरत-ए-मिस्ली) के अलावा कोई खर्च नहीं मिलेगा। | १४३ १४३ | यदि मुदारिब अपने मूल वतन में व्यापार करता है, तो वह खर्च पाने का हकदार नहीं है। यदि उसने अपने निवास स्थान में मुदारबत अनुबंध किया और वहीं व्यापार करने लगा, तब भी उसे यात्रा खर्च नहीं मिलेगा। हालांकि, यदि वह दोबारा व्यापार के लिए बाहर जाता है, तो उसे मिलेगा। | १३९ | उन जायज खर्चों का विवरण जो मुदारबत पूंजी से भुगतान किए जाएंगे। | १४३ १४३ | बदाए, मुहीत, फ़तावा ज़हीरिया, बह्रुर रायिक और शामी के मसलों के विवरणों का सत्यापन। | १३९ | जो खर्च मुदारबत पूंजी पर डाले गए हैं, उनका भुगतान उसी से किया जाएगा, और जो मुदारिब पर हैं, वे

उसकी अपनी संपत्ति से होंगे। यदि उसके पास संपत्ति नहीं है, तो वह कर्जदार होगा। | १४३ | | १४० | मुदारबत अनुबंध में मुदारबत पूंजी की राशि निर्धारित करना आवश्यक है। |

पृष्ठ १४/६९२

۱۴۰ | مسئلہ کا جزئیہ در مختار سے۔ | ۱۳۶ | اخراجات سفر مضارب اپنے پاس سے کرے تو معاوضہ پائے گا، اس صورت میں مال مضاربت تلف ہو گیا تو اس کا خرچ بھی گیا۔ | ۱۴۰ ۱۴۱ | عقدِ مطلق میں مضارب کو کسی دوسرے کو مضاربت پر مال دینے کا حق نہیں، اور اجازت دی کہ تو جیسا چاہے کر، تو اختیار وسیع ہو گا اور اس کو یہ حق حاصل ہو گا۔ | ۱۳۶ | عقدِ مضاربت میں جو رقم خرچ کے نام سے دی جاتی ہے وہ مالِ مضاربت میں شامل ہوتی ہے ہاں الگ رقم دے کر تصریح کرے کہ میں سفر خرچ کے لئے تبرعاً دے رہا ہوں تو خرچہ کو حساب میں نہ جوڑا جائے گا۔ | ۱۴۱ ۱۴۱ | کسی کو قرض دینے کے لئے مالک کی صریحی اجازت درکار ہے۔ | ۱۳۶ | رب المال کو مقید کو مطلق کرنے کا ہر وقت اختیار ہے۔ | ۱۴۱ ۱۴۱ | در مختار سے مسئلہ کا جزئیہ۔ | ۱۳۶ | منافع متعینہ کی قید سے سوال و جواب۔ | ۱۴۱ ۱۴۲ | اس امر کی تفصیل کہ مضارب کو کون کون سے مصارف وصول کرنے کا حق ہے۔ | ۱۳۷ | مالِ مضاربت سے اخراجاتِ مختلفہ کا سوال۔ | ۱۴۲ ۱۴۲ | در مختار سے مسئلہ کا جزئیہ۔ | ۱۳۷ | جو مصارف کارِ خیر میں صرف کئے گئے سب مضارب کے مال سے شمار ہوں گے۔ | ۱۴۲ ۱۴۳ | اخراجات بقدرِ حاجت ملیں گے، حاجت سے زائد نا جائز، جس کا تاوان دینا ہو گا۔ | ۱۳۸ | جس شہر میں مضاربت ہو وہاں رہ کر جو اپنے پر خرچ کیا وطن اصلی اور وطنِ اقامت میں جو اپنے پر خرچ کیا وہاں تک کے سفر کا خرچہ کہ شام تک گھر لوٹ آئے سب مضارب کے مال سے ہوں گے۔ | ۱۴۳ ۱۴۳ | مضارب کے وطن میں رہ کر تجارت کرنے پر نفقہ پانے اور سفر خرچ کے مختلف مالوں سے ادا کرنے کی مختلف صورتوں کا سوال۔ | ۱۳۸ | مضاربتِ فاسدہ ہو تو اجرتِ مثلی کے علاوہ کوئی صرفہ نہیں ملے گا۔ | ۱۴۳ ۱۴۳ | مضارب وطنِ اصلی میں تجارت

کرے تو اخراجات پانے کا مستحق نہیں، وطنِ اقامت میں عقدِ مضاربت کی اور وہیں تجارت کرنے لگا، تب بھی سفر خرچ نہیں پائے گا، ہاں دوبارہ تجارت کے لئے جائے گا تو پائے گا۔ | ۱۳۹ | جائز اخراجات کی تفصیل جو مالِ مضاربت سے ادا کیا جائے گا۔ | ۱۴۳ ۱۴۳ | بدائع، محیط، فتاویٰ ظہیریہ، بحر الرائق، شامی کے جزئیہ کی تصدیق۔ | ۱۳۹ | جو جواخراجات مالِ مضاربت پر ڈالے گئے ہیں اس سے ادا کئے جائیں اور جو مضارب پر وہ اس کے مال سے۔ اس کے پاس مال نہ ہو تو قرض دار ہو گا۔ | ۱۴۳ | | ۱۴۰ | عقدِ مضاربت میں مالِ مضاربت کی مقدار کا متعین کرنا ضروری ہے۔ |

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Page 15 of 692

Page No.		Content Summary
151	143	All these rulings apply when the manager (mudarib) has not mixed the investment capital (mal-e-mudarabat) with their own wealth, or if mixed, explicit or customary permission was obtained.
	143	Giving one anna per rupee from the profits is also permissible, but giving one anna per rupee based on the investment capital is usury (interest).
	144	If investment capital was mixed against the rules, the lease (ijarah) will be void (fasid), and all expenses will be borne by the manager as in this case, they are considered a usurper (ghasib). **[Book of Trusts - Kitab al-Amanat]**
153	144	All profits earned from this belong to the usurper, but according to Imam Muhammad, everything should be given in charity. However, if the profits are of a different genus/kind, they are lawful. Question regarding hookah/ tobacco by Zafar.
153	144	Specific details of issues from Shami and other books. When a creditor finds something of the same genus as their due right with the debtor and knows it belongs to someone else, it is not permissible to take it; if they don't know, they may take it.
153	144	Remarks on Ash-Shami. Possession is evidence of ownership.
154	146	The author's rule for mixing wealth. There is a difference of opinion among scholars regarding taking something of a different genus.
154	146	Explanation of explicit and customary permission for mixing from Khania and Hidaya. If a usurper forcibly seizes something from a trustee (amin), the trustee is not liable; otherwise, both the trustee and the usurper are liable, and the owner can recover from whichever they wish.
154	147	"Act as you see fit" (A'mal bi-ra'yik) is among the words of permission. Question regarding loss of money with an agent (wakil).
155	148	Description of a case of mixing investment capital with the manager's wealth from Wajiz and Kardari. If lost due to the agent's negligence, compensation must be paid; otherwise, not.
155	148	

Page No.		Content Summary
		Rectification of a passage in Bazzaziya. If a broker forgets which shop they left the cloth at, they will be liable.
155	151	Question about the determination or non-determination of profit in Mudaraba. Keeping a bag of dirhams and dinars in the house is not sufficient protection.
155	151	Mudaraba is permissible with the condition "give whatever you feel like." Someone gave a note to be changed and it was lost on the way; if negligence was involved, they are liable, otherwise not.

फतावा रजविया, खंड १९

पेज ६९२ में से १५

पेज सं.		विषय वस्तु का सारांश
१५१	१४३	ये सभी नियम उस स्थिति में हैं जब मुदारिब (प्रबंधक) ने मुदारबत की संपत्ति को अपनी संपत्ति में नहीं मिलाया हो, या यदि मिलाया हो तो स्पष्ट या प्रथागत अनुमति प्राप्त हो।
	१४३	लाभ में से प्रति रुपया एक आना देना भी जायज़ है, और मुदारबत की मूल राशि पर प्रति रुपया एक आना देना ब्याज (सूद) है।
	१४४	यदि इसके विरुद्ध संपत्ति मिलाई गई हो तो इजारा फासिद (अमान्य) होगा, और सभी खर्च मुदारिब पर डाले जाएंगे क्योंकि इस स्थिति में वह ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाला) है।
		[अमानत की किताब - किताब अल-अमानत]
१५३	१४४	इससे जो लाभ हुआ वह सारा ग़ासिब का है, लेकिन इमाम मुहम्मद के अनुसार सब कुछ दान कर देना चाहिए। हाँ, यदि लाभ भिन्न प्रकार (जिन्स) का हो तो वह हलाल है। ज़फ़र द्वारा हुक्का/तंबाकू के बारे में प्रश्न।
१५३	१४४	शामी आदि पुस्तकों से मसलों के विवरण। जब लेनदार को देनदार के पास अपने हक की चीज़ जैसी कोई वस्तु मिले और पता हो कि वह किसी और की है, तो उसे लेना जायज़ नहीं है, और यदि पता न हो तो ले सकता है।
१५३	१४४	अश-शामी पर टिप्पणी। कब्ज़ा स्वामित्व का प्रमाण है।
१५४	१४६	लेखक द्वारा धन के मिश्रण का नियम। भिन्न प्रकार की वस्तु लेने में विद्वानों के बीच मतभेद है।
१५४	१४६	खानिया और हिदाया से मिश्रण की स्पष्ट और प्रथागत अनुमति की व्याख्या। यदि ग़ासिब ने अमीन (ट्रस्टी) से जबरदस्ती छीन लिया, तो अमीन उत्तरदायी नहीं है, अन्यथा अमीन और ग़ासिब दोनों उत्तरदायी हैं, मालिक जिससे चाहे वसूल कर सकता है।
१५४	१४७	"जैसा उचित समझें वैसा करें" (ऐमल बि-रा-यिक) अनुमति के शब्दों में से है। वकील के पास पैसा खो जाने के बारे में प्रश्न।

पेज	सं.	विषय वस्तु का सारांश
१५५	१४८	वजीज़, करदरी से मुदारबत और मुदारिब की संपत्ति के मिश्रण की एक स्थिति का वर्णन। यदि वकील की लापरवाही से खो गया तो हर्जाना देना होगा, अन्यथा नहीं।
१५५	१४८	बज़ज़िया के एक अनुच्छेद पर सुधार। दलाल कपड़ा भूल गया कि किस दुकान पर छोड़ा, तो वह उत्तरदायी होगा।
१५५	१५१	मुदारबत में लाभ के निर्धारण और अनिर्धारण के बारे में प्रश्न। दिरहम और दीनार की थैली घर में रख देना, उसकी सुरक्षा के लिए पर्याप्त नहीं है।
१५५	१५१	मुदारबत इस तरह भी जायज़ है कि "जो जी में आए दे देना"। किसी ने नोट तुड़वाने के लिए दिया, रास्ते में खो गया; यदि लापरवाही शामिल हो तो वह उत्तरदायी होगा, अन्यथा नहीं।

صفحہ نمبر **فہرست مضامین**

یہ سارے احکام اس صورت میں ہیں کہ مضارب نے مالِ مضاربت کو اپنے مال میں ۱۴۳ ۱۵۱
مخلوط نہ کیا ہو اور خلط کیا ہو تو اجازتِ صریحی یا عرفی حاصل رہی ہو۔

منافع میں سے ایک آنہ فی روپیہ دینا یہ بھی جائز ہے اور مال مضاربت پر ایک آنہ ۱۴۳
فی روپیہ دینا سود ہے۔

اگر اس کے خلاف خلط کیا ہو تو اجارہ فاسد ہوگا، اور تمام مصارف مضارب پر ڈالے ۱۴۴
جائیں گے کہ اس صورت میں وہ غاصب ہے۔ **کتاب الامانات**

اس سے جو منافع ہوا کل غاصب کا ہے، لیکن امام محمد کے نزدیک سب کو صدقہ ۱۴۴ ۱۵۳
کر دینا چاہئے۔ البتہ منافع خلافِ جنس سے ہو تو حلال ہے۔ ظفر بجنس حقہ کا سوال۔

مسائل کا جزئیہ شامی وغیرہ کتب سے۔ قرض خواہ جب قرضدار کے پاس اپنے حق
۱۴۴ ۱۵۳ کی جنس سے کوئی چیز پائے اور معلوم ہو کہ دوسرے کی ہے تو اس کو لینا جائز
نہیں، اور علم نہ ہو تو لے سکتا ہے۔

۱۴۴ ۱۵۳ تطفل علی الشامی۔ قبضہ دلیلِ ملک ہے۔

مصنف کی طرف سے خلطِ مال کا ضابطہ۔ خلافِ جنس کے لینے میں علماء کا ۱۴۶ ۱۵۴
اختلاف ہے۔

۱۴۶ ۱۵۴

صفحہ نمبر **فہرست مضامین**

خانیہ اور ہدایہ سے خلط کی صریح اور عرفی اجازت کی تشریح۔ امین سے غاصب نے زبردستی چھین لیا تو امین ضامن نہیں، ورنہ امین اور غاصب دونوں ضامن ہیں، صاحبِ مال جس سے چاہے وصول کرے۔

۱۴۷ ۱۵۴ "اعمل برایک" کلماتِ اجازت میں سے ہے، وکیل کے پاس پیسہ ضائع ہونے کا سوال۔

۱۴۸ ۱۵۵ وجیز، کردری سے مالِ مضاربت کے مالِ مضارب سے خلط کی ایک صورت کا بیان۔ وکیل کی تقصیر سے ضائع ہوا تو تاوان دینا ہوگا ورنہ نہیں۔

۱۴۸ ۱۵۵ بزازیہ کی ایک عبارت پر استدراک۔ دلال کپڑا بھول گیا کہ کس دکان پر چھوڑا ضامن ہوگا۔

۱۵۱ ۱۵۵ مضاربت میں نفع کی تعین اور عدم تعین سے سوال۔ درم اور دینار کی تھیلی گھر میں رکھ دینا، اس کی حفاظت نہیں۔

۱۵۱ ۱۵۵ جو جی میں آئے دے دینا اس طرح مضاربت جائز ہے۔ کسی نے نوٹ تڑوانے کو دیا، راستہ میں گم ہو گیا، اگر اس کی کوتاہی کو دخل ہو ضامن ہوگا ورنہ نہیں۔

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Right Column Content] 155 | Question about the loss of a borrowed (Aariyah) item. 155 | If an item is lost due to the borrower's negligence, compensation (tawan) is required. If there is no negligence, taking compensation is forbidden, even if the lender gives it willingly. 155 | Even if the borrower and lender pre-agreed that compensation would be due in case of loss, taking compensation for loss without negligence is impermissible. 157 | Description of a case regarding the protection of a trust and negligence, with verification of details from Al-Hindia and Uqud-ad-Durriya. 157 | When an employee is liable for the loss of an item and when not. 159 | Question about the actions of an agent (wakeel) regarding the property of the principal. 160 | If a principal gave wealth for charity and kindness but stipulated the return of any surplus, the principal is entitled to the remainder; the beneficiary or their heirs have no right to it. 161 | The ruling for this kind of wealth is the same as donated funds (chandah).

[Left Column Content] 161 | Donated funds belong to the donors; any surplus after the intended use should be returned to them or spent on another charitable cause with their permission. 161 | If a deceased person spent donated money on themselves but donated their own money to a mosque or school, they are considered a donor of their own money but must compensate the original donors. 163 | When a woman can or cannot keep her husband's property as a trust with her parents. 163 | Generally, jewelry given by a husband for his wife to wear is a loan (aariyah); he is entitled to its return in case of divorce. If she loses it, she must compensate. If he gives something as a trust, she can leave it with her parents only if they are trustworthy and live with her; otherwise, she cannot. 164 | The owner can recover compensation from either the original usurper (ghasib) or a subsequent one. 164 | If a trustee kept a trust item in their pocket and it was stolen, it's not considered negligence. If kept in a torn pocket, it is negligence, and they must compensate for the loss. 165 | If a Muslim owed a debt to a non-believer with the intent to pay, but the creditor died heirless, that wealth becomes heirless property. The poor and needy are entitled to it, or it can be spent on mosques/schools. If the debtor is poor, they can take it themselves. Giving charity on behalf of a non-believer is forbidden, and intending spiritual reward for it is disbelief (kufr). 165 | Someone gave Zaid some money as a trust. Zaid voluntarily gave some money monthly; there's no harm in that. However, if he used that money with or without permission and gave the monthly

amount because of that use, it's interest (usury). If given voluntarily, it's not interest, but avoiding it is better. If used without permission, he becomes a usurper.

फ़तावा रिज़विया, खंड 19

[दायां कॉलम विषय-वस्तु] 155 | उधार ली गई (आरियाह) वस्तु के नष्ट होने से संबंधित प्रश्न। 155 | यदि उधार लेने वाले की लापरवाही से वस्तु नष्ट होती है, तो हर्जाना (तावान) देय है। यदि लापरवाही नहीं है, तो हर्जाना लेना हराम है, भले ही ऋणदाता स्वेच्छा से दे। 155 | भले ही उधार लेने और देने वालों ने पहले ही शर्त लगा दी हो कि हानि की स्थिति में हर्जाना देना होगा, बिना लापरवाही के हानि पर हर्जाना लेना नाजायज़ है। 157 | अमानत की सुरक्षा और लापरवाही के एक मामले का विवरण, और अल-हिंदिया और उक़ूद-अद-दुर्रिया से विवरणों की पुष्टि। 157 | कर्मचारी के पास वस्तु नष्ट होने पर कब हर्जाना देय है और कब नहीं। 159 | वकालत की संपत्ति में वकील के कार्यों के बारे में प्रश्न। 160 | यदि मुवक्किल (स्वामी) ने दान और परोपकार के लिए धन दिया और शेष राशि की वापसी की शर्त लगा दी, तो मुवक्किल शेष राशि का हकदार है; दान पाने वाले या उसके वारिसों का शेष राशि पर कोई अधिकार नहीं है। 161 | इस प्रकार की संपत्ति का नियम चंदे जैसा है।

[बायां कॉलम विषय-वस्तु] 161 | चंदे की राशि चंदा देने वालों की संपत्ति होती है। उनकी इच्छानुसार काम में खर्च होने के बाद जो शेष बचे, उसे उन्हें वापस किया जाए या उनकी अनुमति से किसी अन्य नेक काम में खर्च किया जाए। 161 | यदि मृतक ने चंदे की राशि अपने निजी खर्च में लगा दी और अपना पैसा मस्जिद या मदरसे में दे दिया, तो वह अपने खर्च किए गए पैसे के लिए दानदाता माना जाएगा, लेकिन चंदा देने वालों को हर्जाना देना होगा। 163 | एक महिला अपने पति की संपत्ति को अपने माता-पिता के पास कब अमानत के तौर पर रख सकती है और कब नहीं। 163 | आम तौर पर पति अपनी पत्नी को पहनने के लिए जो आभूषण देता है वह उधार (आरियाह) है; तलाक की स्थिति में वह उसे वापस पाने का हकदार है। यदि महिला उसे नष्ट कर दे, तो उसे हर्जाना देना होगा। यदि पति ने पत्नी को कोई चीज़ अमानत के तौर पर दी है, और उसके माता-पिता उसके साथ रहते हैं और भरोसेमंद हैं, तो वह उनकी सुरक्षा में दे सकती है, अन्यथा नहीं। 164 | स्वामी (मालिक) चाहे तो मूल अपहर्ता (ग़ासिब) से या उसके बाद वाले अपहर्ता से हर्जाना वसूल कर सकता है। 164 | यदि अमानतदार ने अमानत की कोई चीज़ अपनी जेब में रखी और किसी ने चुरा ली, तो इसे लापरवाही नहीं माना जाएगा। यदि फटी जेब में रखी, तो यह लापरवाही है और उसे हानि का हर्जाना देना होगा। 165 | यदि किसी मुसलमान पर किसी काफिर (अविश्वासी) का ऋण था और चुकाने की नीयत थी, लेकिन ऋणदाता की मृत्यु हो गई और उसका कोई वारिस नहीं है, तो वह संपत्ति लावारिस मानी जाएगी। गरीब और जरूरतमंद इसके पात्र हैं, या इसे मस्जिदों/मदरसों में खर्च किया जा सकता है।

यदि कर्जदार स्वयं गरीब है, तो वह इसे ले सकता है। काफिर की ओर से दान (सदका) करना हराम है और इसके लिए पुण्य की नीयत करना कुफ्र (अविश्वास) है। 165 | किसी ने ज़ैद को अमानत के तौर पर कुछ रुपये दिए। ज़ैद अपनी ओर से स्वेच्छा से हर महीने कुछ पैसे देता रहा, इसमें कोई बुराई नहीं है। यदि उसने उस पैसे का उपयोग अनुमति या बिना अनुमति के किया और इस कारण मासिक राशि दी, तो वह सूद (ब्याज) है। यदि स्वेच्छा से दिया, तो सूद नहीं है, लेकिन इससे बचना ही बेहतर है। बिना अनुमति के उपयोग करने की स्थिति में वह ग़ासिब (अपहर्ता) भी होगा।

पृष्ठ 16 का 692

[دائیں کالم کے مندرجات] ۱۵۵ | عاریہ کی چیز ضائع ہونے سے سوال۔ ۱۵۵ | عاریہ لینے والے کی کوتاہی سے چیز ضائع ہو تو تاوان ہے، اور کوتاہی نہ ہو تو تاوان لینا حرام ہے اگر چہ معیر بخوشی دے۔ ۱۵۵ | عاریت لینے اور دینے والوں نے پیشگی شرط کرلی کہ ضیاع کی صورت میں تاوان ہو گا تب بھی بلا تقصیر ضیاع پر تاوان لینا ناجائز ہے۔ ۱۵۷ | امانت کی حفاظت اور تقصیر کی ایک صورت کا بیان، اور ہندیہ اور عقودالدرریہ سے جزئیہ کی تصدیق۔ ۱۵۷ | اجیر کے پاس سے چیز کے ضائع ہونے میں کب تاوان ہے اور کب نہیں۔ ۱۵۹ | وکالت کے مال میں وکیل کے تصرفات سے سوال۔ ۱۶۰ | موکل نے کسی پر تبرع اور احسان کے لئے مال دیا اور فاضل کی واپسی کی شرط لگادی تو بقیہ مال کی واپسی کا موکل حقدار ہے، متبرع یا اس کے وارثوں کا بقیہ مال میں کوئی حق نہیں۔ ۱۶۱ | اس قسم کے مال کا حکم چندہ کا ہے۔

[بائیں کالم کے مندرجات] ۱۶۱ | چندہ چندہ دہندوں کی ملک پر ہوتا ہے اس کی مرضی کے مصرف میں خرچ ہونے کے بعد جو باقی بچاس کو واپس کیا جائے یا اس کی اجازت سے کسی اور مصرف خیر میں خرچ ہو۔ ۱۶۱ | متوفی نے چندہ کی رقم اپنے مصرف میں صرف کردی اور اپنا روپیہ مسجد یا مدرسہ میں لگادیا تو جو اپنی رقم خرچ کی اس میں متبرع ہوا اور چندہ دہندوں کا تاوان دے۔ ۱۶۳ | عورت ماں باپ کے پاس شوہر کا مال کب امانت رکھ سکتی ہے اور کب نہیں۔ ۱۶۳ | عام طور سے شوہر عورت کو پہننے کے لئے جو زیور دیتا ہے عاریہ ہے، طلاق کی صورت میں اس کی واپسی کا شوہر حقدار ہے، عورت ضائع کرے تو اس پر تاوان ہے۔ شوہر نے عورت کو کوئی چیز امانتاً دی، ماں باپ اس کے ساتھ رہتے ہوں اور قابل بھروسہ ہوں تو ان کے حفظ میں دے سکتی ہے ورنہ نہیں۔ ۱۶۴ | مالک غاصب اور غاصب غاصب دونوں میں سے جس

سے چاہے تاوان وصول کرے۔ ۱۶۴ | امین نے اپنی جیب میں امانت کی کوئی چیز رکھی اور کسی نے چرالی یہ امانت میں تقصیر نہیں، پھٹی جیب میں رکھی تو تقصیر ہے، ضائع ہونے پر تاوان دے۔ ۱۶۵ | کافر کا قرض مسلمان پر تھا، دینے کی نیت تھی کہ قرض خواہ مر گیا اور اس کا کوئی وارث نہیں، اس زمانہ میں ایسا مال لاوارث مال ہے، اور فقراء و مساکین اس کے مستحق یا مساجد ومدرسہ میں صرف کیا جائے یا قرضدار فقیر ہو تو خود لے لے، کافر کی طرف سے اس کا تصدق حرام اور اس سے اجر و ثواب کی نیت کی تو کفر۔ ۱۶۵ | زید کو کسی نے امانتاً کچھ روپے دیئے، زید اپنی طرف سے ماہ بماہ کچھ پیسے تبرعاً دیتا رہا، اس میں کوئی حرج نہیں، اور اس روپیہ کو اجازت یا بغیر اجازت صرفہ میں لایا اور اس کی وجہ سے وہ ماہانہ دیا تو سود، اور تبرعاً دیا تو سود نہیں، مگر احتراز اولٰی، اور بے اجازت کی صورت میں غاصب بھی ہوگا۔

Fatawa Razvia, Volume 19

- If the manager of an association, mosque, or school keeps the institution's money with someone as a trust, any kind of change or disposal of it is forbidden and a breach of trust. Yes, if there is explicit or customary permission from the donors, then there is no harm, but now it is not a trust but a loan. (166)
- The ruling on disposal of trust and the situation of indemnity. (167)
- The money given to a preacher for travel expenses is a trust in his hands; whatever is spent or saved outside of this purpose, he should return it. (168)
- Return fees will be paid from the same money. (168)
- Description of the ruling on the loss of trust. (171)

Book of Loan (Kitab al-Ariyah) - A house was built on borrowed land; the landowner cannot be forced to sell the land to the borrower. (173) - In case of lack of consent, the borrower should dismantle his structure or take the price of the dismantled structure from the landowner. (173) - In case of damage to the land during dismantling, the landowner will have the choice to either bear the damage to the land or pay the price of the materials. (174)

- If forced to dismantle the structure during the loan period, the lender shall bear the loss in value of the materials due to dismantling. (176)
- A partial issue (juziyah) of the problem from Hidayah. (176)
- When is the return of a loan and trust valid so as to be free from indemnity, and when not; when indemnity must be paid; if there is an intermediary in the return, when will one be responsible, and when both. (177)
- Verification and explanation of issues from Ghayat al-Bayan and Tanwir al-Absar. (177)

Book of Gift (Kitab al-Hibah) - Question regarding transfer of ownership (tamlik) and possession (qabdah) in a gift without consideration (hiba bila awad) and obstacles to revocation. (179) - Partial issues (juziyat) of matters from Tanwir al-Absar. (180) - Question about gifting to another person after transfer of ownership and possession to the donee. (180) - Question about non-possession by the second donee and settlement on a portion of the yields and then reneging on it. (180) - When the original owner transfers ownership to the donee and gives him possession, the gifted item goes out of his ownership; gifting it to someone else will depend on the consent of the first donee. (182)

फ़तावा रज़विया, खंड 19

- यदि किसी संस्था, मस्जिद या मदरसे के प्रबंधक ने संस्था का पैसा किसी के पास अमानत के तौर पर रखा है, तो उसमें किसी भी तरह का फेरबदल या उपभोग हराम और खयानत (विश्वासघात) है। हाँ, यदि दानदाताओं की ओर से स्पष्ट या प्रथागत अनुमति हो, तो कोई हर्ज नहीं है, लेकिन अब यह अमानत नहीं बल्कि ऋण होगा। (166)
- अमानत में उपभोग का हुक्म और क्षतिपूर्ति की स्थिति। (167)
- उपदेशक को यात्रा खर्च के लिए जो पैसा दिया गया है, वह उसके पास अमानत है; इस उद्देश्य के अतिरिक्त जो खर्च हुआ या बच गया, उसे वापस करना चाहिए। (168)
- वापसी शुल्क इसी पैसे से भुगतान किया जाएगा। (168)
- अमानत के नुकसान के हुक्म का वर्णन। (171)

किताब अल-आरिया (उधार की पुस्तक) - उधार ली गई ज़मीन पर मकान बनाया गया; ज़मीन के मालिक को उधार लेने वाले के हाथ ज़मीन बेचने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। (173) - असहमति की स्थिति में, उधार लेने वाला अपना निर्माण हटा ले या ज़मीन के मालिक से हटाए गए सामान की कीमत ले ले। (173) - हटाने के दौरान ज़मीन को नुकसान होने की स्थिति में, ज़मीन के मालिक के पास विकल्प होगा कि वह या तो ज़मीन का नुकसान सहन करे, या सामान की कीमत अदा करे। (174)

- यदि उधार की अवधि के दौरान निर्माण हटाने के लिए मजबूर किया गया, तो हटाने से सामान की कीमत में जो कमी आएगी, उसे उधार देने वाला सहन करेगा। (176)
- 'हिदाया' से मसले का एक विवरण (जुज़िया)। (176)
- उधार और अमानत की वापसी कब सही है कि क्षतिपूर्ति से मुक्ति मिले, और कब नहीं; क्षतिपूर्ति कब देनी होगी; यदि वापसी में कोई मध्यस्थ हो तो कब वह ज़िम्मेदार होगा, और कब दोनों। (177)
- 'ग़ायत अल-बयान' और 'तन्वीर अल-अबसार' से मसलों की पुष्टि और स्पष्टीकरण। (177)

किताब अल-हिबा (दान/उपहार की पुस्तक) - बिना प्रतिफल के उपहार (हिबा बिला एवज़) में स्वामित्व हस्तांतरण, कब्ज़ा और वापसी की बाधाओं के बारे में सवाल। (179) - 'तन्वीर अल-अबसार' से मसलों का विवरण। (180) - उपहार प्राप्तकर्ता के स्वामित्व और कब्ज़े के बाद दूसरे को उपहार

देने के बारे में सवाल। (180) - दूसरे प्राप्तकर्ता द्वारा कब्ज़ा न करने और उपज के एक हिस्से पर सुलह करने और फिर उससे मुकरने के बारे में सवाल। (180) - जब मूल मालिक उपहार प्राप्तकर्ता को स्वामित्व हस्तांतरित कर दे और उसे कब्ज़ा दिला दे, तो उपहार में दी गई वस्तु उसके स्वामित्व से बाहर हो जाती है; इसे किसी और को उपहार देना पहले प्राप्तकर्ता की सहमति पर निर्भर करेगा। (182)

- انجمن، مسجد، مدرسہ کے مہتمم نے ادارہ کا روپیہ کسی کے پاس امانتاً رکھ دیا تو اس میں کسی قسم کا ردوبدل یا تصرف حرام و خیانت ہے، ہاں چندہ دہندگان کی طرف سے اس کی صریح یا عرفی اجازت ہو تو حرج نہیں، مگر اب یہ امانت نہیں بلکہ قرض ہوگا۔ (۱۶۶)
- امانت میں تصرف کا حکم اور تاوان کی صورت۔ (۱۶۷)
- واعظ کو جو روپیہ سفر خرچ کے لئے دیا اس کے ہاتھ میں امانت ہے جو اس مصرف کے علاوہ خرچ ہوا یا بچا اس کو واپس کرے۔ (۱۶۸)
- واپسی فیس اسی روپیہ سے ادا کی جائے گی۔ (۱۶۸)
- امانت کے ضیاع کے حکم کا بیان۔ (۱۷۱)

کتاب العاریۃ - عاریہ کی زمین میں مکان بنایا، صاحبِ زمین کو مستعیر کے ہاتھ زمین بیچنے پر مجبور نہیں کیا جاسکتا۔ (۱۷۳) - عدمِ رضا کی صورت میں مستعیر اپنا عملہ اجاڑ لے یا زمین والے سے اجڑے ہوئے کی قیمت لے لے۔ (۱۷۳) - اجاڑنے میں زمین کو نقصان ہونے کی صورت میں زمین والے کو اختیار ہوگا چاہے زمین کا نقصان برداشت کرے، چاہے عملہ کی قیمت ادا کرے۔ (۱۷۴)

- مدتِ عاریت میں عملہ اجاڑنے کے لئے مجبور کیا تو اجڑنے میں عملہ کی جو قیمت ہوگئی اس کو عاریت دینے والا برداشت کرے۔ (۱۷۶)
- ہدایہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔ (۱۷۶)

- عاریت اور امانت کی واپسی کب صحیح ہے کہ تاوان سے بری، اور کب نہیں، تاوان دینا ہوگا، واپسی میں اگر بیچ میں کوئی واسطہ ہو تو کب وہ ذمہ دار ہوگا، اور کب دونوں۔ (۱۷۷)
- غایۃ البیان اور تنویر الابصار سے مسائل کی تصدیق و توضیح۔ (۱۷۷)

کتاب الھبۃ - ہبہ بلا عوض میں تملیک و قبضہ اور موانعِ رجوع سے سوال۔ (۱۷۹) - مسائل کا جزئیہ تنویر الابصار سے۔ (۱۸۰) - ہبہ میں تملیک و قبضہ موہوب لہ کے بعد دوسرے کو ہبہ کرنے کا سوال۔ (۱۸۰) - موہوب لہ ثانی کے عدمِ قبضہ اور محاصل کے جز حصہ پر صلح اور اس سے مکرنے کا سوال۔ (۱۸۰) - مالکِ اصلی جب موہوب لہ کو تملیک کر دے اور اسے قبضہ دلا دے تو شئی موہوب اس کی ملک سے خارج ہو جاتی ہے، اس کا کسی دوسرے کو ہبہ کرنا موہوب لہ اول کی رضا پر موقوف ہوگا۔ (۱۸۲)

Description of Ruling	Page	Description of Ruling	Page
If the recipient gives verbal permission first but doesn't take possession of the gifted item, the gift (Hiba) is not complete.	182	Even if possession of undivided property (musha') is given to the recipient, it will not be their ownership, nor will their disposals in it be valid.	190
If a gift is made to two people, it is necessary to divide it before giving possession.	182	In such a gift, the donor himself and his heirs have the right of revocation. Possession and relationship do not prevent this.	191
A specific detail of a ruling from Tanwir al-Absar.	182	Even a valid gift is not fully completed without complete possession. And after the donor's death, inheritance will apply to it.	191
A question regarding the mother gifting a minor's property through guardianship, and the boy confirming and maintaining it upon reaching maturity.	185	In such a gift, even if it is written that "I and my heirs will have no right in it," it is useless; the gift is not valid.	192
In property matters, the mother is not the guardian of the boy.	187	In a gift without possession, the donor cannot be forced to give possession.	192
The guardian, i.e., the father, also has no authority to give even a single grain from a minor's property to anyone.	187	Where revocation is permissible in a gift, it refers to after possession.	192
If a minor, upon reaching maturity, validates such disposals made during minority, it is not valid.	188	The right of revocation is a Sharia right; the donor cannot nullify it by his word or writing.	192
In a contract by an unauthorized person (aqd-e-fuzuli), it is necessary for the one authorizing	188	A question regarding properties which Zaid bought in his and various other names but remained in	193

Description of Ruling	Page	Description of Ruling	Page
the contract to be eligible to give permission.		possession and disposal of all of them himself throughout his life.	
Such permission given by the authorizer in a state of maturity that holds the capacity for initiation is valid.	188	The property Zaid bought in the name of his minor child, the boy became its owner even if the disposal remained with the father.	194
A gift deed in which "possessors and occupiers generation after generation" is written cannot be a will.	188	Possession of a minor's property by the guardian is on the basis of guardianship.	194
Gifting the income of a property is not valid.	189	A gift to a minor is completed by the contract alone,	194
Gifting undivided property (musha') is not valid.	189	The father's possession is the minor's possession.	194

मसले का विवरण	पृष्ठ
यदि दान प्राप्तकर्ता (मूहूब लहू) पहले मौखिक अनुमति देता है लेकिन दान की गई वस्तु पर कब्ज़ा नहीं लेता है, तो दान (हिबा) पूर्ण नहीं होगा।	१८२
यदि दो लोगों को दान किया गया हो, तो विभाजित करके कब्ज़ा दिलाना आवश्यक है।	१८२
तनवीर अल-अब्सार से एक मसले का विवरण।	१८२
नाबालिग की संपत्ति को विलायत (अभिभावकत्व) के माध्यम से माँ द्वारा दान करने और लड़के के वयस्क होने पर उसकी पुष्टि करने और उसे बनाए रखने के बारे में प्रश्न।	१८५
संपत्ति के मामले में माँ लड़के की वली (अभिभावक) नहीं है।	१८७
वली अर्थात् पिता को भी नाबालिग की संपत्ति से एक दाना भी किसी को देने का अधिकार नहीं है।	१८७
	१८८
यदि अविभाजित संपत्ति (मुशा) का कब्ज़ा दान प्राप्तकर्ता को दे भी दिया जाए, तो वह उसका स्वामित्व नहीं होगा, न ही उसमें उसके कार्य प्रभावी होंगे।	१९०
ऐसे दान में स्वयं दानकर्ता (वाहब) और उसके उत्तराधिकारियों को दान वापस लेने (रुजू) का अधिकार रहता है। कब्ज़ा और रिश्ता इसमें बाधक नहीं है।	१९१
सही दान भी पूर्ण कब्ज़े के बिना पूरा नहीं होता। और दानकर्ता की मृत्यु के बाद उसमें विरासत लागू होगी।	१९१
ऐसे दान में भले ही यह लिखा हो कि "मुझको और मेरे वारिसों को इसमें कोई अधिकार नहीं होगा", यह बेकार है; दान सही नहीं है।	१९२
बिना कब्ज़े वाले दान में दानकर्ता को कब्ज़ा दिलाने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता।	१९२
दान में जहाँ वापस लेना जायज़ है, उसका अर्थ कब्ज़े के बाद से है।	१९२
	१९२

मसले का विवरण	पृष्ठ
नाबालिग द्वारा वयस्क होने पर यदि बचपन के ऐसे कार्यों को वैध किया जाए, तो वह वैध नहीं है।	
अनाधिकृत अनुबंध (अक्द-ए-फ़ुज़ूली) में अनुबंध की अनुमति देने वाले (मुजीज़) का अनुमति देने के योग्य होना आवश्यक है।	१८८
वयस्कता की स्थिति में अनुमति देने वाले की ऐसी अनुमति जो प्रारंभ की योग्यता रखती हो, प्रभावी (नाफ़िज़) है।	१८८
जिस हिबा-नामा (दान-पत्र) में "पीढ़ी दर पीढ़ी काबिज़ व दाख़िल रहेंगे" लिखा हो, वह वसीयत नहीं हो सकती।	१८८
संपत्ति की आय का दान सही नहीं है।	१८९
मुशा (अविभाजित संपत्ति) का दान सही नहीं है।	१८९
वापस लेने का अधिकार एक शरीई अधिकार है; दानकर्ता अपने वचन या लेख से इसे समाप्त नहीं कर सकता।	
ऐसी संपत्तियों के बारे में प्रश्न, जिन्हें ज़ैद ने अपने और विभिन्न अन्य नामों से खरीदा, लेकिन जीवन भर उन पर स्वयं का कब्ज़ा और उपयोग रहा।	१९३
ज़ैद ने जो संपत्ति अपने नाबालिग बच्चे के नाम से खरीदी, उसका मालिक लड़का हो गया, चाहे उपयोग पिता का ही रहा हो।	१९४
नाबालिग की संपत्ति पर वली का कब्ज़ा विलायत के आधार पर है।	१९४
नाबालिग को दान केवल अनुबंध (अक्द) से ही पूर्ण हो जाता है,	१९४
पिता का कब्ज़ा नाबालिग का कब्ज़ा है।	१९४

مسئلہ کا خلاصہ	صفحہ
موہوب لہ اول زبان سے اجازت دے دے اور شیئی موہوب پر قبضہ نہ دے تو ہبہ تام نہ ہوگا۔	۱۸۲
اگر دونوں کو ہبہ کیا ہو تو تقسیم کرکے قبضہ دلانا ضروری ہے۔	۱۸۲
تنویر الابصار سے مسئلہ کا جزئیہ۔	۱۸۲
ماں کا نابالغ کی جائداد ولایۃً ہبہ کرنے، اور لڑکے کے بالغ ہو کر اس کی تصدیق کرنے اور اسے برقرار رکھنے سے سوال۔	۱۸۵
مال کے معاملہ میں ماں لڑکے کی ولی نہیں۔	۱۸۷
	۱۸۷

مسئلہ کا خلاصہ	صفحہ
موہوب لہ کو مشاع پر قبضہ بھی دلا دیا تو اس کی ملک نہ ہوگی، نہ اس میں اس کے تصرفات نافذ ہوں گے۔	۱۹۰
ایسے ہبہ میں خود واہب اور اس کے ورثہ کو رجوع کا اختیار رہتا ہے۔ قبضہ اور رشتہ اس کا مانع نہیں۔	۱۹۱
ہبہ صحیح بھی بے قبضہ کامل تمام نہیں ہوتا۔ اور بعد موت واہب اس میں وراثت جاری ہوگی۔	۱۹۱
ایسے ہبہ میں اگرچہ یہ تحریر ہو کہ مجھ کو اور میرے ورثہ کو اس میں کوئی حق نہ ہوگا بیکار ہے، ہبہ صحیح نہیں۔	۱۹۲
ہبہ بلا قبضہ میں واہب کو قبضہ دلانے پر مجبور نہیں کیا جاسکتا۔	۱۹۲
	۱۹۲

مسئلہ کا خلاصہ	صفحہ
ولی یعنی باپ کو بھی نابالغ کے مال سے ایک حبہ کسی کو دینے کا اختیار نہیں۔	۱۸۸
نابالغی کے ایسے تصرفات کو صغیر بالغ ہو کر جائز کرے تو جائز نہیں۔	۱۸۸
عقد فضولی میں مجیز عقد کا اجازت کا اہل ہونا ضروری ہے۔	۱۸۸
حالت بلوغ میں مجیز کی ایسی اجازت جو ابتداء کی صلاحیت رکھے نافذ ہے۔	۱۸۸
جس ہبہ نامہ میں نسلاً بعد نسل قابض و دخیل رہیں لکھا ہو وہ وصیت نہیں ہوسکتی۔	۱۸۸
جائداد کی آمدنی کا ہبہ صحیح نہیں۔	۱۸۹
مشاع کا ہبہ صحیح نہیں۔	۱۸۹

مسئلہ کا خلاصہ	صفحہ
ہبہ میں جہاں رجوع جائز ہے اس سے مراد قبضہ کے بعد ہے۔	
رجوع کا حق شرعی ہے، واہب اپنے قول یا تحریر سے اسے باطل نہیں کرسکتا۔	۱۹۲
ایسی جائدادوں سے سوال، جس کو زید نے اپنے اور دیگر مختلف ناموں سے خریدا مگر زندگی بھر سب پر خود قابض اور متصرف رہا۔	۱۹۳
زید نے جو جائداد اپنے نابالغ بچہ کے نام سے خریدی اس کا مالک لڑکا ہو گیا گو تصرف باپ کا رہا ہو۔	۱۹۴
نابالغ کی جائداد پر ولی کا قبضہ بربنائے ولایت ہے۔	۱۹۴
نابالغ کو ہبہ صرف عقد سے ہی مکمل ہو جاتا ہے،	۱۹۴
باپ کا قبضہ نابالغ کا قبضہ ہے۔	۱۹۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

Page	Subject Content	Sr. No.
199	A son's lack of authority after reaching puberty does not prevent his ownership, just as making obedient sons possessors and managers doesn't take the property out of the ownership of the parents.	195
	Extraction of the hadith of prohibition from Bukhari, Muslim, and the four Sunan.	195
200	"Fa" refers to Fatawa al-Asr.	195
	Question regarding revocation of a gift (Hiba).	195
200	"Zha" is the code for Imam Zahir al-Din al-Marghinani.	195
	If the gifted joint property is divisible, it is necessary to divide it and give possession.	
200	"Fakh" refers to Imam Bahr Khwahir Zada.	195
	Gift to the poor is charity (Sadaqah), and revocation in charity is not permissible.	
200	Property was bought in the name of a minor son and later it was claimed 'this property is mine, the name in the son's name was fictitious'. The father's statement is wrong; the property belongs to the son.	196
	Definition of poor people and their details.	196
200	Land bought by Zaid in the names of minor sons; inheritance will not apply to it. Similarly, land bought by minors after reaching puberty in the names of their sons.	196
	Nephews are 'Dhu Mahram' (prohibited relatives) and this relation is among the obstacles to revocation.	
201	Someone bought property in their own name using joint funds; the buyer will be the owner, however, compensating the partners for their share is mandatory.	196
	The death of one of the contracting parties also prevents revocation.	
201	Question regarding a gift without possession.	197
	Details of issues from Durr al-Mukhtar and Quduri.	
202	A gift without possession is void.	197

Page	Subject Content	Sr. No.
	A gift of joint property (Mushaa) is not valid.	
202	Question on revocation of a gift.	198
	No condition prevents revocation from a joint gift.	
202	Description of the eight conditions that prevent revocation.	198
	References from Tahawi, Qadi Khan, Ibn Rustam, etc.	
203	Details of Dhu Rahm Mahram (consanguineous prohibited relatives).	198
	Author's explanation in this matter: if all the donees are wealthy, or some are poor and some wealthy, the ruling for the gift is different for them. And when all are poor, there is another ruling for them.	
204	In the absence of obstacles, the donor has the right of revocation even if a hundred years have passed since the gift, although revocation of a gift is a sin.	198
	Explanation of a passage from Durr al-Mukhtar and answer to a doubt.	
204	Support for this explanation from 'Uqud al-Durriyya. (Footnote)	

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

पृष्ठ	विषय-सामग्री	क्रमांक
१९९	बालिग होने के बाद बेटे का अधिकारहीन होना उसके स्वामित्व में बाधक नहीं है, जैसे आज्ञाकारी बेटों को पिता का कब्ज़ा और प्रबंधक बना देने से संपत्ति माता-पिता के स्वामित्व से बाहर नहीं निकलती।	१९५
	बुखारी, मुस्लिम और सुनन अरबा से निषेध की हदीस का उद्धरण।	१९५
२००	"फ़अ" (فع) फ़तावा अल-असर की ओर इशारा है।	१९५
	हिबा (उपहार) वापस लेने से संबंधित प्रश्न।	१९५
२००	"ज़म" (ظم) इमाम ज़हीर अल-दीन मरग़ीनानी का संकेत है।	१९५
	यदि दान की गई संयुक्त (मुशाअ) संपत्ति विभाज्य है, तो उसे विभाजित करके कब्ज़ा दिलाना आवश्यक है।	
२००	"फ़ख" (فخ) इमाम बहर ख्वाहर ज़ादा का इशारा है।	१९५
	गरीबों को दिया गया हिबा सदका है, और सदके में वापसी जायज़ नहीं है।	
२००	नाबालिग बेटे के नाम संपत्ति खरीदी गई और बाद में कहा गया कि यह संपत्ति मेरी है, बेटे का नाम काल्पनिक था; पिता का कथन गलत है, संपत्ति बेटे की होगी।	१९६
	गरीबों की परिभाषा और उनका विवरण।	१९६
२००	वह भूमि जो ज़ैद ने नाबालिग बेटों के नाम पर खरीदी, उसमें विरासत लागू नहीं होगी; वैसे ही वह भूमि जो नाबालिगों ने बालिग होकर अपने बेटों के नाम खरीदी।	१९६
	भतीजे 'ज़ू महरम' हैं और यह रिश्ता हिबा वापसी की बाधाओं में से एक है।	
२०१	किसी ने संयुक्त धन से अपने नाम पर संपत्ति खरीदी, तो खरीदार ही उसका मालिक होगा, हालांकि साझेदारों के हिस्से का हर्जाना उस पर अनिवार्य है।	१९६
	अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु भी हिबा वापसी में बाधक है।	
२०१	बिना कब्ज़े वाले हिबा से संबंधित प्रश्न।	१९७
	दुर्र-ए-मुख्तार और कुदूरी से मसलों के विवरण।	
२०२	बिना कब्ज़े का हिबा शून्य है।	१९७

पृष्ठ	विषय-सामग्री	क्रमांक
	संयुक्त संपत्ति (मुशाअ) का हिबा सही नहीं है।	
२०२	हिबा वापसी (रुजूअन अल-हिबा) का सवाल।	१९८
	संयुक्त हिबा से वापसी के लिए कोई शर्त बाधक नहीं है।	
२०२	हिबा वापसी की आठ बाधाओं (मवानिअ) का विवरण।	१९८
	तहावी, क़ाज़ी खान, इब्न रुस्तम आदि के हवाले।	
२०३	ज़ी-रहम महरम का विवरण।	१९८
	इस मसले में लेखक का स्पष्टीकरण: यदि उपहार प्राप्त करने वाले (मौहूब लहू) सभी धनवान हों, या कुछ गरीब और कुछ धनवान हों, तो उनके लिए हिबा का नियम अलग है। और जब सभी गरीब हों तो उनके लिए दूसरा नियम है।	
२०४	बाधाओं की अनुपस्थिति में हिबा वापस लेने का अधिकार दाता (वाहब) को प्राप्त है, चाहे हिबा को सौ साल बीत गए हों, वैसे हिबा वापस लेना पाप है।	१९८
	दुर्र-ए-मुख्तार के एक इबारत का स्पष्टीकरण और एक शंका का समाधान।	
२०४	उक़ूद-अल-दुर्रिया से इस स्पष्टीकरण का समर्थन। (फुटनोट)	
पृष्ठ ६९२ का १९		

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

صفحہ	مضمون	صفحہ
	بلوغ کے بعد لڑکے کا بے اختیار ہونا اس کے ملک کا مانع نہیں جیسے سعادت مند	
۱۹۹	بیٹوں کو باپ کے قابض اور متصرف بنا دینے سے جائداد اور ماں باپ کی ملک سے نہیں نکلتا۔	۱۹۵
	بخاری و مسلم وسنن اربعہ سے ممانعت کی حدیث کی تخریج۔	۱۹۵
۲۰۰	"فع" فتاوی العصر کی طرف اشارہ ہے۔	۱۹۵
	رجوع عن الہبہ سے سوال۔	۱۹۵
۲۰۰	"ظم" امام ظہیر الدین مرغینانی کا رمز ہے۔	۱۹۵
	جائداد موہوبہ مشاع قابل تقسیم ہو تو تقسیم کر کے قبضہ دلانا ضروری ہے۔	
۲۰۰	"فخ" امام بحر خواہر زادہ کا اشارہ ہے۔	۱۹۵
	فقیروں کو ہبہ صدقہ ہے، اور صدقہ میں رجوع جائز نہیں۔	
۲۰۰	نابالغ لڑکے کے نام جائداد خریدی اور بعد میں کہا کہ یہ جائداد میری ہے، لڑکے کے نام اسم فرضی تھا، باپ کا قول غلط، جائداد لڑکے کی ہوگی۔	۱۹۶
	فقیروں کی تعریف اور ان کی تفصیل۔	۱۹۶
۲۰۰	ایسی زمین جو زید نے نابالغ لڑکوں کے نام خریدی اس میں وراثت جاری نہ ہوگی، ایسے ہی اس زمین میں بھی جو نابالغ نے بالغ ہو کر اپنے لڑکوں کے نام خریدی۔	۱۹۶
	بھتیجے ذی محرم ہیں اور یہ رشتہ موانع رجوع میں سے ہے۔	

صفحہ	مضمون	صفحہ
۲۰۱	مشترک مال سے کسی نے اپنے نام جائداد خریدی اس کا مالک خریدار ہوگا، البتہ شرکاء کے حصہ کا تاوان اس پر لازم ہے۔	۱۹۶
	موت احد العاقدین بھی مانع رجوع ہے۔	
۲۰۱	ہبہ بلا قبضہ سے سوال۔	۱۹۷
	در مختار اور قدوری سے مسائل کے جزیئے۔	
۲۰۲	ہبہ بلا قبضہ باطل ہے۔	۱۹۷
	مشاع کا ہبہ صحیح نہیں۔	
۲۰۲	رجوع عن الہبہ کا سوال۔	۱۹۸
	موہوب مشاع سے رجوع کے لئے کوئی شرط مانع نہیں۔	
۲۰۲	موانع رجوع کی آٹھ شرطوں کا بیان۔	۱۹۸
	طحاوی، قاضی خاں، ابن رستم وغیرہ سے حوالے ۔	
۲۰۳	ذی رحم محرم کی تفصیل۔	۱۹۸
	اس مسئلے میں مصنف کی توضیح کہ موہوب لہ کل مالدار ہوں، یا بعض فقیر اور بعض مالدار، تو ان کے لئے ہبہ کا حکم اور ہے۔ اور جب کل فقیر ہوں تو ان کے لئے اور حکم ہے۔	
۲۰۴	عدم موانع کی صورت میں رجوع کا حق واہب کو حاصل ہے اگر چہ ہبہ کو سو سال گزر گئے ہوں، ویسے رجوع عن الہبہ گناہ ہے	۱۹۸
	در مختار کی ایک عبارت کی توضیح اور ایک شبہ کا جواب۔	

صفحہ مضمون **صفحہ**

۲۰۴ عقودالدریہ سے اس توضیح کی تائید۔ (حاشیہ)

صفحہ ۱۹ از ۶۹۲

Fatawa Razawiyya | Volume 19

Serial No.	Topic / Question	Key Detail / Answer	Page No.
205	Question and answer regarding verbal gift (hiba) and a specific case from Fatawa Khairiyya.	In such a situation, mere silence out of expediency is not considered permission, and even if permission is assumed, the initiation of a contract is necessary, which is absent here.	211
206	Question and answer regarding the validity of an unauthorized (fuzuli) gift and mention of obstacles to revocation.	Even if it were a gift, it is void due to being 'musha' (undivided joint property).	211
207	Question regarding the gift of undivided property (hiba-e-musha).	Zaid gifted a house and a shop to his son and daughter-in-law during his death-bed illness (marz-ul-maut). The son was not happy with the daughter-in-law's share. Question: Will the rule of gift apply or will it be considered inheritance?	212
207	A gift of divisible joint property is absolutely invalid before division, and the donee has no possession over the gifted joint item.	If the gifted item was divisible and Zaid did not divide it and give possession to each, the gift is void. After death, it all belongs to the son. Upon the son's death, after prioritizing pre-inheritance rights, one-fourth goes to the wife and the rest to the nephew as he is the sole heir.	212
207	In such a gift, all actions of the donee are void, and all actions of the donor are valid.	If the shop is indivisible and Zaid gave possession to his son's wife during his lifetime, and half the shop is one-third or less of Zaid's estate, the gift is valid; otherwise, it is void, and inheritance will apply to the whole.	213
207	Types of commonality (shuyu') and their rulings.	Question regarding buying a house in the son's name.	214

Serial No.	Topic / Question	Key Detail / Answer	Page No.
207	Support for the issue from other books of jurisprudence (Fiqh).	If the son was a minor, the house became his, and after his death, it will go to his heirs.	214
209	Question regarding a divided and abandoned gift.	Clarification of the issue from [Fatawa] Hindiyya, rulings on minors from Dhakhira and Tajnis.	214
210	Question regarding father's silence on registration in son's name in official documents.	If the son was an adult, the words of the contract will be examined.	215
211	Nothing can belong to anyone without ownership transfer by the owner.	If the offer and acceptance were attributed to the son, it was an unauthorized (fuzuli) contract. If the son permitted it, it's his property, and after him, his heirs'. If he died without permitting, it belongs to the father.	215
211	A Patwari's record is a memo of established ownership, not an initiation of ownership transfer, and registration based on it is the same.	And if there's no attribution to the son in the offer and acceptance, but his name is on the deed, the property belongs to the father. The deed is a new gift from him to the son, for which the son's possession is necessary for validity.	216

क्रम सं.	विषय / प्रश्न	मुख्य विवरण / उत्तर	पृष्ठ सं.
205	मौखिक उपहार (हिबा) के संबंध में प्रश्न-उत्तर और फतावा खैरिया से मसले का विवरण।	ऐसी स्थिति में केवल चुप्पी को अनुमति नहीं माना जाता, और यदि अनुमति मान भी ली जाए, तो अनुबंध (अक़्द) की शुरुआत आवश्यक है, जो यहाँ अनुपस्थित है।	211
206	अनाधिकृत (फ़ुज़ूली) उपहार की वैधता पर प्रश्न-उत्तर और वापसी की बाधाओं का उल्लेख।	मान लें कि उपहार हुआ भी है, तो भी 'मुशा' (अविभाजित संपत्ति) होने के कारण यह शून्य (बातिल) है।	211
207	अविभाजित संपत्ति के उपहार (हिबा-ए-मुशा) के संबंध में प्रश्न।	ज़ैद ने अपनी मृत्यु-शय्या की बीमारी (मर्ज़-उल-मौत) के दौरान अपने बेटे और बहू को घर और दुकान उपहार में दी, और बेटा अपनी पत्नी के हक में सहमत नहीं था। प्रश्न: क्या इसमें उपहार का नियम लागू होगा या विरासत का?	212
207	विभाज्य संयुक्त संपत्ति का उपहार विभाजन से पहले बिल्कुल सही नहीं है, और प्राप्तकर्ता का संयुक्त उपहार वस्तु पर कोई कब्जा नहीं है।	यदि उपहार की गई वस्तु विभाज्य थी, और ज़ैद ने विभाजन करके प्रत्येक को कब्जा नहीं दिलाया, तो उपहार शून्य है। मृत्यु के बाद सब बेटे का होगा। बेटे की मृत्यु पर, विरासत से पहले के अधिकारों को प्राथमिकता देने के बाद, एक-चौथाई पत्नी का और शेष भतीजे का होगा क्योंकि वह अकेला वारिस है।	212
207	ऐसे उपहार में प्राप्तकर्ता के सभी कार्य शून्य हैं और दाता के सभी कार्य प्रभावी हैं।	यदि दुकान अविभाज्य है और ज़ैद ने अपने जीवनकाल में अपने बेटे की पत्नी को उस पर कब्ज़ा दिला दिया हो, और आधी दुकान ज़ैद की संपत्ति का एक-तिहाई या	213

क्रम सं.	विषय / प्रश्न	मुख्य विवरण / उत्तर	पृष्ठ सं.
		उससे कम हो, तो उपहार सही है अन्यथा शून्य, और पूरे में विरासत लागू होगी।	
207	सामान्यता (शुयूअ) के प्रकार और उनके आदेश।	बेटे के नाम पर घर खरीदने के संबंध में प्रश्न।	214
207	न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की अन्य पुस्तकों से मसले का समर्थन।	यदि बेटा नाबालिग था तो घर उसका हो गया और उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारियों को मिलेगा।	214
209	विभाजित छोड़े गए उपहार (हिबा मुन्क़समा मतरूका) का प्रश्न।	[फतावा] हिंदिया से मसले का स्पष्टीकरण, ज़खीरा और तजनीस से नाबालिगों के नियम।	214
210	सरकारी कागजों में बेटे के नाम पर पंजीकरण पर पिता की चुप्पी पर प्रश्न।	यदि बेटा वयस्क था तो अनुबंध के शब्दों पर विचार किया जाएगा।	215
211	मालिक द्वारा स्वामित्व हस्तांतरण के बिना कोई चीज़ किसी की नहीं हो सकती।	यदि प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) में संबंध बेटे की ओर हो तो यह अनाधिकृत अनुबंध (अक़्द-ए-फ़ुज़ूली) हुआ। यदि बेटे ने अनुमति दी तो यह उसकी संपत्ति है और उसके बाद उसके वारिसों की। बिना अनुमति मर गया तो पिता की।	215
211	पटवारी का लेख स्थापित स्वामित्व का संस्मरण है, स्वामित्व का हस्तांतरण नहीं, और इसके आधार पर दस्तावेजों में पंजीकरण का भी यही हाल है।	और यदि प्रस्ताव और स्वीकृति में बेटे की ओर कोई संकेत न हो, और दस्तावेज़ (क़बाला) में उसका नाम हो तो संपत्ति पिता की है। दस्तावेज़ उसकी ओर से बेटे के लिए एक नया उपहार (हिबा जदीद) है जिसकी वैधता के लिए बेटे का कब्ज़ा अनिवार्य है।	216

| نمبر شمار | ہبہ زبانی کا سوال وجواب اور فتاویٰ خیریہ سے مسئلہ کا جزئیہ | ایسی صورت میں مصلحتاً مجرد سکوت اجازت نہیں، اور بالفرض اجازت ہو تو اس کے لئے انشاء عقد ضروری ہے جو یہاں مفقود ہے۔ | ۲۱۱ | | ۲۰۶ | ہبہ فضولی کی صحت سے سوال وجواب اور موانع رجوع کا بیان۔ | بالفرض ہبہ ہو بھی تو مشاع کی وجہ سے باطل ہے۔ | ۲۱۱ | | ۲۰۷ | ہبہ مشاع کا سوال۔ | زید نے اپنے لڑکے اور بہو کو مرض الموت میں مکان اور دکان ہبہ کیا، اور لڑکا اپنی عورت کے حق میں راضی نہ تھا، اس میں ہبہ کا حکم جاری ہو گا یا ترکہ کا "سوال" | ۲۱۲ | | ۲۰۷ | شے مشترک قابل تقسیم کا ہبہ قبل تقسیم ہر گز صحیح نہیں، اور شیئ موہوب مشترک پر موہوب لہ کا قبضہ بھی کچھ نہیں۔ | اگر شیئ موہوبہ قابل تقسیم تھی، اور زید نے تقسیم کر کے ہر ایک کو قبضہ نہ کرایا تو ہبہ باطل، اور بعد موت کل لڑکے کا، اور لڑکے کی موت پر تقدیم مالتقدم علی الارث کے بعد ربع زوجہ کا، بقیہ بھانجے کا کہ وہ اکیلا وارث ہے۔ | ۲۱۲ | | ۲۰۷ | ایسے موہوب میں موہوب لہ کے تمام تصرفات باطل اور واہب کے تمام تصرفات نافذ ہیں۔ | دکان نا قابل تقسیم ہو اور زید نے اپنی زندگی میں زوجہ پسر کو اس پر قبضہ دلا دیا ہو اور نصف دکان ترکہ زید کا ثلث ہو، یا اس سے کم، تو ہبہ صحیح ورنہ باطل، اور کل میں میراث جاری ہو گی۔ | ۲۱۳ | | ۲۰۷ | شیوع کے اقسام اور ان کے احکام | لڑکے کے نام مکان خریدنے سے سوال۔ | ۲۱۴ | | ۲۰۷ | فقہ کی اور کتابوں سے مسئلہ کی تائید | لڑکا اگر نابالغ تھا تو مکان اس کا ہو گیا اور اس کے مرنے کے بعد اسی کے وارثوں کو ملے گا۔ | ۲۱۴ | | ۲۰۹ | ہبہ منقسمہ متروکہ کا سوال۔ | مسئلہ کی توضیح ہندیہ، احکام صغار ذخیرہ و تجنیس سے۔ | ۲۱۴ | | ۲۱۰ | سرکاری کاغذات میں لڑکے کے نام اندراج پر باپ کی خاموشی سے سوال۔ | اگر

لڑکا بالغ تھا تو الفاظ عقد پر نظر کی جائے گی۔ | ۲۱۵ | | ۲۱۱ | مالک کی تملیک کے بغیر کوئی چیز کسی کی نہیں ہو سکتی۔ | اگر ایجاب و قبول کسی میں نسبت لڑکے کی طرف ہو تو عقد فضولی ہوا۔ لڑکے نے اجازت دی تو اس کی ملک اور اس کے بعد اسی کے ورثہ کا۔ بے اجازت مر گیا تو باپ کا۔ | ۲۱۵ | | ۲۱۱ | پٹواری کی تحریر ملکیت ثابتہ کی یادداشت ہے انشاء تملیک نہیں اور اس کی بنیاد پر کاغذات میں اندراج کا بھی یہی حال ہے۔ | اور اگر ایجاب و قبول میں لڑکے کی طرف اضافت نہ ہو، اور قبالہ میں اس کا نام ہو تو ملک باپ کی اور قبالہ اس کی طرف سے لڑکے کے لئے ہبہ جدید جس کی صحت کے لئے لڑکے کا قبضہ ضروری ہے۔ | ۲۱۶ |

Formal offer and acceptance are not necessary for a gift (Hiba); indications that signify transfer of ownership are sufficient.	**217 220**	**Hindah passed away leaving behind a son, Zaid, and two granddaughters and two grandsons from another deceased son. Zaid's uncle had a nephew's name recorded in Hindah's property but did not hand over possession. Do the grandsons and granddaughters have a Sharia right in this property or not?**
Clothes were made for a young child; the child becomes the owner, and it is necessary to hand them over to an adult guardian.	217 220	Grandsons have no hereditary right; having the name recorded is a gift (Hiba), but without possession, this is also not valid.
Once the donor gives possession of the gifted item to the donee, the donor's brother or any relative has no right to it.	217 221	A detail of the issue from Hidaya.
As a result of Hiba, the ownership of the donee is established.	218 221	Refusing to give the gifted item to the donee cannot be considered a revocation of the gift.
The death of either of the contracting parties is also an obstacle to revoking the gift.	218 221	A question regarding the words of Hiba.
A question about a form of Hiba.	218 222	Giving land for construction is a loan for use (A'riyat), not a gift (Hiba).
Explanation of the three forms of a deed of possession.	219 222	The land will belong to the donor and the house built upon it to the builder; inheritance will apply to such land.
If the donee is an adult son, his possession is	219 222	There is no right to take back a gift after giving it to a maternal aunt.

Formal offer and acceptance are not necessary for a gift (Hiba); indications that signify transfer of ownership are sufficient.	**217**	**220**	**Hindah passed away leaving behind a son, Zaid, and two granddaughters and two grandsons from another deceased son. Zaid's uncle had a nephew's name recorded in Hindah's property but did not hand over possession. Do the grandsons and granddaughters have a Sharia right in this property or not?**
necessary for the validity of the Hiba; if he is a minor, the father's possession is sufficient.			
The death of the donor before possession invalidates the gift (Hiba).	219	222	A question about Hiba of non-existent things.
Joint property was recorded in the wife's name; is the gift valid or not?	220	223	Hiba of something non-existent is void.
Recording property in someone's name at the registry office constitutes a gift (Hiba).	220	223	Zaid gave land to someone for building a house; they built the house at their own expense. Who owns the house and who owns the land?
A gift of divisible property without prior division is not valid or effective.	220	223	In the questioned case, if no word regarding transfer of ownership was used, the land will be considered a loan for use (A'riyat).
		223	A detail of the issue from Uqud ad-Durriyya.

हिबा (उपहार) के लिए ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) अनिवार्य नहीं है, ऐसे संकेत जो स्वामित्व हस्तांतरण को दर्शाते हैं, पर्याप्त हैं।	**२१७**	**२२०**
छोटे बच्चे के लिए कपड़े बनवाए गए, बच्चा मालिक हो गया, बड़े (अभिभावक) को सौंपना ज़रूरी है।	२१७	२२०
जब दाता ने उपहार में दी गई वस्तु का कब्ज़ा प्राप्तकर्ता को दिला दिया, तो दाता के भाई या किसी रिश्तेदार का उसमें कोई अधिकार नहीं है।	२१७	२२१
हिबा के परिणामस्वरूप प्राप्तकर्ता का स्वामित्व सिद्ध हो जाता है।	२१८	२२१
अनुबंध करने वालों में से किसी एक की मृत्यु भी हिबा से मुकरने में बाधाओं में से एक है।	२१८	२२१
हिबा के एक रूप से संबंधित प्रश्न।	२१८	२२२
कब्ज़ा नामा (कब्ज़े के दस्तावेज़) के तीन रूपों का वर्णन।	२१९	२२२
हिंदा ने अपनी मृत्यु के बाद एक बेटा ज़ैद और एक अन्य दिवंगत पुत्र से दो पोतियां और दो पोते छोड़े। ज़ैद के चाचा ने हिंदा की संपत्ति में एक भतीजे का नाम लिखवा दिया लेकिन कब्ज़ा नहीं दिलाया, तो शरई रूप से इस संपत्ति में पोते-पोतियों का अधिकार है या नहीं।		
पोतों का कोई विरासत में अधिकार नहीं है, नाम लिखवाना हिबा है लेकिन कब्ज़े के बिना यह भी सही नहीं है।		
हिदाया से मसले का विवरण।		
प्राप्तकर्ता को उपहार में दी गई वस्तु देने से मना करना हिबा से मुकर जाना (रुजूअ) नहीं माना जा सकता।		
हिबा के शब्दों से संबंधित प्रश्न।		
निर्माण के लिए भूमि देना 'आरियत' (अस्थायी उपयोग के लिए ऋण) है, हिबा नहीं है।		
ज़मीन देने वाले की होगी और उस पर बना मकान बनाने वाले का, ऐसी ज़मीन में विरासत जारी होगी।		

हिबा (उपहार) के लिए ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) अनिवार्य नहीं है, ऐसे संकेत जो स्वामित्व हस्तांतरण को दर्शाते हैं, पर्याप्त हैं।	**२१७**	**२२०**
यदि प्राप्तकर्ता वयस्क पुत्र हो तो हिबा की वैधता के लिए उसका कब्ज़ा ज़रूरी है, और यदि वह नाबालिग हो तो पिता का कब्ज़ा पर्याप्त है।	२१९	२२२
कब्ज़े से पहले दाता की मृत्यु हिबा को निरस्त (बातिल) कर देती है।	२१९	२२२
संयुक्त संपत्ति पत्नी के नाम लिखवा दी, हिबा सही हुआ या नहीं।	२२०	२२३
रजिस्ट्री ऑफिस में संपत्ति किसी के नाम लिखवाना हिबा है।	२२०	२२३
विभाज्य संपत्ति का विभाजन के बिना हिबा करना सही और प्रभावी नहीं है।	२२०	२२३

हिंदा ने अपनी मृत्यु के बाद एक बेटा ज़ैद और एक अन्य दिवंगत पुत्र से दो पोतियां और दो पोते छोड़े। ज़ैद के चाचा ने हिंदा की संपत्ति में एक भतीजे का नाम लिखवा दिया लेकिन कब्ज़ा नहीं दिलाया, तो शरई रूप से इस संपत्ति में पोते-पोतियों का अधिकार है या नहीं।

खाला (मौसी) को हिबा करने के बाद उसे वापस लेने का अधिकार नहीं है।

'हिबा-ए-मा'दूम' (अस्तित्वहीन वस्तु के उपहार) का प्रश्न।

अस्तित्वहीन वस्तु का हिबा बातिल (शून्य) है।

ज़ैद ने किसी को मकान बनाने के लिए ज़मीन दी, उसने अपने खर्चे से मकान बनाया, मकान किसका है और ज़मीन किसकी?

पूछे गए मामले में यदि इसके साथ स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) का कोई शब्द न मिला हो, तो ज़मीन आरियत होगी।

२२३ 'उक़ूद अद्दुर्रिया' से मसले का विवरण।

ہبہ کے لئے ایجاب و قبول ضروری نہیں، ایسے قرائن جو تملیک پر دلالت کریں کافی ہیں۔	۲۱۷ ۲۲۰	**ہندہ نے اپنے مرنے کے بعد زید پسر اور دوسرے فوت شدہ لڑکے سے دو پوتیاں اور دو پوتے چھوڑے زید کے بچانے اپنے ایک بھتیجے کا نام جائیداد ہندہ میں لکھوادیا قبضہ نہیں دلایا، تو شرعاً اس جائیداد میں پوتوں پوتیوں کا حق ہے یا نہیں۔**
چھوٹے بچے کے لئے کپڑا بنوایا، بچہ مالک ہو گیا، بڑے کو سپرد کرنا ضروری ہے۔	۲۱۷ ۲۲۰	پوتوں کا وراثتیہ کوئی حق نہیں، نام لکھوانا ہبہ ہے لیکن بے قبضہ یہ بھی صحیح نہیں۔
واہب نے شے موہوب لہ کا قبضہ کرا دیا تو واہب کے بھائی یا کسی رشتہ دار کا اس میں کوئی حق نہیں۔	۲۱۷ ۲۲۱	ہدایہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔
ہبہ کے نتیجے میں موہوب لہ کی ملک ثابت ہو جاتی ہے۔	۲۱۸ ۲۲۱	شیئی موہوب کو موہوب لہ کو دینے سے انکار کرنا رجوع عن الہبہ نہیں قرار دیا جاسکتا۔
احد العاقدین کی موت بھی موانع رجوع میں سے ہے۔	۲۱۸ ۲۲۱	الفاظ ہبہ سے سوال۔
	۲۱۸ ۲۲۲	زمین تعمیر کے لئے دینا عاریت ہے ہبہ نہیں ہے۔

ہبہ کے لئے ایجاب و قبول ضروری نہیں، ایسے قرائن جو تملیک پر دلالت کریں کافی ہیں۔	۲۱۷ ۲۲۰	**ہندہ نے اپنے مرنے کے بعد زید پسر اور دوسرے فوت شدہ لڑکے سے دو پوتیاں اور دو پوتے چھوڑے زید کے بچانے اپنے ایک بھتیجے کا نام جائیداد ہندہ میں لکھوادیا قبضہ نہیں دلایا، تو شرعاً اس جائیداد میں پوتوں پوتیوں کا حق ہے یا نہیں۔**
ہبہ کی ایک صورت سے سوال۔		
قبضہ نامہ کی تین شکلوں کا بیان۔	۲۱۹ ۲۲۲	زمین دینے والے کی ہوگی اور مکان اس پر بنوانے والے کا، ایسی زمین میں میراث جاری ہو گی۔
موہوب لہ بالغ لڑکا ہو تو اس کا قبضہ صحت ہبہ کے لئے ضروری ہے، اور نابالغ ہو تو باپ کا قبضہ کافی ہے۔	۲۱۹ ۲۲۲	خالہ کو ہبہ کے بعد واپس لینے کا حق نہیں۔
قبضہ سے پہلے واہب کی موت ہبہ کو باطل کر دیتی ہے۔	۲۱۹ ۲۲۲	ہبہ معدوم کا سوال۔
جائیداد مشترکہ بیوی کے نام لکھادی، ہبہ صحیح ہوا یا نہیں۔	۲۲۰ ۲۲۳	ہبہ معدوم باطل ہے۔
	۲۲۰ ۲۲۳	

ہبہ کے لئے ایجاب و قبول ضروری نہیں، ایسے قرائن جو تملیک پر دلالت کریں کافی ہیں۔	۲۱۷ ۲۲۰	**ہندہ نے اپنے مرنے کے بعد زید پسر اور دوسرے فوت شدہ لڑکے سے دو پوتیاں اور دو پوتے چھوڑے زید کے بچانے اپنے ایک بھتیجے کا نام جائیداد ہندہ میں لکھوادیا قبضہ نہیں دلایا، تو شرعاً اس جائیداد میں پوتوں پوتیوں کا حق ہے یا نہیں۔**
رجسٹری آفس میں جائیداد کسی کے نام لکھوانا ہبہ ہے۔		زید نے کسی کو زمین تعمیر مکان کے لئے دی اس نے اپنے صرفہ سے مکان بنایا، مکان کس کا اور زمین کس کی۔
قابل تقسیم جائیداد کا بلا قسمت ہبہ صحیح و نافذ نہیں ہے۔	۲۲۰ ۲۲۳	صورت مسئولہ میں اگر اس کے ساتھ تملیک کا کوئی لفظ نہ ملا ہو تو زمین عاریت ہو گی۔
	۲۲۳	مسئلہ کا جزئیہ عقود الدریہ سے۔

Fatawa Rizvia, Volume 19

Page	Content
224	If a son separates his earnings from his father, then the son is the owner of it, and whatever property he makes from it belongs to him.
225	Shariah procedure for settlement in case of building a house on someone else's land:
225	(1) The builder should dismantle and take away his debris, or the landowner should forcibly dismantle it provided no special harm is caused to the land.
225	(2) The landowner should pay the price of the materials to the builder; this will depend on the owner's consent.
226	(3) If dismantling materials causes harm to the land, it is at the owner's discretion to pay compensation for the dismantled materials and let the construction remain, or agree to his own loss and have the materials dismantled.
226	Detailed ruling from Tahawi, Khairiya, Hindiya, and Tanwir al-Absar.
227	Whether a gift in exchange for dower (mahr) during asthma (damma) is valid or not.
227	
229	After gifting to a son, one cannot retract it.
230	A gift does not become void due to void conditions.
230	A gift given during a terminal illness (Maradh al-Mawt) is executed from one-third of the estate; for a healthy gift, possession before death is necessary.
230	If the donee (recipient) is a wife, she will also receive her eighth share of inheritance from the estate.
231	Should Zaid give equally to his sons and daughters during his lifetime, or according to 'a male shall have a portion equal to that of two females'?
231	The first is the chosen view and the opinion of Imam Abu Yusuf, and the second is permissible and is the opinion of Imam Muhammad.
231	If one of them possesses religious excellence, there is no harm in preferring them.
232	

Page	Content
	Definition of Maradh al-Mawt (terminal illness) and its confirmation from Durr al-Mukhtar, Bazzaziya, and Quhistani.
228	Asthma is not a terminal illness, and a gift made during it is valid.
228	A gift with compensation without possession is valid and is in the ruling of a sale.
229	Question regarding gift to a minor son.
229	A gift to a minor son becomes valid by mere offer.
229	The father's possession is the minor child's possession.
	Question regarding the gift of dower by the wife and all properties by the husband.
233	The gift of dower and debts is completed by mere offer; there is no need for acceptance.
233	The husband gifted shared items among the properties; without division and possession, it's invalid, and if the donor dies before possession, the gift is void.
234	Whatever things were in Zaid's exclusive properties, whether deposits or loans, the gift of all is valid, and this possession will stand in place of gift possession.
236	Details of the distribution of the estate in any case.
236	Question regarding preferring one child due to religious excellence.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

पृष्ठ	विषय-वस्तु
२२४	यदि पुत्र अपनी कमाई अपने पिता से अलग रखता है, तो पुत्र ही उसका स्वामी है और जो संपत्ति उसने उससे बनाई है वह उसी की है।
२२५	दूसरे की ज़मीन पर मकान बनाने की स्थिति में शरीयत के अनुसार समझौते की विधि:
२२५	(१) बनाने वाला अपना मलबा हटा ले जाए या ज़मीन का मालिक ज़बरदस्ती उसे हटा दे, बशर्ते कि ज़मीन को कोई विशेष नुकसान न हो।
२२५	(२) ज़मीन का मालिक निर्माण करने वाले को सामग्री की कीमत दे, यह मालिक की सहमति पर निर्भर करेगा।
२२६	(३) यदि मलबा हटाने से ज़मीन को नुकसान होता है, तो यह मालिक की मर्ज़ी है कि वह हटाए गए मलबे का मुआवज़ा दे और निर्माण को रहने दे, या अपने नुकसान पर सहमत होकर मलबा हटवा दे।
२२६	तहावी, खैरिया, हिंदिया और तनवीर अल-अबसार से इस मसले का विवरण।
२२७	दमा (अस्थमा) की हालत में मेहर के बदले दिया गया उपहार (हिबा) सही है या नहीं।
२२९	बेटे को उपहार (हिबा) देने के बाद उसे वापस नहीं लिया जा सकता।
२३०	अवैध शर्तों के कारण उपहार (हिबा) अमान्य नहीं होता।
२३०	मृत्यु-रोग (मरज़ुल मौत) के दौरान दिया गया उपहार कुल संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से में से लागू होता है; सामान्य स्वास्थ्य में दिए गए उपहार के लिए मृत्यु से पहले कब्ज़ा आवश्यक है।
२३०	यदि उपहार प्राप्त करने वाला (मौहूब लह) पत्नी हो, तो उसे विरासत में मिलने वाला आठवां हिस्सा भी मिलेगा।
२३१	क्या ज़ैद को अपने जीवनकाल में अपने बेटों और बेटियों को बराबर देना चाहिए या 'एक पुरुष का हिस्सा दो स्त्रियों के बराबर' के नियम के अनुसार?
२३१	पहला विचार 'मुख्तार' (पसंदीदा) है और इमाम अबू यूसुफ का मत है, और दूसरा जायज़ है और इमाम मुहम्मद का मत है।
२३१	यदि उनमें से कोई धार्मिक श्रेष्ठता रखता हो, तो उसे प्राथमिकता देने में कोई हर्ज नहीं है।

पृष्ठ	विषय-वस्तु
२२७	'मरज़ुल मौत' (मृत्यु-रोग) की परिभाषा और दुर्रे मुख़्तार, बज़ाज़िया और कुहिस्तानी से उसकी पुष्टि।
२२८	दमा 'मरज़ुल मौत' नहीं है और इसमें किया गया उपहार सही है।
२२८	प्रतिफल के साथ उपहार (हिबा बिल एवज़) कब्ज़े के बिना भी सही है और यह बिक्री (बय) के हुक्म में है।
२२९	नाबालिग पुत्र को उपहार देने के संबंध में प्रश्न।
२२९	नाबालिग पुत्र को उपहार केवल प्रस्ताव (ईजाब) से ही सही हो जाता है।
२२९	पिता का कब्ज़ा ही नाबालिग बच्चे का कब्ज़ा है।
२३२	पत्नी की ओर से मेहर और पति की ओर से अपनी पूरी संपत्ति के उपहार (हिबा) का सवाल।
२३३	मेहर और ऋण का उपहार केवल प्रस्ताव (ईजाब) से ही पूर्ण हो जाता है; स्वीकृति (क़बूल) की आवश्यकता नहीं होती।
२३३	पति ने संपत्तियों में जिन साझा चीज़ों का उपहार दिया, वे बिना विभाजन और कब्ज़े के सही नहीं हैं और यदि उपहार देने वाला कब्ज़े से पहले मर जाए तो उपहार शून्य है।
२३४	ज़ैद की निजी संपत्तियों में जो चीज़ें थीं, चाहे वे अमानत (वदीअत) हों या उधार (आरियत), उन सबका उपहार सही है, और यह कब्ज़ा उपहार के कब्ज़े के स्थान पर माना जाएगा।
२३६	किसी भी स्थिति में विरासत के वितरण का विवरण।
२३६	धार्मिक श्रेष्ठता के कारण किसी एक संतान को प्राथमिकता देने का सवाल।

صفحہ	مضمون
۲۲۴	لڑکا اپنا کسب باپ سے علیحدہ کرتا ہے تو اس کا مالک لڑکا ہے اور جو جائداد اس سے بنائی وہ لڑکے کی ملک ہے۔
۲۲۵	دوسرے کی زمین پر مکان بنانے کی صورت میں تصفیہ کی شرعی ترکیب:
۲۲۵	(۱) بنانے والا اپنا ملبہ اکھیڑ لے جائے یا زمین والا جبرا اکھیڑ دے جبکہ زمین کو کوئی خاص ضرر نہ ہو۔
۲۲۵	(۲) زمین والا عملہ کی قیمت تعمیر کنندہ کو دے، یہ مالک کی رضا پر موقوف ہوگا۔
۲۲۶	(۳) عملہ اکھیڑنے میں زمین کو ضرر ہو تو مالک کی رضا پر ہے اکھڑے ہوئے عملہ کا معاوضہ ادا کرے اور تعمیر باقی رہنے دے یا اپنے نقصان پر راضی ہو کر عملہ اکھڑوا دے۔
۲۲۶	مسئلہ کا جزئیہ طحاوی، خیریہ، ہندیہ اور تنویر الابصار سے۔

صفحہ	مضمون
۲۲۹	لڑکے کو ہبہ کر کے رجوع نہیں کر سکتا۔
۲۳۰	ہبہ شروط فاسدہ سے فاسد نہیں ہوتا۔
۲۳۰	مرض الموت کا ہبہ ثلث مال میں نافذ ہوتا ہے، ہبہ صحت کے لئے قبل موت قبضہ ضروری ہے۔
۲۳۰	موہوب لہ اگر زوجہ ہو تو وراثیہ ثمن ترکہ میں سے بھی پائے گی۔
۲۳۱	زید اپنے لڑکوں اور لڑکیوں کو اپنی زندگی میں برابر دے یا للذکر مثل حظ الانثیین۔
۲۳۱	

صفحہ	مضمون
۲۲۷	دمہ کی حالت میں ہبہ بعوض مہر صحیح ہے یا نہیں۔
۲۲۷	مرض الموت کی تفسیر اور درمختار، بزازیہ اور قہستانی سے اس کی تصدیق۔
۲۲۸	دمہ مرض الموت نہیں اور اس میں کیا ہوا ہبہ صحیح ہے۔
۲۲۸	ہبہ بالعوض بلا قبضہ صحیح ہے اور یہ بیع کے حکم میں ہے۔
۲۲۹	پسر نابالغ کو ہبہ سے سوال۔
۲۳۱	اول مختار اور امام ابویوسف کا قول ہے اور ثانی جائز اور امام محمد کا قول ہے۔
۲۳۱	اگر ان میں کوئی فضل دینی رکھتا ہو تو اس کی ترجیح میں کوئی حرج نہیں۔
۲۳۲	عورت کی جانب سے مہر اور شوہر کی جانب سے اپنی کل املاک کے ہبہ کا سوال۔
۲۳۳	مہر اور دیون کا ہبہ مجرد ایجاب سے تام ہو جاتا ہے قبول کی بھی ضرورت نہیں۔
۲۳۳	شوہر نے املاک میں جن مشترکہ چیزوں کا ہبہ کیا بغیر تقسیم اور قبضہ کے صحیح نہیں اور واہب قبل قبضہ فوت ہو گیا تو ہبہ باطل۔
۲۳۴	زید کے خالص املاک میں جو چیزیں تھیں چاہے ودیعت ہو یا

صفحہ مضمون

نابالغ پسر کو ہبہ صرف ایجاب سے صحیح ہو
۲۲۹ جاتا ہے۔

۲۲۹ باپ کا قبضہ نابالغ بچہ کا قبضہ ہے۔

صفحہ مضمون

عاریت سب کا ہبہ صحیح، اور یہ
قبضہ قبضہ ہبہ کے قائم مقام ہوگا۔

۲۳۶ بہر تقدیر ترکہ کی تقسیم کی تفصیل۔

فضل دینی کی وجہ سے کسی ایک
۲۳۶ اولاد کی ترجیح کا سوال۔

Fatawa Rizvia Volume 19

Page	Subject Summary	Page	Detailed Context / References
241	If someone gives all their property to only one son, it is valid and effective, although they will be a sinner for this act.	237	Confirmation of the specific ruling from Tanwir and Hashiya Tahtawi.
243	Prioritizing one child due to religious merit is neither a sin nor subject to legal accountability.	237	**Treatise: Fath al-Malik fi Hukm al-Tamlik** (The King's Opening regarding the Ruling on Transfer of Ownership)
243	The notion that due to this prioritization, this act was not the father's, or that he did not consent to it, or that there was some defect in his mind, is baseless and wrong.	238	What is the difference between Hibah (gift) and Tamlik (transfer of ownership)?
243	The idea is also wrong that some future matter of religious merit could surpass this.	238	Tamlik is general, and Hibah is specific.
243	The pure Sharia gives a ruling based on the current state.	238	Tamlik includes transfer of assets and benefits, with or without consideration, immediate or deferred until after death, such as sale, gift, lease, loan, and bequests. And Hibah is the name for transfer of ownership of an asset without consideration.
243	In the case of prioritization, the condition that all heirs must be adults is also baseless.	238	In common usage, the name Tamlik immediately suggests Hibah.
244	During the lifetime of the predecessor, only the predecessor is the owner of all property.	238	Imam Sarakhsi described Tamlik as a beneficial gift by design.
244		239	

Page	Subject Summary
	A gift in the name of a non-heir during a deathbed illness (Marad al-Mawt) is absolutely permissible and will be treated as a gift.
244	For a gift to be valid, possession is necessary.
244	Possession by the father of minors is considered their possession.
244	Two similar types of possession can substitute for each other.
247	A gift during a deathbed illness has the status of a bequest without the consent of other heirs and is effective within one-third of the estate.
247	Details of enforcement in cases where the bequest is equal to, more than, or less than one-third of the estate.

Page	Detailed Context / References
	Details of the various types of words that convey transfer of ownership.
239	In the words of scholars, arguing from Tamlik for Hibah is common.
240	Arguing from the general to the specific is not correct.
240	Texts from Qazi Khan, Sharh al-Ashbah by Al-Biri, Shami, Nawazil, Khayriyya, and Uqud al-Durriya on treating Tamlik as Hibah.
240	Scholarly opinions differ on the specific details of the issue; some treat Tamlik as synonymous with Hibah, while others consider a context necessary.
241	The author's research suggests that reconciliation between these two views is possible; in the context of reporting, Tamlik is more general than Hibah, but in the context of initiating a contract, Tamlik is Hibah.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

पृष्ठ	विषय सारांश
241	यदि किसी ने अपनी सारी संपत्ति केवल एक ही बेटे को दे दी, तो यह सही और प्रभावी है, हालांकि वह अपने इस कार्य के लिए गुनहगार होगा।
243	धार्मिक श्रेष्ठता के कारण किसी संतान को प्राथमिकता देने में न तो कोई पाप है और न ही कोई शरीयत के अनुसार जवाबदेही।
243	इस प्राथमिकता के कारण यह विचार कि यह कार्य पिता का नहीं था, या वे इससे सहमत नहीं थे, या उनके मस्तिष्क में कुछ दोष था, निराधार और गलत है।
243	यह विचार भी गलत है कि भविष्य में कोई धार्मिक श्रेष्ठता का मामला इससे भी बढ़ सकता है।
243	शरीयत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरिया) वर्तमान स्थिति पर निर्णय देती है।
243	

पृष्ठ	विस्तृत संदर्भ / सन्दर्भ
237	तनवीर, हाशिया तहतावी से इस विशिष्ट मसले की पुष्टि।
237	**रिसाला: फ़तह अल-मलिक फ़ी हुक्म अल-तमलीक** (स्वामित्व हस्तांतरण के नियम पर राजा की विजय)
238	हिबा (उपहार) और तमलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) में क्या अंतर है?
238	तमलीक सामान्य है और हिबा विशिष्ट है।
238	तमलीक में संपत्ति और लाभों का हस्तांतरण शामिल है, चाहे वह प्रतिफल के साथ हो या बिना प्रतिफल के, तत्काल हो या मृत्यु के बाद के लिए हो, जैसे बिक्री, उपहार, पट्टा, उधार और वसीयत। और हिबा बिना किसी प्रतिफल के संपत्ति के स्वामित्व के हस्तांतरण का नाम है।
238	

पृष्ठ	विषय सारांश
	प्राथमिकता के मामले में सभी वारिसों के वयस्क होने की शर्त भी निराधार है।
244	पूर्वज के जीवित रहते हुए, पूर्वज ही पूरी संपत्ति का मालिक होता है।
244	मृत्युशैया की बीमारी (मरज़-उल-मौत) में गैर-वारिस के नाम पर दिया गया उपहार पूर्णतः जायज़ है, और उसे उपहार ही माना जाएगा।
244	हिबा के सही होने के लिए कब्जा (कब्ज़ा) ज़रूरी है।
244	नाबालिगों के पिता का कब्जा उनका ही कब्जा माना जाता है।
244	दो समान प्रकार के कब्जे एक-दूसरे के स्थान पर काम आ सकते हैं।
247	मरज़-उल-मौत में दिया गया हिबा अन्य वारिसों की अनुमति के बिना वसीयत का दर्जा रखता है और संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से में प्रभावी होता है।
247	वसीयत के संपत्ति के एक-तिहाई के बराबर, कम या अधिक होने की स्थिति में लागू होने का विवरण।

पृष्ठ	विस्तृत संदर्भ / सन्दर्भ
	आम बोलचाल में, तमलीक के नाम से हिबा का बोध होता है।
238	इमाम सरखसी ने तमलीक को बनावट के तौर पर एक लाभदायक हिबा बताया।
239	स्वामित्व प्रदान करने वाले विभिन्न प्रकार के शब्दों का विवरण।
239	विद्वानों के वचनों में अक्सर तमलीक से हिबा पर तर्क देना प्रचलित है।
240	सामान्य से विशिष्ट पर तर्क देना सही नहीं है।
240	काज़ी खान, शरह अल-अशबाह अल-बीरी, शामी, नवाज़िल, खैरिया, और उक़ूद अल-दुर्रिया के पाठ, तमलीक को हिबा करार देने पर।
240	मसले के विशिष्ट विवरणों में विद्वानों के विचार भिन्न हैं; कुछ तमलीक को हिबा ही मानते हैं और कुछ इसके लिए संदर्भ को आवश्यक मानते हैं।
241	लेखक का शोध यह है कि इन दोनों विचारों में सामंजस्य संभव है; सूचना देने के संदर्भ में तमलीक हिबा से अधिक व्यापक है, लेकिन अनुबंध स्थापित करने के संदर्भ में तमलीक हिबा ही है।

صفحہ	تلخیص مضامین	صفحہ	تفصیل مقام و حوالجات
	کسی نے اپنی ساری جائیداد ایک ہی لڑکے کو دے دی تو صحیح اور نافذ ہے، البتہ وہ اپنے اس فعل میں گنہگار ہوگا۔	۲۳۷	تنویر، حاشیہ طحطاوی سے جزئیہ کی تصدیق۔
۲۴۱			
	فضل دینی کی وجہ سے کسی اولاد کو ترجیح دینے میں نہ گناہ نہ مواخذہ شرعیہ۔	۲۳۷	**رسالہ فتح الملیک فی حکم التملیک**
۲۴۳			
	اس ترجیح کی وجہ سے یہ خیال کہ یہ فعل والد کا نہیں، یا وہ اس پر راضی نہ تھے، یا ان کے دماغ میں کچھ خلل تھا، بے بنیاد اور غلط ہے۔	۲۳۸	ہبہ اور تملیک میں کیا فرق ہے۔
۲۴۳			
	یہ خیال بھی غلط کہ آئندہ کوئی امر فضل دینی میں اس سے بھی بڑھ سکتا ہے۔	۲۳۸	تملیک عام ہے اور ہبہ خاص ہے۔
۲۴۳			
	شرع مطہر حالت موجودہ پر حکم دیتی ہے۔	۲۳۸	تملیک اعیان و منافع بعوض اور بلا عوض اور منجز اور مضاف الی ما بعد الموت بیع،
۲۴۳			

صفحہ	تلخیص مضامین	صفحہ	تفصیل مقام و حوالجات
			ہبہ، اجارہ، اعارہ اور وصایا سب کو شامل ہے۔ اور ہبہ تملیک العین بلا عوض کا نام ہے۔
۲۴۳	ترجیح کی صورت میں تمام ورثہ کے بالغ ہونے کی شرط بھی بے بنیاد ہے۔	۲۳۸	عرف میں تملیک کے نام سے ہبہ متبادر ہوتا ہے۔
۲۴۴	حیات مورث میں مورث ہی ساری جائیداد کا مالک ہے۔	۲۳۸	امام سرخسی نے تملیک کو وضعاً مفید ہبہ بتایا۔
۲۴۴	مرض الموت میں غیر وارث کے نام ہبہ قطعاً جائز، اور وہ ہبہ ہی قرار پائے گا۔	۲۳۹	افادہ ملک کرنے والے الفاظ کی انواع سرگونہ کی تفصیل۔
۲۴۴	ہبہ صحیح ہونے کے لئے قبضہ ضروری ہے۔	۲۳۹	کلمات علماء میں اکثر تملیک سے ہبہ پر استدلال متداول ہے۔
۲۴۴	نابالغوں کے والد کا قبضہ انہیں کا قبضہ ہے۔	۲۴۰	عام سے خاص پر استدلال صحیح نہیں۔
۲۴۴	دو ہم جنس قبضے ایک دوسرے کے قائم مقام ہو جاتے ہیں۔	۲۴۰	تملیک کو ہبہ قرار دینے پر قاضی خان، شرح اشباہ للبیری، شامی، نوازل، خیریہ، عقود الدریہ کے نصوص۔
۲۴۷		۲۴۰	مسئلہ کے خاص جزئیہ میں کلام علماء مختلف ہیں، بعض تملیک کو عین ہبہ قرار

صفحہ	تلخیص مضامین صفحہ	تفصیل مقام و حوالجات
	مرض الموت کا ہبہ دیگر ورثہ کی اجازت کے بغیر وصیت کا حکم رکھتا ہے اور ثلث میں نافذ ہوتا ہے۔	دیتے ہیں اور بعض قرینہ ضروری قرار دیتے ہیں۔
۲۴۷	وصیت کے ثلث ترکہ کے برابر اور کم و بیش ہونے کی صورت میں نفاذ کی تفصیل۔	۲۴۱ مصنف کی تحقیق کہ ان دونوں اقوال میں تطبیق ممکن ہے، مقام اخبار میں تملیک ہبہ سے عام ہے اور مقام انشاء عقد میں تملیک ہبہ ہے۔

فتاوی رضویہ (Fatawa Razawiya) - Volume 19

Issue/Topic (Page No.)	Explanation/Substantiation (Page No.)
Explanation of the issue through the words of scholars and a statement that in the creation of contracts, current evidence exists that the transfer of ownership without compensation is a gift (Hiba). (248)	Confirmation from religious books that transferring ownership of a physical object without compensation is a gift. (251)
Even in the creation of a contract, where there is evidence to the contrary, transfer of ownership cannot be meant as a gift. (248)	If transferring ownership of an object without compensation were anything other than a gift, there would be a separate chapter for it in the books of jurisprudence. (251)
Explanation and justification of the text by Imam Khair-ud-Din Ramli. (249)	In common usage, transferring ownership of an object without compensation is also accepted as a gift. (252)
A written deed of ownership transfer is definitively a deed of gift. (249)	Argument from books of jurisprudence like Hidaya that possession is necessary for a gift, reasoning that transfer of ownership is not a separate contract. (252)
In verbal transfer of ownership, the basis is on circumstantial evidence, whether current or stated. (250)	Critique of the reasoning in 'Miftah'. (252)
If there is evidence against a gift in verbal transfer of ownership, it will not be declared a gift. (250)	Acknowledging someone else's ownership of something makes its handover necessary because it's a report/statement, not the creation of such a contract for which possession is not necessary. (253)
Consideration is given to meanings, not words. (250)	Support of the issue from 'Durr'. (253)
Correction of Allama "Ta's" view on understanding ownership transfer and gift separately. (251)	Further confirmation from the scholars' saying that they declared "All my property is for Zaid" as an initiation of a gift. (253)

Issue/Topic (Page No.)	Explanation/Substantiation (Page No.)
The author of 'Miftah' is unknown, nor is it listed in the books of the school of thought. (251)	Summary: Transfer of ownership, being a report, includes both sale and gift, and in the case of creating a contract, it's only a gift. (252)
Transfer of ownership will be either of the object or its benefits, and will be either without compensation or with it; this is a logical and comprehensive division. (251)	Declaring "I am the owner of this from so-and-so" is an acknowledgement that they gifted it, which is also an acknowledgement of possession. However, declaring "So-and-so gifted it to me" is not an acknowledgement of possession. (252)
If it's not the transfer of benefits, it's the transfer of the object, and if it's without compensation, it's a gift; thus, a gift is included in the transfer of ownership. (251)	

फतावी रज़विया - जिल्द १९

विषय (पृष्ठ संख्या)	स्पष्टीकरण/पुष्टि (पृष्ठ संख्या)
विद्वानों के शब्दों के माध्यम से मसले का स्पष्टीकरण और इस बात का वर्णन कि अनुबंधों के निर्माण में वर्तमान साक्ष्य मौजूद है कि बिना मुआवजे के मालिकाना हक का हस्तांतरण दान (हिबा) है। (२४८)	धार्मिक पुस्तकों से इस बात की पुष्टि कि बिना किसी प्रतिफल के वस्तु के स्वामित्व का हस्तांतरण हिबा (दान) है। (२५१)
अनुबंध निर्माण के समय भी जहाँ इसके विपरीत साक्ष्य हो, वहाँ स्वामित्व के हस्तांतरण को हिबा नहीं माना जा सकता। (२४८)	यदि बिना प्रतिफल के वस्तु का स्वामित्व हस्तांतरण हिबा के अलावा कुछ और होता, तो न्यायशास्त्र की पुस्तकों में इसके लिए एक अलग अध्याय होता। (२५१)
इमाम खैर-उद-दीन रामली के लेख का स्पष्टीकरण और औचित्य। (२४९)	सामान्य बोलचाल में भी बिना प्रतिफल के वस्तु के स्वामित्व के हस्तांतरण को हिबा स्वीकार किया जाता है। (२५२)
लिखित स्वामित्व हस्तांतरण नामा निश्चित रूप से हिबा नामा (दान पत्र) है। (२४९)	हिदाया जैसी न्यायशास्त्र की पुस्तकों से यह तर्क कि हिबा के लिए कब्ज़ा आवश्यक है, इस बात का प्रमाण है कि स्वामित्व हस्तांतरण कोई अलग अनुबंध नहीं है। (२५२)
मौखिक स्वामित्व हस्तांतरण में मुख्य आधार साक्ष्य (क़रीना) पर है, चाहे वह वर्तमान स्थिति से हो या शब्दों से। (२५०)	'मिफ्ताह' के तर्क की आलोचना। (२५२)
यदि मौखिक स्वामित्व हस्तांतरण में हिबा के विरुद्ध साक्ष्य हो, तो उसे हिबा घोषित नहीं किया जाएगा। (२५०)	किसी के लिए किसी वस्तु के स्वामित्व का स्वीकार करना उसे देना सिद्ध करता है क्योंकि यह एक सूचना है, न कि ऐसे अनुबंध का निर्माण जिसके लिए कब्ज़ा आवश्यक नहीं है। (२५३)
महत्व अर्थों का है, शब्दों का नहीं। (२५०)	'दुर्र' से मसले की पुष्टि। (२५३)

विषय (पृष्ठ संख्या)

स्वामित्व हस्तांतरण और हिबा को अलग-अलग समझने पर अल्लामा "ता" के विचार का सुधार। (२५१)

'मिफ्ताह' के लेखक का पता नहीं है, और न ही इसका उल्लेख धर्म की मान्य पुस्तकों में है। (२५१)

स्वामित्व हस्तांतरण या तो वस्तु का होगा या उसके लाभ का, और या तो बिना प्रतिफल के होगा या प्रतिफल के साथ; यह विभाजन तर्कसंगत और व्यापक है। (२५१)

यदि लाभ का हस्तांतरण नहीं है तो वह वस्तु का हस्तांतरण है, और यदि बिना प्रतिफल के है तो वह हिबा है; अतः स्वामित्व हस्तांतरण में हिबा शामिल है। (२५१)

पृष्ठ २४ / ६९२

स्पष्टीकरण/पुष्टि (पृष्ठ संख्या)

विद्वानों के इस कथन से और पुष्टि कि उन्होंने "मेरी सारी संपत्ति ज़ैद के लिए है" को हिबा का निर्माण माना। (२५३)

बातचीत का सारांश यह है कि स्वामित्व हस्तांतरण, एक सूचना होने के नाते, बिक्री और दान दोनों को शामिल करता है, और अनुबंध निर्माण के मामले में यह केवल दान है। (२५२)

किसी चीज़ के बारे में यह स्वीकार करना कि "मैं फ़लाँ से इसका मालिक हूँ", इस बात का स्वीकार है कि उसने इसे हिबा किया, तो यह कब्ज़े का भी स्वीकार है। और यह स्वीकार करना कि "फ़लाँ ने मुझे हिबा किया", कब्ज़े का स्वीकार नहीं हुआ। (२५२)

کلام / عنوان (صفحہ نمبر)

کلام علماء سے مسئلہ کی توضیح اور اس امر کا بیان کہ انشاء عقود میں اس بات پر قرینہ حالیہ موجود ہے کہ تملیک بلا عوض ہے۔ (۲۴۸)

مقام انشاء میں بھی جہاں خلاف پر قرینہ ہو تملیک سے ہبہ مراد نہیں لے سکتے۔ (۲۴۸)

امام خیر الدین رملی کی عبارت کی توضیح و توجیہ۔ (۲۴۹)

تحریری تملیک نامہ قطعاً ہبہ نامہ ہے۔ (۲۴۹)

تملیک زبانی میں مدار کار قرینہ پر ہے، قرینہ حالیہ ہو یا مقالیہ۔ (۲۵۰)

تملیک زبانی میں ہبہ کے خلاف قرینہ ہو تو ہبہ قرار نہیں دیں گے۔ (۲۵۰)

توضیح / تائید (صفحہ نمبر)

کتب مذہب سے اس بات کی تائید کہ تملیک عین بلا عوض ہبہ ہے۔ (۲۵۱)

تملیک عین بلا عوض ہبہ کے علاوہ کچھ ہوتا تو کتب فقہ میں اس کے لئے علیحدہ باب ہوتا۔ (۲۵۱)

عرف عام میں بھی تملیک عین بلا عوض کو ہبہ تسلیم کرتے ہیں۔ (۲۵۲)

ہدایہ وغیرہ کتب فقہ میں ہبہ کے لئے قبضہ ضروری ہونے کی دلیل سے اس بات پر استدلال کہ تملیک عقد علیحدہ نہیں۔ (۲۵۲)

مفتاح کے استدلال پر تنقید۔ (۲۵۲)

کسی کے لئے کسی چیز کی ملکیت کا اقرار کرنے سے اس کا دینا اس لئے ثابت ہوتا ہے کہ یہ اخبار ہے، نہ یہ

کلام / عنوان (صفحہ نمبر)	توضیح / تائید (صفحہ نمبر)
	ایسے عقد کا انشاء جس کے لئے قبضہ ضروری نہیں۔ (۲۵۳)
اعتبار معانی کا ہے الفاظ کا نہیں۔ (۲۵۰)	مسئلہ کی "در" سے تائید۔ (۲۵۳)
تملیک و ہبہ کو علیحدہ علیحدہ سمجھنے پر علامہ "ط" کے خیال کی تصحیح۔ (۲۵۱)	علماء کے اس قول سے تائید مزید کہ "جمیع مالی لزید" کو انہوں نے انشائے ہبہ قرار دیا۔ (۲۵۳)
مفتاح کے مصنف کا پتہ نہیں، نہ اس کا اندراج کتب مذہب میں ہے۔ (۲۵۱)	خلاصہ کلام یہ کہ تملیک اخبار ہونے کی حیثیت سے بیع اور ہبہ دونوں کو شامل ہے، اور انشائے عقد کی صورت میں صرف ہبہ ہے۔ (۲۵۲)
تملیک عین کی ہوگی یا منافع کی، اور بلا عوض ہوگی یا بعوض، یہ تقسیم عقلی اور حاصر ہے۔ (۲۵۱)	کسی چیز کے بارے میں یہ اقرار کرنا کہ میں فلاں سے اس کا مالک ہوں، اس بات کا اقرار ہے کہ اس نے اس کو ہبہ کیا، تو یہ قبضہ کا بھی اقرار ہے، اور یہ اقرار کہ فلاں نے مجھے ہبہ کیا، تو قبضہ کا اقرار نہ ہوا۔ (۲۵۲)
تملیک منافع نہ ہو تو تملیک عین ہے، اور بے عوض ہو تو ہبہ ہے، پس تملیک میں ہبہ داخل ہے۔ (۲۵۱)	

Fatawa Rizvia Volume 19

Expression of the contradiction in the text of the author of Miftah and the weakness of his reasoning from it.	255	These two forms are of gift (Hiba).	261
Decision that the citation by the author of Miftah is the result of misunderstanding.	255	In common usage, buying in the names of children is a transfer of ownership without consideration; in Sharia, this is called a gift (Hiba).	261
Question regarding buying land and building a house in the name of a minor boy.	256	Reference of the issue from Shami and Uqud al-Durriya.	261
The guardian's possession is sufficient in a gift for a minor.	257	A gift is completed after possession.	262
Father, brother, and uncle are all included among such guardians.	257	Description of the impediments to revocation.	262
Mention of different forms of transfer of ownership for a minor.	258	Question regarding giving total authority to one of his boys.	262
A gift for a minor is not made solely by intention; rather, it is necessary to manifest the transfer of ownership.	258	This word can be for both agency (Wakalat) and gift (Hiba). The ruling will be according to the context.	263
Description of different forms of manifesting the transfer of ownership.	258	A partial detail of the issue from Radd al-Muhtar.	263
Building a house with one's own wealth on a boy's land is not a transfer of ownership.	259	Offer and acceptance are not necessary for a gift; a gift can also be established through circumstantial evidence.	263
The owner of the rental income is the one who rents it out, even if the rented object belongs to someone else.	259	If an heir pays for the burial and shrouding of the deceased from their own wealth, it will not be considered a voluntary donation; they can recover that amount from the estate.	263
If someone rents out another's property and collects rent, should they	259		264

return the rent to the owner or give it in charity to the poor?

Pointing towards a slip/error. 260

If there is a debt upon the deceased and the claimant is not from among humans (i.e., debt to Allah), then its payment is not obligatory on the heirs without a will. 260

Question about giving a house to someone after building it, and parents buying property in the name of children. 261

Whether a Pir (spiritual guide) disowning a Murid (disciple) makes them disowned or not.

Whether it is permissible or not to take back jewelry given to a spiritual guide for the sake of Allah. 264

Whether the returned jewelry can be spent elsewhere for the sake of Allah or for personal household expenses or not. 264

The spiritual guide used all the jewelry for his own expenses and did not give any in charity; is he a sinner because of this or not? 264

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

साहिबे मिफ़्ताह की इबारत का विरोधाभास और उससे उनके तर्क की कमज़ोरी का इज़हार।	255	ये दोनों सूरतें हिबा (दान) की हैं।	261
फ़ैसला कि साहिबे मिफ़्ताह का उद्धरण गलतफ़हमी का नतीजा है।	255	उ़र्फ़(आम बोलचाल) में बच्चों के नाम खरीदना, बिना मुआवज़े के स्वामित्व हस्तांतरण है, शरीअत में इसी को हिबा कहते हैं।	261
नाबालिग लड़के के नाम ज़मीन खरीदने और मकान बनाने का सवाल।	256	'शामी' और 'उक़ूदुल दुर्रिया' से मसले का हवाला।	261
नाबालिग के लिए हिबा में वली (अभिभावक) का कब्ज़ा काफी है।	257	कब्ज़े के बाद हिबा मुकम्मल हो जाता है।	262
ऐसे वलियों में बाप, भाई, चाचा सब शामिल हैं।	257	रुजूअ (वापस लेने) की रुकावटों का बयान।	262
नाबालिग के लिए तमलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) की विभिन्न सूरतों का ज़िक्र।	258	अपने एक लड़के को पूरा अधिकार देने से संबंधित सवाल।	262
नाबालिग के लिए हिबा केवल नीयत से नहीं होता बल्कि तमलीक का ज़ाहिर करना ज़रूरी है।	258	यह शब्द वकालत और हिबा दोनों के लिए हो सकता है। जैसा संदर्भ होगा वैसा ही हुक्म होगा।	263
तमलीक ज़ाहिर करने की विभिन्न सूरतों का बयान।	258	'रद्दुल मुहतार' से मसले का विवरण।	263
लड़के की ज़मीन में अपने माल से मकान बना देना तमलीक नहीं।	259	हिबा के लिए ईजाब व क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) ज़रूरी नहीं, संकेतों और परिस्थितियों से भी हिबा साबित हो जाता है।	263
किराये का मालिक वही होता है जो किराये पर दे, चाहे किराये की चीज़ दूसरे की हो।	259	वारिस अगर अपने माल से मृतक के कफ़न-दफ़न का इंतज़ाम करे तो उसे दान नहीं	263

माना जाएगा, वह विरासत से उतना वसूल कर सकता है।

दूसरे की जायदाद किराये पर देकर किराया वसूल किया तो किराया मालिक को लौटाए या फ़कीर को दान करे। 259

एक चूक की ओर इशारा। 260

मृतक पर जो कर्ज़ हो और उसका दावा करने वाला बंदों की तरफ़ से न हो, तो वसीयत के बिना वारिसों पर उसकी अदायगी ज़रूरी नहीं। 260

मकान बनाकर किसी को अता करने, और माँ-बाप का औलाद के नाम जायदाद खरीदने का सवाल। 261

पीर ने मुरीद को 'आक़' (बेदखल) किया, वह आक़ हुआ या नहीं। 264

मुर्शिद को अल्लाह के वास्ते ज़ेवर देकर वापस लेना जायज़ है या नहीं। 264

वापस लिए हुए ज़ेवर को दूसरी जगह अल्लाह के वास्ते या अपने घर के खर्च में इस्तेमाल कर सकता है या नहीं। 264

मुर्शिद ने सारे ज़ेवर अपने निजी खर्च में इस्तेमाल किए, कुछ खैरात नहीं किया, क्या वह इससे मुजरिम हुए या नहीं। 264

صاحب مفتاح کی عبارت کا تضاد اور اس سے ان کے استدلال کے ضعف کا اظہار۔ ۲۵۵

فیصلہ کہ صاحب مفتاح کی نقل سوء فہم کا نتیجہ ہے۔ ۲۵۵

نابالغ لڑکے کے نام زمین خریدنے اور مکان بنانے کا سوال۔ ۲۵۶

نابالغ کے لئے ہبہ میں ولی کا قبضہ کافی ہے۔ ۲۵۷

ایسے اولیاء میں باپ، بھائی، چچا سب داخل ہیں۔ ۲۵۷

نابالغ کے لئے تملیک کی مختلف صورتوں کا ذکر۔ ۲۵۸

نابالغ کے لئے ہبہ کی نیت سے ہبہ نہیں ہوتا بلکہ تملیک کا ظاہر کرنا ضروری ہے۔ ۲۵۸

اظہار تملیک کی مختلف صورتوں کا بیان۔ ۲۵۸

۲۵۹

یہ دونوں صورتیں ہبہ کی ہیں۔ ۲۶۱

عرف میں بچوں کے نام خریدنا، تملیک بلاعوض ہے، شرع میں اسی کو ہبہ کہتے ہیں۔ ۲۶۱

شامی اور عقود الدریہ سے مسئلہ کا حوالہ۔ ۲۶۱

ہبہ بعد قبضہ تمام ہو جاتا ہے۔ ۲۶۲

موانع رجوع کا بیان۔ ۲۶۲

اپنے ایک لڑکے کو کل اختیار دینے سے سوال۔ ۲۶۲

یہ لفظ وکالت اور ہبہ دونوں کیلئے ہو سکتا ہے۔ جیسا قرینہ ہو ویسا ہی حکم ہوگا۔ ۲۶۳

مسئلہ کا جزئیہ ردالمختار سے۔ ۲۶۳

۲۶۳

لڑکے کی زمین میں اپنے مال سے مکان بنادینا تملیک نہیں۔

اجرت اجارہ کا وہی مالک ہوتا ہے جو اجارہ پر دے خواہ شیئ اجارہ دوسرے کی ہو۔ ۲۵۹

دوسرے کی جائداد اجارہ پر دے کر کرایہ وصول کیا تو کرایہ مالک کو لوٹائے یا فقیر پر تصدق کرے۔ ۲۵۹

ایک لغزش کی طرف اشارہ۔ ۲۶۰

مورث پر جو دین ہو اور اس کا مطالبہ کرنے والا بندوں کی طرف سے نہ ہو، تو وصیت کے بغیر وارثوں پر اس کی ادا ضروری نہیں۔ ۲۶۰

مکان بنا کر کسی کو عطا کرنے، اور ماں باپ کا اولاد کے نام جائداد خریدنے کا سوال۔ ۲۶۱

ہبہ کے لئے ایجاب و قبول ضروری نہیں قرائن سے بھی ہبہ کا اثبات ہو جاتا ہے۔

وارث اپنے مال سے اگر مورث کی تجہیز و تکفین کرے تو وہ تبرع نہیں قرار دیا جائے گا، وہ ترکہ سے اتنا وصول کر سکتا ہے۔ ۲۶۳

پیر نے مرید کو عاق کیا وہ عاق ہوا یا نہیں ۔ ۲۶۴

مرشد کو اللہ واسطے زیور دے کر واپس لینا جائز ہے یا نہیں۔ ۲۶۴

واپس لئے ہوئے زیور کو دوسری جگہ اللہ واسطے یا اپنے گھر خرچ میں صرف کر سکتا ہے یا نہیں۔ ۲۶۴

مرشد نے کل زیور اپنے صرفہ میں استعمال کیا تھا کچھ خیرات نہیں کیا، اس سے وہ مجرم ہوئے یا نہیں۔ ۲۶۴

Volume 19 | Fatawa Rizvia

Subject	Page	Related Details / Rulings	Page
The spiritual guide (Murshid) said: I am spending from you by the command of the Messenger of Allah; if this is a lie, what is the ruling?	265	A partial ruling (juz'iyyah) on the matter from Bazzaziyyah and Alamgiriyyah.	273
If no specific purpose for spending was designated at the time of spending, then the Pir's spending on himself is also "in the path of Allah."	265	Explanation of ambiguity in the citation of Alamgiri at this place.	274
Evidence from Hadith, Bahr al-Ra'iq, and Durr al-Mukhtar that giving charity even to a wealthy person is a rewardable act.	265	Resolution of apparent contradiction in the statements of Qazi Abu Yusuf and Imam al-A'zam (may Allah have mercy on them).	276
If it is said to a wealthy person, "I give this to you for the sake of Allah, please accept it," and he takes possession of it, he becomes the owner.	266	Question and answer regarding Gift of undivided property (Hibba-e-Mushaa).	278
Credit is given to verbal declaration, not the heart's intention; if there was agency (wakalat) in the heart but words of gift (hibba) were spoken, it is a gift.	266	Question and answer regarding revocation after completion of the gift.	279
Support for the ruling from Wajiz, Zahiriyyah, and Durr al-Mukhtar.	266	Question and answer regarding Hibba-e-Mushaa without division or possession.	279
The death of the donee (mohub-lahu) is one of the impediments to revoking a gift.	268	Possession by the guardian of a minor is considered possession by the minor.	281
If the Pir paid compensation after spending, thinking its return was obligatory, the disciple didn't become owner, and must return it; if given as a new gift, the disciple becomes owner.	268	Division of inheritance in the questioned matter.	281

Subject	Page	Related Details / Rulings	Page
Specifics of the ruling from 'Uqud al-Durriyyah, Durr al-Mukhtar, and Jauharah: ill-thinking (badgumani) towards any Muslim is forbidden, and even more severe towards a Pir.	270	Question and answer regarding reclaiming from a blood relative (Dhu al-Rahm) after completing the gift.	281
By the disciple saying, "My faith in you is broken," the pledge of allegiance (bay'at) is broken.	270	A needy father can spend his children's wealth for his needs.	281
By harboring ill-will against the Pir, the disciple becomes subject to Shariah admonishment.	270	Question regarding a gift on the condition of conveying reward (isal-e-thawab).	281
Question and answer regarding joint money and gift of undivided property without division.	271	Refutation of Maulvi Rashid Ahmad Gangohi's fatwa.	282
Question and answer regarding joint money and gift of undivided property without division.	273	If two people gift joint property to one person, it is permissible.	282
Serving is a religious virtue, and preference based on it is permissible by consensus of reports.	273		

विषय	पृष्ठ	संबंधित विवरण / निर्णय	पृष्ठ
मुर्शिद ने कहा था कि मैं तुमसे अल्लाह के रसूल के हुक्म से खर्च कर रहा हूँ, अगर यह झूठ हो तो क्या हुक्म है।	२६५	बज़ाज़िया और आलमगीरिया से मसले का जुज़इया।	२७३
खर्च कराते वक्त अगर किसी खास मद की तय्यीन न की गई हो तो पीर का अपनी ज़ात पर खर्च करना भी 'फ़ी सबीलिल्लाह' है।	२६५	इस मकाम पर आलमगीरी की नक़्ल में इबहाम (अस्पष्टता) का बयान।	२७४
हदीस, बहर-उर-राइक़ और दुर्रे मुख़्तार से इस बात का सबूत कि धनी के लिए सदक़ा भी सवाब का काम है।	२६५	क़ाज़ी अबू यूसुफ़ और इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैहिम) के अक़वाल में ज़ाहिरी तज़ाद (विरोध) का हल।	२७६
मालदार को यह कहकर दिया कि 'आपको फ़ी सबीलिल्लाह देता हूँ, क़ुबूल कर लें', उसने कब्ज़ा कर लिया तो वह मालिक हो गया।	२६६	हिबा-ए-मुशाअ का सवाल-ओ-जवाब।	२७८
एतबार दिल के इरादे का नहीं ज़बान की तसरीह (स्पष्टता) का है, दिल में वकालत हो और ज़बान से हिबा के अल्फाज़ कहे तो हिबा हो गया।	२६६	तमामियत-ए-हिबा के बाद रुजू (वापसी) का सवाल-ओ-जवाब।	२७९
वजीज़, ज़हीरिया, दुर्रे मुख़्तार से मसले की ताईद।	२६६	हिबा-ए-मुशाअ बिला तक़्सीम या बिला कब्ज़ा से सवाल-ओ-जवाब।	२७९
मोहूब लहू की हलाकत हिबा से रुजू करने के मवानिअ (बाधाओं) में से है।	२६८	नाबालिग के वली का कब्ज़ा नाबालिग का कब्ज़ा है।	२८१
पीर ने खर्च के बाद अगर तावान इस खयाल से दिया कि इसकी वापसी मुझ पर ज़रूरी है तो मुरीद उसका मालिक न हुआ और उसे पीर को लौटाना ज़रूरी है;	२६८	मसला-ए-मसूला में विरासत की तक़्सीम।	२८१

विषय	पृष्ठ	संबंधित विवरण / निर्णय	पृष्ठ
और अगर अपनी तरफ से हिबा-ए-जदीद किया तो मुरीद मालिक हो गया।			
मसले का जुज़इया उक़ूद-उद-दुर्रिया, दुर्रे मुख़्तार और जौहरा से: बदगुमानी हर मुसलमान पर हराम है, और पीर पर बदगुमानी और शदीद है।	२७०	तकमील-ए-हिबा के बाद ज़ी रहम (रिश्तेदार) से वापसी का सवाल-ओ-जवाब।	२८१
मुरीद के यह कहने से कि 'मेरा एतकाद आपसे फ़स्ख़ (खत्म) हो गया', बैअत फ़स्ख़ हो गई।	२७०	मोहताज बाप अपनी औलाद का माल अपनी ज़रूरत में खर्च कर सकता है।	२८१
पीर के खिलाफ बदगुमानी करके मुरीद तन्बीह-ए-शरई का मौरिद (पात्र) हुआ।	२७०	हिबा बशर्ते ईसाल-ए-सवाब का सवाल।	२८१
ज़र-ए-मुश्तरक और हिबा-ए-मुशाअ बे-तक़्सीम से सवाल-ओ-जवाब।	२७१	मौलवी रशीद अहमद गंगोही के फतवे की तग़लीत (गलती बताना)।	२८२
ज़र-ए-मुश्तरक और हिबा-ए-मुशाअ बे-तक़्सीम से सवाल-ओ-जवाब।	२७३	दो आदमी एक शख्स को जायदाद-ए-मुश्तरक हिबा करें तो जायज़ है।	२८२
खिदमत-गुज़ारी फ़ज़्ल-ए-दीनी है और इस बुनियाद पर तरजीह ब-इत्तेफाक़-ए-रिवायात जायज़ है।	२७३		

مضمون صفحہ

مرشد نے کہا تھا کہ میں تم سے بحکم رسول اللہ خرچ کر رہا ہوں، یہ جھوٹ ہو تو کیا حکم ہے۔ ۲۶۵

خرچ کراتے وقت اگر کسی خاص مصرف کی تعین نہ کی گئی ہو تو پیر کا اپنی ذات پر خرچ کرنا بھی فی سبیل اللہ ہے۔ ۲۶۵

حدیث و بحر الرائق اور در مختار سے اس بات کا ثبوت کہ غنی کے لئے صدقہ بھی کار ثواب ہے۔ ۲۶۵

مالدار کو یہ کہہ کر دیا کہ آپ کو فی سبیل اللہ دیتا ہوں قبول کر لیں، اس نے قبضہ کر لیا تو مالک ہو گیا۔ ۲۶۶

اعتبار دل کے ارادہ کا نہیں زبان کی تصریح کا ہے، دل میں وکالت ہو اور زبان سے ہبہ کے الفاظ کہے تو ہبہ ہو گیا۔ ۲۶۶

وجیز، ظہیریہ، در مختار سے مسئلہ کی تائید۔ ۲۶۶

متعلقہ جزئیات / احکام صفحہ

بزازیہ اور عالمگیریہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔ ۲۷۳

اس مقام پر عالمگیری کی نقل میں ابہام کا بیان۔ ۲۷۴

قاضی ابو یوسف اور امام اعظم رحمہم اللہ تعالیٰ کے اقوال میں ظاہری تضاد کا دفعیہ۔ ۲۷۶

ہبہ مشاع کا سوال وجواب۔ ۲۷۸

تمامیت ہبہ کے بعد رجوع کا سوال وجواب۔ ۲۷۹

ہبہ مشاع بلا تقسیم یا بلا قبضہ سے سوال وجواب۔ ۲۷۹

مضمون	صفحہ
موہوب لہ کا ہلاک موانع رجوع ہبہ سے ہے۔	۲۶۸
پیر نے صرف کے بعد اگر تاوان اس خیال سے دیا کہ اس کی واپسی مجھ پر ضروری ہے تو مرید اس کا مالک نہ ہوا اور اس پر پیر کو واپس لٹانا ضروری ہے، اور اگر اپنی طرف سے ہبہ جدید کیا تو مرید مالک ہو گیا۔	۲۶۸
مسئلہ کا جزئیہ عقود الدریہ، در مختار اور جوہرہ سے بدگمانی ہر مسلمان پر حرام ہے، اور پیر پر بدگمانی اور شدید ہے۔	۲۷۰
مرید کے یہ کہنے سے کہ میرا اعتقاد آپ سے فسخ ہو گیا فسخ بیعت ہو گئی۔	۲۷۰
پیر کے خلاف بدگمانی کر کے مرید تنبیہ شرعی کا مورد ہوا۔	۲۷۰
زر مشترک اور ہبہ مشاع بے تقسیم سے سوال وجواب۔	۲۷۱

متعلقہ جزئیات / احکام	صفحہ
نابالغ کے ولی کا قبضہ نا بالغ کا قبضہ ہے۔	۲۸۱
مسئلہ مسئولہ میں میراث کی تقسیم۔	۲۸۱
تکمیل ہبہ کے بعد ذی رحم سے واپسی کا سوال وجواب۔	۲۸۱
محتاج باپ اپنی اولاد کا مال اپنی ضرورت میں خرچ کر سکتا ہے۔	۲۸۱
ہبہ بشرط ایصال ثواب کا سوال۔	۲۸۱
مولوی رشید احمد گنگوہی کے فتوی کی تغلیط	۲۸۲

مضمون	صفحہ	متعلقہ جزئیات / احکام	صفحہ
زر مشترک اور ہبہ مشاع بے تقسیم سے سوال وجواب۔	۲۷۳	دو آدمی ایک شخص کو جائداد مشتر کہ ہبہ کریں تو جائز ہے۔	۲۸۲
خدمت گزاری فضل دینی ہے اور اس بنیاد پر ترجیح باتفاق روایات جائز ہے۔	۲۷۳		

فتاوی رضویه (Fatawa Ridawiyya) | جلد ۱۹ (Volume 19)

Page	Topic	Page	Topic
283	Recitation of the Quran is not necessary for the donee.	285	In the dowry (Mahr), the share of heirs other than the husband is half or three-quarters.
283	Declaring a gift conditional on the conveyance of reward as a sale is void.	285	Details of the issue from Khazanat al-Muftin, Nahr al-Faiq, Uqud al-Durriya, Jami' al-Mudamarat, and Alamgiri.
283	For a sale, the consideration must be property; the conveyance of reward is not property at all.	286	Abdul Wahhab Khan built two shops, one small and one large, on his mother-in-law Zuhooran's land with joint materials. Above the shops, he built an upper story from his own funds. Then Zuhooran gifted the large shop to someone and Abdul Wahhab gifted the small shop and the upper story to someone else. Is the gift valid or not?
284	A gift does not become void due to invalid conditions; the condition itself becomes void.	287	The land belongs to Zuhooran; she and her son-in-law are both partners in the structure, and the upper story belongs to both.
284	The condition of Quran recitation in exchange for a gift is void.	287	Details of the reasons why the gift is not valid in the questioned case, and support for each reason from Uqud al-Durriya, Hindiyya, Mufti al-Mustafti, Wajiz Imam Kurdari, and Hashiya Hamidiyya.
284	It is void to mean a lease because there is no mention of a lease in the gift deed.	290	Summary of the ruling on the issue.
284	Many scholars have allowed leasing for acts of reward; in any case, there is no harm in the	290	Whether it is necessary to include an adult girl in the gift along with minors.

Page	Topic	Page	Topic
	leadership (Imamat) of such a person.		
284	It is not correct to say that the leadership of a transgressor is improper, though his leadership is a sin.	291	If she has been given as much in her dowry as is equal to the shares of the minors, then participation is not necessary.
284	The aforementioned donee should continue to convey rewards as fulfillment of the promise.	291	Meaning of the blessed Hadith "Have you given to all your children like this?".
285	Question regarding the forgiveness of dowry during terminal illness.	291	Whether a claim of right in the gifted item is a barrier to the gift or not. Concurrent claim is a barrier, but an emergent claim is not a barrier to validity.
285	Consent of the heirs is necessary to waive the dowry during terminal illness; it will not be waived without their consent.	291	Details of concurrent claim and emergent claim.
285	It is necessary for all heirs to be sane and of age for consent.		

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२८३	दान प्राप्त करने वाले (मवहूब लह) के लिए कुरान पढ़ना ज़रूरी नहीं है।	२८५	महर में पति के अलावा वारिसों का हिस्सा आधा या तीन चौथाई है।
२८३	सवाब पहुँचाने की शर्त पर दान (हिबा) को बिक्री करार देना बातिल है।	२८५	ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, नहरुल फ़ायक़, उक़ूदुल दुर्रिया, जामिउल मुज़मरात और आलमगिरी से मसले का विवरण।
२८३	बिक्री के लिए बदले में माल होना ज़रूरी है, सवाब पहुँचाना कतई माल नहीं है।	२८६	ज़ुहूरन की ज़मीन पर उनके दामाद अब्दुल वहाब ख़ान ने संयुक्त सामान से दो दुकानें बनवाईं, एक छोटी और एक बड़ी, और दुकानों के ऊपर अपने निजी खर्च से बालाखाना बनवाया, फिर ज़ुहूरन ने बड़ी दुकान किसी को हिबा की और अब्दुल वहाब ने छोटी दुकान और बालाखाना किसी और को हिबा किया, हिबा सही हुआ या नहीं।
२८४	अमान्य शर्तों से दान अमान्य नहीं होता, शर्त ही अमान्य हो जाती है।	२८७	ज़मीन ज़ुहूरन की है, इमारत में वह और दामाद दोनों साझेदार हैं और बालाखाना दोनों का है।
२८४	दान के बदले कुरान पढ़ने की शर्त अमान्य है।	२८७	पूछे गए मामले में हिबा सही न होने के कारणों का विवरण, और हर कारण का उक़ूदुल दुर्रिया, हिंदिया, मुफ़्ती अल-मुस्तफ़्ती, वजीज़ इमाम करदरी, हाशिय-ए-हामिदिया से समर्थन।
२८४	लीज़ (इजारा) का अर्थ लेना इस तरह बातिल है कि हिबा-नामे में इजारा का ज़िक्र ही नहीं है।	२९०	मसले के फैसले का सारांश।

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२८४	सवाब के कामों पर इजारा को कई विद्वानों ने जायज़ माना है, हर हाल में ऐसे व्यक्ति की इमामत में कोई हर्ज नहीं।	२९०	नाबालिगों के साथ बालिग लड़की को हिबा में शामिल करना ज़रूरी है या नहीं।
२८४	फासिक़ की इमामत को अनुचित कहना सही नहीं है, हाँ उसकी इमामत गुनाह है।	२९१	अगर उसे दहेज में उतना दिया जा चुका है जो नाबालिगों के हिस्से के बराबर हो, तो शामिल करना ज़रूरी नहीं।
२८४	उक्त दान प्राप्तकर्ता को वादे को पूरा करने के तौर पर सवाब पहुँचाते रहना चाहिए।	२९१	हदीस मुबारक "क्या तुमने अपने सभी बच्चों को इसी तरह दिया है?" का अर्थ।
२८५	मरणशैया (मरज़ुल मौत) के दौरान महर माफ़ करने का सवाल।	२९१	दान की गई वस्तु पर अधिकार (इस्तिहक़ाक़) दान के लिए बाधक है या नहीं, समवर्ती अधिकार बाधक है और आकस्मिक अधिकार वैधता के लिए बाधक नहीं है।
२८५	मरज़ुल मौत में महर माफ़ करने के लिए वारिसों की सहमति ज़रूरी है, उनकी रज़ामंदी के बिना माफ़ नहीं होगा।	२९१	समवर्ती अधिकार और आकस्मिक अधिकार का विवरण।
२८५	रज़ामंदी के लिए सभी वारिसों का समझदार और बालिग होना ज़रूरी है।		

صفحہ	عنوان
۲۸۳	موہوب لہ پر قرآن خوانی ضروری نہیں۔
۲۸۳	ہبہ بشرط ایصال ثواب کو بیع قرار دینا باطل ہے۔
۲۸۳	بیع کے لئے بدل کا مال ہونا ضروری ہے ایصال ثواب سرے سے مال ہی نہیں۔
۲۸۴	شروط فاسدہ سے ہبہ فاسد نہیں ہوتا، شرط ہی فاسد ہو جاتی ہے۔
۲۸۴	ہبہ کے عوض قرآن خوانی کی شرط فاسد ہے۔
۲۸۵	مہر میں شوہر کے علاوہ ورثاء کا حصہ نصف یا تین ربع ہے۔
۲۸۵	خزانہ المفتین، نہرالفائق، عقودالدرریہ، جامع المضمرات اور عالمگیری سے مسئلہ کی جزئیات۔
۲۸۶	ظہورن کی زمین پر ان کے داماد عبدالوہاب خاں نے مشتر کہ سامان سے دو دکانیں بنوائیں، ایک چھوٹی اور ایک بڑی، اور دکانوں کے اوپر اپنے صرف خاص سے بالا خانہ بنوایا، پھر ظہورن نے بڑی دکان کسی کو ہبہ کی اور عبدالوہاب نے چھوٹی دکان اور بالا خانہ کسی اور کو ہبہ کیا، ہبہ صحیح ہوا کہ نہیں۔
۲۸۷	زمین ظہورن کی عملہ میں وہ اور داماد دونوں شریک اور بالا خانہ دونوں کا۔
۲۸۷	صورت مسئولہ میں ہبہ صحیح نہ ہونے کے وجوہ کی تفصیل، اور ہر وجہ کی عقودالدرریہ، ہندیہ، مفتی المستفتی، وجیز امام کردری، حاشیہ حامدیہ سے تائید۔

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
	اجارہ مراد لینا یوں باطل		
۲۸۴	ہے کہ ہبہ نامہ میں اجارہ کا ذکر ہی نہیں۔	۲۹۰	حکم مسئلہ کا خلاصہ۔
	امورِ ثواب پر اجارہ کثیر علماء نے جائز رکھا ہے		نابالغوں کے ساتھ بالغ لڑکی کو ہبہ میں شریک کرنا
۲۸۴	بہر صورت ایسے شخص کی امامت میں کوئی حرج نہیں۔	۲۹۰	ضروری ہے یا نہیں۔
	فاسق کی امامت کو نادرست کہنا صحیح نہیں،		اگر اس کے جہیز میں اتنا دے چکا جو نابالغوں کے حصہ
۲۸۴	ہاں اس کی امامت گناہ ہے۔	۲۹۱	کے برابر ہو تو شرکت ضروری نہیں۔
	موہوب لہ مذکور کو		
۲۸۴	بطور ایفائے وعدہ ایصال ثواب کرتے رہنا چاہئے۔	۲۹۱	حدیث مبارک کل بینک نحلت مثل هذا کا مطلب۔
	مرض الموت میں مہر		شے موہوب میں استحقاق مانع ہبہ ہے یا نہیں، استحقاق
۲۸۵	معاف کرنے کا سوال۔	۲۹۱	مقارن مانع ہے اور استحقاق طاری مانعِ صحت نہیں۔
	مرض الموت میں مہر		
۲۸۵	معاف کرنے کے لئے	۲۹۱	استحقاق مقارن اور استحقاق طاری کی تفصیل۔

صفحہ	عنوان صفحہ	عنوان
	ورثاء کی رضامندی ضروری ہے، ان کی رضا کے بغیر معاف نہ ہوگا۔	
۲۸۵	رضا کے لئے تمام وارثوں کا عاقل بالغ ہونا ضروری ہے۔	

Fatawa Rizvia Volume 19

Page	Subject
298	Gift (Hiba) can be revoked by mutual consent or judicial decree.
299	Possession is mandatory for the validity of a gift.
299	Ruling that in the mentioned scenario, the gift to the boy is not valid.
299	Question regarding a gift without possession and the realization of 'Takhliya' (vacating control).
299	An attempt in the question to show that 'Takhliya' is realized in the mentioned scenario.
300	Discussion and evidence regarding the non-fulfillment of 'Takhliya'.
300	Response to arguments for non-fulfillment of 'Takhliya' and confirmation of 'Takhliya'.
309	Ownership of the woman (Hinda) is not proven at all in these cash amounts.
309	Criticism of the questioner's argument that if the list of dowry was given to the husband or his guardians, it was an unauthorized (Fuzuli) acceptance
292	A specific case from Alamgiri.
292	A question regarding a person who wrote for his two wives that all my current and future property belongs half and half to both of them.
292	The author's research that from this statement neither an acknowledgment nor a will is proven, only a gift is possible, and even that is void for several reasons.
293	Explanation of the reasons for nullity.
293	Statement of the ruling even if it is considered a will.
293	Gift of movable property while in debt is valid.
293	Extraction of a specific case from Alamgiri.
294	Question regarding whether a certificate of exemption constitutes a gift, and gift without possession.
295	Being exempted is not part of the words of gift.

Page	Subject
	dependent on the woman's consent, and since her consent is evident, offer and acceptance are realized.
310	Acceptance (Qubul) is a condition for the gifted property to become the ownership of the donee, and possession without permission in the contract session, or possession with permission after it, is its substitute.
310	The issues and grants raised by the questioner in the mentioned case are useless; however, the discussion of proof or non-proof of 'Takhliya' is beneficial.
310	'Takhliya' is a substitute for complete possession.
311	Qazi Khan in his writing prioritizes the opinion which is more predominant and clear.
311	Author's decision that the wording of the question does not prove the required 'Takhliya'.
295	Forgiveness relates to debts, not to physical assets.
295	Evidence for the case from Durr-e-Mukhtar, Wajeez-e-Kardari, and Alamgiri.
296	The word 'granted' is among the words of gift.
297	'Iqta' does not mean ownership of property but exemption from taxes.
297	Heirs have no right in severed/ granted wealth.
298	After a gift to the father is completed, the donor cannot transfer it to the rights of the donee's children.

फतावा रिज़विया खंड १९

पृष्ठ	विषय
२९८	आपसी सहमति या काज़ी के फैसले से हिबा (दान) रद्द किया जा सकता है।
३११	हिबा की वैधता के लिए कब्ज़ा (अधिकार) आवश्यक है।
३११	मसले का आदेश कि पूछे गए मामले में लड़के के लिए हिबा सही नहीं है।
३११	कब्ज़े के बिना हिबा और 'तखलिया' (नियंत्रण त्यागने) के प्रमाण के बारे में प्रश्न।
३११	प्रश्न में इस बात का प्रयास कि पूछे गए मामले में 'तखलिया' प्राप्त हो गया है।
३००	'तखलिया' न होने की बहस और प्रमाण।
३००	'तखलिया' न होने के तर्कों का उत्तर और 'तखलिया' की पुष्टि।
३०१	इन नकद राशियों में हिंदा का स्वामित्व बिल्कुल साबित नहीं है।
३०१	
२९२	आलमगिरी से मसले का विवरण।
२९२	एक व्यक्ति ने अपनी दो पत्नियों के पक्ष में लिखा कि मेरी वर्तमान और भविष्य की पूरी संपत्ति उन दोनों की आधी-आधी है, इस संबंध में प्रश्न।
२९४	लेखक का शोध कि इस कथन से न तो इकरार (स्वीकृति) साबित होता है न ही वसीयत, केवल हिबा संभव है, और वह भी कई कारणों से अमान्य (बातिल) है।
२९४	अमान्यता के कारणों का स्पष्टीकरण।
२९३	वसीयत मानकर भी मसले का बयान।
२९३	ऋण की स्थिति में चल संपत्ति का हिबा सही है।
२९३	आलमगिरी से आंशिक मसले का उद्धरण।
२९४	माफी के प्रमाणपत्र के हिबा होने या न होने, और कब्ज़े के बिना हिबा के बारे में प्रश्न।
२९५	

पृष्ठ	विषय
	प्रश्नकर्ता के इस तर्क की आलोचना कि जब दहेज की सूची पति या उसके संरक्षकों को दी गई थी, तो यह एक 'फ़ुज़ूली' (अनधिकृत) स्वीकृति थी जो हिंदा की सहमति पर निर्भर होगी, और चूंकि हिंदा की सहमति स्पष्ट है, इसलिए प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) सिद्ध हो गई।
३१०	हिबा के प्राप्तकर्ता के स्वामित्व में आने के लिए 'क़ुबूल' (स्वीकृति) शर्त है, और अनुबंध की सभा में बिना अनुमति कब्ज़ा और उसके बाद अनुमति के साथ कब्ज़ा उसका स्थानापन्न (कायम मकाम) है।
३१०	पूछे गए मामले में प्रश्नकर्ता द्वारा उठाए गए बिंदु और छूट निरर्थक हैं, हाँ, 'तखलिया' के प्रमाण या अभाव की बहस उपयोगी है।
३१०	'तखलिया' पूर्ण कब्ज़े का स्थानापन्न है।
३११	काज़ी खान अपने लेखन में उस मत को प्राथमिकता देते हैं जो अधिक प्रबल और स्पष्ट है।
३११	लेखक का निर्णय कि प्रश्न के लेखन से अपेक्षित 'तखलिया' सिद्ध नहीं होता।

पृष्ठ	विषय
	"माफ होना" हिबा के शब्दों में से नहीं है।
२९५	माफी का संबंध भौतिक वस्तुओं (ऐन) से नहीं बल्कि ऋणों (दयुन) से है।
२९५	दुर्र-ए-मुख्तार, वजीज़-ए-करदरी और आलमगिरी से प्रमाण।
२९६	'अता' (दिया हुआ) शब्द हिबा के शब्दों में से है।
२९७	'इक़्ता' का अर्थ संपत्ति का स्वामित्व देना नहीं बल्कि करों की छूट है।
२९७	अलग की गई/अनुदानित संपत्ति में वारिसों का कोई अधिकार नहीं रहता।
२९८	पिता के पक्ष में हिबा पूरा हो जाने के बाद, दाता उसे प्राप्तकर्ता की संतान के अधिकार में स्थानांतरित नहीं कर सकता।

صفحہ	مضمون
۲۹۸	تراضی یا قضاء قاضی سے ہبہ فسخ ہو سکتا ہے۔
۲۹۹	صحت ہبہ کے لئے قبضہ ضروری ہے۔
۲۹۹	حکم مسئلہ کہ صورت مسئولہ میں لڑکے کے لئے ہبہ صحیح نہیں۔
۲۹۹	ہبہ بلا قبضہ اور تخلیہ کے تحقق سے سوال۔
۲۹۹	سوال میں اس امر کی کوشش کہ صورت مسئولہ میں تخلیہ متحقق ہے۔
۳۰۰	عدم تخلیہ کی بحث اور دلیل۔
۲۹۲	عالمگیری سے مسئلہ کا جزئیہ۔
۲۹۲	ایک شخص نے اپنی دو بیویوں کے حق میں تحریر لکھی کہ میری کل جائیداد موجودہ اور آئندہ آدھی آدھی ان دونوں کی ہے ، اس کے متعلق سوال۔
۲۹۲	مصنف کی تحقیق کہ اس عبارت سے نہ اقرار ثابت نہ وصیت ، صرف ہبہ ممکن ہے وہ بھی بوجوہ باطل ہے۔
۲۹۳	وجوہ بطلان کی توضیح۔
۲۹۳	وصیت مان کر بھی حکم مسئلہ کا بیان۔
۲۹۳	بحالت قرض جائیداد منقولہ کا ہبہ صحیح ہے

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۳۰۰	عدم تخلیہ کے دلائل کا جواب اور تخلیہ کا ابرام۔	۲۹۳	عالمگیری سے جزئیہ کی تخریج۔
۳۰۹	ملک ہندہ ان نقود میں بالکل ثابت نہیں۔	۲۹۴	سند معافی کے ہبہ ہونے نہ ہونے، اور ہبہ بلا قبضہ سے سوال۔
۳۰۹	سائل کی اس دلیل پر تنقید کہ جہیز کی فہرست جب شوہر یا اس کے سرپرستوں کو دی گئی تو یہ قبول فضولی ہوا جو ہندہ کی رضا پر موقوف ہوگا، اور ہندہ کی رضا ظاہر ہے ، لہذا ایجاب و قبول متحقق ہوا۔	۲۹۵	معاف ہونا الفاظ ہبہ سے نہیں۔
۳۱۰	ہبہ کو موہوب لہ کی ملک ہونے کے لئے قبول شرط ہے، اور مجلس عقد میں قبضہ بلا اجازت اور بعدہ قبضہ بہ اجازت اس کے قائم مقام ہے۔	۲۹۵	معافی کا تعلق عیون سے نہیں دیون سے ہے۔
۳۱۰	صورت مسئولہ میں سائل کی اٹھائی ہوئی اور بخشیں بے فائدہ ہیں ، ہاں تخلیہ کے ثبوت اور عدم ثبوت کی بحث مفید ہے۔	۲۹۵	در مختار ، وجیز کردری اور عالمگیری سے سند مسئلہ۔
۳۱۰	تخلیہ قبضہ تامہ کے قائم مقام ہے۔	۲۹۶	عطا شدہ کا لفظ الفاظ ہبہ میں سے ہے۔
۳۱۱	قاضی خان اپنی تحریر میں اس قول کو مقدم کرتے ہیں جو راجح اور اظہر ہے۔	۲۹۷	اقطاع کا مطلب تملیک جائیداد نہیں بلکہ محصول کی معافی ہے۔

صفحہ	مضمون
۳۱۱	مصنف کا فیصلہ کہ سوال کی تحریر سے تخلیہ مطلوبہ ثابت نہیں۔

صفحہ	مضمون
۲۹۷	مال مقطوع میں وارثوں کا کوئی حق نہیں رہتا۔
۲۹۸	والد کے حق میں ہبہ مکمل ہو جانے کے بعد واہب اس کو موہوب لہ کی اولاد کے حق میں منتقل نہیں کر سکتا۔

Research on required vacation (takhliya) from Bahr al-Ra'iq, Shami, Qadi Khan, Alamgiri.	**311**	**Answer to the questioner's argument that if acknowledgment (iqrar) is not taken in the sense of creation (insha), then speech would be futile.**	**317**
Indication towards the oversight in "Sh" and "Bahr".	312	For the validity of an acknowledgment, the existence of some cause is absolutely necessary, not any specific cause.	317
For vacation (takhliya), it is necessary for the person vacating to say "take" or any word that conveys its meaning to the person for whom it is being vacated.	312	It is also not necessary for the acknowledger to state it.	318
Calling the definition of vacation by Qadi Khan as 'most' is incorrect.	312	Description of those exceptional cases where it is necessary to act upon a valid cause for the validity of acknowledgment, even if the acknowledger has not mentioned it.	318
Clarification from Qadi Khan, Zahiriyyah, Hindiyyah, Bahr al-Ra'iq, and Shami that if "I give possession" (aqbidhuh) is not said, the vacation is not valid.	313	It is also not necessary for an acknowledgment that the property of the acknowledged person comes from the side of the acknowledger.	318
Clarification from Qadi Khan, Bahr al-Ra'iq, Dhakhira, Alamgiri that it is also necessary to say, "Take possession of this thing."	313	In the case of considering acknowledgment as affirmation (ithbat) and creation (insha), a circular argument (dawr) will be inevitable.	319
Counted as an independent condition in Qadi Khan, Ajnas, Sharh al-Majma', Ghamr	313	Benefit of the third condition of vacation.	319

Research on required vacation (takhliya) from Bahr al-Ra'iq, Shami, Qadi Khan, Alamgiri. 311

al-Uyun, Basa'ir, Bahr al-Ra'iq. Kept established in Nahr al-Faiq, Durr al-Mukhtar, Hindiyyah, Hashiya Tahtawi, Shami. Supported by Imam Natifi, Ibn Farishta, and Hamawi; Qadi Khan attributed it to Imam al-A'zam.

The three conditions of vacation. 314

Wherever absolute vacation is mentioned in the statements of scholars, this condition must be kept in mind. 315

An anomalous (shadh) report against explicit texts (nusus sariha) is unacceptable, and an absolute report is interpreted as restricted. 316

In the case of actual delivery (taslim haqiqi), it is not necessary to say "take". 316

Difference between the words "tara" and "tarast". 316

Taking acknowledgment in the sense of creation is metaphorical, which is prohibited without necessity. 316

Answer to the questioner's argument that if acknowledgment (iqrar) is not taken in the sense of creation (insha), then speech would be futile. 317

Sub-issues (juz'iyyat) of the matter from books of jurisprudence. 320

Clarification of the incompleteness of vacation in the asked question and the ruling on the invalidity of the gift (hiba). 320

Rule of following the cause (Al-Qawl bi-moujab al-'illah). 320

Three arguments for the absence of vacation. 321

The ruling on the original issue and its related matters, and details of the issues. 322

Question regarding the stratagem (hila) of gift for exchange (hiba bi al-iwad). 325

बहर अर-राइक़, शामी, क़ाज़ी ख़ान, आलमगीरी से वांछित तख़्लिया (ख़ाली करना) पर शोध।

"श" और "बहर" की चूक की ओर इशारा। ३१२

तख़्लिया के लिए आवश्यक है कि तख़्ली (ख़ाली करने वाला) महली लहू (जिसके लिए ख़ाली किया जा रहा है) को 'ले लो' या ऐसा कोई शब्द कहे जो इसके अर्थ को व्यक्त करे।

क़ाज़ी ख़ान की तख़्लिया की परिभाषा को 'अक्सर' (ज़्यादातर) बताना ग़लत है। ३१२

क़ाज़ी ख़ान, ज़हीरिया, हिन्दिया, बहर अर-राइक़ और शामी से इस बात का स्पष्टीकरण कि यदि "अक़बिज़ुहू" (मैंने क़ब्ज़ा दे दिया) नहीं कहा गया तो तख़्लिया मान्य नहीं है। ३१३

प्रश्नकर्ता के इस तर्क का उत्तर कि यदि इक़रार (स्वीकृति) को इन्शा (रचना) के अर्थ में नहीं लिया गया तो बात निरर्थक हो जाएगी। ३११ ३१७

इक़रार की वैधता के लिए सामान्यतः किसी कारण का होना आवश्यक है, किसी विशेष कारण का नहीं। ३१२ ३१७

मुक़िर्र (स्वीकार करने वाले) के लिए इसका वर्णन करना भी आवश्यक नहीं है। ३१२ ३१८

उन अपवाद स्वरूप स्थितियों का वर्णन जहाँ इक़रार की वैधता के लिए वैध कारण पर अमल करना आवश्यक है, भले ही मुक़िर्र ने इसका उल्लेख न किया हो। ३१२ ३१८

इक़रार के लिए यह भी आवश्यक नहीं है कि मुक़िर्र लहू (जिसके पक्ष में स्वीकार किया गया) का स्वामित्व मुक़िर्र की ओर से हो। ३१३ ३१८

३१३ ३१९

बहर अर-राइक़, शामी, क़ाज़ी ख़ान, आलमगीरी से वांछित तख़्लिया (ख़ाली करना) पर शोध। ३११

प्रश्नकर्ता के इस तर्क का उत्तर कि यदि इक़रार (स्वीकृति) को इन्शा (रचना) के अर्थ में नहीं लिया गया तो बात निरर्थक हो जाएगी। ३१७

क़ाज़ी ख़ान, बहर अर-राइक़, ज़ख़ीरा, आलमगीरी से इस बात का स्पष्टीकरण कि यह कहना भी आवश्यक है कि "वह इस चीज़ पर क़ब्ज़ा कर ले।"

इक़रार को इसबात (पुष्टि) और इन्शा (रचना) मानने की स्थिति में 'दौर' (चक्रक दोष) अनिवार्य हो जाएगा।

क़ाज़ी ख़ान, अजनास, शरह अल-मजमा, ग़म्र अल-उयून, बसाइर, बहर अर-राइक़ में इसे एक स्वतंत्र शर्त माना गया। नहर अल-फ़ाइक़, दुर्रे मुख़्तार, हिन्दिया, हाशिया तहतावी, शामी में इसे क़ायम रखा गया। इमाम नातिफ़ी, इब्न फ़रिश्ता और हमवी ने इसका समर्थन किया, क़ाज़ी ख़ान ने इसे इमाम आज़म का कथन बताया। ३१३

तख़्लिया की तीसरी शर्त का लाभ। ३१९

तख़्लिया की तीन शर्तें। ३१४

फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की किताबों से मसले के विवरण। ३२०

विद्वानों के कथनों में जहाँ सामान्य रूप से तख़्लिया का उल्लेख है, वहाँ यह शर्त अवश्य ध्यान में रखी जाएगी। ३१५

पूछे गए मसले में तख़्लिया के पूर्ण न होने का स्पष्टीकरण और हिबा (दान) के शून्य होने का आदेश। ३२०

स्पष्ट ग्रंथों (नुसूस सरीहा) के विरुद्ध शाज़ (असंगत) रिवायत अस्वीकार्य है और सामान्य रिवायत को सीमित (मुक़ैयद) माना जाएगा। ३१६

अल-क़ौल बि-मौजहब अल-इल्लह (कारण के अनुसार आदेश)। ३२०

वास्तविक सुपुर्दगी (तस्लीम हक़ीक़ी) की स्थिति में 'ले लो' (ख़ुज़) कहना आवश्यक नहीं है। ३१६

तख़्लिया के अभाव के तीन तर्क। ३२१

शब्द 'तरा' और 'तरास्त' में अंतर। ३१६ ३२२

बहर अर-राइक़, शामी, क़ाज़ी ख़ान, आलमगीरी से वांछित तख़्लिया (ख़ाली करना) पर शोध।

इक़रार को इन्शा के अर्थ में लेना प्रतीकात्मक (मजाज़) है जो बिना आवश्यकता के प्रतिबंधित है।

पृष्ठ २९/६९२

प्रश्नकर्ता के इस तर्क का उत्तर कि यदि इक़रार (स्वीकृति) को इन्शा (रचना) के अर्थ में नहीं लिया गया तो बात निरर्थक हो जाएगी। ३११ ३१७

मूल मसला और उससे संबंधित आदेश और मसलों के विवरण।

हिबा बिल-इवज़ (विनिमय के बदले दान) के हीले (युक्ति) का प्रश्न। ३१६ ३२५

بحر الرائق، شامی، قاضی خان، عالمگیری سے تخلیہ مطلوبہ کی تحقیق۔ ۳۱۱

"ش" اور "بحر" کے سہو کی طرف اشارہ۔ ۳۱۲

تخلیہ کے لئے ضروری ہے کہ تخلی محلی لہ کو خذ یا کوئی ایسا لفظ کہے جو اس کے معنی ادا کرے۔ ۳۱۲

قاضی خان کی تعریف تخلیہ کو اکثر کا بتانا غلط ہے۔ ۳۱۲

قاضی خان، ظہیریہ، ہندیہ، بحر الرائق اور شامی سے اس امر کی تصریح کہ "اقبضہ" نہ کہا تو تخلیہ صحیح نہیں۔ ۳۱۳

سائل کی اس دلیل کا جواب کہ اقرار کو انشاء کے معنی میں نہ لیا جائے گا تو کلام لغو ہوگا۔ ۳۱۷

صحت اقرار کے لئے مطلقاً کسی سبب کا وجود ضروری ہے کسی خاص سبب کا نہیں۔ ۳۱۷

مقر کے لئے اس کا بیان بھی ضروری نہیں۔ ۳۱۸

ان استثنائی صورتوں کا بیان جہاں صحت اقرار کے لئے سبب صالح پر عمل کرنا ضروری ہے، اگر مقر نے اس کا بیان نہ کیا ہو۔ ۳۱۸

اقرار کے لئے یہ بھی ضروری نہیں کہ مقرلہ کی ملک مقر کی جانب سے ہو۔ ۳۱۸

سائل کی اس دلیل کا جواب کہ

بحر الرائق، شامی، قاضی خان، عالمگیری سے تخلیہ **اقرار کو انشاء کے معنی میں**
مطلوبہ کی تحقیق۔ ۳۱۱ **نہ لیا جائے گا تو کلام لغو** ۳۱۷
ہوگا۔

قاضی خان، بحر الرائق، ذخیرہ، عالمگیری سے اس امر اقرار کو اثبات اور انشاء
کی تصریح کہ یہ بھی کہنا ضروری ہے کہ یہ چیز ۳۱۳ ماننے کی صورت میں دور ۳۱۹
قبضہ کر لے۔ لازم آئے گا۔

قاضی خان، اجناس، شرح المجمع، غمر العیون، بصائر،
بحر الرائق میں اس کو ایک مستقل شرط شمار کیا۔ نہر
الفائق، در مختار، ہندیہ، حاشیہ طحطاوی، شامی میں اس ۳۱۳ تخلیہ کی شرط ثالث کا مفاد۔ ۳۱۹
کو مقرر رکھا۔ امام ناطفی، ابن فرشتہ اور حموی نے
تائید کی، قاضی خان نے اس کو امام اعظم کا قول بتایا۔

کتب فقہ سے مسئلہ کے
تخلیہ کی شرائطِ ثلاثہ۔ ۳۱۴ ۳۲۰
جزئیات۔

مسئلہ مسئولہ میں تخلیہ مکمل
عباراتِ علماء میں جہاں مطلقاً تخلیہ مذکور ہے، یہ ۳۱۵ نہ ہونے کی تصریح اور ۳۲۰
شرط ضرور ملحوظ ہے۔ بطلان ہبہ کا حکم۔

نصوص صریحہ کے خلاف روایت شاذہ نا مقبول اور
۳۱۶ القول بموجب العلتہ۔ ۳۲۰
روایت مطلقہ مقیدہ پر محمول۔

تسلیم حقیقی کی صورت میں البتہ خذ کہنا ضروری نہیں۔ ۳۱۶ عدم تخلیہ کی تین دلیلیں۔ ۳۲۱

سائل کی اس دلیل کا جواب کہ

بحر الرائق، شامی، قاضی خان، عالمگیری سے تخلیہ **اقرار کو انشاء کے معنی میں**
۳۱۱ ۳۱۷
مطلوبہ کی تحقیق۔ **نہ لیا جائے گا تو کلام لغو**

ہوگا۔

اصل مسئلہ اور اس کے

لفظ ترا اور تراست کا فرق۔ ۳۱۶ متعلقات کا حکم اور مسائل ۳۲۲

کے جزئیات۔

اقرار کو انشاء کے معنی میں لینا مجاز ہے جو بے ہبہ بالعوض کے حیلہ کا
۳۱۶ ۳۲۵
ضرورت ممنوع ہے۔ سوال۔

Fatawa Rizwia, Volume 19

Page	Subject Matter / Ruling (A)	Ref.	Subject Matter / Ruling (B)	Page
341	In the questioned case, gift in exchange (Hiba bil Ewaz) is void and the property is inheritance.	325	Gift (Hiba) and Will (Wasiyat) can both occur together.	341
341	Giving in exchange (Hiba bil Ewaz) to one's own children during terminal illness (Marz-ul-Maut) is considered a sale, and such a sale without heirs' permission is void.	326	Gift of salary is void, gift of specific property is valid.	341
342	Explanation of terminal illness from 'Durr-e-Mukhtar', and the ruling on sale during terminal illness to heirs from 'Alamgiri'.	326	Mutual consent or a judge's order is necessary for revoking a gift.	342
342	Question about discharge of debt or gift of the price (Zar-e-Saman).	327	A question about a case where there is a possibility of both Hiba bil Ewaz and sale.	342
342	The difference between discharge (Ibra) and gift (Hiba) from 'Ashbah'.	328	If a house was bought in the son's name, the father has no right to cancel it.	342
343	Question about buying property in the name of minor children.	328	If a house was gifted to the son and full possession was given, the father has no right of revocation.	343
343	If offer and acceptance were in the minor's name, the sale is in their	328	Prohibited degrees of kinship (Mahramiyat) are an obstacle to revocation.	343

Page	Subject Matter / Ruling (A)	Ref.	Subject Matter / Ruling (B)	Page
	name; the father paying the price is a donation.			
343	If the children's names were not in the sale deed, the sale was in the father's name, and writing the sons' names was a gift to them.	329	If revocation was done through deception, compensation must be returned.	343
343	For gifts to minor children, acceptance or possession by the children is not necessary, and joint ownership (Shuyuu) is not harmful in this case.	329	A house was gifted to a son, registered in government records, rent agreements were in the son's name, and when needed, it was shown as separate from his own property. However, a portion of the house income was taken from the son for household expenses. After the donor's death, the sons say the father wrote the house in that son's name for expediency. Whose house is it?	343
344	Question regarding gift of salary, acceptance of gift, joint gift and will, simultaneous gift of salary and property, gifting a gifted item to another.	330	Registering in the son's name and carrying out transfer of ownership (Dakhal Kharij), and the son's disposal of it is evidence of transfer of ownership.	344
344	Gift of future salary is void.	330	Discourse on the Blessed Hadith "If people were given according to their claim...".	344
344	Acceptance by all heirs is not necessary; it is necessary to remove one's own possession and give possession to the donee.	331	After a complete gift, the father has no right of revocation.	344

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

पृष्ठ	विषय / फ़ैसला (A)	संदर्भ	विषय / फ़ैसला (B)	पृष्ठ
341	पूछी गई स्थिति में हिबा बिल एवज़ (बदले में उपहार) बातिल है और जायदाद विरासत है।	325	हिबा और वसीयत दोनों एक साथ हो सकते हैं।	341
341	मर्ज़-उल-मौत के दौरान अपनी संतान के नाम हिबा बिल एवज़ बिक्री है और ऐसी बिक्री वारिसों की अनुमति के बिना बातिल है।	326	वेतन का हिबा बातिल, विशेष संपत्ति का हिबा सही।	341
342	'दुर्रे मुख्तार' से मर्ज़-उल-मौत का स्पष्टीकरण, और 'आलमगीरी' से वारिसों के पक्ष में मर्ज़-उल-मौत की बिक्री का मसला।	326	हिबा को वापस लेने के लिए दोनों पक्षों की सहमति या काज़ी का आदेश आवश्यक है।	342
342	क़ीमत (ज़र-ए-समन) की माफ़ी या हिबा के बारे में प्रश्न।	327	एक ऐसी स्थिति का प्रश्न जिसमें हिबा बिल एवज़ और बिक्री दोनों की संभावना है।	342
342	'अश्बाह' से माफ़ी (इबरा) और हिबा का अंतर।	328	यदि पुत्र के नाम मकान खरीदा गया तो पिता को रद्द करने का अधिकार नहीं है।	342
343	नाबालिग बच्चों के नाम जायदाद खरीदने का प्रश्न।	328	पुत्र को मकान हिबा करके पूर्ण कब्ज़ा दिला दिया तो पिता को वापसी का अधिकार नहीं है।	343
343	यदि ईजाब और क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) नाबालिग के नाम से हुआ तो	328	महरमियत (रक्त संबंध) हिबा वापस लेने में बाधा है।	343

पृष्ठ	विषय / फ़ैसला (A)	संदर्भ	विषय / फ़ैसला (B)	पृष्ठ
	बिक्री उसी के नाम हुई, पिता का मूल्य देना दान (तबर्रु) है।			
343	यदि बिक्री के सौदे में बच्चों का नाम नहीं था तो बिक्री पिता के नाम हुई, और लड़कों का नाम लिखवाना उनके नाम हिबा हुआ।	329	धोखे से हिबा वापस लिया गया तो मुआवज़ा वापस करना होगा।	343
343	नाबालिग संतान के लिए हिबा में पुत्र की ओर से स्वीकृति या कब्ज़ा आवश्यक नहीं है, और इस मामले में संयुक्त स्वामित्व (शुयू) भी हानिकारक नहीं है।	329	पुत्र को मकान हिबा किया, सरकारी कागज़ों में नाम दर्ज कराया, किराएनामा लड़के के नाम से बनता रहा, ज़रूरत पड़ने पर उस मकान को अपनी जायदाद से अलग दिखाया, हालांकि मकान की आय का कुछ हिस्सा लड़के से लेकर घर खर्च में लगाता रहा, दाता की मृत्यु के बाद बेटों का कहना है कि पिता ने केवल रणनीति के तहत मकान उस लड़के के नाम किया था, मकान किसका हुआ?	343
344	वेतन के हिबा, हिबा की स्वीकृति, संयुक्त हिबा और वसीयत, एक साथ वेतन और जायदाद का हिब, उपहार में मिली चीज़ को दूसरे को उपहार में देना, इन मामलों पर प्रश्न।	330	पुत्र के नाम रजिस्ट्री कराकर दाखिल-खारिज करवा देना, और पुत्र का उस पर नियंत्रण मालिकाना हक़ का प्रमाण है।	344
344	भविष्य के वेतन का हिबा बातिल है।	330	हदीस मुबारक "अगर लोगों को उनके दावों पर दे दिया जाता..." की व्याख्या।	344
344	सभी वारिसों की स्वीकृति आवश्यक नहीं है, अपना कब्ज़ा हटाकर जिसे उपहार	331	पूर्ण हिबा के बाद पिता को वापसी का अधिकार नहीं है।	344

पृष्ठ	विषय / फ़ैसला (A)	संदर्भ विषय / फ़ैसला (B)	पृष्ठ
	दिया गया उसे कब्ज़ा दिलाना आवश्यक है।		

पृष्ठ 30 / 692

صفحہ	مضمون / مسئلہ (الف) حوالہ	صفحہ	مضمون / مسئلہ (ب) صفحہ
۳۴۱	صورت مسئولہ میں ہبہ بالعوض باطل اور جائدا د ترکہ ہے۔	۳۲۵	ہبہ اور وصیت دونوں ساتھ ساتھ ہو سکتے ہیں۔ ۳۴۱
۳۴۱	اپنی اولاد کے نام مرض الموت میں ہبہ بالعوض بیع ہے اور ایسی بیع بے اجازت ورثہ باطل ہے۔	۳۲۶	تنخواہ کا باطل ، ملک خاص کا ہبہ صحیح ، ۳۴۱
۳۴۲	درمختار سے مرض الموت کی تشریح، اور عالمگیری سے مرض الموت کی بیع بدست ورثہ کا جزئیہ۔	۳۲۶	رجوع ہبہ کے لئے تراضی طرفین یا حکم قاضی ضروری ہے۔ ۳۴۲
۳۴۲	زر ثمن کے ابراء یا ہبہ سے سوال۔	۳۲۷	ایک ایسی صورت کا سوال جس میں ہبہ بالعوض اور بیع دونوں کا احتمال ہے۔ ۳۴۲
۳۴۲	ابراء اور ہبہ کا فرق اشباہ سے اس کا جزئیہ۔	۳۲۸	لڑکے کے نام مکان بیع کیا تو باپ کو فسخ کا اختیار نہیں۔ ۳۴۲

صفحہ	مضمون / مسئلہ (الف)	حوالہ
۳۴۳	نابالغ اولاد کے نام جائیداد خریدنے کا سوال۔	۳۲۸
۳۴۳	نابالغ کے نام سے ایجاب و قبول ہوا تو بیع اس کے نام واقع ہوئی، والد کا زر ثمن دینا تبرع ہے۔	۳۲۸
۳۴۳	اگر معاملہ بیع میں بچوں کا نام نہ تھا تو بیع والد کے نام ہوئی، اور لڑکوں کا نام لکھوانا ان کے نام ہبہ ہوا۔	۳۲۹
۳۴۳	نابالغ اولاد کے لئے ہبہ میں قبول یا قبضہ اولاد کی ضرورت نہیں، اور اس صورت میں شیوع بھی مضر نہیں۔	۳۲۹

صفحہ	مضمون / مسئلہ (ب)	حوالہ
۳۴۳	لڑکے کو مکان ہبہ کر کے قبضہ تام دلا دیا تو باپ کو رجوع کا حق نہیں۔	
۳۴۳	محرمیت موانع رجوع سے ہے۔	
۳۴۳	دھو کہ سے رجوع کر لیا تو معاوضہ واپس کرنا ہو گا۔	
۳۴۳	لڑکے کو مکان ہبہ کیا، سرکاری کاغذات میں نام درج کرایا، کرایہ نامہ لڑکے کے نام سے بناتا رہا، جب ضرورت پڑی اس مکان کو اپنی جائیداد سے خارج دکھایا، البتہ مکان کی آمدنی کا جز حصہ لڑکے سے لے کر گھر خرچ میں صرف کرتا رہا، بعد وفات واہب لڑکوں کا بیان ہے کہ والد نے مصلحتًا یہ مکان اس لڑکے کے نام لکھا تھا مکان کس کا ہوا۔	

صفحہ	مضمون / مسئلہ (الف) حوالہ		مضمون / مسئلہ (ب) صفحہ
	تنخواہ کے ہبہ ، قبول ہبہ ، ہبہ و وصیت مشترکہ ، ایک ساتھ		لڑکے کے نام رجسٹری کرا کر داخل خارج کرا
۳۴۴	تنخواہ اور جائیداد کا ہبہ ہبہ کی ہوئی شے کا دوسرے کو ہبہ، ان امور سے سوال۔	۳۳۰	دینا، اور لڑکے کا تصرف دلیل تملیک ہے۔ ۳۴۴
۳۴۴	تنخواہ آئندہ کا ہبہ باطل ہے۔	۳۳۰	حدیث مبارک "لو یعطی الناس بدعوتھم" کی تقریر۔ ۳۴۴
۳۴۴	تمام وارثوں کا قبول ضروری نہیں ، اپنا قبضہ ہٹا کر موہوب لہ کا قبضہ دلانا ضروری ہے۔	۳۳۱	تمامی ہبہ کے بعد والد کو رجوع کا حق نہیں۔ ۳۴۴

Fatawa Rizvia Volume 19

Page	Subject
334	A claim without evidence is not acceptable.
335	Question of gifting property to sons without division.
335	If a father correctly gifts property to some of his children during his lifetime, they will become owners. However, he will be sinful for depriving other heirs.
336	Maintenance for a minor should be paid from his wealth, and an impoverished father can also eat from his wealth according to sufficiency.
336	The shroud of an impoverished deceased will be on his wealthy heirs.
336	A mother will give equally to all children during her life; however, the one who dies first will have no share in this property.
336	Increase or decrease in the share can be done with the consent of the other children.
338	In the questioned case, the gift is void.
338	(1) A gift during death-illness is legally a will and effectively a gift, and it becomes void by the death of the donor before complete possession.
339	Jointly gifting divisible property to two persons is invalid.
339	In a joint gift, the death of the donor before division invalidates the gift.
339	(2) If a minor granddaughter is in the possession of the grandmother, then the grandmother's possession is sufficient for the validity of the gift; however, if she is not in her possession, then her possession is not sufficient in the presence of the father.
340	(3) For a child who is in the mother's care, the grandmother's possession of their gift is not valid.
341	(4) If the gifted object is occupied with the donor's ownership, the gift is not valid.

Page	Subject
337	(1) Whether it is permissible or not for a grandmother to take possession as a guardian for minors in the presence of their father.
337	(2) Whether the grandmother's guardianship is valid or not in the presence of the granddaughter's mother.
337	(3) Whether the recipient's possession is complete while residing in the donor's gifted house.
337	(4) Whether possession of a part of the gifted item is sufficient for the completion of the gift.
338	(5) Whether the possession of a part of the gifted item by the donor and the rest by tenants interferes with the gift.
341	(5) Complete possession of one of two gifted items completes its gift.
341	Possession of a part of a joint item is not a valid possession.
342	A question and answer regarding a situation where there is a possibility of both a gift and a sale.
343	In a gift, the gifted object being occupied in the donor's ownership is contrary to the completion of possession.
344	A question and answer regarding a situation involving sale or gift in the name of minors.

फतावा रज़विया खंड 19

पृष्ठ	विषय
334	बिना प्रमाण के दावा स्वीकार्य नहीं है।
335	संपत्ति का विभाजन किए बिना बेटों के नाम उपहार करने का प्रश्न।
335	यदि पिता अपने जीवनकाल में कुछ बच्चों को सही ढंग से संपत्ति उपहार में देता है, तो वे मालिक बन जाएंगे। हालांकि, अन्य वारिसों को वंचित करने के कारण वह पापी होगा।
336	नाबालिग का भरण-पोषण उसके धन से किया जाना चाहिए, और एक निर्धन पिता भी पर्याप्त मात्रा में उसके धन से खा सकता है।
336	निर्धन मृतक का कफन उसके धनी उत्तराधिकारियों पर होगा।
336	माँ अपने जीवनकाल में सभी बच्चों को समान रूप से देगी; हालाँकि, जो पहले मर जाएगा उसका इस संपत्ति में कोई हिस्सा नहीं होगा।
336	
338	विचारणीय मामले में उपहार (हिबा) शून्य है।
338	(1) मृत्यु-रोग के दौरान दिया गया उपहार कानूनी रूप से वसीयत और वास्तव में उपहार है, और पूर्ण अधिकार मिलने से पहले दाता की मृत्यु होने पर यह शून्य हो जाता है।
339	विभाज्य संपत्ति को दो व्यक्तियों को संयुक्त रूप से उपहार में देना अमान्य है।
339	संयुक्त उपहार में, विभाजन से पहले दाता की मृत्यु उपहार को अमान्य कर देती है।
339	(2) यदि नाबालिग पोती दादी के अधिकार में है, तो उपहार की वैधता के लिए दादी का अधिकार पर्याप्त है; हालाँकि, यदि वह उसके अधिकार में नहीं है, तो पिता की उपस्थिति में उसका अधिकार पर्याप्त नहीं है।
340	(3) जो बच्चा माँ की देखरेख में हो, उसके उपहार पर दादी का अधिकार सही नहीं है।
341	

पृष्ठ	विषय
	अन्य बच्चों की सहमति से हिस्से में वृद्धि या कमी की जा सकती है।
337	(1) नाबालिगों के पिता की उपस्थिति में दादी का संरक्षक बनकर अधिकार लेना जायज़ है या नहीं।
337	(2) पोती की माँ की उपस्थिति में दादी का संरक्षण सही है या नहीं।
337	(3) क्या दाता के उपहार में दिए गए घर में रहते हुए प्राप्तकर्ता का अधिकार पूर्ण होता है या नहीं।
337	(4) क्या उपहार में दी गई वस्तु के एक हिस्से पर अधिकार उपहार के पूर्ण होने के लिए पर्याप्त है या नहीं।
338	(5) क्या उपहार में दी गई वस्तु के एक हिस्से पर दाता का और शेष पर किरायेदारों का अधिकार उपहार में बाधा डालता है या नहीं।
	(4) यदि उपहार में दी गई वस्तु दाता के स्वामित्व से जुड़ी हुई है, तो उपहार सही नहीं है।
341	(5) दो उपहार में दी गई चीज़ों में से एक पर पूर्ण अधिकार उसके उपहार को पूरा कर देता है।
341	संयुक्त वस्तु के किसी हिस्से पर अधिकार करना सही अधिकार नहीं है।
342	एक ऐसी स्थिति का प्रश्न और उत्तर जिसमें उपहार और बिक्री (बैअ) दोनों की संभावना हो।
343	उपहार में, उपहार दी गई वस्तु का दाता के स्वामित्व में होना अधिकार की पूर्णता के विरुद्ध है।
344	नाबालिगों के नाम बिक्री और उपहार की संभावना वाली स्थिति से संबंधित प्रश्न और उत्तर।

पृष्ठ 692 का 31

صفحہ	مضمون
۳۳۴	دعوی بلابینہ مقبول نہیں۔
۳۳۵	بلا تقسیم جائیداد لڑکوں کے نام ہبہ کرنے کا سوال۔
۳۳۵	والد اپنی زندگی میں بعض اولاد کو ہبہ صحیح کردے تو وہ مالک ہوجائیں گے۔ البتہ دیگر وارثوں کو محروم کرنے کی وجہ سے یہ گنہگار ہوگا۔
۳۳۶	نابالغ کا نفقہ اس کے مال سے ادا کیا جائے اور فقیر باپ بھی بقدر کفایت اس کے مال سے کھا سکتا ہے۔
۳۳۶	فقیر میت کا کفن اس کے مالدار وارثوں پر ہوگا۔
۳۳۶	

صفحہ	مضمون
۳۳۸	صورت مسئولہ میں ہبہ باطل ہے۔
۳۳۸	(۱) مرض الموت کا ہبہ حکماً وصیت اور حقیقتاً ہبہ ہے اور قبضہ تام سے پہلے واہب کی موت سے باطل ہو جاتا ہے۔
۳۳۹	جائیداد قابل قسمت کا دو شخصوں کو ہبہ مشاع ناجائز ہے۔
۳۳۹	ہبہ مشاع میں تقسیم سے پہلے واہب کا انتقال مبطل ہبہ ہے۔
۳۳۹	(۲) نابالغ نواسی نانی کے قبضہ میں ہو تو صحت ہبہ کے لئے نانی کا قبضہ کافی ہے ، ہاں اس کے قبضہ میں نہ ہو تو باپ کے ہوتے ہوئے اس کا قبضہ کافی نہیں۔
۳۴۰	

صفحہ	مضمون
	ماں اپنی زندگی میں تمام اولاد کو برابر دے گی البتہ مرنے والے کا اس جائیداد میں کوئی حصہ نہ ہوگا۔
۳۳۶	حصہ میں کمی بیشی دوسری اولاد کی رضا سے ہو سکتی ہے۔
۳۳۷	(۱) نابالغوں کے باپ کے ہوتے ہوئے نانی کا ولی بن کر قبضہ کرنا جائز ہے یا ناجائز ۔
۳۳۷	(۲) پوتی کی ماں کی موجودگی میں دادی کی ولایت صحیح ہے یا نہیں۔
۳۳۷	(۳) واہب کے مکان موہوبہ میں سکونت کرتے ہوئے موہوب لہ کا قبضہ تام ہوتا ہے یا نہیں۔
۳۳۷	(۴) شیئ موہوب کے جز حصہ پر قبضہ تمامیت ہبہ کے لئے کافی ہے یا نہیں۔
۳۳۸	(۵) شیئ موہوب کے جز حصہ پر واہب اور بقیہ پر کرایہ داروں کا قبضہ ہبہ میں مخل ہے یا نہیں۔
۳۴۱	(۳) جو بچہ ماں کی پرورش میں ہو اس کے ہبہ پر دادی کا قبضہ صحیح نہیں۔
۳۴۱	(۴) شے موہوب واہب کی ملک سے مشغول ہو تو ہبہ صحیح نہیں۔
۳۴۱	(۵) دوموہوب چیزوں میں ایک پر قبضہ تامہ اس کے ہبہ کو مکمل کردیتا ہے۔
۳۴۱	مشترکہ چیز کے جز حصہ پر قبضہ قبضہ صحیح نہیں۔
۳۴۲	ایک ایسی صورت کا سوال وجواب ، جس میں ہبہ اور بیع دونوں کا احتمال ہو۔
۳۴۳	ہبہ میں موہوب کا واہب کے ملک میں مشغول ہونا تمامیت قبضہ کے منافی ہے۔
۳۴۴	نابالغوں کے نام بیع اور ہبہ کا احتمال رکھنے والی صورت سے سوال وجواب۔

Fatawa Razawiya, Volume 19

Page	Topic	Page	Detail / Answer	Page
345	If two houses are gifted in the names of two boys and both are divisible, it results in a joint gift (hibbah musha').	345	If preference is given to one who possesses religious merit, there is no harm; otherwise, it is injustice.	350
345	In a joint gift (hibbah musha'), it makes no difference whether the children are minors or adults.	345	This ruling is on religious grounds; legally, the remaining children have no right to demand.	350
345	A trustee of endowed property or an agent for a property owner can call it their own property, and that property will not cease to be an endowment or the owner's property because of it.	345	Question regarding the gift of a joint inheritance.	350
346	When is the dower (mahr) waived if the girl's father waives it, and when is it not?	346	If a partner gifts their share in an indivisible thing, the gift is valid.	351
347	Engraving a boy's name on a utensil and saying "these belong to the boy" – will it be a gift or not?	347	If a partner gifts an indivisible thing entirely, and the partners are sane adults, the gift of their share is valid, and the rest is pending their permission. If they are minors, the gift is void.	351
347	Eight clarifications by the author on a question regarding gifts.	347	If a partner gifts a divisible thing entirely, it will be treated as an unauthorized act (fuzuli) (and if any are minors, the entire gift is void).	351
348	If an adult boy takes possession of the gifted item, the gift is complete.	348	No heir can deprive another heir of their own volition.	351
348		348		352

Page	Topic	Page	Detail / Answer	Page
	A gift given under duress is not valid.		What is the ruling regarding the jewelry or clothing a husband gives to his wife?	
348	Question about getting jewelry made with the intention of giving it in a girl's dowry.	348	What was given for use remains the husband's property, and what involves transfer of ownership (tamlik) is a gift, and becomes the woman's property after she takes possession.	352
348	Mere intention and desire, or even its expression, is not a gift.	348	Matrimony is also among the impediments to revocation (of a gift).	352
349	If the girl is an adult, making jewelry and even using words of transfer (tamlik) is useless without possession.	349	If the husband added extra gold to the woman's dowry jewelry, this is proof of transfer of ownership (tamlik).	352
349	If jewelry is made for a minor girl and it's said "this was made for her" or she was made the owner, then the gift is complete.	349	Dowry is the woman's property.	352
350	Question about discrimination in giving gifts among children during one's lifetime.			

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विवरण / उत्तर	पृष्ठ
३४५	दो मकान दो लड़कों के नाम हिबा किए गए, अगर दोनों तक़सीम के क़ाबिल हों तो हिबा मुशाअ हुआ।	३४५	जिसको तरजीह दी गई अगर कोई फ़ज़्ल-ए-दीनी रखता हो तो हर्ज नहीं वरना ज़ुल्म है।	३५०
३४५	हिबा मुशाअ में औलाद के सगीर (नाबालिग) व कबीर (बालिग) होने से फ़र्क़ नहीं पड़ता।	३४५	यह हुक्म दियानतन है, क़ज़ान बक़िया औलाद को मुतालिबा का हक़ नहीं।	३५०
३४५	मुतवल्ली जाएदाद-ए-मौक़ूफ़ा और वकील-ए-मिल्क मुवक्किल को अपनी मिल्क कह सकता है और इससे वह जाएदाद वक़्फ़ या मिल्क-ए-मुवक्किल होने से नहीं निकलेगी।	३४५	तरका-ए-मुश्तरका के हिबा से सवाल।	३५०
३४६	लड़की के वालिद ने महर माफ़ किया तो कब माफ़ होगा और कब नहीं।	३४६	ग़ैर क़ाबिल-ए-क़िस्मत चीज़ में अगर किसी शरीक ने अपना हिस्सा हिबा कर दिया तो हिबा सही है।	३५१
३४७	बर्तन पर लड़के का नाम कुंदा करा के कहना "यह लड़के के हैं", हिबा होगा या नहीं।	३४७	ग़ैर क़ाबिल-ए-क़िस्मत चीज़ किसी शरीक ने पूरी हिबा कर दी, और शुरका आक़िल बालिग हों तो अपने हिस्से का हिबा हो गया, और बक़िया का इजाज़त पर मौक़ूफ़ रहा। और नाबालिग हों तो हिबा बातिल है।	३५१
३४७	हिबा के एक सवाल पर मुसन्निफ़ की आठ तन्क़ीहें।	३४७	क़ाबिल-ए-क़िस्मत शय किसी शरीक ने पूरी हिबा कर दी तो हिबा फ़ज़ूली का हुक्म होगा (और कोई नाबालिग हो तो कुल हिबा बातिल)।	३५१
३४८		३४८		३५१

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विवरण / उत्तर	पृष्ठ
	बालिग लड़का शय-ए-मौहूब पर क़ब्ज़ा करे तो हिबा ताम (पूर्ण) है।		कोई वारिस किसी वारिस को अपने इख़्तियार से महरूम नहीं कर सकता।	
३४८	हिबा बिल-जबर सही नहीं।	३४८	शौहर जो ज़ेवर या लिबास औरत को देता है उसका क्या हुक्म है।	३५२
३४८	लड़की के जहेज़ में देने की नियत से ज़ेवर बनवाने का सवाल।	३४८	जो इस्तिमाल के लिए दिया वह शौहर की मिल्क है, और जिसमें तम्लीक हो वह हिबा है, और औरत के क़ब्ज़े के बाद उसकी मिल्क है।	३५२
३४८	ख़ाली नियत व इरादा बल्कि उसका इज़हार भी हिबा नहीं।	३४८	ज़ौजीयत भी मवानअ-ए-रुजूअ (हिबा वापस लेने की रुकावटों) में से है।	३५२
३४९	लड़की बालिग हो तो ज़ेवर बनवा कर अल्फ़ाज़-ए-तम्लीक कहना भी बे-क़ब्ज़ा बेकार है।	३४९	शौहर ने औरत के जहेज़ के ज़ेवर में फ़ाज़िल सोना शामिल किया, यह दलील-ए-तम्लीक है।	३५२
३४९	नाबालिग लड़की के लिए ज़ेवर बनवा कर कहा कि "यह इसके लिए बनवाया" या उसको मालिक किया तो हिबा मुकम्मल हो गया।	३४९	जहेज़ औरत की मिल्क है।	३५२
३५०	ज़िंदगी में औलाद के दरमियान हिबा में तफ़रीक़ (भेदभाव) से सवाल।			

صفحہ	عنوان صفحہ	تفصیل / جواب صفحہ
۳۴۵	دو مکان دو لڑکوں کے نام ہبہ کیا دونوں قابلِ تقسیم ہوں تو ہبہ مشاع ہوا۔	۳۴۵
۳۴۵	ہبہ مشاع میں اولاد کے صغیر و کبیر ہونے سے فرق نہیں پڑتا۔	۳۴۵
۳۴۵	متولی جائیداد موقوفہ اور وکیل ملک موکل کو اپنی ملک کہہ سکتا ہے اور اس سے وہ جائیداد وقف یا ملک موکل ہونے سے نہیں نکلے گی۔	۳۴۵
۳۴۶	لڑکی کے والد نے مہر معاف کیا تو کب معاف ہوگا اور کب نہیں۔	۳۴۶
۳۴۷	برتن پر لڑکے کا نام کندہ کرا کے کہنا یہ لڑکے کے ہیں، ہبہ ہوگا یا نہیں۔	۳۴۷
۳۵۰	جس کو ترجیح دی گئی اگر کوئی فضلِ دینی رکھتا ہو تو حرج نہیں ورنہ ظلم ہے۔	۳۵۰
۳۵۰	یہ حکم دیانۃً ہے قضاءً بقیہ اولاد کو مطالبہ کا حق نہیں۔	۳۵۰
۳۵۰	ترکہ مشترکہ کے ہبہ سے سوال۔	۳۵۰
۳۵۱	غیر قابل قسمت چیز میں اگر کسی شریک نے اپنا حصہ ہبہ کر دیا تو ہبہ صحیح ہے۔ غیر قابل قسمت چیز کسی شریک نے پوری ہبہ کردی، اور شرکاء عاقل بالغ ہوں	۳۵۱
۳۵۱	تو اپنے حصہ کا ہبہ ہو گیا، اور بقیہ کا	۳۵۱

صفحہ	عنوان صفحہ	تفصیل / جواب صفحہ
		اجازت پر موقوف رہا۔ اور نابالغ ہوں تو ہبہ باطل ہے۔
۳۴۷	ہبہ کے ایک سوال پر مصنف کی آٹھ تنقیحیں۔	قابل قسمت شیئی کسی شریک نے پوری ہبہ کردی تو ہبہ فضولی کا حکم ہوگا (اور کوئی نابالغ ہو تو کل ہبہ باطل)۔ ۳۵۱
۳۴۸	بالغ لڑکا شیئ موہوب پر قبضہ کرے تو ہبہ تام ہے۔	کوئی وارث کسی وارث کو اپنے اختیار سے محروم نہیں کر سکتا۔ ۳۵۱
۳۴۸	ہبہ بالجبر صحیح نہیں۔	شوہر جو زیور یا لباس عورت کو دیتا ہے اس کا کیا حکم ہے۔ ۳۵۲
۳۴۸	لڑکی کے جہیز میں دینے کی نیت سے زیور بنوانے کا سوال۔	جو استعمال کے لئے دیا وہ شوہر کی ملک ہے، اور جس میں تملیک ہو وہ ہبہ ہے، اور عورت کے قبضہ کے بعد اس کی ملک ہے۔ ۳۵۲
۳۴۸	خالی نیت وارادہ بلکہ اس کا اظہار بھی ہبہ نہیں۔	زوجیت بھی موانع رجوع سے ہے۔ ۳۵۲
۳۴۹	لڑکی بالغ ہو تو زیور بنوا کر الفاظ تملیک کہنا بھی بے قبضہ بے کار ہے۔	شوہر نے عورت کے جہیز کے زیور میں فاضل سونا شامل کیا، یہ دلیل تملیک ہے۔ ۳۵۲
۳۴۹		جہیز عورت کی ملک ہے۔ ۳۵۲

صفحہ	عنوان صفحہ	تفصیل / جواب صفحہ
۳۵۰	نابالغ لڑکی کے لئے زیور بنوا کر کہا کہ یہ اس کے لئے بنوایا یا اس کو مالک کیا تو ہبہ مکمل ہو گیا۔ زندگی میں اولاد کے درمیان ہبہ میں تفریق سے سوال۔	

Fatawa Razawiyya Volume 19

352: Definition of Musha (joint property) and its various forms. 361: Details of valid possession in gift (Hiba).

352: Question regarding giving a gift to the wife. 361: Statement of obstacles to revocation after possession.

353: Anything given as ownership and the recipient has taken possession of it, is their property; proof of transfer of ownership can be established both explicitly and implicitly. 361: Possession is not necessary for a gift to a minor.

354: Gift without possession, after possession, and also from Musha gift. 361: Sub-issues of problems from Durr-e-Mukhtar, Shami, and Jadd al-Mumtar.

355: Adoption has no status in Sharia. 362: Question of revocation from gift, discharge from the item, and time-barring.

355: Proof of gift is not solely through writing. 363: Answer to Bahawalpur.

355: Musha gift without division and complete possession is not complete. 369: Answer to Deoband.

355: The death of one of the contracting parties before possession invalidates the gift. 370: Details regarding the question that scholars of this area differ on the ruling; the Deoband answer is brief and absurd; the case is pending in court, and you are the reference for the answer.

356: Question about preferential treatment among children. 371: Gift in divisible Musha is non-effective by consensus of scholars; only Imam Shafi'i disagrees. However, according to the Imam (Abu Hanifa), commonality at the time of possession prevents the contract, while according to the Sahibayn, it's when both contract and possession have commonality.

356: Preferring without a Sharia reason is injustice, though the owner's disposal is legally effective. 372: If commonality exists only at the time of contract, the contract is permissible by consensus.

356: After death, the daughter gets half and the son gets the full share, but the ruling is to give equally during life. 372: If there's no commonality at the time of contract but there is at possession, it's impermissible according to the Imam and permissible according to the Sahibayn, with an example.

358: Can a sinful and immoral son be disinherited? 373: If commonality exists at both contract and possession, it's permissible by consensus.

358: Question and answer regarding Musha gift. 373: The 'circle problem' is also a third form, and the right of revocation is established in an invalid gift.

359: Devotion and humility expressed by a person from Lahore towards Ala Hazrat. 373: Zahir al-Riwayah and the core school, rather the Imam's own view, is that an invalid gift even after possession doesn't transfer ownership; considering such possession as transferring 'impure' ownership is a view of some Shaikhs and is unreliable.

360: A question on revocation of gift.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

३५२: मुशाअ (संयुक्त संपत्ति) की परिभाषा और उसके विभिन्न रूप। ३६१: हिबा (उपहार) में कब्ज़ा-ए-सहीहा (वैध कब्ज़ा) का विवरण।

३५२: पत्नी को उपहार देने से संबंधित प्रश्न। ३६१: कब्ज़ा करने के बाद रुजूअ (वापसी) की बाधाओं का बयान।

३५३: जो चीज़ मालिकाना हक के रूप में दी गई और प्राप्तकर्ता ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, वह उसकी संपत्ति है; स्वामित्व का प्रमाण स्पष्ट और सांकेतिक दोनों तरह से हो सकता है। ३६१: नाबालिग के हिबा के लिए उसका कब्ज़ा ज़रूरी नहीं।

३५४: कब्ज़े के बिना, कब्ज़े के बाद और मुशाअ हिबा से संबंधित मसले। ३६१: दुर्रे मुख़्तार, शामी और जद अल-मुम्तार से मसलों के अंश।

३५५: दत्तक पुत्र (गोद लेना) शरीयत में कुछ भी नहीं है। ३६२: हिबा से रुजूअ (वापसी), बरा-अन-अल-ऐन और तमादी का सवाल।

३५५: हिबा का प्रमाण केवल लिखित रूप में ही नहीं होता। ३६३: बहावलपुर का उत्तर।

३५५: मुशाअ हिबा बिना विभाजन और पूर्ण कब्ज़े के पूर्ण नहीं होता। ३६९: देवबंद का उत्तर।

३५५: कब्ज़े से पहले अनुबंध करने वालों में से किसी एक की मृत्यु हिबा को बातिल (अमान्य) कर देती है। ३७०: प्रश्न से संबंधित विवरण कि इस क्षेत्र के विद्वान मसले के हुक्म में भिन्न हैं, देवबंद का उत्तर संक्षिप्त और निरर्थक है, मामला अदालत में पेश है, और आप उत्तर के लिए मरजा (संदर्भ) हैं।

३५६: संतान के बीच भेदभावपूर्ण व्यवहार से संबंधित प्रश्न। ३७१: विभाज्य मुशाअ में हिबा विद्वानों की सर्वसम्मति से प्रभावी नहीं है, केवल इमाम शाफ़ई इससे असहमत हैं; हालाँकि इमाम (अबू हनीफ़ा) के अनुसार कब्ज़े के समय का शिऊअ (साझापन) अनुबंध में बाधक है, और साहिबैन के अनुसार जब अनुबंध और कब्ज़ा दोनों समय शिऊअ हो तब।

३५६: बिना शरई कारण के प्राथमिकता देना ज़ुल्म है, हाँ मालिक का तसर्रुफ़ (उपयोग) कानूनी रूप से प्रभावी है। ३७२: यदि केवल अनुबंध के समय शिऊअ हो तो सर्वसम्मति से अनुबंध जायज़ है।

३५६: मृत्यु के बाद लड़की का आधा और लड़के का पूरा हिस्सा, लेकिन जीवन में दोनों को बराबर देने का हुक्म। ३७२: अनुबंध के समय शिऊअ न हो पर कब्ज़े के समय हो, यह इमाम के अनुसार नाजायज़ और साहिबैन के अनुसार जायज़ है, इसका उदाहरण।

३५८: क्या फासिक और फ़ाजिर लड़के को विरासत से वंचित किया जा सकता है? ३७३: अनुबंध और कब्ज़ा दोनों के समय शिऊअ हो, यह सर्वसम्मति से जायज़ है।

३५८: मुशाअ हिबा का सवाल और जवाब। ३७३: 'दायरा का मसला' भी तीसरी सूरत है और नाजायज़ हिबा में रुजूअ का हक साबित है।

३५९: लाहौर के एक व्यक्ति द्वारा आला हज़रत की सेवा में अकीदत और नियाज़मंदी का इज़हार। ३७३: ज़ाहिर अल-रवाया और असल मज़हब बल्कि इमाम का कौल यही है कि फ़ासिद (दूषित) हिबा कब्ज़े के बाद भी स्वामित्व नहीं दिलाता; ऐसे कब्ज़े को खबीस (अशुद्ध) स्वामित्व मानना कुछ मशाइख़ का कौल है जिसका एतबार (भरोसा) नहीं।

३६०: हिबा से रुजूअ (वापसी) का एक सवाल।

पेज ३३ / ६९२

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

۳۵۲: مشاع کی تعریف اور اس کی مختلف صورتیں۔ ۳۶۱: ہبہ میں قبضہ صحیحہ کی تفصیل۔

۳۵۲: زوجہ کو تحفہ دینے سے متعلق سوال۔ ۳۶۱: بعد قبضہ موانع رجوع کا بیان۔

۳۵۳: جو چیز تملیکاً دی اور موہوب لہ نے قبضہ کر لیا وہ اس کی ملک ہے، تملیک کا ثبوت صراحۃً اور دلالۃً ہر طرح ہو سکتا ہے۔ ۳۶۱: نابالغ کے ہبہ کے لئے اس کا قبضہ ضروری نہیں۔

۳۵۴: ہبہ بلا قبضہ اور بعد قبضہ نیز ہبہ مشاع سے۔ ۳۶۱: مسائل کے جزئیے در مختار، شامی اور جدالممتار سے۔

۳۵۵: متبنی بنانا شرعاً کچھ نہیں۔ ۳۶۲: ہبہ سے رجوع، براء عن العین اور تمادی کا سوال۔

۳۵۵: ہبہ کا ثبوت صرف تحریر سے ہی نہیں۔ ۳۶۳: جواب بہاولپور۔

۳۵۵: ہبہ مشاع بلا تقسیم و قبضہ تام نہیں۔ ۳۶۹: جواب دیوبند۔

۳۵۵: قبضہ سے پہلے احد المتعاقدین کی موت ہبہ کو باطل کر دیتی ہے۔ ۳۷۰: سوال سے متعلق تفصیلات کہ اس علاقہ کے علماء حکم مسئلہ میں مختلف، دیوبند کا جواب مختصر اور مہمل ہے، مقدمہ کچہری میں پیش ہے، اور مرجع جواب آپ ہیں۔

۳۵۶: اولاد میں ترجیحی سلوک سے سوال۔ ۳۷۱: مشاع قابلِ قسمت میں ہبہ باجماع علماء غیر نافذ ہے صرف امام شافعی کو اس سے اختلاف ہے البتہ امام صاحب کے نزدیک وقت قبضہ شیوع مانع عقد ہے، اور صاحبین کے نزدیک وقت عقد اور قبضہ دونوں ہوں تب۔

۳۵۶: بلا سبب شرعی ترجیح ظلم ہے، ہاں مالک کا تصرف قضاءً نافذ ہے۔ ۳۷۲: اگر صرف وقت عقد شیوع ہو تو بالاتفاق عقد جائز ہے۔

۳۵۶: بعد موت لڑکی کا نصف اور لڑکے کا پورا، لیکن زندگی میں دونوں کو برابر دینے کا حکم۔ ۳۷۲: عقد کے وقت شیوع نہ ہو قبضہ کے وقت ہو یہ امام کے نزدیک ناجائز اور صاحبین کے نزدیک جائز، اس کی مثال۔

۳۵۸: کیا فاسق و فاجر لڑکے کو محروم الارث کیا جا سکتا ہے۔ ۳۷۳: عقد اور قبضہ دونوں کے وقت شیوع ہو، یہ بالاتفاق جائز ہے۔

۳۵۸: ہبہ مشاع کا سوال و جواب۔ ۳۷۳: مسئلہ دائرہ بھی تیسری صورت ہے اور ہبہ ناجائز میں رجوع کا حق ثابت ہے۔

۳۵۹: لاہور سے ایک شخص کا اعلیٰ حضرت کے حضور اظہار عقیدت و نیاز مندی۔ ۳۷۳: ظاہر الروایہ اور اصل مذہب بلکہ امام کا قول یہی ہے کہ ہبہ فاسد بعد قبضہ بھی مفیدِ ملک نہیں، ایسے قبضہ کو مفیدِ ملک خبیث ماننا بعض مشائخ کا قول ہے جس کا اعتبار نہیں۔

۳۶۰: رجوع عن الہبہ کا ایک سوال۔

Fatawa Rizwia - Volume 19

Page 378: Further support from Shami, Hamdiya, Tajiyah, Jawahirah, and Bahr. | Page 374: Refutation of the Deobandi fatwa. | Page 378 Page 379: In such a gift, the recipient's disposal will not be valid, and the donor will have the right to revoke it. | Page 374: The issue of 'Tamadi' (limitation period) only applies when the defendant denies the plaintiff's ownership; in the case of admission, 'Tamadi' does not apply. | Page 379 Page 382: For those who believe that in a corrupt gift, 'Mal-e-Khabith' (impure ownership) is obtained, even for them the donor retains the right of revocation in such gifts, and obstacles to revocation have no effect. | Page 375: If a judge is prohibited from hearing such cases, the ruler himself should hear the case. | Page 382 Page 382: In a corrupt gift, if the gifted item exists, the recipient is ordered to return it, and after destruction, compensation becomes mandatory. | Page 375: The term of judgeship can be specific to time, place, and characteristics. | Page 382 Page 383: Further support for the issue from Radd al-Muhtar. | Page 375: After a royal decree, a permissible act becomes mandatory. If someone gifted all their property to their son during their lifetime, then whose responsibility is the woman's dower (Mahr)? | Page 383 Page 383: Acquittal (Ibra) from specific assets is legally valid (judicially) but not religiously (spiritually). The implication is that the judge will not hear the claim of the one who acquitted, not that their right is spiritually extinguished. | Page 376: There are three conditions for a valid gift: the gifted item must not be joint/undivided property (musha), the contract of gift must be established, and the recipient must have valid possession of the gifted item. | Page 383 Page 383: In the questioned scenario, the acquittal is not primary; it is based on a corrupt gift, so this acquittal is also corrupt. | Page 376: If this has occurred, then there will be no claim for dower or any debt on the property; otherwise, it will be an estate, and after fulfilling the will and debts, inheritance will apply to what remains. | Page 383 Page 384: Even primary acquittal in owned, non-disputed items is null and void. | Page 377: Question regarding a gift made during a terminal illness (Marad al-Mawt). | Page 384 Page 385: Explanation of issues related to 'Tamadi' (limitation period). | Page 378: A gift made during terminal illness is actually a gift, thus it must not be undivided and possession is a condition; and legally it is treated as a will, therefore for more than one-third, the consent of heirs is necessary. | Page 385 Page 386: The ruling of 'Tamadi' is also judicial, not religious; this ruling cannot conflict with the principle "The right does not perish even if time passes." | Page 378: The

passages cited from Alamgiri, Qazi Khan, etc., in the question have this same meaning. | Page 386

Page 34 of 692

फ़तावा रज़विया - जिल्द 19

पृष्ठ 378: शामी, हमदिया, ताजिया, जवाहिर और बहर से और अधिक समर्थन। | पृष्ठ 374: देवबंदी फतवे का खंडन। | पृष्ठ 378 पृष्ठ 379: ऐसे उपहार (हिबा) में प्राप्तकर्ता का उपयोग वैध नहीं होगा, और दाता को उसे वापस लेने का अधिकार होगा। | पृष्ठ 374: 'तमादी' (समय सीमा) का मुद्दा तभी होता है जब प्रतिवादी वादी के स्वामित्व से इनकार करता है; स्वीकृति के मामले में तमादी लागू नहीं होती। | पृष्ठ 379 पृष्ठ 382: जो लोग मानते हैं कि दूषित उपहार में 'मल-ए-खबीस' (अशुद्ध स्वामित्व) प्राप्त होता है, उनके अनुसार भी ऐसे उपहारों में दाता को वापसी का अधिकार रहता है और वापसी में आने वाली बाधाओं का कोई प्रभाव नहीं पड़ता। | पृष्ठ 375: यदि किसी न्यायाधीश को ऐसे मामलों की सुनवाई से मना किया गया हो, तो शासक स्वयं मामले की सुनवाई करे। | पृष्ठ 382 पृष्ठ 382: दूषित उपहार में यदि उपहार दी गई वस्तु मौजूद है, तो प्राप्तकर्ता को उसे लौटाने का आदेश दिया जाता है, और नष्ट होने के बाद मुआवजा अनिवार्य हो जाता है। | पृष्ठ 375: न्यायाधीश का कार्यकाल समय, स्थान और विशिष्ट विशेषताओं के साथ सीमित हो सकता है। | पृष्ठ 382 पृष्ठ 383: रद अल-मुह्तार से मसले का और अधिक समर्थन। | पृष्ठ 375: शाही आदेश के बाद अनुमेय कार्य अनिवार्य हो जाता है। यदि किसी ने अपने जीवनकाल में अपनी पूरी संपत्ति अपने बेटे को उपहार में दे दी, तो महिला की मेहर (दहेज) की जिम्मेदारी किसकी होगी? | पृष्ठ 383 पृष्ठ 383: विशिष्ट संपत्तियों से मुक्ति (इब्रा) कानूनी रूप से प्रभावी होती है लेकिन धार्मिक रूप से नहीं। इसका अर्थ यह है कि न्यायाधीश मुक्ति देने वाले के दावे को नहीं सुनेगा, न कि यह कि धार्मिक रूप से उसका अधिकार समाप्त हो गया है। | पृष्ठ 376: वैध उपहार के लिए तीन शर्तें हैं: उपहार की वस्तु अविभाजित संपत्ति (मुशा) नहीं होनी चाहिए, उपहार का अनुबंध स्थापित होना चाहिए, और उपहार की वस्तु पर प्राप्तकर्ता का कब्जा सही होना चाहिए। | पृष्ठ 383 पृष्ठ 383: पूछे गए मामले में मुक्ति प्राथमिक नहीं है, यह एक दूषित उपहार पर आधारित है, इसलिए यह मुक्ति भी दूषित है। | पृष्ठ 376: यदि यह हो चुका है, तो संपत्ति पर मेहर या किसी ऋण का कोई दावा नहीं होगा; अन्यथा वह विरासत होगी, और वसीयत तथा ऋण चुकाने के बाद जो बचेगा उस पर उत्तराधिकार लागू होगा। | पृष्ठ 383 पृष्ठ 384: स्वामित्व वाली, निर्विवाद वस्तुओं में प्राथमिक मुक्ति भी शून्य है। | पृष्ठ 377: मरद-उल-मौत (अंतिम बीमारी) के दौरान दिए गए उपहार के बारे में प्रश्न। | पृष्ठ 384 पृष्ठ 385: तमादी के मुद्दों का विवरण। | पृष्ठ 378: मरद-उल-मौत का उपहार वास्तव में एक उपहार है, इसलिए अविभाजित न होना और कब्जा होना शर्त है; और कानूनी तौर पर यह एक वसीयत है, इसलिए एक-तिहाई से अधिक के लिए

उत्तराधिकारियों की सहमति आवश्यक है। | पृष्ठ 385 पृष्ठ 386: तमादी का निर्णय भी न्यायिक है, धार्मिक नहीं; यह नियम "हक़ नहीं मिटता चाहे समय बीत जाए" के विपरीत नहीं हो सकता। | पृष्ठ 378: आलमगीरी, क़ाज़ी खान आदि से प्रश्न में जो उद्धरण दिए गए हैं उनका यही अर्थ है। | पृष्ठ 386

۳۷۸ | شامی، حمدیہ، تاجہیہ، جوہرہ اور بحر سے تائید مزید۔ | ۳۷۴ | فتویٰ دیوبند کی تجہیل۔ | ۳۷۸ ۳۷۹ | ایسے ہبہ میں موہوب لہ کا تصرف نافذ نہ ہوگا، اور واہب کو رجوع کا حق رہے گا۔ | ۳۷۴ | تمادی کا مسئلہ بھی اس وقت ہے جب مدعا علیہ ملک مدعی کا منکر ہو، اقرار کی صورت میں تمادی نہیں۔ | ۳۷۹ ۳۸۲ | جن لوگوں کے نزدیک ہبہ فاسد میں ملک خبیث حاصل ہوتی ہے، ان کے نزدیک بھی ایسے ہبہ میں واہب کو رجوع کا حق حاصل رہتا ہے اور موانع رجوع کا بھی کوئی اثر نہیں پڑتا۔ | ۳۷۵ | قاضی کو ایسے مقدمات کی سماعت منع ہو تو امیر خود مقدمہ کی سماعت کرے۔ | ۳۸۲ ۳۸۲ | ہبہ فاسد میں شے موہوب موجود ہو تو موہوب لہ کو اس کے رد کا حکم ہے اور ہلاک کے بعد ضمان واجب ہوتی ہے۔ | ۳۷۵ | عہد قضاء زمان، مکان اور خصوصیت کے ساتھ خاص ہوسکتا ہے۔ | ۳۸۲ ۳۸۳ | ردالمحتار سے مسئلہ کی مزید تائید۔ | ۳۷۵ | امر سلطانی کے بعد مباح واجب ہوجاتا ہے۔ اپنی زندگی میں لڑکے کو کل جائداد ہبہ کردی تو عورت کا مہر کس کے ذمہ ہے۔ | ۳۸۳ ۳۸۳ | اعیان سے ابراء قضاءً نافذ ہوتا ہے دیانۃً نہیں، اس کا مفاد یہ ہے کہ قاضی اس شیئ کے بارے میں برات کرنے والے کا دعویٰ نہیں سنے گا، نہ یہ کہ دیانۃً بھی اس کا حق ختم ہوگیا۔ | ۳۷۶ | صحت ہبہ کے لئے تین شرط ہے: شیئ موہوب مشاع نہ ہو، عقد ہبہ متحقق ہو، شیئی موہوب پر موہوب لہ کا قبضہ صحیح ہو۔ | ۳۸۳ ۳۸۳ | صورت مسئولہ میں ابراء ابتدائی نہیں، ہبہ فاسدہ کی بناء پر ابراء ہے تو یہ ابراء بھی فاسد ہے۔ | ۳۷۶ | یہ ہو چکا ہو تو مہر یا کسی قرضہ کا مطالبہ بھی جائداد پر نہ ہوگا ورنہ وہ ترکہ ہوگا، اور وصیت اور قرض جاری کرنے کے بعد جو بچے اس میں میراث جاری ہوگی۔ | ۳۸۳ ۳۸۴ | ابراء ابتدائی بھی شیئ مملوکہ غیر متنازعہ میں کالعدم ہے۔ | ۳۷۷ | مرض الموت کے ہبہ کا سوال۔ | ۳۸۴

۳۸۵ | مسائل تمادی کا بیان۔ | ۳۷۸ | مرض الموت کا ہبہ حقیقۃً ہبہ ہے لہذا غیر مشاع ہونا اور قبضہ شرط ہے، اور حکماً وصیت اس لئے ثلث سے زائد میں، ورثاء کی رضا ضروری ہے۔ | ۳۸۵ ۳۸۶ | تمادی کا حکم بھی قضاءً ہے دیانۃً نہیں، یہ حکم "الحق لایسقط ولو تقادم الزمان" کے معارض نہیں ہوسکتا۔ | ۳۷۸ | عالمگیری، قاضی خان وغیرہ سے سوال میں جو عبارتیں درج ہیں ان کا یہی مطلب ہے۔ | ۳۸۶

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

Page 35 of 692

[Left-Center Column Content] 387: A husband registered land in his wife's name and built a structure on it; when will the land or structure be considered a gift (hibah) for the wife and when not? 388: The ruling on giving something to a woman before marriage and after marriage, and when the right to revoke a gift (ruju' 'an al-hibah) exists and when it does not. 389: Statement on the validity of the actions of the donee (mawhub lahu) regarding the gifted item. 389: Property was given to a wife in lieu of dower (mahr); in the event of children after her death, the husband will be the heir to one-fourth. 389: Question regarding the validity and invalidity of a gift. 390: A gift without possession does not make the donee (mawhub lahu) the owner of the gifted item. 390: In the inheritance of a mother, in the presence of one son, the daughter's share is one-third. 390: Statement on valid and invalid possession, and the ruling for both. 390: One who has no Sharia heir can give all his wealth to an orphan. 391: A sister gave jewelry (hansli and khandwe) to her brother's son; when are they considered from the wife alone and when shared between husband and wife. 391: A brother gave two buffaloes to his sister; they belong only to the sister, the brother-in-law has nothing in them, and due to extreme intimacy between husband and wife, there is no account of who provided how much fodder and who consumed how much ghee and milk.

[Right Column Content] 391: Question about a joint gift for minor grandsons. 392: If minor grandsons are poor, a gift of undivided property (hibah musha') is valid, and the grandfather's possession is considered possession for the minor grandsons. 392: In case both or any one is wealthy, the gift is void according to Imam Azam due to indivisibility (shuyu'). 393: Fatwa is based on the Imam's opinion. Details are mentioned in the author's treatise "Ajla al-I'lam". 393: Further support from "Tajnis". 393: The statement that fatwa is given on Imam Abu Yusuf's opinion in transactions is not correct. 393: This is said in endowment (waqf) issues, but even that is not absolute. 393: There is a difference between providing a rule and stating a fact. 393: Ownership from money deposited in an account sometimes in one's own name, sometimes in sons' names, and sometimes as joint deposits. 394: The amount deposited in a minor son's name belongs to him, and the amounts deposited in an adult's name without possession, or jointly in names of adult/minor or two minors or two adults, all belong to the estate of Zaid.

फतावा रज़विया, जिल्द १९

पृष्ठ ३५ (६९२ में से)

[बाएँमध्य कॉलम की सामग्री] ३८७: पति ने पत्नी के नाम ज़मीन कर दी और उस पर इमारत बना दी; ज़मीन या इमारत कब पत्नी के लिए उपहार (हिबा) होगी और कब नहीं? ३८८: निकाह (विवाह) से पहले और निकाह के बाद महिला को कुछ देने का नियम, और उपहार वापस लेने का अधिकार (रुजू' अन-अल-हिबा) कब है और कब नहीं। ३८९: उपहार प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) द्वारा उपहारित वस्तु में किए गए कार्यों की वैधता का वर्णन। ३८९: मेहर के बदले पत्नी को संपत्ति दी गई; बच्चों के होने की स्थिति में उसकी मृत्यु के बाद पति चौथे हिस्से का वारिस होगा। ३८९: हिबा की वैधता और अवैधता का प्रश्न। ३९०: कब्ज़े के बिना हिबा, उपहार प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) को वस्तु का स्वामी नहीं बनाता। ३९०: माँ की विरासत (तरके) में, एक बेटे की उपस्थिति में बेटी का हिस्सा एक तिहाई है। ३९०: सही और गलत कब्ज़े का वर्णन और दोनों का नियम। ३९०: जिसका कोई शरिया वारिस न हो, वह अपनी पूरी संपत्ति एक अनाथ को दे सकता है। ३९१: बहन ने भाई के बेटे को गहने (हँसली और खंडवे) दिए; वे कब केवल पत्नी की ओर से माने जाएंगे और कब पति-पत्नी के बीच साझा। ३९१: भाई ने बहन को दो भैंसें दीं, वे केवल बहन की हुईं, बहनोई का इसमें कुछ नहीं, और पति-पत्नी के बीच अत्यधिक घनिष्ठता के कारण इसका कोई हिसाब नहीं कि किसने कितना चारा दिया और किसने कितना घी और दूध खाया।

[दाएँ कॉलम की सामग्री] ३९१: नाबालिग पोतों के लिए संयुक्त उपहार (हिबा मुश्तरक) का प्रश्न। ३९२: यदि नाबालिग पोते गरीब (फ़कीर) हों, तो अविभाजित संपत्ति का उपहार (हिबा मुशा') सही है, और दादा का कब्ज़ा नाबालिग पोतों का कब्ज़ा है। ३९२: दोनों या किसी एक के धनी होने की स्थिति में, अविभाज्यता (शियू') के कारण इमाम आज़म के अनुसार हिबा बातिल (शून्य) है। ३९३: फतवा इमाम के कथन पर होता है। विवरण लेखक के ग्रंथ "अजला अल-इलाम" में उद्धृत है। ३९३: "तजनीस" से और समर्थन। ३९३: लेन-देन के मामलों में इमाम अबू यूसुफ के कथन पर फतवा होने की बात सही नहीं है। ३९३: वक्फ के मसलों में ऐसा कहा गया है लेकिन वह भी पूर्ण नहीं है। ३९३: नियम देने और घटना (तथ्य) बताने में अंतर है। ३९३: खाते में कभी अपने नाम, कभी बेटों के नाम और कभी संयुक्त रूप से जमा की गई राशि के स्वामित्व का मामला। ३९४: जो राशि नाबालिग बेटे के नाम जमा की गई वह उसकी हो गई, और जो राशियाँ बालिग के नाम बिना कब्ज़े के जमा की गईं या बालिग-

नाबालिग या दो नाबालिगों या दो बालिगों के नाम संयुक्त रूप से जमा की गईं, वे सब ज़ैद की विरासत (तरका) हैं।

فتاویٰ رضویہ، جلد ۱۹

صفحہ ۳۵ از ۶۹۲

[بائیں-درمیانی کالم] ۳۸۷: شوہر نے زمین عورت کے نام کر دی اور اس پر عملہ بنا دیا، کب زمین یا عملہ عورت کے لئے ہبہ ہوگا اور کب نہیں۔ ۳۸۸: عورت کو قبل نکاح کچھ دینے اور بعد نکاح دینے کا حکم، اور کب رجوع عن الہبہ کا حق ہے اور کب نہیں۔ ۳۸۹: شیئی موہوب میں موہوب لہ کے تصرفات نافذ ہونے کا بیان۔ ۳۸۹: عورت کو جائداد مہر کے عوض میں دے دی اس کی موت کے بعد اولاد ہونے کی صورت میں شوہر چہارم کا وارث ہوگا۔ ۳۸۹: ہبہ کی صحت اور عدم صحت کا سوال۔ ۳۹۰: ہبہ بلا قبضہ میں موہوب لہ شے موہوب کا مالک نہیں ہوتا۔ ۳۹۰: ماں کے ترکہ میں ایک لڑکے کی موجودگی میں لڑکی کا حصہ ایک ثلث ہے۔ ۳۹۰: قبضہ صحیح اور غیر صحیح کا بیان، اور دونوں کا حکم۔ ۳۹۰: جس کا کوئی شرعی وارث نہ ہو وہ اپنا کل مال یتیم کو دے سکتا ہے۔ ۳۹۱: بہن نے بھائی کے لڑکے کو ہنسلی اور کھنڈوے دیئے، کب وہ صرف بیوی کی طرف سے ہوئے اور کب میاں بیوی میں مشترک۔ ۳۹۱: بھائی نے بہن کو دو بھینسیں دیں، وہ صرف بہن کی ہوئیں، بہنوئی کا اس میں کچھ نہیں، اور میاں بیوی میں غایت انبساط کی وجہ سے اس کا کوئی حساب نہیں کہ کس نے کتنا چارہ دیا اور کس نے کتنا گھی اور دودھ کھایا۔

[دائیں کالم] ۳۹۱: نابالغ پوتوں کے لئے ہبہ مشترک کا سوال۔ ۳۹۲: نابالغ پوتے فقیر ہوں تو ہبہ مشاع صحیح ہے، اور دادا کا قبضہ نابالغ پوتوں کا قبضہ ہے۔ ۳۹۲: دونوں یا کسی ایک کے غنی ہونے کی صورت میں شیوع کی وجہ سے امام اعظم کے نزدیک ہبہ باطل ہے۔ ۳۹۳: فتویٰ قول امام پر ہوتا ہے۔ تفصیل مصنف کے رسالہ اجلی الاعلام پر منقول۔ ۳۹۳: تجنیس سے تائید مزید۔ ۳۹۳: معاملات میں قول امام ابویوسف پر فتویٰ ہونے کی بات صحیح نہیں۔ ۳۹۳: مسائل وقف میں

ایسا کہا گیا مگر وہ بھی مطلق نہیں۔ ۳۹۳: اعطائے قاعدہ اور بیان واقعہ میں فرق ہے۔ ۳۹۳: کھاتے میں کبھی رقم اپنے نام اور کبھی لڑکوں کے نام اور کبھی مشترکہ جمع کی اس کی ملکیت سے۔

۳۹۴: جو رقم نابالغ لڑکے کے نام جمع کی وہ اس کی ہو گئی، اور جو رقمین بالغ کے نام بے قبضہ جمع کیں یا مشترکاً بالغ نابالغ یا دونوں نابالغ یا دونوں بالغ کے نام جمع کیں سب زید کا ترکہ ہے۔

Fatawa Rizvia, Volume 19

Page	Ref. No.	Subject / Case	Details / Rulings	Page
410	393	When is a person authorized to exercise independent control over their property and when not?	Similar narrations have come from Imam Shafi'i, Imam Ahmad, Imam Muhammad, Farooq-e-Azam, and Mawla Ali (may Allah be pleased with them all).	410
410	395	Description of fifteen scenarios of the issue, details of the ruling of decree (qada) and piety (diyanat), and explanation of the disagreement among Imams.	Consensus (Ijma) was narrated from some scholars on this specific saying.	410
410	396	Explanation of specific sub-issues from various books of jurisprudence (fiqh).	Qadi Shurayh was the judge during Mawla Ali's time; he always ruled based on this. Thousands of Companions (Sahaba) were present in the assembly, and no one objected.	410
410		**Book of Hiring (Kitab al-Ijarah)**	Imam Abu Hanifa (mercy of Allah be upon him) narrated this from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him).	410
411	406	A cultivator whose verbal resignation is not legally valid, and who was further told, "Whether you cultivate or not, you must pay rent." If he leaves cultivation	References to 10 more texts (mutoon) and fatwas.	411

Page	Ref. No.	Subject / Case	Details / Rulings	Page
		after only a verbal resignation, he must pay rent.		
411	406	Question regarding the increase and decrease in daily wages and contract work.	Fatwa of 15 Imams.	411
411	407	The standard of moderate work is considered; if he is lazy, he will be a sinner, and he must return any excess money taken beyond the work done.	References to fifteen books of jurisprudence on this being the preferred (rajih) view.	411
411	407	Explanation of the disposal of forbidden (haram) wealth.	This is what Hidayah necessitates, the Zahir al-Riwayah from the Imam, the fatwa in general reliable works, and the authors of core texts (Mutoon) have been firm on this.	411
411	407	Question about compensation for lost property under the care of a hired person (ajeer).	Transcription and chain of authority for the above reference.	411
411	407	In the asked case, it is not permissible to impose compensation on the hired person. Specific sub-issue from Wiqayah, Islah, Tanwir, Niqayah, Multaqa, Kanz, Ghurar, Minah al-Ghaffar, Khaniyah, Khulasah, Bazzaziyah, Jami' al-Fusulayn, and Hindiyyah. Explicit statement that a shared employee (ajeer mushtarak) is a trustee (ameen); if something is lost from his possession without his action, there is no compensation.	Reasons for the Imam's (Abu Hanifa) saying being preferred.	411
411	408	When property is lost while with a shared employee without his action, even if avoidance was possible, the scholars'	An absolute difference in fatwa does not necessarily imply	411

Page	Ref. No.	Subject / Case	Details / Rulings	Page
		opinions are highly varied. However, the Imam al-Azam says compensation is not obligatory. This is also the school of Qadi Shurayh and other Imams.	equality of opinions and fatwas.	
413			Primary preference; the core texts (mutoon) have been firm on this, and mutoon are prioritized over fatwa collections and commentaries (shuruh).	413

फ़तावा रिज़विया, खंड 19

पृष्ठ	संदर्भ संख्या	विषय / मसला	विवरण / निर्णय	पृष्ठ
410	393	कोई व्यक्ति अपनी संपत्ति पर स्वतंत्र नियंत्रण के लिए कब अधिकृत है और कब नहीं?	इमाम शाफ़ई, इमाम अहमद, इमाम मुहम्मद, फ़ारूक़-ए-आज़म और मौला अली (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से भी इसी तरह की रिवायत आई है।	410
410	395	मसले की पंद्रह सूरतों का बयान, क़ज़ा और दयानत के हुक्म का विवरण और इमामों के मतभेद की व्याख्या।	कुछ विद्वानों से इसी बात पर इज्मा (आम सहमति) नक़ल की गई है।	410
410	396	फ़िक़्ह की विभिन्न पुस्तकों से मसलों के विवरण का बयान।	क़ाज़ी शुरैह, मौला अली के समय में क़ाज़ी थे; वे हमेशा इसी पर फ़ैसला देते थे। हज़ारों सहाबा सभा में मौजूद होते थे और कोई भी इनकार नहीं करता था।	410
410		**किताब अल-इजारा (किरायेदारी/मज़दूरी की किताब)**	इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) ने इसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है।	410
411	406			411

पृष्ठ	संदर्भ संख्या	विषय / मसला	विवरण / निर्णय	पृष्ठ
		वह काश्तकार (किसान) जिसका केवल मौखिक इस्तीफा कानूनी रूप से मान्य न हो, और जिसे यह भी कहा गया हो कि 'चाहे तुम खेती करो या न करो, लगान देना होगा'। अगर वह केवल मौखिक इस्तीफा देकर खेती छोड़ दे, तो उसे लगान देना होगा।	10 और ग्रंथों (मुतून) और फ़तावा का संदर्भ।	
411	406	दैनिक मज़दूरी और ठेके के काम में जो कमी-बेशी होती है, उससे संबंधित प्रश्न।	15 इमामों का फ़तवा।	411
411	407	मध्यम दर्जे के काम का एतबार है; अगर वह सुस्ती करेगा तो गुनेहगार होगा, और काम से ज़्यादा जो पैसा लिया है उसे वापस करना होगा।	इसके राजिह (वरीयता प्राप्त) होने पर फ़िक़्ह की पंद्रह किताबों का संदर्भ।	411
411	407	हराम माल के उपयोग/व्यय का बयान।	यही हिदाया की मांग है, इमाम से ज़ाहिर अल-रिवाया है, आम विश्वसनीय पुस्तकों में इसी पर फ़तवा है, और मुतून के लेखकों ने इसी पर पुख्ता राय दी है।	411
411	407	अजीर (मज़दूर) की सुरक्षा में खोए हुए माल के मुआवज़े (तावान) का प्रश्न।	उपरोक्त संदर्भ की नक़ल और सनद।	411
411	407	पूछे गए मसले में मज़दूर पर मुआवज़ा डालना जायज़ नहीं है। वक़ाया, इस्लाह, तनवीर, निक़ाया, मुल्तक़ा, कंज़, ग़ुरर, मिनह अल-ग़फ़्फ़ार, ख़ानिया, ख़ुलासा, बज़्ज़िया, जामि अल-फ़ुसूलैन और हिंदिया से मसले का विवरण, और यह स्पष्टीकरण कि अजीर-ए-मुश्तरक (साझा कर्मचारी) एक अमीन (ट्रस्टी) है; अगर उसके अधिकार से बिना उसके किसी काम के कोई चीज़ खो जाती है, तो कोई मुआवज़ा नहीं है।	इमाम साहब के कथन के राजिह (वरीयता प्राप्त) होने के कारण।	411

पृष्ठ	संदर्भ संख्या	विषय / मसला	विवरण / निर्णय	पृष्ठ
411	408	जब साझा कर्मचारी के पास माल उसके बिना किसी कृत्य के नष्ट हो जाए, चाहे उससे बचना संभव हो, विद्वानों की राय बहुत अलग-अलग हैं। लेकिन इमाम-ए-आज़म का कहना है कि मुआवज़ा वाजिब नहीं है। क़ाज़ी शुरैह आदि इमामों का भी यही मज़हब है।	फ़तवे का पूर्ण मतभेद आवश्यक रूप से कथनों और फ़तवों की समानता का कारण नहीं बनता।	411
413			पहली प्राथमिकता; मुतून (मूल पाठ) ने इस पर पुख्ता राय दी है, और मुतून को फ़तावा और शरूह (व्याख्याओं) पर वरीयता दी जाती है।	413

صفحہ	نمبر شمار	مضمون / مسئلہ	تفصیل / احکام	صفحہ
۴۱۰	۳۹۳	کوئی شخص اپنی ملک میں مستقل تصرف کا کب مجاز ہے اور کب نہیں۔	امام شافعی، امام احمد، امام محمد، فاروقِ اعظم، مولا علی رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین سے بھی اس قسم کی روایت آئی۔	۴۱۰
۴۱۰	۳۹۵	مسئلہ کی پندرہ صورتوں کا بیان، حکمِ قضا اور دیانت کی تفصیل اور اختلافِ ائمہ کی تشریح۔	بعض علماء سے اسی قول پر اجماع نقل ہوا۔ قاضی شریح مولا علی کے قاضی تھے ہمیشہ اسی پر حکم دیتے،	۴۱۰
۴۱۰	۳۹۶	متعدد کتبِ فقہ سے مسائل کی جزئیات کا بیان۔	ہزارہا صحابہ مجلس میں ہوتے کوئی انکار نہ کرتا۔	۴۱۰
۴۱۰		**کتاب الاجارۃ**	امام ابوحنیفہ رحمتہ اللہ علیہ نے اسی کی روایت	۴۱۰

صفحہ	نمبر شمار	مضمون / مسئلہ	تفصیل / احکام	صفحہ
			رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے کی۔	
۴۱۱	۴۰۶	کاشتکار جس کا صرف زبانی استعفاء قانوناً معتبر نہ ہو، اور جس سے یہ مزید کہہ دیا ہو کہ تم کاشت کرو یا نہ کرو لگان دینا ہوگا، اگر صرف زبانی استعفا دے کر کاشت چھوڑ دے لگان دینا ہو گا۔	مزید ۱۰ متون اور فتاویٰ کا حوالہ۔	۴۱۱
۴۱۱	۴۰۶	یومیہ مزدوری اور ٹھیکہ کے کام میں جو کمی اور بیشی ہوتی ہے اس سے سوال۔	۱۵ اماموں کا فتویٰ۔	۴۱۱
۴۱۱	۴۰۷	معتدل کام کرنے کا اعتبار ہے، سست کرے گا تو گنہگار ہو گا، اور کام سے زائد جو پیسہ لیا وہ واپس کرے۔	اسی کے راجح ہونے پر پندرہ کتبِ فقہ کا حوالہ۔	۴۱۱
۴۱۱	۴۰۷	مالِ حرام کے مصرف کا بیان۔	یہی ہدایہ کا مقتضیٰ، امام سے ظاہر الروایہ، عام معتبرات میں اسی پر فتویٰ، اصحابِ متون نے اسی پر جزم کیا۔	۴۱۱
۴۱۱	۴۰۷	اجیر کی حفاظت میں گم ہوئے مال کے تاوان کا سوال۔	مذکورہ بالا حوالہ کی نقل اور سند۔	۴۱۱

صفحہ	نمبر شمار	مضمون / مسئلہ	تفصیل / احکام	صفحہ
		صورتِ مسئولہ میں اجیر پر تاوان ڈالنا جائز نہیں۔		
		وقایہ، اصلاح، تنویر، نقایہ، ملتقی، کنز، غرر، منح		
		الغفار، خانیہ، خلاصہ، بزازیہ، جامع الفصولین اور	امام صاحب کے قول کے	
۴۱۱	۴۰۷	ہندیہ سے مسئلہ کا جزئیہ، اور یہ تصریح کہ اجیر	راجح ہونے کے وجوہ۔	۴۱۱
		مشترک امین ہے، اس کے قبضہ سے کوئی چیز بے		
		اس کے فعل کے گم ہو گئی تو تاوان نہیں۔		
		مال جب اجیر مشترک کے پاس سے بے اس کے		
		فعل کے ضائع ہو جائے، اگرچہ اس سے احتراز	مطلقاً اختلافِ فتویٰ	
۴۱۱	۴۰۸	ممکن ہو، اقوالِ علماء بیحد مختلف ہیں مگر امام	مستلزمِ تعادلِ اقوال و	۴۱۱
		اعظم کا قول ہے کہ تاوان واجب نہیں۔ قاضی شریح	فتویٰ نہیں۔	
		وغیرہ ائمہ کا یہی مذہب ہے۔		
			ترجیحِ اولٰی، متون نے	
۴۱۳			اس پر جزم کیا، اور	۴۱۳
			متون فتاویٰ اور شروح	
			پر مقدم ہیں۔	

Fatawa Razawiyya - Volume 19

Page 37 of 692

- Clarification of the issue from Bahr al-Ra'iq, Sharh Ashbah Beeri, and Shami. (413)
- The second preference is the statement of the Imam, and it is not permissible to deviate from the Imam's statement without necessity or weakness of argument. (415)
- Support for the issue from Bahr al-Ra'iq and Fatawa Khayriyya. (415)
- Third preference, this is the statement of the majority of Sahaba and Tabi'in. (416)
- Fourth preference, a Hadith is narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) regarding this. (416)
- Fifth preference, the Imams who issue fatwas based on the Imam's statement are unanimously recognized as Imams of preference and fatwa. (416)
- The fatwa on the statement of the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) was issued with ambiguity and denial. (417)
- Support for this ambiguity from Ayni Sharh Kanz, Khulasa, and Bazzaziyya. (417)
- Imam Zayla'i is not equal to those Imams who issue fatwas based on the Imam's statement. (417)
- Quotes from Fatawa Khayriyya, Tas-hih Quduri, Ghamz al-Uyun, Tahtawi, and Uqud al-Durriya on Imam Fakhruddin Awzjandi being a person of preference. (417)
- The statement of later jurists on this issue: If the employee is righteous, there is no liability, and if he is treacherous and deceitful, then settle on half. (418)
- Support for this from Khayriyya, Hamidiya, Minah al-Ghaffar, and Tahtawiya and Majma' al-Anhur. (418)
- According to the author, this is an excellent decision for this era. (418)
- Censure of Mawlawi Amir Ahmad Sahsawani for calling this statement wrong out of malice and envy. (419)
- Ruling on the permissibility of wages for teaching the Holy Quran, and support and endorsement for the questioner, along with support from Hashiya Bahr. (420)
- Reprimand and declaring the objector as ignorant. (421)
- Calling it forbidden to give reward/wages to a Quran teacher is ignorance and a fabrication against religion. (421)

- Answer to the problem based on the reasoning from "the most rightful thing for which you take a reward is the Book of Allah". (422)
- Landlords getting fish caught from rivers and ponds in their area for half a share, selling fish to someone, selling village grass considering it their property, in which tenants have no objection. (422)
- Hunting fish from ponds for half a share. (422)
- Clarification of the issue: whether these ponds were built by landlords for this purpose or not. (423)
- Whether the ponds were built for this purpose or they built such a dam after the fish arrived that they could not escape; in both cases, the landlords are the owners of the fish. (423)
- If neither of these two cases exist, then those fish are under original permissibility. (423)

फतावा रज़विया - जिल्द 19

पेज 37 का 692

- बहरुर रैक, शरह अशबाह बीरी और शामी से मसले का स्पष्टीकरण। (413)
- दूसरी वरीयता इमाम का कथन है और बिना आवश्यकता या दलील की कमजोरी के इमाम के कथन से हटना जायज़ नहीं। (415)
- बहरुर रैक और फतावा खैरिया से मसले का समर्थन। (415)
- तीसरी वरीयता, अधिकांश सहाबा और ताबिईन का यही कथन है। (416)
- चौथी वरीयता, इस बारे में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से हदीस वर्णित है। (416)
- पांचवीं वरीयता, इमाम के कथन पर फतवा देने वाले इमाम सर्वसम्मति से वरीयता और फतवे के इमाम हैं। (416)
- साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के कथन पर फतवा अस्पष्टता और इनकार के साथ हुआ। (417)
- ऐनी शरह कंज़, खुलासा, बज़ाज़िया से इस अस्पष्टता का समर्थन। (417)
- इमाम ज़ैलई उन इमामों के बराबर नहीं हैं जो इमाम के कथन पर फतवा देते हैं। (417)
- इमाम फखरुद्दीन औज़जंदी के वरीयता प्राप्त होने पर फतावा खैरिया, तसहीह कुदूरी, ग़म्ज़ुल उयून, तहतावी और उक़ूदुर दुर्रिया से उद्धरण। (417)
- इस मसले में बाद के फतवा देने वालों का कथन: यदि कर्मचारी (अजीर) नेक है तो कोई जुर्माना नहीं, और यदि वह धोखेबाज है तो आधे पर समझौता करें। (418)
- खैरिया, हामिदिया, मिनहल गफ़्फ़ार और तहताविया व मज्मउल अन्हुर से इसका समर्थन। (418)
- लेखक के अनुसार, इस युग के लिए यह एक उत्कृष्ट निर्णय है। (418)
- मौलवी अमीर अहमद सहसवानी की आलोचना कि उनका इस कथन को गलत कहना द्वेष और ईर्ष्या के कारण है। (419)
- पवित्र कुरआन पढ़ाने पर पारिश्रमिक की वैधता का हुक्म और पूछने वाले का समर्थन व अनुमोदन और हाशिया बहर से इसका समर्थन। (420)
- आपत्तिकर्ता को अज्ञानी कहना और उस पर फटकार। (421)

- कुरआन शिक्षक को पारिश्रमिक देना हराम कहना अज्ञानता और धर्म पर झूठा आरोप है। (421)
- मसले का जवाब "वह सबसे हकदार चीज़ जिस पर तुम पारिश्रमिक लो, अल्लाह की किताब है" की दलील से। (422)
- जमींदारों का अपने क्षेत्र की नदियों और तालाबों से आधे-आधे पर मछलियां पकड़वाना, मछलियां किसी के हाथ बेच देना, गांव की घास को अपनी संपत्ति समझकर बेचना, जिसमें असामियों (किरायेदारों) को कोई आपत्ति नहीं होती। (422)
- तालाबों से आधे हिस्से पर मछलियों का शिकार करवाना। (422)
- मसले का स्पष्टीकरण कि क्या ये तालाब जमींदारों ने इसी उद्देश्य के लिए बनवाए हैं या नहीं। (423)
- तालाब इसी उद्देश्य से बनवाए गए हों या मछलियां आने के बाद उन्होंने ऐसा बांध बांधा हो कि मछलियां निकल न सकें इन दोनों स्थितियों में जमींदार मछलियों के मालिक हैं। (423)
- यदि ये दोनों स्थितियां न हों तो वे मछलियां मूलतः वैध (इबाहत-ए-अस्ली) हैं। (423)

- بحر الرائق، شرح اشباہ بیری اور شامی سے مسئلہ کی تصریح۔ (۴۱۳)
- دوسری ترجیح یہ قول امام ہے اور بلا ضرورت و ضعف حجت قول امام سے عدول جائز نہیں۔ (۴۱۵)
- بحر الرائق اور فتاویٰ خیر یہ سے مسئلہ کی تائید۔ (۴۱۵)
- ترجیح ثالث، جمہور صحابہ و تابعین کا یہی قول ہے۔ (۴۱۶)
- ترجیح رابع، اس بارے میں حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے حدیث مروی ہے۔ (۴۱۶)
- ترجیح خامس، قول امام پر فتویٰ دینے والے ائمہ بالاتفاق ائمہ ترجیح وافتاء ہیں۔ (۴۱۶)
- قول صاحبین پر فتوی ابہام وانکار کے ساتھ ہوا۔ (۴۱۷)
- عینی شرح کنز، خلاصہ، بزازیہ سے اس ابہام کی تائید۔ (۴۱۷)
- امام زیلعی ان ائمہ کے ہمسر نہیں جو قول امام پر فتوی دیتے ہیں۔ (۴۱۷)
- امام فخرالدین اوزجندی کے صاحب ترجیح ہونے پر فتاویٰ خیر یہ، تصحیح قدوری، غمز العیون، طحطاوی اور عقود الدریہ سے نقول۔ (۴۱۷)
- اس مسئلہ میں متاخرین اصحاب فتویٰ کا قول، اگر اجیر صالح ہو تو تاوان نہیں، اور خائن و دغا باز ہے تو نصف پر صلح کریں۔ (۴۱۸)
- خیریہ، حامدیہ، منح الغفار اور طحطاویہ و مجمع الانہر سے اس کی تائید۔ (۴۱۸)
- اس زمانے کے لئے مصنف کے نزدیک یہ ایک عمدہ فیصلہ ہے۔ (۴۱۸)
- مولوی امیر احمد سہسوانی پر تعریض کہ ان کا اس قول کو غلط کہنا بغض و حسد ہے۔ (۴۱۹)

- تعلیم قرآن مجید پر اجرت کے جواز کا حکم اور سائل کی تائید و تصویب اور حاشیہ بحر سے اس کی تائید۔ (۴۲۰)
- معترض کی تجہیل اور اس پر زجر۔ (۴۲۱)
- معلم قرآن کو اللہ دینے کو حرام کہنا جہالت اور دین پر افتراء ہے۔ (۴۲۱)
- مسئلہ کا جواب ان احق ما اخذتم علیہ اجرا کتاب اللہ سے استدلال۔ (۴۲۲)
- زمینداروں کا اپنے علاقہ کے دریا اور تالابوں سے نصف نصف پر مچھلیاں پکڑوانا، مچھلیاں کو کسی کے ہاتھ فروخت کر دینا، گاؤں کی گھاس کو اپنی مملوک سمجھ کر بیچنا، جس میں آسامیوں کو اعتراض نہیں ہوتا۔ (۴۲۲)
- تالابوں سے مچھلیاں نصف پر شکار کروانا۔ (۴۲۲)
- مسئلہ کی تنقیح یہ تالاب زمینداروں نے اسی غرض کے لئے بنوائے ہیں یا نہیں۔ (۴۲۳)
- تالاب اسی غرض سے بنوائے ہوں یا مچھلیاں آنے کے بعد انہوں نے ایسا بند باندھا ہو کہ مچھلیاں نکل نہ سکیں، ان دونوں صورتوں میں زمیندار مچھلیوں کے مالک ہیں۔ (۴۲۳)
- اگر یہ دونوں صورتیں نہ ہوں تو وہ مچھلیاں اباحت اصلی پر ہیں۔ (۴۲۳)

Volume 19 | Fatawa Razviyya

424 | A partial detail of the problem from Shami and Fath al-Qadir. | 423 | In such a case, the fish belong to the landlords and the price belongs to the buyers; both should return it to each other. If the buyers have used the fish, they should pay their market value, and if they have sold them, the sale will depend on the landlords' permission; the landlords have the choice to either take the fish back or validate this unauthorized sale (Bay' Fuduli). | 427

428 | If the landlords did not validate the sale and the second buyers purchased the fish, the landlord can collect the price from whichever of the two buyers he wishes. | 424 | In the case where the landlords are owners of the fish, those who catch them will receive a fair wage for their labor, which shall not exceed the value of half of the fish. | 428

428 | In the event of the sale being void, great difficulties arise for the general public. | 425 | In the case of permissibility (ibahat), if the landlord hired them as employees for a fixed time, then all the fish caught belong to the landlord. | 428

429 | According to one narration from Imam Sahib (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, such a sale is voidable (Bay' Fasid). | 425 | The employees will receive a fair wage. If the time was not fixed, then the fish belong to those who caught them, and for the landlords to take half would be oppression. | 429

429 | This is the choice (Mukhtar) of Qadi Asbijabi and other teachers like Imam Sarakhsi and Imam Abul Hasan Karkhi. Imam Ibn al-Humam gave preference to this, and it was prioritized in Tanwir. | 425 | A partial detail of the problem from Tanwir al-Absar and Durr-e-Mukhtar. | 429

429 | This is clearer in terms of evidence. According to this view, the contract is illegal, prohibited, and rejectable, but once the fish come into the possession of the buyers, the sale becomes valid. | 426 | Selling fish from such ponds; there are also the same three scenarios here. | 429

431 | Both views have strength; there are scholars on both sides who give preference and fatwa. The first view is stronger in terms of narration (Riwayah), the second is clearer in terms of reasoning (Dirayah). The first imposes difficulties while the second removes them all. | 426 | In the third case, where the fish do not belong to the landlords, selling them is illegal and they are the property of those who catch them. | 431

431 | There is a command of ease for Muslims, therefore the second view is more suitable and more certain. | 426 | In the first two cases, where the fish belong to the landlords, if catching them without a net etc. is possible, the sale is valid, otherwise illegal. There is disagreement among imams regarding the voidness of the sale. | 431

432 | (2) Selling grass from barren land: if the landlords grew that grass and looked after the naturally growing grass, then the grass belongs to them and the sale is valid. Otherwise, the grass is permissible for everyone, and whatever price was collected from people should be returned. | 426 | According to the doctrine of Sheikh al-Islam, the masters of Balkh, and teachers like Imam Sarakhsi and others, this sale is void. This is the fatwa of Imam Thalji, the chosen view of Hidayah, and the Zahir al-Riwayah. | 432

जिल्द 19 | फ़तावा रज़विया

424 | शामी और फ़तह अल-क़दीर से मसले का विवरण। | 423 | ऐसी स्थिति में मछलियाँ ज़मींदारों की और क़ीमत खरीदारों की होगी, दोनों एक-दूसरे को वापस करें। यदि खरीदारों ने मछलियाँ खर्च कर दी हैं, तो वे बाज़ार भाव से उनकी क़ीमत अदा करें। और यदि बेच दी हैं, तो वह बिक्री ज़मींदारों की अनुमति पर निर्भर करेगी; ज़मींदारों को अधिकार है कि वे मछलियाँ वापस लें या इस अनधिकृत बिक्री (बय फ़ुज़ूली) को जायज़ कर दें। | 427

428 | यदि ज़मींदारों ने बिक्री को जायज़ नहीं माना और दूसरे खरीदारों ने मछलियाँ खरीद लीं, तो ज़मींदार दोनों खरीदारों में से जिससे चाहें क़ीमत वसूल कर सकते हैं। | 424 | जिस स्थिति में मछलियों के मालिक ज़मींदार हों, पकड़ने वालों को उनकी मेहनत की उचित मज़दूरी मिलेगी जो मछलियों के आधे मूल्य से अधिक नहीं होगी। | 428

428 | बिक्री बातिल (अमान्य) होने की स्थिति में आम जनता पर बड़ी मुश्किलें आती हैं। | 425 | अनुमति (इबाहत) की स्थिति में यदि ज़मींदार ने समय तय करके उन्हें कर्मचारी (अजीर) रखा हो, तो पकड़ी हुई सभी मछलियाँ ज़मींदार की होंगी। | 428

429 | इमाम साहब (अबू हनीफ़ा) और इमाम मुहम्मद से एक रिवायत यह है कि ऐसी बिक्री फ़ासिद (दोषपूर्ण) होती है। | 425 | कर्मचारियों को उचित मज़दूरी मिलेगी। यदि समय तय नहीं किया गया था, तो मछलियाँ पकड़ने वालों की होंगी, और ज़मींदारों का आधा हिस्सा लेना ज़ुल्म होगा। | 429

429 | यही क़ाज़ी असबीजाबी और अन्य उस्तादों जैसे इमाम सरख़सी और इमाम अबुल हसन करख़ी का मुख़्तार (चुना हुआ मत) है। इमाम इब्न अल-हुमाम ने इसी को वरीयता दी और तनवीर में इसी को प्राथमिकता दी गई। | 425 | तनवीर अल-अब्सार और दुर्रे मुख़्तार से मसले का विवरण। | 429

429 | यही प्रमाण (दलील) की दृष्टि से अधिक स्पष्ट है। इस मत के अनुसार अनुबंध नाजायज़, प्रतिबंधित और वापस लेने योग्य है, लेकिन जब मछलियाँ खरीदारों के क़ब्ज़े में आ गईं, तो बिक्री सही हो गई। | 426 | ऐसे तालाबों की मछलियाँ बेचना; यहाँ भी वही तीन स्थितियाँ हैं। | 429

431 | दोनों कथन मज़बूत हैं, दोनों तरफ़ वरीयता और फ़तवा देने वाले विद्वान हैं। पहला कथन रिवायत (परंपरा) की दृष्टि से अधिक प्रबल है, दूसरा दरायत (तर्क) की दृष्टि से अधिक स्पष्ट है। पहले

में कठिनाइयाँ हैं और दूसरे में सब समाप्त हो जाती हैं। | 426 | तीसरी स्थिति में जहाँ मछलियाँ ज़मींदारों की नहीं हैं, उनकी बिक्री नाजायज़ है और वे पकड़ने वालों की संपत्ति हैं। | 431

431 | मुसलमानों के लिए आसानी का आदेश है, इसलिए दूसरा कथन ही अधिक उपयुक्त और निश्चित है। | 426 | पहली दो स्थितियों में जहाँ मछलियाँ ज़मींदारों की हैं, यदि जाल आदि के बिना शिकार संभव हो तो बिक्री जायज़ है अन्यथा नाजायज़। बिक्री के बातिल होने में इमामों के बीच मतभेद है। | 431

432 | (2) बंजर ज़मीन की घास बेचना: यदि ज़मींदारों ने वह घास उगाई और ख़ुद-रौ (प्राकृतिक रूप से उगने वाली) घास की देखभाल और निगरानी की, तो घास उनकी है और बिक्री जायज़ है। अन्यथा वह घास सबके लिए मुबाह (अनुमेय) है, और जो क़ीमत लोगों से ली गई है उसे वापस करें। | 426 | शेखुल इस्लाम, बल्ख़ के मशाईख़ और इमाम सरख़सी जैसे उस्तादों के एक समूह के मज़हब पर यह बिक्री बातिल है। यही इमाम थलजी का फ़तवा है, यही हिदाया का मुख़्तार है और यही ज़ाहिर अल-रिवाया है। | 432

۴۲۴ | شامی اور فتح القدیر سے مسئلہ کا جزئیہ۔ | ۴۲۳ | ایسی صورت میں مچھلیاں زمینداروں کی اور قیمت خریداروں کی، دونوں ایک دوسرے کو واپس کریں، اور اگر خریداروں نے مچھلیاں خرچ کردیں تو ان کی قیمت بازار بھاؤ سے ادا کریں، اور بیچ دی ہوں تو وہ بیع زمینداروں کی اجازت پر موقوف ہوگی، زمینداروں کو اختیار چاہے مچھلیاں واپس لیں چاہے یہ بیع فضولی جائز کریں۔ | ۴۲۷

۴۲۸ | زمینداروں نے بیع جائز نہ کی تھی کہ مشتریانِ ثانی نے مچھلیاں خرید کردیں تو زمیندار دونوں مشتریوں میں سے جس سے چاہیں قیمت وصول کریں۔ | ۴۲۴ | جس صورت میں مچھلیوں کے مالک زمیندار ہوں، پکڑنے والوں کو ان کی محنت کی اجرت مثل ملے گی جو نصف مچھلیوں کی رقم سے زائد نہ ہوگی۔ | ۴۲۸

۴۲۸ | بیع باطل ہونے کی صورت میں عوام پر بڑی دقتیں لازم آتی ہیں۔ | ۴۲۵ | اباحت کی صورت میں اگر زمیندار نے وقت متعین کر کے ان کو اجیر رکھا ہو تو پکڑی ہوئی مچھلیاں سب زمیندار کی۔ | ۴۲۸

۴۲۹ | امام صاحب اور امام محمد سے ایک روایت یہ کہ بیع فاسد ہوتی ہے۔ | ۴۲۵ | اجیروں کو اجرتِ مثل ملے گی، اور وقت متعین نہ کیا ہو تو مچھلیاں پکڑنے والوں کی ہوئیں، اور زمینداروں کا نصف لینا ظلم ہوگا۔ | ۴۲۹

۴۲۹ | یہی قاضی اسبیجابی اور دیگر اساتذہ امام سرخسی اور امام ابو الحسن کرخی کا مختار، امام ابن ہمام نے اسی کو ترجیح دی اور تنویر میں اسی کو مقدم رکھا۔ | ۴۲۵ | تنویر الابصار اور در مختار سے مسئلہ کا جزئیہ۔ | ۴۲۹

۴۲۹ | یہی من حیث الدلیل اظہر ہے اس قول پر عقد ناجائز و ممنوع اور قابلِ رد لیکن مچھلیاں جب مشتریوں کے قبضہ میں آگئیں تو بیع صحیح ہوگئی۔ | ۴۲۶ | ایسے تالابوں کی مچھلیاں بیچنا، یہاں بھی وہی تین صورتیں ہیں۔ | ۴۲۹

۴۳۱ | دونوں قول قوت پر ہیں، دونوں طرف اصحاب ترجیح و فتویٰ ہیں، پہلا قول من حیث الروایت اقویٰ، دوسرا من حیث الدرایت اجلی، اول پر دقتیں لازم اور ثانی پر سب مرتفع۔ | ۴۲۶ | تیسری صورت میں کہ مچھلیاں زمینداروں کی نہیں، ان کی بیع ناجائز اور وہ پکڑنے والوں کی ملک ہیں۔ | ۴۳۱

۴۳۱ | مسلمانوں پر آسانی کا حکم ہے لہذا دوسرا قول ہی انسب اور الیق ہے۔ | ۴۲۶ | پہلی دو صورت میں کہ مچھلیاں زمینداروں کی ہیں اگر جال وغیرہ کے بغیر شکار ممکن تو بیع جائز ورنہ ناجائز، اور بطلانِ بیع میں ائمہ کا اختلاف ہے۔ | ۴۳۱

۴۳۲ | (۲) بنجر زمین کی گھاس بیچنا، اگر زمینداروں نے وہ گھاس اگائی اور خودرو کی دیکھ دیکھ اور نگرانی کرائی تو گھاس اس کی اور بیع جائز، ورنہ وہ گھاس سب کے لئے مباح، اور جو قیمت لوگوں سے وصول کی واپس کریں۔ | ۴۲۶ | شیخ الاسلام و مشائخ بلخ اور اساتذہ امام سرخسی وغیرہ ایک جماعت کے مذہب پر یہ بیع باطل ہے، اور یہی امام ثلجی کا فتویٰ، یہی مختار ہدایت، اور یہی ظاہر الروایہ۔ | ۴۳۲

Vol 19 | Fatawa Rizvia

437 | Rulings on the humiliation of religious scholars. | 433 | Question regarding offerings for guidance without request. 438 | Question regarding salary for holiday periods. | 433 | He who is involved in actual polytheism is the polytheist. 438 | Salary for established holidays shall be given. | 433 | Definition of Bid'ah (innovation). 438 | Salary for conditional holidays must be paid; salary for unconditional holidays should also be paid. | 433 | What qualities should a preacher (waiz) possess? 438 | Termination of a contract (ijara) without notice is not permissible; the case of an obvious and manifest excuse is an exception. | 433 | A true preacher in this age is among the saints; his service is a means of pleasing Allah and His Messenger. 439 | If an employee is appointed for the collection of lease amounts, who bears the costs of the employee's food and salary? What is the ruling if this is stipulated with the tenants at the time of the contract? | 434 | Hadith on the acceptance of gifts. 440 | The salary of such employees cannot be collected from the tenants; however, if they feed them as hospitality, there is no harm. | 434 | Severe warnings have been issued against making preaching a means of seeking the world. 440 | The ruling is attributed to the direct doer (mubashir), not the cause (musabbib). | 434 | Specific legal issue from Khulasa, Tatarkhaniya, and Alamgiriya. 440 | If a lawsuit had to be filed for debt recovery, the claimant is not entitled to expenses. | 434 | Some scholars allowed remuneration for preaching due to necessity. 440 | Including such a condition in a lease makes the lease void (fasid). | 435 | In most books, only teaching the Quran is an exception. 440 | How is it to lease a house to those with illicit (haram) earnings and collect rent from their wealth? | 435 | Additions for Adhan, Iqamah, and preaching are found in Majma', Multaqa, and Durr al-Bihar. 441 | (1) It is permissible to lease a house or field to such people as the sin is their own act. | 436 | This is a collection of fatwas from later scholars of Balkh; the reason for all according to them is necessity. 441 | This issue should be unanimous among the Imam (Abu Hanifa) and the two companions (Sahibayn); this appears so from the words of the scholars. | 436 | Specific legal issue regarding preaching from Qadi Khan.

४३७ | धर्मगुरुओं के अपमान के नियम। | ४३३ | बिना मांगे मार्गदर्शन के लिए भेंट (नज़राना) का सवाल। ४३८ | छुट्टियों के दिनों के वेतन का सवाल। | ४३३ | जो वास्तविक शिर्क(बहुदेववाद) में लिप्त हो, वही मुशरिक है। ४३८ | निर्धारित छुट्टियों का वेतन दिया जाएगा। | ४३३ | बिदअत (नवाचार) की परिभाषा। ४३८ | शर्त वाली छुट्टियों का वेतन तो मिलना ही है, बिना शर्त वाली छुट्टियों का वेतन भी मिलना चाहिए। | ४३३ | एक उपदेशक (वाइज़) में क्या गुण होने चाहिए। ४३८ | बिना सूचना के अनुबंध (इजारा) रद्द करना जायज़ नहीं है; स्पष्ट कारण होने की स्थिति अपवाद है। | ४३३ | इस ज़माने में वास्तविक उपदेशक औलिया (संतों) में से है; उसकी सेवा अल्लाह और उसके रसूल की प्रसन्नता का साधन है। ४३९ | यदि किराए की वसूली के लिए कर्मचारी नियुक्त किया गया है, तो कर्मचारी के भोजन और वेतन का खर्च कौन उठाएगा? और यदि अनुबंध के समय किरायेदारों से यह शर्त रखी जाए तो क्या हुक्म है? | ४३४ | उपहार स्वीकार करने की हदीस। ४४० | ऐसे कर्मचारियों का वेतन किरायेदारों से वसूल नहीं किया जा सकता; हाँ, यदि वे उन्हें मेहमान के रूप में खाना खिला दें तो कोई हर्ज नहीं। | ४३४ | उपदेश को दुनिया कमाने का जरिया बनाने पर कड़ी चेतावनी आई है। ४४० | हुक्म कर्ता (मुबाशिर) की ओर श्रेय दिया जाता है, कारण बनने वाले (मुसब्बिक) की ओर नहीं। | ४३४ | 'खुलासा', 'ततार खानिया' और 'आलमगीरिया' से मसले का विवरण। ४४० | कर्ज वसूली के लिए मुकदमा करना पड़ा, तो वादी को खर्चे का अधिकार नहीं है। | ४३४ | कुछ विद्वानों ने आवश्यकता के आधार पर उपदेश के लिए पारिश्रमिक को जायज़ माना है। ४४० | अनुबंध (इजारा) में ऐसी शर्त लगाने से अनुबंध दूषित (फासिद) हो जाता है। | ४३५ | अधिकांश पुस्तकों में केवल कुरान की शिक्षा का अपवाद है। ४४० | हराम कमाई करने वालों को घर किराए पर देना और उनके धन से किराया वसूल करना कैसा है? | ४३५ | 'मजमा', 'मुल्तका' और 'दुर-अल-बिहार' में अज़ान, इकामत और उपदेश का इज़ाफ़ा (जोड़) है। ४४१ | (१) ऐसों को मकान या खेत किराए पर देना जायज़ है क्योंकि पाप उनका अपना कृत्य है। | ४३६ | यह बल्ख के बाद के विद्वानों के फतवों का संग्रह है, सभी के अनुसार इसका कारण आवश्यकता है। ४४१ | यह मसला इमाम साहब और उनके दो साथियों (साहिबैन) के बीच सर्वसम्मत होना चाहिए; विद्वानों के शब्दों से ऐसा ही प्रतीत होता है। | ४३६ | काज़ी ख़ान से उपदेश के मसले का विवरण।

۴۳۷ | علمائے دین کی تحقیر کے احکام ۔ | ۴۳۳ | بلا طلب نذرانہ رشد و ہدایت کا سوال۔ ۴۳۸ | ایام تعطیل کی تنخواہ کا سوال۔ | ۴۳۳ | جو حقیقی شرک میں مبتلا ہو وہی مشرک ہے۔ ۴۳۸ | تعطیل معہودہ کی تنخواہ دی جائے گی۔ | ۴۳۳ | بدعت کی تعریف۔ ۴۳۸ | تعطیلات مشروط کی تنخواہ تو ملنی ہی ہے، غیر مشروط کی تنخواہ بھی ملنی چاہئے۔ | ۴۳۳ | واعظ میں کیا کیا صفات ہونے چاہئیں۔ ۴۳۸ | بے اطلاع فسخ اجارہ جائز نہیں عذر ظاہر مبین کی صورت مستثنی ہے ۔ | ۴۳۳ | حقیقی واعظ اس زمانہ میں اولیاء میں سے ہے، اس کی خدمت اللہ ورسول کی خوشنودی کا ذریعہ ہے۔ ۴۳۹ | رقم اجارہ کی وصولی پر ملازم مقرر کیا تو ملازم کے مصارف خوراک و تنخواہ کس پر ہیں، اور اگر مستاجروں سے بوقت اجارہ اس کی شرط کریں تو کیا حکم ہے۔ | ۴۳۴ | قبولیت تحفہ کی حدیث۔ ۴۴۰ | ایسے ملازموں کی تنخواہ مستاجروں سے نہیں وصول کر سکتے ، ہاں ان لوگوں نے بطور مہمان انہیں کھانا کھلا دیا تو حرج نہیں۔ | ۴۳۴ | وعظ کو طلب دنیا کا ذریعہ بنانے پر سخت وعیدیں آئی ہیں۔ ۴۴۰ | حکم مباشر کی طرف منسوب ہوتا ہے مسبب کی طرف نہیں۔ | ۴۳۴ | خلاصہ، تاتار خانیہ اور عالمگیریہ سے مسئلہ کا جزئیہ ۔ ۴۴۰ | قرضہ کی وصولی کے لئے مقدمہ کرنا پڑا مدعی صرفہ کا حق نہیں۔ | ۴۳۴ | بعض علماء نے وعظ پر اجرت کو بھی بحکم ضرورت جائز رکھا۔ ۴۴۰ | اجارہ میں ایسی شرط لگانے سے اجارہ فاسد ہوتا ہے۔ | ۴۳۵ | بیشتر کتابوں میں صرف تعلیم قرآن کا استثناء ہے۔ ۴۴۰ | حرام کی کمائی والوں کو مکان اجارہ پر دینا اور ان کے مال سے کرایہ وصول کرنا کیسا ہے۔ | ۴۳۵ | مجمع، ملتقی اور درالبحار میں اذان، اقامت اور وعظ کا اضافہ ہے۔ ۴۴۱ | (۱)ایسوں کو مکان یا کھیت اجارہ پر دینا جائز ہے کہ معصیت ان کا فعل ہے۔ | ۴۳۶ | یہ متاخرین مشائخ بلخ کے فتاوی کا مجموعہ ہے،

علت سب کے نزدیک ضرورت ہے۔ ۴۴۱ | یہ مسئلہ امام صاحب اور صاحبین کا متفقہ ہونا چاہئے۔

کلمات علماء سے ایسا ہی ظاہر ہے۔ | ۴۳۶ | مسئلہ وعظ کا جزئیہ قاضی خان سے۔

Fatawa Razawiyya Volume 19

Page	Description	Page	Description	Page
448	A point of detail on the issue from Shami, Binaya, Nihaya, and Kifaya.	442	In the blessed era of Ismail and Ibrahim (peace be upon them), Allah Almighty commanded to base affairs on lunar months.	448
449	Giving a house on lease to such a person is religiously prohibited.	442	It is obligatory upon Muslims to consider these months in all their dealings.	449
449	(2) If it is known that such wealth is strictly forbidden, it is not permissible to take it as a right or a gift; otherwise, the fatwa is that it is permissible to take.	443	According to the Hanafis, this issue is a matter of disagreement as to which months will be considered in fixing the period for an impotent ('Anin) person.	449
449	Explicit texts (Nusoos) from Alamgiri, Khaniyah, and Tanveer on both types of issues.	443	In transactions, the basis is custom ('Urf); as long as common people consider the lunar calendar, it will be interpreted as such in absolute cases.	449
449	When can one demand their share from the proceeds of the estate and when not.	444	Precedent from 'Ashbah wa Naza'ir'.	449
451	'Tamadi' (limitation period) is nothing.	445	Even now, in Arabic schools, the famous lunar (Hilali) months are reliable.	451
451	It is permissible to receive one's legitimate right under any name.	445	Charging fees for teaching religion was out of necessity; it did not mean that the respect for the teacher ends.	451
451	Collection from tenants more than the fixed rent is unlawful and its ruling is like that of a bribe.	445	The status of a teacher is higher than that of a father; explanation of the teacher's rights from Sharh	451

Page	Description	Page	Description	Page
			Nablali, Ghunyah Dhawi al-Ahkam, 'Ayn al-'Ilm, and Alamgiri.	
453	Question and answer regarding renting a house to a sinner.	446	When a broker is entitled to brokerage commission and when not.	453
453	Teaching contract (Ijarah Tadrees) was fixed by a month's name absolutely; which month will be meant?	447	Remuneration is for commuting and exertion, not just for verbal talk.	453
453	In the sight of Allah, the number of months in a year is twelve, four of which are sacred.	448	A broker will also be given 'Ajr-e-Misl' (customary wage) for his exertion; even if more was agreed upon, and if less than 'Ajr-e-Misl' was agreed upon, then the lesser amount.	453
454	In the Quran, months mean the famous lunar (Hilali) ones; support from 'Ma'alim' and 'Nasafi'.	448	A specific employee ('Ajir-e-Khas') cannot do another job during the contract time without the employer's permission; if done with permission, the employer will deduct wages for that time.	454
		448	Common Muslims consider lunar months in practice; the solar month is not 'Mah' (month), it is 'Mehrinah' (solar period).	

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ
४४८	शामी, बिनाइया, निहाया और किफ़ाया से मसले का विवरण।	४४२	इस्माइल और इब्राहिम अलैहिस्सलाम के मुबारक युग में अल्लाह तआला ने चंद्र महीनों पर काम करने का आदेश दिया।	४४८
४४९	ऐसे व्यक्ति को घर किराए पर देना धार्मिक रूप से वर्जित है।	४४२	मुसलमानों पर अनिवार्य है कि वे अपने सभी लेन-देन में इन्हीं महीनों का पालन करें।	४४९
४४९	(२) यदि यह ज्ञात हो कि ऐसा धन निश्चित रूप से हराम है, तो उसे अधिकार या उपहार के रूप में लेना जायज़ नहीं है; अन्यथा फ़तवा यह है कि इसे लेना जायज़ है।	४४३	हनफियों के अनुसार, यह मसला विवादास्पद है कि नपुंसक ('अनिन') की अवधि निर्धारित करने में किन महीनों का विचार किया जाएगा।	४४९
४४९	दोनों प्रकार के मसलों पर आलमगीरी, खानिया, तनवीर से स्पष्ट प्रमाण (नूसूस)।	४४३	लेन-देन में आधार प्रथा (उर्फ़) पर है; जब तक आम लोग चंद्र महीनों का पालन करेंगे, निरपेक्ष स्थिति में इसी पर अमल किया जाएगा।	४४९
४४९	मृतक की संपत्ति से होने वाली आय से अपना हिस्सा कब माँगा जा सकता है और कब नहीं।	४४४	'अशबाह व नज़ाइर' से इसका उदाहरण।	४४९
४५१	'तमादी' (सीमा) कुछ भी नहीं है।	४४५	अभी भी अरबी मदरसों में प्रसिद्ध चंद्र (हिलाली) महीने ही विश्वसनीय हैं।	४५१
४५१	अपना जायज़ हक किसी भी नाम से प्राप्त करना जायज़ है।	४४५	धर्म की शिक्षा पर शुल्क लेना मजबूरी थी; इसका मतलब यह नहीं था कि शिक्षक का सम्मान समाप्त हो जाता है।	४५१
४५१		४४५	शिक्षक का स्थान पिता से ऊँचा है; शरह नुबलाली, गुनिया ज़वी अल-अहकाम, ऐन	४५१

पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ
	किराएदारों से तयशुदा किराए से अधिक वसूली नाजायज़ है और इसका हुक्म रिश्वत की तरह है।		अल-इल्म, आलमगीरी से शिक्षक के अधिकार का वर्णन।	
४५३	पापी को घर किराए पर देने के संबंध में प्रश्न और उत्तर।	४४६	दलाल कब दलाली का हकदार होगा और कब नहीं।	४५३
४५३	शिक्षण अनुबंध (इजारा-ए-तदरीस) स्पष्ट रूप से महीने के नाम से तय हुआ, कौन सा महीना अभिप्रेत होगा।	४४७	पारिश्रमिक आने-जाने और भाग-दौड़ पर होता है, केवल ज़बानी बातचीत पर नहीं।	४५३
४५३	अल्लाह के नज़दीक साल के महीनों की संख्या बारह है, जिनमें से चार पवित्र हैं।	४४८	दलाल को उसकी भाग-दौड़ के लिए 'अज्र-ए-मिस्ल' (प्रचलित पारिश्रमिक) दिया जाएगा; यदि आपस में अधिक तय हुआ हो तब भी और यदि 'अज्र-ए-मिस्ल' से कम तय हुआ तो कम।	४५३
४५४	कुरान में महीनों से अभिप्राय प्रसिद्ध हिलाली (चंद्र) महीने हैं; 'मआलिम' और 'नस्फ़ी' से इसका समर्थन।	४४८	एक विशेष कर्मचारी (अजीर-ए-ख़ास) काम के समय नियोक्ता की अनुमति के बिना दूसरा काम नहीं कर सकता; और यदि अनुमति से किया तो नियोक्ता उस समय का वेतन काट लेगा।	४५४
		४४८	आम मुसलमान अपने व्यवहार में हिलाली महीनों का ध्यान रखते हैं; सौर माह महीना नहीं, मेहरीना है।	

पृष्ठ ४० ऑफ़ ६९२

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

تفصیل	صفحہ
شامی، بنائیہ، نہایہ و کفایہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔	۴۴۸
ایسے شخص کو مکان اجارہ پر دینا دیانۃً منع ہے۔	۴۴۹
(۲) ایسے مال کا بعینہ حرام ہونا معلوم ہو تو بطور حق یا عطیہ کسی طرح لینا جائز نہیں ورنہ فتویٰ یہ ہے کہ لینا جائز ہے۔	۴۴۹
دونوں قسم کے مسائل کی عالمگیری، خانیہ، تنویر سے نصوص۔	۴۴۹
متروکہ کی واصلات سے اپنا حصہ کب مانگ سکتا ہے اور کب نہیں۔	۴۴۹
تمادی کوئی چیز نہیں۔	۴۵۱

تفصیل	صفحہ
اسماعیل اور ابراہیم علیہ السلام کے عہد مبارک میں اللہ تعالیٰ نے قمری مہینوں پر بنائے کار رکھنے کا حکم دیا۔	۴۴۸
مسلمانوں پر واجب ہے کہ اپنے سارے معاملات میں انہیں مہینوں کا اعتبار کریں۔	۴۴۹
حنفیوں کے نزدیک یہ مسئلہ اختلافی ہے کہ عنین کی مدت مقرر کرنے میں کن مہینوں کا اعتبار ہوگا۔	۴۴۹
معاملات میں مدار عرف پر ہے، جب تک عام لوگ قمری کا اعتبار کریں مطلق کی صورت میں اسی پر محمول ہوگا۔	۴۴۹
اشباہ ونظائر سے اس کی نظیر۔	۴۴۹

صفحہ	تفصیل صفحہ
۴۵۱	اپنا جائز حق کسی نام سے ملے لینا جائز ہے۔
۴۵۱	اسامیوں سے اجرتِ مقررہ سے وصولی ناجائز ہے اور اس کا حکم رشوت کا ہے۔
۴۵۳	معصیت کار کو مکان کرایہ پر دینے کا سوال وجواب۔
۴۵۳	اجارہ تدریس مطلقاً مہینہ کے نام سے مقرر ہوا، کون سا مہینہ مراد ہوگا۔
۴۵۳	اللہ تعالیٰ کے نزدیک سال کے مہینوں کی تعداد بارہ ہے، ان میں چار محترم ہیں۔
۴۵۴	قرآن میں مہینوں سے مراد مشہور ہلالیہ ہیں، معالم اور نسفی سے تائید۔
۴۵۱	ابھی مدارس عربیہ میں مشہور ہلالی ہی معتبر ہیں۔
۴۵۱	تعلیم دین پر اجرت بضرورت تھی، اس کا یہ مطلب نہ تھا کہ استاذ کی تعظیم ختم ہو جاتی ہے۔
۴۵۱	استاذ کا درجہ باپ سے اعلیٰ ہے، شرح نبلا لی، غنیہ ذوی الاحکام، عین العلم، عالمگیری سے استاذ کے حق کا بیان۔
۴۵۳	دلّال کب دلالی کا مستحق ہوگا اور کب نہیں۔
۴۵۳	اجرت آنے جانے اور دوادوش پر ہوتی ہے صرف زبانی بات چیت پر نہیں۔
۴۵۳	دلال کو دوادوش کا بھی اجرِ مثل ہی دیا جائے گا باہم زائد طے ہوا ہو تب بھی اور اجرِ مثل سے کم طے ہوا تو کم۔
۴۵۴	اجیرِ خاص وقت اجارہ میں مستاجر کی اجازت کے بغیر دوسرا کام نہیں کر سکتا

صفحہ	تفصیل صفحہ
۴۴۵	
۴۴۵	
۴۴۶	
۴۴۷	
۴۴۸	
۴۴۸	

اور اجازت سے کیا تو مستاجر اتنے

وقت کی اجرت وضع کرے گا۔

عام مسلمان عمل درآمد میں ہلالی مہینوں

۴۴۸ کا لحاظ کرتے ہیں، شمسی ماہ مہینہ نہیں

مہرینہ ہے۔

Fatawa Razawiyyah Volume 19

Topic	Page	Topic	Page
Q&A regarding reduction in a laborer's wages.	452	Post-contract joint ownership in a lease does not invalidate it.	460
Allah Himself will be a claimant on behalf of three categories of people on the Day of Judgment.	455	If an invalid cancellation contingent on a condition occurs separately from the contract itself, the lease is not invalid; if it is within the contract, the lease becomes invalid.	460
Authentication/Source of Hadith.	455	Leasing and selling are similar in the ruling that they both become invalid due to an invalid condition.	461
When can a tenant cancel a village contract and when not?	455	In the case of making the option to cancel contingent on a condition, the choice period will be three days; not unknown, absolute, or more.	461
In the questioned case, this lease is invalid for various reasons, and its cancellation is mandatory for both parties.	456	Such contingency should not be at the core of the contract; it is useful until the end of the contract session, and exceeding three days for the option is also permissible.	462
First Reason: An unknown guarantee was stipulated in it.	457	Summary of ruling: The lease mentioned in the question is invalid; both parties must cancel it. If they do not, the judge must cancel it.	462
Second Reason: No guarantor accepted the guarantee during the contract session; even a known guarantee under such circumstances invalidates the lease.	457	Question regarding the evidence for the rule that an invalid condition invalidates a lease.	463

Topic	Page	Topic	Page
Third Reason: If 'trust' means 'pledge', its details were not finalized before the parties dispersed; such a pledge condition also invalidates the lease.	457	Legal texts from 6 books of jurisprudence showing that leasing and selling are governed by the same rules in this regard.	463
Fourth Reason: Conditioning the tenant's right to cancel based on the fulfillment of conditions functions like a 'conditional option', and a conditional option cannot be made contingent.	458	Excerpts from twelve additional books.	465
Legal texts of the issue from Shami and Bahr al-Raiq.	458	The moon traverses 28 mansions in the sky during a month.	465
Making cancellation contingent on a condition and making the option to cancel contingent on a condition are two separate scenarios.	459	Scholars have specified that in the questioned case, the ruling for leasing is the same as for selling.	465
Even in contingent cancellation, the ruling is not that the contingency is void and the lease is valid.	460	A specific detail of the main issue from the clarification of Imam al-Kurdari.	466

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

विषय	पृष्ठ
मजदूर की मजदूरी में कमी के संबंध में प्रश्नोत्तर।	452
क़यामत के दिन अल्लाह स्वयं तीन प्रकार के लोगों की ओर से दावेदार होगा।	455
हदीस का उद्धरण/प्रमाणीकरण।	455
किरायेदार गाँवों का अनुबंध कब रद्द कर सकता है और कब नहीं?	455
विचाराधीन मामले में, यह पट्टा कई कारणों से अमान्य है, जिसे रद्द करना दोनों पक्षों के लिए अनिवार्य है।	456
पहला कारण: इसमें एक अज्ञात गारंटी की शर्त रखी गई है।	457
पट्टे (इजारा) में अनुबंध के बाद होने वाला संयुक्त स्वामित्व उसे अमान्य नहीं करता।	460
यदि किसी शर्त पर निर्भर अमान्य रद्दीकरण अनुबंध से अलग होता है, तो पट्टा अमान्य नहीं होगा; यदि यह अनुबंध का हिस्सा है, तो पट्टा अमान्य हो जाता है।	460
पट्टा और बिक्री इस नियम में समान हैं कि वे अमान्य शर्त के कारण अमान्य हो जाते हैं।	461
रद्दीकरण के विकल्प को शर्त पर निर्भर करने के मामले में, विकल्प की अवधि तीन दिन होगी; यह अज्ञात, पूर्ण या उससे अधिक नहीं हो सकती।	461
ऐसी निर्भरता अनुबंध के मूल में नहीं होनी चाहिए; यह अनुबंध सभा की समाप्ति तक उपयोगी है, और विकल्प की अवधि तीन दिन से अधिक होना भी जायज़ है।	462
नियम का सारांश: प्रश्न में उल्लिखित पट्टा अमान्य है; दोनों पक्षों के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है। यदि वे नहीं करते, तो न्यायाधीश के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है।	462
इस प्रमाण के बारे में प्रश्न कि अमान्य शर्त से पट्टा अमान्य हो जाता है।	463

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
दूसरा कारण: अनुबंध सभा के दौरान किसी गारंटर ने गारंटी स्वीकार नहीं की; ऐसी ज्ञात गारंटी भी पट्टे को अमान्य कर देती है।			
तीसरा कारण: यदि 'अमानत' का अर्थ 'बंधक' है, तो पक्षों के अलग होने से पहले उसका निर्धारण नहीं हुआ था; ऐसी बंधक शर्त भी पट्टे को अमान्य करती है।	457	न्यायशास्त्र की 6 पुस्तकों से प्रमाण कि इस मामले में पट्टा और बिक्री समान हैं।	463
चौथा कारण: शर्तों के लाभ पर किरायेदार के रद्दीकरण के विकल्प की शर्त भी 'खियार-ए-शर्त' (विकल्प की शर्त) के अर्थ में है, और विकल्प की शर्त को निर्भर नहीं बनाया जा सकता।	458	अतिरिक्त बारह पुस्तकों के उद्धरण।	465
शामी और बहर-उर-रैक से समस्या के कानूनी पाठ।	458	चंद्रमा महीने भर में आकाश की 28 मंजिलों (नक्षत्रों) को पार करता है।	465
रद्दीकरण को शर्त पर निर्भर करना और रद्दीकरण के विकल्प को शर्त पर निर्भर करना, ये दो अलग-अलग रूप हैं।	459	विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि पूछे गए मामले में पट्टे का नियम बिक्री के समान ही है।	465
शर्त पर निर्भर रद्दीकरण में भी यह नियम नहीं है कि निर्भरता शून्य है और पट्टा सही है।	460	इमाम कुरदरी के स्पष्टीकरण से मूल मुद्दे का एक विशिष्ट विवरण।	466

عنوان صفحہ		عنوان صفحہ	
مزدور کی اجرت میں کمی کا سوال و جواب۔	۴۵۲	اجارہ میں شیوع طاری مفسد نہیں۔	۴۶۰
اللہ تعالیٰ قیامت میں تین آدمیوں کی طرف سے خود مدعی ہوگا۔	۴۵۵	فسخ فاسد معلق بالشرط نفس عقد سے جداگانہ واقع ہو تو اجارہ فاسد نہیں ہوگا اور نفس عقد میں ہو تو اجارہ فاسد ہوتا ہے۔	۴۶۰
تخریج حدیث۔	۴۵۵	اجارہ اور بیع اس حکم میں مشترک ہیں کہ شرط فاسد سے فاسد ہو جاتے ہیں۔	۴۶۱
مستاجر کب دیہات کے ٹھیکہ کو فسخ کر سکتا ہے اور کب نہیں۔	۴۵۵	تعلیق خیارِ فسخ بالشرط میں اختیار تین دن کا ہوگا مجہول یا مطلق اور زائد نہیں۔	۴۶۱
صورتِ مسئولہ میں یہ اجارہ ہی بوجوہ فاسد ہے جس کا فسخ طرفین پر لازم ہے۔	۴۵۶	ایسی تعلیق صلب عقد میں نہ ہو، مطلق مجلسِ عقد تک مفید اور خیار کی تین یوم پر زیادتی بھی جائز ہے۔	۴۶۲
وجہ اول، اس میں ضمانت مجہولہ کی شرط کی گئی ہے۔	۴۵۷	خلاصہ حکم یہ کہ اجارہ مذکور فی السوال فاسد ہے کہ ہر فریق پر اس کا	۴۶۲

عنوان	صفحہ
وجہ دوم، کسی ضامن سے مجلسِ عقد میں قبولِ ضمانت واقع نہ ہوا، ایسی ضمانت غیر مجہول بھی مفسد اجارہ ہے۔	۴۵۷
وجہ سوم، امانت سے مراد رہن ہو تو اس کی بھی عاقدین کے تفرق سے پہلے تعین نہ ہوئی، ایسی رہن کی شرط بھی مفسد اجارہ ہے۔	۴۵۷
وجہ چہارم، شرائط کے انتفاع پر مستاجر کو اختیار فسخ کی شرط بھی معنیٰ خیارِ شرط ہے، اور خیارِ شرط صالح تعلیق نہیں۔	۴۵۸
شامی، بحر الرائق سے مسئلہ کے نصوص۔	۴۵۸
تعلیقِ فسخ بالشرط اور تعلیقِ خیارِ فسخ بالشرط دو علیحدہ شکلیں ہیں۔	۴۵۹
تعلیقِ فسخ بالشرط میں بھی یہ حکم نہیں کہ تعلیق باطل اور اجارہ صحیح ہے۔	۴۶۰
فسخ کرنا لازم، وہ نہ کریں تو حاکم پر اس کا فسخ لازم۔	
شرطِ فاسد سے اجارہ فاسد ہے اس کی سند کا سوال۔	۴۶۳
اجارہ اور بیع کے اس معاملہ میں ایک ہونے کی نصوص فقہ کی ۶ کتابوں سے۔	۴۶۳
مزید بارہ کتابوں کی عبارتیں۔	۴۶۵
چاند مہینہ بھر میں آسمان کی ۲۸ منزلیں طے کرتا ہے۔	۴۶۵
علماء نے تصریح کی ہے کہ صورتِ مسئولہ میں اجارہ کا حکم بیع کا ہی ہے۔	۴۶۵
تصریحِ امام کردری سے نفس مسئلہ کا جزئیہ۔	۴۶۶

467: The requirement of mutual consent of both parties for the rescission (faskh) of a contract applies to a valid (Sahih) hiring/leasing contract, not to an invalid (Fasid) one. 472: Sewing English clothes for a fee, and such a fee is permissible. 467: It has been the practice of scholars that for the proof of such leasing contracts, they quote texts regarding the rulings of invalidity in sales. 472: A partial legal ruling (Juz'iyyah) from Qadi Khan. 468: A question regarding a specific form of leasing (ijarah). 473: A rental agreement for a year for a piece of land was signed, but due to lack of security, the tenant rescinded the lease within the year; until when is the rent mandatory? 468: Description of the aforementioned case being multifaceted. 473: Lack of protection for property is a valid excuse for the rescission of a lease; for this, the landlord's consent is not necessary. 469: If only 'wages' were mentioned in the contract, then being a lease is determined; there is a difference between the negation of the absolute and absolute negation. 474: A partial legal ruling on the issue from Shami and Durr-e-Mukhtar. 469: In the case questioned, it is the negation of absolute wages, not total negation such that leasing is negated. 474: The plastering, whitewashing, fixing of gutters, and repair of the leased building is the responsibility of the residents (owners). 469: If 'as a reward' was also said alongside 'wages' in the contract, then both affirmation and negation of leasing are possible. 474: If the tenant, after seeing a defect, agreed and entered into the lease in that state, he has no right to rescind the lease. 469: In such instances, even wages are termed as a reward. 474: In the case of the right of rescission, the tenant alone has the right to rescind the lease. 470: General rule: In a situation where it's a lease, or 'reward' was said but lease was intended, due to corrupt conditions, the lease is invalid (Fasid) and the doctor's customary fee (ajr-e-mithl) will be mandatory, which shall not exceed the named amount. 475: Question and answer regarding renting out a house to someone. 470: In the case where 'reward' was intended, the lease is not established at all; the reward mentioned in the field was a voluntary gift (tabarru') for the patient. 475: Sub-registrar employment is forbidden (Haram). 471: In this case, the explicitness of the lease is negated; therefore, mentioning money in exchange for work will not establish a lease. 476: Sub-registration also includes, and is often mostly about, the preservation of interest-based (usury) deeds, and this is 'cooperation in sin'. 471: Explicit statement takes precedence over implication. 476: A Hadith has cursed the one who consumes interest, the one who pays it, the witness, and the scribe in interest-based business. 471: Three partial legal rulings on the issue with

reference to Alamgiri. 476: Extraction (takhreej) of the Hadith from various books of Hadith.

Page 42 of 692

४६७: इजारा (किराया/ठेका) के विच्छेद (फ़स्ख़) के लिए दोनों पक्षों की सहमति की आवश्यकता सही (सहीह) इजारा में होती है, अमान्य (फ़ासिद) में नहीं। ४७२: शुल्क लेकर अंग्रेजी कपड़े सिलना, और ऐसा शुल्क जायज़ है। ४६७: विद्वानों का यही तरीका रहा है कि ऐसे इजारा के प्रमाण में वे बिक्री के अमान्य होने के नियमों के उद्धरण देते हैं। ४७२: क़ाज़ी खाँ से संबंधित एक कानूनी बिंदु (जुज़िया)। ४६८: इजारा के एक विशेष रूप से संबंधित प्रश्न। ४७३: एक ज़मीन का साल भर का किरायानामा लिखा गया, लेकिन सुरक्षा न होने के कारण किरायेदार ने साल के भीतर ही अनुबंध रद्द कर दिया; किराया कब तक अनिवार्य है? ४६८: उपरोक्त मामले के कई पहलुओं वाला होने का वर्णन। ४७३: संपत्ति की सुरक्षा न होना इजारा रद्द करने के लिए एक वैध बहाना है; इसके लिए मकान मालिक की सहमति आवश्यक नहीं है। ४६९: यदि अनुबंध में केवल 'मजदूरी' (उजरत) कहा गया, तो इजारा होना निश्चित है; 'मुतलक़' (पूर्ण) के निषेध और 'मुतलक़ निषेध' में अंतर है। ४७४: शामी और दुर-ए-मुख़्तार से इस मुद्दे पर कानूनी विवरण। ४६९: विचाराधीन मामले में पूर्ण मजदूरी का निषेध है, ऐसा नहीं कि इजारा ही निषिद्ध हो जाए। ४७४: किराये पर ली गई इमारत की लिपाई-पुताई, नालियों की मरम्मत और रखरखाव घर वालों (मालिकों) पर है। ४६९: यदि अनुबंध में 'मजदूरी' के साथ-साथ 'पुरस्कार' के रूप में भी कहा गया, तो इजारा की पुष्टि और निषेध दोनों संभव हैं। ४७४: यदि किरायेदार दोष देखकर भी सहमत हो गया और उसी स्थिति में अनुबंध किया, तो उसे अनुबंध रद्द करने का अधिकार नहीं है। ४६९: ऐसे अवसरों पर मजदूरी को भी 'पुरस्कार' के रूप में व्यक्त किया जाता है। ४७४: रद्द करने के अधिकार के मामले में, किरायेदार को अकेले ही अनुबंध रद्द करने का अधिकार है। ४७०: सामान्य नियम: जिस स्थिति में इजारा हो या पुरस्कार कहकर इजारा का अर्थ लिया गया हो, दूषित शर्तों के कारण इजारा अमान्य होगा और डॉक्टर की उचित मजदूरी (उजरत-ए-मिस्ल) अनिवार्य होगी, जो तय राशि से अधिक नहीं होगी। ४७५: किसी को मकान किराये पर देने के बारे में प्रश्न और उत्तर। ४७०: जिस स्थिति में पुरस्कार का अर्थ लिया गया हो, वहाँ इजारा सिरे से सिद्ध ही नहीं होता; जिस पुरस्कार का उल्लेख हुआ, वह रोगी पर एक दान (तबर्रु) था। ४७५: सब-रजिस्ट्री की नौकरी हराम (वर्जित) है। ४७१: इस स्थिति में इजारा की स्पष्टता नकारी गई है, इसलिए काम के बदले पैसे का उल्लेख करने से इजारा सिद्ध नहीं होगा। ४७६: सब-रजिस्ट्री में ब्याज आधारित दस्तावेज़ों का संरक्षण भी शामिल है, बल्कि यह अधिकांशतः होता है, और यह 'पाप में सहयोग' है। ४७१: स्पष्ट कथन को संकेत पर प्राथमिकता प्राप्त है। ४७६: हदीस में ब्याज खाने वाले, खिलाने वाले, गवाह और

लिखने वाले पर लानत भेजी गई है। ४७१: आलमगीरी के संदर्भ में इस मुद्दे के तीन उप-बिंदु। ४७६: हदीस की विभिन्न पुस्तकों से हदीस का उद्धरण (तख़रीज)।

पृष्ठ ४२ / ६९२

۴۶۷: فسخ اجارہ میں رضامندی فریقین کی ضرورت اجارہ صحیحہ میں ہوتی ہے فاسدہ میں نہیں۔ ۴۷۲: باجرت انگریزی کے کپڑے سینا اور ایسی اجرت جائز ہے۔ ۴۶۷: علماء کا یہی طریقہ رہا ہے کہ ایسے اجارہ کے ثبوت میں عبارتیں حکم فساد بیع کی نقل کرتے ہیں۔ ۴۷۲: قاضی خاں کا جزئیہ۔ ۴۶۸: اجارہ کی ایک مخصوص صورت سے سوال۔ ۴۷۳: ایک زمین کا سال بھر کا کرایہ نامہ لکھایا مگر عدم تحفظ کی وجہ سے مستاجر نے سال کے اندر ہی اجارہ فسخ کر دیا تو کب تک کا کرایہ لازم ہے۔ ۴۶۸: صورت مذکورہ کے کثیر الاشکال ہونے کا بیان۔ ۴۷۳: مال کی حفاظت نہ ہونا فسخ اجارہ کے لئے عذر صحیح ہے، اس کے لئے اجیر کی رضا ضروری نہیں۔ ۴۶۹: اگر عقد میں صرف اجرت کہا تو اجارہ ہونا متعین مطلق کی نفی اور مطلق نفی میں فرق ہے۔ ۴۷۴: شامی اور درمختار سے مسئلہ کا جزئیہ۔ ۴۶۹: صورت مسئولہ میں اجرت مطلق کی نفی ہے مطلقاً نفی نہیں کہ اجارہ کی نفی ہو۔ ۴۷۴: عمارت مستاجرہ کی لپائی پوتائی، پرنالوں کی درستگی اور مرمت گھر والوں پر ہے۔ ۴۶۹: اگر عقد میں اجرت کے ساتھ ساتھ انعاماً بھی کہا تو اجارہ کا اثبات اور نفی دونوں ممکن۔ ۴۷۴: مستاجر اگر عیب دیکھ کر راضی ہوا اور اسی حالت میں اجارہ کیا تو اس کو فسخ اجارہ کا حق نہیں۔ ۴۶۹: ایسے مواقع میں اجرت کو بھی انعام سے تعبیر کرتے ہیں۔ ۴۷۴: حق فسخ کی صورت میں مستاجر کو تنہا فسخ اجارہ کا حق ہے۔ ۴۷۰: ضابطہ کلیہ، جس صورت میں اجارہ ہو یا انعام کہہ کر اجارہ مراد لیا ہو، شروط فاسدہ کی وجہ سے اجارہ فاسد اور طبیب کی اجرت مثل لازم ہو گی جو مسمی سے زائد نہ ہو گی۔ ۴۷۵: کسی کو مکان کرایہ پر دینے کا سوال و جواب۔ ۴۷۰: جس صورت میں انعام مراد لیا ہو سرے سے اجارہ متحقق ہی نہیں، جس انعام کا ذکر میدان میں آیا وہ مریض پر تبرعاً ہو گیا۔ ۴۷۵: سب رجسٹری کی نوکری حرام ہے۔

۴۷۱: اس صورت میں اجارہ کی صراحت نفی ہے اس لئے عمل کے مقابلہ میں پیسہ ذکر کرنے سے اجارہ ثابت نہ ہوگا۔ ۴۷۶: سب رجسٹری میں سود کے قبالہ کی حفاظت بھی داخل بلکہ اغلب ہے اور یہ تعاون علی الاثم ہے۔ ۴۷۱: صریح دلالت پر فوقیت رکھتا ہے۔ ۴۷۶: سود کا کاروبار میں کھانے والے، کھلانے والے، گواہ اور کاتب پر حدیث میں لعنت آئی ہے۔ ۴۷۱: عالمگیری کے حوالہ سے مسئلہ کے تین جزئیے۔ ۴۷۶: مختلف کتب احادیث سے حدیث کی تخریج۔

Fatawa Razvia Vol. 19

486 Arguments for the author's claim. | 484 Three forms of permissibility. 489 486 Question regarding leasing for acts of worship. | 486 (1) Perform such an action on it that the value of the land increases. 489 486 Except for those acts of worship that the later scholars have exempted, the ruling for all other acts of worship is that leasing is impermissible. | 486 (2) Lease another item along with the land. 489 486 Conveying rewards and reciting Milad are among those acts of worship for which leasing is impermissible. | 486 (3) If the rent was previously fixed in rupees, then change its type now, for example, fix gold coins (Ashrafis) as rent. 489 486 Mention of Allama Shami's marginalia and the treatise 'Shifa al-Alil', and mention of the praise of Allama Tahtawi. | 486 Question of terminating a lease in the middle after taking a house on a yearly rent. 489 487 What is customarily known is like being verbally stipulated. | 487 If one month was specified in the rent, then it's for one month, and if one year was specified, then it's fixed for one year; asking for extra rent will be an injustice. 490 487 If there is no mention of giving and taking by tongue, and there is no such custom there, then there is no harm for the person who had it recited to give something as a gesture of goodwill. | 487 Following are the forms of termination in the middle. 490 488 And where it is common practice, the way for permissibility is that the reciters clearly state that we do not want to take compensation, and the persons who had it recited also refuse to give; after that, if the person who had it recited gives something as a gesture of goodwill, there is no harm. | 488 (1) The principal or authorized agent accepted the termination by taking back the key. 491 488 The persons who had it recited should hire them for that much time as laborers, saying 'we hire you as laborers for our work,' and when they become their laborers, then instead of any other work, have them do recitation or a speech. | 488 (2) Continuing the lease causes clear harm to the life or property of the lessee. 491 489 It is impermissible to combine a pledge and a lease in one contract. | 489 In the absence of these excuses, the lessee does not have the option to terminate in the middle, and rent must be paid. 491 489 A lessee can sub-lease the leased land to someone else, but it is not permissible to take more than the fixed rent from that second person. | 489

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

486 लेखक के दावे के प्रमाण। | 484 जवाज़ (वैधता) की तीन सूरतें। 489 486 इबादतों पर इजारा (अनुबंध) के बारे में प्रश्न। | 486 (1) उसमें कोई ऐसा कार्य करे जिससे ज़मीन की हैसियत बढ़ जाए। 489 486 जिन इबादतों को बाद के विद्वानों ने छूट दी है, उनके अलावा बाकी सभी इबादतों का हुक्म यही है कि इजारा नाजायज़ है। | 486 (2) ज़मीन के साथ मिलाकर दूसरी चीज़ भी किराये पर दे। 489 486 ईसाल-ए-सवाब और मिलाद ख्वानी उन इबादतों में से हैं जिनका इजारा नाजायज़ है। | 486 (3) पहले किराये में रुपया तय हुआ था तो अब उसकी नस्ल (किस्म) बदल दे, उदाहरण के तौर पर अशर्फियां किराया तय कर ले। 489 486 अल्लामा शामी के हाशिये और रिसाला 'शिफ़ा उल-अलील' का ज़िक्र और अल्लामा तहतावी की प्रशंसा का ज़िक्र। | 486 मकान साल भर के किराये पर लेकर बीच में इजारा ख़त्म करने का सवाल। 489 487 जो उर्फ़(प्रथा) में ज्ञात हो, वह ज़बान से तय की गई शर्त की तरह ही है। | 487 किराये में अगर एक माह तय था तो एक माह के लिए और अगर एक साल तय था तो एक साल के लिए तय हो गया, इससे ज़्यादा किराया माँगना ज़ुल्म होगा। 490 487 ज़बान से लेने-देने का ज़िक्र न हो, और वहाँ उसकी प्रथा भी न हो, तो पढ़वाने वाले के लिए सद्भावना के तौर पर कुछ देने में कोई बुराई नहीं है। | 487 बीच में फ़स्ख़ (रद्द) करने की निम्नलिखित सूरतें हैं। 490 488 जहाँ इसका रिवाज हो, वहाँ जवाज़ की यह सूरत है कि पढ़ने वाले साफ़ कह दें कि हमें मुआवज़ा नहीं लेना है और पढ़वाने वाले भी इनकार कर दें कि देना नहीं, इसके बाद अगर पढ़वाने वाला सद्भावना के तौर पर कुछ दे तो हर्ज नहीं। | 488 (1) असल या वकीले-मुख़्तार ने चाबी वापस लेकर फ़स्ख़ स्वीकार कर लिया हो। 491 488 पढ़वाने वाले उन्हें उतने समय के लिए मज़दूर रख लें कि 'हम तुम्हें अपने काम-काज के लिए मज़दूर रखते हैं', और जब वे उनके मज़दूर हो जाएँ तो उनसे किसी और काम के बजाय तिलावत या तक़रीर करा लें। | 488 (2) इजारा जारी रखने से मुस्ताजिर (किरायेदार) की जान या माल का स्पष्ट नुकसान हो। 491 489 एक अक़्द (अनुबंध) में रहन और इजारा को जमा करना नाजायज़ है। | 489 इन उज़्रों (बहानों) के न होने की सूरत में बीच में मुस्ताजिर को फ़स्ख़ करने का अधिकार नहीं है, और किराया देना होगा। 491 489 मुस्ताजिर इजारे की ज़मीन दूसरे को किराये पर दे सकता है लेकिन उस दूसरे व्यक्ति से तयशुदा किराये से अधिक लेना जायज़ नहीं है। | 489

पृष्ठ 44 / 692

۴۸۶ دعوٰی مصنف کے دلائل۔ | ۴۸۴ جواز کی تین صورتیں۔ ۴۸۹ ۴۸۶ طاعات پر اجارہ سے سوال۔ | ۴۸۶ (۱) اس میں کوئی ایسا تصرف کرے کہ زمین کی حیثیت بڑھ جائے۔ ۴۸۹ ۴۸۶ متاخرین نے جن عبادات پر اجارہ کو مستثنیٰ کیا ہے ان کے علاوہ جملہ عبادات کا حکم وہی ہے کہ اجارہ ناجائز ہے۔ | ۴۸۶ (۲) زمین کے ساتھ ملا کر دوسری چیز بھی کرایہ پر دے۔ ۴۸۹ ۴۸۶ ایصال ثواب اور میلاد خوانی انہیں طاعات میں سے ہے جن کا اجارہ ناجائز ہے۔ | ۴۸۶ (۳) پہلے کرایہ میں روپیہ طے ہوا تھا تو اب اس کی جنس بدل دے مثلاً اشرفیاں کرایہ مقرر کرلے۔ ۴۸۹ ۴۸۶ علامہ شامی کے حاشیہ اور رسالہ شفاء العلیل کا ذکر اور علامہ طحطاوی کی مدح کا تذکرہ۔ | ۴۸۶ مکان سال بھر کے کرایہ پر لے کر درمیان میں اجارہ فسخ کرنے کا سوال۔ ۴۸۹ ۴۸۷ جو عرفاً معہود ہو وہ قولاً مشروط ہی کی طرح ہے۔ | ۴۸۷ کرایہ میں اگر ایک ماہ کی تعیین تھی تو ایک ماہ کیلئے اور ایک سال کی تعیین تھی تو ایک سال کے لئے طے ہو گیا، زائد کرایہ مانگنا ظلم ہوگا۔ ۴۹۰ ۴۸۷ زبان سے لینے دینے کا ذکر نہ ہو، اور وہاں اس کی رسم بھی نہ ہو تو پڑھوانے والے کے لئے بطور حسن سلوک دینے میں حرج نہیں۔ | ۴۸۷ درمیان میں فسخ کی مندرجہ ذیل صورتیں ہیں۔ ۴۹۰ ۴۸۸ اور جہاں اس کا رواج ہو وہاں جواز کی یہ صورت ہے کہ پڑھنے والے صاف کہہ دیں کہ ہم تو معاوضہ نہیں لینا ہے اور پڑھوانے والے بھی انکار کر دیں کہ دینا نہیں، اس کے بعد پڑھوانے والے بطور سلوک کچھ دیں تو حرج نہیں۔ | ۴۸۸ (۱) اصل یا وکیل مختار نے کنجی واپس لے کر فسخ قبول کرلیا ہو۔ ۴۹۱ ۴۸۸ پڑھوانے والے ان کو اتنے وقت کے لئے مزدور رکھ لیں کہ ہم تمہیں اپنے کام کاج کے لئے مزدور رکھتے ہیں، اور وہ جب ان کے مزدور ہو گئے تو ان سے کسی اور کام کے بجائے تلاوت یا تقریر کرالیں۔ | ۴۸۸ (۲) اجارہ جاری

رکھنے سے مستاجر کی جان یا مال کا صریح ضرر ہو۔ ۴۹۱ ۴۸۹ ایک عقد میں رہن و اجارہ جمع کرنا ناجائز ہے۔ | ۴۸۹ ان اعذار کے نہ ہونے کی صورت میں درمیان میں مستاجر کو فسخ کا اختیار نہیں، اور اجرت دینی ہوگی۔ ۴۹۱ ۴۸۹ مستاجر اجرت کی زمین دوسرے کو اجرت پر دے سکتا ہے لیکن اس دوسرے سے طے شدہ کرایہ سے زائد لینا جائز نہیں۔ | ۴۸۹

Fatawa Rizvia, Volume 19

Ref	Text Block 1	Ref	Text Block 2	Ref
495	A lease will also be established for the new month if one day and one night of the new month have passed.	492	Wages for teaching the Quran and other sciences, and for Adhan and Iqamah, are permissible.	495
495	Mortgaging agricultural land is permissible with the permission of the landlord.	492	Wages for visiting graves, conveying reward (Isaal-e-Sawab), and Milad-e-Pak are impermissible.	495
495	A farmer allowing the mortgagee to cultivate in exchange for land rent is an unauthorized lease contract, which will be dependent on the landlord's permission.	492	What is impermissible, whether conditional or customary, is impermissible in every way.	495
495	If the landlord gives permission, the mortgage becomes void and it becomes a lease transaction; now he is the actual cultivator, and can cultivate himself or give it to another.	492	If it is decided beforehand between both parties that nothing will be given or taken, and later the host gives something as a reward, then there is no harm in taking it.	495
495	If the landlord did not give permission, then the lease is void, and no kind of benefit from this land is permissible for him.	493	Explicit (text) has precedence over indication.	495
496	The tenant spoke of a year's rent and had a two-year lease deed written.	493	Keeping students as laborers for a certain time and then making them perform acts of worship through them is also not problematic.	496
496	The conversation between contracting parties before writing is sometimes the actual contract and sometimes a prelude to the actual contract.	493	Where there is no custom of taking or giving, these should be read purely for the sake of Allah.	496

Ref	Text Block 1	Ref	Text Block 2	Ref
496	In the first case, the contract became binding for the whole year; it cannot be broken due to breach of promise.	494	If the host shows some kindness (gives something), there is no objection.	496
496	Breach of promise is a transgression (sin).	494	Question regarding the job of Qanoongo (revenue official).	496
496	In the second case, if the lease contract itself was not established, then it is not necessary to give him the house.	494	Detail of the work of a Qanoongo.	496
497	Question regarding the lease of acts of worship.	494	Income of a Qanoongo besides salary: (1) in exchange for favors to Patwaris, (2) at the time of verification of lease deeds, (3) from one party during investigations, (4) offerings from landlords' cases and village heads.	497

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

सं.	पाठ भाग 1	सं.	पाठ भाग 2	सं.
495	नए महीने में भी पट्टा (इजारा) सिद्ध हो जाएगा, यदि नए महीने का एक दिन और एक रात बीत चुकी हो।	492	कुरान की शिक्षा और अन्य विज्ञानों की शिक्षा, अज़ान और इक़ामत का पारिश्रमिक जायज़ है।	495
495	खेती की ज़मीन का गिरवी रखना ज़मींदार की अनुमति से जायज़ है।	492	कब्र की ज़ियारत और इसाले-सवाब, मीलाद पाक का पारिश्रमिक नाजायज़ है।	495
495	किसान का गिरवी रखने वाले को लगान के बदले खेती की अनुमति देना, एक अनधिकृत पट्टा अनुबंध है, जो ज़मींदार की अनुमति पर निर्भर होगा।	492	जो नाजायज़ है, वह चाहे शर्त के साथ हो या प्रथागत हो, हर तरह से नाजायज़ है।	495
495	यदि ज़मींदार ने अनुमति दे दी, तो गिरवी शून्य होकर पट्टे का मामला हो गया; अब वही असली किसान है, वह स्वयं भी खेती कर सकता है और दूसरे को भी दे सकता है।	492	यदि पहले से दोनों पक्षों के बीच यह तय हो जाए कि कुछ लेना-देना नहीं है, और बाद में घर का मालिक उपहार के रूप में दे, तो लेने में कोई हर्ज नहीं।	495
495	यदि ज़मींदार ने अनुमति नहीं दी, तो पट्टा शून्य है, और इस ज़मीन से उसे किसी भी प्रकार का लाभ लेना जायज़ नहीं।	493	स्पष्ट (कथन) संकेत पर प्रधानता रखता है।	495
496	किरायेदार ने साल भर के किराये की बात की और दो साल का किरायानामा लिखवाया।	493	पढ़ने वालों को इतने समय के लिए मज़दूर की तरह रखें और अब उनसे इबादत करवाएं तब भी कोई हर्ज नहीं।	496
496	अनुबंधकर्ताओं के बीच लेखन से पहले की बातचीत कभी वास्तविक अनुबंध होती है और कभी वास्तविक अनुबंध की भूमिका।	493	जहाँ लेन-देन का रिवाज न हो, वहाँ विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए पढ़ें।	496

सं.	पाठ भाग 1	सं.	पाठ भाग 2	सं.
496	पहली स्थिति में अनुबंध साल भर के लिए अनिवार्य हो गया; वादा खिलाफी के कारण इसे तोड़ा नहीं जा सकता।	494	यदि घर का मालिक कुछ सुलूक (उपहार) करे तो कोई आपत्ति नहीं।	496
496	वादा खिलाफी पाप (फ़िस्क़) है।	494	कानूनगो की नौकरी के बारे में सवाल।	496
496	दूसरी स्थिति में यदि पट्टा अनुबंध ही सिद्ध नहीं हुआ, तो उसे मकान देना ज़रूरी नहीं।	494	कानूनगो के काम का विवरण।	496
497	इबादतों के पट्टे (भाड़े) के बारे में सवाल।	494	कानूनगो की आय, वेतन के अतिरिक्त: (1) पटवारियों को रियायत देने के बदले में, (2) पट्टों के सत्यापन के समय, (3) जाँच के दौरान किसी एक पक्ष से, (4) ज़मींदार के मुकदमों और प्रधानों की भेंट।	497

| ۴۹۵ | نئے مہینہ میں بھی اجارہ متحقق ہو جائے گا، اگر نئے مہینہ کا ایک دن اور ایک رات گزر چکی ہو۔ | ۴۹۲ | تعلیم قرآن و تعلیم علوم دیگر، اذان و اقامت کی اجرت جائز ہے۔ | ۴۹۵ | | ۴۹۵ | کاشتکاری کی زمین کارہن زمیندار کی اجازت سے جائز ہے۔ | ۴۹۲ | زیارت قبر و ایصال ثواب، میلاد پاک کی اجرت ناجائز ہے۔ | ۴۹۵ | | ۴۹۵ | کاشتکار کا مرتہن کو زمین کی لگان کے عوض کاشت کی اجازت دینا، فضول کا عقد اجارہ ہوا، جو زمیندار کی اجازت پر موقوف ہوگا۔ | ۴۹۲ | جو ناجائز ہے مشروط ہو یا معہود ہر طرح ناجائز ہے۔ | ۴۹۵ | | ۴۹۵ | زمیندار نے اجازت دے دی تو رہن باطل ہو کر اجارہ کا معاملہ ہو گیا، اور اب یہی اصل کاشت کار ہو گیا، یہ خود بھی کاشت کر سکتا ہے اور دوسرے کو بھی دے سکتا ہے۔ | ۴۹۲ | اگر پہلے سے طرفین میں یہ طے ہو جائے کہ کچھ لینا دینا نہیں، بعد میں صاحب خانہ بطور صلہ دے تو لینے میں حرج نہیں۔ | ۴۹۵ | | ۴۹۵ | زمیندار نے اجازت نہ دی تو اجارہ باطل، اور اس زمین سے اس کو کسی قسم کا انتفاع جائز نہیں۔ | ۴۹۳ | صریح دلالت پر فوقیت رکھتا ہے۔ | ۴۹۵ | | ۴۹۶ | مستاجر نے سال بھر کے کرایہ کی بات کی اور دو سال کا کرایہ نامہ لکھوایا۔ | ۴۹۳ | پڑھنے والوں کو اتنے ٹائم کے لئے مزدور رکھیں اور اب ان سے طاعات کروائیں تب بھی حرج نہیں۔ | ۴۹۶ | | ۴۹۶ | عاقدین کے درمیان تحریر سے پہلے کی گفتگو کبھی اصل عقد ہوتی ہے اور کبھی اصل عقد کی تمہید۔ | ۴۹۳ | جہاں لینے دینے کا رواج نہ ہو یہ خالصاً لوجہ اللہ پڑھیں۔ | ۴۹۶ | | ۴۹۶ | پہلی صورت میں عقد سال بھر کے لئے لازم ہو گیا، بد عہدی کی وجہ سے اسے توڑا نہیں جا سکتا۔ | ۴۹۴ | اگر صاحب خانہ کچھ سلوک کرے تو مضائقہ نہیں۔ | ۴۹۶ | | ۴۹۶ | بد عہدی فسق ہے۔ | ۴۹۴ | قانون گوئی کی ملازمت سے سوال۔ | ۴۹۶ | | ۴۹۶ |

دوسری صورت میں عقد اجارہ ہی متحقق نہ ہوا تو اس کو مکان دینا کچھ ضروری نہیں۔ | ۴۹۴ |
قانون گو کے کام کی تفصیل۔ | ۴۹۶ | | ۴۹۷ | عبادات کے اجارہ کے بارے میں سوال۔ | ۴۹۴
| قانون گو کی آمدنی علاوہ تنخواہ (۱) پٹواریوں سے رعایت کے عوض (۲) تصدیق پٹہ جات کے
وقت (۳) تحقیقات میں کسی ایک فریق سے (۴) زمیندار کے مقدم اور پر دھانوں کی نذر۔ | ۴۹۷
|

Volume 19 Fatawa Razvia

497: Whether Hajj is permissible with this income or not; if not, is there any legal strategy (hila) for permissibility? | 499: Jews and Christians call each other false among themselves, and both are right. 497: The jobs mentioned in the question are permissible for employment, and good intention is a cause for reward. | 499: Joint land of several people where one is a 'lambardar' (village headman), who manages and collects revenue. Land was leased to a person for one year. After nine months, the tenant says he vacated the land and requests not to be charged for the remaining three months. Does the lambardar have the right to waive this? 497: The extra items of income written are all bribes and forbidden (haram). | 499: If the tenant vacated the land of his own accord, the rent for the full year is obligatory on him. 497: If salary is lawful (halal) under the mentioned conditions, Hajj from it is permissible. Income item no. 2 is unlawful (haram), so nothing from it is permissible unless returned to the person it was taken from. If they are not present, give to heirs, otherwise to the poor. | 499: If the lambardar was only authorized by partners to lease the land, then if he waives the rent, he must compensate the other partners. 497: He should perform Hajj by taking a loan. | 499: If he manages affairs himself, he will be the owner of the rent; he should give the remaining share to them or spend it on the poor. 498: Question and answer regarding taking a prostitute's unlawful earning as wage for teaching the Quran. | 499: Question regarding employment with someone involved in interest-based business, and working as a clerk for a lawyer. 498: Question on hiring (ijara) for Quranic recitations (khatm), Tahlil, and Tasbih for 'Isal-e-Thawab' (dedicating reward to the deceased). | 500: Employment with someone who has both lawful and unlawful businesses is permissible, and there is no harm in taking salary etc. as long as it is not known that it is specifically being paid from unlawful wealth. 498: Later scholars have given a fatwa on the permissibility of wages for teaching religious sciences, calling Azan and Iqamah, etc. | 500: Nowadays there is no goodness in the job of a clerk; most of their dealings are unjust. 498: Hiring (ijara) for Khatm and Tasbih for Isal-e-Thawab is impermissible. | 501: How is it to lease a shop for alcohol business? 499: Deobandis are surely infidels but not everything they say is wrong. |

जिल्द १९ फतावा रज़विया

४९७: इस आमदनी से हज जायज़ है या नहीं, नहीं तो जवाज़ का कोई हीला। | ४९९: यहूद ओ नसारा आपस में एक दूसरे को बातिल कहते हैं और दोनों सच कहते हैं। ४९७: सवाल में जो काम दर्ज किये हैं उसकी मुलाज़मत जायज़, और नियत-ए-खैर बाइस-ए-अज्र है। | ४९९: चंद आदमियों की मुश्तरक आराज़ी जिनमें एक नम्बरदार है, आराज़ी का बंदोबस्त और वसूल ओ तहसील वही करता है, एक शख्स को आराज़ी एक साल के किराये पर दी, नौ माह के बाद किरायादार कहता है आराज़ी मैंने खाली कर दी तीन माह का किराया मुझसे न लिया जाए, इसकी माफी नम्बरदार को हक़ है या नहीं। ४९७: आमदनी की जो ज़ायद मदें तहरीर की गई हैं सब रिश्वत और हराम हैं। | ४९९: ज़मीन किरायादार ने बाख्तियार खुद खाली छोड़ी, तो पूरे साल का किराया उसके ज़िम्मे वाजिब है। ४९७: ब-शराइत मज़कूर तनख्वाह हलाल तो उससे हज जायज़, और आमदनी नम्बर २ हराम तो उससे कोई जायज़ नहीं सिवाए इसके कि जिससे ली गई उसे लौटा दे, वो न हों तो वर्सा वरना फुक़रा को दें। | ४९९: अगर नम्बरदार को शुर्का की तरफ से सिर्फ किराये पर देने का इख्तियार दिया गया हो तो छोड़ेगा तो दीगर शुर्का का तावान दे। ४९७: कर्ज़ ले कर हज अदा करे। | ४९९: अज़ खुद तसरुफ़ात ये खुद करता हो तो किराये का मालिक ये खुद होगा, बक़िया का हिस्सा ये उनको दे या फकीरों पर खर्च करे। ४९८: तवाएफ की हराम कमाई तालीम-ए-क़ुरआन की उजरत में लेने का सवाल ओ जवाब। | ४९९: सूदी कारोबार करने वाले के यहाँ नौकरी, और वकील के यहाँ मुहर्रिरी की नौकरी से सवाल। ४९८: ईसाल-ए-सवाब के लिये खत्मात और तहलील ओ तस्बीह पर इजारा का सवाल। | ५००: जिसके यहाँ हलाल और हराम सभी किस्म के काम हों उसकी मुलाज़मत जायज़ है और तनख्वाह वगैरह लेने में हर्ज नहीं जब तक ये न मालूम हो कि खास हराम माल से दे रहा है। ४९८: तालीम-ए-उलूम-ए-दीन, अज़ान ओ इक़ामत वगैरह बाज़ उमूर पर उजरत के जवाज़ का उलमा-ए-मुताअख़िरीन ने फतवा दिया है। | ५००: आज कल मुहर्रिरी की नौकरी में खैर नहीं, उनके यहाँ अक्सर मामलात ना-हक़ होते हैं। ४९८: ईसाल-ए-सवाब के लिये खत्म ओ तस्बीह पर इजारा नाजायज़ है। | ५०१: शराब के लिये दुकान इजारा पर देना कैसा है। ४९९: देवबंदी ज़रूर काफ़िर हैं लेकिन उनकी हर बात गलत नहीं। |

पृष्ठ ४६ का ६९२

۴۹۷: اس آمدنی سے حج جائز ہے یا نہیں، نہیں تو جواز کا کوئی حیلہ۔ | ۴۹۹: یہود و نصاریٰ آپس میں ایک دوسرے کو باطل کہتے ہیں اور دونوں سچ کہتے ہیں۔ ۴۹۷: سوال میں جو کام درج کئے ہیں اس کی ملازمت جائز، اور نیت خیر باعث اجر ہے۔ | ۴۹۹: چند آدمیوں کی مشترک اراضی جن میں ایک نمبردار ہے، اراضی کا بند وبست اور وصول و تحصیل وہی کرتا ہے، ایک شخص کو اراضی ایک سال کے کرایہ پر دی، نوماہ کے بعد کرایہ دار کہتا ہے اراضی میں نے خالی کردی تین ماہ کا کرایہ مجھ سے نہ لیا جائے، اس کی معافی نمبردار کو حق ہے یا نہیں ۔ ۴۹۷: آمدنی کی جو زائد مدیں تحریر کی گئی ہیں سب رشوت اور حرام ہیں۔ | ۴۹۹: زمین کرایہ دار نے باختیار خود خالی چھوڑی، تو پورے سال کا کرایہ اس کے ذمہ واجب ہے۔ ۴۹۷: بشرائط مذکور تنخواہ حلال تو اس سے حج جائز، اور آمدنی نمبر ۲ حرام تو اس سے کوئی جائز نہیں سوائے اس کے کہ جس سے لی گئی اسے لوٹادے، وہ نہ ہوں تو ورثاء ورنہ فقراء کو دیں۔ | ۴۹۹: اگر نمبردار کو شرکاء کی طرف سے صرف کرایہ پر دینے کا اختیار دیا گیا ہو تو چھوڑے گا تو دیگر شرکاء کا تاوان دے۔ ۴۹۷: قرض لے کر حج ادا کرے۔ | ۴۹۹: از خود تصرفات یہ خود کرتا ہو تو کرایہ کا مالک یہ خود ہوگا، بقیہ کا حصہ یہ ان کو دے یا فقیروں پر خرچ کرے۔ ۴۹۸: طوائف کی حرام کمائی تعلیم قرآن کی اجرت میں لینے کا سوال وجواب۔ | ۴۹۹: سودی کاروبار کرنے والے کے یہاں نوکری، اور وکیل کے یہاں محرری کی نوکری سے سوال۔ ۴۹۸: ایصال ثواب کے لئے ختمات اور تہلیل و تسبیح پر اجارہ کا سوال۔ | ۵۰۰: جس کے یہاں حلال اور حرام سبھی قسم کے کام ہوں اس کی ملازمت جائز ہے اور تنخواہ وغیرہ لینے میں حرج نہیں جب تک یہ نہ معلوم ہو کہ خاص حرام مال سے دے رہا ہے۔ ۴۹۸: تعلیم علوم دین، اذان واقامت وغیرہ بعض

امور پر اجرت کے جواز کا علمائے متاخرین نے فتویٰ دیا ہے۔ | ۵۰۰: آج کل محرری کی نوکری میں خیر نہیں، ان کے یہاں اکثر معاملات ناحق ہوتے ہیں۔ ۴۹۸: ایصال ثواب کے لئے ختم و تسبیح پر اجارہ ناجائز ہے۔ | ۵۰۱: شراب کے لئے دکان اجارہ پر دینا کیسا ہے۔ ۴۹۹: دیوبندی ضرور کافر ہیں لیکن ان کی ہر بات غلط نہیں۔ |

Fatawa Razawiyyah | Volume 19

Topic	Page	Topic	Page
If the intention is not specifically for alcohol, and the house is rented out generally, whatever the tenant does in it, there is no harm in such rent. However, if the shop is in a place where neighbors are harmed by it, then renting it out like that is impermissible.	501	If prostitutes give rent from explicitly haram earnings, it is haram to take it. But if they give money obtained through halal means, it is permissible.	504
The meaning of the jurists' statement: "The wage is pleasant/ lawful even if the cause is haram."	501	Q&A regarding taking compensation for prayers (Du'a).	504
Insurance is gambling according to Sharia.	502	The wages of a Muslim mason for building a temple are disliked (Makruh), and the one who takes them is not deserving of punishment.	504
In insurance, Zakat is only obligatory for the year on the amount that was deposited at the time of return.	502	Giving a goat on a crop-sharing/ profit-sharing basis is impermissible, and the reasons for its impermissibility.	505
Question regarding leading prayers (Imamat) for the sake of Allah vs. for wages.	502	The contract for collecting donations on a commission basis is invalid (fasid) and its cancellation is necessary. If collected in this manner, the collector is entitled to a standard wage (ujrat al-mithl), and should deposit the excess into the institution.	505
Leading prayers both ways is permissible, and the first (for the sake of Allah) is superior.	503	Whether the salary of employees of religious gatherings can be docked if they violate established rules.	505
	503		506

Topic	Page
Q&A regarding wages for teaching and leading prayers.	
Question regarding non-payment of rent for rented items and ownership of fish collected in leased land water.	503
It is haram not to pay rent for such things.	503
That fish is permissible (mubah); it belongs to whoever catches it.	503
Question regarding collecting donations from wages except for charitable work. Forced collection is impermissible.	503
How is it to take house rent from prostitutes?	504
For a specific employee (ajir khass), presenting oneself for duty (taslim-e-nafs) during fixed hours is necessary. If they do so, the salary cannot be docked; otherwise, it can.	
Details on the state of presenting oneself (taslim-e-nafs) and non-presentation.	506
Salary will be given for vacation days even without presenting oneself (taslim-e-nafs).	506
Except for non-presentation (taslim-e-nafs), salary cannot be confiscated in full or in part in any other case.	506
Financial penalties (ta'zeer mali) are abrogated and prohibited.	506
Except for a very few cases, the right of discretionary punishment (ta'zeer) belongs to the judge (Qazi), not the common people.	506
The rule that salary can be withheld from the time someone leaves their job because they didn't give, say, a month's notice, is wrong; salary for those days will be confiscated.	506

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
यदि शराब का विशेष इरादा न हो और मकान सामान्य रूप से किराए पर दिया जाए, तो किराएदार उसमें जो चाहे करे, ऐसे किराए में कोई हर्ज नहीं है। हाँ, यदि दुकान ऐसी जगह हो जहाँ पड़ोसियों को नुकसान पहुँचता हो, तो अब ऐसे किराए पर देना नाजायज़ होगा।	५०१	यदि वेश्याएँ शुद्ध हराम की कमाई से किराया दें तो लेना हराम है, और हलाल ज़रिए से हासिल की गई रक़म दें तो जायज़ है।	५०४
फुकहा (विधिवेत्ताओं) के इस कथन का अर्थ: "वेतन सुखद/वैध है भले ही कारण हराम हो।"	५०१	दुआ (प्रार्थना) का मुआवज़ा लेने का सवाल-जवाब।	५०४
बीमा शरीयत के अनुसार जुआ है।	५०२	एक मुस्लिम राजमिस्त्री के लिए मंदिर बनाने का वेतन मकरूह (नापसंद) है, और लेने वाला सज़ा का पात्र नहीं है।	५०४
बीमा में जितना पैसा उसने जमा किया, वापसी के समय केवल उतने पर ही साल की ज़कात वाजिब है।	५०२	बटाई (हिस्सेदारी) पर बकरी देना नाजायज़ है और इसके नाजायज़ होने के कारण।	५०५
अल्लाह की राह में इमामत और वेतन पर इमामत का सवाल।	५०२	ठेके पर चंदे की वसूली का इज़ारा (अनुबंध) फासिद (दोषपूर्ण) है और उसे रद्द करना ज़रूरी है, और यदि इसी तरह वसूला गया तो वह औसत वेतन (उजरत-ए-मिस्ल) का हकदार है, अतिरिक्त रक़म संस्थान में जमा करे।	५०५
इमामत दोनों तरह से जायज़ है और पहली (निःशुल्क) श्रेष्ठ है।	५०३	क्या धार्मिक सभाओं के कर्मचारियों का वेतन काटा जा सकता है यदि वे निर्धारित नियमों का उल्लंघन करते हैं।	५०५
शिक्षण और इमामत के वेतन का सवाल-जवाब।	५०३		५०६

विषय	पृष्ठ
किराए की चीज़ों का किराया न देने और पट्टे की ज़मीन के पानी में जमा मछलियों के स्वामित्व का सवाल।	५०३
ऐसी चीज़ों का किराया न देना हराम है।	५०३
वह मछली मुबाह (अनुमेय) है, जो उसे पकड़ता है वह उसी की है।	५०३
नेक कार्यों के अलावा वेतन से चंदा वसूलने का सवाल। ज़बरदस्ती करना नाजायज़ है।	५०३
वेश्याओं से घर का किराया लेना कैसा है?	५०४
एक विशेष कर्मचारी (अजीर-ए-ख़ास) के लिए निर्धारित समय में स्वयं को सेवा हेतु प्रस्तुत करना (तस्लीम-ए-नफ़्स) ज़रूरी है। यदि वह ऐसा करता है, तो वेतन नहीं काटा जा सकता, अन्यथा काटा जा सकता है।	
स्वयं को सेवा हेतु प्रस्तुत करने और न करने की स्थिति का विवरण।	५०६
छुट्टी के दिनों का वेतन भी स्वयं की प्रस्तुति (तस्लीम-ए-नफ़्स) के बिना मिलेगा।	५०६
स्वयं की अनुपस्थिति (अदम तस्लीम-ए-नफ़्स) के अलावा किसी अन्य स्थिति में पूरा या आंशिक वेतन ज़ब्त नहीं किया जा सकता।	५०६
वित्तीय दंड (ताज़ीर माली) मनसूख़ (निरस्त) और वर्जित है।	५०६
बहुत कम स्थितियों के अलावा, ताज़ीर (दंड) का अधिकार काज़ी (न्यायाधीश) को है, आम जनता को नहीं।	५०६
जब से नौकरी छोड़कर चला गया, उस समय से वेतन ज़ब्त कर सकते हैं। यह नियम गलत है कि उदाहरण के लिए, यदि एक महीने पहले सूचना नहीं दी गई, तो उतने दिनों का वेतन ज़ब्त होगा।	५०६

पृष्ठ ४७ का ६९२

موضوع	صفحہ
اگر خاص شراب کی نیت نہ کرے مکان مطلقاً کرایہ پر دے، کرایہ دار اس میں جو چاہے کرے، تو اس طرح کے کرایہ میں حرج نہیں، ہاں اگر دکان ایسی جگہ ہو جہاں ایسی دکان سے پڑوسیوں کو ضرر پہنچے تو اب ایسے کرایہ پر دینا نا جائز ہوگا۔	۵۰۱
فقہاء کے اس قول کا مطلب یطیب الاجر وان کان السبب حراماً۔	۵۰۱
بیمہ شرعاً جوا ہے۔	۵۰۲
بیمہ میں جتنا روپیہ اس نے جمع کیا واپسی کے وقت صرف اتنے کی ہی سال کی زکوٰۃ اس پر واجب ہے۔	۵۰۲
امامت فی سبیل اللہ وبہ اجرت کا سوال۔	۵۰۲
رنڈیاں بعینہم حرام کمائی سے کرایہ دیں تو لینا حرام ہے، اور حلال ذریعہ سے حاصل شدہ رقم دیں تو جائز ہے۔	۵۰۴
دعا کا معاوضہ لینے کا سوال وجواب۔	۵۰۴
مسلمان معمار کو تعمیر بتکدہ کی اجرت مکروہ ہے اور لینے والا مستحق سزا نہیں۔	۵۰۴
بٹائی پر بکری دینا نا جائز ہے اور عدم جواز کی وجوہ۔	۵۰۵
ٹھیکہ پر چندہ کی وصولی کا اجارہ فاسد ہے اور اس کا فسخ کرنا	۵۰۵

موضوع	صفحہ
امامت دونوں طرح جائز ہے اور اول افضل ہے۔	۵۰۳
اجرت تعلیم وامامت کا سوال وجواب۔	۵۰۳
کرایہ کی چیزوں کی اجرت نہ دینے اور اجارہ کی زمین میں جمع شدہ پانی کی مچھلیوں کی ملکیت کا سوال۔	۵۰۳
ایسی چیزوں کا کرایہ نہ دینا حرام ہے۔	۵۰۳
وہ مچھلی مباح ہے جو پکڑے اسی کی ہے۔	۵۰۳
مقررہ کی خلاف ورزی کریں تو ان کی تنخواہ کاٹی جاسکتی ہے یا نہیں۔	۵۰۵
اجیر خاص بر وقت مقررہ میں تسلیم نفس ضروری ہے، تسلیم نفس کر دے تو تنخواہ نہیں کاٹ سکتے ورنہ کاٹ سکتے ہیں۔	۵۰۶
تسلیم نفس کی صورت اور عدم تسلیم کی تفصیل۔	۵۰۶
رخصت کے دنوں کی بے تسلیم نفس بھی تنخواہ ملے گی۔	۵۰۶
عدم تسلیم نفس کے علاوہ کسی صورت میں کل یا بعض تنخواہ ضبط نہیں ہو سکتی۔	۵۰۶
تعزیرِ مال منسوخ و ممنوع ہے۔	۵۰۶

موضوع	صفحہ
اجرت میں سے بجز کارِ خیر کے لئے چندہ وصول کرنے کا سوال۔ جبر ناجائز ہے۔	
رنڈیوں سے گھر کا کرایہ لینا کیسا ہے۔	۵۰۴
تعزیر کا حق قاضی کو ہے عوام کو نہیں۔	۵۰۶
جب سے نوکری چھوڑ کے چلا گیا اس وقت سے تنخواہ ضبط کر سکتے ہیں، یہ قانون غلط ہے کہ مثلاً ایک مہینہ پہلے سے اطلاع نہ دی تو اتنے دن کی تنخواہ ضبط ہو گی۔	۵۰۶
محدودے چند صورتوں کے علاوہ	

موضوع صفحہ موضوع صفحہ

Vol 19 | Fatawa Rizvia

Page 515: If wrong rules are included in the contract itself, then the lease (ijarah) is invalid (fasid); the contracting parties are involved in sin, and it is mandatory for both to annul it. | Page 507: Taking interest is absolutely prohibited; giving it out of compulsion is permissible. Page 515: In case of an invalid lease, if work is performed, one will be entitled to customary wages (ujrat-e-mithl) which shall not exceed the specified amount. | Page 507: Question regarding the deduction of salary in case of leave. Page 516: Details of issues from Durr al-Mukhtar, Shami, Bazzaziyyah, Bahr, Sharh Ma'ani al-Athar, Mujtaba, Sharh al-Hidayah al-Aini, Fath al-Qadir, Fatawa Uthmaniyya, and Hadith. | Page 507: Salary will be given for the number of days and hours worked; salary will not be given for the amount of work not done. Page 516: Details of bank's interest-based business. | Page 510: Question regarding profits from joint property. Page 516: Interest-based business is forbidden; the ruling on lawfulness and unlawfulness cannot change with the increase or decrease of interest. | Page 513: Joint property among brothers belongs to all brothers; no single brother can be its owner. Page 516: Two verses from the Quran and three Hadiths on the prohibition of interest. | Page 513: The use of profits from any property by one brother does not constitute a gift (hiba) of that property. Page 516: Every penny of interest carries the sin equivalent to committing adultery with one's mother once. | Page 513: A gift of joint property without division in favor of one partner is not valid; in such a case, the gift becomes void upon the death of the donee. Page 517: Ways to avoid interest— | Page 513: A joint field given on rent, with or without the permission of all partners. Without permission, the share of the person renting it out from the rent is his property, and the rest is foul property (khabeeth). He should give that remaining part to the partners or give it in charity to the poor; the first option is better. Page 518: Fundamental ruling on employment: employment where the employee himself has to perform a forbidden task is forbidden, even if the salary is paid from lawful wealth. | Page 515: Question regarding the hypothetical difference between a servant (mulazim) and a hired laborer (ajeer). Page 518: If one does not have to perform forbidden tasks in employment, then employment is permissible. If the salary is paid from forbidden wealth, taking it is impermissible. If it is exchanged for forbidden wealth or if lawful and unlawful are mixed, then taking it is permissible. | Page 515: In Sharia, there are two types of hired laborers: private laborer (ajeer-e-khaas) and common laborer (ajeer-e-mushtarak). In Urdu, only a private laborer is called a servant or employee.

जिल्द १९ | फतावा रिज़विया

पृष्ठ ५१५: यदि अनुबंध में गलत नियम शामिल हैं, तो पट्टा (इजारा) ही अमान्य है; अनुबंध करने वाले गुनाहगार हैं और दोनों पर इसे रद्द करना अनिवार्य है। | पृष्ठ ५०७: ब्याज लेना पूर्णतः वर्जित है; मजबूरी में देना जायज़ है। पृष्ठ ५१५: अमान्य पट्टे की स्थिति में यदि काम किया गया, तो वे उचित पारिश्रमिक (उजरत-ए-मिस्ल) के हकदार होंगे जो निर्धारित राशि से अधिक नहीं होगा। | पृष्ठ ५०७: छुट्टी की स्थिति में वेतन कटौती का प्रश्न। पृष्ठ ५१६: दुर्र अल-मुख्तार, शामी, बज़्ज़ाज़िया, बहर, शरह मानी अल-असार, मुजतबा, शरह हिदाया ऐनी, फ़तह अल-कदीर, फतावा उस्मानिया और हदीसों से मसलों का विवरण। | पृष्ठ ५०७: जितने दिन और जितने घंटे काम किया उतने का वेतन मिलेगा; जितना काम नहीं किया उसका वेतन नहीं मिलेगा। पृष्ठ ५१६: बैंक के ब्याज आधारित व्यवसाय का विवरण। | पृष्ठ ५१०: संयुक्त संपत्ति के लाभ के बारे में प्रश्न। पृष्ठ ५१६: ब्याज आधारित व्यवसाय हराम है; ब्याज की कमी या अधिकता से इसकी वैधता या अवैधता के आदेश में कोई परिवर्तन नहीं हो सकता। | पृष्ठ ५१३: भाइयों के बीच संयुक्त संपत्ति सभी भाइयों की है; कोई एक भाई उसका मालिक नहीं हो सकता। पृष्ठ ५१६: ब्याज की मनाही पर कुरआन मजीद की दो आयतें और तीन हदीसें। | पृष्ठ ५१३: किसी संपत्ति के लाभ का किसी एक भाई के काम आना उस संपत्ति का उपहार (हिबा) नहीं है। पृष्ठ ५१६: ब्याज के हर धेले पर अपनी माँ से एक बार व्यभिचार करने का पाप होता है। | पृष्ठ ५१३: संयुक्त संपत्ति का उपहार बिना विभाजन के किसी एक भागीदार के पक्ष में मान्य नहीं है; ऐसी स्थिति में उपहार प्राप्तकर्ता की मृत्यु से उपहार शून्य हो जाता है। पृष्ठ ५१७: ब्याज से बचने के तरीके — | पृष्ठ ५१३: संयुक्त खेत किराए पर दिया गया, सभी भागीदारों की अनुमति से या बिना अनुमति के। बिना अनुमति के किराए में से किराया देने वाले के हिस्से भर उसकी संपत्ति, और बाकी संपत्ति नापाक (खबीस) है, तो वह बाकी हिस्सा भागीदारों को दे या गरीबों पर सदक़ा करे; पहला विकल्प बेहतर है। पृष्ठ ५१८: नौकरी का मौलिक आदेश: नौकरी जिसमें कर्मचारी को स्वयं हराम काम करना पड़े, ऐसी नौकरी हराम है चाहे वेतन हलाल माल से ही क्यों न दिया जाए। | पृष्ठ ५१५: कर्मचारी (मुलाज़िम) और किराए के मज़दूर (अजीर) के काल्पनिक अंतर का प्रश्न। पृष्ठ ५१८: यदि नौकरी में हराम काम न करना पड़े तो नौकरी जायज़ है। वेतन यदि हराम माल से दिया जाए तो उसे लेना नाजायज़ है। यदि इसे हराम माल से बदल लिया या हलाल-हराम मिश्रित हो गया तो उसे लेना जायज़ है। | पृष्ठ ५१५: शरीयत में अजीर की दो किस्में हैं: अजीर-ए-ख़ास और अजीर-ए-मुश्तरक। उर्दू में अजीर-ए-ख़ास को ही नौकर और मुलाज़िम कहते हैं।

۵۱۵: غلط قواعد اگر نفس عقد میں شامل ہوں تو اجارہ ہی فاسد ہے، عاقدین مبتلائے گناہ اور دونوں پر اس کا فسخ واجب ہے۔ | ۵۰۷: سود لینا مطلقاً منع ہے، دینا معذوری سے ہو تو جائز۔ ۵۱۵: فساد اجارہ کی صورت میں اگر کام کیا تو اجرت مثل کے مستحق ہوں گے جو مسمیٰ سے زائد نہ ہوگی۔ | ۵۰۷: رخصت کی صورت میں وضع تنخواہ کا سوال۔ ۵۱۶: در مختار، شامی، بزازیہ، بحر، شرح معانی الآثار، مجتبیٰ، شرح ہدایہ عینی، فتح القدیر، فتاویٰ عثمانیہ اور احادیث سے مسائل کے جزئیات۔ | ۵۰۷: جتنے دن اور جتنے گھنٹے کام کیا اتنے کی تنخواہ ملے گی، جتنا کام نہ کیا تنخواہ نہ ملے گی۔ ۵۱۶: بینک کے سودی کاروبار کی تفصیل۔ | ۵۱۰: مشترکہ جائداد کے منافع سے سوال۔ ۵۱۶: سودی کاروبار حرام ہے، سود کی کمی بیشی سے حلت و حرمت کے حکم میں تغیر نہیں ہو سکتا۔ | ۵۱۳: بھائیوں میں مشترکہ جائداد تمام بھائیوں کی ہے کوئی ایک بھائی اس کا مالک نہیں ہو سکتا۔ ۵۱۶: سود کی حرمت پر قرآن عظیم کی دو آیات اور تین حدیثیں۔ | ۵۱۳: کسی جائداد کے منافع کا کسی ایک بھائی کے کام میں آنا اس جائداد کا ہبہ نہیں۔ ۵۱۶: سود کے ہر دھیلے پر اپنی ماں سے ایک بار زنا کرنے کا گناہ ہوتا ہے۔ | ۵۱۳: جائداد مشترکہ کا ہبہ بلا تقسیم کسی ایک شریک کے حق میں نہیں، ایسی صورت میں موہوب لہ کی موت سے ہبہ باطل ہو جاتا ہے۔ ۵۱۷: سود سے بچنے کے طریقے— | ۵۱۳: مشترکہ کھیت کرایہ پر دیا گیا، سب شرکاء کی اجازت سے یا بغیر اجازت۔ بے اجازت تو کرایہ میں سے کرایہ پر دینے والے کے حصہ بھر اس کی ملک، اور بقیہ ملک خبیث، تو وہ بقیہ حصہ داروں کو دے یا فقراء پر صدقہ کرے، اول افضل ہے۔ ۵۱۸: ملازمت کا اصولی حکم، جس میں ملازم کو خود حرام کام کرنا پڑے، ایسی ملازمت حرام ہے چاہے تنخواہ حلال مال سے ہی کیوں نہ دی جائے۔ | ۵۱۵: ملازم اور اجیر کے فرضی

فرق سے سوال۔ ۵۱۸: ملازمت میں حرام کام نہ کرنا پڑے تو ملازمت جائز، تنخواہ اگر حرام مال سے دے تو اس کا لینا ناجائز، اگر اس کو حرام مال سے بدل لیا یا حلال حرام مخلوط ہو گیا تو اس کا لینا جائز۔ | ۵۱۵: شرع میں اجیر کی دو قسمیں ہیں، اجیر خاص اور اجیر مشترک۔ اردو میں اجیر خاص کو ہی نوکر اور ملازم کہتے ہیں۔

1. "Ajeer-e-Mushtarak" (Common Employee) refers to "professionals" who are not the servant of any specific person. (Page 518) | Whether the amount of wages for violating employment rules is permissible or impermissible. (Page 521)
2. A special employee (Ajeer-e-Khaas) and servant, if their working hours are fixed, like employment in schools, then they are employees for that time only; after that, they are free and independent. (Page 518) | It is forbidden to go against the permissible restrictions that were stipulated. (Page 521)
3. Similarly, an employee can only be assigned the work for which they were hired and not other tasks; however, a domestic worker hired for household affairs will perform all kinds of services. (Page 518) | It is forbidden to do one's own work during sold time (working hours). (Page 521)
4. However, a common employee is not restricted, as it is their work that is sold, not their time. For them, it is correct that they may work as long as they wish. (Page 518) | It is forbidden to take full salary after performing deficient work. (Page 521)
5. A special employee cannot refuse at work time; if they give their time and there is no work, they will still receive wages. (Page 519) | Question regarding employment in a joint shop where part of the capital is interest-based money, and providing aid from such money to a mosque or madrasa. (Page 521)
6. It is forbidden for someone who does not know a ruling to pass a Sharia decree on anything. (Page 519) | If there is an obligation for an impermissible act, the employment is impermissible; otherwise, it is permissible. (Page 522)
7. How is it to rent a house for a hotel that also serves alcohol and interest, and how is it to give donations from such income? (Page 519) | If someone aids specifically with the interest money, do not take it after gaining knowledge; if it is mixed and unknown, it may be taken. (Page 522)
8. Such a hotel business is forbidden; proof of prohibition from the Hadith. (Page 519) | It is permissible to accept aid from someone whose wealth is lawful. (Page 522)

9. There is no harm in renting a house to such business owners if the intention is simply to rent it out. (Page 520) | Pursue my case with your own money; after winning the case, the property will be divided fifty-fifty between us. (Page 522)
10. Charitable acts can be performed using such rent. (Page 520) | This contract is invalid, and it is not mandatory for the parties to fulfill it; the one pursuing the case will receive standard wages, and both became sinners by making such a contract. (Page 523)
11. Question and answer regarding wages for leading prayers (Imamat), completion of the Holy Quran, and religious education. (Page 521) | Land was taken on lease with an invalid contract. A government case occurred regarding this land; the lessee vacated the land before the lease term ended after litigation; what is the ruling? (Page 523)
12. Wages for completing the Quran are impermissible. (Page 521)

1. "अजीरे मुश्तरक" (सामान्य कर्मचारी) "पेशेवर" लोगों को कहते हैं जो किसी विशेष व्यक्ति के नौकर नहीं होते। (518) | रोज़गार के नियमों के उल्लंघन पर मज़दूरी की राशि जायज़ है या नाजायज़। (521)
2. "अजीरे ख़ास" और मुलाज़िम भी यदि उनके काम का समय तय हो, जैसे मदरसों की नौकरी, तो वह उतने ही समय के मुलाज़िम हैं, उसके बाद आज़ाद और स्वतंत्र हैं। (518) | जिन जायज़ पाबंदियों की शर्त थी उनके ख़िलाफ़ करना हराम है। (521)
3. इसी तरह, जो जिस काम का मुलाज़िम हो उससे वही काम लिया जा सकता है, दूसरा नहीं; हाँ, घरेलू नौकर जो घर के कामों के लिए नियुक्त होता है, वह हर प्रकार की सेवा करेगा। (518) | बेचे गए समय (काम के घंटों) में अपना काम करना हराम है। (521)
4. अलबत्ता सामान्य कर्मचारी प्रतिबंधित नहीं है क्योंकि उनका काम बिकता है, समय नहीं बिकता; उनके लिए यह बात सही है कि जब तक चाहें काम करें। (518) | अधूरा काम करके पूरी तनख़्वाह लेना हराम है। (521)
5. विशेष कर्मचारी काम के समय इनकार नहीं कर सकता; यदि वह समय दे और काम न हो, तब भी उसे मज़दूरी मिलेगी। (519) | संयुक्त दुकान जिसका कुछ हिस्सा ब्याज के पैसे का हो, उसमें नौकरी करना और ऐसी राशि से मस्जिद या मदरसे की सहायता का प्रश्न। (521)
6. जिसे मसला न पता हो, उसके लिए किसी चीज़ पर शरीयत का हुक्म लगाना हराम है। (519) | यदि किसी नाजायज़ काम की पाबंदी हो तो नौकरी नाजायज़ है, अन्यथा जायज़ है। (522)
7. ऐसे होटल के लिए मकान किराए पर देना कैसा है जिसमें शराब और ब्याज की सुविधा भी होती हो, और ऐसी आमदनी से चंदा देना कैसा है। (519) | यदि विशेष रूप से ब्याज वाले रुपयों से सहायता करे तो जानकारी होने के बाद न लें, और यदि मिश्रित और अज्ञात हो तो ले लें। (522)
8. ऐसे होटल का कारोबार हराम है, हदीस शरीफ़ से हराम होने का सबूत। (519) | जिसका माल हलाल हो, उसकी सहायता स्वीकार करना जायज़ है। (522)

9. ऐसे काम वालों को मकान किराए पर देने में कोई हर्ज नहीं जबकि मक़सद सिर्फ किराए पर देना हो। (520) | मेरे मुक़दमे की पैरवी अपने पैसे से करो, मुक़दमा जीतने के बाद जायदाद हम दोनों में आधी-आधी होगी। (522)
10. ऐसे किराए से नेक काम किए जा सकते हैं। (520) | यह अनुबंध (contract) अमान्य है, और पक्षों पर इसे पूरा करना ज़रूरी नहीं है; पैरवी करने वाले को उचित मज़दूरी मिलेगी, और ऐसा अनुबंध करके दोनों गुनहगार हुए। (523)
11. इमामत, क़ुरान पाक के ख़त्म और दीनी शिक्षा के लिए मज़दूरी से संबंधित सवाल और जवाब। (521) | अमान्य अनुबंध के साथ ज़मीन पट्टे पर ली। इस ज़मीन पर सरकारी मुक़दमा हुआ, पट्टेदार ने मुक़दमेबाज़ी के बाद पट्टे की अवधि से पहले ज़मीन खाली कर दी, क्या हुक्म है। (523)
12. ख़त्मे क़ुरान की मज़दूरी नाजायज़ है। (521)

۱۔ اجیرِ مشترک "پیشہ ور" کو کہتے ہیں جو کسی خاص آدمی کے نوکر نہیں ہوتے۔ ۵۱۸ | قواعدِ ملازمت کی خلاف ورزی پر اجرت کی رقم جائز ہے یا ناجائز۔ ۵۲۱

۲۔ اجیرِ خاص اور ملازم بھی اگر اس کے کام کا وقت متعین ہو، جیسے مدرسوں کی ملازمت، تو وہ اتنے ہی ٹائم کا ملازم ہے، اس کے بعد آزاد و خود مختار ہے۔ ۵۱۸ | جن جائز پابندیوں کی شرط تھی ان کے خلاف کرنا حرام ہے۔ ۵۲۱

۳۔ اسی طرح جو جس کام کا ملازم ہو اس سے وہی کام لیا جا سکتا ہے دوسرا نہیں، ہاں خدمتگار جو امورِ خانہ داری وغیرہ کے لئے ملازم ہوتا ہے وہ ہر قسم کی خدمت کرے گا۔ ۵۱۸ | بکے ہوئے وقت میں اپنا کام کرنا حرام ہے۔ ۵۲۱

۴۔ اجیرِ مشترک البتہ مقید نہیں کہ ان کا کام بکتا ہے، وقت نہیں بکتا، اس کے لئے یہ بات صحیح ہے کہ جب تک چاہے کام کرے۔ ۵۱۸ | ناقص کام کر کے پوری تنخواہ لینا حرام ہے۔ ۵۲۱

۵۔ اجیرِ خاص کام کے وقت انکار نہیں کر سکتا اور وقت دے اور کام نہ ہو تب بھی اجرت پائے گا۔ ۵۱۹ | مشترکہ دکان جس کا جز سرمایہ سودی رقم ہو اس کی ملازمت اور ایسی رقم سے اعانت، مسجد مدرسہ کا سوال۔ ۵۲۱

۶۔ جو مسئلہ نہ جانتا ہو اسے کسی چیز پر حکمِ شرعی لگانا حرام ہے۔ ۵۱۹ | اگر کسی ناجائز کام کی پابندی ہو تو ملازمت ناجائز ورنہ جائز ہے۔ ۵۲۲

۷۔ ایسے ہوٹل کے لئے مکان کرایہ پر دینا کیسا ہے جس میں شراب اور سود کی فراہمی بھی ہوتی ہو، اور ایسی آمدنی سے چندہ دینا کیسا ہے۔ ۵۱۹ | اگر بعینہٖ سود والے روپیہ سے اعانت کرے تو علم کے بعد نہ لے، اور مخلوط و نا معلوم ہو تو لے لے۔ ۵۲۲

۸۔ ایسے ہوٹل کا کاروبار حرام ہے، حدیث شریف سے حرمت کا ثبوت۔ ۵۱۹ | جس کا مال حلال ہو اس کی اعانت قبول کرنا جائز ہے۔ ۵۲۲

۹۔ ایسے کام والوں کو مکان کرایہ پر دینے میں حرج نہیں جبکہ غرض مطلقاً کرایہ پر دینے کی ہو۔ ۵۲۰ | میرے مقدمہ کی پیروی اپنے پیسہ سے کرو مقدمہ جیتنے کے بعد جائداد ہم تم میں نصفا نصف ہو گی۔ ۵۲۲

۱۰۔ ایسے کرایہ سے امورِ خیر ادا کئے جا سکتے ہیں۔ ۵۲۰ | یہ معاہدہ فاسد ہے، اور فریقین پر اس کا پورا کرنا لازم نہیں، پیروی کرنے والے کو اس کی اجرتِ مثل ملے گی، اور ایسا معاہدہ کر کے دونوں گنہگار ہوئے۔ ۵۲۳

۱۱۔ امامت، ختم کلام پاک اور دینی تعلیم سے اجرت سے متعلق سوال و جواب۔ ۵۲۱ | عقدِ فاسد کے ساتھ زمین اجارہ پر لی۔ اس زمین پر گورنمنٹ کی طرف سے مقدمہ ہوا، مستاجر نے مقدمہ بازی کے بعد وقتِ اجارہ سے پہلے زمین خالی کر دی کیا حکم ہے۔ ۵۲۳

۱۲۔ ختمِ قرآن کی اجرت ناجائز ہے۔ ۵۲۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Page Content

524 It is an act of oppression for a tenant to take from the owners what he spent or paid as a fine during a lawsuit.

525 Rescinding a void lease (Ijarah fasidah) was necessary for both parties; if not rescinded, rent equivalent (ujrah-e-mithl) must be paid for the days the land was held, which should not exceed the named rent.

525 Texts on the issue from Hidayah, Tabyin al-Haqa'iq, Khulasah, and Shami.

527 Question regarding mortgaging of cultivation.

528 Question about reading/teaching the Word of Allah for a fee for the purpose of conveying reward (Isal-e-Thawab).

528 Both reading and having someone read the Word of Allah for a fee for Isal-e-Thawab is impermissible and a sin; the reward for such Quranic recitation does not reach the deceased.

528 Even if there is only an oral agreement, it is impermissible, and if it is the local custom, it is still impermissible.

529 If it is a custom and no verbal agreement is made, then a further evil is added: the wage becomes unknown (ujrah majhool).

529 The "Hawi" which states that it is impermissible to fix a wage of less than 25 dirhams for completing the Quran is Hawi Zahidi Mu'tazili, not Hawi Qudsi, and this ruling is contrary to Shariah.

529 A Hafiz who makes this his profession is an open transgressor (Fasiq Mu'lan).

529 The method to make it permissible is for the bereaved family to hire the Hafiz for their work for a certain duration, and when they arrive, have them recite the Quran instead of performing other work.

529 Question and answer regarding salary for the leave period after termination of employment.

529 Question and answer about giving something to a preacher or Hafiz as a gift (Sila) for recitation.

530 Question about giving something to someone who prays for success in a lawsuit.

530 If there is no prior mention of giving anything and it is not a prevailing custom, then there is no doubt about its permissibility.

Page Content

531	If someone liked another person's prayer and gave them something as a gift, there is no harm in accepting it.
531	If a prayer for success is like a lease (Ijarah) with a fixed time and amount of prayer (e.g., a certain 'Khatm') and a fixed wage, there is no harm in this Ijarah either, as it is a remedy/treatment, not taking payment for Quranic recitation.
531	Argumentation from a Hadith in Sahih Bukhari on the issue; however, fixing a wage just to say "O Allah, let such a person's work be done" is meaningless and is not even a lease (Ijarah).
532	Citations from Hindiyah, Khaniyah, and Kubra.
533	Question about Provident Fund.
533	The Provident Fund amount is actually a part of the employee's salary, but because of it, the lease (Ijarah) contract becomes void.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

पृष्ठ सामग्री

५२४ मुकदमे में किरायेदार ने जो खर्च किया या जो जुर्माना दिया, उसे मालिकों से लेना ज़ुल्म है।

इज़ारा फ़ासिदा (अवैध पट्टे) को रद्द करना दोनों पक्षों के लिए ज़रूरी था; यदि रद्द नहीं किया ५२५ गया, तो जितने दिन ज़मीन पर कब्ज़ा रहा, उसका उचित किराया (उजरत-ए-मिसल) देना होगा, जो तयशुदा किराए से अधिक न हो।

५२५ हिदाया, तबीन अल-हकाइक, खुलासा और शामी से इस मसले के प्रमाण।

५२७ खेती की ज़मीन गिरवी रखने के बारे में सवाल।

ईसाले-सवाब (पुण्य पहुँचाने) के लिए मज़दूरी पर अल्लाह का कलाम (क़ुरआन) पढ़ने-पढ़ाने के ५२८ बारे में सवाल।

ईसाले-सवाब के लिए मज़दूरी पर क़ुरआन पढ़ना और पढ़वाना दोनों नाजायज़ और गुनाह हैं; ५२८ ऐसी क़ुरआन ख्वानी का सवाब मृतकों को नहीं पहुँचता।

ज़ुबानी तौर पर जितना भी समझौता करें तब भी नाजायज़ है, और यदि वहाँ का यही रिवाज ५२८ (उर्फ़) हो तब भी नाजायज़ है।

यदि रिवाज हो और ज़ुबानी बात न करें तो एक और बुराई जुड़ गई कि मज़दूरी अज्ञात ५२९ (मजहूल) है।

जिस 'हावी' में यह लिखा है कि २५ दिरहम से कम में क़ुरआन खत्म करने की मज़दूरी तय ५२९ करना जायज़ नहीं, वह 'हावी ज़ाहिदी मोतज़ली' है, 'हावी क़ुदसी' नहीं, और यह आदेश शरीयत के खिलाफ है।

५२९ जो हाफ़िज़ इसे अपना पेशा बना ले, वह प्रकट पापी (फ़ासिक़ मुअलिन) है।

इसके जायज़ होने का तरीका यह है कि मृतक के परिजन हाफ़िज़ को उतनी देर के लिए अपने ५२९ किसी काम के लिए मज़दूरी पर रख लें, और जब वे आएँ तो उनसे अन्य काम के बजाय केवल तिलावत (क़ुरआन पाठ) करवा लें।

५२९ नौकरी खत्म होने के बाद की छुट्टी के वेतन से संबंधित सवाल और जवाब।

५२९

पृष्ठ सामग्री

उपदेशक (वाइज़) या हाफ़िज़ को तिलावत पर तोहफ़े(सिला) के तौर पर कुछ देने के बारे में सवाल और जवाब।

५३० मुकदमे में जीत की दुआ करने वाले को कुछ देने के बारे में सवाल।

५३० यदि पहले से कुछ देने-दिलाने का ज़िक्र न हो और उसका रिवाज भी न हो, तो इसके जायज़ होने में कोई संदेह नहीं।

५३१ यदि किसी की नमाज़ अच्छी लगी और उसे तोहफ़े के रूप में कुछ दे दिया, तो इसे लेने में कोई हर्ज नहीं।

५३१ जीत की दुआ यदि मज़दूरी (इजारा) के रूप में भी हो और दुआ का समय और मात्रा (जैसे फलाँ खत्म) और मज़दूरी तय हो, तो इस इजारा में भी हर्ज नहीं क्योंकि यह एक उपाय और इलाज है, क़ुरआन पढ़ने का पैसा लेना नहीं।

५३१ मसले पर बुखारी शरीफ़ की हदीस से दलील; अलबत्ता इतना कहने के लिए मज़दूरी तय करना कि "या अल्लाह फलाँ का यह काम हो जाए" अर्थहीन है और यह इजारा (अनुबंध) ही नहीं है।

५३२ हिन्दिया, खानिया और कुबरा से प्रमाण।

५३३ भविष्य निधि (प्रोविडेंट फंड) के बारे में सवाल।

५३३ प्रोविडेंट फंड की राशि वास्तव में कर्मचारी के वेतन का हिस्सा है, लेकिन इसके कारण सेवा अनुबंध (इजारा) का मामला अमान्य (फ़ासिद) हो जाता है।

صفحہ تفصیل

۵۲۴ مقدمہ میں مستاجر نے جو خرچ کیا یا جو جرمانہ دیا مالکان سے اس کا لینا ظلم ہے۔

۵۲۵ اجارہ فاسدہ کا فسخ کرنا طرفین پر ضروری تھا فسخ نہیں کیا تو جتنے دن زمین پر قبضہ رکھا اس کا کرایہ مثل دے جو مسمی سے زائد نہ ہو۔

۵۲۵ ہدایہ، تبیین الحقائق، خلاصہ وشامی سے مسئلہ کے نصوص۔

۵۲۷ کاشتکاری کے رہن رکھنے کا سوال۔

۵۲۸ ایصال ثواب کے لئے بہ اجرت کلام اللہ پڑھنے پڑھانے کا سوال۔

۵۲۸ ایصال ثواب کے لئے اجرت پر کلام اللہ پڑھنا پڑھوانا دونوں ناجائز اور گناہ ہے، ایسی قرآن خوانی کا ثواب مُردوں کو نہیں پہنچتا۔

۵۲۸ زبانی جتنا معاہدہ کریں تب بھی ناجائز، اور وہاں کا یہ عرف ہو تب بھی ناجائز۔

۵۲۹ عرف ہو اور زبانی بات نہ کریں تو ایک خباثت اور بڑھ گئی کہ اجرت مجہول ہے۔

۵۲۹ جس حاوی میں یہ لکھا ہے کہ ۲۵ درم سے کم ختم قرآن کی اجرت مقرر کرنا جائز نہیں، وہ حاوی زاہدی معتزلی ہے، حاوی قدسی نہیں، اور یہ حکم خلاف شرع ہے۔

۵۲۹ جو حافظ اس کا پیشہ کرے فاسق معلن ہے۔

۵۲۹ اس کے جائز ہونے کا یہ طریقہ ہے کہ میت والے اتنی دیر کے لئے حافظ کو اپنے کام کیلئے اجرت پر رکھ لیں، اور جب وہ پہنچیں تو ان سے اور کام کے بجائے تلاوت کا کام ہی لے لیں۔

صفحہ تفصیل

۵۲۹ ختم ملازمت کے بعد والی تعطیل کی تنخواہ سے سوال وجواب۔

۵۲۹ واعظ یا حافظ کو تلاوت پر بطور بروصلہ کچھ دینے کا سوال وجواب۔

۵۳۰ مقدمہ کی فتحیابی کی دعا کرنے والے کو کچھ دینے کا سوال۔

۵۳۰ پہلے سے کچھ دینے دلانے کا ذکر نہ ہو اور اس کا رواج بھی نہ ہو تو اس کے جائز ہونے میں شبہ نہیں۔

۵۳۱ کسی کی نماز اچھی لگی اس کو کچھ بطور بروصلہ دے دیا تو اس کے لینے میں کچھ حرج نہیں۔

۵۳۱ دعائے فتحیابی اگر بطور اجارہ بھی ہو اور وقت اور مقدارِ دعاء مثلاً فلاں ختم، اور اجرت متعین کر دیا ہو تو اس اجارہ میں بھی حرج نہیں کہ یہ تدبیر وعلاج ہے، ختم قرآن لینا نہیں۔

۵۳۱ مسئلہ پر حدیث بخاری شریف سے استدلال، البتہ اتنا کہنے کے لئے اجرت ٹھہرانا کہ "یا اللہ فلاں کا یہ کام ہو جائے" بے معنی ہے اور یہ اجارہ ہی نہیں۔

۵۳۲ ہندیہ، خانیہ اور کبریٰ سے استشہاد۔

۵۳۳ پراویڈنٹ فنڈ کے بارے میں سوال۔

۵۳۳ پراویڈنٹ فنڈ کی رقم دراصل ملازم کا جزو تنخواہ ہے، مگر اس کی وجہ سے اجارہ کا معاملہ فاسد ہو جاتا ہے۔

- 537 / 534: Whatever ignorance (jahalat) makes a sale invalid (fasid), also makes a lease/hire (ijarah) invalid. / Nowadays, since people mostly buy it for intoxication, it should be avoided.
- 537 / 534: Legal specifics from Ikhtiyar, Khazana, and Sirajiyah. / This contract is a government action; the merchants are not to be blamed for it.
- 538 / 534: In the case of a provident fund, a portion of the salary is for an unknown duration. / How is it to give the contract for mosque flowers to non-believers to offer to idols?
- 538 / 535: In an invalid lease (ijara fasida), after the benefit is derived, a comparable wage (ujrat-e-misl) becomes obligatory. / In itself, the contract is prohibited (haram), and if the intention is to offer to idols, it is even more haram. If it is taken with the understanding that the non-Muslim is giving it of their own free will, and there is no need to enter the mosque to pick flowers, then it is permissible.
- 538 / 535: Salary in government service is itself a comparable wage. / Question about taking wages for preaching (wa'z).
- 539 / 535: The amount of provident fund after the end of employment is the legitimate earning of the employee. / Taking wages for acts of worship (ta'at) is forbidden, but considering the state of the times, scholars have exempted five things.
- 539 / 536: It is forbidden to take extra money from the government considering it as interest (sud). / Fatwa of Faqih Abul Layth.
- 539 / 536: Yes, if the scholars of religion take it thinking they are getting their right from the government, whatever name the government gives it, or if the poor and needy or someone else receives it with their intention, then it is permissible. / Question about jobs in judgeship, sub-judgeship, magistracy (munsifi), and registration.
- 539 / 536: If the treasury is not Islamic and it does not manage Sharia arrangements, then it is permissible for those entitled to the public treasury (scholars of religion, the poor, and orphans) to take whatever amount the government gives of its own will, regardless of the name given to it, considering it their right. / Whether the job is with a Muslim or a non-Muslim, it is impermissible if one has to work against the commands of God and His Messenger.

- 539 / 536: Specific detail from Durr al-Mukhtar. / Imams stated for the third century AH: "Whoever calls the sultan of our time 'just' has committed disbelief."
- 539 / 537: The issue of fulfilling one's right is related to Muslims in general. / In the Great Quran, three words—oppressor (zalim), transgressor (fasiq), and disbeliever (kafir)—were mentioned regarding judges.
- 537: Question regarding the trade and contracting of opium and hemp. Their external use and internal use in a very small non-intoxicating amount is permissible. Therefore, trading in it with such people is also permissible in itself.

- 537 / 534: जो अज्ञानता (जहालत) बिक्री को अमान्य (फासिद) करती है, वही किराये (इजारा) को भी अमान्य करती है। / आजकल चूंकि लोग ज्यादातर नशे के लिए ही खरीदते हैं, इसलिए इससे बचना चाहिए।
- 537 / 534: इख्तियार, खज़ाना, सिराजिया से विवरण। / यह ठेका सरकारी कार्य है; व्यापारियों पर इसका कोई दोष नहीं है।
- 538 / 534: प्रोविडेंट फंड के मामले में, वेतन का एक हिस्सा अज्ञात अवधि के लिए होता है। / मस्जिद के फूलों को मूर्तियों पर चढ़ाने के लिए काफिरों के हाथ ठेका देना कैसा है?
- 538 / 535: अमान्य पट्टे (इजारा फासिदा) में, लाभ प्राप्त करने के बाद एक समान पारिश्रमिक (उजरत-ए-मिस्ल) अनिवार्य हो जाता है। / अपने आप में ठेका हराम है, और यदि मूर्तियों पर चढ़ाने का इरादा हो तो और भी हराम। यदि यह समझकर लिया जाए कि गैर-मुस्लिम अपनी खुशी से दे रहा है, और फूल तोड़ने के लिए मस्जिद में न जाना पड़े, तो यह जायज है।
- 538 / 535: सरकारी नौकरी में वेतन ही समान पारिश्रमिक है। / उपदेश (वाज़) के लिए मजदूरी लेने पर प्रश्न।
- 539 / 535: नौकरी समाप्त होने के बाद प्रोविडेंट फंड की राशि कर्मचारी की वैध कमाई है। / इबादत (ताअत) पर मजदूरी लेना हराम है, लेकिन समय की स्थिति को देखते हुए विद्वानों ने पांच चीजों को अपवाद माना है।
- 539 / 536: सरकार से अतिरिक्त पैसा ब्याज (सूद) समझकर लेना हराम है। / फकीह अबुल लैथ का फतवा।
- 539 / 536: हाँ, यदि धार्मिक विद्वान यह समझकर सरकार से अपना हक पा रहे हैं, चाहे सरकार उसका कोई भी नाम रखे, या गरीब और जरूरतमंद या कोई और उनकी नीयत से इसे प्राप्त करे, तो यह जायज है। / जजी, सब-जजी, मुन्सिफी और रजिस्ट्री की नौकरी पर सवाल।
- 539 / 536: यदि खज़ाना इस्लामी न हो और वह शरीयत की व्यवस्था न करे, तो बैतुल माल के हकदारों (धार्मिक विद्वानों, गरीबों और अनाथों) के लिए अपनी इच्छा से सरकार जो भी राशि दे, उसका नाम चाहे वह कुछ भी रखे, अपना हक समझकर लेना जायज है। / नौकरी मुस्लिम की

हो या गैर-मुस्लिम की, खुदा और रसूल के हुक्म के खिलाफ काम करना पड़े तो वह नाजायज है।

- 539 / 536: दुर्रे मुख्तार से विवरण। / इमामों ने तीसरी सदी हिजरी के लिए फरमाया: जिसने हमारे समय के सुल्तान को 'न्यायप्रिय' (आदिल) कहा, उसने कुफ्र किया।
- 539 / 537: हक की पूर्ति का मसला आम मुसलमानों से संबंधित है। / कुरान-ए-अज़ीम में काजियों (न्यायाधीशों) के लिए जालिम, फासिक, काफिर तीन शब्द आए हैं।
- 537: अफीम और भांग के व्यापार और ठेकेदारी से संबंधित प्रश्न। उनका बाहरी उपयोग और बहुत कम मात्रा में आंतरिक उपयोग जिससे नशा न हो, जायज है। इसलिए, ऐसे लोगों के साथ इसका व्यापार भी अपने आप में जायज है।

- ۵۳۷ / ۵۳۴: جو جہالت بیع کو فاسد کرتی ہے وہی اجارہ کو فاسد کرتی ہے۔ / آج کل چونکہ لوگ زیادہ ترنشہ کے لئے ہی خریدتے ہیں لہٰذا اس سے بچنا ہی چاہیے۔
- ۵۳۷ / ۵۳۴: اختیار، خزانہ، سراجیہ سے جزئیہ۔ / اس کا ٹھیکہ گورنمنٹ کا فعل ہے تاجروں پر اس کا کوئی الزام نہیں۔
- ۵۳۸ / ۵۳۴: پراویڈنٹ فنڈ کی صورت میں تنخواہ کا ایک جز مدت مجہولہ کے لئے ہوتا ہے۔ / مسجد کے پھول کا بتوں پر چڑھانے کیلئے کافروں کے ہاتھ ٹھیکہ دینا کیسا ہے۔
- ۵۳۸ / ۵۳۵: اجارہ فاسدہ میں استیفائے منفعت کے بعد اجرت مثل واجب ہوتی ہے۔ / فی نفسہ ٹھیکہ حرام ہے، اور بتوں پر چڑھانے کی نیت ہو تو اور حرام۔ اور یہ سمجھ کر لیا جائے کہ غیر مسلم اپنی خوشی سے دے رہا ہے، اور پھول توڑنے کے لئے مسجد میں نہ جانا ہو تو جائز ہے۔
- ۵۳۸ / ۵۳۵: سرکاری نوکری میں تنخواہ ہی اجرت مثل ہے۔ / وعظ پر اجرت لینے کا سوال۔
- ۵۳۹ / ۵۳۵: ختم ملازمت کے بعد پراویڈنٹ فنڈ کی رقم ملازم کی جائز کمائی ہے۔ / طاعت پر اجرت لینا حرام ہے مگر زمانہ کی حالت دیکھ کر علماء نے پانچ چیزوں کا استثناء کیا۔
- ۵۳۹ / ۵۳۶: گورنمنٹ سے زائد رقم سود سمجھ کر لینا حرام ہے۔ / فقیہ ابواللیث کا فتویٰ۔
- ۵۳۹ / ۵۳۶: ہاں علمائے دین یہ سمجھ کر گورنمنٹ سے اپنا حق پا رہے ہیں چاہے گورنمنٹ اس کا کوئی نام رکھے، یا فقراء و مساکین یا کوئی دوسرا ان کی نیت سے اس کو وصول کرے تو یہ جائز ہے۔ / ججی، سب ججی، منصفی، رجسٹری کی نوکری سے سوال۔

- ۵۳۹ / ۵۳۶: خزانہ اسلامی نہ ہو اور وہ انتظامات شرعیہ کا اہتمام نہ کرے تو بیت المال کے مستحقین (علماء دین وفقراء و یتامیٰ) کو اپنی رضا سے گورنمنٹ جو رقم بھی دے تو اس کا نام وہ کچھ رکھے اپنا حق سمجھ کر لینا جائز ہے۔ / نوکری مسلم کی ہو یا غیر مسلم کی، خدا اور رسول کے حکم کے خلاف جس میں کام کرنا پڑے نا جائز ہے۔
- ۵۳۹ / ۵۳۶: در مختار سے جزئیہ۔ / ائمہ نے تیسری صدی ہجری کے لئے فرمایا من قال لسلطان زماننا عادل فقد کفر۔
- ۵۳۹ / ۵۳۷: استیفائے حق کا مسئلہ عام مسلمانوں کے ساتھ متعلق ہے۔ / قرآن عظیم میں قاضیوں کے لئے ظالم، فاسق، کافر تین لفظ ارشاد ہوئے۔
- ۵۳۷: افیون اور بھنگ کی تجارت اور ٹھیکیداری سے سوال۔ ان کا خارجی استعمال اور قدر قلیل غیر مفتح کا داخلی استعمال جائز ہے۔ اس لئے اس کی تجارت بھی فی نفسہ ایسے لوگوں کے ساتھ جائز ہے۔

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)
549	Question and answer regarding the contract of villages.	550	Registration is not a ruling, but it also contains evidence of wrong matters like interest etc.
541	Method to bring village contracts within the limits of Shariah.	551	Ajwad al-Qura li-talib al-sihha fi ijarah al-qura (The Best of Villages for the Seeker of Health in Village Leasing).
541	A verbal contract is valid in Shariah; a written document against it has no value.	552	Contract for the collection of village surpluses.
541	A specific ruling (juz'iyah) on the issue from [Fatawa] Khairiyah.	552	Explanation of the original matter.
542	Question and answer regarding the contract of villages.	553	Such a contract is void; the contractor should pay every penny of the labor collected to the owner; he is not required to pay more than what was collected.
542	Another method for making village contracts permissible.	553	Method for balancing the payment and collection accounts in such contracts.
543	Question regarding a case related to the contract of villages.	554	Fundamental principle: sale is a contract for physical items (ayan), and leasing (ijarah) is a contract for benefits (manafi).
543	The contract for villages is void.	555	Leasing is void on the consumption of the physical item itself.
543	Specific ruling from Fatawa Khairiyah, Mughni al-Mustafti, and Uqud al-Durriyah.	555	Examples of several such leases from books of Fiqh.
544	Question about village contracts and weighing (wazn kashi) contracts.	558	What is collected from sharecroppers in contracts are the items themselves, and the landlord is leasing that.
544		558	A specific ruling from Fatawa Khairiyah.

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)
	Two strategies for the permissibility of village contracts.		
544	A contract stating that the same person will weigh the village produce for the whole year is impermissible.	559	Further details from Khairiyah and other books of Fiqh.
548	The contract for stations is also impermissible.	559	There is a difference between the lease of sharecroppers and village contracts, and even if there were no difference, when Shariah declares one lawful and another forbidden, who are we to deny?
549	Poetic question regarding contracts for shops.	559	Reason for the prevalence of village contracts.
549			Prayer for guidance for the Muslim Ummah.

फतावा रज़विया, जिल्द १९

पृष्ठ	विषय (दायां कॉलम)	पृष्ठ	विषय (बायां कॉलम)
५४९	देहात के ठेके का सवाल व जवाब।	५५०	रजिस्ट्री हुक्म तो नहीं लेकिन इसमें भी सूद वगैरह गलत उमूर (कार्यों) की शहादत होती है।
५४१	देहात के ठेके को हुदूद-ए-शरअ (शरीयत की सीमाओं) में करने की तरकीब।	५५१	अजवद अल-क़ुरा लि-तालिब अल-सिहह फ़ी इजारह अल-क़ुरा।
५४१	ज़बानी अक़्द (अनुबंध) का शरअ में एतबार है, इसके खिलाफ तहरीर (लिखावट) का कोई एतबार नहीं।	५५२	देहात की तौफ़ीर (बचत) की वसूली का ठेका।
५४१	खैरिया से मसले का जुज़इया (विशिष्ट कानूनी अंश)।	५५२	असल मामले की तौज़ीह (स्पष्टीकरण)।
५४२	देहात के ठेके का सवाल व जवाब।	५५३	ऐसा ठेका बातिल (अमान्य) है, ठेकेदार ने जो मेहनत की वसूली की पाई-पाई मालिक को अदा करे, वसूली से ज़ायद अदा करना उस पर ज़रूरी नहीं।
५४२	देहात का ठेका जायज़ होने की एक दूसरी तरकीब।	५५३	ऐसे ठेके में अदायगी और वसूली का हिसाब बराबर करने का तरीका।
५४३	देहात के ठेके से मुताल्लिक एक मुक़द्दमे के बारे में सवाल।	५५४	असल कुल्ली (बुनियादी नियम), बैअ (बिक्री) अयान का अक़्द है, और इजारह (पट्टा) मुनाफे का अक़्द है।
५४३	देहात का ठेका बातिल है।	५५५	इस्तेहलाक-ए-ऐन (वस्तु के उपभोग) पर इजारह बातिल है।
५४३	फतावा खैरिया, मुग़नी अल-मुस्तफ़्ती, उक़ूद अल-दुर्रिह से मसले का जुज़इया।	५५५	कुतुब-ए-फ़ुक़्हा से ऐसे चंद इजारों की मिसाल।
५४४		५५८	

पृष्ठ	विषय (दायां कॉलम)	पृष्ठ	विषय (बायां कॉलम)
	देहात का ठेका और वज़न कशी (तोलने) के ठेके से सवाल।		ठेके में मज़ारिईन (बटाईदारों) से जो वसूल करते हैं वे उयून (वस्तुएं) हैं, और ज़मींदार इसी को इजारह पर दे रहे हैं।
५४४	देहात के ठेके के जवाज़ (वैधता) की दो तदबीरें।	५५८	फतावा खैरिया से खास मसले का जुज़इया।
५४४	इस बात का ठेका कि साल भर गाँव के रास वही तोले, नाजायज़ है।	५५९	खैरिया और दीगर कुतुब-ए-फ़िक़्ह से मज़ीद जुज़इयात।
५४८	स्टेशन का ठेका भी नाजायज़ है।	५५९	मज़ारिईन के इजारह और देहात के ठेके में फ़र्क है, और फ़र्क न हो तब भी जब शरअ ने एक को हलाल और दूसरे को हराम करार दिया, तो हमें क्या मजाल-ए-इंकार।
५४९	दुकानों के ठेके का सवाल मंज़ूम (काव्य रूप में)।	५५९	देहात के ठेके के रिवाज पड़ने की वजह।
५४९			उम्मत-ए-मुस्लिमा के लिए दुआ-ए-हिदायत।

صفحہ	موضوع (دایاں کالم)	صفحہ	موضوع (بایاں کالم)
۵۴۹	دیہات کے ٹھیکہ کا سوال و جواب۔	۵۵۰	رجسٹری حکم تو نہیں لیکن اس میں بھی سود وغیرہ غلط امور کی شہادت ہوتی ہے۔
۵۴۱	دیہات کے ٹھیکہ کو حدودِ شرع میں کرنے کی ترکیب۔	۵۵۱	O اجود القری لطالب الصحۃ فی اجارۃ القری۔
۵۴۱	زبانی عقد کا شرع میں اعتبار ہے، اس کے خلاف پر تحریر کا کوئی اعتبار نہیں۔	۵۵۲	دیہات کی توفیر کے وصول کا ٹھیکہ۔
۵۴۱	خیریہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔	۵۵۲	اصل معاملہ کی توضیح۔
۵۴۲	دیہات کا ٹھیکہ کا سوال و جواب۔	۵۵۳	ایسا ٹھیکہ باطل ہے، ٹھیکہ دار نے جو محنت کی وصولی کی پائی پائی مالک کو ادا کرے، وصولی سے زائد ادا کرنا اس پر ضروری نہیں۔
۵۴۲	دیہات کا ٹھیکہ جائز ہونے کی ایک دوسری ترکیب۔	۵۵۳	ایسے ٹھیکہ میں ادائیگی اور وصولیابی کا حساب برابر کرنے کا طریقہ۔
۵۴۳	دیہات کے ٹھیکہ سے متعلق ایک مقدمہ کے بارے میں سوال۔	۵۵۴	اصل کلی، بیع اعیان کا عقد ہے، اور اجارہ منافع کا عقد ہے۔

صفحہ	موضوع (دایاں کالم)	صفحہ	موضوع (بایاں کالم)
۵۴۳	دیہات کا ٹھیکہ باطل ہے۔ فتاوی خیریہ، مغنی المستفتی،	۵۵۵	استہلاک عین پر اجارہ باطل ہے۔
۵۴۳	عقود الدریہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔	۵۵۵	کتب فقہا سے ایسے چند اجاروں کی مثال۔
۵۴۴	دیہات کا ٹھیکہ اور وزن کشی کے ٹھیکہ سے سوال۔	۵۵۸	ٹھیکہ میں مزار عین سے جو وصول کرتے ہیں وہ عیون ہیں، اور زمیندار اسی کو اجارہ پر دے رہے ہیں۔
۵۴۴	دیہات کے ٹھیکہ کے جواز کی دو تدبیریں۔	۵۵۸	فتاوی خیریہ سے خاص مسئلہ کا جزئیہ۔
۵۴۴	گاؤں کے راس وہی تولے، ناجائز ہے۔	۵۵۹	خیریہ اور دیگر کتب فقہ سے مزید جزئیات۔
۵۴۸	اسٹیشن کا ٹھیکہ بھی ناجائز ہے۔	۵۵۹	مزار عین کے اجارہ اور دیہات کے ٹھیکہ میں فرق ہے، اور فرق نہ ہو تب بھی جب شرع نے ایک کو حلال اور دوسرے کو حرام قرار دیا، تو ہمیں کیا مجالِ انکار۔
۵۴۹	دکانوں کے ٹھیکہ کا سوال منظوم۔	۵۵۹	دیہات کے ٹھیکہ کے رواج پڑنے کی وجہ۔

صفحہ موضوع (دایاں کالم)	صفحہ موضوع (بایاں کالم)
۵۴۹	امت مسلمہ کے لئے دعائے ہدایت۔

Fatawa Razawiyya Volume 19

- Poetic answer that it is not permissible to give land to another for more than the rent taken, yes, if some addition is made to it by one's own disposal, then it is permissible. | 560 | Solution to wrong intention. | 565
- Statement regarding a contract for villages. | 560 | Two types of money are given to the post office in a money order. | 565
- Question regarding an interest-based loan. | 560 | (1) The original amount that the recipient receives. | 565
- Statement on the prohibition of interest. | 561 | (2) The fee which is the delivery charge; if the post office people delivered the exact original amount to the recipient, then it would be a pure contract of hire (ijarah). | 565
- Village contracts are forbidden, and how much of its income is lawful for the owner and how much is forbidden. | 562 | Similarly, if the post office people sometimes deliver the original and sometimes an exchange, it would still be a contract of hire. | 565
- "Al-Ma'ni wad-Durr liman 'ahida Money Order" (The Meaning and the Pearls for whoever contracted a Money Order). | 563 | In this case, the post office personnel would be usurpers (ghasib), and would not be entitled to wages, but there would be no blame on the hirer. | 565
- Question regarding money order fees. | 563 | Due to the delivery of an exchange for the original in general, it also took on the meaning of a loan. | 565
- Information that Maulvi Rashid Ahmad Gangohi has published a fatwa of its prohibition. | 563 | Credence is given to the meanings; so what is customary is what is mentioned. | 565
- Criticism of the fatwa of Maulvi Rashid Ahmad. | 564 | If the fee amount was given to the post office personnel without any work in return, or given in return for some work, but that work was not a desired or valid contract of hire, then indeed this transaction would be a loan. | 566
- The post office is a shop of a common employee (ajeer mushtarak) and the money order fee is the rent for delivering the money to the recipient. | 564 | Neither party considers the money order fee as interest; they consider it compensation for delivering the money and bringing back the receipt. | 566
- Another similar wrong fatwa that witnessing the moon via telegraph is permissible. | 564 | Post offices were established for such businesses. | 566

- Analogy (qiyas) has been written on this issue. | 564 | In Sharia, as far as possible, the focus is on reforming transactions, not on creating corruption. | 566
- Statement on the difference between the 'Muqees' (analogy subject) and 'Muqees alayhi' (basis of analogy). | 564 | Support for the issue from the permissibility of disparity in exchange between different types of currencies. | 566
- In the asked issue, the intention is wrong, considering the money as purely a loan. | 565 | First proof for the money order fee being a wage of hire (ijarah). | 567

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

- पद्यबद्ध उत्तर कि भूमि को उतने किराए से अधिक पर दूसरे को देना जायज़ नहीं है, हाँ, जब उसमें अपने अधिकार से कुछ वृद्धि करे तो जायज़ है। | ५६० | गलत मंशा का समाधान। | ५६५
- गांवों के एक ठेके का विवरण। | ५६० | मनी ऑर्डर में डाकघर को दो प्रकार की राशि दी जाती है। | ५६५
- सूदी ऋण का प्रश्न। | ५६० | (१) मूल राशि जो प्राप्तकर्ता को मिले। | ५६५
- सूद की हरामता का विवरण। | ५६१ | (२) शुल्क जो पहुँचाने का महसूल है; डाकघर वाले यदि प्राप्तकर्ता को ठीक वही मूल राशि पहुँचा देते तो यह शुद्ध इजारा (किराया) होता। | ५६५
- गांवों का ठेका हराम है और उसकी कितनी आय मालिक के लिए हलाल है और कितनी हराम। | ५६२ | इसी तरह यदि डाकघर वाले कभी मूल और कभी बदल पहुँचाते तो भी यह इजारा ही होता। | ५६५
- अल-मानी वद-दुर्र लिमन अहिदा मनी ऑर्डर। | ५६३ | इस स्थिति में डाकघर वाले ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाले) होते, और मज़दूरी के हकदार न होते, परंतु किरायेदार पर कोई दोष न होता। | ५६५
- मनी ऑर्डर शुल्क के बारे में प्रश्न। | ५६३ | सामान्य रूप से मूल के बदले की अदायगी के कारण इसमें ऋण का अर्थ भी समाहित हो गया। | ५६५
- यह सूचना कि मौलवी रशीद अहमद गंगोही ने इसकी हरामता का फतवा प्रकाशित किया है। | ५६३ | अर्थों की मान्यता है, तो जो प्रसिद्ध है वही वर्णित है। | ५६५
- मौलवी रशीद अहमद के फतवे पर आलोचना। | ५६४ | यदि डाकघर वालों को शुल्क की राशि किसी कार्य के बदले के बिना दी जाती, या किसी कार्य के बदले दी जाती, लेकिन वह कार्य वांछित या वैध इजारा अनुबंध न होता, तो निश्चित रूप से यह मामला ऋण होता। | ५६६
- डाकघर साझा कर्मचारी की दुकान है और मनी ऑर्डर शुल्क रुपये प्राप्तकर्ता तक पहुँचाने का किराया है। | ५६४ | मनी ऑर्डर शुल्क को दोनों पक्षों में से कोई भी सूद (ब्याज) नहीं मानता, रुपये पहुँचाने और रसीद वापस लाकर देने का मुआवज़ा समझता है। | ५६६
- इसी प्रकार का एक और गलत फतवा कि टेलीग्राम के माध्यम से चाँद की गवाही जायज़ है। | ५६४ | डाकघरों की स्थापना ही ऐसे कार्यों के लिए हुई है। | ५६६

- इस मसले में कयास (तर्क) लिखा गया है। | ५६४ | शरीयत में यथासंभव दृष्टि लेनदेन के सुधार पर होती है, न कि बिगाड़ पर। | ५६६
- मुक़ीस और मुक़ीस अलैहि (तर्क के आधार) में अंतर का विवरण। | ५६४ | मुद्राओं में भिन्न जाति के बीच असमानता जायज़ होने से मसले का समर्थन। | ५६६
- पूछे गए मसले में मंशा गलत है, रुपये को केवल ऋण समझना है। | ५६५ | मनी ऑर्डर शुल्क के इजारा की मज़दूरी होने पर पहला प्रमाण। | ५६७

पृष्ठ ५३ का ६९२

جلد ۱۹ فتاوی رضویہ

- جواب منظوم کہ جتنے کرایہ پر زمین لی اس سے زائد پر دوسرے کو دینا جائز نہیں، ہاں جب اس میں اپنے تصرف سے کچھ اضافہ کرے تو جائز ہے۔ | ۵۶۰ | منشاء غلط کا حل۔ | ۵۶۵
- دیہات کے ایک ٹھیکہ کا بیان۔ | ۵۶۰ | منی آرڈر میں ڈاکخانہ کو دو قسم کی رقم دی جاتی ہے۔ | ۵۶۵
- سودی قرض کا سوال۔ | ۵۶۰ | (۱) اصل رقم جو مرسل الیہ کو ملے۔ | ۵۶۵
- سود کی حرمت کا بیان۔ | ۵۶۱ | (۲) فیس جو پہنچانے کا محصول ہے ڈاکخانہ والے اگر مرسل الیہ کو بعینہ اصل رقم پہنچادیتے تو یہ خالص اجارہ ہوتا۔ | ۵۶۵
- دیہات کا ٹھیکہ حرام اور اس کی کتنی آمدنی مالک کے لئے حلال اور کتنی حرام۔ | ۵۶۲ | یوں ہی ڈاکخانہ والے کبھی اصل اور کبھی بدل پہنچاتے تو بھی یہ اجارہ ہی ہوتا۔ | ۵۶۵
- المعنی والدر لمن عهد منی آرڈر | ۵۶۳ | اس صورت میں ڈاکخانہ والے غاصب ہوتے، اور اجرت کے مستحق نہ ہوتے مگر مستاجر پر کوئی الزام نہ ہوتا۔ | ۵۶۵
- فیس منی آرڈر کے بارے میں سوال۔ | ۵۶۳ | مطلقا اصل کا بدل پہنچانے کی وجہ سے اس میں قرض کا معنی بھی ہوا۔ | ۵۶۵
- یہ اطلاع کہ مولوی رشید احمد گنگوہی نے اس کی حرمت کا فتوٰی چھاپا ہے۔ | ۵۶۳ | اعتبار معانی کا ہے، تو جو معہود ہے وہی مذکور ہے۔ | ۵۶۵
- فتوٰی مولوی رشید احمد پر تنقید۔ | ۵۶۴ | ڈاکخانہ والوں کو فیس کی رقم اگر کسی کام کے عوض کے بغیر دی جاتی، یا کسی کام کے عوض دی جاتی، مگر وہ کام مقصود یا صالح عقد اجارہ نہ ہوتا، تو البتہ یہ معاملہ قرض ہوتا۔ | ۵۶۶

- ڈاکخانہ اجیر مشترک کی دکان ہے اور فیس منی آرڈر روپیہ مکتوب الیہ تک پہنچانے کا کرایہ۔ | ۵۶۴ | فیس منی آرڈر کو طرفین میں سے کوئی بھی سود قرار نہیں دیتا، روپیہ پہنچانے اور رسید واپس لا کر دینے کا معاوضہ سمجھتا ہے۔ | ۵۶۶
- اسی قسم کا ایک اور غلط فتویٰ کہ چاند کی شہادت بذریعہ تار جائز ہے۔ | ۵۶۴ | ڈاکخانوں کی وضع ہی ایسے کاروبار کے لئے ہوئی ہے۔ | ۵۶۶
- اس مسئلہ میں قیاس تحریر کیا گیا ہے۔ | ۵۶۴ | شریعت میں حتی الامکان نظر اصلاح معاملات پر ہوتی ہے، نہ افساد پر۔ | ۵۶۶
- مقیس اور مقیس علیہ میں فرق کا بیان۔ | ۵۶۴ | نقود میں خلاف جنس تفاضل جائز ہونے سے مسئلہ کی تائید۔ | ۵۶۶
- مسئلہ مسئولہ میں منشاء غلط، روپیہ کو قرض محض سمجھنا ہے۔ | ۵۶۵ | فیس منی آرڈر کے اجرت اجارہ ہونے پر پہلی دلیل۔ | ۵۶۷

Vol. 19 Fatawa Rizwia

567 | Compensation is mandatory upon the loss of the original amount. | 568 | Further research. 567 | The first critique of this argument. | 568 | The post office is a shared employee (ajeer-e-mushtarak), and if a condition of guarantee (zaman) is placed on a shared employee, there are three or rather six scenarios of the issue, and all are corrected and acted upon for fatwa. 567 | Guarantee is also mandatory in various scenarios within Ijarah (leasing/hiring). | 568 | Description of the six difficulties (ishkal-e-sitta) from thirty books of jurisprudence, their ruling, and details of their proponents. 567 | Second critique. | 573 | The author's preference is for the view that if the employee is upright, there is no guarantee; if their state is hidden, half is waived and half is mandatory. Had the Imam lived in this era, he would have given this fatwa. 567 | Even if it is accepted that guarantee is not absolutely mandatory in Ijarah, why would Ijarah turn into a loan by imposing the condition of seeking guarantee? | 574 | According to two of these four fatwa-worthy views, guarantee in Ijarah is permissible. 567 | A doubt and its response. | 575 | Declaring the matter of money orders invalid by analogy to 'Hundwi' would be a point of jurisprudential consideration. 567 | Third critique. | 575 | The difference between the two is that the establishments of Hundwi dealers are not for delivering money through Ijarah, whereas the post office is established for exactly that. 567 | We do not consider it purely Ijarah but also accept it as a loan; thus, the guarantee is due to it being a loan and the fee is due to it being Ijarah. | 576 | Doubt regarding the invalidity of money order fees due to a corrupt condition (shart-e-fasid) and its response. 567 | Second argument. | 576 | Several discussions on the corrupt condition being a nullifier of Ijarah. 567 | In Ijarah, it is necessary to deliver that specific amount to the recipient, but in this matter, neither party considers it necessary. | 576 | First discussion. 567 | Logical critique of this argument. | 576 | The corrupt condition exists in sales (bai'); our Imams analogized Ijarah to it. 567 | If the parties to a contract do not consider what is mandatory in the contract as binding in their minds, or do not act upon it, the contract is not terminated. | 577 | Ibn-e-Qattan's criticism of Imam-e-Azam regarding the Hadith of condition, and Ala-Hazrat's severe critique of that criticism. 567 | On the assumption of the validity of the argument, the requirement of both arguments is that this contract is not purely Ijarah, but in reality, this contract is partly Ijarah and partly a loan; therefore, the argument is not helpful to the claim. | |

५६७ | मूल राशि नष्ट होने पर मुआवज़ा अनिवार्य होता है। | ५६८ | और अधिक शोध। ५६७ | इस तर्क पर पहली आलोचना। | ५६८ | डाकघर एक साझा कर्मचारी (अजीर-ए-मुश्तरक) है, और यदि साझा कर्मचारी पर गारंटी (ज़मान) की शर्त लगा दी जाए, तो इस मसले की तीन या छह स्थितियाँ होती हैं, और सभी संशोधित और फतवे के योग्य हैं। ५६७ | इजारा (पट्टा/किराया) में भी विभिन्न स्थितियों में गारंटी अनिवार्य है। | ५६८ | न्यायशास्त्र की तीस पुस्तकों से छह कठिनाइयों (इश्काल-ए-सित्ता) का विवरण, उनका आदेश और उनके समर्थकों का विवरण। ५६७ | दूसरी आलोचना। | ५७३ | लेखक के अनुसार इस राय को प्राथमिकता दी जाती है कि यदि कर्मचारी नेक हो तो कोई गारंटी नहीं; यदि उनकी स्थिति गुप्त हो, तो आधा माफ और आधा अनिवार्य है। यदि इमाम इस युग में होते, तो वे यही फतवा देते। ५६७ | भले ही यह मान लिया जाए कि इजारा में गारंटी पूर्ण रूप से अनिवार्य नहीं है, तो गारंटी माँगने की शर्त लगा देने से इजारा ऋण में क्यों बदल जाएगा? | ५७४ | इन चार फतवा-योग्य रायों में से दो के अनुसार इजारा में गारंटी जायज़ है। ५६७ | एक शंका और उसका उत्तर। | ५७५ | मनी ऑर्डर के मामले को 'हुंडवी' के आधार पर अवैध घोषित करना एक न्यायशास्त्रीय विचार बिंदु होगा। ५६७ | तीसरी आलोचना। | ५७५ | दोनों में अंतर यह है कि हुंडवी डीलरों के प्रतिष्ठान इजारा के माध्यम से पैसा पहुँचाने के लिए नहीं हैं, जबकि डाकघर की स्थापना उसी के लिए की गई है। ५६७ | हम इसे केवल इजारा नहीं मानते बल्कि ऋण भी स्वीकार करते हैं; इस प्रकार, गारंटी ऋण होने के कारण है और शुल्क इजारा होने के कारण है। | ५७६ | दूषित शर्त (शर्त-ए-फासिद) के कारण मनी ऑर्डर शुल्क की अवैधता के संबंध में शंका और उसका उत्तर। ५६७ | दूसरा तर्क। | ५७६ | इजारा को दूषित करने वाली शर्तों पर कई चर्चाएँ। ५६७ | इजारा में प्राप्तकर्ता को वही राशि पहुँचाना आवश्यक होता है, लेकिन इस मामले में कोई भी पक्ष इसे आवश्यक नहीं समझता है। | ५७६ | पहली चर्चा। ५६७ | इस तर्क की तार्किक आलोचना। | ५७६ | दूषित शर्त बिक्री (बैअ) में होती है; हमारे इमामों ने इजारा की तुलना इससे की है। ५६७ | यदि अनुबंध के पक्ष अनुबंध में अनिवार्य बातों को अपने मन में बाध्यकारी नहीं मानते हैं, या उन पर अमल नहीं करते हैं, तो अनुबंध समाप्त नहीं होता है। | ५७७ | शर्त वाली हदीस पर इमाम-ए-आज़म की वजह से इब्न-ए-क़त्तान की आलोचना, और उस आलोचना पर आला हज़रत की कड़ी प्रतिक्रिया। ५६७ | तर्क की वैधता के आधार पर, दोनों तर्कों की आवश्यकता यह है कि यह अनुबंध केवल

इजारा नहीं है, बल्कि वास्तव में यह अनुबंध आंशिक रूप से इजारा और आंशिक रूप से ऋण है; इसलिए तर्क दावे के लिए सहायक नहीं है। | |

पृष्ठ ५४/६९२

۵۶۷ | اصل رقم تلف ہونے سے تاوان لازم ہوتا ہے۔ | ۵۶۸ | تحقیق مزید۔ ۵۶۷ | اس دلیل پر پہلی تنقید۔ | ۵۶۸ | ڈاک خانہ اجیر مشترک ہے اور اجیر مشترک پر ضمان کی شرط لگادی جائے تو مسئلہ کی تین بلکہ چھ صورتیں ہیں، اور سب مصحح و مفتی بہا۔ ۵۶۷ | اجارہ میں بھی مختلف صورتوں میں ضمان واجب ہے۔ | ۵۶۸ | فقہ کی تیس کتابوں سے اشکال ستہ کا بیان، ان کا حکم اور اس کے قائلین کی تفصیل۔ ۵۶۷ | دوسری تنقید۔ | ۵۷۳ | مصنف کے نزدیک اس قول کی ترجیح کہ اجیر صالح ہو تو ضمان نہیں، مستور الحال ہو تو نصف ساقط اور نصف واجب، اگر امام یہ زمانہ پاتے تو یہی فتویٰ دیتے۔ ۵۶۷ | اگر یہ تسلیم بھی کر لیا جائے کہ اجارہ میں ضمان مطلقاً واجب نہیں ہوتی تب طلب زمان کی قید لگا دینے سے اجارہ قرض سے کیوں بدل جائے گا۔ | ۵۷۴ | ان چار اقوال مفتی بہ میں سے دو کی رو سے اجارہ میں ضمان جائز ہے۔ ۵۶۷ | ایک شبہ اور اس کا جواب۔ | ۵۷۵ | منی آرڈر کے معاملہ کو ہنڈوی پر قیاس کر کے ناجائز قرار دینا ایک نظر فقہی ہوتی۔ ۵۶۷ | تیسری تنقید۔ | ۵۷۵ | دونوں میں فرق یہ ہے کہ ہنڈوی والوں کی کوٹھیاں اجارہ پر روپیہ پہنچانے کے لئے نہیں، جبکہ ڈاکخانہ کی وضع اسی کے لئے ہے۔ ۵۶۷ | ہم اس کو اجارہ محض نہیں قرار دیتے بلکہ قرض بھی مانتے ہیں، تو یہ ضمان قرض ہونے کی وجہ سے اور فیس اجارہ ہونے کی وجہ سے۔ | ۵۷۶ | شرط فاسد کی وجہ سے فیس منی آرڈر کے عدم جواز کا شبہ اور اس کا جواب۔ ۵۶۷ | دوسری دلیل | ۵۷۶ | شرط فاسد کے مفسد اجارہ ہونے پر چند بحثیں۔ ۵۶۷ | اجارہ میں اسی رقم کا مرسل الیہ تک پہنچانا ضروری ہوتا ہے لیکن اس معاملہ میں طرفین میں سے کوئی اسے ضروری نہیں سمجھتا۔ | ۵۷۶ | پہلی بحث۔ ۵۶۷ | اس دلیل پر منطقی تنقید۔ | ۵۷۶ | شرط فاسد کہ بیع میں ہے، ہمارے ائمہ نے اجارہ کو اس پر قیاس کیا۔ ۵۶۷

| عقد میں جو چیز لازم ہو اگر عاقدین اس کو اپنے ذہن میں لازم نہ سمجھیں، یا اس پر عمل نہ کریں تو وہ عقد مرتفع نہیں ہوتا۔ | ۵۷۷ | حدیث شرط پر امام اعظم کی وجہ سے ابن قطان کی جرح اور اس جرح پر اعلیٰ حضرت رحمۃ اللہ کی کڑی تنقید۔ ۵۶۷ | بر تقدیر صحت دلیل، دونوں دلیلوں کا تقاضا یہ ہوا کہ یہ عقد اجارہ محض نہیں، اور در حقیقت یہ عقد من وجہ اجارہ اور من وجہ قرض ہے، اس لئے دلیل مفید مدعانہیں۔ | |

Fatawa Razawiya Volume 19

Topic	Page	Topic	Page
In a sale, the point about a sale becoming void due to a corrupt condition is restricted by the condition that such a condition is not customary.	578	After the second century, there remained no way for even the consensus (ijma') of only the scholars of Islam.	594
Second discussion.	579	Copying this from Fawatih al-Rahamut.	594
It is not necessary for this custom ('urf) to have existed in the time of the Prophet.	580	There is no proof for this matter that scholars, in order to consider custom in any issue, researched the custom of the entire Islamic world.	594
Answer from Minhat al-Khaliq to the objection: Can custom be a judge over the Prophetic Hadith?	581	Clarification from scholars exists in this matter that the custom of most common Muslims of every land is sufficient for issuing a ruling there.	595
Proof of the issue from numerous excerpts of books of Fiqh and Fatwas.	581	With references to Ibn Humam, Hawi, Khulasa, Shami, Zahiriyya, Hindiyya, and Ibn Nujaym.	596
Names of those thirty books from which excerpts were quoted.	591	Further explanation that by 'custom' is meant the custom of most people of Islam in every region.	596
List of those thirty matters in which custom contrary to analogy (qiyas) was considered valid.	591	Custom is of four types.	597
Addition of further such matters by the author which became permissible through custom contrary to analogy.	592	(1) Custom of the Prophet's era is in the ruling of the Prophet's text (nass), as it is the Prophet's (peace be upon him) tacit approval (taqreer).	597
Third discussion.	592	And it abrogates a prior text.	597
Whether it is necessary for that custom to be of Muslims of the whole world or not.	592	Support for this matter from Fusul Bada'i'.	597

Topic	Page	Topic	Page
Reference from Usul Ibn Humam and Bahr al-Ra'iq.	593	There are four types of Prophetic tacit approval; two of them abrogate a prior text.	597
Reflecting on the issues where scholars considered custom reveals that it was not the custom of the entire Islamic world.	593	Support from Sharh Durr and Hashiyah Mukhtasar al-Usul.	598
It is as impossible to find out about most of all the Muslim lands.	593	(2) Universal consensual custom ('urf muheet ijma'i), this is in the ruling of consensus (ijma'), and it takes precedence over solitary reports (khabar wahid).	599
Explanation of actual census being habitually impossible.	594		

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

विषय	पृष्ठ
बिक्री में दोषपूर्ण शर्त के कारण बिक्री के अमान्य (फ़ासिद) होने की बात इस शर्त के साथ सीमित है कि ऐसी शर्त लगाना प्रचलित न हो।	५७८
दूसरी बहस।	५७९
इस प्रथा (उर्फ़) का पैगंबर के काल में होना आवश्यक नहीं है।	५८०
मिन्हात अल-खालिक से इस आपत्ति का उत्तर कि क्या प्रथा पैगंबर की हदीस पर न्यायाधीश हो सकती है?	५८१
फ़िक़्ह और फ़तवे की कई पुस्तकों के उद्धरणों से मसले का प्रमाण।	५८१
उन तीस पुस्तकों के नाम जिनसे उद्धरण लिए गए।	५९१
उन तीस विषयों की सूची जिनमें अनुमान (क़यास) के विपरीत प्रथा को मान्य माना गया।	५९१
लेखक द्वारा ऐसे और विषयों का समावेश जो अनुमान के विपरीत प्रथा के कारण वैध हुए।	५९२
इस्लाम के विद्वानों की सर्वसम्मति (इजमा) के लिए भी दूसरी शताब्दी के बाद कोई रास्ता नहीं बचा।	५९४
फ़वातिह अल-रहमूत से इसका उद्धरण।	५९४
इस बात का कोई प्रमाण नहीं है कि विद्वानों ने किसी मसले में प्रथा पर विचार करने के लिए पूरे इस्लामी जगत की प्रथा की जाँच की हो।	५९४
विद्वानों का यह स्पष्टीकरण मौजूद है कि प्रत्येक क्षेत्र के अधिकांश आम मुसलमानों की प्रथा वहाँ आदेश लागू करने के लिए पर्याप्त है।	५९५
इब्न हुमाम, हावी, ख़ुलासा, शामी, ज़हीरिया, हिन्दिया और इब्न नुजैम के संदर्भों के साथ।	५९६
इस बात का और अधिक स्पष्टीकरण कि 'प्रथा' से तात्पर्य प्रत्येक क्षेत्र के अधिकांश मुसलमानों की प्रथा है।	५९६
प्रथा चार प्रकार की होती है।	५९७
(१) पैगंबर के युग की प्रथा पैगंबर के स्पष्ट आदेश (नस्स) के समान है क्योंकि यह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मौन स्वीकृति (तक़रीर) है।	५९७

विषय	पृष्ठ
तीसरी बहस।	५९२
क्या वह प्रथा पूरी दुनिया के मुसलमानों की होनी ज़रूरी है या नहीं।	५९२
उसूल इब्न हुमाम और बहरुल राइक से संदर्भ।	५९३
जिन मसलों में विद्वानों ने प्रथा पर विचार किया, उनमें गौर करने से पता चलता है कि वह पूरे इस्लामी जगत की प्रथा नहीं थी।	५९३
तमाम मुस्लिम क्षेत्रों के अधिकांश का पता लगाना भी असंभव के समान है।	५९३
वास्तविक जनगणना के आदतन असंभव होने की व्याख्या।	५९४
और यह पूर्व पाठ (नस्स) को निरस्त करने वाली है।	५९७
फ़ुसूल बदाए से इस बात का समर्थन।	५९७
पैगंबर की मौन स्वीकृति के चार प्रकार हैं, उनमें से दो पूर्व पाठ को निरस्त करते हैं।	५९७
शरह दुर्र और हाशिया मुख्तसर अल-उसूल से समर्थन।	५९८
(२) सर्वसम्मत प्रथा (उर्फ़ मुहीत इजमाई), यह सर्वसम्मति के आदेश में है, और यह एकल रिवायतों (खबर-ए-अहाद) पर प्राथमिकता रखती है।	५९९

موضوع	صفحہ
بیع میں شرط فاسد سے بیع فاسد ہونے کی بات اس شرط کے ساتھ مقید ہے کہ ایسی شرط لگانا معہود نہ ہو۔	۵۷۸
دوسری بحث۔	۵۷۹
اس عرف کا حضور کے زمانہ میں ہونا ضروری نہیں۔	۵۸۰
منحۃ الخالق سے اس اعتراض کا جواب کہ کیا عرف حدیث رسول پر قاضی ہو سکتا ہے۔	۵۸۱
کتب فقہ و فتاویٰ کی متعدد عبارتوں سے مسئلہ کا ثبوت۔	۵۸۱
ان تیس کتابوں کا نام جن سے عبارتیں نقل کیں۔	۵۹۱
صرف علمائے اسلام کے اجماع کی بھی دوسری صدی کے بعد کوئی راہ نہ رہی۔	۵۹۴
فواتح الرحموت سے اس کی نقل۔	۵۹۴
اس امر کا کوئی ثبوت نہیں کہ علماء نے کسی مسئلہ میں عرف کا لحاظ کرنے کے لئے پورے عالم اسلام کے عرف کی تحقیق کی ہو۔	۵۹۴
اس امر میں علماء کی تصریح موجود ہے کہ ہر بلاد کے اکثر عام مسلمانوں کا عرف وہاں حکم لگانے کے لئے کافی ہے۔	۵۹۵
ابن ہمام، حاوی، خلاصہ، شامی، ظہیر یہ، ہندیہ اور ابن نجیم کے حوالے سے۔	۵۹۶
اس امر کی مزید وضاحت کہ عرف سے مراد ہر علاقہ کے اکثر اہل اسلام کا عرف ہے۔	۵۹۶

موضوع	صفحہ
ان تئیس امور کی فہرست جن میں خلاف قیاس عرف کا اعتبار کیا گیا۔	۵۹۱
مزید ایسے امور کا اضافہ من جانب مصنف جو قیاس کے خلاف عرف سے جائز ہوئے۔	۵۹۲
تیسری بحث۔	۵۹۲
کیا وہ عرف سارے جہان کے مسلمانوں کا ہونا ضروری ہے یا نہیں۔	۵۹۲
اصول ابن ہمام اور بحر الرائق سے حوالہ۔	۵۹۳
جن مسائل میں علماء نے عرف کا لحاظ کیا انہیں میں غور کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ پورے عالم اسلام کا عرف نہ تھا۔	۵۹۳
تمام کیا جملہ بلاد مسلمین کے اکثر کا پتہ چلانا بھی محال کی طرح ہے۔	۵۹۳
واقعی مردم شماری عادۃً محال ہونے کی تشریح۔	۵۹۴
عرف چار قسم کا ہوتا ہے۔	۵۹۷
(۱) عہد رسول کا عرف نص رسول کے حکم میں ہے کہ یہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم کی تقریر ہے۔	۵۹۷
اور نص مقدم کی ناسخ ہے۔	۵۹۷
فصول بدائع سے اس امر کی تائید	۵۹۷
تقریر رسول کی چار قسمیں ہیں، ان میں سے دو نص مقدم کی ناسخ ہیں۔	۵۹۷
شرح در، حاشیہ مختصر الاصول سے تائید۔	۵۹۸
(۲) عرف محیط اجماعی، یہ اجماع کے حکم میں ہے، یہ خبر احاد پر مقدم ہے۔	۵۹۹

Volume 19 | Fatawa Rizvia

Page	Description (Right Column)	Page	Description (Left Column)
599	Allama Shami, in his treatise 'Nashr al-Urf', has not organized the issue in this manner, but through the blessing of studying this treatise, these issues became clear to the author.	606	Consensus itself is not called an abrogator, but it points to a textual abrogation.
599	Mention of Jameel and Bayyinah.	606	Support for the issue from Muslim and Fawatih al-Rahmut.
599	**Book of Duress (Kitab al-Ikrah)**	-	(3) The custom of the majority of Muslims in all parts of the world is also a complete proof.
599	Definition of valid and invalid duress according to Sharia and explanation of rulings.	609	Mention of those traditions (Hadiths) in which proof for the validity of such custom is found.
600	Question regarding the burden of proof for the delivery of the purchase price.	609	The third type of custom is also like the first two types of custom in terms of ruling.
600	Reprimanding a sale made under the threat of imprisonment or killing is disliked (Makruh) and invalid (Fasid).	609	Support for the author's statement from several such issues.
602	Threat of killing is the highest degree of duress.	610	(4) This is the custom under our discussion; it cannot stand against a direct text (Nass), but the text can be restricted by it, and it overrides analogy (Qiyas).
603	Long-term imprisonment is also considered duress.	610	Proof from various texts and issues of Ashbah, Quduri, Hidaya, Kifaya, Ghayat al-Bayan, and Fatawa Sughra.
606	In buying, selling, leasing, and cancellation, both compelling and	610	Specific custom, which is the custom of only one or two cities,

Page	Description (Right Column)	Page	Description (Left Column)
	non-compelling duress negate consent.		and rare custom, which is the custom of a few individuals. These are not considered valid and do not stand against analogy.
606	One will have the choice to cancel or execute a disliked act.	610	For explaining the form of a ruling where there is no contradiction with something specified or textual, custom is acceptable.
606	If someone forcibly detains a woman in a house and gets her to waive her dower (mahr), the waiver is void.	610	In matters of property, vows, endowments, and wills, custom refers to this very type of custom.
606	Buying, selling, and leasing are under the ruling of acknowledgment, and there is no special status for the father even if he has the power to prevent it; the ruling is the same for all.	610	This research of the author is comprehensive of all the scholars' statements and is their summary, and its complete explanation is a specialty of the author.
-	-	611	Reference to Khairiya, Khulasa, Bazzaziya, and Tatarkhaniya in the aforementioned issue.

पृष्ठ	विवरण (दायां कॉलम)
५९९	अल्लामा शामी के रिसाला 'नश्र अल-उर्फ ने मसले को इस तरह व्यवस्थित नहीं किया है, मगर इसी रिसाला के अध्ययन की बरकत से ये मसले लेखक पर प्रकट हुए।
५९९	जमील और बय्यिना का ज़िक्र।
५९९	**किताब अल-इकराह (उत्पीड़न की किताब)**
५९९	शरीयत के अनुसार मान्य और अमान्य उत्पीड़न की परिभाषा और नियमों का वर्णन।
६००	कीमत की अदायगी के सबूत के बोझ से संबंधित सवाल।
६००	कैद और हत्या के डर से की गई बिक्री की निंदा मकरूह (नापसंद) और फासिद (अमान्य) है।
६०२	हत्या की धमकी उच्चतम स्तर का उत्पीड़न है।
६०३	लंबी कैद भी उत्पीड़न में शामिल है।

पृष्ठ	विवरण (बायां कॉलम)
६०६	इज्मा (आम सहमति) को खुद तो नासिख (रद्द करने वाला) नहीं कहते, लेकिन यह नस (स्पष्ट पाठ) नासिख को स्पष्ट करता है।
६०६	मुस्लिम और फ़वातीह अर-रहमूत से मसले का समर्थन।
-	(३) दुनिया के तमाम शहरों के बहुसंख्यक मुसलमानों का उर्फ(प्रथा), यह भी पूर्ण प्रमाण है।
६०९	उन हदीसों का वर्णन जिनमें ऐसी प्रथा की प्रमाणिकता का सबूत है।
६०९	तीसरी प्रथा भी हुक्म (आदेश) में पहले दोनों प्रथाओं की तरह है।
६०९	ऐसे कई मसलों से अपने कथन का समर्थन।
६१०	(४) यह वह प्रथा है जिसमें हमारी चर्चा है, यह नस (स्पष्ट पाठ) के विरुद्ध नहीं हो सकती, नस को इससे सीमित कर सकते हैं, और यह कयास (अनुमान) पर प्रभावी है।
६१०	अश्बाह, क़ुदूरी, हिदाया, किफ़ाया, गायत अल-बयान, फ़तावा सुग़रा के विभिन्न ग्रंथों और मसलों से प्रमाण।

पृष्ठ	विवरण (दायां कॉलम)
६०६	खरीद-बिक्री, किराए पर देना और रद्द करने में अनिवार्य और गैर-अनिवार्य दोनों तरह के उत्पीड़न सहमति को समाप्त कर देते हैं।
६०६	मकरूह (नापसंद कार्य) को रद्द करने या लागू करने का अधिकार होगा।
६०६	अगर ज़बरदस्ती घर में रोककर औरत से महर माफ़ करा लिया तो माफ़ी बातिल (शून्य) है।
६०६	खरीद-बिक्री और किराए पर देना इकरार (स्वीकृति) के हुक्म में है और पिता की कोई विशेषता नहीं है जो रोकने की शक्ति रखता हो, सबके लिए यही हुक्म है।
-	-

पृष्ठ ५६ का ६९२

पृष्ठ	विवरण (बायां कॉलम)
६१०	विशेष प्रथा जो केवल एक या दो शहरों की प्रथा हो, और दुर्लभ प्रथा जो कुछ ही लोगों की प्रथा हो। ये अमान्य हैं और कयास के विरुद्ध नहीं टिकतीं।
६१०	हुक्म (आदेश) का स्वरूप बताने के लिए, जिसमें किसी स्पष्ट या निर्धारित पाठ का विरोध न हो, प्रथा स्वीकार्य है।
६१०	संपत्ति, मन्नत, वक्फ और वसीयत में प्रथा से तात्पर्य यही प्रथा है।
६१०	लेखक का यह शोध सभी विद्वानों के कथनों का व्यापक और उनका सार है, और इसका पूरी तरह वर्णन लेखक की विशेषता है।
६११	उपरोक्त मसले में खैरिया, खुलासा, बज़्ज़िया और तातारखनिया का संदर्भ।

صفحہ	تفصیل (دایاں کالم)	صفحہ	تفصیل (بایاں کالم)
۵۹۹	علامہ شامی کے رسالہ نشر العرف نے مسئلہ کو اس طرح منضبط نہیں کیا ہے مگر اسی رسالہ کے مطالعہ کی برکت سے یہ مسائل مصنف پر منکشف ہوئے۔	۶۰۶	اجماع کو خود تو ناسخ نہیں کہتے، لیکن یہ نص ناسخ کو ظاہر کرتا ہے۔
۵۹۹	جمیل اور بینہ کا ذکر۔	۶۰۶	مسلم اور فواتح الرحموت سے مسئلہ کی تائید۔
۵۹۹	**کتاب الاکراہ**	-	(۳) عرف اکثر مسلمین جملہ بلاد عالم، یہ بھی حجت تام ہے۔
۵۹۹	اکراہ معتبر عند الشرع اور غیر معتبر کی تعریف اور بیان احکام۔	۶۰۹	ان احادیث کا بیان جن میں ایسے عرف کی حجت کا ثبوت ہے۔
۶۰۰	زرسمن کی حوالگی کے بار ثبوت سے سوال۔	۶۰۹	تیسرا عرف بھی حکم میں پہلے دونوں عرفوں کی طرح ہے۔
۶۰۰	حبس و قتل کے داب سے بیع کی توبیخ مکروہ ہے اور فاسد ہے۔	۶۰۹	ایسے متعدد مسائل سے اپنے قول کی تائید۔
۶۰۲	قتل کی تخویف اعلی درجہ کا اکراہ ہے۔	۶۱۰	(۴) یہ وہ عرف ہے جس میں ہماری بحث ہے، یہ نص کے مقابل نہیں

صفحہ	تفصیل (دایاں کالم)	صفحہ	تفصیل (بایاں کالم)
			ہوسکتا، نص کو اس سے محدود کرسکتے ہیں، اور قیاس پر قاضی ہے۔ اشباہ، قدوری، ہدایہ، کفایہ، غایۃ البیان،
۶۰۳	حبس مدید بھی اکراہ میں داخل ہے۔	۶۱۰	فتاویٰ صغریٰ کی نصوص و مسائل مختلفہ سے ثبوت۔
۶۰۶	بیع و شراء واجارہ و فسخ میں اکراہ ملجئ و غیر ملجئ دونوں رضا کو معدوم کردیتے ہیں۔	۶۱۰	عرف خاص کہ صرف ایک دو شہر کا عرف ہوا، اور عرفِ نادر کہ معدودین کا عرف ہو۔ یہ نامعتبر اور قیاس کے مقابل نہیں۔
۶۰۶	مکروہ کو فسخ یا امضاء کا اختیار ہوگا۔	۶۱۰	صورتِ حکم بتانے کے لئے جس میں کسی منصوص یا متعین کی مخالفت نہ ہو عرف مقبول ہے۔
۶۰۶	زبردستی گھر روک کر عورت سے مہر معاف کرالیا تو معافی باطل ہے۔	۶۱۰	اعیان، نذر، اوقاف، وصایا میں عرف سے مراد یہ ہی عرف ہے۔
۶۰۶	بیع و شراء واجارہ اقرار کے حکم میں ہے اور باپ کی کوئی خصوصیت نہیں جو منع کی طاقت رکھے سب کا یہی حکم ہے۔	۶۱۰	مصنف کی یہ تحقیق تمام کلماتِ علماء کی جامع اور ان کا خلاصہ ہے، اور اس کا پوری طرح بیان مصنف کی خصوصیت ہے۔
-	-	۶۱۱	-

صفحہ	تفصیل (دایاں کالم)	صفحہ	تفصیل (بایاں کالم)

مسئلہ مذکورہ میں خیریہ، خلاصہ،

بزازیہ اور تاتارخانیہ کا حوالہ۔

صفحہ ۵۶ از ۶۹۲

Volume 19	Fatawa Razawiya
616	For the investigation of coercion (Ikrah), it is not necessary for the coercion to be present at the time of the act. Instead, a previous threat and subsequent fear of the coercer are sufficient. This is a detail of the issue from Khairiyah.
617	If one has escaped the coercer's control, fear of being controlled again in the future will not be considered coercion.
613	If the purchase price was not paid in the registry office, the burden of proof for the delivery of the price lies with the buyer.
613	There are three Sharia proofs: Witnessing, confession, denial.
613	Confession made under coercion is void.
613	If confession and dementia are proven by Sharia evidence, then a deed drawn up while in good health and sound mind is unreliable.
	Kitab al-Hajar (The Book of Restriction)
615	A woman who occasionally experiences states of madness is 'Ma'tooh' (mentally challenged).
615	A 'Ma'tooh' woman lacks the capacity for charities like gifts (Hiba) etc., and her testimony is not acceptable in any matter.
616	If the time of recovery is unknown, then these rulings are permanent.
616	Recovery cannot be determined through speech alone.
616	If the time of recovery is known, then at that time his ruling is that of the sane.

६१६ ज़बरदस्ती (इराह) की जाँच के लिए, यह आवश्यक नहीं है कि कार्य के समय ज़बरदस्ती मौजूद हो। बल्कि पिछली धमकी और बाद का डर काफ़ी है। यह खैरियाह से मुद्दे का एक अंश है।

६१७ यदि कोई व्यक्ति ज़बरदस्ती करने वाले के नियंत्रण से बाहर निकल गया है, तो भविष्य में फिर से नियंत्रण में होने के डर को ज़बरदस्ती नहीं माना जाएगा।

६१३ यदि रजिस्ट्री कार्यालय में कीमत का भुगतान नहीं किया गया था, तो कीमत चुकाने के प्रमाण का बोझ खरीदार पर है।

६१३ तीन शरिया प्रमाण हैं: गवाही, इकरार, इनकार।

६१३ ज़बरदस्ती में किया गया इकरार अमान्य है।

६१३ यदि शरिया साक्ष्य से इकरार और मनोभ्रंश साबित हो जाता है, तो स्वास्थ्य और स्वस्थ मस्तिष्क की स्थिति में तैयार किया गया विलेख (क़बाला) अविश्वसनीय है।

किताब अल-हज्र (प्रतिबंध की पुस्तक)

६१५ वह महिला जिसे कभी-कभी पागलपन के दौरे पड़ते हैं, वह 'मअतूह' (मानसिक रूप से विक्षिप्त) है।

६१५ एक 'मअतूह' महिला उपहार (हिबा) जैसे धर्मार्थ कार्यों के लिए पात्र नहीं है और किसी भी मामले में उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है।

६१६ यदि ठीक होने का समय ज्ञात न हो, तो ये नियम स्थायी हैं।

६१६ केवल बातों से स्वस्थ होने का पता नहीं चलता।

६१६ यदि ठीक होने का समय ज्ञात है, तो उस समय उसका निर्णय बुद्धिमानों जैसा है।

पृष्ठ 57 का 692

جلد
فتاویٰ رضویہ
۱۹

۶۱۶ تحقیق اکراہ کے لئے صورت اکراہ وقت فعل موجود ہونا ضروری نہیں بلکہ تہدید سابق و اندیشہ لاحق اور مکروہ اور مکروہ کے قابو میں ہو ناکافی ہے خیر یہ سے مسئلہ کا جزئیہ۔

۶۱۷ مکروہ کے قابو سے نکل گیا ہو تو صرف اس اندیشہ سے آئندہ قابو پاسکتا ہے اکراہ نہیں مانا جائے گا۔

۶۱۳ رجسٹری آفس میں زرثمن نہ دیا گیا ہو تو مشتری کے ذمہ حوالگی ثمن کا بارِ ثبوت ہے۔

۶۱۳ حجت شرعیہ تین ہیں: گواہی، اقرار، انکار۔

۶۱۳ مکروہ کا اقرار باطل ہے۔

۶۱۳ اگر اقرار اور عنتہ شہادت شرعیہ سے ثابت ہو تو قبالہ کی تقریر بحالت صحت نفس و ثبات عقل غیر معتبر ہے۔

کتاب الحجر

۶۱۵ ایسی عورت جس پر کبھی کبھی جنونی کیفیت طاری ہو جاتی ہے وہ معتوہ ہے۔

۶۱۵ عورت معتوہ تبرعات جیسے ہبہ وغیرہ کی اہلیت نہیں رکھتی اور کسی امر میں اس کی شہات مقبول نہیں۔

۶۱۶ افاقہ کا وقت معلوم نہ ہو تو یہ احکام دائمی ہیں۔

۶۱۶ صرف باتوں سے افاقہ کا پتہ نہیں چلتا ہے۔

۶۱۶ افاقہ کا وقت معلوم ہے تو اس وقت اس کا حکم عقلاء کا ہے۔

- If the above-mentioned matters are not present, then legally loss of senses is not proven and rare occurrences are not considered. (Ref: 620, 625)
- During periods of lucidity, actions are like those of sane people, provided the times of lucidity are known. (Ref: 620, 625)
- For a person in a daze (madhosh), derangement in most states, words, and actions is necessary. (Ref: 620, 625)
- The question stated a permanent loss of senses and a dowry (Mahr) higher than the standard (Mahr-e-Mithl) was fixed; there is no way for this to be valid; it is fundamentally void. (Ref: 620, 625)
- Mention of three rare reports from Hazrat Hisham Kalbi. (Ref: 621, 625)
- Even if the boy was not completely insane, this marriage would still be void because marriage with excessive deception (ghabn-e-fahish) is only the right of the father and grandfather. (Ref: 621, 625)
- Can a husband be restricted (mahjoor) based on excessiveness towards his wife? (Ref: 621, 626)
- A contract made by an unauthorized person (fuduli) which has no one to validate it at the time of the contract is void. (Ref: 621, 626)
- This is oppression, but in the school of Imam-e-Azam, there is no restriction (hajr) on the oppressor. (Ref: 622, 626)
- The same ruling applies to sales involving excessive deception (ghabn-e-fahish). (Ref: 622, 626)
- There is a difference between Imam Sahib and the two companions (Sahibain) regarding the restriction of such a person. (Ref: 622, 626)
- The question of guardianship for a minor restricted child in the event of the mother's death. (Ref: 622, 626)
- Who has guardianship (wilayat) if there is no agnate (asabah)? (Ref: 623, 627)
- A child over seven years old will stay with the father, and the father alone will have the authority to manage the inheritance received from the mother; the portion received by the deceased's parents will remain in their control. (Ref: 623, 627)
- The guardianship of marriage belongs only to the mother; no one has guardianship over the mother. This belongs only to the guardian (wali), and if there is no guardian, then the paternal grandfather; if no grandfather, then the Islamic ruler. (Ref: 623, 628)

- Whether the guardianship of an insane uncle belongs to his maternal uncles or his nephew. (Ref: 623, 628)
- The actions (dispositions) of an insane person are fundamentally void. (Ref: 623, 629)
- If there is an incapacitated and disabled brother, then it belongs to him, otherwise the nephew will have guardianship; maternal uncles have no right to guardianship. This is the explanation regarding marriage guardianship. (Ref: 623, 629)
- For someone who has some level of discernment or whose loss of senses is not permanent, their actions which may involve both profit and loss will depend on the guardian's permission. (Ref: 623, 629)
- Guardianship of property belongs to the father's executor (wasi); if he is not present, then to the executor's executor. (Ref: 623, 629)
- Texts from Hashiya al-Tahtawi regarding the above issues. (Ref: 624, 629)
- If even he is not there, then to the grandfather, then to his executor, then to the executor's executor; and no one else gets guardianship of the property. (Ref: 624, 629)

फतावी रिज़विया जिल्द १९

- यदि उपरोक्त बातें न हों तो शरई तौर पर होश खोना साबित नहीं होता और दुर्लभ बातों का कोई एतबार नहीं। (Ref: 620, 625)
- होश की स्थिति में किए गए लेन-देन बुद्धिमानों की तरह हैं, बशर्ते होश का समय ज्ञात हो। (Ref: 620, 625)
- मदहोश के अधिकांश हाल, बातों और कामों में असंतुलन होना आवश्यक है। (Ref: 620, 625)
- प्रश्न में स्थायी रूप से होश खोया हुआ बताया गया और महरे मिस्ल से अधिक तय किया गया, इसकी सत्यता का कोई रास्ता नहीं, यह पूरी तरह बातिल है। (Ref: 620, 625)
- हज़रत हशाम कल्बी के तीन नादिर (दुर्लभ) वृत्तांतों का उल्लेख। (Ref: 621, 625)
- यदि लड़का पूरी तरह पागल न भी होता तब भी यह निकाह बातिल होता क्योंकि गबने फाहिश (भारी धोखाधड़ी) के साथ निकाह का अधिकार केवल पिता और दादा को है। (Ref: 621, 625)
- क्या अपनी पत्नी के साथ ज्यादती के आधार पर पति को महजूर (प्रतिबंधित) किया जा सकता है या नहीं। (Ref: 621, 626)
- ऐसा अक़्दे फ़ुज़ूली जिसका निकाह के समय कोई अनुमति देने वाला न हो, बातिल है। (Ref: 621, 626)
- यह ज़ुल्म है, लेकिन इमाम-ए-आज़म के मसहब (विचारधारा) में ज़ालिम पर कोई हज्र (प्रतिबंध) नहीं है। (Ref: 622, 626)
- गबने फाहिश के साथ खरीद-फरोख्त का भी यही हुक्म है। (Ref: 622, 626)
- ऐसे व्यक्ति के हज्र के बारे में इमाम साहब और साहिबैन में मतभेद है। (Ref: 622, 626)
- माँ की मृत्यु की स्थिति में छोटे बच्चे की विलायत का सवाल। (Ref: 622, 626)
- यदि असबाह (रक्त संबंधी पुरुष) न हों तो विलायत (संरक्षण) किसे प्राप्त है। (Ref: 623, 627)
- सात साल से अधिक उम्र का बच्चा पिता के पास रहेगा, और माँ से मिली विरासत में लेन-देन का अधिकार भी उसके पिता को ही रहेगा, जो हिस्सा मृतक के माता-पिता को मिला वह उनके नियंत्रण में रहेगा। (Ref: 623, 627)

- निकाह की विलायत केवल माँ को प्राप्त है, माँ पर किसी की विलायत नहीं, यह केवल वली को प्राप्त है और यदि कोई वली न हो तो दादा पर, यदि दादा भी न हो तो हाकिम-ए-इस्लाम पर। (Ref: 623, 628)
- पागल चाचा की विलायत उसके मामाओं को प्राप्त है या भतीजे को। (Ref: 623, 628)
- बेवकूफ/अज्ञानी के लेन-देन (तसर्रुफ़ात) पूरी तरह से बातिल (अमान्य) हैं। (Ref: 623, 629)
- जब मजबूर और विकलांग भाई हो तो उसे, अन्यथा भतीजे को विलायत प्राप्त होगी, मामाओं को विलायत का कोई अधिकार नहीं। यह निकाह की विलायत का वर्णन हुआ। (Ref: 623, 629)
- जिसे थोड़ी समझ प्राप्त हो या जिसका होश खोना स्थायी न हो, उसके ऐसे लेन-देन जिनमें लाभ और हानि दोनों की संभावना हो, वली की अनुमति पर निर्भर करेंगे। (Ref: 623, 629)
- माल की विलायत पिता के वसी (वसीयतदार) को, यदि वह न हो तो वसी के वसी को प्राप्त होगी। (Ref: 623, 629)
- हाशया तहतावी से उपरोक्त मसलों के प्रमाण। (Ref: 624, 629)
- वह भी न हो तो दादा को, फिर उनके वसी को, फिर वसी के वसी को, और किसी को माल की विलायत नहीं पहुँचती। (Ref: 624, 629)

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹

- ۶۲۰ | مذکورہ بالا امور نہ ہوں تو شرعاً مسلوب الحواسی ثابت نہیں اور نادر کا اعتبار نہیں۔ | ۶۲۵
- ۶۲۰ | حالتِ افاقہ کے تصرفات مثلِ تصرفاتِ عقلاء ہیں۔ جبکہ اوقاتِ افاقہ معروف ہوں۔ | ۶۲۵
- ۶۲۰ | مدہوش کے اکثر حال اقوال وافعال میں اختلال ضروری ہے۔ | ۶۲۵
- ۶۲۰ | سوال میں دائمی مسلوب الحواس بتایا گیا اور مہر مثل سے زائد باندھا گیا، اس کے صحت کی کوئی صورت نہیں، راساً باطل ہے۔ | ۶۲۵
- ۶۲۱ | حضرت ہشام کلبی کے تین نوادر کا ذکر۔ | ۶۲۵
- ۶۲۱ | اگر لڑکا کلی مخبوط الحواس نہ ہوتا تب بھی یہ نکاح باطل ہوتا کہ غبن فاحش کے ساتھ نکاح صرف اب وجد کا حق ہے۔ | ۶۲۵
- ۶۲۱ | اپنی عورت کے ساتھ زیادتی کی بنیاد پر شوہر محجور ہو سکتا ہے یا نہیں۔ | ۶۲۶
- ۶۲۱ | ایسا عقد فضولی جس کا وقت عقد کوئی جائز کرنے والا نہ ہو باطل ہے۔ | ۶۲۶
- ۶۲۲ | یہ ظلم ہے مگر ظالم پر امام اعظم کے مسلک میں حجر نہیں۔ | ۶۲۶
- ۶۲۲ | غبن فاحش کے ساتھ بیع کا بھی یہی حکم ہے۔ | ۶۲۶
- ۶۲۲ | ایسے شخص کے حجر میں امام صاحب اور صاحبین کا اختلاف ہے۔ | ۶۲۶
- ۶۲۲ | ماں کی موت کی صورت میں صغیر محجور کی ولایت کا سوال۔ | ۶۲۶
- ۶۲۳ | عصبہ نہ ہو تو ولایت کس کو حاصل ہے۔ | ۶۲۷

- ۶۲۳ | سات سال سے زائد عمر کا بچہ باپ کے پاس رہے گا، اور اس کو جو ترکہ ماں سے ملا اس میں تصرف کا اختیار بھی اس کے باپ ہی کو رہے گا، جو حصہ متوفیہ کے والدین کو ملا ان کے تصرف میں رہے گا۔ | ۶۲۷
- ۶۲۳ | ولایتِ نکاح صرف ماں کو حاصل ہے، ماں پر کسی کو ولایت نہیں، یہ صرف ولی کو حاصل ہے اور کوئی ولی بھی نہ ہو تو دادا پر دادا بھی نہ ہو تو حاکم اسلام۔ | ۶۲۸
- ۶۲۳ | مخبوط الحواس چچا کی ولایت اس کے ماموؤں کو حاصل ہے یا بھتیجے کو۔ | ۶۲۸
- ۶۲۳ | بے عقل کے تصرفات راساً باطل ہیں۔ | ۶۲۹
- ۶۲۳ | جب مجبور و اپاہج بھائی ہے تو اس کو، ورنہ بھتیجے کو ولایت حاصل ہوگی، ماموؤں کو ولایت کا کوئی حق نہیں۔ یہ ولایت نکاح کا بیان ہوا۔ | ۶۲۹
- ۶۲۳ | جس کو قدرے تمیز حاصل ہو یا مسلوب الحواسی دائمی نہ ہو تو اس کے ایسے تصرفات جس میں نفع و ضرر دونوں کا احتمال ہو، ولی کی اجازت پر موقوف رہیں گے۔ | ۶۲۹
- ۶۲۳ | ولایتِ مال باپ کے وصی، وہ نہ ہو تو وصی کے وصی کو حاصل ہوگی۔ | ۶۲۹
- ۶۲۴ | حاشیہ طحطاوی سے مسائل بالا کے نصوص۔ | ۶۲۹
- ۶۲۴ | وہ بھی نہ ہو تو دادا کو، پھر اسی کے وصی، پھر وصی کے وصی کو، اور کسی کو مال کی ولایت نہیں پہنچتی۔ | ۶۲۹

Fatawa Rizvia, Volume 19

Page	Topic	Ruling / Detail	Page
629	Question regarding the limit of puberty.	Definition of an insane person (majnun), rulings for an insane person, guardianship of an insane person, difference between an insane person and a child (sabi), and a question about divorce in a state of insanity.	642
630	For a boy at 12 years and a girl at 9 years, having nocturnal emission while sleeping, ejaculation, a girl having menstruation or becoming pregnant, or a boy impregnating someone through intercourse; these are all definitive signs of puberty.	There is no separate definition of 'majnun' (insane) in Sharia; a 'majnun' is one who is called mad or crazy.	645
630	Even without physical signs of puberty, if they claim themselves to be adults and their appearance does not contradict them, then they are considered adults.	The guardianship of an insane person belongs to the agnate relatives (asaba) according to the order of inheritance and exclusion.	645
630	The growth of a beard, mustache, and development of breasts are not taken into account.	Seven people have the right to guardianship over property.	645
630	Reference to the issue from Durr-e-Mukhtar, Shami, and Alamgiri.	The ruling for an insane person and an irrational child is the same. The ruling for a rational child is separate.	645
632	What is the ruling if Zaid gave a house for residence as a gift while in good health and then became insane?	Divorce by an insane person does not occur under any circumstances.	645
632		Question regarding a sale made by someone with unsound mind	645

Page	Topic	Ruling / Detail	Page
	As soon as Zaid goes insane, the gift ends; he must return the house to Zaid's heirs or pay a reasonable rent.	along with gross deception (ghabn-e-fahish).	
632	If a girl has no other guardian (wali), the paternal uncle is the guardian, but if his ill intent is proven, the mother can conduct her marriage.	A sale by a mentally disabled person (ma'tuh) without the guardian's permission is not valid.	646
632	A patient who had a dominant fear of death died on the fourth day after the sale deed; is this writing considered during a terminal illness (marad al-maut) or in health?	And it is absolutely void with gross deception (ghabn-e-fahish).	646
632	If a disease becomes chronic and the fear of death is gone, it is not considered 'marad al-maut' (terminal illness).	Sale by an authorized mentally disabled person (ma'tuh ma'dhun) is valid.	647
633	A sale made during terminal illness to one heir without the permission of other heirs is not effective.	Question related to divorce by a minor (child).	648
634	Question regarding the ownership of an auctioned house.	A minor's divorce does not occur by itself, nor can his guardian give a divorce on his behalf.	649
634	If the owners have taken even a single penny from the price of the auctioned house, then the house belongs to the one who bought it in the auction, otherwise, according to Sharia, the house is the property of the original owners.		

फ़तावा रज़विया, खंड १९

पृष्ठ	विषय	नियम / विवरण	पृष्ठ
६२९	बालिग होने की सीमा से संबंधित प्रश्न।	मजनून (पागल) की परिभाषा, मजनून के नियम, मजनून की सरपरस्ती, मजनून और सबी (नाबालिग) में अंतर, और पागलपन की स्थिति में तलाक के बारे में प्रश्न।	६४२
६३०	लड़के में १२ वर्ष और लड़की में ९ वर्ष, सोते समय स्वप्नदोष होना, वीर्यपात, लड़की में मासिक धर्म या गर्भवती होना, या संभोग से लड़के का गर्भवती करना, ये सब बालिग होने के निश्चित संकेत हैं।	शरीयत में मजनून की कोई अलग परिभाषा नहीं है, मजनून वह है जिसे पागल और दीवाना कहा जाता है।	६४५
६३०	बालिग होने के शारीरिक लक्षणों के बिना भी यदि वे स्वयं को बालिग कहें और उनका प्रकटन इसका खंडन न करे, तो वे बालिग हैं।	मजनून की सरपरस्ती 'असबा' को विरासत और हजब (निषेध) के क्रम के अनुसार है।	६४५
६३०	दाढ़ी-मूंछ आने और स्तनों के उभार का कोई महत्व नहीं है।	सात व्यक्तियों को संपत्ति की सरपरस्ती प्राप्त है।	६४५
६३०	दुर्रे मुख्तार, शामी और आलमगीरी से मसले का संदर्भ।	मजनून और नासमझ बच्चे का एक ही नियम है। समझदार बच्चे का नियम अलग है।	६४५
६३२	यदि ज़ैद ने स्वस्थ अवस्था में रहने के लिए घर दान (तबर्रुआ) दिया और फिर पागल हो गया, तो क्या नियम है?	मजनून का तलाक किसी भी स्थिति में लागू नहीं होता।	६४५
६३२	ज़ैद के पागल होते ही दान समाप्त हो जाता है, घर ज़ैद के वारिसों को वापस करे या उचित किराया दे।	कमज़ोर बुद्धि वाले व्यक्ति द्वारा की गई अत्यधिक धोखाधड़ी (ग़ब्न-ए-फ़ाहिश) के साथ बिक्री का प्रश्न।	६४५

पृष्ठ	विषय	नियम / विवरण	पृष्ठ
६३२	यदि लड़की का कोई और वली (संरक्षक) न हो, तो चाचा वली है, लेकिन यदि उसकी दुर्भावना सिद्ध हो जाए, तो माँ उसका विवाह कर सकती है।	मतूह (मानसिक रूप से विक्षिप्त) द्वारा वली की अनुमति के बिना बिक्री जायज़ नहीं है।	६४६
६३२	एक मरीज़ जिसे मृत्यु का अत्यधिक भय था, बिक्री विलेख के चौथे दिन मर गया, यह लेखन मर्ज़-उल-मौत (मृत्यु शय्या) का है या स्वास्थ्य का?	और अत्यधिक धोखाधड़ी (ग़ब्न-ए-फ़ाहिश) के साथ यह पूरी तरह से शून्य (बातिल) है।	६४६
६३२	यदि बीमारी पुरानी हो जाए और मृत्यु का भय न रहे, तो वह मर्ज़-उल-मौत नहीं है।	अनुमति प्राप्त मतूह (मतूह माज़ून) की बिक्री जायज़ है।	६४७
६३३	मर्ज़-उल-मौत में अन्य वारिसों की अनुमति के बिना किसी एक वारिस को की गई बिक्री प्रभावी नहीं होती।	बच्चे (नाबालिग) के तलाक से संबंधित प्रश्न।	६४८
६३४	नीलाम हुए घर के स्वामित्व का प्रश्न।	बच्चे का तलाक न तो स्वयं होता है और न ही उसका वली उसकी ओर से तलाक दे सकता है।	६४९
६३४	यदि नीलाम हुए घर की कीमत से मालिकों ने एक पैसा भी लिया हो, तो घर नीलाम लेने वाले का हो गया, अन्यथा घर शरीयत के अनुसार असली मालिकों की संपत्ति है।		

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

صفحہ	سوال	حکم / تفصیل	صفحہ
۶۲۹	بلوغ کی حد سے سوال۔	مجنون کی تعریف، مجنون کے احکام، مجنون کی ولایت، مجنون وصبی کے فرق، اور حالت جنون کی طلاق سے سوال۔	۶۴۲
۶۳۰	لڑکے میں ۱۲ برس اور لڑکی میں ۹ برس، سوتے وقت احتلام ہونا، انزال، لڑکی میں حیض یا حاملہ ہونا، یا جماع سے لڑکے کا حاملہ کرنا، یہ سب بلوغ کی قطعی علامتیں ہیں۔	مجنون کی شریعت میں کوئی علیحدہ تعریف نہیں، مجنون وہ ہے جس کو پاگل اور دیوانہ کہتے ہیں۔	۶۴۵
۶۳۰	آثار بلوغ کے بغیر بھی اگر وہ اپنے کو بالغ کہیں اور ظاہر ان کی تکذیب نہ کرے تو بالغ ہیں۔	مجنون کی ولایت عصبہ کو علی ترتیب الارث والحجب ہے۔	۶۴۵
۶۳۰	داڑھی مونچھ نکلنے اور پستان کے ابھار کا اعتبار نہیں۔	سات آدمیوں کو مال کی ولایت حاصل ہے۔	۶۴۵
۶۳۰	در مختار، شامی اور عالمگیری سے مسئلہ کا حوالہ۔	مجنون و صبی غیر عاقل کا ایک حکم ہے۔ صبی عاقل کا حکم علیحدہ ہے۔	۶۴۵
۶۳۲			۶۴۵

صفحہ	سوال	حکم / تفصیل	صفحہ
۶۳۲	زید حالتِ صحت میں تبرعاً سکونت کے لئے مکان دینے کے بعد مجنون ہو گیا تو کیا حکم ہے۔	مجنون کی طلاق کسی حال میں واقع نہیں ہوتی۔	۶۴۵
۶۳۲	زید کے پاگل ہوتے ہی تبرع ختم، مکان زید کے ورثہ کو واپس کرے یا معقول کرایہ دے۔	غیر صحیح الحواس کی غبن فاحش کے ساتھ کی ہوئی بیع کا سوال۔	۶۴۵
۶۳۲	لڑکی کا کوئی اور ولی نہ ہو تو چچا ولی ہے، لیکن اس کی بد نیتی ثابت ہو تو ماں اس کا نکاح کر سکتی ہے۔	معتوہ کی بیع بے اجازت ولی جائز نہیں۔	۶۴۶
۶۳۲	ایسا مریض جس کے ہلاکت کا خوف غالب تھا بیع نامہ کے بعد چوتھے روز مر گیا، یہ تحریر مرض الموت کی ہے یا صحت کی۔	اور غبنِ فاحش کے ساتھ مطلقاً باطل ہے۔	۶۴۶
۶۳۲	مرض مزمن ہو جائے اور خوف ہلاکت نہ رہے تو مرض الموت نہیں۔	معتوہ ماذون کی بیع جائز ہے۔	۶۴۷
۶۳۳	مرض الموت میں کسی ایک وارث کے ہاتھ بلا اجازتِ دیگر ورثہ بیع نافذ نہیں۔	طلاقِ صبی سے متعلق سوال۔	۶۴۸
۶۳۴	نیلام شدہ مکان کی ملکیت کا سوال۔	صبی کی طلاق نہ خود واقع ہوتی ہے نہ اس کی طرف سے اس کا ولی طلاق دے سکتا ہے۔	۶۴۹
۶۳۴			

صفحہ	سوال	حکم / تفصیل صفحہ
	اگر نیلام شدہ مکان کی قیمت سے ایک پیسہ بھی مالکوں نے لے لیا ہو تو مکان نیلام لینے والے کا ہو گیا، ورنہ مکان شرعاً اصل مالکوں کی ملک ہے۔	

Vol 19 | Fatawa Razawiya

Page No.	Topic	Topic	Page No.
639	Regarding divorce of a minor (Sabbi), there are only two cases: (1) Woman accepts Islam, Islam is presented to the sane minor who refuses, judge separates them; this is legally a divorce.	Dispute over usurped and several forbidden assets: when they are lawful for the usurper etc. and when forbidden.	645
639	(2) Minor was impotent/mutilated, woman filed a case with the judge, judge separated them; this is also legally a divorce.	Money from interest, theft, usurpation, and gambling is absolutely and definitively forbidden.	646
639	A third case: Sane minor becomes an apostate, his wife leaves the marriage; according to some, it's one divorce, but the correct view is it's an annulment (Faskh).	Modern-day legal practice and jobs involving committing unlawful acts and wages for sin are absolutely and definitively forbidden.	646
639	Texts of issues from 'Al-Ashbah'.	Giving interest without necessity is forbidden, but the loan taken is lawful and the profit earned from it is lawful.	646
640	Zaid appointed someone in Makkah as an agent to provide Sabeel (water) worth 30 rupees annually and died leaving arrears for several years; is it mandatory for the heirs to pay or not?	Description of six forms of things bought with forbidden money and their rulings.	646
	Book of Usurpation (Kitab al-Ghasb)	A partial issue from Shaami.	647
643	Father kept son's earnings as a trust but spent it on his own expenses; he must pay indemnity, and if the son didn't consent, he is also a sinner.	In the above-mentioned cases where bought items are forbidden, eating them after saying 'Bismillah' is bad but not disbelief (Kufr).	649
643			649

Page No.	Topic	Topic	Page No.
	Argumentation for the issue from Quranic verse.	The forbidden nature of these things is not from the essentials of religion (Dharuriyat-e-Din).	
643	Interpretation of the Hadith "You and your wealth belong to your father".	Reference from Fatawa Allama Tabari and Sharh Fiqh-e-Akbar: giving forbidden wealth in charity and hoping for reward is also not absolutely disbelief.	649
644	A partial issue from Fath al-Qadir.	If reaching the owner is impossible, charity brings reward.	649
644	An exception to the issue: If father is needy and son is wealthy, he can take from the boy's wealth to the extent of maintenance without notice or consent.	Reference for the issue from Sharh Fiqh-e-Akbar.	650
644	Criticism and reconciliation of a Hadith narrated by the authors of the four Sunans and Hakim.		

पेज नं.	विषय	विषय	पेज नं.
६३९	नाबालिग (सबि) के तलाक की केवल दो स्थितियाँ हैं: (१) औरत इस्लाम लाई, अकलमंद नाबालिग पर इस्लाम पेश किया गया उसने इनकार किया, काज़ी ने जुदाई कर दी, यह शरई तौर पर तलाक है।	गसब (छीनना) और कुछ हराम माल के बारे में यह मतभेद कि कब वह गसब करने वाले आदि के लिए हलाल हैं और कब हराम।	६४५
६३९	(२) नाबालिग का अंग कटा हुआ था (नपुंसक), औरत ने काज़ी के यहाँ दावा किया उसने जुदाई कर दी, यह भी शरई तौर पर तलाक है।	सूद (ब्याज), चोरी, गसब और जुए का रुपया बिल्कुल हराम और कतई (निश्चित) है।	६४६
६३९	एक तीसरी सूरत कि अकलमंद नाबालिग मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया उसकी औरत निकाह से निकल गई, यह कुछ के नज़दीक एक तलाक है और सही यह है कि फस्ख (रद्द) है।	आज कल की वकालत और नौकरी जिसमें नाजायज़ काम करना पड़े और गुनाह की मज़दूरी बिल्कुल हराम और कतई है।	६४६
६३९	अश्बाह से मसलों के नुसूस (मूल पाठ)।	बिना ज़रूरत सूद देना हराम है लेकिन जो कर्ज़ लिया वह हलाल है और उससे जो मुनाफा कमाया वह हलाल है।	६४६
६४०	ज़ैद ने मक्का के किसी निवासी को हर साल तीस रुपये की सबील पिलाने का वकील बनाया और कई सालों का बकाया छोड़कर मर गया, वारिसों पर उसकी अदायगी ज़रूरी है या नहीं।	हराम माल से खरीदी हुई चीज़ों की छह शक्लों का बयान और उन सबका हुक्म।	६४६
	किताब अल-गसब	शामी से मसले का जुज़िया (अंश)।	६४७
६४३	लड़के की कमाई वालिद ने अमानत कहकर रखी और अपने खर्चों में इस्तेमाल कर दी तो	ऊपर बताई गई सूरतों में जिन सूरतों में खरीदी हुई चीज़ें हराम हों, उनका	६४९

पेज नं.	विषय
	हरजाना देना होगा, और लड़के की रज़ा (सहमति) न थी तो गुनाहगार भी हुआ।
६४३	आयते कुरानी से मसले पर दलील।
६४३	हदीस 'अंत व मालुका लिअबीका' (तू और तेरा माल तेरे बाप का है) की तावील।
६४४	फतह उल क़दीर से मसले का जुज़िया।
६४४	मसले का एक अपवाद: बाप मोहताज हो और बेटा धनी तो लड़के के माल से ज़रूरत के मुताबिक बिना बताए और रज़ा के ले सकता है।
६४४	असहाबे सुनन अरबा और हाकिम की रिवायत की गई एक हदीस की तनकीद (आलोचना) और ततबीक (समन्वय)।
	'बिस्मिल्लाह' पढ़कर खाना बुरा है कुफ्र नहीं।
६४९	इन चीज़ों की हुरमत (वर्जना) ज़रूरीयाते दीन से नहीं।
६४९	फतावा अल्लामा तबरी और शरह फिक्ह-ए-अकबर से हवाला: हराम माल को सदका करके सवाब (पुण्य) की उम्मीद रखनी भी बिल्कुल कुफ्र नहीं।
६४९	मालिक तक पहुँचाना मुमकिन न हो तो सदका सवाब का बाइस (कारण) है।
६५०	शरह फिक्ह-ए-अकबर से मसले की सनद (प्रमाण)।

عنوان	صفحہ نمبر
بضرورت طلاق صبی کی صرف دو صورت ہے: (۱) عورت اسلام لائی، صبی عاقل پر اسلام پیش کیا گیا اس نے انکار کیا، قاضی نے تفریق کی، یہ شرعاً طلاق ہے۔	۶۳۹
(۲) صبی آلہ بریدہ تھا، عورت نے قاضی کے یہاں دعویٰ کیا اس نے تفریق کی، یہ بھی شرعاً طلاق ہے۔	۶۳۹
ایک تیسری صورت کہ صبی عاقل مرتد ہو گیا اس کی عورت نکاح سے نکل گئی، یہ بعض کے نزدیک ایک طلاق اور صحیح یہ کہ فسخ ہے۔	۶۳۹
اشباہ سے مسائل کے نصوص۔	۶۳۹
	۶۴۰
غصب اور چند حرام اموال کے بارے میں یہ اختلاف کہ کب وہ غاصب وغیرہ کے لئے حلال اور کب حرام ہیں۔	۶۴۵
سود، چوری، غصب اور جوئے کا روپیہ مطلقاً حرام قطعی ہے۔	۶۴۶
آج کل کی وکالت اور نوکری جس میں ناجائز کام کا ارتکاب کرنا پڑے اور معصیت کی اجرت حرام قطعی ہے۔	۶۴۶
بے ضرورت سود دینا حرام ہے لیکن قرض جو لیا حلال اور اس سے جو منافع کمایا حلال ہے۔	۶۴۶
	۶۴۶

عنوان	صفحہ نمبر
زید نے مکہ کے کسی رہنے والے کو ہر سال تیس روپے کی سبیل پلانے کا وکیل بنایا اور کئی سالوں کا بقایا چھوڑ کر مر گیا، ورثہ پر اس کی ادائیگی ضروری ہے یا نہیں۔	
کتاب الغصب	
لڑکے کی کمائی والد نے امانت کہہ کر رکھی اور اپنے مصارف میں خرچ کر دی تو تاوان دینا ہوگا، اور لڑکے کی رضا نہ تھی تو گنہ گار بھی ہوا۔	۶۴۳
آیت قرآنی سے مسئلہ پر استدلال۔	۶۴۳
حدیث انت ومالک لابیک کی تاویل۔	۶۴۳
فتح القدیر سے مسئلہ کا جزئیہ۔	۶۴۴
	۶۴۴

عنوان	صفحہ نمبر
حرام مال سے خریدی ہوئی چیزوں کی چھ شکلوں کا بیان اور ان سب کا حکم۔	
شامی سے مسئلہ کا جزئیہ۔	۶۴۷
مذکورہ بالا صورتوں میں جن جن صورتوں میں خریدی ہوئی چیزیں حرام ہوں ان کا بسم اللہ پڑھ کر کھانا برا ہے کفر نہیں۔	۶۴۹
ان چیزوں کی حرمت ضروریات دین سے نہیں۔	۶۴۹
فتاوی علامہ طبری اور شرح فقہ اکبر سے حوالہ حرام مال کو صدقہ کر کے امید ثواب رکھنی بھی مطلقاً کفر نہیں۔	۶۴۹
مالک تک پہنچانا ممکن نہ ہو تو صدقہ باعث اجر ہے۔	۶۴۹
شرح فقہ اکبر سے مسئلہ کی سند۔	۶۵۰

عنوان	صفحہ نمبر
مسئلہ کا ایک استثناء، باپ محتاج ہو اور بیٹا غنی تو لڑکے کے مال سے بقدر نفقہ بے اطلاع و رضا لے سکتا ہے۔	۶۴۴
اصحاب سنن اربعہ اور حاکم کی مروی ایک حدیث کی تنقید اور تطبیق۔	

Fatawa Razawiyya Volume 19

- 650: Whether it is halal or haram to buy mats, lotas, etc., from earnings from adultery, interest, etc., and keep them in a mosque.
- 651: If both the contract (aqd) and the payment (naqd) involve haram wealth, the purchased item is haram; otherwise, according to Imam Karkhi, it is halal, and this is the issued fatwa (mufta bihi).
- 651: The scenario of both contract and payment involving haram wealth.
- 651: Spent gambling money on personal needs. What should be done now?
- 652: Method of repentance: return the amount to the owner; if not possible, give it to their heirs; if that is also not possible, give it to the needy on behalf of the owners.
- 652: A sub-issue of the problem from Alamgiri and further explanation.
- 653: Taking people's property through trickery will be either usurpation or bribery, and both are haram.
- 653: Frightening God's creation or planning and using tricks against them is also haram.
- 654: The washerman exchanged clothes; if taken knowingly, it is haram to take, and if taken unknowingly, it is haram to use.
- 655: Proof of the issue from Khania, Hindiyya, Bazaziya, and the Quran and Hadith.
- 655: Interpretation of an exception to the rule.
- 656: Question about paying Zakat on haram wealth and spending it on charitable causes.
- 656: Zakat is not discharged from haram wealth; rather, it is mandatory to return everything to the owner.
- 657: Offering 'Niaz' for elders from such wealth is also not permissible.
- 658: The author's reasoning on the issue.
- 658: Further detail on when and with what intention to give such wealth in charity; rather, in some cases it is disbelief (kufr), and when it is a source of reward.
- 658: This detail is a distinct feature of this writing.
- 659: Performing Hajj with this money is impermissible and a sin, but if done, the obligation is removed from one's responsibility, although there will be no reward.
- 659: Clarification of the sub-issue from Shami.

- 659: If one replaces these funds by taking a loan and using it for charitable acts, then pays off the loan with these funds, these acts become permissible and rewarding.
- 660: The sin of taking this money illegally and paying a debt instead of returning it to the owner will be counted separately.
- 660: An objection to the trick mentioned in Alamgiri and its response.
- 662: Zaid's contractor Bakr forcibly collected income from Amr's property; from whom does Amr have the right to demand?
- 662: Bakr's collection of that income from tenants (asamiyan) is oppression, but Amr's demand is neither upon Zaid, nor Bakr, nor the tenants.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

- ६५०: व्यभिचार, ब्याज आदि की कमाई से चटाई, लोटा आदि खरीदकर मस्जिद में रखना हलाल है या हराम।
- ६५१: यदि अनुबंध (अक़्द) और भुगतान (नक़्द) दोनों हराम धन से हों तो खरीदी हुई वस्तु हराम है, अन्यथा इमाम कर्खी के अनुसार हलाल है और यही फ़तवा (मुफ़्ता बिही) है।
- ६५१: अनुबंध और भुगतान दोनों के हराम धन में शामिल होने की स्थिति।
- ६५१: जुए का पैसा अपनी जरूरतों में खर्च किया। अब क्या करें?
- ६५२: तौबा (प्रायश्चित) का तरीका: जिसका जितना धन है उसे लौटा दे, यदि यह संभव न हो तो उनके वारिसों को दे, और यदि वह भी न हो सके तो मालिकों की ओर से ज़रूरतमंदों को दे दे।
- ६५२: आलमगीरी से मसले का विवरण और मसले की और अधिक व्याख्या।
- ६५३: धोखे और चालबाज़ी से लोगों का धन लेना या तो गबन होगा या रिश्वत, और दोनों हराम हैं।
- ६५३: ईश्वर की रचना (मख्लूक़) को डराना या उसके लिए साज़िश और चालबाज़ी करना भी हराम है।
- ६५४: धोबी ने कपड़े बदल दिए; यदि जानकर लिए तो लेना हराम है, और अनजाने में लिए तो उपयोग करना हराम है।
- ६५५: खानिया, हिन्दिया, बज़ज़िया और कुरान व हदीस से मसले का प्रमाण।
- ६५५: मसले के एक अपवाद (इस्तिस्ना) की व्याख्या।
- ६५६: हराम धन की ज़कात अदा करने और उसे नेक कामों में खर्च करने का सवाल।
- ६५६: हराम धन से ज़कात अदा नहीं होती बल्कि पूरा धन मालिक को लौटाना ज़रूरी है।
- ६५७: ऐसे धन से बुजुर्गों की 'नियाज़' भी जायज़ नहीं है।
- ६५८: मसले पर लेखक का तर्क।
- ६५८: और अधिक विवरण कि ऐसे धन को कब और किस नियत से दान करना चाहिए; बल्कि कुछ स्थितियों में कुफ्र और कब यह सवाब का कारण है।
- ६५८: यह विवरण इस लेखन की विशेषता है।

- ६५९: इस धन से हज करना नाजायज़ और गुनाह है, लेकिन यदि कर लिया तो फ़र्ज़ ज़िम्मेदारी से उतर गया, पर सवाब नहीं मिलेगा।
- ६५९: शामी से उप-मसले का स्पष्टीकरण।
- ६५९: इन धनों को बदलकर यानी ऋण लेकर उससे नेक कार्य कर लिए और यह धन ऋण चुकाने में दे दिया, तो अब ये कार्य जायज़ और सवाब के पात्र होंगे।
- ६६०: इस धन को नाजायज़ लेने और मालिक को लौटाए बिना ऋण चुकाने का गुनाह उस पर अलग से होगा।
- ६६०: आलमगीरी में उल्लिखित इस चाल (हीला) पर एक आपत्ति और उसका उत्तर।
- ६६२: ज़ैद के ठेकेदार बक्र ने अम्र की संपत्ति से ज़बरदस्ती आय वसूल की; अम्र को किससे मांग करने का अधिकार है?
- ६६२: बक्र का किरायेदारों (आसामियों) से वह आय वसूल करना ज़ुल्म है, लेकिन अम्र की मांग न ज़ैद पर है, न बक्र पर, न किरायेदारों पर।

पृष्ठ ६१ का ६९२

- ۶۵۰: کسب زنا سود وغیرہ کے مال سے چٹائی، لوٹا وغیرہ خرید کر مسجد میں رکھنا حلال ہے یا حرام۔
- ۶۵۱: عقد و نقد مال حرام میں جمع ہوں تو خریدی ہوئی شیئی حرام ہے ورنہ امام کرخی کے قول کے مطابق حلال ہے اور یہی مفتی بہ ہے۔
- ۶۵۱: عقد و نقد کے مال حرام میں جمع ہونے کی صورت۔
- ۶۵۱: جوئے کا مال اپنی ضروریات میں صرف کیا۔ اب کیا کرے۔
- ۶۵۲: توبہ کی ترکیب، جس کا جتنا مال ہے واپس کرے اگر یہ ممکن نہ ہو تو ان کے ورثہ کو دے، وہ بھی نہ ہو سکے تو مال والوں کی طرف سے محتاجوں کو دے دے۔
- ۶۵۲: عالمگیری سے مسئلہ کا جزئیہ اور مسئلہ کی مزید توضیح۔
- ۶۵۳: مکر و حیلہ سے لوگوں کا مال لینا یا غصب ہوگا یا رشوت، او دونوں حرام ہے۔
- ۶۵۳: مخلوق خدا کو ڈرانا یا اس کا انتظام اور حیلہ کرنا بھی حرام ہے۔
- ۶۵۴: دھو بی نے کپڑا بدل دیا، جان کر لیا تو لینا حرام، اور لا علمی میں لیا تو استعمال حرام۔
- ۶۵۵: خانیہ، ہندیہ، بزازیہ اور قرآن و حدیث سے مسئلہ کا ثبوت۔
- ۶۵۵: مسئلہ کے ایک استثناء کی تاویل۔
- ۶۵۶: حرام مال کی زکوٰۃ ادا کرنے اور اسے امور خیر میں صرف کرنے کا سوال۔
- ۶۵۶: حرام مال سے زکوٰۃ ادا نہیں ہوتی بلکہ کل مالک کو واپس کرنا ضروری ہے۔
- ۶۵۷: ایسے مال سے نیاز بزرگان بھی جائز نہیں۔
- ۶۵۸: مسئلہ پر مصنف کا استدلال۔

- ۶۵۸: تفصیل مزید، ایسے مال کو کب اور کس نیت سے خیرات کرنا بلکہ بعض صورتوں میں کفر اور کب باعث اجر و ثواب ہے۔
- ۶۵۸: یہ تفصیل اس تحریر کا خاصہ ہے۔
- ۶۵۹: اس مال سے حج کرنا ناجائز و گناہ لیکن کر لیا تو فرض ذمہ سے اتر گیا، مگر ثواب نہ ملے گا۔
- ۶۵۹: شامی سے جزئیہ کی تصریح۔
- ۶۵۹: ان اموال کو بدل کر یعنی قرض لے کر اس سے امور خیر کر لیا اور یہ اموال قرض میں ادا کر دیا تو اب یہ امور جائز اور باعث ثواب ہوں گے۔
- ۶۶۰: اس مال کو نا جائز لینے اور مالک کو واپس نہ کر کے قرض ادا کرنے کا گناہ اس پر علیحدہ ہوگا۔
- ۶۶۰: عالمگیری میں مذکور اس حیلہ پر ایک اعتراض اور اس کا جواب۔
- ۶۶۲: زید کے ٹھیکیدار بکر نے عمرو کی جائیداد کے محاصل زبردستی وصول کئے، عمرو کو کس سے مطالبہ کا حق ہے۔
- ۶۶۲: بکر کا آسامیوں سے وہ محاصل وصول کرنا ظلم ہے مگر عمرو کا مطالبہ نہ زید پر ہے نہ بکر پر نہ آسامیوں پر ہے۔

Fatawa Rizvia | Volume 19

(Right Column) 663 | Bakr planted trees in Zaid's fallow land; who will be their owner? | 667 663 | If Bakr planted trees on Zaid's land with his actual or customary permission, then in the first case the trees will belong to Zaid, and in the second case to Bakr, and the land will be considered a loan. | 667 663 | If at the time of planting, Bakr said to Zaid, "I am planting for myself," contrary to Zaid's permission, then this is usurpation (ghasb). The ruling for this will be that he must uproot his trees. The same ruling applies if they were planted without permission. Yes, if he said he is planting them for Zaid, then they belong to Zaid. | 668 663 | A person who usurps mosque land is a transgressor (fasiq), wicked (fajir), and an oppressor (zalim). | 669 663 | Regarding its warning, four Hadiths from Bukhari, Muslim, Ahmad, and Tabarani and a refined explanation of all of them. | 669 665 | Question regarding monetary punishment (Ta'zir bil-Maal). | 670 666 | Monetary punishment (Ta'zir bil-Maal) is abrogated, and Ta'zir is the job of the ruler, not the common people. After returning the fine, if one gives it to the mosque owner on their own behalf, it is permissible. | 671 666 | If someone takes another's property without permission and it gets lost/destroyed, the one who took it will be liable for the loss. | 671

(Left Column) 663 | Zaid had a claim against Bakr. Zaid died, the claim was not paid. Then Zaid's heir also passed away. Then Bakr also died without paying the claim. In the Hereafter, who has the right to forgive the claim? | 667 663 | An oppressed person has two types of claims against the oppressor: one for the oppression itself and one for the property. The first remains the right of the oppressed in all cases. As for the second, if the person is deceased, the right to forgive in the hereafter also belongs to the oppressed, as inheritance does not apply to claims for the deceased; otherwise, the right to the property claim belongs to the son. | 667 663 | Analysis of the issue from Hindiyyah, Khaniyyah, etc. | 668 663 | A juristic deduction by the author from a passage in Khaniyyah that the Bayt al-Mal is not the heir of unclaimed property, but rather it belongs to the 'Fai' (communal funds) of the Muslims. | 669 663 | Question regarding seizing someone's land and beating the oppressed. | 669 665 | Warnings from the noble Hadith against usurping land and harming Muslims; the ruling for such people and their helpers. | 670 666 | Question regarding the occupation of a portion of an inheritance and the excuse of theft for its non-payment. | 671 666 | In the stated case, the amount of the inheritance is payable, and the excuse of theft is inadmissible. | 671 - | Partnership of heirs is a 'partnership of

ownership' (Shirkat-e-Milk), and every partner is a stranger to the other's portion; no one has the right to occupy another's portion without cause. | 671

फतावा रजविया | जिल्द 19

(दायां कॉलम) 663 | ज़ैद की परती (खाली) ज़मीन में बक्र ने पेड़ लगाए, उनका मालिक कौन होगा? | 667 663 | बक्र ने ज़ैद की ज़मीन पर उसकी वास्तविक या प्रथागत अनुमति से पेड़ लगाए तो पहले मामले में पेड़ ज़ैद के होंगे, और दूसरे में बक्र के और ज़मीन उधार मानी जाएगी। | 667 663 | अगर लगाते वक्त बक्र ने ज़ैद से कहा कि "मैं अपने लिए लगाता हूँ," ज़ैद की इजाज़त के खिलाफ तो यह ग़सब (अवैध कब्ज़ा) हुआ, इसका हुक्म होगा कि अपना पेड़ उखाड़े, यही हुक्म उस सूरत का है कि बिना अनुमति लगाया हो, हाँ अगर यह कहकर लगाया हो कि "ज़ैद के लिए लगाता हूँ," तो ज़ैद का होगा। | 668 663 | मस्जिद की ज़मीन पर ग़सब करने वाला व्यक्ति फ़ासिक़, फ़ाजिर, ज़ालिम है। | 669 663 | इसकी चेतावनी में बुख़ारी, मुस्लिम, अहमद और तबरानी की चार हदीसें और सबकी परिष्कृत व्याख्या। | 669 665 | ताज़ीर बिल-माल (आर्थिक दंड) का सवाल। | 670 666 | ताज़ीर बिल-माल मनसूख़ (निरस्त) है और ताज़ीर हाकिम का काम है, आम लोगों का नहीं। जुर्माना वापस करने के बाद अपनी तरफ से मस्जिद के मालिक को दे दे तो यह जायज़ है। | 671 666 | दूसरे की चीज़ बिना इजाज़त उठाकर रख लेने से वह ज़ाया (नष्ट) हो गई तो ज़ाया करने वाले पर तावान (हर्जाना) होगा। | 671

(बायां कॉलम) 663 | ज़ैद का बक्र पर दावा था, ज़ैद मर गया, दावा अदा नहीं हुआ, फिर ज़ैद का वारिस भी मर गया, फिर बक्र भी दावा अदा किए बिना मर गया। आख़िरत में दावा माफ़ करने का हक़ किसे है? | 667 663 | मजलूम (पीड़ित) का ज़ालिम (अत्याचारी) पर दो तरह का दावा होता है, एक ज़ुल्म का और एक माल का। पहले का हक़ हर हाल में मजलूम को है और दूसरा अगर वह मर गया हो तो आख़िरत में उसके माफ़ी का हक़ भी मजलूम को ही है कि मुर्दे के दावे में विरासत नहीं चलती वरना माल के दावे का हक़ बेटे को है। | 667 663 | हिन्दिया, खानिया आदि से मसले का विश्लेषण। | 668 663 | लेखक का खानिया की इबारत से एक फ़िक़ही निष्कर्ष कि लावारिस माल का बैतुल-माल वारिस नहीं बल्कि वह फ़ई-उल-मुस्लिमीन (मुसलमानों का सामूहिक धन) है। | 669 663 | किसी की ज़मीन पर कब्ज़ा करने और मजलूम को मारने से संबंधित प्रश्न। | 669 665 | हदीस शरीफ़ से ज़मीन ग़सब करने और मुसलमानों को ईज़ा (तकलीफ) देने की चेतावनियाँ, ऐसे लोगों और उनके सहयोगियों का हुक्म। | 670 666 | तरके(विरासत) के कुछ हिस्से पर कब्ज़ा और उसकी अदायगी न करने के लिए चोरी हो जाने के बहाने का सवाल। | 671 666 | वर्णित स्थिति में तरके की रक़म देय है और चोरी का बहाना अस्वीकार्य। | 671 - | वारिसों की शिरकत 'शिरकत-ए-

मिल्क' होती है और हर शरीक दूसरे के हिस्से में अजनबी है, बिना किसी कारण के एक को दूसरे के हिस्से पर कब्ज़े का हक़ नहीं। | 671

पृष्ठ 62 का 692

(دایاں کالم) ۶۶۳ | زید کی پرتی زمین میں بکر نے درخت لگائے ، ان کا مالک کون ہوگا۔ | ۶۶۷ ۶۶۳ | بکر نے زید کی زمین پر اس کی حقیقی یا عرفی اجازت سے درخت لگائے تو اول میں درخت زید کا ہوگا، اور ثانی میں بکر کا اور زمین عاریت مانی جائے گی۔ | ۶۶۷ ۶۶۳ | اگر لگاتے وقت بکر نے زید سے کہا میں اپنے لئے لگاتا ہوں، زید کی اجازت کے خلاف تو یہ غصب ہوا، اس کا حکم ہو گا کہ اپنا درخت اکھاڑے، یہی حکم اس صورت کا ہے کہ بلا اذن لگایا ہو، ہاں یہ کہہ کر لگایا ہو کہ زید کے لئے لگاتا ہوں، تو زید کا ہو گا۔ | ۶۶۸ ۶۶۳ | مسجد کی زمین غصب کرنے والا شخص فاسق، فاجر ، ظالم ہے۔ | ۶۶۹ ۶۶۳ | اس کی وعید میں بخاری، مسلم، احمد و طبرانی کی چار حدیثیں اور سب کی نفیس وضاحت۔ | ۶۶۹ ۶۶۵ | تعزیر بالمال کا سوال۔ | ۶۷۰ ۶۶۶ | تعزیر بالمال منسوخ ہے اور تعزیر حاکم کا کام ہے عوام کا نہیں۔ جرمانہ واپس کرنے کے بعد اپنی طرف سے مالک مسجد کو دے دے تو یہ جائز ہے۔ | ۶۷۱ ۶۶۶ | دوسرے کی چیز بے اجازت اٹھا کر رکھ لینے سے وہ ضائع ہو گئی تو ضائع کرنے والے پر تاوان ہوگا۔ | ۶۷۱

(بایاں کالم) ۶۶۳ | زید کا مطالبہ بکر پر تھا، زید مر گیا، مطالبہ ادا نہ ہوا، پھر زید کا وارث بھی قضاء کر گیا، پھر بکر بھی مطالبہ ادا کئے بغیر مر گیا۔ آخرت میں مطالبہ معاف کرنے کا حق کس کو ہے۔ | ۶۶۷ ۶۶۳ | مظلوم کا ظالم پر دو طرح کا مطالبہ ہوتا ہے، ایک مطالبہ ظلم اور ایک مطالبہ مال اول کا حق بہر حال میں مظلوم کو ہے اور ثانی اگر مردہ ہو گیا ہو تو آخرت میں اس کے معافی کا حق بھی مظلوم کو ہی ہے کہ مطالبہ مردہ میں وراثت نہیں چلتی ورنہ مطالبہ مال کا حق لڑکے کو ہے۔ | ۶۶۷ ۶۶۳ | ہندیہ، خانیہ وغیرہ سے مسئلہ کا تجزیہ۔ | ۶۶۸ ۶۶۳ | مصنف

کا خانیہ کی عبارت سے ایک فقہی استنباط کہ لاوارث مال کا بیت المال وارث نہیں بلکہ وہ فی المسلمین ہے۔ | ۶۶۹ ۶۶۳ | کسی کی زمین پر قبضہ کرنے اور مظلوم کو مارنے سے سوال۔ | ۶۶۹ ۶۶۵ | حدیث شریف سے زمین غصب کرنے اور مسلمانوں کو ایذا دینے کی وعیدیں، ایسے لوگوں اور ان کے معاونین کا حکم۔ | ۶۷۰ ۶۶۶ | ترکہ کے جز حصہ پر قبضہ اور اس کی عدم ادائیگی کے لئے چوری ہو جانے کے عذر کا سوال۔ | ۶۷۱ ۶۶۶ | صورت مسئولہ میں ترکہ کی رقم واجب الادا ہے اور چوری کا عذر نامسموع۔ | ۶۷۱ - | ورثاء کی شرکت شرکتِ ملک ہوتی ہے اور ہر شریک دوسرے کے حصہ میں اجنبی، بلا سبب ایک کو دوسرے حصہ پر قبضہ کا حق نہیں۔ | ۶۷۱

Volume 19 | Fatawa Rizvia

Page	Index	Topic / Ruling (Column 1)	Topic / Ruling (Column 2)	Page
676	672	In the questioned case, possession without permission is usurpation (ghasb), incurring compensation upon its loss; if initial possession was with permission, then after a demand, non-payment constitutes transgression, and compensation is due upon loss.	In the first case, there is no harm in accepting an invitation from him, but in the second case, his invitation is prohibited, unless he pays from his personal income.	676
678	672	Objection to not applying the crime of usurpation in the second scenario and its answer, and 'Fath-ul-Allah al-Mu'een'.	The person who places a mosque mat in a grave is a specific offender against Allah Almighty and a sinner. Sincere repentance, providing a similar mat to the mosque, and assisting the poor and needy is its expiation (kaffara).	678
679	673	Support for the answer from 'Hindiyya' and 'Tatar-Khaniyya'.	Two brothers used to work in partnership; both owned inherited wealth and earnings. One brother died, and the other remained in possession of the property for many years. The deceased left both inheritance and debt. How should the division occur and what is the ruling on the debt?	679
680	675	Is forceful possession of an inheritance usurpation or not? What is the ruling for those who feed others with such wealth without giving it to the rightful heirs, and what is the punishment for those who	From the joint land of both brothers, the profits earned by the living brother: for the compensation of the deceased's minor daughters' share, he should pay rent until their adulthood, provided the debt is less than the	680

Page	Index	Topic / Ruling (Column 1)	Topic / Ruling (Column 2)	Page
		consider usurpation as cleverness?	inheritance. He should give in charity what he earned from the share of the remaining heirs.	
680	675	In the questioned case, the crime of usurpation certainly applies; feeding others with such wealth is definitely forbidden (haram) and a cause of the punishment of Hell.	A question regarding the illegal division, disposal, and possession of a father's inheritance by one brother.	680
681	675	Considering usurpation to be lawful (halal) is disbelief (kufr).	Rulings and warnings regarding the transgressors (fasiqs).	681
682	676	If possession of the entire inheritance is with the permission of other heirs, and they also agree to the payment of all expenses and the protection of the surplus, then it is not usurpation.	Placing a beam on someone else's wall without permission is usurpation. If the previous owner had given permission but the current owner does not, then it is now necessary to remove it.	682
682	676	If the permission of other heirs is not obtained and one's actions are also unjust, it is usurpation but not disbelief, because denial of a religious necessity is disbelief.	Approximately one and a half 'girah' (a small unit of measure) of someone else's land was usurped. The one whose land was usurped sold it. To whom is the usurper accountable: the original owner or the second owner?	682

पृष्ठ	सूचकांक	विषय / नियम (स्तंभ १)	विषय / नियम (स्तंभ २)	पृष्ठ
६७६	६७२	प्रश्नगत मामले में बिना अनुमति कब्ज़ा करना 'ग़स्ब' (हड़पना) है, जिसके नष्ट होने पर हर्जाना देना होगा; यदि प्रारंभिक कब्ज़ा अनुमति के साथ था, तो मांग के बाद भुगतान न करना उल्लंघन है और नष्ट होने पर हर्जाना देय है।	पहले मामले में उसकी दावत स्वीकार करने में कोई हर्ज नहीं है, लेकिन दूसरे मामले में उसकी दावत वर्जित है, सिवाय इसके कि वह अपनी निजी आय से खर्च करे।	६७६
६७८	६७२	दूसरे स्वरूप पर ग़स्ब का अपराध लागू न होने पर आपत्ति और उसका उत्तर, और 'फ़तह-उल-अल्लाह अल-मुईन'।	मस्जिद की चटाई कब्र में बिछाने वाला व्यक्ति विशेष रूप से अल्लाह तआला का अपराधी और पापी है। सच्चे दिल से तौबा करना, वैसी ही चटाई मस्जिद में देना और गरीबों और मिस्कीनों की मदद करना इसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है।	६७८
६७९	६७३	'हिन्दिया' और 'ततारख़ानिया' से उत्तर का समर्थन।	दो भाई साझेदारी में काम करते थे, पैतृक संपत्ति और कमाई दोनों की थी। एक भाई मर गया, दूसरा वर्षों तक संपत्ति पर काबिज़ रहा। मरने वाले ने विरासत और कर्ज दोनों छोड़े। बंटवारा कैसे हो और कर्ज का क्या हुक्म है।	६७९
६८०	६७५	विरासत पर ज़ोर-ज़बरदस्ती से कब्ज़ा करना ग़स्ब है या नहीं? ऐसा माल हक़दारों को न देकर दूसरों को खिलाने वालों का क्या हुक्म है, और	दोनों भाइयों की साझा ज़मीन से जीवित भाई ने जो मुनाफ़ा कमाया: मृतक की नाबालिग बेटियों के हिस्से के हर्जाने के तौर पर, वह बालिग होने तक का किराया अदा करे, बशर्ते कर्ज विरासत	६८०

पृष्ठ	सूचकांक	विषय / नियम (स्तंभ १)	विषय / नियम (स्तंभ २)	पृष्ठ
		ग़स्ब को चालाकी समझने वालों पर क्या सज़ा है?	से कम हो। और बाकी वारिसों के हिस्से से जो कमाया है उसे सदका (दान) कर दे।	
६८०	६७५	प्रश्नगत मामले में निश्चित रूप से ग़स्ब का अपराध लागू होता है, ऐसे माल का खिलाना-पिलाना निश्चित रूप से हराम और जहन्नुम के अज़ाब का कारण है।	पिता की विरासत में एक भाई के अवैध बंटवारे, इस्तेमाल और कब्ज़े के संबंध में प्रश्न।	६८०
६८१	६७५	ग़स्ब को हलाल (वैध) समझना कुफ़्र (अधर्म) है।	फ़ासिकों (पापियों) के अहकाम (नियम) और धमकियाँ।	६८१
६८२	६७६	यदि अन्य वारिसों की अनुमति से पूरी विरासत पर कब्ज़ा है, और सभी खर्चों के भुगतान और शेष की सुरक्षा पर भी उनकी रज़ामंदी है, तो यह ग़स्ब नहीं है।	दूसरे की दीवार पर कड़ी (बीम) रखना यदि बिना अनुमति हो तो ग़स्ब है। यदि पिछले मालिक ने अनुमति दी थी और वर्तमान मालिक अनुमति नहीं देता है, तो अब उसे हटाना अनिवार्य है।	६८२
६८२	६७६	यदि अन्य वारिसों की अनुमति न हो और अपने कार्यों में भी अनुचित व्यवहार करता हो तो ग़स्ब है, लेकिन काफ़िर नहीं, क्योंकि धार्मिक अनिवार्यता का इनकार कुफ़्र है।	किसी दूसरे की लगभग डेढ़ गिरह ज़मीन हड़प ली, पीड़ित ने अपनी ज़मीन बेच दी। हड़पने वाला किसके प्रति जवाबदेह है: पहले मालिक के या दूसरे मालिक के।	६८२

पृष्ठ ६३ का ६९२

نمبر شمار	صفحہ	مضمون / حکم (کالم ۱)	صفحہ	مضمون / حکم (کالم ۲)
۶۷۶	۶۷۲	صورت مسئولہ میں بے اذن قبضہ غصب جس کے ہلاک پر تاوان اور ابتداء قبضہ باذِن ہو، تو بعد طلب عدم ادائیگی تعدی اور تلف پر تاوان۔	۶۷۶	پہلی صورت میں اس کی دعوت میں حرج نہیں، اور دوسری صورت میں اس کی دعوت منع ہے، مگر یہ کہ اپنی ذاتی آمدنی سے کرے۔
۶۷۸	۶۷۲	مسجد کی چٹائی قبر میں لگا دینے والا شکلِ ثانی پر جرمِ غصب عائد نہ ہونے سے اعتراض اور اس کا جواب، اور فتح اللہ المعین،	۶۷۸	شخص خاص اللہ تعالی کا مجرم اور گنہگار ہے، صدق دل سے توبہ اور ایسی ہی چٹائی مسجد میں دینا، اور فقراء و مساکین کی مواساۃ اس کا کفارہ ہے۔
۶۷۹	۶۷۳	ہندیہ اور تاتارخانیہ سے جواب کی تائید۔	۶۷۹	دو بھائی باہم شرکت میں کام کرتے تھے، مال موروثی اور کمائی کا دونوں تھا، ایک بھائی مر گیا، دوسرا برس ہا برس جائداد پر قابض رہا۔ مرنے والے نے ورثہ اور قرض دونوں چھوڑا۔ تقسیم کیسے ہو اور قرض کا کیا حکم ہے۔

صفحہ	نمبر شمار	مضمون / حکم (کالم ۱)	مضمون / حکم (کالم ۲)	صفحہ
		ترکہ پر بزور قبضہ غصب ہے یا نہیں، ایسا مال مستحقین کو نہ دے کر دوسروں کو کھلانے اور	دونوں بھائیوں کی مشترکہ زمین سے جو منافع زندہ بھائی نے کمایا اس کے تاوان میں متوفی کی نابالغ لڑکیوں کے حصہ کا،	
۶۸۰	۶۷۵	کھانے والوں کا کیا حکم ہے، اور غصب کو چالاکی سمجھنے والوں پر کیا تعزیر ہے۔	عہد نابالغیت تک کا کرایہ ادا کرے جبکہ قرض ترکہ سے کم ہو۔ اور بقیہ وارثوں کے حصہ سے جو کمایا صدقہ کرے۔	۶۸۰
۶۸۰	۶۷۵	صورت مسئولہ میں ضرور جرم غصب عائد ہے ایسے مال کا کھانا کھلانا ضرور حرام اور باعث عذاب جہنم ہے۔	والد کے ترکہ میں ایک بھائی کے ناجائز تقسیم و تصرف اور قبضہ سے سوال۔	۶۸۰
۶۸۱	۶۷۵	غصب کو حلال سمجھنا کفر ہے۔	فاسقوں کے احکام اور وعیدیں۔	۶۸۱
۶۸۲	۶۷۶	اگر دیگر ورثہ کی اجازت سے پورے ترکہ پر قبضہ ہے، اور سب کے اخراجات کی ادائیگی اور فاضل کی حفاظت پر بھی ان کی رضا ہے تو غصب نہیں۔	دوسرے کی دیوار پر کڑی رکھنا اگر بے اجازت ہو تو غصب ہے۔ اور پہلے مالک نے اجازت دی تھی اور موجودہ مالک اجازت نہیں دیتا تو اب ہٹانا ضروری ہے۔	۶۸۲
۶۸۲	۶۷۶	اگر دیگر ورثہ کی اجازت نہ ہو اور اپنے تصرفات بھی ناحق کرتا	غیر کی تقریباً ڈیڑھ گرہ زمین غصب کر لی، معصوب منہ نے اپنی زمین بیچ ڈالی	۶۸۲

نمبر صفحہ	مضمون / حکم (کالم ۱)	مضمون / حکم (کالم ۲) صفحہ
شمار		
	ہو تو غصب ہے مگر کافر نہیں	
	کہ ضرورت دینی کا انکار کفر	غاصب کس کا جوابدہ ہے مالک کا یا ملک
	ہے۔	ثانی کا۔

Volume 19 | Fatawa Razawiya

Page No.	Summary of Rulings (Answers)	Page No.	Summary of Issues (Questions)
686	Donation is a recommended act; it cannot be compelled.	683	In Zaid's wall, Amr's niche had been there since ancient times, and two beams were also on his wall. Zaid closed the niche and built two cupboards and a fireplace in Amr's wall, saying, "If you remove the beams, I will remove these things; in fact, I have even extended the wall." What is the ruling?
686	No compulsion on the donor.	683	The person who lends an item (Aariyat) has the right to take it back at any time.
686	No compulsion on the one who makes a promise to fulfill it.	683	A detailed excerpt from Alamgiri.
687	The virtue of voluntary acts (Tatowwu).	683	The heirs of the person whose property was usurped (Maghsoob minhu) have the right to recover from the heirs of the usurper (Ghasib) whatever part of the usurped land exists, along with compensation for any part sold at the price of the day it was usurped. If the land was for rent, they can recover the accumulated rent until today from the usurper's property. It is forbidden (Haram) for the usurper's heirs to prevent this.
687	Question and answer regarding forcibly eating the property of a non-Muslim.	685	A detailed excerpt of the issue from Alamgiri.
687		686	

Page No.	Summary of Rulings (Answers)	Page No.	Summary of Issues (Questions)
	Zaid transferred a portion of his property in the name of his compatible wife as her dower (Mahr). Later, with the consent of both husband and wife, that portion was recorded in the name of the wife's children. However, the children of another incompatible wife have taken possession of it. This is usurpation and injustice, and they have no share in this property.		Due to the negligence of the person collecting a donation, a check could not be cashed and the bank went bankrupt. Who is responsible for this amount: the owner or the collector?
689	Who is liable for compensation if a shared item is destroyed through use?	686	Becoming bankrupt is an injustice by the bank people.
689	If the person whose property was usurped finds the property of the usurper, can he take possession of it for his right or not?	686	When a cause (sabab) and a direct actor (mubashir) combine, the action is attributed to the direct actor.
689	An Imam left his belongings locked in a room. Some people opened the room and used the items. If those were the Imam's personal belongings, such use is forbidden (Haram). Even if it was mosque property meant for the Imam's use, such use of it is still forbidden.	686	In the occurrence of an act, when the act of a free-willed agent intervenes, the connection to the first agent is severed and established with the second.

पृष्ठ संख्या	फ़तवों का सारांश (उत्तर)	पृष्ठ संख्या	मसलों का सारांश (प्रश्न)
६८६	चंदा एक मुस्तहब (पसंदीदा) कार्य है; इस पर ज़बरदस्ती नहीं की जा सकती।	६८३	ज़ैद की दीवार में अम्र का ताक प्राचीन काल से था, और उसकी दीवार पर दो कड़ियाँ भी थीं। ज़ैद ने ताक बंद कर दिया और अम्र की दीवार में दो अलमारियाँ और आतिशखाना (चिमनी) बनवा लिया, और कहता है कि कड़ियाँ हटा लो तो मैं ये चीज़ें हटा लूँगा, बल्कि दीवार भी बढ़ा ली है, क्या हुक्म है?
६८६	दान देने वाले पर कोई ज़बरदस्ती नहीं।	६८३	उधार (आरियत) दी गई चीज़ को किसी भी समय वापस लेने का अधिकार उधार देने वाले को प्राप्त है।
६८६	वादा करने वाले पर वादा निभाने के लिए कोई ज़बरदस्ती नहीं है।	६८३	आलमगीरी से एक उद्धरण।
६८७	स्वेच्छा से किए गए कार्यों (ततव्वु) की फज़ीलत।	६८३	जिस व्यक्ति की संपत्ति हड़प ली गई (मग़सूब मिन्हु) उसके वारिसों को यह अधिकार है कि वे हड़पने वाले (ग़ासिब) के वारिसों से हड़पी गई ज़मीन का जो हिस्सा मौजूद है वह, और जो हिस्सा बेच दिया गया उसकी हड़प के दिन की कीमत बतौर मुआवज़ा, और यदि ज़मीन किराए के लिए थी तो आज तक का किराया ग़ासिब की जायदाद से वसूल करें। ग़ासिब के वारिसों के लिए इसे रोकना हराम है।
६८७	गैर-मुस्लिम का माल ज़बरदस्ती खाने के संबंध में सवाल और जवाब।	६८५	आलमगीरी से मसले का एक अंश।

पृष्ठ संख्या	फ़तवों का सारांश (उत्तर)	पृष्ठ संख्या	मसलों का सारांश (प्रश्न)
६८७	ज़ैद ने अपनी जायदाद का एक हिस्सा अपनी कुफ़ू (समतुल्य) पत्नी के मेहर के बदले उसके नाम किया, फिर पति-पत्नी दोनों की रज़ामंदी से वह हिस्सा पत्नी की औलाद के नाम लिख दिया गया। लेकिन उस पर दूसरी गैर-कुफ़ू पत्नी की औलाद का कब्ज़ा है। यह हड़प (ग़सब) और ज़ुल्म है और उनका इस जायदाद में कोई हिस्सा नहीं है।	६८६	चंदा वसूल करने वाले की सुस्ती के कारण चेक भुनाया नहीं जा सका और बैंक दिवालिया हो गया, तो इस रकम का ज़िम्मेदार कौन है: मालिक या चंदा वसूल करने वाला?
६८९	यदि साझेदारी की चीज़ इस्तेमाल से नष्ट हो जाए तो मुआवज़ा किस पर होगा?	६८६	दिवालिया होना बैंक वालों का ज़ुल्म है।
६८९	यदि वह व्यक्ति जिसकी चीज़ हड़पी गई, हड़पने वाले का माल पाए तो क्या वह अपने हक़ में उस पर कब्ज़ा कर सकता है या नहीं?	६८६	जब कारण (सबब) और प्रत्यक्ष कर्ता (मुबाशिर) एक साथ हों, तो क्रिया प्रत्यक्ष कर्ता की ओर मानी जाएगी।
६८९	इमाम साहब कमरे में सामान बंद करके गए, कुछ लोगों ने कमरा खोलकर सामान का इस्तेमाल किया। यदि वह इमाम का निजी सामान था तो उसका ऐसा इस्तेमाल हराम है, और यदि वह मस्जिद का सामान था लेकिन इमाम के लिए था, तब भी उसका ऐसा इस्तेमाल हराम होगा।	६८६	किसी कार्य के संपादन में जब किसी स्वतंत्र कर्ता का कार्य बीच में आ जाए, तो पहले वाले से संबंध कटकर दूसरे के साथ जुड़ जाएगा।

صفحہ نمبر	خلاصہ فتاوی (جوابات)	صفحہ نمبر	خلاصہ مسائل (سوالات)
			زید کی دیوار میں عمرو کا طاق قدیم ایام سے تھا، اور دو کڑیاں بھی اس کی دیوار پر تھیں۔
۶۸۶	چندہ امر مستحب ہے اس پر جبر نہیں ہو سکتا۔	۶۸۳	طاق زید نے بند کر دیا اور عمرو کی دیوار میں دو الماری اور آتش خانہ بنوالیا، اور کہتا ہے کہ کڑیاں ہٹالو تو میں یہ چیزیں ہٹالوں گا، بلکہ دیوار بھی بڑھالی ہے، کیا حکم ہے۔
۶۸۶	متبرع پر جبر نہیں۔	۶۸۳	عاریت کی چیز کو ہر وقت واپس لینے کا حق عاریت دینے والے کو حاصل ہے۔
۶۸۶	وعدہ کرنے والے پر ابقائے عہد کے لئے جبر نہیں۔	۶۸۳	عالمگیری سے جزئیہ۔
			مغصوب منہ کے وارثوں کو یہ حق حاصل ہے کہ غاصب کے وارثوں سے زمین مغصوبہ کا جو حصہ موجود ہے وہ اور
۶۸۷	تطوع کرنے کی فضیلت۔	۶۸۳	مبیعہ کی جو قیمت روز غصب تھی اس کا تاوان، اور زمین کرایہ پر چلنے کیلئے تھی تو موجودہ کے آج تک کے محاصل غاصب

صفحہ نمبر	خلاصہ فتاوی (جوابات)
۶۸۷	غیر مسلم کا مال زبردستی کھانے کے متعلق سوال وجواب۔
۶۸۷	زید نے اپنی جائداد کا جز حصہ بعوض مہر زوجہ کفو کے نام کیا، پھر میاں بیوی دونوں کی رضا سے وہ حصہ زوجہ کی اولاد کے نام لکھا گیا، قابض اس پر دوسری غیر کفو بیوی کی اولاد ہے یہ غصب اور ظلم ہے اور ان کا اس جائداد میں کوئی حصہ نہیں۔
۶۸۹	شرکت کی چیز استعمال سے ضائع ہو جائے تو کس پر تاوان ہے۔
۶۸۹	مغصوب منہ غاصب کا مال پائے تو اپنے حق میں اس پر قبضہ کر سکتا ہے یا نہیں۔
۶۸۹	

صفحہ نمبر	خلاصہ مسائل (سوالات)
	کی جائداد سے وصول کریں۔ ورثائے غاصب کو اس سے منع کرنا حرام ہے۔
۶۸۵	عالمگیری سے مسئلہ کا جزئیہ۔
۶۸۶	چندہ وصول کرنے والے کی سستی سے چیک کیش نہ ہوسکا اور بینک دیوالیہ ہو گیا، تو اس رقم کا ذمہ دار کون ہے، مالک کہ چندہ وصول کرنے والا۔
۶۸۶	دیوالیہ بننا بینک والوں کا ظلم ہے۔
۶۸۶	سبب اور مباشر جمع ہوں تو نسبت مباشر کی طرف ہوگی۔
۶۸۶	

صفحہ نمبر	خلاصہ فتاوی (جوابات)	صفحہ نمبر	خلاصہ مسائل (سوالات)
	امام حجرہ میں سامان بند کر کے گیا، کچھ لوگ کمرہ کھول کر اسباب اپنے استعمال میں لائے اگر وہ امام کا ذاتی سامان ہو تو یہ تصرفات حرام ہیں، اور مسجد کا سامان بھی ہو مگر امام کے لئے تھا تو بھی اس میں یہ تصرفات حرام ہوں گے۔		فعل کے صدور میں جب کسی فاعل مختار کا فعل درمیان میں آجائے تو پہلے کی نسبت منقطع ہو کر دوسرے کے ساتھ قائم ہو جائے گی۔

Page	Subject / Ruling	Serial No.
691	It is prohibited (Haram) to use endowment (Waqf) items contrary to their intended purpose.	689
	An employee of a library gifted some books; later it was found that he gave books from the library. Those books should not be kept; they should be returned to the giver. After suspicion arises, precaution lies in avoidance.	
691	A treasurer created a public fund (Bait-ul-Mal) from money collected for well construction and started distributing loans from it. Some people took loans. During this, donations were made to the Bait-ul-Mal, which were later stopped. Is naming such a treasury 'Bait-ul-Mal' proven from Hadith or not?	690
	If the usurper of a usurper returns the thing to the (original) usurper, he is absolved of responsibility.	
692	How is it to call the opponents of such a Bait-ul-Mal as opponents of the Word of Allah (Kalamullah)?	690
	If a traveler's belongings are lost from a common public place like an inn (sarai), the owner of the inn is not responsible for compensation. A ruling of theft cannot be passed against someone without evidence.	
692	Can the community take an account of this money from the treasurer or not?	690
	The responsibility for items kept in a common public place does not lie with the owner of the place.	

[Logo text: I.T. Majlis of Dawat-e-Islami]

पृष्ठ: 692 का 65 खंड 19 | फतावा रज़विया

पृष्ठ	विषय / नियम	क्रम संख्या
691	वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) के सामान का उसके उद्देश्य के विपरीत उपयोग करना हराम है।	689
691	पुस्तकालय के एक कर्मचारी ने कुछ किताबें भेंट कीं; बाद में पता चला कि उसने पुस्तकालय की किताबें दी थीं। उन किताबों को अपने पास न रखा जाए; उन्हें देने वाले को वापस कर दिया जाए। संदेह होने के बाद, एहतियात (सावधानी) बचने में ही है।	
691	कुएं के निर्माण के लिए जमा की गई राशि को कोषाध्यक्ष ने 'बैतुल माल' (सार्वजनिक कोष) बनाकर उससे कर्ज बांटना शुरू कर दिया। कुछ लोगों ने उससे कर्ज लिया। इस दौरान बैतुल माल को चंदा दिया गया, जिसे बाद में बंद कर दिया गया। क्या ऐसे खजाने का नाम 'बैतुल माल' रखना हदीस से साबित है या नहीं?	690
692	गसब करने वाले (हड़पने वाले) के गसब करने वाले ने अगर चीज (मूल) गसब करने वाले को लौटा दी, तो वह जिम्मेदारी से मुक्त हो गया।	
692	ऐसे बैतुल माल के विरोधियों को 'कलाम अल्लाह' (ईश्वर की वाणी) का विरोधी कहना कैसा है?	690
692	आम सार्वजनिक स्थान जैसे सराय से किसी यात्री का सामान गुम हो जाए, तो सराय के मालिक पर हर्जाने की जिम्मेदारी नहीं है। किसी व्यक्ति पर चोरी का अदृश्य (बिना सबूत) हुक्म जारी नहीं किया जा सकता।	
692	क्या कौम (समुदाय) इस रुपये का हिसाब उस कोषाध्यक्ष से ले सकती है या नहीं?	690
692	आम सार्वजनिक स्थान पर रखे सामान की जिम्मेदारी उस स्थान के मालिक पर नहीं होती।	

[लोगो पाठ: आई.टी. मज्लिस-ए-दावत-ए-इस्लामी]

صفحہ	مضمون / حکم	نمبر شمار
۶۹۱	وقف کا سامان مصرف کے خلاف استعمال کرنا حرام ہے۔	۶۸۹
	کتب خانہ کے ملازم نے کچھ کتابیں نذر کیں، بعد میں معلوم ہوا کہ اس نے کتب خانہ کی کتابیں دی ہیں، تو وہ کتابیں اپنے پاس نہ رکھی جائیں، دینے والے کو واپس کردی جائیں، شبہ کے بعد احتیاط بچنے میں ہے۔	
۶۹۱	تعمیر چاہ کے لئے جمع شدہ رقم خازن نے بیت المال بنا کر اس سے قرض بانٹنا شروع کیا، کچھ لوگوں نے اس سے قرض لیا اس دوران بیت المال کو چندہ دیا بعد میں پھر بند کردیا، کیا ایسے خزانہ کا نام بیت المال رکھنا حدیث سے ثابت ہے یا نہیں۔	۶۹۰
	غاصب الغاصب نے چیز غاصب کو واپس کردی ذمہ سے بری ہوگیا۔	
۶۹۲	ایسے بیت المال کے مخالفین کو کلام اللہ کے مخالف کہنا کیسا ہے۔	۶۹۰
	عامۃ الورود جگہ مثلاً سرائے سے کسی مسافر کا سامان گم ہو گیا سرائے کے مالک پر تاوان کی ذمہ داری نہیں۔ کسی شخص پر سرقہ کا نادیدہ حکم روانہیں۔	
۶۹۲	قوم اس روپیہ کا حساب اس خازن سے لے سکتی ہے یا نہیں۔	۶۹۰
	عامۃ الورود جگہ میں رکھے ہوئے سامان کی ذمہ داری جگہ والے پر نہیں۔	

[لوگو تحریر: آئی ٹی مجلس دعوتِ اسلامی]

Volume 19 | Fatawa Rizvia

Index of Subsidiary Issues

Page	Topic
445	An exception to the ruling
	Beliefs and Theology
433	Only he who is involved in actual polytheism is a polytheist.
433	Definition of Innovation (Bid'ah).
629	Having hope for reward after giving prohibited (Haram) money in charity is not absolute disbelief (Kufr) either.
675	To consider usurpation (Ghasb) as lawful (Halal) is disbelief (Kufr).
676	If there is no permission from other heirs and one also makes wrongful disposals, he is a usurper but not a disbeliever, as only the denial of religious necessities constitutes disbelief.
	Imamate
284	To call the Imamate of a transgressor (Fasiq) incorrect is not right; however, his leading the prayer is a sin.

Category / Topic	Page
Exegetical Benefits	
The months mentioned in the Quran refer to the well-known lunar months, supported by Ma'alim and Nasfi.	448
Hadith Benefits	
Meaning of the blessed Hadith "Give all your children gifts like this".	291
Explanation of the blessed Hadith "If people were given according to their claims".	334
Mention of those Hadiths which prove the authority of such custom (Urf).	599
Interpretation of the Hadith "You and your wealth belong to your father".	633
Criticism and reconciliation of a Hadith narrated by the authors of the Four Sunans and Al-Hakim.	644
Deduction of the issue from a Quranic verse.	645

जिल्द १९ | फ़तावा रिज़विया

सहायक मसलों की सूची

पृष्ठ	विषय
४४५	मसले का एक अपवाद
	अक़ायद और कलाम (आस्था और धर्मशास्त्र)
४३३	जो वास्तविक शिर्क में लिप्त है वही मुशरिक है।
४३३	बिदअत (नवाचार) की परिभाषा।
६२९	हराम (वर्जित) माल को सदक़ा (दान) करके सवाब (पुण्य) की उम्मीद रखना भी पूर्णतः कुफ़्र नहीं है।
६७५	गसब (अवैध कब्जा) को हलाल समझना कुफ़्र है।
६७६	यदि अन्य वारिसों की अनुमति न हो और वह अपने कार्यों में अन्याय भी करता हो तो वह गासिब है लेकिन काफ़िर नहीं, क्योंकि धार्मिक अनिवार्यताओं का इनकार ही कुफ़्र है।
	इमामत
२८४	फ़ासिक़ (पापी) की इमामत को गलत कहना सही नहीं है, हाँ उसकी इमामत गुनाह (पाप) है।

श्रेणी / विषय	पृष्ठ
तफ़सीरी फ़ायदे (व्याख्यात्मक लाभ)	
कुरान में महीनों से तात्पर्य प्रसिद्ध चंद्र मास हैं, मा'लिम और नसफी से समर्थन।	४४८
हदीस के फ़ायदे	
हदीस मुबारका "कुल बैनका नहलता मिसला हाज़ा" का अर्थ।	२९१
हदीस मुबारका "लव युआत अन-नासु बिदाअवाहुम" की व्याख्या।	३३४
उन हदीसों का वर्णन जिनसे ऐसी परंपरा (उर्फ़) के प्रमाण की पुष्टि होती है।	५९९
हदीस "अंता व मालुका लि-अबीका" की तावील (व्याख्या)।	६३३
असहब-ए-सुनन अरबआ और हाकिम द्वारा वर्णित एक हदीस की आलोचना और सामंजस्य।	६४४
कुरान की आयत से मसले पर तर्क।	६४५

पृष्ठ ६७ / ६९२

فہرست ضمنی مسائل

صفحہ	مسئلہ
۴۴۵	مسئلہ کا ایک استثناء
	عقائد و کلام
۴۳۳	جو حقیقی شرک میں مبتلا ہو وہی مشرک ہے۔
۴۳۳	بدعت کی تعریف۔
۶۲۹	حرام مال کو صدقہ کر کے امید ثواب رکھنی بھی مطلقاً کفر نہیں۔
۶۷۵	غصب کو حلال سمجھنا کفر ہے۔
۶۷۶	اگر دیگر ورثہ کی اجازت نہ ہو اور اپنے تصرفات بھی ناحق کرتا ہو تو غاصب ہے مگر کافر نہیں کہ ضرورتِ دینی کا انکار کفر ہے۔

عنوان / مسئلہ	صفحہ
فوائد تفسیریہ	
قرآن میں مہینوں سے مراد مشہور ہلالیہ ہیں، معالم اور نسفی سے تائید۔	۴۴۸
فوائد حدیثیہ	
حدیث مبارک "کل بینک نحلت مثل ھذا" کا مطلب۔	۲۹۱
حدیث مبارک "لو یعطی الناس بدعوتھم" کی تقریر۔	۳۳۴
ان احادیث کا بیان جن میں ایسے عرف کی حجت کا ثبوت ہے۔	۵۹۹
حدیث "انت و مالک لابیک" کی تاویل۔	۶۳۳

صفحہ	مسئلہ	عنوان / مسئلہ	صفحہ
		اصحابِ سنن اربعہ اور حاکم	
		امامت کی مروی ایک حدیث کی تنقید اور تطبیق۔	۶۴۴
۲۸۴	فاسق کی امامت کو نادرست کہنا صحیح نہیں، ہاں اس کی امامت گناہ ہے۔	آیت قرآنی سے مسئلہ پر استدلال۔	۶۴۵

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Table/Index Content]

Mahr (Dower) - 285: Consent of heirs is necessary for waiving dower during terminal illness (Maradh al-Mawt); it will not be waived without their consent. - 502: Admission of dower up to 'Mahr-ul-Mithl' (proper dower) is valid even during terminal illness. (Page 98) - 503: Proof of marriage establishes 'Mahr-ul-Mithl'. (Page 98) - Question regarding leading prayer (Imamat) for the sake of Allah and the matter of wages. - 503: When the girl's father waives the dower, when is it waived and when is it not? (Page 346) - Imamat is permissible in both ways, and the first is superior. - Question and answer regarding wages for teaching and Imamat. - If a person gifts all their property to their son during their lifetime, who is responsible for the wife's dower? (Page 383) - 656: Dower waived by forcibly detaining a woman at home is void. (Page 610)

Zakat - 656: Question about paying Zakat on haram (unlawful) wealth and spending it on charitable matters. - Zakat is not paid from haram wealth; instead, it is necessary to return it all to the owner.

Sadaqah and Charity - 265: Proof from Hadith, Bahr-ur-Ra'iq, and Durr-ul-Mukhtar that giving charity is a source of reward even for the wealthy.

Nikah (Marriage) - 94: One person can act as a representative (mutawalli) for both sides in a marriage contract. - 625: Even if the boy was not completely insane, this marriage would still be void because the right of marriage with 'Ghabn-e-Fahish' (gross deception/inequality) belongs only to the father and grandfather. (Page 639)

Talaq (Divorce) - The divorce of an insane person (Majnun) is not valid under any circumstances. (Page 635) - 265: Question regarding divorce by a minor (Sabi). (Page 638) - A minor's divorce does not occur by itself, nor can his guardian (wali) give a divorce on his behalf. (Page 639) - There are only two scenarios for a minor's divorce out of necessity: (Page 639) (1) The woman converts to Islam, Islam is presented to the sane minor, he refuses, the Qadi separates them; this is a Sharia divorce. (2) The minor was 'Aala Bureeda' (impotent/castrated), the woman filed a claim with the Qadi, he separated them; this is also a Sharia divorce. - A third scenario: A sane minor becomes an apostate (murtad), his wife is out of marriage. According to some, this is one divorce; correctly, it is annulment (faskh). (Page 639)

फतावा रिज़विया, खंड 19

[तालिका/अनुक्रमणिका सामग्री]

मेहर (दहेज) - 285: मर्ज़-उल-मौत (अंतिम बीमारी) में मेहर माफ़ करने के लिए वारिसों की सहमति आवश्यक है; उनकी सहमति के बिना यह माफ़ नहीं होगा। - 502: मर्ज़-उल-मौत में भी 'मेहर-ए-मिसल' (उचित मेहर) तक का इकरार सही है। (पृष्ठ 98) - 503: निकाह के सबूत से 'मेहर-ए-मिसल' साबित हो जाता है। (पृष्ठ 98) - अल्लाह के लिए इमामत और मज़दूरी के मामले के बारे में सवाल। - 503: लड़की के पिता ने मेहर माफ़ कर दिया तो कब माफ़ होगा और कब नहीं? (पृष्ठ 346) - इमामत दोनों तरह से जायज़ है और पहली श्रेष्ठ है। - शिक्षण और इमामत के वेतन के बारे में सवाल और जवाब। - अपनी ज़िंदगी में बेटे को पूरी संपत्ति हिबा (उपहार) कर दी तो औरत का मेहर किसके ज़िम्मे है? (पृष्ठ 383) - 656: ज़बरदस्ती घर में रोककर औरत से मेहर माफ़ करा लिया तो माफ़ी बातिल (अमान्य) है। (पृष्ठ 610)

ज़कात - 656: हराम (अवैध) धन की ज़कात अदा करने और उसे धर्मार्थ कार्यों में खर्च करने का सवाल। - हराम धन से ज़कात अदा नहीं होती बल्कि पूरा धन मालिक को वापस करना ज़रूरी है।

सदक़ा और खैरात - 265: हदीस, बहर-उर-राइक़ और दुर्रे मुख्तार से इस बात का सबूत कि धनी व्यक्ति के लिए भी सदक़ा सवाब (पुण्य) का काम है।

निकाह (विवाह) - 94: निकाह के अनुबंध में एक ही व्यक्ति दोनों पक्षों का प्रतिनिधि (मुतवल्ली) हो सकता है। - 625: अगर लड़का पूरी तरह से विक्षिप्त न होता तब भी यह निकाह बातिल होता क्योंकि 'ग़ब्ने फ़ाहिश' (बड़ी धोखाधड़ी) के साथ निकाह का हक सिर्फ बाप और दादा का है। (पृष्ठ 639)

तलाक़ - मजनून (पागल) की तलाक़ किसी भी स्थिति में लागू नहीं होती। (पृष्ठ 635) - 265: सबि (नाबालिग) की तलाक़ से संबंधित सवाल। (पृष्ठ 638) - नाबालिग की तलाक़ न तो खुद लागू होती है और न ही उसकी ओर से उसका वली (संरक्षक) तलाक़ दे सकता है। (पृष्ठ 639) - ज़रूरत के समय नाबालिग की तलाक़ के केवल दो ही तरीके हैं: (पृष्ठ 639) (1) औरत इस्लाम ले आई, समझदार नाबालिग के सामने इस्लाम पेश किया गया उसने इनकार कर दिया, काज़ी ने जुदाई करा दी, यह शरई तलाक़ है। (2) नाबालिग नपुंसक था, औरत ने काज़ी के यहाँ दावा किया उसने जुदाई करा दी, यह भी शरई तलाक़ है। - एक तीसरी सूरत कि समझदार नाबालिग मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया उसकी

औरत निकाह से निकल गई, यह कुछ के अनुसार एक तलाक़ है और सही यह है कि फ़स्ख़ (निरसन) है। (पृष्ठ 639)

पृष्ठ 692 का 68

مہر ۲۸۵: مرض الموت میں مہر معاف کرنے کے لئے ورثاء کی رضامندی ضروری ہے، ان کی رضا کے بغیر معاف نہ ہوگا۔ ۵۰۲: مقدارِ مہر مثل تک کا اقرار مرض الموت میں بھی صحیح ہے۔ (صفحہ ۹۸) ۵۰۳: ثبوتِ نکاح سے مہر مثل ثابت ہو جاتا ہے۔ (صفحہ ۹۸) امامت فی سبیل اللہ وجہ اجرت کا سوال۔ ۵۰۳: لڑکی کے والد نے مہر معاف کیا تو کب معاف ہوگا اور کب نہیں۔ (صفحہ ۳۴۶) امامت دونوں طرح جائز ہے اور افضل اول ہے۔ اجرتِ تعلیم وامامت کا سوال وجواب۔ اپنی زندگی میں لڑکے کو کل جائداد ہبہ کر دی تو عورت کا مہر کس کے ذمہ ہے۔ (صفحہ ۳۸۳) ۶۵۶: زبردستی گھر روک کر عورت سے مہر معاف کرا لیا تو معافی باطل ہے۔ (صفحہ ۶۱۰)

زکوۃ ۶۵۶: حرام مال کی زکوۃ ادا کرنے اور اسے امور خیر میں صرف کرنے کا سوال۔ حرام مال سے زکوۃ ادا نہیں ہوتی بلکہ کل مالک کو واپس کرنا ضروری ہے۔

طلاق مجنون کی طلاق کسی حال میں واقع نہیں ہوتی۔ (صفحہ ۶۳۵) صدقہ و خیرات ۲۶۵: حدیث و بحر الرائق اور در مختار سے اس بات کا ثبوت کہ غنی کے لئے صدقہ بھی کار ثواب ہے۔ ۲۶۵: طلاق صبی سے متعلق سوال۔ (صفحہ ۶۳۸) صبی کی طلاق نہ خود واقع ہوتی ہے نہ اس کی طرف سے اس کا ولی طلاق دے سکتا ہے۔ (صفحہ ۶۳۹) نکاح ۹۴: عقد نکاح میں شخص طرفین کا متولی ہو سکتا ہے۔ بضرورتِ طلاق صبی کی صرف دو صورت ہے: (صفحہ ۶۳۹) (۱) عورت اسلام لائی، صبی عاقل پر اسلام پیش کیا گیا اس نے انکار کیا، قاضی نے تفریق کی، یہ شرعاً طلاق ہے۔ ۶۲۵: اگر لڑکا کلی مخبوط الحواس نہ ہوتا تب بھی یہ نکاح باطل ہوتا کہ غبن فاحش کے ساتھ نکاح صرف اب وجد کا حق ہے۔ (صفحہ ۶۳۹) (۲) صبی آلہ بریدہ تھا، عورت نے قاضی کے یہاں دعویٰ کیا اس نے تفریق کی، یہ بھی شرعاً طلاق ہے۔ (صفحہ ۶۳۹) ایک تیسری صورت کہ صبی

عاقل مرتد ہو گیا اس کی عورت نکاح سے نکل گئی، یہ بعض کے نزدیک ایک طلاق اور صحیح یہ کہ فسخ ہے۔ (صفحہ ۶۳۹)

Maintenance (Nafqa)

If a Mudarib (working partner) trades in his original homeland, he is not entitled to receive expenses. If he entered into a Mudarabat contract in his place of residence and began trading there, he will still not receive travel expenses. However, if he travels again for trade purposes, he will receive them. (Page 139)

If the Mudarib pays travel expenses from his own pocket, he will receive compensation; in this case, if the Mudarabat property is lost, his expenses are also lost. (Page 140)

Details of permissible expenses that will be paid from the Mudarabat property. (Page 143)

A needy father can spend his children's property for his own needs. (Page 281)

A minor's maintenance shall be paid from his own property, and a poor father can also consume from it as per his necessity. (Page 336)

The shroud of a poor deceased person shall be the responsibility of their wealthy heirs. (Page 336)

If the father is needy and the son is wealthy, the father can take from the son's property to the extent of his

Limits & Punishments (Hudood-o-Ta'zir)

Financial punishment (Ta'zir bil Maal) is abolished and prohibited. (Page 506)

Except for a few specific cases, the right to administer Ta'zir (punishment) belongs to the judge, not to the common people. (Page 506)

Question regarding financial punishment. (Page 665)

Financial punishment is abolished, and administering Ta'zir is the duty of the ruler, not the public. After returning the fine, if he gives it to the mosque owner on his own behalf, it is permissible. (Page 666)

Siyar (History/Biography)

Rulings regarding the disrespect of religious scholars. (Page 737)

Jews and Christians call each other false, and both are truthful [in their mutual denial]. (Page 499)

Maintenance (Nafqa)

maintenance needs without prior notice or consent. (Page 644)

Custody (Hizanat)

A child over seven years of age will remain with the father, and the father will also have the right to manage the inheritance the child received from the mother. The share received by the parents of the deceased woman will remain under their control. (Page 627)

Limits & Punishments (Hudood-o-Ta'zir)

Partnership (Shirkat)

Joint land of several individuals where one is the Nambardar (headman), who manages the land and collects the revenue. The land was rented to a person for one year. After nine months, the tenant claims he has vacated the land and asks that the rent for the remaining three months be waived. Does the Nambardar have the right to grant this waiver? (Page 499)

नफ़क़ा (भरण-पोषण)

यदि मुज़ारिब (कार्यकारी साझेदार) अपने मूल वतन में व्यापार करता है, तो वह खर्च पाने का हकदार नहीं है। यदि मुज़ारबत अनुबंध निवास स्थान पर किया गया और वहीं व्यापार शुरू कर दिया, तब भी उसे यात्रा खर्च नहीं मिलेगा। हाँ, यदि वह दोबारा व्यापार के लिए यात्रा पर जाएगा, तो उसे खर्च मिलेगा। (पृष्ठ 139)

यदि मुज़ारिब यात्रा के खर्च अपनी जेब से करता है, तो उसे मुआवजा मिलेगा; इस स्थिति में यदि मुज़ारबत का माल नष्ट हो गया, तो उसका खर्च भी चला गया। (पृष्ठ 140)

वैध खर्चों का विवरण जो मुज़ारबत के माल से अदा किया जाएगा। (पृष्ठ 143)

ज़रूरतमंद पिता अपनी संतान की संपत्ति अपनी आवश्यकता के लिए खर्च कर सकता है। (पृष्ठ 281)

नाबालिग का भरण-पोषण उसकी अपनी संपत्ति से किया जाएगा और निर्धन पिता भी ज़रूरत के अनुसार उसकी संपत्ति से खा सकता है। (पृष्ठ 336)

निर्धन मृतक का कफ़न उसके धनी वारिसों की ज़िम्मेदारी होगी। (पृष्ठ 336)

हुद्दूद व ताज़ीर (सीमाएँ और दंड)

आर्थिक दंड (ताज़ीर बिल माल) निरस्त और वर्जित है। (पृष्ठ 506)

कुछ गिनी-चुनी स्थितियों के अलावा, ताज़ीर (दंड) देने का अधिकार काज़ी को है, आम जनता को नहीं। (पृष्ठ 506)

आर्थिक दंड के बारे में प्रश्न। (पृष्ठ 665)

आर्थिक दंड निरस्त है और ताज़ीर देना शासक का काम है, जनता का नहीं। जुर्माना वापस करने के बाद यदि वह अपनी ओर से मस्जिद के मालिक को दे दे, तो यह जायज़ है। (पृष्ठ 666)

सियर (इतिहास/जीवनी)

धर्म गुरुओं (उलेमा-ए-दीन) के अपमान से संबंधित नियम। (पृष्ठ 737)

नफ़क़ा (भरण-पोषण)

यदि पिता ज़रूरतमंद हो और पुत्र धनी हो, तो पिता बिना सूचना और सहमति के पुत्र की संपत्ति से भरण-पोषण की सीमा तक ले सकता है। (पृष्ठ 644)

हिज़ानत (संरक्षण/पालन-पोषण)

सात वर्ष से अधिक आयु का बच्चा पिता के पास रहेगा, और उसे अपनी माता से जो विरासत मिली है, उस पर नियंत्रण का अधिकार भी उसके पिता को ही रहेगा। मृतिका के माता-पिता को जो हिस्सा मिला है, वह उनके नियंत्रण में रहेगा। (पृष्ठ 627)

हुद्दूद व ताज़ीर (सीमाएँ और दंड)

यहूदी और ईसाई आपस में एक-दूसरे को झूठा कहते हैं और दोनों सच कहते हैं। (पृष्ठ 499)

शिरकत (साझेदारी)

कुछ व्यक्तियों की संयुक्त भूमि जिसमें एक नंबरदार है, भूमि की व्यवस्था और वसूली वही करता है। एक व्यक्ति को भूमि एक वर्ष के किराए पर दी गई। नौ महीने के बाद किराएदार कहता है कि मैंने भूमि खाली कर दी है, मुझसे तीन महीने का किराया न लिया जाए। क्या नंबरदार को यह किराया माफ करने का अधिकार है या नहीं? (पृष्ठ 499)

पृष्ठ 692 का 69

نفقہ

مضارب وطن اصلی میں تجارت کرے تو اخراجات پانے کا مستحق نہیں، وطن اقامت میں عقد مضاربت کی اور وہیں تجارت کرنے لگا، تب بھی سفر خرچ نہیں پائے گا، ہاں دوبارہ تجارت کے لئے جائے گا تو پائے گا۔ (صفحہ ۱۳۹)

اخراجات سفر مضارب اپنے پاس سے کرے تو معاوضہ پائے گا، اس صورت میں مال مضاربت تلف ہو گیا تو اس کا خرچ بھی گیا۔ (صفحہ ۱۴۰)

جائز اخراجات کی تفصیل جو مال مضاربت سے ادا کیا جائے گا۔ (صفحہ ۱۴۳)

محتاج باپ اپنی اولاد کا مال اپنی ضرورت میں خرچ کر سکتا ہے۔ (صفحہ ۲۸۱)

حدود و تعزیر

تعزیر بالمال منسوخ و ممنوع ہے۔ (صفحہ ۵۰۶)

معدودے چند صورتوں کے علاوہ تعزیر کا حق قاضی کو ہے عوام کو نہیں۔ (صفحہ ۵۰۶)

تعزیر بالمال کا سوال۔ (صفحہ ۶۶۵)

تعزیر بالمال منسوخ ہے اور تعزیر حاکم کا کام ہے عوام کا نہیں۔ جرمانہ واپس کرنے کے بعد اپنی طرف سے مالک مسجد کو دے دے تو یہ جائز ہے۔ (صفحہ ۶۶۶)

نفقہ

نابالغ کا نفقہ اس کے مال سے ادا کیا جائے اور فقیر باپ بھی بقدر کفایت اس کے مال سے کھا سکتا ہے۔ (صفحہ ۳۳۶)

فقیر میت کا کفن اس کے مالدار وارثوں پر ہوگا۔ (صفحہ ۳۳۶)

باپ محتاج ہو اور بیٹا غنی تو لڑکے کے مال سے بقدر نفقہ بے اطلاع ورضا لے سکتا ہے۔ (صفحہ ۶۴۴)

حضانت

سات سال سے زائد عمر کا بچہ باپ کے پاس رہے گا، اور اس کو جو ترکہ ماں سے ملا اس میں تصرف کا اختیار بھی اس کے باپ ہی کو رہے گا، جو حصہ متوفیہ کے والدین کو ملا ان کے تصرف میں رہے گا۔ (صفحہ ۶۲۷)

حدود و تعزیر

سیر

علمائے دین کی تحقیر کے احکام۔ (صفحہ ۷۳۷)

یہود و نصاریٰ آپس میں ایک دوسرے کو باطل کہتے ہیں اور دونوں سچ کہتے ہیں۔ (صفحہ ۴۹۹)

شرکت

چند آدمیوں کی مشترک اراضی جن میں ایک نمبردار ہے، اراضی کا بندو بست اور وصول و تحصیل وہی کرتا ہے، ایک شخص کو اراضی ایک سال کے کرایہ پر دی، نوماہ کے بعد کرایہ دار کہتا ہے اراضی میں نے خالی کر دی تین ماہ کا کرایہ مجھ سے نہ لیا جائے، اس کی معافی نمبردار کو حق ہے یا نہیں۔ (صفحہ ۴۹۹)

Fatawa Razawiyya Volume 19

Page	Fatwa No.	Topic / Ruling (1)	Topic / Ruling (2)
171	499	If a tenant vacates the land of their own accord, then the rent for the entire year is obligatory upon them.	Inheritance sharing is 'Shirkat-e-Milk' (joint ownership), and every partner is an outsider to the other's share; one has no right to occupy another's share without a valid cause.
-	499	If the headman (Lambardar) was only given the authority by the partners to rent it out, and he leaves it [vacant], then he shall pay compensation to the other partners.	**Sales (Bayu')**
94	499	If he himself manages the affairs, he will be the owner of the rent; he should give the share of the remainder to them or spend it on the poor.	In a sale, one person cannot be the agent (Mutawalli) for both sides of the contract.
104	499	Salary will be received for as many days and as many hours as worked; salary will not be received for the work not done.	A predecessor in their terminal illness (Marz-ul-Maut) can neither sell their property to an heir without the permission of other heirs, nor can they make a will for it.
194	516	Question regarding profits from joint property.	The property that Zaid bought in the name of his minor child belongs to the boy, even if the management remained with the father.
326	516		Gifting in the name of one's own children during

Page	Fatwa No.	Topic / Ruling (1)	Topic / Ruling (2)
		Joint property among brothers belongs to all brothers; no single brother can be its sole owner.	terminal illness in exchange for compensation is a sale, and such a sale without the permission of heirs is void.
328	516	The use of profits from any property for the work of one brother does not constitute a gift (Hiba) of that property.	Question regarding buying property in the name of minor children.
328	516	The gift of joint property without division in favor of one partner is not valid; in such a case, the gift becomes void upon the death of the donee (recipient).	If the offer and acceptance were made in the name of a minor, then the sale occurred in their name; the father paying the price is a voluntary contribution (Tabarru).
329	516	A joint field was rented out, with or without the permission of all partners. Without permission, the portion of the rent corresponding to the person who rented it out is their property, and the rest is 'Mal-e-Khabeeth' (ill-gotten wealth); so they should give that rest to the other partners or give it as charity to the poor; the former is superior.	If there were no names of children in the sale transaction, the sale occurred in the father's name, and having the boys' names written was a gift (Hiba) in their name.
332	517	-	If a house was sold in the name of the boy, the father has no authority to cancel the sale.

पृष्ठ	फ़तवा संख्या	विषय / आदेश (१)	विषय / आदेश (२)
			वारिसों की साझेदारी 'शिरकत-ए-मिल्क' (साझा स्वामित्व) होती है
१७१	४९९	यदि किरायेदार ने अपनी मर्जी से ज़मीन खाली छोड़ी, तो पूरे साल का किराया देना उसकी ज़िम्मेदारी है।	और प्रत्येक साझेदार दूसरे के हिस्से के लिए अजनबी है; बिना किसी कारण के एक को दूसरे के हिस्से पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है।
-	४९९	यदि मुखिया (नम्बरदार) को साझेदारों की ओर से केवल किराए पर देने का अधिकार दिया गया हो और वह उसे छोड़ दे, तो वह अन्य साझेदारों को हर्जाना देगा।	**बय (बिक्री/लेनदेन)**
९४	४९९	यदि वह स्वयं प्रबंध करता है, तो किराए का मालिक वही होगा; बाकी हिस्से को वह उन्हें दे या गरीबों पर खर्च करे।	बिक्री में एक व्यक्ति अनुबंध के दोनों पक्षों का प्रतिनिधि (मुतवल्ली) नहीं हो सकता।
१०४	४९९	जितने दिन और जितने घंटे काम किया गया, उतने का ही वेतन मिलेगा; जितना काम नहीं किया गया, उसका वेतन नहीं मिलेगा।	'मर्ज़-उल-मौत' (मृत्युशय्या) के दौरान कोई पूर्वज अपनी संपत्ति किसी एक वारिस को अन्य वारिसों की अनुमति के बिना न तो बेच सकता है और न ही उसके लिए वसीयत कर सकता है।
१९४	५१६	साझा संपत्ति के मुनाफ़े के संबंध में प्रश्न।	ज़ैद ने जो संपत्ति अपने नाबालिग बच्चे के नाम से खरीदी, उसका

पृष्ठ	फ़तवा संख्या	विषय / आदेश (१)	विषय / आदेश (२)
			मालिक वह लड़का हो गया, भले ही प्रबंध पिता के पास रहा हो।
३२६	५१६	भाइयों के बीच साझा संपत्ति सभी भाइयों की है; कोई एक भाई उसका अकेला मालिक नहीं हो सकता।	मृत्युशय्या के दौरान अपनी संतान के नाम मुआवज़े के साथ उपहार (हिबा बिल एवज़) देना एक बिक्री है, और वारिसों की अनुमति के बिना ऐसी बिक्री शून्य (बातिल) है।
३२८	५१६	किसी संपत्ति के मुनाफ़े का किसी एक भाई के काम आना उस संपत्ति का उपहार (हिबा) नहीं है।	नाबालिग बच्चों के नाम संपत्ति खरीदने के बारे में सवाल।
३२८	५१६	साझा संपत्ति का बिना बँटवारे के किसी एक हिस्सेदार के पक्ष में उपहार देना वैध नहीं है; ऐसी स्थिति में प्राप्तकर्ता (मूहूब लहू) की मृत्यु पर उपहार शून्य हो जाता है।	यदि प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब व क़ुबूल) नाबालिग के नाम से हुई, तो बिक्री उसके नाम पर हुई; पिता द्वारा मूल्य (ज़र-ए-समन) चुकाना एक स्वैच्छिक दान (तबर्रु) है।
३२९	५१६	साझा खेत किराए पर दिया गया, सभी साझेदारों की अनुमति से या बिना अनुमति के। बिना अनुमति के, किराए में से किराए पर देने वाले के हिस्से के बराबर उसका अधिकार है, और शेष 'माल-ए-खबीस' (अनुचित धन) है; तो वह उसे शेष साझेदारों को दे या गरीबों को दान करे; पहले वाला विकल्प बेहतर है।	यदि बिक्री के मामले में बच्चों का नाम नहीं था, तो बिक्री पिता के नाम पर हुई, और लड़कों का नाम लिखवाना उनके नाम उपहार (हिबा) हुआ।
३३२	५१७	-	यदि लड़के के नाम पर घर बेचा गया, तो पिता को बिक्री रद्द करने (फ़स्ख़) का अधिकार नहीं है।

صفحہ	فتویٰ نمبر	مضمون / حکم (۱)	مضمون / حکم (۲)
			ورثاء کی شرکت شرکتِ ملک
۱۷۱	۴۹۹	زمین کرایہ دار نے باختیار خود خالی چھوڑی، تو پورے سال کا کرایہ اس کے ذمہ واجب ہے۔	ہوتی ہے اور ہر شریک دوسرے کے حصہ میں اجنبی، بلاسبب ایک کو دوسرے حصہ پر قبضہ کا حق نہیں۔
			اگر نمبر دار کو شرکاء کی طرف سے صرف
-	۴۹۹	کرایہ پر دینے کا اختیار دیا گیا ہو تو چھوڑے گا تو دیگر شرکاء کا تاوان دے۔	**بیوع**
		از خود تصرفات یہ خود کرتا ہو تو کرایہ کا مالک	بیع میں ایک شخص عقد کے
۹۴	۴۹۹	یہ خود ہوگا، بقیہ کا حصہ یہ ان کو دے یا فقیروں پر خرچ کرے۔	دونوں طرف کا متولی نہیں ہو سکتا۔
			مورث مرض الموت میں اپنی جائیداد کسی وارث کے ہاتھ بے
۱۰۴	۴۹۹	جتنے دن اور جتنے گھنٹے کام کیا اتنے کی تنخواہ ملے گی، جتنا کام نہ کیا تنخواہ نہ ملے گی۔	اجازتِ دیگر ورثہ نہ فروخت کر

صفحہ	فتویٰ نمبر	مضمون / حکم (۱)	مضمون / حکم (۲)
			سکتا ہے نہ اس کے لئے وصیت کر سکتا ہے۔
۱۹۴	۵۱۶	مشتر کہ جائیداد کے منافع سے سوال۔ زید نے جو جائیداد اپنے نابالغ بچہ کے نام سے خریدی اس کا مالک لڑکا ہو گیا گو تصرف باپ کا رہا ہو۔	
۳۲۶	۵۱۶	بھائیوں میں مشترکہ جائیداد تمام بھائیوں کی ہے کوئی ایک بھائی اس کا مالک نہیں ہو سکتا۔	میں ہبہ بالعوض بیع ہے اور ایسی بیع بے اجازتِ ورثہ باطل ہے۔
۳۲۸	۵۱۶	کسی جائیداد کے منافع کا کسی ایک بھائی کے کام میں آنا اس جائیداد کا ہبہ نہیں۔	نابالغ اولاد کے نام جائیداد خریدنے کا سوال۔
۳۲۸	۵۱۶	جائیدادِ مشترکہ کا ہبہ بلا تقسیم کسی ایک شریک کے حق میں نہیں، ایسی صورت میں موہوب لہ کی موت سے ہبہ باطل ہو جاتا ہے۔	نابالغ کے نام سے ایجاب وقبول ہوا تو بیع اس کے نام واقع ہوئی، والد کا زرِ ثمن دینا تبرع ہے۔
۳۲۹	۵۱۶	مشترکہ کھیت کرایہ پر دیا گیا، سب شرکاء کی اجازت سے یا بغیر اجازت۔ بے اجازت تو کرایہ میں سے کرایہ دینے والے کے حصہ بھر اس کی	اگر معاملہ بیع میں بچوں کا نام نہ تھا تو بیع والد کے نام ہوئی،

صفحہ	فتویٰ نمبر	مضمون / حکم (۱)	مضمون / حکم (۲)
		ملک، اور بقیہ ملکِ خبیث، تو وہ بقیہ حصہ داروں کو دے یا فقراء پر صدقہ کرے، اول افضل ہے۔	اور لڑکوں کا نام لکھوانا ان کے نام ہبہ ہوا۔
۳۳۲	۵۱۷	-	لڑکے کے نام مکان بیع کیا تو باپ کو فسخ کا اختیار نہیں۔

Fatawa Razawiyya Volume 19

Issue / Question Description	Ruling / Content	Page
Selling grass of barren land; if the landowners planted that grass or took care of and supervised self-growing grass, then the grass is theirs and the sale is valid, otherwise that grass is permissible for everyone, and whatever price was collected from people should be returned. (432)	A question regarding the sale made by a person of unsound mind with gross deception (Ghabn-e-Fahish).	635
The organs of one slave cannot be sold along with the body of another slave. (482)	Sale by a mentally disabled person (Ma'tuh) is not valid without the guardian's permission. And it is absolutely void with gross deception.	636
Question regarding trade and contract of opium and hemp. Their external use and minor internal use that does not break fast is permissible. Therefore, their trade in itself is permissible with such people. (537)	Sale by a permitted mentally disabled person (Ma'tuh-e-Mazoon) is valid.	637
Nowadays, since people mostly buy it for intoxication, it should be avoided. (537)	Description of six forms of things bought with illicit money and the ruling for all of them.	636
Question regarding the burden of proof for the delivery of the purchase price. (609)	Interest (Riba)	
If the sale is done with the intention of withholding or seizing, then the sale is disliked (Makruh) and invalid (Fasid). (609)	Giving one anna per rupee from profits is also permissible, and giving one anna per rupee on Mudaraba property is interest.	151
If it has gone out of the control of the coerced person, just the fear that he might regain	Protection of interest deeds is also included in sub-registry,	476

Issue / Question Description	Ruling / Content	Page
control in the future will not be considered coercion (Ikrah). (612)	rather it is predominant, and this is cooperation in sin.	
If the price was not paid at the registry office, then the burden of proof for delivering the price lies with the buyer. (613)	In the Hadith, a curse has come upon the one who eats interest, the one who feeds it, the witness, and the scribe in interest-based business.	476
A sale made to one heir during a terminal illness (Maradh al-Mawt) without the permission of other heirs is not effective. (633)	Interest-based business is forbidden; the ruling of lawfulness and prohibition cannot change with an increase or decrease in interest.	513
If the owners have taken even a single penny from the price of the auctioned house, then the house belongs to the auction winner; otherwise, the house is legally the property of the original owners. (637)	Two verses of the Great Quran and three Hadiths on the prohibition of interest.	513
	The sin of committing adultery with one's mother once is equal to every dam (a small coin) of interest.	514

फ़तावा रज़विया खंड 19

मुद्दा / प्रश्न विवरण	नियम / सामग्री	पृष्ठ
बंजर भूमि की घास बेचना; यदि जमींदारों ने वह घास उगाई और स्वयं उगने वाली घास की देखभाल और निगरानी की, तो घास उनकी है और बिक्री वैध है, अन्यथा वह घास सभी के लिए मुबाह (अनुमति योग्य) है, और लोगों से जो भी मूल्य वसूल किया गया है उसे वापस करें। (432)	विक्षिप्त व्यक्ति द्वारा भारी धोखे (ग़बन-ए-फ़ाहिश) के साथ की गई बिक्री का प्रश्न।	635
एक गुलाम के अंगों को दूसरे गुलाम के शरीर के साथ नहीं बेचा जा सकता। (482)	मानसिक रूप से विकलांग व्यक्ति (मातूह) द्वारा बिक्री अभिभावक की अनुमति के बिना वैध नहीं है। और भारी धोखे के साथ तो यह पूरी तरह से शून्य है।	636
अफीम और भांग के व्यापार और ठेकेदारी से संबंधित प्रश्न। उनका बाहरी उपयोग और अल्प मात्रा में आंतरिक उपयोग जो रोज़ा नहीं तोड़ता, जायज़ है। इसलिए उनका व्यापार अपने आप में ऐसे लोगों के साथ जायज़ है। (537)	अनुमति प्राप्त विक्षिप्त व्यक्ति (मातूह-ए-माज़ून) द्वारा बिक्री जायज़ है।	637
आजकल चूंकि लोग इसे ज्यादातर नशे के लिए ही खरीदते हैं, इसलिए इससे बचना ही चाहिए। (537)	हराम धन से खरीदी गई चीजों के छह रूपों का वर्णन और उन सभी का नियम।	636
क्रय मूल्य के भुगतान के प्रमाण के भार से संबंधित प्रश्न। (609)	ब्याज (सूद)	
यदि बिक्री रोकने या ज़ब्त करने के इरादे से की गई है, तो बिक्री मकरूह और फासिद है। (609)	मुनाफे में से एक आना प्रति रुपया देना भी जायज़ है और मुज़ारबा संपत्ति पर एक आना प्रति रुपया देना ब्याज है।	151

मुद्दा / प्रश्न विवरण	नियम / सामग्री	पृष्ठ
यदि वह मजबूर व्यक्ति के नियंत्रण से बाहर हो गया है, तो केवल इस डर से कि वह भविष्य में नियंत्रण पा सकता है, इसे दबाव (इकराह) नहीं माना जाएगा। (612)	उप-रजिस्ट्री में ब्याज के विलेखों की सुरक्षा भी शामिल है, बल्कि यह प्रमुख है, और यह पाप में सहयोग है।	476
यदि रजिस्ट्री कार्यालय में क्रय मूल्य नहीं दिया गया है, तो मूल्य देने के प्रमाण का भार खरीदार पर है। (613)	हदीस में ब्याज खाने वाले, खिलाने वाले, गवाह और ब्याज वाले कारोबार में लिखने वाले पर लानत आई है।	476
मरज़-उल-मौत (मृत्यु शय्या) के दौरान अन्य वारिसों की अनुमति के बिना किसी एक वारिस को की गई बिक्री प्रभावी नहीं है। (633)	सूदी कारोबार हराम है; ब्याज की कमी या वृद्धि से हलाली और हराम के नियम में कोई बदलाव नहीं हो सकता।	513
यदि मालिकों ने नीलाम किए गए मकान की कीमत से एक पैसा भी ले लिया है, तो मकान नीलाम लेने वाले का हो गया, अन्यथा मकान कानूनी रूप से मूल मालिकों की संपत्ति है। (637)	ब्याज की मनाही पर महान कुरान की दो आयतें और तीन हदीसें।	513
	ब्याज के हर धेले पर अपनी माँ के साथ एक बार व्यभिचार करने के बराबर पाप होता है।	514

مسئلہ / بیانیہ سوال		حکم / مضمون صفحہ
بنجر زمین کی گھاس بیچنا، اگر زمینداروں نے وہ گھاس لگائی اور خود رو کی دیکھ بھال اور نگرانی کرائی تو گھاس اس کی اور بیع جائز، ورنہ وہ گھاس سب کے لئے مباح، اور جو قیمت لوگوں سے وصول کی واپس کریں۔ (۴۳۲)	غیر صحیح الحواس کی غبن فاحش کے ساتھ کی ہوئی بیع کا سوال۔	۶۳۵
ایک غلام کے اعضاء کو دوسرے غلام کی ذات کے ساتھ بیچا بھی نہیں جاسکتا۔ (۴۸۲)	معتوہ کی بیع بے اجازت ولی جائز نہیں۔ اور غبن فاحش کے ساتھ مطلقاً باطل ہے۔	۶۳۶
افیون اور بھنگ کی تجارت اور ٹھیکیداری سے سوال۔ ان کا خارجی استعمال اور قدر قلیل غیر مفطر کا داخلی استعمال جائز ہے۔ اس لئے اس کی تجارت بھی فی نفسہ ایسے لوگوں کے ساتھ جائز ہے۔ (۵۳۷)	معتوہ ماذون کی بیع جائز ہے۔	۶۳۷
آج کل چونکہ لوگ زیادہ تر نشہ کے لئے ہی خریدتے ہیں لہٰذا اس سے بچنا ہی چاہیے۔ (۵۳۷)	حرام مال سے خریدی ہوئی چیزوں کی چھ شکلوں کا بیان اور ان سب کا حکم۔	۶۳۶
زر ثمن کی حوالگی کے بار ثبوت سے سوال۔ (۶۰۹)	سود	

صفحہ	حکم / مضمون	مسئلہ / بیانیہ سوال
	منافع میں سے ایک آنہ فی	
۱۵۱	حبس وقبض کے داب سے بیع کی تو بیع مکروہ ہے اور روپیہ دینا یہ بھی جائز ہے اور	
	فاسد ہے۔ (۶۰۹) مال مضاربت پر ایک آنہ فی	
	روپیہ دینا سود ہے۔	
	سب رجسٹری میں سود کے	
۴۷۶	قبالہ کی حفاظت بھی داخل	مکرہ کے قابو سے نکل گیا ہو تو صرف اس اندیشہ سے
	آئندہ قابو پاسکتا ہے اکراہ نہیں مانا جائے گا۔ (۶۱۲) بلکہ اغلب ہے اور یہ تعاون	
	علی الاثم ہے۔	
	سود کاروبار میں کھانے	
۴۷۶	رجسٹری آفس میں زر ثمن نہ دیا گیا ہو تو مشتری کے ذمہ والے، کھلانے والے، گواہ اور	
	حوالگی ثمن کا بار ثبوت ہے۔ (۶۱۳) کاتب پر حدیث میں لعنت آئی	
	ہے۔	
	سودی کاروبار حرام ہے، سود	
۵۱۳	کی کمی بیشی سے حلت و	مرض الموت میں کسی ایک وارث کے ہاتھ بلا اجازت دیگر
	ورثہ بیع نافذ نہیں۔ (۶۳۳) حرمت کے حکم میں تغیر نہیں	
	ہو سکتا۔	
	سود کی حرمت پر قرآن عظیم	نیلام شدہ مکان کی قیمت سے ایک پیسہ بھی مالکوں نے لے
۵۱۳	کی دو آیات اور تین حدیثیں۔	لیا ہو تو مکان نیلام لینے والے کا ہو گیا، ورنہ مکان شرعاً
		اصل مالکوں کی ملک ہے۔ (۶۳۷)

مسئلہ / بیانیہ سوال	حکم / مضمون صفحہ
سود کے ہر دھیلے پر اپنی ماں سے ایک بار زنا کرنے کا گناہ ہوتا ہے۔	۵۱۴

Fatawa Razvia Volume 19

A property was bought in the name of a minor son and later it was claimed that this property is mine, and the son's name was a pseudonym. The father's claim is wrong; the property belongs to the son.	196	Conventional advocacy, which usually involves turning right into wrong and business of lies, is impermissible.	95
A claim without evidence is not acceptable.	334	It is not legally permissible for an admitter to retract their admission.	112
Exoneration from specific assets (A'yaan) is valid judicially (qada'an) but not religiously (diyanatan); the implication is that the judge will not hear the claimant's case regarding that object, not that the right is religiously terminated.	376	Whether a contract of Mudarabah (profit-sharing) with Hindus is permissible or not.	129
The issue of limitation (Tamadi) also applies when the defendant denies the claimant's ownership; in case of admission, there is no limitation.	379	A Mudarabah transaction with fixed profit is forbidden (Haram).	129
If a judge is prohibited from hearing certain cases, then the ruler (Amir) should hear the case himself.	382	For the owner of the capital to take such profit and for the Mudarib (manager) to give it, is forbidden for both.	130
The term of judgeship can be specific with respect to time, place, and specialty.	382	Mudarabah is valid in the form of "giving whatever one wishes."	151
If a lawsuit has to be filed for debt recovery, the plaintiff is not entitled to expenses.	440	Donations remain the property of the donors; after spending on the intended cause with their consent, the remainder	161

		should be returned or spent on another charitable cause with their permission.	
Prohibition and Permission		When can a woman keep her husband's property as a trust with her parents and when not.	163
If a principal (Muakkil) has explicitly allowed an absolute agent (Wakil Mutlaq) to forgive, then neither the agent nor the principal is authorized to reclaim. If the permission was vague, the principal can take back the forgiven amount in case of his dissatisfaction.	95	Someone gave some money to Zaid as a trust. Zaid voluntarily gave some money every month; there is no harm in this. And he used this money in expenses with or without permission, and because of this, if he gave monthly it's interest (Riba), and if given voluntarily it's not interest, but avoidance is better, and in case of lack of permission, he will also be a usurper (Ghasib).	165

नाबालिग लड़के के नाम जायदाद खरीदी और बाद में कहा कि यह जायदाद मेरी है, लड़के के नाम केवल फ़र्ज़ी था, बाप का यह कहना गलत है, जायदाद लड़के की ही होगी।	१९६	प्रचलित वकालत जिसमें आमतौर पर हक को नाहक और झूठ का कारोबार होता है, नाजायज है।	९५
बिना साक्ष्य (सबूत) के दावा स्वीकार्य नहीं है।	३३४	इक़रार (स्वीकृति) करने वाले का अपने इक़रार से फिर जाना कानूनी तौर पर जायज नहीं है।	११२
विशिष्ट संपत्तियों (अयान) से बरी करना न्यायिक रूप से लागू होता है धार्मिक रूप से नहीं, इसका अर्थ यह है कि न्यायाधीश उस चीज़ के बारे में दावा करने वाले का दावा नहीं सुनेगा, यह नहीं कि धार्मिक रूप से भी उसका अधिकार समाप्त हो गया है।	३७६	हिंदुओं के साथ मुज़ारबत (साझेदारी) का अनुबंध जायज़ है या नहीं।	१२९
मर्यादा (तमादी) का मुद्दा भी उस समय होता है जब प्रतिवादी वादी के स्वामित्व से इनकार करे, इक़रार की स्थिति में मर्यादा नहीं होती।	३७९	लाभ का निर्धारण करने पर मुज़ारबत का मामला हराम है।	१२९
यदि न्यायाधीश को ऐसे मुकदमों की सुनवाई से मना किया गया हो, तो अमीर (शासक) स्वयं मुकदमे की सुनवाई करे।	३८२	पूंजी के मालिक के लिए ऐसा लाभ लेना और मुज़ारिब (प्रबंधक) के लिए देना, दोनों के लिए हराम है।	१३०
	३८२		१५१

न्यायधीश का कार्यकाल समय, स्थान और विशेषता के साथ विशिष्ट हो सकता है।

ऋण की वसूली के लिए यदि मुकदमा करना पड़े, तो वादी खर्च पाने का हकदार नहीं है। ४४०

वर्जना और अनुमति (हज़र-ओ-इबाहत)

यदि मुवक्किल (प्रमुख) ने वकील-ए-मुतलक को स्पष्ट रूप से माफ़ करने की अनुमति दी हो, तो वकील और मुवक्किल कोई भी वापसी के पात्र नहीं हैं, और यदि अनुमति अस्पष्ट हो तो मुवक्किल अपनी असहमति की स्थिति में माफ़ की गई राशि ले सकता है। ९५

"जो जी में आए दे देना" इस तरह मुज़ारबत जायज़ है।

चंदा देने वालों के स्वामित्व में होता है, उनकी मर्जी के अनुसार खर्च होने के बाद जो शेष बचे उसे वापस किया जाए या उनकी अनुमति से किसी अन्य नेक काम में खर्च किया जाए। १६१

एक औरत अपने पति का माल अपने माता-पिता के पास कब अमानत रख सकती है और कब नहीं। १६३

ज़ैद को किसी ने अमानत के तौर पर कुछ रुपये दिए, ज़ैद अपनी ओर से महीने दर महीने कुछ पैसे स्वेच्छा से देता रहा, इसमें कोई हर्ज नहीं है, और इस रुपये को अनुमति या बिना अनुमति के खर्च में लाया और इसकी वजह से उसने मासिक दिया तो वह सूद (ब्याज) है, और स्वेच्छा से दिया तो सूद नहीं, मगर बचना बेहतर है, और बिना अनुमति की स्थिति में वह ग़ासिब (हड़पने वाला) भी होगा। १६५

نابالغ لڑکے کے نام جائیداد خریدی اور بعد میں کہا کہ یہ جائیداد میری ہے، لڑکے کے نام اسم فرضی تھا، باپ کا قول غلط، جائیداد لڑکے کی ہوگی۔ ۱۹۶

دعوی بلا بینہ مقبول نہیں۔ ۳۳۴

اعیان سے ابرار قضاءً نافذ ہوتا ہے دیانۃً نہیں، اس کا مفاد یہ ہے کہ قاضی اس شیئ کے بارے میں، برات کرنے والے کا دعوی نہیں سنے گا، نہ یہ کہ دیانۃً بھی اس کا حق ختم ہوگیا۔ ۳۷۶

تمادی کا مسئلہ بھی اس وقت ہے جب مدعا علیہ ملک مدعی کا منکر ہو، اقرار کی صورت میں تمادی نہیں۔ ۳۷۹

۳۸۲

مروجہ وکالت جس میں عموماً حق کو ناحق اور جھوٹ کا کاروبار ہوتا ہے نا جائز ہے۔ ۹۵

مقر کا اپنے اقرار سے پھر ناشر عاً جائز نہیں۔ ۱۱۲

عقد مضاربت ہنود کے ساتھ جائز ہے یا نہیں۔ ۱۲۹

تعین نفع پر معاملہ مضاربت حرام ہے۔ ۱۲۹

صاحب مال کو ایسا نفع لینا اور مضاربت کو دینا دونوں کے لئے حرام ہے۔ ۱۳۰

قاضی کو ایسے مقدمات کی سماعت منع ہو تو امیر خود مقدمہ کی سماعت کرے۔		
عہد قضاء زمان، مکان اور خصوصیت کے ساتھ خاص ہو سکتا ہے۔	۳۸۲	
		جو جی میں آئے دے دینا اس طرح مضاربت جائز ہے۔
		چندہ چندہ دہندوں کی ملک پر ہوتا ہے اس کی مرضی کے مصرف میں خرچ ہونے کے بعد جو باقی بچا اس کو واپس کیا جائے یا اس کی اجازت سے کسی اور مصرف خیر میں خرچ ہو۔
قرضہ کی وصولی کے لئے مقدمہ کرنا پڑا مدعی صرفہ کا حق نہیں۔	۴۴۰	
		عورت ماں باپ کے پاس شوہر کامال کب امانت رکھ سکتی ہے اور کب نہیں۔
حظر واباحت		
		زید کو کسی نے امانتًا کچھ روپے دیئے، زید اپنی طرف سے ماہ بماہ کچھ پیسے تبرعاً دیتا رہا، اس میں کوئی ہرج نہیں، اور اس روپیہ کو اجازت یا بغیر اجازت صرفہ میں لایا اور اس کی وجہ سے وہ ماہانہ دیا تو سود، اور تبرعاً دیا تو سود نہیں، مگر احتراز اولیٰ، اور بے اجازت کی صورت میں غاصب بھی ہوگا۔
وکیل مطلق کو اگر صراحۃً موکل نے معاف کرنے کی اجازت دی ہو تو وکیل اور موکل کوئی بھی واپسی کا مجاز نہیں، اور مبہم اجازت ہو تو موکل کے عدم رضا کی صورت میں معاف کردہ رقم لے سکتا ہے۔	۹۵	

Volume 19 | Fatawa Razawiyya

166 | If a manager of an association, mosque, or madrasa keeps the institution's money as a trust with someone, any tampering or usage is forbidden (haram) and a breach of trust. Yes, if there is explicit or customary permission from the donors, it is not a sin, but then it is a loan, not a trust. | Entertaining bad suspicion about any Muslim is haram, and suspicion towards a spiritual guide (Pir) is even more severe. | 270

168 | The money given to a preacher for travel expenses is a trust in his hands; whatever is spent outside this purpose or remains must be returned. | Service is a religious virtue, and preference on this basis is permissible according to unanimous reports. | 273

168 | The return fee shall be paid from this same money. | Many scholars have allowed hiring (ijara) for acts of religious reward (sawab). | 282

187 | A guardian, meaning even a father, has no right to give even a single grain from a minor's property to anyone. | If a father gifts property to some of his children during his life, they become owners. However, he will be a sinner for depriving other heirs. | 335

237 | If someone gave all their property to just one son, it is valid and effective, although he will be a sinner for this act. | Making someone an adopted son has no legal standing in Sharia. | 355

237 | In giving preference to any child due to religious merit, there is neither sin nor Sharia accountability. | Question regarding preferential treatment among children. | 356

259 | If someone rented out another's property and collected rent, they should return the rent to the owner or give it in charity to the poor. | One who has no legal Sharia heir can give all his property to an orphan. | 390

264 | Whether it is permissible to take back jewelry given to a spiritual guide (murshid) for the sake of Allah. | When is a person authorized for permanent disposal of their property and when not? | 392

264 | Whether the taken-back jewelry can be spent elsewhere for the sake of Allah or for one's own household expenses. | Statement of fifteen forms/cases of the issue. | 395

264 | The spiritual guide used all the jewelry for his own expenses and did not give any in charity, is he a criminal because of this or not. | Statement of the disposal of forbidden (haram) wealth. | 407

| Landowners having fish caught from rivers and ponds in their area on a fifty-fifty basis, selling fish to someone, selling village grass considering it their owned property, in which the tenants have no objection. | 422

१६६ | यदि किसी संस्था, मस्जिद, मदरसे के प्रबंधक ने संस्था का पैसा किसी के पास अमानत के तौर पर रख दिया, तो उसमें किसी भी तरह का फेरबदल या उपभोग हराम और अमानत में खयानत है। हाँ, यदि चंदा देने वालों की ओर से इसकी स्पष्ट या प्रथागत अनुमति हो, तो कोई हर्ज नहीं, लेकिन अब यह अमानत नहीं बल्कि ऋण होगा। | हर मुसलमान पर बुरा गुमान (संदेह) करना हराम है, और पीर पर बुरा गुमान करना और भी अधिक गंभीर है। | २७०

१६८ | उपदेशक (वाइज़) को यात्रा व्यय के लिए जो पैसा दिया गया, वह उसके हाथ में अमानत है; जो इस उद्देश्य के अलावा खर्च हुआ या बचा, उसे वापस करना चाहिए। | सेवा करना धार्मिक श्रेष्ठता है और इस आधार पर वरीयता देना सर्वसम्मत रिवायतों के अनुसार जायज़ है। | २७३

१६८ | वापसी शुल्क इसी पैसे से अदा किया जाएगा। | पुण्य के कार्यों (सवाब) पर मजदूरी (इजारा) को कई विद्वानों ने जायज़ माना है। | २८४

१८७ | अभिभावक (वली), यहाँ तक कि पिता को भी नाबालिग की संपत्ति से एक दाना भी किसी को देने का अधिकार नहीं है। | पिता अपने जीवन काल में कुछ संतानों को संपत्ति उपहार (हिबा) कर दे तो वे मालिक हो जाएंगे। हालांकि, अन्य वारिसों को वंचित करने के कारण वह गुनहगार होगा। | ३३७

२३७ | यदि किसी ने अपनी पूरी संपत्ति केवल एक ही लड़के को दे दी तो यह सही और लागू है, हालांकि वह अपने इस कार्य में गुनहगार होगा। | दत्तक (गोद लिया हुआ) बेटा बनाना शरीयत में कुछ नहीं है। | ३५७

२३७ | धार्मिक श्रेष्ठता के कारण किसी संतान को वरीयता देने में न तो गुनाह है और न ही शरिया की जवाबदेही। | संतानों में वरीयतापूर्ण व्यवहार से संबंधित प्रश्न। | ३५९

२५९ | दूसरे की संपत्ति किराए पर देकर किराया वसूल किया तो किराया मालिक को लौटाए या गरीब पर सदक़ा करे। | जिसका कोई शरीयत सम्मत वारिस न हो, वह अपनी पूरी संपत्ति अनाथ को दे सकता है। | ३९०

२६४ | मुर्शिद को अल्लाह के वास्ते जेवर देकर वापस लेना जायज़ है या नहीं। | कोई व्यक्ति अपनी मिल्कियत (स्वामित्व) में स्थायी उपभोग के लिए कब अधिकृत है और कब नहीं? | ३९४

२६४ | वापस लिए गए जेवर को दूसरी जगह अल्लाह के वास्ते या अपने घर के खर्च में इस्तेमाल किया जा सकता है या नहीं। | मसले (समस्या) की पंद्रह सूरतों का बयान। | ३९७

२१४ | मुर्शिद ने पूरे जेवर अपने निजी खर्च में इस्तेमाल कर लिए थे, कुछ भी दान (खैरात) नहीं किया, क्या वे इससे अपराधी हुए या नहीं। | हराम माल के उपभोग (व्यय) का बयान। | ४०७

| जमींदारों द्वारा अपने क्षेत्र की नदियों और तालाबों से आधे-आधे हिस्से पर मछली पकड़वाना, मछलियों को किसी के हाथ बेचना, गाँव की घास को अपनी मिल्कियत समझकर बेचना, जिसमें किरायेदारों (आसामियों) को कोई आपत्ति नहीं होती। | ४२२

۱۶۶ | انجمن، مسجد، مدرسہ کے مہتمم نے ادارہ کا روپیہ کسی کے پاس امانۃً رکھ دیا تو اس میں کسی قسم کا ردوبدل یا تصرف حرام وخ یانت ہے، ہاں چندہ دہندگان کی طرف سے اس کی صریح یا عرفی اجازت ہو تو حرج نہیں، مگر اب یہ امانت نہیں بلکہ قرض ہوگا۔ | بد گمانی ہر مسلمان پر حرام ہے، اور پیر پر بد گمانی اور شدید ہے۔ | ۲۷۰

۱۶۸ | واعظ کو جو روپیہ سفر خرچ کے لئے دیا اس کے ہاتھ میں امانت ہے جو اس مصرف کے علاوہ خرچ ہوا یا بچا اس کو واپس کرے۔ | خدمت گزاری فضل دینی ہے اور اس بنیاد پر ترجیح باتفاق روایات جائز ہے۔ | ۲۷۳

۱۶۸ | واپسی فیس اسی روپیہ سے ادا کی جائے گی۔ | امور ثواب پر اجارہ کثیر علماء نے جائز رکھا ہے۔ | ۲۸۲

۱۸۷ | ولی یعنی باپ کو بھی نابالغ کے مال سے ایک حبہ کسی کو دینے کا اختیار نہیں۔ | والد اپنی زندگی میں بعض اولاد کو ہبہ صحیح کر دے تو وہ مالک ہو جائیں گے۔ البتہ دیگر وارثوں کو محروم کرنے کی وجہ سے یہ گنہگار ہوگا۔ | ۳۳۵

۲۳۷ | کسی نے اپنی ساری جائیداد ایک ہی لڑکے کو دے دی تو صحیح اور نافذ ہے، البتہ وہ اپنے اس فعل میں گنہ گار ہوگا۔ | متبنیٰ بنانا شرعاً کچھ نہیں۔ | ۳۵۵

۲۳۷ | فضل دینی کی وجہ سے کسی اولاد کو ترجیح دینے میں نہ گناہ نہ مواخذہ شرعیہ۔ | اولاد میں ترجیحی سلوک سے سوال۔ | ۳۵۶

۲۵۹ | دوسرے کی جائیداد اجارہ پر دے کر کرایہ وصول کیا تو کرایہ مالک کو لوٹائے یا فقیر پر تصدق کرے۔ | جس کا کوئی شرعی وارث نہ ہو وہ اپنا کل مال یتیم کو دے سکتا ہے۔ | ۳۹۰

۲۶۴ | مرشد کو اللہ واسطے زیور دے کر واپس لینا جائز ہے یا نہیں۔ | کوئی شخص اپنی ملک میں مستقل تصرف کا کب مجاز ہے اور کب نہیں۔ | ۳۹۲

۲۶۴ | واپس لئے ہوئے زیور کو دوسری جگہ اللہ واسطے یا اپنے گھر خرچ میں صرف کر سکتا ہے یا نہیں۔ | مسئلہ کی پندرہ صورتوں کا بیان۔ | ۳۹۵

۲۶۴ | مرشد نے کل زیور اپنے صرفہ میں استعمال کیا تھا کچھ خیرات نہیں کیا اس سے وہ مجرم ہوئے یا نہیں۔ | مال حرام کے مصرف کا بیان۔ | ۴۰۷

| زمینداروں کا اپنے علاقہ کے دریا اور تالابوں سے نصف نصف پر مچھلیاں پکڑوانا، مچھلیوں کو کسی کے ہاتھ فروخت کر دینا، گاؤں کی گھاس کو اپنی مملوک سمجھ کر بیچنا، جس میں آسامیوں کو اعتراض نہیں ہوتا۔ | ۴۲۲

- [435] Some scholars have also considered it permissible to charge a fee for sermons (wa'z) based on necessity. | [480] It is not permissible to lease a pond or reservoir for fish hunting.
- [435] In most books, only the teaching of the Quran is an exception. | [486] A question regarding hiring (ijarah) for acts of worship (ta'aat).
- [438] Salary for customary holidays will be paid. | [486] Apart from those acts of worship for which the later scholars (muta'akhkhireen) made an exception for hiring (ijarah), the rule for all other acts of worship is the same: hiring is impermissible.
- [440] How is it to lease a house to people with unlawful (haram) earnings and receive rent from their money? | [486] Conveying rewards (Isal-e-Sawab) and Milad recitation are among those acts of worship for which hiring is impermissible.
- [445] It is permissible to take one's lawful right under any name. | [487] If there is no mention of giving or taking verbally, and there is no such custom there, then there is no harm in the person getting it recited giving something as a gesture of kindness to the reciter.
- [445] Collecting more than the fixed fee from tenants/subjects is impermissible and falls under the ruling of bribery. | [488] And where such a custom exists, the way to make it permissible is that the reciters clearly state they do not want compensation, and the ones getting it recited also refuse to pay. Afterward, if the ones getting it recited give something as a gesture of kindness, there is no harm.
- [446] Question and answer regarding leasing a house to a sinner. | [488] The ones getting it recited should hire them as laborers for a certain time, saying "We are hiring you as laborers for our work," and when they have become their laborers, have them do recitation or a speech instead of any other work.
- [474] Sewing clothes for the British for a fee; such a fee is permissible. | [489] It is impermissible to combine a pledge (rahn) and a lease (ijarah) in one contract.
- [475] Employment in sub-registry is prohibited (haram). | [489] A tenant can sub-lease rented land to another person, but it is not permissible to charge more than the agreed-upon rent from that second person.
- [477] How is it to give a gift without the intention of compensation to someone who teaches the Word of Allah? | [489] Three ways of permissibility.

- [480] It is prohibited (haram) to give pond water for a fee. | [494] In the first scenario, the contract became binding for a year; it cannot be broken due to a breach of promise.

- [435] कुछ विद्वानों ने आवश्यकता के आधार पर धर्मोपदेश (वाअज़) के लिए शुल्क लेने को भी जायज़ माना है। | [480] मछली के शिकार के लिए तालाब या हौज को पट्टे (इजारे) पर देना जायज़ नहीं है।
- [435] अधिकांश पुस्तकों में केवल कुरान की शिक्षा ही एक अपवाद है। | [486] इबादतों (तआत) पर इजारे (किराये/अनुबंध) के बारे में प्रश्न।
- [438] प्रथागत छुट्टियों का वेतन दिया जाएगा। | [486] उन इबादतों के अलावा जिनके लिए बाद के विद्वानों (मुतअख्खरीन) ने इजारे को अपवाद बनाया है, अन्य सभी इबादतों का नियम वही है कि इजारा नाज़ायज़ है।
- [440] हराम की कमाई करने वालों को घर किराए पर देना और उनके धन से किराया वसूल करना कैसा है? | [486] ईसाल-ए-सवाब और मिलाद ख्वानी उन्हीं इबादतों में से हैं जिनका इजारा नाज़ायज़ है।
- [445] अपना जायज़ हक किसी भी नाम से प्राप्त करना जायज़ है। | [487] यदि मौखिक रूप से लेने-देने का कोई उल्लेख न हो, और वहाँ ऐसी कोई रस्म भी न हो, तो पढ़ाने वाले के लिए सद्भावना के तौर पर देने में कोई हर्ज नहीं है।
- [445] असामियों (किरायेदारों) से निर्धारित शुल्क से अधिक वसूलना नाज़ायज़ है और इसका हुक्म रिश्वत का है। | [488] और जहाँ इसका रिवाज हो, वहाँ जायज़ होने की सूरत यह है कि पढ़ने वाले साफ कह दें कि हमें मुआवजा नहीं लेना है और पढ़ाने वाले भी मना कर दें कि देना नहीं है, उसके बाद पढ़ाने वाले सद्भावना के तौर पर कुछ दें तो हर्ज नहीं।
- [446] पापी (मासियत कार) को मकान किराए पर देने का सवाल और जवाब। | [488] पढ़ाने वाले उन्हें इतने समय के लिए मज़दूर रख लें कि हम तुम्हें अपने काम-काज के लिए मज़दूर रखते हैं, और जब वे उनके मज़दूर हो जाएँ तो उनसे किसी और काम के बजाय तिलावत या तक़रीर करा लें।
- [474] शुल्क लेकर अंग्रेजों के कपड़े सीना और ऐसा शुल्क जायज़ है। | [489] एक अनुबंध में गिरवी (रहन) और पट्टे (इजारा) को एक साथ जोड़ना नाज़ायज़ है।
- [475] सब-रजिस्ट्री की नौकरी हराम है। | [489] पट्टेदार किराए की ज़मीन दूसरे को पट्टे पर दे सकता है लेकिन उस दूसरे से तयशुदा किराए से अधिक लेना जायज़ नहीं है।

- [477] अल्लाह का कलाम (कुरान) पढ़ाने वाले को बिना मुआवज़े की नीयत के तोहफा (हदियह) देना कैसा है? | [489] जायज़ होने के तीन तरीके।
- [480] तालाब का पानी शुल्क पर देना हराम है। | [494] पहली सूरत में अनुबंध साल भर के लिए अनिवार्य हो गया, वादाखिलाफी के कारण इसे तोड़ा नहीं जा सकता।

पृष्ठ 75/692

- [۴۳۵] بعض علماء نے وعظ پر اجرت کو بھی بحکم ضرورت جائز رکھا۔ | [۴۸۰] تالاب اور حوض کو مچھلی کے شکار کے لئے اجارہ پر دینا جائز نہیں۔
- [۴۳۵] بیشتر کتابوں میں صرف تعلیم قرآن کا استثناء ہے۔ | [۴۸۶] طاعات پر اجارہ سے سوال۔
- [۴۳۸] تعطیلِ معہودہ کی تنخواہ دی جائے گی۔ | [۴۸۶] متاخرین نے جن عبادات پر اجارہ کو مستثنیٰ کیا ہے ان کے علاوہ جملہ عبادات کا حکم وہی ہے کہ اجارہ ناجائز ہے۔
- [۴۴۰] حرام کی کمائی والوں کو مکان اجارہ پر دینا اور ان کے مال سے کرایہ وصول کرنا کیسا ہے۔ | [۴۸۶] ایصال ثواب اور میلاد خوانی انہیں طاعات میں سے ہے جن کا اجارہ ناجائز ہے۔
- [۴۴۵] اپنا جائز حق کسی نام سے ملے لینا جائز ہے۔ | [۴۸۷] زبان سے لینے دینے کا ذکر نہ ہو، اور وہاں اس کی رسم بھی نہ ہو تو پڑھوانے والے کے لئے بطور حسن سلوک دینے میں حرج نہیں۔
- [۴۴۵] اسامیوں سے اجرت مقررہ سے وصولی ناجائز ہے اور اس کا حکم رشوت کا ہے۔ | [۴۸۸] اور جہاں اس کا رواج ہو وہاں جواز کی یہ صورت ہے کہ پڑھنے والے صاف کہہ دیں کہ ہم کو معاوضہ نہیں لینا ہے اور پڑھوانے والے بھی انکار کردیں کہ دینا نہیں ، اس کے بعد پڑھوانے والے بطور سلوک کچھ دیں تو حرج نہیں۔

- [۴۴۶] معصیت کار کو مکان کرایہ پر دینے کا سوال و جواب۔ | [۴۸۸] پڑھوانے والے ان کو اتنے وقت کے لئے مزدور رکھ لیں کہ ہم تمہیں اپنے کام کاج کے لئے مزدور رکھتے ہیں ، اور وہ جب ان کے مزدور ہو گئے تو ان سے کسی اور کام کے بجائے تلاوت یا تقریر کرالیں۔
- [۴۷۴] باجرت انگریزوں کے کپڑے سینا اور ایسی اجرت جائز ہے۔ | [۴۸۹] ایک عقد میں رہن و اجارہ جمع کرنا نا جائز ہے۔
- [۴۷۵] سب رجسٹری کی نوکری حرام ہے۔ | [۴۸۹] مستاجر اجرت کی زمین دوسرے کو اجرت پر دے سکتا ہے لیکن اس دوسرے سے طے شدہ کرایہ سے زائد لینا جائز نہیں۔
- [۴۷۷] کلام اللہ پڑھانے والے کو بلانیت معاوضہ ہدیہ دینا کیسا ہے۔ | [۴۸۹] جواز کی تین صورتیں۔
- [۴۸۰] تالاب کا پانی اجرت پر دینا حرام ہے۔ | [۴۹۴] پہلی صورت میں عقد سال بھر کے لئے لازم ہو گیا، بد عہدی کی وجہ سے اسے توڑا نہیں جاسکتا۔

Fatawa Rizvia Volume 19

Topic	Page	Topic	Page
Teaching the Quran and other sciences, and receiving wages for Adhan and Iqamah is permissible.	495	Forced labor is impermissible.	502
Receiving wages for visiting graves, Isal-e-Thawab, and Milad-e-Pak is impermissible.	495	If prostitutes pay rent from explicitly forbidden earnings, it is haram to take it. If they pay from halal sources, it is permissible.	502
If it was decided beforehand that nothing would be given or taken, but later the homeowner gives something as a reward, there is no harm in taking it.	495	Question and answer regarding taking compensation for Dua.	502
Question regarding employment in law/legal drafting.	496	The wage for a Muslim mason for constructing a temple is disliked (Makruh), but the receiver does not deserve punishment.	502
Question and answer regarding taking a prostitute's haram earnings as a fee for teaching Quran.	498	Giving a goat on a crop-sharing basis (Batai) is impermissible, and the reasons for its impermissibility.	505
Late scholars have given fatwas on the permissibility of wages for teaching religious sciences, Adhan, Iqamah, etc.	498	Can the salary of employees of religious gatherings be deducted if they violate the prescribed rules?	505
Hiring for Khatm and Tasbeeh for Isal-e-Thawab is impermissible.	498	Question about bank's interest-based business; details of interest-based business.	510
It is permissible to work for someone who has both halal and haram businesses, and there is no harm in taking salary etc., as long as it is not	500	An exclusive employee or staff member, if their working hours are fixed (like school jobs), is only an employee for that time; after	518

Topic	Page
known that the payment is specifically from haram wealth.	
Nowadays, there is no good in clerical jobs; most of their dealings involve injustice.	500
What is the ruling on renting out a shop for alcohol.	501
Question regarding collecting donations for charitable work by force from wages.	503

Topic	Page
that, they are free and independent.	
What is the ruling on renting a house for a hotel where alcohol and interest are also provided, and what is the ruling on giving donations from such income?	519
Question and answer regarding wages for leadership in prayer (Imamat), completion of the Holy Word (Khatm), and religious education.	521
Taking wages for completing the Quran (Khatm-e-Quran) is impermissible.	521

फ़तावा रिज़विया खंड १९

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
कुरान की शिक्षा और अन्य विज्ञान की शिक्षा, अज़ान और इक़ामत के लिए पारिश्रमिक लेना जायज़ है।	४९५	ज़बरदस्ती (जबर) नाजायज़ है।	५०२
कब्रों की ज़ियारत, ईसाले सवाब और मिलादे पाक के लिए पारिश्रमिक लेना नाजायज़ है।	४९५	वेश्याएं अगर प्रत्यक्ष हराम कमाई से किराया दें तो लेना हराम है, और अगर हलाल माध्यम से प्राप्त धन से दें तो जायज़ है।	५०२
यदि दोनों पक्षों के बीच पहले यह तय हो जाए कि कुछ लेना-देना नहीं है, और बाद में घर का मालिक उपहार के रूप में कुछ दे, तो लेने में कोई हर्ज नहीं है।	४९५	दुआ का मुआवज़ा लेने पर सवाल और जवाब।	५०२
कानूनगो की नौकरी के संबंध में प्रश्न।	४९६	एक मुस्लिम राजमिस्त्री के लिए मंदिर के निर्माण की मजदूरी मकरूह (नापसंद) है, और लेने वाला सज़ा का पात्र नहीं है।	५०२
वेश्या की हराम कमाई से कुरान पढ़ाने की फीस लेने पर सवाल और जवाब।	४९८	बटाई पर बकरी देना नाजायज़ है और इसके नाजायज़ होने के कारण।	५०५
बाद के विद्वानों (मुताखिरीन) ने धार्मिक विज्ञान की शिक्षा, अज़ान और इक़ामत आदि कुछ मामलों पर पारिश्रमिक की अनुमति का फतवा दिया है।	४९८	यदि धार्मिक सभाओं के कर्मचारी निर्धारित नियमों का उल्लंघन करते हैं, तो क्या उनके वेतन में कटौती की जा सकती है?	५०५
ईसाले सवाब के लिए ख़त्म और तस्बीह पर किराया (इज़ारा) नाजायज़ है।	४९८	बैंक के सूदी कारोबार पर प्रश्न; बैंक के सूदी कारोबार का विवरण।	५१०
	५००		५१८

विषय	पृष्ठ
जिसके पास हलाल और हराम दोनों प्रकार के काम हों, उसकी नौकरी जायज़ है और वेतन आदि लेने में कोई हर्ज नहीं है, जब तक कि यह ज्ञात न हो कि वह विशेष रूप से हराम धन से दे रहा है।	
आजकल लिपिक (क्लर्की) की नौकरी में कोई भलाई नहीं है, उनके यहाँ अक्सर लेन-देन अन्यायपूर्ण होते हैं।	५००
शराब के लिए दुकान किराए पर देना कैसा है।	५०१
वेतन में से जबरन नेक काम के लिए चंदा वसूल करने का प्रश्न।	५०३
यदि किसी विशेष कर्मचारी या नौकर के काम का समय निश्चित है, जैसे स्कूलों की नौकरी, तो वह केवल उसी समय का कर्मचारी है, उसके बाद वह स्वतंत्र है।	
ऐसे होटल के लिए मकान किराए पर देना कैसा है जिसमें शराब और सूद (ब्याज) का प्रावधान भी हो, और ऐसी आय से चंदा देना कैसा है?	५१९
इमामत, पवित्र कुरान के पाठ (ख़त्म) और धार्मिक शिक्षा के पारिश्रमिक से संबंधित सवाल और जवाब।	५२१
कुरान पूरा करने (ख़त्मे कुरान) का पारिश्रमिक लेना नाजायज़ है।	५२१

عنوان	صفحہ
تعلیم قرآن و تعلیم علوم دیگر، اذان و اقامت کی اجرت جائز ہے۔	۴۹۵
زیارت قبر و ایصالِ ثواب، میلاد پاک کی اجرت ناجائز ہے۔	۴۹۵
اگر پہلے سے طرفین میں یہ طے ہو جائے کہ کچھ لینا دینا نہیں، بعد میں صاحب خانہ بطور صلہ دے تو لینے میں حرج نہیں۔	۴۹۵
قانون گوئی کی ملازمت سے سوال۔	۴۹۶
طوائف کی حرام کمائی تعلیم قرآن کی اجرت میں لینے کا سوال وجواب۔	۴۹۸
تعلیم علوم دین، اذان و اقامت وغیرہ بعض امور پر اجرت کے جواز کا علمائے متاخرین نے فتویٰ دیا ہے۔	۴۹۸
جبر ناجائز ہے۔	۵۰۲
رنڈیاں بعینہ حرام کمائی سے کرایہ دیں تو لینا حرام ہے، اور حلال ذریعہ سے حاصل شدہ رقم دیں تو جائز ہے۔	۵۰۲
دعا کا معاوضہ لینے کا سوال وجواب۔	۵۰۲
مسلمان معمار کو تعمیر بتکدہ کی اجرت مکروہ ہے اور لینے والا مستحق سزا نہیں۔	۵۰۲
بٹائی پر بکری دینا نا جائز ہے اور عدم جواز کی وجوہ۔	۵۰۵
دینی مجالس کے ملازمین قواعد مقررہ کی خلاف ورزی کریں تو ان کی تنخواہ کاٹی جا سکتی ہے یا نہیں۔	۵۰۵

عنوان	صفحہ
ایصال ثواب کے لئے ختم و تسبیح پر اجارہ ناجائز ہے۔	۴۹۸
جس کے یہاں حلال اور حرام سبھی قسم کے کام ہوں اس کی ملازمت جائز ہے اور تنخواہ وغیرہ لینے میں حرج نہیں جب تک یہ نہ معلوم ہو کہ خاص حرام مال سے دے رہا ہے۔	۵۰۰
آج کل محرری کی نوکری میں خیر نہیں، ان کے یہاں اکثر معاملات ناحق ہوتے ہیں۔	۵۰۰
شراب کے لئے دکان اجارہ پر دینا کیسا ہے۔	۵۰۱
اجرت میں سے بجبر کار خیر کے لئے چندہ وصول کرنے کا سوال۔	۵۰۳
بینک کے سودی کاروبار سے سوال	۵۱۰
بینک کے سودی کاروبار کی تفاصیل۔	
اجیر خاص اور ملازم بھی اگر اس کے کام کا وقت متعین ہو، جیسے مدرسوں کی ملازمت، تو وہ اتنے ہی ٹائم کا ملازم ہے، اس کے بعد آزاد و خود مختار ہے۔	۵۱۸
ایسے ہوٹل کے لئے مکان کرایہ پر دینا کیسا ہے جس میں شراب اور سود کی فراہمی بھی ہوتی ہو، اور ایسی آمدنی سے چندہ دینا کیسا ہے۔	۵۱۹
امامت، ختم کلام پاک اور دینی تعلیم سے اجرت سے متعلق سوال وجواب۔	۵۲۱
ختم قرآن کی اجرت ناجائز ہے۔	۵۲۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

- 521: Whether the amount of wages earned by violating service rules is permissible or impermissible.
- 536: If the treasury is not Islamic and does not take care of Sharia arrangements, then the deserving people of the Bait-ul-Mal (religious scholars, the poor, and orphans) are permitted to take whatever amount the government gives of its own free will, regardless of what name it gives to that amount, considering it their right.
- 521: Doing one's own work during paid working hours is forbidden (haram).
- 538: How is it to give a contract for mosque flowers to non-Muslims for offering to idols?
- 521: It is forbidden to take a full salary after doing deficient work.
- 538: In essence, the contract is forbidden, and if the intention is to offer them to idols, then it's even more forbidden. However, if it's taken with the understanding that a non-Muslim is giving it out of their own free will, and one doesn't have to enter the mosque to pluck flowers, then it is permissible.
- 522: If there is a restriction of an impermissible act, then the job is impermissible, otherwise it is permissible.
- 538: Question regarding taking wages for preaching (Wa'z).
- 522: It is permissible to accept assistance from someone whose wealth is lawful.
- 539: Taking wages for acts of worship (Ta'at) is forbidden, but seeing the conditions of the times, scholars have exempted five things.
- 528: Both reading and having someone read the Word of Allah for wages for Isal-e-Thawab (transferring reward) is impermissible and sinful; the reward of such Quran recitation does not reach the deceased.
- 562: The contract of villages is forbidden, and how much of its income is lawful for the owner and how much is forbidden.
- 531: If someone liked another person's prayer and gave them something as a reward, there is no harm in taking it.
- 618: Playing chess is not befitting the dignity of knowledge.
- 531: If the prayer for victory is given as a contract and the time and amount of prayer, e.g., such and such Khatm, and the wages are fixed, there's no harm in this contract either, as it's a measure and treatment, not for Khatm-e-Quran.
- 618: It is not permissible for the ignorant to taunt and revile scholars; it is absolutely and definitively forbidden.

- 535: The amount of Provident Fund after retirement is a permissible earning of the employee.
- 646: Today's advocacy and jobs in which one has to commit impermissible acts, and the wages of sin are absolutely forbidden.
- 546: It is forbidden to take an excess amount from the government considering it as interest.
- 651: Spent gambling money on personal needs. What should be done now?
- 546: Yes, religious scholars are receiving their due from the government thinking it to be their right, whether the government gives it any name, or the poor and needy or someone else receives it with their intention, then it is permissible.

- 521: सेवा नियमों के उल्लंघन पर मजदूरी की राशि जायज़ है या नाजायज़।
- 536: यदि खजाना इस्लामी न हो और वह शरीयत की व्यवस्थाओं का ध्यान न रखे, तो बैतुल-माल के पात्र लोग (धार्मिक विद्वान, गरीब और अनाथ) सरकार द्वारा अपनी इच्छा से दी गई राशि को, सरकार उसे जो भी नाम दे, अपना हक समझकर ले सकते हैं।
- 521: काम के घंटों के दौरान अपना निजी काम करना हराम है।
- 538: मस्जिद के फूलों को मूर्तियों पर चढ़ाने के लिए गैर-मुस्लिमों को ठेका देना कैसा है?
- 521: अधूरा काम करके पूरी तनख्वाह लेना हराम है।
- 538: मूलतः ठेका हराम है, और यदि मूर्तियों पर चढ़ाने की नीयत हो तो और भी हराम। और यदि यह समझकर लिया जाए कि गैर-मुस्लिम अपनी मर्जी से दे रहा है, और फूल तोड़ने के लिए मस्जिद में न जाना पड़े, तो यह जायज़ है।
- 522: यदि किसी नाजायज़ काम की पाबंदी हो तो नौकरी नाजायज़ है, अन्यथा जायज़ है।
- 538: वअ्ज़ (उपदेश) पर मजदूरी लेने का सवाल।
- 522: जिसका धन हलाल हो, उसकी सहायता स्वीकार करना जायज़ है।
- 539: इबादत (ताअत) पर मजदूरी लेना हराम है, लेकिन समय की स्थिति को देखते हुए विद्वानों ने पांच चीजों को अपवाद माना है।
- 528: ईसाल-ए-सवाब के लिए मजदूरी पर अल्लाह का कलाम पढ़ना और पढ़वाना दोनों नाजायज़ और गुनाह हैं; ऐसी कुरान ख्वानी का सवाब मुर्दों को नहीं पहुँचता।
- 562: देहात (गाँवों) का ठेका हराम है और उसकी कितनी आमदनी मालिक के लिए हलाल है और कितनी हराम।
- 531: यदि किसी की नमाज़ अच्छी लगी और उसे इनाम के तौर पर कुछ दिया, तो उसे लेने में कोई हर्ज नहीं।
- 618: शतरंज खेलना ज्ञान की गरिमा के अनुकूल नहीं।
- 531: जीत के लिए दुआ, भले ही वह अनुबंध (इजारा) के रूप में हो और दुआ का समय और मात्रा, जैसे अमुक खत्म, और मजदूरी तय हो, तो इस अनुबंध में भी कोई हर्ज नहीं क्योंकि यह एक उपाय और इलाज है, कुरान खत्म करने के लिए नहीं।

- 618: अज्ञानियों के लिए विद्वानों पर ताना मारना और बुरा-भ्य कहना जायज़ नहीं है, यह पूरी तरह से और निश्चित रूप से हराम है।
- 535: सेवानिवृत्ति के बाद भविष्य निधि (प्रोविडेंट फंड) की राशि कर्मचारी की जायज़ कमाई है।
- 646: आज की वकालत और नौकरियां जिनमें नाजायज़ काम करने पड़ते हैं, और पाप की मजदूरी निश्चित रूप से हराम है।
- 546: सरकार से ब्याज समझकर अतिरिक्त राशि लेना हराम है।
- 651: जुए का पैसा अपनी जरूरतों पर खर्च किया। अब क्या करें?
- 546: हाँ, धार्मिक विद्वान सरकार से अपना हक पा रहे हैं, यह सोचकर कि यह उनका हक है, चाहे सरकार उसे कोई भी नाम दे, या गरीब और जरूरतमंद या कोई और उनकी नीयत से उसे प्राप्त करे, तो यह जायज़ है।

- ۵۲۱: قواعد ملازمت کی خلاف ورزی پر اجرت کی رقم جائز ہے یا ناجائز۔
- ۵۳۶: خزانہ اسلامی نہ ہو اور وہ انتظامات شرعیہ کا اہتمام نہ کرے تو بیت المال کے مستحقین (علماء دین و فقراء و یتامی) کو اپنی رضا سے گورنمنٹ جو رقم بھی دے تو اس کا نام وہ کچھ رکھے اپنا حق سمجھ کر لینا جائز ہے۔
- ۵۲۱: بکے ہوئے وقت میں اپنا کام کرنا حرام ہے۔
- ۵۳۸: مسجد کے پھول کا بتوں پر چڑھانے کیلئے کافروں کے ہاتھ ٹھیکہ دینا کیسا ہے۔
- ۵۲۱: ناقص کام کرکے پوری تنخواہ لینا حرام ہے۔
- ۵۳۸: فی نفسہ ٹھیکہ حرام ہے، اور بتوں پر چڑھانے کی نیت ہو تو اور حرام۔ اور یہ سمجھ کر لیا جائے کہ غیر مسلم اپنی خوشی سے دے رہا ہے، اور پھول توڑنے کے لئے مسجد میں نہ جانا ہو تو جائز ہے۔
- ۵۲۲: اگر کسی ناجائز کام کی پابندی ہو تو ملازمت ناجائز ورنہ جائز ہے۔
- ۵۳۸: وعظ پر اجرت لینے کا سوال۔
- ۵۲۲: جس کا مال حلال ہو اس کی اعانت قبول کرنا جائز ہے۔
- ۵۳۹: طاعت پر اجرت لینا حرام ہے مگر زمانہ کی حالت دیکھ کر علماء نے پانچ چیزوں کا استثناء کیا۔
- ۵۲۸: ایصال ثواب کے لئے اجرت پر کلام اللہ پڑھنا پڑھوانا دونوں ناجائز اور گناہ ہے، ایسی قرآن خوانی کا ثواب مُردوں کو نہیں پہنچتا۔
- ۵۶۲: دیہات کا ٹھیکہ حرام اور اس کی کتنی آمدنی مالک کے لئے حلال اور کتنی حرام۔

- ۵۳۱: کسی کی نماز اچھی لگی اس کو کچھ بطور بر وصلہ دے دیا تو اس کے لینے میں کچھ حرج نہیں۔
- ۶۱۸: شطرنج کھیلنا شانِ علم کے لائق نہیں۔
- ۵۳۱: دعائے فتحیابی اگر بطور اجارہ بھی ہو اور وقت اور مقدار دعا مثلاً فلاں ختم، اور اجرت متعین کر دیا ہو تو اس اجارہ میں بھی حرج نہیں کہ یہ تدبیر وعلاج ہے، ختم قرآن پر لینا نہیں۔
- ۶۱۸: جاہلوں کو عالموں پر طعن و تشنیع روا نہیں، مطلقاً حرام قطعی ہے۔
- ۵۳۵: ختم ملازمت کے بعد پراویڈنٹ فنڈ کی رقم ملازم کی جائز کمائی ہے۔
- ۶۴۶: آج کل کی وکالت اور نوکری جس میں ناجائز کام کا ارتکاب کرنا پڑے اور معصیت کی اجرت حرام قطعی ہے۔
- ۵۴۶: گورنمنٹ سے زائد رقم سود سمجھ کر لینا حرام ہے۔
- ۶۵۱: جوئے کا مال اپنی ضروریات میں صرف کیا۔ اب کیا کرے۔
- ۵۴۶: ہاں علمائے دین یہ سمجھ کر گورنمنٹ سے اپنا حق پارہے ہیں چاہے گورنمنٹ اس کا کوئی نام رکھے ، یا فقراء و مساکین یا کوئی دوسرا ان کی نیت سے اس کو وصول کرے تو یہ جائز ہے۔

Fatawa-e-Razvia, Volume 19

No.	Left Column Content	No.	Right Column Content	Page
653	Taking people's property through deception and trickery will be either usurpation or bribery, and both are forbidden (haram).	653	A gift (hiba) given during a terminal illness (marad-ul-maut) carries the ruling of a will without the consent of other heirs and is valid up to one-third of the estate.	240
654	A laundryman swapped clothes; if taken knowingly, it is forbidden; if taken unknowingly, it can be used.	654	Details of implementation when the will is equal to, more, or less than one-third of the legacy.	241
686	Donation is a commendable act; coercion cannot be used for it.	686	A gift during terminal illness is technically a gift, so it must be for non-joint property and possession is a condition; legally it is a will, hence heirs' consent is necessary for amounts exceeding one-third.	385
682	No coercion on the donor.	682	**Inheritance (Meeraas)**	
686	No coercion on the one who made a promise to fulfill the commitment.	686	A specific legal point from Jami-ul-Fasoolayn and Hadith: Debt not encompassing the entire estate does not prevent heirs from owning it.	105
689	An Imam left his belongings locked in a room; some people opened the room and used the items. If it was the Imam's personal property, these actions are forbidden. If it was mosque property but designated for the Imam, even then such actions are forbidden.	689	In the case of debt encompassing the estate, heirs have the choice to pay the debt from their own pocket and take possession of the legacy.	105
691	A library employee donated some books. Later it was discovered they	691	After declaring a property for the husband while in health, the	108

No.	Left Column Content	No.	Right Column Content	Page
	belonged to the library. Those books should not be kept; they should be returned to the donor. After suspicion, caution lies in avoidance.		heirs of the declarer have no right to that property.	
	Will (Wasiyyat)		Father will receive one-sixth (sudus) of his son's legacy.	113
106	A joint question regarding will and declaration.	106	The deceased left both debts and assets. One brother of the deceased settled for only 100 rupees from the inheritance; a question regarding this settlement and the heirs' shares.	119
	Issues of Will	108	If there was cash in the legacy and one of the partners settled for less than their share, this settlement is void as it constitutes 'riba' (usury/interest).	121
188	A deed of gift (hiba nama) stating that it remains in possession generation after generation cannot be a will.			

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 19

क्र.	बायां स्तंभ	क्र.	दायां स्तंभ	पृष्ठ
653	धोखे और चालबाजी से लोगों का माल लेना या तो गबन होगा या रिश्वत, और दोनों हराम हैं।	653	मरज़-उल-मौत (मृत्युशैया) के दौरान दिया गया दान अन्य वारिसों की अनुमति के बिना वसीयत का हुक्म रखता है और तिहाई (1/3) हिस्से में लागू होता है।	240
654	धोबी ने कपड़ा बदल दिया; जानकर लिया तो लेना हराम है, और अनजाने में लिया तो इस्तेमाल।	654	वसीयत के विरासत के एक तिहाई के बराबर या कम-ज़्यादा होने की स्थिति में लागू होने का विवरण।	241
686	चंदा एक मुस्तहब (सराहनीय) कार्य है; इस पर ज़बरदस्ती नहीं की जा सकती।	686	मरज़-उल-मौत का दान वास्तव में दान है, इसलिए संपत्ति का अविभाजित न होना और कब्ज़ा शर्त है, और कानूनी तौर पर यह वसीयत है इसलिए तिहाई से अधिक में वारिसों की रज़ामंदी ज़रूरी है।	385
682	दान देने वाले पर कोई ज़ोर-ज़बरदस्ती नहीं।	682	**विरासत (मीरास)**	
686	वादा करने वाले पर वादे को पूरा करने के लिए कोई ज़बरदस्ती नहीं।	686	जामे-उल-फसूलैन और हदीस मुबारक से इस मसले का विवरण कि विरासत को पूरी तरह न घेरने वाला कर्ज वारिसों की मिलकियत (स्वामित्व) में बाधा नहीं है।	105
689	इमाम कमरे में सामान बंद करके गया, कुछ लोगों ने कमरा खोलकर सामान अपने इस्तेमाल में लाया। अगर वह इमाम का निजी सामान था तो ये कार्य हराम हैं, और यदि वह	689	कर्ज़ से घिरी विरासत में वारिसों को अधिकार है कि वे कर्ज अपने पास से चुका दें और विरासत पर कब्ज़ा कर लें।	105

क्र.	बायां स्तंभ	क्र.	दायां स्तंभ	पृष्ठ
	मस्जिद का सामान था लेकिन इमाम के लिए था तो भी इसमें ये कार्य हराम होंगे।			
691	पुस्तकालय के कर्मचारी ने कुछ पुस्तकें दान कीं, बाद में पता चला कि उसने पुस्तकालय की पुस्तकें दी हैं, तो वे पुस्तकें अपने पास न रखी जाएं देने वाले को वापस कर दी जाएं संदेह के बाद सावधानी बचने में ही है।	691	स्वस्थ अवस्था में पति के लिए किसी संपत्ति के इकरार के बाद, इकरार करने वाले के वारिसों का उस संपत्ति में कोई अधिकार नहीं।	108
	वसीयत		बाप को बेटे की विरासत से छठा हिस्सा (सुदुस) मिलेगा।	113
106	वसीयत और इकरार का संयुक्त प्रश्न।	106	मृतक ने विरासत में कर्ज और संपत्ति दोनों छोड़े, वारिसों में से मृतक के एक भाई ने केवल सौ रुपये लेकर विरासत से समझौता कर लिया, इस समझौते और विरासत के हिस्से से संबंधित प्रश्न।	119
	वसीयत के मामले	108	विरासत में नकदी थी और एक साझेदार ने अपने हिस्से से कम पर समझौता किया, तो यह समझौता 'रिबा' (ब्याज) होने के कारण बातिल (अवैध) है।	121
188	जिस हिबा नामा (दान पत्र) में लिखा हो कि पीढ़ी दर पीढ़ी कब्ज़े में रहेगा, वह वसीयत नहीं हो सकती।			

نمبر	بائیں کالم کا متن	نمبر	دائیں کالم کا متن	صفحہ
	مکر و حیلہ سے لوگوں کا مال لینا یا		مرض الموت کا ہبہ دیگر ورثہ کی	
۶۵۳	غصب ہوگا یا رشوت ، اور دونوں حرام ہے۔	۶۵۳	اجازت کے بغیر وصیت کا حکم رکھتا ہے اور ثلث میں نافذ ہوتا ہے۔	۲۴۰
۶۵۴	دھوبی نے کپڑا بدل دیا، جان کر لیا تو لینا حرام، اور لاعلمی میں لیا تو استعمال۔	۶۵۲	وصیت کے ثلث ترکہ کے برابر اور کم و بیش ہونے کی صورت میں نفاذ کی تفصیل۔	۲۴۱
۶۸۶	چندہ امر مستحب ہے اس پر جبر نہیں ہو سکتا۔	۶۸۶	مرض الموت کا ہبہ حقیقۃً ہبہ ہے لہٰذا غیر مشاع ہونا اور قبضہ شرط ہے، اور حکماً وصیت اس لئے ثلث سے زائد میں، ورثاء کی رضا ضروری ہے۔	۳۸۵
۶۸۲	متبرع پر جبر نہیں۔	۶۸۲	**میراث**	
۶۸۶	وعدہ کرنے والے پر ابقائے عہد کے لئے جبر نہیں۔	۶۸۶	جامع الفصولین اور حدیث مبارک سے اس مسئلہ کا جزئیہ دین غیر محیط الترکہ مانع ملک ورثہ نہیں۔	۱۰۵
۶۸۹		۶۸۹		۱۰۵

نمبر	بائیں کالم کا متن	نمبر	دائیں کالم کا متن صفحہ
	امام حجرہ میں سامان بند کر کے گیا، کچھ لوگ کمرہ کھول کر اسباب اپنے استعمال میں لائے اگر وہ امام کا ذاتی سامان ہو تو یہ تصرفات حرام ہیں، اور مسجد کا سامان بھی ہو مگر امام کے لئے تھا تو بھی اس میں یہ تصرفات حرام ہوں گے۔		دین محیط میں ورثہ کو اختیار ہے کہ قرض اپنے پاس سے ادا کریں اور ترکہ پر قابض ہوں۔
۶۹۱	کتب خانہ کے ملازم نے کچھ کتابیں نذر کیں، بعد میں معلوم ہوا کہ اس نے کتب خانہ کی کتابیں دی ہیں، تو وہ کتابیں اپنے پاس نہ رکھی جائیں، دینے والے کو واپس کردی جائیں، شبہ کے بعد احتیاط بچنے میں ہے۔	۶۹۱	حالت صحت میں شوہر کے لئے کسی جائداد کے اقرار کے بعد مقررہ کے وارثوں کا جائداد میں کوئی حق نہیں۔ ۱۰۸
	وصیت		باپ کو بیٹے کے ترکہ سے سدس ملے گا۔ ۱۱۳
۱۰۶	وصیت اور اقرار کا مشترکہ سوال۔	۱۰۶	متوفی نے ترکہ میں دین اور عین دونوں چھوڑا، وارثوں میں سے متوفی کے ایک بھائی نے صرف سو روپیہ لے کر ورثہ سے صلح ۱۱۹

نمبر	بائیں کالم کا متن	نمبر	دائیں کالم کا متن	صفحہ
			کرلی، اس صلح اور ورثہ کے حصہ سے سوال۔	
			ترکہ میں نقد ہوا اور احدالشرکاء نے اپنے حصہ سے کم پر صلح کی تو یہ صلح ربا ہونے کی وجہ سے باطل ہے۔	۱۲۱
	وصیت کے مسائل۔	۱۰۸		
			جس ہبہ نامہ میں نسلاً بعد نسلٍ قابض و دخیل رہیں لکھا ہو وہ وصیت نہیں ہو سکتی۔	۱۸۸

Fatawa Razvia | Volume 19

Page Number	Subject Title	Serial Number	Detailed Subject
285	Statement of rulings on some forms of settlement on the division of estate among heirs.	124	In dower, the share of heirs other than the husband is half or three-quarters.
297	If there are minors among the heirs, then such a settlement that affects their sharia-allotted share is impermissible.	125	No right of heirs remains in fixed-sum property.
351	Even a valid gift is not complete without full possession. After the donor's death, inheritance will apply to it.	191	No heir can deprive another heir of their share by their own authority.
356	Inheritance will not apply to land purchased by Zaid in the names of minor sons; similarly, land purchased by a minor for his sons after reaching adulthood.	196	After death, the daughter gets half and the son gets the full share, but in life, the order is to give equally to both.
358	Zaid gifted a house and shop to his son and daughter-in-law during his terminal illness, and the son was not happy with the wife's right. Will the rule of gift apply or inheritance? "Question"	212	Can a sinful and profligate son be disinherited?
389	If the gifted item was divisible and Zaid did not give possession to each after dividing, the gift is void. After death, it all goes to the son. Upon the son's death, after the legal precedence of what comes before inheritance, the wife gets a quarter, and the rest goes to the nephew as he is the sole heir.	214	Property was given to a woman in lieu of dower. After her death, if there are children, the husband will be the heir to a fourth.

Page Number	Subject Title	Serial Number	Detailed Subject
390	If the shop is indivisible and Zaid gave possession to his son's wife during his life, and half the shop is a third or less of Zaid's estate, the gift is valid, otherwise void, and inheritance will apply to the whole.	214	In the mother's estate, in the presence of one son, the daughter's share is one-third.
392	Grandsons have no right to inheritance.	220	Money deposited in the name of a minor son became his property. Amounts deposited in an adult's name without possession, or jointly in the names of adult and minor, or two minors, or two adults, all are Zaid's estate.
669	If an heir handles the funeral and burial of the deceased with their own money, it will not be considered a donation; they can recover that amount from the estate.	263	A jurisprudential deduction of the author from a passage of 'Khaniya' that the Bait-ul-Mal is not the heir of unclaimed property, rather it is 'Fay' of the Muslims.

पृष्ठ संख्या	विषय शीर्षक	क्रम संख्या	विस्तृत विषय
२८७	वारिसों के बीच विरासत के बंटवारे पर सुलह के कुछ रूपों का वर्णन।	१२४	मेहर में पति के अलावा वारिसों का हिस्सा आधा या तीन-चौथाई है।
२९७	यदि वारिसों में नाबालिग हों, तो ऐसी सुलह जो उनके शरई हिस्से को प्रभावित करे, नाजायज है।	१२५	एकमुश्त संपत्ति में वारिसों का कोई अधिकार नहीं रहता।
३५१	पूर्ण कब्जे के बिना सही हिबा (उपहार) भी पूरा नहीं होता। दाता की मृत्यु के बाद उसमें विरासत लागू होगी।	१९१	कोई भी वारिस अपनी मर्जी से किसी अन्य वारिस को उसके अधिकार से वंचित नहीं कर सकता।
३५६	जैद ने नाबालिग बेटों के नाम पर जो जमीन खरीदी, उसमें विरासत लागू नहीं होगी; इसी तरह उस जमीन में भी जो नाबालिग ने बालिग होकर अपने बेटों के नाम खरीदी।	१९६	मृत्यु के बाद लड़की का आधा और लड़के का पूरा हिस्सा, लेकिन जीवन में दोनों को बराबर देने का हुक्म।
३५८	जैद ने मरजुल मौत (अंतिम बीमारी) में अपने लड़के और बहू को घर और दुकान हिबा की, और लड़का अपनी पत्नी के अधिकार से सहमत नहीं था। इसमें हिबा का हुक्म लागू होगा या विरासत का? "सवाल"	२१२	क्या फासिक और फाजिर (पापी) लड़के को विरासत से वंचित किया जा सकता है?
३८९	यदि हिबा की गई वस्तु विभाज्य थी, और जैद ने बंटवारा करके प्रत्येक को कब्जा नहीं दिलाया, तो हिबा बातिल (शून्य) है। मृत्यु के बाद सब लड़के का होगा। लड़के की मृत्यु पर विरासत की प्राथमिकता के बाद पत्नी का	२१४	स्त्री को मेहर के बदले जायदाद दी गई। उसकी मृत्यु के बाद संतान होने की स्थिति में पति चौथे हिस्से का वारिस होगा।

पृष्ठ संख्या	विषय शीर्षक	क्रम संख्या	विस्तृत विषय
	चौथाई हिस्सा होगा, और शेष भांजे का क्योंकि वह अकेला वारिस है।		
३९०	यदि दुकान अविभाज्य हो और जैद ने अपने जीवन में बेटे की पत्नी को उस पर कब्जा दिला दिया हो और आधी दुकान जैद की विरासत का एक तिहाई या उससे कम हो, तो हिबा सही है, अन्यथा बातिल, और पूरे में विरासत लागू होगी।	२१४	मां की विरासत में एक लड़के की मौजूदगी में लड़की का हिस्सा एक तिहाई है।
३९२	पोतों का विरासत में कोई अधिकार नहीं है।	२२०	नाबालिग लड़के के नाम जो राशि जमा की गई वह उसकी हो गई, और जो राशियां बालिग के नाम बिना कब्जे के जमा की गईं या संयुक्त रूप से बालिग-नाबालिग, या दोनों नाबालिग, या दोनों बालिग के नाम जमा की गईं, वे सब जैद की विरासत हैं।
६६१	यदि वारिस अपने धन से मृतक के कफन-दफन का प्रबंध करे, तो उसे दान नहीं माना जाएगा; वह विरासत से उतनी राशि वसूल कर सकता है।	२६३	लेखक का 'खानिया' की इबारत से एक फिक़ही निष्कर्ष कि लावारिस माल का बैतुल-माल वारिस नहीं है, बल्कि वह मुसलमानों का 'फय' (सामूहिक संपत्ति) है।

صفحہ نمبر	عنوان موضوع	سلسلہ نمبر	تفصیلِ مضمون
۲۸۵	ورثہ کے درمیان تقسیم ترکہ پر صلح کی چند صورتوں کے حکم کا بیان۔	۱۲۴	مہر میں شوہر کے علاوہ ورثاء کا حصہ نصف یا تین ربع ہے۔
۲۹۷	اگر ورثہ میں نابالغ ہوں تو اس طرح کی صلح جس سے ان کے حصہ شرعی پر اثر پڑے نا جائز ہے۔	۱۲۵	مال مقطوع میں وارثوں کا کوئی حق نہیں رہتا۔
۳۵۱	ہبہ صحیح بھی بے قبضہ کامل تمام نہیں ہوتا۔ اور بعد موت واہب اس میں وراثت جاری ہوگی۔	۱۹۱	کوئی وارث کسی وارث کو اپنے اختیار سے محروم نہیں کرسکتا۔
۳۵۶	ایسی زمین جو زید نے نابالغ لڑکوں کے نام خریدی اس میں وراثت جاری نہ ہوگی ، ایسے ہی اس زمین میں بھی جو نابالغ نے بالغ ہو کر اپنے لڑکوں کے نام خریدی۔	۱۹۶	بعد موت لڑکی کا نصف اور لڑکے کا پورا ، لیکن زندگی میں دونوں کو برابر دینے کا حکم۔
۳۵۸	زید نے اپنے لڑکے اور بہو کو مرض الموت میں مکان اور دکان ہبہ کیا، اور لڑکا اپنی عورت کے حق میں راضی نہ تھا، اس	۲۱۲	کیا فاسق و فاجر لڑکے کو محروم الارث کیا جاسکتا ہے۔

صفحہ نمبر	عنوان موضوع	سلسلہ نمبر	تفصیلِ مضمون
	میں ہبہ کا حکم جاری ہوگا یا ترکہ کا "سوال"		
۳۸۹	اگر شیئی موہوبہ قابل تقسیم تھی ، اور زید نے تقسیم کر کے ہر ایک کو قبضہ نہ کرایا تو ہبہ باطل ، اور بعد موت کل لڑکے کا، اور لڑکے کی موت پر تقدیم ما تقدم علی الارث کے بعد ربع زوجہ کا، بقیہ بھانجہ کا کہ وہ اکیلا وارث ہے۔	۲۱۴	عورت کو جائداد مہر کے عوض میں دے دی اس کی موت کے بعد اولاد ہونے کی صورت میں شوہر چہارم کا وارث ہوگا۔
۳۹۰	دکان ناقابل تقسیم ہو اور زید نے اپنی زندگی میں زوجہ پسر کو اس پر قبضہ دلا دیا ہو اور نصف دکان ترکہ زید کا ثلث ہو ، یا اس سے کم ، تو ہبہ صحیح ورنہ باطل ، اور کل میں میراث جاری ہوگی۔	۲۱۴	ماں کے ترکہ میں ایک لڑکے کی موجودگی میں لڑکی کا حصہ ایک ثلث ہے۔
۳۹۲	پوتوں کا وراثتہ کوئی حق نہیں۔	۲۲۰	جو رقم نابالغ لڑکے کے نام جمع کی وہ اس کی ہو گئی، اور جو رقمیں بالغ کے نام بے قبضہ جمع کیں یا مشترکا بالغ نابالغ یا دونوں نابالغ یا دونوں بالغ

صفحہ نمبر	عنوان موضوع	سلسلہ نمبر	تفصیلِ مضمون
			کے نام جمع کیں سب زید کا ترکہ ہے۔
۶۶۹	وارث اپنے مال سے اگر مورث کی تجہیز و تکفین کرے تو وہ تبرع نہیں قرار دیا جائے گا ، وہ ترکہ سے اتنا وصول کر سکتا ہے۔	۲۶۳	مصنف کا خانیہ کی عبارت سے ایک فقہی استنباط کہ لاوارث مال کاہیت المال وارث نہیں بلکہ وہ فیئی مسلمین ہے۔

Volume 19 | Fatawa Razawiya

Page | Serial | Subject / Question | Ruling / Principle

248 | 676 | If the entire inheritance is possessed with the permission of other heirs, and they consent to the payment of expenses and protection of the surplus, then it is not usurpation (Ghasb). | Sharia gives rulings based on the current state.

243 | 679 | Two brothers worked together in partnership; the property was both inherited and earned. One brother died, and the other remained in possession for years. The deceased left both heirs and debts. How should distribution occur and what is the ruling on the debt? | Tamleek (giving ownership) is general, while Hiba (gift) is specific.

244 | 680 | From the profits earned by the surviving brother from the joint land, he should pay the rent for the deceased's minor daughters' share until their maturity as compensation, provided the debt is less than the inheritance. And whatever was earned from the other heirs' share, give it in charity (Sadaqah). | Reasoning from a general rule to a specific one is not correct.

248 | 680 | A question regarding the illegal distribution, disposal, and possession of a father's inheritance by one brother. | In the context of creating a legal effect (Insha), where there is an indication to the contrary, Hiba cannot be intended by the word Tamleek.

250 | — | Methodological Principles (Fawaid Usooliya) | What counts is the meaning, not the words.

251 | 100 | There is a distinction between debt (Dayn) and physical asset (Ayn). | Tamleek can be of the physical asset or its benefits, and it can be for consideration or without. This is a logical and comprehensive classification.

252 | 100 | A debtor's right is in the value, not in the physical property itself. | In common custom, Tamleek of a physical asset without consideration is accepted as Hiba.

276 | 107 | A confessor's non-gross ignorance does not prevent the validity of the confession (Iqrar). | Resolution of apparent contradictions in the statements of Qazi Abu Yusuf and Imam Azam (may Allah have mercy on them).

312 | 126 | If that which includes (something) is corrupt, then that which is included becomes corrupt. | Rare narrations (Shadh) contrary to clear texts (Nusoos) are unacceptable, and absolute narrations are applied to qualified ones.

312 | 127 | What is based on corruption will be corrupt. | Taking Iqrar in the sense of Insha is metaphorical, which is prohibited without necessity.

317 | 141 | The owner of the capital (Rabb al-Maal) has the right to change a restricted agreement into an absolute one at any time. | For the validity of a confession (Iqrar), the existence of some cause in general is necessary, not any specific cause.

320 | 153 | Possession is evidence of ownership. | The statement is based on the underlying cause (Al-Qawl bi-Mawjib al-Illa).

378 | 211 | Nothing can belong to anyone without the owner's transfer of ownership (Tamleek). | The ruling of limitation (Tamadi) is judicial, not religious; this ruling cannot conflict with "The right is not lost even if time passes."

खंड 19 | फतावा रज़विया

पृष्ठ | क्र.सं. | विषय / प्रश्न | नियम / सिद्धांत

248 | 676 | यदि अन्य उत्तराधिकारियों की अनुमति से पूरी विरासत पर कब्ज़ा है, और वे खर्चों के भुगतान और अधिशेष की सुरक्षा के लिए भी सहमत हैं, तो यह हड़पना (ग़स्ब) नहीं है। | शरीयत वर्तमान स्थिति के आधार पर निर्णय देती है।

243 | 679 | दो भाई साझेदारी में काम करते थे; संपत्ति पैतृक और अर्जित दोनों थी। एक भाई की मृत्यु हो गई, और दूसरा वर्षों तक संपत्ति पर काबिज रहा। मृतक ने उत्तराधिकारी और ऋण दोनों छोड़े। वितरण कैसे होना चाहिए और ऋण पर क्या नियम है? | तमलीक (स्वामित्व देना) सामान्य है, जबकि हिबा (उपहार) विशेष है।

244 | 680 | जीवित भाई द्वारा संयुक्त भूमि से अर्जित लाभ में से, वह मृतक की नाबालिग बेटियों के हिस्से का किराया उनकी परिपक्वता तक मुआवजे के रूप में दे, बशर्ते ऋण विरासत से कम हो। और अन्य उत्तराधिकारियों के हिस्से से जो कुछ कमाया गया, उसे दान (सदका) कर दे। | सामान्य नियम से विशिष्ट पर तर्क करना सही नहीं है।

248 | 680 | एक भाई द्वारा पिता की विरासत के अवैध वितरण, निपटान और कब्जे के संबंध में एक प्रश्न। | कानूनी प्रभाव पैदा करने (इंशा) के संदर्भ में, जहाँ विपरीत संकेत हो, वहाँ तमलीक शब्द से हिबा का अर्थ नहीं निकाला जा सकता।

250 | — | मूलभूत सिद्धांत (फ़वाइद उसूलिया) | अर्थ का महत्व है, शब्दों का नहीं।

251 | 100 | ऋण (दैन) और भौतिक संपत्ति (ऐन) के बीच अंतर है। | तमलीक भौतिक वस्तु की हो सकती है या उसके लाभों की, और यह सशुल्क या निःशुल्क हो सकती है। यह एक तार्किक और व्यापक वर्गीकरण है।

252 | 100 | ऋणी का अधिकार मूल्य में होता है, भौतिक संपत्ति में नहीं। | सामान्य रिवाज में भी, बिना किसी प्रतिफल के भौतिक वस्तु के तमलीक को हिबा के रूप में स्वीकार किया जाता है।

276 | 107 | स्वीकारोक्ति करने वाले की सामान्य अज्ञानता स्वीकारोक्ति (इकरार) की वैधता में बाधा नहीं डालती। | काजी अबू यूसुफ और इमाम आज़म (अल्लाह उन पर रहम करे) के बयानों में स्पष्ट विरोधाभासों का समाधान।

312 | 126 | यदि किसी चीज़ में शामिल तत्व भ्रष्ट है, तो वह चीज़ भी भ्रष्ट हो जाती है। | स्पष्ट ग्रंथों (नुसूस) के विपरीत दुर्लभ वर्णन (शाज़) अस्वीकार्य हैं, और निरपेक्ष वर्णनों को विशिष्ट स्थितियों पर लागू किया जाता है।

312 | 127 | जो चीज़ भ्रष्टाचार पर आधारित होगी, वह भ्रष्ट होगी। | इकरार को इंशा के अर्थ में लेना लाक्षणिक है, जो बिना आवश्यकता के निषिद्ध है।

317 | 141 | पूंजी के स्वामी (रब्बुल माल) को किसी भी समय प्रतिबंधित समझौते को निरपेक्ष में बदलने का अधिकार है। | इकरार की वैधता के लिए सामान्य रूप से किसी कारण का अस्तित्व आवश्यक है, किसी विशेष कारण का नहीं।

320 | 153 | कब्ज़ा स्वामित्व का प्रमाण है। | कथन अंतर्निहित कारण पर आधारित है (अल-कौल बि-मौजिब अल-इल्ला)।

378 | 211 | मालिक द्वारा स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) के बिना कोई भी चीज़ किसी की नहीं हो सकती। | सीमा (तमादी) का नियम न्यायिक है, धार्मिक नहीं; यह नियम "समय बीत जाने पर भी अधिकार समाप्त नहीं होता" के विरुद्ध नहीं हो सकता।

جلد ۱۹ | فتاویٰ رضویہ

صفحہ | نمبر شمار | خلاصہ / سوال | حکم / قاعدہ

۲۴۸ | ۶۷۶ | اگر دیگر ورثہ کی اجازت سے پورے ترکہ پر قبضہ ہے، اور سب کے اخراجات کی ادائیگی اور فاضل کی حفاظت پر بھی ان کی رضا ہے تو غصب نہیں۔ | شرع مطہر حالت موجودہ پر حکم دیتی ہے۔

۲۴۳ | ۶۷۹ | دو بھائی باہم شرکت میں کام کرتے تھے، مال موروثی اور کمائی کا دونوں تھا، ایک بھائی مر گیا، دوسرا برس ہا برس جائداد پر قابض رہا۔ مرنے والے نے ورثہ اور قرض دونوں چھوڑا۔ تقسیم کیسے ہو اور قرض کا کیا حکم ہے۔ | تملیک عام ہے اور ہبہ خاص ہے۔

۲۴۴ | ۶۸۰ | دونوں بھائیوں کی مشترکہ زمین سے جو منافع زندہ بھائی نے کمایا اس کے تاوان میں متوفی کی نابالغ لڑکیوں کے حصہ کا، عہد نابالغیت تک کا کرایہ ادا کرے جبکہ قرض ترکہ سے کم ہو۔ اور بقیہ وارثوں کے حصہ سے جو کمایا صدقہ کرے۔ | عام سے خاص پر استدلال صحیح نہیں۔

۲۴۸ | ۶۸۰ | والد کے ترکہ میں ایک بھائی کے ناجائز تقسیم و تصرف اور قبضہ سے سوال۔ | مقام انشاء میں بھی جہاں خلاف پر قرینہ ہو تملیک سے ہبہ مراد نہیں لے سکتے۔

۲۵۰ | — | فوائد اصولیہ | اعتبار معانی کا ہے الفاظ کا نہیں۔

۲۵۱ | ۱۰۰ | دین اور عین میں تباین ہے۔ | تملیک عین کی ہوگی یا منافع کی، اور بلاعوض ہوگی یا بعوض، یہ تقسیم عقلی اور حاصر ہے۔

۲۵۲ | ۱۰۰ | قرضدار کا حق مالیت میں ہے مال میں نہیں۔ | عرف عام میں بھی تملیک عین بلا عوض کو ہبہ تسلیم کرتے ہیں۔

۲۷۶ | ۱۰۷ | مقرہ کی جہالت غیر فاحشہ صحت اقرار کی مانع نہیں۔ | قاضی ابو یوسف اور امام اعظم رحمہم اللہ تعالیٰ کے اقوال میں ظاہری تضاد کا دفعیہ۔

۳۱۲ | ۱۲۶ | متضمن فاسد ہو تو متضمن فاسد ہو جاتا ہے۔ | نصوص صریحہ کے خلاف روایت شاذہ نامقبول اور روایت مطلقہ مقیدہ پر محمول۔

۳۱۲ | ۱۲۷ | جو چیز فاسد پر مبنی ہو فاسد ہو گی۔ | اقرار کو انشاء کے معنی میں لینا مجاز ہے جو بے ضرورت ممنوع ہے۔

۳۱۷ | ۱۴۱ | رب المال کو مقید کو مطلق کرنے کا ہر وقت اختیار ہے۔ | صحت اقرار کے لئے مطلقاً کسی سبب کا وجود ضروری ہے کسی خاص سبب کا نہیں۔

۳۲۰ | ۱۵۳ | قبضہ دلیل ملک ہے۔ | القول بموجب العلة۔

۳۷۸ | ۲۱۱ | مالک کی تملیک کے بغیر کوئی چیز کسی کی نہیں ہو سکتی۔ | تمادی کا حکم بھی قضاء ہے دیانتہ نہیں، یہ حکم "الحق لا یسقط و لو تقادم الزمان" کے معارض نہیں ہو سکتا۔

Fatawa Rizvia, Volume 19

- After the Sultan's order, a permissible act becomes mandatory. 382 | In Sharia, as far as possible, the focus is on the reform of transactions, not on corruption. | 566
- There is a difference between giving a rule and describing an event. 393 | If something is mandatory in a contract, even if the contracting parties do not consider it mandatory in their minds or do not act upon it, the contract is not terminated. | 567
- Absolute difference in fatwa does not necessarily imply equality of opinions and fatwas. 411 | Several discussions on a corrupt condition making a lease corrupt. | 576
- The first preference is what the primary texts (Mutun) have affirmed, and Mutun take precedence over fatwas and commentaries. 413 | It is not necessary for this custom to have existed in the time of the Prophet (PBUH). | 580
- The ruling is attributed to the direct actor, not the cause-provider. 440 | Answer from Minhat-ul-Khaliq to the objection whether custom can be a judge over the Hadith of the Prophet. | 581
- There is a difference between negation of the absolute and absolute negation. 467 | Whether it is necessary for that custom to be of Muslims of the whole world or not. | 592
- Explicit [proof] takes precedence over [implicit] indication. 471 | Reflecting on the issues where scholars have considered custom reveals that it was not the custom of the entire Islamic world. | 593
- What is habitually understood through custom is like what is orally conditioned. 487 | Determining even the majority of all Muslim cities is like an impossibility. | 593
- What is unlawful is unlawful whether it is a condition or a custom. 495 | Explanation of the habitual impossibility of an actual census. | 594
- Explicit [proof] takes precedence over [implicit] indication. 495 | After the second century, even for the consensus of Islamic scholars, no path remained. | 594
- The core principle is that sale is a contract of assets, and lease is a contract of benefits. 542 | There is no proof that scholars, in order to consider custom in any issue, researched the custom of the entire Islamic world. | 594

- Description of the difference between the 'analogous' and the 'basis for analogy'. 564 | Further clarification of the fact that custom refers to the custom of the majority of Muslims in each region. | 596
- Consideration is of meanings, so what is habitually understood is what is mentioned. 565 | |

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

- सुल्तान के आदेश के बाद जायज़ (मुबाह) कार्य अनिवार्य (वाजिब) हो जाता है। 382 | शरीयत में जहाँ तक संभव हो, नज़र लेन-देन के सुधार पर होती है, न कि बिगाड़ पर। | 566
- नियम देने और घटना का वर्णन करने में अंतर है। 393 | अनुबंध (निकाह/सौदा) में जो चीज़ अनिवार्य हो, अगर अनुबंध करने वाले उसे अपने मन में अनिवार्य न समझें, या उस पर अमल न करें, तो वह अनुबंध समाप्त नहीं होता। | 567
- फ़तवे में पूर्ण मतभेद का मतलब कथनों और फ़तवों की समानता नहीं है। 411 | भ्रष्ट शर्त के कारण पट्टे (इज़ारा) के भ्रष्ट होने पर कुछ चर्चाएँ। | 576
- पहली प्राथमिकता उन ग्रंथों को दी जाती है जिन पर मूल ग्रंथों (मुतून) ने ज़ोर दिया है, और मूल ग्रंथ फ़तवों और व्याख्याओं पर भारी होते हैं। 413 | इस प्रथा (उर्फ़) का हुज़ूर के ज़माने में होना ज़रूरी नहीं। | 580
- आदेश प्रत्यक्ष कर्ता की ओर जाता है, कारण बनने वाले की ओर नहीं। 440 | मिन्हातुल ख़ालिक़ से इस आपत्ति का उत्तर कि क्या प्रथा अल्लाह के रसूल की हदीस पर न्यायाधीश हो सकती है। | 581
- 'निरपेक्ष का निषेध' और 'निरपेक्ष निषेध' में अंतर है। 467 | क्या वह प्रथा पूरी दुनिया के मुसलमानों की होनी ज़रूरी है या नहीं। | 592
- स्पष्ट प्रमाण को [संकेत पर] प्रधानता प्राप्त है। 471 | जिन मामलों में विद्वानों ने प्रथा का ध्यान रखा है, उन पर विचार करने से पता चलता है कि वह पूरे इस्लामी जगत की प्रथा नहीं थी। | 593
- जो प्रथा के अनुसार प्रचलित हो, वह मौखिक शर्त की तरह ही है। 487 | सभी मुस्लिम शहरों के अधिकांश का पता लगाना भी असंभव जैसा है। | 593
- जो अवैध है, वह चाहे शर्त हो या प्रथा, हर तरह से अवैध है। 495 | वास्तविक जनगणना के आदतन असंभव होने की व्याख्या। | 594
- स्पष्ट प्रमाण को [संकेत पर] प्रधानता प्राप्त है। 495 | दूसरी सदी के बाद, केवल इस्लामी विद्वानों की सहमति (इज्मा) के लिए भी कोई रास्ता नहीं बचा। | 594

- मूल सिद्धांत यह है कि बिक्री संपत्तियों का अनुबंध है, और पट्टा (इज़ारा) लाभों का अनुबंध है। 542 | इस बात का कोई प्रमाण नहीं है कि विद्वानों ने किसी मसले में प्रथा का ध्यान रखने के लिए पूरे इस्लामी जगत की प्रथा की जाँच की हो। | 594
- तुलना किए जाने वाले (मक़ीस) और जिससे तुलना की जाए (मक़ीस अलैह) के बीच अंतर का वर्णन। 564 | इस बात का और स्पष्टीकरण कि प्रथा से तात्पर्य प्रत्येक क्षेत्र के अधिकांश मुसलमानों की प्रथा है। | 596
- महत्व अर्थों का है, अतः जो प्रथागत है वही वर्णित है। 565 | |

पृष्ठ 81 का 692

- امر سلطانی کے بعد مباح واجب ہو جاتا ہے۔ ۳۸۲ | شریعت میں حتی الامکان نظر اصلاح معاملات پر ہوتی ہے، نہ افساد پر۔ | ۵۶۶
- اعطائے قاعدہ اور بیان واقعہ میں فرق ہے۔ ۳۹۳ | عقد میں جو چیز لازم ہو اگر عاقدین اس کو اپنے ذہن میں لازم نہ سمجھیں، یا اس پر عمل نہ کریں تو وہ عقد مرتفع نہیں ہوتا۔ | ۵۶۷
- مطلقاً اختلاف فتویٰ مستلزم تعادل اقوال و فتویٰ نہیں۔ ۴۱۱ | شرط فاسد کے مفسد اجارہ ہونے پر چند بحثیں۔ | ۵۷۶
- ترجیح اولیٰ، متون نے اس پر جزم کیا، اور متون فتاویٰ اور شروح پر مقدم ہیں۔ ۴۱۳ | اس عرف کا حضور کے زمانہ میں ہونا ضروری نہیں۔ | ۵۸۰
- حکم مباشر کی طرف منسوب ہوتا ہے مسبب کی طرف نہیں۔ ۴۴۰ | منحۃ الخالق سے اس اعتراض کا جواب کہ کیا عرف حدیث رسول پر قاضی ہو سکتا ہے۔ | ۵۸۱
- مطلق کی نفی اور مطلق نفی میں فرق ہے۔ ۴۶۷ | کیا وہ عرف سارے جہان کے مسلمانوں کا ہونا ضروری ہے یا نہیں۔ | ۵۹۲
- صریح دلالت پر فوقیت رکھتا ہے۔ ۴۷۱ | جن مسائل میں علماء نے عرف کا لحاظ کیا انہیں میں غور کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ پورے عالم اسلام کا عرف نہ تھا۔ | ۵۹۳
- جو عرفاً معہود ہو وہ قولاً مشروط ہی کی طرح ہے۔ ۴۸۷ | تمام کیا جملہ بلاد مسلمین کے اکثر کا پتہ چلانا بھی محال کی طرح ہے۔ | ۵۹۳
- جو ناجائز ہے مشروط ہو یا معہود ہر طرح ناجائز ہے۔ ۴۹۵ | واقعی مردم شماری عادۃً محال ہونے کی تشریح۔ | ۵۹۴

- صریح دلالت پر فوقیت رکھتا ہے۔ ۴۹۵ | صرف علمائے اسلام کے اجماع کی بھی دوسری صدی کے بعد کوئی راہ نہ رہی۔ | ۵۹۴
- اصل کلی، بیع اعیان کا عقد ہے، اور اجارہ منافع کا عقد ہے۔ ۵۴۲ | اس امر کا کوئی ثبوت نہیں کہ علماء نے کسی مسئلہ میں عرف کا لحاظ کرنے کے لئے پورے عالم اسلام کے عرف کی تحقیق کی ہو۔ | ۵۹۴
- مقیس اور مقیس علیہ میں فرق کا بیان۔ ۵۶۴ | اس امر کی مزید وضاحت کہ عرف سے مراد ہر علاقہ کے اکثر اہل اسلام کا عرف ہے۔ | ۵۹۶
- اعتبار معانی کا ہے، تو جو معہود ہے وہی مذکور ہے۔ ۵۶۵ | |

Fatawa Razawiyya, Volume 19

- Custom (Urf) is of four types. [Page 597] | Possession by the father is considered possession by the minor. [Page 194]
- There are four types of Prophet's approval (Taqrīr); two of them abrogate the preceding text. [Page 257, 597] | Guardian's possession is sufficient for a gift to a minor. [Page 257]
- Consensus (Ijma) itself is not called an abominator (Nasikh), but it reveals the abominator text. [Page 257, 599] | Father, brother, and uncle are all included in such guardians. [Page 257]
- Specific custom, being the custom of only one or two cities, and rare custom, being the custom of a few people, are unreliable and cannot stand against legal analogy (Qiyas). [Page 337, 606] | Whether it is permissible or impermissible for a maternal grandmother to take possession as a guardian while the father of the minors is alive. [Page 337]
- A custom is acceptable for determining a ruling if it does not contradict a specified or determined text. [Page 337, 606] | Whether the grandmother's guardianship is valid in the presence of the granddaughter's mother. [Page 337]
- In buying, selling, leasing, and cancellation, both compelling and non-compelling duress (Ikrah) negate consent. [Page 623, 610] | If there is no agnate relative (Asaba), who holds the guardianship? [Page 623]
- A person's actions are not religiously void due to their committing a sin. [Page 623, 618] | Guardianship in marriage belongs only to the mother; no one has guardianship over the mother. It belongs only to the guardian, and if there is no guardian, then to the grandfather, and if no grandfather, then to the Islamic ruler. [Page 623]
- When a cause and a direct perpetrator (Mubashir) coexist, the act is attributed to the direct perpetrator. [Page 628, 686] | Whether the guardianship of a mentally disabled uncle belongs to his maternal uncles or his nephew. [Page 628]
- When the action of an independent actor intervenes in the occurrence of an act, the link to the first actor is severed and established with the second. [Page 629, 686] | If there is a forced and disabled brother, he has guardianship; otherwise, the nephew will have it. Maternal uncles have no right to guardianship. This was a discourse on marriage guardianship. [Page 629]

- Guardianship [Page 629] | Guardianship of property belongs to the father's executor (Wasi); if not present, then to the executor's executor. [Page 629]
- In matters of property, a mother is not the guardian of her son. [Page 629, 187] | If he too is not there, then to the grandfather, then to his executor, then to the executor's executor, and guardianship of property reaches no one else. [Page 629]
- Possession of a minor's property by a guardian is based on guardianship. [Page 194]

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

- उरफ़ (प्रथा) चार प्रकार का होता है। [पृष्ठ 597] | पिता का कब्ज़ा नाबालिग का कब्ज़ा है। [पृष्ठ 194]
- रसूल (स.) की तक़रीर की चार किस्में ہیں، उनमें से दो पिछले पाठ की नासिख़ (निरस्त करने वाली) ہیں। [पृष्ठ 257, 597] | नाबालिग के लिए हिबा (उपहार) में वली (अभिभावक) का कब्ज़ा काफ़ी है। [पृष्ठ 257]
- इज्मा (आम सहमति) को खुद तो नासिख़ नहीं کہتے، लेकिन यह नासिख़ नस (नियम) को ज़ाहिर करता है। [पृष्ठ 257, 599] | ऐसे औलिया में पिता, भाई, चाचा सब شامل ہیں۔ [पृष्ठ 257]
- उरफ़-ए-ख़ास जो केवल एक या दो शहरों का उरफ़ हो, और उरफ़-ए-नादिर जो कुछ ही लोगों का हो, यह अविश्वसनीय है और क़यास के मुक़ाबले में नहीं टिकता। [पृष्ठ 337, 606] | नाबालिगों के पिता के होते हुए नानी का वली बनकर कब्ज़ा करना जायज़ है या नाजायज़। [पृष्ठ 337]
- हुक्म बताने के लिए जिसमें किसी मनसूस (निर्दिष्ट) या मुतय्यन (तयशुदा) का विरोध न हो, उरफ़ स्वीकार्य है। [पृष्ठ 337, 606] | पोती की माँ की मौजूदगी में दादी की विलायत (अभिभावकत्व) सही है या नहीं। [पृष्ठ 337]
- ख़रीद-फरोख़्त, इजारा (किराया) और फ़स्ख़ (निरस्त करना) में इकरा-ए-मुल्जी (मजबूर करने वाला दबाव) और ग़ैर-मुल्जी दोनों रज़ा (सहमति) को समाप्त कर देते हैं। [पृष्ठ 623, 610] | असबा (निकटतम पुरुष सम्बन्धी) न हो तो विलायत किसको प्राप्त है। [पृष्ठ 623]
- किसी के गुनाह करने की वजह से शरीयत में उसके कार्य बातिल (अमान्य) नहीं होते। [पृष्ठ 623, 618] | निकाह की विलायत केवल माँ को प्राप्त है, माँ पर किसी की विलायत नहीं, यह केवल वली को प्राप्त है और कोई وली भी न हो तो दादा पर, दादा भी न हो तो हाकिम-ए-इस्लाम। [पृष्ठ 623]
- यदि सबब (कारण) और मुबाशिर (कर्ता) दोनों मौजूद हों, तो निस्बत मुबाशिर की तरफ होगी। [पृष्ठ 628, 686] | मख़बूत-उल-हवास (मानसिक रूप से विक्षिप्त) चाचा की विलायत उसके मामाओं को प्राप्त है या भतीजे को। [पृष्ठ 628]

- जब किसी कार्य के होने में किसी स्वतंत्र कर्ता का कार्य बीच में आ जाए, तो पहले वाले का सम्बन्ध टूटकर दूसरे के साथ जुड़ जाएगा। [पृष्ठ 629, 686] | जब मजबूर और अपाहिज भाई हो तो उसे, अन्यथा भतीजे को विलायत प्राप्त होगी, मामाओं को विलायत का कोई अधिकार नहीं। यह निकाह की विलायत का वर्णन हुआ। [पृष्ठ 629]
- विलायत [पृष्ठ 629] | माल की विलायत पिता के वसी (वसीयतदार) को, यदि वह न हो तो वसी के वसी को प्राप्त होगी। [पृष्ठ 629]
- माल के मामले में माँ लड़के की वली नहीं है। [पृष्ठ 629, 187] | यदि वह भी न हो तो दादा को, फिर उसके वसी को, फिर वसी के वसी को, और किसी अन्य को माल की विलायत नहीं मिलती। [पृष्ठ 629]
- नाबालिग की संपत्ति पर वली का कब्ज़ा विलायत के आधार पर है। [पृष्ठ 194]

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

- عرف چار قسم کا ہوتا ہے۔ [صفحہ ۵۹۷] | باپ کا قبضہ نابالغ کا قبضہ ہے۔ [صفحہ ۱۹۴]
- ۲۵۷ | تقریر رسول کی چار قسمیں ہیں، ان میں سے دو نص مقدم کی ناسخ ہیں۔ [صفحہ ۵۹۷] | نابالغ کے لئے ہبہ میں ولی کا قبضہ کافی ہے۔ [صفحہ ۲۵۷]
- ۲۵۷ | اجماع کو خود تو ناسخ نہیں کہتے، لیکن یہ نص ناسخ کو ظاہر کرتا ہے۔ [صفحہ ۵۹۹] | ایسے اولیاء میں باپ، بھائی، چچا سب داخل ہیں۔ [صفحہ ۲۵۷]
- ۳۳۷ | عرف خاص کہ صرف ایک دو شہر کا عرف ہو، اور عرف نادر کہ معدودین کا عرف ہو۔ یہ نامعتبر اور قیاس کے مقابل نہیں۔ [صفحہ ۶۰۶] | نابالغوں کے باپ کے ہوتے ہوئے نانی کا ولی بن کر قبضہ کرنا جائز ہے یا ناجائز۔ [صفحہ ۳۳۷]
- ۳۳۷ | صورت حکم بتانے کے لئے جس میں کسی منصوص یا متعین کی مخالفت نہ ہو عرف مقبول ہے۔ [صفحہ ۶۰۶] | پوتی کی ماں کی موجودگی میں دادی کی ولایت صحیح ہے یا نہیں۔ [صفحہ ۳۳۷]
- ۶۲۳ | بیع و شراء و اجارہ و فسخ میں اکراہ ملجی و غیر ملجی دونوں رضا کو معدوم کردیتے ہیں۔ [صفحہ ۶۱۰] | عصبہ نہ ہو تو ولایت کس کو حاصل ہے۔ [صفحہ ۶۲۳]
- ۶۲۳ | کسی کے ارتکاب گناہ کی وجہ سے شرعاً اس کے تصرفات باطل نہیں ہوتے۔ [صفحہ ۶۱۸] | ولایت نکاح صرف ماں کو حاصل ہے، ماں پر کسی کو ولایت نہیں، یہ صرف ولی کو حاصل ہے اور کوئی ولی بھی نہ ہو تو دادا پر دادا بھی نہ ہو تو حاکم اسلام۔ [صفحہ ۶۲۳]
- ۶۲۸ | سبب اور مباشر جمع ہوں تو نسبت مباشر کی طرف ہوگی۔ [صفحہ ۶۸۶] | محبوط الحواس چچا کی ولایت اس کے ماموؤں کو حاصل ہے یا بھتیجے کو۔ [صفحہ ۶۲۸]

- ۶۲۹ | فعل کے صدور میں جب کسی فاعل مختار کا فعل درمیان میں آجائے تو پہلے کی نسبت منقطع ہو کر دوسرے کے ساتھ قائم ہوجائے گی۔ [صفحہ ۶۸۶] | جب مجبور و اپاہج بھائی ہے تو اس کو، ورنہ بھتیجے کو ولایت حاصل ہوگی، ماموؤں کو ولایت کا کوئی حق نہیں۔ یہ ولایت نکاح کا بیان ہوا۔ [صفحہ ۶۲۹]
- ۶۲۹ | ولایت | ولایت مال باپ کے وصی، وہ نہ ہو تو وصی کے وصی کو حاصل ہوگی۔ [صفحہ ۶۲۹]
- ۶۲۹ | مال کے معاملہ میں ماں لڑکے کی ولی نہیں۔ [صفحہ ۱۸۷] | وہ بھی نہ ہو تو دادا کو، پھر اسی کے وصی، پھر وصی کے وصی کو، اور کسی کو مال کی ولایت نہیں پہنچتی۔ [صفحہ ۶۲۹]
- نابالغ کی جائداد پر ولی کا قبضہ بربنائے ولایت ہے۔ [صفحہ ۱۹۴]

Fatawa Razawiya - Volume 19

Rulings / Topics (Column 1)	Page	Rulings / Topics (Column 2)	Page
If a girl has no other guardian, the uncle is the guardian, but if his ill intent is proven, the mother can perform her marriage.	642	The Imams who issue fatwas based on the Imam's opinion are unanimously the Imams of preference and fatwa issuance.	416
The guardianship of an insane person belongs to the agnates according to the order of inheritance and obligation.	635	It is forbidden for someone who does not know an issue to pass a Sharia ruling on it.	519
Seven types of people have guardianship over property.	635	**Logic**	
Zaid had a claim against Bakr. Zaid died, the claim was not paid, then Zaid's heir also passed away. Then Bakr died without paying the claim. Who has the right to forgive the claim in the Hereafter?	667	If acknowledgement (Iqrar) is considered as affirmation (Isbat) and origination (Insha), a circular reasoning will necessarily occur.	319
Ifta and the Custom of the Mufti		**Linguistics**	
"Fa" refers to Fatawa al-Asr.	195	Difference between the words "Tar" and "Tar-ast".	316
"Zam" is the symbol for Imam Zahir al-Din al-Marghinani.	195	**Juridical Benefits**	
"Bakh" refers to Imam Bakr Khawahirzada.	195	An absolute agent is the master of transactions, not of divorce, manumission, and voluntary donations.	95
Qadi Khan prioritizes the opinion in his writings that is predominant and more evident.	311	Debt is not real wealth; it is legal wealth.	100
The fatwa is based on the Imam's opinion. Details are quoted in the author's treatise "Ajla al-I'lam".	393	Rejection of reasoning from the disposals of the judge and executor regarding the sale of a specific item for an insolvent person, and an	103

Rulings / Topics (Column 1)	Page	Rulings / Topics (Column 2)	Page
		explanation of the reason for the difference.	
The claim that fatwa in transactions is based on Imam Abu Yusuf's opinion is not correct.	393	Acknowledgement (Iqrar) is nullified by the rejection of the beneficiary (Muqar-lah) except in six things, and acceptance after rejection is not valid.	107
Primary texts (Mutun) take precedence over fatwas and commentaries (Shuruh).	413	Textual proofs of the issue from the Quran and Hadith.	111
Deviation from the Imam's opinion without necessity or weakness of evidence is not permissible.	415	The difference between a promise and an acknowledgement and the ruling for both.	111
		There is a difference in the rulings for concomitant commonality (Shuyu' Muqarin) and supervening commonality (Shuyu' Tari).	113

फ़तावा रज़विया - जिल्द १९

नियम / विषय (स्तंभ १)	पृष्ठ
यदि लड़की का कोई अन्य वली (अभिभावक) न हो, तो चाचा वली है, लेकिन यदि उसकी दुर्भावना सिद्ध हो जाए तो माँ उसका निकाह कर सकती है।	६४२
विक्षिप्त की विलायत (अभिभावकत्व) विरासत और दायित्व के क्रम के अनुसार असबा (रक्त संबंधी) के लिए है।	६३५
सात लोगों को संपत्ति की विलायत (संरक्षण) प्राप्त है।	६३५
ज़ैद का बक्र पर दावा था, ज़ैद मर गया, दावा अदा नहीं हुआ, फिर ज़ैद का वारिस भी गुज़र गया, फिर बक्र भी दावा अदा किए बिना मर गया। आख़िरत में दावा माफ़ करने का अधिकार किसे है?	६६७
इफ़्ता और रस्मुल मुफ़्ती (फ़तवा और मुफ़्ती की परंपरा)	
"फ़ा" (فع) फ़तावा अल-अस्र की ओर संकेत है।	१९५
"ज़म" (ظم) इमाम ज़हीर उद्दीन मरग़ीनानी का प्रतीक है।	१९५
"बख़" (بخ) इमाम बक्र ख़वाहिरज़ादा का संकेत है।	१९५

नियम / विषय (स्तंभ २)	पृष्ठ
इमाम के कथन पर फ़तवा देने वाले इमाम सर्वसम्मति से प्राथमिकता और फ़तवा देने वाले इमाम हैं।	४१६
जो मसला नहीं जानता हो, उसके लिए किसी चीज़ पर शरीयत का हुक्म लगाना हराम है।	५१९
तर्कशास्त्र (Logic)	
इकरार (स्वीकृति) को इसबात (पुष्टि) और इंशा (सृजन) मानने की स्थिति में चक्रक दोष (Circular reasoning) उत्पन्न होगा।	३१९
शब्दकोश/भाषा	
शब्द "तर" और "तर-अस्त" का अंतर।	३१६
फ़िक़्ही लाभ (न्यायशास्त्रीय लाभ)	
वकील-ए-मुतलक़ (पूर्ण प्रतिनिधि) लेनदेन का मालिक होता है, तलाक़, आज़ादी और दान का नहीं।	९५
ऋण वास्तविक धन नहीं है, बल्कि कानूनी धन है।	१००

नियम / विषय (स्तंभ १)	पृष्ठ	नियम / विषय (स्तंभ २)	पृष्ठ
क़ाज़ी ख़ान अपने लेखन में उस कथन को प्राथमिकता देते हैं जो प्रबल और अधिक स्पष्ट है।			
फ़तवा इमाम के कथन पर होता है। विवरण लेखक के शोध-पत्र 'अजला अल-इलाम' में उद्धृत है।	३९३	दिवालिया व्यक्ति के लिए किसी विशिष्ट वस्तु की बिक्री के संबंध में न्यायाधीश और वसीयतदार के कार्यों से तर्क के खंडन और अंतर के कारण का वर्णन।	१०३
लेनदेन के मामलों में इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर फ़तवा होने की बात सही नहीं है।	३९३	छह चीज़ों के अलावा मुक़र्र-लह (जिसके पक्ष में स्वीकृति दी गई) के इनकार से इकरार रद्द हो जाता है और इनकार के बाद स्वीकृति मान्य नहीं है।	१०७
मूतून (मूल पाठ) फ़तावा और शरूह (व्याख्याओं) पर प्रधान हैं।	४१३	कुरान और हदीस के पाठों से मसले का प्रमाण।	१११
बिना आवश्यकता और साक्ष्य की दुर्बलता के इमाम के कथन से हटना जायज़ नहीं है।	४१५	वादे और इकरार का अंतर और दोनों का हुक्म।	१११
		शियू-ए-मुक़ारिन और शियू-ए-तारी के नियमों में अंतर है।	११३

موضوعات / مسائل (کالم ۱)	صفحہ
لڑکی کا کوئی اور ولی نہ ہو تو چچا ولی ہے، لیکن اس کی بدنیتی ثابت ہو تو ماں اس کا نکاح کر سکتی ہے۔	۶۴۲
مجنون کی ولایت عصبہ کو علی ترتیب الارث والجب ہے۔	۶۳۵
سات آدمیوں کو مال کی ولایت حاصل ہے۔	۶۳۵
زید کا مطالبہ بکر پر تھا، زید مر گیا، مطالبہ ادانہ ہوا، پھر زید کا وارث بھی قضاء کر لیا، پھر بکر بھی مطالبہ ادا کئے بغیر مر گیا۔ آخرت میں مطالبہ معاف کرنے کا حق کس کو ہے۔	۶۶۷
افتاء و رسم المفتی	
"فع" فتاویٰ العصر کی طرف اشارہ ہے۔	۱۹۵
"ظم" امام ظہیر الدین مرغینانی کا رمز ہے۔	۱۹۵
"بخ" امام بکر خواہر زادہ کا اشارہ ہے۔	۱۹۵

موضوعات / مسائل (کالم ۲)	صفحہ
قول امام پر فتویٰ دینے والے ائمہ بالاتفاق ائمہ ترجیح وافتاء ہیں۔	۴۱۶
جو مسئلہ نہ جانتا ہو اسے کسی چیز پر حکم شرعی لگانا حرام ہے۔	۵۱۹
منطق	
اقرار کو اثبات اور انشاء ماننے کی صورت میں دور لازم آئے گا۔	۳۱۹
لغت	
لفظ تر اور تراست کا فرق۔	۳۱۶
فوائد فقہیہ	
	۹۵

موضوعات / مسائل (کالم ۱)	صفحہ
قاضی خان اپنی تحریر میں اس قول کو مقدم کرتے ہیں جو راجح اور اظہر ہے۔	۳۱۱
فتویٰ قول امام پر ہوتا ہے۔ تفصیل مصنف کے رسالہ اجلی الاعلام پر منقول ہے۔	۳۹۳
معاملات میں قول امام ابو یوسف پر فتویٰ ہونے کی بات صحیح نہیں۔	۳۹۳
متون فتاویٰ اور شروح پر مقدم ہیں۔	۴۱۳
بلا ضرورت وضعف حجت قول امام سے عدول جائز نہیں ہے۔	۴۱۵

موضوعات / مسائل (کالم ۲)	صفحہ
وکیل مطلق معاملات کا مالک ہوتا ہے، طلاق، عتاق اور تبرعات کا نہیں۔	
دین مال حقیقی نہیں مال حکمی ہے۔	۱۰۰
بیع العین فی حق المسر کے حق میں تصرفاتِ قاضی و وصی سے استدلال کا رد اور وجہ فرق کا بیان۔	۱۰۳
چھ چیزوں کے علاوہ مقرلہ کے انکار سے اقرار رد ہو جاتا ہے اور انکار کے بعد قبول صحیح نہیں۔	۱۰۷
مسئلہ کے نصوص قرآن و احادیث سے۔	۱۱۱
وعدہ اور اقرار کا فرق اور دونوں کا حکم۔	۱۱۱
شیوع مقارن اور شیوع طاری کے احکام میں فرق ہے۔	۱۱۳

Fatawa Razawiyya Volume 19

Summary / Ruling	Page No.	Summary / Ruling	Page No.
The writing of a sales deed is evidence against the contracting parties.	116	Nephews are 'Dhi Mahram' (prohibited relatives) and this relationship is one of the impediments to revocation.	200
In documents, usually, the discharge/exoneration is written at the end; it is not part of the core contract, so it won't be inclusive.	126	The death of one of the contracting parties is also an impediment to revocation.	201
There is a difference between acknowledgment (iqrar) and discharge (ibra); the first is transfer of ownership (tamleek) and the second is cancellation/waiver (isqat), so the ruling for both will be different.	127	The author's clarification in this matter: if all donees (mohub lahu) are wealthy, or some are poor and some are wealthy, then the ruling of the gift (hiba) for them is different. And when all are poor, then the ruling for them is different.	203
Detail of which expenses the working partner (mudarib) has the right to recover.	137	Types of commonality (shuyu') and their rulings.	207
Regulation for mixing of funds from the author.	143	The patwari's (village accountant) record is a memorandum of established ownership, not an origination of transfer of ownership (insha-e-tamleek), and the same applies to entries in documents based on it.	211
"A'mil bi-ra'yik" (Act upon your opinion) is among the words of permission.	148	Proposal and acceptance (Ijab-o-Qabul) are not necessary for a gift (hiba); such circumstantial evidence indicating transfer of ownership is sufficient.	217
	188		219

Summary / Ruling	Page No.	Summary / Ruling	Page No.
In an unauthorized contract (aqd-e-fuzuli), it is necessary for the one authorizing it to be capable of granting permission.		Description of the three forms of possession deed (qabza-nama).	
In the state of adulthood, such permission from the authorizer that has the capacity for initiation is effective.	188	Giving land for construction is a loan for use ('ariya), not a gift (hiba).	222
In a gift without possession, the donor cannot be forced to give possession.	192	A gift of something non-existent is void (batil).	223
Where revocation is permissible in a gift, it refers to after possession.	192	Interpretation of terminal illness (maraz-ul-maut) and its verification from Durr al-Mukhtar, Bazazia, and Qahastani.	227
A gift without possession is void (batil).	197	A gift does not become void due to invalid conditions (shuroot-e-fasida).	230
Description of the eight conditions for impediments to revocation.	198	During the lifetime of the ancestor (muris), the ancestor alone is the owner of all property.	238
Details of blood relatives within prohibited degrees (Dhi Rahm Mahram).	198	In common usage, the term 'transfer of ownership' (tamleek) implies a gift (hiba).	243
A gift to the poor is charity (sadaqah), and revocation is not permissible in charity.	200	Imam Sarakhsi stated that 'tamleek' (transfer of ownership) is essentially beneficial as a gift.	244
Definition and details of the poor.	200		

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

सारांश / निर्णय	पृष्ठ सं.	सारांश / निर्णय	पृष्ठ सं.
विक्रय पत्र (बैय नामा) का लेखन अनुबंध करने वालों पर प्रमाण है।	116	भतीजे 'ज़ी महरम' (प्रतिबंधित संबंधी) हैं और यह रिश्ता वापसी की बाधाओं में से एक है।	200
दस्तावेजों में सामान्यतः ऋणमुक्ति (इबरा) अंत में लिखी जाती है, वह अनुबंध के मूल भाग में शामिल नहीं होती, इसलिए वह व्यापक नहीं होगी।	126	अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु भी वापसी में बाधा है।	201
स्वीकारोक्ति (इकरार) और ऋणमुक्ति (इबरा) में अंतर है, पहला स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) है और दूसरा अधिकार त्याग (इसकात) है, इसलिए दोनों का नियम अलग-अलग होगा।	127	इस मामले में लेखक का स्पष्टीकरण कि यदि उपहार प्राप्तकर्ता (मोहूब लहू) सभी धनी हों, या कुछ गरीब और कुछ धनी हों, तो उनके लिए उपहार (हिबा) का नियम अलग है। और जब सभी गरीब हों तो उनके लिए नियम अलग है।	203
इस बात का विवरण कि मुज़ारिब (कामकाजी भागीदार) को कौन-कौन से खर्च वसूल करने का अधिकार है।	137	साझीदारी (शुयूअ) के प्रकार और उनके नियम।	207
लेखक की ओर से धन के मिश्रण का नियम।	143	पटवारी का लेख स्थापित स्वामित्व का संस्मरण है, स्वामित्व हस्तांतरण का आरंभ (इंशा-ए-तमलीक) नहीं, और इसके आधार पर कागजात में प्रविष्टि का भी यही हाल है।	211
"अमिल बिरयिका" (अपनी राय पर कार्य करें) अनुमति के शब्दों में से एक है।	148	उपहार (हिबा) के लिए प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़बूल) आवश्यक नहीं है, ऐसे परिस्थितिजन्य साक्ष्य जो स्वामित्व हस्तांतरण का संकेत देते हों, पर्याप्त हैं।	217
	188	कब्ज़ा नामा के तीन रूपों का विवरण।	219

सारांश / निर्णय	पृष्ठ सं.	सारांश / निर्णय	पृष्ठ सं.
अनधिकृत अनुबंध (अक़द-ए-फ़ुज़ूली) में, अनुबंध को अधिकृत करने वाले का अनुमति देने के योग्य होना आवश्यक है।			
वयस्कता की स्थिति में, अधिकृत करने वाले की ऐसी अनुमति जो आरंभ करने की क्षमता रखती हो, प्रभावी है।	188	निर्माण के लिए भूमि देना 'आरिया' (उपयोग के लिए ऋण) है, उपहार (हिबा) नहीं है।	222
बिना कब्जे वाले उपहार में, दाता को कब्जा दिलाने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता।	192	गैर-मौजूद चीज़ का उपहार शून्य (बातिल) है।	223
जहाँ उपहार में वापसी की अनुमति है, उससे तात्पर्य कब्जे के बाद से है।	192	मृत्यु रोग (मरज़-उल-मौत) की व्याख्या और दुर्र-ए-मुख्तार, बज़ाज़िया और कहिस्तानी से इसकी पुष्टि।	227
बिना कब्जे वाला उपहार शून्य है।	197	उपहार दूषित शर्तों (शुरुत-ए-फ़ासिदा) से शून्य नहीं होता है।	230
वापसी की बाधाओं की आठ शर्तों का वर्णन।	198	पूर्वज (मुरिस) के जीवनकाल में, पूर्वज ही सारी संपत्ति का मालिक होता है।	238
ज़ी रहम महरम (निकट रक्त संबंधी) का विवरण।	198	लोक व्यवहार में 'तमलीक' (स्वामित्व हस्तांतरण) के नाम से उपहार (हिबा) ही समझा जाता है।	243
गरीबों को दिया गया उपहार 'सदका' है, और सदका में वापसी की अनुमति नहीं है।	200	इमाम सरख्सी ने 'तमलीक' को स्वभावतः उपयोगी उपहार बताया है।	244
गरीबों की परिभाषा और उनका विवरण।	200		

خلاصہ / حکم	صفحہ نمبر
تحریر بیع نامہ عاقدین پر حجت ہے۔	۱۱۶
دستاویزوں میں عادتاً جوابراء اس کے اخیر میں تحریر ہوتا ہے وہ صلب عقد میں داخل نہیں ہوتا، اس لئے متضمن نہیں ہوگا۔	۱۲۶
اقرار اور ابراء میں فرق ہے، اول تملیک اور ثانی اسقاط ہے، اس لئے دونوں کا حکم علیحدہ علیحدہ ہوگا۔	۱۲۷
اس امر کی تفصیل کہ مضارب کو کون کون سے مصارف وصول کرنے کا حق ہے۔	۱۳۷
مصنف کی طرف سے خلط مال کا ضابطہ۔	۱۴۳
بھتیجے ذی محرم ہیں اور یہ رشتہ موانع رجوع میں سے ہے۔	۲۰۰
موت احد العاقدین بھی مانع رجوع ہے۔	۲۰۱
اس مسئلے میں مصنف کی توضیح کہ موہوب لہ کل مالدار ہوں، یا بعض فقیر اور بعض مالدار، تو ان کے لئے ہبہ کا حکم اور ہے۔ اور جب کل فقیر ہوں تو ان کے لئے اور حکم ہے۔	۲۰۳
شیوع کے اقسام اور ان کے احکام	۲۰۷
	۲۱۱

خلاصہ / حکم	صفحہ نمبر
اعمل بر ایک کلمات اجازت میں سے ہے۔	۱۴۸
عقد فضولی میں مجیز عقد کا اجازت کا اہل ہونا ضروری ہے۔	۱۸۸
حالت بلوغ میں مجیز کی ایسی اجازت جو ابتداء کی صلاحیت رکھے نافذ ہے۔	۱۸۸
ہبہ بلا قبضہ میں واہب کو قبضہ دلانے پر مجبور نہیں کیا جاسکتا۔	۱۹۲
ہبہ میں جہاں رجوع جائز ہے اس سے مراد قبضہ کے بعد ہے۔	۱۹۲
ہبہ بلا قبضہ باطل ہے۔	۱۹۷
	۱۹۸

خلاصہ / حکم	صفحہ نمبر
پٹواری کی تحریر ملکیت ثابتہ کی یادداشت ہے انشاء تملیک نہیں اور اس کی بنیاد پر کاغذات میں اندراج کا بھی یہی حال ہے۔	
ہبہ کے لئے ایجاب وقبول ضروری نہیں، ایسے قرائن جو تملیک پر دلالت کریں کافی ہیں۔	۲۱۷
قبضہ نامہ کی تین شکلوں کا بیان۔	۲۱۹
زمین تعمیر کے لئے دینا عاریہ ہے ہبہ نہیں ہے۔	۲۲۲
ہبہ معدوم باطل ہے۔	۲۲۳
مرض الموت کی تفسیر اور درمختار، بزازیہ اور قہستانی سے اس کی تصدیق۔	۲۲۷
ہبہ شروط فاسدہ سے فاسد نہیں ہوتا۔	۲۳۰
	۲۳۸

خلاصہ / حکم	نمبر	صفحہ
موانع رجوع کی آٹھ شرطوں کا بیان۔		
ذی رحم محرم کی تفصیل۔	۱۹۸	
فقیروں کو ہبہ صدقہ ہے، اور صدقہ میں رجوع جائز نہیں۔	۲۰۰	
فقیروں کی تعریف اور ان کی تفصیل۔	۲۰۰	
حیات مورث میں مورث ہی ساری جائداد کا مالک ہے۔		
عرف میں تملیک کے نام سے ہبہ متبادر ہوتا ہے۔	۲۴۳	
امام سرخسی نے تملیک کو وضعاً مفید ہبہ بتایا۔	۲۴۴	

Fatawa Razawiyya - Volume 19

Page	Topic Description
295	Detail of the various types of words that convey ownership.
295	In the discourse of scholars, reasoning for a gift based on the concept of 'Tamlik' (transfer of ownership) is commonly practiced.
297	In the context of reporting/stating, 'Tamlik' is broader than 'Hiba', but in the context of creating contracts (Insha-e-Uqud), 'Tamlik' is 'Hiba'.
310	A written ownership deed (Tamlik Nama) is absolutely a gift deed (Hiba Nama).
312	In verbal transfer of ownership, the basis is circumstantial evidence, whether situational or verbal.
312	Correction of Allama "Ta's" view on considering 'Tamlik' and 'Hiba' as separate entities.
313	Description of various forms of expressing transfer of ownership.
314	A gift becomes complete after possession is taken.
328	Description of obstacles to retracting a gift.
330	

Page	Topic Description
244	Forgiveness is not conveyed through the words of a gift (Hiba).
244	Forgiveness pertains to debts (Duyun), not to specific physical assets ('Uyun).
247	'Iqta' does not mean ownership of property, but rather the waiver of taxes/revenue.
249	'Takhliya' (vacating/delivering possession) stands in place of full possession.
250	For 'Takhliya' to be valid, it is necessary for the person vacating to say to the recipient "take possession yourself" or words to that effect.
251	It is incorrect to say that Qazi Khan's definition of 'Takhliya' is the most common one.
258	Clarification from Qazi Khan, Zahiriya, Hindiyya, Bahr al-Ra'iq, and Shami that 'Takhliya' is not valid if the phrase "take possession" is not uttered.
262	The three conditions of 'Takhliya'.
262	The difference between 'Ibra' (discharge) and 'Hiba' (gift) as detailed in 'Ashbah'.
266	A gift of future salary is void.

Page	Topic Description
	Consideration is given to verbal expression, not the intention in the heart; if there is an intention for agency in the heart but words of gift are spoken, it becomes a gift.
332	Declaring a gift conditional upon conveying reward (Isal-e-Sawab) as a sale is void.
352	For a sale, the exchange must consist of wealth; conveying reward is not wealth at all.
378	A gift does not become void due to invalid conditions; only the condition itself becomes void.
395	Coincidental entitlement prevents a gift, but subsequent entitlement does not affect its validity.
449	Detail of coincidental and subsequent entitlement.

Page	Topic Description
283	A question regarding a case where there is a possibility of both 'Hiba-bil-Iwaz' (gift for consideration) and a sale.
283	Definition of 'Musha' (jointly owned property) and its various forms.
284	Description of matters related to 'Tamadi' (continuation/ limitations).
291	Detail of rulings on judgment (Qadha) and piety (Diyanat) and explanation of differences among the Imams.
291	Among Hanafis, the issue of which months are considered in setting the period for an impotent person (Inneen) is a matter of disagreement.

फ़तावा रज़विया - खंड १९

पृष्ठ	विषय विवरण
२९५	स्वामित्व प्रदान करने वाले शब्दों के विभिन्न प्रकारों का विवरण।
२९५	विद्वानों के शब्दों में अक्सर स्वामित्व (तम्लीक) से उपहार (हिबा) पर तर्क देना प्रचलित है।
२९७	सूचना देने के संदर्भ में 'तम्लीक' उपहार से व्यापक है, लेकिन अनुबंधों के निर्माण के संदर्भ में 'तम्लीक' उपहार ही है।
३१०	लिखित स्वामित्व विलेख (तम्लीक नामा) पूरी तरह से उपहार विलेख (हिबा नामा) है।
३१२	मौखिक स्वामित्व हस्तांतरण में आधार परिस्थितियों के संकेत (करीना) पर है, चाहे वे स्थितिजन्य हों या मौखिक।
३१२	'तम्लीक' और 'हिबा' को अलग-अलग समझने पर अल्लामा "ता" के विचार का सुधार।
३१३	स्वामित्व हस्तांतरण व्यक्त करने के विभिन्न रूपों का वर्णन।
३१४	कब्ज़ा प्राप्त करने के बाद उपहार पूर्ण हो जाता है।
२४४	माफ़ करना उपहार (हिबा) के शब्दों से नहीं होता।
२४४	माफ़ी का संबंध ऋण (देय) से है, विशिष्ट भौतिक संपत्तियों (अयान) से नहीं।
२४७	'इक़्ता' का अर्थ संपत्ति का स्वामित्व नहीं बल्कि करों (महसूल) की माफ़ी है।
२४९	'तख्लिया' (कब्ज़ा खाली करना) पूर्ण अधिकार (कब्ज़ा-ए-ताम) के स्थान पर है।
२५०	'तख्लिया' के लिए यह आवश्यक है कि व्यक्ति खाली करने वाले को स्वयं या कोई ऐसा शब्द कहे जो इसका अर्थ व्यक्त करे।
२५१	क़ाज़ी खान की 'तख्लिया' की परिभाषा को अधिकांश बताना गलत है।
२५८	क़ाज़ी खान, ज़हीरिया, हिंदिया, बहर-उर-रैक़ और शामी से इस बात का स्पष्टीकरण कि यदि "कब्ज़ा लो" नहीं कहा गया तो 'तख्लिया' सही नहीं है।
२६२	'तख्लिया' की तीन शर्तें।

पृष्ठ	विषय विवरण
३२८	उपहार वापस लेने (रुजूअ) में बाधाओं का वर्णन।
३३०	हृदय के इरादे पर विचार नहीं किया जाता बल्कि स्पष्ट मौखिक अभिव्यक्ति पर किया जाता है; यदि मन में एजेंसी (वक़ालत) का इरादा हो और जुबान से उपहार के शब्द कहे जाएं तो वह उपहार हो जाता है।
३३२	सवाब पहुँचाने (ईसाल-ए-सवाब) की शर्त पर दिए गए उपहार को बिक्री (बैअ) करार देना अमान्य है।
३५२	बिक्री के लिए बदले में धन (माल) का होना आवश्यक है, सवाब पहुँचाना बिल्कुल धन नहीं है।
३७८	अवैध शर्तों से उपहार अमान्य नहीं होता, केवल शर्त ही अमान्य हो जाती है।
३९५	समवर्ती अधिकार (इस्तेहक़ाक़-ए-मुक़ारिन) उपहार को रोकता है, लेकिन बाद में उत्पन्न अधिकार वैधता को प्रभावित नहीं करता।
४४९	समवर्ती और बाद में उत्पन्न अधिकार का विवरण।

पृष्ठ	विषय विवरण
२६२	'इबरा' और उपहार के बीच अंतर, 'अशबाह' के हवाले से।
२६६	भविष्य के वेतन का उपहार अमान्य (बातिल) है।
२८३	एक ऐसी स्थिति का प्रश्न जिसमें उपहार (एवज़ के साथ) और बिक्री दोनों की संभावना हो।
२८३	'मुशा' (साझा संपत्ति) की परिभाषा और उसके विभिन्न रूप।
२८४	'तमादी' (निरंतरता/समय सीमा) से संबंधित विषयों का वर्णन।
२९१	न्याय (क़ज़ा) और धर्मनिष्ठा (दियानत) के नियमों का विवरण और इमामों के बीच मतभेदों का स्पष्टीकरण।
२९१	हनफियों के बीच यह विवादास्पद मुद्दा है कि नपुंसक व्यक्ति (इन्नीन) की अवधि निर्धारित करने में किन महीनों पर विचार किया जाएगा।

صفحہ	عنوان
۲۹۵	افادہ ملک کرنے والے الفاظ کی انواع سرگونہ کی تفصیل۔
۲۹۵	کلمات علماء میں اکثر تملیک سے ہبہ پر استدلال متداول ہے۔
۲۹۷	مقام اخبار میں تملیک ہبہ سے عام ہے اور مقام انشاء عقود میں تملیک ہبہ ہے۔
۳۱۰	تحریری تملیک نامہ قطعاً ہبہ نامہ ہے۔
۳۱۲	تملیک زبانی میں مدار کار قرینہ پر ہے، قرینہ حالیہ ہو یا مقالیہ۔
۳۱۲	تملیک و ہبہ کو علیحدہ علیحدہ سمجھنے پر علامہ "ط" کے خیال کی تصحیح
۳۱۳	اظہار تملیک کی مختلف صورتوں کا بیان۔
۳۱۴	ہبہ بعد قبضہ تمام ہو جاتا ہے۔

صفحہ	عنوان
۲۴۴	معاف ہونا الفاظ ہبہ سے نہیں۔
۲۴۴	معافی کا تعلق عیون سے نہیں دیون سے ہے۔
۲۴۷	اقطاع کا مطلب تملیک جائداد نہیں بلکہ محصول کی معافی ہے۔
۲۴۹	تخلیہ قبضہ تام کے قائم مقام ہے۔
۲۵۰	تخلیہ کے لئے ضروری ہے کہ محلی محلی لہ کو خود یا کوئی ایسا لفظ کہے جو اس کے معنی ادا کرے۔
۲۵۱	قاضی خان کی تعریف تخلیہ کو اکثری بتانا غلط ہے۔
۲۵۸	قاضی خان، ظہیریہ، ہندیہ، بحرالرائق اور شامی سے اس امر کی تصریح کہ "اقبضہ" نہ کہا تو تخلیہ صحیح نہیں۔
۲۶۲	تخلیہ کی شرائط ثلثہ۔

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
۳۲۸	موانع رجوع کا بیان۔	۲۶۲	ابرار اور ہبہ کا فرق اشباہ سے اس کا جزئیہ۔
۳۳۰	اعتبار دل کے ارادہ کا نہیں زبان کی تصریح کا ہے، دل میں وکالت ہو اور زبان سے ہبہ کے الفاظ کہے تو ہبہ ہوگیا۔	۲۶۶	تنخواہ آئندہ کا ہبہ باطل ہے۔
۳۳۲	ہبہ بشرط ایصال ثواب کو بیع قرار دینا باطل ہے۔	۲۸۳	ایک ایسی صورت کا سوال جس میں ہبہ بالعوض اور بیع دونوں کا احتمال ہے۔
۳۵۲	بیع کے لئے بدل کا مال ہونا ضروری ہے ایصال ثواب سرے سے مال ہی نہیں۔	۲۸۳	مشاع کی تعریف اور اس کی مختلف صورتیں۔
۳۷۸	شروط فاسدہ سے ہبہ فاسد نہیں ہوتا، شرط ہی فاسد ہو جاتی ہے۔	۲۸۴	مسائل تمادی کا بیان۔
۳۹۵	استحقاق مقارن مانع ہبہ ہے اور استحقاق طاری مانع صحت نہیں۔	۲۹۱	حکم قضا اور دیانت کی تفصیل اور اختلاف ائمہ کی تشریح۔
۴۴۹	استحقاق مقارن اور استحقاق طاری کی تفصیل۔	۲۹۱	حنفیوں کے نزدیک یہ مسئلہ اختلافی ہے کہ عنین کی مدت مقرر کرنے میں کن مہینوں کا اعتبار ہوگا۔

Volume 19 Fatawa Rizvia

Page	Topic
518	In Sharia, there are two types of employees: specific employee (Ajeer-e-Khas) and common employee (Ajeer-e-Mushtarak). In Urdu, only the specific employee is called a servant or employee.
518	A common employee is called a "professional" who is not a servant of any specific person.
537	The issue of fulfilling rights relates to common Muslims.
552	Oral contract is recognized in Sharia; no written document to the contrary is recognized.
564	The post office is the shop of a common employee, and the money order fee is the rent for delivering money to the addressee.
568	The post office is a common employee, and if a condition of guarantee is placed on a common employee, there are three, or rather six, forms of the issue, and all are authenticated and practiced for issuing fatwa.
573	According to the author, the preference is for the saying that if the employee is righteous, there is no liability; if his condition is unknown, half is dropped and half is mandatory; if the Imam had
449	In dealings, the basis is on custom; as long as common people consider the lunar [calendar], in the absolute case, it will be construed as such.
453	When will a broker be entitled to brokerage and when not?
453	Wages are for coming, going, and physical effort, not just for verbal talk.
459	Suspending cancellation with a condition and suspending the option of cancellation with a condition are two separate forms.
461	Leasing and selling share the rule that they become void with an invalid condition.
482	In selling, "drinking rights" are partially subordinate and partially original, but in leasing, they are only subordinate.
493	The conversation between the contracting parties before writing is sometimes the actual contract and sometimes a preamble to it.

Page	Topic
	witnessed this era, he would have issued this fatwa.
591	The list of those thirty matters in which custom contrary to analogy was considered.
592	Addition of more such matters by the author which became permissible through custom contrary to analogy.
595	There is a clear statement from scholars that the custom of the majority of common Muslims in every city is sufficient for issuing a ruling there.
496	Detail of the work of a 'Qanungo' (revenue official).
501	The meaning of the jurists' saying: "The wage is lawful even if the cause was forbidden."
506	Salary will be given even for leave days without physical attendance.
518	Question about the hypothetical difference between an employee and a hired person.

जिल्द 19 फतावा रिज़विया

पृष्ठ	विषय
518	शरीयत में अजीर (कर्मचारी) की दो किस्में हैं, अजीर-ए-खास और अजीर-ए-मुश्तरक। उर्दू में अजीर-ए-खास को ही नौकर और मुलाज़िम कहते हैं।
518	अजीर-ए-मुश्तरक "पेशावर" को कहते हैं जो किसी खास आदमी के नौकर नहीं होते।
537	इस्तीफ़ा-ए-हक़ का मसला आम मुसलमानों से मुताल्लिक है।
552	ज़बानी अक़्द (अनुबंध) का शरीयत में एतबार है, इसके खिलाफ तहरीर (लिखावट) का कोई एतबार नहीं।
564	डाकखाना अजीर-ए-मुश्तरक की दुकान है और मनीऑर्डर फीस रुपया पाने वाले तक पहुँचाने का किराया है।
568	डाकखाना अजीर-ए-मुश्तरक है और अजीर-ए-मुश्तरक पर ज़मानत की शर्त लगा दी जाए तो मसले की तीन बल्कि छह सूरतें हैं, और सब सहीह और फ़तवा के योग्य हैं।
573	मुसन्निफ़ (लेखक) के नज़दीक इस कौल (कथन) की तरजीह कि अजीर सालेह हो तो ज़मानत नहीं, मस्तूरुल-हाल हो तो आधा साकित (समाप्त) और आधा वाजिब, अगर इमाम यह ज़माना पाते तो यही फ़तवा देते।
449	मामलात में दारोमदार उर्फ़(प्रथा) पर है, जब तक आम लोग चंद्र वर्ष का एतबार करें, मुतलक की सूरत में इसी पर महमूल होगा।
453	दलाल कब दलाली का मुस्तहिक होगा और कब नहीं।
453	उजरत (मजदूरी) आने-जाने और भागदौड़ पर होती है, सिर्फ ज़बानी बातचीत पर नहीं।
459	तालीक़-ए-फ़स्ख़ ब-शर्त और तालीक़-ए-ख़ियार-ए-फ़स्ख़ ब-शर्त दो अलग-अलग शक्लें हैं।
461	इजारा (पट्टा) और बैय (बिक्री) इस हुक्म में मुश्तरक हैं कि शर्त-ए-फ़ासिद से फ़ासिद हो जाते हैं।
482	बैय में "शर्ब" (सिंचाई का अधिकार) एक तरह से ताबे (अधीन) है और एक तरह से असल, और इजारा में सिर्फ ताबे है।
493	आकिदैन (अनुबंध करने वालों) के दरमियान तहरीर से पहले की गुफ्तगू कभी असल अक़्द होती है और कभी असल अक़्द की तमहीद (प्रस्तावना)।

पृष्ठ	विषय
591	उन तीस उमूर (मामलों) की फ़ेहरिस्त जिनमें क़ियास (अनुमान) के खिलाफ़ उर्फ़ का एतबार किया गया।
592	मुसन्निफ़ की तरफ से मजीद ऐसे उमूर का इज़ाफ़ा जो क़ियास के खिलाफ उर्फ़ से जायज़ हुए।
595	इस मामले में उलमा की तश्रीह मौजूद है कि हर शहर के अक्सर आम मुसलमानों का उर्फ़ वहाँ हुक्म लगाने के लिए काफी है।
496	कानूनगो के काम की तफ़्सील।
501	फुक़हा के इस कौल का मतलब: "उजरत पाकीज़ा है चाहे सबब हराम हो"।
506	रुख़्सत के दिनों की हाज़िरी के बिना भी तनख्वाह मिलेगी।
518	मुलाज़िम और अजीर के फर्ज़ी फर्क से सवाल।

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
۵۱۸	شرع میں اجیر کی دو قسمیں ہیں، اجیر خاص اور اجیر مشترک۔ اردو میں اجیر خاص کو ہی نوکر اور ملازم کہتے ہیں۔	۴۴۹	معاملات میں مدار عرف پر ہے، جب تک عام لوگ قمری کا اعتبار کریں مطلق کی صورت میں اسی پر محمول ہوگا۔
۵۱۸	اجیر مشترک "پیشہ ور" کو کہتے ہیں جو کسی خاص آدمی کے نوکر نہیں ہوتے۔	۴۵۳	دلال کب دلالی کا مستحق ہوگا اور کب نہیں۔
۵۳۷	استیفائے حق کا مسئلہ عام مسلمانوں کے ساتھ متعلق ہے۔	۴۵۳	اجرت آنے جانے اور دوادوش پر ہوتی ہے صرف زبانی بات چیت پر نہیں۔
۵۵۲	زبانی عقد کا شرع میں اعتبار ہے، اس کے خلاف پر تحریر کا کوئی اعتبار نہیں۔	۴۵۹	تعلیق الفسخ بالشرط اور تعلیق خیار الفسخ بالشرط دو علیحدہ شکلیں ہیں۔
۵۶۴	ڈاکخانہ اجیر مشترک کی دکان ہے اور فیس منی آرڈر روپیہ مکتوب الیہ تک پہنچانے کا کرایہ۔	۴۶۱	اجارہ اور بیع اس حکم میں مشترک ہیں کہ شرط فاسد سے فاسد ہو جاتے ہیں۔
۵۶۸	ڈاک خانہ اجیر مشترک ہے اور اجیر مشترک پر ضمان کی شرط لگا دی جائے تو مسئلہ کی تین	۴۸۲	

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
	بلکہ چھ صورتیں ہیں، اور سب مصحح و مفتی بہا۔		بیع میں "شرب" من وجہ تابع ہے اور من وجہ اصل اور اجارہ میں صرف تابع ہے۔
۵۷۳	مصنف کے نزدیک اس قول کی ترجیح کہ اجیر صالح ہو تو ضمان نہیں، مستور الحال ہو تو نصف ساقط اور نصف واجب، اگر امام یہ زمانہ پاتے تو یہی فتوی دیتے۔	۴۹۳	عاقدین کے درمیان تحریر سے پہلے کی گفتگو کبھی اصل عقد ہوتی ہے اور کبھی اصل عقد کی تمہید۔
۵۹۱	ان تیس امور کی فہرست جن میں خلاف قیاس عرف کا اعتبار کیا گیا۔	۴۹۶	قانون گو کے کام کی تفصیل۔
۵۹۲	مزید ایسے امور کا اضافہ من جانب مصنف جو قیاس کے خلاف عرف سے جائز ہوئے۔	۵۰۱	فقہاء کے اس قول کا مطلب یطیب الاجر وان کان السبب حراماً۔
۵۹۵	اس امر میں علماء کی تصریح موجود ہے کہ ہر بلاد کے اکثر عام مسلمانوں کا عرف وہاں حکم لگانے کے لئے کافی ہے۔	۵۰۶	رخصت کے دنوں کی بے تسلیم نفس بھی تنخواہ ملے گی۔
		۵۱۸	ملازم اور اجیر کے فرضی فرق سے سوال۔

Volume 19 Fatawa Rizvia

- Definition and rulings of coercion (Ikrah) that is valid and invalid according to Sharia. (609)
- Even without signs of puberty, if they claim to be mature and their appearance does not contradict it, they are considered mature. (630)
- There are three types of Shariah evidence: testimony, admission, and denial. (613)
- The appearance of beard, mustache, and breast development is not considered a standard [for puberty]. (630)
- The admission of a coerced person (Mukrah) is void. (613)
- Definition of an insane person (Majnoon), rulings regarding them, guardianship of a Majnoon, the difference between a Majnoon and a legal executor (Wasi), and a question regarding divorce in a state of insanity. (634)
- If admission and impotence are proven through Shariah evidence, then a document written during a state of mental health and stability of mind is invalid. (613)
- In Shariah, there is no separate definition of a 'Majnoon'; a Majnoon is someone who is called crazy or mad. (635)
- A woman who is occasionally overcome by a state of insanity is called 'Matuh' (mentally deficient). (615)
- Indemnity and Liability (Zaman o Tawan)
- Paralysis (Falij) is a brain disease, but insanity is not necessarily accompanying it. (618)
- A question about imposing liability on the working partner (Mudarib) in a partnership contract (Mudaraba). (131)
- It is written in all books that if this disease (paralysis) extends for a year, then the ruling for the patient is like that of healthy people, and all their legal transactions are valid. (618)
- A condition of liability on the working partner in Mudaraba is void; the capital owner (Rabb-ul-Maal) cannot recover liability from the Mudarib. (131)
- Playing chess etc. is not an impairment of intellect but rather the work of someone with sound senses. (618)

- If a usurper (Ghasib) forcibly takes something from a trustee (Amin), the trustee is not liable; otherwise, both the trustee and the usurper are liable, and the owner of the property may recover from whoever they wish. (152)
- The highest type of sensory deprivation (Masloob-ul-Hawas) is insanity (Junoon) and the lowest type is 'Anat' (mental weakness). (619)
- If lost due to the negligence of an agent (Wakeel), liability must be paid; otherwise, no. (155)
- Imbalance in most words and actions is necessary for a person in a state of stupor. (620)
- If a broker (Dallal) forgets at which shop they left the cloth, they will be liable. (155)
- Nocturnal emission, ejaculation in a boy of 12 years and a girl of 9 years, menstruation or pregnancy in a girl, or a boy causing pregnancy through intercourse—these are all definitive signs of puberty. (630)
- Someone gave a note to be changed, and it was lost on the way; if their negligence was involved, they will be liable, otherwise not. (155)

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

- शरीयत के अनुसार विश्वसनीय और अविश्वसनीय दबाव (इकराह) की परिभाषा और उसके अहकाम। (६०९)
- यदि वे यौवन के लक्षणों के बिना भी खुद को परिपक्व (बालिग़) कहें और ज़ाहिरी तौर पर उनकी बात का खंडन न हो, तो वे बालिग़ हैं। (६३०)
- शरीयत की दलीलें तीन हैं: गवाही, इकरार (स्वीकारोक्ति), इनकार। (६१३)
- दाढ़ी-मूँछ निकलने और स्तनों के उभार का कोई एतबार नहीं (यौवन के प्रमाण के रूप में)। (६३०)
- मजबूर किए गए व्यक्ति (मकरह) का इकरार बातिल है। (६१३)
- मजनून (विक्षिप्त) की परिभाषा, मजनून के अहकाम, मजनून की विलायत, मजनून और वसी (वसीयतदार) के बीच अंतर, और पागलपन की स्थिति में तलाक़ का सवाल। (६३४)
- यदि इकरार और उन्तता शरीयत की गवाही से साबित हो जाए, तो मानसिक स्वास्थ्य और बुद्धि की स्थिरता की स्थिति में तैयार किया गया दस्तावेज़ (क़बालह) अविश्वसनीय है। (६१३)
- शरीयत में मजनून की कोई अलग परिभाषा नहीं है, मजनून वह है जिसे पागल या दीवाना कहा जाता है। (६३५)
- ऐसी महिला जिस पर कभी-कभी पागलपन की स्थिति छा जाती है, वह 'मअतूह' (मंदबुद्धि) है। (६१५)
- ज़मानत और हर्जाना (ज़मान व तावान)
- फालिज (पक्षाघात) एक दिमागी बीमारी है लेकिन इसके लिए पागलपन अनिवार्य नहीं है। (६१८)
- मुज़ारबत के अनुबंध में मुज़ारिब (कामकाजी भागीदार) पर हर्जाना डालने का सवाल। (१३१)
- तमाम किताबों में लिखा है कि अगर यह बीमारी साल भर तक खिंच जाए तो मरीज़ का हुक्म तंदुरुस्तों जैसा है, और उसके तमाम लेन-देन प्रभावी होंगे। (६१८)
- मुज़ारबत में हर्जाने की शर्त फ़ासिद (गलत) है, पूँजीपति (रब्बुल माल) मुज़ारिब से हर्जाना वसूल नहीं कर सकता। (१३१)
- शतरंज आदि खेलना अक़्ल की खराबी नहीं बल्कि स्वस्थ इंद्रियों का काम है। (६१८)

- यदि किसी ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाले) ने अमीन (न्यासी) से ज़बरदस्ती छीन लिया, तो अमीन ज़िम्मेदार नहीं है, अन्यथा अमीन और ग़ासिब दोनों ज़िम्मेदार हैं, माल का मालिक जिससे चाहे वसूल करे। (१५२)
- इंद्रियों के अभाव (मसलूबुल हवास) का उच्चतम स्तर पागलपन (जुनून) है और निम्नतम स्तर 'अन्ता' (कमज़ोरी) है। (६१९)
- यदि वकील की कोताही से चीज़ बर्बाद हुई तो हर्जाना देना होगा, अन्यथा नहीं। (१५५)
- मदहोश व्यक्ति के अधिकांश बोलचाल और कार्यों में असंतुलन होना आवश्यक है। (६२०)
- यदि दलाल कपड़ा भूल गया कि किस दुकान पर छोड़ा है, तो वह ज़िम्मेदार होगा। (१५५)
- लड़के में १२ वर्ष और लड़की में ९ वर्ष, सोते समय एहतलाम (स्वप्नदोष) होना, स्खलन, लड़की में मासिक धर्म या गर्भवती होना, या संभोग से लड़के का किसी को गर्भवती करना—ये सब यौवन के निश्चित लक्षण हैं। (६३०)
- किसी ने नोट तुड़वाने के लिए दिया, रास्ते में गुम हो गया; अगर उसकी लापरवाही शामिल है तो वह ज़िम्मेदार होगा, अन्यथा नहीं। (१५५)

اکراہ معتبر عند الشرع اور غیر معتبر کی تعریف اور بیان احکام۔ (۶۰۹) آثار بلوغ کے بغیر بھی اگر وہ اپنے کو بالغ کہیں اور ظاہر ان کی تکذیب نہ کرے تو بالغ ہیں۔ (۶۳۰) حجت شرعیہ تین ہیں: گواہی، اقرار، انکار۔ (۶۱۳) داڑھی مونچھ نکلنے اور پستان کے ابھار کا اعتبار نہیں۔ (۶۳۰) مکرہ کا اقرار باطل ہے۔ (۶۱۳) مجنون کی تعریف، مجنون کے احکام، مجنون کی ولایت، مجنون وصی کے فرق، اور حالتِ جنون کی طلاق سے سوال۔ (۶۳۴) اگر اقرار اور عنتہ شہادت شرعیہ سے ثابت ہو تو قبالہ کی تقریر بحالت صحت نفس و ثبات عقل غیر معتبر ہے۔ (۶۱۳) مجنون کی شریعت میں کوئی علیحدہ تعریف نہیں، مجنون وہ ہے جس کو پاگل اور دیوانہ کہتے ہیں۔ (۶۳۵) ایسی عورت جس پر کبھی کبھی جنونی کیفیت طاری ہو جاتی ہے وہ معتوہ ہے۔ (۶۱۵) ضمان و تاوان

فالج دماغی مرض ہے مگر اس کو جنون لازم نہیں۔ (۶۱۸) عقد مضاربت میں تاوان مضارب پر ڈالنے کا سوال۔ (۱۳۱) تمام کتابوں میں لکھا ہے کہ اگر یہ مرض سال بھر ممتد ہو تو مریض کا حکم تندرستوں کا ہے، اور اس کے تمام تصرفات نافذ ہیں۔ (۶۱۸) مضاربت پر تاوان کی شرط فاسد ہے، رب المال مضارب سے تاوان نہیں وصول کر سکتا۔ (۱۳۱) شطرنج وغیرہ کھیلنا اختلال عقل نہیں بلکہ سلیم الحواسی کا کام ہے۔ (۶۱۸) امین سے غاصب نے زبردستی چھین لیا تو امین ضامن نہیں، ورنہ امین اور غاصب دونوں ضامن ہیں، صاحب مال جس سے چاہے وصول کرے۔ (۱۵۲) مسلوب الحواس کی اعلیٰ قسم جنون اور ادنیٰ قسم عنتہ ہے۔ (۶۱۹) وکیل کی تقصیر سے ضائع ہوا تو تاوان دینا ہو گا ورنہ نہیں۔ (۱۵۵) مدہوش کے اکثر حال اقوال وافعال میں اختلال ضروری ہے۔ (۶۲۰) دلال کپڑا بھول گیا کہ کس دکان پر چھوڑا ضامن ہوگا۔ (۱۵۵) لڑکے میں ۱۲ برس اور

لڑکی میں ۹ برس، سوتے وقت احتلام ہونا، انزال، لڑکی میں حیض یا حاملہ ہونا، یا جماع سے لڑکے کا حاملہ کرنا، یہ سب بلوغ کی قطعی علامتیں ہیں۔ (۶۳۰) کسی نے نوٹ تڑوانے کو دیا، راستہ میں گم ہو گیا، اگر اس کی کوتاہی کو دخل ہو ضامن ہوگا ورنہ نہیں۔ (۱۵۵)

Fatawa Razviyya, Volume 19

- If an item is lost due to the negligence of the borrower (Aariyat), then compensation (Taawan) is due; if there is no negligence, then taking compensation is haram, even if the lender gives it willingly. (155) | In an invalid gift (Hiba Fasid), if the gifted item exists, the recipient is ordered to return it, and after its destruction, compensation (Zaman) becomes obligatory. (375)
- Even if the borrower and lender pre-condition that compensation will be paid in case of loss, it is still unlawful to take compensation for loss without negligence. (155) | Question regarding compensation for property lost while in the custody of a hired person (Ajeer). (407)
- When is compensation due for an item lost in the possession of a hired person, and when is it not? (157) | When property is lost while with a common hired person (Ajeer-e-Mushtarak) without his direct action, even if it could have been avoided, the scholars' opinions vary greatly. However, according to Imam Azam, compensation is not obligatory. This is also the school of thought of Qazi Shuraih and nine other Imams. (408)
- If a deceased person spent donated funds for his own use and put his own money into a mosque or school, he is considered a donor of his own money and must pay compensation to the original donors. (161) | Compensation is also mandatory in various cases within a lease (Ijarah). (567)
- Generally, the jewelry a husband gives to his wife to wear is a loan (Aariyat); in case of divorce, the husband is entitled to its return. If the woman loses it, she is liable for compensation. (163) | If a father kept his son's earnings as a trust (Amanat) but spent them on his own expenses, he must pay compensation. If it was without the son's consent, he is also a sinner. (623)
- The owner can collect compensation from either the original usurper (Ghasib) or a subsequent usurper. (164) | If someone takes another's property without permission and it gets lost, the person who took it is liable for compensation. (662)
- Ruling on the use of a trust (Amanat) and the scenario for compensation. (167) | In the asked case, possession without permission is usurpation (Ghasb), for which loss entails compensation. If possession was initially with permission, then after a request for return, non-payment constitutes transgression (Ta'addi), and loss then entails compensation. (672)

- When is the return of a loan (Aariyat) or trust (Amanat) valid such that one is free from liability, and when is it not, requiring compensation? (174) | The heirs of the usurped party (Maghsoob Minhu) have the right to recover from the usurper's heirs any existing portion of the usurped land, the value of the sold property on the day of usurpation as compensation, and if the land was for rental, the accumulated income of the existing part till today and the income of the sold part till the day of sale from the usurper's property. It is haram for the usurper's heirs to prevent this. (684)
- If someone bought property in their own name from joint funds, they will be the owner, but they are liable to pay compensation for the shares of the other partners. (196)

फतावा रज़विया, जिल्द १९

- यदि उधार लेने वाले की लापरवाही से वस्तु नष्ट हो जाए तो उसका हर्जाना (तावान) देना होगा, और यदि लापरवाही न हो तो हर्जाना लेना हराम है, भले ही उधार देने वाला खुशी-खुशी दे। (155) | अवैध उपहार (हिबा फासिद) में यदि उपहार की वस्तु मौजूद हो तो प्राप्तकर्ता को उसे वापस करने का आदेश है और उसके नष्ट होने के बाद हर्जाना (ज़मान) वाजिब हो जाता है। (375)
- यदि उधार लेने और देने वालों ने पहले ही शर्त लगा ली थी कि नष्ट होने की स्थिति में हर्जाना देना होगा, तब भी बिना किसी गलती के नष्ट होने पर हर्जाना लेना नाजायज है। (155) | मजदूर (अजीर) की हिफाजत में गुम हुए माल के हर्जाने का सवाल। (407)
- मजदूर के पास से वस्तु नष्ट होने पर कब हर्जाना देना है और कब नहीं? (157) | जब माल किसी साझा मजदूर (अजीर-ए-मुश्तरक) के पास उसके किसी कृत्य के बिना नष्ट हो जाए, चाहे उससे बचना मुमकिन हो, विद्वानों के विचार बहुत अलग हैं। लेकिन इमाम आज़म का मत है कि हर्जाना वाजिब नहीं है। काजी शुरैह आदि नौ इमामों का भी यही मत है। (408)
- यदि किसी मृत व्यक्ति ने चंदे की राशि अपने उपयोग में खर्च कर दी और अपना पैसा मस्जिद या मदरसे में लगा दिया, तो उसने जो अपना पैसा खर्च किया उसमें वह दानकर्ता माना जाएगा और चंदा देने वालों को हर्जाना देगा। (161) | लीज (इजारा) में भी विभिन्न स्थितियों में हर्जाना अनिवार्य है। (567)
- आमतौर पर पति अपनी पत्नी को पहनने के लिए जो गहने देता है वह उधार (आरियत) है, तलाक की स्थिति में पति उसे वापस पाने का हकदार है। यदि महिला उसे नष्ट कर दे तो उस पर हर्जाना होगा। (163) | बेटे की कमाई पिता ने अमानत कहकर रखी और अपने खर्चों में खर्च कर दी तो हर्जाना देना होगा, और यदि बेटे की रजामंदी नहीं थी तो गुनहगार भी हुआ। (623)
- मालिक चाहे तो पहले गसब करने वाले (गासिब) से या दूसरे गासिब से हर्जाना वसूल करे। (164) | दूसरे की चीज बिना अनुमति के उठाकर रख लेने से यदि वह नष्ट हो गई, तो नष्ट करने वाले पर हर्जाना होगा। (662)
- अमानत में फेरबदल का हुक्म और हर्जाने की स्थिति। (167) | पूछे गए मामले में बिना अनुमति के कब्जा 'गसब' है जिसके नष्ट होने पर हर्जाना होगा, और शुरू में कब्जा अनुमति से

हो तो वापसी की मांग के बाद भुगतान न करना 'तअद्दी' है और नष्ट होने पर हर्जाना होगा। (672)

- उधार (आरियत) और अमानत की वापसी कब सही है कि हर्जाने से बरी हो जाएं और कब नहीं, हर्जाना देना होगा। (174) | पीड़ित पक्ष (मग़सूब मिन्हु) के उत्तराधिकारियों को यह अधिकार है कि वे हड़पने वाले (गासिब) के उत्तराधिकारियों से हड़पी गई जमीन का जो हिस्सा मौजूद है वह, और बेची गई संपत्ति की उस दिन की कीमत जो हड़पने के दिन थी उसका हर्जाना, और यदि जमीन किराये के लिए थी तो मौजूदा हिस्से का आज तक का और बेचे गए हिस्से का बेचने के दिन तक का मुनाफा गासिब की संपत्ति से वसूल करें। गासिब के वारिसों के लिए इसे रोकना हराम है। (684)
- साझा धन से किसी ने अपने नाम पर संपत्ति खरीदी तो वह उसका मालिक होगा, अलबत्ता साझेदारों के हिस्से का हर्जाना देना उस पर अनिवार्य है। (196)

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

- عاریت لینے والے کی کوتاہی سے چیز ضائع ہو تو تاوان ہے، اور کوتاہی نہ ہو تو تاوان لینا حرام ہے اگرچہ معیر بخوشی دے۔ (۱۵۵) | ہبہ فاسد میں شے موہوب موجود ہو تو موہوب لہ کو اس کے رد کا حکم ہے اور ہلاک کے بعد ضمان واجب ہوتی ہے۔ (۳۷۵)
- عاریت لینے اور دینے والوں نے پیشگی شرط کر لی کہ ضیاع کی صورت میں تاوان ہوگا تب بھی بلا تقصیر ضیاع پر تاوان لینا نا جائز ہے۔ (۱۵۵) | اجیر کی حفاظت میں گم ہوئے مال کے تاوان کا سوال۔ (۴۰۷)
- اجیر کے پاس سے چیز کے ضائع ہونے میں کب تاوان ہے اور کب نہیں۔ (۱۵۷) | مال جب اجیر مشترک کے پاس سے بے اس کے فعل کے ضائع ہو جائے، اگرچہ اس سے احتراز ممکن ہو، اقوال علماء بیحد مختلف ہیں مگر امام اعظم کا قول ہے کہ تاوان واجب نہیں۔ قاضی شریح وغیرہ ۹ ائمہ کا یہی مذہب ہے۔ (۴۰۸)
- متوفی نے چندہ کی رقم اپنے مصرف میں صرف کر ڈالی اور اپنا روپیہ مسجد یا مدرسہ میں لگا دیا تو جو اپنی رقم خرچ کی اس میں متبرع ہوا اور چندہ دہندوں کا تاوان دے۔ (۱۶۱) | اجارہ میں بھی مختلف صورتوں میں ضمان واجب ہے۔ (۵۶۷)
- عام طور سے شوہر عورت کو پہننے کے لئے جو زیور دیتا ہے عاریت ہے، طلاق کی صورت میں اس کی واپسی کا شوہر حقدار ہے، عورت ضائع کرے تو اس پر تاوان ہے۔ (۱۶۳) | لڑکے کی کمائی والد نے امانت کہہ کر رکھی اور اپنے مصارف میں خرچ کردی تو تاوان دینا ہوگا، اور لڑکے کی رضانہ تھی تو گنہ گار بھی ہوا۔ (۶۲۳)

- مالک غاصب اور غاصب غاصب دونوں میں سے جس سے چاہے تاوان وصول کرے۔ (۱۶۴) | دوسرے کی چیز بے اجازت اٹھا کر رکھ لینے سے وہ ضائع ہو گئی تو ضائع کرنے والے پر تاوان ہو گا۔ (۶۶۲)
- امانت میں تصرف کا حکم اور تاوان کی صورت۔ (۱۶۷) | صورت مسئولہ میں بے اذن قبضہ غصب جس کے ہلاک پر تاوان اور ابتداءً قبضہ باذن ہو، تو بعد طلب عدم ادائیگی تعدی اور تلف پر تاوان۔ (۶۷۲)
- عاریت اور امانت کی واپسی کب صحیح ہے کہ تاوان سے بری، اور کب نہیں، تاوان دینا ہوگا۔ (۱۷۴) | مغصوب منہ کے وارثوں کو یہ حق حاصل ہے کہ غاصب کے وارثوں سے زمین مغصوبہ کا جو حصہ موجود ہے وہ اور مبیع کی جو قیمت روز غصب تھی اس کا تاوان، اور زمین کرایہ پر چلنے کیلئے تھی تو موجودہ کے آج تک کے اور مبیع کے روز بیع تک کے محاصل غاصب کی جائیداد سے وصول کریں۔ ورثائے غاصب کو اس سے منع کرنا حرام ہے۔ (۶۸۴)
- مشترک مال سے کسی نے اپنے نام جائداد خریدی اس کا مالک خریدار ہوگا، البتہ شرکاء کے حصہ کا تاوان اس پر لازم ہے۔ (۱۹۶)

Volume 19 | Fatawa Razawiyya

- If a shared item is lost through use, who is liable for compensation? | 689 | Four Hadiths from Bukhari, Muslim, Ahmad, and Tabarani regarding its warning, with an excellent explanation of each. | 663
- If a traveler's luggage is lost in a common place like an inn, the owner is not liable for compensation. | 692 | Warnings from the Sahih Hadith regarding usurping land and harming Muslims, and the ruling for such people and their accomplices. | 670
- Encouragement and Admonishment | | Rulings and warnings for the transgressors (Fasiq). | 681
- A disciple saying "my faith in you is revoked" results in the revocation of the pledge (Bai'at). | 270 | The virtue of voluntary acts (Tatowu'). | 687
- A disciple becomes subject to Sharia reprimand by harboring ill-will against their spiritual guide (Pir). | 270 | Virtues and Merits |
- To call giving to a teacher of the Quran 'Haram' is ignorance and a slander against religion. | 421 | What qualities should a preacher (Waiz) possess? | 433
- Severe warnings have come regarding using preaching as a means for seeking worldly gain. | 434 | A true preacher in this era is among the saints (Auliya); serving them is a means of gaining the pleasure of Allah and His Messenger. | 434
- On the Day of Judgment, Allah Almighty Himself will be the claimant on behalf of three people. | 455 | Hadith regarding the acceptance of gifts. | 434
- Breach of promise is transgression (Fisq). | 494 | The status of a teacher is higher than that of a father; a statement regarding the rights of a teacher from Shurunbulali, Ghunyat Dhawi al-Ahkam, Ayn al-Ilm, and Alamgiri. | 451
- In the Great Quran, three terms - oppressor (Zalim), transgressor (Fasiq), and disbeliever (Kafir) - are used for judges. | 539 | The station of scrupulousness (Wara') is higher than the station of piety (Taqwa). | 478
- Frightening God's creation or planning and strategizing for it is also Haram. | 653 | This research by the author is comprehensive of all the words of the scholars and their summary, and its complete explanation is a specialty of the author. | 606
- A person who usurps mosque land is a transgressor (Fasiq), wicked (Fajir), and an oppressor (Zalim). | 663 | Allama Shami's treatise 'Nashr al-Urf' has not

organized the issue in this way, but due to the blessing of studying that very treatise, these issues were revealed to the author. | 606

जिल्द 19 | फतावा रज़विया

- यदि कोई साझा वस्तु उपयोग के दौरान नष्ट हो जाए, तो हर्जाना कौन भरेगा? | 689 | इसकी चेतावनी में बुखारी, मुस्लिम, अहमद और तबरानी की चार हदीसें और उन सभी का उत्तम स्पष्टीकरण। | 663
- यदि सराय जैसे सार्वजनिक स्थान से किसी यात्री का सामान गुम हो जाए, तो सराय का मालिक हर्जाने का उत्तरदायी नहीं है। | 692 | ज़मीन हड़पने और मुसलमानों को कष्ट पहुँचाने के संबंध में हदीस शरीफ़ से चेतावनियाँ, और ऐसे लोगों और उनके सहायकों के लिए आदेश। | 670
- प्रोत्साहन और चेतावनी (तरगीब ओ तरहीब) | | पापी और अवज्ञाकारी (फासिक) लोगों के लिए आदेश और चेतावनियाँ। | 681
- मुरीद (शिष्य) के यह कहने से कि 'मेरा आप पर विश्वास टूट गया है', बैअत (दीक्षा) टूट जाती है। | 270 | नफ़्ल (ऐच्छिक) इबादत करने की फज़ीलत। | 687
- पीर के विरुद्ध दुर्भावना रखने के कारण मुरीद शरई चेतावनी का पात्र बना। | 270 | सद्गुण और महिमा (फज़ाइल ओ मनाकिब) |
- कुरान शिक्षक को उपहार देने को हराम कहना अज्ञानता और धर्म पर झूठा आरोप है। | 421 | एक उपदेशक (वाइज़) में क्या-क्या गुण होने चाहिए? | 433
- उपदेश (वाज़) को सांसारिक लाभ का साधन बनाने पर कड़ी चेतावनियाँ आई हैं। | 434 | इस ज़माने में सच्चा उपदेशक औलिया में से है, उसकी सेवा अल्लाह और उसके रसूल की प्रसन्नता का साधन है। | 434
- कयामत के दिन अल्लाह तआला स्वयं तीन व्यक्तियों की ओर से वादी (दावेदार) होगा। | 455 | उपहार स्वीकार करने की हदीस। | 434
- वादा खिलाफी करना पाप (फिस्क) है। | 494 | उस्ताद (शिक्षक) का दर्जा पिता से ऊँचा है; शरुनबुलाली, गुन्यात ज़वी अल-अहकाम, ऐन अल-इल्म और आलमगीरी से उस्ताद के हक का विवरण। | 451
- कुरान मजीद में काज़ियों के लिए ज़ालिम, फासिक और काफिर, इन तीन शब्दों का प्रयोग हुआ है। | 539 | परहेज़गारी (वरअ) का स्थान तक़वा के स्थान से ऊँचा है। | 478

- ईश्वर की सृष्टि को डराना या उसके लिए योजना बनाना और चालें चलना भी हराम है। | 653 | लेखक का यह शोध विद्वानों के सभी कथनों का समावेश और उनका सारांश है, और इसका पूर्ण विवरण लेखक की विशेषता है। | 606
- मस्जिद की ज़मीन हड़पने वाला व्यक्ति फासिक, फाजिर और ज़ालिम है। | 663 | अल्लामा शामी के ग्रंथ 'नश्र अल-उर्फ ने इस मसले को इस तरह व्यवस्थित नहीं किया है, लेकिन उसी ग्रंथ के अध्ययन की बरकत से ये मसले लेखक पर प्रकट हुए। | 606

- شرکت کی چیز استعمال سے ضائع ہوجائے تو کس پر تاوان ہے۔ | ۶۸۹ | اس کی وعید میں بخاری، مسلم، احمد و طبرانی کی چار حدیثیں اور سب کی نفیس وضاحت۔ | ۶۶۳
- عامۃ الورود جگہ مثلاً سرائے سے کسی مسافر کا سامان گم ہوگیا سرائے کے مالک پر تاوان کی ذمہ داری نہیں۔ | ۶۹۲ | حدیث شریف سے زمین غصب کرنے اور مسلمانوں کو ایذا دینے کی وعیدیں، ایسے لوگوں اور ان کے معاونین کا حکم۔ | ۶۷۰
- ترغیب وترہیب | | فاسقوں کے احکام اور وعیدیں۔ | ۶۸۱
- مرید کے یہ کہنے سے کہ میرا اعتقاد آپ سے فسخ ہوگیا فسخ بیعت ہوگئی۔ | ۲۷۰ | تطوع کرنے کی فضیلت۔ | ۶۸۷
- پیر کے خلاف بد گمانی کرکے مرید تنبیہ شرعی کا مورد ہوا۔ | ۲۷۰ | فضائل ومناقب |
- معلم قرآن کو اللہ دینے کو حرام کہنا جہالت اور دین پر افتراء ہے۔ | ۴۲۱ | واعظ میں کیا کیا صفات ہونے چاہئیں۔ | ۴۳۳
- وعظ کو طلب دنیا کا ذریعہ بنانے پر سخت وعیدیں آئی ہیں۔ | ۴۳۴ | حقیقی واعظ اس زمانہ میں اولیاء میں سے ہے، اس کی خدمت اللہ ورسول کی خوشنودی کا ذریعہ ہے۔ | ۴۳۴
- اللہ تعالیٰ قیامت میں تین آدمیوں کی طرف سے خود مدعی ہوگا۔ | ۴۵۵ | قبولیتِ تحفہ کی حدیث۔ | ۴۳۴
- بد عہدی فسق ہے۔ | ۴۹۴ | استاذ کا درجہ باپ سے اعلیٰ ہے، شربنبلالی، غنیہ ذوی الاحکام، عین العلم، عالمگیری سے استاذ کے حق کا بیان۔ | ۴۵۱

- قرآن عظیم میں قاضیوں کے لئے ظالم، فاسق، کافر تین لفظ ارشاد ہوئے۔ | ۵۳۹ | مقام ورع مقام تقویٰ سے بلند ہے۔ | ۴۷۸
- مخلوق خدا کو ڈرانا یا اس کا انتظام اور حیلہ کرنا بھی حرام ہے۔ | ۶۵۳ | مصنف کی یہ تحقیق تمام کلماتِ علماء کی جامع اور ان کا خلاصہ ہے، اور اس کا پوری طرح بیان مصنف کی خصوصیت ہے۔ | ۶۰۶
- مسجد کی زمین غصب کرنے والا شخص فاسق، فاجر، ظالم ہے۔ | ۶۶۳ | علامہ شامی کے رسالہ نشر العرف نے مسئلہ کو اس طرح منضبط نہیں کیا ہے مگر اسی رسالہ کے مطالعہ کی برکت سے یہ مسائل مصنف پر منکشف ہوئے۔ | ۶۰۶

Volume 19 | Fatawa Rizvia

History and Biography		**A creditor cannot take an item of a different kind from the debtor's property without the debtor's consent.**	**101**
The author of 'Miftah' is unknown, and it is not mentioned in religious books.	451	If there is a debt on the deceased, a way for an 'exit settlement' (sulh-e-takharuj) is for the heirs to take responsibility for the debt.	122
Qazi Shurayh was the judge during the time of Mawla Ali; he always gave rulings based on this. Thousands of companions were present in the assembly, and none would object.	410	Question regarding settlement (sulh) in case of a debt within the inheritance.	123
In the blessed era of Ismail and Ibrahim (peace be upon them), Allah Almighty commanded that affairs be based on lunar months.	448	If the inheritance involves a debt, the condition for the validity of a settlement is that the debt must be separated from the settlement.	125
Even now in Arabic madrasas, lunar months are considered reliable.	451	It is not permissible to make a non-debtor the owner of the debt.	126
Mention of the marginalia on Allama Shami and the treatise 'Shifa al-Alil', and mention of praise for Allama Tahtawi.	486	Question regarding victory in kind.	153
Imam Sha'bi used to play chess, but no one calls him mentally unstable.	618	When a creditor finds an item of the same kind as his right with the debtor and knows it belongs to someone else, it is not permissible for him to take it. If he doesn't know, he may take it.	153

History and Biography		**A creditor cannot take an item of a different kind from the debtor's property without the debtor's consent.**	**101**
Mention of three rare items regarding Hazrat Hisham Kalbi.	621	A Muslim owed a debt to a non-believer (kafir) with the intention to pay, but the creditor died without leaving any heirs. In current times, such wealth is considered unclaimed (la-waris). The poor and needy are entitled to it, or it should be spent on mosques and schools. If the debtor is poor himself, he may keep it. Giving it as charity on behalf of the non-believer is prohibited, and intending to gain spiritual reward from it is disbelief (kufr).	165
Debt		If there is a debt upon the deceased and the claimant is not from among the people (i.e., a debt to God), then its payment is not obligatory for the heirs without a will.	260
Payment of debt can only be made with property similar to it.	100	If the fee given to the post office employees was without any work in return, or was for some work that was not the objective or a valid lease contract, then this transaction would indeed be a loan.	566
Taking property as debt without mutual consent is injustice; argument on the issue from the verse 'O you who believe! Do not consume your wealth [among yourselves unjustly]...'.	100		

इतिहास और जीवनी

'मिफ्ताह' के लेखक का पता नहीं है, न ही इसका उल्लेख धार्मिक पुस्तकों में है। ४५१

काजी शुरैह मौला अली के समय में न्यायाधीश थे; वे हमेशा इसी आधार पर निर्णय देते थे। हजारों सहाबा सभा में मौजूद होते थे और कोई इनकार नहीं करता था। ४१०

इस्माइल और इब्राहिम (अलैहिमुस्सलाम) के मुबारक दौर में अल्लाह तआला ने कार्यों को चंद्र महीनों पर आधारित करने का आदेश दिया। ४४८

अभी भी अरबी मदरसों में चंद्र महीने ही विश्वसनीय माने जाते हैं। ४५१

अल्लामा शामी के हाशिये और रिसाला 'शिफ़ा अल-अलिल' का उल्लेख और अल्लामी तहतावी की प्रशंसा का उल्लेख। ४८६

लेनदार कर्जदार की संपत्ति से बिना कर्जदार की सहमति के उसकी देयता की किस्म के अलावा कोई चीज नहीं ले सकता। १०१

यदि मृतक पर ऋण हो, तो समझौते (सुलह-ए-तख़ारुज) का एक तरीका यह है कि उत्तराधिकारी ऋण की जिम्मेदारी ले लें। १२२

विरासत में ऋण होने की स्थिति में समझौते (सुलह) का सवाल। १२३

यदि विरासत में ऋण हो, तो समझौते की वैधता के लिए शर्त यह है कि ऋण को समझौते से अलग किया जाए। १२५

जो कर्जदार नहीं है उसे ऋण का मालिक बनाना जायज़ नहीं है। १२६

वस्तु के रूप में जीत का सवाल। १५३

इतिहास और जीवनी

इमाम शबी शतरंज खेलते थे लेकिन कोई उन्हें मानसिक रूप से अस्वस्थ नहीं कहता।

हज़रत हिशाम कल्बी के तीन दुर्लभ प्रसंगों का उल्लेख। ४२१

ऋण (क़र्ज़)

ऋण की अदायगी उसी जैसी संपत्ति से ही हो सकती है। १००

बिना आपसी सहमति के संपत्ति को ऋण में लेना ज़ुल्म है; आयत 'ऐ ईमान वालों! अपने धन को [आपस में अन्यायपूर्वक] मत १००

लेनदार कर्जदार की संपत्ति से बिना कर्जदार की सहमति के उसकी देयता की किस्म के अलावा कोई चीज नहीं ले सकता। १०१

जब एक लेनदार कर्जदार के पास अपने हक की किस्म की कोई चीज़ पाता है और जानता है कि वह किसी और की है, तो उसे लेना जायज़ नहीं है। यदि उसे पता न हो, तो वह ले सकता है।

एक मुसलमान पर काफ़िर का ऋण था, देने की नीयत थी कि लेनदार मर गया और उसका कोई वारिस नहीं है। इस ज़माने में ऐसी संपत्ति लावारिस मानी जाती है, और गरीब व मिस्कीन इसके हकदार हैं या इसे मस्जिदों और मदरसों में खर्च किया जाए। यदि कर्जदार स्वयं गरीब हो तो वह इसे खुद रख ले। काफ़िर की ओर से इसका सदका (दान) हराम है और इससे सवाब की नीयत करना कुफ़्र है। १६५

मृतक पर जो ऋण हो और उसका दावा करने वाला बंदों (इंसानों) की ओर से न हो, तो वसीयत के बिना वारिसों पर इसकी अदायगी ज़रूरी नहीं है। २६०

डाकखाने वालों को फीस की रकम अगर बिना किसी काम के बदले दी जाती, या किसी काम के बदले दी जाती, लेकिन वह काम उद्देश्य या सही इजारा (लीज़) अनुबंध नहीं होता, तो निश्चित रूप से यह मामला ऋण होता। ५६४

लेनदार कर्जदार की संपत्ति से बिना कर्जदार की सहमति के उसकी देयता की किस्म के अलावा कोई चीज नहीं ले सकता। **१०१**

खाओ...' से इस मसJ पर
दलील।

पेज ९० ऑफ़ ६९२

تاریخ و تذکرہ ۱۰۱ **قرضخواہ قرضدار کے مال سے خلاف جنس چیز بے رضا قرضدار نہیں لے سکتا۔**

مفتاح کے مصنف کا پتہ نہیں، نہ اس کا اندراج ۴۵۱ کتب مذہب میں ہے۔ قاضی شریح مولا علی کے قاضی تھے ہمیشہ اسی پر حکم دیتے، ہزار ۴۱۰ ہا صحابہ مجلس میں ہوتے کوئی انکار نہ کرتا۔ اسماعیل اور ابراہیم علیہ السلام کے عہد مبارک میں اللہ تعالیٰ نے قمری ۴۴۸ مہینوں پر بنائے کار رکھنے کا حکم دیا۔ ابھی مدارس عربیہ میں ۴۵۱ شہور ہلالی ہی معتبر ہیں۔

مورث پر دین ہو تو صلح تخارج کی یہ صورت ہے کہ دین ۱۲۲ کی ذمہ داری ورثہ لے لیں۔

ترکہ میں دین ہونے کی صورت میں صلح کا سوال۔ ۱۲۳

ترکہ دین ہو تو صحت صلح کی شرط یہ ہے کہ دین کو صلح ۱۲۵ سے علیحدہ کیا جائے۔

غیر مدیون کو دین کا مالک کرنا جائز نہیں۔ ۱۲۶

قرضخواہ قرضدار کے مال سے خلاف جنس چیز بے رضا
تاریخ و تذکرہ ۱۰۱
قرضدار نہیں لے سکتا۔

علامہ شامی کے حاشیہ
اور رسالہ شفاء العلیل کا
ذکر اور علامی طحطاوی
کی مدح کا تذکرہ۔ ۴۸۶

امام شعبی شطرنج کھیلتے
تھے مگر کوئی انہیں ۶۱۸
مخبوط الحواس نہیں کہتا۔

حضرت ہشام کلبی کے
تین نوادر کا ذکر۔ ۶۲۱

قرض

دین کی ادا اس کے مثل
مال سے ہی ہو سکتی ہے۔ ۱۰۰

ظفر بجنس حقہ کا سوال۔ ۱۵۳

قرضخواہ جب قرضدار کے پاس اپنے حق کی جنس سے
کوئی چیز پائے اور معلوم ہو کہ دوسرے کی ہے تو اس کو ۱۵۳
لینا جائز نہیں، اور علم نہ ہو تو لے سکتا ہے۔

کافر کا قرض مسلمان پر تھا، دینے کی نیت تھی کہ قرض
خواہ مرگیا اور اس کا کوئی وارث نہیں، اس زمانہ میں ایسا
مال لاوارث مال ہے، اور فقراء و مساکین اس کے مستحق یا
۱۶۵
مساجد ومدارس میں صرف کیا جائے یا قرضدار فقیر ہو تو
خود لے لے، کافر کی طرف سے اس کا تصدق حرام اور
اس سے اجر وثواب کی نیت کی تو کفر۔

مورث پر جو دین ہو اور اس کا مطالبہ کرنے والا بندوں کی
طرف سے نہ ہو، تو وصیت کے بغیر وارثوں پر اس کی ادا ۲۶۰
ضروری نہیں۔

ڈاک خانہ والوں کو فیس کی رقم اگر کسی کام کے عوض
۵۶۶
کے بغیر دی جاتی، یا کسی کام کے عوض دی جاتی، مگر

قرضخواہ قرضدار کے مال سے خلاف جنس چیز بے رضا
تاریخ و تذکرہ ۱۰۱
قرضدار نہیں لے سکتا۔

وہ کام مقصود یا صالح عقد اجارہ نہ ہوتا، تو البتہ یہ معاملہ

قرض ہوتا۔

بے تراضی جائداد کو

قرضہ میں لینا ظلم ہے یا

ایھا الذین امنوا لا تاکلوا ۱۰۰

اموالکم الآیہ سے مسئلہ

پر استدلال۔

- Page 514: Zaid appointed a resident of Makkah as an agent to provide Sabeel (water) for thirty rupees every year. He died leaving arrears for several years; is it necessary for the heirs to pay it or not?
- Page 630: Ways to avoid interest (usury).

Asma-ur-Rijal (Biographies of Narrators) - Page 529: The method for this being permissible is that the relatives of the deceased hire a Hafiz for their work for some time on wages, and when they arrive, they take only the work of recitation from them instead of other work. - Page 551: Imam Zaylai is not equal to those Imams who give fatwa based on the Imam's (Abu Hanifa's) saying. - Page 417: Arrangement to keep village contracts within the limits of Sharia. - Page 553: Quotations from Fatawa Khayriyya, Tas-heeh Quduri, Ghamz al-Uyun, Tahtawi, and Uqud al-Durriyah on Imam Fakhruddin Awzjandi being a person of preference (Sahib-e-Tarjeeh). - Page 417: Another arrangement for the permissibility of village contracts. - Page 558: The 'Hawi' in which it is written that it is not permissible to fix wages for Quran completion less than 45 Dirhams is Hawi Zahidi Mu'tazili, not Hawi Qudsi, and this ruling is contrary to Sharia. - Page 529: Two measures for the permissibility of village contracts.

Jarh wa Ta'deel (Discredit and Authentication) | Munazarah wa Radd-e-Badmazhaban (Debate and Refutation of Heretics) - Page 252: Ibn Qattan's criticism of Imam-e-Azam regarding the Hadith of condition, and Ala-Hazrat's (may Allah have mercy on him) strict critique of that criticism. - Page 577: Criticism of the reasoning in 'Miftah'.

Qasam (Oath) - Page 255: Revealing the contradiction in the text of the author of 'Miftah' and the weakness of their reasoning from it. - Page 282: In the case of a declarant retracting their confession, the judge (Qadi) can take an oath from the declarant about the correctness of the confession. - Page 117: Refutation of Maulvi Rashid Ahmad Gangohi's fatwa.

Heelah (Legal Stratagem) - Page 378: Exposing the ignorance of the Deoband fatwa. - Page 418: Question about the stratagem of Hibah bil 'Iwadh (Gift with consideration). - Page 325: Critique of Maulvi Amir Ahmad Sahsawani. - Page 496: Hire the reciters as laborers for that much time and then have them perform acts of worship (Taa'aat); even then there is no harm.

खंड १९ | फ़तावा रज़विया

- पृष्ठ ५१४: ज़ैद ने मक्का के एक निवासी को हर साल तीस रुपये की सबील पिलाने का वकील बनाया और कई वर्षों का बकाया छोड़कर मर गया; वारिसों पर इसकी अदायगी ज़रूरी है या नहीं।
- पृष्ठ ६३०: सूद (ब्याज) से बचने के तरीके।

अस्मा-उर-रिजाल (रावियों की जीवनियां) - पृष्ठ ५२९: इसके जायज़ होने का तरीका यह है कि मैयत के वारिस कुछ देर के लिए हाफ़िज़ को अपने काम के लिए मज़दूरी पर रख लें, और जब वे पहुंचें तो उनसे अन्य काम के बजाय केवल तिलावत (पाठ) का ही काम लें। - पृष्ठ ५५१: इमाम ज़ैलई उन इमामों के बराबर नहीं हैं जो इमाम (अबू हनीफ़ा) के कथन पर फ़तवा देते हैं। - पृष्ठ ४१७: गाँवों के ठेके को शरीयत की सीमाओं के भीतर करने की तरकीब। - पृष्ठ ५५३: इमाम फ़खरुद्दीन अवज़जंदी के'साहिब-ए-तरजीह' होने पर फ़तावा खैरिय्या, तस्हीह कुदूरी, ग़म्ज़ अल-उयून, तहातावी और उक़ूद अल-दुर्रिया से उद्धरण। - पृष्ठ ४१७: गाँवों के ठेके के जायज़ होने की एक दूसरी तरकीब। - पृष्ठ ५५८: जिस 'हावी' में यह लिखा है कि ४५ दिरम से कम में कुरान खत्म की मज़दूरी तय करना जायज़ नहीं है, वह 'हावी ज़ाहिदी मोतज़िली' है, 'हावी कुदसी' नहीं, और यह हुक्म शरीयत के खिलाफ है। - पृष्ठ ५२९: गाँवों के ठेके की वैधता के दो उपाय।

जरह व तादील | मुनाज़रा व रद्दे बदमज़हबां - पृष्ठ २५२: हदीस-ए-शर्त पर इमाम-ए-आज़म की वजह से इब्न कत्तान की आलोचना और उस आलोचना पर आला हज़रत (रहमतुल्लाह अलैह) की कड़ी समीक्षा। - पृष्ठ ५७७: 'मिफ़्ताह' के तर्क पर आलोचना।

कसम (शपथ) - पृष्ठ २५५: साहिब-ए-मिफ़्ताह के लेख का अंतर्विरोध और उससे उनके तर्क की कमज़ोरी का प्रदर्शन। - पृष्ठ २८२: इकरार करने वाले के अपने बयान से फिरने की स्थिति में, काज़ी (न्यायाधीश) इकरार करने वाले से इकरार के सही होने की शपथ ले सकता है। - पृष्ठ ११७: मौलवी रशीद अहमद गंगोही के फ़तवे का खंडन।

हीला (कानूनी युक्ति) - पृष्ठ ३७८: देवबंद के फ़तवे की अज्ञानता को उजागर करना। - पृष्ठ ४१८: हिबा बिल एवाज़ (बदले के साथ उपहार) के हीला के बारे में सवाल। - पृष्ठ ३२५: मौलवी अमीर अहमद सहसवानी पर कटाक्ष। - पृष्ठ ४९६: पढ़ने वालों को उतने समय के लिए मज़दूर रख लें और फिर उनसे इबादत करवाएं, तब भी कोई हर्ज नहीं।

- ۵۱۴: زید نے مکہ کے کسی رہنے والے کو ہر سال تیس روپے کی سبیل پلانے کا وکیل بنایا اور کئی سالوں کا بقایا چھوڑ کر مر گیا، ورثہ پر اس کی ادائیگی ضروری ہے یا نہیں۔
- ۶۳۰: سود سے بچنے کے طریقے۔

اسماء الرجال - ۵۲۹: اس کے جائز ہونے کا یہ طریقہ ہے کہ میت والے اتنی دیر کے لئے حافظ کو اپنے کام کیلئے اجرت پر رکھ لیں ، اور جب وہ پہنچیں تو ان سے اور کام کے بجائے تلاوت کا کام ہی لے لیں۔ - ۵۵۱: امام زیلعی ان ائمہ کے ہمسر نہیں جو قولِ امام پر فتویٰ دیتے ہیں۔ - ۴۱۷: دیہات کے ٹھیکہ کو حدودِ شرع میں کرنے کی ترکیب۔ - ۵۵۳: امام فخر الدین اوزجندی کے صاحبِ ترجیح ہونے پر فتاویٰ خیریہ، تصحیح قدوری، غمز العیون، طحطاوی اور عقود الدریہ سے نقول۔ - ۴۱۷: دیہات کا ٹھیکہ جائز ہونے کی ایک دوسری ترکیب۔ - ۵۵۸: جس حاوی میں یہ لکھا ہے کہ ۴۵ درم سے کم ختمِ قرآن کی اُجرت مقرر کرنا جائز نہیں، وہ حاوی زاہدی معتزلی ہے، حاوی قدسی نہیں، اور یہ حکم خلافِ شرع ہے۔ - ۵۲۹: دیہات کے ٹھیکہ کے جواز کی دو تدبیریں۔

جرح و تعدیل | مناظرہ و ردّ بدمذہباں - ۲۵۲: حدیثِ شرط پر امام اعظم کی وجہ سے ابن قطان کی جرح اور اس جرح پر اعلیٰ حضرت رحمہ اللہ کی کڑی تنقید۔ - ۵۷۷: مفتاح کے استدلال پر تنقید۔

قسم - ۲۵۵: صاحبِ مفتاح کی عبارت کا تضاد اور اس سے ان کے استدلال کے ضعف کا اظہار۔ - ۲۸۲: مقر کے اقرار سے پھرنے کی صورت میں مقر قاضی کے روبرو اقرار صحیح ہونے کی قسم مقررہ سے لے سکتا ہے۔ - ۱۱۷: مولوی رشید احمد گنگوہی کے فتویٰ کی تغلیط

حیلہ - ۳۷۸: فتویٰ دیوبند کی تجھیل۔ - ۴۱۸: ہبہ بالعوض کے حیلہ کا سوال۔ - ۳۲۵: مولوی امیر احمد سہسوانی پر تعریض۔ - ۴۹۶: پڑھنے والوں کو اتنے ٹائم کے لئے مزدور رکھ لیں اور اب ان سے طاعات کروائیں تب بھی حرج نہیں۔

Fatawa Rizvia Volume 19

Topic	Page	Page	Topic
Rebuttal of the objector's ignorance and reprimand.	421	402	Clarification of a passage in Durr al-Mukhtar and response to a doubt.
Criticism of Molvi Rashid Ahmed's fatwa.	564	448	Clarification and interpretation of Imam Khairuddin Ramli's text.
Another similar erroneous fatwa stating that moon sighting testimony via telegram is permissible.	564	460	Pointing towards a slip/error.
Miscellaneous		464	Whether a disciple becomes disowned if the spiritual guide disowns him or not.
Specification of a scribe's error in a summary text and its correction.	102	312	Pointing towards an oversight in "Sh" and "Bahr".
Correct placement of the author of Al-Khulasa's statement regarding the issue of 'Bai al-Ain' in dower (Mahr).	103	448	According to Allah, the number of months in a year is twelve; four of them are sacred.
Correct placement of Imam Akhasb's fatwa on 'An-Nazariya bi-khilaf al-Jins'.	106	448	Common Muslims follow the lunar month in practice; the solar month is merely for name.
Favoring the author of Durr al-Mukhtar.	120	465	The moon traverses 28 stages in the sky throughout the month.
Removal of a misunderstanding by Hamawi, the commentator of Al-Ashbah.	127	483	Description of Allama Shami's slip of the pen.
Dependency on Shami.	134	690	A treasurer made a 'Bayt al-Mal' (public treasury) from funds collected for well construction and started distributing loans from it. Some people took loans. During this, donations were given to the Bayt al-

Topic	Page	Page Topic
		Mal and later stopped. Is naming such a treasury 'Bayt al-Mal' proven by Hadith or not?
Rectification of a passage in Bazzaziya.	148	

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

विषय	पृष्ठ	पृष्ठ	विषय
एतराज़ करने वाले की जहालत का जवाब और उस पर फटकार।	421	402	दुर्रे मुख़्तार की एक इबारत की वज़ाहत और एक शक का जवाब।
मौलवी रशीद अहमद के फ़तवे पर तनक़ीद (आलोचना)।	564	448	इमाम ख़ैरउद्दीन रमली की इबारत की वज़ाहत और व्याख्या।
इसी तरह का एक और ग़लत फ़तवा कि टेलीग्राम के ज़रिए चाँद की गवाही जायज़ है।	564	460	एक चूक (लफ़्ज़िश) की ओर इशारा।
विविध (मुतफ़र्रक़ात)	464		पीर ने मुरीद को आक़ (बेदखल) किया, क्या वह आक़ हुआ या नहीं।
'खुलासा' की इबारत में कातिब (लेखक) की ग़लती की वजाहत और उसकी इस्लाह (सुधार)।	102	312	'श' और 'बहर' की सह्व (चूक) की ओर इशारा।
मेहर में 'बै-उल-ऐन' के मसले में 'साहिबे खुलासा' की इबारत का सही स्थान।	103	448	अल्लाह तआला के नज़दीक साल के महीनों की संख्या बारह है, जिनमें चार हुरमत (आदरणीय) वाले हैं।
इमाम अख़सब के फ़तवे 'अन-नज़रिया ब-खिलाफ़-अल-जिन्स' का सही स्थान।	106	448	आम मुसलमान व्यवहार में क़मरी (चाँद के) महीने का लिहाज़ करते हैं, शम्सी (सूरज का) महीना महज़ नाम है।
'साहिबे दुर्रे मुख़्तार' पर फ़ज़ीलत।	120	465	चाँद महीने भर में आसमान की 28 मंज़िलें तय करता है।

विषय	पृष्ठ	पृष्ठ	विषय
'अशबाह' के व्याख्याकार हमवी की एक ग़लतफ़हमी को दूर करना।	127	483	अल्लामा शामी की क़लम की चूक (लग़्ज़िश) का वर्णन।
अल्लामा शामी पर निर्भरता (तफ़ज़ुल)।	134	690	कुएं के निर्माण के लिए जमा की गई रक़म को कोषाध्यक्ष ने बैतुल माल बनाकर उससे क़र्ज़ बांटना शुरू किया, कुछ लोगों ने उससे क़र्ज़ लिया, इस दौरान बैतुल माल को चंदा दिया गया और बाद में फिर बंद कर दिया गया। क्या ऐसे खजाने का नाम 'बैतुल माल' रखना हदीस से साबित है या नहीं?
'बज़ज़िया' की एक इबारत पर संशोधन (इस्तेदराक)।	148		

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

عنوان	صفحہ	صفحہ	عنوان
معترض کی تجہیل اور اس پر زجر۔	۴۰۲	۴۲۱	در مختار کی ایک عبارت کی توضیح اور ایک شبہ کا جواب۔
فتوی مولوی رشید احمد پر تنقید۔	۴۴۸	۵۶۴	امام خیر الدین رملی کی عبارت کی توضیح و توجیہ۔
اسی قسم کا ایک اور غلط فتوی کہ چاند کی شہادت بذریعہ تار جائز ہے۔	۴۶۰	۵۶۴	ایک لغزش کی طرف اشارہ۔
متفرقات	۴۶۴		پیر نے مرید کو عاق کیا وہ عاق ہوا یا نہیں۔
عبارت خلاصہ میں کاتب کی غلطی کی تصریح اور اس عبارت کی تصحیح۔	۳۱۲	۱۰۲	"ش" اور بحر کے سہو کی طرف اشارہ۔
مسئلہ اطلاق بیع العین فی المہر میں صاحب	۴۴۸	۱۰۳	اللہ تعالیٰ کے نزدیک سال کے مہینوں کی تعداد بارہ ہے، ان میں چار محترم ہیں۔

عنوان	صفحہ	صفحہ	عنوان
خلاصہ کی عبارت کا صحیح محل۔			
امام اخصب کے فتویٰ النظریہ بخلاف الجنس کا صحیح محل۔	۱۰۶	۴۴۸	عام مسلمان عمل درآمد میں ہلالی مہینہ کا لحاظ کرتے ہیں، شمسی ماہ مہینہ مہینہ ہے۔
صاحب در مختار پر تفضل۔	۱۲۰	۴۶۵	چاند مہینہ بھر میں آسمان کی ۲۸ منزلیں طے کرتا ہے۔
حموی شارح اشباہ کی ایک غلط فہمی کا ازالہ۔	۱۲۷	۴۸۳	علامہ شامی کی لغزش قلم کا بیان۔
تطفل علی الشامی۔	۱۳۴	۶۹۰	تعمیر چاہ کے لئے جمع شدہ رقم خازن نے بیت المال بنا کر اس سے قرض بانٹنا شروع کیا، کچھ لوگوں نے اس سے قرض لیا اس دوران بیت المال کو چندہ دیا بعد میں پھر بند کر دیا، کیا ایسے خزانہ کا نام بیت المال رکھنا حدیث سے ثابت ہے یا نہیں۔
بزازیہ کی ایک عبارت پر استدراک۔	۱۴۸		

Fatawa Razawiyya Volume 19 In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Kitab al-Wakalah (The Book of Agency) (Description of Agency) Question 1: From Camp Meerut Lal Kurti Bazaar, Mohalla Ghosiyan, sent by Sheikh Ghulam Ahmad Sahib, 4th Ramadan-ul-Mubarak 1315 AH. Respected Maulana! After offering greetings, it is requested that there is a need for a ruling on this matter, please honor us with a prompt reply. Some individuals gave some money to Zaid to buy religious books and give them to students. Zaid already had those religious books himself. He took the books from his own stock according to the market rate and distributed them to the students, keeping the money for himself as the price of his books. He understood this as a sale by himself (as owner) and a purchase by him as an agent (for the donors). From the circumstances, it is absolutely clear that the owners (donors) had no concern at all that the books must be bought from the market only; that's why they did not place this restriction in the transaction. Their primary goal was the distribution of books, which Zaid performed well. Now the question is: Has this distribution of books taken place on behalf of the owners or not? And if it has not, then what should be done now? The books cannot be taken back; it is not remembered at all who those students were, as much time has passed. And doubt has now arisen regarding the matter, and that money is also no longer remaining. Clarify this and you will be rewarded. (T) Page 93 of 692

फतावा रज़विया जिल्द १९ बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम किताबुल वकालाह (एजेंसी की किताब) (वकालत का वर्णन) मसला १: कैंप मेरठ लाल कुर्ती बाज़ार, मोहल्ला घोषियां से, प्रेषक शेख़ ग़ुलाम अहमद साहब, ४ रमज़ान-उल-मुबारक १३१५ हिजरी। जनाब मौलाना! सलाम के बाद अर्ज़ यह है कि इस मसले की ज़रूरत है, जल्द जवाब से नवाज़ें। कुछ लोगों ने ज़ैद को कुछ रुपये दिए कि उनकी धार्मिक किताबें लेकर छात्रों को दे दो। ज़ैद के पास वे धार्मिक किताबें पहले से ही मौजूद थीं। उसने अपने पास से बाज़ार भाव के अनुसार किताबें लेकर छात्रों में बाँट दीं और वे रुपये अपनी किताबों की कीमत के रूप में अपने पास रख लिए। उसने यह समझा कि मैंने यह बिक्री स्वयं मालिक के रूप में और खरीद एक प्रतिनिधि (एजेंट) के रूप में की है। परिस्थितियों से पूरी तरह स्पष्ट है कि मालिकों (दाता) को इस बात से बिल्कुल सरोकार नहीं था कि किताबें केवल बाज़ार से ही खरीदी जाएँ इसीलिए उन्होंने लेन-देन में ऐसी कोई शर्त नहीं रखी थी। उनका मुख्य उद्देश्य किताबों का वितरण था, जिसे ज़ैद ने बखूबी पूरा कर दिया। अब सवाल यह है कि क्या किताबों का यह वितरण मालिकों की ओर से मान लिया गया या नहीं? और अगर नहीं, तो अब क्या किया जाए? किताबें वापस नहीं ली जा सकतीं; बिल्कुल याद नहीं कि वे छात्र कौन थे, क्योंकि काफी समय बीत चुका है। अब इस मामले में शंका उत्पन्न हुई है और वह रुपया भी अब पास नहीं रहा। बयान फरमाएं, आपको अज्र (पुण्य) मिलेगा। (त) पृष्ठ ६९२ का ९३

فتاوی رضویہ جلد ۱۹ بسم اللہ الرحمن الرحیم کتاب الوکالۃ (وکالت کا بیان) مسئلہ ۱: از کیمپ میرٹھہ لال کرتی بازار محلہ گھوسیاں مرسلہ شیخ غلام احمد صاحب ۴ رمضان المبارک ۱۳۱۵ھ

جناب مولانا ! بعد تقدیم سلام عرض یہ ہے کہ اس مسئلہ کی ضرورت ہے جلد مشرف فرمائیں۔

بعض شخصوں نے کچھ روپے زید کو دئے کہ ان کی کتابیں دینیہ لے کر طالبعلموں کو دے دو۔ زید کے پاس خود وہ کتابیں دینیہ موجود تھیں اس نے اپنے پاس سے حسب نرخ بازار کتابیں لے کر طالبعلموں کو تقسیم کر دیں اور وہ روپے اپنی کتابوں کی قیمت میں آپ رکھ لئے اور یہ سمجھا کہ میں نے یہ بیع اصالتہً اور خرید وکالۃً کی ہے اور مقتضائے حال سے قطعاً معلوم ہے کہ مالکوں کو ہر گز کچھ غرض اس سے متعلق نہ تھی کہ بازار ہی سے کتابیں خریدی جائیں اسی واسطے انھوں نے معاملہ میں یہ قید نہیں لگائی ان کا اصل مقصد تقسیم کتب سے تھا وہ زید نے بخوبی کر دیا۔ اب سوال یہ ہے کہ یہ تقسیم کتب مالکوں کی طرف سے ہو گئی یا نہیں ؟ اور اگر نہیں ہوئی تو اب کیا کیا جائے؟ کتابیں واپس نہیں ہو سکتیں، بالکل یاد نہیں رہا کہ وہ طالبعلم کون کون تھے، زیادہ زمانہ گزر گیا۔ اور مسئلہ میں شبہ اب پڑا اور وہ روپے بھی باقی نہیں رہے، بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر دئے جاؤگے۔ ت) صفحہ ۹۳ از ۶۹۲

Vol 19 Fatawa Razawiyya

The Answer: In the described situation, Zaid had no such authority at all. Nor did that sale occur with the people who provided the money. "For indeed, a single person cannot handle both sides of a contract in sales and similar transactions, unlike marriage." (Indeed, a single person cannot be the guardian of both buying and selling in compensatory transactions like sales, unlike marriage, where he can.) (T) So, these books of his are gone; he should return their money to the owners. "In 'al-Durr al-Mukhtar': A representative (Wakil) for buying, selling, leasing, and similar matters cannot enter into a contract with someone whose testimony in his favor would be rejected, unless the principal (Muwakkil) has given him general authority, for example, by saying, 'Sell to whomever you wish.' In such a case, he can contract with those people at the market price. And in 'al-Sirajiyyah': If the principal explicitly permitted contracting with those people, the sale is valid by consensus (Ijma'), except that he cannot buy it for himself, abbreviated. And in 'Radd al-Muhtar', quoted from 'Manh al-Ghaffar' via 'al-Siraj al-Wahhaj': If the principal gave the authority to sell to those people, then selling to them is valid by consensus, but buying for his own self is absolutely impermissible, even if the principal explicitly gave him this permission, abbreviated. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best." (T)

Problem 2: From Daulatpur, District Bulandshahr, sent by Bashir Muhammad Khan Sahib, 5 Sha'ban 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if an absolute representative (Wakil Mutlaq) forgives someone something, and he has full authority to forgive, is that person then entitled to receive the forgiven amount according to the Shari'ah?

1. al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wakala, Bab al-Wakala bi al-Bay' wa al-Shira, Matba' Mujtabai Delhi, 2/107
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Wakala, Bab al-Wakala bi al-Bay' wa al-Shira, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/407 Page 94 of 692

उत्तर: पूछी गई स्थिति में ज़ैद को ऐसा कोई अधिकार नहीं था। न ही वह बिक्री उन लोगों के साथ हुई जिन्होंने पैसे दिए थे। "निश्चित रूप से एक ही व्यक्ति बिक्री और इसी तरह के अनुबंधों के दोनों पक्षों को नहीं संभाल सकता है, विवाह के विपरीत।" (कि वास्तव में एक ही व्यक्ति बिक्री जैसे विनिमय सौदों में खरीद और बिक्री दोनों का वली (अभिभावक) नहीं बन सकता, विवाह के विपरीत कि उसमें बन सकता है।) (त) तो ये उसकी किताबें गई; उसे उन रुपयों के मालिकों को उनका रुपया वापस करना चाहिए। "'अल-दुरुल मुख्तार' में है: खरीद-बिक्री, पट्टे (इजारा) और इसी तरह के मामलों का वकील उन लोगों के साथ अनुबंध नहीं कर सकता जिनकी गवाही उसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब मुवक्किल (स्वामी) ने उसे सामान्य अधिकार दिया हो, उदाहरण के लिए यह कहकर, 'जिसे चाहो बेच दो'। ऐसी स्थिति में वह उन लोगों के साथ बाजार मूल्य पर अनुबंध कर सकता है। और 'अल-सिराजिया' में है: यदि मुवक्किल ने स्पष्ट रूप से उन लोगों के साथ अनुबंध करने की अनुमति दी है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से बिक्री जायज़ है, लेकिन वह इसे अपने लिए नहीं खरीद सकता, संक्षेप में। और 'रद्दुल मुख्तार' में 'मन्ह अल-गफ्फार' के हवाले से 'अल-सिराज अल-वहाज' से उद्धृत है: यदि मुवक्किल ने ऐसे लोगों को बेचने का अधिकार दिया है, तो सर्वसम्मति से उन लोगों से बिक्री जायज़ है, लेकिन अपनी जात के लिए खरीदना निश्चित रूप से जायज़ नहीं है, भले ही मुवक्किल ने उसे स्पष्ट रूप से यह अनुमति भी दी हो, संक्षेप में। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।" (त)

मसला 2: दौलतपुर, जिला बुलंदशहर से, प्रेषक बशीर मोहम्मद खान साहब, 5 शाबान 1329 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: यदि एक पूर्ण प्रतिनिधि (वकील मुतलक) किसी को कुछ माफ कर दे और उसे माफ करने का पूरा अधिकार प्राप्त हो, तो क्या वह व्यक्ति शरीअत के अनुसार माफ की गई राशि पाने का हकदार है?

1. अल-दुरुल मुख्तार, किताबुल वकाला, बाबुल वकाला बिल-बैअ वश-शिरा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/107
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वकाला, बाबुल वकाला बिल-बैअ वश-शिरा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/407 पृष्ठ 94/692

الجواب: صورت مستفسرہ میں زید کو اصلا یہ اختیار نہ تھا۔ نہ وہ بیع ان روپیہ دینے والوں کے ہاتھ ہوئی۔ فان الواحد لایتولی طرفی العقد فی البیع و امثالہ کہ بیشک ایک ہی شخص بیع جیسے عوض کے معاملات میں خرید بخلاف النکاح۔ اور فروخت دونوں کا ولی نہیں بن سکتا بخلاف نکاح کہ اس میں بن سکتا ہے۔ (ت) تو یہ کتابیں اس کی اپنی گئیں روپے کے مالکوں کو ان کا روپیہ واپس کرے۔ فی الدرالمختار لایعقد وکیل البیع والشراء والاجارۃ در مختار میں ہے بیع شراء اور اجارہ ان جیسے معاملات کا وکیل ونحوھامع من ترد شھادتہ لہ الا اذا اطلق لہ الموکل ایسے لوگوں سے عقد نہیں کر سکتا جن کی شہادت اس کے حق کبع ممن شئت فیجوز بمثل القیمۃ وفي السراجیۃ میں مقبول نہیں مگر اس صورت میں جبکہ موکل نے اسے عام اختیار دیا ہو مثلا یہ کہہ دے تو جس سے چاہے بیچ کر ، تو لوصرح بھم جاز اجماعاً الا من نفسہ اہ مختصراً ایسی صورت میں وہ ان لوگوں سے بازاری قیمت پر عقد وفي ردالمختار عن منح الغفار عن السراج الوھاج لو کر سکتا ہے اور سراجیہ میں ہے اگر موکل نے ایسے لوگوں سے عقد کی صراحتا اجازت دی تو بالا جماع بیع جائز ہے لیکن خود امرہ بالبیع من ھؤلاء فانہ یجوز اجماعاً الا ان یبیعہ اپنے لئے خرید نہیں کر سکتا اھ مختصرا ۔ اور رد مختار میں ہے منح من نفسہ فلا یجوز قطعاً وان صرح بہ الموکل اہ الغفار کے حوالہ سے السراج الوھاج سے منقول ہے کہ اگر موکل نے ایسے لوگوں سے بیچ کا اختیار دیا ہو تو بالا جماع ان لوگوں سے بیع جائز ہے لیکن اپنی ذات کے لئے خریدنا تو یہ قطعاً جائز نہیں اگرچہ موکل نے اس کو صراحتا یہ اجازت بھی دی ہو اھ مختصراً ۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔(ت)

مسئلہ ۲: از دولت پور ضلع بلند شہر مرسلہ بشیر محمد خاں صاحب ۵ شعبان ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں وکیل مطلق اگر کسی کو کچھ معاف کر دے اور اس کو اختیارات

کامل معاف کر دینے کے حاصل ہوں تو پھر وہ رقم معاف شدہ از روئے شرع شریف کے پانے کا مستحق

1 در مختار کتاب الوکالۃ باب الوکالۃ بالبیع والشراء مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۰۷ 2 ردالمحتار کتاب الوکالۃ باب الوکالۃ بالبیع والشراء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۴۰۷ Page 94 of 692

Is it so or not?

The Answer: If the principal (muwakkil) had explicitly given permission to waive [the debt/amount], then a waiver by the agent (wakil) is exactly the same as a waiver by the principal himself. Just as a person cannot rescind their own waiver, the agent's waiver also cannot be taken back, and legally [the principal] will no longer be entitled to that amount. If only a general power of attorney was granted, or it was said that "all his actions and dealings are like my own person," then the agent does not have the authority to waive [the amount]. If the principal does not accept the waiver, he can still collect the waived amount. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Know that an agent with general, absolute, and delegated authority only has power over compensatory transactions, not over divorce, manumission, or donations. This is the ruling. Zawahir al-Jawahir, Tanwir al-Basair.

It should be clear that an agent to whom absolute general power of attorney has been delegated will only be empowered in transactions involving compensation. He will not have authority over divorce, manumission, and donations; the fatwa is based on this. Zawahir al-Jawahir, Tanwir al-Basair (T).

And in Bazzaziyya it is stated:

"You are my agent in every permissible thing; your command is valid." This grants the power of protection, selling, and buying, except for manumission and donations; and upon this is the fatwa. End summary. And Allah Almighty knows best.

"I appoint you my agent in every permissible matter." In this case, the agent will have the authority of protection, buying, and selling, but will not have authority over manumission and donations; and the fatwa is based on this. End summary. And Allah Almighty knows best. (T)

Question 3: From the office of the Agriculture Department, Punjab, Lahore, asked by Muhammad Nasrullah Sahib, 21 Muharram 1339 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding this matter: Is the profession of advocacy (lawyering) permissible according to the noble Shariah or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Advocacy as it is prevalent today, where efforts are made to make right seem wrong and wrong seem right. If truth...

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wakala, Bab al-Wakala bil-Bay' wash-Shira, Matba' Mujtabai Delhi, 2/109. [2] Fatawa Bazzaziyya on the margins of Fatawa Hindiyya, Kitab al-Wakala, al-Fasl al-Awwal, Nurani Kutub Khana Peshawar, 5/207-259.

है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): यदि मुवक्किल (स्वामी) ने स्पष्ट रूप से माफ़ करने की अनुमति दे दी थी, तो वकील द्वारा किया गया माफ़ करना स्वयं मुवक्किल द्वारा माफ़ किए जाने के समान है। जिस प्रकार कोई अपनी माफ़ी को वापस नहीं ले सकता, वैसे ही वकील की माफ़ी भी वापस नहीं हो सकेगी और शरीयत के अनुसार वह इस राशि का हकदार नहीं रहेगा। यदि केवल सामान्य वकील (वकील-ए-आम) बनाया गया था या यह कहा गया था कि "उसका हर काम मेरी अपनी ज़ात (व्यक्तित्व) की तरह है," तो वकील को माफ़ करने का अधिकार नहीं होगा। यदि मुवक्किल स्वीकार न करे, तो वह माफ़ की हुई राशि ले सकता है। दुर्रे मुख़्तार में है:

जान लो कि जिस वकील को सामान्य, पूर्ण और सौंपे गए अधिकार प्राप्त हैं, वह केवल मुआवज़े (लेन-देन) वाले मामलों का स्वामी होता है, तलाक़, आज़ाद करने (इताक़) या दान (तबर्रुआत) का नहीं। इसी पर फ़तवा है। ज़वाहिरुल जवाहर, तनवीरुल बसार।

स्पष्ट रहे कि जिस वकील को पूर्ण सामान्य वकालत सौंपी गई हो, वह केवल मुआवज़े वाले लेन-देन में अधिकार रखेगा। उसे तलाक़, आज़ाद करने और दान का अधिकार नहीं होगा; इसी पर फ़तवा दिया जाए। ज़वाहिरुल जवाहर, तनवीरुल बसार (त)।

और बज़ाज़िया में है:

"तुम हर जायज़ चीज़ में मेरे वकील हो; तुम्हारा आदेश मान्य है।" इससे हिफाज़त, बेचने और खरीदने का अधिकार प्राप्त होता है, सिवाय आज़ाद करने और दान के और इसी पर फ़तवा है। संक्षेप। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

"मैंने तुझे हर जायज़ मामले में अपनी वकालत दी है।" तो इससे वकील को हिफाज़त, खरीद और बिक्री का अधिकार होगा, आज़ाद करने और दान का अधिकार नहीं होगा; और इसी पर फ़तवा है। संक्षेप। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला ३: कृषि विभाग के कार्यालय, पंजाब लाहौर से, प्रेषक मुहम्मद नसरुल्लाह साहिब, २१ मुहर्रम १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि वकालत का पेशा शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब (उत्तर): वकालत जिस तरह प्रचलित है कि सच को झूठ और झूठ को सच करने की कोशिश करते हैं। यदि वह सच...

१ दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वकाला, बामुल वकाला बिल-बैअ वश-शिरा, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, २/१०९। २ फ़तावा बज़ाज़िया, अल-हामिशुल फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुल वकाला, अल-फ़स्लुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/२०७-२५९।

पृष्ठ ९५ / ६९२

ہے یا نہیں؟ الجواب: اگر صراحتًا معاف کردینے کی اجازت مؤکل نے دے دی تھی جب تو اس کا معاف کیا ہوا بعینہ مؤکل کا معاف کیا ہوا ہے جہاں خود اپنی معافی کو واپس نہیں لے سکتا وکیل کی معافی بھی واپس نہ ہو سکے گی اور شرعًا اس رقم کا مستحق نہ رہے گا، اگر صرف وکیلِ عام کیا یا کہہ دیا کہ اس کا جملہ ساختہ پرداختہ مثل میرے ذات کے ہے تو معاف کردینے کا وکیل کو اختیار نہ ہوگا، مؤکل اگر قبول نہ کرے تو رقم معاف کردہ لے سکتا ہے۔ درمختار میں ہے :

اعلم ان الوکیل وکالۃ عامۃ مطلقۃ مفوضۃ انما یملك المعاوضات لا الطلاق والعتاق والتبرعات به یفتی زواهر الجواهر، تنویر البصائر۔

واضح رہے کہ جس وکیل کو مطلق عام وکالت تفویض کی گئی ہو وہ صرف عوض والے معاملات میں مختار ہوگا، طلاق، عتاق اور تبرعات کا اختیار اسے نہ ہوگا، اسی پر فتوٰی دیا جائے، زواہر الجواہر، تنویر البصائر (ت)

اور بزازیہ میں ہے :

انت وکیلی فی کل شیئ جائز امرک ملك الحفظ والبیع والشراء الا العتق والتبرع وعلیه الفتوٰی اھ ملخصًا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

تجھے ہر جائز معاملہ میں میری وکالت ہے۔ تو اس سے وکیل کو حفاظت، بیع اور شراء کا اختیار حاصل ہوگا، عتق اور تبرعات کا اختیار نہ ہوگا اور اسی پر فتوٰی ہے اھ ملخصًا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳: از دفتر محکمہ زراعت پنجاب لاہور مسئولہ محمد نصر اللہ صاحب ۲۱ محرم ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ پیشہ وکالت از روئے شرعِ شریف جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ الجواب: وکالت جس طرح رائج ہے کہ حق کو ناحق، ناحق کو حق کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ اگر وہ سچ

1 درمختار كتاب الوكالة باب الوكالة بالبيع والشراء مطبع مجتبائى دہلى ۱۰۹/۲ 2 فتاوىٰ بزازيہ على ہامش الفتاوى الہندية كتاب الوكالة الفصل الاول نورانى كتب خانہ پشاور ۵ / ۲۰۷-۲۵۹

If they wish to speak, they say, "If you tell the truth, your case will not succeed." They procure false testimonies. They make people take false oaths. This is strictly forbidden (Haram), and only such legal practice can thrive nowadays. One who, after thorough investigation, takes up the case only for someone they know to be in the right, acting purely for the sake of truth and abstaining from lying or making others lie, their practice cannot fundamentally survive in these times. And Allah Almighty knows best.

अगर कोई बोलना चाहे तो कहते हैं कि अगर तुम सच बोलोगे तो तुम्हारा मुक़दमा कामयाब नहीं होगा, वे झूठी गवाहियाँ दिलवाते हैं। वे झूठी क़समें उठवाते हैं। यह पूरी तरह हराम है, और आज के दौर में ऐसी ही वकालत फल-फूल सकती है। वह व्यक्ति जो पूरी जाँच-पड़ताल के बाद जिसे हक़ पर जान ले, केवल उसी की वकालत करे, और वह भी केवल सच्चाई की ख़ातिर, झूठ बोलने या बुलवाने से परहेज़ करे, तो उसकी वकालत इस दौर में कतई नहीं चल सकती। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

بولنا چاہے تو کہتے ہیں اگر سچ کہو گے تو تمہارا مقدمہ سر سبز نہ ہوگا، جھوٹی گواہیاں دلواتے ہیں۔ جھوٹے حلف اٹھواتے ہیں۔ قطعی حرام ہے، اور ایسی ہی وکالت آج کل فروغ پاسکتی ہے، وہ جو کامل تحقیقات کے بعد جسے حق پر جان لے صرف اس کی وکالت کرے، محض بطور حق کرے، جھوٹ بولنے یا بلوانے سے پرہیز کرے اس کی وکالت اس زمانے میں اصلاً نہیں چل سکتی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

Volume 19 | Fatawa Razawiyya

Book of Admission (Description of Admission/Confession)

Question 4: What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about this matter: Zaid made an admission of a matter before a judge and acknowledged this admission; now he denies that matter. Will this denial of his be considered valid or not? Explain and be rewarded.

The Answer: In the described case, Zaid will be held accountable for his admission and his denial will be rejected.

Arabic Text	Urdu Translation
In al-Alamgiriyyah: "If the donor admits to it before the judge while the slave is in his possession, he is held by his admission."[1] And in al-Ashbah wa al-Nazair: "If one admits to something and then claims an error, it is not accepted, as in al-Khaniyyah."[2] And Allah Almighty knows best.	It is in Alamgiri: If the donor made this admission while the slave was in his possession, then he will be held and bound by his admission. And in al-Ashbah wa al-Nazair: When someone admits to something and then claims the admission was an error, this claim will not be accepted, as stated in al-Khaniyyah. And Allah Almighty knows best. (T)

[1] Fatawa Hindiyyah, Book of Gift, Chapter Nine, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/398 [2] Al-Ashbah wa al-Nazair, Book of Admission, Second Art, Idara-tul-Quran Karachi, 2/20

जिल्द १९ | फतावा रज़विया

किताब अल-इकरार (इकरार का बयान)

मसला ४: क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरह-ए-मतीन इस मसले में कि ज़ैद ने एक मामले का क़ाज़ी के सामने इकरार किया और उस इकरार को स्वीकार किया था, अब वह उस मामले से इनकार करता है, क्या उसका यह इनकार मान्य होगा या नहीं? बयान फरमाएं पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब: पूछे गए मामले में ज़ैद को उसके इकरार पर पकड़ा जाएगा और उसका इनकार खारिज (मर्दुद) कर दिया जाएगा।

अरबी पाठ

अल-आलमगीरिया में है: "यदि दाता ने न्यायाधीश के सामने इसे स्वीकार किया और दास उसके कब्जे में है, तो उसे उसके स्वीकारोक्ति के अनुसार पकड़ा जाएगा।"[1] और अल-अशबाह वल-नज़ायर में है: "यदि कोई किसी चीज़ को स्वीकार करता है और फिर त्रुटि का दावा करता है, तो इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा, जैसा कि खानिया में है।"[2] और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद

आलमगीरी में है: यदि दान करने वाले ने यह इकरार किया जबकि गुलाम उसके कब्ज़े में है तो वह अपने इकरार की बिना पर पकड़ा जाएगा और पाबंद होगा। और अल-अशबाह वल-नज़ायर में है: जब कोई किसी चीज़ का इकरार कर ले फिर इकरार के गलत होने का दावा करे तो यह दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा, जैसा कि खानिया में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (ت)

[1] फतावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, अध्याय नौ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३९८ [2] अल-अशबाह वल-नज़ायर, किताबुल इकरार, दूसरी कला, इदारातुल कुरान कराची, २/२०

पेज ९७ ऑफ ६९२

کتاب الاقرار (اقرار کا بیان)

مسئلہ ۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک امر کا پیش قاضی اقرار کیا اور اس اقرار کا معترف تھا، اب اس امر سے انکار کرتا ہے، آیا یہ انکار اس کا معتبر ہوگا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مسئولہ میں زید اپنے اقرار پر ماخوذ اور انکار اس کا مردود ہوگا،

عربی متن	اردو ترجمہ
في العالمگيرية ان كان الواهب اقر بذلك عند القاضي والعبد في يده اخذ باقراره 1 وفي الاشباه والنظائر اذا اقر بشيئ ثم ادعى الخطأ لم تقبل كما في الخانية 2 والله تعالٰی اعلم۔	عالمگیری میں ہے اگر ہبہ کرنے والے نے یہ اقرار کیا حالانکہ غلام اس کے قبضہ میں ہے تو وہ اپنے اقرار کی بناء پر ماخوذ اور پابند ہوگا۔ اور الاشباہ والنظائر میں ہے جب کوئی کسی چیز کا اِقرار کر لے پھر اِقرار کے خطا ہونے کا دعوٰی کرے تو یہ دعوٰی مقبول نہ ہوگا، جیسا کہ خانیہ میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الھبۃ الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۹۸ 2 الاشباہ والنظائر کتاب الاقرار الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۲۰

Fatawa Razawiya Volume 19

Issue 5: From Gorakhpur, Mohalla Ghosi Pura, sent by Maulvi Hakim Muhammad Abdullah Sahib, 29 Rabi-ul-Akhir 1307 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say about this matter: Zaid, during his terminal illness (Marz-ul-Mawt), in the presence of a group of dignitaries, acknowledged his wife's dower (Mahr) and said, "Fifty thousand rupees of my wife's dower is payable by me. It hasn't been paid to me yet, and it is necessary to pay it now. Therefore, I authorize my wife to collect her dower from my movable and immovable property." Subsequently, acting on her husband's instructions, the wife took possession of all her husband's property. Later, the heirs of the deceased differed among themselves; most accepted their ancestor's acknowledgment. However, some stated that the claim of acknowledgment is false and the wife's dower was not fixed at such a high amount. The inquiry now is whether the ancestor's acknowledgment, which is proven by the testimony of distinguished people, is legally valid or not? And is the amount of dower according to the ancestor's acknowledgment legally established or not? And is the possession taken by the wife over her husband's property in exchange for the dower legally enforceable or not? Please clarify, and may you be rewarded.

The Answer: The principle is that an acknowledgment made in favor of an heir during terminal illness is not valid without the confirmation of the other heirs. [Arabic Quote: Kama nassu 'alayhi qatibatan wa 'allaluhu bi-anna haqquhum ta'allaqa bi-malihi fafi takhsis al-ba'da bihi ibtal haqq al-baqin.] As it has been explicitly stated by all of them, and they explained the reason for it by saying that the right of all heirs is attached to the deceased's estate; therefore, allocating a specific part of it to some heirs would nullify the rights of the remaining heirs. (T)

However, if the marriage is well-known, then the acknowledgment for the woman up to the amount of 'Mahr-ul-Mithl' (proper dower) is valid and acceptable. The reason for this is that 'Mahr-ul-Mithl' is an essential consequence of marriage, as explicitly stated in Al-Hidayah and others. [Arabic Quote: Kama sarraha fil Hidayati wa ghayriha] (As explicitly stated in Al-Hidayah etc. - T). Thus, the proof of marriage itself is sufficient to establish it, for when something is proven, it is proven with its legal rulings. [Arabic Quote: Fa inna ash-shay'a idha thabata thabata bi-ahkamihi] (Because when a thing is proven, it is proven along with its rulings. - T). Therefore, the woman's claim is accepted up to this amount without evidence.

[Arabic Quote: Fi Wasaya al-Khaniyah rajulun mata 'an awladihi as-sighar wa-adda'ati al-mar'atu mahraha qalu in kana an-nikahu ma'rufan kana al-qawlu qawla al-mar'ati ila mahri mithliha yudfa'u dhalika] In the 'Wasaya' of 'Al-Khaniya': A man died leaving minor children, and the woman claimed her dower from the estate. The jurists said: If the marriage with the woman was well-known and recognized, then the woman's claim up to 'Mahr-ul-Mithl' shall be accepted, and that amount of dower shall be given to the woman...

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

मसला 5: गोरखपुर, मोहल्ला घोसी पुरा से, प्रेषक मौलवी हकीम मोहम्मद अब्दुल्ला साहिब, 29 रबी-उल-आखिर 1307 हिजरी। दीन के विद्वान और शरिया के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: जैद ने अपनी मरज़-उल-मौत (मृत्यु पूर्व बीमारी) के दौरान गणमान्य व्यक्तियों की एक जमात की उपस्थिति में अपनी पत्नी के महर को स्वीकार किया और कहा कि "मेरी पत्नी के महर के पचास हजार रुपये मुझ पर देय हैं। वह अब तक मुझे अदा नहीं हुए, अब उसका भुगतान जरूरी है, इसलिए मैं अपनी पत्नी को अधिकार देता हूँ कि वह मेरी चल और अचल संपत्ति से अपना महर वसूल कर ले।" बाद में, अपने पति के निर्देशानुसार, पत्नी ने अपने पति की पूरी संपत्ति पर कब्जा कर लिया। बाद में, मृतक के वारिसों में आपस में मतभेद हो गया; अधिकांश ने अपने पूर्वज की स्वीकारोक्ति को मान लिया। लेकिन कुछ का कहना है कि स्वीकारोक्ति का दावा गलत है और पत्नी का महर इतनी बड़ी राशि पर तय नहीं हुआ था। अब सवाल यह है कि क्या पूर्वज की स्वीकारोक्ति, जो सम्मानित लोगों की गवाही से साबित है, शरीयत के अनुसार विश्वसनीय है या नहीं? और क्या पूर्वज की स्वीकारोक्ति के अनुसार महर की राशि शरीयत के अनुसार प्रमाणित है या नहीं? और क्या पत्नी द्वारा अपने पति की संपत्ति पर महर के बदले लिया गया कब्जा शरीयत के अनुसार लागू होने योग्य है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: मूल बात यह है कि मरज़-उल-मौत के दौरान वारिस के पक्ष में की गई स्वीकारोक्ति अन्य वारिसों की पुष्टि के बिना मान्य नहीं है। [अरबी उद्धरण: कमा नस्सू अलैहि कातिबतन...] जैसा कि उन सभी ने इस पर स्पष्ट निर्देश (नस्स) दिया है और उन्होंने इसका कारण यह बताया कि सभी वारिसों का अधिकार मृतक की पूरी संपत्ति (तरका) से संबंधित है, इसलिए कुछ वारिसों के लिए संपत्ति का कुछ हिस्सा आवंटित करना शेष वारिसों के अधिकार को शून्य करना है। (त)

मगर जब निकाह प्रसिद्ध (मारूफ) हो, तो स्त्री के लिए 'महर-ए-मिसल' (उचित महर) तक की स्वीकारोक्ति सही और स्वीकार्य है। इसका कारण यह है कि 'महर-ए-मिसल' निकाह का अनिवार्य परिणाम है, जैसा कि हिदाया आदि में स्पष्ट किया गया है। [अरबी उद्धरण: कमा सर्रहा फ़िल हिदाया...] (जैसा कि हिदाया आदि में इसकी व्याख्या है। - त) तो निकाह का स्वयं प्रमाण ही इसे स्थापित करने के लिए पर्याप्त है, क्योंकि जब कोई चीज़ प्रमाणित हो जाती है, तो वह अपने कानूनी प्रावधानों (अहकाम) के साथ प्रमाणित होती है। [अरबी उद्धरण: फ़इन अश्-शयआ इज़ा सबता सबता

बिअहकामिही] (क्योंकि जब कोई चीज़ प्रमाणित होती है, तो वह अपने प्रावधानों सहित प्रमाणित होती है। - त) इसलिए, बिना किसी गवाह के उस राशि तक स्त्री की बात मान ली जाती है।

[अरबी उद्धरण: फ़ी वसाया अल-खानिया...] 'अल-खानिया' के'वसाया' में है: एक व्यक्ति की मृत्यु हुई, उसने नाबालिग बच्चे छोड़े और स्त्री ने संपत्ति पर अपने महर का दावा किया। फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने कहा: यदि उस स्त्री के साथ निकाह प्रसिद्ध और ज्ञात था, तो स्त्री का 'महर-ए-मिसल' तक का दावा स्वीकार किया जाएगा और उतना महर स्त्री को...

पृष्ठ 98/692

مسئلہ ۵: از گورکھپور محلہ گھوسی پورہ مرسلہ مولوی حکیم محمد عبد اللہ صاحب ۲۹ ربیع الآخر ۱۳۰۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے مرض موت میں بحضور ایک جماعت معززین زوجہ کے مہر کا اقرار کیا اور کہا کہ میرے ذمہ پچاس ہزار روپیہ دین مہر میری زوجہ کا واجب الادا ہے وہ اب تک مجھ سے ادا نہیں ہوا اب ادا ہونا اس کا ضروری ہے، لہٰذا میں اپنی زوجہ کو اختیار دیتا ہوں کہ وہ دین مہر اپنا میری جائداد منقولہ و غیر منقولہ سے وصول کرلے، بعدہ زوجہ نے بناء بر ہدایت شوہر اپنے کل جائداد شوہری پر قبضہ اپنا کرلیا، بعدہ ورثہ مقر باہم مختلف ہوئے، اکثر نے اقرار اپنے مورث کا تسلیم کیا۔ اور بعض کا بیان ہے کہ دعویٰ اقرار غلط ہے اور مہر زوجہ کا اس قدر نہیں بندھا تھا۔ اب استفسار یہ ہے کہ اقرار مورث جو کہ بشہادت معزز لوگوں کے ثابت ہے شرعاً قابل اعتبار ہے یا نہیں، اور مقدار مہر مطابق اقرار مورث کے شرعاً واجب الثبوت ہے یا نہیں، اور قبضہ زوجہ مقرر کا بعوض دین مہر اپنے جائداد شوہری پر شرعاً قابل نفاذ ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اصل یہ ہے کہ مرض موت میں وارث کے لئے اقرار بے تصدیق دیگر ورثہ معتبر نہیں۔ کما نصوا علیہ قاطبۃ و عللوہ بان حقھم تعلق بمالہ ففی تخصیص البعض بہ ابطال حق الباقین۔ | جیسا کہ اس پر سب نے نص فرمائی ہے اور انہوں نے اس کی علت یہ بیان فرمائی کہ تمام ورثاء کا حق میت کے تمام ترکہ سے متعلق ہے تو ترکہ سے کچھ ورثاء کی تخصیص میں باقی ورثاء کے حق کو باطل کرنا ہے (ت)

مگر جبکہ نکاح معروف ہو تو عورت کے لئے مہر مثل تک اقرار صحیح و مقبول ہے وجہ اس کی یہ کہ مہر مثل موجب اصلی نکاح ہے کما صرح فی الھدایۃ و غیرھا (جیسا کہ ہدایہ وغیرہ میں اس

کی تصریح ہے۔ ت) تو خود ثبوت نکاح اس کے اثبات میں کافی، فان الشیئ اذا ثبت ثبت باحکامہ (کیونکہ جب کوئی شے ثابت ہوتی ہے تو وہ اپنے احکام سمیت ثابت ہوتی ہے۔ ت) و لہٰذا عورت کی بلا بینہ اس مقدار تک تصدیق کی جاتی ہے۔

فی وصایا الخانیۃ رجل مات عن اولادہ الصغار و ادعت المرأۃ مہرھا قالوا ان کان النکاح معروفاً کان القول قول المرأۃ الی مہر مثلھا یدفع ذلک | خانیہ کے وصایا میں ہے ایک شخص فوت ہوا نابالغ اولاد چھوڑی اور عورت نے ترکہ پر اپنے مہر کا دعویٰ کیا تو فقہاء کرام نے فرمایا اگر عورت سے میت کا نکاح معروف و معلوم ہے تو عورت کا مہر مثل تک دعویٰ قبول کیا جائے گا اور اتنا مہر عورت کو

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...shall be given. (End of summary) (T)

So in this much, the patient's affirmation is not proving an unproven matter based on his confession; therefore, it became obligatory to accept. In the Fatawa of Imam Khair al-Din al-Ramli, it is stated:

[Arabic Box Text]: He was asked regarding the situation when a person, in his terminal illness and in the presence of legal evidence, confesses that he owes his wife twenty-five gold dinars as deferred dower, and she confirms it. After his death, some of his heirs also confirm it, while some deny it. Is the aforementioned confession valid or not? (He answered) The confession regarding the dower is valid, provided she is from those for whom a dower similar to what was confessed is typically deferred, as stated in Jami' al-Fasulain and others, reasoning that her statement is accepted up to the full amount of a similar dower even without the husband's confession. (End of summary)

[Urdu Box Text]: He was asked about the situation when a person in his terminal illness confesses in the presence of legal witnesses that he owes his wife twenty-five gold dinars as deferred dower, and the wife confirms this confession, and after his death some heirs also confirm it while some heirs declare it false, so will the mentioned confession be valid or not? So Imam Khair al-Din al-Ramli replied that if the woman is such that the amount of dower stated in the confession is normally deferred for her, then this confession of dower is valid, as confirmed in Jami' al-Fasulayn etc., giving the reason that even without the husband's confession, the woman's word is accepted up to the limit of a similar dower. (End of summary) (T)

Therefore, if fifty thousand rupees is not more than the woman's 'similar dower' (Mahr al-Mithl), then the patient's confession will be accepted for the entire amount. If it is more, it will only be valid up to the amount of the similar dower, and for the excess amount, confirmation from the heirs or the presentation of just legal evidence (Bayyinah Aadilah) will be required.

[Arabic Box Text]: For evidence (Bayyinah), as its name suggests, is clarifying, and what is proven by testimony is like what is proven by observation.

[Urdu Box Text]: Because 'Bayyinah' (evidence), according to its name, is clarifying, and what is proven by testimony is as if it is proven by observation. (T)

This is in the aforementioned Fatwa of Khairiyya:

1. Fatawa Qadikhan, Book of Wills, Chapter on Guardian's Dispositions, Nawal Kishore Lucknow, 4/859.
2. Fatawa Khairiyya, Book of Confession, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/100.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

...दे दिया जाएगा। (संक्षेप समाप्त) (त)

तो इस मात्रा में मरीज़ की पुष्टि उसके इक़रार से किसी अपुष्ट बात को सिद्ध करना नहीं है, इसलिए इसे स्वीकार करना अनिवार्य हो गया। इमाम खैर अल-दीन रम्ली के फतावा में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: उनसे उस स्थिति के बारे में पूछा गया जब कोई व्यक्ति अपनी मरज़ुल-मौत (मृत्यु शैय्या) में कानूनी गवाहों की उपस्थिति में यह इक़रार करता है कि उसकी पत्नी का उस पर पच्चीस स्वर्ण दीनार 'महर-ए-मुअज्जल' (विलंबित मेहर) उधार है, और पत्नी इस इक़रार की पुष्टि करती है। उसकी मृत्यु के बाद, उसके कुछ उत्तराधिकारी भी इसकी पुष्टि करते हैं जबकि कुछ इसे झूठ बताते हैं। तो क्या उक्त इक़रार मान्य होगा या नहीं? (उत्तर) मेहर का इक़रार पूरी तरह से मान्य है, बशर्ते वह महिला ऐसी हो जिसके लिए इक़रार में बताई गई मेहर की राशि सामान्यतः विलंबित रखी जाती है, जैसा कि जामे-उल-फुसुलैन आदि में स्पष्ट किया गया है। इसके पीछे यह कारण दिया गया है कि पति के इक़रार के बिना भी 'महर-ए-मिसल' की सीमा तक महिला की बात स्वीकार की जाएगी। (संक्षेप समाप्त)

[उर्दू बॉक्स टेक्स्ट]: उनसे उस स्थिति के बारे में पूछा गया जब कोई व्यक्ति अपनी मरज़ुल-मौत में कानूनी गवाहों की उपस्थिति में यह इक़रार करता है कि उसकी पत्नी का उस पर पच्चीस स्वर्ण दीनार महर-ए-मुअज्जल उधार है और पत्नी इस इक़रार की पुष्टि करती है और उसकी मृत्यु के बाद उसके कुछ वारिस भी इसकी पुष्टि करते हैं जबकि कुछ वारिस इसे झूठ करार देते हैं, तो क्या उक्त इक़रार सही होगा या नहीं? तो इमाम खैर अल-दीन रम्ली ने जवाब दिया कि यदि वह औरत ऐसी हो कि उसके लिए इक़रार में बताई गई महर की मात्रा मुअज्जल होती है, तो महर का यह इक़रार सही है जैसा कि जामे-उल-फुसुलैन आदि में इसकी पुष्टि करते हुए यह कारण बताया गया है कि पति के इक़रार के बिना भी महर-ए-मिसल की सीमा तक औरत की बात स्वीकार की जाएगी। (संक्षेप समाप्त) (त)

अतः यदि पचास हज़ार रुपये महिला के'महर-ए-मिसल' (समान मेहर) से अधिक नहीं हैं, तो पूरी राशि के लिए मरीज़ का इक़रार स्वीकार्य होगा। यदि अधिक है, तो केवल महर-ए-मिसल की राशि तक ही मान्य होगा, और अतिरिक्त राशि के लिए उत्तराधिकारियों की पुष्टि या न्यायपूर्ण कानूनी साक्ष्य (बय्यिनाह आदिलाह) पेश करने की आवश्यकता होगी।

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: क्योंकि 'बय्यिनाह' (साक्ष्य) अपने नाम के अनुसार स्पष्ट करने वाला है, और गवाही से सिद्ध चीज़ वैसी ही है जैसे कि वह प्रत्यक्ष अवलोकन से सिद्ध हो।

[उर्दू बॉक्स टेक्स्ट]: क्योंकि 'बय्यिनाह' अपने शीर्षक के अनुसार स्पष्ट करने वाला है और शहादत के साथ सिद्ध चीज़ मानो वह अवलोकन से सिद्ध है। (त)

यह उक्त फतावा-ए-खैरिया में है:

1. फतावा क़ादीख़ां, किताबुल वसाया, वसिया की गतिविधियों का अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 4/859।
2. फतावा खैरिया, किताबुल इक़रार, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/100।

पृष्ठ 99 का 692

الیہا اہ ملخصاً دے دیا جائے گا اھ ملخصاً (ت)

تو اس قدر میں مریض کی تصدیق اس کے اقرار سے کسی امر غیر ثابت کا ثابت کرنا نہیں بناء برآں واجب القبول ہوا۔ فتاوٰی امام خیر الدین رملی میں ہے:

سأل فیما اذا اقر بحضرۃ بینۃ شرعیۃ فی مرضہ بان فی ذمتہ لزوجتہ خمسۃ وعشرین دیناراً ذھباً مھراً مؤجلاً وصدقتہ فیہ وصدق علی ذٰلك بعد موتہ بعض ورثتہ وکذب البعض فھل الاقرار المذکور صحیح ام لا (اجاب) الاقرار بالمھر صحیح صحیح حیث کانت ممن یؤجل لھا مثل المقر بہ کما صرح بہ فی جامع الفصولین وغیرہ معللاً بقولہ اذ یقبل قولھا الی تمام مھر مثلھا بلا اقرار الزوج اہ بتلخیص۔

ان سے سوال ہوا اس صورت کے متعلق کہ جب کوئی شخص اپنی مرض موت میں شرعی گواہوں کی موجودگی میں یہ اقرار کرے کہ اس کی بیوی کا اس کے ذمہ پچیس دینار سونا مہرِ مؤجل ہے اور بیوی اس اقرار کی تصدیق کرتی ہے اور اس کی موت کے بعد اس کے بعض ورثاء بھی اس کی تصدیق کرتے ہیں جبکہ بعض ورثاء اس کو جھوٹ قرار دیتے ہیں تو کیا مذکورہ اقرار صحیح ہوگا یا نہیں، تو امام خیر الدین رملی نے جواب دیا کہ وہ عورت ایسی ہو کہ اس کے لئے اقرار میں بیان کردہ مہر کی مقدار مؤجل ہوتی ہے۔ تو مہر کا یہ اقرار صحیح ہے جیسا کہ جامع الفصولین وغیرہ میں اس کی تصدیق کرتے ہوئے یہ علت بیان فرمائی کہ خاوند کے اقرار کے بغیر بھی مہرِ مثل کی حد تک عورت کا قول قبول کیا جائے گا اھ ملخصاً (ت)

پس اگر پچاس ہزار روپے عورت کے مہرِ مثل سے زائد نہیں تو اس پوری مقدار میں مریض کا اقرار مقبول ہوگا اور زائد ہیں تو صرف مقدارِ مہرِ مثل تک معتبر اور قدرِ زائد میں تصدیق ورثہ یا اقامتِ بینہ عادلہ شرعیہ کی حاجت ہوگی۔

فان البینة کاسمها مبینة والثابت بالشهادة کالثابت بالمشاهدة۔

کیونکہ بینہ اپنے عنوان کے مطابق واضح کرنے والا ہے اور شہادت کے ساتھ ثابت شدہ چیز گویا وہ مشاہدہ سے ثابت ہے۔ (ت)

خیر یہ کے فتوٰی مذکورہ میں ہے:

۱ فتاوٰی قاضیخاں کتاب الوصایا فصل فی تصرفات الوصی نولکشور لکھنؤ ۴/ ۸۵۹ ۲ فتاوٰی خیریہ کتاب الاقرار دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۱۰۰

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic]: The gist is that the acknowledgment of the mentioned dinars as dowry (mahr) for the wife is valid provided it does not exceed the deferred dowry customary for a woman of her status. In this case, the heirs' consent is not required. However, if it exceeds that amount, the acknowledgment will not be valid without the heirs' confirmation, and it will only be valid up to the amount of the customary dowry (mahr al-mithl).[1] [Urdu]: The summary is that the acknowledgment of the stated dinars as dowry for the wife will be correct when it is equal to the deferred dowry of a woman like her, not more. In this, there is no need for verification by the heirs. And if it is more than that, then without the verification of the heirs, the acknowledgment will not be correct, and it will be correct only up to the extent of the customary dowry (mahr al-mithl).

With this much, the answers to two matters of the question have been revealed. As for the third matter, which is the wife taking possession of the deceased's property in lieu of dowry without the consent of the heirs, let it be clear that debt is a legal obligation (mal hukmi) that becomes established upon someone's responsibility, as stated in "Al-Hawi al-Qudsi" (as it is in Al-Hawi al-Quds - Trans.). And its payment is only through its equivalent.

[Arabic]: Indeed, they have explicitly stated that debts are paid with their equivalents, as mentioned in "Al-Ashbah" and others.[2] [Urdu]: So indeed, everyone has clarified that the payment of debts will be with their equivalent, as it is in "Al-Ashbah" etc. (Trans.)

And debt (dayn) and physical asset ('ayn) are purely distinct from each other, not equivalents. Therefore, by the consensus of the Imams, the right of the creditor lies in the value (maliyyat), not in the specific physical asset.

[Arabic]: This has been explicitly stated in several places in "Al-Hidayah" and other general books of the school of thought, including the section on the acknowledgment of a sick person, stating that the right of creditors relates to the value, not the physical form.[3] اھ [Urdu]: There is an explicit text (nass) on this in several places in books of the school like "Al-Hidayah" etc. One such place is in 'Acknowledgment of the Sick' (Iqrar al-Marid), stating that the claim of those seeking their rights pertains to the value, not to the form of any specific property. (Trans.)

Thus, taking a specific asset for oneself in exchange for a debt is a trade without mutual consent, which is prohibited and unlawful according to the clear texts of the Great Quran.

[Arabic]: "O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly but only [in lawful] business by [mutual consent]..." [Urdu]: Our Lord Almighty has said: O you who believe! Do not eat each other's wealth by unlawful means, except...

[1] Fatawa Khayriyyah, Book of Acknowledgment, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/100. [2] Al-Ashbah wa al-Nazair, Third Art, Book of Agency, Idarat al-Quran, Karachi, 2/151. [3] Al-Hidayah, Chapter on Acknowledgment of the Sick, Matba' Yusifi, Lucknow, 3/240.

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

[अरबी]: निष्कर्ष यह है कि पत्नी के लिए उक्त दीनारों का महर के रूप में स्वीकार करना तब सही होगा जब वह उसके जैसी महिला के लिए प्रथागत आस्थगित महर (महर-ए-मुअज्जल) से अधिक न हो। इस मामले में उत्तराधिकारियों की पुष्टि की आवश्यकता नहीं है। और यदि यह उससे अधिक है, तो उत्तराधिकारियों की पुष्टि के बिना स्वीकृति सही नहीं होगी, और यह केवल प्रथागत महर (महर-ए-मिसल) की सीमा तक ही सही होगी।[1] [उर्दू]: हासिल यह कि बीवी के लिए मज़कूरा दनानीर महर का इक़रार तब सही होगा जब उस जैसी औरत के महर-ए-मुअज्जल के बराबर हो, ज़ायद न हो और इसमें वर्सा (उत्तराधिकारियों) की तस्दीक़ (पुष्टि) की ज़रूरत नहीं, और अगर इससे ज़ायद हो तो फिर वर्सा की तस्दीक़ के बग़ैर इक़रार सही न होगा और यह भी महर-ए-मिसल की हद तक सही होगा।

इतने मात्र से सवाल के दो मामलों का जवाब स्पष्ट हो गया। रहा तीसरा मामला यानी पत्नी का उत्तराधिकारियों की सहमति के बिना महर के बदले मृतक की संपत्ति पर कब्ज़ा कर लेना, तो स्पष्ट हो कि ऋण (दैन) एक कानूनी संपत्ति (माल-ए-हुक्मी) है जो ज़िम्मेदारी पर साबित होती है जैसा कि 'अल-हावी अल-कुदसी' में है (जैसा कि अल-हावी अल-क़ुद्स में है - त.)। और इसकी अदायगी इसके समान चीज़ से ही होती है।

[अरबी]: वास्तव में उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा है कि ऋणों का भुगतान उनके समकक्षों के साथ किया जाता है जैसा कि 'अल-अश्बाह' और अन्य में है।[2] [उर्दू]: तो बेशक सब ने तसरीह (स्पष्टीकरण) की है कि दुयून (ऋणों) की अदायगी उसकी मिसल (समान) से होगी जैसा कि 'अल-अश्बाह' वग़ैरह में है। (त.)

और ऋण (दैन) और भौतिक वस्तु (ऐन) पूरी तरह से अलग हैं, समान नहीं हैं। इसलिए, इमामों की आम सहमति के अनुसार, ऋणदाता का अधिकार मूल्य (मालियत) में है, न कि भौतिक वस्तु (ऐन) में।

[अरबी]: इस पर 'अल-हिदाया' और संप्रदाय की अन्य सामान्य पुस्तकों में कई स्थानों पर स्पष्ट उल्लेख है, जिसमें बीमार व्यक्ति की स्वीकृति के अनुभाग में भी शामिल है, कि लेनदारों का अधिकार मूल्य से संबंधित है, न कि भौतिक स्वरूप से।[3] ۔ [उर्दू]: इस पर 'हिदाया' वग़ैरह कुतुब-ए-मज़हब में मुतअद्दद (अनेक) मक़ामात पर नस (स्पष्ट उल्लेख) है उनमें एक मक़ाम 'इक़रारुल मरीज़' में है कि हक़ का मुतालबा (दावा) करने वालों का तअल्लुक़ मालियत से होता है किसी मुअय्यन (निश्चित) माल की सूरत से नहीं होता ह۔ (त.)

अतः, ऋण के बदले में स्वयं से किसी भौतिक वस्तु को लेना बिना आपसी सहमति का व्यापार है जो महान कुरान के स्पष्ट आदेशों के अनुसार वर्जित और अवैध है।

[अरबी]: "हे ईमान वालो! आपस में एक-दूसरे का धन अवैध रूप से न खाओ, सिवाय इसके कि वह आपसी सहमति से व्यापार हो..." [उर्दू]: हमारे रब तआला ने फ़रमाया: ऐ ईमान वालो! आपस के माल को नाजायज़ तरीक़े से न खाओ मगर...

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल इक़रार, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/१००
2. अल-अश्बाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्नुस सालिस, किताबुल वकाला, इदारातुल कुरान, कराची, २/१५१
3. अल-हिदाया, बाबु इक़रारुल मरीज़, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, ३/२४०

पृष्ठ १००/६९२

والحاصل ان الاقرار لها بالدنانیر المذکورة مهرا صحیح حیث لا زیادة فیه علی مایؤجل لمثلها ولا یحتاج فیه الی تصدیق الورثة وان کان فیه زیادة لایصح بها الابه ویصح فیما هو مهر مثلها 1- حاصل یہ کہ بیوی کے لئے مذکورہ دنانیر مہر کا اقرار تب صحیح ہو گا جب اس جیسی عورت کے مہر مؤجل کے برابر ہو زائد نہ ہو اور اس میں ورثاء کی تصدیق کی ضرورت نہیں، اور اگر اس سے زائد ہو تو پھر ورثاء کی تصدیق کے بغیر اقرار صحیح نہ ہوگا اور یہ بھی مہر مثل کی حد تک صحیح ہو گا۔

اس قدر سے سوال کے دو امر کا جواب منکشف ہوگیا۔ رہا امر ثالث یعنی زوجہ کا جائداد مورث پر بعوض مہر بے رضائے ورثہ قبضہ کرلینا، واضح ہو کہ دین ایک مال حکمی ہے کہ ذمہ پر ثابت ہوتا ہے کما فی الحاوی القدسی (جیسا کہ الحاوی القدس میں ہے ۔ ت) اور اس کی ادا اس کے مثل ہی سے ہوتی ہے،

فقد نصوا ان الدیون تقضی بامثالها کما فی الاشباہ وغیرها۔ 2 تو بیشک سب نے تصریح کی ہے کہ دیون کی ادائیگی اس کی مثل سے ہوگی جیسا کہ الاشباہ وغیرہ میں ہے۔(ت)

اور دین و عین محض مباین ہیں نہ مثلین، لہذا باجماع ائمہ حق دائن مالیت میں ہے نہ عین میں۔

نص علیه فی غیر موضع من الهدایة وغیرها عامة کتب المذهب منها في اقرار المریض ان حق الغرماء تعلق بالمالیة لا بالصورة 3 اھ اس پر ہدایہ وغیرہ کتب مذہب میں متعدد مقامات پر نص ہے ان میں ایک مقام اقرار المریض میں ہے کہ حق کا مطالبہ کرنے والوں کا تعلق مالیت سے ہوتا ہے کسی معین مال کی صورت سے نہیں ہوتا ھ (ت)

تو بطور خود اخذ عین بعوض دین تجارت بے تراضی ہے کہ بنصوص قطعی قرآن عظیم ممنوع و ناجائز ۔

"یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَكُمْ بَیْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ اِلَّآ اَنْ تَكُوْنَ تِجَارَةً عَنْ ہمارے رب تعالیٰ نے فرمایا: اے ایمان والو! آپس کے مال کو ناجائز طریقے سے نہ کھاؤ مگر

1 فتاویٰ خیر یہ کتاب الاقرار دارالمعرفۃ بیروت ۲ / ۱۰۰ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثالث کتاب الوکالۃ ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۱۵۱ 3 الہدایۃ باب اقرار المریض مطبع یوسفی لکھنؤ ۳ / ۲۴۰

Volume 19 Fatawa Razawiya

"...mutual consent among you" [1] | That it be a trade based on mutual consent. (T)

In Al-Hidayah, regarding the sale of a debtor's property without the debtor's consent, it is stated: "Indeed, it is a trade not from mutual consent, so it is void by the scriptural text (Nass)." [2] | That this is a trade without consent, so its being void is proven by the text. (T)

Therefore, our scholars explicitly state that a creditor cannot take from the debtor's property items that are not of the same kind as the debt without the debtor's consent for the debt. In Al-Hidayah: "If his debt is in Dirhams and he has commodities, it is not for the owner of the debt to take them by force." [3] Ah, extracted. | If there are Dirhams owed as debt while only goods are available with him, it is not permissible for the creditor to obtain those goods by force. Ah, extracted (T)

And the text of 'Khulasat-ul-Wasaya': "A woman takes her dower from the estate without the consent of the heirs if the estate consists of Dirhams or Dinars. If it consists of something that needs to be sold, she sells what is most appropriate and fulfills her dower, whether there was a bequest from her husband or if there was none, and she takes it without the consent of the heirs." [4] | If the estate contains Dirhams or Dinars, the wife can obtain her dower from the estate without the consent of the heirs. And if the estate is such goods that need to be sold, the wife should sell them at a suitable cash price and complete her dower, whether there is a will from the husband or not, and the wife can obtain it without the consent of the heirs. (T)

This proposal for possession, which was thought to be beneficial for the wife, is not beneficial at all; rather, it is clearly against the scriptural text.

Note: In the original, the reason is stated as 'debtor'.

[1] Al-Quran al-Karim 4/29 [2] Al-Hidayah, Kitab al-Hajr, Bab al-Hajr bi-Sabab al-Dayn, Yusufi Press Lucknow, 3/356 [3] Al-Hidayah, Kitab al-Hajr, Bab al-Hajr bi-Sabab al-Dayn, Yusufi Press Lucknow, 3/357 [4] Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Wasaya, Section 7, Habibiya Library Quetta, 4/241

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

"तुम्हारी आपसी सहमति" [1] | यह कि व्यापार आपसी सहमति पर आधारित हो। (त)

हिदाया में देनदार की सहमति के बिना उसकी संपत्ति की बिक्री के बारे में कहा गया है: "निश्चित रूप से, यह बिना सहमति के व्यापार है, इसलिए यह स्पष्ट पाठ (नस्स) के आधार पर बातिल (अमान्य) है।" [2] | चूंकि यह सहमति के बिना व्यापार है, इसलिए इसका अमान्य होना स्पष्ट प्रमाण से सिद्ध है। (त)

इसीलिए हमारे विद्वान स्पष्ट करते हैं कि लेनदार, देनदार की संपत्ति में से कर्ज की किस्म के अलावा किसी अन्य वस्तु को देनदार की सहमति के बिना कर्ज के बदले में नहीं ले सकता। हिदाया में है: "यदि उसका ऋण दिरहम में है और उसके पास सामान है, तो ऋणदाता को उन्हें जबरदस्ती लेने का अधिकार नहीं है।" [3] | यदि उस पर दिरहम का ऋण है जबकि उसके पास केवल सामान उपलब्ध है, तो लेनदार के लिए उस सामान को जबरन हासिल करना जायज़ नहीं है। (त)

और 'खुलासा-उल-वसाया' का पाठ है: "स्त्री विरासत से अपना महर वारिसों की सहमति के बिना ले लेती है यदि विरासत दिरहम या दीनार में हो। और यदि विरासत ऐसी वस्तु हो जिसे बेचने की आवश्यकता हो, तो वह जो सबसे उपयुक्त हो उसे बेचे और अपना महर पूरा करे, चाहे पति की ओर से वसीयत हो या न हो, और वह वारिसों की सहमति के बिना ले ले।" [4] | यदि विरासत में दिरहम या दीनार हैं, तो पत्नी वारिसों की सहमति के बिना विरासत से अपना महर प्राप्त कर सकती है। और यदि विरासत ऐसा सामान है जिसे बेचने की आवश्यकता है, तो पत्नी उसे उचित नकद मूल्य पर बेचे और अपना महर पूरा करे, चाहे पति की ओर से वसीयत हो या न हो, और पत्नी वारिसों की सहमति के बिना इसे प्राप्त करे। (त)

कि कब्ज़े का यह प्रस्ताव जिसे पत्नी के लिए लाभकारी समझा गया, वह बिल्कुल भी लाभकारी नहीं है बल्कि स्पष्ट रूप से धार्मिक पाठ (नस्स) के विरुद्ध है।

नोट: मूल पाठ में इसी तरह 'मद्यूं' (देनदार) कारण बताया गया है।

[1] अल-कुरान अल-करीम ४/२९ [2] अल-हिदाया, किताब अल-हज्र, बाब अल-हज्र बि-सबब अल-दैन, यूसुफी प्रेस लखनऊ, ३/३५६ [3] अल-हिदाया, किताब अल-हज्र, बाब अल-हज्र बि-सबब अल-दैन, यूसुफी प्रेस लखनऊ, ३/३५७ [4] खुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-वसाया, खंड ७, हबीबिया लाइब्रेरी क्वेटा, ४/२४१

تَرَاضٍ مِّنْكُمْ 1 | یہ کہ رضا مندی پر مبنی تجارت ہو۔ (ت)

ہدایہ میں بیع مال مدیون بے رضائے مدیون کی نسبت فرمایا : انہ تجارۃ لاعن تراض فیکون باطلا بالنص 2۔ | کہ یہ رضامندی کے بغیر تجارت ہے تو اس کا باطل ہونا نص سے ثابت ہے۔ (ت)

اسی لئے ہمارے علماء تصریح فرماتے ہیں کہ دائن مال مدیون عہ سے خلاف جنس دین بے رضائے مدیون، دین میں نہیں لے سکتا، ہدایہ میں ہے : ان کان دینہ دراھم ولہ عروض لم یکن لصاحب الدین ان یأخذہ جبراً 3 اہ ملتقطاً۔ | اگر اس پر دراہم قرض ہیں جبکہ اس کے اس موجود صرف سامان ہے تو قرض خواہ کو وہ سامان جبراً حاصل کرنا جائز نہیں اہ ملتقطاً (ت)

اور عبارت وصایائے خلاصہ : المرأۃ تأخذ مھرھا من التركۃ من غیر رضا الورثۃ ان کانت التركۃ دراھم او دنانیر وان کانت شیئاً مما یحتاج الی البیع تبیع ماکان اصلح ویستوفیہ صداقھا سواء کانت الوصیۃ من جھۃ زوجھا اولو لم تکن وتأخذ من غیر رضا الورثۃ 4 ۔ | اگر ترکہ میں دراہم یا دینار ہیں تو بیوی ترکہ سے اپنا مہر ورثاء کی رضامندی کے بغیر حاصل کر سکتی ہے اور اگر وہ ترکہ ایسا سامان ہے جس کی فروخت کرنے کی ضرورت ہے تو بیوی مناسب نقد پر فروخت کرے اور اپنا مہر پورا کرلے خواہ خاوند کی طرف سے وصیت ہو یا نہ ہو، اور بیوی ورثاء کی رضاء کے بغیر حاصل کرے۔ (ت)

کہ اس قبضہ کی تجویز جو مفیدِ زوجہ خیال کی گئی ہر گز مفید نہیں بلکہ صاف خلافِ نص ہے۔

عہ: فی الاصل ھکذا العلہ مدیون۔

1 القرآن الکریم ۲۹/۴ 2 الہدایہ کتاب الحجر باب الحجر بسبب الدین مطبع یوسفی لکھنؤ ۳۵۶/۳ 3 الہدایہ کتاب الحجر باب الحجر بسبب الدین مطبع یوسفی لکھنؤ ۳۵۷/۳ 4 خلاصۃ الفتاوی کتاب الوصایا الفصل السابع مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۲۴۱/۴

Volume 19 | Fatawa Ridawiyya

[Arabic Text Column] Do you not see that he, may Allah Almighty have mercy on him, specified taking the actual property (al-'ayn) when the inheritance consists of dirhams or dinars? In other cases, he only permitted fulfillment through sale, not taking the actual property for the debt. He explicitly stated that selling is necessary, saying: "And if it is something that needs to be sold..." etc. Therefore, the meaning of his statement "and the second takes" is that she takes the dower (Mahr) from the proceeds of the sale, even if the heirs do not consent. Rather, I suspect and hope my suspicion is correct, that "la" (no/not) was omitted from "takbudh al-thani" (the second takes) by the scribe's pen. The original phrasing must have been: "and she does not take without the consent of the heirs." This way, it perfectly contrasts with what preceded it: "she takes without the consent of the heirs if it is dirhams or dinars." So the meaning is: she sells and recovers [the debt] forcibly against them, but she does not take the actual property except with their consent. Please check copies of al-Khulasah, as the copy I have has torn pages from this section, and it is impossible that...

[Urdu Text Column] You see that the author of al-Khulasah, may Allah Almighty have mercy on him, has specified that if the inheritance consists of dirhams and dinars, then taking the actual inheritance is permissible. And if the inheritance is other than dirhams and dinars, he has permitted the recovery of the right by selling it, and has not stated taking the specific property itself as permissible. He explicitly mentioned the necessity of selling the items of inheritance where he stated: "And if it is something that needs to be sold..." etc. And the meaning of the second "takes" in the text is that the wife receives her dower from the price of that item even if the heirs do not consent. Rather, it is my suspicion, and I hope I am correct in this suspicion, that here before "takes," the word "not" was omitted by the scribe's pen, while the original text was: "and she does not take without the consent of the heirs," i.e., she should not take it without the consent of the heirs. Because in this way, the comparison of this phrase with the first phrase becomes correct. The first phrase [meant] that if the inheritance is dirhams and dinars, she can take it without the consent of the heirs. Now, the meaning of the second phrase would be that she should sell the goods and recover her right forcibly from its price, but not take the actual goods without their consent. Refer to various copies of al-Khulasah; the copy I have of this part...

1. Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Wasaya, Chapter Seven, Maktaba Habibiyah Quetta, 4/241.

[अरबी पाठ स्तंभ] क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने, अल्लाह उन पर रहम करे, 'ऐन' (वास्तविक संपत्ति) लेने को उस स्थिति के लिए विशेष किया है जब विरासत में दिरहम या दीनार हों? इसके अलावा अन्य स्थितियों में, उन्होंने केवल बिक्री के माध्यम से अधिकार की प्राप्ति की अनुमति दी है, न कि ऋण के बदले वास्तविक संपत्ति लेने की। उन्होंने स्पष्ट किया है कि इसमें बिक्री आवश्यक है, जहाँ उन्होंने कहा: "और यदि वह ऐसी चीज़ हो जिसे बेचने की आवश्यकता हो..." इत्यादि। तो उनके कथन "और दूसरा लेता है" का अर्थ यह है कि वह (पत्नी) उस चीज़ की कीमत से अपना महर वसूल करे, चाहे वारिस राज़ी न हों। बल्कि मेरा मानना है और मुझे उम्मीद है कि मेरा यह अनुमान सही है कि नकल करने वाले की कलम से 'ला' (नहीं) शब्द "तखुज़-उस-सानी" से पहले छूट गया है। मूल इबारत इस प्रकार थी: "और वारिसों की रज़ामंदी के बिना न ले"। क्योंकि इस तरह इस इबारत का पहली इबारत के साथ मुकाबला सही हो जाता है। पहली इबारत यह थी कि यदि विरासत दिरहम और दीनार हो तो वारिसों की रज़ामंदी के बिना भी ले सकती है। अब दूसरी इबारत का अर्थ यह हुआ कि वह सामान बेचे और अपना अधिकार उसकी कीमत से ज़बरन वसूल करे, लेकिन वास्तविक सामान उनकी मर्ज़ी के बिना न ले। आप 'खुलासा' के विभिन्न नुस्खों को देखें, मेरे पास जो नुस्खा है उसके इस भाग के पन्ने फटे हुए हैं और यह नामुमकिन है कि...

[उर्दू पाठ स्तंभ] आप देख रहे हैं कि साहिब-ए-खुलासा (अल्लाह उन पर रहम करे) ने यह ख़ास तौर पर कहा है कि अगर विरासत में दिरहम और दीनार हों, तो विरासत की असल चीज़ (ऐन) को लेना जायज़ है। और अगर विरासत दिरहम और दीनार के अलावा कुछ और हो, तो उन्होंने उसे बेचकर हक़ वसूल करने को जायज़ कहा है, न कि उस असल सामान को। उन्होंने सामान को बेचने की ज़रूरत पर स्पष्ट तौर पर कहा है जहाँ उन्होंने फरमाया कि अगर कोई ऐसी चीज़ हो जिसे बेचने की ज़रूरत हो इत्यादि। और इबारत में दूसरे "ताख़ुज़" का मतलब यह है कि बीवी उस चीज़ की कीमत से महर वसूल करे चाहे वारिस राज़ी न हों। बल्कि मेरा यह अनुमान है और मुझे उम्मीद है कि मैं अपने इस अनुमान में सही हूँ, कि यहाँ "ताख़ुज़" से पहले "ला" नकल करने वाले की कलम से छूट गया है, जबकि असल इबारत इस तरह थी: "व ला ताख़ुज़ मिन ग़ैरि रिज़ा-उल-वरसा", यानी वारिसों की रज़ामंदी के बिना न ले। क्योंकि इस तरह इस इबारत का पहली इबारत से मुक़ाबला सही हो जाता है, पहली इबारत यह थी कि अगर विरासत दिरहम और दीनार हो तो वारिसों की रज़ामंदी के बिना वसूल कर ले, तो अब दूसरी इबारत का मतलब यह हुआ कि सामान को बेच दे और अपना हक़

उसकी कीमत से ज़बरन वसूल करे और असल सामान उनकी मर्ज़ी के बिना न ले। आप 'खुलासा' के अलग-अलग नुस्खों की तरफ रुजू करें, मेरे पास जो नुस्खा है उसमें इस जगह के..

---

1. खुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-वसाया, सातवां अध्याय, मकतबा हबीबिया क्वेटा, ४/२४१।

पृष्ठ १०२/६९२

[عربی عبارت] الاترى انه رحمه الله تعالى خص اخذ العين بما اذا كانت التركة دراهم او دنانير وفي غيره انما اجازا لاستيفاء بالبيع لا اخذ العين في الدين ونص انه لا بد فيه من البيع حيث قال وان كانت شيئاً مما يحتاج الى البيع ۱۸ الخـ فمعنى قوله وتأخذ الثانى تأخذ المهر من الثمن وان لم يرض الورثة بل اظن وارجو ان اكون في ظنى صادقا ان "لا" سقطت من تاخذ الثانى من قلم الناسخ وانما العبارة "ولا تاخذ من غير رضا الورثة" اذ به يحسن المقابلة بين هذا وبين ما قدم من قوله "تاخذ من غير رضا الورثة ان كانت دراهم او دنانير" فالمعنى تبيع وتستوفى قهراً عليهم ولا تاخذ العين الا برضا هم فلتراجع نسخ الخلاصة فان النسخة التى عندى قد تقطعت اوراقها من هذا المقام ومن المحال ان

[اردو عبارت] آپ دیکھ رہے ہیں کہ صاحب خلاصہ رحمہ اللہ تعالیٰ نے تخصیص کی ہے کہ اگر ترکہ دراہم ودنانیر ہوں تو عین ترکہ کو لینا جائز ہے۔ اور اگر ترکہ دراہم و دنانیر کا غیر ہو تو انہوں نے فروخت کر کے حق کی وصولی کو جائز کہا ہے نہ کہ اس عین سامان ترکہ کو لینا جائز کہا۔ انہوں نے سامان ترکہ کو فروخت کرنے کی ضرورت پر نص فرمائی ہے جہاں انہوں نے فرمایا کہ اگر کوئی ایسی چیز ہو جس کو فروخت کرنے کی ضرورت ہے الخ اور عبارت میں دوسرے "تاخذ" کا معنی یہ ہے کہ بیوی اس چیز کے ثمن سے مہر وصول کرے اگرچہ ورثاء کی رضا نہ ہو بلکہ میرا ظن ہے اور مجھے امید ہے کہ میں اس ظن میں صادق ہوں، وہ یہ کہ یہاں "تاخذ" سے قبل "لا" نقل کرنے والے کے قلم سے ساقط ہو گیا ہے جبکہ اصل عبارت یوں تھی: ولا تاخذ من غیر رضا الورثہ، یعنی ورثاء کی رضا کے بغیر نہ لے۔ کیونکہ یوں اس عبارت کا پہلی عبارت سے مقابلہ درست ہو جاتا ہے پہلی عبارت کہ اگر ترکہ دراہم و دینار ہو تو ورثاء کی رضا کے بغیر وصول کرلے تو اب دوسری عبارت کا معنی یہ ہوا کہ سامان کو فروخت کرے اور حق

کو اس کے ثمن سے جبراً وصول کرے اور عین سامان کو ان کی مرضی کے بغیر نہ لے۔ آپ خلاصہ کے مختلف نسخوں کی طرف مراجعت کریں میرے پاس جو نسخہ ہے اس مقام کے

---

1 خلاصہ الفتاوی کتاب الوصایا الفصل السابع مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ 4 / 241

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Left column - Arabic text]: If the woman takes the specific item without their consent, then on this basis, no difference remains between cash and other items, while he only initiated the discourse to highlight the distinction. If this were his intention, he would have said, "she takes from the estate for her dower even if it consists of goods and real estate and even if the heirs do not consent." In summary, this is something that no jurist would be satisfied with. Furthermore, our purpose here does not relate to the absolute term used regarding the "permission of sale," even if there was no bequest from her husband, otherwise, there is room for consideration. For if there was no bequest, her sale would be the sale of someone else's property without permission from him or from the Sharia, unlike a sale by an executor, for he is the authorized representative of the owner. And the sale by a judge, according to the two companions (Imams Abu Yusuf and Muhammad), is permitted by Sharia to prevent injustice and to deliver the right to the entitled person. When we saw the great Imam, the Jurist of the Soul, the teacher of the author of al-Khulasa, our master the Judge, Imam Fakhr al-Din (may Allah have mercy on them both), framing the issue in al-Khaniyah...

[Right column - Urdu text]: ...pages are cut from it, and it is impossible for the wife to take the specific goods without the consent of the heirs because in this case, there would be no difference between cash and non-cash, although the author of Khulasa initiated this discourse to differentiate between the two. If this were his meaning, the discourse should have been as follows: "She receives the mahr from the estate even if it consists of goods or property, whether the heirs are satisfied or not." The summary is that no jurist would agree with this apparent wording. Furthermore, the statement regarding absolute permission, which says even if there is no will from the husband, is not relevant to our purpose; otherwise, there is room for objection here, because when there is no will regarding the payment of the husband's mahr, then the wife selling the goods amounts to selling without the permission of the Sharia. This is contrary to an executor selling the estate's goods, as he is authorized by the owner, and according to the two companions, a sale by a judge is also legally authorized so that injustice is ended by the judge's action and the rightful person is given their due. And when we saw the master of the author of Al-Khulasa, the great Imam, the Jurist of the Soul, Maulana Qazi Imam Fakhr-ud-Din (may Allah Almighty have mercy on them both), we found that he explained this issue in Al-Khaniyah

regarding the woman being an executor, where he provided a very beneficial discourse (may Allah Almighty have mercy on him).

Page 103 of 692

फतावा रजविया जिल्द १९

[बायां कॉलम - अरबी पाठ]: यदि स्त्री वारिसों की सहमति के बिना विशिष्ट वस्तु ले लेती है, तो इस आधार पर नकद और अन्य वस्तुओं के बीच कोई अंतर नहीं रह जाएगा, जबकि उन्होंने केवल अंतर स्पष्ट करने के लिए चर्चा शुरू की थी। यदि उनका यही उद्देश्य होता, तो वे कहते, "वह अपने मेहर के लिए विरासत से हिस्सा लेती है, भले ही वह सामान और अचल संपत्ति हो और भले ही वारिस सहमत न हों।" संक्षेप में, यह एक ऐसी बात है जिससे कोई भी न्यायविद्(फकीह) संतुष्ट नहीं होगा। इसके अलावा, यहाँ हमारा उद्देश्य 'बिक्री की अनुमति' के संबंध में उपयोग किए गए पूर्ण शब्द से संबंधित नहीं है, भले ही उसके पति की कोई वसीयत न हो, अन्यथा विचार करने की गुंजाइश है। क्योंकि यदि कोई वसीयत नहीं थी, तो उसकी बिक्री उसकी या शरीयत की अनुमति के बिना किसी और की संपत्ति की बिक्री होगी, एक वसी (निष्पादक) द्वारा की गई बिक्री के विपरीत, क्योंकि वह मालिक का अधिकृत प्रतिनिधि होता है। और दो साथियों (इमाम अबू यूसुफ और मुहम्मद) के अनुसार, एक न्यायाधीश द्वारा बिक्री शरीयत द्वारा अन्याय को रोकने और हकदार व्यक्ति को अधिकार प्रदान करने के लिए अनुमत है। जब हमने महान इमाम, फकीह-ए-नफ्स, अल-खुलसा के लेखक के शिक्षक, हमारे आका न्यायाधीश, इमाम फखरुद्दीन (अल्लाह उन दोनों पर रहमत फरमाए) को अल-खानिया में इस मुद्दे को तैयार करते देखा...

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ]: ...पन्ने इसमें से कटे हुए हैं, और यह बात असंभव है कि पत्नी वारिसों की रजामंदी के बिना विशिष्ट सामान प्राप्त कर ले क्योंकि इस सूरत में नकदी और गैर-नकदी के बीच कोई अंतर नहीं रह जाएगा, हालांकि 'खुलसा' के लेखक ने यह चर्चा दोनों के बीच अंतर करने के लिए जारी की है। अगर उनका अर्थ यही होता, तो बात इस प्रकार होनी चाहिए थी: "वह विरासत से मेहर वसूल करे चाहे वह सामान हो या जायदाद, भले ही वारिस राजी न हों।" सारांश यह है कि इस स्पष्ट इबारत पर कोई भी फकीह सहमत नहीं होगा। फिर, बिना शर्त अनुमति वाली इबारत जिसमें है कि चाहे पति की वसीयत न हो, हमारे उद्देश्य से संबंधित नहीं है; अन्यथा यहाँ आपत्ति की गुंजाइश है, क्योंकि जब पति के मेहर के भुगतान के संबंध में वसीयत नहीं है, तो फिर पत्नी का सामान बेचना शरीयत की अनुमति के बिना बेचना आवश्यक हो जाता है। इसके विपरीत, वसी (निष्पादक) का विरासत का सामान बेचना है कि उसमें वह मालिक की ओर से मुख्तार (अधिकृत) है, और साहिबैन के अनुसार काजी का बेचना भी शरीयत की ओर से अनुमत है ताकि काजी के कार्य से अन्याय समाप्त हो और हकदार को उसका हक दिया जा सके। और जब हमने 'खुलसा' के लेखक के

उस्ताद, इमाम अजमल फकीहे नफ़्स मौलाना काजी इमाम फखरुद्दीन (अल्लाह उन दोनों पर रहमत फरमाए) को देखा कि उन्होंने इस मसले को 'खानिया' में औरत के वसी होने पर बयान फरमाया, जहाँ उन्होंने बहुत लाभदायक बात कही (अल्लाह तआला उन पर रहमत फरमाए)।

पृष्ठ १०३ का ६९२

[بایاں کالم - عربی متن]: یکون المرأة تأخذ العین من غیر رضاهم فانه علی هذا لایبقی الفرق بین النقد وغیره وهو انما فتح الکلام علی التفرقة فلو کان مراده هذا لقال "تاخذ التركة في مهرها ولو عروضا وعقارا وان لم یرض الورثة"، وبالجملة فهذا مما لا یرضی به فقیه ثم لاغرض لنا ههنا یتعلق بنقد ما اطلق في اجازة البیع" وان لم تکن وصیة من قبل زوجها والا ففیه مجال نظر فانها اذا لم تکن وصیة کان بیعها بیع مال الغیر من دون اذن منه ولا من الشرع بخلاف بیع الوصی فانه مختار المالك و بیع القاضی عند الصاحبین فانه مأذون له من جهة الشرع دفعا للظلم وایصالا للحق الی المستحق واذا رأینا الامام الاجل فقیه النفس استاذ صاحب الخلاصة مولینا القاضی الامام فخر الدین رحمهما الله تعالی فرض المسئلة في الخانیة

[دایاں کالم - اردو متن]: اوراق اس میں سے کٹے ہوئے ہیں، اور یہ بات محال ہے کہ بیوی ورثاء کی رضا کے بغیر عین سامان کو حاصل کرے کیونکہ اس صورت میں نقد اور غیر نقد کا فرق نہ رہے گا حالانکہ صاحب خلاصہ نے یہ کلام دونوں میں فرق کے لئے جاری کیا ہے۔ اگر ان کی مراد یہی ہوتی تو پھر کلام یوں ہونا چاہئے تھا: "ترکہ سے مہر وصول کرے اگرچہ سامان ہو یا جائیداد ہو خواہ ورثاء راضی نہ بھی ہوں" خلاصہ کلام یہ ہے کہ اس ظاہر عبارت پر کوئی فقیہ راضی نہ ہوگا پھر مطلق اجازت والی عبارت جس میں ہے اگرچہ خاوند کی وصیت نہ ہو، سے ہماری غرض کا تعلق نہیں ہے ورنہ یہاں اعتراض کی گنجائش موجود ہے، کیونکہ جب خاوند کی مہر کی ادائیگی کے متعلق وصیت نہیں ہے تو پھر بیوی کا سامان کو فروخت کرنا اور شرع کی اجازت کے بغیر فروخت لازم آتا ہے۔ بخلاف وصی کا ترکہ کے سامان کو فروخت کرنا کہ اس میں وہ مالک کی طرف سے مختار ہے، اور صاحبین کے نزدیک قاضی کے فروخت کرنے کا جواز

بھی شرعی طور پر ماذون ہونے کی وجہ سے ہے تاکہ قاضی کے عمل سے ظلم ختم اور مستحق کو حق دیا جاسکے، اور جب ہم نے صاحب خلاصہ کے استاذ امام اجل فقیہ النفس مولانا قاضی امام فخر الدین رحمہما اللہ تعالیٰ کو دیکھا کہ انہوں نے اس مسئلہ کو خانیہ میں عورت کے وصی ہونے پر بیان فرمایا، جہاں انہوں نے خوب فائدہ مند کلام فرمایا (اللہ تعالیٰ ان پر رحم فرمائے)

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic]: Regarding the case where a woman is an executrix (wasiyya). The generous scholar (may Allah have mercy on him) has stated excellently: A deceased person made a will to his wife and left property, while the wife still had her dower (mahr) due from the deceased's estate. If the deceased left 'saamit' (silent) wealth—i.e., cash and goods—equivalent to her dower, then she (in her capacity as executrix) has the right to sell what is most suitable for sale and fulfill her dower from the proceeds of that sale. (Summary)

[Urdu]: A deceased person made a will to his wife and left an estate, while the wife herself was owed dower from the deceased's property. If the deceased left 'saamit' wealth in the estate, meaning cash and goods, equivalent to her dower, then the wife (in her capacity as executrix) will have the choice to sell suitable items and fulfill her right to dower from the price of those goods. (Summary) (T)

And Zaid's statement, "I give my wife the choice to collect her dower debt from my movable and immovable property," was by no means a definitive text in the sense that the wife has arbitrarily decided. There is a vast difference between "collecting from the property" and "taking the actual property itself for her debt." After all, scholars state in general books that the debts of the deceased are paid from the estate first, then legacies from one-third of the remainder. Does this mean the actual inherited property is given to creditors and legatees? The meaning of "payment" in the scholars' discourse is exactly the same as the meaning of "collecting" in Zaid's words. Moreover, giving specific property in exchange for a debt is nothing but a sale because it is an exchange of property for property (maalu bi maalin). (T) And a person in terminal illness cannot sell to an heir as long as the other heirs do not give permission. It is stated in Jami' al-Fusulayn:

[Arabic]: If he gave her a house in exchange for her dower, it is not permissible because a sale to an heir during illness is not permissible, even for an equivalent price, unless the other heirs permit it.

[Urdu]: If a husband gave a house to his wife in lieu of her dower during his terminal illness, it is not valid. This is because selling to an heir during a terminal illness is not permissible, even if the sale is for an equivalent price. Yes, if the other heirs permit it, then it becomes valid. (T)

[Arabic/Urdu note]: 'Saamit' wealth refers to gold and silver, and 'Naatiq' (vocal) refers to animals (Al-Munjid). (T)

1. Fatawa Qadi Khan, Book of Wills, Section on Dispositions of the Guardian, Naval Kishore Lucknow, 4/859.
2. Jami' al-Fusulayn, Chapter 34, Book of Marriage, Islami Kutub Khana Karachi, 2/234.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

[अरबी]: इस बारे में जब एक महिला वसीयतदार (वसीया) हो। उदार विद्वान (अल्लाह उन पर रहम करे) ने बेहतरीन तरीके से बयान किया है: एक मृतक ने अपनी पत्नी के नाम वसीयत की और संपत्ति छोड़ी, जबकि पत्नी का महर मृतक की संपत्ति में अभी भी बकाया था। यदि मृतक ने 'सामित' (मौन) धन—यानी नकदी और सामान—छोड़ा है जो उसके महर के बराबर है, तो उसे (वसीयतदार होने की हैसियत से) अधिकार होगा कि वह बिक्री के लिए सबसे उपयुक्त सामान बेचे और उस बिक्री की कीमत से अपना महर पूरा कर ले। (संक्षेप)

[उर्दू]: एक मृतक ने अपनी पत्नी को वसीयत की और विरासत छोड़ी, जबकि खुद उस पत्नी का मृतक की संपत्ति में महर बाकी था। तो अगर मृतक ने विरासत में 'सामित' माल यानी नकदी और सामान छोड़ा हो जो महर के बराबर हो, तो पत्नी को (वसीयतदार होने की हैसियत से) अधिकार होगा कि वह उपयुक्त सामान बेचे और अपना हक-ए-महर उस सामान की कीमत से पूरा कर ले। (संक्षेप) (त)

और ज़ैद का यह कहना कि "मैं अपनी पत्नी को अधिकार देता हूँ कि वह अपना महर ऋण मेरी चल और अचल संपत्ति से प्राप्त कर ले," किसी भी तरह से उस अर्थ में स्पष्ट प्रमाण नहीं था जैसा कि पत्नी ने अपनी मर्जी से मान लिया है। संपत्ति से प्राप्त करने और ऋण के बदले वास्तविक संपत्ति को ही ले लेने में बहुत अंतर है। आखिरकार, विद्वान आम किताबों में यही फरमाते हैं कि संपत्ति से पहले मृतक के कर्ज चुकाए जाएं फिर शेष के एक-तिहाई से वसीयतें पूरी की जाएं। क्या इसका यह अर्थ है कि मूल विरासत की संपत्ति ही लेनदारों और वसीयतदारों को दे दी जाए? विद्वानों के कलाम में 'अदायगी' (भुगतान) का जो अर्थ है, बिल्कुल वही अर्थ ज़ैद के शब्दों में 'वसूल करने' (प्राप्त करने) का है। इसके साथ ही, ऋण के बदले वास्तविक वस्तु देना बिक्री के अलावा कुछ नहीं है क्योंकि यह माल का माल से विनिमय है। (त) और एक बीमार व्यक्ति वारिस के हाथ बिक्री नहीं कर सकता जब तक कि बाकी वारिस अनुमति न दें। 'जामे-उल-फसूलैन' में है:

[अरबी]: यदि उसने उसे महर के बदले घर दिया तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि मृत्यु रोग के दौरान वारिस को बिक्री करना जायज़ नहीं है, भले ही वह समान मूल्य के बदले हो, सिवाय इसके कि उसके वारिस अनुमति दें।

[उर्दू]: पति ने मृत्यु रोग (मरज़-उल-मौत) में पत्नी को महर के बदले मकान दिया तो जायज़ नहीं क्योंकि मरज़-उल-मौत में किसी वारिस को बिक्री कर देना जायज़ नहीं है, चाहे वह बिक्री बराबर की कीमत के बदले ही क्यों न हो। हाँ, अगर बाकी वारिस अनुमति दे दें, तो जायज़ हो जाएगी। (त)

[अरबी/उर्दू टिप्पणी]: 'सामित' धन से तात्पर्य सोना और चांदी है और 'नातिक' से तात्पर्य पशु हैं (अल-मुन्जिद)। (त)

1. फतावा काजी खाँ, किताबुल वसाया, वली के व्यवहार का अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 4/859.
2. जामे-उल-फसूलैन, अध्याय 34, किताबुन निकाह, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/234.

فیما اذا کانت المرأة وصیة حیث افاد واجاد رحمه الجواد میت اوصی الی امرأته وترك مالا وللمرأة علیه مهرها ان ترك المیت صامتا عه مثل مهرها کان لها ان تبیع ماکان اصلح للبیع وتستوفی صداقها من الثمن اھ(ملخصا)۔ کہ ایک میت نے اپنی بیوی کو وصیت کی اور مال ترکہ چھوڑا جبکہ خود اس بیوی کا میت کے مال میں مہر باقی ہو تو اگر میت نے ترکہ میں صامت مال یعنی نقد و سامان چھوڑا جو مہر کی مثل ہو تو بیوی کو (وصی ہونے کی حیثیت سے) اختیار ہوگا کہ وہ مناسب مال کو فروخت کرے اور اپنا حق مہر اس سامان کے ثمن سے پورا کرلے اھ(ملخصا)(ت) اور زید کا کہنا "میں اپنی زوجہ کو اختیار دیتا ہوں کہ دین مہر اپنا میری جائیداد منقولہ و غیر منقولہ سے وصول کرلے" ہرگز اس معنی میں نص نہ تھا جو زوجہ نے خواہی نخواہی قرار دے لئے، کہاں جائیداد سے وصول کرنا اور کہاں عین جائیداد اپنے دین میں لینا آخر علماء یہی عامہ کتب میں فرماتے ہیں کہ ترکہ سے پہلے میت کے دیون ادا کئے جائیں پھر ثالث مابقی سے وصایا، کیا اس کے یہ معنی کہ عین جائیداد متروکہ دائنین و موصی لھم کو دے دی جائے جو معنی ادا کے کلام علماء میں ہیں بعینہ وہی معنی وصول کر لینے کے کلام زید میں، مع ہذا عین بعوض دین دینا نہیں مگر بیع لکونه مبادلة مال بمال (مال کا مال سے تبادلہ ہونے کی وجہ سے۔ (ت) اور مرض نہ بالفعل وارث کے ہاتھ بیچ کرسکتا ہے جب تک باقی ورثہ اجازت نہ دیں۔ جامع الفصولین میں ہے: اعطاها بیتا عوض مهر مثلها لم یجز اذا البیع من الوارث لم یجز فی المرض ولم بثمن المثل الا اذا اجاز وارثه۔ خاوند نے مرض موت میں بیوی کو مہر کے عوض مکان دیا تو جائز نہیں کیونکہ مرض موت میں کسی وارث کو بیع کر دینا جائز ہے اگر چہ وہ بیع مساوی ثمن کے عوض ہو، ہاں اگر باقی ورثاء جائز کردیں تو جائز ہوجائے گی۔ (ت) عہ: الصامت من المال الذهب والفضة والناطق هو

الحیوان(منجد)۔ صامت مال سے مراد سونا چاندی اور ناطق سے مراد حیوانات ہیں (المنجد) (ت) 1

فتاوی قاضی خاں کتاب الوصایا فصل فی تصرفات الولی نولکشور لکھنؤ ۴/ ۸۵۹ 2 جامع الفصولین

الفصل الرابع والثلاثون کتاب النکاح اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۳۴ Page 104 of 692

Volume 19, Fatawa Razawiyya

Neither does one have the authority to make a will for an heir that a certain item be sold to them or that they buy it themselves except with a "Will for an heir is not permissible unless the [other] heirs permit it." (Beware, a will for an heir is not valid unless the heirs approve it - T). In any case, Zaid's statement is also of no use; in summary, if the debt does not encompass the estate, then the matter is very clear that a non-engulfing debt does not prevent the heir's ownership. It is stated in Al-Ashbah in the section on 'Debt':

Box 1	**We have previously mentioned that it does not prevent the heir's ownership of the estate if it is not engulfed (by debt), but prevents it if it is engulfed.[1]**	**We have already mentioned that when the estate is not engulfed in debt, it does not prevent the heirs from becoming owners; yes, if the estate is engulfed in debt, it will be a barrier to their ownership. (T)**

So how can the wife take ownership from the heirs forcefully without their consent? And even if it (the debt) encompasses (the estate), the heirs still have the legal right to clear the estate by paying off the debt themselves. It is stated in Al-Ashbah in the section on 'Ownership':

Box 2	**The heir has the right to clear the estate by paying the debt, even if it is engulfed.[2]**	**It is permissible for the heir to pay the debt and release the estate, even if the estate is engulfed in debt. (T)**

Therefore, taking possession without their consent is a nullification of this right of theirs, and this is not permissible. Hence, Allama Hamwi has clarified that when a judge sells an estate engulfed by debt, the sale should be in the presence of the heirs because they have the right of clearance.

Box 3	**It is stated in Al-Ashbah: The sale of the estate engulfed by debt by the heir is not valid; only the judge sells it. Thus, it is said in Al-Ghamz: It is appropriate for the sale to take place in the presence of the heirs because of their right to retain it and settle the debt from their own wealth, etc.[4]**	**It is stated in Al-Ashbah that it is not permissible for an heir to sell an estate engulfed in debt; only a judge can sell it. Then it is stated in Ghamz al-Uyun that it is appropriate for the judge's sale to be in the presence of heirs because heirs have the right to give their own money for the debt and stop (the sale of) the estate. (T)**

[1] Al-Ashbah wa al-Nazair, Al-Fann al-Thalith, Al-Qawl fi al-Dayn, Idarat al-Quran Karachi, 2/215 [2] Al-Ashbah wa al-Nazair, Al-Qawl fi al-Milk, Idarat al-Quran Karachi, 2/205 [3] Al-Ashbah wa al-Nazair, Al-Qawl fi al-Milk, Idarat al-Quran Karachi, 2/205 [4] Ghamz al-Uyun al-Basair ma' al-Ashbah, Al-Qawl fi al-Milk, Idarat al-Quran Karachi, 2/205

खंड १९, फ़तावा रज़विया

न वारिस के लिए वसीयत का अधिकार है कि फलां चीज़ उसके हाथ बेच दी जाए या वह खुद अपने हाथ बेचकर ले ले, 'इल्ला लि-वसीयतिन लि-वारिसिन इल्ला अन युजीज़हु अल-वुरसा' (खबरदार, वारिस के लिए वसीयत जायज़ नहीं है जब तक कि अन्य वारिस इजाज़त न दें - त)। बहरहाल ज़ैद का बयान भी किसी काम का नहीं। संक्षेप में, यदि ऋण पूरे वरासत (तरके) को घेरे नहीं हुए है, तो यह स्पष्ट है कि गैर-मस्तग़रक (पूरी तरह न घेरा हुआ) ऋण वारिस के स्वामित्व में बाधा नहीं बनता। 'अशबाह' के'क़ौल फ़ि अद-दीन' (ऋण संबंधी कथन) में है:

बॉक्स 1	**हमने पहले ही ज़िक्र किया है कि यह वारिस के वरासत के मालिक बनने में बाधक नहीं है यदि वह मस्तग़रक (ऋण से घिरा) न हो, और यदि मस्तग़रक हो तो बाधक है।[1]**	**हमने पहले ही ज़िक्र कर दिया है कि जब वरासत ऋण में पूरी तरह डूबा हुआ न हो, तो वारिसों के मालिक बनने में कोई बाधा नहीं है। हाँ, यदि वरासत ऋण में डूबा हुआ है, तो यह उनके स्वामित्व में बाधा बनेगा। (त)**

तो पत्नी वारिसों की रज़ामंदी के बिना जबरन उनके मालिकाना हक पर कब्ज़ा कैसे कर सकती है? और यदि ऋण पूरी वरासत को घेरे हुए भी है, फिर भी शरीयत के अनुसार वारिसों को यह अधिकार है कि वे अपनी ओर से ऋण चुकाकर वरासत को मुक्त करा लें। 'अशबाह' के'क़ौल फ़ि अल-मिल्क' (स्वामित्व संबंधी कथन) में है:

बॉक्स 2	**वारिस के लिए ऋण चुकाकर वरासत को मुक्त कराना जायज़ है, भले ही वह मस्तग़रक हो।[2]**	**वारिस के लिए ऋण चुकाकर वरासत को मुक्त कराना जायज़ है, भले ही वरासत ऋण में डूबी हुई हो। (त)**

अतः उनकी सहमति के बिना कब्ज़ा कर लेना उनके इस अधिकार को समाप्त करना है और यह जायज़ नहीं है। इसलिए अल्लामा हमवी ने स्पष्ट किया है कि जब काज़ी ऋण से घिरी वरासत को बेचे, तो बिक्री वारिसों की उपस्थिति में होनी चाहिए क्योंकि उन्हें मुक्त कराने का अधिकार है।

बॉक्स 3	'अशबाह' में कहा गया है: ऋण से घिरी वरासत को वारिस द्वारा बेचना प्रभावी नहीं होता; इसे केवल काज़ी ही बेचता है।[3] इस पर 'अल-ग़म्ज़' में कहा गया है: यह उचित है कि बिक्री वारिसों की उपस्थिति में हो क्योंकि उन्हें इसे रोकने और अपने धन से ऋण चुकाने का अधिकार है... आदि।[4]	'अशबाह' में कहा गया है कि ऋण में डूबी हुई वरासत को वारिस का बेचना जायज़ नहीं है और केवल काज़ी ही इसे बेच सकता है। फिर 'ग़म्ज़ुल उयून' में कहा गया है कि उचित यह है कि काज़ी की बिक्री वारिसों की उपस्थिति में हो, क्योंकि वारिसों को अधिकार है कि वे ऋण के लिए अपना धन देकर वरासत को रोक लें। (त)

[1] अल-अशबाह वा अन-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-सालिस, अल-क़ौल फ़ि अद-दीन, इदारातुल कुरान कराची, 2/215 [2] अल-अशबाह वा अन-नज़ायर, अल-क़ौल फ़ि अल-मिल्क, इदारातुल कुरान कराची, 2/205 [3] अल-अशबाह वा अन-नज़ायर, अल-क़ौल फ़ि अल-मिल्क, इदारातुल कुरान कराची, 2/205 [4] ग़म्ज़ुल उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह, अल-क़ौल फ़ि अल-मिल्क, इदारातुल कुरान कराची, 2/205

पृष्ठ १०५ (६९२ में से)

نہ وارث کے لئے وصیت کا اختیار رکھتا ہے کہ فلاں شئی اس کے ہاتھ بیچ دی جائے یا یہ خود اپنے ہاتھ بیچ کر لے الا لوصیۃ لوارث الا ان یجیزھا الورثۃ (خبردار، وارث کے لئے وصیت جائز نہیں مگر جب ورثاء جائز قرار دیں تو جائز ہوگی۔ ت) بہر حال زید کا کلام بھی کچھ بکار آمد نہیں، بالجملہ اگر دین ترکہ کو محیط نہیں جب تو امر نہایت ظاہر کہ دین غیر مستغرق مانع ملک ورثہ نہیں ہوتا۔ اشباہ کے قول فی الدین میں ہے:

باکس ۱	**قد منا انه لا یمنع ملك الوارث للتركة ان لم یكن مستغرقا ویمنعه ان كان مستغرقا** [1]	**ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں کہ جب ترکہ قرض میں مستغرق نہ ہو تو وارث کے مالک بننے کو مانع نہیں ہاں اگر ترکہ قرض میں مستغرق ہو تو اس کی ملکیت میں رکاوٹ بنے گا۔ (ت)**

تو زوجہ ملک ورثہ بے رضائے ورثہ کیونکر بطور خود بالجبر لے سکتی ہے اور اگر محیط ہے تاہم ورثہ شارعاً اختیار رکھتے ہیں کہ دین اپنے پاس سے ادا کر کے ترکہ کو خالص کرلیں۔ اشباہ کے قول فی الملک میں ہے :

باکس ۲	**للوارث استخلاص التركة بقضاء الدین ولو مستغرقا** [2]	**وارث کو قرض ادا کر کے ترکہ کو خلاص کرانا جائز ہے اگر چہ ترکہ قرض میں مستغرق ہو۔ (ت)**

تو ان کی بے رضا قبضہ کر لینے میں اس کے اس حق کا ابطال ہے اور یہ جائز نہیں۔ ولہذا علامہ حموی نے تصریح فرمائی کہ قاضی جب ترکہ کو دین محیط میں بیچے تو بیع بحضور ورثہ ہونا چاہئے کہ وہ حق استخلاص رکھتے ہیں۔

قال في الاشباہ لا ینفذ بیع الوارث التركة المستغرقة بالدین وانما یبیعه باكس القاضي [3] اه فقال في الغمز ینبغي ان ۳ یكون البیع بحضرة الورثة لما لهم من حق امساكها وقضاء الدین من مالهم [4] الخ۔

الاشباہ میں فرمایا کہ دین میں مستغرق ترکہ کو وارث کا فروخت کرنا جائز نہیں اور صرف قاضی اسے فروخت کرسکتا ہے اھ تو غمز العیون میں فرمایا مناسب ہے کہ قاضی کی بیع ورثاء کی موجودگی میں ہو کیونکہ ورثاء کو حق ہے کہ قرض میں اپنا مال دے کر ترکہ کو روک لیں۔ (ت)

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الدین ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۱۵ [2] الاشباہ والنظائر القول فی الملک ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۰۵ [3] الاشباہ والنظائر القول فی الملک ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۰۵ [4] غمز العیون البصائر مع الاشباہ القول فی الملک ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۰۵

Fatawa Razawiyya, Volume 19

So it has become clear that the wife's possession is purely out of place and meaningless.

Arabic Text

And here is a fatwa of al-Akhsab, which I am neither unaware of nor have forgotten. But in my view, it is applicable to hidden assets that a creditor, despairing of reaching his right, gains control over, not apparent assets. Detailed research into this would be lengthy, so it is appropriate to turn away from it, following all our early Imams and the majority of great later scholars, as you will not find any trace, mention, or report of it in their discourse. And how could it be, when it contradicts the agreed-upon school of thought among our Imams and opposes what all primary texts along with commentaries and fatwa books of our school have established? Yes, there is no harm in resorting to it in my view for necessity to ward off hardship. This is only when there is despair along with the ability to take back the right, and these two rarely combine except in hidden assets, as is not hidden from one of sharp intellect. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more complete and precise.

Urdu Translation

Here is the fatwa of al-Akhsab, of which I am not unaware nor have I forgotten, but in my view, the place for this fatwa is those hidden assets over which a creditor, despairing of recovery, gains control, not apparent assets. Its clear investigation is long, therefore it is appropriate to avoid it following all the earlier Imams and the great majority of later scholars, because you will not find its mention, narration, or news in their speech. And how can it be, when this matter is contrary to the agreed-upon school of thought of our Imams and is contradictory to what all primary texts along with commentaries and fatwas from the books of our school have established? Yes, there is no harm in adopting it at the time of necessity to ward off hardship, and this is at a time when there is despair of recovery and also the power to obtain one's right, and these two things rarely combine except in hidden assets, as is not hidden from one of keen understanding. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more complete and precise. (T)

Issue 6: 10 Dhu al-Qi'dah 1312 AH What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say on this issue: Husaini Begum Barelvi, intending to go for Hajj to the Noble House of Allah (Baitullah Sharif), left twenty rupees, one golden 'jugnoo' (ornament), and one silver chain in Mumbai with Jameel-un-Nisa as a trust on the

condition that "whenever I ask for any item, you send it. And in the event of my death, donate them at the Noble House of Allah." After reaching Makkah, Husaini Begum requested twenty rupees from Jameel-un-Nisa, while the jugnoo and chain remained as a trust with Jameel-un-Nisa. Regarding the chain, she had said that it belongs to one of her granddaughters.

अतः यह स्पष्ट हो गया कि पत्नी का कब्ज़ा पूरी तरह से अनुचित और अर्थहीन है।

अरबी पाठ

यहाँ अल-अख़सब का एक फतवा है जिससे मैं न तो अनभिज्ञ हूँ और न ही उसे भूला हूँ। लेकिन मेरे विचार में, यह उन गुप्त संपत्तियों पर लागू होता है जिन पर ऋणदाता, अपने अधिकार तक पहुँचने से निराश होकर, नियंत्रण प्राप्त कर लेता है, न कि प्रत्यक्ष संपत्तियों पर। इसका विस्तृत शोध लंबा होगा, इसलिए हमारे सभी शुरुआती इमामों और महान बाद के विद्वानों के बहुमत का अनुसरण करते हुए इससे विमुख होना ही उचित है, क्योंकि आप उनके प्रवचन में इसका कोई निशान, उल्लेख या रिपोर्ट नहीं पाएंगे। और यह कैसे हो सकता है, जब यह हमारे इमामों के बीच सहमत विचारधारा के विरुद्ध है और उन सभी प्राथमिक ग्रंथों, व्याख्याओं और फतवा पुस्तकों के विपरीत है जो हमारे मत में स्थापित हैं? हाँ, कठिनाई को दूर करने के लिए आवश्यकता के समय इसका सहारा लेने में मेरे विचार में कोई बुराई नहीं है। यह केवल तब होता है जब अधिकार वापस लेने की क्षमता के साथ निराशा हो, और ये दोनों शायद ही कभी गुप्त संपत्तियों के अलावा कहीं और मिलते हैं, जैसा कि प्रखर बुद्धि वाले व्यक्ति से छिपा नहीं है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सटीक है।

उर्दू अनुवाद

यहाँ अल-अख़सब का फ़तवा है जिससे मैं अनजान नहीं हूँ और भूला भी नहीं हूँ। लेकिन मेरे विचार में, इस फ़तवे का स्थान वे गुप्त संपत्तियां हैं जिन पर वसूली से निराश ऋणदाता नियंत्रण प्राप्त कर ले, न कि प्रत्यक्ष संपत्तियां। इसकी स्पष्ट जांच लंबी है, इसलिए सभी पूर्ववर्ती इमामों और महान परवर्ती विद्वानों के बहुमत का अनुसरण करते हुए इससे किनारा करना ही उचित है, क्योंकि आप उनके वचनों में इसका उल्लेख, वर्णन या समाचार तक नहीं पाएंगे। और यह कैसे हो सकता है जबकि यह बात हमारे इमामों के सर्वसम्मत मत के विरुद्ध है और हमारे मत की सभी मूल पुस्तकों, व्याख्याओं और फ़तवा पुस्तकों के विपरीत है। हाँ, कठिनाई दूर करने के लिए आवश्यकता के समय इसे अपनाने में कोई बुराई नहीं है और यह उस समय होता है जब वसूली से निराशा हो और अपना अधिकार प्राप्त करने की शक्ति भी हो, और ये दोनों बातें गुप्त संपत्तियों के बिना बहुत कम ही एक साथ आती हैं जैसा कि बुद्धिमान व्यक्ति पर छिपा नहीं है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सटीक है। (त)

मसला ६: १० ज़िल-क़ादा १३१२ हिजरी धर्मगुरु और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि हुसैनी बेगम बरेलवी ने बैतुल्लाह शरीफ की हज की यात्रा के इरादे से जाते समय बम्बई में जमील-उन-निसा के पास बीस रुपये, एक स्वर्ण जुगनू और एक चांदी की जंजीर इस शर्त पर अमानत

के रूप में छोड़ी कि "जिस समय मैं जो चीज मांगूं, तुम भेज देना। और मेरी मृत्यु की स्थिति में उन्हें बैतुल्लाह शरीफ में दान कर देना।" इसके बाद मक्का मुअज़्मा पहुँचकर हुसैनी बेगम ने जमील-उन-निसा से बीस रुपये मँगवा लिए और जुगनू व जंजीर जमील-उन-निसा के पास अमानत के तौर पर रहे, और जंजीर के बारे में कहा था कि यह मेरी एक नवासी (नतिनी) की है।

پس روشن ہوگیا کہ قبضہ زوجہ محض بے جا و بے معنی ہے،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وھھنا فتوی للاخصب ما انا بغافل عنھا ولا	یہاں الاخصب کا فتوی ہے جس سے میں غافل نہیں
ناس لھا لکنھا محمولۃ عندی علی اموال خفیۃ	اور بھولا بھی نہیں لیکن میرے نزدیک اس فتویٰ کا
یظفر بھا الدائن الآئس من الوصول الی حقہ	محل وہ مخفی اموال ہیں جن پر وصولی سے مایوس
دون الظاھرۃ و الاسترسال في تحقیقہ یطول	قرضخواہ قابو پالے نہ کہ اموال ظاہر ہ اس کی واضح
فلتضرب عنھا الذکر صفحاً اقتداء بجمیع	تحقیق طویل ہے اس لئے متقدمین تمام ائمہ اور جلیل
ائمتنا الاقدمین وجماھیر الاجلۃ المتأخرین	القدر جمہور متاخرین کی اقتداء میں اس سے پہلو تہی
حیث لاتیر لھا فی کلامھم عینا ولا اثرا ولا	مناسب کیونکہ آپ ان کے کلام میں اس کا ذکر، حکایت
ذکرا ولا خبرا کیف وقد وقعت مخالفۃ	اور خبر تک نہ پائیں گے، اور ہو بھی کیسے جبکہ یہ
للمذھب المجمع علیہ بین ائمتنا ومضادۃ لما	بات ہمارے ائمہ کے متفق علیہ مذہب کے مخالف اور
اطبقت علیہ المتون قاطبۃ مع الشروح	تمام متون بمع شروح وفتاوی ہمارے مذہب کی کتب
والفتاوی من کتب مذھبنا نعم لاباس بالمصیر	سے متضاد ہے، ہاں دفع حرج کے لئے ضرورت کے
الیھا عندی الضرورۃ دفعاً للحرج وذلك انما	وقت اس کو اپنانے میں کوئی مضائقہ نہیں اور یہ اس
یکون عند الیأس مع القدرۃ علی الاستیفاء	وقت جب وصولی سے مایوسی ہو اور اپنے حق کو
بالاخذ وقلما یجتمعان الا فی مال خفی کما	حاصل کرنے پر قدرت بھی ہو، اور یہ دونوں باتیں
لایخفی علی ذی فھم ذکی۔ واللہ سبحنہ	اموالِ خفیہ کے بغیر بہت کم مجتمع ہوتی ہیں جیسا کہ
وتعالی اعلم وعلمہ جل مجدۃ اتم واحکم۔	

عربی عبارت **اردو ترجمہ**

ذکی فہم والے پر مخفی نہیں۔ واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم

وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت)

مسئلہ ۶: ۱۰ ذیقعدہ ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ حسینی بیگم بریلوی نے بارادہ حج بیت اللہ شریف کو جاتے وقت بیس روپیہ اور ایک جگنو طلائی اور ایک زنجیر نقرئی بمبئی میں پاس جمیل النساء کے بایں شرط بطور امانت چھوڑی کہ جس وقت جو شے میں طلب کروں تم بھیج دینا۔ اور در صورت میرے مرجانے کے وہ بیت اللہ شریف میں خیرات کردینا۔ اس کے بعد مکہ معظمہ پہنچ کر بیس روپے حسینی بیگم نے جمیل النساء سے منگوالئے اور جگنو اور زنجیر جمیل النساء کے پاس امانت رہا، اور زنجیر کی نسبت کہا تھا کہ یہ میری ایک نواسی کی ہے

It came into my hands by mistake. Now Husaini Begum has passed away in Makkah Sharif. Therefore, according to the Shariah, what should be done with the 'jugnoo' (ornament) and the necklace? She had also said not to give it to her heir. Please explain, may you be rewarded.

Answer: There are two things here: the acknowledgment of the necklace for the granddaughter and the will for charity regarding the 'jugnoo'. The questioner states that Husaini Begum has three granddaughters. When they were asked, they all denied it, saying the necklace was not theirs. In the inquired situation, although based on the most correct opinion, the minor ignorance of the person acknowledged (Muqir lahu) does not prevent the validity of the acknowledgment. This is explicitly stated in Al-Hindiyya citing Tabyeen al-Haqa'iq. The said acknowledgment was validly made, but since the granddaughters denied it, it became void. Now, even if the granddaughters attest to it, it will not be considered valid.

Arabic: In Al-Durr al-Mukhtar: The person acknowledged (Muqir lahu), when he accuses the acknowledger (Muqir) of lying, his acknowledgment becomes void because it is an established matter that the acknowledgment of the acknowledger is rejected by the rejection of the person acknowledged, except in six cases, etc. And it also states therein that when the person acknowledged rejects the acknowledgment and later declares it correct, this rectification is not permissible, etc.

In Al-Durr al-Mukhtar, it is stated that when the person acknowledged (Muqir lahu) declares the acknowledger (Muqir) to be a liar, the acknowledgment of the acknowledger becomes void, because it is an established matter that the acknowledgment of the acknowledger is rejected by the rejection of the person acknowledged, except in six matters, etc. And it also contains this: that when the person acknowledged rejects the acknowledgment and then later declares it to be correct, this rectification is not permissible. etc. (Translator)

Therefore, that necklace will go to the heirs of Husaini Begum according to the mandatory shares of inheritance. As for the 'jugnoo', if there is no debt upon Husaini Begum, then this is one-third of the total estate. If there is debt, then after paying the debt, if it is not more than one-third of what remains, or if it is more and the heirs allow the will, then the entire 'jugnoo' should be given in charity. Otherwise, they

should give in charity that portion of it which equals one-third of the remaining wealth after paying the debt, and give the rest to the heirs. And Allah the Exalted knows best.

Problem 7: From Rampur State, sent by Mr. Amir Ahmad, 11 Muharram al-Haram 1316 AH. What do the scholars of religion and muftis of the manifest Shariah say regarding this matter: A lady had a power of attorney of this nature attested in one city stating, "I cannot go to the other city because I have completed my days of pregnancy, and in that other city, I have to attest an acknowledgment of this nature..."

---

1. Al-Durr al-Mukhtar, Book of Acknowledgment, Section on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press, Delhi, 3/139.
2. Al-Durr al-Mukhtar, Book of Acknowledgment, Section on Miscellaneous Issues, 2/130.

यह गलती से मेरे हाथ में आ गया। अब हुसैनी बेगम का मक्का शरीफ में इंतकाल हो गया है। इसलिए शरीयत के अनुसार जुगनू और ज़ंजीर का क्या किया जाएगा? उन्होंने यह भी कहा था कि इसे मेरे वारिस को मत देना। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिले।

जवाब: यहाँ दो चीज़ें हैं: पोती के लिए ज़ंजीर का इकरार (स्वीकृति) और जुगनू के संबंध में खैरात (दान) की वसीयत। सवाल करने वाले का कहना है कि हुसैनी बेगम की तीन पोतियाँ हैं। जब उनसे पूछा गया तो सभी ने इनकार कर दिया कि वह ज़ंजीर उनकी नहीं है। पूछताछ की गई स्थिति में, हालांकि सबसे सही राय के आधार पर, जिस व्यक्ति के पक्ष में इकरार किया गया है (मुक़िर लहू) उसकी मामूली अज्ञानता इकरार की वैधता को नहीं रोकती है। अल-हंदिया में तब्यीनुल हक़ाएक़ के हवाले से इसे स्पष्ट रूप से कहा गया है। उक्त इकरार सही तरीके से हुआ था, लेकिन चूंकि पोतियों ने इनकार कर दिया, इसलिए यह खारिज हो गया। अब अगर पोतियाँ इसकी पुष्टि भी कर दें, तब भी यह मान्य नहीं होगा।

अरबी: अल-दुर्रुल मुख़्तार में है: जब मुक़िर लहू (जिसके पक्ष में इकरार हुआ) मुक़िर (इकरार करने वाले) को झूठा करार दे, तो मुक़िर का इकरार बातिल (शून्य) हो जाता है क्योंकि यह स्थापित बात है कि मुक़िर का इकरार मुक़िर लहू के इनकार करने से रद्द हो जाता है, सिवाय छह मामलों के इत्यादि। और इसमें यह भी है कि जब मुक़िर लहू इकरार को रद्द कर दे और बाद में उसे सही करार दे, तो यह सुधार जायज़ नहीं है, इत्यादि।

दुर्रुल मुख़्तार में है कि मुक़िर लहू जब मुक़िर को झूठा करार दे तो मुक़िर का इकरार बातिल करार पाता है क्योंकि साबित शुदा अम्र (स्थापित बात) है कि मुक़िर का इकरार मुक़िर लहू के रद्द करने से रद्द हो जाता है मा सिवाए (सिवाय) छह उमूर (मामलों) के इल्ख़ (इत्यादि), और इसमें यह भी है कि जब मुक़िर लहू इकरार को रद्द करके फिर बाद में उसे सही करार दे तो यह तस्हीह (सुधार) जायज़ नहीं। इल्ख़ (त)

इसलिए, वह ज़ंजीर तो शरीयत के नियमों के अनुसार हुसैनी बेगम के वारिसों को मिलेगी। रहा जुगनू, अगर हुसैनी बेगम पर कोई कर्ज नहीं है तो यह कुल संपत्ति का एक तिहाई है, और अगर कर्ज है तो कर्ज चुकाने के बाद जो बचे उसके एक तिहाई से ज्यादा नहीं है, या ज्यादा है और वारिस वसीयत को जायज़ मानते हैं, तो पूरा जुगनू खैरात कर दिया जाए। अन्यथा, उसका उतना हिस्सा जो कर्ज चुकाने

के बाद शेष संपत्ति के एक तिहाई के बराबर हो, खैरात करें और बाकी वारिसों को दें। अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 7: रामपुर रियासत से, अमीर अहमद साहब द्वारा प्रेषित, 11 मुहर्रमुल हराम 1316 हिजरी। दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि एक महिला ने एक शहर में इस आशय का एक मुख्तारनामा (पावर ऑफ अटॉर्नी) तस्दीक (सत्यापित) कराया कि "मैं गर्भावस्था के दिन पूरे होने के कारण दूसरे शहर नहीं जा सकती और उस दूसरे शहर में मुझे इस आशय का एक इकरारनामा तस्दीक कराना है..."

---

1. दुर्रुल मुख़्तार, किताबुल इकरार, विविध मुद्दों का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 3/139.
2. दुर्रुल मुख़्तार, किताबुल इकरार, विविध मुद्दों का अध्याय, 2/130.

पृष्ठ 107/692

سہواً میرے ہاتھ چلی آئی ہے، اب حسینی بیگم کا مکہ شریف میں انتقال ہو گیا لہذا از روئے شرع شریف کے جگنو اور زنجیر کا کیا کا جائے گا اور یہ بھی کہا تھا کہ میرے وارث کو مت دینا۔ بینوا توجروا۔

الجواب: یہاں دو چیزیں ہیں، زنجیر کا نواسی کے لئے اقرار اور جگنو کی نسبت کی خیرات کی وصیت سائل مظہر کی حسینی بیگم کی تین نواسیاں ہیں ان سے کہا گیا تو سب نے انکار کیا کہ وہ زنجیر ہماری نہیں پس صورت مستفسرہ میں اگرچہ بربنائے قول اصح کہ مقرلہ کی جہالت غیر فاحشہ مانع صحت اقرار نہیں کیا۔ نص علیہ فی الہندیۃ من التبیین (ہندیہ میں تبیین الحقائق کے حوالے سے اس پر تصریح فرمائی گئی ہے۔ ت) اقرار مذکورہ صحیح واقع ہوا مگر جبکہ نواسیوں نے انکار کر دیا رد ہو گیا۔ یہاں تک کہ اب نواسیاں تصدیق بھی کر دیں تاہم معتبر نہ ہوگی۔

فی الدرالمختار المقرلہ اذا کذب المقر بطل اقرارہ لما تقررانہ یرتد بالردالافی ست الخ وفیہ لوردالمقرلہ اقرارہ ثم قبل لایصح الخ۔

در مختار میں ہے کہ مقرلہ جب مقر کو جھوٹا قرار دے تو مقر کا اقرار باطل قرار پاتا ہے کیونکہ ثابت شدہ امر ہے کہ مقر کا اقرار مقرلہ کے رد کرنے سے رد ہو جاتا ہے ماسوائے چھ امور کے الخ، اور اس میں یہ بھی ہے کہ جب مقرلہ اقرار کو رد کر کے پھر بعد میں اسے صحیح قرار دے تو یہ تصحیح جائز نہیں۔ الخ (ت)

پس وہ زنجیر تو بشرائط فرائض وارث حسینی بیگم کو ملے گی۔ رہا جگنو، اگر حسینی بیگم پر کوئی دین نہیں تو یہ کل متروکہ کی تہائی، اور دین ہے تو بعد ادائے دین جس قدر بچے اس کی

تہائی سے زائد نہیں یا زائد ہے اور ورثہ وصیت جائز رکھتے ہیں جب تو کل جگنو تصدق کر دیا جائے ورنہ اس کا اس قدر حصہ جو ثلث مال باقی بعد ادائے دین کے قدر ہو تصدق کریں باقی وارث کو دیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۷: از ریاست رامپور مرسلہ امیر احمد صاحب ۱۱ محرم الحرام ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس معاملہ میں کہ ایک مسماۃ نے ایک مختار نامہ اس مضمون کا ایک شہر میں تصدیق کرایا کہ میں دوسرے شہر کو بوجہ پورے ہونے ایام حمل کے نہیں جاسکتی ہوں اور اس دوسرے شہر میں مجھ کو ایک اقرار نامہ اس مضمون کا تصدیق کرانا

---

1 درمختار کتاب الاقرار فصل فی مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۳۹ 2 درمختار کتاب الاقرار فصل فی مسائل شتی ۲/ ۱۳۰

Fatawa Razawiyya, Volume 19

It is accepted that the property my husband bought in this city with his own money and had the sale deed made in my name as a nominee, I confess and write down that the property belongs to my husband. My husband is the real owner of this property. Therefore, in full possession of all five senses, with my own free will and desire, I appoint so-and-so as my special attorney and declare that my special attorney shall, on my behalf, get the content of the above-mentioned declaration verified, and all actions and deeds performed by the said attorney shall be accepted and approved as if done by myself. After the power of attorney was verified, the attorney went to another city and got the declaration verified, and showed the content of this declaration to the lady and read it out to her. Upon hearing it, the lady gave permission to affix her seal. The lady was not ill; she was healthy and sound. In fact, she herself went to the registration office in a palanquin and personally got the power of attorney verified by the registrar. One day after the completion of the said power of attorney, a child was born, and she passed away one week after the birth of the child due to the birth itself, as the child was born with great difficulty. Now, after the death of the lady, the heirs of the lady are claiming inheritance of the aforementioned property despite the existence of the verified document. In this situation, will those words which she has already verified in court in the declaration regarding her husband's ownership along with the fictitious name, and which are written to deny any claim, be sufficient to exonerate the lady's husband from the inheritance claim or not? For the sake of Allah and His Messenger, kindly look into this and provide a correct answer to this poor and needy person, Amir Ahmad, which will be a cause of great reward. Explain and you shall be rewarded.

The Answer: In the situation asked, when it is proven by Shari'i evidence that the woman made this declaration while in health, then legally no claim of inheritance from the woman's heirs can be heard regarding the property. This holds true even if the verification of the declaration was done by the attorney in another city while the woman was in her final illness (Maradh-ul-Mawt), because for Sharia to accept the husband's ownership, the words the woman wrote in that power of attorney while in health were sufficient and complete. It is in 'Uqud-ud-Durriya':

[Table/Box Content] (Arabic): It was asked regarding a case where someone, while healthy and in the presence of Shari'i witnesses, declared that he bought a certain item for his sister with her money, while his name on the receipt is merely nominal, and his sister confirmed this. Will his mentioned declaration be acted upon? Answer:

Yes. It was asked about a man who declared... (Urdu Translation): It was asked of them that when a person in his health, in the presence of Shari'i witnesses, confesses that 'I bought a certain thing for my sister with her own money, while in the receipt my name is borrowed (nominal)', and his sister has confirmed this, then will his mentioned confession be acted upon? (So they replied...)

यह स्वीकार है कि मेरे पति ने इस शहर में जो ज़मींदारी अपने पैसों से खरीदकर उसका बैनामा (बिक्री विलेख) मेरे नाम पर फर्जी (बेनामी) कराया है, मैं स्वीकार करती हूँ और लिख कर देती हूँ कि वह ज़मींदारी मेरे पति की है। मेरे पति उस ज़मींदारी के वास्तविक मालिक हैं। इसलिए, अपनी पांचों इंद्रियों के पूर्ण होश-ओ-हवास में, अपनी इच्छा और रजामंदी से अपनी ओर से फलां व्यक्ति को अपना विशेष मुख्तार (प्रतिनिधि) नियुक्त करती हूँ और घोषणा करती हूँ कि मेरा विशेष मुख्तार मेरी ओर से उपरोक्त घोषणापत्र की सामग्री का सत्यापन करा दे, और उक्त मुख्तार द्वारा किए गए सभी कार्यों और कृत्यों को मेरी अपनी व्यक्तिगत कृति के समान स्वीकार और मंजूर किया जाएगा। मुख्तारनामा (पॉवर ऑफ अटॉर्नी) सत्यापित होने के बाद, मुख्तार ने दूसरे शहर जाकर घोषणापत्र सत्यापित कराया और इस घोषणापत्र की सामग्री महिला को दिखाई और पढ़कर सुनाई। महिला ने सुनकर मोहर लगाने की अनुमति दी। महिला बीमार नहीं थी बल्कि स्वस्थ और तंदुरुस्त थी, यहाँ तक कि वह खुद पालकी में सवार होकर रजिस्ट्री कार्यालय गई और स्वयं रजिस्ट्रार के सामने मुख्तारनामा सत्यापित कराया। उक्त मुख्तारनामा के पूरा होने के एक दिन बाद संतान पैदा हुई, और संतान पैदा होने के एक सप्ताह बाद संतान के जन्म के कारण उनका निधन हो गया क्योंकि संतान बहुत कठिनाई से हुई थी। अब महिला की मृत्यु के बाद, महिला के उत्तराधिकारी सत्यापित दस्तावेज़ के होने के बावजूद उपरोक्त संपत्ति पर विरासत का दावा कर रहे हैं। इस स्थिति में, वे शब्द जो उन्होंने घोषणापत्र में अपने पति के स्वामित्व के साथ फर्जी नाम के साथ अदालत के माध्यम से पहले ही सत्यापित कर दिए हैं, और जो दावे की अनुपस्थिति के संबंध में लिखे गए हैं, क्या वे महिला के पति को विरासत के दावे से मुक्त करने के लिए पर्याप्त होंगे या नहीं? अल्लाह और उसके रसूल के लिए इस पर गौर फरमाएं और इस गरीब और जरूरतमंद अमीर अहमद को सही उत्तर लिखकर दें, जो महान पुण्य का कारण होगा। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, जब शरीयत के साक्ष्यों से यह साबित हो जाए कि महिला ने यह घोषणा अपने स्वास्थ्य की स्थिति में की थी, तो अब कानूनी तौर पर संपत्ति में महिला के वारिसों का कोई भी विरासत का दावा स्वीकार्य नहीं होगा। भले ही घोषणापत्र का सत्यापन मुख्तार द्वारा दूसरे शहर में महिला की मृत्यु-शय्या (मरज़-उल-मौत) की स्थिति में कराया गया हो, क्योंकि शरीयत के अनुसार पति के स्वामित्व को साबित मानने के लिए वे शब्द ही काफी और पर्याप्त थे जो महिला ने स्वास्थ्य की स्थिति में उस मुख्तारनामा में लिखे थे। 'उक़ूद-उद-दुर्रिया' में है:

[तालिका/बॉक्स सामग्री] (अरबी): उनसे पूछा गया कि जब कोई व्यक्ति अपने स्वास्थ्य में शरीयत के गवाहों की उपस्थिति में यह घोषणा करे कि उसने कोई वस्तु अपनी बहन के लिए उसी के पैसों से खरीदी है, जबकि रसीद में उसका नाम केवल औपचारिक (आरीयत) है, और उसकी बहन ने इस बात की पुष्टि कर दी हो, तो क्या उसकी उक्त घोषणा पर अमल किया जाएगा? उत्तर: हाँ। एक आदमी के बारे में पूछा गया जिसने घोषणा की... (हिंदी अनुवाद): उनसे पूछा गया कि जब कोई व्यक्ति अपने स्वास्थ्य में शरीयत के गवाहों की उपस्थिति में यह स्वीकार करे कि 'फलां चीज़ मैंने अपनी बहन के लिए उसकी अपनी रक़म से खरीदी है, जबकि रसीद में मेरा नाम उधार (औपचारिक) है', और उसकी बहन ने इस बात की पुष्टि कर दी हो, तो क्या उसके उक्त स्वीकारोक्ति पर अमल किया जाएगा? (तो उन्होंने उत्तर दिया...)

منظور ہے کہ میرے شوہر نے جو زمینداری اس شہر کی اپنے روپیہ سے خرید کر بیعنامہ اس کا میرے نام اسم فرضی کرایا ہے میں اقرار کرتی ہوں اور لکھے دیتی ہوں کہ وہ زمینداری میرے شوہر کی ہے۔ میرا شوہر اس زمینداری کا اصلی مالک ہے لہذا بدرستی جمیع حواس خمسہ برضا و رغبت خود اپنی جانب سے فلاں مختار کو مختار خاص اپنا قرار دے کر اقرار کرتی ہوں کہ مختار خاص میرا میری جانب سے اقرار نامہ مضمون مندرجہ بالا کی تصدیق کرادے اور جملہ ساختہ و پرداختہ مختار مذکور کا مثل کردہ ذات خود قبول و منظور ہے۔ پس بعد تصدیق ہونے مختار نامہ کے مختار نے دوسرے شہر میں جا کر اقرار نامہ تصدیق کرادیا اور مضمون اس اقرار نامہ کا مسماۃ کو دکھلا دیا اور پڑھ کر سنادیا تھا۔ مسماۃ نے سن کر ثبت مہر کی اجازت دی تھی اور مسماۃ علیل نہیں تھی صحیح و سالم تھی بلکہ بہ سواری ڈولی محکمہ رجسٹری میں خود جا کر بزبان خود رجسٹر صدر سے مختار نامہ تصدیق کرایا تھا تکمیل ہونے مختار نامہ مذکور کے ایک روز بعد اولاد پیدا ہوئی تھی اور اولاد کے پیدا ہونے سے ایک ہفتہ بعد اولاد کے پیدا ہونے کی وجہ سے انتقال کیا کیونکہ بہت دشواری سے اولاد ہوئی تھی ہرگاہ بعد فوت مسماۃ مذکورہ وارثان مسماۃ دعویٰ باوجود ہونے دستاویز مصدقہ کے بوراثت حقیت مذکورہ بالا کا کرتے ہیں۔ اس صورت میں وہ کلمات کہ جو اقرار نامہ میں اسم فرضی کے ساتھ ملکیت شوہر اپنے کی ازروئے عدالت تصدیق کر چکی ہے نسبت نہ ہونے دعویٰ کے تحریر ہیں واسطے بری ہونے شوہر مسماۃ کے دعویٰ وراثت سے کافی ہوں گے یا نہ ہوں گے۔ عنداللہ وعندالرسول نظر غور فرما کر عاجز مسکین امیر احمد پر بروایت صحیح جواب باصواب تحریر فرمائیں کہ موجب ثواب اجر عظیم کا ہوگا۔ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں جبکہ ثبوت شرعی سے ثابت ہو کہ عورت نے یہ اقرار اپنی صحت میں کیا تو اب شرعاً کوئی دعویٰ وراثت وارثان زن کا جائداد میں مسموع نہیں ہوسکتا اگرچہ تصدیق اقرار نامہ مختار نے دوسرے شہر میں بحالت مرض الموت زن کی ہو کہ شرعاً ملک شوہر ثابت ماننے کے لئے یہی لفظ کافی و وافی تھے جو عورت نے بحالت صحت اس مختار نامہ میں لکھے۔ عقود دریہ میں ہے:

[جدول] سئل فیما اذا اقر فی صحتہ لدی بینۃ شرعیۃ انہ اشتری المبیع لاختہ والثمن من مالھا واسمہ فی الصک عاریۃ وصدقتہ اختہ علی ذلک فھل یعمل باقرارہ المزبور، الجواب نعم، سئل فی رجل اقر ان سے سوال ہوا کہ جب کوئی شخص اپنی تندرستی میں شرعی گواہوں کی موجودگی میں یہ اقرار کرے کہ فلاں چیز میں نے اپنی بہن کے لئے اسی کی رقم سے خریدی ہے جبکہ رسید میں میرا نام عاریتہ ہے اور اس کی بہن نے اس بات کی تصدیق کردی ہو تو کیا اس کے مذکورہ اقرار پر عمل کیا جائے گا (تو انہوں نے جواب

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Box 1] (Arabic): In his state of health, he acknowledged that the amount written in his name as a debt against so-and-so, according to the document for so-and-so (a woman), and his name in the debt document is as a loan (ariyah/borrowed). Is his mentioned acknowledgment correct? The answer is yes (summarized). (Urdu): It was said: Yes, it will be acted upon. A question was asked to him that a person in his state of good health acknowledged that the receipt written in my name, stating that such an amount is owed by so-and-so, actually belongs to such-and-such woman; my name on the receipt is just as a loan (a borrower). Will this mentioned acknowledgment of his be correct? Answer: Yes, it is correct. (Summarized) (T)

[Middle Paragraph] The husband knows that in reality, this acknowledgment of the wife is true. If, in fact, his name was fictional, then in the sight of Allah, she is the owner of that property, and the claim of the wife's heirs is void. And if he knows that in reality, the woman herself was the owner of this property and he wrote this acknowledgment falsely, even if he wrote it in a state of health and disposal with his own consent and will, then in the sight of Allah, more than his share is not lawful for him. It is obligatory upon him not to withhold the shares of the legal heirs. However, in the presence of the mentioned acknowledgment, the Qazi (judge) and the ruler will not listen to the claim of the heirs at all; the knowledge of the reality is with Allah Almighty. This is stated in Khania, Khulasah, Bazzaziyya, Anqaruwiyya, Hindiya, and other general books:

[Box 2] (Arabic): A person acknowledged in his state of health and complete sanity that everything inside his house belongs to his wife, except the clothes he is wearing. Then the man died and left a son, who claimed that it was his father's inheritance. Abu al-Qasim al-Saffar said: If the wife knows that everything the husband acknowledged was hers through sale or gift, she has the right to withhold it from the son based on the husband's acknowledgment. But if she knows that there was neither sale nor gift between them, it does not become her property by this acknowledgment. (Urdu): A person, in his state of good health and sound mind, acknowledged that all the goods present in my house, except for my clothes, are the property of my wife. Then after the acknowledgment, he died and left a son who claimed that the household items are my father's inheritance. Upon this, Abu al-Qasim al-Saffar stated that if the wife expresses the certainty that all the household items are her property by way of sale or gift, then the wife will have the right to withhold those items from the son based on the husband's acknowledgment. And if

she cannot express that mentioned certainty, then based on the husband's mentioned acknowledgment, it will not become the wife's property. (T)

[Footnotes] [1] Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Iqrar, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/46. [2] Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Iqrar, Naval Kishore, Lucknow, 3/212; Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Iqrar, Al-Fasl al-Awwal, Maktaba Habibiya, Quetta, 4/124; Fatawa Hindiya, Kitab al-Iqrar, Al-Bab al-Thani, Nuwani Kutubkhana, Peshawar, 4/123.

फ़तावा रज़विया खंड १९

[बॉक्स १] (अरबी): अपने स्वास्थ्य की स्थिति में, उन्होंने स्वीकार किया कि अमुक व्यक्ति के नाम पर ऋण के रूप में लिखा गया पैसा, अमुक महिला के दस्तावेज़ के अनुसार, और ऋण दस्तावेज़ में उनका नाम केवल ऋण (आरिया) के रूप में है। क्या उनकी उक्त स्वीकारोक्ति सही है? उत्तर है हाँ (संक्षेप में)। (उर्दू): कहा गया: हाँ, इस पर अमल होगा। उनसे सवाल किया गया कि एक व्यक्ति ने अपने अच्छे स्वास्थ्य की स्थिति में स्वीकार किया कि मेरे नाम पर लिखी गई रसीद कि इतनी राशि अमुक के ज़िम्मे है, वह राशि अमुक महिला की है; रसीद में मेरा नाम केवल उधार के तौर पर है। क्या उनकी यह उक्त स्वीकारोक्ति सही होगी? उत्तर: हाँ, सही है। (संक्षेप में) (टी)

[मध्य पैराग्राफ] पति जानता है कि वास्तव में भी पत्नी की यह स्वीकारोक्ति सच्ची है। यदि वास्तव में उसका नाम काल्पनिक था, तो अल्लाह के नज़दीक भी वह उस संपत्ति की मालकिन है और पत्नी के उत्तराधिकारियों का दावा शून्य है। और यदि उसे पता है कि वास्तव में महिला ही उस संपत्ति की मालकिन थी और उसने यह स्वीकारोक्ति गलत लिख दी, भले ही उसने अपने स्वास्थ्य और अधिकार के प्रयोग की स्थिति में अपनी सहमति और इच्छा से ही लिखा हो, तो अल्लाह के नज़दीक उसके लिए अपने हिस्से से अधिक हलाल नहीं है। उस पर अनिवार्य है कि वह कानूनी उत्तराधिकारियों के हिस्से न रोके। लेकिन उक्त स्वीकारोक्ति की स्थिति में, क़ाज़ी और शासक उत्तराधिकारियों के दावे को बिल्कुल नहीं सुनेंगे; वास्तविकता का ज्ञान अल्लाह सर्वशक्तिमान को है। खानिया, खुलासा, बज़ज़िया, अनक़ुरुविया, हिंदिया और अन्य सामान्य पुस्तकों में है:

[बॉक्स २] (अरबी): एक व्यक्ति ने अपने स्वास्थ्य और पूर्ण मानसिक स्थिति में स्वीकार किया कि उसके घर के भीतर की सभी चीजें उसकी पत्नी की हैं, सिवाय उन कपड़ों के जो उसने पहने हुए हैं। फिर उस व्यक्ति की मृत्यु हो गई और उसने एक बेटा छोड़ा, जिसने दावा किया कि यह उसके पिता की विरासत है। अबू अल-क़ासिम अल-सफ़्फ़ार ने कहा: यदि पत्नी को पता है कि पति ने जो कुछ भी स्वीकार किया वह बिक्री या उपहार के माध्यम से उसका था, तो उसे पति की स्वीकारोक्ति के आधार पर बेटे से इसे रोकने का अधिकार है। लेकिन अगर वह जानती है कि उनके बीच न तो बिक्री हुई और न ही उपहार, तो इस स्वीकारोक्ति से वह उसकी संपत्ति नहीं बनती है। (उर्दू): एक व्यक्ति ने अपने अच्छे स्वास्थ्य और पूर्ण बुद्धि में स्वीकार किया कि मेरे कपड़ों के अलावा मेरे घर में मौजूद सारा सामान मेरी पत्नी की संपत्ति है। फिर स्वीकारोक्ति के बाद उसकी मृत्यु हो गई और उसने एक बेटा छोड़ा जिसने दावा किया कि घर का सामान मेरे पिता की विरासत है। इस पर अबू अल-क़ासिम अल-

सफ़्फ़ार ने फ़रमाया कि यदि पत्नी इस विश्वास का इज़हार करे कि घर का सारा सामान बिक्री या उपहार के तौर पर मेरी मिल्कियत है, तो पत्नी को हक़ होगा कि वह पति के इक़रार (स्वीकारोक्ति) के आधार पर उस सामान को बेटे से रोक ले। और अगर वह उक्त विश्वास का इज़हार न कर पाए तो फिर वह पति के उक्त इक़रार के आधार पर पत्नी की मिल्कियत नहीं बनेगा। (टी)

[पाद टिप्पणियाँ] [1] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-इक़रार, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/46। [2] फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताब अल-इक़रार, नवल किशोर, लखनऊ, 3/212; खुलासत अल-फ़तावा, किताब अल-इक़रार, अल-फ़स्ल अल-अव्वल, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 4/124; फ़तावा हिंदिया, किताब अल-इक़रार, अल-बाब अल-थानी, नुवानी कुतुबखाना, पेशावर, 4/123।

[پہلا خانہ] (عربی): في صحته ان المبلغ المكتتب باسمه بذمة فلان بموجب صك لفلانة واسمه في صك الدين عارية فهل يكون اقراره المذكور صحيحا الجواب نعم (ملخصا) (اردو): میں فرمایا) ہاں عمل ہوگا ان سے سوال ہوا کہ ایک شخص نے اپنی تندرستی میں اقرار کیا کہ میرے نام کی لکھی ہوئی رسید کہ اتنی رقم فلاں کے ذمہ ہے وہ رقم فلاں عورت کی ہے میرا نام رسید میں عاریتہ ہے تو کیا اس کا مذکورہ اقرار صحیح ہوگا؟ الجواب، ہاں صحیح ہے۔ (ملخصا) (ت)

[درمیانی پیرا گراف] شوہر جانتا ہے کہ واقع میں بھی یہ اقرار زن سچا ہے فی الحقیقتہ اس کا نام فرضی تھا جب تو عنداللہ بھی وہ اس جائداد کا مالک ہے اور ورثہ زن کا دعوٰی باطل، اور اگر اسے معلوم ہے کہ فی الواقع عورت ہی اس جائداد کی مالکہ تھی یہ اقرار اس نے غلط لکھ دیا اگرچہ اپنی صحت و نفاذ تصرف کی حالت میں برضا و رغبت ہی لکھا تو عنداللہ اس کے لئے اپنے حصہ سے زیادہ حلال نہیں اس پر فرض ہے کہ وارثان شرعی کا حصہ نہ روکے مگر بحالت اقرار مذکور قاضی و حاکم دعوٰی وارثان کو اصلا نہ سنے گا واقع کا علم اللہ عز وجل کو ہے۔ خانیہ و خلاصہ و بزازیہ و انقرویہ و ہندیہ و غیر ہا عامہ کتب میں ہے:

[دوسرا خانہ] (عربی): اقر في صحته وكمال عقله ان جميع ما هو داخل منزله لامرأته غير ما عليه من الثياب ثم مات الرجل وترك ابنا فادعى الابن ان ذلك تركة ابيه قال ابو القاسم الصفار ان علمت المرأة ان جميع ما اقر به الزوج كان لها ببيع او هبة كان لها ان تمنع عن الابن بحكم اقرار الزوج وان علمت انه لم يكن بينهما بيع ولا هبة لا يصير ملكا لها بهذا الاقرار 2 - (اردو): ایک شخص نے اپنی تندرستی اور کامل عقل میں اقرار کیا کہ میرے لباس کے ماسوا میرے گھر میں موجود تمام سامان میری بیوی کی ملکیت ہے پھر اقرار کے بعد فوت ہو گیا اور اپنا ایک بیٹا چھوڑا جس نے دعوٰی کیا

کہ گھر کا سامان میرے والد کا ترکہ ہے اس پر ابوالقاسم صفار نے فرمایا کہ اگر بیوی اس یقین کا اظہار کرے کہ گھر کا تمام سامان بیع یا ہبہ کے طور میری ملکیت ہے تو بیوی کو حق ہو گا کہ خاوند کے اقرار کی بنا پر اس سامان کو بیٹے سے روک لے اور اگر وہ مذکورہ یقین کا اظہار نہ کر پائے تو پھر وہ خاوند کے مذکورہ اقرار کی بناء پر بیوی کی ملکیت نہ بنے گا۔ (ت)

[حواشی] [1] العقود الدریۃ کتاب الاقرار ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۴۶ 2 فتاوٰی قاضی خان کتاب الاقرار نولکشور لکھنو ۳ / ۲۱۲ ، خلاصۃ الفتاوٰی کتاب الاقرار الفصل الاول مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۴ / ۱۲۴، فتاوٰی ہندیہ کتاب الاقرار الباب الثانی نوانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۲۳

Volume 19 Fatawa Razawiyya

In Durr-ul-Mukhtar, it is stated: If a liar makes a declaration, it will not be lawful for the beneficiary, because a mere declaration is not a cause for ownership. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 8: From Rampur, adjacent to the Main Government Hospital. What do the scholars of religion and the muftis of the clear Shari'ah say regarding this matter: For instance, Zaid and others built a house on rented land and did not leave land for water runoff (Ab-chak). The neighbor, named 'Amr, whose land was receiving the dripping water from the eaves (Olti), objected. So, Zaid, together with the owner of the neighborhood land (Mir Mahalla) on whose land Zaid had built the house, requested seven yards of land for the purpose of water runoff as a loan (Ariyat). Since 'Amr's land was purchased property, an agreement was written to the effect: "We have borrowed seven yards of land from 'Amr for water runoff as a loan. Whenever 'Amr or 'Amr's heirs wish to take back the said runoff land and evict us, we, the borrowers or our heirs, if we make any claim of ownership of the land or right to runoff, or raise any excuse or pretext against eviction, it will be unheard and void according to Shari'ah." This agreement, along with the testimonies and seals of reliable individuals and the 'Mir Mahalla' (the owner of the land where Zaid's house stands), is established. Approximately sixty to sixty-two years have passed since the agreement, to the point that the lender and the original borrowers have died. The rented land on which Zaid and others had built the house has now been purchased by Zaid's heirs. Despite being neighbors, the heirs of the lender 'Amr are not witnesses on the sale deed. Currently, when the borrowers' heirs wanted to rebuild the house that had collapsed, the lender's heirs said, "Leave the runoff land ... (Ah) and build; do not let the eaves drip towards our house. You know very well that our ancestor gave the runoff land as a loan to your ancestor. From the beginning, it was very harmful to us, and now with the new construction, it will be extremely harmful. The path to the latrine is for all the household members, and the dripping from the eaves falls on the head while sitting in the latrine. We are retracting the said runoff, and we also intend to build a house on that side." Upon seeing the aforementioned agreement in front of several people, the borrowers' heirs accepted and declared that as per the agreement, i.e., the original borrower's eaves [belong to] the heirs of the lender...

(Ah): In the original it is like this; I suspect the word is 'Pachheet', meaning 'behind the house'. (T)

1. Durr-ul-Mukhtar, Book of Declarations, Mujtabai Press, Delhi, 2/130 Page 110 of 692

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

दर्रे मुख़्तार में है: अगर कोई झूठा इकरार करे तो मुक़र्रलह (जिसके पक्ष में इकरार किया गया) के लिए हलाल न होगा क्योंकि महज़ इकरार किसी की मिल्कियत का सबब नहीं। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसअला ८: अज़ रामपुर, मुत्तसिल शफ़ाख़ाना कलां सरकारी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन व मुफ़्तियान-ए-शरह-ए-मतीन इस मसअले में कि मसलन ज़ैद वग़ैरह ने किराए की ज़मीन में मकान तामीर किया और ज़मीन आबचक (पानी की निकासी के लिए) नहीं छोड़ी, मुसम्मा अमर जार (पड़ोसी) कि जिसके मकान की ज़मीन में ओलती (छत का किनारा) टपकती थी, मुज़ाहिम व मानिअ हुआ तो ज़ैद ने ब-मइय्यत मालिक-ए-ज़मीन मीर-ए-महल्ला कि जिसकी ज़मीन में ज़ैद ने मकान तामीर किया था, सात गज़ ज़मीन वास्ते आबचक ब-जिहत आरियत (उधार के तौर पर) के इस्तदआ की। चूंकि अमर की ज़मीन ज़र-खरीद थी और एक इकरार नामा इस मज़मून का लिख दिया कि तादादी हफ़्त गज़ ज़मीन अमर से वास्ते आबचक ब-जिहत आरियत के मुस्तआर ली हमने, और जिस वक़्त अमर या वारिसान-ए-अमर चाहें ज़मीन आबचक मज़कूरा रुजूअ करके बे-दखल कर दें हम मुस्तईरान (उधार लेने वाले) या वारिसान-ए-मुस्तईरान दावा-ए-मिल्कियत-ए-ज़मीन व बा-हक़ आबचक या बे-दखल होने में कोई उज़्र व हीला करें तो इंद-अश-शरह ना-मसमूअ व बातिल होगा और इकरार नामा मअ गवाही व मवाहीर अहल-ए-सिका व मीर-ए-महल्ला यानी मालिक-ए-ज़मीन मकान-ए-ज़ैद मज़कूर मुसबित हैं और इकरार नामा को तख़मीनन साठ बासठ बरस का ज़माना गुज़रा होगा हत्ता कि मुईर व मुस्तईरान फ़ौत हो गए, ज़मीन किराया मज़कूरा कि जिसमें ज़ैद वग़ैरह ने मकान तामीर किया था वारिसान-ए-ज़ैद ने अब वो ज़मीन ख़रीद ली। बा-वस्फ़ हमसायगी व जार के बै-नामा पर गवाही वारिसान-ए-अमर मुईर मज़कूर नहीं है। फ़िलहाल वारिसान-ए-मुस्तईर ने जो मकान मुनहदिम हो गया है अज़ सरे-नौ तामीर करना चाहा तो वारिसान-ए-मुईर ने कहा कि ज़मीन आबचक ब-जिहत 'अह' छोड़ के तामीर कर दो, ओलती हमारे मकान की तरफ न टपकाओ, तुमको खूब मालूम है कि हमारे मौरिस ने आरियत ज़मीन आबचक तुम्हारे मौरिस को दी थी, बिना अव्वल से भी हमको बहुत ज़रर था अब बिना-ए-नौ से निहायत ज़रर होगा और पाख़ाना का रास्ता तमाम घर के आदमियों का है और ओलती पाख़ाना में बैठने से सर पर गिरती है हम आबचक मज़कूर को रुजूअ करते हैं और हमारा इस तरफ मकान बनाने का भी इरादा है। वारिसान-ए-मुस्तईर ब-मुआयाना

इकरार नामा मज़कूरा बाला के चंद अश्ख़ास के रूबरू इक़बाल व इकरार किया कि हम बमूजिब इकरार नामा यानी मौरिस मुस्तईर की ओलती वारिसान-ए-मुईर...

'अह': असल में इसी तरह है, मेरे गुमान में यह लफ़्ज़ 'पच्छीत' है यानी घर के पीछे। (त)

1. दुर्रे मुख़्तार किताबुल इकरार मतबअ मुज्तबाई दिल्ली २/ १३० पृष्ठ ११०/६९२

درمختار میں ہے: لو اقر کاذبالم یحل لہ لان الاقرارلیس سببا للملك | اگر کوئی جھوٹا اقرار کرے تو مقرلہ کے لئے حلال نہ ہوگا کیونکہ ۱۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ | محض اقرار کسی کی ملکیت کا سبب نہیں واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۸: از رام پور متصل شفاخانہ کلاں سرکاری کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ مثلا زید وغیرہ نے کرایہ کی زمین میں مکان تعمیر کیا اور زمین آبچک نہیں چھوڑی، مسمی عمرو جار کہ جس کے مکان کی زمین میں اولتی ٹپکتی مزاحم و مانع ہوا تو زید نے بمعیت مالک زمین میر محلہ کہ جس کی زمین میں زید نے مکان تعمیر کیا تھا سات گز زمین واسطے آبچک بجہت عاریت کے استدعا کی چونکہ عمرو کی زمین زر خرید تھی اور ایک اقرار نامہ اس مضمون کا لکھ دیا کہ تعدادی ہفت گز زمین عمرو سے واسطے آبچک بجہت عاریت کے مستعار لی ہم نے، اور جس وقت عمرو یا وارثان عمرو چاہیں زمین آبچک مذکورہ رجوع کرکے بیدخل کردیں ہم مستعیران یا وارثان مستعیران دعوی ملکیت زمین و باحق آبچک یا بیدخل ہونے میں کوئی عذر و حیلہ کریں تو عند الشرع نامسموع و باطل ہوگا اور اقرار نامہ مع گواہی و مواء ہیر اہل ثقہ و میر محلہ یعنی مالک زمین مکان زید مذکور مثبت ہیں اور اقرار نامہ کو تخمیناً ساٹھ باسٹھ برس کا زمانہ گزرا ہوگا حتی کہ معیر و مستعیران فوت ہوگئے زمین کرایہ مذکورہ کہ جس میں زید وغیرہ نے مکان تعمیر کیا تھا وارثان زید نے اب وہ زمین خرید لی باوصف ہمسائیگی و جار کے بیعنامہ پر گواہی وارثان عمرو معیر مذکور نہیں ہے فی الحال وارثان مستعیر نے جو مکان منہدم ہوگیا ہے از سر نو تعمیر کرنا چاہا تو وارثان معیر نے کہا کہ زمین آبچک بجہت عہ چھوڑ کے تعمیر کردیا اولتی ہمارے مکان کی طرف نہ ٹپکاؤ، تم کو خوب معلوم ہے کہ ہمارے مورث نے

عاریت زمین آبچک تمہارے مورث کو دی تھی بنا اول سے بھی ہم کو بہت ضرر تھا اب بناءِ نو سے نہایت ضرر ہوگا اور پاخانہ کا راستہ تمام گھر کے آدمیوں کا ہے اور اولتی پاخانہ میں بیٹھنے سے سر پر گرتی ہے ہم آبچک مذکور کو رجوع کرتے ہیں اور ہمارا اس طرف مکان بنانے کا بھی ارادہ ہے وارثان مستعیر بمعائنہ اقرار نامہ مذکورہ بالا کے چند اشخاص کے روبرو اقبال و اقرار کیا کہ ہم بموجب اقرار نامہ یعنی مورث مستعیر کی اولتی وارثان معیر

عہ: فی الاصل ھکذا اظنہ پچھیت ای خلف الدار۔ | اصل میں اسی طرح ہے میرے گمان میں یہ لفظ پچھیت ہے یعنی گھر کے پیچھے۔ (ت)

1 در مختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۳۰ Page 110 of 692

Fatawa Razawiya, Volume 19

...they will not let water drip towards [the neighbor's] house and will build their own house completely solid. After completing the house, the heirs of the borrower (Musta'eer), at the instigation of some farmers, want to let water drip towards the house of the lender's (Mu'ayir) heirs. They are now retracting their promise, which they had made before several trustworthy individuals, that they would not let water drip towards the lender's heirs' house. Is it acceptable or rejected to deny a promise after making it in front of several people? Does the right to revoke the loan (Aariyat) belong to the lender's heirs according to Sharia or not?

The Answer: Undoubtedly, the heirs of the lender have the authority to revoke the loan (Aariyat), and it is obligatory for the borrower's heirs to return it once the loan is established. Allah Almighty says: "Indeed, Allah commands you to render trusts to whom they are due" [1]. Allah Almighty has commanded that trusts be handed over to their owners. (T)

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "The hand is responsible for what it has taken until it returns it" [2]. Whatever the hand has taken, it is responsible for it until it is returned. (T)

As for their statement that they will not let water drip towards that side, it is not a formal legal confession (Iqrar) but a promise, and there is no legal compulsion to fulfill a promise. In *Al-Ashbah* and *Al-Alamgiriyyah* etc., it is stated: "There is no compulsion to fulfill a promise" [3]. There is no legal force to fulfill a promise. (T) However, if it is admitted that "truly this land has been in our and our ancestor's hands as a loan (Aariyat) since the time of the ancestor, and its owner is Amr," then this is a legal confession (Iqrar) and retracting from it is in no way permissible. If their confession is proven by Sharia-compliant testimony, they will certainly be compelled to abide by it. Because "a person is held accountable for their confession" (since the person making an admission is bound by their own admission. T). And Allah Almighty knows best.

[1] Al-Quran al-Kareem 4:58 [2] Sunan Ibn Majah, Book of Charities, Chapter on Loans, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 175 [3] Fatawa Hindiyyah, Book of Claims, Chapter 15, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/471 & 472; Al-Uqud al-Durriyah, Miscellaneous Issues and Benefits from Prohibition and Permission, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/353

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 19

...वे [पड़ोसी के] घर की ओर पानी नहीं टपकाएंगे और अपना घर पूरी तरह से पक्का बनाएंगे। घर पूरा होने के बाद, उधार लेने वाले (मुस्तईर) के वारिस, कुछ किसानों के उकसाने पर, उधार देने वाले (मुईर) के वारिसों के घर की ओर पानी टपकाना चाहते हैं। वे अब अपने उस वादे से मुकर रहे हैं, जो उन्होंने कई भरोसेमंद व्यक्तियों के सामने किया था कि वे उधार देने वाले के वारिसों के घर की ओर पानी नहीं टपकाएंगे। क्या कई लोगों के सामने किए गए वादे से मुकरना स्वीकार्य है या अस्वीकार्य? क्या शरीयत के अनुसार उधार (आरियत) को वापस लेने का अधिकार उधार देने वाले के वारिसों को है या नहीं?

उत्तर: निस्संदेह, उधार देने वाले (मुईर) के वारिसों को उधार (आरियत) वापस लेने का अधिकार है, और उधार लेने वाले (मुस्तईर) के वारिसों के लिए इसे वापस करना अनिवार्य है जब उधार सिद्ध हो जाए। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "बेशक अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि अमानतें उनके हक़दारों को लौटा दो" [1]। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह तआला हुक्म देता है कि अमानतें उनके मालिकों के सुपुर्द कर दो। (त)

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "हाथ उस चीज़ के लिए ज़िम्मेदार है जो उसने ली है जब तक कि वह उसे लौटा न दे" [2]। हाथ ने जो लिया, वह उसका ज़िम्मेदार है जब तक कि वह उसे वापस न कर दे। (त)

रहा उनका यह कहना कि वे उस तरफ पानी नहीं टपकाएंगे, तो यह कानूनी इकरार (स्वीकृति) नहीं बल्कि एक वादा है, और वादे को पूरा करने के लिए कानूनी जबरदस्ती (मजबूर करना) नहीं है। अशबाह और आलमगीरिया आदि में है: "वादे को पूरा करने पर कोई जबरदस्ती नहीं है" [3]। वादे को पूरा करने के लिए कानूनी तौर पर विवश नहीं किया जा सकता। (त) हाँ, यदि यह स्वीकार किया जाए कि "वास्तव में यह ज़मीन पूर्वजों के समय से हमारे और हमारे पूर्वजों के हाथ में उधार (आरियत) के रूप में है, और इसका मालिक अम्र है," तो यह एक इकरार (कानूनी स्वीकृति) है और इससे पीछे हटना किसी भी तरह से जायज़ नहीं है। यदि शरीयत की गवाही से उनका इकरार साबित हो जाता है, तो उन्हें निश्चित रूप से इसके पालन के लिए मजबूर किया जाएगा। क्योंकि "व्यक्ति अपने इकरार से पकड़ा जाता है" (क्योंकि इकरार करने वाला अपने ही इकरार पर जवाबदेह होता है। त)। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 4:58 [2] सुनन इब्न माजह, सदक़ात के अध्याय, उधार का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 175 [3] फ़तावा हिन्दिया, दावों की किताब, अध्याय 15, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/471 और 472; अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, हज़र और इबाहत से विभिन्न मसले और फायदे, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/353

کے مکان کی طرف نہ ٹپکائیں گے اور اپنا مکان بالکل پختہ بنادیں گے، بعد تیاری مکان وارثان مستعیر اغوائے بعض کسان اولتی طرف مکان وارثان معیر ٹپکانا چاہتے ہیں اور اپنے اقرار سے کہ چند آدمی ثقہ کے روبرو کیا تھا کہ اولتی طرف مکان وارثان معیر نہ ٹپکا دینگے اب منحرف ہوتے ہیں اقرار چند آدمیوں کے سامنے کرکے انکار کرنا مقبول ہے یا مردود۔ پس عند الشرع شریف دخل رجوع عاریت کا وارثان معیر کو حاصل ہے یا نہیں؟

الجواب: وارثان معیر کو بلاشبہ عاریت میں رجوع کا اختیار ہے اور وارثان مستعیر پر واپس دینا فرض ہے جبکہ عاریت ثابت ہے۔ قال اللہ تعالٰی: "اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُکُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمٰنٰتِ اِلٰٓی اَھْلِھَا" (۱)۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: اللہ تعالٰی حکم فرماتا ہے کہ امانتوں کو ان کے مالکوں کے سپرد کردو۔ (ت)

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: علی الید ما اخذت حتی تردھا (۲)۔ ہاتھ نے جو لیا وہ اس کا ذمہ دار ہے جب تک کہ واپس نہ کرے۔ (ت)

باقی ان کا کہنا کہ اس طرف اولتی نہ ٹپکائیں گے اقرار نہیں وعدہ ہے اور وعدہ کے ایفاء پر حکما جبر نہیں۔ اشباہ و عالمگیریہ وغیرہما میں ہے: لا جبر علی الوفاء بالوعد (۳)۔ وعدہ کے ایفاء پر جبر نہیں۔ (ت) ہاں اگر تسلیم کیا ہو کہ واقعی یہ زمین زمانِ مورث سے ہمارے اور ہمارے مورث کے ہاتھ میں عاریت ہے اس کا مالک عمرو ہے تو یہ اقرار ہے اور اس سے پھرنا کسی طرح جائز نہیں، اگر بشہادت شرعیہ ان کا اقرار ثابت ہوگا وہ ضرور اس کی پابندی پر مجبور کئے جائیں گے۔ لان المرء مواخذ باقراره (کیونکہ اقرار کرنے والا اپنے اقرار پر ماخوذ ہوتا ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

۱ القرآن الکریم ۵۸/۴ ۲ سنن ابن ماجہ ابواب الصدقات باب العاریۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۷۵ ۳ فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۷۱ و ۴۷۲، العقود الدریہ مسائل و فوائد شتی من الحظر والاباحۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۳۵۳

Fatawa Razvia Volume 19

Problem 109: From Bareilly Old City, asked by Safdar Ali and Mubarak Ali Khan, Rabi-ul-Akhir 1333 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say regarding these matters: (1) Zaid, on April 16, 1818, made a deed of gift (Hiba Nama) in favor of his son Amr. In the document, he acknowledged that he is the owner and controller of the property, has fully gifted it to the donee, and after handing over possession and entry, has completely withdrawn his own possession. Therefore, the acknowledgment is that after the writing of this gift deed, no right of mine or my successors remains in this gifted property, either in part or in whole. Later, on June 21, 1912, after the death of the said son Amr, the donor Zaid made another gift deed for a part of the gifted property, considering it his own and declaring the aforementioned gift deed as fictitious, in the name of his grandsons, sons of the deceased. In this, he retracted from the first acknowledgment, stating that I am the owner and possessor of this part of the property, and although the gift deed was written in the name of the deceased Amr, possession was not given. Therefore, that transfer is legally void and nullified. Is this retraction by Zaid valid or not? (2) Secondly, on October 7, 1902, Amr made a bill of sale (Bainama) for several villages in the name of his father Zaid. Regarding this, on January 11, 1908, Zaid wrote an acknowledgment in these words: "The said bill of sale was purely fictitious, and through it, no transfer of ownership in my favor took place. The actual owner and possessor of all the property mentioned in the said bill of sale is my son Amr. I have no claim of ownership now, nor will I have in the future." Then, after Amr's death, Zaid made a deed of gift to his grandsons on an equal joint basis, and in that, he had to accept the bill of sale by Amr dated October 7, 1902, as original and real. Therefore, in this situation, will Amr's bill of sale be considered fictitious or real? Will that property be considered the ownership of Amr's heirs or the heirs of the deceased Zaid? And will this gift by Zaid be void due to being musha (undivided share) or not? Explain and be rewarded.

The Answer: It is a rule of the pure Sharia that once a person makes an acknowledgment, he cannot go back on his word, nor can any statement against it be accepted. It is mentioned in Hidaya, Ashbah, Durr-e-Mukhtar, and other common books: "There is no excuse for one who has acknowledged." In the first document, when he clearly acknowledged that he had handed over possession and control to the donee and completely withdrawn his own entry, then after the death of the donee, saying that "I did not give possession" is purely void and inadmissible. The

first document is a complete, effective, and irrevocable deed of gift. In Durr-e-Mukhtar, under the impediments to retraction…

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Gifts, Mujtabai Press Delhi, 161/2. Page 112 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

मसला 109: बरेली पुराने शहर से, सफ़दर अली और मुबारक अली खान द्वारा पूछा गया, रबी-उल-आख़िर 1333 हिजरी। दीन के उलेमा और मज़बूत शरीअत के मुफ़्ती इन मसलों में क्या फ़रमाते हैं: (1) ज़ैद ने 16 अप्रैल 1818 ई. में अपने बेटे अम्र के हक़ में एक हिबानामा (दान-पत्र) किया और दस्तावेज़ में यह इक़रार (स्वीकृति) किया कि वह जायदाद का मालिक व मुख़्तार है, हिबा पूरा मौहूब-लह (उपहार प्राप्तकर्ता) को कर दिया और क़ाबिज़ व दख़ील (क़ब्ज़ा देकर) करके अपना दख़ल बिल्कुल हटा लिया। लिहाज़ा इक़रार यह है कि इस हिबा के लिखने के बाद मेरा या मेरे वारिसों का इस दान की गई जायदाद में थोड़ा या पूरा कोई हक़ बाक़ी नहीं रहा। इसके बाद 21 जून 1912 ई. को अम्र के इंतकाल (मृत्यु) के बाद, दाता ज़ैद ने उस दान की गई जायदाद के एक हिस्से को अपना मानकर और पहले वाले हिबानामे को फ़र्ज़ी ठहराकर अपने पोतों (मृतक के बेटों) के नाम दूसरा हिबानामा किया। इसमें उसने पहले इक़रार से रुजू (वापसी) किया कि इस जायदाद के हिस्से का मैं मालिक व क़ाबिज़ हूँ और हालाँकि हिबानामा मृतक अम्र के नाम लिखा गया था, लेकिन क़ब्ज़ा नहीं दिया गया था, इसलिए वह शरीअत के हिसाब से बातिल (अमान्य) और बेअसर है। क्या ज़ैद का यह रुजू सही है या नहीं? (2) दूसरा, 7 अक्टूबर 1902 ई. को अम्र ने अपने पिता ज़ैद के नाम कुछ गांवों का एक बैनामा (बिक्री-पत्र) किया, जिसके बारे में 11 जनवरी 1908 ई. को ज़ैद ने इन शब्दों में एक इक़रारनामा लिखा: "उक्त बैनामा महज़ फ़र्ज़ी था और इसके ज़रिए मेरे हक़ में मिल्कियत (स्वामित्व) का कोई हस्तांतरण नहीं हुआ। उक्त बैनामे में दर्ज पूरी जायदाद का वास्तविक मालिक व क़ाबिज़ मेरा लड़का अम्र है। मुझे मिल्कियत का न अब कोई दावा है और न भविष्य में होगा।" फिर अम्र की मृत्यु के बाद, ज़ैद ने अपने पोतों के नाम बराबर की हिस्सेदारी में एक हिबानामा किया और उसमें 7 अक्टूबर 1902 ई. के अम्र के बैनामे को असली और वास्तविक मानना पड़ा। लिहाज़ा इस स्थिति में अम्र का बैनामा फ़र्ज़ी माना जाएगा या वास्तविक? क्या वह जायदाद अम्र के वारिसों की मिल्कियत ठहरेगी या मृतक ज़ैद के वारिसों की? और क्या ज़ैद का यह हिबा 'मुशाअ' (अविभाजित हिस्सा) होने के कारण बातिल होगा या नहीं? बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): शरीअत-ए-मुतहरा (पवित्र शरीअत) का नियम है कि कोई मुक़िर (इक़रार करने वाला) इक़रार करके अपने इक़रार से मुकर नहीं सकता और न ही उसके ख़िलाफ़ उसकी बात स्वीकार की जा सकती है। हिदाया, अशबाह, दुर्र-ए-मुख़्तार और अन्य आम किताबों में है: "इक़रार करने वाले के पास कोई बहाना नहीं होता (अर्थात उसे मुकरने का अधिकार नहीं है)।" पहली

दस्तावेज़ में जब साफ़ इक़रार किया कि मैंने मौहूब-लह को क़ाबिज़ व दख़ील करके अपना दख़ल पूरी तरह हटा लिया है, तो अब मौहूब-लह की मौत के बाद यह कहना कि "मैंने क़ब्ज़ा नहीं दिया था" सरासर बातिल और अस्वीकार्य है। पहली दस्तावेज़ एक मुकम्मल, प्रभावी और वापस न होने वाला हिबानामा है। दुर्र-ए-मुख़्तार में रुजू (वापसी) की रुकावटों के अंतर्गत...

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 161/2. पृष्ठ 112 / 692

مسئلہ ۱۰۹: از بریلی شہر کہنہ مسئولہ صفدر علی ومبارک علی خاں ربیع الآخر ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین ان مسائل میں: (۱) زید نے ۱۶ اپریل ۱۸۱۸ء میں ایک ہبہ نامہ بحق اپنے بیٹے عمرو کے کیا اور دستاویز میں یہ اقرار کیا کہ وہ مالک و مختار جائداد ہے ہبہ پورا موہوب لہ کو کر دیا اور قابض و دخیل کر کے دخل اپنا مطلقاً اٹھالیا، لہذا اقرار یہ ہے کہ بعد تحریر ہبہ ہذا کے کچھ حق میرا یا قائم مقامان میرے کا اس جائداد موہوبہ میں جزوًا و کلاً باقی نہیں رہا بعدہ ۲۱ جون ۱۹۱۲ء میں بعد انتقال عمرو پسر مذکور زید واہب نے دوسرا ہبہ نامہ اس ایک جز و جائداد موہوبہ کا اپنی مان کر اور ہبہ نامہ مذکور کو فرضی ٹھہرا کر بنام اپنے نبیرہ گان پسران متوفی کے کیا اس میں اقرار اول سے رجوع کیا کہ اس جزو جائداد کا میں مالک و قابض ہوں اور ہبہ نامہ اگر چہ بنام عمرو متوفی تحریر کا تھا مگر قبضہ نہیں دیا اس لئے وہ انتقال شرعاً باطل و کالعدم ہے، آیا یہ رجوع زید صحیح ہے یا نہیں؟ (۲) دوسرے ۷ اکتوبر ۱۹۰۲ء کو عمرو نے ایک بیعنامہ چند مواضع کا بنام اپنے والد زید کے کیا جس کے متعلق ۱۱ جنوری ۱۹۰۸ء کو زید نے ایک اقرار نامہ بایں الفاظ تحریر کیا کہ بیعنامہ مذکور محض فرضی تھا اور اس کے ذریعے سے کوئی انتقال ملکیت بحق میرے وقوع میں نہیں آیا اور کل جائداد مندرجہ بیعنامہ مذکور کا مالک و قابض واقعی میر ا لڑ کا عمرو ہے مجھے کوئی دعوی ملکیت نہ اب ہے اور نہ آئندہ ہوگا پھر بعد وفات عمرو زید نے ایک ہبہ نامہ اپنے نبیرہ گان کے بوجہ مساوی بالاشتراک کیا اور اس میں بیعنامہ عمرو مورخہ ۷ اکتوبر ۱۹۰۲ء کو اصلی واقعی ماننا ہے لہذا اس صورت میں بیعنامہ عمرو فرضی متصور ہو گا یا واقعی وہ جائداد ورثائے عمرو کی ملک ٹھہرے گی یا ورثائے زید متوفی کی، اور یہ ہبہ زید کا مشاع ہونے کے باعث باطل ہو گا یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: شریعت مطہرہ کا قاعدہ ہے کہ کوئی مقر اقرار کر کے اپنے اقرار سے پھر نہیں سکتا نہ اس کے خلاف اسکی بات تسلیم ہو سکے ۔ ہدایہ و اشباہ و در مختار و غیرہا عامہ اسفار میں ہے لا عذر لمن اقر ۱ (اقرار کرنے والے کو عذر کا حق نہیں۔ت) دستاویز اول میں جبکہ صاف اقرار کیا کہ میں نے موہوب لہ کو قابض و دخیل کرکے اپنا دخل مطلقاً اٹھا لیا تو اب بعد موت موہوب لہ یہ کہنا کہ میں نے قبضہ نہیں دیا تھا محض باطل و نامسموع ہے اور پہلی دستاویز ہبہ تام و نافذ و نا قابل رجوع ہے۔ در مختار میں موانع رجوع

۱ درمختار کتاب الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۱ Page 112 of 692

Fatawa Rizvia, Volume 19

It is stated in [the book]: 'Alyam' refers to the death of one of the contracting parties. (m denotes the death of one of the contractors - Translator). It is also mentioned: 'Al-Qaf' refers to his kinship. (q denotes his kinship - Translator). Similarly, when Zaid has made a valid confession regarding this sale that it was purely fictitious and he acquired no ownership through it, the sale deed became void by his confession. He has no right to retract it. And this gift made in the name of grandsons is purely void because, due to the manifest invalidity of the sale, this property belongs to the deceased Umar, the son of Zaid. Zaid is only the owner of one-sixth (sudus) of it. He gifted the whole, and his one-sixth was not divided and separated, so it was 'musha' (undivided common property). Completion did not occur in this one-sixth either, and the transfer of Zaid's one-sixth without division and delivery became void. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Boxed Text:] Entitlement of an undivided share is concurrent, not subsequent, so it invalidates the whole. - Concurrent undivided entitlement exists from the beginning, it did not occur later, so it will invalidate the whole transaction. And Allah knows best. (Translator)

And Allah Almighty knows best.

Issue 11: What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter? Four persons, namely Muhammad Ali Khan, Mazhar Hussain Khan, Syed Zia-ul-Haq, and Mst. Najm-un-Nisa Begum, first on March 11, 1908, purchased two shares out of seven shares of a property from one named Imdad-ur-Rahman in equal proportions as joint owners. Then on August 16, 1908, the said persons purchased four more shares out of the seven shares of the same property from the seller Abd-ur-Rahman in equal proportions. And one share out of the seven shares was purchased by Syed Sikandar Ali from Bilqis Begum on August 13, 1908. Then, among all four purchasers, for the six shares purchased through sale deeds dated March 11, 1908, and August 16, 1908, a deed of partition was written in which one and a half shares were established for each partner, and four specific plots were defined. Muhammad Ali Khan, Mazhar Hussain Khan, and Syed Zia-ul-Haq got it verified in the registry office, but Mst. [Najm-un-Nisa]*, one of the partners, for some reason did not [complete] the said partition deed...

*Note: The word 'Najm-un-Nisa' was omitted by the scribe in the original. 12.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Iqrar, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/456
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/163
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/160

फ़तावा रिज़विया, जिल्द १९

[पुस्तक] में है: 'अल्यम' का अर्थ है अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक की मृत्यु। (म से तात्पर्य अनुबंधकर्ताओं में से एक की मृत्यु है - अनुवादक)। उसी में है: 'अल-क़ाफ़' का अर्थ उसकी रिश्तेदारी है। (क़ से तात्पर्य उसकी रिश्तेदारी है - अनुवादक)। इसी प्रकार, जब ज़ैद इस बिक्री के बारे में सही इक़रार कर चुका कि वह केवल काल्पनिक थी और इसके कारण उसे कोई स्वामित्व प्राप्त नहीं हुआ, तो बिक्री विलेख (sale deed) उसके इक़रार से अमान्य (बातिल) हो गया। उसे इससे पीछे हटने का कोई अधिकार नहीं है। और यह हिबा (उपहार) जो पोतों के नाम किया गया है, पूरी तरह से बातिल है क्योंकि बिक्री की अमान्यता स्पष्ट होने के कारण, यह संपत्ति ज़ैद के मृतक पुत्र उमर की है। ज़ैद इसमें केवल छठे हिस्से (सुदुस) का मालिक है। उसने पूरी संपत्ति का हिबा किया और उसका छठा हिस्सा विभाजित और अलग नहीं था, इसलिए वह 'मुशाअ' (अविभाजित साझा संपत्ति) था। इस छठे हिस्से में भी पूर्णता प्राप्त नहीं हुई, और ज़ैद द्वारा विभाजन और सुपुर्दगी के बिना छठे हिस्से का हस्तांतरण बातिल हो गया। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

[बॉक्स टेक्स्ट:] अविभाजित हिस्से का हक़ समवर्ती है, बाद का नहीं, इसलिए यह पूरे को दूषित (फ़ासिद) कर देता है। - समवर्ती अविभाजित हक़ शुरू से मौजूद है, यह बाद में उत्पन्न नहीं हुआ, इसलिए यह पूरे सौदे को फ़ासिद कर देगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (अनुवादक)

और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ११: धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं? चार व्यक्तियों - मोहम्मद अली ख़ाँ, मज़हर हुसैन ख़ाँ, सैयद ज़िया-उल-हक़ और मुसम्मात नजमुन्निसा बेगम - ने सबसे पहले ११ मार्च १९०८ को एक संपत्ति के सात हिस्सों में से दो हिस्से, मुसम्मी इमदाद-उर-रहमान से संयुक्त कारण से समान अनुपात में खरीदे। फिर १६ अगस्त १९०८ को उक्त व्यक्तियों ने उसी संपत्ति के सात हिस्सों में से चार हिस्से विक्रेता मुसम्मी अब्द-उर-रहमान से बराबर के हिस्से में मोल लिए। और सात हिस्सों में से एक हिस्सा सैयद सिकंदर अली ने बिल्क़ीस बेगम से १३ अगस्त १९०८ को खरीदा। फिर चारों खरीदारों के बीच उन छह हिस्सों के लिए, जो ११ मार्च १९०८ और १६ अगस्त १९०८ के बिक्री विलेखों के माध्यम से खरीदे गए थे, एक तक़सीमनामा (विभाजन विलेख) लिखा गया जिसमें प्रत्येक साझेदार के डेढ़-डेढ़ हिस्से तय किए गए और चार निश्चित खंड (प्लॉट) बनाए गए। मोहम्मद अली ख़ाँ, मज़हर हुसैन ख़ाँ और सैयद ज़िया-उल-हक़ ने तो रजिस्ट्री कार्यालय में इसकी

पुष्टि करा दी, लेकिन मुसम्मात [नजमुन्निसा]*, जो साझेदारों में से एक थीं, ने उक्त तक़सीमनामे को किसी कारण से...

*नोट: मूल में लिपिक की भूल से 'नजमुन्निसा' शब्द छूट गया है। १२।

1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-इक़रार, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/456
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/163
3. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/160

पृष्ठ ११३ / ६९२

میں ہے: الیم موت احد المتعاقدین (م سے مراد عاقدین میں سے ایک کی موت ہے۔ت) اسی میں ہے: القاف قرابتہ (ق سے مراد اس کی قرابت ہے۔ت) یو نہی جب اس بیع کی نسبت زید صحیح اقرار کر چکا کہ وہ محض فرضی تھی اور اس کے سبب مجھے کوئی ملک حاصل نہ ہوئی وہ بیعنامہ اس کے اقرار سے باطل ہوگیا اسے اس سے رجوع کا کچھ اختیار نہیں اور یہ ہبہ بنام نبیر گان کیا ہے محض باطل ہے کہ یہ جائداد بوجہ ظہور بطلان بیع ملک عمر ومتوفٰی پسر زید ہے زید اس میں سے صرف سدس کا مالک ہے اور اس نے کل کا ہبہ کیا اور اس کا سدس منقسم الممتاز نہ تھا تو یہ مشاع ہوا اور اس سدس میں بھی تمام نہ ہوا اور انتقال زید بلا تقسیم و تسلیم سدس سے باطل ہو گیا۔

در مختار میں ہے:

[Boxed Text:] الاستحقاق شیوع مقارن لا طارئ فیفسد الکل - استحقاق غیر منقسم قارن ہے بعد میں لاحق و طاری نہیں ہے تو کل کو فاسد کردے گا واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۱: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس باب میں کہ محمد علی خاں و مظہر حسین خاں و سید ضیاء الحق و مسماۃ نجم النساء بیگم چار شخصوں نے اولا بتاریخ ۱۱ مارچ ۱۹۰۸ء کو ایک جائداد کے دو سہام منجملہ سات سہام کے مسمٰی امداد الرحمان باعث مشترکہ بحصہ مساوی خریدے پھر ۱۶ اگست ۱۹۰۸ء کو اشخاص مذکورہ نے چار سہام اسی جائداد کے منجملہ سات سہام کے مسمٰی عبد الرحمان بائع سے بحصہ مساوی مول لئے اور ایک سہم منجملہ سات سہام کے سید سکندر علی نے بلقیس بیگم سے ۱۳ اگست ۱۹۰۸ء کو خرید کیا پھر باہم ہر

چہار مشتریان چھ سہام کے جو ذریعہ بیعنامہ ۱۱ مارچ ۱۹۰۸ء، ۱۶ اگست ۱۹۰۸ء خریدی گئی تھی ایک تقسیم نامہ لکھا گیا جس میں ہر ایک شریک کا ڈیڑھ ڈیڑھ سہام قائم ہو کر چار قطعہ معین ہوگئے جو محمد علی خاں و مظہر حسین خاں و سید ضیاء الحق نے تو محکمہ رجسٹری میں تصدیق کرادیا لیکن مسماۃ عہد احد الشرکاء نے تقسیم نامہ مذکورہ کسی وجہ

عہ : اصل میں قلم ناسخ سے نجم النساء کا لفظ چھوٹ گیا ہے ۱۲۔

1 ردالمحتار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۶ 2 در مختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۳ 3 در مختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۰

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...could not be verified, due to which each partner's share could not be partitioned separately. Subsequently, Ahmad Ali Khan, brother of Muhammad Ali Khan, got two shares out of a total of four shares sold on August 16, 1908, registered in his own name from a person named Faiz-ur-Rahman. Afterwards, Ahmad Ali Khan, brother of Muhammad Ali Khan, died. Now Muhammad Ali Khan claims that the sale deed dated August 16, 1908, regarding the four shares in the names of all four buyers was invalid. He states that Abad-ur-Rahman Khan deceived us into making a sale deed for four shares; in reality, he was the owner of only two shares, therefore I am the owner of one share by way of purchase and two shares by way of ancestral inheritance, and the remaining three partners are also owners of only one share each; they are not owners of one and a half shares each. The other three partners state that when Muhammad Ali Khan bought four shares jointly with the other three buyers in equal parts, then through this purchase, Muhammad Ali Khan accepted the ownership of the seller Abad-ur-Rahman Khan and also accepted the equal shares of all partners. Furthermore, this agreement for one and a half shares for each partner was also accepted, and the ownership of one and a half shares for each partner was acknowledged. Now, Muhammad Ali Khan's denial of one and a half shares for each partner is not valid. When Mazhar Hussain Khan, one of the partners, filed a lawsuit for the partition of one and a half shares against the remaining three partners in the civil court, Muhammad Ali Khan, as one of the partners, presented the same excuses. Finally, the civil court ruled that the certified sale deed dated August 16, 1908, acknowledged by Abad-ur-Rahman, includes Muhammad Ali Khan, the defendant, in the category of buyers, and according to Sharia, a sale deed is a binding proof against the contracting parties; hence it is also a binding proof against the said Muhammad Ali Khan. Therefore, just as Muhammad Ali Khan, the defendant, accepted the ownership of four shares by the seller Abad-ur-Rahman through the sale deed, he similarly accepted the ownership of each buyer to the extent of one share each among those four shares, and now the said defendant has no right to deviate from this. Denial after admission is (not*) valid in Sharia. Along with this, in the certified partition deed dated August 16, 1908, included in the case record, the said Muhammad Ali Khan explicitly accepted one and a half shares for each partner. Now, his calling the claimant the owner of only one share is based purely on a violation of rights. Therefore, the claimant's lawsuit regarding one and a half shares out of seven shares, through the partition and separation of the claimant's portion

from the four joint shares in the name of the defendants, should be decreed, and the claimant's costs should be borne by the defendant Muhammad Ali Khan. After the ownership of one and a half shares for each of the four partners was established and proven by the civil court's decision, one and three-quarter years later, Muhammad Ali Khan, one of the partners, set one share each for the three partners and three shares for himself and filed a partition lawsuit contrary to the sale deeds, the agreement, and the civil court decision. Hence, the inquiry is...

Note: Here too, the word 'not' was missed from the scribe's pen before 'valid'. 12

फतावा रज़विया, जिल्द १९

...तस्दीक नहीं कराया जिसकी वजह से हर एक शरीक का हिस्सा जुदा-जुदा तक़्सीम न हो सका। बादहू (उसके बाद), अहमद अली खाँ, बिरादर मुहम्मद अली खाँ ने बऐनहु (वही) दो सह़ाम (हिस्से) का मुन्जुमला (कुल में से) चार सह़ाम फ़रोख़्तशुदा १६ अगस्त १९०८ ई. के एक शख़्स मुसम्मी (नामित) फ़ैज़ुर रहमान से बनाम (अपने नाम) लिखवा लिया। बादहू, अहमद अली खाँ बिरादर मुहम्मद अली खाँ मर गया। अब मुहम्मद अली खाँ यह कहता है कि बैअनामा (बिक्री विलेख) १६ अगस्त १९०८ ई. बाबत चार सह़ाम के बनाम चारों मुश्तरियान (खरीदारों) नाजायज़ हुआ। इबादुर रहमान खाँ ने हमको धोखा देकर चार सह़ाम का बैअनामा किया है दर हकीकत वह मालिक दो सह़ाम का था इसलिए मैं एक सह़ाम का ज़रिया-ए-शिरा (खरीद के ज़रिए) और दो सह़ाम का ज़रिया-ए-इर्स (विरासत के ज़रिए) बिरादरी के मालिक हूँ और बाक़ी तीनों शुरका (साझेदार) भी एक-एक सक्खे (निश्चित) मालिक हैं डेढ़-डेढ़ सह़ाम के मालिक नहीं हैं। हर सह (तीनों) शुरका-ए-बकिया (शेष साझेदार) यह कहते हैं कि जब मुहम्मद अली खाँ ने चार सह़ाम ब-शिरकत (साझेदारी में) बाक़ी तीन मुश्तरियान के बह़िस्सा-ए-मसावी (बराबर हिस्से में) खरीदे तो इस खरीद के ज़रिया से इबादुर रहमान बाए (विक्रेता) की मिल्कियत (स्वामित्व) मुहम्मद अली खाँ ने तस्लीम (स्वीकार) कर ली और सब शुरका का मसावी हिस्सा भी तस्लीम कर लिया और यह इक़रारनामा भी डेढ़-डेढ़ सह़ाम हर एक शरीक का तस्लीम कर लिया और हर एक शरीक की मिल्कियत डेढ़-डेढ़ सह़ाम का इक़रार कर लिया, अब हर एक शरीक के डेढ़-डेढ़ सह़ाम से मुहम्मद अली खाँ का इन्कार जायज़ नहीं है। मज़हर हुसैन खाँ अहदुश-शुरका (साझेदारों में से एक) ने जो नालिश (मुकदमा) तक़्सीम डेढ़ सह़ाम बनाम बकिया तीन शरीकों के अदालत दीवानी में दायर की तो मुहम्मद अली खाँ अहदुश-शरीक ने वही उज़रात (आपत्तियाँ) पेश किए। बिल-आख़िर (अंतत:) अदालत दीवानी से यह तज्वीज़ (निर्णय) फरमाया गया कि बैअनामा मुसद्दका (प्रमाणित) १६ अगस्त १९०८ ई. इक़रारी इबादुर रहमान में खुद मुहम्मद अली खाँ मुद्दआ़ अलैह (प्रतिवादी) ज़ुमरा-ए-मुश्तरियान (खरीदारों की श्रेणी) में दाखिल है और शरअन (शरिया के अनुसार) बैअनामा आ़किदीन (अनुबंध करने वालों) पर हुज्जत (प्रमाण) है इसलिए वह मुहम्मद अली खाँ मज़कूर (उल्लेखित) पर भी हुज्जत है। पस जिस तरह मुहम्मद अली खाँ मुद्दआ़ अलैह ने ब-ज़रिए बैअनामा इबादुर रहमान बाए की चार सह़ाम मम्लूक (स्वामित्व में) होना तस्लीम किया, इसी तरह इन चार सह़ाम में से हर हर मुश्तरी की मिल्क (स्वामित्व) ब-क़दर एक-एक सह़ाम तस्लीम कर लिया और अब इससे इन्ह़िराफ़ (विचलित होने) का मुद्दआ़ अलैह मज़कूर को कोई

हक नहीं। इन्कार बाद-अल-इक़रार (स्वीकारोक्ति के बाद इनकार) शरअन मोतबर (मान्य) (नहीं*) है, इसी के साथ तक़्सीमनामा मुसद्दका १६ अगस्त १९०८ ई. मश़मूला मिस्ल (फाइल में शामिल) में मुहम्मद अली खाँ मज़कूर ने हर हर शरीक का डेढ़-डेढ़ सह़ाम बिल-तसरीह (स्पष्ट रूप से) तस्लीम कर लिया, अब उसका मुद्दई (वादी) को सिर्फ एक सह़ाम का मालिक बताना महज़ अख़लाफ़-ए-हक (अधिकार उल्लंघन) पर मबनी है। इसलिए दावा-ए-मुद्दई निस्बत डेढ़ सह़ाम मुन्जुमला सात सह़ाम के ब-ज़रिए तक़्सीम व अलह़िदगी (विभाजन और अलगाव) हिस्सा-ए-मुद्दई अज़ (से) चार सह़ाम मुश्तरक (साझा) बनाम मुद्दआ़ अलैहिम डिग्री हो, खर्चा-ए-मुद्दई ज़िम्मा मुहम्मद अली खाँ मुद्दआ़ अलैह आयद (लागू) हो। बाद कायम व साबित हो जाने डेढ़-डेढ़ सह़ाम हर एक शुरका-ए-अरबा़ (चार साझेदारों) अदालत दीवानी के फैसले से पौने दो साल बाद मुहम्मद अली खाँ अहदुश-शरीक ने हर एक शुरका-ए-सलासा (तीन साझेदारों) का एक-एक सह़ाम और अपने तीन सह़ाम कायम करके नालिश तक़्सीम खिलाफ बैअनामा जात व इक़रारनामा व फैसला अदालत दीवानी दायर की इसलिए इस्तिफ्सार (पूछताछ) है...

फुटनोट: यहाँ भी कातिब (नकल करने वाले) की कलम से 'मोतबर' के साथ लफ्ज़ 'नहीं' छूट गया। १२

पृष्ठ ११४ / ६९२

تصدیق نہیں کرایا جس کی وجہ سے ہر ایک شریک کا حصہ جدا جدا تقسیم نہ ہو سکا۔ بعدہ، احمد علی خاں، برادر محمد علی خاں نے بعینہ دو سہام کا منجملہ چار سہام فروخت شدہ ۱۶ اگست ۱۹۰۸ء کے ایک شخص مسمی فیض الرحمٰن سے بنام اپنے لکھالیا بعدہ، احمد علی خاں برادر محمد علی خاں مر گیا۔ اب محمد علی خاں یہ کہتا ہے کہ بیعنامہ ۱۶ اگست ۱۹۰۸ء بابت چار سہام کے بنام چاروں مشتریان ناجائز ہوا۔ عبادالرحمن خاں نے ہم کو دھوکا دے کر چار سہام کا بیعنامہ کیا ہے در حقیقت وہ مالک دو سہام کا تھا اس لئے میں ایک سہام کا ذریعہ شرا اور دو سہام کا ذریعہ ارث برادری کے مالک ہوں اور باقی تینوں شرکاء بھی ایک ایک سکھے مالک ہیں ڈیڑھ ڈیڑھ سہام کے مالک نہیں ہیں ہر سہ شرکاء بقیہ یہ کہتے ہیں کہ جب محمد علی خاں نے چار سہام بشرکت باقی تین مشتریان کے بحصہ مساوی خریدے تو اس خرید کے ذریعہ سے عبادالرحمن بائع کی ملکیت محمد علی خاں نے تسلیم کرلی اور سب شرکاء کا مساوی حصہ بھی تسلیم کرلیا اور یہ اقرار نامہ بھی ڈیڑھ ڈیڑھ سہام ہر ایک شریک کا تسلیم کرلیا اور ہر ایک شریک کی ملکیت ڈیڑھ ڈیڑھ سہام کا اقرار کرلیا، اب ہر ایک شریک کے ڈیڑھ ڈیڑھ سہام سے محمد علی خاں کا انکار جائز نہیں ہے مظہر حسین خاں احدالشرکاء نے جو نالش تقسیم ڈیڑھ سہام بنام بقیہ تین شریکوں کے عدالت دیوانی میں دائر کی تو محمد علی خاں احدالشریک نے وہی عذرات پیش کئے بالآخر عدالت دیوانی سے یہ تجویز فرمایا گیا بیعنامہ مصدقہ ۱۶ اگست ۱۹۰۸ء اقراری عبادالرحمن میں خود محمد علی خاں مدعا علیہ زمرہ مشتریان میں داخل ہے اور شرعا بیعنامہ عاقدین پر حجت ہے اس لئے وہ محمد علی خاں مذکور پر بھی حجت ہے پس جس طرح محمد علی خاں مدعا علیہ نے بذریعہ بیعنامہ عبادالرحمن بائع کی چار سہام مملوک ہونا تسلیم کیا اسی طرح ان چار سہام میں سے

ہر ہر مشتری کی ملک بقدر ایک ایک سہام تسلیم کر لیا اور اب اس سے انحراف کا مدعا علیہ مذکور کو کوئی حق نہیں۔ انکار بعد الاقرار شرعا معتبر (نہیں عہ) ہے، اسی کے ساتھ تقسیم نامہ مصدقہ ۱۶ اگست ۱۹۰۸ء مشمولہ مثل میں محمد علی خاں مذکور نے ہر ہر شریک کا ڈیڑھ ڈیڑھ سہام بالصریح تسلیم کر لیا اب اس کا مدعی کو صرف ایک سہام کا مالک بتانا محض اخلاف حق پر مبنی ہے اس لئے دعوی مدعی نسبت خیلا بی ڈیڑھ سہام منجملہ سات سہام کے بذریعہ تقسیم و علیحدگی حصہ مدعی از چار سہام مشترک بنام مدعا علیہم ڈگری ہو، خرچہ مدعی ذمہ محمد علی خان مدعا علیہ عائد ہو۔ بعد قائم وثابت ہو جانے ڈیڑھ سہام ہر ایک شرکاء اربعہ عدالت دیوانی کے فیصلہ سے پونے دو سال بعد محمد علی خاں احد الشریک نے ہر ایک شرکاء ثلاثہ کا ایک ایک سہام اور اپنے تین سہام قائم کر کے نالش تقسیم خلاف بیعنامہ جات و اقرار نامہ و فیصلہ عدالت دیوانی دائر کی اس لئے استفسار

عہ: یہاں بھی قلم ناسخ سے لفظ 'معتبر' 'نہیں' چھوٹ گیا۔ ۱۲

Fatawa Rizvia Volume 19

Clarification is sought on the following matters: (1) Is it legally permissible for a person to deny ownership after having previously acknowledged it? (2) Is a sale deed (Bay'nama) legally binding (Hujjat) upon the contracting parties or not? (3) Does Muhammad Ali Khan have the legal right to declare the sale deed, in which he himself is the purchaser, and the partition agreement (Iqrar Nama), which he had drafted, completed, and attested in favor of all three purchasers, as null and void? Can he, after such acknowledgment, deny the ownership of the other three purchasers over their respective shares of one and a half units each?

The Answer: It has been a long time since this question was received, and the questioners were asked whether the sale made by Fayyaz-ur-Rahman in the name of Ahmad Ali Khan reached the court (Dar-ul-Qaza). Was it declared the property of Ahmad Ali Khan by a judge's order based on Fayyaz-ur-Rahman's shares, or did Muhammad Ali Khan simply accept this sale privately? No answer was received to this. Now, from observing the proposal, it appears that Ahmad Ali Khan's right was not established through judicial process, which would have legally contradicted Muhammad Ali Khan. Instead, he voluntarily accepted the right for his own benefit. If this is the case, then the proposal given by the learned Mufti Sahib is entirely correct and justified; Muhammad Ali Khan has no right to retract his acknowledgment.

Arabic: La 'udhra liman aqarra, man sa'aa fi naqdhi ma tamma min jihatihi fa sa'yuhu mardudun 'alayhi.	**There is no excuse for one who has acknowledged. Whoever strives to undo a transaction that was completed by him, his effort is rejected. (T)**

In "Al-Ashbah" it is stated: | Arabic: Idha aqarra bi-shay'in thumma idda'a al-khata'a lam yuqbal. Wallahu Ta'ala A'lam. | When one acknowledges something and then claims it was a mistake, that claim of mistake will not be accepted. And Allah Almighty knows best. (T) | | :--- | :--- |

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Iqrar, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/456
2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada wa al-Shahadat etc., Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/307
3. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Iqrar, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/40

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

निम्नलिखित मामलों में स्पष्टीकरण अपेक्षित है: (1) क्या किसी व्यक्ति के लिए अपनी संपत्ति का स्वामित्व स्वीकार करने के बाद उससे इनकार करना शरई तौर पर जायज़ है या नहीं? (2) क्या विक्रय विलेख (बैनामा) अनुबंध करने वाले पक्षों के विरुद्ध शरई प्रमाण (हुज्जत) होता है या नहीं? (3) क्या मुहम्मद अली खान को शरई तौर पर यह अधिकार प्राप्त है कि वह उस विक्रय विलेख को, जिसमें वह स्वयं खरीदार है, और उस बँटवारानामे (इकरारनामा तक़्सीम) को, जिसे उसने तीनों खरीदारों के पक्ष में लिखवाया, पूरा करवाया और सत्यापित किया, अमान्य और अवैध घोषित कर दे? क्या वह इस स्वीकारोक्ति के बाद अन्य तीनों खरीदारों के डेढ़-डेढ़ हिस्से के स्वामित्व से इनकार कर सकता है?

उत्तर: काफी समय हो गया जब यह सवाल आया था और पूछने वालों से यह स्पष्टीकरण माँगा गया था कि फ़याज़-उर-रहमान ने जो अहमद अली खान के नाम बिक्री की थी, क्या उसका कोई मामला अदालत (दार-उल-क़ज़ा) तक पहुँचा और जज (क़ाज़ी) के आदेश से उन हिस्सों को फ़याज़-उर-रहमान की मिल्कियत और फिर अहमद अली खान की मिल्कियत करार दिया गया, या मुहम्मद अली खान ने निजी तौर पर इस बिक्री को स्वीकार कर लिया? इसका कोई उत्तर नहीं मिला। अब प्रस्ताव के अवलोकन से यही प्रतीत होता है कि अहमद अली खान का अधिकार अदालती कार्यवाही के माध्यम से सिद्ध नहीं किया गया था जिससे मुहम्मद अली खान शरई तौर पर झुठलाया जाता, बल्कि उसने स्वयं अपने लाभ के लिए इस अधिकार को स्वीकार कर लिया था। यदि ऐसा है, तो विद्वान मुफ्ती साहब द्वारा दिया गया प्रस्ताव पूरी तरह से सही और उचित है; मुहम्मद अली खान को अपनी स्वीकारोक्ति से पीछे हटने का कोई अधिकार नहीं है।

अरबी: "ला उज़्रा लिमन अक़र्रा, मन स'आ फ़ी नक़्ज़ि मा तम्मा मिन जिहतिही फ़ स'युहु मरद्दुदुन अलैहि"	**जिसने स्वीकार कर लिया उसके पास कोई बहाना नहीं है। जो व्यक्ति अपनी ओर से पूर्ण किए गए मामले को तोड़ने का प्रयास करता है, उसका यह प्रयास अस्वीकार्य (मरद्दूद) होगा। (त)**

"अल-अशबाह" में है: | अरबी: "इज़ा अक़र्रा बि-शयइन थुम्मा इद्दा'अल ख़त'अ लम युक़्बल। वल्लाहु तआला आलम।" | जब कोई किसी चीज़ को स्वीकार कर लेता है और फिर दावा करता है कि वह

गलती थी, तो गलती के उस दावे को स्वीकार नहीं किया जाएगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त) | | :--- | :--- |

1. रद-अल-मुह्तार, किताब-अल-इक़रार, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/456
2. अल-अशबाह व अल-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-थानी, किताब-अल-क़ज़ा व अल-शहादात आदि, इदारातुल क़ुरान कराची, 1/307
3. अल-अशबाह व अल-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-थानी, किताब-अल-इक़रार, इदारातुल क़ुरान कराची, 2/40

पृष्ठ 692 का 115

امور ذیل کا مطلوب ہے: (۱) انکار ملکیت کسی شخص کا بعد اقرار ملکیت شخص مذکور کے شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (۲) بیعنامہ عاقدین پر شرعاً حجت ہوتا ہے یا نہیں؟ (۳) محمد علی خاں کو شرعاً یہ حق حاصل ہے یا نہیں کہ اس بیعنامہ کو جس میں وہ خود ہی مشتری ہے اور اقرار نامہ تقسیم کو جو بحق ہر سہ مشتریان وہ تحریر و تکمیل و تصدیق کرا چکا ہے باطل و نا جائز قرار دے کر ہر سہ مشتریان دیگر کی ملکیت ڈیڑھ ڈیڑھ سہام سے بعد اقرار کے انکار کر سکے۔

الجواب: مدت ہوئی کہ یہ سوال آیا تھا اور سائلوں سے دریافت کیا گیا تھا کہ جو فیاض الرحمن نے احمد علی خاں کے نام بیع کیا آیا اس کا کوئی مقدمہ دار القضاء تک پہنچا اور بحکم قاضی وہ سہام ملک فیاض الرحمن قرار پاکر ملک احمد علی خاں ٹھہری یا یونہی خانگی طور پر محمد علی خاں نے اس بیع کو مان لیا مگر اس کا کوئی جواب نہ ملا، اب ملاحظہ تجویز سے ظاہر یہی ہوتا ہے کہ استحقاق احمد علی خاں بذریعہ قضا ثابت نہ کیا گیا کہ محمد علی خاں شرعاً مکذب ہو جاتا بلکہ اس نے بطور خود اپنے نفع کے لئے استحقاق تسلیم کرلیا اگر ایسا ہے تو تجویز کہ ذی علم مفتی صاحب نے دی بالکل حق وبجاہ ہے محمد علی خاں کو اپنے اقرار سے پھرنے کا کوئی اختیار نہیں۔

لا عذر لمن اقر ۱ من سعی فی نقض ماتم من جھتہ فسعیہ مردود علیہ ۲

جس نے اقرار کیا اس کا کوئی عذر قبول نہیں، جو شخص اپنی طرف سے تام کئے ہوئے معاملہ کو توڑنے کی سعی کرے تو اس کی یہ سعی مردود ہوگی۔ (ت)

اشباہ میں ہے: | اذا اقر بشیئ ثم ادعی الخطأ لم تقبل ۳ واللہ تعالی اعلم | جب کسی چیز کا اقرار کرے پھر اس اقرار کو خطا قرار دے تو خطا قرار دینا قبول نہ ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت) | | :---: | ---: |

۱ ردالمحتار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۴۵۶ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادات الخ ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۰۷ ۳ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۴۰

Fatawa Rizvia

Volume 19

Problem 12: 2 Rabi al-Thani 1337 AH What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say about this matter: Zaid sold a house to Bakr and gave the buyer possession of the sold property and had the sale deed verified and registered. In the sale deed, in the western boundary of the sold property, Zaid accepted the wall as belonging to 'Amr. After the sale and possession, when Bakr, the buyer, started unauthorized interventions in the said wall of 'Amr, and 'Amr objected, then Bakr got a declaration written by Zaid, the seller, as a correction deed with the following content: (At the time of sale, the western wall being common was left out of the writing; the said wall is common between the sold house and 'Amr's house). The question is, does writing "Amr's wall" in the sale deed establish an acknowledgement of 'Amr's ownership or not? And is the said sale deed legally a proof against the contracting parties or not? And does the subsequent declaration, prepared as a correction deed, necessitate the loss of 'Amr's ownership regarding the entire said wall or not? And is this legally a denial after acknowledgement or not?

The Answer: The writing of the sale deed is a proof against the contracting parties, and they have no right to retract it in a way that would cause harm to a third person. The legal maxim is: "A man is held accountable for his acknowledgement, and there is no excuse for one who has acknowledged. And Allah Almighty knows best."[1] The person making an acknowledgement will be held accountable for his acknowledgement, and the one who acknowledges has no right to excuse. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 13: From the city of Bareilly, Muhalla Malukpur, asked by Ahmed Hussain Sahib, 15 Shawwal 1337 AH What do the scholars of religion say in this matter that a woman bought a piece of property, and the woman had four sons. After some days, that woman passed away, and a lawsuit arose among those four brothers regarding that very property which the woman had bought. In that, for some reason, one brother stated before the court that "I have no right in this property." So legally, is this statement of his void or valid? Is he a rightful claimant in this property or not?

The Answer: He will not be considered a rightful claimant in it. "There is no excuse for one who has acknowledged"[2] (One who has made an acknowledgement, no excuse of his is acceptable). (T)

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Iqrar, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/456 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Iqrar, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/456

फ़तावा रज़विया

जिल्द १९

मसला १२: २ रबीउल थानी १३३७ हिजरी धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरिया के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने एक घर बक्र को बेच दिया और खरीदे गए संपत्ति पर खरीदार का कब्ज़ा दिला दिया और बिक्री विलेख (बैनामा) को सत्यापित और पंजीकृत करवा दिया। बिक्री विलेख में, बेची गई संपत्ति की पश्चिमी सीमा में, ज़ैद ने दीवार को 'अम्र' की दीवार के रूप में स्वीकार किया। बिक्री और कब्ज़े के बाद, जब खरीदार बक्र ने 'अम्र' की उक्त दीवार में अनधिकृत हस्तक्षेप शुरू किया और 'अम्र' ने आपत्ति की, तब बक्र ने विक्रेता ज़ैद से एक सुधार विलेख के रूप में एक घोषणा पत्र लिखवाया, जिसमें यह विषय था कि (बिक्री के समय पश्चिमी दीवार का साझा होना लिखने से रह गया था; उक्त दीवार बेचे गए घर और 'अम्र' के घर के बीच साझा है)। सवाल यह है कि बिक्री विलेख में 'अम्र की दीवार' लिखने से 'अम्र' के स्वामित्व की स्वीकारोक्ति सिद्ध होती है या नहीं? और क्या उक्त बिक्री विलेख कानूनी रूप से अनुबंधित पक्षों के खिलाफ प्रमाण है या नहीं? और क्या सुधार विलेख के रूप में तैयार किया गया बाद का घोषणा पत्र उक्त पूरी दीवार के संबंध में 'अम्र' के स्वामित्व की हानि का कारण बनता है या नहीं? और क्या कानूनी रूप से यह 'स्वीकारोक्ति के बाद इनकार' (इनकार बाद अल-इकरार) है या नहीं?

उत्तर: बिक्री विलेख का लेखन अनुबंधित पक्षों पर प्रमाण है, और उन्हें इससे पीछे हटने का कोई अधिकार नहीं है जिससे वे किसी तीसरे व्यक्ति को नुकसान पहुँचा सकें। शरिया का नियम है: "व्यक्ति अपनी स्वीकारोक्ति के लिए उत्तरदायी है और जिसने स्वीकार किया उसके पास कोई बहाने का अधिकार नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"[1] स्वीकार करने वाला व्यक्ति अपनी स्वीकारोक्ति में जवाबदेह होगा और स्वीकार करने वाले को बहाने का अधिकार नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (टी)

मसला १३: बरेली शहर, मोहल्ला मलूकपुर, सायल अहमद हुसैन साहब, १५ शव्वाल १३३७ हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक महिला ने संपत्ति का एक टुकड़ा खरीदा और उस महिला के चार बेटे थे। कुछ दिनों के बाद उस महिला का निधन हो गया और उन चारों भाइयों के बीच उसी संपत्ति पर मुक़दमाबाज़ी हुई जो उस महिला ने खरीदी थी। उसमें, किसी कारण से, एक

भाई ने अदालत के सामने बयान दिया कि "इस संपत्ति में मेरा कोई अधिकार नहीं है।" तो कानूनी रूप से उसका यह बयान निरर्थक है या मान्य है? क्या वह इस संपत्ति में हकदार है या नहीं?

उत्तर: उसे इसमें हकदार नहीं माना जाएगा। "जिसने स्वीकार किया उसके लिए कोई बहाना नहीं"[2] (जिसने स्वीकार किया उसका कोई बहाना स्वीकार्य नहीं है)। (टी)

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-इकरार, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/४५६ [2] रद अल-मुह्तार, किताब अल-इकरार, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/४५६

فتاویٰ رضویہ

جلد ۱۹

مسئلہ ۱۲: ۲ ربیع الثانی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک مکان بکر کے ہاتھ بیع کیا اور قبضہ مبیعہ پر مشتری کا کرادیا اور بیعنامہ تصدیق ورجسڑی کرادیا، بیعنامہ میں مبیعہ کی حدِ غربی میں زید نے دیوار عمرو تسلیم کی بعد بیع و قبضہ بکر مشتری نے جب عمرو کی دیوار مذکور میں تصرفات ناجائز شروع کئے اور عمرو مانع آیا تب بکر نے زید بائع سے ایک اقرار نامہ بطور تصحیح نامہ اس مضمون سے لکھوایا کہ (بیع کے وقت دیوار غربی کا مشترک ہونا تحریر سے رہ گیا تھا دیوار مذکور مکان مبیعہ و مکان عمرو میں مشترک ہے) سوال یہ ہے کہ بیعنامہ میں عمرو کی دیوار لکھنے سے اقرار نسبت ملکیت عمرو کی ثابت ہوتا ہے یا نہیں اور بیعنامہ مذکور شرعاً عاقدین پر حجت ہے یا نہیں اور اقرار نامہ مابعد جو بطور تصحیح نامہ کے مرتب ہوا ہے اس سے کل دیوار مذکور کی بابت عمرو کا زوالِ ملکیت لازم آتا ہے یا نہیں اور شرعاً یہ انکار بعد الاقرار ہے یا نہیں؟

الجواب: تحریر بیعنامہ عاقدین پر حجت ہے اور اس سے پھرنے کا ان کو کچھ اختیار نہیں جس سے وہ شخص ثالث کو ضرر پہنچا سکیں، قاعدہ شرعیہ ہے: المرء مواخذ باقرارہ ولا عذر لمن اقر ۱۔ واللہ تعالیٰ اقرار کرنے والا شخص اپنے اقرار میں ماخوذ ہوگا اور اقرار کرنے والے کو عذر کا حق نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۳: از شہر بریلی محلہ ملوکپور مسئولہ احمد حسین صاحب ۱۵ شوال ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسماۃ نے ایک قطعہ جائداد خریدی اور مسماۃ کے چار

بیٹے تھے کچھ دنوں کے بعد وہ مسماۃ انتقال کر گئیں اور ان چاروں بھائیوں میں آپس میں مقدمہ داری ہوئی اسی جائداد پر جو کہ مسماۃ نے خریدی تھی، اس میں کسی وجہ سے ایک بھائی نے کچہری کے روبرو بیان کیا کہ میں اس جائداد میں میرا حق نہیں ہے، تو شرعاً یہ بیان اس کا لغو ہے یا جائز ہے وہ حقدار اس جائداد میں ہے یا نہیں؟

الجواب: وہ اس میں حقدار نہ مانا جائے گا لا عذر لمن اقر ۲ (جس نے اقرار کیا اس کا کوئی عذر مقبول نہیں۔ ت)

۱ ردالمحتار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۶ ۲ ردالمحتار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۶

Fatawa Rizvia, Volume 19

If this statement were against a claimant, the situation here is different. The questioner stated that all four brothers were in possession of this house. One claimed only to have his share partitioned, not the shares of others. In response, another said there is no right of ours in this house, meaning of the four brothers, so that he would not have it partitioned. In this case, his saying so is purely absurd and his right remains as before. It is in Alamgiri:

[Arabic Box Text] When the possessor says, "This is not mine," or "It is not my property," or "I have no right to it," or "I have no right in it," or "It is not for me," or similar phrases, and at the time he said this, there was no claimant. Then later someone makes a claim on that thing, and in response, the possessor says the thing is his own. In this case, the possessor's word will be considered correct and his explanation will be accepted, etc. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 14: From Muradabad, Katghar locality, sent by Syed Sharafat Husain Sahib, 5 Dhu al-Hijjah 1337 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid mortgaged his share of a house to a woman named Hindah for the sum of one hundred rupees. In the mortgage deed, at the time of verification before the Registrar Sahib (peace be upon him), after receiving cash, he acknowledged receiving the sum of (S-A-1) before registration. The details of the receipt of the mortgage money are recorded in the verification statement. Hindah has claimed the return of the mortgage money. Zaid, the defendant, submitted a response stating that the mortgage deed is fictitious. The reason for writing it was that the defendant's in-laws were insistent that Zaid should transfer his share of the mentioned house in favor of his wife. Due to this apprehension, a fictitious mortgage deed in the name of Hindah was written by mutual consultation (M-L-1). The money received through Amr in registration was returned by the defendant to Amr outside the registration office. The defendant acknowledges outside the court that the said document is a loan. On this, the court has framed only one issue: whether the amount (S-A-1) out of one hundred rupees of mortgage money, which the defendant had received through Amr in front of the Registrar Sahib from the plaintiff, was returned to the said Amr outside the registration at that same time. The burden of proof is on the defendant.

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/64. Page 117 of 692

फ़तावा रिज़विया, खंड १९

यदि यह कथन किसी वादी के विरुद्ध होता, तो यहाँ स्थिति अलग है। प्रश्नकर्ता ने बताया कि चारों भाई इस घर पर काबिज़ थे। एक ने केवल अपना हिस्सा बँटवाने का दावा किया था, दूसरों के हिस्सों का नहीं। इसके जवाब में दूसरे ने कहा कि इस घर में हमारा कोई अधिकार नहीं है, यानी चारों भाइयों का नहीं, ताकि वह उसे विभाजित न करवाए। इस स्थिति में उसका ऐसा कहना पूरी तरह से निरर्थक है और उसका अधिकार पहले की तरह बना हुआ है। आलमगिरी में है:

[बॉक्स अरबी पाठ] जब कब्ज़ाधारी खुद कहे कि यह मेरी मिल्कियत नहीं है या मेरी नहीं है या मेरा हक नहीं है या मेरा नहीं है, इस तरह के शब्द कहे, और ये शब्द कहते समय कोई दावेदार नहीं था, फिर बाद में किसी व्यक्ति ने उस चीज़ पर दावा किया, तो उसके जवाब में अब कब्ज़ाधारी कहे कि चीज़ मेरी अपनी है, तो कब्ज़ाधारी की बात सही मानी जाएगी और उसका स्पष्टीकरण स्वीकार कर लिया जाएगा, आदि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १४: मुरादाबाद, मोहल्ला कटघर से, प्रेषित सैयद शराफ़त हुसैन साहब, ५ ज़िल हिज्जा १३३७ हिजरी।

दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: ज़ैद ने एक सौ रुपये की राशि के बदले में एक घर में अपना हिस्सा मुसम्मात हिंदा के पास गिरवी रखा। गिरवीनामे में रजिस्ट्री के समय रजिस्ट्रार साहब (स.अ.) के सामने नकद प्राप्त करके राशि (स.अ. १) को रजिस्ट्री से पहले प्राप्त करने का इकरार किया है। गिरवी राशि की प्राप्ति का विवरण सत्यापन में दर्ज है। हिंदा ने गिरवी राशि की वापसी का दावा किया है। प्रतिवादी ज़ैद ने जवाब दाखिल किया है कि गिरवीनामा फ़र्ज़ी है। इसे लिखने का कारण यह था कि प्रतिवादी के ससुराल वाले दबाव डाल रहे थे कि ज़ैद उक्त घर का अपना हिस्सा अपनी पत्नी के नाम कर दे। इस डर के कारण आपसी सलाह से हिंदा के नाम एक फ़र्ज़ी गिरवीनामा लिख दिया गया (म.ल. १)। रजिस्ट्री में अम्र के माध्यम से जो रुपये प्राप्त हुए थे, वे प्रतिवादी ने रजिस्ट्री कार्यालय के बाहर अम्र को वापस कर दिए थे, और उक्त दस्तावेज़ के कर्ज़ होने का प्रतिवादी ने कचहरी के बाहर इकरार किया है। इस पर कचहरी ने केवल एक तनक़ीह (विवादक) तय की है कि क्या गिरवी राशि के एक सौ रुपयों में से वह राशि (स.अ. १) जो प्रतिवादी को अम्र के माध्यम से रजिस्ट्रार साहब के सामने वादी से प्राप्त हुई थी, वह उसी समय रजिस्ट्री के बाहर उक्त अम्र को वापस कर दी गई थी? इसका प्रमाण देना प्रतिवादी की ज़िम्मेदारी है।

१ फ़तावा हिंदिया, किताबुद दावा, अध्याय आठ, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, ४/६४। पेज ११७/६९२

اگر یہ قول کسی مدعی کے مقابل ہوتا، یہاں یہ صورت نہیں، سائل نے بیان کیا کہ چاروں بھائی اس مکان پر قابض تھے، ایک نے صرف اپنا حصہ تقسیم کرانے کا دعوٰی کیا تھا نہ کہ اوروں کے حصوں کا، اس کے جواب میں دوسرے نے کہا اس مکان میں ہمارا حق نہیں یعنی چاروں بھائیوں کا نہیں تاکہ وہ تقسیم نہ کراکے اس صورت میں اس کا یہ کہنا محض لغو ہے اور اس کا حق بدستور باقی ہے۔ عالمگیر یہ میں ہے:

اذا قال ذوالید لیس ھذا لی اولیس ملکی اولا حق لی او لیس لی فیہ حق اومکان لی اونحو ذلک ولا منازع حیثما قال ثم ادعی ذلک احد فقال ذوالید ھو لی صح ذلک منہ والقول قولہ الخ ۱ واللہ تعالٰی اعلم۔ جب قابض خود کہے کہ یہ میری ملکیت نہیں یا میرا نہیں یا میرا حق نہیں یا میرا نہ ہے اس قسم کے الفاظ کہے، اور یہ الفاظ کہتے وقت کوئی دعویدار نہ بنا، پھر بعد میں ایک شخص نے اس چیز پر دعوٰی کیا تو اس کے جواب میں اب قابض کہے کہ چیزیں میری اپنی ہے تو قابض کی بات صحیح قرار پائے گی اور اس کی وضاحت مان لی جائیگی الخ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۴: از مراد آباد محلہ کٹگھر پیج مرسلہ سید شرافت حسین صاحب ۵ ذی الحجہ ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے بعوض مبلغ یکصد روپے کے اپنا حصہ واقعہ مکان بدست مسماۃ ہندہ رہن کیا۔ رہن نامہ میں بوقت تصدیق روبرو رجسٹرار صاحب (صہ معہ) نقد وصول پاکر مبلغ (صہ ع ۱) کا رجسٹری سے پہلے وصول پانے کا اقرار کیا ہے، اسی تفصیل سے وصولِ زرِ رہن کی کیفیت عبارت تصدیق میں درج ہے ہندہ نے واپسی زرِ رہن کا دعوٰی کیا ہے۔ زید مدعا علیہ نے جواب داخل کیا ہے کہ رہن نامہ فرضی ہے، وجہ تحریر کی یہ ہے کہ مدعا علیہ کے خسرال والے مُسر تھے کہ زید اپنا حصہ واقعہ مکان مذکور بحق اپنی زوجہ کے تحریر کردیں۔

اس اندیشہ کی وجہ سے بمشورہ باہمی فرضی رہن نامہ بنام ہندہ تحریر کردیا گیا تھا (مہ لعہ ۱) جو رجسٹری میں بذریعہ عمرو وصول پائے تھے وہ روپیہ بیرون رجسٹری عمرو کو مدعا علیہ نے واپس کردئے تھے اور دستاویز مذکور کے فرض ہونے کا مدعا علیہ کو بیرون کچہری اقرار ہے اس پر کچہری نے صرف ایک تنقیح قائم کی ہے آیا مبلغ (صہ معہ ۱) منجملہ سو روپیہ زر رہن کے جو مدعا علیہ کو ذریعہ عمرو رو برو رجسٹرار صاحب مدعیہ سے وصول ہوئے تھے وہ اسی وقت بیرونِ رجسٹری عمرومذکور کو واپس دئے تھے ثبوت ذمہ مدعا علیہ،

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۴ /۶۴ Page 117 of 692

Fatawa Rizvia Volume 19

Refutation of the plaintiff's liability, and in the aforementioned record of proceedings, this statement is also recorded: (The defendant states that he made a false admission regarding the receipt of the sum (part 1) out of the total mortgage money; in this regard, if the defendant wishes, he may take an oath from the plaintiff). The question is whether, in the stated situation, an oath can be legally (Shari'ah) imposed on the plaintiff or not? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: Yes, it can be. Now the defendant is effectively the plaintiff and the plaintiff is the defendant, and "The oath is upon the one who denies" (The oath is on the denier. - T). It is stated in Durr al-Mukhtar:

Urdu Translation

If a person confesses and then claims that his confession was false, the person in whose favor the confession was made (Muqarr lahu) shall be made to take an oath that the person who confessed was not lying in his confession. This is the ruling according to Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) and the fatwa is based on this. And Allah Almighty knows best. (T)

Arabic Text

Aqarra thumma idda'al-muqirru annahu kadhibun fil-iqrari yuhallafu al-muqarru lahu annal-muqirra lam yakun kadhiban fi iqrarihi 'inda al-thani wa bihi yufta - Wallahu Ta'ala A'lam.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Matba' Mujtabai Delhi, 2/133.

फतावा रिज़विया जिल्द 19

वादिनी के दायित्व का खंडन, और उपरोक्त जांच कार्यवाही में यह इबारत भी दर्ज है: (प्रतिवादी यह बयान करता है कि उसने गिरवी की कुल राशि में से एक हिस्से (भाग 1) की प्राप्ति के संबंध में झूठा स्वीकारोक्ति (इक़रार) की थी, इस संबंध में प्रतिवादी चाहे तो वादिनी से शपथ ले सकता है)। प्रश्न यह है कि क्या बताई गई स्थिति में वादिनी पर शरीयत के अनुसार शपथ लागू हो सकती है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: हाँ, हो सकता है। अब प्रतिवादी वास्तव में वादी है और वादिनी प्रतिवादी है, और "शपथ उस पर है जो इनकार करता है" (शपथ इनकार करने वाले पर है। - त)। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

उर्दू अनुवाद	अरबी पाठ
इक़रार करने के बाद अपने इक़रार में झूठा होने का दावा करे तो मुक़र्र लह (जिसके पक्ष में इक़रार किया गया हो) से शपथ ली जाए कि इक़रार करने वाला अपने इक़रार में झूठा नहीं है। यह हुक्म इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि के नज़दीक है और इसी पर फ़तवा है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)	अक़र्रा सुम्मा इद्दा'अल-मुक़िर्रु अन्नहू काज़िबुन फ़िल-इक़रारी युहल्लफ़ु अल-मुक़र्रुलहू अन्नल-मुक़िर्रा लम यकुन काज़िबन फ़ी इक़रारिही इन्दस-सानी व बिही युफ़्ता - वल्लाहु तआला आ'लम।

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल इक़रार, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/133

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

تردید ذمہ مدعیہ، اور روبکار تنقیح مذکورہ میں یہ عبارت بھی درج ہے (مدعا علیہ بہ نسبت وصولیابی مبلغ (حصہ ۱) منجملہ زر رہن کے اقرار کاذبہ کرنا بیان کرتا ہے اس کی نسبت مدعا علیہ چاہے تو مدعیہ سے حلف لے سکتا ہے) سوال یہ ہے کہ بحالت مذکورہ مدعیہ پر شرعاً حلف عائد ہوسکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ہاں ہو سکتا ہے اب مدعاعلیہ حقیقتہ مدعی اور مدعیہ مدعاعلیہ ہے والیمین علی من انکر (قسم منکر پر ہے۔ت) در مختار میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
اقر ثم ادعی المقرانه کاذب في الاقرار یحلف المقر له ان المقرلم یکن کاذبا في اقراره عند الثانی وبه یفتی - والله تعالیٰ اعلم۔	اقرار کرنے کے بعد اپنے اقرار میں جھوٹا ہونے کا دعوی کرے تو مقر لہ سے قسم لی جائے کہ قرار کرنے والا اپنے اقرار میں جھوٹا نہیں ہے۔ یہ حکم امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک ہے اور اسی پر فتویٰ ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔(ت)

۱ درمختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۳۳

Fatawa Razawiyya Volume 19

The Book of Reconciliation (Kitab al-Sulh) (Statement on Reconciliation)

Question 15: 18th Jumada al-Akhirah 1305 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Kallu passed away leaving behind two wives, Raina and Mani, and from the womb of Mani, a minor daughter, and two brothers, Chhuttan and Abdullah, and three sisters, Chhoti, Maluki, and Seena. He left behind 1,400 rupees in cash, some grain, and a debt of 175 rupees owed by a person. Abdullah took 100 rupees in cash from the deceased's estate and made a settlement with the other heirs that he would henceforth have no claim to the inheritance. Later, Maluki died leaving behind two sons, Imam Bakhsh and Yar Muhammad, and two daughters, also named Raina and Mani. In this situation, how will Kallu's estate be distributed? Also, Kallu had raised one of his nephews as a son; will he also be an heir? Please explain and be rewarded. (Editor)

The Answer: In the stated situation, the settlement made by Abdullah is void for two reasons: Firstly, because there is a debt within the estate, and he made a settlement of non-involvement with the entire remaining estate. This encompasses both the existing assets and the debt. Whereas, a settlement regarding a debt without the [consent of] creditor and the debtor, for each one...

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

किताबुस सुल्ह (सुलह की किताब) (सुलह का बयान)

मसला १५: १८ जमादी उल-आखिर १३०५ हिजरी उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि कल्लू ने दो बीवियां रैना और मनी, और मनी के पेट से एक नाबालिग बेटी, और दो भाई छुट्टन और अब्दुल्लाह, और तीन बहनें छोटी, मलूकी और सीना छोड़कर वफ़ात पाई। उसने १४०० रुपये नकद, कुछ अनाज और १७५ रुपये का एक शख्स पर क़र्ज़ छोड़कर इंतक़ाल किया। अब्दुल्लाह ने छोड़े हुए माल में से १०० रुपये नकद लेकर बाकी वारिसों से यह फ़ैसला कर लिया कि अब मेरा वारिसान हक से कोई ताल्लुक नहीं है। फिर मलूकी ने दो बेटे इमाम बख़्श और यार मोहम्मद और दो बेटियां जिनका नाम भी रैना और मनी है, छोड़कर वफ़ात पाई। इस सूरत में कल्लू का वारिसान माल किस तरह बांटा जाएगा? और कल्लू ने अपने एक भतीजे को बेटे की तरह पाला था, क्या वह भी वारिस होगा? बयान फ़रमाएं सवाब पायेंगे। (त)

जवाब: पूछी गई सूरत में अब्दुल्लाह ने जो फ़ैसला किया वह दो वजों से बातिल (अमान्य) है, लेकिन अव्वल इसलिए कि वारिसान माल में क़र्ज़ है और उसने सुलह बाकी तमाम माल से ला-ताल्लुकी पर की है, तो यह मौजूद माल और क़र्ज़ दोनों को शामिल है जबकि क़र्ज़ पर क़र्ज़दार और लेनदार के बग़ैर हर एक की सुलह...

पेज ११९ ऑफ़ ६९२

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹

کتاب الصلح (صلح کا بیان)

مسئلہ ۱۵: ۱۸ جمادی الاخرہ ۱۳۰۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کلو نے دو زوجہ رینا و منی اور بطن منی سے دختر صغریٰ اور دو بھائی چھٹن، عبداللہ۔ اور تین بہنیں چھوٹی، ملوکی، سینا۔ اور چودہ سو روپے نقد اور کچھ غلہ اور پونے دو سو روپے ایک شخص پر قرض چھوڑ کر انتقال کیا۔ عبداللہ نے مال متروکہ میں سے سو روپے نقد لے کر باقی وارثوں سے فیصلہ کر لیا کہ اب مجھے ترکہ سے کچھ تعلق نہیں۔ پھر ملوکی نے دو پسر امام بخش و یار محمد اور دو دختر کہ ان کا نام بھی رینا و منی ہے چھوڑ کر وفات پائی، اس صورت میں ترکہ کلو کا کس طرح منقسم ہوگا، اور کلو نے اپنا ایک بھتیجا بیٹا کر کے پالا تھا وہ بھی وارث ہوگا یا نہیں ۔ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر دئے جاؤ گے۔ ت)

الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ فیصلہ کہ عبداللہ نے کیا دو وجہ سے باطل ہے، اما اولا فلمکان الدین فی الترکۃ وقد صالح علی ان لا یکون لہ حق فی شیئ مما بقی فینتظم العین والدین جمیعاً والصلح عن دین لیکن اولاً اس لئے کہ ترکہ میں قرض ہے اور اس نے صلح باقی تمام ترکہ سے لا تعلق پر کی ہے تو یہ موجود مال اور قرض دونوں کو شامل ہے جبکہ قرض پر قرض خواہ اور مقروض کے بغیر ہر ایک کی صلح

Fatawa Razawiyya Volume 19

Arabic Text

...is void except between the creditor and his debtor. In *Al-Durr al-Mukhtar*, it says: Settlement (*Sulh*) is void if one of the heirs is excluded from the estate while there are debts in it, on the condition that the debt belongs to the rest of them. This is because transferring the ownership of a debt to someone other than the debtor is void. (1) Ah. I say: The invalidity is not limited to the explicit mention of this condition, as might be mistakenly understood from the literal restriction in *Tanwir [al-Absar]*. Rather, this condition and anything that leads to the same outcome are equal in ruling. This is because the core of the invalidity lies in the occurrence of transferring debt ownership to a non-debtor. This occurs in a situation where one settles for something in exchange for all that remains of the estate, as we have established. You will be guided to this by what is mentioned in *Radd al-Muhtar*: if a debt appears in the estate, if the settlement was made on something other than the debt, it is not corrupted. But if it was made on the entire estate, it is corrupted, just as if the debt were apparent at the time of the settlement. (2) Ah, summarized. Thus, he made settlement on the entire estate equivalent to settlement with the aforementioned explicit condition. In short, invalidity does

Urdu Translation

It is void. In *Durr al-Mukhtar*, it is stated: when debts are included in the estate, a settlement is void where one heir is detached from the rest of the estate for the benefit of the remaining heirs, because making a non-debtor the owner of the debt is void. Ah. I say: (I say that) the corruption [of the contract] does not depend solely on this specified condition, as might appear from the statement of restriction in *Tanwir al-Absar*. Rather, this and whatever is synonymous with it have the same ruling. This is because the basis of corruption is making a non-debtor the owner of the debt, and that occurs when the remaining heirs settle for some part of the estate, as we have discussed. The statement in *Radd al-Muhtar* will guide you in this: if a known debt exists in the estate and settlement is made on things other than the debt, it will not be corrupted. But if settlement is made on the entire estate, it will be corrupted, just as it becomes corrupted if the debt is manifest at the time of settlement. Ah, summarized. Thus, *Radd al-Muhtar* considered settlement on the entire estate as being like an explicit settlement with the aforementioned condition. The summary is that corruption does not depend on explicitly including the debt in the settlement, but the validity of the settlement depends on explicitly

Arabic Text	Urdu Translation
not depend on the explicit mention of including the debt in the settlement; rather, validity depends on clearly stating its exclusion. For this reason, al-Bazzazi said, as quoted in *al-Shami*: if it [the debt] is excluded from the settlement, it is not corrupted, otherwise it is corrupted. (3) Ah, he made the validity dependent on…	excluding the debt from the settlement. As stated by Al-Bazzazi in *Fatawa Shami*: if the debt is excluded from the settlement, it will not be corrupted, otherwise it will be corrupted. Ah, they have [made] the validity explicitly…

Footnotes: 1. *Durr al-Mukhtar*, Book of Sulh, Chapter on Takharuj, Mujtabai Press, Delhi, 2/145. 2. *Radd al-Muhtar*, Book of Sulh, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/283. 3. *Radd al-Muhtar*, Book of Sulh, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/283.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

अरबी पाठ

...लेनदार और उसके देनदार के बीच के अलावा शून्य है। अल-दुर अल-मुख्तार में कहा गया है: समझौता (सुल्ह) शून्य है यदि वारिसों में से एक को संपदा से बाहर रखा जाता है जबकि उसमें ऋण होते हैं, इस शर्त पर कि ऋण बाकी वारिसों का है। ऐसा इसलिए है क्योंकि कर्जदार के अलावा किसी और को कर्ज का मालिकाना हक देना शून्य है। (1) आह। मैं कहता हूँ: अमान्यता केवल इस शर्त के स्पष्ट उल्लेख तक सीमित नहीं है, जैसा कि तनवीर *[अल-अबसार]* में शाब्दिक प्रतिबंध से गलत समझा जा सकता है। बल्कि, यह शर्त और जो कुछ भी उसी परिणाम की ओर ले जाता है, वे निर्णय में समान हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि अमान्यता का मूल गैर-ऋणी को ऋण स्वामित्व हस्तांतरित करने की घटना में निहित है। यह उस स्थिति में होता है जहां कोई संपदा के बाकी बचे हिस्से के बदले किसी चीज़ के लिए समझौता करता है, जैसा कि हमने स्थापित किया है। आपको रद्द अल-मुह्तार में बताई गई बात से इस बारे में मार्गदर्शन मिलेगा: यदि संपदा में कर्ज दिखाई देता है, यदि समझौता कर्ज के अलावा किसी और चीज़ पर किया गया था, तो यह भ्रष्ट (अमान्य) नहीं है। लेकिन अगर यह पूरी संपदा पर किया गया था, तो यह भ्रष्ट है, ठीक वैसे ही जैसे कि समझौते के समय कर्ज स्पष्ट था। (2) आह, संक्षेप में। इस प्रकार, उन्होंने पूरी संपदा पर

उर्दू अनुवाद

शून्य है। दुर्रे मुख्तार में कहा गया है: जब संपदा में कर्ज शामिल हो, तो एक समझौता शून्य होता है जहां एक वारिस को शेष संपदा से शेष वारिसों के लाभ के लिए अलग कर दिया जाता है, क्योंकि एक गैर-कर्जदार को कर्ज का मालिक बनाना शून्य है। आह। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ कि) अनुबंध का भ्रष्टाचार केवल इस निर्दिष्ट शर्त पर निर्भर नहीं करता है, जैसा कि तनवीर अल-अबसार में प्रतिबंध के बयान से प्रकट हो सकता है। बल्कि, यह और जो कुछ भी इसका पर्यायवाची है, उनका एक ही नियम है। ऐसा इसलिए है क्योंकि भ्रष्टाचार का आधार एक गैर-कर्जदार को कर्ज का मालिक बनाना है, और यह तब होता है जब शेष वारिस संपदा के किसी हिस्से के लिए समझौता करते हैं, जैसा कि हमने चर्चा की है। रद्द अल-मुह्तार का कथन इस बारे में आपका मार्गदर्शन करेगा: यदि संपदा में ज्ञात कर्ज मौजूद है और समझौता कर्ज के अलावा अन्य चीजों पर किया जाता है, तो यह भ्रष्ट नहीं होगा। लेकिन अगर पूरी संपदा पर समझौता किया जाता है, तो यह भ्रष्ट हो जाएगा, ठीक वैसे ही जैसे यह भ्रष्ट हो जाता है यदि समझौते के समय कर्ज प्रकट हो। आह, संक्षेप में। इस प्रकार, रद्द अल-मुह्तार ने पूरी संपदा पर समझौते को पूर्वोक्त शर्त के साथ एक

अरबी पाठ

समझौते को पूर्वोक्त स्पष्ट शर्त के साथ समझौते के बराबर बना दिया। संक्षेप में, अमान्यता समझौते में ऋण को शामिल करने के स्पष्ट उल्लेख पर निर्भर नहीं करती है; बल्कि, वैधता इसे बाहर करने के स्पष्ट उल्लेख पर निर्भर करती है। इसी कारण से, अल-बज्जाज़ी ने कहा, जैसा कि अल-शामी में उद्धृत है: यदि इसे [ऋण को] समझौते से बाहर रखा गया है, तो यह भ्रष्ट नहीं है, अन्यथा यह भ्रष्ट है। (3) आह, उन्होंने वैधता को स्पष्ट रूप से... पर निर्भर बनाया है।

उर्दू अनुवाद

स्पष्ट समझौते के रूप में माना। सारांश यह है कि भ्रष्टाचार समझौते में ऋण को स्पष्ट रूप से शामिल करने पर निर्भर नहीं करता है, बल्कि समझौते की वैधता समझौते से ऋण को स्पष्ट रूप से बाहर करने पर निर्भर करती है। जैसा कि फतावा शामी में अल-बज्जाज़ी ने कहा है: यदि ऋण को समझौते से बाहर रखा गया है, तो यह भ्रष्ट नहीं होगा, अन्यथा यह भ्रष्ट हो जाएगा। आह, उन्होंने वैधता को स्पष्ट रूप से...

पाद लेख (Footnotes): 1. दुर्रे मुख्तार, किताब-उस-सुल्ह, फ़स्ल-फित-तख़ारुज, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/145। 2. रद्द अल-मुह्तार, किताब-उस-सुल्ह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/283। 3. रद्द अल-मुह्तार, किताब-उस-सुल्ह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/283।

عربی متن	اردو ترجمہ
باطل الا بین الدائن ومدیونہ، فی الدرالمختار باطل ہے، در مختار میں ہے جب ترکہ میں قرض شامل	
بطل الصلح ان اخرج احد الورثة وفی	ہوں تو کسی ایک وارث کو بقیہ ترکہ سے لا تعلق کر
التركة ديون بشرط ان تكون الدين لبقيتهم	کے باقی وارثوں کے لئے کرنے کی، صلح باطل ہے
لان تمليك الدين من غير من عليه الدين	کیونکہ مقروض کے غیر کو قرض کا مالک بنانا باطل
باطل ۱ اه اقول: ولا يقتصر الفساد على	ہے اھ، اقول: (میں کہتا ہوں کہ) فساد کا انحصار اس
التصريح بهذا الشرط كما يوهمه ظاهر تقييد	تصریح کردہ شرط پر نہیں جیسا کہ تنویر الابصار کے
التنوير بل هو و ما يؤدى مؤداه سواء فان	قید کے بیان پر ظاہرا وہم ہوتا ہے بلکہ یہ اور جو اس
المدار على وقوع تمليك الديون من غير	کا ہم معنی ہو مساوی الحکم ہیں کیونکہ فساد کا دار
المديون وهو حاصل فيما لو صالح بشيئ	ومدار غیر مقروض کو قرض کا مالک بنانا ہے اور وہ
عن كل ما بقى من التركة كما قررنا	باقی وارثوں کو ترکہ کی کسی شئی پر صلح میں
ويرشدك اليه ما فى رد المحتار لو ظهر فيها	حاصل ہے جیسا کہ ہم نے تقریر کی ہے اور اس میں
دين ان كان الصلح وقع على غير الدين لا	رد المحتار کا بیان تیری رہنمائی کرے گا کہ اگر ترکہ
يفسد و ان وقع على جميع التركة يفسد كما	میں دین معلوم ہے اور صلح دین کے غیر پر ہوئی تو
لو كان الدين ظاهرا وقت الصلح ۲ اه	فاسد نہ ہوگی، اور اگر تمام ترکہ پر صلح ہوئی تو فاسد
ملخصاً، فقد جعل الصلح على جميع التركة	ہوگی جیسا کہ صلح کے وقت دین ظاہر ہونے پر وہ
كالصلح بتصريح الشرط المذكور وبالجملة	فاسد ہوتی ہے اھ ملخصا۔ تو رد المحتار نے جمیع ترکہ
فالفساد لا يتوقف على التنصيص بادخال	پر صلح کر شرط مذکور پر صریحاً صلح جیسا قرار دیا

عربی متن **اردو ترجمہ**

خلاصہ یہ ہے کہ صراحتاً قرض کو صلح میں شامل

الدین فی الصلح بل الجواز متوقف علی کرنے پر فساد موقوف نہیں بلکہ صلح کا جواز صراحتاً

الافصاح باخراجه ولهذا قال البزازی کما فی قرض کو صلح سے خارج کرنے پر موقوف ہے جیسا

الشامی ان کان مخرجاً من الصلح لا یفسد کہ فتاویٰ شامی میں البزازی کا قول ہے کہ قرض کو

والا یفسد ۳ اه علق الصحة علی صلح سے خارج کیا تو صلح فاسد نہ ہوگی ورنہ فاسد

ہوگی اھـ ، انہوں نے جواز کو صراحتاً

حواشی: ۱ درمختار کتاب الصلح فصل فی التخارج مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۴۵ ۲ ردالمختار کتاب الصلح داراحیاء التراث العربی بیروت ۲۸۳/۴ ۳ ردالمختار کتاب الصلح داراحیاء التراث العربی بیروت ۲۸۳/۴

Fatawa Rizvia, Volume 19 Page 121 of 692

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] He made it contingent on the exclusion of the debt and included all other cases under invalidity. Then I saw a clear statement on this in Al-Hindiyyah with reference to Al-Zahiriyyah, where it was stated: "If the estate also includes debts owed by people, and a settlement (sulh) was made with the wife on the basis that the entire remaining estate, including the wife's share in the debt, would belong to the heirs, or if the heirs settled on the wife's disassociation from the rest of the estate and did not provide any further clarification, then the settlement would be void." End of quote.

But secondly: Because Abdullah's share in the cash estate is greater compared to the amount of the settlement. This is because, for example, after removing the two fixed portions (fara'id) of the wife and daughter from fourteen hundred in cash, Abdullah's share is two-sevenths (2/7) of the remainder, which amounts to one hundred and fifty dirhams, whereas Abdullah was given only one hundred. Thus, the remaining heirs effectively bought one hundred and fifty dirhams and a bit more in exchange for one hundred dirhams, and this is prohibited usury (riba).

It is stated in Durr al-Mukhtar: "If the heirs excluded one heir from gold and silver (the two currencies) and other property by settling with one of the two currencies, this settlement will not be valid unless the cash given for the settlement is more than his share in that type of currency to avoid riba." End of summarized quote. This explanation is evident in the case where the deceased does not owe a dowry (mahr) to the wife, because...

[Left Column - Original Arabic Text] ...the exclusion, and generalized the invalidity to the rest. Then I saw the explicit statement in Al-Hindiyyah from Al-Zahiriyyah, where it said: "If there is a debt owed by people in the estate and a settlement is made (meaning with the woman) for everything on the condition that her share of the debt goes to the heirs, or if they settled for the estate and did not speak of anything else, the settlement was void." End of quote.

And as for the second point: Abdullah's share of the estate's cash is more than what he settled for, because his share of fourteen hundred, for example, which is two-sevenths of the remainder after taking out the two fixed portions, is one hundred and fifty dirhams. He was only given one hundred, so the remainder bought one hundred and fifty dirhams and more for one hundred dirhams, and this is the forbidden riba. He said in Al-Durr al-Mukhtar: "If the heirs exclude one of them from

the two currencies and others for one of the two currencies, it is not valid unless what is given to him is more than his share of that type to avoid riba." End of summarized quote. And this is clear if the husband does not owe a dowry to the deceased, for...

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyyah, Book of Sulh, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/269 2. Durr al-Mukhtar, Book of Sulh, Section on Al-Takharuj, Matba' Mujtabai Delhi, 2/125

फ़तावा रिज़विया, खंड 19 पृष्ठ 121 / 692

[दायां स्तंभ - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] उन्होंने इसे कर्ज के बहिष्करण पर निर्भर बताया और अन्य सभी स्थितियों को अमान्यता (फ़साद) में शामिल किया। फिर मैंने इस पर अल-ज़हीरिया के हवाले से अल-हिंदिया में एक स्पष्ट कथन देखा, जहाँ उन्होंने फ़रमाया कि यदि संपत्ति में लोगों पर बकाया कर्ज भी शामिल है और पत्नी के साथ यह समझौता (सुलह) हुआ कि कर्ज में पत्नी के हिस्से सहित पूरी शेष संपत्ति वारिसों की होगी, या वारिसों ने पत्नी की बाकी पूरी संपत्ति से विलगता पर समझौता किया और इससे अधिक कोई स्पष्टीकरण नहीं दिया, तो समझौता अमान्य (बातिल) होगा। उद्धरण समाप्त।

लेकिन दूसरा: इसलिए कि नकद संपत्ति में अब्दुल्ला का हिस्सा समझौते की राशि के मुकाबले अधिक बनता है। यह इसलिए है क्योंकि, उदाहरण के लिए, चौदह सौ नकद में से पत्नी और बेटी के दो निर्धारित हिस्से (फ़रायद) निकालने के बाद, अब्दुल्ला का हिस्सा शेष का दो-सातवां (2/7) बनता है जो कि एक सौ पचास दिरहम है, जबकि अब्दुल्ला को केवल एक सौ दिए गए थे। तो बाकी वारिसों ने मानो एक सौ पचास और कुछ अधिक को एक सौ दिरहम के बदले में खरीद लिया और यह हराम और सूद (ब्याज) है।

दुर-ए-मुख्तार में कहा गया है कि वारिसों ने एक वारिस को सोने और चांदी (नकदैन) और अन्य संपत्ति से सोने या चांदी में से एक पर समझौता करके बाहर कर दिया, तो यह समझौता सही नहीं होगा सिवाय उस स्थिति के जब समझौते में दिया गया नकद उस मुद्रा में उसके हिस्से से अधिक हो ताकि सूद (रिबा) से बचा जा सके। संक्षिप्त उद्धरण समाप्त। यह विवरण उस स्थिति में स्पष्ट है जब मृतक के जिम्मे पत्नी का मेहर बकाया न हो, क्योंकि...

[बायां स्तंभ - मूल अरबी पाठ] ...बहिष्करण, और बाकी में अमान्यता को सामान्यीकृत किया। फिर मैंने अल-ज़हीरिया से अल-हिंदिया में स्पष्टीकरण देखा, जहाँ कहा गया है: "यदि विरासत में लोगों पर कर्ज है और सब कुछ पर समझौता किया गया (अर्थात महिला के साथ) इस शर्त पर कि कर्ज का उसका हिस्सा वारिसों के लिए होगा, या विरासत के लिए समझौता किया गया और उन्होंने कुछ और नहीं कहा, तो समझौता अमान्य था।" उद्धरण समाप्त।

और जहाँ तक दूसरी बात है: नकद विरासत में अब्दुल्ला का हिस्सा उस राशि से अधिक है जिस पर उसने समझौता किया था, क्योंकि चौदह सौ में से उसका हिस्सा, जो दो निर्धारित भागों को निकालने के बाद शेष का दो-सातवां है, एक सौ पचास दिरहम है। उसे केवल एक सौ दिए गए थे, इसलिए

बाकी ने एक सौ पचास दिरहम और अधिक को एक सौ दिरहम में खरीद लिया, और यह वर्जित सूद है। अल-दुर अल-मुख्तार में उन्होंने कहा: "यदि वारिस उनमें से एक को दो मुद्राओं और अन्य से दो मुद्राओं में से एक के लिए बाहर करते हैं, तो यह तब तक वैध नहीं है जब तक कि उसे दिया गया हिस्सा उस प्रकार के उसके हिस्से से अधिक न हो ताकि सूद से बचा जा सके।" संक्षिप्त उद्धरण समाप्त। और यह स्पष्ट है यदि पति पर मृतक का मेहर बकाया नहीं है, क्योंकि...

पादलेख: 1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल सुलह, अध्याय 15, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/269 2. दर्र-ए-मुख्तार, किताबुल सुलह, फ़स्ल फ़िल तखारुज, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/125

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹ صفحہ 121 / 692

[دایاں کالم] قرض کے خارج ہونے پر معلق فرمایا اور باقی تمام صورتوں کو فساد میں شامل فرمایا۔ پھر میں نے ظہیریہ کے حوالہ سے ہندیہ میں اس پر تصریح دیکھی جہاں انہوں نے فرمایا کہ اگر ترکہ میں لوگوں پر قرض بھی شامل ہے اور بیوی سے یہ صلح ہوئی کہ باقی تمام ترکہ حتی کہ قرض میں بیوی کا حصہ یہ سب ورثاء کا ہوگا یا ورثاء نے بیوی کی باقی تمام ترکہ سے لاتعلقی پر صلح اور اس سے زائد کوئی وضاحت نہ کی تو صلح باطل ہوگی اھ

لیکن ثانیا: اس لئے کہ عبداللہ کا نقد ترکہ میں صلح کی مقدار کے مقابلہ میں حصہ زیادہ بنتا ہے یہ اس لئے کہ مثلاً چودہ سو نقد میں سے بیوی اور بیٹی کے دو فرض (حصے) نکالنے کے بعد عبداللہ کا حصہ دو سبع بقیہ جو کہ ڈیڑھ سو درہم ہیں جبکہ عبداللہ کو صرف ایک سو دیا گیا تو باقی ورثاء نے گویا ڈیڑھ سو اور کچھ زائد کو ایک سو درہم کے بدلہ میں خرید لیا اور یہ حرام و سود ہے۔

درمختار میں فرمایا کہ ورثاء نے ایک وارث کو سونا و چاندی (نقدین) اور دیگر ترکہ سے سونا یا چاندی میں سے ایک پر صلح کرکے خارج کیا تو یہ صلح صحیح نہ ہوگی مگر اس صورت میں جبکہ جس نقد پر صلح کی ہو اس میں اس کے حصہ سے زائد اس کو دیا گیا ہو تاکہ ربا سے بچاؤ ہوسکے اھ ملخصاً۔ یہ بیان اس صورت میں ظاہر ہے کہ جب مورث کے ذمہ

[بایاں کالم] الاخراج وعمم فی الباقی الفساد۔ ثم رأیت التصریح به فی الهندیة عن الظهیریة حیث قال ان کان فی الترکة دین علی الناس فصولحت (یعنی المرأة) علی الکل علی ان یکون نصیبها من الدین للورثة او صولحت عن الترکة ولم ینطقوا بشیئ اخر کان الصلح باطلا اھ۔

واما ثانيا : فلان نصيب عبدالله من نقود التركة اكثر مما صالح عليه وذلك لان حصته من الف واربعمائة مثلا وهي سبعا لباقى بعد اخراج الفرضين مائة وخمسون درهما وانما اعطى مائة فكان البقية شروا مائة وخمسين درهما وزيادة بمائة درهم وهذا هو الربا المحرم قال فى الدر المختار اخرجت الورثة احد هم عن نقدين وغيرهما بأحد النقدين لا يصح الا ان يكون ما اعطى له اكثر من حصته من ذلك الجنس تحرز عن الربا اه ملخصاً، و هذا ظاہر اذا لم يكن للزوج مہر على المورث فان

حواشى: 1 فتاوى هندية كتاب الصلح الباب الخامس عشر نورانى كتب خانہ پشاور ۴/ ۲۶۹ 2 در مختار كتاب الصلح فصل فى التخارج مطبع مجتبائى دہلى ۲/ ۱۲۵

Fatawa Rizvia, Volume 19

(Left side/Arabic): If it were so that Abdullah's share from what remains after paying the debt is less than a hundred, then the estate is preoccupied with the debt, which itself prevents the validity of a settlement (sulh) unless an amount equal to what remains is set aside and the settlement is carried out on the rest. In Al-Shamiya, quoting Al-Bazzaziya from Shams al-Islam: "Takharuj" (renunciation of inheritance for a settlement) is not valid if the deceased has a debt, i.e., demanded by the creditor, because the Sharia ruling is that the debt is upon all heirs [1]. End of quote. I had explained the meaning of his saying "i.e., demanded by the creditor" in what I appended to the margins of Radd al-Muhtar. Then I saw the exact same clarification in Al-Hindiya from Al-Zahiriyya, and its text is: "If he has a debt and a settlement is made with the wife regarding her eighth share for something, this settlement is not permissible because the debt is in the estate, even if it is small, it prevents the permissibility of disposal. If they seek permissibility, the way to do it is for an heir to guarantee the deceased's debt, on condition that he does not reclaim it from the estate, or a third party (ajnabi) becomes a guarantor on condition that the deceased is exonerated, or they pay off the deceased's debt from other wealth and then settle with her."

(Right side/Urdu): ...provided there is no dower (mahr) for the wives. If dower remains due from him, then after paying this debt from the estate, even if Abdullah's share in the estate becomes less than a hundred dirhams, the estate being occupied by debt prevents the validity of the settlement, unless the settlement is made on the remainder after deducting loans and debts, then it would be permissible. It is mentioned in Fatawa Shamiya from Bazzaziya, citing Shams al-Islam, that it is not correct to exclude any heir from inheritance by way of settlement while there is a debt on the deceased, meaning the creditor is making a demand, because the Sharia ruling is that the debt on the deceased is the responsibility of all heirs. (End). Although I had clarified the meaning of their statement "the creditor be the seeker" in my footnotes on Radd al-Muhtar. Then I saw the exact same detail in Al-Hindiya with reference to Al-Zahiriyya, the text of which is: if there is a debt on the deceased and a settlement has been made with the wife for her dower amount in exchange for something, this settlement will not be valid because even if the debt on the estate is small, it prevents the permissibility of disposal. If the heirs seek permissibility, the method for it is that an heir becomes a guarantor for the deceased's debt with the condition that he will not take anything from the estate for this guarantee, or some

stranger becomes a guarantor on the condition that the deceased is absolved by the guarantee, or the heirs pay the deceased's debt from some other wealth of theirs...

[1] Radd al-Muhtar, Book of Settlement (Kitab al-Sulh), Chapter on Takharuj, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/481.

फ़तावा रज़विय्या, जिल्द 19

(बायां हिस्सा/अरबी मूल): यदि ऐसा हो कि ऋण चुकाने के बाद जो बचा है उसमें से अब्दुल्ला का हिस्सा सौ से कम हो, तो संपत्ति ऋण में व्यस्त है, जो स्वयं समझौते (सुलह) की वैधता को रोकता है जब तक कि शेष राशि के बराबर राशि अलग न कर दी जाए और बाकी पर समझौता न किया जाए। शामिया में, बज़ाज़िया से शम्स अल-इस्लाम के हवाले से: "तख़ारुज" (समझौते के लिए विरासत का त्याग) मान्य नहीं है यदि मृतक पर ऋण हो, यानी लेनदार द्वारा मांग की गई हो, क्योंकि शरिया नियम यह है कि ऋण सभी वारिसों पर है [1]। उद्धरण समाप्त। मैंने उनके कथन "यानी लेनदार द्वारा मांग की गई" का अर्थ रद अल-मुह्तार के हाशिये पर अपनी टिप्पणियों में स्पष्ट किया था। फिर मैंने अल-हिंदिया में अल-ज़हीरिया के हवाले से वही स्पष्टीकरण देखा, और उसका पाठ है: "यदि उस पर ऋण है और पत्नी के साथ उसके आठवें हिस्से के बारे में किसी चीज़ के बदले समझौता किया गया है, तो यह समझौता जायज़ नहीं है क्योंकि ऋण संपत्ति में है, भले ही वह कम हो, यह निपटान की अनुमति को रोकता है। यदि वे अनुमति चाहते हैं, तो इसका तरीका यह है कि कोई वारिस मृतक के ऋण का गारंटर बन जाए, इस शर्त पर कि वह संपत्ति से इसका दावा नहीं करेगा, या कोई अजनबी व्यक्ति इस शर्त पर गारंटर बन जाए कि मृतक ऋणमुक्त हो जाए, या वे किसी अन्य संपत्ति से मृतक का ऋण चुका दें और फिर उसके साथ समझौता करें।"

(दायां हिस्सा/उर्दू सामग्री): ...बशर्ते पत्नियों का महर न हो। यदि उसके जिम्मे महर बाकी हो, तो अब संपत्ति में से यह ऋण चुकाने के बाद अगर अब्दुल्ला का संपत्ति में हिस्सा एक सौ दिरहम से कम हो जाए, तो भी संपत्ति का ऋण में व्यस्त होना समझौते (सुलह) की शुद्धता के लिए बाधक है, जब तक कि ऋण और कर्ज को घटाने के बाद शेष पर समझौता न हो, तब वह जायज़ होगा। फ़तावा शामिया में बज़ाज़िया से शम्स अल-इस्लाम के हवाले से है कि किसी वारिस को समझौते के तौर पर विरासत से बाहर करना सही नहीं है जब मृतक पर कोई ऋण हो, यानी लेनदार की मांग हो, क्योंकि शरिया हुक्म यह है कि मृतक पर ऋण तमाम वारिसों के जिम्मे होता है। (समाप्त)। हालांकि मैंने उनके इस कथन कि "लेनदार तालिब (मांग करने वाला) हो" का अर्थ रद अल-मुह्तार पर अपने हाशिये में स्पष्ट कर दिया था। फिर मैंने बिल्कुल वही विवरण हिंदिया में ज़हीरिया के हवाले से देखा जिसका इबारत यह है: अगर मृतक पर ऋण हो और पत्नी से किसी चीज़ के बदले उसके महर की रकम पर समझौता कर लिया गया हो, तो यह सुलह जायज़ न होगी क्योंकि संपत्ति पर ऋण कम भी हो तो वह तसर्रुफ़ (निपटान) के अधिकार से रोकता है। और वारिस अधिकार के तलबगार हों तो उसका तरीका यह है

कि कोई वारिस मृतक के ऋण का ज़ामिन (गारंटर) बन जाए इस शर्त के साथ कि वह इस ज़मानत में संपत्ति से कुछ न लेगा, या कोई अजनबी व्यक्ति इस शर्त पर ज़ामिन हो जाए कि ज़मानत से मृतक बरी है या वारिस मृतक का ऋण अपने किसी और माल से...

[1] रद अल-मुह्तार, किताबुस सुलह, फ़स्ल फ़ित तख़ारुज, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 2/481.

(بائیں کالم کا اردو ترجمہ): اگر ایسا ہو کہ عبداللہ کا حصہ اس ترکہ میں سے جو قرض ادا کرنے کے بعد بچے گا، سو سے کم ہو، تو ترکہ قرض میں مشغول ہے جو بذات خود صلح کے صحیح ہونے سے مانع ہے، الا یہ کہ جتنا ترکہ بچا ہے اس کے برابر رقم الگ کر دی جائے اور باقی پر صلح کی جائے۔ فتاویٰ شامیہ میں بزازیہ سے شمس الاسلام کے حوالے سے مروی ہے کہ:
"تخارج" (صلح کے عوض وراثت سے دستبرداری) صحیح نہیں ہے اگر میت پر کوئی قرض ہو، یعنی قرض خواہ اس کا مطالبہ کر رہا ہو، کیونکہ شرعی حکم یہ ہے کہ قرض تمام ورثاء پر ہوتا ہے [۱]۔ (انتہیٰ)۔ میں نے ان کے قول "یعنی قرض خواہ مطالبہ کرے" کی وضاحت رد المحتار کے حاشیہ میں کر دی تھی۔ پھر میں نے ہو بہو یہی وضاحت فتاویٰ ہندیہ میں ظہیریہ کے حوالے سے دیکھی جس کی عبارت یہ ہے: "اگر میت پر قرض ہو اور بیوی کے ساتھ اس کے آٹھویں حصے کے بدلے کسی چیز پر صلح کر لی جائے تو یہ صلح جائز نہیں ہے، کیونکہ ترکہ میں قرض موجود ہے، خواہ وہ تھوڑا ہی کیوں نہ ہو، یہ تصرف کے جواز کو روکتا ہے۔ اگر وہ (ورثاء) جواز چاہتے ہیں تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ کوئی وارث میت کے قرض کا ضامن بن جائے، اس شرط پر کہ وہ اس ضمانت کے بدلے ترکہ سے کچھ نہیں لے گا، یا کوئی اجنبی شخص اس شرط پر ضامن بن جائے کہ میت اس قرض سے بری ہے، یا وہ میت کا قرض کسی اور مال سے ادا کر دیں اور پھر اس (بیوی) سے صلح کریں۔"

(دائیں کالم کی تحریر): بیویوں کا مہر نہ ہو، اگر اس کے ذمہ مہر باقی ہو تو اب ترکہ میں سے یہ دین ادا کرنے کے بعد عبداللہ کا ترکہ میں حصہ ایک سو درہم سے کم ہو جائے تو بھی ترکہ کا دین میں مشغول ہونا صلح کی صحت سے مانع ہے الا یہ کہ قرض و دین کو منہا کرنے کے بعد مابقی

پر صلح ہو تو جائز ہوگی۔ فتاویٰ شامیہ میں بزازیہ سے شمس الاسلام کے حوالے سے ہے کہ کسی وارث کو صلح کے طور پر وراثت سے خارج کرنا صحیح نہیں جبکہ میت پر کوئی دین ہو یعنی قرض خواہ کا مطالبہ ہو کیونکہ شرعی حکم یہ ہے کہ میت پر دین تمام ورثاء کے ذمہ ہوتا ہے اھ ، حالانکہ میں نے ان کے قول کہ "قرض خواہ طالب ہو" کا معنی ردالمحتار پر اپنے حاشیہ میں واضح کردیا تھا۔ پھر میں نے بعینہ اس کی تصریح ہندیہ میں ظہیریہ کے حوالہ سے دیکھی جس کی عبارت یہ ہے اگر میت پر قرض ہو اور بیوی سے کسی چیز کے بدلے اس کے مہر کی رقم پر صلح کرلی گئی ہو یہ صلح جائز نہ ہوگی کیونکہ ترکہ پر قرض کم بھی ہو تو وہ تصرف کے جواز سے مانع ہے اور ورثاء جواز کے طالب ہوں تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ کوئی وارث میت کے قرض کا ضامن بن جائے اس شرط کے ساتھ کہ وہ اس ضمان میں ترکہ سے کچھ نہ لے گا، یا کوئی اجنبی شخص اس شرط پر ضامن ہو جائے کہ ضمان سے میت بری ہے یا ورثاء میت کا دین اپنے کسی اور مال

[۱] ردالمحتار کتاب الصلح فصل فی التخارج دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۸۱

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Boxed Text] Arabic: ...from its price or her dower in the manner we have mentioned, and even if the heir does not act as guarantor, but they set aside an asset from it for the debt of the deceased as payment, then they settle with her for the remainder in the manner we have mentioned, it is permissible. [End] Urdu: ...pay it off and then make a settlement with the wife in exchange for that amount as we have explained. And if no heir becomes a guarantor, but they first set aside the amount of debt from the actual estate of the deceased, and then proceed with the settlement with the wife for the remainder as we have explained, then it is permissible. [End (T)]

Therefore, in the case presented, assuming the petitioner's statement is true, there are no impediments to inheritance, the heirs are restricted to those mentioned, and the sequence of deaths is correct: if there is any debt of Kallo's wives, whether it be for their dower or otherwise, it should be paid first. From what remains, if Kallo made a will, execute it up to one-third. Divide the rest into 112 shares. Give seven shares each to Kallo's wives, fifty-six to Sughra, twelve each to Batthan and Abdullah, six each to Chhoti and Seena, two each to Imam Bakhsh and Yar Muhammad, and one each to the daughters of Malooki. If Abdullah receives more than a hundred rupees in this distribution, complete his share; if he receives less, take back what was received in excess. Kallo's nephew, whom he raised as a son, is not an heir at all. And Allah the Almighty knows best.

Problem 16: What do the scholars of religion say regarding this matter? Zaid passed away leaving behind his wives Shahzadi Begum and Nizam Begum, father Haider Ali, and daughter Ijaz Fatima as heirs. He left 4252 rupees in cash and a house worth 1500 rupees. Shahzadi Begum's dower was 5000 rupees. There was no other debt upon Zaid, nor any other estate. Among all the mentioned heirs, it was decided that Nizam Begum and Haider Ali would take 750 rupees, and the remaining cash and house would be distributed towards the legal shares of the daughter and wife and the wife's dower. The wife also agreed to this, and there is no longer a claim for dower. Thus, in the case presented, how will that house and the remaining 3502 rupees be distributed between the wife and the daughter? Provide a ruling, may you be rewarded.

The Answer: The agreement of the wife and daughter to accept the house and remaining money in exchange for the dower and their two shares has three

possibilities: (1) The wife renounced her dower, and agreed for this remainder to be distributed between herself and the daughter according to inheritance...

---

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Settlement, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/469 Page 123 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड 19

[बॉक्स वाला टेक्स्ट] अरबी: ...उसकी कीमत या उसके मेहर से उसी तरह जैसा कि हमने कहा, और यदि वारिस ज़ामिन न बने लेकिन उन्होंने मृतक के ऋण के भुगतान के लिए संपत्ति में से कुछ हिस्सा अलग कर दिया, फिर शेष में उसके साथ समझौता किया जैसा कि हमने कहा, तो यह जायज़ है। [समाप्त] उर्दू: ...अदा करके फिर पत्नी से उसकी रकम के बदले समझौता कर लें जैसा कि हमने बताया और अगर कोई वारिस ज़ामिन (गारंटर) न बने लेकिन पहले कुल विरासत में से मृतक पर ऋण की मात्रा अलग कर लें, फिर शेष में पत्नी से समझौते की प्रक्रिया करें जैसा हमने बताया है, तो जायज़ है। [समाप्त (त)]

अतः, पूछी गई स्थिति में, याचिकाकर्ता के कथन के सत्य होने, विरासत में कोई बाधा न होने, वारिसों का केवल उल्लेखित लोगों तक सीमित होने और मृत्यु के क्रम के सही होने पर: यदि कल्लू की पत्नियों का मेहर या उसके अलावा कल्लू पर कोई कर्ज हो, तो उसे पहले अदा करें। जो बचे उसमें से कल्लू की वसीयत (यदि उसने की हो) एक-तिहाई तक लागू करके शेष को 112 हिस्सों में विभाजित करें। कल्लू की प्रत्येक पत्नी को सात-सात हिस्से, सुघरा को 56, बत्तन और अब्दुल्ला को 12-12, छोटी और सीना को छह-छह, इमाम बख्श और यार मुहम्मद को दो-दो और मलूकी की बेटियों को एक-एक हिस्सा दें। यदि इस वितरण में अब्दुल्ला को सौ रुपये से अधिक मिलते हैं, तो उसका हिस्सा पूरा कर दें और यदि कम मिलते हैं, तो जितना अधिक मिला है उसे वापस ले लें। कल्लू का भतीजा, जिसे उसने बेटे की तरह पाला, वह बिल्कुल भी वारिस नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 16: विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं? ज़ैद अपनी पत्नियों शहज़ादी बेगम और निज़ाम बेगम, पिता हैदर अली और बेटी एजाज़ फातिमा को वारिस छोड़कर और 4252 रुपये नकद और 1500 रुपये मूल्य का एक मकान छोड़कर मर गया। शहज़ादी बेगम का मेहर 5000 रुपये था। इसके अलावा ज़ैद पर कोई कर्ज नहीं था और न ही कोई और विरासत थी। सभी उल्लेखित वारिसों के बीच यह निर्णय हुआ कि निज़ाम बेगम और हैदर अली साढ़े सात सौ रुपये ले लें और शेष नकद व मकान बेटी और पत्नी के शरिया हिस्सों और पत्नी के मेहर में कर दिए जाएं। पत्नी भी इस पर सहमत हो गई, अब मेहर का दावा नहीं रहा। अत; पूछी गई स्थिति में वह मकान और शेष 3502 रुपये पत्नी और बेटी के बीच किस तरह विभाजित होंगे? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: पत्नी और बेटी का मेहर और दो हिस्सों के बदले मकान और शेष धन पर सहमत होने की तीन संभावनाएं हैं: (1) पत्नी मेहर से पीछे हट गई और इस शेष को अपने और बेटी के बीच विरासत के अनुसार विभाजित करने पर...

---

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल सुल्ह, अध्याय 15, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/469 पेज 123 of 692

[خانہ والا متن] عربی: عن ثمنها او صداقها علی نحو ما قلنا وان لم یضمن الوارث ولکن عزلوا عینا فیها لدین المیت وفاء ثم صالحوها فی الباقی علی نحو ما قلنا جاز اھ ۱ اردو: سے ادا کر کے پھر بیوی سے اس کی رقم کے بدلے صلح کرلیں جیسا کہ ہم نے بتایا اور اگر کوئی وارث ضامن نہ بنے لیکن پہلے عین ترکہ میں سے میت پر قرض کی مقدار علیحدہ کرلیں پھر باقی میں بیوی سے صلح کا عمل کریں جیسے ہم نے بتایا ہے، تو جائز ہے۔ اھ (ت)

پس صورت مستفسرہ میں، بر تقدیر صدق مستفتی و عدم موانع ارث و انحصار ورثہ فی المذ کورین وصحت ترتیب اموات اگر زنان کلو دونوں خواہ ایک کا مہر یا اس کے سوا اور کچھ دین ذمہ کلو ہو تو پہلے ادا کریں جو بچے اس کے تہائی سے کلو کی وصیت اگر اس نے کی ہو نافذ کر کے باقی کو ایک سو بارہ ۱۱۲ سہام پر تقسیم کریں سات سات کلو کی ہر زوجہ اور چھپن ۵۶ صغری اور بارہ ۱۲ بارہ ۱۲ بٹھن و عبداللہ اور چھ چھ چھوٹی سینا اور دو دو امام بخش و یار محمد اور ایک ایک دختر ان ملو کی کودیں اگر عبداللہ کو اس تقسیم میں سو روپے سے زیادہ پہنچیں تو اس کا حصہ پورا کر دیں اور کم ملیں تو جتنا زیادہ پہنچ گیا ہے واپس لیں اور کلو کا بھتیجا جسے اس نے بیٹا کر کے پالا اصلا وارث نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے زوجہ شہزادی بیگم اور نظام بیگم پدر حیدر علی دختر اعجاز فاطمہ وارث اور چار ہزار دو سو باون ۴۲۵۲ روپیہ نقد ایک مکان قیمتی ڈیڑھ ہزار روپیہ کا چھوڑ کر انتقال کر گیا شہزادی بیگم کا مہر پانچ ہزار روپے تھا اس کے سوا کوئی قرضہ زید پر نہ تھا اور نہ کچھ متروکہ زید ہے، باہم جملہ ورثاء مذکورین میں یہ فیصلہ قرار داد ہوا کہ نظام بیگم و حیدر علی ساڑھے سات سو روپے لے لیں اور بقیہ زر نقد و مکان دختر

و زوجہ کے حصص شرعی میں اور زوجہ کے مہر میں کر دیں زوجہ بھی اس پر راضی ہوئی اب دعوی مہر نہ رہا، پس صورت مستفسرہ میں وہ مکان اور بقیہ روپیہ تین ہزار پانسو دو زوجہ و دختر میں کس طرح تقسیم ہوگا؟ بینوا توجروا

الجواب: زوجہ دختر کا مہر و حصتین کے عوض مکان و بقیہ زر پر راضی ہونا تین احتمال رکھتا ہے: (۱) زوجہ مہر سے دست بردار ہوئی اور اس بقیہ کو اپنی اور دختر پر حسب وراثت تقسیم ہونے پر

---

۱ فتاوی ہندیة کتاب الصلح الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴۶۹/۴ صفحہ ۱۲۳ از ۶۹۲

Fatawa Razawiyyah Volume 19

...consent, in this case, of the remaining 5 shares, one goes to the wife and four to the daughters.

(2) It was decided that from this remainder, the wife would take her full dowry (Mahr). What remained after distribution among the wife and daughters as inheritance, in this case, the wife will take five thousand from the remainder for her Mahr, and the remaining value of a couple of rupees will be divided among the wife and daughters in five shares. However, under this estimation, it is necessary for the daughter to be an adult at the time of the decision and to agree to this meaning.

(3) It was settled that the aforementioned remainder, the Mahr, the wife's share, and the daughter's share, all be distributed proportionally. In this case, the house and the entire remaining money would be divided into 8595 shares, with 1719 going to the wife and 6876 going to the daughters. And Allah Almighty knows best.

Problem 17: From the state of Rampur, presented by Mufti Abdul Qadir Khan Sahib, Ruler of the State, 19 Rabi-ul-Awwal Sharif 1333 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid passed away, leaving behind two wives, Hindah and Zubaydah. Zubaydah had passed away during his lifetime but had several children from her; Hindah is his widow and is still alive, and she also has several children. Some of the children of Zubaydah and Hindah are adults and some are minors. After Zaid's death, his widow, due to disagreement among all heirs, filed a lawsuit for her dower (Mahr) and obtained a decree from the court against Zaid's estate. However, before the decree could be executed, an agreement was reached among all heirs, and Hindah got an agreement deed regarding Zaid's estate verified in the registry, a copy of which is included with this question. According to it, action was taken, and from her three shares, Hindah mortgaged two shares to Bakr in exchange for two hundred and fifty rupees. A year later, Hindah now wants to execute the same decree for her dower on the same estate, regarding which she has already verified the agreement and got it registered, and action has also been taken. This involves a complete violation of the rights of the minors and affects that estate contrary to the agreement deed. The question to be asked is, in such a situation, does Hindah have the right to execute the decree she has settled, have the same estate auctioned, and cause loss to the property of the minors or not? Give a ruling and be rewarded.

The Answer: A few weeks ago, this question and the answer written on it by our beloved Maulvi Nawab Sultan Ahmad Khan Sahib were presented by the questioner.

There was no copy of the agreement deed with it. From the wording of the question "to have the same estate auctioned and cause loss to the property of the minors," it was clear that it is ancestral property. The amount of the decreed Mahr and the amount of the ancestral estate were asked from the questioner. He stated it, and based on his statement, this text was written on this answer.

फतवा रज़विया जिल्द १९

...सहमति, इस स्थिति में शेष ५ हिस्सों में से एक पत्नी और चार पुत्रियों को मिले।

(२) यह तय पाया गया कि इस शेष राशि से पत्नी अपना पूरा मेहर ले लेगी जो स्त्री और पुत्री में विरासत के रूप में विभाजित हुआ। इस स्थिति में, पत्नी शेष राशि में से पाँच हज़ार मेहर के रूप में लेगी और जो एक-दो रुपये का मूल्य बचा, वह स्त्री और पुत्रियों के बीच पाँच हिस्सों में विभाजित हो जाएगा। लेकिन इस आकलन पर, निर्णय के समय पुत्री का बालिग होना और इस अर्थ पर सहमत होना आवश्यक होगा।

(३) यह ठहरा कि उक्त शेष मेहर, पत्नी का हिस्सा और पुत्री का हिस्सा, सब पर आनुपातिक रूप से विभाजित हो। इस स्थिति में, घर और शेष धन के कुल ८५९५ हिस्से होंगे, जिनमें से १७१९ पत्नी को और ६८७६ पुत्रियों को मिलेंगे। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १७: रामपुर राज्य से, मुफ्ती अब्दुल कादिर खान साहब, राज्य के शासक द्वारा प्रस्तुत, १९ रबी-उल-अव्वल शरीफ १३३३ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: जैद का निधन हो गया, उसकी दो पत्नियाँ थीं, हिंदा और ज़ुबैदा। ज़ुबैदा का निधन उसके जीवनकाल में ही हो गया था, लेकिन उससे कई संतानें थीं; हिंदा उसकी विधवा है और अभी जीवित है, और उससे भी कई संतानें हैं। ज़ुबैदा और हिंदा की संतानों में कुछ बालिग हैं और कुछ नाबालिग। जैद की मृत्यु के बाद, उसकी विधवा ने सभी उत्तराधिकारियों के बीच असहमति के कारण अपने मेहर के लिए मुक़दमा दायर किया और अदालत से जैद की संपत्ति (मतरूका) पर डिक्री प्राप्त कर ली। लेकिन अभी तक डिक्री का निष्पादन नहीं हुआ था कि सभी उत्तराधिकारियों के बीच समझौता हो गया और हिंदा ने जैद की संपत्ति के संबंध में रजिस्ट्री में एक इकरारनामा (समझौता पत्र) सत्यापित करवा दिया, जिसकी प्रति इस प्रश्न के साथ शामिल है। इसके अनुसार कार्रवाई की गई और अपने तीन हिस्सों में से हिंदा ने दो हिस्से बकर को ढाई सौ रुपये के बदले गिरवी रख दिए। एक साल बाद, अब हिंदा उसी संपत्ति पर, जिसके बारे में वह इकरारनामा सत्यापित कराकर रजिस्ट्री करा चुकी है और कार्रवाई भी हो चुकी है, अपने मेहर की डिक्री जारी कराना चाहती है, जिसमें नाबालिगों के अधिकारों का पूरी तरह से हनन होता है और उस इकरारनामे के विरुद्ध उस संपत्ति पर इसका प्रभाव पड़ता है। यह प्रश्न पूछना है कि ऐसी स्थिति में क्या हिंदा को यह अधिकार प्राप्त है कि वह उस डिक्री को, जिसका वह समझौता कर

चुकी है, जारी करवाकर उसी संपत्ति की नीलामी कराए और नाबालिगों की संपत्ति को नुकसान पहुँचाए या नहीं? उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: कुछ हफ्ते पहले यह प्रश्न और उस पर हमारे प्रिय मौलवी नवाब सुल्तान अहमद खाँ साहब द्वारा लिखा गया उत्तर प्रश्नकर्ता ने प्रस्तुत किया था। उसके साथ इकरारनामे की कोई प्रति नहीं थी। प्रश्न की इबारत "कि उसी मतरूका (संपत्ति) को नीलाम कराके नाबालिगों की जायदाद को नुकसान पहुँचाए" से स्पष्ट था कि वह पैतृक संपत्ति है। प्रश्नकर्ता से डिक्रीशुदा मेहर की राशि और मतरूका जायदाद की मात्रा पूछी गई। उसने इसे बताया, और उसके बयान के आधार पर यह इबारत इस उत्तर पर लिख दी गई।

पृष्ठ १२४ / ६९२

رضامندی، اس صورت میں اس باقی کے ۵ سہام ہو کر ایک زوجہ اور چار دختر کو ملیں۔

(۲) یہ قرار پایا کہ اس بقیہ سے زوجہ اپنا کل مہر لے لے جو بچے زن و دختر میں وراثتہً تقسیم ہوا اس صورت میں بقیہ سے پانچ ہزار مہر کے زوجہ لے گی اور دو ایک روپے کی جو مالیت بچی زن و دختر میں انھیں پانچ سہام پر تقسیم ہو جائیگی لیکن اس تقدیر پر دختر کا وقت فیصلہ بالغہ اور اس معنی پر راضی ہونا ضرور ہوگا۔

(۳) یہ ٹھہرا کہ باقی مذکور مہر و حصہ زوجہ و حصہ دختر سب پر حصہ رسد منقسم ہو، اس صورت میں مکان و زر بقیہ سب کے ۸۵۹۵ سہام ہو کر ۱۷۱۹ زوجہ کو ملیں اور ۶۸۷۶ دختر کو ملیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۷: از ریاست رامپور پیش کردہ مفتی عبد القادر خان صاحب حاکم ریاست ۱۹ ربیع الاول شریف ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کا انتقال ہوا اس کی دو زوجہ ہندہ اور زبیدہ تھیں۔ زبیدہ کا انتقال اس کی زندگی میں ہو گیا تھا مگر چند اولادیں اس کے بطن سے تھیں اور ہندہ اسکی بیوہ اب تک موجود ہے اور اس سے بھی چند اولادیں ہیں۔ زبیدہ اور ہندہ کی اولادوں میں بعض بالغ ہیں اور بعض نابالغ ، پس بعد فوت زید کے اس کی بیوہ نے بوجہ نااتفاقی جملہ وارثان کے اپنے دین مہر کی نالش دائر کر کے عدالت سے متروکہ زید پر ڈگری حاصل کرلی، لیکن ابھی تک ڈگری کا اجراء نہیں ہوا تھا کہ جملہ وارثان میں اتفاق ہو گیا اور ہندہ نے ایک اقرار نامہ متروکہ زید کے بابت رجسٹری میں تصدیق کرادیا جس کی نقل شامل سوال ہذا ہے ، اس کے بموجب عملدرآمد ہو گیا اور اپنے تین سہام میں سے ہندہ نے دو سہام بدست بکر کے بالعوض ڈھائی

سو روپیہ کے رہن بھی کردئیے ، اس کے ایک سال کے بعد اب ہندہ اسی متروکہ پر جس کے بابت اقرار نامہ تصدیق کراکر رجسٹری کرا چکی ہے اور عمل درآمد بھی ہو چکا ہے اپنی وہی ڈگری دین مہر کی جاری کرانا چاہتی ہے جس میں سراسر حق تلفی نابالغان منصور ہے اور خلاف اس اقرار نامہ کے اس متروکہ پر اس کا اثر پڑتا ہے، دریافت طلب یہ امر ہے کہ ایسے حالت میں ہندہ کو یہ حق حاصل ہے کہ ڈگری جس کا تصفیہ کر چکی ہے جاری کرا کر اسی متروکہ کو نیلام کراکے نابالغان کی جائداد کو نقصان پہنچائے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: چند ہفتے ہوئے یہ سوال اور اس پر محبنا مولوی نواب سلطان احمد خاں صاحب کا لکھا ہوا جواب سائل نے پیش کیا اس کے ساتھ کوئی نقل اقرار نامہ نہ تھی عبارت سوال سے کہ اسی متروکہ کو نیلام کراکے نابالغان کی جائداد کو نقصان پہنچائے واضح تھا کہ متروکہ جائداد ہے سائل سے مقدار مہر ڈگری شدہ و مقدار جائداد متروکہ دریافت کی، اس نے بیان کی اس کے بیان کے حوالے سے یہ عبارت اس جواب پر لکھ دی گئی۔

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

"From the questioner's statement, it was learned that the decree for dower (mahr) was for three thousand, and the property is worth approximately four thousand. Therefore, settling on three shares for Hindah does not negatively impact the rights of the minors; rather, it is beneficial for them. Thus, the reconciliation (sulh) is valid, and Hindah no longer has the option to retract it." And Allah the Almighty knows best.

There was no space left on the fatwa paper, so this text was written in the margin. The questioner said it would be presented in court, and as per custom, it would be written and sealed. He was asked to bring a copy. A copy was brought in which the questioner had not even included Nawab Sahib's response, nor the question, but only copied the text from here, and it was sealed. Now, this question has been presented along with a copy of the partition deed, in which there is no mention of the amount of dower, and the value of the inherited property is stated as three thousand. Upon reviewing it, it became clear that the inherited estate is not just property; rather, five hundred rupees owed to the deceased by a woman is also a debt and part of the estate. In the partition deed, it is written:

"The aforesaid and other heirs have mutually agreed that the entire estate of the deceased, valued at three thousand five hundred rupees, shall be divided in such a way that the mentioned five hundred rupees are given for the marriage of Waheedan Begum, daughter of the deceased from his first wife, and the remaining three thousand are divided into ten shares, with three shares going to the aforesaid..." until the end.

Of the remaining seven shares, two shares were given to the son of the deceased, and one share each to his four present daughters, of whom two from the womb of the aforesaid Hindah are minors. One share went to the heirs of the deceased's fifth daughter. It is evident that through this reconciliation, each minor received several portions more than their right, so the reconciliation was very beneficial for them. The ruling for it was that it is binding, and Hindah does not have the right to retract. This is because the question did not mention debt; instead, the words 'property and auction' were used, which are not related to debt. In such a case, the Mufti will assume the contract is valid. In Durr al-Mukhtar it is stated:

[Arabic Quote]: If it is not mentioned in the deed of exclusion (Takharuj) whether there is a debt in the estate or not, the deed is valid. Likewise, if it is not mentioned in

the fatwa, a fatwa of validity will be given, and it will be assumed that its conditions for validity exist. — Majma' al-Fatawa 1

[Urdu translation of quote]: If in the deed of reconciliation for disassociation, there is no mention of whether there is a debt in the inheritance or not, the reconciliation deed is valid. Similarly, if it is not mentioned in the fatwa, a fatwa for validity will be issued, and it will be presumed that the conditions for validity are met. — Majma' al-Fatawa. (T)

However, now upon observing the partition deed, it has become apparent that there is also a debt in the estate, and it was not separated from the reconciliation; instead, it was included as follows:

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Sulh, Chapter on Takharuj, Mujtabai Press, Delhi, 2/146.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

"सैल (पूछने वाले) के बयान से मालूम हुआ कि महर की डिग्री तीन हज़ार की हुई और जायदाद तक़रीबन चार हज़ार की है, लिहाज़ा हिंदा का तीन सहम (हिस्सों) पर फ़ैसला कर लेना नाबालिगों के हक़ पर कोई बुरा असर नहीं डालता, बल्कि उनके लिए फ़ायदेमंद है। लिहाज़ा सुलह (समझौता) नाफ़िज़ (लागू) है और अब हिंदा को इससे रुजू करने (पीछे हटने) का इख़्तियार नहीं है।" वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

फ़तवा के काग़ज़ में जगह नहीं थी, इसलिए यह इबारत हाशिए पर लिखी गई। सैल ने कहा कि यह कचहरी में पेश होगा, दस्तूर के मुताबिक लिखकर मुहर लगा दी गई। कहा गया कि नक़ल लाओ, नक़ल आई जिसमें सैल ने नवाब साहब का जवाब भी बाक़ी नहीं रखा, न सवाल, बल्कि सिर्फ़ यहाँ की तहरीर नक़ल कर दी और मुहर लगा दी गई। अब यह सवाल तक़सीम नामा (बँटवारे के दस्तावेज़) की नक़ल के साथ पेश हुआ है, जिसमें महर की मात्रा का कोई ज़िक्र नहीं है और विरासत में मिली जायदाद की मालियत तीन हज़ार बताई गई है। इसे देखने से साफ़ हुआ कि विरासत सिर्फ़ जायदाद नहीं है, बल्कि पाँच सौ रुपये जो मुतवफ़्फ़ी (मृतक) को एक औरत से मिलने थे, वह भी क़र्ज़ है और विरासत का हिस्सा है। तक़सीम नामा में यह तहरीर है कि:

"उपरोक्त और अन्य वारिसों के बीच इस तरह सहमति हुई कि मृतक की कुल विरासत, जिसकी मालियत तीन हज़ार पाँच सौ रुपये है, इस तरह बांटी गई कि पाँच सौ रुपये मृतक की पहली पत्नी से बेटी वहीदन बेगम की शादी के लिए दिए गए, और शेष तीन हज़ार के दस सहम (हिस्से) किए गए, जिनमें से तीन सहम उपरोक्त के हिस्से में आए..." अंत तक।

बाकी सात सहमों में से दो सहम मृतक के बेटे को दिए गए और एक-एक सहम उसकी चार मौजूदा बेटियों को दिए गए, जिनमें से दो, जो उपरोक्त हिंदा से हैं, नाबालिग हैं। एक सहम मृतक की पाँचवीं मृत बेटी के वारिसों को दिया गया। ज़ाहिर है कि इस सुलह से हर नाबालिग को अपने हक़ से कई गुना ज़्यादा हिस्सा मिला, इसलिए सुलह उनके हक़ में बहुत फ़ायदेमंद थी। उसका हुक्म यही था कि यह नाफ़िज़ है और हिंदा को रुजू करने का अधिकार नहीं है, क्योंकि सवाल में क़र्ज़ का ज़िक्र नहीं था, बल्कि 'जायदाद और नीलामी' के शब्द थे, जिनका क़र्ज़ से कोई संबंध नहीं है। ऐसी स्थिति में मुफ़्ती अनुबंध को सही ही मानेगा। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

[अरबी उद्धरण]: अगर तख़ारुज (अलगाव) के दस्तावेज़ में यह ज़िक्र न हो कि विरासत में क़र्ज़ है या नहीं, तो दस्तावेज़ सही है। इसी तरह अगर फ़तवा में इसका ज़िक्र न हो, तो वैधता का फ़तवा दिया जाएगा और उसे वैधता की शर्तों की मौजूदगी पर आधारित माना जाएगा। — मजमउल फ़तावा 1

[उर्दू उद्धरण का अनुवाद]: अगर अलगाव के सुलहनामे में विरासत में क़र्ज़ होने या न होने का ज़िक्र न हो, तो सुलहनामा सही है। और इसी तरह अगर फ़तवा में इसका ज़िक्र न हो, तो वैधता का फ़तवा होगा और उसे वैधता की शर्तों की मौजूदगी पर आधारित माना जाएगा। — मजमउल फ़तावा। (त)

लेकिन अब तक़सीम नामा देखने से पता चला कि विरासत में क़र्ज़ भी है और उसे सुलह से अलग नहीं किया गया, बल्कि इस तरह शामिल किया गया कि:

---

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुस सुलह, फ़स्ल फ़ीत तख़ारुज, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/146.

पृष्ठ 125/692

"بیان سائل سے معلوم ہوا کہ مہر کی ڈگری تین ہزار کی ہوئی اور جائیداد تقریباً چار ہزار کی ہے لہذا ہندہ کا تین سہام پر فیصلہ کرلینا حق نابالغان پر کچھ براثر نہیں ڈالتا بلکہ ان کو مفید ہے لہذا صلح نافذ ہے اور اب ہندہ کو اس سے رجوع کرنے کا اختیار نہیں" واللہ تعالیٰ اعلم۔

کاغذ فتوی میں جگہ نہ تھی یہ عبارت حاشیہ پر لکھی گئی۔ سائل نے کہا یہ کچہری میں پیش ہوگا، حسب دستور لکھ کر مہر ہو جاتی۔ کہا گیا نقل کرلاؤ نقل آئی جس میں سائل نے جواب نواب صاحب بھی باقی نہ رکھا سوال اور صرف یہاں کی تحریر نقل کردی، مہر کردی گئی۔ اب یہ سوال مع نقل تقسیم نامہ پیش ہوا جس میں مقدار مہر کا کوئی ذکر نہیں اور جائیداد متروکہ تین ہزار کی مالیت بتائی ہے اور اس کے دیکھنے سے واضح ہوا کہ متروکہ صرف جائیداد نہیں بلکہ پانسو روپیہ متوفی کا یافتنی ایک عورت کے ذمہ دین ہے وہ بھی شامل ترکہ ہے اور تقسیم میں یہ تحریر ہے کہ:

"باہم منمقرہ ودیگر وارثان اس طرح رضامند ہو گئے کہ کل متروکہ متوفی مالیتی تین ہزار پانچ سو روپے کی تقسیم اس طور پر ہوئی کہ زر ثمن پانسو روپے مذکور برائے صرف شادی وحیدن بیگم بنت متوفی بطنی زوجہ اولی کو دئے گئے اور بقیہ تین ہزار دس سہام ہو کر تین سہام منمقرہ کے حصے میں آئے الی آخرہ۔"

باقی سات سہام میں دو سہام متوفی کے پسر کو دئے ہیں اور ایک ایک اس کی چار دختران موجودہ کو جن میں دو کہ بطن ہندہ مقررہ سے ہیں نابالغہ ہیں اور ایک سہام متوفی کی پانچویں دختر متوفیہ کے وارثوں کو ظاہر ہے کہ اس صلح سے ہر نابالغہ کو اپنے حق سے کئی حصے زائد پہنچا تو

صلح ان کے حق میں بہت نافع تھی اس کا حکم وہی تھا کہ نافذ ہے اور ہندہ کو رجوع کا اختیار نہیں اس لئے سوال میں ذکر دین نہ تھا بلکہ جائیداد ونیلام کے الفاظ تھے کہ دین سے علاقہ نہیں رکھتے۔ ایسی صورت میں مفتی عقد صحیح ہی پر حمل کرے گا۔ درمختار میں ہے :

لو لم یذکر في صك التخارج ان في التركة دینا ام لا فالصك صحیح وكذا لو لم یذكره في الفتوی فیفتی بالصحة ویحمل علی وجود شرائطها، مجمع الفتاوٰی 1 - اگر لا تعلقی کے صلح نامہ میں ترکہ میں قرض ہونے نہ ہونے کا ذکر نہ ہو تو صلح نامہ صحیح ہے اور یوں ہی اگر فتوی میں اس کا ذکر نہ ہو تو صحت کا فتوی ہوگا اور اس کو صحت کی شرائط کے وجود پر محمول کیا جائے گا۔ مجمع الفتاوٰی۔ (ت)

مگر اب ملاحظہ تقسیم نامہ سے ظاہر ہوا کہ ترکہ میں دین بھی ہے اور وہ صلح سے جدا نہ کیا گیا بلکہ یوں داخل کیا گیا کہ

---

1 درمختار کتاب الصلح فصل فی التخارج مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۴۶

If one of the heirs, Wahidan Begum, is made the owner of it, this amounts to making someone who is not a debtor the owner of a debt, which is void. Thus, this part of the settlement is void, and since the contract is one, its invalidity spreads to the rest of the settlement, and the entire settlement and division become void. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Boxed Arabic Text]: The settlement is void if one of the heirs is excluded and there are debts in the estate, on condition that the debts belong to the rest of them, because transferring ownership of a debt to someone other than the one who owes it is void.

If there is a debt in the estate, the settlement of an heir's disclaimer is void on the condition that the debts are in the portions of the remaining heirs; this is because making someone other than the debtor the owner of the debt is void. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Boxed Arabic Text]: Then the invalidity extends to the whole because the transaction is one.

Then this invalidity will spread to everything because the matter is one. (T)

And when the settlement became void, the mutual discharge established on its basis —that "after the aforementioned division, one heir no longer has any connection to the portion of another; if after division one person makes a claim against another, it will be impermissible"—also became void.

[Boxed Arabic Text]: No, because of what is in al-Ashbah: when a thing becomes void, what is within it also becomes void, which is the meaning of their saying: when the container (with kasra) becomes void, the contained (with fatha) becomes void. They said: if he discharges him or acknowledges for him within a void contract, the discharge is void as in al-Bazzaziyya etc., because this discharge is usually written in the deed after the settlement has taken place between them, so its being in the core [of the contract is not established].

Not because of what is mentioned in al-Ashbah that when something becomes void, the matters within its scope also become void, according to the jurists' saying that when the 'mutadhammin' (containing, with kasra) is void, the 'mutadhamman' (contained, with fatha) is also void. They said (if the parties made an agreement in a

transaction) that if the owner discharged him or made an acknowledgment in his favor, it would be a faulty contract, so this would be a void contract, and the discharge would also be void as in al-Bazzaziyya etc., because such a discharge in a settlement deed follows the settlement contract.

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Sulh, Chapter on Takhrij, Mujtabai Press, Delhi, 2/125
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Sulh, Chapter on Takhrij, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/281
3. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Various Rules and Benefits etc., Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/70

यदि उत्तराधिकारियों में से एक, वहीदन बेगम को इसका स्वामी बनाया गया, तो यह एक गैर-ऋणी (non-debtor) को ऋण का स्वामी बनाना हुआ और वह शून्य (void) है। अतः समझौते का यह हिस्सा शून्य हो गया, और चूंकि अनुबंध एक ही है, इसलिए इसकी शून्यता शेष समझौते तक फैल गई और पूरा समझौता और विभाजन शून्य हो गया। 'दुर्रे मुख्तार' में उल्लेख है:

[अरबी पाठ]: समझौता शून्य है यदि उत्तराधिकारियों में से किसी एक को निकाल दिया जाए और संपत्ति में ऋण हों, इस शर्त पर कि ऋण शेष के लिए हों, क्योंकि ऋण को उस व्यक्ति के अलावा किसी और की संपत्ति बनाना जिससे ऋण लेना है, शून्य है।

संपत्ति में ऋण हो तो किसी वारिस की बेदखली (disclaimer) का समझौता इस शर्त पर कि ऋण शेष वारिसों के हिस्से में हैं, तो यह समझौता शून्य है क्योंकि ऋणी के अतिरिक्त किसी अन्य को ऋण का स्वामी बनाना शून्य है। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

[अरबी पाठ]: फिर शून्यता सभी तक फैल जाती है क्योंकि लेनदेन एक ही है।

फिर यह शून्यता सब में फैल जाएगी क्योंकि मामला एक ही है। (त)

और जब समझौता शून्य हो गया, तो उसके आधार पर जो आपसी मुक्ति (discharge) तय हुई थी कि "उपरोक्त विभाजन के बाद एक वारिस का दूसरे के हिस्से से कोई संबंध नहीं रहा; यदि विभाजन के बाद कोई व्यक्ति दूसरे पर दावा करता है, तो यह नाजायज होगा", वह भी शून्य हो गया।

[अरबी पाठ]: नहीं, अल-अशबाह में जो है उसके कारण कि जब कोई चीज़ शून्य होती है, तो उसके भीतर की चीज़ भी शून्य हो जाती है, जिसका अर्थ उनके इस कथन से है: जब 'मुतदम्मिन' (जिसमें समाहित हो, कसरा के साथ) शून्य हो, तो 'मुतदम्मन' (जो समाहित हो, फ़तहा के साथ) भी शून्य हो जाता है। उन्होंने कहा: यदि उसने उसे मुक्त कर दिया या दोषपूर्ण अनुबंध के भीतर उसके लिए स्वीकार किया, तो मुक्ति शून्य हो जाएगी जैसा कि अल-बज़्ज़िया आदि में है, क्योंकि यह मुक्ति आमतौर पर विलेख (deed) में उनके बीच समझौता होने के बाद लिखी जाती है, इसलिए इसका अनुबंध के मूल में होना सिद्ध नहीं है।

अल-अशबाह में उल्लेखित कारण से नहीं कि जब कोई चीज़ शून्य होती है, तो उसके दायरे के भीतर के मामले भी शून्य हो जाते हैं, फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) के इस कथन के अनुसार कि जब 'मुतदम्मिन' (शामिल करने वाला) शून्य हो, तो 'मुतदम्मन' (शामिल किया गया) भी शून्य होता है। उन्होंने कहा (यदि पक्षों ने लेनदेन में समझौता किया) कि यदि स्वामी ने उसे मुक्त कर दिया या उसके पक्ष में स्वीकार किया, तो यह एक दोषपूर्ण अनुबंध होगा, इसलिए यह एक शून्य अनुबंध होगा, और मुक्ति भी शून्य होगी जैसा कि बज़्ज़िया में है आदि, क्योंकि विलेख में ऐसी मुक्ति समझौते के अनुबंध के बाद होती है।

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-सुल्ह, फ़सल फ़ि अल-तख़रीज, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/125
2. रद्दुल मुहतार, किताब अल-सुल्ह, फ़सल फ़ि अल-तख़रीज, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/281
3. अल-अशबाह व अल-नज़ाईर, अल-फ़न्न अल-सालिस, क़वाइद फ़वाइद शती आदि, इदारात अल-क़ुरआन कराची, 2/70

احد الورثہ وحیدن بیگم کو اس کا مالک ٹھہرایا تو یہ غیر مدیون کو دین کا مالک کرنا ہوا اور وہ باطل ہے تو صلح کا یہ حصہ باطل ہوا، اور جبکہ عقد واحد ہے تو اس کے بطلان نے بقیہ صلح کی طرف سرایت کی اور تمام صلح و تقسیم باطل ہوگئی، درمختار میں ہے:

بطل الصلح ان اخرج احد الورثة وفی التركة ديون بشرط ان تكون الديون لبقيتهم لان تمليك الدين من غير من عليه الدين باطل ۱۔

ترکہ میں دین ہو تو کسی وارث کی لاتعلقی کی صلح اس شرط پر دین باقی وارثوں کے حصہ میں ہیں تو یہ صلح باطل ہے کیونکہ مقروض کے غیر کو قرض کا مالک بنانا باطل ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

ثم يتعدى البطلان الى الكل لان الصفقة واحدة ۲۔

پھر یہ بطلان تمام میں سرایت کرے گا کیونکہ معاملہ ایک ہے۔ (ت)

اور جب صلح باطل ہوئی تو اس کی بناء پر جو باہمی ابراء ٹھہرا تھا کہ "بعد تقسیم مذکورہ بالا ایک وارث کو دوسرے کے حصہ سے کوئی تعلق نہ رہا اگر بعد تقسیم ایک شخص دوسرے پر دعوی کرے تو ناجائز ہوگا۔ یہ بھی باطل ہوگیا۔

لا لما فی الاشباہ اذا بطل الشیئ بطل ما فی ضمنہ وھو معنی قولھم اذا بطل المتضمن بالکسر بطل المتضمن بالفتح قالوا لو ابراءہ او اقرلہ ضمن عقد فاسد فسد الابراء کما فی البزازیۃ ۳ اھ لان ھذا الابراء یکتب فی الصك عادۃ بعد ما جری بینھم الصلح فلم یثبت کونہ فی صلب

الاشباہ میں مذکور کی وجہ سے نہیں کہ جب کوئی چیز باطل ہوتی ہے تو اس کے ضمن والے امور بھی باطل ہوتے ہیں، فقہاء کے قول کہ جب متضمن (کسرہ کے ساتھ) باطل ہو تو متضمن (فتح کے ساتھ) بھی باطل ہوتا ہے۔ انہوں نے فرمایا (اگر معاملہ میں فریقین نے معاہدہ کیا) کہ اگر اس کو مالک نے بری کردیا یا اس کے حق میں اقرار کیا تو یہ ضامن ہوگا، تو یہ عقد فاسد ہوگا، براءت بھی فاسد ہوگی جیسا کہ بزازیہ میں ہے اھ، کیونکہ ایسی براءت صلح نامہ میں عقد صلح

---

۱ درمختار کتاب الصلح فصل فی التخارج مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۲۵ ۲ ردالمحتار کتاب الصلح فصل فی التخارج دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۲۸۱ ۳ الاشباہ والنظائر الفن الثالث قواعد فوائد شتی الخ ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۷۰

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Right Column - Urdu Text] It is customary to write [this] after that, so its presence in the core of the contract will not be established so that it could be 'included' (with fat-hah) within it. Nor because of what is mentioned in 'Ghamz al-Uyun' from al-Zahidi from his teacher Badi' al-Din that their selected opinion is that even if the acknowledgement (iqrar) is not in the core of the compromise contract, it still does not prevent a claim later because its basis is on an invalid compromise. This is because it is not necessary that the ruling for acknowledgement be the same as the ruling for exoneration (ibra). For acknowledgement is, in one sense, a transfer of ownership (tamlik) which can be revoked, whereas exoneration is a renunciation (isqat) which cannot be reinstated. Rather, it is because of what is mentioned in 'al-Ashbah' from the saying of the jurists that "whatever is built on the invalid is invalid." Until, if someone acknowledges the divorce of his wife thinking it occurred due to a mufti's fatwa, and then it becomes clear that it was not so, divorce will not occur through that acknowledgement, as in 'al-Ashbah', 'al-Durr al-Mukhtar', etc. I say: (I say) the objection mentioned in 'al-Hamawi' referring to 'al-Qunya' will not apply here—that his exoneration after a compromise from all his claims and disputes is valid even if a ruling on the validity of the compromise is not given—this objection is because...

[Left Column - Arabic/Urdu Mix Text] Contract of compromise [sulh] so that it becomes included [mutadammanan] (with fat-hah), nor because of what is in 'Ghamz al-Uyun' from al-Zahidi from his teacher Badi' al-Din that he chose the opinion that acknowledgement, even if it is not in the core of the compromise contract, but is based on an invalid compromise, does not prevent a claim after that [1]. Because the rule for acknowledgement does not necessarily have to be the rule for exoneration. For acknowledgement is a kind of transfer of ownership in one sense, so it is subject to revocation, whereas exoneration is a renunciation, and what is renounced does not return. Rather, it is because of what is in 'al-Ashbah' from their saying 'what is built on the invalid is invalid' [2], until if someone acknowledges the divorce of his wife thinking it occurred due to a mufti's fatwa, and then its non-occurrence becomes clear, it does not happen, as in 'al-Ashbah' [3], 'al-Durr', etc. I say: What is in 'al-Hamawi' from 'al-Qunya' does not refute this—that his exoneration after compromise from all his claims and disputes is valid even if the validity of the compromise is not ruled [4], because exoneration...

[Footnotes] 1. Ghamz Uyun al-Basair, Third Art, Miscellaneous Rules and Benefits, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/270 2. Al-Ashbah wa al-Nazair, Third Art, Miscellaneous Rules and Benefits, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/271 3. Al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/21 4. Ghamz Uyun al-Basair, Third Art, Miscellaneous Rules and Benefits, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/270

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] इसके बाद लिखने की आदत है, तो अनुबंध के मूल भाग (सल्ब-ए-अक्द) में इसका पाया जाना सिद्ध नहीं होगा ताकि इसके अंतर्गत पाई जाने वाली 'मुतदम्मन' (फ़त-हा के साथ) हो सके। और न ही 'ग़म्ज़ुल उयून' में वर्णित कारण से उन्होंने ज़ाहिदी से उनके शिक्षक बदीउद्दीन के हवाले से ज़िक्र किया कि उनकी चुनी हुई राय यह है कि इक़रार (स्वीकृति) यदि सुलह के अनुबंध के मूल भाग में न भी हो, तो भी बाद में दावे के लिए बाधक नहीं है क्योंकि इसका आधार अमान्य (फ़ासिद) सुलह पर है। क्योंकि यह आवश्यक नहीं है कि जो इक़रार का नियम है वही इब्रा (उन्मुक्ति) का नियम हो, क्योंकि इक़रार एक तरह से मिल्कियत का हस्तांतरण (तम्लीक) है जो समाप्त हो सकता है, जबकि इब्रा हक़ छोड़ने (इसक़ात) का नाम है जो वापस बहाल नहीं हो सकता। बल्कि 'अश्बाह' में उल्लेखित न्यायविदों के इस कथन के कारण कि "अमान्य पर आधारित वस्तु भी अमान्य होती है"। यहाँ तक कि यदि किसी ने मुफ़्ती के फ़तवे के आधार पर अपनी पत्नी के तलाक़ का इक़रार किया, और बाद में स्पष्ट हो गया कि ऐसा नहीं है, तो उस इक़रार से तलाक़ नहीं होगी, जैसा कि 'अश्बाह' और 'दुर्रे मुख़्तार' आदि में है। मैं (लेखक) कहता हूँ: इस पर 'हमवी' में 'कुनिया' के हवाले से वर्णित आपत्ति लागू नहीं होगी कि सुलह के बाद उसके सभी दावों और विवादों से मुक्त करना सही है, भले ही सुलह की वैधता का निर्णय न दिया गया हो, यह आपत्ति इसलिए...

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू मिश्रित पाठ] सुलह का अनुबंध ताकि वह सम्मिलित (मुतदम्मन) हो जाए, और न ही उस वजह से जो 'ग़म्ज़ुल उयून' में ज़ाहिदी से उनके शिक्षक बदीउद्दीन के हवाले से है कि उन्होंने इस राय को चुना कि इक़रार यदि सुलह के अनुबंध के मूल भाग में न भी हो, लेकिन वह अमान्य सुलह पर आधारित है, तो वह उसके बाद के दावे को नहीं रोकता [1]। क्योंकि इक़रार का नियम इब्रा के नियम जैसा होना आवश्यक नहीं है। इक़रार एक तरह से मिल्कियत का हस्तांतरण है, इसलिए वह रद्द हो सकता है, जबकि इब्रा हक़ छोड़ना है, और जो छोड़ दिया गया वह वापस नहीं आता। बल्कि 'अल-अश्बाह' में उनके इस कथन के कारण कि 'जो अमान्य पर आधारित हो वह अमान्य है' [2], यहाँ तक कि अगर किसी ने मुफ़्ती के फ़तवे के आधार पर अपनी पत्नी के तलाक़ का इक़रार किया, और बाद में स्पष्ट हो गया कि ऐसा नहीं है, तो तलाक़ नहीं होगी, जैसा कि 'अश्बाह' [3], 'दुर्रे मुख़्तार' आदि में है। मैं कहता हूँ: 'हमवी' में 'कुनिया' के हवाले से दी गई बात इसे झुठलाती नहीं कि सुलह के बाद उसके तमाम दावों और विवादों से मुक्त करना सही है, भले ही सुलह की वैधता का फैसला न सुनाया गया हो [4], क्योंकि इब्रा...

[पाद टिप्पणियाँ] 1. ग़म्ज़ उयूनुल बसायर, फ़न तीसरा, मुतफ़र्रिक क़वाइद ओ फ़वाइद, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/270 2. अल-अश्बाह व अन-नज़ायर, फ़न तीसरा, मुतफ़र्रिक क़वाइद ओ फ़वाइद, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/271 3. अल-अश्बाह व अन-नज़ायर, फ़न दूसरा, किताबुल इक़रार, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/21 4. ग़म्ज़ उयूनुल बसायर, फ़न तीसरा, मुतफ़र्रिक क़वाइद ओ फ़वाइद, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/270

पृष्ठ 127/692

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[دایاں کالم - اردو متن] کے بعد لکھنے کی عادت ہے تو صلب عقد میں اس کا پایا جانا ثابت نہ ہوگا تاکہ اس کے ضمن میں پائی جانے والی متضمن (بالفتح) ہوسکے، اور نہ ہی غمز العیون میں مذکور کی وجہ سے انہوں نے زاہدی سے ان کے استاد بدیع الدین کے حوالے سے ذکر کیا کہ ان کا مختار یہ ہے کہ اقرار اگر چہ عقد صلح کے صلب میں نہ ہو تو بھی بعد میں دعوی کے لئے مانع نہیں کیونکہ اس کی بناء فاسد صلح پر ہے اھ کیونکہ ضروری نہیں کہ جو اقرار کا حکم ہے وہ بری کرنے کا حکم ہو، کیونکہ اقرار من وجہ تملیک ہے جو کہ ختم ہوسکتی ہے جبکہ ابراء وہ تو اسقاط کا نام ہے جو بحال نہیں ہوسکتا۔ بلکہ اشباہ میں مذکور فقہاء کے اس قول کی وجہ سے کہ "فاسد پر مبنی چیز بھی فاسد ہوتی ہے" اھ حتی کہ اگر کسی نے اپنی بیوی کی طلاق کا اقرار اس گمان پر کیا کہ مفتی کے فتوی سے فوطلاق ہوگئی جبکہ بعد میں واضح ہوگیا کہ ایسا نہیں ہے تو اس اقرار سے طلاق نہ ہوگی جیسا کہ اشباہ اور در مختار وغیرہما میں ہے۔ اقول: (میں کہتا ہوں) اس پر حموی میں قنیہ کے حوالے سے مذکور بطور اعتراض وارد نہ ہوگا کہ صلح کے بعد اس کا تمام دعاوی اور خصومات سے بری کرنا صحیح ہے اگر چہ صلح کے صحیح ہونے کا حکم نہ دیا جائے گا اھ یہ اعتراض اس لئے

[بایاں کالم - عربی/اردو متن] عقد الصلح حتی یکون متضمناً بالفتح ولا لما فی غمز العیون عن الزاہدی عن استاذہ بدیع الدین انہ اختیار ان الاقرار وان لم یکن فی صلب عقد الصلح لکنہ بناء علی الصلح الفاسد لایمنع الدعوی بعد ذلک ۱ اھ لان حکم الاقرار لایجب ان یکون حکم الابراء فان الاقرار تملیک من وجہ فیحتمل الارتفاع والابراء اسقاط والساقط لایعود بل لما فی الاشباہ من قولھم المبنی علی الفاسد فاسد ۲ اھ حتی لو اقر بطلاق زوجتہ ظانا الوقوع بافتاء المفتی فتبیین عدمہ لم یقع کما فی الاشباہ

٣ والدر وغيرہما۔ اقول: و لايرد عليہ مافی الحموی عن القنيۃ ان ابراۂ بعد الصلح عن جميع دعواہ وخصوماتہ صحيح وان لم يحكم بصحۃ الصلح ٤ اھ لان الابراء

[حواشی] ١ غمز عيون البصائر الفن الثالث قواعد و فوائد شتی ادارۃ القرآن كراچی ٢/٢٧٠ ٢ الاشباہ والنظائر الفن الثالث قواعد و فوائد شتی ادارۃ القرآن كراچی ٢/٢٧١ ٣ الاشباہ والنظائر الفن الثانی كتاب الاقرار ادارۃ القرآن كراچی ٢/٢١ ٤ غمز عيون البصائر الفن الثالث قواعد و فوائد شتی ادارۃ القرآن كراچی ٢/٢٧٠

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Table Content] Arabic Text: Regarding all claims and disputes, something additional to the benefit of the settlement, for it only cuts off a specific dispute, not all disputes. Rather, when one claims a house and then settles, for example, on half of it or its value, he has only waived half of his claim, not all of it, because he has received part of it in kind or as an exchange. Since this is additional to the issue of settlement, it is an independent statement not based on the settlement. Therefore, the invalidity of the settlement does not harm it. Its parallel is when one adds to the speech beyond the scope of the answer; he is not considered a respondent but rather an initiator, so the question is not repeated in it, as the jurists have specified.

Urdu Translation: It will not be that the discharge from all claims and disputes is more than the benefit of the settlement because a settlement terminates a specific dispute, not all disputes. Rather, when a person claims a whole house and then settles for half the house or half the price, he has withdrawn from half of his claim in the settlement, not from the entire claim, because through this, he obtained the receipt of some parts of the property or its substitute. So when this discharge is an act beyond the settlement, it will be an independent statement that is not based on the settlement. Therefore, the invalidity of the settlement will not be harmful to this discharge. Its parallel is that when any speech is more than the extent of the answer, then that speaker is not given the status of a respondent but rather an independent initiator of an acknowledgment. Therefore, repetition of the question is not conceived in this speech, as the jurists have given an explicit text on it. (T)

[Main Body Text] Therefore, in the inquired case, there is no obstacle for Hindah in the execution of the decree. This is what I have according to my understanding, and the knowledge of truth is with my Lord. (This is in my understanding while the knowledge of truth is with my Lord. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 18: From Ramah, Tehsil Gujar Khan, District Rawalpindi, Post Office Jatli. Asked by Mr. Taj Mahmood, 15 Muharram 1339 AH. Is the settlement that takes place regarding a dispute in human rights, or is it also in the rights of Allah Almighty?

Answer: If the settlement is by mutual consent, it is also accomplished in the sight of Allah. If it is done under pressure, it takes place in this world, but the demand remains in the hereafter. And Allah Almighty knows best.

Page 128 of 692

फ़तावा रिज़विया, खंड 19

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: सभी दावों और विवादों के संबंध में, सुलह के लाभ से कुछ अतिरिक्त, क्योंकि यह केवल एक विशिष्ट विवाद को समाप्त करता है, न कि सभी विवादों को। बल्कि, जब कोई घर का दावा करता है और फिर, उदाहरण के लिए, उसके आधे या उसके मूल्य पर सुलह कर लेता है, तो उसने केवल अपने आधे दावे को छोड़ा है, सभी को नहीं, क्योंकि उसे उसका कुछ हिस्सा वस्तु या विनिमय के रूप में प्राप्त हो गया है। चूंकि यह सुलह के मामले से अतिरिक्त है, इसलिए यह एक स्वतंत्र कथन है जो सुलह पर आधारित नहीं है। अत; सुलह की अमान्यता इसे नुकसान नहीं पहुँचाती है। इसका उदाहरण तब होता है जब कोई उत्तर की सीमा से अधिक बात कहता है; उसे उत्तर देने वाला नहीं बल्कि एक प्रस्तावक माना जाता है, इसलिए उसमें प्रश्न को दोहराया नहीं जाता है, जैसा कि न्यायविदों ने स्पष्ट किया है।

उर्दू अनुवाद: ऐसा नहीं होगा कि सभी दावों और विवादों से मुक्ति सुलह के लाभ से अधिक कुछ है क्योंकि सुलह एक विशिष्ट विवाद को समाप्त करती है, न कि सभी विवादों को। बल्कि, जब कोई व्यक्ति पूरे घर का दावा करता है और फिर आधे घर या आधी कीमत पर सुलह कर लेता है, तो उसने सुलह में अपने आधे दावे को छोड़ दिया है, न कि पूरे दावे को, क्योंकि इसके माध्यम से उसे संपत्ति के कुछ हिस्सों या उसके विकल्प की प्राप्ति हुई। तो जब यह मुक्ति सुलह से परे एक कार्य है, तो यह एक स्वतंत्र कथन होगा जो सुलह पर आधारित नहीं है। इसलिए, सुलह की अमान्यता इस मुक्ति के लिए हानिकारक नहीं होगी। इसका उदाहरण यह है कि जब कोई भाषण उत्तर की सीमा से अधिक होता है, तो उस वक्ता को उत्तर देने वाले का दर्जा नहीं बल्कि एक स्वतंत्र प्रस्तावकर्ता की स्वीकृति दी जाती है। इसलिए, इस भाषण में प्रश्न की पुनरावृत्ति की कल्पना नहीं की जा सकती, जैसा कि न्यायविदों ने इस पर स्पष्ट निर्देश दिए हैं। (त)

[मुख्य पाठ] इसलिए, पूछताछ की गई स्थिति में, 'हिंदा' के लिए डिक्री के निष्पादन में कोई बाधा नहीं है। यह मेरी समझ के अनुसार है, और सत्य का ज्ञान मेरे प्रभु के पास है। (यह मेरी समझ में है जबकि सत्य का ज्ञान मेरे प्रभु के पास है। त) और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसला 18: रमह, तहसील गुजर खान, जिला रावलपिंडी, डाकघर जातली से। ताज महमूद साहब द्वारा पूछा गया, 15 मुहर्रम 1339 हिजरी। जो सुलह होती है, वह मानव अधिकारों के विवाद में होती है या अल्लाह सर्वशक्तिमान के अधिकारों में भी होती है?

उत्तर: यदि सुलह आपसी सहमति से है, तो वह अल्लाह की दृष्टि में भी हो गई। यदि यह दबाव में की गई है, तो यह इस दुनिया में तो हो गई, लेकिन परलोक में मांग बनी रहेगी। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

पृष्ठ 128 का 692

[جدول کا مواد] عربی عبارت: عن جمیع الدعاوی والخصومات شیئ زائد علی مفاد الصلح فانه انما یقطع نزاعا خاصا لاکل خصومة بل اذا ادعی دارا ثم صالح مثلا علی نصفها او قیمته فانما تجاوز عن نصف دعواه لامن جمیعها لوصول بعضها الیه عینا او بدلا، واذا کان هذا زائدًا علی قضیة الصلح کان کلامًا مستقلا غیر مبتن علی الصلح فلا یضره بطلان الصلح ونظیره اذا زاد في الکلام علی قدر الجواب لم یجعل مجیبا بل صار مبتدئا فلا یعاد السول فیه کما نصوا علیه۔

اردو ترجمہ: نہ ہوگا کہ تمام دعاوی اور خصومات سے ابراء صلح کے مفاد سے زائد چیز ہے کیونکہ صلح ایک خاص نزاع کو قطع کرتی ہے نہ کہ تمام خصومات کو بلکہ جب کوئی شخص پورے مکان کا دعوی کرکے پھر نصف مکان یا نصف کی قیمت پر صلح کرے تو اس نے صلح میں اپنے نصف دعوی سے اعراض کیا نہ کہ تمام دعوی سے، کیونکہ اس سے اس کو بعض عین یا اس کے بدل کو وصولی ہوئی، تو جب یہ ابراء صلح سے زائد امر ہے تو یہ ایک مستقل کلام ہوگا جو کہ صلح پر مبنی نہ ہوا تو اس لئے صلح کا بطلان اس ابراء کو مضر نہ ہوگا اس کی نظیر یہ ہے کہ جب کوئی کلام قدر جواب سے زائد ہو تو اس کلام والے کو مجیب نہیں بلکہ ایک مستقل ابتداء والا اقرار دیا جاتا ہے۔ لہذا اس کلام میں سوال کا اعادہ متصور نہیں کیا جاتا جیسا کہ اس پر فقہاء نے نص فرمائی ہے (ت)

[بقیہ اردو متن] لہذا صورت مستفسرہ میں ہندہ کو اجراء ڈگری سے کوئی مانع نہیں ہذا ما عندي والعلم بالحق عند ربي (یہ میرے فہم میں ہے جبکہ حق کا علم میرے رب کے پاس ہے۔ت) واللہ تعالی اعلم۔ مسئلہ ۱۸: از رامہ تحصیل گوجر خاں ضلع راولپنڈی ڈاکخانہ جاتلی۔ مسئولہ تاج محمود صاحب ۱۵ محرم ۱۳۳۹ھ جو کہ صلح ہے وہ واقع منازعہ حق انسان میں ہے یا حق خدائے تعالیٰ

میں بھی ہے؟ الجواب: صلح اگر رضا ہے تو عنداللہ بھی ہوگئی اور دب کرے تو دنیا میں ہوئی آخرت میں مطالبہ باقی ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

صفحہ 128 از 692

Fatawa Razawiyya Volume 19 Book of Mudaraba (Explanation of Mudaraba)

Problem 19: From Meeranpur Katra, District Shahjahanpur, requested by Muhammad Siddique Baig Sahib, 25 Muharram-ul-Haram 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: can money be given to a Hindu for trade on the condition that he says whatever profit is earned, we will divide it half and half? Often, money was also given in this manner.

The Answer: This is the method of Mudaraba (partnership). It is permissible with a Muslim as well. However, the condition of loss upon him (the worker) is forbidden. But with a Hindu, it is permissible to also make a condition regarding loss.

[Boxed Text] Arabic: Because it is from a void contract and they are neither Zimmis (protected non-Muslim subjects) nor Musta'mins (non-Muslims granted safe passage). And Allah Almighty knows best. Urdu: Because this is an invalid contract and these Hindus are neither Zimmis nor are they Musta'mins. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 20: From village Makhdoompur Deh, Post Office Makhdoompur, Gaya, District Gaya, sent by Syed Makhdoom Bakhsh Sahib Hanafi, 29 Shawwal 1315 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: a person trades with other people's money in such a way that every year, after all expenses, whatever profit occurs, he takes one-fourth for himself as wages for labor...

Page 129 of 692

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19 किताब अल-मुज़ारबा (मुज़ारबत का बयान)

मस्अला 19: मीरानपुर कटरा, ज़िला शाहजहाँपुर से, मुस्तफ़्ती (प्रश्नकर्ता) मुहम्मद सिद्दीक बेग साहब, 25 मुहर्रमुल हराम 1339 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मस्अले में कि किसी हिन्दू को व्यापार के लिए रुपया दिया जाए और इस तरह पर कि वह कहे कि जो नफ़ा (लाभ) हो उसमें से आधा-आधा बाँट लेंगे। अक्सर इस तरीक़े से रुपया दिया भी गया था।

अल-जवाब: यह तरीक़ा मुज़ारबत का है। मुसलमान के साथ भी जायज़ है। मगर उस पर नुक़सान की शर्त हराम है। और हिन्दू के साथ नुक़सान की शर्त भी कर लेना जायज़ है।

[बॉक्स में दिया गया पाठ] अरबी: क्योंकि यह एक अमान्य अनुबंध है और वे न तो ज़िम्मी (संरक्षित नागरिक) हैं और न ही मुस्तअमिन (सुरक्षित विदेशी)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। उर्दू: क्योंकि यह अक़्दे फ़ासिद (अमान्य अनुबंध) है और ये हिन्दू न तो ज़िम्मी हैं और न ही मुस्तअमिन हैं। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मस्अला 20: मौज़अ मख़दूमपुर देह, डाकख़ाना मख़दूमपुर गया, ज़िला गया से, मुरसिला (प्रेषक) सय्यद मख़दूम बख़्श साहब हनफ़ी, 29 शव्वाल 1315 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मस्अले में कि एक शख़्स दूसरे लोगों के रुपयों से व्यापार करता है इस तरीक़े पर कि हर साल तमाम अख़राजात (ख़र्चों) के बाद जो नफ़ा होता है उसमें से एक चौथाई ख़ुद अपनी मेहनत की मज़दूरी के तौर पर...

पृष्ठ 129 का 692

فتاوی رضویه جلد ۱۹

کتاب المضاربة (مضاربت کا بیان)

مسئلہ ۱۹: از میران پور کٹرہ ضلع شاہجہان پور مسئولہ محمد صدیق بیگ صاحب ۲۵ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کسی اہل ہنود کو روپیہ تجارت کے لئے دیا جائے اور اس طرح پر کہ وہ کہے کہ جو نفع ہو اس میں سے نصف نصف تقسیم کر لیں گے۔ اکثر اس طریقہ سے روپیہ دیا بھی تھا۔ الجواب: یہ طریقہ مضاربت کا ہے۔ مسلمان کے ساتھ بھی جائز ہے۔ مگر اس پر نقصان کی شرط حرام ہے۔ اور ہندو کے ساتھ شرط نقصان بھی کر لینا جائز۔

لانه من عقد فاسد وهم ليسوا بأهل ذمة ولا مستأمنين۔ والله تعالیٰ اعلم۔ | کیونکہ یہ عقد فاسد ہے اور یہ ہند و نہ تو ذمی ہیں اور نہ ہی مستامن ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔(ت)

مسئلہ ۲۰: از موضع مخدوم پور دیہہ ڈاکخانہ مخدوم پور گیا ضلع گیا مرسلہ سید مخدوم بخش صاحب حنفی ۲۹ شوال ۱۳۱۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص تجارت کرتا ہے دوسرے لوگوں کے روپے سے اس طریقہ پر کہ ہر سال بعد تمام اخراجات کے جو نفع ہوتا ہے اس میں سے ایک ربع خود اجرت محنت

He takes [his share] and gives the remaining three-quarters to the people whose money it is. If this person makes an agreement with the partners that "if you receive less than a fixed amount of profit every year, for example, twelve percent, we will make up for that shortfall, and any profit more than that will also be yours," will the trade's profit remain valid because of this agreement or not? It is hoped that you will provide an accurate answer to the problem with references from books of jurisprudence, specifying chapters, sections, page numbers, and the press. Explain and be rewarded.

The Answer: This agreement is forbidden (Haram). The owners of the money and this merchant will all be sinners even if no shortfall ever occurs. Making up any shortfall by him is forbidden, and taking this excess is forbidden and usury (riba) for the money owners. It is stated in Durr al-Mukhtar, at the beginning of the Book of Mudarabah, Volume 4, and Radd al-Muhtar, Istanbul edition, page 447, in the mention of the conditions for profits:

Arabic	**Urdu Translation**
...and that the profit be shared between them; if a specific amount is fixed, it becomes invalid. And the share of each of them must be known at the time of the contract.[1]	It must be shared among the parties (not a fixed amount); if a specific amount is fixed, the mudarabah (partnership) will be void, and each person's share must be known at the time of the contract. (T)

It is in Al-Hindiyyah, Book of Mudarabah, Chapter 1, Cairo edition, Egypt, Volume 4, page 287:

Arabic	**Urdu Translation**
If one says, "From the profit, a hundred dirhams are for you," or stipulates ten dirhams along with half or a third, the mudarabah is not valid. Thus it is in Muheet al-Sarakhsi.[2]	If one says to the other, "One hundred dirhams from the profit will be yours," or places a condition of ten dirhams more along with half or a third, then the mudarabah will not be correct. It is so in Muheet al-Sarakhsi. (T)

It is in Al-Hidayah, Book of Sales, Chapter on Usury (Riba), Mustafa'i edition, Volume 2, page 434:

Arabic

Riba (Usury) is an excess deserved by one of the contracting parties in a contract of exchange that is free of compensation for a condition stipulated therein.[3] And Allah knows best.

Urdu Translation

Usury is to stipulate an excess for one party in an exchange contract that is devoid of counter-value. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Book of Mudarabah, Mujtabai Press Delhi, 2/146-147
2. Fatawa Hindiyyah, Book of Mudarabah, Chapter 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/287
3. Al-Hidayah, Book of Sales, Chapter on Usury, Yusufi Press Lucknow, 3/80

वह (अपना हिस्सा) लेता है और शेष तीन-चौथाई उन लोगों को देता है जिनका पैसा है। यदि यह व्यक्ति भागीदारों के साथ यह समझौता करे कि "यदि आपको हर साल एक निश्चित मात्रा में लाभ प्राप्त होता है, उदाहरण के लिए बारह प्रतिशत से कम, तो हम उस कमी को पूरा करेंगे, और इससे अधिक जो भी लाभ होगा वह भी तुम्हारा होगा," तो क्या इस समझौते के कारण व्यापार का लाभ वैध रहेगा या नहीं? आशा है कि आप न्यायशास्त्र की पुस्तकों के संदर्भ में, अध्यायों, खंडों, पृष्ठ संख्याओं और प्रेस के उल्लेख के साथ समस्या का सही उत्तर प्रदान करेंगे। स्पष्ट करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: यह समझौता हराम (वर्जित) है। पैसे के मालिक और यह व्यापारी सभी पापी होंगे भले ही कभी कमी न आए। उसके द्वारा किसी भी कमी को पूरा करना उसके लिए हराम है, और इस अधिकता को लेना पैसे के मालिकों के लिए हराम और ब्याज (रिबा) है। दुर अल-मुख्तार, किताबुल मुदारबा के शुरू में, जिल्द 4, और रद अल-मुह्तार, इस्तांबुल संस्करण, पृष्ठ 447 में, लाभ की शर्तों के उल्लेख में कहा गया है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
...और लाभ उनके बीच साझा होना चाहिए; यदि एक निश्चित मात्रा तय की जाती है, तो यह अमान्य हो जाता है। और अनुबंध के समय उनमें से प्रत्येक का हिस्सा ज्ञात होना चाहिए।[1]	पार्टियों के बीच साझा होना चाहिए (निश्चित मात्रा नहीं); यदि कोई निश्चित मात्रा तय की जाती है, तो मुदारबा (साझेदारी) अमान्य हो जाएगी और अनुबंध के समय दोनों का हिस्सा ज्ञात होना चाहिए। (त)

यह अल-हिन्दिया, किताबुल मुदारबा, अध्याय 1, काहिरा संस्करण, मिस्र, जिल्द 4, पृष्ठ 287 में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
यदि कोई कहता है, "लाभ में से सौ दिरहम तुम्हारे हैं," या आधे या तिहाई के साथ दस दिरहम की शर्त लगाता है, तो मुदारबा सही नहीं है। मुहित अल-सरखसी में ऐसा ही है।[2]	यदि एक ने दूसरे से कहा कि लाभ में से सौ दिरहम तुम्हारे होंगे, या आधे या तिहाई के साथ दस दिरहम अधिक की शर्त लगाई, तो मुदारबा सही नहीं होगा। मुहित अल-सरखसी में ऐसे ही है। (त)

यह अल-हिदाया, किताबुल बुयू (बिक्री की पुस्तक), ब्याज (रिबा) पर अध्याय, मुस्तफ़ाई संस्करण, जिल्द 2, पृष्ठ 434 में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
रिबा (ब्याज) विनिमय के अनुबंध में अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक के द्वारा प्राप्त वह अधिकता है जो उसमें निर्धारित शर्त के बदले मुआवज़े से मुक्त हो।[3] और अल्लाह बेहतर जानता है।	ब्याज यह है कि विनिमय अनुबंध में किसी भी पक्ष के लिए ऐसी अधिकता की शर्त निर्धारित की जाए जो मुआवज़े से खाली हो। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

1. दुर अल-मुख्तार, किताबुल मुदारबा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/146-147
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल मुदारबा, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/287
3. अल-हिदाया, किताबुल बुयू, ब्याज का अध्याय, यूसुफी प्रेस लखनऊ, 3/80

لیتا ہے اور بقیہ تین رُبع میں جن لوگوں کا روپیہ ہے انہیں دیتا ہے۔ اگر یہ شخص شرکاء سے یہ معاہدہ کرے کہ اگر تم کو ہر سال ایک معین مقدار مثلاً بارہ روپے فیصدی سے کم نفع ہو گا تو اس کمی کو ہم پورا کر دیں گے اور اس سے زیادہ جو کچھ نفع ہو وہ بھی تمہارا ہے آیا اس معاہدے کے سبب سے نفع تجارت داخل رہا ہو جائے گا یا نہیں؟ امید کہ جواب باصواب مسئلہ کے بحوالہ کتب فقہیہ بقید ابواب و فصول وصفحہ و مطبع سرفراز فرمائیں گے۔ بینوا توجروا

الجواب: یہ معاہدہ حرام ہے۔ مال والے اور یہ تاجر سب گنہگار ہوں گے اگرچہ کبھی کمی نہ واقع ہو اور کمی جو یہ پوری کرے گا اس کا پورا کرنا اسے حرام ہے اور اس زیادت کا لینا ان مال والوں کو حرام و ربا ہے۔ در مختار، صدر کتاب المضاربہ، جلد چہارم وردالمحتار مطبع قسطنطنیہ ص ۴۴۷ ذکر شرائط مفادات میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
و کون الربح بینهما شائعا فلو عین قدراً فسدت و کون نصیب کل منهما معلوما عند العقد 1-	فریقین میں شائع ہونا (مقدار عین نہ ہونا) اگر کوئی مقدار معین ہوئی تو مضاربت فاسد ہو گی اور عقد کے وقت دونوں کا حصہ معلوم ہونا۔ (ت)

ہندیہ کتاب المضاربتہ باب اول مطبع قاہرہ ملک مصر جلد چہارم ص ۲۸۷ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
فان قال علی ان لك من الربح مائة درهم اگر ایک نے دوسرے کو کہا نفع میں ایک سو درہم تیرے او شرط مع النصف او الثلث عشرة دراهم ہونگے یا نصف یا ثلث کے ساتھ مزید دس درہم کی شرط	

عربی	اردو ترجمہ
لا تصح المضاربة كذا في محيط السرخسی 2-	لگائی تو مضاربت صحیح نہ ہوگی۔ محیط سرخسی میں ایسے ہے۔ (ت)

ہدایہ کتاب البیوع باب الربا مطبع مصطفائی جلد دوم ص ۴۳۴ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
الربا هو الفضل المستحق لاحد المتعاقدين فی المعاوضة الخال عن عوض شرط فيه 3- والله تعالی اعلم۔	سود یہ ہے کہ عقد معاوضہ میں کسی فریق کے لئے ایسی زیادتی کی شرط ٹھہرانا جو عوض سے خالی ہو۔ واللہ تعالی اعلم۔ (ت)

1 در مختار کتاب المضاربة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۴۷-۱۴۶ 2 فتاوٰی ہندیة کتاب المضاربة الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴/۲۸۷ 3 الهداية کتاب البیوع باب الربوا مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/۸۰

Volume 19 Fatawa Razawiyya

Problem 21a: 7 Muharram al-Haram 1316 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid entered into a Mudarabah trade partnership with Bakr. That is, the money belonged to Zaid, and it was agreed between Zaid and Bakr that in the aforementioned trade, whatever profit or loss occurred, Bakr would take responsibility for one-third and Zaid for two-thirds. In this trade, before the goods arrived, an estimated amount of money exceeding the value of the goods had been sent to the suppliers. When the goods were received, the value was less than the money sent. Now, if the remaining money owed by the suppliers cannot be recovered, is Zaid entitled according to Sharia to claim one-third of the loss from Bakr? Secondly, for a long time, due to his efforts to recover said money, Bakr has been unable to attend to his own livelihood. Is Zaid liable for any compensation to him? Thirdly, Bakr, with Zaid's permission, filed a lawsuit against those individuals for the recovery of the money. The money was not recovered, so is Zaid entitled to claim one-third of the lawsuit expenses as a loss from Bakr? Please explain and be rewarded.

The Answer: The condition of loss being the responsibility of the Mudarib (manager) is void. He is not responsible for any loss except through his own transgression, misappropriation, or negligence. Any loss that occurs remains solely with the capital provider. Likewise, in a valid Mudarabah, the manager is not entitled to any compensation for his labor and effort from the capital provider; his reward is only his agreed-upon share in the profit. Therefore, in the case asked, Zaid cannot take any portion of the unrecovered money or the lawsuit expenses from Bakr. And Bakr cannot claim compensation for his labor from Zaid. It is stated in Al-Hindiya:

[Table Content] Arabic Text: As for corrupt conditions, some of them invalidate the Mudarabah, while others do not invalidate it but are themselves void. This is mentioned in Al-Nihayah. Al-Quduri stated in his Book of Mudarabah: Every condition that leads to uncertainty regarding the profit or results in the exclusion of a partner from the profit causes the corruption of the Mudarabah, and... Urdu Translation: Some of the corrupt conditions invalidate the Mudarabah, and some do not invalidate it but are themselves void. This is stated in Al-Nihayah. Al-Quduri stated in the Book of Mudarabah: Every condition that leads to uncertainty in the profit or to the exclusion of participation in the profit will result in the corruption of the Mudarabah, and...

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

मसला २१अ: ७ मुहर्रम अल-हराम १३१६ हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद ने बक्र के साथ मुज़ारबत की तिजारत की, यानी रुपया ज़ैद का था और ज़ैद व बक्र के दरमियान यह इकरार हुआ था कि मज़कूर तिजारत में जो नफ़ा व नुक्सान होगा तो बक्र तीसरे हिस्से का नफ़ा व नुक्सान अपने ज़िम्मे लेगा और ज़ैद दो हिस्से। चुनाँचे मज़कूरा तिजारत में माल आने से पहले ही अंदाज़े से ज़्यादा रुपया माल वालों के पास पहुँच गया था। माल वसूल होते वक़्त रुपया पहुँचे हुए से माल कम आया। अब जो रुपया कि बाक़ी माल वालों के ज़िम्मे रह गया है, तो इस सूरत में अगर वह रुपया वसूल न हो सके तो ज़ैद शरीअत के मुताबिक़ बक्र से तीसरे हिस्से का नुक्सान लेने का हक़दार है या नहीं? दूसरे यह कि एक अरसे से बक्र रुपया वसूल करने की कोशिश की वजह से अपनी माश की फ़िक्र से भी मजबूर हो रहा है। क्या ज़ैद पर उसका कोई बदला है या नहीं? तीसरे, बक्र ने ज़ैद की इजाज़त से उन अफ़राद पर रुपया वसूल करने के लिए मुक़दमा किया। रुपया वसूल न हुआ, तो जो ख़र्चा मुक़दमे में हुआ, क्या ज़ैद बक्र से उस ख़र्चे के भी तीसरे हिस्से का नुक्सान लेने का हक़दार होगा या नहीं? बयान फ़रमाएँ सवाब पाएँ।

अल-जवाब: मुज़ारिब के ज़िम्मे नुक्सान की शर्त बातिल है। वह अपनी ज़्यादती और कोताही के अलावा किसी नुक्सान का ज़िम्मेदार नहीं है। जो नुक्सान होगा वह सब साहिब-ए-माल (पूँजीपति) की तरफ़ रहेगा। न ही मुज़ारबत-ए-सहीहा में मुज़ारिब अपनी मेहनत और कोशिश का कोई बदला साहिब-ए-माल से पाने का हक़दार है। उसका बदला यही है कि नफ़ा हो तो वह तयशुदा हिस्से के मुताबिक़ उसमें शरीक होगा। पस, पूछी गई सूरत में जो रुपया वसूल नहीं हुआ या मुक़दमे में जो ख़र्चा हुआ, ज़ैद उसका कोई हिस्सा बक्र से नहीं ले सकता। और जो मेहनत बक्र पर पड़ी, वह उसका बदला ज़ैद से नहीं ले सकता। फ़तावा हिंदीया में है:

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: रही फ़ासिद शर्तों की बात, तो उनमें से कुछ मुज़ारबत को बातिल कर देती हैं और कुछ उन्हें बातिल नहीं करतीं बल्कि वे ख़ुद बातिल हो जाती हैं। निहाया में ऐसा ही है। क़ुदूरी ने अपनी किताब अल-मुज़ारबत में फ़रमाया: हर ऐसी शर्त जो मुनाफ़े में अनिश्चितता पैदा करे या मुनाफ़े में साझेदारी ख़त्म करने का सबब बने, वह मुज़ारबत के फ़ासिद होने का बाइस बनेगी, और... उर्दू अनुवाद: फ़ासिद शर्तों में से कुछ मुज़ारबत को बातिल करती हैं और कुछ बातिल नहीं करतीं बल्कि ये ख़ुद बातिल हो जाती हैं। निहाया में यूँ है। क़ुदूरी ने किताबुल मुज़ारबत में फ़रमाया:

हर ऐसी शर्त जो नफ़ा में जहालत या नफ़ा में शिरकत ख़त्म करने का बाइस बने, तो वह मुज़ारबत को फ़ासिद करने का मौजिब बनेगी, और...

पेज 131 / 692

مسئلہ ۲۱ الف: ۷ محرم الحرام ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے تجارت بمضاربت بکر کے کی یعنی روپیہ زید کا تھا اور زید و بکر کے درمیان یہ اقرار پایا تھا کہ تجارت مذکور میں جو نفع و نقصان ہوگا تو بکر تیسرے حصہ کا نفع و نقصان اپنے ذمہ لے گا اور زید دو حصہ، چنانچہ تجارت مذکورہ میں چونکہ قبل آنے مال کے روپیہ زیادہ مال سے از روئے تخمینہ کے مال والوں کے پاس پہنچ گیا تھا وقت وصول ہونے مال کے روپیہ پہنچے ہوئے سے مال کم آیا۔ اب جو روپیہ کہ باقی مال والوں کے ذمہ رہ گیا ہے تو اس صورت میں اگر وہ روپیہ وصول نہ ہوسکے تو زید بکر سے تیسرے حصہ کے نقصان لینے کا از روئے شریعت کے مستحق ہے یا نہیں؟ دوسرے یہ کہ ایک عرصہ سے بکر بوجہ کوشش وصول کرنے روپیہ مذکور کے اپنی فکر معاش سے بھی معذور ہو رہا ہے۔ کچھ اس کا بدلہ زید پر ہے یا نہیں؟ تیسرے بکر نے باجازت زید ان اشخاص پر نالش وصول کرنے روپیہ کی کی۔ روپیہ وصول نہ ہوا تو جو خرچہ نالش میں صرف ہوا زید بکر سے اس خرچہ کے بھی تیسرے حصہ کے نقصان لینے کا مستحق ہوگا یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: مضارب کے ذمہ نقصان کی شرط باطل ہے وہ اپنی تعدی و دست درازی و تضییع کے سوا کسی نقصان کا ذمہ دار نہیں جو نقصان واقع ہو سب صاحب مال کی طرف رہے گا، نہ مضاربت صحیحہ میں مضارب اپنی محنت و کوشش کا کوئی بدلہ صاحب مال سے پانے کا مستحق ہے اس کا بدلہ یہی ہے کہ نفع ہو تو حسب قرار داد اس میں شریک ہوگا۔ پس صورت مستفسرہ میں جو روپیہ وصول نہ ہوا یا نالش میں جو خرچہ ہوا زید اس کا کوئی حصہ بکر سے نہیں لے سکتا۔ اور جو محنت بکر پر پڑے وہ اس کا بدلہ زید سے نہیں لے سکتا۔ ہندیہ میں ہے:

[جدول] عربی عبارت: اما الشروط الفاسدة فمنها ما تبطل المضاربة ومنها ما لا تبطلها و تبطل بنفسها كذا فی النهاية قال القدوری فی كتابه كل شرط يوجب جهالة الربح او قطع الشركة فی الربح يوجب فساد المضاربة وما اردو ترجمہ: فاسد شرطوں میں سے بعض مضاربت کو باطل کرتی ہیں اور بعض باطل نہیں کرتیں بلکہ یہ خود باطل ہو جاتی ہیں۔ نہایہ میں یوں ہے۔ قدوری نے کتاب المضاربہ میں فرمایا ہر ایسی شرط جو نفع میں جہالت یا نفع میں قطع شرکت کا باعث بنے۔ تو وہ مضاربت کو فاسد کرنے کا موجب بنے گی، اور

Fatawa Razawiyya, Volume 19

- Anything that does not cause such a thing will not invalidate the Mudaraba (profit-sharing partnership). For example, if both parties agreed that they would both bear the loss, as stated in Al-Dhakhira. (T)

It is stated in Al-Hidaya: Every condition that leads to uncertainty regarding the profit invalidates it because it disrupts the intended purpose. Other invalid conditions do not invalidate it, but the condition itself becomes void, such as the condition that the loss will be borne by the Mudarib (manager). (T)

It is stated in Al-Uqud al-Durriya: He was asked whether if the Mudarib suffers a loss, the loss will be borne by the Rabb-ul-Mal (owner of the capital)? The answer is: Yes! (T)

It is stated in Al-Durr al-Mukhtar: Mudaraba is initially a process of trust (amana), and after work starts, it becomes an agency (wakala) because the Mudarib manages the capital by the order of the Rabb-ul-Mal. When profit is achieved, it becomes a partnership (shirka). If the Mudarib violates the terms, it becomes usurpation (ghasb), even if the Rabb-ul-Mal later validates the action. If the Mudaraba becomes invalid, it turns into an invalid hiring contract (ijara fasida). In that case...

---

1. Fatawa Hindiyya, Book of Mudaraba, Chapter 1, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/88, 287.
2. Al-Hidaya, Book of Mudaraba, Matba Yusufi Lucknow, 3/256.
3. Al-Uqud al-Durriya, Book of Mudaraba, Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 2/27.
4. Durr al-Mukhtar, Book of Mudaraba, Matba Mujtabai Delhi, 2/146.

- कोई भी चीज़ जो ऐसी चीज़ का कारण न बने, वह मुज़ारबत (लाभ-साझा साझेदारी) को अमान्य नहीं करेगी। उदाहरण के लिए, यदि दोनों ने शर्त लगाई कि वे दोनों ही नुकसान सहेंगे, जैसा कि अल-ज़ख़ीरा में है। (त)

हिदाया में है: हर ऐसी शर्त जो मुनाफ़े में अनिश्चितता का कारण बने, वह मुज़ारबत को अमान्य कर देगी क्योंकि यह इसके उद्देश्य में बाधा डालती है। इसके अलावा अन्य दूषित शर्तें इसे अमान्य नहीं करतीं, बल्कि स्वयं शर्त रद्द हो जाती है, जैसे यह शर्त कि नुकसान मुज़ारिब (प्रबंधक) पर होगा। (त)

उक़ूद अल-दुर्रिया में है: उनसे पूछा गया कि जब मुज़ारिब को नुकसान होता है, तो क्या रब्बुल माल (पूँजी का मालिक) उस नुकसान में भागीदार होगा? जवाब: हाँ! (त)

दुर्रे मुख़्तार में है: मुज़ारबत शुरुआत में अमानत (न्यास) की एक प्रक्रिया है, और काम शुरू होने के बाद यह एक वकालत (एजेंसी) बन जाती है क्योंकि मुज़ारिब रब्बुल माल के आदेश से उसकी पूँजी का प्रबंधन करता है। जब लाभ प्राप्त होता है, तो यह साझेदारी (शिरकत) बन जाती है। यदि मुज़ारिब शर्तों का उल्लंघन करता है, तो यह ग़स्ब (अवैध कब्जा) बन जाता है, चाहे बाद में रब्बुल माल उस कार्रवाई को सही ही क्यों न मान ले। और यदि मुज़ारबत अमान्य हो जाए, तो यह इजारा फ़ासिदा (दूषित किरायेदारी/रोजगार अनुबंध) बन जाता है। इस...

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल मुज़ारबत, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/88, 287।
2. अल-हिदाया, किताबुल मुज़ारबत, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3/256।
3. अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताबुल मुज़ारबत, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/27।
4. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल मुज़ारबत, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/146।

لا یوجب شیئاً من ذلك لا یوجب فسادها نحوان یشترطا ان تکون الوضیعة علیهما کذا فی الذخیرة[1] - جو چیز ایسی چیز کا باعث نہ ہو تو مضاربت کو فاسد نہ کرے گی مثلاً دونوں نے شرط لگائی کہ نقصان کو دونوں خود برداشت کریں گے جیسا کہ ذخیرہ میں ہے۔ (ت)

ہدایہ میں ہے : کل شرط یوجب جهالة فی الربح یفسد لاختلال مقصوده وغیر ذلك من الشروط الفاسدة لا یفسدها ویبطل الشرط کاشتراط الوضیعة علی المضارب[2] - ہر ایسی شرط جو نفع میں جہالت کا موجب بنے وہ مضاربت کو فاسد کردے گی کیونکہ یہ مقصود میں اختلال ہے اور جو شرائط فاسدہ ایسی نہ ہوں وہ مضاربت کو فاسد نہ کریں گی بلکہ خود باطل ہو جائیں گی مثلاً یہ شرط کہ نقصان مضارب پر ہوگا۔ (ت)

عقود دریہ میں ہے : سئل فیما اذا اخسر المضارب فهل یکون الخسران علی رب المال، الجواب نعم[3]- ان سے سوال ہوا کہ جب مضارب کو خسارہ ہوا تو کیا رب المال خسارہ میں شریک ہوگا؟ الجواب: ہاں! (ت)

در مختار میں ہے: المضاربة ایداع ابتداء وتوکیل مع العمل لتصرفه بامره وشرکة ان ربح وغصب ان خالف وان اجاز رب المال بعده واجارة فاسدة ان فسدت فلاربح للمضارب حینئذ بل له اجر مثل عمله[4] - واللہ تعالٰی اعلم - مضاربت ابتداء میں امانت کی کارروائی ہے اور عمل کے بعد وکیل بنانے کا معاملہ ہے کیونکہ مضارب رب المال کے حکم سے اس کے مال میں تصرف کرتا ہے اور جب نفع حاصل ہوجائے تو شراکت بن جاتی ہے اور اگر مضارب خلاف ورزی کرے تو غصب بن جاتی ہے

خواہ بعد میں رب المال اس کارروائی کو جائز بھی کردے۔ اور مضاربت فاسد ہو جائے تو اجارہ فاسدہ بن جاتا ہے۔ اس

---

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب المضاربہ باب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۸۸۔ ۲۸۷ [2] الہدایہ کتاب المضاربہ مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۲۵۶ [3] العقود الدریہ کتاب المضاربہ ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۲۷ [4] درمختار کتاب المضاربہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۴۶

Page 133

[Box at the top] In this situation, the manager (Mudarib) will not be entitled to the profit, but rather to wages commensurate with his labor. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 21-b: 27 Muharram-ul-Haram 1317 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid wants to become a partner in a person's business by contributing some money. He says, "Pay me thirty-six rupees annually from the profits, and whatever is in excess of that, you may keep as your right of Mudarabah (partnership). If the profit is less, you shall bear that too." Is this matter permissible according to Sharia or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: It is impermissible and a sin. [Arabic Text]: lqat'i ash-shirkati fi ar-ribhi wa li-ilzami ma naqasa minhu 'ala al-mudarib wa kullu dhalika shartun fasidun wa al-awwalu mufsidun aydan kama nassu 'alayhi.

Because it terminates the partnership in profit and places the burden of loss on the manager (Mudarib), whereas both conditions are invalid (shart-e-fasid). The first one even invalidates the Mudarabah contract itself, as the jurists (Fuqaha) have explicitly stated. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 22: 14 Rabi-ul-Akhir 1319 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid gave a sum of one hundred and fifty rupees to Bakr with the intent of business, as Bakr was a trader of tables and chairs. Bakr bought sixty maunds of cane with the mentioned amount. At the end of the year, there was a profit of sixty rupees, but Bakr continued to give Zaid five rupees monthly based on this calculation. During this period, Bakr sometimes bought cane and sometimes didn't, but he always gave five rupees monthly. After some time, Bakr passed away. An heir of Bakr took responsibility for the mentioned amount and gave five rupees monthly like Bakr did. However, after a few months, the heir of Bakr said that giving monthly money in this way is not permissible. Therefore, I will pay back the money that was under Bakr's responsibility. Since Zaid is a weak person and does not have the strength to trade himself, his purpose is that this money remains with Bakr's heir, or let the pure Sharia prescribe a way so that we receive a fixed amount like before, or more or less. Please explain and be rewarded.

The Answer: Fixing a set amount—whether there is profit or not, whether it is less or more—to be paid monthly is definitely prohibited (Haram). Rather, the heir of Bakr

should invest Zaid's money in trade, and Zaid should bear both profit and loss. If there is profit, let it be whatever amount it is.

पृष्ठ 133

[शीर्ष पर बॉक्स] इस स्थिति में, मुदारिब (प्रबंधक) लाभ का हकदार नहीं होगा, बल्कि अपने कार्य के अनुसार पारिश्रमिक का हकदार होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 21-ब: 27 मुहर्रम-उल-हराम 1317 हिजरी क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद एक व्यक्ति के व्यापारिक कारखाने में थोड़े रुपये देकर भागीदार बनना चाहता है और कहता है कि 'छत्तीस रुपये प्रति वर्ष मुझे इसके मुनाफे में से दिया करो और इससे ज़्यादा जो कुछ हो तुम ले लिया करो मुज़ारबत (साझेदारी) के हक के तौर पर, और अगर कम हो तो उसका बोझ भी तुम उठाओ।' शरीयत के अनुसार यह जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: यह नाजायज़ और गुनाह है। [अरबी उद्धरण]: लाभ में साझेदारी खत्म होने और नुकसान का बोझ मुदारिब पर डालने के कारण, जबकि ये दोनों शर्तें फासिद (दूषित) हैं। पहली शर्त तो मुज़ारबत के अनुबंध को ही बातिल (अमान्य) कर देती है, जैसा कि फकीहों (فقہاء) ने स्पष्ट किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 22: 14 रबी-उल-आख़िर 1319 हिजरी क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने व्यापार की नीयत से बक्र को एक सौ पचास रुपये दिए क्योंकि बक्र मेज़ और कुर्सी का व्यापारी था। बक्र ने उक्त राशि से साठ मन बेंत खरीदी और साल के अंत में साठ रुपये का मुनाफा हुआ, लेकिन बक्र ज़ैद को इस गणना के आधार पर पाँच रुपये महीना देता रहा। इस दौरान बक्र ने कभी बेंत खरीदी और कभी नहीं, लेकिन वह हमेशा पाँच रुपये मासिक देता रहा। कुछ समय बाद बक्र का इंतकाल हो गया। बक्र के एक वारिस ने उक्त राशि की ज़िम्मेदारी ली और बक्र की तरह पाँच रुपये मासिक दिए। लेकिन कुछ महीनों के बाद बक्र के वारिस ने कहा कि इस तरह मासिक पैसा देना जायज़ नहीं है। लिहाज़ा, जो पैसा बक्र के ज़िम्मे था, मैं वह अदा करता हूँ। चूंकि ज़ैद एक कमज़ोर व्यक्ति है और खुद व्यापार करने की शक्ति नहीं रखता, उसका उद्देश्य यह है कि यह पैसा बक्र के वारिस के पास रहे, या शरीअत-ए-मुतह्हरा कोई ऐसा तरीका बता दे जिससे हमें पहले की तरह या उससे कम-ज़्यादा मिलता रहे। बयान फरमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: एक निश्चित राशि तय कर देना कि लाभ हो या न हो, कम हो या ज़्यादा, हर हाल में इतना मासिक देंगे, निश्चित रूप से हराम है। बल्कि बक्र के वारिस को चाहिए कि वह ज़ैद के पैसे को व्यापार में लगाए और ज़ैद नफा-नुकसान दोनों का ज़िम्मेदार रहे। लाभ हो तो जितना भी हो।

جلد ۱۹

صورت میں مضارب نفع کا حقدار نہ ہوگا بلکہ اپنے عمل کے مطابق اجرت کا حقدار ہوگا واللہ تعالی اعلم۔(ت)

مسئلہ ۲۱۔ب: ۲۷ محرم الحرام ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید ایک شخص کے کارخانہ تجارت میں تھوڑے روپے دے کر شریک ہو جانا چاہتا ہے اور یہ کہتا ہے کہ چھتیں روپے سال مجھ کو اس کے منافع میں سے دیا کرو اور اس سے زیادہ جو کچھ ہو تم لے لیا کرو بحق مضاربت، اور اگر کم ہو تو اس کے بھی تم متحمل ہو۔ شرعاً یہ امر جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ناجائز اور گناہ ہے لِقطع الشرکَۃِ فی الربح ولِإلزامِ ما نقص منه علی المضارِب وکلُّ ذلك شرطٌ فاسدٌ والأول مفسِدٌ ایضا کما نصوا علیه۔ نفع میں شرکت ختم ہو جانے کی بناء پر اور نقصان مضارب پر لازم کرنے کی بناء پر جبکہ دونوں صورتیں شرط فاسد ہیں۔ اور پہلی تو مضاربت کے لئے مفسد بھی ہے۔ جیسا کہ فقہاء کرام نے تصریح فرمائی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔(ت)

مسئلہ ۲۲: ۱۴ ربیع الآخر ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے مبلغ ایک سو پچاس روپیہ بکر کو بہ نیت تجارت دئے کیونکہ بکر میز کرسی کا تاجر تھا اس نے مبلغان مذکورہ کا ساٹھ من بیت خریدا اور سال تمام پر ساٹھ روپے منافع ہوئے لیکن بکر زید کو بایں حساب پانچ روپے ماہوار دیتا رہا۔ اس عرصہ میں بیت بکر نے بھی خریدا اور کبھی نہیں خریدا لیکن ہمیشہ پانچ روپے ماہوار دیتا رہا۔ بعد ایک عرصہ کے بکر نے قضا کی۔ ایک وارث بکر نے وہ مبلغان مذکورہ اپنے ذمے لے کر موافق بکر کے پانچ روپے ماہوار دیئے، لیکن چند ماہ کے بعد

وارث بکر نے یہ کہا کہ اس طرح روپیہ دینا ماہوار جائز نہیں۔ لہذا جو روپیہ ذمہ بکر کے تھا میں ادا کرتا ہوں چونکہ زید ایک ضعیف شخص ہے اور طاقت تجارت وغیرہ کی خود نہیں رکھتا ہے۔ اس کی غرض یہ ہے کہ یہ روپیہ وارث بکر کے پاس باقی رہے یا شرع مطہر کوئی طریقہ ایسا ارشاد فرمائے کہ ہم کو موافق سابق کے یا اس سے کم و بیش ملے۔ بینوا توجروا

الجواب: ایک رقم تعین کر دینا کہ نفع ہو یا نہ ہو، کم ہو یا زائد۔ ہر طرح اس قدر ماہوار دیں گے ضرور حرام ہے بلکہ وارث بکر زر زید کو تجارت میں لگائے زید نفع و نقصان دونوں کا متحمل رہے۔ نفع ہو تو جس قدر ہو

Fatawa Razawiyya, Vol 19

...only that much should be given to Zaid, he should not take more than that at all. This is in the case where the heir, out of pure kindness, invests his money in trade and does not want his share in the profit; otherwise, whatever agreement is made between them, that much share should be taken from the profit and the rest given to Zaid. And Allah Almighty knows best.

Question 23: What is the ruling of the scholars of religion on this issue: that the determination of the share of profit between the Rab-ul-Maal (investor) and the Mudarib (manager) should be done at the time of giving the capital, such as whether the Mudarib will take half or a third of the profit, etc., or can they both decide by mutual consent after the profit is obtained? If it is to be decided at the time of giving the capital, must it be in the same sitting? If the sitting changes, is there any harm? The Rab-ul-Maal sent the Mudarib to a specific city; upon reaching there, he realized that there would be no profit in selling there. What should he do now? Should he return to the Rab-ul-Maal or work in another city he deems suitable? Or if some goods remain after selling in the specified city, should he bring back the remainder or sell it at another suitable place? If the Rab-ul-Maal expands the contract at the time of agreement, saying 'sell wherever you think suitable and do whatever you see as beneficial', will his powers expand or not? The Rab-ul-Maal is responsible for the travel, food, and drink expenses of the Mudarib; does this mean food according to necessity or other things as well? For example, he felt like eating some seasonal fruit, or bread and curry were sufficient but he ate pilaf/zarda, or he gave something in charity to a poor person, or he bought and used clothes when needed, e.g., a cap would have been enough but he bought a turban, or a one-anna cap was suitable for his status but he bought one for four annas.

Answer:

Determining the proportional share of the Mudarib in the profit is necessary within the contract itself. If the contract is made without determining a proportional share, for example, 'I make you a Mudarib on the condition that you give me some profit' or 'on the condition that I will give you as much profit as I wish', then the contract is invalid (fasid) and forbidden (haram). Furthermore, if it is said, 'I have entered into Mudaraba with you on the same profit share as agreed between Zaid and Amr,' and one of the contracting parties does not know that amount, the contract will be invalid even if the other knows. Yes, if they determine it or it becomes known in the same

sitting, it will become valid because 'the sitting gathers the words' (i.e., multiple statements in one session are considered together). As soon as the sitting changes, the invalidity and the sin will become permanent. All these issues are clear in Fiqh (Islamic jurisprudence).

फ़तावा रज़विया, खंड 19

...इतना ही ज़ैद को दिया जाए, वह इससे ज़्यादा बिल्कुल न ले। यह उस सूरत में है जब वारिस सिर्फ़ एहसान के तौर पर उसका रुपया व्यापार में लगाए और लाभ में अपना हिस्सा न चाहे; वरना जो आपस में समझौता हो जाए, उतना हिस्सा लाभ में से अपना ले ले और बाकी ज़ैद को दे दे। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 23: दीन के विद्वानों का इस मसले पर क्या कहना है कि रब्बुल-माल (निवेशक) और मुज़ारिब (प्रबंधक) के बीच धन देते समय लाभ के निर्धारण होना चाहिए कि मुज़ारिब लाभ का आधा लेगा या तिहाई आदि, या लाभ प्राप्त होने के बाद दोनों आपसी सहमति से तय कर लें? यदि धन देते समय तय करना है, तो क्या उसी बैठक (मजलिस) में होना चाहिए? यदि बैठक बदल जाए तो क्या कोई हर्ज है? रब्बुल-माल ने मुज़ारिब को एक निश्चित शहर में भेजा; वहाँ पहुँचकर उसे पता चला कि यहाँ बेचने में कोई लाभ नहीं होगा, तो अब उसे क्या करना चाहिए? रब्बुल-माल के पास वापस जाना चाहिए या किसी दूसरे शहर में काम करना चाहिए जहाँ वह उचित समझे? या निश्चित शहर में बेचते-बेचते कुछ माल बच गया, तो शेष को वापस ले आए या किसी दूसरी उचित जगह पर बेच दे? यदि रब्बुल-माल अनुबंध के समय इसे विस्तार दे दे कि 'जहाँ उचित समझो वहाँ बेचो और जो फायदेमंद लगे वह करो', तो क्या उसके अधिकार बढ़ जाएँगे या नहीं? मुज़ारिब की यात्रा, खाने-पीने का खर्च रब्बुल-माल के ज़िम्मे है; इससे तात्पर्य ज़रूरत के मुताबिक भोजन है या अन्य चीजें भी? उदाहरण के लिए, उसका मन हुआ तो मौसम का कोई फल खा लिया, या रोटी-सालन पर्याप्त था लेकिन उसने पुलाव-ज़रदा खाया, या किसी गरीब को दान में कुछ दिया, या ज़रूरत पड़ने पर कपड़े खरीदकर इस्तेमाल किए, जैसे टोपी काफी हो सकती थी लेकिन उसने साफ़ा (इमामा) खरीद लिया, उसकी हैसियत के हिसाब से एक आने की टोपी उचित थी लेकिन उसने चार आने की खरीदी।

जवाब:

अनुबंध (अक़्द) के समय ही लाभ में मुज़ारिब के हिस्से का निर्धारण अनिवार्य है। यदि अनुबंध बिना किसी निश्चित हिस्से के किया गया, उदाहरण के लिए, 'तुझे मुज़ारिब बनाया इस शर्त पर कि मुझे कुछ लाभ दे दिया करना' या 'इस शर्त पर कि जितना मैं चाहूँ उतना लाभ तुझे दूँगा', तो अनुबंध फ़ासिद (अमान्य) और हराम है। बल्कि अगर यूँ कहा कि 'ज़ैद और अम्र के बीच जितने लाभ पर मुज़ारबात हुई है, उसी दर पर मैंने तुझसे मुज़ारबात की' और अनुबंध करने वालों में से एक को उसकी मात्रा

मालूम नहीं है, तो अनुबंध फ़ासिद होगा चाहे दूसरे को मालूम हो। हाँ, यदि उसी बैठक में निर्धारण कर लें या मालूम हो जाए तो जायज़ हो जाएगा क्योंकि 'मजलिस शब्दों को इकट्ठा करती है' (यानी एक ही सत्र में कही गई बातों को एक साथ माना जाता है)। बैठक बदलते ही फ़साद (अमान्यता) और गुनाह स्थिर हो जाएगा। ये सभी मामले फिक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) में स्पष्ट हैं।

पृष्ठ १३४/६९२

اتنا ہی زید کو دیا جائے اس سے زیادہ اصلًا نہ لے۔ یہ بھی اس صورت میں جبکہ وارث بحر محض احسانًا اس کا روپیہ تجارت میں لگائے اور اس کے نفع میں اپنا حصہ نہ چاہے ورنہ جو باہم قرارداد ہو جائے اتنا حصہ نفع میں اپنا لے کر باقی زید کو دے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۳: کیا ارشاد ہے علمائے دین کا اس مسئلہ میں کہ رب المال اور مضارب میں وقت دینے مال کے نفع کی تعیین ہو جانی چاہئے کہ مضارب نفع میں سے نصف لے گا یا ثلث وغیرہ یا بعد حصول نفع کے دونوں باہم تراضی سے طے کرلیں اگر بوقت مال دینے کے طے کریں تو اسی جلسہ میں ہو، اگر جلسہ بدل جائے تو حرج تو نہیں رب المال نے مضارب کو ایک شہر معین میں بھیجا اس نے وہاں جا کر دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہاں فروخت کرنے میں کوئی فائدہ نہ ہوگا تو اب اس کو کیا کرنا چاہئے۔ رب المال کے پاس واپس جانے یا دوسرے شہر میں جہاں مناسب جانے کام کرے۔ یا شہر معین میں فروخت کرتے کرتے مال بچ رہا تو مابقی کو لوٹا لائے یا دوسری جگہ مناسب پر فروخت کردے۔ اگر رب المال وقت عقد کے توسیع کردے کہ جہاں مناسب سمجھے بیچے اور جو بات مفید دیکھے وہ کرے تو اس کے اختیارات وسیع ہو جائیں گے یا نہیں۔ رب المال کے ذمہ سفر خرچ و خور و نوش مضارب کا ہے اس سے مراد طعام بقدر ضرورت ہے یا دیگر اشیاء بھی مثلاً اس کا جی چاہا فصل کی کوئی شیء کھالی یا روٹی سالن کافی تھا کہ اس نے پلاؤ زردہ کھایا یا کسی مسکین کو خیرات میں کچھ دیا یا لباس کی ضرورت پر کپڑا خرید کر استعمال کیا مثلاً ٹوپی کافی ہو سکتی تھی کہ اس نے عمامہ خرید لیا اس کی حیثیت کے موافق ایک آنہ کی ٹوپی مناسب تھی کہ اس نے چار آنے کی خریدی۔

الجواب:

نفع میں جو حصہ شائعہ مضارب کا تعیین نفس عقد میں ضرور ہے۔ اگر عقد بلا تعیینِ حصہ شائعہ کیا مثلاً تجھے مضارب کیا اس شرط پر کہ کچھ نفع مجھے دے دیا کرنا اس شرط پر کہ جتنا چاہوں اتنا نفع تجھے دیا کروں تو عقد فاسد و حرام ہے۔ بلکہ اگر یوں کہا کہ زید و عمر میں باہم جتنے نفع پر مضاربت ہوئی ہے اسی قدر پر میں نے تجھ سے مضاربت کی اور عاقدین میں ایک کو اس کی مقدار معلوم نہیں۔ عقد فاسد ہوگا اگرچہ دوسرے کو معلوم ہو، ہاں اسی جلسہ میں تعیین کرلیں یا علم ہو جائے تو جائز ہو جائے لان المجلس یجمع الکلمات (کیونکہ مجلس متفرق کلام کی جامع ہوتی ہے۔ ت) تبدل جلسہ ہوتے ہی فساد مستقر اور گناہ مستقر ہو جائے گا و المسائل کلھا معلومۃ من الفقہ (یہ تمام مسائل فقہ میں واضح ہیں۔ ت)

صفحہ 134 از 692

Fatawa Rizvia Volume 19

It is in Dur-e-Mukhtar: (Arabic text: شرط كون الربح بينهما شائعا فلو عين قدرا فسدت وكون نصيب كل منهما معلوما عند العقد-) [1] (Translation: It is a condition in Mudarabah that the profit must be a proportional share; if a fixed amount is specified, the Mudarabah becomes invalid. Also, it is a condition that the share of both parties be known at the time of the contract. (T))

It is in Hindiyyah: (Arabic text: دفع الى غيره الف درہم مضاربة على مثل ما شرط فلان لفلان من الربح فان عَلِمَ رب المال والمضارب بما شرط فلان لفلان من الربح تجوز المضاربة وان لم يعلما لا تجوز وكذا اذا علم احدهما وجهل الاخر هكذا في المحيط، ولو دفع اليه مضاربة على ان يعطي المضارب رب المال ماشاء من الربح فهذه مضاربة فاسدة كذا في المبسوط۔) [2]
(Translation: If someone gave another a thousand Dirhams for Mudarabah, stating that the contract is according to the profit terms agreed between certain people; if both the capital owner (Rabb-ul-Mal) and the manager (Mudarib) knew those terms, then this Mudarabah is valid. If they did not know the terms of those people, it is not valid. Similarly, if one knew the condition and the other did not. It is stated thus in 'Al-Muheet'. And if capital was given to another for Mudarabah on the condition that the manager gives the capital owner whatever he wishes from the profit, then this Mudarabah will be invalid, as stated in 'Al-Mabsut'. (T))

The manager (Mudarib) can take the wealth wherever he deems appropriate; there is no need for the permission of the capital owner (Rabb-ul-Mal) unless the capital owner restricts him. Yes, if he restricts him to trade only in this city or a specific city, or only in a specific season, or only with a specific person or persons, or only in a specific commodity, then the manager is bound to follow those instructions. If he opposes them, he will be liable for any loss, even if the capital owner imposed these restrictions after the Mudarabah contract. This applies as long as the money remains as cash and the manager has not yet bought goods with it. After the purchase, the capital owner cannot change the terms between absolute and restricted. It is in Dur-e-Mukhtar:

[1] Dur-re-Mukhtar, Kitab al-Mudarabah, Mujtabai Press, Delhi, 2/ 174-176 [2] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Mudarabah, Chapter 2, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/ 288

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

(त) दुर्रे मुख़्तार में है: (अरबी: شرط كون الربح بينهما شائعا فلو عين قدرا فسدت وكون نصيب كل منهما معلوما عند العقد-)[1] मुज़ारबत में नफ़ा ग़ैर-मुअय्यन मिक़दार होना शर्त है और अगर कोई मुअय्यन मिक़दार तय हुई तो मुज़ारबत फ़ासिद होगी और अक़्द के वक़्त दोनों का हिस्सा मालूम भी शर्त है। (त)

हिन्दिया में है: (अरबी: دفع الى غيره الف درہم مضاربة على مثل ما شرط فلان لفلان من الربح فان عَلِمَ رب المال والمضارب بما شرط فلان لفلان من الربح تجوز المضاربة وان لم يعلما لا تجوز وكذا اذا علم احدهما وجهل الاخر هكذا في المحيط، ولو دفع اليه مضاربة على ان يعطي المضارب رب المال ماشاء من الربح فہذہ مضاربة فاسدة كذا في المبسوط)[2]۔
किसी ने दूसरे को हज़ार दिरहम मुज़ारबत के तौर पर दिया कि जैसे-जैसे फ़लाँ-फ़लाँ ने आपस में नफ़ा शर्त किया उस शर्त के मुताबिक़ यह अक़्द है तो अगर रब-उल-माल और मुज़ारिब दोनों को उनकी शर्त मालूम थी तो यह मुज़ारबत जाइज़ होगी और उनको फ़लाँ-फ़लाँ की शर्त मालूम न थी तो जाइज़ न होगी और यूँ ही अगर एक को वह शर्त मालूम थी और दूसरे को मालूम न थी। मुहीत में यूँ है और अगर दूसरे को मुज़ारबत के लिए इस शर्त पर माल दिया कि मुज़ारिब जो चाहे नफ़ा में से रब-उल-माल को दे तो यह मुज़ारबत फ़ासिद होगी जैसा कि मबसूत में है। (त)

मुज़ारिब जहाँ मुनासिब जाने माल ले जा सकता है इसमें इज़्न-ए-रब-उल-माल की हाजत नहीं जबकि रब-उल-माल उसे मुक़य्यद न कर दे। हाँ मुक़य्यद कर देगा कि इसी शहर या ख़ास फ़लाँ शहर ही में ख़रीद व फ़रोख़्त करो या सिर्फ़ फ़लाँ मौसम में या ख़ास फ़लाँ शख़्स या अश्ख़ास से, या ख़ास फ़लाँ माल की तिजारत करो तो मुज़ारिब उसके इत्तिबा का पाबंद हो जाएगा मुख़ालिफ़त करेगा तो तावान देगा अगरचे रब-उल-माल ने अक़्द-ए-मुज़ारबत के बाद यह तक़यीदात कर दी हों। जब तक रुपया बदस्तूर बाक़ी है अभी मुज़ारिब ने उससे माल न ख़रीदा। ख़रीदारी के बाद फिर रब-उल-माल मुतलक़ व मुक़य्यद नहीं कर सकता। दुर्रे मुख़्तार में है:

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल मुज़ारबत, मतबा मुजतबाई, देहली, 2/ 174-176 [2] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल मुज़ारबत, अल-बाब-उल-सानी, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 4/ 288

पृष्ठ 135/692

ہیں ت) درمختار میں ہے: شرط کون الربح بینھما شائعا فلو عین قدرا فسدت وکون نصیب کل منھما معلوما عند العقد[1]- مضاربت میں نفع غیر معین مقدار ہونا شرط ہے اور اگر کوئی معین مقدار طے ہوئی تو مضاربت فاسد ہوگی اور عقد کے وقت دونوں کا حصہ معلوم بھی شرط ہے۔ (ت)

ہندیہ میں ہے: دفع الی غیرہ الف درہم مضاربۃ علی مثل ما شرط فلان لفلان من الربح فان عَلِمَ رب المال والمضارب بما شرط فلان لفلان من الربح تجوز المضاربۃ وان لم یعلما لا تجوز وکذا اذا علم احدھما وجھل الاخر ھکذا في المحیط، ولو دفع الیہ مضاربۃ علی ان یعطي المضارب رب المال ماشاء من الربح فھذہ مضاربۃ فاسدۃ کذا في المبسوط[2]۔ کسی نے دوسرے کو ہزار درہم مضاربت کے طور پر دیا کہ جیسے جیسے فلاں فلاں نے آپس میں نفع شرط کیا اس شرط کے مطابق یہ عقد ہے تو اگر رب المال اور مضارب دونوں کو ان کی شرط معلوم تھی تو یہ مضاربت جائز ہوگی اور ان کو فلاں فلاں کی شرط معلوم نہ تھی تو جائز نہ ہوگی اور یونہی اگر ایک کو وہ شرط معلوم تھی اور دوسرے کو معلوم نہ تھی۔ محیط میں یوں ہے اور اگر دوسرے کو مضاربت کے لئے اس شرط پر مال دیا کہ مضارب جو چاہے نفع میں سے رب المال کو دے تو یہ مضاربت فاسد ہوگی جیسا کہ مبسوط میں ہے۔ (ت)

مضارب جہاں مناسب جانے مال لے جا سکتا ہے اس میں اذنِ رب المال کی حاجت نہیں جبکہ رب المال اسے مقید نہ کردے۔ ہاں مقید کردے گا کہ اسی شہر یا خاص فلاں شہر ہی میں خرید و فروخت کرو یا صرف فلاں موسم میں یا خاص فلاں شخص یا اشخاص سے، یا خاص فلاں مال کی تجارت کرو تو مضارب اس کے اتباع کا پابند ہو جائیگا مخالفت کرے گا تو تاوان دے گا اگرچہ رب المال نے عقد مضاربت کے بعد یہ تقییدات کردی ہوں۔ جب تک روپیہ بدستور باقی ہے ابھی مضارب نے

اس سے مال نہ خریدا۔ خریداری کے بعد پھر رب المال مطلق و مقید نہیں کر سکتا۔ درمختار میں ہے:

[1] در مختار کتاب المضاربة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۴-۱۷۶ [2] فتاوی ہندیہ کتاب المضاربة الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۲۸۸

Fatawa Rizvia Volume 19

Arabic Text

The agent (Mudarib) in an absolute partnership (Mudaraba) that is not restricted by place, time, or type (i.e., person/thing) has the authority to sell for cash or common credit, buy, appoint agents for both, and travel by land and sea, without exceeding a town, goods, endowment, or person specified by the owner. This is because Mudaraba accepts beneficial restrictions even after the contract, as long as the capital has not become merchandise. This is because at that point, the owner does not have the power to dismiss him, so he does not have the power to specify him. If he does so, he becomes a guarantor for the violation. (Excerpted).

The Mudarib does not have the right to sub-partnership, partnership, or mixing with his own property except with permission or "act according to your opinion," as a thing does not include its like. Nor does he have the right to lend or borrow, even if he is told "act according to your opinion," because these are not among the practices of traders, so they do not enter into generalization unless the owner explicitly states them.

Urdu Translation

If the absolute Mudaraba is not restricted by any place, time, type (or person), then the Mudarib will have the authority for all types of sales, cash or customary credit, buying, appointing agents for buying and selling, and traveling by land and sea. If the owner has specified an area, goods, endowment, or person, then the Mudarib cannot exceed this restriction, because before the capital becomes trade goods, Mudaraba is capable of beneficial restriction, even if this restriction is imposed after the contract. But once the capital is converted into trade goods, the restriction will not be effective at that time because on this occasion, the owner does not have the right to dismiss the Mudarib, so the owner will not have the right to any specification or restriction either. If the owner has bound him with restrictions, the Mudarib will be a guarantor for the property upon violation. (Excerpted)

The Mudarib will not become authorized to further Mudaraba, partnership, or mixing with his own property without the owner's permission. He will become authorized through permission or by being told "act according to your opinion," because a thing does not include its like. Despite being told "act according to your opinion," the Mudarib [does not have the right] to give loans.

If the owner of the capital (Rabb-ul-Mal) leaves it to the Mudarib's discretion to do what he deems appropriate, then some of his powers will certainly expand. For example, in an absolute Mudaraba, he would not have the authority to give this Mudaraba capital to another on his behalf or to mix the capital with his own money. When the owner says, "I leave it to your opinion," he becomes authorized in these matters as well. However, lending money to someone or borrowing from someone will still not be permissible unless the owner explicitly gives permission. It is in Durr-ul-Mukhtar:

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Mudaraba, Matba Mujtabai Delhi, 2/174

फतावा रिज़विया जिल्द 19

अरबी पाठ

मुज़ारिब (एजेंट) एक पूर्ण मुज़ाराबा (साझेदारी) में जो स्थान, समय, या प्रकार (यानी व्यक्ति/वस्तु) द्वारा प्रतिबंधित नहीं है, उसे नकद या सामान्य उधार पर बेचने, खरीदने, दोनों के लिए वकील नियुक्त करने और स्थल व जल मार्ग से यात्रा करने का अधिकार है, बशर्ते वह मालिक द्वारा निर्दिष्ट शहर, वस्तु, वक्फ या व्यक्ति से आगे न बढ़े। ऐसा इसलिए है क्योंकि मुज़ाराबा अनुबंध के बाद भी लाभकारी प्रतिबंधों को स्वीकार करता है, जब तक कि पूंजी माल (व्यापारिक वस्तु) न बन जाए। क्योंकि उस समय, मालिक उसे पदमुक्त करने का अधिकार नहीं रखता है, इसलिए उसे विशिष्ट करने का अधिकार भी नहीं रखता है। यदि वह ऐसा करता है, तो वह उल्लंघन का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। (संक्षिप्त)।

मुज़ारिब को मालिक की अनुमति के बिना आगे मुज़ाराबा, साझेदारी, या अपनी संपत्ति के साथ मिश्रण करने का अधिकार नहीं होगा। "अपनी राय से काम करो" की अनुमति या कहने से वह मालिक बन सकेगा क्योंकि कोई भी चीज़ अपने समान चीज़ को समाहित नहीं करती है। न ही उसे ऋण देने या लेने का अधिकार होगा,

उर्दू अनुवाद

मुज़ाराबा-ए-मुतलक़ा जो किसी स्थान, समय, प्रकार (या व्यक्ति) से प्रतिबंधित न हो, तो उसमें मुज़ारिब को हर तरह से नकद बिक्री, प्रचलित उधार, और खरीदने और खरीद-बिक्री में वकील बनाने और थल व जल यात्रा करने का अधिकार होगा। और यदि मालिक ने क्षेत्र, सामान, वक्फ या व्यक्ति को निर्दिष्ट कर दिया है, तो मुज़ारिब उस प्रतिबंध का उल्लंघन नहीं कर सकता, क्योंकि पूंजी के व्यापारिक वस्तु बनने से पहले मुज़ाराबा लाभकारी प्रतिबंध के योग्य है, भले ही यह प्रतिबंध अनुबंध के बाद लगाया गया हो। लेकिन जब पूंजी व्यापारिक वस्तु में बदल जाए, तो उस समय प्रतिबंध प्रभावी नहीं होगा क्योंकि इस अवसर पर मालिक मुज़ारिब को पदमुक्त करने का अधिकार नहीं रखता है, इसलिए मालिक को किसी विशिष्टता या प्रतिबंध का अधिकार भी नहीं होगा। यदि मालिक ने शर्तों का पाबंद किया हो तो मुज़ारिब उल्लंघन करने पर संपत्ति का उत्तरदायी होगा। (संक्षिप्त)

मुज़ारिब मालिक की अनुमति के बिना आगे मुज़ाराबा, साझेदारी और अपने माल के साथ मिलाने का अधिकार नहीं रखेगा। अनुमति या "अपनी राय से काम करो" कह देने से वह अधिकार पा सकेगा क्योंकि कोई चीज़ अपने समान को समाहित नहीं करती। "अपनी राय से काम करो" कहने के बावजूद मुज़ारिब ऋण देने...

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
भले ही उससे कहा जाए "अपनी राय से काम करो," क्योंकि ये व्यापारियों के कार्यों में से नहीं हैं, इसलिए वे सामान्यीकरण में शामिल नहीं होते हैं जब तक कि मालिक स्पष्ट रूप से उन्हें निर्दिष्ट न करे।	

यदि पूंजी का स्वामी (रब्ब-उल-माल) मुज़ारिब के विवेक पर छोड़ दे कि वह जो उचित समझे वह करे, तो निश्चित रूप से उसकी कुछ शक्तियाँ बढ़ जाएँगी। उदाहरण के लिए, एक पूर्ण मुज़ाराबा में उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह इस मुज़ाराबा पूंजी को अपनी ओर से किसी अन्य को दे दे या मूल पूंजी को अपने पैसों में मिला ले। जब रब्ब-उल-माल ने कहा कि "तुम्हारी राय पर छोड़ा," तो वह इन मामलों में भी अधिकृत हो जाएगा। हाँ, किसी को पैसा उधार देना या किसी से उधार लेना अब भी जायज़ नहीं होगा जब तक कि मालिक स्पष्ट रूप से इसकी अनुमति न दे। दुर्रे मुख्तार में है:

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-मुज़ाराबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/174

عربی متن	اردو ترجمہ
	مضاربہ مطلقہ جو کسی مکان، زمان، قسم (یا شخص ش) سے
یملك المضارب في المطلقة التی لم	مقید نہ ہو تو اس میں مضارب کو ہر طرح بیع نقد، ادھار
تقید بمکان او زمان اونوع (ای	معروف اور خریدنے اور بیع و شراء میں وکیل بنانے اور بری
اوشخص ش)البیع بنقد ونسیئة	و بحری سفر کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر مالک نے علاقہ،
متعارفة والشراء والتوکیل بهما	سامان، وقف یا شخص کو معین کردیا تو مضارب اس پابندی
والسفر برا وبحرا لا تجاوز بلدا	سے تجاوز نہیں کرسکتا، کیونکہ مال کے سامانِ تجارت بننے
وسلعة اووقف اوشخص عینه	سے قبل مضاربت مفید پابندی کے قابل ہے اگرچہ یہ پابندی عقد
المالك لان المضاربة تقبل التقیید	کے بعد لگائی ہو مگر مال جب سامانِ تجارت میں بدل جائے تو
المفید ولو بعد العقد مالم یصر	اس وقت پابندی موثر نہ ہوگی کیونکہ اس موقعہ پر مالک
المال عرضا لانه حینئذ لا یملك	مضارب کو معزول کرنے کا اختیار نہیں رکھتا تو کسی
عزله فلا یملك تخصیصه فان فعل	تخصیص و پابندی کا مالک بھی نہ ہوگا۔ اگر مالک نے قیود کا
ضمن بالمخالفة اھ ملتقطا۔	پابند کیا ہو تو مضارب مخالفت کرنے پر مال کا ضامن ہوگا اھ
	ملتقطا (ت)
لایملك المضاربة والشرکة والخلط	مضارب مالک کی اجازت کے بغیر آگے مضاربہ، شرکت اور
بمال نفسه الا باذن او اعْمَل برایك	اپنے مال کے ساتھ خلط کرنے کا مالک نہ بنے گا۔ اجازت یا
اذ الشیئ لا یتضمن مثله ولا	اپنی رائے سے عمل کر، کہہ دینے سے مالک بن سکے گا
الاقراض والا ستدانة وان قیل له	

عربی متن	اردو ترجمہ
اعْمَل برايك لانهما ليسا من صنيع التجار فلم يدخلا فى التعميم مالم ينص المالك عليهما	کیونکہ کوئی چیز اپنی مثل کو متضمن نہیں ہوتی اور اپنی رائے سے عمل کر۔ کہہ دینے کے باوجود مضارب قرض دینے

رب المال اگر مضارب کی رائے پر چھوڑ دے کہ جو مناسب جانے کرے تو ضرور اس کے بعض اختیارات وسیع ہوجائیں گے مثلا مطلق مضاربت میں اسے یہ اختیار نہ ہوتا کہ دوسرے کو اپنی طرف سے یہ مال مضاربت دے یا راس المال اپنے روپے میں ملالے اور جب رب المال نے یہ کہا کہ تیری رائے پر چھوڑا تو ان امور کا بھی مختار ہوجائے گا ہاں کسی کو روپیہ قرض دینا یا کسی سے قرض لینا اب بھی جائز نہ ہوگا جب کہ مالک صراحتاً اس کا اذن نہ دے۔ در مختار میں ہے:

---

1 درمختار کتاب المضاربة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

(Top Box) ...and he will not be authorized to give credit, because these two (giving credit and other practices) are not the standard procedures of traders. These things will not be included in the general authorization given unless the owner explicitly clarifies them. If he clarifies them, then he will be authorized. (Summary) - (T)

In a valid Mudarabah, when the Mudarib (partner managing business) travels with the Mudarabah capital for business purposes, even if it is only a one-day trip, his maintenance during the travel days—food, drink, clothing, transport, bedding, pillow, oil, lamp, laundry, haircut/barber services, wages for services, animal feed, fodder, inn room rental, bed rental, and similar everyday and regular needs according to the common practice of traders—shall be borne by the Mudarib (from the capital). This expenditure will be charged to the capital; what remains after deducting it will be considered profit. If there is no profit, this expenditure will fall on the principal amount, and the Mudarib will not have to compensate for any of it. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Column] And if he travels even for a day, his food, drink, clothing, and transportation (even if rented) and everything needed according to the custom of traders in a well-known manner shall be from its capital if the partnership is valid, not invalid, because if it is invalid, he is a hired employee and has no right to maintenance. If he works in the city, his maintenance is from his own property, just as his medical expenses are (his own responsibility) according to the apparent view. This applies when he intends to stay in a city but does not make it his home; then maintenance is for him, according to Ibn Malik. And the owner takes the amount the Mudarib spent from the capital; if there is profit there, nothing is due from the Mudarib. (Summary)

[Urdu Column] When the Mudarib travels, even for one day, then food, drink, clothing, transport (if rented), and all expenses that are common practice among traders will be from the Mudarabah capital, provided the Mudarabah is valid and not invalid. This is because if it is invalid, the Mudarib is a hired laborer and will not be entitled to maintenance. If he works within the same city, he will bear his maintenance from his own wealth, just as he would personally bear medical costs according to the manifest opinion. If during travel he intends to stay in a city but does not make it his permanent residence, the maintenance will still be on the Mudarabah (Ibn Malik). If profit was earned in the Mudarabah and the Mudarib took

maintenance from the principal amount (original capital), then the owner will recover that much expense from the profit, and nothing will be charged to the Mudarib's account. Summary (T)

Note (عـه): Perhaps the intended person is Abdul Latif ibn Abdul Aziz, famously known as Ibn al-Malik.

1. Durr al-Mukhtar, Book of Mudarabah, Matba' Mujtabai Delhi, 2/17.
2. Durr al-Mukhtar, Section on Miscellaneous Matters, Matba' Mujtabai Delhi, 2/150.

(ऊपर का बॉक्स) ...और उधार देने का हकदार नहीं होगा, क्योंकि ये दोनों काम व्यापारियों का तरीका नहीं है, दी गई सामान्य अनुमति में ये चीजें शामिल नहीं होंगी जब तक कि मालिक इन दोनों को स्पष्ट रूप से स्पष्ट न कर दे। यदि वह उन्हें स्पष्ट कर देता है, तो वह उनका हकदार बन जाएगा। (सारांश) - (त)

मुदारबा सहीह में, जब मुदारिब (प्रबंध भागीदार) मुदारबा की पूंजी लेकर व्यापार के उद्देश्य से यात्रा करता है, भले ही वह केवल एक दिन की यात्रा हो, तो यात्रा के दिनों का रखरखाव—खाना, पीना, पहनना, सवारी, बिछौना, तकिया, तेल, दीपक, कपड़े धोना, बाल कटवाना, सेवा के लिए मजदूरी, पशु चारा, चारे का खर्च, सराय के कमरे का किराया, खाट का किराया, और व्यापारियों की सामान्य प्रथा के अनुसार हर रोज़ की और नियमित जरूरतें—मुदारिब (पूंजी से) वहन करेगा। यह खर्च पूंजी पर डाला जाएगा; इसे काटने के बाद जो बचेगा उसे लाभ माना जाएगा। यदि कोई लाभ नहीं होता है, तो यह खर्च मूल पूंजी पर पड़ेगा, और मुदारिब को इसका कुछ भी मुआवजा नहीं देना होगा। दुर्रे मुख्तार में लिखा है:

[अरबी कॉलम] और यदि वह एक दिन के लिए भी यात्रा करता है, तो उसका भोजन, पेय, वस्त्र और परिवहन (भले ही किराए पर हो) और व्यापारियों के रिवाज के अनुसार प्रसिद्ध तरीके से सब कुछ उसकी पूंजी से होगा यदि साझेदारी सही है, न कि फासिद (अमान्य), क्योंकि यदि यह अमान्य है, तो वह एक किराए का कर्मचारी है और उसे रखरखाव का कोई अधिकार नहीं है। यदि वह शहर में काम करता है, तो उसका रखरखाव उसकी अपनी संपत्ति से है, जैसे कि ज़ाहिरी मत के अनुसार उसका दवा का खर्च। यह तब लागू होता है जब वह किसी शहर में रहने का इरादा रखता है लेकिन उसे अपना घर नहीं बनाता है; तब इब्न मलिक के अनुसार उसके लिए रखरखाव है। और मालिक वह राशि लेता है जो मुदारिब ने पूंजी से खर्च की थी; यदि वहाँ लाभ है, तो मुदारिब पर कुछ भी देय नहीं है। (सारांश)

[उर्दू कॉलम] जब मुदारिब यात्रा करे, चाहे वह एक दिन की ही क्यों न हो, तो भोजन, पेय, वस्त्र, परिवहन (यदि किराए पर हो), और वे सभी खर्च जो व्यापारियों के बीच सामान्य प्रथा हैं, मुदारबा पूंजी से होंगे, बशर्ते कि मुदारबा सही हो और फासिद (अमान्य) न हो। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि यह अमान्य है, तो मुदारिब एक किराए का मजदूर है और रखरखाव का हकदार नहीं होगा। यदि वह

उसी शहर के भीतर काम करता है, तो वह अपना रखरखाव अपने स्वयं के धन से वहन करेगा, जैसा कि ज़ाहिरी राय के अनुसार वह व्यक्तिगत रूप से चिकित्सा खर्च वहन करेगा। यदि यात्रा के दौरान वह किसी शहर में रुकने का इरादा रखता है लेकिन उसे अपना स्थायी निवास नहीं बनाता है, तो रखरखाव अभी भी मुदारबा (इब्न मलिक) पर होगा। यदि मुदारबा में लाभ अर्जित किया गया था और मुदारिब ने मूल राशि (मूल पूंजी) से रखरखाव लिया था, तो मालिक लाभ से उतना खर्च वसूल कर लेगा, और मुदारिब के खाते में कुछ भी नहीं डाला जाएगा। सारांश (त)

नोट (عـه): शायद अभिप्रेत व्यक्ति अब्दुल लतीफ इब्न अब्दुल अजीज हैं, जो इब्न अल-मलिक के नाम से प्रसिद्ध हैं।

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल मुदारबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/17।
2. दुर्रे मुख्तार, मुतफर्रिक मामलों का खंड, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/150।

पृष्ठ 137 / 692

اور ادھار دینے کا مجاز نہ ہوگا کیونکہ یہ دونوں عملِ تجار کا طریقہ نہیں تودی ہوئی تعمیم میں یہ چیزیں شامل نہ ہوں گی جب تک مالک ان دونوں کی تصریح نہ کردے۔ اگر ان کی تصریح کردی تو ان کا مجاز بنے گا (ملخصاً)۔ (ت)

مضاربہ صحیحہ میں جبکہ مضارب مال مضاربت لے کر بغرض مضاربت سفر کرے اگرچہ ایک ہی دن کا سفر ہو تو ایام سفر کا نفقہ، کھانا پینا، پہننا، سواری، بچھونا، تکیہ، تیل، بتی، کپڑوں کی دھلائی، خط بنوائی، خدمت گزاری کی اُجرت، سواری کا دانہ، چارہ، سراکی کوٹھری، چارپائی کا کرایہ، اور ان کے مثل ہر معمولی و دوامی حاجت حسبِ عادتِ تجار بقدرِ معروف مضارب پر ہوگی یہ خرچ مال پر ڈالا جائیگا جو اسے مجرا دے کر بچا وہ نفع سمجھا جائے گا اور اگر نفع نہ ہوا تو یہ خرچ اصل مال پر پڑے گا اور مضارب اس کا کچھ عوض نہ دے گا۔ در مختار میں ہے:

[Arabic Column] واذا سافر ولو یوماً فطعامه وشرابه وکسوته ورکوبه ولو بکراء وکل مایحتاج في عادة التجار بالمعروف في مالها لو صحیحة لا فاسدة لانه اجیر فلا نفقة له وان عمل في المصر فنفقته في ماله کدوائه علی الظاهر ما اذا نوی الاقامة بمصر ولم یتخذه دارا فله النفقة ابن عه ملك ویأخذ المالك قدر ما أنفقه المضارب من رأس المال ان کان ثمة ربح فلا شیئ علی المضارب (ملخصاً)

[Urdu Column] جب مضارب سفر کرے خواہ ایک دن کا ہو تو خوراک، شراب، لباس، سواری جب کرایہ کی ہو، اور تمام اخراجات جو تجار کی عادت معروفہ ہوں وہ سب مضارب کے مال سے ہوں گے بشرطیکہ مضارب صحیح ہو فاسد نہ ہو کیونکہ فاسد ہو تو مضارب اجیر ہے نفقہ کا مستحق نہ ہوگا، اور اگر وہاں شہر میں ہی کام کیا تو اپنے مال سے نفقہ برداشت کریگا جیسا کہ

علاج کی صوت میں ظاہر قول کی بناء پر خود کرے گا۔ اور سفر کے دوران کسی شہر میں اقامت کی نیت کی لیکن مستقل وطن نہ بنایا تب بھی نفقہ مضاربہ پر ہوگا (ابن ملک) اور اگر مضاربت میں نفع حاصل ہوا اور مضارب نے راس المال (اصل مال) سے نفقہ کیا تو مالک اتنا خرچہ نفع سے وصول کرلے گا تو مضارب کے ذمہ کچھ نہ آئے گا۔ ملخصاً (ت)

عـہ: لعل المراد منه عبد اللطيف ابن عبد العزيز الشهير بابن ملك.

1 در مختار کتاب المضاربة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۷ 2 در مختار فصل في المتفرقات مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۵۰

Fatawa Razawiyya Volume 19

But the condition of "customary amount" (bi-qadr-e-ma'ruf) is applied. If the customary meal was bread and curry, then pilaf (pulao) and sweet rice (zarda) are not permitted. If there is a habit of wearing a cap, he cannot take a turban. If a cap of one anna is customary, he will not take one for two annas. Seasonal fruits, ice creams (kulfis), servings of sweets, soda bottles—he should consume these from his own pocket; they are considered personal needs, not expenses to be charged to the partnership capital (maal-e-mudarabat). Similarly, he shall not use partnership funds for a comb, surma (eyeliner), perfume, or such things. It is stated in Alamgiri:

Arabic Text: Maintenance (nafaqah) refers to expenses for recurring needs, which include food, drink, clothing, bedding used for sleeping, transportation, and fodder for his animal—as per Al-Muhit al-Sarakhsi. It also includes washing clothes, oil where needed, bathhouse fees, and barber fees. However, all this is restricted to what is customary, such that he becomes liable for any excess if he exceeds it—as stated in Al-Kafi. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that he was asked about meat in food, and he said: Yes, as much as he is accustomed to eating—Al-Dhakhirah. As for medicine, cupping, surma, and the like, these are from his private wealth, not from the partnership capital. If he hires a servant to serve him during travel, that expense is accounted against the partnership—Al-Mabsut. And Allah knows best.

Urdu Text: Maintenance consists of expenses for general needs: food, drink, clothing, bedding in use, transportation, and animal feed—from Al-Muhit al-Sarakhsi. Also, washing clothes, oil for necessary areas, and barber's wages. There is customary permission for all these matters, to the extent that if more than the customary amount is spent, he will be liable. In Al-Kafi it is thus, and it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that when he was asked about meat in food, he said: Yes, what he is accustomed to eating—Al-Dhakhirah. But personal medicine, cupping, and things like surma etc., will be from the mudharib's personal wealth, not from the partnership. And if during travel he hires a laborer for service, this will be at the expense of the partnership—Al-Mabsut. And Allah knows best. (T)

Problem 24: From previous location Explanation of some parts of the answer is requested: (1) When the mudharib (working partner) was given the option to work wherever he wished, and he started selling in the city itself, and the mudharib is

poor, i.e., he cannot spend from his own pocket, then in this case his maintenance is upon the rabb-ul-maal (capital provider).

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Mudarabah, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/312-313. Page 138 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

मगर "दसतूर के मुताबिक़" (बक़दरे-मारूफ़) की क़ैद लगी हुई है। अगर दसतूर के मुताबिक़ खाना रोटी-सालन था, तो पुलाव और ज़रदे की इजाज़त नहीं। टोपी की आदत है, तो इमामा (पगड़ी) नहीं ले सकता। एक आने की टोपी का रिवाज है, तो दो आने की नहीं लेगा। मौसम के फल, बर्फ़ की कुल्फ़ियां, मिठाई के दोने, सोडा की बोतलें—ये अपनी जेब-ए-ख़ास से खाए-पिए, इन्हें माल-ए-मुज़ारबत (साझेदारी की पूँजी) पर बोझ न डाले, ये ज़रूरतें नहीं हैं। इसी तरह कंघी, सुरमा, तेल वगैरह माल-ए-मुज़ारबत से नहीं करेगा। आलमगीरी में है:

अरबी पाठ: नफ़क़ा (रखरखाव/ख़र्चा) वह है जो नियमित ज़रूरतों पर खर्च किया जाता है, यानी खाना, पीना, लिबास, सोने का बिस्तर, सवारी और उसके जानवर का चारा—जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। इसमें कपड़ों की धुलाई, ज़रूरत की जगह पर तेल, हमाम (स्नानघर) की फ़ीस और हज्जाम (नाई) की मज़दूरी भी शामिल है। यह सब केवल दसतूर के अनुसार (मारूफ़) जायज़ है, यहाँ तक कि अगर वह दसतूर से ज़्यादा ख़र्च करे तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा—जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है। इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाहि अलैहि) से रिवायत है कि उनसे खाने में मांस के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने फ़रमाया: हाँ, जितना उसे खाने की आदत हो—अज़-ज़ख़ीरा। जहाँ तक दवा, हिजामा (पछना लगाना), सुरमा और इसी तरह की चीज़ों का ताल्लुक़ है, ये उसके अपने निजी माल से होंगे न कि मुज़ारबत के माल से। और अगर वह सफ़र के दौरान अपनी सेवा के लिए कोई मज़दूर किराए पर रखता है, तो इसे मुज़ारबत के हिसाब में गिना जाएगा—अल-मबसूत। और अल्लाह ताला बेहतर जानता है।

उर्दू पाठ: नफ़क़ा वे आम ज़रूरतों के ख़र्चे हैं और वे खाना, पीना, लिबास, इस्तेमाल का बिस्तर, सवारी, जानवर की खुराक है—मुहीत सरख़सी। और कपड़ों की धुलाई, ज़रूरत की जगह पर तेल, हज्जाम की उजरत, इन तमाम उमूर (मामलों) की मारूफ़ (प्रचलित) इजाज़त होगी, यहाँ तक कि अगर मारूफ़ मिक़दार से ज़ायद ख़र्च किया तो ज़ामिन होगा। 'काफ़ी' में यूँ है, और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि से मरवी है कि उनसे ख़ुराक में गोश्त के मुताल्लिक़ सवाल हुआ तो आपने फ़रमाया: हाँ, जो खाने की उसे आदत हो—ज़ख़ीरा। लेकिन ज़ाती दवा, सींगी (हिजामा) लगाने और सुरमा वगैरह जैसी चीज़ें मुज़ारिब के अपने ज़ाती माल से होंगी, मुज़ारबत से न होंगी। और अगर सफ़र के दौरान ख़िदमत के लिए अजीर (मज़दूर) किराए पर रखा तो यह मुज़ारबत के हिसाब से होगा—मबसूत। और अल्लाह ताला बेहतर जानता है। (त)

मसला २४: पिछले मक़ाम से जवाब की कुछ इबारतों की तशरीह (व्याख्या) मतलूब है: (१) जबकि मुज़ारिब को इख़्तियार दे दिया कि जहाँ चाहे काम करे, और उसने शहर ही में फ़रोख़्त (बेचना) करना शुरू किया और मुज़ारिब फ़क़ीर है यानी अपने पास से ख़र्च नहीं कर सकता, तो इस सूरत में उसका नफ़क़ा रब्बुल-माल (पूँजीपति) पर होगा।

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल मुज़ारबत, बाब १२, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ४/३१२-३१३ पेज १३८ ऑफ़ ६९२

مگر بقدرِ معروف کی قید لگی ہوئی ہے روٹی سالن معروف تھا تو پلاؤ زردہ کی اجازت نہیں۔ ٹوپی کی عادت ہے عمامہ نہیں لے سکتا ایک آنہ کی ٹوپی معتاد ہے دو آنہ کی نہ لے گا۔ فصل کے میوے، برف کی قلفیاں، مٹھائی کے دونے، سوڈے کی بوتلیں، یہ اپنی جیب خاص سے کھائے پئے، مالِ مضاربت پر حوائج ڈالتے ہیں یہ حوائج نہیں۔ اسی طرح کنگھی، سُرمہ، پھیل، دو مال مضاربت سے نہ کرے گا۔ عالمگیری میں ہے:

النفقة هی مایصرف الی الحاجة الراتبة وهی الطعام والشراب والکسوة وفراش ینام علیه والرکوب وعلف دابته، محیط السرخسی، وغسل ثیابه والدهن في موضع یحتاج الیه واجرة الحمام والحلاق وانما یطلق في جمیع ذلك بالمعروف حتی یضمن الفضل ان جاوزه هکذا في الکافی، وروی عن ابی یوسف رحمه الله تعالی انه سئل عن اللحم فقال کما کان یأکل، ذخیرة، واما الدواء والحجامة والکحل ونحو ذلك فی ماله خاصة دون مال المضاربة، ولو استأجرا جیرا یخدمه فی سفره احتسب بذلك علی المضاربة، مبسوط واللہ تعالی اعلم۔

نفقہ وہ عام حاجت کے مصارف ہیں اور وہ کھانا، پینا، لباس، بستر زیر استعمال، سواری، جانور کی خوراک ہے، محیط سرخسی، اور کپڑوں کی دھلائی، ضرورت کے مقام پر تیل، حجام کی اُجرت ان تمام امور کی معروف اجازت ہو گی حتی کہ اگر معروف مقدار سے زائد خرچ کیا تو ضامن ہو گا کافی میں یوں ہے، اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالٰی سے مروی ہے کہ ان سے خوراک میں گوشت کے متعلق سوال ہوا تو آپ نے فرمایا: ہاں جو کھانے کی اسے عادت ہو، ذخیرہ، لیکن ذاتی دوائی، سینگی لگانے اور سُرمہ وغیرہ جیسی چیزیں مضارب کے اپنے ذاتی مال سے ہونگی

مضاربت سے نہ ہونگی، اور اگر سفر کے دوران خدمت کے لئے اجیر کرایہ پر رکھا تو یہ مضارب کے حساب سے ہوگا، مبسوط، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۴: از موضع سابق جواب کی بعض عبارات کی تشریح مطلوب ہے: (۱) جبکہ مضارب کو اختیار دے دیا کہ جہاں چاہے کام کرے، اور اس نے شہر ہی میں فروخت کرنا شروع کیا اور مضارب فقیر ہے یعنی اپنے پاس سے خرچ نہیں کر سکتا تو اس صورت میں اس کا نفقہ رب المال

[1]فتاوٰی ہندیہ کتاب المضاربۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۱۲-۳۱۳ Page 138 of 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

...will it be his responsibility? He said (Qal): This expense will be charged to the capital, and whatever remains after deducting it will be considered profit. I say (Aqool): Two scenarios come to mind at this time. First, the capital owner gave a lump sum to the Mudharib (working partner), who bought goods with most of it and kept a small amount for his own expenses. When that was spent, he started using the income from the goods for his expenses. Second, the capital owner gave a specific amount to buy goods, and the Mudharib bought goods with all of it and covered travel expenses etc. from his own pocket. In these two cases, the Mudharib will certainly divide the profit after adjusting the expenses. The third scenario is that the capital owner specified a certain amount for buying goods and gave another specific amount for profit/travel expenses etc. Now, why should these expenses fall on the Mudharibat capital? Rather, whatever remains from the specified expense amount after spending must be returned. Yes, if the entire amount was spent and there was a need to spend more, then whatever is spent now will fall on the Mudharibat capital. In the case of money remaining as before, can an absolute authority be restricted, and similarly, can a restricted one be made absolute? Enlighten us, and may Allah Almighty have mercy on you.

The Answer: (1) As long as he is in his homeland, he will not receive maintenance (nafaqah), even if he continues to buy, sell, and conduct Mudharibat business, even if the capital owner resides elsewhere and the Mudharibat contract was made there. He is given travel expenses, and as long as he is in his homeland, he is not a traveler. Similarly, if the capital owner gave him money in a place other than his homeland, where he had gone as a traveler, for now, as long as he is in that city, he will not receive maintenance even if he performs Mudharibat work, because his trip this time was not for Mudharibat but was prior to the Mudharibat contract. Yes, when he leaves from there and then returns there for the purpose of Mudharibat, he will receive travel expenses because now this trip is for the purpose of Mudharibat. This is contrary to the homeland of the Mudharib; even if he travels from the place of Mudharibat specifically for Mudharibat work to his own homeland, as long as he stays in his homeland, he will not receive maintenance because a person cannot remain a traveler in their homeland, regardless of how they arrived. It is mentioned in Bada'i, Muheet, Fatawa Zahiriyyah, Bahr al-Ra'iq, and Radd al-Muhtar:

"If a person takes capital in Kufa, while he is from the people of Basra and had come to Kufa as a traveler, he has no maintenance from the capital as long as he is in Kufa."

If the Mudharib received the capital from the owner in Kufa while the Mudharib is a resident of Basra and had come to Kufa as a traveler, then as long as he stays in Kufa, his maintenance will not be charged to the Mudharibat capital.

...उसके ज़िम्मे होगा या नहीं? कहा (क़ाल): यह ख़र्च माल पर डाला जाएगा, जिसे मुजरा (समायोजित) देकर बचा हुआ मुनाफ़ा समझा जाएगा। मैं कहता हूँ (अक़ूल): इस समय दो सूरतें ध्यान में आती हैं। एक यह कि रब्बुल माल (पूँजीपति) ने एक मुजमल (कुल) रक़म मुज़ारिब (कार्यशील भागीदार) को दी, उसने इसमें से अधिकांश का माल खरीदा और थोड़ी अपनी ज़रूरत के लिए रख ली। जब यह ख़र्च हो गई, तो माल की आमदनी में से ख़र्च में लाया। दूसरी यह कि रब्बुल माल ने माल खरीदने के लिए एक निश्चित रक़म दी, मुज़ारिब ने उस सब का माल खरीदा और सफ़र ख़र्च आदि अपने घर से किया। इन दो सूरतों में तो बेशक मुज़ारिब अख़राजात मुजरा करके मुनाफ़े की तक़सीम करे। तीसरी सूरत यह कि रब्बुल माल ने एक विशेष रक़म माल खरीदने के लिए निश्चित कर दी और एक विशेष रक़म मुनाफ़ा और सफ़र ख़र्च आदि के लिए दे दी, तो अब ये अख़राजात माल-ए-मुज़ारबत पर क्यों पड़ेंगे? बल्कि इस ख़र्च की रक़म में से ख़र्च के बाद जितना बचेगा, वह वापस देना होगा। हाँ, अगर रक़म पूरी ख़र्च हो गई और कुछ अतिरिक्त ख़र्च करने की ज़रूरत हुई, तो अब जो कुछ ख़र्च हो, वह माल-ए-मुज़ारबत पर पड़े। रुपया पूर्ववत रहने की सूरत में जैसे इख़्तियार-ए-मुतलक़ (पूर्ण अधिकार) को मुक़य्यद (सीमित) कर सकता है, वैसे ही मुक़य्यद को मुतलक़ भी कर सकता है या नहीं? हमें फ़ैज़ पहुँचाएँ, अल्लाह तआला आप पर रहम फ़रमाए।

जवाब: (1) जब तक अपने वतन में होगा, नफ़क़ा (रखरखाव का ख़र्च) नहीं पाएगा, चाहे ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त और मुज़ारबत का काम करता रहे, चाहे रब्बुल माल दूसरी जगह का निवासी हो और वहीं उससे मुज़ारबत का अनुबंध (अक़्द) किया हो। उसे सफ़र ख़र्च दिया जाता है और जब तक वह वतन में है, मुसाफ़िर नहीं है। इसी तरह अगर उसके ग़ैर-वतन में रब्बुल माल ने उसे रुपया दिया, वह वहाँ बतौर मुसाफ़िर गया हुआ था, तो फ़िलहाल जब तक उस शहर में है, नफ़क़ा न पाएगा चाहे मुज़ारबत का काम अंजाम दे, क्योंकि इस बार उसका यह सफ़र मुज़ारबत के लिए नहीं था बल्कि मुज़ारबत के अनुबंध से पहले था। हाँ, जब वहाँ से चला जाएगा और फिर मुज़ारबत के उद्देश्य से वहाँ आएगा, तो सफ़र ख़र्च पाएगा क्योंकि अब यह सफ़र मुज़ारबत के उद्देश्य से है। मुज़ारिब के वतन के विपरीत कि अगर वह मुज़ारबत की जगह से सफ़र करके विशेष रूप से मुज़ारबत के काम के लिए ही अपने वतन आए, तो जब तक वतन में रहेगा नफ़क़ा न मिलेगा क्योंकि वतन में आदमी किसी भी तरह आए मुसाफ़िर नहीं रह सकता। बदाइअ, मुहीत, फ़तावा ज़हीरिया, बहरुल राइक़ और रदुल मुहतार में है:

"अगर किसी ने कूफ़ा में माल लिया, जबकि वह बसरा का रहने वाला हो और कूफ़ा मुसाफ़िर के तौर पर आया हो, तो जब तक वह कूफ़ा में है, माल में उसका कोई नफ़क़ा (ख़र्च) नहीं है।"

अगर मुज़ारिब ने मालिक से कूफ़ा में माल वसूल किया जबकि मुज़ारिब बसरा का रहने वाला है और वह कूफ़ा में बतौर मुसाफ़िर आया था, तो जब तक वह कूफ़ा में क़याम-पज़ीर (ठहरा हुआ) रहेगा, उस समय तक माल-ए-मुज़ारबत पर उसका नफ़क़ा नहीं आएगा।

पृष्ठ 139 का 692

کے ذمہ ہوگا یا نہیں قال یہ خرچ مال پر ڈالا جائے گا جو اسے مجرا دے کر بچاوہ نفع سمجھا جائیگا اقول اس کی دو صورتیں اس وقت خیال میں آتی ہیں ایک یہ کہ رب المال نے ایک مجمل رقم مضارب کو دی تھی اس نے اس میں سے اکثر کا مال خریدا اور قلیل اپنے خرچ کے واسطے رکھ لی، جب یہ خرچ ہو گئی مال کی آمدنی میں سے صرف میں لایا، دوسرے یہ کہ رب المال نے ایک رقم معین مال خریدنے کے واسطے دی، مضارب نے اس سب کا مال خریدا اور سفر خرچ وغیرہ اپنے گھر سے کیا۔ ان دو صورتوں میں تو بیشک مضارب مصارف مجرا کر کے نفع کی تقسیم کرے۔ تیسری صورت یہ کہ رب المال نے ایک رقم خاص واسطے خرید اموال کے معین کر دی اور ایک رقم خاص واسطے نفع و سفر خرچ وغیرہ کے دے دی تو اب یہ مصارف مال مضاربت پر کیوں پڑیں گے۔ بلکہ اس رقم صرف میں سے بعد خرچ کے جتنا بچ رہے گا وہ واپس دینا ہوگا ہاں اگر رقم سب صرف میں آگئی اور کچھ زائد خرچ کرنے کی ضرورت ہوئی تو اب جو کچھ خرچ ہو وہ مال مضاربت پر پڑے روپیہ بدستور رہنے کی صورت میں جیسے اختیار مطلق کو مقید کر سکتا ہے یوں ہی مقید کو مطلق بھی کر سکتا ہے یا نہیں؟ افیدونا رحمکم اللہ تعالیٰ۔

الجواب: (۱) جب تک اپنے وطن میں ہوگا نفقہ نہ پائے گا اگرچہ خرید وفروخت وکار مضاربت کرتا رہے اگرچہ رب المال دوسری جگہ کا ساکن ہو اور وہیں اس سے عقد مضاربت کیا ہو، اسے سفر خرچ دیا جاتا ہے اور یہ جب تک وطن میں ہے مسافر نہیں۔ اسی طرح اگر اس کے غیر وطن میں رب المال نے اسے روپیہ دیا یہ وہاں بطور مسافرت گیا ہوا تھا تو فی الحال جب تک اس شہر میں ہے نفقہ نہ پائے گا اگر چہ کار مضاربت انجام دے کہ اس بار اس کا یہ سفر مضاربت کے لیے نہ تھا بلکہ قبل عقد مضاربت تھا، ہاں جب وہاں سے چلا جائے گا اور پھر بغرض مضاربت وہاں

آئے گا تو سفر خرچ پائے گا کہ اب یہ سفر بغرض مضاربت ہے۔ بخلاف وطن مضارب کہ اگر جائے مضاربت سے سفر ہی کر کے خاص کار مضاربت ہی کے لئے اپنے وطن کو آئے جب تک وطن میں رہے گا نفقہ نہ ملے گا کہ وطن میں آدمی کسی طرح آئے مسافر نہیں رہ سکتا۔ بدائع و محیط و فتاویٰ ظہیریہ و بحر الرائق و رد المحتار میں ہے:

لو اخذ مالا بالکوفة وھو من اھل البصرة وکان قدم الکوفة مسافراً فلا نفقة له فی المال مادام فی الکوفة

اگر مضارب نے مالک سے کوفہ میں مال وصول کیا جبکہ مضارب بصرہ کا رہنے والا ہے وہ کوفہ میں بطور مسافر آیا تھا تو جب تک وہ کوفہ میں قیام پذیر رہے گا اس وقت تک مال مضاربت پر اس کا نفقہ نہ آئے گا

Volume 19 Fatawa Ridawiyya

[Arabic]: When he leaves from there as a traveler, he is entitled to expenses until he reaches Basra, because his leaving is for the sake of the wealth. He shall not spend from the wealth as long as he is in Basra, because Basra is his original homeland (watan asli), so his stay there is for the sake of the homeland, not for the wealth. Then, if he leaves Basra, he is entitled to expenses, and he can also spend while staying in Kufa until he returns to Basra, because his homeland in Kufa was a temporary residence (watan iqamah) which is invalidated by travel. So, when he returns to it and has no homeland there, his stay in it is for the sake of the wealth.

[Urdu Translation]: So when he sets out from there on a journey, his maintenance will be provided until he reaches Basra, because his departure from Kufa is now as a working partner (Mudarib). Then, as long as he stays in Basra, he will not receive expenses because Basra is his original homeland, so his residence here is due to it being his homeland, not for the business partnership (Mudaraba). Now, if he leaves Basra and comes to Kufa, maintenance is his right until he returns to Basra, because previously his stay in Kufa was as a temporary resident, so upon traveling from there, that residency was invalidated. Now, his coming to Kufa again is for Mudaraba because Kufa is not his homeland, so his stay there is solely for the sake of the wealth. (T)

(2) Giving a vague amount is meaningless; knowing the capital (Ras-ul-Mal) is a condition in Mudaraba, otherwise, the contract will be invalid and sinful. It is stated in Alamgiri:

[Arabic]: Among its valid conditions is that the capital must be known at the time of the contract so that the two parties do not fall into dispute later.

[Urdu Translation]: One of the valid conditions of Mudaraba is that the capital should be known at the time of the contract so that there is no dispute between the two later, etc. (T)

(3) If the Mudarib spends from his own pocket, he will still receive reimbursement from the Mudaraba wealth, but he does not have the right to claim reimbursement from the owner of the capital (Rabb-ul-Mal) to the extent that if the Mudaraba wealth is destroyed, his expenditure is also lost. He cannot demand it from the owner. It is stated in Alamgiri:

[Arabic]: If the Mudarib spends from his own wealth or takes a loan for the Mudaraba...

[Urdu Translation]: If the Mudarib took maintenance from his personal wealth or took a loan in the matter of Mudaraba, then he...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Mudaraba, Chapter on Miscellaneous Matters, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/490.
2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Mudaraba, Chapter One, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/285-86.

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

[अरबी]: जब वह वहां से यात्री के रूप में निकलता है, तो उसे बसरा पहुँचने तक खर्च का अधिकार है, क्योंकि उसका निकलना धन के लिए है। वह धन में से तब तक खर्च नहीं करेगा जब तक वह बसरा में है, क्योंकि बसरा उसका मूल वतन (वतन असली) है, इसलिए उसका वहां रहना वतन के लिए है, धन के लिए नहीं। फिर, यदि वह बसरा से निकलता है, तो वह खर्च का हकदार है, और वह कूफ़ा में रहने के दौरान भी खर्च कर सकता है जब तक वह बसरा वापस नहीं लौटता, क्योंकि कूफ़ा में उसका वतन निवास का वतन (वतन इक़ामत) था जो यात्रा से अमान्य हो जाता है। अत; जब वह वहां लौटता है और वहां उसका कोई वतन नहीं है, तो उसका वहां रहना धन के लिए है।

[उर्दू अनुवाद]: तो जब वह वहां से यात्रा करते हुए निकलेगा तो बसरा पहुँचने तक उसका खर्च होगा क्योंकि उसका अब कूफ़ा से निकलना मुज़ारिब के रूप में है। और फिर जब तक बसरा में रहेगा वह खर्च नहीं पाएगा क्योंकि बसरा उसका असली वतन है, तो यहाँ उसकी इक़ामत (निवास) वतन की वजह से है, मुज़ारबत (व्यापारिक साझेदारी) के लिए नहीं। तो अब अगर वह बसरा से निकल कर कूफ़ा आया तो वापस बसरा पहुँचने तक खर्च उसका हक है क्योंकि पहले कूफ़ा में उसका प्रवास वतन-ए-इक़ामत के तौर पर था, तो वहां से यात्रा करने पर वह वतन बाटल (अमान्य) हो गया। तो अब दोबारा उसका कूफ़ा आना मुज़ारबत के लिए है क्योंकि कूफ़ा उसका वतन नहीं है, तो वहां उसका प्रवास केवल धन के लिए है। (त)

(2) अस्पष्ट राशि देना अर्थहीन है; मुज़ारबत में मूलधन (रास-उल-माल) का ज्ञात होना एक शर्त है, अन्यथा अनुबंध अमान्य और पापपूर्ण होगा। आलमगीरी में है:

[अरबी]: इसकी वैध शर्तों में से यह है कि अनुबंध के समय मूलधन ज्ञात होना चाहिए ताकि बाद में दोनों के बीच विवाद न हो।

[उर्दू अनुवाद]: मुज़ारबत की सही शर्तों में से एक यह है कि अनुबंध के समय मूलधन का ज्ञात होना ज़रूरी है ताकि बाद में दोनों का मतभेद न हो इत्यादि (त)

(3) यदि मुज़ारिब अपनी जेब से खर्च करेगा तब भी वह मुज़ारबत के धन से प्रतिपूर्ति प्राप्त करेगा, लेकिन वह मूलधन के स्वामी (रब्ब-उल-माल) से प्रतिपूर्ति प्राप्त करने का अधिकार नहीं रखता, यहाँ तक कि यदि मुज़ारबत का धन नष्ट हो जाए, तो उसका खर्च भी चला गया। वह स्वामी से इसकी मांग नहीं कर सकेगा। आलमगीरी में है:

[अरबी]: यदि मुज़ारिब ने अपने स्वयं के धन से खर्च किया या मुज़ारबत के लिए ऋण लिया...

[उर्दू अनुवाद]: अगर मुज़ारिब ने अपने निजी माल से खर्च लिया या उसने मुज़ारबत के मामले में ऋण लिया तो वह उसे...

1. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-मुज़ारबत, विविध विषयों पर अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत 4/490।
2. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-मुज़ारबत, अध्याय एक, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 4/285-86।

पृष्ठ 140/692

فاذا خرج منها مسافرا فله النفقة حتی یاتی البصرة لان خروجه لاجل المال ولا ینفق من المال مادام بالبصرة لان البصرة وطن اصلی له فکانت اقامته فیه لاجل الوطن لا لاجل المال فاذا خرج من البصرة له وان ینفق ایضا ما اقام بالکوفة حتی یعود الی البصرة لان وطنه بالکوفة کان وطن اقامة یبطل بالسفر فاذا عاد الیها ولیس له بها وطن کانت اقامته فیها لاجل المال 1-

تو جب وہاں سے سفر کرتے ہوئے نکلے گا تو بصرہ پہنچنے تک اس کا نفقہ ہو گا کیونکہ اس کا اب کوفہ سے نکلنا مضارب کے طور پر ہے اور پھر جب تک بصرہ میں رہے گا وہ خرچہ نہ پائے گا کیونکہ بصرہ اس کا وطن اصلی ہے تو یہاں اس کی اقامت وطن کی وجہ سے ہے مضاربت کے لئے نہیں۔ تو اب اگر وہ بصرہ سے نکل کر کوفہ آیا تو واپس بصرہ پہنچنے تک نفقہ اس کا حق ہے کیونکہ پہلے کوفہ میں اس کا قیام وطن اقامت کے طور پر تھا تو وہاں سے سفر کرنے پر وہ وطن باطل ہو گیا تو اب دوبارہ اس کا کوفہ آنا مضاربت کے لئے کیونکہ کوفہ اس کا وطن نہیں تو وہاں اس کا قیام صرف مال کے لئے ہے۔ (ت)

(۲) مجمل رقم دینا بے معنی ہے مضاربت میں راس المال کا معلوم ہونا شرط ہے ورنہ عقد فاسد و گناہ ہو گا۔ عالمگیری میں ہے: اما شرائطها الصحیحة فمنها ان یکون راس المال معلوما عند العقد حتی لا یقعان فی المنازعة فی الثانی 2 الخ۔ مضاربت کے صحیح شرائط میں سے ایک یہ ہے کہ عقد کے وقت راس المال کا معلوم ہونا ہے تاکہ بعد میں دونوں کا اختلاف نہ ہو الخ (ت)

(۳) مضارب اگر اپنے پاس سے خرچ کرے گا جب بھی مالِ مضاربت سے مجرا پائے گا مگر رب المال سے مجرا لینے کا حق نہیں رکھتا یہاں تک کہ اگر مالِ مضاربت تلف ہو جائے تو اس کا خرچ

بھی گیا۔ رب المال سے اس کا مطالبہ نہ کر سکے گا۔ عالمگیری میں ہے: ان انفق المضارب من مال نفسه اواستدان علی المضاربة اگر مضارب نے اپنے ذاتی مال سے نفقہ لیا یا اس نے مضاربت کے معاملہ میں قرض لیا تو وہ اسے

1 رد المحتار کتاب المضاربة فصل فی المتفرقات دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۴۹۰ 2 فتاوی ہندیہ کتاب المضاربة الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۸۶-۲۸۵

Fatawa Ridawiyya Volume 19

[Boxed Section: Left - Arabic, Right - Urdu Translation] Arabic: He recovers it from the Mudaraba wealth, starting first with the principal, then secondly from expenses, then thirdly from profits. If all the Mudaraba wealth is destroyed, the Mudarib (manager) cannot recover anything from the Rabb-ul-Maal (investor). This is stated in Al-Dhakhira. Urdu: He will collect from the Mudaraba wealth. This recovery will be firstly from the principal, secondly from expenses, and thirdly from profit. If all the Mudaraba wealth is destroyed, the Mudarib will not be able to recover anything from the investor. It is stated so in Al-Dhakhira. (T)

(4) The specific amount given for travel expenses based on this same Mudaraba contract is included in the Mudaraba itself. Yes, if a separate amount was given and it was explicitly stated, "I am giving your travel expenses voluntarily from my own pocket; whatever increases over the principal will be considered full profit and you will receive it separately," then this is his kindness and he has the choice. If he later refuses, there is no compulsion upon him, for "No ground (of complaint) is there against those who do good" (Quran 9:91).

(5) A restricted contract can be made unrestricted at any time, because the restriction was for the right of the investor, and the owner of a right has the authority to waive their right.

[Boxed Section: Left - Arabic, Right - Urdu Translation] Arabic: O Truth, O Owner of every right, by Your richness and our poverty, forgive us Your rights upon us, and by Your generosity, bear for us what is due to Your servants. Indeed, You are the most Generous of the generous. May Allah Almighty's blessings be upon the most generous of creation, Muhammad, and all his generous family. Amen. All praise is due to Allah, Lord of the worlds. And Allah Almighty knows best. Urdu: O Essence of Truth, O Owner of every right, through the means of Your self-sufficiency and our poverty, forgive whatever rights of Yours are upon us. And through Your grace, settle the rights of Your servants from us, for You are the greatest of all generous ones. May the mercies of Allah Almighty be upon the great generous one of creation, Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), and upon all his gracious progeny. Amen. All praise is due to Allah, Lord of the worlds. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 25: From Allahabad, Mohalla Hammam, Hakim Syed Qanbar Ali Sahib, 21 Rabi al-Akhir 1336 AH. Zaid gave five hundred rupees as a loan to Khalid, who is a

merchant, under the agreement that Khalid should conduct whatever trade business he deems appropriate with this five hundred rupees. From the trade profits, he should give Zaid only one anna per rupee, and Khalid should take the entire remaining profit amount as his labor fee. If there is a loss in trade, after understanding and account-keeping, Zaid will deduct it from the principal at the rate of only one paisa per rupee, and Khalid will pay all the remaining loss.

1 Fatawa Hindiyya, Book of Mudaraba, Chapter Twelve, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/313 Page 141 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[बॉक्स सेक्शन: बायां - अरबी, दायां - उर्दू अनुवाद] अरबी: वह मुज़ारबा के धन से इसे वसूल करेगा, पहले मूलधन (रअस अल-माल) से शुरू करेगा, फिर खर्चों से, फिर मुनाफे से। यदि मुज़ारबा का सारा धन नष्ट हो जाए, तो मुज़ारिब (प्रबंधक) रब्ब-उल-माल (निवेशक) से कुछ भी वसूल नहीं कर सकेगा। अज़-ज़खीरा में ऐसा ही है। उर्दू: मुज़ारबत के माल से वसूल करेगा। यह मुजरई (कटौती) पहले रअस अल-माल (मूलधन) से, फिर दूसरी बार खर्चों से और तीसरी बार मुनाफ़े से होगी। और अगर मुज़ारबत का सारा माल नष्ट हो जाए तो मुज़ारिब निवेशक से कुछ भी वसूल नहीं कर सकेगा। अज़-ज़खीरा में ऐसा ही है। (त)

(4) सफर खर्च के लिए उसी मुज़ारबत अनुबंध के आधार पर जो विशेष राशि दी गई है, वह मुज़ारबत में ही शामिल है। हाँ, यदि एक अलग राशि देकर स्पष्ट कर दिया गया हो कि 'मैं तुम्हारा सफर खर्च स्वेच्छा से अपनी जेब से देता हूँ, जो कुछ मूलधन पर बढ़ेगा वह पूर्ण लाभ माना जाएगा और तुम उसे अलग से प्राप्त करोगे,' तो यह उसका अहसान है, उसे अधिकार है। फिर अगर वह मना कर दे तो उस पर कोई ज़बरदस्ती नहीं है, 'भलाई करने वालों पर कोई रास्ता (शिकायत का) नहीं है' (कुरान 9:91)।

(5) एक प्रतिबंधित अनुबंध को किसी भी समय अप्रतिबंधित किया जा सकता है, क्योंकि प्रतिबंध निवेशक के अधिकार के लिए था, और अधिकार के स्वामी को अपना अधिकार छोड़ने का अधिकार है।

[बॉक्स सेक्शन: बायां - अरबी, दायां - उर्दू अनुवाद] अरबी: हे सत्य, हे प्रत्येक अधिकार के स्वामी, अपनी संपन्नता और हमारी दरिद्रता के माध्यम से, हमारे ऊपर जो आपके अधिकार हैं उन्हें क्षमा करें, और अपनी उदारता से अपने दासों के अधिकारों को हमारी ओर से वहन करें। निश्चय ही, आप सबसे उदार हैं। अल्लाह तआला की कृपा सृष्टि के सबसे उदार मुहम्मद और उनके सभी उदार वंशजों पर हो। आमीन। सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो दुनिया का रब है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। उर्दू: हे ज़ात-ए-हक़, ऐ हर हक़ के मालिक, अपनी ग़नी (संपन्नता) और हमारे फ़क्र (दरिद्रता) के वसीले से हमारे ज़िम्मे जो भी तेरे हक़ हैं माफ़ फ़रमा, और अपने करम के ज़रिए अपने बंदों के हक़ को हमसे ख़त्म फ़रमा, क्योंकि तू तमाम करीमों से बड़ा करीम है। और अल्लाह तआला

की रहमतें मख़लूक़ के बड़े करीम मुहम्मद सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर और उनकी करम वाली सब आल पर। आमीन, अलहम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसला 25: इलाहाबाद, मुहल्ला हम्माम, हकीम सैयद क़म्बर अली साहब, 21 रबी-उल-आखिर 1336 हिजरी। ज़ैद ने खालिद को, जो एक व्यापारी है, पाँच सौ रुपये इस अनुबंध के तहत ऋण के रूप में दिए कि खालिद इन पाँच सौ रुपयों से जो उचित व्यापार व्यवसाय समझे वह करे। व्यापारिक लाभ में से, वह ज़ैद को प्रति रुपया केवल एक आना दे, और खालिद शेष पूरी लाभ राशि अपने मेहनत के शुल्क के रूप में ले। और यदि व्यापार में नुकसान होता है, तो समझ और हिसाब-किताब के बाद, ज़ैद प्रति रुपया केवल एक पैसा की दर से मूलधन में कटौती करेगा, और खालिद शेष सभी नुकसान का भुगतान करेगा।

1 फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-मुज़ारबा, अध्याय बारह, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/313 पृष्ठ 141 का 692

رجع في مال المضاربة بذالك ويبدأ براس المال ثم يثني بالنفقة ثم يثلث بالربح وان هلك مال المضاربة لم يرجع على رب المال بشيئ كذا فی الذخیرۃ مضاربت کے مال سے وصول کرے گا یہ مجرائی اولاً راس المال سے پھر ثانیاً نفقہ سے اور پھر ثالثاً نفع سے ہوگی اور اگر مضاربت کا تمام مال ہلاک ہو جائے تو مضارب کچھ بھی رب المال سے وصول نہ کر سکے گا ، ذخیرہ میں یوں ہے۔ (ت)

(۴) رقم خاص جو سفر خرچ کے لئے اسی عقد مضاربت کی بناء پر دی وہ مضاربت ہی میں شامل ہے، ہاں اگر جدا رقم دے کر تصریح کردی کہ میں تیرا سفر خرچ تبرعاً اپنے پاس سے دیتا ہوں، جو کچھ راس المال پر بڑھے گا وہ تمام و کمال نفع سمجھا جائے گا اور تو اس سے جدا پائے گا تو یہ اس کا احسان ہے اسے اختیار ہے پھر اگر وہ منع کر دے تو اس پر جبر نہیں مَا عَلَی الْمُحْسِنِیْنَ مِنْ سَبِیْلٍ۔

(۵) مقید کو ہر وقت مطلق کرسکتا ہے کہ منع رب المال ہی کے حق کے لئے تھا، صاحب حق کو اپنے حق سے در گزر کرنے کا اختیار ہے،

یاحق یاصاحب کل حق بغناك وفقرنا تجاوز عما لك من الحقوق علینا وبکرمك تحمل عنا ما لعبید فانك اکرم الاکرمین وصلی اللہ تعالی علی اکرم الخلق محمد والہ الکرماء اجمعین امین والحمد للہ رب العالمین، واللہ تعالٰی اعلم۔ یا ذات حق ، اے ہر حق کے مالک ، اپنے غنا اور ہمارے فقر کے وسیلہ سے ہمارے ذمہ جو بھی تیرے حقوق ہیں معاف فرما، اور اپنے کرم کے ذریعہ اپنے بندوں کے حقوق کو ہم سے ختم فرما ، کیونکہ تو تمام کریموں سے بڑا کریم ہے اور اللہ تعالٰی کی رحمتیں

مخلوق کے بڑے کریم محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر اور ان کی کرم والی سب آل پر ، آمین ، الحمد للہ رب العلمین، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۵: از الہ آباد محلہ حمام حکیم سید قنبر علی صاحب ۲۱ ربیع الآخر ۱۳۳۶ ھ زید نے خالد کو جو کہ سوداگر ہے پانچ سو روپے بدیں معاہدہ قرض دیا کہ اس پانسو روپے سے خالد جو کاروبار تجارت مناسب جانے کرے اور جو منافع تجارت ہو اس میں سے صرف ایک آنہ فی روپیہ زید کو دے باقی کل رقم منافع خالد اپنے حق المحنت میں لے اور جو نقصان تجارت میں ہو اس میں بعد فہمید و حساب و کتاب زید صرف ایک پیسہ فی روپیہ کے حساب سے اصل میں مجرا دے گا، باقی کل تاوان خالد ادا کرے گا،

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب المضاربۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۱۳ صفحہ 141 از 692

Fatawa Razawiyyah Volume 19

Is such an agreement considered interest-based and impermissible or not? Explain and be rewarded. The Answer: Undoubtedly, such an agreement is impermissible. And Allah Almighty knows best. Case 26: From Patan, North Gujarat, sent by Abdul Qadir Muhammad Fazal Sahib, 13th Rabi-ul-Awwal Sharif 1338 AH. What is your ruling (may Allah benefit the creation through you) in this matter that Zaid and Amr agreed to do business in such a way that the capital would be Zaid's and Amr would be the working partner (Mudarib). Amr started the work and initially earned profit in the business. After accounting, both divided the profit according to their agreed terms. Then Amr added his share of the profit to Zaid's capital and engaged in business operations. He started spending from the partnership's money on his own food, drink, clothing, gifts, charity, Hajj, and visitation to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). All these expenses were made without the permission of his partner, while there was no profit but rather a loss in the capital. So, will Amr be liable for the money spent on the aforementioned heads as it was spent without the partner's permission? Will this liability be paid specifically from Amr's personal property, or will it be a debt upon him if any remains? Grant us a fatwa and be rewarded. (T)

The Answer: Whatever was spent on gifts, charity, Hajj, and the noble visitation will be counted against Amr's personal property. Whatever Amr spent on gifts, charity, Hajj, and visitation will be considered from Amr's own personal wealth; from that...

फतावा रजविया जिल्द 19

क्या ऐसा समझौता ब्याज के अंतर्गत और नाजायज है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। उत्तर: निस्संदेह, ऐसा समझौता नाजायज है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसला 26: पाटन, उत्तरी गुजरात से, अब्दुल कादिर मोहम्मद फजल साहब द्वारा प्रेषित, 13 रबी-उल-अव्वल शरीफ 1338 हिजरी। आपका क्या मार्गदर्शन है (अल्लाह तआला आपके माध्यम से लोगों को लाभ पहुँचाए) इस मामले में कि ज़ैद और अम्र ने व्यापार करने के लिए इस तरह सहमति व्यक्त की कि मूल पूँजी ज़ैद की होगी और अम्र मुदारिब (कार्यकारी साझेदार) होगा। अम्र ने काम शुरू किया और शुरुआत में व्यापार में लाभ कमाया। हिसाब के बाद, दोनों ने अपनी तय शर्तों के अनुसार लाभ स्वीकार कर लिया। फिर अम्र ने अपने हिस्से का लाभ ज़ैद की पूँजी (मूल धन) में मिला दिया और व्यावसायिक कार्यों में लग गया। उसने साझेदारी के धन से अपने भोजन, पीने, कपड़े, उपहार, दान, और हज्ज व ज़ियारत (पैगंबर की दरगाह की यात्रा) पर खर्च करना शुरू कर दिया। ये सभी खर्च उसने अपने साझेदार की अनुमति के बिना किए, जबकि लाभ नहीं हुआ बल्कि मूल पूँजी में घाटा हो गया। तो क्या अम्र उपरोक्त मदों पर साझेदार की अनुमति के बिना खर्च किए गए धन का ज़िम्मेदार होगा? क्या यह ज़िम्मेदारी विशेष रूप से अम्र की अपनी संपत्ति से अदा की जाएगी या शेष रहने की स्थिति में उस पर ऋण होगा? हमें फतवा दें और पुण्य प्राप्त करें। (त)

उत्तर: उपहार, दान, हज्ज और मुकद्दस ज़ियारत पर जो कुछ भी खर्च किया गया, वह अम्र की निजी संपत्ति में गिना जाएगा। अम्र ने उपहार, दान, हज्ज और ज़ियारत पर जो कुछ भी खर्च किया, वह अम्र के निजी धन से माना जाएगा; उसमें से...

ایسا معاہدہ داخل سود و ناجائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: ایسا معاہدہ بلاشبہ ناجائز ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۶: از پاٹن شمال گجرات مرسلہ عبدالقادر محمد فضل صاحب ۱۳ ربیع الاول شریف ۱۳۳۸ھ ما قولکم نفع الانام بکم فی زید وعمرو اتفقا علی ان یتجرا بان یکون راس المال من زید و ان یکون عمرو مضاربا و شرع عمرو فی العمل فانتخب التجارۃ بالربح اولا عقب الحساب بینھما اقتسما علی موجب شرطھما ثم اضاف ما نابہ من الربح علی مال زید و اخذ فی اسباب التصرف و صار ینفق من مال الشرکۃ علی نفسہ ما کلہ و مشربہ و کسوتہ و یھب ویتصدق و یزور النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و یحج کل ذلک بغیر اذن شریکہ و لم یظھر الربح بل لحق راس المال خسارۃ فھل یضمن عمرو ما انفق فی الوجوہ المذکورۃ حیث کان ذلک بغیر اذن الشریک یکون الضمان فی مالہ خاصۃ ام یکون دینا اذا بقی، افتونا ماجورین۔ آپ کا کیا ارشاد ہے (اللہ تعالیٰ آپ کے ذریعہ مخلوق کو نفع دے) اس مسئلہ میں کہ زید اور عمرو نے تجارت کرنے پر بایں طور اتفاق کیا کہ اصل رقم زید کی ہو گی اور عمرو مضارب ہو گا، اور عمرو نے کام شروع کر دیا تو اس نے تجارت میں نفع کمایا حساب کے بعد طے شدہ شرط کے مطابق دونوں نے نفع کو تسلیم کر لیا، پھر عمرو نے اپنے حاصل شدہ نفع کو زید کے مال (راس المال) میں شامل کر دیا اور کاروباری ذرائع میں مشغول ہو گیا اور مشترکہ مال سے اپنے مصارف کھانے، پینے، لباس، ہبہ، صدقہ اور حج و زیارت پر صرف کیا اور یہ تمام اخراجات اپنے شریک کی اجازت کے بغیر کئے جبکہ نفع نہ ہوا بلکہ راس المال میں خسارہ ہو گیا، تو کیا مذکورہ مصارف پر اپنے شریک کی اجازت کے بغیر خرچ شدہ مال کا عمرو ضامن ہو گا اور یہ ضمان خاص عمرو کے اپنے مال سے ادا ہو گا یا بقایا ہونے کی صورت میں اس کے ذمہ دین ہو گا، اجر پاتے ہوئے ہمیں فتویٰ دیں۔ (ت)

الجواب: کل ما انفق فی الهبات والصدقات والحج والزیارة الشریفة یحسب علیہ من مال عمرو نے ہبہ، صدقہ، حج و زیارت پر جو کچھ صرف کیا وہ عمرو کے ذاتی مال سے شمار ہو گا اس میں سے

[Left Column - Arabic] ...himself, none of it is upon his partner. Likewise, what he spent on himself while residing in the city of Mudaraba—meaning the city where he took the Mudaraba wealth—or in his homeland, whether it was his birthplace or a place he took as a home. Similarly, what he spent on going out to a place where he goes in the morning and then returns and spends the night with his family. Also, all expenses in general if the Mudaraba is invalid (fasid), for in that case, the Mudaraba worker (Mudarib) is entitled to nothing but a fair wage (ajr al-mithl) for his work. Yes, if it is valid and the Mudarib goes out for trade to a place where the night does not find him at his home, and even if he returns, then his reasonable expenses for food, drink, clothing, bedding, transportation, his servant, and the expenses of his servant —all of that is from the Mudaraba wealth until he returns, but not exceeding what is reasonable, for he is liable for the excess. However, if 'Amr added some of his own wealth to it, then the reasonable expenses are divided between both assets according to their proportion. What falls upon the Mudaraba wealth is that, and what falls upon 'Amr's wealth is charged to his own wealth. All that we mentioned about it being charged to him is if his wealth is sufficient for it, then well and good; otherwise, any excess that extends to the Mudaraba wealth, he is liable for it, and it is a debt upon him to be taken from him where there is no profit. All of this is if he did not mix it, or if he mixed it and Zaid had told him, "Work in it as..."

[Right Column - Urdu] ...nothing will be on the other partner, and similarly, whatever he spent on himself in the Mudaraba city—i.e., the city in which he received the Mudaraba capital—or in his own homeland, whether it is his birthplace or he has made a home there. And similarly, all expenses in general if the Mudaraba is invalid, because in the case of invalidity, the Mudarib is not entitled to anything except a fair wage. Yes, when the Mudaraba is valid and the Mudarib traveled for the purpose of trade to a place from where he cannot return home by morning and evening, then his reasonable maintenance in terms of food and clothing, bedding, ride, servant, the servant's maintenance—all this will be on the Mudaraba capital until he reaches back home. It should not be more than reasonable maintenance, because if it is more, he will be liable for it. Furthermore, since 'Amr included his own wealth in the trade, now all reasonable expenses will be divided proportionally between both capitals. What comes to the share of Mudaraba will be on Mudaraba, and what comes to the share of his own wealth will be on him. As we mentioned, according to the calculation, the

expenses are on his wealth; if his wealth suffices for these expenses, then well and good, otherwise in the case of excess expenses that fall on the Mudaraba, he will be liable for them and they will be a debt upon him and will be recovered from him when there is no profit wealth. All this statement is in the case when he used his personal...

पेज 143/692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[बायां कॉलम - अरबी] ...स्वयं पर, उसका कुछ भी हिस्सा उसके साथी पर नहीं होगा। इसी तरह, जो उसने अपने ऊपर खर्च किया जब वह मुज़ारबा के शहर में रह रहा था - यानी वह शहर जहाँ उसने मुज़ारबा की संपत्ति ली - या अपने वतन में, चाहे वह उसका जन्मस्थान हो या उसने वहाँ घर बना लिया हो। इसी तरह, वह खर्च जो बाहर जाने में हुआ ऐसी जगह जहाँ वह सुबह जाता है और फिर शाम को लौट आता है और अपने परिवार के साथ रात बिताता है। इसके अलावा, सामान्य रूप से सभी खर्च यदि मुज़ारबा अमान्य (फ़ासिद) है, क्योंकि उस स्थिति में मुज़ारिब (काम करने वाला) अपने काम के लिए केवल उचित पारिश्रमिक (अज्र-ए-मिसल) का हकदार होता है। हाँ, यदि यह मान्य है और मुज़ारिब व्यापार के उद्देश्य से ऐसी जगह जाता है जहाँ रात उसे अपने घर पर नहीं पाती, और भले ही वह वापस लौट आए, तो उसका भोजन, पेय, वस्त्र, बिछावन, सवारी, उसका सेवक और उसके सेवक का खर्च - यह सब मुज़ारबा की संपत्ति से होगा जब तक वह वापस नहीं लौटता, लेकिन उचित सीमा से अधिक नहीं, क्योंकि वह अतिरिक्त के लिए उत्तरदायी है। हालांकि, यदि 'अम्र' ने इसमें अपनी कुछ संपत्ति मिला दी, तो उचित खर्च दोनों संपत्तियों के बीच उनके अनुपात के अनुसार विभाजित किए जाएंगे। जो मुज़ारबा संपत्ति के हिस्से में आता है वह मुज़ारबा पर होगा, और जो 'अम्र' की संपत्ति के हिस्से में आता है वह उसकी अपनी संपत्ति पर होगा। हमने जो कुछ भी बताया कि वह उस पर डाला जाएगा, यदि उसकी संपत्ति इसके लिए पर्याप्त है तो ठीक है, अन्यथा कोई भी अतिरिक्त जो मुज़ारबा संपत्ति तक जाता है, वह उसके लिए उत्तरदायी है, और यह उस पर एक ऋण है जिसे उससे तब लिया जाएगा जब कोई लाभ न हो। यह सब तब है जब उसने इसे नहीं मिलाया, या यदि उसने मिलाया और ज़ैद ने उससे कहा था, "इसमें काम करो जैसे..."

[दायां कॉलम - उर्दू] ...कुछ भी दूसरे साथी पर न होगा और इसी तरह जो कुछ उसने मुज़ारबा वाले शहर यानी जिस शहर में उसने मुज़ारबा का माल वसूल किया, या अपने वतन ख्वाह उसका मौलिद (जन्मस्थान) हो या वहाँ घर बना लिया हो, में अपनी ज़ात पर खर्च किया और इसी तरह तमाम अख़राजात (खर्च) अलील इतलाक़ (सामान्य रूप से) अगर मुज़ारबा फासिद (अमान्य) हो क्योंकि फ़साद की सूरत में मुज़ारिब मिस्ली अज्र के बग़ैर किसी चीज़ का मुस्तहिक़ नहीं होता, हाँ जब मुज़ारबा सही हो और मुज़ारिब ने तिजारत की ग़रज़ से ऐसी जगह सफ़र किया जहाँ से वह सुबह व शाम वापस अपने घर नहीं पहुँच सकता तो उसका मारूफ़ नफ़क़ा (उचित निर्वाह व्यय) बतौरे ख़ुराक़

व लिबास, बिस्तर, सवारी, ख़ादिम, ख़ादिम का नफ़क़ा यह सब मुज़ारबत के माल पर होगा हत्ता कि वापस घर पहुँच जाए, मारूफ़ से ज़ायद (अधिक) नफ़क़ा न हो क्योंकि ज़ायद हो तो उस पर उसका ज़मान (जुर्माना/उत्तरदायित्व) लाज़िम होगा, इलावा अज़ीं अम्र ने अपना माल चूँकि तिजारत में शामिल कर लिया तो अब तमाम मारूफ़ अख़राजात दोनों मालों पर अलुल हिसाब मुनक़सिम (अनुपातिक रूप से विभाजित) होंगे जो मुज़ारबत के हिस्से में आया वह मुज़ारबत पर और उसके अपने माल के हिस्से आए वह उस पर होगा जो हमने ज़िक्र किया कि हिसाब से अख़राजात उसके माल पर, अगर उसका माल इन अख़राजात को किफ़ायत करता है फ़बिहा (तो ठीक है) वरना अख़राजात ज़ायद होने की सूरत में जो मुज़ारबत पर पड़े हैं उनका वह ज़ामिन होगा और उसके ज़िम्मे वह दैन (कर्ज) पर होंगे और उससे वसूल किये जाएंगे जबकि नफ़अ् (लाभ) का माल न हो, यह तमाम बयान उस सूरत में है जबकि उसने अपना ज़ाती...

صفحہ 143 از 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[بایاں کالم - عربی] نفسه لا شيئ منه على صاحبه وكذا ما انفق على نفسه وهو مقيم بمصر المضاربة اى البلد الذى اخذ فيه المال مضاربة او بوطنه سواء كان مولده او اتخذه دارا، وكذا ما انفق في الخروج الى موضع يغدو اليه ثم يروح ويبيت بأهله وكذا جميع النفقات على الاطلاق ان كانت المضاربة فاسدة فانه ليس فيها للمضارب الا اجر مثل عمله نعم اذا كانت صحيحة و خرج المضارب للتجارة الى حيث لا يؤويه الليل بمنزله وان قفل فنفقته بالمعروف طعامه و شرابه و لباسه و فراشه و ركوبه و خادمه و نفقة خادمه كل ذلك في مال المضاربة حتى يؤب لا الزائد على المعروف فانه مضمون عليه غير ان عمرا اضاف اليه شيئا من مال نفسه فينقسم النفقات المعروفة على كلا المالين بحسبهما فما اصاب مال المضاربة فذلك وما اصاب مال عمرو حسب عليه من مال نفسه وكل ما ذكرنا انه يحسب عليه ان كفاه ماله فبها و ما فضل و تعدى الى مال المضاربة يضمنه و هو دين عليه يؤخذ منه حيث لا ربح، هذا كله اذا لم يخلط او خلط و كان زيد قال له ان اعمل فيه كما

[دایاں کالم - اردو] کچھ بھی دوسرے ساتھی پر نہ ہوگا اور یونہی جو کچھ اس نے مضاربہ والے شہر یعنی جس شہر میں اس نے مضاربہ کا مال وصول کیا ، یا اپنے وطن خواہ اس کا مولد ہو یا وہاں گھر بنالیا ہو ، میں اپنی ذات پر خرچ کیا اور یو نہی تمام اخراجات علی الاطلاق اگر مضاربہ فاسدہ ہو کیونکہ فساد کی صورت میں مضارب مثلی اجر کے بغیر کسی چیز کا مستحق نہیں ہوتا ، ہاں جب مضاربہ صحیح ہو اور مضارب نے تجارت کی غرض سے ایسی جگہ سفر کیا جہاں سے وہ صبح و شام واپس اپنے گھر نہیں پہنچ سکتا تو اس کا معروف نفقہ بطور خوراک و لباس ، بستر ،

سواری ، خادم ، خادم کا نفقہ یہ سب مضاربت کے مال پر ہوگا حتی کہ واپس گھر پہنچ جائے ، معروف سے زائد نفقہ نہ ہو کیونکہ زائد ہو تو اس پر اس کا ضمان لازم ہوگا، علاوہ ازیں عمر و نے اپنا مال چونکہ تجارت میں شامل کر لیا تو اب تمام معروف اخراجات دونوں مالوں پر علی الحساب منقسم ہوں گے جو مضاربت کے حصہ میں آیا وہ مضاربت پر اور اس کے اپنے مال کے حصہ آئے وہ اس پر ہوگا جو ہم نے ذکر کیا کہ حساب سے اخراجات اس کے مال پر ، اگر اس کا مال ان اخراجات کو کفایت کرتا ہے فبہا ورنہ اخراجات زائد ہونے کی صورت میں جو مضاربت پر پڑے ہیں ان کا وہ ضامن ہوگا اور اس کے ذمہ وہ دین پر ہوں گے اور اس سے وصول کئے جائیں گے جبکہ نفع کا مال نہ ہو ، یہ تمام بیان اس صورت میں ہے جبکہ اس نے اپنا ذاتی

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...not mixed the capital of the partnership (Mudarabah), or if he did mix it, and Zaid had told him, "Do whatever you deem appropriate with your own judgment," or if mixing in such a way is customary among merchants. Otherwise, by mixing without permission, Amr will be liable for Zaid's entire capital because by mixing it without permission and custom, he has destroyed the Mudarabah property and instead of being a manager (Mudarib), he has become a usurper (Ghasib). Now, any profit or loss is his responsibility, and for him, the profit obtained from the Mudarabah is not pure according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah be pleased with them). He must give it in charity. Yes, if the currency/genus of the profit and the capital is different, it will be pure, because profit appears when they are of the same kind. It is stated in Durr al-Mukhtar: when a Mudarib travels, even for one day (this means a journey long enough that returning home for the night is impossible; if returning home is possible, it is treated like being in his own city, thus he won't be entitled to expenses — Bahr, Shami), then food, drink, clothing, transportation (even if rented), and all customary merchant expenses will be borne by the Mudarabah capital, provided the Mudarabah contract is valid and not invalid. This is because in an invalid contract, the Mudarib becomes a hired worker (Ajeer) and is not entitled to expenses. And if he works in his own hometown where he was born or where he has made a home, those expenses will be from his own personal wealth, just as medical treatment is personal. If, during the journey, he resides in a city...

Page 144 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...मुज़ारबत (साझेदारी) के माल में मिलावट न की हो या उसने मिलावट कर दी हो और ज़ैद ने उसे कह रखा था कि अपनी राय से जो चाहो करो या वहाँ व्यापारियों में इस तरह मिलावट करना प्रचलित है, वर्ना बिना अनुमति के मिलावट करने से अम्र ज़ैद के पूरे माल का ज़िम्मेदार होगा क्योंकि अनुमति और प्रथा के बिना मिलावट करके उसने मुज़ारबत के माल को नष्ट कर दिया और मुज़ारिब (प्रबंधक) के बजाय वह ग़ासिब (हड़पने वाला) बन गया। अब लाभ और हानि उसी की है और मुज़ारबत से प्राप्त लाभ उसके लिए, इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अनुसार, शुद्ध नहीं होगा और वह उसे दान कर देगा। हाँ, यदि लाभ और मूलधन की नस्ल/प्रकार अलग है, तो वह शुद्ध होगा, क्योंकि लाभ एक ही प्रकार होने पर स्पष्ट होता है। 'दुर्रे मुख्तार' में है: जब मुज़ारिब यात्रा करता है, चाहे एक दिन की हो (इसका तात्पर्य यह है कि यात्रा इतनी लंबी हो कि वापस आकर रात बिताना संभव न हो; यदि रात को घर आना संभव हो, तो यह अपने शहर की तरह होगा इसलिए वह खर्च का हकदार नहीं होगा - बह्र, शामी), तो भोजन, पीना, वस्त्र, सवारी (यदि किराए की हो) और व्यापारियों में प्रचलित सभी खर्च मुज़ारबत पर होंगे, बशर्ते कि मुज़ारबत अनुबंध वैध हो, अवैध न हो। क्योंकि अवैध होने की स्थिति में मुज़ारिब एक दिहाड़ी मजदूर बन जाता है और उसे खर्च नहीं मिलता। और यदि उसने अपने वतन, जिसमें वह पैदा हुआ या जिसे उसने घर बना लिया, वहां के खर्च उसके अपने माल से होंगे जैसे कि चिकित्सा व्यक्तिगत होती है। यदि यात्रा के दौरान किसी शहर में निवास...

पेज 144 / 692

(عربی متن) تری او کان الخلط ہناک معروفا بین التجار اما اذا عری عن ہذہ الوجود ضمن مال زید تماما لانہ استہلکہ بالخلط بغیر اذن ولاعرف فعاد غاصبا بعد ما کان مضاربا فعلیہ وضیعۃ ولہ ربحہ ولا یطہر لہ ربح مال المضاربۃ عند الامام ومحمد رضی اللہ تعالی عنہما فیتصدق بہ الا اذا اختلف الجنس فان الربح لا یظہر الا عند اتحادہ فی الدر المختار اذا سافر ولو یوما (المراد ان لا یمکنہ المبیت فی منزلہ فان امکن ان یعود الیہ فی لیلۃ فہو کالمصر لا نفقۃ لہ بحر اہ شامی) فطعامہ و شرابہ و کسوتہ و رکوبہ و لو بکراء و کل ما یحتاجہ فی عادۃ التجار بالمعروف فی مالہا لو صحیحۃ لا فاسدۃ لانہ اجیر فلا نفقۃ لہ وان عمل فی المصر سواء ولد فیہ او اتخذہ دارا فنفقتہ فی مالہ کدوائہ، اما اذا نوی الاقامۃ بمصر ولم یتخذہ دارا فلہ

(اردو متن) مال مضاربت کے مال میں خلط نہ کیا ہو یا اس نے خلط کر دیا اور زید نے اسے کہہ رکھا تھا کہ اپنی رائے سے جو چاہو کرو یا وہاں تجار میں اس طرح خلط کرنا معروف ہے ورنہ اس کے بغیر خلط سے عمرو زید کے تمام مال کا ضامن ہوگا کیونکہ اجازت اور عرف کے بغیر خلط کر کے اس نے مضاربت کے مال کو ہلاک کر دیا اور مضارب کی بجائے وہ غاصب بن گیا اب نفع و نقصان اس کا ہے اور مضاربت سے حاصل شدہ نفع اس کے لئے ، امام ابو حنیفہ اور امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے نزدیک مال مضاربت کا نفع اس کے لئے پاک نہ ہوگا اور صدقہ کرے گا ہاں اگر نفع اور راس المال کی جنس مختلف تو پاک ہوگا، کیونکہ نفع اتحاد و جنس میں ظاہر ہوتا ہے۔ درمختار میں ہے جب مضارب سفر خواہ ایک دن کا کرے (اس سے مراد یہ ہے کہ اتنا سفر ہو کہ واپس آکر رات گزارنا ممکن نہ ہو اگر رات گھر آنا ممکن ہو تو یہ اپنے شہر کی طرح ہو گا لہذا وہ نفقہ کا مستحق نہ ہوگا بحر، اھ شامی) تو کھانا ، پینا، لباس سواری، اگر کرایہ کی

ہو اور تجار میں معروف تمام اخراجات مضاربت پر ہوں گے بشرطیکہ مضاربت صحیح ہو گا فاسد نہ ہو کیونکہ فاسد ہونے کی صورت میں مضارب اجیر بن جاتا ہے اس کا نفقہ نہیں اور اگر اس نے اپنے وطن جس میں پیدا ہوا یا جس کو اس نے گھر بنا لیا وہاں کے اخراجات اس کے اپنے مال سے ہوں گے جیسا کہ علاج معالجہ ذاتی ہوتا ہے ، اگر سفر کے دوران کسی شہر میں اقامت

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Arabic Text Section]: Maintenance [al-Nafaqah] as long as he has not taken money (meaning, if he has already taken the capital of the Mudarabah [silent partnership] in that city, then he has no maintenance as long as he is in it, and the brevity of this, which borders on being enigmatic, is not hidden. Ah Shami [Allama Ibn Abidin al-Shami]. I say: The likes of this is not considered brevity at all; rather, it is a misleading shortening that occurred from the pen). And if he travels with his own money and her (the partner's) money or mixes them with permission, he spends proportionally. And when he returns, he returns what remains. 'Majma'. And he is liable for what exceeds the customary [al-Ma'ruf]. And the owner takes the amount that the Mudarib [working partner] spent from the capital (related to 'he spends', Ah-Sh). If there was profit, if he recouped it and something remained, they divide it according to the condition, because what he spent is considered like destroyed [property], and the destroyed is directed towards the profit. And if no profit appeared, then there is nothing against the Mudarib. Ah (with two abbreviations). And in it: he does not have the right to mix with his own money except with permission or [the instruction] 'act as you see fit'. Ah (briefly). Sh [Ibn Abidin] said: This is if the custom among merchants in such cases is not dominant, as...

[Urdu Text Section]: If he intended [to stay] and did not make a home there, then he will be entitled to maintenance there, provided that he has not received the Mudarabah capital in that city. That is, if he received the capital in that city, then he will not be entitled to maintenance as long as he remains there. The brevity in this speech is not hidden. Ah Shami. I say: I say such speech is in no way [just] brevity; rather, this is a misleading kind of abbreviation that occurred from the pen.) If the Mudarib traveled with the Mudarabah money along with his own money and mixed them with the permission of the owner of the money, then the expenditure will be according to the share. When he returns, he should return the remaining maintenance. [According to] Majma, he will be responsible for expenses exceeding the customary, and the owner of the money will recover the expenses exceeding the capital (the relation of 'capital' is with 'spent', Ah Shami). If there is profit in it, then after fulfilling more expenses from it, if something remains, both should accept it according to the condition, because the spent [amount] is considered as destroyed, and the destroyed is turned towards profit. And if there is no profit there, then there is no responsibility on the Mudarib. Ah (with two abbreviations). And it is also in it that the Mudarib does not have the authority to mix with his own money unless there

is explicit permission or it has been said 'act according to your own opinion'. Ah (briefly). Shami said this is when the dominant custom of the merchants there is not such as...

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Mudarabah, Chapter on Miscellaneous Matters, Matba' Mujtabai Delhi, 2/150; Radd al-Muhtar, Kitab al-Mudarabah, Chapter on Miscellaneous Matters, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/90-91. 2 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Mudarabah, Chapter on Miscellaneous Matters, Matba' Mujtabai Delhi, 2/174.

फतावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी पाठ अनुभाग]: भरण-पोषण (नफ़क़ह) तब तक है जब तक उसने धन नहीं लिया है (अर्थात, यदि वह उस शहर में मुदारबत [साझेदारी] की पूंजी प्राप्त कर चुका है, तो जब तक वह वहाँ है उसे कोई भरण-पोषण नहीं मिलेगा, और इसमें जो संक्षेप है, वह पहेली के समान होने के कारण गुप्त नहीं है। अः शामी। मैं कहता हूँ: इस तरह का संक्षेप बिल्कुल नहीं है, बल्कि यह कलम से हुई एक भ्रामक संक्षिप्तता है)। और यदि वह अपने धन और उसके धन के साथ यात्रा करता है या अनुमति से मिलाता है, तो वह आनुपातिक रूप से खर्च करेगा। और जब वह लौटेगा, तो जो बचा है उसे लौटा देगा - 'मजमा'। और वह प्रचलित (मारूफ़) से अधिक के लिए उत्तरदायी है। और मालिक वह राशि लेता है जो मुदारिब [कार्यकारी भागीदार] ने पूंजी से खर्च की थी (खर्च करने से संबंधित - अः श)। यदि वहाँ लाभ था, यदि उसने इसे प्राप्त कर लिया और कुछ शेष रहा, तो वे शर्त के अनुसार इसे विभाजित करेंगे, क्योंकि उसने जो खर्च किया है उसे नष्ट संपत्ति के समान माना जाता है, और नष्ट को लाभ की ओर मोड़ा जाता है। और यदि कोई लाभ नहीं हुआ, तो मुदारिब पर कुछ भी नहीं है - अः (दो संक्षिप्त विवरणों के साथ)। और इसमें है: उसे अपने धन के साथ मिलाने का अधिकार नहीं है जब तक कि अनुमति न हो या [यह न कहा गया हो] 'अपनी राय से कार्य करें' - अः (संक्षेप में)। श [इब्न आबिदीन] ने कहा: यह तब है जब व्यापारियों के बीच ऐसी स्थिति में रिवाज प्रबल न हो, जैसा कि...

[उर्दू पाठ अनुभाग]: नियत हो और वहाँ घर न बनाया हो, तो वह वहाँ खर्च (नफ़क़ह) का हकदार होगा, बशर्ते कि उस शहर में उसने मुदारबत का माल प्राप्त न किया हो। यानी उस शहर में अगर माल प्राप्त किया तो वहाँ भी नफ़क़ह की पात्रता नहीं होगी जब तक वह वहाँ रहेगा। इस कलाम में जो संक्षेप (इजाज़) है वह गुप्त नहीं है - अः शामी। मैं कहता हूँ: मैं कहता हूँ ऐसा कलाम किसी तरह इजाज़ नहीं है, बल्कि यह कलम से हुई एक भ्रामक संक्षिप्तता है। अगर मुदारिब ने मुदारबत के माल और अपने माल सहित सफर किया और रब-उल-माल (पूंजीपति) की अनुमति से मिलाया हो, तो खर्चा हिस्से के मुताबिक होगा। जब वापस पहुँचे तो बचा हुआ नफ़क़ह वापस करे। 'मजमा' और प्रचलित से ज़्यादा खर्चे का ज़िम्मेदार होगा और मूल धन (रास-उल-माल) से ज़्यादा खर्चे को रब-उल-माल वसूल करेगा (रास-उल-माल का संबंध 'अनफ़क़' से है - अः शामी)। अगर उसमें नफ़ा (लाभ) हो तो और खर्चा उससे पूरा कर लेने के बाद कुछ बचा तो दोनों शर्त के मुताबिक स्वीकार कर लें क्योंकि खर्चशुदा को नष्ट माना जाता है और नष्ट को लाभ की तरफ़ फेरा जाता है। और अगर वहाँ नफ़ा न हो तो मुदारिब पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है - अः (दो संक्षिप्त विवरणों के साथ)। और इसी में है कि

मुदारिब को अपने माल के साथ मिलाने का अधिकार नहीं है जब तक कि अनुमति स्पष्ट न हो या कहा गया हो 'अपनी राय से अमल कर' - अः (संक्षेप में)। शामी ने फ़रमाया यह तब है जब वहाँ व्यापारियों का सामान्य रिवाज ऐसा न हो जैसा कि...

---

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-मुदारबाह, मुतफ़र्रकात का अध्याय, मत्तबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/150; रद अल-मुहतार, किताब अल-मुदारबाह, मुतफ़र्रकात का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/90-91. 2 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-मुदारबाह, मुतफ़र्रकात का अध्याय, मत्तबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/174.

पृष्ठ 145/692

النفقة مالم یاخذ مالا(یعنی اما اذا کان قد اخذ مال المضاربة فی ذلك المصر فلا نفقة له مادام فیه ولا یخفی مافیه من الایجاز الملحق بالغاز اه شامی، اقول: مثله لیس من الایجاز فی شیئ بل وقع من القلم اقتصار امخلا) ولو سافر بماله ومالها اوخلط بأذن انفق بالحصة واذا قدم رد مابقی "مجمع" ویضمن الزائد علی المعروف، ویأخذ المالك قدر ما انفقه المضارب من راس المال(متعلق بأنفق اهش) ان کان ثمة ربح فان استوفاه وفضل شیئ اقتسماه علی الشرط لان ما انفقه یجعل کالهالك والهالك یصرف الی الربح وان لم یظهر ربح فلا شیئ علی المضارب اه(باختصارین) وفیه لایملك الخلط بمال نفسه الا بأذن اواعمل برأیك اه(باختصار)۔ قال ش وهذا اذا لم یغلب التعارف بین التجار فی مثله کما

کی نیت ہو اور وہاں گھر نہ بنایا ہو تو وہاں نفقہ کا مستحق ہوگا بشرطیکہ اس شہر میں اس نے مال مضاربت وصول نہ کیا ہو یعنی اس شہر میں اگر مال وصول کیا تو وہاں بھی نفقہ کا استحقاق نہ ہوگا جب تک وہاں رہے گا، اس کلام میں جو ایجاز ہے مخفی نہیں اھ شامی، اقول: میں کہتا ہوں ایسا کلام کسی طرح ایجاز نہیں بلکہ یہ مخل قسم کا اقتصار قلم سے صادر ہوا) اگر مضارب نے مضاربت کے مال اور اپنے مال سمیت سفر کیا اور رب المال کی اجازت سے خلط کیا ہو تو خرچہ حصہ کے مطابق ہوگا جب واپس پہنچے تو بقیہ نفقہ واپس کرے، مجمع اور معروف سے زائد خرچہ کا ضامن ہوگا اور راس المال سے زائد خرچہ کو رب المال وصول کرے گا(راس المال کا تعلق انفق سے ہے اھ شامی) اگر اس میں نفع ہو تو اور خرچہ اس سے پورا کر لینے کے بعد کچھ بچا تو دونوں شرط کے مطابق تسلیم کرلیں کیونکہ خرچ شدہ کو ہلاک شدہ قرار دیا جاتا ہے اور ہلاک شدہ کو نفع کی طرف پھیرا جاتا ہے اور اگر وہاں نفع نہ ہو تو مضارب پر کوئی ذمہ نہیں اھ(باختصارین) اور اسی میں ہے کہ مضارب کو اپنے مال کے ساتھ خلط کا اختیار نہیں الا یہ کہ

اجازت صریح ہو یا کہا گیا ہو "اپنی رائے سے عمل کر" اھ(باختصار)۔ شامی نے فرمایا یہ جب ہے کہ وہاں تجار کا غالب عرف ایسا نہ ہو جیسا کہ

---

1 درمختار کتاب المضاربة فصل فی المتفرقات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۵۰ ، ردالمحتار کتاب المضاربة فصل فی المتفرقات دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۹۰ - ۹۱ 2 درمختار کتاب المضاربة فصل فی المتفرقات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۷۴

Fatawa Rizvia - Volume 19

[Arabic Column Text] In Al-Tatarkhaniyah, it is mentioned... Then [Allama Shami] quoted from it saying: "If a man gave another a thousand [dirhams] on the condition of half the profit, then gave another thousand in the same manner, and the manager (mudarib) mixed the two funds. He detailed the scenarios and their rulings, which are sixteen forms, as elaborated in Al-Hindiyyah from Al-Muheet more clearly than what we have explained."

I say: I have derived a rule for this, which is that if mixing occurred in a property for which there was permission—even if customary—or if profit occurred specifically in it first, or if no profit occurred in either of the two partnership funds, then he will not be liable (guarantor); otherwise, he will be liable. The rule is complete. Meaning, if mixing occurred in property for which there was no permission, nor was the profit specific to that property, nor did the profit encompass both funds, but rather the profit was specific to the other property or encompassed both, then he will be liable. If both properties were of the first type—that is, the case of non-liability—then there is no liability for either; or if both were of the second type, then he will be a guarantor for both, or for one property...

[Urdu Column Text] It is in Tatarkhaniyah... then Allama Shami quoted from Tatarkhaniyah saying that a person gave someone a thousand as mudarabat (partnership) on the condition of half the profit, then gave another thousand on the same condition, then the manager mixed these two funds. Here they have described the details of the situations and their rulings, and these are sixteen aspects which Hindiyyah has explained in detail with reference to Muheet and is clearer than what we have described. I say I have made a rule for this: that if mixing was done in that property in which there was permission, even if customary, or profit occurred specifically in that property, or if there was no profit in both properties of mudarabat, he will not be a guarantor; otherwise, he will be a guarantor. The rule is complete. Otherwise, being a guarantor means that the mixing was done in such property in which there was no permission, nor was there profit specific to that property, nor was there profit encompassing both properties; rather, it should be that there is profit specific to the other property or profit encompassing both, then he will be a guarantor. And if both properties were like the first case, i.e., the case of no liability, then there is no guarantee for both; or if both were on the second case, then he will be a guarantor for both, or for one property.

[Footnotes] (H): In the original text, it is like this; probably this word is "mimma bayyanahu" (from what we have explained). (T) 1: Radd al-Muhtar, Kitab al-Mudarabah, Chapter on Miscellaneous, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/285. 2: Radd al-Muhtar, Kitab al-Mudarabah, Chapter on Miscellaneous, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/285.

फ़तावा रज़विया - खंड १९

[अरबी कॉलम का पाठ] अल-तातर्खानिया में है... फिर [अल्लामा शामी] ने उससे उद्धृत किया कि: "यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे को आधे लाभ की शर्त पर एक हजार [दिरहम] दिए, फिर उसी तरह एक हजार और दिए, और प्रबंधक (मुज़ारिब) ने दोनों निधियों को मिला दिया। उन्होंने स्थितियों और उनके फैसलों का विवरण दिया, जो सोलह रूप हैं, जैसा कि अल-मुहीत से अल-हिंदिया में हमारे द्वारा बताए गए से अधिक स्पष्ट रूप से विस्तार से बताया गया है।"

मैं कहता हूँ: मैंने इसके लिए एक नियम निकाला है, जो यह है कि यदि मिलावट ऐसी संपत्ति में हुई जिसके लिए अनुमति थी—चाहे प्रथागत ही क्यों न हो—या यदि पहले विशेष रूप से उसमें लाभ हुआ, या यदि साझेदारी की दोनों निधियों में से किसी में कोई लाभ नहीं हुआ, तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा; अन्यथा, वह उत्तरदायी होगा। नियम पूरा हुआ। अर्थात्, यदि मिलावट ऐसी संपत्ति में हुई जिसके लिए कोई अनुमति नहीं थी, और न ही लाभ उस संपत्ति के लिए विशिष्ट था, और न ही लाभ ने दोनों निधियों को घेरा था, बल्कि लाभ दूसरी संपत्ति के लिए विशिष्ट था या दोनों को घेरा हुआ था, तो वह उत्तरदायी होगा। यदि दोनों संपत्तियां पहले प्रकार की थीं—अर्थात्, गैर-देयता का मामला—तो दोनों के लिए कोई देयता नहीं है; या यदि दोनों दूसरे प्रकार के थे, तो वह दोनों के लिए, या एक संपत्ति के लिए ज़ामिन होगा...

[उर्दू कॉलम का पाठ] तातर्खानिया में है... फिर अल्लामा शामी ने तातर्खानिया से नकल करते हुए कहा कि एक व्यक्ति ने किसी को आधा लाभ की शर्त पर एक हजार मुज़ारबत (साझेदारी) के तौर पर दिए फिर एक हजार और उसी शर्त पर दिए तो मुज़ारिब ने उन दोनों मालों को मिला दिया, यहाँ उन्होंने सूरतों और उनके अहकाम की तफसील बयान की और ये सोलह वुजूह हैं जिनको हिंदिया ने मुहीत के हवाले से मबस्तूत तौर पर बयान किया और हमारे बयान कर्दा से ज़्यादा वाज़ेह है। मैं कहता हूँ मैंने इसके लिए एक ज़ाब्ता बनाया है वो ये कि अगर खल्त (मिलावट) उस माल में किया जिसमें ये इजाज़त थी अगरचे उर्फ़ा हो या खास तौर पर उस माल में ही नफ़ा हुआ या मुज़ारबत के दोनों मालों में कोई नफ़ा न हो तो ज़ामिन न होगा वरना ज़ामिन होगा, ज़ाब्ता मुकम्मल हुआ। वरना ज़ामिन होगा का मतलब ये है कि खल्त ऐसे माल में किया जिसमें ये इजाज़त न थी और न ही इस माल से मुख़्तस नफ़ा था और न ही दोनों मालों को शामिल नफ़ा हो बल्कि यूँ हो कि दूसरे माल से मुख़्तस नफ़ा हो या दोनों को शामिल नफ़ा हो तो ज़ामिन होगा, और अगर दोनों माल पहली वजह वाले यानी अदम-ए-

ज़मान वाली सूरत पर थे तो दोनों का कोई ज़मान नहीं या दोनों दूसरी वजह पर थे तो दोनों का ज़ामिन होगा, या एक माल...

[पाद टिप्पणियाँ] (ह): असल में इसी तरह है, ग़ालिबन यह लफ्ज़ "मिम्मा बय्यानाहु" (जैसा हमने स्पष्ट किया) है। (त) १: रद अल-मुह्तार, किताब अल-मुज़ारबत, फ़स्ल फ़िल मुतफ़र्रक़ात, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/२८५। २: रद अल-मुह्तार, किताब अल-मुज़ारबत, फ़स्ल फ़िल मुतफ़र्रक़ात, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/२८५।

पृष्ठ १४६/६९२

[عربی کالم کا متن] فی التتارخانیۃ اھـ۱ ثم ذکر عنھا مااذا دفع الی رجل الفا بالنصف ثم الفا اخری کذلک فخلط المضارب المالین۲ وفصل صورھا و احکامھا وھی ستۃ عشر وجھا قد بسطھا فی الھندیۃ عن المحیط باوضح لما عہ نا۔

اقول: واستخرجت لھا ضابطۃ ھی ان الخلط اذا وقع علی مال لہ فیہ اذن ولو عرفا او ربح فیہ خاصۃ اولا ربح فی شیئ من مالی المضاربۃ لم یضمنہ والاضمن تمت الضابطۃ ای اذا وقع علی مالیس لہ فیہ اذن ولاربح یختص بہ ولا عدم ربح یعمھما بان ربح فی المال الاخر خاصۃ اوفیھما معا فانہ یضمنہ فان کان کلا المالین علی الوجہ الاول لم یضمن شیئا منھما او علی الثانی ضمنھما معا او احدھما علی الاول

و

[اردو کالم کا متن] تاتار خانیہ میں ہے اھ پھر علامہ شامی نے تاتار خانیہ سے نقل کرتے ہوئے کہا کہ ایک شخص نے کسی کو نصف نفع کی شرط پر ہزار بطور مضاربت دیا پھر ایک اور ہزار اسی شرط پر دیا تو مضارب نے ان دونوں مالوں کو خلط کر دیا، یہاں انہوں نے صورتوں اور ان کے احکام کی تفصیل بیان کی اور یہ سولہ وجوہ ہیں جن کو ہندیہ نے محیط کے حوالے سے مبسوط طور پر بیان کیا اور ہمارے بیان کردہ سے زیادہ واضح ہے۔ میں کہتا ہوں میں نے اس کے لئے ایک ضابطہ بنایا ہے وہ یہ کہ اگر خلط اس مال میں کیا جس میں یہ اجازت تھی اگرچہ عرفا ہو یا خاص طور پر اس مال میں ہی نفع ہوا یا مضاربت کے دونوں مالوں میں کوئی نفع نہ ہو تو ضامن نہ ہوگا ورنہ ضامن ہوگا، ضابطہ مکمل ہوا ورنہ ضامن ہوگا کا مطلب یہ ہے کہ خلط ایسے مال میں کیا جس میں یہ اجازت نہ تھی اور نہ ہی اس مال سے مختص نفع تھا اور نہ ہی دونوں مالوں کو شامل نفع ہو بلکہ یوں ہو کہ دوسرے مال سے مختص نفع ہو یا دونوں کو شامل نفع ہو تو ضامن

ہوگا، اور اگر دونوں مال پہلی وجہ والے یعنی عدم ضمان والی صورت پر تھے تو دونوں کا کوئی ضمان نہیں یا دونوں دوسری وجہ پر تھے تو دونوں کا ضامن ہوگا، یا ایک مال

[حواشی] عه : فی الاصل هکذ العلہ مما بیناہ۔ اصل میں اسی طرح ہے غالبا یہ لفظ مما بیناہ ہے (ت) ۱ رد المحتار کتاب المضاربۃ فصل فی المتفرقات دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۸۵ ۲ رد المحتار کتاب المضاربۃ فصل فی المتفرقات دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۸۵

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Main Text Body] If the first case was based on one reason and the second case on another, then in the first case he would not be liable (guarantor), but in the second case, he would be liable. All these cases involve mixing Zaid's two types of wealth with each other. Therefore, why wouldn't mixing the manager's (Mudarib) personal wealth into it follow the same rule? It is stated in 'Bahr [al-Ra'iq]': It is not permissible for the Mudarib to mix the capital of Mudarabah with his own wealth or someone else's wealth unless he has been given general permission by the owner saying, "Act as you see fit" (I'mal bira'yik).

After three pages, it says: He will not be liable because the owner of the capital (Rabb-al-Maal) told him, "Act as you see fit," so he owns the right to mix. Conversely, if this was not said, then he will not become a partner through mixing but will be liable like a usurper (Ghasib). It is stated in 'al-Hidayah': The actions of a Mudarib are of various types. Some he becomes authorized to do by the absolute nature of the contract, and others he becomes authorized to do when told "Act as you see fit," such as mixing the Mudarabah capital with his own or someone else's wealth.

Furthermore, in 'al-Hidayah', it is noted that the owner's statement "Act as you see fit" includes mixing; therefore, he will not be liable (summarized). And in 'al-'Inayah', it says: "Act as you see fit" covers mixing, so by mixing he becomes a partner.

[Footnotes] 1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Mudarabah, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/65-264. 2. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Mudarabah, Chapter: Al-Mudarib Yudharibu, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/271. 3. Al-Hidayah, Kitab al-Mudarabah, Section: What the Mudarib Does, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/265. 4. Al-Hidayah, Kitab al-Mudarabah, Section: What the Mudarib Does, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/268.

फतावा रज़विया, खंड 19

[मुख्य पाठ] यदि पहली स्थिति एक कारण पर आधारित थी और दूसरी स्थिति दूसरे कारण पर, तो पहले मामले में वह उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा, लेकिन दूसरे मामले में वह उत्तरदायी होगा। ये सभी स्थितियाँ ज़ैद की दो प्रकार की संपत्तियों को एक-दूसरे के साथ मिलाने से संबंधित हैं। अत; प्रबंधक (मुदारिब) की अपनी निजी संपत्ति को इसमें मिलाने पर वही नियम क्यों लागू नहीं होगा? 'बह्र [अर-राइक़]' में कहा गया है: मुदारिब के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह मुदारबा की पूंजी को अपनी संपत्ति या किसी अन्य की संपत्ति के साथ मिलाए, जब तक कि उसे मालिक द्वारा "जैसा तुम उचित समझो वैसा करो" (इअमल बिरैयिका) कहकर सामान्य अनुमति न दी गई हो।

तीन पृष्ठों के बाद कहा गया है: वह उत्तरदायी नहीं होगा क्योंकि पूंजी के स्वामी (रब्ब-उल-माल) ने उससे कहा था, "जैसा तुम उचित समझो वैसा करो," इसलिए वह मिश्रण करने के अधिकार का स्वामी हो जाता है। इसके विपरीत, यदि ऐसा नहीं कहा गया था, तो वह मिश्रण करने से साझीदार नहीं बनेगा बल्कि एक अपहरणकर्ता (ग़ासिब) की तरह उत्तरदायी होगा। 'अल-हिदाया' में कहा गया है: मुदारिब के कार्य विभिन्न प्रकार के होते हैं। कुछ के लिए वह अनुबंध की पूर्ण प्रकृति द्वारा अधिकृत हो जाता है, और कुछ के लिए वह तब अधिकृत होता है जब उसे "जैसा तुम उचित समझो वैसा करो" कहा जाता है, जैसे मुदारबा की पूंजी को अपनी या किसी और की संपत्ति के साथ मिलाना।

इसके अतिरिक्त, 'अल-हिदाया' में यह उल्लेख है कि स्वामी का कथन "जैसा तुम उचित समझो वैसा करो" मिश्रण को शामिल करता है; इसलिए, वह उत्तरदायी नहीं होगा (संक्षिप्त)। और 'अल-इनाया' में कहा गया है: "जैसा तुम उचित समझो वैसा करो" मिश्रण को कवर करता है, इसलिए मिश्रण करने पर वह साझीदार बन जाता है।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. बह्र अर-राइक़, किताब अल-मुदारबा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/65-264। 2. बह्र अर-राइक़, किताब अल-मुदारबा, अध्याय: अल-मुदारिब युधारिबु, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/271। 3. अल-हिदाया, किताब अल-मुदारबा, अनुभाग: मुदारिब क्या करता है, मतबा यूसुफी, लखनऊ, 3/265। 4. अल-हिदाया, किताब अल-मुदारबा, अनुभाग: मुदारिब क्या करता है, मतबा यूसुफी, लखनऊ, 3/268।

पृष्ठ 147 का 692

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[متن] الآخر علی الثانی لم یضمن الاول وضمن الآخر، ہذا اذا خلط احد مالی زید بالاخر فکیف اذا خلط بمال نفسہ وفی البحر لیس لہ ان یخلط مال المضاربۃ بمالہ ولا مال غیرہ الا ان یقول لہ اعمل برأیك۱ اھـ پہلی وجہ پر اور دوسرا دوسری وجہ پر تھا تو پہلے میں ضامن نہ ہوگا۔ دوسرے میں ضامن ہوگا، یہ تمام صورتیں زید کے دونوں مالوں کو آپس میں خلط کرنے میں ہیں تو مضارب کے اپنے ذاتی مال کو اس میں خلط کرنے سے کیونکر نہ ہوں، بحر میں ہے مضارب کو جائز نہیں کہ مضاربہ کے مال کو اپنے مال یا غیر کے مال سے خلط کرے الا یہ کہ اس کو "جو چاہے کر" کہہ کر عام اجازت دی گئی ہو اھـ

وقال بعد ثلاثۃ اوراق انما لا یضمن لان رب المال قال لہ اعمل برأیك فیملك الخلط بخلاف ما اذا لم یقل فانہ لا یکون شریکا بل یضمن کالغاصب۲ اھـ اور تین ورق کے بعد فرمایا کہ ضامن نہ ہوگا کیونکہ رب المال نے اسے کہہ کر رکھا ہے کہ "جو چاہے کر" تو وہ خلط کا مالک ہوگا، بخلاف جب یہ نہ کہا تو پھر خلط سے شریک نہ بنے گا بلکہ غاصب کی طرح ضامن ہوگا، اھـ

وفی الہدایۃ ما یفعلہ المضارب انواع، نوع لا یملکہ بمطلق العقد ویملکہ اذا قال لہ اعمل برأیك مثل خلط مال المضاربۃ بمالہ او مال غیرہ۳ اھـ (باختصار)۔ ہدایہ میں ہے کہ مضارب کی کارروائی مختلف اقسام پر ہے بعض وہ جن کا عقد کے مطلق ہونے سے مالک بن جاتا ہے اور بعض وہ کہ "جو چاہے کر" کہنے سے ان کا مالک بن جاتا ہے مثلاً مضاربت کے مال کو اپنے یا غیر کے مال میں خلط کرنا اھـ

وفيہا انتظم قولہ اعمل برأيك الخلط فلا يضمنہ٤ اھ (باختصار)۔ اور ہدایہ میں ہی ہے کہ مالک کا "جو چاہے کر" کہنا خلط کو شامل ہے لہذا ضامن نہ ہوگا اھ (ملخصاً)۔

وفي العناية اعمل برأيك يتناول الخلط فصار شريكاً۔ اور عنایہ میں ہے "جو چاہے کر" خلط کو شامل ہے تو خلط کرنے پر شریک بن جائیگا۔

[حاشیہ] 1 بحر الرائق کتاب المضاربة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۶۵- ۲۶۴ 2 بحر الرائق کتاب المضاربة باب المضارب یضارب ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۷۱ 3 الهدایۃ کتاب المضاربة فصل فیما یفعلہ المضارب مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۶۵ 4 الهدایۃ کتاب المضاربة فصل فیما یفعلہ المضارب مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۶۸

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Main Text Body] (Left Column - Arabic Text Translation) “So he was not a usurper, thus he is not liable” (summarized). It is mentioned in al-Khaniyyah: “The working partner (Mudarib) does not have the right to mix the partnership capital with his own wealth or the wealth of others. However, if the investor (Rabb al-Mal) told him, ‘Act according to your discretion,’ then he has the right to mix it.” (summarized). It is also mentioned therein: “Even if he did not say ‘Act according to your discretion,’ yet the practice of traders in those lands is that partners mix funds and the investors do not forbid them, they [the jurists] said: If such custom is prevalent among them in similar matters, we hope he will not be held liable, and the partnership between them will continue according to the custom.” (summarized). And in it and in Wajiz al-Kardari—with the wording being from the former—: “A man gave capital to another as a partnership. Then the working partner took another person as a partner with some money that was not from the original partnership capital. The working partner and his partner then bought juice from their shared capital. Then the working partner brought flour from the original partnership capital and made sweets (Falayij) with it and the juice. He said: If he made the sweets with permission...”

(Right Column - Urdu Text Translation) He will not be a usurper, so he will not pay indemnity (summarized). And in the same place in al-Khaniyyah, it is stated: The working partner does not have the authority to mix the partnership capital with his own or someone else's wealth. If the investor told him, "Do whatever you want," then he would have the authority to mix it (summarized). And it is also mentioned therein: If the owner did not say "Do whatever you want," but the practice of traders in that area is that partners mix the capital and despite this, the investors do not object to them. The jurists have said: If the custom has become dominant in this matter, we hope that the working partner will not be liable and according to the custom, the partnership will remain between both (summarized). It is in al-Khaniyyah and Wajiz al-Kardari, while the wording is from al-Khaniyyah: A man gave wealth to someone on partnership basis. Then the working partner took another person as a partner by taking some dirhams from him, whereas these dirhams were not included in the original partnership. Then the working partner and his associate bought juice with their shared capital. Then the working partner brought flour from the partnership capital and made dumplings from the flour and juice. The jurists said: If these dumplings [were made] with the partner's permission...

(Margin Note) Note (عم): That which is in al-Bazzaziyah is 'Falatuj' with a 't'. In al-Bazzaziyah, what is mentioned is 'Falatuj' (with 't') (Continued on the next page).

[Footnotes] 1. Al-Inayah on the margin of Fath al-Qadir, Book of Partnership (Al-Mudarabah), Chapter on what the working partner does, Nuriya Razawiyyah Library, Sukkur, 7/443. 2. Fatawa Qazi Khan, Book of Partnership (Al-Mudarabah), Chapter on what is permissible for the working partner, Nawal Kishore, Lucknow, 4/367-376. 3. Fatawa Qazi Khan, Book of Partnership (Al-Mudarabah), Chapter on what is permissible for the working partner, Nawal Kishore, Lucknow, 4/367-376.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[मुख्य पाठ] (बायाँ स्तंभ - अरबी पाठ का अनुवाद) "वह ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला) नहीं था, इसलिए वह मुआवज़ा नहीं देगा।" (संक्षेप में)। खनिया में वहाँ यह भी कहा गया है: "मुज़ारिब (कार्यकारी भागीदार) को यह अधिकार नहीं है कि वह मुज़ारबत की पूंजी को अपने या दूसरों के धन के साथ मिलाए। लेकिन अगर पूंजी के मालिक (रब्बुल माल) ने उससे कहा, 'अपनी इच्छानुसार कार्य करो,' तो उसे मिलाने का अधिकार होगा।" (संक्षेप में)। और उसी में यह भी है: "भले ही निवेशक ने यह न कहा हो 'अपनी इच्छानुसार कार्य करो,' लेकिन उन क्षेत्रों के व्यापारियों की प्रथा यह है कि मुज़ारिब पूंजी मिलाते हैं और निवेशक उन्हें मना नहीं करते हैं, न्यायविदों ने कहा है: यदि समान मामलों में उनके बीच ऐसी प्रथा प्रबल है, तो हम आशा करते हैं कि वह उत्तरदायी नहीं होगा, और उनके बीच की साझेदारी प्रथा के अनुसार बनी रहेगी।" (संक्षेप में)। और इसमें और वजीज़ अल-करदरी में—जिसके शब्द खनिया के हैं—: "एक व्यक्ति ने दूसरे को साझेदारी के लिए पूंजी दी। फिर मुज़ारिब ने एक अन्य व्यक्ति को कुछ धन के साथ भागीदार बनाया जो मूल मुज़ारबत पूंजी का हिस्सा नहीं था। फिर मुज़ारिब और उसके साझेदार ने अपनी संयुक्त पूंजी से रस खरीदा। फिर मुज़ारिब मुज़ारबत की पूंजी से आटा लाया और उससे और रस से मिठाइयाँ (फ़लायिज) बनाईं। उन्होंने कहा: यदि उसने अनुमति से मिठाइयाँ बनाईं..."

(दायाँ स्तंभ - उर्दू पाठ का अनुवाद) वह ग़ासिब नहीं होगा, इसलिए वह मुआवज़ा नहीं देगा (संक्षेप में)। और खनिया में उसी स्थान पर कहा गया है: मुज़ारिब को यह अधिकार नहीं है कि वह मुज़ारबत की पूंजी को अपने या किसी और के धन के साथ मिलाए। यदि रब्बुल माल ने उससे कह दिया था "जो चाहे कर," तो उसे मिलाने का अधिकार होगा (संक्षेप में)। और इसमें यह भी है: अगर मालिक ने "जो चाहे कर" न कहा हो, लेकिन उस क्षेत्र के व्यापारियों का मामला ऐसा है कि मुज़ारबत वाले लोग पूंजी मिलाते हैं और इसके बावजूद रब्बुल माल उन पर आपत्ति नहीं करते हैं। फ़ुक़हा (न्यायविदों) ने फ़रमाया: अगर इस मामले में प्रथा (उर्फ़) प्रबल हो चुकी है, तो हमें आशा है कि मुज़ारिब उत्तरदायी नहीं होगा और प्रथा के अनुसार मुज़ारबत दोनों के बीच बनी रहेगी (संक्षेप में)। खनिया और वजीज़ करदरी में है, जबकि इबारत खनिया की है: एक व्यक्ति ने किसी को मुज़ारबत पर धन दिया। फिर मुज़ारिब ने दूसरे व्यक्ति को कुछ दिरहम लेकर भागीदार बना लिया, जबकि ये दिरहम मुज़ारबत में शामिल नहीं थे। फिर मुज़ारिब और उसके साझेदार ने अपनी साझेदारी के धन से जूस खरीदा। फिर

मुज़ारिब मुज़ारबत के धन से आटा लाया और आटे तथा जूस से पेड़े बनाए। फ़ुक़हा ने फ़रमाया: अगर ये पेड़े साझेदार की अनुमति से...

(हाशिया नोट) टिप्पणी (عہ): बज़ज़िया में जो शब्द है वह 'त' के साथ 'फ़लातुज' है। बज़ज़िया में जो उल्लेखित है वह 'फ़लातुज' ('त' के साथ) है (बाकी अगले पृष्ठ पर)।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. अल-इनाया, फ़तहुल क़दीर के हाशिये पर, किताबुल मुज़ारबत, मुज़ारिब जो करता है उसके बारे में अध्याय, नूरिया रज़विया पुस्तकालय, सुक्कुर, 7/443। 2. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल मुज़ारबत, मुज़ारिब के लिए क्या जायज़ है उसके बारे में अध्याय, नवल किशोर, लखनऊ, 4/367-376। 3. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल मुज़ारबत, मुज़ारिब के लिए क्या जायज़ है उसके बारे में अध्याय, नवल किशोर, लखनऊ, 4/367-376।

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[متن] (بایاں کالم - عربی متن) فلم یکن غاصبا فلا یضمن [1] اھ (ملخصا) و ثمہ قال فی الخانیۃ لیس لہ ان یخلط مال المضاربۃ بمالہ اومال غیرہ ولو کان رب المال قال لہ اعمل فیہ برأیک کان لہ ان یخلط [2] اھ (ملخصا) و فیہا لو لم یقل اعمل برأیک الا ان معاملۃ التجار فی تلك البلاد ان المضاربین یخلطون المال و لاینہا ھم رب المال قالوا ان غلب التعارف بینھم فی مثلہ نرجو ان لا یضمن و تکون المضاربۃ بینھما علی العرف [3] اھ وفیہا وفي وجیز الکردری واللفظ لھا۔ رجل دفع الی غیرہ مالا مضاربۃ ثم ان المضارب شارك رجلا اخر بدراہم من غیر مال المضاربۃ ثم اشتری المضارب وشریکہ عصیرا من شرکتہما ثم جاء المضارب بدقیق من المضاربۃ فاتخذ منہ و من العصیر فلا یج عہ قال ان اتخذ الفلایج باذن

(دایاں کالم - اردو متن) غاصب نہ ہوگا تو ضمان نہ دے گا اھ (ملخصاً) اور خانیہ کے اسی مقام پر فرمایا مضارب کو اختیار نہیں کہ وہ مضارب کے مال کو اپنے یا غیر کے مال میں خلط کرے، اور اگر رب المال نے اسے "جو چاہے کر" کہہ دیا تھا تو اس کو خلط کا اختیار ہوگا اھ (ملخصاً) اور اسی میں ہے اگر مالک نے "جو چاہے کر" نہ کہا ہو مگر اس علاقہ کے تجار کا معاملہ یوں ہے کہ مضاربت والے لوگ مال کو خلط کرتے ہیں اس کے باوجود رب المال لوگ ان پر اعتراض نہیں کرتے۔ فقہاء کرام نے فرمایا اگر اس معاملہ میں عرف غالب ہوچکا ہے تو ہمیں امید ہے کہ مضارب ضامن نہ ہوگا اور عرف کے مطابق مضاربت دونوں میں باقی رہے گی اھ خانیہ اور وجیز کردری میں ہے جبکہ عبارت خانیہ کی ہے کہ ایک شخص نے کسی کو مضاربت پر مال دیا پھر مضارب نے دوسرے شخص کو اس کے کچھ دراہم لے کر شریک بنا لیا جبکہ یہ دراہم مضاربت میں شامل نہیں کئے پھر مضارب اور اس کے ہم شریک نے اپنی شراکت کے مال سے جوس خریدا پھر

مضارب مضاربت کے مال سے آٹا لایا اور آٹے اور جوس سے پیڑے بنائے تو فقہاء کرام نے فرمایا اگر یہ پیڑے شریک کی اجازت

(حاشیہ نوٹ) عہ: الذي في البزازية فلاتج بالتاء بزازیہ میں جو مذکور ہے وہ فلاتج (ت کے (باقی بر صفحہ آئندہ))

[حواشی] 1 العناية على هامش فتح القدير كتاب المضاربة فصل فيما يفعله المضارب مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷/ ۴۴۳ 2 فتاویٰ قاضی خاں کتاب المضاربة فصل فيما يجوز للمضارب نولكشور لكهنؤ ۴/ ۳۶۷-۳۷۶ 3 فتاویٰ قاضی خاں کتاب المضاربة فصل فيما يجوز للمضارب نولكشور لكهنؤ ۴/ ۳۶۷-۳۷۶

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Top Box] Arabic: The partner looks at the value of the flour before 'Al-Fawalij' (a type of sweet/dough) is made from it, and at the value of the juice. Whatever portion is attributed to the flour is based on Mudarabah. Urdu: Before making dough balls (pedas), the price of the flour will be estimated, and similarly, the price of the juice will also be estimated. Whatever portion belongs to the flour will be Mudarabah.

[Main Body Text] (Remaining footnote from previous page) ...with him, and the text they mentioned is this: The owner gave a thousand to the Mudarib (working partner) and said, "Do as you see fit." Then the Mudarib, together with his partner, bought juice on a partnership basis. Then the Mudarib mixed the Mudarabah flour and the shared juice and, with the partner's permission, made dough balls. Thus, the dough balls will be counted in the Mudarabah, and the Mudarib will provide compensation (dhaman) to the partner equal to the value of the juice, etc. And I wrote a marginal note on it, the text of which is: I say this is a slip of the pen, whereas this ruling only applies when the Mudarib has taken this action with the permission of the owner of the capital (Rabb-ul-Mal) and without the partner's permission, as he himself will mention shortly in his statement that if the owner of the capital gave permission and the partner did not, then the dough balls will be counted in the Mudarabah and he will provide compensation to the partner equally for the juice portion, etc. However, the ruling for the aforementioned situation is what is mentioned in Al-Khaniyyah, that the value of the flour will be estimated, etc. 12 [from the author], may he be forgiven. (T)

[Footnotes] 1. Fatawa Bazzaziyya on the margins of Fatawa Hindiyya, Book of Mudarabah, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar 6/86. 2. Fatawa Bazzaziyya on the margins of Fatawa Hindiyya, Book of Mudarabah, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar 6/86.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

[शीर्ष बॉक्स] अरबी: साझेदार, इससे पहले कि इससे 'अल-फवालिज' (एक प्रकार की मिठाई/आटा) बनाई जाए, आटे की कीमत पर विचार करता है, और रस की कीमत पर। आटे का जो हिस्सा होगा वह मुदारबा पर आधारित है। उर्दू: पेड़े बनाने से पहले आटे की कीमत का अनुमान लगाया जाएगा और इसी तरह रस की कीमत का भी अनुमान लगाया जाएगा, तो जितना हिस्सा आटे का बने वह मुदारबा।

[मुख्य पाठ] (पिछले पृष्ठ के हाशिये का शेष भाग) ...साथ है और उन्होंने जो उल्लेख किया है वह इबारत यह है: मालिक ने मुदारिब (कार्यशील भागीदार) को एक हज़ार देकर कहा, "जो चाहे कर"। फिर मुदारिब ने अपने साथी के साथ मिलकर साझेदारी के तौर पर रस खरीदा। तो मुदारिब ने मुदारबा का आटा और साझेदारी का रस मिलाकर साथी की अनुमति से पेड़े बनाए, तो पेड़े मुदारबत में गिने जाएंगे और मुदारिब रस की कीमत के बराबर साथी को हर्जाना (ज़मान) देगा, इत्यादि। और मैंने इस पर एक हाशिया (टिप्पणी) लिखा जिसकी इबारत यह है: मैं कहता हूँ कि यह कलम की चूक (सब्कत-ए-क़लम) है, जबकि यह हुक्म केवल उस स्थिति में है जब मुदारिब ने यह कार्रवाई रब-उल-माल (पूंजीपति) की अनुमति से और साथी की अनुमति के बिना की हो, जैसा कि वे स्वयं इसके पास ही अपने इस कथन में उल्लेख करेंगे कि यदि रब-उल-माल ने अनुमति दी और साथी ने नहीं दी, तो पेड़े मुदारबा में गिने जाएंगे और रस के हिस्से में बराबर साथी को ज़मान देगा, इत्यादि। लेकिन इस उल्लेखित स्थिति का हुक्म वह है जो खानिया ने उल्लेख किया है कि आटे की कीमत का अनुमान लगाया जाएगा, इत्यादि। 12 [लेखक की ओर से], उनकी मगफिरत हो। (त)

[पाद लेख] 1. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिये पर, किताबुल मुदारबा, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 6/86 2. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिये पर, किताबुल मुदारबा, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 6/86

पृष्ठ 149 का 692

[اوپری باکس] الشریك ینظر الی قیمة الدقیق قبل ان تتخذ منه الفؤلایج والی قیمة العصیر فما اصاب حصة الدقیق فهو علی المضاربة سے بنے تو پیڑے بنانے سے قبل آٹے کی قیمت کا اندازہ کیا جائے گا اور یوں جوس کی قیمت کا بھی اندازہ کیا جائے تو جتنا حصہ آٹے کا بنے وہ مضاربہ

[مرکزی متن] (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) ساتھ ہے اور انہوں نے جو ذکر کیا عبارت یہ ہے مالک نے مضارب کو ہزار دے کر کہا "جو چاہے کر" پھر مضارب نے اپنے شریک سے مل کر جوس خریدا شراکت کے طور پر، تو مضارب نے مضاربہ کا آٹا اور شراکت کا جوس ملا کر شریک کی اجازت سے پیڑے بنائے، تو پیڑے مضاربت میں شمار ہوں گے اور مضارب جوس کی قیمت کے برابر شریک کو ضمان دے گا الخ، اور میں نے اس پر حاشیہ لکھا جس کی عبارت یہ ہے میں کہتا ہوں یہ قلم کی سبقت ہے حالانکہ یہ حکم صرف اس صورت میں ہے جب مضارب نے یہ کارروائی رب المال کی اجازت اور شریک کی اجازت کے بغیر کی ہو جیسا کہ وہ خود اس کو قریب ہی ذکر کریں گے اپنے اس قول میں، کہ اگر رب المال نے اجازت دی اور شریک نے نہ دی تو پیڑے مضاربہ میں شمار ہوں گے اور جوس کے حصہ میں برابر شریک کو ضمان دے گا الخ، لیکن اس مذکور صورت کا حکم وہ ہے جو خانیہ نے ذکر کیا ہے کہ آٹے کی قیمت کا اندازہ کیا جائے گا الخ ۱۲ منہ غفرلہ (ت)

[حواشی] ۱ فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ کتاب المضاربة الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۸۶ ۲ فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ کتاب المضاربة الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۸۶

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Arabic Text Translation:] Whatever portion of the juice is obtained will belong to the manager (mudarib) and the partner. However, this is if the owner of the capital (rabb al-mal) told him: "Do as you see fit." If he did not say that, and the manager acted without the partner's permission, then the residue (falayij/solids) belongs to the manager, and he is liable for the equivalent of flour to the owner of the capital, and for the partner's share of the juice to the partner. If the owner of the capital gave permission but the partner did not, then the residue counts as part of the partnership (mudarabah), and the manager is liable to the partner for his share of the juice. If the partner gave permission but the owner of the capital did not, then the residue is between the manager and the partner, and he is liable to the owner of the capital for the equivalent of flour. Thus concludes the quote.

[Author's commentary:] I do not understand the statement in 'Khania' that when a manager travels with partnership capital and his personal capital, the expenses are distributed between both capitals whether he mixed the two capitals or not, and whether the owner of the capital told him "do as you see fit" or not, and whether it is a travel distance or less, provided he does not stay overnight with his family. This is beyond my understanding because this rule belongs to mudarabah, whereas if he mixes the capitals without permission, he becomes liable, while liability and mudarabah are distinct in their nature...

---

1. Fatawa Qazi Khan, Book of Mudarabah, Chapter on what is permissible for the manager, Nawal Kishore, Lucknow, 2/273.
2. Fatawa Qazi Khan, Book of Mudarabah, Chapter on what is permissible for the manager, Nawal Kishore, Lucknow, 2/238.

फतवा रज़विया, खंड 19

[अरबी पाठ का अनुवाद:] जूस का जो हिस्सा प्राप्त होगा, वह प्रबंधक (मुदारिब) और उसके साझेदार के बीच होगा, लेकिन यह उस स्थिति में है जब पूंजी के मालिक (रब्बुल माल) ने प्रबंधक से कहा हो 'अपनी राय के अनुसार कार्य करो'। यदि उसने ऐसा नहीं कहा और प्रबंधक ने साझेदार की अनुमति के बिना यह कार्रवाई की, तो इस स्थिति में अवशेष (पिंडे) प्रबंधक के होंगे और वह पूंजी के मालिक को आटे के बराबर का भुगतान करने का उत्तरदायी होगा, और साझेदार को जूस के हिस्से का हर्जाना देगा। और यदि पूंजी के मालिक की अनुमति थी लेकिन साझेदार की नहीं, तो अवशेष मुदारबत (साझेदारी) में गिने जाएंगे और वह साझेदार को जूस के हिस्से के बराबर हर्जाना देगा। और यदि अनुमति का मामला इसके विपरीत हो, तो अवशेष प्रबंधक और उसके साझेदार के होंगे और वह आटे के बराबर पूंजी के मालिक को हर्जाना देगा। उद्धरण समाप्त।

[लेखक की टिप्पणी:] 'खानिया' में जो यह उल्लेख है कि जब प्रबंधक मुदारबत पूंजी और निजी पूंजी के साथ यात्रा करेगा, तो खर्च दोनों पूंजियों पर विभाजित होगा, चाहे उसने दोनों पूंजियों को मिलाया हो या नहीं, पूंजी के मालिक ने उसे 'जो चाहो करो' कहा हो या नहीं, यात्रा की दूरी हो या कम हो जब वह रात को घर वापस न लौट सकता हो, आदि। यह मेरी समझ से परे है क्योंकि यह नियम तो मुदारबत का है, जबकि यदि पूंजी के मालिक की अनुमति के बिना मिश्रण किया गया हो तो वह उत्तरदायी होता है, जबकि उत्तरदायित्व और मुदारबत अपनी स्थिति में [अलग] हैं...

---

1. फतवा काजी खान, किताब अल-मुदारबत, मुदारिब के लिए जो जायज है उस पर अध्याय, नवल किशोर लखनऊ 2/273
2. फतवा काजी खान, किताब अल-मुदारबत, मुदारिब के लिए जो जायज है उस पर अध्याय, नवल किशोर लखनऊ 2/238

पृष्ठ 150 का 692

ومآ اصاب حصة العصير فهو بين المضارب وبين الشريك لكن هذا اذا كان رب المال قال له اعمل فيه برأيك فان لم يكن قال ذلك وفعل المضارب ذلك بغير اذن الشريك فالفلايج تكون للمضارب وهو ضامن مثل الدقيق لرب المال ومثل حصة الشريك من العصير للشريك فان كان رب المال اذن له في ذلك والشريك لم يأذن فالفلايج تكون للمضاربة والمضارب ضامن حصة شريكه من العصير وان كان الشريك اذن له بذلك ورب المال لم يأذن له فالفلايج تكون بينه وبين الشريك وهو ضامن لرب المال مثل الدقيق اهـ فلا ادری ما فیها من قوله المضارب اذا سافر بمال المضاربة ومال نفسه توزع النفقة علی المالین سواء خلط المالین اولم یخلط او قال له رب المال اعمل فیه برأیك اولم یقل له ذلك والسفر و مادون السفر فی ذلك سواء اذاكان لایبیت فی اهله اهـ لانه هذا حكم المضاربة واذا خلط بغیر اذن ضمن، والضمان والمضاربة

ہوگا جو حصہ جوس کا ہے وہ مضارب اور اس کے شریک کا ہوگا، لیکن یہ اس صورت میں ہے جب رب المال نے مضارب کو "جو چاہے کر" کہا ہو اور اگر اس نے یہ نہ کہا ہو اور مضارب نے یہ کارروائی اس کی اجازت کے بغیر کی ہو تو اس صورت میں پیڑے مضارب کے ہوں گے اور وہ آٹے کی مثل رب المال کا ضامن ہوگا، اور جوس کے حصہ کا شریک کو ضمان دے گا اور اگر رب المال کی اجازت تھی اور شریک کی اجازت نہ تھی تو پیڑے مضاربت میں شمار ہوں گے اور جوس کے حصہ کے برابر شریک کو ضمان دے گا، اور اجازت کا معاملہ بالعکس ہو تو پیڑے مضارب اور اس کے شریک کے ہوں گے اور آٹے برابر رب المال کو ضمان دیگا اھـ، اور خانیہ میں جو یہ ہے کہ مضارب جب مضاربہ اور ذاتی مال کے ہمراہ سفر کرے گا تو نفقہ دونوں مالوں پر منقسم ہوگا خواہ دونوں مالوں کو خلط کیا یا نہ کیا، رب المال نے اس کو "جو چاہے کر" کہا ہو یا

نہ کہا ہو، حدِ سفر ہو یا کم ہو جب وہ رات کو واپس گھر نہ لوٹ سکتا ہو، الخ۔ یہ میری سمجھ سے بالا ہے کیونکہ یہ حکم تو مضاربت کا ہے حالانکہ اگر رب المال کی اجازت کے بغیر خلط کیا ہو تو ضامن ہوتا ہے جبکہ ضمان اور مضاربت اپنے حال

---

1 فتاویٰ قاضی خاں کتاب المضاربة فصل فیما یجوز للمضارب نولکشور لکھنؤ ۲ / ۲۷۳ 2 فتاویٰ قاضی خاں کتاب المضاربة فصل فیما یجوز للمضارب نولکشور لکھنؤ ۲ / ۲۳۸

Volume 19 Fatawa Rizvia

[Boxed Text]: “Lā yajtamiʿān kamā fī al-Bazzāziyyah min nawʿin fī halāki mālihā falyuḥarrar wa baqiyat al-aḥkām wāḍiḥah dāʾirah fī al-kutub kal-Khayriyyah wal-Hindiyyah wa ghayrihimā wa dhakartu ghayra marrah fī fatāwānā wallāhu taʿālā aʿlam.” They cannot be combined, as mentioned in al-Bazzaziyyah regarding the nature of loss in the capital of Mudarabah (profit-sharing partnership). It needs to be researched, and the rest of the rulings are clear and circulate in books like al-Khayriyyah, al-Hindiyyah, etc. I have mentioned them several times in my fatwas. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 27: From Bazar Jam, Tehsil Baheri, District Bareilly, asked by Muhammad Saeed Sahib, 18 Jamadi al-Akhira 1338 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this matter: forming a partnership such that Zaid gives Amr one hundred rupees and says, "Engage in whatever business you want with this, do whatever you want, or do such-and-such, but give me ten rupees percent (10%)," or says, "Give whatever you feel like," or fixes the profit at one anna per rupee. Whether Amr makes a profit or a loss, Khalid says that fixing [a guaranteed return] is interest (Riba). Only.

The Answer: Saying "give whatever you feel like" is impermissible because it's not specified. And giving ten percent or one anna per rupee: if it means he demands ten percent of the total capital given for trade, or one anna for every rupee of capital, then it is absolutely forbidden (Haram) and is interest (Riba). However, if it means giving a tenth or a sixteenth part of the profit made, then it is lawful (Halal). And Allah Almighty knows best.

[Footnote]: 1 Fatawa Bazzaziyyah on the margin of Fatawa Hindiyyah, Book of Mudarabah, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 6/83.

Page 151 of 692

खंड 19 फ़तावा रज़विया

[बॉक्स किया हुआ टेक्स्ट]: “ला यज्तमिआन कमा फिल बज़ाज़ियाह मिन नवइन फी हलाकि मालिहा फ़ल युहर्रर व बक़िय्यतुल अहकाम वाज़िहा दायिरह फिल कुतुब कल खैरियाह वल हिंदियाह व गैरिहिमा व ज़कर्तु गैरा मर्रह फी फ़तावाना वल्लाहु तआला आलम।” वे एक साथ नहीं हो सकते जैसा कि बज़ाज़िया में मुदारबत के माल की बर्बादी की प्रकृति के वर्णन में है। इसकी जांच होनी चाहिए, और बाकी नियम स्पष्ट हैं और फ़िक़्ह की किताबों जैसे खैरिया, हिंदिया आदि में वर्णित हैं और मैंने उन्हें अपने फतवों में कई बार उल्लेख किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 27: बाज़ार जाम, तहसील बहेड़ी, ज़िला बरेली से, प्रेषक मुहम्मद सईद साहब, 18 जमादी अल-आखिरा 1338 हिजरी। दीन के उलेमा और शरिया के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि: साझेदारी इस तरह से करना कि ज़ैद ने अम्र को सौ रुपये दिए और कहा कि "इससे जो चाहो कारोबार करो, जो चाहो करो, या फलां काम करो, लेकिन मुझे दस प्रतिशत तुम देना," या यों कहा कि "जो तुम्हारे मन में आए वो देना" या प्रति रुपया एक आना मुनाफ़ा तय कर दिया। चाहे अम्र को नफ़ा हो या नुकसान, खालिद कहता है कि तय करना सूद (ब्याज) है। स्पष्ट करें। फ़क़त।

जवाब: यह कि "जो मन में आए देना," नाजायज़ है क्योंकि यह तय नहीं हुआ। और यह कि दस प्रतिशत या एक आना रुपया देना: अगर इसका मतलब यह है कि व्यापार के लिए जितने रुपये दिए हैं, उन पर दस प्रतिशत या प्रति रुपया एक आना मांगता है, तो यह कतई हराम और सूद है। और अगर इसका मतलब यह है कि जो मुनाफ़ा हुआ उसमें से दसवां या सोलहवां हिस्सा देना, तो यह हलाल है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[फुटनोट]: 1 फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिये पर, किताबुल मुदारबत, अध्याय दो, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 6/83

पृष्ठ 151/692

[عبارت در ڈبہ]: لا یجتمعان کما في البزازیة من نوع في ھلاك مالھا فلیحرر وبقیة الاحکام واضحة دائرة في الکتب کالخیریة والھندیة وغیرھما وذکرت غیر مرة في فتاونا واللہ تعالٰی اعلم۔ پر جمع نہیں ہو سکتے جیسا کہ بزازیہ میں مضاربت کے مال کی ہلاکت کی نوعیت کے بیان میں ہے، اس کی تحقیق ہونی چاہئے، اور باقی احکام واضح ہیں اور کتب فقہ خیریہ، ہندیہ وغیرہما میں مذکور ہیں اور متعدد بار میں نے ان کو اپنے فتاوٰی میں ذکر کیا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۷: از بازار جام تحصیل بہیڑی ضلع بریلی مسئولہ محمد سعید صاحب ۱۸ جمادی الاخرہ ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ شرکت کرنا اس طرح سے کہ زید نے عمرو کو سو روپے دئے اور کہا کہ اس سے جو چاہو روزگار ، جو چاہو کر ، یا فلاں، لیکن مجھ کو دس روپئے تم فیصدی دینا، یا یوں کہا کہ جو تیری طبیعت میں آئے وہ دینا یا آنہ روپیہ کا نفع تعین کردیا، آیا عمرو کو بیشی ہو کہ کمی، خالد کہتا ہے کہ تعین کرنا سود ہے۔ فقط

الجواب: یہ کہ جو طبیعت میں آئے دینا، ناجائز ہے کہ تعین نہ ہوا اور یہ کہ دس فیصدی یا آنہ روپیہ دینا، اگر اس سے مراد ہے کہ جتنے روپے اس کو تجارت کے لئے دئے ہیں ان پر فیصدی دس یا فی روپیہ ایک آنہ مانگتا ہے تو حرام قطعی اور سود ہے اور اگر یہ مراد کہ جو نفع ہوا اس میں سے سواں یا سولھواں حصہ دینا، تو یہ حلال ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

[حاشیہ]: ۱ فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ کتاب المضاربة الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۸۳

صفحہ ۱۵۱ از ۶۹۲

Fatawa Rizvia | Volume 19

Book of Trusts (Description of Trust)

Problem 28: 26 Muharram al-Haram 1312 AH What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say about this matter: Muhammad Yaqub Khan was owed 6 rupees by Niaz Ahmed for a long time. Seeing 20 rupees with Niaz Ahmed, Yaqub Khan took his 6 rupees. Niaz Ahmed said that this money was not his, but belonged to Inayatullah. Yaqub Khan did not listen to Niaz Ahmed's words and took his money. Later, Inayatullah came to Yaqub Khan and said the money was mine, return it. Yaqub Khan replied that I took the money from Niaz Ahmed, you ask Niaz Ahmed, what does it have to do with me? So, according to the noble Shariah, was it permissible for Yaqub Khan to take the money or not, and should Inayatullah demand his money from Niaz Ahmed or from Yaqub Khan? State the ruling and be rewarded.

The Answer: If Yaqub Khan knew or it was proven that in reality this money did not belong to Niaz Ahmed but to another person, then taking it was impermissible and a sin. Otherwise, possession is proof of ownership, and when a creditor finds the debtor's property of the same kind as their right, and that debt is of the nature of a loan, or a prompt payment, or a deferred payment whose term has expired, they have the authority to take it in any way.

Page 153 of 692

अमानत की किताब (अमानत का बयान)

मसला 28: 26 मुहर्रम अल-हराम 1312 हिजरी क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में कि मोहम्मद याकूब खान के छह रुपये नियाज़ अहमद के ज़िम्मे अरसे से बकाया थे, नियाज़ अहमद के पास याकूब खान ने बीस रुपये देख कर अपने छह रुपये ले लिए, नियाज़ अहमद ने कहा कि ये रुपये मेरे नहीं हैं इनायतुल्लाह के हैं, नियाज़ अहमद की ये बात याकूब खान ने नहीं सुनी और रुपये अपने ले लिए, फिर इनायतुल्लाह याकूब खान के पास आया कि रुपये मेरे थे वापस कर दो, याकूब खान ने जवाब दिया कि मैंने नियाज़ अहमद से रुपये लिए हैं तुम नियाज़ अहमद से मांगो मुझसे क्या मतलब, लिहाज़ा शरीअत-ए-मुतहरा के मुताबिक़ याकूब खान का रुपये लेना जायज़ हुआ या नहीं और इनायतुल्लाह अपने रुपये का तक़ाज़ा नियाज़ अहमद से करे या याकूब खान से? बयान कीजिए सवाब पाइए।

जवाब: अगर याकूब खान को मालूम था या साबित हो गया था कि वास्तव में ये रुपये नियाज़ अहमद के नहीं बल्कि दूसरे व्यक्ति के हैं, तो लेना नाजायज़ और गुनाह हुआ, वरना क़ब्ज़ा मिल्कियत की दलील है, और जब लेनदार (दाइन) देनदार (मद्यून) के पास अपने हक़ की जिंस का माल पाए और वो कर्ज़ या नक़द अदायगी या जिसकी मियाद गुज़र चुकी हो, तो वो हर तरह से ले लेने का अधिकार रखता है।

पृष्ठ 153 का 692

کتاب الامانات (امانت کا بیان)

مسئلہ ۲۸: ۲۶ محرم الحرام ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ محمد یعقوب خاں کے مبلغ چھ روپے نیاز احمد کے ذمہ عرصہ کے چاہئے تھے، نیاز احمد کے پاس یعقوب خاں نے مبلغ بیس روپے دیکھ کر مبلغ چھ روپے اپنے لے لئے، نیاز احمد نے کہا کہ یہ روپے میرے نہیں ہیں عنایت اللہ کے ہیں، یہ کہنا نیاز احمد کا یعقوب خاں نے کچھ نہ سنا، روپے اپنے لے لئے، پھر عنایت اللہ یعقوب خاں کے پاس آئے کہ روپے میرے تھے واپس کردو، یعقوب خاں نے جواب دیا کہ میں نے نیاز احمد سے روپے لئے ہیں تم نیاز احمد سے طلب کرو مجھ سے کیا واسطہ، پس موافق شرع شریف کے یعقوب خاں کو روپے لینا جائز ہوئے یا نہیں اور عنایت اللہ اپنے روپے کا نیاز احمد سے تقاضا کرے یا یعقوب خاں سے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر یعقوب خاں کو معلوم تھا یا ثابت ہو گیا تھا کہ فی الواقع یہ روپے نیاز احمد کے نہیں دوسرے شخص کے ہیں، تو لینا ناجائز و گناہ ہوا، ورنہ قبضہ دلیلِ ملک ہے، اور دائن جب مدیون کا مال اپنے حق کی جنس سے پائے اور وہ دین از قبیلِ قرض یا معجل یا اجل گزشتہ ہو تو ہر طرح لے لینے کا اختیار رکھتا ہے۔

صفحہ 153 از 692

Fatawa-e-Razvia Volume 19

[Boxed Text] "And that is by consensus, and the disagreement is only in the case of difference of genus, as in Durr al-Mukhtar, etc." This is by consensus, and the disagreement is only in the case of difference of genus, as in Durr al-Mukhtar, etc. (T)

Regarding the claim of Inayatullah: if Niyaz Ahmad did not give the money to Yaqub Khan himself, but Yaqub Khan snatched it by force, then the claim is not against Niyaz Ahmad but against Yaqub Khan. "For he is a trustee, and there is no liability on a trustee except in case of transgression, and there is no transgression on the part of one who is forced and overpowered." (Because he is a trustee, and there is no liability on a trustee except in case of transgression, while one who is forced and overpowered is not a transgressor. T) And if Niyaz Ahmad gave it upon Yaqub Khan's demand or verbal insistence, no matter how much insistence there was, or if Yaqub Khan wanted to snatch it and Niyaz Ahmad could have saved it if he wanted to, but he did not save it but rather gave it away, then both Niyaz Ahmad and Yaqub Khan are liable. Inayatullah can claim from whomever he wishes. "Because the second one is a usurper by taking, and the first by giving and neglecting protection." (Because the second one is a usurper for taking, and the first for giving and failing to protect. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 29: From Kathor, District Surat, Sayan Station, sent by Maulvi Abdul Haq Sahib, 14 Rabi al-Akhir 1312 AH.

Question: "What is your opinion, may your grace endure, O great scholars and noble jurists, may Allah Almighty increase you in honor and dignity in His presence (O scholars and jurists! May Allah Almighty increase you in honor and dignity in His court, what is your ruling? T). In a situation where, for example, 'Hindah' gave five gold coins (ginnis) to 'Zaid' to sell. Zaid took those coins and put them in his money pouch (in which four-anna and two-anna coins were kept) wrapped in cloth. Before the opportunity to sell those coins arose, the said Zaid says that to give money to a person, he took the said pouch out of the box, emptied it completely, turned it over, gave the money to the person, and put the empty pouch back in the same box, locked the box, and got busy with other work. He did not pay any attention to those gold coins and forgot them outside the box. When Hindah came to him after a few days to ask for those coins or the money for them, he searched for the coins but could not find them. He does not remember if they were left outside or if someone else took them, or if due to his negligence, he gave them to the person who came for

the money. This is the statement of the said Zaid, who is the agent (wakil). Therefore, in the aforementioned case, will the loss of the coins fall on the principal (muwakkil) Hindah, or will the agent Zaid be liable to pay compensation? Explain clearly and comprehensively, and may you be rewarded by Allah with a full reward. (Explain clearly, and find your full reward from Allah Almighty. T)"

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hijr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/95.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[बॉक्स में पाठ] "और यह सर्वसम्मति से है, और असहमति केवल लिंग (genus) के अंतर के मामले में है, जैसा कि दुर-ए-मुख्तार आदि में है।" यह सर्वसम्मति से है और मतभेद केवल लिंग के अंतर में है जैसा कि दुर्रे मुख्तार आदि में है। (त)

इनायतुल्लाह के दावे के संबंध में: यदि नियाज़ अहमद ने स्वयं याकूब खान को पैसे नहीं दिए, बल्कि याकूब खान ने जबरन छीन लिए, तो दावा नियाज़ अहमद से नहीं बल्कि याकूब खान से है। "क्योंकि वह एक अमीन (ट्रस्टी) है, और अमीन पर उल्लंघन (तअद्दी) के बिना कोई गारंटी (ज़मान) नहीं है, और मजबूर और पराजित व्यक्ति द्वारा कोई उल्लंघन नहीं होता है।" (क्योंकि यह अमीन है और अमीन पर उल्लंघन के अलावा कोई गारंटी नहीं होती है, जबकि मजबूर और पराजित व्यक्ति उल्लंघन करने वाला नहीं होता। त) और यदि नियाज़ अहमद ने याकूब खान की मांग या मौखिक ज़िद पर दे दिए, चाहे कितनी भी ज़िद की गई हो, या याकूब खान छीनना चाहता था और नियाज़ अहमद चाहता तो उसे बचा सकता था लेकिन उसने नहीं बचाया बल्कि दे दिया, तो नियाज़ अहमद और याकूब खान दोनों उत्तरदायी (ज़ामिन) हैं। इनायतुल्लाह जिससे चाहे दावा कर सकता है। "क्योंकि दूसरा लेने के कारण लुटेरा (गासिब) है और पहला देने और सुरक्षा न करने के कारण।" (क्योंकि दूसरा लेने के आधार पर लुटेरा है और पहला देने और सुरक्षा न करने पर। त) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 29: कतोर जिला सूरत स्टेशन सायन से मौलवी अब्दुल हक साहब द्वारा प्रेषित, 14 रबी उल आखिर 1312 हिजरी।

प्रश्न: "महान विद्वानों और माननीय न्यायविदों, आपका क्या मत है, अल्लाह आपके सम्मान और प्रतिष्ठा को अपने यहाँ बढ़ाए (ऐ विद्वानों और न्यायविदों! अल्लाह आपको अपने दरबार में और अधिक सम्मान और प्रतिष्ठा प्रदान करे, आपका क्या आदेश है। त)। इस स्थिति में कि उदाहरण के लिए 'हिंदा' ने 'ज़ैद' को बेचने के लिए पाँच गिनियां दीं। ज़ैद ने वे गिनियां लेकर अपने पैसों की थैली में (जिसमें चार आने और दो आने रखे थे) कपड़े में बाँधकर रख दीं। अभी उन गिनियों को बेचने की बारी नहीं आई थी कि ज़ैद कहता है कि एक व्यक्ति को पैसे देने के लिए उसने उक्त थैली संदूक से निकाली, पूरी तरह खाली कर दी, उसे उलट दिया और उस व्यक्ति को पैसे देकर खाली थैली को उसी संदूक में डाल दिया, संदूक बंद कर दिया और दूसरे काम में व्यस्त हो गया। उसने उन गिनियों

का कोई ध्यान नहीं रखा और उन्हें संदूक के बाहर ही भूल गया। जब कुछ दिनों बाद हिंदा उससे उन गिनियों या उनके पैसों की मांग करने आई, तो उसने गिनियों की तलाश की लेकिन अब वे गिनियां उसे नहीं मिलीं। उसे याद नहीं है कि वे बाहर रह गईं या कोई और उठा ले गया, या उसकी लापरवाही से उसने वे गिनियां पैसे मांगने वाले को दे दीं। यह कथन उक्त ज़ैद का है जो वकील (एजेंट) है। अत; उपर्युक्त मामले में गिनियों का नुकसान मोक्किला (प्रिंसिपल) हिंदा का होगा या वकील ज़ैद को हर्जाना देना होगा? स्पष्ट और संतोषजनक उत्तर दें, अल्लाह आपको पूर्ण प्रतिफल दे। (स्पष्ट रूप से समझाएं, अल्लाह से अपना पूर्ण प्रतिफल पाएं। त)"

1. रद-उल-मुह्तार, किताब-अल-हिज्र, दार इह्या-उत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/95।

पेज 154/692

[باکس کا متن] وذلك بالاجماع وانما النزاع فی خلاف الجنس کما فی الدرالمختار وغیرہ۔ یہ بالاجماع ہے اور اختلاف صرف جنس کے خلاف میں ہے جیسا کہ در مختار وغیرہ میں ہے۔ (ت)

رہا عنایت اللہ کا مطالبہ، اگر نیاز احمد نے یعقوب خاں کو خود روپے نہ دیئے بلکہ یعقوب خاں نے بالجبر چھین لئے تو نیاز احمد سے مطالبہ نہیں یعقوب خاں سے ہے فانہ امین ولاضمان علی الامین الا بالتعدی ولا تعدی من المقھور المغلوب (کیونکہ یہ امین ہے اور امین پر ضمان نہیں ہوتا ماسوائے تعدی کے جبکہ مجبور و مغلوب تعدی کرنے والا نہیں ہوتا۔ت) اور اگر یعقوب خاں کے مانگنے پر یا زبانی اصرار پر دے دئیے اگرچہ کتنا ہی اصرار کیا ہو یا یعقوب خاں نے چھیننے چاہے یہ اگر چاہتا تو بچا لیتا مگر نہ بچائے بلکہ دے دئے تو نیاز احمد و یعقوب خاں دونوں ضامن ہیں عنایت اللہ جس سے چاہے مطالبہ کرے فان الثانی غاصب بالاخذ والاول بالدفع وترك الحفظ (کیونکہ دوسرا لینے کی بناء پر غاصب اور پہلو دینے اور حفاظت نہ کرنے پر۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۹: از کٹھور ضلع سورت اسٹیشن سائن مرسلہ مولوی عبدالحق صاحب ۱۴ ربیع الآخر ۱۳۱۲ھ

ما قولکم دام فضلکم ایھا العلماء العظام والفقھاء الکرام زادکم اللہ تعالٰی تعظیماً و تکریماً لدیہ (اے علماء کرام اور فقہاء عظام! اللہ تعالٰی آپ کو اپنے دربار میں زیادہ تعظیم و تکریم دے، آپ کا کیا ارشاد ہے۔ ت) اس صورت میں کہ مثلاً "زید" کو "ہندہ" نے پانچ گنی فروخت کرنے کو دیں، زید نے وہ گنی لے کر اپنے پیسے کی تھیلی میں کہ چار آنیاں اور دو آنیاں جس میں رکھی تھیں کپڑے میں باندھ کر رکھ دے اور ہنوز ان گنیوں کو فروخت کرنے کی نوبت نہ آئی تھی کہ زید مذکور کہتا

ہے کہ ایک شخص کو روپیہ دینے کو تھیلی مذکور میں نے صندوق سے نکال کر بالکل خالی کر دی اور الٹ دی اور شخص مذکور کو روپیہ دے کر اس خالی تھیلی کو اسی صندوق میں ڈال دیا اور صندوق کو بند کر کے میں دوسرے کام میں مشغول ہو گیا اور ان گنیوں کا میں نے کچھ خیال نہ کیا، اور میں باہر صندوق کے ان کو بھول گیا۔ جب بعد چند روز کے ہندہ مجھ سے وہ گنیاں یا اس کے روپے طلب کرنے کو آئی تو میں نے تلاش گنیوں کی کی لیکن اب وہ گنیاں مجھے نہیں پاتی ہیں، اور مجھے نہیں یاد ہے کہ وہ گنیاں باہر رہ گئیں یا اور کوئی اٹھا لے گیا یا میرے کم خیالی سے اس روپیہ طلب کرنے والے کو دے دی، یہ مقولہ زید مذکور وکیل کا ہے، لہذا صورت مذکورہ مسئولہ الصدر میں گنیاں موکلہ ہندہ مذکورہ کی جائینگی یا وکیل زید مذکور کے ذمہ ضمانت دینی لازم آئے گی، بینوا بیانا شافیا توجروا اجرکم اللہ اجراوافیا (شافی بیان فرماؤ، اپنا اجر کامل اللہ تعالیٰ سے پاؤ۔ت)

۱ ردالمحتار کتاب الحجر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۹۵

Fatawa Rizvia Volume 19

Answer: In the mentioned case, Zaid is liable for compensation as the loss was due to his negligence.

[Boxed Text] Arabic: In Al-Hindiya: A man gave a cloth to a broker to sell. Later, the broker said, "I forgot and I do not know in which shop I placed it." He shall be liable. Similarly in Fatawa Qadhikhan. If he says, "I placed it before me in my house, then I stood up and forgot it and it was lost," it will be seen: if the deposit is something not typically kept in an open courtyard and is not considered secure there, like a pouch of dirhams or gold and the like, he is liable. Otherwise, he is not. Thus in Muheet al-Sarkhasi. End Summary. And Allah Almighty knows best.

Urdu Translation: It is in Hindiyyah that a person gave a cloth to a broker for sale. Later the broker said that I forgot and I do not remember in which shop I kept that cloth, then the broker will be responsible. It is the same in Fatawa Qazi Khan. And if the broker said that I kept the cloth in my house under my supervision, then I left and forgot and it was lost, then it will be considered whether it is such a trust whose protection can be said, for example, a bag of dirhams and gold and similar things, then he will be responsible, otherwise not, as it is in Muheet Sarkhasi, end summary. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 30: From Camp Bareilly Lal Kurti, sent by Sheikh Kareem Bakhsh Sahib, 8 Ramadan 1313 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid gave a currency note to Bakr for the purpose of getting money for it from his master's shop and sending it. No wage of any kind was settled with Bakr. That note fell and was lost on the way. Is the money Bakr's responsibility or not? Furthermore, does this have any connection to the master? Only.

Answer: It has nothing to do with the master. Nor can Bakr be held liable for damages as long as he did not lose it through his own carelessness, as is known from the ruling regarding a trustee (Ameen). And Allah Almighty knows best.

Issue 31: Asked by Karamat Khan, Bareilly, 1st Muharram-ul-Haram 1318 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this issue: A person borrowed some jewelry from Zaid as a loan for use (Aariyat), and he...

Footnote 1: Fatawa Hindiya, Book of Deposits (Al-Wadia), Chapter 4, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/342-343. Page 155 of 692

उत्तर: वर्णित मामले में जैद पर हर्जाना देना अनिवार्य है क्योंकि नुकसान उसकी लापरवाही के कारण हुआ है।

[बॉक्स किया गया पाठ] अरबी: अल-हिन्दिया में है: एक व्यक्ति ने एक दलाल को बेचने के लिए कपड़ा दिया। बाद में दलाल ने कहा, "मैं भूल गया और मुझे याद नहीं कि मैंने उसे किस दुकान में रखा है।" वह जिम्मेदार होगा। फतावा काजी खान में भी ऐसा ही है। यदि वह कहता है, "मैंने इसे अपने घर में अपने सामने रखा था, फिर मैं खड़ा हुआ और उसे भूल गया और वह खो गया," तो देखा जाएगा: यदि वह अमानत ऐसी वस्तु है जो आमतौर पर खुले आंगन में नहीं रखी जाती और वहां सुरक्षित नहीं मानी जाती, जैसे दिरहम या सोने की थैली और उसके समान, तो वह जिम्मेदार है। अन्यथा, वह नहीं है। मुहीत अल-सरख्सी में ऐसा ही है। संक्षेप समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद: हिन्दिया में है कि एक व्यक्ति ने दलाल को बेचने के लिए कपड़ा दिया। बाद में दलाल ने कह दिया कि मैं भूल गया मुझे याद नहीं कि मैंने वह कपड़ा किस दुकान में रखा है तो दलाल जिम्मेदार होगा, फ़तावा क़ाज़ी खान में भी ऐसा ही है, और अगर दलाल ने यूँ कहा कि मैंने कपड़ा अपने घर अपनी निगरानी में रखा फिर मैं चला गया और भूल गया तो वह गुम हो गया तो गौर किया जाएगा कि क्या वह अमानत ऐसी है जिसकी सुरक्षा का दावा किया जा सकता है, जैसे दिरहम की थैली और सोने और उसकी जैसी चीज़, तो वह जिम्मेदार होगा वरना नहीं, जैसा कि मुहीत सरख्सी में है, संक्षेप समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 30: कैम्प बरेली लाल कुर्ती से, प्रेषक शेख करीम बख्श साहब, 8 रमज़ान 1313 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि जैद ने बक्र को इस उद्देश्य से एक नोट दिया कि वह अपने मालिक की दुकान से उसके बदले नकद लेकर भेज दे। बक्र के साथ किसी भी प्रकार का कोई वेतन तय नहीं हुआ था। वह नोट रास्ते में गिरकर खो गया। क्या बक्र उस पैसे के लिए जिम्मेदार होगा या नहीं? और साथ ही, क्या मालिक का इससे कोई संबंध है या नहीं? केवल।

उत्तर: मालिक से इसका कोई संबंध नहीं है। बक्र पर हर्जाना नहीं आ सकता जब तक कि उसने उसे अपनी लापरवाही से न खोया हो, जैसा कि अमानतदार (अमीन) के आदेश से ज्ञात है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 31: प्रश्कर्ता करामत खां, बरेली, पहली मुहर्रम-उल-हराम 1318 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति ने जैद से कुछ जेवर उधार (आरियत) लिए और वह...

पादलेख 1: फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वदिआ, अध्याय 4, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/342-343। पृष्ठ 155/692

الجواب: صورت مستفسرہ میں زید پر ضمان لازم ہے کہ ضائع ہونا اس کی تقصیر سے ہے،

[Boxed Text] فی الھندیہ رجل دفع الی دلال ثوباً لیبیعہ ثم قال الدلال نسیت ولا ادری فی ای حانوت وضعت یکون ضامناً کذا فی فتاوی قاضیخان ولو قال وضعت بین یدی فی داری ثم قمت ونسیتھا فضاعت ینظر ان کانت الودیعۃ مالا یحفظ فی عرصہ الدار ولا تعد حرزا لہ کصرۃ الدراہم و الذھب ونحوھما یضمن والا فلا کذا فی محیط السرخسی اھ ملخصاً- واللہ تعالیٰ اعلم-

ہندیہ میں ہے ایک شخص نے دلال کو فروخت کرنے کے لئے کپڑا دیا بعد میں دلال نے کہہ دیا کہ میں بھول گیا مجھے یاد نہیں کہ میں نے وہ کپڑا کس دکان میں رکھا ہے تو دلال ضامن ہوگا، فتاوی قاضی خاں میں یونہی ہے، اور اگر دلال نے یوں کہا کہ میں نے کپڑا اپنے گھر اپنی نگرانی میں رکھا پھر میں چلا گیا اور بھول گیا تو ضائع ہو گیا تو غور کیا جائے گا کہ وہ امانت ایسی ہے جس کی حفاظت کہا جا سکتا ہے، مثلاً دراہم کی تھیلی اور سونے اور اس کی مثل چیز، تو ضامن ہوگا ورنہ نہیں، جیسا کہ محیط سرخسی میں ہے، اھ ملخصاً، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳۰: از کیمپ بریلی لال کرتی مرسلہ شیخ کریم بخش صاحب ۸ رمضان ۱۳۱۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک نوٹ بکر کو اس غرض سے دیا کہ اس کا روپیہ اپنے آقا کی دکان سے لے کر بھیج دینا اور بکر سے کوئی اجرت کسی قسم کی نہیں ٹھہری تھی اور وہ نوٹ راستہ میں گر کر گم گیا ہے تو روپیہ اس کا بکر کے ذمہ ہوگا یا نہیں؟ اور نیز آقا سے اس کا تعلق ہے یا نہیں؟ فقط

الجواب: آقا سے اس کا کچھ تعلق نہیں، نہ بکر پر تاوان آسکتا ہے جبکہ اس نے اپنی بے احتیاطی سے نہ گمایا ہو کما ھو معلوم من حکم الامین (جیسا کہ امین کے حکم سے معلوم ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۱: مسئولہ کرامت خاں بریلی غرہ محرم الحرام ۱۳۱۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے زید سے کچھ زیور عاریت لئے اور وہ

1 فتاوی ہندیہ کتاب الودیعہ الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۴۲-۳۴۳ Page 155 of 692

Vol 19 Fatawa Razawiyya

Jewelry was lost. Now they want to happily make new jewelry in its place. Is it permissible to take it or not? Provide a ruling, and you will be rewarded.

The Answer: Since the jewelry was lost without any negligence on that person's part, taking anything from him in its place is unlawful and constitutes an illegal fine. In an unlawful matter, someone's willingness or unwillingness is irrelevant. Many people pay interest willingly; does that make receiving it lawful? "Would you take it by way of slander and manifest sin?" [1] "Do not consume your property among yourselves unjustly." [2] Do you take it through falsehood and sin? Do not consume each other's wealth in an invalid manner. (T) Therefore, scholars state that even if a mutual condition was agreed upon that a fine would be paid if the item is lost, such a condition is also rejected and void. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar: "There is no liability for loss without transgression, and a condition for liability is void." There will be no liability for loss without transgression, and the condition for liability is void. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best. (T) And Allah, the Glorified and Exalted, knows best.

Problem 32: 27 Muharram al-Haram 1319 AH What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say regarding this issue: A person asked someone to obtain a bill of exchange (Hundi) worth fifty rupees for him. He agreed to do so. The requester then gave fifty rupees to the person's employee. The employee said that the bill of exchange was not available at that moment and he would bring it in the morning. The requester said, "Fine, keep the money with you." The employee said, "I cannot keep it because the shop is not secure." He replied, "I cannot take it back because I have already entered the name of the person for whom I am getting the bill of exchange into the register." The employee then handed over the money to his master, saying he would get the bill of exchange in the morning. The master placed the money in his cash box, left the box open, locked the shop, and went away. During the night, the shop was found open without the lock being broken, and the money was gone. No other damage occurred, and at night...

---

1 Al-Quran al-Karim 4/20 2 Al-Quran al-Karim 2/188 3 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Aariya, Matba' Mujtabai Delhi 2/156 Page 156 of 692

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

ज़ेवर गुम हो गए। अब वे उसके बदले में खुशी-खुशी नया ज़ेवर बना देना चाहते हैं। क्या उसे लेना जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं, आपको सवाब मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): चूंकि वे ज़ेवर उस व्यक्ति की लापरवाही के बिना गुम हुए हैं, इसलिए उसके बदले में उससे कुछ भी लेना नाजायज़ और अनुचित हर्जाना (तावान) है। नाजायज़ काम में किसी की खुशी या नाखुशी का कोई दखल नहीं होता। बहुत से लोग खुशी-खुशी ब्याज देते हैं, तो क्या उसका लेना हलाल हो जाएगा? "क्या तुम उसे बोहतान और स्पष्ट पाप के माध्यम से लोगे?" [1] "अपने धन को आपस में अनुचित तरीके से मत खाओ।" [2] क्या तुम झूठ और पाप से लेते हो, आपस में एक-दूसरे का माल गलत तरीके से मत खाओ। (त) इसलिए विद्वान कहते हैं कि यदि आपस में यह शर्त तय हुई थी कि यदि चीज़ गुम हो गई तो हर्जाना देंगे, तो यह शर्त भी अस्वीकार्य और व्यर्थ है। 'दुर्रे मुख्तार' में है: "बिना किसी ज़्यादती (तअद्दी) के नुकसान होने पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है, और हर्जाने की शर्त बातिल है।" बिना ज़्यादती के नुकसान पर कोई ज़िम्मेदार नहीं होगा और हर्जाने की शर्त बातिल है। और अल्लाह सुभानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है। (त) और अल्लाह सुभानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ३२: २७ मुहर्रम अल-हराम १३१९ हिजरी धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि तुम मुझे पचास रुपये की हुंडी मंगा दो। उसने सहमति दी कि मैं मंगा दूँगा। उसने जाकर उसके कर्मचारी को पचास रुपये दे दिए। कर्मचारी ने कहा कि हुंडी इस वक्त नहीं मिली है, सुबह ला दूँगा। उसने कहा, ठीक है, रुपये तुम्हारे पास रहने दो। कर्मचारी ने कहा, मैं नहीं रख सकता क्योंकि दुकान का कोई भरोसा नहीं। उसने जवाब दिया, मैं वापस नहीं ले सकता क्योंकि मैं जिसके लिए हुंडी मंगा रहा हूँ, उनका नाम रजिस्टर में लिख चुका हूँ। उस कर्मचारी ने जाकर अपने मालिक को रुपये सौंप दिए कि मैं सुबह हुंडी ला दूँगा। मालिक ने वह रुपये अपने गल्ले (कैश बॉक्स) में रख दिए और गल्ले को खुला छोड़ कर दुकान बंद करके चला गया। रात को दुकान का ताला टूटे बिना खुला पाया गया और रुपये गायब थे, और किसी चीज़ का नुकसान नहीं हुआ, और रात में...

---

1 अल-कुरान अल-करीम ४ / २० 2 अल-कुरान अल-करीम २ / १८८ 3 दुर्रे मुख्तार, किताबुल आरिया, मतबा मुजतबाई दिल्ली २/१५६ पृष्ठ १५६ का ६९२

زیورات گم ہو گئے۔ اب وہ اس کے بدلے میں بخوشی نیا زیور بنا دینا چاہتے ہیں۔ وہ لینا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: جبکہ وہ زیور بغیر اس شخص کے تقصیر کے گم ہو گئے تو اس کے بدلے میں اس سے کچھ لینا ہی ناجائز و تاوان ہے اور ناجائز بات میں کسی کی خوشی و ناخوشی کو دخل نہیں۔ بہت لوگ سود بخوشی دیتے ہیں، پھر کیا اس کا لینا حلال ہو جائے گا۔ "اَتَاْخُذُوْنَہٗ بُھْتَانًا وَّ اِثْمًا مُّبِیْنًا"1 "لَا تَاْکُلُوْٓا اَمْوَالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْبَاطِلِ"2 کیا جھوٹ اور گناہ سے لیتے ہو، آپس کا مال باطل طریقے سے مت کھاؤ۔ (ت) لہٰذا علماء فرماتے ہیں اگر باہم شرط اقرار پائی ہو کہ جاتا رہا تو تاوان دیں گے تو یہ شرط بھی مردود و باطل ہے۔ در مختار میں ہے: لا تضمن بالهلاك من غير تعد وشرط الضمان باطل تعدی کے بغیر ہلاک پر ضامن نہ ہوں گے اور ضمان کی شرط باطل ہے۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔ (ت) واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۲: ۲۷ محرم الحرام ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اندریں مسئلہ کہ کسی شخص نے کسی شخص کو کہا کہ تم مجھ کو پچاس روپیہ کی ہنڈی منگا دو، انہوں نے اقرار کیا کہ میں منگا دوں گا، اس نے جا کر ان کے ملازم کو پچاس روپیہ دے دیا، ان کے ملازم نے یہ کہا کہ ہنڈی اس وقت نہیں ملی صبح کو لا دوں گا، اس نے کہا کہ اچھا روپیہ تمہارے پاس رہے، اس نے کہا کہ میں نہیں رکھ سکتا ہوں کیونکہ دکان کا کچھ اعتبار نہیں۔ اس نے جواب دیا کہ میں نہیں لے سکتا ہوں کیونکہ میں جس کے واسطے ہنڈی منگاتا ہوں ان کا نام دفتر میں لکھ چکا۔ اس نے یعنی ملازم نے جا کر اپنے مالک کو روپیہ سپرد کر دیا کہ میں صبح کو ہنڈی لا دوں گا مالک نے اپنے روپیہ کی صندوقچی میں وہ روپیہ رکھ دیا اور اس صندوقچی کو کھلا چھوڑ کر

دکان بند کر کے چلا گیا۔ رات دکان قفل بے شکستہ کھلا پایا اور روپیہ جاتا رہا اور کسی چیز میں نقصان نہیں پہنچا اور رات کو

---

1 القرآن الکریم ۴ / ۲۰ 2 القرآن الکریم ۲ / ۱۸۸ 3 درمختار کتاب العاریة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۵۶ صفحہ 156 کا 692

Fatawa Rizvia Volume 19

A watchman was patrolling and noticed the lock of a shop was open. He asked the security guard who the owner of the shop was and where their house was. Since the owner's house was far away, the security guard pointed out the house of an employee. The watchman told the employee, "The lock of your shop is open." He replied, "I had locked the shop and left." In short, the employee came with the watchman, and the watchman asked if any goods etc. were missing. Then he wanted to close the shop, but the watchman forbade him saying, "Do not close it until you report this situation at the police station (Kotwali)." He also reported at the police station that the shop was found open without any loss. In the morning they said that money had gone missing, and often it happened that the shop remained closed but money went missing. On the morning of the same day, the shop owner dismissed two employees; one of them was the one who used to carry money and the other was someone else. After this, neither the employee nor the owner informed the person to whom the money of the bill of exchange (hundi) belonged. After a period of about twenty days, this excuse was presented that the money was lost. Now in this situation, according to the Sharia, is it permissible to take the money from him or not? Please explain and you will be rewarded.

The Answer: In the queried situation, that money is the responsibility of the employee and compensation can be taken from him, because when he explicitly said that night that nothing was lost, it was an admission that the entrusted money was present. Later, the claim that the money had already gone at that time is a clear contradiction of the previous statement, which will never be heard (accepted). And even if he claims it went missing afterwards, compensation is still mandatory for him because since the entrusted money was present until then, leaving the shop open at night when the market is closed and going to the police station is negligence in protection. Yes, if his statement were that the money had not gone until then and while he went to report at the police station, the shop owner or some other guard (who is not a stranger to him and the employee) stayed there and protected it, and then he closed the shop, and after that it went missing at any time until morning, then compensation would not be due.

| In Al-Hindiyya, from Al-Fusul al-Imadiyya: When the owner demanded the deposit and the depositary said, "Request it tomorrow," then on the next day he said it is lost, he shall be questioned. If he says it was lost before his statement "Request it tomorrow," he is liable; and if he says it was lost after... | It is in Hindiyya with

reference to Fusool-ul-Imadiya that when the owner asked for his trust, the one who kept it said take it tomorrow, then on the next day said it is lost, then he will be asked when it was lost. If he says it was lost before my answer of 'take it tomorrow', then he is liable... |

फतवा रिज़विया जिल्द 19

एक पहरेदार गश्त कर रहा था, उसने देखा कि एक दुकान का ताला खुला है। उसने चौकीदार से पूछा कि इस दुकान का मालिक कौन है और उसका घर कहाँ है। घर दूर होने के कारण चौकीदार ने एक कर्मचारी का घर बता दिया। पहरेदार ने कर्मचारी से कहा, "तुम्हारी दुकान का ताला खुला है।" उसने कहा, "मैं तो दुकान बंद करके आया था।" सारांश यह कि वह कर्मचारी पहरेदार के साथ आया और पहरेदार ने पूछा कि कुछ माल वगैरह तो नहीं गया। फिर उसने दुकान बंद करनी चाही, तो पहरेदार ने मना किया कि जब तक कोतवाली में यह हाल न लिखवा लो, इसे बंद न करो। उसने कोतवाली में भी लिखवा दिया कि दुकान बिना किसी नुकसान के खुली पाई गई। सुबह उन्होंने कहा कि पैसे चले गए, और अक्सर ऐसा हुआ कि दुकान बंद रही और पैसे चले गए। उसी दिन सुबह दुकान के मालिक ने दो कर्मचारियों को काम से हटा दिया; उनमें से एक पैसे ले जाने वाला था और दूसरा कोई और था। इसके बाद न तो कर्मचारी ने और न ही मालिक ने हुंडी के पैसे वाले को सूचित किया। करीब बीस दिन बाद यह बहाना पेश किया गया कि पैसे चले गए। अब इस स्थिति में शरीयत के अनुसार उससे पैसे लेना जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में वह पैसा कर्मचारी की जिम्मेदारी है और उससे हर्जाना लिया जा सकता है, क्योंकि जब उसने उस रात स्पष्ट रूप से कहा कि कुछ भी नहीं गया, तो यह इस बात की स्वीकृति थी कि अमानत की राशि मौजूद है। बाद में यह दावा करना कि उस समय तक पैसे जा चुके थे, पिछले बयान के बिल्कुल विपरीत है, जिसे कभी नहीं सुना (स्वीकार किया) जाएगा। और यदि वह बाद में पैसे जाने का दावा करता है, तब भी उस पर हर्जाना अनिवार्य है क्योंकि जब अमानत की राशि उस समय तक मौजूद थी, तो रात के समय ऐसी स्थिति में जब बाज़ार बंद हो, दुकान खुली छोड़कर कोतवाली चले जाना सुरक्षा में लापरवाही है। हाँ, अगर उसका बयान यह होता कि उस समय तक पैसे नहीं गए थे और जब वह कोतवाली रिपोर्ट लिखवाने गया तो दुकान का मालिक या कोई अन्य संरक्षक (जो उसके और कर्मचारी के लिए अजनबी न हो) वहाँ बैठा रहा और सुरक्षा करता रहा, फिर उसने दुकान बंद कर दी और उसके बाद सुबह तक किसी भी समय पैसे चले गए, तो हर्जाना नहीं आता।

| फ़िल हिन्दिया अनिल फ़ुसूलिल इमादिया इज़ा तलबल वदीअता फ़क़ाला अतलुबहा ग़दन सुम्मा क़ाला फ़िल ग़दि ज़ाअत फ़इन्नहू युसअलु इन क़ाला ज़ाअत क़बला क़ौलिही अतलुबहा ग़दन यज़मनु व इन क़ाला ज़ाअत बादहु | हिन्दिया में फूसूल-उल-इमादिया के हवाले से है कि जब मालिक ने अपनी अमानत माँगी तो रखने वाले ने कहा कल लेना, फिर अगले दिन कहा कि वह गुम हो गई है,

तो उससे पूछा जाएगा कि वह कब गुम हुई है। अगर वह कहे कि मेरे 'कल ले जाना' वाले उत्तर से पहले गुम हुई थी, तो वह ज़िम्मेदार है... |

पृष्ठ 157/692

پہرہ والا پھر رہا تھا انہوں نے دیکھا کہ دکان کا قفل کھلا ہوا ہے، اس نے چوکیدار سے دریافت کیا کہ اس دکان کا مالک کون ہے اور اس کا گھر کہاں پر ہے۔ ان کا گھر دور ہونے کی وجہ سے چوکیدار نے ملازم کا گھر بتا دیا پہرہ والا نے ملازم سے کہا کہ تمھاری دکان کا قفل کھلا ہے، اس نے کہا کہ میں تو دکان بند کر کے آیا تھا۔ غرض کہ وہ ملازم پہرہ والا کے ساتھ آیا اور پہرہ والا نے پوچھا کہ کچھ مال وغیرہ تو نہیں گیا۔ پھر اس نے دکان بند کرنا چاہا، پہرہ والا نے منع کیا کہ جب تک کوتوالی میں یہ احوال نہ لکھالو بند نہ کرو، اس نے کوتوالی میں بھی لکھوا دیا کہ دکان بے نقصان کھلا ہوا پایا اور صبح انہوں نے کہا کہ روپیہ جاتا رہا اور اکثر دکان کا ایسا اتفاق ہوا کہ دکان بند رہا روپیہ جاتا رہا اور اسی روز کی صبح کو مالک دکان نے دو ملازموں کو موقوف کیا، ایک ان میں روپیہ لے جانے والا تھا اور دوسرا اور کوئی تھا، بعد اس کے ہنڈی کے روپیہ والے کو نہ ملازم نے اطلاع دی نہ مالک نے، کوئی بیس روز کے عرصہ کے بعد یہ عذر پیش کیا کہ روپیہ جاتا رہا اب اس صورت پر از روئے شرع شریف کے روپیہ اس سے لینا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں وہ روپیہ ملازم پر عائد ہوتا ہے اس سے تاوان لیا جاسکتا ہے کہ جب اس نے اس شب صراحۃً کہا کہ کچھ نہیں گیا تو یہ اقرار ہوا کہ زر امانت موجود ہے پھر بعد کو یہ دعویٰ کہ اس وقت روپیہ جا چکا تھا اگلے قول کا صریح خلاف ہے جو ہرگز مسموع نہ ہوگا۔ اور اگر اس کے بعد جانے کا دعویٰ کرے جب بھی اس پر تاوان لازم ہے کہ جب زر امانت اس وقت تک موجود تھا رات کے وقت ایسی حالت میں کہ بازار بند ہے، کھلی دکان چھوڑ کر کوتوالی کو چلا جانا حفاظت میں تقصیر ہے، ہاں اگر اس کا یہ بیان ہو کہ اس وقت تک روپیہ نہ گیا تھا اور

وہ جب کوتوالی لکھوانے کے لئے گیا تو دکان کا مالک یا اور کوئی محافظ جو اس کا اور ملازم کا اجنبی نہ ہو بیٹھا رہا حفاظت کرتا رہا پھر اس نے دکان بند کردی اور اس کے بعد صبح تک میں کسی وقت جاتا رہا تو تاوان نہ آتا۔

| في الهندية عن الفصول العمادية اذا طلب الوديعة فقال اطلبها غدا ثم قال في الغد ضاعت فانه يسئل ان قال ضاعت قبل قوله اطلبها غدا يضمن وان قال ضاعت بعده | ہندیہ میں فصول العمادیہ کے حوالہ سے ہے جب مالک نے اپنی امانت طلب کی تو رکھنے والے نے کہا کل لینا، پھر کل کو کہا وہ ضائع ہو گئی ہے تو اس سے پوچھا جائے گا کہ کب وہ ضائع ہو گئی ہے، اگر کہے میرے جواب کا کل لے جانا سے پہلے ضائع ہوئی تو ضامن |

Fatawa Razawiyya - Volume 19

...there will be no liability for contradiction in the first case, but not in the second. In Al-Tatarkhaniyya, it's mentioned: if someone says, "I have one thousand Dirhams of so-and-so as a deposit," and then later says, "it was lost before my acknowledgment," he is liable. But if he says, "there were one thousand Dirhams of his with me and they were lost," his word is accepted and there is no liability. In Al-'Uqud al-Durriyya, citing Al-Khulasah and Al-Bazzaziyya, it is stated that liability is binding due to contradiction. This is because his saying "collect it tomorrow" is an acknowledgment that it was not lost. So if he then says "it is lost," it is a contradiction. In Al-Hindiyya, citing Al-Khaniyya: if a deposit is stolen from the depository's house while the door was open and the depository was absent, Muhammad ibn Salamah (may Allah have mercy on him) said he is liable. Abu Nasr (may Allah have mercy on him) said if he did not lock the door and the deposit was stolen, he is not liable, meaning if there was a guard in the house. And in it, from Al-Tatarkhaniyya citing Al-Nihaya: if the depository leaves the deposit in his house with someone else, i.e., he leaves the deposit and another person in his house and leaves himself, he becomes liable.

1. Fatawa Hindiyya, Book of Deposit, Chapter 6, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/352.
2. Fatawa Hindiyya, Book of Deposit, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/356.
3. Al-'Uqud al-Durriyya, Book of Deposit, Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 2/72.
4. Fatawa Hindiyya, Book of Deposit, Chapter 4, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/344.
5. Fatawa Hindiyya, Book of Deposit, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/341.

फतावा रज़विया - जिल्द १९

...पहली स्थिति में अंतर्विरोध के लिए कोई उत्तरदायित्व नहीं होगा, लेकिन दूसरी में नहीं। अल-ततरखानिया में उल्लेख है: यदि कोई कहता है, "मेरे पास अमुक व्यक्ति के एक हजार दिरहम अमानत के रूप में हैं," और फिर बाद में कहता है, "मेरी स्वीकृति से पहले वे खो गए थे," तो वह उत्तरदायी है। लेकिन अगर वह कहता है, "उसके एक हजार दिरहम मेरे पास थे और वे खो गए," तो उसकी बात मान ली जाएगी और कोई उत्तरदायित्व नहीं होगा। अल-'उक़ूद अल-दुर्रिया में, अल-खुलासा और अल-बज्जाज़िया का हवाला देते हुए कहा गया है कि अंतर्विरोध के कारण उत्तरदायित्व अनिवार्य है। ऐसा इसलिए है क्योंकि उसका यह कहना कि "इसे कल ले लेना" इस बात की स्वीकृति है कि वह खोया नहीं था। तो अगर वह फिर कहता है कि "यह खो गया है," तो यह एक अंतर्विरोध है। अल-हिन्दिया में, अल-खानिया का हवाला देते हुए: यदि अमानत रखने वाले के घर से अमानत चोरी हो जाती है जबकि दरवाजा खुला था और अमानत रखने वाला अनुपस्थित था, तो मुहम्मद इब्न सलामा (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा कि वह उत्तरदायी है। अबू नस्र (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा कि यदि उसने दरवाजा बंद नहीं किया और अमानत चोरी हो गई, तो वह उत्तरदायी नहीं है, बशर्ते कि घर में कोई रक्षक मौजूद हो। और इसमें, अल-निहाया का हवाला देते हुए अल-ततरखानिया से: यदि अमानत रखने वाला अमानत को अपने घर में किसी और के पास छोड़ देता है, यानी अमानत और किसी दूसरे व्यक्ति को अपने घर में छोड़कर स्वयं चला जाता है, तो वह उत्तरदायी हो जाता है।

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वदीआ, अध्याय ६, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३५२।
2. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वदीआ, अध्याय ९, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३५६।
3. अल-'उक़ूद अल-दुर्रिया, किताब अल-वदीआ, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, २/७२।
4. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वदीआ, अध्याय ४, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३४४।
5. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वदीआ, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३४१।

पेज १५८ ऑफ ६९२

لا للتناقض في الاول دون الثانی ۱، وفیها من التتارخانیة قال لفلان عندی الف درهم ودیعة ثم قال بعد ذلك قد ضاعت قبل اقراری فهو ضامن ولو قال کانت له عندی الف درهم وضاع فالقول قوله ولا ضمان ۲ ، وفي العقود الدریة عن الخلاصة والبزازیة یلزمه الضمان للتناقض لان قوله اطلبها غدا اقرار منه انها ما ضاعت فاذا قال ضاعت کان تناقضا ۳ ، وفي الهندیة عن الخانیة اذا سرقت الودیعة من دار المودع وباب الدار مفتوح والمودع غائب عن الدار قال محمد بن سلمة رحمه الله تعالٰی کان ضامنا و قال ابو نصر رحمه الله تعالٰی اذا لم یکن اغلق الباب فسرق منه الودیعة لا یضمن یعنی اذا کان في الدار حافظ ۴، وفیها عن التتارخانیة عن النهایة استحفظ المودع الودیعة في بیته بغیره بأن ترك الودیعة والغیر فی بیته و خرج هو بنفسه ضمن اھ ۵

ہوگا، اور اگر کہے اس سے بعد ضائع ہوئی تو ضامن نہ ہوگا کیونکہ پہلی صورت میں تناقض ہے اور دوسری صورت میں نہیں ہے اور اسی میں تاتارخانیہ سے ہے کہ اس نے کہا میرے پاس فلاں کے ہزار درہم امانت ہیں پھر اس کے بعد کہتا ہے وہ ضائع ہو گئے اور میرے اقرار سے قبل ضائع ہوئے تو وہ ضامن ہوگا اور اگر یوں کہا کہ فلاں کے میرے پاس ہزار امانت تھے جو ضائع ہو گئے تو اس کی بات مان لی جائے گی اور ضمان نہ ہوگا، عقود الدریہ میں خلاصہ اور بزازیہ سے منقول ہے کہ تناقض کی صورت میں ضمان ہوگا کیونکہ اس کا کہنا مجھ سے کل لے لینا ، یہ ضائع نہ ہونے کا اقرار ہے تو اب کہنا ضائع ہو گئے، دونوں باتوں میں تناقض ہے، اور ہندیہ میں خانیہ سے منقول ہے کہ جب مودع (جس کے پاس امانت رکھی) کے گھر سے امانت چوری ہو گئی درانحالیکہ دروازہ کھلا رہا اور مودع غائب تھا تو محمد بن سلمہ رحمہ اللہ تعالٰی کا قول یہ ہے کہ وہ ضامن ہوگا اور ابو نصر رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ جب دروازہ کھلا رہتا ہو تو چوری ہونے

پر ضامن نہ ہوگا، یعنی اس صورت میں کہ گھر پر محافظ موجود رہتا ہو، اور اسی میں تاتارخانیہ سے بحوالہ

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الودیعة الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۵۲ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب الودیعة الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۵۶ ۳ العقود الدریة کتاب الودیعة ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۷۲ ۴ فتاویٰ ہندیہ کتاب الودیعة الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۴۴ ۵ فتاویٰ ہندیہ کتاب الودیعة الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۴۱

[Boxed Text at the top] And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge is most complete and most perfect. It is narrated in Nihaya that if someone appoints another for the protection of an entrustment (amanat) in a house and then, after handing over the entrustment to him, goes away himself, he will be liable (damin). End. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge is most complete and most perfect. (T)

Problem 33: 18 Rabi al-Thani 1319 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid rented a large cooking pot (deeg) from 'Amr on the occasion of the Niyaz of Ghaus al-A'zam Dastgir (peace be upon him). That same night, the pot was stolen from Zaid's house. Now 'Amr is demanding its price. According to the command of the noble Sharia, is it mandatory for Zaid to pay its price or not? Zaid reported the theft of the pot to the authorities, and investigations were also carried out, but the pot has not been found yet. Only.

The Answer: If Zaid kept the pot in a secure place where he keeps his own utensils etc., then he is not to blame and taking compensation from him is an injustice. Yes, if there was negligence or carelessness, if it was kept in an insecure place or left outside, then in this case, Zaid will certainly have to pay its price. Also, the term "Alayhissalam" (peace be upon him) is specifically for the noble Prophets and the great Angels (peace and blessings be upon them); it is not permissible to use it independently for anyone other than them. For the luminous Presence of Sayyiduna Ghaus al-A'zam (may Allah be pleased with him), one should say "Radiyallahu Anhu" (may Allah be pleased with him). And Allah Ta'ala knows best.

Problem 34: From Budaun, questioned by Sayyid Hussain Ali Sahib Budauni, 15 Sha'ban 1330 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Some money collected by Faqir Sayyid Hussain is present with Haji Zakir Ali Sahib, which was collected for the purpose of expenses for the Hajj of the Holy House of Allah and, in the event of remaining alive, for the sustenance of his brother, Maulana Sayyid Ashfaq Ali, real uncle-in-law of the aforementioned Sayyid Hussain. With this statement, it was collected so that the aforementioned brother should not face any kind of hardship throughout his life; if needed, I, Sayyid Hussain, will send more. And according to the statement of Haji Zakir Ali Sahib, Sayyid Hussain told the Haji Sahib that if, God forbid, the praised Sayyid Ashfaq Ali should pass away and some of the mentioned collected money remains, the remaining money should be given to the

mentioned Sayyid Hussain. After this, Sayyid Ashfaq Ali Sahib went for the Hajj of the Holy House of Allah accompanied by Haji Zakir Ali Sahib, and Haji Zakir Ali Sahib continued to pay all the expenses of the aforementioned Sayyid Ashfaq Ali Sahib from that same collected amount. By the will of God, after performing the noble Hajj...

[ऊपर बॉक्स में पाठ] अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है। निहाया में वर्णित है कि यदि किसी ने घर में अमानत की सुरक्षा के लिए किसी और को नियुक्त किया और फिर अमानत उसके सुपुर्द करके खुद चला गया, तो वह ज़ामिन (उत्तरदायी) होगा। समाप्त। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है। (त)

मसला ३३: १८ रबी-उल-सानी १३१९ हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने जनाब पीरान-ए-पीर ग़ौसुल आज़म दस्तगीर (अलैहिस्सलाम) की नियाज़ के उपलक्ष्य में अम्र से एक देग (बड़ा पतीला) किराए पर ली। उसी रात ज़ैद के घर से वह देग चोरी हो गई। अब अम्र उसकी कीमत मांग रहा है, शरीयत के हुक्म के मुताबिक़ ज़ैद पर उसकी कीमत अदा करना वाजिब है या नहीं? ज़ैद ने देग चोरी होने की सूचना सरकार (प्रशासन) को दे दी और उसकी जांच भी हुई लेकिन अभी तक देग नहीं मिली। फ़क़त।

जवाब: अगर ज़ैद ने देग हिफ़ाज़त की जगह (सुरक्षित स्थान) में रखी थी जहाँ वह अपने बर्तन वगैरह रखता है, तो उस पर कोई इल्ज़ाम नहीं है और उससे तावान (हर्जाना) लेना जुर्म है। हाँ, अगर बेख़याली या लापरवाही की हो, असुरक्षित जगह में रखी हो या बाहर छोड़ दी हो, तो इस सूरत में ज़ैद को ज़रूर उसकी कीमत देनी होगी। और "अलैहिस्सलाम" शब्द स्वतंत्र रूप से केवल अंबिया-ए-किराम (पैगंबरों) और मलाईका-ए-इज़ाम (फरिश्तों) के लिए विशिष्ट है, उनके अलावा किसी और के लिए स्वतंत्र रूप से इसका प्रयोग जायज़ नहीं है। हुज़ूर पुरनूर सैय्यदुना ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के लिए "रज़ियल्लाहु तआला अन्हु" कहना चाहिए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३४: बदायूँ से, सैय्यद हुसैन अली साहब बदायूनी द्वारा पूछा गया, १५ शाबान १३३० हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि फ़क़ीर सैय्यद हुसैन द्वारा जमा की गई कुछ रकम हाजी ज़ाकिर अली साहब के पास मौजूद है, जो बैतुल्लाह शरीफ़ के हज के खर्च के लिए और जीवित रहने की स्थिति में सगे भाई मौलवी सैय्यद अशफ़ाक़ अली, जो कि उक्त सैय्यद हुसैन के सगे चचिया ससुर हैं, के खान-पान के लिए इस बयान के साथ जमा की गई थी कि मौसूफ़ भाई को जीवन भर किसी प्रकार की तकलीफ़ न हो; अगर ज़रूरत हुई तो मैं, सैय्यद हुसैन, और भेजूँगा। और हाजी

ज़ाकिर अली साहब के बयान के मुताबिक़ सैय्यद हुसैन ने हाजी साहब से कहा कि अगर ख़ुदा न ख़्वास्ता प्रशंसित सैय्यद अश्फ़ाक़ अली का इंतकाल हो जाए और उक्त एकत्रित धन में से कुछ बच जाए, तो बचा हुआ रुपया उक्त सैय्यद हुसैन को दे दिया जाए। इसके बाद सैय्यद अश्फ़ाक़ अली साहब हाजी ज़ाकिर अली साहब के साथ बैतुल्लाह शरीफ़ के हज के लिए तशरीफ़ ले गए और हाजी ज़ाकिर अली साहब मौसूफ़ सैय्यद अश्फ़ाक़ अली साहब के तमाम खर्चे उसी एकत्रित रकम से करते रहे। अल्लाह की मर्ज़ी से हज अदा करने के बाद...

पृष्ठ १५९/६९२

[اوپر باکس میں تحریر] واللہ سبحانہ تعالیٰ اعلم و علمہ اتم واحکم۔ نہایہ میں منقول ہے کہ گھر میں امانت کی حفاظت کے لئے دوسرے کو مقرر کیا اور پھر امانت اس کے سپرد کرکے خود چلا گیا تو ضامن ہوگا اھ، واللہ سبحانہ وتعالی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔(ت)

مسئلہ ۳۳: ۱۸ ربیع الثانی ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے بتقریب نیاز جناب پیرانِ پیر غوث الاعظم دستگیر علیہ السلام عمرو سے دیگ کرایہ پر لی۔ وہ دیگ اسی شب کو زید کے مکان سے چوری ہو گئی، اب عمرو اس کی قیمت مانگتا ہے، بموجب حکمِ شرعِ شریف زید کو اس کی قیمت واجب الادا ہے یا نہیں؟ زید نے چوری جانے کے دیگ کی اطلاع سرکار میں کردی اور اس کی تحقیقات بھی ہوئی لیکن ابھی تک دیگ نہیں ملی، فقط

الجواب: اگر زید نے دیگ حفاظت کے مکان میں رکھی ہے جہاں وہ اپنے برتن وغیرہ رکھتا ہے تو اس پر الزام نہیں اور اس سے تاوان لینا جرم ہے۔ ہاں اگر بے خیالی بے پروائی کی ہو غیر محفوظ مکان میں رکھی باہر چھوڑی ہو، تو اس صورت میں زید کو ضرور اس کی قیمت دینی آئے گی، اور "علیہ السلام" لفظ بالاستقلال حضرات انبیائے کرام وملائکہ عظام علیہم الصلوۃ والسلام کے لئے خاص ہے ان کے غیر کے لئے استقلالاً جائز نہیں۔ حضور پر نور سیدنا غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے لئے رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہنا چاہئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۴: از بدایوں مسئولہ سید حسین علی صاحب بدایونی ۱۵ شعبان ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کچھ فقیر سید حسین کا جمع کیا ہوا پاس حاجی ذاکر علی صاحب کے موجود ہے جو بغرض اخراجات حج بیت اللہ شریف و بصورت بقائے حیات بنابر خورد و نوش

بھائی مولوی سید اشفاق علی حقیقی چچاہلیہ سید حسین مذکور بایں بیان جمع کیا گیا ہے کہ بھائی صاحب موصوف کو کسی قسم کی تاحیات تکلیف نہ ہو اگر ضرورت ہوگی تو میں سید حسین اور بھیجوں گا اور حسبِ بیان حاجی ذاکر علی صاحب کے سید حسین نے حاجی صاحب سے کہا کہ اگر خدا نخواستہ سید اشفاق علی ممدوح کا انتقال ہو جائے اور زرِ مجتمعہ مذکور سے کچھ بچ رہے تو بچا ہوا روپیہ سید حسین مذکور کو دیا جائے، اس کے بعد سید اشفاق علی صاحب بہ ہمراہی حاجی ذاکر علی صاحب حج بیت اللہ شریف کو تشریف لے گئے اور تمامی اخراجات سید اشفاق علی صاحب موصوف کے حاجی ذاکر علی صاحب اسی رقمِ مجتمعہ سے کرتے رہے بقضائے الہی بعد ادائے حج شریف

Fatawa Razawiyya, Volume 19

On 14th Dhu al-Hijjah 1319 AH, the mentioned brother Syed Ishfaq Ali passed away. Whatever was spent on the deceased's funeral and burial was also from the aforementioned accumulated amount. After that, every penny of the expenses of the late Syed Ishfaq Ali, from the day of departure from India until the day of burial of Syed Ishfaq Ali, was adjusted. A balance of four hundred twenty-five rupees and two annas remained with Haji Zakir Ali, according to the writing and statement of the mentioned Haji Sahib. Brother Syed Liaquat Ali requested Haji Sahib to give this to the mentioned Syed Hussain. Haji Zakir Ali Sahib said, "I should not give this money to anyone except Syed Hussain. He told me not to give it to anyone except him. I, Zakir Ali, will not give it to anyone except the mentioned Syed Hussain." During this conversation, it became somewhat lengthy when Maulvi Aziz Bakhsh Sahib Badayuni, who had migrated and settled near Makkah Mukarramah, said, "Do not quarrel at all. I am also from Badayun and now live here; it would be a great humiliation for Badayunis. The dispute is only about the fact that Syed Hussain collected the money and he should receive it. So, you, Syed Liaquat Ali Sahib, rest assured. Haji Zakir Ali's goods have not been sold yet. When the praised Haji Sahib's goods are sold, I, Aziz Bakhsh, take responsibility and promise you, Syed Liaquat Ali Sahib, that I will deposit this sum of four hundred twenty-five rupees and two annas in the name of the mentioned Syed Hussain at the Delhi shop located here. This money will reach the mentioned Syed Hussain in India." Accordingly, being satisfied, brother Syed Liaquat Ali left Makkah Mukarramah with the desire to visit the blessed tomb of the Master of the Universe (peace and blessings be upon him) for Medina Munawwara. The writing sent by the mentioned Haji Zakir Ali through Haji Abdul Razzaq to your noble presence stated that after all the expenses of Syed Ishfaq Ali, (amounting to 21...) remained and is collected with Haji Zakir Ali from the money collected by the mentioned Syed Hussain. In the truth of this writing, Haji Liaquat Ali testifies, "I have also written my name at the beginning of the writing." Signed Syed Hussain Qadri, Witness to the statement of this writing Syed Liaquat Ali, 10 Shaban 1330 AH.

Answer: If the mentioned statement is true, then no one except Syed Hussain is entitled to this money. The heirs of Syed Ishfaq Ali have no right to it. It is obligatory on Haji Zakir Ali, as a trustee, to pay the remaining four hundred twenty-five rupees and two annas in full to Syed Hussain. It is evident that in the mentioned case, Syed Hussain did not give this money as a loan to Syed Ishfaq Ali, such that upon death, he

asked for the return of the remainder. Had it been a loan, the return of the full amount would have been necessary in any case.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

14 ज़ुल-हिज्जा 1319 हिजरी को उल्लेखित भाई सैयद इशफ़ाक़ अली का निधन हो गया। मृतक के कफ़न-दफ़न पर जो कुछ भी खर्च हुआ, वह भी उक्त संचित राशि से ही हुआ। उसके बाद, स्वर्गीय सैयद इशफ़ाक़ अली के भारत से प्रस्थान के दिन से लेकर उनके दफ़न के दिन तक के खर्चों की एक-एक पाई का हिसाब करने के बाद, उल्लेखित हाजी साहब के लेखन और बयान के अनुसार हाजी ज़ाकिर अली के पास चार सौ पच्चीस रुपये दो आने शेष बचे। भाई सैयद लियाक़त अली ने उक्त सैयद हुसैन को देने के लिए हाजी साहब से वे पैसे माँगे। हाजी ज़ाकिर अली साहब ने कहा, "यह रुपया मुझे सैयद हुसैन के अलावा किसी को नहीं देना चाहिए, उन्होंने मुझसे कहा था कि मेरे अलावा किसी को न देना। मैं, ज़ाकिर अली, उल्लेखित सैयद हुसैन के अलावा किसी को नहीं दूँगा।" इस बातचीत के दौरान बात कुछ लंबी हो गई, तब मौलवी अज़ीज़ बख्श साहब बदायूँनी, जो मक्का मुकर्रमा के पास बस गए हैं, उन्होंने कहा, "झगड़ा बिल्कुल न करें, मैं भी बदायूँ का रहने वाला हूँ और अब यहाँ रहता हूँ, यह बदायूँनी लोगों के लिए बड़ी अपमान की बात होगी। विवाद केवल इस बात पर है कि रुपया सैयद हुसैन ने जमा किया था और उन्हें ही मिलना चाहिए। तो आप सैयद लियाक़त अली साहब आश्वस्त रहें, अभी हाजी ज़ाकिर अली साहब का माल बिका नहीं है, जैसे ही प्रशंसित हाजी साहब का माल बिक जाएगा, मैं अज़ीज़ बख्श ज़िम्मेदार होता हूँ और आपसे, सैयद लियाक़त अली साहब से वादा करता हूँ कि यह चार सौ पच्चीस रुपये दो आने की राशि यहाँ स्थित दिल्ली वालों की दुकान पर उल्लेखित सैयद हुसैन के नाम से जमा करा दूँगा। भारत में यह रुपया उल्लेखित सैयद हुसैन को मिल जाएगा।" तदनुसार, संतुष्ट होकर भाई सैयद लियाक़त अली, मक्का मुकर्रमा से ब्रह्मांड के स्वामी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के पवित्र रौज़े के दर्शन की इच्छा के साथ मदीना मुनव्वरा के लिए रवाना हो गए। और आपके पास हाजी अब्दुल रज्ज़ाक़ के माध्यम से हाजी ज़ाकिर अली द्वारा भेजी गई तहरीर में लिखा था कि सैयद हुसैन द्वारा जमा किए गए रुपयों में से सैयद इशफ़ाक़ अली के सभी खर्चों के बाद हाजी ज़ाकिर अली के पास (अमासा अद 21) बचे हैं और जमा हैं। इस लेखन की सच्चाई की गवाही में हाजी लियाक़त अली गवाही देते हैं कि मैंने अपना नाम लेखन के आरंभ में भी लिख दिया है। फ़क़त राक़िम सैयद हुसैन क़ादरी, गवाह के हस्ताक्षर इस तहरीर के बयान के लिए सैयद लियाक़त अली, 10 शाबान 1330 हिजरी।

उत्तर: यदि उक्त बयान सत्य है, तो इस रुपये का हकदार सैयद हुसैन के अलावा कोई नहीं है। सैयद इशफ़ाक़ अली के वारिसों का इसमें कोई हक नहीं है। अमीन के तौर पर हाजी ज़ाकिर अली पर यह

फ़र्ज़ है कि वह शेष चार सौ पच्चीस रुपये दो आने पूरे के पूरे सैयद हुसैन को अदा करे। ज़ाहिर है कि उक्त स्थिति में सैयद हुसैन ने यह रुपया सैयद इशफ़ाक़ अली को ऋण के रूप में नहीं दिया था कि मृत्यु की स्थिति में शेष राशि की वापसी के लिए कहा हो। यदि यह ऋण होता, तो हर हाल में पूरी राशि की वापसी आवश्यक होती।

पृष्ठ 160/692

بتاریخ ۱۴ ذی الحجہ ۱۳۱۹ھ بھائی سید اشفاق علی صاحب موصوف کا انتقال ہوگیا، مرحوم کی تجہیز و تکفین میں بھی جو کچھ صرف ہوا وہ بھی رقم مجتمعہ مذکور سے ہوا اس کے بعد حبہ حبہ اخراجات سید اشفاق علی صاحب مرحوم از یوم روانگی ہندوستان تا یوم تدفین سید اشفاق علی صاحب مجرا ہو کر پاس حاجی ذاکر علی صاحب حسب تحریر و بیان حاجی صاحب موصوف مبلغ چار سو پچیس روپے دو آنے باقی بچے وہ بھائی سید لیاقت علی صاحب نے واسطے دینے سید حسین مذکور کے حاجی صاحب موصوف سے طلب کئے، حاجی ذاکر علی صاحب نے فرمایا کہ یہ روپیہ مجھ کو سوائے سید حسین کسی کو نہیں دینا چاہئے وہ مجھ سے کہہ گئے ہیں سوائے میرے کسی کو نہ دیجئے گا میں ذاکر علی سوائے سید حسین مذکور کے کسی کو نہیں دوں گا، اس گفتگو میں کچھ طول ہوا کہ مولوی عزیز بخش صاحب بدایونی جنہوں نے بذریعہ ہجرت سکونت متصل مکہ معظمہ میں کر لی ہے فرمایا جھگڑا ہر گز مت کرو میں بھی بدایون کا رہنے والا ہوں اور اب یہاں رہتا ہوں بدایونی کی سخت ذلت ہو گی، نزاع تو صرف اس بات پر ہے کہ روپیہ سید حسین نے جمع کیا اور ان کو ملنا چاہئے سو آپ سید لیاقت علی صاحب اطمینان فرمائے، ابھی حاجی ذاکر علی صاحب کا مال فروخت نہیں ہوا جس وقت حاجی صاحب ممدوح کا مال فروخت ہو گیا میں عزیز بخش ذمہ دار ہوتا ہوں اور آپ سید لیاقت علی صاحب سے وعدہ کرتا ہوں کہ یہ مبلغ چار سو پچیس روپے دو آنے سید حسین مذکور کے نام سے دہلی والوں کی دکان پر جو یہاں ہے جمع کرا دوں گا، ہندوستان میں یہ روپیہ سید حسین مذکور کو مل جائے گا، چنانچہ مطمئن ہو کر بھائی سید لیاقت علی صاحب مکہ معظمہ سے بشوق دیدار روضہ مبارک حضور سرورِ کائنات علیہ الصلوۃ والتسلیمات روانہ مدینہ منورہ ہو گئے اور جو تحریر حضور والا کے پاس مرسلہ حاجی ذاکر علی

صاحب موصوف معرفت حاجی عبدالرزاق صاحب آئی اس میں تحریر تھا کہ سید حسین مذکور کے جمع کیے ہوئے روپے میں سے بعد تمامی اخراجات سید اشفاق علی صاحب ذمہ حاجی ذاکر علی کے پاس (اماصہ عد ۲۱) بچا ہے اور جمع ہے تحریر ہذا کی صداقت میں حاجی لیاقت علی شہادت دیتا ہوں کہ میں نے اپنا نام شروع تحریر میں بھی لکھ دیا ہے فقط راقم سید حسین قادری، دستخط گواہ بیان تحریر ہذا سید لیاقت علی ۱۰ شعبان ۱۳۳۰ھ

الجواب: اگر بیان مذکور واقعی ہے تو اس روپیہ کا مستحق سوائے سید حسین کے کوئی نہیں ہے، وارثان سید اشفاق علی کا اس میں کچھ حق نہیں، حاجی ذاکر علی امین پر فرض ہے کہ بقیہ چار سو پچیس روپے دو آنے تمام و کمال سید حسین کو ادا کرے، ظاہر ہے کہ صورت مذکورہ میں یہ روپیہ سید حسین نے سید اشفاق علی کو قرض نہ دیا کہ بحال انتقال بقیہ کو واپسی کو کہا تھا۔ قرض ہوتا تو بہر حال تمام و کمال واپس ہونا لازم ہوتا

Inevitably, this money was given to assist in a charitable cause, similar to how donations for charitable expenses are made. In such a situation, that money remains the property of the owner and is spent on that specific charitable cause with their permission, to the point that if any remains, it is mandatory to return it or spend it on another cause with their permission and consent. It is stated in Fatawa Qadi Khan and then in Fatawa Alamgiri:

Arabic Text	Urdu Translation
A man died in a community's mosque, so someone stood up and collected dirhams. If something remains from that, and the donor of the surplus is known, it should be returned to him. 1	If a traveler dies in a community's mosque and a person collects some dirhams as donations for his shroud and some remain, and he knows that the remaining dirhams belong to a certain person's donation, he should return them to him. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation
If something remains, it is returned to the donor. 2	If any [donations] remain, they should be returned to the donor. (T)

Moreover, Haji Zakir Ali is also liable for the guarantee of whatever was spent on the death, funeral, and burial of Syed Ashfaq Ali, because Syed Hussain only gave permission until the life of Syed Ashfaq Ali and had asked for the return of the rest. Furthermore, Maulvi Aziz Bakhsh's reply that "if Haji Zakir Ali's goods are sold, they will pay" indicates that the said Haji spent that money. The questioner states that Haji Zakir Ali bought all his goods in Bombay and then spent on Syed Ashfaq Ali's expenses from his own pocket. If this is the case, then Haji Zakir Ali is liable to pay back the full amount of the guarantee deposited for Hussain; he must return it in full. And whatever was spent on the life and death expenses of Syed Ashfaq Ali was a voluntary donation and act of kindness from Haji Zakir Ali, for which he cannot claim compensation from anyone. It is stated in Alamgiri:

Arabic Text	Urdu Translation
A man collected money from people to spend it on building a mosque. He spent some of those dirhams on his own needs,	A person collected donations from people so that a mosque could be built. He spent some of the donation money on his own

Arabic Text	Urdu Translation
then replaced them with an equivalent amount for the mosque's expenses.	needs and then gave the equivalent amount back into the donations.

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Salat, Chapter Three, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/161
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, Chapter of Funeral Prayers, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/121

निश्चित रूप से, यह पैसा एक नेक काम में सहायता के लिए दिया गया था, जैसे नेक कामों के खर्च के लिए चंदा दिया जाता है। ऐसी स्थिति में वह पैसा मालिक की मिल्कियत में रहता है और उसकी अनुमति से उसी नेक काम में खर्च किया जाता है, यहाँ तक कि यदि कुछ शेष बचे तो उसे वापस करना या उसकी अनुमति और सहमति से किसी अन्य काम में खर्च करना अनिवार्य है। फ़तावा काज़ी ख़ान फिर फ़तावा आलमगीरी में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
एक व्यक्ति किसी बस्ती की मस्जिद में मर गया, तो किसी ने खड़े होकर दिरहम जमा किए। यदि उसमें से कुछ बच जाए और अतिरिक्त चंदा देने वाले का पता हो, तो उसे वापस कर दे। 1	यदि किसी समुदाय की मस्जिद में कोई मुसाफिर मर जाए और एक व्यक्ति ने उसके कफ़न के चंदे से कुछ दिरहम जमा किए और कुछ बच गए, और उसे पता है कि बचे हुए दिरहम फ़लां व्यक्ति का चंदा है, तो उसे उसे वापस कर दे।(त)

दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
यदि कुछ बच जाए तो दानदाता को लौटा दिया जाए। 2	यदि चंदा बच जाए तो जिसका चंदा है उसे वापस कर दे।(त)

बल्कि, सैय्यद अश्फ़ाक अली की मृत्यु और अंत्येष्टि (कफ़न-दफ़न) में जो कुछ भी खर्च हुआ, उसकी गारंटी की ज़िम्मेदारी भी हाजी ज़ाकिर अली पर अनिवार्य है, क्योंकि सैय्यद हुसैन ने केवल सैय्यद अश्फ़ाक अली के जीवन काल तक की अनुमति दी थी और शेष की वापसी के लिए कहा था। इसके अलावा, मौलवी अज़ीज़ बख्श का उत्तर कि "यदि हाजी ज़ाकिर अली का माल बिक जाएगा तो दे देंगे" इस बात का प्रमाण है कि उक्त हाजी ने वह माल खर्च कर दिया, जिसके बारे में प्रश्नकर्ता का बयान है कि बॉम्बे में उसका सारा माल हाजी ज़ाकिर अली ने खरीद लिया और फिर अपनी जेब से सैय्यद अश्फ़ाक अली के खर्चों में लगाया। यदि वास्तविकता यह है, तो हुसैन के लिए जितनी गारंटी राशि सौंपी गई थी, उस पूरी राशि का हर्जाना देना हाजी ज़ाकिर अली पर अनिवार्य है, वह उसे पूरा वापस करे। और सैय्यद अश्फ़ाक अली के जीवन और मृत्यु के खर्चों में जो कुछ भी उठाया गया, वह

हाजी ज़ाकिर अली साहब का दान और परोपकार था, जिसके बदले वह किसी से मांग नहीं कर सकते। आलमगीरी में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
एक व्यक्ति ने लोगों से मस्जिद बनाने के लिए पैसा जमा किया। उसने उन दिरहामों में से कुछ अपनी ज़रूरत में खर्च कर दिए, फिर उसके बदले मस्जिद के खर्च के लिए उतनी ही रकम वापस कर दी।	एक व्यक्ति ने लोगों से चंदा इकट्ठा किया ताकि मस्जिद बनाई जा सके, तो उसने चंदे की कुछ राशि अपनी ज़रूरत में खर्च कर ली और उसके बदले चंदे में राशि वापस दे दी।

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुस सलात, तीसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 1/161 2 दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, जनाज़े की नमाज़ का अध्याय, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 1/121

पृष्ठ 161/692

لاجرم یہ روپیہ ایک امر خیر میں اعانت کے لئے دیا جس طرح مصارف خیر کے چندے ہوتے ہیں ایسی حالت میں وہ روپیہ ملک مالک پر رہتا ہے اور اس کی اجازت سے اسی مصرف خیر میں صرف ہوتا ہے یہاں تک کہ اگر کچھ باقی بچے تو اسے واپس دینا یا اس کی اجازت و رضا سے کسی اور مصرف میں صرف کرنا لازم ہوتا ہے۔ فتاوی قاضی خاں پھر فتاوی عالمگیری میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
رجل مات فی مسجد قوم فقام احدھم و جمع الدراھم ففضل من ذلك شیئ ان عرف صاحب الفضل رده علیه 1۔	اگر کسی قوم کی مسجد میں مسافر فوت ہو گیا اور ایک شخص نے اس کے کفن کے چندہ سے کچھ دراہم جمع کئے اور کچھ بچ گئے تو اس کو معلوم ہے کہ بچے ہوئے دراہم فلاں کا چندہ ہے تو اس کو واپس کردے۔(ت)

در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ان فضل شیئ رد للمتصدق 2۔	اگر بچ جائیں تو جس کا چندہ ہوا اسے واپس کرے۔(ت)

بلکہ جو کچھ سید اشفاق علی کی موت و تجہیز و تکفین میں صرف کیا اس کا بھی ضمان حاجی ذاکر علی پر لازم ہے کہ سید حسین نے صرف حیات سید اشفاق علی تک اجازت دی اور باقی کی واپسی کو کہا تھا بلکہ مولوی عزیز بخش کا جواب کہ حاجی ذاکر علی کا مال بک جائے تو دیں گے دلالت کر رہا ہے کہ وہ مال حاجی مذکور نے خرچ کر دیا جس کی نسبت بیان سائل ہے کہ بمبئی میں اس کا کل مال حاجی ذاکر علی نے خرید لیا پھر اپنے پاس سے مصارف سید اشفاق علی

میں صرف کیا اگر واقعہ یہ ہے جب تو سارا زر ضمانت جس قدر سپرد کیا تھا سب کا تاوان حاجی ذاکر علی پر حسین کے لئے لازم ہے پورا واپس دے اور جو کچھ مصارف حیات و وفات سید اشفاق علی میں اٹھایا وہ حاجی ذاکر علی صاحب کا تبرع و احسان تھا جس کے عوض وہ کسی سے مطالبہ نہیں کر سکتا، عالمگیری میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
رجل جمع ما لا من الناس لينفقه فی بناء المسجد فانفق من تلك الدراهم فی حاجته ثم رد بدلها فی نفقة المسجد	ایک شخص نے لوگوں سے چندہ جمع کیا تاکہ مسجد تعمیر کی جائے تو اس نے چندہ کی کچھ رقم اپنی ضرورت میں خرچ کرلی اور اس کے بدلے رقم چندہ میں دے دی

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الصلوٰۃ الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۶۱ 2 در مختار کتاب الصلوٰۃ باب صلوٰۃ الجنائز مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۲۱

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic segment in box]: "It is not permissible for him to do that. If he does, then if the owner of that wealth is known, it should be returned to him, or ask him for renewed permission for it (to use in the mosque). [End of quote] But this is necessary to remove the burden of sin; as for the compensation, it is mandatory upon him in any case. This is how it is mentioned in Al-Dhakhira. And Allah Almighty knows best."

[Urdu segment in box]: "Then this is not permissible. If he did so, he should return that amount to the giver if he knows him, or otherwise take permission from him again to spend it on the mosque; at its end, it is said that this mentioned command is to end the burden of sin, however, compensation is mandatory upon him in any case. This is mentioned in Dhakhira. And Allah Almighty and Most Exalted knows best. (T)"

Problem 35: Inquirer Mazhar Hussain Bihari, Bareilly, Monday 22 Rajab 1333 AH. What do the scholars of the religion and the clear Shariah say in this matter: Zaid had kept twenty-five gold coins (ashrafis) as a trust with his wedded wife. After a few days, when he asked her for those gold coins, she said, "I have kept them with my mother; I will go and bring them." Saying this, she went to fetch them. When she returned from her mother's house, she said, "My mother said those gold coins were taken from me by your father and spent on your brother's legal case, and she said that they would be arranged for very soon, so remain at ease." Then, after a few more days, she went to get them again and returned after fifteen days; the jewelry she was wearing, which her husband had made for about two hundred rupees, she left with her parents. When asked who she gave the jewelry to, she said a female relative who was going to a wedding asked for it and took it. Her husband said to her, "You gave away my jewelry without permission and gave the gold coins too, and you often do things without my permission, so you are of no use to me. I divorce you." Saying this, he gave her a divorce, and the woman went to her parents' house along with all her belongings. Now, from whom can the husband recover the money for those gold coins and that jewelry? From that woman or her mother? Explain and be rewarded.

The Answer: The demand for the jewelry is specifically from the woman; it has no connection to her mother. Regarding the gold coins, the questioner stated that when they were demanded from the woman, she said she had kept them with her mother. On this...

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 13, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/480

[बॉक्स में अरबी खंड]: "उसके लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है। यदि उसने ऐसा किया, तो यदि उस धन का स्वामी ज्ञात हो, तो उसे वापस कर दिया जाना चाहिए, या उससे (मस्जिद में उपयोग के लिए) नए सिरे से अनुमति माँगी जानी चाहिए। [उद्धरण के अंत तक] लेकिन यह पाप के बोझ को दूर करने के लिए आवश्यक है; जहाँ तक मुआवजे का सवाल है, वह किसी भी स्थिति में उस पर अनिवार्य है। 'अज़-ज़ख़ीरा' में इसी तरह वर्णित है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।"

[बॉक्स में उर्दू खंड]: "तो यह जायज़ नहीं है। अगर उसने ऐसा किया तो वह रक़म देने वाले को वापस करे अगर उसका इल्म हो या फिर उससे दोबारा मस्जिद में सर्फ़(खर्च) करने की इजाज़त ले, इसके आखिर में फरमाया लेकिन ये मज़कूर हुक्म गुनाह के वबाल को खत्म करने के लिये है ताहम ज़मान (मुआवज़ा) तो वो उस पर बहर सूरत वाजिब है। यूँ ज़ख़ीरा में है। वल्लाहु सुब्हानहु व तआला आलम। (त)"

मसला ३५: मुस्तफ़्ती मज़हर हुसैन बिहारी, बरेली, सोमवार २२ रजब १३३३ हिजरी। दीन के उलेमा और शरीअत-ए-मतीन इस मामले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने अपनी निकाह की हुई बीवी के पास अमानत के तौर पर पच्चीस अशर्फियाँ रखी थीं। कुछ दिनों के बाद जब उसने वे अशर्फियाँ माँगीं, तो उसने कहा कि मैंने अपनी माँ के पास रख दी हैं, मैं जाकर ले आऊँगी। यह कहकर वह लेने गई, जब अपनी माँ के घर से वापस आई तो कहा कि मेरी माँ ने कहा कि वे अशर्फियाँ तुम्हारे बाप ने मुझसे लेकर तुम्हारे भाई के मुक़दमे में खर्च कर दी हैं और यह कहा है कि बहुत जल्द उनका इंतज़ाम कर दिया जाएगा, इत्मीनान रखो। फिर दोबारा कुछ दिनों बाद लेने गई तो पंद्रह दिन बाद वापस आई और जो ज़ेवर वह खुद पहने हुए थी और उसके पति ने करीब दो सौ रुपये में बनवाया था, वह अपने मायके में छोड़ आई। जब उससे पूछा गया कि तूने ज़ेवर किसको दिया, तो उसने कहा कि एक रिश्तेदार औरत है जो शादी में गई है, उसने मुझसे माँग कर ले लिया। उसके पति ने उससे कहा कि तूने मेरी इजाज़त के बिना मेरा ज़ेवर भी दे दिया और अशर्फियाँ भी दे दीं और तू अक्सर काम मेरी बिना इजाज़त के करती है, तो तू मेरे काम की नहीं है, मैं तुझे तलाक़ देता हूँ। यह कहकर तलाक़ दे दी और वह औरत अपने सामान के साथ अपने माता-पिता के घर चली गई। अब वह पति उन अशर्फियों का रुपया और वह ज़ेवर किससे पा सकता है, उस औरत से या उसकी माँ से? बयान करें और सवाब पायें।

अल-जवाब (उत्तर): ज़ेवर का मुतालबा (माँग) खास औरत से है, उसकी माँ से इसका ताल्लुक नहीं। अशर्फियों के बारे में साइल (सवाल करने वाले) ने बयान किया कि जब औरत से माँगीं तो उसने कहा कि मैंने अपनी माँ के पास रख दी हैं, इस पर...

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय १३, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, २/४८०

(خانے میں) لا یسعه ان یفعل ذلك فان فعل فان فعل فان عرف صاحب | تو یہ جائز نہیں۔ اگر اس نے ایسا کیا تو وہ رقم دینے والے کو ذلك المال رد علیه او سأله تجدید الاذن فیه (الی قوله) | واپس کرے اگر اس کا علم ہو یا پھر اس سے دوبارہ مسجد میں لکن هذا یجب ان یکون في رفع الوبال اما الضمان | صرف کی اجازت لے، اس کے آخر میں فرمایا لیکن یہ مذکور فواجب کذا فی الذخیرۃ واللہ تعالی سبحانه وتعالی | حکم گناہ کے وبال کو ختم کرنے کے لئے ہے تاہم ضمان تو وہ اس اعلم۔ | پر بہر صورت واجب ہے۔ یوں ذخیرہ میں ہے۔ واللہ | سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳۵: مستفتی مظہر حسین بہاری پور بریلی رز دوشنبہ ۲۲ رجب ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی بی بی منکوحہ کے پاس مبلغ پچیس عدد اشرفی بطور امانت کے رکھ دی تھی، بعد چند روز کے جب اس سے وہ اشرفی طلب کی تو اس نے کہا کہ میں نے اپنی ماں کے پاس رکھ دی ہیں میں جاکر لادوں گی، یہ کہہ کر لینے کو گئی، جب اپنی ماں کے مکان سے واپس آئی تو کہا کہ میری والدہ نے کہا کہ وہ اشرفیاں تیرے باپ نے مجھ سے لے کر تیرے بھائی کے مقدمہ میں صرف کردی ہیں اور یہ کہا ہے کہ بہت جلدی ان کی فکر کردی جائے گی اطمینان رکھو، پھر دوبارہ چند روز کے بعد لینے کو گئی تو پندرہ یوم کے بعد واپس آئی تو جو زیور کہ خود پہنے ہوئے تھی اور اس کے خاوند کا بنوایا ہوا تھا قریب دوسو روپے کے وہ ہیں وہ اپنے والدین میں چھوڑ آئی، جب اس سے دریافت کیا کہ تو نے زیور کس کو دیا، تو کہا کہ ایک عورت قرابت کی ہے اور وہ شادی میں گئی ہے مجھ سے مانگ کر لے گئی، اس کے خاوند نے اس سے کہا کہ تو نے بلا اجازت میری اپنا زیور بھی دے دیا اور اشرفیاں بھی دے دیں اور اکثر کام تو میری بلا اجازت کرتی ہے تو میرے کام کی نہیں میں تم کو طلاق دیتا ہوں

یہ کہہ کر طلاق دے دی اور وہ عورت اپنے والدین میں مع اپنے اسباب کے چلی گئی تو اب وہ اشرفیاں کا روپیہ اور وہ زیور خاوند اس کا کس سے پاسکتا ہے، آیا اس عورت یا اس کی ماں سے؟ بینوا توجروا

الجواب: زیور کا مطالبہ خاص عورت سے ہے اس کی ماں سے تعلق نہیں۔ اشرفیوں کے بارے میں سائل نے بیان کیا کہ جب عورت سے مانگیں تو اس نے کہا کہ میں نے اپنی ماں کے پاس رکھ دی ہیں اس پر

[1] فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثالث عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۸۰

Fatawa Razawiyya Volume 19

Zaid became angry, asking why it was given to him without permission. Regarding the matter of placing another's trust (amanat) with one's parents, most scholars have a difference of opinion. In Fatawa Qazi Khan, Fatawa Khulasa, and others, its permissibility is conditional upon them living together; otherwise, it is not. In Alamgiriya, it states:

Parents are like strangers until it is a condition that they are among his household. Thus in Al-Khulasa 1.	**In the matter of safeguarding a trust, parents fall under the ruling of strangers as long as they are not part of his household; being part of the household is a condition. Thus it is in Khulasa. (T)**

In the same source, it states:

The explanation of "who is part of his household" in this ruling is those who reside with him, whether they are supported by him or not. Thus in Al-Fatawa al-Sughra and similarly in Fatawa Qazi Khan 2.	**In this ruling, the explanation of "household" (ayyal) is those people who reside with him, whether they are included in his maintenance or not. It is stated as such in Fatawa Sughra and Fatawa Qazi Khan. (T)**

And Allama Maqdisi has narrated a fatwa stating that living together is not a condition. In Radd al-Muhtar, it states:

In it, i.e., in Maqdisi, it is not a condition for parents to be part of his household, and this is the fatwa 3.	**In this, meaning in Maqdisi, it is stated that in the case of parents, it is not a condition for them to be part of his household. And the fatwa is based on this. (T)**

However, the reality of the matter is that the person (trustee) with whom the trust is placed must be trustworthy regarding that specific property. For this, it is not enough for the trustee to be reliable only concerning their own property, as this trustworthiness can vary depending on the owner of the property. For example, most women of this time are certainly reliable with their daughter's property, but this doesn't necessarily mean they can be trusted with their son-in-law's property. In fact, many times mother and daughter conspire to waste it. In Al-Hindiyya, it states:

It is permissible for the depositor to hand over the trust to anyone who is part of his household, let the person handed to be...	**It is permissible for the depositor to hand over the trust to his household, and the household includes the wife, children, or parents.**

---

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Wadi'ah, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar 4 / 339
2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Wadi'ah, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar 4 / 339
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ida', Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4 / 551 Page 163 of 692

ज़ैद इस बात पर नाराज़ हुआ कि बिना अनुमति के उसे क्यों दिया गया। माता-पिता के पास किसी और की अमानत रखने के मामले में अधिकांश विद्वानों के बीच मतभेद है। फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, फ़तावा खुलासा आदि में इसकी अनुमति इस शर्त पर है कि वे और वह एक साथ रहते हों, अन्यथा नहीं। आलमगीरिया में कहा गया है:

माता-पिता अजनबियों की तरह हैं जब तक कि यह शर्त न हो कि वे उसके परिवार में हैं। ऐसा 'खुलासा' में है 1।

अमानत की सुरक्षा के मामले में माता-पिता अजनबी के हुक्म में हैं जब तक कि वे उसके परिवार (अयाल) में न हों; परिवार में होना एक शर्त है। ऐसा 'खुलासा' में है। (त)

उसी में है:

इस हुक्म में 'जो परिवार में है' की व्याख्या यह है कि वे उसके साथ रहते हों, चाहे वे उसके खर्च (नफ़क़ा) में शामिल हों या नहीं। ऐसा 'फ़तावा अल-सुग़रा' में है और इसी तरह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में भी 2।

इस हुक्म में परिवार की व्याख्या यह है कि जो लोग उसके साथ रहते हों, चाहे वे उसके खर्च में शामिल हों या नहीं। फ़तावा सुग़रा और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में ऐसा ही है। (त)

और अल्लामा मुक़दसी ने इस पर फ़तवा नक़ल किया है कि साथ रहना शर्त नहीं है। रद अल-मुहतार में है:

इसमें यानी मुक़दसी में, माता-पिता के लिए उनके परिवार में होने की शर्त नहीं है और इसी पर फ़तवा दिया गया है 3।

इसमें यानी मुक़दसी में कहा गया है कि माता-पिता के मामले में उनका परिवार में होना शर्त नहीं है। और इसी पर फ़तवा है। (त)

मगर वास्तविकता यह है कि वह अमीन (ट्रस्टी) जिसके पास अमानत रखी गई है, उसका उस माल के प्रति विश्वसनीय होना भी ज़रूरी है। इसके लिए केवल उस अमीन का अपने निजी माल के प्रति अमीन होना पर्याप्त नहीं है, क्योंकि यह बात माल के मालिक के भेद से बदलती रहती है। उदाहरण के लिए, इस ज़माने की अधिकांश महिलाएँ अपनी बेटी के माल के मामले में निश्चित रूप से

विश्वसनीय हैं, लेकिन इससे दामाद के माल पर भरोसे का होना ज़रूरी नहीं है, बल्कि कई बार माँ और बेटी दोनों उसे नष्ट करने में एक राय हो जाती हैं। हंदिया में है:

जमाकर्ता (मोदअ) के लिए यह जायज़ है कि वह अमानत अपने परिवार के किसी सदस्य को सौंप दे, चाहे वह...	**जमाकर्ता के लिए जायज़ है कि वह अमानत अपने परिवार (अयाल) को सौंप दे, और परिवार में पत्नी, बच्चे या माता-पिता शामिल हैं।**

---

1. फ़तावा हंदिया, किताब अल-वदी'ह, अध्याय 2, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 4 / 339
2. फ़तावा हंदिया, किताब अल-वदी'ह, अध्याय 2, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 4 / 339
3. रद अल-मुहतार, किताब अल-इदा', दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत 4 / 551 पृष्ठ 163 का 692

زید ناراض ہوا کہ کیوں بے اجازت اسے دیں اور ماں باپ کے پاس دوسرے کی امانت رکھ دینے میں اکثر علماء کا اختلاف ہے، فتاوٰی قاضی خاں و فتاوٰی خلاصہ و غیر ہما میں اس کا جواز اس شرط پر ہے کہ وہ اور یہ ایک ہی ساتھ رہتے ہوں ورنہ نہیں۔ عالمگیریہ میں ہے :

الابوان کالاجنبی حتی یشترط کونھما فی عیالہ کذا فی الخلاصۃ ۱۔

امانت کی حفاظت کے معاملہ میں والدین اجنبی کے حکم میں ہیں جب تک کہ وہ اس کی عیال میں نہ ہوں عیال میں ہونا شرط ہے۔ یوں خلاصہ میں ہے۔ (ت)

اسی میں ہے :

وتفسیر من فی عیالہ فی ھذا الحکم ان یسا کن معہ سواء کان فی نفقتہ اولا کذا فی الفتاوی الصغری و ھکذا فی فتاوی قاضی خان ۲۔

اس حکم میں عیال کی تفسیر یہ ہے کہ جو لوگ اس کے ساتھ سکونت پذیر ہوں اس کے نفقہ میں شامل ہوں یا نہ ہوں فتاوٰی صغرٰی اور فتاوٰی قاضیخان میں ایسے ہی ہے۔ (ت)

اور علامہ مقدسی نے فتوٰی اس پر نقل کیا کہ اس کا ساتھ رہنا شرط نہیں۔ ردالمختار میں ہے:

وفیہ ای فی المقدسی لایشترط فی الابوین کونھما فی عیالہ وبہ یفتی ۳۔

اس میں یعنی مقدسی میں ہے والدین کے معاملہ میں ان کا اس کی عیال میں ہونا شرط نہیں ہے۔ اور اسی پر فتوٰی ہے۔ (ت)

مگر حقیقت امر یہ ہے کہ یہ امین جس کے پاس امانت رکھی اس کا اس مال کی نسبت قابلِ اطمینان ہونا بھی ضروری ہے اور اس کے لئے فقط اس امین کے ذاتی مال پر امین ہونا کافی نہیں کہ یہ امر

باختلافِ مالک مال بدلتا ہے مثلاً اکثر زنانِ زمانہ اپنی دختر کے مال میں ضرور قابلِ وثوق ہیں مگر اس سے داماد کے مال پر اطمینان ہونا لازم نہیں آتا بلکہ بار ہا ماں بیٹی دونوں اس کے تلف میں ہم زبان ہوجاتی ہیں۔ ہندیہ میں ہے:

للمودع ان یدفع الودیعة الی من کان فی عیالہ کان المدفوع

مودع کو جائز ہے کہ امانت اپنے عیال کو سپرد کر دے اور عیال میں سے بیوی یا اولاد یا والدین ہوں

---

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الودیعة الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۳۹ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الودیعة الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۳۹ ۳ ردالمختار کتاب الایداع داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۵۱ Page 163 of 692

[Box 1] Arabic: ...to his wife, or his child, or his parents, provided he is not suspected of harm to the deposit. Thus it is in Fatawa Qazikhan[1]. Urdu: Provided there is no fear of the trust being lost with them. This is how it is in Fatawa Qazikhan. (T)

Therefore, the woman's claim that she gave the gold coins to her mother will not be accepted. The liability for the gold coins is on the woman. If it is known for certain that she did indeed give them to her mother, and the mother gave them to her father, who spent them on a lawsuit, then Zaid has the option to claim the indemnity from the woman, her mother, or her father, whomever he wishes.

[Box 2] Arabic: Because they both are like the usurper of a usurper, so the owner has the right to hold liable whomever he wills. And Allah Almighty knows best. Urdu: Because both of them are like the usurper of a usurper, so the owner has the choice to make whomever he wants a guarantor. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 36: Sent by Abdul Rahim and Abul Fazl Muhammad Mazhar from district Hooghly and Anbari, 6 Sha'ban 1333 AH, Saturday. A person gave Zaid two hundred rupees to buy gold for him and have jewelry made. He bought the gold and kept it in his pocket. While he was on his way to the goldsmith, it either fell out of his pocket or someone picked his pocket. Who bears this loss?

Answer: That person is a trustee (amin). As long as he was not negligent in safeguarding it and it was lost, he is not liable for compensation. Yes, if he was negligent—for example, the pocket was torn and there was a chance of it falling out, yet he put it in there and it fell out—then he is definitely liable. Because he is a transgressor (muta'addi), and a transgressor is liable. (Because this became a transgression, and a transgressor is a guarantor). And Allah Almighty knows best.

Problem 37: From Chittorgarh, Udaipur region. Questioned by Maulvi Abdul Karim Sahib, Saturday, 16 Rabi' al-Awwal 1337 AH. A non-believer (kafir) died and left no heirs, near or far, and a Muslim who owes him a debt wants to repay it. Now, whom should he give it to? Because if he gives charity on his behalf, there is no hope of him receiving it in the hereafter. And if he spends it on a temple according to his religion, or gives it to the temple priest, it would be assisting in disbelief (kufr). So how can he be relieved of this debt now?

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Wadi'ah, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/339.

[बॉक्स १] अरबी: ...अपनी पत्नी, अपनी संतान, या अपने माता-पिता को, बशर्ते कि वह आरोपी न हो और उसके पास अमानत के खो जाने का डर न हो। फ़तावा क़ाज़ीखान में ऐसा ही है। उर्दू: बशर्ते कि उनके पास अमानत के नष्ट होने की आशंका न हो। फ़तावा क़ाज़ीखान में इसी प्रकार है। (त)

इसलिए स्त्री का यह कथन कि उसने अशर्फियाँ अपनी माँ को दे दी हैं, स्वीकार्य नहीं होगा। अशर्फियों का हर्जाना (तावान) स्त्री पर है। यदि यह ज्ञात हो कि वास्तव में उसने अपनी माँ को दी थीं और माँ ने उन्हें उसके पिता को दे दिया और उसने मुकदमे में खर्च कर दिया, तो ज़ैद को अधिकार है कि वह स्त्री, उसकी माँ या उसके पिता, जिससे चाहे हर्जाना ले।

[बॉक्स २] अरबी: क्योंकि वे दोनों अपहरणकर्ता के अपहरणकर्ता की तरह हैं, इसलिए मालिक को अधिकार है कि जिसे चाहे उत्तरदायी ठहराए। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। उर्दू: क्योंकि वे दोनों अपहरणकर्ता के अपहरणकर्ता की तरह हैं, तो मालिक को अधिकार है जिसे चाहे ज़ामिन (ज़िम्मेदार) बनाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ३६: प्रेषक: अब्दुल रहीम और अबुल फज़ल मुहम्मद मज़हर, जिला हुगली और अनबारी, ६ शाबान १३३३ हिजरी, शनिवार। एक व्यक्ति ने ज़ैद को दो सौ रुपये दिए कि उसके लिए सोना खरीदकर गहने बनवा दे। उसने सोना खरीदकर जेब में रखा, वह सुनार को देने जा रहा था कि जेब से निकल गया या किसी ने जेब काट ली, तो यह नुकसान किसका हुआ?

उत्तर: वह व्यक्ति अमीन (अमानतदार) है, जब तक उसने सुरक्षा में लापरवाही नहीं की और चीज़ खो गई, उस पर कोई हर्जाना नहीं है। हाँ, यदि उसने लापरवाही की—उदाहरण के लिए, जेब फटी हुई थी और उसमें से चीज़ गिरने की संभावना थी, फिर भी उसने उसमें रख लिया और वह गिर गई—तो उस पर हर्जाना ज़रूर है। क्योंकि वह 'मुतअद्दी' (अतिक्रमणकारी) हुआ और अतिक्रमणकारी उत्तरदायी होता है। (क्योंकि यह ज़्यादती करने वाला हुआ और ज़्यादती करने वाला ज़िम्मेदार होता है)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३७: स्थान चित्तौड़गढ़, उदयपुर क्षेत्र। प्रस्तावक: मौलवी अब्दुल करीम साहब, शनिवार १६ रबीउल अव्वल १३३७ हिजरी। एक काफ़िर मर गया और कोई निकट या दूर का उत्तराधिकारी नहीं छोड़ा, और एक मुसलमान उसका ऋणी है और कर्ज चुकाना चाहता है। अब वह किसे दे? क्योंकि यदि वह उसकी ओर से दान (सदक़ा) करता है, तो उसे परलोक में इसके मिलने की कोई आशा नहीं

है, और यदि वह उसके धर्म के अनुसार उसकी ओर से मंदिर में खर्च कर दे या मंदिर के पुजारी को दे दे, तो यह कुफ्र (अधर्म) की सहायता होगी। तो अब वह इस कर्ज से कैसे मुक्त हो?

१ फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वदिअह, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३३९।

पृष्ठ १६४/६९२

[Box 1] الیه زوجته او ولده او والدیه اذا لم یکن متهما یخاف منه علی الودیعة هکذ في فتاوی قاضیخان۱۔ | بشرطیکہ ان کے پاس امانت کے ضائع ہونے کا اندیشہ نہ ہو۔ فتاوی قاضیخان میں یوں ہے۔ (ت)

لہٰذا عورت کا یہ فعل کہ اشرفیاں اپنی ماں کو دے آنا بتاتی ہے مسلم نہ ہوگا۔ عورت پر اشرفیوں کا تاوان ہے اگر معلوم ہو کہ واقعی اپنی ماں کو دے آئی تھی اور ماں نے اس کے باپ کو دیں اس نے مقدمہ میں صرف کیں، گو زید کو اختیار ہے کہ عورت یا اس کی ماں یا اس کے باپ جس سے چاہے اس کا تاوان لے۔

[Box 2] لانهما کغاصب الغاصب فللمالك ان یضمن من شاء والله تعالی اعلم۔ | کیونکہ وہ دونوں غاصب کے غاصب کی طرح ہیں تو مالک کو اختیار ہے جس کو چاہے ضامن بنائے ، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳۶: مرسلہ عبدالرحیم وابوالفضل محمد مظہر از ضلع ہگلی وانباڑی ۶ شعبان ۱۳۳۳ھ روز شنبہ ایک شخص نے زید کو دو سو روپے دئے کہ اس کا سونا خرید کر زیور بنوا دینا، اس نے سونا خرید کر جیب میں رکھا، سنار کو دینے جارہا تھا کہ جیب سے نکل گیا یا کسی نے جیب کتر لی تو یہ نقصان کس کا ہوا۔ الجواب: وہ شخص امین ہے جبکہ اس نے حفظ میں قصور نہ کیا اور جاتا رہا اس پر تاوان نہیں۔ ہاں اگر اس نے غفلت کی مثلاً جیب پھٹی ہوئی تھی اس میں سے نکل جانے کا احتمال تھا اس نے ڈال لیا اور وہ نکل گیا تو ضرور اس پر تاوان ہے لانه متعد والمتعدی ضامن (کیونکہ یہ تعدی کرنیوالا ہوا اور تعدی کرنیوالا ضامن ہوتا ہے) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۷: از مقام چتوڑ گڑھ علاقہ اودے پور مسئولہ مولوی عبدالکریم صاحب روز شنبہ ۱۶ ربیع الاول شریف ۱۳۳۷ھ کافر مر گیا اور کوئی وارث قریب و بعید نہ چھوڑا اور مسلمان اس کا مدیون قرض ادا کرنا چاہتا ہے اب وہ کس کو دے کیونکہ اگر اس کی طرف سے صدقہ کرتا ہے تو اس کو آخرت میں ملنے کی امید نہیں اور اگر اس کے مذہب کے مطابق مندر میں اس کی طرف سے صرف کردے یا مندر کے پجاری کو دے دے تو کفر کی اعانت ہوتی ہے۔ تو اب اس قرض سے کیونکر سبکدوش ہو؟

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الودیعۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۳۹

Volume 19 Fatawa Ridawiyya

The Answer: Since he intended to pay it and did not make any excuse on his part and there is no person deserving of this wealth among the poor Muslims, and there is no meaning in it that it should be given as charity on behalf of the infidel because this is haraam and if it is considered as reward and recompense then it is kufr. Rather, emphasis should be placed on this meaning that the infidel died and has no heir and death is a cutter of ownership and there is no transfer of sovereignty to his side. Now this is purely unclaimed property which belongs to Allah, therefore it should be given to the poor or spent on mosques or religious matters. And if he himself is a faqir (poor), then it has been decided. Allah knows best.

Problem 38: Questioned by Hafiz Ta'een Sahib Mulukpur, Bareilly on Sunday, 3rd Dhu al-Qi'dah 1344 AH. What do the scholars of religion say in this matter that Zaid's sister-in-law, Hindah, has deposited two thousand rupees with him? Zaid gives ten rupees monthly to his sister-in-law Hindah. Zaid several times asked for permission from Hindah to invest the money in business, but Hindah did not give permission because by putting the money in business, it cannot be available at all times. Zaid invested this money in business anyway, but Zaid can give Hindah her money whenever she asks for it. In case of high profit, Zaid also keeps giving more than ten rupees, but he never gave the money after calculating. Zaid intends that if his sister-in-law takes her money back, he will still serve her somewhat. In such a situation, will this ten rupees monthly be interest? If it is interest, what is the way to avoid it? Only.

The Answer: Since Hindah did not give permission for business, this cannot be Mudarabah (profit-sharing partnership). Hindah had deposited her money with him, so it was not a loan, it was a trust (Wadi'at). At that time, if Zaid kept giving her something of his own accord, it was neither profit on a loan nor an excess in a compensatory contract, therefore it could not be interest but was a voluntary donation and kindness from Zaid. Now that Zaid has put it in business without Hindah's permission, Zaid has become a usurper (Ghasib), and liability (Tawan) is on him. Now he has become Hindah's debtor. Although if he gives because of this debt, then giving and taking is haraam and interest. But if he clarifies that it is not because of this, but he himself is serving her, and if the money is paid back, he will still continue to do so, then it is not interest. However, caution is primary. Allah knows best.

Note: It is like this in the original, but from the context it seems that the phrasing would be "If he himself is a faqir (poor), he can bring it into his own use."

Page 165 of 692

जिल्द 19 फतावा रज़विया

अल-जवाब (उत्तर): चूंकि उसने इसे अदा करने की नीयत की थी और अपनी तरफ से कोई बहाना नहीं किया और इस माल का कोई मुस्तहिक (हकदार) गरीब मुसलमानों में नहीं रहा, और इस बात का कोई मतलब नहीं है कि इसे काफिर की तरफ से सदका किया जाए क्योंकि यह हराम है और अगर इसे अज्र व सवाब (पुण्य) समझा जाए तो कुफ्र है। बल्कि इस बात पर ज़ोर दिया जाना चाहिए कि वह काफिर मर गया और उसका कोई वारिस नहीं है और मौत मिल्कियत को खत्म करने वाली है और खिलाफत (उत्तराधिकार) उसकी तरफ मुंतकिल नहीं हुई। अब यह महज़ लावारिस माल रह गया जो खालिस अल्लाह का है, इसलिए इसे फुकरा (गरीबों) को दिया जाए या मस्जिदों या दीनी कामों में खर्च किया जाए। और अगर वह खुद फकीर है तो फैसला हो गया। वल्लाह ताला आलम।

मसला 38: हाफ़िज़ ताईन साहब मलुकपुर, बरेली द्वारा रविवार, 3 ज़िलकाद 1344 हिजरी को पूछा गया। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद के पास उसकी भाभी हिन्दा ने दो हज़ार रुपये जमा किए हैं? ज़ैद अपनी भाभी हिन्दा को दस रुपये महीना देता है। ज़ैद ने कई बार हिन्दा से इजाज़त मांगी कि वह रुपया तिजारत (व्यापार) में लगा दे, मगर हिन्दा ने इस वजह से कि तिजारत में रुपया लगाने से हर वक्त नहीं मिल सकता, इजाज़त नहीं दी। ज़ैद ने यह रुपया तिजारत ही में लगा दिया है, मगर हिन्दा अपना रुपया जिस वक्त तलब (मांग) करे ज़ैद दे सकता है। लाभ अधिक होने की स्थिति में ज़ैद दस रुपये के अलावा भी देता रहता है, मगर कभी हिसाब करके रुपया नहीं दिया। ज़ैद का इरादा है कि अगर उसकी भाभी अपना रुपया ले ले तब भी वह कुछ सेवा करता रहेगा। ऐसी स्थिति में क्या यह दस रुपये महीना सूद (ब्याज) होगा? अगर सूद होगा तो बचने का क्या तरीका है? फ़क़त।

अल-जवाब (उत्तर): चूंकि हिन्दा ने तिजारत की इजाज़त नहीं दी, तो यह मुज़ारबत (मुनाफ़ा साझा करने वाली साझेदारी) नहीं हो सकती। हिन्दा ने अपना रुपया उसके पास जमा किया था, तो यह कर्ज़ नहीं था, वदीअत (अमानत) था। उस समय तक ज़ैद अगर अपनी ओर से उसे कुछ देता रहता तो वह न कर्ज़ का मुनाफ़ा था और न ही किसी मुआवज़े के अनुबंध में अधिकता थी, इसलिए वह सूद नहीं हो सकता था बल्कि ज़ैद की तरफ से एक दान और उपकार था। अब चूंकि ज़ैद ने हिन्दा की बिना इजाज़त के इसे तिजारत में लगा दिया, तो ज़ैद गासिब (हड़पने वाला) हो गया और उस पर तावान (हर्जाना) आ गया। अब वह हिन्दा का मद्यून (कर्ज़दार) हो गया। हालांकि अगर वह इस कर्ज़ की वजह से देता है, तो देना और लेना हराम और सूद है। और अगर वह साफ कर दे कि इसकी वजह से

नहीं बल्कि वह खुद सेवा कर रहा है, और अगर रुपया अदा भी हो जाए तब भी करता रहेगा, तो सूद नहीं है। मगर एहतियात (सावधानी) पहले है। वल्लाह ताला आलम।

नोट: असल में इसी तरह है लेकिन सन्दर्भ से पता चलता है कि इबारत यह होगी कि "अगर वह खुद फ़कीर है तो अपने उपभोग में ला सकता है।"

पेज 165/692

الجواب: جبکہ اس کی نیت ادا کی تھی اور اس نے اپنی طرف سے کوئی عذر نہ کیا اور اس مال کا کوئی مستحق نہ رہا تو فقرائے مسلمین اس کے مستحق ہیں، اور یہ بایں معنی نہ ہوگا کہ کافر کی طرف سے تصدق کیا جائے یہ تو حرام ہے اور اگر اسے اجر و ثواب سمجھے تو کفر ہے بلکہ اس معنی پر زور دیا جائے گا کہ کافر مر گیا اور وارث کوئی نہیں اور موت قاطع ملک ہے اور خلافت نہیں کہ اس کی طرف منتقل ہو تو اب یہ محض لاوارثی مال رہ گیا جو خالص ملک خدا ہے لہذا فقراء کو دیا جائے گا یا مساجد یا مصارف دینیہ میں صرف کیا جائے اور اگر فقیر ہے تو آگیا عہ فیصل ہوگیا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۸: مسئولہ حافظ تعیین صاحب ملوکپور ، بریلی روز یک شنبہ ۳ ذوالقعدہ ۱۳۴۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے پاس اس کی بھاوج ہندہ نے دو ہزار روپیہ جمع کردیا ہے زید دس روپے ماہوار اپنی بھاوج ہندہ کو دیتا ہے زید نے کئی مرتبہ ہندہ سے اجازت چاہی کہ روپیہ تجارت میں لگا دے مگر ہندہ نے اس وجہ سے کہ تجارت میں روپیہ لگا دینے سے ہر وقت نہیں مل سکتا ہے اجازت نہ دی، زید نے یہ روپیہ تجارت ہی میں لگا دیا ہے مگر ہندہ اپنا روپیہ جس وقت طلب کرے زید دے سکتا ہے نفع زیادہ ہونے کی حالت میں دس روپے کے علاوہ بھی زید دیتا رہتا ہے مگر کبھی حساب کر کے روپیہ نہیں دیا۔ زید کا قصد ہے اگر اس کی بھاوج اپنا روپیہ لے لے تب بھی کچھ خدمت کرنے کا ہے، ایسی حالت میں یہ دس روپیہ ماہوار کیا سود ہوگا؟ اگر سود ہوگا تو بچنے کی کیا صورت ہے؟ فقط

الجواب: جبکہ ہندہ نے تجارت کی اجازت نہ دی تو یہ مضاربت نہیں ہوسکتی۔ ہندہ نے اپنا روپیہ اس کے پاس جمع کیا تھا تو یہ قرض نہ تھا ودیعت تھا اس وقت تک زید اگر بطور خود اسے کچھ دیتا رہتا تو وہ نہ قرض کا نفع تھا نہ کسی عقد معاوضہ میں زیادتی، لہٰذا سود نہیں ہوسکتا تھا بلکہ زید کی طرف سے ایک تبرع واحسان تھا، اب کہ زید نے بلا اجازت ہندہ اسے تجارت میں لگا دیا تو زید غاصب ہوگیا اس پر تاوان آیا اب وہ ہندہ کا مدیون ہوا اگرچہ اس دین کی وجہ سے دیتا ہے تو دینا اور لینا حرام اور سود ہے۔ اور اگر تصریح کردے کہ اس کی وجہ سے نہیں بلکہ خود ایک خدمت کرتا ہے اور اگر روپیہ ادا بھی ہوجائے گا تب بھی کرتا رہے گا تو سود نہیں مگر احتیاط اولیٰ ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

عہ: اصل میں اسی طرح ہے لیکن سیاق عبارت سے اندازہ ہوتا ہے کہ عبارت یہ ہوگی کہ "اگر وہ خود فقیر ہے تو اپنے مصرف میں لاسکتا ہے۔

صفحہ ۱۶۵ از ۶۹۲

Volume 19 | Fatawa Rizvia

Problem 39: Sent by Alaf Khan Sahib, Manager of Madrasa Islamiya, Sangod, State of Kota Rajputana, 26 Safar 1335 AH. If the money of Madrasa Islamiya is kept as a trust with some Muslim merchant (Seth) and recorded in his accounts as such, but that specific money gets mixed and spent with his other funds, while it still remains recorded as a trust in the books, and he can return it immediately whenever the custodians demand it—is such use of the said money a sin for the mentioned merchant in Sharia, or should the merchant keep that amount separately? Explain and be rewarded.

The Answer: It is prohibited (haram) to utilize trust money. This applies in cases where specific dirhams and dinars are designated. It is not permissible for him to replace those coins with others, even if they are exactly the same. If he does so, he will no longer be a 'trustee' (Amin) and will be liable to pay compensation. This issue is explicitly stated in Durr al-Mukhtar and many other books. (This issue is textually mentioned in Durr al-Mukhtar and numerous other works - Translator). Even if the managers of the association (Anjuman) have explicitly given permission, saying, "Spend it whenever you want and then return its equivalent," it is still not permissible for the merchant to use it, nor for the managers to grant such permission, because the manager is not the owner. Loaning is an act of donation (Tabarru'), and a non-owner has no right to donate. Yes, if the donors themselves grant permission, then there is no issue. In that case, when the merchant uses it, the money will cease to be a trust and will become a debt upon him, which must be repaid on demand, even if a period (deadline) has been set.

For indeed, setting a term (delay) in a loan is void, as stated in Durr al-Mukhtar[1]

Because setting a period for repayment in a loan is void. As found in Durr al-Mukhtar etc. (T)

Problem 40: From Jabalpur Cantonment, sent by Abdul Wahid Khan Sahib, Assistant Master School Lance Naik No. 343 Platoon No. 8 Company B Regiment (2/91), 6 Sha'ban al-Mu'azzam 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid gave Bakr several currency notes of five rupees each and ten rupees each to keep as a trust, and also gave him permission that you [may use] this trust...

---

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on Disposal of the Sold Item and the Price, Mujtabai Press, Delhi, 2/39.

मसला 39: प्रेषित: अलिफ़ खाँ साहब, प्रबंधक मदरसा इस्लामिया, सांगोद, रियासत कोटा राजपुताना, 26 सफ़र 1335 हिजरी। मदरसा इस्लामिया का रुपया अगर किसी मुस्लिम सेठ के यहाँ अमानत के तौर पर उसके कागज़ात में जमा कर दिया जाए और वह रक़म उसके अन्य खर्चों में मिल कर खर्च हो गई, लेकिन कागज़ात में अमानत ही जमा है और जब इसके संरक्षक इस रक़म को मांगें तो वह तुरंत दे सकता है, तो क्या उक्त रक़म का ऐसा उपयोग करना शरीयत में उस सेठ के लिए कोई गुनाह तो नहीं है, या उस सेठ को वह रक़म अलग से गिनकर रखनी चाहिए? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: अमानत की रक़म में तसर्रुफ़ (उपयोग) करना हराम है। यह उन स्थितियों में है जहाँ दिरहम और दीनार (सिक्के) निर्धारित हों। यह जायज़ नहीं है कि वह उन रुपयों के बदले दूसरे रुपये रख दे, चाहे वे बिल्कुल वैसे ही क्यों न हों। अगर वह ऐसा करेगा तो वह अमीन (विश्वस्त) नहीं रहेगा और उसे हर्जाना देना होगा। यह मसला 'दुर्रे मुख़्तार' और कई अन्य किताबों में वर्णित है। (यह मसला दुर्रे मुख़्तार और बहुत सी किताबों में साफ़ लिखा है। - अनु.) अंजुमन के प्रबंधकों ने अगर स्पष्ट रूप से यह अनुमति भी दे दी हो कि "जब चाहो खर्च कर लेना, फिर उसका बदला दे देना", तब भी न तो सेठ के लिए उसका उपयोग जायज़ है और न ही प्रबंधकों को ऐसी अनुमति देने का अधिकार है, क्योंकि प्रबंधक मालिक नहीं होता। और ऋण (कर्ज़) देना एक परोपकार (तबर्रुअ) है, और गैर-मालिक को परोपकार का अधिकार नहीं है। हाँ, अगर चंदा देने वाले अनुमति दे दें तो कोई हर्ज नहीं। ऐसी स्थिति में जब सेठ उसे खर्च करेगा, तो वह रुपया अमानत से निकलकर उस पर कर्ज़ हो जाएगा जो मांगते ही देना होगा, भले ही कोई मियाद (समय सीमा) तय कर दी गई हो।

ऋण में समय सीमा निर्धारित करना बातिल क्योंकि कर्ज़ में अदायगी की अवधि तय करना (अमान्य) है जैसा कि दुर्रे मुख़्तार में है[1] **बातिल है। जैसा कि दुर्रे मुख़्तार आदि में है। (त)**

मसला 40: जबलपुर छावनी से, प्रेषित: अब्दुल वहीद खाँ साहब, असिस्टेंट मास्टर स्कूल लांस नायक नंबर 343 प्लाटून नंबर 8 कंपनी बी पलटन (91/2), 6 शाबान-अल-मुअज़्ज़म 1337 हिजरी। धार्मिक विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने बक्र को पांच-पांच रुपये के और दस-दस रुपये के कुछ नोट अमानत के तौर पर रखने के लिए दिए और यह अनुमति भी दे दी कि तुम इस अमानत को...

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल बुयूअ, मबीअ और समन में तसर्रुफ़ का अध्याय, मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, 2/39।

مسئلہ ۳۹: مرسلہ الف خاں صاحب مہتمم مدرسہ اسلامیہ سانگو در ریاست کوٹہ راجپوتانہ ۲۶ صفر ۱۳۳۵ھ روپیہ مدرسہ اسلامیہ کا اگر کسی مسلمان سیٹھ کے یہاں پر امانت اس کے کاغذات میں جمع کر دیا جائے اور وہ رقم بشمول اس کے دیگر کے صرف میں آگئی مگر کاغذات میں امانت ہی جمع ہے اور جب اس کے محافظ اس رقم کو طلب کریں تو فوراً دے سکتا ہے تو ایسا استعمال رقم مذکور میں سیٹھ مذکور پر شریعت میں کوئی گناہ تو نہیں ہے یا کہ اس رقم کو وہ سیٹھ علیحدہ شمار کر کے رکھ چھوڑے۔ بینوا توجروا

الجواب: زر امانت میں اس کو تصرف حرام ہے۔ یہ ان مواضع میں ہے جن میں دراہم ودنانیر متعین ہوتے ہیں اس کو جائز نہیں کہ اس روپے کے بدلے دوسرا روپیہ رکھ دے اگرچہ بعینہ ویساہی ہو اگر کرے گا امین نہ رہے گا اور تاوان دینا آئے گا والمسئلہ منصوص علیہ فی الدرالمختار وکثیر من الاسفار (یہ مسئلہ در مختار اور بہت سی کتابوں میں منصوص ہے۔ ت) مہتممان انجمن نے اگر صراحتہً بھی اجازت دے دی ہو کہ تم جب چاہنا صرف کر لینا پھر اس کا عوض دے دینا، جب بھی نہ سیٹھ کو تصرف جائز نہ مہتمموں کو اجازت دینے کی اجازت تو مہتمم مالک نہیں۔ اور قرض تبرع ہے اور غیر مالک کو تبرع کا اختیار نہیں، ہاں چندہ دہندہ اجازت دے جائیں تو حرج نہیں، اس حالت میں جب سیٹھ تصرف کرے گا روپیہ امانت سے نکل کر اس پر قرض ہو جائے گا جو عندالطلب دینا آئے گا اگرچہ کوئی میعاد مقرر کر دی ہو۔

فان التاجیل فی القرض باطل کما فی الدرالمختار[1] **کیونکہ قرض میں ادائیگی کی مدت مقرر کرنا باطل ہے۔ جیسا کہ در مختار وغیرہ میں ہے۔ (ت)**

مسئلہ ۴۰: از جبلپور چھاؤنی مرسلہ عبد الوحید خاں صاحب اسٹنٹ ماسٹر اسکول لیس نائیک نمبر ۳۴۳ پلاٹون نمبر ۸ کمپنی بی پلٹن (۹۱/۲) ۶ شعبان المعظم ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے بکر کو چند قطعات نوٹ پانچ پانچ روپیہ کے اور دس دس روپیہ کے بطور امانت کے رکھنے کو دئے اور یہ بھی اجازت دے دی کہ تو اس امانت

---

[1] درمختار کتاب البیوع فصل فی التصرف فی المبیع والثمن مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۹

Volume 19, Fatawa Razviyya

...can spend from it as per necessity, but in the coming month, all this trust must be returned to me. Bakr put all those notes in his pocket, although there were no other notes or cash in Bakr's pocket except for this trust money. Following Zaid's permission, Bakr went to the post office to send a money order to his home and sent the money order from those same trust notes. There was a large crowd of people there; surely some thief took a ten-rupee note from the pocket because it was discovered right then while calculating at the post office that a note was stolen. In such a situation, is Bakr responsible for the compensation (tawan) of the stolen note? And is Zaid entitled to take it from Bakr? Although Zaid is also certain that the note was indeed stolen.

The Answer: The money was a trust (amanat), and Zaid had given Bakr permission to spend it at the time of need. So, the amount he sent home via money order left the trust status and became a debt (qarz). The remaining notes continued to be a trust. Among them, if the note was lost due to Bakr's negligence, then compensation is certainly due from him; otherwise, not at all.

Problem 41: 19 Rabi-ul-Awwal Sharif 1338 AH What do the scholars of religion say regarding this matter? Zaid had to go to Bankipore for some necessity. On the 9th of Rabi-ul-Awwal Sharif, a person came to him from Gaya and gave him a letter, the content of which was that there is a sermon (wa'z) and Mawlid gathering in Giridih on the 10th of Rabi-ul-Awwal. Letters have been sent to several scholars, but there is no hope of anyone coming. You must come, or else we will face great humiliation. Zaid excused himself, saying, "I am constrained; the one for whom I am working is not here, and I cannot go without their permission." On this, Amr suggested that it is not a far place. This person can go there and bring permission. Consequently, that person went there and brought back the permission. (Note 1) The fare for going and coming there was for a horse-cart (yekka). After that, both departed by the 9 PM night train and reached Gaya. (Note 1/8) The fare was from Sehram to Gaya. When that person went to get permission, Zaid looked at the timetable and found that there are three routes to go to Giridih from here. First, via Kiul. Second, via Bankipore. Third, via Asansol. Zaid thought that it is a good opportunity; he would go via Bankipore in the process. A train leaves Gaya at 9 AM which reaches Giridih via Kiul at 8:44 PM. Zaid decided in Gaya that if by this train...

खंड 19, फतावा रज़विया

...अपनी ज़रूरत के अनुसार इसमें से खर्च कर सकता है, लेकिन अगले महीने यह सारी अमानत मुझे वापस देनी होगी। बक्र ने वे सभी नोट अपनी जेब में रख लिए, हालाँकि बक्र की जेब में उस अमानत के अलावा और कोई नोट या नकदी बिल्कुल नहीं थी। बक्र ज़ैद की अनुमति के अनुसार अपने घर मनी ऑर्डर भेजने के लिए डाकखाने गया और उन्हीं अमानती नोटों में से अपने घर मनी ऑर्डर भेजा। वहाँ लोगों की बहुत भीड़ थी; निश्चित रूप से किसी चोर ने जेब से दस रुपये का एक नोट निकाल लिया, क्योंकि उसी समय डाकखाने में हिसाब करने पर पता चला कि नोट चोरी हो गया है। ऐसी स्थिति में क्या बक्र चोरी हुए नोट के मुआवज़े (तावान) का ज़िम्मेदार है या नहीं? और क्या ज़ैद बक्र से इसे लेने का हक़दार है या नहीं? जबकि ज़ैद को भी यकीन है कि नोट ज़रूर चोरी हो गया।

उत्तर: वह रुपया अमानत था, और ज़ैद ने बक्र को ज़रूरत के समय खर्च करने की अनुमति दी थी। तो जितनी राशि का उसने अपने घर मनी ऑर्डर भेजा, वह अमानत से निकलकर ऋण (कर्ज़) हो गया, और जितने नोट बाकी रहे वे पहले की तरह अमानत ही रहे। उनमें से जो नोट खो गया, अगर वह बक्र की लापरवाही से गया है तो उस पर मुआवज़ा (तावान) ज़रूर है, अन्यथा बिल्कुल नहीं।

मसला 41: 19 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1338 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद को किसी ज़रूरत से बांकीपुर जाना है। 9 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ को गया से एक व्यक्ति उसके पास आया और एक पत्र दिया जिसका मजमून यह है कि गिरिडीह में 10 रबी-उल-अव्वल को वअज़ और मिलाद की सभा है, कई उलेमा के पास पत्र भेजे गए हैं लेकिन किसी के आने की उम्मीद नहीं है, आप ज़रूर तशरीफ़ लाएं वरना हमारी बहुत बेइज़्ज़ती होगी। ज़ैद ने बहाना बनाया कि मेरी मजबूरी है, मैं जिसके लिए काम कर रहा हूँ वे यहाँ नहीं हैं, उनकी अनुमति के बिना मैं नहीं जा सकता। इस पर अम्र ने राय दी कि वह तो कोई दूर की जगह नहीं है। यह सज्जन वहाँ जाकर अनुमति ला सकते हैं। चुनांचे वह व्यक्ति वहाँ गया और अनुमति ले आया। (टिप्पणी 1) वहाँ आने-जाने का किराया यक्का (तांगा) का हुआ। इसके बाद रात 9 बजे की ट्रेन से दोनों रवाना होकर गया पहुँचे। (टिप्पणी 1/8) सेहराम से गया तक का किराया हुआ। जब वह व्यक्ति अनुमति लेने गया, तो ज़ैद ने समय-सारिणी (टाइम टेबल) देखी तो पता चला कि यहाँ से गिरिडीह जाने के तीन रास्ते हैं। पहला, कियूल के रास्ते। दूसरा, बांकीपुर के रास्ते। तीसरा, आसनसोल के रास्ते। ज़ैद ने सोचा कि यह अच्छा मौका है, इसी बहाने बांकीपुर होते हुए चलेंगे। गया से सुबह 9 बजे एक ट्रेन छूटती है जो कियूल के रास्ते रात 8:44 बजे गिरिडीह पहुँचती है। ज़ैद ने गया में यह राय बनाई कि अगर इस ट्रेन से...

میں سے حسب ضرورت اپنی خرچ کرسکتا ہے لیکن آئندہ ماہ میں یہ سب امانت مجھ کو واپس دینا ہوگی بکر نے وہ سب نوٹ اپنی جیب میں رکھ لئے حالانکہ سوائے اس امانت کے بکر کی جیب میں کچھ نوٹ یا نقدی بالکل نہیں تھی بکر بموجب اجازت زید کے ڈاکخانہ کو واسطے کرنے منی آرڈر اپنے مکان کو گیا اور اسی امانتی نوٹوں میں سے منی آرڈر اپنے مکان کو کیا، وہاں پر آدمیوں کا اژدحام زیادہ تھا یقیناً کسی چور نے ایک نوٹ دس روپیہ والا جیب سے نکال کیا کیونکہ اسی وقت ڈاکخانہ پر ہی حساب کرنے سے معلوم ہوگیا کہ نوٹ چوری گیا، ایسی حالت میں بکر نوٹ مسروقہ کا تاوان کا ذمہ دار ہے یا نہیں؟ اور زید بکر سے لینے کا مستحق ہے یا نہیں؟ حالانکہ زید کو بھی یقین ہے کہ نوٹ ضرور چوری گیا۔

الجواب: وہ روپیہ امانت تھا، اور زید نے بکر کو وقت حاجت صرف کرنے کی اجازت دی تھی تو جس قدر کا اس نے منی آرڈر اپنے گھر کو بھیجا وہ امانت سے نکل کر قرض ہوگیا اور جتنے نوٹ باقی رہے وہ بدستور امانت رہے ان میں سے جو نوٹ جاتا رہا اگر بکر کی بے احتیاطی سے گیا تو ضرور اس پر تاوان ہے ورنہ ہرگز نہیں۔

مسئلہ ۴۱: ۱۹ ربیع الاول شریف ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کو ایک ضرورت سے بانکی پور جانا ہے۔ ۹ ربیع الاول شریف کو گیا سے اس کے پاس ایک شخص آیا اور ایک خط دیا جس کا مضمون یہ ہے کہ گریڈیہہ میں ۱۰ ربیع الاول کو وعظ و میلاد کا جلسہ ہے، متعدد علماء کے پاس خطوط گئے ہیں مگر کسی کے آنے کی امید نہیں، آپ ضرور تشریف لائے ورنہ ہماری سخت ذلت ہوگی، زید نے عذر کیا کہ مجھے مجبوری ہے میں جس کام کو کر

رہا ہوں وہ یہاں نہیں ہیں بغیر ان کی اجازت کے میں نہیں جاسکتا۔ اس پر عمرو نے رائے دی کہ وہ تو کوئی دور جگہ نہیں ہے۔ یہ صاحب وہاں جاکر اجازت لاسکتے ہیں۔ چنانچہ وہ شخص وہاں گیا اور اجازت لے آیا۔ (عد۱) وہاں جانے آنے کا کرایہ یکہ کا ہوا، اس کے بعد ۹ بجے شب کی گاڑی سے دونوں روانہ ہو کر گیا پہنچے (عد۱/۸) سہرام سے گیا تک کرایہ ہوا۔ جب وہ شخص اجازت لینے کے لئے گیا تو زید نے ٹائم ٹیبل دیکھا معلوم ہوا کہ یہاں سے گریڈیہہ جانے کے لئے تین راستہ ہے۔ ایک براہ کیول۔ دوم براہ بانکی پور، سوم براہ آسنول، زید نے خیال کیا کہ اچھا موقع ہے اسی ضمن میں بانکی پور ہوتے چلیں گے، گیا سے ۹ بجے دن کو ایک گاڑی چھوٹتی ہے جو براہ کیول ۸ بج کر ۴۴ منٹ شب کو گریڈیہہ پہنچتی ہے۔ زید نے گیا میں یہ رائے قائم کی اگر اس گاڑی سے

Fatwa Razvia Volume 19

...going, then I will reach at 9 PM. Due to the fatigue of the journey, I won't be able to give a speech today, except for saying whatever needs to be said tomorrow. I also need to go to Bankipur. It's better if I leave at 7 PM now, reach Bankipur, stay there for the day, then leave by the night train to reach Giridih by morning. Then I thought that if I leave by the night train, the train will arrive there at 5 AM, which is an inconvenient time. Whether people come to the station or not, it's better to leave Bankipur by the morning train so that I reach there by 1 PM. Accordingly, a telegram was sent on the 12th stating that Zaid will arrive tomorrow at 1 PM. After that, at 7 AM, Zaid left for Bankipur (Ref 1.15/). He was given travel expenses. He had a firm intention to leave in the morning as per the plan, but due to a necessity, he couldn't. Still, he intended to go by the 10 AM train which reaches at 8:24 PM. But he didn't know the neighborhood or the name of the person he was supposed to visit. Relying on the telegram and the expectation of being received, Zaid hadn't inquired about this. Now he was very worried about what to do, as going further would mean unnecessary trouble, and even if he reached the destination, he'd be too tired to speak. Spending the money of those who invited him for free seemed wrong. In this indecision, the train time also passed. Therefore, he returned to Sasaram. Out of the total (Ref 15.1), (Ref 12) was spent from Gaya to Bankipur and from Bankipur to Sasaram. Now the question is, in this scenario, how much money should Zaid return? (Ref 13.1) The remaining amount, or the full (Ref 15.1), or (Ref 2.-.1) which includes the total expenses like horse carriage, telegram, and ticket to Sasaram, tanga, and porter's wages? And who bears the money order fee for the returned amount? Please clarify and be rewarded.

Answer: The amount spent on the return from Bankipur to Sasaram is certainly Zaid's responsibility because this was not the journey for which the money was given, but rather its cancellation. And if Bankipur does not fall on the usual route to the destination, but involves additional expenditure which Zaid chose for his own need from Gaya, then he must return the excess amount. More clearly, he should return the full fare from Gaya to Bankipur as this journey was for his own purpose.

[Table/Box Section] Left: In Durr al-Mukhtar, under miscellaneous chapters of sales: If a woman provides a shroud [for her husband] without the permission of the heirs... Right: So, in Durr al-Mukhtar, under miscellaneous chapters of sales, it is stated: a wife provided a shroud for her husband without the permission of the heirs and she...

फ़तावा रज़विया खंड १९

...जाता हूँ तो रात ९ बजे पहुँचूँगा। यात्रा की थकान के कारण आज भाषण नहीं दे पाऊँगा, सिवाय इसके कि जो कुछ कहना हो कल कहूँगा। मुझे बांकीपुर की भी ज़रूरत है। बेहतर है कि मैं अभी ७ बजे निकलूँ, बांकीपुर पहुँचूँ, दिन भर वहाँ रुकूँ फिर रात की ट्रेन से गिरिडीह के लिए निकलूँ और सुबह वहाँ पहुँचूँ। फिर सोचा कि रात की ट्रेन से चलने पर सुबह ५ बजे पहुँचना असुविधाजनक होगा। लोग स्टेशन आएँ या न आएँ बेहतर है कि सुबह की ट्रेन से बांकीपुर से निकलूँ ताकि १ बजे पहुँचूँ। तदनुसार, १२ तारीख को टेलीग्राम भेजा गया कि ज़ैद कल १ बजे पहुँचेगा। उसके बाद सुबह ७ बजे ज़ैद बांकीपुर के लिए रवाना हुआ (हवाला १.१५/)। उसे यात्रा भत्ता दिया गया था। उसका दृढ़ इरादा था कि योजना के अनुसार सुबह ही निकल जाएगा, लेकिन एक ज़रूरत की वजह से नहीं जा सका। फिर १० बजे की ट्रेन से जाने का सोचा जो रात ८:२४ पर पहुँचती है। लेकिन उसे उस व्यक्ति का पता या मोहल्ला नहीं मालूम था जहाँ जाना था। टेलीग्राम और स्वागत के भरोसे ज़ैद ने यह जानकारी नहीं ली थी। अब वह बहुत परेशान था कि क्या करे, आगे जाना मुफ्त में परेशानी उठाना होगा, और अगर मंज़िल तक पहुँच भी गया तो थक जाने के कारण भाषण नहीं दे पाएगा। मुफ्त बुलाने वालों का पैसा खर्च करना सही नहीं लगा। इसी कशमकश में ट्रेन का समय भी निकल गया। इसलिए वह सासाराम लौट आया। कुल (हवाला १५.१) में से (हवाला १२) गया से बांकीपुर और बांकीपुर से सासाराम तक खर्च हुए। अब प्रश्न यह है कि इस स्थिति में ज़ैद को कितना पैसा वापस करना चाहिए? (हवाला १३.१) बचा हुआ हिस्सा, या पूरा (हवाला १५.१), या (हवाला २.-.१) जिसमें इक्का, तार, सासाराम तक का टिकट, ताँगा और कुली की मज़दूरी शामिल है? और वापस किए गए पैसे पर मनी ऑर्डर शुल्क कौन भरेगा? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: बांकीपुर से सासाराम वापसी में जो खर्च हुआ, वह निश्चित रूप से ज़ैद की ज़िम्मेदारी है क्योंकि यह वह यात्रा नहीं थी जिसके लिए पैसा दिया गया था, बल्कि उसका उलट था। और यदि बांकीपुर गंतव्य के सामान्य मार्ग में नहीं आता है, बल्कि इसमें अतिरिक्त खर्च शामिल है जिसे ज़ैद ने गया से अपनी आवश्यकता के लिए चुना था, तो उसे अतिरिक्त राशि वापस करनी होगी। अधिक स्पष्ट रूप से, उसे गया से बांकीपुर तक का पूरा किराया वापस करना चाहिए क्योंकि यह यात्रा उसके अपने उद्देश्य के लिए थी।

[बॉक्स अनुभाग] बायाँ (अरबी): दुर्र अल-मुख्तार में विविध बिक्री के अंतर्गत: यदि एक महिला ने उत्तराधिकारियों की अनुमति के बिना [अपने पति को] कफन दिया... दायाँ (उर्दू): तो दुर्र अल-मुख्तार के मुतफ़र्रकात अल-बयूँ में है, पत्नी ने वारिसों की अनुमति के बिना पति को कफन दिया और वह...

पृष्ठ १६८/६९२

جاتا ہوں تو ۹ بجے شب کو پہنچوں گا اس وقت میں تھان سفر کی وجہ سے آج تقریر نہ کر سکوں گا سوا اس کے کہ جو کچھ کہنا ہو کل کہوں مجھے ضرورت بانکی پور کی بھی ہے بہتر ہے کہ اس وقت ۷ بجے روانہ ہو جاؤں اور بانکی پور پہنچ کردن بھر ٹھہروں پھر شب کی گاڑی سے روانہ ہو کر صبح گریڈیہہ پہنچوں پھر خیال کیا کہ شب کی گاڑی سے روانگی میں وہاں ۵ بجے صبح کو گاڑی پہنچے گی وہ وقت تکلیف کا ہے لوگ اسٹیشن تک آئیں یا نہ آئیں بہتر ہے کہ بانکی پور سے صبح کی گاڑی سے روانہ ہوں تاکہ وہاں ایک بجے پہنچتا ہوں۔ چنانچہ اسی مضمون کا تار ۱۲ کا وہاں دینے کو کہہ دیا کہ زید کل ایک بجے پہنچے گا اس کے بعد صبح ۷ بجے زید بانکی پور روانہ ہوا (عہ ۱۵.۱/) اس کو سفر خرچ دیا گیا اس کا مصمم قصد تھا کہ حسب قرارداد میں صبح کو ضرور روانہ ہو جاؤں گا مگر ایک ضرورت کی وجہ سے نہ جاسکا پھر بھی قصد کیا کہ ۱۰ بجے دن کو ایک گاڑی جاتی ہے اس سے جائیں جو وہاں ۸ بج کر ۲۴ منٹ کو پہنچے گی مگر جس کے یہاں جانا تھا نہ اس کا محلہ معلوم نہ نام ہی معلوم ہے۔ تار کے اعتماد اور استقبال کے خیال پر زید نے یہ دریافت نہ کیا تھا، اب سخت پریشان ہوا کہ کیا کروں کہ اب آگے جانا مفت میں پریشانی اٹھانا ہے یا اگر منزل مقصود تک رسائی ہو گئی تو تھکا ہوا ہوں تقریر نہ کر سکوں گا مفت میں بلانے والے کا روپیہ صرف کرنا ہے اسی بیس بیس میں اس گاڑی کا وقت بھی نکل گیا اس لئے وہ واپس سہسرام آگیا اس (عہ ۱۵.۱) میں سے (صہ ۱۲) گیا سے بانکی پور اور بانکی پور سے سہسرام تک صرف ہوا اب سوال یہ ہے کہ صورت مسئولہ میں زید کو کس قدر روپیہ واپس کرنا ہوگا (لعہ ۱۳.۱) جو بچا ہے یا پورے (عہ ۱۵.۱) یا (عہ ۲-.۱) جس میں کل خرچ

اجازت لینے والے کا یکہ و تار وٹکٹ تا سہسرام تانگیا و قلی کی اجرت ہے اور جو کچھ واپس دے گا اس کی فیس منی آرڈر کس پر ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: بانکی پور سے سہسرام تک واپسی میں جو صرف ہوا وہ ضرور ذمہ زید ہے کہ روپیہ اسے جس سفر کے لئے دیا گیا یہ وہ سفر نہیں بلکہ اس کا نقض ہے۔ اور موضع مقصود کی راہ معہور میں اگر بانکی پور نہیں پڑتا بلکہ اس میں پھر اور صرف زائد ہے جسے زید نے گیا سے اپنی حاجت کے لئے اختیار کیا تو قدر زیادت کا واپس دینا تو ہو گا ہی، اور اظہر یہ ہے کہ گیا سے بانکی پور تک کا کل کرایہ واپس دے کر یہ سفر اس کا اپنی غرض کے لئے تھا۔

ففی الدرالمختار من متفرقات البیوع المرأة اذا کفنت بلا اذن الورثة | تو در مختار کے متفرقات البیوع میں ہے، بیوی نے ورثاء کی اجازت کے بغیر خاوند کو کفن دیا اور وہ

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Arabic Text]: If the shroud was equivalent to the [market price of a] standard shroud, she can reclaim its value from the estate; if it was more, she cannot reclaim anything. He [the author], may Allah have mercy on him, said: If it is said she can reclaim the value of a standard shroud, it is not far-fetched. (1) In Wajeez al-Kardari, it says she cannot reclaim anything, but if it is said she can reclaim up to the amount of a standard shroud, there is a justification for it. (2) In Al-Khulasa, it says she cannot reclaim up to the amount of a standard shroud either, but if someone says she can reclaim up to the amount of a standard shroud, there is a justification for it. (3) In the chapters on wills in Tanwir al-Absar and Al-Durr, if the executor increases the number of standard shrouds, he is liable for the excess. If he increases the price, the purchase is considered his own, and in that case, he is liable for whatever amount he spent from the orphan's wealth. Al-Walijiyya (4). In Al-Uqud al-Durriyya, citing Mu'in al-Mufti, it says if he increases the number of shrouds, he is liable for only the excess; if he increases the price, he is liable for the entire amount. Likewise in Al-Sirajiyya.

[Urdu Text]: If the shroud was equal to the market price, she would be able to reclaim its price from the estate. If it exceeded the market price, she would not be able to reclaim anything. May Allah Almighty have mercy on him, he said that if it is said she can claim the market price (kafan-e-mithl), it would not be far-fetched. In Wajeez al-Kardari, it is stated that in case of an excess price, one cannot reclaim, and if it is said that one can reclaim up to the market price, there could be a reason for it. In Al-Khulasa, it is mentioned that one cannot reclaim even up to the price of a standard shroud, and if someone says one can reclaim up to a standard shroud, there is a reason for it. In the description of wills in Tanwir al-Absar and Durr-e-Mukhtar, it is stated that if an executor (wasi) increases the number of shrouds, he will be responsible for the excess. If this number was purchased at the price of a standard shroud, the purchase will be attributed to him, and he will be liable for however much of the orphan's wealth was spent on its purchase. Al-Walijiyya. In Al-Uqud al-Durriyya, it is stated that in Mu'in al-Mufti, it is mentioned that if there was an increase in the number of shrouds, he would only be responsible for the excess, but if a higher price was paid, he would be responsible for the entire price. It is similarly stated in Al-Sirajiyya.

[Footnotes]: 1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Buyu, Bab al-Mutafarriqat, Matba' Mujtabai Delhi, 1/52. 2. Fatawa Bazzaziyya on the margins of Fatawa Hindiyya, Kitab al-Wasaya, Chapter Four, Noorani Kutub Khana Peshawar, 6/439. 3. Khulasa-tul-Fatawa, Kitab al-

Wasaya, Chapter Four, Maktabah Habibiyyah Quetta, 4/236. 4. Durr-e-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Bab al-Wasi, Matba' Mujtabai Delhi, 2/338.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी पाठ]: यदि कफ़न [मानक कफ़न की बाज़ारी क़ीमत] के बराबर था, तो वह इसे विरासत (तरका) से वापस ले सकेगी; यदि यह अधिक था, तो वह कुछ भी वापस नहीं ले सकेगी। उन्होंने [लेखक], अल्लाह उन पर रहम करे, फ़रमाया: यदि यह कहा जाए कि वह एक मानक कफ़न के मूल्य को वापस ले सकती है, तो यह दूर की बात नहीं होगी। (1) वजीज़ अल-करदरी में है कि वह वापस नहीं ले सकती, लेकिन यदि यह कहा जाए कि वह एक मानक कफ़न की राशि तक वापस ले सकती है, तो इसका एक कारण हो सकता है। (2) अल-खुलासा में है कि वह एक मानक कफ़न की राशि तक भी वापस नहीं ले सकती, लेकिन यदि कोई कहता है कि वह एक मानक कफ़न तक वापस ले सकती है, तो इसका एक कारण है। (3) तनवीर अल-अबसार और अल-दुर्र में वसीयत के अध्यायों में है कि यदि वसी (वसीयत का निष्पादक) मानक कफ़न की संख्या में वृद्धि करता है, तो वह अधिक के लिए उत्तरदायी है। यदि वह क़ीमत बढ़ाता है, तो ख़रीद उसकी अपनी मानी जाएगी, और उस स्थिति में, उसने यतीम के धन से जो भी राशि ख़र्च की, वह उसका उत्तरदायी होगा। अल-वालिजिया (4)। अल-उक़ूद अल-दुर्रिया में मुईन अल-मुफ़्ती के हवाले से है कि यदि उसने कफ़न की संख्या बढ़ाई, तो वह केवल अधिक के लिए उत्तरदायी होगा; यदि उसने क़ीमत अधिक दी, तो वह पूरी क़ीमत के लिए उत्तरदायी होगा। अल-सिराजिया में भी ऐसा ही है।

[उर्दू पाठ]: यदि कफ़न बाज़ारी क़ीमत के बराबर था तो विरासत से उसकी क़ीमत वापस ले सकेगी, और यदि बाज़ारी क़ीमत से अधिक किया तो कुछ भी वापस न ले सकेगी। और अल्लाह तआला उन पर रहम फ़रमाए उन्होंने फ़रमाया कि यदि कहा जाए कि वह मिस्ली क़ीमत (कफ़न-ए-मिस्ल) वापस ले सकती है, तो यह अनुचित न होगा। वजीज़ अल-करदरी में है कि अधिक क़ीमत की सूरत में वापस नहीं ले सकता और यदि यह कहा जाए कि मिस्ली क़ीमत तक वापस ले सकता है तो इसकी वजह हो सकती है। और खुलासा में है कि मिस्ली कफ़न तक भी वापस नहीं ले सकती और यदि कोई यह कहे कि मिस्ली कफ़न तक वापस ले सकती है तो इसकी वजह है। और तनवीर अल-अबसार और दुर्रे मुख्तार के वसीयत के बयान में है कि यदि वसी ने कफ़न की संख्या में अधिकता की तो वह अधिक का ज़िम्मेदार होगा। और यदि यह संख्या मिस्ली कफ़न की क़ीमत में ख़रीदी गई हो तो ख़रीद उसकी होगी और उस समय उसकी ख़रीद में यतीम का जितना माल ख़र्च हुआ वह उसका ज़िम्मेदार होगा। अल-वालिजिया। और उक़ूद अल-दुर्रिया में है कि मुईन अल-मुफ़्ती में फ़रमाया कि यदि कफ़न की

संख्या में अधिकता की हो तो सिर्फ़ अधिकता का ज़िम्मेदार होगा और यदि क़ीमत अधिक दी हो तो कुल क़ीमत का ज़िम्मेदार होगा, ऐसे ही सिराजिया में है।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-बुयू, बाब अल-मुतफ़र्रिक़ात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/52। 2. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा हिंदिया के हाशिए पर, किताब अल-वसाया, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 6/439। 3. खुलासा-तुल-फ़तावा, किताब अल-वसाया, चौथा अध्याय, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 4/236। 4. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, बाब अल-वसी, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/338।

كفن مثله رجعت فی التركة ولو اكثر لا ترجع بشیئی قال رحمه الله تعالی ول قیل ترجع بقیمة كفن المثل لا یبعد اهـ ۱ وفی وجیز الكردری لا ترجع وان قیل ترجع بقدر كفن المثل فله وجه اهـ ۲ وفي الخلاصة لا ترجع بقدر كفن المثل ایضا فان قال قائل ترجع بقدر كفن المثل فله وجه اهـ ۳ وفي وصایا التنویر و الدر لو زاد الوصی علی كفن مثله فی العدد ضمن الزیادة وفی القیمة وقع الشراء له وحنیئذ ضمن ما دفعه من مال الیتیم والوالجیة ٤ اهـ - وفی العقود الدریة فی معین المفتی اذا زاد فی عدد الكفن ضمن الزیادة فان زاد فی قیمة الكفن ضمن الكل كذا فی السراجیة

کفن بازاری قیمت کے مساوی تھا تو ترکہ سے اس کی قیمت واپس لے سکے گی، اور اگر بازاری قیمت سے زائد کیا تو کچھ بھی واپس نہ لے سکے گی، اور اللہ تعالیٰ ان پر رحم فرمائے انہوں نے فرمایا اگر کہا جائے کہ مثلی قیمت میں رجوع کر سکتی ہے تو بعید نہ ہوگا، اھ، اور وجیز الکردری میں ہے کہ زائد قیمت کی صورت میں رجوع نہیں کر سکتا اور اگر یہ کہا جائے کہ مثلی قیمت تک رجوع کر سکتا ہے تو اس کی وجہ ہو سکتی ہے اھ، اور خلاصہ میں ہے کہ مثلی کفن تک بھی رجوع نہیں کر سکتی اور اگر کوئی یہ کہے کہ مثلی کفن تک رجوع کر سکتی ہے تو اس کی وجہ ہے اھ، اور تنویر الابصار اور در مختار کے وصایا کے بیان میں ہے کہ اگر وصی نے کفن کی تعداد میں زیادتی کی تو زائد کا ضامن ہوگا اور یہ عدد مثلی کفن کی قیمت میں خریدا ہو ا تو خرید اس کی ہوگی اور اس وقت اس کی خرید میں یتیم کا جتنا مال خرچ ہوا اس کا ضامن ہوگا، والوالجیہ اھ اور عقود الدریہ میں ہے کہ معین المفتی میں فرمایا اگر کفن کے عدد میں زیادتی کی ہو تو صرف زیادتی کا ضامن ہوگا اور اگر قیمت زائد دی ہو تو کل قیمت کا ضامن ہوگا، ایسے ہی سراجیہ میں ہے،

1 درمختار کتاب البیوع باب المتفرقات مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۵۲ 2 فتاوی بزازیہ علی ہامش الفتاوی ہندیہ کتاب الوصایا الفصل الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴۳۹/۶ 3 خلاصہ الفتاوی کتاب الوصایا الفصل الرابع مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۲۳۶/۴ 4 درمختار شرح تنویر الابصار باب الوصی مطبع مجتبائی دہلی ۳۳۸/۲

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Box - Left]: I say that they have explained its reasoning as: when he paid an increased price, he became a purchaser for himself and became responsible for the estate's wealth, (ref: Nahj al-Najat min al-Wasaya). The reason for him becoming a personal purchaser is that when the executor (Wasi) paid more than the value, he became a transgressor in that excess amount, and since that amount is not distinguishable within the total price, the entire price is considered spent for his personal purchase, and this shroud (kafan) will be a donation from him. Unlike if he increased the quantity of the shroud pieces, in which case he would only be liable for the excess amount because the excess is distinguishable.[1]

[Urdu Box - Right]: I say that they have explained its reasoning as: when he paid an increased price, he became a purchaser for himself and became responsible for the estate's wealth, (ref: Nahj al-Najat min al-Wasaya). The reason for him becoming a personal purchaser is that when the executor (Wasi) paid more than the value, he became a transgressor in that excess amount, and since that amount is not distinguishable within the total price, the entire price is considered spent for his personal purchase, and this shroud (kafan) will be a donation from him. Unlike if he increased the quantity of the shroud pieces, in which case he would only be liable for the excess amount because the excess is distinguishable. (T)

[Main Paragraph - Urdu]: The fare for the return carriages (yekka) and porters (quli) is upon Zaid. Similarly, concerning the journey from Gaya to Bankipore, whatever was paid for the carriage to the station or from the station to Bankipore, or given to a porter, is his personal travel expense. Going from Sasaram to Gaya, even though he was already on his way to the intended destination, and he went to that intended destination with the right intention, and the necessity that prevented the travel and caused the return was a valid necessity and compulsion, so he will not return the fare for the train, carriage, or porter used up to this point because it was spent with their permission for their work. And if some personal matter arose that could not be a Shar'i excuse for cutting the journey short and he abandoned it for that, then there is no specific ruling (juz'iya) in mind at this time. However, it is apparent that he would still not have to return the fare from Sasaram to Gaya because at the time it was spent, it was spent lawfully, and he was not a hired laborer (ajeer) such that he would not receive wages if the work was not completed. Completing the journey was not obligatory for him, so by a permissible cessation of travel, an expenditure that occurred lawfully would not become unlawful or liable for compensation. The

carriage on which the caller went to get permission and the telegram that he sent, even if sent at Zaid's request, are not upon Zaid. Whatever money is to be returned, the money order fee should be paid from that same money; it is a trust in his hands, and the expense of returning a trust is not upon the trustee (amin). It is stated in Alamgiriyyah:

[Lower Arabic Box - Left]: The expense of returning a trust (wadiah) is upon the owner (malik), not upon the person with whom it was deposited (muda'), as stated in al-Sirajiyyah.[2] And Allah Almighty knows best.

[Lower Urdu Box - Right]: The expense of returning a trust is upon the owner, not upon the one with whom it is deposited, as stated in al-Sirajiyyah. And Allah Almighty knows best. (T)

[Footnotes]: [1] Al-Uqud al-Durriyyah, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasi, Arg Bazar Qandahar Afghanistan, 2/327. [2] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Wadiah, Bab 10, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/362.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[अरबी बॉक्स - बायां]: मैं कहता हूँ कि उन्होंने इसकी वजह यह बयान की है कि जब कीमत ज़्यादा दी तो वह खरीदार अपने लिए हुआ और मय्यत के माल का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) हुआ, (संदर्भ: नहज अल-नजात मिन अल-वसाया)। उसके व्यक्तिगत खरीदार बनने का कारण यह है कि जब वसी (कार्यकारी) ने कीमत ज़्यादा दी, तो वह उस बढ़ी हुई राशि में सीमा लांघने वाला (मोतदी) हुआ, और चूंकि कीमत में उस राशि की पहचान अलग से नहीं हो सकती, इसलिए पूरी कीमत उसकी व्यक्तिगत खरीदारी में खर्च मानी गई, और यह कफ़न उसकी तरफ से दान (तबर्रुआ) होगा। इसके विपरीत अगर वह कफ़न की संख्या में वृद्धि करे, तो वह केवल अतिरिक्त संख्या का ज़िम्मेदार होगा क्योंकि अतिरिक्त की पहचान संभव है।[1]

[उर्दू बॉक्स - दायां]: मैं कहता हूँ कि उन्होंने इसकी वजह यह बयान की है कि जब कीमत ज़्यादा दी तो वह खरीदार अपने लिए हुआ और मय्यत के माल का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) हुआ, (संदर्भ: नहज अल-नजात मिन अल-वसाया)। उसके व्यक्तिगत खरीदार बनने का कारण यह है कि जब वसी (कार्यकारी) ने कीमत ज़्यादा दी, तो वह उस बढ़ी हुई राशि में सीमा लांघने वाला (मोतदी) हुआ, और चूंकि कीमत में उस राशि की पहचान अलग से नहीं हो सकती, इसलिए पूरी कीमत उसकी व्यक्तिगत खरीदारी में खर्च मानी गई, और यह कफ़न उसकी तरफ से दान (तबर्रुआ) होगा। इसके विपरीत अगर वह कफ़न की संख्या में वृद्धि करे, तो वह केवल अतिरिक्त संख्या का ज़िम्मेदार होगा क्योंकि अतिरिक्त की पहचान संभव है। (त)

[मुख्य अनुच्छेद - उर्दू]: वापसी के इक्कों और कुलियों का किराया ज़ैद पर है। इसी तरह गया से बांकीपुर जाने में जो इक्का स्टेशन तक आया, स्टेशन से बांकीपुर तक गया या कुली को दिया गया, वह उसका अपना व्यक्तिगत सफर है। सासाराम से गया तक जाना जबकि वह हर हाल में गंतव्य स्थान (मोज़ा मक़सूद) की ओर जा रहा था और वह उस गंतव्य तक उसी नीयत से गया, और वह ज़रूरत जो सफर में बाधा बनी और वापसी का कारण बनी, वह सही ज़रूरत और मजबूरी थी, तो वह ट्रेन, इक्का, कुली का इतना किराया वापस नहीं करेगा जो यहाँ तक उनकी अनुमति से उनके काम में खर्च हुआ। और अगर अपना कोई काम सामने आया जो सफर खत्म करने के लिए शरीयत के अनुसार बहाना न हो सकता हो और उसने उसके लिए छोड़ दिया, तो उसके बारे में इस वक्त कोई विशेष मसला (जज़िया) ज़हन में नहीं है। और ज़ाहिर यह है कि अब भी सासाराम से गया तक का किराया वापस करना नहीं होगा क्योंकि जिस समय खर्च हुआ वह जायज़ तौर पर हुआ और वह

मज़दूर (अजीर) नहीं था कि काम न होने से उसे मज़दूरी न मिले। सफर पूरा करना उस पर वाजिब नहीं था, तो जायज़ तौर पर सफर खत्म करने से एक ऐसा खर्च जो जायज़ तौर पर हुआ था, वह नाज़ायज़ या हर्जाने वाला नहीं हो जाएगा। इक्का जिस पर बुलाने वाला अनुमति लेने गया और टेलीग्राम जो उसने दिया, भले ही ज़ैद के कहने पर दिया हो, यह ज़ैद पर नहीं है। जितना रुपया वापस करना हो, उसकी मनीऑर्डर फीस उसी रुपये से दी जाए; वह उसके हाथ में अमानत है और अमानत वापस करने का खर्च अमीन (अमानतदार) पर नहीं होता। आलमगीरिया में है:

[निचला अरबी बॉक्स - बायां]: अमानत (वदीअत) वापस करने का खर्च मालिक पर है न कि उस पर जिसके पास अमानत रखी गई (मोदअ), जैसा कि सिराजिया में है।[2] और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[निचला उर्दू बॉक्स - दायां]: अमानत वापस करने का खर्च मालिक पर है न कि मोदअ पर, सिराजिया में यूँ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

[पादलेख]: [1] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुल वसाया, बाबुल वसी, अराग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 2/327. [2] फ़तावा हिंदिया, किताबुल वदीअह, दसवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/362.

पृष्ठ 170 / 692

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[Arabic Box - Left]: قلت وقد عللہ بانہ اذا زادنی القیمۃ یکون مشتریا لنفسہ وھو ضامن لمال البیت اھ نھج النجاۃ من الوصایا۔ ووجہ کونہ مشتریا لنفسہ ان الوصی اذا زاد فی القیمۃ صار متعدیافی الزیادۃ وھي غیر متمیزۃ فیکون مشتریا لنفسہ متبرعا في تکفینہ بخلاف ما اذا زاد فی عدد الکفن فانہ یضمن الزیادۃ فقط لانھا متمیزۃ۔[1]

[Urdu Box - Right]: میں کہتا ہوں اس کی علت انہوں نے یہ بیان کی ہے کہ قیمت جب زائد دی تو وہ خریدار اپنے لئے ہوا اور میت کے مال کا ضامن ہوا، اھ نہج النجاۃ من الوصایا۔ اس کے ذاتی خریدار بننے کی وجہ یہ ہے کہ وصی نے جب قیمت زائد دی تو اس مقدار میں وہ متعدی ہوا جبکہ اس مقدار کا قیمت میں امتیاز نہیں تو تمام قیمت اس کی ذاتی خریداری میں صرف ہوئی، اور یہ کفن اس کی طرف سے بطور تبرع ہوگا۔ بخلاف کہ جب عدد میں زیادتی کرے تو صرف زائد عدد کا ضامن ہوگا کیونکہ یہ زائد ممتاز ہے۔ (ت)

[Main Paragraph - Urdu]: واپسی کے یکوں اور قلیوں کا کرایہ زید پر ہے۔ یونہی گیا سے بانکی پور جانے میں جو یکہ اسٹیشن تک آیا اسٹیشن سے بانکی پور تک گیا یا قلی کو دیا ہو کہ یہ اس کا اپنا ذاتی سفر ہے سہسرام سے گیا تک جانا جبکہ موضع مقصود تک جانے میں بحر حال تھا اور اس تک وہ موضع مقصود کی نیت سے گیا اور ضرورت جو مانع سفر و موجب رجوع ہوئی صحیح ضرورت و مجبوری تھی تو اتنا کرایہ واپس نہ دے گا ریل، یکہ، قلی، کسی کا کہ یہاں تک ان کے اذن سے ان کے کام میں صرف ہوا۔ اور اگر اپنا کوئی کام پیش آیا جو قطع سفر کے لئے عذر شرعی نہ ہو سکتا ہو اس کے لئے چھوڑ دیا تو اس کے مناسب کوئی جزئیہ اس وقت خیال میں نہیں اور ظاہر یہ کہ اب بھی سہسرام سے گیا تک کا کرایہ واپس کرنا نہ ہوگا کہ جس وقت صرف

ہوا جائز طور پر ہوا اور وہ اجیر نہ تھا کہ کام نہ ہونے سے اجرت نہ پائے کہ اتمام سفر اس پر واجب نہ تھا تو قطع جائز سے وہ صرف کو جائز واقع ہونا ناجائز و مضمون نہ ہو جائے گا، یکہ جس پر بلانے والا اجازت لینے گیا اور تار کہ اس نے دیا اگرچہ زید کے کہنے سے دیا، یہ زید پر نہیں، جتنا روپیہ واپس کرنا ہو اس کی فیس منی آرڈر اسی روپیہ سے دے کر وہ اس کے ہاتھ میں امانت ہے اور ردِ امانت کو مؤنت امین پر نہیں۔ عالمگیر یہ میں ہے:

[Lower Arabic Box - Left]: مؤنة رد الوديعة على المالك لا على المودع كذا في السراجية۔[2] واللہ تعالیٰ اعلم۔

[Lower Urdu Box - Right]: امانت واپس کرنے کا خرچہ مالک پر ہے نہ کہ مودع پر، سراجیہ میں یوں ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

[Footnotes]: [1] العقود الدرية كتاب الوصايا باب الوصى ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۳۲۷ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الودیعۃ الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۶۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

Problem 42: From the servant Ni'mat Khaki Burha, from Pindol Buzurg, post office Raipur, district Muzaffarpur, 9 Muharram-ul-Haram 1339 AH. We took something from someone saying, "Bring it, we will keep it as a trust (Amanah) and then return it later." Some of it went missing, and the person who gave it is not demanding it back. Will I be held accountable for not giving it back on the Day of Judgment or not? Yes, its description and identification mark are written on that item.

The Answer: If something went missing from it due to his negligence, then compensation for it is mandatory upon him. It will not be forgiven unless he (the owner) forgives it. And if he exercised full caution and that item was lost entirely or partially, then there is no blame on him, rather taking compensation for it is Haraam (forbidden). And Allah Almighty knows best.

Problem 43: From the city, Bans Mandi, questioned by Muhammad Siddiq Baig, 25 Muharram 1339 AH. What do the scholars of religion say in this matter: If an item of one Muslim is lost by another Muslim, should its price be taken or not?

The Answer: If that item was a trust (Amanah) with him and he exercised full caution and it was lost accidentally, then taking compensation for it is Haraam (forbidden). And if it was lost due to his negligence, then it is permissible. And if it was not merely a trust, for example, he wanted to buy something, settled the price, and took it to show it, and it got lost, he will have to pay its price even if he was not negligent. And Allah Almighty knows best.

मसअला ४२: खादिम नेमत खाकी बूढ़ा अज़ पिंडोल बुज़ुर्ग, डाकखाना रायपुर, ज़िला मुज़फ़्फ़रपुर, ९ मुहर्रम-उल-हराम १३३९ हिजरी। किसी से हमने कोई चीज़ ली कि लाओ हम बतौरे अमानत रखेंगे और फिर बाद में दे देंगे। उसमें से कुछ गायब हो गई और वह शख़्स देने वाला तलब भी नहीं कर रहा है। अब इसके लिए क़यामत में न देने पर जवाबदेह होंगे या नहीं? हाँ, उस शय पर उसका पता-निशान मरक़ूम है।

अल-जवाब: अगर इसकी बे-एहतियाती से उसमें से कुछ गायब हो गया तो उस पर इसका तावान (मुआवज़ा) लाज़िम है। बग़ैर उसके माफ़ किए माफ़ न होगा। और अगर उसने पूरी एहतियात की और वह शय कुल (पूरी) या बाज़ (कुछ) जाती रही तो उस पर इल्ज़ाम नहीं, बल्कि उसका तावान लेना हराम है। वल्लाहु तआला आलम।

मसअला ४३: अज़ शहर बांस मंडी, मसूला (साहिल) मोहम्मद सिद्दीक़ बेग, २५ मुहर्रम १३३९ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसअले में कि एक मुसलमान से दूसरे मुसलमान की शय (चीज़) गुम हो जाए तो उस चीज़ के दाम लेना चाहिए या नहीं?

अल-जवाब: अगर वह शय उसके पास अमानत थी और उसने पूरी एहतियात की और इत्तेफ़ाक़न गुम हो गई तो उसका तावान लेना हराम है। और उसकी बे-एहतियाती से गुम हुई तो जायज़ है। और अगर अमानत महज़ न थी, मसलन कोई चीज़ ख़रीदनी चाही और मोल चुका कर उसे दिखाने के लिए ले गया और वह गुम हो गई, उसके दाम देगा अगरचे बे-एहतियाती न की हो। वल्लाहु तआला आलम।

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

مسئلہ ۴۲: خادم نعمت خاکی بوڑھا از پنڈول بزرگ ڈاکخانہ رائے پور ضلع مظفر پور ۹ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ کسی سے ہم نے کوئی چیز لی کہ لاؤ ہم بطور امانت رکھیں گے اور پھر بعد کو دے دیں گے اس میں سے کچھ غائب ہوگئی اور وہ شخص دینے والا طلب بھی نہیں کرتا ہے اب اس کے لئے قیامت میں نہ دینے پر جوابدہ ہوں گے یا نہیں؟ ہاں اس شے پر اس کا پتہ نشان مرقوم ہے۔

الجواب: اگر اس کی بے احتیاطی سے اس میں سے کچھ غائب ہو گیا تو اس پر اس کا تاوان لازم ہے بے اس کے معاف کئے معاف نہ ہو گا اور اگر اس نے پوری احتیاط کی اور وہ شے گل یا بعض جاتی رہی تو اس پر الزام نہیں بلکہ اس کا تاوان لینا حرام ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۳: از شہر بانس منڈی مسئولہ محمد صدیق بیگ ۲۵ محرم ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسلمان سے دوسرے مسلمان کی شے گم ہو جائے تو اس چیز کے دام لینا چاہئے یا نہیں؟

الجواب: اگر وہ شئی اس کے پاس امانت تھی اور اس نے پوری احتیاط کی اور اتفاقاً گم ہو گئی تو اس کا تاوان لینا حرام ہے۔ اور اس کی بے احتیاطی سے گم ہوئی تو جائز ہے، اور اگر امانت محض نہ تھی مثلاً کوئی چیز خریدنی چاہی اور مول چکا کر اسے دکھانے کے لئے لے گیا اور وہ گم ہو گئی اس کے دام دے گا اگر چہ بے احتیاطی نہ کی ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم

Fatawa Rizvia Volume 19

Book of Lending (Explanation of Lending)

Problem 44: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid purchased land from Bakr, and some of Bakr's land remained adjacent to it. Bakr, with Zaid's consent, built a house on Zaid's land; the remaining land serves as Bakr's courtyard. When Zaid demanded his land back, Bakr offered to pay the price but refused to return the land. Zaid is willing to pay the price of Bakr's house, and the mediators also want the price of the land to be given to Zaid. Regarding this matter, it is submitted that Zaid wants his land back and does not want to take the price. Please explain, and may you be rewarded.

Answer: In the mentioned situation, Zaid cannot be coerced into selling his land against his will and accepting the price. If the mediators force him, it would be against the Sharia and an injustice. Instead, the ruling is that Zaid's land must be returned to him. As for the house that Bakr built on Zaid's land with Zaid's consent: if dismantling the building materials does not cause any damage to Zaid's land, Bakr shall be compelled to dismantle his materials and vacate Zaid's land, or if Zaid agrees, Bakr may sell his materials to him. If dismantling the materials causes harm to the land, Zaid has the choice: he can either accept the damage and compel Bakr to dismantle the materials and vacate the land, or if he does not wish so, he can take ownership of the materials himself [by paying their value].

Page 173 of 692

फ़तावा रज़विया खंड १९

किताबुल आरिया (उधार देने का बयान)

मसला ४४: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: जैद ने बक्र से एक ज़मीन खरीदी और उसी ज़मीन में से कुछ बक्र की बाकी रही। जैद की सहमति से बक्र ने जैद की ज़मीन में एक मकान बना लिया, जो ज़मीन बाकी रही वह बक्र का आँगन है। जब जैद ने अपनी ज़मीन वापस माँगी, तो बक्र ज़मीन की कीमत देता है पर ज़मीन नहीं देता। जैद उसके मकान की कीमत देने को तैयार है और पंच भी चाहते हैं कि ज़मीन की कीमत जैद को दिला दी जाए। इस मसले के बारे में निवेदन है कि जैद अपनी ज़मीन लेना चाहता है, कीमत नहीं लेना चाहता। बयान फरमाएं आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: उपरोक्त स्थिति में जैद पर दबाव नहीं डाला जा सकता कि वह चाहकर या न चाहकर अपनी ज़मीन बेच दे और उसकी कीमत ले ले। यदि पंच उस पर ऐसा दबाव डालते हैं, तो यह शरीयत के खिलाफ और ज़ुल्म होगा। बल्कि हुक्म यही है कि जैद की ज़मीन उसे वापस दे दी जाए। रही बात उस मकान की जो बक्र ने जैद की रज़ामंदी से जैद की ज़मीन पर बनाया है: यदि मकान का मलबा (निर्माण सामग्री) हटाने से जैद की ज़मीन को कोई नुकसान नहीं पहुँचता, तो बक्र को मजबूर किया जाएगा कि वह अपना मलबा हटा ले और जैद की ज़मीन खाली कर दे, या यदि जैद राज़ी हो तो बक्र अपना मलबा उसे बेच दे। और अगर मलबा हटाने से ज़मीन को नुकसान पहुँचता है, तो जैद को अधिकार है कि चाहे तो अपने नुकसान पर राज़ी होकर बक्र को मजबूर करे कि वह अपना मलबा हटाकर ज़मीन खाली कर दे, या अगर वह ऐसा नहीं चाहता तो मलबा खुद ले ले (उसकी कीमत अदा करके)।

पेज १७३ का ६९२

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

کتاب العاریۃ (عاریت کا بیان)

مسئلہ ۴۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک زمین بکر سے مول لی اور اسی زمین میں سے کچھ بکر کی باقی رہی، ایک مکان زید کی زمین میں برضا مندی زید کے بکر نے بنالیا جو زمین باقی رہی وہ صحن بکر کا ہے، جب زید نے اپنی زمین کو طلب کیا تو بکر قیمت دیتا ہے زمین نہیں دیتا ہے زید اس کے مکان کی قیمت دینے پر آمادہ ہے اور پنچ بھی چاہتے ہیں کہ زمین کی قیمت زید کو دلا دی جائے۔ اس مسئلہ کی بابت عرض کیا جاتا ہے زید اپنی زمین لینا چاہتا ہے قیمت نہیں لینا چاہتا۔ بینوا توجروا

الجواب: صورت مذکورہ میں زید پر جبر نہیں ہو سکتا کہ وہ خواہی نخواہی اپنی زمین بیچ ڈالے اور قیمت لے لے پنچ اگر اس کا جبر اس پر کریں گے خلاف شرع اور ظلم ہو گا بلکہ حکم یہی ہے کہ زید کی زمین کو دے دی جائے، رہا وہ مکان کہ بکر نے برضا ئے زید زمین زید میں بنایا اگر اس کے عملہ اکھیڑ لینے میں زمین زید کو کوئی نقصان نہ پہنچے گا تو بکر کو مجبور کیا جائے گا کہ اپنا عملہ اکھیڑ لے اور زید کی زمین خالی کر دے یا زید راضی ہو تو اپنا عملہ اس کے ہاتھ بیچ ڈالے اور اگر عملہ اکھیڑنے میں زمین کو ضرر پہنچے گا تو زید کو اختیار ہے کہ چاہے تو اپنے نقصان پر راضی ہو کر بکر کو جبر کرے کہ اپنا عملہ اکھیڑ کر زمین خالی کر دے یا نہ چاہے تو عملہ خود لے لے

صفحہ ۱۷۳ از ۶۹۲

Vol 19 Fatawa-e-Razviya

...and he should pay the price that it would fetch in the market in its uprooted state. In the state where the materials are caused to be uprooted, Zaid is not liable for any compensation for the loss caused to the materials by this uprooting, except in the case where Zaid gave permission to build a house for a fixed term and wishes to have it uprooted before that term expires, then he shall pay for the damage to the materials. It is stated in Al-Hidayah:

[Arabic Text Block] If one borrows land to build on or to plant in, it is permissible, and the lender has the right to take it back and compel the removal of the building and the plants. Then, if no duration for the loan was fixed, he is not liable for any compensation. However, if a term was fixed and he retracted before that time, his retraction is valid but disliked, and the lender shall compensate for whatever reduction occurred in the building and plants due to uprooting. Al-Hakim al-Shahid mentioned that the owner of the land shall be liable to the borrower for the value of his plants and building, and they shall belong to him, unless the borrower wishes to remove them himself and not hold him liable for their value, in which case he may do so as they are his property. They (the jurists) said: If there is damage to the land in uprooting, then the choice belongs to the owner of the land because he is the owner of the root (original asset). End, with brevity. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Explanation in Box] When land is borrowed to build on or plant in, it is permissible. The lender (owner) has the right to take it back. If no period was fixed for the building or plants, the owner is not liable for any compensation. But if a period was fixed and he retracted before that time, the retraction is valid but disliked, and the lender shall be liable for the loss caused to the building and trees by uprooting. Al-Hakim al-Shahid mentioned that in this case, the owner of the land shall compensate the borrower for the value of his building and trees, and they will become his property. Yes, if the borrower wants to keep them himself, he may uproot them and not hold the landowner liable; he can do so because he himself becomes responsible for the loss. The jurists have said that if uprooting them causes damage to the land, then the choice lies with the owner of the land because he is the owner of the original asset. End, summarized. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 45: From the city, Bihari Pur neighborhood, sent by Mr. Raza Ali, 29 Rabi-ul-Awwal Sharif 1336 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid had taken a sheet on loan (i.e., as a temporary loan)...

1. Al-Hidayah, Book of Loans (Al-Aariyah), Yusufi Press Lucknow, 3/79-80. Page 174 of 692

ज़िल्द 19 फ़तावा-ए-रिज़विया

...और वह बाज़ार की वह क़ीमत अदा करे जो उखड़ने की हालत में होती है। जिस हालत में मलबा (अमला) उखड़वा दिया जाए, इस उखड़ने से मलबे को जो नुक़सान पहुँचे, ज़ैद पर उसका कोई तावान (हर्जाना) नहीं है, सिवाय उस सूरत के कि ज़ैद ने एक मुद्दत-ए-मुअय्यन (निश्चित अवधि) तक मकान बनाने की इजाज़त दी हो और उस मुद्दत के गुज़रने से पहले उखड़वाना चाहे, तो वह मलबे का नुक़सान देगा। हिदाया में है:

[अरबी पाठ ब्लॉक] यदि कोई निर्माण करने या पौधे लगाने के लिए भूमि उधार लेता है, तो यह अनुमेय है, और ऋणदाता को इसे वापस लेने और भवन और पौधों को हटाने के लिए मजबूर करने का अधिकार है। फिर, यदि ऋण के लिए कोई अवधि तय नहीं की गई थी, तो वह किसी भी मुआवजे के लिए उत्तरदायी नहीं है। हालाँकि, यदि कोई अवधि तय की गई थी और उसने उस समय से पहले वापस ले लिया, तो उसकी वापसी वैध है लेकिन नापसंद है, और ऋणदाता भवन और पौधों में उखड़ने के कारण हुई किसी भी कमी की भरपाई करेगा। अल-हाकिम अल-शहीद ने उल्लेख किया कि भूमि का स्वामी उधारकर्ता को उसके पौधों और भवन के मूल्य के लिए उत्तरदायी होगा, और वे उसके होंगे, जब तक कि उधारकर्ता स्वयं उन्हें हटाना न चाहे और उसे उनके मूल्य के लिए उत्तरदायी न ठहराए, जिस स्थिति में वह ऐसा कर सकता है क्योंकि वे उसकी संपत्ति हैं। उन्होंने (फ़ुक़हा ने) कहा: यदि उखाड़ने में भूमि को क्षति होती है, तो चुनाव भूमि के स्वामी का है क्योंकि वह मूल (संपत्ति) का स्वामी है। अंत, संक्षेप में। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे अच्छा जानता है।

[बॉक्स में उर्दू स्पष्टीकरण का अनुवाद] जब तामीर या पौधे लगाने के लिए ज़मीन आरियतन (उधार) ली गई तो जाइज़ है, तो आरियत देने वाले मालिक को वापस लेने का इख़्तियार होगा और इमारत और पौधे की मुद्दत मुक़र्रर न की हो तो मालिक पर कोई ज़मान (हर्जाना) न होगा। और अगर वक़्त मुक़र्रर किया था और वक़्त से पहले उसने रुजूअ किया तो रुजूअ सही है और मकरूह है और मकान व दरख़्त उखाड़ने के नुक़सान का ज़ामिन होगा। और हाकिम अल-शहीद ने ज़िक्र फ़रमाया कि ज़मीन का मालिक इस सूरत में मुस्तईर (उधार लेने वाले) की इमारत और दरख़्तों की क़ीमत का ज़ामिन होगा और ये उसकी मिलकियत क़रार पाएंगे, हाँ अगर मुस्तईर खुद रखना चाहे तो उखाड़ ले और ज़मीन वाले को ज़ामिन न बनाए तो ऐसा कर सकता है क्योंकि वह खुद नुक़सान का ज़िम्मेदार बना है। फ़ुक़हा-ए-किराम ने फ़रमाया अगर उनके उखाड़ने में ज़मीन को नुक़सान हो तो फिर

इख़्तियार ज़मीन वाले को होगा क्योंकि वह असल का मालिक है, अंत, मुख़्तसरन। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसअला 45: अज़ शहर मोहल्ला बिहारीपुर मुर्सला रज़ा अली साहब, 29 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1336 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने एक चादर जो मँगनी ली थी यानी बतौरे आरियत (उधार)...

1. अल-हिदाया, किताबुल आरियत, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ, 3/79-80. पेज 174 ऑफ़ 692

اور اس کی جو قیمت بازار کے بھاؤ سے اکھڑنے کی حالت میں ہوتی ہو وہ بھر کودے دے، جس حالت میں عملہ اکھڑوا دیا جائے جو نقصان اس اکھڑنے سے عملے کو پہنچے زید پر اس کا کچھ تاوان نہیں مگر اس حالت میں کہ زید نے ایک مدت معین تک مکان بنانے کی اجازت دی ہو اور اس مدت کے گزرنے سے پہلے اکھڑوانا چاہے تو عملے کا نقصان دے گا۔ ہدایہ میں ہے:

اذا استعار ارضا ليبني فيها او ليغرس جاز و للمعيران | جب تعمیر یا پودے لگانے کے لئے زمین عاریتہ لی تو جائز ہے تو یرجع فیھا و یکلفه قلع البناء والغرس ثم ان لم | عاریتہ دینے والے مالک کو واپس لینے کا اختیار ہوگا اور عمارت یکن وقت العارية فلا ضمان عليه وان وقت ورجع | اور پودے کی مدت مقرر نہ کی ہو تو مالک پر کوئی ضمان نہ ہوگا قبل الوقت صح رجوعه ویکره وضمن المعير ما نقص | اور اگر وقت مقرر کیا تھا اور وقت سے پہلے اس نے رجوع کیا البناء والغرس بالقلع وذكر الحاكم الشهيد انه | تو رجوع صحیح ہے اور مکروہ ہے اور مکان و درخت اکھاڑنے کے یضمن رب الارض للمستعير قيمة غرسه وبنائه و | نقصان کا ضامن ہوگا اور حاکم الشہید نے ذکر فرمایا کہ زمین کا یکونان له الا ان يشاء المستعير ان يرفعهما ولا | مالک اس صورت میں مستعیر کی عمارت اور درختوں کی قیمت یضمنه قيمتهما فيكون له ذلك لانه ملكه. قالوا اذا | کا ضامن ہوگا اور یہ اس کی ملکیت قرار پائیں گے ہاں اگر مستعير كان في القلع ضرر بالارض فالخيار الى رب الارض | خود رکھنا چاہے تو اکھاڑلے اور زمین والے کو ضامن نہ بنائے لانه صاحب الاصل ۱ ھ باختصار۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ | تو ایسا کر سکتا ہے کیونکہ وہ خود نقصان کا ذمہ دار بنا ہے فقہاء کرام نے فرمایا اگر ان کے اکھاڑنے میں زمین کو نقصان ہو تو پھر اختیار زمین والے کو ہوگا کیونکہ وہ اصل کا مالک ہے، اھ، مختصراً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۴۵: از شہر محلہ بہاری پور مرسلہ رضا علی صاحب ۲۹ ربیع الاول شریف ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک چادر جو منگنی لی تھی یعنی بطور عاریت

۱ الہدایہ کتاب العاریۃ مطبع یوسفی لکھنو ۳ /۷۹-۸۰

Fatawa Rizvia Volume 19

Zaid had borrowed a shawl for a few days. After the period of loan (Aariyat) ended, Zaid sent the mentioned shawl back to the original owner through a trusted person (Amin). Later, it was discovered that the shawl Zaid had sent through the Amin did not reach the original owner. Upon being questioned by Zaid as to why the shawl did not reach the owner, the Amin replied, "I went to the original owner's house. I did not find the owner himself, but a small boy came out from inside the house. I asked him about the owner and then handed the shawl to him." Based on this statement, the owner presented his sons before the Amin to identify which boy he had given it to. After seeing all the boys, the Amin said, "The boy I gave the shawl to is not among them." The original owner maintains that the shawl did not reach him, while the Amin claims he delivered it. The Amin's only evidence for this is the testimony of a single adult student. In this situation, what is the Shariah ruling regarding the shawl? That is, is the liability for compensation on the Amin, on Zaid who borrowed the shawl, or on no one? Should the owner simply be patient?

Answer: A middle person (intermediary), who handed over the shawl to a small boy without even knowing if he was the owner's son, a servant, a resident of that house, or just a passerby, is certainly guilty of wasting the shawl and is liable for compensation in any case. If the shawl was among precious (valuable) items, it is obvious that a correct return only happens by handing such an item specifically to the owner. It is stated in Tanwir al-Absar:

If the borrower returned the animal through his slave or a salaried employee, or	**If the borrower returned the animal through his own slave or monthly salaried laborer, or**
through the owner's slave or employee, he is exonerated, unlike in the case of a precious item. (Summarized)	returned it through the owner's slave or employee, he will be absolved, unlike in the case of a precious item. (Summarized) (T)

And even if it was not such a thing, the return of non-precious items is only valid when given to his slave, servant, or family members, or placed in a secure spot in his house. Giving it to an unknown, unfamiliar minor is not customary in any loan. It is stated in Ghayat al-Bayan:

| Al-Hakim al-Shahid said in al-Kafi: The borrower returned the animal | Hakim al-Shahid stated in al-Kafi: The borrower returned the animal | | but did not find its owner | and not finding the owner there, in the mansion... |

1 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Aariya, Matba' Mujtabai Delhi, 2/157

फ़तावा रिज़विया जिल्द १९

ज़ैद ने कुछ दिनों के लिए एक चादर उधार ली थी। उधार की अवधि (आरियत) समाप्त होने के बाद, ज़ैद ने एक विश्वसनीय व्यक्ति (अमीन) के ज़रिए उक्त चादर को असली मालिक के पास भिजवा दिया। बाद में पता चला कि वह चादर जो ज़ैद ने अमीन के हाथ भिजवाई थी, असली मालिक को नहीं मिली। इस पर ज़ैद ने अमीन से पूछा कि चादर मालिक को क्यों नहीं मिली, तो अमीन ने जवाब दिया कि "मैं असली मालिक के घर गया था। मालिक मुझे नहीं मिला, लेकिन घर के अंदर से एक छोटा लड़का निकला। मैंने उससे मालिक के बारे में पूछकर चादर उसे दे दी।" इस बयान पर मालिक ने अपने बेटों को अमीन के सामने पेश किया कि इनमें से किस लड़के को दी थी। अमीन ने सब लड़कों को देखकर कहा कि "इनमें वह लड़का नहीं है जिसे मैंने चादर दी थी।" असली मालिक का कहना है कि चादर मेरे पास नहीं पहुँची, और अमीन कहता है कि मैं दे आया हूँ। अमीन के पास इस बात का सुबूत महज़ एक बालिग़ छात्र की गवाही है। इस सूरत में शरीअत का फैसला क्या है? यानी इसका हर्जाना (तावान) अमीन पर है या ज़ैद पर जिसने चादर उधार ली थी, या किसी पर नहीं? क्या मालिक को सब्र कर लेना चाहिए?

अल-जवाब: एक मध्यस्थ व्यक्ति जब एक छोटे लड़के को चादर दे आया जिसे यह भी नहीं पता था कि वह मालिक का बेटा है, नौकर है, उसी घर में रहता भी है, या राह चलता अजनबी है, तो बेशक चादर ज़ाया करने का इल्ज़ाम उसी पर है, और उस पर हर हाल में हर्जाना लाज़िम है। अगर वह चादर क़ीमती वस्तुओं में से थी, तो ज़ाहिर है कि ऐसी चीज़ खास मालिक के हाथ में देने से ही सही वापसी मानी जाती है। तनवीर अल-अ़बसार में है:

| यदि उधार लेने वाले ने जानवर अपने ग़ुलाम या वेतनभोगी कर्मचारी के हाथ भेजा या | अगर मुस्तईर (उधार लेने वाले) ने जानवर अपने गुलाम या मासिक मज़दूर के हाथ वापस किया या | | मालिक के ग़ुलाम या कर्मचारी के हाथ, तो वह दोषमुक्त होगा, सिवाय क़ीमती चीज़ के। (संक्षिप्त) | मालिक के गुलाम और मज़दूर के हाथ वापस दिया तो बरी होगा, इसके विपरीत किसी कीमती चीज़ के। (संक्षिप्त) (त) |

और अगर ऐसी (कीमती) न भी थी, तब भी ग़ैर-क़ीमती चीज़ों की वापसी तभी मान्य है जब वह उसके ग़ुलाम, नौकर या घर वालों में से किसी को दे या उसके घर में हिफ़ाज़त की जगह रख दे। किसी

नातजुर्बेकार, अनजान छोटे बच्चे को दे देना किसी भी उधार के मामले में प्रचलित नहीं है। ग़ायत अल-बयान में है:

| हाकिम अल-शहीद ने अल-काफ़ी में कहा: उधार लेने वाले ने जानवर लौटाया | हाकिम अल-शहीद ने काफ़ी में फ़रमाया: मुस्तईर ने जानवर वापस किया तो | | लेकिन उसके मालिक को नहीं पाया | मालिक को वहाँ न पाकर हवेली में... |

1 दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अ़बसार, किताब अल-आरिया, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/157

چند روز کے لئے لی تھی اس کو زید نے بعد انقضائے مدت عاریت ایک امین آدمی کے ہاتھ چادر مذکور کو اصل مالک کے پاس بھجوادیا بعد کو معلوم ہوا کہ وہ چادر جو زید نے امین کے ہاتھ بھجوادی تھی اصل مالک کو نہیں ملی اس پر زید نے امین اول سے پوچھا وہ چادر اصل مالک کو کیوں نہیں ملی ، امین نے جواب دیا کہ میں اصل مالک کے مکان پر دے آیا ہوں اصل مالک تو مجھ کو نہ ملا تھا اس کے مکان کے اندر سے ایک لڑکا چھوٹا نکلا تب میں نے اس سے اصل مالک کو پوچھ کر کہ گھر میں ہے۔ اس کے ہاتھ وہ چادر بھجوادی ہے اس بیان پر مالک نے اپنے لڑکوں کو امین کے رو برو پیش کیا کہ ان لڑکوں میں کس لڑکے کو دیا ، میں نے سب لڑکوں کو دیکھ کر یہ کہا کہ ان میں وہ لڑکا نہیں ہے جس کو میں نے چادر دی ہے اصل مالک تو کہتا ہے کہ چادر میرے پاس نہیں پہنچی ، اور امین کہتا ہے کہ چادر میں دے آیا ، اور امین کے پاس اس امر کا ثبوت محض ایک طالب علم بالغ کی شہادت ہے ، اس صورت میں دریافت طلب امر یہ ہے کہ چادر کا شرعی فیصلہ کیا ہے یعنی اس کا تاوان امین پر ہے یا زید پر جس نے چادر عاریت لی تھی یا کسی پر نہیں۔ مالک کو صبر کرنا چاہئے۔

الجواب: شخص متوسط جبکہ ایک چھوٹے لڑکے کو چادر دے آیا جسے یہ بھی نہ جانا کہ مالک چادر کا بیٹا ہے، نوکر ہے، اسی گھر میں رہتا بھی ہے، یا راہ چلتا ہے، تو بیشک چادر ضائع کرنے کا اس پر الزام ہے، اور اس پر بہر حال تاوان لازم۔ اگر وہ چادر اشیائے نفیسہ میں سے تھی جب تو ظاہر ہے کہ ایسی چیز خاص مالک کے ہاتھ دینے سے صحیح واپسی ہوتی ہے۔ تنویر الابصار میں ہے:

| ان ردالمستعیر الدابۃ مع عبدہ او اجیرہ مشاھرۃ او | اگر مستعیر نے جانور اپنے غلام یا ماہانہ اجیر کے ہاتھ واپس کیا یا | | مع عبد ربھا اواجیرہ برئ بخلاف نفیس ۱۔ (ملخصا) | مالک کے غلام اور اجیر کے ہاتھ واپس دیا تو بری ہوگا بخلاف کسی نفیس چیز کے۔ (ملخصا) (ت) |

اور اگر ایسی نہ بھی تھی تو غیر نفیس اشیاء کی واپسی بھی اس وقت معتبر ہے کہ اس کے غلام یا نوکر یا اہل و عیال میں سے کسی کو دے یا اس کے گھر میں حفاظت کی جگہ رکھ دے ناواقف انجان صغیر السن کو دے دینا کسی عاریت میں متعارف نہیں ، غایۃ البیان میں ہے:

| قال الحاکم الشہید فی الکافی ردالمستعیر الدابۃ | حاکم الشہید نے کافی میں فرمایا: مستعیر نے جانور واپس کیا تو | | فلم یجد صاحبھا | مالک کو وہاں نہ پا کر حویلی میں |

1 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب العاریۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۵۷

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Arabic/Urdu Text Section]: If he tied it in the owner's house to its peg and it was lost, he said: According to analogy (Qiyas), he is liable for it, but I find it preferable (Istihsan) not to make him liable. These are the words of al-Hakim. The reason for the analogy is that the return to the owner did not occur. The reason for preference is that he delivered it according to common practice among people, for people borrow animals and return them to the owner's stable, and neighbors borrow household items and return them to the owner's house and deliver them to whoever is in it besides the owner of the house. If he had returned it to the owner, the owner would also have guarded it in this place, so he spared the borrower additional trouble. Thus, analogy was abandoned due to custom. Therefore, our scholars said: If the borrowed item were a necklace of jewels, it would not be permissible to return it except to the lender because the custom does not run to leaving it in the house or handing it to a servant. (T)

It is also in it: And that is because the servant is capable. - This is because the servant is capable of guarding.

Note: In the original, it is like this, or I think it is "from him". - (In the original, it is like this and in my opinion, this word is "from him". T)

1 Ghayat al-Bayan

Page 176 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड १९

[अरबी/उर्दू पाठ अनुभाग]: यदि उसने उसे मालिक के घर में उसके खूंटे से बांध दिया और वह खो गया, तो उन्होंने कहा: कियास (सादृश्य) के अनुसार वह इसका उत्तरदायी है, लेकिन मैं इस्तिहसान (वरीयता) के आधार पर उसे उत्तरदायी नहीं बनाऊंगा। ये अल-हाकिम के शब्द हैं। कियास का कारण यह है कि मालिक को वापसी नहीं हुई। वरीयता का कारण यह है कि उसने लोगों के बीच प्रचलित रिवाज के अनुसार उसे सुपुर्द कर दिया, क्योंकि लोग जानवरों को उधार लेते हैं और उन्हें मालिक के अस्तबल में वापस छोड़ देते हैं, और पड़ोसी घर के औजार मांगकर ले जाते हैं और मालिक के घर वापस छोड़ जाते हैं और घर में जो भी हो उसे दे देते हैं। यदि उसने मालिक को लौटाया होता, तो मालिक भी उसे इसी स्थान पर सुरक्षित रखता, अतः उसने उधार लेने वाले को अतिरिक्त कष्ट से बचाया। इस प्रकार, रिवाज के कारण कियास को छोड़ दिया गया। इसीलिए हमारे उलेमाओं ने फरमाया: यदि उधार दी गई वस्तु जवाहरात का हार हो, तो फिर मालिक के बिना किसी और को वापसी जायज़ नहीं है क्योंकि ऐसी चीज़ के बारे में घर में छोड़ जाने या गुलाम को देने की आदत प्रचलित नहीं है। (त)

इसी में है: "और वह इसलिए क्योंकि गुलाम रक्षा करने में सक्षम है।" - यह इसलिए है क्योंकि गुलाम हिफ़ाज़त करने के योग्य है।

नोट: मूल में यह इसी तरह है, या मेरा मानना है कि यह "उससे" है। - (मूल में यह इसी तरह है और मेरे अनुमान के अनुसार यह शब्द "उससे" है। त)

१ गायत अल-बयान

६९२ का १७६ पृष्ठ

[عربی/اردو عبارت]: گھر ہی پر باندھ دیا تو ضائع ہو گیا تو انہوں نے فرمایا قیاس میں تو ضامن ہو گا لیکن میں استحسان کرتے ہوئے ضامن نہ بناؤں گا، یہاں تک حاکم کے الفاظ ہیں، قیاس کی وجہ یہ ہے کہ مالک کو جانور واپس نہیں پہنچا، اور استحسان کی وجہ یہ ہے کہ لوگوں کی عادت کے اعتبار سے واپس کر دیا ہے کیونکہ لوگوں میں عادت ہے کہ جانوروں کو عاریت لے جاتے ہیں اور واپس مالک کے اصطبل میں چھوڑ جاتے ہیں اور پڑوسی حضرات گھر کے آلات مانگ کر لے جاتے ہیں اور مالک کے گھر واپس چھوڑ جاتے ہیں اور مالک کا غیر جو بھی گھر میں ہو اس کو دے جاتے ہیں اور اگر مالک کو دیا جائے تو بھی اسی مکان میں حفاظت کے طور پر رکھتا ہے تو گھر میں واپس کرنے پر مستعیر نے مالک کو مزید تکلیف سے بچایا، تو حاکم شہید نے قیاس کو عادت کی وجہ سے ترک کر دیا، اس لئے ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ اگر عاریہ جواہر کا ہار ہو تو پھر مالک کے بغیر کسی اور کو واپسی جائز نہیں کیونکہ ایسی چیز کے متعلق گھر میں چھوڑ جانے یا غلام کو دی جانے کی عادت جاری نہیں ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: وذلك لان العبد صالح - یہ اس لئے کہ غلام حفاظت کا اہل ہے

عه: في الاصل هكذا اوظنه عنه - (اصل میں اسی طرح ہے اور میرے گمان کے مطابق یہ لفظ "عنه" ہے۔ت)

۱ غایۃ البیان

For the term 'like being tied', if it is returned to the stable, then there is no liability, just like this. This is contrary to when it is returned to an open field, because an open field is not suitable for preservation (safekeeping).

Just like a stable, if it is tied in the stable, there will be no liability for loss, and it's the same here. On the contrary, if it is left on its land, because the land is not fit for protection. (T)

As for Zaid, if this intermediary was his servant or family member, and he had not told him to act with such negligence—that if the owner or his trusted representative is not found, then leave it anywhere and come back—but rather this negligence was committed by the intermediary himself, then Zaid is not liable for any compensation. However, if after the expiration of the borrowing period, he sent it through a stranger, then surely this also comes under required compensation. Likewise, if that negligence happened at his instruction, even if the intermediary is his son or servant. In both these scenarios, the owner of the sheet has the choice: he can either take compensation from Zaid or from that intermediary. In 'Tanveer al-Absar', after the aforementioned passage, it is stated:

Unlike returning with a stranger when the borrowing is for a fixed term, and the period passes, then he sends it with a stranger.

Contrary to when he returns it via a stranger in such a way that the loan was for a specified time, and after the time has passed, he sends the borrowed item via a stranger. (T)

In 'Hindiya' it is stated:

Someone asked for some curtains on loan and sent a person to bring them from the lender. The person commissioned sat on the curtains on the way and they were destroyed. The commissioned person is liable and shall not refer back to the one who commissioned him (the borrower) if he was not commissioned for that specific act. This is when they could be carried without sitting on them.

He asked for some curtains from someone and sent a person to the owner to fetch them. That person kept the curtains on the way, and they were lost. So the commissioned person will be liable and he will not refer back to the commander for the guarantee, while he was not commissioned by the borrower to keep them on the path. This situation is that...

In the original text it is thus, and I think it is for 'safekeeping'.

In the original it is like this, and according to my speculation, the word is "for safekeeping". (T)

1. Ghayat al-Bayan
2. Durr-e-Mukhtar, commentary on Tanveer al-Absar, Book of Loaned Items, Mujtabai Press Delhi, 2/157.

शब्द 'जैसे बंधा हुआ' के लिए, यदि उसे अस्तबल में वापस कर दिया जाए, तो कोई उत्तरदायित्व नहीं होगा। यह उसके विपरीत है जब उसे किसी खुली ज़मीन पर छोड़ दिया जाए, क्योंकि ज़मीन हिफ़ाज़त (सुरक्षा) के लिए उपयुक्त नहीं है।

जैसे कि अस्तबल है, तो जब अस्तबल में बांध दिया जाए तो नुकसान होने पर ज़िम्मेदार नहीं होगा, और यहाँ भी ऐसा ही है। इसके विपरीत, जब उसे उसकी ज़मीन पर छोड़ दिया जाए, क्योंकि ज़मीन हिफ़ाज़त के काबिल नहीं है। (त)

जहाँ तक ज़ैद की बात है, यदि यह बिचौलिया उसका नौकर या परिवार का सदस्य था और उसने उसे ऐसी लापरवाही बरतने के लिए नहीं कहा था—कि यदि मालिक या उसका भरोसेमंद व्यक्ति न मिले, तो उसे कहीं भी छोड़कर चले आना—बल्कि यह लापरवाही स्वयं उस बिचौलिए ने की थी, तो ज़ैद पर कोई हर्जाना नहीं होगा। और यदि उधारी (आरियत) की अवधि समाप्त होने के बाद किसी अजनबी के हाथ भेजा, तो निश्चित रूप से यह भी मुआवज़े की मांग के दायरे में आता है। इसी तरह, यदि वह लापरवाही उसके कहने पर हुई हो, चाहे वह बिचौलिया उसका बेटा या नौकर ही क्यों न हो। इन दोनों स्थितियों में, चादर के मालिक को अधिकार है कि वह चाहे ज़ैद से हर्जाना ले या उस बिचौलिए से। 'तन्वीर अल-अबसार' में उपरोक्त इबारत के बाद लिखा है:

इसके विपरीत जब अजनबी के साथ वापस किया जाए जबकि ऋण (उधारी) एक निश्चित समय के लिए हो और वह समय बीत जाए, फिर वह उसे अजनबी के साथ भेज दे।

इसके विपरीत जब वह किसी अजनबी के हाथों वापस करे इस तरह कि उधारी एक निश्चित समय के लिए हो, तो समय बीत जाने पर उधार ली गई चीज़ को अजनबी के हाथों भेज दे। (त)

'हिन्दिया' में है:

किसी ने उधार पर कुछ पर्दे माँगे और किसी व्यक्ति को मालिक से उन्हें लाने के लिए भेजा। उस नियुक्त व्यक्ति ने रास्ते में पर्दों पर बैठ गया और वे नष्ट हो गए। नियुक्त व्यक्ति उत्तरदायी होगा और वह नियुक्त करने वाले (उधारकर्ता) पर वापस नहीं जाएगा यदि उसे उस विशेष कार्य के लिए नियुक्त नहीं किया गया था। यह तब है जब उन्हें बिना उन पर बैठे ले जाया जा सकता था।

किसी से कुछ पर्दे माँगे और एक व्यक्ति को मालिक के पास पर्दे लेने के लिए भेजा, तो उस व्यक्ति ने पर्दे रास्ते में रख दिए और वे गुम हो गए, तो नियुक्त व्यक्ति ज़िम्मेदार होगा और वह मुआवज़े के लिए आदेश देने वाले (आमेर) के पास वापस नहीं जाएगा, जबकि उसे उधारकर्ता की ओर से रास्ते में रखने का आदेश नहीं था। यह स्थिति वह है कि...

मूल पाठ में इसी प्रकार है और मेरे अनुमान के अनुसार यह शब्द 'हिफ़ाज़त के लिए' (लिल्हिफ़्ज़) है।

असल में इसी तरह है और मेरे गुमान के मुताबिक शब्द 'लिल्हिफ़्ज़' (हिफ़ाज़त के लिए) है। (त)

1. ग़ायत अल-बयान
2. दुर्र-ए-मुख्तार, तन्वीर अल-अबसार की व्याख्या, किताब अल-आरियत, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 2/157।

للفظ عہ کالمربوط اذا ردھا الی المربط لایضمن کذا ھذا بخلاف ما اذردھا الی ارض لان الارض لیست بصالحۃ للحفظ ۱۔

جیسا کہ اصطبل ہے تو جب اصطبل میں باندھ جائے تو ضیاع پر ضامن نہ ہوگا اور یہاں بھی ایسے ہی ہے۔ بخلاف جب اس کی زمین پر چھوڑ جائے کیونکہ زمین حفاظت کی اہل نہیں ہے۔ (ت)

رہا زید، اگر یہ متوسط اس کا نوکر یا اس کی عیال میں تھا اور اس نے ایسی بے احتیاطی کو اسی سے نہ کہہ دیا تھا کہ مالک یا اس کا معتمد ملنے نہ ملے کوئی بھی پاؤ پھینک کر چلے آنا بلکہ یہ بے احتیاطی اس متوسط نے خود کی تو زید پر کوئی تاوان نہیں اور اگر ختم مدت عاریت کے بعد اجنبی کے ہاتھ بھیجی تو بیشک یہ بھی زیر مطالبہ تاوان ہے یو نہی اگر اس کے کہے سے وہ بے احتیاطی ہوئی اگر چہ وہ متوسط اس کا بیٹا یا نوکر ہی ہو، ان دونوں صورتوں میں مالک چادر کو اختیار ہے چاہے زید سے تاوان لے چاہے اس متوسط سے، تنویر الابصار میں بعد عبارت مذکورہ ہے:

بخلاف الردمع الاجنبی بان کانت العاریۃ موقتۃ فمضت مدتھا ثم بعثھا مع الاجنبی ۲

بخلاف جبکہ اجنبی کے ہاتھ واپس کرے اس طرح کہ عاریت مقررہ وقت کے لئے ہو تو وقت گزر جانے پر عاریہ کو اجنبی کے ہاتھ بھیج دے۔ (ت)

ہندیہ میں ہے:

ستورے عاریت خواست و کس فرستاد کچھ پردے کسی سے مانگے اور یہ ایک شخص کو مالک

تا از نزد معیر بیارد مامور ستور را در کے پاس پردے لینے بھیج دیا تو اس شخص نے پردے

راہ برنشت وھلک یضمن المأمور ولا راستہ میں رکھ دئے تو وہ ضائع ہو گئے تو مامور شخص

یرجع علی الامر اذا لم یکین مأمور امن ضامن ہوگا اور وہ ضمان میں آمر پر رجوع نہ کرے گا

جھتہ وھذا اذ ا کانت تنقاد من غیر ر جبکہ مستعیر کی طرف سے یہ راستہ میں رکھنے پر

کوب مامور نہ تھا یہ صورت وہ ہے کہ

عہ: فی الاصل ھکذا واظنہ اصل میں اس طرح ہے اور میرے گمان کے مطابق لفظ "للحفظ"

للحفظ ہے۔ ت)

۱ غایۃ البیان ۲ در مختار شرح تنویر الابصار کتاب العاریۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۷

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Text Box - Left]: If it cannot be moved except by using a mount (animal/ vehicle), then one is not liable (for damages), as mentioned in 'Al-Fusul al-Imadiyya' (1). And Allah Almighty knows best.

[Urdu Text Box - Right]: If there is no need for a mount to lift the curtains, [but] if they are such that they cannot be moved without a mount, then the appointed person will not be liable. It is stated thus in 'Al-Fusul al-Imadiyya'. And Allah Almighty knows best. (T)

[Footnote]: 1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Wadi'ah, Al-Bab al-Khamis (Chapter 5), Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/367.

Page 178 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी पाठ बॉक्स - बायाँ]: यदि इसे सवारी (पशु/वाहन) के बिना स्थानांतरित नहीं किया जा सकता, तो कोई ज़िम्मेदारी नहीं होगी, जैसा कि 'अल-फ़ुसूल अल-इमादिया' (१) में वर्णित है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उर्दू पाठ बॉक्स - दायाँ]: पर्दों को उठाने में सवारी की ज़रूरत न हो, (लेकिन) अगर वे ऐसे हैं कि सवारी के बिना स्थानांतरित नहीं किए जा सकते, तो नियुक्त व्यक्ति ज़िम्मेदार नहीं होगा; 'अल-फ़ुसूल अल-इमादिया' में इसी प्रकार वर्णित है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

[पाद टिप्पणी]: १. फतावा हिंदिया, किताबुल वदी'अह, अल-बाबुल खामिस (अध्याय ५), नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३६७।

पृष्ठ १७८ का ६९२

[عربی عبارت - بائیں]: فان کانت لاتنتقل الا بالرکوب لایضمن کما فی الفصول العمادیة ۱۔ واللہ تعالٰی اعلم

[اردو عبارت - دائیں]: پردوں کو اٹھانے میں سواری کی ضرورت نہ ہو، اگر وہ ایسے ہیں کہ سواری کے بغیر منتقل نہیں ہوسکتے تو پھر مامور شخص ضامن نہ ہوگا، فصول العمادیہ میں یوں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

[حاشیہ]: ۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الودیعة الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۶۷

Fatawa Razawiyya Volume 19

Book of Gift (Description of Gift)

Question 46: From Rampur State, Moti Khan locality, sent by Totaram, 27 Shawwal 1336 AH.

Zaid transferred all his owned and possessed property in the name of his nephew, made him the owner and possessor, and wrote in the deed that he has removed the transferred property from his ownership and neither he nor any of his heirs have any claim to it. From the time Zaid wrote this deed until the time of his death, Zaid had no children, male or female. He only had four nephews and one grandson (daughter's son). Now, after Zaid's death, the grandson claims that the property transferred by Zaid to one nephew through the deed of transfer is not valid and effective, and that property mentioned in the transfer deed should be declared Zaid's property and established as his legacy (inheritance) so that inheritance laws can be applied to it. The other party says that since Zaid transferred it through the transfer deed during his lifetime and wrote that he no longer has ownership, it will not be considered Zaid's property nor established as his legacy, and inheritance will not be applied to it. What is the ruling according to Islamic Sharia in such a case? Please explain and be rewarded.

The Answer: Transfer of a specific thing without consideration is a gift (Hiba), and a gift, after complete possession, becomes absolutely binding upon the death of one of the contracting parties, even if...

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

किताब अल-हिबा (दान का वर्णन)

मसला ४६: रियासत रामपुर, मोहल्ला मोती खान से प्रेषित तोताराम, २७ शव्वाल १३३६ हिजरी।

ज़ैद ने अपनी समस्त स्वामित्व वाली और क़ब्ज़े वाली संपत्ति अपने भतीजे के नाम हस्तांतरित (तमलीक) कर दी, उसे मालिक और क़ब्ज़ाधारी बना दिया और दस्तावेज़ में लिख दिया कि मैंने हस्तांतरित संपत्ति को अपने स्वामित्व से निकाल दिया है और मेरा या मेरे किसी वारिस का इसमें कोई दावा नहीं रहा। जिस समय ज़ैद ने यह दस्तावेज़ लिखा था, उस समय से लेकर उसकी मृत्यु के समय तक ज़ैद की कोई संतान (पुत्र या पुत्री) मौजूद नहीं थी। केवल चार भतीजे और एक नाती (बेटी का बेटा) था। अब ज़ैद की मृत्यु के बाद नाती दावा करता है कि ज़ैद ने दस्तावेज़ के माध्यम से जो संपत्ति एक भतीजे के नाम हस्तांतरित की थी, वह मान्य और प्रभावी नहीं है और उस दस्तावेज़ में उल्लिखित संपत्ति को ज़ैद का स्वामित्व माना जाए और उसे ज़ैद की विरासत (मतरूका) मानकर उसमें उत्तराधिकार लागू किया जाए। दूसरा पक्ष कहता है कि जब ज़ैद अपने जीवनकाल में ही उसे दस्तावेज़ के माध्यम से हस्तांतरित कर गया और लिख गया कि अब इसमें मेरा स्वामित्व शेष नहीं रहा, तो वह ज़ैद का स्वामित्व नहीं माना जाएगा और न ही उसकी विरासत बनेगा और न ही उसमें उत्तराधिकार लागू होगा। ऐसी स्थिति में इस्लामी शरीयत के अनुसार क्या आदेश है? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

उत्तर: किसी वस्तु का बिना किसी प्रतिफल के हस्तांतरण करना 'हिबा' (दान) है, और पूर्ण क़ब्ज़े के बाद हिबा अनुबंधित पक्षों में से किसी एक की मृत्यु के बाद पूर्णतः अनिवार्य (लाज़िम) हो जाता है, चाहे...

पृष्ठ ६९२ का १७९

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

کتاب الہبہ (ہبہ کا بیان)

مسئلہ ۴۶: از ریاست رامپور محلہ موتی خان مرسلہ طوطارام ۲۷ شوال ۱۳۳۶ھ

زید نے اپنی کل جائداد مملوکہ مقبوضہ اپنے بھتیجے کے نام تملیک کرا کر اس کو مالک و قابض کرایہ اور دستاویز میں لکھ دیا کہ جائداد تملیک شدہ کو میں نے اپنی ملکیت سے خارج کر دیا اور مجھے میرے کسی وارث کو اس میں دعوی نہ رہا، جس وقت زید نے یہ دستاویز لکھی تھی اس وقت سے اس کے مرنے کے وقت تک زید کی کوئی اولاد نہ ذکور یا اناث موجود نہ تھی بس چار بھتیجے اور ایک نواسہ تھا اب بعد وفات زید نواسہ دعوی کرتا ہے کہ دستاویز تملیک نامہ کے ذریعہ سے جو جائداد زید نے ایک بھتیجے کے نام منتقل کی تھی وہ قابل جواز و نفاذ کے نہیں اور وہ جائداد مندرجہ دستاویز تملیک نامہ ملکیت زید قرار دی جائے اور متروکہ قائم ہو کر اس میں وراثت جاری کی جائے۔ دوسرا فریق کہتا ہے کہ جب زید اپنی زندگی میں اس کو بذریعہ دستاویز تملیک منتقل کر گیا اور لکھ گیا کہ اس میں میری ملکیت باقی نہیں رہی تو وہ زید کی ملکیت قرار پا کر اس کا متروکہ قائم نہیں ہو گا نہ اس میں وراثت جاری ہو گی، شریعت اسلام کے بموجب ایسی صورت میں کیا ہو گا؟ بینوا توجروا

الجواب: تملیک عین بلاو عوض ہبہ ہے اور ہبہ بعد قبضہ تام پھر بعد موت احد العاقدین مطلقا لازم اگرچہ

If the donee is a stranger and it is in the nephew's name, then it is currently mandatory; therefore, that document, subject to the condition of possession, is the property of the donee. The heirs of the donor's claim over it is void.

[Boxed Text]: (Arabic): We have a treatise investigating this purpose titled "Fath al-Malik" regarding the ruling of ownership. Let anyone who has any doubt in their heart regarding this study it. (Urdu Translation): We have a treatise investigating this purpose titled "Fath al-Malik fi Hukm al-Tamlik." If anyone has a doubt regarding this matter, they should study that treatise. (T)

It is stated in Tanwir al-Absar:

[Boxed Text]: (Arabic): Gift (Hiba) is making someone the owner of an actual thing for free. -1 (Urdu Translation): Gift is making someone the owner of an actual thing for free. (T)

In the same book: "And it is completed by taking possession" (and it is finalized upon giving possession. T). It is in the same:

[Boxed Text]: (Arabic): The death of one of the two contracting parties and kinship prevent the revocation of a gift. So if one gives a gift to a relative within prohibited degrees, even if they are a dhimmi or a musta'min, one cannot revoke it. 3 - (Briefly) - And Allah Almighty knows best. (Urdu Translation): The death of one of the two contracting parties and kinship are obstacles to the revocation (taking back) of a gift. So, if one has gifted to a relative within prohibited degrees, even if that relative is a Dhimmi or a Musta'min, one cannot revoke it (briefly). And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 47: From Marehra Munawwarah, sent by Sayyiduna Sayyid Abu al-Hasan Noori Mian Sahib, may his blessings continue, 1298 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: Zaid, the original owner, gave two gardens to his son Amr. Then, after a few days, he took them back from Amr and gave them to Bakr and Khalid, the sons of Amr. That is, first he established Amr's name in the government ownership records, and Amr, with the donor's permission, took possession of it, took its produce, and performed all kinds of management like new constructions and planting trees, etc. Then, taking it back from Amr, i.e., removing Amr's name from the government ownership records...

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/158
2. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159
3. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Chapter on Revocation of Gifts, Matba' Mujtabai Delhi, 2/161-163

यदि उपहार प्राप्त करने वाला अजनबी है और भतीजे के नाम पर है, तो यह वर्तमान में अनिवार्य है; इसलिए वह दस्तावेज़, कब्ज़े की शर्त के साथ, उपहार प्राप्त करने वाले की संपत्ति है। इस पर उपहार देने वाले के वारिसों का दावा निराधार है।

[बॉक्स वाला पाठ]: (अरबी): इस उद्देश्य की जांच में हमारा एक शोध पत्र है जिसका नाम हमने "फ़तह अल-मलिक" रखा है। यदि किसी के मन में कोई संदेह हो तो वह इसका अध्ययन करे। (उर्दू अनुवाद): इस उद्देश्य की जांच में हमारा एक शोध पत्र (रिसाला) है जिसका नाम हमने "फ़तह अल-मलिक फ़ी हुक्म अल-तमलीक" रखा है। इस मामले में यदि किसी को संदेह हो तो वह उस रिसाले का अध्ययन करे। (त)

तनवीर अल-अब्सार में लिखा है:

[बॉक्स वाला पाठ]: (अरबी): हिबा (उपहार) किसी वस्तु का किसी को मुफ्त में मालिक बनाना है। -1 (उर्दू अनुवाद): हिबा मुफ्त में किसी वस्तु का किसी को मालिक बनाना है। (त)

उसी में है: "और यह कब्ज़ा दिलाने पर पूरा होता है" (और कब्ज़ा देने पर यह पूरा हो जाता है। त)। उसी में है:

[बॉक्स वाला पाठ]: (अरबी): उपहार के दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु और रिश्तेदारी उपहार को वापस लेने से रोकती है। अतः यदि किसी ने अपने किसी महरम रिश्तेदार को उपहार दिया है, चाहे वह ज़मी हो या मुस्तामिन, तो वह उसे वापस नहीं ले सकता। 3 - (संक्षेप में) - और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (उर्दू अनुवाद): उपहार के दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु और रिश्तेदारी होना, उपहार में रुजू (वापसी लेने) के लिए बाधा है। तो अगर अपने ज़ी महरम को हिबा किया, चाहे वह महरम ज़मी या मुस्तामिन हो, तो रुजू न कर सकेगा (संक्षेप में)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला ४७: मारहरा मुनव्वरा से प्रेषित सैयदुना सैय्यद अबुल हसन नूरी मियां साहब, दामत बरकातुहुम १२९८ हि. धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं: ज़ैद, जो मूल मालिक था, ने अपने बेटे अम्र को दो बाग दिए। फिर कुछ दिनों बाद अम्र से वापस लेकर बक्र और खालिद, जो अम्र के बेटे थे, को दे दिए। यानी पहले सरकारी रिकॉर्ड में अम्र का नाम दर्ज कराया

और अम्र ने उपहार देने वाले की अनुमति से उस पर कब्ज़ा कर लिया, उसकी उपज लेता रहा और नए निर्माण, पेड़ लगाने आदि जैसे हर तरह के प्रबंधन करता रहा। फिर अम्र से वापस लेकर, यानी सरकारी रिकॉर्ड से अम्र का नाम हटाकर...

---

1. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/१५८
2. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/१५९
3. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताबुल हिबा, हिबा वापसी का अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/१६१-१६३

पृष्ठ १८०/६९२

موہوب لہ اجنبی ہو اور بھتیجے کے نام توفی الحال لازم، لہذا وہ جلد اد بشرط قبضہ نامہ ملک موہوب لہ ہے۔ وارثان واہب کا اس پر دعوٰی باطل ہے۔

[باکس]: (عربی): ولنا رسالة في تحقيق هذا المرام سميناها "فتح المليك" في حكم التمليك من اختلج في صدره شئی فليطالعها۔ (اردو ترجمہ): اس مقصد کی تحقیق میں ہمارا ایک رسالہ ہے اس کا نام ہم نے "فتح المليك في حكم التمليك" رکھا ہے۔ اس مسئلہ میں کسی کو شبہ ہو تو وہ اس رسالے کا مطالعہ کرے۔ (ت)

تنویر الابصار میں ہے:

[باکس]: (عربی): الهبة هی تمليك العين مجاناً -1 (اردو ترجمہ): ہبہ مفت میں عین چیز کا کسی کو مالک بنانا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: وتتم بالقبض 2 (اور قبضہ دینے پر تمام ہو جاتا ہےت) اسی میں ہے :

[باکس]: (عربی): ویمنع الرجوع فیها موت احد المتعاقدین والقرابة فلو وهب لذی رحم محرم منه ولو ذمیاً اومستامناً لا یرجع 3 - (باختصار)- واللہ تعالی اعلم۔ (اردو ترجمہ): ہبہ کے دونوں فریقوں میں سے کسی ایک کی موت اور قرابت ہونا ، ہبہ میں رجوع (واپسی لینے) کے لئے مانع ہے۔ تو اگر اپنے ذی محرم کو ہبہ کیا اگرچہ وہ محرم ذمی یا مستامن ہو تو رجوع نہ کر سکے گا (باختصار)- واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۴۷: از مارہرہ منورہ مرسلہ سید نا سید ابوالحسن نوری میاں صاحب دامت برکاتہم ۱۲۹۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید مالک اصلی نے اپنے پسر

عمرو کو دو باغ دئے پھر بعد چند روز کے عمرو سے واپس لے کر بکر اور خالد پسر عمرو کو دئے یعنی پہلے خانہ ملکیت دفتر حاکم میں نام عمرو کا قائم کرایا اور عمرو با ذن واہب اس پر قابض ہوا اور محاصل اس کا لیتا رہا اور احداث و اشجار وغیرہ ہر طرح کا تصرف کرتا رہا پھر عمرو سے واپس کر کے یعنی عمرو کا خانہ ملکیت دفتر حاکم

---

1 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۸ 2 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹ 3 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبۃ باب الرجوع في الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱-۱۶۳

...separately, and had the names of Bakr and Khalid entered in that column, and gifted those orchards to both of them. Amr, despite this act occurring in his absence, voluntarily and willingly accepted it upon his return and did not raise any objection. However, Amr continued to remain in possession of the produce of these orchards and continued to enjoy every kind of benefit from them. Bakr and Khalid, based on the cheerfulness and unity they had with Amr, did not object to this matter with Amr. The leases of these orchards continued to be in the names of Bakr and Khalid. Sometimes Bakr would issue the lease, sometimes Khalid, and sometimes Amr would write it himself on behalf of both; sometimes Amr would write it in his own name. In these matters, they never objected to one another. Similarly, in various ways, receipts were given to the lessees for the installments of the produce, even though only Amr would collect the installments and they would come under his use. Then, after a few days, during the current settlement carried out by the authorities, the names of Bakr and Khalid remained in the ownership column of the government office as before. That is, Zaid, the original owner, had those names recorded in the settlement office, and Amr also again accepted this matter as before; in fact, he himself verified in the office that Bakr and Khalid are the owners of these orchards. Nevertheless, the produce of the orchards continued to be received by the same Amr as per ancient custom, and the orchards remained under his control. Bakr and Khalid, due to the same unity and solidarity, did not raise any objection to this matter either and did not become objectors. Occasionally, Khalid would also take the produce of one orchard, and sometimes he would also cultivate in one orchard himself as a partner, but Bakr never received any produce nor did he ever cultivate as a partner; in fact, he himself never even intended to do so. And if this matter was ever mentioned, Amr replied: "You are the owners, but you don't have much need, and my expenses are high and livelihood is low; let these profits remain in my use." Bakr accepted it on the basis of solidarity. Then, after some time, Bakr wanted to take half of the produce of these orchards and confronted Amr. Amr objected. In short, after much discussion, Amr requested that Bakr take one-third instead of half, i.e., of the half that is his in total, he should limit himself to one-third and leave the rest for Khalid on his own. Bakr, for the purpose of ending the dispute, tolerated this much loss to his right and said to Amr: "We both, i.e., Bakr and Khalid who are the owners of the orchards, will decide among ourselves." Accordingly, they mutually agreed and a settlement was reached, i.e., between Bakr and Khalid, this compromise occurred at the request of Amr that

Bakr should take one-third and leave two-thirds for Khalid, son of Amr. Accordingly, the agreement of this compromise was written on behalf of Bakr and Khalid, witnessed by Amr, in the name of a third arbitrator. And the arbitrator, according to the agreement of the parties, wrote the decision that Bakr should take one-third and Khalid two-thirds. And according to the questions, it was submitted for record in the offices of the authorities of the time, and based on this compromise, the past Rabi and Kharif crops...

फतावा रज़विया जिल्द १९

...से अलग कराकर बक्र और खालिद का नाम उस खाने में दर्ज कराया और वह बाग़ दोनों को अता किए। अम्र ने, जो यह काम उसकी अनुपस्थिति में हुआ था, अपनी वापसी पर स्वेच्छा और प्रसन्नता से इसे स्वीकार कर लिया और कोई आपत्ति नहीं की। लेकिन अम्र पहले की तरह उन बागों की उपज पर काबिज़ रहा और उनसे हर तरह का लाभ उठाता रहा। बक्र और खालिद ने, अम्र के साथ अपने सौहार्द और एकता के आधार पर, इस मामले में अम्र से कोई आपत्ति नहीं की। उन बागों के पट्टे बक्र और खालिद के नाम से जारी होते रहे; कभी बक्र पट्टा देता, कभी खालिद, कभी अम्र दोनों की ओर से स्वयं लिख देता, और कभी अम्र अपने नाम से लिख देता था। इन मामलों में कभी कोई एक-दूसरे पर आपत्ति नहीं करता था। इसी प्रकार, विभिन्न तरीकों से पट्टेदारों को उपज की किस्तों की रसीदें दी जाती थीं, हालांकि अम्र ही उन किस्तों को वसूल करता था और वे उसी के उपभोग में आती थीं। फिर कुछ दिनों बाद, वर्तमान बंदोबस्त के समय जो अधिकारियों की ओर से हुआ, सरकारी कार्यालय के स्वामित्व खाने में बक्र और खालिद के नाम पहले की तरह बने रहे। यानी, मूल मालिक ज़ैद ने बंदोबस्त कार्यालय में उन नामों को दर्ज कराया था और अम्र ने भी फिर से पहले की तरह इस बात को स्वीकार रखा, बल्कि स्वयं कार्यालय में इसकी पुष्टि भी कर दी कि बक्र और खालिद इन बागों के मालिक हैं। फिर भी बागों की उपज पुराने दस्तूर के अनुसार वही अम्र पाता रहा और बाग़ उसी के नियंत्रण में रहे। बक्र और खालिद ने उसी एकता और एकजुटता के कारण इस बात पर फिर भी कोई आपत्ति नहीं की और न ही विरोधी बने। कभी-कभी खालिद भी एक बाग़ की उपज लेता रहा और कभी-कभी एक बाग़ में स्वयं भी हिस्सेदार के रूप में खेती कर लेता था, लेकिन बक्र ने न कभी उपज प्राप्त की और न ही कभी हिस्सेदार के रूप में खेती की, बल्कि उसने स्वयं कभी इसका इरादा भी नहीं किया। और यदि इस बात का कभी ज़िक्र भी आया, तो अम्र ने उत्तर दिया: "मालिक तुम हो, लेकिन तुम्हें उतनी ज़रूरत नहीं है और मेरा खर्च अधिक है और आमदनी कम, इन मुनाफों को मेरे ही उपभोग में रहने दो।" बक्र ने इसे एकजुटता के आधार पर स्वीकार कर लिया। फिर कुछ समय बाद, बक्र ने इन बागों की आधी उपज लेनी चाही और अम्र से इस बारे में बात की, तो अम्र ने विरोध किया। संक्षेप में, बहुत चर्चा के बाद अम्र ने यह विनती की कि बक्र आधे के बजाय एक-तिहाई ले ले, यानी कुल में जो उसका आधा हिस्सा है, उसमें वह एक-तिहाई पर संतोष करे और बाकी अपनी ओर से खालिद के लिए छोड़ दे। बक्र ने विवाद खत्म करने के उद्देश्य से अपने हक में इतना नुकसान सहा और अम्र से कहा कि हम दोनों, यानी बक्र और खालिद जो बागों के मालिक हैं, आपस में फैसला कर

लेंगे। तदनुसार, इस बात पर आपसी सहमति से समझौता हो गया, यानी बक्र और खालिद के बीच अम्र के अनुरोध पर यह समझौता हुआ कि बक्र एक-तिहाई ले ले और दो-तिहाई अम्र के पुत्र खालिद के लिए छोड़ दे। तदनुसार, इस समझौते का इकरारनामा बक्र और खालिद की ओर से अम्र की गवाही के साथ एक तीसरे मध्यस्थ के नाम लिखा गया। और मध्यस्थ ने दोनों पक्षों के इकरारनामे के अनुसार यह निर्णय लिख दिया कि बक्र एक-तिहाई ले ले और खालिद दो-तिहाई। और इसे सवालों के अनुसार उस समय के अधिकारियों के कार्यालयों में दाखिल-खारिज के लिए पेश कर दिया गया और इस समझौते के आधार पर पिछली रबी और खरीफ की फसल...

पृष्ठ १८१/६९२

سے علیحدہ کراکے بکر اور خالد کا نام اس خانہ میں قائم کرایا اور وہ باغ دونوں کو عطا کئے اور عمرو نے جو یہ فعل اس کی غیبت میں ہوا تھا وقت اپنی حاضری کے بطوع و رغبت جائز رکھا اور کچھ تعرض نہ کیا مگر اس کے محاصل پر عمرو بدستور متصرف رہا اور تمتع ہر نوع کا ان باغات سے اٹھاتا رہا، اور بکر و خالد نے بربنا اس انبساط و اتحاد کے کہ انہیں عمرو کے ساتھ تھا اس امر کا تعرض عمرو سے نہ کیا اور پٹہ جات ان باغات کے بکر اور خالد کے نام سے ہوتے رہے، گاہے بکر پٹہ کر دیتا ہے گاہے خالد، گاہے دونوں کی طرف سے عمرو بقلم خود لکھ دیتا ہے، گاہے عمرو خود اپنے نام سے لکھ دیتا تھا، ان امور میں کبھی کوئی ایک دوسرے سے معترض نہ ہوتا، اور اسی طرح مختلف طور سے رسیدات پٹہ داروں کو بابت زرا قساط محاصل ملا کرتے تھے، اگرچہ زرا قساط صرف عمرو تحصیل کرتا اور اسی کے تصرف میں آتا، پھر بعد چند روز وقت بندوبست حال جو منجانب حکام ہوا بدستور خانہ ملکیت دفتر حاکم میں نام بکر و خالد قائم رہا یعنی انہیں دونوں کے نام سے زید مالک اصلی نے وہ بات دفتر بندوبست میں قائم کرائے اور اس امر کو عمرو نے بھی پھر بدستور جائز رکھا بلکہ خود تصدیق بھی دفتر میں اس امر کی کردی کہ بکر و خالد ان باغات کے مالک ہیں مگر پھر بھی محاصل باغات وہی عمرو بدستور قدیم پاتا رہا اور باغات اسی کے زیر تصرف رہے اور بکر و خالد نے اسی اتحاد و یکجہتی کے سبب سے کوئی اعتراض پھر بھی اس امر پر نہیں کیا اور نہ معترض ہوئے، اور گاہے گاہے محاصل ایک باغ کا خالد بھی لیتا رہا اور گاہ گاہ ایک باغ میں خود بھی زراعت بطور شیر کر لیتا تھا مگر بکر نے کبھی نہ محاصل پایا اور نہ کبھی زراعت بطور شیر کی بلکہ خود ہی کبھی قصد بھی نہ کیا اور اگر اس امر کا کبھی ذکر بھی آیا تو عمرو نے جواب دیا مالک تم ہو مگر تمہیں چنداں حاجت نہیں

ہے اور میرا خرچ زائد ہے اور معاش کم ، یہ محاصل میری ہی تصرف میں رہنے دو، بکر نے اسے یکجہتی کی بنا پر منظور رکھا پھر بعد چند مدت کے بکر نے محاصل نصفی ان باغات کا لینا چاہا اور عمرو سے تعرض کیا تو عمرو مانع آیا غرض کہ بعد گفتگوئے بسیار عمرو نے یہ استدعا کی کہ بکر نصف سے ثلث لے لے یعنی کل میں جو نصف اس کا ہے اس میں وہ ثلث پر اقتصار کرے اور باقی اپنے طور پر خالد کے لئے چھوڑ دے، بکر نے بغرض قطع نزاع اپنے حق سے اس قدر نقصان گوارا کیا اور عمرو سے کہا ہم دونوں یعنی بکر و خالد کہ مالک باغات ہیں آپس میں فیصلہ کرلیں گے ، چنانچہ اس امر پر باہم رضامند ہو کر تصفیہ ہو گیا یعنی در میان بکر و خالد کے یہ صلح باستدعائے عمرو واقع ہوئی کہ ایک ثلث بکر لے لے اور دو ثلث خالد فرزند عمرو کو چھوڑ دے ، چنانچہ اس صلح کا اقرار نامہ بکر و خالد کی طرف سے بہ ثبت گواہی عمرو بنام ایک حکم ثالث کے تحریر ہوا اور ثالث نے بموجب اقرار نامہ فریقین فیصلہ لکھ دیا کہ ایک ثلث بکر لے لے اور دو ثلث خالد اور اسے بموجب سوالات داخل خارج حکام وقت کے یہاں گزر گئے اور بر بنائے اس صلح کے فصل ربیع و خریف گذشتہ

Volume 19 Fatawa Rizvia

Bakr received one-third. While the mutation process was still pending completion, after a few days, Amr, along with his son Khalid, turned away from this and prevented Bakr from receiving the one-third of the harvest. Regarding the mutation, Amr submitted a petition stating, "I am the original owner; I have always received the harvest. Bakr has no share. Let my name, Khalid, be entered in the ownership column in place of both." He convinced his son Khalid to also submit a petition stating that in reality, Amr is the owner and he is only a name. Consequently, the authorities of the time removed both their names from the ownership column in their records and established Amr's name. In this situation, Bakr's question is whether his right remains established or not? And if it remains, according to what calculation? Is it half, based on the ancient gift from Zaid, the original ancestor, or one-third, based on the current reconciliation, or is the right lost in both cases? Explain and be rewarded.

The Answer: O Allah, guide to the truth and correctness. Since the original owner had gifted those gardens to Amr, and Amr had obtained full possession of them, performing all kinds of acts of ownership such as construction and planting trees, and managing their acquisition and assessment, those gardens left the ownership of the original owner and entered Amr's ownership. Amr was then established as the true owner. Subsequently, during Amr's absence, the first owner removed Amr's name from the ownership column and entered the names of Bakr and Khalid, gifting the gardens to them. This gift was considered a gift of property not belonging to the donor and was contingent upon Amr's permission. Later, when Amr, upon his return, voluntarily and willingly accepted this, the gift became valid. However, its completion and the establishment of ownership for Bakr and Khalid are subject to debate. If the gift to both individuals was 'musha' (undivided joint property), meaning every garden was gifted jointly to both, then the incompleteness of the gift and the non-establishment of ownership for the recipients are evident, because the true donor, Amr, has not yet partitioned it and handed it over in a distinct and distinguished manner as required.

In Tanwir al-Absar: [A gift] is completed by taking possession into a hand that secures it, whether it is partitioned property or undivided property that cannot be partitioned, but not in property that can be partitioned. If he partitions it and hands it over, it is valid. (Summary). I say: A gift of undivided property (musha) is said to be invalid, yet ownership is established through it.

In Tanwir al-Absar, it says that a gift is completed by such possession that becomes secure after being partitioned. And [it is completed for] undivided property whose partitioning is not necessary. As for that undivided property which needs to be partitioned, it will not be complete through possession alone. However, if he partitioned it and gave possession, then it is valid. (Summary). I say, 'musha' means...

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159.

बक्र ने एक तिहाई हिस्सा पाया। अभी दाखिल-खारिज की कार्यवाही पूरी नहीं हुई थी कि कुछ दिनों के बाद अम्र ने अपने बेटे खालिद के साथ इस बात से इनकार कर दिया और बक्र को एक तिहाई पैदावार लेने से रोक दिया। दाखिल-खारिज के संबंध में अम्र ने आवेदन दिया कि "मैं वास्तविक स्वामी हूँ, सदैव से पैदावार प्राप्त करता रहा हूँ, बक्र का कोई अस्तित्व नहीं है, और मालिकाना हक के कॉलम में हम दोनों के स्थान पर मेरे बेटे खालिद का नाम दर्ज किया जाए।" उसने अपने बेटे खालिद को भी सहमत किया और उससे आवेदन करवाया कि वास्तव में अम्र स्वामी है और मैं केवल नाम के लिए हूँ। तदनुसार, उस समय के अधिकारियों ने सरकारी दस्तावेजों में मालिकाना हक के कॉलम से उन दोनों के नाम हटा दिए और अम्र का नाम दर्ज कर दिया। ऐसी स्थिति में बक्र का प्रश्न यह है कि क्या मेरा अधिकार बना रहा या नहीं? और यदि बना रहा, तो किस गणना के अनुसार? क्या मूल पूर्वज ज़ैद के प्राचीन दान के अनुसार आधा, या वर्तमान सुलह के अनुसार एक तिहाई, या दोनों ही स्थितियों में अधिकार समाप्त हो गया? स्पष्ट करें और पुण्य के भागी बनें।

उत्तर: ऐ अल्लाह! सत्य और सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन कर। चूँकि मूल स्वामी ने वे बाग अम्र को दान कर दिए थे और अम्र ने उन पर पूर्ण अधिकार प्राप्त कर लिया था, जिससे वह निर्माण और वृक्षारोपण जैसे सभी प्रकार के कार्य कर रहा था और उनकी देखभाल कर रहा था, तो वे बाग मूल स्वामी के स्वामित्व से निकलकर अम्र के स्वामित्व में आ गए और अब अम्र ही वास्तविक स्वामी माना गया। इसके पश्चात, अम्र की अनुपस्थिति में प्रथम स्वामी ने मालिकाना कॉलम से अम्र का नाम हटाकर बक्र और खालिद का नाम दर्ज कर दिया और वह बाग उन्हें दान कर दिए। तो यह दान पराई संपत्ति का दान (हिबा-ए-मुल्क-ए-गैर) हुआ और अम्र की अनुमति पर निर्भर रहा। फिर जब अम्र ने उपस्थित होने के बाद स्वेच्छा से इसे स्वीकार कर लिया, तो दान वैध हो गया। परंतु इसकी पूर्णता और बक्र व खालिद के स्वामित्व का प्रमाण चर्चा का विषय है। यदि इन दोनों व्यक्तियों को दिया गया दान 'मुशा' (अविभाजित संयुक्त संपत्ति) के रूप में था, अर्थात प्रत्येक बाग दोनों को संयुक्त रूप से दान किया गया था, तो दान की अपूर्णता और प्राप्तकर्ताओं के स्वामित्व की कमी स्पष्ट है, क्योंकि वास्तविक दानकर्ता यानी अम्र ने अभी तक इसे विभाजित करके और नियमानुसार अलग करके सुपुर्द नहीं किया है।

तनवीर अल-अबसार में है: [दान] हाथ में कब्ज़ा करने से पूर्ण होता है जो उसे सुरक्षित कर ले, चाहे वह विभाजित संपत्ति हो या ऐसी अविभाजित संपत्ति जिसे विभाजित न किया जा सके परंतु उस संपत्ति में नहीं जिसे विभाजित किया जा सकता है। यदि वह उसे विभाजित करता है और सुपुर्द करता है, तो यह वैध है। (संक्षेप)। मैं कहता हूँ: अविभाजित संपत्ति (मुशा) का दान दूषित (फ़ासिद) कहा गया है, फिर भी इसके द्वारा स्वामित्व स्थापित हो जाता है।

तनवीर अल-अबसार में उल्लेख है कि दान ऐसे कब्ज़े से पूर्ण होता है जो विभाजित होकर सुरक्षित हो जाए। और अविभाजित संपत्ति जिसके विभाजन की आवश्यकता नहीं है [वह कब्ज़े से पूर्ण होता है]। और वह अविभाजित संपत्ति जिसका विभाजन किया जाना है, वह केवल कब्ज़े से पूर्ण नहीं होगा। हाँ, यदि उसने उसका विभाजन कर दिया और कब्ज़े में दे दिया, तो वह सही है। (संक्षेप)। मैं कहता हूँ, मुशा अर्थात...

1. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताबुल हिबा, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, २/१५९।

पेज १८२ ऑफ़ ६९२

کا ایک ثلث بکر نے پایا، ہنوز معاملہ داخل خارج ختم ہوا تھا کہ پھر چند روز کے عمر و مع خالد کے پسر اپنے کے اس سے اعراض کر کے بکر کو اخذِ محاصلِ ثلث سے مانع آئے اور در بارہ داخل خارج کے عمر و نے سوال دے دیا کہ مالک اصل میں ہوں ہمیشہ سے محاصل پاتا رہا ہوں بکر کوئی چیز نہیں ہے اور خالد نام میرا خانہ ملکیت میں بجائے دونوں کے داخل ہو جائے اور اپنے بیٹے خالد کو راضی کر کے اس سے سوال دلا دیا کہ واقع میں عمر و مالک ہے میں برائے نام ہوں چنانچہ حکام وقت نے نام دونوں کا خانہ ملکیت سے اپنے دفتر میں سے خارج کر کے نام عمر و کا قائم کردیا، پس اس صورت میں بکر کا یہ سوال ہے کہ آیا حق میرا قائم رہا یا نہ رہا، اور اگر رہا تو کس حساب سے؟ آیا نصفی بموجب عطائے قدیم زید مورث اصلی یا ثلث بموجب صلح حال کے یا دونوں صورت کا حق نہ رہا۔ بینوا توجروا

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب، جبکہ حضرت مالک اصلی نے وہ باغ عمر و کو عطا فرما دیئے تھے اور عمر و نے ان پر قبضہ کامل پایا تھا کہ احداث و اشجار وغیرہ ہر طرح کا تصرف کرتے اور اس کی تحصیل و تشخیص فرماتے رہے تو وہ باغ ملک مالک اصلی سے نکل کر ملک عمر و میں آئے اور اب مالک حقیقی عمر و قرار پائے بعدہ، جب غیبت عمر و میں مالک اول نے نام عمر و خانہ ملکیت سے خارج کر کے نام بکر وخالد داخل فرمایا اور وہ باغ انہیں عطا فرمادیئے تو یہ ھبہ ھبہ ملک غیر ٹھہرا اور اجازت عمر و پر موقوف رہا، پھر جب عمر و نے بعد حضور اس امر کو بطوع ورغبت جائز رکھا ھبہ صحیح ہوگیا ہو مگر اس کے تمامی ، اور بکر و خالد کے ثبوت ملک محل کلام ہے اگر ھبہ ان دونوں حضرات کو مشاعا تھا یعنی ہر باغ دونوں

صاحبوں کو مشتر کہ عطا فرما دیا گیا جب تو ناتمامی ھبہ و عدم ثبوت ملک موہوب لہ ظاہر ہے کہ واہب حقیقی یعنی عمر و نے اب تک تقسیم کرکے مجوزاً متمیزاً تسلیم نہ کی۔

فی تنویر الابصار وتتم بالقبض فی یدہ محوز مقسوم ومشاع لایقسم لافیما یقسم فان قسمہ و سلمہ صح اھ ملخصاً، وقلت وھبۃ المشاع قیل فاسدۃ فیثبت بھا الملك تنویر الابصار میں ہے ھبہ ایسے قبضہ سے تام ہوتا ہے جو تقسیم ہو کر محفوظ ہو جائے، اور غیر منقسم جس کی تقسیم کی ضرورت نہیں ہے اور وہ غیر منقسم ہے جس کی تقسیم کرنی ہو وہ قبضہ سے تام نہ ہوگا ہاں اگر اس کی تقسیم کردی اور قبضہ میں دے دیا تو صحیح ہے اھ ملخصاً، میں کہتا ہوں مشاع یعنی

1 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۵۹

Fatawa Razawiyya - Volume 19

[Arabic Box 1]: For the donee, when he takes possession of it as such (undivided), it is however a malicious ownership, which is obligatory to return if it remains, and liable for compensation if it perishes. Some gave a fatwa on this. The truth is that ownership is not established at all as long as it is not handed over as a divided portion, and this is the correct and relied-upon view as established in 'Radd al-Muhtar'. A vast majority gave a fatwa on this, and it is the apparent narration from our three Imams. Therefore, reliance is upon it. And Allah knows best.

[Urdu Box 1]: The gift of an undivided share (musha') is invalid according to some; therefore, ownership of the donee will be established upon possession. However, if he takes possession in this undivided state, this ownership will be 'malicious' (khabitha). It must be returned if it exists and is liable for compensation if destroyed. Some have given fatwas on this saying. While the truth is that ownership will never be established upon possession until it is divided and handed over. This is correct and reliable, as researched in 'Radd al-Muhtar', and a large group has given fatwas on this, and this is the clear narration from our three leading Imams. So, reliance is on this. (T)

[Middle Text]: And even if each garden was given separately to each donee, it is clear from the statement of the question that just as those gardens were in the possession and use of Amr before this gift, they remained so after the gift. To this day, Amr has not lifted his hand from them, and they were never surrendered into the possession of Bakr and Khalid. Even if receipts and leases were sometimes written on behalf of Bakr and Khalid, until Amr's relinquishment of possession and the donees' acceptance of possession are proven, the gift can never be complete and the donees' ownership cannot be established.

[Arabic Box 2]: In al-Hindiyya: And among them is that the gifted thing be possessed so that ownership for the donee is not established before possession. Ends. And like it is in al-Hidaya and others.

[Urdu Box 2]: In Hindiyya, one case among them is that if the gift is in someone's possession, ownership of the donee will not be established until he takes possession. Its like is in Hidaya etc. (T)

[Middle Text]: Granting that at some point the donees' or one of them's taking possession was proven, yet Amr's relinquishment of possession never reaches the level of proof, and this is the first condition.

[Arabic Box 3]: Don't you see if a house were gifted and handed over so that the donee took possession of it...

[Urdu Box 3]: You see that if a house was gifted and also handed over and the donee took it into possession, whereas the house is still...

[Footer]: 1. Fatawa Hindiyya, Book of Gift, Chapter One, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/374. Page 183 of 692

फतवा रज़विया - खंड 19

[अरबी बॉक्स 1]: दान प्राप्तकर्ता के लिए, यदि वह इसे अविभाजित अवस्था में प्राप्त करता है, तो यह एक अशुद्ध स्वामित्व होगा, जो मौजूद रहने पर वापस करना अनिवार्य है और नष्ट होने पर मुआवजे के लिए उत्तरदायी है। कुछ ने इस पर फतवा दिया है। सच्चाई यह है कि जब तक इसे विभाजित करके नहीं सौंपा जाता, तब तक स्वामित्व बिल्कुल स्थापित नहीं होता है, और यही 'रद्द अल-मुह्तार' में शोध के अनुसार सही और विश्वसनीय दृष्टिकोण है। इस पर बहुसंख्यक ने फतवा दिया है और हमारे तीन इमामों से यही स्पष्ट विवरण है। अतः इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

[उर्दू बॉक्स 1]: कुछ लोगों के अनुसार अविभाजित चीज़ (मुशाअ) का दान अमान्य है, इसलिए दान प्राप्तकर्ता का स्वामित्व कब्जे पर स्थापित हो जाएगा। हालांकि, यदि उसने इसी अविभाजित स्थिति में कब्जा किया है, तो यह स्वामित्व 'अशुद्ध' (खबीसा) होगा। यदि यह मौजूद है तो वापस करना अनिवार्य होगा और नष्ट होने की स्थिति में मुआवजे के योग्य होगा। कुछ ने इसी कथन पर फतवा दिया है। जबकि सच्चाई यह है कि कब्जे के बावजूद स्वामित्व कभी स्थापित नहीं होगा जब तक कि इसे विभाजित करके न दिया जाए। यही सही और विश्वसनीय है जैसा कि 'रद्द अल-मुह्तार' में इसकी जांच की गई है और इसी पर एक बड़े समूह ने फतवा दिया है और हमारे तीनों इमामों से यही स्पष्ट रिवायत है, इसलिए इसी पर भरोसा है। (त)

[मध्य पाठ]: और अगर प्रत्येक बाग हर दान प्राप्तकर्ता को अलग-अलग दिया गया था, तो भी प्रश्न के विवरण से स्पष्ट है कि जिस तरह वे बाग इस दान से पहले 'अम्र' के कब्जे और उपयोग में थे, वैसे ही दान के बाद भी रहे। और आज तक अम्र ने उन पर से अपना हाथ नहीं हटाया और किसी भी दिन बक्र और खालिद के कब्जे में नहीं सौंपे। हालांकि कभी-कभी रसीदें और पट्टे बक्र और खालिद की ओर से लिखे जाते रहे हों, जब तक अम्र का कब्जा छोड़ना और दान प्राप्तकर्ताओं का कब्जा स्वीकार करना सिद्ध नहीं होता, तब तक दान कभी पूरा नहीं हो सकता और दान प्राप्तकर्ताओं का स्वामित्व सिद्ध नहीं हो सकता।

[अरबी बॉक्स 2]: 'अल-हिन्दिया' में है: और उनमें से एक यह है कि उपहार में दी गई वस्तु कब्जे में होनी चाहिए ताकि कब्जे से पहले दान प्राप्तकर्ता के लिए स्वामित्व स्थापित न हो। समाप्त। और इसी के समान 'अल-हिदाया' और अन्य में है।

[उर्दू बॉक्स 2]: 'हिन्दिया' में एक स्थिति यह है कि उपहार किसी के कब्जे में हो तो उस पर दान प्राप्तकर्ता का स्वामित्व नहीं होगा जब तक कि वह कब्जा न कर ले। इसी तरह 'हिदाया' आदि में भी है। (त)

[मध्य पाठ]: मान लिया जाए कि किसी समय दान प्राप्तकर्ताओं या उनमें से किसी एक का कब्जा सिद्ध भी हो जाए, फिर भी अम्र का कब्जा छोड़ना कभी भी प्रमाण के स्तर तक नहीं पहुँचता, और यह पहली शर्त है।

[अरबी बॉक्स 3]: क्या आप नहीं देखते कि यदि कोई घर दान में दिया गया और सौंप दिया गया ताकि दान प्राप्तकर्ता ने उस पर कब्जा कर लिया...

[उर्दू बॉक्स 3]: आप देखें कि अगर मकान दान किया और सौंप भी दिया और दान प्राप्तकर्ता ने कब्जे में ले लिया, जबकि मकान अभी...

[पादलेख]: 1. फतवा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, अध्याय एक, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/374।

[عربی باکس ۱]: للموھوب لہ اذا قبضہ کذلك شائعا لکن ملکا خبیثا واجب الرد قائما والضمان ھالکا وبہ افتی البعض، والحق انہ لایثبت بھا الملك اصلا ما لم یسلم مقسوما وھو الصحیح المعتمد کما حققہ في ردالمحتار و بہ افتی الجم الغفیر وھو ظاھر الروایۃ عن ائمتنا الثلثۃ فعلیہ التعویل۔ واللہ تعالی اعلم۔

[اردو باکس ۱]: غیر منقسم کا ھبہ بعض کے نزدیک فاسد ہے لہذا اس پر قبضہ سے موہوب لہ کی ملکیت ثابت ہو جائیگی جبکہ اس نے اسی مشاعی حالت میں قبضہ کیا ہو تاہم یہ ملکیت خبیثہ ہوگی موجود رہنے کی صورت میں واجب الرد اور ہلاک ہونے کی صورت میں قابل ضمان ہوگی، اسی قول پر بعض نے فتوٰی دیا ہے جبکہ حق یہ ہے اس پر قبضہ سے ملکیت ہرگز ثابت نہ ہوگی جب تک اس کو تقسیم کرکے نہ دیا جائے یہی صحیح اور قابل اعتماد ہے جیسا کہ ردالمختار میں اس کی تحقیق فرمائی اور اسی پر جم غفیر نے فتوٰی دیا ہے اور ہمارے تینوں ائمہ کرام سے یہی ظاہر الروایت ہے تو اسی پر اعتماد ہے۔ (ت)

[درمیانی متن]: اور اگر ایک ایک باغ ہر موہوب لہ کو جدا گانہ دیا گیا تھا تاہم اس قدر تقریر سوال سے ظاہر کہ جس طرح وہ باغ اس ہبہ سے پہلے قبضہ و تصرف عمرو میں تھے یونہی بعد ھبہ رہے اور آج تک عمرو نے اپنا ہاتھ ان پر سے نہ اٹھایا اور کسی دن بکر و خالد کے قبضہ میں تسلیم نہ کیا اگرچہ رسید و پٹہ جات گاہے بکر و خالد بھی اپنی طرف سے تحریر فرمایا کرتے رہے ہوں کہ جب تک عمرو کا رفع ید اور قبضہ حضرات موہوب لہا میں تسلیم ثابت نہ ہو ھبہ ہرگز تمام اور تملک موہوب لہا ثابت نہیں ہوسکتا۔

[عربی باکس ۲]: في الهندية ومنها ان يكون الموهوب مقبوضا حتى لا يثبت الملك للموهوب له قبل القبض ۱ انتهى ومثله في الهداية وغيرها۔

[اردو باکس ۲]: ہندیہ میں ہے ایک صورت ان میں سے یہ ہے کہ موہوب کسی کے قبضہ میں ہو تو اس پر موہوب لہ کی ملکیت نہ ہوگی جب تک قبضہ نہ کرلے اھ، اس کی مثل ہدایہ وغیرہ میں ہے۔ (ت)

[درمیانی متن]: مانا کہ کسی وقت حضرات موہوب لہا یا ان میں سے ایک کا وضع ید ثابت بھی ہو جائے مگر عمرو کا رفع ید ہرگز پایہ ثبوت تک نہیں پہنچتا، اور یہ شرط اول ہے۔

[عربی باکس ۳]: الاترى لو وهب دارا وسلمها حتى وضع الموهوب له يده عليها

[اردو باکس ۳]: آپ دیکھیں کہ اگر مکان ھبہ کیا اور سونپ بھی دیا اور موہوب لہ نے قبضہ میں لے لیا حالانکہ مکان ابھی

[حاشیہ]: ۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الھبہ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۴ Page 183 of 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

If the house is occupied with the donor's belongings, the gift is not complete because the donor's hand (possession) has not been lifted, thus the donee's possession is not finalized. It is stated in Radd al-Muhtar: If the gifted item is still occupied by the donor's right, it is not permissible. For example, if someone gifts a saddle that is on an animal, because the use of the saddle is for the animal, the donor still has a hand (possession) and use over it, which necessitates a deficiency in the transfer of possession. If the house is occupied with the donor's belongings, the gift (hiba) will not be complete because the donor's possession has not ended yet, so the donee's possession is not finalized. In Radd al-Muhtar, it is stated that if the gifted item is still occupied with the donor's right, it will not be permissible. For instance, if a person gifts a saddle fixed on a horse to someone, since the saddle is used on the animal, the donor's possession still remains and it is under use, therefore a deficiency in possession still remains. (T)

In summary, until Amr completely removes his possession and grants full possession to the two donees, the gift will never be complete and the gifted property will not leave Amr's ownership. Similarly, Amr's acknowledgement of Bakr and Khalid's ownership in various ways is not religiously beneficial, as this acknowledgement is solely based on an incomplete gift, as is not hidden (i.e., as it is clear. T). And because

of its incompleteness, this gift did not legally establish ownership. Therefore, in the sight of Allah, the acknowledgement is incorrect as it lacks a valid legal basis and will not be sufficient to establish ownership.

In al-Durr al-Mukhtar: If one falsely acknowledges (a gift), it is not lawful for him (the acknowledgee) because acknowledgement is not a cause for ownership. Yes, if he hands it over with his consent, it would be the start of a gift, and this is the most correct view. (2) - Bazzaziya, end. In Hashiyah al-Tahtawi regarding the phrase "not lawful for him": it means it is not permissible for him to take possession by force religiously, just like one's acknowledgement for his wife of everything in his house when she has no claim upon him. (3) End. And Allah the Almighty knows best. In Durr al-Mukhtar, it is stated: If the owner makes a false acknowledgement of a gift for someone, it will not be lawful for the acknowledgee because acknowledgement is not the cause of another's ownership. However, if he later gives possession of it with his own consent, it will be a new gift; this is the reliable view. Bazzaziya. In Hashiyah al-Tahtawi, the author's statement "not lawful for the acknowledgee" means he does not have the right to take possession by force religiously. For example, if a person acknowledges all the goods in the house in favor of his wife, while the wife has no right over

the husband, etc. And Allah the Almighty knows best. (T)

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/517
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Matba' Mujtabai, Delhi, 3/130
3. Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/327

यदि घर दाता के सामान से भरा है, तो दान (हिबा) पूर्ण नहीं होगा क्योंकि दाता का कब्ज़ा अभी समाप्त नहीं हुआ है, इसलिए दान प्राप्त करने वाले (मूहूब लह) का कब्ज़ा पूर्ण नहीं हुआ। रद अल-मुह्तार में है: यदि दान की गई वस्तु अभी भी दाता के अधिकार में व्यस्त है, तो यह जायज़ नहीं होगा। उदाहरण के लिए, यदि कोई व्यक्ति घोड़े पर लगी काठी किसी को दान करता है, क्योंकि काठी का उपयोग जानवर पर होता है, तो दाता का कब्ज़ा अभी भी शेष है और वह उसके उपयोग में है, जिससे कब्ज़ा दिलाने में अभी कमी शेष है। दाता के सामान में व्यस्त होने पर दान पूर्ण नहीं होगा क्योंकि दाता का कब्ज़ा अभी समाप्त नहीं हुआ है, इसलिए दान प्राप्त करने वाले का कब्ज़ा पूर्ण नहीं हुआ। रद अल-मुह्तार में है कि यदि दान की गई वस्तु अभी दाता के अधिकार में व्यस्त है, तो यह जायज़ होगा, उदाहरण के लिए कोई व्यक्ति घोड़े पर लगी काठी किसी को दान करे, क्योंकि काठी का उपयोग जानवर पर होता है, तो दाता का कब्ज़ा अभी शेष और उपयोग में है, तो इससे कब्ज़े में अभी कमी शेष है। (त)

संक्षेप में, जब तक अमर अपना कब्ज़ा पूरी तरह से हटाकर दोनों दान प्राप्तकर्ताओं को पूर्ण कब्ज़ा नहीं दे देता, तब तक दान (हिबा) कभी भी पूरा नहीं होगा और दान की गई संपत्ति अमर के स्वामित्व से बाहर नहीं आएगी। इसी तरह, अमर द्वारा बकर और खालिद के स्वामित्व की कई तरह से की गई

स्वीकारोक्ति धार्मिक रूप से लाभदायक नहीं है क्योंकि यह स्वीकारोक्ति केवल दान के आधार पर है, जैसा कि स्पष्ट है (जैसा कि छिपा नहीं है। त)। और अपूर्णता के कारण यह दान कानूनी रूप से स्वामित्व स्थापित करने वाला नहीं हुआ, तो अल्लाह के नज़दीक यह स्वीकारोक्ति गलत है क्योंकि यह कानूनी रूप से वैधता का आधार नहीं रखती और स्वामित्व साबित करने के लिए पर्याप्त नहीं होगी।

दुर्रे मुख्तार में है: यदि कोई (दान की) झूठी स्वीकारोक्ति करे, तो वह उसके लिए हलाल नहीं है क्योंकि स्वीकारोक्ति स्वामित्व का कारण नहीं है। हाँ, यदि वह उसे अपनी इच्छा से सौंप दे, तो यह एक नए दान की शुरुआत होगी और यही सबसे सही दृष्टिकोण है। (2) - बज़ाज़िया। हाशिया अत-तहतावी में लेखक के कथन "उसके लिए हलाल नहीं" का अर्थ है: उसे धार्मिक रूप से जबरन कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है, जैसे कि पति का अपनी पत्नी के लिए घर के सारे सामान का इकरार करना जबकि पत्नी का पति पर कोई हक न हो। (3) समाप्त, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। दुर्रे मुख्तार में है: यदि स्वामी किसी के लिए दान की झूठी स्वीकारोक्ति करे, तो स्वीकारोक्ति प्राप्त करने वाले (मुक़र लह) के लिए वह हलाल नहीं होगा क्योंकि स्वीकारोक्ति दूसरे के स्वामित्व का कारण नहीं है। हाँ, यदि वह बाद में अपनी इच्छा से उसे कब्ज़ा दे दे, तो यह नया दान होगा, यही विचार विश्वसनीय है। बज़ाज़िया। हाशिया तहतावी में है: लेखक का कथन "मुक़र लह के लिए हलाल नहीं" का अर्थ है कि उसे धार्मिक रूप से जबरन कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। जैसे कोई व्यक्ति घर के सभी सामान की पत्नी के पक्ष में

स्वीकारोक्ति करे, जबकि पत्नी का पति पर कोई अधिकार नहीं है, आदि। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

1. रद अल-मुह्तार, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 4/517
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इकरार, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 3/130
3. हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्रिल मुख्तार, किताबुल इकरार, दार अल-मआरिफा, बेरूत, 3/327

وكانت الدار مشغولة بمتاع الواهب لم تتم الهبة لعدم الارتفاع يد الواهب فلم يكمل القبض وفي ردالمحتاران كان الموهوب مشغولا بحق الواهب لم يجز كما اذا ووهب السرج على الدابة لان استعمال السرج انما يكون للدابة فكانت للواهب عليه يد مستعملة فتوجب نقصانا فی القبض - 1 واہب کے سامان میں مشغول ہے تو ہبہ تام نہ ہو گا کیونکہ واہب کا قبضہ ابھی ختم نہیں ہوا، تو موہوب لہ کا قبضہ تام نہ ہوا، ردالمحتار میں ہے اگر موہوب ابھی واہب کے حق میں مشغول ہے تو جائز ہو گا مثلا کوئی شخص گھوڑے پر لگی کاٹھی کسی کو ہبہ کرے کیونکہ کاٹھی کا استعمال جانور پر ہوتا ہے تو واہب کا ابھی قبضہ باقی اور زیر استعمال ہے تو اس سے قبضہ میں ابھی نقص باقی ہے۔(ت)

بالجملہ عمرو جب تک اپنا قبضہ بالکلیہ اٹھا کر موہوب لہما کو قبض کامل نہ کرادے ہبہ ہرگز تمام نہ ہو گا اور موہوب ملک عمرو سے باہر نہ آئے گا، اسی طرح عمرو کا متعدد پیرا یوں میں ملکیت بکر و خالد کا اقرار دیانۃً کچھ مفید نہیں کہ یہ اقرار صرف بر بنائے ہبہ ہے کمالا یخفی (جیسا کہ

پوشیدہ نہیں۔ت) اور بہ سبب ناتمامی یہ ہبہ شرعاً مثبت ملک نہ ہوا تو عنداللہ اقرار غلط کہ شرعا وجہ صحت نہیں رکھتا اثبات ملک کے لئے کافی نہ ہوگا۔

فی الدرالمختار لواقّر کاذبا لم یحل له لان الاقرار لیس سبب للملك نعم لوسلمه برضاه کان ابتداء هبة وهو الاوجه 2 - بزازیة اهـ. فی حاشیة الطحطاویة قوله لم یحل له ای لایجوز له اخذه جبرادیانة کاقراره لامرأته بجمیع ما فی منزله ولیس لها علیه شیئ 3 انتهی، واللہ تعالیٰ اعلم۔ در مختار میں ہے اگر مالک کسی کے لئے ہبہ کا جھوٹا اقرار کرے تو مقرلہ کے لئے وہ حلال نہیں ہو گا کیونکہ اقرار دوسرے کی ملکیت کا سبب نہیں ہے ہاں اگر بعد میں اپنی رضا سے اس کو قبضہ دے دے تو یہ نیا ہبہ ہوگا، یہی وجہ قابل اعتبار ہے۔ بزازیہ حاشیہ طحطاوی میں ہے ماتن کا قول "مقرلہ کے لئے حلال نہیں" یعنی اس کو دیانۃً جبراً قبضہ کا حق نہیں ہے۔ جیسے کوئی شخص گھر کے تمام سامان کو بیوی کے حق میں اقرار کرے حالانکہ بیوی کا کوئی حق خاوند کے ذمہ نہیں ہے، اھـواللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

1 رد المحتار کتاب الهبة داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۷ 2 درمختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۳۰ 3 حاشیة الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الاقرار دارالمعرفة بیروت ۳/ ۳۲۷

Volume 19 Fatawa Razawiya

Problem 48: From Baroda, sent by Mr. Nawab Syed Nuruddin Hasan Khan Bahadur, 1303 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Hamida married her son, Mahmood bin Hameed, to Rashida bint Saeed. On 2nd Muharram-ul-Haram 1278 AH, on behalf of Mahmood, under a claim of guardianship, she wrote a deed of transfer (Tamlik-nama) of Mahmood's ancestral property in the name of Rashida along with several other conditions. When Mahmood reached adulthood, on 25th Dhu al-Qi'dah 1285 AH, he wrote a new document incorporating those same conditions, accepting and acknowledging the document written by Hamida. The summary of the text in its title is as follows:

[Original Statement]: "I make a valid legal declaration to the effect that my esteemed mother arranged my marriage with Rashida bint Saeed and wrote a document on my behalf as a representative. At that time, I had not reached maturity. Now, I accept and approve the said document and am personally writing down several conditions."

[Urdu Summary]: "I declare legally and correctly that my respected mother solemnized my marriage with Rashida bint Saeed and wrote a document on my behalf as a representative while I was still a minor. Now, I acknowledge and accept the said document and am also personally writing and giving several conditions. (T)"

Then, the summary of the content within the condition is in these words:

[Original Statement]: "From the income of Puna village etc., located in Surat port, after deducting the legal share of my mother which is one-eighth (thuman), the remaining ancestral jagir share amounting to approximately five thousand rupees that comes to me, Mst. Rashida along with her offspring, generation after generation, is the owner of it. From the day of the marriage contract, the said lady shall take possession and control of the income from my ancestral share, and neither I, the declarant, nor my heirs have any claim or right in it, nor does any remain."

[Urdu Summary]: "From the income of Puna village etc., located in Surat port, after deducting my mother's legal share which is one-eighth, the owner of the remaining approximately five thousand rupees of my ancestral jagir share that comes to me is Mst. Rashida with her offspring generation after generation. The said lady has been in possession and control of the income of my ancestral share since the day of marriage, and neither I, the declarant, nor my heirs have any claim or right in it, nor is there any left. (T)"

Thereafter, on 1st July 1869 AD, to validate and emphasize the same condition, he wrote another separate document, the summary of which is in these words:

[Original Statement]: "I am writing this one condition separately from the aforementioned conditions."

[Urdu Summary]: "I am writing one separate condition from among the mentioned conditions."

Page 185 of 692

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

मसला 48: बड़ौदा से, जनाब नवाब सैयद नूरुद्दीन हसन खान बहादुर द्वारा प्रेषित, 1303 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि हमीदा ने अपने बेटे महमूद बिन हमीद की शादी रशीदा बिंत सईद से की और 2 मुहर्रम-उल-हराम 1278 हिजरी को महमूद की ओर से अभिभावक होने के नाते एक दस्तावेज़ में महमूद की संपत्ति और पैतृक अधिकार रशीदा के नाम कई अन्य शर्तों के साथ लिख दिए। जब महमूद वयस्क हुआ, तो उसने 25 ज़ी अल-क़ादा 1285 हिजरी को हमीदा द्वारा लिखे गए दस्तावेज़ को स्वीकार करते हुए उन्हीं शर्तों पर आधारित एक नया दस्तावेज़ लिखा, जिसके शीर्षक का सारांश इस प्रकार है:

[मूल विवरण]: "मैं सही शरई इकरार करता हूँ कि मेरी वालिदा माजिदा ने मेरा निकाह रशीदा बिंत सईद से किया और मुझ मुकिर (घोषणाकर्ता) की ओर से वकालतन (प्रतिनिधि के रूप में) उन्होंने एक दस्तावेज़ लिख दिया, जबकि मैं अभी बालिग (वयस्क) नहीं हुआ था। अब मैं उक्त दस्तावेज़ को स्वीकार करता हूँ और स्वयं भी कुछ शर्तें लिखकर दे रहा हूँ।"

[उर्दू सारांश]: "मैं सही शरई इकरार करता हूँ कि मेरी वालिदा माजिदा ने मेरा निकाह रशीदा बिंत सईद से किया और मुझ मुकिर की तरफ से वकालतन उन्होंने एक दस्तावेज़ लिख दिया जबकि मैं अभी बुलूग (वयस्कता) की सीमा को नहीं पहुँचा था, अब इस दस्तावेज़ मजकूर (उल्लिखित) को तस्लीम और कबूल करता हूँ तथा असालतन (स्वयं) कुछ शरायत (शर्तें) लिख कर दे रहा हूँ। (त)"

फिर शर्त में विषय का सारांश इन शब्दों में है:

[मूल विवरण]: "सूरत बंदरगाह में स्थित पुना गाँव आदि की आय से मेरी माता के शरई हिस्से, जो कि आठवाँ भाग है, को निकालने के बाद, मेरी पैतृक जागीर के हिस्से में से लगभग पाँच हजार रुपये की राशि जो मुझे मिलती है, उसकी मालिक मुसम्मात रशीदा और उसकी संतान पीढ़ी-दर-पीढ़ी है। निकाह के दिन से ही उक्त महिला ने मेरे पैतृक हिस्से की आय पर अपना कब्ज़ा और अधिकार कर लिया है, और इसमें मेरा या मेरे उत्तराधिकारियों का कोई दावा या अधिकार नहीं है और न ही शेष रहा है।"

[उर्दू सारांश]: "सूरत बंदरगाह में वाकेअ (स्थित) मौज़ा (गाँव) पुना गाँव वगैरह की आमदनी से अपनी वालिदा के शरई हिस्से जो कि आठवाँ है को निकाल कर बाकी अपने मौरूसी (पैतृक) जागीर के हिस्से मुबलिग (राशि) पाँच हज़ार अंदाज़तन जो मुझे आता है उसकी मालिक मुसम्मात रशीदा मअ

(साथ) औलाद बत्न दर बत्न (पीढ़ी दर पीढ़ी) है मेरे मौरूसी हिस्से की आमदनी पर मुसम्मात मज़कूर निकाह के रोज़ से काबिज़ (कब्ज़ाधारक) और मुतसर्रिफ़ (अधिकार रखने वाली) है और इसमें मुझ मुकिर और मेरे वरषा (उत्तराधिकारियों) का कोई दावा और हक़ नहीं है और न बाकी है। (त)"

इसके बाद, 1 जुलाई 1869 ईस्वी को उसी शर्त की पुष्टि और सुदृढ़ीकरण के लिए एक और अलग दस्तावेज़ लिखा गया, जिसका सारांश इन शब्दों में है:

[मूल विवरण]: "उक्त शर्तों में से यह एक शर्त मैं अलग से लिख रहा हूँ।"

[उर्दू सारांश]: "मज़कूरा शरायत में से एक अलहदा (अलग) शर्त लिख कर दे रहा हूँ।"

पृष्ठ 692 का 185

مسئلہ ۴۸: از بڑودہ مرسلہ جناب نواب سید نور الدین حسن خاں بہادر ۱۳۰۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ حمیدہ نے اپنے بیٹے محمود بن حمید کی شادی رشیدہ بنت سعید سے کی اور ۲ محرم الحرام ۷۸ ۱۲ھ کو محمود کی طرف سے بدعویٰ ولایت ایک دستاویز میں جائداد اور موروثی محمود کا تملیک نامہ بنام رشیدہ مع دیگر چند شروط لکھ دیا، جب محمود بالغ ہوا ۲۵ ذیقعدہ ۱۲۸۵ھ کو اس نے دستاویز نوشتہ حمیدہ کی تسلیم و قبول کے ساتھ از سر نو ایک وثیقہ انھیں شروط پر متضمن تحریر کیا جس کے عنوان میں خلاصہ عبارت یہ ہے:

"اقرار صحیح شرعی می نمایم بریں معنی کہ والدہ ماجدہ عقد بمن بار شیدہ بنت سعید بستہ و دستاویز از طرف منمقر وکالۃً نوشتہ داد وراں حین بعد بلوغ نہ رسیدہ بودم اکنون دستاویز مذکور را مسلم وقبول داشتہ باز اصالۃً شروط چند نوشتہ مید ہم"۔

میں صحیح شرعی اقرار کرتا ہوں کہ میری والدہ ماجدہ نے میرا نکاح رشیدہ بنت سعید سے کیا اور مجھ مقر کی طرف سے وکالۃً انھوں نے ایک دستاویز لکھ دی جبکہ میں ابھی بلوغ کی حد کو نہ پہنچا تھا، اب اس دستاویز مذکور کو تسلیم اور قبول کرتا ہوں نیز اصالۃً چند شرائط لکھ کر دے رہا ہوں۔(ت)

پھر شرط میں خلاصہ مضمون ان الفاظ سے ہے:

"از آمدنی موضع پونا گاؤں وغیرہ واقع بندر سورت بعد اخراج سہم شرعی والدہ صاحبہ کہ ثمن است باقی انچہ کہ حصہ جاگیر موروثیم باندازہ مبلغ پنج ہزار روپیہ بمن می رسد مالکمش مسماۃ

رشیدہ مع اولاد بطنا بعد بطن است از روز عقد نکاح از آمدن حصہ موروثیم مسماۃ مذکورہ در قبض وتصرف خود در آرد و دراں من مقر و وارثانم راد علوی وحقے نیست و نماندہ است"۔

سورت بندرگاہ میں واقع موضع پونا گاؤں وغیرہ کی آمدنی سے اپنی والدہ کے شرعی حصہ جو کہ آٹھواں ہے کو نکال کر باقی اپنے موروثی جاگیر کے حصہ مبلغ پانچ ہزار اندازاً جو مجھے آتا ہے اس کی مالک مسماۃ رشیدہ مع اولاد بطن در بطن ہے میرے موروثی حصہ کی آمدن پر مسماۃ مذکورہ نکاح کے روز سے قابض اور متصرف ہے اور اس میں مجھ مقر اور میرے ورثاء کا کوئی دعوی اور حق نہیں ہے اور نہ باقی ہے۔(ت)

بعدہ، یکم جولائی ۱۸۶۹ء کو اسی شرط کی توثیق وتاکید کے لئے دوسری تحریر جداگانہ لکھی جس کی تلخیص ان کلمات سے ہے:

"از شرائط مذکورہ ایں یک شرط علیحدہ نوشتہ مید ہم"

مذکورہ شرائط میں سے ایک علیحدہ شرط لکھ کر دے رہا ہوں

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Declaration in Persian/Urdu hybrid]: "In the ancestral estates, whose boundaries are mentioned below, out of the portion that has legally reached me from my father's inheritance, I, the declarant, hereby make my wife, Musammat Rashida bint Saeed, the owner of a sum of four thousand rupees. This is done of my own free will and desire, without any coercion or compulsion, permanently and continuously, from generation to generation. Just as I have held the management and authority from ancient times and regularly provide cash payments to other partners in this estate according to their allotted shares, I shall likewise always deliver the share from the income owned by my wife to her and her offspring, without any excuse or dispute, just like other partners. If the said woman observes any defect or delay in receiving her fixed and determined share from me, she shall have full authority to obtain her right from me in whatever manner she wishes. The said woman has absolute authority over the expenditure of the aforementioned money. Neither I nor my heirs have, nor shall have, any interference, right, claim, or dispute in it. These few words have been written as a declaration (Iqrar Nama), a bond (Wathiqa), and a deed of transfer (Tamleek Nama) to serve as evidence when needed."

[Urdu Translation/Explanation of the above]: "In the ancestral estates, whose boundaries are mentioned below, out of the portion that reaches me legally from my father's inheritance, I, the declarant, make my wife Musammat Rashida bint Saeed the owner of a sum of four thousand rupees of my own free will and pleasure, without any force or coercion, from generation to generation, permanently and continuously. Just as since old times my account and authority are in my possession, and I deliver equal cash shares to other partners in this estate, in the same way, I will always deliver the share from my owned income to the said wife and her offspring without excuse or dispute, like other partners of the household. If the said woman sees any deficiency or laziness from my side in receiving the fixed and determined share, then she will have full authority to collect her right from me, the declarant, in whatever way she wants. The said woman has full authority in spending the said money. Neither I nor my heirs have, nor will have, any interference, right, claim, or dispute in it. These few words have been written as a declaration (Iqrar Nama), a deed (Wathiqa), and a transfer of ownership (Tamleek Nama) so that it remains as evidence when needed. (T)"

[Query/Follow-up]: And this property mentioned in these documents is joint and undivided among Mahmud and other heirs of Hamida, etc. Now it is inquired from

the pure Sharia: are these writings legally acceptable and useful or not? And according to them, did Rashida become the owner of this property or its income or not? And considering this agreement with Mahmud occurred repeatedly, given that his mother had written a deed of transfer (Tamleek Nama) for the ancestral property and he accepted and acknowledged it, and from some words in his own writings, it appears to make Rashida the owner of a specific part of the estate—is this a transfer of the actual village area or according to some other view?

फतावी रिज़विया, खंड 19

[घोषणा]: "देहातों में पैतृक जागीर, जिसकी सीमाएँ नीचे दी गई हैं, जो शरीयत के अनुसार मेरे पिता की विरासत से मुझे प्राप्त हुई है, उसमें से मैं, मुक़र्रिर (घोषणाकर्ता), अपनी पत्नी मुसम्मात रशीदा बिन्त सईद को चार हज़ार रुपये की राशि का मालिक बनाता हूँ। यह मेरी स्वेच्छा और प्रसन्नता से, बिना किसी दबाव या ज़बरदस्ती के, पीढ़ी-दर-पीढ़ी, निरंतर और स्थायी रूप से किया गया है। जिस प्रकार पुराने समय से प्रबंधन और अधिकार मेरे अधीन हैं और मैं इस जागीर के अन्य हिस्सेदारों को उनके निर्धारित हिस्सों के अनुसार नकद राशि पहुँचाता रहा हूँ, उसी तरह मैं अपनी मिल्कियत से अपनी पत्नी और उनकी संतान को बिना किसी बहाने या विवाद के उनका हिस्सा पहुँचाता रहूँगा, जैसे परिवार के अन्य हिस्सेदारों को दिया जाता है। यदि उक्त महिला को मेरी ओर से अपने निश्चित हिस्से की प्राप्ति में कोई कमी या देरी दिखाई दे, तो उसे पूर्ण अधिकार होगा कि वह मुझसे अपना हक जिस तरह चाहे वसूल करे। उक्त महिला को उक्त राशि के उपयोग का पूर्ण अधिकार है। इसमें मेरा या मेरे वारिसों का कोई हस्तक्षेप, अधिकार, दावा या विवाद नहीं है और न ही होगा। ये कुछ शब्द इकरारनामा, दस्तावेज़ और तमलीकनामा के रूप में लिखे गए हैं ताकि आवश्यकता पड़ने पर प्रमाण के रूप में काम आ सकें। (त)"

[प्रश्न]: और यह संपत्ति जिसका इन दस्तावेज़ों में उल्लेख है, महमूद और हमीदा के अन्य वारिसों के बीच संयुक्त और अविभाजित है। अब पवित्र शरीयत से यह प्रश्न है कि क्या ये लेख कानूनी रूप से स्वीकार्य और प्रभावी हैं? इनके आधार पर रशीदा इस संपत्ति या इसकी आय की मालकिन बनी या नहीं? और यह देखते हुए कि महमूद के साथ यह समझौता बार-बार हुआ, और उसकी माँ ने पैतृक संपत्ति का तमलीकनामा लिखा था जिसे उसने स्वीकार किया, और स्वयं उसके लेखों के कुछ शब्दों से रशीदा को जागीर के एक विशेष हिस्से का मालिक बनाना प्रतीत होता है—तो क्या यह वास्तविक ग्रामीण क्षेत्र का हस्तांतरण है या किसी अन्य दृष्टि से?

पृष्ठ 186/692

کہ دردیہات جاگیر موروثی محدودہ ذیل کہ شرعاً از ترکہ پدری خالصاً بہ منمقر رسیدہ منجملہ آں مبلغ چہار ہزار روپیہ منمقر اہل خانہ خود مسماۃ رشیدہ بنت سعد را بطوع و رغبت بلا اکراہ واجبار بطناً بعد بطن و نسلاً بعد نسل علی سبیل الدوام والاستمرار ملک گردانیدم چوں وہیوٹ ومختاری آں از قدیم الایام بقبضہ من است و حصہ داراں دیگر کہ دریں جاگیر شریک اند باوشاں زر نقد موافق حصہ ہائے مقسومہ آ نہا ہمواہ می رسانم ہمیں طور اند آمدنی مملوکہ اہل خانہ خود مثل دیگر حصہ داراں بہ اہل خانہ موصوفہ واولادش ہمیشہ بلا عذر و تکرار خواہم رسانید اگر از جانب منمقر مسماۃ مذکورہ در وصول حق خود کہ معین و مقرر کردہ شود فتورے وتہاونی بیند پس اوشاں را اختیار کل ست بہ نہیکہ خواہندہ از منمقر حق خود بگیرند و مسماۃ مذکورہ رادر صورت زر مذکور اختیار کلی ست منمقر ووارثانم رادر آں حقے و د غلے ودعوی و نزاعے نیست و نماندہ این چند کلمہ بطریق اقرار نامہ و وثیقہ و تملیک نامہ نوشتہ شد کہ عند الحاجۃ سند باشد۔

کہ دیہات میں موروثی جاگیر جس کی حدود ذیل میں سے جو مجھے شرعی طور پر والد کے ترکہ سے حصہ پہنچتا ہے اس میں سے مبلغ چار ہزار روپیہ کا میں مقرر اپنے اہل خانہ مسماۃ رشیدہ بنت سعید کو اپنی خوشی اور رغبت سے بلا جبر واکراہ بطن در بطن نسلا بعد نسل دائمی اور استمرار کے طور پر مالک بناتا ہوں جس طرح قدیم ایام سے اپنے کھاتہ اور مختاری جو میرے قبضہ میں ہے اور اس جاگیر میں دیگر حصہ دار شریک حضرات کو مساوی نقد زر کے موافق حصہ پہنچاتا ہوں اسی طرح اپنی مملوکہ اور اپنے اہل خانہ کے دوسرے حصہ داروں کی طرح موصوفہ اہل خانہ اور اس کی اولاد کو ہمیشہ بلا عذر و تکرار حصہ پہنچاتا رہوں گا اگر من مقرر کی طرف سے معین و مقررہ حصہ کی وصولی میں مسماۃ مذکورہ کوئی کوتاہی اور سستی دیکھے

تو اس پر اس کو کلی اختیار ہوگا کہ جس طرح چاہے مجھ مقر سے اپنا حق وصول کرے اور مسماۃ مذکورہ کو زر مذکور کے صرف میں کلی اختیار ہے من مقرر اور میرے ورثاء کو اس میں کوئی دخل، حق، دعوی اور نزاع نہیں ہے اور نہ ہوگا۔ یہ چند کلمات بطور اقرار نامہ وثیقہ اور تملیک نامہ لکھا ہے کہ عند الضرورت سند رہے (ت)

اور یہ جائداد جس کا ان دستاویزوں میں تذکرہ ہے محمود و دیگر ورثائے حمیدہ میں مشترکہ وغیرہ منقسم ہے اب شرع مطہر سے استفسار ہے کہ یہ تحریرات شرعا مقبول ہو بکار آمد ہے یا نہیں اور ان کی رو سے رشیدہ اس جائداد یا اس کی آمدنی کی مالک ہوئی یا نہیں اور یہ عقد کہ محمود سے بہ تکرار واقع ہوا بدیں لحاظ کہ اس کی والدہ نے جائداد موروثی کا تملیک نامہ لکھا تھا اور اس نے اسے منظور و مسلم رکھا اور خود اس کی تحریروں کے بعض الفاظ سے رشیدہ کو خاص حصہ جاگیر کا مالک کرنا نکلتا ہے (اصل رقبہ دیہات کی تملیک ہے یا بلحاظ دیگر

Fatawa Razawiya, Volume 19

(Words of the first writing and details of the second writing) are only to give and grant the income and surplus funds, and this contract shall be called a gift (Hiba), and the conditions for its validity will be required (or with the thought that Mahmood did not make only Rashida the owner but also transferred ownership to her offspring generation after generation). Will it be considered a will? In any case, will it be legally (Sharia) valid or void? If it is void, will Mahmood's words (that I, the declarant, and my heirs have no interference, right, or dispute remaining in it) abolish his or his heirs' rights or not? And what is the Sharia name for these writings? A gift deed (Hiba Nama), a declaration deed (Iqrar Nama), a transfer of ownership (Tamleek), or something else? Please clarify and you will be rewarded.

The Answer: O Allah, guide us to the truth and correctness, indeed You are the Mighty, the Bestower. It is evident that initially, Hameeda, the mother of Mahmood, writing a deed of transfer of ownership for the property of the minor Mahmood in the name of Rashida was of no consequence. Neither was the mother a financial guardian (Wali), nor was the father himself authorized to give even an atom of the minor's property to anyone.

| In Al-Durr al-Mukhtar: His guardian is his father, not the mother, regarding property. [Summary] And in the section on gifts: It is not permissible for one to give anything from their child's property as a gift, even for a consideration, because it is an initial voluntary donation (Tabarru'). [Summary] | It is in Durr al-Mukhtar that regarding property, the guardian of a minor is his father, not the mother. [Summary]. And in the same regarding gifts, the mother has no right to give anything from the child's property as a gift, even if it is for a consideration, because a gift is initially a voluntary donation. (T) |

Therefore, that contract was completely void to the extent that even if Mahmood himself tried to make it valid and acceptable after reaching puberty, its rectification is not possible.

| Because it is an unauthorized contract (aqd-e-fuzuli) and there is no one to authorize it. In the section on legal restriction (Hajr) of 'Al-Uqud al-Durriyya', quoted from 'Jami al-Fusulayn': If a minor divorces his wife or gifts his property or enters into a contract such that even if his guardian were to do it during his childhood... | Because this is an unauthorized contract which has no one to validate it. And it is quoted in the chapter of Al-Hajr of Uqud al-Durriyya from Jami al-Fusulayn that if a

child divorces his wife or gives any gift or enters into such a contract that even if his guardian in his childhood... |

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ma'dhun, Mujtabai Press Delhi, 2/203
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 2/160 Page 187 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड १९

(प्रथम लेखन के शब्द और द्वितीय लेखन का विवरण) केवल आय और अधिशेष राशि देने और प्रदान करने के बारे में हैं, और इस अनुबंध को हिबा (उपहार) कहा जाएगा और इसकी वैधता के लिए इसकी शर्तों की आवश्यकता होगी (या इस विचार के साथ कि महमूद ने केवल रशीदा को ही मालिक नहीं बनाया, बल्कि पीढ़ी दर पीढ़ी उसकी संतान के नाम भी स्वामित्व हस्तांतरित किया)। क्या इसे वसीयत माना जाएगा? किसी भी स्थिति में, क्या यह शरई रूप से सही होगा या शून्य? यदि यह शून्य ठहरता है, तो महमूद के ये शब्द (कि मैं, घोषणाकर्ता और मेरे उत्तराधिकारियों का इसमें कोई हस्तक्षेप, अधिकार या विवाद शेष नहीं है) उसके या उसके उत्तराधिकारियों के अधिकारों को समाप्त करेंगे या नहीं? और शरई तौर पर इन लेखों का क्या नाम है? हिबानामा (उपहार पत्र) या इकरारनामा (घोषणा पत्र) या तमीलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) या कुछ और? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: ऐ अल्लाह, हमें सत्य और सही मार्ग दिखा, निस्संदेह तू शक्तिशाली और अत्यंत दानशील है। यह स्पष्ट है कि शुरुआत में हमीदा, जो महमूद की माँ है, का नाबालिग महमूद की संपत्ति का रशीदा के नाम तमीलीकनामा (स्वामित्व हस्तांतरण पत्र) लिखना कोई महत्व नहीं रखता था। न तो माँ माली वली (वित्तीय अभिभावक) थी, और न ही पिता को नाबालिग की संपत्ति में से एक कण भी किसी को देने का अधिकार था।

| अद्दुर्रुल मुख़्तार में है: संपत्ति के मामले में उसका अभिभावक उसका पिता है, माँ नहीं। [सारांश] और उसी में हिबा के बारे में है: यह जायज़ नहीं है कि कोई अपने बच्चे की संपत्ति में से कुछ भी हिबा (उपहार) करे, चाहे वह बदले में ही क्यों न हो, क्योंकि हिबा शुरुआत में एक स्वैच्छिक दान (तबर्रु) होता है। [सारांश] | दुर्रे मुख़्तार में है कि माल में नाबालिग का वली उसका बाप है माँ [नहीं] है, और इसी में हिबा के मुतल्लिक़ है कि वालिदा को हक़ नहीं कि वो बच्चे के माल से कोई चीज़ हिबा करे ख़्वाह वो बदले के तौर पर ही क्यों न हो, क्योंकि हिबा इब्तिदा में तबर्रु(स्वेच्छा दान) होता है। (त) |

तो वह अनुबंध पूर्णतः शून्य (बातिल) रहा, यहाँ तक कि महमूद के वयस्क होने के बाद स्वयं उसे जायज़ और स्वीकार्य रखने से भी उसका सुधार संभव नहीं है,

| क्योंकि यह एक फ़ुज़ूली अनुबंध (अनाधिकृत अनुबंध) है जिसका कोई अनुमोदक नहीं है। 'अल-उक़ूद अल-दुर्रिय्या' के बाबुल हज़्र (कानूनी प्रतिबंध के अध्याय) में 'जामे-उल-फ़ुसूलैन' से उद्धृत है कि यदि कोई बच्चा अपनी पत्नी को तलाक़ दे दे या अपनी संपत्ति हिबा कर दे या ऐसा कोई अनुबंध

करे जिसे यदि उसका वली उसके बचपन में... | क्योंकि यह फ़ुज़ूली का अक़्द (अनुबंध) है जिसका जायज़ करने वाला कोई नहीं, और उक़ूद दुर्रिया के बाबुल हज़र में जामे अल-फ़ुसूलैन से मन्क़ूल है कि अगर बच्चा बीवी को तलाक़ दे या कोई हिबा करे या कोई ऐसा अक़्द करे कि अगर वो अक़्द उसका वली उसके बचपन में... |

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल माज़ून, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, २/ २०३
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, २/ १६० पृष्ठ १८७/६९२

(الفاظ تحریر اول و تصریحات تحریر دوم) صرف آمدنی وزر توفیر کا دینا اور عطا کرنا ہے اور اس عقد کو ھبہ کہا جائیگا اور اسی کے شرائط اس کی صحت میں درکار ہوں گے (یا اس خیال سے کہ محمود نے صرف رشیدہ ہی کو مالک نہ کیا بلکہ بطناً بعد بطن و نسلاً بعد نسل اس کی اولاد کے نام بھی تملیک کی) وصیت قرار پائے گا، بہر تقدیر شرعاً صحیح رہے گا یا باطل۔ اگر باطل ٹھہرے تو محمود کے یہ الفاظ (کہ من مقر و وارثانم را در آں دخلے و حقے و نزاعے نیست و نماندہ) اس کے یا اس کے ورثہ کے حق کو زائل کریں گے یا نہیں؟ اور ان تحریرات کا شرعاً کیا نام ہے؟ ھبہ نامہ یا اقرار نامہ یا تملیک یا کچھ اور؟ بینوا توجروا

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب ان انت العزیز الوھاب، یہ تو ظاہر ہے کہ ابتداءً حمیدہ والدہ محمودہ کا بنام رشیدہ جائداد محمود نابالغ کا تملیک نامہ لکھ دینا کوئی شے نہ تھا کہ نہ ماں درباره مالی ولی نہ خود ولی تھی کہ باپ کو مال صغیر سے ایک ذرہ کسی کو ڈالنے کا اختیار نہیں۔

| فی الدرالمختار ولیہ ابوہ دون الام فی المال اھ ۱ ملخصاً۔ و فیہ من الھبۃ لایجوز ان یھب شیئاً من مال طفلہ ولو بعوض لانھا تبرع ابتداءاً ۲ اھ | در مختار میں ہے کہ مال میں نابالغ کا ولی اس کا باپ ہے ماں [نہیں] ہے اھ ملخصاً، اور اسی میں ہبہ کے متعلق ہے والدہ کو حق نہیں کہ وہ بچے کے مال سے کوئی چیز ہبہ کرے خواہ بالعوض کیوں نہ ہو کیونکہ ہبہ ابتداء تبرع ہوتا ہے۔ اھ (ت) |

تو وہ عقد محض باطل واقع ہوا یہاں تک کہ خود محمود کے بعد بلوغ جائز و مسلم رکھنے سے بھی اس کی اصلاح ممکن نہیں،

| لانہ عقد فضولی صدر ولا مجیز فی حجر العقود الدریۃ عن جامع الفصولین لو طلق الصبی امرأتہ او وھب مالہ او عقد عقداً مما لو فعلہ ولیہ فی صباء | کیونکہ یہ فضولی کا عقد ہے جس کا جائز کرنے والا کوئی نہیں، اور عقود الدریہ کے باب الحجر میں جامع الفصولین سے منقول ہے کہ اگر بچہ بیوی کو طلاق دے یا کوئی ہبہ کرے یا کوئی ایسا عقد کرے کہ اگر وہ عقد اس کا ولی اس کے بچپن میں |

۱ در مختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳ ۲ در مختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی

Fatawa Ridawiyya Volume 19

[Actions done by a child are void.] If he validates them after reaching puberty, they still would not be valid because at the time of the contract, there was no one to validate them, so they were not suspended awaiting permission. However, if after puberty he uses words through which a new contract can be initiated, it will be valid as a new initiation, not as a validation of the previous act. For example, if after reaching puberty he says: "I have issued that divorce," then divorce takes place now, because this phrasing has the capacity to initiate a divorce. Summarized. (T)

From this, it is evident that Mahmood's acceptance of Hamida's document after reaching puberty is also completely futile, useless, and legally unacceptable and rejected. The phrases in the deed of ownership (tamleek nama) he himself initiated twice explicitly state that Mahmood only intended to give the income and surplus (taufeer) to Rashida; there is no mention of gifting (hiba) or transferring ownership of the actual property itself in them. In the first writing, where the phrase occurs: "Whatever portion of my ancestral estate reaches me, Rashida is its owner," there too 'portion' refers only to the portion of surplus, because before it, the word 'income' was explicitly mentioned. Similarly, the phrase "amounting to five thousand rupees" points to the same. And this contract cannot be a bequest (wasiyyat) in any way because in a bequest, ownership is not granted immediately.

Because it is a transfer of ownership attributed to the time after death, as stated in Tanwir al-Absar and others. (T)

And Zaid's statements are explicit that Rashida was made the owner immediately, as is not hidden (Kama la yakhfa). Nor is it possible, considering the phrase "generation after generation," to consider it a bequest for those born after Rashida's generation, for they were non-existent at the time of the contract, and a bequest for a non-existent entity is void.

1. Al-Uqud al-Durriyya, Book of Interdiction (Al-Hajr), Haji Abdul Ghaffar and Sons, Booksellers, Kandahar, 2/166.
2. Durr-e-Mukhtar, Commentary on Tanwir al-Absar, Book of Bequests (Al-Wasaya), Matba' Mujtabai, Delhi, 2/317. Page 188 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[बच्चे द्वारा किए गए कार्य शून्य हैं।] यदि वह वयस्क होने के बाद उन्हें मान्य करता है, तो भी वे मान्य नहीं होंगे क्योंकि अनुबंध के समय उन्हें मान्य करने वाला कोई नहीं था, इसलिए वे अनुमति के लिए लंबित नहीं रहे। हाँ, यदि वयस्क होने के बाद वह ऐसे शब्दों का उपयोग करता है जिनसे नया अनुबंध शुरू हो सके, तो यह एक नई शुरुआत के रूप में सही होगा, पिछले कार्य की वैधता के रूप में नहीं। उदाहरण के लिए, वयस्क होने के बाद वह कहे: "मैंने वह तलाक दे दिया," तो तलाक अब प्रभावी होगा, क्योंकि यह शब्द तलाक शुरू करने की क्षमता रखता है। संक्षिप्त। (त)

और यहीं से स्पष्ट हुआ कि महमूद का वयस्क होने के बाद हमीदा के दस्तावेज़ को स्वीकार करना भी पूरी तरह से व्यर्थ, निरर्थक और शरीयत के अनुसार अस्वीकार्य और खारिज है। अब उसने स्वयं जो दो बार स्वामित्व विलेख (तमलीक नामा) लिखाया, वे वाक्यांश स्पष्ट प्रमाण हैं कि महमूद केवल आय और बचत (तौफीर) रशीदा को देना चाहता था, उनमें वास्तविक संपत्ति के उपहार (हिबा) या स्वामित्व हस्तांतरण का कहीं कोई उल्लेख नहीं है। पहले लेखन में, जहाँ यह वाक्यांश आया है "मेरे पैतृक जागीर का जो हिस्सा मुझे मिलता है, रशीदा उसकी मालिक है," वहाँ भी हिस्से से तात्पर्य केवल बचत के हिस्से से है, क्योंकि उससे पहले स्पष्ट रूप से 'आय' शब्द का उल्लेख किया गया है। और यहाँ भी "पाँच हज़ार रुपये की राशि" वाला वाक्यांश उसी ओर संकेत करता है। और यह अनुबंध किसी भी तरह से वसीयत नहीं हो सकता क्योंकि वसीयत में तत्काल स्वामित्व नहीं दिया जाता।

क्योंकि यह मृत्यु के बाद के समय के लिए स्वामित्व का हस्तांतरण है, जैसा कि तनवीर अल-अब्सार आदि में है। (त)

और ज़ैद के कथन स्पष्ट हैं कि रशीदा को तत्काल मालिक बनाया गया था, जैसा कि छिपा नहीं है (कमा ला यख़फ़ा)। न ही यह संभव है कि "पीढ़ी दर पीढ़ी" वाक्यांश के आधार पर इसे उन लोगों के लिए वसीयत माना जाए जो रशीदा की पीढ़ी के बाद पैदा होंगे, क्योंकि वे अनुबंध के समय अस्तित्व में नहीं थे, और गैर-मौजूद (मदूम) के लिए वसीयत शून्य है।

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-हज्र, हाजी अब्दुल गफ़्फ़ार एंड संस, प्रकाशक, कंधार, 2/166
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, शरह तनवीर अल-अब्सार, किताब अल-वसाया, मक़बा मुजतबाई, दिल्ली, 2/317 पृष्ठ 188 / 692

لم یجز علیہ فھذہ کلھا باطلۃ، وان اجازھا الصبی بعد بلوغہ لم تجز لانہ لا مجیز لھا وقت العقد فلم تتوقف علی الاجازۃ الا اذا کان لفظ اجازتہ بعد البلوغ ما یصلح لابتداء العقد فیصح ابتداء لا اجازۃ کقولہ اوقعت ذلک الطلاق فیقع لانہ یصلح للابتداء ۱ھ ملتقطاً۔ کرتا تو بچے پر لاگو نہ ہوتا، تو بچے کے یہ تمام امور باطل ہیں۔ اور بلوغ کے بعد اگر وہ ان امور کو جائز کرے تو بھی جائز نہ ہوں گے کیونکہ عقد کے وقت ان کو جائز کرنے والا کوئی نہ تھا لہٰذا وہ اجازت پر موقوف نہ ہوئے، ہاں اگر بلوغ کے بعد ایسے لفظ سے جائز کرے جس سے ابتداء عقد ہو سکے تو ابتداء عقد کے طور پر یہ صحیح ہو جائے گی تاہم اجازت نہ کہیں گے، مثلاً بلوغ کے بعد یوں کہے میں نے وہ طلاق واقع کی۔ تو طلاق اب ہوگئی کیونکہ یہ لفظ ابتدائے طلاق کی صلاحیت رکھتا ہے اہ ملتقطاً۔ (ت)

اور یہیں سے ظاہر ہوا کہ محمود کا بعد بلوغ دستاویز نوشتہ حمیدہ کو مسلم مقبول رکھنا بھی محض مہمل وبے سود اور شرعاً نامقبول و مردود، اب اس نے جو خود ابتداء دوبار تملیک نامہ لکھاوہ عبارتیں صراحتہ نص ہیں کہ محمود نے صرف زر آمدنی و توفیر رشیدہ کو دینا چاہا اصل رقبہ جائداد کی ہبہ و تملیک کا ان میں کہیں ذکر نہیں، تحریر اول میں کہ ایک جگہ یہ لفظ واقع ہوا "آنچہ کہ حصہ جاگیر موروثیم بمن میرسد مالکش رشیدہ است" وہاں بھی حصہ سے مراد صرف حصہ توفیر ہے کہ اس سے پہلے تصریحاً لفظ آمدنی مذکور اور یہاں بھی باندازہ مبلغ پنج ہزار روپیہ کا لفظ اسی طرف ناظر، اور یہ عقد وصیت تو کس طرح نہیں ہو سکتا کہ وصیت میں فی الحال مالک نہیں کیا جاتا۔

لانھا تملیک مضاف الی ما بعد الموت کما فی التنویر وغیرھا ۲- کیونکہ یہ تملیک مابعد الموت کی طرف منسوب ہوتی ہے جیسا کہ تنویر الابصار میں وغیرہ میں ہے۔ (ت)

اور عبارات زید صریح ہیں کہ رشیدہ فی الحال مالک ٹھہرائی گئی کما لا یخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ ت) نہ یہ ممکن کہ بلحاظ لفظ نسلاً بعد نسل جو لوگ نسل رشیدہ سے بعد کو پیدا ہوں ان کے حق میں وصیت قرار دی جائے کہ وہ وقت عقد معدوم تھی اور معدوم کے لئے وصیت باطل،

۱ العقود الدریۃ کتاب الحجر حاجی عبدالغفار و پسران تاجران کتب قندھار ۲/۱۶۶ ۲ در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الوصایا مطبع مجتبائی دہلی ۲/۳۱۷ صفحہ 188 از 692

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

[Table Header] Arabic Text: في الدرالمختار شرائطها كون الموصى اهلا للتمليك وكون الموصى له حيا وقتها[1] اھ ملخصا۔ Urdu Translation: In 'Durr-ul-Mukhtar', it is stated regarding its conditions: "The testator (the one making the will) must be capable of transferring ownership, and the legatee (the one to whom the will is made) must be alive at the time of the will." (Summary).

Therefore, it will certainly be a gift (Hiba). However, to give a gift in such a way as, "Whatever income comes from this village, I have gifted it to you," is not legally valid according to Sharia.

[Table Header] Arabic Text: في الفتاوىٰ الخيرية بهذا عُلِمَ عدم صحة هبة ما سيتصل من محصول القريتين بالأولى لان الواهب نفسه لم يقبضه بعد فكيف يملكه وهذا ظاهراہ[2]۔ Urdu Translation: In 'Fatawa Khairiyyah', it is mentioned: "From this, it is known that the gift of what will be obtained from the produce of the two villages is not valid, because the donor himself has not yet taken possession of it, so how can he make another the owner? This is evident." (Summary).

And even if, hypothetically, it were a gift of the original property itself, it would still be purely invalid because that property, according to the questioner's statement, is shared and undivided (musha'). Similarly, the statement of Mahmood indicates this: "Since the management and authority over it have been in my possession since ancient times," meaning that after distribution, each partner becomes the master of their portion. A gift of undivided property (musha') is purely invalid according to the correct school of thought.

[Table Header] Arabic Text: في الفتاوىٰ الخيرية (سُئل) فى رجل وهب ابناله بالغا نصف مايملک(اجاب) الهبة باطلة عند ابى حنيفة رحمة اللہ تعالىٰ قال فى مشتمل الاحكام نقلا عن تتمة الفتاوىٰ ان هبة Urdu Translation: In 'Fatawa Khairiyyah', a question was asked: "A man gifted half of his ownership to his adult son." The answer was: "The gift is invalid according to Imam Abu Hanifah (Mercy of Allah be upon him). It is stated in 'Mushtamil al-Ahkam', citing 'Tatimat al-Fatawa', that a gift..."

Note: In the original, it was like this, and I think it points in that direction. - Badar.

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Book of Wills, Mujtabai Press, Delhi, 2/317. 2 Fatawa Khairiyyah, Book of Gifts, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/111.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[टेबल हेडर] अरबी पाठ: في الدرالمختار شرائطها كون الموصى اهلا للتمليك وكون الموصى له حيا وقتها[1] اھ ملخصا۔ उर्दू अनुवाद: 'दुर्रे मुख्तार' में इसकी शर्तों के बारे में है कि: "वसीयत करने वाला उस स्वामित्व हस्तांतरण (तम्लीक) के योग्य हो, और वसीयत के समय जिसके लिए वसीयत की गई है, वह जीवित हो।" (सारांश)।

तो यकीनन यह हिबा (उपहार) ही होगा, और इस तरह हिबा करना कि "इस गाँव की जो भी आय होगी, मैंने तुझे हिबा की," शरीयत की दृष्टि से सही नहीं है।

[टेबल हेडर] अरबी पाठ: في الفتاوىٰ الخيرية بهذا عُلِمَ عدم صحة هبة ما سيتصل من محصول القريتين بالأولى لان الواهب نفسه لم يقبضه بعد فكيف يملكه وهذا ظاهرا[2]۔ उर्दू अनुवाद: 'फ़तावा खैरिया' में है: "इससे पता चला कि दोनों गांवों की उपज से जो प्राप्त होगा, उसका हिबा सही नहीं है क्योंकि हिबा करने वाला अभी तक स्वयं उस पर काबिज़ (अधिकारी) नहीं है, तो वह दूसरे को मालिक कैसे बनाएगा? यह ज़ाहिर बात है।" (सारांश)।

और अगर मान लीजिए कि मूल संपत्ति का ही हिबा होता, तब भी वह पूरी तरह बातिल (अमान्य) था क्योंकि वह संपत्ति, पूछने वाले के बयान के अनुसार, मुशाअ (साझा) और अविभाजित है। इसी तरह, महमूद का वह बयान संकेत देता है: "चूंकि इसका प्रबंधन और अधिकार पुराने समय से मेरे कब्जे में है," यानी बंटवारे के बाद हर एक भागीदार अपने हिस्से का मुख्तार (मालिक) हो जाता है। और सही मज़हब के अनुसार, मुशाअ (अविभाजित संपत्ति) का हिबा पूरी तरह बातिल है।

[टेबल हेडर] अरबी पाठ: في الفتاوىٰ الخيرية (سُئل) فى رجل وهب ابناله بالغا نصف مايملک(اجاب) الهبة باطلة عند ابى حنيفة رحمة اللہ تعالىٰ قال فى مشتمل الاحكام نقلا عن تتمة الفتاوىٰ ان هبة उर्दू अनुवाद: 'फ़तावा खैरिया' में उनसे एक सवाल हुआ कि: "एक व्यक्ति ने अपने वयस्क बेटे को अपनी आधी मिल्कियत (स्वामित्व) हिबा की है।" तो जवाब दिया कि: "इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक यह हिबा बातिल है। 'मुश्तमिलुल अहकाम' में उन्होंने 'ततिम्मतुल फ़तावा' से नकल करते हुए फरमाया कि..."

नोट: मूल में ऐसा ही था, और मेरा मानना है कि यह उसी ओर इशारा है। - बदर।

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल वसाया, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली, 2/317। 2 फ़तावा खैरिया, किताबुल हिबा, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/111।

पेज 189 / 692

[Arabic Text [Table Header: في الدرالمختار شرائطها كون الموصى اهلا للتمليك وكون الموصى له حيا وقتها ١ اھ ملخصا۔ Urdu Text: در مختار میں ہے اس کی شرائط میں ہے کہ وصیت کرنے والا اس تملیک کا اہل ہو، اور وصیت کے وقت جس کے لئے وصیت کی ہے وہ زندہ ہو اھ ملخصا(ت)

تو لا جرم ہبہ ہی ہوگا، اور یوں ہبہ کرنا کہ اس گاؤں کی آمدنی جو ہوا کرے گی میں نے تجھے ہبہ کی، شرعاً صحیح نہیں،

[Arabic Text [Table Header: في الفتاوٰی الخیریة بهذا عُلِمَ عدم صحة هبة ما سیتصل من محصول القریتین بالأولی لان الواهب نفسه لم یقبضه بعد فکیف یملکه وهذا ظاهراه ٢۔ Urdu Text: فتاوٰی خیریہ میں ہے اس سے معلوم ہوا کہ جس کو دونوں قریوں سے حاصل کرے گا اس کا ہبہ صحیح نہیں کیونکہ ہبہ کرنے والا ابھی تک خود اس پر قابض نہیں تو دوسرے کو کیسے مالک بنائے گا، یہ ظاہر بات ہے۔ اھ (ت)

اور اگر بالفرض اصل جائداد ہی کا ہبہ ہوتا جب بھی نرا باطل تھا کہ وہ جائداد حسب بیان سائل مشاع و غیر منقسم ہے اور اسی طرح عہ مشیر ہے محمود کا وہ بیان کہ چوں وہیوٹ ومختاری آں از قدیم الایام بقبضہ من است اھ کہ بٹے بانٹ کے بعد تو ہر ایک شریک حصہ کا مختار ہو جاتا ہے اور ہبہ مشاع مذہب صحیح پر محض باطل،

[Arabic Text [Table Header: في الفتاوٰی الخیریة (سُئل) فی رجل وهب ابنالہ بالغا نصف مایملک(اجاب) الهبة باطلة عند ابی حنیفة رحمة الله تعالٰی قال فی مشتمل الاحکام نقلا عن تتمة الفتاوٰی

ان هبة Urdu Text: فتاویٰ خیریہ میں ہے ان سے سوال ہوا کہ ایک شخص نے اپنے بالغ بیٹے کو اپنی نصف ملکیت ہبہ کی ہے تو جواب دیا کہ یہ ہبہ باطل ہے امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک اور مشتمل الاحکام میں انہوں نے تتمتہ الفتاویٰ سے نقل کرتے ہوئے فرمایا کہ

عہ: في الاصل هكذا واظنہ اسی طرف، بدر۔

---

۱ درمختار کتاب الوصایا مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۳۱۷ ۲ فتاویٰ خیریہ کتاب الهبہ دار المعرفہ بیروت ۲ / ۱۱۱

Volume 19 Fatawa Ridawiyya

[The gift of] an undivided share is invalid, and this is the correct view. Ends. [1] (T) For this reason, even if the recipient (mowhoob lahu) takes possession of it in that state, he still does not become its owner, nor are his dealings in it permissible, whereas the dealings of the donor (wahib) remain fully effective.

As explicitly stated in Tanwir al-Absar, Mughni al-Mustafti, Al-Fatawa al-Tajiyyah, Al-Mubtaghi, Al-Jawharah, and Al-Bahr al-Ra'iq. And Imam al-Zayla'i [2] quoted it from Imam al-Humam Abu Ja'far al-Tahawi, Imam Fakhr al-Millah wa al-Din Qadikhan, and Imam Ibn Rustam. In Nur al-'Ayn, it is cited from Al-Wajiz that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) explicitly stated this in Al-Mabsut, and it is the view of Abu Yusuf and the school of Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). In Al-Quhistani, it is mentioned that this is the correct view. In Al-Mudmarat, it is quoted as the preferred (mukhtar) view, and Al-'Imadiyyah [3] also authenticated it. In Radd al-Muhtar, it is stated: "Once you know that this is the apparent transmission (Zahir al-Riwayah) and that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) explicitly stated it and they narrated it from Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), it becomes clear that it is upon this that practice is based, etc." [4] Its full explanation is found therein. (T)

1. Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Hibah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/113.
2. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Hibah, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq, Egypt, 5/94.
3. Radd al-Muhtar citing Nur al-'Ayn, Kitab al-Hibah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/511.
4. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hibah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/511.

जिल्द 19 फतावा रज़विया

[अविभाजित हिस्से का] दान (हिबा-ए-मुशाअ) बातिल (अमान्य) है और यही सही है। समाप्त। [1] (त) इसीलिए, यदि दान पाने वाला (मवहूब लहू) उसी स्थिति में उस पर कब्जा भी कर ले, तब भी वह उसका मालिक नहीं हो जाता, न ही उसमें उसके कार्य जायज़ होते हैं, और दान देने वाले (वाहिब) के कार्य पूरी तरह प्रभावी रहते हैं।

जैसा कि इसकी स्पष्टता तनवीरुल अबसार, मुग़नी अल-मुस्तफ़्ती, अल-फ़तावा अत-ताजिय्या, अल-मुब्तग़ी, अल-जौहरा और अल-बह्रुर राइक़ में है। और इमाम ज़ैलई [2] ने इसे इमाम हुमाम अबू जाफ़र तहावी, इमाम फ़ख़्रुल मिल्लत वद-दीन क़ाज़ीख़ाँ और इमाम इब्न रुस्तम से उद्धृत किया है। नूरुल ऐन में वजीज़ से उद्धृत है कि इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ने मबसूत में इस पर स्पष्ट राय दी है और यही इमाम अबू यूसुफ़ की राय और इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मज़हब (विचारधारा) है। कुहिस्तानी में है कि यही सही है, और मुदमरात में इसे पसंदीदा (मुख्तार) बताया गया है, और इमादिय्या [3] में भी इसकी पुष्टि की गई है। रद-दुल मुहतार में कहा गया है: "जब आप जान गए कि यह 'ज़ाहिरुल रिवायत' है और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ने इस पर स्पष्ट राय दी है और उन्होंने इसे इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, तो स्पष्ट हो गया कि अमल (व्यवहार) इसी पर है, इत्यादि।" [4] इसका पूर्ण विवरण उसमें है। (त)

1. फतावा खैरिया, किताबुल हिबा, दारुल मारिफा, बेरूत, 2/113।
2. तबयीनुल हक़ाएक़, किताबुल हिबा, अल-मतबा अल-कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक, मिस्र, 5/94।
3. रद-दुल मुहतार ब-हवाला नूरुल ऐन, किताबुल हिबा, दार इहया-उत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/511।
4. रद-दुल मुहतार, किताबुल हिबा, दार इहया-उत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/511।

पृष्ठ 190 / 692

المشاع باطلة وھو الصحیح انتھی ۱ اھ غیر منقسم حصہ کا ہبہ باطل ہے اور یہی صحیح ہے انتہی اھ (ت) اسی لئے اگر موہوب لہ ، اسی حالت سے قبضہ بھی پالے تا ہم وہ اس کا مالک نہیں ہو جاتا نہ اس کے تصرفات اس میں روا ہوں اور واہب کے تصرف سراسر نافذ رہتے ہیں،

کما صرح بہ فی تنویر الابصار مغنی المستفتی و الفتاوی التاجیة والمبتغی والجوھرة والبحر الرائق و نقلہ الامام الزیلعی ۲ عن الامام الھمام ابی جعفر الطحاوی و الامام فخر الملة والدین قاضیخان و الامام ابن رستم وفی نور العین عن الوجیز نص علیہ محمد فی المبسوط وھو قول ابی یوسف ومذھب ابی حنیفة رضی اللہ تعالی عنہ فی القھستانی ھو الصحیح ، وعن المضمرات ھو المختار وکذا صححہ فی العمادیة ۳ قال فی رد المحتار فحیث علمت انہ ظاھر الروایة وانہ نص علیہ محمد رحمہ اللہ تعالی ورووہ عن ابی حنیفة رضی اللہ تعالی عنہ ظھر انہ الذی علیہ العمل ۴ الخ و تمامہ فیہ۔

جیسا کہ اس کی تصریح تنویر الابصار، مغنی المستفتی فتاوٰی تاجیۃ، المبتغی، جوہرہ اور بحر الرائق میں ہے اور اس کو امام زیلعی نے امام ہمام ابو جعفر طحاوی اور امام فخر الملة والدین قاضیخان اور امام ابن رستم سے نقل کیا، اور نور العین میں وجیز سے منقول ہے کہ امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے مبسوط میں اس پر نص فرمائی ہے اور یہی امام ابویوسف کا قول اور امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی کا مذہب ہے اور قہستانی میں ہے کہ یہی صحیح ہے اور مضمرات میں اس کا مختار ہونا منقول ہے اور ایسے ہی عمادیہ میں اس کی تصحیح کی ہے، ردالمحتار میں فرمایا جہاں تک میرا علم ہے یہ ظاہر الروایۃ ہے اور بیشک اس پر امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے نص فرمائی

ہے اور امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے انہوں نے اس کو روایت کیا ہے تو ظاہر ہوا کہ اسی پر عمل ہے الخ اس کا مکمل بیان رد المحتار میں ہے۔ (ت)

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب الھبۃ دار المعرفۃ بیروت ۲ / ۱۱۳ ۲ تبیین الحقائق کتاب الھبۃ المطبعۃ الکبری الامیریہ بولاق مصر ۵ / ۹۴ ۳ رد المحتار بحوالہ نور العین کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۱۱ ۴ رد المحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۱۱

Volume 19 Fatawa Rizvia

Rather, it is established by consensus to this extent that in this type of gift, the donor himself and after him his heirs have the right to revoke, even if the donee has taken possession, even if the gift was in the name of a spouse or a close relative (dhu rahm mahram), despite the fact that marriage and kinship are barriers to revocation.

Arabic: In Al-Khayriyya, all agree that the donor has the right to reclaim it from the donee even if he is a close relative of the donor, and after his death, the heir takes his place. [Summarized]	**In Fatawa Khayriyya, it is stated that there is a consensus that the donor has the right to take it back from the donee even if the donor is a close relative, and just as the donor has the right to revoke, similarly, his heirs have the right after his death. [Summarized] (T)**

And if in the questioned case, common ownership (shiyu') is not found (as Mahmud's words "specially fixed for" and "according to their partitioned shares" imply), even then the gift is purely incomplete, and Rashida's ownership will never be established because the text of those documents is clear evidence that Mahmud did not give possession of the property to Rashida, but rather explicitly refused to give possession. As he said: "Since the houses and their management..." until "...likewise from the income owned by the family members themselves," etc. "And a gift without possession is not complete."

Arabic: In Ad-Durr al-Mukhtar, a gift is completed by full possession.	**In Durr al-Mukhtar, it is stated that a gift becomes complete after full possession. (T)**

To the extent that if in a valid gift, the donor dies without giving possession, the gift becomes void, and the property is distributed according to the obligatory inheritance laws of Allah.

Arabic: In the barriers to revocation from the commentary of At-Tanwir and Al-Bay': The death of one of the contracting parties after delivery [is a barrier], but if it occurs before, it becomes void.	**In the commentary of Tanwir al-Absar, under the barriers to revocation, it is mentioned "M": if the death of one of the parties occurs after handing over, it is a barrier, but if death occurs before that, then it is void. (T)**

Reference to the words of the author of At-Tanwir: "Dam' Khazfah - Abd al-Manan".

1. Fatawa Khayriyya, Book of Gifts, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/112.
2. Durr al-Mukhtar, Book of Gifts, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/159.
3. Durr al-Mukhtar Commentary on Tanwir al-Absar, Book of Gifts, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161.

जिल्द 19 फ़तावा रिज़विया

बल्कि इस हद तक सर्वसम्मति (इज्मा) से सिद्ध है कि इस प्रकार के उपहार (हिबा) में स्वयं दाता (वाहब) और उसके बाद उसके वारिसों को वापसी का अधिकार रहता है, भले ही उपहार प्राप्तकर्ता (मूहूब लहू) का कब्ज़ा हो गया हो, चाहे हिबा पत्नी या निकट संबंधी (धु रहम महरम) के नाम हो, इस तथ्य के बावजूद कि वैवाहिक और रक्त संबंध वापसी में बाधक (मवानि) होते हैं।

[अरबी:] फ़तवा खैरिया में है कि इस पर सबकी सहमति है कि दाता को उपहार प्राप्तकर्ता से वापस लेने का अधिकार है चाहे वह दाता का निकट संबंधी हो, और उसकी मृत्यु के बाद उसका वारिस उसके स्थान पर होगा। [संक्षिप्त]

फ़तावा खैरिया में है कि इस पर इज्मा है कि वाहब को मूहूब लहू से वापस लेने का हक है अगरचे वह वाहब का ज़ी रहम महरम हो, और जिस तरह वाहब को रुजूअ (वापसी) का हक है, ऐसे ही उसकी मौत के बाद उसके वारिसों को हक है। [संक्षिप्त] (त)

और यदि विचाराधीन मामले में साझा स्वामित्व (शियू) न भी पाया जाए (जैसा कि महमूद के शब्द "विशेष रूप से निर्धारित" और "उनके विभाजित हिस्सों के अनुसार" संकेत देते हैं), तो भी हिबा पूरी तरह से अधूरा है, और रशीदा का स्वामित्व (मिल्कियत) इसमें कभी सिद्ध नहीं होगा क्योंकि उन दस्तावेजों की इबारत स्वयं स्पष्ट प्रमाण है कि महमूद ने रशीदा को जायदाद पर कब्ज़ा नहीं दिलाया, बल्कि स्पष्ट रूप से कब्ज़ा देने से इनकार किया। जैसा कि उसने कहा: "चूंकि घर और उनका प्रबंधन..." इत्यादि। "और बिना कब्ज़े के हिबा पूरा नहीं होता।"

[अरबी:] दुर्रे मुख्तार में है: पूर्ण कब्ज़े से हिबा पूरा होता है।

दुर्रे मुख्तार में है: मुकम्मल कब्ज़े के बाद हिबा ताम (पूर्ण) होता है। (त)

यहाँ तक कि यदि सही हिबा में वाहब बिना कब्ज़ा दिए मर जाए तो हिबा बातिल (अमान्य) हो जाता है और अल्लाह के फ़राइज़ (विरासत कानूनों) के अनुसार विभाजित होता है।

[अरबी:] तनवीरुल अबसार और अल-बय की शरह में रुजूअ के मवानि (बाधकों) में: सुपुर्द करने के बाद अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक की मृत्यु [बाधक है], लेकिन यदि उससे पहले हो तो बातिल है।

शरह तनवीरुल अबसार में, रुजूअ से मवानि में ज़िक्र किया "म": फ़रीकैन में से सौंप देने के बाद किसी की मौत हो, और मौत उससे पहले हो तो फिर बातिल है। (त)

टिप्पणी: तनवीर के लेखक के कथन "दमअ ख़ज़फ़ह - अब्दुल मन्नान" की ओर संकेत।

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल हिबा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 2/112
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/159
3. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/161

पृष्ठ 191/692

بلکہ اس قدر تو بالاجماع ثابت ہے کہ اس قسم کے ہبہ میں خود واہب اور اس کے بعد ورثہ کو اختیارِ رجوع رہتا ہے اگرچہ موہوب لہ کا قبضہ ہو گیا ہو اگرچہ ہبہ زوجہ یا ذو رحم محرم کے نام ہو باوجود یہ کہ زوجیت ورحم موانع رجوع سے ہیں۔

فی الخیریة اجمع الکل علی ان للواہب فتاوٰی خیر یہ میں ہے کہ اس پر اس کا اجماع ہے کہ واہب استرداد ہا من الموہوب لہ ولوکان ذا کو موہوب لہ سے واپس لینے کا حق ہے اگرچہ وہ واہب کا رحم محرم من الواہب لہ ولوکان ذی رحم محرم ہو، اور جس طرح واہب کو رجوع کا حق ہے فیہایکون الوارث بعد موتہ 1 اھ ایسے ہی اس کی موت کے بعد اس کے ورثاء کو حق ہے ملتقطا، اھ ملتقطا (ت)

اور اگر صورت مستفسرہ میں شیوع نہ بھی پایا جائے (جیسا کہ محمود کا لفظ "خالصا بمن مقرر شدہ" اور لفظ "موافق حصہ ہائے مقسومہ آنہا" اس کا ایہام کرتا ہے) تاہم ہبہ محض ناتمام ہے اور رشیدہ کی ملک اس میں ہرگز ثابت نہ ہوگی کہ ان دستاویزوں کی عبارت خود صریح نص ہے کہ محمود نے رشیدہ کو جائداد پر قبضہ نہ دلایا بلکہ صراحۃً قبضہ دینے سے انکار کیا حیث قال چوں و بیوٹ و مختاری آں الی قولہ ہمیں طور از آمدنی مملوکہ اہل خانہ خود الخ "اور ہبہ بے قبضہ تمام نہیں ہوتا۔

فی الدر المختار تتم الھبة بالقبض الکامل در مختار میں ہے مکمل قبضہ کے بعد ہبہ تام ہوتا ہے 2 اھ اھ (ت)

یہاں تک کہ اگر ہبہ صحیحہ میں واہب بے قبضہ دئے مر جائے تو ہبہ باطل ہوتا ہے اور فرائض اللہ پر تقسیم پاتی ہے۔

فی موانع الرجوع من شرح التنویر شرح تنویر الابصار میں، رجوع سے موانع میں ذکر کیا والبیع عه موت احد المتعاقدین بعد "م" فریقین میں سے سونپ دینے کے بعد کسی کی موت ہو التسلیم فلو قبل بطل 3. اور موت اس سے پہلے ہو تو پھر باطل ہے۔ (ت)

عه: اشارة في قول صاحب التنوير "دمع خزفه-عبدالمنان۔

1 فتاوٰی خیریہ کتاب الہبہ دار المعرفۃ بیروت ۲ / ۱۱۲ 2 درمختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۵۹ 3 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

In short, as far as one looks, there is no valid reason for this contract; neither the gift of property is correct, nor the increase, nor the will, nor any other form. Then, how can these words of Mahmood "that I and my heirs" etc. be of any use? After all, the very basis on which he wrote these words is itself non-existent, so what was based on it became non-existent too. Indeed, this contract has no basis in Sharia. In a specific valid gift (Hiba), the ruling of the pure Sharia is that until the recipient (mauhub-lahu) takes possession, the donor (wahib) has the authority at all times not to give it, and he cannot be forced to hand over possession.

[Table 1] (Left - Arabic): Because he is a benefactor, and there is no compulsion on a benefactor. It is mentioned in 'al-Durr al-Mukhtar': Revocation of a gift is valid after possession; as for before possession, the gift is not complete. 1 It means revocation is only from something that has occurred and been completed, and before completion, it is a prevention (dafa'), not a removal (raf'). (Right - Urdu Translation): Because he is a volunteer (one who gives for free as a kindness) and a volunteer cannot be forced. In 'Durr-e-Mukhtar', it says that in a gift, revocation after giving possession is valid, whereas before possession, the gift is not complete. Meaning, revocation happens after a thing has occurred and is complete, while before it is complete, it is a defense (prevention), not a removal. (T)

And no person can change the rulings of the pure Sharia through any of their writings or speeches. Look, where there are no impediments, Sharia has given the authority of revocation even after possession to the donor, even if he says a thousand times "I have waived my right of revocation, I no longer have the authority to revoke, if I revoke it will not be accepted, nothing will be heard." Yet the right of revocation remains as before.

[Table 2] (Left - Arabic): In the Fatawa of Imam Qadi Khan: A man gifted something to another man, then the donor said "I have waived my right of revocation," his right is not waived. 2 Similar is in al-Bazzaziyyah and others. (Right - Urdu Translation): It is stated in the Fatawa of Imam Qadi Khan that if a person gifts something to another and says "I have waived the revocation from it," his right will not be waived. And similarly it is in Bazzaziyyah etc. (T)

And when his own right is not lost by his saying so, then who can stop the heirs from dispute and claims? "For a man has more power over himself than over others, as is not hidden." (Because a person has more power over his own self than over others,

as is not hidden. T). In short, in the inquired case, the summary of the ruling is that all these documents of Mahmood and Hamida are merely absurd and useless.

Note: In the original, there is no 'waw' before 'qabl' although 'waw' is necessary here. 12 Abdul Mannan. | (In the original text, 'waw' is missing before 'qabl', although it is necessary here).

1. Durr-e-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Book of Gifts, Chapter on Revocation in Gifts, Mujtabai Press, Delhi, 2/161.
2. Fatawa Qadi Khan, Book of Gifts, Section on Revocation in Gifts, Naval Kishore Press, Lucknow, 4/704.

फतावा रज़विया, खंड १९

संक्षेप में, जहाँ तक नज़र जाती है, इस अनुबंध के लिए कोई वैध कारण नहीं है; न संपत्ति का उपहार सही है, न वृद्धि, न वसीयत, न कोई और रूप। फिर महमूद के ये शब्द "कि मैं और मेरे वारिस" आदि क्या काम आ सकते हैं? आखिरकार जिस आधार पर उसने ये शब्द लिखे थे, जब वह आधार ही समाप्त हो गया, तो जो उस पर आधारित था वह भी स्वतः समाप्त हो गया। वास्तव में, इस अनुबंध का शरीयत में कोई आधार नहीं है। विशेष रूप से एक सही उपहार (हिबा) में, शुद्ध शरीयत का आदेश है कि जब तक उपहार पाने वाले का कब्ज़ा न हो जाए, उपहार देने वाले को हर समय उसे न देने का अधिकार है, और उसे कब्ज़ा दिलाने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता।

[तालिका 1] (बाएँ- अरबी): क्योंकि वह उपकारी है, और उपकारी पर कोई दबाव नहीं है। 'दुर्र अल-मुख्तार' में है: कब्ज़ा करने के बाद उपहार को वापस लेना वैध है; जबकि कब्ज़ा करने से पहले उपहार पूरा नहीं होता। 1 इसका अर्थ है कि वापसी केवल उसी चीज़ की होती है जो घटित हो चुकी हो और पूर्ण हो, और पूर्ण होने से पहले यह बचाव (दफ़ा) है, निष्कासन (रफ़ा) नहीं। (दाएँ- उर्दू अनुवाद): क्योंकि वह दानकर्ता (भलाई के तौर पर मुफ्त देने वाला) है और दानकर्ता पर दबाव नहीं डाला जा सकता। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है कि उपहार में कब्ज़ा देने के बाद वापसी सही है जबकि कब्ज़ा देने से पहले उपहार पूर्ण ही नहीं होता। यानी वस्तु के घटित होने और पूर्ण होने के बाद वापसी होती है जबकि पूर्ण होने से पहले यह बचाव होता है, हटाना नहीं होता। (त)

और कोई भी व्यक्ति अपने किसी लेखन या भाषण से शुद्ध शरीयत के आदेशों को नहीं बदल सकता। देखो, जहाँ कोई बाधा न हो, वहाँ शरीयत ने कब्ज़े के बाद भी वापसी का अधिकार दिया है, भले ही वह हज़ार बार कहे "मैंने अपना वापसी का अधिकार समाप्त कर दिया, मुझे वापसी का अधिकार नहीं रहा, अगर मैं वापसी करूँ तो वह अस्वीकार्य होगी, कुछ भी सुना नहीं जाएगा।" फिर भी वापसी का अधिकार पहले की तरह बना रहता है।

[तालिका 2] (बाएँ- अरबी): इमाम क़ाज़ी खान के फतावा में है: एक व्यक्ति ने दूसरे को कोई चीज़ उपहार में दी, फिर उपहार देने वाले ने कहा "मैंने वापसी का अपना अधिकार छोड़ दिया," उसका अधिकार समाप्त नहीं होता। 2 इसी तरह बज़्ज़िया और अन्य में भी है। (दाएँ- उर्दू अनुवाद): इमाम क़ाज़ी खान के फतावा में है कि एक व्यक्ति दूसरे को उपहार देकर कहे "मैंने इससे वापसी का

अधिकार समाप्त कर दिया है," तो उसका यह अधिकार समाप्त नहीं होगा और इसी तरह बज़्ज़िया आदि में है। (त)

और जब उसके कहने से उसका अपना अधिकार समाप्त नहीं होता, तो वारिसों को विवाद और दावे से कौन रोक सकता है? "क्योंकि मनुष्य का दूसरों की तुलना में स्वयं पर अधिक नियंत्रण होता है जैसा कि गुप्त नहीं है।" (क्योंकि दूसरों की तुलना में मनुष्य को अपनी ज़ात पर अधिकार अधिक है जैसा कि छिपा नहीं है। त)। संक्षेप में, पूछे गए मामले में आदेश का सारांश यह है कि महमूद और हमीदा के ये सभी दस्तावेज़ केवल निरर्थक और बेकार हैं।

टिप्पणी: मूल में 'क़ब्ल' से पहले 'वाव' नहीं है जबकि यहाँ 'वाव' आवश्यक है। १२ अब्दुल मन्नान। | (मूल पाठ में 'क़ब्ल' से पहले 'वाव' गायब है, हालाँकि यहाँ इसकी आवश्यकता है)।

1. दुर्र-ए-मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार किताबुल हिबा, अध्याय: उपहार में वापसी, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली २/१६१
2. फतावा क़ाज़ी खान किताबुल हिबा, खंड: उपहार में वापसी, नवल किशोर प्रेस लखनऊ ४/७०४

पृष्ठ १९२ का ६९२

غرض جہاں تک نگاہ کی جائے اس عقد کے لئے کوئی وجہ صحت نہیں، نہ جائداد کا ہبہ ٹھیک آتا ہے نہ توفیر کا، نہ وصیت نہ کوئی صورت، پھر محمود کے یہ الفاظ "کہ منمقر و وارثانم را" الخ کیا کام دے سکتے ہیں، آخر جس بنا پر اس نے یہ الفاظ لکھے تھے جب راساً وہی منعدم ہے تو یہ جو اس پر مبنی تھے خود منعدم ہو گئے، بھلا یہ عقد تو شرعاً کچھ اصل ہی نہیں رکھتا خاص ہبہ صحیحہ میں شرع مطہر کا حکم ہے کہ جب تک موہوب لہ کا قبضہ نہ ہو جائے واہب کو ہر وقت نہ دینے کا اختیار ہے اور اس پر قبضہ دلانے کا جبر نہیں ہو سکتا،

[جدول ۱] (بائیں - عربی): لانه متبرع والمتبرع لاجبر علیه فی الدرالمختار صح الرجوع فیها بعد القبض اما قبله فلم تتم الهبة 1 اه ای والرجوع انما یکون عن شیئ وقع وتم وقبل التمام دفع لا رفع۔
(دائیں - اردو): کیونکہ وہ متبرع (بھلائی کے طور پر مفت دینے والا) ہے اور متبرع پر جبر نہیں ہو سکتا۔ درمختار میں ہے ہبہ میں قبضہ دینے کے بعد رجوع صحیح ہے جبکہ قبضہ سے قبل تو ہبہ تام ہی نہیں ہے اھ یعنی شیئی کے وقوع اور تام ہونے کے بعد رجوع ہوتا ہے جبکہ تام ہونے سے قبل دفاع ہوتا ہے رفع نہیں ہوتا۔ (ت)

اور کوئی شخص اپنی کسی تحریر خواہ تقریر سے احکامِ شرع مطہر کو نہیں بدل سکتا۔ دیکھو جہاں موانع نہ ہوں تو شرع نے واجب کو بعد قبضہ بھی رجوع کا اختیار دیا اگرچہ وہ ہزار بار کہے میں نے اپنا حق رجوع ساقط کیا، مجھے رجوع کا اختیار نہ رہا اگر رجوع کروں تو نامقبول ہو کچھ مسموع نہیں۔ اور حق رجوع بدستور باقی۔

[جدول ۲] (بائیں - عربی): فی فتاوی الامام قاضیخان رجل وھب لرجل شیئا ثم قال الواھب اسقطت حقی فی الرجوع لا یسقط حقه 2 اھومثله في البزازیة وغیرھا۔ (دائیں - اردو): امام قاضی خان کے فتاویٰ میں ہے ایک شخص دوسرے کو ہبہ کر کے کہے میں نے اس سے رجوع کا ساقط کر دیا ہے تو اس کا یہ حق ساقط نہ ہو گا اھ اور اسی طرح بزازیہ وغیرہ میں ہے۔ (ت)

اور جب اس کے کہنے سے خود اس کا حق زائل نہیں ہوتا تو ورثہ کو نزاع و دعویٰ سے کون مانع ہو سکتا ہے فان الرجل اقدر علی نفسه منه علی غیره کما لا یخفی (کیونکہ دوسرے کی نسبت انسان کو اپنی ذات پر قدرت زیادہ ہے جیسا کہ مخفی نہیں ہے۔ت) بالجملہ صورتِ مستفسرہ میں خلاصہ حکم یہ ہے کہ محمود و حمیدہ کی یہ سب دستاویزیں محض لغو و مہمل و

عه: لیس فی الاصل الواو قبل ولا بد منه ۱۲ عبد المنان | (اصل میں قبل سے پہلے واو نہیں ہے حالانکہ یہاں واو ضروری ہے)

1 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الہبہ باب الرجوع فی الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ 2 فتاویٰ قاضیخان کتاب الہبہ فصل فی الرجوع فی الھبہ مطبع نولکشور لکھنو ۴/ ۷۰۴

Fatawa Rizwia, Volume 19

...are useless, and in Sharia, this document has no standing. Since legally no contract was formed, how can it be named? Rashida and her children, based on these writings, have absolutely no right either to the original property or the accumulated income. For them to claim it is not permissible under Sharia, but rather forbidden and prohibited. And Allah knows best.

Issue 49: 5 Rabi-ul-Awwal Sharif 1307 AH

What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid, while in government service, bought some property with his own money in the name of his son Bakr, who was a minor at that time. He also bought some property in the name of his wedded wife, and at that time, he also had an adult daughter, but he did not buy anything in her name. Later, another son was born to Zaid, and he bought some property in his name too, but that boy died while still a minor. When Zaid evicted the tenant of the deceased minor boy's property through the court, Zaid stated in court that the property belonged to him, bought with his money, and the boy's name was merely nominal. When Zaid retired from service and lived in his house, he had two more minor daughters at that time, but he did not buy any property in their names. At that time, he bought property in his own name and also some in the name of his son Bakr (who was near maturity at that time). However, Zaid used to collect the entire income from the properties in his name, Bakr's name, the deceased son's name, and his wife's name himself, and kept it under his control and authority; no one else had any say in it. During Zaid's lifetime, Bakr, who had become an adult, did not have the authority to spend anything from the property or its income except for food and clothing, as fathers generally provide for their sons. Although Zaid had arranged Bakr's marriage, even in that state, Bakr had no concern with the property income. Bakr used to accompany Zaid in following up on lawsuits regarding the property bought in Bakr's name, as they were in Bakr's name. Thus, the situation remained as described during Zaid's lifetime. When Zaid died, all this property, belongings, and cash remained with Bakr and Bakr's mother, and Bakr began collecting the income. When Bakr's mother also passed away, all property, goods, and cash came into Bakr's hands. Since then until today, Bakr has been in possession and control. Bakr has now bought property in his name and his two sons' names using the accumulated income of all properties and the money left by Zaid when he died. Now, if the property is to be partitioned and the sisters claim their shares, then according to the noble Sharia, can they get a share from all the property that was previously in Bakr's name and

which Bakr has now bought in his and his sons' names using Zaid's money and the accumulated income from all the property? Or only from...

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...बेकार हैं और शरीयत में उस दस्तावेज़ का कोई स्थान नहीं है क्योंकि जब शरीयत के अनुसार कोई अनुबंध ही नहीं हुआ, तो उसे क्या नाम दिया जाए? रशीदा और उसकी संतान को इन लेखों के आधार पर न तो मूल संपत्ति में और न ही संचित आय (ज़र-ए-तौफ़ीर) में किसी भी प्रकार का कोई अधिकार प्राप्त है, न ही उनके लिए दावा करना शरीयत के अनुसार जायज़ है, बल्कि हराम और वर्जित है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ४९: ५ रबी-उल-अव्वल शरीफ़ १३०७ हिजरी

इस मसले में दीन के विद्वान क्या कहते हैं: ज़ैद ने अपनी सरकारी नौकरी के दौरान अपने बेटे बक्र के नाम पर, जो उस समय पूर्णतः नाबालिग था, अपने पैसों से कुछ संपत्ति खरीदी, और कुछ संपत्ति अपनी विवाहित पत्नी के नाम पर खरीदी। उस समय उसकी एक बालिग बेटी भी थी, उसके नाम पर कुछ नहीं खरीदा। फिर ज़ैद का एक और बेटा पैदा हुआ, उसके नाम पर भी कुछ संपत्ति खरीदी, लेकिन वह लड़का नाबालिग रहते हुए ही मर गया। जब ज़ैद ने उस मृत लड़के की संपत्ति के किराएदार को अदालत के ज़रिए बेदखल करवाया, तो ज़ैद ने अदालत में बयान दिया कि संपत्ति मेरी है और मेरे पैसे से खरीदी गई है, लड़के का नाम केवल नाममात्र (इस्मे फ़र्ज़) था। जब ज़ैद नौकरी से सेवानिवृत्त होकर अपने घर पर रहने लगा, तो उस समय ज़ैद की दो और नाबालिग बेटियाँ थीं, उनके नाम पर भी संपत्ति नहीं खरीदी। उस समय उसने अपने नाम पर संपत्ति खरीदी और कुछ अपने बेटे बक्र (जो उस समय बालिग होने के करीब था) के नाम पर भी खरीदी। लेकिन ज़ैद अपने नाम, बक्र के नाम, मृतक बेटे के नाम और अपनी पत्नी के नाम वाली सभी संपत्तियों की पूरी आय स्वयं वसूल करता था और अपने अधिकार और नियंत्रण में रखता था; इसमें किसी का कोई हस्तक्षेप नहीं था। ज़ैद के जीवनकाल में, बक्र को, जो उस समय बालिग हो चुका था, यह अधिकार नहीं था कि वह संपत्ति या संपत्ति की आय से रोटी-कपड़े के अलावा कुछ भी खर्च करे, जैसा कि दुनिया में पिता अपने बेटों को खिलाते-पिलाते हैं। हालाँकि ज़ैद ने बक्र की शादी भी कर दी थी, लेकिन उस स्थिति में भी बक्र का संपत्ति की आय से कोई सरोकार नहीं था। बक्र के नाम से जो संपत्ति खरीदी गई थी, उसके मुकदमों की पैरवी में बक्र, ज़ैद के साथ जाया करता था क्योंकि वे बक्र के नाम पर थे। इस प्रकार, ज़ैद के जीवनकाल में स्थिति वैसी ही रही जैसा ऊपर बताया गया है। जब ज़ैद की मृत्यु हुई, तो यह सारी संपत्ति, सामान और नकदी बक्र और बक्र की माँ के पास रही और बक्र आय वसूल करने लगा। जब बक्र की माँ का भी इंतकाल हो गया, तो सारी संपत्ति, सामान और नकदी बक्र के हाथ आई। तब

से लेकर आज तक बक्र का उस पर कब्ज़ा और नियंत्रण है। अब बक्र ने सभी संपत्तियों की आय की बचत और उस पैसे से, जो ज़ैद मरने के समय छोड़ गया था, अपने नाम और अपने दो बेटों के नाम पर संपत्ति खरीदी है। अब अगर संपत्ति का बंटवारा हो और बहनें अपना हिस्सा मांगें, तो शरीयत के अनुसार क्या उन्हें उस पूरी संपत्ति में से हिस्सा मिल सकता है जो पहले बक्र के नाम पर थी और जो अब बक्र ने ज़ैद के पैसे और कुल संपत्ति की आय की बचत से अपने और अपने बेटों के नाम पर खरीदी है, या सिर्फ उस...

पेज १९३ ऑफ़ ६९२

بیکار ہیں اور اس کاغذ کا نام شرع میں کچھ نہیں کہ جب شرعاً یہ کوئی عقد ہی نہ ہوا تو اس کا نام کیا رکھا جائے اور رشیدہ اور اس کی اولاد کو ان تحریرات کی رو سے مطلق کسی طرح کا استحقاق نہ اصل جائداد میں حاصل ہوا نہ زر توفیر میں، نہ انہیں دعویٰ کرنا شرعاً جائز بلکہ حرام و ممنوع، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۹: ۵ ربیع الاول شریف ۱۳۰۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں زید نے بحالت نوکری سرکاری اپنے بیٹے بکر کے نام جو کہ اس وقت محض نابالغ تھا اپنے روپیہ سے کچھ جائداد خریدی اور کچھ جائداد اپنی بی بی منکوحہ کے نام خریدی اور اس وقت ایک بیٹی ببالغ بھی تھی اس کے نام نہیں خریدی پھر زید کے ایک اور لڑکا پیدا ہوا اس کے نام بھی کچھ جائداد خریدی مگر وہ لڑکا بحالت نابالغی ہی میں فوت ہو گیا جب اس فوت شدہ لڑکے کے نابالغ کی جائداد کے کرایہ دار کو بیدخل عدالت سے زید نے کرایا تو عدالت میں زید نے بیان کیا کہ جائداد میری ہے اور میرے روپیہ سے خریدی گئی ہے لڑکے کا نام اسم فرض تھا، جب زید نوکری سے علیحدہ ہو کر اپنے مکان پر رہا تو اس وقت زید کی دو اور لڑکیاں بھی نابالغ تھیں ان کے نام بھی جائداد نہیں خریدی اس وقت اپنے نام جائداد خریدی اور کچھ بیٹے بکر کے نام سے بھی (جو کہ اس وقت قریب بلوغ کے تھا) خریدی مگر زید کل جائداد کی آمدنی جو اپنے نام اور بکر کے نام اور بیٹے متوفی کے نام اور اپنی بی بی کے نام تھی ازخود وصول کرتا تھا اور اپنے تحت اور اختیار میں رکھتا تھا کسی کو اس میں مداخلت نہ تھی اور زید کی زندگی میں بکر کو جو کہ اس وقت بالغ تھا یہ اختیار نہ تھا کہ جائداد یا جائداد کی آمدنی سے

کچھ کسی صرف روٹی کپڑے سے جیسا کہ دنیا میں باپ بیٹوں کو کھلاتے ہیں کھاتے اور پہنتے گو زید نے بکر کی شادی بھی کر دی تھی مگر اس حالت میں بھی بکر کو آمدنی جائداد سے کچھ سروکار نہ تھا جو جائداد بکر کے نام سے خریدی تھی اس کے نالشات کی پیروی میں بکر ہمراہ زید کے جایا کرتا تھا کہ بکر کے نام سے ہوتی تھی چنانچہ زید کی زندگی میں حالت مذکورہ بالا رہی، جب زید نے وفات پائی تو اس وقت یہ کل جائداد اور اسباب اور نقدی بکر اور والدہ بکر کے پاس رہی اور بکر تحصیل آمدنی کرنے لگا، جب والدہ بکر نے بھی انتقال کیا تو سب جائداد و جنس و نقد بکر کے ہاتھ آئی اس وقت سے آج تک بکر قابض و متصرف ہے، بکر نے اب کل جائداد کی آمدنی کی توفیر اور اس روپیہ سے جو کہ زید چھوڑ کر مرا اور جائداد اپنے نام اور اپنے دو بیٹوں کے نام خریدی، اب اگر تقسیم جائداد کی ہو اور بہنیں اپنا حصہ طلب کریں تو از روئے شرع شریف آیا کل جائداد میں سے جو کہ بکر کے نام پہلے تھی اور اب بکر نے زید کے روپیہ اور کل جائداد کی آمدنی کی توفیر سے اپنے نام اور اپنے بیٹے کے نام سے خریدی تھی حصہ مل سکتا ہے یا صرف اُس

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...from the property which was in the names of Zaid, Zaid's wife, and the deceased Amr can be obtained; therefore, it is requested that a Fatwa be issued according to the command of Allah and His Messenger so that it may be implemented.

Answer: O Allah, guidance to truth and correctness! That property which Zaid purchased for his minor son Bakr with his own money at different times belongs exclusively to Bakr, in which other heirs of Zaid have no right at all. It is stated in 'Uqud ad-Durriya fi Tanqih al-Hamidiya':

[Arabic Text]: In 'al-Dakhira' and 'al-Tajnis', it is stated: A woman purchased land for her minor son with her own wealth; the purchase is for the mother because she does not possess the right to purchase for the child. The land becomes the child's if the mother becomes the donor. (End of quote from al-Uqud). I say: A father's purchase in the name of the child belongs directly to the child because the father has the authority to do so. Thus, the child owns the real estate from the beginning, and the father is a donor of the price, provided no intention of reclaiming it appears.

[Urdu Translation/Explanation]: It is in 'Dakhira' and 'Tajnis': A woman bought some land for her minor son with her own wealth; this purchase will belong to the mother because she is not the owner of purchasing for the minor son. So this land will belong to the son because the mother gifted (hiba) it to him. The passage from 'Uqud al-Durriya' ends. I say: A father's such purchase will belong to the son from the beginning and the land will belong to the son alone because the father has the authority to purchase for the minor son, and the father will be a donor in favor of the son regarding the payment of the price because he did not express any intention to reclaim. (T)

And it is not harmful if Bakr does not get possession during Zaid's lifetime because, firstly, it is not Zaid's property on the basis of a gift but on the basis of a father's purchase, as you have just learned. Ownership through purchase is not dependent on possession. And even if it were considered a gift, the father's possession is exactly the minor son's possession. It is stated in 'Majma' al-Anhur':

[Arabic Text]: The father's gift to his child is completed by the contract because it is in the father's possession, so he acts as a deputy for the minor's possession.

[Urdu Translation]: A father's gift for a minor child becomes complete just by the contract because that gift is in the father's possession in his capacity as a deputy for the son.

1 Al-'Uqud ad-Durriya, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasi, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/33

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...जायदाद में से जो कि ज़ैद के नाम, ज़ैद की बीवी के नाम और मृतक अम्र के नाम थी, मिल सकता है; अतः निवेदन है कि अल्लाह और उसके रसूल के आदेशानुसार फ़तवा दिया जाए ताकि उस पर अमल किया जा सके।

उत्तर: हे अल्लाह! सत्य और सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन प्रदान कर! वह जायदाद जो ज़ैद ने अपने नाबालिग बेटे बक्र के नाम पर अपने पैसों से अलग-अलग समय पर खरीदी, वह विशेष रूप से बक्र की संपत्ति है, जिसमें ज़ैद के अन्य वारिसों का बिल्कुल कोई अधिकार नहीं है। 'उकूदुद दुर्रिया' में लिखा है:

[अरबी पाठ का सार]: 'अल-ज़खीरा' और 'अल-तजनीस' में है: यदि एक महिला ने अपने नाबालिग बच्चे के लिए अपनी संपत्ति से ज़मीन खरीदी, तो वह खरीदारी माँ की ही मानी जाएगी क्योंकि उसे बच्चे के लिए खरीदने का अधिकार नहीं है। वह ज़मीन बच्चे की तब होगी जब माँ उसे दान (हिबा) कर दे। मैं कहता हूँ: पिता द्वारा बच्चे के नाम पर की गई खरीदारी सीधे बच्चे की मानी जाएगी क्योंकि पिता को ऐसा करने का अधिकार है। अतः संपत्ति शुरू से ही बच्चे की है और पिता मूल्य का भुगतान करने वाला दानदाता है, जब तक कि वह इसे वापस लेने की मंशा ज़ाहिर न करे।

[उर्दू अनुवाद का हिंदी]: 'ज़ख़ीरा' और 'तजनीस' में है: एक महिला ने अपने नाबालिग बेटे के लिए अपनी संपत्ति से कोई ज़मीन खरीदी, तो यह खरीदारी माँ की अपनी होगी क्योंकि वह नाबालिग बेटे के लिए खरीदारी की मालिक नहीं है। तो यह ज़मीन बेटे की होगी क्योंकि माँ ने उसे दान (हिबा) कर दिया है। 'उकूदुद दुर्रिया' का अंश समाप्त हुआ। मैं कहता हूँ: पिता द्वारा की गई ऐसी खरीदारी शुरुआत से ही बेटे की होगी और ज़मीन भी बेटे की ही होगी क्योंकि पिता को नाबालिग बेटे के लिए खरीदारी करने का अधिकार है, और पिता द्वारा मूल्य का भुगतान बेटे के पक्ष में दान स्वरूप होगा क्योंकि उसने इसे वापस लेने की मंशा व्यक्त नहीं की है। (त)

और ज़ैद के जीवन काल में बक्र का जायदाद पर कब्ज़ा न होना हानिकारक नहीं है क्योंकि पहली बात तो यह है कि यह दान (हिबा) के आधार पर ज़ैद की संपत्ति नहीं है, बल्कि पिता द्वारा की गई खरीदारी के आधार पर है, जैसा कि आपने अभी जाना। और खरीदारी के माध्यम से स्वामित्व कब्ज़े पर निर्भर नहीं होता। और यदि इसे दान ही मान लिया जाए, तो पिता का कब्ज़ा वास्तव में नाबालिग पुत्र का ही कब्ज़ा है। 'मजमा-उल-अनहर' में है:

[अरबी पाठ का सार]: पिता द्वारा अपने छोटे बच्चे को दिया गया दान केवल अनुबंध (अक़्द) से ही पूर्ण हो जाता है क्योंकि वह पिता के कब्ज़े में है, इसलिए वह नाबालिग के कब्ज़े के प्रतिनिधि के रूप में कार्य करता है।

[उर्दू अनुवाद का हिंदी]: नाबालिग बच्चे के लिए पिता का दान (हिबा) केवल अनुबंध (अक़्द) से ही पूर्ण हो जाता है क्योंकि वह दान पिता के कब्ज़े में बेटे के प्रतिनिधि होने की हैसियत से है।

1 अल-उकूदुद दुर्रिया, किताबुल वसाया, बाबुल वसी, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/33

पृष्ठ 692 का 194

جائداد میں سے جو کہ زیڈ کے نام اور زیڈ کی بی بی کے نام اور عمرو متوفی کے نام تھی مل سکتا ہے، لہٰذا التماس ہے کہ فتویٰ بموجب حکم خدا اور رسول دیا جائے تاکہ اس پر عملدرآمد کیا جائے۔

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب، وہ جائداد کہ زید نابالغ بیٹے بکر کے نام بدفعات اپنے روپیہ سے خریدی خاص ملک بکر کی ہے جس میں دیگر وارثان زید کا اصلاً کچھ حق نہیں، عقودالدریہ فی تنقیح الحامد یہ میں ہے:

فی الذخیرۃ والتجنیس امرأۃ اشترت ضیعۃ لولدھا الصغیر من مالھا وقع الشراء للام لانھا لا تملیك الشراء للولد وتکون الضیعۃ للولد لان الام تصیر واھبۃ اھ ما فی العقود اقول: فشراء الاب باسم الولد یقع رأسا للولد لان الاب یملك ذلك فالولد ملك العقار ابتداءً والاب متبرع بأداء الثمن حیث لم یظھر قصد الرجوع۔

ذخیرہ اور تجنیس میں ہے، عورت نے اپنے نابالغ بیٹے کے لئے کوئی زمین اپنے مال سے خریدی تو یہ خریداری ماں کی اپنی ہوگی کیونکہ وہ نابالغ بیٹے کے لئے خریداری کی مالک نہیں، تو یہ زمین بیٹے کی ہوگی کیونکہ ماں نے اسے ہبہ کیا ہے عقود الدریہ کی عبارت ختم ہوئی، اقول:(میں کہتا ہوں) تو باپ کی ایسی خریداری ابتداء سے بیٹے کے لئے ہوگی اور زمین بیٹے کی ہی ہوگی کیونکہ باپ کو نابالغ بیٹے کے لئے خریداری کا اختیار ہے اور باپ رقم کی ادائیگی میں بیٹے کے حق میں متبرع ہوگا کیونکہ اس نے رجوع کا اظہار نہیں کیا۔ (ت)

اور جائداد کا تاحیات زید قبضہ بکر میں نہ آنا کچھ مضر نہیں کہ اول تو زید کی ملک بربنائے ہبہ نہیں بلکہ بربنائے خرید پدر ہے کما علمت آنفا (جیسا کہ تو نے ابھی جانا ت) اور ملک بذریعہ شراء قبضہ پر موقوف نہیں اور بالفرض ہبہ ہی ٹھہرائے تو قبضہ پدر بعینہ قبضہ پسر نابالغ ہے، مجمع الانہر میں ہے:

هبة الاب لطفله تتم بالعقد لانه في قبض الاب فينو ب عن قبض الصغير

نابالغ بچے کے لئے باپ کا ہبہ صرف عقد سے ہی تام ہو جاتا ہے کیونکہ وہ ہبہ باپ کے قبضہ میں بیٹے کے نائب ہونے کی حیثیت سے ہے

1 العقود الدرية كتاب الوصايا باب الوصى ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۳۳

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Because he is his guardian.[1] Because he is his guardian. (T)

And Bakr having no concern with the income from the property is also not contrary to Bakr's ownership. When a minor has his own specific property, not gifted by the father, even then, the father has the authority and disposal over it and its income; the minor has no concern with it. And even after reaching maturity, it is generally seen that regarding properties people transfer to their sons and even hand over possession to complete the gift, or rather, secretly complete a valid Sharia sale and gift of the price (free transfer), even on those, the real owners (fathers) retain some authority throughout their lives. Apart from food and clothing, provided by the father's hand, the sons have no concern with anything. And by chance, if someone wants to maintain independent authority during the father's lifetime, he is considered ill-mannered, vagrant, and unlucky. Its parallel is its reverse: when sons are capable, smart, and fit for work, and the father wants to live a retired life, all paternal estates remain in the possession and disposal of the sons. The owners (fathers) have no relationship other than food and clothing, yet this does not necessitate the sons becoming the owners; the father will still be considered the owner. Rather, all the more so, since the sons' lack of possession could even be due to internal dislike, that they are not heartfully pleased with the father's possession but do not object out of respect, especially a minor whose consent is nothing. Unlike fathers, whose sons' disposal of their estates occurs only with their consent. Despite this, such possession, authority, disposal, and power are not evidence of ownership.

| As stated in Al-Khayriyya and in Al-Qunya 'Fa' (i.e., Fatawa al-Asr by Imam Ali al-Sindi) from (i.e., Imam Umar al-Nasafi): He ordered his children to divide his land located in such-and-such a region among themselves, so they did. Ownership is not established for them. 'Zam' (i.e., Imam Zahir al-Din al-Marghinani) said similar to 'Bakh' (i.e., Imam Bakr Khawar Zadah): He said to his son, 'Manage this land,' so he started managing it. | As it is in Fatawa Khayriyya, and in Qunya 'Fa' means Fatawa al-Asr Imam Ali Sindi from i.e., Imam Umar Nasafi, a father said to his sons to divide my land located in such-and-such area among yourselves, they did so, then the ownership of the sons will not be established. 'Zam' i.e., Imam Zahir al-Din al-Marghinani, like it 'Bakh' i.e., Imam Bakr Khawar Zada, a person said to his son manage this land, then the son started managing. |

[1] Majma' al-Anhur Sharh Multaqal Abhur, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/357. Page 195 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

क्योंकि वह उसका वली (संरक्षक) है।[1] क्योंकि वह उसका वली है। (त)

और आमदनी वाली जायदाद से बक्र का कोई सरोकार न होना भी बक्र की मिलकियत (स्वामित्व) के खिलाफ नहीं है। जब नाबालिग की अपनी खुद की निजी जायदाद होती है, जो पिता द्वारा उपहार में नहीं दी गई होती, तब भी उस पर और उसकी आमदनी पर पिता का ही अधिकार और नियंत्रण होता है; नाबालिग का उससे कोई सरोकार नहीं होता। और बालिग होने के बाद भी आमतौर पर देखा जाता है कि लोग जो जायदादें अपने बेटों के नाम लिख देते हैं और हिबा (उपहार) को पूरा करने के लिए कब्ज़ा भी दिला देते हैं, बल्कि गुप्त रूप से सही शरई बिक्री और मूल्य के हिबा की प्रक्रिया पूरी करते हैं, उन पर भी पिता का ताउम्र कुछ न कुछ अधिकार बना रहता है और पिता की मदद से मिलने वाले रोटी-कपड़े के अलावा बेटों का किसी चीज़ से सरोकार नहीं होता। और संयोगवश जो पिता के जीवन काल में अपना स्वतंत्र अधिकार रखना चाहता है, उसे बदचलन, आवारा और अभागा माना जाता है। इसका उदाहरण इसका उल्टा है कि जब बेटे योग्य, चतुर और काम के काबिल होते हैं और पिता सेवानिवृत्त जीवन जीना चाहते हैं, तो पिता की सारी संपत्तियां बेटों के कब्ज़े और नियंत्रण में रहती हैं। मालिकों (पिताओं) का रोटी-कपड़े के अलावा कोई संबंध नहीं होता, फिर भी इससे बेटों का मालिक होना आवश्यक नहीं हो जाता; पिता ही मालिक समझा जाएगा। बल्कि और भी अधिक, क्योंकि बेटों का कब्ज़ा न होना हार्दिक नापसंदगी के कारण भी हो सकता है कि वे दिल से पिता के कब्ज़े से संतुष्ट न हों, लेकिन सम्मान के कारण विरोध नहीं करते, विशेष रूप से नाबालिग जिसकी सहमति का कोई महत्व नहीं है। इसके विपरीत पिताओं की संपत्ति पर बेटों का नियंत्रण उनकी सहमति से ही होता है। इसके बावजूद, यह कब्ज़ा, अधिकार, नियंत्रण और शक्ति मिलकियत का प्रमाण नहीं है।

| जैसा कि अल-खैरिया और अल-कुन्या 'फा' (अर्थात फतावा अल-अस्र इमाम अली अल-सिंदी द्वारा) में इमाम उमर अल-नसफी से वर्णित है: उन्होंने अपनी संतानों को आदेश दिया कि वे अमुक क्षेत्र में स्थित उनकी भूमि को आपस में बांट लें, तो उन्होंने ऐसा किया। उनके लिए स्वामित्व सिद्ध नहीं होता। 'ज़म' (अर्थात इमाम ज़हीर अल-दीन अल-मरग़ीनानी) ने 'बख़' (अर्थात इमाम बक्र खावर ज़ादा) के समान कहा: उन्होंने अपने बेटे से कहा, 'इस भूमि का प्रबंधन करो', तो उसने प्रबंधन शुरू कर दिया। | जैसा कि फतावा खैरिया में है, और कुन्या में "फा" यानी फतावा अल-अस्र इमाम अली सिंदी 'अन' यानी इमाम उमर नसफी, पिता ने बेटों से कहा कि फलां इलाके में स्थित मेरी ज़मीन को आपस में

बाँट लो, उन्होंने ऐसा किया तो बेटों की मिलकियत साबित न होगी। "ज़म" यानी इमाम ज़हीर अल-दीन अल-मरग़ीनानी, इसी की तरह "बख़" यानी इमाम बक्र खावर ज़ादा, एक व्यक्ति ने अपने बेटे से कहा इस ज़मीन में तसर्रुफ़ (प्रबंधन/उपयोग) कर लो, तो बेटे ने तसर्रुफ़ शुरू... |

[1] मज्मअ अल-अन्हूर शरह मुल्तक़ल अभुर, किताब अल-हिबा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 2/357. पृष्ठ 195 का 692

لانہ ولیہ ۔۱۸ کیونکہ یہ اس کا ولی ہے۔ (ت)

اور آمدنی جائداد سے بکر کو سروکار نہ ہونا بھی ملک بکر کے منافی نہیں نابالغ کی خود اپنی جائداد خاص غیر عطائے پدر ہوتی ہے تو اس پر اور اس کی آمدنی پر بھی باپ ہی کا تصرف و اختیار ہوتا نابالغ کو اس سے بھی کچھ سروکار نہ ہوتا اور بعد بلوغ بھی عام طور پر دیکھا جاتا ہے کہ جو جائدادیں لوگ اپنے بیٹوں کو لکھ دیتے اور تکمیلِ ہبہ کے لئے بھی قبضہ کرادیتے ہیں بلکہ درپردہ بیعِ صحیح شرعی و ہبہ ثمن تملیک بلا عوض کی تکمیل کرتے ہیں ان پر بھی تاحیات آباء ان مالکانِ واقعی کا کچھ اختیار اور باپ کی دست نگری کے ساتھ روٹی کپڑے کے سوا کسی چیز سے سروکار نہیں ہوتا اور اتفاقاً جو حیاتِ پدر میں اپنا مستقل اختیار رکھنا چاہتا ہے بد وضع و آوارہ ناہ سعادت مند گنا جاتا ہے، نظیر اس کی اس کا عکس ہے کہ جب بیٹے لائق و ہوشیار و قابل کار ہوتے اور باپ اپنا فارغ البال رہنا چاہتے ہیں تمام املاک پدر قبضہ و تصرفِ ابناء میں رہتے ہیں۔ مالکوں کو روٹی کپڑے کے سوا کچھ تعلق نہیں ہوتا جبکہ اس سے بیٹوں کا مالک ہونا لازم نہیں آتا اس سے باپ کا مالک ہونا ہی سمجھا جائے گا بلکہ بدرجہ اولٰی کہ بیٹوں کا قبضہ نہ ہونا تو کراہتِ قلبی سے بھی ہو سکتا ہے کہ دل میں قبضہ پدر سے راضی نہ ہو مگر لحاظ کے باعث مانع نہیں آتے خصوصاً نابالغ کہ اس کی رضا بھی کوئی شے نہیں۔ بخلاف آباء کہ ان کی املاک پر تصرفاتِ ابناء ان کی رضا ہی سے ہوتے ہیں باوجود اس کے یہ قبضہ و اختیار و تصرف و اقتدار دلیل ملک نہیں ہوتا،

| كما في الخيرية وفى القنية فع (اى فتاوى العصر للامام على السندى) عن (اى الامام عمر النسفى) امر اولاده ان يقسموا ارضه التى في ناحية كذا بينهم ففعلوا لا يثبت الملك لهم "ظم"(اى الامام ظهير

الدین المرغینانی)مثلہ بخ (ای الامام بکر خواھر زادہ) قال لولدہ تصرف ھذہ الارض فاخذ یتصرفھا |

جیسا کہ فتاویٰ خیریہ میں ہے، اور قنیہ میں "فع" یعنی فتاویٰ العصر امام علی سندی عن یعنی امام عمر نسفی، باپ نے بیٹوں سے کہا کہ فلاں علاقہ میں واقع میری زمین کو آپس میں تقسیم کرلو، انہوں نے ایسا کیا تو بیٹوں کی ملکیت ثابت نہ ہوگی۔ "ظم" یعنی امام ظہیر الدین المرغینانی ، اس کی مثل "بخ" یعنی امام بکر خواہر زادہ ، ایک شخص نے اپنے بیٹے سے کہا اس زمین میں تصرف کرلو، تو بیٹے نے تصرف شروع |

1^8 مجمع الانھر شرح ملتقی الابحر کتاب الھبہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۵۷ Page 195 of 692

Fatawa Rizwia, Volume 19

"It will not become his property."[1] This did not make it the son's property. (T)

Similarly, Zaid's claim after his death regarding the property of Amr (the second son), stating "the property is mine, it was bought with my money, Amr's name was fictitious," does not cause any harm. Firstly, this was just his verbal claim; Amr's ownership was established according to Sharia. How could it be nullified just by calling the name fictitious? Furthermore, the fact that it was bought with his money was not a proof of his ownership, especially since he explicitly bought it in the name of his minor son. It is stated in Fatawa Khairiyyah:

"Buying from the father's money does not necessitate that the purchased item becomes the father's property."[2]	Buying with the father's money does not make it mandatory that the purchased item belongs to the father. (T)

And even if we assume so, it doesn't necessitate Bakr's name being fictitious as well. So, how can one deviate from a Sharia-based argument without a valid reason? Therefore, inevitably, these properties that Zaid bought in Bakr's name are by no means subject to inheritance. Similarly, those that Bakr bought in his own name or in the name of his minor sons, even if the price was paid from common funds,

"Because when a purchase is effective upon the contractant, it remains effective, as mentioned in Al-Hidayah, Al-Durr al-Mukhtar, and other books."[3]	Because when a purchase is effective upon the buyer, it will be considered effective, as stated in Hidayah, Durr Mukhtar, and other books. (T)

It is in Khairiyyah:

"The house is not established for the father by the son saying 'I bought it with my father's money'."[4]	The father's ownership will not be established by the son saying "I bought this house with my father's money". (T)

The ultimate point is that if it is proven that the purchase price was paid from common funds, then the remaining heirs will have a debt against Bakr for that amount of money according to their respective shares, for which they are entitled to claim. It does not mean any part of the property becomes their ownership. It is in Radd al-Muhtar:

---

[1] Al-Qunyah al-Munyah li-Tatmim al-Ghunyah, Kitab al-Hibah, Chapter on words with which a gift is concluded, Calcutta, India, p. 214 [2] Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Buyu',

Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/219 [3] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wakala, Section: A sales agent does not conclude, etc., Mujtabai Press, Delhi, 109/2 [4] Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Buyu', Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/219

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

"वह उसकी मिल्कियत नहीं बनेगी।"[1] इससे वह बेटे की मिल्कियत नहीं बनेगी। (त)

इसी तरह जैद का अपने दूसरे बेटे अम्र की जायदाद के बारे में उसकी मृत्यु के बाद यह ज़ाहिर करना कि "जायदाद मेरी है, मेरे रुपयों से खरीदी गई थी, अम्र का नाम केवल फर्ज़ी था," कोई नुकसान नहीं पहुँचाता। अव्वल तो यह सिर्फ़ उसका ज़बानी दावा था; शरई तौर पर अम्र की मिल्कियत साबित हो चुकी थी। सिर्फ़ नाम फर्ज़ी बताने से वह कैसे ख़त्म हो सकती थी? इसके अलावा, उसके रुपयों से खरीदा जाना उसकी मिल्कियत की दलील नहीं थी, जबकि उसने स्पष्ट रूप से उसे अपने नाबालिग बेटे के नाम पर खरीदा था। फ़तावा खैरिया में है:

"बाप के माल से ख़रीदारी करने से यह लाज़िम नहीं आता कि बेची गई चीज़ बाप की मिल्कियत हो।"[2]

बाप के माल से खरीदारी करने से यह ज़रूरी नहीं कि वह खरीदी हुई चीज़ बाप की मिल्कियत हो। (त)

और बिल-फर्ज़ अगर हो भी, तो इससे बक्र का नाम भी फर्ज़ी होना लाज़िम नहीं। तो बिना किसी शरई दलील के इस बात से कैसे हटा जा सकता है? लिहाज़ा, लाज़िम तौर पर ये जायदादें जो जैद ने बक्र के नाम पर खरीदीं, हरगिज़ विरासत (तूरीस) का हिस्सा नहीं हैं। इसी तरह वे जायदादें भी जो बक्र ने अपने या अपने नाबालिग बेटों के नाम पर खरीदीं, चाहे उनकी कीमत साझे (मुश्तरक) के पैसों से अदा की गई हो,

"क्योंकि जब ख़रीदारी ख़रीददार पर नाफ़िज़ (लागू) हो जाए तो वह नाफ़िज़ ही मानी जाएगी, जैसा कि हिदाया, दुर्रे मुख्तार वगैरह किताबों में है।"[3]

क्योंकि जब ख़रीदारी ख़रीददार पर लागू हो जाए, तो वह लागू ही मानी जाएगी, जैसा कि हिदाया, दुर्रे मुख्तार और अन्य किताबों में है। (त)

खैरिया में है:

"बेटे के यह कहने से कि 'मैंने यह घर अपने बाप के माल से ख़रीदा है', वह घर बाप का साबित नहीं होता।"[4]

बेटे के यह कहने से कि "मैंने यह घर बाप के माल से खरीदा है", बाप की मिल्कियत साबित नहीं होगी। (त)

ज़्यादा से ज़्यादा यह कि अगर यह साबित हो जाए कि कीमत का पैसा साझे के माल से दिया गया था, तो बाकी वारिसों का उतना रुपया अपने-अपने हिस्सों के हिसाब से बक्र पर उधार रहेगा, जिसे माँगने के वे हकदार हैं। इसका मतलब यह नहीं कि जायदाद का कोई हिस्सा उनकी मिल्कियत बन जाए। रद-उल-मुहतार में है:

---

[1] अल-कुन्या अल-मुन्या लि-ततमीम अल-गुन्या, किताब अल-हिबा, बाब उन शब्दों पर जिनसे दान संपन्न होता है, कलकत्ता भारत, पृ. 214 [2] फ़तावा खैरिया, किताब अल-बुयू, दार अल-मआरिफा बेरूत, 1/219 [3] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वकाला, फ़स्ल: बिक्री का वकील सौदा नहीं करता, आदि, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 109/2 [4] फ़तावा खैरिया, किताब अल-बुयू, दार अल-मआरिफा बेरूत, 1/219

لا تصیر ملکالہ ۱ کر دیا اس سے بیٹے کی ملکیت نہ بنے گی۔ (ت)

یو ہیں زید کا جائداد عمر و پسر دوم کی نسبت اس کی مرگ کے بعد یہ ظاہر کرنا کہ جائداد میری ہے میرے روپیہ سے خریدی گئی، عمرو کا نام فرضی تھا کچھ مضرت نہیں کرتا کہ اول تو یہ صرف اس کا زبانی دعوی تھا ملک عمر و شرعا ثابت ہوئی صرف اس کے اسم فرضی بتانے سے کیونکر زائل ہو سکتی تھی، نہ اس کے روپیہ سے خریدا جانا اس کے ملک پر دلیل تھا جبکہ صراحۃ اس نے پسر نابالغ کے نام خریدی، فتاوٰی خیر یہ میں ہے:

لا یلزم من الشراء من مال الاب ان یکون المبیع للأب ۲ — باپ کے مال سے خریداری کرنے سے لازم نہیں کہ وہ مبیع باپ کی ملک ہو۔ (ت)

اور بالفرض ہو بھی تو اس سے بکر کا نام بھی فرض ہونا لازم نہیں۔ تو بلا وجہ دلیل شرعی سے کیونکر عدول ہو سکتا ہے، پس لا جرم یہ جائدادیں کہ زید نے بکر کے نام خریدیں ہر گز محل توریث نہیں۔ اسی طرح وہ بھی جو بکر نے اپنے یا اپنے نابالغ بیٹوں کے نام مول لیں اگرچہ قیمت زر مشترک سے ادا کی ہو،

فان الشراء متی وجد نفاذا علی عاقد نفذ کما فی الھدایۃ والدر المختار ۳ وغیرھما من الاسفار۔ — کیونکہ خریداری جب خریدار پر نافذ ہو تو وہ نافذ ہی قرار پائے گی، جیسا کہ ہدایہ، در مختار وغیرہ ہما کتب میں ہے۔ (ت)

خیر یہ میں ہے:

لا تثبت الدار للأب بقول الابن بیٹے کے یہ کہنے سے کہ میں نے یہ گھر باپ کے مال سے

اشتریتھا من مال ابی ۴ خریدا ہے، باپ کی ملکیت ثابت نہ ہوگی۔ (ت)

غایت یہ کہ اگر ثابت ہو جائے کہ زر ثمن مال مشترک سے دیا گیا تو باقی ورثاء کا اس قدر روپیہ بقدر اپنے اپنے حصص کے بکر پر قرض رہے گا جس کے مطالبہ کے وہ مستحق ہیں نہ کہ جائداد کا کوئی پارہ ان کی ملک ٹھہرے، رد المحتار میں ہے:

---

۱ القنیة المنیة لتتمیم الغنیة کتاب الهبة باب في الفاظ التي ضیعقد بها الهبة کلکته بهارت ص ۲۱۴ ۲ فتاوٰی خیر یہ کتاب البیوع دار المعرفة بیروت ۱ / ۲۱۹ ۳ در مختار کتاب الوکالة فصل لا یعقد وکیل البیع الخ مطبع مجتبائی دہلی ۱۰۹/۲ ۴ فتاوٰی خیر یہ کتاب البیوع دار المعرفة بیروت ۱ / ۲۱۹

Fatawa Ridawiyyah, Volume 19

[Arabic Quote Box] "Whatever one of them purchases for himself belongs to him, and he shall be a guarantor to his partners for their share of its price if he paid from the joint capital." [Ref 1]

[Translation in Urdu within the box] Among them, whoever buys for himself, it will be his, and his partners will make him a guarantor for that much of the price, provided he made the payment from the joint wealth. (T)

Thus, it is proven that the cash money left by Zaid, or the properties that were in the name of Zaid, Amr, and Zaid's wife, are the inherited properties (matrukah) of Zaid and Zaid's wife. The remaining properties that Zaid bought in the name of Bakr, or Bakr bought in his own name or in the names of his sons, are the ownership of Bakr and Bakr's sons, in which the other heirs of Zaid have no right. And Allah Ta'ala knows best.

Problem 50: 6 Safar 1308 AH

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter? Zaid, from his inherited and self-purchased owned properties, with the intention of depriving other legal heirs of their rights, gifted (Hiba) half of the property to his wedded wife, a new-Muslim Shiite, for her lifetime, for strategic and timely reasons. He did not give her the power of transfer or possession of the gifted property. He kept the collection, identification, and necessary and unnecessary expenses under his own control. A condition was written in the deed of gift that this property is gifted in exchange for service (haqq-e-khidmat) for her lifetime; she is considered the owner of this property for her lifetime, after which the offspring of the deceased daughter, who are excluded from inheritance (mahjoob al-irth), shall become owners, and they are of the Shiite faith. After making the deed of gift, Zaid sold a portion of the gifted property. Then, he again gifted the remaining gifted portion along with another portion from the half property etc., on behalf of himself and his wedded wife, to that Shiite grandson who is excluded from inheritance, without any entitlement. Zaid remained in possession and control of it throughout his life and then died. In such a situation, is this gift (Hiba) legally (Shari'ah-wise) valid or invalid?

Answer: The Answer: In the situation described, both those gifts are completely void and ineffective. Neither that woman nor the grandson has any entitlement to the property through gift. Rather, all that property in its entirety shall be declared as the

specific legacy (matrukah) of Zaid and distributed among his heirs according to the laws of inheritance. If there were no other reason for the invalidity of the gift here, it is sufficient that possession was not obtained during the lifetime of the donor. It is stated in Alamgiriyyah:

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Sharikah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/348

फतावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी उद्धरण बॉक्स] "उनमें से जो कोई भी अपने लिए खरीदेगा, वह उसी का होगा, और वह अपने साझेदारों के लिए उसकी कीमत के हिस्से का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा यदि उसने भुगतान साझा धन से किया है।" [संदर्भ १]

[बॉक्स के भीतर उर्दू अनुवाद] उनमें से जो भी अपनी ज़ात के लिए खरीदेगा वह उसी की होगी, और उसके शरीक (साझेदार) हज़रात उतने समन (क़ीमत) का उसको ज़ामिन बनाएँगे बशर्ते कि उसने मुश्तरका (साझा) माल से अदायगी की हो। (त)

अतः यह साबित हुआ कि ज़ैद ने जो नकद रुपया छोड़ा या ज़ैद, अम्र और ज़ैद की पत्नी के नाम जो संपत्तियां थीं, वही ज़ैद और ज़ैद की पत्नी की छोड़ी हुई संपत्ति (मतरूका) हैं। बाकी संपत्तियां जो ज़ैद ने बक्र के नाम पर खरीदीं या बक्र ने खुद अपने नाम पर या अपने बेटों के नाम पर खरीदीं, वे बक्र और बक्र के बेटों के स्वामित्व में हैं, जिनमें ज़ैद के बाकी वारिसों का कोई अधिकार नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ५०: ६ सफ़र १३०८ हिजरी

सवाल: क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने अपनी कुल पैतृक और स्वयं खरीदी हुई संपत्तियों में से, अन्य शरीई वारिसों का हक़ मारने की नीयत से, अपनी विवाहित पत्नी जो कि नौ-मुस्लिम शिया है, के नाम आधी संपत्ति उसके जीवन भर के लिए कूटनीतिक और समय की आवश्यकता के अनुसार उपहार (हिबा) कर दी। उसने उपहार की गई संपत्ति पर अंतरण (ट्रांसफर) या कब्ज़े का अधिकार उपहार पाने वाली को नहीं दिया, और वसूली, पहचान और ज़रूरी व ग़ैर-ज़रूरी खर्च अपने नियंत्रण में रखे। हिबानामे (उपहार विलेख) में यह शर्त लिखी गई कि यह संपत्ति सेवा के बदले (हक़-ए-ख़िदमत) जीवन भर के लिए उपहार की जाती है; वह अपने जीवन भर इस संपत्ति की मालिक मानी जाएगी, जिसके बाद मृतक बेटी की संतान, जो विरासत से वंचित (महजूब अल-इर्स) है, मालिक होगी और वे शिया मज़हब के हैं। हिबानामा करने के बाद, ज़ैद ने उपहार की गई संपत्ति का एक हिस्सा बेच दिया। फिर, शेष उपहार वाले हिस्से को आधी संपत्ति आदि के हिस्से सहित, अपनी और अपनी पत्नी की ओर से, उस शिया नवासे के नाम जो विरासत से वंचित है, बिना किसी पात्रता के दोबारा हिबा कर दिया। ज़ैद अपने जीवन भर उस पर स्वयं काबिज़ और कासिफ़ रहा और फिर मर गया। ऐसी स्थिति में क्या यह हिबा शरई तौर पर जायज़ है या नाजायज़?

जवाब: अल-जवाब: पूछी गई स्थिति में, वे दोनों हिबा (उपहार) पूरी तरह से बातिल (अवैध) और बेअसर हैं। संपत्ति में न तो उस औरत का और न ही उस नवासे का हिबा के ज़रिए कोई अधिकार है। बल्कि वह पूरी की पूरी संपत्ति ज़ैद का मतरूका (छोड़ी हुई विरासत) करार पाकर शरीअत के फ़राएज़ (नियमों) के अनुसार उसके वारिसों के बीच विभाजित की जाएगी। यहाँ हिबा के बातिल होने के लिए यदि कोई और कारण न भी हो, तो इतना ही काफी है कि दाता (वाहिब) के जीवनकाल में कब्ज़ा नहीं मिला। आलमगीरिया में है:

---

1. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-शारिकह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ३/३४८। पेज १९७ ऑफ़ ६९२

فتاوٰی رضویہ، جلد ۱۹

[ما اشتراہ احدہم لنفسہ یکون لہ ویضمن حصۃ شرکائہ من ثمنہ اذا دفعہ من المال المشترک ۔]

[ان میں سے جو بھی اپنی ذات کے لئے خریدے گا وہ اسی کی ہوگی، اور اس کے شرکاء حضرات اتنے ثمن کا اس کو ضامن بنائیں بشرطیکہ اس نے مشترکہ مال سے ادائیگی کی ہو۔ (ت)]

پس ثابت ہوا کہ زید نے جو نقد روپیہ چھوڑا یا زید عمرو و زوجہ زید کے نام جو جائیدادیں تھیں پس وہی متروکہ زید و زوجہ زید ہیں باقی جائیدادیں کہ زید نے بکر کے نام یا بکر نے خود اپنے نام یا اپنے بیٹوں کے نام خریدیں ملک بکر و پسران بکر ہیں جن میں باقی ورثہ زید کا کوئی حق نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۰: ۶ صفر ۱۳۰۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے منجملہ جائداد موروثی اور خود خرید مقبولہ مملوکہ اپنے کے بنظر حق تلفی دیگر ورثاء شرعی کے نصف جائداد بطریق ساز اور مصلحت وقت اپنی زوجہ مدخولہ نو مسلم شیعہ کے نام تاحین حیات اس کے ہبہ کردی اور اختیار انتقال اور قبضہ جائداد موہوبہ پر موہوب الیہا کو نہ دیا اور تحصیل و تشخص و مصارف ضروری و غیر ضروری اپنے اختیار میں رکھی اور یہ شرط ہبہ نامہ میں لکھی کہ بالعوض حق الخدمت یہ جائداد ہبہ کی جاتی ہے تاحین حیات اپنے موہوب الیہا مالک اس جائداد کی گردانی جائے اس کے بعد دختر متوفیہ کی اولاد کہ محجوب الارث ہے مالک ہوگی اور وہ شیعہ مذہب ہے، بعد تملیک ہبہ نامہ کے زید نے ایک جزء موہوبہ کا بیع کرڈالا اور بقیہ موہوبہ کو بشمول جز منجملہ نصف جائداد وغیرہ موہوبہ کے اپنی اور زوجہ مدخولہ کی طرف سے اس نواسہ شیعہ محجوب الارث کے نام بلا کسی استحقاق

ہبہ مکرر کیا اور تاحین حیات اپنے خود قابض و متصرف رہا اور مرگیا، ایسی صورت میں یہ ہبہ شرعا جائز ہے یا ناجائز؟

الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ دونوں ہبہ محض باطل و بے اثر ہیں اور جائداد میں اس عورت خواہ نواسے کا کوئی استحقاق بذریعہ ہبہ نہیں بلکہ تمام و کمال وہ جائداد خاص متروکہ زید قرار پاکر بحکم فرائض اس کے وارثوں پر تقسیم کی جائے گی یہاں بطلان ہبہ کے لئے اگر اور کوئی وجہ نہ ہو تو اسی قدر بس ہے کہ حیات واہب میں قبضہ نہ ملا، عالمگیریہ میں ہے:

---

1 ردالمحتار کتاب الشرکۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۴۸ Page 197 of 692

Vol 19 Fatawa Razawiyyah

“Ownership is not established for the donee before possession.”[1] - Ownership for the donee will not be established before taking possession. (T)

It is stated in Durr-e-Mukhtar: “The death of one of the contracting parties after delivery [is one thing], but if it occurs before, it becomes void.”[2] And Allah Almighty knows best. "M" If one of the parties dies after handing over, [it is valid], but if it is before handing over, the gift is void, and Allah Almighty knows best. (T)

Problem 51: 3 Rabi al-Thani 1308 AH Respected Maulvi Sahib! After humble greetings, it is requested: if Zaid gifted something to Amr without any compensation, and a period of ten to twelve years has passed during which Amr has been in possession and control, can Zaid take it back or not? Sincerely, writer Azizullah.

Answer: If that person is not a ‘Mahram’ relative by blood—meaning there is no such relationship between them that eternally prohibits marriage, such as mother, father, grandfather, grandmother, maternal grandfather, maternal grandmother, paternal uncle, maternal uncle, maternal aunt, paternal aunt, son, daughter, grandson, granddaughter, maternal grandson, maternal granddaughter, sister, brother, nephew, niece—and the donor and donee were not husband and wife at the time of the gift, nor was the donee a ‘faqir’ (destitute) at the time of the gift, nor has the donee given anything to the donor in exchange for that gift claiming it as compensation for the gift, nor has any such increase occurred in the gifted item while with the donee that has increased its price (such as a building or trees on land, dye in cloth, fattening of an animal, or beauty, a skill or knowledge in a slave-girl)—with all these conditions, as long as the gifted object remains in the ownership of the donee and both donor and donee are alive, even if a hundred years have passed since the gift, there is the right to take it back. This means either the donee agrees to return it himself, or it is retrieved through the order of a Sharia judge; otherwise, there is absolutely no right to take it back by force or through the order of a non-Sharia judge. Similarly, if even one of these eight conditions is lacking, there will be no right to revoke at all. Then, the extent of the right here is that revocation is valid.

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hibah, Bab al-Awwal, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/374 [2] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Bab al-Ruju' fi al-Hibah, Matba Mujtabai Delhi, 2/161

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

“क़ब्ज़े से पहले मोबूब लहु (दान प्राप्तकर्ता) के लिए स्वामित्व स्थापित नहीं होता है।”[1] - क़ब्ज़े से पहले मोबूब लहु की मिल्कियत (स्वामित्व) साबित न होगी। (त)

दुर्रे-मुख्तार में है: “अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु सुपुर्दगी के बाद [समस्या नहीं है], लेकिन यदि सुपुर्दगी से पहले हो तो यह शून्य है।”[2] और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। "म" फरीक़ैन (पक्षों) में से किसी एक की सौंप देने के बाद मौत हो, और सौंपने से पहले हो तो हिबा (दान) बातिल (शून्य) है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 51: 3 रबी-उल-सानी 1308 हिजरी जनाब मौलवी साहब किबला! बाद तस्लीम नियाज़ के गुज़ारिश है: अगर जैद ने अम्र को कोई चीज़ हिबा बिला एवज़ (बिना किसी बदले के दान) की और उसे दस-बारह बरस का अरसा (समय) भी गुज़र गया, वह जब से क़ाबिज़ व दख़ील (क़ब्ज़ा और दख़ल रखने वाला) है, तो क्या जैद उसको वापस कर सकता है या नहीं? फ़क़त राक़िम ख़ाकसार अज़ीज़ुल्लाह।

अल-जवाब: अगर वह शख्स उसका 'ज़ी रहम महरम' नहीं है यानी नसब (वंश) की रूह से उनमें आपस में वह रिश्ता नहीं है जो हमेशा-हमेशा हुरमत-ए-निकाह (निकाह हराम होना) का मूजिब (कारण) होता है जैसे माँ, बाप, दादा, दादी, नाना, नानी, चाचा, मामू, ख़ाला, फूफी, बेटा, बेटी, पोता, पोती, नवासा, नवाती, बहन, भाई, भतीजा, भतीजी, भांजा, भांजी—न यह वाहिब व मोबूब लहु वक़्त-ए-हिबा आपस में ज़ौज व ज़ौजा (पति-पत्नी) थे, न मोबूब लहु वक़्त-ए-हिबा फ़क़ीर था, न अब तक मोबूब लहु इस हिबा के एवज़ (बदले) में कोई चीज़ यह जता कर वाहिब को दे चुका है कि यह तेरे हिबा का मुआवज़ा (मुआवजा) है, न उस ऐन शै-ए-मवहूब (दान की गई वस्तु) में कोई ऐसी ज़्यादत (बढ़ोतरी) मोबूब लहु के पास हासिल हुई और अब तक बाक़ी है जिससे क़ीमत बढ़ जाए जैसे ज़मीन में इमारत या पेड़ या कपड़े में रंग या जानदार में फ़रबेही (मोटापा) या कनीज़ (दासी) में हुस्न या उसे कोई सअ्नत (शिल्प) या इल्म आ जाना—तो इन सब शरायत (शर्तों) के साथ जब तक वह शै मवहूब उस मोबूब लहु की मिल्क (स्वामित्व) में बाक़ी व क़ायम और वाहिब व मोबूब लहु दोनों ज़िंदा हैं, अगरचे हिबा को सौ बरस गुज़र चुके हों, वापस लेने का इख़्तियार (अधिकार) है बा-ईं मअ्नी (इस अर्थ में) कि या तो मोबूब लहु खुद वापसी पर राज़ी हो जाए या यह बहुक़्म-ए-हाकिम-ए-शरअ (शरई न्यायाधीश के आदेश से) वापस करा ले वर्ना आप जबरन ले लेने का या किसी ग़ैर-हाकिम-ए-शरई के

हुक्म से वापस कराने का अस्लन इख़्तियार नहीं। यूँही अगर इन आठ शर्तों में से कोई भी कम है तो वापसी का मुतलक़न इख़्तियार न होगा, फिर यहाँ इख़्तियार का सिर्फ इतना हासिल कि वापसी सहीह (वैध) है।

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/374 [2] दुर्रे-मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबु र-रुजू फिल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/161

पृष्ठ 198, कुल 692

لا یثبت الملک للموہوب لہ قبل القبض [1]- قبضہ سے قبل موہوب لہ کی ملکیت ثابت نہ ہوگی (ت)

درمختار میں ہے: المیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل [2]- واللہ تعالیٰ اعلم۔ "م" فریقین میں سے کسی ایک کی سونپ دینے کے بعد موت ہو اور سونپنے سے پہلے ہو تو ہبہ باطل ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۵۱: ۳ ربیع الثانی ۱۳۰۸ھ جناب مولوی صاحب قبلہ! بعد تسلیم نیاز کے گزارش ہے اگر زید نے عمرو کو کوئی چیز ہبہ بلا عوض کی اور اس کو دس بارہ برس کا عرصہ بھی گزر گیا وہ جب سے قابض و دخیل ہے تو زید اس کو واپس کرسکتا ہے یا نہیں؟ فقط راقم خاکسار عزیز اللہ۔

الجواب: اگر وہ شخص اس کا ذی رحم محرم نہیں یعنی نسب کے رو سے ان میں باہم وہ رشتہ نہیں جو ہمیشہ ہمیشہ حرمتِ نکاح کا موجب ہوتا ہے جیسے ماں، باپ، دادا، دادی، نانا، نانی، چچا، ماموں، خالہ، پھوپھی، بیٹا، بیٹی، پوتا، پوتی، نواسہ، نواسی، بہن، بھائی، بھتیجا، بھتیجی، بھانجا، بھانجی، نہ یہ واہب و موہوب لہ وقتِ ہبہ باہم زوج و زوجہ تھے، نہ موہوب لہ وقتِ ہبہ فقیر تھا، نہ اب تک موہوب لہ اس ہبہ کے عوض میں کوئی چیز یہ جتا کر واہب کو دے چکا ہے کہ یہ تیرے ہبہ کا معاوضہ ہے، نہ اس عین شیئِ موہوب میں کوئی ایسی زیادت موہوب لہ کے پاس حاصل ہوئی اور اب تک باقی ہے جس سے قیمت بڑھ جائے جیسے زمین میں عمارت یا پیڑ یا کپڑے میں رنگ یا جاندار میں فربہی یا کنیز میں حسن یا اسے کوئی صنعت یا علم آجانا تو ان سب شرائط کے ساتھ جب تک وہ شے موہوب اس موہوب لہ کی ملک میں باقی و قائم اور واہب و موہوب لہ دونوں زندہ ہیں اگرچہ ہبہ کو سو برس گزر چکے ہوں واپس لینے کا اختیار ہے بایں معنی کہ یا تو موہوب لہ

خود واپسی پر راضی ہو جائے یا یہ بحکمِ حاکمِ شرع واپس کرالے ورنہ آپ جبراً لے لینے کا کسی غیر حاکمِ شرعی کے حکم سے واپس کرانے کا اصلاً اختیار نہیں یونہی اگر ان آٹھ شرطوں میں سے کوئی بھی کم ہے تو واپسی کا مطلقاً اختیار نہ ہوگا، پھر یہاں اختیار کا صرف اتنا حاصل کہ واپسی صحیح

[1] فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۴ [2] درمختار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱

Fatawa Razawiyya - Vol. 19

...it will be [valid] but there will be sin in every way because taking back what was given is prohibited in Sharia. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) gave an example for this as a dog that vomits and then licks it up. We seek refuge with Allah. All these issues are explained in detail in 'Al-Durr al-Mukhtar' and other books. (May Allah's refuge be sought. - Ed.) In Sahih Bukhari and Sahih Muslim, the Presence of Light, the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic	Urdu Translation
"One who returns in his gift is like a dog that returns to its vomit; an evil example is not for us." Narrated by Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).	The person who takes back a gift is like a dog returning to its own vomit. An evil example does not befit our status. Both [Bukhari and Muslim] narrated it from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (Ed.)

It is in the Sunan Arba'ah (Four Books of Hadith) that the Holy Presence, Master of the Worlds (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic	Urdu Translation
"The example of one who gives a gift and then takes it back is like a dog that eats until full, then vomits and returns to its vomit." Narrated from Ibn Umar and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and Tirmidhi graded it Sahih. And Allah knows best.	The example of a person who gives a gift and then takes it back is like a dog that eats until satiated, then vomits and returns to its vomit, meaning licks it. They [Ibn Umar and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them)] narrated it, and Tirmidhi authenticated it. And Allah knows best. (Ed.)

1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Sales, Chapter on the Dislike of Returning a Gift, Amin Company Karachi 1/155; Sahih al-Bukhari, Book of Gifts 1/357 and Book of Stratagems 2/1032, Qadimi Kutub Khana Karachi; Sahih Muslim, Book of Gifts, Chapter on the Prohibition of Taking Back Charity After Possession, etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 36/2.
2. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Sales, Chapter on the Dislike of Returning a Gift, Amin Company Karachi 1/155; Sahih al-Bukhari, Book of Gifts 1/357 and Book of Stratagems 2/1032, Qadimi Kutub Khana Karachi; Sahih Muslim, Book of Gifts,

Chapter on the Prohibition of Taking Back Charity After Possession, etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 36/2.

फ़तावा रज़विया - खंड १९

...हो जाएगी लेकिन गुनाह हर तरह होगा कि देकर फेरना शरअन ममनू (मना) है, नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने इसकी मिसाल ऐसी फ़रमाई जैसे कुत्ता क़य (उल्टी) करके चाट लेता है। वल-इयाज़ु बिल्लाह तआला वल-मसाइल कुलुहा मबसूता फ़िद-दुरुल मुख्तार वगैरह मिनल असफ़ार (अल्लाह तआला की पनाह, और ये तमाम मसाइल दुर्रे मुख्तार वगैरह कुतुब में तफ़सील से मज़कूर हैं। -त) सही बुखारी व सही मुस्लिम में है हुज़ूरे पुरनूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"उपहार देकर वापस लेने वाला उस कुत्ते की तरह है जो अपनी उल्टी की ओर लौटता है; बुरी मिसाल हमारे लिए नहीं है।" इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत है।	हिबा (उपहार) देकर रुजू (वापस) करने वाला अपनी क़य में लौटने वाले कुत्ते की तरह है। बुरी मिसाल हमारे शायाने-शान नहीं, दोनों ने इसे इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया। (त)

सुनन अरबा (हदीस की चार किताबों) में है हुज़ूरे अक़दस सैयदुल आलमीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"उस व्यक्ति की मिसाल जो उपहार देता है फिर उसमें वापस लौटता है, उस कुत्ते की तरह है जो पेट भरकर खाता है यहाँ तक कि जब पेट भर जाता है तो उल्टी करता है फिर अपनी उल्टी की ओर लौटता है।" इब्ने उमर और इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से रिवायत है और तिर्मिज़ी ने इसे सही कहा है। वल्लाहु तआला आलम।	उस शख़्स की मिसाल जो अतिया (उपहार) देकर फिर उसमें रुजू करता है उस कुत्ते की तरह है जो सेर (पेट भरकर) होकर खाता है फिर सेर हो जाने पर क़य करता है और क़य में रुजू करता है यानी चाटता है। उन्होंने इसको इब्ने उमर और इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से रिवायत किया और तिर्मिज़ी ने इसकी तस्हीह की है। वल्लाहु तआला आलम। (त)

1. जामे अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल बुयू, बाब मा जा फ़ी कराहिया तिर-रुजू मिनल हिबा, अमीन कंपनी कराची 1/155; सही अल-बुख़ारी, किताबुल हिबा 1/357 व किताबुल हियल 2/1032,

क़दीमी कुतुब खाना कराची; सही मुस्लिम, किताबुल हिबात, बाब तहरीमुर रुजू फ़िस-सदक़ा बादुल क़ब्ज़, इत्यादि, क़दीमी कुतुब खाना कराची 36/2.

2. जामे अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल बुयू, बाब मा जा फ़ी कराहिया तिर-रुजू मिनल हिबा, अमीन कंपनी कराची 1/155; सही अल-बुख़ारी, किताबुल हिबा 1/357 व किताबुल हियल 2/1032, क़दीमी कुतुब खाना कराची; सही मुस्लिम, किताबुल हिबात, बाब तहरीमुर रुजू फ़िस-सदक़ा बादुल क़ब्ज़, इत्यादि, क़दीमी कुतुब खाना कराची 36/2.

पृष्ठ 199/692

ہو جائے گی لیکن گناہ ہر طرح ہو گا کہ دے کر پھیرنا شرعاً ممنوع ہے، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے اس کی مثال ایسی فرمائی جیسے کتا قے کر کے چاٹ لیتا ہے والعیاذ باللہ تعالٰی والمسائل کلھا مبسوطۃ فی الدرالمختار وغیرہ من الاسفار (اللہ تعالٰی کی پناہ، اور یہ تمام مسائل در مختار وغیرہ کتب میں بسط سے مذکور ہیں۔ت) صحیح بخاری و صحیح مسلم میں ہے حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

عربی	اردو ترجمہ
العائد فی ھبتہ کالکلب یعود فی قیئہ لیس لنا مثل السوء 1، رویاہ عن ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنھما۔	ہبہ دے کر رجوع کرنے والا اپنی قے میں عود کرنے والے کتے کی طرح ہے۔ بُری مثال ہمارے شایانِ شان نہیں، دونوں نے اسے ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا۔ (ت)

سنن اربعہ میں ہے حضور اقدس سید العالمین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

عربی	اردو ترجمہ
مثل الذی یعطی العطیۃ ثم یرجع فیھا کمثل الکلب اکل حتی اذا شبع قاء ثم عاد فی قیئہ 2، رواہ عن ابن عمر و ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنھم وصححہ الترمذی، واللہ تعالٰی اعلم۔	اس شخص کی مثال جو عطیہ دے کر پھر اس میں رجوع کرتا ہے اس کتے کی طرح ہے جو سیر ہو کر کھاتا ہے پھر سیر ہو جانے پر قے کرتا ہے اور قے میں رجوع کرتا ہے یعنی چاٹتا ہے۔ انہوں نے اس کو ابن عمر اور ابن عباس

عربی **اردو ترجمہ**

رضی اللہ تعالٰی عنہم نے روایت کیا اور ترمذی نے اس کی

تصحیح کی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

1 جامع الترمذی ابواب البیوع باب ماجاء فی کراھیۃ الرجوع من الھبۃ امین کمپنی کراچی ۱/ ۱۵۵، صحیح البخاری کتاب الھبۃ ۱/ ۳۵۷ و کتاب الحیل ۲/ ۱۰۳۲ قدیمی کتب خانہ کراچی، صحیح مسلم کتاب الھبات باب تحریم الرجوع فی الصدقۃ بعد القبض الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۳۶/۲ 2 جامع الترمذی ابواب البیوع باب ماجاء فی کراھیۃ الرجوع من الھبۃ امین کمپنی کراچی ۱/ ۱۵۵، صحیح البخاری کتاب الھبۃ ۱/ ۳۵۷ و کتاب الحیل ۲/ ۱۰۳۲ قدیمی کتب خانہ کراچی، صحیح مسلم کتاب الھبات باب تحریم الرجوع فی الصدقۃ بعد القبض الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۳۶/۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

Problem 52: 4 Rabi al-Thani 1308 AH

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid gifted a house to his real brother and three real nephews without compensation and handed it over to them after registering a sale deed. Ten to twelve years have passed since the day of the gift, and they have been in full possession and control. Repairs and maintenance have been carried out by them. In the meantime, two of the three nephews passed away, and their minor children and wives became the occupants in their place. Now Zaid wants to revoke the gift. Does he have the right to take it back or not? Explain and you shall be rewarded.

Answer: The Answer: If Zaid had divided that house and given full possession of a specific and distinct part to each recipient, or if the house was a small shop or a room that was not divisible, or if all four recipients were poor (faqir) at the time of the gift (and for adults, poverty means not owning wealth equal to the nisab, even if their parents are wealthy; and for a minor, poverty also requires that their wealthy father is not alive—if the mother is wealthy, the child is still considered wealthy through the father's wealth during his lifetime, to the extent that giving them Zakat or obligatory charity is not permissible, but they are not considered wealthy through the mother's wealth), then in these cases, the gift is absolutely valid, complete, effective, and binding, and Zaid has no right to revoke it. If the recipients are poor, the gift is considered charity (sadqa), and charity cannot be revoked. Otherwise, they are all 'Dhu Rahm Mahram' (close blood relatives within prohibited degrees) of the donor, and in such kinship, revoking a gift is impermissible. Specifically regarding the nephews' share, another barrier to revocation has arisen: the death of the recipients, as the life of both parties to the contract is a condition for the permissibility of revocation.

Arabic Text

In *al-Durr al-Mukhtar*: A gift is completed by full possession in property that is demarcated and divided, or in an undivided share that would no longer be usable after being divided, like a small house or a small bathhouse. This is because a gift is not completed by

Urdu Translation

In *Durr al-Mukhtar*, it is stated that a gift becomes complete with full possession of something that remains a protected entity after being divided, or something undivided that would not remain usable or protected after division, like a small room or a small bathhouse. This is because full

Arabic Text

possession in divisible property due to the impossibility of full possession. However, if he divides and delivers it, it is valid because the barrier has been removed.

Page 200 of 692

Urdu Translation

possession is not possible in divisible items unless divided; however, if a divisible item is divided and then handed over, it is valid because the obstacle has been removed.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

मसला ५२: ४ रबी-उल-सानी १३०८ हिजरी

सवाल: उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद ने अपने एक सगे भाई और तीन सगे भतीजों को एक मकान बिना किसी बदले (हबा बिला एवज़) के तोहफ़े में दिया और बैनामा रजिस्ट्री कराकर उनके हवाले कर दिया। हबा (उपहार) के दिन से अब तक दस-बारह साल गुज़र चुके हैं और वे हर तरह से उस पर काबिज़ और दख़ील हैं। मरम्मत और रखरखाव सब उन्हीं के इख़्तियार और हाथ से होता रहा है। इस बीच तीन भतीजों में से दो का इंतक़ाल हो गया और उनकी जगह उनके छोटे बच्चे और बीवियां काबिज़ हुईं। अब ज़ैद उस हबा को मंसूख़ (रद्द) करना चाहता है, तो क्या उसे वापस लेने का इख़्तियार हासिल है या नहीं? बय्यान फरमाएं सवाब पायें।

जवाब: अल-जवाब: अगर ज़ैद ने उस मकान को तक़्सीम करके हर पाने वाले (मोहूब लहु) को एक महदूद, मुअय्यन और मुमताज़ टुकड़े पर मुकम्मल तौर पर अलग-अलग क़ब्ज़ा करा दिया था, या वह मकान कोई छोटी सी दुकान या कोठरी थी जो तक़्सीम होने के क़ाबिल न थी, या तोहफ़ा मिलने के वक़्त चारों लोग फ़क़ीर थे (बालिग़ों के लिए फ़क़ीर का मतलब यह है कि वे खुद निसाब के बराबर माल के मालिक न हों, भले ही उनके वालिदैन अमीर हों; और नाबालिग़ के फ़क़ीर होने में यह भी शर्त है कि उसका अमीर बाप ज़िंदा न हो—अगर माँ अमीर हो तो बच्चा अपने बाप की ज़िंदगी में उसके माल की वजह से अमीर माना जाता है, यहाँ तक कि उसे ज़कात और वाजिब सदक़ा देना जायज़ नहीं, लेकिन माँ की अमीरी से वह अमीर नहीं ठहरता), तो इन सूरतों में वह हबा यक़ीनन सही, मुकम्मल, नाफ़िज़ और लाज़िम हो गया, जिसमें ज़ैद को रुजू (वापस लेने) का हरगिज़ इख़्तियार नहीं। क्योंकि अगर पाने वाले फ़क़ीर हैं तो हबा 'सदक़ा' है और सदक़ा वापस नहीं लिया जा सकता। वर्ना, वे सब हबा देने वाले (वाहिब) के ज़ी-रहम महरम (क़रीबी रिश्तेदार जिनसे निकाह हराम हो) हैं और ऐसी रिश्तेदारी में हबा वापस लेना नाजायज़ है। ख़ास तौर पर भतीजों के हिस्से के मामले में, रुजू करने में एक और रुकावट पैदा हो गई है, यानी पाने वालों की वफ़ात, क्योंकि रुजू करने के लिए दोनों पक्षों का जीवित होना शर्त है।

अरबी इबारत	**उर्दू तर्जुमा**
दुर्र-ए-मुख्तार में है: हबा (उपहार) मुकम्मल क़ब्ज़े से पूरा होता है, चाहे वह बांटी गई चीज़	दुर्र-ए-मुख्तार में है: कामिल (पूर्ण) क़ब्ज़े से हबा तमाम (पूरा) होता है। उसमें जो तक़्सीम होकर

अरबी इबारत

हो या ऐसी अविभाज्य चीज़ जो बंटने के बाद इस्तेमाल के लायक न रहे जैसे छोटा कमरा या छोटा हम्माम। क्योंकि तक़्सीम होने वाली चीज़ में क़ब्ज़ा तब तक मुकम्मल नहीं माना जाता जब तक उसे बांट न दिया जाए। लेकिन अगर उसने उसे बांट कर सौंप दिया, तो यह सही है क्योंकि रुकावट दूर हो गई।

पेज २०० ऑफ़ ६९२

उर्दू तर्जुमा

महफूज़ चीज़ हो और ऐसी ग़ैर-मुनक़सिम चीज़ जो तक़्सीम होकर महफूज़ और क़ाबिले-इन्तेफ़ा (उपयोगी) न रहे, जैसे छोटा कमरा और छोटा हम्माम। क्योंकि क़ाबिले-तक़्सीम चीज़ में क़ब्ज़ा कामिल नहीं होता इसलिए कि कामिल क़ब्ज़ा मुतसव्वर (संभव) नहीं हो सकता, हाँ अगर क़ाबिले-तक़्सीम को तक़्सीम करके सौंपा तो सही है क्योंकि माने (रुकावट) ज़ाइल हो गया।

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

مسئلہ ۵۲: ۴ ربیع الثانی ۱۳۰۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے ایک بھائی حقیقی اور تین حقیقی بھتیجوں کو ایک مکان ہبہ بلا عوض کیا اور بیعنامہ رجسٹری کراکر ان کے حوالے کیا جس کو عرصہ دس بارہ برس کا گزر گیا کہ یوم ہبہ سے وہ ہر طرح اب تک اس پر قابض اور دخیل ہیں اور مرمت اور شکست وریخت وغیرہ سب انہیں کے اختیار اور ہاتھ سے ہوتے رہے اور اس درمیان تین بھتیجوں میں سے دونے قضا کی ان کی جگہ ان کی اولاد خورد سال اور ان کی بیویاں قائم و قابض ہوئیں ، اب زید ہبہ کو فسخ کیا چاہتا ہے تو اب اس کو واپس لینے کا اختیار حاصل ہے یا نہیں ؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر زید نے وہ مکان تقسیم کرکے ہر موہوب لہ کو ایک محدود و معین و ممتاز ٹکڑے پر جدا جدا قبضہ کاملا کرادیا تھا یا وہ مکان کوئی چھوٹی سی دکان یا کوٹھری تھا کہ قابلیت تقسیم نہ رکھتا تھا یا چاروں موہوب لہ وقت ہبہ فقیر تھے (اور فقر کے معنی بالغوں کے لئے یہ ہیں کہ مال بقدر نصاب کے خود مالک نہ ہوں اگرچہ ان کے والدین غنی یعنی مالک نصاب ہوں اور نابالغ کے فقر میں یہ بھی شرط ہے کہ اس کا غنی باپ زندہ موجود نہ ہو ، اگر ماں غنیہ ہو کر بچہ اپنے باپ کی زندگی میں اس کے غنا سے غنی قرار پاتا ہے یہاں تک کہ اسے زکوۃ و صدقہ واجبہ دینا روا نہیں اور ماں کے غنا سے غنی نہیں ٹھہرتا) ان صورتوں میں وہ ہبہ قطعاً صحیح و تمام و نافذ و لازم ہو گیا جس میں رجوع کا زید کو ہرگز اختیار نہیں کہ موہوب لہم فقیر ہیں تو ہبہ صدقہ ہے اور صدقہ میں رجوع نہیں ۔ ورنہ وہ سب واہب کے ذی رحم محرم ہیں اور ایسی قرابت میں ہبہ سے

رجوع ناجائز ، خصوصاً بھتیجوں کے حصہ میں تو رجوع سے ایک اور مانع بھی پیش آیا یعنی موہوب لہم کا مر جانا کہ جواز رجوع کے لئے زندگی عاقدین میں شرط ہے۔

| فی الدر المختار تتم الهبة بالقبض الكامل في محوز مقسوم ومشاع لا يبقى منتفعا به بعد ان يقسم كبيت وحمام صغيرين لانها لاتتم بالقبض فيها يقسم لعدم تصور القبض الكامل فان قسمه وسلمه صح لزوال المانع وهب | در مختار میں ہے کامل قبضہ سے ہبہ تام ہوتا ہے اس میں جو تقسیم ہو کر محفوظ چیز اور ایسی غیر منقسم چیز جو تقسیم ہو کر محفوظ اور قابل انتفاع نہ رہے جیسے چھوٹا کمرہ اور چھوٹا حمام ، کیونکہ قابل تقسیم چیز میں قبضہ تام نہیں ہوتا اس لئے کہ کامل قبضہ متصور نہیں ہو سکتا ، ہاں اگر قابل تقسیم کو تقسیم کر کے سونپا تو صحیح ہے کیونکہ مانع زائل ہو گیا۔ |

Fatawa Rizvia Volume 19

(Arabic Text)

If two people gift a house to one, it is valid; conversely, it is not valid due to joint ownership (shuyū‘) in what is divisible. If one gives ten dirhams as charity or gifts them to two poor persons, it is valid because a gift to a poor person is charity, and charity is intended for the Countenance of Allah Almighty, Who is One, so there is no joint ownership. Recantation therein is prevented by the death of one of the contracting parties after delivery and by kinship; thus, if one gifts to a close blood relative (dhū raḥm maḥram), one does not recant. This is summarized [from al-Multaqā]. In Radd al-Muḥtār, from al-Tatārkhāniyah via al-Muḍmarāt: if one said, "I have gifted this house to both of you," and both recipients are poor, the gift is valid by consensus. And in Mukhtaṣar al-Qudūrī: Recantation in charity after possession is not valid.

(Urdu Translation)

If two individuals gifted a house to one person, it is correct. If the opposite happened, i.e., one person gifted it to two, it is not correct because something divisible remained undivided. And if ten dirhams were given in charity or gifted to two poor people, it is correct because a gift to a poor person is also charity, and charity is for Allah Almighty, who is a single entity. Thus, being undivided was not found. The death of one of the parties after handing over and kinship are obstacles to recantation. So, if one gifted to a close blood relative, they shall not recant. (Summarized). It is quoted in Radd al-Muhtar from Tatarkhania with reference to Mudmarat: if he said, "I gift this house to both of you," while both recipients are poor, then the gift is valid by consensus. And it is in Mukhtasar al-Quduri: after possession, recantation in charity is not valid. (T)

And if that house was large, meaning it was divisible, and Zaid gifted it jointly (musha‘an) to all four but did not divide it and grant possession of specific, designated shares separately, and the recipients were all or some of them wealthy (ghani) in the aforementioned sense (i.e., one of them was a possessor of Nisab himself, or the father of a minor among them was alive and a possessor of Nisab), then leave alone recanting or returning, this gift—according to the correct, reliable, and Zahir al-Riwayah views—did not result in the transfer of ownership at all. The house remains in Zaid's ownership as before, in which neither the recipients nor their heirs have any right. It is obligatory upon them to return the entire house to Zaid. Zaid has the absolute right to take possession himself whenever he wishes without

their consent. Neither their kinship can prevent this, nor can the death of some of the contracting parties, because the house is in his ownership...

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 3/159 to 163.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/512.
3. Mukhtasar al-Quduri, Kitab al-Hiba, Matba' Majidi Kanpur, p. 157.

(अरबी पाठ)

यदि दो लोग एक व्यक्ति को एक घर उपहार में देते हैं, तो यह मान्य है; इसके विपरीत, यह मान्य नहीं है क्योंकि विभाजन योग्य वस्तु में संयुक्त स्वामित्व (शुयू') होता है। यदि कोई दस दिरहम दान करता है या उन्हें दो गरीब व्यक्तियों को उपहार में देता है, तो यह मान्य है क्योंकि एक गरीब व्यक्ति को दिया गया उपहार दान (सदका) है, और दान अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए होता है जो एक है, इसलिए कोई संयुक्त स्वामित्व नहीं है। सुपुर्दगी के बाद दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु और रिश्तेदारी द्वारा वापसी (रुजू') को रोका जाता है; इस प्रकार, यदि कोई अपने किसी करीबी रक्त संबंधी (ज़ू रहम महरम) को उपहार देता है, तो वह वापस नहीं ले सकता। यह [अल-मुल्तका] से सारांशित है। और रद्द अल-मुह्तार में तातारी खानिया के माध्यम से मुदमारत से उद्धृत है: यदि किसी ने कहा, "मैंने यह घर तुम दोनों को उपहार में दिया है," और दोनों प्राप्तकर्ता गरीब हैं, तो आम सहमति से उपहार मान्य है। और मुख़्तसर अल-क़ुदूरी में है: कब्ज़े के बाद दान में वापसी मान्य नहीं है।

(उर्दू अनुवाद)

दो हज़रात ने एक मकान एक शख़्स को हिबा (उपहार) किया तो सही है। अगर अक्स (विपरीत) हो यानी एक ने दो को हिबा किया तो सही नहीं क्योंकि काबिले तक़सीम ग़ैर मुनक़सिम हुआ। और अगर दस दिरहम सदक़ा किये या दो फ़कीरों को हिबा किये तो सही है क्योंकि फ़कीर को हिबा भी सदक़ा होता है और सदक़ा अल्लाह तआला के लिये होता है और वो एक ही ज़ात है, तो ग़ैर मुनक़सिम होना न पाया गया। और फ़रीक़ैन में से एक का सौंप देने के बाद फौत (मृत्यु) हो जाना और क़राबत (रिश्तेदारी) रुजू' के लिये मानअ (बाधक) है तो अगर अपने किसी नस्बी ज़ी रहम महरम को हिबा किया तो रुजू' न करेगा। (मुल्तका से)। और रद्दुल मुहतार में तातार खानिया से मुज़मरात के हवाले से मन्कूल (उद्धृत) है अगर कहा कि मैं तुम दोनों को यह मकान हिबा करता हूँ जबकि मौहूब लह (उपहार प्राप्तकर्ता) दोनों फ़कीर हैं तो हिबा सही है बिल इजमा' (आम सहमति से)। और मुख़्तसरुल क़ुदूरी में है कि क़ब्ज़ा के बाद सदक़ा में रुजू' सही नहीं। (त)

और अगर वह मकान बड़ा यानी विभाजन के योग्य था और ज़ैद ने मुशाअन् (संयुक्त रूप से) चारों को हिबा किया और विभाजन करके विशेष निश्चित हिस्सों पर अलग-अलग कब्ज़ा नहीं कराया और उपहार प्राप्तकर्ता (मवहूब लहुम) सभी या उनमें से कुछ उस समय 'ग़नी' (धनी) थे जैसा कि ऊपर

बताया गया है (अर्थात उनमें से कोई स्वयं साहिबे निसाब था या उनमें से किसी नाबालिग का पिता साहिबे निसाब जीवित था), तो वापसी तो दूर की बात है, यह हिबा सही, विश्वसनीय और ज़ाहिर-अर-रवायत के अनुसार सिरे से मालिकाना हक प्रदान करने वाला साबित ही नहीं हुआ। मकान पहले की तरह ज़ैद के स्वामित्व में ही है, जिसमें न तो प्राप्तकर्ताओं का और न ही उनके उत्तराधिकारियों का कोई अधिकार है। उन पर अनिवार्य है कि वे पूरा मकान ज़ैद को वापस कर दें और ज़ैद को पूर्ण अधिकार है कि जब चाहे उनकी सहमति के बिना स्वयं कब्ज़ा कर ले, जिससे न तो उनकी रिश्तेदारी रोक सकती है और न ही कुछ अनुबंधकर्ताओं की मृत्यु, क्योंकि मकान उनके स्वामित्व में...

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 3/159 से 163।
2. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/512।
3. मुख़्तसर अल-क़ुदूरी, किताब अल-हिबा, मतबा मजीदी कानपुर, पृ. 157।

पृष्ठ 201 का 692

| اثنان داراً لواحد صح وبعکسه لا لشیوع فیما یحتمل القسمة واذا تصدق بعشرة دراهم او وهبها الفقیرین صح لان الهبة للفقیر صدقه والصدقة یراد بها وجه الله تعالی وهو واحد فلا شیوع، ویمنع الرجوع فیها موت احد المتعاقدین بعد التسلیم و القرابة فلو وهب لذی رحم محرم منه نیما لا یرجع اه ملتقطاً وفي رد المحتار عن التتارخانیة عن المضمرات لو قال وهبت منکما هذه الدار والموهوب لهما فقیران صحت الهبة بالإجماع اه و في مختصر القدوري لا یصح الرجوع في الصدقة بعد القبض اه | دو حضرات نے ایک مکان ایک شخص کو ہبہ کیا تو صحیح ہے۔ اگر عکس ہو یعنی ایک نے دو کو ہبہ کیا تو صحیح نہیں کیونکہ قابل تقسیم غیر منقسم ہوا، اور اگر دس درہم صدقہ کئے یا دو فقیروں کو ہبہ کئے صحیح ہے کیونکہ فقیر کو ہبہ بھی صدقہ ہوتا ہے اور صدقہ اللہ تعالٰی کے لئے ہوتا ہے اور وہ ایک ہی ذات ہے، تو غیر منقسم ہونا نہ پایا گیا، اور فریقین سے ایک کا سونپ دینے کے بعد فوت ہو جانا اور قرابت رجوع کے لئے مانع ہے تو اگر اپنے کسی نسبی ذی رحم محرم کو ہبہ کیا تو رجوع نہ کرے گا ھ ملتقطا، اور رد المحتار میں تاتار خانیہ سے مضمرات کے حوالہ سے منقول ہے اگر کہا کہ میں تم دونوں کو یہ مکان ہبہ کرتا ہوں حالانکہ موہوب لہ دونوں فقیر ہیں تو ہبہ صحیح ہے بالاجماع اھ اور مختصر القدوری میں ہے قبضہ کے بعد صدقہ میں رجوع صحیح نہیں اھ (ت) |

اور اگر وہ مکان بڑا یعنی قابل تقسیم تھا اور زید نے مشاعاً چاروں کو ہبہ کیا اور تقسیم کر کے خاص خاص معین حصوں پر جدا جدا قابض نہ کر دیا اور موہوب لہم سب یا بعض اس وقت غنی بمعنی مذکور تھے (یعنی ان میں کوئی بذات خود مالک نصاب تھا یا ان میں کسی نابالغ کا باپ مالک نصاب زندہ موجود تھا) تو رجوع و واپسی درکنار یہ ہبہ صحیح و معتمد و ظاہر الروایۃ پر سرے

سے مفید ملک واقع نہ ہوا مکان بدستور ملک زید پر باقی ہے جس میں موہوب لہم خواہ ان کے ورثہ کا کوئی حق نہیں ان پر لازم ہے کہ سارا مکان زید کو واپس دیں اور زید قطعاً اختیار رکھتا ہے کہ جس وقت چاہے بے ان کی رضامندی کے بطور خود قبضہ کرلے جس سے نہ ان کی قرابت منع کرسکے نہ بعض عاقدین کا مر جانا کہ مکان ان کی ملک میں...

---

1 در مختار کتاب الہبة مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۵۹ تا ۱۶۳ 2 رد المحتار کتاب الہبة دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۱۲ 3 مختصر القدوری کتاب الہبة مطبع مجیدی کانپور ص ۱۵۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

It was not so that the conditions of revocation should be examined; rather, some scholars consider the gift of joint (undivided) property (Hiba-e-Musha) to be invalid (fasid), and after possession, a deficient and impure form of ownership (mulk-e-khabeeth). According to them as well, its return is mandatory, and the donor (waahib) always retains the right of revocation, which cannot be hindered at all by kinship or the death of either of the contracting parties. In any case, in this situation, the possession by these people, even if it has lasted for many years, is purely unlawful and ineffective, as the right is not extinguished by the passage of time. It is stated in Fatawa Khairiyyah:

[Arabic Column Text Translation:] A gift of undivided joint property that is capable of division, like a house or land, is not valid, even if the heir confirms its issuance from the legator. According to the established reports (Zahir al-Riwayah), it does not grant ownership. Al-Zayla'i said: If he hands it over while it is undivided, he (the recipient) does not own it, to the extent that his disposal of it is not valid; therefore, he would be liable for its loss (daman), while the donor's disposal of it would be valid. This was mentioned by al-Tahawi and Qadi Khan. The same was narrated from Ibn Rustam. Issam mentioned that it does grant ownership, and this view was adopted by some later scholars. End of quote. Despite its granting of ownership according to some, all agree that the donor may reclaim it from the donee, even if he is a close blood relative (dhu rahm mahram) of the donor. Just as the donor himself can revoke it, his heirs after his death also have the right to revoke it, as it is subject to return, and if it is destroyed, compensation must be paid. (Summary)

[Urdu Column Text Translation:] A gift of something capable of division in an undivided state (musha) is not valid, such as a house or land, even if after the death of the legator, his heirs confirm that the legator had made this gift. In Zahir al-Riwayah, this gift does not confer ownership. Imam Zayla'i said that if gifted as musha, the donee will not become the owner, so much so that his disposal of it will not be effective, and he will be liable for it. However, if the donor disposes of it, it will be effective. This has been mentioned by Tahawi and Qadi Khan. The same is narrated from Ibn Rustam. However, Issam mentioned that it will be beneficial for ownership, and some have adopted this view. Despite some scholars considering it beneficial for ownership, all agree that if the donor wants to take it back, he can, even if the donee is a close blood relative of the donor. And just as the donor himself

can revoke, his heirs after his death also have the right of revocation because it is returnable, and if it is destroyed, its compensation shall be paid. (Summary) (T)

[1] Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/112

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

ऐसा नहीं था कि वापसी (रुजू) की शर्तों को देखा जाता, बल्कि कुछ विद्वान संयुक्त (मशाअ) संपत्ति के उपहार (हिबा) को अमान्य (फ़ासिद) और कब्ज़े के बाद दोषपूर्ण और अशुद्ध स्वामित्व (मुल्क-ए-खबीस) मानते हैं। उनके अनुसार भी इसकी वापसी अनिवार्य है, और उपहार देने वाले (वाहब) को हमेशा वापसी का अधिकार रहता है, जिसे रिश्तेदारी या दोनों पक्षों में से किसी की मृत्यु आदि बिल्कुल भी नहीं रोक सकती। बहरहाल, इस स्थिति में इन लोगों का कब्ज़ा चाहे कितने ही वर्षों से क्यों न हो, केवल अवैध और निष्प्रभावी है क्योंकि समय बीतने से अधिकार समाप्त नहीं होता। फ़तावा खैरिया में है:

[अरबी कॉलम का अनुवाद:] विभाजन योग्य संयुक्त संपत्ति का उपहार, जैसे घर या ज़मीन, मान्य नहीं है, भले ही वारिस मृतक से इसके जारी होने की पुष्टि करे। ज़ाहिर-अर-रिवाया (प्रामाणिक विवरणों) के अनुसार, यह स्वामित्व प्रदान नहीं करता है। अल-ज़ैलई ने कहा: यदि वह इसे अविभाजित रहते हुए सौंप देता है, तो वह (प्राप्तकर्ता) इसका स्वामी नहीं होता, इस हद तक कि उसका इसे निपटाना मान्य नहीं है; इसलिए, वह इसके नुकसान (दमान) के लिए उत्तरदायी होगा, जबकि दाता का इसका निपटान मान्य होगा। यह अल-तहावी और कादी खान द्वारा उल्लेख किया गया था। इब्न रुस्तम से भी यही वर्णित है। इसाम ने उल्लेख किया कि यह स्वामित्व प्रदान करता है, और कुछ बाद के विद्वानों ने इस विचार को अपनाया। उद्धरण समाप्त। कुछ लोगों के अनुसार इसके स्वामित्व प्रदान करने के बावजूद, सभी इस बात पर सहमत हैं कि दाता इसे प्राप्तकर्ता से वापस ले सकता है, भले ही वह दाता का करीबी रक्त संबंधी (ज़ू रहम महरम) हो। जिस तरह दाता स्वयं इसे वापस ले सकता है, उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारियों को भी इसे वापस लेने का अधिकार है, क्योंकि यह वापसी के अधीन है, और यदि यह नष्ट हो जाता है, तो मुआवज़ा दिया जाना चाहिए। (सारांश)

[उर्दू कॉलम का अनुवाद:] विभाजन योग्य वस्तु का संयुक्त रूप से (बिना विभाजित किए) उपहार सही नहीं है, जैसे घर और भूमि, चाहे मृतक के वारिस उसकी मृत्यु के बाद इस बात की पुष्टि भी कर दें कि मृतक ने यह उपहार दिया था। ज़ाहिर-उर-रिवाया (प्रामाणिक मत) में यह उपहार स्वामित्व प्रदान नहीं करता है। इमाम ज़ैलई ने फ़रमाया कि यदि संयुक्त रूप से उपहार दिया गया तो प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) स्वामी नहीं होगा, यहाँ तक कि उसमें उसका कोई भी लेन-देन प्रभावी नहीं होगा और वह उसकी क्षति का उत्तरदायी होगा, जबकि यदि उपहार देने वाला (वाहब) उसमें कोई लेन-देन करे तो वह प्रभावी होगा। यह बात तहावी और क़ाज़ी खान ने उल्लेख की है। इब्ने रुस्तम से

भी यही वर्णित है, जबकि असाम ने उल्लेख किया कि यह स्वामित्व प्रदान करेगा, और कुछ विद्वानों ने इसी मत को अपनाया है। इन कुछ विद्वानों के अनुसार स्वामित्व प्राप्त होने के बावजूद, सभी का इस पर सहमति है कि यदि उपहार देने वाला इसे वापस लेना चाहे तो ले सकता है, भले ही प्राप्तकर्ता उसका कोई निकट संबंधी (ज़ी-रहम महरम) ही क्यों न हो। और जिस प्रकार उपहार देने वाला स्वयं वापस ले सकता है, उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारी भी वापसी का अधिकार रखते हैं क्योंकि वह वापस करने योग्य है और यदि वह नष्ट हो जाए तो उसका हर्जाना (ज़मान) दिया जाएगा। (सारांश) (त)

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल हिबा, दारुल मा'रिफ़ा, बेरूत, २/११२

पृष्ठ २०२ / ६९२

ایا ہی نہ تھا جو شرائط رجوع دیکھے جائیں بلکہ بعض علماء کو ہبہ مشاع کو فاسد اور بعد قبضہ ناقصہ مفید ملک خبیث مانتے ہیں ان کے نزدیک بھی اس کا رد واجب، اور واہب کو ہمیشہ اختیار رجوع رہتا ہے جس سے قرابت خواہ موت احد العاقدین وغیرہ ہما کوئی مانع اصلا منع نہیں کر سکتا۔ بہر حال اس صورت میں ان لوگوں کا قبضہ اگر چہ سالہا سال ہے محض ناجائز وبے اثر کہ تقادم مدت سے حق ساقط نہیں ہوتا۔ فتاوی خیریہ میں ہے:

[عربی کالم] لا تصح هبة المشاع الذی یحتمل القسمة کالدار و الارض ولو صدق الوارث علی صدورها من المورث ولا تفید الملك فی ظاهر الروایة قال الزیلعي ولوسلمه شائعا لایملکه حتی لا ینفذ تصرفه فیه فیکون مضمونا علیه وینفذ فیه تصرف الواهب ذکره الطحاوی و قاضی خان وروی عن ابن رستم مثله وذکر عصام انها تفید الملك وبه اخذ بعد المشائخ انتهی، ومع افادتها للملك عندها البعض اجمع الکل علی ان اللواهب استردادها من الموهوب له ولو کان ذا رحم محرم من الواهب وکما یکون للواهب الرجوع فیها یکون لوارثه بعد موته لکونها مستحقة الرد و تضمن بعد الهلاک اهـ ملخصا۔

[اردو کالم] قابل تقسیم چیز کا مشاعی طور پر (غیر منقسم) ہبہ صحیح نہیں، جیسے مکان اور زمین اگر چہ موروث کے مرنے کے بعد اس کے وراث تصدیق بھی کر دیں کہ مورث نے یہ ہبہ کیا تھا، اور ظاہر الروایۃ میں یہ ہبہ مفید ملک نہیں ہے، امام زیلعی نے فرمایا اگر بطور شیوع ہبہ کیا تو موہوب لہ مالک نہ ہوگا حتی کہ اس کا تصرف اس میں نافذ نہ ہوگا تو وہ مضمون بنے گا جبکہ واہب تصرف کرے تو نافذ ہوگا یہ طحاوی اور قاضیخاں نے ذکر کیا ہے، ابن رستم سے یہی منقول ہے جبکہ عصام نے ذکر کیا کہ مفید ملک ہوگا، اسی کو بعض نے لیا ہے اھ، ان بعض حضرات

کے مفید ملک ہونے کے باوجود سب کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر واہب واپس لینا چاہے تو لے سکتا ہے اگر چہ موہوب لہ واہب کا ذی رحم محرم ہو، اور جس طرح خود واہب رجوع کر سکتا ہے اس کی موت کے بعد اس کے ورثاء بھی رجوع کا حق رکھتے ہیں کیونکہ وہ قابل رد ہے اور ہلاک ہوجائے تو اس کا ضمان دیا جائے گا اھ ملخصا۔ (ت)

[1] فتاوی خیریہ کتاب الھبہ دارالمعرفہ بیروت ۲ / ۱۱۲

Fatawa Razviya Volume 19

It is stated in Quhistani: 'Just as kinship does not prevent revoking a void gift, similarly other impediments also do not [prevent it]' (1) End quote. I say: The answer has become clear that in the case of charity (Sadaqah), whether all are wealthy, or some are wealthy and some are poor, revocation is not valid because commonality (shuyu') is not effective in charity. This is why when the whole is given as charity to two or more poor people, it is valid, because the purpose of the whole is the Face of the One, the Unique, the Peerless, Majestic be His Glory, as was previously mentioned from Durr al-Mukhtar (2). However, if part of it is a gift to a wealthy person, then the purpose of the whole is not solely the Face of Allah the Exalted. Thus, the impediment to conferring ownership was found according to the correct, reliable school of thought. You have seen the clarification in Tanwir al-Absar and its commentary Durr al-Mukhtar that charity is like a gift in being a voluntary act, and therefore, a gift of an unpossessed and divisible common share is not valid (3) End quote. It is stated in al-Bahr: If it is objected that it was previously mentioned that charity to two poor people of a divisible but undivided thing is permissible, as stated in the text: 'Charity of ten dirhams to two poor people is valid', then I reply:

1 Jami al-Rumuz 2 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161 3 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hibah, Chapter on Miscellaneous Issues, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/166

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

कुहिस्तानी में है: 'जिस प्रकार नातेदारी दूषित उपहार (हिबा फ़ासिद) को वापस लेने में बाधक नहीं है, उसी प्रकार अन्य चीज़ें भी बाधक नहीं हैं' (1) अहा (समाप्त), अकुल (मैं कहता हूँ): तो उत्तर स्पष्ट हो गया कि सदक़ा (दान) की स्थिति में चाहे सभी धनी हों या कुछ धनी और कुछ निर्धन हों, तो वापसी सही नहीं है क्योंकि सदक़ा में सांझापन (शियूअ) प्रभावी नहीं होता। इसीलिए जब पूरा दो या कई निर्धनों पर सदक़ा किया गया तो वह सही है क्योंकि सदक़ा केवल एक, अद्वितीय और बेजोड़ अल्लाह के लिए होता है, जैसा कि दुर्र-ए-मुख़्तार (2) से पहले गुज़र चुका है। लेकिन यदि उसका कुछ भाग किसी धनी को उपहार स्वरूप दिया गया तो पूरा हिस्सा केवल अल्लाह तआला के लिए नहीं रहा, अतः सही और विश्वसनीय मज़हब के अनुसार स्वामित्व प्रदान करने में बाधक पाया गया। आपने देखा कि तनवीरुल अबसार और उसकी शरह (व्याख्या) दुर्र-ए-मुख़्तार में जो स्पष्ट किया गया है कि सदक़ा उपहार की तरह एक स्वैच्छिक कार्य है, और इसलिए बिना कब्ज़े वाली और विभाज्य सांझी चीज़ का उपहार सही नहीं होगा (3) अहा। अल-बहर में कहा गया: यदि यह आपत्ति हो कि पहले यह गुज़र चुका है कि विभाज्य लेकिन अविभाजित वस्तु का दो निर्धनों को सदक़ा जायज़ है, जैसा कि इस इबारत में है: 'दस दिरहम का दो निर्धनों को सदक़ा जायज़ है', तो मैं उत्तर देता हूँ:

1 जामेउर रुमज़ 2 दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/161 3 दुर्र-ए-मुख़्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल हिबा, मुतफ़र्रक़ मसायल का अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/166

قہستانی میں ہے: وکما لا یمنع الرجوع فی الہبۃ الفاسدۃ القرابۃ فکذا غیرھا من الموانع (1) اھ، اقول: فقد ظھر الجواب اذا کانوا جمیعا اغنیاء وکذا اذا کان بعضھم غنیا و البعض فقیرا لان الشیوع انما لایعمل فی الصدقۃ اذا تصدق بالکل فقیرین او فقراء لکون المراد بالکل ح ھو وجہ الواحد الاحد الفرد جل جلالہ کما مر عن الدر المختار (2)۔ اما اذا کان بعضہ ھبۃ لغنی فلم یکن المراد بکلہ وجہہ تعالی فتحقق المعنی المانع عن افادۃ ملک الاتری الی ما صرح بہ فی تنویر الابصار و شرحہ الدر المختار من ان الصدقۃ کالھبۃ بجامع التبرع وح لا تصح غیر مقبوضۃ ولا فی مشاع یقسم (3) اھ قال فی البحر فان قلت تقدم ان الصدقۃ لفقیرین جائزۃ فیما یحتمل القسمۃ بقولہ و صح تصدق عشرۃ لفقیرین قلت المراد ھھنا جس طرح قرابت فاسدہ ہبہ کو واپس لینے میں مانع نہیں اسی طرح دیگر امور بھی مانع نہیں اھ، اقول: (میں کہتا ہوں) تو جواب واضح ہو گیا کہ صدقہ کی صورت میں سب غنی ہوں یا بعض غنی اور بعض فقیر ہوں تو رجوع صحیح نہیں ہے کیونکہ شیوع صدقہ میں موثر نہیں اسی لئے جب کل دو یا کئی فقیروں پر صدقہ کیا تو صحیح ہے کیونکہ صدقہ واحد احد جل جلالہ کے لئے ہوتا ہے جیسا کہ در مختار سے گزرا اور اگر اس کل کا بعض حصہ کسی غنی کو ہبہ کیا تو صحیح نہیں کیونکہ اب کل اللہ وحدہ کے لئے نہ ہوا تو صحیح معتمد مذہب کے مطابق مفیدِ ملک ہونے سے مانع پایا گیا۔ آپ نے دیکھا تنویر الابصار اور اس کی شرح در مختار نے جو تصریح کی کہ صدقہ ہبہ کی طرح تبرع کے ساتھ جمع ہو سکتا ہے تو مفیدِ ملک نہ ہونے کی صورت میں غیر مقبوض اور قابلِ تقسیم مشاع چیز کا ہبہ صحیح نہ ہو گا اھ، بحر میں فرمایا اگر اعتراض ہو کہ پہلے یہ گزرا کہ قابلِ تقسیم غیر منقسم چیز کا صدقہ دو فقیروں کو جائز ہے جو اس عبارت میں بیان کیا کہ دس دراہم دو فقیروں کو جائز ہے تو میں جواب دیتا ہوں

1 جامع الرموز 2 درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۱ 3 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الہبۃ فصل فی مسائل متفرقہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۶

Fatawa Rizwia Volume 19

From the Musha' (undivided joint property), it is meant that if a part of something is gifted to one person only, then it is Musha' that is capable of division. This is contrary to when it is gifted to two poor persons, then there will be no 'shuyu' (sharing), as has passed before. Therefore, the case under our discussion is exactly this.

Annotation: Then, by the praise of Allah Almighty, I saw this very specific point in 'Al-Uqud al-Durriya' where they said, the reason for its validity in the case of two poor persons is according to their clarification that charity is intended for the sake of Allah Almighty, and He is One, the Alone, so there was no 'shuyu'. Otherwise, the jurists themselves have clarified in the primary texts (Mutun) that charity, like a gift, is not valid in Musha' that is divisible. Meaning, if one gifts his house, for example, which is capable of division, to two rich persons, it is not valid due to 'shuyu', contrary to both of them (the companions of Abu Hanifa). If he gives it as charity to two poor persons, it is valid by consensus due to what has passed. And if he gifts half of it to one and gives it as charity to one poor person, it would not be valid because 'shuyu' occurred. Thus it is with 'Waw' (and) in "and gave charity" in the edition printed in Bulaq, Egypt, 1273 AH from the pure Hijra. And Allah Almighty knows best.

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Hiba, Chapter: Miscellaneous Matters, HM Saeed Company, Karachi, 7 / 29.
2. Al-Uqud al-Durriya, Kitab al-Hiba, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2 / 97.

Page 204 of 692

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

मुशा' (अविभाजित संयुक्त संपत्ति) से तात्पर्य यह है कि यदि किसी चीज़ का एक हिस्सा केवल एक व्यक्ति को दिया जाता है, तो यह मुशा' विभाजन के योग्य है। इसके विपरीत जब दो गरीबों को उपहार (हिबा) दिया जाता है, तो उसमें 'शुयू' (साझापन) नहीं होगा, जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है। अतः हमारे विचाराधीन मामला बिल्कुल यही है।

टिप्पणी: फिर, अल्लाह तआला की प्रशंसा से, मैंने ठीक यही बात 'अल-उक़ूद अल-दुर्रिया' में देखी जहाँ उन्होंने कहा कि दो गरीबों के मामले में इसकी वैधता का कारण उनके इस स्पष्टीकरण के अनुसार है कि दान से अल्लाह तआला की रज़ा (प्रसन्नता) का इरादा किया जाता है, और वह अकेला है, इसलिए कोई 'शुयू' नहीं हुआ। अन्यथा, स्वयं न्यायविदों ने मूल ग्रंथों (मुतून) में स्पष्ट किया है कि दान, उपहार की तरह, विभाज्य मुशा' में मान्य नहीं है। यानी, यदि कोई अपना घर, उदाहरण के लिए, जो विभाजन के योग्य है, दो धनी व्यक्तियों को उपहार में देता है, तो 'शुयू' के कारण यह मान्य नहीं है, दोनों (इमाम अबू हनीफ़ा के साथियों) के मत के विपरीत। यदि वह इसे दो गरीबों को दान के रूप में देता है, तो जो बीत चुका है उसके कारण सर्वसम्मति से मान्य है। और यदि उसने उसका आधा हिस्सा एक को उपहार में दिया और एक गरीब को दान में दिया, तो यह 'शुयू' होने के कारण मान्य नहीं होगा। इसी तरह मिस्र के बोलाक में मुद्रित 1273 हिजरी के संस्करण में "और दान दिया" (वतसद्दक़) में 'वाओ' के साथ है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

1. अल-बह्र अर-राईक़, किताबुल हिबा, अध्याय: विविध मसले, एच एम सईद कंपनी, कराची, 7 / 29.
2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुल हिबा, अर्क बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2 / 97.

पृष्ठ 204/692

من المشاع ان یھب بعضہ لواحد فقط فح ھو مشاع یحتمل القسمۃ بخلاف الفقیرین فأنہ لا شیوع کما تقدم[1] اہ فمانحن فیہ عین تلك الصورۃ المصرح کہ یہاں مشاع سے مراد یہ ہے کہ ایک چیز کا بعض ایک کو دیا جائے تو یہ مشاع قابل تقسیم ہے، بخلاف جب دو فقیروں کو ہبہ کیا جائے تو شیوع نہ ہوگا، جیسا کہ گزرا ہے اہ تو ہماری زیر بحث صورت بعینہ یہی ہے۔

عہ: ثم رأیت بحمد اللہ تعالی نفس الجزئیۃ في العقود الدریۃ حیث قال وجہ صحتھا اذا کانت لفقیرین ما صرحوا بہ من ان الصدقۃ یراد بھا وجہ اللہ تعالی وھو واحد فلا شیوع والا فقد صرحوا في المتون ایضاً بأن الصدقۃ کالھبۃ لا تصف في مشاع یقسم ای بأن انہ لووھب دارہ مثلا التي تحتمل القسمۃ من غنیین لایصح للشیوع خلافا لھما لو تصدق بھا علی فقیرین یصح اتفاقاً لما مرولو وھب نصفھا لواحد وتصدق[2] بہ علی فقیر واحد لم یصح لتحقق الشیوع اہ ھکذا ھو بالواؤ فی و تصدق فی النسخۃ المطبوعۃ ببولاق مصر ۱۲۷۳ھ من الھجرۃ المطھرۃ واللہ تعالیٰ اعلم۔ پھر میں نے بحمد اللہ تعالیٰ بعینہ یہ جزئیہ العقود الدریۃ میں دیکھا جہاں انہوں نے فرمایا، اس کی صحت دو فقیروں کی صورت میں ان کی تصریح کے مطابق یہ ہے کہ صدقہ سے اللہ تعالیٰ کی رضا مطلوب ہے اور وہ ذات واحد احد ہے تو شیوع نہ ہوا، ورنہ تو خود فقہائے نے متون میں تصریح فرمائی ہے کہ صدقہ ہبہ کی طرح قابل تقسیم شیوع میں صحیح نہیں کہ ایک چیز کا بعض حصہ ایک کو صدقہ کرے، الحاصل اگر ایک مکان جو قابل تقسیم ہے دو غنی حضرات کو ہبہ کیا تو شیوع کی وجہ سے صحیح نہیں، اس میں صاحبین کا اختلاف ہے، جبکہ یہ مکان دو فقیروں کو صدقہ کیا تو بالاجماع جائز ہے جیسا کہ گزرا ہے، اور اگر اس مکان کا بعض غیر منقسم حصہ ایک فقیر کو صدقہ دیا اور بعض حصہ دوسرے

ایک کو ہبہ کیا تو صحیح نہ ہوگا کیونکہ شیوع پایا گیا، (بولاق مصر کے مطبوعہ ۱۲۷۳ھ کے نسخے میں "وتصدق" ہے، تصدق سے قبل واؤ ہے (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

[1] بحر الرائق کتاب الہبة فصل بمنزلہ مسائل شتی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۹ [2] العقود الدریة کتاب الہبة ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۹۷

[Box Content] Regarding its invalidity, it means giving part of something as charity and keeping part in one's own possession. Because when the gift (Hiba) of the portions for the wealthy did not lead to ownership due to indivisibility (shuyu'), that portion remained in the ownership of the donor. Thus, it was merely giving charity of a part and keeping the remaining part in one's own ownership, so it was not valid; meaning it did not lead to the ownership of the poor person either. From this, it is clear that this is not a revocation of charity such that it would be impermissible after possession. This is because revocation is only after the establishment of ownership for the poor person, and here there is no ownership, so there is no revocation. Thus, there is no prohibited situation. This is how the research should be if divine guidance assists. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best, and His knowledge, Glorified be His Majesty, is most complete and most firm.

Problem 53: 25 Rajab 1309 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid bought a house and gifted it completely, including possession, to his daughter Hindah, who is of sound mind and an adult. Zaid himself used to live in another house. Hindah lived in this gifted house for many years and still lives there. However, Zaid did not write any deed for this gift. Yes, all relatives, some heirs, and all people of the neighborhood are aware of this gift and are ready to testify. In this situation, has that gift become complete and final or not? Is the house the property of Hindah, daughter of Zaid, or will it be considered the property of Zaid and divided among his inheritance? Explain, and may you be rewarded.

The Answer: In the inquired situation, that house is the pure property of Hindah, daughter of Zaid, in which Zaid has no right at all. Nor can it be declared as Zaid's inheritance, because in the Pure Shariah, all contracts like gift (hiba) etc., are established by verbal agreement. Writing is not something without which any contract is considered incomplete or unfinished.

[बॉक्स की सामग्री] इसकी अमान्यता के बारे में, इसका अर्थ है किसी चीज़ का कुछ हिस्सा दान करना और कुछ हिस्सा अपने अधिकार में रखना। क्योंकि जब अमीरों के हिस्सों का उपहार (हिबा) अविभाज्यता (शुयू') के कारण स्वामित्व का कारण नहीं बना, तो वह हिस्सा दाता के स्वामित्व में ही रहा। इस प्रकार, यह केवल एक हिस्से का दान करना और शेष हिस्से को अपने स्वामित्व में रखना हुआ, इसलिए यह सही नहीं होगा; यानी यह गरीब व्यक्ति के स्वामित्व के लिए भी उपयोगी नहीं हुआ। इससे यह स्पष्ट हो गया कि यह दान से फिरना नहीं है कि कब्जे के बाद नाजायज हो। क्योंकि फिरना तो तब होता है जब पहले गरीब का स्वामित्व सिद्ध हो जाए, जबकि यहाँ गरीब का स्वामित्व सिद्ध नहीं हुआ, तो स्वामित्व नहीं हुआ तो फिरना भी नहीं हुआ, तो वर्जित स्थिति नहीं हुई। शोध इसी प्रकार होना चाहिए यदि ईश्वरीय मार्गदर्शन साथ दे। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान पूर्ण और सुदृढ़ है।

मसाला 53: 25 रजब 1309 हिजरी विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने एक घर खरीदा और उसे अपनी समझदार और वयस्क बेटी हिंदा को पूर्ण कब्जे के साथ उपहार में दे दिया। ज़ैद खुद दूसरे घर में रहता था। हिंदा इस उपहार में दिए गए घर में कई सालों से रह रही है और अभी भी रहती है। लेकिन ज़ैद ने इस उपहार का कोई दस्तावेज़ नहीं लिखा। हाँ, सभी रिश्तेदार, कुछ वारिस और मोहल्ले के सभी लोग इस उपहार से वाकिफ हैं और गवाही देने के लिए तैयार हैं। इस स्थिति में वह उपहार पूर्ण और मुकम्मल हुआ या नहीं? और क्या घर ज़ैद की बेटी हिंदा का है या ज़ैद की संपत्ति मानकर उसकी विरासत में बांटा जाएगा? बयान करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: पूछी गई स्थिति में, वह घर ज़ैद की बेटी हिंदा की शुद्ध संपत्ति है जिसमें ज़ैद का बिल्कुल कोई अधिकार नहीं है। न ही उसे ज़ैद की विरासत घोषित किया जा सकता है क्योंकि पाक शरीयत में हिबा (उपहार) आदि जैसे सभी अनुबंध केवल जुबान से होते हैं। लेखन ऐसी कोई चीज़ नहीं है जिसके बिना किसी अनुबंध को अधूरा या अपूर्ण माना जाए।

पृष्ठ 205 का 692

ببطلانها اعنی التصدق بالبعض وابقاء البعض علی ملک نفسه فان الهبة فی حصة الاغنیاء لما لم تفد شیئا للشیوع بقیت تلك الحصة علی ملک الواهب فلم یکن الاتصدقا بالبعض وابقاء للبعض الباقی فلم یصح ای لم یفد ملکا للفقیر ایضا وبه تبین ان لیس هذا رجوعا فی الصدقة حتی لا تجوز بعد القبض فان الرجوع انما هو بعد ثبوت الملك للفقیر وههنا لاملک فلا رجوع فلا منع هکذا ینبغی التحقیق اذا ساعد التوفیق۔ واللہ سبحانه و تعالی اعلم و علمه جل مجده اتم و احکم۔

جس کے بطلان کی تصریح ہے یعنی ایک چیز کے بعض کہ صدقہ کرنا اور بعض کو اپنی ذاتی ملک میں رکھنا کیونکہ اغنیاء کے حصے کا ہبہ جب شیوع کی وجہ سے مفید ملک نہ ہوا تو وہ حصہ واہب کی اپنی ملک میں رہا تو یہ صرف بعض کا صدقہ اور بعض کا اپنی ملک میں باقی رکھنا ہوا تو صحیح نہ ہوگا، یعنی فقیر کی ملکیت کے لئے بھی مفید نہ ہوا تو واضح ہو گیا کہ مذکورہ صورت میں صدقہ میں رجوع نہ بنا حتی کہ بعد قبضہ بھی ناجائز ہے، اور رجوع تب ہوتا کہ فقیر کی ملکیت پہلے ثابت ہوتی جبکہ یہاں فقیر کی ملکیت ثابت نہ ہوئی، تو ملک نہیں ہوئی تو رجوع بھی نہ ہوا تو ممنوع صورت نہ ہوئی، جب توفیق ساتھ دے تو تحقیق یوں چاہئے ، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم (ت)

مسئلہ ۵۳: ۲۵ رجب ۱۳۰۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک مکان خرید کر اپنی دختر ہندہ عاقلہ بالغہ کو ہبہ کامل مع قبضہ کردیا، زید خود دوسرے مکان میں رہتا تھا اس مکان موہوب میں ہندہ ہبہ سالہا سال سے رہتی آئی اور اور رہتی ہے مگر زید نے اس ہبہ کی کوئی دستاویز نہ لکھی، ہاں کل عزیز اور چند ورثاء اور تمام اہل محلہ اس ہبہ سے آگاہ ہیں اور

گواہی دینے کو موجود ہیں اس صورت میں وہ ہبہ تمام و کامل ہو گیا یا نہیں اور مکان ہندہ دختر زید ہے یا ملک زید قرار پا کر اس کے ترکہ میں تقسیم ہوگا، بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ مکان خالص ملک ہندہ دختر زید ہے جس میں زید کا اصلاً کوئی استحقاق نہیں۔ نہ وہ زید کا ترکہ قرار پا سکے کہ شریعت مطہرہ میں ہبہ وغیرہ تمام عقود صرف زبان سے ہیں تحریر کوئی ایسی چیز نہیں کہ اس کے بغیر کسی عقد کو ناتمام و غیر مکمل تصور کیا جائے

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

It is stated in Fatawa Khairiyyah li Naf'il Bariyyah: "As for the condition that it must be written in a deed and recorded in registers, it is not legally necessary and is contrary to Shari'ah norms. This is because the word itself is sufficient for its legal validity, and there is no need for anything more. Summary ends. And Allah knows best." However, imposing a condition that a stamp should be written and it should be entered in the registers is not necessary according to Shari'ah, and it is against the Shari'ah procedure because the word alone is sufficient for its validity and nothing more is needed. (T) - Allah Almighty knows best.

Problem 52: Sha'ban 1309 AH What do the scholars of religion and the muftis of the luminous Shari'ah say in this case: Zaid bought a piece of land in his son's name. After some time, he gifted that land to a physician. Zaid, the original owner of the land, who was sane and mature, approved this act and said it was acceptable to him. Consequently, that physician remained in possession and control of the land for a long period with the consent of the donor and the owner. Now, after the death of Zaid and Zaid's son, Zaid's grandson wants to take back this land. Can he take it back? And does he have the legal authority to take it back or not? Explain and be rewarded.

The Answer: In the inquired case, although Zaid's gift was an unauthorized gift (Hiba Fuzooli), when the original owner permitted it and the recipient (physician) took possession with the owner's consent, that land became the full property of the physician. Now that the owner has passed away, no one has any right of revocation left. Zaid's grandson's intention to take it back is purely futile; neither he nor anyone else has any legal right to take back this land. It is stated in Durr al-Mukhtar: "The chapter on impediments to revocation is summarized by the letters 'D-M-A Kh-Z-F-H', and 'M' stands for the death of one of the contracting parties. Summary ends. And Allah knows best." The impediments to revocation are gathered in these letters 'Dam'u Khazafah', and 'M' refers to the death of one of the parties to the contract. Summary ends. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut 1/216.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Matba' Mujtabai, Delhi 2/161.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

फ़तावा खैरिया ली नफ़'इल बरिया में है: "जहाँ तक इस शर्त का सवाल है कि इसे विलेख (deed) में लिखा जाना चाहिए और रजिस्टरों में दर्ज किया जाना चाहिए, तो यह शरीयत के अनुसार आवश्यक नहीं है और शरीयत के सिद्धांतों के विपरीत है। ऐसा इसलिए है क्योंकि शब्द स्वयं इसकी वैधता के लिए पर्याप्त है, और इससे अधिक की कोई आवश्यकता नहीं है। सारांश समाप्त। और अल्लाह बेहतर जानता है।" लेकिन यह शर्त लगाना कि स्टाम्प लिखा जाए और रजिस्टरों में दर्ज किया जाए, शरीयत के अनुसार ज़रूरी नहीं है, और शरीयत के तरीके के खिलाफ है क्योंकि अकेला शब्द ही इसकी वैधता के लिए काफी है और इससे ज़्यादा की ज़रूरत नहीं है। (त) - अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 52: शाबान 1309 हिजरी दीन के उलेमा और रोशन शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अपने बेटे के नाम पर एक ज़मीन खरीदी। कुछ समय बाद, उसने वह ज़मीन एक हकीम (चिकित्सक) को हिबा (दान) कर दी। ज़ैद, जो ज़मीन का असली मालिक था और अक़्लमंद व बालिग था, उसने इस काम को जायज़ ठहराया और कहा कि मुझे मंज़ूर है। नतीजतन, वह हकीम वाहिब (देने वाले) और मालिक की रज़ामंदी से लंबे समय तक उस ज़मीन पर काबिज़ और दखील रहा। अब ज़ैद और ज़ैद के बेटे के इंतक़ाल के बाद, ज़ैद का पोता इस ज़मीन को वापस लेना चाहता है। क्या वह इसे वापस ले सकता है? और क्या उसे शरीयत के अनुसार इसे वापस लेने का अधिकार है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

जवाब: पूछी गई सूरत में, हालांकि ज़ैद का हिबा 'हिबा-ए-फुज़ूली' (अनधिकृत दान) था, लेकिन जब असली मालिक ने इसकी इजाज़त दे दी और मौहूब-लहु (जिसे दान दिया गया) ने मालिक की रज़ामंदी से कब्ज़ा पा लिया, तो वह ज़मीन उस हकीम की मुकम्मल मिलकियत हो गई। अब जबकि मालिक का इंतक़ाल हो गया है, किसी को भी वापस लेने (रुजू करने) का कोई हक़ नहीं रहा। ज़ैद के पोते का वापसी का इरादा महज़ बेकार है; उसे या किसी और को इस ज़मीन को वापस लेने का कतई कोई अधिकार नहीं है। दुर्रे मुख्तार में है: "रुजू (वापसी) की रुकावटों के अध्याय को 'द-म-अ ख़-ज़-फ़-ह' अक्षरों में समेटा गया है, और 'म' का अर्थ है अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक की मृत्यु। सारांश समाप्त। और अल्लाह बेहतर जानता है।" रुजू से रुकावटों को ये अक्षर समेटे हुए हैं 'दम'अ

ख़ज़फ़ह', और 'म' से मुराद आक़िदीन (अनुबंध करने वालों) में से एक की मौत है। सारांश समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़त, बेरुत 1/216.
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली 2/161.

पेज 206 का 692

فتاوٰی خیریہ لنفع البریہ میں ہے: اما اشترط کونہ یکتب فی حجۃ و یقیید فی سجلات فلیس بلازم شرعا و مخالف للموضوع الشرعی فان اللفظ بانفرادہ کاف في صحة ذلک شرعا و الزیادۃ لا یحتاج الیھا اہ ملخصا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ لیکن شرط لگانا کہ اشٹام لکھا جائے اور رجسٹروں میں درج کیا جائے تو شرعاً یہ ضروری نہیں، اور شرعی وضع کے خلاف ہے کیونکہ اکیلا لفظ ہی اس کی صحت کے لئے کافی ہے اور زیادہ کی ضرورت نہیں اھ ملخصاً، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۵۲: شعبان ۱۳۰۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس صورت میں کہ زید نے ایک اراضی اپنے بیٹے کے نام خریدی، بعد ایک مدت کے وہ زمین ایک طبیب کو ہبہ کی پس زید اصل مالک زمین نے کہ عاقل بالغ تھا اس فعل کو جائز رکھا اور کہا مجھے منظور ہے چنانچہ وہ طبیب ایک مدت تک برضائے واہب و مالک اس زمین پر قابض و دخیل رہا، اب بعد انتقالِ زید و پسرِ زید نبیرہ زید اس زمین کو واپس لینا چاہتا ہے، آیا وہ اسے واپس لے سکتا ہے؟ اور اس واپس لینے کا اسے شرعاً اختیار ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں اگرچہ زید کا ہبہ ہبہ فضولی تھا مگر جب اصل مالک نے اس کی اجازت دی اور موہوب لہ نے برضائے مالک قبضہ پالیا تو وہ زمین اس طبیب کی ملک تام ہو گئی اب کہ مالک نے انتقال کیا اصلاً حق رجوع کسی کو نہ رہا نبیرہ زید کا ارادہ واپسی محض مہمل ہے اسے خواہ کسی کو اس زمین کو واپس لینے کا اصلاً اختیار نہیں۔ درمختار میں ہے: باب موانع الرجوع یجمعھا حروف دمع خزفۃ و المیم موت احد المتعاقدین اہ ملخصاً-واللہ تعالٰی اعلم۔ رجوع سے موانع کو یہ حروف جامع ہیں دمع خزفہ، اور "م" سے مراد عاقدین میں سے ایک کی موت ہے اھ ملخصاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

۱۔ فتاویٰ خیریہ کتاب الوقف دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۲۱۶ ۲۔ درمختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Fatawa-e-Razvia Volume 19

Problem 55: 29 Rabi-ul-Akhir Sharif 1310 AH What do the scholars of religion say regarding this matter? After the death of the primary ancestor, Zaid gave a portion of the joint estate to Amr verbally, or gifted it. Or he gifted the entire portion of Khalid and Walid through a written deed (Hiba) and gave possession of a part or the whole of the undivided property. Afterwards, a dispute arose between Zaid and other partners regarding the undivided joint estate of the ancestor, and the property was partitioned. The mentioned Zaid received his portion through partition, a part or whole of which he had already gifted. He then sold that entire portion. In the above-mentioned situation, is the act of giving, gifting, and the verbal or written Hiba valid and enforceable or not? Explain so you may be rewarded.

The Answer: A gift (Hiba) of a jointly owned property capable of division is absolutely not valid before partition. Even if it is handed over as an undivided share (Mushaa), i.e., without division, to the recipient (Mohoob-lahu), the property remains under the ownership of the donor (Wahib) as before. The recipient acquires no right of ownership whatsoever. He cannot become the owner through such a gift until the donor partitions it and gives full possession of a specific, defined, and distinct portion to the recipient. Furthermore, even after such incomplete possession, if the recipient performs any transaction like selling the property, it is purely void and unenforceable. All transactions of the donor remain as fully valid and enforceable as they were before the gift. This is the truth, the correct relied-upon view, and on this reliance and trust is necessary. This undivided state (Shiyu') could be because the donor himself owns an undivided share in the property and gifts the whole or part of that share before partition. Or, he owned the entire thing but gifted an undivided portion of it. Or, he gifted the whole thing but to two individuals and did not separate and distinguish each recipient's share before giving possession. In all three cases, the ruling is the same: the gift is purely incomplete, and even after such possession, the recipient does not gain ownership at all. It is stated in 'At-Tanwir al-Absar':

Arabic Text	**Urdu Translation**
Tatammu al-hibatu bil-qabdhi fi mahuzin maqsumin wa musha'in la yuqsamu la fima yuqsamu wa law lisharikih fa'in qasamahu wa sallamahu sahh	A gift of a partitioned/secured property or an undivided property that cannot be partitioned becomes complete upon possession. However, if the undivided property is capable of division, even if gifted to a partner, it will not be valid. Yes, if it is

Arabic Text	Urdu Translation
wa law sallamahu sha'i'an la yamlikuhu fala yanfudhu tasarrufuhu fih. Ah Multaqata.	partitioned and possession is given, then it will be valid. And if handed over as an undivided share, the recipient will not become the owner, therefore his transaction in it will not be valid. (Summarized)

[1] Durr-e-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159.

फतावा-ए-रज़विया जिल्द 19

मसला 55: 29 रबी-उल-आखिर शरीफ 1310 हिजरी इस मसले में दीन के उलेमा क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने मुख्य पूर्वज की मृत्यु के बाद साझा संपत्ति (तरका-ए-मुश्तरका) से एक हिस्सा अम्र को ज़ुबानी दिया या बख्शा, या खालिद और वलीद का पूरा हिस्सा लिखित रूप में हिबा (दान) किया और अविभाजित संपत्ति के हिस्से या पूरे पर कब्ज़ा दिया। इसके बाद, अन्य भागीदारों और ज़ैद के बीच पूर्वज की अविभाजित साझा संपत्ति के बारे में विवाद हुआ और संपत्ति का बंटवारा हो गया। ज़ैद को बंटवारे के अनुसार अपना वह हिस्सा मिला जिसका हिस्सा या पूरा वह पहले ही हिबा कर चुका था। उसने उस पूरे हिस्से को बेच दिया। ऊपर बताई गई स्थिति में, देना, बख्शना और ज़ुबानी या लिखित हिबा जायज़ और लागू होने योग्य है या नहीं? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: बंटवारे के योग्य साझा चीज़ का हिबा बंटवारे से पहले हरगिज़ सही नहीं है। और अगर इसी तरह 'मुशा' यानी बिना बंटवारे के पाने वाले (मोहूब-लहू) को कब्ज़ा भी दे दिया जाए, तब भी वह चीज़ दान देने वाले (वाहिब) के स्वामित्व में ही रहती है। पाने वाले का इसमें कोई अधिकार साबित नहीं होता। वह हिबा के ज़रिए उसका मालिक हरगिज़ नहीं बन सकता जब तक कि दान देने वाला उसे बांटकर एक खास, निश्चित और अलग हिस्से पर पूर्ण कब्ज़ा न दे दे। यहाँ तक कि ऐसे अधूरे कब्ज़े के बाद भी अगर पाने वाला उस चीज़ को बेचने जैसा कोई लेन-देन करता है, तो वह पूरी तरह से बातिल (शून्य) और अप्रभावी है। और दान देने वाले के सभी लेन-देन वैसे ही पूर्ण और प्रभावी हैं जैसे हिबा से पहले थे। यही हक और सही भरोसेमंद बात है, और इसी पर भरोसा करना ज़रूरी है। फिर यह अविभाजित स्थिति (शियू') चाहे इस तरह हो कि खुद दान देने वाला संपत्ति में एक अविभाजित हिस्से का मालिक है और यही हिस्सा बंटवारे से पहले पूरा या कुछ हिबा किया गया। या वह उस पूरी चीज़ का मालिक था लेकिन उसमें से एक अविभाजित हिस्सा हिबा किया। या पूरा हिबा किया लेकिन दो व्यक्तियों को दिया और हर पाने वाले का हिस्सा अलग और स्पष्ट करके कब्ज़ा नहीं दिलाया। तीनों स्थितियों में वही हुक्म है कि हिबा अधूरा है और ऐसे कब्ज़े के बाद भी पाने वाले को स्वामित्व प्राप्त नहीं होता। 'अत-तन्वीरुल अबसार' में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
ततम्मु अल-हिबातु बिल-क़ब्ज़ि फी महूज़िन मक़सूमिन व मुशाइन ला	विभाजित सुरक्षित और अविभाजित चीज़ जिसका बंटवारा न हो सके उसका हिबा कब्ज़े से पूरा होता है। जबकि अगर

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
युक़समु ला फीमा युक़समु व लव लिशरीकिह फइन क़समहु व सल्लमहु सह्ह व लव सल्लमहु शाइअन ला यमलिकुहु फला यनफुज़ु तसर्रुकुहु फीह। अह् मुलतक़ता।	अविभाजित चीज़ बंटवारे के योग्य हो, तो चाहे भागीदार को ही हिबा किया गया हो, वह सही नहीं होगा। हाँ, अगर बंटवारा कर दिया और कब्ज़ा दे दिया तो सही होगा। और अगर अविभाजित ही सौंप दिया तो पाने वाला मालिक नहीं होगा, इसलिए उसका लेन-देन उसमें प्रभावी नहीं होगा। (संक्षिप्त)

[1] दुर्रे मुख्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/159.

مسئلہ ۵۵: ۲۹ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے بعد انتقال مورث اعلیٰ کے ترکہ مشترکہ سے جزو عمرو کو زبانی دیا یا بخشا یا کل حصہ خالد اور ولید کو بذریعہ تحریر ہبہ کیا اور جزو یا کل غیر منقسم پر قبضہ دیا، بعد اس کے دیگر شرکاء اور زید میں بابت ترکہ مشترکہ غیر منقسم مورث اعلیٰ کے نزاع ہو کر تقسیم جائداد ہوئی، زید مذکور نے ازروئے تقسیم اپنا وہ حصہ کہ جس کا جزو یا کل ہبہ کر چکا تھا پایا اس کُل کو بیچ کر دیا صورت مذکورہ بالا میں دہندگی اور بخشندگی اور ہبہ زبانی اور تحریری جائز اور قابلِ نفاذ ہے یا نہیں؟ بیان کرو تم اجر پاؤ تم۔

الجواب: شے مشترکہ صالح تقسیم کا ہبہ قبل تقسیم ہر گز صحیح نہیں اور اگر یوں ہی مشاعاً یعنی بے تقسیم موہوب لہ کو قبضہ بھی دے دیا جائے تاہم وہ شیئ بدستور ملک واہب پر رہتی ہے موہوب لہ کا اصلاً کوئی استحقاق اس میں ثابت نہیں ہوتا، نہ وہ ہر گز بذریعہ ہبہ اس کا مالک ہوسکے جب تک واہب تقسیم کر کے خاص جزو موہوب معین محدود و ممتاز جداگانہ پر قبضہ کاملہ نہ دے، یہاں تک کہ ایسے قبضہ ناقصہ کے بعد بھی اگر موہوب لہ اس شیئ میں بیع وغیرہ کوئی تصرف کرے محض باطل و ناقابلِ نفاذ ہے اور واہب کے سب تصرفات جیسے قبل ہبہ نافذ تھے اب بھی بدستور تام و نافذ ہیں۔ یہی حق و صحیح معتمد ہے اور اسی پر تعویل و اعتماد لازم، پھر یہ شیوع چاہے یوں ہو کہ سرے سے خود واہب کی جائداد میں ایک حصہ غیر منقسم کا مالک ہے یہی حصہ کل یا بعض قبل تقسیم ہبہ کیا یا یہ تو اس کل چیز کا مالک تھا مگر ہبہ اس میں سے ایک جزو غیر منقسم کا کیا یا ہبہ بھی کل کا کیا مگر دو شخصوں کو دیا اور ہر موہوب لہ کا حصہ جدا و ممتاز کر

کے قبضہ نہ دلایا، تینوں صورتوں کا وہی حکم ہے کہ ہبہ محض ناتمام اور ایسے قبضہ کے بعد بھی موہوب لہ کو اصلاً ملک حاصل نہیں، التنویر الابصار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
تتم الهبه بالقبض في محوز مقسوم ومشاع لا يقسم لا فيما يقسم ولولشريكه فان قسمه وسلمه صح ولو سلمه شائعا لا يملكه فلا ينفذ تصرفه فيه اھ ملتقطا	مقسوم محفوظ اور نا قابل تقسیم مشاع چیز کا ہبہ قبضہ سے تام ہوتا ہے جبکہ مشاع قابل تقسیم ہو تو اگر چہ شریک کو ہی ہبہ صحیح ہوگا، اور مشاع کو ہی سونپ دیا تو موہوب لہ مالک نہ ہوگا لہذا اس کا تصرف اس میں نافذ نہ ہوگا ملتقطا (ت)

[1] درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۵۹

Fatawa Razawiya, Volume 19

In the same (book): "If two people donate a single house to one person, it is valid; but if it is the opposite (one person to two people), it is not." [1] (T) [1] Durr-e-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi 2/161

In Fatawa Khairiyyah [2] it is: "It is mentioned in Mushtamil al-Ahkam from Tatimmah al-Fatawa that a gift of jointly owned property (musha') is void, and this is the correct view." (T) [2] Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/113

In Radd al-Muhtar [3] it is: "If someone hands over jointly owned property (musha'), it is stated in Fatawa al-Khairiyyah that according to the Zahir al-Riwayah (the primary transmitted reports), it does not convey ownership. Imam al-Zayla'i said: 'Even if possession of the musha' is given, the recipient (mawhub lahu) will not become the owner. Therefore, their disposal of it will not be valid; if they do so, they will be liable for compensation. The donor's disposal over it remains valid. This is mentioned by al-Tahawi and Qadi Khan. A similar narration is reported from Ibn Rustam, and fatwas have been issued on this basis in al-Hamidiyyah and al-Tajiyyah. This is asserted decisively in al-Jawharah and al-Bahr. It is reported from al-Mutabaghi that if the recipient sells it, it would not be valid. In Nur al-Ayn, it is cited from al-Wajiz that possession of an invalid (fasid) gift leads to liability. Ownership will not be established for the recipient without paying compensation. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has explicitly stated this in al-Mabsut."

Page 208 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड 19

इसी (किताब) में है: "यदि दो व्यक्तियों ने एक ही व्यक्ति को एक घर दान (हिबा) किया, तो यह सही है; यदि इसके विपरीत (एक व्यक्ति ने दो को) किया, तो यह सही नहीं होगा।" [1] (त) [1] दुर्र-ए-मुख्तार, शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/161

फ़तावा खैरियाह [2] में है: "मुश्तमिल अल-अहकाम में ततिम्मा अल-फ़तावा से उद्धृत है कि संयुक्त संपत्ति (मुशाअ) का दान बातिल (अमान्य) है, और यही सही मत है।" (त) [2] फ़तावा खैरियाह, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 2/113

रद अल-मुहतार [3] में है: "यदि किसी ने संयुक्त संपत्ति (मुशाअ) का कब्ज़ा दे दिया, तो फ़तावा अल-खैरियाह में कहा गया है कि ज़ाहिर अल-रिवायह के अनुसार यह स्वामित्व प्रदान नहीं करता है। इमाम ज़ैलाई ने कहा: 'भले ही मुशाअ पर कब्ज़ा दे दिया जाए, प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) मालिक नहीं बनेगा। इसलिए, उसका इस पर कोई भी अधिकार (तसर्रुफ़) सही नहीं होगा; यदि वह ऐसा करता है, तो उसे हर्जाना देना होगा। दाता (वाहिब) का उस पर अधिकार बना रहेगा। इसका उल्लेख तहवी और क़ाज़ी खान ने किया है। इब्न रुस्तम से भी ऐसा ही वर्णन है, और हामिदिया और ताजीय्या में इसी पर फ़तवा दिया गया है। जौहरह और बहर में इसे दृढ़ता से कहा गया है। अल-मुतबागी से उद्धृत है कि यदि प्राप्तकर्ता इसे बेच देता है, तो यह जायज़ नहीं होगा। नूर अल-ऐन में वजीज़ के हवाले से कहा गया है कि अमान्य (फ़ासिद) दान पर कब्ज़ा ज़िम्मेदारी (ज़मान) का कारण बनता है। बिना मुआवज़ा दिए प्राप्तकर्ता का स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा। इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) ने मबसूत में इसे स्पष्ट रूप से बयान किया है।"

पृष्ठ 208/692

اسی میں ہے: وہب اثنان دار الواحد صح و عکسہ لا۔[1] | اگر دو حضرات نے ایک مکان ایک ہی شخص کو ہبہ کیا صحیح ہے اگر عکس کیا تو صحیح نہ ہوگا۔ (ت) [1] درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

[2]فتاوٰی خیر یہ میں ہے: قال فی مشتعل الاحکام نقلا عن تتمۃ الفتاوی ان ھبۃ المشاع باطلۃ و ھو الصحیح[2]۔ | مشتمل الاحکام میں تتمۃ الفتاوی سے منقول ہے کہ مشاع چیز کا ہبہ باطل ہے، یہی صحیح ہے۔ (ت) [2] فتاوٰی خیر یہ کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۱۳

[3]ردالمحتار میں ہے: ولو سلمہ شائعا قال فی الفتاوی الخیریۃ لا تفید الملك فی ظاھر الروایۃ قال الزیلعي ولو سلمہ شائعالا یملکہ حتی لا ینفذ تصرف فیہ فیکون مضمونا علیہ و ینفذ فیہ تصرف الواھب ذکرہ الطحاوی و قاضیخان و روی عن ابن رستم مثلہ وافتی بہ فی الحامدیۃ و التاجیۃ و بہ جزم فی الجوھرۃ والبحر و نقل عن المتبغی انہ لو باعہ الموھوب لہ یصح وفی نورالعین عن الوجیز الھبۃ الفاسدۃ مضمونۃ بالقبض و لا یثبت الملك فیھا الّا عند اداء العوض، نص علیہ محمد فی المبسوط | اگر مشاع کا قبضہ دیا خیر یہ میں فرمایا کہ وہ ظاہر الروایہ میں مفید ملک نہ ہوگا، امام زیلعی نے فرمایا، اگر مشاع پر قبضہ دیا تو موہوب لہ مالک نہ بنے گا، لہذا اس کا تصرف بھی صحیح نہ ہوگا اگر کیا تو ضمان دے گا، اس میں واہب کا تصرف نافذ رہے گا، یہ طحاوی اور قاضیخان نے ذکر کیا ہے اور ابن رستم سے ایسی ہی روایت ہے اور اسی پر حامدیہ اور تاجیہ میں فتوٰی دیا ہے اور اسی پر جوہرہ اور بحر میں جزم فرمایا ہے، اور المتبغی سے منقول ہے کہ اگر موہوب لہ نے اس کو فروخت کیا تو جائز نہ ہوگا اور نورالعین میں وجیز سے منقول ہے کہ فاسد ہبہ پر قبضہ باعث

ضمان ہوگا اس پر موہوب لہ کی ملکیت عوض ادا کئے بغیر ثابت نہ ہو گی اس پر امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ نے مبسوط میں نص فرمائی ہے۔

صفحہ 208 از 692

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Table - Arabic Text on Left, Urdu on Right] [Arabic:] And he said Abu Yusuf, and mentioned before it: The gift of musha' (undivided joint property) in what is divisible does not benefit ownership according to Abu Hanifa. And in Al-Quhistani, it is the chosen view as in Al-Mudmarat, and it is correct. Since you know it is Zahir al-Riwayah and it is explicitly stated by Muhammad, and they narrated it from Abu Hanifa, it appears that this is what is acted upon. It is stated in Al-Asl that if one gifts half of their house to another and hands it over, and the recipient sells it, it is not permissible. This shows he does not own it as the sale was invalidated after possession. And it is stated in the Fatawa that this is the chosen view. Summarized. [Urdu:] And this is the statement of Imam Abu Yusuf. It was mentioned before this that musha' (joint property) which is divisible will not be beneficial for ownership according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). And in Al-Quhistani, it was said this is the chosen view, as in Al-Mudmarat, it is the same correct view. According to my knowledge, this is Zahir al-Riwayah, and Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has an explicit text on it. They narrated this from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). So it is clear that this is acted upon. In Al-Mabsut, it is explicitly stated that if someone gifted half a house and handed it over, and the recipient sold it, then this action would be invalid. This speech indicates that the recipient did not become its owner because, despite possession, the sale was declared void. And it is explicitly mentioned in the Fatawa that this is the chosen view. Summarized. (T)

In the inquired case, Zaid gave a portion of his share to Amr, or gifted the entire share to Khalid and Walid. In both cases, this was musha' (undivided) not just in one way but in every way (musha' within musha'). In giving to Amr, Zaid's original share was still undivided, then an undivided portion of that was gifted to Amr. In the gift to Khalid and Walid, first the original share was undivided, and second, giving to two people without division. Therefore, the ruling in any case is that all these gifts, whether written or verbal, are purely void and ineffective. Amr, Khalid, and Walid did not get any entitlement to this gift. And the sale done by Zaid is correct, valid, complete, and perfect without hesitation. Allah Almighty knows best.

Problem 56: What do the scholars of religion say in this matter that Zaid, during his lifetime and health, made his deceased son's wife the owner of half of his property. That property was divided as soon as the daughter-in-law obtained complete

possession during Zaid's life. After Zaid, she continued to remain in possession for fifty years or more. Now the woman...

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4/511 Page 209 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

[तालिका - बाईं ओर अरबी पाठ, दाईं ओर उर्दू] [अरबी:] और इमाम अबू यूसुफ़ ने कहा, और इससे पहले ज़िक्र फरमाया कि मुशाअ (अविभाजित संयुक्त संपत्ति) जो विभाज्य है, इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार स्वामित्व प्रदान नहीं करती। और अल-कुहिस्तानी में है कि यही पसंदीदा राय है जैसा कि अल-मुज़मरात में है, और यही सही है। चूंकि आप जानते हैं कि यह ज़ाहिर अर-रिवाया है और इमाम मुहम्मद ने इस पर स्पष्ट निर्देश दिया है, और उन्होंने इसे इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत किया है, तो स्पष्ट है कि इसी पर अमल है। अल-अस्ल में स्पष्ट है कि यदि कोई अपना आधा घर किसी दूसरे को हिबा (उपहार) करे और उसे सौंप दे, और जिसे हिबा किया गया उसने उसे बेच दिया, तो यह जायज़ नहीं। यह दर्शाता है कि वह उसका मालिक नहीं हुआ क्योंकि कब्ज़े के बाद भी बिक्री को अमान्य कर दिया गया। और फतावा में स्पष्ट है कि यही पसंदीदा राय है। (संक्षिप्त) [उर्दू:] और यही इमाम अबू यूसुफ़ का कौल है। इससे पहले ज़िक्र फरमाया कि मुशाअ जो विभाज्य हो, इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के नज़दीक वह मुफीद-ए-मिल्क (स्वामित्व प्रदान करने वाला) न होगा। और कुहिस्तानी में फरमाया यही मुख्तार (पसंदीदा) है जैसा कि मुज़मरात में है, यही सही है। और मेरे इल्म के मुताबिक यह ज़ाहिर अर-रिवायत है और इस पर इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) की नस (स्पष्ट कथन) है। उन्होंने इसे ही इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। तो स्पष्ट हुआ कि इसी पर अमल है। और मबसूत में नस फरमाई है कि अगर किसी को आधा मकान हिबा किया और सौंप दिया, और मूहूब लहू (उपहार प्राप्तकर्ता) ने उसे बेच दिया तो यह कार्रवाई जायज़ न होगी। यह कलाम दलील है कि मूहूब लहू उसका मालिक न हुआ क्योंकि उन्होंने कब्ज़े के बावजूद बिक्री को बातिल (अमान्य) कहा है। और फतावा में मनसूस (स्पष्ट) है कि यही मुख्तार है। (संक्षिप्त)

पूछी गई सूरत में ज़ैद ने जो अपने हिस्से का एक जुज़ (भाग) अम्र को दिया या खालिद व वलीद को कुल हिस्सा हिबा किया, दोनों हालतों में यह न सिर्फ एक वजह से मुशाअ बल्कि हर तरह से मुशाअ दर मुशाअ था। अम्र को देने में इस तरह कि असल हिस्सा ज़ैद का ही अभी मुशाअ था, फिर उस मुशाअ में का एक जुज़ ग़ैर-मुनक़सिम अम्र को बख़्शा। और खालिद व वलीद के नाम हिबा में इस तरह कि एक तो असल हिस्सा मुशाअ, दूसरे दो शख्सों को बिना तक़सीम के देना। पस बहरहाल हुक्म यही है कि ये सब हिबा चाहे तहरीरी (लिखित) हों या ज़ुबानी, महज़ बातिल व बे-असर हुए। और

अम्र, खालिद व वलीद को कोई इस्तहक़ाक़ (अधिकार) इस मूहूब में न मिला। और ज़ैद ने जो बिक्री की वह बिना झिझक सही, नाफ़िज़, तमाम और कामिल है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 56: दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने अपनी आधी जायदाद का अपने स्वर्गीय पुत्र की पत्नी को अपनी हयात और सेहत के दौरान मालिक बना दिया। वह जायदाद तभी विभाजित हो गई जब बहू ने ज़ैद के जीवन काल में उस पर पूर्ण कब्ज़ा प्राप्त कर लिया। ज़ैद के बाद भी वह निरंतर पचास साल बल्कि उससे भी अधिक समय तक उस पर काबिज़ रही। अब औरत...

1 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इहया अल-तुरात अल-अरबी बैरूत 4/511 पृष्ठ 209/692

[جدول - بائیں جانب عربی عبارت، دائیں جانب اردو ترجمہ] [عربی:] وھو قال ابی یوسف و ذکر قبلہ ھبۃ المشاع فیما یقسم لا تفید الملك عند ابی حنیفۃ و فی القھستانی ھو المختار کما فی المضمرات وھو الصحیح فحیث علمت انہ ظاھر الروایۃ و انہ نص علیہ محمد و رووہ عن ابی حنیفۃ ظھر انہ الذی علیہ العمل ونص فی الاصل انہ لووھب نصف دارہ عن آخر و سلمھا الیہ فباعھا الموھوب لہ لم یجز دل انہ لا یملك حیث ابطل البیع بعد القبض ونص فی الفتاوی انہ ھو المختار اھ ملخصا۔ [اردو:] اور یہی امام ابویوسف کا قول ہے ، اس سے قبل ذکر فرمایا کہ مشاع جو قابل تقسیم ہو امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ کے نزدیک وہ مفید ملک نہ ہوگا اور قہستانی میں فرمایا یہی مختار ہے جیسا کہ مضمرات میں ہے یہی صحیح ہے اور میرے علم کے مطابق یہ ظاہر الروایتہ ہے اور اس پر امام محمد رحمہ اللہ تعالی کی نص ہے اسی کو انہوں نے امام ابوحنیفہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، تو واضح ہوا کہ اسی پر عمل ہے، اور مبسوط میں نص فرمائی ہے کہ اگر کسی کو نصف مکان ہبہ کیا اور سونپ دیا اور موہوب لہ نے اسے فروخت کر دیا تو یہ کارروائی جائز نہ ہوگی یہ کلام دال ہے کہ موہوب لہ اس کا مالک نہ ہوا کیونکہ انہوں نے قبضہ کے باوجود بیع کو باطل کہا ہے، اور فتاوی میں منصوص ہے کہ یہی مختار ہے اھ ملخصا ۔ (ت)

صورت مستفسرہ میں زید نے جو اپنے حصہ کا ایک جز عمرو کو دیا یا خالد و ولید کو کل حصہ ہبہ کیا دونوں حالتوں میں یہ نہ صرف ایک وجہ سے مشاع بلکہ ہر طرح مشاع در مشاع تھا عمرو کو دینے میں یوں کہ اصل حصہ زید ہی ہنوز مشاع تھا پھر اس مشاع میں کا ایک جز غیر منقسم عمرو کو بخشا اور خالد و ولید کے نام ہبہ میں یوں کہ ایک تو اصل حصہ مشاع دوسرے دو شخصوں کو بے تقسیم دینا، پس بہر حال حکم یہی ہے کہ یہ سب ہبہ تحریری ہوں خواہ زبانی

محض باطل وبے اثر ہوئے اور عمرو و خالد و ولید کو کوئی استحقاق اس موہوب میں نہ ملا اور بیع کہ زید نے کی بے تامل صحیح و نافذ و تمام وکامل ہے ، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۵۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی نصف جائیداد کا اپنے پسر متوفی کی زوجہ کو اپنی حیات وصحت میں مالک کر دیا اور وہ جائیداد جب ہی منقسم ہو گئی کہ بہو نے حیات زید میں اس پر قبضہ کملہ پالیا اور بعد زید بھی بدستور پچاس برس بلکہ زائد تک اس پر قابض رہی اب عورت

۱ ردالمختار کتاب الھبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۱ Page 209 of 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

...passed away leaving his brother behind. The children of Zaid's other son are claiming rights in this property. In this situation, is their claim admissible, or is it solely the right of the woman's heirs, and the children of Zaid's son have no right in it? Explain and be rewarded.

The Answer: In the described situation, the half property that Zaid gave to his daughter-in-law, she became its permanent owner. The heirs of Zaid have no right left in it, nor can their claim be heard. It is solely the right of the woman's heirs.

[Boxed Arabic Text]: "If the transfer of ownership was a sale, it is obvious, and if it was a gift, then it was completed by division and possession and became binding upon death. And Allah Almighty knows best."

[Boxed Urdu Text]: "Because if this transfer of ownership was as a sale, it is apparent; and if it was as a gift, it was finalized by division and giving possession, and became binding through death. And Allah Almighty knows best. (T)"

Problem 57: 23rd Sha'ban al-Mu'azzam 1311 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: About fourteen years ago, a woman named Hindah passed away. She left behind two sons, the elder named Zaid and the younger named Bakr. Bakr had a ten-year-old son named Khalid. In the estate left by Hindah, following the entry of the death certificate by the village Patwari (land record officer) in the Administration Department, the names of Zaid, the son, and Khalid, the grandson (instead of Bakr), were recorded. Bakr, thinking of a specific interest for the purpose of protecting the property—because he was in debt and feared the loss of this property if his name was recorded—remained silent at that time. He did not utter any word of transfer of ownership, nor was any transfer intended, nor was there any written document like a gift deed or sale deed (unlike other properties which he had already written for Khalid and his mother through purchase and gift using his own money) for this reality/estate. Nor did he give possession of this property to Khalid until now, despite Khalid being an adult, unlike other properties where he intended to give possession and had handed them over. In this reality, the name remained recorded as a nominal/fictitious entry. Bakr has been the manager and in possession and control as an owner of this estate until now. Now Khalid, i.e., Bakr's son, wants to take possession of this as well, and Bakr wants Khalid's name to be removed from the said department and his own name to be recorded for the maternal legacy. Therefore, according to the Noble Sharia, is Bakr entitled to have his name recorded

or not? And does a grandson inherit from his grandmother's estate in the presence of a son? Explain and be rewarded.

The Answer: The entry of Khalid's name in the Revenue Department, which was based on the Patwari's writing, is of no consequence because whether the Patwari...

फ़तावा रज़विया खंड 19

...ने अपना भाई छोड़ कर इंतकाल किया। ज़ैद के दूसरे बेटे की औलाद इस जायदाद में दावा करते हैं। इस सूरत में क्या उनका दावा सुनवाई के काबिल है या वह सिर्फ औरत के वारिसों का हक़ है और ज़ैद के बेटे की औलाद का इसमें कुछ हक़ नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

उत्तर: पूछी गई सूरत में, वह आधी जायदाद जो ज़ैद ने अपनी बहू को दी, वह उसकी स्थायी मालिक बन गई। ज़ैद के वारिसों का उसमें कोई हक़ नहीं रहा, न ही उनका दावा सुना जा सकता है। वह सिर्फ औरत के वारिसों का हक़ है।

[बॉक्स में अरबी पाठ]: "यदि स्वामित्व का हस्तांतरण एक बिक्री थी, तो यह स्पष्ट है, और यदि यह एक उपहार था, तो यह विभाजन और कब्जे से पूरा हो गया और मृत्यु के साथ अनिवार्य हो गया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

[बॉक्स में उर्दू पाठ]: "क्योंकि अगर यह स्वामित्व का हस्तांतरण बिक्री के तौर पर था तो यह ज़ाहिर है; और अगर उपहार के तौर पर था तो विभाजन और कब्ज़ा देने से पूरा हो गया और मौत से लाज़िम (अनिवार्य) हो गया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)"

मसला 57: 23 शाबान अल-मुअज़्ज़म 1311 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं: लगभग चौदह साल पहले मुस्समात हिंदा का इंतकाल हुआ। उसने अपने पीछे दो बेटे छोड़े, बड़े का नाम ज़ैद और दूसरे का नाम बक्र था। बक्र का दस साल का एक लड़का खालिद था। हिंदा की छोड़ी हुई जायदाद में, पटवारी द्वारा मृत्यु प्रमाण पत्र दाखिल करने के अनुसार, निज़ामत विभाग में हिंदा की जगह ज़ैद (बेटा) और बक्र की जगह खालिद (पोता) का नाम दर्ज हो गया। बक्र ने एक विशेष रणनीति के तहत जायदाद की सुरक्षा के उद्देश्य से—क्योंकि वह कर्ज़दार था और उसे डर था कि अपना नाम लिखवाने से यह जायदाद छिन सकती है—उस समय चुप्पी साधे रखी। उसने न तो स्वामित्व का कोई शब्द कहा, न ही कोई स्वामित्व मंज़ूर था, न ही कोई लिखा-पढ़ी जैसे हिबा नामा या बै नामा (बिक्री पत्र) की गई (जैसा कि उसने अन्य जायदादें अपने पैसों से खालिद और उसकी माँ के नाम खरीद और उपहार के माध्यम से लिख दी थीं)। न ही उसने अब तक खालिद के वयस्क होने के बावजूद उसे इस जायदाद का कब्ज़ा दिया, उन अन्य जायदादों के विपरीत जिनका कब्ज़ा देना मंज़ूर था और उन्हें सौंप दिया था। इस हकीकत (जायदाद) में नाम केवल कागजी तौर पर दर्ज रहा। बक्र अब तक इस जायदाद का प्रबंधक और मालिक के रूप में काबिज़ और काशितकार है। अब

खालिद, यानी बक्र का बेटा, इस पर भी कब्ज़ा करना चाहता है और बक्र चाहता है कि खालिद का नाम उक्त विभाग से हटाकर उसकी माँ की विरासत पर उसका अपना नाम दर्ज हो। अत; शरीयत के अनुसार बक्र अपना नाम दर्ज कराने का हक़दार है या नहीं? और बेटे की मौजूदगी में क्या पोते को दादी की विरासत मिलती है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

उत्तर: राजस्व विभाग (माल विभाग) में खालिद के नाम का इंदराज (दर्ज होना), जिसकी बुनियाद पटवारी की लिखावट पर थी, कोई चीज़ (अहमियत) नहीं रखती क्योंकि पटवारी चाहे...

पृष्ठ 692 का 210

نے اپنا بھائی چھوڑ کر انتقال کیا زید کے دوسرے پسر کی اولاد اس جائداد میں دعوٰی کرتے ہیں اس صورت میں دعوٰی ان کا قابل سماعت ہے یا وہ صرف حق وارثان عورت ہے اور اولاد پسر زید کا اس میں کچھ حق نہیں۔ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ نصف جائداد کہ زید نے اپنی بہو کو دی اس کی مالک مستقل بہو ہو گئی وارثان زید کا اس میں کچھ حق نہ رہا، نہ ان کا دعوٰی مسموع ہو سکتا ہے، وہ صرف حق وارثان عورت ہے

[عربی عبارت]: "فان التملیك ان كان بیعاً فظاهر وان كان هبة فقد تمت بالتقسیم والقبض و لزمت بالموت واللہ تعالٰی اعلم۔"

[اردو وضاحت]: "کیونکہ یہ تملیک بطور بیع ہو تو ظاہر ہے اور اگر بطور ہبہ ہو تو تقسیم اور قبضہ دینے سے تام ہو گیا اور موت سے لازم ہو گیا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)"

مسئلہ ۵۷: ۲۳ شعبان المعظم ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ عرصہ چودہ برس کا ہوا مسماۃ ہندہ نے انتقال کیا، اور بعد اپنے دو بیٹے نام کلاں کا زید اور نام ثانی بکر تھا، اور بکر کا خالد نام ایک لڑکا بعمر دس سال تھا چھوڑا، جائداد متروکہ ہندہ میں بموجب ادخال فوتی نامہ پٹواری دیہیہ محکمہ نظامت میں بجائے ہندہ زید پسر اور بجائے بکر خالد پوتا کا نام درج ہو لیا بکر نے بخیال مصلحت خاص بغرض حفظ جائداد کہ وہ مقروض تھا اور اپنا نام لکھوانے میں خوف تلف ہونے اس جائداد کا تھا اس وقت سکوت اختیار کیا اور کوئی لفظ تملیک نہ کہا اور نہ تملیک منظور تھی نہ کوئی تحریر مثل ہبہ نامہ یا بیعنامہ (مثل دیگر جائداد کہ اپنے روپے سے خالد کو

اور اس کی ماں کو بذریعہ خرید و ہبہ کے لکھ چکا) اس حقیت کی کی، اور نہ اس وقت تک باوجود بالغ ہونے کے خالد کو اس جائداد پر قبضہ دیا بخلاف دیگر جائداد کے جو دینا منظور تھی اس پر قابض و دخیل کر دیا اور اس حقیت میں بطور فرضی نام درج رہا بکر کارکن اور قابض متصرف مالکانہ اس حقیت کا اس وقت تک ہے، اب خالد یعنی پسر بکر اس پر بھی قبضہ کرنا چاہتا ہے اور بکر چاہتا ہے کہ نام خالد کا محکمہ موصوف سے خارج ہو کر ترکہ مادری پر میرا نام درج ہو، لہذا بموجب شرع شریف بکر مستحق درج کرانے نام اپنے کا ہے یا نہیں اور بموجودگی پسر کے پوتا کو ترکہ دادی پہنچتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: محکمہ مال میں نام خالد کا اندراج جس کی بنا تحریر پٹواری پر تھی کوئی چیز نہیں کہ پٹواری خواہ

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

The financial authorities cannot make another person the owner of one's property. Since the property was the legacy left by Hindah, the mother of Bakr, undoubtedly Zaid and Bakr became its owners by the law of inheritance. Khalid did not receive any initial entitlement because a grandson has no right in the presence of a son. Now, regarding the portion that became the property of Bakr, how can anyone else become its owner without him transferring the ownership (tamlik)?

In Radd al-Muhtar, it is narrated from al-Kirmani: "Indeed, a person's property is not transferred to another without his act of transferring ownership (tamlik)."[1]

It is quoted from Kirmani in Radd al-Muhtar that without transferring ownership, the ownership of anyone will not be transferred to another. (T)

And there are only two conceivable forms of tamlik (transfer of ownership) here: either the owner himself initiates and proposes a gift (hiba), or another person, i.e., an unauthorized person (fuduli), gifts his property and he validates this action with his permission. As for what transpired from Bakr, it was merely silence. It is evident that silence itself cannot constitute the proposal (ijab) of a contract, because a proposal is primary speech whereas silence is the cessation of speech. Moreover, there is no way to deem it as permission here, because for permission, an unauthorized (fuduli) contract is required which needs to be validated. It is intuitively clear that writing someone's name in the ownership column of the revenue records is not an initiation of a gift; it is merely a record of established ownership, not the creation of new ownership. Thus, no unauthorized contract (aqd fuduli) took place at all for Bakr's silence to be considered permission for it. This is regardless of whether mere silence can ever be absolute proof of permission, especially when it is based solely on a perceived benefit. Thus, it is proven that no form of tamlik occurred here at all, and the right remains with Bakr as before; Khalid's claim is completely inadmissible. Furthermore, this discourse is necessary if Zaid and Bakr's shares were separately partitioned after Hindah's death, and subsequently, Khalid's name was entered for Bakr's share instead of Bakr. If Khalid's name was entered in the joint, undivided ancestral property before partition (which seems likely, as a mutation based on death is usually filed immediately after death, not when the property is finally divided among heirs), then Khalid not having established ownership needs no further explanation. Even if not just the patwari (village accountant) but Bakr himself had Khalid's name entered, not for some benefit but specifically with the intention of

transferring ownership, then in this situation it would be at most a gift of an undivided share (hiba-e-musha). A gift of an undivided share is fundamentally not effective in transferring ownership, even if it is for one's own son, until the donor partitions it and gives complete possession to the donee. Since possession has not taken place yet, there is no meaning to Khalid's ownership. It is stated in Fatawa Khayriyyah and Uqud al-Durriyyah:

[1]Radd al-Muhtar, Book of Gifts, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/509.

राजस्व अधिकारी एक के माल का मालिक दूसरे को नहीं बना सकते। चूंकि संपत्ति बक्र की माता हिंदा की विरासत थी, इसलिए निसंदेह ज़ैद और बक्र उत्तराधिकार के नियम के अनुसार इसके मालिक बन गए और खालिद को कोई प्रारंभिक अधिकार नहीं मिला क्योंकि पुत्र की उपस्थिति में पौत्र का कोई अधिकार नहीं होता। अब, जो हिस्सा बक्र की मिल्कियत (संपत्ति) हो गया, कोई दूसरा उसकी तमलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) के बिना उसका मालिक कैसे हो सकता है?

रद्द अल-मुह्तार में किरमानी से वर्णित है: "निश्चित रूप से, किसी व्यक्ति की संपत्ति उसके द्वारा स्वामित्व हस्तांतरित किए बिना दूसरे को हस्तांतरित नहीं होती।"[1]

रद्द अल-मुह्तार में किरमानी से उद्धृत है कि तमलीक किए बिना किसी की मिल्कियत दूसरे को हस्तांतरित नहीं होगी। (त)

और यहाँ तमलीक की केवल दो ही स्थितियाँ कल्पनीय हैं: या तो स्वयं स्वामी उपहार (हिबा) का प्रस्ताव और रचना करे, या कोई दूसरा व्यक्ति (यानी फुज़ूली/अनधिकृत) उसकी वस्तु का उपहार दे और वह अपनी अनुमति से इस कार्य को लागू कर दे। यहाँ बक्र से जो कुछ भी हुआ वह केवल मौन (चुप्पी) था। और यह स्पष्ट है कि मौन स्वयं किसी अनुबंध का प्रस्ताव (ईजाब) नहीं हो सकता, क्योंकि प्रस्ताव 'प्रथम भाषण' है और मौन 'भाषण का त्याग' है। और यहाँ इसे अनुमति करार देने का भी कोई रास्ता नहीं है क्योंकि अनुमति के लिए किसी अनधिकृत अनुबंध (अक़्द-ए-फुज़ूली) का होना आवश्यक है जिसे मान्य किया जा सके। और यह स्वतः स्पष्ट है कि राजस्व अभिलेखों के स्वामित्व खाने में किसी का नाम लिखना उपहार की रचना नहीं है, बल्कि वह तो केवल स्थापित स्वामित्व का एक रिकॉर्ड है, न कि नए स्वामित्व का निर्माण। अतः यहाँ मूल रूप से कोई अनधिकृत अनुबंध हुआ ही नहीं कि बक्र के मौन को उसकी अनुमति मान लिया जाए। यह इस बात से परे है कि क्या केवल मौन पूर्णतः अनुमति का प्रमाण हो सकता है या नहीं, विशेष रूप से वह भी ऐसा जो केवल किसी लाभ के आधार पर हो। अतः यह सिद्ध हुआ कि यहाँ वास्तव में तमलीक का कोई रूप घटित नहीं हुआ और अधिकार पूर्ववत बक्र के पास है; खालिद का दावा पूरी तरह से सुनवाई योग्य नहीं है। फिर, इस तर्क की आवश्यकता उस स्थिति में भी है यदि हिंदा की मृत्यु के बाद ज़ैद और बक्र का हिस्सा अलग-अलग विभाजित हो गया हो और उसके बाद बक्र के हिस्से में बक्र के बजाय खालिद का नाम दर्ज किया गया हो। यदि विभाजन से पहले ही अविभाजित विरासत संपत्ति में खालिद का नाम दर्ज

किया गया था (जैसा कि स्पष्ट प्रतीत होता है कि मृत्यु के बाद मृत्यु प्रमाण पत्र या उत्तराधिकार का विवरण तुरंत दर्ज होता है, न कि तब जब संपत्ति वारिसों में बँट जाती है), तो खालिद के लिए मिल्कियत सिद्ध न होना किसी स्पष्टीकरण का मोहताज नहीं है। भले ही पटवारी ने नहीं बल्कि स्वयं बक्र ने किसी लाभ के कारण नहीं बल्कि विशेष रूप से तमलीक के इरादे से खालिद का नाम दर्ज कराया हो, तो भी इस स्थिति में यह अधिकतम 'हिबा-ए-मुशा' (अविभाजित हिस्से का उपहार) होगा। और हिबा-ए-मुशा मूल रूप से मिल्कियत प्रदान करने में प्रभावी नहीं होता, भले ही वह अपने पुत्र के लिए ही क्यों न हो, जब तक कि दाता उसे विभाजित करके उपहार प्राप्तकर्ता (मौहूब-लह) को पूर्ण कब्ज़ा न दे दे। चूंकि अब तक कब्ज़ा नहीं हुआ है, इसलिए खालिद की मिल्कियत का कोई अर्थ नहीं है। फ़तावा खैरिय्या और उक़ूद अद-दुर्रिय्या में है:

[1]रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ४/५०९।

حکامِ مال ایک کے مال کا مالک دوسرے کو نہیں کر سکتے جبکہ جائداد ترکہ ہندہ والدہ بکر تھی بلاشبہ زید وبکر بحکمِ وراثت اس کے مالک ہوئے اور خالد کو کوئی استحقاق ابتدائی نہ ملا کہ بیٹے کے ہوتے پوتے کا کچھ حق نہیں، اب جو حصہ ملکِ بکر ہوا دوسرا ہے اس کے تملیک کے کیونکر اس کا مالک ہو سکتا ہے،

فی ردالمحتار عن الکرمانی لان ملك الانسان لا ینقل الی الغیر بدون تملیکه[1] ۔

رد المحتار میں کرمانی سے منقول ہے کہ تملیک کئے بغیر کسی کی ملکیت دوسرے کو منتقل نہ ہو گی۔ (ت)

اور تملیک کی یہاں دو ہی صورتیں متصور، یا تو مالک آپ انشاء وایجابِ ہبہ کرے یا دوسرا شخص یعنی فضولی اس کی چیز کو ہبہ کرے اور یہ اس تصرف کو اپنی اجازت سے نافذ کر دے یہاں تک کہ جو کچھ بکر سے صادر ہوا وہ محض سکوت ہے، اور پر ظاہر کہ سکوت خود تو کسی عقد کا ایجاب ہو نہیں سکتا کہ ایجاب کلامِ اول ہے اور سکوت ترکِ کلام، اور یہاں اسے اجازت قرار دینے کی بھی کوئی سبیل نہیں کہ اجازت کے لئے کوئی عقدِ فضولی ہونا تو درکار ہے جسے جائز کیا جائے اور بداہۃً واضح کہ صیغہ مال والوں کا خانہ ملکیت میں کسی کا نام لکھنا کوئی انشائے ہبہ نہیں ہوتا وہ تو صرف ایک یادداشت مالکیتِ ثابتہ ہے، نہ احداثِ ملکِ جدید، تو یہاں سرے سے کوئی عقدِ فضولی پایا ہی نہ گیا کہ سکوتِ بکر کو اس کی اجازت قرار دیں قطع نظر اس سے کہ مجرد سکوت مطلقاً دلیلِ اجازت ہو بھی سکتا ہے یا نہیں خصوصاً وہ بھی ایسا کہ محض ایک مصلحت کی بنا پر ہو، پس ثابت ہوا کہ یہاں اصلاً کوئی صورتِ تملیک متحقق نہ ہوئی اور حقیت

بدستور بکر ہے، خالد کا دعویٰ اصلاً قابلِ سماعت نہیں۔ پھر اس تقریر کی حاجت بھی اس حالت میں ہے کہ وفاتِ ہندہ کے بعد زید و بکر کا حصہ جدا جدا منقسم ہو گیا ہو اس کے بعد بجائے بکر حصہ بکر میں نام خالد مندرج ہوا اور اگر قبل از تقسیم یونہی جائیدادِ متروکہ غیر منقسمہ میں اندراجِ نام خالد ہوا (جیسا کہ ظاہر یہی ہے کہ فوتی نامہ بعد فوت معاً داخل ہوتا ہے نہ جب جائداد کا ورثہ میں بٹے بانٹ ہو جائے) جب تو خالد کے لئے ملک ثابت نہ ہونا کسی بیان کا محتاج ہی نہیں اگرچہ نہ پٹواری بلکہ خود بکر نے نہ بلحاظ مصلحت بلکہ خاص بقصد تملیک ہی خالد کا نام درج کرایا ہو کہ اس حالت میں یہ اگر ہو گا تو غایت درجہ ہبہ مشاع ہو گا اور ہبہ مشاع اصلاً مفیدِ ملک نہیں اگرچہ اپنے بیٹے کے لئے ہو جب تک واہب تقسیم کر کے موہوب لہ کو قبضہ کاملہ نہ دے یہاں کہ اب تک قبضہ نہ ہوا ملکِ خالد کے کوئی معنی نہیں۔ فتاویٰ خیر یہ وعقود الدریہ میں ہے :

[1]رد المحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵۰۹/۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

Undivided property (Mushaa) that is capable of division, meaning the judge forces a refusing partner to divide it upon the other partner's request, does not grant ownership to the donee according to the preferred view (mukhtar qaul) absolutely, whether they were a partner or not, a son or someone else, etc.

Undivided property that is capable of division, i.e., where the judge forces a denier to divide upon the partner's demand, then according to the preferred view, such undivided property will not become the ownership of the donee. This ruling is general, whether it's a partner or a stranger, a son or anyone else, etc. (T)

It is stated in the collection of Allama Anqarwi:

In 'Al-Muntaqa', it is stated: if someone gifted half of their house to their minor son, it would not be valid without dividing it and clearly specifying what was gifted. This is quoted from the end of 'Kitab al-Hiba' in 'Fatawa at-Timurtashi'. And Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most perfect.

It is stated in 'Al-Muntaqa' that if someone gifted half of a house to their minor son, it will not be valid without dividing and handing it over and making it clear. This is quoted from the end of the Book of Gift in Fatawa Timurtashi. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 75: 4 Jumada al-Akhirah 1312 AH What do the scholars of religion say in this situation: Zaid, during his terminal illness (marad al-mawt), gifted his property, i.e., a shop and a house, to his son Amr and his wife in equal halves without division, because of the discord between the spouses. Afterwards, the aforementioned Amr continued to collect the full rent of the said shop until his death and did not agree to the division. Now Amr has died leaving behind a wife and a nephew as heirs. How will Amr's estate be divided now? Will the shop and house be considered entirely Amr's or half and half? Please explain, may you be rewarded.

The Answer: Since Zaid gifted the house and shop to two individuals as half and half and did not give separate possession after division until he died, the gift of the house is certainly void. Similarly, the gift of the shop is also void, if after division it remains

usable, meaning it has enough space that its two parts can be separated so that each part...

1. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Hiba, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan, 2/91
2. Fatawa Anqarawiyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Isha'at al-Arabiyya, Kandahar Arg Bazaar Afghanistan, 2/284

अविभाज्य साझा संपत्ति (मुशाअ) जो विभाजन के योग्य हो, अर्थात जिसमें जज साझेदार के अनुरोध पर इनकार करने वाले को विभाजन के लिए मजबूर करे, पसंदीदा मत (मुख्तार क़ौल) के अनुसार उपहार पाने वाले (मूहूब लहू) के स्वामित्व में बिल्कुल नहीं आएगी, चाहे वह साझेदार हो या अन्य, पुत्र हो या कोई और, आदि।

अल्लामा अनक़रवी के संग्रह में है :

'मुंतक़ा' में है: यदि किसी ने अपने नाबालिग बेटे को आधा घर उपहार में दिया, तो विभाजन किए बिना और उपहार में दी गई वस्तु को स्पष्ट किए किए बिना यह मान्य नहीं होगा। यह फतावा तिमुरताशी की 'किताब अल-हिबा' के अंत से उद्धृत है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा बुलंद है, सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है।

विभाज्य साझा संपत्ति अर्थात जज साझेदार के अनुरोध पर उस इनकार करने वाले को विभाजन के लिए मजबूर करे, तो पसंदीदा मत में ऐसी साझा संपत्ति उपहार पाने वाले की मिल्कियत नहीं बनेगी, यह हुक्म आम है चाहे साझेदार हो या न हो, बेटा हो या गैर हो, आदि। (त)

मुंतक़ा में है कि अगर किसी ने अपने नाबालिग बेटे को आधा मकान हिबा (उपहार) किया तो तक़सीम (विभाजन) करके देने और स्पष्ट किए बिना सही न होगा, यह फ़तावा तिमुरताशी की किताबुल हिबा के आख़िर से मंकूल है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 75: 4 जमादी-उल-आख़िर 1312 हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी मृत्यु शैय्या (मरज़ुल मौत) की स्थिति में अपनी जायदाद यानी एक दुकान और एक मकान अपने बेटे अम्र और उसकी पत्नी को बिना विभाजन के आधे-आधे हिस्से में उपहार (हिबा) कर दी, क्योंकि पति-पत्नी के बीच अनबन रहती थी। इसके बाद, उक्त अम्र अपनी मृत्यु तक उक्त दुकान का पूरा किराया लेता रहा और विभाजन पर सहमत नहीं हुआ। अब अम्र का निधन हो गया है, उसने एक पत्नी और एक भांजे को वारिस के रूप में छोड़ा है। अब अम्र का तरका (विरासत) कैसे विभाजित होगा यानी दुकान और मकान पूरा-पूरा अम्र का माना जाएगा या आधा-आधा? बयान फरमाएं आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: चूंकि ज़ैद ने मकान और दुकान दो व्यक्तियों को आधे-आधे हिस्से में हिबा किए और तक़सीम करके प्रत्येक को अलग-अलग कब्ज़ा नहीं दिलाया यहाँ तक कि वह मर गया, तो मकान का हिबा तो निश्चित रूप से बातिल (शून्य) हो गया। इसी प्रकार दुकान का भी, यदि वह तक़सीम के बाद उपयोग के योग्य रहे यानी इतनी गुंजाइश रखती हो कि उसके दो हिस्से अलग कर दिए जाएं तो प्रत्येक हिस्सा...

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिह, किताब अल-हिबा, अर्क बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/91
2. फ़तावा अनक़रविया, किताब अल-हिबा, दार अल-इशाअत अल-अरबिया, कंधार अर्क बाज़ार अफ़गानिस्तान, 2/284

المشاع فیما یحتمل القسمة وھو ما یجبر القاضی فیه الابی عن القسمة عند طلب الشریك لھا لا تفید الملك الموھوب له فی المختار مطلقا شریکا کان او غیرہ ابنا او غیرہ الخ۔

قابلِ تقسیم مشاع یعنی قاضی شریک کے مطالبہ پر اس منکر کو تقسیم پر مجبور کرے تو مختار قول میں ایسا مشاع موہوب لہ کی ملک نہ بنے گا، یہ حکم عام ہے شریک ہو یا غیر ہو، بیٹا ہو یا غیر ہو، الخ۔(ت)

مجموعہ علامہ انقروی میں ہے :

في المنتقی وھب نصف بیته لابنه الصغیر لم یجز مالم یقسمه ویبین ماوھب له من فتاوی التمرتاشی فی آخر کتاب الھبة اھ۔ واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم

منتقی میں ہے اگر کسی نے اپنے نابالغ بیٹے کو نصف مکان ہبہ کیا تو تقسیم کرکے دیئے اور واضح کئے بغیر صحیح نہ ہوگا، یہ فتاوٰی تمر تاشی کی کتاب الہبہ کے آخر سے منقول ہے اھ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۵: ۴ جمادی الآخرہ ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ زید نے حالت مرض الموت میں اپنی جائداد یعنی ایک دکان اور ایک مکان اپنے پسر عمرو کو اور اس کی زوجہ کو نصف نصف ہبہ بلا تقسیم کردی اس وجہ سے کہ زوجین میں نااتفاقی رہتی تھی بعد کو عمرو مذکور تامرگ پورا کرایہ دکان مذکور کا لیتا رہا اور تقسیم پر راضی نہ رہا اور اب عمرو نے وفات پائی ایک زوجہ اور ایک ہمشیر زادہ وارث چھوڑے اب ترکہ عمرو کا کیونکر تقسیم ہوگا یعنی دکان اور مکان پورا پورا عمرو کا سمجھا جائے گا یا نصف نصف؟ بینوا توجروا الجواب: جبکہ زید نے مکان ودکان دو شخصوں کو نصف نصف ہبہ کئے اور تقسیم کرکے ہر ایک کو جدا جدا قبضہ

نہ دلایا یہاں تک کہ مرگیا، تو مکان کا ہبہ تو یقینا باطل ہوا، یونہی دکان کا بھی، اگر وہ بعد تقسیم قابل انتفاع ہو یعنی اتنی گنجائش رکھتی ہو کہ اس کے دو حصے جدا کردئے جائیں تو ہر حصہ

۱ العقود الدرية كتاب الهبہ ارگ بازار قندهار افغانستان ۹۱/۲ ۲ فتاویٰ انقرویہ کتاب الهبہ دارالاشاعت العربیہ قندهار ارگ بازار افغانستان ۲۸۴/۲

...remained only useful for him, in this case, that house and shop remained the legacy of Zaid. After Zaid, if he had no heir other than Amr, then subject to the prior payment of debts and fulfillment of the will, both became the property of Amr alone. Amr's wife had no right in them. Now that Amr has died, if these two persons are his heirs, then after paying the dower and other debts and implementing the wills, divide it into four parts; give one share to Amr's wife and three shares to Amr's sister's son. And if the shop is so small and narrow that after division each separate part remains unusable, then the gift (hiba) of the house was void, its condition is the same as described above. However, the gift of the shop did not become invalid. Now it will be seen whether Zaid had given possession of this shop to Amr's wife during his lifetime or not. If not, then the gift became void again.

[Box 1] Left (Arabic): As in al-Durr al-Mukhtar, the death of one of the contracting parties before delivery invalidates the gift. (Abridged) Right (Urdu): As it is in Durr-ul-Mukhtar, that if the death of one of the parties occurs before possession, it makes the gift void. (Abridged) (T)

And if possession was given, then this half-shop of Zaid should be assessed against how much legacy remained after the payment of debts. This half is not more than one-third of the total legacy. If it is not more, then the gift of the half in the name of Amr's wife became correct, complete, and binding. This half-shop is the specific property of the wife, and the situation of the remaining half, the house, and other legacy is the same as described above. And if it is more than one-third, since Amr was not agreeable to this division, the gift in the amount exceeding one-third was rejected.

[Box 2] Left (Arabic): For a gift during a terminal illness (marad al-mawt) is under the ruling of a will in terms of dependency on the heir's consent for what exceeds one-third, even if it is not a will in reality, such that it is void in joint property (musha') and in the absence of possession, as explained in Radd al-Muhtar. Right (Urdu): Because making a gift of more than one-third of the legacy during a terminal illness is in the ruling of a will in terms of being dependent on the heirs' permission, even if it is not a will in reality, to the extent that it becomes void upon being joint (musha') or lack of possession, as explained in Radd-ul-Muhtar. (T)

On this estimation, only that portion of this half-shop which equals one-third of the legacy will be the property of the wife.

1 Durr-ul-Mukhtar, Kitab-ul-Hiba, Bab-ur-Ruju' fil-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/161 2 Radd-ul-Muhtar, Kitab-ul-Wasaya, Bab-ul-Itq fil-Marad, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/435

फतावा-ए-रज़विया जिल्द 19

...अकेले काम आता रहे, इस स्थिति में वह मकान और दुकान ज़ैद की विरासत रहे और ज़ैद के बाद अगर उसका कोई वारिस अम्र के सिवा न था तो ऋण चुकाने और वसीयत के निष्पादन की शर्त पर वे दोनों केवल अम्र की संपत्ति बन गए। अम्र की पत्नी का उनमें कोई अधिकार नहीं था। अब जबकि अम्र मर गया है, यदि उसके वारिस यही दो व्यक्ति हैं, तो महर और अन्य ऋणों के भुगतान और वसीयतों के क्रियान्वयन के बाद चार हिस्से करें; एक हिस्सा अम्र की पत्नी को और तीन हिस्से अम्र के भांजे (बहन के बेटे) को दें। और यदि दुकान इतनी छोटी और तंग है कि विभाजन के बाद प्रत्येक अलग हिस्सा उपयोग के योग्य न रहे, तो मकान का उपहार (हिबा) तो शून्य था, उसकी स्थिति वही है जो ऊपर वर्णित है। लेकिन दुकान का उपहार अवैध नहीं हुआ। अब देखा जाएगा कि ज़ैद ने अपने जीवनकाल में अम्र की पत्नी को इस दुकान का कब्ज़ा दिया था या नहीं। यदि नहीं, तो उपहार फिर से शून्य हो गया।

[बॉक्स 1] बायाँ (अरबी): जैसा कि अल-दुर्र अल-मुख्तार में है, अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक की मृत्यु सुपुर्दगी से पहले उपहार को अमान्य कर देती है। (संक्षिप्त) दायाँ (उर्दू): जैसा कि दुर्र-ए-मुख्तार में है कि यदि पक्षों में से किसी एक की मृत्यु कब्ज़े से पहले हो जाए तो वह उपहार को शून्य कर देती है। (संक्षिप्त) (त)

और यदि कब्ज़ा करा दिया गया था, तो इस आधी दुकान का आकलन किया जाए कि ज़ैद की ऋण चुकाने के बाद कितनी विरासत शेष बची। यह आधा हिस्सा कुल विरासत के एक-तिहाई से अधिक तो नहीं है। यदि अधिक नहीं है, तो अम्र की पत्नी के नाम आधे हिस्से का उपहार सही, पूर्ण और अनिवार्य हो गया। यह आधी दुकान पत्नी की विशिष्ट संपत्ति है और शेष आधे, मकान और अन्य विरासतों की वही स्थिति है जो ऊपर गुज़री। और यदि एक-तिहाई से अधिक है, चूंकि अम्र इस विभाजन पर सहमत नहीं था, इसलिए एक-तिहाई से अधिक की मात्रा में उपहार रद्द हो गया।

[बॉक्स 2] बायाँ (अरबी): क्योंकि मृत्यु शय्या (मरज़ अल-मौत) के दौरान उपहार देना एक-तिहाई से अधिक होने पर वारिस की सहमति पर निर्भरता के मामले में वसीयत के हुक्म में है, भले ही वह वास्तव में वसीयत न हो, यहाँ तक कि वह संयुक्त संपत्ति (मुशाअ) और कब्ज़े की अनुपस्थिति में शून्य हो जाता है, जैसा कि रद अल-मुह्तार में बताया गया है। दायाँ (उर्दू): क्योंकि मृत्यु शय्या (मरज़-उल-मौत) में तहाई विरासत से अधिक उपहार किया तो वह वारिसों की अनुमति पर निर्भर होने में वसीयत

के हुक्म में है, भले ही वह वास्तव में वसीयत न भी हो, यहाँ तक कि वह अविभाजित (मुशाअ) होने और कब्ज़ा न होने पर शून्य हो जाता है जैसा कि इसे रद-उल-मुह्तार में बयान किया गया है। (त)

इस अनुमान पर, इस आधी दुकान का केवल उतना ही हिस्सा पत्नी की संपत्ति होगा जो विरासत के एक-तिहाई के बराबर हो।

---

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब-उल-हिबा, बाब-उर-रुजू फिल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/161 2 रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-वसाया, बाब-उल-इतक़ फिल-मरज़, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी बेरूत, 5/435

تنہا بکار آمد رہے اس صورت میں وہ مکان و دوکان ترکہ زید رہے اور بعد زید اگر اس کا کوئی وارث سوا عمرو کے نہ تھا تو بشرط تقدیم دین و وصیت وہ دونوں صرف عمرو کے ملک ہوئے زوجہ عمرو کا ان میں کچھ حق نہ تھا اب کہ عمرو مرا اگر اس کے وارث سے یہی دو شخص ہیں تو بعد ادائے مہر و دیگر دیون وانفاذ وصایا چار حصے کر کے ایک سہم زوجہ عمرو اور تین سہم ہمشیرہ زادہ عمرو کو دیں، اور اگر دکان ایسی کوتاہ و تنگ ہے کہ تقسیم کے بعد ہر حصہ جدا قابل انتفاع نہ رہے تو مکان کا ہبہ تو باطل تھا اس کی حالت تو وہی ہے جو اوپر بیان ہوئی مگر دکان کا ہبہ ناجائز نہ ہوا، اب دیکھا جائے گا کہ زید نے اپنی حیات میں زوجہ عمرو کو اس دکان پر قبضہ کرا دیا تھا یا نہیں، اگر نہیں تو ہبہ پھر باطل ہو گیا۔

كما في الدر المختار ان موت احد المتعاقدين قبل | جیسا کہ در مختار میں ہے کہ فریقین میں سے ایک کی موت التسليمات مبطل الهبة ملخصا۔ | قبضہ سے پہلے ہو تو وہ ہبہ کو باطل کر دیتی ہے۔ (ملخصا) (ت)

اور اگر قبضہ کرا دیا تھا تو اس نصف دکان کو اندازہ کیا جائے زید کا جس قدر ترکہ بعد ادائے دیون باقی رہا یہ نصف اس کل ترکہ کے ثلث سے زائد تو نہیں۔ اگر زائد نہیں تو ہبہ نصف بنام زوجہ عمرو صحیح و تام ولازم ہو گیا۔ یہ نصف دکان خاص ملک زوجہ ہے اور نصف باقی و مکان و دیگر متروکات کا وہی حال ہے جو اوپر گزرا، اور اگر ثلث سے زائد ہے تو از انجا کہ عمرو اس تقسیم پر راضی نہ تھا ثلث سے زائد کی مقدار میں ہبہ رد ہو گیا۔

فان الھبۃ فی مرض الموت فی حکم الوصیۃ من جھۃ | کیونکہ مرض الموت میں تہائی ترکہ سے زائد ہبہ کیا تو وہ ورثاء التوقف علی اجازۃ الوارث فیما زاد علی الثلث وان لم | کی اجازت پر موقوف ہونے میں وصیت کے حکم میں ہے تکن وصیۃ فی الحقیقۃ حتی بطلت فی المشاع وعند | اگرچہ حقیقتاً وصیت نہ بھی ہو حتی کہ وہ مشاع ہونے اور قبضہ عدم القبض کما بینہ فی رد المحتار 2۔ | نہ ہونے پر باطل ہو جاتا ہے جیسا کہ اس کو ردالمحتار میں بیان فرمایا ہے۔ (ت)

اس تقدیر پر صرف بقدر ثلث متروکہ کے جتنا حصہ اس نصف دکان کا ہو وہی ملک زوجہ

---

1 درمختار کتاب الھبہ باب الرجوع فی الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۱ 2 ردالمحتار کتاب الوصایا باب العتق فی المرض دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۴۳۵

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Based on the gift (hiba), the remaining shops, houses, etc., will be distributed as before. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 59: From Banaras, Mohalla Kandigar Tola, Shifakhana Masjid Bibi Raji, sent by Maulvi Hakim Abdul Ghafoor Sahib, and also from Banaras, Mohalla Pitar Kunda, sent by Maulvi Muhammad Abdul Hamid Sahib, 14 Rajab al-Murajjab 1312 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah (may Allah Almighty keep them until the Day of Judgment) say regarding this issue: Zaid had three sons - Amr, Bakr, and Khalid. Zaid purchased a house in the name of Amr, and all matters related to the sale, including the deed, were also in his name. After that, Amr passed away during the lifetime of his father Zaid and his brothers Khalid and Bakr. Now, will the children of Amr receive a share from this house or not? Explain and you shall be rewarded.

Answer: In the described case, if Amr was a minor at that time, then in every respect, that house became the property of Amr. It will be distributed among Amr's heirs according to the Shariah-mandated shares.

[Arabic Quote and Urdu Translation Box] Arabic: Because if the transaction (contract) was attributed to Amr, the purchase was for him while the father was in charge of the transaction. Thus, Amr became the owner from the beginning. Otherwise, the purchase was by Zaid the father, and then he put it in the name of his son Amr. This, according to custom, became a gift (hiba) from him. Possession was not necessary because a gift from a father to his minor child is completed by the mere declaration (ijab). In 'Al-Hindiyya', quoted from 'Al-Qunya': If someone buys cloth and cuts it for his minor son, he becomes the donor by cutting it, and it is handed over to him even if it is not yet sewn. And if the father says, 'I bought this for my minor son,' the son becomes the owner. (Summarized). And Allama Asturushani...

Urdu: Because if the purchase of the house was attributed to Amr, then it was for Amr while the father was authorized for this action. Thus, Amr became the owner from the beginning. Otherwise, the purchase was made by the father, Zaid, and then he put it in the name of his son Amr. This, according to custom, became a gift from the father's side. In this gift, there is no need to give physical possession because a gift to a minor son becomes complete just by the declaration. It is narrated in 'Al-Hindiyya' from 'Al-Qunya' that if someone buys a cloth and cuts it for his minor son,

he becomes the donor (Wāhib) by cutting it and it is considered handed over to the son even if it is not yet sewn. And if the father says, 'I have bought this for my minor son,' the son becomes the owner. (Summarized). And Allama Asturushani...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Bab al-Sadis, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/392.

फ़तावा रजविया, जिल्द 19

हिबा (दान) के आधार पर, शेष दुकानें, मकान आदि पहले की तरह वितरित किए जाएंगे। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है।

मसअला 59: बनारस, मोहल्ला कंडीगर टोला, शफाखाना मस्जिद बीबी राजी से, मौलवी हकीम अब्दुल गफ़ूर साहब द्वारा प्रेषित, और बनारस, मोहल्ला पितर कुंडा से मौलवी मोहम्मद अब्दुल हमीद साहब द्वारा प्रेषित, 14 रजब अल-मुरज्जब 1312 हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती (अल्लाह उन्हें कयामत के दिन तक सुरक्षित रखे) इस मसअले के बारे में क्या कहते हैं: ज़ैद के तीन बेटे थे - अम्र, बक्र और खालिद। ज़ैद ने अम्र के नाम पर एक मकान खरीदा और बिक्री से संबंधित सभी मामले, दस्तावेज़ आदि भी उसी के नाम पर किए गए। उसके बाद, अम्र का उसके पिता ज़ैद और उसके भाइयों खालिद और बक्र के जीवनकाल में ही देहांत हो गया। अब, क्या अम्र के बच्चों को इस मकान में हिस्सा मिलेगा या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वर्णित मामले में, यदि अम्र उस समय नाबालिग था, तो हर दृष्टि से वह मकान अम्र की संपत्ति बन गया। इसे शरीयत के अनुसार अम्र के वारिसों के बीच विभाजित किया जाएगा।

[अरबी उद्धरण और उर्दू अनुवाद बॉक्स] अरबी: क्योंकि यदि लेनदेन (अनुबंध) अम्र को समर्पित था, तो खरीद उसके लिए हुई जबकि पिता इस कार्यवाही का मुख्तार (प्रभारी) था। इस प्रकार, अम्र शुरू से ही मालिक बन गया। अन्यथा, खरीद पिता ज़ैद द्वारा की गई थी, और फिर उसने इसे अपने बेटे अम्र के नाम पर कर दिया। यह, रिवाज (उर्फ़) के अनुसार, उसकी ओर से एक उपहार (हिबा) बन गया। इसमें कब्जा सौंपने की आवश्यकता नहीं थी क्योंकि पिता द्वारा अपने नाबालिग बच्चे को दिया गया उपहार केवल प्रस्ताव (ईजाब) मात्र से ही पूरा हो जाता है। 'अल-हिंदिया' में 'अल-कुन्या' के हवाले से लिखा है: यदि कोई कपड़ा खरीदता है और उसे अपने नाबालिग बेटे के लिए काट देता है, तो वह उसे काटकर उपहार देने वाला (वाहिब) बन गया और उसे बेटे को सौंप दिया गया, भले ही वह अभी सिला न गया हो। और यदि पिता कहे, 'मैंने यह अपने नाबालिग बेटे के लिए खरीदा है,' तो बेटा मालिक बन जाता है। (संक्षिप्त)। और अल्लामा अस्तुरुशनी...

उर्दू: क्योंकि अगर मकान की खरीदारी अम्र की तरफ मंसूब की गई थी तो अम्र के लिए वही हुई जबकि बाप इस कार्रवाई का मुख्तार है, तो इस मकान का अम्र इब्तिदाअन (आरंभ से) मालिक बना

वरना खरीदारी बाप ज़ैद की हुई फिर उसने अम्र बेटे के नाम की तो यह बाप की तरफ से उर्फ (रिवाज) के लिहाज से हिबा हुआ और इस हिबा में कब्जा देने की जरूरत नहीं क्योंकि नाबालिग बेटे को हिबा कर देने से ही ताम (पूर्ण) हो जाता है, हिंदिया में कनिया से मरवी है किसी ने कपड़ा खरीद कर नाबालिग बेटे के लिए उसे काट दिया तो वह वाहिब बन गया और बेटे को सौंप दिया गया अगरचे अभी सिलाया न हो, और अगर बाप कह दे कि मैंने अपने नाबालिग बेटे के लिए खरीदा है तो बेटा मालिक हो गया। (मुलख़्ख़सन-संक्षिप्त)। और अल्लामा अस्तुरुशनी...

1. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-हिबा, बाब अल-सादिस, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/392।

از روئے ہبہ ہے باقی دکان ومکان وغیر ہما بدستور سابق تقسیم ہوں گے،واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۵۹: از بنارس محلہ کندیگر ٹولہ شفاخانہ مسجد بی بی راجی مرسلہ مولوی حکیم عبدالغفور صاحب و نیز از بنارس محلہ پتر کنڈہ مرسلہ مولوی محمد عبدالحمید صاحب ۱۴ رجب المرجب ۱۳۱۲ھ

کیا فرماتے ہے علمائے دین ومفتیان شرع متین ابقا ہم اللہ تعالیٰ الی یوم الدین اس مسئلہ میں کہ زید کے تین بیٹے تھے، عمرو، بکر، خالد، زید نے عمرو کے نام سے ایک مکان خرید کیا اور قبالہ وغیرہ امور متعلقہ بیع بھی سب اسی کے نام سے کئے، بعد اس کے عمرو اپنے باپ زید اور برادران خالد و بکر کی حیات میں قضا کر گیا تو اب عمرو کے بال بچے اس مکان میں سے حصہ پائیں گے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں اگر عمرو اس وقت نابالغ تھا تو ہر طرح وہ مکان ملک عمرو ہو گیا، عمرو کے ورثہ پر حسب فرائض شرعیہ منقسم ہوگا،

[Arabic and Urdu Table] فانہ ان وجدت اضافۃ العقد الی عمرو وقع الشراء لہ والاب یملکہ فملکہ عمرو ابتداء والا وقع الشراء لزید ثم جعلہ باسم عمرو صار ہبۃ منہ بحکم العرف واستغنت عن القبض لان ہبۃ الاب لولدہ الصغیر تتم بمجرد الایجاب وفی الھندیۃ عن القنیۃ اشتری ثوبا فقطعہ لولدہ الصغیر صار واہبا بالقطع مسلما الیہ قبل الخیاطۃ ولو قال اشتریت ہذا لہ صار ملکا لہ ۱ اھ ملخصا، وفی کیونکہ اگر مکان کی خریداری عمرو کی طرف منسوب کی گئی تھی تو عمرو کے لئے وہی ہوئی جبکہ باپ اس کارروائی کا مختار ہے، تو اس مکان کا عمرو ابتداء مالک بنا ورنہ خریداری

باپ زید کی ہوئی پھر اس نے عمرو بیٹے کے نام کی تو یہ باپ کی طرف سے عرف کے لحاظ سے ہبہ ہوا اور اس ہبہ میں قبضہ دینے کی ضرورت نہیں کیونکہ نابالغ بیٹے کو ہبہ کر دینے سے ہی تام ہو جاتا ہے، ہندیہ میں قنیہ سے مروی ہے کسی نے کپڑا خرید کر نابالغ بیٹے کے لئے اسے کاٹ دیا تو وہ واہب بن گیا اور بیٹے کو سونپا گیا اگرچہ ابھی سلایا نہ ہو، اور اگر باپ کہہ دے کہ میں نے اپنے نابالغ بیٹے کے لئے خریدا ہے تو بیٹا مالک ہو گیا اھ ملخصا۔ اور علامہ استروشنی

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۹۲

Fatawa Razawiya, Volume 19

In 'Ahkam al-Sighar' by Allama al-Ustrushani, quoted from 'Al-Dhakhira' and 'Al-Tajnis': If a woman buys a property for her minor son from her own wealth, the purchase is considered for the mother because she does not have the authority to purchase on behalf of the child. However, the property becomes the son's because she becomes the donor (waahiba), and since the mother has that authority, her possession will be considered on behalf of the son. (T)

And if he was an adult, then whatever words are spoken between Zaid (the buyer) and the seller in the contract of sale and purchase of the house will be considered. If the contract was attributed to Amr, for example, the seller said "I sold this house to your son Amr" and Zaid said "I bought it for him" or just replied "I bought it," or Zaid said "I bought this house for my son Amr" and the seller said "I sold it to Amr" or just said "I sold it,"

then the attribution in one of the two statements is sufficient as long as the other is not contradictory, as corrected in 'Wajiz al-Kardari'. We have researched this in our notes on 'Radd al-Muhtar', contrary to what Allama Shami (may Allah have mercy on him) understood. The case of contradiction is when the attribution in one part is to one person and in the other part to another. For example, if the buyer says, "I bought this for so-and-so," and in response, the seller says, "I sold it to you." According to the most correct opinion, this contract is void because the seller addressed the buyer and then turned the contract towards someone else. This was stated in 'Furuq al-Karabisi'.

---

[1] Jami' Ahkam al-Sighar on the margins of Jami' al-Fusulayn, Issues of Sales, Islami Kutub Khana Karachi, 1/187.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

अल्लामा अल-उस्तुरुशनी की 'अहकाम अल-सिगार' में 'अल-ज़खीरा' और 'अल-तजनीस' से उद्धृत है: यदि किसी महिला ने अपने नाबालिग बेटे के लिए अपनी संपत्ति से जमीन खरीदी, तो यह खरीद उस महिला की अपनी ओर से मानी जाएगी, क्योंकि उसके पास बच्चे की ओर से खरीदने का अधिकार नहीं है। और जमीन बेटे की मिल्कियत हो जाएगी क्योंकि वह (मां) दाता बन गई है, और चूंकि मां के पास यह अधिकार है, इसलिए मां का कब्जा बेटे के लिए माना जाएगा। (त)

और अगर वह बालिग़ था, तो ज़ैद (खरीदार) और विक्रेता के बीच मकान की खरीद-बिक्री के अनुबंध में जो शब्द कहे गए, उन पर विचार किया जाएगा। यदि अनुबंध में अमर का उल्लेख था, उदाहरण के लिए विक्रेता ने कहा, "मैंने यह मकान तुम्हारे बेटे अमर को बेच दिया" और ज़ैद ने कहा "मैंने उसके लिए खरीदा" या इसके जवाब में सिर्फ इतना कहा कि "मैंने खरीदा," या ज़ैद ने कहा, "मैंने यह मकान अपने बेटे अमर के लिए खरीदा," और विक्रेता ने कहा, "मैंने अमर को बेचा," या बस इतना कहा कि "मैंने बेचा,"

तो दोनों पक्षों में से किसी एक के कथन में उल्लेख काफी है, बशर्ते कि दूसरे का कथन उसके विपरीत न हो, जैसा कि 'वजीज़ अल-करदरी' में इसकी पुष्टि की गई है। और हमने इसकी तहकीकात 'रद अल-मुह्तार' के हाशिये में की है, जबकि अल्लामा शामी (अल्लाह उन पर रहम करे) की समझ इसके विपरीत है। हालांकि विरोध की स्थिति यह है कि ईजाब और कबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) में से एक में उल्लेख एक की तरफ हो और दूसरे में दूसरे व्यक्ति की तरफ। उदाहरण के तौर पर खरीदार कहे, "मैंने यह चीज़ फलां के लिए खरीदी," तो इसके जवाब में विक्रेता यूँ कहे, "यह चीज़ मैंने तुझे बेची," तो सबसे सही राय के अनुसार यह अनुबंध शून्य (बातिल) है क्योंकि विक्रेता ने खरीदार को संबोधित करके अनुबंध दूसरे की ओर मोड़ दिया। यह बात 'फुरूक अल-करबीसी' में स्पष्ट की गई है।

---

[1] जामि अहकाम अल-सिगार, जामि अल-फुसूलैन के हाशिये पर, क्रय-विक्रय के मसले, इस्लामी कुतुब खाना कराची, १/१८७।

पृष्ठ २१५ का ६९२

احکام الصغار للعلامة الاستروشنی عن الذخیرة والتجنیس امرأة اشترت ضیعة لولدها الصغیر من مالها وقع الشراء للام لانها لاتملك الشراء للولد وتکون الضیعة للولد لانها تصیر واهبة والام تملك ذلك ویقع قبضها عنه۔ (۱) کے احکام الصغار میں ذخیرہ اور تجنیس سے منقول ہے عورت نے اپنے نابالغ بیٹے کے لئے زمین خریدی تو یہ خریداری اس عورت کی اپنی ذات کے لئے ہوگی اور زمین بیٹے کی ملک ہوگی کیونکہ اس نے بیٹے کو ہبہ کردی جبکہ ماں کو یہ اختیار حاصل ہے تو ماں کا قبضہ بیٹے کے لئے ہوگا۔ (ت)

اور اگر بالغ تھا تو زید مشتری اور بائع مکان کے باہم عقد بیع وشراء میں جو لفظ زبان پر آئے ان پر نظر کی جائے گی اگر ان میں عمرو کی طرف اضافت عقد تھی مثلاً بائع نے کہا یہ مکان میں نے تیرے بیٹے عمرو کے ہاتھ بیچ دیا زید نے کہا میں نے اس کے لئے خریدا یا اس کے جواب میں اتنا ہی کہا کہ میں نے خریدا یا زید نے کہا یہ مکان میں نے اپنے بیٹے عمرو کے لئے خرید کیا، بائع نے کہا میں نے عمرو کے ہاتھ بیچا، یا اسی قدر کہا کہ میں نے بیچا،

فان الاضافة فی احد الکلامین کافیة اذا لم یوجد فی الاخر خلافها کما صححه فی وجیز الکردری وحققناه فیما علقناه علی رد المحتار خلافا لما فهم العلامة الشامي رحمه الله تعالیٰ وصورة الخلاف ان تقع الاضافة فی احد الشطرین الی احد وفی الاخر کان قال اشتریت لفلان فقال بعت منك حیث یبطل العقد فی الاصح لانه خاطب المشتری فرده لغیره فلا یکون جواباً فیما بقی الا بشرط واحد افاده فی فروق الکرابیسی عقد کرنے والے فریقین میں سے ایک کے کلام میں اضافت ہو تو کافی ہے بشرطیکہ دوسرے کا کلام اس کے منافی نہ ہو جیسا کہ وجیز کردری میں اس کی تصحیح ہے اور ہم

نے اس کی تحقیق ردالمحتار کے حاشیہ میں کی ہے جبکہ علامہ شامی کا فہم اس کے خلاف ہے حالانکہ خلاف کی صورت یہ ہے کہ ایجاب قبول میں سے ایک میں اضافت ایک کی طرف ہو اور دوسرے میں دوسرے شخص کی طرف اضافت ہو مثلاً خریدار کہے میں نے یہ چیز فلاں کے لئے خریدی تو اس کے جواب میں بائع یوں کہے یہ چیز میں نے تجھے فروخت کی ، تو صحیح ترین قول میں یہ عقد باطل ہے کیونکہ بائع نے مشتری کو خطاب کرکے عقد دوسرے کی طرف پھیر دیا

---

۱ جامع احکام الصغار علی هامش جامع الفصولین مسائل البیوع اسلامی کتب خانه کراچی ۱/۱۸۷

صفحہ ۲۱۵ کا ۶۹۲

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic Text: As he quoted it from it in al-Bahr[1]] — So if the response was not according to the buyer's offer, then this contract was only from one side. Its benefit is mentioned in al-Karaihisi's "Furuq". As he quoted it from there in al-Bahr. (T)

In this case, this was an unauthorized purchase (shira-e-fuzuli) and remained dependent on Amr's permission. If he gave permission, the house became Amr's property from the beginning and would be divided among his heirs. And if he died before giving permission, the sale would become void and the house would remain the property of the seller.

[Arabic Text: In Al-Durr al-Mukhtar, if one buys for someone else, it is binding on him if he does not attribute it to someone else. If he attributes it, it is suspended, [according to] Bazzaziyya and others[2] etc. in brief. And in al-Bazzaziyya: The correct [view] is that if the contract is attributed in one of the two statements to so-and-so, it is suspended on his permission[3] etc. And in al-Durr: The permission of his heir is not permissible because of its nullification by his death[4] etc.]

In Al-Durr al-Mukhtar, it is stated: if someone buys for another, it will be enforced on the buyer provided it was not attributed to the other person. If the contract was made while attributing the purchase to another person, then the contract will be suspended upon that other person's permission. [Bazzaziyya, etc. summarized]. And in al-Bazzaziyya, it says: the correct view is that when an attribution to another is made in the speech of either party, it will be suspended upon the permission of that other person. And in Al-Durr al-Mukhtar, it is stated: this suspended contract will not be valid with the permission of that person's heir after his death, because with his death, this option ends. (T)

And if there was no attribution to Amr in words, even if in the deed it was written as being sold to Amr.

[Arabic Text: (For consideration is given to what they uttered, not to what they wrote) as it was stated in al-Khayriyya[5]—] Consideration will be given to what the two parties uttered, and no consideration will be given to what they wrote, as it has been stated in Khayriyya. (T)

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Bay', Chapter on Fuzuli Sale, H.M. Saeed Company, Karachi, 6/129; Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Chapter on Fuzuli Sale, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/137.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Chapter on Fuzuli Sale, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/31.
3. Fatawa Bazzaziyya, on the margins of al-Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Buyu', Chapter Ten, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/391.
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Chapter on Fuzuli Sale, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/32.
5. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/390-139.

जिल्द १९ फतावा रज़विया

[अरबी: जैसा कि उन्होंने इससे अल-बहर[1] में उद्धृत किया है] — तो यदि प्रतिक्रिया खरीदार के प्रस्ताव के अनुसार नहीं थी, तो यह अनुबंध केवल एक तरफ से था। इसका लाभ अल-कराइहिसी के "फुरूक" में है। जैसा कि उन्होंने वहां से अल-बहर में उद्धृत किया है। (त)

इस स्थिति में, यह एक अनाधिकृत खरीद (शिरा-ए-फ़ुज़ूली) थी और अम्र की अनुमति पर निर्भर रही। यदि उसने अनुमति दे दी, तो घर शुरू से ही अम्र की संपत्ति बन गया और उसके वारिसों के बीच विभाजित किया जाएगा। और यदि अनुमति देने से पहले उसकी मृत्यु हो गई, तो बिक्री शून्य हो जाएगी और घर विक्रेता की संपत्ति बना रहेगा।

[अरबी: अद्दुर्रुल मुख्तार में, यदि कोई किसी और के लिए खरीदता है, तो यह उस पर प्रभावी होता है यदि वह इसे किसी और के लिए जिम्मेदार नहीं ठहराता है। यदि वह इसे किसी और के लिए जिम्मेदार ठहराता है, तो यह निलंबित हो जाता है, [बज़ाज़िया] और अन्य[2] आदि संक्षेप में। और बज़ाज़िया में: सही यह है कि यदि अनुबंध दोनों में से किसी एक के कथन में फलां व्यक्ति के लिए जिम्मेदार ठहराया गया है, तो यह उसकी अनुमति[3] आदि पर निर्भर करता है। और अद्दुर्र में: उसके वारिस की अनुमति जायज़ नहीं है क्योंकि उसकी मृत्यु[4] आदि से यह रद्द हो जाता है।]

अद्दुर्रुल मुख्तार में है: यदि किसी ने दूसरे के लिए खरीदा तो वह खरीदार पर लागू होगा बशर्ते कि उसे दूसरे की ओर संबंद्ध न किया गया हो। यदि खरीद को दूसरे की ओर संबंद्ध करते हुए अनुबंध किया गया हो, तो अनुबंध उस दूसरे व्यक्ति की अनुमति पर टिका रहेगा। [बज़ाज़िया आदि संक्षेप में]। और बज़ाज़िया में है कि सही यह है कि जब दोनों पक्षों में से किसी एक के कथन में दूसरे की ओर संबंध हो जाए, तो वह उस दूसरे की अनुमति पर टिका रहेगा। और अद्दुर्रुल मुख्तार में है कि यह टिका हुआ अनुबंध उस व्यक्ति की मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारी की अनुमति से जायज़ नहीं होगा क्योंकि उसकी मृत्यु के साथ यह विकल्प समाप्त हो गया। (त)

और यदि शब्दों में अम्र की ओर कोई संबंध नहीं था, भले ही दस्तावेज़ में अम्र के हाथ बेचना लिखा हो।

[अरबी: (क्योंकि विचार उस पर किया जाता है जो उन्होंने बोला, न कि उस पर जो उन्होंने लिखा) जैसा कि खैरिया[5] में स्पष्ट किया गया है—] दोनों पक्षों ने जो बोला उस पर विचार किया जाएगा, उनके लिखे पर विचार नहीं किया जाएगा जैसा कि खैरिया में इस पर स्पष्ट उल्लेख है। (त)

---

1. बह्र राइक, किताबुल बैअ, फस्ल फ़ी बैइल फ़ुज़ूली, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ६/१२९; रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयूअ, फस्ल फ़ी बैइल फ़ुज़ूली, दार इह्याउत तुरासिल अरबी, बैरूत, ४/१३७।
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयूअ, फस्ल फ़ी बैइल फ़ुज़ूली, मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, २/३१।
3. फतावा बज़ाज़िया, अल-फतावा अल-हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुल बुयूअ, दसवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, ४/३९१।
4. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयूअ, फस्ल फ़ी बैइल फ़ुज़ूली, मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, २/३२।
5. फतावा खैरिया, किताबुल वक्फ, दारुल मारिफ़ा, बैरूत, १/३९०-१३९।

पृष्ठ २१६/६९२

کما نقلہ عنھا فی البحر[1]- تو مشتری کے ایجاب کے مطابق جواب نہ ہوا تو یہ عقد صرف ایک طرف ہوا، اس کا افادہ الکراہیسی کے فروق میں ہے۔ جیسا کہ اس کو وہاں سے بحر میں نقل کیا۔ (ت)

تو اس صورت میں یہ شرائے فضولی ہوا اور اجازت عمر و پر موقوف رہا، اگر اس نے اجازت دی مکان ابتداء ملک عمرو ہوا اور اسی کے ورثہ پر تقسیم ہو گا اور اگر پیش از اجازت مر گیا بیع باطل ہو کر مکان ملک بائع پر رہا۔

فی الدر المختار لو اشتری لغیرہ نفذ علیہ اذا لم یضفہ الی غیرہ فلو اضافہ توقف بزازیہ وغیرہ[2] اھ مختصرا وفی البزازیۃ الصحیح وانہ اذا اضیف العقد في احد الکلامین الی فلان یتوقف علی اجازتہ[3] اھ وفي الدر لا تجوز اجازۃ وارثہ لبطلانہ بموتہ[4] اھ

در مختار میں ہے اگر کسی نے غیر کے لئے خریدا تو خریدار پر نافذ ہو گی بشر طیکہ اس کو غیر کی طرف منسوب نہ کیا اگر خرید کو غیر کی طرف منسوب کرتے ہوئے عقد کیا تو اس غیر کی اجازت پر عقد موقوف ہو گا، بزازیہ اھ مختصراً، اور بزازیہ میں ہے کہ صحیح یہ ہے کہ جب فریقین میں سے کسی ایک کے کلام میں غیر کی طرف اضافت ہو گئی تو اس غیر کی اجازت پر موقوف ہو گا، اور در مختار میں ہے یہ موقوف عقد اس غیر کی موت کے بعد اس کے وارث کی اجازت سے جائز نہ ہو گا کیونکہ اس کی موت سے یہ اختیار ختم ہو گیا اھ (ت)

اور اگر لفظوں میں عمرو کی طرف اضافت نہ تھی اگرچہ قبالہ میں عمرو ہی کے ہاتھ بیچنا لکھا ہو (فان العبرۃ بما تلفظ بہ لا بما کتباہ) کما نص علیہ في الخیریۃ[5]- فریقین نے جو تلفظ کیا اس کا اعتبار ہو گا ان کے لکھے کا اعتبار نہ ہوگا جیسا کہ اس پر خیریہ میں نص کی ہے۔ (ت)

[1] بحر الرائق کتاب البیع فصل فی بیع الفضولی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۲۹/۶، ردالمحتار کتاب البیوع فصل فی بیع الفضولی داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ /۱۳۷ [2] درمختار کتاب البیوع فصل فی بیع الفضولی مطبع مجتبائی دہلی ۳۱/۲ [3] فتاوی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیۃ کتاب البیوع الفصل العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳۹۱/۴ [4] درمختار کتاب البیوع فصل فی بیع الفضولی مطبع مجتبائی دہلی ۳۲/۲ [5] فتاویٰ خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۳۹۰/۱-۱۳۹

So this purchase occurred for Zaid, and Zaid himself became its owner. Now, if after this, the title deed and other proceedings were recorded in the name of Amr, then according to common custom, it was a gift (Hiba) from Zaid to Amr.

Indeed, the likes of this clearly indicates the transfer of ownership, which establishes a gift. In Durr al-Mukhtar, it is stated that verbal pronouncement of offer and acceptance is not a condition; rather, circumstantial evidence indicating transfer of ownership is sufficient, etc. In 'Ahkam al-Sighar,' it says that in this chapter, custom is considered, and in custom, it means goodness and joining of ties, etc.[1], [2]

Because such a situation clearly indicates transfer of ownership, and this establishes a gift. It is in Durr al-Mukhtar that the verbal pronouncement of offer and acceptance is not necessary; instead, the existence of such signs that indicate transfer of ownership is sufficient, etc. And in 'Ahkam al-Sighar,' it is stated that custom is reliable in this matter, and in custom, gift refers to goodness and kindness. etc. (T)

Thus, if Amr had gained full possession based on the gift, then the house became the property of Amr and will be divided among his heirs. Otherwise, the property remains with Zaid, and the heirs of Amr have no right to it.

In Durr al-Mukhtar from al-Bazzaziyya: [If one] takes a cloth for his minor child, the child owns it; and similarly for an adult upon delivery. And Allah Almighty knows best.[3]

In Durr al-Mukhtar with reference to Bazzaziyya: If cloth was taken for a minor son, the son becomes the owner; and similarly for an adult, provided it has been handed over to him. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best. (T)

Problem 60: From Bharuch, Malwa region, Darbar Tonk, sent by Sayyid Muhammad Shah Sahib, 30 Shaban 1312 AH.

What do the scholars of religion say in this matter that Musammat Klubi Bibi, the primary ancestor, through a gift deed (Hiba Nama), gave her owned and possessed property into the possession of Mir Jafar Ali, her son-in-law. And from Musammat Bagubi Bibi, daughter of Klubi Bibi the ancestor, a girl named Musammat Kaniz Bano was born from the seed of Mir Jafar Ali. She was given in marriage to the person named Najib Shah. During the lifetime of Mir Jafar Ali and Klubi Bibi the ancestor, both Bagubi Bibi and Kaniz Bano died childless. Mir Jafar Ali remained alive; from his

second wife Musammat Hakim Bibi, two girls, Kaniz Fatima and Kaniz Sughra [were born]...

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/508 [2] Jami' Ahkam al-Sighar on the margin of Jami' al-Fusulayn, Masa'il al-Buyu', Islami Kutub Khana, Karachi, 1/176 [3] Rad al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/509

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

तो यह खरीदारी जैद के लिए हुई और जैद ही उसका मालिक हुआ। अब इसके बाद जब बैनामा (क़बाला) और अन्य कागजी कार्रवाई उम्र के नाम पर कराई गई, तो प्रचलित प्रथा के अनुसार यह जैद की ओर से उम्र को दिया गया उपहार (हिबा) माना जाएगा।

वास्तव में, इस तरह का कृत्य स्पष्ट रूप से स्वामित्व के हस्तांतरण का संकेत देता है, जो उपहार को सिद्ध करता है। दुर्र-ए-मुख्तार में है कि प्रस्ताव और स्वीकृति के शब्दों का उच्चारण अनिवार्य नहीं है, बल्कि स्वामित्व के हस्तांतरण का संकेत देने वाले साक्ष्य पर्याप्त हैं, इत्यादि। 'अहकामुल सिगार' में है कि इस अध्याय में लोक-प्रथा मान्य है, और लोक-प्रथा में उपहार से तात्पर्य भलाई और मेल-मिलाप है, इत्यादि।[1], [2]

क्योंकि ऐसी स्थिति स्वामित्व के हस्तांतरण पर स्पष्ट संकेत देती है और इसी से उपहार का प्रमाण मिलता है। रद-उल-मुख्तार में है कि प्रस्ताव और स्वीकृति का उच्चारण आवश्यक नहीं है, बल्कि ऐसे संकेतों का होना ही काफी है जो स्वामित्व के हस्तांतरण को दर्शाते हों, इत्यादि। और अहकामुल सिगार में है कि इस विषय में लोक-प्रथा विश्वसनीय है और लोक-प्रथा में उपहार से भलाई और सिला-ए-रहमी मुराद होती है। इत्यादि (त)

अतः, यदि उम्र ने उपहार के आधार पर पूर्ण अधिकार प्राप्त कर लिया था, तो मकान उम्र की संपत्ति हो गया और उसके वारिसों में बँटेगा। अन्यथा, संपत्ति जैद की ही रहेगी और उम्र के वारिसों का उसमें कोई अधिकार नहीं है।

रद-उल-मुख्तार में बज़ाज़िया के हवाले से है: अपने नाबालिग बेटे के लिए कपड़ा लिया तो बेटा उसका मालिक हो गया, और इसी तरह बालिग के लिए सुपुर्द करने पर। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।[3]

रद-उल-मुख्तार में बज़ाज़िया के हवाले से है कि नाबालिग बेटे के लिए कपड़ा लिया तो बेटा मालिक हो जाएगा और बालिग के लिए भी यही नियम है, बशर्ते उसे सौंप दिया गया हो। और अल्लाह सुब्हानहू व ताला बेहतर जानता है। (त)

मसला 60: भड़ूच, मालवा क्षेत्र, दरबार टोंक से सैयद मोहम्मद शाह साहब द्वारा प्रेषित, 30 शाबान 1312 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि मुसम्मात क्लुबी बीबी (मूल पूर्वज) ने एक उपहार पत्र (हिबा नामा) के माध्यम से अपनी स्वामित्व वाली और कब्जे वाली संपत्ति अपने दामाद मीर जाफर अली के अधिकार में दे दी। और क्लुबी बीबी की बेटी मुसम्मात बगूबी बीबी से मीर जाफर अली के वीर्य से एक लड़की मुसम्मात कनीज़ बानो पैदा हुई। उसकी शादी नजीब शाह नाम के व्यक्ति से हुई। मीर जाफर अली और मूल पूर्वज क्लुबी बीबी के जीवन काल में ही बगूबी बीबी और कनीज़ बानो दोनों की निःसंतान मृत्यु हो गई। मीर जाफर अली जीवित रहे, उनकी दूसरी पत्नी मुसम्मात हाकिम बीबी से दो लड़कियां कनीज़ फातिमा और कनीज़ सुघरा [हुईं]...

[1] रद-उल-मुख्तार, किताबुल हिबा, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/508 [2] जामे अहकामुल सिगार, जामे अल-फुसूलैन के हाशिये पर, मसाइल-उल-बुयू, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/176 [3] रद-उल-मुख्तार, किताबुल हिबा, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/509

تو یہ شراء زید کے لئے واقع اور زید ہی اس کا مالک ہوا اب بعد اس کے جبکہ تحریر قبالہ و غیر ہا کاروائیاں بنام عمرو کرائیں تو یہ بحکم عرف شائع کی طرف سے عمرو کے لئے ہبہ ہوا۔

فان مثل هذا يدل دلالة واضحة على التمليك وهى المثبتة للهبة في ردالمحتار التلفظ بالايجاب والقبول لايشترط بل تكفى القرائن الدالة على التمليك 1 الخ في احكام الصغاران المعتبر في الباب التعارف وفي العرف يراد به البر والصلة 2 الخ۔

کیونکہ اس جیسی صورت کی تملیک پر واضح دلالت ہے اور اسی سے ہبہ کا ثبوت ہوتا ہے، ردالمحتار میں ہے کہ ایجاب و قبول کا تلفظ ضروری نہیں بلکہ ایسے قرائن کا وجود کافی ہے جو تملیک پر دال ہو الخ۔ اور احکام الصغار میں ہے کہ اس باب میں تعارف معتبر ہے اور عرف میں ہبہ سے بھلائی اور صلہ مراد ہوتا ہے۔ الخ (ت)

پس اگر عمرو نے بربنائے ہبہ قبضہ کاملہ پالیا تھا تو مکان ملک عمرو ہوگیا اس کے ورثہ پر تقسیم ہوگا ورنہ ملک زید پر باقی ہے وارثان عمرو کا اس میں کچھ حق نہیں۔

في ردالمحتار عن البزازية اتخذ لولده الصغير ثوبا يملكه وكذا الكبير بالتسليم 3 اه والله تعالٰی اعلم۔

ردالمحتار میں بزازیہ کے حوالہ سے ہے نابالغ بیٹے کے لئے کپڑا لیا تو بیٹا مالک ہو جائے گا اور یوں بالغ کے لئے بشرطیکہ اس کو سونپ دیا ہو اھ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۶۰ : از بڑوچ ملک مالوہ علاقہ دربار ٹونک مرسلہ سید محمد شاہ صاحب ۳۰ شعبان ۱۳۱۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسماۃ کلوبی بی مورث اعلیٰ نے بذریعہ ہبہ نامہ اپنی جائداد مملوکہ و مقبوضہ میر جعفر علی داماد خود کے قبضہ میں دے دی اور مسماۃ بگوبی بی دختر کلوبی بی مورث اعلیٰ سے مسماۃ کنیز بانو ایک لڑکی از نطفہ میر جعفر علی پیدا ہوئی اور وہ مسمیٰ نجیب شاہ کے عقد میں دی گئی اور بحیات میر جعفر علی و کلوبی بی مورث اعلیٰ کے بگوبی بی و کنیز بانو لاولد ہر دونوں کا انتقال ہو گیا، میر جعفر علی حیات رہے ان کی دوسری زوجہ مسماۃ حاکم بی بی سے دو لڑکیاں کنیز فاطمہ و کنیز صغریٰ

1 ردالمحتار کتاب الہبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۵۰۸ 2 جامع احکام الصغار علی ھامش جامع الفصولین مسائل البیوع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۷۶ 3 ردالمحتار کتاب الہبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۵۰۹

Fatawa Rizwia Volume 19

(Summary of the query): Daughters were born from the seed of Mir Ja'far Ali. Through a deed of gift (Hiba-nama) executed by Kalubi Bibi in the name of Mir Ja'far Ali, the gifted property came into his possession and control for a period of 55 years or more. Following that same deed of gift, a confirmation decree was issued from the Islamic court (the Mufti of the Judiciary Department), stating that the gift deed written by Kalubi Bibi in favor of Mir Ja'far Ali is valid and correct. According to it, the possession of Kaniz Fatima and Kaniz Sughra, daughters of Mir Ja'far Ali, is in effect. Now, after the lapse of the aforementioned period, a person named Imam Shah, brother of Najib Shah (Najib Shah being the husband of Kaniz Bano, the daughter of the late Mir Ja'far Ali), filed a claim in the Sharia court asserting that since Musammat Kaniz Bano was the granddaughter of Kalubi Bibi (the ultimate predecessor) and was married to my brother Najib Shah, the inherited property of Mir Ja'far Ali, which they possess through Kalubi Bibi via the gift deed, should be given to me. He requested that the possession of Mir Ja'far Ali’s daughters be revoked. In this situation, to whom does the property gifted by Kalubi Bibi in the name of Mir Ja'far Ali belong according to Sharia? State the ruling and be rewarded.

Answer: That property became the complete and valid ownership of Ja'far Ali through a valid gift. Kalubi Bibi or her heirs no longer have any right to it. Imam Shah's claim is completely void and inadmissible. It is stated in Al-Alamgiriyah: "As for its ruling, it is the establishment of ownership for the donee (the recipient of the gift)."[1] (T)

In the same source, it is stated: "As for the impediments preventing revocation (of a gift), one of them is the death of the donor. As stated in Al-Badai' etc. (summarized). And Allah knows best."[2] (T)

Issue 61: From Baijnath Para, Raipur District, sent by Sheikh Akbar Hussain Sahib, Trustee of Baijnath Para Mosque, 13 Dhu al-Qi'dah 1312 AH. After a woman passed away leaving behind a son, when her husband decided to remarry...

[1] Fatawa Hindiyyah, Book 1, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 4/374 [2] Fatawa Hindiyyah, Book 5, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 4/386

फ़तावा रिज़विया खंड १९

(प्रश्न का सारांश): मीर जाफ़र अली के वीर्य से बेटियाँ पैदा हुईं। उस हिबा-नामे (दान-पत्र) के माध्यम से, जो कलूबी बीबी ने मीर जाफ़र अली के नाम किया था, दान की गई संपत्ति मीर जाफ़र अली के कब्ज़े और उपयोग में ५५ वर्ष या उससे अधिक समय तक रही। इसी हिबा-नामे के आधार पर शरीयत अदालत (मुफ़्ती कज़ा विभाग) से पुष्टिकरण का आदेश जारी हुआ कि कलूबी बीबी द्वारा मीर जाफ़र अली के नाम लिखा गया हिबा-नामा सही और दुरुस्त है। इसके अनुसार मीर जाफ़र अली की बेटियों कनीज़ फ़ातिमा और कनीज़ सुग़रा का कब्ज़ा प्रभावी है। अब उक्त अवधि बीतने के बाद, इमाम शाह नाम के एक व्यक्ति ने, जो नजीब शाह के भाई हैं (नजीब शाह, दिवंगत मीर जाफ़र अली की बेटी कनीज़ बानो के पति थे), शरीयत अदालत में दावा दायर किया कि चूंकि मुसम्मात कनीज़ बानो, कलूबी बीबी की पोती थीं और मेरे भाई नजीब शाह की पत्नी थीं, इसलिए मीर जाफ़र अली की छोड़ी हुई संपत्ति, जो कलूबी बीबी से हिबा-नामे के ज़रिए उनके कब्ज़े में है, मुझे मिलनी चाहिए। उन्होंने मांग की कि मीर जाफ़र अली की बेटियों का कब्ज़ा निरस्त किया जाए। ऐसी स्थिति में, कलूबी बीबी द्वारा मीर जाफ़र अली के नाम दान की गई संपत्ति शरीयत के अनुसार किसे मिलनी चाहिए? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: वह संपत्ति वैध और पूर्ण दान के माध्यम से जाफ़र अली के पूर्ण स्वामित्व में आ गई। अब उसमें कलूबी बीबी या उनके उत्तराधिकारियों का कोई अधिकार नहीं रहा। इमाम शाह का दावा पूरी तरह से निराधार और अस्वीकार्य है। आलमगीरिया में लिखा है: "जहाँ तक इसके हुक्म का सवाल है, तो यह दान प्राप्त करने वाले (मूहूब लहू) के लिए स्वामित्व स्थापित करने का लाभ देता है।"[1] (त)

उसी में लिखा है: "दान वापस लेने में बाधा डालने वाली चीज़ों में से एक दान देने वाले (वाहिब) की मृत्यु है। जैसा कि बदाइ' आदि में संक्षेप में दिया गया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।"[2] (त)

मसला ६१: बैजनाथ पारा, ज़िला रायपुर से शेख अकबर हुसैन साहब, मुतवल्ली मस्जिद बैजनाथ पारा द्वारा प्रेषित, १३ ज़िल-क़ादा १३१२ हिजरी। एक महिला की मृत्यु हो गई और उसने एक लड़का छोड़ा, जब उसके पति ने दूसरी शादी...

[1] फ़तावा हिन्दिया, अध्याय १, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ४/३७४ [2] फ़तावा हिन्दिया, अध्याय ५, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ४/३८६

पृष्ठ २१८ / ६९२

از نطفہ میر جعفر علی پیدا ہوئیں اور بذریعہ اس ہبہ نامہ کے کہ جو کلوبی بی نے بنام میر جعفر علی کیا تھا جائداد موہوبہ و مقبوضہ میر جعفر علی پر کہ جس کو عرصہ ۵۵ سال کا ہوا بلکہ زائد قابض و متصرف ہیں اور بموجب اسی ہبہ نامہ کے احکام منظوری ریاست شرع شریف یعنی مفتی محکمہ قضا سے استخلاصہ صادر ہوئی کہ ہبہ نامہ نوشتہ کلوبی بی موسومہ میر جعفر علی صحیح و درست ہے بموجب اس کے قبضہ کنیز فاطمہ و کنیز صغری دختران میر جعفر علی موجوم کار ہے۔ اب بعد مرور عرصہ مذکور کے مسمی امام شاہ برادر نجیب شاہ نے کہ نجیب شاہ شوہر کنیز بانو دختر میر جعفر علی مرحوم کا ہے عدالت شرع شریف میں دعوی دائر کیا کہ مسماۃ کنیز بانو نواسی کلوبی بی مورث اعلی میرے بھائی نجیب شاہ کے عقد میں تھی اسی وجہ سے جائداد متروکہ میر جعفر علی کے جو کلوبی بی سے بذریعہ ہبہ نامہ ان کے قبضہ میں ہے مجھ کو ملنا چاہئے دختران میر جعفر علی کا قبضہ نسخ فرمایا جائے، پس اندریں صورت جائداد موہوبہ کلوبی بی بنام میر جعفر علی عند الشرع کس کو پہنچ سکتی ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: وہ جائداد بذریعہ ہبہ صحیحہ تامہ ملک جعفر علی ہو گئی کلوبی بی یا اس کے ورثہ کا اس میں کچھ حق نہ رہا امام شاہ کا دعوی محض باطل و نامسموع ہے، عالمگیریہ میں ہے: اماحکمھا فثبوت الملك للموھوب لہ [1] ۔ لیکن اس کا حکم یہ ہے کہ موہوب لہ کے لئے ملکیت کا فائدہ دیتا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: اما العوارض المانعة من الرجوع فمنھا موت الواہب کذا فی البدائع اھ ملخصا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ [2] ۔ رجوع سے موانع میں ایک یہ ہے کہ واہب فوت ہو جائے، جیسا کہ بدائع میں ہے اھ ملخصا، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۶۱: از بیجناتھ پارہ ضلع رائے پور مرسلہ شیخ اکبر حسین صاحب متولی مسجد بیجناتھ پارہ ۱۳ ذیقعدہ ۱۳۱۲ھ ایک عورت نے انتقال کیا اور ایک لڑکا چھوڑا اس کے خاوند نے جب دوسرے نکاح کا

[1] فتاوی ہندیۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۴ [2] فتاوی ہندیۃ الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۸۶

Fatawa Rizvia Volume 19

When he intended [to marry], the deceased woman's mother objected, saying, "First pay my daughter's dower, then marry." Accordingly, at the time of marriage, this person either wrote the property in his son's name or just made a declaration and stated that whatever cash or property he acquires in the future would be the right of this woman and her children. This person died after having a son and a daughter, and the second woman also died. Now, there is one son from the first wife who is in possession of the entire property, and there are a son and a daughter from the second wife who have nothing. Can these children from the second marriage get anything from this inheritance which is currently under the first son's control? Clarify and be rewarded.

Answer: For all gifts (Hiba), it is a condition for the donor (Wahib) to give full possession (Qabza Kamila) of the gifted item (Mohoob) to the recipient (Mohoob Lahu). Full possession means that at the time of the gift, the property should not be 'musha' (i.e., not mixed with another's property, such as some parts of a village without a lease division or shares in a house without partition), and the donor should hand over the whole of it to the recipient's possession. Or, if it is 'musha', it should not be such that if separated from the other's property, it remains usable, like a small shop shared between two people which becomes useless if divided into half. In such cases, giving possession without partition is also considered sufficient and complete. Or, if the 'musha' is partitionable, the donor should partition and separate it during his lifetime and give possession so that it is no longer 'musha'. These three scenarios represent complete possession. And if the recipient son is an adult at the time of the gift, his own possession is required; otherwise, the father's possession is considered his possession. All this is explicitly stated in the books of Fiqh (jurisprudence) from beginning to end. Therefore, in the case under inquiry, if the said person gifted that property to his son, whether in writing or verbally, and gave full possession to the son according to the mentioned conditions and meanings, then that property became the exclusive ownership of that son, and other heirs have no right to it. However, if there was no gift but merely a promise or declaration that "I will give it to him," or if he made a gift verbally or in writing but did not give possession, then it was not complete possession. Even if the son took full possession after the father's death, in these cases, that property remained as the father's property according to the law, and all heirs will receive their shares according to the laws of inheritance. This is because "the death of the donor before delivery invalidates the gift," as stated

in Durr al-Mukhtar[1] (because the donor's death before giving possession renders the gift void, as mentioned in Durr al-Mukhtar).

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fil Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161.

जब उसने इरादा किया, तो मृत स्त्री की माँ ने आपत्ति की कि पहले मेरी बेटी का मेहर अदा करो, फिर निकाह करो। तदनुसार, निकाह के समय उस व्यक्ति ने जायदाद अपने बेटे के नाम लिख दी या केवल इकरार किया और बयान किया कि भविष्य में जो कुछ नकद या जायदाद हासिल करूँगा, वह इस औरत और उसकी औलाद का हक़ होगा। उस व्यक्ति की एक लड़का और एक लड़की पैदा होने के बाद मृत्यु हो गई और उस दूसरी औरत की भी मृत्यु हो गई। अब पहली पत्नी का एक बेटा है जिसके कब्ज़े में पूरी जायदाद है, और दूसरी पत्नी से एक बेटा और एक बेटी हैं जिनके पास कुछ नहीं है। क्या दूसरी औलाद उस विरासत से कुछ पा सकती है जो पहले लड़के के अधिकार में है? स्पष्ट करें, पुण्य होगा।

उत्तर: तमाम हिबा (दान) के लिए वाहिब (दाता) का मोहूब लहु (प्राप्तकर्ता) को दान की गई चीज़ (मोहूब) पर कामिल कब्ज़ा (पूर्ण अधिकार) दिलाना शर्त है। कामिल कब्ज़े का अर्थ यह है कि दान के समय वह जायदाद मुशाअ न हो (यानी किसी अन्य व्यक्ति की संपत्ति के साथ मिली हुई न हो, जैसे बिना पट्टे के बँटवारे के गाँव के कुछ हिस्से या बिना विभाजन के घरों के कुछ हिस्से) और वाहिब उस पूरे को मोहूब लहु के कब्ज़े में दे दे। या अगर मुशाअ हो, तो वह इस काबिल न हो कि उसे दूसरे की संपत्ति से अलग किया जा सके और वह उपयोग के योग्य रहे, जैसे दो व्यक्तियों के बीच साझा एक छोटी दुकान, जिसे आधा अलग करने पर वह बेकार हो जाती है; ऐसी चीज़ का बिना विभाजन के कब्ज़ा दिलाना भी पर्याप्त और पूर्ण समझा जाता है। या अगर मुशाअ विभाज्य हो, तो वाहिब अपने जीवनकाल में उसे अलग और विभाजित करके कब्ज़ा दे दे ताकि वह अब मुशाअ न रहे। ये तीनों स्थितियाँ कामिल कब्ज़े की हैं। और अगर मोहूब लहु बेटा दान के समय वयस्क हो, तो उसका अपना कब्ज़ा शर्त है, अन्यथा पिता का कब्ज़ा ही उसका कब्ज़ा है। यह सब फ़िक्ह (धर्मशास्त्र) की किताबों में शुरू से अंत तक स्पष्ट रूप से वर्णित है। अतः पूछताछ की गई स्थिति में, यदि उक्त व्यक्ति ने वह जायदाद अपने बेटे को लिखित या मौखिक रूप से हिबा कर दी और वर्णित शर्तों और अर्थों के अनुसार बेटे को कामिल कब्ज़ा दिला दिया, तो वह जायदाद विशेष रूप से उस बेटे की संपत्ति हो गई, अन्य वारिसों का इसमें कोई अधिकार नहीं रहा। और यदि हिबा नहीं था, केवल इकरार ही इकरार था कि "उसे दे दूँगा," या हिबा मौखिक या लिखित रूप में किया लेकिन कब्ज़ा नहीं दिया, तो वह कामिल कब्ज़ा नहीं था। भले ही बेटे ने पिता की मृत्यु के बाद कामिल कब्ज़ा कर लिया हो, इन स्थितियों में वह जायदाद दस्तूर के अनुसार पिता की संपत्ति बनी रही, सभी वारिसों को फ़रायज़

(उत्तराधिकार नियमों) के अनुसार इसमें से हिस्सा मिलेगा। क्योंकि "सुपुर्दगी से पहले वाहिब की मृत्यु हिबा को बातिल (अमान्य) कर देती है," जैसा कि दुर्रे मुख्तार में है[1] (क्योंकि कब्ज़ा देने से पहले वाहिब की मौत हिबा को बातिल कर देती है जैसा कि दुर्रे मुख्तार में है)।

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हिबा, बाब अल-रुजू फ़िल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/161।

قصد کیا تو عورت متوفیہ کی ماں مانع ہوئی کہ پہلے میری بیٹی کا مہر دے دو بعد میں نکاح کرو چنانچہ اس شخص نے بروقت نکاح اپنے لڑکے کے نام جائیداد لکھ دی یا صرف اقرار ہی کیا اور بیان کیا کہ آئندہ جو کچھ از نقد یا جائیداد حاصل کروں گا وہ اس عورت اور اس کی اولاد کا حق ہوگا، اس شخص نے ایک لڑکا اور ایک لڑکی پیدا ہونے کے بعد انتقال کیا اور اس عورت ثانی نے بھی انتقال کیا اب ایک لڑکا پہلی بی بی کا ہے جس کے قبضہ میں کُل جائیداد ہے اور ایک لڑکا اور ایک لڑکی دوسری بی بی سے ہیں جن کے پاس کچھ نہیں ہے، یہ اولاد ثانی اس ورثہ سے جو پہلے لڑکے کے تصرفات میں ہے کچھ پاسکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: تمامی ہبہ کے لئے واہب کا موہوب لہ کو شے موہوب پر قبضہ کاملہ دلانا شرط ہے قبضہ کاملہ کے یہ معنی کہ وہ جائداد یا تو وقت ہبہ ہی مشاع نہ ہو (یعنی کسی اور شخص کی ملک سے مخلوط نہ ہو جیسے دیہات میں بغیر پٹہ بانٹ کے کچھ بسوے یا مکانات میں بغیر تقسیم جدائی کے کچھ سہام) اور واہب اس تمام کو موہوب لہ کے قبضہ میں دے دے، یا مشاع ہو تو اس قابل نہ ہو کہ اسے دوسرے کی ملک سے جدا ممتاز کرلیں تو قابل انتفاع رہے جیسے ایک چھوٹی سی دکان دو شخصوں میں مشترک کہ آدھی الگ کرتے ہیں تو بیکار ہوئی جاتی ہے ایسی چیز کا بلا تقسیم قبضہ دلا دینا بھی کافی وکامل سمجھا جاتا ہے، یا مشاع قابل تقسیم بھی ہو تو واہب اپنی زندگی میں جدا و منقسم کرکے قبضہ دے دے کہ اب مشاع نہ رہی۔ یہ تینوں صورتیں قبضہ کاملہ کی ہیں۔ اور پسر موہوب لہ اگر وقت ہبہ بالغ ہو تو خود اس کا اپنا قبضہ شرط ہے ورنہ باپ کا قبضہ اسی کا قبضہ ہے کل ذلک مصرح بہ فی الکتب الفقھیۃ عن آخرہا(یہ تمام بحث کتب فقہ میں تصریح شدہ ہے۔ ت) پس صورت مستفسرہ میں اگر شخص مذکور نے وہ جائیداد اپنے پسر کو تحریری خواہ زبانی ہبہ کردی اور بشرائط و معانی

مذکورہ پسر کو قبضہ کاملہ دلا دیا تو وہ جائیداد خاص اس پسر کی ملک ہوگئی دیگر ورثہ کا اس میں استحقاق نہ رہا، اور اگر ہبہ نہ تھا نرا اقرار ہی اقرار تھا کہ اسے دے دوں گا، یا ہبہ زبانی خواہ تحریری کیا مگر قبضہ نہ دیا تو وہ قبضہ کاملہ نہ تھا اگرچہ پسر نے بعد موت پدر قبضہ کاملہ کرلیا ہو تو ان صورتوں میں وہ جائیداد بدستور ملک پدر پر باقی رہی تمام ورثہ حسب فرائض اس سے حصہ پائیں گے فان موت الواہب قبل التسلیم یبطل الھبۃ کما فی الدرالمختار ۱ (کیونکہ قبضہ دینے سے قبل واہب کی موت ہبہ کو باطل کردیتی ہے جیسا کہ در مختار [میں ہے])

۱ درمختار کتاب الھبہ باب الرجوع فی الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۱

Fatawa Razawiyya Volume 19

...is in it. (T)

Problem 62: What do the scholars of religion say in this matter: Zaid bought a divisible property with the contribution of money from three people and, without dividing it, registered it in his wife's name. That property was not divided during his lifetime. Now after his death, is only the aforementioned wife the owner of this property, or will it be distributed among all the heirs like the rest of his estate? Please explain and you will be rewarded.

The Answer: In the described situation, that property, like the rest of the estate, will be distributed among all the heirs. The aforementioned wife alone cannot be its owner because merely registering the name is not a valid or enforceable gift (hibah) of a divisible property without actual division. And Allah Almighty knows best.

Problem 63: What do the scholars of religion say in this matter: A property was divided between two sons; one share (patti) belonged to Hindah and one to her son Zaid. Hindah passed away leaving behind her son Zaid, and two grandsons and two granddaughters from another son who had died in her lifetime. Zaid registered Hindah's share in the name of his nephew Amr, who was about 23 or 24 years old, but has not given him possession yet. Both shares are in Zaid's possession. He does not want to give the share to the nephew. In this case, who is the owner of Hindah's estate (house, property, etc.)? Do the grandsons and granddaughters have any right in it? And has Amr become the owner of that share by having his name registered? Please explain and you will be rewarded.

The Answer: In the inquired situation, assuming the truthfulness of the questioner and the absence of impediments to inheritance, and after settling debts and executing wills, the sole owner of all of Hindah's estate is her son Zaid. Although registering the name is evidence of a transfer of ownership, and this transfer is a gift (hibah), a gift is not complete without possession. Ownership is not transferred to the donee without it. Since Zaid did not give possession to his nephew, that share remains Zaid's property. Amr [has not become the owner]...

Note: It is like this in the original; perhaps the words "in such a case" were omitted after the word "such" by the scribe's pen. 12.

Page 220 of 692

फ़तावा रज़विय्या जिल्द १९

...में है। (त)

मसला ६२: विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने तीन व्यक्तियों के पैसे के साथ मिलकर एक विभाज्य संपत्ति खरीदी और बिना विभाजन के उसे अपनी पत्नी के नाम लिखवा दिया। वह संपत्ति उसके जीवनकाल में विभाजित नहीं हुई। अब उसकी मृत्यु के बाद, क्या केवल उक्त पत्नी इस संपत्ति की मालिक है या यह उसके अन्य उत्तराधिकार (तरका) की तरह सभी वारिसों में विभाजित होगी? कृपया बताएं, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, वह संपत्ति अन्य उत्तराधिकार की तरह सभी वारिसों में विभाजित की जाएगी और केवल उक्त पत्नी उसकी मालिक नहीं हो सकती, क्योंकि विभाज्य संपत्ति का केवल नाम लिखवा देना बिना विभाजन के सही और प्रभावी हिबा (दान) नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ६३: विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक संपत्ति दो बेटों के बीच विभाजित थी, एक पट्टी (हिस्सा) हिंदा की थी और एक उसके बेटे ज़ैद की थी। हिंदा का निधन अपने बेटे ज़ैद और एक अन्य बेटे (जो उसके सामने मर गया था) के दो पोतों और दो पोतियों को छोड़कर हो गया। ज़ैद ने हिंदा के हिस्से को सिर्फ अपने भतीजे अम्र के नाम लिखवा दिया, जिसकी उम्र लगभग २३-२४ साल थी, लेकिन अभी तक उसे कब्ज़ा नहीं दिया है। दोनों पट्टियाँ ज़ैद के कब्ज़े में हैं। वह हिस्सा भतीजे को नहीं देना चाहता। इस स्थिति में, हिंदा के उत्तराधिकार (घर, संपत्ति आदि) का मालिक कौन है? और क्या पोते-पोतियों का भी इसमें कोई अधिकार है? और क्या अम्र नाम लिखवा देने से उस पट्टी का मालिक हो गया है या नहीं? कृपया बताएं, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, यदि प्रश्नकर्ता सत्य कह रहा है और उत्तराधिकार में कोई बाधा नहीं है, और ऋणों के भुगतान और वसीयतों के निष्पादन के बाद, हिंदा की पूरी संपत्ति का मालिक केवल उसका बेटा ज़ैद है। हालांकि नाम लिखवा देना स्वामित्व के हस्तांतरण का प्रमाण है और यह हस्तांतरण एक हिबा (दान) है, लेकिन बिना कब्ज़े के हिबा पूरा नहीं होता है, और न ही इसके बिना दान पाने वाले (मोहुब लह) को स्वामित्व प्राप्त होता है। चूंकि ज़ैद ने अपने भतीजे को कब्ज़ा नहीं दिलाया, इसलिए वह पट्टी भी ज़ैद की ही संपत्ति बनी हुई है, अम्र उससे...

नोट: मूल में इसी तरह है, शायद प्रतिलेखक की कलम से शब्द "ऐसी" के बाद "सूरत में" छूट गया है। १२।

पृष्ठ २२० का ६९२

میں ہے۔ ت)

مسئلہ ۶۲ : کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک جائداد قابل قسمت بشرکت اور تین شخصوں کے روپئے سے خرید کر کے بلا تقسیم اپنی زوجہ کے نام لکھادی اور اس کی زندگی تک وہ جائداد منقسم نہ ہوئی اب بعد وفات اس کی مالک اس جائداد کی فقط زوجہ مذکورہ ہے یا مثل اس کے اور ترکہ کے سب ورثہ پر تقسیم ہو جائیگی۔ بینوا توجروا

الجواب: صورت مسئولہ میں وہ جائداد مثل اس کے اور ترکہ کے سب ورثہ پر منقسم ہو جائے گی اور صرف زوجہ مذکورہ اس کی مالک نہیں ہو سکتی کہ یہ نام لکھادینا ہبہ جائداد صالح قسمت کا بلا تقسیم صحیح و نافذ نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۶۳ : کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک ملک دو بیٹوں پر منقسم تھی، ایک پٹی ہندہ اور ایک اس کے پسر زید کی تھی، ہندہ نے زید پسر اور اس کے ایک بیٹا کہ سامنے فوت ہوا تھا دو پوتے اور دو پوتیاں چھوڑ کر انتقال کیا زید نے ہندہ کی بیٹی میں صرف اپنے بھتیجے عمرو کے نام جس کی عمر قریب ۲۳، ۲۴ سال کی تھی لکھوادیا مگر اب تک اسے قبضہ نہ دیا، دونوں پٹیاں زید کے قبضہ میں ہیں۔ وہ پٹی بھتیجے کو دینا نہیں چاہتا، اس صورت میں ترکہ ہندہ مکان وملک وغیرہ کا مالک کون ہے اور پوتے پوتیوں کو بھی اس میں کچھ حق ہے یا نہیں؟ اور عمرو اس نام لکھوا دینے سے اس پٹی کا مالک ہو گیا یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں بر تقدیر صدق مستفتی وعدم موانع ارث و وارث آخر وادائے دیون ونفاذ وصایا کل متروکہ ہندہ کا مالک صرف اس کا بیٹا زید ہے اور نام لکھادینا اگرچہ دلیل تملیک

ہے اور یہ تملیک ہبہ ہے مگر ہبہ بے قبضہ کے تمام نہیں ہوتا، نہ بغیر اس کے موہوب لہ کو ملک حاصل ہوا ایسی عہ کہ زید نے اپنے بھتیجے کو قبضہ نہ دلایا وہ پٹی بھی بدستور زید کی ملک ہے عمرو اس سے

عہ: اصل میں اسی طرح ہے شاید قلم ناسخ سے لفظ "ایسی" کے بعد "صورت میں" چھوٹ گیا ۱۲۔

صفحہ ۲۲۰ از ۶۹۲

Volume 19 Fatawa Ridawiyyah

He cannot take it by force, it is stated in Hidayah:

[Arabic Text Box] Possession is necessary for the establishment of ownership because it is a contract of donation. Establishing ownership before possession is to compel the donor to something he hasn't donated yet, which is the delivery; therefore, it is not valid. Also, possession is a disposal in the property of the donor since his ownership remains intact before possession. End quote. I say: From here it is clear that his refusal to deliver is not a form of revocation (Ruju'), because revocation occurs after possession; as for before it, the gift (Hiba) is not complete. [Urdu Explanation in Box] In a gift, possession is necessary for the proof of ownership because it is a contract of free gift, whereas establishing ownership for the donee before possession is to make something obligatory for the donor which he hasn't donated yet, and giving this possession is a donation; so it was not correct before possession. The second reason is that before giving possession, the donor's ownership still remains, so a disposal in his ownership before possession would become necessary. End quote. I say, from here it became clear that the donor's refusal to give possession will not be called revocation from the gift, because in a gift, revocation can happen after giving possession; before that, the gift was not complete. (T). And now if Amr takes possession himself without Zaid's permission, it will be essentially useless. And Allah Almighty knows best.

Issue 62: What do the scholars of religion say in this case? Zaid and Hindah are both alive; they have three sons: Ahmad, Muhammad, and Hamid. Ahmad is the general attorney, Muhammad is professional, and Hamid is a minor. Muhammad continued to spend his earnings jointly through Zaid and Hindah. Zaid gave Muhammad a piece of vacant land from his property for the construction of a house. Out of his accumulated earnings and by borrowing some money and timber from his wife and uncle, he built a solid house and has been in possession of it from the day of construction until today. And to some extent, miscellaneous timber for this construction... Zaid, out of three gardens owned by him, gave one plot of garden to Muhammad by way of division without regard to more or less, so that it may be used for construction...

Footnote 'Ayn-ha': In the original, there is a blank space between the word 'al-Tasleem' and 'fi Shay', and the word 'Kaana' is written between 'Fa Inna' and 'al-Ruju'.

12. Here in the original, there is a gap between the word "Tasleem" and the word "Fi Shay", and "Kaana" is written between "Fa Inna al-Ruju". 12. (T)

1. Al-Hidayah, Kitab al-Hiba, Matba' Yusifi Lucknow, 3/ 281-82. Page 221 of 692

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

ज़बरदस्ती नहीं ले सकता, हिदाया में है:

[अरबी पाठ बॉक्स] स्वामित्व की पुष्टि के लिए कब्ज़ा आवश्यक है क्योंकि यह दान का एक अनुबंध है। कब्ज़े से पहले स्वामित्व सिद्ध करना दानकर्ता को उस चीज़ के लिए विवश करना है जिसे उसने अभी तक दान नहीं किया है, और वह सुपुर्दगी (तसलीम) है; इसलिए यह वैध नहीं है। साथ ही, कब्ज़ा दानकर्ता की संपत्ति में एक व्यय है क्योंकि कब्ज़े से पहले उसका स्वामित्व बरकरार रहता है। उद्धरण समाप्त। मैं कहता हूँ: यहाँ से यह स्पष्ट है कि उसका सुपुर्दगी से इनकार करना 'रुजू' (वापसी) का हिस्सा नहीं है, क्योंकि वापसी कब्ज़े के बाद होती है; जहाँ तक इससे पहले की बात है, तो हिबा (दान) पूरा ही नहीं हुआ। [बॉक्स में उर्दू व्याख्या] हिबा में स्वामित्व के प्रमाण के लिए कब्ज़ा ज़रूरी है क्योंकि यह मुफ़्त दान का अनुबंध है, जबकि कब्ज़े से पहले दान पाने वाले के लिए स्वामित्व सिद्ध करना दान देने वाले पर ऐसी चीज़ अनिवार्य करना है जिसे उसने अभी तक दान नहीं किया है, और यह कब्ज़ा देना दान है; तो कब्ज़े से पहले यह सही नहीं हुआ। दूसरा कारण यह है कि कब्ज़ा देने से पहले दाता का स्वामित्व अभी बाकी है, तो कब्ज़े से पहले उसके स्वामित्व में अधिकार देना अनिवार्य होगा। उद्धरण समाप्त। मैं कहता हूँ, यहाँ से स्पष्ट हो गया कि दाता का कब्ज़ा न देना हिबा से वापसी नहीं कहलाएगा क्योंकि हिबा में वापसी कब्ज़ा देने के बाद हो सकती है; उससे पहले तो हिबा मुकम्मल नहीं हुआ। (त)। और अब अगर अमर ज़ैद की अनुमति के बिना स्वयं कब्ज़ा कर लेगा, तो वह मूल रूप से बेकार होगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ६२: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं? ज़ैद और हिंदा दोनों जीवित हैं; उनके तीन बेटे हैं: अहमद, मुहम्मद और हामिद। अहमद सामान्य मुख्तार है, मुहम्मद काम करने वाला है, और हामिद नाबालिग है। मुहम्मद अपनी कमाई ज़ैद और हिंदा के माध्यम से संयुक्त रूप से खर्च करता रहा। ज़ैद ने अपनी जायदाद में से एक खाली ज़मीन मुहम्मद को घर बनाने के लिए दे दी। उसने अपनी जमा की हुई कमाई और अपनी पत्नी व मामा से कुछ पैसे और लकड़ी उधार लेकर पक्का मकान बनवाया और निर्माण के दिन से आज तक उस पर काबिज़ है। और इस निर्माण के लिए कुछ हद तक फुटकर लकड़ी... ज़ैद ने अपने स्वामित्व वाले तीन बागों में से बाग का एक हिस्सा मुहम्मद को कम या ज़्यादा का विचार किए बिना विभाजन के तौर पर दिया ताकि वह केवल निर्माण में उपयोग हो...

पाद-टिप्पणी 'ऐन-हा': मूल पाठ में 'अल-तसलीम' और 'फ़ी शय' शब्दों के बीच खाली जगह है, और 'फ़इन्ना' और 'अर-रुजू' के बीच 'काना' लिखा हुआ है। १२। यहाँ असल में शब्द "तसलीम" और शब्द "फ़ी शय" के बीच खाली स्थान है और "फ़इन्ना अर-रुजू" के बीच "काना" लिखा हुआ है। १२। (त)

1. अल-हिदाया, किताब अल-हिबा, मतबा यूसुफी लखनऊ, ३/ २८१-८२ पृष्ठ २२१/६९२

جبراً نہیں لے سکتا، ہدایہ میں ہے :

القبض لابدمنہ لثبوت الملك لانه عقد تبرع وفی الاثبات الملك قبل القبض الزام المتبرع شیئا لم یتبرع به وهو التسلیم فلا یصح ولان القبض تصرف فی ملك الواجب اذ مملکه قبل القبض باق اھ قلت ومن ههنا ظهران امتناعه عن التسلیم لیس فی شیئ من الرجوع فأن الرجوع فیه بعد القبض اما قبله فلم تتم الهبة۔ ہبہ میں ملکیت کے ثبوت کے لئے قبضہ ضروری ہے کیونکہ یہ مفت عطیہ کا عقد ہے جبکہ قبضہ سے قبل موہوب لہ کی ملکیت ثابت کرنا تبرع کرنے والے پر ایسی چیز کو لازم کرنا جس کا ابھی اس نے تبرع نہیں کیا اور یہ قبضہ دینا تبرع ہے تو قبل قبضہ درست نہ ہوا، دوسری وجہ یہ ہے قبضہ دینے سے قبل واہب کی ملکیت ابھی باقی ہے تو قبضہ سے قبل اس کی ملکیت میں تصرف لازم آئے گا اھ، میں کہتا ہوں، یہاں سے واضح ہو گیا کہ واہب کا قبضہ نہ دینا ہبہ سے رجوع نہ کہلائے گا کیونکہ ہبہ میں رجوع قبضہ دینے کے بعد ہو سکتا ہے اس سے قبل تو ہبہ تام نہیں ہوا۔ (ت) اور اب اگر عمرو بغیر اجازت زید کے خود قبضہ کر لے گا اصلاً بیکار آمد نہ ہوگا، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۶۲: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں زید وہندہ دونوں حیات، ان کے تین بیٹے : احمد و محمد و حامد۔ احمد مختار عام، محمد روزگار پیشہ، حامد نابالغ۔ محمد سرمایہ روزگار اپنا معرفت زید وہندہ بالاشتراک صرف کرتا رہا زید نے منجملہ اپنی جائداد کے ایک اراضی افتادہ واسطے تعمیر مکان کے محمد کو دے دی اس نے منجملہ اپنے سرمایہ روزگار کے جو اس کے پاس جمع تھا اور اپنی زوجہ اور ماموں سے کچھ روپیہ اور چوب قرض لے کر مکان پختہ تعمیر

کرایا اور یوم تعمیر سے آج تک اس پر قابض ہے اور کسی قدر چوب متفرقہ تعمیر ہذا زید منجملہ تین باغات مملوکہ اپنے کے ایک قطعہ باغ از روئے تقسیم بلا لحاظ کم وبیش محمد کو دیں کہ وہ صرف تعمیر ہوئے

عہ: في الاصل بياض بين لفظ التسليم ولفظ في شيئ ولفظ كان مرقوم بين فأن الرجوع ۱۲ یہاں اصل میں لفظ "تسلیم" اور لفظ "فی شیع" کے درمیان بیاض ہے اور لفظ "فان الرجوع کے درمیان "کان" لکھا ہوا ہے۔ ۱۲۔ (ت)

۱ الهداية كتاب الهبة مطبع يوسفى لكهنؤ ۳/ ۲۸۱-۸۲ Page 221 of 692

Vol. 19

Out of necessity, for the construction of the said house, some money was borrowed through Zaid. After construction, Muhammad repaid Zaid from his own earnings. Now, Zaid wants to divide the said house among Ahmad, Muhammad, and Hamid. Is this act of his permissible or not? Please explain, and may you be rewarded.

The Answer: Giving land for house construction is not a gift (Hiba). If Zaid did not use any words at the time of giving the land that are legally considered a gift in Sharia, then it is merely a loan of use ('ariyat). The land remains the property of Zaid as before; he has the choice to divide it among whomever he wishes. However, the building cannot be divided among anyone else as it is specifically the property of Muhammad. And Allah knows best.

Problem 65: What do the scholars of the religion say in this matter? Fatima, who is Zaid's maternal aunt, gifted a garden to Zaid and gave him possession of it. Is this gift valid, and will that garden belong to Zaid or not? And can Fatima take it back now? Please explain, and may you be rewarded.

The Answer: Provided all other conditions of a gift (Hiba) are met, if Fatima completely relinquished her possession of the garden and gave possession to Zaid, then the gift is valid, and the garden will belong to Zaid. Furthermore, Fatima cannot retract the gift because she is Zaid's maternal aunt. And Allah knows best.

Problem 66: What do the scholars of the religion say in this matter? The British Government confiscated Zaid's rural estates and fixed a certain annual amount. After Zaid's passing, it continued to be divided according to the obligatory portions. Among these, Hindah used to receive eighty-seven rupees annually. Twenty-five days before her death, she gifted her daily allowance to her grandson and applied for it to be transferred into the name of the recipient (mowhub lahu). Hindah's nephew, i.e., her paternal cousin's son, who is her only other heir, is claiming this money. In this situation, is the gift valid and effective, and is the nephew's claim null and void? Please explain, and may you be rewarded.

जिल्द 19

ज़रूरत के समय, उपरोक्त मकान के निर्माण कार्य को पूरा करने के लिए ज़ैद के माध्यम से कुछ धन उधार लिया गया था। निर्माण के बाद मुहम्मद ने अपनी कमाई से ज़ैद को वह धन चुका दिया। अब ज़ैद चाहता है कि वह उपरोक्त मकान अहमद, मुहम्मद और हामिद के बीच बाँट दे। क्या उसका यह कार्य वैध है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: मकान निर्माण के लिए भूमि देना हिबा (उपहार) नहीं है। यदि ज़ैद ने भूमि देते समय ऐसा कोई शब्द नहीं कहा जो शरियत की दृष्टि से हिबा माना जाए, तो यह केवल आरियत (उपयोग के लिए ऋण) है और भूमि पहले की तरह ज़ैद की संपत्ति बनी हुई है। उसे अधिकार है कि वह जिसे चाहे उसे बाँट दे। हाँ, इमारत किसी और पर विभाजित नहीं की जा सकती क्योंकि वह मुहम्मद की निजी संपत्ति है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला 65: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि फातिमा ने, जो ज़ैद की खाला (मौसी) है, ज़ैद को एक बाग उपहार में दिया और उसे उसका कब्ज़ा दिला दिया। क्या यह हिबा सही है और क्या वह बाग ज़ैद का माना जाएगा या नहीं? और क्या फातिमा अब इसे वापस ले सकती है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: हिबा की अन्य सभी शर्तों की मौजूदगी की स्थिति में, यदि फातिमा ने बाग से अपना कब्ज़ा पूरी तरह हटा लिया और ज़ैद को कब्ज़ा दिला दिया, तो हिबा सही है और वह बाग ज़ैद का माना जाएगा। और फातिमा का इस कारण कि वह ज़ैद की खाला है, हिबा से मुकर जाना (वापस लेना) सही नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला 66: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि अंग्रेज़ी सरकार ने ज़ैद की ग्रामीण जागीरें ज़ब्त कर लीं और कुछ वार्षिक राशि निर्धारित कर दी जो ज़ैद की मृत्यु के बाद उत्तराधिकार के नियमों के अनुसार विभाजित होती रही। उनमें से हिंदा को सालाना सत्तासी (87) रुपये मिलते थे। उसने अपनी मृत्यु से 25 दिन पहले अपना दैनिक भत्ता अपने नवासे (बेटी के बेटे) को हिबा कर दिया और उसे प्राप्तकर्ता (मोकूब लहु) के नाम पर स्थानांतरित करने के लिए आवेदन दिया। हिंदा का भतीजा, यानी उसके चाचा के बेटे का बेटा, जिसके अलावा कोई और वारिस नहीं है, इस धन पर दावा कर रहा है। क्या इस स्थिति में वह हिबा सही और प्रभावी है, और भतीजे का दावा निराधार और अवैध है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

جلد ۱۹

عند الضرورت واسطے انجام تعمیر مکان مذکورہ معرفت زید کسی قدر روپیہ قرض لیا گیا کہ محمد نے بعد تعمیر اپنے سرمایہ روزگار سے زید کو دے دیا اب زید چاہتا ہے کہ مکان مذکور احمد و محمد و حامد سب کو تقسیم کر دے یہ فعل اس کا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: تعمیر مکان کے لئے زمین دینا ہبہ نہیں، اگر زید نے زمین دیتے وقت کوئی لفظ ایسا جو شرعاً مفید ہبہ ہو نہ کہا تو صرف عاریت اور زمین بدستور ملک زید ہے اسے اختیار جسے چاہے تقسیم کر دے ہاں عمارت کسی پر تقسیم نہیں ہو سکتی کہ وہ خاص ملک محمد ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۶۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ فاطمہ نے کہ زید کی خالہ ہے ایک باغ زید کو ہبہ کیا اور قابض کرادیا ،آیا یہ ہبہ صحیح اور وہ باغ زید کا قرار پائے گا یا نہیں؟ اور فاطمہ اب اسے واپس لے سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: بر تقدیر وجود سائر شرائط ہبہ اگر فاطمہ نے باغ سے اپنا قبضہ بالکل اٹھالیا اور زید کو قابض کرادیا تو ہبہ صحیح ہے اور وہ باغ زید کا قرار پائے گا اور فاطمہ کو اس وجہ سے کہ وہ زید کی خالہ ہے رجوع ہبہ سے صحیح نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۶۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ گورنمنٹ انگریزی نے زید کے دیہات جاگیر ضبط کر کے کچھ روپیہ سالانہ مقرر کر دیا کہ بعد انتقال زید حسب فرائض منقسم ہوتا رہا منجملہ اس کے ستاسی روپیہ سالانہ ہندہ پاتی تھی، اس نے اپنے انتقال سے ۲۵ دن پہلے اپناروزینہ اپنے نواسے کو ہبہ کیا اور بنام موہوب لہ اس کے منتقل ہو جانے کی درخواست دی، ہندہ کا بھتیجا یعنی اس کے چچا زاد بھائی کا بیٹا کہ اس کے سوا اور کوئی وارث نہیں، اس روپیہ کا دعویٰ کر

رہا ہے، آیا اس صورت میں وہ ہبہ صحیح و نافذ اور بھتیجا کا دعویٰ باطل و ناجائز ہے یا نہیں؟

بینوا توجروا

Fatawa Rizvia Volume 19

The Answer: In the situation asked about, that gift (hiba) is void and ineffective. The claim of the donor's nephew is correct and reliable. Firstly, the gist of this gift is that whenever the daily allowance comes from there, the recipient (mawhub lahu) becomes its owner, and that daily allowance is not currently present. And a gift of something non-existent is void. (The answer was received incomplete).

Question 67: What do the scholars of religion say in this situation where Zaid has three sons: Amr, Bakr, and Khalid? Bakr, with Zaid's permission, built a solid house on an abandoned piece of land owned and possessed by Zaid using his own earned capital. He also spent some money borrowed from his wife and uncle. Zaid also gave some money as a loan, which Bakr repaid. If Zaid now wants to divide the said house between Bakr, Amr, and Khalid, is Bakr entitled to receive his personal capital and the money he borrowed from his wife and uncle from Amr and Khalid or not? And was that land gifted or not? And if it was a gift, is Zaid's revocation valid after the construction of the house and Bakr's possession? Please clarify and be rewarded.

The Answer: A father merely pointing out an abandoned land to his son for building a house does not prove a gift (hiba) unless it is accompanied by words of gifting. For example, "I have given this land to you," or "I gifted it," or "I made you its owner," or "this land is yours," and similar words that indicate the transfer of ownership of the physical object without compensation. So, if any of these words were used, then indeed in the situation asked about, the gift became valid, complete, and binding; Zaid has no right of revocation. Nor can he divide that house between Amr and Khalid. Otherwise, if only permission for construction was given, then only 'Aariyat' (loan for use) is proven. The land remains the property of Zaid as before; Bakr has no right in it. And when it is his property, he has the right to all kinds of owner-like disposal over the land itself; he can give it to whomever he wants and do whatever he wishes. And since Bakr had an independent livelihood, he is the owner of the building he built with his own pure wealth; Zaid has no ownership right in it. The situation described in the question, that Zaid gave some money to Bakr as a loan for the purpose of construction and then recovered it from him, is clear evidence that Zaid also agrees that the building is owned by Bakr.

In Al-Uqud al-Durriyya from the Book of Loans (Aariyat).

Page 223 of 692

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, वह हिबा (दान) शून्य और निष्प्रभावी है। दाता के भतीजे का दावा सही और विश्वसनीय है। सबसे पहले, इस हिबा का सार यह है कि जब भी वहां से दैनिक भत्ता आए, तो जिसे दान दिया गया है (मौहूब लहू) वह उसका मालिक हो जाए, और वह दैनिक भत्ता वर्तमान में मौजूद नहीं है। और जो मौजूद नहीं है उसका दान शून्य है। (उत्तर अधूरा मिला)

मसला 67: धर्म के विद्वान इस स्थिति में क्या कहते हैं कि ज़ैद के तीन बेटे हैं: अम्र, बक्र और खालिद। बक्र ने ज़ैद की अनुमति से, ज़ैद के स्वामित्व और कब्जे वाली एक खाली पड़ी ज़मीन पर अपनी कमाई की पूंजी से एक पक्का मकान बनवाया। उसने अपनी पत्नी और मामा से उधार लेकर भी कुछ पैसा लगाया। ज़ैद ने भी कुछ पैसा ऋण के रूप में दिया, जिसे बक्र ने चुका दिया। अब यदि ज़ैद उक्त मकान को बक्र, अम्र और खालिद के बीच बांटना चाहे, तो क्या बक्र अम्र और खालिद से अपनी व्यक्तिगत पूंजी और उस पैसे को पाने का हकदार है जो उसने अपनी पत्नी और मामा से उधार लेकर लगाया था या नहीं? और क्या वह ज़मीन दान (हिबा) हुई थी या नहीं? और यदि वह दान थी, तो मकान बनने और बक्र के कब्जे के बाद ज़ैद का दान वापस लेना सही है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पिता द्वारा अपने बेटे को घर बनाने के लिए किसी खाली ज़मीन के बारे में बता देना मात्र हिबा (दान) सिद्ध नहीं करता जब तक कि उसके साथ दान के शब्द न पाए जाएं। उदाहरण के लिए, "यह ज़मीन मैंने तुझे दे दी," या "हिबा की," या "तुझे इसका मालिक बनाया," या "यह ज़मीन तेरी है," और इसी तरह के अन्य शब्द जो बिना किसी बदले के वस्तु के स्वामित्व के हस्तांतरण का संकेत देते हैं। तो यदि इन शब्दों में से कोई शब्द पाया गया, तो निश्चित रूप से पूछी गई स्थिति में हिबा सही, पूर्ण और अनिवार्य हो गया; ज़ैद को इसे वापस लेने का अधिकार नहीं है। न ही वह उस मकान को अम्र और खालिद के बीच बांट सकता है। अन्यथा, निर्माण की अनुमति के बाद केवल 'आरियत' (उपयोग के लिए ऋण) सिद्ध हुआ। ज़मीन पहले की तरह ज़ैद की मिल्कियत (संपत्ति) है, बक्र का इसमें कोई अधिकार नहीं है। और जब वह उसी की मिल्कियत है, तो उसे स्वयं ज़मीन में हर तरह के मालिकाना अधिकार प्राप्त हैं; वह जिसे चाहे दे सकता है, जो चाहे कर सकता है। और चूंकि बक्र की अपनी स्वतंत्र आजीविका थी, तो जिस इमारत को उसने अपने शुद्ध धन से बनाया, वह उसी का मालिक है; ज़ैद का इसमें कोई मालिकाना अधिकार नहीं है। सवाल की स्थिति कि ज़ैद ने निर्माण के उद्देश्य से

बक्र को कुछ पैसा ऋण के रूप में दिया और फिर उससे वसूल किया, यह स्पष्ट प्रमाण है कि ज़ैद भी इस बात पर सहमत है कि वह इमारत बक्र के स्वामित्व में है।

'अल-उक़ूद अद-दुर्रिया' में 'किताब अल-आरिया' के वर्णन में।

पृष्ठ 692 में से 223

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں وہ ہبہ باطل وبے اثر ہے۔ برادر زادہ دہندہ کا دعوٰی صحیح و معتبر ،اولاً اس ہبہ کا یہ محصل کہ وہاں سے جورو زینہ جب جب آوے اس کا مالک موہوب لہ ہے، اور وہ روزینہ ہندہ بالفعل موجود نہیں۔ اور ہبہ معدوم و باطل ہے۔ (جواب نامکمل ملا)

مسئلہ ۶۷: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ زید کے تین بیٹے، عمرو، بکر، خالد، بکر نے ایک اراضی افتادہ مقبوضہ مملوکہ زید میں حسب اجازتِ زید اپنے سرمایہ روزگار سے ایک مکان پختہ تعمیر کرایا اور کچھ روپیہ اپنی زوجہ اور ماموں سے قرض لے کر لگایا کسی قدر روپیہ بطور قرض زید نے بھی دیا کہ بکر نے اسے ادا کر دیا، اگر زید مکانِ مذکورہ بکر کو عمرو و خالد پر ہی تقسیم کرنا چاہے تو بکر مستحق پانے سرمایہ ذاتی اور اس روپیہ کے جو اس نے اپنی زوجہ اور ماموں سے قرض لے کر لگایا ہے عمرو و خالد سے ہے یا نہیں اور وہ اراضی ہبہ ہوئی تھی یا نہیں؟ اور اگر ہبہ تھی تو زید کا رجوع تعمیر مکان و قبضہ بکر کے بعد صحیح ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: باپ کا اپنے بیٹے کو ایک زمین افتادہ تعمیر مکان کے لئے بتا دینا تنہا مثبت ہبہ نہیں تاوقتیکہ اس کے ساتھ الفاظِ ہبہ سے کوئی لفظ نہ پایا جائے مثلاً یہ زمین نے تجھے دے دی یا ہبہ کی یا تمھیں اس کا مالک کیا یا یہ زمین تیری ہے وامثال ذلک مما یدل علی تملیك العین بلا عوض (اس کی مثل اور الفاظ جو بغیر عوض تملیک پر دلالت کریں۔ ت) پس اگر ان الفاظ سے کوئی لفظ پایا گیا تو بیشک صورتِ مستفسرہ میں ہبہ صحیح و تام ولازم ہو گیا زید کو رجوع کا اختیار نہیں۔ نہ وہ اس مکان کو عمرو و خالد پر تقسیم کر سکتا ہے ورنہ بعد اجازتِ تعمیر سے صرف عاریت ثابت ہو گئی زمین بدستور مملوک زید ہے بکر کا اس میں کچھ حق نہیں اور جب وہ اسی کی مملوک ہے

تو نفسِ زمین میں اسے ہر طرح کے تصرفِ مالکانہ کا اختیار ہے جسے چاہے دے سکتا ہے جو چاہے کر سکتا ہے اور جبکہ بکر کسب و معاش مستقل رکھتا تھا تو جو عمارت اس نے اپنے زرِ خالص سے بنائی اس کا وہی مالک ہے زید کا اس میں کچھ حق ملک نہیں صورتِ سوال کہ زید کا کچھ روپیہ بغرضِ تعمیر بکر کو قرض دینا پھر اس سے وصول کرنا نصِ صریح ہے کہ زید بھی اس عمارت کے مملوکِ بکر ہونے پر متفق ہے۔

في العقود الدرية من كتاب العارية ۔ العقود الدریۃ میں کتاب العاریۃ کے بیان میں۔

Fatawa Rizvia, Volume 19

A question was asked regarding a man who built a palace for himself with his own wealth on his father's land with his permission. Then his father died, leaving him and other heirs. Does the palace belong to its builder, and is he like a borrower? **Answer:** Yes, as clearly stated in the margins of *Al-Ashbah* regarding endowments, under the statement: "Whoever builds on someone else's land by their command, it belongs to the owner..." This issue is frequently mentioned in *Al-Fasul al-Imadiyya*, *Al-Fasulayn*, and others. The commentator's remark after the phrase "and he shall be like a borrower" is: "He shall be compelled to dismantle it whenever the owner wishes."

It is mentioned that a question was asked about such a person who, with his father's permission, built a palace for himself with his own money on his father's land. Then the father died, leaving behind him and other heirs. So, this palace belongs to the builder, and it's as if he took the land on loan (*Ariyah*) from his father. **Answer:** Yes. As stated in the explanation of *Al-Ashbah* regarding endowments, regarding the one who builds on someone else's land, it will be at the discretion of the landowner. Since the issue of buildings is frequent, it is mentioned in *Fasul Imadiyya*, *Fasulayn*, etc. After the author's statement "and he will be like a borrower", the commentator's phrase is: "Then the owner shall make the son liable to dismantle the house whenever he wishes."

In the Fatawa of Allama Khairuddin: A question was asked regarding an adult son who has a wife and children and an independent livelihood through which he acquired wealth. He replied: "It belongs to the son since he had an independent livelihood. As for our scholars' statement: 'A father and son working in the same craft, having nothing initially, then they accumulate wealth; all of it belongs to the father.'"

A question was asked regarding an adult married son with a family, who has his own independent work and livelihood through which he acquired much wealth. (Then he himself will be the owner). They replied in the answer: "Yes, these assets belong to the son because he has his own independent work and livelihood. However, our scholars' ruling is that if a father and son both work together in one industry and initially neither of them had any wealth, then they both became wealthy, then all the wealth will be considered the father's."

1. *Al-Uqud al-Durriyya fi Tanqih al-Hamidiyya*, Book of Al-Adiya, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/88. Page 224 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

एक व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने अपने पिता की अनुमति से अपने पिता की भूमि पर अपने धन से अपने लिए एक महल बनाया। फिर उसके पिता की मृत्यु हो गई और उसने उसे और अन्य उत्तराधिकारियों को छोड़ दिया। क्या महल उसके बनाने वाले का होगा और क्या वह उधार लेने वाले (मुस्तईर) की तरह होगा? **उत्तर:** हाँ, जैसा कि 'अल-अश्बाह' के वक़्फ़ के हाशिये में इस कथन के तहत स्पष्ट किया गया है: "जो कोई भी दूसरे की भूमि पर उसके आदेश से निर्माण करता है, वह उन दोनों का है..." यह मसला 'अल-फुसूल अल-इमादिया', 'अल-फुसूलैन' और अन्य में अक्सर उल्लेख किया गया है। और "वह उधार लेने वाले की तरह होगा" कथन के बाद व्याख्याकार (मुहश्शी) का वाक्यांश है: "जब भी [मालिक] चाहे उसे इसे हटाने के लिए मजबूर किया जाएगा।"

वर्णित है कि एक ऐसे व्यक्ति के बारे में सवाल किया गया जिसने अपने पिता की अनुमति से उसकी ज़मीन पर अपने माल से अपने लिए महल बनाया, फिर बाप उसे और अन्य वारिसों को छोड़ कर मर गया, तो यह महल इस बनाने वाले का हो गया और मानो वह बाप से ज़मीन उधार (आरियत) लेने वाला हुआ। **जवाब:** हाँ। जैसा कि इसकी तसरीह (स्पष्टीकरण) 'अल-अश्बाह' के वक़्फ़ में इस कॉल (कथन) से है कि जिसने दूसरे की ज़मीन में तामीर (निर्माण) की तो वह ज़मीन के मालिक के अधिकार में होगी। चूंकि इमारत का मसला अक्सर पेश आता है, इसलिए 'फ़ुसूल इमादिया' और 'फ़ुसूलैन' वगैरह में ज़िक्र है। और मातन् (मूल पाठ) के कौल "और वह उधार लेने वाले की तरह होगा" के बाद हाशिये वाले (मुहश्शी) की यह इबारत है: तो इस बेटे को मकान उखाड़ लेने का पाबंद बनाएगा जब मालिक चाहे।

फ़तावा अल्लामा खैर-उद-दीन में है: एक बालिग बेटे के बारे में सवाल किया गया जिसकी पत्नी और बच्चे हैं और उसकी स्वतंत्र कमाई है जिसके कारण उसने धन प्राप्त किया। उन्होंने उत्तर दिया: "यह बेटे का है क्योंकि उसकी अपनी स्वतंत्र कमाई थी। जहाँ तक हमारे विद्वानों के इस कथन का प्रश्न है: 'एक पिता और पुत्र एक ही शिल्प में काम करते हैं और उनके पास शुरू में कुछ भी नहीं था, फिर उन्होंने धन संचित किया, तो वह सारा पिता का होगा।'"

उनसे बालिग शादी-शुदा और बाल-बच्चों वाले बेटे के बारे में सवाल हुआ कि उसका अपना स्वतंत्र काम और कमाई है जिससे उसने बहुत सा माल हासिल किया (तो वह खुद मालिक होगा)। उन्होंने जवाब में फ़रमाया: "हाँ, ये अमवाल (संपत्ति) बेटे के हैं क्योंकि उसका अपना स्वतंत्र काम और कमाई

है। लेकिन हमारे उलेमा (विद्वान) का यह इरशाद (कथन) है कि बाप और बेटा दोनों एक सन्नत (उद्योग) में मिल कर काम करते हैं और शुरुआत में उन दोनों का कोई माल न था फिर दोनों मालदार हो गए तो तमाम माल बाप का करार पाएगा।"

---

1. अल-उक़ूद अल-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-हामिदिया, किताब अल-आदिया, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, २/८८। पृष्ठ २२४/६९२

سئل في رجل بنی بماله لنفسه قصرا فی دار ابیه باذنه ثم مات ابوه عنه و عن ورثة غیره فهل یکون القصر لبانیه ویکون کالمستعیر الجواب نعم کما صرح بذلك فی حاشیة الاشباه من الوقف عند قوله کل من بنی فی ارض غیره بامره فهو لهما لکها اه ومسئلة العبارة کثیرة ذکرها فی الفصول العمادیة والفصولین وغیرهما وعبارة المحشی بعد قوله ویکون کالمستعیر فیکلف قلعه متی شاء انتهی 1.

مذکور ہے، ایک ایسے شخص کے متعلق سوال کیا گیا جس نے اپنے باپ کی اجازت سے اس کی زمین پر اپنے مال سے اپنے لئے محل بنایا پھر باپ اس سمیت دیگر ورثاء کو چھوڑ کر فوت ہو گیا تو یہ محل اس بانی کا ہو گیا اور گویا باپ سے زمین عارِیَۃً لینے والا ہوا، الجواب، ہاں۔ جیسا کہ اس کی تصریح الاشباہ کے وقف میں اس قول سے ہے جس نے غیر کی زمین میں تعمیر کی تو وہ زمین کے مالک کے اختیار میں ہوگی اھ جبکہ عمارت کا مسئلہ کثیر الوقوع ہے، فصول عمادیہ وفصولین وغیرہما میں مذکور ہے اور ماتن کے قول "ویکون کالمستعیر" گویا عاریۃ لینے والا ہوا، کے بعد محشی کی یہ عبارت ہے تو اس بیٹے کو مکان اکھاڑ لینے کا مکلف بنائے گا جب مالک چاہے اھ (ت)

فتاوی علامہ خیر الدین میں ہے: سئل فی ابن کبیر ذی زوجة وعیال له کسب مستقل حصل بسببه اموالا، اجاب هی للابن حیث کان له کسب مستقل بنفسه واما قول علمائنا اب وابن یکتسبان فی صنعة واحدة ولم یکن لهما شیئ ثم اجتمع لهما مال یکون کله للاب

ان سے بالغ شادی شدہ و عیال والے بیٹے کے متعلق سوال ہوا کہ اس کا اپنا مستقل کام و کسب ہے جس سے اس نے کثیر مال حاصل کیا (تو وہ خود مالک ہوگا) انہوں نے جواب میں فرمایا، ہاں یہ

اموال بیٹے کے ہیں کیونکہ اپنا مستقل کام و کسب ہے لیکن ہمارے علماء کا یہ ارشاد ہے باپ اور بیٹا دونوں ایک صنعت میں مل کام کرتے ہیں اور ابتداء میں ان دونوں کا کوئی مال نہ تھا پھر دونوں مالدار ہو گئے تو تمام مال باپ کا قرار پائے گا

---

1 العقود الدرية فی تنقيح الحامدية كتاب العادية ارگ بازار قندہار افغانستان ۸۸/۲ Page 224 of 692

Fatawa Razawiyya - Volume 19

[Table Content]

Row 1: [Arabic]: If the son is in his father's household, it is conditional, as is known from their statements, among the conditions being the unity of the craft/trade, etc. (Summarized). [Urdu Translation]: This is the case when the son is part of his father's household. This condition is known from the statements of the jurists (Fuqaha), where they mentioned that one of these conditions is that there should be unity in the craft, etc. (Summarized) (T)

[Connecting Text]: In this case, the land belongs to Zaid and the building belongs to Bakr. Zaid has the right to compel Bakr whenever he wishes to remove his structure and vacate the land.

Row 2: [Arabic]: As mentioned in 'Al-Uqud' from Allama Sayyid Al-Hamawi, his statement: He will be compelled to uproot it whenever the owner wishes. [Urdu Translation]: As has been quoted from Allama Sayyid Al-Hamawi in 'Al-Uqud', his statement: The owner will make him obligated to uproot whenever he wishes. (T)

[Connecting Text]: And if removing the structure does not cause significant harm to the land, Bakr also has the right to remove his structure himself, even if Zaid does not request it.

Row 3: [Arabic]: In the marginalia of Al-Tahtawi, from the commentary of Al-Kanz by Al-Zayla'i: whichever of them requests the uprooting, it shall be granted. [Urdu Translation]: In the marginal notes of Al-Tahtawi, it is narrated from the commentary on 'Kanz al-Daqaiq' by Imam Zayla'i that whenever urooting is demanded, it must be complied with. (T)

[Connecting Text]: And in both these cases—that is, whether Zaid forcibly makes him uproot it or Bakr removes it himself—Zaid will not have to pay any price for the structure or any compensation for the loss incurred due to its removal.

Row 4: [Arabic]: In Al-Hindiyyah from Al-Bada'i: If one borrows land from another to build on it or plant in it, and then it occurs to the owner to evict him, he has the right to do so, whether the loan (of land) was absolute or for a fixed term, except that... [Urdu Translation]: In 'Al-Hindiyyah', it is narrated from 'Al-Bada'i' that when land is borrowed from someone to build upon or to plant trees, and later the owner feels

the need to have the land vacated, he has the right to do so, whether the loan was unconditional or for a set period.

[Footnotes]: 1. Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/58. 2. Al-Uqud al-Durriyyah, Kitab al-Aariyah, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/88. 3. Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Aariyah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/388.

फ़तावा रज़विया - भाग १९

[सारणी की सामग्री]

पंक्ति १: [अरबी]: यदि पुत्र अपने पिता के परिवार में है, तो यह सशर्त है जैसा कि उनके वक्तव्यों से ज्ञात होता है, शर्तों में शिल्प (व्यवसाय) की एकता भी शामिल है, इत्यादि। (संक्षिप्त) [उर्दू अनुवाद]: यह उस स्थिति में है जब बेटा अपने पिता के परिवार में शामिल हो। यह शर्त फ़ुक़हा के कथन से विदित है जहाँ उन्होंने फ़रमाया कि इन शर्तों में से एक यह है कि शिल्प (व्यवसाय) में समानता हो, इत्यादि। (संक्षिप्त) (त)

[संयोजक पाठ]: अतः इस स्थिति में भूमि ज़ैद की है और भवन बक्र का। ज़ैद को यह अधिकार है कि वह जब चाहे बक्र को अपना निर्माण हटाने और भूमि खाली करने के लिए विवश कर सकता है।

पंक्ति २: [अरबी]: जैसा कि 'अल-उक़ूद' में अल्लामा सय्यद अल-हमवी से उल्लेखित है, उनका कथन: मालिक जब चाहे उसे उखाड़ने के लिए बाध्य कर सकता है। [उर्दू अनुवाद]: जैसा कि 'उक़ूद' में अल्लामा सय्यद हमवी से उद्धृत किया गया है, उनका यह कथन कि मालिक जब चाहे उसे उखाड़ने के लिए बाध्य कर सकता है। (त)

[संयोजक पाठ]: और यदि भवन को हटाने से भूमि को कोई गंभीर क्षति न पहुँचे, तो बक्र को भी अपना निर्माण स्वयं हटाने का अधिकार है, भले ही ज़ैद ऐसा न कहे।

पंक्ति ३: [अरबी]: तहतावी के हाशिये (टिप्पणी) में, इमाम ज़ैला'ई द्वारा अल-कंज़ की व्याख्या से: उनमें से जो कोई भी उखाड़ने की माँग करेगा, उसे स्वीकार किया जाएगा। [उर्दू अनुवाद]: तहतावी के हाशिये में 'कंज़ अद-दक़ायक़' की व्याख्या में इमाम ज़ैला'ई से उद्धृत है कि जब भी उखाड़ने की माँग की जाए, तो उसे मानना होगा। (त)

[संयोजक पाठ]: और इन दोनों स्थितियों में—यानी जब ज़ैद ज़बरन उसे हटवाए या बक्र स्वयं उसे हटा ले जाए—ज़ैद को निर्माण की कोई क़ीमत या उसे हटाने से होने वाले किसी नुकसान का मुआवज़ा नहीं देना पड़ेगा।

पंक्ति ४: [अरबी]: 'अल-हिंदिया' में 'अल-बदाइ'अ' से: यदि कोई भवन बनाने या पौधे लगाने के लिए किसी से भूमि उधार लेता है, और फिर मालिक उसे बेदखल करने का निर्णय लेता है, तो उसे ऐसा करने का अधिकार है, चाहे उधार बिना शर्त हो या एक निश्चित अवधि के लिए, सिवाय इसके कि...

[उर्दू अनुवाद]: 'हिंदिया' में 'बदाइ'अ' से उद्धृत है कि जब किसी से भूमि उधार ली जाए ताकि उस पर भवन बनाया जाए या पौधे लगाए जाएँ और बाद में मालिक को भूमि खाली कराने की आवश्यकता महसूस हो, तो वह उसे खाली करा सकता है, चाहे वह उधार बिना किसी शर्त के हो या एक निर्धारित समय के लिए।

[पाद टिप्पणियाँ]: १. फ़तावा खैरिया, किताब अद-दावा, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, २/५८। २. अल-उकूद अद-दुर्रिया, किताब अल-आरिया, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, २/८८। ३. हाशिया अत-तहतावी अला अद-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-आरिया, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, ३/३८८।

पृष्ठ २२५ / ६९२

[جدول کا مواد]

پہلی سطر: [عربی]: اذا كان الابن في عياله فهو مشروط كما يعلم من عبارتهم بشروط منها اتحاد الصنعة الخ اھ ملتقطاً - [اردو ترجمہ]: یہ اس صورت میں ہے جب بیٹا اپنے باپ کی عیال میں شامل ہو یہ شرط فقہاء کی عبارت میں معلوم شدہ ہے جہاں انہوں نے فرمایا ان شرائط میں سے ایک یہ ہے کہ صنعت میں اتحاد ہو، الخ، اھ ملتقطاً (ت)

[متصل عبارت]: پس اس صورت میں زمین زید کی اور عمارت بکر کی زید کو اختیار ہے جس وقت چاہے بکر پر جبر کرے کہ اپنا عملہ اکھیر لے جائے اور زمین خالی کر دے

دوسری سطر: [عربی]: كما مر من العقود عن العلامة السيد الحموي من قوله يكلف قلعه متى شاء - [اردو ترجمہ]: جیسا کہ عقود میں علامہ سید حموی سے منقول گزرا، اس کا یہ قول کہ مالک جب چاہے اس کو اکھاڑنے کا مکلف بنائے گا۔ (ت)

[متصل عبارت]: اور اگر قلع بنا سے زمین کو کوئی ضرر فاحش نہ پہنچے تو بکر خود بھی اپنا عملہ اکھیڑ لینے کا اختیار رکھتا ہے اگرچہ زید نہ کہے،

تیسری سطر: [عربی]: في حاشية الطحطاوی عن شرح الكنز الزيلعي ايتهما طلب القلع اجيب - [اردو ترجمہ]: طحطاوی کے حاشیہ میں کنز الدقائق کی شرح امام زیلعی سے منقول ہے کہ جب بھی اکھاڑنے کا مطالبہ کرے تو ماننا ہوگا۔ (ت)

[متصل عبارت]: اور ان دونوں صورتوں میں یعنی زید جبراً اکھڑوادیے یا بکر خود اکھیڑ لے جائے زید کو عملہ کی قیمت یا اکھیڑنے سے جو اس میں نقصان آئے اس کا تاوان کچھ نہ دینا پڑے گا۔

چوتھی سطر: [عربی]: في الهندية عن البدائع اذا استعار من آخرا رضاليبنى فيها اويغرس فيها ثم بدا للمالك ان يخرجه فله ذلك سواء كانت العارية مطلقة او مؤقتة غير انها [اردو ترجمہ]: ہندیہ میں بدائع سے منقول ہے جب کسی سے زمین عاریتاً لی تاکہ اس پر عمارت بنائے یا پودے لگائے تو بعد میں مالک کو زمین خالی کرانے کی ضرورت محسوس ہوئی تو وہ خالی کرا سکتا ہے خواہ عاریہ مطلقہ ہو یا مقررہ وقت کے لئے ہو،

[حواشی]: ۱۔ فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دار المعرفة بیروت ۲/ ۵۸ ۲۔ العقود الدرية كتاب العارية ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۸۸ ۳۔ حاشية الطحطاوی على الدرالمختار كتاب العارية دارالمعرفة بیروت ۳/ ۳۸۸

صفحہ ۲۲۵ از ۶۹۲

If it [the loan/permission] was absolute, the owner has the right to compel the borrower to uproot the plants and demolish the building. If he uproots and demolishes, the lender is not liable for any part of the value of the plants or the building. (T)

It is stated in Tahtawi: He is not liable for any decrease in the value of the building and plants because there is no deception when no time limit was specified. This was explained by al-Zaylai. The lender, who is the owner, will not be liable for the loss of the building and trees because there was no fixed duration for the loan, and thus there was no justification for the building and trees to remain indefinitely. Imam al-Zaylai has stated this benefit. (T)

And if Bakr [the lender/owner] wants to let the structures remain and have Zaid [the borrower] pay him the price, this matter depends on Zaid's consent. Bakr cannot compel him.

In Al-Hindiyya: If the borrower asks the lender to pay the value of the building and plants as uprooted, he is not compelled to do so, and the borrower is tasked with uprooting them. It is stated in Hindiyya: If the borrower wants the owner to pay a guarantee equal to the price of the debris of the building and trees, the owner cannot be compelled to do so. In any case, the borrower will have to uproot the building and trees. (T)

And if the uprooting of the structure causes clear harm to the land, then Bakr himself does not have the right to uproot it. Instead, the choice is now Zaid's: he may either agree to the damage to his land and compel Bakr to uproot and take away the structures, or he may take ownership of the structures himself and pay Bakr the price of the "uprooted structures"—meaning, if these structures were uprooted and sold, what price a buyer would pay for them in that state. That is the amount Zaid should give. No consideration will be given to Zaid's original cost, nor to that of his wife or uncles...

---

1. Fatawa Hindiyya, Book of Loans, Chapter Seven, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/370.
2. Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Loans, Dar al-Ma'rifa Beirut, 3/388.

3. Fatawa Hindiyya, Book of Loans, Chapter Seven, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/370.

यदि यह [ऋण/अनुमति] पूर्ण थी, तो मालिक को उधारकर्ता को पौधों को उखाड़ने और भवन को ध्वस्त करने के लिए मजबूर करने का अधिकार है। यदि वह उखाड़ता और ध्वस्त करता है, तो ऋणदाता पौधों या भवन के मूल्य के किसी भी हिस्से के लिए उत्तरदायी नहीं है। (त)

तहतावी में कहा गया है: वह भवन और पौधों के मूल्य में किसी भी कमी के लिए उत्तरदायी नहीं है क्योंकि जब कोई समय सीमा निर्दिष्ट नहीं की गई थी तो कोई धोखा नहीं होता है। यह अल-ज़यलई द्वारा समझाया गया था। ऋणदाता, जो मालिक है, भवन और पेड़ों के नुकसान के लिए उत्तरदायी नहीं होगा क्योंकि ऋण के लिए कोई निश्चित अवधि नहीं थी, और इस प्रकार भवन और पेड़ों के अनिश्चित काल तक बने रहने का कोई औचित्य नहीं था। इमाम अल-ज़यलई ने यह लाभ बताया है। (त)

और यदि बकर [ऋणदाता/मालिक] चाहता है कि संरचनाओं को रहने दिया जाए और जैद [उधारकर्ता] उसे कीमत दे दे, तो यह मामला जैद की सहमति पर निर्भर करता है। बकर उसे मजबूर नहीं कर सकता।

अल-हिन्दिया में: यदि उधारकर्ता ऋणदाता से उखाड़े गए भवन और पौधों के मूल्य का भुगतान करने के लिए कहता है, तो उसे ऐसा करने के लिए मजबूर नहीं किया जाता है, और उधारकर्ता को उन्हें उखाड़ने का काम सौंपा जाता है। हिन्दिया में है: यदि उधारकर्ता चाहता है कि मालिक भवन और पेड़ों के मलबे की कीमत के बराबर गारंटी दे, तो मालिक को इसके लिए मजबूर नहीं किया जा सकता है। किसी भी स्थिति में, उधारकर्ता को भवन और पेड़ों को उखाड़ना होगा। (त)

और यदि संरचना को उखाड़ने से जमीन को स्पष्ट नुकसान होता है, तो बकर को स्वयं उसे उखाड़ने का अधिकार नहीं है। इसके बजाय, अब विकल्प जैद का है: वह या तो अपनी जमीन के नुकसान के लिए सहमत हो सकता है और बकर को संरचनाओं को उखाड़ने और ले जाने के लिए मजबूर कर सकता है, या वह स्वयं संरचनाओं का स्वामित्व ले सकता है और बकर को "उखाड़ी गई संरचनाओं" की कीमत का भुगतान कर सकता है - अर्थात, यदि इन संरचनाओं को उखाड़कर बेचा जाता है, तो खरीदार उस स्थिति में उनके लिए क्या कीमत देगा। यही वह राशि है जो जैद को देनी चाहिए। जैद की मूल लागत पर कोई विचार नहीं किया जाएगा, न ही उसकी पत्नी या मामाओं की...

---

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-आरियाह, अध्याय सात, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/370.

2. हाशिया अत-तहतावी अल अल-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-आरियाह, दार अल-मआरिफा बेरूत, 3/388.
3. फतावा हिन्दिया, किताब अल-आरियाह, अध्याय सात, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/370.

पृष्ठ 226 का 692

ان کانت مطلقة له ان یجبر المستعیر علی قلع الغرس و نقض البناء واذا قلع و نقض لا یضمن المعیر شیئا من قیمة الغرس البناء اھ ہاں اگر مطلقہ ہو تو مالک کو جبر امکان اور درخت اکھاڑنے کا حق ہے اگر عمارت اور درخت اکھاڑ دے تو مالک پر کوئی ضمان نہ ہوگا اھ (ت)

طحطاوی میں ہے: ولا یضمن ما نقص من البناء والغرس لعدم الغرور عند عدم التوقیت افادہ الزیلعي ۔ عاریتہ دینے والا مالک عمارت اور درختوں کے نقصان کا ضامن ہوگا، کیونکہ مقررہ وقت تک عاریتہ نہ ہونے کی وجہ سے عمارت اور درخت باقی رکھنے کا جواز نہیں امام زیلعی نے یہ افادہ فرمایا ہے۔ (ت)

اور اگر بحر چاہے کہ میں عملہ برقرار رہنے دوں اور زید مجھے قیمت دے دے تو یہ امر رضامندی زید پر موقوف رہے گا اس پر بحر کو جبر نہیں پہنچتا۔

فی الھندیة فان طلب المستعیر ان یضمن المعیر قیمة البناء والغرس مقلوعا فانه لا یجبر علی ذلك ویکلفه علی القلع ۔ ہندیہ میں ہے اگر مستعیر چاہے کہ مالک عمارت اور درختوں کے ملبے کی قیمت برابر ضمان دے تو اس پر مالک کو مجبور نہیں کیا جا سکتا اس کو بہر حال عمارت اور درخت اکھاڑنے ہوں گے۔ (ت)

اور اگر قلع بنا سے زمین کو ضرر بین پہنچے تو بحر خود اختیار قلع نہیں رکھتا بلکہ اب اختیار زید کو ہے چاہے اپنے نقصان زمین پر راضی ہو اور بحر پر جبر کرے کہ عملہ اکھیڑ لے جائے یا عملہ کو اپنی ملک کر لے اور بحر کو بنائے مقلوعہ کی قیمت دے یعنی یہ عملہ اگر اکھیڑ کر بیچا

جائے تو اس حالت میں خریدار اس کے کیا دام لگائیں گے، اسی قدر حوالہ زید کرے باقی زید کی لاگت کا کچھ اعتبار نہیں، نہ وہ زوجہ اور ماموں کے

---

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب العاریۃ الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۰ 2 حاشیۃ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب العاریۃ دارالمعرفۃ بیروت ۳ / ۳۸۸ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب العاریۃ الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۰

The creditor, Zaid, can demand this loan from either Amr or Khalid because the debtor is this one, not that one.

In Tanwir al-Absar: If land was given on loan (Aariyah) for construction and planting trees, it is valid. The lender has the right to take it back whenever he wishes and can compel the borrower to remove both (the building and trees), unless doing so causes damage to the land. In that case, both parties may agree to leave them on the land at the value of the materials removed. - (T)

In Tahtawi: "And if the owner of the land agrees to the damage, let them be removed and he shall not be forced to provide compensation." 2 Ah, and Allah knows best. | If the landowner agrees to the loss of the land, the borrower will have to remove them; the owner cannot be forced to pay compensation equal to the value of the debris. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 68: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid had a condition of asthma for ten to twelve years; sometimes it would become severe, sometimes it would lessen. He had no other illness, nor was Zaid bedridden; rather, he walked about like healthy people. In this state, while in full possession of his senses, he gifted all his property to his wife, Hindah, in lieu of her dower (Mahr), and passed away the next day without handing over possession. In this case, will this gift (Hiba) be valid and effective or not? And is possession a condition in such a gift? Explain and be rewarded.

Answer: There is a difference of opinion in the definition of "death-bed illness" (Marz-ul-Maut). According to some, being bedridden is necessary. In Tajrid, this school of thought is considered reliable. The preferred view is that it must be a fatal illness such that the person afflicted by it is likely not to survive. As long as the fear of death prevails, it is a death-bed illness, even if the person walks about like healthy people.

1. Durr al-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Aariyah, Matba' Mujtabai Delhi, 2/156
2. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Aariyah, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/388

ज़ैद इस ऋण की मांग अम्र या खालिद किसी से भी कर सकता है क्योंकि ऋणी यह है न कि वह।

तन्वीर अल-अबसार में है: यदि भूमि निर्माण और पेड़ लगाने के लिए उधार (आरिया) दी गई थी, तो यह मान्य है। ऋणदाता को जब चाहे उसे वापस लेने का अधिकार है और वह उधारकर्ता को दोनों (इमारत और पेड़ों) को हटाने के लिए मजबूर कर सकता है, जब तक कि ऐसा करने से भूमि को नुकसान न हो। उस स्थिति में, दोनों पक्ष आपसी सहमति से मलबे के मूल्य पर उन्हें भूमि पर छोड़ सकते हैं। - (त)

तहतवी में है: "और यदि भूमि का स्वामी नुकसान पर सहमत हो, तो उन्हें हटा दिया जाए और उसे क्षतिपूर्ति के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा।" २ आह, और अल्लाह बेहतर जानता है। | यदि ज़मीन का मालिक ज़मीन के नुकसान पर सहमत है, तो उधार लेने वाले को उन्हें उखाड़ना होगा; मालिक को मलबे के मूल्य के बराबर मुआवज़ा देने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

मसला ६८: दीन के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: ज़ैद को दस-बारह साल से अस्थमा (दमा) की शिकायत थी; कभी यह गंभीर हो जाता था, कभी कम। इसके अलावा उसे कोई और बीमारी नहीं थी, न ही ज़ैद बिस्तर पर पड़ा था, बल्कि स्वस्थ लोगों की तरह चलता-फिरता था। इसी स्थिति में, होश-ओ-हवास की सलामती में, उसने अपनी पत्नी हिंदा को उसके मेहर के बदले में अपनी पूरी संपत्ति उपहार (हिबा) में दे दी और बिना कब्जा दिलाए अगले दिन उसका निधन हो गया। इस मामले में, क्या यह उपहार मान्य और प्रभावी होगा या नहीं? और क्या ऐसे उपहार में कब्जा शर्त है? बयान करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: 'मरज़-उल-मौत' (मृत्युशैया बीमारी) की परिभाषा में मतभेद है। कुछ के अनुसार, बिस्तर पर होना अनिवार्य है। 'तजरीद' में इसी मत को विश्वसनीय माना गया है। पसंदीदा विचार यह है कि बीमारी घातक होनी चाहिए जिससे पीड़ित व्यक्ति के बचने की संभावना कम हो। जब तक मौत का डर हावी रहता है, वह मरज़-उल-मौत है, भले ही वह व्यक्ति स्वस्थ लोगों की तरह चलता-फिरता हो।

1. दुर्रे मुख्तार, शरह तन्वीर अल-अबसार, किताब अल-आरिया, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/१५६

2. हाशियत अल-तहतवी अला अल-दुर्रे मुख्तार, किताब अल-आरिया, दार अल-मआरिफ़त बेरूत, ३/३८८

पृष्ठ ६९२ का २२७

اس قرض کا مطالبہ زید خواہ عمرو و خالد سے کرسکتا ہے کہ مدیون یہ ہے نہ وہ۔

فی تنویر الابصار لو اعار ارضاً للبناء والغرس صح وله ان یرجع متي شاء ویکلفه قلعهما الا اذا کان فیه مضرة بالارض فیترکان بالقیمة مقلوعین - ۱ | تنویر الابصار میں ہے اگر عمارت اور درخت لگانے کے لئے زمین عاریتہ دی تو صحیح ہے اور اس کو جب چاہے واپس لینے کا حق ہے اور وہ مستعیر کو اکھاڑنے کا پابند بناسکے گا ہاں اگر عمارت و درخت اکھاڑنے میں زمین کو نقصان ہو تو دونوں باہمی رضامندی سے ملبہ کی قیمت پر زمین پر ان کو باقی رکھ سکتے ہیں۔(ت)

طحطاوی میں ہے: وان رضی رب الارض بالنقص قلعهما ولا یجبر علی الضمان ۲ اھ، واللہ تعالی اعلم۔ | اگر مالک زمین کے نقصان پر راضی ہے تو مستعیر کو اکھاڑنے ہوں گے ، مالک کو ملبہ کی قیمت برابر ضمان پر مجبور نہیں کیا جاسکتا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۶۸: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کو عرصہ دس بارہ سال سے عارضہ دمہ کا تھا کبھی شدت ہو جاتی کبھی کم ہو جاتا، سوا اس کے کوئی اور مرض نہ تھا، نہ زید صاحب فراش ہوا بلکہ مثل تندرستوں کے چلتا پھرتا ، اسی حالت میں اس نے کل جائدا د اپنی ہندہ اپنی زوجہ کو بعوض اس کے مہر کے بحالت ثبات ہوش وحواس کے ہبہ کی اور بغیر قابض کرائے دوسرے روز انتقال کیا، اس صورت میں یہ ہبہ صحیح و نافذ ہوگا یا نہیں۔ اور ایسی ہبہ میں قبضہ مشروط ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: مرض موت کی تفسیر میں اختلاف ہے ، بعض کے نزدیک صاحب فراش ہونا ضرور، تجرید میں اسی مذہب کو معتمد قرار دیا اور مختار یہ ہے کہ اس مرض کا قاتل ہونا چاہئے کہ مبتلا

اس کا غالبا نہ بچتا ہو جب تک خوف موت غالب رہے مرض موت ہے اگر چہ مثل تندرستوں کے چلے پھرے،

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب العاریۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۵۶ ۲ حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب العاریۃ دار المعرفۃ بیروت ۳/۳۸۸

Fatawa Ridawiyya - Volume 19

In 'Al-Durr al-Mukhtar', death illness (marad al-mawt) is explained as being unable to leave the house for one's basic essential needs before death. This is relied upon in 'Al-Tajreed'. 'Bazzaziyya' and 'Quhistani' have quoted from the chapter of Gifts (Hiba) in 'Al-Dhakhira' that the preferred view is: it refers to any ailment which mostly leads to death, even if the person is not bedridden. (T)

In the case in question, since Zaid was not bedridden and asthma is not a fatal illness but usually one survives it, this illness of his will not be determined as death illness by any consensus of interpretation, especially since it had already lasted ten to twelve years.

In 'Al-Durr al-Mukhtar', it is stated that if someone is paralyzed, crippled, withered, or suffering from tuberculosis, and these illnesses last for a long year without fear of imminent death, then their gift (hiba) will be executed from their entire wealth. But if these illnesses are not long-lasting and there is fear of death, then in such a state their gift will be executed from one-third of the wealth, because these illnesses incapacitate but are not immediately fatal. (T)

Therefore, this gift is undoubtedly valid and effective, and the lack of possession is not harmful because a gift for consideration (hiba bi-al-'iwad) is essentially a sale, and possession in a sale is not a condition [for its initial validity].

In 'Al-Durr al-Mukhtar', if someone says, "I give this to you in exchange for such-and-such," it is a sale from start to finish. And Allah knows best. (T)

1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Mujtabai Press, Delhi, 2/320.
2. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Mujtabai Press, Delhi, 2/320.
3. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Press, Delhi, 2/162.

फतावा रज़विया - खंड १९

'अल-दुर्र अल-मुख्तार' में मरज़-उल-मौत (मृत्यु-कालीन रोग) की व्याख्या में कहा गया है कि मृत्यु से पूर्व अपनी बुनियादी जरूरतों के लिए घर से बाहर न निकल पाना। 'तजरीद' में इसी पर भरोसा किया गया है। 'बज़ाज़िया' और 'क़ुहिस्तानी' ने 'ज़ख़ीरा' के'हिबा' अध्याय के हवाले से कहा है कि पसंदीदा राय यह है कि कोई भी ऐसा रोग जिससे प्रायः मृत्यु हो जाती हो, चाहे वह व्यक्ति बिस्तर पर न हो। (त)

प्रश्नगत मामले में चूंकि ज़ैद बिस्तर पर नहीं था और दमा कोई घातक रोग नहीं है बल्कि आम तौर पर इसमें व्यक्ति स्वस्थ रहता है, तो यह रोग सर्वसम्मति से मरज़-उल-मौत नहीं माना जाएगा, विशेष रूप से तब जबकि उसे यह रोग हुए दस-बारह वर्ष बीत चुके थे।

'अल-दुर्र अल-मुख्तार' में है कि यदि कोई लकवाग्रस्त, अपंग, कमजोर अंगों वाला या क्षय रोगी (टीबी) हो, और ये रोग एक साल तक लंबे चलें और मृत्यु का तत्काल भय न हो, तो उनके द्वारा दिया गया हिबा (उपहार) उनकी पूरी संपत्ति से अदा किया जाएगा। लेकिन यदि ये रोग लंबे न हों और मृत्यु का भय हो, तो ऐसी स्थिति में उनका हिबा संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से अदा किया जाएगा क्योंकि ये रोग लाचार कर देते हैं, तुरंत जानलेवा नहीं होते। (त)

इसलिए यह हिबा बिना किसी संदेह के सही और प्रभावी होगा और कब्ज़ा न होना कोई हानिकारक नहीं है क्योंकि हिबा बिल-एवज़ (प्रतिफल के बदले उपहार) वास्तव में बिक्री है, और बिक्री में कब्ज़ा शर्त नहीं है।

'अल-दुर्र अल-मुख्तार' में है, यदि किसी ने हिबा करते हुए कहा कि "फलां चीज़ के बदले तुझे हिबा किया," तो वह शुरू से आखिर तक बिक्री माना जाएगा। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

1. अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वसाया, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/३२०
2. अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वसाया, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/३२०
3. अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-हिबा, बाब अर-रुजू फ़िल हिबा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/१६२

पेज २२८ ऑफ़ ६९२

فتاوی رضویہ - جلد ۱۹

فی الدرالمختار مرض الموت ان لایخرج لحوائج نفسه وعلیه اعتمد في التجرید، بزازیة، والمختار انه ماکان الغالب منه الموت وان لم یکن صاحب فراش، قهستانی عن هبة الذخیرة -[1] در مختار میں مرض الموت کی تفسیر میں فرمایا گیا کہ موت سے قبل اپنی ضروری بنیادی حوائج کے لئے گھر سے نکل نہ سکے، تجرید میں اسی پر اعتماد کیا ہے ،بزازیہ ،قہستانی نے ذخیرہ کے باب الہبہ کے حوالہ سے کہا ہے کہ مختار یہ ہے کوئی بھی ایسا عارضہ جس سے غالبا موت واقع ہو جاتی ہو اگر چہ صاحب فراش نہ ہوا ہو۔ (ت)

صورت مسئولہ میں جبکہ زید صاحب فراش نہ تھا اور دمہ مرض قاتلہ سے نہیں بلکہ غالب اس میں سلامت ہے تو یہ مرض اس کا باتفاق تفسیر بن مرض موت نہ قرار پائے گا علی الخصوص جبکہ اسے عرصہ دس بارہ برس کا گزر چکا تھا۔

فی الدرالمختار وهبة مقعد ومفلوج واشل ومسلول من کل مآله ان طالت مدته سنة ولم یخف موته منه والاتطل وخیف موته فمن ثلثه لانها امراض مزمنة لاقاتلة [2] اهـ ملخصا۔ در مختار میں ہے کہ جڑا ہوا ہو، مفلوج ہو، شل ہو، اور مرض سل والا ہو تو یہ امراض ایک سال طویل ہوں اور موت کا اندیشہ نہ ہو تو ان کا ہبہ کیا ہوا ان کے کل مال سے ادا ہوگا اور اگر یہ امراض طویل نہ ہوں موت کا اندیشہ ہو تو اس حال میں ان کا ہبہ تہائی مال سے ادا ہوگا کیونکہ یہ امراض لاچار کرتے ہیں فوری مہلک نہیں ہیں۔(ت)

پس یہ ہبہ بلا شبہ صحیح و نافذ ہوگا اور قبضہ نہ ہونا کچھ مضر نہیں کہ ہبہ بالعوض حقیقتہً بیع ہے اور بیع میں قبضہ غیر مشروط،

فی الدرالمختار لو قال وھبتك بكذا فھو بیع ابتداء و انتھاء [3] اھ واللہ تعالی اعلم۔ در مختار میں ہے اگر کسی نے ہبہ کرتے ہوئے کہا فلاں چیز کے عوض تجھے ہبہ کیا تو اول آخر وہ بیع قرار پائے گا اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔(ت)

[1] در مختار کتاب الوصایا مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۲۰ [2] در مختار کتاب الوصایا مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۲۰ [3] در مختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۲

Volume 19 Fatawa Razawiya

Issue 69: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid gifted (hiba) his house, which he owned exclusively without any partner, to his minor son. He set a condition that he would maintain proprietary residence in this house for his lifetime, and the responsibility for repairs would lie with him until the son reaches maturity. A gift deed (hiba-nama) to this effect was also written. In this situation, has the gift become complete and perfect? Or did it remain invalid and impermissible because Zaid did not vacate the house and attached conditions of residence and repair? Please explain, and may you be rewarded.

The Answer: In the situation described, the gift is valid, effective, complete, and perfect. Zaid's original proprietary right in it no longer remains; Zaid's son has become the independent owner. To the extent that Zaid himself is now unable to revoke or invalidate this gift, "because being a son is among the impediments to revocation" (footnote 12). Zaid's not vacating the house is not harmful, as when a father gifts to his minor son, it is completed by the mere offer (Ijab). The father's possession is considered the son's possession. The father's residence does not negate the entirety of the gift.

In Tanwir al-Absar, al-Durr al-Mukhtar, and Radd al-Muhtar: A gift from one who has guardianship over a child in general is completed by the contract (i.e., by offer only) because the guardian's possession represents him. The general principle is that every contract managed by a single individual is sufficient by the offer alone. [End of excerpt]. It is stated in Tanwir al-Absar, Durr-e-Mukhtar, and Radd-ul-Muhtar: Whoever has guardianship over a minor, their act of making a gift contract for the child completes the gift itself, meaning only the offer (Ijab) is sufficient because the guardian's possession is on behalf of the child. And the rule is that in such a contract where one person can represent both parties, his offer alone is sufficient. [End of excerpt].

In Durr-e-Mukhtar, it is from Ashbah: "The gift of something occupied (mushghul) is not permissible except when the father [gifts to his] minor..." Any occupied thing's gift is not valid unless the father of a minor...

Note: The word "ruju" (revocation) was estimated; there is a blank space in the original text.

1. Durr-ul-Mukhtar, Book of Gift, Mujtabai Press, Delhi, 2/160; Radd-ul-Muhtar, Book of Gift, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/512.

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

मसला 69: दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद ने अपना मकान, जिसका वह बिना किसी शरीक के मालिक था, अपने नाबालिग बेटे को हिबा (उपहार) कर दिया और यह शर्त लगाई कि अपनी ज़िंदगी तक मैं इस मकान में मालिक की हैसियत से रहूँगा और बेटे के बालिग होने तक इसकी मरम्मत की ज़िम्मेदारी मेरी होगी। इस विषय का हिबा नामा भी लिख दिया गया। क्या इस स्थिति में हिबा मुकम्मल और कामिल हो गया या ज़ैद के मकान खाली न करने और रिहाइश व मरम्मत की शर्तें लगाने की वजह से यह फ़ासिद (दूषित) और नाजायज़ रहा? बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब: पूछी गई स्थिति में हिबा सही, लागू, मुकम्मल और कामिल हो गया है। ज़ैद का इसमें अब कोई मालिकाना हक़ नहीं रहा, ज़ैद का बेटा अब स्वतंत्र मालिक बन गया है। यहाँ तक कि अब ज़ैद खुद भी इस हिबा को रद्द या खत्म करने की शक्ति नहीं रखता, "क्योंकि बेटा होना हिबा की वापसी (रुजू) की रुकावटों में से एक है" (हाशिया 12)। ज़ैद का मकान खाली न करना नुकसानदेह नहीं है क्योंकि बाप जब अपने नाबालिग बेटे को हिबा करता है, तो वह केवल ईजाब (प्रस्ताव) से ही मुकम्मल हो जाता है। बाप का कब्ज़ा ही वास्तव में बेटे का कब्ज़ा माना जाता है। बाप की रिहाइश पूरे हिबा के विरोधाभासी नहीं होती।

तनवीर अल-अबसार, अल-दुर्र अल-मुख्तार और रद अल-मुह्तार में है: जिसे नाबालिग पर विलायत (संरक्षण) प्राप्त है, उसका बच्चे को हिबा करना महज़ अनुबंध (अक़द) यानी ईजाब (प्रस्ताव) से ही मुकम्मल हो जाता है, क्योंकि संरक्षक का कब्ज़ा बच्चे की नुमाइंदगी करता है। और सिद्धांत यह है कि ऐसा अनुबंध जिसमें एक ही व्यक्ति दोनों पक्षों का प्रतिनिधित्व कर सकता है, उसमें उसका ईजाब ही पर्याप्त है। [उद्धरण समाप्त]। तनवीर अल-अबसार, दर्र-ए-मुख्तार और रद-उल-मुह्तार में है: जिसे नाबालिग पर विलायत हासिल है, उसका बच्चे को अक़द-ए-हिबा ही हिबा को ताम (पूर्ण) कर देता है, यानी सिर्फ़ ईजाब ही काफ़ी है क्योंकि वली का कब्ज़ा बच्चे की नियाबत (प्रतिनिधित्व) से है। और क़ायदा यह है कि ऐसा अक़द जिसमें एक ही शख़्स दोनों फ़रीक़ैन के क़ायम हो सकता है, उसमें उसका ईजाब ही काफ़ी है। [उद्धरण समाप्त]।

दर्र-ए-मुख्तार में अशबाह से है: "किसी व्यस्त (मुशगुल) चीज़ का हिबा सही नहीं है, सिवाय इसके कि बाप अपने नाबालिग..." किसी मुशगुल चीज़ का हिबा सही नहीं सिवाय इसके कि बाप नाबालिग...

नोट: 'रुजू' (वापसी) शब्द का अंदाज़ा लगाया गया है, मूल प्रति में यहाँ खाली जगह है।

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/160; रद-उल-मुह्तार, किताबुल हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/512।

पृष्ठ 229 का 692

مسئلہ ۶۹ : کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنا مکان جو بلا شرکت غیرے اس کا مملوک تھا اپنے پسر نابالغ کو ہبہ کیا اور شرط لگائی کہ اپنی زندگی تک اس مکان میں بطور مالکانہ سکونت رکھوں گا اور بلوغ پسر تک اس کی مرمت میرے ذمہ رہے گی اور اس مضمون کا ہبہ نامہ لکھ دیا ۔ آیا اس صورت میں ہبہ تمام و کامل ہو گیا یا بوجہ اس کے کہ زید نے مکان خالی نہ کیا اور سکونت و مرمت کی شرطیں لگائیں فاسد و ناجائز رہا۔ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں ہبہ صحیح و نافذ تام و کامل ہو گیا، زید کا اصلا حق مالکانہ اس میں نہ رہا، پسر زید مالک مستقل ہو گیا۔ یہاں تک کہ خود بھی اب اس ہبہ کے نقص و ابطال پر قادر نہیں فان البنوۃ من موانع الرجوع ۱۲ (کیونکہ بیٹا ہونا موانع رجوع سے شمار ہوتا ہے) اور زید کا مکان خالی نہ کرنا کچھ مضر نہیں کہ باپ اپنے پسر نابالغ کو جو ہبہ کرے وہ صرف ایجاب سے تمام ہو جاتا ہے باپ کا قبضہ بعینہ پسر کا قبضہ قرار پاتا ہے سکونت پدر تمامی ہبہ کے منافی نہیں ہوتی۔

فی تنویر الابصار والدر المختار وردالمختار ہبۃ من لہ ولایۃ علی الطفل فی الجملۃ تتم بالعقد (ای الایجاب فقط) لان قبض الولی ینوب عنہ والاصل ان کل عقد یتولاہ الواحد یکتفی فیہ بالایجاب ۱ اھ ملتقطا۔ تنویر الابصار، در مختار اور ردالمحتار میں ہے جس کو نابالغ پر ولایت حاصل ہے تو اس کا بچے کو عقد ہبہ ہی ہبہ کو تام کر دیتا ہے یعنی صرف ایجاب ہی کافی ہے کیونکہ ولی کا قبضہ بچے کی نیابت سے ہے۔ اور قاعدہ یہ ہے کہ ایسا عقد جس میں ایک شخص ہی فریقین کے قائم ہو سکتا ہے اس میں اس کا ایجاب ہی کافی ہے۔ اھ ملتقطاً (ت)

در مختار میں اشباہ سے ہے: ھبة المشغول لا تجوز الا اذا وھب... کسی مشغول چیز کا ہبہ صحیح نہیں الایہ کہ باپ نابالغ

عہ : لفظ "رجوع" اندازہ سے بنایا گیا اصل میں بیاض ہے۔

۱ درمختار کتاب الہبة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۰، ردالمحتار کتاب الہبة داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۱۲

Fatawa-e-Razvia Volume 19

Al-Abu li-tiflihi[1]: The father gifts to his child. (T) And the conditions for residence and repair, although improper, do not invalidate the gift due to corrupt conditions; rather, those conditions themselves are deemed corrupt and ineffective. It is in Durr-e-Mukhtar:

"The ruling for it is that it does not become void due to corrupt conditions. Thus, gifting a slave on the condition that the recipient manumits him is valid, but the condition is void[2]... and Allah Almighty knows best."

The ruling for a gift is that it does not become void due to corrupt conditions. Therefore, imposing a condition while gifting a slave that the recipient will free him is valid, and the condition will be void. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 70: (Note: There is a blank in the original; the question could not be found) Answer: In the asked case, if possession of the gifted property was taken before the death of the donor, then the gift is complete but will only be valid within one-third of the estate because the gift was made during the death-bed illness (maradh-ul-maut). Thus, the recipient will get one-third of the property and the heirs will get two-thirds. If possession occurred after the donor's death, then the gift is void, and the entire property goes to the donor's heirs.

It is stated in al-Alamgiriyya: "It is stated in al-Asl: The gift of a sick person or their charity is not permissible except when possessed. If possessed, it is valid within one-third. If the donor dies before delivery, it becomes void[3]."

It is stated in Alamgiriyya that it is mentioned in al-Mabsut that the gift and charity of a sick person are not valid unless the recipient takes possession. If possession is given, it will be counted from one-third of the property. And if this sick donor dies before giving possession, the gift will become void. (T)

Then, if the marriage of the female recipient is proven, she and the first wife will share the one-eighth (thumn) share of the heirs, whether it is two-thirds or the whole. Otherwise, the entire one-eighth belongs to the first wife and the remainder to her children and the heirs of the recipient.

Note: In the original, it is "waritha" (heirs), which is a slip of the scribe's pen.

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi 2/159
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi 2/158

3. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 10, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/400

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 19

अल-अबु लि-तिफ़लिही[1]: पिता अपने बच्चे को उपहार (हिबा) देता है। (त) और निवास और मरम्मत की शर्तें, हालांकि अनुचित हैं, लेकिन दूषित शर्तों के कारण उपहार अमान्य नहीं होता है, बल्कि वे शर्तें स्वयं दूषित और अप्रभावी मानी जाती हैं। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

"इसका नियम यह है कि यह दूषित शर्तों के कारण अमान्य नहीं होता है। इस प्रकार, इस शर्त पर गुलाम उपहार में देना कि प्राप्तकर्ता उसे मुक्त कर देगा, वैध है, लेकिन शर्त शून्य है[2]... और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

उपहार का नियम यह है कि यह दूषित शर्तों से अमान्य नहीं होता है। इसलिए, गुलाम को उपहार देते समय यह शर्त लगाना कि प्राप्तकर्ता उसे आज़ाद कर देगा, सही होगा और शर्त बातिल (शून्य) होगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 70: (नोट: मूल में रिक्त स्थान है, प्रश्न उपलब्ध नहीं हो सका) उत्तर: पूछी गई स्थिति में, यदि उपहार में दी गई संपत्ति का कब्ज़ा दाता की मृत्यु से पहले हो गया, तो उपहार पूर्ण है, लेकिन केवल संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से में ही मान्य होगा क्योंकि उपहार मृत्यु-शय्या की बीमारी (मर्ज़-उल-मौत) के दौरान दिया गया था। इस प्रकार, प्राप्तकर्ता को संपत्ति का एक-तिहाई हिस्सा मिलेगा और वारिसों को दो-तिहाई। और यदि कब्ज़ा दाता की मृत्यु के बाद हुआ, तो उपहार शून्य है और पूरी संपत्ति दाता के वारिसों को मिलेगी।

आलमगीरिया में कहा गया है: "अल-अस्ल में कहा गया है कि बीमार व्यक्ति का उपहार या उसका दान तब तक जायज़ नहीं है जब तक उस पर कब्ज़ा न हो जाए। यदि कब्ज़ा कर लिया गया, तो यह एक-तिहाई से जायज़ है। यदि दाता सुपुर्दगी से पहले मर जाता है, तो यह शून्य हो जाता है[3]।"

आलमगीरिया में कहा गया है कि मबसूत में है कि बीमार का उपहार और उसका दान जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वह प्राप्तकर्ता को उसका कब्ज़ा दे दे। यदि कब्ज़ा दिया गया, तो इसे एक-तिहाई संपत्ति से गिना जाएगा। और यदि यह बीमार दाता कब्ज़ा देने से पहले मर गया, तो उपहार शून्य हो जाएगा। (त)

फिर, यदि प्राप्तकर्ता महिला का विवाह सिद्ध हो जाता है, तो वह और पहली पत्नी वारिसों के हक में एक-आठवें (थुमन) हिस्से में साझीदार होंगी, चाहे वह दो-तिहाई हो या पूरा। अन्यथा, पूरा एक-आठवां हिस्सा पहली पत्नी का है और शेष उसकी संतानों और प्राप्तकर्ता के वारिसों का।

नोट: मूल में "वारिस" (वरिसा) है, जो लेखक की कलम की चूक है।

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/159
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/158
3. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-हिबा, अध्याय 10, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/400

الاب لطفلہ[1] : باپ اپنے بچے کو ہبہ کرے۔ (ت) اور سکونت و مرمت کی شرطیں اگرچہ بیجا ہیں مگر ہبہ شروطِ فاسدہ سے فاسد نہیں ہوتا بلکہ خود وہ شرطیں فاسد و بے اثر ٹھہرتی ہیں۔ در مختار میں ہے :

وحکمھا انھا لاتبطل بالشروط الفاسدۃ فھبۃ عبد علی ان یعتقہ تصح وتبطل الشرط[2] اھ واللہ تعالی اعلم۔ (اس کا حکم یہ ہے کہ یہ فاسد شرطوں سے باطل نہیں ہوتا، پس غلام کو اس شرط پر ہبہ کرنا کہ وہ اسے آزاد کر دے گا، صحیح ہے اور شرط باطل ہے)۔ ہبہ کا حکم یہ ہے کہ وہ فاسد شرطوں سے فاسد نہیں ہوتا لہٰذا غلام کو ہبہ کرتے ہوئے شرط لگانا کہ موہوب لہ اسے آزاد کرے گا، صحیح ہوگا اور شرط باطل ہوگی اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۷۰ : (نوٹ: اصل میں بیاض ہے، سوال دستیاب نہ ہوسکا) الجواب: صورتِ مسئولہ میں اگر قبضہ مالِ موہوب پر قبل موتِ واہب کے ہوگیا تو ہبہ تمام ہے مگر ثلثِ مال میں صحیح ہوگا کہ ہبہ مرضِ موت میں ہوا پس ثلث مال موہوب لہ کو ملے گا اور دو ثلث ورثہ کو، اور اگر قبضہ بعد موتِ واہب کے ہوا تو ہبہ باطل ہے کل مال ورثہ واہب کو ملے گا۔

قال فی العالمگیریۃ قال فی الاصل ولاتجوز ھبۃ المریض ولاصدقتہ الامقبوضۃ فاذا قبضت فجازت من الثلث واذا مات الواھب قبل التسلیم بطلت[3]۔ (عالمگیری میں ہے، الاصل میں فرمایا گیا کہ مریض کا ہبہ اور اس کا صدقہ جائز نہیں ہے مگر جب کہ اس پر قبضہ کر لیا جائے، پس جب قبضہ ہو گیا تو تہائی مال سے جائز ہے، اور اگر واہب سپردگی سے پہلے مر جائے تو وہ باطل ہے)۔ عالمگیری میں فرمایا کہ مبسوط میں ہے کہ مریض کا ہبہ اور اس کا صدقہ جائز نہیں الا یہ کہ موہوب لہ کو

وہ قبضہ دے دے، اگر قبضہ دیا تو تہائی مال سے شمار ہوگا اور اگر یہ واہب مریض قبضہ دینے سے قبل فوت ہوگیا تو ہبہ باطل ہو جائیگا (ت)

پھر اگر زوجیت موہوب لہا کی ثابت ہو گئی تو وہ اور زوجہ اولیٰ ثمن حق ورثہ میں خواہ دو ثلث ہو یا کل شریک ہیں ورنہ ع ثمن بتامہ زوجہ اولیٰ کا ہے اور مابقیہ اس کی اولاد کا اور موہوب لہا کو وارثوں۔

عہ: فی الاصل "ورثہ" وھو زلۃ من قلم الناسخ ۱۲۔

1. درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹
2. درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۸
3. فتاوی ہندیۃ کتاب الہبہ الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۰۰

Fatawa Rizwia Volume 19

...will not get anything from the share. However, if the gift is proven, she will take one-third of the property as a gift. And Allah Almighty knows best.

Problem 71: From Moradabad, 18 Shaban 1305 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid has two daughters and two sons. He wants to gift his property to these four during his lifetime while in good health. Should he distribute it equally among them, or according to the rules of inheritance "Lilladhakari mithlu hazzil unthayayn"[1] [for the male, what is equal to the share of two females]? Explain and be rewarded.

The Answer: In the situation asked, according to the preferred (mufta bihi) opinion of the school of thought, it is best to give equally to both sons and daughters. This is the view of Imam Abu Yusuf. Giving according to "Lilladhakari mithlu hazzil unthayayn"[2] [the male gets twice the female's share], as is the view of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), is not forbidden or impermissible, though it is less preferable (tark-e-awla). In Radd al-Muhtar, citing Allama Khairuddin Ramli:

[Table Content] Arabic: The fatwa is based on the opinion of Abu Yusuf that halving (equal distribution) between male and female is better than tripling (2:1 distribution), which is the view of Muhammad. Urdu: The fatwa is based on the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) that giving half and half (equally) to male and female is better than making three shares—two for the male and one for the female. These three shares are the school of thought of Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him).

In the commentary of Tahtawi on Fatawa Bazaziya it is stated: Arabic: What is best in gifting a daughter and a son is tripling like inheritance, and according to the second [Imam Abu Yusuf] it is halving, and that is the chosen view. Urdu: In giving a gift to a daughter and a son, three shares like inheritance are better [according to one view]. And according to Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), giving half and half (equally) is better, and this is the chosen (mukhtar) view.

In short, it is a matter of difference regarding what is most virtuous. According to the chosen school, equality (taswiya) is better. However, if some children excel others in religious virtue, there is no harm in preferring them. Allama Tahtawi said:

[1] The Holy Quran 4/11 [2] The Holy Quran 4/11 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4/513. [4] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifah Beirut 3/400.

फतावा रजविया जिल्द 19

...के हिस्से में से कुछ नहीं मिलेगा। अलबत्ता हिबा (उपहार) के साबित होने की सूरत में वह हिबा की वजह से एक-तिहाई माल लेगी, वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है)।

मसअला 71: मुरादाबाद से, 18 शाबान 1305 हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसअले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद की दो बेटियाँ और दो बेटे हैं। वह चाहता है कि अपना माल अपनी ज़िंदगी में सेहत की हालत में इन चारों को अता (उपहार) करे। क्या बराबर तक़सीम (विभाजन) करे या फ़राएज़ (उत्तराधिकार के नियमों) के तौर पर "लिल्ज़करि मिस्लु हज़्ज़िल उनसयैन"[1] (मर्द को दो औरतों के बराबर हिस्सा है)। बयान फ़रमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: पूछी गई सूरत में मुफ़्ता-बिही (जिस पर फ़तवा दिया जाता है) मज़हब पर अफ़ज़ल (बेहतर) यही है कि बेटों और बेटियों सबको बराबर दे, यही कौल (विचार) इमाम अबू यूसुफ का है। और "लिल्ज़करि मिस्लु हज़्ज़िल उनसयैन"[2] (मर्द को दो औरतों के बराबर हिस्सा है) देना भी, जैसा कि इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि का कौल है, ममनूअ (प्रतिबंधित) और नाजायज़ नहीं है, अगरचे यह तर्केऔला (बेहतर को छोड़ना) है। रदुल मुख्तार में अल्लामा खैरूद्दीन रमली से मन्कूल है:

[तालिका सामग्री] अरबी: फ़तवा इमाम अबू यूसुफ के कौल पर है कि नर और मादा के बीच आधा-आधा (बराबर बांटना) तीन हिस्से करने से अफ़ज़ल है, जो कि इमाम मुहम्मद का कौल है। उर्दू: फ़तवा इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह तआला अलैहि के कौल पर है कि मर्द और औरत को आधा-आधा (बराबर) देना, मर्द को दो और औरत को एक हिस्सा देकर तीन हिस्से बनाने से बेहतर है। और यह तीन हिस्से बनाना इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह तआला अलैहि का मज़हब है।

फ़तावा बज़ाज़िया के हाशिया तहतावी में है: अरबी: बेटी और बेटे को उपहार देने में विरासत की तरह तिगुना (2:1) करना अफ़ज़ल है, और सानी (इमाम अबू यूसुफ) के नज़दीक आधा-आधा करना है, और यही पसंदीदा (मुख्तार) है। उर्दू: बेटी और बेटे को हिबा (उपहार) देने में विरासत के तौर पर तीन हिस्से करना अफ़ज़ल है। और इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह तआला अलैहि के नज़दीक आधा-आधा (बराबर) देना अफ़ज़ल है और यही मुख्तार (पसंदीदा) है।

अल-जुमला (संक्षेप में) यह अफ़ज़ल होने के खिलाफ है और मुख्तार मज़हब पर तस्विया (बराबरी) ही बेहतर है। हाँ, अगर कुछ औलाद दीनी फ़ज़ीलत में दूसरों से ज़्यादा हों, तो उन्हें तरजीह (प्राथमिकता) देने में कोई हर्ज नहीं है। अल्लामा तहतावी ने फ़रमाया:

1. अल-कुरान अल-करीम 4/11
2. अल-कुरान अल-करीम 4/11
3. रदुल मुख्तार किताब अल-हिबा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 4/513
4. हाशिया अल-तहतावी अल अद-दुर अल-मुख्तार किताब अल-हिबा, दार अल-मारिफ़ा बेरुत 3/400

کے حصہ میں سے کچھ نہ ملے گا البتہ بر تقدیر ثبوت ہبہ ثلث مال بوجہ ہبہ کے لے گی، واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۷۱: از مرادآباد ۱۸ شعبان ۱۳۰۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے دو دختر اور دو پسر ہیں وہ چاہتا ہے کہ اپنا مال اپنی زندگی میں بحالت صحت نفس ان چاروں کو عطا کرے۔ آیا برابر تقسیم کرے یا بطورِ فرائض "لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ" 1(مرد کو دو عورتوں کے برابر حصہ ہے۔ت) بینواتوجروا

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں مذہبِ مفتی بہ پر افضل یہی ہے کہ بیٹوں بیٹیوں سب کو برابر دے، یہی قول امام ابویوسف کا ہے اور "لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ" 2(مرد کو دو عورتوں کے برابر حصہ ہے۔ت) دینا بھی جیسا کہ قولِ امام محمد رحمۃ اللہ کا ہے ممنوع و ناجائز نہیں اگرچہ ترک اولٰی ہے۔ ردالمحتار میں علامہ خیر الدین رملی سے ہے:

[ٹیبل کا مواد] عربی: الفتوی علی قول ابی یوسف من ان التنصیف بین الذکر والانثٰی افضل من التثلیث الذی ہو قول محمد 3 اردو: فتوٰی امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالٰی کے قول پر ہے کہ مرد اور عورت کو نصف نصف دینا، مرد کو دو اور عورت کو ایک، تین حصے بنانے سے بہتر ہے اور یہ تین حصے امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی کا مذہب ہے (ت)

حاشیہ طحطاوی میں فتاوی بزازیہ سے ہے: عربی: الافضل فی ھبۃ البنت والابن التثلیث کالمیراث و عند الثانی التنصیف وھو المختار 4۔ اردو: بیٹی اور بیٹے کو ہبہ دینے میں تین حصے میراث کے

طور پر افضل ہے ۔ اور امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالیٰ کے نزدیک نصف نصف دینا افضل ہے اور یہی مختار ہے۔ (ت)

بالجملہ خلافِ افضلیت میں ہے اور مذہبِ مختار پر اولیٰ تسویہ ، ہاں اگر بعض اولاد افضل دینی میں بعض سے زائد ہو تو اس کی ترجیح میں اصلاً باک نہیں ۔ علامہ طحطاوی نے فرمایا:

---

1 القرآن الکریم ۴/۱۱ 2 القرآن الکریم ۴/۱۱ 3 ردالمحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۳ 4 حاشیۃ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الھبۃ دارلمعرفۃ بیروت ۳/ ۴۰۰

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

It is disliked (makruh) if they are equal in status, as mentioned in Al-Minah and Al-Nahdiyyah. However, if they are not equal, for instance, if one of them is engaged in religious knowledge and does not earn a livelihood, there is no harm in preferring him over others, as stated in Al-Multaqat, meaning it is not disliked. And in Al-Minah, it is narrated from the Imam (may Allah the Almighty have mercy on him) that there is no harm if the preference is due to his extra excellence in religion, etc. And Allah the Almighty knows best. (T)

Question 72: What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say regarding this case? A woman named Hindah, in the presence of witnesses, said to her husband Zaid: "I have gifted my entire mahr (dowry) to you." Zaid accepted it. Afterwards, Zaid said to his wife Hindah: "Whatever belongs to me, I have gifted and given to you." Hindah said: "I have received it." All the witnesses heard the aforementioned conversation between the two parties and left, and no document was written by Hindah or Zaid. Subsequently, Zaid passed away, leaving behind his brother Amr and his wife Hindah. The estate he left was shared among a nephew, a niece, the widow of a younger brother, and the aforementioned biological brother. After that, Hindah passed away, and following her death...

1. Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Gift, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/299. Page 232 of 692

दर्जे में बराबर होने की स्थिति में यह नापसंद (मक़रूह) है जैसा कि 'अल-मिनह' और 'अल-हिंदीया' में है। लेकिन अगर वे बराबर न हों, उदाहरण के लिए, यदि उनमें से एक धार्मिक ज्ञान में व्यस्त है और जीविकोपार्जन नहीं कर रहा है, तो उसे दूसरों पर वरीयता देने में कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि 'अल-मुल्तक़त' में है, यानी यह नापसंद नहीं है। और 'अल-मिनह' में इमाम साहब (अल्लाह सुब्हानहु व तआला उन पर दया करें) से वर्णित है कि जब धर्म में अतिरिक्त उत्कृष्टता के कारण वरीयता दी जाए तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, इत्यादि। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला ही बेहतर जानता है। (त)

मसला ७२: धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि मुसम्मात हिंदा ने गवाहों की मौजूदगी में अपने शौहर ज़ैद से कहा: "मैंने अपना पूरा मेहर (दहेज) तुम्हें बख्श दिया है।" ज़ैद ने इसे स्वीकार कर लिया। इसके बाद ज़ैद ने अपनी बीवी हिंदा से कहा: "जो कुछ मेरा हक़ है वह मैं तुम्हें बख्श देता हूँ।" इसके जवाब में हिंदा ने कहा: "मैंने ले लिया।" तमाम गवाहों ने फरीकैन की यह गुफ़्तगू सुनी और चले गए, और हिंदा या ज़ैद की तरफ से कोई तहरीर नहीं लिखी गई। इसके बाद ज़ैद फ़ौत हो गया और उसने अपने पीछे अपना भाई अम्र और बीवी हिंदा छोड़े। उसने जो तर्का (विरासत) छोड़ा वह भतीजे, भांजी, छोटे भाई की बेवा और मज़कूरा सगे भाई के बीच मुश्तरक (साझा) था। उसके बाद हिंदा फ़ौत हो गई और अपनी मौत के बाद...

1. हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्रुल मुख्तार, किताबुल हिबा, दारुल मारिफ़ा बेरूत, ३/२९९।

یکرہ ذلک عند تساویہم فی الدرجۃ کما فی المنح والندیۃ اما عند عدم التساوی کما اذا کان احدہم مشتغلا بالعلم لا بالکسب لاباس ان یفضلہ علی غیرہ کما فی الملتقط ای ولا یکرہ وفی المنح روی عن الامام انہ لاباس بہ اذا کان التفصیل لزیادۃ فضل لہ فی الدین الخ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ درجہ میں برابر ہونے کی صورت میں مکروہ ہے جیسا کہ منح اور ہندیہ میں ہے لیکن مساوی نہ ہوں مثلاً ایک علم دین میں مشغول ہے اور کسب نہیں کرتا تو اس کو دوسروں پر فضیلت دینے میں کوئی حرج نہیں ہے جیسا کہ ملتقط میں ہے یعنی مکروہ نہیں ہے۔ اور منح میں ہے کہ امام صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی سے مروی ہے کہ جب دین میں فضیلت رکھتا ہو تو اس کو فضیلت دینے میں کوئی حرج نہیں ہے الخ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

مسئلہ ۷۲: چہ می فرمایند علمائے دین ومفتیان شرع متین اندرین صورت کہ مسماۃ ہندہ بحضور گواہان از زید خود گفت کہ من تمام مہر خویش بشما بخشیدم زید قبول ساخت بعد ازاں زید از ہندہ زوجہ خویش گفت کہ انچہ شے من است بشما بخشیدم ودادم ہندہ گفت کہ من گرفتم جملہ شاہدان کلام طرفین مذکورہ شنیدہ رفتند وکدام کاغذ از جانب ہندہ وزید تحریر نہ گشت بعدہ زید بگذشتن عمر وبرا در خود وبندہ زوجہ متروکہ مشترکہ فیما بین خواہرزادہ وبرا در زادہ وبیرہ برا در خورد و برادر حقیقی مذکور فوت ساخت زاں بعد ہندہ فوت شدواپس مرگ خود و علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ مسماۃ ہندہ نے گواہوں کی موجودگی میں اپنے خاوند زید کو کہا، میں تمہیں اپنا تمام مہر بخشتی ہوں، زید نے یہ بات قبول کر لی، اس کے بعد زید نے اپنی بیوی ہندہ کو کہا کہ جو کچھ میرا حق ہے میں تمہیں بخش دیتا ہوں۔ اس کے جواب میں ہندہ نے کہا میں نے لے لیا، تمام گواہوں نے فریقین کا یہ کلام سنا اور چلے گئے، اور زید اور ہندہ کی طرف سے کوئی

تحریر نہ ہوئی، اس کے بعد زید فوت ہوا اور اس نے اپنے پیچھے اپنا بھائی عمرو اور ہندہ بیوی چھوڑے اور جو ترکہ چھوڑا وہ برادر زادہ خواہر زادہ، چھوٹے بھائی کی بیوہ اور بھائی حقیقی مذکور میں مشترک تھا

1 حاشیہ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الہبۃ دار المعرفۃ بیروت ۳ / ۲۹۹ Page 232 of 692

Fatawa Rizvia, Volume 19

(Left Column - Persian Transcription): Khwaahar-o-do baradar, guzasht pas dadan Zaid shay-e-khwish mushtarkah ra bamusammaat Hindah zaujah inda al-shar' sahih ast ya na wa bakhshidan mahr Hindah bamusamma Zaid shauhar sahih ya ghair sahih wa tarkah Zaid bar kudam kas bamaujib faraid hiba taqseem khwaahad shud wa tarkah Hindah bar kudam kudam, taqseem khwaahad shud, bainu tu'jaru.

(Right Column - Urdu Transcription): Phir is ke baad Hindah faut ho gayi us ne apne peeche do behnein aur do bhai chhore, to kya Zaid ka apna mushtarka maal apni bewah Hindah ko dena shar'an sahih hai ya nahi aur kya Hindah ka apne shauhar Zaid ko apna mahr bakhsh dena sahih hai ya nahi, aur Zaid ka tarkah kun logon mein bator wirasat taqseem hoga aur Hindah ka tarkah kun kun par taqseem hoga bainu tu'jaru (T).

Al-Jawab (The Answer):

(Left Column - Persian Transcription): Shar'-e-mutahhar ma Islamiyan razaqan-Allahu ittaba'ahu hich aqd-o-faskh ra mauquf ba tahrir nadashtah ast pas Hindah ki mahr-e-khud ra ba-Zaid bakhshid dar sehat wa nifaaz-e-een sukhne nist tanha ayjab-e-Hindah inja basandi bood agar Zaid radd na kardi fakaifa ki tansees bar qabul numood fi Tanwir al-Absar Hibat-al-dain mimman alayhi al-dain wa ibra'ahu anhu yatammu min ghair qabul 1. Wa hiba Zaid dar amlaak-e-musha' mushtarkah ghair munqasimah ki Zaid be-ankah aanhara taqseem wa afraaz kardah ba-qabz-e-Hindah sapardah muroo, wa Hindah bar aanhara dast niyafat baatil shud wa hiba hich wajh Hindah ra ikhtiyar tamalluk-e-aanha namand fi al-Durr al-Mukhtar fi zikr mawani' al-ruju' wal-Meem.

(Right Column - Urdu Transcription): Hum Musalmanon ki Shariat-e-Mutahhara (Allah Ta'ala humein is ki ittaba' naseeb farmaye) ne koi aqd ya faskh tahrir par mauquf nahi chhora, pas Hindah ne apni sehat mein mahr Zaid ko bakhsha to is hiba ka nifaaz bila shubha ho gaya, is mein Hindah ki taraf se sirf eejab kafi tha bashart-e-keh Zaid ne is ko radd na kiya ho, to jab Zaid ne qabul karne ki tasreeh kar di to kya shubha ho sakta hai, Tanwir al-Absar mein hai keh jis par dain ho us ko dain hiba karna aur bari kar dena qabul ke baghair taam ho jata hai aur Zaid ne apna mushtarka musha' maal baghair taqseem kiye aur juda kiye hiba kiya aur juda shuda Hindah ke qabz-e-mein na aaya, aur woh faut ho gaya, lihaza woh hiba baatil hua aur kisi surat mein Hindah

ki malkiyat is par sabit na hui, Durr-e-Mukhtar mein ruju' ke mawani' mein mazkur hai "Meem" se murad qabdha.

1. Durr-e-Mukhtar Kitab al-Hiba fasl fi masail mutafarriqah Matba' Mujtabai Dehli 2/165

--- Translation ---

(Question): After this, Hindah passed away, leaving behind two sisters and two brothers. Is it religiously valid for Zaid to give his joint property to his widow, Hindah? Is it correct for Hindah to forgive her dowry to her husband, Zaid? Among whom will Zaid's estate be distributed as inheritance, and among whom will Hindah's estate be distributed? Please state the ruling and be rewarded. (T)

(Answer): The pure Shariah of us Muslims (may Allah Almighty grant us the ability to follow it) has not made any contract or annulment dependent on written documentation. Thus, when Hindah, during her health, gifted her dowry to Zaid, the implementation of this gift (Hiba) became undoubtedly valid. In this case, only the offer (Ijab) from Hindah's side was sufficient, provided Zaid did not reject it. So when Zaid explicitly expressed acceptance, there remains no doubt. It is stated in 'Tanwir al-Absar' that gifting a debt to the debtor and absolving them of it becomes complete even without acceptance. However, Zaid gifted his joint, undivided property (Musha') without partitioning or separating it, and it did not come into Hindah's physical possession before he died; therefore, that gift is void (Batil) and Hindah's ownership over it was not established in any way. In 'Durr al-Mukhtar', under the section on obstacles to revocation, "Meem" stands for possession (Qabdha).

1. Durr al-Mukhtar, Book of Gifts, Chapter on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press, Delhi, 2/165.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

(प्रश्न): फिर इसके बाद हिन्दा की मृत्यु हो गई, उसने अपने पीछे दो बहनें और दो भाई छोड़े। तो क्या जैद का अपना साझा माल अपनी विधवा हिन्दा को देना शरीअत की दृष्टि से सही है या नहीं? और क्या हिन्दा का अपने पति जैद को अपना महर माफ़ कर देना सही है या नहीं? और जैद की विरासत किन लोगों में वरासत (उत्तराधिकार) के तौर पर तक़सीम (विभाजित) होगी और हिन्दा की विरासत किन-किन पर तक़सीम होगी? बयान फ़रमाएँ, आपको सवाब मिलेगा। (त)

उत्तर: हम मुसलमानों की शरीअत-ए-मुतहरा (अल्लाह तआला हमें इसका पालन नसीब फ़रमाए) ने किसी भी अनुबंध (अक़्द) या समाप्ति (फ़स्ख़) को लिखित रूप पर निर्भर नहीं छोड़ा है। अत; जब हिन्दा ने अपनी स्वस्थ अवस्था में अपना महर जैद को माफ़ कर दिया, तो इस दान (हिबा) का लागू होना निस्संदेह हो गया। इसमें हिन्दा की ओर से केवल प्रस्ताव (ईजाब) ही पर्याप्त था, बशर्ते जैद ने इसे अस्वीकार न किया हो। तो जब जैद ने स्पष्ट रूप से इसे स्वीकार कर लिया, तो फिर क्या संदेह हो सकता है? 'तनवीरुल अबसार' में उल्लेख है कि जिस व्यक्ति पर ऋण (क़र्ज़) हो, उसे वह ऋण दान कर देना और उसे ऋणमुक्त कर देना बिना स्वीकृति के भी पूर्ण हो जाता है। और जैद ने अपनी साझा, अविभाजित संपत्ति (मुशा') को बिना विभाजित और अलग किए दान कर दिया और वह अलग की हुई संपत्ति हिन्दा के अधिकार (क़ब्ज़े) में नहीं आई और वह मर गया, इसलिए वह दान (हिबा) शून्य (बातिल) हो गया और किसी भी स्थिति में उस पर हिन्दा का स्वामित्व सिद्ध नहीं हुआ। 'दुर्रे मुख्तार' में दान वापस लेने की बाधाओं के वर्णन में 'मीम' से अभिप्राय 'क़ब्ज़ा' है।

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, विभिन्न मसलों का अध्याय, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/ १६५

पृष्ठ 233 का 692

پھر اس کے بعد ہندہ فوت ہوگئی اس نے اپنے پیچھے دو بہنیں اور دو بھائی چھوڑے، تو کیا زید کا اپنا مشترکہ مال اپنی بیوہ ہندہ کو دینا شرعاً صحیح ہے یا نہیں اور کیا ہندہ کا اپنے شوہر زید کو اپنا مہر بخش دینا صحیح ہے یا نہیں، اور زید کا ترکہ کن لوگوں میں بطور وارثت تقسیم ہوگا اور ہندہ کا ترکہ کن کن پر تقسیم ہوگا بینوا توجروا (ت)

الجواب: ہم مسلمانوں کی شریعت مطہرہ (اللہ تعالٰی ہمیں اس کی اتباع نصیب فرمائے) نے کوئی عقد یا فسخ تحریر پر موقوف نہ چھوڑا، پس ہندہ نے اپنی صحت میں مہر زید کو بخشا تو اس ہبہ کا نفاذ بلا شبہ ہو گیا، اس میں ہندہ کی طرف سے صرف ایجاب کافی تھا بشرطیکہ زید نے اس کو رد نہ کیا ہو، تو جب زید نے قبول کرنے کی تصریح کردی تو کیا شبہ ہو سکتا ہے، تنویر الابصار میں ہے کہ جس پر دین ہو اس کو دین ہبہ کرنا اور بری کردینا قبول کے بغیر تام ہو جاتا ہے اور زید نے اپنا مشترکہ مشاع مال بغیر تقسیم کئے اور جدا کئے ہبہ کیا اور جدا شدہ ہندہ کے قبضہ میں نہ آیا، اور وہ فوت ہو گیا، لہذا وہ ہبہ باطل ہوا اور کسی صورت میں ہندہ کی ملکیت اس پر ثابت نہ ہوئی، درمختار میں رجوع کے موانع میں مذکور ہے "میم" سے مراد قبضہ

۱ درمختار کتاب الھبۃ فصل فی مسائل متفرقہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۵

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Death of one of the contracting parties after delivery; but if it was before delivery, it is void. 1. And in Fatawa al-Alamgiriyyah, it is narrated from Kitab al-Asl: If the donor dies before delivery, the gift becomes void. 2. The questioner asks only this much, but the complete ruling and the right of justice here is that Zaid did not restrict his gift to these common/undivided (mushaa') things only, but rather gifted whatever belonged to him, and such a gift is Shar'iah-permissible. After full possession, it becomes effective and useful for ownership. In [Fatawa] al-Khaniyyah: If someone says, "All my wealth" or "Everything I own belongs to so-and-so," it is a gift which is only valid upon delivery. 3. And the custom is such that property purely belonging to the husband, like cash, goods, clothing, furnishings, jewelry, vessels, and other items of property and cloth, are held by the wife from the husband's side by way of trust (wadi'at) or permission for use (ibahat). In such a situation, if a gift occurs, there is no need for a new taking of possession, because the possession of a trust or permission is each a non-guaranteed (ghayr madmun) possession, and the possession of a gift is also like that. Thus, one possession stands in place of the other.

...one of the parties dying after [the contract]. If death occurs before possession, the gift will be void. It is mentioned in Alamgiriyyah with reference to Mabsut that when the donor dies before giving possession, the gift becomes void. The questioner's inquiry was only to this extent, but the complete ruling and full justice in this matter is that Zaid did not limit his gift only to the joint undivided (mushaa) part, but rather included everything he owned in the gift. While such a gift is Shari'ah-permissible, it becomes complete, effective, and beneficial for ownership upon delivery of possession. It is stated in Khaniyyah: If someone says "All my property" or "Whatever I own is for so-and-so," then it will be a gift which is only valid upon delivery of possession. Customarily, a lot of belongings like cash, clothing, furniture, jewelry, utensils, etc., remain with the wife on behalf of the husband as a trust or for use. In such a case, if the husband gifts these things to the wife, the wife does not need to take fresh possession because possession as a trust or for use is "non-guaranteed" (ghayr madmun), and the possession of a gift is also like that; so this possession serves as a substitute for the other.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Press, Delhi, 2/161.

2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hiba, Chapter 10, Nawani Kutubkhana, Peshawar, 4/400.
3. Fatawa Qadhikhan, Kitab al-Iqrar, Naval Kishore, Lucknow, 4/216.

फतावा रजविया, जिल्द 19

अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु सुपुर्दगी (डिलीवरी) के बाद हो तो ठीक है; लेकिन यदि सुपुर्दगी से पहले मृत्यु हो जाए, तो उपहार (हिबा) शून्य हो जाता है। 1. आलमगिरीय्याह में 'किताब अल-अस्ल' के हवाले से वर्णित है: यदि दाता सुपुर्दगी से पहले मर जाए, तो हिबा शून्य हो जाता है। 2. प्रश्नकर्ता ने केवल इतना ही पूछा था, लेकिन यहाँ पूर्ण निर्णय और न्याय यह है कि ज़ैद ने अपने उपहार को केवल इन साझा (मुशा) चीज़ों तक ही सीमित नहीं रखा, बल्कि उसके पास जो कुछ भी था, वह सब उपहार में दे दिया। ऐसा उपहार शरीयत के अनुसार जायज है। पूर्ण कब्जा मिलने के बाद, यह प्रभावी हो जाता है और स्वामित्व प्रदान करता है। [फतावा] अल-खानीय्याह में है: यदि कोई कहता है, "मेरी सारी संपत्ति" या "मेरे पास जो कुछ भी है वह अमुक का है", तो यह एक उपहार है जो केवल कब्जे की सुपुर्दगी पर ही मान्य होगा। 3. और प्रथा यह है कि पति की शुद्ध संपत्ति जैसे नकदी, माल, कपड़े, सामान, गहने, बर्तन और अन्य संपत्ति पति की ओर से पत्नी के पास अमानत (वदीअत) या उपयोग की अनुमति (इबाहत) के रूप में होती है। ऐसी स्थिति में, यदि उपहार दिया जाता है, तो नए सिरे से कब्जा लेने की आवश्यकता नहीं होती है, क्योंकि अमानत या अनुमति के रूप में कब्जा "गैर-मजमून" (जिसका हर्जाना न देना पड़े) होता है, और उपहार का कब्जा भी वैसा ही है। इसलिए, एक कब्जा दूसरे के स्थान पर माना जाता है।

...अनुबंध के बाद पक्षों में से एक की मृत्यु हो जाना। यदि कब्जे से पहले मृत्यु हो जाती है, तो उपहार शून्य हो जाएगा। आलमगिरीय्याह में मबसूत के संदर्भ में उल्लेख किया गया है कि जब दाता कब्जा देने से पहले मर जाता है, तो उपहार शून्य हो जाता है। प्रश्नकर्ता की पूछताछ केवल इसी हद तक थी, लेकिन इस मामले में पूर्ण निर्णय और पूर्ण न्याय यह है कि ज़ैद ने अपने उपहार को केवल संयुक्त अविभाजित (मुशा) हिस्से तक ही सीमित नहीं रखा, बल्कि उपहार में अपने स्वामित्व वाली हर चीज़ को शामिल किया। जबकि ऐसा उपहार शरीयत के अनुसार स्वीकार्य है, यह कब्जा मिलने पर पूर्ण, प्रभावी और स्वामित्व के लिए फायदेमंद हो जाता है। खानीय्याह में कहा गया है: यदि कोई कहता है "मेरी सारी संपत्ति" या "जो कुछ भी मेरा है वह अमुक के लिए है", तो यह एक उपहार होगा जो केवल कब्जे की सुपुर्दगी पर ही मान्य होगा। प्रथागत रूप से, नकदी, कपड़े, फर्नीचर, गहने, बर्तन आदि जैसे बहुत से सामान पति की ओर से अमानत या उपयोग के लिए पत्नी के पास रहते हैं। ऐसे मामले में, यदि पति ये चीजें पत्नी को उपहार में देता है, तो पत्नी को नए सिरे से कब्जा लेने की आवश्यकता

नहीं है क्योंकि अमानत या उपयोग के रूप में कब्जा "गैर-मजमून" (गारंटी रहित) है, और उपहार का कब्जा भी वैसा ही है; इसलिए यह कब्जा दूसरे के विकल्प के रूप में कार्य करता है।

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, बाब अर-रुजू फ़िल हिबा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/161.
2. फतावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, अध्याय 10, नवानी कुतुबखाना, पेशावर, 4/400.
3. फतावा काज़ीखां, किताब अल-इकरार, नवल किशोर, लखनऊ, 4/216.

موت احد المتعاقدين بعد التسليم فلو قبله بطل 1. ودر عالمگیر یه از کتاب الاصل می آورد اذا مات الواهب قبل التسليم بطلت 2. سائل از ہمیں قدرے پرسد اما تمام حکم و حق انصاف دریں جا آنست کہ زید هبه اش را بر ہمیں اشیاء مشاعہ مقصور نگذاشتہ بود بلکہ ہر انچہ ازاں دے باشد ہمہ را ہبہ نمود و ایں چنیں ہبہ شرعاً رواست وبعد قبضہ تام و نافذ و مفید ملک شد فی الخانية لو قال جميع مالي او جميع ما املك لفلان فهو هبة لا يجوز الا بالتسليم 3. وعادت آنچنان ست کہ چیز از املاک خالصہ شوہر مانند نقود عروض لباس واثاث وزیور و ظروف وغیر ها امتعه و رقماش از جانب شوہر بدست زناں بر سبیل ودیعت یا اباحت می باشد و در ہمچوں مقام اگر ہبہ واقع شود حاجت بقبض جدید نمی افتد فان قبض الوديعة و الاباحة كل واحد منهما قبض غير مضمون

ہو جانے کے بعد فریقین میں سے ایک کا فوت ہو جانا اور اگر قبضہ سے پہلے فوت ہو تو ہبہ باطل ہوگا۔ اور عالمگیری میں مبسوط کے حوالہ سے مذکور ہے جب ہبہ کرنیوالا قبضہ دینے سے قبل فوت ہو جائے ہبہ باطل ہو جاتا ہے، سائل کا سوال اسی قدر تھا، لیکن مکمل حکم اور پورا انصاف اس میں یوں ہے کہ زید نے اپنا ہبہ صرف مشتر کہ مشاع تک محدود نہ رکھا بلکہ اس نے اپنی ہر چیز کو ہبہ میں شامل کر دیا جبکہ ایسا ہبہ شرعاً جائز ہے اور قبضہ دینے پر تام اور نافذ ہو کر مفید ملک ہو جاتا ہے، خانیہ میں ہے اگر کسی نے کہا میرا تمام مال یا جس چیز کا میں مالک ہوں وہ فلاں کے لئے ہے تو ہبہ ہو گا جو صرف قبضہ دینے پر جائز ہوگا، اور عادتاً شوہر کی طرف سے بیوی کے پاس امانت یا اباحت کے طور پر بیوی کے پاس بہت سا سامان مثلا نقد، لباس، اثاثہ، زیور، برتن، و غیرہ ہوتا ہے۔ ایسی صورت میں اگر خاوند ان چیزوں کا ہبہ بیوی کو کرے تو بیوی

کو جدید قبضہ کی ضرورت نہیں ہے کیونکہ امانت اور اباحت کا قبضہ غیر مضمون ہوتا ہے اور ہبہ کا قبضہ بھی ایسا ہے تو یہ قبضہ ایک دوسرے کے قائم مقام ہے۔

1. در مختار کتاب الهبة باب الرجوع فی الهبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱
2. فتاوی هندیه کتاب الهبة الباب العاشر نوانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۰۰
3. فتاوی قاضیخاں کتاب الاقرار نولکشور لکھنؤ ۴/ ۲۱۶

Similarly, regarding the possession of a gift, one [type of possession] stands in for the other without the need for a new possession. It is stated in Tanveer [al-Absar] and its commentary, Durr [al-Mukhtar], that ownership is established merely by acceptance without new possession if the gifted item is already in the hands of the donee, even if it is held as a possessor or a trustee. This is because, in this case, he is acting for himself. The general rule is that if two types of possession are of the same kind, one stands in for the other. If they differ, the higher possession stands in for the lower. Therefore, whatever items of this category were in Hinda's possession at that time, they transferred from Zaid's ownership into Hinda's ownership merely upon offer and acceptance. Similarly, those things that Zaid gave Hinda full possession of during his lifetime—whether Hinda took full possession of them with his permission in the gift gathering or afterwards, or even without permission—she became the owner of through possession. However, regarding undivided shared property (mushaa'), whether eventually divided or not, if possession was not given, the gift in all those cases became void. This is established by the principle that a gift does not transfer ownership without possession, and it becomes void if one of the parties dies before possession is delivered. The idea that if a gift becomes void for some unpossessed items in a single contract, it becomes void for all items, [is incorrect]...

---

1 Durr al-Mukhtar Sharh Tanvir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/160

इसी तरह उपहार के कब्जे के संबंध में, नए कब्जे की आवश्यकता के बिना एक [कब्जे का प्रकार] दूसरे के लिए खड़ा होता है। तनवीर [अल-अबसार] और उसकी व्याख्या दुर [अल-मुख्तार] में कहा गया है कि यदि उपहार में दी गई वस्तु पहले से ही दानग्राही के हाथों में है, तो बिना किसी नए कब्जे के केवल स्वीकृति से स्वामित्व स्थापित हो जाता है, भले ही वह वस्तु एक कब्जाधारी या न्यासी के रूप में रखी गई हो। ऐसा इसलिए है क्योंकि इस मामले में वह स्वयं के लिए कार्य कर रहा है। सामान्य नियम यह है कि यदि दो प्रकार के कब्जे एक ही प्रकार के हैं, तो एक दूसरे का स्थान ले लेता है। यदि वे भिन्न हैं, तो उच्च कब्जा निम्न कब्जे का स्थान ले लेता है। इसलिए, इस श्रेणी की जो भी वस्तुएँ उस समय हिंदा के कब्जे में थीं, वे केवल प्रस्ताव और स्वीकृति पर ज़ैद के स्वामित्व से हिंदा के स्वामित्व में स्थानांतरित हो गईं। इसी तरह, वे चीज़ें जो ज़ैद ने अपने जीवनकाल में हिंदा को पूर्ण कब्जे में दी थीं - चाहे हिंदा ने उपहार सभा में या उसके बाद उनकी अनुमति से उन पर पूर्ण कब्जा कर लिया हो, या बिना अनुमति के भी - वह कब्जे के माध्यम से उनकी मालिक बन गई। हालाँकि, अविभाजित साझा संपत्ति (मुशा) के संबंध में, चाहे वह अंततः विभाजित हो या न हो, यदि कब्जा नहीं दिया गया था, तो उन सभी मामलों में उपहार शून्य हो गया। यह इस सिद्धांत द्वारा स्थापित किया गया है कि उपहार कब्जे के बिना स्वामित्व हस्तांतरित नहीं करता है, और यदि कब्जे की सुपुर्दगी से पहले किसी एक पक्ष की मृत्यु हो जाती है तो यह शून्य हो जाता है। यह विचार कि यदि एक ही अनुबंध में कुछ बिना कब्जे वाली वस्तुओं के लिए उपहार शून्य हो जाता है, तो यह सभी वस्तुओं के लिए शून्य हो जाता है, [गलत है]...

---

1 दुर्र अल-मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/१६०

وكذلك قبض الهبة فينوب احدهما عن الآخر من دون حاجة الى قبض جديد قال في التنوير وشرحہ الدر وملك بالقبول بلا قبض جديد لو الموهوب في يد الموهوب لہ ولو بقبض او امانة لانہ ح عامل لنفسہ والاصل ان القبضين اذا تجانسا ناب احدهما عن الآخر واذا تغاير اناب الاعلى عن الادنى ۱، پس ازیں قسم اشیاء ہر چہ کہ بدست ہندہ بود بمجرد ایجاب و قبول از دائرہ ملک زید بحوزہ تملک ہندہ انتقال نمود ہمچنین اگر زید در حیات خودش چیزے بقبض کامل ہندہ داد یا ہندہ باذن او خواہ در مجلس ہبہ بلا اذن وے بر چیزے قبضہ تامہ کرد آنہمہ مملوک ہندہ گردید و انچہ مطلقاً بے قبض مشاع باشد خواہ مفروز در آنہا ہبہ باطل شد کما ثبت من انها لا تفيد الملك الا بالقبض وتبطل بموت احد هما قبل التسليم و گمان بزند کہ چوں عقد واحد در بعض معقود علیہ کہ اشیائے غیر مقبوضہ است بود بطلان گرفت در باقی نیز از حلہ صحت

ہو جاتا ہے جدید قبضہ کی ضرورت نہیں ہوتی، تنویر الابصار اور اس کی شرح در مختار میں ہے کہ صرف قبول کرنے سے مالک ہو جائے گا جدید قبضہ کی ضرورت نہ ہو گی جب وہ چیز پہلے ہی موہوب لہ کے قبضہ میں ہو اگرچہ وہ قبضہ بطور قابض یا امانت ہی کیوں نہ ہو، کیونکہ اس میں اس نے خود اپنے لئے عمل کرنا ہے اور قاعدہ یہ ہے کہ دونوں قبضے ہم جنس ہوں یا ایک قوی اور ایک ادنیٰ ہو، تو ہم جنس ایک دوسرے اور اقویٰ ادنیٰ کے قائم مقام ہو جاتا ہے، پس ازیں قسم اشیاء جو ہندہ کے قبضہ میں اس وقت تھیں وہ سب محض ایجاب و قبول کرلینے پر زید کی ملکیت سے نکل کر ہندہ کی ملکیت ہو گئیں اور یونہی وہ چیزیں جن کا زید نے اپنی زندگی میں ہندہ کو مکمل قبضہ دے دیا خود ہندہ نے اس کی اجازت سے مجلس ہبہ یا اس کے بعد جس چیز کو قبضہ میں مکمل لے لیا بلکہ بلا اجازت بھی قبضہ سے وہ مالک ہو گئی لیکن وہ مال مشاع غیر

منقسم خواہ منقسم ہو قبضہ نہ دیا ہو ان سب میں ہبہ باطل ہو گیا جیسا کہ ثابت ہے کہ ہبہ قبضہ کے بغیر مفید ملک نہیں ہوتا اور قبضہ دینے سے قبل ایک فریق کے فوت ہو جانے سے باطل ہو جاتا ہے۔ اور یہ خیال کرنا کہ ایک عقد کی بعض غیر مقبوضہ اشیاء میں ہبہ باطل ہو جانے پر تمام اشیاء میں باطل

---

1 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۰

Fatawa Razawiyya Volume 19

It would be null and void because a gift (Hiba) is not like a sale (Bay'), and it does not become invalid due to an invalid condition. It is stated in Al-Ashbah under a principle: "When halal and haram are gathered, haram prevails." One of these is a gift, which is not invalidated by an invalid condition, so it does not affect the valid part. As for the matter of distribution among heirs, provided there are no obstacles to inheritance and no other heirs, and after the prior rights such as debt and will are settled, Zaid's estate will be divided into four shares: one share goes to the wife, and the remaining three shares to the brother. And the estate of Hindah, which includes the gift from Zaid that came into her possession and what she received from Zaid's inheritance, and whatever else legally belongs to her, will be divided into six shares under the mentioned conditions: two shares each for the brothers and one share each for the sisters. And Allah, Glorified and Exalted, knows best. (T)

Problem 37: What do the scholars of religion say regarding this issue: If in a document, Abu Muhammad and Fatima registered their joint property in the names of their three sons—Ahmad and Hamid (adults) and Mahmood (minor)—such that half of the property is in the name of Ahmad, the elder son, who excels in religious knowledge more than the others, and the remaining half is in the names of Hamid and Mahmood.

Note: The scribe's pen slipped; the correct version is "two shares for each brother and one share for each sister." 12 Abdul Mannan.

1 Al-Ashbah wa an-Naza'ir, Al-Fann al-Awwal, Al-Qa'idah ath-Thaniyah, Idarah al-Qur'an Karachi, 1/491. Page 236 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

यह व्यर्थ और शून्य होगा क्योंकि उपहार (हिबा) बिक्री (बै') की तरह नहीं है, और यह किसी अवैध शर्त के कारण अमान्य नहीं होता। 'अल-अश्बाह' में एक नियम का उल्लेख है: "जब हलाल और हराम एक साथ मिलें, तो हराम का बोलबाला होता है।" इनमें से एक उपहार है, जो अवैध शर्त से अमान्य नहीं होता, इसलिए यह वैध हिस्से पर प्रभाव नहीं डालेगा। रही बात वारिसों के बीच बंटवारे की, तो विरासत में कोई बाधा न होने और कोई दूसरा वारिस न होने की स्थिति में, और कर्ज तथा वसीयत जैसे अग्रिम अधिकारों के भुगतान के बाद, ज़ैद की संपत्ति चार हिस्सों में विभाजित होगी: एक हिस्सा पत्नी को मिलेगा, और शेष तीन हिस्से भाई को मिलेंगे। और हिंदह की संपत्ति, जिसमें ज़ैद द्वारा दिया गया उपहार जो उसके कब्जे में आया और जो उसे ज़ैद की विरासत से मिला आदि जो भी उसकी कानूनी मिल्कियत है, वह भी उल्लेखित शर्तों के साथ छह हिस्सों में विभाजित होगी: प्रति भाई दो-दो हिस्से और प्रति बहन एक-एक हिस्सा मिलेगा। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 37: दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि यदि एक दस्तावेज़ में अबू मुहम्मद और फातिमा ने अपनी एक संयुक्त संपत्ति अपने तीन बेटों - अहमद और हामिद (वयस्क) और महमूद (नाबालिग) के नाम इस प्रकार लिखवाई कि आधी संपत्ति बड़े बेटे अहमद के नाम हो, जो धार्मिक श्रेष्ठता में अन्य संतानों से अधिक है, और शेष आधी हामिद और महमूद के नाम हो।

नोट: लिपिक की कलम फिसल गई; सही पाठ है "प्रत्येक भाई को दो हिस्से और प्रत्येक बहन को एक हिस्सा मिलेगा।" 12 अब्दुल मन्नान।

1 'अल-अश्बाह व अन-नज़ैर', अल-फ़न्न अल-अव्वल, अल-क़ायदाह अस-सानिया, इदारा अल-क़ुरान कराची, 1/491. पृष्ठ 692 का 236

عاری و عاطل باشد زیرا کہ ہبہ ہمچو بیع نیست و بشرطِ فاسد فساد نمی پذیرد فی الاشباہ من قاعدۃ اذا اجتمع الحلال و الحرام غلب الحرام ومنہا الھبۃ وھی لا تبطل بالشرط الفاسد فلا یتعدی الی الجائز اھ متروکہ زید بر تقدیم عدم موانع ارث و وارث آخر و تقدیم مقدم والدین والوصیتہ بر چھار سہم انقسام یافتہ سہے بزن وسہ برادر می رسد و ترکہ ہندہ از موہوبہ زید و حصتہ ترکہ زید و غیرہانچہ کہ شرعا ملک ہندہ قرار یابد بشرائط مذکورہ شش پارہ شد پنج حصہ برادر دو بخش و بہر خواہر بخشے خواہد رسید، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔ ہو جائے گا یہ گمان درست نہیں ہے کیونکہ ہبہ بیع کی طرح نہیں ہے کہ فاسد شرط سے فاسد ہو جائے، الاشباہ میں ایک قاعدہ مذکور ہے کہ حلال و حرام جمع ہو جائیں تو حرام کو غلبہ ہوتا ہے اور ان میں سے ایک ہبہ ہے کہ یہ فاسد شرط سے فاسد نہیں ہوتا لہٰذا فاسد شرط جائز پر اثر انداز نہ ہوگی اھ باقی رہا معاملہ ورثاء میں تقسیم کا وراثت سے موانع نہ ہونے، دوسرا وارث بھی نہ ہونے کی صورت میں اور پیشگی حق مثلا قرض اور وصیت کی ادائیگی کے بعد زید کا ترکہ چار حصوں میں منقسم ہو گا، ایک حصہ بیوی کو، باقی تین حصے بھائی کو ملیں گے، اور ہندہ کا ترکہ جو کہ زید کا ہبہ کردہ اس کے قبضہ میں آیا اور جو اس کو زید کی وراثت میں ملا وغیرہ جو بھی اس کی ملکیت شرعی طور پر ہے وہ بھی مذکورہ شرائط سے چھ حصوں میں منقسم ہوگا دو دو حصے فی بھائی اور ایک ایک حصہ فی بہن ملے گا، واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳۷: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر ایک دستاویز میں ابو محمد و فاطمہ کا اپنی ایک جائیداد مشترکہ بنام اپنے تین بیٹوں احمد و حامد بالغاں و محمود نابالغ کے اس طور پر

لکھا کہ نصف جائیداد بنام احمد پسرِ کبیر کے جو فضل دینی میں اور اولاد سے زائد ہے اور نصف باقی بنام حامد و محمود کے

عہ: قد زل قلم الناسخ الصواب بہر برادر دو بخش و بہر خواہر بخشے خواہد رسید ۱۲ عبد المنان۔

1 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ الثانیہ ادارۃ القرآن کراچی ۱/۴۹۱ Page 236 of 692

Fatawa Razawiya, Volume 19

Abu Muhammad has passed away, Fatima is alive. Their involvement in these matters, getting the document written, and agreeing to this unequal distribution is certainly proven. Similarly, the agreement of the adult Hamid to the preference of his elder brother Ahmad is certain. In such a case, after the death of Abu Muhammad, can it be suspected only on the grounds that a difference was made between the sons in giving—that if he had given it himself, he would have given equally—that this act was not Abu Muhammad's, or he did not get the document written, or he was not satisfied with this inequality? Or, even if it is considered his act, can it be suspected that his intellect was impaired, otherwise he would not have made a distinction? Or is it not so? And if preference is given to one among the children due to religious merit, is it Shariah-compliant and valid, and this action effective? Or would permission not be granted on the thought that some children are minors, or who knows if any other from the remaining children might surpass in merit in the future? Explain and be rewarded.

The Answer: As for validity, if a person who is not legally restrained (ghair mahjoor) gives all his property to only one son and gives nothing to the rest of the children, this action is absolutely correct and effective, although he will be a sinner in the eyes of Allah. Sinfulness has no relation to the invalidity of the action. It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

ولو وهب فی صحته کل المال للولد جاز واثم ^1 -	**If one gifts all his property to a child during health, it is permissible, but he will be a sinner. (T)**

And if preference is given to some children due to religious excellence, it is permissible without any dislike; there is no accountability for this even before Allah.

فی الخانیة روی عن ابی حنیفة رضی الله تعالی عنه انه لا بأس به اذا کان التفضیل لزیادة فضل له فی الدین وان کانا سواء یکره ^2 -	**In [Fatawa] al-Khaniyah, it is narrated from Imam Azam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) that there is no harm in it if the preference is due to an increase in religious merit for him. If they are equal, then giving more to one is disliked (Makruh). (T)**

It is stated in Alamgiriyah:

---

1. Durr-ul-Mukhtar, Kitab-ul-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/160.

2. Fatawa Qazi Khan, Kitab-ul-Hiba, Chapter on Father's Gift to Child, Nawal Kishore Lucknow, 4/505.

फतावा रज़विया, खंड १९

अबू मुहम्मद का निधन हो गया है, फातिमा जीवित है। इन मामलों में उनकी भागीदारी, दस्तावेज़ लिखवाना और इस असमान वितरण पर सहमत होना निश्चित रूप से सिद्ध है। इसी तरह, वयस्क हामिद का अपने बड़े भाई अहमद की प्राथमिकता पर सहमत होना भी निश्चित है। ऐसी स्थिति में, अबू मुहम्मद की मृत्यु के बाद, क्या केवल इस आधार पर बेटों के बीच वितरण में अंतर किया गया—कि यदि वह स्वयं देते तो समान देते—यह संदेह किया जा सकता है कि यह कार्य अबू मुहम्मद का नहीं था, या उन्होंने दस्तावेज़ नहीं लिखवाया था, या वह इस अंतर से संतुष्ट नहीं थे? या, यदि इसे उनका कार्य माना भी जाए, तो क्या इस आधार पर संदेह किया जा सकता है कि उनकी बुद्धि में दोष था, अन्यथा वह अंतर नहीं करते? या ऐसा नहीं है? और यदि बच्चों में किसी को धार्मिक श्रेष्ठता के कारण प्राथमिकता दी जाए, तो क्या यह शरीयत के अनुसार जायज़ और प्रभावी है? या इस विचार से अनुमति नहीं दी जाएगी कि कुछ बच्चे नाबालिग हैं, या क्या पता शेष बच्चों में से भविष्य में कोई और श्रेष्ठता में आगे निकल जाए? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वैधता की दृष्टि से, यदि कोई व्यक्ति जो कानूनी रूप से प्रतिबंधित (गैर-महजूर) नहीं है, अपनी सारी संपत्ति केवल एक बेटे को दे दे और बाकी बच्चों को कुछ न दे, तो यह कार्य भी पूर्णतः सही और प्रभावी है, हालाँकि वह अल्लाह के निकट गुनहगार होगा। गुनहगार होने का कार्य की वैधता से कोई संबंध नहीं है। दुर्रे मुख्तार में है:

وہ ولو كل صحته فی المال للولد جاز واثم - 1^

यदि अपने स्वास्थ्य की स्थिति में सारा धन बेटे को उपहार (हिबा) कर दिया तो जायज़ है और वह गुनहगार होगा। (त)

और यदि धार्मिक श्रेष्ठता के कारण कुछ बच्चों को प्राथमिकता दी जाए, तो यह बिना किसी नापसंदगी (कराहियत) के जायज़ है, इसमें अल्लाह के यहाँ भी कोई जवाबदेही नहीं है।

فی الخانیة روی عن ابی حنیفة رضی اللہ تعالی عنہ انہ لا بأس بہ اذا کان التفضیل لزیادة فضل لہ فی الدین وان کانا سواء یکرہ - 2^

खानिया में है कि इमाम-ए-आज़म अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि यदि उसे धार्मिक श्रेष्ठता प्राप्त हो तो उसे अधिक देने में कोई हर्ज नहीं है, और यदि सब समान हों फिर एक को अधिक देना मकरूह (नापसंद) है। (त)

आलमगीरिया में है:

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतब' मुजतबाई दिल्ली, २/ १६०।
2. फतावा काजी खान, किताबुल हिबा, बच्चों को पिता के उपहार का अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, ४/ ५०५।

पृष्ठ २३७ / ६९२

ابو محمد نے وفات پائی، فاطمہ زندہ ہے ان کا ان امور میں شریک ہونا اور دستاویز لکھوانا اور اس تقسیم متفاوت پر راضی ہونا یقیناً ثابت ہے، اسی طرح حامد بالغ کا بھی اپنے برادر کلاں احمد کی ترجیح پر راضی ہونا یقینی، آیا ایسی صورت میں بعد انتقال ابو محمد کے صرف اس وجہ پر بیٹوں کے دینے میں باہم فرق کیا گیا اگر وہ خود دیتا تو برابر دیتا یہ گمان ہو سکتا ہے کہ یہ فعل ابو محمد کا نہیں یا اس نے دستاویز نہ لکھوائی یا وہ اس تفاوت پر راضی نہ تھا یا اس کا فعل مانا بھی جائے تو اس بنا پر گمان کر سکیں کہ اس کی عقل میں اختلال تھا ورنہ تفاوت نہ کرتا یا ایسا نہیں ہے۔ اور اولاد میں کسی کو بوجہ فضل دینی کے ترجیح دی جائے تو شرعاً جائز، اور یہ تصرف نافذ ہے۔ یا اس خیال سے کہ بعض اولاد نابالغ ہیں یا کیا معلوم بقیہ اولاد سے آئندہ کوئی اور شخص فضل میں زیادہ ہو جائے اجازت نہ دیں گے۔ بینوا توجروا

الجواب: نفاذ کے لئے تو اگر کوئی شخص غیر محجور اپنی ساری جائداد ایک ہی بیٹے کو دے دے اور باقی اولاد کو کچھ نہ دے تو یہ تصرف بھی قطعاً صحیح و نافذ ہے اگر چہ عنداللہ گنہگار ہوگا گناہگاری کو عدم نفاذ تصرف سے کچھ علاقہ نہیں، درمختار میں ہے:

ولو وھب فی صحتہ کل المال للولد اگر اپنی صحت میں تمام مال بیٹے کو ہبہ کر دیا تو جائز ہے جاز واثم ۱^۸ - اور گنہگار ہوگا۔ (ت)

اور اگر فضل دینی کے سبب بعض اولاد کو ترجیح دی جائے تو یہ بلا کراہت جائز ہے اس میں عنداللہ بھی کچھ مواخذہ نہیں،

فی الخانیة روی عن ابی حنیفة رضی الله تعالی عنه انه لا بأس به اذا کان التفضیل لزیادة فضل له فی الدین وان کانا سواء یکره [2] -

خانیہ میں ہے کہ امام اعظم ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے اگر اس کو دینی فضیلت حاصل ہو تو اس کو زیادہ دینے میں حرج نہیں ہے اور سب مساوی ہوں پھر ایک کو زائد دینا مکروہ ہے۔ (ت)

عالمگیریہ میں ہے:

---

1 درمختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۰ 2 فتاوٰی قاضی خاں کتاب الھبۃ فصل فی ھبۃ الوالد لولدہ نولکشور لکھنؤ ۴/ ۵۰۵

Fatawa Razawiya Volume 19

[Boxed Text] Arabic Text: If a son is occupied with seeking knowledge and not with earning, then there is no harm in preferring him over others [in giving]. This is stated in Al-Multaqat 1. Urdu Translation of Arabic: If any son does not earn because of being engaged in religious education, there is no harm in giving him more than others, as mentioned in Al-Multaqat. (T)

And when this differentiation is legally (sharia) permissible, and in the questioned case, the son who was given preference is superior in religious excellence as per the questioner's statement, then how can it be assumed that it was not the act of Abu Muhammad, or that he was not satisfied with this differentiation, or if he was, that there was some derangement in his intellect? We have already quoted the clear statements of scholars that depriving all children and giving the entire property to one is also valid and effective. Now, when the Shariah considers such a disliked disposal—for which there is accountability before Allah—as valid and complete, and allows no room for such notions, then how can this disposal, which has no legal objection at all, be subject to such thoughts? Similarly, the possibility that in the future, some other child might surpass him in religious excellence, and thinking about his excellence then, how could preference be given to him, is not correct at all. This is because the pure Shariah gives rulings based on the current state; ultimate knowledge of the unseen belongs to God alone. If such risks are given space, then no place will be found for this ruling of scholars. Whenever one wishes to give more to a child based on this issue, the possibility could immediately arise: who knows if one of the remaining children will surpass him in the future? The scholars who allowed giving preference to the superior child have kept the ruling general; they did not impose any condition regarding the maturity (puberty) or immaturity of anyone. No one can ever show in even a single book that this ruling applies only when some of the remaining children are adults. The reason for this is very clear: during the lifetime of the predecessor, the heirs do not become owners of his property, so that giving more to one would be considered disposal of a minor's property. Every person has authority over their own property while in good health. If they give it to a stranger, who can stop their hand? Especially Fatimah's being alive and present, and her being satisfied with this differentiation, completely dismisses such thoughts, as the exact same cause is present there. Can we now assume that Fatimah is not satisfied with this act, or if she is, that there is some derangement in her intellect? And when such a thought cannot be held here, despite the fact that mothers have the greatest love for

their minor children, and she is explicitly satisfied with this differentiation due to Ahmed's religious excellence, then Abu Muhammad's satisfaction is even more worth accepting. And Hamid, the adult son, [accepting] the preference of his elder brother...

1. Fatawa Hindiyyah, Al-Bab Al-Saadis, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/391.

[बॉक्स में दिया गया पाठ] अरबी पाठ: यदि पुत्र ज्ञान अर्जन में व्यस्त है और अर्जन (कमाना) में नहीं, तो उसे दूसरों पर वरीयता देने में कोई बुराई नहीं है। जैसा कि अल-मुल्तक़त में है 1। अरबी का उर्दू अनुवाद: यदि कोई बेटा धर्म के ज्ञान (दीनी इल्म) में व्यस्त होने के कारण कमाई नहीं करता है, तो उसे दूसरों से अधिक देने में कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि मुल्तक़त में है। (त)

और जब यह अंतर शरीयत के अनुसार जायज़ है और प्रश्नगत मामले में जिस बेटे को वरीयता दी गई है, वह प्रश्नकर्ता के बयान के अनुसार धार्मिक श्रेष्ठता (फ़ज़्ल-ए-दीनी) में अधिक है, तो इस आधार पर यह कैसे माना जा सकता है कि वह अबू मुहम्मद का कार्य नहीं था, या वह इस अंतर पर संतुष्ट नहीं था, या यदि था, तो उसकी बुद्धि में कुछ विकार था? हम विद्वानों के स्पष्ट उल्लेखों को उद्धृत कर चुके हैं कि सभी बच्चों को वंचित करके पूरी संपत्ति एक को दे देना भी सही और प्रभावी है। अब जब शरीयत ऐसे नापसंद कार्य को—जिसके लिए अल्लाह के यहाँ जवाबदेही है—सही और पूर्ण मानती है और इस तरह के विचारों को कोई स्थान नहीं देती, तो यह कार्य जिसमें किसी भी तरह की शरीयत संबंधी आपत्ति नहीं है, ऐसे विचारों का विषय कैसे हो सकता है? इसी तरह यह संभावना भी कि भविष्य में हो सकता है कि शेष बच्चों में से कोई धार्मिक श्रेष्ठता में उससे आगे निकल जाए, तो उस समय उसकी श्रेष्ठता का विचार करते हुए उसे वरीयता कैसे दी जाए, यह बिल्कुल भी सही नहीं है। क्योंकि पवित्र शरीयत वर्तमान स्थिति पर निर्णय देती है, परोक्ष का अंतिम ज्ञान (इल्म-ए-ग़ैब) केवल ईश्वर को है। यदि ऐसे खतरों को जगह दी जाए, तो विद्वानों के इस आदेश के लिए कोई जगह नहीं मिलेगी। जब भी इस मसले पर अमल करते हुए एक बच्चे को अधिक देना चाहें, तो तुरंत यह संभावना पैदा हो सकती है कि क्या पता भविष्य में शेष में से कोई उससे आगे बढ़ जाए। विद्वानों ने जो श्रेष्ठ को वरीयता देने की अनुमति दी है, उन्होंने आदेश को सामान्य रखा है, किसी के बालिग या नबालिग होने की कोई शर्त नहीं लगाई है। कोई भी व्यक्ति कभी भी किसी एक पुस्तक में भी यह नहीं दिखा सकता कि यह आदेश उस स्थिति में है जब शेष संतानों में से कोई बालिग हो। और इसका कारण अत्यंत स्पष्ट है कि पूर्वज के जीवनकाल में उत्तराधिकारी उसकी संपत्ति के स्वामी नहीं बन जाते, ताकि एक को अधिक देना नबालिग की संपत्ति में हस्तक्षेप माना जाए। हर व्यक्ति स्वस्थ अवस्था में अपनी संपत्ति का स्वामी होता है। यदि वह किसी अजनबी को दे दे तो उसका हाथ कौन रोक सकता है? विशेष रूप से फातिमा का जीवित और मौजूद होना और इस अंतर पर संतुष्ट होना पूरी तरह से ऐसे विचारों को खारिज करता है क्योंकि वही कारण वहां भी मौजूद है। अब क्या हम यह

मान सकते हैं कि फातिमा इस कार्य पर संतुष्ट नहीं है, या यदि संतुष्ट है तो उसकी बुद्धि में कुछ विकार है? और जब यहां ऐसा विचार नहीं किया जा सकता, और इस तथ्य के बावजूद कि माताओं को अपनी छोटी संतान से सबसे अधिक प्रेम होता है, वह अहमद की धार्मिक श्रेष्ठता के कारण इस अंतर पर स्पष्ट रूप से सहमत है, तो अबू मुहम्मद की सहमति तो और भी अधिक स्वीकार्य होनी चाहिए। और हामिद, बालिग पुत्र का अपने बड़े भाई की वरीयता...

1. फ़तावा हिन्दिया, अल-बाब अस-सादिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/391।

पृष्ठ 238 / 692

[خانہ میں عبارت] لو كان الولد مشتغلا بالعلم لا بالكسب فلا بأس به ان يفضله على غيره كذا في الملتقط ۱۔ اگر کوئی بیٹا علم دین میں مشغول ہونے کی وجہ سے کسب نہیں کرتا تو اس کو دوسروں سے زائد دینے میں حرج نہیں ہے جیسا کہ ملتقط میں ہے۔ (ت)

اور جب یہ تفاوت شرعاً جائز ہے اور صورتِ مسئولہ میں جس بیٹے کو ترجیح دی گئی حسبِ بیانِ سائل فضلِ دینی میں زیادہ ہے تو اس بنا پر کیونکر گمان ہوسکتا ہے کہ وہ فعل ابو محمد کا نہ تھا یا وہ اس تفاوت پر راضی نہ تھا، یا تھا تو اس کی عقل میں کچھ اختلال تھا ہم بتصریح علماء نقل کر آئے کہ تمام اولاد کو محروم کرکے کل مال ایک کو دے دینا بھی صحیح و نافذ ہے پھر جب شرع ایسے مکروہ تصرف کو جس میں عنداللہ مواخذہ ہے صحیح و تمام مانتی ہے اور اس قسم کے خیالات کو گنجائش نہیں دیتی تو یہ تصرف جس میں کسی طرح حرج شرعی نہیں کیونکر موردِ ان خیال کا ہوسکتا ہے اسی طرح یہ احتمال بھی کہ ممکن ہے کہ آئندہ بعض اولاد باقیوں سے کوئی شخص فضلِ دینی میں اس پر بڑھ جائے تو اس وقت اس کے فضل پر خیال کر کے کیونکر اسے ترجیح دیں ہرگز ٹھیک نہیں کہ شرع مطہر حالتِ موجودہ پر حکم دیتی ہے آخر علمِ غیب خدا کو ہے ایسے ہی خطرات کو جگہ دی جائے تو علماء کے اس حکم کا کوئی محل نہ ملے کہ جب اس مسئلہ پر عمل کرکے ایک ولد کو زیادہ دینا چاہیں فوراً یہ احتمال قائم ہوسکتا ہے کہ کیا معلوم آئندہ باقیوں میں سے اس سے کوئی بڑھ جائے، علماء نے کہ ترجیحِ افضل کی اجازت دی ہے حکم مطابق رکھا ہے کسی کے بلوغ و عدمِ بلوغ کی قید نہیں لگائی ہر گز کوئی شخص کسی ایک کتاب میں بھی نہیں دکھا سکتا کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب بقیہ اولاد میں کوئی بالغ ہو اور وجہ اس کی نہایت ظاہر کہ حیاتِ مورث میں ورثاء اس کی جائداد کے مالک نہیں ہوجاتے جو ایک

کو زیادہ دینا نابالغ کے مال میں تصرف ٹھہرے ہر شخص اپنی صحت میں اپنے مال کا مختار ہے اگر کسی اجنبی کو دے دے تو کون ہاتھ روک سکتا ہے علی الخصوص فاطمہ کا کہ زندہ و موجود ہے اس تفاوت پر راضی ہونا بالکل ایسے خیالات کو دفع کرتا ہے کہ یہی علتِ بعینہ وہاں موجود ہے اب کیا یہ گمان کرسکتے ہیں کہ فاطمہ اس فعل پر راضی نہیں یا راضی ہے تو اس کی عقل میں کچھ اختلال ہے، اور جب یہاں ایسا خیال نہیں کرسکتے اور با وجود یہ کہ ماؤں کو اولادِ صغیر کی محبت سب سے زیادہ ہوتی ہے وہ اس تفاوت پر بوجہ احمد کے فضلِ دینی کے صریح رضامند ہے تو ابو محمد کی رضامندی بدرجہ اولیٰ قابلِ تسلیم ہوسکتی ہے اور حامد پسرِ بالغ کا اپنے برادرِ کلاں کی ترجیح

۱ فتاویٰ ہندیہ الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۹۱

Fatawa Razawiyya Volume 19

...being satisfied with it is further supported by the fact that it was a specific matter concerning his own person. When he considered his brother's religious excellence, then if the father shows disparity, what is there to be surprised about? And Allah knows best.

Issue 74: Note: The original question is not narrated here. 12.

The Answer: A gift (Hiba) made during a terminal illness (maradh al-mawt) is absolutely valid and permissible when it is in the name of a non-heir. It will truly be regarded as a gift, and its conditions will be applicable, rather than it being considered a will (wasiyyat) in reality.

Arabic	Urdu Translation
In Radd al-Muhtar, it is narrated from al-Tahtawi, from al-Makki, from Imam Qadikhan and others, that a gift by a sick person is truly a gift, even though it is legally treated as a will. (1) In the same work, it is also from Tabyin al-Haqa'iq of Imam al-Zayla'i that its ruling is like that of a will, meaning it is considered from one-third of the estate. It is not a will in reality because a will becomes mandatory after death, while these transactions (gifts) are executed immediately. (2) End of Quote.	In Radd al-Muhtar, it is narrated from al-Tahtawi, from al-Makki, from Imam Qadikhan and others, that a gift by a sick person is truly a gift, even though it is legally treated as a will. (1) In the same work, it is also from Tabyin al-Haqa'iq of Imam al-Zayla'i that its ruling is like that of a will, meaning it is considered from one-third of the estate. It is not a will in reality because a will becomes mandatory after death, while these transactions (gifts) are executed immediately. (2) End of Quote. (T)

And for a gift (Hiba), it is necessary for the recipient (mawhub lahu) to take possession during the lifetime of the donor (wahib); otherwise, it becomes void.

Arabic	Urdu Translation
In al-Durr al-Mukhtar: Indeed (Note) the death of one of the contracting parties before delivery (of possession) invalidates the gift. (3)	It is in al-Durr al-Mukhtar that the death of one of the contracting parties before delivery (of possession) invalidates the gift. (T)

Arabic Comment

Note: There is a blank space in the original, but we have quoted this passage based on the author's practice of quoting such a passage in similar contexts.

Urdu Translation

Note: There is a blank space in the original, but we have quoted this passage based on the author's practice of quoting such a passage in similar contexts. (T)

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Wasaya, Bab al-Itq fi al-Maradh, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/435. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Wasaya, Bab al-Itq fi al-Maradh, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/435. 3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

...उस पर सहमत होना इस बात की और पुष्टि करता है कि वह उसकी अपनी हस्ती का एक विशेष मामला था। जब उसने अपने भाई की धार्मिक श्रेष्ठता का विचार किया, तो यदि पिता भेदभाव करे तो इसमें आश्चर्य की क्या बात हो सकती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला 74: नोट: मूल रूप से प्रश्न यहाँ उद्धृत नहीं है। 12.

उत्तर: मरज़ुल मौत (मृत्यु रोग) के दौरान किया गया दान (हिबा) तब पूरी तरह से सही और जायज़ है जब वह किसी गैर-वारिस के नाम हो। इसे वास्तव में दान ही माना जाएगा और उसी की शर्तें इसमें मान्य होंगी, न कि इसे वास्तव में वसीयत माना जाएगा।

अरबी

रद्दुल मुहतार में तहतावी से, उन्होंने मक्की से, उन्होंने इमाम काज़ीखाँ और अन्य लोगों से उद्धृत किया है कि एक बीमार व्यक्ति का दान (हिबा) वास्तव में दान है, भले ही कानूनी रूप से इसे वसीयत माना जाए। (1) उसी में इमाम ज़यलई की तबयीनुल हक़ाइक से उद्धृत है कि इसका नियम वसीयत जैसा है, यानी इसे संपत्ति के एक तिहाई हिस्से से माना जाता है। यह वास्तव में वसीयत नहीं है क्योंकि वसीयत मृत्यु के बाद अनिवार्य होती है, जबकि ये दान तुरंत प्रभावी हो जाते हैं। (2) समाप्त।

उर्दू अनुवाद

रद्दुल मुहतार में तहतावी से, उन्होंने मक्की से, उन्होंने इमाम काज़ीखाँ और अन्य लोगों से उद्धृत किया है कि एक बीमार व्यक्ति का दान (हिबा) वास्तव में दान है और कानूनी रूप से वसीयत है। और उसी में इमाम ज़यलई की तबयीनुल हक़ाइक से है कि इसका नियम वसीयत जैसा है कि यह एक तिहाई हिस्से में प्रभावी होगा, और वास्तव में वसीयत नहीं है क्योंकि वसीयत मृत्यु के बाद प्रभावी होती है और दान के कार्य तुरंत प्रभावी हो जाते हैं। (त)

और दान (हिबा) के लिए, दाता (वाहिब) के जीवित रहते हुए प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) का कब्ज़ा होना ज़रूरी है; अन्यथा यह अमान्य (बातिल) हो जाता है।

अरबी

दुर्रे मुख्तार में है कि (नोट) कब्ज़ा देने से पहले दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु दान को अमान्य कर देती है। (3)

उर्दू अनुवाद

दुर्रे मुख्तार में है कि कब्ज़ा सौंपने से पहले दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु दान (हिबा) को अमान्य कर देती है। (त)

अरबी टिप्पणी	उर्दू अनुवाद
नोट: मूल में रिक्त स्थान है, लेकिन हमने इसी तरह के संदर्भों में इस लेख को उद्धृत करने के लेखक के तरीके पर भरोसा करते हुए इस लेख को उद्धृत किया है।	मूल में रिक्त स्थान है, लेकिन हमने इसी तरह के संदर्भों में इस लेख को उद्धृत करने के लेखक के तरीके पर भरोसा करते हुए इस लेख को उद्धृत किया है। (त)

पादलेख: 1. रद्दुल मुहतार, किताबुल वसाया, बाबुल इतक़ फिल मरज़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 5/435। 2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वसाया, बाबुल इतक़ फिल मरज़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 5/435। 3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुर रुजू फिल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/161।

पृष्ठ 239/692

پر رضامند ہونا اور زیادہ مؤید کہ وہ تو خاص معاملہ اس کی ذات کا تھا، جب اس نے اپنے بھائی کے فضل دینی کا خیال کیا تو اگر باپ تفاوت کرے تو کون سا محل تعجب ہو سکتا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۷۴: نوٹ: اصل میں سوال منقول نہیں ۱۲۔

الجواب: ہبہ مرض الموت میں جب غیر وارث کے نام ہو تو قطعاً صحیح و جائز ہے اور وہ حقیقۃً ہبہ ہی قرار پائے گا اور اسی کے شرائط اس میں معتبر ہوں گے نہ یہ کہ دراصل وصیت ٹھہر جائے۔

| فی ردالمحتار عن الطحطاوی عن المکی عن الامام قاضیخان وغیرہ ھبۃ المریض ھبۃ حقیقۃ وان کانت وصیۃ حکماً ۱ اھوفیہ ایضاً عن تبیین الامام الزیلعي حکمے ککحکم وصیۃ ای من حیث الاعتبار من الثلث لا حقیقۃ الوصیۃ لان الوصیۃ ایجاب بعد الموت و ھذہ التصرفات منجزۃ فی الحال ۲ اھ |

ردالمحتار میں طحطاوی سے انہوں نے مکی سے انہوں نے امام قاضیخان وغیرہ سے نقل کیا ہے کہ مریض کا ہبہ کرنا حقیقتاً ہبہ ہے اور حکماً وصیت ہے اھ اور اسی میں تبیین الحقائق امام زیلعی سے ہے کہ اس کا حکم وصیت والا ہے کہ تہائی حصہ میں نافذ ہوگا، اور حقیقتاً وصیت نہیں کیونکہ وصیت کا نفاذ موت کے بعد ہوتا ہے اور ہبہ کے تصرفات فوراً نافذ ہو جاتے ہیں۔ اھ (ت) |

اور ہبہ کے لئے حیات واہب میں موہوب لہ کا قبضہ ہونا ضرور ہے ورنہ باطل ہو جاتا ہے

| فی الدر المختار ان عہ موت احد العاقدین قبل التسلیم مبطل للھبۃ ۳۔ | در مختار میں ہے کہ قبضہ دینے سے قبل فریقین میں سے ایک کی موت ہبہ کو باطل کردیتی ہے۔ (ت) |

| عہ: فی الاصل بیاض لکنا نقلنا ھذہ العبارۃ اعتماداً علی داب المصنف فی نقل ھذہ العبارۃ فی مثل ھذا المقام۔ | اصل میں بیاض ہے لیکن ہم نے اس جیسے مقام میں اس عبارت کو نقل کرنے میں مصنف کے طریقہ پر اعتماد کرتے ہوئے اس عبارت کو نقل کیا ہے۔ (ت) |

حواشی: 1. ردالمحتار کتاب الوصایا باب العتق فی المرض داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۴۳۵

2. ردالمحتار کتاب الوصایا باب العتق فی المرض داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۴۳۵ 3.

درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

However, in the case in question, since the donees are minors, their father's possession is exactly their possession.

[Table Start] Arabic Column: In Durr al-Mukhtar: "If a stranger makes a gift to him (a minor), it is completed by the possession of his guardian, and he is one of four: the father, then his executor, etc."[1]

Urdu Column: In Durr al-Mukhtar: "If a stranger gifts something to a minor, it becomes complete with the possession of his guardian; among the four guardians, one is the father, then the executor, etc." (T) [Table End]

And prior to the gift, the son of Hindah held possession of those villages and shops on behalf of Hindah; the continuation of this same possession is sufficient for this gift's possession.

[Table Start] Arabic Column: Because each of them is a possession of trust, so they are of the same type. In Durr al-Mukhtar: "The principle is that when two types of possession are of the same kind, one represents the other."[2] In Radd al-Muhtar, his saying "represents the other"[3] is like when someone has a deposit (trust) and the owner lends it to him; since both are possessions of trust, one represents the other.

Urdu Column: Because the possession of all these is as a trust, they are of one type. In Durr al-Mukhtar, the rule is that when both possessions are of the same type, then one becomes a substitute for the other. (End) And in Radd al-Muhtar, regarding his saying that it becomes a substitute for the other, it is like when it was first with him as a trust, then he took it as a loan (ariyah), so both are as similar trusts, thus they became substitutes for each other. (T) [Table End]

There is no need to obtain separate possession anew.

[Table Start] Arabic Column: In Tanwir al-Absar: "Ownership is established without new possession if the gifted item is already in the hands of the donee."[4] (End)

Urdu Column: In Tanwir al-Absar: "If the gifted item is already in the possession of the donee, he will become the owner without needing a new possession." (End) (T) [Table End]

However, because this gift occurred during a terminal illness (maradh al-maut), the ruling of a will applies to it, such that it will only be valid for one-third (of the estate) without the permission of the heirs.

[Table Start] Arabic Column: In Tanwir al-Absar: "His gift is like a will, so it is considered..."

Urdu Column: In Tanwir al-Absar: "His gift [in illness] is like a will..." [Table End]

---

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 2/160. [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 2/160. [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/512. [4] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 2/160.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

मगर सवाल की गई सूरत में जब कि 'मवहूब लहुमा' (जिन्हें उपहार दिया गया) नाबालिग हैं, तो उनके पिता का कब्ज़ा वास्तव में उन्हीं का कब्ज़ा है।

[तालिका शुरू] अरबी कॉलम: 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "अगर किसी अजनबी ने नाबालिग को तोहफ़ा दिया, तो उसके वली (अभिभावक) के कब्ज़े से वह पूरा हो जाता है, और चार वलियों में से एक पिता है फिर उसका वसी (कार्यकारी) आदि।"[1]

उर्दू कॉलम: 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "अगर नाबालिग को अजनबी व्यक्ति हिबा (उपहार) करे तो उसके वली के कब्ज़े से वह मुकम्मल हो जाता है और चार वलियों में से एक बाप है फिर वसी है आदि।" (त) [तालिका समाप्त]

और हिबा से पहले हिन्दा का बेटा, हिन्दा की ओर से उन गाँवों और दुकानों पर कब्ज़ा रखता था, उसी कब्ज़े का बाक़ी रहना हिबा के इस कब्ज़े के लिए काफ़ी है।

[तालिका शुरू] अरबी कॉलम: क्योंकि इनमें से प्रत्येक कब्ज़ा अमानत के तौर पर है, अतः दोनों एक ही श्रेणी के हुए। 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "मूल सिद्धांत यह है कि जब दो कब्ज़े एक ही श्रेणी के हों, तो उनमें से एक दूसरे का प्रतिनिधि बन जाता है।"[2] 'रद्दुल मुहतार' में उनके कथन "दूसरे का प्रतिनिधि"[3] का अर्थ है जैसे किसी के पास कोई चीज़ अमानत (धरोहर) के रूप में हो, फिर उसके मालिक ने उसे उधार दे दिया; चूंकि दोनों अमानत के प्रकार के कब्ज़े हैं, इसलिए एक दूसरे का स्थान ले लेता है।

उर्दू कॉलम: क्योंकि उन सब पर कब्ज़ा अमानत के तौर पर है तो एक ही प्रकार का हुआ और 'दुर्रे मुख़्तार' में है कि नियम यह है कि जब दोनों कब्ज़े एक ही प्रकार के हों तो एक दूसरे के स्थान पर हो जाता है। और 'रद्दुल मुहतार' में उनके इस कथन का अर्थ कि दूसरे के स्थान पर हो जाता है, जैसे पहले उसके पास अमानत के तौर पर था फिर उसने उधार (आरियत) लिया, तो दोनों एक ही तरह की अमानत के रूप में हैं, तो ये एक दूसरे के प्रतिनिधि हुए। (त) [तालिका समाप्त]

नए सिरे से अलग कब्ज़ा प्राप्त करने की आवश्यकता नहीं है।

[तालिका शुरू] अरबी कॉलम: 'तन्वीरुल अबसार' में है: "बिना नए कब्ज़े के स्वामित्व प्राप्त हो जाता है यदि उपहार दी गई वस्तु पहले से ही प्राप्तकर्ता के हाथ में हो।"[4] (इति)

उर्दू कॉलम: 'तन्वीरुल अबसार' में है कि हिबा की गई चीज़ अगर पहले से ही प्राप्तकर्ता (मवहूब लहू) के कब्ज़े में हो तो नए कब्ज़े के बिना ही वह मालिक बन जाएगा। (इति) (त) [तालिका समाप्त]

अलबत्ता यह हिबा 'मरज़ुल मौत' (मृत्यु शय्या) के दौरान होने के कारण इसमें वसीयत का नियम लागू हो गया कि वारिसों की अनुमति के बिना केवल एक तिहाई (संपत्ति) में ही प्रभावी होगा।

[तालिका शुरू] अरबी कॉलम: 'तन्वीरुल अबसार' में है: "उसका हिबा वसीयत के समान है, अतः विचार किया जाएगा..."

उर्दू कॉलम: 'तन्वीरुल अबसार' में है कि उसका हिबा वसीयत के तौर पर... [तालिका समाप्त]

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली, 2/160. [2] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली, 2/160. [3] रद्दुल मुहतार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, दार अहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, 4/512. [4] दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल हिबा, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली, 2/160.

पृष्ठ 240/692

مگر صورت مسئولہ میں جبکہ موہوب لہما نابالغ ہیں تو ان کے باپ کا قبضہ بعینہ ان کا قبضہ ہے۔

فی الدرالمختار ان وھب لہ اجنبی تتم بقبض ولیہ وھو احد اربعۃ الاب ثم وصیہ ۱۸ الخ۔

درمختار میں ہے اگر نابالغ کو اجنبی شخص ہبہ کرے تو اس کے ولی کے قبضہ سے تام ہو جاتا ہے اور چار ولیوں میں سے ایک باپ پھر وصی ہے الخ (ت)

اور پیش از ہبہ فرزند ہندہ جواز جانب ہندہ ان دیہات و دکانات پر قبضہ رکھتا تھا اسی قبضہ کا باقی ہونا اس قبضہ ہبہ کے لئے کافی ہے۔

لان کل واحد قبض امانۃ فکانا من جنس واحد وفی الدرالمختار الاصل ان القبضین اذا تجانسا ناب احدھما عن الآخر ۲۸ وفی ردالمحتار قولہ عن الآخر کما اذا کان عندہ ودیعۃ فاعارھا صاحبھا لہ فان کلا منھما قبض امانۃ فناب احدھما عن الآخر ۳۸۔

کیونکہ ان سب پر قبضہ بطور امانت ہے تو ایک جنس کا ہوا اور در مختار میں ہے قاعدہ یہ ہے کہ جب دونوں قبضے ایک جنس ہوں تو ایک دوسرے کے قائم مقام ہو جاتا ہے اھ اور ردالمختار میں ہے اس کا قول کہ دوسرے کے قائم مقام ہوتا ہے جیسے پہلے اس کے پاس بطور امانت تھا پھر اس نے عاریۃ لیا، تو دونوں ایک جیسی امانت کے طور پر ہیں، تو یہ ایک دوسرے کے قائم مقام ہوئے۔ (ت)

از سر نو قبضہ جداگانہ حاصل کرنے کی حاجت نہیں۔

تنویر الابصار میں ہے ہبہ شدہ چیز موہوب لہ کے قبضہ میں پہلے ہو تو جدید قبضہ کے بغیر مالک ہو جائے گا اھ

فی تنویر الابصار ملك بلا قبض جدید لو الموھوب في ید الموھوب لہ ۴۸ اھ (ت)

البتہ یہ ہبہ مرض الموت میں ہونے کی وجہ سے اس بات میں حکم وصیت پیدا کر گیا کہ بلا اجازت ورثہ فقط ایک ثلث میں نافذ ہوگا۔

فی تنویر الابصار ھبتہ کوصیة فیعتبر تنویر الابصار میں ہے اس کا ہبہ وصیت کی

---

۱۸ درمختار کتاب الھبة باب الرجوع فی الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۰ ۲۸ درمختار کتاب الھبة باب الرجوع فی الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۰ ۳۸ ردالمختار کتاب الھبة باب الرجوع فی الھبة دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/۵۱۲ ۴۸ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۰

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic quote: From one-third (1). End of quote.] | It is of this type, therefore it will be considered in the one-third portion. (T)

And the meaning of this is that if there is no obligatory debt upon the testator, then one-third of all their inherited assets, both movable and immovable, will be calculated. If there is some debt, whether small or large, it will be subtracted first, and then one-third of the remaining entire estate will be taken. All the testator's wills (legacies) will be executed from this amount. If this amount and the legacies are equal, then well and good; and if this amount is more and the legacies are less, even then every legatee will be given their full share as per the fulfillment of the will. It is not that the entire one-third portion should be given to them even if their legacies are fulfilled with less. "And this is very clear." (T). And if the legacies exceed the one-third portion, they shall not be given more than one-third without the heirs' permission; rather, that amount will be distributed among all the legatees proportionally according to their respective legacy shares.

[Arabic text in left column: In Tanwir al-Absar, his gift is like a legacy and he competes with other legatees in the distribution (2)... summarized in Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, i.e., the recipient of the gift shares in the one-third along with the other legatees. If the one-third is sufficient for all, then fine, otherwise they shall compete for it, and what is considered in the division is the amount each has from the one-third (3)... summarized. I say: From what I have established, the answer has become manifest to you.] | It is stated in Tanwir al-Absar that a gift (made during death-illness) is like a legacy, so in its execution, it will be in consideration of other legatees, etc. (summarized). And in the marginal notes of Tahtawi on Durr al-Mukhtar, it means the recipient of the gift will be a partner in the one-third portion with other legatees. If all the legatees and the gift recipient are covered by the one-third, then it is better; otherwise, they will be positioned against each other in the one-third, and each one will receive a distribution according to their share from the one-third (summarized). I say: From the discourse I have presented, the answer is clear to you.

Note: The underlined text was corrected based on estimation. 12 Abdul Mannan.

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Wasaya, Bab al-'Itq fil-Marad, Mujtabai Press Delhi, 2/327.

2. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Wasaya, Bab al-'Itq fil-Marad, Mujtabai Press Delhi, 2/327.
3. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Bab al-Fann fil-Marad, Dar al-Ma'rifah Beirut, 4/329.

जिल्द १९ फतावा रज़विया

[अरबी उद्धरण: एक तिहाई से (१)। उद्धरण समाप्त।] | इसी तरह है, इसलिए इसे एक तिहाई हिस्से में विश्वसनीय माना जाएगा। (त)

और इसका अर्थ यह है कि यदि वसीयत करने वाले (मूर्सी) पर कोई अनिवार्य ऋण नहीं है, तो उसकी सभी चल और अचल विरासती संपत्तियों को मिलाकर उनका एक तिहाई निकाला जाएगा। और यदि कुछ ऋण है, चाहे वह थोड़ा हो या बहुत, तो उसे घटाकर शेष विरासत का एक तिहाई निकाला जाएगा। इस राशि से मूर्सी की सभी वसीयतें लागू की जाएंगी। यदि यह राशि और वसीयतें बराबर हैं, तो ठीक है; और यदि यह राशि अधिक है और वसीयतें कम हैं, तब भी प्रत्येक वसीयत प्राप्तकर्ता (मूर्सी लह) को वसीयत के अनुसार उनका पूरा हिस्सा दिया जाएगा। ऐसा नहीं कि उन्हें पूरा एक तिहाई दे दिया जाए भले ही उनकी वसीयतें उससे कम में ही पूरी हो रही हों। "और यह बहुत स्पष्ट है" (त)। और यदि वसीयतें अधिक हों और एक तिहाई की राशि कम हो, तो वारिसों की अनुमति के बिना उन्हें एक तिहाई से अधिक नहीं दिया जाएगा, बल्कि उसी राशि को सभी वसीयत प्राप्तकर्ताओं में उनकी वसीयत के हिस्सों के अनुपात में विभाजित कर दिया जाएगा।

[बाएँ कॉलम में अरबी पाठ: तनवीरुल अबसार में है कि उसका उपहार वसीयत की तरह है और वह वितरण में अन्य वसीयत प्राप्तकर्ताओं के साथ प्रतिस्पर्धा करता है (२)... हाशियतुल तहतावी अलद दुर्रिल मुख्तार में संक्षेपित, अर्थात उपहार प्राप्तकर्ता अन्य वसीयत प्राप्तकर्ताओं के साथ एक तिहाई में शामिल होगा। यदि एक तिहाई सभी के लिए पर्याप्त है तो ठीक, अन्यथा वे इसके लिए प्रतिस्पर्धा करेंगे, और विभाजन में वह राशि मानी जाएगी जो प्रत्येक की एक तिहाई से बनती है (३)... संक्षेपित। मैं कहता हूँ: जो मैंने स्थापित किया है उससे उत्तर आपको स्पष्ट हो गया है।] | तनवीरुल अबसार में है कि 'हिबा' (उपहार) वसीयत की तरह है, तो वह कार्यान्वयन में अन्य वसीयत प्राप्तकर्ताओं के लिहाज से होगा, इत्यादि (संक्षेपित)। और दुर्रे मुख्तार पर तहतावी के हाशिये में है, अर्थात उपहार प्राप्तकर्ता अन्य वसीयत प्राप्तकर्ताओं के साथ एक तिहाई हिस्से में भागीदार होगा। यदि सभी वसीयत प्राप्तकर्ता और उपहार प्राप्तकर्ता एक तिहाई हिस्से में समाहित हो जाएं तो बेहतर, अन्यथा वे एक तिहाई में एक-दूसरे के आमने-सामने होंगे और एक तिहाई में से प्रत्येक को उसके हिस्से के अनुसार हिस्सा मिलेगा (संक्षेपित)। मैं कहता हूँ, मैंने जो व्याख्या पेश की है उससे आपको उत्तर स्पष्ट हो गया होगा।

नोट: रेखांकित इबारत अंदाजे से सही की गई है। १२ अब्दुल मन्नान।

1. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल वसाया, बाबुल इल्क़ फिल मरज़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/३२७
2. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल वसाया, बाबुल इल्क़ फिल मरज़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/३२७
3. हाशियतुल तहतावी अलद दुर्रिल मुख्तार, किताबुल वसाया, बाबुल फ़न फिल मरज़, दारुल मारिफ़ा बेरूत, ४/३२९

पेज २४१ ऑफ ६९२

من الثلث ۱ اھـ | طرح ہے لہذا تہائی حصہ میں معتبر ہوگاھ (ت)

اور اس کے یہ معنی ہیں کہ اگر موصی پر کوئی فرض نہیں تو اس کے کل اشیائے متروکہ منقولہ و غیر منقولہ کو ملا کر ان سب کا ثلث نکالیں گے اور اگر کچھ قرض ہے قلیل خواہ کثیر کتنا ہی ہو تو اسے منہا دے کر باقی تمام متروکہ کا ثلث نکالیں گے اس مقدار سے موصی کی ساری وصیتیں نافذ کریں گے پس اگر یہ مقدار اور وصایا برابر ہوں فبہا، اور اگر یہ زائد اور وصایا کم ہوں جب بھی ہر موصی لہ کو پورا پورا بقد رادائے وصیت کے دیں گے نہ یہ کہ عہ ثلث کامل انہیں دے دیں گے اگرچہ ان کی وصیتیں کم سے ہی پوری ہو جائیں وھذا واضح جدا (یہ بہت واضح ہے۔ ت) اور اگر وصیتیں زائد اور مقدار ثلث کم ہوں تو بلا اجازت ورثہ تہائی سے زیادہ انہیں نہ دیا جائے گا بلکہ اسی قدر کو تمام موصی لہم پر بحساب ان کے وصایا کے حصہ رسد تقسیم کردیں گے۔

في تنوير الابصار هبته كوصية ويزاحم اصحاب الوصايا في الضرب ۲ الخ ملخصاً في الحاشية الطحطاوية على الدر المختار اى الموهوب له يضرب في الثلث مع اصحاب الوصايا فان وفي بالثلث بالجميع والا تخاصموا فيه ويعتبر في القسمة قدر ما لكل من الثلث ۳ اھـ ملخصاً، قلت و مما قررت ظهر لك المجيب | تنویر الابصار میں ہے ہبہ وصیت کی طرح ہے، تو وہ نفاذ میں وصیت والے دوسرے حضرات کے لحاظ سے ہوگا الخ ملخصاً، اور در مختار پر طحطاوی کے حاشیہ میں ہے یعنی موہوب لہ دوسرے اصحاب وصایا کے ساتھ تہائی حصہ میں شریک ہوگا اگر وہ سب وصیت والے اور موہوب لہ تہائی حصہ میں پورا ہو جائیں تو بہتر، ورنہ تہائی میں ایک دوسرے کے مقابل

ہوں گے اور تہائی میں سے ہر ایک اپنا حصہ کے مطابق تقسیم پائے گا اھ ملخصاً، میں کہتا ہوں میں نے جو تقریر کی ہے اس سے

عہ: خط کشیدہ عبارت اندازے سے درست کی گئی ۱۲ عبد المنان۔

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الوصایا باب العتق فی المرض مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۳۲۷ ۲

درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الوصایا باب العتق فی المرض مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۳۲۷ ۳

حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الوصایا باب الفن فی المرض دارالمعرفۃ بیروت ۴ / ۳۲۹

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Arabic column]: The first one erred in making new possession mandatory for the two to whom a third of the wealth was bequeathed absolutely; as for the second respondent, he erred in several ways. And Allah Almighty knows best.

[Urdu column]: It became clear that the first respondent erred in making new possession mandatory by stating this absolutely for both third-share recipients; however, the second respondent committed many errors. And Allah Almighty knows best. (T)

[अरबी कॉलम]: पहले व्यक्ति ने उन दोनों के लिए, जिन्हें संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा पूर्णतः वसीयत किया गया था, नए कब्ज़े को अनिवार्य करने में गलती की; और जहाँ तक दूसरे उत्तर देने वाले का सवाल है, उसने कई पहलुओं से गलती की है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उर्दू कॉलम]: यह स्पष्ट हुआ कि पहले उत्तरदाता ने नया कब्ज़ा अनिवार्य करने में गलती की है कि उसने दोनों तिहाई हिस्सा पाने वालों के लिए पूर्णतः यह बात कह दी, लेकिन दूसरे उत्तरदाता ने बहुत सी गलतियाँ की हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

[عربی کالم]: الاول اخطأ فی ایجاب القبض الجدید الموصیٰ لھما بثلث المال مطلقا واما المجیب الثانی فقد اخطأ خطأ من وجوہ واللہ تعالٰی اعلم۔

[اردو کالم]: ظاہر ہوا کہ پہلے مجیب نے جدید قبضہ کو واجب کرنے میں خطا کی ہے کہ دونوں تہائی حصہ والوں کے لئے مطلقاً یہ بات کہہ دی لیکن دوسرے مجیب نے بہت سی خطائیں کی ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

Volume 19 Fatawa Razawiyya

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Fath al-Malik fi Hukm al-Tamlik 1308 AH (Regarding the ruling on the king's declaration of transfer of ownership)

Problem 75: According to the Hanafi scholars (may Allah Almighty support them), what is the difference between Hiba (gift) and Tamlik (transfer of ownership)? And do the rulings of Hiba Musha' (undivided gift), Hiba during a deathbed illness (Maradh al-Mawt), and Hiba of non-possessed items also apply to Tamlik in the aforementioned conditions? Clarify and you shall be rewarded. (Clarify and you shall be rewarded. - T)

The Answer: In its original derivation, Tamlik is more general than Hiba. It includes the transfer of ownership of substances (A'yan) and benefits (Manafi'), whether for consideration (Iwadh) or without, and whether immediate (Munajiz) or deferred until after death (Mudhaf lil-mawt). Under this, sale (Bay'), gift (Hiba), hire (Ijarah), loan (I'arah), and bequests (Wasaya) are all included. Hiba is specifically the name for transferring ownership of a substance (Ayn) without consideration (بلا عوض).

In 'Al-Durr al-Mukhtar': "Hiba is the transfer of ownership of a substance for free." End of summary. In 'Al-Durr al-Mukhtar', it states: "Hiba means making someone the owner of a thing for free." End of summary. (T)

However, in common usage, the expressions "I have made you the owner of a thing" or "I have transferred the ownership of this thing to you" are clearly indicative of Hiba.

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 2/158 Page 243 of 692

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

फ़तह अल-मलिक फ़ी हुक्म अत-तम्लीक 1308 हिजरी (बादशाह के स्वामित्व हस्तांतरण के आदेश के संबंध में)

मसला 75: हनफ़ी विद्वानों (अल्लाह तआला उनकी मदद करे) के नज़दीक हिबा (उपहार) और तम्लीक (स्वामित्व हस्तांतरण) में क्या अंतर है? और क्या हिबा मुशाअ (अविभाजित उपहार), हिबा मरज़-उल-मौत (मृत्युशैया पर उपहार) और हिबा गैर-मक़बूज़ (अकब्ज़ित उपहार) के नियम उपर्युक्त स्थितियों में तम्लीक पर भी लागू होते हैं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। (स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें - त)

जवाब: मूल परिभाषा में तम्लीक हिबा से अधिक व्यापक है, क्योंकि इसमें वस्तुओं (अयान) और लाभों (मनाफ़े) का स्वामित्व हस्तांतरण शामिल है, चाहे वह बदले में (एवज़) हो या बिना बदले के, और चाहे वह तत्काल (मुनज्जज़) हो या मृत्यु के बाद (मुज़ाफ़ लिल मौत) के लिए। इस दृष्टि से बिक्री (बै), उपहार (हिबा), किराया (इजारा), ऋण (इआरा) और वसीयत (वसाया) सभी इसके अंतर्गत आते हैं। हिबा विशेष रूप से बिना किसी प्रतिफल के किसी वस्तु (ऐन) के स्वामित्व हस्तांतरण का नाम है।

'अद-दुर्र अल-मुख्तार' में है: "हिबा किसी वस्तु का स्वामित्व मुफ्त में हस्तांतरित करना है।" संक्षेप में। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: "हिबा का अर्थ है किसी को किसी चीज़ का मालिक मुफ्त में बनाना।" संक्षेप में। (त)

परंतु आम बोलचाल में इन शब्दों से कि "मैंने तुम्हें एक चीज़ का मालिक बना दिया" या "मैंने इस चीज़ का स्वामित्व तुम्हें हस्तांतरित कर दिया", स्पष्ट रूप से हिबा ही अभिप्रेत होता है।

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/158 पेज 243 का 692

جلد ۱۹ فتاویٰ رضویہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

فتح الملیک فی حکم التملیک ۱۳۰۸ھ (بادشاہ کا اظہار تملیک کے حکم میں)

مسئلہ ۷۵: نزدیک علمائے حنفیہ ایدہُم اللہ تعالیٰ کے ہبہ و تملیک میں کیا فرق ہے اور جو احکام ہبہ مشاع اور ہبہ مرض الموت اور ہبہ غیر مقبوض کے ہیں وہی بحالت ہائے مذکورہ تملیک سے بھی متعلق ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر پائیے۔ت)

الجواب: اصل وضع میں تملیک ہبہ سے عام ہے کہ وہ تملیک اعیان و منافع و بعوض و بے عوض و منجز و مضاف للموت سب کو شامل ہے جس کی رو سے بیع و ہبہ واجارہ واعارہ و وصایا سب اس کے تحت میں داخل ہیں اور ہبہ خاص تملیک عین بلا عوض کا نام ہے۔

فی الدرالمختار الھبۃ تملیک العین مجاناً اھ ملخصاً۔ در مختار میں ہے ہبہ مفت میں کسی چیز کا مالک بنانا ہے اھ ملخصاً۔ (ت)

مگر عرف میں ان لفظوں سے کہ میں نے ایک شے کا تجھے مالک کیا، یا اس چیز کے تجھے تملیک کی ظاہر ہبہ

1 درمختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۵۸ Page 243 of 692

Fatawa Razawiya Volume 19

This is what immediately comes to mind, even the great Imam Shams al-Aimmah al-Sarakhsi (may Allah have mercy on him) in 'Al-Muhit' counted them among the words that by their literal meaning signify a gift (hibah). It is stated in 'Fatawa Hindiyyah':

Arabic Text	Urdu Translation
As for the words by which a gift (hibah) is executed, they are of three types. One type is where a gift is executed by literal meaning; another type is where a gift is executed through implication (kinayah) and common usage (urf); and a third type is where it can equally mean a gift or a loan (ariyah). An example of the first type is: "I have gifted this thing to you" or "I have made you the owner of it," etc.[1]	But the words through which a gift is performed are of three types. One type is those by which a gift occurs literally (wad'an), and one type is those by which a gift occurs through implication (kinayatan) and custom (urfan), and one type is those by which both a gift and a loan occur equally. An example of the first type is: "I gifted this thing to you" or saying "I made you its owner," etc. (T)

Therefore, in the statements of scholars, a gift is often inferred from the word 'transfer of ownership' (tamlik), despite it being clear that inferring the specific (gift) from the general (transfer of ownership) is invalid because the general could exist in another form. (Despite it being apparent that arguing from the general to the specific is invalid because the existence of the general might be found in someone else. T) Imam Allamah Faqih al-Nafs Qazi Khan says:

Arabic Text	Urdu Translation
A man planted a vineyard and has a minor son, so he said: "I have made it for my son so-and-so." It will be a gift because 'making' (ja'al) is an expression of 'transferring ownership' (tamlik).[2]	A man planted grapevines, and he has a minor son. He said: "I have made this for my son so-and-so." Then it will be a gift because 'to make' and 'to do' mean transferring ownership (tamlik). (T)

In the same [source] it is [stated]:

Arabic Text	Urdu Translation
If he says: "I have made it in the name of my son," it will be a gift apparently, because people mean by this 'transfer of ownership' (tamlik) and 'gift' (hibah).[3]	If someone said: "I have made this in the name of my son," then apparently it will be a gift, because people mean ownership and gift by this. (T)

And Allamah Biri, the commentator of 'Al-Ashbah wa al-Nazair' says:

---

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hibah, Chapter One, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/375 [2] Fatawa Qazikhan, Kitab al-Hibah, Chapter One, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/697 [3] Fatawa Qazikhan, Kitab al-Hibah, Chapter One, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/697

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

यही स्पष्ट होता है यहाँ तक कि इमाम अजल शम्स अल-अइम्मा सरखसी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने 'मुहीत' में इन्हें उन शब्दों में गिना है जो अपनी बनावट के अनुसार हिबा (उपहार) का अर्थ देते हैं। 'फ़तावा हिन्दिया' में है:

अरबी पाठ

जहाँ तक उन शब्दों का सवाल है जिनसे हिबा (उपहार) सम्पन्न होता है, वे तीन प्रकार के हैं। एक प्रकार वह है जहाँ हिबा शब्द के मूल अर्थ (वज़ा) द्वारा होता है; दूसरा प्रकार वह है जहाँ हिबा संकेत (किनाया) और प्रथा (उर्फ़) के माध्यम से होता है; और तीसरा प्रकार वह है जहाँ हिबा और आरिया (उधार) दोनों के समान अवसर होते हैं। पहले प्रकार का उदाहरण है: "मैंने यह चीज़ तुझे हिबा की" या "मैंने तुझे इसका मालिक बनाया" आदि।[1]

उर्दू अनुवाद

लेकिन जिन शब्दों से हिबा होता है वे तीन प्रकार के हैं। एक प्रकार वे हैं जिनसे हिबा का होना शाब्दिक रूप से (वज़अन) होता है और एक प्रकार वह है जिनसे संकेत (किनायतन) और प्रथा (उर्फ़न) के रूप में हिबा होता है और एक प्रकार वह जिनसे हिबा और आरिया (उधार) दोनों समान रूप से होते हैं। पहले प्रकार का उदाहरण "मैंने यह चीज़ तुझे हिबा की" या यह कहना "मैंने तुझे इसका मालिक बनाया" आदि। (त)

इसलिए विद्वानों के कथनों में अक्सर 'तम्लीक' (स्वामित्व हस्तांतरण) से हिबा पर तर्क पाया जाता है, इसके बावजूद कि सामान्य से विशेष पर तर्क करना गलत है क्योंकि हो सकता है कि सामान्य का अस्तित्व किसी दूसरे में पाया जाए। (सामान्य से विशेष पर तर्क करना बातिल होने के बावजूद क्योंकि हो सकता है कि सामान्य का अस्तित्व किसी दूसरे में पाया जाए। त) इमाम अल्लामा फकीह अल-नफ्स काजी खान फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ

एक व्यक्ति ने अंगूर का बाग लगाया और उसका एक छोटा बेटा है, तो उसने कहा: "मैंने इसे अपने फलां बेटे के लिए कर दिया है।" तो यह हिबा होगा क्योंकि 'करना' (जअल) तम्लीक (स्वामित्व हस्तांतरण) का एक रूप है।[2]

उर्दू अनुवाद

एक व्यक्ति ने अंगूर के पौधे लगाए, उसका एक नाबालिग बेटा है, तो उसने कहा कि "मैंने इसे अपने फलां बेटे के लिए किया" तो यह हिबा होगा क्योंकि 'बनाना' और 'करना' तम्लीक का अर्थ है। (त)

उसी में है:

अरबी पाठ

यदि उसने कहा: "मैंने इसे अपने बेटे के नाम पर कर दिया है," तो यह ज़ाहिर तौर पर हिबा होगा, क्योंकि लोग इससे तम्लीक और हिबा का अर्थ लेते हैं।[3]

उर्दू अनुवाद

यदि किसी ने कहा: "मैंने यह बेटे के नाम से बनाया" तो ज़ाहिर तौर पर हिबा होगा, क्योंकि लोग इससे तम्लीक और हिबा मुराद लेते हैं। (त)

और अल्लामा बीरी, 'अल-अशबाह व अन-नज़ाइर' के टीकाकार फ़रमाते हैं:

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, अल-बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, ४/३७५ [2] फ़तावा काज़ीख़ान, किताबुल हिबा, अल-बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/६९७ [3] फ़तावा काज़ीख़ान, किताबुल हिबा, अल-बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/६९७

ہی متبادر ہوتا ہے حتی کہ امام اجل شمس الائمہ سرخسی رحمہ اللہ تعالٰی نے محیط میں اسے ان الفاظ سے گنا جو بحسب وضع افادہ ہبہ کرتے ہیں۔ فتاوٰی ہندیہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اما الالفاظ التی تقع وبها الهبة فانواع ثلثة نوع تقع به الهبة وضعا ونوع تقع به الهبة كناية وعرفا ونوع يحتمل الهبة والعارية مستويا اما الاول فقوله وهبت هذا الشئ لك او ملكته منك الخ ۱۔	لیکن جن الفاظ سے ہبہ ہوتا ہے وہ تین قسم ہیں۔ ایک قسم وہ ہیں جن سے ہبہ کا وقوع وضعاً ہوتا ہے اور ایک قسم وہ ہے جن سے کنایۃً اور عرفاً ہبہ ہوتا ہے اور ایک قسم وہ جن سے ہبہ اور عاریہ دونوں مساوی طور پر واقع ہوتے ہیں۔ پہلی قسم کی مثال "میں نے یہ چیز تجھے ہبہ کی" یا یہ کہنا "میں نے تجھے اس کا مالک بنایا" الخ (ت)

ولہذا کلماتِ علماء میں اکثر جگہ تملیک سے ہبہ پر استدلال پایا جاتا ہے مع ظہور ان الاستدلال بالعام علی الخاص باطل لجواز وجودہ فی ضمن فرد آخر (باوجود ظاہر ہونے کے کہ عام سے خاص پر استدلال باطل ہے کیونکہ ہو سکتا ہے کہ عام کا وجود کسی دوسرے میں پایا جائے۔ ت) امام علامہ فقیہ النفس قاضی خان فرماتے ہیں:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
رجل غرس كرماً وله ابن صغرى فقال جعلته لابنى فلان يكون هبة لان الجعل عبارة عن التمليك ۲۔	ایک شخص نے انگور کے پودے لگائے اس کا نابالغ بیٹا ہے، تو اس نے کہا کہ میں نے اس کو اپنے فلاں بیٹے کے لئے کیا تو ہبہ ہوگا کیونکہ بنانا اور کرنا تملیک کا معنی ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ان قال جعلته باسم ابنی یکون هبة ظاهرا لان الناس یریدون بهذا التملیك والهبة ۳۔	کسی نے کہا میں نے یہ بیٹے کے نام سے بنایا تو ظاہراً ہبہ ہوگا، کیونکہ لوگ اس سے تملیک اور ہبہ مراد لیتے ہیں۔ (ت)

اور علامہ بیری شارح اشباہ والنظائر فرماتے ہیں:

---

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۵ ۲ فتاوٰی قاضیخان کتاب الہبہ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۶۹۷ ۳ فتاوٰی قاضیخان کتاب الہبہ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۶۹۷

Volume 19 | Fatawa Ridawiyya

In *Khizanat al-Fatawa*: "When someone gives wealth to his son and the son utilizes it, the wealth belongs to the father unless there is an indication of transfer of ownership (*Tamlik*)."[1] (T)

The researcher Allama Shami states: "I say: This passage provides the benefit that explicit verbalization of offer and acceptance is not a condition; rather, circumstantial evidence indicating transfer of ownership is sufficient."[2] (T)

The Jurist Allama Nawazil clarifies that a word indicating ownership of the physical object is a gift (*Hiba*): In *al-Durr al-Mukhtar*: "If the wording reports the transfer of ownership of the physical item (*raqba*), it is a gift (*Hiba*); if it indicates benefits, it is a loan for use (*'Ariyya*); and if it is ambiguous, the speaker's intention is considered. *Nawazil*."[3]

In *al-Durr al-Mukhtar*: "If words report ownership of a slave [as an example of substance], it is a gift (*Hiba*). If the words indicate benefits, it will be a loan (*'Ariyya*), and if the word is ambiguous, the speaker's intention will be considered. *Nawazil*." (T)

In the chapters of issuing fatwas, Allama Khair al-Din al-Ramli and other scholars (may Allah have mercy on them) have consistently answered questions about transfer of ownership (*Tamlik*) by treating it as a gift (*Hiba*), and applied the same rules of joint ownership (*Musha'*) etc. to it, and explicitly designated a deed of transfer (*Tamlik-nama*) as a deed of gift (*Hiba-nama*). It is stated in *Fatawa al-Khayriyya Naf' al-Bariyya*:

"He was asked regarding a case where someone legally transferred ownership (*Tamlik*) of half a camel, half a cow, and half an olive orchard to his wife through offer from him and acceptance from her, and the wife took possession and delivery. Then the husband died, and the heirs wanted to make these transferred things..."

He was asked the question that when a person makes his wife the owner of half a camel, half an ox, and half an olive orchard as a legal transfer (*Tamlik*), there is a formal offer and acceptance, and the wife takes possession, then that husband dies and the heirs want to [treat] all these things made as transfer of ownership...

---

[1] *Radd al-Muhtar* with reference to *Biri*, *Kitab al-Hiba*, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/508 [2] *Radd al-Muhtar* with reference to *Biri*, *Kitab al-Hiba*, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/508 [3] *Durr al-Mukhtar*, *Kitab al-Hiba*, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/159

खंड 19 | फतावा रज़विया

'खज़ानतुल फतावा' में है: "जब कोई अपने बेटे को माल देता है और बेटा उसमें खर्च करता है, तो वह माल बाप का ही होगा, जब तक कि स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) का कोई संकेत न पाया जाए।"[1] (त)

मुहक्किक शामी फरमाते हैं: "मैं कहता हूँ कि इस इबारत (वाक्य) से यह फायदा मिला कि इसमें ईजाब (प्रस्ताव) और कुबूल (स्वीकृति) शर्त नहीं है, बल्कि तमलीक पर संकेत करने वाले हालात (कुरैन) काफी होते हैं।"[2] (त)

फकीह अल्लामा नवाज़िल स्पष्ट करते हैं कि जो शब्द वस्तु (रक़बा) के स्वामित्व को दर्शाते हैं, वह 'हिबा' (दान) है। 'दुर्रे मुख्तार' में है: "अगर शब्द वस्तु के स्वामित्व की सूचना दें तो वह हिबा होगा, अगर लाभ के हस्तांतरण पर संकेत करें तो वह आरियत (उधार) होगा, और यदि शब्द में दोनों की संभावना हो, तो कहने वाले की नीयत का एतबार होगा। नवाज़िल।"[3]

'दुर्रे मुख्तार' में है: "अगर शब्द गुलाम [एक उदाहरण के रूप में] पर स्वामित्व की सूचना दें तो वह हिबा होगा, अगर शब्द मुनाफे(लाभ) पर दलालत करें तो वह आरियत होगा, और यदि शब्द संदेहास्पद हो, तो कहने वाले की नीयत का एतबार होगा। नवाज़िल।" (त)

फतवा देने के बाब (अध्याय) में अल्लामा खैरुल मिल्लत वद्दीन रमली और अन्य विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने तमलीक के सवालों पर हिबा के जवाब दिए और उस पर मुशाअ (साझा संपत्ति) आदि के वही नियम लागू किए और तमलीक-नामे को स्पष्ट रूप से हिबा-नामा करार दिया। 'फतावा खैरिया नफउल बरिया' में है:

"उनसे सवाल हुआ कि उस स्थिति में जब किसी ने अपनी पत्नी को आधे ऊँट, आधे बैल और आधे जैतून के बाग का शरई तमलीक के तौर पर मालिक बनाया, उसकी ओर से ईजाब और उसकी ओर से कुबूल हुआ, और पत्नी ने उस पर कब्ज़ा और सुपुर्दगी ले ली, फिर पति मर गया और उसके वारिसों ने चाहा कि इन मिल्कियत की गई चीज़ों को..."

उनसे सवाल हुआ कि जब कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को आधे ऊँट, आधे बैल, आधे जैतून के बाग का शरई तमलीक के तौर पर मालिक बनाए, बाकायदा ईजाब और कुबूल हो और पत्नी कब्ज़ा कर ले, फिर वह पति फौत (मृत) हो जाए और वारिस चाहें कि इन तमाम तमलीक बनाई हुई चीज़ों को...

[1] रद अल-मुह्तार बहवाला बीरी, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/508 [2] रद अल-मुह्तार बहवाला बीरी, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/508 [3] दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/159

فی خزانۃ الفتاوی اذا دفع لابنہ مالا فتصرف فیہ الابن یکون للاب الا ان دلت دلالۃ التملیک[1] ۔ خزانہ الفتاوی میں ہے اگر کسی نے بیٹے کو مال دیا اور بیٹے نے اس میں تصرف کیا تو یہ مال باپ کا ہوگا الا یہ کہ کوئی دلالت تملیک پر پائی جائے۔ (ت)

محقق شامی فرماتے ہیں: قلت فقد اذادان التلفظ بالایجاب و القبول لا یشترط بل تکفی القرائن الدالۃ علی التملیک[2] اھ میں کہتا ہوں کہ اس عبارت نے فائدہ دیا کہ اس میں ایجاب و قبول شرط نہیں بلکہ تملیک پر دلالت کرنے والے قرائن کافی ہوتے ہیں۔ (ت)

فقیہ علامہ نواز ل میں تصریح فرماتے ہیں جو لفظ تملیک رقبہ پر دال وہ ہبہ ہے۔ فی الدرالمختار اللفظ ان انبأ عن تملک الرقبۃ فہبۃ او المنافع فعاریۃ او احتمل اعتبر النیۃ، نواز ل[3] ۔ درمختار میں ہے اگر الفاظ غلام پر تملک کی خبر دیں تو ہبہ ہوگا، اگر الفاظ منافع پر دال ہوں تو عاریتہ ہوگا اور لفظ محتمل فیہ ہو تو قائل کی نیت کا اعتبار ہوگا۔ نواز ل (ت)

در باب افتا جابجا علامہ خیر الملۃ والدین رملی وغیرہ علماء رحمہم اللہ تعالی نے سوال تملیک پر ہبہ کا جواب عطا فرمایا اور اس پر مشاع وغیرہ کے وہی احکام جاری کئے اور تملیک نامہ کو صریحا ہبہ نامہ ٹھہرایا، فتاوی خیریہ نفع البریہ میں ہے: سئل فیما اذا ملک زوجتہ نصف جمل و نصف بقرۃ و نصف غراس زیتون تملیکا شرعیا بایجاب منہ و قبول منھا و قبضت الزوجۃ وتسلمت ثم مات الزوج ویرید وارثہ ان یجعل المملکات ان سے سوال ہوا کہ جب کوئی شخص اپنی بیوی کو نصف اونٹ، نصف بیل، نصف باغ زیتون کا شرعی تملیک کے طور پر مالک بنائے با قاعدہ ایجاب و قبول ہو

اور بیوی قبضہ کرلے پھر وہ خاوند فوت ہوجائے اور ورثاء چاہیں کہ ان تمام تملیک بنائی ہوئی چیزوں کو

---

[1] ردالمحتار بحوالہ بیری کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵۰۸/۴ [2] ردالمحتار بحوالہ بیری کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵۰۸/۴ [3] درمختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱۵۹/۲

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic Section]: ...inheritance between him and the wife. The answer was: It belongs to the wife by the transfer of ownership in the aforementioned manner, and a gift of an undivided share (musha') that does not accept division is valid. The camel and the cow are among things whose single unit cannot be divided, so the aforementioned gift in them was valid. (Summarized)

[Urdu Section]: If it is made into inheritance for all heirs including the wife, then the answer was given that based on the mentioned transfer of ownership, they are the property of the wife, while the gift of an undivided (musha') share that is not divisible is valid, and camels and oxen are not divisible. So their gift was correct. (Abridged)

In the same source, it is stated:

[Arabic Section]: A man was asked who testified against himself that he made his grandsons owners, and he named them in the deed for all six carats in the two specific houses. The Hanafi replied: He does not view the gift of a divisible undivided share (musha') as permissible. (Abridged)

[Urdu Section]: A question was asked of him that a person confessed that I have made my grandsons owners and mentioned the names of the grandsons in the deed for six carats in such and such two houses; so the answer was given that Hanafi scholars do not consider the gift of a divisible undivided property (musha') as permissible. (Abridged)

In 'Uqud al-Durriya', it is stated:

[Arabic Section]: He was asked about a case where Zaid had two sons and properties that accept division, and a share in an undivided property (musha') that accepts division, so he made both his aforementioned sons owners of all that equally between them without division and wrote a deed for that. Zaid now wants to retract the transfer of ownership; does he have that right? The answer: Yes, a gift from one person to two is not valid. (Summarized)

[Urdu Section]: A question was asked of him that Zaid has two sons and some properties are divisible and he also has a share in an undivided (musha') thing; so he made both sons owners of all his property while making both equal shareholders without division and also wrote a receipt. Now Zaid wants to retract this gift; does he

have this right? The answer is yes, he has the right because a gift of joint property from one person to two persons without division is not correct. (Abridged)

1. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/110
2. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/112
3. Al-'Uqud al-Durriya, Kitab al-Hiba, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/95

जिल्द 19 फतावा रज़विया

[अरबी खंड]: ...पत्नी और उसके बीच विरासत के रूप में। उत्तर मिला: उक्त स्वामित्व हस्तांतरण के आधार पर यह पत्नी की संपत्ति है, और अविभाज्य वस्तु (मुशाअ) का दान जो विभाजन योग्य न हो, वह सही है। ऊंट और गाय ऐसी चीजें हैं जिनका व्यक्तिगत हिस्सा विभाजित नहीं किया जा सकता है, इसलिए उनमें उक्त दान सही था। (संक्षिप्त)

[उर्दू खंड]: पत्नी सहित सभी वारिसों के लिए विरासत बनाने के लिए पूछा गया, तो उत्तर दिया गया कि उक्त स्वामित्व के आधार पर वे पत्नी की संपत्ति हैं, जबकि अविभाज्य मुशाअ का दान सही होता है और ऊंट और बैल विभाज्य नहीं हैं। तो उनका दान सही हुआ। (संक्षेप में)

इसी में है:

[अरबी खंड]: एक व्यक्ति से पूछा गया जिसने स्वयं गवाही दी कि उसने अपने पोतों को मालिक बनाया है और दो विशिष्ट घरों में सभी छह कैरट के विलेख (डीड) में उनका नाम लिया है। हनफ़ी ने उत्तर दिया: वह विभाज्य मुशाअ के दान को जायज़ नहीं मानते हैं। (संक्षेप में)

[उर्दू खंड]: उनसे सवाल हुआ कि एक व्यक्ति ने यह इकरार किया कि मैंने अपने पोतों को मालिक बनाया और फलां दो मकानों में छह क़ीरात सब की हुज्जत में पोतों का नाम लिया; तो जवाब दिया कि हनफ़ी हज़रात विभाज्य मुशाअ का हिबा (दान) जायज़ नहीं मानते। (संक्षेप में)

उक़ूद अल-दुर्रिया में है:

[अरबी खंड]: उनसे उस मामले में पूछा गया जहाँ ज़ैद के दो बेटे थे और ऐसी संपत्तियाँ थीं जो विभाज्य थीं, और एक अविभाज्य संपत्ति (मुशाअ) में हिस्सा था जो विभाज्य था, तो उसने बिना विभाजन के उन दोनों बेटों को उन सभी का समान रूप से मालिक बना दिया और उसके लिए एक विलेख लिखा। अब ज़ैद स्वामित्व के हस्तांतरण से पीछे हटना चाहता है; क्या उसके पास वह अधिकार है? उत्तर: हाँ, एक व्यक्ति का दो व्यक्तियों को दिया गया दान सही नहीं है। (संग्रहीत)

[उर्दू खंड]: उनसे सवाल हुआ कि ज़ैद के दो बेटे हैं और कुछ संपत्तियाँ विभाज्य हैं और एक मुशाअ चीज़ में उसका हिस्सा भी है; तो अपनी मिल्कियत उन तमाम चीज़ों का दोनों बेटों को मालिक बना दिया जबकि दोनों को बराबरी के तौर पर बिना तक़सीम हिस्सा-दार बनाया और रसीद भी लिख दी।

अब ज़ैद इस हिबा से रुजूअ करना चाहता है; तो क्या उसे यह हक़ है? जवाब है हाँ हक़ है क्योंकि एक का दो हज़रात को हिबा-ए-मुश्तरक बिना तक़सीम सही नहीं है। (संग्रहीत)

1. फतावा खैरिया, किताब अल-हिबा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 2/110
2. फतावा खैरिया, किताब अल-हिबा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 2/112
3. अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताब अल-हिबा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/95

میراثاً بینہ وبین الزوجۃ اجاب ھی ملك للزوجۃ بالتملیك علی الوجہ المذکور وھبۃ المشاع الذی لا یحتمل القسمۃ صحیحۃ والجمل والبقرۃ مما لا یمکن قسمۃ الواحد منھا فصحت فیھا الھبۃ المذکورۃ اھ ملتقطاً۔

بیوی سمیت تمام ورثاء کے لئے وراثت بنالیں، تو جواب دیا کہ مذکورہ تملیک کی بناء پر بیوی کو ملک ہیں جبکہ ناقابلِ تقسیم مشاع کا ہبہ صحیح ہوتا ہے اور اونٹ اور بیل قابلِ تقسیم نہیں ہیں۔ تو ان کا ہبہ صحیح ہوا۔ اھ ملتقطاً (ت)

اسی میں ہے:

سئل فی رجل اشھد علی نفسہ انہ ملك اولاد ابنہ و سماھم فی حجۃ جمیع الستۃ قراریط فی الدارین الفلانیتین اجاب الحنفی لا یری جواز الھبۃ المشاع ۲ اھ ملخصاً۔

ان سے سوال ہوا کہ ایک شخص نے یہ اقرار کیا کہ میں نے اپنے پوتوں کو مالک بنایا اور فلاں دو مکانوں میں چھ قرار یط سب کی حجت میں پوتوں کا نام لیا، تو جواب دیا کہ حنفی حضرات قابلِ تقسیم مشاع کا ہبہ جائز نہیں مانتے اھ ملخصاً (ت)

عقود الدریہ میں ہے:

سئل فیما اذا کان لزید ابنان واملاك تقبل القسمۃ و حصۃ فی مشاع تقبل القسمۃ فملك جمیع ذلك من ابنیہ المذکورین سویۃ بینھما من غیر قسمۃ وکتب ذلك صك ویرید زید الرجوع عن التملیك فھل لہ ذلك الجواب نعم ھبۃ واحد من اثنین لا یصح اھ ۳ بالالتقاط۔

ان سے سوال ہوا کہ زید کے دو بیٹے ہیں اور کچھ املاک قابلِ تقسیم ہیں اور ایک مشاع چیز میں اس کا حصہ بھی ہے تو اپنی ملکیت ان تمام چیزوں کا دونوں بیٹوں کو مالک بنادیا جبکہ دونوں کو مساوی طور پر بغیر تقسیم حصہ دار بنایا اور رسید بھی لکھ دی اور اب زید اس ہبہ سے رجوع کرنا چاہتا ہے تو کیا اسے یہ حق ہے، الجواب ہاں حق ہے کیونکہ ایک کا دو حضرات کو ہبہ مشترکہ بغیر تقسیم صحیح نہیں اھ ملتقطاً (ت)

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب الھبۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲ / ۱۱۰ ۲ فتاوٰی خیریہ کتاب الھبۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲ / ۱۱۲ ۳ العقود الدریۃ کتاب الھبۃ ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۹۵

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

However, the point to ponder is that regarding the specific sub-issue, the apparent statements of scholars seem diverse. Some have explicitly stated that the contract of tamlik (conferring ownership) itself is hiba (gift), while others, considering the generality of the word, believe there is a need for a contextual indicator (qarinah) to specify it as a gift. In the absence of such an indicator, they consider tamlik unauthorized and incorrect.

[Arabic Box Quote]: In Radd al-Muhtar: If one says, 'I have made you the owner of this garment,' for example, if there is a contextual indicator of a gift (hiba), it is valid, otherwise not. This is because tamlik is more general than hiba, as it also applies to sale (bai’), bequest (wasiyyah), lease (ijarah), and others. See what we have written at the end of the chapter on gifts in Al-Hamidiyyah. And in Al-Akzarufi, it is stated that it is a gift (t).

The humble servant says—may Allah forgive him—as per the explicit statements of the scholars, as much as possible, it is necessary to resolve contradictions and achieve harmony. The manner of harmonization, especially when it is effortless, is definite and imperative. The generality of tamlik in its original linguistic placement is not unknown, and without an established indicator, specifying one of its meanings is not the stance of anyone. Just as these points are agreed upon, it is also certain among the researchers that it is not necessary for the indicator to arise solely from the specific aspect of the word; rather, a circumstantial indicator (qarinah haliyyah) is also sufficient.

You have heard what Allama Biri and Muhaqqiq Shami (may Allah have mercy on them both) said. (t)

Now, as we observe, in the context of reporting (akhbar), the word tamlik is indeed used for sale, gift, bequest, etc., whether that reporting is about oneself or someone else. For example, if Zaid sold a house to Amr, he now says, "I have transferred that house to the ownership of Amr." Bakr and Khalid can say, "Zaid has made Amr the owner of his house." Amr can say, "Zaid's house came into my ownership through Zaid's tamlik." A listener can understand nothing from these words except the transfer of ownership, not whether this occurred for a consideration (payment) or without, or whether the house came into Amr's ownership through sale or gift. This clear effect of the generality of tamlik is evident. However, specifically at the time of initiating a contract through offer and acceptance, when these words alone are used

—meaning, "I have made you the owner of such and such a thing" and Amr says "I have accepted"—then certainly in customary understanding, it signifies a gift (hiba).

1 Radd al-Muhtar, Book of Gifts, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/ 509. Page 247 of 692

फतावा रज़विया, खंड १९

लेकिन विचार करने योग्य बात यह है कि विशिष्ट उप-मुद्दे के बारे में विद्वानों के स्पष्ट बयान अलग-अलग दिखाई देते हैं। कुछ ने स्पष्ट रूप से कहा है कि तमीलिक (स्वामित्व प्रदान करना) का अनुबंध स्वयं हिबा (उपहार) है, जबकि अन्य, शब्द की व्यापकता को देखते हुए, हिबा को निर्दिष्ट करने के लिए एक संदर्भ सूचक (करीना) की आवश्यकता मानते हैं। संदर्भ सूचक के अभाव में, वे तमीलिक को अनधिकृत और गलत मानते हैं।

[अरबी बॉक्स उद्धरण]: रद अल-मुह्तार में है: यदि किसी ने कहा, 'मैंने तुम्हें इस कपड़े का मालिक बनाया,' उदाहरण के लिए, यदि उपहार (हिबा) का कोई संकेत मौजूद है, तो यह सही है, अन्यथा नहीं। क्योंकि तमीलिक, हिबा से अधिक व्यापक है, क्योंकि यह बिक्री (बय), वसीयत, पट्टे (इजारा) आदि पर भी लागू होता है। अल-हामिदियह में उपहार के अध्याय के अंत में हमने जो लिखा है उसे देखें। और अल-अकज़ारूफ़ी में है कि यह हिबा है। (त)

फ़क़ीर (विनम्र सेवक) कहता है—अल्लाह उसे क्षमा करे—विद्वानों के स्पष्ट बयानों के अनुसार, जहाँ तक संभव हो, विरोधाभासों को दूर करना और सामंजस्य स्थापित करना आवश्यक है। सामंजस्य का तरीका, विशेष रूप से जब वह सहज हो, निश्चित और अनिवार्य है। मूल भाषाई प्रयोग में तमीलिक की व्यापकता अज्ञात नहीं है, और एक स्थापित संकेत के बिना, इसके किसी एक अर्थ को निर्दिष्ट करना किसी का मत नहीं है। जैसे ये बातें सर्वसम्मत हैं, वैसे ही शोधकर्ताओं के बीच यह भी निश्चित है कि संकेत का केवल शब्द के विशेष पहलू से उत्पन्न होना आवश्यक नहीं है; बल्कि परिस्थितिजन्य संकेत (करीना हालिया) भी पर्याप्त है।

आपने अल्लामा बीरी और मुहक़्क़िक़ शामी (अल्लाह उन दोनों पर रहम करे) की बातें सुन लीं। (त)

अब, जैसा कि हम देखते हैं, सूचना देने (अख़बार) के संदर्भ में, 'तमीलिक' शब्द का प्रयोग वास्तव में बिक्री, उपहार, वसीयत आदि के लिए हर जगह किया जाता है, चाहे वह सूचना अपने बारे में हो या किसी और के। उदाहरण के लिए, यदि ज़ैद ने एक घर अम्र को बेच दिया, तो अब वह कहता है, "मैंने वह घर अम्र के स्वामित्व में दे दिया।" बक्र और खालिद कह सकते हैं, "ज़ैद ने अम्र को अपने घर का मालिक बना दिया।" अम्र कह सकता है, "ज़ैद का घर ज़ैद की तमीलिक के माध्यम से मेरे स्वामित्व में आया।" सुनने वाला इन शब्दों से स्वामित्व के हस्तांतरण के अलावा और कुछ नहीं समझ सकता कि यह कार्य बदले (भुगतान) के साथ हुआ या बिना बदले के, या घर अम्र के स्वामित्व में बिक्री के

माध्यम से आया या उपहार के माध्यम से। तमीलिक की व्यापकता का यह स्पष्ट प्रभाव स्पष्ट है। लेकिन विशेष रूप से अनुबंध (इजाब और क़बूल) के समय, जब केवल इन शब्दों का प्रयोग किया जाता है—अर्थात, "मैंने तुम्हें अमुक वस्तु का मालिक बनाया" और अम्र कहे "मैंने स्वीकार किया"—तो निश्चित रूप से प्रथागत समझ (उर्फ़) में इसका अर्थ उपहार (हिबा) ही होता है।

१ रद अल-मुह्तार, किताबुल हिबा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/ ५०९। पेज २४७ का ६९२

لیکن محل غور اس قدر ہے کہ مسئلہ خاص جزء میں ظاہر الکلمات علماء مختلف سے نظر آتے ہیں بعض نے وہی تصریح فرمائی کہ عقد تملیک عین ہبہ ہے اور بعض بنظر عموم لفظ تعین ہبہ کے لئے قرینہ کی حاجت اور در صورت انعدام قرینہ تملیک کو ناجائز و غیر صحیح مانتے ہیں،

[عربی اقتباس]: في ردالمحتار لو قال ملكتك هذا لثوب مثلا فان قامت قرينة على الهبة صحت والا فلا لان التمليك اعم منها لصدقه على المبيع والوصية والاجارة وغيرها انظر ما كتبناه في اخر الهبة الحامدية وفی الاکازروفی انها هبة ۱ اه [اردو ترجمہ]: ردالمحتار میں ہے اگر کہا میں نے تجھے اس کپڑے کا مالک بنایا، مثلاً اگر ہبہ پر قرینہ ہو تو صحیح ہے ورنہ نہیں، کیونکہ تملیک ہبہ سے عام ہے اس لئے کہ تملیک بیع، وصیت، اجارہ وغیرہ پر بھی صادق آتی ہے۔ ہم نے حامدیہ میں ہبہ کے آخر میں جو لکھا ہے اسے دیکھو اور زرونی میں ہے کہ یہ ہبہ ہے اہ (ت)

فقیر کہتا ہے غفر اللہ تعالٰی لہ، بتصریح علماء مما امکن دفع تخالف و تحصیل توفیق لازم اور وجہ تطبیق کی تقریر علی الخصوص جب بے تکلف ہو متعین و متحتم، اصل وضع میں تملیک کا عموم سے نہیں معلوم اور بے قیام قرینہ احد الافراد کی تعین کسی کا قول نہیں اور جس طرح یہ باتیں متفق علیہ ہی یونہی یہ بھی متقین کہ خاص جہت لفظ سے قرینہ کا ناشی ہونا ضروری نہیں بلکہ قرینہ حالیہ بھی کافی ہے۔

وقد سمعت مآقال العلامة البيرى و المحقق الشامى رحمہما اللہ تعالٰی۔ تو نے علامہ بیری اور محقق شامی رحمہما اللہ تعالٰی کا کلام سن لیا۔ (ت)

اب جو ہم دیکھتے ہیں تو مقام اخبار میں بیشک لفظ تملیک بیع و ہبہ و وصیت وغیرہ سب جگہ بولا جاتا ہے عام ازیں کہ وہ اخبار اپنے نفس سے ہو یا غیر سے، مثلاً زید نے ایک مکان عمرو کے ہاتھ بیچ کیا تو اب وہ کہتا ہے کہ میں نے فلاں مکان عمرو کی ملک کر دیا بکر و خالد کہہ سکتے ہیں زید نے خود کو اپنے مکان کا مالک کیا عمرو کہہ سکتا ہے کہ مکان زید بتملیک زید میری ملک میں آیا اور سامع ان لفظوں سے ہر گز سوا نقل ملک کے کچھ نہیں سمجھ سکتا کہ یہ امر بعوض واقع ہوا یا بلا عوض، اور مکان ملک عمرو میں بیعا آیا یا ہبتہ، عموم تملیک کا یہ صاف اثر واضح ہے مگر خاص انشائے عقد ایجاب و قبول کے وقت جب ان لفظوں پر اقتصار ہو گا یعنی میں نے تجھے فلاں شے کا مالک کیا عمرو کہے میں نے قبول کیا، تو بیشک متفا ہم عرف میں اس سے ہبہ ہی

۱ ردالمحتار کتاب الہبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۰۹ صفحہ ۲۴۷ از ۶۹۲

It will be perceived as such as long as there is no evidence to the contrary. The difference is that in reporting a concluded contract, it is not necessary to fulfill and investigate all its details. Contrary to the execution of a contract, if he had intended a sale, he would have mentioned the price; if he wanted a will, he would have specified it after death; if lease or lending was intended, he would not have attributed the contract specifically to the object itself, but would have named the benefits or used such a phrasing from which the ownership of benefits is understood. Ultimately, see that even in these words based on their original placement, like "I have made this object for my son" or "I have done it in his name," exactly the same possibilities arise as emerge from the word "Tamlik" (transfer of ownership), but the Imams have clarified that this is a gift (Hiba).

(Arabic): As we have previously cited from al-Khaniyyah, and it was transmitted from it by Allama al-Ghazzi in al-Minah and others in other than it, submitting to it.	As we have previously quoted from Khaniyah, and from Khaniyah, Allama Ghazzi in Minh and others in their books have quoted it while relying upon it. (T)

In fact, the Imam, the Jurist of the Soul (Faqih an-Nafs), gave the reason for considering "I have made it for my son" (1) as a gift by saying that "Ja'altu" (I made) means "Tamlik" (giving ownership). So, until by the demand of the context all possibilities are eliminated and the ownership does not remain in the sense of "Wahabtu" (I gifted), what benefit will the meaning of "Ja'altu" being ownership provide? As it is not hidden (T). Thus, the statement of some that evidence is required for the intention of gift is extremely appropriate and correct. Undoubtedly, no general term can be specific to its individual instance without evidence. However, here the style of conversation itself is evidence for a gift, as we have explained (T). Yes, for example, in a situation where Zaid and Amr are discussing the purchase and sale of something together, now Zaid says "I have given that thing in your ownership" or "I have made you its owner," it cannot be called a gift because their mutual state cannot be evidence for ownership without compensation. Nor is the sale valid because it is an exchange of property for property and here the second property is not named. Necessarily, the contract will be considered invalid. And those some who call Tamlik a gift, say so in a case where no such situation occurs. Thus, all statements refer to the same direction and the entire disagreement, by the praise of Allah, is removed.

(Arabic): I say: and from here it appears that what is at the end of al-Uqud al-Durriyah does not relate to what we are discussing.	I say, from here it became clear that what is at the end of 'Uqud al-Durriyah' is outside of our discussion.

1 Fatawa Qazikhan, Kitab al-Hiba, Nawal Kishore Lucknow, 4/297

यह तब तक समझा जाएगा जब तक कि इसके विपरीत कोई प्रमाण न हो। अंतर यह है कि किसी संपन्न अनुबंध की सूचना देने में उसके विवरणों की पूरी जाँच और पूर्ति आवश्यक नहीं है। अनुबंध करने के विपरीत, यदि उसे बिक्री मंज़ूर होती तो वह मूल्य का ज़िक्र करता; यदि वसीयत चाहता तो मृत्यु के बाद के लिए स्पष्ट करता; यदि पट्टा या उधार देना उद्देश्य होता तो वह अनुबंध को विशेष रूप से उस वस्तु की ओर नहीं जोड़ता, बल्कि लाभ का नाम लेता या ऐसी अभिव्यक्ति का उपयोग करता जिससे लाभ का स्वामित्व समझा जाता। अंततः देखें कि मूल रचना के आधार पर इन शब्दों में भी कि "यह वस्तु मैंने अपने बेटे के लिए कर दी" या "उसके नाम कर दी", बिल्कुल वही संभावनाएँ उत्पन्न होती हैं जो 'तमलीक' (स्वामित्व हस्तांतरण) शब्द से निकलती हैं, लेकिन इमामों ने स्पष्ट किया है कि यह हिबा (दान) है।

(अरबी): जैसा कि हमने पहले खानिया से उद्धृत किया है, और अल्लामा अल-ग़ज्ज़ी ने 'अल-मिन्ह' में और दूसरों ने उनके अलावा अन्य ग्रंथों में इसे स्वीकार करते हुए उद्धृत किया है।	जैसा कि हमने पहले खानिया से उद्धृत किया है और खानिया से अल्लामा ग़ज्ज़ी ने मिन्ह में और दूसरों ने अपनी पुस्तकों में इस पर भरोसा करते हुए उद्धृत किया है। (त)

बल्कि इमाम फ़कीह अन-नफ़्स ने "जअल्तुहु लि-इबनी" (१) (मैंने इसे अपने बेटे के लिए कर दिया) को हिबा मानने का कारण यह बताया कि 'जअल' तमलीक के अर्थ में है। तो जब तक स्थिति की माँग के अनुसार सभी संभावनाएँ समाप्त होकर मिल्कियत 'वहबतु' (मैंने दान किया) के अर्थ में न रह जाए, 'जअल्तु' का मिल्कियत के अर्थ में होना क्या लाभ देगा? जैसा कि छिपा नहीं है (त)। अतः उनमें से कुछ का यह कहना कि हिबा के इरादे के लिए प्रमाण की आवश्यकता है, अत्यंत उचित और सही है। निस्संदेह, कोई भी सामान्य शब्द बिना प्रमाण के अपने किसी विशेष व्यक्ति के लिए निश्चित नहीं हो सकता। लेकिन यहाँ बातचीत का ढंग स्वयं हिबा का प्रमाण है जैसा कि हमने बताया है (त)। हाँ, उदाहरण के लिए ऐसी स्थिति में कि ज़ैद और अम्र परस्पर किसी चीज़ की खरीद-बिक्री पर बात कर रहे हों, अब ज़ैद कहे "वह चीज़ मैंने तुम्हारी ही मिल्कियत में दे दी" या "तुझे उसका मालिक बना दिया", तो इसे हिबा नहीं कह सकते क्योंकि उनकी आपसी स्थिति बिना बदले के स्वामित्व का प्रमाण नहीं हो सकती, और न ही बिक्री सही है क्योंकि वह माल के बदले माल का आदान-प्रदान है और यहाँ दूसरे माल का नाम नहीं है। लाचार होकर अनुबंध को गलत मानेंगे, और वे कुछ लोग जो

तमलीक को हिबा कहते हैं, उस स्थिति में कहते हैं जब कोई ऐसी स्थिति न हो। अतः सभी शब्द एक ही दिशा की ओर इशारा करते हैं और सारा मतभेद, अल्लाह की प्रशंसा से, समाप्त हो गया।

(अरबी): मैं कहता हूँ: और यहाँ से प्रकट हुआ कि जो 'अक़ूद अल-दुर्रिया' के अंत में है वह हमारे विषय से संबंधित नहीं है।	मैं कहता हूँ यहाँ से स्पष्ट हुआ कि जो 'अक़ूद अद-दुर्रिया' के अंत में है वह हमारी चर्चा से बाहर है।

---

१ फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ, किताब अल-हिबा, नवल किशोर लखनऊ, ४/ २९७

पृष्ठ २४८ / ६९२

متبادر ہوگا جب تک کوئی قرینہ اس کے خلاف پر قائم نہ ہو اور فارق یہ ہے کہ عقدِ واقع سے خبر دینے میں اس کے متعلقات کا استیفاء واستقصاء ضرور نہیں۔ بخلاف ایقاعِ عقد کے کہ اگر اسے بیع منظور ہوتی ثمن کا ذکر لاتا وصیت چاہتا تو بعد موت کے تصریح کرتا اجارہ اعارہ مقصود ہوتا تو عقد کو خاص اس شیئ کی طرف اضافت نہ کرتا بلکہ منافع کا نام لیتا یا ایسی عبارت بولتا جس سے تملیک منافع مفہوم ہوتی اخر دیکھو اصل وضع کے اعتبار سے ان لفظوں میں بھی کہ یہ شیئ میں نے اپنے بیٹے کے لئے کردی یا بنام او کردم بعینہ وہی احتمالات پیدا ہیں جو لفظ تملیک میں نکلتے ہیں مگر ائمہ نے تصریح فرمائی کہ یہ ہبہ ہے۔

کما اسفلنا من الخانیۃ وقد نقلہ عنھا العلامۃ الغزی فی المنح وغیرہ فی غیر ھا مذ عنین لھا۔	جیسا کہ ہم نے پہلے خانیہ سے نقل کیا ہے اور خانیہ سے علامہ غزی نے منح میں اور دوسروں نے اپنی کتب میں اس پر اعتماد کرتے ہوئے نقل کیا ہے۔(ت)

بلکہ امام فقیہ النفس نے جعلتہ لابنی ۱ کے ہبہ ٹھہرانے کی وجہ یہ ارشاد فرمائی کہ جعل بمعنی تملیک ہے تو جب تک باقتضائے مقام تمام احتمالات منقطع ہو کر ملکیت بمعنی وہبت نہ رہے گا جعلت کا بمعنی ملکیت ہونا کیا فائدہ بخشے گا کما لا یخیف (جیسا کہ مخفی نہیں ہے۔ت) پس ان بعض کا یہ فرمانا کہ ارادہ ہبہ کے لئے قرینہ درکار ہے نہایت بجا ودرست، بیشک کوئی عام اپنے فرد میں بلا قرینہ معین نہیں ہو سکتا، مگر یہاں طرزِ گفتگو خود ہی ہبہ کا قرینہ ہے کما بیننا (جیسا کہ بیان کیا ہے۔ت) ہاں مثلاً ایسی صورت میں کہ زید وعمر باہم کسی شے کے خرید وفروخت پر گفتگو کرتے ہوں اب زید کہے وہ شے میں نے تیری ہی ملک میں دی یا تجھے اس کا مالک کیا ہبہ نہیں کہہ سکتے کہ ان کی باہمی حالت تملیک بلا عوض پر قرینہ نہیں ہو سکتی، نہ بیع درست ہو کہ

وہ مبادلہ مال بمال ہے اور یہاں مالِ دوم کا نام نہیں ناچار عقد کو غیر صحیح مانیں گے، اور وہ بعض جو تملیک کو ہبہ فرماتے ہیں اس صورت میں فرماتے ہیں جب کوئی ایسی حالت واقع نہ پس تمام کلمات ایک ہی طرف راجع اور سار اختلاف بحمد اللہ مرتفع۔

قلت ومن ھھنا ظھر انہ لایتعلق بما نحن فیہ ما فی اخر العقود الدریۃ — میں کہتا ہوں یہاں سے ظاہر ہوا کہ جو عقود الدریہ کے آخر میں ہے وہ ہماری بحث سے خارج

---

۱ فتاویٰ قاضیخاں کتاب الھبۃ نولکشور لکھنو ۴/ ۲۹۷

From its text, the author said: I wrote regarding a claim's form what its form is, where it stated an admission but not regarding ownership transfer (tamlik). Therefore, the claim for ownership transfer is not heard, as said by Khair al-Din al-Ramli, may Allah Almighty have mercy on him, quoting from Jam' al-Fusulayn in the discussion of defects in records and registers under the title 'Supplement' (Al-Tatimmah): A record was presented to me in which it was written that he was made the owner through a valid ownership transfer, but it was not clarified whether he was made the owner for a consideration or without a consideration. He said: I replied that the claim is not valid. Then he referred to 'Shurut al-Hakim', where he sufficed in such a case with the statement: 'He gave it to him as a valid gift and he took possession of it.' However, what he stated in 'Al-Tatimmah' is better and closer to caution. This is a narration and reporting, not a contract and offer, as is not hidden. This is how the investigation should be, and Allah is the guardian of success.

The text is as follows: The author said, I wrote regarding the form of the claim, what is the situation where he admitted that it was in the form of ownership transfer (tamlik). If this is the case, then like a claim for ownership transfer, it is not admissible. The reason for this is what Khair al-Din al-Ramli (may Allah Almighty have mercy on him) quoted from the discussion of defects in court records and registers in Jam' al-Fusulayn under the title of 'Al-Tatimmah'. He states that a court record was presented to me in which it was written that he was made owner through correct ownership transfer, and it was not explained whether he was made owner for consideration or without consideration. So he said, I replied that the claim is not correct. Then he sufficed in 'Shurut al-Hakim' with only this form, like someone writes that he gave it through a correct gift (hibah), but the benefit he gave in 'Al-Tatimmah' is better and closer to caution because these are narrations and reports. They are not contracts and offers, as is not hidden. The investigation should be like this, and Allah alone is the giver of success. (T)

This whole discussion is about verbal ownership transfer. A written document of ownership transfer is, according to all opinions, absolutely a deed of gift (hibah-namah) in which there is no possibility of dispute. Surely, the writer of it intends to transfer ownership of the specific item without consideration, and this is precisely what is understood from it. There isn't even a scent of other possibilities like a will

etc. To the extent that if someone, after writing such a document, says, "I intended a contract of sale by this," then no one would believe him.

Note: Name of the book. 12 Abdul Manan.

1 Al-'Uqud al-Durriyyah, Kitab al-Hibah, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/100.

इबारत का एक हिस्सा यह है, मुअल्लिफ़ (लेखक) ने फ़रमाया: मैंने दावे की सूरत पर लिखा, कि सूरत क्या है जहाँ उसने अपना इक़रार किया है कि यह तम्लीक (मालिकाना हक हस्तांतरण) के तौर पर है। अगर यही है तो तम्लीक के दावे की तरह यह क़ाबिले-समाअत (सुनने योग्य) नहीं है। इसकी वजह वह है जो ख़ैर अल-दीन अल-रमली (रहमतुल्लाह अलैहि) ने 'जामे अल-फ़ुसूलैन' की 'मुहाज़िरात और सज्जलात' (अदालती रिकॉर्ड) में ख़लल (दोष) वाली बहस से 'ततिम्मा' (परिशिष्ट) के शीर्षक के तहत नक़ल किया है कि मुझ पर एक महज़र नामा (दस्तावेज़) पेश किया गया जिसमें लिखा था कि उसे सही तम्लीक के साथ मालिक बनाया गया और यह बयान नहीं किया कि मुआवज़े (प्रतिफल) के साथ या बिना मुआवज़े के मालिक बनाया। तो फ़रमाते हैं मैंने जवाब दिया कि दावा सही नहीं है। फिर उन्होंने 'शुरुत अल-हाकिम' में सिर्फ़ इस सूरत पर इक्तिफ़ा (पर्याप्त माना) किया, जैसे कोई लिखे कि उसे सही हिबा (दान) करके दे दिया, लेकिन उन्होंने 'ततिम्मा' में जो फ़ायदा दिया वह बेहतर और एहतियात (सावधानी) के ज़्यादा नज़दीक है। क्योंकि ये हिकायत (कहानियाँ) और अख़बार (खबरें/सूचनाएं) हैं। अक़्द (अनुबंध) और ईजाब (प्रस्ताव) नहीं हैं। जैसा कि पोशीदा (छिपा हुआ) नहीं है। तहक़ीक़ (जाँच) इसी तरह होनी चाहिए, और अल्लाह ही तौफ़ीक़ (सफलता) देने वाला है।

इबारत यह है: मुअल्लिफ़ ने फ़रमाया मैंने दावे की सूरत पर लिखा, कि सूरत क्या है जहाँ उसने अपना इक़रार किया है कि यह तम्लीक के तौर पर है। अगर यही है तो तम्लीक के दावे की तरह यह क़ाबिले-समाअत नहीं है। इसकी वजह वह है जो ख़ैर अल-दीन रमली (रहमतुल्लाह अलैहि) ने 'जामे अल-फ़ुसूलैन' की मुहाज़िरात और सज्जलात में ख़लल वाली बहस से 'ततिम्मा' के उनवान (शीर्षक) में नक़ल किया है कि मुझ पर एक महज़र नामा पेश किया गया जिसमें लिखा था उसको सही तम्लीक के साथ मालिक बनाया और यह न बयान किया कि मुआवज़े के साथ या बिला मुआवज़ा मालिक बनाया तो फ़रमाते हैं मैंने जवाब दिया कि दावा सही नहीं है। फिर उन्होंने 'शुरुत अल-हाकिम' में सिर्फ़ इसी सूरत पर इक्तिफ़ा फ़रमाया, जैसे कोई लिखे उसको सही हिबा करके दे दिया, लेकिन उन्होंने 'ततिम्मा' में जो फ़ायदा दिया वह बेहतर और एहतियात से अक़रब (नज़दीक) है क्योंकि ये हिकायत और अख़बार हैं। अक़्द और ईजाब नहीं हैं। जैसा कि मख़्फ़ी (छिपा) नहीं। तहक़ीक़ यूँ चाहिए, अल्लाह तआला ही तौफ़ीक़ का मालिक है। (त)

यह सारी बहस ज़बानी तम्लीक के बारे में है। दस्तावेज़-ए-तम्लीक नामा तो यक़ीनन तमाम अक़्वाल (कथनों) पर हिबा नामा (दान पत्र) है जिसमें किसी तरह के विवाद की संभावना नहीं है। यक़ीनन इसका लिखने वाला ऐन (चीज़) की बिला मुआवज़ा तम्लीक का इरादा करता है और तयशुदा तौर पर यही इससे समझा जाता है। इसमें वसीयत वगैरह जैसे अन्य संभावनाओं की गंध भी नहीं आती। यहाँ तक कि अगर कोई शख़्स ऐसी दस्तावेज़ लिखकर कहे कि "मैंने तो इससे अक़्द-ए-बैअ (बिक्री अनुबंध) का इरादा किया है" तो कोई उसकी तस्दीक़ (पुष्टि) नहीं करेगा।

नोट: किताब का नाम। १२ अब्दुल मन्नान।

१ अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्यह, किताब अल-हिबा, अर्क बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, २/१००।

पृष्ठ २४९ का ६९२

مما نصه قال المؤلف كتبت على صورة دعوى ما صورته حيث بين اقرارا نہ بجهة التمليك فدعوى التمليك لا تسمع لما قاله الخيرا لرملي رحمه الله تعالى ناقلا عن جامع الفصولين في خلل المحاضر و السجلات برمز التتمة عرض على محضر كتب فيه ملكه تمليكا صحيحا و لم يبين انه ملكه بعوض او بلا عوض قال اجبت انه لاتصح الدعوى ثم رمز لشروط الحاكم اكتفى به فی مثل هذا بقوله وهب له هبة صحيحة و قبضها و لكن ما افاد في التتمة اجود و اقرب الى الاحتياط ۱ اهـ فان هذا نقل و اخبار لا عقد وايجاب كما لا يخفى هكذا ينبغي التحقيق والله ولى التوفيق۔

ہے جس کی عبارت یہ ہے مؤلف نے فرمایا میں نے دعوی کی صورت پر لکھا، کہ صورت کیا ہے جہاں اس نے اپنا اقرار کیا ہے کہ یہ تملیک کے طور پر ہے اگر یہی ہے تو تملیک کے دعوی کی مانند یہ قابلِ سماعت نہیں ہے اس کی وجہ وہ جو خیر الدین رملی رحمہ اللہ تعالٰی نے جامع الفصولین کی محاضرات اور سجلات میں خلل والی بحث سے تتمہ کے عنوان میں نقل کیا ہے کہ مجھ پر ایک محضر نامہ پیش کیا گیا جس میں لکھا تھا اس کو صحیح تملیک کے ساتھ مالک بنایا اور یہ نہ بیان کیا عوض کے ساتھ یا بلا عوض مالک بنایا تو فرماتے ہیں میں نے جواب دیا کہ دعوی صحیح نہیں ہے۔ پھر انہوں نے شروط الحاکم میں صرف اس صورت پر اکتفا فرمایا، جیسے کوئی لکھے اس کو صحیح ہبہ کر کے دے دیا، لیکن انہوں نے تتمہ میں جو فائدہ دیا وہ بہتر اور احتیاط سے اقرب ہے اھ کیونکہ یہ حکایت اور اخبار ہیں۔ عقد اور ایجاب نہیں ہیں۔ جیسا کہ مخفی نہیں۔ تحقیق یوں چاہئے، اللہ تعالٰی ہی توفیق کا مالک ہے۔ (ت)

یہ ساری بحث تملیک زبانی ہے دستاوِیزِ تملیک نامہ تو قطعاً تمام اقوال پر ہبہ نامہ ہے جس میں کسی طرح نزاع کا احتمال نہیں کہ بالیقین اس کا لکھنے والا تملیک عین بلا عوض کا قصد کرتا ہے اور بالتعین یہی اس سے سمجھا جاتا ہے و وصیت و غیرھا احتمالات کی بُو بھی نہیں آتی یہاں تک کہ اگر کوئی شخص ایسی دستاویز لکھ کر کہے میں نے تو اس سے عقدِ بیع کا قصد کیا ہے تو کوئی اس کی تصدیق

عہ: اسم کتاب ۱۲ عبد المنان۔

۱ العقود الدرية كتاب الهبة ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۱۰۰

Fatawa Rizvia Volume 19

...will not do it, and in everyone's view, he will be regarded as one who changes his word. So there is no doubt in it being a gift (Hiba). In verbal transfer of ownership (Tamleek), the basis is on circumstantial evidence. If some circumstance arises which resists the meaning of gift, then it will not be considered a gift. And the document of transfer of ownership (Tamleek-nama) is definitely a gift. And whatever is established as a contract of gift, all the rules of gift related to joint ownership, possession, illness, etc., will continue to apply to it as usual. For consideration is given to the meaning, as in Al-Hidaya and others (meaning is considered, as in Hidaya, etc.). This is what has been clarified from the words of the noble scholars. And what is presumed, that Tamleek is a specific distinct contract separate from Hiba, and its rules are separate from the rules of Hiba, is not at all acceptable because the principles of the pure Shari'ah do not support this in any way.

[Table] Left (Arabic Text): What has occurred here from Allama Tahtawi (may Allah Almighty have mercy on him) where he said: As-Sayyid al-Hamawi said: Know that Tamleek (transfer of ownership) is in the meaning of Hiba (gift) and is completed by possession (Qabd). And when it is devoid of possession and delivery (Tasleem), the scholars differed about it. Some said it is permissible and others said it is not permissible, based on analogy with gift. Most of the Mashaikh (scholars) are of the view that it is permissible without delivery, and that it is different from Hiba, because Tamleek and Hiba are two distinct things in name and ruling. As for the name, it is manifest. As for the ruling, it is because if one gives fruit at the tops of trees as a gift, it is not permissible, but if he makes an acknowledgment as Tamleek for someone, it is permissible. Thus, it is proven that Tamleek is valid without giving possession and is other than gift. And upon this is the Fatwa (verdict) and the practice of the people. And the death of the acknowledger is like delivery by consensus. Thus in Miftah.

Right (Urdu Translation): At this point, what transpired from Allama Tahtawi (mercy of Allah be upon him), where he said: As-Sayyid al-Hamawi stated: It should be known that Tamleek is in the meaning of Hiba and is completed through possession. And when it is devoid of possession and delivery, the scholars differed regarding it; some said it is permissible, while others said it is impermissible due to analogy with Hiba. Most of the sheikhs are of the view that it is permissible without giving possession, and Tamleek is a separate thing from Hiba because Tamleek and Hiba are two separate things in terms of ruling and name. In terms of name, it is apparent; in terms of ruling, it is because if someone gives fruit on the tops of trees as a gift, it is

impermissible, but if they acknowledge it as Tamleek for someone, it is permissible. Thus it is proven that Tamleek is valid without giving possession and is distinct from Hiba. And the Fatwa is upon this, as is the practice of people, and the death of the acknowledger is equivalent to delivery. (End) in Miftah.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

...नहीं करेगा और सबके नज़दीक वह बात बदलने वाला ठहरेगा तो इसके हिबा (दान) होने में कोई शक नहीं। ज़बानी तमीलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) में आधार परिस्थितियों (संकेतों) पर है। यदि कोई ऐसी परिस्थिति स्थापित हो जाए जो हिबा के अर्थ से मना करे, तो उसे हिबा नहीं माना जाएगा। और दस्तावेज़ तमीलीक-नामा पूरी तरह से हिबा है। और जो हिबा का अनुबंध माना जाएगा, हिबा के सभी नियम जैसे अविभाज्यता (शिऊ'), कब्ज़ा (क़ब्ज़), और बीमारी आदि उसमें यथावत जारी रहेंगे। क्योंकि अर्थ का ही विचार किया जाता है, जैसा कि अल-हिदाया आदि में है (क्योंकि अर्थ का महत्व होता है जैसा कि हिदाया आदि में है)। यह वह है जो विद्वानों के वचनों से स्पष्ट हुआ है। और जो यह माना जाता है कि तमीलीक कोई विशेष अनुबंध है जो हिबा से अलग है और उसके नियम हिबा के नियमों से पृथक हैं, यह बिल्कुल भी स्वीकार्य नहीं है क्योंकि पवित्र शरीयत के नियम इसकी सहायता बिल्कुल नहीं करते।

[तालिका] बायां (अरबी पाठ): अल्लामा तहतावी (अल्लाह उन पर रहम करे) से यहाँ जो घटित हुआ जहाँ उन्होंने कहा: सैय्यद हमवी ने कहा: जान लें कि तमीलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) हिबा (दान) के अर्थ में है और कब्ज़े (क़ब्ज़) से पूरा होता है। और जब यह कब्ज़े और सुपुर्दगी (तस्लीम) से रहित हो, तो विद्वानों ने इसमें मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि यह जायज़ है और कुछ ने कहा कि यह हिबा पर कयास (तुलना) के आधार पर जायज़ नहीं है। अधिकांश मशाइख इस पर हैं कि यह सुपुर्दगी के बिना जायज़ है, और यह हिबा से अलग है क्योंकि तमीलीक और हिबा नाम और आदेश (हुक्म) के लिहाज़ से दो अलग चीजें हैं। नाम के लिहाज़ से तो ज़ाहिर है। जहाँ तक हुक्म का सवाल है, वह इसलिए कि अगर कोई पेड़ों की चोटियों पर फलों का हिबा करे तो वह जायज़ नहीं है, लेकिन अगर वह किसी के लिए तमीलीक के रूप में इक़रार (स्वीकृति) करे तो जायज़ है। अतः यह सिद्ध हुआ कि कब्ज़ा दिए बिना तमीलीक सही है और यह हिबा से अलग है। इसी पर फ़तवा है और लोगों का अमल भी, और इक़रार करने वाले की मौत सर्वसम्मति से सुपुर्दगी के समान है। ऐसा 'मिफ़्ताह' में है।

दायां (उर्दू अनुवाद): इस स्थान पर अल्लामा तहतावी (रहमतुल्लाह अलैह) से जो घटित हुआ जहाँ उन्होंने कहा: सैय्यद हमवी ने कहा: जान लो कि तमीलीक हिबा के अर्थ में होती है और कब्ज़े से पूरी होती है। और जब यह कब्ज़े और सुपुर्दगी से खाली हो तो फिर विद्वानों का इसमें मतभेद है। कुछ ने कहा जायज़ है और कुछ ने कहा जायज़ नहीं है हिबा पर कयास की वजह से। और अधिकांश मशाइख़ इस पर हैं कि बिना कब्ज़ा दिए जायज़ है और तमीलीक हिबा से अलग चीज़ है क्योंकि

तमीलीक और हिबा हुक्म और नाम के आधार पर दो अलग चीजें हैं। नाम के लिहाज़ से तो स्पष्ट है, हुक्म के आधार पर इसलिए कि यदि कोई पेड़ों के ऊपरी हिस्से पर फलों का हिबा करे तो वह जायज़ नहीं है, और यदि तमीलीक के तौर पर किसी के लिए इकरार करे तो जायज़ है। तो साबित हुआ कि बिना कब्ज़ा दिए तमीलीक सही है और हिबा के अलावा है। और इसी पर फ़तवा है और लोगों का अमल भी, और इकरार करने वाले की मौत सुपुर्दगी के समान है। (समाप्त) मिफ़्ताह में।

نہ کرے گا اور سب کے نزدیک وہ بات بدلنے والا ٹھہرے گا تو اس کے ہبہ ہونے میں کوئی شک نہیں تملیک زبانی میں مدار کا قرینہ پر ہے اگر کوئی قرینہ قائم ہو جو معنی ہبہ سے ابا کرے تو اسے ہبہ نہ ٹھہرائیں گے اور دستاویز تملیک نامہ قطعاً ہبہ اور جو عقد ہبہ ٹھہرے گا تمام احکام ہبہ متعلقات شیوع و قبضہ و مرض وغیرہ سب بدستور اس میں جاری ہوں گے فان العبرة للمعنی کما في الهداية وغيرها (کیونکہ معنی کا اعتبار ہوتا ہے جیسا کہ ہدایہ وغیرہ میں ہے۔ت) یہ ہے جو کلمات علماء کرام سے منقح ہوا اور وہ جو زعم کیا جاتا ہے کہ تملیک کوئی عقد خاص جداگانہ ہبہ سے مباین اور اس کے احکام احکام ہبہ سے علیحدہ ہیں اصلاً قابل تسلیم نہیں کہ قواعد شرع مطہرہ اس کی مساعدت ہر گز نہیں کرتے ،

[جدول] بایاں کالم (عربی متن): وما وقع ههنا من العلامة ط رحمہ اللہ تعالیٰ حیث قال قال السید الحموی اعلم ان التملیك یکون فی معنی الهبة ویتم بالقبض واذا عری عن القبض و التسلیم اختلف العلماء فیه فقیل یجوز وقیل لا یجوز قیاسا علی الهبة واکثر المشائخ علی انه یجوز بدون التسلیم وانه غیر الهبة لان التملیك والهبة شیئان اسما وحکما اما الاسم فظاهر واما حکما فلان لو وهب الثمار علی رؤس الاشجار لا تجوز ولو اقر بالتملیك یجوز فثبت ان التملیك یصح بدون التسلیم وانه غیر الهبة وعلیه الفتوی وعمل الناس و موت المقر بمنزلة التسلیم بالاتفاق کذا

دایاں کالم (اردو ترجمہ): اس مقام پر علامہ طحطاوی رحمہ اللہ تعالی سے جو وقوع پذیر ہوا جہاں انہوں نے فرمایا کہ سید حموی نے فرمایا: جاننا چاہئے کہ تملیک ہبہ کے معنی میں ہوتی ہے اور قبضہ سے تام ہوتی ہے اور جب یہ قبضہ اور تسلیم سے خالی ہو تو پھر علماء کا اس میں اختلاف ہے بعض نے کہا جائز ہے اور بعض نے کہا ناجائز ہے ہبہ پر قیاس کی وجہ سے اور اکثر مشائخ

اس پر ہیں کہ بغیر قبضہ دیئے جائز ہے اور تملیک ہبہ سے جدا چیز ہے کیونکہ تملیک اور ہبہ دو علیحدہ چیزیں حکم اور نام کے اعتبار سے نام کے لحاظ سے ظاہر ہے حکم کے اعتبار سے اس لئے کہ اگر کوئی درختوں پر پھل کو ہبہ کرے تو ناجائز ہے اور اگر تملیک کے طور پر کسی کے لئے اقرار کرے تو جائز ہے تو ثابت ہوا کہ تملیک بغیر قبضہ دئے صحیح ہے اور ہبہ کا غیر ہے اور اسی پر فتوی ہے اور لوگوں کا عمل بھی اور اقرار کرنے والے کی موت بمنزلہ قبضہ ہے اھ مفتاح میں

Fatawa Rizvia, Volume 19

In al-Fattah[1] [it is mentioned]... I say: This is an unknown, unreasonable, and unacceptable citation. Unknown because 'al-Miftah' is not among the commonly circulated or famous books, and it is not known who its author is or what his status is in the books of the school of thought (Madhab). It is unreasonable because the transfer of ownership (tamleek) occurs immediately either for the physical object ('ayn) or for its benefits (manafi'), and each of these is either for a compensation ('awad) or for free (majanan). This is an intellectually comprehensive division that leaves no possibility for any other category. It is self-evidently known that this thing, which is not the transfer of benefits or the transfer of the object for compensation, must inevitably be the transfer of the object for free, which is nothing but a gift (hibah). This is how it is explained in the primary texts (Mutoon). Qadi Zadah said in 'Nata'ij al-Afkar': In Shari'ah, 'hibah' is the transfer of ownership of property without compensation. This is stated in general commentaries, rather in all primary texts[2]. No contract is known in the pure Shari'ah that involves making someone the owner of a physical object immediately without compensation and yet is not a gift. If it were something else, surely a book, chapter, section, or even a minor heading would have been established for it in the books of jurisprudence (fiqh), just as books have been established for sale (bay'), gift (hibah), loan for use ('ariyah), and lease (ijarah), etc.

Footnotes: 1. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Gift, Chapter on Miscellaneous Issues, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/409. 2. Nata'ij al-Afkar fi Kashf al-Rumuz wa al-Asrar, Supplement to Fath al-Qadir, Book of Gift, Maktabah Nuriyah Razawiyah Sukkur, 7/497.

फतावा रिज़विया, जिल्द १९

अल-फ़त्ताह[1] में है..., तो मैं कहता हूँ: यह उद्धरण अज्ञात (मजहूल), अतार्किक (ग़ैर माकूल) और अस्वीकार्य (ग़ैर मकबूल) है। अज्ञात इसलिए क्योंकि 'अल-मिफ़्ताह' प्रचलित या प्रसिद्ध पुस्तकों में से नहीं है, और यह ज्ञात नहीं है कि इसका लेखक कौन है और मज़हबी किताबों में उसका क्या स्थान है। अतार्किक इसलिए क्योंकि वर्तमान स्वामित्व का हस्तांतरण (तमलीक) या तो वस्तु (ऐन) के लिए होगा या लाभ (मनाफ़े) के लिए, और प्रत्येक या तो मुआवज़े (एवज़) के साथ होगा या मुफ्त (मज्ज़ानन)। यह एक तार्किक रूप से व्यापक विभाजन है जिससे किसी अन्य श्रेणी के बाहर होने की संभावना नहीं है। और यह स्वतः स्पष्ट है कि यह चीज़, जो लाभ का हस्तांतरण या मुआवज़े के साथ वस्तु का हस्तांतरण नहीं है, तो निश्चित रूप से केवल मुफ्त में वस्तु का हस्तांतरण ही होगी, और इसी का नाम 'हिबा' (दान/उपहार) है। और मूल ग्रंथों (मतून) में इसी प्रकार इसकी व्याख्या की गई है। काज़ी ज़ादा ने 'नताइजुल अफकार' में कहा: शरीअत में हिबा, बिना किसी मुआवज़े के माल के स्वामित्व के हस्तांतरण को कहते हैं। इसी तरह सामान्य व्याख्याओं में उल्लेख किया गया है, बल्कि सभी मूल ग्रंथों[2] में है। शरीअत-ए-मुतह्हरा से ऐसा कोई अनुबंध (अक्द) ज्ञात नहीं हुआ है जिसमें तुरंत बिना मुआवज़े के वस्तु का मालिक बनाया जाए और वह हिबा न हो। यदि कोई और चीज़ होती, तो न्यायशास्त्र (फ़िक्ह) की पुस्तकों में उसके लिए कोई किताब, बाब (अध्याय), फ़स्ल (अनुभाग) या कम से कम कोई शीर्षक ज़रूर स्थापित किया जाता, जैसा कि पुस्तकों में खरीद-बिक्री (बैअ), हिबा, आरियत (उपयोग हेतु ऋण) और इजारा (पट्टा) आदि के लिए स्थापित किया गया है।

पाद-टिप्पणियाँ: १. हाशिया अत-तहतावी अलल दुर्रिल मुख्तार, किताबुल हिबा, फ़स्ल फ़ी मसाइल मुतफर्रिका, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, ३/४०९। २. नताइजुल अफकार फी कश्फ़िर रुमज़ वल असरार, तकमिला फतहुल क़दीर, किताबुल हिबा, मकतबा नूरिया रिज़विया सुक्कुर, ७/४९७।

पृष्ठ २५१/६९२

فی الفتّاح ۱ انتھی، فاقول: نقل مجھول لامعقول ولا مقبول اما لجھل فلان المفتاح لیس من الکتب المتداولۃ ولا الشھیرۃ ولا اعلم من ھو مصنفہ وما درجتہ فی کتب المذھب، واما انہ غیر معقول فلان التملیک حالا اما للعین اوللمنافع وکل اما بعوض اومجاناً ھذا تقسم حاصر عقلی لا امکان لخروج قسم عنہ ومعلوم بداھۃ ان ھذا الشیئ الذی لیس تملیک المنافع وتملیک العین بعوض فاذن لیس الاتملیک العین حالا مجاناً وماھوا لا الھبۃ وفسرت فی المتون وقال قاضی زادہ فی نتائج الافکار الھبۃ فی الشریعۃ تملیک المال بلاعوض کذا فی عامۃ الشروح بل المتون ۲ ، وما عھد من الشرع المطھر ما ھو عقد یکون تملیک العین فی الحال بلاعوض ولا یکون ھبۃ ولوکان لوجب ان یعقد لہ کتاب او باب او فصل اواقل شیئ فی کتب المذھب کما عقدت الکتب البیع والھبۃ والعاریۃ والاجارۃ۔

یوں ہے اھ، فاقول : (تو میں کہتا ہوں ۔ ت) یہ نقل مجہول ، غیر مقبول اور غیر معقول ہے۔ مجہول اسی لئے کہ مفتاح مشہور اور متداول کتب میں نہیں ہے اور یہ معلوم نہیں کہ اس کا مصنف کون ہے اور کتب مذہب میں اس کا کیا مقام ہے غیر معقول اسی لئے کہ مذکورہ تملیک عین چیز کی ہوگی یا منافع کی ہوگی پھر ہر صورت عوض کے بدلے یا بلا عوض ہوگی یہ تقسیم عقلی طور پر چار صورتوں کو حاصر ہے اور اس سے خارج کسی قسم کا احتمال نہیں ہے اور بداہۃ معلوم ہے کہ یہ چیز جو منافع اور عین چیز کی تملیک بالعوض نہیں تو لامحالہ پھر صرف تملیک العین مفت میں ہوگی تو اسی کا نام ہبہ ہے اور متون میں اسی کی یہی تفسیر کی گئی ہے۔ قاضی زادہ نے نتائج الافکار میں فرمایا: شریعت میں ہبہ مال کی بلا عوض تملیک کو کہتے ہیں۔ یونہی عام شروح میں مذکور ہے بلکہ تمام متون ۲ میں ہے، شرع شریف سے کوئی ایسا عقد معلوم نہیں ہوا جس میں موقع پر بلا عوض عین چیز کا مالک بنانا ہو اور وہ ہبہ نہ ہو گا اگر کوئی اور چیز ہوتی تو کتب فقہ میں

اس کے لئے کوئی کتاب، باب یا فصل یا اور کوئی اس سے کم عنوان ضرور قائم کیا جاتا جیسا کہ کتب میں بیع، ہبہ، عاریہ اور اجارہ وغیرہ کے لئے۔

حواشی: ۱ حاشیہ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الھبۃ فصل فی مسائل متفرقۃ دارالمعرفۃ بیروت ۳ / ۴۰۹ ۲ نتائج الافکار فی کشف الرموز والاسرار تکملہ فتح القدیر کتاب الھبۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷ / ۴۹۷

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...headings are established, but we are looking through all the books of the school of thought from beginning to end, and all of them are devoid of this heading; in fact, they are devoid of even the slightest hint towards it. Thus it became known that mere 'Tamlīk' (granting ownership) is not a contract in Shariah, nor is it present anywhere even in the common practice (urf) of people. Because if you inform that Zaid has made Amr the owner of a house for free, everyone will understand it as a gift (Hiba), and no one from a child to a learned scholar will think of anything other than Hiba. In Hidaya and all those books that state the underlying causes ('ilal), they have stated the reason for the condition of possession (qabd) in Hiba as follows: since it is a contract of donation (tabarru'), and establishing ownership before possession would impose something on the donor that he has not donated, which is the act of handing over (which hasn't actually happened yet). Therefore, ownership will not be valid before possession (Al-Hidaya). And to use the issue of 'Iqrār' (acknowledgement) as an argument for it is also a great proof that this speech of his was issued without understanding. Because this is merely a matter of someone being held accountable for their own acknowledgement. Consider that if someone absolutely does not make another person an owner, yet acknowledges it, he will be held accountable for his acknowledgement. So, would it be argued from this acknowledgement that the act of a granter of ownership...

[1] Al-Hidaya, Kitab al-Hiba, Matba' Yusafi, Lucknow, 3/281. Page 252 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

...शीर्षक स्थापित हैं लेकिन हम शुरू से अंत तक मज़हब (विचारधारा) की सभी किताबों को देख रहे हैं कि सभी की सभी इस शीर्षक से खाली हैं, बल्कि इसकी ओर किसी मामूली इशारे तक से खाली हैं। तो पता चला कि कोरी 'तमलीक' (स्वामित्व प्रदान करना) शरीयत में कोई अनुबंध नहीं है, बल्कि लोगों के'उर्फ़ (प्रथा) तक में कहीं मौजूद नहीं है। क्योंकि अगर आप खबर दें कि ज़ैद ने मुफ़्त में अम्र को मकान का मालिक बना दिया, तो हर कोई यही समझेगा कि यह 'हिबा' (उपहार) है और किसी बच्चे से लेकर आलिम फाज़िल (विद्वान) तक के दिल में हिबा के अलावा कोई चीज़ नहीं खटकेगी। और हिदाया और उन सभी किताबों में जो 'इलल' (कारणों) का वर्णन करती हैं, उन्होंने हिबा में 'क़ब्ज़' (कब्ज़ा) की शर्त की वजह यह बताई है कि चूंकि यह 'तबर्रुआ' (दान) का अनुबंध है और क़ब्ज़े से पहले मिल्क (स्वामित्व) की पुष्टि में दान करने वाले पर ऐसी चीज़ का भार होगा जो उसने दान नहीं की, और वह दान सौंप देने का नाम है (जो अभी वास्तव में नहीं हुआ)। इसलिए क़ब्ज़े से पहले मिल्क सही नहीं होगी (अल-हिदाया)। और इक़रार (स्वीकृति) के मसले से इसका तर्क देना भी इस बात का बड़ा प्रमाण है कि उसका यह कलाम (कथन) बिना समझे जारी हुआ है। क्योंकि यह तो सिर्फ़ किसी के अपने इक़रार में पकड़ होने की बात है। आप विचार करें कि अगर कोई व्यक्ति बिल्कुल किसी को मालिक न बनाए, इसके बावजूद वह इक़रार करे तो अपने इक़रार में पकड़ा जाएगा। तो क्या इस इक़रार से यह तर्क दिया जाएगा कि मालिक बनाने वाले की...

[1] अल-हिदाया, किताब अल-हिबा, मतबा यूसुफी, लखनऊ, 3/281। पृष्ठ 252 का 692

عنوان قائم ہیں لیکن ہم اول تا آخر تمام کتب مذہب کو دیکھ رہے ہیں کہ تمام کی تمام اس عنوان سے خالی بلکہ اس کی طرف کسی ادنی اشارہ تک سے خالی ہیں تو معلوم ہوا کہ نری تملیک شرع میں کوئی عقد نہیں ہے بلکہ لوگوں کے عرف تک میں کہیں موجود نہیں، کیونکہ اگر تو خبر دے کہ زید نے مفت میں عمرو کو مکان کا مالک بنادے تو اس سے ہر کوئی یہی سمجھے گا کہ یہ ہبہ ہے اور کسی بچے اور عالم فاضل تک کے دل میں ہبہ کے علاوہ کوئی چیز نہ کھٹکے گی، اور ہدایہ اور تمام ان کتب میں جو علل کو بیان کرتی ہیں انہوں نے ہبہ میں قبضہ کی شرط کی وجہ یہ بیان فرمائی ہے کہ چونکہ یہ تبرع کا عقد ہے اور قبضہ سے قبل ملک کے ثبوت میں تبرع کرنے والے پر ایسی چیز کا الزام ہوگا جس کا اس نے تبرع نہیں کیا اور وہ تبرع سونپ دینے کا نام ہے (جو ابھی واقعی نہیں ہوا) لہذا قبضہ سے قبل ملک صحیح نہ ہوگی اھ، اور اقرار کے مسئلہ سے اس کا استدلال کرنا بھی اس بات کی بڑی دلیل ہے کہ اس کا یہ کلام سمجھ کے بغیر صادر ہوا ہے کیونکہ یہ تو صرف کسی کا اپنے اقرار میں ماخوذ ہونے کی بات ہے آپ غور کریں کہ اگر کوئی شخص قطعاً کسی کو مالک نہ بنائے اس کے باوجود وہ اقرار کرے تو اپنے اقرار میں ماخوذ ہوگا تو کیا اس اقرار سے یہ استدلال کیا جائے گا کہ مالک بنانے والے کی

۱ الہدایۃ کتاب الھبۃ مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۸۱ صفحہ ۲۵۲ از ۶۹۲

Fatawa Razvia Volume 19

[Left Column - Arabic] If one confesses to a sale, it is valid. Does this prove that a sale is completed by the seller alone, because there is nothing here from the buyer's side? Rather, the secret that this person who argues this way has overlooked is that a confession is a report (ikhbar) in one aspect, just as it is an initiation (insha) in another aspect. Due to its resemblance to a report, it is taken in the manner of confessions, not because it is an initiation of a contract that does not require possession. Do you not see that if one confesses to another a shared half of his house, it is valid, as in 'al-Durr'[1] and others? This is only because of its resemblance to a report; if it were an initiation, it would not be valid, as they have explicitly stated despite the obligation of validity according to the delusion of this confused person. It was previously mentioned in 'al-Iqrar' (Confession) regarding its contents and commentaries: "all my property or whatever I own is a gift to him" is not a confession, so delivery of possession is necessary, unlike confession.[2] It has been informed that the 'lam' of ownership...

[Right Column - Urdu] ...transfer of ownership becomes valid without an offer from the other side (not at all). Furthermore, there is no doubt that if someone confesses to a sale, this confession is valid. So, will it be inferred from this that the conclusion of a sale occurs solely from the seller's side, because there is no mention of any action from the buyer (whereas this is not the case)? Rather, the point that this arguer has overlooked is that confession is partly a report, just as it is partly an initiation. Therefore, from the perspective of the report aspect, it is accepted due to being a confession. It is not because it is the initiation of a contract in which possession is not required. So you see, if he confesses for another person's benefit regarding half of his house as common property (musha), it is valid, as in 'Durr al-Mukhtar' etc. This is only because it has the resemblance of a report, whereas if it were called initiation, it would not be valid, as the jurists have clarified. Even though the validity of the said confession is accepted by that person, and it has passed before that if someone confesses that "all my property or whatever thing I own belongs to so-and-so," all texts and commentaries have declared this confession as a gift (hiba), not a confession; therefore, in that case, possession...

[Footnotes] [1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Mujtabai Press, Delhi, 2/30 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Mujtabai Press, Delhi, 2/131

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[बायां कॉलम - अरबी] यदि कोई बिक्री का इकरार (स्वीकारोक्ति) करता है, तो यह मान्य है। क्या इससे यह सिद्ध होता है कि बिक्री केवल विक्रेता की ओर से ही पूरी हो जाती है, क्योंकि यहाँ खरीदार की ओर से कुछ भी नहीं है? बल्कि, वह रहस्य जिसे इस तर्क करने वाले ने अनदेखा कर दिया है, वह यह है कि इकरार एक पहलू से समाचार (इख़बार) है, जैसे कि यह दूसरे पहलू से शुरुआत (इन्शा) है। समाचार के साथ अपनी समानता के कारण, इसे इकरार की तरह लिया जाता है, न कि इसलिए कि यह एक ऐसे अनुबंध की शुरुआत है जिसमें कब्ज़े की आवश्यकता नहीं होती है। क्या आप नहीं देखते कि यदि वह किसी दूसरे के लिए अपने घर के आधे अविभाजित हिस्से का इकरार करता है, तो यह सही है, जैसा कि 'अल-दुर्र[1] और अन्य में है? यह केवल समाचार के साथ समानता के कारण है; यदि यह शुरुआत होती, तो यह सही नहीं होता, जैसा कि उन्होंने इस भ्रमित व्यक्ति के भ्रम के बावजूद वैधता के दायित्व के साथ स्पष्ट किया है। और 'इकरार' में इसकी व्याख्याओं और टीकाओं में पहले उल्लेख किया गया है: "मेरी सारी संपत्ति या जिसका मैं मालिक हूँ वह उसके लिए उपहार है" यह इकरार नहीं है, इसलिए कब्ज़ा देना आवश्यक है, इकरार के विपरीत।[2] यह सूचित किया गया है कि स्वामित्व का 'लाम'...

[दायां कॉलम - उर्दू] ...तरफ से ईजाब (प्रस्ताव) के बिना ही मिल्कियत का हस्तांतरण सही हो जाता है (हरगिज़ नहीं)। फिर इसमें भी कोई शक नहीं कि अगर कोई बिक्री का इकरार करे तो यह इकरार सही है, तो क्या इससे भी यह तर्क दिया जाएगा कि बिक्री का समापन केवल अकेले विक्रेता की ओर से होगा क्योंकि इसमें खरीदार के किसी कार्य का उल्लेख नहीं है (जबकि ऐसा नहीं है)? बल्कि वह नुक्ता जिससे यह तर्क करने वाला ग़ाफ़िल (अनजान) है वह यह है कि इकरार एक तरफ से खबर है जैसा कि वह एक तरफ से इन्शा (शुरुआत) है, तो खबर वाले पहलू के एतबार से इकरार की वजह से वह माना जाता है। इस वजह से नहीं कि यह अनुबंध की शुरुआत है जिसमें कब्ज़े की ज़रूरत नहीं है। तो आप देखें कि अगर वह दूसरे के लिए अपने आधे मकान का अविभाजित (मुशाअ) तौर पर इकरार करे तो सही है जैसा कि 'दुर्रे मुख्तार' वग़ैरा में है, तो यह सिर्फ इसलिए कि इसमें खबर का संदेह है, हालांकि अगर इसे इन्शा कहा जाए तो सही न होगा जैसा कि फ़ुक़हा ने इसकी स्पष्ट व्याख्या की है। हालांकि उक्त इकरार की वैधता उस व्यक्ति के यहाँ मान्य है, और पहले गुज़रा है कि अगर कोई व्यक्ति यह इकरार करे कि "मेरा सारा माल या जिस चीज़ का मैं मालिक हूँ वह फलां की है,"

तमाम मूल ग्रंथों और टीकाओं में इस इकरार को हिबा (उपहार) करार दिया है, इसे इकरार नहीं कहा, तो उसमें कब्ज़ा...

[पाद-टिप्पणियाँ] [1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल इकरार, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/30 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुल इकरार, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/131

पृष्ठ 253 / 692

[بایاں کالم - عربی] ان لو اقر بالبیع جاز فھل یستدل بہ علی ان البیع یتم من جانب البائع وحدہ لانہ لیس ھھنا شیئ من جانب المشتری بل السر الذي غفل عنہ ھذا المستدل ان الاقرار اخبار من وجہ کما انہ انشاء من وجہ فلشبہ الاخبار یواخذ بأمثال الاقرار لا لانہ انشاء عقد لا یحتاج الی القبض الاتری انہ لو اقر لغیرہ بنصف دارہ مشاعا صح کما فی الدرّ[1] وغیرہ و ماذلك الا لشبہ الاخبار ولو کان انشاء لم یصح کما نصوا مع وجوب الصحۃ علی وھم ھذا الواھم وتقدم فی الاقرار متنا وشرحا جمیع مالی او مأ املکہ لہ ھبۃ لا اقرار فلا بد من التسلیم بخلاف الاقرار[2] اہ فقد افادان لام التملیك

[دایاں کالم - اردو] طرف سے ایجاب کے بغیر ہی تملیک صحیح ہوجاتی ہے (ہر گز نہیں) پھر اس میں بھی شک نہیں کہ اگر کوئی بیع کا اقرار کرے تو یہ اقرار صحیح ہے تو کیا اس سے بھی یہ استدلال کیا جائے گا کہ بیع کا انعقاد صرف اکیلے بائع کی طرف سے ہوگا کیونکہ اس میں مشتری کے کسی عمل کا ذکر نہیں (جبکہ ایسا نہیں ہے) بلکہ وہ نکتہ جس سے یہ استدلال والا غافل ہے وہ یہ ہے کہ اقرار من وجہ خبر ہے جیسا کہ وہ من وجہ انشاء ہے تو خبر والے پہلو کے اعتبار سے اقرار کی وجہ سے وہ ماخوذ ہوتا ہے اس وجہ سے نہیں کہ یہ عقد کا انشاء ہے جس میں قبضہ کی ضرورت نہیں ہے تو آپ دیکھیں کہ اگر وہ غیر کے لئے اپنے نصف مکان کا مشاع کے طور پر اقرار کرے تو صحیح ہے جیسا کہ در مختار وغیرہ میں ہے تو یہ صرف اس لئے کہ اس میں خبر کا شبہ ہے حالانکہ اگر اس کو انشاء کہا جائے تو صحیح نہ ہوگا جیسا کہ فقہاء نے اس کی تصریح فرمائی ہے حالانکہ مذکور اقرار کی صحت اس شخص کے ہاں مسلمہ ہے اور پہلے گزرا ہے کہ اگر کوئی شخص یہ اقرار کرے کہ میرا تمام مال یا جس چیز کا میں مالک ہوں وہ فلاں کی ہے تمام متون اور شروح میں اس اقرار کو ہبہ قرار دیا ہے اس کو اقرار نہیں کہا، تو اس میں قبضہ

[حواشی] 1 در مختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۳۰/۲ 2 در مختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۱۳۱/۲

Fatawa Razawiya, Volume 19

[Arabic Column] It signifies a gift and delivery (taslim) is a condition. The fact that it is not a condition in an acknowledgment (iqrar) is because it is a piece of information from one perspective, not because it is a contract that does not require delivery. The subtle point in this is that conveying ownership (tamleek) encompasses both sale and gift. Therefore, when he acknowledged that he made [him] the owner of the fruit while it was still on the trees, the matter is turned towards sale to hold him accountable for his acknowledgment and to make the speech sound as far as possible. This is contrary to acknowledging it as a gift; in that case, he has explicitly stated something that cannot be completed while it is occupied (attached), so it would not be beneficial. Similarly, in everything, if he acknowledged, "I already made so-and-so the owner of it before," possession (qabz) and occupancy (shughl) etc. are not investigated. This is because acknowledgment of conveying ownership is an acknowledgment of it leaving his ownership to the ownership of the beneficiary (muqarr-lah). This is not completed in voluntary acts except with possession by the beneficiary. Therefore, acknowledging it is an acknowledgment of the gift and the delivery together. This is contrary to if he acknowledged, "I gifted it to him," for the occurrence of a gift from the donor...

[Urdu Column] ...giving is necessary. Contrary to acknowledgment (iqrar), this issue has shown the benefit that in acknowledgment, 'lam' is for conveying ownership (tamleek), which yields the benefit of a gift (hibah) and makes delivery (taslim) a condition. The reason delivery is not mandatory in the case of framing it as an acknowledgment is because, from one perspective, it is a statement of fact (news), not because acknowledgment is a contract in which giving delivery and possession is not necessary. The subtle point in this is that the term 'tamleek' includes both sale and gift. So, when he made this acknowledgment that "I made [him] the owner of the fruit on the trees," it will be turned towards sale so that he may be held accountable for his acknowledgment and the speech be made correct as far as possible. Contrary to the case where he acknowledges it as a gift, his speech will not be correct because that fruit is occupied (attached) with its trees. Similarly, every thing about which he acknowledges that "I made such-and-so its owner" and there is no mention of possession or occupancy, this acknowledgment will be accepted because acknowledgment of 'tamleek' is an admission of the fact that "I have taken this thing out of my ownership and given it into the ownership of the beneficiary (muqarr-lah)." In voluntary acts (tabarru'at), this matter is not complete and correct until possession

for the beneficiary is admitted. Therefore, it is necessary to consider this acknowledgment as a gift along with possession. Contrary to when he acknowledges a gift and says, "I have gifted this thing to him and..."

फतवा रज़विया, खंड 19

[अरबी कॉलम] यह दान (हिबा) का संकेत देता है और सुपुर्दगी (तस्लीम) एक शर्त है। पावती (इकरार) में इसकी शर्त न होना इस कारण से है कि यह एक दृष्टिकोण से सूचना (खबर) है, न कि इसलिए कि यहाँ कोई ऐसा अनुबंध है जिसे सुपुर्दगी की आवश्यकता नहीं है। इसमें सूक्ष्म बात यह है कि स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) में बिक्री और दान दोनों शामिल हैं। अत; जब उसने यह स्वीकार किया कि उसने पेड़ों पर लगे फलों का मालिक बनाया है, तो इस मामले को बिक्री की ओर मोड़ दिया जाता है ताकि उसे उसकी पावती के लिए उत्तरदायी ठहराया जा सके और भाषण को यथासंभव सही बनाया जा सके। इसके विपरीत, दान के रूप में इसे स्वीकार करना; उस स्थिति में, उसने स्पष्ट रूप से कुछ ऐसा कहा है जो कब्जे (संलग्न) रहते हुए पूरा नहीं किया जा सकता है, इसलिए यह फायदेमंद नहीं होगा। इसी प्रकार, हर चीज़ में, यदि उसने स्वीकार किया, "मैंने पहले ही फलां को इसका मालिक बना दिया था," तो कब्ज़ा (क़ब्ज़) और संलग्नता (शुग्ल) आदि की जांच नहीं की जाती है। ऐसा इसलिए है क्योंकि स्वामित्व हस्तांतरण की पावती उसके स्वामित्व से निकलकर लाभार्थी (मुक़र्र-लहु) के स्वामित्व में जाने की पावती है। स्वैच्छिक कार्यों में यह तब तक पूरा नहीं होता जब तक लाभार्थी का कब्ज़ा न हो। इसलिए, इसे स्वीकार करना दान और सुपुर्दगी दोनों को एक साथ स्वीकार करना है। इसके विपरीत यदि उसने स्वीकार किया, "मैंने उसे दान कर दिया," क्योंकि दाता की ओर से दान की घटना...

[उर्दू कॉलम] ...देना आवश्यक है। पावती (इकरार) के विपरीत, इस मुद्दे ने लाभ दिखाया है कि पावती में 'लाम' स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) के लिए है, जो दान (हिबा) का लाभ देता है और सुपुर्दगी (तस्लीम) को एक शर्त बनाता है। पावती बनाने के मामले में सुपुर्दगी का अनिवार्य न होना इस कारण से है कि एक नज़रिए से यह समाचार है, इसलिए नहीं कि पावती एक ऐसा अनुबंध है जिसमें सुपुर्दगी और कब्ज़ा देना आवश्यक नहीं है। इसमें सूक्ष्म बात यह है कि 'तमलीक' शब्द में बिक्री और दान दोनों शामिल हैं। अत; जब उसने यह पावती दी कि "मैंने पेड़ों पर फलों का मालिक बनाया," तो इसे बिक्री की ओर मोड़ा जाएगा ताकि उसे उसकी पावती के लिए उत्तरदायी ठहराया जा सके और भाषण को यथासंभव सही बनाया जा सके। उस स्थिति के विपरीत जहाँ वह इसे दान के रूप में स्वीकार करता है, तो उसका भाषण सही नहीं होगा क्योंकि वह फल अपने पेड़ों के साथ लगा (कब्जे में) है। इसी प्रकार, हर वह चीज़ जिसके बारे में वह यह स्वीकार करता है कि "मैंने फलां को इसका मालिक बनाया" और कब्ज़ा होने या न होने का कोई उल्लेख नहीं है, तो इस पावती को

स्वीकार कर लिया जाएगा क्योंकि 'तमलीक' की पावती इस तथ्य की स्वीकारोक्ति है कि "मैंने इस चीज़ को अपने स्वामित्व से निकाल कर लाभार्थी (मुक़र्र लहु) के स्वामित्व में दे दिया है," और स्वैच्छिक कार्यों (तबर्रुआत) में, यह मामला तब तक पूर्ण और सही नहीं होता जब तक कि लाभार्थी के लिए कब्ज़ा न माना जाए। इसलिए, इस पावती को कब्ज़े के साथ दान मानना आवश्यक होगा। इसके विपरीत जब वह दान की पावती देता है और कहता है "मैंने यह चीज़ उसे दान कर दी है और..."

पृष्ठ 254/692

[عربی کالم] یفید الھبة ویشترط التسلیم وان عدم اشتراطه فی الاقرار جاء من جھة انه اخبار من وجه لا ان ھھنا عقدا لایحتاج الی التسلیم والنکتة فیه ان التملیك یعم البیع والھبة فاذا اقربانه ملک الثمار وھی علی الاشجار صرف الامر الی البیع مواخذة له باقراره وتصحیحا للکلام مھما امکن بخلاف ما اقربھبتھا فانه قد صرح بما لا یتم مشغولا فلم یفد وکذلک في کل شیئ اذا اقربانی قد ملکته من فلان قبل ولم یبحث عن القبض و الشغل وغیرھا لان الاقرار بالتملیك اقرار بخروجه عن ملکه الی ملک المقر له و لا یتم ذلک فی التبرعات الا بالقبض للمقر له فالاقرار به اقرار بالھبة وبالاقباض معا بخلاف مالو اقرانی وھبته فان صدور الھبة من الواھب

[اردو کالم] دینا ضروری ہے۔ بخلاف اقرار کے اھ تو اس مسئلہ نے فائدہ ظاہر کیا کہ اقرار میں لام تملیک کے لئے ہے جو ہبہ کا فائدہ دیتا ہے اور تسلیم کو شرط بناتا ہے اور اقرار بنانے کی صورت میں تسلیم کا واجب نہ ہونا اس وجہ سے ہوا کہ من وجہ خبر ہے اس لئے نہیں کہ اقرار ایک عقد ہے جس میں تسلیم و قبضہ دینا ضروری نہیں ہے اس میں نکتہ یہ ہے تملیک کا عنوان بیع اور ہبہ دونوں کو شامل ہے، تو جب اس نے یہ اقرار کیا کہ "درختوں پر پھل کا مالک بنایا" تو اس کو بیع کی طرف پھیرا جائے گا تاکہ اس کو اپنے اقرار میں ماخوذ کیا جائے اور کلام کو حتی الامکان صحیح بنایا جائے۔ بخلاف اس صورت کے کہ وہ ہبہ کا اقرار کرے تو اس کا کلام درست نہ ہوگا کیونکہ وہ پھل اس کے درختوں کے ساتھ مشغول ہے اور اسی طرح ہر وہ چیز جس کے متعلق وہ یہ اقرار کرے کہ میں نے اس کا فلاں کو مالک بنایا اور قبضہ اور مشغول ہونے نہ ہونے کا ذکر نہ ہو تو یہ اقرار قبول کرلیا جائے گا کیونکہ تملیک کا اقرار اس بات کا اعتراف ہے کہ میں نے یہ چیز اپنی ملکیت سے نکال کر مقر لہ کی ملکیت میں دے دی اور تبرعات میں یہ معاملہ اس وقت

تک تام اور درست نہیں ہوتا جب تک قبضہ مقر لہ کے لئے نہ مانا جائے تو لازم یہ اقرار ہبہ مع قبضہ ماننا ہوگا۔ بخلاف جبکہ وہ ہبہ کا اقرار کرے اور یوں کہے میں نے یہ چیز اس کو ہبہ کی ہے اور

Fatawa Ridawiyya Volume 19

(Arabic Text)

...it does not necessitate the giving of possession (iqbad), so it is not an admission of the occurrence of ownership for the donee. This is the difference between the two admissions, not what he claimed that the transfer of ownership (tamlik) does not require possession. If he had not mentioned the proof, we would have been certain that this transmission and fatwa were falsely attributed to the Mashaikh. However, through his reasoning, it became clear that the error is in understanding. We have already presented decisive texts that 'tamlik' here means 'gift' (hiba). This transmitter himself admitted at the beginning of his speech that 'tamlik' is in the sense of 'hiba' and is completed by possession. If it is completed by possession, how can it be permissible without delivery? Furthermore, the greatest wonder is that the disagreement was over whether saying "I have made you the owner of this thing" constitutes a gift or if it is entirely invalid, because 'tamlik' is more general (than hiba), as we have already presented from Radd al-Muhtar. And now the fatwa has come to us that it is valid absolutely, even without possession. Is this wonder not the most wondrous of wonders? We have already

(Urdu Translation/Explanation)

Saying the word 'tamlik' (transfer of ownership) does not necessitate admission of possession, because it does not entail the issuance of a gift from the donor's side. Thus, ownership will not be established for the donee through the admission of a gift. This is the difference in admissions of 'tamlik' and 'hiba', not that possession is not needed in 'tamlik' as he assumed. If he hadn't mentioned this proof, we would have been certain that the transmission and fatwa were wrongly attributed to the Mashaikh. But his reasoning from the issue of admission made it clear that the error is in his understanding, while the transmission and fatwa are correct. Although we have already clarified through texts that 'tamlik' here means 'hiba', while this transmitter also admitted at the beginning of his speech that 'tamlik' is in the sense of 'hiba' and is completed by possession. So when it is completed by possession, how could it be permissible without delivery? Then, it is extremely surprising that the difference was stated as follows: if someone says, "I have made you the owner of this thing," would it be a gift or would the statement be completely invalid and not be a gift because 'tamlik' is more general than 'hiba', as we have also proven from Radd al-Muhtar. So now they have declared a fatwa that it is absolutely correct even if there is no possession. This

(Arabic Text)

let you hear the text of Al-Tatimma, Jami' al-Fasulayn, al-Khayr al-Ramli, and...

Page 255 of 692

(Urdu Translation/Explanation)

is the strangest among wonders. We told you from the text of Al-Tatimma, Jami' al-Fasulayn, Khayruddin Ramli, and Uqud al-Durriyya that they...

(अरबी पाठ)

...इतनी बात से कब्ज़ा दिलाना (इक्बाज़) लाज़िम नहीं आता, अतः यह आदाता (डोने) के लिए स्वामित्व की प्राप्ति की स्वीकृति नहीं है। दोनों स्वीकृतियों के बीच यही अंतर है, न कि वह जो उसने दावा किया कि स्वामित्व के हस्तांतरण (तमलीक) में कब्ज़े की आवश्यकता नहीं है। यदि उसने इस प्रमाण का उल्लेख न किया होता, तो हमें विश्वास हो जाता कि यह संचरण (नक़्ल) और फतवा विद्वानों (मशाइख़) की ओर झूठा आरोपित है। लेकिन उसके तर्क से यह स्पष्ट हो गया कि त्रुटि समझ में है। हम पहले ही निर्णायक पाठ प्रस्तुत कर चुके हैं कि यहाँ 'तमलीक' से तात्पर्य 'हिबा' (उपहार) है। इस संचरणकर्ता ने स्वयं अपने भाषण की शुरुआत में स्वीकार किया है कि 'तमलीक' 'हिबा' के अर्थ में है और कब्ज़े से पूर्ण होती है। जब यह कब्ज़े से पूर्ण होती है, तो सुपुर्दगी के बिना यह कैसे जायज़ हो सकती है? फिर, आश्चर्यों में सबसे बड़ा आश्चर्य यह है कि मतभेद इसमें था कि यदि कोई कहे, "मैंने तुम्हें इस वस्तु का मालिक बना दिया," तो क्या यह उपहार होगा या यह बिल्कुल मान्य नहीं होगा क्योंकि 'तमलीक' उपहार से अधिक व्यापक है, जैसा कि हम 'रद्द अल-मुह्तार' से भी प्रस्तुत कर चुके हैं। और अब हमारे पास फतवा आया

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

तमलीक का शब्द कहा, यह तो कब्ज़े की स्वीकृति को आवश्यक नहीं बनाता क्योंकि दाता की ओर से उपहार (हिबा) के जारी होने को यह आवश्यक नहीं बनाता, तो उपहार की स्वीकृति से आदाता के लिए स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा। तमलीक और हिबा की स्वीकृतियों में यही अंतर है, न कि यह कि तमलीक में कब्ज़े की आवश्यकता नहीं है जैसा कि उसने मान लिया। यदि वह इस प्रमाण का उल्लेख न करता तो हम यकीन कर लेते कि संचरण और फतवा मशाइख़ की तरफ गलत तरीके से आरोपित है, लेकिन स्वीकृति के मसले से उसके तर्क ने स्पष्ट कर दिया कि गलती उसकी समझ की है जबकि संचरण और फतवा सही है। हालाँकि हम पहले ग्रंथों के माध्यम से स्पष्ट कर चुके हैं कि यहाँ तमलीक से मुराद हिबा है, जबकि यह संचरणकर्ता भी अपने कलाम की शुरुआत में स्वीकार कर चुका है कि तमलीक हिबा के अर्थ में होती है और वह कब्ज़े से पूर्ण होती है। तो जब यह कब्ज़े से पूर्ण होती है तो फिर सुपुर्दगी के बिना कैसे जायज़ होगी? फिर अत्यंत आश्चर्य की बात यह है कि मतभेद यह बयान किया गया कि यदि कोई यूँ कहे "मैंने तुझे इस चीज़ का मालिक बनाया" तो यह हिबा होगा या सिरे से कलाम सही न होगा और हिबा न होगा क्योंकि तमलीक हिबा से सामान्य है जैसा कि हम 'रद्द अल-मुह्तार' से भी सिद्ध कर चुके हैं, तो अब

(अरबी पाठ)

है कि यह पूर्णतः सही है, यहाँ तक कि बिना कब्ज़े के भी। क्या यह आश्चर्य सबसे अद्भुत आश्चर्य नहीं है? हमने आपको 'अत-ततिम्मा', 'जामे अल-फसुलैन', 'अल-खैर अल-रमली' का पाठ सुना दिया है और...

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

उन्होंने फतवा ज़ाहिर कर दिया कि यह मुतलक़न सही है चाहे कब्ज़ा भी न हो, तो यह अजूबों में अजीब तर है। हमने आपको 'ततिम्मा' के पाठ और 'जामे अल-फसुलैन', खैर उद्दीन रमली और 'उक़ूद अद-दुर्रिया' से बताया कि वे...

| لا يستلزم الاقباض فلا يكون اقرار بحصول الملك للموهوب له هذا هو الفرق بين الاقرارين لا ما زعم ان التمليك لا يحتاج الى القبض ولو لا ذكره من الدليل لا يَفَنَّا ان هذا النقل والفتوٰى مكذوب على المشائخ و لكن باستدلاله تبين ان الخطأ في الفهم وقد قدمنا نصوصاً قاضية بان التمليك ههنا هو الهبة وقد اعترف به هذا الناقل في صدر كلامه ان التمليك يكون في معنى الهبة ويتم بالقبض فاذا كان تمامه بالقبض فكيف يجوز بدون التسليم ثم العجب اشد العجب ان الاختلاف كان في انه لو قال ملكتك هذا الشبيئ هل يكون هبة ام لا يصح اصلا لان التمليك اعم كما قد منا من رد المحتار والآن جاءتنا الفتوٰى بانه صحيح مطلقا حتى بلا قبض هل هذا الاعجب عجاب، وقد اسمعناك نص التتمه وجامع الفصولين والخير الرملى و | تملیک کا لفظ کہا یہ تو اقرار قبضہ کو مستلزم نہیں کیونکہ واہب کی طرف سے ہبہ کے صدور کو یہ لازم نہیں تو ہبہ کے اقرار سے موہوب لہ کے لئے ملکیت ثابت نہ ہوگی، تملیک اور ہبہ کے اقراروں میں یہ فرق ہے نہ یہ کہ تملیک میں قبضہ کی ضرورت نہیں جیسے اس نے گمان کر لیا، اگر یہ اس دلیل کو ذکر نہ کرتا تو ہم یقین کر لیتے کہ نقل اور فتوٰی مشائخ کی طرف غلط منسوب ہے لیکن مسئلہ اقرار سے اس کے استدلال نے واضح کر دیا کہ خطا اس کے فہم کی ہے جبکہ نقل اور فتوٰی صحیح ہے حالانکہ ہم پہلے نصوص کے ذریعہ واضح کر چکے ہیں کہ یہاں تملیک سے مراد ہبہ ہے جبکہ یہ ناقل بھی اپنے کلام کی ابتداء میں اعتراف کر چکا ہے کہ تملیک ہبہ کے معنی میں ہوتی ہے اور وہ قبضہ سے تام ہوتی ہے تو جب یہ قبضہ سے تام ہوتی ہے تو پھر تسلیم کے بغیر کیسے جائز ہوگی، پھر انتہائی تعجب کی بات یہ ہے کہ اختلاف یہ بیان کیا کہ اگر کوئی یوں کہے "میں نے تجھے اس چیز کا مالک بنایا" تو یہ ہبہ ہوگا یا سرے سے کلام صحیح نہ ہوگا اور ہبہ نہ ہوگا کیونکہ تملیک ہبہ سے عام ہے جیسا کہ ہم رد المحتار سے بھی ثابت

کر چکے ہیں تو اب انہوں نے فتویٰ ظاہر کردیا کہ یہ مطلقاً صحیح ہے خواہ قبضہ بھی نہ ہو، تو یہ عجائب سے عجیب تر ہے، ہم نے آپ کو تتمہ کی نص اور جامع الفصولین، خیر الدین رملی اور عقود الدریہ سے بتایا کہ وہ |

Fatawa Rizwia, Volume 19

Al-Uqud al-Durriyah [states] that a document written stating 'he made him the owner with a valid transfer of ownership' is corrupt and unacceptable because the reason for the transfer is unknown. And whoever accepted it before did so by interpreting it as a gift (Hiba). Now it has become acceptable because it's a new, invented contract that is not known in Sharia or custom. From here, it is known that the saying of al-Tahtawi that 'the death of the declarant is equivalent to delivery by consensus' is a breach of the consensus which states that the death of one of the contracting parties before delivery invalidates [the gift]. The truth is that this unknown and irrational transmission is something that cannot be relied upon; rather, it is not permissible even to pay attention to it. And with Allah is protection and success, and Allah Almighty knows best. (T)

Problem 76: From Banaras, Masjid Chowk Kuhna, sent by Muhammad Sulaiman and Muhammad Sahiban, 20 Jumada al-Ula 1314 AH. What do the scholars say in this matter that Khalid has five sons and three daughters. Among the sons, Zaid is the eldest. During Zaid's minority and student days, at a time when he had no income whatsoever, Khalid bought an empty plot of land in Zaid's name with his own money and built a house on that land with his own money and rented it out. Khalid himself used to collect the rent and repair the house when needed. 4 years after purchasing the said house, Khalid gifted all his movable and immovable property to his wife Hinda, but the house bought in Zaid's name was not included in the gift deed. The intention of the gift deed was the protection of property. Khalid remained alive for three years after writing the gift deed, but on the property which...

---

1 Hashiyah al-Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, chapter on miscellaneous matters, Dar al-Ma'rifa Beirut 3 / 209

फतावा रज़विया, जिल्द १९

अल-उक़ूद अद-दुर्रियाह [में कहा गया है] कि वह दस्तावेज़ जिसमें लिखा था 'उसने सही स्वामित्व हस्तांतरण के साथ उसे मालिक बना दिया' भ्रष्ट और अस्वीकार्य है क्योंकि इसमें स्वामित्व हस्तांतरण का कारण अज्ञात है। और जिसने इसे पहले स्वीकार किया, उसने इसे उपहार (हिबा) मानकर किया। अब यह स्वीकार्य हो गया है क्योंकि यह एक नया, मनगढ़ंत अनुबंध है जिसका शरिया या प्रथा में कोई प्रमाण नहीं है। यहाँ से यह ज्ञात होता है कि तहतावी का यह कहना कि 'प्रदाता की मृत्यु सर्वसम्मति से सुपुर्दगी के समान है' पूरी तरह से सर्वसम्मति के विरुद्ध है, क्योंकि सुपुर्दगी से पहले दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु उपहार को अमान्य कर देती है। सच तो यह है कि यह अज्ञात और अतार्किक विवरण ऐसा है जिस पर भरोसा नहीं किया जा सकता, बल्कि यह ध्यान देने योग्य भी नहीं है। और अल्लाह ही तौफीक और सुरक्षा देने वाला है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ७६: बनारस, मस्जिद चौक कोहना से, प्रेषक मुहम्मद सुलेमान और मुहम्मद साहिबान, २० जमादी-उल-उला १३१४ हिजरी। विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि खालिद के पांच बेटे और तीन बेटियाँ हैं। बेटों में ज़ैद सबसे बड़ा है। ज़ैद के बचपन और छात्र जीवन के दौरान, जब उसकी कोई आय नहीं थी, खालिद ने अपने निजी पैसों से ज़ैद के नाम पर एक खाली ज़मीन खरीदी और अपने ही पैसों से उस ज़मीन पर एक घर बनवाया और उसे किराए पर दे दिया। खालिद स्वयं किराया वसूल करता था और ज़रूरत पड़ने पर घर की मरम्मत करवाता था। उक्त घर खरीदने के ४ साल बाद खालिद ने अपनी चल और अचल संपत्ति अपनी पत्नी हिंदा के नाम हिबा (उपहार) कर दी, लेकिन ज़ैद के नाम खरीदा गया घर हिबा-नामा में शामिल नहीं किया गया था। हिबा-नामा का उद्देश्य संपत्ति की सुरक्षा था। हिबा-नामा लिखने के बाद खालिद तीन साल तक जीवित रहा, लेकिन उस संपत्ति पर जिसे...

---

१ हाशिया अल-तहतावी अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-हिबा, विविध विषयों पर अध्याय, दार अल-मारिफा बेरूत ३/२०९

العقود الدریۃ ان المحضر المکتوب فیہ ملکہ تملیکا صحیحا فاسد غیر مقبول لان وجہ التملیک فیہ مجہول ومن قبلہ قبلہ حملالہ علی الہبۃ والأن صار مقبولا لان عقد جدید، مخترع لم یعھد فی شرع ولا عرف ومن ھھنا عرف ان قولہ موت المقر بمنزلۃ التسلیم بالاتفاق خرق الاجماع الناطق بان موت احد المتعاقدین قبل التسلیم مبطل فالحق ان ھذا النقل المجھول غیر المعقول مما لایحل الاعتماد علیہ بل لایسوغ الالتفات الیہ وباللہ العصمۃ والتوفیق واللہ تعالٰی اعلم۔ محضر نامہ جس میں لکھا تھا "اس کا صحیح تملیک کے ساتھ اس کو مالک بنایا" کہ یہ تحریر فاسد ہے اور غیر مقبول ہے کیونکہ اس میں تملیک کی وجہ مجہول ہے اور جس نے اس تحریر کو مقبول مانا تو اس نے اس کو ہبہ پر محمول کر کے مانا ہے اور اب انہوں نے اس کو مقبول مانا تو اس لئے کہ یہ جدید اور من گھڑت عقد ہے جس کا شرع اور عرف میں کوئی ثبوت نہیں ہے اور اس سے واضح ہو گیا کہ طحطاوی کا کہنا کہ مقر کی موت بمنزلہ تسلیم ہے بالاتفاق یہ بالکل اجماع کے منافی بات ہے کیونکہ تسلیم سے قبل بالاجماع فریقین میں سے ایک کی موت ہبہ کو باطل کر دیتی ہے تو ثابت ہوا کہ یہ نقل مجہول غیر معقول ہے جس پر اعتماد جائز نہیں بلکہ یہ التفات کے قابل بھی نہیں، تو توفیق اور حفاظت اللہ تعالٰی سے ہی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۷۶: از بنارس مسجد چوک کہنہ مرسلہ محمد سلیمان و محمد صاحبان ۲۰ جمادی الاولی ۱۳۱۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے اس مسئلہ میں کہ خالد کے پانچ پسر اور تین دختر ہیں۔ پسروں میں زید سب سے بڑا ہے، زید کی نابالغی اور حالتِ طالبِ علمی میں جس وقت کہ اس کو کسی قسم کی آمدنی نہ تھی، خالد نے اپنے خاص روپے سے ایک زمین پرتی زید کے نام خریدی اور اپنے ہی خاص روپے سے ایک مکان اس زمین پر تعمیر کرایا اور کرایا پر دیا، خالد کرایہ خود تحصیل کرتا

تھا اور ضرورت کے وقت مکان کی مرمت کرتا تھا، ۴ برس بعد خرید مکان مذکور خالد نے کل جائداد منقولہ و غیر منقولہ اپنی زوجہ ہندہ کے نام ہبہ کر دی مگر وہ مکان جو زید کے نام خریدا تھا ہبہ نامہ میں مندرج نہیں کیا ہبہ نامہ سے حفاظت جائداد منظور تھی، ہبہ نامہ کے لکھنے کے بعد تین برس تک خالد زندہ رہا، مگر جائداد پر جس کو

---

۱ حاشیہ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الہبة فصل فی مسائل متفرقه دارالمعرفة بیروت ۳ / ۲۰۹

...he had already gifted it in the name of Hindah but remained in possession of it just as he was before the gift deed was written. After Khalid's death, Zaid's possession began over this house, which his father Khalid had purchased in his name. During Khalid's lifetime, although Zaid was an adult, a government servant, and had children, he was not in possession of this house. As long as Zaid lived, he collected the rent of this house, also repaired it, and mortgaged it twice. After Zaid's death, his widow Salima remained in possession of it in the same way as her husband was, and she continues to be in possession until now. Now a dispute has arisen between the heirs of Khalid and Hindah. According to Sharia, does the mentioned house belong to Zaid or Khalid? Until now, the property of Khalid and Hindah has not been divided, and the situation that existed during the time of Zaid and Salima persists; no new construction has taken place. If the mentioned house is not decided to belong to Zaid, will the income he and his wife Salima received from this house until today have to be returned or not? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: In the inquired case, the land that Khalid purchased in the name of his minor son Zaid immediately became Zaid's property. It does not matter that Zaid did not have possession of it during Khalid's lifetime, because it is not a condition to give possession to the donee for whatever a father gifts to his minor child; the father's possession itself is considered the child's possession.

In *Radd al-Muhtar*, quoting from *al-Minh* from *al-Walwalijiyyah*: "If the father bought something for his daughter during her childhood while he was in health, the heirs have no claim over it, and it belongs specifically to that daughter." (Arabic Text)

In *Radd al-Muhtar*, it is quoted from *Minh* via *Walwalijiyyah* that: "If a father bought something for his adult daughter during his health, the heirs have no right over it, and it will belong specifically to that daughter." (Urdu translation of the above text)

In *Durr al-Mukhtar*: "A gift from someone who has guardianship over a child in general—and that is anyone who supports him, so a brother or uncle are included in the absence of the father if he is in their care—is completed by the contract itself if the gifted item is known and was in his hand or the hand of..." (Arabic Text)

"The guardian of a minor is the one who includes the minor in his family, whether it be a brother or an uncle in the absence of the father. Therefore, his gift to this minor becomes complete with the contract itself when the gifted item is known and is in the

guardian's possession or he has kept it as a trust with someone." (Urdu translation of the above text)

---

1. *Radd al-Muhtar*, Kitab al-Aariyah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4/506

...वह हिन्दा के नाम हिबा कर चुका था खुद इस तरह पर काबिज़ रहा जैसा कि वह तहरीर हिबा नामा के क़ब्ल था, खालिद के इंतिक़ाल के बाद से ज़ैद का क़ब्ज़ा इस मकान पर जो इस के नाम से इस के पिदर खालिद ने ख़रीदा था शुरू हुआ खालिद की हयात में गो ज़ैद बालिग़ था नौकर सरकार था और साहिब-ए-औलाद था मगर इस का क़ब्ज़ा इस मकान पर न था ज़ैद जब तक ज़िंदा रहा इस मकान का किराया तहसील करता रहा इस की मरम्मत भी करता था और दो बार इस को रहन भी रखा था इस की बेवा सलीमा बाद ज़ैद के इंतिक़ाल के इसी तौर से जैसा कि इस का शौहर था, बराबर अब तक काबिज़ है, अब वारिसान-ए-खालिद व हिन्दा में निज़ाअ दरपेश है मुवाफ़िक़ शरअ शरीफ़ मकान मज़कूर ज़ैद का है या खालिद का, ताहीं दम जायदाद खालिद व हिन्दा की तक़सीम नहीं हुई है और जो सूरत ज़ैद व सलीमा के वक़्त थी इस वक़्त तक क़ायम है कोई तामीर-ए-जदीद नहीं हुई अगर मकान मज़कूर ज़ैद का क़रार न पाया तो जो आमदनी इस को और इस की बीवी सलीमा को इस मकान से आज तक हुई है वापस की जाएगी या नहीं? बैयिनू तुजिरू।

अल-जवाब: सूरते मुस्तफ़सरा में वह ज़मीन कि खालिद ने अपने पिसर नाबालिग़ ज़ैद के नाम ख़रीदी फ़ौरन मिल्क-ए-ज़ैद हो गई, ता हयात-ए-खालिद इस पर क़ब्ज़ा ज़ैद न होना कुछ मुज़िर नहीं कि बाप जो चीज़ अपने नाबालिग़ बच्चे को हिबा करे इस में मौहूब लहू को क़ब्ज़ा देना शर्त नहीं बाप ही का क़ब्ज़ा इस का क़ब्ज़ा क़रार पाता है।

'रद्दुल मुहतार' में 'मन्ह' से उन्होंने 'वलवालजिया' से नक़ल फ़रमाया कि: "अगर बाप ने अपनी सेहत की हालत में अपनी बेटी के लिए उसके बचपन में कुछ खरीदा, तो वारिसों का उस पर कोई अधिकार नहीं है, और वह विशेष रूप से उसी बेटी का होगा।" (अरबी इबारत)

'रद्दुल मुहतार' में 'मन्ह' से उन्होंने 'वलवालजिया' से नक़ल फ़रमाया कि: "अगर बाप ने बालिग़ा बेटी के लिए कोई चीज़ अपनी सेहत में ख़रीदी तो वुरसा का इस पर कोई हक़ नहीं है और वह ख़ास इस बेटी की होगी।" (उपरोक्त का उर्दू अनुवाद)

'दुर्रे मुख़्तार' में है: "सामान्य तौर पर उस व्यक्ति की ओर से उपहार जिसके पास बच्चे का संरक्षण है — और वह कोई भी है जो उसका भरण-पोषण करता है, इसलिए पिता की अनुपस्थिति में भाई और चाचा शामिल हैं यदि वह उनके परिवार में है — अनुबंध (अक़्द) मात्र से ही पूर्ण हो जाता है यदि उपहार में दी गई वस्तु ज्ञात हो और उसके हाथ में हो या..." (अरबी इबारत)

"नाबालिग़ का वली वह है जो नाबालिग़ को अपने अयाल में दाख़िल करे ख़्वाह बाप की अदम मौजूदगी में भाई हो या चचा हो, तो उस का इस नाबालिग़ को हिबा अक़्द से ही ताम हो जाता है जब मौहूब चीज़ मालूम और वली के क़ब्ज़े में हो या उस ने किसी के पास अमानत रखी हो।" (उपरोक्त का उर्दू अनुवाद)

---

1. रद्दुल मुहतार किताबुल आरियाह दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बैरूत ४ / ५०६

पृष्ठ २५७/६९२

وہ ہندہ کے نام ہبہ کر چکا تھا خود اس طرح پر قابض رہا جیسا کہ وہ تحریر ہبہ نامہ کے قبل تھا، خالد کے انتقال کے بعد سے زید کا قبضہ اس مکان پر جو اس کے نام سے اس کے پدر خالد نے خریدا تھا شروع ہوا خالد کی حیات میں گو زید بالغ تھا نوکر سرکار تھا اور صاحبِ اولاد تھا مگر اس کا قبضہ اس مکان پر نہ تھا زید جب تک زندہ رہا اس مکان کا کرایہ تحصیل کرتا رہا اس کی مرمت بھی کرتا تھا اور دو بار اس کو رہن بھی رکھا تھا اس کی بیوہ سلیمہ بعد زید کے انتقال کے اسی طور سے جیسا کہ اس کا شوہر تھا، برابر اب تک قابض ہے، اب وارثانِ خالد و ہندہ میں نزاع درپیش ہے موافق شرعِ شریف مکان مذکور زید کا ہے یا خالد کا، تاہیں دم جائدادِ خالد و ہندہ کی تقسیم نہیں ہوئی ہے اور جو صورت زید و سلیمہ کے وقت تھی اس وقت تک قائم ہے کوئی تعمیرِ جدید نہیں ہوئی اگر مکان مذکور زید کا قرار نہ پایا تو جو آمدنی اس کو اور اس کی بیوی سلیمہ کو اس مکان سے آج تک ہوئی ہے واپس کی جائے گی یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں وہ زمین کہ خالد نے اپنے پسرِ نابالغ زید کے نام خریدی فوراً ملکِ زید ہوگئی، تاحیاتِ خالد اس پر قبضہ زید نہ ہونا کچھ مضر نہیں کہ باپ جو چیز اپنے نابالغ بچے کو ہبہ کرے اس میں موہوب لہ کو قبضہ دینا شرط نہیں باپ ہی کا قبضہ اس کا قبضہ قرار پاتا ہے۔

فی رد المحتار عن المنح عن الوالوالجیۃ ان کان الاب اشتری لہا فی صغرھا ذلک فی صحتہ فلا سبیل للورثہ علیہ ویکون للبنت خاصۃ 1۔ رد المحتار میں منح سے انہوں نے ولوالجیہ سے نقل فرمایا کہ اگر باپ نے بالغہ بیٹی کے لئے کوئی چیز اپنی صحت میں خریدی تو ورثاء کا اس پر کوئی حق نہیں ہے اور وہ خاص اس بیٹی کی ہوگی، (ت)

در مختار میں ہے: ھبۃ من لہ ولایۃ علی الطفل فی الجملۃ وھو کل من یعولہ فدخل الاخ والعم عند عدم الاب لو فی عیالھم تتم بالعقد لو الموہوب معلوما وکان فی یدہ او ید نابالغ کا ولی وہ ہے جو نابالغ کو اپنے عیال میں داخل کرے خواہ باپ کی عدم موجودگی میں بھائی ہو یا چچا ہو، تو اس کا اس نابالغ کو ہبہ عقد سے ہی تام ہو جاتا ہے جب موہوب چیز معلوم اور ولی کے قبضہ میں ہو یا اس نے کسی کے پاس امانت رکھی ہو

---

1 ردالمحتار کتاب العاریۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۰۶

Fatawa Rizvia Volume 19

... because the possession of the guardian stands in place of the minor. (T) Similarly, regarding the building that Khalid built on this land with his own money; if he had declared that "I am building this for my minor son Zaid," or after it was built, he said, "I have built this for him," or after building it, he entered into a lease agreement for the house on behalf of Zaid, telling the tenant, "I have leased this house of my son Zaid to you for such-and-such rent," or he had the rent agreement written in Zaid's name, then this also conventionally suffices as expected transfer of ownership and a sufficient indication. Or if Zaid was discerning and requested, "Build my house on this land," and Khalid accepted and built it on that basis, in short, if any evidence of transfer of ownership became apparent, then that building also became Zaid's property, and the entire house was established as his.

In 'Radd al-Muhtar', it is stated: "Verbal offer and acceptance are not conditional, but rather indications pointing to the transfer of ownership are sufficient." etc. And in 'Jami' al-Saghir' by al-Ustrushani, it says: "In this chapter, customary practice is considered." (T)

Yes, if no evidence of transfer of ownership was found and Khalid did not declare at all that it was for Zaid, then the building itself remained the property of Khalid, because a gift to one's child is not completed by mere intention unless it is made manifest, and without manifestation, there is no means of knowing the intention.

In 'Radd al-Muhtar' under the statement of 'al-Durr al-Mukhtar' "it is completed by the contract": "This is when he informs him or has witnesses to it. Witnesses are for protection against denial after his death, and informing is necessary because it is equivalent to possession. Bazzaziyah." (T)

1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/160
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/508
3. Jami' al-Saghir with Jami' al-Fusulayn, Masa'il al-Buyu', Islami Kutub Khana Binori Town Karachi, 1/176
4. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/512

फतावा रज़विया जिल्द 19

...क्योंकि वली का कब्ज़ा नाबालिग के प्रतिनिधि के रूप में होता है। (त) इसी तरह वह इमारत जो खालिद ने अपनी ज़मीन पर अपने पैसे से बनाई; अगर उसने यह ज़ाहिर कर दिया था कि "मैं यह इमारत अपने नाबालिग बेटे ज़ैद के लिए बना रहा हूँ," या बनने के बाद कह दिया कि "यह इमारत मैंने उसके लिए बनाई है," या बनाने के बाद मकान का किराया अनुबंध ज़ैद की तरफ से किया, किरायेदार से कहा कि "मैंने अपने बेटे ज़ैद का यह मकान तुझे इतने किराये पर दिया है," या किरायानामा ज़ैद के नाम लिखवाया, तो यह भी प्रथा के अनुसार मालिकाना हक के हस्तांतरण की उम्मीद और पर्याप्त संकेत है। या ज़ैद समझदार था और उसने दरख्वास्त की कि "इस ज़मीन में मेरा मकान बना दो," और खालिद ने स्वीकार किया और इसी आधार पर बनाया, संक्षेप में अगर मालिकाना हक के हस्तांतरण का कोई भी प्रमाण ज़ाहिर हुआ, तो वह इमारत भी ज़ैद की मिल्कियत हो गई और पूरा मकान उसी का माना गया।

'रद्दुल मुहतार' में है: "इजाब और क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) का उच्चारण अनिवार्य नहीं है बल्कि स्वामित्व के हस्तांतरण पर संकेत देने वाले लक्षण ही काफी हैं।" आदि। और उस्तुशनी की 'जामे अस्सगीर' में है: "इस विषय में प्रथा (उर्फ़) मान्य है।" (त)

हाँ, अगर मालिकाना हक के हस्तांतरण का कोई प्रमाण न मिला और खालिद ने यह स्पष्ट नहीं किया कि यह ज़ैद के लिए है, तो वह इमारत स्वयं खालिद की मिल्कियत रही, क्योंकि अपने बच्चे के लिए केवल नियत (इरादे) से हिबा (दान) पूरा नहीं होता जब तक कि उसे प्रकट न किया जाए, और इरादे को प्रकट किए बिना उसे जानने का कोई जरिया नहीं है।

'रद्दुल मुहतार' में 'दुर्रे मुख्तार' के कथन "अनुबंध के साथ पूरा होता है" के अंतर्गत है: "यह तब है जब वह उसे सूचित कर दे या उस पर गवाह बना ले। गवाही इसलिए है ताकि उसकी मृत्यु के बाद इनकार न हो सके और सूचित करना अनिवार्य है क्योंकि यह कब्ज़े के समान है। बज़ाज़िया।" (त)

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/160
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल हिबा, दारुल इहया अल-तुरास अल-अरबी बैरुत, 4/508
3. जामे अस्सगीर अल हामिश जामे अल-फुसुलैन, मसाइलुल बुयू, इस्लामी कुतुब खाना बनौरी टाउन कराची, 1/176
4. रद्दुल मुहतार, किताबुल हिबा, दारुल इहया अल-तुरास अल-अरबी बैरुत, 4/512

مودعه لان قبض الولی ینوب عنه - 1 کیونکہ ولی کا قبضہ نابالغ کے قائم مقام ہے۔ (ت) اسی طرح وہ عمارت کہ اس زمین پر خالد نے اپنے روپے سے بنائی اگر ظاہر کر دیا تھا کہ یہ عمارت میں اپنے پسر نابالغ زید کے لئے بناتا ہوں یا بننے کے بعد کہہ دیا کہ یہ عمارت میں نے اس کے لئے بنائی یا بنانے کے بعد مکان کا عقد اجارہ زید کی طرف سے کیا کرایہ دار سے کہا میں نے یہ مکان اپنے پسر زید کا تجھے اتنے کرایہ پر دیا یا کرایہ نامہ زید کے نام لکھوایا کہ یہ بھی عرفاً متوقع تملیک اور قرینہ کافی ہے یا زید سمجھ وال تھا اس نے درخواست کی کہ اس زمین میں میرا مکان بنادو خالد نے قبول کیا اور اس بنا پر بنایا غرض کسی طرح دلیل تملیک ظاہر ہوئی تو وہ عمارت بھی ملک زید ہوگئی اور سارا مکان اسی کا قرار پایا۔

في ردالمحتار التلفظ بالایجاب والقبول لا یشترط بل تکفی القرائن الدالة علی التملیك 2 الخ وفي جامع الصغار للاستروشنی المعتبر في الباب التعارف 3- ردالمحتار میں ہے کہ ہبہ میں ایجاب و قبول ضروری نہیں بلکہ اس کی تملیک پر دال قرائن ہی کافی ہیں۔ الخ، اور جامع الصغار میں ہے اس باب میں تعارف معتبر ہے۔ (ت)

ہاں اگر کوئی دلیل تملیک نہ پائی گئی خالد نے اس کا زید کے لئے ہونا اصلاً ظاہر نہ کیا تو نفس عمارت مالک خالد پر رہی کہ اپنے بچہ کے لئے ہبہ بھی صرف نیت سے تمام نہیں ہوتا جب تک اسے ظاہر نہ کرے، نہ بے اظہار نیت پر علم کا کوئی ذریعہ ہے،

في ردالمحتار تحت قول الدرالمختار "تتم بالعقد" هذا اذا اعلمه اواشهد علیه والاشهاد للتحرز عن الجحود بعد موته والاعلام لازم لانه بمنزلة القبض بزازیة 4- در مختار کے مذکور قول کے تحت

ردالمحتار میں ہے کہ عقد کے ساتھ تام ہو جاتا ہے یہ اس وقت جبکہ ولی اس کو بتا دے یا گواہ بنالے اور گواہی اس لئے تاکہ اس کی موت کے بعد انکار نہ ہو سکے اور اطلاع دینا ضروری ہے کیونکہ یہ بمنزلہ قبضہ کے ہے، بزازیہ۔ (ت)

1 در مختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۰ 2 ردالمحتار کتاب الہبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۰۸ 3 جامع الصغار علی باہش جامع الفصولین مسائل البیوع اسلامی کتب خانہ بنوری ٹاؤن کراچی ۱/ ۱۷۶ 4 ردالمحتار کتاب الہبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۲

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Merely that Khalid built this building on land owned by Zaid is not sufficient evidence of transfer of ownership, especially when Zaid did the construction with his own personal wealth.

[Box 1] Left (Arabic): As mentioned in Radd al-Muhtar citing Jami' al-Fusuulayn from al-'Uddah: Anyone who builds in someone else's house by their order, the building belongs to the one who ordered it. If he builds it for himself without the owner's permission, it belongs to the one who built it. etc. (1) Right (Urdu): As reported in Radd al-Muhtar with reference to Jami' al-Fusuulayn from 'Uddah: if someone constructs a building on another's land by the order of the owner, the building belongs to the owner. And if he builds it for himself without the owner's permission, it belongs to the builder. etc. (T)

If the actual situation is the second case, then the land remains Zaid's property, and after Khalid's death, the building will be shared between Zaid and other heirs. However, the income obtained by Zaid and Salima cannot be claimed back by the other partners. This is because in a contract of hire (ijarah), the person who rents out something is the owner of the rent, even if that thing belongs to another. Yes, one of two things becomes mandatory upon him: either he returns the rent of the other's property to that owner, which is better, or he gives it in charity to the needy, as that property is considered impure (mal-e-khabith) for him. But since legally the owner of the object is not the owner of the rent, and it is not mandatory for the one who rented it out to return it specifically to the owner, but he also has the option to give it in charity, the owner cannot sue for its return. It is stated in Fatawa Khayriyya:

[Box 2] Left (Arabic): He was asked about a man who rented out certain shared owned properties and took the rent for many years. Now the partners are demanding their share from him. Does the judge rule that he must pay them or not, given that this was not based on a prior agency agreement? Right (Urdu): He was asked that a person rented out a few limited items which were shared properties with others, and he continued to consume the rent for several years. Now his partners are demanding their share from him. So, will the judge make it mandatory for him to pay the partners' share or not, while this...

(Ah): This is a code for the author or work. 12 Abdul Mannan. 1 Radd al-Muhtar, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/275. Page 259 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

केवल यह कि खालिद ने जैद के स्वामित्व वाली भूमि पर यह इमारत बनाई, स्वामित्व के हस्तांतरण का पर्याप्त प्रमाण नहीं है, जबकि जैद ने निर्माण अपने निजी धन से किया था।

[बॉक्स 1] बायां (अरबी): जैसा कि रद्द-उल-मुहतार में जामे-उल-फुसुलैन के हवाले से अदा से उद्धृत है: जो कोई किसी दूसरे के घर में उसके आदेश से निर्माण करता है, तो इमारत उसी की होगी जिसने आदेश दिया था। और यदि वह बिना मालिक की अनुमति के अपने लिए बनाता है, तो वह बनाने वाले की होगी। आदि। (1) दायां (उर्दू): जैसा कि रद्द-उल-मुहतार में जामे-उल-फुसुलैन के हवाले से अदा से वर्णित है: यदि कोई किसी की भूमि में मालिक के आदेश से इमारत बनाता है, तो इमारत मालिक की होगी और यदि मालिक की अनुमति के बिना अपने लिए बनाई, तो बनाने वाले की होगी। आदि (त)

यदि वास्तव में यह दूसरी स्थिति है, तो भूमि जैद की संपत्ति बनी रहेगी, और खालिद की मृत्यु के बाद, इमारत जैद और अन्य वारिसों के बीच साझा होगी। हालाँकि, जैद और सलीमा द्वारा प्राप्त आय का अन्य साझीदार वापस लेने का दावा नहीं कर सकते क्योंकि इज़ारा (किराये) के अनुबंध में, जो व्यक्ति किसी चीज़ को किराए पर देता है, वह किराए का मालिक होता है, भले ही वह चीज़ किसी और की हो। हाँ, उस पर दो में से एक चीज़ वाजिब (अनिवार्य) होती है: या तो वह दूसरे की संपत्ति का किराया उस मालिक को वापस कर दे, और यही बेहतर है, या उसे ज़रूरतमंदों को दान (तसद्दुक) कर दे, क्योंकि उसके हक में वह संपत्ति खबीस (अशुद्ध) है। लेकिन चूंकि कानूनी तौर पर चीज़ का मालिक किराए का मालिक नहीं है, और इज़ारा देने वाले पर विशेष रूप से मालिक को ही वापस करना वाजिब नहीं है, बल्कि उसे दान करने का भी अधिकार है, तो मालिक इसे वापस पाने का दावा नहीं कर सकता। फ़तावा खैरिया में है:

[बॉक्स 2] बायां (अरबी): उनसे सवाल किया गया कि एक व्यक्ति ने कुछ सीमित साझा स्वामित्व वाली चीज़ों को किराए पर दिया और कई वर्षों तक उनका किराया खाता रहा। अब उसके साझीदार उससे अपना हिस्सा मांग रहे हैं। क्या काजी (न्यायाधीश) उस पर साझीदारों को हिस्सा देने का आदेश देगा या नहीं, जबकि यह किसी पिछले वकालत समझौते पर आधारित नहीं था? दायां (उर्दू): उनसे सवाल हुआ कि एक व्यक्ति ने कुछ सीमित चीज़ें जो उसकी मिल्कियत में दूसरों की साझा चीज़ें थीं, उन्हें किराए पर देकर कई साल उनका किराया खाता रहा और अब उसके साझीदार उससे अपना हिस्सा

मांग रहे हैं, तो क्या काजी उस पर साझीदारों के हिस्से की अदायगी लाज़िम करेगा या नहीं जबकि उसकी यह...

(अह): यह रचना या लेखक का संकेत है। 12 अब्दुल मन्नान। 1 रद्द-उल-मुहतार, विविध मुद्दे, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/275। पेज 259 का 692

صرف اس قدر کہ یہ عمارت زمین مملوکہ زید میں خالد نے بنائی دلیلِ تملیک ہونے کے لئے کافی نہیں جبکہ تعمیر زید نے خاص اپنے مال سے کی،

[باکس ۱] بایاں (عربی): کما فی ردالمحتار عن جامع الفصولین عن العدۃ(عہ) کل من بنی فی دار غیرہ بأمرہ فالبناء لأمرہ ولولنفسہ بلا امرہ فھو لہ 1 الخ دایاں (اردو): جیسا کہ ردالمحتار میں جامع الفصولین کے حوالہ سے عدہ سے منقول ہے جو کسی کی زمین میں مالک کے حکم سے عمارت بنائے تو عمارت مالک کی ہوگی اور اگر مالک کی اجازت کے بغیر اپنے لئے بنائی تو بنانے والے کی ہوگی الخ (ت)

اگر واقع یہ صورت ثانیہ ہے تو زمین ملک زید اور عمارت بعد انتقالِ خالد زید اور دیگر ورثاء میں مشترکہ ٹھہرے گی مگر آمدنی جو زید و سلیمہ نے حاصل کی باقی شرکاء اس کے واپس لینے کا دعوٰی نہیں کر سکتے کہ عقدِ اجارہ میں جو شخص کسی شیئ کو کرایہ پر چلاتا ہے اجرت کا مالک وہی ہوتا ہے اگرچہ وہ شے ملکِ غیر ہی ہو، ہاں اس پر دو باتوں میں سے ایک واجب ہوتی ہے یا تو ملک غیر کی اجرت اس مالک کو واپس دے اور یہی بہتر ہے یا محتاجوں پر تصدق کر دے کہ اس کے حق میں وہ ملک خبیث ہے مگر جبکہ شرعاً مالک شے مالکِ اجرت نہیں اور اس اجارہ دینے والے پر خاص مالک ہی کو واپس کرنا واجب نہیں بلکہ تصدق کا بھی اختیار رکھتا ہے تو مالک اس پر واپسی کا دعوٰی نہیں کر سکتا، فتاوٰی خیریہ میں ہے :

[باکس ۲] بایاں (عربی): سئل في رجل أجر محدودات مملوكة مشتركة و تناول اجرتها مدة سنين والأن الشركاء يطالبونه بحصتهم منها هل يحكم القاضي عليه بهالهم ام لا حيث لم يكن ذلك بوكالة سابقة

علی دایاں (اردو): ان سے سوال ہوا کہ ایک شخص نے چند محدود اشیاء جو کہ اس کی ملکیت میں دوسروں کی مشترکہ اشیاء تھیں وہ اس نے اجرت پر دے کر کئی سال ان کی اجرت کھاتا رہا اور اب اس کے شرکاء اس سے اپنے حصہ کا مطالبہ کرتے ہیں، تو کیا قاضی اس پر شرکاء حصہ کی ادائیگی لازم کرے گا یا نہیں جبکہ اس کی یہ

عه : هی رمز تصنیف او مصنف ۱۲ عبد المنان - ۱ ردالمحتار مسائل شتی دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۷۵ صفحہ ۲۵۹ از ۶۹۲

Volume 19

Arabic Text

The contract was not made with prior authorization, nor was it subsequently approved. He answered: The judge cannot rule against him for their share of it, because benefits do not gain value except through the contract. Since the contract was issued by him without prior proxy or subsequent authorization, the contracting partner owns them. However, his ownership over what is not his property is 'mal-e-khabeeth' (impure/ill-gotten wealth). Therefore, it is mandatory upon him to give it in charity or return it to his partners to exit from sin. The second option is better to also avoid disagreement. And Allah Almighty knows best. [1] I say: Here is a pitfall that I noticed, by the grace of the Lord (Exalted and Blessed be He), in what I noted in my commentary on 'Al-Uqud al-Durriyya' from the Book of Partnership. Praise and gratitude be to Allah.

For every debt upon the deceased for which there is no claimant from among the servants (mankind), the heirs are not

Urdu Translation

The proceeding was neither through prior proxy nor did subsequent permission occur. They answered that the judge does not have this authority because the benefits of leasing (ijara) only become valuable through a contract. Since the contract is his and was made without prior proxy and subsequent permission, only the one making the contract will become the owner of these benefits. However, this will be his impure ownership, so it is mandatory for him to give this wage in charity or give it to his partner gentlemen; the latter form is better so that one also avoids disagreement. And Allah Almighty knows best. I say there is an error here upon which I have given a warning in my footnotes on Al-Uqud al-Durriyya by the grace of Allah Almighty. (T)

Furthermore, this mandatory ruling is for Salimah (while alive) regarding the income that she acquired herself. Whatever amount Zaid had acquired, after his passing, it was no longer mandatory for his heirs to return shares to the other partners, nor was charity required, unless Zaid had left a will for it.

Because such a debt on the deceased for which there is no demand from the servants' side, its payment by the heirs

Arabic Text	Urdu Translation
required to pay it except by a will, as stated in Al-Durr al-Mukhtar and other books. This is how this point should be understood. All praise is for Allah, the Patron of bounties. And Allah knows best.	is not mandatory without the deceased's will, as there is a clear text (nas) on this in Al-Durr al-Mukhtar etc. This place should be understood in this way. And all praises are for Allah Almighty, the Owner of bounties. And Allah knows best.

[1] Fatawa Khairiyyah, Book of Hire, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/125.

खंड १९

अरबी पाठ

अनुबंध न तो पूर्व प्राधिकरण के साथ था और न ही बाद में इसकी अनुमति मिली। उन्होंने उत्तर दिया: न्यायाधीश उनके हिस्से के लिए उसके विरुद्ध निर्णय नहीं दे सकता, क्योंकि लाभ अनुबंध के माध्यम से ही मूल्यवान बनते हैं। चूँकि अनुबंध उसके द्वारा बिना किसी पूर्व मुख़्तारनामे या बाद की अनुमति के किया गया था, इसलिए अनुबंध करने वाला भागीदार ही उसका स्वामी होगा। हालाँकि, अपनी संपत्ति के बाहर किसी चीज़ का स्वामित्व 'ख़बीस' (अशुद्ध) स्वामित्व है। इसलिए, उसे पाप से बचने के लिए इसे दान करना चाहिए या अपने भागीदारों को लौटा देना चाहिए। असहमति से बचने के लिए दूसरा विकल्प बेहतर है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। [१] मैं कहता हूँ: यहाँ एक चूक है जिस पर मैंने 'अल-उक़ूद अद-दुर्रिया' (साझेदारी की पुस्तक से) पर अपनी टिप्पणी में अल्लाह तआला की कृपा से ध्यान दिया है। अल्लाह के लिए प्रशंसा और आभार है।

उर्दू अनुवाद

कार्रवाई न तो पूर्व वकालत (प्रतिनिधि) से थी और न ही बाद की अनुमति से हुई। उन्होंने उत्तर दिया कि काजी को यह अधिकार नहीं है क्योंकि इजारा (पट्टे) के लाभ केवल अनुबंध के माध्यम से ही मूल्यवान बनते हैं, जबकि अनुबंध उसका है और बिना पूर्व वकालत और बाद की अनुमति के हुआ है, तो इन लाभों का मालिक केवल अनुबंध करने वाला ही बनेगा। हालांकि, यह उसका अशुद्ध स्वामित्व होगा, इसलिए उस पर अनिवार्य है कि वह इस मजदूरी को सदका (दान) करे या फिर अपने भागीदारों को दे दे; अंतिम रूप बेहतर है ताकि मतभेद से भी बचा जा सके। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ कि यहाँ एक गलती है जिस पर मैंने अल्लाह तआला की तौफीक से 'उक़ूद अद-दुर्रिया' पर अपने हाशिये (टिप्पणी) में चेतावनी दे दी है। (त)

फिर यह अनिवार्यता का नियम सलीमा के जीवित रहने पर उस आय के बारे में है जो उसने स्वयं प्राप्त की, और जितना ज़ैद ने प्राप्त किया था, उसके बाद उसके वारिसों पर अन्य भागीदारों को उनके हिस्से के बराबर वापस करना अनिवार्य नहीं रहा और न ही सदका

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
	करना, सिवाय इसके कि ज़ैद ने इसकी वसीयत की हो।
क्योंकि मृतक पर ऐसा हर ऋण जिसके लिए बंदों (इंसानों) की ओर से कोई दावेदार न हो, वारिसों के लिए उसे चुकाना तब तक अनिवार्य नहीं है जब तक कि वसीयत न की गई हो, जैसा कि 'अल-दुर्र अल-मुख्तार' और अन्य पुस्तकों में स्पष्ट है। इस विषय को इसी प्रकार समझा जाना चाहिए। सभी प्रशंसा उस अल्लाह के लिए है जो सुख-सुविधाओं का स्वामी है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।	क्योंकि मृतक के जिम्मे ऐसा ऋण जिसकी मांग बंदों की तरफ से न हो, उसका वारिसों द्वारा भुगतान मृतक की वसीयत के बिना अनिवार्य नहीं है, जैसा कि इस पर 'दुर्रे मुख्तार' आदि में स्पष्ट प्रमाण है। इस स्थान को इस प्रकार समझना चाहिए, और सभी प्रशंसा इनामों के मालिक अल्लाह तआला के लिए हैं। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

[१] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफा, बेरूत, २/१२५।

पृष्ठ २६० का ६९२

عربی عبارت

العقد ولا إجازة لاحقة بعده اجاب لا يقضي عليه لهم بحصته منها لان المنافع لا تتقوم الا بالعقد وهو صادر منه بلا وكالة سابقة ولا إجازة لاحقة فملكها الشريك العاقد لكن ملكه في غير ملكه ملك خبيث فيجب عليه التصدق به او دفعه لشركائه خروجا من الاثم والثاني افضل لخروجه من الخلاف ايضاً والله تعالى اعلم ١ اه قلت وههنا مزلة تنبهت عليها بتوفيق المولى تبارك وتعالى فيما علقت على العقود الدرية من كتاب الشركة ولله الحمد والمنة۔

اردو ترجمہ

کارروائی نہ وکالت سابقہ سے تھی اور نہ ہی اجازت لاحقہ سے ہوئی انہوں نے جواب دیا کہ قاضی کو یہ اختیار نہیں کیونکہ اجارہ کے منافع صرف عقد کے ذریعہ ہی قیمتی بنتے ہیں جبکہ عقد اس کا ہے اور بغیر وکالت سابقہ اور اجازت لاحقہ کے ہوا ہے تو ان منافع کا مالک صرف عقد کرنے والا ہی بنے گا تاہم یہ اس کی ملک خبیث ہوگی تو اس پر لازم ہے کہ اس اجرت کو صدقہ کرے یا پھر اپنے شرکاء حضرات کو دے دے، آخری صورت بہتر ہے تاکہ خلاف سے بھی بچ جائے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ میں کہتا ہوں یہاں ایک خطاء ہے اس پر میں نے اللہ تعالیٰ کی توفیق سے عقود الدریہ پر اپنے حاشیہ میں تنبیہ کر دی ہے۔ (ت)

پھر یہ حکم وجوب بھی سلیمہ زندہ پر اس آمدنی کے باب میں ہے جو اس نے خود حاصل کی اور جس قدر زید حاصل کر گیا اس کے بعد اس کے وارثوں پر نہ دیگر شرکاء کو بقدر حصص واپس دینا لازم رہا نہ تصدق کرنا مگر یہ کہ زید اس کی وصیت کر گیا ہو،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فان كل دين على الميت لا مطالب به من جهة العباد لا يلزم الورثة اداؤه الا بالايصاء كما نص عليه في الدر المختار وغيره من الاسفار هكذا ينبغي ان يفهم هذا المقام والحمد لله ولي الانعام، والله	کیونکہ میت کے ذمہ ایسا دین جس کا مطالبہ بندوں کی طرف سے نہ ہو اس کا ورثاء پر ادا کرنا میت کی وصیت کے بغیر لازم نہیں ہے جیسا کہ اس پر در مختار وغیرہ میں نص ہے، اس مقام کو یوں سمجھنا چاہئے، اور سب تعریفیں انعام کے مالک اللہ تعالیٰ کے لئے ہیں، واللہ

١ فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دار المعرفہ بیروت ٢/ ١٢٥

Allah, Glorified and Exalted is He, knows best and His knowledge is most complete and wise. | Allah, Glorified and Exalted is He, knows best and His knowledge, Majestic is His glory, is most complete and wise. (T)

Problem 77: From Baripura, Pargana Baheri, District Bareilly, sent by Mana Khan, 9 Rabi-ul-Awwal 1315 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter? Fifteen years ago, Zaid purchased property with his own money in the name of Bakr, his adult son. After the purchase and completion of all formalities like mutations (dakhil-kharij) etc., Bakr, after two or three years, sold it to his wife in lieu of her dower (mahr). Five years later, Bakr's wife sold it to a third party, and then with those sale proceeds, purchased some other property through her husband Bakr. All these events took place during Zaid's lifetime, and during all these transfers, none of Zaid's heirs raised any objection. Similarly, Zaid built a house for Bakr, gave him possession, and separated him. Zaid's heirs have not objected to the said property and house until today. Three years have passed since Zaid's death. Now, Zaid's heirs are seeking inheritance of the property and house. In this situation, is their claim valid or inadmissible? Explain and be rewarded.

The Answer: Building a house and giving it to someone, and parents purchasing something in the name of their children with their own money, both are considered gifts (hibba). The first is obvious, and the second is because conventionally, transfer of ownership (tamleek) is intended by it, and transfer of ownership without consideration is a gift. In Rad al-Muhtar, it is stated from Minh al-Ghaffar:

If the father purchased something for his underage daughter or for an adult daughter, provided he gave possession to the adult daughter during his health, then the heirs have no claim over it, and it will belong exclusively to the daughter. | If the father bought something for a minor girl or for a major girl, provided that he gave possession to the major girl during his health, then the heirs have no right in that thing, it will be especially for the daughter. (T)

In 'Uqud al-Durriyya, it is stated from 'Dakhira' and 'Tajnis':

A woman purchased a property for her minor son from her own money; the property belongs to the son because the mother becomes the donor. | If a mother purchased something for her minor son, then that thing will belong to the son because it is a gift to him from the mother. (T)

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Ariyya, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/506. 2 Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Wasi, Arg Bazar Kandahar, Afghanistan, 2/337.

अल्लाह, महिमामय और सर्वोच्च है, सबसे अच्छा जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और बुद्धिमान है। | अल्लाह, महिमामय और सर्वोच्च है, सबसे अच्छा जानता है और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और बुद्धिमान है। (त)

मसला ७७: बरीपुरा, परगना बहेड़ी, जिला बरेली से, मना खां द्वारा प्रेषित, ९ रबी-उल-अव्वल १३१५ हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं? पंद्रह साल हो गए हैं जब ज़ैद ने अपने पैसे से अपने वयस्क बेटे बक्र के नाम पर संपत्ति खरीदी थी। खरीद और दाखिल-खारिज आदि जैसी सभी औपचारिकताओं को पूरा करने के बाद, बक्र ने दो या तीन साल बाद अपनी पत्नी को मेहर के बदले में इसे बेच दिया। पांच साल बाद, बक्र की पत्नी ने इसे किसी तीसरे पक्ष को बेच दिया, और फिर उसी बिक्री राशि से अपने पति बक्र के माध्यम से कुछ अन्य संपत्ति खरीदी। ये सभी घटनाएँ ज़ैद के जीवन काल में हुईं और इन सभी हस्तांतरणों के समय ज़ैद के वारिसों में से किसी ने कोई आपत्ति नहीं की। इसी तरह ज़ैद ने बक्र के लिए एक घर बनवाया, उसे कब्ज़ा दिया और उसे अलग कर दिया। ज़ैद के वारिस आज तक उक्त संपत्ति और मकान के संबंध में कोई आपत्ति नहीं की है। ज़ैद की मृत्यु को तीन साल बीत चुके हैं। अब ज़ैद के वारिस संपत्ति और मकान की विरासत की मांग कर रहे हैं। इस स्थिति में, क्या उनका दावा सही है या अस्वीकार्य? बयान करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: घर बनवाकर किसी को दे देना और माता-पिता का अपने पैसे से अपनी औलाद के नाम कोई चीज़ खरीदना दोनों ही हिबा (उपहार) माने जाते हैं। पहला स्पष्ट है और दूसरा इसलिए क्योंकि प्रथागत रूप से इससे स्वामित्व का हस्तांतरण (तम्लीक) ही अभिप्रेत होता है, और बिना किसी प्रतिफल के स्वामित्व का हस्तांतरण हिबा है। रद अल-मुह्तार में मिन्ह अल-ग़फ़्फ़ार से उद्धृत है:

यदि पिता ने अपनी स्वस्थ अवस्था में अपनी नाबालिग बेटी या वयस्क बेटी के लिए कुछ खरीदा, बशर्ते कि उसने वयस्क बेटी को कब्ज़ा दे दिया हो, तो वारिसों का उस पर कोई दावा नहीं है, और वह विशेष रूप से बेटी का होगा। | यदि पिता ने नाबालिग के लिए या बालिग के लिए बशर्ते कि बालिग को कब्ज़ा दिया हो, अपनी स्वस्थ अवस्था में कोई चीज़ खरीदी, तो वारिसों का उस चीज़ में कोई अधिकार नहीं है, वह विशेष रूप से बेटी की होगी। (त)

'उक़ूद अल-दुर्रिया' में 'ज़खीरा' और 'तजनीस' से उद्धृत है:

एक महिला ने अपने नाबालिग बेटे के लिए अपने धन से एक संपत्ति खरीदी; संपत्ति बेटे की है क्योंकि माँ दाता बन जाती है। | यदि माँ ने अपने नाबालिग बेटे के लिए कोई चीज़ खरीदी, तो वह चीज़ बेटे की होगी क्योंकि वह माँ की ओर से उसे उपहार है। (त)

1 रद अल-मुहतार, किताब अल-आरिया, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/५०६। 2 अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताब अल-वसी, अर्ग बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान, २/३३७।

سبحانہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔ | سبحانہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ جل جدہ اتم واحکم (ت)

مسئلہ ۷۷: از بری پورہ پرگنہ بہیڑی ضلع بریلی مرسلہ مناخاں ۹ ربیع الاول ۱۳۱۵ھ علماء دین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں ، عرصہ پندرہ سال کا ہوا کہ زید نے بکر ایک پسر بالغ کے نام جائداد اپنے روپے سے خرید کر دی، بعد خریداری اور جملہ تکمیل داخل خارج وغیرہ کرادینے کے بکر نے دو تین سال بعد اپنی زوجہ کے نام بعوض دین مہر بیع کر دی، پانچ سال کے بعد زوجہ بکر نے ایک غیر کے ہاتھ بیچ ڈالی پھر اسی زر ثمن سے اپنے شوہر بکر کی معرفت کچھ حقیت خریدی یہ سب باتیں زید کی حیات تک رہیں اور ان جملہ انتقالات کے وقت وارثان زید سے کوئی مزاحم نہ ہوا اسی طرح زید نے بکر کو ایک مکان تعمیر کرا کر قبضہ عطا کیا اور قبضہ وغیرہ دے کر علیحدہ کر دیا ورثہ زید آج تک نسبت جائداد و مکان مذکور مزاحم نہ ہوئے انتقال زید کو تین برس گذرے اب ورثائے زید خواستگار ترکہ جائداد و مکان ہیں، اس صورت میں یہ دعوی ان کا صحیح ہے یا نا مسموع؟ بینوا توجروا

الجواب: مکان بنا کر کسی کو عطا کر دینا اور ماں باپ کا کوئی شے اپنے روپے سے اولاد کے نام خرید دینا دونوں ہبہ ہیں اول ظاہر ہے اور ثانی یوں کہ عرفاً اس سے تملیک ہی مقصود ہوتی ہے اور تملیک بلا عوض ہبہ ہے، ردالمحتار میں منح الغفار سے ہے:

ان کان الاب اشتری لها فی صغرها اوبعد ما کبرت و سلم الیها وذلك فی صحته فلا سبیل للورثة علیه و یکون للبنت خاصة۔ | اگر باپ نے نابالغہ کے لئے یا بالغہ کے لئے بشرطیکہ بالغہ کو قبضہ دیا ہو کوئی چیز اپنی صحت میں خریدی تو ورثاء کا اس چیز میں کوئی حق نہیں ہے وہ خاص بیٹی کی ہوگی۔ (ت)

عقودالدریہ میں ذخیرہ و تجنیس سے ہے :

امرأة اشترت ضیعة لولدها الصغیر من مالها تکون الضیعة للولد لان الام تصیر واهبة ۔ | اگر ماں نے اپنے نابالغ بیٹے کے لئے کوئی چیز خریدی تو وہ چیز بیٹے کی ہوگی کیونکہ وہ ماں کی طرف سے اس کو ہبہ ہے۔ (ت)

1 ردالمحتار کتاب العاریۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۵۰۶ 2 العقود الدریۃ کتاب الوصی ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/۳۳۷

And a gift (Hiba) becomes complete after possession (Qabda). The gifted item leaves the ownership of the donor (Wahib) and enters the ownership of the recipient (Mowhub-lah). The donor and his heirs no longer retain ownership or inheritance rights in it, especially when the recipient is a close blood relative (Dhu-Rahm Mahram) of the donor, such as a son, brother, or nephew. This is especially true when the recipient has transferred the gifted item to someone else's name, or when the donor has passed away, as each of these circumstances makes the gift irrevocable, leaving no possibility for its withdrawal, particularly when multiple such reasons are combined. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

[Arabic Text]: Revocation is prevented by the death of one of the contracting parties after delivery, the exit of the gift from the ownership of the recipient, and close blood kinship (Dhu-Rahm Mahram). (Al-Durr al-Mukhtar, summarized)

[Urdu Translation]: In a gift, the death of either party prevents revocation, provided that possession of the gift has been given. Additionally, the exit of the gifted item from the ownership of the recipient and close blood kinship also prevent revocation. (Summarized) (T)

Therefore, in the case in question, the claim of Zaid's heirs over this house and property is purely void and inadmissible, especially after they witnessed acts of transfer for many years and remained silent, as the jurists have specified and we have explained in our fatwa. (As it has been textually stated and we have explained in our fatwa. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 78: 21 Dhu al-Hijjah 1315 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid had two sons; one conducted business separately from Zaid, and the other was in partnership with Zaid. When Zaid became weak, he handed over all business operations and assets to this partner son, granted him full authority over good and bad, and made him the owner. Throughout Zaid's life, his sustenance was provided by this son, who also managed the funeral arrangements. In this case, does the son have a right to this wealth or not? Explain and be rewarded.

The Answer: The questioner himself states that this son's partnership was not such that any property or money belonged to him; all the wealth was...

1 Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/63-161

और हिबा (उपहार) कब्ज़ा मिलने के बाद पूर्ण हो जाता है। उपहार दी गई वस्तु दाता (वाहिब) के स्वामित्व से निकलकर प्राप्तकर्ता (मूहूब-लह) के स्वामित्व में आ जाती है। दाता और उसके वारिसों का इसमें कोई मालिकाना हक़ या विरासत नहीं रहती, विशेष रूप से जब प्राप्तकर्ता दाता का कोई करीबी रक्त संबंधी (ज़ी-रहम महरम) हो जैसे कि पुत्र, भाई, या भतीजा। यह विशेष रूप से तब लागू होता है जब प्राप्तकर्ता ने उपहार की वस्तु किसी और के नाम स्थानांतरित कर दी हो, या जब दाता की मृत्यु हो चुकी हो, क्योंकि इनमें से प्रत्येक स्थिति हिबा को अटल (लाज़िम) बना देती है, जिसके कारण इसे वापस लेने (रुजू) की कोई संभावना नहीं रहती, तो फिर वहां क्या कहना जहां इतने सारे कारण एक साथ हों। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में उल्लेख है:

[अरबी पाठ]: सुपुर्दगी के बाद अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु, या उपहार का प्राप्तकर्ता के स्वामित्व से बाहर निकल जाना, और करीबी रक्त संबंध हिबा की वापसी को रोकते हैं। (अल-दुर्र अल-मुख़्तार से संक्षिप्त)

[उर्दू अनुवाद]: हिबा में वापसी से दोनों पक्षों में से किसी की भी मृत्यु बाधक है, बशर्ते कि हिबा पर कब्ज़ा दे दिया गया हो। और प्राप्तकर्ता के स्वामित्व से उपहार का बाहर निकल जाना और करीबी रक्त संबंध भी वापसी में बाधक हैं। (संक्षिप्त) (त)

अतः पूछे गए मामले में, इस मकान और संपत्ति पर ज़ैद के वारिसों का दावा पूर्णतः निराधार और अस्वीकार्य है, विशेष रूप से इसके बाद कि वे वर्षों तक संपत्ति के हस्तांतरण को देखते रहे और मौन रहे, जैसा कि विद्वानों ने इस पर स्पष्ट निर्देश दिया है और हमने अपने फतवे में इसे स्पष्ट किया है। (जैसा कि इस पर स्पष्ट प्रमाण है और हमने इसे अपने फतवे में वर्णित किया है। त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ७८: २१ ज़ुल-हिज्जा १३१५ हिजरी धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद के दो पुत्र थे; एक ज़ैद से अलग व्यवसाय करता था और एक ज़ैद के साथ साझेदारी में था। जब ज़ैद कमज़ोर हो गया, तो उसने सारा काम और व्यवसाय की सामग्री इस साझेदार पुत्र को सौंप दी और उसे अच्छे-बुरे के पूर्ण अधिकार देकर स्वामी बना दिया। ज़ैद का जीवन भर भोजन-पान इसी पुत्र के ज़िम्मे रहा और उसी ने अंतिम संस्कार किया। इस स्थिति में, क्या पुत्र का उस धन पर अधिकार है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: प्रश्नकर्ता स्वयं स्वीकार करता है कि इस पुत्र की साझेदारी ऐसी नहीं थी कि कोई संपत्ति या धन उसका अपना हो; सारा धन...

१ दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/६३-१६१

اور ہبہ بعد قبضہ تمام ہو جاتا ہے شے موہوب ملک واہب سے نکل کر ملک موہوب لہ میں داخل ہو جاتی ہے واہب ووارثان واہب کی ملک و وراثت اس میں نہیں رہتی خصوصاً جبکہ موہوب لہ واہب کا ذی رحم محرم مثلاً بیٹا، بھائی، بھتیجا ہو خصوصاً جبکہ شیئی موہوب موہوب لہ نے دوسرے کے نام منتقل کردی خصوصاً جبکہ واہب کا انتقال ہوچکا کہ ان میں سے ہر صورت ہبہ کو لازم کردیتی ہے جس کے سبب اس میں رجوع کا بھی امکان نہیں رہتا نہ کہ جہاں اتنے وجوہ جمع ہوں، درمختار میں ہے:

یمنع الرجوع فیھا موت احد المتعاقدین بعد التسلیم وخروج الھبۃ من الملك الموھوب لہ و قرابۃ ذی رحم محرم ۱ اھ ملتقطا۔ ہبہ میں رجوع سے فریقین میں سے کسی کی موت مانع ہے بشرطیکہ ہبہ پر قبضہ دے دیا ہو اور موہوب لہ کی ملکیت سے موہوب کا خارج ہو جانا اور قرابت ذی رحم محرم بھی رجوع سے مانع ہے اھ ملخصا۔ (ت)

پس صورت مسئولہ میں اس مکان و جائداد پر وارثان زید کا دعویٰ محض باطل و ناقابل سماعت ہے خصوصاً بعد اس کے کہ سالہا سال تصرفات انتقال دیکھتے اور سکوت کرتے رہے کما نصوا علیہ و بیناہ فی فتاونا (جیسا کہ اس پر نص کی گئی ہے اور اسے ہم نے اپنے فتویٰ میں بیان کیا ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۷۸: ۲۱ ذی الحجہ ۱۳۱۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے دو بیٹے ایک زید سے علیحدہ کاروبار کرتا تھا اور ایک زید کے ساتھ بشرکت جب زید ضعیف ہوا کل کام اور اسباب تجارت اس شریک بیٹے کو حوالہ کیا اور کل اختیارات نیک و بد دے کر مالک کردیا

اور تاحیات زید اس کا خور و نوش اسی بیٹے کے متعلق رہا اور اس نے تجہیز و تکفین کی اس صورت میں بیٹے کا اس مال میں حق ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: سائل خود مظہر کہ اس بیٹے کی شرکت ایسی نہ تھی کہ کچھ مال یا روپیہ اس کا ہو مال سب

۱ در مختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۶۳۔ ۱۶۱

The son used to be with the father, doing his work and staying with him. Now, those words of Zaid are noteworthy, by which he gave full authority to this son and made him the owner. If from those words themselves or other clear indications, the transfer of ownership of all assets and trade goods was understood, then surely this son became the owner of all this property because a gift (Hiba) occurred and possession was evident. And if it was making him the owner of merchant-like dealings, such that "all management is in your power, you are the master of buying, selling, and transactions," and there was no evidence of the transfer of ownership of the actual assets from him, then from this much, only agency (Wakalat) was obtained, not ownership of the property.

In Radd al-Muhtar, from the marginalia of al-Ashbah by Allama Birizadah, cited from Khizanat al-Fatawa:

It is narrated in Radd al-Muhtar from the marginalia of al-Ashbah by Allama Birizadah, with reference to Khizanat al-Fatawa, that when property is given to a son and the son disposes of it, the property belongs to the father; however, if there is any indication there of transfer of ownership for the son, it will belong to the son (Intaha). Allama Shami said: I say, this benefits [us] by showing that verbal offer and acceptance are not conditions in a gift; rather, indications pointing to transfer of ownership suffice, such as when someone gives something to a poor person who takes possession, and neither speaks a word. The same applies to gifts and the like; so remember it. Similar is what one gives to his wife or others (Intaha) (T).

"When property is given to a son and the son disposes of it, it belongs to the father unless there is an indication of transfer of ownership." Allama Shami said: "I say, this benefits [us] by showing

In Radd al-Muhtar, from the marginalia of al-Ashbah by Allama Birizadah, cited from Khizanat al-Fatawa:

It is narrated in Radd al-Muhtar from the marginalia of al-Ashbah by Allama Birizadah, with reference to Khizanat al-Fatawa, that when property is given to a son and the son disposes of it, the property belongs to the father; however, if there is any indication there of transfer of ownership for the son, it will belong to the son (Intaha). Allama Shami said: I say, this benefits [us] by showing that verbal offer and acceptance are not conditions in a gift; rather, indications pointing to transfer of ownership suffice, such as when someone gives something to a poor person who takes possession, and neither speaks a word. The same applies to gifts and the like; so remember it. Similar is what one gives to his wife or others (Intaha) (T).

that verbal offer and acceptance are not conditions in a gift; rather, indications pointing to transfer of ownership suffice. For example, when someone gives something to a poor person who takes possession, and neither speaks a word. The same applies to gifts and such; so remember it. Similar is what one gives to his wife or others."

On this estimation, the second son is also an equal claimant to this property. Whatever this son has spent on funeral arrangements according to the Sunnah, he can take that much from the estate.

Because he is an heir, and an heir is not made a volunteer (giver of charity) in it, as in al-Durr al-Mukhtar and other books. And Allah, Glorified and Exalted, knows best.

On account of him being an heir, because in this, it is not considered a voluntary act (tabarru') for an heir, as is mentioned in al-Durr al-Mukhtar and other books. And Allah, Glorified and Exalted, knows best (T).

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/508.

बेटा पिता का सहयोगी था, उसका काम करता था और उसके साथ रहता था। अब जैद के वे शब्द उल्लेखनीय हैं, जिनसे उसने इस बेटे को पूर्ण अधिकार देकर मालिक बना दिया। यदि उन शब्दों से या अन्य स्पष्ट संकेतों से सभी संपत्तियों और व्यापारिक सामानों के स्वामित्व का हस्तांतरण (तमलीक) समझ में आता था, तो निश्चित रूप से यह बेटा इस पूरी संपत्ति का मालिक बन गया क्योंकि दान (हिबा) हुआ और कब्ज़ा स्पष्ट था। और यदि उसे केवल व्यापारिक लेन-देन का मालिक बनाना था कि "सारा प्रबंध तुम्हारे हाथ में है, तुम खरीद-बिक्री और लेन-देन के मालिक हो," और वास्तविक संपत्ति के स्वामित्व के हस्तांतरण का कोई प्रमाण नहीं था, तो इससे केवल एजेंसी (वकालत) प्राप्त हुई, संपत्ति का स्वामित्व नहीं।

अरबी: रद अल-मुह्तार में, अल्लामा बीरीज़ादा द्वारा 'अल-अशबाह' के हाशिये से, 'खिज़ानतुल फतावा' के हवाले से: "जब बेटे को माल दिया जाए और बेटा उसमें खर्च करे, तो वह माल बाप का होगा, सिवाय इसके कि वहां बेटे के लिए स्वामित्व (तम्लीक) का कोई संकेत हो।" अल्लामा शामी ने कहा: "मैं कहता हूँ कि इससे यह लाभ हुआ कि दान (हिबा) में मौखिक प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) शर्त नहीं है, बल्कि स्वामित्व पर संकेत देने वाले लक्षण पर्याप्त हैं। जैसे कोई व्यक्ति किसी गरीब को कोई चीज़ दे और गरीब उस पर कब्ज़ा कर ले, और दोनों में से कोई भी कोई बात न करें। उपहार आदि में भी यही नियम है, इसे सुरक्षित कर लो, और इसी की तरह है जब अपनी पत्नी आदि को कुछ दे दे।"

रद अल-मुह्तार में 'अल-अशबाह' के हाशिये अल्लामा बीरीज़ादा से 'खिज़ानतुल फतावा' के हवाले से नक़ल है कि जब बेटे को माल दिया और बेटे ने उसमें खर्च कर लिया तो माल बाप का होगा, हाँ अगर वहाँ बेटे के लिए स्वामित्व (तमलीक) पर कोई संकेत हो तो बेटे का होगा। अल्लामा शामी ने फ़रमाया कि मैं कहता हूँ कि इससे यह फायदा हुआ कि हिबा में ईजाब-ओ-क़ुबूल शर्त नहीं है बल्कि तमलीक पर संकेत देने वाले लक्षण काफ़ी हैं, जैसे कि कोई व्यक्ति फ़क़ीर को कोई चीज़ दे और फ़क़ीर कब्ज़ा कर ले, और दोनों में से कोई भी कोई बात न करे। हदीया वग़ैरह में भी यही हुक्म है, इसे महफ़ूज़ कर लो, और इसी की तरह है जब अपनी बीवी वग़ैरह को कुछ दे दे। (त)

इस अनुमान पर, दूसरा बेटा भी इस संपत्ति में बराबर का हकदार है। इस बेटे ने सुन्नत के अनुसार अंतिम संस्कार की व्यवस्था में जो कुछ खर्च किया है, वह उतना विरासत (तरका) से ले सकता है।

अरबी: क्योंकि वह वारिस है, और वारिस को इसमें स्वेच्छाचारी (तबर्रु करने वाला) नहीं बनाया जाता, जैसा कि 'दुर-ए-मुख्तार' और अन्य पुस्तकों में है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

उसके वारिस होने के आधार पर, क्योंकि इसमें वारिस के लिए दान (तबर्रु) नहीं माना जाता, जैसा कि 'दुर-ए-मुख्तार' आदि पुस्तकों में है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है (त)।

[1] रद अल-मुह्तार, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/508.

باپ کا تھایہ اس کا کام کرتا اور اس کے ساتھ رہتا تھا، اب زید کے وہ الفاظ قابل لحاظ ہیں جن سے اس نے اس پسر کو کل اختیارات دے کر مالک کر دیا اگر خود ان الفاظ یا دیگر قرائن واضحہ سے تملیک کل مال واسباب تجارت مفہوم تھی تو ضرور یہی بیٹا اس تمام مال کا مالک ہو گیا کہ ہبہ پایا گیا اور قبضہ خود ظاہر، اور اگر تصرفات تاجرانہ کا مالک کر دینا تھا کہ سب سیاہ و سفید تیرے اختیار ہے خرید و فروخت لین دین کا تو مالک ہے اس سے زیادہ اصل مالک کی تملیک پر کوئی دلیل نہ تھی تو اس قدر سے صرف وکالت حاصل ہو گئی مال کی ملک نہ ہو گی۔

في ردالمحتار عن حاشية الاشباه للعلامة بيرى زاده عن خزانة الفتاوى اذا دفع لابنه مالافتصرف فيه الا بن يكون للاب الااذا دلت دلالة التمليك اهوقال الشامى قلت فقد افادان التلفظ بالايجاب والقبول لايشترط بل تكفى القرائن الدالة على التمليك كمن دفع لفقير شيئا وقبضه ولم يتلفظ واحد منهما بشيئ وكذا يقع في الهدية ونحو هافاحفظه ومثله ما يدفعه لزوجته او غير ها ۔ اھ

ردالمحتار میں الاشباہ کے حاشیہ علامہ بیری زادہ سے بحوالہ خزانہ الفتاوی منقول ہے جب بیٹے کو مال دیا تو بیٹے نے اس میں تصرف کر لیا تو مال باپ کا ہوگا، ہاں اگر وہاں بیٹے کے لئے تملیک پر کوئی قرینہ ہو تو بیٹے کا ہو گا اھ علامہ شامی نے فرمایا میں کہتا ہوں کہ اس سے یہ فائدہ ہوا کہ ہبہ میں ایجاب قبول شرط نہیں بلکہ تملیک پر دال قرائن کافی ہیں، جیسے کہ کوئی شخص فقیر کو کوئی چیز دے اور فقیر قبضہ کر لے، اور دونوں میں سے کوئی بھی کوئی بات نہ کرے ہدیہ وغیرہ میں بھی یہی حکم ہے، اس کو محفوظ کر لو، اور اسی کی مثل ہے جب اپنی بیوی وغیرہ کو کچھ دے دے اھ (ت)

اس تقدیر پر دوسرا بیٹا بھی اس مال میں برابر کا حقدار ہے اس پسر نے جو کچھ تجہیز و تکفین بقدر مسنون میں صرف کیا اتنا ترکہ سے لے سکتا ہے،

لکونہ وارثا والوارث لا یجعل متبرعا فیہ اس کے وارث ہونے کی بناء پر کیونکہ اس میں وارث کما فی الدرالمختار وغیرہ من الاسفار، کے لئے تبرع نہیں شمار ہوتا جیسا کہ در مختار وغیرہ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ کتب میں ہے، واللہ سبحانہ و تعالی اعلم (ت)

[1] رد المحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۰۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

Question 79: From Jalandhar, Mohalla Rasta, sent by Munshi Muhammad Ahmed Sahab, 25 Rabi al-Akhir Sharif 1316 AH.

What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say about this: a person who was an employee, after spending three years with his spiritual guide (Murshid) and completing the spiritual path (Suluk) of the Naqshbandi Mujaddidi order, was told one day by the Murshid that he had received a command from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that some item which is dear to his heart should be spent for the sake of Allah. In the morning, according to this noble command, the Murshid told him to spend one salary etc. for the sake of Allah. The disciple (Mureed) went home and brought a gold ornament whose price was (including 18/-) and his salary was (three shares) rupees. He told the Murshid, "I am giving this ornament to you for the sake of Allah, please accept it." The Murshid said, "The command was for one salary, not for an ornament." He replied, "I feel ashamed to sell it in the market, now that I have brought it, please accept this for the sake of Allah." Upon this persistence, the Murshid accepted the ornament and spent it on his own household expenses and did not spend anything from it for the sake of Allah. After some time, he was also given the turban of vicegerency (Khilafat). After a short period, he said to the Murshid, "I am not convinced that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said such a thing, and furthermore, you did not give any charity from it for the sake of Allah. Therefore, my faith in you has been annulled. Return my ornament to me." On this, the Murshid gave him another silver and gold ornament from his house in exchange for it. The disciple wrote this statement on a piece of paper with his own pen: "The ornament which I had given to the Peer for the sake of Allah, I could not bear the loss of giving it, so now I have taken it back from him, and that elder has also disowned (Aaq) him."

(1) Is this disciple now truly disowned (Aaq) or not? And in case of disownment, is any Shariah-based warning applicable to him or not? (2) After giving an ornament for the sake of Allah, is it correct to take it back or not? (3) If one gives an ornament for the sake of Allah in one place and then takes it back from there, can he spend it for the sake of Allah in another place or in his own house or not? If he can, can he be absolved from the sin of taking it back initially? (4) The Murshid did not give anything from that wealth for the sake of Allah; is the Murshid at fault in this or not? (5) If there is a fault on the part of the Murshid, is the disciple entitled to take back that wealth or not?

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

मसअला 79: जालंधर, मोहल्ला रास्ता से, प्रेषक मुंशी मुहम्मद अहमद साहब, 25 रबी-उल-आख़िर शरीफ़ 1316 हिजरी।

दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस बारे में क्या फरमाते हैं: एक व्यक्ति जो एक नौकर था, जब उसने तीन साल की अवधि में अपने मुर्शिद (आध्यात्मिक गुरु) से नक्शबंदी मुजद्दिदी सिलसिले का सुलूक (आध्यात्मिक मार्ग) पूरा कर लिया, तो एक दिन मुर्शिद ने उससे कहा कि पैग़ंबर मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की ओर से यह आदेश हुआ है कि उससे कोई ऐसी चीज़ अल्लाह के वास्ते खर्च करवाई जाए जो उसके दिल को चुभे। सुबह मुर्शिद ने इस उच्च आदेश के अनुसार उससे कहा कि तुम अपनी एक तनख्वाह आदि अल्लाह के वास्ते खर्च करो। वह मुरीद (शिष्य) घर गया और एक सोने का आभूषण ले आया जिसकी कीमत (18/- सहित) थी और उसकी तनख्वाह (तीन हिस्सा) रुपये थी। उसने मुर्शिद से कहा, "मैं यह आभूषण आपको अल्लाह के वास्ते दे रहा हूँ, आप इसे स्वीकार कर लें।" मुर्शिद ने कहा, "आदेश एक तनख्वाह का हुआ है, आभूषण का नहीं।" उसने कहा, "अगर मैं इसे बाज़ार में बेचूँ तो मुझे शर्म आती है, अब जब मैं इसे ले आया हूँ, तो आप अल्लाह के वास्ते यही स्वीकार कर लें।" इस ज़िद पर मुर्शिद ने वह आभूषण स्वीकार कर लिया और उस आभूषण को मुर्शिद ने अपने घर के खर्चों में लगा दिया और उसमें से कुछ भी अल्लाह के वास्ते खर्च नहीं किया। कुछ समय बाद उसे खिलाफत (उत्तराधिकार) की दस्तार (पगड़ी) भी दी गई। कुछ समय बाद उसने मुर्शिद से कहा कि मुझे यकीन नहीं है कि पैग़ंबर मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने ऐसा फरमाया हो और साथ ही आपने उसमें से कुछ भी अल्लाह के वास्ते खैरात (दान) नहीं किया, इसलिए मेरा आपसे विश्वास खत्म हो गया है, मेरा आभूषण वापस कर दें। इस पर मुर्शिद ने उसके बदले में अपने घर से दूसरा चांदी और सोने का आभूषण उसे दे दिया और मुरीद ने एक कागज़ पर अपने कलम से यह इबारत लिख दी: "जो आभूषण मैंने पीर (गुरु) को अल्लाह के वास्ते दिया था, मुझे उसके देने की बर्दाश्त नहीं हुई, अब मैंने उनसे वापस ले लिया है, और उस बुजुर्ग ने उसे आक़ (बेदखल) भी कर दिया है।"

(1) क्या अब यह मुरीद वास्तव में आक़ (बेदखल) हुआ है या नहीं? और बेदखली की स्थिति में क्या उस पर कोई शरीयत सम्मत चेतावनी लागू होती है या नहीं? (2) अल्लाह के वास्ते कोई आभूषण देकर उसे वापस लेना सही है या नहीं? (3) यदि कोई आभूषण एक जगह अल्लाह के वास्ते देकर फिर वहां से वापस ले ले, तो क्या वह उसे दूसरी जगह अल्लाह के वास्ते या अपने घर में खर्च कर

सकता है या नहीं? यदि कर सकता है, तो क्या वह पहले वापस लेने के गुनाह से मुक्त हो सकता है या नहीं? (4) मुर्शिद ने उस धन में से कुछ भी अल्लाह के वास्ते नहीं दिया, क्या इसमें मुर्शिद कसूरवार है या नहीं? (5) यदि इसमें मुर्शिद की कोई गलती है, तो क्या मुरीद वह धन वापस लेने का हकदार है या नहीं?

पृष्ठ 264 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

مسئلہ ۷۹: از جالندھر محلہ راستہ مرسلہ منشی محمد احمد صاحب ۲۵ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۶ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین کہ ایک شخص ملازم جب عرصہ سہ سال میں مرشد سے سلوک باطنی نقشبندیہ مجددیہ طے کر چکا تو ایک روز مرشد نے اس سے کہا کہ جناب رسول مقبول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے حکم ہوا کہ اس سے کوئی ایسی چیز اللہ واسطے خرچ کرائی جائے کہ جو اس کے دل کو چبھے، صبح کو مرشد نے اس ارشاد عالی کے بموجب اس سے کہا کہ تو ایک تنخواہ وغیرہ اللہ واسطے خرچ کر، وہ مرید گھر میں جا کر ایک زیور طلائی لے آیا جس کی قیمت مبلغ (معہ ۱۸/) تھی اور اس کی تنخواہ مبلغ (حصہ سہ) روپیہ تھی اس نے مرشد سے کہا میں آپ کو یہ زیور اللہ واسطے دیتا ہوں آپ منظور فرمالیں، تو مرشد نے کہا ایک تنخواہ کا حکم ہوا ہے زیور کا نہیں، اس نے کہا اگر میں اس کو بازار میں فروخت کروں تو مجھ کو شرم آتی ہے اب میں لا چکا ہوں آپ اللہ واسطے یہی قبول فرمالیں، مرشد نے وہ زیور بدیں اصرار منظور کر لیا اور وہ زیور مرشد نے اپنے گھر کے خرچ میں صرف کر لیا اور اس میں سے کچھ اللہ واسطے خرچ نہ کیا، کچھ عرصہ کے بعد اس کو دستار خلافت بھی دے دی گئی، تھوڑی مدت کے بعد اس نے مرشد سے کہا کہ مجھ کو یقین نہیں ہے کہ جناب رسول مقبول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ایسا فرمایا ہو اور نیز آپ نے اُس میں سے کچھ اللہ واسطے خیرات نہیں کی اس واسطے میرا اعتقاد آپ سے فسخ ہو گیا ہے میرا زیور وہ آپ واپس کر دو، اس پر مرشد نے اس کے بدلے زیور دوسرا سیم و طلائی گھر سے اس کو دے دیا اور مرید نے یہ عبارت ایک پرچہ کاغذ پر اپنے قلم سے لکھ دی جو کہ میں نے پیر کو یہ زیور اللہ واسطے دیا تھا مجھ کو اس کے دینے کی برداشت نہیں ہوئی اب میں نے ان سے واپس لے لیا اور اس بزرگ نے اس کو عاق بھی کر دیا ہے۔

(۱) آیا اب یہ مرید عاق ہوا بھی یا نہیں، اور بصورت عقوق اس پر کوئی تنبیہ شرعی وارد ہوتی ہے یا نہیں؟ (۲) اللہ واسطے وہ زیور دے کر واپس لینا درست ہے یا نہیں؟ (۳) اگر وہ زیور ایک جگہ اللہ واسطے دے کر پھر وہاں سے واپس لے کر دوسری جگہ اللہ واسطے یا اپنے گھر میں صرف کر سکتا ہے یا نہیں، اگر کر سکتا ہے تو پہلے سے واپس کرنے کے گناہ سے بری ہو سکتا ہے یا نہیں؟ (۴) مرشد نے اس مال سے کچھ اللہ واسطے نہیں دیا آیا مرشد اس میں خطا وار ہے یا نہیں؟ (۵) اگر مرشد کی اس میں خطا ہے تو مرید اس مال کے واپس کرنے کا حقدار ہے یا نہیں؟

Fatawa Razawiyya, Volume 19

(6) If, hypothetically, the Murshid (spiritual guide) was not commanded by the Noble Messenger (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) but told a lie for his own carnal greed, and the disciple (Mureed) had already given that jewelry for the sake of Allah; in this case, if that disciple takes the jewelry back, is it permissible or not? Please clarify and be rewarded.

Answer: In the descriptions of the Pir and the disciple mentioned in the question, it is nowhere stated that the Pir said to him, "I am taking this item from you to distribute among unknown poor people" or "I have been commanded to distribute it to strangers." Nor is there any clarification in the disciple's words. The Pir only said that it should be spent for the sake of Allah. This includes the Pir, his associates, and strangers. Whatever service is rendered to the Pir by virtue of him being a Pir is also spending for the sake of Allah. The items that the noble Companions (may Allah Almighty be pleased with them) used to bring as offerings to the throne-like court of the radiant presence of the Sultan of the two worlds (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) — can any spending be imagined better than that for Allah Almighty? This is despite the fact that charity (Sadaqah) is fundamentally not applicable even to the freed slaves of the presence of the Rich, the Enricher, the Richest of the worlds (may Allah Almighty send peace and blessings upon him), unlike the rich of this world who, from one perspective, are recipients of Sadaqah. The Hadith from the Sahihayn, "Charity was given to a rich person at night"[1] (translated), is well-known. It is stated in Radd al-Muhtar from Bahr al-Ra'iq:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Charity (Sadaqah) can also be given to the wealthy, even if, according to some, it is metaphorical for a gift (Hibah).[2]	Charity is sometimes for the rich as well, even if, according to some, it would be metaphorical for a gift. (T)
In giving charity to a rich person, there is a type of nearness (to God), though it is less in nearness than charity given to a poor person.[3]	Charity to a rich person is a virtuous act, which is less in virtue compared to charity to a poor person. (T)

Up to this point, the words were general. Moving forward, the offer and acceptance that occurred between the Pir and the disciple at the time of giving the item...

[1] Sahih al-Bukhari, Book of Zakat, Chapter: Giving charity to a rich person, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/191; Sahih Muslim, Book of Zakat, Chapter: Proof of reward for the giver of charity, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/329. [2] Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/357. [3] Bahr al-Ra'iq, Book of Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/187, 188.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

(6) यदि मान लिया जाए कि मुर्शिद (गुरु) को हज़रत रसूल-ए-मक़बूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नहीं फ़रमाया, बल्कि उसने अपने नफ़्सानी लालच के लिए झूठ कह दिया और मुरीद (शिष्य) वह गहना 'अल्लाह के वास्ते' दे चुका है, तो इस स्थिति में यदि मुरीद वह गहना वापस ले ले तो क्या यह सही है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: प्रश्न में वर्णित पीर और मुरीद की विशेषताओं में कहीं भी यह उल्लेख नहीं है कि पीर ने उससे कहा हो कि "मैं यह चीज़ तुमसे अजनबी गरीबों में बाँटने के लिए ले रहा हूँ" या "मुझे इसे अजनबियों में बाँटने का आदेश हुआ है", और न ही मुरीद के शब्दों में कहीं इसका स्पष्टीकरण है। पीर ने केवल इतना कहा कि इसे अल्लाह के वास्ते खर्च कराया जाए। इसमें पीर, पीर के संबंधी और अजनबी सभी शामिल हैं। पीर होने के नाते पीर की जो भी सेवा की जाए, वह भी अल्लाह ही के लिए खर्च है। सहाबा-ए-किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) जो चीज़ें दो आलम के सुल्तान (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की महान दरबार में नज़राने के रूप में लाते थे, क्या अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए उससे बेहतर कोई खर्च की कल्पना की जा सकती है? जबकि हुज़ूर ग़नी, मुग़नी, ग़नी-उल-आलमीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आज़ाद किए हुए दासों तक के लिए भी मूल रूप से सदक़ा (दान) जायज़ नहीं है, इसके विपरीत दुनिया के अमीरों के लिए एक पहलू से सदक़ा जायज़ है। सहीहैन (बुखारी व मुस्लिम) की हदीस "तसद्दुक़ अल-लैला अला ग़नी"[1] (रात के समय एक धनी को सदक़ा दिया गया) प्रसिद्ध है। रद-उल-मुहतार में बहर-उर-राईक़ से उद्धृत है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
सदक़ा कभी धनी के लिए भी होता है, चाहे कुछ के नज़दीक वह 'हिबा' (उपहार) के अर्थ में हो।[2]	सदक़ा कभी धनी के लिए भी होता है अगरचे बाज़ के नज़दीक वह हिबा से मजाज़ होता। (त)
धनी को सदक़ा देना भी पुण्य का कार्य है, हालाँकि यह गरीब को सदक़ा देने की तुलना में कम पुण्य वाला है।[3]	ग़नी पर सदक़ा क़ुरबत है जो कि फ़क़ीर पर सदक़ा से क़ुरबत में कम है। (त)

यहाँ तक तो शब्द सामान्य थे। आगे, चीज़ देते समय पीर और मुरीद के बीच जो ईजाब-ओ-क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) हुए...

[1] सहीह अल-बुखारी, किताब-उज़्-ज़कात, अध्याय: जब धनी को सदक़ा दिया जाए, क़दीमी कुतुब खाना, कराची 1/191; सहीह मुस्लिम, किताब-उज़्-ज़कात, अध्याय: सदक़ा देने वाले के पुण्य की पुष्टि, क़दीमी कुतुब खाना, कराची 1/329। [2] रद-उल-मुहतार, किताब-उल-वक़्फ़, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत 3/357। [3] बहर-उर-राईक़, किताब-उल-वक़्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 5/187, 188।

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

(۶) اگر بالفرض مرشد کو جناب رسول مقبول صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے نہیں فرمایا اپنے طمع نفسانی کے واسطے جھوٹ کہہ دیا اور مرید وہ زیور اللہ واسطے دے چکا آیا اس صورت میں وہ مرید اگر زیور واپس لے تو درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: پیر و مرید کے جو کمالات سوال میں مذکور ان میں کہیں نہیں کہ پیر نے اس سے کہا ہو کہ وہ چیز میں تجھ سے اجنبی مساکین پر تقسیم کرنے کو لیتا ہوں یا اجانب پر تقسیم کا مجھے حکم ہوا ہے نہ مرید کے کلام میں کہیں اس کی تصریح پیر نے اتنا کہا کہ اللہ کے واسطے خرچ کرائی جائے، یہ پیر و متعلقین پیر و اجانب سب کو شامل ہے، پیر کی خدمت جو کچھ پیر ہونے کے سبب کی جائے وہ بھی اللہ ہی کے لئے خرچ ہے، صحابہ کرام رضوان اللہ تعالٰی علیہم جو چیزیں بارگاہ عرش جاہ حضور پر نور سلطان دو عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں نذر حاضر لاتے کیا اس سے بہتر کوئی خرچ اللہ عزوجل کے لئے متصور ہے حالانکہ حضور غنی مغنی اغنی العلمین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے غلامانِ آزاد شدہ تک اصلاً محل صدقہ نہیں، بخلاف اغنیائے دنیا کہ من وجہ محل صدقہ ہیں۔ صحیحین کی حدیث تصدق اللیلۃ علی غنی[1] (رات کے وقت غنی پر صدقہ کیا گیا۔ ت) مشہور و معروف ہے، ردالمحتار میں بحر الرائق سے ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
الصدقۃ تکون علی الاغنیاء ایضا وان کانت مجازا اعن الھبۃ عند بعضھم - [2]	صدقہ کبھی غنی کے لئے بھی ہوتا اگرچہ بعض کے نزدیک وہ ہبہ سے مجاز ہوتا۔ (ت)

عربی متن	اردو ترجمہ
فی التصدق علی الغنی نوع قربۃ دون قربۃ الفقیر - [3]	غنی پر صدقہ قربت ہے جو کہ فقیر پر صدقہ سے قربت میں کم ہے۔ (ت)

یہاں تک تو لفظ عام تھے آگے چیز دیتے وقت جو ایجاب و قبول پیر و مرید میں واقع ہوئے . . .

---

[1] صحیح البخاری کتاب الزکوۃ باب اذ تصدق علی غنی قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۹۱، صحیح مسلم کتاب الزکوۃ باب ثبوت اجر المتصدق قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۲۹ [2] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۵۷ [3] بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۱۸۷، ۱۸۸

Volume 19, Fatawa Razawiyyah

His clear words are that the disciple said to the mentor, "I give this jewelry to you for the sake of Allah, please accept it, please accept this for the sake of Allah." The mentor accepted it upon insistence. This was explicitly giving it to the mentor, and the mentor became its owner, and spending it in his home became permissible, even if he and his family are wealthy. He cannot be considered at fault in any way. Suppose at that time it was in the heart of the disciple that "I am giving it to be distributed among outsiders and the mentor is an agent for distribution," however, since he used explicit words of gift (hibah) and was insistent on the mentor's acceptance, and the mentor accepted, there can be no doubt in the conclusion of the gift. In contracts, consideration is given to the meanings indicated by the words used, not to mere internal thoughts. In "Wajeez Imam Kardari," Book of Hiring, Second Chapter, it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation**
A person intended to rent a vineyard or a house, so he gave gold to the owner and then said to him: "I have pawned this for that." The owner replied: "I have done so." Then this is a pledge (rahn), not a lease (ijarah), because what matters are the words, not the intention[1].	A person wants to acquire a vineyard or a house on rent, so he gave Dinars to the owner and said: "I have pawned this in exchange for that amount." The owner said: "I have pawned it." So this will be a pledge (rahn), not a lease (ijarah), because in a contract, the words used are considered, not the intention. (T)

Even to the extent that if Zaid came to ask for Amr's daughter for his son, and Amr said: "I have given my daughter in marriage [to you]," and Zaid said: "I have accepted," the marriage will be concluded with Zaid (provided marriage with him is possible), while in the offer and acceptance, there was no mention of Zaid's son, even though the thought was that "I am accepting for the son." It is in Fatawa Zahiriyyah and then in Radd al-Muhtar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
If the father of a minor girl said to the father of a minor boy: "I have married my daughter to you," and said nothing more, and the father of the minor boy said: "I have accepted," the marriage is	The father of a minor girl said to the father of a minor boy: "I have given my daughter in marriage [to you]," and did not say anything more than that. In response, the father of the minor boy said: "I have accepted." Then

Arabic Text	Urdu Translation
concluded for the father. This is the correct view, and caution should be observed in this matter; so he should say: "I have accepted for my son."	this marriage will be with the father of the minor; this is the correct view. Therefore, caution is necessary in this matter; he should have said [I accepted for my son].

[1] Fatawa Bazzaziyyah on the margins of Fatawa Hindiyyah, Book of Hiring, Second Chapter, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/22.

उनके साफ़ शब्द ये हैं कि मुरीद ने पीर से कहा, "मैं आपको यह ज़ेवर अल्लाह के वास्ते देता हूँ, आप मंज़ूर फ़रमा लें, आप अल्लाह के वास्ते यही क़बूल फ़रमा लें।" पीर ने इस्रार (ज़ोर देने) पर मंज़ूर कर लिया। यह स्पष्ट रूप से पीर को देना हुआ और पीर ही उसका मालिक हो गया और उसका अपने घर में ख़र्च कर देना जायज़ हुआ, चाहे वह और उसके घर वाले धनी ही क्यों न हों। वह इसमें किसी तरह कसूरवार नहीं ठहराया जा सकता। मान लीजिए उस वक्त मुरीद के दिल में यही था कि "मैं अजनबियों में बाँटने को देता हूँ और पीर तक़्सीम (वितरण) के वकील हैं", तथापि जब उसने स्पष्ट शब्दों में हिबा (दान) का ईजाब (प्रस्ताव) किया और पीर से उसी की मंज़ूरी पर इस्रार किया और उसने मंज़ूर कर लिया, तो हिबा के सम्पन्न होने में कोई संदेह नहीं हो सकता। अनुबंधों (अक़ूद) में शब्दों द्वारा दर्शाए गए अर्थों पर विचार किया जाता है, न कि केवल आंतरिक विचारों पर। 'वजीज़ इमाम करदरी', किताबुल इजारा, दूसरा अध्याय में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
एक व्यक्ति ने अंगूर के बाग या घर को किराए पर लेने का इरादा किया, तो उसने मालिक को सोना दिया और फिर उससे कहा: "मैंने इसे उसके बदले गिरवी रख दिया है।" मालिक ने उत्तर दिया: "मैंने ऐसा ही किया है।" तो यह गिरवी (रहन) है, किराया (इजारा) नहीं, क्योंकि शब्दों का महत्व होता है, इरादे का नहीं[1]।	एक व्यक्ति अंगूर के पेड़ या मकान किराये पर प्राप्त करना चाहता है, तो उसने मालिक को दीनार देकर कहा कि यह उस राशि के बदले गिरवी कर दिया। तो मालिक ने कहा, "मैंने गिरवी कर दिया", तो यह रहन (गिरवी) होगा न कि इजारा (किराया), क्योंकि अनुबंध में शब्दों का एतबार (महत्व) है, इरादे (अज़्म) का नहीं। (त)

यहाँ तक कि अगर ज़ैद अपने बेटे के लिए अम्र की बेटी माँगने आया, अम्र ने कहा, "मैंने अपनी बेटी निकाह में दी", ज़ैद ने कहा, "मैंने क़बूल की", तो ज़ैद से निकाह हो गया (बशर्ते कि उससे निकाह हो सकता हो), जबकि ईजाब व क़बूल में ज़ैद के बेटे का कोई ज़िक्र न आया, हालाँकि ख़्याल यही था कि "बेटे के लिए क़बूल करूँ। फतावा ज़हीरिया फिर रद्दुल मुह्तार में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
यदि एक नाबालिग लड़की के पिता ने एक नाबालिग लड़के के पिता से कहा: "मैंने अपनी	नाबालिग लड़की के बाप ने नाबालिग लड़के के पिता से कहा, "मैंने अपनी बेटी निकाह करके

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
बेटी का विवाह आपसे कर दिया है," और इसके अलावा कुछ नहीं कहा, और नाबालिग लड़के के पिता ने कहा: "मैंने स्वीकार किया," तो विवाह पिता के लिए संपन्न होता है। यही सही मत है, और इस मामले में सावधानी बरती जानी चाहिए; इसलिए उसे कहना चाहिए: "मैंने अपने बेटे के लिए स्वीकार किया।"	[तुझे] दे दी", इससे ज़्यादा कुछ न कहा। इसके जवाब में नाबालिग लड़के के पिता ने कहा, "मैंने क़बूल किया", तो यह निकाह नाबालिग के पिता से होगा, यही सही है। इसलिए इस मामले में एहतियात (सावधानी) ज़रूरी है, उसे कहना चाहिए था [कि मैंने अपने बेटे के लिए स्वीकार किया]।

[1] फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुल इजारा, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, २२/५

ان کے صاف لفظ یہ ہیں کہ مرید نے پیر سے کہا میں آپ کو یہ زیور اللہ واسطے دیتا ہوں آپ منظور فرمالیں آپ اللہ واسطے یہی قبول فرمالیں، پیر نے باصرار منظور کرلیا، یہ صراحتہً پیر کو دینا ہوا اور پیر ہی اس کا مالک ہوگیا اور اس کا اپنے گھر میں خرچ کردینا جائز ہوا اگر چہ وہ اور اس کے اہل اغنیاء ہی ہوں وہ اس میں کسی طرح خطاوار نہیں ٹھہر سکتا، بالفرض اگر اس وقت مرید کے دل میں یہی تھا کہ میں اجانب کے بانٹنے کو دیتا ہوں اور پیر کو وکیل تقسیم کرتا ہوں تاہم جبکہ اس نے صریح الفاظ ہبہ ایجاب کیا پیر سے اسی کی منظوری پر مصر ہوا اس نے منظور کر لیا تو انعقاد ہبہ میں کوئی شک نہیں ہوسکتا عقود میں نظر معانی مدلولہ پر ہے نہ کہ مجرد خیالات باطنیہ پر، وجیز امام کردری کتاب الاجارہ فصل ثانی میں ہے:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
اراد استیجار کرم اودار فدفع الذھب الی المالك ثم قال لہ گرو کردی ملکٹ ذا بذا فقال کردم فھذا رھن لا اجارۃ لان المعتبر اللفظ لا العزم [1]۔	ایک شخص انگور کے درخت یا مکان کرایہ پر حاصل کرنا چاہتا ہے تو اس نے مالک کو دینار دے کر کہا تو یہ گروی کردیا اس رقم کے عوض، تو مالک نے کہا میں نے گروی کردیا تو یہ رہن ہوگا اجارہ نہ ہوگا کیونکہ عقد میں الفاظ کا اعتبار ہے عزم کا اعتبار نہیں۔ (ت)

یہاں تک کہ اگر زید بیٹے کے لئے عمرو کی بیٹی مانگنے آیا عمرو نے کہا میں نے اپنی دختر نکاح میں دی، زید نے کہا میں نے قبول کی، زید سے نکاح ہوگیا، جبکہ اس سے نکاح ہوسکتا ہو کہ ایجاب وقبول میں پسر زید کا کوئی ذکر نہ آیا اگر چہ خیال یہی تھا کہ بیٹے کے لئے قبول کروں۔ فتاوی ظہیر یہ پھر ردالمحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
لو قال ابو الصغیر لابی الصغیر زوجت ابنتی ولم یزد علیہ شیئا فقال ابو الصغیر قبلت یقع النکاح للاب ھو الصحیح ویجب ان یحتاط فیہ فیقول قبلت لابنی	نابالغہ کے باپ نے نابالغ کے والد کو کہا میں نے اپنی بیٹی نکاح کرکے دے دی، اس سے زائد کچھ نہ کہا، اس نے جواب میں نابالغ لڑکے کے والد نے کہا میں نے قبول کیا، تو یہ نکاح نابالغ کے والد سے ہوگا، یہی صحیح ہے، لہذا اس معاملہ میں احتیاط ضروری ہے اسے کہنا چاہئے تھا [مثلاً میں نے اپنے بیٹے کے لئے قبول کیا]

[1] فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲۲/۵

For my son[1] | I accepted it for my son. (T)

It is mentioned in Al-Tajnis wal Mazeed, then in Fath al-Qadir, and then in Shamiya:

A man sought a woman's hand in marriage for his minor son. When they gathered for the marriage contract, the woman's father said to the boy's father (in Persian), "I have given this girl as a wife for a thousand dirhams." The boy's father replied, "I have accepted." The marriage is valid for the father, even though the preliminary proceedings were for the son. This is the preferred opinion because the father attributed the acceptance to himself, and this is a matter where caution is necessary.[2] | A person proposed to a woman for his minor son. When the marriage gathering took place, the woman's father said to the boy's father, "I have given this girl as a wife in exchange for a thousand dirhams." In response, the boy's father said, "I have accepted." This marriage will be for the father, even though all previous proceedings were for the son's marriage. This is the chosen view because the boy's father attributed the acceptance to himself, and it is a matter where caution is essential. (T)

Similarly, if something was bought for someone else but it was not attributed to them in the offer and acceptance, the purchase will be enforced upon the contracting party himself, and he will be considered the owner of the item sold as long as it is possible to enforce it upon him. It is stated in Durr al-Mukhtar:

If he buys for someone else, it is enforced upon him unless the buyer is a minor or under legal restriction. This is if the uncommissioned agent (Fuduli) does not attribute it to another. But if he attributes it, saying "Sell this item to so-and-so," and the seller says "I have sold it to so-and-so," then it is suspended [on approval], as per Bazzaziya and others.[3] | If an unauthorized person (Fuduli) buys something for someone else, and if this person is not a minor or legally restricted (i.e., prohibited from buying and selling on their own), then this purchase contract will be for themselves, provided the purchase was not attributed to another. If the purchase was attributed to another, for example, by saying "Sell this item for so-and-so," and the seller said "I sold this item for so-and-so," then it will depend on the permission of that person. Bazzaziya etc. (T)

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/275. [2] Fath al-Qadir, Kitab al-Nikah, Maktaba Nooria Rizvia, Sukkur, 3/103; Radd al-Muhtar, Kitab al-

Nikah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/275. [3] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Chapter on Fuduli, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/31.

जिल्द १९ | फतावा रिज़विया

मेरे बेटे के लिए[1] | मैंने इसे अपने बेटे के लिए स्वीकार किया। (त)

अल-तजनीस वल मजीद, फिर फतह अल-कादिर, फिर शामिया में है:

एक व्यक्ति ने अपने नाबालिग बेटे के लिए एक महिला से सगाई की। जब निकाह की सभा हुई, तो महिला के पिता ने लड़के के पिता से कहा, "मैंने यह लड़की एक हजार दिरहम के बदले में पत्नी बनाकर दी।" लड़के के पिता ने जवाब दिया, "मैंने स्वीकार किया।" तो यह निकाह पिता के लिए मान्य होगा, भले ही पहले की सभी कार्यवाही बेटे के निकाह के लिए थी। यही पसंदीदा राय है क्योंकि लड़के के पिता ने स्वीकृति को अपनी ओर संदर्भित किया, और यह एक ऐसा मामला है जिसमें सावधानी आवश्यक है।[2] | एक व्यक्ति ने अपने नाबालिग बेटे के लिए एक औरत से सगाई की, जब निकाह की महफ़िल हुई तो औरत के बाप ने लड़के के बाप से कहा मैंने बीवी बना कर ये लड़की हज़ार दिरहम के बदले में दी, जवाब में लड़के के बाप ने कहा मैंने क़बूल की, तो ये निकाह बाप से होगा अगरचे पहले तमाम मुक़द्दमात बेटे के निकाह के लिए थे, यही मुख़्तार है क्योंकि लड़के के बाप ने क़बूलियत अपनी तरफ़ मंसूब की, और ऐसा मामला है जिसमें एहतियात ज़रूरी है। (त)

इसी तरह, यदि किसी और के लिए कोई चीज़ खरीदी गई लेकिन प्रस्ताव और स्वीकृति (इजाब व कुबूल) में उसे उस व्यक्ति से नहीं जोड़ा गया, तो खरीदारी उसी अनुबंधकर्ता पर लागू होगी और वही बिकी हुई वस्तु का मालिक माना जाएगा, जब तक कि उस पर लागू करने की गुंजाइश हो। दुर्र अल-मुख़्तार में है:

यदि वह किसी और के लिए खरीदता है, तो यह उसी पर लागू होता है जब तक कि खरीदार नाबालिग या कानूनी रूप से प्रतिबंधित न हो। यह तब है जब अनाधिकृत एजेंट (फुज़ुली) इसे किसी अन्य को श्रेय नहीं देता है। लेकिन अगर वह इसे श्रेय देता है, यह कहते हुए कि "यह वस्तु फलां के लिए बेच दो," और विक्रेता कहता है "मैंने इसे फलां के लिए बेच दिया," तो यह [अनुमोदन पर] निलंबित रहता है, जैसा कि बज़ज़िया और अन्य में है।[3] | फुज़ुली शख़्स ने किसी के लिए कोई चीज़ खरीदी तो अगर ये फुज़ुली नाबालिग या महजूर अलैहि यानी ख़ुद ख़रीद व फ़रोख़्त से ममनू न हो तो ये अक़्द ख़रीदारी उसकी अपने लिए होगी बशर्ते कि उसने ख़रीदारी ग़ैर की तरफ़ मंसूब न की हो और अगर ख़रीदारी को ग़ैर की तरफ़ मंसूब किया मसलन यूं कहा कि ये चीज़ फ़लां के लिए फ़रोख़्त कर तो

बाएअ ने कहा मैंने ये चीज़ फ़लां के लिए फ़रोख़्त की तो फिर ये फ़लां की इजाज़त पर मौक़ूफ़ होगी, बज़ज़िया वग़ैरा (त)

[1] रद अल-मुहतार, किताब अल-निकाह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/२७५। [2] फतह अल-कादिर, किताब अल-निकाह, मकतबा नूरया रिज़विया, सुक्कुर, ३/१०३; रद अल-मुहतार, किताब अल-निकाह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/२७५। [3] दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-बुयू, फुज़ुली पर अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/३१।

لبنی[1] | میں نے اپنے بیٹے کے لئے قبول کی۔ (ت)

التجنیس والمزید پھر فتح القدیر پھر شامیہ میں ہے:

رجل خطب لابنه الصغیر امرأة فلما اجتمعا للعقد قال اب المرأة لاب الزوج دادم بزنی این دختر را بهزار درم فقال اب الزوج پذیر فتم یجوز النکاح علی الاب وان جری بینهما مقدمات النکاح للابن هو المختار لان الاب اضافه الی نفسه وهذا امر یجب ان یحتاط فیه[2] | ایک شخص نے اپنے نابالغ بیٹے کے لئے ایک عورت سے منگنی کی، جب نکاح کی مجلس ہوئی تو عورت کے باپ نے لڑکے کے باپ کو کہا میں نے بیوی بنا کر یہ لڑکی ہزار درہم کے بدلے میں دی، جواب میں لڑکے کے باپ نے کہا میں نے قبول کی، تو یہ نکاح باپ سے ہوگا اگرچہ پہلے تمام مقدمات بیٹے کے نکاح کے لئے تھے، یہی مختار ہے کیونکہ لڑکے کے باپ نے قبولیت اپنی طرف منسوب کی، اور ایسا معاملہ ہے جس میں احتیاط ضروری ہے۔ (ت)

یوں ہی اگر دوسرے کے لئے کوئی چیز خریدی مگر ایجاب و قبول میں اس کی طرف اضافت نہ ہوئی شراء اسی عاقد پر نافذ ہو جائے گا اور وہی مالک مبیع قرار پائے گا جبکہ اس پر نفاذ کی گنجائش ہو ، در مختار میں ہے :

لو اشتری لغیره نفذ علیه الا اذا کان المشتری صبیا او محجورا علیه هذا اذا لم یضفه الفضولي الی غیره فلو اضافه بان قال بع هذا العمل لفلان فقال البائع بعته لفلان توقف بزازیة وغیرها[3] | فضولی شخص نے کسی کے لئے کوئی چیز خریدی تو اگر یہ فضولی نابالغ یا محجور علیہ یعنی خود خرید و فروخت سے ممنوع نہ ہو تو یہ عقد خریداری اس کی اپنے لیے ہو گی بشرطیکہ اس نے

خریداری غیر کی طرف منسوب نہ کی ہو اور اگر خریداری کو غیر کی طرف منسوب کیا مثلاً یوں کہا کہ یہ چیز فلاں کے لئے فروخت کر تو بائع نے کہا میں نے یہ چیز فلاں کے لئے فروخت کی تو پھر یہ فلاں کی اجازت پر موقوف ہوگی ، بزاز یہ وغیرہ (ت)

[1] ردالمحتار کتاب النکاح داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۷۵ [2] فتح القدیر کتاب النکاح مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۳/ ۱۰۳ ، ردالمحتار کتاب النکاح داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۷۵ [3] درمختار کتاب البیوع فصل في الفضولی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۱

Fatawa Rizvia, Volume 19

And when the spiritual guide (pir) became the owner of this jewelry and spent it, the giver no longer has any authority to rescind or take it back.

For the destruction of the gifted object is among the obstacles to rescinding [the gift], as they have stipulated	**Because the destruction of the gifted item is one of the impediments to taking it back.**
In all books.	As the jurists have specified in all books of jurisprudence. (t)

If the spiritual guide (pir), upon the giver's demand, gave other jewelry from himself as compensation based on the understanding that since the giver is asking for it back, it is legally mandatory for him to provide compensation, then this giving is completely void. It is forbidden (haram) for the disciple (murid) to take this jewelry; he can neither give it as charity nor use it for his own expenses. Rather, it is mandatory for him to return that jewelry to the pir, and if he has spent it, he must pay its indemnity. On this premise, the pir's giving of this jewelry was based on a misunderstanding that providing compensation is legally mandatory here, whereas legally there was no such obligation at all. Thus, this jewelry did not become the property of the disciple through any legal contract and remained the property of the pir as before; such an understanding is not valid. In 'Uqud ad-Durriyya', Book of Partnership (Kitab al-Shirka), it is stated:

It became clear that what he gave of that was based on the assumption that it was obligatory upon him.	**So it became clear that what he gave, he gave on the basis that it was mandatory for him.**
And whoever gives something that is not obligatory upon him, then he has the right to reclaim it.	And if a person gives something whose giving was not mandatory for him, then he has the right to take it back.
Unless he gave it as a gift and the recipient consumed it, as in the commentary of 'al-Nazm al-Wahbani' and other authoritative works.	Unless he gave it as a gift and it has been destroyed by the recipient, as is in the commentary of 'Nazm Wahbani' and other authoritative books. (t)

In 'Khayriyya', Book of Waqf, it is stated:

He reclaims it if it is existing, and he is liable for its substitute if consumed, because he did not give it as a gift, but rather gave it thinking it was a right [of the other].	**If it is present, he should take it back; if it has been destroyed, he should take compensation, because he did not give it as a gift but rather gave it because [he thought] the person it was given to had a right to it.**

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyya, Book of Gift, Chapter 5, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/286. 2. Al-Uqud ad-Durriyya, Book of Partnership, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/91.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

और जब पीर उस जेवर का मालिक हो गया और उसे खर्च कर लिया, तो अब उसे देने वाले को उसे वापस लेने या पलटने का कोई अधिकार नहीं रहा।

निश्चित रूप से उपहार में दी गई वस्तु का नष्ट हो जाना उपहार वापस लेने में बाधाओं में से है, जैसा कि उन्होंने स्पष्ट किया है

सभी किताबों में।

क्योंकि उपहार में दी गई चीज़ का नष्ट हो जाना उसे वापस लेने में बाधाओं में से है।

जैसा कि सभी न्यायशास्त्रीय (फ़िक़्ह) किताबों में फकीहों ने इसे स्पष्ट किया है। (त)

यदि पीर ने मांगने पर उसके बदले में अपने पास से जेवर इस आधार पर दे दिए कि उसने समझा कि जब देने वाला मुझसे वापस मांग रहा है तो शरीयत के अनुसार उसका बदला देना मुझ पर अनिवार्य है, तो यह देना पूरी तरह से व्यर्थ (बातिल) है। मुरीद के लिए उस जेवर को लेना हराम है; वह न तो उसे दान कर सकता है और न ही अपने उपयोग में ला सकता है। बल्कि उस पर अनिवार्य है कि वह जेवर पीर को वापस कर दे और अगर खर्च कर लिया है तो उसका हर्जाना (तावान) दे। इस स्थिति में पीर का यह जेवर देना एक गलतफहमी पर आधारित था कि यहाँ बदला देना मुझ पर कानूनी रूप से अनिवार्य है, जबकि वास्तव में ऐसी कोई अनिवार्यता नहीं थी। अतः यह जेवर किसी कानूनी अनुबंध (अक्द-ए-शई) के माध्यम से मुरीद की संपत्ति नहीं बना और पहले की तरह पीर की ही संपत्ति रहा; ऐसी समझ मान्य नहीं है। 'उक़ूद अद-दुर्रिया', किताब-उश-शिरका में है:

यह स्पष्ट हो गया कि उसने जो दिया वह इस धारणा पर आधारित था कि वह उस पर अनिवार्य था

और जो कोई ऐसी वस्तु देता है जो उस पर अनिवार्य नहीं है, तो उसे उसे वापस लेने का अधिकार है

सिवाय इसके कि उसने उसे उपहार के रूप में दिया हो और प्राप्तकर्ता ने उसे उपभोग कर लिया

तो यह स्पष्ट हो गया कि उसने जो दिया वह इस आधार पर दिया कि यह उस पर अनिवार्य था।

और यदि कोई व्यक्ति ऐसी चीज़ देता है जिसका देना उस पर अनिवार्य नहीं था, तो उसे उसे वापस लेने का अधिकार है।

सिवाय इसके कि उसने उपहार के तौर पर दी हो और प्राप्तकर्ता के पास नष्ट हो चुकी हो जैसा

यह स्पष्ट हो गया कि उसने जो दिया वह इस धारणा पर आधारित था कि वह उस पर अनिवार्य था

हो, जैसा कि 'शर्ह अल-नज़्म अल-वहबानी' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है।

तो यह स्पष्ट हो गया कि उसने जो दिया वह इस आधार पर दिया कि यह उस पर अनिवार्य था।

कि 'नज़्म वहबानी' की व्याख्या और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है। (त)

'खैरिया', किताब अल-वक़्फ़ में है:

वह उसे वापस ले सकता है यदि वह मौजूद है, और यदि वह उपभोग कर ली गई है तो उसके बदले का उत्तरदायी है, क्योंकि उसने उसे उपहार के रूप में नहीं दिया था, बल्कि उसे इस आधार पर दिया था कि वह [दूसरे का] अधिकार है

यदि वह मौजूद हो तो वापस ले ले, अगर उसने नष्ट कर दी हो तो मुआवज़ा ले, क्योंकि उसने उपहार के तौर पर नहीं दी थी बल्कि इसलिए दी थी कि जिसे दी गई है यह उसका हक है।

पादलेख: 1. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-हिबा, अध्याय ५, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, ४/२८६ 2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब-उश-शिरका, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, १/९१

पृष्ठ २६८/६९२

اور جب پیر اس زیور کا مالک ہوگیا اور صرف کرلیا تو اب اس سے رجوع و واپسی کا اصلاً کوئی اختیار اس دینے والے کو نہ رہا،

فان هلاك الموهوب من موانع الرجوع كما نصوا عليه

کیونکہ موہوب چیز کی ہلاکت رجوع کے موانع میں سے ہے

جیسا کہ اس پر تمام کتب میں فقہاء نے نص فرمائی ہے۔ (ت)

فی جمیع الکتب۔

پیر کا اس کے مانگنے پر اس کے معاوضہ میں اور زیور اپنے پاس سے دے دینا اگر اس بنا پر ہو کہ اس نے سمجھا کہ جب دینے والا مجھ سے واپس مانگتا ہے تو شرعاً اس کا عوض دینا مجھ پر لازم جب تو یہ دینا محض باطل ہوا مرید کو اس زیور کا لینا حرام ہے نہ اسے خیرات کرسکتا ہے نہ اپنے صرف میں لا سکتا ہے بلکہ اس پر لازم کہ وہ زیور پیر کو واپس دے اور اگر خرچ کرلیا تو اس کا تاوان دے کر اس تقدیر پر پیر کا یہ زیور دینا ایک غلط فہمی پر مبنی تھا کہ یہاں عوض دینا مجھ پر شرعاً لازم ہے حالانکہ شرعاً ہرگز لزوم نہ تھا تو یہ زیور کسی عقد شرعی کے ذریعہ سے ملک مرید نہ ہوا اور بدستور ملک پیر پر باقی رہا اس کا ایسا فہم معتبر نہیں۔ عقود الدر یہ کتاب الشرکۃ میں ہے:

تبين ان مادفعه من ذلک بناء علی ظن انه واجب

تو واضح ہوا کہ اس نے جو دیا تو اس بنا پر دیا کہ یہ اس پر واجب

علیه ومن دفع شیئاً لیس بواجب علیه فله استرداده الا اذا دفعه علی وجه الهبة واستهلکه القابض کما في شرح النظم الوهباني وغیره من المعتبرات 2۔

تھا، اور اگر کوئی شخص ایسی چیز دے جس کا دینا اس پر واجب نہ تھا تو اس کو واپس لینے کا حق ہے الا یہ کہ اس نے بطور ہبہ دی ہو اور قابض سے ہلاک ہو چکی ہو جیسا کہ نظم وہبانی کی شرح وغیرہ معتبر کتب میں ہے۔ (ت)

خیر یہ کتاب الوقف میں ہے:

| یرجع به قائما ویضمن بدله مستهلکا لانه مادفعه | موجود ہو تو رجوع کرے اگر اس نے ہلاک کر دی ہو تو ضمان | | علی وجہ الهبة وانما دفعه علی انه حق | لے، کیونکہ اس نے ہبہ کے طور پر نہیں دی بلکہ اس لئے دی کہ جس کو دی گئی ہے اس کا |

فٹ نوٹ: 1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۲۸۶ 2 العقود الدریة کتاب الشرکة ارگ بازار قندہار افغانستان ۱ / ۹۱

Fatawa Rizvia, Volume 19

The one to whom it was paid, and this is the most correct of views. In 'Sharh al-Nazm al-Wahbani' by Sheikh al-Islam Abd al-Barr, it is stated that whoever gives something which was not obligatory upon him has the right to reclaim it, except if he gave it as a gift (Hiba) and the recipient consumed/ destroyed it. The jurists have explicitly stated that if someone pays thinking they owe a debt, and then the opposite becomes clear, they can take back what they paid. Even if the recipient has consumed it, they can reclaim its equivalent value.[1]

This is the truth; this is the best among all views. It is in Sheikh al-Islam Abdul Barr's 'Sharh Nazm al-Wahbani' that if someone gave something while giving it was not obligatory upon him, he has the right to take it back, except in the case where it was given as a gift and the recipient destroyed it. And the jurists have clarified that whoever gives on the assumption that this payment is obligatory on him and then the contrary becomes known, he can retract what he gave. And if the receiver has destroyed it, he should collect its replacement (T).

Yes, if it was not given with that assumption, but rather intentionally and willingly, he gifted his jewelry in exchange for it, even if this gift occurred on the basis that one should not remain indebted to such a low person, then in this case the disciple became the owner of this jewelry. It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

(If they agree) the donor and the recipient (on retraction in a situation where it is not valid) to retract according to the previously mentioned seven situations (like a gift to a relative), then this agreement between them is permissible.[2] — Jawhara

In such cases where retraction is not valid among the aforementioned seven situations, if both the donor and the recipient agree on retraction (e.g., a gift to a close relative), then this agreement is permissible. Jawhara (T)

It is stated in the marginal notes of Allama Tahtawi:

Retraction in exchange will be by mutual return, and in case of destruction, by returning the replacement.[3]

Retraction in exchange will be by taking it back, and in case of destruction, by taking a replacement. (T)

Now he has the choice to do as he pleases.

Because he only owned it as a gift. Because he initially owned it as a gifted property.

[1] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/130 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/162 [3] Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/406

जिसे भुगतान किया गया, और यह मतों में सबसे सही है। शेखुल इस्लाम अब्दुल बर्र की 'शरह नज़्म वहबानी' में है कि जिसने कोई चीज़ दी जबकि उस पर वह देना वाजिब (अनिवार्य) नहीं था, तो उसे वापस लेने का अधिकार है, सिवाय उस स्थिति के जब वह हिबा (उपहार) के रूप में दी गई हो और प्राप्तकर्ता ने उसे नष्ट कर दिया हो। और फकीहों ने स्पष्ट किया है कि जो इस भ्रम में दे कि उस पर यह देना वाजिब है और फिर उसका विपरीत ज्ञात हो, तो वह अपने दिए हुए में रुजू (वापसी) कर सकता है। और यदि लेने वाले ने उसे नष्ट कर दिया हो, तो उसका बदल (हर्जाना) वसूल करे।[1]

यह सत्य है; यही सभी मतों में श्रेष्ठ है। शेखुल इस्लाम अब्दुल बर्र की 'शरह नज़्म वहबानी' में है कि जिसने कोई चीज़ दी जबकि उस पर वह देना वाजिब नहीं था, तो उसे वापस लेने का अधिकार है, सिवाय उस स्थिति के जब वह हिबा के रूप में दी गई हो और प्राप्तकर्ता ने उसे नष्ट कर दिया हो। और फकीहों ने स्पष्ट किया है कि जो इस भ्रम में दे कि उस पर यह देना वाजिब है और फिर उसका विपरीत ज्ञात हो, तो वह अपने दिए हुए में रुजू कर सकता है। और यदि लेने वाले ने उसे नष्ट कर दिया हो, तो उसका बदल वसूल करे। (त)

हाँ, यदि उस भ्रम से नहीं दिया बल्कि जान-बूझकर अपनी खुशी से अपना ज़ेवर उसके बदले में हिबा कर दिया, चाहे यह हिबा इसी आधार पर हुआ हो कि ऐसे ओछे व्यक्ति का एहसान नहीं रखना चाहिए, तो इस स्थिति में मुरीद उस ज़ेवर का मालिक हो गया। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

(यदि सहमत हों) वाहिब (दाता) और मौहूब लहू (प्राप्तकर्ता) (रुजू करने पर ऐसी स्थिति में जहाँ रुजू सही न हो) पिछली सात स्थितियों में से किसी में (जैसे किसी करीबी रिश्तेदार को उपहार), तो उन दोनों का यह समझौता जायज़ है।[2] — जौहरा

ऐसी सूरतें जिनमें रुजू सही न हो, मज़कूरा सात सूरतों में से किसी में रुजू पर वाहिब और मौहूब लहू दोनों इत्तिफ़ाक़ (सहमति) कर लें (मसलन क़रीबी ज़ी महरम को हिबा), तो यह इत्तिफ़ाक़ जायज़ है। जौहरा (त)

अल्लामा तहतावी के हाशिये (टीका) में है:

ऐवज़ (बदले) में रुजू आपस में वापस करने से होगा और हलाकत (नष्ट होने) की स्थिति में बदल (हर्जाना) वापस करने से होगा।[3]

ऐवज़ में रुजू वापस लेने से होगा और हलाकत की सूरत में बदल लेने से होगा। (त)

अब उसे इख़्तियार (विकल्प) होगा जो चाहे करे।

क्योंकि उसने इसे केवल उपहार के रूप में प्राप्त किया था।	क्योंकि उसने इब्तिदाई (आरंभिक) तौर पर हिबा वाली मिल्कियत को...

---

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल वक्फ़, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, १/१३० [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फ़िल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/१६२ [3] हाशियह अत-तहतावी अलद दुर्रिल मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फ़िल हिबा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, ३/४०६

पृष्ठ २६९ / ६९२

المدفوع الیه وھذا اصح الوجوه ففی شرح النظم للوھبانی لشیخ الاسلام عبد البر ان من دفع شیئاً لیس بواجب فله استرداده الا اذا دفعه علی وجه الھبة واستھلکه القابض اھ وقد صرحوا بأن من ظن ان علیه دیناً فبان خلافه یرجع بمادعی ولو کان قد استھلکه رجع ببدله ۱ اھ

یہ حق ہے یہی تمام وجوہ میں بہتر ہے شیخ الاسلام عبدالبر کی شرح نظم وہبانی میں ہے کہ جس نے کوئی چیز دی حالانکہ اس پر اس کا دینا واجب نہ تھا تو واپس لینے کا حق ہے سوائے اس صورت کے کہ بطور ہبہ دی ہو اور قابض نے ہلاک کردی ہو اھ اور فقہاء نے تصریح فرمائی کہ جو اس گمان پر دے کہ اس پر یہ دینا واجب ہے اور پھر اس کا خلاف معلوم ہوا تو اپنے دئے ہوئے میں رجوع کرسکتا ہے اور اگر لینے والے نے ہلاک کردی ہو تو اس کا بدل وصول کرے اھ (ت)

ہاں اگر اس گمان سے نہ دیا بلکہ دیدہ دانستہ اپنی خوشی سے اپنا زیور اس کے عوض میں ہبہ کردیا اگرچہ یہ ہبہ اسی بنا پر واقع ہوا ہو کہ ایسے اوچھے کا احسان نہ رکھنا چاہئے تو اس صورت میں مرید اس زیور کا مالک ہو گیا۔ در مختار میں ہے :

(اتفقا) الواہب والموھوب له (علی الرجوع فی موضع لا یصح) رجوعه من المواضع السبعة السابقة (کالھبة لقرابته جاز) ھذا الاتفاق منھما جوھرة ۲۔

ایسی صورتیں جن میں رجوع صحیح نہ ہو مذکورہ سات صورتوں میں سے کسی میں رجوع پر واہب اور موہوب لہ دونوں اتفاق کرلیں (مثلاً قریبی ذی محرم کو ہبہ) تو یہ اتفاق جائز ہے، جوہرہ (ت)

حاشیہ علامہ طحطاوی میں ہے :

ویکون الرجوع في العوض بالتراد وفی الهلاك برد البدل ۳۔

عوض میں رجوع واپس لینے سے ہوگا اور ہلاکت کی صورت میں بدل لینے سے ہوگا۔ (ت)

اب اسے اختیار ہوگا جو چاہے کرے۔

فانه انما ملکه ملکه بهبة کیونکہ اس نے ابتدائی طور پر ہبہ والی ملکیت کو

---

۱ فتاوی خیریه کتاب الوقف دارالمعرفة بیروت ۱/ ۱۳۰ ۲ درمختار کتاب الهبة باب الرجوع فی الهبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۴ ۳ حاشیة الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الهبة باب الرجوع فی الهبة دارالمعرفة بیروت ۳/ ۴۰۶

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Arabic Box]: Starting as explained in Ad-Durr from Al-Mujtaba, it is not the actual thing spent for Allah, nor its replacement in reality, so he may do with it what he wishes. [Urdu Translation]: It has been spent/destroyed, as its benefit from Al-Mujtaba is quoted in Durr-e-Mukhtar; thus, it is not the same thing he gave for the pleasure of Allah Almighty, although its reality is necessary, so he may do as he wishes. (T)

And where the pledge of allegiance (Bay'at) and devotion (Irada) occur in a correct and reliable manner, the success for a disciple in such a case lies in returning the jewelry to the Shaykh and seeking forgiveness for his severe shortcomings and numerous crimes. His thought that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) did not say so and that the Pir invented it from his heart—God forbid, he has falsely attributed it to the Holy Presence (peace and blessings of Allah be upon him)—is mere ill-suspicion which is forbidden for every Muslim, let alone for a Pir and spiritual mentor. Especially if the words are only as much as mentioned in the question, there is no possibility of denial. Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) commanded the Pirs to train their disciples according to the pure Sharia, and said in a Sahih Hadith:

[Arabic Box]: Each of you is a guardian and each of you will be questioned about his subjects. [Urdu Translation]: Every one of you is a guardian, and every one of you will be questioned about those under his care. (T)

And indeed, the command of the pure Sharia is to spend such a thing in the way of Allah which pricks the heart and which you hold dear.

[Arabic/Quranic Box]: Allah Almighty said: "Never will you attain goodness until you spend from what you love." [Urdu Translation]: Allah Almighty said: Until you spend what you love, you will never attain goodness. (T)

Where valid and reliable devotion exists, there is no doubt that for a disciple to say even this much, "My faith in you is revoked," is sufficient for the dissolution of the pledge and becoming disowned, let alone further harsh words. Moreover, in this situation, he will certainly be subject to Shari'ah reprimand for being severely ungrateful and disrespectful. Causing harm to any person among common Muslims without a Shari'ah reason is forbidden, let alone causing harm to the Pir. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic Box]: Whoever harms a Muslim has surely harmed me. [Urdu Translation]: Whoever harms a Muslim, he has [harmed] me.

---

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/165
2. Sahih al-Bukhari, Bab al-Jumu'ah, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/122
3. Al-Quran al-Kareem, 3/92

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी बॉक्स]: मुब्तदिअतुन... (अरबी इबारत)... जैसा कि अल-मुजतबा से अद्दुर्र में इसका इफ़ादा किया गया है, तो यह ऐन वही चीज़ नहीं है जो अल्लाह के लिए खर्च की गई है और न ही हक़ीक़त में उसका बदला है, लिहाज़ा वह इसके साथ जो चाहे करे। [उर्दू अनुवाद]: हलाक किया है जैसा कि इसका इफ़ादा मुजतबा से दुर्रे मुख़्तार में मंक़ूल किया गया है, तो ऐन वो चीज़ नहीं जो उसने अल्लाह तआला की रज़ा के लिए दी है हालाँकि इसकी कोई हक़ीक़त ज़रूरी है लिहाज़ा जो चाहे करे। (त)

और जहाँ बैअत व इरादत बर वजहे सही व मोतबर वाक़े हो वहाँ ऐसी सूरत में मुरीद के लिए सआदत इसी में है कि वो ज़ेवर शेख को वापस करे और अपनी तक़सीरात-ए-शदीदह व जरायम-ए-अदीदा का अफ़ू चाहे। उसका ये ख़याल कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने ऐसा न फ़रमाया, पीर ने दिल से बना कर मआज़ल्लाह हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर इफ़्तेरा कर दिया महज़ बदगुमानी है जो हर मुसलमान पर हराम है न कि पीर व मुर्शिद पर। ख़ुसूसन अगर लफ़्ज़ इसी क़द्र हैं जो सवाल में मज़कूर तो उसके इंकार का तो कोई एहतेमाल ही नहीं, बेशक रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने पीरों को मुताबिक़-ए-शरअ मुतह़र अपने मुरीदों की तरबियत के लिए हुक्म दिया और सही हदीस में इर्शाद फ़रमाया:

[अरबी बॉक्स]: तुम में से हर एक निगरान है और हर एक से उसकी रियाया के बारे में सवाल होगा। [उर्दू अनुवाद]: तुम में से हर एक निगरान है और हर एक से उसके मातहतों के बारे में सवाल होगा। (त)

और बेशक शरअ मुतह़र का हुक्म है कि ऐसी चीज़ राह-ए-ख़ुदा में सर्फ़ करो जो दिल में चुभे जिसे अज़ीज़ रखते हो।

[अरबी/क़ुरआनी बॉक्स]: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: "तुम भलाई को हरगिज़ न पाओगे जब तक अपनी पसंदीदा चीज़ों में से (अल्लाह की राह में) ख़र्च न करो।" [उर्दू अनुवाद]: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: जब तक मह़बूब चीज़ ख़र्च न करोगे भलाई को हरगिज़ न पाओगे। (त)

जहाँ इरादत-ए-सहीहा मोतबरह हो वहाँ शक नहीं कि मुरीद का इतना ही कहना कि "मेरा एतिकाद आप से फ़स्ख़ हो गया" उसके फ़स्ख़-ए-बैअत और आक़ हो जाने के लिए बस है न कि और कलमात-ए-शदीदह। मज़ीद बराँ और इस सूरत में वो ज़रूर तंबीह-ए-शरई का मौरद होगा कि वो

सख़्त मोहसिन कुश व बेअदब हुआ। आम मुसलमानों में किसी मुतनफ़्फ़िस की ईज़ा बिला वजहे शरई हराम है न कि पीर की ईज़ा। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स]: जिसने किसी मुसलमान को ईज़ा दी उसने मुझे ईज़ा दी। [उर्दू अनुवाद]: जिसने किसी मुसलमान को ईज़ा दी उसने मुझे (ईज़ा दी)।

---

1. दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/165
2. सहीह अल-बुख़ारी, बाब अल-जुमुआ, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/122
3. अल-क़ुरआन अल-करीम, 3/92

[عربی باکس]: مبتدءۃ کما افادہ الدر عن المجتبی فلیس عین ما انفق للہ ولا بدلہ حقیقۃ فیفعل بہ ما یشاء۔ ہلاک کیا ہے جیسا کہ اس کا افادہ مجتبی سے درمختار میں منقول کیا ہے، تو عین وہ چیز نہیں جو اس نے اللہ تعالٰی کی رضا کے لئے دی ہے حالانکہ اس کی کوئی حقیقت ضروری ہے لہذا جو چاہے کرے۔(ت)

اور جہاں بیعت وارادت برو جہ صحیح و معتبر واقع ہو وہاں ایسی صورت میں مرید کے لئے سعادت اسی میں ہے کہ وہ زیور شیخ کو واپس کرے اور اپنی تقصیرات شدید ہ و جرائم عدیدہ کا عفو چاہے اس کا یہ خیال کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ایسا نہ فرمایا پیر نے دل سے بنا کر معاذ اللہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر افتراء کر دیا محض بد گمانی ہے جو ہر مسلمان پر حرام نہ کہ پیر و مرشد پر خصوصاً اگر لفظ اسی قدر ہیں جو سوال میں مذکور تو اس کے انکار کا تو کوئی احتمال ہی نہیں، بیشک رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے پیروں کو مطابق شرع مطہر اپنے مریدوں کی تربیت کے لئے حکم دیا اور صحیح حدیث میں ارشاد فرمایا:

[عربی باکس]: کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیتہ - 2 تم میں سے ہر ایک نگران ہے اور ہر ایک سے اس کے ماتحتوں کے بارے میں سوال ہو گا (ت)

اور بیشک شرع مطہر کا حکم ہے کہ ایسی چیز راہِ خدا میں صرف کرو جو دل میں چبھے جسے عزیز رکھتے ہو۔

[عربی باکس]: قال اللہ عزوجل " لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ؕ " 3 - اللہ عز و جل نے فرمایا: جب تک محبوب چیز خرچ نہ کرو گے بھلائی کو ہر گز نہ پاؤ گے۔ (ت)

جہاں ارادت صحیحہ معتبرہ ہو وہاں شک نہیں کہ مرید کا اتنا ہی کہنا کہ میرا اعتقاد آپ سے فسخ ہو گیا اس کے فتح بیعت اور عاق ہو جانے کے لئے بس ہے نہ کہ اور کلمات شدیدہ مزید بر آں اور اس صورت میں وہ ضرور تنبیہ شرعی کا مورد ہو گا کہ وہ سخت محسن کش و بے ادب ہوا عام مسلمانوں میں کسی متنفس کی ایذا بلا وجہ شرعی حرام ہے نہ کہ پیر کی ایذا۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

[عربی باکس]: من اذی مسلما فقد اذانی جس نے کسی مسلمان کو ایذا دی اس نے مجھے

---

1 درمختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۵ 2 صحیح البخاری باب الجمعۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۲۲ 3 القرآن الکریم ۳ / ۹۲

Fatawa Ridawiyya Volume 19

“And whoever causes me pain has indeed caused pain to Allah.” [1] — He caused pain, and whoever caused me pain has indeed caused pain to Allah Almighty. We seek refuge with Allah, and Allah Almighty knows best.

Problem 80: From Faridpur, sent by Sheikh Nabi Bakhsh Sahib Jamadar, 22 Rajab 1316 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Two brothers, Zaid and Amr, lent their joint sum of eleven hundred rupees to a person. In the deed of a possessory mortgage (rahn-e-dakhli) for his property, Zaid's brother, instead of Zaid, had the name of Zaid's minor son, Bakr, recorded. After the registration of the document, all that money was given to the mortgagor (rahin). Later, during Bakr's minority, the two brothers took another property as a possessory mortgage with their joint money. In that document, instead of Amr, his son's name was recorded, and instead of Zaid, the names of his two minor sons, Bakr and Khalid, were recorded. After registration, the total loan amount of four thousand rupees was given to the mortgagor. After taking this possessory mortgage, they [the lenders] continued to receive the agricultural produce from the owner as lease (ijara) and season-by-season crops as the mortgagees (murtahin). After several years, Bakr passed away, leaving behind a minor son, Walid, and a wife. After his son's death, Zaid bought a garden with his own money and had the sale deed (bainama) written in the name of his minor grandson, Walid. Then Walid passed away while still a minor, leaving his mother and grandfather as heirs. Zaid had only his daughter-in-law's name recorded in the mutation records (dakhal-kharij) of this garden. Now she claims that out of the two sums of money used for those property mortgages, a portion belonged to Bakr, and this garden is mine, because by having Bakr's name recorded in those documents, the ownership (tamleek) of those monies was transferred to Bakr, and now through the dower (mahr) debt, it is my right. And by having my name recorded in the mutation records of this garden, it has become my property. What is the ruling in this situation? Explain and be rewarded.

The Answer:

If the facts of the case are indeed as stated, that the money belonged jointly to Zaid and Amr and was given to the debtor in a joint manner, then the daughter-in-law's claim is not tenable at all. When that money was the property of Zaid, its transfer to Bakr's name could only happen if Zaid gifted (hibah) it to Bakr and made him the

owner. Even if Zaid himself had Bakr's name written in the possessory mortgage deed and, for the sake of argument, it was considered a transfer of ownership or gift, even then this gift is not valid.

[1] Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 3632, Maktabat al-Ma'arif Riyadh, 4/373.

फ़तावा रज़विया खंड 19

“और जिसने मुझे कष्ट पहुँचाया उसने वास्तव में अल्लाह को कष्ट पहुँचाया।” [1] — उसने कष्ट पहुँचाया, और जिसने मुझे कष्ट पहुँचाया, उसने वास्तव में अल्लाह अज़्ज़वजल को कष्ट पहुँचाया। हम अल्लाह की पनाह माँगते हैं, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 80: फरीदपुर से प्रेषित, शेख नबी बख्श साहब जमादार, 22 रजब 1316 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: दो भाईयों, ज़ैद और अम्र ने अपनी संयुक्त ग्यारह सौ रुपये की राशि एक व्यक्ति को ऋण के रूप में दी। उसकी संपत्ति के कब्ज़े वाली गिरवी (रहन-ए-दख़ली) के दस्तावेज़ में, ज़ैद के भाई ने ज़ैद के स्थान पर ज़ैद के नाबालिग बेटे बक्र का नाम दर्ज कराया। दस्तावेज़ के पंजीकरण (रजिस्ट्री) के बाद वह सारा धन गिरवी रखने वाले (राहिन) को दे दिया गया। बाद में, बक्र के नाबालिग रहते हुए ही, दोनों भाईयों ने अपने संयुक्त धन से एक और संपत्ति रहन-ए-दख़ली पर ली। उस दस्तावेज़ में अम्र के स्थान पर उसके बेटे का नाम और ज़ैद के स्थान पर उसके दो नाबालिग बेटों बक्र और खालिद के नाम दर्ज किए गए। पंजीकरण के बाद कुल चार हज़ार रुपये की ऋण राशि गिरवी रखने वाले को दे दी गई। इस रहन-ए-दख़ली संपत्ति को लेकर वे [ऋणदाता] मालिक से पट्टे (इज़ारा) के रूप में और फसल-दर-फसल कृषि उपज गिरवीदार (मुर्तहिन) के रूप में प्राप्त करते रहे। कई वर्षों के बाद बक्र का निधन हो गया, वह अपने पीछे एक नाबालिग बेटा वलीद और एक पत्नी छोड़ गया। अपने बेटे की मृत्यु के बाद ज़ैद ने अपने धन से एक बाग खरीदा और बिक्री विलेख (बैनामा) अपने नाबालिग पोते वलीद के नाम लिखवाया। फिर वलीद का नाबालिग अवस्था में ही निधन हो गया, वह अपनी माँ और दादा को वारिस छोड़ गया। ज़ैद ने इस बाग के उत्परिवर्तन (दाखिल-खारिज) में केवल अपनी बहू का नाम दर्ज कराया। अब वह दावा करती है कि उन दो धनराशियों में से जिनसे वे संपत्तियाँ गिरवी ली गई थीं, एक हिस्सा बक्र का था और यह बाग मेरा है, क्योंकि उन दस्तावेज़ों में बक्र का नाम दर्ज होने से उन रुपयों का मालिकाना हक़ (तमलीक) बक्र को मिल गया था, और अब मेहर (दहेज) ऋण के माध्यम से वह मेरा अधिकार है। और इस बाग के दाखिल-खारिज में मेरा नाम दर्ज होने से यह मेरी संपत्ति हो गया है। इस स्थिति में क्या हुक्म है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर:

यदि घटना के तथ्य वास्तव में ऐसे ही हैं कि वे रुपये ज़ैद और अम्र के साझा थे और इसी तरह संयुक्त रूप से ऋणी को दिए गए थे, तो बहू का दावा बिल्कुल भी स्वीकार्य नहीं है। जब वह रुपया ज़ैद की मिल्कियत थी, तो बक्र के नाम उनका हस्तांतरण तभी हो सकता था जब ज़ैद बक्र को हिबा (उपहार) देकर उसे मालिक बना देता। दस्तावेज़ रहन-ए-दख़ली में यदि बक्र का नाम स्वयं ज़ैद ने ही लिखा था और तर्क के लिए मान लें कि इससे तमलीक या हिबा समझा जाता, तब भी यह हिबा जायज़ नहीं है।

[1] अल-मुजम अल-अवसत, हदीस 3632, मकतबत अल-माआरिफ रियाद, 4/373.

ومن اذانی فقد اذٰی اللہ ۱۔ ایذا دی اور جس نے مجھے ایذا دی اس نے اللہ عزوجل کو ایذا دی۔ والعیاذ باللہ، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۰: از فرید پور مرسلہ شیخ نبی بخش صاحب جمعدار ۲۲ رجب ۱۳۱۶ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید و عمر و دو بھائیوں نے اپنا مشترکہ روپیہ گیارہ سو ایک شخص کو قرض دیا اور اس کی ایک جائیداد رہنِ دخلی کی دستاویز میں برادرِ زید نے بجائے زید، زید کے نابالغ بیٹے بکر کا نام درج کرایا اور بعدِ رجسٹری دستاویز وہ کل روپیہ راہن کو دے دیا گیا بعد زمانہ نابالغی بکر میں ایک اور جائیداد دونوں بھائیوں نے اپنے مشترکہ روپیے سے رہنِ دخلی لی اور اس دستاویز میں بجائے عمر و اس کے بیٹے کا اور بجائے زید اس کے دو نابالغ بیٹوں بکر اور خالد کا نام درج ہوا اور بعد رجسٹری کل زر قرض چار ہزار روپے راہن کو دے دئے یہ جائیداد رہنِ دخلی لے کر خود مالک کو بطورِ اجارہ داری اور فصل بفصل زرا جارہ یہ مرتہن پاتے رہے کئی برس کے بعد بکر نے ایک بیٹا نابالغ ولید اور ایک زوجہ چھوڑ کر انتقال کیا زید نے بعد انتقالِ پسر ایک باغ اپنے روپے سے خریدا اور بیعنامہ بنام اپنے نابالغ پوتے ولید کو لکھوایا پھر ولید نے بحالِ نابالغی ماں اور دادا کو وارث چھوڑ کر انتقال کیا، زید نے اس باغ کے داخل خارج میں صرف اپنی بہو کا نام درج کرایا، اب وہ دعوٰی کرتی ہے کہ وہ دونوں روپے جن سے وہ جائیدادیں رہن لیں ان میں سے ذرا سی بکر اور یہ باغ میرا ہے کہ ان دستاویزوں میں بکر کا نام لکھوا دینے سے ان روپوں کی تملیک بکر کو ہو گئی اور اب بذریعہ دین مہر وہ میرے حق

میں ہے اور اس باغ کے داخل خارج میں میرا نام درج کرانے سے یہ میری ملک ہو گیا، اس صورت میں کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا

الجواب:

صورتِ واقعہ اگر یو نہی ہے کہ وہ روپے زید و عمرو کے مشترک تھے اور یونہی یکجائی طور پر مدیون کو دئے گئے تو ان میں بہو کا دعویٰ اصلاً مسموع نہیں جبکہ وہ روپے زید کی ملک تھی تو بکر کے نام ان کا انتقال یونہی ہو سکتا ہے کہ زید بکر کو ہبہ کر کے مالک کر دیتا دستاویز رہنِ دخلی میں اگر بکر کا نام خود زید ہی لکھا تھا اور بالفرض اس سے تملیک وہ ہبہ سمجھا جاتا جب بھی یہ ہبہ جائز نہیں۔

۱۔ المعجم الاوسط حدیث ۳۶۳۲ مکتبۃ المعارف ریاض ۴/ ۳۷۳

Fatawa Razawiyya Volume 19

Bakr, although he was a minor, a gift (Hiba) of joint wealth cannot be made without division. Here, without separation and division, it was given collectively to the debtors so that those rupees entered their ownership, and the gift became void, leaving no right for Bakr and his heirs. In the contract of four thousand, another flaw according to one opinion is that this share of Zaid was written in the names of Zaid's two sons without division, making it 'Mushaa' in Mushaa'' (joint ownership within joint ownership). In any case, the daughter-in-law has no right in these rupees. It is stated in Fatawa al-Anqarawiyya:

In 'al-Muntaqa' from the end of the Book of Gifts (Kitab al-Hiba) in Fatawa al-Timirtashi: If one gifted half of his house to his minor son, it is not valid until it is divided and separated. (T)

It is also stated in it:

If someone gifted his house to his two sons, whether both are minors, or both are adults, or one is a minor and the other an adult, it is not valid [as a joint gift]. Similarly, if he gifted them a bag containing a thousand dirhams and gave possession to both, it would not be valid. This is narrated from 'al-Mujarrad' in the Book of Gifts of 'Khizanat al-Akmal'. (T)

Rather, whatever amount of money Zaid received as rent during those days of mortgage, it is obligatory on Zaid to offset it against the principal. If the entire amount has been covered, then it is forbidden to take even a single paisa more. If some remains, then Zaid's right is only to that extent. And it is obligatory on Zaid to return that much to the debtor. Similarly, for other properties taken under possessory mortgage (rahn dakhli), whatever has been received until now, it is better for Zaid to consider all of it as payment towards the principal. As for the garden, he bought it for his minor grandson.

1. Fatawa al-Anqarawiyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Isha'at al-Arabiyya, Kandahar, Afghanistan 2/284
2. Fatawa al-Anqarawiyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Isha'at al-Arabiyya, Kandahar, Afghanistan 2/284

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

बक्र, भले ही वह नाबालिग था, लेकिन संयुक्त धन का दान (हिबा) बिना विभाजन के नहीं किया जा सकता। यहाँ पृथक्करण और विभाजन के बिना इसे सामूहिक रूप से ऋणीयों को दे दिया गया ताकि वे रुपये उनके स्वामित्व में आ जाएं और दान शून्य हो गया, जिससे बक्र और उसके उत्तराधिकारियों का कोई अधिकार नहीं बचा। चार हज़ार वाले अनुबंध में, एक मत के अनुसार एक और दोष यह है कि जैद का यह हिस्सा जैद के दो बेटों के नाम बिना विभाजन के लिखा गया था, जिससे यह 'मुशा' दर मुशा'' (संयुक्त संपत्ति के भीतर संयुक्त संपत्ति) हो गया। किसी भी स्थिति में, इन रुपयों में बहू का कोई अधिकार नहीं है। फ़तावा अल-अंकारविया में कहा गया है:

'अल-मुंतक़ा' में फ़तावा अल-तिमिरताशी की दान की पुस्तक के अंत से: यदि किसी ने अपने नाबालिग बेटे को अपने घर का आधा हिस्सा दान किया, तो यह तब तक वैध नहीं है जब तक कि इसे विभाजित और अलग न कर दिया जाए। (त)

इसमें यह भी कहा गया है:

यदि किसी ने अपना घर अपने दो बेटों को दान किया, चाहे दोनों नाबालिग हों, या दोनों वयस्क हों, या एक नाबालिग और दूसरा वयस्क हो, तो यह (संयुक्त दान के रूप में) वैध नहीं होगा। इसी तरह, यदि उसने उन्हें एक हज़ार दिरहम वाली एक थैली दान की और दोनों को कब्ज़ा दे दिया, तो यह वैध नहीं होगा। यह 'ख़िज़ानत अल-अकमल' की दान की पुस्तक में 'अल-मुजर्रद' से उद्धृत है। (त)

बल्कि, जैद ने गिरवी रखने के उन दिनों में किराए के रूप में जो भी राशि प्राप्त की है, जैद पर यह अनिवार्य है कि वह उसे मूल राशि (मूलधन) में समायोजित करे। यदि पूरी राशि वसूल हो गई है, तो अब एक पैसा भी लेना हराम है। यदि कुछ शेष है, तो जैद का अधिकार केवल उसी सीमा तक है। और जैद पर यह अनिवार्य है कि वह उतना ही ऋणी को वापस करे। इसी तरह, अन्य संपत्तियों के लिए जिन्हें 'रहने दखली' (कब्ज़ा-युक्त गिरवी) के रूप में लिया गया है, अब तक जो कुछ भी प्राप्त हुआ है, जैद के लिए इसी में भलाई है कि वह उन सभी को मूलधन के भुगतान के रूप में माने। जहाँ तक बगीचे का सवाल है, उसने इसे अपने नाबालिग पोते के लिए खरीदा था।

1. फ़तावा अल-अंकारविया, किताब अल-हिबा, दार अल-इशाअत अल-अरबिया, कंधार, अफगानिस्तान 2/284

2. फ़तावा अल-अंकारविया, किताब अल-हिबा, दार अल-इशाअत अल-अरबिया, कंधार, अफगानिस्तान 2/284

पेज 272 का 692

بکر اگر چہ نابالغ تھا مگر زرِ مشترک کا ہبہ بے تقسیم نہیں ہو سکتا اور یہاں بے جدائی و تقسیم یکجائی طور پر مدیونوں کو دے دئے گئے کہ وہ روپے ان کی ملک میں داخل ہو گئے اور ہبہ باطل ہو کر بکر و مستحقانِ بکر کا کچھ حق نہ رہا، اور چار ہزار والے عقد میں ایک قول پر دوسرا ناقص اور ہے کہ یہ حصہ زید کا زید کے دو بیٹوں کے نام بلا تقسیم لکھا گیا تو مشاع در مشاع ہوا، بہر حال ان روپوں میں بہو کا کچھ حق نہیں، فتاوٰی انقرویہ میں ہے:

فی المنتقٰی وھب نصف بیتہ لابنہ الصغیر لم یجز ما لم یقسمہ وبیین ما وھب لہ من فتاوٰی التمرتاشی فی آخر کتاب الھبۃ ۔1 منتقٰی میں فتاوٰی تمرتاشی کی کتاب الھبۃ کے آخر سے ہے اگر اپنے نابالغ بیٹے کو اپنا نصف مکان ہبہ کیا تو جب تک تقسیم کر کے جدا نہ کردے جائز نہ ہو گا۔ (ت)

اسی میں ہے:

لو تصدق بدارہ علی ولدین لہ صغیرین او کبیرین او احدھما صغیر والاخر کبیر لم یجز و کذا لو تصدق علیھما بکیس فیہ الف درھم و قبضہ لم یجز ، خزانہ الا کمل فی الھبۃ عن المجرد ۔2 اگر کسی نے دو نابالغ یا ایک یا دو بالغ یا ایک بالغ اور ایک نابالغ بیٹوں کو اپنا مکان مشترکہ طور پر ہبہ کیا تو جائز نہ ہو گا اور یونہی ان کو ایک تھیلی ہبہ کی جس میں ہزار درہم تھے اور دونوں کو قبضہ بھی دے دیا ہو تو جائز نہ ہوگا، یہ خزانہ الاکمل کے ہبہ میں مجرد سے منقول ہے۔ (ت)

بلکہ جس قدر روپیہ زید نے ان ایام میں رہن میں بنام اجارہ پایا ہے زید پر فرض ہے کہ اسے اصل میں مجرا دے اگر کل آ گیا تو اب ایک پیسہ لینا حرام ہے اور اگر کچھ باقی ہے تو اسی قدر زید کا حق رہا، اور اور اگر زید پر فرض ہے کہ اتنا مدیون کو واپس دے، اسی طرح دوسری جائداد جو

رہن دخلی لی اس سے بھی اب تک جو وصول ہوا زید کے لئے خیر اسی میں ہے کہ اسے سب کو زرِاصل میں محسوب جانے، رہا باغ وہ اپنے نابالغ پوتے کے لئے خریدا

1 فتاویٰ انقرویہ کتاب الھبۃ دارالاشاعۃ العربیۃ قندھار افغانستان ۲/ ۲۸۴ 2 فتاویٰ انقرویہ کتاب الھبۃ دارالاشاعۃ العربیۃ قندھار افغانستان ۲/ ۲۸۴

Volume 19 Fatawa Razawiyya

... became the property of the grandson. After his death, one-third of the orchard belonged to Zaid's daughter-in-law and two-thirds to Zaid. If Zaid writing the daughter-in-law's name alone in the transfer documents is considered as proof of gift and ownership, even then it is not valid or correct because a gift of undivided joint property (Mushaa) without division is void. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"A gift is not completed by possession in what is divisible, even if it is given to a partner." And Allah the Almighty knows best.

A gift of a divisible thing will not be complete even by giving possession, whether it is given to a partner in it. And Allah the Almighty knows best. (T)

Problem 81: From the city of Katta, 22 Dhu al-Qi'dah 1317 AH.

What do the scholars of the religion say about this matter: Zaid has one daughter and three sons. Among them, one son serves Zaid more, and the other two sons live in prosperity and are not in need. In this situation, Zaid wants to give half of his property to his serving son and distribute the remaining half equally among the other two sons and the daughter. Will this be permissible without infringing on rights? Explain and be rewarded.

The Answer:

Since this son serves the father more, he possesses a kind of religious merit over the other two. If there is no other reason to the contrary, then in such a situation, according to the consensus of narrations, there is no harm in giving him preference, provided there is no intention to harm others. It is stated in Bazzaziyah:

"If he singles out some of his children for their increased righteousness, there is no harm in it; but if they are equal, he should not do so."

If he shows specific favor in giving more to some among his children based on their piety, there is no harm. And if they are all equal, then he should not show distinction. (T)

It is stated in Hindiyyah:

"If a man gifts something to his children while in health and intends to prefer some over others..."

If a person gives a gift to his children during health and well-being and prefers some of them over others in it...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press, Delhi, 2/159 2 Fatawa Bazzaziyah, marginalia of al-Fatawa al-Hindiyyah, Chapter One, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 6/237 Page 273 of 692

जिल्द 19 फ़तावा रिज़विया

...पोते की मिल्क (संपत्ति) हो गया। उसकी मृत्यु के बाद बाग का एक तिहाई ज़ैद की बहू का हुआ और दो तिहाई ज़ैद का। ज़ैद ने जो काग़ज़ात दाख़िल-ख़ारिज (नामांतरण) में सिर्फ बहू का नाम लिख दिया, यदि इसे हिबा (दान) और तमलीक (स्वामित्व प्रदान करना) का प्रमाण भी मान लिया जाए, तब भी यह विश्वसनीय और सही नहीं है क्योंकि अविभाजित संयुक्त संपत्ति (मुशाअ) का हिबा बिना विभाजन के बातिल (अमान्य) है। दुर्रे मुख़्तार में है:

"विभाज्य वस्तु में क़ब्ज़ा देने से भी हिबा पूर्ण नहीं होता, चाहे वह साझेदार को ही क्यों न दिया गया हो।" और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

विभाजन योग्य चीज़ पर क़ब्ज़ा देने से भी हिबा मुकम्मल नहीं होगा, चाहे वह उसमें शरीक (साझेदार) को ही हिबा दे दे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 81: शहर कट्टा से, 22 ज़ुल-क़ादा 1317 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं: ज़ैद की एक बेटी और तीन बेटे हैं। उनमें से एक बेटा ज़ैद की सेवा अधिक करता है और दो बेटे सुख-सुविधा से जीवन व्यतीत करते हैं, वे तंगदस्त (निर्धन) नहीं हैं। इस स्थिति में ज़ैद चाहता है कि वह अपनी मिल्कियत का आधा हिस्सा अपने सेवा करने वाले बेटे को दे और शेष आधा हिस्सा अन्य दो बेटों और बेटी को समान रूप से दे दे। क्या यह बिना किसी का हक मारे जायज़ होगा या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पायें।

जवाब:

चूंकि यह बेटा पिता की सेवा अधिक करता है, इसलिए वह उन दोनों पर एक प्रकार की धार्मिक श्रेष्ठता रखता है। यदि इसके विपरीत कोई अन्य कारण न हो, तो ऐसी स्थिति में रिवायतों (वर्णनों) की सर्वसम्मति के अनुसार उसे वरीयता देने में कोई हर्ज नहीं है, जबकि दूसरों को नुकसान पहुँचाने की नीयत न हो। बज़ाज़िया में है:

"यदि वह अपनी कुछ औलाद को उनकी अधिक नेकी के कारण विशेष रूप से कुछ दे तो इसमें कोई हर्ज नहीं है; लेकिन यदि वे समान हों, तो उसे ऐसा नहीं करना चाहिए।"

अगर औलाद में से कुछ को उनकी नेकी के आधार पर अधिक देने में विशेषता बरते तो कोई हर्ज नहीं है, और यदि सब समान हों तो फिर भेद-भाव न बरते। (त)

हिन्दिया में है:

"यदि कोई व्यक्ति स्वस्थ अवस्था में अपनी औलाद को कुछ दान करे और उनमें से कुछ को दूसरों पर वरीयता देने का इरादा रखे..."

अगर कोई व्यक्ति स्वास्थ्य और तंदुरुस्ती की स्थिति में अपनी औलाद को हिबा (दान) दे और उसमें वह कुछ को दूसरों पर फ़ज़ीलत (वरीयता)...

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मत्वअ मुस्तबाई दिल्ली 2/159 2 फ़तावा बज़ाज़िया, अल-फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिये पर, अध्याय एक, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 6/237 पेज 273/692

پوتے کی ملک ہو گیا اس کے مرنے کے بعد ایک ثلث زید کی بہو کا ہوا اور دو ثلث باغ زید کا، زید نے جو کاغذ داخل خارج میں صرف بہو کا نام لکھ دیا یہ اگر دلیل ہبہ و تملیک بھی قرار دیں جب بھی معتبر و صحیح نہیں کہ ہبہ مشاع بے تقسیم باطل ہے۔ در مختار میں ہے:

لا تتم بالقبض فیما یقسم ولو وہبہ لشریکہ1- واللہ تعالٰی اعلم۔

قابلِ تقسیم چیز پر قبضہ دینے سے بھی ہبہ تام نہ ہو گا خواہ اس میں شرکت والے کو ہبہ دے واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۸۱: از شہر کٹہ ۲۲ ذیقعدہ ۱۳۱۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے ایک لڑکی اور تین لڑکے ہیں ان میں ایک لڑکا زید کا خدمت گزار زیادہ ہے اور دو لڑکے فراخی سے بسر کرتے ہیں تنگ دست نہیں ہیں اس صورت میں زید یہ چاہتا ہے کہ میں اپنے خدمت گزار لڑکے کو نصف اپنی ملکیت کا دوں اور نصف بقیہ دونوں لڑکوں اور لڑکی کو بحصہ مساوی دے دوں۔ یہ بلاحق تلفی کے جائز ہو گا یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب:

جبکہ یہ لڑکا باپ کا خدمت گزار زیادہ ہے تو ان دو پر ایک طرح کا فضل دینی رکھتا ہے اگر اور کوئی وجہ اس کے منافی نہ ہو تو ایسی صورت میں باتفاق روایات اس کو ترجیح دینے میں مضائقہ نہیں جبکہ دوسروں کو ضرر پہنچانے کی نیت نہ ہو، بزازیہ میں ہے:

لو خص بعض اولادہ لزیادۃ رُشد لابأس بہ وان کانا سواء لایفعلہ2-

اگر اولاد میں سے بعض کو اس کی نیکی کی بناء پر زیادہ دینے میں خصوصیت برتے تو کوئی حرج نہیں ہے اور سب مساوی ہوں تو پھر امتیاز نہ برتے۔ (ت)

ہندیہ میں ہے:

لو وھب رجل شیئاً لاولادہ في الصحۃ واراد تفضیل البعض علی البعض

اگر کوئی شخص صحت و تندرستی میں اپنی اولاد کو ہبہ دے اور اس میں وہ بعض کو دوسروں پر فضیلت

1 در مختار کتاب الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹ 2 فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الھندیہ الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۶/ ۲۳۷ Page 273 of 692

Fatawa Rizvia Volume 19

[Left Column - Arabic] Regarding that, there is no report of this in the original works (Asl) from our companions. It was narrated from Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) that there is no harm in it if the preference is due to an increase in religious merit for him. If they are equal, it is disliked. Al-Mu'alla narrated from Abu Yusuf (may Allah have mercy on both) that there is no harm in it if harm is not intended. If harm is intended, then they should be treated equally; the daughter should be given the same as the son. This is the ruling as stated in Fatawa Qadhikhan and it is the preferred view, as mentioned in Al-Dhahiriyya اهـ. I say: There is a misleading omission in the transmission from al-Khaniyya here, suggesting that the fatwa is linked to the narration of Abu Yusuf in view of what was mentioned from the Imam, but it is not so. Rather, it is related to his narration considering what is reported from Muhammad regarding the division into thirds—may Allah be pleased with all of them. The original wording of al-Khaniyya after the statement "the same as what he gives to the son" is: "Muhammad (may Allah have mercy on him) said: The male is given twice what the female is given."

[Right Column - Urdu] ... if he gives, there is no report regarding this from our companions in Al-Mabsut. It is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah Almighty have mercy on him) that there is no harm in it when he gives more due to religious excellence. If all are equal, then it is disliked. And Mu'alla narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) that there is no harm in it if the intention is not to cause harm to others. If harm is intended, then he should not do so and give equally to everyone, giving the daughter equal to the son. The fatwa is based on this, and it is similarly mentioned in Fatawa Qadhikhan, and this is the preferred view, as in Al-Dhahiriyya. I say: (I say) a disrupting abbreviation has been made in the citation from al-Khaniyya here, and the fatwa has been linked to the saying of Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) in comparison to the aforementioned saying of Imam Azam (may Allah Almighty have mercy on him). However, this is not the case; rather, this fatwa is in comparison to the saying of Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) in which he advocated for three parts for the son and daughter. The original text of al-Khaniyya is like this, which follows the statement of Imam Yusuf regarding equality for daughter and son: Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) said that the boy should be given twice as much as the girl and...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter Six, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/391.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

[बायां कॉलम - अरबी] इसके बारे में हमारे असहाब से 'अस्ल' में कोई रिवायत नहीं है। इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है यदि धार्मिक श्रेष्ठता के कारण प्राथमिकता दी जाए। यदि वे समान हैं, तो यह मकरूह (नापसंद) है। अल-मुअल्ला ने इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत की है कि यदि नुकसान पहुँचाने का इरादा न हो तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। यदि नुकसान का इरादा हो, तो उन्हें समान रूप से दिया जाए; बेटी को उतना ही दिया जाए जितना बेटे को दिया जाता है। फ़तवा इसी पर है जैसा कि फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ में है और यही पसंदीदा विचार है जैसा कि अज़-ज़हीरिया में उल्लेखित है। मैं कहता हूँ: यहाँ खानिया के उद्धरण में एक भ्रामक संक्षेप किया गया है जिससे यह आभास होता है कि फ़तवा इमाम अबू यूसुफ़ की रिवायत से जुड़ा है, लेकिन ऐसा नहीं है। बल्कि यह इमाम मुहम्मद से वर्णित रिवायत के संदर्भ में है जिसमें तिहाई हिस्से का उल्लेख है—अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो। खानिया की मूल इबारत 'बेटे को दिए जाने वाले हिस्से के समान' के बाद इस प्रकार है: "मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) ने कहा: पुरुष को स्त्री से दोगुना दिया जाएगा।"

[दायां कॉलम - उर्दू] ...दे तो इसमें हमारे असहाब से मब्सूत में कोई रिवायत नहीं है और इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह तआला से रिवायत किया गया है कि इसमें उस वक़्त कोई हर्ज नहीं जबकि दीनी फ़ज़ीलत की वजह से ज़्यादा दे और अगर तमाम मसावी (बराबर) हों तो यह मकरूह है, और मुअल्ला ने इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह तआला से रिवायत किया है कि इसमें दूसरों को ज़रर (नुक़सान) देना मक़सूद न हो तो इसमें कोई हर्ज नहीं, और अगर दूसरों को ज़रर मक़सूद हो तो फिर ऐसा न करे और सब को मसावी दे और बेटी को बेटे के मसावी दे, इसी पर फ़तवा है और फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ में इसी तरह है और यही मुख़्तार है, ज़हीरिया में यूँही है। मैं कहता हूँ: यहाँ खानिया की नक़्ल में ख़लल अंदाज़ इख़्तिसार (संक्षेप) कर दिया है और फ़तवे का ताल्लुक़ इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह तआला के क़ौल से कर दिया इमाम आज़म रहमतुल्लाह तआला के मज़कूर क़ौल के मुक़ाबले में, हालाँकि ऐसा नहीं बल्कि यह फ़तवा इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह तआला के क़ौल के मुक़ाबले में है जिसमें उन्होंने बेटे और बेटी के लिए तीन हिस्सों का क़ौल किया है, और खानिया की असल इबारत यूँ है, जो कि इमाम यूसुफ़ के बेटी और बेटे के लिए मसावात वाले क़ौल के बाद है, इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह तआला ने फ़रमाया लड़के को लड़की से दोगुना दिया जाए और...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, बाब छठा, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 4/391.

[بائیں کالم میں عربی عبارت] في ذلك لارواية لهذا في الاصل عن اصحابنا.وروى عن ابي حنيفة رحمه الله تعالى انه لابأس به اذا كان التفضيل لزيادة فضل له في الدين،وان كانا سواء يكره روى المعلى عن ابي يوسف رحمهما الله تعالى انه لاباس به اذا لم يقصد به الاضرار وان قصد به الاضرار سوى بينهم يعطي الابنة مثل مايعطي للابن وعليه الفتوى هكذا في فتاوى قاضيخاں وهو المختار كذا في الظهيرية 1 اهـ . اقول: وقع ههنا في النقل عن الخانية اختصار مخل اوهم، تعلق الافتاء برواية ابي يوسف نظرا الى مأمر عن الامام وليس كذالك وانما هو لروايته بالنظر الى المروي عن محمد من التثليث رضي الله تعالى عنهم جميعا، واصل عبارة الخانية بعد قول مثل مايعطي للابن هكذا و قال محمد رحمه الله تعالى يعطى للذكر ضعف ما يعطى للانثى و

[دائیں کالم میں اردو ترجمہ و تشریح] دے تو اس میں ہمارے اصحاب سے مبسوط میں کوئی روایت نہیں ہے اور امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالٰی سے روایت کیا گیا ہے کہ اس میں اس وقت کوئی حرج نہیں جبکہ دینی فضیلت کی وجہ سے زیادہ دے اور اگر تمام مساوی ہوں تو یہ مکروہ ہے، اور معلّی نے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالٰی سے روایت کیا ہے کہ اس میں دوسروں کو ضرر دینا مقصود نہ ہو تو اس میں کوئی حرج نہیں، اور اگر دوسروں کو ضرر مقصود ہو تو پھر ایسا نہ کرے اور سب کو مساوی دے اور بیٹی کو بیٹے کے مساوی دے، اسی پر فتوٰی ہے اور فتاوٰی قاضیخاں میں اسی طرح ہے اور یہی مختار ہے، ظہیریہ میں یو نہی ہے اھ، اقول: (میں کہتا ہوں) یہاں خانیہ کی نقل میں خلل انداز اختصار کردیا ہے اور فتوٰی کا تعلق امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالٰی کے قول سے کردیا امام اعظم رحمۃ اللہ تعالٰی کے مذکور قول کے مقابلہ میں، حالانکہ ایسا نہیں بلکہ یہ فتوٰی امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی کے قول کے مقابلہ میں ہے جس میں انہوں نے بیٹے اور

بیٹی کے لئے تین حصوں کا قول کیا ہے، اور خانیہ کی اصل عبارت یوں ہے، جو کہ امام یوسف کے بیٹی اور بیٹے کے لئے مساوات والے قول کے بعد ہے، امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ نے فرمایا لڑکے کو لڑکی سے دوگنا دیا جائے اور

---

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الھبۃ الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۹۱

Fatawa Rizvia Volume 19

[Right Column] The fatwa is based on the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). Allama Shami, quoting Allama Khairuddin Ramli, stated that according to Imam Abu Yusuf's opinion, giving equally to a son and a daughter is better than dividing it into three parts. Dividing it into three parts is the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). In al-Bazzaziya, it is mentioned that it is better to divide the gift into three parts for a son and a daughter, but according to Imam Abu Yusuf, giving it in two equal parts is better, and this is the chosen (mukhtar) opinion. Allama Tahtawi mentioned in the marginalia (hashiya) of Durr al-Mukhtar that it is disliked (makruh) to give more to one child over others when they are equal in status, as mentioned in al-Minh and al-Hindia, etc. Consider how they attributed the dislike to al-Hindia. It becomes clear that the fatwa on Imam Abu Yusuf's opinion is not in opposition to Imam Abu Hanifa's opinion; otherwise, attributing something to al-Hindia that contradicts its own explicit fatwa would not be correct. This is the correct position, be warned. Then I say (thum aqulu): and success is from Allah.

[Left Column] "The fatwa is based on the opinion of Abu Yusuf (may Allah have mercy on him)" [1]. Allama al-Shami said, quoting Allama al-Khayr al-Ramli: "That is, based on the opinion of Abu Yusuf that halving (equal division) between male and female is better than tripling (2:1 ratio), which is the opinion of Muhammad" [2]. And it is said in al-Bazzaziya: "The best in gifting to a son and a daughter is tripling like inheritance, and another [opinion] is halving, which is the chosen (mukhtar) one" [3]. And Allama al-Tahtawi said in the marginalia of al-Durr: "That is disliked when they are equal in rank, as in al-Minh and al-Hindia" [4] etc. So look at how he attributed the dislike to al-Hindia; thus it is known that the fatwa does not look to Abu Yusuf's opinion in view of what was narrated from the Imam (Abu Hanifa), otherwise it would not have been permissible to attribute to it what it explicitly stated the fatwa is against. This is the correct [position], so let it be noted. Then I say: and with Allah is success.

[Footnotes] 1. Fatawa Qazi Khan, Book of Gifting, Section on a Father's gift to his child, Naval Kishore Press, Lucknow, 4/705-706. 2. Durr al-Mukhtar, Book of Gifting, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/513. 3. Fatawa Bazzaziya on the margins of Fatawa Hindia, Book of Gifting, First Section, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 6/723. 4. Hashiya al-Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, Book of Gifting, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/399.

फतावा रिज़विया जिल्द 19

[दायां कॉलम] फतवा इमाम अबू युसुफ़ (रहमतुल्लाहि अलैहि) के कथन पर है। अल्लामा शामी ने अल्लामा खैर उद्दीन रमली से उद्धृत करते हुए फरमाया जिसकी इबारत यह है, यानी इमाम अबू युसुफ़ (रहमतुल्लाहि अलैहि) के कथन पर लड़के और लड़की को बराबर देना उन पर तीन हिस्से बनाने के बजाय बेहतर है और तीन हिस्से बनाना इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) का कथन है। और बज़ाज़िया में है कि बेटी और बेटे को दान (हिबा) में तीन हिस्से करना बेहतर है, और इमाम अबू युसुफ़ (रहमतुल्लाहि अलैहि) के नज़दीक दो हिस्सों में (बराबर) देना बेहतर है और यही मुख्तार (पसंदिदा) है। और अल्लामा तहतावी ने दुर्रे मुख्तार के हाशिये में फरमाया कि बराबर दर्जे की औलाद में किसी को ज़्यादा देना मकरूह है जैसा कि मिन्ह और हिन्दिया में है इत्यादि। गौर फरमाएं कि उन्होंने किस तरह कराहत (नापसंदगी) को हिन्दिया की तरफ मंसूब (जोड़ा) किया, तो स्पष्ट हो गया कि इमाम अबू युसुफ़ (रहमतुल्लाहि अलैहि) के कथन पर फतवा इमाम साहब (रहमतुल्लाहि अलैहि) के विरुद्ध नहीं है, अन्यथा हिन्दिया की तरफ ऐसी चीज़ को जोड़ना जिसके खिलाफ उसने फतवा होने की स्पष्ट व्याख्या की है, सही नहीं होता। यही सही बात है सावधान रहें। फिर मैं कहता हूँ: और सफलता अल्लाह की ओर से है।

[बायां कॉलम] "फतवा अबू यूसुफ (रहमतुल्लाहि अलैहि) के कथन पर है" [1]। अल्लामा शामी ने अल्लामा अल-खैर अल-रमली के हवाले से कहा: "अर्थात, अबू यूसुफ के इस मत पर कि नर और मादा के बीच आधा-आधा (समान विभाजन) तीन हिस्से (2:1 अनुपात) करने से बेहतर है, जो मुहम्मद का मत है" [2]। और अल-बज्ज़ाज़िया में कहा गया है: "बेटे और बेटी को उपहार देने में सबसे अच्छा विरासत की तरह तीन हिस्से करना है, और दूसरा [मत] आधा करना है, जो कि मुख्तार (चुना हुआ) है" [3]। और अल्लामा अल-तहतावी ने अल-दुर्र के हाशिये में कहा: "जब वे पद में समान हों तो यह मकरूह है, जैसा कि अल-मिन्ह और अल-हिंदिया में है" [4] आदि। तो देखिए कि उन्होंने कराहत (नापसंदगी) को अल-हिंदिया से कैसे जोड़ा; इस प्रकार यह ज्ञात होता है कि फतवा इमाम (अबू हनीफा) से जो वर्णित है उसके आलोक में अबू यूसुफ के मत की ओर नहीं देखता है, अन्यथा उस चीज़ को इसके साथ जोड़ना न्यायोचित नहीं होता जिसके बारे में इसने स्पष्ट रूप से कहा है कि फतवा इसके विरुद्ध है। यही सही है, इसलिए ध्यान दें। फिर मैं कहता हूँ: और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

[फुटनोट] 1. फतावा काज़ी खान, किताबुल हिबा, अनुभाग: पिता का अपनी संतान को उपहार देना, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ, 4/705-706। 2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/513। 3. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुल हिबा, प्रथम अनुभाग, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 6/723। 4. हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्र अल-मुख्तार, किताबुल हिबा, दार अल-मआरिफा, बेरूत, 3/399।

पृष्ठ 275/692

[دائیں کالم] فتوی امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے قول پر ہے ، علامہ شامی نے علامہ خیر الدین رملی سے نقل کرتے ہوئے فرمایا جس کی عبارت یہ ہے ، یعنی امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے قول پر لڑکے لڑکی کو برابر دینا ان پر تین حصے بنانے کی بجائے افضل ہے اور تین حصے بنانا امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے اھ ، اور بزازیہ میں ہے بیٹی اور بیٹے کو ہبہ میں تین حصے کرنا بہتر ہے ، اور امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک دو حصوں میں (برابر) دینا بہتر ہے اور یہی مختار ہے اھ ، اور علامہ طحطاوی نے در مختار کے حاشیہ میں فرمایا درجہ میں مساوی اولاد میں کسی کو زیادہ دینا مکروہ ہے جیسا کہ منح اور ہندیہ میں ہے الخ ، غور فرمائیں انہوں نے کس طرح کراہت کو ہندیہ کی طرف منسوب کیا ، تو واضح ہو گیا کہ امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے قول پر فتوی امام صاحب رحمہ اللہ تعالیٰ کے مقابلہ میں نہیں ہے ورنہ ہندیہ کی طرف ایسی چیز کا منسوب کرنا جس کے خلاف اس نے فتوی ہونے کی تصریح کی ہے درست نہ ہوتا ، یہی درست بات ہے خبردار رہو، ثم اقول: (پھر میں کہتا ہوں) اور توفیق۔

[بائیں کالم] الفتوی علی قول ابی یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ اھ ۱ قال العلامۃ الشامی نقلا عن العلامۃ الخیر الرملی ما نصہ ای علی قول ابی یوسف من ان التنصیف بین الذکر و الانثی افضل من التثلیث الذی ھو قول محمد ۲ اھ۔ وقال فی البزازیۃ الافضل فی ھبۃ الابن والبنت التثلیث کالمیراث ومنہ الثانی التنصیف وھو المختار ۳ اھ۔ وقال العلامۃ الطحطاوی فی حاشیۃ الدر یکرہ ذلك عند تساویھم فی الدرجۃ کما فی المنح والھندیۃ ۴ الخ. فانظر کیف عزا الکراھۃ الی الھندیۃ فقد علم ان الفتوی لیست ناظرۃ الی قول ابی یوسف بالنظر الی ما روی عن الامام والا لما ساغ ان یعزو الیھا مانصت فیہ ان الفتوی علی خلافہ وھذا ھو الصواب فلیتنبہ ثم اقول : وباللہ التوفیق

[حواشی] ۱ فتاوی قاضی خاں کتاب الهبة فصل فی هبة الوالد لولده مطبع نولکشور لکهنو ۴/ ۷۰۵-۷۰۶ ۲ در مختار کتاب الهبة دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۵۱۳ ۳ فتاوی بزازیہ علی هامش فتاوی هندیہ کتاب الهبة الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۶/ ۷۲۳ ۴ حاشیه الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الهبة دار المعرفة بیروت ۳/ ۳۹۹

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Table Header] [Left Column - Arabic Original] It appears to me that there is no disagreement between what is reported from the two Imams (Shaykhayn), may Allah Almighty be pleased with them both. For favoring one of the two children cannot be realized except by diminishing the other, and diminishing is harm. Because the intended meaning is not inflicting evil upon him in his religion, or his self, or his body, or his honor, or his property. Nor is it diminishing a fixed right belonging to him, as the heirs have no right during the health of the testator. Thus, nothing is intended by it except depriving him through partial or total exclusion. Because of this, favoring one necessarily entails the other, and there is no separation from it. However, the primary and essential intent may relate to favoring one without intending to diminish the other, and it could be vice versa. For if you give more to one of them because he is more obedient and dutiful to you, your focus in this is simply rewarding him for what he has done, not diminishing the other, even if it follows as a total necessity. And if you are angry with one of them and give more to the other so that only a little reaches him, then your focus in this is harming him for his misbehavior towards you, not favoring the other as a primary intent, as is not hidden. Furthermore, favoring must have a motive and reason for it, for the rational person's action is not without a purpose.

[Right Column - Urdu Translation] From Allah, it has become clear to me that there is no difference in the statements of both Imams, the Shaykhayn (may Allah Almighty have mercy on them). Because giving more to one of two sons is not realized without giving less to the other, and giving less itself is causing harm. Because here, it is not intended to cause suffering in religion, body, honor, or property, nor is it intended to reduce a pre-established right, as children have no right during the father's health. So here, it is only a cause of loss or deprivation for one for the sake of the other, and this is necessary for giving preference to the other; it cannot be separated from it. Yes, it is certainly the case that sometimes the essential purpose is only to give preference to one, and the reduction of the other is not considered. And sometimes the matter is the opposite, for when you give more to one because he is more obedient and servant to you, then your focus in this is only to reward him; the reduction of the other is not intended, although it is necessarily required. And when you, being angry with one, give more to the other so that the first receives less, then your view in this is that he should be punished for his unworthiness; preference for the other is not intended essentially, as it is not hidden. Furthermore, there must be

some cause and motive for preference, because any action of a rational person is not without a purpose.

फतवा रज़विया खंड 19

[तालिका शीर्षक] [बायां कॉलम - अरबी मूल] मुझे यह प्रतीत होता है कि दो इमामों (शेखैन), अल्लाह सर्वशक्तिमान उन दोनों से प्रसन्न हो, से जो कुछ भी वर्णित है, उसमें कोई असहमति नहीं है। क्योंकि दो बच्चों में से एक को वरीयता देना दूसरे को कम किए बिना संभव नहीं है, और कम करना नुकसान पहुँचाना है। क्योंकि यहाँ इसका अर्थ उसके धर्म, स्वयं, शरीर, सम्मान या संपत्ति में बुराई पहुँचाना नहीं है। और न ही उसके किसी स्थापित अधिकार को कम करना है, क्योंकि विरासत देने वाले के स्वास्थ्य के दौरान वारिसों का कोई अधिकार नहीं होता है। अत; इससे केवल उसे आंशिक या पूर्ण अभाव के माध्यम से वंचित करना ही अभिप्रेत है। इस कारण से, एक को वरीयता देना दूसरे को अनिवार्य रूप से प्रभावित करता है, और इससे कोई अलगाव नहीं है। हालाँकि, प्राथमिक और मूल उद्देश्य एक को वरीयता देने से संबंधित हो सकता है बिना दूसरे को कम करने के इरादे के, और इसका उल्टा भी हो सकता है। क्योंकि यदि आप उनमें से एक को इसलिए अधिक देते हैं क्योंकि वह आपका अधिक आज्ञाकारी और सेवाभावी है, तो इसमें आपका ध्यान केवल उसे उसके किए का बदला देना है, न कि दूसरे को कम करना, भले ही यह पूर्ण आवश्यकता के रूप में अनिवार्य हो। और यदि आप उनमें से किसी एक पर क्रोधित हैं और दूसरे को अधिक देते हैं ताकि पहले वाले को बहुत कम मिले, तो इसमें आपकी दृष्टि उसे आपके प्रति किए गए दुर्व्यवहार के लिए दंडित करने पर है, न कि दूसरे को प्राथमिक रूप से वरीयता देना, जैसा कि स्पष्ट है। इसके अलावा, वरीयता देने का कोई न कोई कारण और प्रेरक अवश्य होता है, क्योंकि बुद्धिमान व्यक्ति का कोई भी कार्य बिना किसी उद्देश्य के नहीं होता है।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद] अल्लाह की ओर से, मुझ पर यह स्पष्ट हो गया है कि दोनों इमामों, शेखैन (अल्लाह उन पर दया करे) के कथनों में कोई अंतर नहीं है। क्योंकि दो बेटों में से एक को अधिक देना दूसरे को कम दिए बिना संभव नहीं है, और कम देना स्वयं नुकसान पहुँचाना है। क्योंकि यहाँ धर्म, शरीर, सम्मान या संपत्ति में कष्ट पहुँचाना अभिप्रेत नहीं है, और न ही किसी पूर्व-स्थापित अधिकार को कम करना अभिप्रेत है, क्योंकि पिता के स्वास्थ्य के दौरान बच्चों का कोई अधिकार नहीं होता है। तो यहाँ, यह केवल एक के लिए दूसरे के खातिर नुकसान या अभाव का कारण है, और यह दूसरे को वरीयता देने के लिए आवश्यक है; इसे इससे अलग नहीं किया जा सकता। हाँ, यह निश्चित रूप से मामला है कि कभी-कभी मूल उद्देश्य केवल एक को वरीयता देना होता है, और दूसरे की कमी पर विचार नहीं किया जाता है। और कभी-कभी मामला इसके विपरीत होता है, क्योंकि जब

आप एक को इसलिए अधिक देते हैं क्योंकि वह आपका अधिक आज्ञाकारी और सेवादार है, तो इसमें आपका ध्यान केवल उसे पुरस्कृत करना है; दूसरे की कमी अभिप्रेत नहीं है, हालांकि यह आवश्यक रूप से आवश्यक है। और जब आप एक पर क्रोधित होकर दूसरे को अधिक देते हैं ताकि पहले को कम मिले, तो इसमें आपकी दृष्टि यह है कि उसे उसकी अयोग्यता के लिए दंडित किया जाना चाहिए; दूसरे के लिए वरीयता मूल रूप से अभिप्रेत नहीं है, जैसा कि स्पष्ट है। इसके अलावा, वरीयता के लिए कोई न कोई कारण और प्रेरक होना चाहिए, क्योंकि बुद्धिमान व्यक्ति का कोई भी कार्य बिना किसी उद्देश्य के नहीं होता है।

पृष्ठ 276 का 692

[جدول کی سرخی] [باياں كالم - اصل عربی] يتراءى لی ان لاخلف بين ماعن الامامين الشيخين رضي الله تعالى عنهما فان تفضيل احد الولدين لا تحقق له الابتنقيص الاخر والتنقيص اضرار اذ ليس المراد به ايصال سوء اليه في دينه او نفسه او بدنه او عرضه او ملكه ولا التنقيص من حق له ثابت فانه لاحق للورثة فی صحة المورث فلم يرد به الا حجبه حجب نقصان او حرمان وبهذا لازم التفضيل لا انفكاك له عنه، بيدان القصد اولا و بالذات قد يتعلق بتفضيل هذا دون تنقيص ذلك وقد يكون بالعكس فانك اذا اعطيت احد هما ازيد لانه اطوع لك وابر بك فانما مطمح نظرك فی هذا صلته بمقابلة ما وقع منه لاتنقيص غيره وان لزمه لزوما كليا واذا كنت غضبان على احدهما فاعطيت الاخرازيد كيلا يصل اليه الا القليل فانما ملمح بصرك فی هذا اضراره بما اساء اليك لا تفضيل غيره قصدا اوليا كما لا يخفى، ثم التفضيل لابد له من حامل عليه وداع اليه فان العاقل

[داہنا کالم - اردو ترجمہ] اللہ سے ہے، مجھ پر واضح ہوا کہ شیخین رحمہما اللہ تعالیٰ دونوں اماموں کے قول میں کوئی اختلاف نہیں، کیونکہ دو بیٹوں میں سے ایک کو زیادہ دینا دوسرے کو کم دینے کے بغیر متحقق نہیں اور کم دینا ہی ضرر دینا ہوا، کیونکہ یہاں دین یا بدن یا عزت یا ملک میں تکلیف دینا مراد نہیں ہے اور نہ اس کے لئے ثابت شدہ حق کو کم کرنا مراد ہے کیونکہ اولاد کا باپ کی صحت میں کوئی حق نہیں تو یہاں صرف ایک کا دوسرے کے لیے نقصان یا محرومی کا باعث بننا ہے اور یہ بات دوسرے پر فضیلت دینے کو لازم ہے، اس سے جدا نہیں ہو سکتی، ہاں یہ بات ضرور ہے کہ کبھی مقصود بالذات ایک کو صرف فضیلت دینا ہوتا ہے دوسرے کی تنقیص پیش نظر نہیں ہوتی۔ اور کبھی معاملہ بالعکس ہوتا ہے کیونکہ جب تو ایک کو اس لئے زیادہ دے کہ وہ تیرا زیادہ مطیع اور خدمت گار ہے تو اس میں تیرا مطمح نظر صرف اس کو صلہ دینا ہے دوسرے

کی تنقیص مقصود نہیں ہوتی اگرچہ یہ لازم ضرور ہے اور تو جب ایک پر ناراض ہو کر دوسرے کو اس لئے زیادہ دے کہ پہلے کو کم ملے تو اس میں تیری نظر یہ ہے کہ اس کو نالائقی کی سزا ملے دوسرے کو فضیلت مقصود بالذات نہیں ہوتی جیسا کہ مخفی نہیں ہے، پھر تفضیل کا کوئی باعث اور داعی ضرور ہوتا ہے کیونکہ عاقل کا کوئی فعل غرض کے بغیر نہیں ہوتا۔

صفحہ ۲۷۶ از ۶۹۲

Fatawa Razawiyya, Vol. 19

An action is not performed except for a valid purpose. If a preference is given without a justifying factor (murajjih), then preference itself is not the objective because there is nothing calling for it. Instead, the intent would be to disparage the other, which is an intention to cause harm. If the motive for preference is a worldly matter that has no effect in religion, then the Shariah does not give it weight and treats it as non-existent. However, if it is a religious matter that is legally intended and desired, then by intending it, a person avoids the intent to cause harm, as has been established. Thus, it becomes clear that the outcome of both statements is the same, and the words of each serve as an explanation for the other. The report from Imam [Abu Hanifa] (may Allah have mercy on him) did not restrict the statement with the condition of "not intending harm," because his discourse presupposed a case where preference was intended for some over others; he explained what is valid and what is not, or rather what leads to the intent of harming. Furthermore, it appears that the issue of giving three parts [to a son] or equalizing between a son and a daughter is a distinct issue and not a sub-branch of the intent to cause harm. Have you not seen what we have conveyed to you from the text of Al-Bazzaziyyah? For this reason, when the text of Durr al-Mukhtar gave rise to this misapprehension, the great scholar As-Sayyid At-Tahtawi followed it up with the text of Al-Bazzaziyyah, stating: "You see the text of Al-Bazzaziyyah is free from the condition of 'intent to cause harm'." From this discourse, it is known that the validity...

---

1. Hashiya at-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/400.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

कोई कार्य किसी वैध उद्देश्य के बिना नहीं किया जाता है। यदि बिना किसी उचित कारण (मुरज्जिह) के प्राथमिकता दी जाती है, तो प्राथमिकता स्वयं उद्देश्य नहीं होती क्योंकि इसके लिए कोई आधार नहीं है। इसके बजाय, उद्देश्य दूसरे को नीचा दिखाना होगा, जो नुकसान पहुँचाने का इरादा है। यदि प्राथमिकता का कारण कोई सांसारिक मामला है जिसका धर्म में कोई प्रभाव नहीं है, तो शरीयत उसे महत्व नहीं देती और उसे नगण्य मानती है। और यदि कोई ऐसा धार्मिक मामला है जो शरीयत में वांछित और उद्देश्य है, तो उसे लक्षित करके मनुष्य नुकसान पहुँचाने के इरादे से बच जाता है, जैसा कि सिद्ध है। इस प्रकार, यह स्पष्ट हो जाता है कि दोनों बयानों का परिणाम एक ही है, और दोनों के शब्द एक-दूसरे की व्याख्या के रूप में काम करते हैं। और इमाम [अबू हनीफ़ा] (अल्लाह उन पर दया करे) से रिवायत में इस बयान को "नुकसान पहुँचाने के इरादे नहीं" की शर्त के साथ प्रतिबंधित नहीं किया गया है, क्योंकि उनके प्रवचन में एक का दूसरे पर श्रेष्ठता का मामला माना गया है जिसकी वैधता और अवैधता स्पष्ट की जा रही है, बल्कि यह बात नुकसान पहुँचाने की ओर ले जाती है। इसके अलावा, यह प्रतीत होता है कि बेटे को तीन भाग देने या बेटे और बेटी के बीच समानता का मुद्दा एक अलग मुद्दा है और नुकसान पहुँचाने के इरादे पर आधारित नहीं है। क्या आपने वह नहीं देखा जो हमने आपको अल-बज़ाज़िया के पाठ से सुनाया है? इसी कारण से, जब दुर्र-ए-मुख्तार के पाठ ने यह भ्रम पैदा किया, तो महान विद्वान अस-सैय्यद अत-तहतावी ने उसके बाद अल-बज़ाज़िया के पाठ का उल्लेख किया और कहा: "आप अल-बज़ाज़िया के पाठ को 'नुकसान पहुँचाने के इरादे' की शर्त से मुक्त पा रहे हैं"। इस विवरण से ज्ञात हुआ कि वैधता की...

---

1. हाशिया अत-तहतावी अल दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 3/400.

पृष्ठ २७७ / ६९२

لا یقصد الفعل الا لغرض صحیح فان رجح ولا مرجح لم یکن المقصود ترجیحه لعدم ما یدعو الیه بل تنقیص غیره و هو قصد الاضرار والداعی ان کان امرا دنیویا لا اثر له فی الدین فالشرع لا یعتبره ویجعله کالا داع و اذکان امرا دینیا فهو المقصود الصحیح المعتبر وبقصده یخرج الانسان عن قصد الاضرار کما قد تقرر فظهران مآل الکلامین واحد و ان کلاهما کالشرح لصاحبها و انها لم یقید فیماروي عن الامام بأن لا یقصد الاضرار کان الکلام فیه مفروضا فیما قصد تفضیل بعض فبین ما یصح منه و مالا بل یؤل قصد اضرار ثم الذی یظهران مسئلة التثلیث او التسویة بین الابن والبنت مسئلة علی حدة لامتفرعة علی قصد الاضرار الاتری الی ما اسمعناك عن نص البزازیة ولذا لما اوہم عبارة الدر ذاك التفریع عقبہ العلامة السید الطحطاوی لعبارة البزازیة وقال فانت تری نص البزازیة خالیا عن قصد الاضرار اھ کیونکہ مرجح کے بغیر ترجیح ہو تو پھر ترجیح مقصود نہ ہوگی بلکہ دوسرے کی تنقیص مراد ہوگی تو ضرر رسانی ہوگی۔ اور اگر داعی ترجیح کوئی دنیاوی امر ہو جس کا دین میں کوئی اثر نہ ہو تو شریعت اس کا اعتبار نہیں کرتی اور اس داعی کو کالعدم قرار دیتی ہے، اور اگر کوئی ایسا دینی معاملہ ہو جو شرعا مقصود و مطلوب ہو تو انسان اس کا قصد کر کے ضرر کے قصد سے بچ جاتا ہے جیسا کہ ثابت ہے تو معلوم ہوا دونوں امام شیخین کی کلام کا نتیجہ ایک ہے اور دونوں ایک دوسرے کی شرح قرار پاتی ہیں۔ اور امام صاحب رحمہ اللہ تعالٰی سے روایت کہ وہ کلام میں ضرر کے قصد کی قید نہیں بتائی کیونکہ ان کے کلام میں ایک کی فضیلت مفروض ہے جس کی صحت اور عدم صحت بیان ہورہی ہے بلکہ یہ کلام ضرر رسانی کی طرف عائد ہے، پھر بیٹی اور بیٹے میں تین حصے یا برابری کا مسئلہ علیحدہ مسئلہ ہے یہ ضرر رسانی کے قصد پر متفرع نہیں ہے تو نے دیکھ لیا جو ہم نے تجھے بزازیہ کی نص سنائی ہے اسی لئے جب در مختار

کی عبارت نے یہ وہم پیدا کیا تو علامہ طحطاوی نے اس کے بعد بزازیہ کی عبارت ذکر کردی جس کا مقصد یہ ہے کہ تو بزازیہ کی عبارت کو ضرر رسانی کی قید سے خالی پا رہا ہے اھـ اس تقریر سے معلوم ہوا کہ صحت کی

---

1 حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الھبۃ دار المعرفۃ بیروت ۴۰۰/۳

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Table Header] [Arabic Text]: It is established from what has been settled that justice between a son and a daughter in a state of health, according to the third Imam (Imam Muhammad) - may Allah Almighty have mercy on him - is in making three parts (one for daughter, two for son), and according to the second Imam (Imam Abu Yusuf) - may Allah Almighty have mercy on him - it is in giving equally, and the fatwa is based on this. However, this discussion is about preference, while both forms are permissible. By consensus, justice between sons or between daughters is in equality. It is not permissible at all to deviate from this for a son or a daughter if the intention is to cause harm primarily and inherently, unless they are a transgressor (fasiq), as explained in Al-Khulasa, Al-Bazzaziyya, Khizanat al-Muftin, Al-Hindiyya, etc. If the intention is to give preference, then if the preference is for religious reasons, it is permissible and not disliked; otherwise, it is disliked because it leads towards causing harm. This is what has become clear to me, and true knowledge is with the Knower of the unseen and secrets. And Allah, Glorified and Exalted, knows best.

[Urdu Text]: In the state of health, justice between a daughter and a son, according to the third Imam (Muhammad) - may Allah Almighty have mercy on him - is in making three parts, and according to the second Imam, meaning Abu Yusuf - may Allah Almighty have mercy on him - it is in giving equally, and the fatwa is based on this, even though this discussion is regarding excellence/preference, while both cases are permissible. By consensus, justice between sons and daughters is in giving equally in all circumstances. Intentionally and inherently causing harm to any boy or girl is not permissible unless they are a transgressor (fasiq), as stated in the explanations of Bazzaziyya, Khizanat al-Muftin, Hindiyya, etc. If one wants to give preference based on some religious excellence, it is permissible and not disliked; otherwise, it is disliked because it would revert to causing harm. This is what has become clear to me; the true knowledge of the unseen and secrets is with their Knower, and Allah, Glorified and Exalted, knows best. (T)

Problem 82: From Pilibhit, sent by Maulana Maulvi Wasi Ahmed Sahib, 1st Rajab 1318 AH. A person divided his joint property, with the consent of himself and his partners, among his relatives. Is this division correct according to the noble Sharia or not? And if he wants to take back the property according to the division, is it wrong for it to be returned or not?

Answer: If he had his share separated by dividing with the partners, or if the share of the relatives to whom he gave it was not separated by division, and that thing was of such a nature that it would remain usable after division, then this division is void from the start.

Note: First is the return (Munjid).

जिल्द 19 फतवा रज़विया

[तालिका शीर्षक] [अरबी पाठ]: यह तय की गई बात से स्पष्ट है कि स्वस्थ अवस्था में बेटे और बेटी के बीच न्याय तीसरे इमाम (इमाम मुहम्मद) - अल्लाह उन पर दया करे - के अनुसार तीन हिस्से करने में है, और दूसरे इमाम (इमाम अबू यूसुफ़) - अल्लाह उन पर दया करे - के अनुसार बराबर देने में है, और इसी पर फतवा है। हालांकि यह चर्चा श्रेष्ठता (अफ़ज़लियत) के बारे में है, जबकि दोनों रूप सर्वसम्मति से जायज़ हैं। बेटों या बेटियों के बीच न्याय हर हाल में बराबर देने में है। किसी लड़के या लड़की को जानबूझकर और मूल रूप से नुकसान पहुँचाने के उद्देश्य से इससे हटना बिल्कुल भी जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वह पापी (फासिक) हो, जैसा कि अल-खुलासा, अल-बज्जाज़िया, खिज़ानत अल-मुफ़्तीन, अल-हिंदिया आदि के बयानों में बताया गया है। यदि प्राथमिकता देने का इरादा है, तो यदि वह किसी धार्मिक श्रेष्ठता के आधार पर है तो जायज़ है और मकरूह नहीं है; अन्यथा मकरूह है क्योंकि यह नुकसान पहुँचाने की ओर ले जाएगा। यह मुझ पर स्पष्ट हुआ है, और वास्तविक ज्ञान परोक्ष और रहस्यों के ज्ञाता के पास है। और अल्लाह, जो पवित्र और सर्वोच्च है, बेहतर जानता है।

[उर्दू पाठ]: स्वस्थ अवस्था में बेटी और बेटे के बीच न्याय तीसरे इमाम (मुहम्मद) - रहमतुल्लाही तआला अलैहि - के अनुसार तीन हिस्से करने में है, और दूसरे इमाम यानी अबू यूसुफ़ - रहमतुल्लाही तआला अलैहि - के अनुसार बराबर देने में है, और इसी पर फतवा है, जबकि यह चर्चा श्रेष्ठता (अफ़ज़लियत) के बारे में है, जबकि दोनों स्थितियों में जायज़ होना सर्वसम्मति (इज्मा) से है। बेटों और बेटियों के बीच न्याय हर हाल में बराबर देने में है। किसी लड़के या लड़की को जानबूझकर और मूल रूप से नुकसान पहुँचाना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वह पापी (फासिक) हो, जैसा कि अल-बज्जाज़िया, खिज़ानत अल-मुफ़्तीन, अल-हिंदिया आदि के बयानों ने इसका लाभ दिया है। और यदि कोई प्राथमिकता देना चाहता है, तो किसी धार्मिक श्रेष्ठता के आधार पर जायज़ है और मकरूह नहीं है; अन्यथा मकरूह है क्योंकि यह नुकसान पहुँचाने की ओर ले जाएगा। यह मुझ पर स्पष्ट हुआ है; वास्तविक ज्ञान परोक्ष और रहस्यों के ज्ञाता के पास है, और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 82: पीलीभीत से, मौलाना मौलवी वसी अहमद साहब द्वारा प्रेषित, 1 रजब 1318 हिजरी। एक व्यक्ति ने अपनी संयुक्त संपत्ति को अपनी और अपने भागीदारों की सहमति से अपने रिश्तेदारों के

बीच विभाजित कर दिया। क्या यह विभाजन शरीयत के अनुसार सही है या नहीं? और यदि वह विभाजन के अनुसार संपत्ति वापस लेना चाहता है, तो क्या उसका वापस लिया जाना गलत है या नहीं?

उत्तर: यदि भागीदारों से विभाजन कराकर अपना हिस्सा अलग कर लिया गया, या जिन रिश्तेदारों को दिया गया उनका हिस्सा अलग करके विभाजित नहीं किया गया, और वह चीज़ ऐसी थी कि विभाजन के बाद भी उपयोग के योग्य रहती, तो यह विभाजन शुरू से ही शून्य (बातिल) है।

नोट: पहला वापसी है (मुन्जिद)।

पृष्ठ 692 में से 278

فتحرر مما تقرر ان العدل بین الابن والبنت فی حال الصحة عند الامام الثالث هو التثلیث وعند الامام الثانی التنصیف وعلیه الفتوی والکلام فی الافضیلة و الکل جائز والعدل بین بین اوبنات هو التسویة بالاجماع ولا یجوز العدول عنه في ابن لا في بنت اصلا لو قصد الاضرار اولا بالذات الا ان یکون فاسقاً کما افاده في الخلاصة والبزازیة وخزانة المفتین و الهندیة وغیرها وان قصد التفضیل فان الفضل دیني جائز ولم یکره والاکره لا وله ع الی قصد الاضرار وبهذا ما ظهر لي والعلم بالحق عند عالم الغیوب و الاسرار ، واللہ سبحنه وتعالی اعلم۔ حالت میں بیٹی اور بیٹے کے درمیان عدل تیسرے امام (محمد) رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک تین حصے بنانے میں ہے ، اور امام ثانی یعنی ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک برابر دینے میں ہے اور اسی پر فتوی ہے حالانکہ یہ کلام افضلیت میں ہے جبکہ جواز دونوں صورتوں میں ہے بالاجماع بیٹوں اور بیٹیوں میں عدل بہر حال برابر دینے میں ہے کسی لڑکے یا لڑکی کو ضرر رسانی قصداً و بالذات جائز نہیں سوائے اس کے کہ وہ فاسق ہو جیسا کہ اس کا افادہ بزازیہ خزانیتہ المفتین اور ہندیہ وغیرہ کے بیان نے دیا ہے اور اگر فضیلت دینا چاہے تو کسی دینی فضیلت کی بناء پر جائز ہے مکروہ نہیں ہے ورنہ مکروہ ہے کیونکہ یہ ضرر رسانی کی طرف رجوع ہوگا ، مجھ پر یہ ظاہر ہوا ہے حقیقی علم غیوب و اسرار کے عالم کے پاس ہے، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔(ت)

مسئلہ ۸۲ : از پیلی بھیت مرسلہ مولانا مولوی وصی احمد صاحب غرہ رجب ۱۳۱۸ھ ایک شخص نے اپنی جائیداد مشترکہ برضا مندی اپنے اور اپنے شرکاء کے اپنے عزیزوں کو تقسیم کر دی ، یہ تقسیم بموجب شرع شریف کے صحیح ہے یا نہیں اور بقدر تقسیم کے وہ جائداد واپس کرنا چاہے تو واپس ہونا اس کا نادرست ہے یا نہیں ؟

الجواب: اگر شرکاء سے تقسیم کرا کر اپنا حصہ جدا کرالیا یا جن عزیزوں کو دی ان کا حصہ جدا تقسیم نہ کر دیا اور وہ شے اس قابل تھی کہ بعد تقسیم لائق انتفاع رہتی جب تو یہ تقسیم سرے سے باطل ہے

عہ:الاول ھو الرجوع (منجد)

Fatwa Razawiyya Volume 19

...And if he separated his own share and also separated the shares of the partners, or if that thing was not fit for division, then there is no flaw in the division. Now, if the relatives have not yet taken possession, he has the right to revoke this division, because a gift is not complete without possession. And if possession has occurred and those relatives are his mahrams (prohibited kin) such as brother, sister, uncle, maternal uncle, maternal aunt, paternal aunt, nephew, niece, then taking it back is impossible. And if they are non-mahrams and none of the seven impediments to revocation are present, then he can revoke with their consent or by the judge's decree, but he will be a sinner because giving and then taking back is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). And Allah the Almighty knows best.

Problem 83: From Richha, District Bareilly, Thana Beheri. 15 Dhu al-Qi'dah 1318 AH. What is the ruling in this case where a father separated his sons and divided all the property that existed? Now, after some time, the father wants to take back everything he gave to the boys and leave the boys empty-handed. Now tell me, is this matter permissible under Shariah or not? And as yet, none of the boys are married, so is this responsibility on the father or not? The Answer: If he separated the property and gave possession to each boy, they became independent owners. The father has no right to take it back from them. Nor is it obligatory upon him to arrange their marriages. Firstly, there are no Shariah-mandated expenses for the marriage of boys, and if there are any, since they possess wealth, it should be done from their own wealth. And if the division was not made separately and possession was not given, and that wealth was divisible, then it remains in the ownership of the father as before; he has the right to take it back. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best.

Problem 84: 27 Jumada al-Akhirah 1319 AH. What do the scholars of religion say regarding this problem: Maulvi Muhammad Hasan Sahib, during his lifetime and while his wedded wife Musammat Munir-un-Nisa was alive, gave all his property in 1887 to two daughters, one grandson, and one granddaughter, and wrote the papers; only the registration remained. The wife of the said Maulvi Sahib did not waive her dower (Mahr) at the time of her death. After writing and giving the property, while the said wife was alive, more property was purchased which was not written for anyone. In 1891, Maulvi Sahib passed away, leaving two daughters (for whom the property was written) and the same grandson, granddaughter, and a real sister. How will the inheritance be divided among the three heirs, i.e., two daughters and one sister, according to the prescribed shares? Will it be according to the written

documents? Maulvi Sahib deceased did not give possession to anyone during his lifetime; afterwards, those people remained in possession according to the writing, after...

फतावा रज़विया जिल्द १९

...और अगर अपना हिस्सा अलग करके भागीदारों के हिस्से भी अलग-अलग कर दिए या वह चीज़ बाँटने योग्य नहीं थी, तो विभाजन में कोई दोष नहीं है। अब अगर रिश्तेदारों का अभी तक कब्ज़ा नहीं हुआ है, तो उसे इस विभाजन से हटने का अधिकार है क्योंकि बिना कब्ज़े के उपहार पूरा नहीं होता। और अगर कब्ज़ा हो गया है और वे रिश्तेदार उसके महरम (जिनसे विवाह वर्जित है) हैं जैसे भाई, बहन, चाचा, मामा, मौसी, बुआ, भतीजे, भांजे, तो वापस लेना असंभव है। और अगर वे गैर-महरम हैं और वापसी के सात अवरोधों में से कोई अवरोध मौजूद नहीं है, तो वह उनकी सहमति या न्यायाधीश के फैसले से वापस ले सकता है, लेकिन वह पापी होगा क्योंकि देकर वापस लेना मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से नापसंद) है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ८३: रिछा, जिला बरेली, थाना बहेड़ी से। १५ ज़ीक़ादा १३१८ हिजरी। इस मामले में क्या हुक्म है कि एक पिता ने अपने बेटों को अलग कर दिया और जो कुछ भी जायदाद थी वह सब बाँट दी? अब कुछ समय बाद पिता चाहता है कि जो कुछ माल लड़कों को दिया है वह सब वापस ले ले और लड़कों को खाली हाथ छोड़ दे। अब बताएं कि शरीयत के अनुसार यह मामला जायज़ है या नहीं? और अभी किसी लड़के का निकाह नहीं हुआ है, तो क्या यह अधिकार (ज़िम्मेदारी) पिता के ज़िम्मे है या नहीं? उत्तर: यदि जायदाद अलग-अलग करके हर लड़के को कब्ज़ा दिला दिया गया, तो वे उसके स्वतंत्र मालिक हो गए। पिता को उनसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। और न ही उनका निकाह करना उस पर अनिवार्य है। सबसे पहले, लड़कों के निकाह में कोई शरीय खर्च नहीं होता, और यदि होता भी है, तो चूँकि वे धन रखते हैं, इसलिए उनके अपने धन से किया जाना चाहिए। और यदि विभाजन अलग-अलग करके कब्ज़ा नहीं दिलाया गया और वह माल बाँटने योग्य था, तो वह पहले की तरह पिता के स्वामित्व में ही है; उसे वापस लेने का अधिकार है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला ८४: २७ जमादि-उल-आख़िर १३१९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि मौलवी मुहम्मद हसन साहब ने अपने जीवन में, अपनी विवाहित पत्नी मुसम्मात मुनीर-उन-निसा की मौजूदगी में, १८८७ ईस्वी में अपनी पूरी जायदाद दो बेटियों, एक नाती और एक नातिन को दे दी और काग़ज़ लिख दिए; केवल रजिस्ट्री करानी बाकी रह गई। उक्त मौलवी साहब की पत्नी ने अपनी मृत्यु के समय अपना मेहर माफ नहीं किया। जायदाद लिखने और देने के बाद, उक्त पत्नी के जीवन काल में और भी जायदाद खरीदी गई जो किसी के नाम नहीं लिखी गई। १८९१ ईस्वी में मौलवी साहब की

मृत्यु हो गई, उन्होंने दो बेटियाँ (जिनके नाम जायदाद लिखी गई थी) और वही नाती, नातिन और एक सगी बहन छोड़ी। विरासत तीन वारिसों, यानी दो बेटियों और एक बहन के बीच निर्धारित हिस्सों के अनुसार कैसे विभाजित होगी? क्या यह लिखित काग़ज़ात के अनुसार होगा? दिवंगत मौलवी साहब ने अपने जीवन काल में किसी को कब्ज़ा नहीं दिया था; बाद में वे लोग लेखन के अनुसार कब्ज़ा रखते रहे, बाद...

पेज २७९ / ६९२

اور اگر اپنا حصہ جدا کر کے حصص شرکاء بھی جدا جدا کر دیے یا وہ شیئ صالح قسمت نہ تھی تو تقسیم میں خلل نہیں ہے اب اگر عزیزوں کا ہنوز قبضہ نہ ہوا تو اس تقسیم سے اسے رجوع کا اختیار ہے کہ ہبہ بے قبضہ تمام نہیں ہوتا اور اگر قبضہ ہو گیا اور وہ عزیز اس کے محارم ہیں جیسے بھائی، بہن، چا، ماموں، خالہ، پھوپھی، بھتیجے، بھانجے تو واپس لینا ممکن اور غیر محارم ہیں اور موانع سبعہ رجوع سے اور کوئی مانع بھی متحقق نہیں تو ان کی رضا یا قاضی کی قضا سے رجوع کر سکتا ہے مگر گناہ گار ہو گا کہ دے کر پھر نا مکروہ تحریمی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۳: از رچھا ضلع بریلی تھانہ بہیڑی ۱۵ ذیقعدہ ۱۳۱۸ھ کیا حکم ہے اس صورت میں کہ باپ نے اپنے بیٹوں کو جدا کر دیا اور جو کچھ جائیداد تھی وہ سب کچھ تقسیم کر دی اب بعد مدت کے باپ یہ چاہتا ہے کہ جو کچھ مال لڑکوں کو دیا ہے وہ سب واپس لے لے اور لڑکوں کو تہی دست چھوڑ دے، اب فرمائیے کہ عند الشرع یہ امر جائز ہے یا نہیں؟ اور ابھی کسی لڑکے کا نکاح نہیں ہوا تو یہ حق ذمہ باپ کے ہے یا نہیں؟ الجواب: اگر جائیداد جدا جدا کر کے ہر لڑکے کو قبضہ دلا دیا تو وہ اس کے مالک مستقل ہو گئے ان سے واپس لینے کا باپ کو اختیار نہیں، نہ ان کا نکاح کرنا اس پر لازم اول لڑکوں کے نکاح میں شرعی مصارف کچھ نہیں اور جو ہوں تو جبکہ وہ مال رکھتے ہیں انہیں کے مال سے کئے جائیں، اور اگر تقسیم جدا جدا کر کے قبضہ نہ دلایا گیا اور وہ مال قابلِ قسمت تھا تو بدستور باپ کے ملک باقی ہے اسے لے لینے کا اختیار ہے، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۴: ۲۷ جمادی الآخرہ ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مولوی محمد حسن صاحب نے اپنی زندگی میں بحیات اپنی بی بی منکوحہ مسماۃ منیر النساء کل جائیداد ۱۸۸۷ء میں دو بیٹیوں اور ایک نواسہ اور ایک نواسی کو دی اور کاغذ لکھ دیئے صرف رجسٹری کرانی رہی، زوجہ مولوی صاحب موصوف نے وقت قضا اپنا مہر معاف نہ کیا بعد لکھنے اور دینے جائیداد کے بحیات زوجہ مذکورہ اور جائیداد خریدی جو کسی کو نہ لکھی، ۱۸۹۱ء میں مولوی صاحب نے قضاء کی، دو دختر جن کو جائیداد تحریر کی اور وہی نواسہ، نواسی، اور حقیقی بہن چھوڑی، ترکہ بموجب فرائض ہر سہ وارثان یعنی دو دختر اور ایک بہن کو کس طرح تقسیم ہو گا بموجب تحریر کاغذات ہو گا قبضہ مولوی صاحب مرحوم نے اپنی حیات میں کسی کو نہ دیا بعد کو وہ لوگ بموجب تحریر قابض رہے، بعد

Fatawa-e-Razvia Volume 19

Writing of documents for two and a quarter biswa fraction more that Maulvi Sahib purchased and did not write in anyone's name. At the time of his death, Maulvi Sahib's wife, two daughters, and one sister were alive.

Details of the Property Written by the Aforementioned Maulvi Sahib

Musammat Bibi Jan, elder daughter: 5 Biswa, 10 Biswansi, 3 Kachwansi, 4 Tanwansi of certain excess landholding in village Nodia, one brick-built house facing east located in Mohalla Khwaja Qutb, and half a plot of land located at the station in Bareilly Katra Man Rai.

Musammat Ghafoor-un-Nisa, younger daughter: 5 Biswa, 10 Biswansi, 3 Kachwansi, 4 Tanwansi of certain excess landholding in village Nodia, one brick-built house located at the drain, and half a plot of land located at the station in Bareilly Katra Man Rai.

The truth is that Maulvi Sahib had already purchased this in the name of Ghafoor-un-Nisa and adjusted it in the shares; Ghafoor-un-Nisa was unmarried and a minor at that time.

Qamar-ud-Din, grandson: one biswa in village Rajupur and a residential house located in Katra Man Rai,

Musammat Chhamman, granddaughter: one shop located in Bazar Katra Man Rai.

The Answer:

All these gifts (hiba) made by the late Maulvi Sahib to his daughters and one [grand]daughter, except for the house purchased in Ghafoor-un-Nisa's name during her minority, are legally void and ineffective. Those properties which were gifted as undivided and joint (musha') without division, including that half plot of land at the station which was bought as an undivided half in the name of Ghafoor-un-Nisa, are all void due to being musha'. As for those that were separate and distinct, like the houses and shop given in full to Bibi Jan, Ghafooran, and Chhamman, their gift became void because the donees did not obtain possession during the lifetime of the late Maulvi Sahib. Possession after [his death] is not legally valid. It is stated in Durr al-Mukhtar regarding the impediments to revocation:

Al-Meem mautu ahadil muta'aqidayni ba'dat taslimi falau qablahu batala al-hibatu 1.

"Meem" refers to the death of either party after granting possession; if death occurs before possession, the gift will be void. (Added note)

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab ar-Ruju' fil-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161.

फतावा-ए-रज़विया खंड १९

दस्तावेजों में सवा दो बिस्वा से कुछ अधिक मौलवी साहब ने लिखवाया और खरीदा जो किसी के नाम नहीं था, उनकी मृत्यु के समय मौलवी साहब की पत्नी, दो बेटियां और एक बहन जीवित थीं।

उक्त मौलवी साहब द्वारा लिखित संपत्ति का विवरण

मुसम्मात बीबी जान, बड़ी बेटी: ५ बिस्वा, १० बिस्वांसी, ३ कचवांसी, ४ तनवांसी की कुछ अधिक जमींदारी ग्राम नदिया में, एक पक्का मकान पूर्व मुखी जो मोहल्ला ख्वाजा कुतुब में स्थित है, और आधा भूखंड अड्डा जो बरेली कटरा मान राय में स्थित है।

मुसम्मात गफूर-उन-निसा, छोटी बेटी: ५ बिस्वा, १० बिस्वांसी, ३ कचवांसी, ४ तनवांसी की कुछ अधिक जमींदारी ग्राम नदिया में, एक पक्का मकान नाले पर स्थित, और आधा भूखंड अड्डा जो बरेली कटरा मान राय में स्थित है।

सच्चाई यह है कि मौलवी साहब ने पहले ही इसे गफूर-उन-निसा के नाम पर खरीदा था और उसे हिस्सों में समायोजित किया था; गफूर-उन-निसा उस समय अविवाहित और नाबालिग थी।

कमरुद्दीन, नाती: ग्राम राजूपुर में एक बिस्वा और कटरा मान राय में स्थित आवासीय मकान।

मुसम्मात छम्मन, नातिन: बाजार कटरा मान राय में स्थित एक दुकान।

उत्तर:

स्वर्गीय मौलवी साहब ने अपनी बेटियों और एक नातिन को जितने भी दान (हिबा) दिए हैं, सिवाय उस मकान के जो गफूर-उन-निसा के नाबालिग होने के दौरान उनके नाम पर खरीदा गया था, वे सभी शरीयत के अनुसार शून्य और निष्प्रभावी हैं। जो संपत्तियां बिना विभाजन के संयुक्त और अविभाजित (मुशाअ) दान की गई थीं, जिनमें वह आधा भूखंड अड्डा भी शामिल है जिसे गफूर-उन-निसा के नाम पर अविभाजित आधा खरीदा गया था, ये सभी मुशाअ होने के कारण शून्य हैं। और जो संपत्तियां अलग और स्पष्ट थीं, जैसे मकान और दुकान जो बीबी जान, गफूरन और छम्मन को एक-एक पूरा दिया गया था, उनका दान इसलिए शून्य हुआ क्योंकि दान प्राप्तकर्ताओं ने स्वर्गीय मौलवी साहब के जीवनकाल में उन पर कब्जा नहीं पाया। बाद का कब्जा शरीयत में मान्य नहीं है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में दान वापस लेने की बाधाओं के संबंध में लिखा है:

الميم موت احد المتعاقدين بعد التسليم فلو قبله بطل الهبة 1.

"मीम" से तात्पर्य कब्जा देने के बाद पक्षों में से किसी की मृत्यु से है, और यदि कब्जा मिलने से पहले मृत्यु हो जाए तो दान शून्य हो जाएगा। (त)

---

१ दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फिल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली २/१६१।

पृष्ठ २८०/६९२

تحریر کاغذات سوا دو بسوے کسریٰ زائد مولوی صاحب نے اور خریدی جو کسی کے نہ لکھے، زوجہ مولوی صاحب کے دو بیٹیاں اور ایک بہن وقت وفات زندہ موجود ہیں۔

تفصیل تحریر جائیداد مولوی صاحب موصوف

مسماۃ بی بی جان دختر کلاں: ۵ بسوہ ۱۰ بسوانسی ۳ کچوانسی ۴ تنوانسی کسی زائد زمینداری موضع نودیا، ایک مکان پختہ مشرق رویہ واقع محلہ خواجہ قطب و نصف قطعہ اراضی اڈا واقع بریلی کٹرہ مان رائے۔

مسماۃ غفور النساء دختر خورد: ۵ بسوہ ۱۰ بسوانسی ۳ کچوانسی ۴ تنوانسی کسی زائد زمینداری موضع نودیا، ایک مکان پختہ واقع نالا ونصف قطعہ اراضی اڈا واقع بریلی کٹرہ مان رائے۔

یہ حقیقت مولوی صاحب نے پہلے ہی بنام غفور النساء خرید کی تھی وہ حصے میں مجرا کی، غفور النساء اس وقت نا کتخدا نا بالغہ تھی۔

قمر الدین نواسہ ایک بسوہ موضع راجو پور و مکان مسکون واقع کٹرہ مان رائے،

مسماۃ چھمن نواسی ایک دکان واقع بازار کٹرہ مان رائے۔

الجواب:

یہ جس قدر ہبہ مولوی صاحب مرحوم نے اپنی صاحبزادیوں اور ایک صاحبزادی کو کئے ہیں سوا اس مکان کے جو غفور النساء کے نام اس کی نا بالغی میں خرید ا سب شرعا باطل و بے اثر ہیں جو جائدادیں مشاع و مشترک بلا تقسیم ہبہ کیں اور انہیں میں وہ نصف قطعہ اراضی اڈا داخل ہے جو

نصف مشاعا بنام غفور النساء خریدا تھا، یہ سب تو بوجہ مشاع ہونے کے باطل ہیں اور جو جدا گانہ و مسلم تھیں جیسے مکانات دکان کہ بی بی جان و غفورن و چھمن کو ایک ایک پورا دیا گیا ان کا ہبہ یوں باطل ہوا کہ موہوب لہم نے حیات مولوی صاحب مرحوم میں قبضہ نہ پایا، بعد کا قبضہ شرعا بکار آمد نہیں، در مختار میں موانع الرجوع میں ہے:

المیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل الھبۃ 1۔

میم سے مراد قبضہ دینے کے بعد فریقین میں سے کسی کی موت ہے اور قبضہ سے قبل موت ہو جائے تو ہبہ باطل ہوگا۔ (ت)

---

1 درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Vol 19 Fatawa Razawiyya

The house that was bought in the name of Ghafoor-un-Nisa Begum during her minority, since it was also delivered and in the case of a gift to a minor, the father's possession is considered the minor's possession, its gift became valid and complete. Thus, only that one house will remain the rightful property of Ghafoor-un-Nisa, and all other properties mentioned, gifted or otherwise, will be considered as the estate of the late Moulvi Sahib in equal status. From this, first the dowry (Mahr) debt will be paid in such a way that one-fourth of the Mahr will be waived in favor of the late Moulvi Sahib himself, and the remaining three-quarters of the Mahr will be divided into nine parts. Each daughter will receive four parts and the sister of the wife will receive one part. After settling this, whatever property remains shall be divided equally among the two daughters and the sister of the late Moulvi Sahib. Allah the Exalted knows best.

Issue 85: 28 Sha'ban al-Mu'azzam 1320 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid gifted a house to his daughter named Hinda and gave her possession, which she still holds. Now Zaid has sold the same house to Amr. Is this sale valid, enforceable, and permissible? Explain and be rewarded.

The Answer: This sale is not valid or enforceable. After the completion of the gift (Hiba), Zaid has no right to retract it from his daughter. "For kinship is among the impediments to revocation, as stated in all books." (Because kinship is one of the barriers to retracting a gift; this is explicitly mentioned in all books. (T))

Hinda has the choice: if she rejects this sale, it will become void; if she wishes to accept it, the sale will become enforceable at that time, and Hinda herself will receive whatever price was fixed. Zaid will have no connection to it because the gift became complete upon delivery of possession. Now, Hinda is the owner of the house, not Zaid. Yes, if Zaid were needy and destitute and wanted to sell this property for his own necessity, then a father has that authority even over his children's personal property. However, from the questioner's statement, it appears that is not the case here. Zaid has no necessity; he simply wants to take it from the daughter and give it to the son. He has no authority for this whatsoever. Allah the Exalted knows best.

Issue 86: From Dhariya Mohanpur, sent by Hafiz Abdul Rabb Khan, 1st Jumada al-Ula 1321 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A person who is a Hafiz of the Quran, in exchange for reciting the Quran...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fil-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/162.

वह मकान जो गफ़ूर-उन-निसा बेगम के नाम उनकी नाबलिग़ी (अल्पायु) में खरीदा गया था, चूँकि वह सुपुर्द भी कर दिया गया था और नाबलिग़ के हिबा (दान) में पिता का कब्ज़ा नाबलिग़ का कब्ज़ा माना जाता है, इसलिए उसका हिबा सही और पूर्ण हो गया। अत; केवल वही एक मकान गफ़ूर-उन-निसा के अधिकार में रहेगा और बाकी सभी लिखित संपत्तियाँ, चाहे वे दान की गई हों या नहीं, मरहूम मौलवी साहब की विरासत के रूप में समान स्थिति में मानी जाएँगी। इसमें से सबसे पहले मेहर (स्त्रीधन) का ऋण इस तरह अदा किया जाएगा कि मेहर का एक चौथाई हिस्सा स्वयं मरहूम मौलवी साहब के हक में समाप्त हो जाएगा और शेष तीन-चौथाई मेहर को नौ हिस्सों में विभाजित किया जाएगा। प्रत्येक बेटी को चार-चार हिस्से और पत्नी की बहन को एक हिस्सा मिलेगा। इससे निवृत्त होने के बाद जो संपत्ति बचेगी, वह मरहूम मौलवी साहब की दोनों बेटियों और बहन के बीच समान रूप से विभाजित हो जाएगी। अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला 85: 28 शाबान अल-मुअज़्ज़म 1320 हिजरी धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी बेटी हिंदा के नाम एक मकान हिबा (दान) करके उसे कब्ज़ा दिला दिया था, जो अब तक उसके पास है। अब ज़ैद ने वही मकान अम्र को बेच दिया है। क्या यह बिक्री सही, प्रभावी और वैध है? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: यह बिक्री सही और प्रभावी नहीं है। हिबा पूरा होने के बाद ज़ैद को अपनी बेटी से इसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। "निश्चित रूप से रिश्तेदारी वापस लेने की बाधाओं में से है जैसा कि सभी किताबों में वर्णित है।" (क्योंकि रिश्तेदारी हिबा वापस लेने की बाधाओं में से एक है; यह सभी पुस्तकों में स्पष्ट रूप से मौजूद है। (त))

हिंदा को अधिकार है कि यदि वह इस बिक्री को रद्द कर दे, तो यह पूरी तरह शून्य हो जाएगी; और यदि वह चाहे तो इसे स्वीकार कर ले, उस स्थिति में यह बिक्री प्रभावी हो जाएगी और जो भी कीमत तय हुई है वह स्वयं हिंदा को मिलेगी। ज़ैद का उससे कोई संबंध नहीं होगा क्योंकि कब्ज़ा दिलाने से हिबा मुकम्मल (पूरा) हो गया। अब मकान की मालिक हिंदा है, ज़ैद नहीं। हाँ, यदि ज़ैद अत्यंत निर्धन और ज़रूरतमंद हो और अपनी ज़रूरत के लिए इस संपत्ति को बेचना चाहे, तो एक पिता को अपनी संतान की व्यक्तिगत संपत्ति में भी ऐसा अधिकार प्राप्त है। लेकिन प्रश्नकर्ता के विवरण से ज्ञात होता है

कि यहाँ वैसी स्थिति नहीं है। ज़ैद को कोई ज़रूरत नहीं है, वह केवल बेटी से लेकर बेटे को देना चाहता है। उसे इसका कतई अधिकार नहीं है। अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला 86: धरिया मोहनपुर से, प्रेषक हाफ़िज़ अब्दुल रब्ब खान, 1 जमादी अल-उला 1321 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति जो हाफ़िज़-ए-क़ुरआन है, क़ुरआन पढ़ने के बदले...

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हिबा, बाब अर-रुजू फ़िल-हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/ 162। पृष्ठ 281 का 692

وہ مکان کہ غفور النساء بیگم کے نام اس کی نابالغی میں خریدا از آنجا کہ مسلم بھی تھا اور نابالغ کے ہبہ میں باپ کا قبضہ نابالغ کا قبضہ قرار پاتا ہے اس کا ہبہ صحیح و تمام ہوگیا، پس صرف وہ ایک مکان بحق غفور النساء مسلم رہے گا اور باقی تمام جائیداد مکتوبہ موہوبہ و غیر موہوبہ سب یکساں حالت میں ترکہ مولوی صاحب مرحوم قرار پائے گی اس میں سے اولاً دین مہر ادا کیا جائے گا یوں کہ مہر سے ایک چہارم خود بحق مولوی صاحب ساقط ہو کر باقی تین ربع مہر کے نو حصوں پر تقسیم ہوں گے چار چار حصے ہر دختر اور ایک حصہ زوجہ کی بہن کو ملے گا اس سے فارغ ہو کر جو جائیداد بچے مولوی صاحب مرحوم کی دونوں بیٹیوں اور ہمشیرہ مولوی صاحب پر بحصہ مساوی تقسیم ہو جائے گی، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۵: ۲۸ شعبان المعظم ۱۳۲۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک مکان بنام ہندہ اپنی دختر کے ہبہ کر کے قبضہ دلا دیا تھا کہ اب تک قبضہ ہے اب زید نے بدست عمرو وہی مکان بیع کردیا، کیا یہ بیع صحیح و نافذ و جائز ہے، بینوا توجروا

الجواب: یہ بیع صحیح و نافذ نہیں بعد تکمیل ہبہ زید کو اپنی بیٹی سے رجوع کا اصلاً اختیار نہیں۔ فان القرابۃ من موانع الرجوع علی مانص علیہ فی (کیونکہ قرابت رجوع کے موانع میں سے ہے تمام کتب میں جمیع الکتب ۱- اس پر نص موجود ہے۔ (ت))

ہندہ کو اختیار ہے کہ اس بیع کو رد کردے تو محض باطل ہوجائے گی اور چاہے تو قبول کرے اس وقت یہ بیع نافذ ہو جائے گی، اور قیمت جو کچھ ٹھہری ہے خود ہندہ پائے گی زید کو اس سے کچھ تعلق نہ ہو گا کہ ہبہ دلانے سے کامل ہو گیا اب مکان کا مالک زید نہیں ہندہ ہے، ہاں اگر زید محتاج

حاجتمند ہو اپنی ضرورت کے لئے اس مال کو بیچنا چاہے تو اس کا اختیار باپ کو اولاد کے خود اپنے ذاتی مال میں بھی ہے مگر بیان سائل سے معلوم ہوا کہ یہاں یہ صورت نہیں، زید کو کوئی ضرورت نہیں صرف دختر سے لے کر پسر کو دینا چاہتا ہے اس کا ہرگز اختیار نہیں، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۶: از ڈھریا موہن پور مرسلہ حافظ عبدالرب خان یکم جمادی الاولٰی ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مسئلہ ہذا میں کہ ایک شخص حافظ قرآن بالعوض پڑھنے قرآن کے

۱ درمختار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۲ Page 281 of 692

Volume 19 Fatawa Rizvia

A certain woman had some property gifted from a landlord. The donors stated a condition in the gift deed that the donee must recite the Holy Quran for our late forefathers throughout his life. However, it was not specified whether he should recite one or two sections (Para) or complete one or two entire recitals (Khatm). The same Hafiz leads the prayers for the entire village. Is it valid or invalid to perform prayer behind this person? One woman among the donors has passed away. If the Hafiz recites the Quran and bestows the reward, can it reach a deceased or living non-relative? And after the death of the donors, can he remain a Hafiz of the Quran under this condition? Please review the copy of the gift deed in this letter. Previously, this issue was sent to Gangoh for a ruling. The answer received was that his leadership (Imamat) is invalid. A second query was sent asking how the mentioned Hafiz's Imamat could become valid. The following response was received, which is copied here exactly:

The Answer: The repentance for this Imam is to return the land to the donor. If the donor has died, he should return it to his heirs. After that, he has the choice regarding conveying the reward (Isal-e-Sawab); he may or may not convey the reward to the soul of the deceased for the sake of Allah. If he returns the land and feels remorseful for his action, then there is no harm in his Imamat. Only Allah knows best. Servant Rashid Ahmad Gangohi, may he be forgiven, Rashid Ahmad 1301 AH.

The original ruling from Gangoh is also sent for your consideration; please inform us of the decision.

The Answer: Observation of the gift deed revealed that this land, gifted to the donee by the wife and daughter of the landlord Heibat Khan Thahriya (who were mutual partners in his landownership), consists of three independent, separate, and non-communal (ghair musha') plots. Those plot numbers were already separate, and regarding the third one, it is known from the petitioner's statement that it was a piece from a plot owned by the female donors, which they had separated by digging a trench. Full possession of all three gifted plots was given to the donee. Therefore, in the case presented, the gift has become valid, complete, and effective, as the joint ownership of the gifted property between two donors does not hinder the validity of the gift. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"If two people gift a house to one person, it is valid due to the absence of 'shuyu' (joint undivided ownership)." [1] | If two gentlemen gift a house to a single individual, it is valid because joint ownership is not present. (T)

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/161

एक महिला ने एक ज़मींदार से कुछ संपत्ति दान (हिबा) करवाई। दानदाताओं ने दान-पत्र में यह शर्त रखी है कि दान प्राप्तकर्ता (मूहूब लह) को जीवन भर हमारे दिवंगत पूर्वजों के लिए पवित्र कुरान का पाठ करना होगा। हालांकि, यह स्पष्ट नहीं किया गया था कि वह एक या दो पारे पढ़ेगा या एक या दो पूर्ण पाठ (खतम) करेगा। वही हाफ़िज़ पूरे गाँव की नमाज़ का नेतृत्व (इमामत) करता है। क्या इस व्यक्ति के पीछे नमाज़ पढ़ना सही है या गलत? दानदाताओं में से एक महिला की मृत्यु हो चुकी है। क्या हाफ़िज़ कुरान पढ़कर पुण्य (सवाब) किसी मृत या जीवित गैर-रिश्तेदार को पहुँचा सकता है? और दानदाताओं की मृत्यु के बाद क्या वह इस शर्त पर हाफ़िज़-ए-कुरान बना रह सकता है? इस पत्र में दान-पत्र की प्रतिलिपि देखें। पहले यह प्रश्न गंगोह भेजा गया था, जहाँ से उत्तर मिला कि उसकी इमामत अमान्य है। पुनः प्रश्न किया गया कि अब उक्त हाफ़िज़ की इमामत किस प्रकार मान्य हो सकती है? उसका उत्तर इस प्रकार प्राप्त हुआ, जिसकी प्रतिलिपि यहाँ दी गई है:

उत्तर: इस इमाम का पश्चाताप यही है कि वह ज़मीन दानदाता को वापस कर दे। यदि दानदाता की मृत्यु हो गई है, तो उसके वारिसों को लौटा दे। इसके बाद उसे पुण्य अर्पण (ईसाल-ए-सवाब) का अधिकार है; वह अल्लाह की रज़ा के लिए मृतक की आत्मा को पुण्य पहुँचाए या न पहुँचाए। यदि वह ज़मीन लौटा देता है और अपने कृत्य पर पछताता है, तो उसकी इमामत में कोई हर्ज नहीं है। अल्लाह ही बेहतर जानता है। सेवक रशीद अहमद गंगोही, क्षमाप्रार्थी, रशीद अहमद १३०१ हिजरी।

गंगोह का मूल निर्णय भी भेजा जा रहा है; कृपया आदेश से अवगत कराएं।

उत्तर: दान-पत्र के अवलोकन से ज्ञात हुआ कि यह भूमि, जिसे ज़मींदार हैबत खान ठहरिया की पत्नी और पुत्री (जो उनकी ज़मींदारी में परस्पर साझेदार थीं) ने दान प्राप्तकर्ता को दी थी, तीन स्वतंत्र, अलग-अलग और गैर-साझा (गैर-मुशा) नंबरों वाली है। वे नंबर तो पहले से ही अलग थे, और तीसरे के संबंध में आवेदक के बयान से पता चला कि वह दानदाताओं के स्वामित्व वाली एक भूमि का टुकड़ा था जिसे उन्होंने खाई खुदवाकर अलग कर दिया था और तीनों नंबरों का पूर्ण कब्ज़ा प्राप्तकर्ता को सौंप दिया था। अत; वर्तमान स्थिति में वह दान वैध, पूर्ण और प्रभावी हो गया है क्योंकि दो दानदाताओं के बीच दान की गई संपत्ति का साझा होना दान की वैधता में बाधक नहीं है। 'दुर्रे मुख़्तार' में उल्लेख है:

"यदि दो व्यक्ति एक घर एक व्यक्ति को दान करें, तो यह 'शुयू' (अविभाजित संयुक्त स्वामित्व) न होने के कारण वैध है।" [१] | दो व्यक्तियों ने एक मकान किसी एक को दान किया, तो यह साझा स्वामित्व न होने के कारण सही है। (त)

[१] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/१६१

पृष्ठ २८२/६९२

کچھ جائیداد مسماۃ نے زمیندار سے ہبہ کرائی، واہبان نے ہبہ نامہ میں یہ شرط درج کرائی ہے کہ موہوب لہ کو تاحیات ہماری قرآن مجید اب وجد مرحوم کو پڑھنا ہوگا مگر یہ شرط نہیں ڈالی گئی کہ دو یا ایک پارہ دو یا ایک ختم پڑھے وہی حافظ امامت کرتا ہے تمام گاؤں کی، آیا اس شخص کے پیچھے نماز درست ہے یا نادرست، ایک مسماۃ ان واہبان میں سے فوت ہوگئی ہے اور غیر شخص مردہ یا زندہ کو اگر حافظ قرآن پڑھ کر ثواب بخشیں پہنچ سکتا ہے یا نہیں؟ اور واہبان کے مرنے پر حافظ قرآن رہا اس شرط سے ہوسکتا ہے یا نہیں؟ نقل ہبہ نامہ کی اس خط میں حضور ملاحظہ فرمائیں، فقط پہلے اس مسئلہ کا سوال گنگوہ کو بھیجا تھا وہاں سے جواب آیا تھا کہ اس کی امامت نادرست ہے، دوبارہ پھر سوال کیا گیا کہ اب کس طرح پر حافظ مذکور کی امامت درست ہو سکتی ہے، اس کا جواب یہ آیا جس کی نقل بعینہ یہ ہے۔

الجواب: اس امام کی توبہ یہی ہے کہ وہ زمین واہب کو واپس کردے، واہب مر گیا ہو تو اس کے وارثوں کو لوٹا دے، پھر اس کو ایصال ثواب کا اختیار ہے لوجہ اللہ ایصال ثواب روح میت کو کرے یا نہ کرے، اگر وہ زمین واپس کردے اور اپنے فعل پر نادم ہو تو پھر اس کی امامت میں مضائقہ نہیں ہے، فقط، واللہ تعالیٰ اعلم۔ بندہ رشید احمد گنگوہی عفی عنہ رشید احمد ۱۳۰۱ھ

اصل مسئلہ گنگوہ کا بھی مرسل خدمت ہے جو حکم ہو مطلع فرمائیں۔ فقط

الجواب: ملاحظہ ہبہ نامہ سے ظاہر ہوا کہ یہ زمین جو ہیبت خان زمیندار ٹھہریا کی زوجہ و دختر نے کہ باہم اس کی زمینداری میں شریک تھیں موہوب لہ کو ہبہ کی تین نمبر مستقل جداگانہ غیر مشاع ہیں، وہ نمبر تو خود ہی جدا تھے اور تیسرے کی نسبت بیان سائل سے معلوم ہوا کہ وہ ایک

نمبر مملوکہ واہبات سے ایک ٹکڑا تھا جسے واہبات نے کھائی کھدوا کر علیحدہ کردیا اور ہر سہ نمبر موہوب پر موہوب بلہ کو قبضہ کاملہ دے دیا، پس صورت مستفسرہ میں وہ ہبہ صحیح و تمام و نافذ ہو گیا کہ موہوب کا دو واہبوں میں مشترک ہونا مانع صحت ہبہ نہیں، درمختار میں ہے:

وہب اثنان دارا لواحد صح لعدم الشیوع ۱۔ | دو حضرات نے ایک مکان کسی ایک کو ہبہ کیا تو صحیح ہے شیوع نہ ہونے کی وجہ سے (ت)

۱ درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Fatawa Rizwia, Volume 19

The summary of the gift deed (Hibah Nama) is as follows: "The lands numbered below along with the trees have been gifted to Hafiz Abdullah Khan in exchange for reciting the Holy Quran for our ancestors Aziz Khan (grandfather) and Haibat Khan (father). We have granted this to the recipient (Mowhub lahu) for our lifetime; the Holy Quran must be read for the aforementioned ancestors. Therefore, this gift deed is written as a proof." It is evident that the donors and the recipient called it a gift, understood it as such, and intended it as a gift. Simply by saying "in exchange for Quran recitation," it cannot exit the contract of gift and become a sale (Bai), which would then be void, necessitating its return by the recipient, nor is there any issue in his leading prayer (Imamat). Reciting the Quran is not property (Mal). A gift with exchange (Hibah bil-Iwad) only becomes a sale when it is in exchange for some property. Therefore, in 'Qurrat al-Uyun', under the commentator's statement "If he said, 'I gifted this to you for such and such,' it is a sale" (But if it was said, 'I gifted it to you for this much amount,' it becomes a sale. -T), it is written:

Arabic: لان الباء للمقابلة والمال المقابل بالمال بيع۔

English: Because the letter 'Baa' is for correspondence, and property in exchange for property is a sale.

Urdu: کیونکہ یہاں باء مقابلہ کے لئے ہے مال بمقابلہ مال بیع ہے۔(ت)

English: Because here 'Baa' is for comparison; property against property is a sale. (T)

In 'Tabyin al-Haqa'iq', 'Bahr al-Ra'iq', 'al-Ashbah wa al-Naza'ir', 'Ghayat al-Bayan', and other commentaries on 'Hidayah', it is explicitly stated that a gift with exchange becoming a sale is for the purpose of considering meanings. It is clear that the meaning of a sale will be realized when it is property against property. Therefore, without establishing the intended meaning, to divert the act of the contractor towards sale and render the words of a sane person redundant, and to unnecessarily twist the words spoken by the contractor from their sound sense into an impossible meaning, is purely futile and meaningless. Whereas the legal principle is: "Acting upon speech is better than neglecting it" (Making a speech meaningful is better than making it meaningless. -T), not the opposite:

Arabic: وقد حققنا فيما علقنا على هامش قرة العيون و غمز العيون من هذا المقام ان مثل الهبة هبة صحيحة لا بيع باطل بما يتعين المراجعة اليه فارجع۔

English: "And we have established in what we annotated on the margins of 'Qurrat al-Uyun' and 'Ghamz al-Uyun' regarding this place, that such a gift is a valid gift and not a void sale, as becomes clear upon reference, so refer to it."

Urdu: ہم نے اس کی تحقیق قرۃ العیون اور غمز العیون پر اس مقام کے حاشیہ پر کی ہے کہ ہبہ کی مثل، صحیح ہبہ ہوتا ہے وہ باطل بیع نہیں، ہماری تحقیق قابل مراجعت ہے اس کی طرف رجوع کرو۔

English: We have researched this in the footnotes of 'Qurrat al-Uyun' and 'Ghamz al-Uyun' at this place, stating that like this gift, it is a valid gift and not a void sale; our research is worth referring to, so refer to it.

1. Qurrat 'Uyun al-Akhyar, Kitab al-Hibah, Bab al-Ruju' fi al-Hibah, Mustafa al-Babi, Egypt, 2/378.
2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, al-Fann al-Awwal, al-Qa'idah al-Tasi'ah, Idarat al-Quran, Karachi, 1/128.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

और हिबा-नामे (दान-पत्र) की इबारत का सारांश यह है: "नीचे दी गई नंबर वाली ज़मीनें पेड़ों समेत हाफ़िज़ अब्दुल्ला ख़ाँ के नाम, हमारे बुज़ुर्गों अज़ीज़ ख़ाँ दादा और हैबत ख़ाँ वालिद के लिए कुरान शरीफ पढ़ने के बदले में हिबा (दान) कीं, और हमने इसे मोहुब लहू (प्राप्तकर्ता) को हमारी उम्र भर के लिए बख्श दिया; उन बुज़ुर्गों के लिए कुरान शरीफ पढ़ना होगा, इसलिए यह हिबा-नामा लिख दिया ताकि सनद रहे।" ज़ाहिर है कि देने वालों और लेने वाले ने इसे हिबा ही कहा और यही समझा और हिबा का ही इरादा किया। कुरान पढ़ने के बदले कह देने से वह हिबा के अनुबंध से निकलकर बैय (बिक्री) नहीं हो सकता कि वह बातिल (शून्य) ठहरे और मोहुब लहू पर उसे वापस देना लाज़िम हो, और न ही उसकी इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) में कोई बाधा है। कुरान पढ़ना कोई माल (संपत्ति) नहीं है। हिबा-बिल-इवज़ (बदले में उपहार) उस समय बैय होता है जब वह किसी माल के बदले में हो। इसीलिए 'कुर्रतुल उयून' में व्याख्याकार के इस कथन के तहत "लेकिन अगर उसने कहा 'मैंने इसे इतने के बदले तुम्हें हिबा किया', तो वह बैय है" (लेकिन अगर यूँ कहा तुझे इतने के बदले हिबा किया तो बैय हो गई। -त) लिखा है:

अरबी: لان الباء للمقابلة والمال المقابل بالمال بيع۔

हिंदी: चूंकि 'बा' (अरबी वर्ण) मुक़ाबले (विनिमय) के लिए है, और माल के बदले माल बैय है।

उर्दू: کیونکہ یہاں باء مقابلہ کے لئے ہے مال بمقابلہ مال بیع ہے۔(ت)

हिंदी: क्योंकि यहाँ 'बा' मुक़ाबले के लिए है, माल के बदले माल बैय है। (त)

'तबीनुल हक़ायिक़', 'बहरुल रायिक़', 'अशबाह व नज़ायर', 'ग़ायतुल बयान' और हिदाया की अन्य शरहों (व्याख्याओं) में यह स्पष्ट किया गया है कि हिबा-बिल-इवज़ का बैय होना अर्थों के विचार के कारण है। और यह स्पष्ट है कि बैय के अर्थ उस समय प्रमाणित होंगे जब माल के बदले माल हो। अतः बिना अर्थ की तहक़ीक़ (जाँच) के अनुबंध करने वाले के कार्य को बैय की ओर मोड़ना और बुद्धिमान व्यक्ति के शब्दों को व्यर्थ कर देना, और अनुबंध करने वाले द्वारा बोले गए शब्दों को उनके सही अर्थ से बिना कारण तोड़कर एक असंभव अर्थ में ढालना निरा निरर्थक और बेमानी है। जबकि शरीअत का नियम है: 'आमालुल कलाम औला मिन इहमालिही' (किसी बात को अर्थपूर्ण बनाना उसे निरर्थक बनाने से बेहतर है। -त), न कि इसके विपरीत:

अरबी: وقد حققنا فيما علقنا على هامش قرة العيون و غمز العيون من هذا المقام ان مثل الهبة هبة صحيحة لا بيع باطل بما يتعين المراجعة اليه فارجع۔

हिंदी: "और हमने 'कुर्रतुल उयून' और 'ग़मज़ुल उयून' के हाशिये (फ़ुटनोट) पर इस स्थान पर यह शोध किया है कि इस तरह का हिबा एक सही हिबा है, न कि बातिल बैय, जैसा कि संदर्भ से स्पष्ट होता है, अतः उसकी ओर रुजू करें।"

اردو: ہم نے اس کی تحقیق قرۃ العیون اور غمز العیون پر اس مقام کے حاشیہ پر کی ہے کہ ہبہ کی مثل، صحیح ہبہ ہوتا ہے وہ باطل بیع نہیں، ہماری تحقیق قابل مراجعت ہے اس کی طرف رجوع اکرو ا

हिंदी: हमने इसकी तहक़ीक़ 'कुर्रतुल उयून' और 'ग़मज़ुल उयून' पर इस स्थान के हाशिये पर की है कि हिबा की मिसाल सही हिबा होता है, वह बातिल बैय नहीं; हमारी तहक़ीक़ देखने योग्य है, उसकी ओर रुजू करें।

1. कुर्रतुल उयूनुल अख़यार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फ़िल हिबा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 2/378
2. अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फन्न अल-अ अव्वल, अल-क़ायदा अत-तासिआ, इदारातुल कुरान, कराची, 1/128

اور خلاصہ عبارت ہبہ نامہ یہ ہے: "اراضی نمبران مندرجہ ذیل مع درختان بنام حافظ عبداللہ خاں بالعوض خواندن قرآن شریف عزیز خاں دادا و ہیبت خاں والد کے ہبہ کی، اور بخشی ہم نے موہوب کو تاحیات ہماری قرآن شریف واسطے مورثان موصوفان کے پڑھنا ہوگا، لہٰذا یہ ہبہ نامہ لکھ دیا کہ سند ہو۔" ظاہر ہے کہ واہبات و موہوب لہ نے اسے ہبہ ہی کہا اور یہی سمجھا اور ہبہ ہی کا ارادہ کیا بعوض قرآن خوانی کہہ دینے سے وہ عقد ہبہ سے نکل کر بیع نہیں ہوسکتا کہ باطل ٹھہرے اور موہوب لہ پر اس کا واپس دینا لازم ہو اور نہ اس کی امامت میں مضائقہ، قرآن خوانی کوئی مال نہیں، ہبہ بالعوض اس وقت بیع ہوتا ہے کہ بعوض کسی مال کے ہو و لہذا قرۃ العیون میں زیر قول شارح اما لو قال و ھبت بکذا فھو بیع (لیکن اگر یوں کہا تجھے اتنے کے عوض ہبہ کیا تو بیع ہوگئی۔ ت) لکھا:

لان الباء للمقابلۃ والمال المقابل بالمال کیونکہ یہاں باء مقابلہ کے لئے ہے مال بمقابلہ مال بیع **بیع۔** ہے۔(ت)

تبیین الحقائق و بحر الرائق و اشباہ و نظائر و غایۃ البیان و غیر ہا شروح ہدایا و غیرہا میں تصریح فرمائی کہ ہبہ بالعوض کا بیع ہونا بوجہ عبرت معانی ہے، اور پر ظاہر کہ معنی بیع اس وقت متحقق ہوں گے کہ مقابلہ مال بمال ہو تو بے تحقیق معنی خواہ سے ابطال تصرف عاقد و اہمال کلام عاقل کے لئے بیع کی طرف پھیر لے جانا اور لفظ کہ عاقد نے بولے اپنے صحیح سلم سے بلاوجہ توڑ کر معنی ناممکن کی طرف ڈھالنا محض مہمل بے معنی ہے، حالانکہ قاعدہ شرع اعمال الکلام اولی من اہمالہ (کسی کلام کو بامعنی بنانا اس کو مہمل بنانے سے بہتر ہے۔ ت) نہ کہ عکس:

وقد حققنا فيما علقنا على ہامش قرة العيون و غمز العيون من ہذا المقام ان مثل مقام کے حاشیہ پر کی ہے کہ ہبہ کی مثل، صحیح ہبہ الہبة ہبة صحيحة لا بيع باطل بما يتعين ہوتا ہے وہ باطل بیع نہیں، ہماری تحقیق قابل مراجعت المراجعة اليہ فارجع۔ ہے اس کی طرف رجوع کرو۔

1 قرة عيون الاخيار كتاب الهبة باب الرجوع في الهبة مصطفى البابي مصر ۲/ ۳۷۸ 2 الاشباه والنظائر الفن الاول القاعدة التاسعة ادارة القرآن كراچی ۱/ ۱۲۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Right Column:] ...to Him if you wish, and success is through Allah. Therefore, the essence of this exchange was nothing but an invalid condition. It is clear that a gift (Hiba) does not become invalid due to an invalid condition; rather, the condition itself becomes void. Thus, it is in no way mandatory for the donee to return the land. Nor does this cause any deficiency in his leadership (Imamat), as he did not take unlawful wealth nor did he enter into an invalid contract. Yes, what happened is that in return for this favor, he accepted the condition that he would convey the reward (Isal-e-Thawab) to their ancestors as long as he lived. This is not a Shariah prohibition; rather, Shariah appreciates returning a favor with a favor.

[Left Column:] ...refer it back if you wish, and success is from Allah Almighty. (T) Allah Almighty has said: "Is the reward for excellence [anything] but excellence?"[1] And if it is assumed that there is a contract (Ijara) for recitation for the deceased—though it is not specified here, nor is there any mention, report, or news of it—then although the investigation finds it void, many eminent scholars have explicitly stated its permissibility. Rulings to this effect are found in Sirajiyyah, Hindiyyah, Durr al-Mukhtar, and others. So, how can a person who follows such jurists be judged as prohibited from Imamat? Especially applying the ruling with the word "Nadurust" (incorrect), which means "it is not valid," is wrong. Even at most, it would be a sin, and if it is called a transgression (fisq), then although the Imamat of a transgressor (fasiq) is strictly disliked (makruh tahrimi) according to research, it is certainly valid. However, the evils of ignorance are most numerous and detestable.

[Arabic Text Box:] Allah Almighty said: "Is the reward for excellence [anything] but excellence?"[1] And if it were assumed that he committed taking payment for recitation for the deceased, while there is no evidence of it here, nor any trace, mention, or news of it, then the finding is that although it is void, many scholars have declared its permissibility, and it is documented in Al-Sirajiyyah, Al-Hindiyyah, Al-Durr al-Mukhtar, etc. So whoever follows the likes of these, how can he be judged for the prevention of his Imamat, especially a judgment of "incorrect," which means it is not valid? For its limit is sin, so if transgression is assumed, then the Imamat of a transgressor, even if disliked according to investigation with a prohibition, is absolutely valid, but the evils of ignorance are more hidden.

[1] The Holy Quran 55/60 Page 284 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[दायां कॉलम:] ...उसी की ओर यदि वह चाहे, और तौफीक अल्लाह से है। अतः इस विनिमय (एवज़) का सार एक अमान्य शर्त के अलावा कुछ नहीं रहा, और यह स्पष्ट है कि उपहार (हिबा) एक अमान्य शर्त के कारण अमान्य नहीं होता, बल्कि वह शर्त ही शून्य हो जाती है। इसलिए उपहार प्राप्तकर्ता (मोहुब लह) पर यह बिल्कुल भी अनिवार्य नहीं है कि वह भूमि वापस करे, न ही इसके कारण उसकी इमामत में कोई कमी आती है क्योंकि उसने हराम माल नहीं लिया और न ही कोई अवैध अनुबंध किया। हाँ, इतना हुआ कि इस एहसान के बदले में उसने यह शर्त स्वीकार कर ली कि वह आजीवन उनके पूर्वजों को सवाब पहुँचाएगा (ईसाल-ए-सवाब करेगा)। यह कोई शरीयत की पाबंदी नहीं है, बल्कि एहसान के बदले एहसान करना शरीयत को पसंद है।

[बायां कॉलम:] ...वापस करा लो अगर चाहो, और तौफीक अल्लाह तआला से है। (त) अल्लाह तआला ने फरमाया: "क्या एहसान का बदला एहसान के सिवा कुछ और है?"[1] और अगर यह मान भी लिया जाए कि मृतक के लिए पाठ करने का किराया (इजारा) लिया गया है, हालांकि न तो यहाँ यह तय है, न इसका कोई उल्लेख है, न ही इसकी कोई चर्चा या खबर है, तो यद्यपि शोध यह है कि यह अमान्य (बातिल) है, लेकिन कई बड़े विद्वानों ने इसकी अनुमति स्पष्ट की है। सिराजिया, हिन्दिया और दुर्रे मुख्तार आदि में भी इसके बारे में स्पष्ट निर्देश हैं। तो जो व्यक्ति इन फुकहा (कानूनविदों) के अनुसरण में ऐसा करता है, उस पर यह फैसला कैसे सुनाया जा सकता है कि उसकी इमामत नाजायज है? विशेष रूप से "नादुरुस्त" शब्द के साथ फैसला सुनाना जिसका अर्थ "ला तसह" (सही नहीं है) है, गलत है। जबकि अधिक से अधिक अगर है तो वह गुनाह है और अगर इसे फिस्क (पाप) भी कहा जाए, तो यद्यपि फासिक़ की इमामत शोध के अनुसार मकरूह-ए-तहरीमी है, लेकिन वह निश्चित रूप से सही (वैध) है। लेकिन अज्ञानता की बुराइयाँ बहुत अधिक और घृणित हैं।

[अरबी पाठ बॉक्स:] अल्लाह तआला ने फरमाया: "क्या एहसान का बदला एहसान के सिवा कुछ और है?"[1] और यदि यह मान लिया जाए कि उसने मृतक के लिए पाठ करने पर शुल्क लेने का कार्य किया, जबकि यहाँ उसका कोई अस्तित्व नहीं है, न कोई निशान, न उल्लेख और न ही खबर है, तो शोधकर्ता के लिए यद्यपि यह बातिल है, परन्तु अनेक विद्वानों ने इसकी अनुमति दी है और सिराजिया, हिन्दिया, दुर्रे मुख्तार आदि में इसके प्रमाण हैं। तो जो लोग इनके जैसे विद्वानों का अनुसरण करते हैं, उन पर इमामत से रोकने का फैसला कैसे दिया जा सकता है, विशेष रूप से "नादुरुस्त" का फैसला, जिसका अर्थ है कि यह सही नहीं है? क्योंकि इसका अंतिम परिणाम पाप है, अतः यदि फिस्क मान

लिया जाए, तो फासिक़ की इमामत, यद्यपि शोध में मकरूह-ए-तहरीमी है, निश्चित रूप से सही है, लेकिन अज्ञानता की बुराइयाँ और अधिक छिपी हुई हैं।

[1] अल-कुरान अल-करीम 55/60 पेज 284 / 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[دایاں کالم:] الیہ ان شئت وباللہ التوفیق۔ تو اس عوض کا حاصل نہ رہا مگر ایک شرط فاسد، اور ظاہر ہے کہ ہبہ شرط فاسد سے فاسد نہیں ہوتا بلکہ وہ شرط ہی باطل ہو جاتی ہے تو ہرگز موہوب لہ پر لازم نہیں کہ وہ زمین واپس کرے، نہ اس کی وجہ سے اس کی امامت میں کوئی نقصان ہے کہ اس نے مالِ حرام نہ لیا کوئی عقدِ جائز نہ کیا ہاں اتنا ہوا کہ اس احسان کے عوض یہ شرط قبول کرلی کہ تاحیات واہبات ان کے مورثوں کو ایصالِ ثواب کروں گا، یہ کوئی محظورِ شرعی نہیں بلکہ احسان کے عوض احسان کرنا شرع پسند فرماتی ہے

[بایاں کالم:] رجوع کرا کر تو چاہے، اور توفیق اللہ تعالٰی سے ہے۔ (ت) اللہ تعالٰی نے فرمایا: "ہَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ"[1] اور اگر فرض کیا جائے کہ میت کے لیے تلاوت پر اجارہ ہے حالانکہ نہ یہ معین ہے اور نہ یہاں حکایت، نہ اس کا ذکر اور نہ اس کی کوئی خبر ہے، تو اگرچہ تحقیق یہ ہے کہ یہ باطل ہے لیکن بہت سے علماء کرام نے اس کے جواز کی تصریح کی ہے اور اسی پر سراجیہ، ہندیہ اور در مختار وغیرہ میں نص فرمائی ہے تو جو شخص ان فقہاء کرام کی اتباع میں ایسا کرے تو اس پر یہ حکم کیسے ہو سکتا ہے کہ اس کی امامت ناجائز ہے خصوصا "نادرست" کے لفظ سے حکم لگانا جس کا معنی "لا تصح" ہے غلط ہے جبکہ زیادہ سے زیادہ اگر ہے تو وہ گناہ ہے اور اگر اس کو فسق بھی کہا جائے تو اگرچہ فاسق کی امامت تحقیق میں مکروہ تحریمہ ہے لیکن صحیح ضرور ہے، لیکن جہالت کے مفاسد کثیر ترین اور قابلِ نفرت

[عربی عبارت کا باکس:] قال اللہ تعالٰی "ہَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ"[1] و لئن فرض انہ ارتکب الاجارۃ عن التلاوۃ للمیت مع انہ لاعین لھا ھھنا ولا اثر ولا ذکر ولا خبر فالمحقق و ان کان بطلانھا ولکن کثیر من العلماء صرحوا بجوازہا وبہ نص فی السراجیۃ والھندیۃ والدر المختار و غیرہا فمن اتبع

امثال ہؤلاء کیف یحکم علیہ بمنع امامتہ لاسیما الحکم "بنادرست" الذی ہو بمعنی لا تصح فان غایته الاثم فان فرض فسقا فامامة الفاسق وان کرهت عند التحقیق تحریماً، صحیحة قطعاً ولکن مفاسد الجهل واخفیٰ

[1] القرآن الکریم ۵۵/ ۶۰ صفحہ ۲۸۴ از ۶۹۲

Fatawa Razawiya Volume 19

We ask Allah for safety. We are seekers of safety from Allah Almighty. (T)

Muslims can send the reward of any good deed like recitation of the Quran etc. to whomever they want, whether living or dead; by the grace of Allah, it reaches them and benefits them. For a Hafiz of the Quran, adhering to such a condition is not mandatory during life, nor after it.

[Left box: As mentioned before, the condition in a gift that is void makes it ineffective and the void has no action.] [Right box: Because it was mentioned earlier that a corrupt condition in a gift itself becomes void and a void condition has no effect. (T)]

However, as a fulfillment of a promise and returning kindness for kindness, it is appropriate that as long as this second donor (female) is alive, she should keep reciting and gifting as much as she wants for those deceased. And Allah Almighty knows best.

Problem 87: 7 Rabi' al-Akhir 1321 AH

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Hindah, during her terminal illness (Maradh al-Mawt), forgave her dower (Mahr) to her husband Zaid. Is Zaid now absolved, or will this forgiveness be considered a will (Wasiyyat), making Zaid accountable before Allah for the payment of two-thirds even if the heirs do not ask for it out of shame in this world? Explain and be rewarded.

Answer: Forgiving or gifting a debt by a creditor during terminal illness comes under the ruling of a will. The husband is an heir, and a will for an heir without the permission of other heirs is void, as it cannot be implemented even in one-third or any other portion. Therefore, in the questioned case, if all heirs are sane and adult and they allow this forgiveness of dower, it will be forgiven. If some allow it, the portion according to their share will be dropped. If none allow it, the share of other heirs, which is half or three-quarters of the dower, will be fully payable; the woman's forgiveness will not be considered valid. It is stated in Khizanat al-Muftin and Hindiyyah:

[Left box: A sick woman said to her husband, "If I die from this illness of mine, then my dower is a charity for you," or "you are free from my dower." Then she died from that illness. Her statement is void, and the dower remains a debt upon the husband. 1] [Right box: A sick wife said to her husband, "If I die in this illness, then my dower is

a charity for you," or said "you are free from the dower." Then she died in that illness, so this statement of the wife will be void and the dower will remain mandatory upon the husband's responsibility. (T)]

1 Fatawa Hindiyyah via Khizanat al-Muftin, Book of Gift, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4 / 398

फ़तावा रज़विया खंड 19

हम अल्लाह तआला से आफ़ियत के तलबगार हैं। (त)

मुसलमान जीवित या मृत जिसे चाहें कुरान की तिलावत आदि जिस नेक काम का सवाब चाहें पहुँचा सकते हैं, अल्लाह के फ़ज़ल से पहुँचता है और उन्हें लाभ देता है, हाफ़िज़-ए-कुरान पर इस शर्त की पाबंदी न जीवन में अनिवार्य है और न उनके बाद।

[बायाँ बॉक्स: जैसा कि पहले बताया गया है कि हिबा (उपहार) में फ़ासिद शर्त खुद बातिल हो जाती है और बातिल शर्त का कोई प्रभाव नहीं होता।] [दायाँ बॉक्स: क्योंकि पहले गुज़रा है हिबा में फ़ासिद शर्त खुद बातिल हो जाती है और बातिल शर्त का कोई प्रभाव नहीं होता। (त)]

मगर वादे को निभाने और एहसान के बदले एहसान के तौर पर यह उचित है कि जब तक यह दूसरी दाता (स्त्री) जीवित है, उन मृतकों के लिए जितना चाहे पढ़ कर बख्शती रहे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 87: 7 रबी-उल-आख़िर 1321 हिजरी

प्रश्न: दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि हिंदा ने मरज़-उल-मौत (मरणशैया की स्थिति) में अपने पति ज़ैद को अपना मेहर माफ़ कर दिया, अब ज़ैद बरी हो गया या यह माफ़ी वसीयत मानी जाएगी और ज़ैद दो-तिहाई की अदायगी के लिए अल्लाह के यहाँ जवाबदेह रहेगा भले ही वारिस दुनिया में शर्म के मारे न माँगें? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: मरज़-उल-मौत में अपने ऋण को हिबा या माफ़ करना वसीयत के हुक्म में है और पति वारिस है और वारिस के लिए वसीयत अन्य वारिसों की अनुमति के बिना बातिल है कि वह एक-तिहाई आदि किसी भी हिस्से में प्रभावी नहीं हो सकती। अतः पूछे गए मामले में यदि सभी वारिस समझदार और बालिग हों और वे इस मेहर की माफ़ी को जायज़ रखें तो माफ़ हो जाएगा, और यदि कुछ अनुमति दें तो उनके हिस्से के बराबर कम हो जाएगा और यदि कोई अनुमति न दे तो अन्य वारिसों का हिस्सा जो कि आधा या तीन-चौथाई मेहर है, पूरी तरह देय रहेगा, औरत का माफ़ करना मान्य नहीं होगा, ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन और हिन्दिया में है:

[बायाँ बॉक्स: एक बीमार स्त्री ने अपने पति से कहा, "अगर मैं अपनी इस बीमारी से मर जाऊँ तो मेरा मेहर तुझ पर सदक़ा है," या "तू मेरे मेहर से आज़ाद है।" फिर वह उसी बीमारी से मर गई। उसका

यह कथन बातिल है और मेहर पति पर ऋण रहेगा। 1] [दायाँ बॉक्स: बीमार पत्नी ने पति को कहा, "अगर मैं इस बीमारी में फ़ौत हो जाऊँ तो मेरा मेहर तुझ पर सदक़ा है," या कहे "तू मेहर से आज़ाद है।" तो वह उस बीमारी में फ़ौत हो गई तो बीवी का यह कहना बातिल होगा और मेहर पति के ज़िम्मे अनिवार्य रहेगा। (त)]

1 फ़तावा हिन्दिया के हवाले से ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुल हिबा, अध्याय आठ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4 / 398

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹

نسأل اللہ العافیۃ۔ ہیں، ہم اللہ تعالٰی سے عافیت کے طالب ہیں۔ (ت)

مسلمان زندہ یا مردہ جسے چاہیں تلاوت قرآن وغیرہ جس نیک کام کا ثواب چاہیں پہنچا سکتے ہیں، بفضلہ تعالٰی پہنچتا ہے اور اسے نفع دیتا ہے، حافظ قرآن پر اس شرط کی پابندی نہ حیات واہبات میں واجب ہے نہ ان کے بعد،

[کما تقدم ان الشرط في الھبۃ ھو الذی یبطل والباطل لاعمل لہ۔] [کیونکہ پہلے گزرا ہے ہبہ میں فاسد شرط خود باطل ہو جاتی ہے اور باطل شرط کا کوئی اثر نہیں ہوتا۔ (ت)]

مگر ایفائے وعدہ اور احسان بعوض احسان کے طور پر اسے مناسب ہے کہ جب تک یہ دوسری واہبہ زندہ ہے ان مورتوں کو جتنا چاہے پڑھ کر بخشتا رہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۷: ۷ ربیع الآخر ۱۳۲۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے مرض الموت میں اپنے شوہر زید کو اپنا دین مہر معاف کر دیا، اب زید بری ہو گیا یا یہ معافی وصیت متصور ہو کر زید دو ثلث کے ادا کا عند اللہ مواخذہ دار رہے گا اگر چہ ورثہ دنیا میں شرم سے نہ مانگیں۔ بینوا توجروا

الجواب: مرض الموت میں اپنا دین دائن کو ہبہ یا معاف کرنا حکم وصیت میں ہے اور زوج وارث ہے اور وارث کے لئے وصیت بے اجازت دیگر ورثہ باطل ہے کہ ثلث وغیرہ کسی حصے میں نافذ نہیں ہو سکتی۔ پس صورت مسئولہ میں اگر کل وارث عاقل بالغ ہوں اور اس معافی مہر کو جائز رکھیں معاف ہو جائیگا، اور بعض اجازت دیں تو بقدر انہیں کے حصہ کے ساقط ہوگا اور کوئی

اجازت نہ دیں تو دیگر ورثاء کا حصہ کہ نصف یا تین ربع مہر ہے تمام وکمال واجب الادا رہے گا، عورت کا معاف کرنا کچھ معتبر نہ ہوگا، خزانہ المفتین وہندیہ میں ہے:

[مریضة قالت لزوجها ان مت من مرضی هذا فمهری علیك صدقة اوفانت في حل من مهری فماتت من ذلك المرض فقولها باطل والمهر علی الزوج۔1] [مریضہ بیوی نے خاوند کو کہا اگر میں اس مرض میں فوت ہو جاؤں تو میرا مہر تجھ پر صدقہ ہے، یا کہے "تو مہر سے آزاد ہے" تو وہ اس مرض میں فوت ہوگئی تو بیوی کا یہ قول باطل ہوگا اور مہر خاوند کے ذمہ لازم رہے گا۔ (ت)]

1 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ خزانة المفتین کتاب الهبة الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۹۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

In Nahr al-Fa'iq and 'Uqud al-Durriyya, the mentioned issue is cited from Khaniyya as follows: [Arabic]: "وكان ينبغى ان يقال ان اجازات الورثة تصح لان المانع من صحة الوصية كونه وارثاً" Translation: It would have been appropriate to say that if the other heirs permit it, it is valid, because being an heir is among the obstacles to the validity of a will. (T)

In Jami' al-Mudammarat, Sharh Quduri, and Alamgiriyya, it is stated: [Arabic]: "مريضة وهبت صداقها من زوجها ان كانت مريضة مرض الموت لايصح الا باجازة الورثة اه مختصراً" Translation: A sick woman gifted her dower (Mahr) to her husband, and she was suffering from a terminal illness (maradh al-mawt). This gift is not valid without the permission of the heirs. (Summary). And Allah (Glorified and Exalted is He) knows best. (T)

And Allah Almighty knows best.

Problem 88: 21 Jumada al-Akhirah 1321 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: A lady named Musammat Zuhooran gave permission to her son-in-law, Abdul Wahab Khan, regarding the construction and renovation of one of her shops. She said, 'Renovate it with your own money; whatever rent increases due to your work, you shall take it.' Abdul Wahab Khan converted that one shop into two shops, one large and one small. The old timber/beams from the shop turned out to be useless. Abdul Wahab Khan put in new beams from his own pocket, but for the bricks, he mixed the old ones with new ones he provided and built the two shops. It cannot be determined how many old and new bricks are in each shop. Later, Abdul Wahab Khan built an upper floor (balakhana) over both shops entirely with his own money. Now the monthly rent of these shops is ten rupees, whereas it was five rupees before. According to the agreement between Zuhooran and Abdul Wahab Khan, they continued to take five rupees each per month. All this construction was done by Abdul Wahab Khan with Zuhooran's permission using his own money for himself. In 1898, a gift deed (Hiba-Nama) for this shop was written on behalf of Zuhooran and Abdul Wahab Khan in the name of his daughter and his wife Aabadi with these details: the large shop from Zuhooran and the small shop and the upper floor from Abdul Wahab Khan were gifted to Aabadi. Aabadi then made a will stating, 'whatever property I own, my husband shall be its owner'...

1. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Wasaya, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/315

2. Fatawa Hindiyya, citing Al-Mudammarat, Kitab al-Hiba, Chapter 10, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/402

फतावा रज़विया जिल्द 19

'नहर अल-फ़ाएक' और 'उक़ूद अद-दुर्रिया' में खानिया से उद्धृत करते हुए यह मसला बताया गया है: [अरबी]: "وكان ينبغى ان يقال ان اجازات الورثة تصح لان المانع من صحة الوصية كونه وارثاً" अनुवाद: यह कहना उचित होता कि यदि शेष उत्तराधिकारी अनुमति दे दें तो यह सही है, क्योंकि वसीयत की वैधता में बाधाओं में से एक उत्तराधिकारी होना भी है। (त)

'जामे अल-मुज़म्मरात', 'शरह क़ुदूरी' और 'आलमगीरिया' में लिखा है: [अरबी]: "مريضة وهبت صداقها من زوجها ان كانت مريضة مرض الموت لايصح الا باجازة الورثة اه مختصراً" अनुवाद: एक बीमार महिला ने अपना महर अपने पति को उपहार (हिबा) में दे दिया, जबकि वह मरज़-उल-मौत (अंतिम बीमारी) में थी। यह हिबा उत्तराधिकारियों की अनुमति के बिना मान्य नहीं है। (संक्षिप्त)। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 88: 21 जमादी अल-आखिर 1321 हिजरी दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: मुसम्मात ज़ुहौरन ने अपनी एक दुकान के निर्माण और सामग्री के संबंध में अपने दामाद अब्दुल वहाब खान को अनुमति दी कि 'इसे अपने पैसे से ठीक कर लो, जो कुछ किराया तुम्हारे काम की वजह से बढ़ेगा वह तुम लिया करना'। अब्दुल वहाब खान ने उस एक दुकान को दो दुकानों में बदल दिया, एक बड़ी और एक छोटी। दुकान की पुरानी कड़ियाँ बेकार निकल गईं, अब्दुल वहाब खान ने कड़ियाँ अपने पास से डालीं, लेकिन ईंटें पिछली और अपने पास से नई मिलाकर दोनों दुकानें बनाईं। यह तय नहीं हो सकता कि किस दुकान में कितनी पुरानी और कितनी नई ईंटें हैं। फिर अब्दुल वहाब खान ने दोनों दुकानों पर विशेष रूप से अपने पैसे से बालाखाना (ऊपरी मंजिल) बनाया। अब इन दुकानों का किराया दस रुपये मासिक हो गया, जबकि पहले पांच रुपये था। ज़ुहौरन और अब्दुल वहाब खान के बीच हुए समझौते के अनुसार, वे पाँच-पाँच रुपये मासिक लेते रहे। यह सारा निर्माण अब्दुल वहाब खान ने ज़ुहौरन की अनुमति से अपने पैसे से अपने लिए किया था। 1898 में इस दुकान का हिबानामा ज़ुहौरन और अब्दुल वहाब खान की ओर से उनकी बेटी और उनकी पत्नी आबादी के नाम इस विवरण के साथ लिखा गया कि बड़ी दुकान ज़ुहौरन की ओर से और छोटी दुकान तथा

बालाखाना अब्दुल वहाब खान की ओर से आबादी के नाम हिबा हुआ। आबादी ने वसीयत की कि 'जो कुछ मेरी मिल्कियत है उसका मालिक मेरा पति है'...

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-वसाया, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/315
2. फतावा हिंदिया, अल-मुज़म्मरात के हवाले से, किताब अल-हिबा, अध्याय 10, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/402

نہر الفائق وعقود الدریہ میں مسئلہ مذکورہ خانیہ سے نقل کرکے فرمایا : وکان ینبغی ان یقال ان اجازات الورثۃ تصح لان المانع من صحۃ الوصیۃ کونہ وارثاً۔ مناسب یہ تھا کہ یوں کہتے اگر باقی ورثاء جائز کردیں تو صحیح ہے کیونکہ وصیت کے موانع میں سے وارث ہونا بھی ہے۔ (ت) جامع المضمرات شرح قدوری و عالمگیریہ میں ہے: مریضۃ وھبت صداقھا من زوجھا ان کانت مریضۃ مرض الموت لایصح الا باجازۃ الورثۃ اھ مختصراً۔ مریضہ نے اپنا مہر خاوند کو ہبہ کیا اور وہ مرض الموت کی مریضہ ہے تو یہ ہبہ ورثاء کی اجازت کے بغیر صحیح نہیں اھ مختصراً۔ واللہ سبحنہ وتعالی اعلم-(ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۸: ۲۱ جمادی الآخرہ ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسماۃ ظہورن نے اپنی ایک دکان کی تعمیر عملہ کے نسبت اپنے داماد عبد الوہاب خان کو اجازت دی کہ اسے تم اپنے روپے سے درست کر لو جو کچھ کرایہ تمہارے عملے کی وجہ سے بڑھ جائے گا وہ تم لیا کرنا ، عبدالوہاب خاں نے اس ایک دکان کو دو دکانیں کر دیا بڑی اور چھوٹی، دکان کا پہلا عملہ جو تھا اس میں سے کڑیاں بیکار نکل گئیں، عبدالوہاب خاں نے کڑیاں اپنے ہی پاس سے ڈالیں مگر اینٹیں اگلی اور اپنے پاس سے نئی ملا کر دونوں دکانیں بنائیں، یہ تعیین نہیں ہو سکتی کہ کس دکان میں کتنی اینٹ پہلی اور کتنی نئی ہے ، پھر عبد الوہاب خاں نے دونوں دکانوں پر خاص اپنے روپے سے بالا خانہ بنایا۔ اب ان دکانوں کا کرایہ دس روپے ماہوار ہو گیا پہلے پانچ روپے تھا ، حسب قرار داد ظہورن اور عبدالوہاب خاں پانچ روپے ماہوار لیتے رہے ، یہ تمام عملہ عبدالوہاب خاں نے ظہورن کی اجازت سے اپنے روپے سے اپنے لئے بنایا، ۱۸۹۸ء میں اس دکان کا ہبہ نامہ ظہورن و عبدالوہاب خاں کی طرف سے اس کی دختر اور اس کی زوجہ آبادی کے نام بایں تفصیل لکھا گیا

کہ بڑی دکان ظہورن کی طرف سے اور چھوٹی دکان اور بالا خانہ عبد الوہاب خاں کی طرف سے آبادی کے نام ہبہ ہوا، آبادی نے وصیت کی کہ جو کچھ میری ملک ہے اس کا مالک میرا خاوند ہے،

1 العقود الدرية كتاب الوصايا ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۳۱۵ 2 فتاوی ہندیہ بحوالہ المضمرات كتاب الهبة الباب العاشر نورانی کتب خانه پشاور ۴ / ۴۰۲

Then she passed away, leaving behind a husband, parents, and two daughters as heirs. The father divided the property in such a way that he gave half each of the large shop to both granddaughters, and from the small shop, half to the granddaughter's son and half to a distant relative. Regarding the upper story (balakhana), he wrote: "I am the owner during my lifetime, after me my grandfather is the owner, and after him, his daughters are owners." The question is: Is the aforementioned division and this writing correct? And since Abdul Wahab Khan spent his own money on the construction of the shops and the upper story, does Abdul Wahab have any right in them? Please clarify, you will be rewarded.

Answer: In the case in question, the structure that Abdul Wahab Khan built with his own money for himself became the exclusive property of Abdul Wahab Khan. The upper story, which was built entirely with Abdul Wahab Khan's money, belongs completely to Abdul Wahab Khan. The beams in both shops also belong to him. The masonry, which was done with shared bricks, is jointly owned by Zuhooran and Abdul Wahab Khan according to their respective shares. If the difference in shares is known —for example, two-thirds of the bricks belong to Zuhooran and one-third to Abdul Wahab Khan, or vice versa—then it will be according to that calculation. Otherwise, it will remain jointly owned half-and-half.

As is the method where the difference is not known, as they (jurists) have explicitly stated regarding this. (Just as this is the method where the excess is not known, the esteemed jurists have clarified this in several issues of partnership, etc. (T))

It is stated in Durr-e-Mukhtar: If he built for himself without her permission, the building belongs to him and he will be a usurper of the site (land). (If he built a building on a woman's land without permission, the building belongs to the builder, and he will be considered a usurper of the vacant land. (T))

It is stated in Tahtawi: If it was with her permission, it would be a loan ('ariya). (So, if he built with permission, the land will be as a loan. (T))

It is stated in Radd al-Muhtar:

1. Durr-e-Mukhtar, Miscellaneous Issues, Mujtabai Press, Delhi, 2/328.
2. Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr, Miscellaneous Issues, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 4/359.

फतावा रज़विया जिल्द 19

फिर उसका देहांत हो गया, उसने वारिसों में पति, माता-पिता और दो बेटियाँ छोड़ीं। पिता ने संपत्ति का बंटवारा इस प्रकार किया कि बड़ी दुकान का आधा-आधा हिस्सा दोनों नवाँसियों (बेटी की बेटियों) को दे दिया, और छोटी दुकान में से आधा नवाँसी के बेटे को और आधा अपने दूर के रिश्तेदार को दिया। और बालाखाने (ऊपरी मंज़िल) के बारे में यह लिखा कि "जब तक मैं जीवित हूँ मैं मालिक हूँ, मेरे बाद मेरे दादा मालिक हैं, और उनके बाद उनकी लड़कियाँ मालिक होंगी।" सवाल यह है कि क्या उपरोक्त बँटवारा और यह लेख सही है? और चूँकि अब्दुल वहाब खान ने दुकानों और बालाखाने के निर्माण में अपना पैसा खर्च किया है, तो क्या उनमें अब्दुल वहाब का कोई अधिकार है? बयान फरमाएं आपको सवाब मिलेगा।

जवाब: पूछे गए मामले में, अब्दुल वहाब खान ने जो ढांचा अपने पैसे से अपने लिए बनवाया, वह विशेष रूप से अब्दुल वहाब खान की संपत्ति है। बालाखाना, जो पूरी तरह से अब्दुल वहाब खान के पैसे से बना है, पूरी तरह से अब्दुल वहाब खान का है। दोनों दुकानों की कड़ियां (बीम) भी उन्हीं की हैं। चिनाई, जो साझा ईंटों से हुई है, ज़ुहूरन और अब्दुल वहाब खान की उनके हिस्से के अनुसार साझा है। यदि हिस्से का अंतर ज्ञात हो सके—उदाहरण के लिए, ईंटों का दो-तिहाई हिस्सा ज़ुहूरन का और एक-तिहाई अब्दुल वहाब खान का है, या इसके विपरीत—तो उसी हिसाब से होगा। अन्यथा, यह आधा-आधा साझा रहेगा।

जैसा कि वह तरीका है जहाँ अंतर का ज्ञान न हो, जैसा कि उन्होंने इस पर स्पष्ट किया है। (जैसा कि यह तरीका है जहाँ आधिक्य का ज्ञान न हो, फ़ुक़हा-ए-किराम ने शिरकत (साझेदारी) आदि के कई मसलों में इसकी व्याख्या की है। (त))

दुर्र-ए-मुख्तार में है: यदि उसने उसकी अनुमति के बिना अपने लिए निर्माण किया, तो इमारत उसकी है और वह भूमि का ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला) होगा। (यदि उसने किसी महिला की ज़मीन पर बिना अनुमति के इमारत बनाई, तो इमारत बनाने वाले की है और वह खाली ज़मीन का ग़ासिब करार पाएगा। (त))

तहतावी में है: तो यदि उसकी अनुमति से हो, तो वह 'आरिया (ऋण) होगा। (तो अगर अनुमति से निर्माण किया, तो ज़मीन आरिया (लोन) पर होगी। (त))

रद्दुल मुहतार में है:

1. दुर्र-ए-मुख्तार, मसाइल-ए-शत्ता, मुज़्तबाई प्रेस दिल्ली, 2/328
2. हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्र, मसाइल-ए-शत्ता, दारुल मा'रिफा बेरुत, 4/359

پھر اس نے انتقال کیا، شوہر اور ماں باپ اور دو بیٹیاں وارث چھوڑے، باپ نے اس جائیداد کو یوں تقسیم کیا کہ بڑی دکان نصف نصف دونوں نواسیوں کو دی اور چھوٹی دکان میں سے آدھی نواسی کے بیٹے کو اور آدھی اپنے دور کے رشتہ کو، اور بالا خانہ کی نسبت یہ لکھا کہ جیتے جی میں مالک اور میرے بعد میرادامالک، اس کے بعد اس کی لڑکیاں مالک، سوال یہ ہے کہ تقسیم مذکورہ بالا اور یہ تحریر ٹھیک ہوئی یا نہیں اور عبدالوہاب خاں نے اپنا روپیہ جو دکانوں اور بالا خانے کی تعمیر میں صرف کیا تو ان میں عبدالوہاب کا کوئی حق ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مسئولہ میں عبدالوہاب خاں نے جو عملہ اپنے روپے سے اپنے لئے بنایا خاص ملک عبدالوہاب خاں ہوا، بالا خانہ کہ تمام و کمال زر عبدالوہاب خاں سے بنا کل عبدالوہاب خاں کا ہے اور دونوں دکانوں میں کڑیاں بھی انھیں کی ہیں اور چنائی کہ مشترکہ اینٹوں سے ہوئی ظہورن اور عبدالوہاب خاں کی حصہ رسد مشترکہ ہے، اگر کمی بیشی معلوم ہو سکے مثلاً دو تہائی اینٹیں ظہورن کی ہیں اور ایک تہائی عبدالوہاب خان کی، یا بالعکس، جب تو اسی حساب سے، ورنہ نصفا نصف مشترک رہے گی۔

کما ھو الطریق حیث لا علم بالتفاضل کما نصوا علیه (جیسا کہ یہ طریقہ ہے جہاں زائد کا علم نہ ہو فقہاء کرام نے) في غیر ما مسئلة من الشرکة وغیرھا۔ (شرکت وغیرہ کے کئی مسائل میں یہ تصریح فرمائی ہے۔ (ت))

در مختار میں ہے: لو عمر لنفسه بلا اذنها فالعمارة له ویکون غاصبا (اگر عورت کی زمین پر اس نے عمارت بغیر اجازت بنائی تو عمارت) للعرصة [1]۸۔ (بنانے والے کی ہے اور خالی زمین کا غاصب قرار پائے گا۔ (ت))

طحطاوی میں ہے: فلو باذنها تکون عاریة [2]۸۔ (تواگر اجازت سے تعمیر کی تو زمین عاریۃ ہوگی۔ (ت))

رد المحتار میں ہے:

1 در مختار مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۲۸ 2 حاشیۃ الطحطاوی علی الدر مسائل شتی دارالمعرفۃ بیروت ۴/ ۳۵۹

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Arabic Box Text]: "His statement: 'The building belongs to him' applies if all the building materials belong to him. If some belong to him and some to the woman, then the building is shared between them, as quoted from Al-Maqdisi in Al-Tahtawi." (T)

[Urdu Explanation]: The statement of the author that "the building belongs to the builder" is only when all the construction materials belong to him. So, if some belongs to him and some to the woman, then the building will be joint property. This is quoted from Maqdisi in Tahtawi. (T)

The deed of gift (Hiba Nama) that Zuhooran and Abdul Wahab Khan executed in the name of Abadi has become completely void. The structures of the two shops were not gifted in such a manner because each structure was the joint property of both Zuhooran and Abdul Wahab Khan. The gift of the structures should have been from both parties collectively, but it was done from each individually. Thus, in each structure, the share of the other remained ungifted, and that joint property is divisible. The gift of such an object without division is void. Furthermore, the lands were not gifted because the owner of the small shop's land, i.e., Zuhooran, did not gift it at all. Abdul Wahab Khan, on whose behalf the gift was recorded, was not the owner of the land. Although Zuhooran gifted the land of the large shop, a joint structure stands upon it, the gift of which was not valid. When the gifted item is so connected to the non-gifted item, the gift becomes void just like the gift of divisible joint property. For this very reason, the gift of the upper storey (balakhana), even though made by the owner Abdul Wahab Khan, became void because it was gifted for retention, not for Abadi to dismantle the structure and take possession of the bricks, beams, and planks. Had it been so, the gift of the upper storey would have been valid if Abadi, with the permission of Abdul Wahab Khan, had dismantled it and taken possession of the materials. But it was neither dismantled nor was that the intention, and it remained connected to the non-gifted property. Therefore, it also became void. It is stated in Al-Uqud al-Durriyah:

[Arabic Box Text]: "The gift of a building without the land is not valid unless the donor authorizes its demolition."

[Urdu Explanation]: The gift of a building without the land is not valid unless the donor authorizes its dismantling. (T)

It is in Al-Hindiyyah:

[Arabic Box Text]: "If one gifts crops in a land, fruit on a tree, ornaments on a sword, a building in a house, or a qafiz (measure) from a heap of grain, and commands the harvesting, plucking, separating, and dismantling..."

[Urdu Explanation]: If one gifted a field's crop, fruit on a tree, gold/silver inlaid in a sword, a building in a mansion, or a 'qafiz' of grain from a granary, and commanded to cut the crop, pluck the fruit, separate it from the sword, or [dismantle] the building...

---

1. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/476.
2. Al-Uqud al-Durriyah, Book of Gift, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/93.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

[अरबी बॉक्स]: "उनका कथन: 'इमारत बनाने वाले की होगी' तब है जब निर्माण की सारी सामग्री उसकी हो। यदि कुछ सामग्री उसकी और कुछ स्त्री की हो, तो इमारत दोनों के बीच साझा होगी, जैसा कि मक़दिसी से तहतावी में उद्धृत है।" (त)

हिबानामा (उपहार पत्र) जो ज़ुहूरन और अब्दुल वहाब खान ने आबादी के नाम किया था, पूरी तरह से अमान्य (बातिल) हो गया। दोनों दुकानों के ढाँचे इस प्रकार उपहार में नहीं दिए गए क्योंकि प्रत्येक ढाँचा ज़ुहूरन और अब्दुल वहाब खान दोनों की संयुक्त संपत्ति थी। ढाँचे का उपहार दोनों की ओर से होना चाहिए था, लेकिन वह एक-एक की ओर से हुआ। अत; प्रत्येक ढाँचे में दूसरे का हिस्सा बिना उपहार के रह गया, और वह साझा संपत्ति विभाज्य है। बिना विभाजन के ऐसी वस्तु का उपहार अमान्य है। और ज़मीनें इस तरह उपहार में नहीं दी गईं कि छोटी दुकान की ज़मीन की मालकिन, यानी ज़ुहूरन ने उसे उपहार में ही नहीं दिया। अब्दुल वहाब खान, जिसकी ओर से उपहार लिखा गया था, ज़मीन का मालिक नहीं था। हालाँकि ज़ुहूरन ने बड़ी दुकान की ज़मीन उपहार में दी थी, लेकिन उस पर एक संयुक्त ढाँचा खड़ा है जिसका उपहार सही नहीं हुआ। जब उपहार दी गई वस्तु बिना उपहार दी गई वस्तु से इस तरह जुड़ी हो, तो उपहार साझा विभाज्य संपत्ति के उपहार की तरह अमान्य हो जाता है। इसी तर्क से ऊपरी मंजिल (बालाखाना) का उपहार भी अमान्य हो गया, हालाँकि उसे मालिक अब्दुल वहाब खान ने ही किया था, क्योंकि वह उसे बनाए रखने के लिए उपहार में दिया गया था, न कि इसलिए कि आबादी ढाँचे को तोड़कर ईंटों, कड़ियों और तख्तों पर कब्ज़ा कर ले। यदि ऐसा होता, तो ऊपरी मंजिल का उपहार तब सही हो जाता जब आबादी अब्दुल वहाब खान की अनुमति से उसे तोड़कर ढाँचे पर कब्ज़ा कर लेती। लेकिन न तो उसे तोड़ा गया और न ही यह उद्देश्य था, और वह बिना उपहार दी गई संपत्ति से जुड़ा था। इसलिए, वह भी अमान्य हो गया। उक़ूद अद-दुर्रिया में है:

[अरबी बॉक्स]: "भूमि के बिना इमारत का उपहार मान्य नहीं है जब तक कि उपहार देने वाला उसे गिराने का अधिकार न दे दे।"

उर्दू स्पष्टीकरण: ज़मीन के बिना इमारत का उपहार सही नहीं है सिवाय इसके कि उपहार देने वाला उसे उखाड़ने पर लगा दे। (त)

हिन्दिया में है:

[अरबी बॉक्स]: "खेत की फसल या पेड़ पर लगे फल या तलवार में जड़े गहने या घर में कोई इमारत या अनाज के ढेर में से एक कफ़ीज़ का उपहार दिया और फसल काटने, फल तोड़ने, अलग करने और गिराने का आदेश दिया..."

उर्दू स्पष्टीकरण: खेत की फसल या पेड़ पर लगा फल या तलवार में जड़ा हुआ सोना-चाँदी या हवेली में कोई इमारत या खलिहान में से कफ़ीज़ अनाज उपहार किया और फसल काटने, फल को तोड़ने, तलवार से अलग करने, इमारत को...

---

1. रद अल-मुहतार, प्रकीर्ण मसले, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/476
2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुल हिबा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/93

قولہ فالعمارۃ لہ ھذا لو الألۃ کلھا لہ فلو بعضھا لہ وبعضھا لھا فھی بینھما ط عن المقدسي[1]۔ | ماتن کا قول کہ "عمارت، بنانے والے کی ہو گی" یہ تب ہے جب تعمیر کا سارا سامان اس کا ہو، تو اگر کچھ اس کا اور کچھ عورت کا ہو تو عمارت مشترکہ ہو گی یہ طحطاوی میں مقدسی سے منقول ہے۔(ت)

ہبہ نامہ کہ ظہورن اور عبدالوہاب خاں نے آبادی کے نام کیا محض باطل ہو گیا، دونوں دکانوں کے عملے تو یوں ہبہ نہ ہوئے کہ ہر عملہ ظہورن اور عبدالوہاب خاں دونوں میں مشترکہ تھا عملہ کا دونوں کی طرف سے ہبہ ہونا چاہئے تھا، اور ہوا ایک ایک کی طرف سے، تو ہر عملے میں دوسرے کا حصہ بے ہبہ رہا، اور وہ مشاع قابلِ تقسیم ہے، اور ایسی شے کا ہبہ بلا تقسیم باطل ہے، اور زمینیں یوں ہبہ نہ ہوئیں کہ چھوٹی دکان کی زمین مالکہ زمین یعنی ظہورن نے ہبہ ہی نہ کی، عبدالوہاب خاں جس کی طرف سے اس کا ہبہ لکھا گیا مالک زمین نہ تھا اور بڑی دکان کی زمین اگر چہ ظہورن نے ہبہ کی مگر اس پر مشتر کہ عملہ قائم ہے جس کا ہبہ صحیح نہ ہوا او موہوب جب غیر موہوب سے یوں متصل ہو تو ہبہ مثل ہبہ مشاع منقسم باطل ہو جاتا ہے بعینہ اسی دلیل سے بالاخانے کا ہبہ بھی اگر چہ مالک یعنی عبدالوہاب خاں نے کیا باطل ہوا کہ وہ بھی باقی رکھنے کے لئے ہبہ ہوا تھا نہ یوں آبادی عملہ توڑ کر اینٹ کڑی تختے پر قبضہ کرلے، یوں ہوتا تو بالاخانہ کا ہبہ صحیح ہو جاتا جبکہ آبادی باذن عبدالوہاب خاں اسے توڑ کر عملے پر قبضہ کر لیتی مگر نہ وہ توڑ اگیا نہ یہ مقصود تھا اور اسے غیر موہوب سے اتصال تھا، لہذا وہ بھی باطل ہو گیا، عقود الدریہ میں ہے :

هبة البنـاء دون الارض لاتصح الا اذا سلطه الواهب علی نقضه[2]۔ | زمین کے بغیر عمارت کا ہبہ صحیح نہیں الا یہ کہ واہب اس کو اکھاڑنے پر لگا دے۔(ت)

ہندیہ میں ہے :

وھب زرعاً فی ارض او ثمراً فی شجر اوحلیة فی سیف او بناء فی دار او قفیزاً من صبرة و امره بالحصاد والجزاز والنزع والنقض | کھیت کے فصل یا پھل درخت پر یا تلوار میں جڑا ہوا سونا چاندی یا حویلی میں کوئی عمارت یا کھلیان میں سے قفیز غلہ ہبہ کیا اور فصل کاٹنے، پھل کو توڑنے، تلوار سے جدا کرنا، عمارت کو

---

1 ردالمحتار مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۴۷۶ 2 العقود الدریة کتاب الهبة ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۹۳

Fatawa Razawiyya Volume 19

“Measurement and action [of harvesting] are correct by Juristic Preference (Istihsan). It will be considered as if he gifted it after harvesting, reaping, and the like, even if he did not grant permission for possession. If he [the recipient] acted [without permission], he shall be liable. Thus it is mentioned in al-Kafi.”[1]

Explanation: If an order is given to measure grain from the threshing floor and the donee acts upon it, the gift is valid by way of Istihsan. It will be understood as if the gift was made after reaping, breaking, etc. If the donor did not permit the aforementioned action and the donee performs it himself, he will be held liable. This is stated in al-Kafi. (T)

In Mughni al-Mustafti it is mentioned: “My great-grandfather, the late Imad-ud-Din, issued a fatwa when a question was presented to him. The situation was that Zaid had a building standing on someone else's land. Zaid gifted that building to his wife but did not permit her to demolish it. Is the transfer of ownership incorrect or not? The answer is: Yes, the transfer of ownership will be incorrect. Written by the humble servant Imad-ud-Din, may he be forgiven.”[2]

Explanation: My great-grandfather Imad al-Din (may God have mercy on him) gave a fatwa when this question was posed to him: The situation was that Zaid had a building on another person's land. He gifted it to his wife but did not give permission to dismantle the structure. Was the transfer of ownership valid or not? The answer: Yes, this transfer of ownership will not be valid. Written by the poor Imad-ud-Din, may he be forgiven. (T)

In Wajiz of Imam al-Kardari it is mentioned: “If someone gifts land containing crops, or palm trees, or palm trees with dates on them; or gifts the crops without the land, or the palm trees without the land, or the palm trees without the dates - it is not permissible. This is because the gifted item is connected to something else in a non-innate manner, while separation is possible.”

Explanation: If someone gifts land on which there are crops or date trees, or gifts date trees that have fruit, or vice versa i.e., gifts the crops or date trees without the land, or the fruit without the trees, it will be impermissible. This is because the gifted object is naturally connected to something else, even though the possibility of separating them exists.

---

[1] Fatawa al-Hindiyyah, Book of Gift, Chapter Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/380. [2] Al-Uqud al-Durriyah with reference to Mughni al-Mustafti, Book of Gift, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/93.

फ़तावा रज़विया खंड १९

"माप और [कटाई का] कार्य इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर सही है। इसे ऐसा माना जाएगा जैसे कि उसने कटाई, गहाई और इसी तरह के कार्यों के बाद उसे उपहार में दिया हो, भले ही उसने कब्जे की अनुमति न दी हो। यदि उसने [प्राप्तकर्ता ने बिना अनुमति के] कार्य किया, तो वह उत्तरदायी होगा। अल-काफी में ऐसा ही है।"[1]

व्याख्या: यदि खलिहान से अनाज मापने का आदेश दिया गया और उपहार प्राप्तकर्ता (मौहूब लहु) ने उस पर कार्य किया, तो इस्तेहसान के तौर पर दान (हिबा) मान्य है। इसे ऐसे समझा जाएगा मानो उसने काटने, तोड़ने आदि के बाद दान किया। और यदि दानदाता (वाहिब) ने उक्त कार्रवाई की अनुमति नहीं दी और प्राप्तकर्ता स्वयं वह कार्रवाई करता है, तो वह हर्ज़ाना भरने का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। अल-काफी में ऐसा ही लिखा है। (त)

मुग्नी अल-मुस्तफ़्ती में है: "मेरे परदादा मरहूम इमाद-उद-दीन ने फ़तवा दिया जब उनके सामने यह प्रश्न रखा गया। स्थिति यह थी कि ज़ैद की किसी दूसरे की ज़मीन पर एक इमारत थी। ज़ैद ने उस इमारत का मालिकाना हक अपनी पत्नी को दे दिया, लेकिन उसे इमारत गिराने (मलबे को हटाने) की अनुमति नहीं दी। तो क्या यह स्वामित्व का हस्तांतरण अमान्य है या नहीं? उत्तर है: हाँ, स्वामित्व का हस्तांतरण अमान्य होगा। फ़कीर इमाद-उद-दीन द्वारा लिखित, उन पर कृपा हो।"[2]

व्याख्या: मेरे परदादा इमाद-उद-दीन मरहूम ने तब फ़तवा दिया जब उनसे यह सवाल पूछा गया: सूरत यह थी कि ज़ैद की दूसरे की ज़मीन पर इमारत थी जिसे उसने अपनी पत्नी के नाम कर दिया और पत्नी को इमारत का मलबा हटाने की अनुमति नहीं दी, तो क्या मालिकाना हक़ सही हो गया या नहीं? जवाब: हाँ, यह मालिकाना हक़ सही नहीं होगा। फ़कीर इमाद-उद-दीन द्वारा लिखित। (त)

इमाम करदरी की वजीज़ में है: "यदि कोई ऐसी ज़मीन दान करता है जिसमें फसल या खजूर के पेड़ हों, या उन खजूर के पेड़ों को दान करता है जिन पर फल लगे हों; या ज़मीन के बिना फसल दान करता है, या ज़मीन के बिना खजूर के पेड़, या खजूर के फलों को पेड़ों के बिना दान करता है - तो यह जायज़ नहीं है। क्योंकि दान की गई वस्तु किसी अन्य वस्तु के साथ गैर-प्राकृतिक रूप से जुड़ी हुई है, जबकि उसे अलग करने की संभावना मौजूद है।"

व्याख्या: किसी ने ऐसी ज़मीन का दान किया जिस पर फ़सल या खजूर का पेड़ था, या खजूर के पेड़ों का दान किया जिन पर फल थे, या इसका उलट यानी ज़मीन के बिना फ़सल या खजूर का पेड़, या

पेड़ के बिना फल का दान किया, तो यह नाजायज़ होगा। क्योंकि दान की गई चीज़ दूसरी चीज़ के साथ जन्मजात (पैदाइशी) तौर पर जुड़ी हुई है, जबकि उसे अलग करने की गुंजाइश मौजूद है।

---

[1] फतावा हिंदिया, किताबुल हिबा, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३८०। [2] अल-उक़ूद अल-दुर्रिया के हवाले से मुग्नी अल-मुस्तफ़्ती, किताबुल हिबा, अर्क बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, २/९३।

६९२ का पृष्ठ २८९

والكيل وفعل صح استحساناً، ويجعل كأنه وهبه بعد الجزاز والحصاد ونحوهما وإن لم يأذن له بالقبض و فعل ضمن كذا في الكافي1۔ اکھاڑنے اور کھلیان سے تقیر کے کیل کرنے کا حکم دے دیا اور موہوب لہ نے عمل کرلیا تو استحساناً ہبہ صحیح ہے اور یوں سمجھا جائے گا گویا کہ اس نے کاٹنے اور توڑنے وغیرہ کے بعد ہبہ کیا، اور اگر واہب مذکورہ نے کارروائی کی اجازت نہ دی ہو اور موہوب لہ خود مذکورہ کارروائی کرے گا تو وہ ضامن ہوگا ، کافی میں یوں ہے۔ (ت)

مغنی المستفتی میں ہے : افتی جد جدی المرحوم عمادالدین عن سوال رفع الیه وصورته فیما اذا کان لزید عمارة قائمة في ارض الغير فملك زيد العمارة المزبورة لزوجته و لم يأذن لها بنقض العمارة فهل يكون التمليك غير صحيح ام لا الجواب نعم يكون التمليك غير صحيح كتبه الفقير عمادالدین عفی عنہ2۔ میرے پر دادا عماد الدین مرحوم نے فتوٰی دیا جب ان کو یہ سوال پیش کیا گیا کہ صورت یہ تھی کہ زید کی غیر کی زمین پر عمارت تھی جو اس نے اپنی زوجہ کی ملک کر دی اور بیوی کو عمارت کا ملبہ اکھاڑنے کی اجازت نہ دی تو کیا تملیک صحیح ہوگئی، یا نہیں؟ الجواب ہاں یہ تملیک صحیح نہ ہوگی، کتبہ فقیر عماد الدین عفی عنہ۔ (ت)

وجیز امام کردری میں ہے: وهب ارضاً فيها زرع او نخيل او نخلا عليه تمرا و وهب الزرع بدون الارض او النخل بلا ارض او نخلا بدون التمر لا يجوز لان الموهوب متصل بغير اتصال خلقة مع امكان القطع کسی نے ایسی زمین کا ہبہ کیا جس پر فصل یا کھجور کا درخت تھا یا کھجور کے درخت جن پر پھل تھا کا ہبہ کیا، یا اس کا عکس یعنی فصل یا کھجور کا درخت بغیر زمین یا پھل بغیر درخت کا ہبہ کیا تو ناجائز ہوگا کیونکہ موہوب چیز غیر چیز کے ساتھ پیدائشی طور پر متصل ہے حالانکہ جدا کرنے کا امکان موجود ہے۔

1 فتاوىٰ ہندیہ کتاب الھبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۸۰ 2 العقود الدریۃ بحوالہ مغنی المستفتی کتاب الھبۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۹۳

Arabic	Urdu
So, taking possession of one of them is impossible in what has connection, so it becomes like an undivided property that is capable of division.[1]-	So in such a case, taking possession of the gifted item is impossible, so it is like an undivided property that is capable of division. (T)

It is stated in Alamgiri from Siraj-ul-Wahhaj: | Arabic | Urdu | | :--- | :--- | | Because each of them is connected to its counterpart by a connection of part to part, so it became like the gift of an undivided property in what is capable of division.[2]- | Because there is a part-to-part connection in each, it will be like the gift of a divisible undivided property. (T) |

It is in the marginal notes of Al-Allamah Al-Hamidiyyah: | Arabic | Urdu | | :--- | :--- | | And the building is of this kind.[3] Its complete discussion is therein, and they have benefited well, clarified the goal, and removed doubts. For indeed, in this matter, pens have strayed and feet have slipped. And the weak servant (the author) has written a discourse on it in the margins of Al-Tanqih in the best order. And with Allah is protection and in Him is reliance. | And the building is also of this type and its complete description is in it, and he has explained it well and made the objective clear and removed the misconceptions, because this is a matter in which many pens set out on the wrong path and many feet slipped, and the weak servant has spoken on it in a good manner in the margin of Tanqeeh. (T) |

Thus, in the inquired case, those two shops remain as before in the ownership of the owners; the land of both is complete, and the second part of the masonry and the entire upper story belong to Abdul Wahhab Khan. The will of settlement or the division by his father is not worth considering; everything is null and void, and Allah Almighty knows best.

Issue 89: 12 Rabi-ul-Awwal Sharif 1322 AH (Persian): Nisar Ahmad gifts the residential house to his minor children, except for one adult daughter who is married; is it necessary to include her name as well or not? (Urdu): Nisar Ahmad wants to gift his residential house to his minor children. He has one married adult daughter; is it necessary to include her as well or not?

[1] Fatawa Bazzaziya on the margins of Fatawa Hindiyya, Book of Gifts, Chapter One, Noorani Kutub Khana Peshawar, 6/239-20 [2] Fatawa Hindiyya, Book of Gifts, Chapter

Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/380 [3] Al-Uqud al-Durriyya, Book of Gifts, Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 2/94 Page 290 of 692

अरबी

जिस चीज़ में जुड़ाव हो, उसमें एक भाग पर कब्ज़ा करना संभव नहीं है, इसलिए वह ऐसी अविभाजित चीज़ के समान हो जाती है जो विभाज्य हो।[1]-

उर्दू

तो ऐसी स्थिति में उपहार (मवहूब) पर कब्ज़ा करना असंभव है, तो यह उस अविभाजित चीज़ की तरह है जो विभाजन के योग्य हो। (त)

आलमगीरी में सिराज-उल-वहाज से है: | अरबी | उर्दू | | :--- | :--- | | क्योंकि उनमें से प्रत्येक अपने साथी से भाग-दर-भाग जुड़ा हुआ है, इसलिए यह उस चीज़ में अविभाजित संपत्ति के उपहार की तरह हो गया जो विभाजन के योग्य है।[2]- | क्योंकि प्रत्येक का भाग से भाग का जुड़ाव है, तो यह विभाज्य अविभाजित चीज़ के उपहार की तरह होगा। (त) |

हाशिया अल-अल्लामा अल-हामिदिया में है: | अरबी | उर्दू | | :--- | :--- | | और इमारत भी इसी श्रेणी की है।[3] इसकी पूरी व्याख्या उसमें है, और उन्होंने बहुत अच्छा लाभ पहुँचाया, उद्देश्य को स्पष्ट किया और संदेहों को दूर किया। निस्संदेह, इस मामले में बहुत सी कलमें भटक गई हैं और बहुत से कदम फिसल गए हैं। और इस कमज़ोर सेवक ने अल-तनकीह के हाशिये पर बेहतरीन ढंग से इस पर अपनी बात लिखी है। और अल्लाह ही रक्षा करने वाला और सहारा है। | और इमारत भी इसी श्रेणी से है और इसका पूरा विवरण उसमें है, और उसने बहुत अच्छा लाभ पहुँचाया और उद्देश्य को स्पष्ट किया और भ्रमों को दूर कर दिया, क्योंकि यह वह मामला है जिसमें बहुत सी कलमें गलत रास्ते पर चल पड़ीं और कई कदम फिसल गए और कमज़ोर सेवक ने तनकीह के हाशिये पर इस पर अच्छे अंदाज़ में बात की है (त) |

अतः पूछताछ की गई स्थिति में, वे दोनों दुकानें पहले की तरह मालिकों के स्वामित्व में हैं; दोनों की ज़मीन पूरी है और चिनाई का दूसरा हिस्सा और सारा ऊपरी खंड (बालाखाना) अब्दुल वहाब खान का है। बसावट की वसीयत या उसके पिता का विभाजन विचार योग्य नहीं है; सब व्यर्थ और शून्य है, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ८९: १२ रबी-उल-अव्वल शरीफ़ १३२२ हिजरी (फारसी): निसार अहमद रहने का घर अपने नाबालिग बच्चों को हिबा (उपहार) करता है, सिवाय एक बड़ी बेटी के जिसकी शादी हो चुकी है, उसका नाम भी शामिल करना आवश्यक है या नहीं? (उर्दू): निसार अहमद अपने रहने का घर अपने

नाबालिग बच्चों को उपहार (हिबा) में देना चाहता है। उसकी एक विवाहित वयस्क बेटी है; क्या उसे भी शामिल करना ज़रूरी है या नहीं?

[1] फ़तावा बज़्ज़ाज़िया अली हाशिया फ़तावा हिंदीया, किताबुल हिबा, अल-फ़स्लुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ६/२०-२३९ [2] फ़तावा हिंदीया, किताबुल हिबा, अल-बाबुल थानी, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३८० [3] अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताबुल हिबा, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, २/९४ पेज २९० का ६९२

عربی **اردو**

فقبض احدهما غير ممكن فيما له الاتصال تو ایسی صورت میں موہوب پر قبضہ ناممکن ہے تو فيكون بمنزلة المشاع الذى يحتمل القسمة ۱- یہ مشاع چیز جو قابل تقسیم ہو، کی طرح ہے۔ (ت) عالمگیری میں سراج و ہاج سے ہے: | عربی | اردو | | :--- | :--- | | لان كل واحد منهما متصل بصاحبه اتصال جزء بجزء فصار بمنزلة هبة المشاع فيما يحتمل القسمة ۲- | کیونکہ ہر ایک کا جزء سے جزء کا اتصال ہے تو یہ قابل تقسیم مشاع چیز کے ہبہ کی طرح ہو گا۔ (ت) |

حاشیہ العلامۃ الحامدیۃ میں ہے: | عربی | اردو | | :--- | :--- | | والعماره من هذا القبيل ۳ وتمامه فيه وقد افادو اجاد واوضح المرام وازاح الاوهام فان المسألة قد طغت فيها اقلام وزلت فيها اقدام والعبد الضعيف حرر فيها الكلام على هامش التنقيح باحسن نظام وبالله العصمة وبه الاعتصام۔ | اور عمارت بھی اسی قبیل سے ہے اور مکمل بیان اس میں ہے، اور اس نے خوب افادہ کیا اور مقصد کو واضح اور اوہام کا ازالہ کر دیا، کیونکہ یہ مسئلہ ہے جس میں بہت سے قلم غلط راستے پر چل نکلے اور کئی قدم پھسل گئے اور عبدِ ضعیف نے تنقیح کے حاشیہ پر اس میں اچھے انداز پر کلام کیا ہے (ت) |

پس صورت مستفسرہ میں وہ دونوں دکانیں بدستور ملک مالکان پر ہیں دونوں کی زمینیں پوری اور چنائی کا دوسرا حصہ اور سارا بالا خانہ عبدالوہاب خان کا ہے آبادی کی وصیت یا اس کے باپ کی تقسیم کچھ قابل لحاظ نہیں سب مہمل و باطل ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۹: ۱۲ ربیع الاول شریف ۱۳۲۲ھ نثار احمد مکان مسکن را بہ بچگان خورد سال ہبہ می کند الایک دختر کلاں کہ نکاحش کردہ آمد نام او ہم شامل کردن لازم ست یا نہ نثار احمد اپنی سکونت والا مکان نابالغ بچوں کو ہبہ کرنا چاہتا ہے اس کی ایک لڑکی شادی شدہ بالغ ہے اس کو بھی شامل کرنا ضروری ہے یا نہیں؟

۱ فتاویٰ بزازیہ علی ھامش فتاویٰ ہندیہ کتاب الہبۃ الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۲۰- ۲۳۹ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب الہبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۸۰ ۳ العقود الدریہ کتاب الہبۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۹۴ صفحہ 290 از 692

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Boxed Text] Persian: These three children have not received any benefit from worldly goods, while that one has. Urdu translation in box: These three minor children are not capable of benefiting from worldly goods, and only that adult girl is capable of it. (T)

Answer: Whatever reaches one of these children, if its value is not significantly more than what was given in the dowry of the elder daughter, then it is not necessary to include her name. This is to achieve what has been indicated by the words of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Have you given a similar gift to all your children?" - and thus it has been acted upon. And Allah knows best. (T)

Problem 90: From Patna, Mohalla Lodi Katra, sent by Abdul Wahid Sahab, 13 Dhu al-Hijjah 1324 AH. What do the scholars of religion and jurists of the bright Sharia say about this matter: if a claim (of ownership) is proven over a part of a gifted item, what will be the ruling regarding the entire gift, and will this gift become void or what?

Answer: The meaning of a claim being proven is that it is established that the gifted object was not entirely and perfectly the property of the donor, but rather a part of it turned out to be the property of the claimant. The claimant filed a suit and provided proof, and that part was removed. In such a case, the gift for the remainder will also become void, because it is proven that from the beginning, an undivided share (musha') was gifted, as the donor had no authority to gift someone else's property. Furthermore, this applies if the gifted object is divisible; otherwise, after the claim, the gift of the remainder will remain complete, because the indivisibility of a gifted object does not prevent its commonality (shuyu'). And if the gifted object was entirely and perfectly in the ownership of the donor, and there was no initial commonality in the gift, but later, due to some cause, a part of it was removed from the gift—for example, the donor revoked half of the gift by mutual consent or by a judge's decree, or the gift was in the hands of a stranger and the gifted item was more than one-third of the donor's total wealth, and the heirs did not give permission, so the amount exceeding one-third was excluded from the gift; or the donee was an heir and some of the other heirs gave permission while some did not...

---

1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Nu'man bin Bashir, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 4/268; Sunan an-Nasa'i, Kitab an-Nahl, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, 2/135.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

[बॉक्स में पाठ] फारसी: इन तीन बच्चों को दुनियावी सामान से कोई लाभ नहीं मिला, जबकि उस एक को मिला है। बॉक्स में उर्दू अनुवाद: ये तीन नाबालिग बच्चे दुनियावी सामान से फायदा हासिल करने के अहल (योग्य) नहीं हैं और सिर्फ वह बालिग लड़की इसकी अहल है। (त)

जवाब: इन नाबालिग बच्चों को जो हिस्सा मिलता है, अगर उसकी कीमत बड़ी लड़की के दहेज में दिए गए सामान से स्पष्ट रूप से अधिक न हो, तो उस लड़की का नाम शामिल करना ज़रूरी नहीं है। क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की तालीम कि "क्या तुमने अपने सभी बच्चों को इतनी ही मात्रा में हिबा (उपहार) किया है" पर अमल हो गया है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)। (त)

मसला 90: पटना, मोहल्ला लोदी कटरा से, मुरसला (प्रेषक) अब्दुल वहीद साहब, 13 ज़ुल-हिज्जा 1324 हिजरी। दीन के उलेमा और शरा के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि अगर 'हिबा' (उपहार) की गई वस्तु के एक हिस्से पर किसी और का हक़ (स्वामित्व) साबित हो जाए, तो पूरी वस्तु के बारे में क्या हुक्म होगा और क्या यह हिबा बातिल (अमान्य) हो जाएगा?

जवाब: हक़ साबित होने का मतलब यह है कि यह साबित हो जाए कि हिबा की गई चीज़ पूरी तरह से देने वाले (वाहिब) की मिल्कियत नहीं थी, बल्कि उसका एक हिस्सा दावेदार की मिल्कियत निकला। दावेदार ने दावा किया और सबूत दिया और वह हिस्सा निकल गया, तो बाकी में भी हिबा बातिल हो जाएगा। क्योंकि यह साबित हुआ कि शुरू से ही एक मुशाअ (साझा) हिस्सा हिबा किया गया था, क्योंकि दूसरे की मिल्कियत को हिबा करने का वाहिब को कोई अधिकार नहीं था। फिर यह उस स्थिति में है जब हिबा की गई चीज़ बंटवारे के काबिल हो, वरना हक़ साबित होने के बाद बाकी का हिबा मुकम्मल रहेगा, क्योंकि न बंटने वाली चीज़ के हिबा को शिऊ (साझापन) नहीं रोकता। और अगर हिबा की गई चीज़ पूरी तरह से वाहिब की मिल्कियत थी और शुरू में उसमें कोई साझापन नहीं था, लेकिन बाद में किसी कारण से उसका एक हिस्सा हिबा से निकल गया - जैसे वाहिब ने आपसी रजामंदी या काज़ी के फैसले से आधा हिबा वापस ले लिया, या हिबा किसी अजनबी के हाथ में था और हिबा की गई चीज़ वाहिब की कुल संपत्ति के एक-तिहाई से ज़्यादा थी, और वारिसों ने अनुमति नहीं दी, तो एक-तिहाई से जितना ज़्यादा था वह हिबा से बाहर हो गया; या जिसे हिबा किया गया (मौहूब-लहु) वह वारिस था और दूसरे वारिसों में से कुछ ने अनुमति दी और कुछ ने नहीं दी...

1. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस नुमान बिन बशीर, अल-मकतबतुल इस्लामिया बेरूत 268/4, सुनन अन-नसाई किताबुन नहल नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची 2/135।

पृष्ठ संख्या: 692 में से पृष्ठ 291

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

این سہ بچگان از تمتع دنیاوی بہر نیافتہ اند وآں یکے متمتع شدہ۔ | یہ تین نابالغ بچے دنیاوی سامان سے فائدہ حاصل کرنے کے اہل نہیں ہیں اور صرف وہ بالغ لڑکی اس کی اہل ہے۔(ت)

الجواب: ہر چہ بیکے ازیں اطفال رسد اگر قیمتش برانچی بہجہیز دختر کلاں دادہ شد زیادت واضح ندارد نام او شامل کردن ضرور نیست لحصول ماار شد الیہ قولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اکل بینك نحلت مثل ہذا -واللہ تعالٰی اعلم۔ | ان نابالغ بچوں کو جو حصہ ملتا ہے اگر وہ شادی شدہ لڑکی کے جہیز سے واضح طور زائد نہ ہو تو اس لڑکی کو شامل کرنا ضروری نہیں ہے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی تعلیم کہ "کیا تم نے اپنے تمام بچوں کو اتنی مقدار ہبہ کیا ہے" پر عمل ہو گیا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۹۰: از پٹنہ محلہ لودی کٹرہ مرسلہ عبدالوحید صاحب ۱۳ ذی الحجہ ۱۳۲۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ اگر شے موہوبہ کے ایک جز پر استحقاق ثابت ہو تو بہ نسبت شکل کے کیا حکم ہوگا اور یہ ہبہ باطل ہوگا یا کیا؟

الجواب: استحقاق کے یہ معنی کہ ثابت ہو کہ شیئ موہوب تمام و کمال ملک واہب نہ تھی بلکہ اس کا ایک جز ملک مدعی نکلا مدعی نے دعوی کیا اور ثبوت دیا اور وہ جز نکل گیا تو باقی میں بھی ہبہ باطل ہوجائے گا کہ ثابت ہوا کہ اول ہی سے ایک جز مشاع ہبہ ہوا تھا کہ ملک غیر کو ہبہ کردینے کا واہب کو کچھ اختیار نہ تھا ، پھر یہ اسی حالت میں ہے کہ شے موہوب قابل قسمت ہے ورنہ بعد استحقاق باقی کا ہبہ تام رہے گا کہ نا قابل قسمت کے ہبہ کو شیوع منع نہیں کرتا ، اور اگر شیئ موہوب تمام و کمال بملک واہب تھی ہبہ میں ابتداء شیوع نہ تھا بعد کو کسی عارض کے سبب اس کا

ایک جز ہبہ سے نکل گیا ، مثلا واہب نے بتراضی یا قضائے قاضی نصف موہوب میں رجوع کرلی ، یا ہبہ اجنبی کے ہاتھ تھا اور شیئ موہوب ثلث مال واہب سے زائد تھی ، ورثہ نے اجازت نہ دی ، ثلث سے جس قدر زیادت تھی ہبہ سے خارج ہوگئی یا موہوب لہ وارث تھا دیگر ورثہ سے بعض نے اجازت دی بعض نے نہ دی کہ نہ دینے

---

1 مسند احمد بن حنبل حدیث نعمان بن بشیر المکتب الاسلامی بیروت ۲۶۸/۴ ، سنن النسائی کتاب النحل نور محمد کارخانه تجارت کتب کراچی ۲ / ۱۳۵

Volume 19 | Fatawa Razawiyya

...if the portion of the gift becomes free from the shares [of others], then in those cases, the remaining gift will not be void. It is stated in Alamgiriyyah:

Al-Mufsid huwa ash-shuyu' al-muqarin la ash-shuyu' al-tari. (1) | The corrupter [of a gift] is the commonality that is simultaneous with the gift, and the commonality that occurs afterwards is not a corrupter. (T)

In the same work, it is stated:

La yamna'u ash-shuyu' sihha la-ijazatih. (2) | Commonality does not prevent the validity of authorization. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 91: From Lahore, sent by Mawlavi Abdullah Sahib, 24 Sha'ban 1323 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: When a man married one of his two wives, he wrote a marriage contract for her containing several clauses. Among them is a clause whose text is: "(Sixth, whatever wealth and property is in my ownership and will be, from it also—other than the aforementioned content—half is for the daughter of my deceased paternal uncle and half is for my first wife)" and he had the signature of the ruler of the time affixed to this contract. Now, after the death of this person who wrote the contract, his wife, based on this statement in the contract which bears the ruler's signature, claims all the properties and wealth of the deceased. She wants the division to be in the name of both wives of the deceased and wants the children of the deceased to be declared disinherited. According to Sharia, can that property be divided between both wives based on the aforementioned text? And can the children of the deceased remain disinherited? Please clarify, and may you be rewarded.

The Answer: The writing of the aforementioned contract is merely ineffective. Based on it, the property cannot be divided solely between the two wives, nor can the children be disinherited because of it.

Liannahu laysa bi-iqrarin li-idhafatihi al-mulka ila nafsihi, wa la wasiyyah l-'adami al-idhafati ila ba'da al-mawti ma'a kawnihi fi as-sihhah. | Because this is not an admission, for he attributed the ownership to himself; and it is not a will either, because it was not attributed to after his death, despite being made while in good health...

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hiba, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/378.

2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hiba, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/378.

जिल्द 19 | फ़तावा रज़विया

...हिस्सों के कदर जुज़ (भाग) मौहूब (दान किए गए) से आज़ाद हो गया तो उन सूरतों में बाक़ी का हिबा (दान) बातिल (अमान्य) न होगा, आलमगीरिया में है:

अल-मुफ़्सिद हुवा अश-शुयूअ अल-मुक़ारिन ला अश-शुयूअ अत-तारी। (1) | हिबा को बिगाड़ने वाली वह साझीदारी (Commonality) है जो हिबा के साथ जुड़ी हो, और जो बाद में पेश आए वह साझीदारी बिगाड़ने वाली नहीं है। (त)

इसी में है:

ला यमनाउ अश-शुयूअ सिह्हा ला इजाज़तिह। (2) | साझीदारी इजाज़त (अनुमति) की वैधता में बाधा नहीं डालती, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 91: लाहौर से, मुरसला मौलवी अब्दुल्ला साहब, 24 शाबान 1323 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि एक व्यक्ति की दो पत्नियों में से एक से जब उस व्यक्ति ने निकाह किया, तो उसने एक निकाहनामा लिखकर दिया जिसमें कई धाराएं थीं। उनमें से एक धारा का इबारत (पाठ) यह है: "(छठा यह कि जो कुछ माल व असबाब मेरी मिल्कियत में है और होगा, उसमें से भी—उपरोक्त विषय के अलावा—आधा मेरे मरहूम चचा की बेटी का है और आधा मेरी पहली अहलिया (पत्नी) का है)" और उस निकाहनामे पर उस समय के शासक (हाकिम) के हस्ताक्षर भी कराए। अब उस व्यक्ति (निकाहनामा लिखने वाले) की मृत्यु के बाद, उसकी पत्नी निकाहनामे में दर्ज उस इबारत के आधार पर जिस पर हाकिम के हस्ताक्षर हैं, मृतक की तमाम संपत्ति और माल पर दावा करती है और चाहती है कि इसका बँटवारा मृतक की दोनों पत्नियों के नाम हो जाए और मृतक की औलाद (संतान) को विरासत से वंचित (महरूम) कर दिया जाए। क्या शरीअत के अनुसार वह जायदाद उपरोक्त इबारत के मुतबिक दोनों पत्नियों में विभाजित हो सकती है? और क्या उस मृतक की औलाद विरासत से वंचित रह सकती है? मेहरबानी करके शरीअत की रौशनी में जवाब दें।

अल-जवाब (उत्तर): उक्त निकाहनामे की तहरीर महज बेअसर है। उसके आधार पर वह माल अकेले दोनों पत्नियों में नहीं बँट सकता, और न ही औलाद उससे वंचित हो सकती है।

ला-अन्नहु लैसा बि-इक़रारिन लि-इज़ाफ़तिहि अल-मुल्का इला नफ़्सिहि, व ला वसिय्या लि-अदमि अल-इज़ाफ़ति इला बाअद अल-मौति मा-अ कौनिहि फ़ि अस-सिह्हा। | क्योंकि यह स्वीकारोक्ति

(इक़रार) नहीं है क्योंकि उसने मिल्कियत को अपनी ओर मंसूब (संबद्ध) किया है, और यह वसीयत भी नहीं है क्योंकि उसने अपनी मृत्यु के बाद की ओर मंसूब नहीं किया है, जबकि यह स्वास्थ्य की अवस्था में किया गया था...

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल हिबा, अध्याय 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/378
2. फ़तावा हिंदिया, किताबुल हिबा, अध्याय 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/378

والوں کے حصے کے قدر جزو موہوب سے آزاد ہو گیا تو ان صورتوں میں باقی کا ہبہ باطل نہ ہوگا، عالمگیریہ میں ہے: المفسد ھو الشیوع المقارن لا الشیوع الطاری۔ 1 | ہبہ کا مفسد وہ شیوع ہے جو ہبہ کو مقارن ہو اور جو بعد میں لاحق ہو وہ شیوع مفسد نہیں ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: لا یمنع الشیوع صحۃ لاجازتہ۔ 2 | شیوع اجازت کی صحت کو مانع نہیں ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۹۱: از لاہور مرسلہ مولوی عبد اللہ صاحب ۲۴ شعبان ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کی دو منکوحہ میں سے ایک سے جب اس شخص نے نکاح کیا، اس کو ایک قبالہ نکاح لکھ کر دیا جس میں چند مدات ہیں، منجملہ ان کے ایک مد یہ ہے جس کی عبارت (چھٹی یہ کہ جو کچھ مال و اسباب میری ملک ہے اور ہوگا اس سے بھی سوائے مضمون مرقومہ بالا کے نصفہ دختر عموی صاحب مرحوم کا اور نصفہ اہلیہ اول میری کا ہے) اور اس قبالہ پر حاکم وقت کے دستخط ثبت کرائے، پس اب بعد مرنے اس شخص قبالہ نویس کے منکوحہ اس شخص کی باستدلال اس عبارت مندرجہ قبالہ کے جس پر دستخط حاکم ثبت ہیں اس شخص متوفی کے تمام اموال و جائداد متوفی پر دعوٰی کرے اور تقسیم اس کی بنام ہر دو منکوحہ متوفی کے چاہے اور اولاد متوفی کو محروم الارث قرار دے تو شرعاً وہ جائداد ہر دو منکوحہ پر بموجب عبارت مذکورہ کے تقسیم ہو سکتی ہے یا نہیں؟ اور اولاد اس شخص متوفی کی محروم الارث رہ سکتی ہے یا نہیں فقط بینوا توجروا۔

الجواب: تحریر قبالہ مذکورہ محض بے اثر ہے، وہ مال اس کی بنا پر تنہا دونوں زوجہ میں تقسیم نہیں ہو سکتا، نہ اولاد اس سے محروم ہو سکتی ہے۔ لانه ليس باقرار لاضافته الملك الى نفسه، ولا وصية | کیونکہ یہ اقرار نہیں اس لئے کہ اس نے ملکیت کو اپنی طرف لعدم الاضافة الى بعد الموت مع كونه فى الصحة | منسوب کیا ہے اور وصیت بھی نہیں کیونکہ اپنی موت کے بعد کی طرف منسوب نہیں باجودیکہ

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الھبہ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۷۸ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب الھبہ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۷۸

Fatawa Razawiya, Volume 19

If it was [a gift of something not yet present], then the gift of what will come into existence later is void. And if it's a gift of something currently existing in an undivided state (musha'), it became void due to the donor's death before delivery. If it were a bequest, it would not be valid for the two women without the consent of the other heirs, as is not hidden. Allah knows best. (T)

Problem 92: From Moradabad, Mohalla Kasroul, adjacent to Molsari Mosque. Sent by Maulvi Hifz-ur-Rashid Sahib, 25 Shaban 1326 AH. What do the scholars of religion say in this matter: Hindah is in debt. While being in debt, she wrote a gift deed of her immovable property in the name of her son, Bakr, and gave the donee (recipient) possession and control of the gifted property. Is the said gift legally valid or invalid in such a state? Can the creditor recover their claim from the gifted property or not? Explain and be rewarded.

The Answer: As long as no item is pledged with the creditor in exchange for the debt, the creditor's claim is only against the person of the debtor, i.e., on their responsibility, and not on any specific property of theirs. Therefore, the gift became binding because of full and complete possession, rather than the exclusion of the donee, making its revocation impossible. The mere completion of the gift was sufficient to free that property from being liable to the creditor as ownership was transferred. Now that item is no longer the property of the debtor from which the creditor can recover their debt, especially in this case where the contract became irrevocable due to the prevention of revocation. It is stated in Fatawa Hindiyya:

If a man becomes burdened with debts that engulf all his wealth, and the creditors requested the judge (Qazi) to restrain him so that he does not give away his wealth as a gift or charity, then the judge restrains him according to the two companions [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad], and his restraint is effective so that his gift is not valid.

A man became so indebted that all his wealth was surrounded by debts, and the creditors requested the judge to stop him from making gifts and charity. If the judge imposed a restriction on him, it is permissible according to the 'Sahibayn' (the two companions) and this...

Note: In the original, it is like this, I think it means 'accountability' (muakhaza). 12 Abdul Manan.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

यदि वह [भविष्य में होने वाली वस्तु] थी, तो बाद में अस्तित्व में आने वाली वस्तु का उपहार शून्य (बातिल) है। और यदि वर्तमान में मौजूद वस्तु का उपहार अविभाजित (मुशा) अवस्था में है, तो दाता की मृत्यु से पहले कब्जा देने से पहले वह बातिल हो गया। और यदि यह एक वसीयत होती, तो अन्य उत्तराधिकारियों की अनुमति के बिना दोनों महिलाओं के लिए प्रभावी नहीं होती, जैसा कि स्पष्ट है। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 92: मुरादाबाद, मोहल्ला कसरौल, मोलसरी मस्जिद के पास से। प्रेषक: मौलवी हिफ्ज़-उर-रशीद साहिब, 25 शाबान 1326 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: हिंदा कर्जदार है। कर्जदार होने की स्थिति में, उसने अपने पुत्र बकर के नाम पर अपनी अचल संपत्ति का उपहार विलेख (हिबानामा) लिख दिया और उपहार में दी गई संपत्ति का कब्जा और नियंत्रण उसे (मूहूब लह) दे दिया। क्या ऐसी स्थिति में उक्त उपहार कानूनी रूप से मान्य है या अमान्य? क्या लेनदार उपहार में दी गई संपत्ति से अपना दावा वसूल सकता है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: जब तक कर्ज के बदले लेनदार के पास कोई वस्तु गिरवी न रखी हो, लेनदार का दावा केवल ऋणी (कर्जदार) के व्यक्ति पर होता है, यानी उसके उत्तरदायित्व पर, न कि उसकी किसी विशिष्ट संपत्ति पर। इसलिए, पूर्ण और पूर्ण कब्जे के कारण उपहार अनिवार्य हो गया, बल्कि प्राप्तकर्ता (मूहूब लह) के अधिकार में आ गया, जिससे इसका निरस्तीकरण असंभव हो गया। उपहार का पूर्ण होना उस संपत्ति को लेनदार से मुक्त करने के लिए पर्याप्त था क्योंकि स्वामित्व हस्तांतरित हो गया था। अब वह वस्तु ऋणी की संपत्ति नहीं रही जिससे लेनदार अपना कर्ज वसूल सके, विशेष रूप से इस मामले में जहां अनुबंध वापसी की रोकथाम के कारण अपरिवर्तनीय हो गया। फतावा हिंदिया में उल्लेख है:

यदि एक व्यक्ति इतने कर्ज में डूब गया कि उसकी सारी संपत्ति कर्जों में घिर गई, और लेनदारों ने काजी (न्यायाधीश) से उसे प्रतिबंधित करने का अनुरोध किया ताकि वह अपनी संपत्ति उपहार में न दे या दान न करे, तो काजी ने 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार उस पर प्रतिबंध लगा दिया, और उसका प्रतिबंध प्रभावी होता है ताकि उसका उपहार मान्य न हो।

एक व्यक्ति पर इतने कर्ज हो गए कि उसका तमाम माल कर्जों में घिर गया और कर्जख्वाह हजरात ने काजी से मुतालबा किया कि इसको हिबा और तसद्दुक से रोक दिया जाए और काजी ने इस पर पाबंदी लगा दी तो साहिबैन के नजदीक जायज है और यह...

नोट: मूल प्रति में इसी तरह है, मेरा विचार है कि यह 'मुआख़ज़ा' (जवाबदेही) है। 12 अब्दुल मन्नान।

पृष्ठ 692 का 293

فان کان فهبته مایوجد وهی باطلة وهبة الموجود مشاعاً وقد بطلت بموت الواهب قبل التسلیم ولئن کانت وصیته لما نفذت للمرأتین الاجازة بقیة الورثاء کما لا یخفی واللہ تعالی اعلم۔ وہ صحت مند بھی ہے اور ہو بھی تو بعد میں موجود ہونے والی چیز کا ہبہ ہوگا جو کہ باطل ہے اور موجود چیز کا مشاع حالت میں ہے جو کہ قبضہ دینے سے قبل وفات سے باطل ہوگیا اور اگر وصیت ہو تو دونوں عورتوں کے لئے باقی ورثاء کی اجازت کے بغیر نافذ نہ ہوگا جیسا کہ مخفی نہیں ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۹۲: از مراد آباد محلہ کسرول متصل مسجد مولسری مرسلہ مولوی حفظ الرشید صاحب ۲۵ شعبان ۱۳۲۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ مقروض ہے، اس نے بحالت قرضدار ہونے کے اپنی جائیداد غیر منقولہ کا ہبہ نامہ اپنے پسر بکر کے نام لکھ کر قبضہ دخل جائداد موہوبہ پر موہوب لہ کا کرادیا، کیا شرعا ایسی حالت میں ہبہ مذکورہ جائز ہے یا ناجائز؟ دائن اپنے مطالبہ جائداد موہوبہ سے مواخذہ کرسکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: جب تک دین کے عوض کوئی شیئی دائن کے پاس رہن نہ ہو دائن کا مطالبہ صرف ذات مدیون یعنی اس کے ذمہ پر ہوتا ہے نہ کہ اس کے کسی مال معین پر تو ہبہ بوجہ قبضہ تام و کامل بلکہ محرومیت موہوب لہ لازم ہوگیا جس کا فسخ غیر ممکن ہے صرف تمامی ہبہ اس جائداد کو متورضہ عنہ دائن سے بری کرنے کے لئے بس تھی کہ ملک منتقل ہوگئی، اب وہ شے ملک مدیون نہیں جس سے دائن اپنا دین وصول کر سکے نہ کہ اس صورت میں کہ عقد بوجہ امتناع رجوع نا قابل فسخ رہا، فتاوی ہندیہ میں ہے: رکب الرجل دیون تستغرق امواله فطلب الغرماء من القاضي ان یحجر علیه حتی لا یهب ماله ولا یتصدق به فالقاضي یحجر علیه عندهما ویعمل حجره حتی لا تصح هبته ایک شخص پر اتنے قرضے

ہو گئے کہ اس کا تمام مال قرضوں میں گھر گیا اور قرضخواہ حضرات نے قاضی سے مطالبہ کیا کہ اس کو ہبہ اور تصدق سے روک دیا جائے اور قاضی نے اس پر پابندی لگا دی تو صاحبین کے نزدیک جائز ہے اور یہ

عہ: فی الاصل ھکذا اظنہ مواخذہ ۱۲ عبد المنان۔

Nor his charity after that; however, it is conditioned upon the awareness of the person under restriction, such that every transaction he undertakes before knowing about it remains valid. (Summarized) The restriction will be effective so that he cannot gift or give charity from his property, provided he has been informed of the restriction by the judge. Therefore, any transaction he made with his property before being aware will be permissible. (Summarized)

In the same [book] it is: A man owns land worth twenty thousand dirhams and has debts. He endowed (waqf) the land and stipulated that its proceeds be spent on himself, intending to delay payment. Witnesses testified to his insolvency. The endowment and the testimony are valid. If anything remains of these proceeds after his maintenance, the creditors may take it from him. Thus it is in Al-Mudmarat. And Allah knows best. In the same (book) it is: A person owns land worth twenty thousand dirhams and has debts. To delay the repayment of the debt, he endowed his land and reserved its income for himself, and witnesses testified to his bankruptcy. So the endowment and the testimony will be valid, and if anything remains from the income of the land after his expenses, the creditors will take it. It is stated similarly in Al-Mudmarat. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 93: From Indore, Malwa region, Cantonment of Nawab Ghafoor Khan, sent by Hakim Muhammad Akmal Khan Sahib, 1st Rabi-ul-Awwal 1327 AH. What do the scholars of religion and muftis say on this issue: that the ruler of the time granted Muhammad Azam Khan a title deed for the land of Bhoot for his lifetime. Muhammad Azam Khan, for strategic reasons, submitted an application with the ruler's permission as a pseudonym that the title deed of this land be granted in the name of my son Afzal Khan generation after generation. Accordingly, as per the request of Muhammad Azam Khan, Afzal Khan never had possession for even a single moment at any time, and Muhammad Azam Khan always managed the possession, disposal, collection of revenues, leasing, etc., of all kinds. Even in the title deed, the ruler of the time wrote these words: "Let it be released into the possession and disposal of the aforementioned."

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyyah, Book of Restriction (Al-Hajr), Chapter Three, Nurani Kutub Khana Peshawar, 5/61. 2. Fatawa Hindiyyah, Book of Endowment (Al-Waqf), Chapter Four, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/289.

और न ही उसके बाद उसका दान; हालांकि, यह प्रतिबंधित व्यक्ति की जागरूकता पर निर्भर है, ताकि उसके बारे में जानने से पहले उसके द्वारा किया गया प्रत्येक लेनदेन वैध रहे। (संक्षिप्त) पाबंदी प्रभावी होगी कि वह अपनी संपत्ति को उपहार में नहीं दे सकेगा या दान नहीं कर सकेगा, बशर्ते उसे काजी (न्यायाधीश) की ओर से पाबंदी की जानकारी हो गई हो। अत; जानकारी से पूर्व उसने अपनी संपत्ति में जो भी लेनदेन किया होगा, वह जायज़ होगा। (संक्षिप्त)

उसी में है: एक व्यक्ति के पास बीस हजार दिरहम मूल्य की भूमि है और उस पर ऋण है। उसने भूमि को वक्फ़ कर दिया और यह शर्त रखी कि इसकी आय उसके स्वयं पर खर्च की जाए, जिसका उद्देश्य भुगतान में देरी करना था। गवाहों ने उसके दिवालिया होने की गवाही दी। वक्फ़ और गवाही वैध है। यदि उसके भरण-पोषण के बाद इन आय में से कुछ बचता है, तो लेनदार इसे उससे ले सकते हैं। अल-मुदकरात में ऐसा ही है। और अल्लाह बेहतर जानता है। उसी में है: एक व्यक्ति बीस हजार दिरहम के बराबर भूमि का मालिक है और उस पर ऋण है, तो उसने ऋण की अदायगी में देरी के लिए अपनी भूमि वक्फ़ करके उसकी आय को अपनी ज़ात के लिए आरक्षित कर लिया, और गवाहों ने उसके कंगाल होने की गवाही दी, तो वक्फ़ और गवाही जायज़ होगी और भूमि की आय में से उसके खर्च के बाद यदि कुछ बचेगा तो लेनदार लेंगे, मुदकरात में इसी तरह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 93: इंदौर, मालवा क्षेत्र, नवाब गफूर खान की छावनी से, प्रेषक हकीम मोहम्मद अकमल खान साहब, 1 रबी-उल-अव्वल 1327 हिजरी। दीन के उलेमा और मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: मोहम्मद आज़म खान को उस समय के शासक ने भोट क्षेत्र की भूमि का एक सनद (अधिकार पत्र) जीवन भर के लिए दिया था। मोहम्मद आज़म खान ने रणनीतिक रूप से एक छद्म नाम के रूप में शासक की अनुमति से एक अर्जी पेश की कि इस भूमि का सनद मेरे पुत्र अफ़ज़ल खान के नाम पीढ़ी दर पीढ़ी दे दिया जाए। तदनुसार, मोहम्मद आज़म खान के अनुरोध के अनुसार, अफ़ज़ल खान का कब्ज़ा कभी भी और किसी भी समय एक पल के लिए भी नहीं हुआ, और हमेशा मोहम्मद आज़म खान ही कब्ज़ा, लेनदेन, राजस्व की वसूली, ठेका आदि सभी प्रकार का प्रबंधन और व्यवस्था करते रहे और सनद में भी उस समय के शासक ने ये शब्द लिखे कि "उपरोक्त के कब्ज़े और उपभोग में रहने दें"।

फ़ुटनोट: 1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हजर, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/61। 2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ़, अध्याय चार, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/289।

ولا صدقته بعد ذلك لكن يشترط علم المحجور عليه حتى ان كل تصرف باشره قبل العلم به يكون صحيحاً (ملخصاً) پابندی موثر ہوگی کہ وہ اپنے مال کو ہبہ یا صدقہ نہ کر سکے گا بشرطیکہ اس کو قاضی کی طرف سے پابندی کا علم ہو چکا ہو، لہٰذا علم سے قبل اس نے اپنے مال میں جو بھی تصرف کیا جائز ہوگا۔ (ملخصاً ت)

اسی میں ہے: رجل له ضيعه تساوي عشرين الف درهم وعليه ديون فوقف الضيعة وشرط صرف غلاتها الى نفسه قصداً منه الى المماطلة وشهد الشهود على افلاسه جاز الوقف والشهادة فان فضل عن قوته شيئ من هذه الغلات فللغرماء ان يأخذوا ذلك منه كذا في المضمرات واللہ تعالیٰ اعلم۔ اسی میں ہے: ایک شخص بیس ہزار درہم کے مساوی زمین کا مالک ہے اور اس پر قرضے ہیں تو اس نے قرض کی ادائیگی میں تاخیر کے لئے اپنی زمین وقف کرکے اس کی آمدنی کو اپنی ذات کے لئے مختص کر لیا، اور گواہوں نے اس کے مفلس ہونے کی شہادت دی، تو وقف اور شہادت جائز ہوگی اور زمین کی آمدنی میں سے اس کے خرچہ سے اگر کچھ بچے گا تو قرض خواہ لیں گے، مضمرات میں اسی طرح ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۹۳: از اندور ملک مالوہ چھاؤنی نواب غفور خان مرسلہ حکیم محمد اکمل خاں صاحب یکم ربیع الاول شریف ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان اس مسئلہ میں کہ محمد اعظم خاں کو رئیس وقت نے ایک سند ملک بھوٹ کی تاحین حیات عطا کی، محمد اعظم خاں نے مصلحتاً بطور اسم فرض کے ایک عرضی رئیس کی اجات میں پیش کی کہ اس ملک کی سند میرے فرزند افضل خاں کے نام نسلاً بعد نسل عطا ہو جائے، چنانچہ حسب استدعا محمد اعظم خاں کے افضل خاں کا قبضہ کبھی اور کسی وقت میں ایک آن واحد کے واسطے بھی نہیں ہوا، اور ہمیشہ قبضہ

اور تصرف و وصول واصلات و ٹھیکہ وغیرہ وغیرہ جملہ قسم کا نظم و نسق محمد اعظم خاں کرتے رہے اور سند میں بھی رئیس وقت نے یہ لفظ تحریر کئے کہ "بقبض و تصرف میں مفرئی الیہ واگزارند"

حواشی: 1. فتاوی ہندیہ کتاب الحجر الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۶۱ 2. فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۲۸۹

Volume 19, Fatawa Rizvia

This specifically refers to Muhammad Azam Khan rather than Afzal Khan. During this period, Muhammad Afzal Khan passed away, leaving behind two wives, one daughter, and one son. Muhammad Afzal Khan died during the lifetime of his father Muhammad Azam Khan. For this reason, all the heirs of Afzal Khan were deprived of inheritance, and Muhammad Azam Khan remained the possessor, owner, and controller as before. In such a state, can the children or wife and children of the late Afzal Khan be entitled [to the property] or not? Afzal Khan possessed no movable or immovable property. Muhammad Azam Khan, the father of Afzal Khan, used to support Afzal Khan and his wife and children. Since Afzal Khan died during the lifetime of his father Muhammad Azam Khan, can the wife and children of the deceased Afzal Khan be entitled to this land of Bhoot or not? Please clarify and be rewarded.

The Answer: Upon reviewing the writings and copies sent by the questioner along with this query, it became clear that the wife of Muhammad Afzal Khan, claiming inheritance from her husband on the grounds that through the change of the deed (sanad), Muhammad Afzal Khan had become the owner of this land, has filed a claim of ownership. This claim is purely void and baseless according to Sharia. In the second deed in the name of Muhammad Afzal Khan, there is no word from the state that signifies a gift (Hiba) or transfer of ownership (Tamleek)—neither to gift, nor to grant, nor to designate as owner, nor any other word synonymous with them. There are only these words:

The aforementioned lands from the presence [of the ruler] to Muhammad Afzal Khan, son of the esteemed [Azam Khan], generation after generation, on the condition of fulfillment of requirements of obedience and loyalty, are exempted. It is necessary that the aforementioned lands, known to be exempted and exempt from taxes by the presence, be left in the possession and control of the esteemed one.	The aforementioned lands were exempted by the government for Muhammad Afzal Khan, the son of the applicant, generation after generation, on the condition of obedience and loyalty. It became necessary that the aforementioned lands, declared exempted and beyond taxation by the government, be left free in the possession and control of the applicant. (T)

Being "exempted" (Ma'af) is not among the words for a gift (Hiba); in fact, its connection with physical assets (Ayn) is not correct. Exemption (Ma'afi) pertains to demands and debts, the essence of which is discharge (Ibraa). Discharge from physical assets is void. It is stated in Durr al-Mukhtar: "Al-Ibra'u 'an al-A'yaan baatil" (Discharging from physical assets is void). (T) In Ashbah, it is stated:

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Sulh, Mujtabai Press, Delhi, 2/122 Page 295 of 692

इससे मुराद ख़ास मुहम्मद आज़म ख़ान हैं न कि अफ़ज़ल ख़ान। इसी दौरान मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान का इंतकाल हो गया, और अफ़ज़ल ख़ान की दो बीवियाँ, एक लड़की और एक लड़का जीवित हैं। मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान अपने पिता आज़म ख़ान के जीवनकाल में ही गुज़र गए। इसी कारण अफ़ज़ल ख़ान के सभी वारिस विरासत से वंचित हो गए और मुहम्मद आज़म ख़ान पहले की तरह क़ाबिज़, मालिक और तसर्रुफ़ (अधिकार) करने वाले रहे। ऐसी स्थिति में, क्या मरहूम अफ़ज़ल ख़ान की औलाद या उनकी बीवी-बच्चे हक़दार हो सकते हैं या नहीं? अफ़ज़ल ख़ान की कोई चल या अचल संपत्ति नहीं है। मुहम्मद आज़म ख़ान, जो अफ़ज़ल ख़ान के पिता थे, अफ़ज़ल ख़ान और उनकी बीवी-बच्चे का भरण-पोषण करते रहे। चूँकि अफ़ज़ल ख़ान का इंतकाल अपने पिता मुहम्मद आज़म ख़ान के जीवनकाल में ही हो गया, तो ऐसी स्थिति में क्या इस मुल्क भूत में मरहूम अफ़ज़ल ख़ान की बीवी और बच्चे हक़दार हो सकते हैं या नहीं? बयान फरमाएं ताकि आपको सवाब मिले।

जवाब: इस सवाल के साथ जो तहरीर और नक़लें साइल (प्रश्नकर्ता) ने भेजी हैं, उनके अवलोकन से स्पष्ट हुआ कि मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान की पत्नी ने अपने पति की विरासत के दावे के साथ, इस आधार पर कि सनद (दस्तावेज़) बदलने से मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान इस ज़मीन का मालिक हो गया था, इस पर मल्कियत (मालिकाना हक़) का दावा किया है। यह दावा शरीयत के अनुसार पूरी तरह बातिल (अमान्य) और बेजा है। मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान के नाम की दूसरी सनद में रियासत (सरकार) की ओर से कोई ऐसा शब्द नहीं है जो हिबा (दान) और तन्लीक (स्वामित्व हस्तांतरण) के अर्थ देता हो—न हिबा करना, न अता करना, न मालिक बताना और न ही कोई दूसरा शब्द जो इनका पर्यायवाची हो। केवल इतने शब्द हैं कि:

उपरोक्त भूमि हुज़ूर (सरकार) की ओर से मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान, पुत्र मअज़ी इलैह (आज़म ख़ान) को पीढ़ी-दर-पीढ़ी आज्ञाकारिता और वफ़ादारी की शर्तों पर माफ़ की गई। आवश्यक है कि उक्त भूमि को हुज़ूर की ओर से माफ़ और कर-मुक्त समझकर मअज़ी इलैह के क़ब्ज़े और अधिकार में छोड़ दिया जाए।	उक्त भूमि आवेदनकर्ता के बेटे मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान के लिए सरकार की ओर से पीढ़ी-दर-पीढ़ी आज्ञाकारिता और वफ़ादारी की शर्त पर माफ़ हुई। आवश्यक हुआ कि उक्त भूमि, जिसे सरकार की ओर से माफ़ और कर-मुक्त घोषित किया गया है, आवेदनकर्ता के क़ब्ज़े और अधिकार में आज़ाद छोड़ दें। (त)

"माफ़ होना" हिबा (दान) के शब्दों में से नहीं है, बल्कि 'ऐन' (भौतिक संपत्ति) से इसका संबंध ही सही नहीं है। माफ़ी का संबंध मांग और ऋण से होता है जिसका अर्थ 'इबरा' (छुटकारा/निस्तारण) है, और भौतिक वस्तुओं से इबरा बातिल है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "अल-इबराउ अन अल-अयान बातिल" (भौतिक वस्तुओं से बरी करना बातिल है)। (त) 'अशबाह' में है:

---

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुस सुल्ह, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/122 पेज 295 of 692

اس سے مراد خاص محمد اعظم خان ہیں کہ افضل خان، اسی عرصہ میں محمد افضل خان کا انتقال ہوگیا، اور افضل خان کی دو بیویاں اور ایک لڑکی اور ایک لڑکا باقی ہے، محمد افضل خان اپنے والد اعظم خان کی حیات میں فوت ہوئے، اسی باعث ورثائے افضل خان سب محروم الارث ہوگئے اور بدستور قدیم محمد اعظم خان قابض اور مالک اور متصرف رہے، ایسی حالت میں اولادِ افضل خان مرحوم یا ان کی بیوی بچے مستحق ہوسکتے ہیں یا نہیں؟ افضل خان کی جائداد منقولہ و غیر منقولہ کچھ بھی نہیں، اور افضل خان اور ان کی بیوی بچہ کی پرورش محمد اعظم خان پدرِ افضل خان کرتے رہے، اور افضل خان کا انتقال اپنے والد محمد اعظم خان کی حیات میں ہوگیا، تو ایسی صورت میں اس ملک بھوٹ میں افضل خان مرحوم کی بیوی بچے مستحق ہوسکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: اس سوال کے ساتھ تحریر و نقول کہ سائل نے مرسل کیں ان کے ملاحظہ سے واضح ہوا کہ زوجہ محمد افضل خان نے بدعوی وراثت شوہر اس بناء پر کہ تبدیلِ سند سے محمد افضل خان اس زمین کا مالک ہوگیا تھا اس پر دعوی ملک کیا ہے، یہ دعوی شرعاً محض باطل و بیجا ہے، سندِ ثانی بنام محمد افضل خان میں از جانب ریاست کوئی لفظ مفید معنی ہبہ و تملیک نہیں، نہ ہبہ کرنا نہ عطا ہونا، نہ مالک بتانا نہ اور کوئی لفظ کہ ان کا مرادف ہو، صرف اتنے الفاظ ہیں کہ

اراضی مذکورہ از حضور بہ محمد افضل مذکورہ اراضی درخواست دہندہ کے بیٹے محمد افضل خان خلف معزی الیہ نسلاً بعد نسل بشرطِ خان کے لئے سرکار کی طرف سے نسلاً بعد نسل لوازمِ اطاعت و فرمانبرداری معاف شد لازم بشرطِ اطاعت و فرمانبرداری معاف ہوئی، لازم ہوا کہ

کہ اراضی مذکور را از حضور معاف و مذکورہ اراضی سرکار کی طرف سے معاف اور مرفوع القلم دانستہ بقبض و تصرف معزی مرفوع القلم قرار دی گئی درخواست دہندہ کے قبضہ و الیہ واگذارند۔ تصرف میں آزاد چھوڑیں۔(ت)

معاف ہونا کوئی الفاظ ہبہ سے نہیں بلکہ عین سے اس کا تعلق ہی صحیح نہیں، معافی مطالبہ و دیون سے متعلق ہوتی ہے کہ اس کا حاصل ابراء ہے، اور اعیان سے ابراء باطل، در مختار میں ہے:

الابراء عن الاعیان باطل (اعیان اشیاء سے بری کرنا باطل ہے۔ (ت) اشباہ میں ہے:

---

1 درمختار کتاب الصلح مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲۲ Page 295 of 692

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Arabic] Debt is specialized with rules, among them is the validity of discharging from it, but discharging from specific assets is not valid. -[1] [Urdu] Some rulings of religion are specific, one of them is being freed from it, therefore discharging from specific assets will not be permissible. (T)

In Wajeez-e-Kardari, it is stated: [Arabic] It is not accepted due to the lack of validity of discharging from specific assets. -[2] [Urdu] It will not be accepted because discharging from specific assets is not valid. (T)

Contrary to the document in the name of Hakim Muhammad Azam Khan, as it contains the word "Ata Shud" (was granted), and this is specifically for gifting (Hiba). In Alamgiri, it is stated: [Arabic] The words of gift are of various types. A type in which gift occurs by its linguistic placement, such as his saying: "I have gifted this thing to you," or "I have made you the owner of it," or "I have given it to you." So all of this is a gift. (summarized) -[3] [Urdu] The words for Hiba (gift) are various; one type is that which by definition effects a gift, and those words are: "I have gifted this thing to you, made you its owner, given it to you." These are all words for Hiba. (End, summarized) (T)

In the document in the name of Muhammad Afzal Khan, there is also mention of Muhammad Azam Khan: [Persian/Urdu] Previously, it was granted by the order of Muhammad Azam Khan from the presence, [Urdu] Before this, the government granted it to Muhammad Azam. (T)

And although in the request on behalf of Muhammad Azam Khan for granting it to Afzal Khan, it is mentioned that: [Persian/Urdu] Now the petition of the aforementioned person for the request of exchanging the previous document and granting it in the name of Muhammad Afzal Khan, his son, has been received and observed. [Urdu] The petition to change the first document and grant it in the name of the applicant's son, Muhammad Afzal Khan, was received and observed. (T)

But in the decree, the word "Ata" (grant) is not present; it is only stated that: [Persian/Urdu] Since the presence intends for the care and maintenance of the aforementioned Hakim Sahab, therefore the said lands from the presence... [Urdu] Since the government intends for the care and authority of the applicant Hakim Sahab, therefore the said lands...

---

[1] Al-Ashbah wal-Naza'ir, The Third Art, The Statement on Debt, Idara al-Quran Karachi, 2/ 210 [2] Fatawa Bazzaziya, on the margin of Fatawa Hindiyya, Book of Claims, The First Chapter, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/ 330 [3] Fatawa Hindiyya, Book of Gift, The First Chapter, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/ 375

फ़तावा रज़विया, खंड १९

[अरबी] ऋण के कुछ विशिष्ट नियम हैं, जिनमें से एक यह है कि उससे मुक्त (इब्रा) करना मान्य है, लेकिन विशिष्ट वस्तुओं (अयान) से मुक्त करना मान्य नहीं है। -[1] [उर्दू] दीन (धर्म) के कुछ अहकाम (नियम) मख़सूस (विशिष्ट) हैं, उनमें से एक उससे बरी (मुक्त) करना है, लिहाज़ा अयान (विशिष्ट वस्तुओं) से इब्रा (मुक्ति) जाइज़ नहीं होगा। (त)

वजीज़-ए-करदरी में है: [अरबी] यह स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि अयान से इब्रा सही नहीं है। -[2] [उर्दू] क़ुबूल न होगा क्योंकि अयान से इब्रा सही नहीं है। (त)

हकीम मुहम्मद आज़म खान के नाम के सनद (दस्तावेज़) के विपरीत, जिसमें शब्द "अता-शुद" (प्रदान किया गया) है और यह विशेष रूप से हिबा (उपहार) के लिए है। आलमगीरी में है: [अरबी] हिबा के अल्फाज़ (शब्द) कई प्रकार के होते हैं। एक प्रकार वह है जिससे वज़अन् (परिभाषा के अनुसार) हिबा वाक़े हो जाता है, जैसे उसका कहना: "मैंने यह चीज़ तुम्हें हिबा कर दी," या "मैंने तुम्हें इसका मालिक बना दिया," या "मैंने तुम्हें दे दी।" तो यह सब हिबा है। (संक्षेप में) -[3] [उर्दू] हिबा के अल्फ़ाज़ मुख्तलिफ़ (विभिन्न) हैं; एक क़िस्म वह है जिससे वज़अन् हिबा वाक़े हो जाता है, वह ये अल्फ़ाज़ हैं: "यह शई (वस्तु) मैंने तुझे हिबा की, तुझे मालिक बनाया, तुझे दे दी।" ये सब हिबा के अल्फ़ाज़ हैं। (संक्षेप में) (त)

मुहम्मद अफ़ज़ल खान के नाम के सनद में भी मुहम्मद आज़म खान का ज़िक्र है कि: [फारसी/उर्दू] इससे पहले मुहम्मद आज़म खान के हुक्म से हुज़ूर (सरकार) की ओर से प्रदान किया गया था, [उर्दू] क़ब्ल (पहले) अज़ीं सरकार ने मुहम्मद आज़म को अता की। (त)

और अफ़ज़ल खान को अता होने की दरख्वास्त मुहम्मद आज़म खान की जानिब (ओर) से, अगरचे (यद्यपि) उसमें मज़कूर (उल्लिखित) है कि: [फारसी/उर्दू] अब पूर्व सनद के तबादले और उसे उनके बेटे मुहम्मद अफ़ज़ल खान के नाम पर अता करने के लिए मुअज़्ज़ी इलैह (उक्त व्यक्ति) की अर्ज़ी मौसूल (प्राप्त) हुई और देखी गई। [उर्दू] पहली सनद को तब्दील (परिवर्तित) करने और दरख्वास्त दहंदा (आवेदक) के बेटे मुहम्मद अफ़ज़ल खान के नाम अता करने की अर्ज़ी मौसूल हुई, मुलाहज़ा (देखी) हुई। (त)

मगर हुक्म में लफ़्ज़ "अता" नहीं है, सिर्फ इतना है कि: [फारसी/उर्दू] चूँकि हुज़ूर मुअज़्ज़ी इलैह हकीम साहब की परवरिश और भरण-पोषण का इरादा रखते हैं, लिहाज़ा मज़कूर (उक्त) ज़मीनें

हुज़ूर की ओर से... [उर्दू] जब सरकार को परवरिश और इख़्तियार दरख्वास्त दहंदा हकीम साहब के लिये मन्ज़ूर है लिहाज़ा मज़कूरह (उक्त) अराज़ी (ज़मीनें)...

---

[1] अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन्नुस-सालिस, अल-क़ौलु फिद्दीन, इदारातुल क़ुरआन कराची, २/ २१० [2] फ़तावा बज़्ज़िया, फ़तावा हिंदिया के हाशिये पर, किताबुद्दावा, अल-फ़स्लुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/ ३३० [3] फ़तावा हिंदिया, किताबुल हिबा, अल-बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/ ३७५

فتاوٰی رضویہ، جلد ۱۹

[عربی] اختص الدین بأحکام منها صحة الابراء عنه فلا یصح الابراء عن الاعیان -[1] [اردو] دین کے کچھ احکام مخصوص ہیں ان میں سے ایک اس سے بری کرنا ہے لہٰذا اعیان سے ابراء جائز نہ ہوگا۔ (ت)

وجیز کردری میں ہے: [عربی] لا یقبل لعدم صحة الابراء عن الاعیان -[2] [اردو] قبول نہ ہوگا کیونکہ اعیان سے ابراء صحیح نہیں ہے۔ (ت)

بخلاف سند بنام حکیم محمد اعظم خاں کہ اس میں لفظ "عطا شد" ہے اور یہ خاص ہبہ کے لئے موضوع ہے۔ عالمگیری میں ہے: [عربی] الفاظ الهبة انواع نوع تقع به الهبة وضعا کقوله وهبت هذا الشئ لك او ملکته منك او اعطیتك فهذا کله هبة اھ مختصرا-[3] [اردو] ہبہ کے الفاظ مختلف ہیں، ایک قسم وہ ہے جس سے وضعا ہبہ واقع ہو جاتا ہے وہ یہ الفاظ ہیں "یہ شئی میں نے تجھے ہبہ کی، تجھے مالک بنایا تجھے دے دی" یہ سب ہبہ کے الفاظ ہیں اھ مختصرا (ت)

سند بنام محمد افضل خاں میں بھی بنام محمد اعظم خاں کا ذکر ہے کہ [فارسی/اردو] سابق ازیں بحکم محمد اعظم خاں از حضور عطا شدہ بود، [اردو] قبل ازیں سرکار نے محمد اعظم کو عطا کی۔ (ت)

اور افضل خاں کو عطا ہونے کی درخواست از جانب محمد اعظم خاں میں اگرچہ مذکور ہے کہ [فارسی/اردو] حالا عرضی معزی الیہ باستد عائے تبادل سند سابق و عطا شدن آن بنام محمد افضل خاں پسر خود موصول ملاحظہ گردید۔ [اردو] پہلی سند کو تبدیل کرنے اور درخواست دہندہ کے بیٹے محمد افضل خان کے نام عطا کرنے کی عرضی موصول ہوئی ، ملاحظہ ہوئی۔ (ت)

مگر حکم میں لفظ "عطا" نہیں اسی قدر ہے کہ [فارسی/اردو] چون حضور را پرورش و پرداخت حکیم صاحب معزی الیہ منظور لہٰذا اراضی مذکور از حضور بہ [اردو] جب سرکار کو پرورش و اختیار درخواست دہندہ حکیم صاحب کے لئے منظور ہے لہٰذا مذکورہ اراضی

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الدین ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۱۰ 2 فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ کتاب الدعوی الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۳۰ 3 فتاوی ہندیہ کتاب الھبۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۷۵

Vol. 19 Fatawa Razawiyya

Muhammad Afzal Khan 'Ma'af Shud' (Exempted/Forgiven). | It was exempted for Muhammad Afzal Khan by the government. (T)

If the result of this was intended to mean revenue and not the ownership of the land itself, as is the nature of 'Iqta' in its well-known sense (as is the manner of granting a fiefdom in its famous meaning - T), it is stated in 'Nahr al-Faiq' and then in 'Durr al-Mukhtar':

[Arabic Text Box:] Grants from the lands of the public treasury (Bait-ul-Mal), as their result is that the ownership of the land is for the public treasury and the revenue (Kharaj) is for it. 1 | [Urdu Translation Box:] The result of granting the lands of the public treasury is that the ownership will belong to the public treasury and its income will belong to it. (T)

And if, hypothetically, this was the situation here, then after the passing of the late Nawab [entitled Khuld Ashiyan], it would have ended; Muhammad Afzal Khan himself would have had no right, let alone his heirs. It is stated in 'Radd al-Muhtar':

[Arabic/Urdu Text Box:] Left: Does it pass to the children of the grantee by virtue of the Sultan's words "and to his children," for it means that if he dies leaving children, it is for his children after him? This is a conditional meaning. The answer is that it does not pass to his children because the mentioned condition becomes void upon the death of the Sultan who made the condition. It is said in 'Al-Ashbah': If the one who made the condition dies, the assignment becomes void. (Summary) 2 Right: If the ruler says to the grantee, "and for his children," will it belong to his children? Because its meaning is that after the death of the grantee, if he has children, it will belong to the children. This is a conditional meaning. The answer is: it will not belong to the children because with the death of the ruler who set the condition, this condition becomes void. It is stated in 'Al-Ashbah': If the confirmer dies, his conditional ruling becomes void. (Summary) (T)

And hypothetically, even if the children's right remained, still the wife of Muhammad Afzal Khan would have no right because the deed says "generation after generation," and a wife is not of the husband's lineage. And suppose such a deed in the current custom of the country's rulers is considered an absolute transfer of land ownership, even if "Ma'af Shud" (exempted) is written instead of "Ata Shud" (granted). Based on this, the second deed should be declared a gift and transfer of land for Muhammad

Afzal Khan so that all heirs, wife and children, can establish their entitlement. Even in this case, the complete lack of entitlement of all heirs of Afzal Khan is clear and obvious, as the land had already been gifted to Hakim Muhammad Azam Khan, and its being until the end of life is not contradictory, as something which is [given] to someone...

1 Durr al-Mukhtar, Book of Jihad, Chapter of Ushr, Mujtabai Press, Delhi, 1/350. 2 Radd al-Muhtar, Book of Jihad, Chapter of Ushr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/266.

खंड १९ फ़तावा रज़विया

मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान 'मुआफ़ शुद' (माफ़ किया गया)। | सरकार की ओर से मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान को माफ़ किया गया। (त)

यदि इसका परिणाम केवल राजस्व के अर्थ में माना जाए न कि भूमि के स्वामित्व के अर्थ में, जैसा कि प्रसिद्ध अर्थों में जागीर प्रदान करने का स्वभाव है (जैसा कि जागीर दान करने की प्रसिद्ध शैली है - त), तो 'नहर अल-फ़ाएक' और फिर 'दुर्र अल-मुख़्तार' में उल्लेख है:

[अरबी पाठ बॉक्स:] सार्वजनिक कोष (बैत-उल-माल) की भूमि से अनुदान, क्योंकि उनका परिणाम यह है कि भूमि का स्वामित्व सार्वजनिक कोष के लिए है और राजस्व (ख़राज) भी उसी के लिए है। 1 | [उर्दू अनुवाद बॉक्स:] सार्वजनिक कोष की भूमि को दान करने का परिणाम यह है कि स्वामित्व सार्वजनिक कोष का होगा और उसकी आय उसी की होगी। (त)

और यदि मान लिया जाए कि यहाँ भी यही स्थिति होती, तो स्वर्गीय नवाब [ख़ुल्द आशियान] के निधन के बाद यह समाप्त हो जाती; स्वयं अफ़ज़ल ख़ान का कोई अधिकार शेष नहीं रहता, उनके वारिसों की तो बात ही क्या। 'रद्द अल-मुह्तार' में है:

[अरबी/उर्दू पाठ बॉक्स:] बाएँ क्या सुल्तान के यह कहने से कि "और उसकी संतान के लिए," यह भूमि प्राप्तकर्ता की संतान की हो जाएगी? क्योंकि इसका अर्थ है कि यदि वह संतान छोड़ कर मरता है, तो उसके बाद वह उसकी संतान के लिए है। यह एक सशर्त अर्थ है। उत्तर यह है कि वह उसकी संतान के लिए नहीं होगी क्योंकि सुल्तान (शर्त लगाने वाले) की मृत्यु से वह शर्त निष्प्रभावी हो जाती है। 'अल-अश्बाह' में कहा गया है: यदि शर्त लगाने वाला मर जाए, तो वह निर्णय रद्द हो जाता है। (संक्षिप्त) 2 दाएँ क्या जिसे शासक द्वारा दान दिया गया है, उसके लिए "और उसकी संतान के लिए" कह देने से वह उसकी संतान की हो जाएगी? क्योंकि इसका अर्थ यह है कि दान प्राप्तकर्ता की मृत्यु के बाद यदि उसकी संतान हो, तो वह संतान की होगी। तो यह अर्थ सशर्त (तअलीक़) है। उत्तर यह है: यह संतान के लिए नहीं होगी क्योंकि शर्त लगाने वाले शासक की मृत्यु से यह शर्त समाप्त हो जाएगी। 'अश्बाह' में कहा गया है: यदि पुष्टि करने वाला मर जाए, तो उसका यह सशर्त आदेश रद्द हो जाएगा। (संक्षिप्त) (त)

और मान लीजिए कि यदि संतान का अधिकार रहता भी, तब भी मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान की पत्नी के लिए कोई अधिकार नहीं होता क्योंकि दस्तावेज़ में "पीढ़ी दर पीढ़ी" (नस्लन बाद नस्ल) लिखा है और

पत्नी पति की पीढ़ी या वंश से नहीं होती। और मान लीजिए कि ऐसे दस्तावेज़ देश के शासकों के वर्तमान प्रचलन में पूर्ण रूप से भूमि का स्वामित्व हस्तांतरण माने जाते हैं, भले ही "अता शुद" (प्रदान किया गया) के स्थान पर "मुआफ़ शुद" (माफ़ किया गया) ही लिखा हो। इस आधार पर दूसरे दस्तावेज़ को मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ान के लिए भूमि का उपहार और स्वामित्व घोषित किया जाए ताकि पत्नी और संतान सभी वारिस अपना हक स्थापित कर सकें। ऐसी स्थिति में भी अफ़ज़ल ख़ान के सभी वारिसों का हकदार न होना स्पष्ट है क्योंकि भूमि पहले ही हकीम मुहम्मद आज़म ख़ान को उपहार (हिबा) दी जा चुकी थी, और जीवन भर के लिए होना इसके विपरीत नहीं है क्योंकि जो चीज़ किसी को दी जाती है...

1 दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-जिहाद, बाब अल-उश्र, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/350। 2 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-जिहाद, बाब अल-उश्र, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/266।

पृष्ठ २९७/६९२

محمد افضل خاں معاف شد۔ | سرکار کی طرف سے محمد افضل خاں کو معاف ہوئی ۔ (ت) اس کا حاصل اگر ٹھہرا تو بمعانی محصول نہ کہ تملیک رقبہ، کما ھو شان الاقطاع علی المعنی المشھور (جیسا کہ مشہور معنی میں جاگیر عطیہ کرنے کی شان ہے ت) نہر الفائق پھر در مختار میں ہے: الاقطاعات من اراضي بیت المال اذ حاصلھا ان الرقبة لبیت المال والخراج له 1۔ | بیت المال کی اراضی عطیہ کرنے کا حاصل یہ ہے کہ ملکیت بیت المال کی ہو گی اور آمدن اس کی ہوگی۔ (ت) اور بالفرض یہ صورت یہاں ہوتی تو بعد انتقال نواب خلد آشیاں مرحوم و مغفور ختم ہو جاتی خود افضل خاں کا کوئی حق نہ رہتا نہ کہ ان کے ورثاء کا، ردالمحتار میں ہے: ھل تصیر لاولاد المقطع له عملاً بقول السلطان ولا ولادہ فانہ بمعنی ان مات عن اولاد فلاولادہ من بعدہ فھو تعلیق معنی و الجواب انھا لا تکون لاولادہ لبطلان التعلیق المذکور بموت السلطان المعلق قال فی الاشباہ لو مات المعلق بطل التقریر اھ مختصراً 2 | کیا جس کو عطیہ کیا گیا ہے حاکم کی طرف، "اور اس کی اولاد کے لئے" کہہ دینے سے اس کی اولاد ہو جائے گی کیونکہ اس کا معنی یہ ہے کہ عطیہ لینے والے کی موت کے بعد اگر اس کی اولاد ہو تو اولاد کی ہوگی۔ تو یہ معنی تعلیق ہے، الجواب یہ اولاد کے لئے نہ ہو گی کیونکہ معلق کرنے والے حاکم کی موت سے یہ تعلیق باطل ہو جائیگی، اشباہ میں فرمایا : اگر تصدیق کرنے والا فوت ہو جائے تو اس کا یہ معلق حکم باطل ہو جائے گا اھ مختصراً (ت) اور بالفرض اولاد کا حق رہتا بھی، جب بھی زوجہ محمد افضل خاں کے لئے کوئی حق نہ ہوتا کہ سند میں نسلا بعد نسل ہے اور زوجہ نسل شوہر سے نہیں، اور اگر فرض کیجئے کہ ایسی سند والیان ملک کے عرف حال میں مطلقاً تملیک رقبہ زمین سمجھی جاتی ہے اگرچہ "عطاشد" کے عوض "معاف شد" ہی لکھا گیا ہو جس کی بناء پر سند ثانی کو محمد افضل خاں کے

لئے ہبہ و تملیک زمین قرار دیا جائے کہ زوجہ و اولاد سب ورثہ کا استحقاق قائم کر سکیں، تو اس صورت میں بھی تمام وارثان افضل خاں کا محض نامستحق ہونا واضح وروشن ہے کہ زمین پہلے حکیم محمد اعظم خاں کو ہبہ ہو چکی اور حین حیات تک ہونا کچھ منافی نہیں کہ جو چیز کسی کو

1 در مختار کتاب الجهاد باب العشر مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۵۰ 2 رد المحتار کتاب الجهاد باب العشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/۲۶۶ Page 297 of 692

Fatawa Razvia, Vol. 19

If a gift (Hiba) is made for the lifetime [of someone], it becomes a permanent gift, and the condition of 'during lifetime' is legally void and ineffective. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

[Arabic Quote 1]: "Jaz al-umra lil-mu'mar lahu wa-li-warathatihi ba'dahu libutlan al-shart" 'Umra' (life-grant) is permissible for the grantee and his heirs after him because the condition [of return] is void. (T)

And that gift was fully and completely executed with the possession of Muhammad Azam Khan. Now, what right does the state have to gift that property again to someone else? Only two vague possibilities for its correction can be conceived: One, that Muhammad Azam Khan's petition saying, "According to our request, after the return, let another deed for this land of Bhot be granted in the name of my son Muhammad Afzal Khan, generation after generation," be treated as if Muhammad Azam Khan is returning that land to the Chief of the state and requesting a new gift in the name of his son. When a gift is returned to the donor by mutual consent or by a judicial decree, it is a rescission (Faskh) of the gift contract from the original, not a new gift from the donee to the donor. Therefore, the donor's possession is not a condition for it. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

[Arabic Quote 2]: "Idha raja'a bi-qada'in aw rida'in kana faskhan li-'aqd al-hibah min al-asl la hibatan lil-wahibi fa-lihadha la yushtaratu fihi qabd al-wahibi" When a return is made in a gift by a decree or consent, it will be a rescission of the gift contract, not a gift to the donor, so taking possession by the donor will not be a condition. (T)

However, a look at the said petition explicitly denies this meaning. Attached to the said phrase, it says, "Otherwise, I have brought the previous deed of grant with me, I shall present it back so that the said land remains annexed to the state as before." This clearly shows that he is not returning his gift at that moment, but rather speaking of returning the gift if this request is not accepted. Secondly, if you consider this request as an authorization of the gift (Tawkeel-bil-Hiba) from Muhammad Azam Khan—as if he himself is gifting it to his son and giving the state the authority for this gift—this meaning is also neither apparent from this request nor from the second deed, which contains these words:

[Boxed Text]: "Exempted by His Highness for Muhammad Afzal Khan. It is necessary to consider the said lands exempted and beyond any claim (marfu' al-qalam) from His

Highness." | "When it was exempted for Muhammad Afzal Khan from the government's side, consider the said lands exempted and beyond claim by the government. (T)"

Footnotes: 1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Section on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press, Delhi, 2/165. 2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Chapter on Revoking Gift, Mujtabai Press, Delhi, 2/164.

फतावा रज़विया, खंड 19

यदि किसी के जीवनकाल के लिए उपहार (हिबा) दिया जाता है, तो वह स्थायी उपहार बन जाता है, और 'जीवनकाल' की शर्त कानूनी रूप से शून्य और निष्प्रभावी है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[अरबी उद्धरण 1]: "जाज़ अल-उमरा लिल-मुअम्मर लहू व-लि-वरसतिही बादहु लि-बुतलान अश-शर्त" जीवन भर के लिए दिया गया उपहार जायज़ है, और उपहार में दी गई वस्तु प्राप्तकर्ता की संपत्ति होगी, और उसके बाद उसके वारिस मालिक होंगे क्योंकि वापसी की शर्त शून्य है। (त)

और वह उपहार मोहम्मद आज़म खान के कब्ज़े के साथ पूर्ण और प्रभावी हो गया। अब रियासत को क्या अधिकार है कि वह उस संपत्ति को फिर से किसी और को उपहार में दे दे? इसके सुधार की केवल दो ही धुंधली संभावनाएँ हो सकती हैं: एक यह कि मोहम्मद आज़म खान की याचिका कि "हमारी प्रार्थना के अनुसार, वापसी के बाद इस भोट क्षेत्र का दूसरा सनद मेरे बेटे मोहम्मद अफ़ज़ल खान के नाम पीढ़ी-दर-पीढ़ी प्रदान किया जाए" को ऐसा माना जाए जैसे मोहम्मद आज़म खान रियासत के प्रमुख को वह ज़मीन वापस दे रहे हैं और अपने बेटे के नाम पर नए उपहार का अनुरोध कर रहे हैं। और जब आपसी सहमति या अदालती डिक्री द्वारा उपहार दाता को वापस किया जाता है, तो वह उपहार अनुबंध का निरस्तीकरण (फ़स्ख़) होता है, न कि प्राप्तकर्ता की ओर से दाता को नया उपहार। इसलिए, दाता का कब्ज़ा इसके लिए शर्त नहीं है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[अरबी उद्धरण 2]: "इज़ा रजा'अ बि-क़ादाइन अव रिदाइन काना फ़स्ख़न लि-अक़्द अल-हिबा मिन अल-असल ला हिबातन लिल-वाहिब फ़-लिहाज़ा ला युश्तरतु फ़ीहि क़ब्ज़ अल-वाहिब" जब अदालती फैसले या आपसी सहमति से उपहार में वापसी हो, तो यह उपहार अनुबंध का निरस्तीकरण होगा न कि दाता को नया उपहार, इसलिए दाता का कब्ज़ा करना शर्त नहीं होगा। (त)

लेकिन उक्त याचिका को देखने से स्पष्ट रूप से इस अर्थ का खंडन होता है। उसमें उक्त वाक्य के साथ ही लिखा है, "अन्यथा मैं पिछली दान की सनद अपने साथ लाया हूँ, उसे वापस पेश कर दूँ ताकि उक्त भूमि पहले की तरह सरकारी खालसा में शामिल रहे।" इससे साफ़ ज़ाहिर है कि वह उस समय अपना उपहार वापस नहीं कर रहा है, बल्कि इस अनुरोध के स्वीकार न होने पर उपहार वापसी की बात कह रहा है। दूसरे, यदि आप इस अनुरोध को मोहम्मद आज़म खान की ओर से उपहार के लिए अधिकृत करना (तौकील-बिल-हिबा) मान लें—जैसे कि वह स्वयं अपने पुत्र को अपनी ओर से उपहार

दे रहा है और रियासत को इस उपहार का अधिकार दे रहा है—तो यह अर्थ न तो इस अनुरोध से ज़ाहिर है और न ही दूसरी सनद से, जिसमें ये शब्द हैं:

[बॉक्स में दिया गया पाठ]: "हुज़ूर की ओर से मोहम्मद अफ़ज़ल खान के लिए माफ़ किया गया। आवश्यक है कि उक्त भूमि को हुज़ूर की ओर से माफ़ और दावों से मुक्त समझें।" | "सरकार की ओर से मोहम्मद अफ़ज़ल खान को माफ़ हुई तो उक्त भूमि को सरकार की ओर से माफ़ और दावों से मुक्त समझना आवश्यक है। (त)"

पादलेख: 1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, विविध मुद्दों पर अनुभाग, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/165। 2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा, उपहार वापसी पर अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/164।

पृष्ठ 298 का 692

اس کی حیات تک ہبہ کی جائے وہ ہمیشہ کے لئے ہبہ ہو گئی، اور حین حیات کی شرط شرعاً باطل وبے اثر ہے، در مختار میں ہے:

جاز العمری للمعمر لہ ولورثتہ بعدہ لبطلان الشرط عمر بھر کا ہبہ جائز ہے اور موہوب عمر لہ کی ملک ہوگا اور اس کے بعد اس کے وارث مالک ہونگے کیونکہ رد کی شرط باطل ہے۔ (ت)

اور وہ ہبہ قبضہ محمد اعظم خاں سے تام وکامل ونافذ ہو لیا، اب ریاست کو کیا اختیار رہا کہ پھر ایامال دوبارہ کسی اور کو ہبہ کردے، اس کی تصحیح کی دو ہی صورتیں موہوم ہوسکتی ہیں، ایک یہ کہ محمد اعظم خاں کی عرضی کہ "حسب استدعاتنا بعدار کے اس ملک بھوٹ کی دوسری سند میرے فرزند محمد افضل خاں کے نام نسلاً بعد نسل عطا فرمائی جائے" اسے گویا محمد اعظم خاں کی طرف سے اس زمین کا رئیس کو واپس دینا اور اپنے بیٹے کے نام ہبہ جدید کی درخواست کرنا قرار دیں، اور ہبہ جب باہمی تراضی یا قضائے قاضی سے واہب کو واپس ہو تو وہ دوسرے سے فسخ ہبہ ہے، نہ کہ موہوب لہ کی طرف سے واہب کو ہبہ، ولہذا واہب کا قبضہ اس پر شرط نہیں، در مختار میں ہے :

اذارجع بقضاء اورضاء کان فسخاً لعقد الھبۃ من الاصل لاھبۃ للواھب فلھذا لا یشترط فیہ قبض الواھب جب قضا یا رضا سے ہبہ میں رجوع ہو تو یہ فسخ عقد ہبہ ہوگا نہ کہ واہب کو ہبہ ہوگا لہذا واہب کا قبضہ کرنا شرط نہیں ہوگا۔ (ت)

مگر عرضی مذکور کا ملاحظہ صراحۃً اس معنی سے اباء کرتا ہے اس میں عبارت مذکور کے متصل ہے "ورنہ میں سند عطیہ سابقہ حضور اپنے ہمراہ لایا ہوں واپس پیش کر دوں بدستور سابق

ملک مذکور شریک خالصہ فرمائی جائے" اس سے صاف ظاہر کہ وہ اس وقت اپنا ہبہ واپس نہیں کرتا بلکہ اس درخواست کے قبول نہ ہونے پر واپسی ہبہ کہہ رہا ہے، دوسرے یہ کہ اس درخواست کو محمد اعظم خاں کی طرف سے توکیل بالہبہ قرار دیجئے گویا وہ اپنے پسر کو خود اپنی طرف سے ہبہ کرتا اور ریاست کو اس ہبہ کا اختیار دیتا ہے، یہ معنی بھی نہ اس درخواست سے ظاہر نہ سند ثانی سے، جس میں لفظ یہ ہیں کہ

از حضور به محمد افضل خان معاف شد لازم که اراضی مذکور را از حضور معاف و مرفوع القلم دانند۔ | سرکار کی طرف سے محمد افضل خاں کو معاف ہوئی تو اراضی مذکورہ کو سرکار کی طرف سے معاف اور مرفوع القلم لازم سمجھیں۔ (ت)

حواشی: 1. درمختار کتاب الہبۃ فصل فی مسائل متفرقہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۵ 2. درمختار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۴

And suppose either of these two scenarios is established. Since Muhammad Afzal Khan did not have possession for even a single moment, whether the gift (hiba) is considered from the state's side or from the father's side, it has become completely void. The first case is obvious, and in the second case, it is because the questioner mentioned in his letter that Muhammad Afzal Khan was an adult and had children at the time of this document change. Therefore, the father's possession cannot be considered his possession. Consequently, the gift in his name became void. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"And the death of one of the contracting parties after delivery [is a barrier to revocation], but if it [death] happens before [delivery], it [the gift] is void." (The letter 'M' [Meem] refers to the death of either party after delivery, and if death occurs before possession, the gift is void. - Translator)

In short, in no way and under no circumstances can Muhammad Afzal Khan or any of his heirs claim this land. They are not the owners of even a single particle of it. There are some other jurisprudential discussions here that are not relevant to the question, so their mention has been omitted. And Allah Almighty knows best.

Question 94: Sent by Maulvi Abdullah Khan Sahib, Town Bettiah, District Champaran, Mohalla Ganj Awwal, 24 Rabi al-Akhir 1327 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter? Zaid married off his adult daughter, Hindah. At the time of marriage, as part of the dowry along with other household items, he also gave one thousand rupees. The method of giving was that Zaid, in the marriage assembly, nominated the given items in Hindah's name in the presence of the in-laws and Hindah's husband, and handed over a list of the said items, which included an offer [ijab], to Hindah. Since Hindah lived with the late Zaid, sharing meals and drinks throughout his life, and he bore all her expenses, Hindah, out of a lack of necessity, did not take the said cash into her exclusive possession. Instead, throughout the life of the late Zaid, she left it with him. After Zaid's passing, when Hindah needed it, she spent it. The late Zaid had kept the said cash in a separate bag since the time of the marriage, and derived no personal benefit from it.

Note: One word has been missed by the copyist's pen in the original. 12

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 2/161.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

और फ़र्ज़ करें कि इन दोनों में से कोई भी सूरत तय पा जाए, चूँकि मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ाँ ने इस पर एक पल के लिए भी क़ब्ज़ा नहीं पाया, चाहे वह उपहार (हिबा) रियासत की ओर से माना जाए या पिता की ओर से, हर हाल में यह पूरी तरह से बातिल (अमान्य) हो गया। पहली सूरत में तो यह ज़ाहिर है, और दूसरी सूरत में इसलिए कि पूछने वाले ने अपने पत्र में ज़िक्र किया कि मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ाँ दस्तावेज़ के इस बदलाव के समय बालिग और औलाद वाला था, तो पिता का क़ब्ज़ा उसका क़ब्ज़ा नहीं माना जा सकता। अतः उसके नाम पर किया गया हिबा बातिल हो गया। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

"और दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु सुपुर्दगी के बाद [वापसी में बाधा है], लेकिन यदि यह [मृत्यु] सुपुर्दगी से पहले हो, तो यह [उपहार] बातिल है।" ('मीम' से मुराद क़ब्ज़ा देने के बाद दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु हो जाना है, और यदि क़ब्ज़ा होने से पहले मृत्यु हो जाए तो हिबा बातिल है। - त)

संक्षेप में, किसी भी सूरत में मुहम्मद अफ़ज़ल ख़ाँ या उसके किसी वारिस का इस ज़मीन पर कोई दावा नहीं हो सकता, वे इसके एक ज़र्रे के भी मालिक नहीं हैं। यहाँ कुछ अन्य फ़िक़्ही (न्यायशास्त्रीय) चर्चाएं हैं जिनका सवाल से संबंध नहीं है, इसलिए उनका ज़िक्र छोड़ दिया गया है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 94: प्रेषित मौलवी अब्दुल्लाह ख़ाँ साहब, कस्बा बेतिया, जिला चंपारण, मोहल्ला गंज अव्वल, 24 रबी अल-आख़िर 1327 हिजरी।

दीन के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी बालिग बेटी हिंदा का निकाह किया और निकाह के समय जहेज़ के तौर पर अन्य घरेलू सामान के साथ एक हज़ार रुपये भी दिए। देने का तरीका यह था कि ज़ैद ने निकाह की मजलिस में ससुराल वालों और हिंदा के शौहर की मौजूदगी में दिए गए सामान को हिंदा के नाम नामज़द किया, और उक्त सामान की एक सूची हिंदा को सौंप दी जिसमें ईजाब (प्रस्ताव) भी शामिल था। चूँकि हिंदा अपने मरहूम पिता ज़ैद के जीवन काल तक उनके साथ ही खाती-पीती रही और वे ही उसके सारे खर्च उठाते थे, इसलिए ज़रूरत न होने के कारण हिंदा ने उक्त नक़द राशि को अपने विशेष क़ब्ज़े में नहीं लिया, बल्कि ज़ैद मरहूम की ज़िंदगी भर उनके पास ही रहने दिया। ज़ैद के इंतक़ाल के बाद जब हिंदा को ज़रूरत पड़ी

तो उसने उसे खर्च किया। ज़ैद मरहूम ने उक्त नक़दी को निकाह के समय से ही एक अलग थैली में रख दिया था और उससे कोई निजी लाभ नहीं उठाया।

नोट: मूल प्रति में लेखक की क़लम से एक शब्द छूट गया है। 12

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, मत्वअ मुजतबाई दिल्ली, 2/161

اور بالفرض ان دونوں میں سے کوئی صورت ہی قرار دیجئے، جبکہ محمد افضل خاں نے اس پر ایک آن کو قبضہ نہ پایا اس کے نام ہبہ خواہ جانب ریاست سے مانیں خواہ طرف پدر سے، بہرحال باطل محض ہو گیا۔ بر تقدیر اول تو ظاہر ہے اور بر تقدیر ثانی یوں کہ سائل نے اپنے خط میں اظہار کیا کہ محمد افضل خاں اس تبدیل سند کے وقت بالغ وصاحب اولاد تھا تو قبضہ پدر اس کا قبضہ نہیں ہو سکتا لاجرم اس کے نام ہبہ باطل ہو گیا، درمختار میں ہے :

والہیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل[1]۔ میم سے مراد قبضہ دینے کے بعد فریقین میں سے کسی کا فوت ہو جانا ہے اور قبضہ سے پہلے موت ہو تو ہبہ باطل ہے۔ (ت)

بالجملہ کسی صورت کسی پہلو محمد افضل خاں یا اس کے کسی وارث کا اس زمین پر دعوٰی نہیں پہنچ سکتا وہ اس میں سے کسی ذرہ کے مالک نہیں، یہاں بعض ابحاث فقہیہ اور ہیں جن کو سوال سے تعلق نہیں، لہٰذا ان کا ذکر مطوی رہا، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۴: مرسلہ مولوی عبد اللہ خاں صاحب قصبہ بتیا ضلع چمپارن محلہ گنج اول ۲۴ ربیع الآخر ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی لڑکی ہندہ بالغہ کی شادی کی اور نکاح کے وقت میں بطور جہیز مع دیگر اثاث بیت ایک ہزار روپیہ بھی دیا، دینے کی صورت یہ تھی کہ زید نے مجلس نکاح میں اشیاء دادہ شدہ کو بنام ہندہ بحضور اصہار وشوہر ہندہ کے نامزد کیا، اور ایک فہرست اشیاء مذکورہ کی لکھ کر جو مشتمل بہ ایجاب بھی تھی ہندہ کے حوالے کی، چونکہ ہندہ تاحینِ حیات زید مرحوم اپنے والد مرحوم کے ہم ماکل وہم مشرب رہی، اور وہ اس کے کل مصارف کہتے اس لئے بوجھ عدم ضرورت ہندہ نے نقود مذکورہ کو قبضہ

خاص میں نہیں لایا بلکہ تازیندگی زید مرحوم، زید مرحوم کے پاس رکھ چھوڑا، بعد انتقالِ زید ہندہ کو جب ضرورت پڑی اس کو خرچ کیا، زید مرحوم نے نقود مذکور کو الگ ایک تھیلی میں وقتِ نکاح سے رکھ لیا تھا، اور اس سے کوئی نفع ذاتی نہیں

عہ: اصل میں قلمِ ناسخ سے ایک لفظ چھوٹ گیا ہے۔ ۱۲

[1] در مختار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۱

...lifted it, whenever he opened the cupboard, he would point towards the said bag and, addressing Hindah, would say, "This is your money." And many times he would say, "Your money is with me as a trust (amanat)." And many times he would weep and say, "Hindah's money is lying uselessly with me as a trust; I fear it might be lost and I might be held accountable for it." This is the actual situation. Now, please state whether, through the said 'takhliya' (relinquishing of possession)—that is, the statement of the late Zaid after opening the box, "This is your money"—the gift (hiba) became complete or not? Because giving as a dowry is also a possibility of a gift. If the gift became complete through this takhliya, then what is the definition of a valid (mu'tabar) takhliya? *So that it can be seen if the definition applies to this situation (T).* And if this gift is not complete and the said takhliya is not a valid takhliya, what is the reason for its invalidity, and which condition of validity is missing here?

And thus guide me regarding the acknowledgement (iqrar), from the point of view of its validity and non-validity

As the statement of Zaid, may Allah have mercy on him

"Your money is with me as a trust."

Thus guide me as to when an acknowledgement is valid and when it is not, because the statement of Zaid, may Allah have mercy on him: (T)

Its apparent meaning is an acknowledgement of a trust. Is this acknowledgement valid or void, while the acknowledger Zaid, being a learned jurist, knew the meaning of 'trust'? I hope you will alert me with an answer that quenches the thirsty and removes anxiety, as this is a matter in which the views of those making acknowledgements differ, and no one has brought anything that removes the confusion. Now I want to let you hear what transpired among them so that you may guide me towards the sound from the unsound. Some of them answered that the gift is not valid, as explicitly stated in the books of jurisprudence, while some others...

Apparently, it is an acknowledgement of trust. Is this acknowledgement correct or void? Since the one making the acknowledgement, Zaid, was a scholar and a jurist, he knew the meaning of 'trust'. I hope that in your answer you will give me such an admonition that will quench the thirsty and remove the distress, because this is an issue on which contemporary people hold different opinions, and no one has said anything that would end the confusion. Now I want to recount their opinions to you so that you may guide me on what is right and what is wrong. Some gave the answer that this gift is not correct, as clarified by the books of jurisprudence, and some...

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

...उठाया था, जब कभी अलमारी खोलते थे तो उक्त थैली की ओर इशारा करके फ़रमाते थे, हिंदा को संबोधित करते हुए कि "यह तुम्हारा रुपया है", और कई बार यूँ फ़रमाते थे कि "तुम्हारा रुपया मेरे पास अमानत है", और कई बार रोते थे और कहते थे कि "हिंदा का रुपया मेरे पास बेकार रखा हुआ है अमानत में, हमें डर है कि नष्ट न हो जाए और इसकी वजह से मेरी पकड़ न हो।" यह वास्तविक स्थिति है। अब फ़रमाएँ कि उक्त 'तख्लिया' (कब्ज़ा छोड़ना) से, यानी मरहूम ज़ैद के संदूक खोलने के बाद यह कहने से कि "यह तुम्हारा रुपया है", हिबा (दान) मुकम्मल हुआ या नहीं? क्योंकि दहेज के तौर पर देना हिबा का ही एक रूप हो सकता है। अगर इस तख्लिया से हिबा मुकम्मल हो गया, तो मोतबर (मान्य) तख्लिया की क्या परिभाषा है? ताकि पता चल सके कि क्या यह परिभाषा इस स्थिति पर लागू होती है। *(त)* और अगर यह हिबा मुकम्मल नहीं है और उक्त तख्लिया मोतबर तख्लिया नहीं है, तो इसकी अमान्यता का क्या कारण है, और यहाँ मान्यता की कौन सी शर्त अनुपस्थित है?

और इसी तरह इकरार (स्वीकृति) के बारे में उसके मान्य और अमान्य होने के संबंध में मेरा मार्गदर्शन करें

इस प्रकार मुझे मार्गदर्शन दें कि इकरार कब मान्य है और कब नहीं, क्योंकि ज़ैद (रहमतुल्लाहि अलैहि) का कथन है: (त)

जैसा कि ज़ैद (रहमतुल्लाहि अलैहि) का कथन है

"तुम्हारा रुपया मेरे पास अमानत है"

ज़ाहिरी तौर पर यह अमानत का इकरार है। क्या यह इकरार सही है या बातिल (अमान्य), जबकि इकरार करने वाला ज़ैद आलिम और फ़क़ीह (विधिवेत्ता) होने के कारण 'अमानत' का अर्थ जानता था? मुझे आशा है कि आप मुझे वह उत्तर देंगे जो प्यासे को तृप्त कर दे और परेशानी दूर कर दे, क्योंकि यह ऐसा मसला है जिसमें समकालीन लोगों की राय अलग-अलग है और किसी ने ऐसी कोई बात नहीं बताई जो इस उलझन को खत्म कर दे। अब मैं चाहता हूँ कि उनके विचार आपको सुनाऊँ ताकि आप सही और गलत के बारे में मेरा मार्गदर्शन करें। कुछ ने यह उत्तर दिया कि यह हिबा सही नहीं है जैसा कि फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की किताबों में स्पष्ट किया गया है, और कुछ ने...

इसका ज़ाहिर अमानत का इकरार है, क्या यह इकरार सही है या बातिल है? जबकि इकरार करने वाला ज़ैद आलिम और फ़क़ीह होने की वजह से अमानत का अर्थ जानता था, मुझे उम्मीद है कि आप मुझे जवाब से वह नसीहत फ़रमाएँगे जो प्यासे को सैराब कर दे और परेशानी को दूर कर दे क्योंकि यह ऐसा मसला है जिसमें हमज़बान लोग अलग-अलग राय रखते हैं और किसी ने कोई चीज़ नहीं बताई जो खलजान (उलझन) को खत्म कर दे, अब मैं चाहता हूँ कि उनकी राय आपको सुनाऊँ ताकि आप सही और गलत की मुझे रहनुमाई फ़रमाएँ कुछ ने यह जवाब दिया कि यह हिबा सही नहीं जैसा कि कुतुबे फ़िक़्ह ने यह तसरीह (स्पष्ट) की है और कुछ ने...

اٹھایا تھا، جب کبھی الماری کھولتے تھے تو تھیلی مذکورہ کی طرف اشارہ کرکے فرماتے تھے ہندہ سے مخاطب ہو کر کہ یہ تیرا روپیہ ہے، اور بسا دفعہ یوں فرماتے تھے کہ تیرا روپیہ میرے پاس امانت ہے، اور بسا دفعہ روتے تھے اور کہتے تھے کہ ہندہ کا روپیہ میرے پاس بے فائدہ رکھا ہوا ہے امانت میں، ہم کو ڈر ہے کہ ضائع نہ ہو اور اسکی وجہ سے میرا مواخذہ نہ ہو، یہ حقیقت حال ہے اب ارشاد فرمائے کہ تخلیہ مذکورہ سے یعنی قول زید مرحوم سے بعد کھولنے صندوق کے یہ تیرا روپیہ ہے ہبہ تمام ہوا یا نہیں؟ کیونکہ دینا بطور جہیز کے ہبہ ہی کا محتمل ہے، اگر اس تخلیہ سے ہبہ تمام ہوا اور یہ کہ تخلیہ معتبرہ کی کیا تعریف ہے حتی ینظر ان التعریف یصدق علی ہذا الصورۃ (تاکہ معلوم ہو سکے کہ اس صورت پر تعریف صادق آتی ہے۔ ت) اور اگر یہ ہبہ تمام نہیں اور تخلیہ مذکورہ تخلیہ معتبرہ نہیں تو عدم اعتبار کی کیا دلیل ہے، اور یہاں کون شرطِ اعتبار کا منفی ہے۔

وھکذا ارشدونی فی الاقرار من حین اعتبار وعدمہ

یوں مجھے ارشاد فرماؤ اقرار کے متعلق کب معتبر ہے اور کب نہیں، کیونکہ زید رحمہ اللہ کا قول: (ت)

اذ قول زید رحمہ اللہ

"تیرا روپیہ میرے پاس امانت ہے"

ظاهره اقرار بالامانة فهل يصح هذا اقرار ام هو باطل وكان زيد المقر عارفاً معنى الامانة عالماً فقيها ارجو منكم ان تنبهوني بجواب يروى العطشان و يذهب بالظمان اذهى مسئلة اختلف فيها اراء الاقرارن و ما أتى احد بشيئ يزيل الخلجلان والآن اريدان اسمعكم ماوقع بينهم حتى ترشدونى بسليمة من سقيمة اجاب بعضهم بأن الهبة ليست بصحيحة كما صرح به الكتب

اس کا ظاہر امانت کا اقرار ہے، کیا یہ اقرار صحیح ہے یا باطل ہے جبکہ اقرار کرنے والا زید عالم فقیہ ہونے کی وجہ سے امانت کا معنیٰ جانتا تھا، مجھے امید ہے کہ آپ مجھے جواب سے وہ تنبیہ فرمائیں گے جو پیاسے کو سیراب کردے اور پریشانی کو دور کردے کیونکہ یہ ایسا مسئلہ ہے جس میں ہم زبان لوگ مختلف رائے رکھتے ہیں اور کسی نے کوئی چیز نہ بتائی جو خلجان کو ختم کردے، اب میں چاہتا ہوں کہ ان کی آراء آپ کو سناؤں تاکہ آپ صحیح اور غلط کی مجھے رہنمائی فرمائیں، بعض نے یہ جواب دیا کہ یہ ہبہ صحیح نہیں جیسا کہ کتب فقہ نے یہ تصریح کی ہے اور بعض نے

Fatawa-e-Razvia Volume 19

[Arabic Text Column] The jurist answered that some of them said the gift has been completed due to the existence of its conditions. Its conditions are either proposal (ijab) which is apparent, or acceptance (qabul). Acceptance took place through the in-laws in the marriage assembly, and the donee (girl) permitted them, so it is valid as in the case of a 'fadhuli' (unauthorized agent). It also occurred from the donee herself after the letter (i.e., the mentioned inventory containing the proposal and the gifted items) reached her. The condition of a contract depends on the acceptance of the absent party when it is by writing or sending. As for the condition of its completion, which is possession (qabdh), it may be physical (haqiqi) or legal/constructive (hukmi). Here, although the first did not occur, the second is realized. The condition for considering constructive possession, expressed as 'takhliya' (vacating/relinquishing control), is that the thing be such that the person for whom control is relinquished is able to take possession of it after a word or deed from the relinquisher indicating permission for possession. Both of these matters are realized in our case. As for the second, i.e., the word or deed indicating permission for possession, it is as mentioned in the text of the question where the donor said, "This is your money," after opening the box and pointing to the coins.

[Urdu Text Column] The answer given was that this gift has become complete because the conditions have been met. The conditions are proposal and acceptance; the occurrence of the proposal is obvious, but acceptance was done by the in-laws in the marriage ceremony, and the girl authorized them to do so. Thus, the acceptance became valid, similar to how an unauthorized agent's (fadhuli) transaction works. Furthermore, acceptance occurred from the girl's side after she received the list written for her, as that list contained the proposal and the gifted item was also mentioned in it. The condition of a contract depends on the acceptance of an absent party when it's in writing or sent. However, the condition for this gift to be complete is possession, and this possession is sometimes physical and sometimes constructive. Here, possession was found in a constructive form because constructive possession occurs through 'takhliya' (relinquishing control) – meaning the item is presented in such a way that there is an indication of permission to take possession by some word or deed of the donor, and it is possible for the donee to take possession. In the case under discussion, all this was found. The second point, that is, constructive possession where a word or deed indicates permission, is present in the text of the question: the donor opened the small box and, pointing towards the

gifted dirhams which were tied in a separate bag, said "This is your money," because his purpose in saying this was only that the girl should take possession, as is [known to] both parties, the plaintiff and the defendant.

फतवा-ए-रिज़विया जिल्द 19

[अरबी पाठ स्तंभ] फकीह ने जवाब दिया कि उनमें से कुछ ने कहा कि हिबा (दान) मुकम्मल हो गया है क्योंकि इसकी शर्तें पूरी हो गई हैं। इसकी शर्तें या तो ईजाब (प्रस्ताव) हैं जो स्पष्ट है, या कुबूल (स्वीकृति)। कुबूल निकाह की सभा में ससुराल वालों के माध्यम से हुआ, और मवहूब लह (लड़की) ने उन्हें अनुमति दी, इसलिए यह उसी तरह सही है जैसे 'फ़ज़ूली' (अनधिकृत एजेंट) के मामले में होता है। यह मवहूब लह की ओर से स्वयं भी हुआ जब उसे वह पत्र (यानी प्रस्ताव और दान की गई वस्तुओं वाली सूची) प्राप्त हुआ। अनुबंध की शर्त अनुपस्थित पक्ष की स्वीकृति पर निर्भर करती है जब वह लिखित रूप में या भेजकर हो। जहाँ तक इसके पूर्ण होने की शर्त का सवाल है, जो कि कब्ज़ा (क़ब्ज़) है, वह वास्तविक (हकीकी) हो सकता है या कानूनी/सांकेतिक (हुक्मी)। यहाँ, हालांकि पहला घटित नहीं हुआ, लेकिन दूसरा सिद्ध है। सांकेतिक कब्ज़े पर विचार करने की शर्त, जिसे 'तख्लिया' (नियंत्रण छोड़ना) कहा जाता है, यह है कि वस्तु ऐसी हो कि जिसके लिए नियंत्रण छोड़ा गया है, वह छोड़ने वाले के किसी शब्द या कार्य के बाद कब्ज़ा करने में सक्षम हो, जो कब्ज़े की अनुमति का संकेत देता हो। हमारे मामले में ये दोनों बातें सिद्ध हैं। जहाँ तक दूसरे की बात है, यानी कब्ज़े की अनुमति का संकेत देने वाला शब्द या कार्य, तो यह प्रश्न के पाठ में वर्णित है जहाँ दानकर्ता ने संदूक खोलने और सिक्कों की ओर इशारा करने के बाद कहा, "यह तुम्हारा रुपया है।"

[उर्दू पाठ स्तंभ] यह उत्तर दिया गया कि यह हिबा पूर्ण हो चुका है क्योंकि शर्तें पूरी हो जाने के कारण शर्त ईजाब व कुबूल है। ईजाब का होना तो ज़ाहिर है लेकिन कुबूल तो वह ससुराल वालों ने निकाह की सभा में कर लिया और लड़की ने उन्हें इसकी अनुमति दे दी थी, तो कुबूल करना सही हो गया जैसा कि फज़ूली का मामला होता है। इसके अलावा, खुद लड़की की तरफ से उसे लिखी हुई सूची मिल जाने के बाद कुबूल हो गया क्योंकि वह सूची ईजाब पर आधारित थी और दान की गई चीज़ भी उसमें दर्ज थी। और अनुबंध की शर्त अनुपस्थित व्यक्ति के कुबूल करने पर निर्भर होती है जबकि वह लिखित रूप में या भेजने के माध्यम से हो। लेकिन इस हिबा के पूर्ण होने की शर्त कब्ज़ा होना है, और यह कब्ज़ा कभी वास्तविक होता है और कभी सांकेतिक होता है, जबकि यहाँ सांकेतिक रूप में कब्ज़ा पाया गया है। क्योंकि सांकेतिक कब्ज़ा 'तख्लिया' से होता है कि चीज़ इस अंदाज़ से मौजूद हो कि तख्लिया करने वाले (दानकर्ता) के किसी शब्द या कार्य का संकेत कब्ज़े की अनुमति पर पाया जाए और जिसे दान दिया गया है (मवहूब लह) उसके लिए कब्ज़ा करना संभव हो। और विचाराधीन मामले में यह सब पाया गया। दूसरा यानी सांकेतिक कब्ज़ा कि शब्द या कार्य अनुमति का संकेत दे,

यह बात सवाल के पाठ में मौजूद है कि दानकर्ता ने छोटी संदूक खोलकर दान किए गए दिरहम, जो अलग थैली में बंधे हुए थे, की तरफ इशारा करते हुए कहा "यह तुम्हारा रुपया है", क्योंकि उसकी इस बात का मकसद सिर्फ यही था कि लड़की कब्ज़ा कर ले जैसा कि वादी और प्रतिवादी दोनों पक्षों को ज्ञात है।

पृष्ठ 301/692

[عربی متن] الفقيه واجاب بعضهم بان الهبة قد تمت لوجود شرطها وشرطها اما الايجاب فظاهر واما القبول فلو جوده من الاصهار في مجلس النكاح واجازة موهوب لها فيصح كما في الفضولي ولوجوده من الموهوب لها بنفسها بعد بلوغ الكتاب اليها ای الفهرست المذكور المشتمل على الايجاب والموهوب وشرط العقد يتوقف على الغائب اذا كان بكتابة او بارسال واما شرط تمامها وهو القبض فهو قد يكون حقيقيا و قد يكون حكميا وههنا وان لم يتحقق الاول لكن الثاني متحقق ذا الشرط في اعتبار القبض الحكمي المعبر عنه بالتخلة ان يكون المخلى عنه بحيث يتمكن عن قبضه المخلى له بعد ان يصدر من المخلى بالكسر قول او فعل يدل على اجازة القبض وقد تحقق فيما نحن فيه هذان الامران اما الثانی ای القول والفعل الدال على الاجازة فكما مر في تحرير السؤال من قول الواهب يه تيرا روپيه ہے بعد فتح الصندوق مشيرا الى الدراهم

[اردو متن] یہ جواب دیا کہ یہ ہبہ تام ہو چکا ہے شرط پائے جانے کی وجہ سے شرط ایجاب و قبول ہے ، ایجاب کا وقوع تو ظاہر ہے لیکن قبول تو وہ سسرال نے مجلسِ نکاح میں کر لیا اور لڑکی نے اس کی ان کو اجازت دے دی ، تو قبول کرنا صحیح ہو گیا جیسا کہ فضولی کا معاملہ ہوتا ہے ، نیز خود لڑکی کی طرف سے اس کو لکھی ہوئی فہرست مل جانے کے بعد قبول ہو گیا کیونکہ وہ فہرست ایجاب پر مشتمل تھی اور موہوب چیز بھی اس میں درج تھی اور عقد کی شرط غائب کے قبول کرنے پر موقوف ہوتی ہے جبکہ وہ بطورِ تحریر یا ارسال ہو ، لیکن اس ہبہ کے تام ہونے کی شرط قبضہ ہونا ہے ، اور یہ قبضہ کبھی حقیقی ہوتا ہے اور کبھی حکمی ہوتا ہے جبکہ یہاں حکمی صورت میں قبضہ پایا گیا ہے کیونکہ حکمی قبضہ تخلیہ سے ہوتا ہے کہ چیز اس انداز سے موجود ہو کہ تخلیہ کرنیوالے واہب کے کسی قول یا فعل کی دلالت اجازتِ قبضہ پر پائی جائے اور موہوب

لہ جس کے لئے تخلیہ ہوا کو قبضہ کرنا ممکن ہو ، اور زیر بحث صورت میں یہ سب کچھ پایا گیا ثانی یعنی حکمی قبضہ کہ قول یا فعل اجازت پر دلالت کرے ، یہ بات سوال کی تحریر میں موجود ہے کہ واہب نے صندوقچی کھول کر موہوب دراہم جو علیحدہ تھیلی میں بندھے ہوئے تھے ، کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کہا "یہ تیرا روپیہ ہے" ، کیونکہ اس کی اس بات کا مقصد صرف یہی تھا کہ لڑکی قبضہ کرے جیسا کہ مدعی اور مدعا علیہ دونوں فریقوں کو

Fatawa-e-Razvia, Volume 19

[Arabic Text]: The gifted item, which was kept separate in a distinct pouch, is valid if the donor's intention by saying so was to permit taking possession, as is accepted by both parties—the claimant and the defendant. Similarly, the first condition, which is the possibility of taking possession and the gifted item being in a state where the recipient can take it, is also fulfilled. This is because the barrier and obstacle, namely the lock and other things like the board which is the entrance to the chest and its door, had been removed at the time of granting permission. Furthermore, the donor here is someone about whom it cannot be suspected that he said this jokingly; rather, it must be certain that he was genuinely bestowing it upon her, as he was a pious scholar and a leader for the people of those parts. Also, these two matters are accepted by both parties, so they do not require evidence or explanation.

[Urdu Explanation]: This matter is accepted, and similarly the first action, i.e., the possibility for the girl to take possession, such that the gifted item is in a state where the recipient can take possession of it, has been realized. This is because the donor's act of unlocking and keeping the chest and cupboard open indicates permission to remove obstacles and barriers to possession. It is not possible to take the donor's statement as a joke; rather, as mentioned in the question, he was a pious scholar and a leader of the local people, so it must be believed that he was truly giving it. Furthermore, these things are accepted by both parties, therefore there is no need for evidence for them either. (T)

[Urdu Text]: That is, the heirs who were present were sane and adult at the time of the late Zaid's life. They accept the fact that the late Zaid repeatedly used to say the aforementioned to her, and they also accept that if Hindah had taken possession of the aforementioned cash, her late father would not have stopped her.

[Arabic Text]: ...However, she did not take possession before his death due to a lack of need during his lifetime. She only took possession after his death, and at the time of taking possession, none of the heirs contested her because they accepted those two matters: that those funds were Hindah's specific property, and the dispute and contestation only began when Hindah requested it...

[Urdu Explanation]: However, the girl did not take possession during her father's lifetime due to lack of need. When she took possession after his death, no heir raised any objection because they accepted both those things. They also accepted that this

cash was specifically Hindah's property, and the dispute and objection from the heirs' side started when...

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द १९

[अरबी पाठ]: उपहार में दी गई वस्तु, जिसे एक अलग थैली में रखा गया था, मान्य है यदि दाता का इस कथन से उद्देश्य कब्ज़ा (कब्ज़) करने की अनुमति देना था, जैसा कि वादी और प्रतिवादी दोनों पक्षों द्वारा स्वीकार किया गया है। इसी तरह, पहली शर्त, जो कि कब्ज़ा करने की संभावना है और उपहार में दी गई वस्तु का ऐसी स्थिति में होना कि प्राप्तकर्ता उसे ले सके, भी पूरी होती है। ऐसा इसलिए है क्योंकि बाधा और अवरोध, अर्थात् ताला और अन्य चीज़ें जैसे कि पट जो संदूक का प्रवेश द्वार है और उसका दरवाज़ा, अनुमति के समय हटा दिया गया था। इसके अलावा, यहाँ दाता ऐसा व्यक्ति है जिसके बारे में यह संदेह नहीं किया जा सकता कि उसने यह बात मज़ाक में कही थी; बल्कि यह निश्चित होना चाहिए कि वह वास्तव में उसे प्रदान कर रहा था, क्योंकि वह उन क्षेत्रों के लोगों के लिए एक धर्मपरायण विद्वान और नेता था। साथ ही, ये दोनों मामले दोनों पक्षों द्वारा स्वीकार किए जाते हैं, इसलिए उन्हें प्रमाण या स्पष्टीकरण की आवश्यकता नहीं है।

[उर्दू स्पष्टीकरण]: यह बात स्वीकार्य है, और इसी तरह पहला कार्य, यानी लड़की के कब्ज़ा करने की संभावना, कि उपहार इस प्रकार हो कि प्राप्तकर्ता उस पर कब्ज़ा कर सके, साकार हो चुका है। ऐसा इसलिए है क्योंकि दाता का ताला खोलकर संदूक और अलमारी को खुला रखना कब्ज़े के लिए बाधाओं और अवरोधों को दूर करने की अनुमति का संकेत है। दाता की इस बात को मज़ाक के रूप में लेना संभव नहीं है; बल्कि, जैसा कि प्रश्न में बताया गया है, वह एक धर्मपरायण विद्वान और स्थानीय लोगों का नेता था, इसलिए यह विश्वास करना होगा कि वह वास्तव में उसे दे रहा था। इसके अलावा, ये बातें दोनों पक्षों को स्वीकार्य हैं, इसलिए उनके लिए प्रमाण की भी आवश्यकता नहीं है। (त)

[उर्दू पाठ]: अर्थात, जो उत्तराधिकारी मौजूद थे, वे स्वर्गीय ज़ैद के जीवनकाल में समझदार और वयस्क थे। वे इस बात को स्वीकार करते हैं कि स्वर्गीय ज़ैद अक्सर हंदा को यह कहा करते थे, और वे यह भी स्वीकार करते हैं कि यदि हंदा ने उक्त नकदी पर कब्ज़ा कर लिया होता, तो उसके स्वर्गीय पिता उसे नहीं रोकते।

[अरबी पाठ]: ...हालाँकि, उसने पिता के जीवनकाल में आवश्यकता की कमी के कारण उनकी मृत्यु से पहले कब्ज़ा नहीं किया। उसने केवल उनकी मृत्यु के बाद कब्ज़ा किया, और कब्ज़ा करने के समय, उत्तराधिकारियों में से किसी ने भी उसका विरोध नहीं किया क्योंकि उन्होंने उन दोनों बातों को

स्वीकार किया था: कि वह धन विशेष रूप से हंदा की संपत्ति थी, और विवाद और विरोध केवल तभी शुरू हुआ जब हंदा ने इसकी मांग की...

[उर्दू स्पष्टीकरण]: हालाँकि, लड़की ने पिता के जीवनकाल में आवश्यकता न होने के कारण कब्ज़ा नहीं किया। जब उसने उनकी मृत्यु के बाद कब्ज़ा किया, तो किसी भी उत्तराधिकारी ने कोई विरोध नहीं किया क्योंकि वे उन दोनों चीज़ों को स्वीकार कर चुके थे। वे यह भी स्वीकार कर चुके थे कि यह नकद विशेष रूप से हंदा की संपत्ति है, और उत्तराधिकारियों की ओर से विवाद और विरोध तब शुरू हुआ जब...

पृष्ठ ३०२ / ६९२

الموھوبة المشدودة في خریطة منفردة ممتازة اذا ما کان مقصوده بھذا القول الاجازة القبض کما ھو المسلم عند الفریقین من المدعی والمدعی علیه وکذا الاول ای التمکن وکون الموھوب بحیث یتمکن من قبضه الموھوب له اذ المانع والحائل وھو القفل وغیره من اللوح الذی ھو مدخل الصندوق وبابه قد ارتفع وقت الاجازة ولان القائل الواھب ھھنا مما یمتنع ان یتوھم في شانه انه قال ذلك ھازلا بل یجب ان یتیقن بکونه باذلا لھامر من انه کان عالماً تقیاً مقتدا لاھل ھذه الاطراف وایضا ھذا ان الامران مسلمان عند الفریقین فھما مستغتیان عن الدلیل والبیان۔

یہ بات مسلم ہے اور یوں ہی پہلا عمل یعنی لڑکی کا قبضہ پر تمکن کہ موہوب اس طرح ہو کہ موہوب لہ اس پر قبضہ کرلے تو یہ متحقق ہوچکا کیونکہ واہب کا تالا کھول کر صندوق والماری کو کھلا رکھنا قبضہ کے لئے رکاوٹ اور مانع کو دور کرنا اجازت پر دال ہے اور واہب کی اس بات کو مذاق پر محمول کرنا ممکن نہیں بلکہ جیسا کہ سوال میں گزرا کہ وہ عالم متقی اور اہل علاقہ کا مقتداء ہے تو یقین کرنا ہوگا کہ وہ حقیقت دے رہا ہے نیز یہ باتیں دونوں فریقوں کو مسلم ہیں اس لئے بھی ان پر دلیل کی ضرورت نہیں ہے۔ (ت)

یعنی جو ورثہ موجود تھے وہ عاقل بالغ تھے وقت حیات زید مرحوم کے وہ تسلیم کرتے ہیں اس امر کا کہ زید مرحوم بارہا کہا کرتے تھے مذکورہ کو، اور یہ بھی تسلیم کرتے ہیں کہ اگر ہندہ نقد مذکورہ موہوب لہ کے قبض کرتی تو اس کے والد مرحوم ہو گز منع نہ کرتے۔

الا انها لم تقبض قبل موته لعدم الحاجة بها وقت حياته وانما قبضت بعد موته ووقت القبض لم يزاحمها احد من الورثة لتسليهم ذين الامرين و كونه تلك النقود ملكه خاص الهندة وانما شرعت المنازعة والمزاحمة وقت طلب الهندة

تاہم لڑکی نے والد کی زندگی میں عدم ضرورت کی بناء پر قبضہ نہ کیا اور اس کی موت کے بعد جب قبضہ کیا تو کسی وارث نے کوئی مزاحمت نہ کی کیونکہ وہ دونوں چیزوں کو تسلیم کئے ہوئے ہیں اور یہ بھی تسلیم کئے ہوئے ہیں کہ یہ نقد خاص ہندہ کی ملکیت ہے اور ورثاء کی طرف سے جھگڑا اور مزاحمت اس وقت شروع ہوا جب

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Arabic side text]: ...her share of the inheritance, while the rest of the heirs objected to her, saying that the cash you received is counted from your share of the inheritance. Hindah replied to them that her father had given her that cash as part of her dowry (Jahez), so it is not counted as part of her share of the inheritance; rather, she must have a share separate from it. The second proof for the completion of the gift (Hiba) through constructive possession (Qabda Hukmi) and the aforementioned vacation (Takhliya) is Zaid's admission of the trust (Amanah), as previously mentioned, that he would sometimes cry and say: 'Hindah's money is a trust with me, and I fear its loss.' The explanation of its significance is that the declarant was aware of the meaning of gift and its rulings, and the meaning of trust and its rulings, due to his piety and juristic knowledge. It is not in the terminology of the jurists or others to refer to one's own wealth as a trust for someone else. Thus, the admission of trust proves that the mentioned vacation is valid, not just according to the declarant, but also according to the Shariah. This is because the Shariah has not restricted vacation (Takhliya) to a few specific examples such that it disappears if they are absent. Rather, its foundation in Shariah is based on the item being vacated such that the recipient can take possession after the permission of the vacator, which is a general matter that cannot be restricted. Yes, it varies according to different materials.

[Urdu side text]: Hindah claimed her share in her father's estate, to which they objected that the cash you received is a share of the estate. In response, Hindah says that her father gave her that cash in dowry, therefore it is not counted in the estate, but my share in the estate is separate. The second proof for the completion of the gift (Hiba) through constructive possession and vacation (Takhliya) is that Zaid's admission was that this is Hindah's trust, and sometimes he would weep and say that this money is Hindah's trust with me and I fear its loss, as mentioned in the question. This indication is clear because Zaid was well aware of the rulings of gifts and their rules, and trusts and their rules, because he was a pious scholar. As mentioned in the terminology of the jurists etc., for example, Zaid's own wealth is not called a trust, so this admission of trust indicated that the mentioned vacation is not valid only in the view of the declarant, but rather the Shariah has not restricted vacation to a few examples so that if they were absent, vacation would also be absent. Rather, Shariah has established its basis as the item being present in such a way that there is no obstacle for the one taking possession after the permission of the one vacating (the

giver). This is a general concept that is not confined to any specific form. Yes, vacation varies with the difference in materials and those giving vacation.

हिंदा ने अपने पिता की संपत्ति में अपना हिस्सा माँगा। अन्य वारिसों ने यह आपत्ति की कि तुमने जो नकद प्राप्त किया है वह संपत्ति का हिस्सा है। जवाब में हिंदा कहती है कि वह नकद पिता ने मुझे दहेज में दिया था, इसलिए वह संपत्ति में नहीं गिना जाएगा बल्कि संपत्ति में मेरा हिस्सा अलग है। 'हुक्मी कब्ज़ा' और 'तखलिया' (छुड़ाने/खाली करने) से हिबा (दान) के पूरा होने पर दूसरा प्रमाण यह भी है कि ज़ैद का यह इकरार (स्वीकृति) था कि यह हिंदा की अमानत है और कभी वह रोता और कहता कि यह रुपया मेरे पास हिंदा की अमानत है और मुझे इसके खो जाने का डर है जैसा कि प्रश्न में उल्लेख है। यह संकेत इसलिए स्पष्ट है क्योंकि ज़ैद हिबा और उसके नियमों और अमानत और उसके नियमों से अच्छी तरह वाकिफ था क्योंकि वह एक परहेजगार विद्वान था जैसा कि पहले उल्लेख किया गया। फुकहा (न्यायविदों) आदि की शब्दावली में उदाहरण के लिए ज़ैद के अपने माल को अमानत नहीं कहा जाता, तो अमानत के उसके इकरार का संकेत यह हुआ कि उक्त तखलिया केवल इकरार करने वाले के विचार से विश्वसनीय नहीं है, बल्कि शरीअत ने तखलिया को कुछ गिने-चुने उदाहरणों तक सीमित नहीं किया है ताकि उनके न रहने से तखलिया भी समाप्त हो जाए बल्कि शरीअत ने इसका आधार यह तय किया है कि वस्तु इस प्रकार मौजूद हो कि तखलिया करने वाले (दाता) की अनुमति के बाद कब्जा करने वाले को कोई बाधा न हो। यह एक व्यापक अर्थ है जो किसी विशेष स्थिति तक सीमित नहीं है। हाँ, सामग्री और तखलिया देने वालों के अंतर से तखलिया अलग-अलग हो सकता है।

पृष्ठ 303 का 692

ہندہ نے والد کے ترکہ میں اپنا حصہ طلب کیا تو انھوں نے یہ اعتراض کیا کہ تو نے جو نقد وصول کیا ہے وہ ترکہ کا حصہ ہے جواب میں ہندہ کہتی ہے کہ وہ نقد والد نے مجھے جہیز میں دیا ہے، لہذا وہ ترکہ میں شمار نہیں ہے بلکہ ترکہ میں میرا حصہ الگ ہے حکمی قبضہ اور تخلیہ سے ہبہ کے تام ہونے پر دوسری دلیل یہ بھی ہے کہ زید کا اقرار تھا کہ یہ ہندہ کی امانت ہے اور کبھی روتا اور کہتا کہ یہ روپیہ میرے پاس ہندہ کی امانت ہے اور مجھے اس کے ضائع ہونے کا ڈر ہے جیسا کہ سوال میں مذکور ہے، یہ دلالت اس لئے واضح ہے کہ زید ہبہ اور اس کے احکام اور امانت اور اس کے احکام سے بخوبی آگاہ تھا کیونکہ وہ متقی عالم تھا جیسا کہ گزر فقہاء کرام وغیرہ کی اصطلاح میں مثلاً زید کے اپنے مال کو امانت نہیں کہا جاتا تو اس کے اقرار امانت کی یہ دلالت ہوئی کہ مذکورہ تخلیہ محض مقر کے اعتبار سے معتبر نہیں، بلکہ شریعت نے تخلیہ کا چند مثالوں میں حصر نہیں کیا تاکہ ان کے معدوم ہونے سے تخلیہ معدوم ہو جائے بلکہ شریعت نے اس کا مبنیٰ یہ قرار دیا کہ چیز اس انداز میں موجود ہو کہ تخلیہ کرنیوالے واہب کی اجازت کے بعد قبضہ کرنیوالے کو کوئی رکاوٹ نہ ہو، یہ مفہوم عام ہے جو کسی خاص صورت میں منحصر نہیں ہے۔ ہاں مواد اور تخلیہ دینے والوں کے اختلاف سے تخلیہ مختلف۔

[Right Column - Urdu Explanation of Arabic Text] ...becomes possible. It has already been stated that the ability to take possession and permission here are established and proven matters. The statement of some others was completed. Regarding the reasoning for those who said the gift is not complete, the questioner's statement; I say (Aqool): I say, by the guidance of Allah: Regarding the whole event of Zaid opening the chest and saying 'this is your money', the one who said that this 'Takhliyah' (dispossession/vacation) is not reliable based it on this statement of Qazi Khan where he said: Takhliyah is to clear the space between the gifted item and the recipient and say to him 'Take possession of it'. Because in this statement, it is clearly stated that Takhliyah will be reliable only when it is supported by an order of possession. Zaid saying to the girl 'this is your money' is not an order of possession; rather, it is informing about Hind's ownership of that cash because this is a declarative sentence. If this statement is used as evidence for the completion of the gift and the establishment of ownership for Hind, it would lead to circular reasoning (Da'wr), as is obvious. Because there is no other evidence for Hind's ownership of this cash except for the gift. So, when the reasoning from Zaid's statement 'this is your money' etc. becomes void, then for the completion of the gift, there remains no other way except for the acknowledgement of trust, given that Zaid is aware of the meaning of 'Amanah' (trust) and its rulings.

[Left Column - Original Arabic Text] Difference between Dispossessors: It has already been stated that the ability to take possession and permission here are admitted and proven. The statement of some others was completed. Regarding the reasoning of the one who said the gift is incomplete; I say (Aqool): And by Allah is the success. The statement of the one who said the mentioned Takhliyah is not considered—based on Zaid's statement 'this is your money' after opening the chest, as fully passed before—relied on the statement of Al-Qazi Khan where he said: "Takhliyah is to clear the way between the gifted item and the recipient and tell him: Take possession of it." Since it contains a clear specification that Takhliyah is only considered if supported by an order to take possession. Zaid's statement 'this is your money' is not an order to take possession; rather, it contains information about those funds being the property of Hind. Since it is a declarative sentence, if this statement is used as evidence for the completion of the gift and the establishment of ownership in the funds, it leads to circularity as is not hidden. Since there is no other basis for ownership besides the gift, and when his reasoning from Zaid's statement 'this is your money' etc. failed,

there remained no other basis for the completion of the gift except for the acknowledgement of trust, given that Zaid knows the meaning of trust and its rulings.

[Footnote] 1. Fatawa Qazikhan, Book of Gifts, Chapter on the gift of undivided property (Al-Musha'), Nawal Kishore, Lucknow, p. 700.

[दायां कॉलम - अरबी पाठ की उर्दू व्याख्या] ...हो जाता है। और यह गुजर चुका है कि कब्जे पर पकड़ और अनुमति यहाँ एक स्वीकृत और सिद्ध मामला है। कुछ अन्य लोगों का कथन पूर्ण हुआ। और जिसने कहा कि यह दान (हिबा) पूर्ण नहीं है, उसके तर्क में प्रश्नकर्ता का कथन; मैं कहता हूँ (अकूल): मैं अल्लाह की तौफीक (सहायता) से कहता हूँ: जैद के संदूक खोलने और यह कहने कि 'यह तुम्हारा रुपया है', इस पूरी घटना पर जिस किसी ने कहा कि यह 'तख्लिया' (कब्जा सौंपना) विश्वसनीय नहीं है, उसने काजी खान के इस कथन को आधार बनाया जहाँ उन्होंने कहा: तख्लिया यह है कि दान की गई वस्तु और दान प्राप्तकर्ता के बीच की बाधा दूर कर दी जाए और उससे कह दिया जाए कि 'तुम कब्जा कर लो'। क्योंकि इस कथन में यह स्पष्ट है कि तख्लिया तभी विश्वसनीय होगा जब उसे कब्जे के आदेश का समर्थन प्राप्त हो। और जैद का लड़की से यह कहना कि 'यह तुम्हारा रुपया है', कब्जे का आदेश नहीं है, बल्कि उस नकद राशि पर हिंद के स्वामित्व की सूचना देना है, क्योंकि यह एक विवरणात्मक वाक्य है। यदि इस कथन को दान के पूर्ण होने और हिंद के स्वामित्व की पुष्टि के लिए प्रमाण बनाया जाए, तो यह चक्रक दोष (दौर) की ओर ले जाएगा, जैसा कि स्पष्ट है। क्योंकि इस नकद राशि पर हिंद के स्वामित्व के लिए दान के अलावा कोई और प्रमाण नहीं है। तो जब जैद के कथन 'यह तुम्हारा रुपया है' आदि से तर्क व्यर्थ हो गया, तो अब दान के पूर्ण होने के लिए 'अमानत' (धरोहर) के इकरार के अलावा कोई और रास्ता नहीं बचा, जबकि जैद अमानत के अर्थ और उसके नियमों को जानता है।

[बायां कॉलम - मूल अरबी पाठ] बेदखली करने वालों के बीच मतभेद: यह बीत चुका है कि कब्जे की क्षमता और अनुमति यहाँ स्वीकृत और सिद्ध है। कुछ अन्यों का कथन पूर्ण हुआ। दान के अधूरा होने के तर्क के संबंध में; मैं कहता हूँ (अकूल): और अल्लाह ही से सफलता है। उस व्यक्ति का कथन जिसने कहा कि उल्लिखित तख्लिया मान्य नहीं है - जैद के इस कथन से कि 'यह तुम्हारा रुपया है' संदूक खोलने के बाद, जैसा कि पहले विस्तार से बीत चुका है - उसने अल-काजी खान के कथन का सहारा लिया जहाँ उन्होंने कहा: "तख्लिया यह है कि दान की गई वस्तु और दान प्राप्तकर्ता के बीच का रास्ता साफ कर दिया जाए और उससे कहा जाए: 'इस पर कब्जा कर लो'"। क्योंकि इसमें स्पष्ट रूप से उल्लेख है कि तख्लिया पर तभी विचार किया जाता है जब उसे कब्जे के आदेश का समर्थन मिले। जैद का कथन 'यह तुम्हारा रुपया है' कब्जे का आदेश नहीं है, बल्कि इसमें उस धन के हिंद की संपत्ति होने की सूचना है। चूंकि यह एक विवरणात्मक वाक्य है, यदि इस कथन को दान की

पूर्णता और धन में स्वामित्व की स्थापना के लिए प्रमाण बनाया जाता है, तो यह 'दौर' (अनंत तर्क) की ओर ले जाता है जैसा कि छिपा नहीं है। क्योंकि दान के अलावा स्वामित्व का कोई अन्य आधार नहीं है, और जब जैद के कथन 'यह तुम्हारा रुपया है' आदि से उसका तर्क विफल हो गया, तो दान की पूर्णता के लिए अमानत के इकरार के अलावा कोई अन्य आधार नहीं बचा, साथ ही जैद अमानत के अर्थ और उसके नियमों को जानता है।

[पाद लेख] 1. फतावा काजीखान, उपहार की किताब, मुशा' (अविभाजित संपत्ति) के उपहार पर अध्याय, नवल किशोर, लखनऊ, पृष्ठ ७००।

पृष्ठ ३०४ / ६९२

[دایاں کالم] ہو جاتا ہے اور یہ گزرا کہ قبضہ پر تمکن اور اجازت یہاں مسلم امر ہے، دوسرے بعض کا قول مکمل ہوا اور جس نے کہا یہ ہبہ تام نہیں ہے اس کی توجیہ میں سائل کا قول، اقول: میں کہتا ہوں اللہ کی توفیق سے، زید کے صندوق کھولنے اور یہ کہنے کہ یہ تیرا روپیہ ہے اس تمام واقعہ پر جس نے کہا یہ تخلیہ معتبر نہیں ہے اس نے قاضی خان کے اس قول کو دلیل بنایا جہاں انہوں نے فرمایا: التخلیہ یہ ہے کہ موہوب چیز اور موہوب لہ میں تخلیہ کردے اور کہہ دے کہ تو قبضہ کرلے، کیونکہ اس قول میں یہ تصریح ہے کہ تخلیہ تب معتبر ہوگا جب وہ قبضہ کے حکم سے مؤید ہو، اور زید کا لڑکی کو کہنا کہ یہ تیرا روپیہ ہے اس پر قبضہ کا حکم نہیں ہے بلکہ ان نقود پر ہندہ کی ملکیت کی خبر دینا ہے کیونکہ یہ جملہ خبریہ ہے، اگر اس قول کو ہبہ کے تام ہونے اور ہندہ کی ملکیت کے ثبوت کے لئے دلیل بنایا جائے تو دور لازم آئے گا جیسا کہ مخفی نہیں ہے کیونکہ ان نقود میں ہندہ کی ملکیت کی ہبہ کے بغیر کوئی دلیل نہیں ہے تو جب زید کے قول کہ "یہ تیرا روپیہ ہے" سے استدلال باطل ہو گیا تو اب ہبہ کے تام ہونے پر ہبہ اور اس کے احکام اور امانت اور اس کے احکام۔

[بایاں کالم] اختلاف المخلین وقد مران التمکن والاجازۃ ھھنا مسلم ومدلل تم ماقال البعض الاخرۃ، ومقولۃ السائل في توجیہ من قال بعدم التمام اقول: وباللہ التوفیق قول من قال بعدم اعتبار التخلیۃ المذکورۃ من قول زید یہ تیرا روپیہ ہے بعد فتح الصندوق کما مربتمامہ اعتصم بقول القاضیخان حیث قال (والتخلیۃ ان یخلی بین الموھوب لہ ویقول لہ اقبضہ) اذ فیہ تصریح علی ان التخلیۃ انما تعتبر ا ذا ایدت بالامر بالقبض وقول زید یہ تیرا روپیہ ہے لیس امرا بالقبض بل فیہ اخبار عن کون تلك النقود ملکا للھند فلکونہ جملۃ خبریۃ فان استدل بھذا القول علی تمام الھبۃ وثبوت الملك في النقود یلزم الدور

كما لا يخفى اذا ليس للملك وجه اخر غير الهبة ولما بطل استدلاله بقول زيد یہ تیرا روپیہ ہے الخ لم يبق لتمام الهبة وجه اخر غير الاقرار بالامانة مع كون زيد عارفا معنى الامانة واحكامها

[حاشیہ] 1 فتاوى قاضيخان كتاب الهبة فصل في هبة المشاع نولكشور لكهنؤ ص ٧٠٠

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Text Translation] And this acknowledgment is also not suitable for inferring the completion of the gift and the establishment of ownership of the cash for Hindah. As for its unsuitability for the first (completion of gift), it is evident because entrustment (amanat) does not necessarily imply it being a gift specifically; it only implies it being the property of the depositor (al-mudi' - with kasra on the letter 'daal'). Thus, the indicator is general while the indicated is specific. As for the second (ownership), it is because an acknowledgment is an informative statement and a narration dependent on what is narrated and the subject reported. The subject reported is that the acknowledged item belongs to the person in whose favor acknowledgment is made, prior to the acknowledgment. So if it were used as evidence for the establishment of ownership in it before it, a circular argument (dawr) would follow. Moreover, acknowledgment is not a cause for ownership such that ownership could be established by it without regard to the narration. Furthermore, an acknowledgment is only considered valid if the person in whose favor the acknowledgment is made claims it and specifies a cause for ownership other than the acknowledgment, as a claim based solely on acknowledgment without stating a cause for ownership is invalid, as is well known. This is the meaning of the statement of the author of al-Durr al-Mukhtar: "And a claim for something based solely on acknowledgment shall not be heard." The answer is according to what my insight led to, and Allah knows best.

[Urdu Text Translation] ...Despite being informed, Zaid's acknowledgment of it as a trust is the only remaining evidence. However, this acknowledgment is not evidence for the completion of the gift or for Hindah's ownership of this cash. First, the unsuitability of trust as evidence is apparent because it is not a necessary requirement for a trust to be a gift; rather, its requirement is only that the thing belongs to the one who deposited the trust. Thus, the indicator (daal) is general and the indicated (madlool) is specific. Second, concerning the ownership of the cash for Hindah, it is not suitable to be evidence because this acknowledgment is a report and a narration which depends on the narrated subject and the reported subject. The narrated subject is Hindah's ownership of the cash prior to the acknowledgment. If this report were made evidence for ownership prior to the acknowledgment, then a circular argument (dawr) would be necessary. Furthermore, acknowledgment itself is not a cause for ownership, so even disregarding the narration, ownership will not be established by it. Also, because acknowledgment is only credited when the

beneficiary of the acknowledgment claims it, and a claim without stating any cause of ownership besides the acknowledgment is void, as is well known. And the meaning of the statement in Durr al-Mukhtar that a claim based only on acknowledgment will not be heard is exactly this. The answer is as far as my sight reaches, and Allah Almighty alone is the one who guides to correctness.

1. Durr al-Mukhtar, Book of Acknowledgment, Matba' Mujtabai Delhi, 2/130. Page 305 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड 19

[अरबी पाठ का अनुवाद] और यह स्वीकारोक्ति भी हिंदा के लिए उपहार के पूर्ण होने और नकदी के स्वामित्व की स्थापना का अनुमान लगाने के लिए उपयुक्त नहीं है। जहाँ तक पहले (उपहार के पूर्ण होने) के लिए इसकी अनुपयुक्तता की बात है, तो यह स्पष्ट है क्योंकि अमानत (न्यास) का अर्थ यह नहीं है कि वह विशेष रूप से उपहार है; यह केवल जमाकर्ता (अल-मुदी - अक्षर 'दाल' पर कसरा के साथ) की संपत्ति होने का अर्थ देता है। इस प्रकार, सूचक (दाल) सामान्य है जबकि सूचित (मदलूल) विशिष्ट है। जहाँ तक दूसरे (स्वामित्व) की बात है, तो यह इसलिए है क्योंकि स्वीकारोक्ति एक सूचनात्मक कथन और एक वृत्तांत है जो वर्णित विषय और रिपोर्ट किए गए विषय पर निर्भर है। रिपोर्ट किया गया विषय यह है कि स्वीकृत वस्तु स्वीकारोक्ति से पहले उस व्यक्ति की संपत्ति है जिसके पक्ष में स्वीकारोक्ति की गई है। इसलिए यदि इसका उपयोग इससे पहले इसमें स्वामित्व की स्थापना के लिए साक्ष्य के रूप में किया जाता है, तो यह एक चक्रक तर्क(दौर) होगा। इसके अलावा, स्वीकारोक्ति स्वामित्व का कारण नहीं है कि वृत्तांत की परवाह किए बिना इसके द्वारा स्वामित्व स्थापित किया जा सके। इसके अलावा, एक स्वीकारोक्ति तभी मान्य मानी जाती है जब वह व्यक्ति जिसके पक्ष में स्वीकारोक्ति की गई है, उसका दावा करता है और स्वीकारोक्ति के अलावा स्वामित्व का कारण बताता है, क्योंकि केवल स्वीकारोक्ति पर आधारित दावा स्वामित्व का कारण बताए बिना अमान्य है, जैसा कि स्पष्ट है। और अल-दुर अल-मुख्तार के लेखक के इस कथन का यही अर्थ है कि: "और केवल स्वीकारोक्ति के आधार पर किसी चीज़ के दावे को नहीं सुना जाएगा।" उत्तर वह है जो मेरी अंतर्दृष्टि ने सुझाया है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

[उर्दू पाठ का अनुवाद] ...पर सूचित होने के बावजूद ज़ैद का अमानत के तौर पर इक़रार करना ही दलील रह गई है हालाँकि यह इक़रार इत्माम-ए-हिबा और हिंदा के लिए इन नकदी की मिल्कियत के सबूत पर दलील नहीं है। अव्वल यानी अमानत का दलील के लिए उपयुक्त न होना ज़ाहिर है क्योंकि अमानत का हिबा होना ज़रूरी नहीं है बल्कि इसका तकाज़ा सिर्फ यह है कि वह चीज़ अमानत रखने वाले की मिल्कियत है, तो सूचक (दाल) सामान्य है और सूचित (मदलूल) विशिष्ट। और सानी यानी नकदी पर हिंदा की मिल्कियत, इसलिए दलील बनने के योग्य नहीं कि यह इक़रार ख़बर और हिकायत है जो वर्णित और रिपोर्ट किए गए विषय पर निर्भर है और वर्णित विषय इक़रार से पहले नकदी का हिंदा की मिल्कियत होना है। तो अगर इस ख़बर को इक़रार से पहले मिल्कियत पर दलील बनाया जाए तो चक्रक तर्क(दौर) लाज़िम आएगा। इसके अलावा इक़रार खुद मिल्कियत का

सबब नहीं है, तो हिकायत से हटकर भी इससे मिल्कियत साबित नहीं होगी। और इसलिए भी कि इक़रार का एतबार तब होता है जब मुक़र्र लहू (जिसके हक में इक़रार हो) इक़रार का दावा करे, और इक़रार के अलावा कोई मिल्कियत का सबब बयान किए बिना वह बातिल (अमान्य) होता है जैसा कि छुपा नहीं है। और दुर्रे मुख्तार के इस कौल का कि वह दावा जो सिर्फ इक़रार पर आधारित हो मस्मूअ (सुना जाने वाला) न होगा, का यही अर्थ है। जवाब जहाँ तक मेरी नज़र है, और अल्लाह तआला ही सही राह दिखाने वाला है।

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इकरार, मतबा मुजतबाई देहली, 2/130. पेज 305/692

وہذا الاقرار ایضاً غیر صالح للاستدلال بہ علی تمام الھبۃ وثبوت الملك فی النقود للھندۃ اما عدم صلاحیتہ للاول فظاھر اذا لامانۃ لاتقتضی کونھا لھبۃ لخصوصھا انما تقتضی کونھا ملکا للمودع بالکسر فالدال عام والمدلول خاص واما الثانی فلان الاقرار اخبار و حکایۃ موقوف علی المحکی عنہ والمخبر عنہ ھو کون المقر بہ ملکا للمقر لہ قبل الاقرار فلو استدل بہ علی ثبوت الملك فیھا قبلہ لزم الدور، ولیس الاقرار سبباً للملك حتی تثبت بہ الملك من غیر نظر الی الحکایۃ ولان الاقرار انما یعتبر اذا ادعی المقر لہ الاقرار وبین سبب الملك غیرہ اذا الدعوی الذی علی الاقرار من غیر بیان سبب الملك باطل کما لایخفی وھو معنی قول صاحب الدرالمختار ولاتسمع دعواہ بشیئ بناء علی الاقرار، والجواب علی مامادی الیہ نظری، واللہ اعلم

پر مطلع ہونے کے باوجود زید کا اقرار بالا مانت کرنا ہی دلیل رہ گئی ہے حالانکہ یہ اقرار اتمام ہبہ اور ہندہ کے لئے ان نقود کی ملکیت کے ثبوت پر دلیل نہیں، اول یعنی امانت کا دلیل کے لئے صالح نہ ہونا ظاہر ہے کیونکہ امانت کا ہبہ ہونا لازمی تقاضا نہیں ہے بلکہ اس کا تقاضا صرف یہ ہے کہ وہ چیز امانت رکھنے والے کی ملکیت ہے تو دال عام اور مدلول خاص ہے، اور ثانی یعنی نقود پر ہندہ کی ملکیت، اس لئے دلیل بننے کی صالح نہیں کہ یہ اقرار خبر اور حکایت ہے جو حکی عنہ اور مخبر عنہ پر موقوف ہے اور حکی عنہ اقرار سے قبل نقود کا ہندہ کی ملکیت ہونا ہے تو اگر اس خبر کو اقرار سے قبل ملکیت پر دلیل بنایا جائے تو دور لازم آئے گا نیز خود اقرار ملکیت کا سبب نہیں تو حکایت سے قطع نظر بھی اس سے ملکیت ثابت نہیں ہوگی اور اس لئے بھی کہ اقرار کا اعتبار تب ہوتا ہے جب مقر لہ اقرار کا دعویٰ کرے اور اقرار کے علاوہ کوئی ملکیت کا سبب بیان کئے بغیر باطل ہوتا ہے جیسا کہ مخفی نہیں ہے اور در مختار کے قول کہ وہ دعویٰ جو صرف

اقرار پر مبنی ہو مسموع نہ ہوگا، کا یہی معنی ہے الجواب جہاں تک میری نظر ہے، اور اللہ تعالیٰ ہی درستی کو

1 درمختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۱۳۰/۲ Page 305 of 692

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Right Column - Urdu Text Translation] It is better known that indeed Qazi Khan's definition is majority-based (not all-encompassing); it is not restrictive. In all instances of Takhliyah (delivery/vacating), commanding possession is not a condition. Rather, Takhliyah depends on the fact that after the verbal or circumstantial permission of the person vacating, the item is present in such a way that the buyer or recipient (of a gift) gains the ability to take possession of it. Qazi Khan's own general statements attest to this. He stated in Vol. 2, p. 394: "When the seller effects Takhliyah between the sold item and the buyer such that the buyer is able to take possession of it, then the buyer shall be deemed the possessor of the item." This contains an explicit statement that the command to take possession is not a condition therein. There is no one who differentiates between Takhliyah in sale and gift, such that it could be said it is a condition in the latter but not the former. And also because shortly before this on page 394, Qazi Khan equated both types of Takhliyah in his text. Furthermore, the concept of Takhliyah and the terminology of the jurists do not indicate such a condition; otherwise, the jurists would never have overlooked it, even though their countless explicit statements are void of its mention. Also, when the buyer counts the dirhams of the price near the sold item and does not tell the seller to take possession, no one can...

[Left Column - Arabic/Urdu Quote Translation] ...rightly, indeed Qazi Khan's definition is majority-based, not exhaustive. It is not required in all forms of Takhliyah to command taking possession; rather, its basis is that the item vacated is such that possession is possible after the permission of the vacator by word or circumstantial evidence. This is also indicated by Qazi Khan's general statements in Vol. 2, p. 394, where he said: "When the seller vacates between the sold item and the buyer such that the buyer is able to take possession of it, the buyer becomes the possessor of the item."1 In this, there is a clear statement that the command to take possession is not a condition in it. No one distinguishes between Takhliyah in sale and gift, such that it would be said to be a condition in the latter but not the former. And because Qazi Khan's wording shortly before this on p. 394 testifies to the equality of the two Takhliyahs. Also, the concept of Takhliyah and their terminology do not indicate a condition, and what they have overlooked is more than can be counted. Also, it is not possible for anyone to deny Takhliyah despite the absence of a command when the buyer counts the price near...

[Footnote] 1 Fatawa Qazi Khan, Book of Sales, Chapter on Taking Possession of the Sold Item, Nawal Kishore, Lucknow, 2/394.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

[दाहिना कॉलम - उर्दू पाठ अनुवाद] बेहतर जाना जाता है कि वास्तव में क़ाज़ी खां की परिभाषा अक्सरियत (बहुमत) पर आधारित है, सीमित नहीं है। तख़लिया (सुपुर्दगी) के सभी मामलों में कब्ज़ा करने का हुक्म देना शर्त नहीं है। बल्कि तख़लिया का दारोमदार इस बात पर है कि तख़लिया देने वाले की ज़बानी या हाल की इजाज़त के बाद चीज़ इस तरह मौजूद हो कि खरीदार या जिसे उपहार दिया गया है उसे उस पर कब्ज़ा करने की क्षमता प्राप्त हो जाए। इस पर खुद क़ाज़ी खां के अपने सामान्य बयान गवाह हैं। उन्होंने जिल्द 2, पृष्ठ 394 में फरमाया है कि जब विक्रेता ने बेची गई चीज़ और खरीदार के बीच तख़लिया इस तरह कर दिया कि खरीदार को कब्ज़े की शक्ति मिल जाए, तो खरीदार को बेची गई चीज़ पर कब्ज़ा करने वाला माना जाएगा। इसमें स्पष्ट विवरण है कि कब्ज़ा करने का हुक्म शर्त नहीं है। बिक्री और उपहार (हिबा) में तख़लिया के आधार पर फर्क का कोई कायल नहीं है, ताकि यह कहा जा सके कि उपहार के तख़लिया में शर्त है और बिक्री में नहीं। और इसलिए भी कि इससे थोड़ा पहले पृष्ठ 394 पर क़ाज़ी खां ने अपने लेख में दोनों तख़लियों को बराबर करार दिया है। इसके अलावा, तख़लिया का अर्थ और फ़कीहों (धर्मशास्त्रियों) की शब्दावली शर्त होने पर संकेत नहीं देती, अन्यथा फ़कीह कभी इसे नज़रअंदाज़ नहीं करते, जबकि उनके अनगिनत स्पष्टीकरण इसके उल्लेख से खाली हैं। इसके अलावा, जब खरीदार बेची गई चीज़ के पास कीमत के दरहमों की गिनती करे और विक्रेता को कब्ज़ा करने के लिए न कहे, तो किसी को...

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू उद्धरण अनुवाद] ...सही बात यह है कि क़ाज़ी खां की परिभाषा अक्सरियत पर आधारित है, यह सीमित नहीं है। तख़लिया के सभी रूपों में कब्ज़ा करने का आदेश देना आवश्यक नहीं है; बल्कि इसका आधार यह है कि जो चीज़ छोड़ी गई है वह ऐसी हो कि छोड़ने वाले की मौखिक या परिस्थितिगत अनुमति के बाद उस पर कब्ज़ा करना संभव हो। यह क़ाज़ी खां के जिल्द 2, पृष्ठ 394 के सामान्य बयानों से भी संकेतित है, जहाँ उन्होंने कहा: "जब विक्रेता बेची गई चीज़ और खरीदार के बीच तख़लिया करता है ताकि खरीदार उस पर कब्ज़ा करने में सक्षम हो, तो खरीदार चीज़ का कब्ज़ा करने वाला बन जाता है।"1 इसमें स्पष्ट उल्लेख है कि कब्ज़ा करने का आदेश इसमें शर्त नहीं है। बिक्री और उपहार में तख़लिया के बीच कोई भी भेद नहीं करता है, ताकि यह कहा जा सके कि यह बाद वाले में शर्त है लेकिन पहले वाले में नहीं। और क्योंकि पृष्ठ 394 पर इससे ठीक पहले क़ाज़ी खां के शब्द दो तख़लियों की समानता की गवाही देते हैं। इसके अलावा, तख़लिया की अवधारणा और उनकी शब्दावली शर्त की ओर संकेत नहीं करती है, और जिसे उन्होंने

अनदेखा किया है वह गिना नहीं जा सकता। इसके अलावा, किसी के लिए आदेश की अनुपस्थिति के बावजूद तख़लिया से इनकार करना संभव नहीं है जब खरीदार कीमत गिनता है...

[पाद टिप्पणी] 1 फ़तावा क़ाज़ी खां, किताबुल बुयू, बाब फ़ी क़ब्ज़िल मबीअ, नवल किशोर लखनऊ 2/394

पृष्ठ 306 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[بایاں کالم] بالصواب ان تعریف القاضیخان اکثر ی لاحصری و لایشترط فی جمیع افراد التخلیة الامر بالقبض بل امدارھا علی ان یکون المخلی عنہ بحیث یتمکن من قبضہ بعد اجازة المخلی بالقول او بدلالة الحال ویدل علی ھذا اطلاقات القاضیخان ایضاً جلد ۲ صف ۳۹۴ حیث قال البائع اذا خلی بین المبیع وبین المشتری بحیث یتمکن المشتری من قبضہ یصیر المشتری قابضاً للمبیع[1] ففیہ تصریح ان الامر بالقبض غیر مشروط فیھا ولا قائل بالفرق بین التخلیة في البیع والھبة حتی یقال بالاشتراط فیھا دونہ ولان عبارة القاضیخان قبیل ھذا ص ۳۹۴ شاھدة بمساوات التخلیتین، وایضاً لایدل علی الاشتراط مفھوم التخلیة ولا اصطلاحھم ولا لما ذھلوا عنہ اکثر من ان یحصی، وایضاً لا یمکن الانکار لاحد عن التخلیة مع عدم الامر فیما اذا عدد المشتری الثمن عند

[دایاں کالم] بہتر جانتا ہے کہ بیشک قاضی خاں کی تعریف اکثری ہے حصری نہیں ہے تخلیہ کے تمام افراد میں قبضہ کا حکم کرنا شرط نہیں بلکہ تخلیہ کا دار ومدار اس بات پر ہے کہ تخلیہ دینے والے کی اجازت قولی یا حالی کے بعد چیز اس طرح موجود ہو کہ مشتری یا موہوب لہ کو اس پر قبضہ کا تمکن حاصل ہو جائے، اس پر خود قاضی خاں کے اپنے اطلاقات دال ہیں انہوں نے جلد ۲ ص ۳۹۴ میں فرمایا کہ بائع نے جب مبیع چیز اور مشتری کے مابین تخلیہ یوں کر دیا کہ مشتری کو قبضہ پر تمکن حاصل ہو جائے تو مشتری کو مبیع پر قابض قرار دیا جائے گا تو اس میں تصریح ہے کہ قبضہ کا حکم شرط نہیں ہے جبکہ بیع اور ہبہ میں تخلیہ کے اعتبار سے فرق کا کوئی قائل نہیں ہے، تاکہ یہ کہا جائے کہ ہبہ کے تخلیہ میں شرط ہے اور بیع میں شرط نہیں اور اور اس لئے بھی کہ اس سے تھوڑا پہلے صفحہ ۳۹۴ پر قاضی خاں نے اپنی عبارت میں دونوں تخلیوں کو مساوی قرار دیا ہے، نیز تخلیہ کا مفہوم اور فقہاء کی اصطلاح اشتراط پر دال نہیں ہے

ورنہ فقہاء کبھی اس کو نظر انداز نہ فرماتے حالانکہ ان کی بے شمار تصریحات اس کے ذکر سے خالی ہیں، نیز جب مشتری ثمن کے دراہم کو مبیع کے پاس گنتی کرے اور بائع کو قبضہ کرنے کا نہ کہے تو کسی کو

[حاشیہ] [1] فتاوی قاضیخان کتاب البیع باب فی قبض المبیع نولکشور لکھنؤ ۲ / ۳۹۴

Fatawa Razawiya, Volume 19

...of the sold item and he did not say to him 'take possession of it'. And with this, the circular reasoning is also repelled, for the report, meaning his words "this is your rupee", is not upon its reality so as to require the proof of what is reported, which is ownership; whereas the situation is that current ownership is dependent upon this statement ("this is your rupee") as there is no other reason for this ownership besides a gift. For if it were taken as a report, it would necessitate the cancellation of the speech, whereas it is obligatory to take the speech of a sane adult upon a valid meaning. Thus, taking such a statement as an initiation (insha') and permission for possession is common in Indian idioms. For instance, when they say "pan is present", "hookah is present", or "food is present", this is said at the time when these items are placed before the addressee. They do not mean by these reports their literal reality, otherwise the speech would be redundant; rather their intent is permission for consumption, as is not hidden from the wise. So, if the same meaning were taken from the words of the late Zaid "this is your rupee", no harm would result, while the speech becomes valid, and the purpose of completing the gift is achieved through relinquishment (takhliya) and constructive possession. Thus it became apparent that the reason for reasoning is the first matter, i.e., it being the property of Hindah. As for the matter of whether the acknowledgment of trust can be a ground for reasoning or not, rather this reasoning leads to circularity...

Page 307 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...बेची गई वस्तु की और उसने उससे नहीं कहा 'इसे कब्ज़ा करो'। और इससे चक्रक दोष (दौर) भी टल जाता है, क्योंकि कथन, यानी उसके शब्द "यह तेरा रुपया है", अपनी वास्तविक अर्थ पर नहीं है कि वह सूचित किए गए मामले यानी पूर्व स्वामित्व के प्रमाण की माँग करे, जबकि स्थिति यह है कि वर्तमान स्वामित्व इसी कथन ("यह तेरा रुपया है") पर निर्भर है क्योंकि दान (हिबा) के अलावा इस स्वामित्व का कोई अन्य कारण नहीं है। क्योंकि जब इस कथन को केवल एक सूचना के रूप में लिया जाए, तो भाषण का निरर्थक होना अनिवार्य हो जाता है, जबकि एक बुद्धिमान वयस्क के भाषण को ऐसे अर्थ पर लेना अनिवार्य है जो वैध हो। अत; ऐसे कथन को नई शुरुआत (इन्शा) और कब्ज़े की अनुमति के रूप में लेना भारत के मुहावरों में आम है। उदाहरण के लिए, जब वे कहते हैं "पान हाज़िर है", "हुक्का हाज़िर है", या "खाना हाज़िर है", तो यह उस समय कहा जाता है जब ये चीज़ें संबोधित व्यक्ति के सामने रखी होती हैं। वे इससे सूचना का वास्तविक अर्थ नहीं लेते, अन्यथा भाषण निरर्थक हो जाएगा, बल्कि उनका अभिप्राय इसे खाने की अनुमति देना होता है, जैसा कि यह किसी बुद्धिमान व्यक्ति से छिपा नहीं है। तो यदि दिवंगत ज़ैद के कथन "यह तेरा रुपया है" से भी यही अर्थ लिया जाए, तो कोई समस्या नहीं होगी, जबकि इससे कथन सही हो जाता है और हिबा (दान) के पूर्ण होने का उद्देश्य भी त्याग (तख्लिया) और कानूनी कब्ज़े (क़ब्ज़-ए-हुक्मी) से प्राप्त हो जाता है। अतः यह स्पष्ट हो गया कि तर्क का आधार पहला मामला यानी हिन्दा का स्वामित्व होना है। बाकी यह विषय रहा कि क्या अमानत (न्यास) का स्वीकार तर्क का आधार बन सकता है या नहीं, बल्कि यह तर्क चक्रक दोष की ओर ले जाएगा...

पृष्ठ ३०७ का ६९२

[عربی متن] المبیع و لم یقل لہ اقبضہ و بھذا اندفع الدور ایضاً اذ الاخبار یعنی قولہ یہ تیرا روپیہ ہے لیس علی حقیقتہ حتی یقتضی ثبوت المخبر عنہ و ھو الملک والحال انہ موقوف علی ھذا القول اذ لیس لہ وجہ آخر غیر الھبۃ اذ فی حملہ علی الاخبار یلزم الغاء الکلام والواجب حملہ اذا صدر عن عاقل بالغ علی معنی یصح فحمل علی الانشاء واجازۃ القبض و ھو شائع فی محاورات الھند کقولھم پان حاضر ہے، حقہ حاضر ہے، کھانا حاضر ہے، حین کون ھذا الاشیاء موضوعۃ لدی المخاطب فھم لا یریدون بھذا الاخبارات حقیقتھا والا یلزم الالغاء بل مقصودھم اجازۃ التناول منھا کما لا یخبو علی اللبیب فلو کان المراد من قول زید المرحوم یہ تیرا روپیہ ہے اجازۃ التناول والقبض لا یلزم المحذور ایضاً و بہ یصح الکلام و یتم المقصود من تمام الھبۃ بالتخلیۃ والقبض الحکمی، و ظھر وجہ الاستدلال بالقول الاول بقی الاقرار بالامانۃ ھل ھو صالح للاستدلال بہ ام الابل الاستدلال مستلزم للدور

[اردو ترجمہ و تشریح] بھی اس تخلیہ کے معتبر ہونے سے انکار نہیں ہے، اس بیان سے دور بھی ختم ہو گیا کیونکہ والد کا یہ کہنا "یہ تیرا روپیہ ہے" یہ خبر اپنے حقیقی معنی پر نہیں ہے تاکہ وہ مخبر عنہ یعنی سابقہ ملکیت کا ثبوت چاہے حالانکہ حالیہ ملکیت اس قول (یہ تیرا روپیہ ہے) پر موقوف ہے کیونکہ اس ملکیت کی ہبہ کے علاوہ اور کوئی وجہ نہیں ہے کیونکہ تو جب اس قول کو خبر پر محمول کیا جائے تو کلام کا لغو ہونا لازم آتا ہے جبکہ عاقل بالغ کے کلام کو صحیح معنی پر محمول کرنا واجب ہے، تو ایسے قول کو انشاء اور قبضہ کی اجازت پر محمول کرنا ہندوستان کے محاورات میں عام استعمال ہے، مثلاً وہ جب کہتے ہیں پان حاضر ہے، حقہ حاضر ہے، یا کھانا حاضر ہے، یہ اس وقت کہا جاتا ہے جب یہ چیزیں مخاطب کے سامنے رکھی ہوئی ہوتی ہیں وہ اس سے خبر کا حقیقی معنی مراد نہیں لیتے ورنہ کلام کا لغو ہونا لازم آئے گا بلکہ ان کی مراد اس کو

کھانے کی اجازت ہوتی ہے جیسا کہ یہ عقلمند پر مخفی نہیں ہے تو اگر زید مرحوم کے قول "یہ تیرا روپیہ ہے" سے بھی یہی معنی مراد لیا جائے تو کوئی خرابی نہ ہوگی جبکہ اس سے کلام صحیح ہوتا ہے اور ہبہ کے تام ہونے کا مقصد بھی تخلیہ اور حکمی اجازت قبضہ سے حاصل ہوتا ہے تو ظاہر ہوا کہ وجہ استدلال پہلا امر یعنی ہندہ کی ملکیت ہونا ہے، باقی رہا یہ معاملہ کہ امانت کا اقرار وجہ استدلال بن سکتا ہے یا نہیں بن سکتا بلکہ یہ استدلال دور کو

Fatawa Razawiya Volume 19

[Arabic Text - Left Column] As the objector said, I say: And with Allah is the success. The basis of the objection is that the acknowledgment (iqrar) is void because it depends on the existence of the thing acknowledged, which is the establishment of ownership. If this is used as evidence for the completion of a gift (hibah) and the establishment of ownership, a circular argument follows. The summary of the answer is that while the requirement for the validity of an acknowledgment to be the explanation of a cause of ownership other than the acknowledgment itself is accepted, its explanation is not mandatory except if the acknowledger retracts his acknowledgment. As for if he remains firm in his acknowledgment, if he explains it then well and good, and if he does not explain it until he dies while on his acknowledgment, his acknowledgment is not void according to anyone. Rather, it must be interpreted according to a valid cause so that invalidation does not occur. The valid cause for the acknowledgment here exists, which is the gift along with vacating possession (takhliyah), and the gift along with vacating possession and its completion are not dependent on the acknowledgment so that circularity follows as the objector claimed. Rather, they have been established by evidence whose explanation was given previously. Thus, the acknowledgment, although inherently dependent on the completion of the gift, but in consideration of its requirement which is...

[Urdu Text - Right Column] ...is necessary, as the objector has said. And I say with the success granted by Allah Almighty that the basis of the objection is that this acknowledgment (iqrar) is void because it depends on the subject matter (mukhbir 'anhu) and the reported matter (mahki 'anhu), and that reported matter is the prior establishment of ownership. So if ownership and the completion of the gift (hibah) are established through this statement, then circularity (daur) will necessarily follow. The summary of the answer is that the condition for the enforcement of the acknowledgment to be the statement of a cause of ownership other than the acknowledgment itself is accepted, but its statement is only necessary if the acknowledger retracts his acknowledgment. However, if he remains firm in his acknowledgment, if he explains it then it's better, otherwise if he dies while on this acknowledgment, his acknowledgment will not be void in anyone's view; rather, it is necessary to interpret this acknowledgment in a valid way so that the speech does not become absurd. And a valid cause is present here, which is the gift along with vacating possession (takhliyah), while the gift and its completion are not dependent

on the acknowledgment, so that circularity does not arise as the objector thought. Rather, the gift and its completion are both proven by the aforementioned evidence. Thus, although acknowledgment in its reality depends on the completion of the gift, but in consideration of its necessity, which is to be interpreted in a valid way, the aforementioned situation...

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी पाठ - बायाँ कॉलम] जैसा कि आक्षेपक ने कहा, मैं कहता हूँ: और अल्लाह की तौफीक से, आक्षेप का आधार यह है कि स्वीकारोक्ति (इकरार) शून्य है क्योंकि यह उस चीज़ के अस्तित्व पर निर्भर करती है जिसे स्वीकार किया गया है, जो स्वामित्व की स्थापना है। यदि इसका उपयोग उपहार की पूर्णता और स्वामित्व की स्थापना के प्रमाण के रूप में किया जाता है, तो एक चक्रीय तर्क(दौर) उत्पन्न होगा। उत्तर का सार यह है कि यद्यपि यह स्वीकार किया जाता है कि स्वीकारोक्ति की वैधता के लिए स्वयं स्वीकारोक्ति के अलावा स्वामित्व के एक कारण का स्पष्टीकरण आवश्यक है, लेकिन इसका स्पष्टीकरण केवल तभी अनिवार्य है जब स्वीकार करने वाला अपने बयान से मुकर जाए। जहाँ तक यदि वह अपनी स्वीकारोक्ति पर अडिग रहता है, यदि वह इसे स्पष्ट करता है, तो ठीक है, और यदि वह अपनी स्वीकारोक्ति पर रहते हुए मरने तक इसे स्पष्ट नहीं करता है, तो किसी की भी राय में उसकी स्वीकारोक्ति शून्य नहीं है। बल्कि, इसे एक वैध कारण के अनुसार व्याख्यायित किया जाना चाहिए ताकि अमान्यता न हो। यहाँ स्वीकारोक्ति के लिए वैध कारण मौजूद है, जो कब्ज़ा खाली करने (तखलिया) के साथ उपहार है, और कब्ज़ा खाली करने के साथ उपहार और उसकी पूर्णता स्वीकारोक्ति पर निर्भर नहीं हैं, इसलिए चक्रीय तर्क पैदा नहीं होता जैसा कि आक्षेपक ने दावा किया था। इसके बजाय, वे उस प्रमाण द्वारा स्थापित किए गए हैं जिसका स्पष्टीकरण पहले दिया गया था। इस प्रकार, स्वीकारोक्ति, हालांकि स्वाभाविक रूप से उपहार की पूर्णता पर निर्भर है, लेकिन इसके आवश्यक परिणाम के विचार में, जो कि...

[उर्दू पाठ - दायाँ कॉलम] ...अनिवार्य है, जैसा कि आक्षेपक ने कहा है। और मैं अल्लाह सर्वशक्तिमान की तौफीक से कहता हूँ कि आक्षेप का आधार इस बात पर है कि यह स्वीकारोक्ति (इकरार) शून्य है क्योंकि यह विषय-वस्तु (मुख़बिर अन्हु) और सूचित मामले (महकी अन्हु) पर निर्भर है, और वह सूचित मामला पहले से स्वामित्व की स्थापना है। तो यदि इस कथन से स्वामित्व और उपहार (हिबा) की पूर्णता सिद्ध की जाती है, तो चक्रीयता (दौर) आवश्यक रूप से होगी। उत्तर का सारांश यह है कि स्वीकारोक्ति को लागू करने के लिए स्वयं स्वीकारोक्ति के अलावा स्वामित्व के कारण का विवरण होने की शर्त स्वीकार्य है, लेकिन इसका विवरण केवल तभी आवश्यक है जब स्वीकार करने वाला अपनी स्वीकारोक्ति से मुकर जाए। हालाँकि, यदि वह अपनी स्वीकारोक्ति पर अडिग रहता है, तो यदि वह इसे स्पष्ट करता है तो यह बेहतर है, अन्यथा यदि वह इस स्वीकारोक्ति पर रहते हुए मर जाता है, तो किसी की दृष्टि में उसकी स्वीकारोक्ति शून्य नहीं होगी; बल्कि, इस स्वीकारोक्ति को वैध तरीके से

व्याख्यायित करना आवश्यक है ताकि भाषण निरर्थक न हो जाए। और यहाँ एक वैध कारण मौजूद है, जो कब्ज़ा खाली करने (तखलिया) के साथ उपहार है, जबकि उपहार और उसकी पूर्णता स्वीकारोक्ति पर निर्भर नहीं है, ताकि आक्षेपक के विचार के अनुसार चक्रीयता उत्पन्न न हो। बल्कि, उपहार और उसकी पूर्णता दोनों पूर्वोक्त साक्ष्य से सिद्ध होते हैं। इस प्रकार, यद्यपि स्वीकारोक्ति अपनी वास्तविकता में उपहार की पूर्णता पर निर्भर करती है, लेकिन इसकी आवश्यकता के विचार में, जिसे वैध तरीके से व्याख्यायित किया जाना है, पूर्वोक्त स्थिति...

पृष्ठ 308/692

جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ

[بائیں کالم - عربی] کما قال المعترض، اقول: وباللہ التوفیق مدار الاعتراض علی ان الاقرار باطل لانه یتوقف علی وجود المخبر عنه وھو ثبوت الملك فلو استدل به علی تمام الھبة وثبوت الملك یلزم الدور محصل الجواب ان اشتراط نفوذ الاقرار ببیان سبب الملك غیر الاقرار مسلم لکن لا یجب بیانه الا اذا رجع المقر عن اقراره واما اذا کان مصرا علی اقراره فان بین فبھا وان لم یبین حتی مات علی اقراره لا یبطل اقراره عند احد بل یجب ان یحمل علی سبب صالح حتی لا یلزم الالغاء والسبب الصالح للاقرار ھھنا موجود وھو الھبة مع التخلیة والھبة مع التخلیة والھبة وتمامھا لیستا موقوفتین علی الاقرار حتی یلزم الدور کما زعم المعترض بل ھما قد ثبتا بدلیل قدم بیانه فالاقرار وان کان باعتبار ذاته موقوفا علی تمام الھبة لکن باعتبار لازمه وھو

[دائیں کالم - اردو] مستلزم ہے جیسا کہ معترض نے کہا ہے، اور میں اللہ تعالیٰ کی توفیق سے کہتا ہوں کہ اعتراض کا دار و مدار اس بات پر ہے کہ یہ اقرار باطل ہے کیونکہ یہ مخبر عنہ اور محکی عنہ پر موقوف ہے اور وہ محکی عنہ پہلے سے ملکیت کا ثبوت ہے تو اگر اس قول سے ملکیت ثابت کی جائے اور ہبہ کا تام ہونا ثابت کی جائے اور ہبہ کا تام ہونا ثابت کیا جائے تو دور لازم آئے گا، تو اس کے جواب کا خلاصہ یہ ہے کہ اقرار کے نافذ ہونے کے لئے اس اقرار کے علاوہ کسی اور سبب کا بیان ضروری ہے، جو ملکیت کا باعث ہو، یہ بات مسلم ہے لیکن اس کا بیان صرف اس قت ضروری ہے جب مقر اپنے اقرار سے منحرف ہو _ لیکن اگر وہ اپنے اقرار پر قائم ہے تو بیان کردے تو بہتر ورنہ وہ اپنے اس اقرار پر فوت ہو جائے تو کسی کے ہاں وہ اقرار باطل نہ ہوگا بلکہ

اس اقرار کو صحیح محمل پر محمول کرنا ضروری ہے تاکہ کلام کا لغو ہونا لازم نہ آئے، اور یہاں صحیح سبب موجود ہے اور وہ ہبہ مع تخلیہ ہے جبکہ ہبہ اور اس کا تام ہونا اقرار پر موقوف نہیں ہے، تاکہ دور لازم آئے جیسا کہ معترض کا خیال ہے، بلکہ ہبہ اور اس کا تمام ہونا یہ دونوں مذکورہ دلیل سے ثابت ہیں تو اقرار اگرچہ اپنی حقیقت میں ہبہ کے تام ہونے پر موقوف ہے لیکن وہ اپنے لازم جو کہ صحیح سبب پر محمول کرنا ہے، کے اعتبار سے مذکورہ صورت

Fatawa-e-Razviya Volume 19

[Top Box] (Arabic text on the left, Urdu on the right) The necessity of attributing it to a valid cause requires that the ruling of the completion of the gift (Hiba) be given in the mentioned scenario, with its mentioned conditions and pillars. Therefore, we have ruled that acknowledgment is also evidence of the completion of the gift. (In light of the mentioned situation), I hope you will guide me with the correct answer and such detailed research that people of knowledge and understanding gain certainty and confirmation. (T)

[Signature] (The servant Abdullah Khan, may he be forgiven, from District Champaran, town Bettiah, Muhalla Gunj Awwal)

The Answer: O Allah! All praise belongs to You. From the case described in the question, ownership for Hinda in these funds is not established at all. Firstly: The questioner stated that Zaid, in the marriage assembly, named certain items for Hinda in front of the husband and in-laws, but there is no mention of acceptance by the husband, etc., such that the acceptance could be considered "fuzuli" (acting without authority) and left dependent on Hinda's permission. Nor is there any subsequent permission from Hinda. The mentioned list is absolutely not included in the definition of "offer by writing" (Ijab bil-Kitab), especially when it is a record of what the establishment (insha) occurred upon, rather than being the establishment itself. The first [type] is what is common and recognized in such lists. (In things like lists, the first matter is known and customary. T) Neither are those words recorded in the question which Zaid wrote in the list so they could be examined. Nor is it known whether Hinda is literate—did she read the list herself, or did someone read out all the words mentioned in it to her, or was the paper just given to her summarily saying "this is the list of your dowry"? Nor is it mentioned whether any word or action emanated from Hinda signifying acceptance or authorization of the unauthorized act or not.

[Bottom Box] (Arabic text on the left, Urdu on the right) And when there is no trace of the explanation of any of these points in the question, how can the answer be attributed to one of the sides without knowledge? And how can a ruling be arbitrarily made on the fulfillment of both pillars [of a contract] (offer and acceptance) based on the existence of a constructive acceptance by those present, and then the authorization of the woman?

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 19

[ऊपरी बॉक्स] (बाईं ओर अरबी पाठ, दाईं ओर उर्दू) एक वैध कारण पर आरोप लगाने की आवश्यकता यह मांग करती है कि उपहार (हिबा) के पूर्ण होने का निर्णय वर्णित स्थिति में, उसकी वर्णित शर्तों और स्तंभों के साथ दिया जाए। इसीलिए हमने यह निर्णय दिया है कि स्वीकृति भी उपहार के पूर्ण होने का प्रमाण है। (उल्लिखित स्थिति के आलोक में), मुझे आपसे आशा है कि आप सही उत्तर के साथ मेरा मार्गदर्शन करेंगे और ऐसा विस्तृत शोध प्रदान करेंगे जिससे ज्ञान और समझ रखने वालों को विश्वास और पुष्टि प्राप्त हो सके। (त)

[हस्ताक्षर] (सेवक अब्दुल्ला खान, जिसे क्षमा किया गया हो, जिला चंपारण, कस्बा बेतिया, मुहल्ला गंज अव्वल से)

उत्तर: ऐ अल्लाह! समस्त प्रशंसा तेरे ही लिए है। प्रश्न में वर्णित मामले से, इन निधियों में हिंदा का स्वामित्व बिल्कुल भी सिद्ध नहीं होता है। पहला: प्रश्नकर्ता ने बताया कि ज़ैद ने विवाह सभा में पति और ससुराल वालों के सामने हिंदा के लिए कुछ वस्तुओं का नाम लिया, लेकिन पति आदि द्वारा स्वीकृति का कोई उल्लेख नहीं है कि स्वीकृति को "फ़ुज़ूली" (बिना अधिकार के कार्य करना) माना जाए और हिंदा की अनुमति पर निर्भर रखा जाए। न ही हिंदा से बाद में कोई अनुमति मिली। वर्णित सूची "लेखन द्वारा प्रस्ताव" (ईजाब बिल-किताब) की परिभाषा में बिल्कुल भी शामिल नहीं है, विशेष रूप से जब यह उस चीज़ का विवरण हो जिस पर स्थापना (इंशा) हुई थी, न कि स्वयं स्थापना। ऐसी सूचियों में पहला [प्रकार] ही सामान्य और मान्यता प्राप्त है। (सूचियों जैसी चीज़ों में, पहला मामला ज्ञात और प्रथागत है। त) न ही वे शब्द प्रश्न में दर्ज हैं जो ज़ैद ने सूची में लिखे थे ताकि उन पर विचार किया जा सके। न ही यह ज्ञात है कि हिंदा साक्षर है—क्या उसने सूची स्वयं पढ़ी, या किसी ने उसमें उल्लिखित सभी शब्दों को उसे पढ़कर सुनाया, या उसे केवल संक्षिप्त रूप में कागज दिया गया कि "यह तुम्हारे दहेज की सूची है"? न ही यह उल्लेख है कि हिंदा की ओर से कोई शब्द या कार्य हुआ जिससे स्वीकृति या अनधिकृत कार्य का अधिकार प्राप्त हुआ हो या नहीं।

[निचला बॉक्स] (बाईं ओर अरबी पाठ, दाईं ओर उर्दू) और जब प्रश्न में इनमें से किसी भी बिंदु के विवरण का कोई संकेत नहीं है, तो बिना ज्ञान के उत्तर को किसी एक पक्ष पर कैसे लागू किया जा सकता है? और उपस्थित लोगों द्वारा एक रचनात्मक स्वीकृति के आधार पर [अनुबंध के] दोनों स्तंभों

(प्रस्ताव और स्वीकृति) के पूरा होने का मनमाना निर्णय कैसे लिया जा सकता है, और फिर महिला की अनुमति?

पृष्ठ 309/692

[اوپر والا خانہ] (بائیں جانب عربی عبارت، دائیں جانب اردو) وجوب حملہ علی سبب صالح یقتضی ان یحکم بتمام الھبۃ فی الصورۃ المذکورۃ بشرطھا وشطرھا المذکورین، ولھذا حکمنا بان الاقرار ایضا دلیل علی تمام الھبۃ فقط ارجو منکم ان ترشدونی بصواب الجواب و تدقیق یؤمن بہ ویتقن بہ اولوالالباب۔ میں ہبہ کے نام کے حکم کو اس کی شرط اور رکن سمیت چاہتا ہے اور اسی لئے ہم نے حکم لگادیا کہ اقرار بھی ہبہ کے تمام ہونے کی دلیل ہے فقط (مذکورہ صورت حال کی روشنی میں) مجھے آپ سے امید ہے کہ آپ صحیح جواب کی رہنمائی فرمائیں گے اور ایسی تحقیق فرمائیں گے جس پر اصحاب علم و فہم کو یقین و تصدیق ہو جائے۔ (ت)

[دستخط] (العبد عبداللہ خاں عفی عنہ از ضلع چمپارن قصبہ بتیا محلہ گنج اول)

الجواب: اَللّٰھُمَّ لَکَ الْحَمْدُ (یا اللہ! تمام حمدیں تیرے ہی لئے ہیں۔ ت) صورت مشروحہ سوال سے ہندہ کے لئے ان نقود میں ملک اصلاً ثابت نہیں۔ اولاً: سائل نے زید کا مجلس عقد میں شوہر و اصہار کے سامنے بعض اشیاء نامزد ہندہ کرنا بیان کیا مگر شوہر وغیرہ کے قبول کا کوئی ذکر نہیں کہ قبول فضولی سمجھ کر اجازت ہندہ پر موقوف رکھیں، نہ بعدہ کوئی اجازت ہندہ مذکورہ فہرست مطلقاً تعریف ایجاب بالکتاب میں داخل خصوصاً جبکہ تذکرہ ما وقع علیہ الانشاء ہو نہ انشاء، والاول ہو المعھود المتعارف فی امثال الفھارس (فہرستوں جیسی چیز میں امر اول معلوم و متعارف ہے۔ ت) نہ وہ لفظ ہی سوال میں مسطور جو زید نے فہرست میں لکھے کہ ان پر نظر ہو، نہ یہی معلوم کہ ہندہ خواندہ ہے، فہرست اس نے خود پڑھی یا کسی نے اس کے جملہ الفاظ مندرجہ پڑھ کر سنائے، یا یوں ہی اجمالاً اسے کاغذ دے دیا کہ یہ تمہارے جہیز کی فہرست ہے، نہ یہی مذکور کہ ہندہ سے کوئی قول یا فعل کہ قبول یا اجازت فضولی پر صادر ہوا یا نہیں،

[نیچے والا خانہ] (بائیں جانب عربی عبارت، دائیں جانب اردو) واذ لا اثر لبیان شیئ منها فی السؤال فکیف یسوغ الحمل فی الجواب علی احد الجوانب من دون علم و یحکم بتحقق الشطرین تحکماً بوجود القبول من الحضار ثم اجازة من المرأة سوال میں مذکورہ شقوں کا بیان اور نشاندہی ہی نہیں ہے تو جواب کو کسی ایک شق پر علم کے بغیر کیسے محمول کیا جائے اور کیسے حاضرین کے حکمی قبولیت کے وجود سے ہبہ کے دونوں رکن (ایجاب و قبول) کے پائے جانے پر حکم کیا جائے اور پھر عورت کی

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Text Box 1] [Arabic]: Or its existence from it after the reaching of the document, along with ignorance of what is in the document as well, merely by silence; for a statement is not attributed to a silent person. Choosing one of the parts from ourselves is not the nature of an answer; its limit in such instances is merely hesitation. [Urdu]: Proving permission and the existence of permission after receiving a written document, even though one does not even know what is written in it, merely by silence, would mean either attributing a statement to that person or determining an option for ourselves. This will not be an answer. Now, in such a situation, there is no choice but to resort to "ifs and buts" in response to the question. (T)

[Heading]: In short, considering acceptance as a part of the contract and ruling on its conclusion based on the content of the question is like making a blind guess and grasping thorns.

[Text Box 2] [Arabic]: Yes, according to the most correct opinion, it is a condition for the establishment of ownership, and permission stands in place of taking possession during the session, even without the donor's permission, or after it with his permission, as we have verified in our fatwas. At that point, the matter refers to the subsequent discussions regarding the realization of 'Takhliya' (relinquishment). To strive to verify it by assuming it from an unauthorized person during the session or by referring the proposal to what is in the document, so that the part depends on what is beyond the session, is futile. [Urdu]: Yes, acceptance is a condition for the establishment of ownership according to the correct view, and in this case, it can stand in place of possession once ownership is established. If it is within the session, it can occur even without permission; otherwise, after the session with permission, as we have investigated in our fatwas. In this case, regarding the investigation of 'Takhliya', one will have to refer to upcoming discussions. In this situation, attributing acceptance or the proposal in the session to an unauthorized person or the written list, and trying to find the existence of a contractual part beyond the session, is futile. (T)

[Heading]: Secondly, in a valid gift (Hiba Sahihah), according to the correct school of thought, 'Takhliya' (vacating/delivering) is equivalent to taking possession with full control.

[Text Box 3] [Arabic]: It was affirmed in the text of 'Al-Tanwir', and explicitly stated in 'Al-Durar' and then 'Al-Durr al-Mukhtar' that it is the chosen view. I say: in the 'Book of Sales' of 'Al-Ashbah', the weakness of the opposing view was indicated, and it was prioritized over the contrary opinion in the 'Book of Gift' of 'Al-Khaniyah'. [Urdu]: This was firmly stated in the text of 'Al-Tanwir', explicitly mentioned in 'Al-Durar' and 'Al-Durr al-Mukhtar', and declared as the preferred view. I say, in the 'Book of Sales' of 'Al-Ashbah', an indication of the weakness of the opposite view was made, and in the 'Book of Gift' of 'Al-Khaniyah', it was mentioned prior to the opposing view.

[Footer] 1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press, Delhi, 159/2. Page 310 of 692

ज़िल्द 19 फ़तावा रज़विया

[टेक्स्ट बॉक्स 1] [अरबी]: या किताब पहुँचने के बाद उसकी मौजूदगी, जबकि किताब में क्या है इसका भी ज्ञान न हो, केवल चुप्पी के आधार पर; तो किसी चुप रहने वाले की ओर कोई कथन नहीं जोड़ा जाता। अपनी ओर से किसी एक विकल्प को चुन लेना उत्तर का स्वभाव नहीं है; ऐसी स्थितियों में इसका अंतिम लक्ष्य केवल संशय या हिचकिचाहट है। [उर्दू]: अनुमति और अनुमति का अस्तित्व लिखित कागज़ प्राप्त होने के बाद, बावजूद इसके कि उसमें लिखी हुई चीज़ का भी ज्ञान नहीं, केवल उसकी चुप्पी से सिद्ध करना, उसकी ओर किसी कथन का श्रेय देना होगा या हम स्वयं अपनी ओर से कोई एक पक्ष निर्धारित कर लें, तो यह उत्तर नहीं होगा। अब सवाल की ऐसी स्थिति के जवाब में 'अगर-मगर' के अलावा कोई चारा नहीं है। (त)

[हेडिंग]: संक्षेप में, स्वीकृति को अनुबंध (निकाह/सौदा) का हिस्सा मानकर सवाल में दी गई जानकारी पर उसके होने का निर्णय देना अंधेरे में तीर चलाने या कांटों को पकड़ने जैसा है।

[टेक्स्ट बॉक्स 2] [अरबी]: हाँ, सबसे सही राय के अनुसार, यह स्वामित्व की स्थापना की शर्त है, और अनुमति सभा में कब्ज़े के स्थान पर खड़ी होती है, चाहे दाता की अनुमति के बिना हो, या उसके बाद उसकी अनुमति से, जैसा कि हमने अपने फ़तवों में सत्यापित किया है। तब मामला 'तख़लिया' (कब्ज़ा छोड़ने) की वास्तविकता पर आने वाली चर्चाओं की ओर मुड़ जाता है। और सभा में किसी अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) से मानकर या प्रस्ताव को लेखन में जो है उससे जोड़कर इसे सत्यापित करने का प्रयास करना, ताकि अनुबंध का हिस्सा सभा के बाहर की चीज़ पर निर्भर हो जाए, व्यर्थ है। [उर्दू]: हाँ, सही राय के अनुसार स्वीकृति स्वामित्व सिद्ध होने की शर्त है और इस स्थिति में स्वामित्व सिद्ध होने से कब्ज़े का स्थान ले सकता है। यदि सभा में हो तो बिना अनुमति के भी हो सकता है, अन्यथा सभा के बाद अनुमति से, जैसा कि हमने अपने फ़तवों में इसकी जाँच की है। और इस स्थिति में तख़लिया की जाँच में भविष्य की चर्चाओं की ओर लौटना होगा, जबकि इस स्थिति में सभा में किसी अनधिकृत व्यक्ति द्वारा स्वीकृति या प्रस्ताव को लिखित सूची से जोड़कर सभा के बाहर अनुबंध के अंग की उपस्थिति का प्रयास करना व्यर्थ है। (त)

[हेडिंग]: दूसरे, वैध दान (हिबा सहीहा) में सही विचारधारा के अनुसार 'तख़लिया' उंगलियों के पोरों से कब्ज़ा करने (पूर्ण नियंत्रण) के समान है।

[टेक्स्ट बॉक्स 3] [अरबी]: 'तनवीर' के मूल पाठ में इसकी पुष्टि की गई है, और 'दुरर' फिर 'दुर्रे मुख्तार' में इसे स्पष्ट रूप से पसंदीदा राय बताया गया है। मैं कहता हूँ, 'अशबाह' की 'किताबुल बुयू' (क्रय-विक्रय की पुस्तक) में इसके विपरीत विचार की कमज़ोरी की ओर संकेत किया गया था, और 'ख़ानिया' की 'किताबुल हिबा' (दान की पुस्तक) में इसे विरोधी राय पर प्राथमिकता दी गई थी। [उर्दू]: इस पर तनवीर के मूल पाठ में दृढ़ता से कहा गया, दुरर और दुर्रे मुख्तार में स्पष्ट उल्लेख किया गया और पसंदीदा करार दिया गया। मैं कहता हूँ, और अशबाह की किताबुल बुयू में इसके विरुद्ध मत की कमज़ोरी का इशारा किया और ख़ानिया की किताबुल हिबा में इसे विरोधी कथन से पहले उल्लेख किया है।

[फ़ुटर] 1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 159/2 पृष्ठ 310 / 692

[Text Box 1] او وجوده منها بعد بلوغ الکتاب مع عدم العلم بما فی الکتاب ایضا بمجرد السکوت فلا ینسب الی ساکت قول، امر باختیار من عند انفسنا احدالشقوق و لیس هذا شان الجواب انما قصاره فی امثال الصور الترديد۔ اجازت اور اجازت کا وجود لکھے ہوئے کاغذ کی وصولی کے بعد با وجودیکہ اس میں لکھی ہوئی چیز کا بھی علم نہیں محض اس کے سکوت سے ثابت کرنا تو اس کی طرف کسی قول کا منسوب کرنا ہوگا یا ہم خود اپنی طرف سے کوئی ایک شق متعین کر لیں، تو یہ جواب نہ ہوگا اب سوائے اس کے کہ سوال کی ایسی صورت کے جواب میں اگر مگر سے کام لیا جائے کوئی چارہ نہیں ہے۔ (ت)

[Heading]: بالجملہ قبول کو شطر عقد مان کر مقدار ما فی السوال پر حکم انعقاد رجم بالغیب و خرط القتاد۔

[Text Box 2] نعم ہو علی علی الاصح شرط ثبوت الملك واذن یقوم مقامہ القبض فی المجلس ولو بلا اذن الواهب او بعده لو باذنه کما حققناه فی فتاونا وحنیئذ یرجع الامر الی المباحث الآتیة فی تحقق التخلیة ویلغوا السعی فی تحقیقة بفرضہ من فضولی فی المجلس اواحالة الایجاب علی ما فی الکتاب لیتوقف الشطر علی ماوارء المجلس۔ ہاں قبول کرنا صحیح قول کے مطابق ثبوت ملکیت کی شرط ہے اور اس صورت میں ثبوت ملک سے قائم مقام قبضہ ہو سکتا ہے مجلس میں ہو تو بلا اجازت بھی ہو سکتا ہے ورنہ مجلس کے بعد اجازت سے، جیسا کہ ہم نے اپنے فتاویٰ میں اس کی تحقیق کی ہے اور اس صورت میں تخلیہ کی تحقیق میں آئندہ مباحث کی طرف راجع ہونا ہوگا جبکہ اس صورت میں فضولی سے مجلس میں قبولیت یا ایجاب کو لکھی ہوئی فہرست کی طرف منسوب کرکے ماورائے مجلس شطر (رکن) کے پائے جانے کی کوشش لغو ہے۔ (ت)

[Heading]: ثانیا ہاں ہبہ صحیحہ میں مذہب صحیح پر تخلیہ مثل قبضہ بالبراجم ہے۔

[Text Box 3] جزم بہ فی متن التنویر ونص فی الدررثم الدر ۱ انہ المختار قلت وقد اشار فی بیوع الاشباہ الی ضعف خلافہ وقدمہ فی ھبۃ الخانیۃ علی قول اس پر تنویر کے متن میں جزم فرمایا درر اور در مختار میں نص فرمائی اور مختار قرار دیا، میں کہتا ہوں اور اشباہ کی کتاب البیوع میں اس کے خلاف پر ضعف کا اشارہ کیا اور خانیہ کے کتاب الہبۃ میں اس کو مخالف قول پر مقدم ذکر کیا ہے

[Footer] ۱ درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱۵۹/۲ Page 310 of 692

Fatawa Razvia - Volume 19

| (Arabic) Al-Khilaf wa huwa innama yuqaddimu al-azhar al-ashhar wa bihi jazama al-Imam Shams al-Aimmah al-Halwani wa lam yamil ila dhikri al-khilaf kama fi Buyu' al-Khaqaniyyah. | While Khaniyah mentions the most apparent and famous opinion first, and upon this, Shams-ul-Aimma al-Halwani asserted and did not even mention the opposing view, as is in the chapter of sales in Khaqaniyya. (T) |

However, the condition of being able to take possession for 'Takhliya' (relinquishment of control) means that the gifted item must be so close to the recipient that if they extend their hand, they can reach it, without needing to stand up and walk towards it. Simply having the cupboard or box open is absolutely not sufficient. It is stated in Bahr-al-Raiq and Radd-ul-Muhtar:

| (Arabic) Lau ishtara thuban fa-amarahu al-ba'i'u bi-qabdihi falam yaqbid-hu hatta akhadhahu insanun in kana hīna amarahu bi-qabdihi amkanahu min ghayri qiyamin sahh al-taslimu wa in kana la yumkinuhu illa bi-qiyamin la yasihhu. | If someone bought a cloth and the seller ordered him to take possession of it, but before he could, another person took it; if at the time of the order, the buyer was able to take possession of that cloth without standing up, then this order of the seller will stand in place of delivery, and if he was not able to take possession without standing up, then the delivery will not be valid. (T) |

It is stated in Fatawa Qadhikhan and Fatawa 'Alamgiriyya:

| (Arabic) In kana hīna amarahu al-ba'i'u bi-al-qabdi amkanahu an yamudda yadahu wa yaqbida min ghayri qiyamin sahh al-taslimu wa illa fala. | When the seller ordered him to take possession, if at that time he had the power to take possession by extending his hand without standing up, the delivery is valid, otherwise not. (T) |

Here, the questioner did not state anything about how far Hindah was when the cupboard was opened, nor did he say that Zaid ever called Hindah and seated her so close and said these words that if Hindah extended her hand, the bag of rupees would come into her hand. Thus, the fulfillment of the condition of 'Takhliya' is not evident from the question; rather, its absence is apparent, for had it happened, he would not have omitted its mention,

| (Arabic) Lima yutar'a min kalami 'an al-istiqsa'i | because of [the need] to state the whole incident and complete the gift. |

--- Footnotes --- 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Section on what is included in sale, etc. Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/43. 2. Fatawa Hindiyya, Chapter Four, Second Section, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/71.

फतावा रज़विया - जिल्द 19

| (अरबी) अल-खिलाफ़ व हुवा इन्नमा युक़द्दिमु अल-अज़हर अल-अशहर व बिही जज़मा अल-इमाम शम्स अल-आइम्मा अल-हलवानी व लम यमिल इला ज़िक्रि अल-खिलाफ़ कमा फ़ी बुयू' अल-खाक़ानिया। | जबकि खानिया सबसे स्पष्ट और प्रसिद्ध राय को पहले उल्लेख करता है, और इसी पर शम्स-उल-आइम्मा अल-हलवानी ने ज़ोर दिया और विरोधी मत का उल्लेख तक नहीं किया, जैसा कि खाकानिया के बिक्री के अध्याय में है। (त) |

लेकिन यहाँ 'तख्लिया' (कब्ज़ा छोड़ना) के लिए कब्ज़ा करने में सक्षम होने की जो शर्त है, उसका अर्थ यह है कि उपहार में दी गई वस्तु प्राप्तकर्ता के इतने करीब हो कि यदि वह हाथ बढ़ाए तो उस तक पहुँच जाए, उसे उठकर उसके पास जाने की आवश्यकता न हो। केवल अलमारी और संदूक का खुला होना कदापि पर्याप्त नहीं है। 'बहर-उर-राइक़' और 'रद्द-उल-मुहतार' में है:

| (अरबी) लौ इश्तरा थौबन फ़-अमरहु अल-बाइ'उ बि-क़ब्दिही फ़लम यक़बिद-हु हत्ता अख़ज़हु इंसानुन इन काना हीना अमरहु बि-क़ब्दिही अमकनहु मिन ग़ैरि क़ियामिन सह अल-तस्लीमु व इन काना ला युमकिनुहू इल्ला बि-क़ियामिन ला यसिहहु। | यदि किसी ने कपड़ा ख़रीदा और बेचने वाले ने उसे कब्ज़ा करने का आदेश दिया, अभी वह कब्ज़ा नहीं कर पाया था कि दूसरे व्यक्ति ने वह कपड़ा पकड़ लिया; यदि कब्ज़ा करने के आदेश के समय खरीदार खड़ा हुए बिना उस कपड़े पर कब्ज़ा करने में सक्षम था, तो बेचने वाले का यह आदेश सुपुर्दगी (डिलीवरी) के समान होगा और यदि वह बिना खड़ा हुए कब्ज़ा करने में सक्षम नहीं था, तो सुपुर्दगी सही नहीं होगी। (त) |

'फ़तावा काज़ीखान' और 'फ़तावा आलमगीरिया' में है:

| (अरबी) इन काना हीना अमरहु अल-बाइ'उ बि-अल-क़ब्दि अमकनहु अन यमुद्दा यदहु व यक़बिदा मिन ग़ैरि क़ियामिन सह अल-तस्लीमु व इल्ला फ़ला। | जब बेचने वाले ने उसे कब्ज़ा करने का आदेश दिया, उस समय यदि उसे हाथ बढ़ाकर बिना खड़ा हुए कब्ज़ा करने की शक्ति थी, तो सुपुर्दगी सही है अन्यथा नहीं। (त) |

यहाँ पूछने वाले ने यह वर्णन नहीं किया कि अलमारी खोलते समय हिंदा कितनी दूरी पर होती थी, न ही उसने यह कहा कि ज़ैद ने कभी हिंदा को बुलाकर इतना पास बिठाकर ये शब्द कहे कि यदि हिंदा हाथ बढ़ाती तो रुपयों की थैली हाथ में आ जाती। तो 'तख्लिया' की शर्त का पूरा होना सवाल से ज़ाहिर

नहीं है, बल्कि उसका न होना ज़ाहिर है, क्योंकि अगर ऐसा हुआ होता तो वह इसका वर्णन करना नहीं छोड़ता,

| (अरबी) लिमा युतरा'आ मिन कलामि अन अल-इस्तिक़सा'इ | क्योंकि पूरी घटना का वर्णन करने और हिबा (उपहार) को पूर्ण करने के लिए। |

--- पाद-टिप्पणियाँ --- 1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-बुयू, फ़स्ल फ़ीमा यदखुलु फ़ी अल-बय' आदि, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/43. 2. फतावा हिन्दिया, अध्याय चार, दूसरा भाग, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/71.

| الخلاف و هو انما يقدم الاظهر الاشهر و به جزم الامام شمس الائمة الحلوانی ولم يمل الی ذکر الخلاف کما في بيوع الخاقانية | جبکہ خانیہ اظہر واشہر کو مقدم ذکر کرتا ہے اور اسی پر شمس الائمہ حلوانی نے جزم کیا اور مخالف قول کو ذکر تک نہ کیا جیسا کہ خاقانیہ کے بیوع کے باب میں ہے۔ (ت) |

مگر یہاں اعتبار تخلیہ کے لئے جو تمکنِ قبضہ شرط ہے اس کے یہ معنی ہیں کہ شیئی موہوب لہ سے اس قدر قریب ہو کہ یہ ہاتھ بڑھائے تو اس تک پہنچ جائے اٹھ کر اس کے پاس جانے کی حاجت نہ ہو فقط الماری اور صندوق کا کھلا ہونا ہر گز کافی نہیں۔ بحر الرائق و ردالمحتار میں ہے:

| لو اشتری ثوبا فامره البائع بقبضه فلم يقبضه حتی اخذه انسان ان کان حين امره بقبضه امکنه من غير قيام صح التسليم وان کان لا يمکنه الا بقيام لا يصح | اگر کسی نے کپڑا خریدا تو بائع نے اس کو قبضہ کرنے کا حکم دیا، ابھی وہ قبضہ نہ کر پایا تھا کہ دوسرے شخص نے وہ کپڑا پکڑ لیا، اگر قبضہ کے حکم کے وقت مشتری کو اس کپڑے پر قبضہ کے لئے قیام کے بغیر قدرت تھی تو بائع کا یہ حکم تسلیم کے قائم مقام ہوگا اور قیام کے بغیر قبضہ پر قدرت نہ تھی تو تسلیم صحیح نہ ہوگی۔ (ت) |

فتاوٰی قاضیخاں و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

| ان کان حين امره البائع بالقبض امکنه ان يمد يده ويقبض من غير قيام صح التسليم والا فلا | جب بائع نے اس کو قبضہ کا حکم دیا اس وقت اس کو ہاتھ بڑھا کر بغیر قیام قبضہ پر قدرت تھی تو تسلیم صحیح ہے ورنہ نہیں۔ (ت) |

یہاں سائل نے کچھ بیان نہ کیا کہ الماری کھولتے وقت ہندہ کتنے فاصلہ پر ہوتی تھی، نہ اس نے کہا کہ کبھی زید نے اس وقت ہندہ کو بلا کر اتنا پاس بٹھا کر یہ الفاظ کہے کہ ہندہ ہاتھ بڑھاتی تو روپوں کی تھیلی ہاتھ میں آجاتی تو شرطِ تخلیہ کا تحقق سوال سے ظاہر نہیں بلکہ ظاہر عدم ہے کہ ایسا ہوا ہوتا تو اس کا بیان ترک نہ کرتا،

| لما یترأی من کلام عن الاستقصاء | کیونکہ پورا واقعہ بیان کرنے اور ہبہ کو تام |

--- حواشی --- ۱۔ رد المحتار کتاب البیوع فصل فیما یدخل في البیع الخ دار احیاء التراث العربي بیروت ۴ / ۴۳ ۲۔ فتاویٰ ہندیہ الباب الرابع الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۷۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Box 1] Arabic: In the clarification of the occurrence and exhausting the effort in bringing all that is thought to support the completion of the gift. Urdu: One can observe in his speech the spending of every possible effort in making [this] determination. (T)

Neither was there an agreement between the parties that the donor used to say such a thing, nor that the donee was taking possession, such that it could be said that not preventing [the donee] constitutes an agreement on the existence of the condition of 'possibility' (tamakkun). Such saying or not preventing are the donor's words and state, while the 'possibility' which is a condition here—meaning being so close to the gifted object—is an attribute of the donee. Therefore, its existence does not necessitate the other's existence, nor its delivery. In any case, based on the details provided in the question, the ruling for the proof of 'Takhliya' (relinquishing possession) is not correct.

[Box 2] Arabic: It was his right to return [to caution] when there was hesitation. Here, an oversight occurred in some forms in 'Sh' [likely referring to Hashiya al-Shami] following 'al-Bahr' [al-Bahr al-Ra'iq]. We clarified and removed it in our annotations upon it. And success is from Allah Almighty. Furthermore, it does not relate to what is in the chapter; for it has been stipulated regarding something like a garment that it must be such that if one extended his hand, it would reach it. There is no doubt that dirhams in this matter are like garments. Urdu: The right thing was to express hesitation in the case of hesitation. Here, in the explanation of some cases, [Imam] Shami committed an oversight in following [the author of] al-Bahr. We have clarified this in our footnote on it and also removed the error. Success is from Allah Almighty. Furthermore, that point also does not pertain to this chapter. They have stated as a text that in a matter like a garment, the condition is that the garment be positioned such that if one extends their hand, it reaches it. So there is no doubt that in this matter, dirhams (silver coins) are like garments. (T)

Thirdly: For the realization of 'Takhliya', mere possibility of immediate possession is by no means sufficient. Rather, it is necessary that the person relinquishing (mukhli) commands the recipient (mukhla lahu) to take possession. For instance, by saying "Take it" or "Seize it" or "I have left it for you" or something similar that conveys this meaning.

The discourse here is lengthy, but in this brief context, a few sufficient sentences [are provided]. And Allah is the Giver of Success.

(1) The great Imam and Jurist of the soul, Qadi Khan (may Allah Almighty have mercy on him), has included the 'command to take possession' (amr bi al-qabd) in the very definition of 'Takhliya', as is quoted in the question. To consider this definition as 'prevailing' (akthari) rather than 'restrictive' (hasri) is a transformation [of meaning], not an interpretation (ta'wil). (As quoted in the question. And to declare Qadi Khan's definition as 'prevailing' is to change his words; this is not an interpretation of it. T)

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[बॉक्स 1] अरबी: वाक़ये के बयान में और जो कुछ भी हिबा (दान) की तामील के समर्थक होने का गुमान हो उसे लाने में अपनी पूरी शक्ति लगाने के बारे में। उर्दू: उनके कलाम में देखा जा सकता है कि उन्होंने इस बात को तय करने में हर मुमकिन कोशिश की है। (त)

न ही दोनों पक्षों का इस पर इत्तेफाक़ है कि वाहब (दाता) ऐसा कहा करता था या मौहूब लह (दान लेने वाला) क़ब्ज़ा करती थी तो कह सकते हैं कि न रोकना इस शर्त-ए-तमकुन (पहुँच की शर्त) के वजूद पर इत्तेफाक़ है। ऐसा कहना या न रोकना वाहब के क़ौल और हाल हैं, और जो 'तमकुन' यहाँ शर्त है—यानी हिबा की चीज़ से इतना नज़दीक होना—वह मौहूब लह की सिफ़त है। तो न उसका वजूद इसके वजूद को लाज़िम करता है और न ही उसकी सुपुर्दगी को। बहरहाल, सवाल में जो कुछ है उस पर तखलिया (हस्तक्षेप हटाना) के सुबूत का हुक्म सही नहीं है।

[बॉक्स 2] अरबी: हक़ यह था कि झिझक की सूरत में उसे वापस किया जाता। यहाँ कुछ सूरतों में 'श' (शामी) में 'बहर' की पैरवी करते हुए चूक हुई है। हमने इसे अपने हाशिये में स्पष्ट और दूर कर दिया है। और अल्लाह तआला की ओर से ही तौफ़ीक़ है। इसके अलावा, यह इस अध्याय से संबंधित नहीं है। यह तय किया गया है कि कपड़े के समान चीज़ के लिए शर्त यह है कि वह इस तरह हो कि हाथ बढ़ाने पर हाथ उस तक पहुँच जाए। इसमें कोई शक नहीं कि दिरहम भी इस मामले में कपड़ों के समान ही हैं। उर्दू: हक़ तो यह था कि जहाँ झिझक हो वहाँ उसे ज़ाहिर किया जाता, और यहाँ कुछ सूरतों के बयान में [इमाम] शामी से 'बहर' की पैरवी करने में चूक हुई है। हमने उस पर अपने हाशिये (फ़ुटनोट) में इसे साफ़ किया है और उसे दूर भी किया है, और कामयाबी अल्लाह तआला की तरफ़ से है। फिर यह भी इस अध्याय से संबंधित नहीं है। उन्होंने यह स्पष्ट किया है कि कपड़े जैसे मामले में यह शर्त है कि कपड़ा इस तरह हो कि अगर हाथ बढ़ाया जाए तो हाथ उस तक पहुँच जाए, तो इसमें कोई शक नहीं कि इस मामले में दिरहम भी कपड़े के समान ही हैं। (त)

तीसरा: तखलिया की तस्दीक़ के लिए सिर्फ़ फ़ौरन क़ब्ज़ा कर पाने की क्षमता होना ही काफ़ी नहीं है, बल्कि यह ज़रूरी है कि तखलिया करने वाला दूसरे को क़ब्ज़ा करने का हुक्म दे। मिसाल के तौर पर 'इसे लो' या 'इस पर क़ब्ज़ा करो' या 'मैंने इसे तुम्हारे लिए छोड़ दिया' कहे या इसी तरह का कोई और जुमला कहे जो इस मायने को ज़ाहिर करे।

यहाँ गुफ़्तगू काफ़ी लंबी है और इस संक्षिप्त स्थान पर ये कुछ जुमले काफ़ी हैं, और अल्लाह ही तौफ़ीक़ देने वाला है।

(1) इमाम अजल फ़क़ीह-उन-नफ़्स क़ाज़ी खाँ रहमतुल्लाहि तआला अलैहि ने 'तखलिया' की परिभाषा में ही 'अम्र बिल क़ब्ज़' (क़ब्ज़ा करने का हुक्म) को शामिल फ़रमाया है, जैसा कि सवाल में नक़्ल किया गया है। और इस परिभाषा को 'अकथरी' (अक्सर होने वाला) क़रार देना और इसे 'हसरी' (सीमित) न मानना बात को बदलना है न कि उसकी तावील (व्याख्या) करना। (जैसा कि सवाल में नक़्ल है, और क़ाज़ी खाँ की परिभाषा को 'अकथरी' कहना उनके कलाम को बदलना है, यह उसकी तावील नहीं है। त)

पृष्ठ 312 का 692

[باکس ۱] عربی: في بیان الواقعة و تفریغ الوسع فی الاتیان بکل ماظنه مؤید التمام الهبة۔ اردو: قرار دینے کی کوشش میں پوری مساعی کا بر ممکن صرف کرنا اس کی کلام میں ملاحظہ کیا جا سکتا ہے۔ (ت)

نہ فریقین کا اتفاق کہ واہب ایسا کہا کرتا تھا یا ہندہ قبضہ کرتی تو کہہ سکتے ہیں کہ نہ روکنا اس شرط تمکن کے وجود پر اتفاق ہے ایسا کہنا یا نہ روکنا واہب کے قول و حال ہیں اور جو تمکن کہ یہاں شرط ہے یعنی شے موہوب سے اس قدر قریب ہونا وہ موہوب لہ کا وصف ہے، تو نہ اس کا وجود اس کے وجود کو مستلزم، نہ اس کی تسلیم، بہر حال قدر مافی السوال پر ثبوت تخلیہ کا حکم صحیح نہیں۔

[باکس ۲] عربی: فکان حقه ان یرد اذا تردد وههنا سهو فی بعض الصور وقع فی ش تبعا للبحر اوضحناه و ازحناه فیما علقنا علیه و باللہ التوفیق ثم هو ایضا لا یتعلق بما فی الباب قد نص انه یشترط فی نحو ثوب کونه بحیث لومد یده تصل الیه ولا شک ان الدراهم فی ذالک مثل الثیاب۔ اردو: حق یہ تھا کہ تردد کی صورت میں تردد کا اظہار کیا جاتا، اور یہاں بعض صورتوں کے بیان میں شامی کو بحر کی پیروی میں سہو ہوا ہے اس کو ہم نے اس پر حاشیہ میں واضح کیا اور اس کا ازالہ بھی کیا ہے، اور توفیق اللہ تعالی سے ہے، پھر وہ بھی اس باب سے متعلق نہیں ہے، انہوں نے یہ نص کی ہے کہ کپڑے جیسے معاملہ میں یہ شرط ہے کہ کپڑا یوں ہو کہ اگر ہاتھ بڑھائے تو ہاتھ اس تک پہنچ جائے تو شک نہیں کہ دراہم اس معاملہ میں کپڑے کی مانند ہیں۔ (ت)

ثالثاً: تحقق تخلیہ کے لئے صرف تمکن قبضہ فی الحال ہر گز کافی نہیں بلکہ ضروری ہے کہ محلی مخلی لہ کو قبضہ کا حکم کرے، مثلاً "خذہ" یا "اقبضہ" کہے یا "خلیت لك عنه" یا اس کے مثل جو اس معنی کو ادا کرے۔

کلام یہاں طویل الذیل ہے اور محل اجمال میں چند جملے وافی، واللہ الموفق

(۱) امام اجل فقیہ النفس قاضیخاں رحمۃ اللہ تعالیٰ نے تخلیہ کی تعریف ہی میں امر بالقبض ماخوذ فرمایا، کما ھو منقول فی السوال وجعل الحد اکثر یا لاحصریاً لاتحویل لا تاویل (جیسا کہ سوال میں منقول ہے۔ اور قاضی خان کی تعریف کو اکثری قرار دینا ان کی کلام کو تبدیل کرنا ہے یہ اس کی تاویل نہیں ہے۔ ت)

Fatawa Rizvia - Volume 19

(2) The aforementioned great Imam and other luminaries have explicitly stated that in the absence of the said command, the validity of 'takhliyah' (giving possession) is negated. It is stated in Fatawa Qazikhan, Fatawa Zahiriyah, Fatawa Hindiyah, Bahr al-Ra'iq, Durr al-Mukhtar, etc.:

- Arabic: And the wording in Al-Khaniyah is: If he gives him the key but does not say 'I have vacated it between you and the house,' then taking the key is not considered possession. [Footnote 1]
- Urdu Translation: In the words of Khaniyah: If he gave the key and did not say, "I have vacated the space between you and the house so that you may take possession," then this will not be considered possession. (T)

In Al-Muhit and then in Al-Alamgiriyah, it is stated:

- Arabic: If he does not say 'take possession of it,' then possession is only established if he moves it. [Footnote 2]
- Urdu Translation: When he did not say "take possession," then moving it from there will be considered possession. (T)

Therefore, interpreting Imam Qazikhan's words as not requiring [the command] would be contrary to his own explicit statement.

(3) The aforementioned great Imam and other elders go as far as to state that a general command to take possession is also not sufficient; rather, a specific command referring to the item itself is required. For example, after a gift or sale, saying "take" or "take possession" does not constitute 'takhliyah' unless one says "take this thing" or "take possession of it." It is in Fatawa Qazikhan, Bahr al-Ra'iq, Fatawa Zakhirah, and Fatawa Alamgiriyah:

- Arabic: If he says 'Take (unspecified),' it is not possession. If he says 'Take it (referring to the object),' then it is possession if the person can reach to take it and see it. [Footnote 3]
- Urdu Translation: If he said "Take (unspecified)," it will not be possession. If he said "Take this," then it will be possession provided the person's hand can reach the thing and it is visible to him. (T)

(4) In the Fatawa of the aforementioned great Imam, and in Kitab al-Ajnas, Sharh al-Majma' by Ibn Malak, Ghamz al-Uyun wa al-Basair, Bahr al-Ra'iq, etc., the conditions for 'takhliyah' are listed, and the aforementioned statement is counted as an independent condition. And in Nahr al-Fa'iq, Durr al-Mukhtar, Fatawa Hindiyah, Hashiyah Tahtawi, Durr al-Mukhtar, etc., it has been maintained. The text of Imam Natifi, Ibn Farishtah, and Sayyid Hamwi is as follows:

---

1. Fatawa Qazikhan, Kitab al-Buyu', Bab fi Tanqih al-Mabi', Nawal Kishore, Lucknow, 2/392
2. Fatawa Hindiyah, Kitab al-Hiba, Al-Bab al-Thani, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/77
3. Fatawa Hindiyah, reference from Al-Zakhirah, Kitab al-Buyu', Al-Bab al-Rabi', Al-Fasl al-Thani, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/16

फ़तावा रज़विया - जिल्द १९

(२) उपरोक्त महान इमाम और अन्य विद्वानों ने स्पष्ट रूप से कहा है कि उक्त आदेश की अनुपस्थिति में 'तखलिया' (कब्ज़ा सौंपना) की वैधता नहीं होती। फ़तावा काज़ीखाँ, फ़तावा ज़हीरिया, फ़तावा हिन्दिया, बहर-उर-रैक, दुर्र-अल-मुख्तार आदि में उल्लेख है:

- अरबी: और अल-खानिया के शब्द ये हैं: यदि उसने उसे चाबी दे दी और यह नहीं कहा कि 'मैंने तुम्हारे और घर के बीच खाली कर दिया है,' तो उसे लेना कब्ज़ा नहीं माना जाएगा। [फुटनोट १]
- उर्दू अनुवाद: खानिया के शब्दों में: यदि उसने चाबी दे दी और यह नहीं कहा कि "मैंने तुम्हारे और घर के बीच तखलिया कर दिया है, तुम कब्ज़ा कर लो," तो यह कब्ज़ा नहीं होगा। (त)

फिर मुहीत और आलमगीरिया में है:

- अरबी: जब वह 'कब्ज़ा करो' नहीं कहता, तो कब्ज़ा तभी माना जाता है जब वह उसे वहां से हटा दे। [फुटनोट २]
- उर्दू अनुवाद: जब उसने कब्ज़ा करने के लिए नहीं कहा, तो फिर वहाँ से हटाना ही कब्ज़ा माना जाएगा। (त)

इसलिए, इमाम काजीखाँ के शब्दों को शर्त न होने पर आधारित करना स्वयं उनके स्पष्ट कथन के विरुद्ध होगा।

(३) उपरोक्त महान इमाम और अन्य वरिष्ठ विद्वान यहाँ तक स्पष्ट करते हैं कि कब्ज़ा करने का केवल सामान्य आदेश ही पर्याप्त नहीं है, बल्कि विशेष रूप से उस चीज़ की ओर इशारा करते हुए आदेश आवश्यक है। उदाहरण के लिए, हिबा (दान) या बिक्री के बाद "ले लो" या "कब्ज़ा कर लो" कहना पर्याप्त नहीं है जब तक कि यह न कहा जाए कि "यह चीज़ ले लो" या "इस पर कब्ज़ा कर लो।" फ़तावा काज़ीखाँ, बहर-उर-रैक, फ़तावा ज़खीरा और फ़तावा आलमगीरिया में है:

- अरबी: यदि उसने कहा 'पकड़ लो' (बिना इशारा), तो यह कब्ज़ा नहीं है। और यदि उसने कहा 'इसे पकड़ लो,' तो यह कब्ज़ा है बशर्ते कि वह उसे पकड़ने की स्थिति में हो और उसे देख सके। [फुटनोट ३]

- उर्दू अनुवाद: यदि कहा "पकड़ ले," तो कब्ज़ा नहीं होगा, और यदि यह कहा कि "इसको पकड़ ले," तो कब्ज़ा होगा बशर्ते कि हाथ चीज़ तक पहुँच जाए और वह दिखाई दे। (त)

(४) उपरोक्त महान इमाम के फ़तावा और किताबुल अजनास, शरह अल-मजमा (इब्न मलक), ग़म्ज़ अल-उयून वल-बसायर, बहर-उर-रैक आदि में तखलिया की शर्तें गिनाई गई हैं और उपरोक्त कथन को एक स्वतंत्र शर्त माना गया है। और नहर अल-फायक, दुर्र अल-मुख्तार, फ़तावा हिन्दिया, हाशिया तहतावी, दुर्र अल-मुख्तार आदि में इसे कायम रखा गया है। इमाम नातिफ़ी, इब्न फ़रिश्ता और सैय्यद हमवी का पाठ इस प्रकार है:

---

1. फ़तावा काज़ीखाँ, किताबुल बुयू, बाब फी तनकीह अल-मबी, नवल किशोर लखनऊ २/ ३९२
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, अल-बाब-अस्सानी, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ४/ ७७
3. फ़तावा हिन्दिया, हवाले से अज़-ज़खीरा, किताबुल बुयू, अल-बाब-अर्राबे, अल-फ़स्ल-अस्सानी, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ३/ १६

पृष्ठ ३१३ का ६९२

(۲) امام اجل ممدوح و دیگر اجلہ نے صراحتہ عدم امر مذکور کی حالت میں عدم صحت تخلیہ پر نص فرمایا، فتاوی قاضیخان و فتاوی ظہیریہ و فتاوی ہندیہ و بحر الرائق و در المختار و غیر ہا میں ہے:

- واللفظ للخانیۃ ان دفع الیہ المفتاح و لم یقل خلیت بینك و بین الدار فقبضہ لم یکن ذلك قبضاً۔ [1]
- خانیہ کے الفاظ میں ۔ اگر اس نے چابی دے دی اور یہ نہ کہا کہ میں نے تیرے اور گھر کے درمیان تخلیہ کردیا ہے تو قبضہ کرلے تو یہ قبضہ نہ ہوگا (ت)

محیط پھر عالمگیریہ میں ہے:

- اذا لم یقل اقبضہ فانما القبض ان ینقلہ [2]
- جب قبضہ کر لے نہ کہا تو پھر وہاں سے منتقل کرنا ہی قبضہ قرار پائے گا۔ (ت)

تو کلام امام قاضیخان کو عدم اشتراط پر حمل کرنا خود ان کی تصریح صریح کے خلاف ہوگا

(۳) امام اجل موصوف و دیگر اکابر یہاں تک تصریح فرماتے ہیں کہ مطلقاً امر بالقبض بھی کافی نہیں بلکہ خاص وہ امر بالقبض درکار ہے جو اس شیئ کی طرف مضاف ہو، مثلاً ہبہ یا بیع کر کے کہا لے لے یا قبضہ کر لے، تخلیہ نہ ہوا جب تک یوں نہ کہے کہ یہ چیز لے لے یا اس پر قبضہ کرلے، فتاوی قاضی خاں و بحر الرائق و فتاوی ذخیرہ و فتاوی عالمگیریہ میں ہے:

- لو قال "خذ" لا یکون قبضاً و لو "خذہ" فھو قبض اذا کان یصل الی اخذہ ویراہ [3]۔

• اگر کہا "پکڑلے" تو قبضہ نہ ہوگا، اور یہ کہا کہ "اس کو پکڑلے" تو قبضہ ہوگا بشرطیکہ چیز کو ہاتھ پہنچ جائے اور اس کو نظر آئے۔ (ت)

(۴) امام اجل مذکور کے فتاوی اور کتاب الاجناس و شرح المجمع لابن ملک و غمز العیون و البصائر و بحر الرائق و غیر ہا میں تخلیہ کی شرائط شمار کیں اور ان میں قول مذکور کو ایک مستقل شرط گنا۔ اور نہر الفائق و در مختار و فتاوی ہندیہ و حاشیہ طحطاویہ و در المختار و غیر ہا میں اسے مقرر رکھا۔ امام ناطفی و ابن فرشتہ و سید حموی کی عبارت یہ ہے:

---

1 فتاوی قاضیخان کتاب البیع باب فی تنقیح المبیع نولکشور لکھنؤ ۲/ ۳۹۲ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الہبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۷۷ 3 فتاوی ہندیہ بحوالہ الذخیرۃ کتاب البیوع الباب الرابع الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۶

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

Arabic	Urdu
At-Takhliya (vacating) between the sold item and the buyer is considered possession under several conditions: 1) The seller says, "I have vacated between you and the sold item." 2) The sold item is present before the buyer such that he can take it without hindrance. 3) The sold item is vacant and not occupied by anyone else's rights. (End, summarized)	Vacating between the sold item and the buyer becomes possession under a few conditions: one is that the seller says, "I have vacated between you and the sold item." Second, the sold item is with the buyer in such a way that he can take hold of it without any obstacle. And the third condition is that the sold item is free and not engaged in anyone else's right. (End, summarized) (T)

What is the meaning of the condition being the majority? The esteemed Imam mentioned above has explicitly narrated it from the sublime instructions of the Imam of Imams, the master of the Madhhab, our master Imam Azam (may Allah be pleased with him):

Arabic	Urdu
Where he said: Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: Vacating between the sold item and the buyer becomes possession under three conditions: 1) The seller says, "I have vacated between you and the sold item, so take possession of it," and the buyer says, "I have taken possession." 2) The sold item is present before the buyer such that he can reach to take it without hindrance. 3) The sold item is distinct and not occupied by the right of another[2] etc.	Where he said that Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: Vacating between the sold item and the buyer is established as possession under three conditions: one is that he says to the buyer, "I have vacated between you and the sold item, so take possession," and the buyer says in response, "I have taken possession." Second, the sold item is in front of the buyer such that he can take it without hindrance. And third, the sold item is free and not engaged in anyone else's right, etc. (T)

It is in Bahr al-Ra'iq:

[1] Ghamz al-'Uyun al-Basa'ir with al-Ashbah wa al-Naza'ir, Second Art, Book of Sales, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/327. [2] Fatawa Qazi Khan, Book of Sales, Chapter on Clarification of the Sold Item, Naval Kishore Lucknow, 2/395.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 19

अरबी

विक्रेता और खरीदार के बीच 'तखलिया' (बेची गई वस्तु से अधिकार हटाना) कुछ शर्तों के साथ कब्ज़ा माना जाता है: 1) विक्रेता कहे, "मैंने तुम्हारे और बेची गई चीज़ के बीच तखलिया कर दिया।" 2) बेची गई चीज़ खरीदार के सामने इस तरह हो कि वह बिना किसी बाधा के उसे ले सके। 3) बेची गई चीज़ खाली हो और किसी अन्य के अधिकार में न हो। संक्षेप में।

उर्दू

बेची गई वस्तु और खरीदार के बीच तखलिया कुछ शर्तों के साथ कब्ज़ा बन जाता है: एक यह कि विक्रेता कहे, "मैंने तुम्हारे और बेची गई चीज़ के बीच तखलिया किया।" दूसरी यह कि बेची गई चीज़ खरीदार के पास इस तरह हो कि बिना किसी रुकावट के वह उसे पकड़ सके। और तीसरी शर्त यह कि बेची गई चीज़ खाली हो और किसी के हक में व्यस्त न हो। संक्षेप में। (त)

शर्त का बहुसंख्यक होने का क्या अर्थ है, और उक्त महान इमाम ने इसे स्पष्ट रूप से इमामों के इमाम, मज़हब के स्वामी हमारे महान इमाम (अबू हनीफ़ा) रज़ियल्लाहु अन्हु के उच्च निर्देशों से उद्धृत किया है:

अरबी

जहाँ उन्होंने कहा: इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया कि बेची गई वस्तु और खरीदार के बीच तखलिया तीन शर्तों के साथ कब्ज़ा माना जाता है: एक यह कि विक्रेता खरीदार से कहे कि मैंने तुम्हारे और बेची गई चीज़ के बीच तखलिया कर दिया है, तो तुम इस पर कब्ज़ा कर लो, और खरीदार जवाब में कहे कि मैंने कब्ज़ा कर लिया। दूसरी यह कि बेची गई चीज़ खरीदार के सामने इस तरह हो कि वह बिना किसी बाधा के उसे ले सके। और तीसरी यह कि बेची गई चीज़ खाली हो और किसी के अधिकार में व्यस्त न हो[2] आदि।

उर्दू

जहाँ उन्होंने फ़रमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया: बेची गई वस्तु और खरीदार के बीच तखलिया तीन शर्तों के साथ कब्ज़ा माना जाता है: एक यह कि वह खरीदार से कहे कि मैंने तुम्हारे और बेची गई चीज़ के बीच तखलिया कर दिया है, तो तुम कब्ज़ा कर लो, और खरीदार जवाब में कहे कि मैंने कब्ज़ा कर लिया। दूसरी यह कि बेची गई चीज़ इस तरह खरीदार के सामने हो कि बिना किसी रुकावट के वह उसे ले सके। और तीसरी यह कि बेची गई चीज़ खाली हो और किसी के अधिकार में व्यस्त न हो, आदि। (त)

बहरुल रैक़ में है:

[1] ग़म्ज़ुल उयूनुल बस़ाइर म'अल अश्बाह वन नज़ाइर, फ़न्न-ए-स़ानी, किताबुल बुयूअ, इदारातुल क़ुरआन कराची, 1/327. [2] फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल बुयूअ, बाब फ़ी तनक़ीहिल मबीअ, नवल किशोर लखनऊ, 2/395.

पेज 314 का 692

عربی	اردو
التخلية بين المبيع والمشترى يكون قبضاً بشروط احدها ان يقول البائع خليت بينك وبين المبيع، و الثانى ان يكون المبيع بحضرة المشترى بحيث يتمكن من اخذه بلا مانع، والثالث ان يكون المبيع مفراغير مشغول بحق غيره اھ[1] باختصار	مبیع چیز اور مشتری کے درمیان تخلیہ چند شرائط کے ساتھ قبضہ بن جاتا ہے ایک یہ کہ بائع یوں کہے "میں نے تیرے اور مبیع کے درمیان تخلیہ کیا" دوسری یہ کہ مبیع مشتری کے پاس اس طرح ہو کہ بغیر رکاوٹ اسی کو پکڑ سکے، اور تیسری شرط یہ کہ مبیع فارغ ہو اور کسی کے حق میں مشغول نہ ہو ، اھ اختصار۔ (ت)

شرط کا اکثری ہونا کیا معنی، اور امام اجل موصوف نے تو صراحتہ اسے ارشادات عالیہ امام الائمہ صاحب المذہب سیدنا امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ سے نقل کیا:

عربی	اردو
حيث قال قال ابوحنيفة رضى الله تعالىٰ عنه التخلية بين المبيع والمشترى تكون قبضاً بشرائط ثلثة احدها ان يقول البائع خليت بينك وبين المبيع فاقبضه ويقول المشترى قد قبضت، والثانى ان يكون المبيع بحضرة المشترى بحيث يصل الى اخذه من غير	جہاں انھوں نے فرمایا کہ امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا مبیع اور مشتری کے درمیان تخلیہ تین شرائط کے ساتھ قبضہ قرار پاتا ہے ، ایک یہ کہ وہ مشتری کو کہے کہ میں نے تیرے اور مبیع کے درمیان تخلیہ کردیا ہے تو قبضہ کرلے، اور مشتری جواب میں کہے میں نے قبضہ کیا، دوسری یہ کہ مبیع اس طرح مشتری کے سامنے ہو کہ بغیر رکاوٹ اس کو لے

عربی	اردو
مانع، والثالث ان یکون المبیع مفرز اغیر مشغول بحق الغیر[2] الخ	سکے ، اور تیسری یہ کہ مبیع فارغ ہو کسی کے حق میں مشغول نہ ہو الخ۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے :

1 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب البیوع ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۲۷ 2 فتاوٰی قاضی خان کتاب البیع باب فی تنقیح المبیع نولکشو لکھنؤ ۲ / ۳۹۵

Fatawa Razawiyya Volume 19

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Kan Abu Hanifa yaqul al-qabd an yaqul khallaytu baynaka wa bayna al-mabi' fa-iqbid-hu wa yaqul al-mushtari wa huwa 'inda al-ba'i' qabadtuhu. 1-	Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) used to say that possession through vacation (takhliya) is [the seller saying], "I have vacated the space between you and the sold item, so take possession of it," and the buyer says in the presence of the seller, "I have taken possession." (T)

In short, the narrations on this issue are concurrent, and most importantly, it is what the founder of the school (Imam Abu Hanifa) himself stated: "So beware of imagining from what is in al-Durr, following al-Nahr, that it is from the additions of al-Natiqi." In al-Durr al-Mukhtar, following al-Nahr, it was said that this is from al-Natiqi's additions; stay away from this misconception. (T)

(5) From this it is clear that wherever "takhliya" (vacation) is mentioned in the statements of the scholars, this condition is accepted.

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Fa-inna al-shay' idha uthbit uthbit bi-lawazimihi wa man qala rajul salla fa-laysa 'alayhi an yaqul bi-tahir fi tahir 'ala tahir nawiyan mustaqbilan mukabbiran fa-qad tadammanna al-kull qawlahu salla, fala tazunn amthal qawl al-Khaniyah al-ba'i' idha khalla bi-haythu yatamakkan al-mushtari min qabdihi yasir qabidan 2- innaha khaliyah 'an hadha al-shart fadlan 'an kawnaha sara'ih fi annahu laysa bi-shart.	For when a thing is proven, it is proven with all its requisites. And if someone says about a person that "so-and-so offered prayer," there is no need for them to say: in a state of purity, with pure water, in a pure place, with intention, facing the Qibla, and saying the Takbir, because the mention of prayer itself includes all of these. Therefore, regarding the statement in Khaniyah that "When the seller vacates in such a way that the buyer gains the ability to take possession, the buyer will be considered the possessor," you should not imagine that it is devoid of this condition, let alone that you consider it an explicit statement on the absence of the condition. (T)

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Bay' (Building and Keys enter etc.), H.M. Saeed Company Karachi, 5/308.

2. Fatawa Qadhikhan, Kitab al-Bay', Chapter on taking possession of the sold item, Nawal Kishore Lucknow, 2/394.

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
कान अबू हनीफ़ा यक़ूल अल-क़ब्ज़ अन यक़ूल खल्लैतु बयनका व बयना अल-मबी' फ़-इक़्बिद-हु व यक़ूल अल-मुश्तरी व हुवा इंदा अल-बाए' क़बद्तुहु। 1-	इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) फ़रमाया करते थे कि तख़लिया (खाली करने) के साथ क़ब्ज़ा यह है कि [विक्रेता कहे] "मैंने तुम्हारे और मबी' (बिकी हुई वस्तु) के बीच तख़लिया कर दिया है, इसे ले लो," और मुश्तरी (खरीदार) बाए' (विक्रेता) की मौजूदगी में कहे, "मैंने क़ब्ज़ा किया।" (त)

संक्षेप में, इस मसले पर रिवायतें मुत्तफ़िक़ (एक जैसी) हैं और सबसे बड़ी बात यह है कि यह स्वयं मज़हब के इमाम (इमाम अबू हनीफ़ा) का स्पष्ट कथन है: "तो इस वहम से बचो कि जो अल-दुर्र में अन-नहर के अनुसरण में है कि यह अल-नातिक़ी की ज़्यादतियों में से है।" दुर्रे मुख़्तार में अन-नहर की पैरवी में जो कहा गया कि यह नातिक़ की ज़्यादतियों में से है, उस वहम से बचकर रहना। (त)

(5) यहीं से स्पष्ट है कि विद्वानों के कथनों में जहाँ तख़लिया का ज़िक्र है, वहाँ यह शर्त स्वीकार्य है।

(अरबी पाठ)

फ़-इन्ना अल-शय' इज़ा उथबित उथबित बि-लवाज़िमिहि व मन क़ाला रजुल सल्ला फ़-लैसा अलैहि अन यकूल बि-ताहिर फ़ी ताहिर अला ताहिर नावियन मुस्तक़्बिलन मुकब्बिरन फ़-क़द तदम्मन्ना अल-कुल्ल क़ौलहु सल्ला, फ़ला तज़ुन्न अमथाल क़ौल अल-ख़ानिया अल-बाए' इज़ा खल्ला बि-हयथु यतमक्कन अल-मुश्तरी मिन क़ब्ज़िहि यसीर क़ाबिदन 2- इन्नाहा ख़ालिया 'अन हाज़ा अल-शर्त फ़ज़्लन 'अन कौनिहा सराएह फ़ी अन्नाहु लैसा बि-शर्त।

(उर्दू अनुवाद)

जब कोई चीज़ साबित होती है तो अपने तमाम लवाज़िमात (अनिवार्यताओं) के साथ साबित होती है, और जो शख़्स किसी के मुतअल्लिक़ कहे कि "फ़लाँ ने नमाज़ पढ़ी है" तो उसको यह कहने की ज़रूरत नहीं: पाक हालत, पाक पानी, पाक जगह, नियत के साथ, क़िबला की तरफ़ और तकबीर कहकर, क्योंकि नमाज़ का ज़िक्र ही इन सबको मुतज़म्मन (शामिल) है। लिहाज़ा ख़ानिया के क़ौल कि "बाए' जब तख़लिया कर दे इस अंदाज़ में मुश्तरी को क़ब्ज़ा पर तमक्कुन हासिल हो जाए तो मुश्तरी क़ाबिज़ क़रार पाएगा" से तुझे यह गुमान न हो कि यह इस शर्त से ख़ाली है, चह जाइके(अहोभाग्य कि) तू अदम-ए-शर्त पर इसको तसरीह (स्पष्टीकरण) क़रार दे। (त)

1. बहरुल राइक़, किताबुल बय' (इमारत और चाबियाँ दाखिल हैं आदि), एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/308।
2. फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ, किताबुल बय', मबी' पर क़ब्ज़े का अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 2/394।

पृष्ठ 315/692

(Arabic Text) **(Urdu Text)**

كان ابو حنيفه يقول القبض ان يقول خليت بينك وبين المبيع فاقبضه ويقول المشترى وهو عند البائع قبضته ۱۔

امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ فرمایا کرتے تھے کہ تخلیہ کے ساتھ قبضہ یہ ہے کہ میں نے تیرے اور مبیع کے درمیان تخلیہ کر دیا ہے اس کو لے لو، اور مشتری بائع کی موجودگی میں کہے میں نے قبضہ کیا۔ (ت)

بالجملہ نقول اس مسئلہ میں متظافر ہیں اور سب سے اعظم یہ کہ وہ خود صاحب المذہب رضی اللہ تعالی عنہ کا منصوص ہے: فایاک ان تتوھم ممافی الدرتبعا للنھر انھا من زیادات الناطفی۔ درمختار میں نہر کی پیروی میں جو کہا کہ یہ ناطق کے زیادات میں سے ہے، اس وہم سے بچ کر رہنا۔ (ت)

(۵) یہیں سے ظاہر کہ عبارات علماء میں جہاں تخلیہ مذکور ہے یہ شرط منظور ہے۔

(Arabic Text) **(Urdu Text)**

فان الشیئ اذا اثبت ثبت بلوازمه و من قال رجل صلی فلیس علیه ان یقول بطاهر فی طاهر علی طاهر ناویا مستقبلا مکبرا فقد تضمن الکل قوله صلی، فلا تظن امثال قول الخانیة البائع اذا خلی بحیث یتمکن المشتری من قبضه یصیر قابضا ۲ انھا خالیة عن هذ تخلیہ کردے اس انداز میں مشتری کو قبضہ پر تمکن حاصل

جب کوئی چیز ثابت ہوتی ہے تو اپنے تمام لوازمات کے ساتھ ثابت ہوتی ہے، اور جو شخص کسی کے متعلق کہے کہ "فلاں نے نماز پڑھی ہے" تو اس کو یہ کہنے کی ضرورت نہیں، پاک حالت، پاک پانی، پاک جگہ، نیت کے ساتھ، قبلہ کی طرف اور تکبیر کہہ کر، کیونکہ نماز کا ذکر ہی ان سب کو متضمن ہے، لہذا خانیہ کے قول کہ "بائع جب

(Arabic Text) **(Urdu Text)**

الشرط فضلا عن کونها صرائح فی انه لیس بشرط۔

ہو جائے تو مشتری قابض قرار پائے گا" سے تجھے یہ گمان نہ ہو کہ یہ اس شرط سے خالی ہے چہ جائیکہ تو عدم شرط پر اس کو تصریح قرار دے۔ (ت)

۱۔ بحر الرائق کتاب البیع یدخل البناء والمفاتیم الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵ / ۳۰۸ ۲۔ فتاوی قاضیخان کتاب البیع باب فی قبض المبیع نولکشور لکھنؤ ۲ / ۳۹۴

Fatawa Ridawiyya Volume 19

(6) If an isolated (shadh) report is found contrary to the explicit texts (nusus sariha) of the school (madhhab) and the founder of the school (may Allah be pleased with him), it would be unacceptable; let alone an absolute report that doesn't even stand as contradictory but is rather construed as being restricted by it. Because this is agreed upon in the words of the scholars, and the disagreement is only in the texts of the Lawgiver (al-Shari'), as found in Radd al-Muhtar and other authoritative books. (T)

...and not a baseless report which is merely a mental narrative, for how can that be worthy of attention or consideration? Therefore, if the buyer counted the price into the hand, sleeve, or lap of the seller, there is absolutely no need for him to say "take it" or something similar, because actual possession (al-haqiqi) is independent of the conditions of constructive possession (al-hukmi). Yes, if the buyer counts it and places it on the ground in front of himself, this will not be considered delivery (taslim) through vacating (takhliyah) until the seller takes it, or the buyer says so, or the buyer gets up from there. (T)

(7) Zaid saying "this is your rupee" is an explicit confession (iqrar). It is mentioned in Fatawa Qadikhan, Fatawa Bazzaziyya, and Fatawa Hindiyya: If someone says to another "this thing is for you" (in Persian: een cheez tera), it is a gift (hibah) in which possession (qabd) is a condition. But if he says "this is yours" (in Persian: tura ast), then it is an acknowledgement/confession (iqrar). (T)

Therefore, taking this to mean an initiation of permission for possession is purely metaphorical (majaz), and using metaphor without necessity is prohibited and impermissible, and here necessity is absent. Thus, the existence of the first condition of vacating (takhliyah), which is the possibility of possession, was unknown; and the absence of the second condition, i.e., the command to take possession (amr bil-qabd), is known.

1. Fatawa Hindiyya, citing Al-Wajeez, Chapter One, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/375

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

(6) मज़हब के स्पष्ट ग्रंथों (नूसूस सरीहा) और खुद साहिब-ए-मज़हब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ख़िलाफ़ अगर कोई शाज़ (दुर्लभ) रिवायत पाई जाती है, तो वह अस्वीकार्य होती है; और एक ऐसी मुतलक़ (सामान्य) रिवायत जो विरोधाभासी भी नहीं ठहरती बल्कि उसे मुक़य्यद (सीमित) पर ही माना जाता है, उसका तो कहना ही क्या। क्योंकि यह विद्वानों के कथनों में सर्वसम्मत है, और मतभेद केवल शरीयत देने वाले (शारे') के ग्रंथों में है, जैसा कि रद अल-मुह्तार और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है। (त)

...न कि बिना किसी आधार की रिवायत जो महज़ एक मानसिक कल्पना हो, वह भला ध्यान या कृपा के योग्य कैसे हो सकती है? इसलिए, यदि खरीदार ने विक्रेता के हाथ, झोली या दामन में क़ीमत गिनकर डाली, तो उसे यह कहने की बिल्कुल ज़रूरत नहीं है कि "इसे ले लो" या ऐसा ही कुछ, क्योंकि वास्तविक क़ब्ज़ा (हक़ीक़ी) क़ानूनी क़ब्ज़े (हुक्मी) की शर्तों से स्वतंत्र है। हाँ, अगर खरीदार अपने सामने ज़मीन पर गिनकर रख दे, तो इसे 'तख़्लिया' (खाली करना/सुपुर्दगी) के माध्यम से सुपुर्दगी नहीं माना जाएगा जब तक कि विक्रेता उसे पकड़ न ले, या खरीदार ऐसा कह न दे, या खरीदार वहाँ से उठ न जाए। (त)

(7) ज़ैद का यह कहना कि "यह तुम्हारा रुपया है", स्पष्ट इक़रार (स्वीकारोक्ति) है। फ़तावा क़ाज़ीख़ान, फ़तावा बज़ाज़िया और फ़तावा हिन्दिया में उल्लेख है: अगर किसी ने दूसरे से कहा "यह चीज़ तुम्हारी" (फ़ारसी में: 'ईं चीज़ तेरा'), तो यह हिबा (दान) होगा जिसमें क़ब्ज़ा (अधिकार लेना) शर्त होगी। और अगर कहा "यह तुम्हारी है" (फ़ारसी में: 'तुरा अस्त'), तो यह इक़रार (स्वीकारोक्ति) होगा। (त)

तो इससे क़ब्ज़े की अनुमति की शुरुआत का अर्थ लेना केवल मजाज़ (लाक्षणिक) है, और बिना ज़रूरत के मजाज़ का उपयोग वर्जित और नाजायज़ है, और यहाँ ज़रूरत का अभाव है। अतः तख़्लिया की पहली शर्त, यानी क़ब्ज़े की संभावना का होना तो ज्ञात नहीं था, और दूसरी शर्त यानी क़ब्ज़े का आदेश (अम्र बिल-क़ब्ज़) का न होना ज्ञात है।

1. फ़तावा हिन्दिया, अल-वजीज़ के हवाले से, अध्याय एक, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/375

(۶) نصوص صریحہ مذہب و خود صاحب مذہب رضی اللہ تعالٰی عنہ کے خلاف اگر کوئی روایت شاذہ پائی جاتی نامقبول ہوتی نہ کہ روایت مطلقہ کہ مخالف بھی نہ ٹھہرتی بلکہ اسی مقید پر محمول ہوتی۔ لانه متفق علیه في کلمات العلماء وانما الخلاف في نصوص الشارع کما في رد المحتار وغیره من المعتمدات کیونکہ یہ تمام علماء کے کلام میں متفق علیہ ہے صرف شارع کی نصوص میں خلاف ہے، جیسا کہ رد المحتار وغیرہ معتمد کتب میں ہے۔ (ت)

نہ کے بے استناد روایت محض ذہنی حکایت کہ وہ کیا قابل التفات و عنایت، فالمشتری ان عد الثمن في ید البائع او ذیله او حجره لم یحتج البتة الی قوله خذه ونحوه لان الحقیقی غنی عن شرائط الحکمي وان عدده علی الارض بین یدی نفسه فلا یسلم انه تخلیة ما لم یقله او ینقله۔ جب مشتری نے رقم بائع کے ہاتھ یا جھولی یا دامن میں گنتی کرکے ڈالی تو اب اس کو یہ کہنے کی ضرورت ہرگز نہیں کہ "تو پکڑلے" کیونکہ حقیقی قبضہ کے بعد حکمی شرائط کی ضرورت نہیں ہے۔ ہاں اگر مشتری اپنے سامنے زمین پر گن کر رکھ دے تو یہ تسلیم نہ ہوگا کہ یہ تخلیہ ہے جب تک پکڑ نہ لے، نہ کہہ دے یا وہاں سے مشتری اٹھ نہ لے۔ (ت)

(۷) زید کا کہنا "یہ تیرا روپیہ ہے" صراحۃ اقرار ہے، فتاوی قاضیخان و فتاوی بزازیہ و فتاوی ہندیہ میں ہے: لو قال لآخر "این چیز ترا" فهو هبة یشترط فیها القبض ولو قال "تر است" فاقرار ۱۔ اگر دوسرے کو کہا کہ یہ چیز تجھ کو تو ہبہ ہوگا اور اس میں قبضہ شرط ہوگا اور اگر کہا کہ یہ چیز تیری ہے تو اقرار ہوگا۔ (ت)

تو اس سے انشائے اجازت قبض مراد لینا محض مجاز، اور مجاز بے ضرورت ممنوع و ناجائز اور ضرورت معدوم، تو تخلیہ کی پہلی شرط تمکن قبض کا تو وجود معلوم نہ تھا، اس دوسری شرط یعنی امر بالقبض کا عدم معلوم،

۱۔ فتاوی ہندیہ بحوالہ الوجیز الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۵

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Text Block] And the talk of nullification is not worthy of attention, for an admission is never devoid of its ruling—which is that the admitter is judicially held accountable for it—as long as its invalidity is not proven by it becoming legally falsified. So where is the suspension here such that metaphorical interpretation and turning away from literal meaning becomes permissible? As for the claim that it does not provide the benefit of ownership to the one in whose favor the admission is made, this is the very essence of its ruling. If nullification were present in it, admissions would be wiped from the face of the earth, because for nullification to occur, it would necessitate nullifying the ruling, and the ruling of a thing is essential to it; thus, nullification would necessitate the nullification of the admission itself. And that whose nullification is essential to its existence, its existence is deemed non-existent. In clearer terms, every admission would have to be interpreted as a mere creation (insha) to be beneficial for ownership and not be nullified, whereas an admission cannot be a creation, thus it would be void from the outset and cease to exist.

(8) We are spared the effort by what was mentioned in the discussions of the question itself: that his admission must be attributed to a valid cause so that nullification does not follow. Thus, it is known that attributing it to a preceding cause that validates the admission is sufficient for its implementation and operation, and wards off nullification. It is known that it remains in its literal sense, so turning to metaphor as a flight from nullification has no basis at all. (T)

(9) Rather, an admission regarding a thing that it belongs to so-and-so...

[Urdu Text Block Translation] Their talk of making it null is not worthy of attention because as long as an admission is not declared void by being legally proven false, until that time it is not devoid of its ruling, which is that the admitter is judicially held accountable for his admission. So when is it defunct here that turning towards metaphorical meaning becomes illegitimate? And the idea that it does not benefit the person in whose favor the admission is made regarding ownership (is wrong) because this is precisely the ruling of an admission. If this were to be declared null, then the existence of admissions would not remain in the world because in this way nullification would be necessary for the ruling, and the ruling is necessary for the thing itself, so thus nullification would become necessary for the admission itself. And for whatever thing existence necessitates nullification, its existence will be

declared non-existent. In simpler words, it can be said that it is necessary to interpret every admission as a mere creation (insha) so that it is useful for ownership and is not null; whereas an admission cannot be a creation, so the admission will be void from the start and come to an end. (T)

And he himself relieved us of the hardship of the discussions of the question when he said that it is a necessity to interpret the admission on a suitable when he said that it is a necessity to interpret the admission on a suitable cause which would make the admission correct. This point is sufficient for the correctness and action of the admission and it will not be null, so it became clear that the admission is on its literal meaning; so now the effort to turn towards metaphorical meaning to avoid nullification is without justification. (T)

Rather, an admission regarding something that this belongs to so-and-so...

फ़तावा रज़विया, खंड 19

[अरबी पाठ] निरस्तीकरण की बात ध्यान देने योग्य नहीं है, क्योंकि एक स्वीकारोक्ति (इकरार) तब तक अपने नियम से वंचित नहीं होती—कि स्वीकार करने वाला न्यायिक रूप से इसके लिए जवाबदेह है—जब तक कि कानूनी रूप से इसे झूठा साबित करके अमान्य न कर दिया जाए। तो यहाँ वह कब निष्प्रभावी हुई कि लाक्षणिक अर्थ (मजाज़) की ओर मुड़ना जायज़ हो? जहाँ तक इस दावे का सवाल है कि यह उस व्यक्ति के लिए स्वामित्व का लाभ नहीं देता जिसके पक्ष में स्वीकारोक्ति की गई है, तो यही तो इसके नियम का सार है। यदि इसमें निरस्तीकरण होता, तो दुनिया के पटल से स्वीकारोक्ति का नामोनिशान मिट जाता, क्योंकि निरस्तीकरण के लिए नियम को निरस्त करना आवश्यक होता, और किसी वस्तु का नियम उसके लिए अनिवार्य होता है; इस प्रकार, निरस्तीकरण स्वयं स्वीकारोक्ति के निरस्तीकरण को आवश्यक बना देता। और वह चीज़ जिसका निरस्तीकरण उसके अस्तित्व के लिए अनिवार्य हो, उसका अस्तित्व शून्य माना जाता है। स्पष्ट शब्दों में, प्रत्येक स्वीकारोक्ति को केवल एक 'सृजन' (इन्शा) के रूप में समझा जाना चाहिए ताकि वह स्वामित्व के लिए उपयोगी हो और निरस्त न हो, जबकि स्वीकारोक्ति 'सृजन' नहीं हो सकती, अतः वह शुरू से ही अमान्य होकर समाप्त हो जाएगी।

(8) स्वयं प्रश्न की चर्चाओं में जो उल्लेख किया गया था, वह हमारे लिए पर्याप्त है: कि उसकी स्वीकारोक्ति को एक वैध कारण से जोड़ा जाना चाहिए ताकि निरस्तीकरण की स्थिति न आए। इस प्रकार, यह ज्ञात होता है कि इसे किसी पूर्व कारण से जोड़ना जो स्वीकारोक्ति को प्रमाणित करता है, इसके कार्यान्वयन और संचालन के लिए पर्याप्त है, और निरस्तीकरण को रोकता है। यह ज्ञात है कि यह अपने शाब्दिक अर्थ में बना रहता है, इसलिए निरस्तीकरण से बचने के लिए लाक्षणिक अर्थ की ओर मुड़ना पूरी तरह निराधार है। (त)

(9) बल्कि किसी वस्तु के संबंध में यह स्वीकार करना कि वह अमुक व्यक्ति की है...

[उर्दू पाठ का अनुवाद] उनकी इसे व्यर्थ (लग्व) बताने वाली बात ध्यान देने योग्य नहीं है, क्योंकि जब तक स्वीकारोक्ति को कानूनी रूप से झूठा और अमान्य घोषित नहीं किया जाता, तब तक वह अपने उस नियम से खाली नहीं होती कि स्वीकार करने वाला न्यायिक रूप से अपनी स्वीकारोक्ति के लिए जवाबदेह है। तो यहाँ वह कब निष्प्रभावी है कि फिर लाक्षणिक अर्थ की ओर मुड़ना अवैध हो? और यह विचार कि यह उस व्यक्ति के लिए स्वामित्व का लाभ नहीं देता जिसके पक्ष में स्वीकारोक्ति की

गई है (गलत है), क्योंकि यही तो स्वीकारोक्ति का नियम है। यदि इसे व्यर्थ घोषित कर दिया जाए, तो दुनिया में स्वीकारोक्ति का अस्तित्व ही नहीं रहेगा क्योंकि इस तरह नियम का निरस्त होना आवश्यक होगा, और नियम स्वयं वस्तु के लिए अनिवार्य है, तो इस प्रकार स्वयं स्वीकारोक्ति का निरस्त होना आवश्यक हो जाएगा। और जिस वस्तु के लिए अस्तित्व निरस्तीकरण को आवश्यक बनाता है, उसका अस्तित्व शून्य घोषित किया जाएगा। सरल शब्दों में, यह कहा जा सकता है कि प्रत्येक स्वीकारोक्ति को केवल एक 'सृजन' (इन्शा) के रूप में मानना आवश्यक है ताकि वह स्वामित्व के लिए उपयोगी हो और व्यर्थ न हो; जबकि स्वीकारोक्ति 'सृजन' नहीं हो सकती, इसलिए स्वीकारोक्ति शुरू से ही अमान्य होगी और समाप्त हो जाएगी। (त)

और स्वयं उसने हमें प्रश्न की चर्चाओं की कठिनाई से मुक्त कर दिया जब उसने कहा कि स्वीकारोक्ति को किसी उचित जब उसने कहा कि स्वीकारोक्ति को किसी उचित कारण पर आधारित करना आवश्यक है जो स्वीकारोक्ति को सही ठहराए। यह बात स्वीकारोक्ति की शुद्धता और कार्यान्वयन के लिए पर्याप्त है और यह व्यर्थ नहीं होगी, इसलिए यह स्पष्ट हो गया कि स्वीकारोक्ति अपने वास्तविक अर्थ पर है; अतः अब निरस्तीकरण से बचने के लिए लाक्षणिक अर्थ की ओर मुड़ने का प्रयास निराधार है। (त)

बल्कि किसी वस्तु के बारे में यह स्वीकार करना कि यह अमुक व्यक्ति की है...

पृष्ठ 317 / 692

وحدیث الالغاء لایستحق الاصغاء فان الاقرار لم یعر عن حکمه من ان المقر مؤاخذ به قضاء ان لم یثبت بطلانه حیث یصیر مکذبا شرعا فاین التعطیل حتی یجوز التجوز والتحویل اما انه لایقوم بأفادة الملك للمقرله فهذا عین حکمه ولو کان فیه الغاؤه لانمحی الاقرار من صفحة الدنیا لان لالغاء اذن یلزم حکمه وحکم الشیئ لازمه له فالالغاء یلزم الاقرار وماکان الغاؤه لازم وجوده فوجوده عدم وبعبارة اوضح لوجوب حمل کل اقرار علی انشاء محض کی یفید الملك والالیلغوالاقرار غیر الانشاء فتبطل راساوانعدام،

ان کی لغو کرنے والی بات قابل التفات نہیں ہے، کیونکہ اقرار جب تک شرعاً جھوٹا ہو کر باطل نہ قرار دیا جائے تو اس وقت تک وہ اپنے حکم جو کہ مقرر کا اپنے اقرار میں قضاءً ماخوذ ہونا ہے، سے خالی نہیں ہوتا تو یہاں وہ کب معطل ہے کہ مجاز کی طرف پھر ناجائز ہو اور یہ کہ وہ مقرر لہ کے لئے ملکیت کا فائدہ نہیں دیتا (تو غلط ہے) کیونکہ یہی تو اقرار کا حکم ہے اور اگر یہی لغو قرار پائے تو پھر دنیا میں اقرار کا وجود نہ رہے گا کیونکہ اس طرح الغاء حکم کو لازم ہوگا اور حکم خود شئی کو لازم ہے تو یوں الغاء خود اقرار کو لازم ہو گا اور جس چیز کو الغاء لازم الوجود تو اس کا وجود معدوم قرار پائے گا اور آسان عبارت میں یوں کہا جاسکتا ہے کہ ہر اقرار کو انشاء محض پر محمول کرنا ضروری ہے تا کہ وہ ملکیت کے لئے مفید ہو اور لغو نہ ہو جبکہ اقرار انشاء نہیں ہوسکتا تو اقرار سرے سے باطل ہو گا اور ختم ہو جائے گا۔(ت)

(۸) کفانا المؤنة مامرفی مباحث السؤال نفسها ان اقراره یجب ان یحمل علی سبب صالح حتی لایلزم الالغاء فقد علم ان حمله علی تقدم سبب ما مصحح للاقرار یکفی لاعماله ویندفع الالغاء ومعلوم نه یبقی به علی حقیقته فالعدول الی المجاز فرار عن الالغاء مما لا وجه اصلا۔

اور خود اس نے ہمیں سوال کی مباحث کی تکلیف سے فارغ کر دیا جب اس نے کہہ دیا کہ اقرار کو کسی مناسب جب اس نے کہہ دیا کہ اقرار کو کسی مناسب سبب پر محمول کرنا ضرورت ہے جو اقرار کو صحیح کرے یہ بات اقرار کی صحت وعمل کے لئے کافی ہے اور لغو نہ ہوگا تو ظاہر ہو گیا کہ اقرار اپنے حقیقی معنی پر ہے تو اب الغاء سے بچنے کے لئے مجاز کی طرف عدول کی کوشش بلا جواز ہے۔(ت)

(۹) بل الاقرار بشیئ انه لفلان بلکہ کسی چیز کے متعلق اقرار کہ یہ فلان کی ہے

(Arabic)

Indeed, it only signifies an absolute ownership for him in it prior to the acknowledgment. Thus, there is absolutely no need to clarify the reason, let alone obligating the acknowledger to state a valid reason during his lifetime. No one has stated this. Rather, they said: Do you not see that the claimant of absolute ownership and his witnesses are tasked with explaining the reason? So how can the acknowledger [be tasked], except for those cases excluded where the invalidity of the acknowledgment is apparent, such as an acknowledgment for a fetus. Thus, Muhammad followed the principle, meaning it is attributed to a valid reason without explanation, while [the two Shaikhs] mandated its explanation like inheritance or a bequest. This is unlike an infant; even if nothing is explained, or rather even if something unsuitable is mentioned like a loan or selling everything, as stated in al-Ashbah, al-Tanwir, and others.

(Urdu)

So this acknowledgment indicates that the thing was the absolute property of so-and-so before the acknowledgment. Therefore, there remains no need to reveal any reason, let alone making it mandatory for the acknowledger to state a suitable reason for this acknowledgment during his lifetime. No one is a proponent of this. In fact, they have said that every acknowledger is held accountable for his acknowledgment. You see that a claimant of absolute ownership and his witnesses are not bound to state a reason, so how can an acknowledger be bound? Yes, that situation is excluded from this discussion where it appears inherently invalid. For example, if someone makes an acknowledgment for a child who is still in the womb, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) attributes this acknowledgment to its original [valid state] and does not deem it necessary to state a suitable reason. However, the Shaikhs (may Allah have mercy on them) deem it necessary to state it, for instance, by specifying it as an inheritance or a bequest. Contrary to this, if an acknowledgment is made for a nursing infant and no suitable reason is given, even then it's not necessary to state one. For example, acknowledging a debt for it or a sale of the entire property for it, as mentioned in Al-Ashbah and Al-Tanwir etc.

(10) Rather, there is no indication in the acknowledgment that the ownership of the one acknowledged (muqarr-lah) reported in the acknowledgment was derived from

the acknowledger (muqarr). Do you not see... | (T) Rather, the acknowledgment does not even indicate the ownership of the person for whom the acknowledgment is made, that he is giving information about it. You see that although a Muslim does not own wine, this...

(अरबी)

वास्तव में, यह केवल इक़रार (स्वीकृति) से पहले उसके लिए पूर्ण स्वामित्व को दर्शाता है। इसलिए कारण स्पष्ट करने की बिल्कुल आवश्यकता नहीं है, इक़रार करने वाले को अपने जीवनकाल में एक वैध कारण बताने के लिए बाध्य करना तो दूर की बात है। किसी ने भी ऐसा नहीं कहा है। वास्तव में, उन्होंने कहा है: क्या आप नहीं देखते कि पूर्ण स्वामित्व का दावा करने वाले और उसके गवाहों को कारण बताने का कार्य सौंपा जाता है? तो इक़रार करने वाले को कैसे [बाध्य किया जा सकता है], सिवाय उन अपवादों के जहाँ इक़रार की अमान्यता स्पष्ट हो, जैसे गर्भ में पल रहे बच्चे के लिए इक़रार करना? अतः इमाम मुहम्मद ने सिद्धांत का पालन किया, जिसका अर्थ है कि इसे बिना किसी स्पष्टीकरण के एक वैध कारण से जोड़ा जाता है, जबकि [दो शेखों] ने विरासत या वसीयत की तरह इसके स्पष्टीकरण को अनिवार्य किया है। यह दूध पीने वाले बच्चे के मामले से अलग है; भले ही कुछ भी स्पष्ट न किया गया हो, या बल्कि अगर ऋण या पूरी संपत्ति बेचने जैसा कुछ अनुपयुक्त भी बताया गया हो, जैसा कि अल-अशबाह और अल-तन्वीर आदि में बताया गया है।

(उर्दू)

तो यह इक़रार बताता है कि चीज़ इक़रार से पहले फलां की पूर्ण मिल्कियत (स्वामित्व) थी। तो किसी कारण को प्रकट करने की ज़रूरत ही नहीं रही, इक़रार करने वाले पर यह अनिवार्य करना तो दूर की बात है कि वह अपने जीवन में इस इक़रार के उपयुक्त कारण को बताए। कोई भी इसका कायल नहीं है। और उन्होंने तो यह फ़रमाया है कि हर इक़रार करने वाला अपने इक़रार में पकड़ा जाता है। आप देख रहे हैं कि पूर्ण मिल्कियत का दावेदार और उसके गवाह किसी कारण को बताने के पाबंद नहीं होते, तो इक़रार करने वाला कैसे पाबंद हो सकता है? हाँ, वह सूरत इस बहस से बाहर है जो ज़ाहिरी तौर पर बातिल (अमान्य) हो। मिसाल के तौर पर कोई व्यक्ति ऐसे बच्चे के लिए इक़रार करे जो अभी गर्भ में है, तो इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) इस इक़रार को अपने मूल पर महमूल करते हुए उपयुक्त कारण बताना ज़रूरी नहीं करार देते, जबकि शैख़ैन (रहमतुल्लाहि अलैहि) इसे बताना ज़रूरी करार देते हैं, जैसे वसीयत या विरासत में से किसी को बताए। इसके विपरीत अगर दूध पीने वाले बच्चे के लिए इक़रार हो और उसके उपयुक्त कोई कारण न हो, तो भी बताना ज़रूरी नहीं है। मिसाल के तौर पर उसके लिए क़र्ज़ या उसके लिए पूरी संपत्ति की बिक्री का इक़रार कर दे, जैसा कि अल-अशबाह और तन्वीर वग़ैरह में है।

(१०) बल्कि इक़रार में इस बात का कोई संकेत नहीं है कि जिस व्यक्ति के लिए इक़रार किया गया है (मुक़र लह), उसका वह स्वामित्व जिसके बारे में इक़रार में बताया गया है, इक़रार करने वाले (मुक़र) से प्राप्त हुआ था। क्या आप नहीं देखते... | (त) बल्कि इक़रार में मुक़र लह की मिल्कियत पर दलालत (संकेत) ही नहीं है कि मुक़र लह इसकी ख़बर दे रहा है। आप देख रहे हैं कि मुस्लिम अगरचे शराब का मालिक नहीं होता इस...

(عربی) **(اردو)**

تو یہ اقرار بتاتا ہے کہ چیز فلاں کی ملکیت مطلقہ قبل از اقرار

انما ینبئ عن ملك مطلق له فیه قبل الاقرار فلا یحتاج الی ابانة سبب اصلا فضلا عن ان یلزم المقر في حیاته ببیان سبب صالح هذا لم یقول به احد وانما قالوا ان الاتری ان مدعی الملك المطلق و شاهدیه یکلفون بین السبب فکیف المقر الاما استثنی مما الظاهر فیه بطلان الاقرار کالاقرار لحمل فیشیع محمد علی الاصل ای یحمل علی سبب صالح من دون بیان والزمابیانه کارث اووصیة، بخلافه الرضیع وان لم یبین شیئا بل بین مالا یصلح له کاقراض وبیع الکل کما في الاشباه والتنویر وغیرهما۔

ہے تو کسی سبب کو ظاہر کرنے کی ضرورت ہی نہ رہی چہ جائیکہ مقر پر لازم کردیا جائے کہ وہ اپنی زندگی میں اس اقرار کے مناسب سبب کو بیان کرے، حالانکہ اس کا کوئی قائل نہیں اور انھوں نے تو یہ فرمایا ہے کہ ہر مقر اپنے اقرار میں ماخوذ ہوتا ہے، آپ دیکھ رہے ہیں کہ ملکیت مطلقہ کا مدعی اور اسکے گواہ کسی سبب کو بیان کرنے کے پابند نہیں ہوتے تو مقر کیسے پابند ہو سکتا ہے ہاں وہ صورت اس بحث سے خارج ہے جو ظاہر باطل قرار بنے مثلاً کوئی شخص ایسے بچے کے لئے اقرار کرے جو ابھی حمل میں ہے تو امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ اس اقرار کو اپنے اصل پر محمول کرتے ہوئے مناسب سبب کو بیان کرنا ضروری نہیں قرار دیتے جبکہ شیخین رحمہما اللہ تعالیٰ اس کو بیان کرنا ضروری قرار دیتے ہیں مثلاً وصیت یا وراثت میں سے کسی کو بیان کرے۔ بخلاف دودھ پینے والے بچے کے لئے اقرار ہو تو اس کے مناسب کوئی سبب نہ ہو تو بھی بیان کرنا ضروری نہیں مثلاً اس کے لئے

(عربی) **(اردو)**

قرض یا اس کے لئے کل مال کی بیع کا اقرار کردے، جیسا کہ

الاشباہ اور تنویر وغیرہما میں ہے۔

(۱۰) بل لادلالة للاقرار على ان ملك المقرلة المخبر عنه في الاقرار كان مستفادًا من المقر الا ترى |

(ت) بلکہ اقرار میں مقرلہ کی ملکیت پر دلالت ہی نہیں کہ مقر لہ اس کی خبر دے رہا ہے آپ دیکھ

رہے ہیں کہ مسلم اگرچہ شراب کا مالک نہیں ہوتا اس

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Table] Left Column (Arabic Text Context): 1. Indeed, a Muslim's acknowledgment regarding wine is valid, as stated in Durar, Al-Bahr, At-Tanwir, and others, such that he is ordered to deliver it, as in Shami. However, it is not valid for it to be his property, as in Al-Hidayah. (T) 2. (11) Even if we descend [to that argument], imagining some cause is sufficient; no one else has to specify it except the declarant. This is because only the one who makes a general statement can clarify its specifics. Thus, it's clear that using his acknowledgment of trust (amanat) as evidence for the completion of the mentioned gift (hibah) is absolutely incorrect. (T) 3. (12) Since the matter is as we described—that acknowledgment is not 'inni' evidence (effect-to-cause) for the completion of the gift—if it were evidence, it would be 'limmi' (cause-to-effect). Acknowledgment is disclosure, not establishment (of a right). If it were made an establishment, a circular argument (daur) would inevitably result. (T)

Right Column (Urdu Translation/Explanation): 1. Despite [prohibition], if he acknowledges wine for someone, as mentioned in Durar, Bahr, Tanwir etc., his acknowledgment is valid. And in Shami, it is stated that he will be ordered to pay/ deliver it. The fact that a Muslim cannot legally own wine is mentioned in Hidayah. (T) 2. And even if we accept it for the sake of argument, imagining just any cause would be sufficient; no one besides the declarant is required to specify or explain it, because a general/concise statement can only be clarified by the one who uttered it concisely. Thus, it has become clear that making the acknowledgment of trust a proof for the completion of the gift is absolutely incorrect. (T) 3. When the case is as we have explained, then the acknowledgment won't be 'inni' evidence for the completion of the gift; if it were evidence, it would be 'limmi' evidence. Meaning, acknowledgment is merely a disclosure, it does not constitute establishment. Yes, if it were deemed establishment, a circular argument (daur) would necessarily follow. (T)

[Bottom Paragraph] Fourthly, derived from the third condition of 'takhliyah' (vacating/transferring possession), rather the literal meaning of the word 'takhliyah' is that the person vacating should leave it empty from their possession. As long as the thing is in their own possession, where did 'takhliyah' occur? Therefore, 'Bahr al-Raiq' took the concept of 'takhliyah' as the object being placed on the ground. Hence, if someone sold a horse and the seller, while holding its mane, says to the buyer, "Take possession of the horse, I am holding its mane just for you so it doesn't run away and you can get control over it," and the buyer is standing nearby capable of taking possession, but before he could put his hand on it, the horse broke free and

was lost, the loss goes to the seller's wealth because it perished before possession. Although the buyer was currently capable of possession and the seller was clearly giving the order for possession.

फ़तावा रज़विया खंड 19

[तालिका] बायाँ कॉलम (अरबी पाठ संदर्भ): 1. बेशक, एक मुसलमान की शराब के संबंध में स्वीकृति मान्य है, जैसा कि दुरर, अल-बह्र, अत-तन्वीर और अन्य में कहा गया है, इस हद तक कि उसे इसे सौंपने का आदेश दिया जाता है, जैसा कि शामी में है। हालाँकि, यह उसकी संपत्ति होना मान्य नहीं है, जैसा कि अल-हिदाया में है। (त) 2. (11) और यदि हम [उस तर्क पर] उतरें, तो किसी कारण की कल्पना करना ही पर्याप्त है; इकरार करने वाले के अलावा किसी और को इसे निर्दिष्ट करने की आवश्यकता नहीं है। ऐसा इसलिए है क्योंकि केवल वही व्यक्ति जो संक्षिप्त/अस्पष्ट (मुजमल) कथन करता है, उसके विवरण को स्पष्ट कर सकता है। इस प्रकार, यह स्पष्ट है कि उल्लेखित उपहार (हिबा) के पूर्ण होने के लिए अमानत की उसकी स्वीकृति को साक्ष्य के रूप में उपयोग करना पूरी तरह से गलत है। (त) 3. (12) चूंकि मामला वैसा ही है जैसा हमने वर्णित किया है - कि स्वीकृति उपहार के पूर्ण होने के लिए 'इन्नी' साक्ष्य (प्रभाव-से-कारण) नहीं है - यदि यह साक्ष्य होता, तो यह 'लिम्मी' (कारण-से-प्रभाव) होता। स्वीकृति प्रकटीकरण है, अधिकार की स्थापना नहीं। यदि इसे स्थापना बनाया जाता, तो अनिवार्य रूप से एक वृत्ताकार तर्क(दौर) उत्पन्न होता। (त)

दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद/स्पष्टीकरण): 1. [निषेध के बावजूद, यदि वह किसी के लिए शराब की स्वीकृति (इकरार) करता है, जैसा कि दुरर, बह्र, तन्वीर आदि में है, तो उसकी स्वीकृति सही है। और शामी में है कि उसे इसके भुगतान/सुपुर्दगी का आदेश दिया जाएगा। एक मुसलमान के लिए शराब का स्वामित्व वैध न होना हिदाया में वर्णित है। (त) 2. और यदि हम बहस के लिए इसे मान भी लें, तो किसी भी कारण की कल्पना करना ही पर्याप्त होगा; इकरार करने वाले के अलावा किसी को भी इसे निर्दिष्ट या स्पष्ट करने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि एक मुजमल (संक्षिप्त) कथन को केवल वही स्पष्ट कर सकता है जिसने उसे संक्षिप्त में कहा है। इस प्रकार, यह स्पष्ट हो गया है कि उपहार के पूर्ण होने के लिए अमानत की स्वीकृति को प्रमाण बनाना बिल्कुल गलत है। (त) 3. जब मामला वैसा ही है जैसा हमने स्पष्ट किया है, तो इकरार हिबा के पूर्ण होने का 'इन्नी' प्रमाण नहीं होगा; यदि यह प्रमाण होता, तो यह 'लिम्मी' प्रमाण होता। अर्थात, इकरार केवल एक प्रकटीकरण है, यह स्थापना नहीं बनता। हाँ, यदि इसे स्थापना माना जाता, तो लाचारी में एक दुष्चक्र (दौर) आवश्यक हो जाता। (त)

[नीचे का अनुच्छेद] चौथा, 'तख्लिया' (कब्ज़ा खाली करना) की तीसरी शर्त से प्राप्त होता है, बल्कि वास्तव में शब्द 'तख्लिया' का अर्थ यह है कि तख्लिया करने वाला इसे अपने कब्ज़े से खाली कर दे। जब तक चीज़ खुद उसके कब्ज़े में है, तो तख्लिया कहाँ हुआ? इसलिए 'बह्र-उर-राईक' ने तख्लिया

की अवधारणा में वस्तु का ज़मीन पर रखा होना माना है। अत; यदि किसी ने घोड़ा बेचा और बेचने वाला उसकी अयाल थामे हुए खरीदार से कह रहा है कि "घोड़े पर कब्ज़ा कर लें, मैं इसकी अयाल केवल आपके लिए ही थामे हुए हूँ ताकि वह भाग न जाए और आप उसे काबू में कर लें", और खरीदार पास ही खड़ा है और कब्ज़ा करने में सक्षम है, लेकिन इससे पहले कि वह अपना हाथ उस पर रख पाता, घोड़ा छूटकर खो गया, तो नुकसान विक्रेता के धन से गया क्योंकि यह कब्ज़ा होने से पहले नष्ट हो गया। हालाँकि खरीदार वर्तमान में कब्ज़ा करने में सक्षम था और विक्रेता स्पष्ट रूप से कब्ज़ा करने का आदेश दे रहा था।

पृष्ठ 319/692

ان المسلم یصح اقراره بخمر کما في الدرر والبحر و التنویر وغیرها حتی یؤمر بتسلیمها کما فی ش ولا یصح کونه ملکا لها کما في الهدایة۔ کے باوجود اگر وہ کسی کے لئے شراب کا اقرار کرے جیسا کہ درر، بحر اور تنویر وغیرہا میں ہے کہ اس کا اقرار صحیح ہے، اور شامی میں ہے کہ اس کو ادائیگی کا حکم دیا جائے گا، مسلمان کے لئے شراب کی ملکیت کا صحیح نہ ہونا ہدایہ میں مذکور ہے۔ (ت)

(۱۱) ولو تنزلنا فانما یکفي تصور سبب ما ولیس علی احد تعیینه بل لیس لاحد غیر المقر لان المجمل لابینه الامن اجمل فظهر ان الاستدلال علی تمام الهبة المذکورة باقراره بالامانة لاتمام له اصلا۔ اور اگر تنزل کے طور پر تسلیم بھی کرلیں تو صرف کسی سبب کا تصور ہی کافی ہوگا مقرر کے علاوہ کسی کو بھی اس کی تعیین اور بیان کرنا لازم نہیں ہے کیونکہ مجمل کو صرف اجمال بولنے والا ہی بیان کرسکتا ہے تو واضح ہو گیا کہ ہبہ کے تمام ہونے پر اس کے اقرار بالامانت کو دلیل بنانا قطعاً درست نہیں ہے۔ (ت)

(۱۲) اذ الامر کما وصفنا ان الاقرار لیس دلیلا انیا علی تمام الهبة فلو کان دلیلا لکان لمیا والاقرار اظهار لا اثبات فلو جعل اثباتا لدار والامناص۔ جب معاملہ وہ ہے جو ہم نے بیان کیا ہے تو پھر اقرار ہبہ کے تام ہونے پر دلیل انی نہ ہوگا اگر ہو گا تو دلیل لمی ہوگا یعنی اقرار محض ثبوت نہیں کہ اظہار ہوتا ہے اثبات نہیں بنتا۔ ہاں اگر اثبات قرار دیا جائے تو ناچار دور لازم آئیگا۔ (ت)

رابعاً تخلیہ کی شرط ثالث سے مستفاد بلکہ حقیقتہً لفظ تخلیہ کا مفاد یہ ہے کہ تخلیہ کرنے والا اسے اپنے قبضہ سے خالی کردے کہ شے جب تک خود اس کے قبضہ میں ہے تخلیہ کہاں ہوا۔ ولہذا بحر

الرائق نے تصور تخلیہ میں اس شیئ کا زمین پر رکھا ہونا ماخوذ کیا، ولہذا اگر گھوڑا بیچا اور بائع اس کی یال تھامے ہوئے مشتری سے کہہ رہا ہے کہ گھوڑے پر قبضہ کرلیں اس کی یال تیرے ہی لئے تھامے ہوئے ہوں کہ بھاگ نہ جائے اور تو قابو میں کرلے اور مشتری پاس کھڑا ہے کہ قبضہ کرسکتا ہے مگر وہ اپنا ہاتھ نہ رکھنے پایا تھا کہ گھوڑا چھوٹ کر گم ہو گیا، بائع کے مال سے گیا کہ قبل قبض ہلاک ہوا تو بانکہ مشتری قبضہ پر فی الحال قادر تھا اور بائع صاف حکم قبضہ کررہا تھا۔

However, the vacation (takhliyah) was not correct because the horse was in the possession of the seller.

Arabic Text

In 'Al-Bahr al-Ra'iq', if it is a male or female slave, and the buyer says to them, "Come with me" or "Walk," and they walk with him, it is considered taking possession. Similarly, if the buyer sends the slave on an errand. In 'al-Thawab', if he took it (cloth) in his hand or the seller placed it on the ground between them and said, "I have vacated it for you, so take possession," and the buyer said, "I have taken possession," then possession is established. In 'al-Dhakhirah' and then 'al-Hindiyah', if a mare is in the seller's hand and the buyer's hand hasn't reached it, and the seller says to the buyer, "I have vacated it for you, so take it; I am only holding it for you," and it escapes the seller's hand before the buyer takes it, even if the buyer was capable of taking it from the seller and controlling it, the loss falls on the seller. (Summarized). Similar is in 'al-Khaniyah,' and its complete investigation is in what we annotated on 'Radd al-Muhtar'.

Urdu Translation

It is mentioned in 'Bahr al-Ra'iq' that if there is a male or female slave and the buyer tells them to walk with him and they start walking together, the buyer will be considered to be in possession. Similarly, if the buyer sends this slave for his work. In the case of cloth, if it is given in the hands of the buyer or the seller puts it on the ground between himself and the buyer and says, "I have vacated it for you, take possession," and the buyer says, "I have taken possession," then the possession will be complete. And in 'Dhakhira' then 'Hindiya', it is stated that the mare is in the possession of the seller and is away from the buyer's hand, and the seller says, "I have held it for you, I have vacated it between me and you, take it." At this point, if that mare escapes from the seller's hand before the possession, then even if the buyer was capable of taking control from the seller, the loss would still be on the seller. (Summarized) This entire discussion is in 'Khaniya' and the complete research is in our margins on 'Radd al-Muhtar'. (T)

And it is self-evidently clear that a thing kept in its box, and the box is in its cupboard, and the owner himself opened it while the box remained in the cupboard, and he himself is sitting with it open, then surely it is in his possession. How then is 'takhliyah' (vacating possession) established, when the money was not free from the owner's actual possession even for a moment? Contrary to this is if he had opened the box and handed it over to the person, as in...

[1] Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Bay', Chapter on entering the building and keys, etc. H.M. Saeed Company Karachi, 5/308. [2] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Buyu', Chapter Four, Section Two. Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/18.

लेकिन तख्लिया (कब्ज़ा छोड़ना) सही नहीं हुआ क्योंकि घोड़ा विक्रेता के पास ही था।

अरबी पाठ

'अल-बह्र अल-रईक़' में है कि यदि वह दास या दासी हो और खरीदार उससे कहे, "मेरे साथ आओ" या "चलो", और वह उसके साथ चलने लगे, तो खरीदार का कब्ज़ा माना जाएगा। इसी तरह अगर खरीदार ने उसे अपने किसी काम के लिए भेज दिया। 'अत-थवाब' में है कि यदि उसने (कपड़े को) अपने हाथ में ले लिया या विक्रेता ने उसे अपने और खरीदार के बीच ज़मीन पर रख दिया और कहा, "मैंने इसे तुम्हारे लिए खाली कर दिया है, कब्ज़ा कर लो," और खरीदार ने कहा, "मैंने कब्ज़ा कर लिया," तो कब्ज़ा हो गया। 'अद-ज़खीरा' और फिर 'अल-हिंदिया' में है कि यदि घोड़ी विक्रेता के कब्ज़े में है और खरीदार का हाथ उस तक नहीं पहुँचा है, और विक्रेता खरीदार से कहे, "मैंने इसे तुम्हारे लिए खाली कर दिया है, कब्ज़ा कर लो; मैं इसे तुम्हारे लिए ही पकड़े हुए हूँ," और खरीदार के कब्ज़ा करने से पहले वह विक्रेता के हाथ से छूटकर भाग जाए, तो चाहे खरीदार विक्रेता से लेकर उसे काबू करने में सक्षम भी था, तब भी नुकसान विक्रेता का ही होगा। (संक्षेप में)। ऐसा ही 'अल-खनिया' में भी है और इसकी पूरी तहक़ीक़ (जांच) 'रद्द अल-मुह्तार' पर हमारे हाशिए में है।

उर्दू अनुवाद

'बहरुल राइक' में है कि अगर गुलाम या लौंडी हो और मुश्तरी (खरीदार) उसको अपने साथ चलने को कहे और वो साथ चल पड़े तो मुश्तरी काबिज़ करार पाएगा। और इसी तरह अगर उस गुलाम को मुश्तरी ने अपने काम के लिए भेज दिया। और कपड़े की सूरत में अगर मुश्तरी के हाथ में दे दिया या बाए (विक्रेता) ने उसको अपने और मुश्तरी के दरम्यान ज़मीन पर रख दिया और कहा, "मैंने तेरे लिए तख्लिया कर दिया है, कब्ज़ा कर ले," और मुश्तरी ने कहा, "मैंने कब्ज़ा कर लिया," तो कब्ज़ा हो जाएगा। और 'ज़खीरा' फिर 'हिन्दिया' में है कि घोड़ी बाए के कब्ज़े में है और मुश्तरी के हाथ से दूर है, और बाए कह दे कि "मैंने तेरे लिए इसको पकड़ रखा है, मैंने तेरे और इसके दरम्यान तख्लिया कर दिया, पकड़ ले," तो कब्ज़ा करने से पहले इस मौके पर अगर वो घोड़ी बाए के हाथ से छूटकर भाग जाए, तो अगरचे मुश्तरी बाए से लेकर काबू करने पर कादिर (सक्षम) भी था, तब भी नुकसान बाए पर होगा। (मुलख़्ख़सा - संक्षेप में) ये तमाम बहस 'खनिया' में है और मुकम्मल तहक़ीक़ 'रद्दुल मुहतार' पर हमारे हाशिये में है। (त)

और प्रत्यक्षतः ज़ाहिर है कि जो चीज़ अपने संदूक में रखी है और संदूक अपनी अलमारी में है और मालिक ने स्वयं उसे खोला और संदूक बदस्तूर अलमारी में रखा है और वह स्वयं उसे खोले हुए बैठा है, तो निश्चित रूप से उसी का कब्ज़ा है। फिर तख्लिया कहाँ सिद्ध हुआ कि रुपया वास्तविक कब्ज़े से एक पल के लिए भी मालिक के हाथ से खाली न हुआ। इसके विपरीत अगर वह संदूक खोलकर संदूक बंदे के हाथ में दे देता जैसा कि...

[1] अल-बह्र अल-रईक़, किताब अल-बैय (बिक्री की पुस्तक), भवन और चाबियों के प्रवेश पर अध्याय आदि। एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/308. [2] फ़तावा हिंदिया, किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक), चौथा अध्याय, दूसरा खंड। नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/18.

مگر تخلیہ صحیح نہ ہوا کہ گھوڑا دستِ بائع میں تھا

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في البحر الرائق وان كان غلاماً او جارية فقال له المشترى تعال معى اوامش فخطى معه فهو قبض و كذا لوارسله فى حاجته، وفى الثواب ان اخذه بيده او خلى بينه وبينه وهو موضوع على الارض فقال خليت وبينك وبينه فاقبضه فقال قبضته فهو قبض[1]، وفي الذخيرة ثم الهندية ان كانت الرمكة في يد البائع و لم تصل اليها يد المشترى فقال البائع للمشترى قد خليت بينها وبينك فاقبضها فانى انما امسكها لك فانفلتت من يد البائع قبل ان يقبض المشترى وهو يقدر على اخذها من البائع وضبطها كان الهلاك على البائع[2] اهـ (ملخصاً) ومثله فى الخانية و تمامه تحقيقه فيما علقنا على ردالمحتار۔	بحر الرائق میں ہے اگر غلام یا لونڈی ہو اور مشتری اس کو اپنے ساتھ چلنے کو کہے اور وہ ساتھ چل پڑے تو مشتری قابض قرار پائے گا اور یوں ہی اگر اس غلام کو مشتری نے اپنے کام کے لئے بھیج دیا اور کپڑے کی صورت اگر مشتری کے ہاتھ میں دے دیا یا بائع نے اس کو اپنے اور مشتری کے درمیان زمین پر رکھ دیا اور کہا میں نے تیرے لئے تخلیہ کر دیا ہے قبضہ کر لے، اور مشتری نے کہا میں نے قبضہ کر لیا تو قبضہ ہو جائے گا اور ذخیرہ پھر ہندیہ میں ہے کہ گھوڑی بائع کے قبضہ میں ہے اور مشتری کے ہاتھ سے دور ہے اور بائع کہہ دے کہ میں نے تیرے لئے اس کو پکڑ رکھا ہے میں نے تیرے اور اس کے درمیان تخلیہ کر دیا پکڑ لے تو قبل از قبضہ اس موقعہ پر اگر وہ گھوڑی بائع کے ہاتھ سے چھوٹ کر بھاگ جائے تو اگر چہ مشتری بائع سے لے کر قابو کرنے پر قادر بھی تھا تو بھی نقصان بائع پر ہوگا اھ (ملخصا) یہ

عربی عبارت **اردو ترجمہ**

تمام بحث خانیہ میں ہے اور مکمل تحقیق ردالمحتار پر

ہمارے حاشیہ میں ہے۔ (ت)

اور بداہتہ ظاہر ہے کہ جو چیز اپنے صندوق میں رکھی ہے اور صندوق اپنی الماری میں ہے اور مالک نے آپ انھیں کھولا اور صندوق بدستور الماری میں رکھا ہے اور وہ خود انھیں کھولے ہوئے بیٹھا ہے تو قطعاً اسی کا قبضہ ہے، پھر تخلیہ کہا متحقق ہوا کہ روپیہ اصل قبضہ مالک سے ایک وقت بھی خالی نہ ہوا۔ بخلاف اس کے کہ صندوق کھول کر صندوق بندہ کے ہاتھ میں دے دیتا کمافی

[1] بحر الرائق کتاب البیع فصل یدخل البناء والمفاتیح الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/۳۰۸ [2] فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب الرابع الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۸

Al-Muhit as-Sarakhsi, al-Tanwir, al-Hindiyyah, etc. (as mentioned in Al-Muhit as-Sarakhsi, Al-Tanwir, and Al-Hindiyyah, etc. - Translator) state that now Zaid no longer had possession over the box and its contents. Due to it being open, Hinda could have taken possession of the money immediately, but this did not happen here, so 'takhliyah' (surrender of possession) did not occur. Thus, neither actual nor constructive possession took place, so the gift was not completed. And before possession, with the death of the donor, the gift became completely void.

In al-Durr al-Mukhtar, among the impediments to revocation, 'Mim' refers to the death of one of the contracting parties after delivery. If it occurs before that, it (the gift) is void[1].	**In Durr al-Mukhtar, in the discussion of impediments to revocation, 'Mim' refers to someone passing away before giving possession; and if it is before possession, the gift is void. (Translator)**

And from here it is clear that since Zaid, according to the text of the question, was a scholar and well-versed in jurisprudential rulings, his very knowledge indicates that he did not intend to complete the gift. He knew that a gift is not complete without possession, and he did not give possession for even a moment. According to the specification in the question, from the time of marriage, he kept that money locked in his own knot, his own box, his own cupboard. He knew that if I do not give Hinda actual possession, then at least 'takhliyah' (surrender) is necessary. And that would be achieved by taking the money out of the box and placing it on the ground very close to Hinda and instructing her to take possession. But he never let the money see the light of day. Forget taking money out of the box, he didn't even take the box out of the cupboard. He said a hundred times, 'This money is yours, it is your trust,' but he never once said, 'I surrender it, you take possession.' So, in the state of knowledge and legal expertise, not allowing the necessary conditions to be met is clear evidence that he intentionally refrained from completing the gift.

What was mentioned, that his being a learned and virtuous person necessitates his being a giver and not a jester, is explicitly contradicted by the fact that his very knowledge is what judges him to be an obstructor. Furthermore, the former is nothing but a favorable assumption based on conjecture, whereas this (the latter), given his knowledge of the rulings, is a certain proof of his refusal.

The statement that because he is a learned and virtuous person, his action must be for the purpose of giving and not as a joke, is explicitly contradicted by the fact that despite being learned and virtuous, this action of his decides that he intentionally did not complete the gift. While the first possibility (intention to give) is merely an expression of a good opinion based on estimation, its opposite, on the premise of being aware of the rulings, is a certain proof of not giving the gift. (Translator)

And another bright proof of this is his repeated crying and expression of fear of loss. A sane person, regarding the thing from which...

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161

अल-मुहित अस-सरखसी, अत-तन्वीर, अल-हिंदिया आदि (जैसा कि अल-मुहित अस-सरखसी, तन्वीर और हिंदिया आदि में है - अनु.) कि अब संदूक और उसमें मौजूद चीज़ों पर ज़ैद का कब्ज़ा नहीं रहा था और खुले होने के कारण हिंदा को फ़ौरन कब्ज़ा मिल सकता था, लेकिन यहाँ ऐसा नहीं हुआ तो 'तखलिया' (खाली करना/सौंपना) नहीं हुआ। तो वास्तविक या कानूनी कब्ज़ा बिल्कुल नहीं हुआ, इसलिए हिबा (उपहार) पूरा नहीं हुआ। और कब्ज़े से पहले दाता की मृत्यु से हिबा पूरी तरह शून्य हो गया।

दुर्रे मुख्तार में रुजू (वापसी) की रुकावटों की चर्चा में 'मीम' से मुराद किसी अनुबंधकर्ता की सुपुर्दगी के बाद मृत्यु है। यदि यह उससे पहले हो जाए, तो वह शून्य है[1]।

दुर्रे मुख्तार में रुजू (वापसी) की रुकावटों की चर्चा में है, 'मीम' से मुराद किसी का कब्ज़ा देने से पहले मर जाना है; और यदि कब्ज़े से पहले हो तो हिबा शून्य है। (अनु.)

वहीं से ज़ाहिर हुआ कि ज़ैद, जैसा कि सवाल के लेख के अनुसार वह आलिम और फिकही अहकाम (न्यायशास्त्र के नियमों) का जानकार था, तो उसका ज्ञान ही बता रहा है कि उसे हिबा पूरा करना मंजूर न था। वह जानता था कि बिना कब्ज़े के हिबा पूरा नहीं हो सकता और उसने एक पल के लिए भी कब्ज़ा नहीं दिया। सवाल के विवरण के अनुसार, निकाह के समय से ही उसने उस पैसे को अपनी गांठ में, अपने संदूक में, अपनी अलमारी में बंद रखा। वह जानता था कि अगर मैं हिंदा को वास्तविक कब्ज़ा नहीं दिलाता, तो कम से कम 'तखलिया' (सौंपना) तो ज़रूरी है। और वह इस तरह होता कि मैं संदूक से पैसे निकालकर हिंदा के बिल्कुल करीब ज़मीन पर रख देता और उसे कब्ज़ा करने का हुक्म देता। लेकिन उसने कभी पैसों को हवा न लगने दी। संदूक से पैसा निकालना तो दूर, अलमारी से संदूक भी नहीं निकाला। यह तो सौ बार कहा कि 'यह पैसा तुम्हारा है, तुम्हारी अमानत है', लेकिन एक बार भी यह नहीं कहा कि 'मैं तखलिया करता हूँ, तुम कब्ज़ा कर लो'। अतः, ज्ञान और फिकाह (मजहबी कानून) की महारत की स्थिति में आवश्यक शर्तों को पूरा न होने देना इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि उसने जानबूझकर हिबा पूरा करने से परहेज़ किया।

जो उल्लेख किया गया कि उसका आलिम और फाज़िल होना उसके देने वाला होने का तकाज़ा करता है न कि मज़ाक करने वाला होने का, उसका यह ज्ञान ही स्पष्ट रूप से विरोध करता है जो उसका रुकावट डालने वाला होना तय करता है। इसके अतिरिक्त, पहली बात अटकल पर आधारित केवल एक शुभ विचार (हुस्ने ज़न) है, जबकि यह, अहकाम की जानकारी के आधार पर, हिबा न देने का एक निश्चित प्रमाण है।

उनका यह कहना कि वह आलिम और फाज़िल है इसलिए उनका यह कार्य देने के लिए होगा न कि मज़ाक के तौर पर, इसका स्पष्ट खंडन यह है कि आलिम और फाज़िल होने के बावजूद उनका यह कार्य यह तय करता है कि उन्होंने जानबूझकर हिबा पूरा नहीं किया। जबकि पहली संभावना (देने का इरादा) केवल अनुमान के आधार पर अच्छी धारणा व्यक्त करना है, जबकि उसका विरोधी, नियमों से वाकिफ होने के आधार पर, हिबा न देने का निश्चित प्रमाण है। (अनु.)

और इस पर दूसरा उज्ज्वल प्रमाण उसका बार-बार रोना और नुकसान के डर का बयान करना है। एक समझदार व्यक्ति जिस चीज़ से...

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फिल हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/161

المحیط السرخی والتنویر والھندیۃ وغیرھا (جیسا کہ محیط سرخسی، تنویر اور ہندیہ وغیرہ میں ہے - ت) کہ اب صندوق ومافیہ پر زید کا قبضہ نہ رہا تھا اور کھلے ہونے کے سبب ہندہ کو قبضہ زر فی الحال تمکن ہوتا مگر یہاں ایسانہ ہوا تو تخلیہ نہ ہوا تو قبضہ حقیقی یا حکمی اصلانہ ہوا تو ہبہ تمام نہ ہوا، اور قبل قبضہ موت واہب سے ہبہ باطل محض ہوگیا،

فی الدر المختار من موانع الرجوع والمیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل[1].

در مختار میں رجوع کے موانع کی بحث میں ہے میم سے مراد کسی کا قبضہ دینے سے فوت ہونا ہے اور قبضہ سے قبل ہو تو ہبہ باطل ہے۔ (ت)

اور یہیں سے ظاہر ہوا کہ زید جبکہ حسب تحریر سوال عالم وعارف باحکام فقہیہ تھا تو اس کا علم ہی بتارہا ہے کہ اسے تکمیل ہبہ منظور نہ تھی، وہ جانتا تھا کہ ہبہ بے قبضہ تمام نہیں ہوسکتا اور قبضہ ایک آن کو نہ دیا، حسب تصریح سوال وقت نکاح سے ہی اس روپے کو اپنی گرہ اپنے صندوق اپنی الماری میں محبوس رکھا وہ جانتا تھا کہ اگر میں ہندہ کا قبضہ حقیقی نہیں کراتا تو کم از کم تخلیہ تو ضرور ہے اور وہ یونہی ہوگا کہ میں روپیہ صندوق سے نکال کر ہندہ کے نہایت قریب زمین پر رکھا اسے حکم قبضہ دوں مگر اس نے کبھی روپے کو ہوا نہ دی، صندوق میں سے روپیہ درکنار الماری میں سے صندوق بھی نہ نکالا یہ تو سو بار کہا کہ یہ روپیہ تیرا ہے تیری امانت ہے اور یہ ایک بار بھی نہ کہا کہ میں تخلیہ کرتا ہوں تو قبضہ کرلے، تو بحال علم وفقاہت شرائط لازمہ متحقق نہ ہونے دینا صریح دلیل ہے کہ وہ قصداً تکمیل ہبہ سے باز رہا۔

فما ذکر من ان کونہ عالماً فاضلاً یقتضی کونہ باذلاً لاھازلاً یعارضہ صریحاً ان علمہ ذٰلك ھوا لقاضی بکونہ عاضلاً مع ان الاول لیس الا تحسین ظن بتخمین وھذا علی تقدیر معرفتہ باحکم مثبت امتناعہ بیقین۔

اس کا یہ کہنا کہ وہ عالم فاضل ہے اس لئے اس کا یہ عمل دینے کے لئے ہوگا مذاق نہ ہوگا، اس کو صریح معارض ہے کہ عالم فاضل ہونے کے باوجود اس کا یہ عمل فیصلہ کرتا ہے کہ اس نے قصداً تکمیل ہبہ نہ کی، حالانکہ پہلا احتمال (دینے کا ارادہ) صرف اندازے کی بنا پر حُسن ظن کا اظہار ہے جبکہ اس کا معارض احکام سے واقف ہونے کی تقدیر پر ہبہ نہ دینے کا یقینی ثبوت ہے۔ (ت)

اور اس پر دوسری روشن دلیل اس کا بار بار رونا اور خوف ضیاع بیان کرنا ہے عاقل جس چیز سے

1 در مختار کتاب الھبة باب الرجوع في الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

...is afraid of it, avoids it, and does not persist in it. On what day did Hindah tell him to keep her money in trust? Even if she did, why was he forced to accept it? And even if he was forced, was it difficult to let Hindah take possession for a moment and then take it back as a trust? But he never gave possession. Certainly, he did not want to give possession in any way and had such a fear regarding it which prevailed over the fear of trust. To avoid this, he tolerated that apprehension, whether the fear was that Hindah would not return it, or she or her husband would waste the money, spend it improperly, or for any other reason. In any case, the refusal to give possession is clear. Furthermore, what does it mean to gift the whole thing? The third and clear evidence is that if he really knew that the ownership of this money had been completed for Hindah and it was with me as a trust, and then he feared accountability for keeping it, which he used to think about and cry, then he would have definitely handed over Hindah's money to her. Because every sane person, let alone a scholar, prioritizes the precaution of their own religion over the precaution of someone else's property. The accountability of one's hereafter is heavier than the loss of someone else's world. Thus, it is clearly proven that due to some specific wisdom which he himself would know best, his declaration of gift was merely for show and to please Hindah. This talk was necessary for the aforementioned answer, otherwise, in Shariah, when the incompleteness of a contract is proven, the mere good opinion about the contractor cannot cause a change in rulings. In our view, it is easier from the mentioned allegations to assume that Zaid was oblivious to some rulings here, which is not very difficult. In his assumption, he thought that by merely opening the box, evacuation occurred and the gift was completed, as it occurred to some knowledgeable friends afterwards. But that assumption was contrary to investigation, so it did not remain an argument, as there is no consideration for an assumption whose error is clear.

In short, the mentioned gift is purely void. Indeed, Zaid's repeated confession is obtained, but confession is not beneficial for ownership. Therefore, if the confessor (muqir) makes a false confession, it is forbidden for the beneficiary (muqar-lahu) to take the confessed item. Hence, if one claims ownership purely on the basis of a confession, it is rejected and unsuccessful in court. And here, since both parties agree that the owner of the money was Zaid, and there was no reason for the transfer of ownership to Hindah except for this void gift, then certainly that

confession was void, and a void confession has no effect. So now, neither the gift remains nor the confession, and the money is far from being the property of Hindah.

In Tanwir al-Absar: A claim against someone for anything based on a confession shall not be heard. In al-Durr al-Mukhtar: Even if one makes a false confession, it is not lawful for the beneficiary, because the confession...

fi Tanwir al-Absar la tasma'u da'wahu 'alayhi bishay'in bina'an 'ala al-iqrar. fi al-Durr al-Mukhtar hatta law aqarra kadhiban lam yahilla lahu li-anna al-iqrar

In Tanwir al-Absar: A claim against someone for anything based on a confession shall not be heard. In al-Durr al-Mukhtar: Even if one makes a false confession, it is not lawful for the beneficiary, because the confession...

Tanwir al-Absar mein hai ke kisi ke iqrar ki bina par us par kuch bhi da'wa qabil-e-sama'at na hoga, Durr-e-Mukhtar mein hai hatta ke agar jhoota iqrar kare to muqar-lahu ko us se

[1] Durr al-Mukhtar, Commentary on Tanwir al-Absar, Book of Confession, Mujtabai Press, Delhi, 2/130.

...उससे डरता है, परहेज़ करता है न कि उस पर अड़ा रहे, हिन्दा ने उससे किस दिन कहा था कि मेरा रुपया आप अमानत रखें और कहा भी था तो यह उसकी तस्लीम (स्वीकारोक्ति) पर मजबूर क्यों हुआ? और मजबूर भी था तो हिन्दा को एक लम्हे के लिए कब्ज़ा दिलाकर फिर अपने पास अमानत रख लेना दुश्वार (कठिन) था? मगर उसने कभी कब्ज़ा न दिया। यकीनन वह किसी तरह कब्ज़ा देना न चाहता था और उस पर कोई ऐसा अंदेशा रखता था जो उस अमानत के खौफ पर ग़ालिब (प्रभावी) था जिससे बचने को उसने वह अंदेशा गवारा किया, चाहे वह खौफ यह हो कि हिन्दा फिर वापस न देगी और यह या इसका शौहर रुपया ज़ाया (नष्ट) कर देंगे, बेजा खर्च कर डालेंगे, चाहे कोई और वजह हो, बहरहाल कब्ज़ा देने से इनकार स्पष्ट है। फिर पूरा हिबा (दान) क्या मायने? तीसरी और स्पष्ट दलील यह है कि अगर वह वाकई जानता कि इस रुपये पर हिन्दा की मिल्कियत (स्वामित्व) पूरी हो चुकी है और मेरे पास अमानत के तौर पर है, फिर अपने पास रहने में जवाबदेही का अंदेशा लिया था जिसे सोचकर रोया करता, तो कतई हिन्दा का रुपया हिन्दा के हवाले कर देता ताकि आलिम तो आलिम, हर अक्लमंद इंसान को अपने दीन की एहतियात (सावधानी) पराये माल की एहतियात पर ग़ालिब होती है। अपनी आख़िरत (परलोक) की जवाबदेही पराई दुनिया के नुकसान से ज़्यादा भारी होती है। तो साफ़ साबित है कि किसी खास हिकमत (मसलहत) के कारण जिसे वह खुद ही खूब जानता होगा, उसका हिबा का इज़हार (घोषणा) महज़ नुमाइश और हिन्दा की दिलजोई (प्रसन्नता) के लिए था। यह बात उक्त जवाब के लिए ज़रूरी थी, वरना शरई तौर पर जब किसी अनुबंध (अक्द) की कमी साबित हो जाए तो अनुबंध करने वाले (आकिद) के प्रति महज़ अच्छा गुमान (विचार) नियमों में बदलाव का कारण नहीं बन सकता। हमारे नज़दीक उक्त आरोपों से यह आसान है कि यहाँ कुछ नियमों से ज़ैद की अनभिज्ञता (ग़फ़लत) मान लीजिये कि यह ज़्यादा कठिन नहीं है। वह अपने गुमान में यही जानता था कि सिर्फ संदूक खोलने से कब्ज़ा (तख्लिया) हो गया और हिबा मुकम्मल हो गया, जैसा कि इसके बाद कुछ विद्वान मित्रों को भी लगा, मगर वह गुमान जांच के खिलाफ था तो दलील न रहा क्योंकि "उस गुमान का कोई श्रेय नहीं जिसकी गलती साफ़ हो"।

संक्षेप में, उक्त हिबा पूरी तरह बातिल (अमान्य) है। अलबत्ता ज़ैद का इकरार (स्वीकारोक्ति) बार-बार प्राप्त है, मगर इकरार मिल्कियत के लिए फायदेमंद नहीं है। इसलिए अगर इकरार करने वाला (मुक़िर) गलत इकरार करे तो जिसे इकरार किया गया (मुक़र लहू) उसके लिए वह वस्तु लेना हराम है। इसलिए अगर महज़ इकरार के आधार पर मिल्कियत का दावा करे तो अदालती तौर पर (कज़ा)

भी वह रद्द और असफल है। और यहाँ जबकि दोनों पक्ष सहमत हैं कि रुपये का मालिक ज़ैद ही था और हिन्दा की ओर मिल्कियत के हस्तांतरण का कोई कारण इस बातिल हिबा के सिवा न था, तो निश्चित रूप से वह इकरार बातिल था और बातिल इकरार का कोई प्रभाव नहीं होता। तो अब न हिबा रहा न इकरार, और रुपया हिन्दा की मिल्कियत होने से कोसों दूर है।

फ़ी तनवीरुल अबसार ला तसमाउ द'वाहु 'अलैहि बिशयइन बिनाअन अलल इकरार। फ़ी अद्दुर्रुल मुख्तार हत्ता लव अक़र्रा कज़िबन लम यहिल्ला लहू लि-अन्नल इकरार	**तनवीरुल अबसार में है कि किसी के इकरार के आधार पर उस पर कुछ भी दावा सुनवाई के योग्य न होगा, दर्रे मुख्तार में है यहाँ तक कि अगर कोई झूठा इकरार करे तो जिसके पक्ष में इकरार किया गया उसे**

[1] दर्रे मुख्तार, शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल इकरार, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/130.

ڈرتا ہے اس سے پرہیز کرتا ہے نہ کہ اس پر مصر رہے، ہندہ نے اس سے کس دن کہا تھا کہ میرا روپیہ آپ امانت رکھیں اور کہا بھی تھا تو یہ اس کی تسلیم پر مجبور کیوں ہوا اور مجبور بھی تھا تو ہندہ کو ایک لمحہ کے لئے قبضہ دلا کر پھر اپنے پاس امانت رکھ لینا دشوار تھا مگر اس نے کبھی قبضہ نہ دیا یقیناً وہ کسی طرح قبضہ دینا نہ چاہتا تھا اور اس پر کوئی ایسا اندیشہ رکھتا تھا جو اس خوف امانت پر غالب تھا جس سے بچنے کو وہ اندیشہ گوارا کیا خواہ وہ خوف یہ ہو کہ ہندہ پھر واپس نہ دے گی اور یہ یا اس کا شوہر روپیہ ضائع کردیں گے، بیجا خرچ کر ڈالیں گے خواہ کوئی اور وجہ ہو ، بہرحال قبضہ دینے سے امتناع واضح ہے، پھر تمام ہی ہبہ کیا معنی، تیسری اور واضح دلیل یہ ہے کہ اگر وہ واقعی جانتا کہ اس روپیہ پر ہندہ کی ملک تمام ہو چکی ہے اور میرے پاس امانتا ہے پھر اپنے پاس رہنے میں اندیشہ مواخذہ لیا تھا جسے خیال کر کے رویا کرتا تو قطعاً ہندہ کا روپیہ ہندہ کے حوالے کرتا تاکہ عالم تو عالم ہر عاقل کو اپنے دین کی احتیاط پرائے مال کی احتیاط پر غالب ہوتی ہے، اپنی آخرت کا مواخذہ پرائی دنیا کے نقصان سے زیادہ گراں ہوتا ہے تو صاف ثابت ہے تو کسی مصلحت خاصہ کے باعث جسے وہ خود ہی خوب جانتا ہوگا۔ اس کا اظہار ہبہ محض نمائش و دل دہی ہندہ کے لئے تھا، یہ کلام بضرورت جواب مذکور ہوا ورنہ شرعاً جب کسی عقد کی ناتمامی ثابت ہو تو حال عاقد پر مجرد حسن ظن باعث تبدیلی احکام نہیں ہوسکتا، ہمارے نزدیک الزامات مذکورہ سے یہ آسان ہے کہ یہاں بعض احکام سے زید کا ذہول مان لیجئے کہ یہ چنداں دشوار نہیں وہ اپنے گمان میں یہی جانتا تھا کہ صرف فتح صندوق سے تخلیہ ہو لیا اور ہبہ تمام ہو گیا، جیسا کہ اس کے بعد بعض ذی علم محبیوں کو عارض ہوا مگر وہ گمان خلاف

تحقیق تھا تو حجت نہ رہا اذ لا عبرۃ بالظن البین خطؤہ (ایسے گمان کا اعتبار نہیں جس کا خطا ہونا واضح ہوت)

بالجملہ ہبہ مذکورہ محض باطل ہے، البتہ زید کا اقرار بار بار حاصل ہے مگر اقرار مفید ملک نہیں ، ولہذا اگر مقرر غلط اقرار کرے مقرلہ کو شیئی مقر بہ لینا حرام ہے ولہذا اگر محض بربنائے اقرار دعوی ملک کرے قضاء بھی مردود و ناکام ہے ، اور یہاں جبکہ فریقین متفق ہیں کہ مالک زر زید ہی تھا اور ہندہ کی طرف انتقال ملک کا کوئی سبب سوا اس ہبہ باطلہ کے نہ ہوا تو یقیناً وہ اقرار باطل تھا اور اقرار باطل کچھ اثر نہیں رکھتا، تو اب نہ ہبہ رہا نہ اقرار ، اور روپیہ ملک ہندہ سے بر کنار۔

فی تنویر الابصار لا تسمع دعواہ علیہ بشیئ بناء علی الاقرار ۱ فی الدرالمختار حتی لو قر کذبالم یحل لہ لان الاقرار

تنویر الابصار میں ہے کہ کسی کے اقرار کی بناء پر اس پر کچھ بھی دعوی قابل سماعت نہ ہوگا، در مختار میں ہے حتی کہ اگر جھوٹا اقرار کرے تو مقر لہ کو اس سے

1 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۳۰

Fatawa-e-Razvia, Volume 19

[Arabic Section:] It is not a cause for ownership; yes, if one hands it over by their own consent, it would be considered a gift (hiba) from the start, and this is the more appropriate view. (Bazaziyah, end) In Al-Ashbah, it is mentioned: A husband admitted to divorce based on a Mufti's fatwa, then it became clear that the divorce had not occurred. In this case, divorce does not take place by that admission, as stated in Jami' al-Fusulayn and Al-Qunyah (end). It also mentions that an admission of something impossible is void. Based on this, I gave a fatwa declaring an individual's admission regarding a share for an heir void if it exceeds the prescribed Shari'i share, because it is legally impossible. For example, if someone dies leaving a son and a daughter, and the son admits that the estate is to be split equally between them (briefly). In Ghamz al-'Uyun, it is taken from this that if a man admitted for his wife a maintenance for a past period during which she was disobedient, or without prior judicial ruling or mutual agreement, while she acknowledges this...

[Urdu Section:] Taking it is not permissible because an admission of ownership is not its cause. Yes, if the person making the admission gives it by his own consent, then this giving will be considered the beginning of a gift (hiba), and this is more appropriate. (Bazaziyah, end) In Al-Ashbah, it is mentioned: If a husband admitted to a divorce based on a fatwa of some Mufti, then it was found that the divorce did not occur due to that fatwa, then the divorce will not take place by that admission, as is in Jami' al-Fusulayn and Al-Qunyah (end). And in it, it is also stated that if someone admits to an impossible thing, it will be void. For this reason, I gave a fatwa that if someone admits to a share of inheritance for another heir and that share is more than the Shari'i share, then such an admission will be void because this excess is legally impossible. An example of this is a person who died leaving a son and a daughter as heirs, and the son admitted that the inheritance is half and half between the two of us siblings. (Briefly) And in Ghamz al-'Uyun, it is derived from this that if someone admitted to past maintenance for his wife for a period of her disobedience, or for a past time for which the judge did not decide nor was he willing to give, while she admits to this...

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Book of Admission, Mujtabai Delhi 2/130 2. Al-Ashbah wa'n-Nazair, Second Art, Book of Admission, Idarat al-Qur'an Karachi 2/21 3. Al-Ashbah wa'n-Nazair, Second Art, Book of Admission, Idarat al-Qur'an Karachi 2/25

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 19

[अरबी अनुभाग:] यह स्वामित्व का कारण नहीं है; हाँ, यदि वह अपनी सहमति से उसे सौंप देता है, तो इसे शुरू से ही उपहार (हिबा) माना जाएगा, और यह अधिक उपयुक्त दृष्टिकोण है। (बज़ाज़िया, अंत) अल-अशबाह में उल्लेख है: एक पति ने एक मुफ्ती के फतवे के आधार पर तलाक स्वीकार किया, फिर स्पष्ट हुआ कि तलाक नहीं हुआ था। इस मामले में, उस स्वीकृति से तलाक नहीं होता है, जैसा कि जामे-अल-फुसुलैन और अल-कुन्या में कहा गया है (अंत)। इसमें यह भी उल्लेख है कि किसी असंभव चीज़ की स्वीकृति अमान्य है। इसके आधार पर, मैंने एक उत्तराधिकारी के लिए हिस्से के संबंध में किसी व्यक्ति की स्वीकृति को अमान्य घोषित करते हुए एक फतवा दिया, यदि वह निर्धारित शरीई हिस्से से अधिक है, क्योंकि यह कानूनी रूप से असंभव है। उदाहरण के लिए, यदि कोई बेटा और बेटी छोड़कर मर जाता है, और बेटा स्वीकार करता है कि संपत्ति को उनके बीच समान रूप से विभाजित किया जाना है (संक्षेप में)। ग़म्ज़ अल-उयून से यह निष्कर्ष निकाला जाता है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी के लिए पिछली अवधि के भरण-पोषण को स्वीकार किया जिसके दौरान वह अवज्ञाकारी थी, या बिना किसी न्यायिक निर्णय या सहमति के, जबकि वह इसे स्वीकार करती है...

[उर्दू अनुभाग:] लेना जायज़ नहीं है क्योंकि स्वामित्व की स्वीकृति उसका कारण नहीं है। हाँ, अगर मुक़िर्र (इकरार करने वाला) अपनी रज़ामंदी से दे दे तो यह देना इब्तिदा-ए-हिबा (उपहार का आरम्भ) माना जाएगा और यही ज़्यादा मुनासिब है। (बज़ाज़िया, अंत) अल-अशबाह में है: किसी मुफ़्ती के फ़तवे की बिना पर शौहर ने तलाक़ का इक़रार किया, फिर मालूम हुआ कि उस फ़तवे की वजह से तलाक़ नहीं हुई है, तो इक़रार से तलाक़ वाक़े नहीं होगी, जैसा कि जामे-उल-फ़ुसुलैन और कुन्या में है (अंत)। और इसमें यह भी है कि किसी मुहाल (असंभव) चीज़ का इक़रार बातिल होगा। इसी वजह से मैंने फ़तवा दिया कि अगर कोई शख़्स दूसरे वारिस के लिए विरासत के हिस्से का इक़रार करे और वह हिस्सा शरीअत के हिस्से से ज़ायद (अधिक) हो, तो ऐसा इक़रार बातिल होगा क्योंकि यह ज़ायद हिस्सा शरीअत की रूह से मुहाल है। इसकी मिसाल यह है कि एक शख़्स बेटा और बेटी वारिस छोड़ कर फ़ौत हुआ और बेटे ने यह इक़रार किया कि तरका (विरासत) हम दोनों भाई-बहन में आधी-आधी है (संक्षेप में)। और ग़म्ज़-उल-उयून में है, इससे यह माख़ूज़ हुआ कि अगर कोई शख़्स अपनी बीवी के लिए पिछले अवज्ञा के काल के भरण-पोषण या ऐसे पिछले समय के भरण-पोषण जिसका काज़ी ने फ़ैसला नहीं किया था और न ही देने पर राज़ी था, इक़रार किया...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इकरार, मुजतबाई दिल्ली 130/2 2. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन अल-सानी किताबुल इकरार, इदारातुल कुरान कराची 21/2 3. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन अल-सानी किताबुल इकरार, इदारातुल कुरान कराची 25/2

[عربی حصہ:] لیس سبباً للملك نعم لو سلمه برضاه كان ابتداء هبة وهو الأوجه بزازية اهـ، وفي الاشباه اقر بالطلاق بناء على ما افتى به المفتى ثم تبين عدم الموقوع فانه لا يقع كما في جامع الفصولين والقنية اهـ، وفيها ايضاً الاقرار بشيئ محل باطل وعلى هذا افتيت ببطلان اقرار انسان بقدر من السهام لوارث وهو زائد من الفريضة الشرعية لكونه محالاً شرعاً مثلاً مات عن ابن وبنت فاقر الابن ان التركة بينهما نصفان اهـ باختصار، وفي غمز العيون يؤخذ من هذا ان الرجل اذ اقر لزوجته بنفقة مدة ماضية هي فيها ناشزة او من غير سبق قضاء او ارضاء وهي معترفة بذلك

[اردو حصہ:] لینا جائز نہیں کیونکہ اقرار ملکیت کا سبب نہیں ہے ہاں اگر مقر اپنی رضامندی پر دے دے تو یہ دینا ابتداء ہبہ قرار دیا جائے گا اور یہی زیادہ مناسب ہے، بزازیہ۔ اھ، الاشباہ میں ہے کسی مفتی کے فتوی کی بناء پر خاوند نے طلاق کا اقرار کیا پھر معلوم ہوا کہ اس فتوی کی وجہ سے طلاق نہ ہوئی ہے تو اقرار سے طلاق نہ واقع ہو گی، جیسا کہ جامع الفصولین اور قنیہ میں ہے، اھ، اور اس میں یہ بھی ہے کہ کسی محال چیز کا اقرار کیا تو باطل ہو گا، اسی وجہ سے میں نے فتوی دیا کہ اگر کوئی شخص دوسرے وارث کے لئے وراثت کے حصہ کا اقرار کرے اور وہ حصہ شرعی حصہ سے زائد ہو تو ایسا اقرار باطل ہو گا کیونکہ یہ زائد شرعاً محال ہے، اس کی مثال یہ ہے کہ ایک شخص بیٹا اور بیٹی وارث چھوڑ کر فوت ہوا اور بیٹے نے یہ اقرار کیا کہ ترکہ ہم دونوں بہن بھائی میں نصف نصف ہے اھ مختصراً، اور غمز العیون میں ہے اس سے یہ ماخوذ ہوا کہ اگر کوئی شخص اپنی بیوی کے لئے گزشتہ اس کے نافرمانی کے دور کے نفقہ یا ایسے گزشتہ وقت کے نفقہ جس کا قاضی نے فیصلہ نہیں کیا اور نہ ہی دینے پر راضی تھا اقرار کیا

حواشی: 1 در مختار کتاب الاقرار مجتبائی دہلی ۱۳۰/۲ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۲۱/۲ 3 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۲۵/۲

Volume 19 Fatawa Razawiyya

...So his confession is void because it is legally impossible, etc. I say: and it is taken from the eminent scholar Sheikh al-Islam Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah al-Ghazzi, as I saw it quoted in my copy of the 'Hashiyah al-Ashbah' by the eminent scholar Sayyid al-Sharif Muhammad bin Muhammad al-Husayni Afandi, well-known as Zerak Zadeh, from the men of the tenth century. He said: And I have issued a fatwa, taking from the statement of the eminent scholar al-Ghazzi, that the confession of an Umm al-Walad (a slave woman who bore a child to her master) to a debt she owes her master in a legal way is void, even if a document is written for it, due to the lack of conception of a debt to the master against an Umm al-Walad, as the ownership for him in her is complete, and the slave cannot owe a debt to what he belongs to. And Allah Almighty knows best. — (Finish) And that is what is meant here. Al-Hamawi says: Some of the virtuous scholars said, "And I have issued a fatwa taking from that, that the confession of an Umm al-Walad..." until the end of what we have presented.

And if the wife also admits to such past maintenance that it was indeed during disobedience or without a judge's decision, then this admission by the husband will be void because such maintenance is legally impossible, etc. I say: (I say) this is taken from the Sheikh al-Islam, the eminent scholar Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah al-Ghazzi, as I saw in the 'Hashiyah al-Ashbah' of the eminent scholar Sayyid Sharif Muhammad bin Muhammad al-Husayni Afandi, known as Zerak Zadeh, who is a scholar of the tenth century. He stated that taking from the statement of the eminent scholar Ghazzi, he gave this fatwa: when an Umm al-Walad confesses in favor of her master that "I owe him a debt as a legal right," then this confession is void, even if the master has also written a document, because a master's debt against an Umm al-Walad cannot be conceived since the master has full ownership over the Umm al-Walad, while there can be no debt of a master against the slave. And Allah Almighty knows best. (End). And at this place, by Hamawi's statement that "some virtuous scholars said, 'I issued a fatwa by taking from it that the confession of an Umm al-Walad in favor of the master regarding a debt is void,'" the aforementioned reference is meant. (T)

Praise be to Allah, this much is sufficient for the clarification of the issue; as for the investigation, definition, and refinement of the conditions for 'Takhliya' (seclusion)...

1 Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/25 2 Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/25 3 Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/25

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

...इसलिए उनका इकरार (स्वीकारोक्ति) बातिल (शून्य) है क्योंकि यह शरई तौर पर असंभव है इत्यादि। मैं कहता हूँ: और यह अल्लामा शैख़ अल-इस्लाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-ग़ज़ी से लिया गया है, जैसा कि मैंने इसे दसवीं सदी के विद्वानों में से अल्लामा सैय्यद शरीफ़ मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-हुसैनी अफ़ंदी, जो ज़ेरक ज़ादा के नाम से प्रसिद्ध हैं, के'हाशिया अल-अशबाह' में उद्धृत देखा है। उन्होंने कहा: मैंने अल्लामा अल-ग़ज़ी के कथन के आधार पर फतवा दिया कि एक 'उम्म अल-वलद' (वह दासी जिसने अपने स्वामी के बच्चे को जन्म दिया हो) का अपने स्वामी के प्रति उस ऋण का इकरार करना जो उसके ज़िम्मे शरई तौर पर है, बातिल है, चाहे उसके लिए दस्तावेज़ ही क्यों न लिखा गया हो, क्योंकि उम्म अल-वलद पर स्वामी के ऋण की कल्पना नहीं की जा सकती क्योंकि उस पर स्वामी का पूर्ण स्वामित्व होता है, और एक दास पर उसके स्वामी का कोई ऋण नहीं हो सकता। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। — (समाप्त) और यहाँ यही अर्थ अभिप्रेत है। हमवी कहते हैं: कुछ गुणी विद्वानों ने कहा, 'मैंने इससे यह फतवा दिया कि उम्म अल-वलद का इकरार...' हमारे द्वारा प्रस्तुत किए गए अंत तक।

और अगर पत्नी भी पिछले ऐसे भरण-पोषण (नफ़क़ा) को स्वीकार करती है कि वास्तव में यह अवज्ञा या न्यायाधीश (क़ाज़ी) के निर्णय के बिना भरण-पोषण है, तो पति का यह इकरार बातिल होगा क्योंकि शरई तौर पर ऐसा भरण-पोषण असंभव है इत्यादि। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) यह शैख़ अल-इस्लाम अल्लामा अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-ग़ज़ी से लिया गया है, जैसा कि मैंने दसवीं सदी के विद्वान अल्लामा सैय्यद शरीफ़ मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-हुसैनी अफ़ंदी, जिन्हें ज़ेरक ज़ादा कहा जाता है, के'हाशिया अल-अशबाह' में देखा। उन्होंने अल्लामा ग़ज़ी के कथन से उद्धृत करते हुए यह फतवा दिया कि जब उम्म अल-वलद अपने स्वामी के पक्ष में यह इकरार करे कि "मेरे ऊपर शरई अधिकार के तौर पर उनका ऋण है", तो यह इकरार बातिल है, भले ही स्वामी ने दस्तावेज़ भी लिखा हो, क्योंकि उम्म अल-वलद पर स्वामी के ऋण की कल्पना नहीं हो सकती क्योंकि उम्म अल-वलद पर स्वामी का पूर्ण स्वामित्व है, जबकि दास पर अपने स्वामी का ऋण नहीं हो सकता। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (समाप्त)। और इस स्थान पर हमवी के इस कथन से कि "कुछ गुणी विद्वानों ने कहा कि मैंने इससे फतवा दिया कि उम्म अल-वलद का स्वामी के पक्ष में ऋण का इकरार बातिल है", उपर्युक्त संदर्भ ही अभिप्रेत है। (त)

अल्हम्दुलिल्लाह, मसले के स्पष्टीकरण के लिए इतना ही पर्याप्त है; 'तख़लिया' (एकांत) की परिभाषा की जाँच और शर्तों के परिष्करण के लिए शेष...

1 ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसार मा अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फ़न अस-सानी, किताबुल इकरार, इदारातुल कुरान, कराची, 25/2 2 ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसार मा अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फ़न अस-सानी, किताबुल इकरार, इदारातुल कुरान, कराची, 25/2 3 ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसार मा अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फ़न अस-सानी, किताबुल इकरार, इदारातुल कुरान, कराची, 25/2

पृष्ठ 324/692

فاقراره باطل لكونه محالا شرعا ۱ الخ اقول: وهو ماخوذ عن العلامة شيخ الاسلام ابی عبدالله محمد بن عبد الله الغزی كما رأيته منقولا عندي في حاشية الاشباه للعلامة السيد الشريف محمد بن محمد الحسينی أفندی الشهير بزيرک زاده من رجال القرن العاشر قال وقد افتيت اخذا من قول العلامة الغزی بان اقرار ام الولد لمولاہا بدين لزمها له بطريق شرعی باطل وان كتب به وثيقة لعدم تصور دين للمولی علی ام ولدة اذ الملك له فيه كامل والمملوك لا يكون عليه دين لما بملكه والله تعالٰی اعلم- ۲ اه وهو المراد ههنا يقول الحموی قال بعض الفضلاء وقد افتيت اخذ امن ذلك بان اقرار ام الولد ۳ الی آخر ما قدمنا۔

اور بیوی بھی گزشتہ ایسے نفقہ کی معترف ہو کہ واقعی نافرمانی یا بلا فیصلہ قاضی یہ نفقہ ہے تو خاوند کا یہ اقرار باطل ہوگا کیونکہ ایسا نفقہ شرعا محال ہے الخ اقول: (میں کہتا ہوں) یہ شیخ الاسلام علامہ ابو عبداللہ محمد بن عبد اللہ الغزی سے ماخوذ ہے، جیسا کہ میں نے علامہ سید شریف محمد بن محمد الحسینی افندی المعروف زیرک زادہ جو کہ دسویں صدی کے عالم ہیں کے حاشیہ الاشباہ میں دیکھا انھوں نے فرمایا کہ میں نے علامہ غزی کے قول سے اخذ کرتے ہوئے یہ فتوٰی دیا کہ جب ام الولد اپنے مالک کے حق میں اقرار کرے کہ میرے ذمہ شرعی حق کے طور پر اس کا قرض ہے تو یہ اقرار باطل ہے اگرچہ مالک نے وثیقہ بھی لکھ رکھا ہو کیونکہ ام الولد پر مالک کے قرض کا تصور نہیں ہو سکتا اس لئے کہ ام الولد پر مالک کی مکمل ملکیت ہے جبکہ مملوک پر اپنے مالک کا دین نہیں ہو سکتا واللہ تعالٰی اعلم اہ اور اس مقام پر حموی کے قول کے "بعض فضلاء نے فرمایا کہ میں نے اس سے اخذ کرتے ہوئے یہ فتوٰی دیا کہ ام الولد کا مالک کے حق میں قرض کا اقرار باطل ہے" سے حوالہ مذکورہ مراد ہے۔(ت)

الحمدللہ ایضاح مسئلہ کے لئے اسی قدر کافی ہے باقی تخلیہ کی تحقیق تعریف و تنقیح شرائط و

١ غمز العيون البصائر مع الاشباه والنظائر الفن الثانى كتاب الاقرار ادارة القرآن كراچى ٢٥/٢ ٢ غمز العيون البصائر مع الاشباه والنظائر الفن الثانى كتاب الاقرار ادارة القرآن كراچى ٢٥/٢ ٣ غمز العيون البصائر مع الاشباه والنظائر الفن الثانى كتاب الاقرار ادارة القرآن كراچى ٢٥/٢

Fatawa Rizvia - Volume 19

The clarification of objectives, removal of doubts, detailing of branches and sub-issues, and distinguishing between the preferred and less preferred narrations are found in the related marginalia of 'Radd al-Muhtar' by this humble servant, may the Almighty Master forgive him. Success is from Allah, and all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. May Allah's blessings be upon our Master and Leader Muhammad, and upon his family and all his companions. (Amen) And Allah, Glorified and Exalted be He, knows best.

Problem 95: Sent by Mr. Qazi Farzand Sahib, Rais (nobleman) of Gaya. 15 Rajab al-Murajjab 1327 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: A wealthy woman became so severely ill that both she and her second husband lost hope of her recovery. All the attending physicians and doctors unanimously agreed that the disease was fatal and recovery was impossible. Her condition was such that she was frequently unconscious, could not sit or stand without assistance, and her intake of food and water had almost ceased. This condition, or even worse, persisted until her death. With the intent of depriving the children of her first husband of their rightful inheritance, the second husband, during her terminal illness, had a large portion of her property, worth hundreds of thousands of rupees, transferred to his minor son through a 'Hiba-bil-Iwaz' (gift for consideration) in exchange for one copy of the Holy Quran and a gold ring. To further solidify this legal document, he also had a small portion of the remaining property gifted through 'Hiba-bil-Iwaz' to only one son and one daughter from her first marriage in exchange for a copy of 'Dalail al-Khayrat' and one 'Panjsurah Sharif', thereby depriving the other three daughters of her first husband. The woman passed away within approximately one month of the execution of these documents due to the aforementioned illness. Now, these three daughters most respectfully appeal to you: Is there any way according to the noble Sharia for us to receive our rightful due and for this deceptive scheme to be declared null and void? Please provide a comprehensive answer citing books and texts. May Allah grant you a great reward. The deceased woman remained afflicted with the said illness for about three to four months and passed away one month after the aforementioned proceedings. End.

The Answer: In the described situation, this entire proceeding of 'Hiba-bil-Iwaz' is absolutely void and rejected. All that property which was gifted in the name of the

one boy, as well as whatever remained after being assigned to the two children of the first husband, is entirely the deceased woman's estate. According to the divine laws of inheritance (Fara'id-e-Allah), it shall be distributed among all her children from both husbands after...

उद्देश्यों का स्पष्टीकरण, शंकाओं का निवारण, उप-शाखाओं और विवरणों का विस्तार, तथा पसंद की जाने वाली और कम पसंद की जाने वाली रिवायतों के बीच भेद इस तुच्छ सेवक, जिसे सर्वशक्तिमान स्वामी क्षमा करे, द्वारा 'रद्द अल-मुह्तार' के संबंधित हाशिये में मौजूद है। सफलता अल्लाह की ओर से है, और समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है। अल्लाह की कृपा हमारे स्वामी और नेता मुहम्मद पर, उनके परिवार और उनके सभी साथियों पर हो। (आमीन) और अल्लाह, जो महिमामय और उच्च है, बेहतर जानता है।

मसाला 95: प्रेषक जनाब काज़ी फ़र्ज़ंद साहब, रईस गया। 15 रजब अल-मुरज्जब 1327 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक संपत्ति वाली महिला इतनी बीमार हो गई कि उसे और उसके दूसरे पति को उसके ठीक होने की कोई उम्मीद नहीं रही। सभी इलाज करने वाले हकीमों और डॉक्टरों ने सर्वसम्मति से कहा कि बीमारी जानलेवा है और इससे बचना नामुमकिन है। उसकी हालत यह थी कि वह अक्सर बेहोश रहती थी, बिना किसी की मदद के उठ-बैठ नहीं सकती थी, और उसका खाना-पीना लगभग बंद हो गया था। यही स्थिति, बल्कि इससे भी बदतर, अंत तक मृत्यु तक बनी रही। दूसरे पति ने पहले पति की संतान के अधिकारों को मारने के इरादे से, महिला की इसी मरज़-उल-मौत (मृत्यु-शय्या बीमारी) के दौरान, उसकी संपत्ति का एक बड़ा हिस्सा, जिसकी कीमत लाखों रुपये है, एक 'हिबा बिल-इवज़' (बदले में उपहार) के माध्यम से अपने नाबालिग बेटे के नाम करवा लिया, जिसके बदले में एक जिल्द कुरान शरीफ और एक सोने की अंगूठी दी गई। इस दस्तावेज़ को कानूनी रूप से मजबूत बनाने के लिए, उसने महिला से इसी बीमारी के दौरान पहले पति की संतान में से केवल एक लड़के और एक लड़की को भी शेष संपत्ति में से कुछ हिस्सा एक 'दलाइल अल-खैरात' और एक 'पंजसूरा शरीफ' के बदले हिबा बिल-इवज़ करवा दिया, और पहले पति की बाकी तीन बेटियों को वंचित कर दिया। महिला ने इन दस्तावेजों के निष्पादन के लगभग एक महीने के भीतर उक्त बीमारी के कारण दम तोड़ दिया। अब ये तीनों लड़कियाँ अत्यंत विनम्रतापूर्वक आपसे विनती करती हैं: क्या शरीयत के अनुसार कोई ऐसा रास्ता है जिससे हमें अपना हक मिल सके और यह कपटपूर्ण कार्य रद्द और अमान्य हो जाए? कृपया किताबों और उद्धरणों के साथ इसका विस्तृत उत्तर दें। अल्लाह आपको महान प्रतिफल प्रदान करेगा। मृतक महिला लगभग तीन-चार महीने तक उक्त बीमारी से पीड़ित रही और उपरोक्त कार्यवाही के एक महीने बाद उसकी मृत्यु हो गई। बस।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, 'हिबा बिल-इवज़' की यह पूरी कार्यवाही पूरी तरह से बातिल (शून्य) और अस्वीकार्य है। वह सारी संपत्ति जो एक लड़के के नाम हिबा की गई, और जो पहले पति के दो बच्चों के नाम लिखने के बाद बची, वह पूरी की पूरी उस महिला की विरासत (तरका) है। अल्लाह के फ़राइज़ (उत्तराधिकार के नियमों) के अनुसार, यह उसकी दोनों पतियों से होने वाली सभी संतानों के बीच वितरित की जाएगी, बाद में...

ابانۃ مرام وازاحت اوہام و تفضیل فروع و جزئیات و تمیز المرجوع والراجح من الروایت فقیر غفرلہ المولی القدیر کے حواشی متعلقہ ردالمختار میں ہے و باللہ التوفیق والحمد للہ رب العالمین وصلی اللہ تعالیٰ علی سیدنا و مولانا محمد والہ وصحبہ اجمعین (آمین) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

مسئلہ ۹۵: مرسلہ جناب قاضی فرزند صاحب رئیس گیا ۱۵ رجب المرجب ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسماۃ صاحب جائیداد کثیر بیمار ہوئی کہ ان کو اور ان کے شوہر ثانی کو مایوسی ہو گئی اور تمام اطباء ڈاکٹروں نے جو معالج تھے بالاتفاق کہا کہ مرض مہلک ہے اس سے نجات مشکل ہے، حالت یہ تھی کہ اکثر وہ مریضہ غشی میں رہتی تھی اور اٹھنا بیٹھنا بغیر اعانت غیر کے نہیں ہو سکتا تھا اور کھانا پینا معمولی موقوف ہو گیا تھا، یہی حالت بلکہ اس سے زیادہ ردی آخر موت تک رہی، شوہر ثانی نے شوہر اول کی اولاد کی حق تلفی کی غرض سے اپنے نابالغ بیٹے کے نام مسماۃ سے اسی مرض میں جائیداد کا کثیر حصہ جس کی لاکھوں روپیہ قیمت ہوتی ہے بعوض ایک جلد قرآن شریف اور انگشتری طلائی کے ہبہ نامہ بالعوض لکھوا دیا اور اس وثیقہ کے استحکام کے واسطے شوہر اول کی اولاد میں سے صرف ایک لڑکے اور ایک لڑکی کو بھی بقیہ جائیداد میں کچھ حصہ بعوض ایک دلائل الخیرت اور یک پنجسورہ شریف کے مسماۃ سے اس مرض مذکور میں ہبہ بالعوض لکھوا دیا اور بقیہ تین لڑکیاں اولاد شوہر اول کو محروم کر دیا، اب مسماۃ نے اسی مرض مذکور میں تقریباً ایک مہینہ کے اندر تعمیل وثائق کے انتقال کیا، اب یہ تینوں لڑکیاں آپ حضرات کی خدمت میں نہایت ادب سے عرض التجا کرتی ہیں کہ کیا ایسی کوئی صورت مطابق شرع شریف کے نکل سکتی ہے کہ ہم لوگ اپنے

حق کو پہنچیں اور صورت و حیلہ مردود و باطل ہو جائے، اس کا جواب شافی بحوالہ کتب و عبارات لکھا جائے اللہ تعالیٰ آپ حضرات کو اجر عظیم عطا فرمائے گا، مسماۃ مرحومہ مرض مذکورہ میں اندازاً تین چار مہینہ مبتلا رہی اور کاروائی مذکورہ بالا کے ایک مہینہ کے بعد انتقال کر گئی فقط

الجواب: صورت مستفسرہ میں اس ہبہ بالعوض کی کاروائی مطلقاً باطل و مردود ہے، وہ تمام جائیداد جس قدر ایک لڑکے کے نام ہبہ بالعوض کی اور جو شوہر اول کے دو بچوں کے نام لکھنے سے باقی رہی وہ تمام و کمال ترکہ مسماۃ ہے اور حسب فرائض اللہ اس کی سب اولاد پر جو دونوں شوہروں سے ہے بعد

Fatawa Rizwia Volume 19

The fourth exclusion is that the share of the second husband will be divided according to "for the male, what is equal to the share of two females" 1 (i.e., boys get double what girls get. Translator). The condition of the woman's illness mentioned in the question is, by the consensus of scholars, 'Marad al-Mawt' (death-bed illness) because the fear of death was prevailing day by day, she was unable to sit or stand, the illness did not extend for a whole year, and death occurred within it. Therefore, this gift (hiba) was made during Marad al-Mawt and was in the name of her own children. A gift with compensation (hiba-bil-iwaz) is considered a sale (bay') from beginning to end in every way. A sale made to an heir during Marad al-Mawt, even if at a fair price, is null and void without the consent of other heirs. Let alone such a sale where property worth hundreds of thousands is sold for eight or ten rupees; this is null and void by consensus. It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

Arabic Text

A person whose dominant state is death due to illness or otherwise, such that the illness has weakened him to the extent that he is unable to perform his affairs outside the house. This is the correct view, such as the inability of a jurist (faqih) to go to the mosque, or the inability of a tradesman to go to his shop. Regarding a woman, it means being unable to attend to her household chores as mentioned in 'al-Bazzaziyya'. Its implication is that if she is capable of cooking but unable to climb to the roof, she will not be considered a patient (marda). It is stated in 'al-Nahr', and this is apparent. I say that at the end of the wills of 'al-Mujtaba', it is mentioned that the valid illness is that which weakens one so much that it allows him to pray sitting. For a crippled, paralyzed, or consumptive person, if the illness

Urdu Translation

For a person whose dominant state is that he will perish from illness etc. because he has become so thin from the disease that he cannot perform his necessary tasks outside the house. This is a correct description of the state of Marad al-Mawt. For example, a scholar/jurist becomes unable to go to the mosque, or a shopkeeper becomes unable to go to his shop, and a woman becomes unable to perform her internal household needs. As in Bazzaziyya, the criterion for a woman's disability is that if she is capable of cooking food but lacks the strength to go onto the roof, she will not be counted as a patient (marda). In 'Nahr' it is said this is apparent. I say in the end of the wills of 'al-Mujtaba' it is written that a debilitating illness is one in which one cannot pray standing up. A bent person, a paralyzed person, or someone with tuberculosis

Arabic Text	Urdu Translation
persists but does not confine them to bed, they are considered healthy. Then, with the code "Shh", he defined the limit as a long duration.	who gets a long reprieve and is not bound to bed will be counted like a healthy person. Then he said with the symbol "Shh" that the limit is a long reprieve.

1 Al-Quran al-Karim 2 / 11

फतावा रज़विया, खंड 19

चौथा निष्कासन यह है कि दूसरे पति का हिस्सा "लिल्ज़करी मिसलु हज़िल उनसयैन" 1 (यानी लड़कों के लिए लड़कियों का दोगुना हिस्सा है। अनुवादक) के अनुसार विभाजित किया जाएगा। सवाल में वर्णित महिला की बीमारी की स्थिति विद्वानों की सर्वसम्मति से 'मर्ज़-उल-मौत' (मृत्यु शैय्या की बीमारी) है, क्योंकि दिन-ब-दिन मौत का डर प्रबल हो रहा था और वह उठने-बैठने में असमर्थ थी, बीमारी एक साल तक नहीं खींची और उसी के दौरान मृत्यु हो गई। इसलिए, यह उपहार (हिबा) मर्ज़-उल-मौत के दौरान था और अपनी ही संतान के नाम पर था। प्रतिफल के साथ उपहार (हिबा-बिल-इवज़) शुरू से अंत तक हर तरह से एक बिक्री (बय) है। मर्ज़-उल-मौत के दौरान किसी उत्तराधिकारी को की गई बिक्री, भले ही वह उचित मूल्य पर हो, अन्य उत्तराधिकारियों की अनुमति के बिना अवैध और अस्वीकार्य है। तो फिर ऐसी बिक्री का क्या कहना जहाँ लाखों रुपये की संपत्ति आठ-दस रुपये में दे दी गई हो; यह तो सर्वसम्मति से अवैध है। 'दुर्रे मुख्तार' में लिखा है:

अरबी पाठ

जिस व्यक्ति की प्रबल स्थिति यह हो कि वह बीमारी आदि के कारण मर जाएगा, क्योंकि वह बीमारी से इतना दुर्बल हो गया है कि घर के बाहर अपने आवश्यक कार्यों को पूरा नहीं कर सकता। मर्ज़-उल-मौत की स्थिति का यह सही विवरण है। उदाहरण के लिए, एक विद्वान/फकीह मस्जिद जाने में असमर्थ हो जाए, या एक दुकानदार अपनी दुकान पर जाने में असमर्थ हो जाए, और एक महिला घर की आंतरिक जरूरतों को पूरा करने में असमर्थ हो जाए। जैसा कि 'बज्जाज़िया' में है, एक महिला की अक्षमता का मापदंड यह है कि यदि वह खाना पकाने में सक्षम है लेकिन छत पर जाने की शक्ति नहीं रखती, तो उसे रोगी (मरीज़ा) नहीं माना जाएगा। 'नहर' में कहा गया है कि यही स्पष्ट है। मैं कहता हूँ कि 'वसाया अल-

उर्दू अनुवाद

जिस व्यक्ति की प्रबल स्थिति यह हो कि वह बीमारी आदि के कारण मर जाएगा क्योंकि वह बीमारी से इतना दुर्बल हो गया है कि घर के बाहर अपने आवश्यक कार्यों को पूरा नहीं कर सकता। मर्ज़-उल-मौत की स्थिति का यह सही विवरण है। उदाहरण के लिए, एक विद्वान/फकीह मस्जिद जाने में असमर्थ हो जाए, या एक दुकानदार अपनी दुकान पर जाने में असमर्थ हो जाए, और एक महिला घर की आंतरिक जरूरतों को पूरा करने में असमर्थ हो जाए। जैसा कि 'बज्जाज़िया' में है, एक महिला की अक्षमता का मापदंड यह है कि यदि वह खाना पकाने में सक्षम है लेकिन छत पर जाने की शक्ति नहीं रखती, तो उसे रोगी (मरीज़ा) नहीं माना जाएगा। 'नहर' में कहा गया है कि यही स्पष्ट है। मैं कहता हूँ कि 'वसाया अल-

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
मुजतबा' के अंत में लिखा है कि मान्य बीमारी वह है जिसमें व्यक्ति खड़े होकर नमाज़ न पढ़ सके। एक कुबड़ा, लकवाग्रस्त या क्षय रोग (टीबी) वाला व्यक्ति जिसे लंबी मोहलत मिल जाए और वह बिस्तर पर न पड़ जाए, तो उसे स्वस्थ व्यक्ति की तरह गिना जाएगा। फिर उन्होंने "शह" (shh) के संकेत के साथ कहा कि इसकी सीमा लंबी मोहलत है।	मुजतबा' के अंत में लिखा है कि दुर्बल करने वाली बीमारी वह है जिसमें व्यक्ति खड़े होकर नमाज़ न पढ़ सके। एक कुबड़ा, लकवाग्रस्त या क्षय रोग वाला व्यक्ति जिसे लंबी मोहलत मिल जाए और वह बिस्तर पर न पड़ जाए, तो उसे स्वस्थ व्यक्ति की तरह गिना जाएगा। फिर उन्होंने 'शह' के संकेत के साथ कहा कि इसकी सीमा लंबी मोहलत है।

---

1 अल-कुरान अल-करीम 2 / 11

اخراج چہارم کے کہ حصہ زوج ثانی ہے "للذکر مثل حظ الأنثیین" ۱ (لڑکوں کے واسطے لڑکیوں سے دوگنا ہے۔ ت) تقسیم ہوگی، مسماۃ کی صورت مرض کہ سوال میں مذکور ہوئی بالاتفاق علماء مرض الموت ہے کہ روز بروز خوف ہلاک غالب بھی تھا اور نشست وبرخاست سے معذور بھی تھی اور ایک سال مرض ممتد بھی نہ رہا اور اسی میں موت عارض ہوئی ، تو یہ ہبہ مرض الموت میں تھا اور اپنی اولاد کے نام تھا اور ہبہ بالعوض ابتداء و انتہاء ہر طرح بیع ہے اور بیع کہ مرض الموت میں وارث کے ہاتھ ہوا اگرچہ برابر قیمت پر ہو بے اجازت دیگر ورثہ باطل و مردود ہے، نہ کہ ایسی بیع لاکھوں روپے کا مال آٹھ دس روپے کو یہ تو بالا جماع باطل ہے ، در مختار میں ہے :

| من غالب حاله الهلاك بمرض اوغيره بان اضناه مرض عجزبه عن اقامة مصالحة خارج البيت هو الاصح كعجز الفقيه عن الاتيان الى المسجد وعجز السوقتى عن الاتيان الى دكانه، وفي حقها ان تعجز من مصالحها داخله كما فى البزازيه، ومفاده انها لو قدرت على نحو الطبخ دون صعود السطح لم تكن مريضة قال في النهر وهو الظاهر قلت وفى آخر وصايا المجتبى المرض المعتبر المضنى المبيح لصلوته قاعداً والمقعد والمفلوج والمسلول اذا تطاول ولم يقعده فى الفراش كالصحيح ثم رمز "شح" حد

| جس شخص کا غالب حال یہ ہو کہ وہ مرض وغیرہ سے ہلاک ہوجائے گا کیوں کہ وہ مرض سے اتنا لاغر ہو گیا کہ گھر سے باہر اپنے ضروری امور کو بجا نہیں لاسکتا۔ مرض الموت کے حال کا یہ صحیح بیان ہے، مثلاً کوئی عالم فقیہ مسجد میں جانے سے عاجز ہو جائے یا دکاندار اپنی دکان پر جانے سے عاجز ہو جائے اور عورت گھر میں داخلی ضرورت سے عاجز ہو جائے ، جیسا کہ بزازیہ میں ہے عورت کے عجز کا معیار یہ ہو کہ اگر کھانا پکانے پر قادر ہو اور چھت پر جانے کی قدرت نہ ہو تو مریضہ شمار نہ ہوگی، نہر میں فرمایا یہی ظاہر ہے، میں کہتا ہوں المجتبی کے

وصایا کے آخر میں ہے کہ کمزور کردینے والا مرض جس میں کھڑے ہو کر نماز نہ پڑھ سکے، کُبڑا ہوا مفلوج او سِل والا لمبی مہلت پالے اور بستر میں پابند نہ ہو جائے تو اس کو صحت مند جیسا شمار کیا جائے گا پھر انھوں نے "شح" کی رمز سے فرمایا لمبی مہلت |

---

١ القرآن الکریم ٢ / ١١

Fatawa Razawiyya Volume 19

| (Arabic) ...the duration is a year. End. It is stated in al-Qunyah: the paralyzed, the consumptive, and the bedridden, as long as their condition is worsening, are counted as [terminally] ill. End. In it: If he says, 'I have gifted this to you for such-and-such,' then it is a sale from beginning to end. End. In it: A sale by a sick person to his heir is dependent on the consent of the remaining heirs even if it is at market value. End. Addition from Radd al-Muhtar. | (Urdu) ...the limit is one year. And it is stated in Qunyah: the paralyzed, the tubercular, and the bedridden, if their illness is increasing, will be counted as [terminally] ill. Ends. And in the same it is: If the patient says, 'I have gifted [this] to you in exchange for such and such,' then this will be declared as a sale from beginning to end. Ends. And in the same it is: A patient selling something to his heir will be dependent on the permission of the remaining heirs (even if it was sold at the market price). Ends. This is an addition of Radd al-Muhtar. (T) |

It is in Khaniyah and Alamgiriyah: | (Arabic) When a sick person in their terminal illness sells a specific item from their assets to their heir, if they recover, the sale is valid. If they die from that illness and the heirs do not permit it, the sale is void. End. And Allah Almighty knows best. | (Urdu) When someone sells something to their heir during their terminal illness and then becomes healthy, the sale will be correct; and if they die in the same illness and the remaining heirs do not permit it, the sale will be void. Ends. And Allah Almighty knows best. (T) |

Problem 96: From Rampur State, Mohalla Koocha Qazi, sent by Sayyid Wilayat Husain, Lawyer, 3 Sha'ban al-Mu'azzam 1330 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid sold a property to Amr for a price of two thousand rupees. In the sale deed, he wrote that he received seven hundred rupees and waived thirteen hundred rupees from it for the buyer. So, is this a case of gifting the price amount or not? And does the seller Zaid have the legal right to retract the gift or not?

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Talaq, Bab Talaq al-Marid, Mujtabai Delhi, 1/235
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/164
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Fasl fi al-Fuduli, Mujtabai Delhi, 2/32; Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/396
4. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Buyu', al-Bab al-Thani, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/154

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

| (अरबी) ...अवधि एक वर्ष है। समाप्त। और अल-कुन्या में है: लकवाग्रस्त, तपेदिक रोगी और अपाहिज, जब तक उनकी बीमारी बढ़ रही हो, उन्हें [मरणोपरांत] बीमार माना जाता है। समाप्त। इसमें है: यदि वह कहता है, 'मैंने तुम्हें अमुक के बदले में यह उपहार दिया,' तो यह आदि से अंत तक बिक्री है। समाप्त। इसमें है: एक बीमार व्यक्ति द्वारा अपने वारिस को बिक्री शेष वारिसों की सहमति पर निर्भर है, भले ही वह बाज़ार मूल्य पर हो। समाप्त। रद-अल-मुहतार से अतिरिक्त अंश। | (उर्दू) ...की सीमा एक वर्ष है। और कुन्या में है: लकवाग्रस्त, तपेदिक रोगी और अपाहिज, यदि उनकी बीमारी बढ़ रही हो, तो उन्हें [मरणोपरांत] बीमार की तरह गिना जाएगा। और उसी में है: यदि रोगी कहता है, 'मैंने तुम्हें अमुक के बदले में उपहार दिया,' तो यह आदि से अंत तक बिक्री घोषित की जाएगी। और उसी में है: रोगी का अपने वारिस को कोई चीज़ बेचना शेष वारिसों की अनुमति पर निर्भर होगा (भले ही वह बाज़ार मूल्य पर बेची गई हो)। यह रद-अल-मुहतार का इज़ाफ़ा है। (त) |

ख़ानिया और आलमगीरिया में है: | (अरबी) जब कोई बीमार व्यक्ति अपनी मरणोपरांत बीमारी में अपने वारिस को अपनी संपत्ति की कोई विशिष्ट वस्तु बेचता है, यदि वह स्वस्थ हो जाता है, तो बिक्री मान्य है। यदि वह उस बीमारी से मर जाता है और वारिस इसकी अनुमति नहीं देते हैं, तो बिक्री शून्य है। समाप्त। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। | (उर्दू) जब कोई चीज़ अपनी मरज़-उल-मौत (मरणोपरांत बीमारी) में अपने वारिस को बेची जाए, फिर वह स्वस्थ हो जाए, तो बिक्री सही होगी; और यदि उसी बीमारी में मृत्यु हो जाए और बाकी वारिस अनुमति न दें, तो बिक्री बातिल (शून्य) होगी। समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) |

मसला 96: रियासत रामपुर, मोहल्ला कूचा क़ाज़ी से, प्रेषक सैयद विलायत हुसैन, वकील, 3 शाबान अल-मुअज़्ज़म 1330 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अम्र के हाथों दो हज़ार रुपये की कीमत पर एक संपत्ति बेची और बैनामे (बिक्री विलेख) में यह लिख दिया कि मैंने सात सौ रुपये प्राप्त कर लिए हैं और तेरह सौ रुपये उसमें से खरीदार को माफ़ कर दिए हैं। तो क्या यह स्थिति मूल्य राशि के उपहार (हिबा ज़र-ए-थमन) की है या नहीं? और क्या विक्रेता ज़ैद को शरई तौर पर उपहार वापस लेने का अधिकार प्राप्त है या नहीं?

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-तलाक़, बाब तलाक़ अल-मरीज़, मुजतबाई दिल्ली, 1/235
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, बाब अल-रुजू फ़िल हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/164

3. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-बुयू, फ़स्ल फ़िल फुज़ूली, मुजतबाई दिल्ली, 2/32; रद अल-मुहतार, किताब अल-बुयू, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/396
4. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-बुयू, अल-बाब अल-थानी, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/154

पृष्ठ 327/692

| التطاول سنه ہ انتھی وفی القنیة المفلوج والمسلول والمقعد مادام یزداد کالمر یض اھ۔ وفیه اما لو قال وھبتك بکذا فھو بیع ابتداءً وانتھاءً اھ وفیه وقف بیع المریض لوارثه علی اجازة الباقی ولو مثلا القیمة اھ مزیدا من رد المحتار۔ | کی حد ایک سال ہے اور قنیہ میں ہے مفلوج سل زدہ اور جڑا ہوا اگر ان کا مرض بڑھ رہا ہو تو مریض کی طرح شمار ہوں گے اھ اور اسی میں ہے اگر مریض کہے میں نے تجھے فلاں کے بدلے میں ہبہ کیا تو یہ اول آخر بیع قرار پائے گی اھ، اور اسی میں ہے مریض کا اپنے وارث کو کوئی چیز فروخت کرنا باقی ورثاء کی اجازت پر موقوف ہوگا (اگرچہ مثلی قیمت پر فروخت کیا ہو اھ) یہ ردالمحتار کا اضافہ ہے۔ (ت) |

خانیہ وعالمگیر یہ میں ہے: | اذا باع المریض فی مرض الموت من وارثه عینا من اعیان ماله ان صح جاز بیعه وان مات من ذلك المرض ولم تجز الورثة بطل البیع اه واللہ تعالیٰ اعلم۔ | جب کوئی چیز اپنی مرض الموت میں اپنے وارث کو فروخت کرے پھر تندرست ہو گیا تو بیع صحیح ہوگی اور اسی مرض میں فوت ہو جائے گی اور باقی ورثاء جائز نہ کریں تو بیع باطل ہوگی اه واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت) |

مسئلہ ۹۶: از ریاست رامپور محلہ کوچہ قاضی مرسلہ سید ولایت حسین وکیل ۳ شعبان المعظم ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک جائداد بدست عمر و بقیمت دو ہزار روپے کے بیچ کرکے بیعنامہ میں یہ لکھ دیا کہ سات سو روپے میں نے وصول پائے اور تیرہ سو روپے منجملہ اس کے مشتری کو معاف کردئے تو یہ صورت ہبہ زر ثمن کی ہے یا نہیں؟ اور زید بائع کو حق رجوع عن الہبہ شرعا حاصل ہے یا نہیں؟

١ در مختار كتاب الطلاق باب الطلاق المريض مجتبائی دہلی ٢٣٥/١ ٢ در مختار كتاب الهبة باب الرجوع فی الهبة مجتبائی دہلی ١۶۴/٢ ٣ در مختار كتاب البيوع فصل في الفضولی مجتبائی دہلی ٣٢/٢، رد المحتار كتاب البيوع داراحياء التراث العربی بيروت ۴ / ٣٩۶ ۴ فتاوی ہنديہ كتاب البيوع الباب الثانی نورانی كتب خانہ پشاور ٣/ ١۵۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

The Answer: If after the sale took place, a remission of thirteen hundred was written in the sale deed, then this situation is not of a gift of the price (Hiba-e-Saman), but rather of exoneration (Ibra). In Shariah, there is no right of revocation in exoneration. It is stated in Ashbah:

[Arabic Text] What distinguishes a gift and an exoneration is that in a gift, revocation (taking it back) is permissible in the absence of an impediment, unlike exoneration (which is absolute). And Allah Almighty knows best.

Issue 97: From Deoband, District Saharanpur, Mohalla Masjid Kamal. Sent by Qasim Hussain Sahib, Tehsildar, 15 Muharram al-Sharif 1331 AH. What do the scholars of religion say in this matter that Zaid bought a property in the name of his two minor sons. At the time of purchase, besides the aforementioned children, only one daughter was present and there were no other children at that time. Afterwards, one son and one daughter were born to the aforementioned Zaid. Now, are that daughter who was present at the time of purchase and the son and daughter who were born after the purchase entitled to receive a share according to Shariah or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: In the queried case, those two minors in whose names their father bought the property have become its permanent owners. The daughter who was present at that time, or the son and daughter who were born later, have no right in it because if the original offer and acceptance of the sale were in the names of those boys, then it is clear that the seller sold the property to those boys, even though the payment of the price on their behalf was made by the father, which was his voluntary contribution and kindness. Neither he nor his other heirs can take compensation for it. And a father has absolute authority for such a purchase in the names of his minor children.

[Arabic Text] The purchase is not enforced upon the father, but rather he will be the one gifting to the child, just as if a mother buys for her minor child from her own wealth.

1 Al-Ashbah wa al-Nazair, Al-Fann al-Thalith, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/ 248 Page 328 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

उत्तर: अगर बिक्री होने के बाद बिक्री विलेख में तेरह सौ की माफ़ी लिखी गई, तो यह स्थिति कीमत के उपहार (हिबा-ए-समन) की नहीं बल्कि ऋणमुक्ति (इब्रा) की है और शरीयत में ऋणमुक्ति में वापस लेने का अधिकार नहीं है। अश्बाह में है:

[अरबी पाठ] उपहार और ऋणमुक्ति में अंतर यह है कि उपहार में बाधा न होने की स्थिति में वापस लेना (रुजूअ) जायज़ है, जबकि ऋणमुक्ति इसके विपरीत है (अर्थात इसमें वापस नहीं लिया जा सकता), और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ९७: देवबंद ज़िला सहारनपुर, मोहल्ला मस्जिद कमाल से, प्रेषक कासिम हुसैन साहब तहसीलदार १५ मुहर्रम शरीफ़ १३३१ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने एक जायदाद अपने दो नाबालिग बेटों के नाम खरीदी, खरीदारी के समय वह जायदाद जिसके नाम खरीदी गई और एक लड़की मौजूद थी, उपरोक्त संतानों के अलावा उस समय और कोई संतान नहीं थी, बाद में ज़ैद के एक लड़का और एक लड़की और पैदा हुए। अब जायदाद से वह लड़की जो खरीदारी के समय मौजूद थी और वह लड़का और लड़की जो खरीदारी के बाद पैदा हुए, शरीअत के अनुसार हिस्सा पाने के पात्र हैं या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में वे दोनों नाबालिग जिनके नाम पर उनके पिता ने जायदाद खरीदी थी, उस जायदाद के स्वतंत्र मालिक बन गए। वह लड़की जो उस समय मौजूद थी या जो लड़का-लड़की बाद में पैदा हुए, उनका इसमें कोई अधिकार नहीं है। यदि बिक्री का मूल प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़बूल) उन्हीं लड़कों के नाम पर हुआ था, तो यह स्पष्ट है कि विक्रेता ने जायदाद उन लड़कों के हाथ बेची, भले ही उनकी ओर से कीमत का भुगतान पिता ने किया, जो उनका दान और उपकार था। इसका मुआवज़ा न तो वह स्वयं ले सकता है और न ही उसके अन्य उत्तराधिकारी। पिता को अपने नाबालिग बच्चों के नाम ऐसी खरीदारी करने का पूर्ण अधिकार है।

[अरबी पाठ] खरीदारी पिता पर लागू नहीं होगी, बल्कि वह बच्चे को उपहार देने वाला होगा, जैसे कि अगर माँ अपने नाबालिग बच्चे के लिए अपने धन से कुछ खरीदती है।

१ अल-अश्बाह व अन-नज़ायर, अल-फन्न अल-सालिस, इदारातुल कुरान कराची २/२४८ पृष्ठ ३२८/६९२

الجواب: اگر بیع واقع ہونے کے بعد بیعنامہ میں تیرہ سو کی معافی لکھی تو یہ صورت ہبہ ثمن کی نہیں بلکہ ابراء کی ہے اور ابراء میں شرعاً حق رجوع نہیں۔ اشباہ میں ہے:

ما افترق فیه الهبة ولا ابراء له الرجوع فیها عند عدم المانع بخلافه مطلقا، واللہ تعالٰی اعلم۔ ہبہ اور ابراء میں فرق یہ ہے کہ ہبہ میں مانع نہ ہونے کی صورت میں رجوع (واپس لینا) جائز ہے، ابراء اس کے خلاف ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۹۷: از دیوبند ضلع سہارنپور محلہ مسجد کمال مرسلہ قاسم حسین صاحب تحصیلدار ۱۵ محرم شریف ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک جائداد اپنے دو لڑکوں نابالغ کے نام خریدی، بروقت خریداری جائداد کے جس کے نام جائداد خریدی گئی اور ایک لڑکی موجود تھی سوائے اولاد مذکورۃ الصدر کے اس وقت اور کوئی اولاد نہیں تھی، بعد ازاں زید مذکور کے ایک لڑکا اور ایک لڑکی اور پیدا ہوئی۔ اب جائداد سے وہ لڑکی جو اس وقت بوقت خرید کے موجود تھی اور وہ لڑکا اور لڑکی جو بعد خرید کے پیدا ہوئے شرعاً حصہ پانے کے مستحق ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ دونوں نابالغ جن کے نام ان کے باپ نے جائداد خریدی اس جائداد کے مالک مستقل ہوگئے، جو لڑکی اس وقت موجود تھی یا جو لڑکا لڑکی بعد کو پیدا ہوئے ان کا اس میں کچھ حق نہیں کہ اگر اصل ایجاب و قبول بیع انھیں لڑکوں کے نام ہوا جب تو ظاہر ہے کہ جائداد بائع نے ان لڑکوں کے ہاتھ بیع کی اگرچہ زر ثمن ان کی طرف سے باپ نے ادا کیا جو اس

کا تبرع و احسان ہوا جس کا معاوضہ نہ وہ لے سکتا ہے نہ اس کے دیگر ورثہ، اور باپ کو اپنے نابالغ بچوں کے نام ایسی خریداری کا مطلقاً اختیار ہے۔

فلا ینفذ الشراء علیہ حتّٰی یجعل واہباً کالام اذا شرت بمالھا لولدہا الصغیر باپ پر خریداری عائد نہ ہو بلکہ بچہ کو ہبہ کرنے والا ہوگا جیسا کہ ماں اگر نابالغ کے لئے اپنے مال سے

1 الاشباہ والنظائر الفن الثالث ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۴۸ Page 328 of 692

Fatawa Rizvia, Volume 19

Discussion 1: [Arabic Text]: "taseeru mushriyatan linafsiha wahibatan min waladihi li'adami wilayatiha kama fil uqoodid durriyati wa ghairiha." [Urdu Translation]: If someone [a mother] buys something and declares, "I have bought it with my own money," then the purchase belongs to the mother. However, it will be considered a gift (Hiba) for the minor child because a mother does not have the guardianship to purchase on behalf of a minor child, as mentioned in Al-Uqud al-Durriya etc. (T)

And if the boys' names were not in the original purchase, even if their names were later written in the sale deed, Zaid initially became the owner of the property. Then, writing the sale deed in the sons' names became a gift from him to them. When a father makes a gift in the name of his minor child, the gift becomes complete and binding immediately. Neither the minor's acceptance is required, nor is it harmful if the gift is made in the names of two [children] without division, because the father's possession—that is, the possession of the donor himself—is sufficient and complete without commonality (shuyu'). In Durr-e-Mukhtar, it is stated:

Discussion 2: [Arabic Text]: "wahaba ithnani daran liwahidin saha li'adamish shuyuu'i wa 'aksuhu likabeeraini la 'indahu lish-shuyuu'i feema yahtamilul qismata." [Urdu Translation]: If two individuals gift a house to one person, it is permissible because there is no commonality (shuyu') in it. However, in the reverse case—where one person gives a house to two adult individuals—it is not permissible according to Imam Sahab (may Allah Almighty have mercy on him), because in this case there is commonality as it is something capable of being divided. (T)

Discussion 3: [Arabic Text]: "afaada annaha lissagheeraini tasihhu li'adamil murajjihi lisabqi qabzi ahadihima wa haithu ittahada waliyyuhuma fala shuyuu'a fee qabzihi wa yu-ayyiduhu qawlul khaniyati ilkh wallahu ta'ala a'lam." [Urdu Translation]: From the reverse case, it is evident that if it is given to two minors, it will be correct. This is because there is no preference given to either of them in terms of precedence, and since one guardian will take possession for them, the possession will not be divided, and there will be no commonality. The statement in Al-Khaniya supports this, etc. And Allah Almighty knows best. (T)

Note: In the original it is like this; perhaps the correct word is "naam" (name).

Footnotes: 1. Al-Uqud al-Durriya, Bab al-Wasi, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan, 2/337. 2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/161. 3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/512.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

पहली चर्चा: [अरबी पाठ]: "तसीरु मशरियतन् लि-नफ़सिहा वाहिबतन मिन वलदिहा लि-अदम विलायतिहा कमा मिल अल-उक़ूद अद-दुर्रिया व ग़ैरिहा।" [उर्दू अनुवाद]: यदि कोई [माँ] कोई चीज़ खरीदे और इकरार करे कि "मैंने अपने माल से खरीदी है," तो खरीदारी माँ की होगी और वह चीज़ नाबालिग बच्चे के लिए हिबा (उपहार) मानी जाएगी, क्योंकि नाबालिग बच्चे के लिए खरीदारी की विलायत (संरक्षण) माँ के पास नहीं है, जैसा कि उक़ूद अद-दुर्रिया आदि में है। (त)

और अगर मूल खरीदारी में लड़कों के नाम नहीं थे, भले ही बाद में बैनामा (बिक्री विलेख) में उनका नाम लिखवा दिया गया हो, तो शुरू में जायदाद का मालिक ज़ैद हुआ। फिर बेटों के नाम बैनामा लिखवाना उनकी ओर से हिबा हुआ, और बाप जो अपने नाबालिग बच्चे के नाम हिबा करे, वह हिबा करते ही पूर्ण और अनिवार्य हो जाता है। न नाबालिग की स्वीकृति की आवश्यकता है और न ही बिना विभाजन के दो के नाम पर हिबा करना हानिकारक है, क्योंकि पिता का कब्ज़ा—यानी स्वयं दाता का कब्ज़ा—बिना किसी साझापन (शुयू') के पर्याप्त और पूर्ण है। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

दूसरी चर्चा: [अरबी पाठ]: "वहबा इसनानि दारन लि-वाहिदिन सहा लि-अदमिश शुयूइ व अक्सुहु लि-कबीरैनि ला इन्दहु लिश-शुयूइ फ़ीमा यहतमिलुल क़िस्मत।" [उर्दू अनुवाद]: यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को मकान का हिबा किया तो जायज़ है क्योंकि इसमें शुयू' (साझापन) नहीं है। इसके विपरीत स्थिति में, कि यदि एक व्यक्ति दो बालिग व्यक्तियों को एक मकान दे, तो इमाम साहब (रहमतुल्लाहि अलैहि) के नज़दीक यह जायज़ नहीं है, क्योंकि इस स्थिति में विभाजन योग्य होने के कारण शुयू' (साझापन) है। (त)

तीसरी चर्चा: [अरबी पाठ]: "अफ़ादा अन्नहा लिस-सग़ीरैनि तसिहहु लि-अदमिल मुरज्जिहि लिसबक़ि क़ब्ज़ि अहादिहिमा व हयसु इत्तहदा वलिय्युहुमा फ़ला शुयूअ फ़ी क़ब्ज़िहि व युअय्यिदुहु क़ौलुल ख़ानिया इलख़ वल्लाहु तआला आलम।" [उर्दू अनुवाद]: विपरीत स्थिति से ज़ाहिर हुआ कि यदि दो नाबालिगों को दिया जाए तो सही होगा, क्योंकि दोनों में से किसी को पूर्वता में प्राथमिकता नहीं मिली, और उनके लिए एक ही वली (संरक्षक) कब्ज़ा करेगा तो कब्ज़ा विभाजित नहीं होगा और शुयू' नहीं होगा। और ख़ानिया का कथन इसका समर्थन करता है, आदि। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

नोट: मूल में इसी प्रकार है, शायद सही शब्द "नाम" है।

पाद टिप्पणियाँ: 1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, बाबुल वसी, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/337। 2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल हिबा, मुज्तबाई दिल्ली, 2/161। 3. रद अल-मुह्तार, किताबुल हिबा, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 4/512।

पृष्ठ 329/692

تصیر مشریۃ لنفسھا واھبۃ من ولد ہالعدم ولایتھا کما من العقود الدریۃ وغیرھا۔ کوئی چیز خریدے اور اقرار کرے میں نے اپنے مال سے خریدی ہے تو خریداری ماں کی ہوگی اور نابالغ کے لئے وہ چیز ہبہ قرار پائے گی کیونکہ ماں کی نابالغ بچے کے لئے خریداری کی ولایت نہیں ہے جیسا کہ عقود الدر یہ وغیرہ میں ہے (ت)

اور اگر اصل خریداری میں لڑکوں کے نام نہ تھا اگرچہ بعد کو بیعنامہ میں ان کا نام لکھوا دیا تو ابداءً مالک جائیداد زید ہوا۔ پھر بیٹوں کے نام بیعنامہ لکھانا ان کے انکے عہ سے ہبہ ہوا اور باپ جو اپنے نابالغ بچہ کے نام ہبہ کرے وہ ہبہ کرتے ہی تام ولازم ہو جاتا ہے۔ نہ قبول نابالغ کی حاجت نہ دو کے نام بلا تقسیم ہبہ ہونا مضر کہ قبضہ والد یعنی خود واہب کا کافی وکامل بلاشیوع ہے، در مختار میں ہے :

وھب اثنان دارا لواحد صح لعدم الشیوع وعکسہ لکبیرین لا عندہ للشیوع فیما یحتمل القسمۃ ۔ دو افراد نے ایک شخص کو مکان کا ہبہ کیا تو جائز ہے کیونکہ اس میں شیوع نہیں ہے اور عکس کی صورت میں کہ ایک شخص دو بالغ افراد کو ایک مکان دے تو جائز نہیں امام صاحب رحمۃ اللہ تعالیٰ کے نزدیک، کیونکہ اس صورت میں شیوع ہے قابل تقسیم ہونے کی وجہ سے۔ (ت)

افاد انھا للصغیرین تصح لعدم المرجح لسبق قبض احدھما وحیث اتحد ولیھما فلا شیوع في قبضہ و یویدہ قول الخانیۃ الخ واللہ تعالیٰ اعلم۔ عکس والی صورت سے ظاہر ہوا کہ دو نابالغوں کو دے تو صحیح ہوگا کیونکہ دونوں میں سے کسی کو سبقت میں ترجیح نہ ہوئی اور ان کے لئے ایک ولی

قبضہ کرے گا تو قبضہ تقسیم نہ ہوگا اور شیوع نہ ہوا۔ اور خانیہ کا قول اس کی تائید کرتا ہے ، الخ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

عہ : في الاصل هكذا ، لعل الصواب "نام"۔

1 العقود الدریۃ باب الوصی ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۳۳۷ 2 درمختار کتاب الھبۃ مجتبائی دہلی ۲ /۱۶۱ 3 ردالمحتار کتاب الھبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۲

Fatawa Rizvia, Volume 19

Issue 98 to 102: From Jaora State, House of the Headmaster, sent by Sahibzada Muhammad Saleh Khan son of Muhammad Yunus Khan, 23rd Rabi al-Awwal 1331 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say: (1) Muhammad Yusuf Khan used to receive a monthly pension from the Chief of Jaora. He divided this salary among all his heirs and made a deed of gift (Hiba-nama). Throughout his life, the said donor remained in possession and control of the salary, and included all the donees (recipients) and his wives with him. Possession of the salary was not given to any heir. Is such a deed of gift valid or invalid according to the book 'Radd al-Muhtar', pages 493 and 494? (2) Similarly, the donor gifted houses to his wives, but in the deed of gift, the word 'possession' or 'convened' (Note) was not used. At the time of the gift ceremony, no 'offer and acceptance' (Ijab-o-Qabul) was performed with all the heirs/donees, nor did the donor relinquish possession at that time, and he remained included with the donees. Is such a type of gift and gift deed valid according to 'Durr al-Mukhtar' without giving possession under Shariah? (3) In the gift deed document, the donor himself also included a will. When three hypothetical parts and this hypothetical part are included in the gift deed, is such a type of gift deed valid or invalid? (4) Whatever the salary was, it is not from the category of obligatory duties (Fara'iz). Making a gift of someone else's property and then mixing it with three things of obligatory duties for the gift... thus, is such a type of gift and gift deed valid under Shariah or invalid? (5) If a person gifts something to someone and the donee is unaware, without his consent and without his permission, and no compensation has been given for it, then if that donee gifts that gifted thing to others, is such a gift valid and is the donor's document valid or invalid?

The Answer: (1) The gift of future salary is void (batil). It is stated in 'Fatawa Khairiyyah': "And by this, the invalidity of the gift of what will be obtained from the yield of the two villages is known by priority (a fortiori), because the donor himself has not yet taken possession of it, so how can he make someone else its owner?" From this, it is known that the gift of what is to be obtained from two villages will not be valid by priority, because the donor himself has not yet taken possession, so how [can he give it to] another.

Note: This phrase in the question is incomplete; the mention of possession in a gift deed is not necessary. 12 [Signature] Faqir Ahmed Raza Khan Qadri, may he be forgiven.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

मसला ९८ से १०२: रियासत जावरा, हेडमास्टर का मकान, प्रेषक साहिबज़ादा मोहम्मद सालेह खां वल्द मोहम्मद यूनुस खां, २३ रबी-उल-अव्वल १३३१ हिजरी।

दीन के उलेमा और स्पष्ट शरीयत के मुफ़्तियान क्या फ़रमाते हैं: (१) मोहम्मद युसूफ खां साहब को रईस जावरा से महीने-दर-महीने वज़ीफ़ा मिलता था। उन्होंने इस तनख्वाह को तमाम वारिसों के नाम हिबा (दान) कर दिया और एक हिबा-नामा लिख दिया। दानकर्ता अपनी पूरी ज़िंदगी उस तनख्वाह पर काबिज़ और मुतसर्रिफ (उपयोग करने वाला) रहा और तमाम हिबा पाने वालों और अपनी पत्नियों को अपने साथ शामिल रखा। तनख्वाह का कब्ज़ा किसी वारिस को नहीं कराया गया। तो इस तरह का हिबा-नामा किताब 'रद्द-उल-मुहतार' के पृष्ठ ४९३ और ४९४ के अनुसार जायज़ है या नाजायज़? (२) इसी तरह दानकर्ता ने अपनी पत्नियों को हवेलियाँ हिबा कीं, लेकिन हिबा-नामे में 'कब्ज़ा' या 'मुनअकिद' (नोट) शब्द का ज़िक्र नहीं था। हिबा की सभा के समय तमाम वारिसों/हिबा पाने वालों से ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) नहीं कराया गया और न ही दानकर्ता उस समय उससे अलग हुआ और हिबा पाने वालों के साथ शामिल रहा। क्या इस तरह का हिबा और हिबा-नामा 'दुर्र-ए-मुख्तार' के अनुसार बिना कब्ज़ा दिए शरीयत में जायज़ है या नहीं? (३) हिबा-नामे के दस्तावेज़ में दानकर्ता ने खुद एक वसीयतनामा भी शामिल किया। जब तीन काल्पनिक भाग और यह काल्पनिक भाग हिबा-नामे में शामिल हो गए, तो इस तरह का हिबा-नामा जायज़ है या नाजायज़? (४) तनख्वाह जो भी थी, यह फ़राइज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) की श्रेणी में नहीं आती। किसी दूसरे की संपत्ति का हिबा करना और उस पर फ़राइज़ की तीन चीज़ों को मिलाकर हिबा कर देना... तो ऐसी स्थिति में हिबा और हिबा-नामा शरीयत में जायज़ है या नाजायज़? (५) अगर कोई व्यक्ति किसी को अपनी चीज़ हिबा कर दे और हिबा पाने वाले को इसकी खबर भी न हो, उसकी रज़ा और अनुमति के बिना, और न ही उसका कोई बदला दिया हो, फिर वह हिबा पाने वाला उस हिबा की हुई चीज़ को दूसरों को हिबा कर दे, तो क्या ऐसा हिबा जायज़ है और दानकर्ता का दस्तावेज़ जायज़ है या नाजायज़?

उत्तर: (१) भविष्य की तनख्वाह का हिबा बातिल (अमान्य) है। 'फ़तावा खैरिया' में है: "और इससे मालूम हुआ कि दो गाँवों की पैदावार से जो हासिल होगा उसका हिबा औलवियत (प्राथमिकता) के साथ सही नहीं होगा, क्योंकि दानकर्ता ने खुद अभी उस पर कब्ज़ा नहीं किया है, तो वह दूसरे को उसका मालिक कैसे बना सकता है?" इससे मालूम हुआ कि जो दो गाँवों से प्राप्त होने वाला हो,

उसका हिबा बत़रीक़-ए-औला सही नहीं होगा क्योंकि अभी वाहिब (दानकर्ता) ने खुद कब्ज़ा नहीं किया है तो वह दूसरे को कैसे...

नोट: सवाल का यह हिस्सा अधूरा है, हिबा-नामे में कब्ज़ा का ज़िक्र ज़रूरी नहीं है। १२ [हस्ताक्षर] फ़क़ीर अहमद रज़ा खां कादरी, अल्लाह उनकी मग़फ़िरत फ़रमाए।

पेज 330 of 692

جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۹۸ تا ۱۰۲: از ریاست جاورہ مکان ہیڈ ماسٹر مرسلہ صاحبزادہ محمد صالح خاں ولد محمد یونس خاں ۲۳ ربیع الاول ۱۳۳۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین: (۱) محمد یوسف خاں صاحب کو وظیفہ رئیس جاورہ سے ماہ بماہ ملتا تھا اس تنخواہ کو تقسیم کرکے جملہ وارثوں کے نام ہبہ کردئے اور ایک ہبہ نامہ لکھ دیا اور تاحیات واہب مذکور تنخواہ پر قابض و متصرف رہے اور جملہ موہوب لہم اور زوجگان کو اپنے شامل رکھا، تنخواہ کا قبضہ کسی وارث کو نہیں کرایا تو ایسے قسم کا ہبہ نامہ بموجب کتاب ردالمختار صفحہ ورق ۴۹۳ و ۴۹۴ کے بموجب ہبہ جائز ہے یا ناجائز ہے؟ (۲) اسی قدر واہب نے حویلیاں زوجگان کو ہبہ کیں اور ہبہ نامہ میں قبضہ کا لفظ یا منعقد (عہ) جلسہ ہبہ کے وقت جملہ وارثوں موہوب لہم سے ایجاب قبول نہیں کرایا اور نہ آپ واہب اس وقت اس سے دستبردار ہوا اور شامل موہوب لہم رہا، ایسے قسم کا ہبہ و ہبہ نامہ بموجب در مختار بغیر قبضہ دئے ہوئے عند الشرع جائز ہے یا نہیں؟ (۳) ہبہ نامہ دستاویز واہب نے خود ایک وصیت نامہ بھی مندرج کیا، جب تین جزو فرضی اور یہ فرض شامل مندرجہ ہبہ نامہ ہوئے ایسے قسم کا ہبہ نامہ جائز ہے یا ناجائز؟ (۴) تنخواہ جو بھی تھی یہ قسم فرائض سے نہیں ہے ملک غیر کا ہبہ کرا دینا اور اس پر فرائض تین چیزوں کو ملا کر ہبہ کردینا واہب کا سات دو قسموں میں پس ایسی قسم کا ہبہ و ہبہ نامہ عند الشرع جائز ہے یا ناجائز؟ (۵) کوئی شخص کسی شخص کو اپنی چیز ہبہ کردے اور اس موہوب لہ کو خبر بھی نہ ہو بغیر اس کی رضا و بغیر اس کی اجازت کے، اور نہ اس کو

عوض دیا ہو، اس موہوب لہ کو چیز ہبہ کی ہوئی کو دوسروں کو ہبہ کردے ایسی قسم کا ہبہ جائز ہے اور دستاویز واہب جائز ہے یا ناجائز؟

الجواب: (۱) تنخواہ آئندہ کا ہبہ باطل ہے۔ فتاویٰ خیریہ میں ہے: وبہذا علم عدم صحۃ ہبۃ ماسیتحصل من حصول القریتین بالاولی لان الواہب نفسہ لم یقبضہ بعد فکیف یملکہ اس سے معلوم ہوا کہ جو دو قریوں سے حاصل شدہ ہو اس کا بطریق اولیٰ ہبہ صحیح نہ ہوگا کیونکہ ابھی واہب نے خود قبضہ نہیں کیا تو وہ دوسرے کو کیسے

عہ: سوال کا یہ فقرہ ناتمام ہے ہبہ نامہ میں ذکر قبضہ لازم نہیں ۱۲ فقیر احمد رضا خاں قادری غفر لہ۔

[Right Column]: He will make [him] the owner, this is apparent, and Allah Almighty knows best. (T) [Left Column]: And this is apparent, and Allah Almighty knows best. (T)

(2) It is not necessary to obtain offer and acceptance from all heirs. However, it is essential for the donor (Wahib) to completely relinquish their own possession and grant possession to the donee (Mawhub lahu). If even for a short duration during the donor's lifetime this is not done, the gift (Hiba) becomes void upon the donor's death before the wives take possession. It is stated in Ashbah and Durr al-Mukhtar:

[Right Column]: The gift of something occupied by another's right is not permissible except if a father gifts it to his minor child, then it is valid. (T) [Left Column]: The gift of something occupied is not permissible except when the father gifts it to his minor child.[2]

However, if this gift was made in exchange for a dower (Mahir) debt, then it has become valid and there is no need for possession, as a gift with consideration (Hiba bi-al-'Iwadh) is a sale (Bai'). It is in Durr al-Mukhtar:

[Right Column]: If it is said, "I gifted you such-and-such a thing in exchange for something else," then this will be a sale from start to finish, and Allah Almighty knows best. (T) [Left Column]: If he said, "I gifted it to you for such [an amount]," then it is a sale from beginning to end.[3] And Allah Almighty knows best.

(3) Including a will (Wasiyat nama) in a gift deed (Hiba nama) does not invalidate the gift. The question is very vague and nonsensical. And Allah Almighty knows best.

(4) The answer regarding salary has been mentioned above—that it cannot be gifted, nor is the gifting of another's property effective until they authorize it. However, gifting one's own specific property along with such items will not harm the gift of that specific property, provided that item is separate and divisible and not mixed or shared with that non-owned property.

[Right Column]: Because a gift is not invalidated by corrupt conditions, unlike a sale. And Allah Almighty knows best. (T) [Left Column]: Because the gift is not invalidated by corrupt conditions, unlike the sale.

(5) Whatever item was gifted to someone, possession was handed over, and the gift was completed, that item becomes the property of the donee. Now, gifting it to

another person constitutes a revocation (Ruju') from the first gift. If any hindrance to revocation is found—for example, the person to whom it was gifted is one's wife or a close relative (Mahram) like a son or brother, etc.—then it is apparent that there is no right of revocation. That gift will depend on the permission of that same donee.

---

[1] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/111 [2] Durr al-Mukhtar citing al-Ashbah, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/159 [3] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/164

[दायाँ कॉलम]: वह उसे स्वामी बना देगा, यह स्पष्ट है, और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त) [बायाँ कॉलम]: और यह स्पष्ट है, और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

(२) सभी उत्तराधिकारियों से प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) प्राप्त करना आवश्यक नहीं है, हाँ, दाता (वाहिब) के लिए यह आवश्यक है कि वह अपना पूर्ण अधिकार और क़ब्ज़ा हटा ले और प्राप्तकर्ता (मवहूब लह) को क़ब्ज़ा दिला दे। यदि दाता के जीवनकाल में थोड़े समय के लिए भी ऐसा नहीं किया गया, तो प्राप्तकर्ता पत्नियों के क़ब्ज़ा लेने से पहले ही दाता की मृत्यु होने पर उपहार (हिबा) अमान्य हो जाएगा। 'अशबाह' और 'दुर्रे मुख़्तार' में उल्लेख है:

[दायाँ कॉलम]: किसी अन्य के अधिकार में शामिल वस्तु का उपहार देना वैध नहीं है, सिवाय इसके कि पिता अपने नाबालिग बच्चे को उपहार दे, तो यह वैध है। (त) [बायाँ कॉलम]: किसी अन्य के अधिकार से जुड़ी चीज़ का उपहार (हिबा) तब तक वैध नहीं है जब तक कि पिता अपने नाबालिग बच्चे को उपहार न दे।[2]

परंतु यदि यह उपहार मेहर के ऋण के बदले दिया गया है, तो यह सही हो गया और क़ब्ज़े की आवश्यकता नहीं है क्योंकि प्रतिफल के बदले दिया गया उपहार विक्रय (बय) के समान है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

[दायाँ कॉलम]: यदि उसने कहा कि मैंने तुम्हें अमुक चीज़ के बदले उपहार दिया, तो यह आदि से अंत तक विक्रय होगा, और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त) [बायाँ कॉलम]: यदि उसने कहा, "मैंने तुम्हें इसके बदले यह उपहार दिया", तो यह शुरू से अंत तक विक्रय है।[3] और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

(३) उपहार-पत्र (हिबानामा) में वसीयतनामा शामिल करने से उपहार अमान्य नहीं होता। प्रश्न बहुत ही अस्पष्ट और निरर्थक है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

(४) वेतन के संबंध में उत्तर ऊपर दिया जा चुका है कि उसे उपहार नहीं बनाया जा सकता, और न ही किसी दूसरे की संपत्ति का उपहार देना तब तक प्रभावी होगा जब तक वह उसे वैध न कर दे। लेकिन ऐसी वस्तुओं के साथ अपनी निजी संपत्ति का उपहार देना उस संपत्ति के उपहार को क्षति नहीं

पहुँचाएगा, बशर्ते कि वह वस्तु अलग और विभाज्य हो और उस पराई संपत्ति के साथ मिश्रित या साझा न हो।

[दायाँ कॉलम]: क्योंकि उपहार भ्रष्ट शर्तों के कारण अमान्य नहीं होता, विक्रय के विपरीत। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त) [बायाँ कॉलम]: क्योंकि उपहार (हिबा) भ्रष्ट शर्तों से अमान्य नहीं होता, विक्रय (बय) के विपरीत।

(५) जो वस्तु किसी को उपहार में दी गई और क़ब्ज़ा भी सौंप दिया गया और उपहार पूर्ण हो गया, वह वस्तु प्राप्तकर्ता की संपत्ति हो गई। अब जो वह दूसरे व्यक्ति को उपहार देता है, वह पहले उपहार से वापसी (रुजू) है। यदि वापसी में कोई बाधा मौजूद हो—उदाहरण के लिए जिसे उपहार दिया गया वह उसकी पत्नी या कोई करीबी महरम रिश्तेदार जैसे बेटा या भाई आदि है—तो ज़ाहिर है कि उसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। वह उपहार उसी प्राप्तकर्ता की अनुमति पर निर्भर रहेगा।

---

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल हिबा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/१११ [2] दुर्रे मुख़्तार, हवाले अल-अशबाह, किताबुल हिबा, मुज्तबाई दिल्ली, २/१५९ [3] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फ़िल हिबा, मुज्तबाई दिल्ली, २/१६४

[دایاں کالم]: مالک بنائے گا، یہ ظاہر ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) [بایاں کالم]: وھذا ظاھر واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

(۲) جملہ وارثوں سے ایجاب و قبول کرانا کچھ ضرور نہیں، ہاں واہب کا اپنا قبضہ تمام و کمال اٹھا کر موہوب لہ کا قبضہ کرا دینا ضرور ہے اگر ذرا دیر کو بھی تاحیات ایسا نہ کیا ہبہ موت واہب قبل قبضہ زوجات سے باطل ہو گیا، اشباہ ودرمختار میں ہے:

[دایاں کالم]: دوسرے کے حق میں مشغول چیز کا ہبہ جائز نہیں الایہ کہ والد اپنے نابالغ بچے کو ہبہ کرے تو جائز ہے۔ (ت) [بایاں کالم]: ھبۃ المشغول لاتجو ز الا اذا وھب الاب لطفلہ [2] ۔

مگر یہ ہبہ اگر دین مہر کے عوض کیا ہے تو صحیح ہو گیا اور قبضہ کی حاجت نہیں کہ ہبہ بالعوض بیع ہے۔ درمختار میں ہے:

[دایاں کالم]: اگر یوں کہا میں نے تجھے فلاں چیز کے بدلے ہبہ کیا تو یہ اول آخر بیع ہوگی، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) [بایاں کالم]: لو قال وھبتك بكذا فھو بیع ابتداء و انتھاء [3] ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

(۳) ہبہ نامہ میں وصیت نامہ شامل کرنے سے ہبہ باطل نہیں ہوتا۔ سوال بہت گول و مہمل ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

(۴) تنخواہ کا جواب اوپر گزر چکا کہ وہ ہبہ نہیں ہو سکتی نہ ملک غیر کا ہبہ کرنا نافذ ہو جب تک وہ اسے جائز نہ کردے، مگر ایسی اشیاء کے ساتھ اپنی ملک خاص کا ہبہ کر دینا ملک خاص کے ہبہ کو ضرر نہ دے گا جبکہ وہ چیز جدا منقسم ہو اس غیر ملک کے ساتھ مخلوط و مشاع نہ ہو

[دایاں کالم]: کیونکہ ہبہ فاسد شرط سے فاسد نہیں ہوتا بخلاف بیع کے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت) [بایاں کالم]: لان الھبۃ لا تفسد بالشرائط الفاسدۃ بخلاف البیع۔

(۵) جو چیز کسی کو ہبہ کردی اور قبضہ دے دیا اور ہبہ تام ہو گیا وہ شے موہوب لہ کی ملک ہو گئی، اب جو اس دوسرے شخص کو ہبہ کرتا ہے یہ پہلے ہبہ سے رجوع ہے اگر موانع رجوع سے کوئی شیئ پائی جاتی ہو مثلاً جسے ہبہ کیا وہ اپنی زوجہ یا اپنا عزیز محرم مثل پسر یا برادر وغیرہ ہے، جب تو ظاہر ہے کہ اسے رجوع کا کچھ اختیار نہیں۔ وہ ہبہ اسی موہوب لہ کی اجازت پر موقوف رہے گا۔

---

[1] فتاوی خیریہ کتاب الھبۃ دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۱۱۱ [2] درمختار بحوالہ الاشباہ کتاب الھبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹ [3] درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۴

If he makes it permissible, it will be permissible. If he rejects it, it will be nullified. And if there are no obstacles to revocation, even then there is no right of self-revocation; rather, one should either take back the gift with the consent of the donee or revoke it by filing a lawsuit by the order of a judge. After that, he can gift it to someone else; without this, it is gifting someone else's property. It is mentioned in 'Durr-e-Mukhtar':

Revocation is not valid except by mutual consent or by the order of a judge.	**Revocation without mutual consent of both parties or the order of a judge is not valid. (T)**

It is mentioned in 'Alamgiri':

Gifting someone else's property without their permission is not permissible, and Allah Almighty knows best.	**Gifting someone else's property without their permission is not permissible. And Allah Almighty knows best. (T)**

Problem 103: From the place of Kabir Kalan, main post office area Dibai, district Bulandshahr, sent by Ata Ullah contractor, 28 Safar 1332 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this matter: that a father turned his son out of his house and did not keep any property for his son. By the father's order, the son left and started living in a stranger's house. After this, his father became indebted and told the same son to pay off his debt, and in exchange, he would transfer a piece of land for a house in the son's name. Accordingly, the son paid off his father's debt and got the land registered. Now, the father has filed an application in court to take back the house, saying that he had given the house to his son as a loan (ar’iyatan) and not as ownership. If the father takes back his house, is the son allowed by Sharia to take back the price (reimbursement) from his father or not? Or will it fall under the rule that the father is the owner of the son's property?

The Answer: If that person sold the house to his son, then it is obvious that he has no right to cancel the sale, and if he takes it back, he will have to return the price. And if he gifted it and gave complete possession when...

---

1 Durr-e-Mukhtar, Book of Gifts, Chapter on Revocation in Gifts, Mujtabai Delhi, 2/164. 2 Fatawa Hindiyya, Book of Gifts, Chapter One, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/374.

जिल्द १९ फ़तावा रज़विय्या

अगर वह उसे जायज़ कर देगा तो जायज़ हो जाएगा। अगर वह उसे रद्द कर देगा तो वह बातिल (अमान्य) हो जाएगा। और अगर रुजूअ (वापसी) में कोई रुकावट न हो, तब भी रुजूअ का अधिकार अपने आप नहीं होता; बल्कि या तो मौहूब लहु (उपहार पाने वाले) की सहमति से उपहार वापस ले ले या अदालत में वाद दायर करके न्यायाधीश के आदेश से रुजूअ करे। इसके बाद वह किसी दूसरे को उपहार दे सकता है; इसके बिना यह किसी दूसरे की संपत्ति का उपहार देना है। 'दुर्रे मुख्तार' में उल्लेख है:

दोनों की आपसी सहमति या हाकिम (न्यायाधीश) के आदेश के बिना वापसी सही नहीं है।

दोनों पक्षों की आपसी सहमति या न्यायाधीश के आदेश के बिना रुजूअ (उपहार की वापसी) मान्य नहीं है। (त)

'आलमगीरी' में उल्लेख है:

दूसरे की संपत्ति का दान (हिबा) उसकी अनुमति के बिना जायज़ नहीं है, और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

दूसरे की संपत्ति का उपहार उसकी अनुमति के बिना जायज़ नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 103: स्थान कबीर कलां, डाकखाना खास इलाका डिबाई, जिला बुलंदशहर, प्रेषक अताउल्लाह ठेकेदार, 28 सफर 1332 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस विषय में क्या कहते हैं: कि एक पिता ने अपने बेटे को अपने घर से निकाल दिया और बेटे के लिए कोई हकियत (संपत्ति) नहीं रखी। पिता के आदेश पर बेटा घर से निकलकर एक अजनबी मकान में रहने लगा। इसके बाद उनके पिता कर्जदार हो गए और अपने उसी बेटे से कहा कि तुम मेरा कर्ज अदा कर दो और मैं इसके बदले मकान के लिए एक ज़मीन का टुकड़ा तुम्हारे नाम लिख देता हूँ। चुनाँचे, बेटे ने अपने पिता का कर्ज अदा करके उस ज़मीन की रजिस्ट्री करा ली। अब उसके पिता ने मकान वापस लेने की अर्ज़ी अदालत में दी है कि मैंने अपने बेटे को मकान आरियतन (उधार के तौर पर) दिया था, स्वामित्व के रूप में नहीं दिया था। अगर पिता अपना मकान वापस ले ले, तो क्या बेटा शरीयत के हुक्म से अपने पिता से कीमत (थमन) वापस लेने का हकदार है या नहीं? या यह इस नियम में आएगा कि पिता बेटे की संपत्ति का मालिक है?

जवाब: यदि उस व्यक्ति ने वह मकान अपने बेटे को बेच दिया था, तो स्पष्ट है कि उसे बिक्री रद्द करने का कोई अधिकार नहीं है, और यदि वह वापस लेगा तो कीमत वापस देनी होगी। और यदि उपहार दिया था और पूर्ण कब्ज़ा दिला दिया था जब...

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुर रुजूअ फिल हिबा, मुज्तबाई दिल्ली, 2/164. 2 फ़तावा हिंदिया, किताबुल हिबा, अल-बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/374.

اگر جائز کردے گا جائز ہو جائے گا۔ رد کر دے گا باطل ہو جائے گا اور اگر موانع رجوع نہ ہو جب بھی رجوع کا خود بخود اختیار نہیں ہوتا بلکہ یا تو موہوب لہ کی مرضی سے ہبہ واپس کرلے یا نالش کر کے بحکم حاکم رجوع کرے۔ اس کے بعد دوسرے کو ہبہ کر سکتا ہے، بغیر اس کے وہی ملک غیر کا ہبہ ہے۔ در مختار میں ہے:

لا یصح الرجوع الا بتراضیھما او بحکم الحاکم ۔

دونوں فریقوں کی باہمی رضامندی یا حکم حاکم کے بغیر رجوع صحیح نہیں ہے۔ (ت)

عالمگیریہ میں ہے:

لا تجوز ھبۃ مال الغیر بغیر اذنہ واللہ تعالٰی اعلم۔

غیر کے مال کا ہبہ اس کی اجازت کے بغیر جائز نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۳: از مقام کبیر کلاں ڈاکخانہ خاص علاقہ ڈبائی ضلع بلند شہر مرسلہ عطاء اللہ ٹھیکیدار ۲۸ صفر ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ والد نے اپنے فرزند کو اپنے گھر سے نکالا اور کچھ حقیت اپنے فرزند کے نہیں رکھی، فرزند بحکم اپنے والد کے گھر سے نکل کر اجنبی مکان میں سکونت پذیر ہوا۔ بعد اس کے ان کے والد مقروض ہوئے اور اپنے اسی فرزند سے کہا کہ تم میرا قرضہ ادا کر دو اور میں اس کے عوض میں ایک قطعہ زمین واسطے مکان کے تمہارے نام لکھتا ہوں، چنانچہ ولد نے اپنے والد کا قرضہ ادا کر کے اس زمین کی رجسٹری کرالی، اب اس کے والد نے مکان کے واپس لینے کی درخواست عدالت میں دی ہے کہ میں نے اپنے فرزند کو مکان عاریتاً دیا تھا ملکیت کے طور پر نہیں دیا تھا، اگر والد نے اپنا

مکان واپس کرا لیں تو ولد کو بحکم شرع مجاز ہے کہ اپنے والد سے ثمن واپس لیں یا نہیں، یا اس قاعدہ میں ہو گا کہ والد فرزند کے مال کا مالک ہے۔

الجواب: اگر وہ مکان اس شخص نے اپنے ولد کے نام بیع کیا جب تو ظاہر ہے کہ اسے فسخ بیع کا کوئی اختیار نہیں اور اگر واپس لے گا تو ثمن واپس دینا پڑے گا اور اگر ہبہ کیا اور قبضہ تامہ دلا دیا جب

---

1 درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۴ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب الھبۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۷۴

also that house became the property of the son and the father had no right of revocation at all, because being a mahram (close relative) prevents revocation. Then, if he revoked it by some deception, it is obvious that the son's payment of the debt upon his request was a voluntary act, as it was decided to give land in return. When the land is returned, undoubtedly the son will have the right to take his money back. And Allah Almighty knows best.

Issue 104: From Kanpur city, Parade locality, sent by Muhammad Ibrahim Maseeh Siddiqui, 28 Safar 1342 AH.

What do the scholars of religion say in this matter that Zaid gave a house, among his immovable property, to his son Amr, in such a way that he filed an application in government offices, removed his name from the ownership column in the register of houses, and had his son Amr's name entered. After that, the rent agreements of the said house, which were written and verified between the tenants and Amr, had signatures as owner. Zaid used to write his testimony as a witness. Rent receipts were given with Amr's signature and name. Lawsuits against tenants were only filed from Amr's side. Government taxes were also deposited in the government treasury under Amr's name. Several times when Zaid prepared and submitted a list of his owned and possessed property to the government or court, he did not include or declare this gifted house as his property. However, from the income of the said house, i.e., the rent of the gifted house, Zaid used to take sometimes a quarter, sometimes a third, and sometimes half from Amr for the food and drink expenses of his family, in which Amr, Zaid's son, was also included as a partner. And the said Amr, without any excuse and with full happiness, in compliance with the order of his father, i.e., Zaid, used to give whatever amount of money he demanded. After sixteen years of this type of operation, Zaid passed away. Khalida and Hamida, daughters of Zaid, state that Zaid, for some tactical reason, had this house registered in the name of his son Amr and given possession to Amr. They also state Zaid's saying that he repeatedly expressed that he had not made this house the property of Amr. There are no witnesses to this saying of Zaid except for the said daughters of Zaid, who are heirs and entitled to Zaid's inheritance. So, in such a case, according to the Noble Sharia and Hanafi jurisprudence, will this gifted house be the sole property of Amr and will only Amr be established as its owner, or will this house also be considered Zaid's inheritance and be divisible among all heirs? Give your verdict and be rewarded.

The Answer:

In the inquired case, that house is the sole property of Amr. Zaid or other heirs of Zaid have no right in it.

भी वह मकान मालिक पुत्र हो गया और पिता को इसमें वापसी का मूल रूप से कोई अधिकार नहीं रहा, क्योंकि महरम (निकट संबंधी) होना वापसी में बाधक है। फिर यदि किसी धोखे से वापसी कर ली, तो यह स्पष्ट है कि पुत्र ने जो उसके कहने पर उसका ऋण चुकाया, यह चुकाना उपकार स्वरूप था क्योंकि इसके बदले में भूमि देना तय पाया था। जब भूमि वापस हो जाएगी, तो निसंदेह पुत्र को अपना रुपया वापस लेने का अधिकार होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 104: शहर कानपुर, मोहल्ला परेड से प्रेषक मुहम्मद इब्राहीम मसीह सिद्दीकी, 28 सफ़र 1342 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी अचल संपत्ति में से एक मकान अपने पुत्र अम्र को दे दिया, इस प्रकार कि सरकारी कार्यालयों में आवेदन देकर ज़ैद ने मकानों के रजिस्टर में स्वामित्व कॉलम से अपना नाम हटवा कर अपने पुत्र अम्र का नाम दर्ज करा दिया। इसके बाद उक्त मकान के किरायेनामे जो किरायेदारों और अम्र के बीच लिखे और प्रमाणित होते रहे, उन किरायेनामों पर मालिक के रूप में हस्ताक्षर हुए और ज़ैद अपनी गवाही लिख कर प्रमाणित करता रहा। किराये की रसीद अम्र के हस्ताक्षर और नाम से दी जाती थी और किरायेदारों पर मुकदमे केवल अम्र की ओर से होते रहे और सरकारी कर भी सरकारी खजाने में अम्र के नाम से जमा होता रहा। कई बार जब ज़ैद ने अपनी स्वामित्व वाली और कब्जे वाली संपत्ति की सूची तैयार कर सरकार या अदालत में दाखिल की, तो उसमें भी इस दान किए गए (मूहूब) मकान को अपनी संपत्ति के रूप में दर्ज या प्रकट नहीं किया। लेकिन उक्त मकान की आय, अर्थात दान किए गए मकान के किराये से कभी चौथाई, कभी तिहाई और कभी आधा, ज़ैद अम्र से अपने परिवार के खान-पान के खर्च के लिए ले लिया करता था, जिसमें ज़ैद का पुत्र अम्र भी भागीदार के रूप में शामिल था। और उक्त अम्र बिना किसी बहाने के पूरी खुशी के साथ अपने पिता यानी ज़ैद की आज्ञा का पालन करते हुए, वह जितना रुपया मांगते थे, दे दिया करता था। इस प्रकार की कार्यवाही के सोलह वर्ष बाद ज़ैद की मृत्यु हो गई। ज़ैद की पुत्रियों खालिदा और हामिदा का यह बयान है कि ज़ैद ने किसी रणनीति के कारण यह मकान पुत्र अम्र के नाम सरकारी रजिस्टर में दर्ज कराकर अम्र को कब्जा दे दिया था। और वे ज़ैद का यह कथन भी बताती हैं कि उसने बार-बार यह प्रकट किया कि उसने यह मकान अम्र की संपत्ति नहीं बनाया है। ज़ैद के इस कथन के गवाह उक्त पुत्रियों के अलावा और कोई नहीं है जो ज़ैद की उत्तराधिकारी और विरासत की हकदार हैं। अतः ऐसी स्थिति में शरीयत-ए-मुतहरा और हनफ़ी न्यायशास्त्र के अनुसार, क्या यह दान किया गया मकान अकेला अम्र की संपत्ति माना जाएगा और केवल अम्र ही इसका

मालिक सिद्ध होगा, या यह मकान भी ज़ैद की छोड़ी हुई संपत्ति मानकर सभी उत्तराधिकारियों में विभाजित करने योग्य होगा? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर:

पूछी गई स्थिति में वह मकान अकेला अम्र की संपत्ति है। ज़ैद या ज़ैद के अन्य उत्तराधिकारियों का इसमें कोई अधिकार...

بھی وہ مکان ملک ولد ہو گیا اور والد کو اس میں رجوع کا اصلاً اختیار نہ رہا فان المحرمیۃ تمنع الرجوع (کیونکہ محرم ہونا رجوع کے لئے مانع ہے۔ت) پھر اگر کسی دھوکے سے رجوع کرلی تو ظاہر ہے کہ ولد نے جو اس کے کہنے سے اس کا قرضہ ادا کیا یہ ادا کرنا تبرعانہ تھا کہ اس کے صلہ میں زمین دینا قرار پایا تھا۔ جب زمین واپس ہو جائے گی بلا شبہ ولد کو اپنا روپیہ واپس لینے کا اختیار ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۴: از شہر کانپور محلہ پریڈ مرسلہ محمد ابراہیم مسیح صدیقی ۲۸ صفر ۱۳۴۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے منجملہ اپنی جائداد غیر منقولہ کے ایک مکان اپنے پسر عمرو کو دے دیا اس طرح پر کہ دفاتر سرکاری میں درخواست دے کہ زید نے اپنا نام رجسٹر مکانات میں خانہ ملکیت سے خارج کرا کے اپنے پسر عمرو کا نام داخل کرادیا بعدہ کرایہ نامہ مکان مذکور جو درمیان کرایہ داران اور عمرو کے تحریر و تصدیق ہوتے رہے ان کا کرایہ ناموں پر دستخط بحیثیت مالک کے ثبت ہوائے، اور زید اپنی شہادت گواہ شد لکھ کر تحریر کرتا رہا۔ رسید کرایہ کی عمرو کے دستخط اور نام سے دی جاتی تھی اور نالشان کرایہ داران پر صرف عمرو کی جانب سے ہوتی رہیں اور محصول سرکاری بھی از نام خزانہ سرکاری میں جمع ہوا کرتا ہے اور چند مرتبہ جب زید نے اپنی مملوکہ و مقبوضہ جائداد کی فرد مرتب کر کے داخل سرکار یا عدالت کی ہے تو اس میں بھی اس مکان موہوبہ کو اپنی ملک درج و ظاہر نہیں کیا مگر حاصل مکان مذکور یعنی کرایہ مکان موہوبہ سے کبھی بقدر ربع کبھی ثلث اور کبھی نصف زید مذکور عمرو سے واسطے مصارف خوردونوش اپنے اہل وعیال کے جس میں عمرو پسر زید بھی شامل شریک تھا لے لیا کرتا تھا۔ اور عمرو مذکور بلا عذر بخوشی تمام بہ تعمیل حکم اپنے پدر یعنی زید کے جس قدر روپیہ وہ طلب کرتا تھا دے دیا کرتا تھا۔ اس قسم کے عملدرآمد کے سولہ برس کے بعد

زید نے وفات پائی، خالدہ و حامدۃ دختران زید کا یہ بیان ہے کہ زید نے کسی مصلحت سے یہ مکان عمرو پسر کے نام درج رجسٹر سرکاری کرا کے قبضہ عمرو کو دے دیا تھا۔ اور زید کا یہ قول بھی بیان کرتی ہیں کہ اس نے بارہا ظاہر کیا کہ اس نے یہ مکان عمرو کی ملک نہیں کردیا ہے، زید کے اس قول کے شاہد بجز دختران مذکور زید کے جو وارث اور مستحق متروکہ زید کے بنی ہیں اور کوئی نہیں ہے، پس ایسی صورت میں ازروئے شرع شریف فقہ حنفی یہ مکان موہوبہ تنہا ملک عمرو منصور ہوگا اور اس کا مالک صرف عمرو قرار پائے گا، یا یہ مکان بھی متروکہ زید منصور ہو کے جملہ وارثان پر قابل تقسیم ہوگا۔ بینوا توجروا

الجواب:

صورت مستفسرہ میں وہ مکان تنہا ملک عمرو ہے زید یا دیگر وارثان زید کا اس میں کچھ حق

Not entering [it into the records] and having it removed, and those proceedings mentioned in the question are absolutely proofs of transfer of ownership (tamlik), and they are sufficient and complete for proving a gift (hiba).

In Radd al-Muhtar, it is [written]:

If [the father] gives wealth to his son and the son utilizes it, that wealth will belong to the father unless there is an indication showing the transfer of ownership (tamlik). Biri [said]: I say, this provides the benefit that verbalizing offer (ijab) and acceptance (qabul) is not a condition; rather, circumstantial evidence indicating ownership transfer is sufficient. [End of what's in Shami]. I say, like what's in Biri, the description in 'Ahkam al-Sighar' and in the sixth chapter of 'Al-Hindiyya', both quoted from 'Al-Multaqat', is similar. (T)	When [the father] gives wealth to his son and the son utilizes it, that wealth will belong to the father unless there is an indication showing the transfer of ownership (tamlik). Biri [said]: I say, this provides the benefit that verbalizing offer (ijab) and acceptance (qabul) is not a condition; rather, circumstantial evidence indicating ownership transfer is sufficient. [End of what's in Shami]. I say, like what's in Biri, the description in 'Ahkam al-Sighar' and in the sixth chapter of 'Al-Hindiyya', both quoted from 'Al-Multaqat', is similar. (T)

Zaid asking for money from Amr and Amr giving it cannot be contradictory to the transfer of ownership, just as Amr was initially the owner of the house and he used to give rent to his father upon his request or even without being asked. And that statement of Hamidah and Khalidah is a mere claim, and no claim without proof can be accepted.

In the Hadith, it is [said]:

If people were given [things] based solely on their claims, they would take away people's blood (lives) and their wealth. However, the burden of proof (bringing witnesses) is upon the claimant. (T)	If people were given [things] based solely on their claims, they would take away people's blood (lives) and their wealth. However, the burden of proof (bringing witnesses) is upon the claimant. (T)

In fact, after the proof of ownership transfer, even if Zaid's denial is proven, it is not useful or credible at all because after the completion of the gift, a father does not have the right to revoke a gift to a child because 'Al-Mahramiyya Mani'a' (being a

mahram/close relative is a barrier [to revocation]. T). Nor after the contract can anyone claim without proof that it was fictitious.

Because whoever strives to nullify what has been completed by them, their effort is rejected back upon them.	Whoever strives to undo what they have themselves completed, their effort is rejected.

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/508. 2 Kanz al-Ummal, narrated on the authority of Ibn Abbas, Hadith 15296 and 15297, Mu'assasah al-Risala, Beirut, 6/190.

[स्वामित्व से] बाहर करना और वे कार्यवाहियाँ जो प्रश्न में वर्णित हैं, निश्चित रूप से स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) के प्रमाण हैं, और वे उपहार (हिबा) को सिद्ध करने के लिए पर्याप्त और पूर्ण हैं।

रद्द-अल-मुह्तार में है:

यदि [पिता] अपने बेटे को धन देता है और बेटा उसका उपयोग करता है, तो वह धन पिता का ही रहेगा जब तक कि कोई ऐसा संकेत न हो जो स्वामित्व हस्तांतरण को दर्शाता हो। बीरी ने कहा: मैं कहता हूँ, इससे यह लाभ हुआ कि [उपहार में] प्रस्ताव (ईजाब) और स्वीकृति (क़बूल) को ज़ुबानी कहना अनिवार्य नहीं है, बल्कि स्वामित्व हस्तांतरण का कोई भी संकेत पर्याप्त है। [शामी का बयान यहाँ समाप्त हुआ]। मैं कहता हूँ कि बीरी की तरह, 'अहकाम अस-सिग़ार' और 'अल-हिंदिया' के छठे अध्याय का विवरण, जो दोनों 'अल-मुल्तक़त' से उद्धृत हैं, वैसा ही है। (त)

जब बेटे को माल दिया और उसने उसका उपयोग किया तो वह माल बाप का होगा, हाँ यह कि कोई संकेत ऐसा हो जो स्वामित्व हस्तांतरण पर संकेत करे तो बेटा मालिक होगा। बीरी, मैं कहता हूँ, इससे यह लाभ हुआ कि हिबा में ईजाब और क़बूल ज़ुबानी ज़रूरी नहीं बल्कि स्वामित्व हस्तांतरण का कोई संकेत काफी है। शामी का बयान खत्म हुआ, मैं कहता हूँ बीरी की तरह अहकाम अस-सिग़ार और हिन्दिया के छठे अध्याय का बयान मुल्तक़त से उद्धृत है। (त)

ज़ैद का अम्र से पैसे माँगना और अम्र का देना स्वामित्व हस्तांतरण के विपरीत नहीं हो सकता, जैसे कि अम्र शुरू में घर का मालिक था और वह अपने पिता को उनके माँगने पर, या बिना माँगे ही, उसका किराया दिया करता था। और हामिदा और खालिदा का वह बयान केवल एक दावा है, और बिना किसी सबूत के कोई भी दावा स्वीकार्य नहीं हो सकता।

हदीस में है:

यदि लोगों को केवल उनके दावों के आधार पर [चीजें] दे दी जाएँ तो लोग दूसरों की जान और माल लूट लेंगे। लेकिन दावेदार पर गवाह (प्रमाण) पेश करना अनिवार्य है। (त)

महज़ दावे की बिना पर लोगों को दिया जाए तो लोग आम जनता का माल और जान लूट लेंगे लेकिन दावेदार पर गवाह पेश करना लाज़िम है। (त)

बल्कि, स्वामित्व हस्तांतरण सिद्ध होने के बाद, यदि ज़ैद का इनकार भी साबित हो जाए, तो वह रत्ती भर भी उपयोगी या विश्वसनीय नहीं है क्योंकि उपहार पूरा होने के बाद, पिता को संतान को दिए गए उपहार को वापस लेने का अधिकार नहीं होता क्योंकि 'अल-महरमिया मानिया' (महरम होना [वापसी में] बाधक है। त)। न ही अनुबंध के बाद कोई व्यक्ति बिना किसी प्रमाण के इसके काल्पनिक होने का दावा कर सकता है।

क्योंकि जो व्यक्ति अपने द्वारा पूर्ण किए गए कार्य को रद्द करने का प्रयास करता है, उसका वह प्रयास स्वयं उसी पर वापस कर दिया जाता है।	जो व्यक्ति अपने द्वारा पूर्ण किए गए कार्य को तोड़ने की कोशिश करे तो उसकी यह कोशिश अस्वीकार्य है।

---

1 रद्द-अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ५/५०८। 2 कंज़ अल-उम्माल, इब्न अब्बास के हवाले से, हदीस १५२९६ और १५२९७, मुअस्ससा अर-रिसाला, बेरूत, ६/१९०।

نہیں داخل خارج کرادینا اور وہ کارروائیاں کہ سوال میں مذکور ہیں قطعاً دلیل تملیک ہیں، اور ثبوت ہبہ کے لئے کافی وافی ہیں۔

ردالمحتار میں ہے:

اذا دفع لابنه مالاً فتصرف فيه الابن يكون للاب الا اذا دلت دلالة التمليك، بيري، قلت فقد افاد ان التلفظ بالايجاب والقبول لا يشترط بل تكفى القرائن الدالة على التمليك 1 اهـ ما في الشامي قلت ومثل مافي بيري في احكام الصغار وفي الباب السادس من الهندية كليهما عن الملتقط

جب بیٹے کو مال دیا اور اس نے تصرف کیا تو وہ مال باپ کا ہوگا ہاں یہ کہ کوئی قرینہ ایسا ہو جو تملیک پر دلالت کرے تو بیٹا مالک ہو گا۔ بیری، میں کہتا ہوں، اس سے یہ فائدہ ہوا کہ ہبہ میں ایجاب و قبول لفظاً ضروری نہیں بلکہ تملیک کا کوئی قرینہ کافی ہے۔ شامی کا بیان ختم ہوا، میں کہتا ہوں مثل بیری کے احکام الصغار اور ہندیہ کے چھٹے باب کا بیان ملتقط سے منقول ہے۔ (ت)

زید کا عمرو سے روپیہ مانگنا اور عمرو کا دینا کچھ منافی تملیک نہیں ہو سکتا جیسے عمر وابتدأ مالک مکان ہوتا اور باپ کو اس کے مانگنے پر بلکہ بے مانگے اس کا کرایہ دیا کرتا ، اور حامد ہ و خالدہ کا وہ بیان محض دعوٰی ہے اور کوئی دعوٰی بلا دلیل مقبول نہیں ہو سکتا۔

حدیث میں ہے:

لويعطى الناس بدعوهم لذهبوا بدماء الناس واموالهم ولكن البينة على من يدعى 2

محض دعوٰی کی بناء پر لوگوں کو دیا جائے تو لوگ عوام کا مال اور جان لوٹ لیں گے لیکن مدعی پر گواہ پیش کرنا لازم ہے۔ (ت)

بلکہ بعد ثبوت تملیک اگر زید کا انکار ثابت بھی ہو جائے تو اصلانہ مفید نہ قابل اعتبار کہ بعد تمامی ہبہ ، ہبہ للولد سے والد کو رجوع کا اختیار نہیں لان المحرمیۃ مانعۃ (کیونکہ محرم ہونا مانع ہے۔ ت) نہ بعد عقد کوئی بلابینہ اس کے فرضی ہونے کا دعوٰی کر سکتا ہے۔

لان من سعی في نقض ماتم من جهة فسعیة مردود علیه

جو شخص اپنے تام کئے ہوئے کو توڑنے کی کوشش کرے تو اس کی یہ سعی مردود ہے۔

---

1 ردالمحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربي بیروت ۵ / ۵۰۸ 2 کنز العمال بحوالہ ق عن ابن عباس حدیث ۱۵۲۹۶ و ۱۵۲۹۷ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۶ / ۱۹۰

Fatawa Razawiyya, Volume 19

As in Al-Ashbah, Al-Durr, etc. - And Allah Almighty knows best. As it is in Al-Ashbah and Durr-e-Mukhtar etc. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 105: What do the scholars of religion and muftis of the clear Sharia say regarding this matter? Zaid has two adult daughters and one adult son from his first wife, who has passed away. Zaid remarried, and several children were born from this second marriage. Zaid registered a large solid residential house in the name of his second wife. Two adult daughters of the second wife, who are married, live in their own homes. There are two minor sons, one aged seven and the other five. Zaid intends to transfer all his remaining property to these two minors. No other property or cash belonging to Zaid will remain besides this. In this situation, who will serve Zaid and who will provide for the upbringing of the minors, and from what source will their expenses be covered? Also, who will handle the funeral expenses, who will receive a share, and who will be the caregiver? Clarify, and may you be rewarded.

The Answer: If he gifts his property in the names of both of them without partitioning, then the gift itself will not be valid. It is stated in Tanweer-ul-Absar: "If two people gift a house to one, it is valid, and the opposite is not." If two individuals gift their house to one person, it is valid, but the reverse is not valid. (T)

And if he gifts it after partitioning, or partitions it after gifting, or sells it in their names without partitioning, then in these cases, those boys will certainly become the owners. However, Zaid will be a sinner for depriving other heirs. It is stated in the Hadith: "Whoever flees from the inheritance of his heir, Allah will cut off his inheritance from Paradise." Whoever runs away from the inheritance of his heir, Allah Almighty will cut off his inheritance from Paradise.

Furthermore, if Zaid takes this great calamity upon himself, then the question about the children's food and drink has no meaning. Those children...

---

1. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada wal-Shahadat etc., Idara al-Quran Karachi, 1/370.
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/161.
3. Sunan Ibn Majah, Abwab al-Wasaya, Bab al-Haif fi al-Wasiyah, Idara Ihya Sunnat Nabawiyyah Sargodha, p. 198. Page 335 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड 19

जैसा कि अल-अशबाह, अल-दुर और अन्य में है - और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। जैसा कि अशबाह और दुर्रे मुख्तार आदि में है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

मसला 105: धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद की पहली पत्नी से दो बालिग लड़कियां और एक बालिग लड़का मौजूद हैं और पहली पत्नी का निधन हो गया है। ज़ैद ने दूसरा निकाह किया, उससे कई संतानें हुईं। ज़ैद ने दूसरी पत्नी के नाम एक बड़ा पक्का रिहायशी मकान लिख दिया। दूसरी पत्नी की दो बालिग लड़कियां जिनकी शादी हो चुकी है, अपने घरों में रहती हैं। और दो नाबालिग लड़के हैं, एक सात साल का और दूसरा पांच साल का। ज़ैद इन दोनों नाबालिगों के नाम अपनी पूरी शेष जायदाद लिखना चाहता है। इस जायदाद के अलावा ज़ैद के पास और कोई माल या नकद बाकी नहीं रहेगा। इस सूरत में ज़ैद की सेवा कौन करेगा और नाबालिगों का पालन-पोषण कौन करेगा और उनका खर्च किस चीज़ से किया जाएगा? और कफ़न-दफ़न का इंतज़ाम कौन करेगा, किसे हिस्सा मिलेगा, और कौन सेवादार बनेगा? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: अगर वह अपनी जायदाद बिना बंटवारे के उन दोनों के नाम हिबा (उपहार) कर देगा तो हिबा ही सही नहीं होगा। तनवीरुल अबसार में है: "अगर दो व्यक्ति एक व्यक्ति को घर हिबा करें तो सही है, और इसका उल्टा सही नहीं है।" अगर दो व्यक्ति एक व्यक्ति को अपना मकान हिबा करें तो सही है और इसका उल्टा सही नहीं है। (त)

और अगर बंटवारा करके हिबा करेगा या हिबा के बाद बंटवारा कर देगा या बिना बंटवारा किए उनके नाम बिक्री (बैय) करेगा तो इन सूरतों में वे लड़के ज़रूर मालिक बन जाएंगे लेकिन ज़ैद दूसरे वारिसों को महरूम करने के कारण गुनहगार होगा। हदीस में है: "जो अपने वारिस की मीरास (विरासत) से भागेगा, अल्लाह उसकी जन्नत की मीरास काट देगा।" जो अपने वारिस की मीरास से भागेगा अल्लाह तआला जन्नत से उसकी मीरास काट देगा।

फिर अगर ज़ैद इस बड़ी मुसीबत को अपने गले डाल ले तो बच्चों के खाने-पीने के बारे में सवाल का कोई मतलब नहीं। वे बच्चे...

1. अल-अशबाह वल-नज़ायर, अल-फन्न अल-थानी, किताब अल-क़ज़ा वल-शहादत आदि, इदारा अल-क़ुरआन कराची, 1/370।
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/161।
3. सुनन इब्न माजा, अबवाब अल-वसाया, बाब अल-हैफ़ फ़िल वसीयत, इदारा इहया सुन्नत नबविया सरगोधा, पृ. 198। पृष्ठ 335/692

کما في الاشباہ والدر وغیرھما - واللہ تعالٰی اعلم - جیسا کہ اشباہ اور در مختار و غیرہا میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید کی پہلی زوجہ سے دو لڑکیاں اور ایک لڑکا بالغ موجود ہیں اور زوجہ اولٰی نے قضاء کی، زید نے نکاحِ ثانی کیا، اس سے کئی اولادیں پیدا ہوئیں، زید نے زوجہ ثانیہ کے نام ایک مکان پختہ کلاں مسکونہ لکھ دیا۔ اولادِ زوجہ ثانیہ کی دو لڑکیاں بالغ جن کی شادی ہو گئی اپنے گھروں پر موجود ہیں۔ اور دو لڑکے ایک سات برس کا اور دوسرا پانچ برس کا نابالغ ہیں زید ان دونوں نابالغوں کو اپنی کل جائداد بقیہ لکھتا ہے۔ زید کا کچھ مال یا نقد سوائے اس جائداد کے باقی نہ رہے گا، اس صورت میں زید کی خدمت اور نابالغوں کی پرورش کون کرے گا اور کس چیز سے ان کا خرچ کیا جائے گا اور تجہیز و تکفین کون کرے گا، کون حصہ پائے گا۔ اور کون خدمت گزار بنے گا۔ بینوا توجروا

الجواب: اگر وہ اپنی جائداد بلا تقسیم ان دونوں کے نام ہبہ کردے گا جب تو ہبہ ہی صحیح نہ ہوگا۔ تنویر الابصار میں ہے: لو وھب اثنان دارا الواحد صح وبعکسہ لا ۲۔ اگر دو افراد ایک شخص کو اپنا مکان ہبہ کریں تو صحیح ہے اور اس کا عکس صحیح نہیں ہے۔ (ت)

اور اگر تقسیم کرکے ہبہ کرے گا یا بعد ہبہ تقسیم کردے گا تو بلا تقسیم ان کے نام بیع کرے گا تو ان صورتوں میں وہ لڑکے ضرور مالک ہو جائیں گے مگر زید دیگر ورثہ کو محروم کرنے کے سبب گنہگار ہوگا۔ حدیث میں ہے: من فر من میراث وارثہ قطع اللہ میراثہ من الجنۃ ۳۔ جو اپنے وارث کی میراث سے بھاگے گا اللہ تعالٰی جنت سے اس کی میراث قطع فرمائے گا۔

پھر اگر زید اس بلائے عظیم کو اوڑھ لے تو بچوں کے خورد و نوش سے سوال کے کوئی معنی نہیں۔ وہ بچے

---

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادات الخ ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۷۰ ۲ درمختار کتاب الھبۃ مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱ ۳ سنن ابن ماجہ ابواب الوصایا باب الحیف فی الوصیۃ ادارہ احیاء سنۃ النبویہ سرگودھا ص ۱۹۸

Volume 19

Fatawa Razvia

They will become the owners of the property, and their expenses will be met from their own wealth, which their father will spend as their guardian. Zaid, who has now become poor, can also use it for his food and clothing according to his needs.

Allah Almighty said: "And whoever is rich, let him abstain; and whoever is poor, let him eat according to what is fair." [Quran 4:6] | Allah Almighty said: The guardian who is poor may eat in a fair manner, and he who is rich should maintain his chastity. (T)

As for their burial and shroud, it will be the responsibility of their wealthy heirs.

Since the shroud of the deceased is upon the one who was responsible for their maintenance, based on analogizing the clothing and housing of the deceased with the clothing and housing of the living, as mentioned in Radd al-Muhtar etc. And Allah knows best. | Because the shroud of the deceased is the responsibility of the person who was responsible for their maintenance (nafaqah). This ruling is based on analogizing the housing and clothing of the dead to that of the living, as mentioned in Radd al-Muhtar etc. And Allah Almighty knows best.

Issue 106: 1st Jamadi al-Akhira 1332 AH What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this issue: A woman named Zainab has wanted to divide her house among her children during her lifetime for a long period. Her heirs were as follows: one daughter Hindah and three sons Zaid, Bakr, and Amr. Out of these, Hindah passed away, and before her death, she stated that her share should go to her brother Amr. The original owner of the house, Zainab, is still alive and she herself wants Hindah's share to be given to Amr. In this situation, how much share should Zaid, Bakr, and Amr receive? Explain and be rewarded.

Answer: All three should receive equal shares. Hindah had no share, nor does her will have any effect. However, if Zaid and Bakr agree, they can assign as much of Hindah's portion as they wish to Amr. And Allah Almighty knows best.

Issue 107 to 112: From Rampur Gher Najun Khan, sent by Hafiz Qurrat-ul-Ain Sahib, Imam of the Mosque, 24th Jamadi al-Thani 1332 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: A woman approximately 88 years old, a resident of Meerut, who for a long time...

जिल्द 19

फतावा-ए-रज़विया

वे संपत्ति के मालिक बन जाएंगे, और उनके खर्चे उनके धन से होंगे जिसे उनका पिता संरक्षक के रूप में खर्च करेगा। और ज़ैद, जो अब गरीब हो गया है, वह भी अपनी आवश्यकता के अनुसार भोजन और कपड़ों के लिए इसका उपयोग कर सकेगा।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और जो धनी हो, उसे बचना चाहिए; और जो गरीब हो, वह नियम के अनुसार खाए।" [कुरान 4:6] | अल्लाह तआला ने फ़रमाया: जो संरक्षक (वली) गरीब हो वह भलाई के तौर पर खाए और जो अमीर हो तो वह परहेज़गारी इख़्तियार करे। (त)

जहाँ तक उनके कफ़न-दफ़न का सवाल है, वह उनके धनवान वारिसों पर होगा।

मृतक का कफ़न उस पर होता है जिसकी ज़िम्मेदारी उसका भरण-पोषण थी, मृत्यु में वस्त्र और आवास को जीवन के वस्त्र और आवास पर क़यास (तुलना) करते हुए, जैसा कि रद-अल-मुह्तार आदि में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | क्योंकि मृतक का कफ़न उस व्यक्ति की ज़िम्मेदारी है जो उसके भरण-पोषण (नफ़क़ा) का ज़िम्मेदार था, मृतकों के आवास और वस्त्र को जीवित लोगों के आवास और वस्त्र पर क़यास करते हुए यह आदेश है, जैसा कि रद-अल-मुह्तार आदि में है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 106: 1 जमादी-उल-आख़िरा 1332 हिजरी क्या फ़रमाते हैं दीन के उलेमा और शरिया के मुफ़्ती इस मसले में कि एक महिला ज़ैनब अपनी ज़िंदगी में अपना मकान अपनी औलाद में बांटना चाहती है। उसके वारिस ये थे: एक बेटी हिंदा और तीन बेटे ज़ैद, बक्र और अम्र। इनमें से हिंदा का इंतकाल हो गया और उसने वसीयत की कि उसका हिस्सा उसके भाई अम्र को दिया जाए। असली मालकिन ज़ैनब अभी ज़िंदा है और वह भी यही चाहती है। ऐसी सूरत में ज़ैद, बक्र और अम्र को कितना हिस्सा मिलना चाहिए? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

जवाब: तीनों को बराबर मिलना चाहिए। हिंदा का कोई हिस्सा नहीं था और न ही उसकी वसीयत का कोई असर होगा। हाँ, अगर ज़ैद और बक्र राज़ी हों, तो वे अपनी मर्ज़ी से हिंदा का हिस्सा अम्र को दे सकते हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 107 से 112: रामपुर घेर नजूँ खान से, मस्जिद के इमाम हाफिज़ क़ुर्रतुल ऐन साहब द्वारा भेजा गया, 24 जमादी-उस्सानी 1332 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि एक महिला, जिसकी उम्र लगभग 88 वर्ष है और वह मेरठ की निवासी है, जो काफी समय से...

1 अल-क़ुरान अल-करीम 4/6 पृष्ठ 336 of 692

مالک جائداد ہو جائیں گے ان کے مصارف ان کے مال سے ہوں گے جسے ان کا باپ ولایۃً صرف کرے گا اور زید کہ اب فقیر ہو گیا وہ بھی بقدر کفایت اپنا کھانا پہننا اس سے کر سکے گا۔

قال تعالٰی "مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ ج وَ مَنْ كَانَ فَقِيْرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوْفِ"۱ | اللہ تعالٰی نے فرمایا: جو ولی فقیر ہو وہ بھلائی کے طور کھائے اور جو غنی ہو تو وہ عفت اختیار کرے۔ (ت)

رہا اس کا کفن دفن وہ اس کے مالدار وارثوں پر ہوگا،

لان کفن المیت علی من کانت نفقته علیه اعتبار الکسوۃ الممات وسکناہ بکسوۃ الحیات وسکناہ کما فی ردالمختار وغیرہ واللہ تعالی اعلم۔ | کیونکہ میت کا کفن اس شخص کے ذمہ ہے جو اس کے نفقہ کا ذمہ دار تھا، مردوں کی سکونت ولباس کہ زندوں کے سکنہ ولباس پر قیاس کرتے ہوئے یہ حکم ہے، جیسا کہ ردالمحتار وغیرہ میں ہے واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۶: یکم جمادی الآخرہ ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ کہ مسماۃ زینب اپنا مکان اپنی اولاد پر ایک عرصہ سے اپنی زندگی میں تقسیم کرنا چاہتی ہے، اور اس کے وارث حسب ذیل تھے: ایک لڑکی ہندہ اور زید، بکر، عمرو تین لڑکے، جن میں سے ہندہ نے انتقال کیا اور قبل انتقال اس نے کہا کہ میرا حصہ میرے بھائی عمرو کو ملنا چاہئے، اور مسماۃ زینب اصل مالکہ مکان ابھی زندہ ہے اور وہ خود چاہتی ہے کہ ہندہ کا حصہ عمرو کو دیا جائے۔ تو ایسی حالت میں کتنا زید کتنا بکر کتنا عمرو کو حصہ ملنا چاہئے؟ بینوا توجروا الجواب: تینوں کو برابر ملنا چاہئے، ہندہ کا کوئی حصہ نہ تھا نہ اس کی وصیت کا کچھ اثر ، ہاں اگر زید و بکر

راضی ہو تو جتنا حصہ چاہیں ہندہ کا قرار دے کر عمرو کو زیادہ دے دیں، واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۱۰۷ تا ۱۱۲: از رامپور گھیر نجُوں خاں مرسلہ حافظ قرۃ العین صاحب امام مسجد ۲۴ جمادی الثانی ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں ایک مسماۃ عمر تخمیناً ۸۸ سال ساکنہ میرٹھ جو عرصہ سے

Fatawa Razawiyya Volume 19

[A woman] was ill with various ailments, and being childless, she possessed movable and immovable property worth approximately fifteen to sixteen thousand rupees. About two months before her death, she suffered from dysentery and diarrhea, and eventually passed away. One of her biological sisters lived with the deceased in Meerut. Another sister and a biological brother lived in Rampur. The sister living in Meerut, out of greed for the property and assets, did not inform the brother and sister in Rampur about the deceased's illness or death. Sensing that the deceased would not survive, she had a deed of gift (Hiba Nama) written on behalf of the deceased in favor of her one granddaughter and one maternal granddaughter, both of whom are minors. She got this verified through two of her acquaintances who were complete strangers and had no relation to the deceased, by bringing them home for testimony via commission, falsely presenting them as relatives of the deceased. In the deed of gift, she included a residential house belonging to the deceased, where the deceased lived with her belongings until her death, and another house with four shops located at the back underneath it, upon whose roof the house was built, and these shops had been occupied by tenants of the deceased for a long time. A collective deed of gift (Hiba-e-Musha') for all this property, valued at five thousand rupees, was executed under the guardianship of the sister who lived with the deceased, with the testimony of those individuals who were falsely presented as relatives. After the death, she took possession of all movable and immovable property herself. On the second day after the death, some people who had come for a wedding from the Rampur state informed the deceased's brother. Upon hearing the news of his sister's death, the brother arrived on the third day for the 'Sowm' ceremony, where he saw and heard about these proceedings—that a deed of gift had been written and no stone was left unturned in depriving the two siblings of their rights. So now the question to the scholars of religion is: Is this collective gift (Hiba-e-Musha') valid or invalid? And the grandmother took possession on behalf of the minors despite the father of the minor girl being present there in Meerut; is this taking of possession by the grandmother legally (Shari'i) correct or not? Thirdly, the granddaughter is being raised by her mother in Rampur; is the grandmother's taking possession without informing or obtaining permission from the granddaughter's mother correct or not? Fourthly, the deceased stayed in her residential house with her belongings until her death and did not vacate it until then; in this case, has

possession been established or not? Fifthly, if possession is taken for some part of the gifted property and not for another part, does it cause harm to the gift or not?

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

[एक महिला] विभिन्न रोगों से बीमार थी और नि:संतान होने के कारण, वह लगभग पंद्रह से सोलह हजार रुपये की चल और अचल संपत्ति की मालकिन थी। अपनी मृत्यु से लगभग दो महीने पहले, वह पेचिश और दस्त से पीड़ित हुई और अंततः उसका निधन हो गया। मृतक की एक सगी बहन मेरठ में उसके साथ रहती थी। एक अन्य बहन और एक सगा भाई रामपुर शहर में रहते थे। मेरठ में रहने वाली उस बहन ने संपत्ति और सामान के लालच में, रामपुर वाले भाई और बहन को मृतक की मृत्यु शैय्या की बीमारी और मृत्यु की सूचना नहीं दी। यह जानकर कि मृतक बच नहीं पाएगी, उसने मृतक की ओर से उसकी एक पोती और एक नातिन के पक्ष में, जो दोनों ही नाबालिग हैं, एक हिबा नामा (दान-पत्र) लिखवा लिया। उसने अपने मेल-जोल के दो व्यक्तियों से, जो पूरी तरह से अजनबी थे और मृतक से कोई संबंध नहीं रखते थे, उन्हें कमीशन के माध्यम से गवाही के लिए घर बुलाकर और उन्हें मृतक का रिश्तेदार बताकर इसकी पुष्टि करवा ली। दान-पत्र में एक आवासीय घर शामिल किया गया जो मृतक का था और मृत्यु तक वह उसी घर में अपने माल और सामान के साथ रही, और एक दूसरा घर जिसके नीचे पीछे की ओर चार दुकानें स्थित थीं और जिनकी छत पर घर बना हुआ था, और ये दुकानें लंबे समय से मृतक की ओर से किरायेदारों के पास थीं। इस पूरी संपत्ति, जिसका मूल्य पाँच हजार रुपये तय किया गया था, का एक संयुक्त दान-पत्र (हिबा-ए-मुशाअ) उन दोनों नाबालिगों के नाम उस बहन के संरक्षण में तैयार करवाकर पुष्ट कराया गया जो मृतक के पास रहती थी, और गवाही उन्हीं व्यक्तियों की ली गई जिन्हें मृतक का रिश्तेदार बनाया गया था। मृत्यु के बाद वह स्वयं सारी चल और अचल संपत्ति पर काबिज़ हो गई। मृत्यु के दूसरे दिन, रामपुर रियासत से शादी के अवसर पर आए कुछ व्यक्तियों से मृतक के भाई को सूचना मिली। बहन की मृत्यु की खबर सुनते ही भाई तीसरे दिन 'सोयम' के अवसर पर वहाँ पहुँचा, तो उसने ये सारी कार्रवाई देखी और सुनी कि हिबा नामा लिखा गया है और हम दोनों भाई-बहनों के अधिकार छीनने में कोई कसर नहीं छोड़ी गई है। अतः अब दीन के उलेमा (धर्मगुरुओं) से प्रश्न यह है कि क्या यह हिबा-ए-मुशाअ (संयुक्त दान) जायज़ है या नाजायज़? और नानी ने नाबालिगों की ओर से वली (अभिभावक) बनकर कब्ज़ा कर लिया, जबकि नाबालिग लड़की का पिता वहीं मेरठ में मौजूद है; क्या नानी का यह कब्ज़ा करना शरई तौर पर दुरुस्त है या नहीं? तीसरा यह कि पोती रामपुर में अपनी माँ के पालन-पोषण में है; पोती की माँ को सूचित किए बिना और उसकी अनुमति के बिना दादी का कब्ज़ा करना सही है या नहीं? चौथा यह कि वह मृतक अपने आवासीय घर में मृत्यु पर्यंत अपने माल और सामान के साथ रही, मृत्यु तक

उसने घर खाली नहीं किया; ऐसी स्थिति में कब्ज़ा हुआ या नहीं? पाँचवाँ यह कि यदि दान में दी गई कुछ संपत्ति पर कब्ज़ा हो जाए और कुछ पर न हो, तो क्या यह दान के लिए नुकसानदेह है या नहीं?

पृष्ठ ३३७ / ६९२

بعوارض مختلفہ بیمار تھی اور محض لاولد اور صاحب جائداد منقولہ و غیر منقولہ تخمینا پندرہ سولہ ہزار روپے کے انتقال سے قبل تخمینا دو ماہ بعارضہ پیچش واسہال مبتلا ہو کر اس میں انتقال ہو گیا، ایک اس کی حقیقی بہن یعنی متوفیہ کی میرٹھ میں اس کے پاس رہا کرتی تھی اور ایک بہن اور ایک بھائی حقیقی شہر رامپور میں رہتے ہیں، اس بہن نے جو میرٹھ میں رہتی ہے بطمع مال واسباب و جائداد رامپور والے بھائی بہن کو اس مرض موت و انتقال سے خبر نہ کی، اور ایک ہبہ نامہ متوفیہ کی طرف سے اس حالت مرض میں جان کر کہ یہ جانبر نہ ہو سکے گی اپنی ایک پوتی اور ایک نواسی کہ ہر دو نابالغ ہیں ہبہ نامہ تحریر کرا کر اپنے میل کے دو آدمیوں سے کہ وہ محض اجنبی تھے اور کوئی رشتہ نہیں رکھتے تھے رشتہ دار متوفیہ کا بنا کر بغرض شہادت ذریعہ کمیشن گھر بلا کر تصدیق کرا دیا اور ہبہ نامہ میں ایک مکان مسکونہ کہ جو اس متوفیہ کا تھا اور تادم مرگ اسی مکان میں مع مال و اسباب رہی اور ایک مکان مع چہار دکانیں کہ جو تحت میں پشت پر واقع ہیں اور انھیں کی چھت پر مکان بنا ہوا ہے اور ان دکانوں میں ایک مدت سے کرایہ دار متوفیہ کی طرف سے چلے آتے ہیں۔ اس سب جائداد جزو کل کا ایک ہبہ نامہ مشاع دونوں نابالغوں کے نام مالیت پانچ ہزار روپیہ قرار دے کر بولایت اپنے اس بہن نے جو پاس متوفیہ کے رہا کرتی تھی تصدیق کرا دیا، بشہادت انھیں اشخاص کے جن کو رشتہ دار متوفیہ کا بنایا تھا اور خود سب جائداد منقولہ و غیر منقولہ پر بعد وفات اپنی بہن کے قابض بن بیٹھی، دوسرے روز مرنے سے متوفیہ کے چند اشخاص کہ جو بتقریب شادی سرکار والی ریاست رامپور کے آئے تھے ان سے خبر متوفیہ کے بھائی کو معلوم ہوئی، بھائی بمجرد سننے خبر فوت بہن کے تیسرے روز سوم کے وہاں پہنچا تو یہ کارروائی دیکھی اور سنی کہ ہبہ نامہ لکھا گیا، اور ہم دونوں بہن بھائی کی

حق تلفی میں کوئی دقیقہ باقی نہیں چھوڑا پس علمائے دین سے اب سوال یہ ہے کہ یہ ہبہ مشاع جائز ہے یا نا جائز؟ اور نانی نے نابالغوں کی طرف سے ولی بن کر قبضہ کیا باوجودیکہ باپ نابالغہ کا وہیں میرٹھ میں موجود ہے یہ قبضہ کر لینا نانی کا شرعاً درست ہے یا نہیں؟ سوم یہ کہ پوتی اس کی رامپور میں اپنی ماں کی پرورش میں ہے بغیر اطلاع و بلا اجازت پوتی اور ہونے ماں کے قبضہ دادی کا صحیح یا نہیں؟ چہارم یہ کہ وہ متوفیہ اپنے مکان مسکونہ میں تادم حیات مع مال واسباب اپنے کے رہی، تادم مرگ خالی نہیں کیا، اس صورت میں قبضہ ہو گیا یا نہیں؟ پنجم یہ کہ بعض جائداد موہوبہ پر اگر قبضہ ہو جائے اور بعض پر نہ ہو تو موجب نقصان ہبہ ہے یا نہیں؟

Volume 19, Fatawa Ridawiyya.

Eighth: If the deceased herself remained in the residential house until death after the gift deed (hiba-nama) was written, and the other houses and shops had the same deceased's tenants, and no new action constituting possession took place during the deceased's life, does this cause the invalidity (batlan) of the gift or not? Explain and be rewarded.

Answer: In the queried situation, that gift is partially and totally, completely and entirely void and utterly ineffective. All that property is the estate of the deceased woman; it will be distributed among her heirs according to the obligatory shares. The sister's granddaughter or daughter's daughter cannot receive a single grain (habba) from it based on that contract and writing, neither as a gift nor as a bequest (wasiyyah). Although a gift made during a terminal illness (marad al-maut) is legally treated as a bequest, it is fundamentally a gift. If the donor (wahib) dies before the recipient (mawhub lahu) takes full legal possession, it becomes absolutely void. In Fatawa Hindiyya, it is quoted from Al-Muhit:

Arabic Original

It is stated in Al-Asl: The gift or charity of a sick person (during terminal illness) is not valid except if possession is taken. When possession is given, it is valid from one-third of the estate. If the donor dies before delivery, it becomes void. It is necessary to know that the gift of a sick person is a gift by contract and not a bequest. Its consideration from one-third is because it is a bequest in meaning, as the rights of heirs are attached to the sick person's property, and he has made a voluntary donation (tabarru') by the gift. Therefore, his donation is binding only to the extent the Shariah has granted him, which is one-third. Since this act is a gift by contract, all other conditions of a gift apply to it, and among all its conditions is

Urdu Translation

It is stated in Al-Asl: A sick person's gift or charity will only be valid if he has given possession of it. Once possession is given, it will be valid from one-third of the estate. If he dies before giving possession, the gift will become void. It is important to know that a sick person's gift is a gift according to the contract, not a bequest. The reason it is considered from one-third is that it is a bequest in meaning, because the heirs have an interest in his property, and by gifting, he has made a donation. Thus, in donation, only as much can be given as the Shariah has granted him the right, which is the one-third part. Since this action of the sick person is a gift in terms of contract, the conditions of a gift will be considered,

Arabic Original	Urdu Translation
that the recipient takes possession before the donor's death.	while one of its total conditions is that the recipient takes possession before the donor's death. (T)

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 10 on the Gift of a Sick Person, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 4/400. Page 338 of 692

जिल्द 19, फतावा रज़विया।

आठवां: यह कि अगर मृत महिला हिबा नामा लिखने के बाद स्वयं मृत्यु तक रिहायशी घर में रही और बाकी घर व दुकानों में उसी मृत महिला के किराएदार थे और जीवनभर मृत महिला द्वारा कब्जे के लिए कोई नया कदम नहीं उठाया गया, तो क्या यह हिबा (दान) के बातिल (अमान्य) होने का कारण बना या नहीं? बताएं और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: पूछी गई स्थिति में, वह हिबा आंशिक और पूर्ण रूप से पूरी तरह बातिल और निष्प्रभावी है। वह सारी संपत्ति उस महिला की छोड़ी हुई विरासत है; वह उसके वारिसों के बीच शरीयत के नियमों के अनुसार विभाजित की जाएगी। बहन की पोती या नातिन उस अनुबंध और लेख के आधार पर इसमें से एक दाना भी नहीं पा सकती, न तो हिबा के तौर पर और न ही वसीयत के तौर पर। हालांकि मृत्यु-शय्या (मरज़ुल मौत) का हिबा कानूनी तौर पर वसीयत है, लेकिन वास्तव में वह हिबा ही है। यदि प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) के पूर्ण कानूनी कब्जे से पहले दानदाता (वाहिब) का निधन हो जाए, तो वह पूरी तरह बातिल हो जाता है। हिन्दिया में 'मुहीत' से उद्धृत है:

अरबी मूल

'अल-असल' में कहा गया है कि बीमार व्यक्ति का हिबा या सदका तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि उस पर कब्जा न कर लिया जाए। जब कब्जा कर लिया जाए, तो वह एक-तिहाई संपत्ति से मान्य होगा। यदि वाहिब (दानदाता) कब्जा देने से पहले मर जाए, तो हिबा बातिल हो जाएगा। यह जानना आवश्यक है कि बीमार व्यक्ति का हिबा अनुबंध के आधार पर हिबा है, वसीयत नहीं। इसका एक-तिहाई से मान्य होना इसलिए है क्योंकि यह अर्थ में वसीयत है, क्योंकि वारिसों का अधिकार बीमार व्यक्ति की संपत्ति से जुड़ा होता है और उसने हिबा करके दान (तबर्रु) किया है। अतः उसके तबर्रु में उतना ही दिया जा सकता है जितना शरीयत ने उसे अधिकार दिया

उर्दू अनुवाद

असल में फरमाया है कि बीमार का हिबा या सदका सिर्फ वही सही होगा जिस पर उसने कब्जा दे दिया हो, तो जब कब्जा दे दिया तो उसके तिहाई माल से जायज होगा और अगर वह कब्जा देने से पहले फौत हो गया तो हिबा बातिल हो जाएगा। यह जानना ज़रूरी है कि बीमार का हिबा अनुबंध के एतबार से हिबा है वसीयत नहीं है और इसमें तिहाई माल तक जितना भी इसका एतबार है इसलिए है कि वह मानी में वसीयत है, इसलिए कि उसके माल से वारिसों का ताल्लुक है और हिबा करके तबर्रु किया है तो तबर्रु में उतना ही दिया जा सकता है जितना शरीयत ने उसको

अरबी मूल

है, जो कि एक-तिहाई हिस्सा है। चूंकि बीमार व्यक्ति का यह कार्य अनुबंध के लिहाज से हिबा है, इसलिए इसमें हिबा की शर्तें मानी जाएंगी, जबकि इसकी सभी शर्तों में से एक यह है कि वाहिब की मृत्यु से पहले मौहूब लहू (प्राप्तकर्ता) का कब्जा हो।

उर्दू अनुवाद

हक दिया है और वह तिहाई हिस्सा है और जब बीमार का यह तसर्रुफ़ अनुबंध के लिहाज़ से हिबा है तो इसमें हिबा की शर्तें मोतबर होंगी जबकि इसकी जुमला शर्तों में से एक यह है कि वाहिब की मौत से क़ब्ल मौहूब लहू का क़ब्ज़ा हो। (त)

1 फतावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, दसवां अध्याय बीमार के हिबा के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/400. पृष्ठ 338 of 692

ہشتم: یہ کہ اگر مکان مسکونہ میں متوفیہ تادم حیات خود رہی بعد تحریر ہبہ نامہ کے اور باقی مکان دکانیں میں اسی متوفیہ کے کرایہ دار تھے اور کوئی امر جدید جو موجب قبضہ ہوتا تاحیات متوفیہ عمل میں نہیں آیا تو موجب بطلان ہبہ ہوا یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ ہبہ جزئاً و کلاً تمام و کمال باطل و بے اثر محض ہے وہ سب جائداد مترو کہ عورت ہے اس کے وارثوں پر حسب فرائض تقسیم ہوگی بہن کی پوتی نواسی اس میں سے اس عقد و تحریر کی بناء پر ایک حبہ نہیں پا سکتیں، نہ ازروئے ہبہ، نہ بروئے وصیت کہ مرض الموت کا ہبہ اگرچہ حکماً وصیت ہے ، حقیقۃً ہبہ ہے اگر موہوب لہ کے قبضہ تامہ شرعیہ سے پہلے واہب کا انتقال ہو جائے باطل محض ہو جاتا ہے۔ ہندیہ میں محیط سے ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قال في الاصل ولا تجوز هبة المريض ولا صدقته الا مقبوضة فاذا قبضت جازت من الثلث واذا مات الواهب قبل التسليم بطلت يجب ان يعلم ان هبة المريض هبة عقد اوليست بوصية واعتبارها من الثلث ما كانت لانها وصية معنى لان حق الورثة يتعلق بمال المريض وقد تبرع بالهبة فيلزم تبرعه بقدر ما جعل الشرع له وهو	اصل میں فرمایا ہے مریض کا ہبہ یا صدقہ صرف وہی صحیح ہوگا جس پر اس نے قبضہ دے دیا ہو تو جب قبضہ دے دیا تو اس کے تہائی مال سے جائز ہوگا اور اگر وہ قبضہ دینے سے پہلے فوت ہوگیا تو ہبہ باطل ہوجائے گا یہ جاننا ضروری ہے کہ مریض کا ہبہ عقد کے اعتبار سے ہبہ ہے وصیت نہیں ہے اور اس میں تہائی مال تک جتنا بھی اس کا اعتبار ہے اس لئے ہے کہ وہ معنیً وصیت ہے اس لئے کہ اس کے مال سے ورثاء کا تعلق ہے اور ہبہ کرکے تبرع کیا ہے تو تبرع میں اتنا ہی دیا جاسکتا ہے جتنا شریعت

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الثلث واذا كان هذا التصرف هبة عقدا شرط له سائر شرائط الهبة ومن جملة شرائطها قبض الموهوب له قبل موت الواهب -1	نے اس کو حق دیا ہے اور وہ تہائی حصہ ہے اور جب مریض کا یہ تصرف عقد کے لحاظ سے ہبہ ہے تو اس میں ہبہ کے شرائط معتبر ہوں گے جبکہ اس کے جملہ شرائط میں سے ایک یہ ہے کہ واہب کی موت سے قبل موہوب لہ کا قبضہ ہو۔ (ت)

1 فتاوی ہندیہ کتاب الھبۃ باب العاشر في ھبۃ المریض نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۰۰ Page of 692 338

Volume 19 Fatawa Razawiyya

Here, since the property is divisible and was gifted to two persons without division, it resulted in a gift of an undivided share (Mushaa), and a gift of an undivided share is unlawful. It is stated in Tanwir: - If two persons gift a house to one person, it is valid, and the reverse is not valid. (T)

In Durr al-Mukhtar it is stated: - Due to joint ownership (Shuyu') in what is capable of being divided. (T)

And since the donor passed away before delivery and division, the gift became void by consensus. - i.e., according to the school of Imam (Abu Hanifa), may Allah be pleased with him, the mention of consensus indicates the resolution of the dispute regarding whether the gift of a shared thing (Mushaa) is irregular (fasid) and confers ownership upon possession, or void (batil) and provides no ownership at all. This is because death before delivery by consensus voids even a valid gift, let alone an irregular one. (T)

In Durr al-Mukhtar it is stated: - By 'Meem', the death of one of the contracting parties after giving possession is meant, and if death occurs before delivery, it will be void. (T)

The answer to the first question has been given; indeed, this much was sufficient here. Second: If the minor granddaughter resided with the maternal grandmother and was under the grandmother's custody, then the gift made for her...

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/161
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/161
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/161

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

यहाँ, जब कि संपत्ति विभाज्य है और दो व्यक्तियों को बिना विभाजन के उपहार में दी गई, तो यह एक अविभाजित हिस्से का उपहार (हिबा मुशाअ) हो गया और अविभाजित हिस्से का उपहार नाजायज़ है। तनवीर में है: - दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को मकान दिया तो सही है और इसका उल्टा हो तो नाजायज़ है। (त)

दुर्र-ए-मुख़्तार में है: - विभाज्य वस्तु में संयुक्त स्वामित्व (शुरूअ) के कारण। (त)

और चूँकि सुपुर्दगी या विभाजन से पहले उपहार देने वाले का निधन हो गया, उपहार सर्वसम्मति से शून्य (बातिल) हो गया। - यानी इमाम साहब (अबू हनीफ़ा) रज़ियल्लाहु अन्हु के मज़हब पर, और इज्मा (सर्वसम्मति) का इशारा इसलिए किया कि मुशाअ चीज़ का हिबा फ़ासिद (अनियमित) हो तो कब्ज़े के साथ स्वामित्व प्रदान करेगा या वह बातिल (शून्य) हो तो स्वामित्व के लिए बिल्कुल उपयोगी नहीं होगा, इस बात में विवाद समाप्त हो गया। यह इसलिए है क्योंकि कब्ज़ा देने से पहले वाहिब (उपहार देने वाले) की मौत सर्वसम्मति से हिबा को बातिल कर देती है, चाहे हिबा सही (वैध) हो, तो फ़ासिद का ज़िक्र ही क्या रहा। (त)

दुर्र-ए-मुख़्तार में है: - 'मीम' से दोनों पक्षों में से एक की मृत्यु कब्ज़ा देने के बाद मुराद है, और यदि मृत्यु सुपुर्दगी से पहले हो तो बातिल हो जाएगा। (त)

पहले सवाल का जवाब हो गया, बल्कि यहाँ इतना ही काफ़ी था। दूसरा: यदि नाबालिग नातिन नानी के पास रहती थी और नानी के कब्ज़े में थी, तो जो हिबा उसके लिए हुआ...

---

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/161
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/161
3. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, बाब अल-रुजू फ़िल हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/161

पृष्ठ 339/692

یہاں جبکہ جائداد قابلِ قسمت ہے اور دو شخصوں کو بلا تقسیم ہبہ کی گئی ہبہ مشاع ہوا اور ہبہ مشاع ناجائز ہے۔ تنویر میں ہے : وہب اثنان داراً لواحد صح وبعکسہ لا [1] | دو افراد نے ایک شخص کو مکان دیا تو صحیح ہے اور اس کا عکس ہو تو ناجائز ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے : للشیوع فیما یحتمل القسمۃ [2] | قابل تقسیم چیز میں شیوع کی وجہ سے (ت)

اور جبکہ تسلیم با تقسیم سے پہلے واہبہ نے انتقال کیا ہبہ بالا جماع باطل ہوگیا ای علی مذہبہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ و اشار بالاجماع الی ارتفاع النزاع فی ان ھبۃ المشاع فاسدۃ تفید الملک بالقبض ام باطلۃ فلا تفید اصلاً و ذلک لان الموت قبل التسلیم مبطل اتفاقاً لوھبۃ صحیحۃ فضلاً عن فاسدۃ۔ | یعنی امام صاحب رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے مذہب پر اور اجماع کا اشارہ اس لئے کیا کہ مشاع چیز کا ہبہ فاسد ہو تو قبضہ کے ساتھ مفید ملک ہوگا یا وہ باطل ہو تو ملکیت کے لئے اصلاً مفید نہ ہوگا اس بات میں نزاع ختم ہوگیا۔ یہ اس لئے ہے کہ قبضہ دینے سے قبل واہب کی موت ہبہ کو بالاجماع باطل کردیتی ہے اگرچہ ہبہ صحیح ہو تو فاسد کا ذکر ہی کیا رہا۔ (ت)

در مختار میں ہے : والمیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم ولو قبلہ بطل [3] ۔ | میم سے فریقین میں سے ایک کی موت قبضہ دینے کے بعد مراد ہے اور موت قبل از تسلیم ہو تو باطل ہوجائے گا۔ (ت)

سوال اول کا جواب ہو گیا بلکہ یہاں اسی قدر کافی تھا۔ دوم: نا بالغہ نواسی اگر نانی کے پاس رہتی تھی نانی کے قبضہ میں تھی تو جو ہبہ اس کے لئے ہوا

---

[1] در مختار کتاب الہبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ [2] در مختار کتاب الہبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ [3] در مختار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الہبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Fatawa Ridawiyya Volume 19

The grandmother's possession of it was valid and sufficient for the completion of the gift (Hiba). If the gift was not shared (musha'), then in this case, the father's presence in the same city does not prevent the grandmother's possession. This is the correct view and the decree (fatwa) is based on it. Yes, if the granddaughter is not in her possession, then in the presence of the father, the possession by the grandmother or anyone else is not valid.

In Durr-ul-Mukhtar it is stated:

If a stranger gives a gift to a minor, it is completed by the possession of his guardian (Wali), who is the father, then his executor (Wasi), then the grandfather, then his executor. If the child is not under their care, and they are absent, it is completed by the possession of the one who supports him, such as his uncle or a stranger, if the child is under their care. Otherwise, due to the loss of guardianship (it is not completed). However, in 'Al-Burjandi', there is disagreement regarding when the supporter takes possession while the father is present. Some say it is not permissible, but the correct view is that it is permissible. 1

If a stranger gives a gift to a minor, the gift will be completed through the possession of his guardian. The guardians in order are: the father, then his executor, then the grandfather, then his executor. If the child is not with them and the mentioned people are not present, then the one who has taken the child into their household, provided the child is with them (for example, an uncle or any stranger), their possession will make the gift complete for the child. If the child is not with the latter-mentioned persons, their possession will not be considered valid because in such a case they do not have guardianship. However, it is stated in 'Burjandi' that if the person who has taken the child into their household takes possession while the child's father is present, there is a difference of opinion. Some have said it is not permissible, and the correct view is that it is permissible. (T)

In Alamgiriyyah it is stated:

The scholars differed about this, and the correct view is its permissibility. Thus it is in 'Fatawa Qazi Khan', and it is fatwa'd upon in this way in 'Al-Fatawa al-Sughra'. 2

There is a difference among scholars in this matter, and the correct view is that it is permissible. It is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan' in this manner, and it is in 'Fatawa Sughra' that the decree (fatwa) is based on this. (T)

Third (3): The paternal grandmother's possession of a gift to a granddaughter who is being raised by her mother is not valid, even if she is in the same city, as previously mentioned from 'Ad-Durr' 3 regarding the statement: 'Otherwise, due to the loss of guardianship' (as it was mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar' that if the child is in the household, it is valid, otherwise not, because guardianship was not found). (T)

1. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/160
2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hiba, Al-Bab al-Sadis, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/393
3. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi, 2/160

फ़तावा रज़विया खंड 19

नानी का उस पर कब्ज़ा जायज़ और हिबा (दान) की पूर्णता के लिए पर्याप्त था। यदि हिबा 'मुशा' (अविभाजित) न होता, तो इस स्थिति में पिता का उसी शहर में होना नानी के कब्ज़े में बाधक नहीं है। यही सही है और इसी पर फ़तवा है। हाँ, यदि पोती उनके कब्ज़े में न हो, तो पिता की उपस्थिति में नानी या किसी अन्य का कब्ज़ा जायज़ नहीं है।

दुर्रे मुख़्तार में है:

यदि किसी अजनबी ने नाबालिग को दान दिया, तो उसके वली (संरक्षक) के कब्ज़े से दान पूरा हो जाएगा, जो कि पिता है, फिर उसका वसी (कार्यकारी), फिर दादा, फिर उसका वसी। यदि बच्चा उनके संरक्षण में नहीं है, और वे अनुपस्थित हैं, तो दान उस व्यक्ति के कब्ज़े से पूरा हो जाता है जो उसका पालन-पोषण करता है, जैसे उसका चाचा या कोई अजनबी, यदि बच्चा उनके संरक्षण में हो। अन्यथा, विलायत (संरक्षण) के अभाव के कारण (यह पूरा नहीं होगा)। हालांकि, 'अल-बुरजंदी' में मतभेद है कि यदि पालन-पोषण करने वाला कब्ज़ा ले और पिता मौजूद हो। कुछ कहते हैं कि यह जायज़ नहीं है, लेकिन सही विचार यह है कि यह जायज़ है। 1

अगर नाबालिग को अजनबी ने दान दिया तो उसके वली के कब्ज़े से दान पूरा हो जाएगा। वली क्रमशः हैं: पिता, फिर उसका वसी, फिर दादा, फिर उसका वसी। अगर बच्चा उनके पास न हो और उल्लेखित लोग न हों, तो फिर जिसने बच्चे को अपने परिवार (अयाल) में शामिल किया है, बशर्ते कि बच्चा उनके पास हो, उदाहरण के लिए चाचा या कोई अजनबी, तो उनके कब्ज़े से बच्चे के लिए दान पूरा हो जाएगा। यदि बच्चा बाद में उल्लेखित लोगों के पास न हो, तो उनका कब्ज़ा मान्य नहीं होगा क्योंकि ऐसी स्थिति में उन्हें विलायत प्राप्त नहीं है। लेकिन 'बुरजंदी' में है कि यदि परिवार में लेने वाला बच्चे के पिता की मौजूदगी में कब्ज़ा करे तो मतभेद है। कुछ ने कहा जायज़ नहीं है और सही यह है कि जायज़ होगा। (त)

आलमगीरिया में है:

उलेमाओं में इस बारे में मतभेद है और सही बात इसकी अनुमति है। ऐसा ही 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है, और 'अल-फ़तावा अल-सुग़रा' में भी इसी पर फ़तवा दिया गया है। 2

इसमें उलेमाओं का मतभेद है और सही यह है कि जायज़ है, 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में इसी तरह है और 'फ़तावा सुग़रा' में है कि इसी पर फ़तवा है। (त)

तीसरा (3): पोती, जो माँ के पालन-पोषण में है, उसके दान पर दादी का कब्ज़ा जायज़ नहीं है, भले ही वह उसी शहर में हो, जैसा कि 'अद-दुर्र' 3 से पहले उल्लेख किया गया है: 'अन्यथा विलायत के अभाव के कारण' (जैसा कि दुर्रे मुख़्तार में गुज़रा कि परिवार में हो तो जायज़ है वरना नहीं क्योंकि विलायत नहीं पाई गई)। (त)

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/160
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, छठा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/393
3. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मुजतबाई दिल्ली, 2/160

पृष्ठ 692 में से 340

نانی کا اس پر قبضہ جائز و موجب تمامی ہبہ تھا، اگر ہبہ مشاع نہ ہوتا تو اس صورت میں باپ کا اسی شہر میں موجود ہونا نانی کے قبضہ کا مانع نہیں۔ یہی صحیح ہے اور اسی پر فتوٰی، ہاں اگر نواسی اس کے قبضہ میں نہ ہو تو باپ کے ہوتے نانی وغیرہ کسی کا قبضہ جائز نہیں۔

در مختار میں ہے :

ان وھب لہ اجنبی تتم بقبض ولیہ وھو الاب ثم وصیہ ثم الجد ثم وصیہ وان لم یکن فی حجرھم وعند عدمھم تتم بقبض من یعولہ کعمہ واجنبی لو فی حجر ھما والالوبفوات الولایۃ لکن فی البرجندی اختلف فیما لو قبضہ من یعولہ والاب حاضر فقیل لا یجوز والصحیح ھو الجواز - 1

اگر نابالغ کو اجنبی نے ہبہ دیا تو اس کے ولی کے قبضہ سے ہبہ تمام ہو جائے گا ولی ترتیب وار، باپ پھر اس کا وصی، پھر دادا پھر اس کا وصی اگر بچہ ان کے پاس نہ ہو اور مذکور لوگ نہ ہوں پھر جس نے بچے کو اپنا عیال بنایا بشرطیکہ بچہ ان کے پاس ہو مثلاً چچا اور کوئی اجنبی کہ اس کے قبضہ سے بچے کے لئے ہبہ تام ہو گا اگر مؤخر الذکر لوگوں کے پاس بچہ نہ ہو تو ان کا قبضہ معتبر نہ ہوگا کیونکہ ایسی صورت میں ان کو ولایت نہیں ہے۔ لیکن برجندی میں ہے کہ عیال میں لینے والا بچے کے والد کی موجودگی میں قبضہ کرے تو اختلاف ہے۔ بعض نے کہا جائز نہیں اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہوگا۔ (ت)

عالمگیر یہ میں ہے :

اختلف المشائخ فیہ والصحیح الجواز ھکذا فی فتاوی قاضي خاں وبہ یفتی ھکذا في الفتاوی الصغری 2 -

اس میں مشائخ کا اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہے، فتاوٰی قاضی خاں میں یونہی ہے اور فتاوٰی صغرٰی میں ہے کہ اسی پر فتوٰی ہے۔ (ت)

سوم ۳: پوتی کہ ماں کی پرورش میں ہے اس کے ہبہ پر دادی کا قبضہ جائز نہیں اگرچہ اسی شہر میں ہو کما تقدم عن الدر ۳ من قوله والا لـ فوات الولاية (جیسا کہ در مختار میں گزرا کہ عیال میں ہو تو جائز ورنہ نہیں کیونکہ ولایت نہ پائی گئی۔ت)

1 درمختار کتاب الهبة مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۰ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۹۳ 3 درمختار کتاب الهبة مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۰

Volume 19 Fatawa Razawiya

Fourthly, in this case, possession did not take place. It is stated in Durr al-Mukhtar: "If the gifted item (mawhub) is occupied by the property of the donor (wahib), it prevents the completion of the gift." (T)

Fifthly, if complete and independent possession is established over one of two gifted items without taking possession of the other, the gift of the one possessed is complete. However, if a gift was shared between two people (musha'), or if one thing is a part of another, or is connected to it like a part, or occupied by it, then possession is not established. It is stated in Al-Alamgiriyah:

[Arabic Text Section] If a house was gifted which contains the donor's belongings, and either the house alone or the house along with the belongings was handed over, it is not valid. If the belongings were gifted without the house and vacated for the donee, it is valid. If both the house and the belongings were gifted together and vacated, it is valid for both. If the delivery was separated, such as gifting one and handing it over, then gifting the other and handing it over: if gifting the house preceded, it is invalid for the house but valid for the belongings. If gifting the belongings preceded, then the gift is valid for both. If land was gifted without the crop, or the crop without the land, and vacated, it is not valid in either case because each is connected to the other like a part to a part. Thus, it is like gifting a shared (musha') divisible thing. And if he gifted...

[Urdu Explanation Section] If a house was gifted in which the donor's belongings are present, and possession was given of either the house or the house with belongings, it will not be valid. And if only the belongings were gifted and the donor vacated them for the donee, the gift will be valid. If the house along with the belongings was gifted and vacated, the gift of both will be valid. But if the house and belongings were not gifted together but one after another: if the house was gifted first and possession given, it will be invalid for the house and valid for the belongings. And if the belongings were gifted first and possession given, the gift for both will be valid. If land was gifted without the crop, or the crop without the land, and vacated for possession, the gift will not be valid in either case because the connection of the land and the crop is of partiality (one being a part of the other), so it is like gifting a shared divisible thing, and both were gifted separately.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press, Delhi, 1/109 Page 341 of 692

चौथा, इस स्थिति में क़ब्ज़ा नहीं हुआ, दुर्रे मुख़्तार में है: "मवहूब (दी गई चीज़) जब वाहिब (देने वाले) की मल्कियत से मशग़ूल (युक्त) हो, तो वह मुकम्मल हिबा (दान) से रोकता है।" (त)

पाँचवाँ, दो मवहूब चीज़ों में से एक पर कामिल और मुस्तक़िल क़ब्ज़ा हो जाए, बिना दूसरी पर क़ब्ज़ा किए, तो जिस पर क़ब्ज़ा हुआ उसका हिबा मुकम्मल हो गया। और अगर दो व्यक्तियों को हिबा मुशाअ (साझा) था या एक चीज़ दूसरे का हिस्सा थी या उससे हिस्से की तरह जुड़ी या मशग़ूल थी, तो उस पर क़ब्ज़ा नहीं। आलमगीरिया में है:

[अरबी पाठ] अगर ऐसे मकान का हिबा किया जिसमें वाहिब का सामान मौजूद है और मकान या मकान मय सामान का क़ब्ज़ा दिया तो सही न होगा। और अगर सिर्फ सामान हिबा किया और वाहिब ने सामान को मवहूब-लह (पाने वाले) के लिए खाली कर दिया तो हिबा सही होगा। और अगर मकान और सामान दोनों का हिबा किया और खाली कर दिया तो दोनों का हिबा सही होगा। और अगर सुपुर्दगी में फ़र्क किया, जैसे कि एक हिबा किया और सुपुर्द किया फिर दूसरा हिबा किया और सुपुर्द किया: अगर पहले मकान का हिबा किया तो मकान में जायज़ नहीं और सामान में जायज़ होगा। और अगर पहले सामान का हिबा किया तो दोनों का हिबा सही होगा। अगर ज़मीन का बिना फ़सल के या फ़सल का बिना ज़मीन के हिबा किया और खाली कर दिया, तो दोनों स्थितियों में सही नहीं होगा क्योंकि प्रत्येक दूसरे से हिस्से की तरह जुड़ा है। अतः यह विभाजित होने वाली मुशाअ चीज़ के हिबा की तरह है। और अगर हिबा किया...

[उर्दू विवरण] अगर ऐसे मकान का हिबा किया जिसमें वाहिब का सामान मौजूद है और मकान या मकान मय सामान का क़ब्ज़ा दिया तो सही न होगा। और अगर सिर्फ सामान हिबा किया और वाहिब ने सामान का तख़लिया (खाली करना) मवहूब-लह को कर दिया तो हिबा सही होगा। और अगर मकान मय सामान हिबा किया और तख़लिया कर दिया तो दोनों का हिबा सही होगा। और मकान और सामान का हिबा इकट्ठा नहीं किया बल्कि एक के बाद एक किया: तो अगर पहले मकान हिबा किया और क़ब्ज़ा दे दिया तो मकान में नाजायज़ और सामान में जायज़ होगा। और अगर पहले सामान हिबा करके उसका क़ब्ज़ा दे दिया तो दोनों का हिबा सही होगा। अगर ज़मीन का बिना फ़सल या फ़सल का बिना ज़मीन हिबा किया और क़ब्ज़ा के लिए तख़लिया कर दिया हो, तो दोनों सूरतों में हिबा सही न होगा क्योंकि ज़मीन और उस पर फ़सल का इत्तिसाल (जुड़ाव) जुज़इयत (अंग होने)

वाला है, तो यह क़ाबिले तक़्सीम मुशाअ चीज़ के हिबा की तरह है और दोनों को अलग-अलग हिबा किया।

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली १/१०९ पेज ३४१ ऑफ ६९२

چہارم اِس صورت میں قبضہ نہ ہوا، در مختار میں ہے: الموہوب ان مشغولا یملک الواہب منع تمامہا ۱۔ کہ موہوب جب ملک واہب میں مشغول ہو تو تمامی ہبہ سے مانع ہوتا ہے۔ (ت)

پنجم ۵ دو موہوب چیزوں میں ایک پر قبضہ تامہ مستقلہ اگر بغیر دوسرے پر قبضہ کے ہو جائے تو جس پر قبضہ ہوا اس کا ہبہ تمام ہو گیا، اور اگر دو شخصوں کو ہبہ مشاع تھا یا ایک شے دوسرے کی جز یا اس سے مثل جز متصل یا مشغول ہے تو اس پر قبضہ نہیں۔ عالمگیریہ میں ہے:

لو وھب دارا فیھا متاع الواہب وسلم الدار الیہ او سلمھا مع المتاع لم تصح، ولو وھب المتاع دون الدار وخلی بینہ وبینہ صح وان وھب لہ الدار والمتاع جمیعا وخلی بینہ وبینھما صح فیھما جمیعا وان فرق في التسلیم نحو ان یھب احدھما وسلم ثم وھب الآخر وسلم ان قدم ھبۃ الدار لا تصح وفی المتاع تصح وان قدم ھبۃ المتاع فالھبۃ صحیحۃ فیھما جمیعا ولو وھب الارض دون الزرع او الزرع دون الارض وخلی لم تصح في الوجھین لان کل واحد منھما متصل لصاحبہ اتصال جزء بجزء فصار بمنزلۃ ھبۃ المشاع فیما یحتمل القسمۃ، ولو وھب

اگر ایسے مکان کا ہبہ کیا جس میں واہب کا سامان موجود ہے اور مکان یا مکان مع سامان کا قبضہ دیا تو صحیح نہ ہوگا۔ اور اگر سامان صرف ہبہ کیا اور واہب نے سامان کا تخلیہ موہوب لہ کو کردیا تو ہبہ صحیح ہوگا۔ اور اگر مکان مع سامان ہبہ کیا اور تخلیہ کردیا تو دونوں کا ہبہ صحیح ہوگا اور مکان اور سامان کا ہبہ مگرنہ کیا بلکہ یکے بعد دیگرے کیا تو اگر پہلے مکان ہبہ کیا اور قبضہ دے دیا تو مکان میں ناجائز اور سامان میں جائز ہوگا اور اگر پہلے سامان ہبہ کرکے اس کا قبضہ دے دیا تو دونوں کا ہبہ صحیح ہوگا _____ اگر زمین کا بغیر فصل یا فصل کا بغیر زمین ہبہ کیا اور

قبضہ کے لئے تخلیہ کردیا ہو تو دونوں صورتوں میں ہبہ صحیح نہ ہوگا کیونکہ زمین اور اس پر فصل کا اتصال جزئیت والا ہے تو یہ قابل تقسیم مشاع چیز کے ہبہ کی طرح ہے اور دونوں کو علیحدہ علیحدہ ہبہ کیا

۱ درمختار کتاب الہبة مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۰۹ Page 341 of 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

If each of them is given separately, but the delivery is joined together, it is permissible for both; if the delivery is separated, it is not permissible for either, whichever is presented first. This is mentioned in Siraj al-Wahaj. (Summarized)

And if possession of both is given together, the gift (Hiba) for both will be valid; and if possession is given separately, the gift for both will not be correct, regardless of which one is preceded or followed. In Siraj al-Wahaj, it is thus. (Summarized)

(T)

Sixthly: Yes, in this case, possession did not take place, and death before possession causes the invalidation of the gift. In Durr al-Mukhtar and Radd al-Muhtar, it is stated:

In Al-Ashbah: The gift of an 'occupied' (mashghul) thing is not permissible except when a father gifts a house to his minor child while the father is residing in it. Or if he gifts his child a house in which people are residing without rent, it is permissible and he becomes the possessor for his son; but not so if it were with rent. (Summarized) And Allah Almighty knows best.

In Al-Ashbah, it is stated: The gift of an occupied thing is invalid except when a father gifts it to his minor son, even if he himself is residing there, it is valid. If a father gifted a house to his minor son while someone else is residing in it, if this residence was previously without rent, the gift will be valid; the father's possession itself will become the son's possession. And if that person's residence is on a rental basis, then the gift will not be correct. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 113: From Kanpur, sent by Karim Ahmad, through uncle Auni Ahmad, perfume merchant, Itr Bazar Kalan, Bareilly. 9 Rajab 1332 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: Zaid purchased a piece of property (a house) in his wife's name with his own personal money. He had the deed of sale written in his wife's name instead of his own. After purchasing the house, Zaid and his wife resided together on the upper floor of the said house. Zaid's commercial goods were always kept in the entire lower portion of the said house and are still present there. Three years after purchasing the house, house tax was initiated. In the ownership column of the house tax register, Zaid entered his own name and

continued to pay the tax himself throughout his life. And he also carried out repairs to the house...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 2, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 4/380
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159; Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/510

यदि उनमें से प्रत्येक को अलग-अलग दिया जाए लेकिन सुपुर्दगी एक साथ की जाए, तो दोनों के लिए जायज़ है। यदि सुपुर्दगी अलग-अलग की जाए, तो दोनों का हिबा (उपहार) दुरुस्त नहीं होगा, चाहे जिसे भी पहले पेश किया जाए। सिराज अल-वहाज में ऐसा ही है। (संक्षिप्त)

और कब्ज़ा दोनों का साथ दिया तो दोनों का हिबा जायज़ होगा और कब्ज़ा अलग-अलग दिया तो दोनों का हिबा दुरुस्त न होगा, चाहे दोनों में जिसे चाहे पहले या बाद में करे। सिराज अल-वहाज में ऐसा ही है। (संक्षिप्त)

(त)

छठा: हाँ, इस सूरत में कब्ज़ा नहीं हुआ और कब्ज़े से पहले मृत्यु हिबा के बातिल (अमान्य) होने का कारण बनती है। दुर्र-ए-मुख्तार और रद्दुल मुह्तार में है:

अल-अशबाह में है: 'मशग़ूल' (कब्जे वाली) चीज़ का हिबा जायज़ नहीं है सिवाय इसके कि बाप अपने नाबालिग बच्चे को घर हिबा करे और बाप खुद उसमें रह रहा हो। या यदि वह अपने बच्चे को ऐसा घर हिबा करे जिसमें कुछ लोग बिना किराए के रह रहे हों, तो यह जायज़ है और वह अपने बेटे की ओर से कब्ज़ा करने वाला बन जाता है; ऐसा नहीं होगा यदि वह किराए पर हो। (संक्षिप्त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

अल-अशबाह में है: मशग़ूल चीज़ का हिबा नाजायज़ है, सिवाय इसके कि बाप अपने नाबालिग बेटे को हिबा करे, भले ही वह खुद वहां रह रहा हो, तो जायज़ है। अगर बाप ने नाबालिग बेटे को मकान हिबा किया जबकि उसमें कोई और रह रहा है, अगर यह रिहाइश पहले से बिना किराए के है तो हिबा जायज़ होगा; बाप का कब्ज़ा ही बेटे का कब्ज़ा माना जाएगा। और अगर दूसरे की वह रिहाइश किराए के तौर पर है तो हिबा सही न होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ११३: कानपुर से प्रेषित, करीम अहमद द्वारा, मार्फत चाचा अवनी अहमद, इत्र सौदागर, इत्र बाज़ार कलां, बरेली। ९ रजब १३३२ हिजरी। दीन के उलेमा और शराह-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने अपने निजी पैसों से एक मकान का टुकड़ा अपनी पत्नी के नाम पर खरीदा था और बैनामा (बिक्री पत्र) अपने नाम के बजाय अपनी पत्नी के नाम लिखवाया था। मकान खरीदने के बाद ज़ैद और उसकी पत्नी ने उक्त मकान की ऊपरी मंज़िल पर एक साथ रिहाइश

अख्तियार की और ज़ैद का व्यापारिक माल हमेशा उक्त मकान के पूरे निचले हिस्से में रहा और अब तक मौजूद है। मकान खरीदने के तीन साल बाद हाउस टैक्स जारी हुआ। हाउस टैक्स रजिस्टर के मिल्कियत (स्वामित्व) कॉलम में ज़ैद ने खुद अपना नाम दर्ज कराया और जीवन भर खुद ही टैक्स अदा करता रहा। और मकान की मरम्मत भी...

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल हिबा, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, ४/३८०
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/१५९; रद्दुल मुह्तार, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, ४/५१०

पृष्ठ ३४२ / ६९२

کل واحد منهما علی حدة ان جمع فی التسلیم جازت فیهما و ان فرق لا تجوز فیهما ایهما قدم کذا فی السراج الوہاج ۱ (ملخصاً)

اور قبضہ دونوں کا معا دیا تو دونوں کا ہبہ جائز ہوگا اور قبضہ علیحدہ علیحدہ دیا دونوں کا ہبہ درست نہ ہوگا خواہ دونوں میں جس کو چاہے مقدم مؤخر کرے، سراج الوہاج میں یوں ہے۔ (ملخصا)

(ت)

ششم ہاں اس صورت میں قبضہ نہ ہوا اور قبل قبضہ موت موجب بطلان ہبہ ہے۔ در مختار اور ردالمحتار میں ہے:

فی الاشباہ ہبۃ المشغول لا تجوز الا اذا وھب الاب لطفلہ داراً والا ب ساکنھا ولو وھب طفلہ دارا ایسکن فیھا قوم بغیر اجر جاز و یصیر قابضا لابنہ لا لو کان بآجر ۲ (ملخصاً) واللہ تعالٰی اعلم.

الاشباہ میں ہے مشغول چیز کا ہبہ ناجائز ہے الا یہ کہ باپ اپنے نابالغ بیٹے کو ہبہ کرے خود سکون پذیر بھی ہو تو جائز ہے، اگر نابالغ بیٹے کو باپ نے مکان ہبہ کیا جبکہ اس میں کوئی غیر سکون پذیر ہے اگر یہ سکونت پہلے سے بغیر اجارہ ہے تو ہبہ جائز ہوگا باپ کا قبضہ ہی بیٹے کا قبضہ ہو جائے گا۔ اور غیر کی وہ سکونت اجارہ کے طور پر ہے تو ہبہ صحیح نہ ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۱۳: از کانپور مرسلہ کریم احمد معرفت عم اونی احمد سوداگر عطر بازار کلاں بریلی ۹ رجب ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے ذاتی روپے سے ایک قطعہ مکان اپنی اہلیہ کے نام خرید کیا تھا اور بیعنامہ اپنی بی بی کے نام لکھوایا نہ

اپنے نام سے بعد خریداری مکان زید اور اس کی بی بی نے ایک ساتھ مکان مذکور کے بالا خانہ پر سکونت اختیار کی اور مکان مذکور کے کل حصہ زیریں میں زید کا تجارتی مال ہمیشہ رہا کیا اور اب تک موجود ہے۔ خریداری مکان سے عرصہ تین سال کے بعد ہاؤس ٹیکس جاری ہوار جسٹر ہاؤس ٹیکس کے خانہ ملکیت میں زید نے اپنا نام خود درج کرایا اور ٹیکس کا روپیہ بھی تاحین حیات خود ادا کرتا رہا۔ اور مرمت مکان بھی

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الھبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۸۰ ۲ در مختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹، ردالمحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۰

Volume 19

...continued to do so from his personal expenses. Now Zaid has passed away. According to the ruling of the Noble Sharia, will that house be the exclusive property of Zaid's wife, or will it be shared among all of Zaid's heirs? State the ruling and be rewarded.

The Answer: If Zaid conducted the transaction in his wife's name at the time of the offer and acceptance, for example, he said to the seller, "I have bought this house in my wife's name," and the seller said, "I have sold it to your wife," then the wife becomes the owner of that house, provided she accepts that sale in her name. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
If one buys for another, it is executed upon him if he does not attribute it to the other. But if he attributes it, for example by saying, 'Sell to so-and-so,' and he (the seller) says, 'I have sold to so-and-so,' then it is suspended [on the other's approval]. Bazzaziya etc.	If someone buys something for another but does not attribute the purchase to the other, it belongs to the buyer. If it is attributed to the other by saying "Sell this thing for so-and-so" and in response the other says "I have sold this for so-and-so," then it will be dependent on that other person's permission. Bazzaziya etc. (T)

And if Zaid did not make the purchase in the wife's name but later had her name written in the sale deed, then Zaid remains the owner. Writing the wife's name in the sale deed is a gift (Hiba) to the wife, which cannot be completed without possession. Since Zaid himself lived in that house, kept his belongings there, and never vacated it to give possession to his wife until his death, that gift became void. The house is the property of Zaid and will be distributed among his heirs according to their obligatory shares. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
A gift is completed by full possession, even if the gifted object occupies the donor's property, but not if it is occupied by it.	A gift becomes complete with full possession. If the gifted object occupies the donor's property, it is valid, but if the gifted object is occupied by something belonging to the donor, it will not be complete. (T)

In the same [book]:

Arabic Text	Urdu Translation
And 'Meem' [refers to] the death of one of the contracting parties after delivery; so if it occurs before it, it [the gift] is void. And Allah knows best.	"Meem" refers to the death of one of the parties after possession. If death occurs before possession, the gift is void. And Allah knows best. (T)

1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Section on Al-Fuduli, Mujtabai Press, Delhi, 2/31.
2. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Press, Delhi, 2/159.
3. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Chapter on Revoking a Gift, Mujtabai Press, Delhi, 2/161.

जिल्द 19

...अपने निजी खर्च से करता रहा। अब ज़ैद का इंतकाल हो गया है, शरीयत के हुक्म के मुताबिक वह मकान ज़ैद की पत्नी की निजी मिल्कियत होगा या ज़ैद के तमाम वारिसों में साझा होगा? बयान फरमाएं सवाब पायें।

जवाब: अगर ज़ैद ने ईजाब-ओ-क़ुबूल (खरीद-बिक्री के समय प्रस्ताव और स्वीकृति) के वक्त अपनी बीवी के नाम पर मकान खरीदा, मसलन बेचने वाले से कहा कि "यह मकान मैंने अपनी बीवी के नाम पर खरीदा है" और बेचने वाले ने कहा कि "मैंने तुम्हारी बीवी के हाथ बेच दिया," तो उस मकान की मालिक बीवी हुई, बशर्ते कि बीवी ने उस सौदे को अपने नाम पर स्वीकार कर लिया हो। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी इबारत	**उर्दू तर्जुमा**
लो अश्तरा लिगैरिही नफ़ज़ा अलैही इज़ा लम युज़िफहु इला गैरिही फ़लौ अज़ाफ़हु बआन काला बिअ लिफ़ुलानिन फ़क़ाला बिअतहु लिफ़ुलानिन तवक्क़फ़ा, बज़ाज़िया वग़ैरहा।	अगर किसी दूसरे के लिए कोई चीज़ खरीदी और खरीदारी को दूसरे की तरफ मंसूब नहीं किया, तो वह खरीदार की होगी। अगर यह कहकर दूसरे की तरफ मंसूब की कि "यह चीज़ फलां के लिए बेचो" और जवाब में दूसरे ने कहा "मैंने यह फलां के लिए बेची," तो यह उस दूसरे की अनुमति पर निर्भर करेगा। बज़ाज़िया वगैरह। (त)

और अगर ज़ैद ने खरीदारी बीवी के नाम नहीं की, फिर बाद में बैनामा (बिक्री विलेख) में बीवी का नाम लिखवा दिया, तो मालिक ज़ैद ही रहा। बैनामा में बीवी का नाम लिखवाना बीवी के लिए हिबा (दान) है जो बिना कब्ज़े के पूरा नहीं हो सकता। चूंकि ज़ैद खुद भी उस मकान में रहा और अपना सामान रखा और कभी उसे खाली करके बीवी को कब्ज़ा नहीं दिया यहाँ तक कि वह मर गया, तो वह हिबा बातिल (अमान्य) हो गया। मकान ज़ैद की मिल्कियत है और ज़ैद के वारिसों में फर्ज़ के मुताबिक तकसीम होगा। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी इबारत	**उर्दू तर्जुमा**
ततमुल हिबतु बिल-क़ब्ज़िल कामिलि वलौ अल-मौहूबु शागिलन	हिबा पूर्ण कब्ज़े से मुकम्मल होता है। अगर हिबा की गई चीज़ दाता की मिल्कियत को घेरे हुए है तो जायज़ है, और अगर

अरबी इबारत	उर्दू तर्जुमा
लि-मिल्किल वाहिबि ला मशगूलन बिही।	हिबा की गई चीज़ दाता की चीज़ से भरी हुई है तो मुकम्मल नहीं होगा। (त)

इसी में है:

अरबी इबारत	उर्दू तर्जुमा
वल-मीमु मौतु अहदिल मुतआक़िदैनी बादत तस्लीमि फ़लौ क़बलहू बतला। वल्लाहु तआला आलमु।	"मीम" से मुराद दोनों पक्षों में से किसी एक की मौत कब्ज़े के बाद है, और अगर कब्ज़े से पहले मौत हो जाए तो हिबा बातिल है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयू, फस्ल फिल फुज़ूली, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/31।
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/159।
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फिल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/161।

جلد ۱۹

اپنے صرفہ ذاتی سے خود کرتا رہا۔ اب زید کا انتقال ہوگیا، بموجب حکم شرع شریف کے وہ مکان مملوکہ خاص زوجہ زید کا ہوگا یا یہ کہ زید کے سب ورثہ میں مشترک ہوگا؟ بینوا توجروا

الجواب: اگر زید نے وقت ایجاب و قبول بیع بنام زوجہ کرائی مثلاً بائع سے کہا یہ مکان میں نے اپنی بی بی کے نام خریدا بائع نے کہا میں نے تیری بی بی کے ہاتھ بیچا تو اس مکان کی مالک زوجہ ہوئی جبکہ زوجہ نے وہ بیع اپنے نام جائز رکھی، درمختار میں ہے:

| لو اشتری لغیرہ نفذ علیہ اذا لم یضفہ الی غیرہ فلو اضافہ بان قال بع لفلان فقال بعتہ لفلان توقف، بزازیہ وغیرھا۔ | اگر غیر کے لئے کوئی چیز خریدی اور خریداری کو غیر کی طرف منسوب نہ کیا تو یہ خریدار کی ہوگی، اگر یہ کہہ کر غیر کی طرف منسوب کی کہ یہ چیز فلاں کے لئے بیچ کر اور جواب میں دوسرا کہے میں نے یہ فلاں کے لئے بیچ کی، تو اس غیر کی اجازت پر موقوف رہے گی، بزازیہ وغیرہا (ت) |

اور اگر زید نے خریداری زوجہ کے نام نہ کی پھر بیعنامہ میں زوجہ کا نام لکھا دیا تو مالک زید ہوا اور بیعنامہ میں زوجہ کا نام لکھانا زوجہ کے لئے ہبہ ہے کہ بے قبضہ تمام نہیں ہو سکتا، اور جبکہ زید خود بھی اس مکان میں رہا اور اپنا اسباب رکھا اور کبھی خالی کر کے زوجہ کو قبضہ نہ دیا یہاں تک کہ مر گیا تو وہ ہبہ باطل ہوگیا، مکان ملک زید ہے حسب فرائض ورثائے زید پر منقسم ہوگا۔ درمختار میں ہے:

| تتم الھبۃ بالقبض الکامل ولو الموہوب شاغلا لملک الواھب لا مشغولا بہ۔ | ہبہ کامل قبضہ سے تام ہوتا ہے اگر چہ موہوب شاغل بملک واہب ہو اور اور اگر موہوب چیز واہب کی ملک میں مشغول ہے تو تام نہ ہوگا۔ (ت) |

اسی میں ہے:

| والمیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | "م" سے مراد فریقین میں سے ایک کی موت بعد قبضہ ہے اور اگر قبضہ سے قبل موت ہو تو ہبہ باطل ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) |

---

1. درمختار کتاب البیوع فصل فی الفضولی مطبع مجتبائی دہلی ۳۱/۲
2. درمختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱۵۹/۲
3. درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱۶۱/۲

Vol 19 | Fatawa Razawiyya

Issue 112: From Kanpur Fish Market, brought by Muhammad Sharif Sahib, 10 Rabi al-Akhir Sharif 1333 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this issue: Bakr, during his lifetime, purchased some immovable property; some in his own name and some in the names of his two minor sons. Bakr remained in possession of both properties throughout and used the rental income for himself. Bakr renovated and repaired the property he bought in the names of the minor boys using his own money, just as he did with his own property. He kept no separate account for the property in the names of the minors. Bakr was a merchant by profession, based in Calcutta, while the property was at another location. Bakr had entrusted the management of all immovable property—rent collection, repairs, and renovations—to certain people, and he gave them no instructions to maintain separate accounts for the two properties' repairs, rent, etc. Some tenants of the property in the names of the minors had commercial dealings with Bakr; they always consolidated the rent and proceeds of Bakr's goods together in Bakr's name in their account books and paid the money to Bakr, and Bakr never objected. In 1909 and 1910, Bakr made two diary-like notes, listing the price of all his own property and that in the names of the two boys, as well as cash, notes, and debts owed by others. Bakr fell ill in 1911 and passed away in early 1912 by divine decree, leaving behind several sons, daughters, and a wife as heirs. Now, according to the Noble Sharia, will the property in the names of those two sons be divided among all the heirs, or will only those two sons remain the owners? Only.

The Answer: Although Bakr purchased the property himself, getting the sale deed executed in the names of his two children constitutes a gift (hibah) from him to them. It is stated in Manh al-Ghaffar and Radd al-Muhtar:

[Legal Principle Box]: (Arabic): He bought for her in her childhood or after she grew up and handed it over to her, and that was during his health, then the heirs have no way over it, and it belongs to the daughter specifically. (Urdu): If a father buys something for a minor or adult daughter and gives possession, and the father performs this act while in good health and well-being, then the heirs will have no claim on that thing; it will belong purely to the daughter. (T)

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Aariyah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/506.

मसला 112: कानपुर मछली बाज़ार से, मोहम्मद शरीफ साहिब द्वारा लाया गया, 10 रबी-उल-आख़िर शरीफ़ 1333 हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं: बक्र ने अपने जीवनकाल में जो अचल संपत्ति खरीदी, उसमें से कुछ अपने नाम से और कुछ अपने दो नाबालिग बेटों के नाम से खरीदी। बक्र हमेशा दोनों संपत्तियों पर काबिज़ रहा और उसकी किराए की आय का उपयोग स्वयं किया। बक्र ने नाबालिग लड़कों के नाम वाली संपत्ति का पुनर्निर्माण और मरम्मत अपने पैसों से की, जैसे वह अपनी संपत्ति की करता था। नाबालिगों के नाम की संपत्ति का कोई अलग हिसाब नहीं रखा गया। बक्र पेशे से व्यापारी था और उसका व्यापार स्थल कलकत्ता में था, जबकि संपत्ति दूसरे स्थान पर थी। बक्र ने पूरी अचल संपत्ति के प्रबंधन—किराया वसूली, मरम्मत और पुनर्निर्माण—की ज़िम्मेदारी जिन लोगों को सौंपी थी, उन्हें भी बक्र की ओर से कोई निर्देश नहीं था कि दोनों संपत्तियों की मरम्मत, किराए आदि का हिसाब अलग रखा जाए। नाबालिगों के नाम वाली संपत्ति के कुछ किराएदार ऐसे थे जिनके साथ बक्र का व्यापारिक लेनदेन था; वे हमेशा किराया और बक्र के माल की आय एक साथ बक्र के नाम पर अपने बही-खाते में जमा करते थे और उसका पैसा भी बक्र को ही देते थे, और बक्र ने इस पर कभी कोई आपत्ति नहीं की। 1909 और 1910 में बक्र ने याददाश्त के तौर पर दो डायरी नोट बनाए, जिसमें अपनी और दोनों लड़कों के नाम की कुल संपत्ति की कीमत लिखी, और जो नकद राशि, नोट आदि थे वे लिखे, और लोगों के ज़िम्मे जो लेना-देना था वह लिखा। बक्र 1911 में बीमार हुआ और 1912 की शुरुआत में खुदा के हुक्म से वफ़ात पा गया, और अपने पीछे वारिसों में कई बेटे, बेटियाँ और पत्नी छोड़ गया। अब शरीयत के हुक्म के अनुसार, वह संपत्ति जो उन दो बेटों के नाम है, क्या सभी वारिसों में विभाजित होगी या वही दो बेटे इसके मालिक रहेंगे? फ़क़त।

उत्तर: हालांकि बक्र ने संपत्ति खुद खरीदी थी, लेकिन अपने दो बच्चों के नाम बैनामा (सेल डीड) कराना उनकी ओर से उन बच्चों के लिए हिबा (उपहार) है। 'मन्ह अल-गफ़्फ़ार' और 'रद्द अल-मुह्तार' में है:

[कानूनी सिद्धांत बॉक्स]: (अरबी): उसने उसके बचपन में या उसके बड़े होने के बाद उसके लिए खरीदा और उसे सौंप दिया, और वह उसके स्वास्थ्य के दौरान था, तो वारिसों का उस पर कोई

अधिकार नहीं है, और वह विशेष रूप से बेटी का है। (उर्दू): बीटी नाबालिग या बालिग के लिए कोई चीज़ वालिद ने खरीद कर कब्ज़ा दे दिया और वालिद ने यह अमल अपनी सेहत व तंदुरुस्ती में किया तो वर्रसा का उस चीज़ पर कोई दखल न होगा वह खालिस बेटी की होगी। (त)

[1] रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-आरियाह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/506।

مسئلہ ۱۱۲: از کانپور مچھلی بازار آوردہ محمد شریف صاحب ۱۰ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ بکر نے اپنی حیات میں جو جائداد غیر منقولہ خرید کی وہ کچھ اپنے نام سے اور کچھ اپنے دو پسران نابالغ کے نام سے خرید کی اور ہمیشہ ہر دو جائداد پر بکر قابض رہا اور اس کی آمدنی کرایہ بھی بکر اپنے تصرف میں لایا، بکر نے جو جائداد نابالغ لڑکوں کے نام سے بیعنامہ کرائی تھی اس کی از سر نو تعمیر و مرمت بکر نے اپنے روپے سے کی، جیسے اپنی جائداد کی کرتا تھا، کوئی حساب علیحدہ نابالغان کے نام جائداد کا نہیں رکھا۔ بکر تجارت پیشہ تھا اور اس کی تجارت کا مقام کلکتہ میں تھا اور جائداد دوسرے مقام میں تھی، بکر نے انتظام جائداد غیر منقولہ کل وصولیت کرایہ و مرمت واز سر نو تعمیر جن لوگوں کے سپرد کیا تھا ان کو بھی بکر کی کوئی ہدایت ایسی نہ تھی کہ ہر دو جائداد کی مرمت و کرایہ وغیرہ کا حساب علیحدہ رکھا جائے، کچھ کرایہ دار از نام نابالغان والی جائداد کے ایسے ہیں جن کا بکر سے تجارتی کاروبار تھا، ہمیشہ ان لوگوں نے کرایہ و آمد مال بکر کا ایک ہی ساتھ میں بکر کے نام سے جمع کیا یعنی اپنے بہی کھاتہ میں لکھا اور اس کا روپیہ بھی بکر ہی کو دیا اور بکر نے کبھی اس پر کوئی اعتراض نہیں کیا۔ بکر نے ۱۹۰۹ء و ۱۹۱۰ء میں دو یادداشتیں بطور چٹکا کے بنائیں اور اس میں کل جائداد اپنی اور جو دو لڑکوں کے نام ہے اس کی قیمت لکھی، اور جو روپیہ نقد و از قسم نوٹ وغیرہ تھے وہ لکھے اور لینا دینا جو لوگوں کے ذمہ تھا وہ لکھا، بکر ۱۹۱۱ء میں بیمار ہو کر شروع ۱۹۱۲ء میں قضائے الٰہی سے فوت ہو گیا اور اپنے وارثان چند لڑکے اور لڑکیاں اور زوجہ کو چھوڑا، اب بحکم شرع شریف وہ جائداد جوان دو پسروں کے نام ہے وہ کل وارثان پر تقسیم ہو گی یا اس کے وہی دو پسران مالک رہے؟ فقط

الجواب: بکر نے اگرچہ جائداد خریدی مگر آپ خرید کر اپنے دو بچوں کے نام بیعنامہ کرانا اس کی طرف سے ان کے لئے ہبہ ہے، منح الغفار و ردالمحتار میں ہے:

اشتري لها في صغرها او بعد ما كبرت وسلم اليها و ذلك في صحته فلا سبيل للورثة عليه و يكون للبنت خاصہ ۱۔ بیٹی نابالغ یا بالغ کے لئے کوئی چیز والد نے خرید کر قبضہ دے دیا اور والد نے یہ عمل اپنی صحت و تندرستی میں کیا تو ورثاء کا اس چیز پر کوئی دخل نہ ہو گا وہ خالص بیٹی کی ہوگی۔ (ت)

۱ ردالمحتار کتاب العاریۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۵۰۶

Fatawa Rizvia, Volume 19

The questioner orally stated that he bought the property in the names of children; there are two houses, each large and capable of division, and in each, both boys have been kept as partners without division. If it is so, then this is 'Hiba Musha' (gift of an undivided share) and Hiba Musha is void. When Bakr died without giving possession after an undivided gift, the gift became completely non-existent. And the children have no right in those houses except through inheritance. It is stated in Tanwir al-Absar:

'If two people gift a house to one, it is valid; and its converse is not.' If two individuals gifted their house to one person, it is correct; if the opposite is the case, it is not correct. (T)

In Radd al-Muhtar, it is cited from Allama Khayr al-Ramli:

'There is no difference whether they are both adults or both minors, or one is an adult and the other a minor.' Whether both are adults or both are minors, or one is an adult and the other a minor, there is no difference in all these cases. (T)

In Durr al-Mukhtar, under 'Obstacles to Revocation', it says:

'The letter Meem signifies the death of one of the contracting parties after delivery; so if it occurs before that, it is void.' 'Meem' refers to 'the death of one of the parties after possession'. If death occurs before possession, the gift will be void. (T)

All this is in the case where the children's names were not mentioned during the oral purchase, and it was bought for oneself or bought absolutely, and later the children's names were written in the sale deed. In this case, the ownership belonged to Bakr, and getting it registered in their names is a gift from Bakr to them, and generally, this is the prevailing method. However, if the situation was such that during the actual negotiation of the purchase, the children's names were used; for example, if the seller was told, 'Sell this house at this price to these two children of mine,' and he said, 'I have sold it to them,' and he (Bakr) said, 'I have accepted it on their behalf,' then in this case, the actual sale was in the names of those two, and they originally became the owners of those houses. The purchase price that Bakr paid from his own funds was a gratuitous act and a favor for which there is no compensation. Under this scenario, certainly, both houses are the property of the minors, and Bakr's not counting them as separate from his own property in all business dealings and account documents is not harmful because, by virtue of guardianship, he...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/ 161 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/ 512 3 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/ 161

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

प्रार्थी ने मौखिक रूप से व्यक्त किया कि उसने बच्चों के नाम पर संपत्ति खरीदी; दो मकान हैं, प्रत्येक बड़ा और विभाज्य है, और प्रत्येक में दोनों लड़कों को बिना विभाजन के भागीदार रखा गया है। यदि ऐसा है, तो यह 'हिबा मुशा' (अविभाजित हिस्से का दान) है और हिबा मुशा अमान्य है। जब बक्र बिना कब्ज़ा दिए अविभाजित दान के बाद मर गया, तो दान पूरी तरह समाप्त हो गया। और उन मकानों में बच्चों का विरासत के अलावा कोई अधिकार नहीं रहा। तनवीरुल अबसार में है:

'अगर दो व्यक्तियों ने अपना मकान एक व्यक्ति को दान किया तो यह सही है; और यदि इसके विपरीत हो तो सही नहीं है।' यदि दो व्यक्तियों ने अपना घर एक व्यक्ति को दान में दिया, तो यह सही है; यदि इसका उल्टा हो तो सही नहीं है। (त)

रद-उल-मुहतार में अल्लामा खैर रमली से है:

'इसमें कोई अंतर नहीं है कि वे दोनों वयस्क हों या दोनों नाबालिग, या एक वयस्क और दूसरा नाबालिग।' चाहे दोनों बालिग हों या नाबालिग, या एक बालिग और दूसरा नाबालिग, इन सभी स्थितियों में कोई फर्क नहीं है। (त)

दुर्र-ए-मुख्तार में 'रुजू की बाधाओं' में है:

'मीम का अर्थ है कब्ज़े के बाद अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक की मृत्यु; यदि यह कब्ज़े से पहले होता है, तो दान अमान्य हो जाता है।' 'मीम' से तात्पर्य 'पक्षकारों में से एक की कब्ज़े के बाद मृत्यु' है। यदि कब्ज़े से पहले मृत्यु हो जाती है, तो दान अमान्य हो जाएगा। (त)

यह सब उस स्थिति में है जब मौखिक खरीदारी में बच्चों का नाम नहीं लिया गया, अपने लिए या पूर्ण रूप से खरीदा गया और बाद में बिक्री विलेख (बयनामा) में बच्चों का नाम लिखवा दिया गया। इस स्थिति में स्वामित्व बक्र का हुआ और उनके नाम पर करवाना बक्र की ओर से उन्हें दान है, और आम तौर पर यही तरीका प्रचलित है। हाँ, अगर स्थिति ऐसी थी कि खरीद की बातचीत के दौरान ही बच्चों के नाम पर खरीदारी हुई, उदाहरण के लिए विक्रेता से कहा कि 'यह मकान इस कीमत पर मेरे इन दो बच्चों के हाथ बेच दो', और उसने कहा 'मैंने उनके हाथ बेच दिया', और उसने (बक्र ने) कहा 'मैंने उनकी ओर से स्वीकार किया', तो इस स्थिति में वास्तविक बिक्री उन दोनों के नाम पर हुई और वे मूल रूप से उन मकानों के मालिक बन गए। जो कीमत बक्र ने अपनी जेब से चुकाई, वह एक दान

और उपकार था जिसका कोई मुआवज़ा नहीं है। इस स्थिति में, निश्चित रूप से दोनों मकान नाबालिगों की संपत्ति हैं, और बक्र का अपने सभी व्यावसायिक लेन-देन और हिसाब-किताब के दस्तावेजों में उन्हें अपनी संपत्ति से अलग न मानना हानिकारक नहीं है क्योंकि विलायत (अभिभावकत्व) के नियम के अनुसार वह...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/ १६१ 2 रद-उल-मुहतार, किताबुल हिबा, दारुल एहरा-उत-तुरास अल-अरबी बेरूत, ४/ ५१२ 3 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/ १६१

पृष्ठ ३४५ / ६९२

سائل نے زبانی اظہار کیا کہ وہ جائیداد بچوں کے نام خریدی دو مکان ہیں ہر ایک بڑا اور قابلِ تقسیم ہے اور ہر ایک میں دونوں لڑکے بلا تقسیم شریک رکھے گئے ہیں، ایسا ہے تو یہ ہبہ مشاع ہو اور ہبہ مشاع باطل ہے۔ جب بکر بلا تقسیم بے قبضہ تقسیم دینے کے مر گیا ہبہ معدوم محض ہو گیا۔ اور ان مکانوں میں بچوں کا کوئی حق سوائے وراثت نہ رہا، تنویر الابصار میں ہے:

وہب اثنان دارا لواحد صح و بعکسہ لا۔ اگر دو افراد نے اپنا مکان ایک شخص کو ہبہ کیا تو یہ صحیح ہے اگر اس کا عکس ہو تو صحیح نہیں۔ (ت)

ردالمحتار میں علامہ خیر رملی سے ہے:

لا فرق بین ان یکون کبیرین او صغیرین او احدھما کبیراً والاخر صغیراً۔ دونوں بالغ ہوں یا نا بالغ یا ایک بالغ دوسرا نا بالغ ان سب صورتوں میں کوئی فرق نہیں۔ (ت)

در مختار موانع رجوع میں ہے:

المیم موت احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل۔ "م" سے مراد "فریقین میں سے ایک کی بعد از قبضہ موت ہے" اگر قبضہ سے قبل موت ہو تو ہبہ باطل ہو جائے گا۔ (ت)

یہ سب اس صورت میں ہے کہ زبانی خریداری میں بچوں کا نام نہ لیا اپنے لئے یا مطلق خریدا اور بیعنامہ میں بچوں کا نام لکھوا دیا کہ اس صورت میں ملک بکر کی ہوئی اور ان کے نام کرا دینا بکر کی طرف سے ان کو ہبہ اور عام طور پر یہی طریقہ رائج ہے، ہاں اگر یہ صورت ہوئی ہو کہ نفس گفتگوئے خریداری میں بچوں کے نام خرید مثلاً بائع سے کہا کہ یہ مکان اتنی قیمت پر میرے ان دو بچوں کے ہاتھ بیع کر دے، اس نے کہا میں نے ان کے ہاتھ بیچ کئے، اس نے کہا میں نے ان

کی طرف سے قبول کئے، تو اس صورت میں اصل بیع ان دونوں کے نام ہوئی اور وہی اصالۃً ان مکانوں کے مالک ہوئے، زرِ ثمن کہ بکر نے اپنے پاس سے ادا کیا وہ تبرع و احسان ہوا جس کا معاوضہ نہیں، اس تقدیر پر بیشک دونوں مکان ملکِ نابالغان ہیں اور تمام کاروبار و کاغذات حساب و کتاب میں بکر کا ان کو اپنی ملک سے جدا نہ شمار کرنا کچھ مضر نہیں کہ بحکم ولایت اسے اس کا

1 در مختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ 2 ردالمحتار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۲ 3 در مختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Fatawa Razawiyya Volume 19

...had authority to the extent that a trustee of an endowment (waqf), by virtue of guardianship, describes it as his own property. In Al-Alamgiriyah, it is stated:

If a person claimed limited land for himself and then claimed that it is an endowment, the correct answer is that if the claim of being an endowment was on account of trusteeship, reconciliation is possible because, habitually, an endowment is attributed to the trustee in terms of administrative authority and litigation. (T)	**If a person claimed limited land for himself and then claimed that it is an endowment, the correct answer is that if the claim of being an endowment was on account of trusteeship, reconciliation is possible because, habitually, an endowment is attributed to the trustee in terms of administrative authority and litigation. (T)**

And suppose that by this, Bakr's intention was to become the owner of those houses himself. When the original conversation was about the boys' names, their ownership was established. How then could Bakr transfer it to his own name? In this case, the houses are exempt from inheritance. And Allah Almighty knows best.

Issue 115: Inquiry from Abdullah Sahib Bihari, Wednesday, 2nd Sha'ban 1333 AH. What do the scholars of religion and the clear Shariah say regarding this matter: a boy was married, he was about 9 or 10 years old. The girl's father gave permission for the marriage. A dispute arose among the wedding party, and the marriage did not take place for two days. On the third day at 10 AM, the marriage took place. After Maghrib at 8 PM, the girl was sent off (rukhsati), and she returned at 9 PM. After two years, the boy passed away. At the time the funeral was being prepared, the girl's father forgave the dower (mahr). Now, the boy's father is demanding the wealth, i.e., the jewelry he had given during the wedding. The girl's father says, "Give me my dower, then I will give it." Is this permissible in this state or not? Please write the ruling according to Shariah.

The Answer: If the girl was a minor and the father forgave the dower, then this forgiveness is absolutely void, and he has the right to demand the dower for his daughter. Similarly, if at the time of forgiving the dower, the daughter was an adult and the father forgave it without her permission, and even if the woman (daughter) later called it valid after the forgiveness, the dower is still not forgiven, and the demand is correct. Yes, if at the time...

1. Fatawa Hindiyah, Kitab al-Waqf, Chapter 6, Nurani Kutub Khana Peshawar 2/431.

फ़तावा रज़विया खंड १९

...अधिकार था यहाँ तक कि वक्फ का मुतवल्ली (ट्रस्टी) विलायत (अभिभावकत्व) के कारण ही इसे अपनी मिल्कियत के रूप में व्यक्त करता है। आलमगीरिया में है:

यदि किसी ने सीमित भूमि पर अपना दावा किया और फिर बाद में उस भूमि के वक्फ होने का दावा किया, तो इस स्थिति का सही उत्तर यह है कि यदि अपनी तवल्लियत (ट्रस्टीशिप) के कारण वक्फ का दावा किया, तो दोनों दावों में तालमेल हो सकता है क्योंकि आमतौर पर वक्फ, प्रशासन और मुकदमेबाजी में मुतवल्ली की ओर ही मंसूब (संबंधित) होता है। (त)

यदि सीमित भूमि पर अपना दावा किया और फिर बाद में उस जमीन के वक्फ होने का दावा किया तो इस सूरत का सही जवाब यह है कि अगर अपनी तवल्लियत में वक्फ का दावा किया तो दोनों दावों में तालमेल हो सकता है क्योंकि आदतन वक्फ तसर्रुफ और खसूमत में मुतवल्ली की तरफ मंसूब होता है। (त)

और मान लीजिए कि इससे बक्र का इरादा उन मकानों का खुद मालिक बनना ही था, जब मूल बातचीत के दौरान लड़कों के नाम हुए तो उनकी मिल्कियत साबित हो गई। फिर बक्र उसे अपने नाम कैसे स्थानांतरित कर सकता है? इस स्थिति में मकान विरासत से मुक्त हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ११५: अब्दुल्ला साहब बिहारी द्वारा पूछताछ, बुधवार, २ शाबान १३३३ हिजरी। धर्म और शरीयत के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक लड़के की शादी हुई, उसकी उम्र लगभग ९-१० साल थी। लड़की के पिता ने निकाह की अनुमति दी। बारात में आपस में विवाद हो गया और दो दिनों तक निकाह नहीं हुआ। तीसरे दिन सुबह १० बजे निकाह हुआ। मग्रिब के बाद रात ८ बजे लड़की की रुखसती हुई और वह ९ बजे वापस आ गई। दो साल बाद लड़के का निधन हो गया। जनाजा तैयार होने के समय लड़की के पिता ने मेहर (दहेज की राशि) माफ कर दी। अब जो माल यानी जेवर जो लड़के के पिता ने शादी में चढ़ाए थे, वह उसे मांग रहा है। लड़की का पिता कहता है कि मेरा मेहर दो तब मैं दूँगा। अब इस स्थिति में यह जायज़ है या नहीं? शरीयत का जो हुक्म हो वह लिखें।

जवाब: यदि लड़की नाबालिग थी और पिता ने मेहर माफ कर दिया, तो यह माफी बिल्कुल अमान्य है, और उसे अपनी बेटी के लिए मेहर मांगने का अधिकार है। इसी तरह यदि माफी के समय बेटी

बालिग थी और पिता ने उसकी अनुमति के बिना माफ कर दिया, और बाद में महिला ने उसे जायज़ कह भी दिया, तब भी मेहर माफ नहीं हुआ और मांग सही है। हाँ, यदि उस समय...

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय ६, नूरानी कुतुब खाना पेशावर २/४३१।

पृष्ठ ३४६/६९२

اختیار تھا یہاں تک کہ متولی وقف کو بوجہ ولایت ہی اپنی ملک سے تعبیر کرتا ہے وکیل ملک موکل کو اپنی ملک کہتا ہے۔ عالمگیریہ میں ہے:

لو ادعی المحدود لنفسه ثم ادعی انه وقف الصحیح من الجواب ان کان دعوی الوقفیة بسبب التولیة یحتمل التوفیق لان في العادة یضاف الیه باعتبار ولایة التصرف والخصومة ۱۔

اگر محدود زمین پر اپنا دعوی کیا اور پھر بعد میں اس زمین کے وقف ہونے کا دعوٰی کیا تو اس صورت کا صحیح جواب یہ ہے کہ اگر اپنی تولیت میں وقف کا دعوٰی کیا تو دونوں دعووں میں موافقت ہو سکتی ہے کیونکہ عادتاً وقف تصرف اور خصومت میں متولی کی طرف منسوب ہوتا ہے۔ (ت)

اور اگر فرض کیجئے کہ اس سے بکر کی مراد ان مکانوں کا خود مالک بننا ہی تھا، جب اصل گفتگو کے بیچ لڑکوں کے نام ہوئی ان کی ملک ثابت ہو گئی، پھر بکر اسے اپنے نام کیونکر منتقل کر سکتا ہے، اس صورت میں مکان وراثت سے بری ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۱۵: مستفسرہ عبداللہ صاحب بہاری بروز چہارم شنبہ ۲ شعبان ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک لڑکے کی شادی ہوئی، قریب عمر ۹، ۱۰ برس کے تھی، نکاح کی اجازت لڑکی کے والد نے دی اور اس برات میں آپس میں نزاع ہوگئی، نکاح دو دن نہیں ہوا، تیسرے دن وقت ۱۰ بجے دن کے نکاح ہوا، بعد مغرب ۸ بجے رات کو رخصت لڑکی کو کر کے ۹ بجے واپس چلی گئی، بعد دو سال کے لڑکے کا انتقال ہو گیا، بر وقت جنازہ تیار ہونے کے لڑکی کے باپ نے مہر معاف کیا، اب جو مال یعنی زیور جو لڑکے کے والد نے شادی میں

چڑھایا تھا وہ طلب کرتا ہے تو لڑکی کا والد کہتا ہے کہ میرا مہر دو جب دوں گا، اب اس حالت میں جائز ہے یا نہیں؟ شرع سے جو حکم ہو وہ تحریر ہو جائے۔

الجواب: اگر لڑکی نابالغہ تھی اور باپ نے مہر معاف کیا تو یہ معافی محض باطل ہے اور مہر کا اپنی دختر کے لئے اسے مطالبہ پہنچتا ہے، یونہی اگر وقت معافی مہر دختر بالغہ تھی اور باپ نے اس کی اجازت کے بغیر معاف کیا بعد معافی عورت نے اسے جائز کہا، جب بھی مہر معاف نہ ہوا اور مطالبہ صحیح ہے ہاں اگر وقت

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۳۱

The forgiveness was by an adult daughter, and the father forgave with her permission, or she approved the forgiveness later, then the dower (mahr) is forgiven and cannot be demanded now, nor can she stop the 'charhawa' (wedding gifts) for it. And Allah Almighty knows best.

Issue 116: From Shahjahanpur, Mohalla Barozai, sent by Mr. Abdul Ghani, 17 Sha'ban 1333 AH. Zaid, during his lifetime, while in good health and sound mind, had the name of his son 'Amr engraved on several copper vessels etc., and declared that these are for 'Amr. After some time, Zaid died. Now, will those vessels etc. upon which names are engraved be included in the common inherited property and be divided among all heirs, or will those vessels be excluded and divided?

The Answer: If 'Amr was a minor at the time of the gift (hiba), the gift became complete and those vessels became the property of 'Amr; they will not be included in the estate. Similarly, if 'Amr was an adult and Zaid emptied those vessels and gave them into his possession, then too they are not part of the estate but are the property of 'Amr. Yes, if 'Amr was an adult at that time and Zaid did not give complete possession of those vessels to 'Amr until Zaid passed away, then that gift became void. The vessels will be divided among the heirs like the rest of the inherited property. And these issues are well-known and recorded in common books. And Allah Almighty knows best.

Issue 117: From Chandausi, District Moradabad, Sartaj Ali Khan, student of 9th grade (S.S.M.) High School Chandausi, 4 Dhu al-Qi'dah 1324 AH. A lady gifted her sixth share, which she legally inherited from her son's estate due to him dying during her lifetime, out of affection to her orphaned grandsons and widowed daughter-in-law while she was in good health and sound mind, and also gave them ownership possession. Now her son, who is the uncle of these grandsons, is demanding this sixth share. It has been 4 years since the lady's death. The matter to be inquired is what time limit has Sharia fixed for this right, i.e., up to how many days can this right be claimed?

The Answer: The questioner has not stated what that sixth share is, and whether the portion of that sixth share which reached the lady, upon being divided among the grandsons and daughter-in-law, will be such that the piece falling to each share remains usable or not, and...

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

माफ़ी बालिग बेटी की थी और उसकी अनुमति से पिता ने माफ़ किया या बाद में उसने इस माफ़ी को स्वीकार कर लिया, तो महर माफ़ हो गया, अब उसकी मांग नहीं की जा सकती, न ही अब उसके लिए चढ़ावा रोका जा सकता है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 116: शाहजहांपुर मोहल्ला बाड़ोज़ई से, प्रेषक जनाब अब्दुल ग़नी साहब, 17 शाबान 1333 हिजरी। ज़ैद ने अपने जीवनकाल में, स्वस्थ शरीर और स्वस्थ मस्तिष्क की स्थिति में, अपने बेटे अम्र का नाम कुछ तांबे के बर्तनों आदि पर गुदवा दिया और ज़ाहिर किया कि ये अम्र के लिए हैं। कुछ समय बाद ज़ैद की मृत्यु हो गई। अब क्या वे बर्तन आदि जिन पर नाम गुदे हुए हैं, साझा विरासत में शामिल होकर सभी वारिसों में बँटेंगे या वे बर्तन अलग करके बँटवारा होगा?

उत्तर: यदि अम्र हिबा (उपहार) के समय नाबालिग था, तो हिबा पूरा हो गया और वे बर्तन अम्र की संपत्ति बन गए, वे विरासत में शामिल नहीं होंगे। इसी तरह, यदि अम्र बालिग था और ज़ैद ने वे बर्तन खाली करके उसके कब्ज़े में दे दिए, तब भी वे विरासत का हिस्सा नहीं हैं, बल्कि अम्र की संपत्ति हैं। हाँ, यदि उस समय अम्र बालिग था और ज़ैद ने उन बर्तनों पर अम्र का पूर्ण कब्ज़ा नहीं कराया यहाँ तक कि ज़ैद का इंतकाल हो गया, तो वह हिबा बातिल (अमान्य) हो गया। बर्तन शेष विरासत की तरह वारिसों में बँटेंगे। और ये मसले मशहूर हैं और आम किताबों में दर्ज हैं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 117: चंदौसी ज़िला मुरादाबाद से, सरताज अली ख़ान, छात्र कक्षा नौवीं (एस.एस.एम.) हाई स्कूल चंदौसी, 4 ज़ुल-क़ादा 1324 हिजरी। एक महिला ने अपना छठा हिस्सा, जो शरीयत के अनुसार उसके बेटे की विरासत से उसकी उपस्थिति में मृत्यु के कारण निकलता था, अपने स्वस्थ मन और मस्तिष्क की स्थिति में अपने अनाथ पोतों और विधवा बहू को स्नेहवश दान कर दिया और मालिकाना कब्ज़ा भी दिला दिया। अब उसका बेटा यानी उन पोतों का चाचा इस छठे हिस्से की मांग कर रहा है, और महिला की मृत्यु को 4 वर्ष बीत चुके हैं। जानने योग्य बात यह है कि शरीयत ने इस अधिकार के लिए कितनी समय सीमा निर्धारित की है, यानी कितने दिनों तक यह अधिकार लिया जा सकता है?

उत्तर: प्रश्नकर्ता ने यह नहीं बताया कि वह छठा हिस्सा क्या है, और उस छठे हिस्से का जो हिस्सा महिला को मिला था, पोतों और बहू में बाँटने के बाद हर एक के हिस्से में आने वाला टुकड़ा उपयोग के योग्य रहेगा या नहीं, और...

معافی دختر بالغہ تھی اور اس کی اجازت سے باپ نے معاف کیا یا بعد کو اس نے یہ معافی منظور کرلی تو مہر معاف ہو گیا اب اس کا مطالبہ نہیں ہو سکتا، نہ اب اس کے لئے چڑھاوا روک سکتا ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۶: از شاہجہان پور محلہ باڑوزئی مرسلہ جناب عبدالغنی صاحب ۱۷ شعبان ۱۳۳۳ھ زید نے اپنے حین حیات و صحتِ ذات وثباتِ عقل میں چند ظروف مسی وغیرہ پر اپنے بیٹے عمرو کا نام کندہ کرا دیئے اور ظاہر کیا کہ یہ عمرو کے واسطے ہیں، چند مدت کے بعد زید مر گیا، اب وہ ظروف وغیرہ جن پر نام کندہ کئے ہوئے ہیں آیا مالِ متروکہ مشترکہ میں شامل ہو کر سب وارثوں میں تقسیم ہونگے یا وہ ظروف مستثنیٰ کر کے تقسیم ہوگی؟

الجواب: اگر عمرو وقتِ ہبہ نابالغ تھا ہبہ تمام ہو گیا اور وہ ظروف ملکِ عمرو ہوگئے، ترکہ میں شامل نہ ہوں گے، یونہی اگر عمرو بالغ تھا اور زید نے وہ برتن خالی کرکے اس کے قبضہ میں دے دئیے جب بھی وہ متروکہ نہیں، ملکِ عمرو ہیں، ہاں اگر اس وقت عمرو بالغ تھا اور زید نے ان ظروف کو عمرو کے قبضہ تامہ میں نہ دیا یہاں تک کہ زید کا انتقال ہو گیا تو وہ ہبہ باطل ہوگیا۔ ظروف مثل باقی متروکات ورثہ پر تقسیم ہوں گے، والمسائل مشہورۃ فی عامۃ الکتب مسطورۃ (اور یہ مسائل مشہور ہیں اور عام کتب میں موجود ہیں۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۱۷: از چوندوسی ضلع مراد آباد، سرتاج علی خاں طالب علم درجہ نہم (ایس۔ ایس۔ ایم) ہائی اسکول چوندوسی ۴ ذوالقعدہ ۱۳۲۴ھ ایک مسماۃ نے اپنا چھٹا حصہ جو کہ شرعاً اسکے بیٹے کے ترکہ میں سے اس کی موجودگی میں مر جانے کی وجہ سے نکلتا تھا یہ صحت نفس وثباتِ عقل

اپنے یتیم پوتوں اور بیوہ بہو پر ازراہ شفقت بخشش کیا اور قبضہ مالکانہ بھی دلا دیا، اب اس کا بیٹا یعنی اس کے پوتوں کا چچا اس چھٹا حصہ کو مانگتا ہے اور مسماۃ کے انتقال کو عرصہ ۴ برس کا ہوا، دریافت طلب یہ امر ہے کہ شرع نے اس حق درحق کی میعاد کتنی مقرر کی ہے یعنی کتنے دنوں تک یہ حق لیا جا سکتا ہے؟

الجواب: سائل نے کچھ بیان نہ کیا کہ اس کا چھٹا حصہ کیا ہے اور اُس کا چھٹا حصہ کہ عورت کو پہنچا تھا پوتوں اور بہو پر تقسیم کرنے سے ہر ایک حصہ میں جتنا ٹکڑا پڑے قابلِ انتفاع رہے گا یا نہیں، اور

Fatawa Ridawiyya Volume 19

...the woman divided it into separate pieces and gave possession to each donee individually, or gifted them all together in their combined state. Are those grandsons adults, or some or all of them minors, and in whose care are the minors? And who took possession on their behalf? Are the daughter-in-law and grandsons all owners of Nisab (wealthy enough to pay Zakat), meaning each owns wealth worth fifty-six rupees or more, or are some wealthy and some poor, or all poor? And this sixth portion that she gifted, was it joined with the rest of the property or had it been separated? For all these points, there would be different rulings whose detailed explanation would be lengthy, and the questioner's intent likely pertains to only one scenario. Therefore, once the details of those eight points are provided, the ruling for that specific case will be stated, Insha'Allah Ta'ala. And Allah Ta'ala knows best.

Issue 118: From the Old City, queried by Syed Nurullah, Clerk of Dar al-Ifta, on Monday, 9th Dhu al-Hijjah 1323 AH. (Zaid had written a house in the name of his son, Bakr). From Bakr, during the terminal illness of Bakr, by causing him distress, willingly or unwillingly, Zaid transferred the house that was in Bakr's name to the name of his second wife, who was not a social match (ghair-kufu). Is this gift valid or invalid?

The Answer: If the gift in Bakr's name was valid and completed with exclusive possession, then this (subsequent) gift made without the owner's [Bakr's] consent is void if the owner died without giving permission. And Allah Ta'ala knows best.

Issue 119: From Bijnor, sent by Maulvi Mohsin Ali Khan Sahib, Munsif (Judge), 10th Muharram al-Haram 1337 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say about this matter: A person had silver and gold jewelry, other utensils, and belongings prepared with the intention and purpose that he would give them as dowry (jahez) after his unmarried daughter's marriage ceremony and at the time of her departure. Accordingly, he showed these items to some people and stated this same intent. However, before the turn for the marriage contract and the daughter's departure arrived, he passed away. In such a situation, should that jewelry, utensils, and belongings be considered part of the deceased's estate (inheritance), or should the said daughter alone be considered their owner and rightful claimant?

The Answer: No transfer of ownership (tamleek) can occur merely through intention and purpose, nor can a mere declaration of intent like "I had these made for this purpose" or "I will give this property to so-and-so" create any legal effect of

ownership. In 'Islaah wa Eezah', it is stated: "Al-Hibatu hiya fish-shar'i tamleeku maalin lil-haali bila 'iwadin" - In Shariah, Hibah (gift) is defined as transferring the ownership of property in the present without receiving any compensation in return. (T)

1 Islaah wa Eezah Page 348 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

...औरत ने उसके अलग-अलग टुकड़े करके हर मोहुब लह (उपहार प्राप्तकर्ता) को अलग-अलग कब्ज़ा कराया या सामूहिक स्थिति में उन सबको हिबा (उपहार) किया, और वे पोते बालिग हैं या कुछ या सब नाबालिग, और जो नाबालिग हैं वे किसकी परवरिश में हैं? और उनकी तरफ़ से किसने कब्ज़ा किया? और वे बहू और पोते सब साहिबे निसाब हैं यानी उनमें से हर एक छप्पन रुपये या उससे अधिक के माल का मालिक है, या कुछ साहिबे निसाब हैं और कुछ फ़क़ीर या सब फ़क़ीर? और यह छठा हिस्सा जिसे उसने हिबा किया, बाकी जायदाद में मिला हुआ था या अलग-अलग कर लिया था? इन तमाम बातों पर अलग-अलग अहकाम (नियम) होंगे जिनकी तफ़्सील (विवरण) बहुत लंबी होगी और सायल (पूछने वाले) का मक्सद सिर्फ़ एक सूरत से मुताल्लिक़ होगा, लिहाज़ा इन आठों बातों का जवाब मुफ़स्सल (विस्तृत) बयान लिखने पर उस ख़ास सूरत का जो हुक्म हो बताया जाएगा, इनशा अल्लाह तआला। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 118: शहर-ए-कुहना (पुरानी शहर) से मुस्तौलिह (पूछा गया) सैयद नूरुल्लाह, मुहर्रिर दारुल इफ़्ता, बरोज़ पीर 9 ज़ुल हिज्जा 1323 हिजरी। (ज़ैद ने अपने बेटे बक्र के नाम एक मकान लिखा था) बक्र से, बक्र की मरज़-उल-मौत (मृत्युशैया की बीमारी) की हालत में उसे रंज (दुख) देकर, अपनी इच्छा से या अनिच्छा से, ज़ैद ने वह मकान जो बक्र के नाम था अपनी दूसरी ज़ौजा (पत्नी) जो ग़ैर-कुफ़ू थी, के नाम लिखवा दिया। क्या यह हिबा (उपहार) जायज़ है या फ़ासिद (अमान्य)?

अल-जवाब: अगर बक्र के नाम का हिबा सही था और कामिल कब्ज़े के साथ पूरा हो गया था, तो यह (बाद वाला) हिबा मालिक (बक्र) की रज़ामंदी के बिना हुआ है और बातिल (अमान्य) है, अगर मालिक बिना इजाज़त दिए मर गया। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 119: बिजनौर से मुरसला (भेजा गया) मौलवी मोहसिन अली ख़ान साहब मुंसिफ़, 10 मुहर्रम-उल-हराम 1337 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरह मतीन इस मसले में कि एक शख़्स ने चाँदी और सोने के ज़ेवर और अन्य बर्तन और सामान इस नियत और इरादे से तैयार कराए कि वह अपनी कुंवारी बेटी के निकाह के बाद रुख़सती के वक्त जहेज़ (दहेज़) में देगा। चुनाँचे कुछ लोगों को यह सामान दिखाकर यही बयान भी किया, मगर इससे पहले कि निकाह और रुख़सती की बारी आती, उसका इंतकाल हो गया। ऐसी सूरत में वे ज़ेवर, बर्तन और सामान मृतक की विरासत (तरका) माने जाएंगे या उक्त पुत्री ही उनकी अकेली मालिक और हक़दार मानी जाएगी?

अल-जवाब: कोई तमलीक (स्वामित्व का हस्तांतरण) केवल नियत और इरादे से नहीं हो सकती, और न ही केवल इरादे का इज़हार कि "मैंने इसे इस काम के लिए बनवाया है" या "मैं यह माल फ़लाँ को दूँगा" मिल्कियत का कोई असर पैदा कर सकता है। 'इस्लाह व ईज़ाह' में है: "अल-हिबतु हिया फ़िश-शर्अ़ी तमलीकु मालिन लिल-हालि बिला इवज़िन" - शरीअत में वर्तमान समय में बिना किसी बदले के माल का मालिक बनाना 'हिबा' कहलाता है। (त)

1 इस्लाह व ईज़ाह पेज 348 / 692

۳ عورت نے اس کے جدا جدا ٹکڑے کرکے ہر موہوب لہ کو الگ الگ قابض کرایا یا مجموعی حالت میں ان سب کو ہبہ کیا، اور وہ پوتے بالغ ہیں یا بعض یا سب نابالغ، اور جو نابالغ ہیں کسی کی پرورش میں ہیں۔ اور ان کی طرف سے کس نے قبضہ کیا، اور وہ بہو اور پوتے سب صاحب نصاب ہیں یعنی ان میں ہر ایک چھپن روپے یا زیادہ کے مال کا مالک ہے، یا بعض صاحب نصاب ہیں بعض فقیر یا سب فقیر، اور یہ چھٹا حصہ کہ اس نے ہبہ کیا باقی جائداد میں ملا ہوا تھا یا الگ الگ کر لیا تھا، ان تمام باتوں پر جدا احکام ہوں جن کی تفصیل میں طول ہے اور سائل کی غرض صرف ایک صورت سے متعلق ہوگی، لہٰذا ان آٹھوں باتوں کا جواب مفصل بیان لکھنے پر اس خاص صورت کا جو حکم ہو بتایا جائے گا ان شاء اللہ تعالیٰ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۸: از شہر کہنہ مسئولہ سید نوراللہ محرر دار الافتاء بروز دوشنبہ ۹ ذی الحجہ ۱۳۲۳ھ (زید نے اپنے بیٹے بکر کے نام ایک مکان لکھا) بکر سے بحالت مرض الموت بکر کے اس کو رنج دے کر طوعاً و کرہاً بکر کے نام کا مکان زید نے اپنی دوسری زوجہ غیر کفو کے نام لکھادیا، کیا یہ ہبہ جائز ہے یا فاسد؟

الجواب: اگر بکر کے نام کا ہبہ صحیح اور قبضہ خالصہ سے تام ہو گیا تھا تو یہ ہبہ بے رضائے مالک ہوا باطل ہے اگر مالک بے اجازت مر گیا، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۹: از بجنور مرسلہ مولوی محسن علی خاں صاحب منصف ۱۰ محرم الحرام ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے زیور نقرئی و طلائی اور ظروف دیگر و سامان اس نیت و ارادہ سے تیار کرایا کہ وہ اپنی دختر ناکتخدا کے عقد نکاح

کے بعد رخصت کے وقت جہیز میں دے گا، چنانچہ بعض لوگوں کو یہ سامان دکھلا کر یہی بیان بھی کیا مگر قبل اس کے کہ نوبت عقد و رخصت دختر مذکور کی پہنچے اس نے قضا کی ایسی حالت میں وہ زیور ظروف و سامان ترکہ متوفی قرار پائے یا دختر مذکور تنہا اس کی مالک و مستحق سمجھی جائے۔

الجواب: کوئی تملیک محض نیت و ارادہ سے نہیں ہو سکتی نہ مجرد اظہارِ ارادہ کہ میں نے اس لئے بنوائے یا یہ مال فلاں کو دوں گا کوئی اثرِ ملک پیدا کر سکے۔ اصلاح و ایضاح میں ہے: الہبۃ ھی فی الشرع تملیک مال للحال بلا عوض ۱ - شرع میں فی الحال مال کا بغیر عوض کے لئے مالک بنانا ہبہ کہلاتا ہے۔ (ت)

۱ اصلاح و ایضاح Page 348 of 692

Rather, if the daughter was an adult at the time this dowry was being prepared, meaning she had reached puberty or had completed fifteen full years of age, and the father had also used explicit words of transfer of ownership, for instance, 'I have made my daughter so-and-so the owner of this property,' even then, because the person passed away before giving possession—as possession of dowry is given at the time of departure—and here the marriage contract had not even taken place, that gift became absolutely void. In any case, all that property is the inheritance of the deceased. Yes, if the girl was a minor at that time, meaning neither signs of puberty had appeared nor had she reached fifteen years of age, and he had the dowry made for her or said 'I have made her the owner of it,' or 'this is hers,' or just said 'I have had this made for her,' then definitely the entire property or that specific item regarding which these words were uttered is the property of the daughter, even if she did not take possession, because a father's possession is sufficient for a minor. It is stated in Fatawa Alamgiri:

If he bought cloth and cut it for his minor son, he becomes a donor by the act of cutting, handing it over before sewing. If the son was an adult, it would not be considered delivered until after sewing and handing over. And if he said, 'I bought this for him,' it becomes his property. Thus it is in Al-Qunya.

Translation: If someone buys cloth, cuts it, and gives it to a minor son without it being sewn, the gift is complete. If he does this for an adult son, then without sewing and giving possession, the gift will not be valid. And if he said, 'I bought it for my son,' it will become the son's property. This is mentioned in Qunya. (T)

It is in Fatawa Walwalijia, then in Minah al-Ghaffar, then in Radd al-Muhtar, then in Yanabi, and then in Hindiyya:

And the wording is from Ash-Shami: A father prepared a dowry for his daughter, then the rest of the heirs demand a share of it. If the father bought it for her during her childhood (minority), or after she grew up and handed it over to her, and that was during his health, then the heirs have no claim over it, and it belongs exclusively to the daughter. And Allah Almighty knows best.

Translation: The words are from Shami: A father gave dowry to his daughter, and after the father's death, the remaining heirs demanded a share in that dowry. So if the father, while in good health, bought it for his minor or adult daughter and gave

possession, then the heirs have no right to it, and it will be specific to the daughter. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 6, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/392
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Aariya, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/506 Page 349 of 692

बल्कि अगर बेटी इस दहेज के तैयार कराते समय बालिग़ा थी यानी उसे मासिक धर्म (हैज़) आ गया था या पंद्रह साल पूरे हो चुके थे और दहेज बनवाकर उसके बाप ने स्पष्ट शब्दों में मालिकाना हक़ (तम्लीक) के शब्द भी कह दिए हों, जैसे 'मैंने अपनी बेटी फ़ुलाना को इस माल का मालिक किया', तब भी चूंकि कब्ज़ा देने से पहले उस व्यक्ति का निधन हो गया क्योंकि दहेज पर कब्ज़ा विदाई (रुख़सत) के समय दिया जाता है। यहाँ अभी निकाह भी नहीं हुआ था, इसलिए वह उपहार (हिबा) बिल्कुल बातिल (अमान्य) हो गया। बहरहाल, वह पूरा माल मरने वाले की विरासत (मत्रूका) है। हाँ, अगर लड़की उस समय नाबालिग थी यानी न उसमें यौवन के लक्षण पैदा हुए थे और न ही पूरे पंद्रह साल की उम्र हुई थी और उसने उसके लिए दहेज बनवाया या कहा 'मैंने उसे इसका मालिक बनाया' या 'यह उसका है', या इतना ही कहा कि 'यह मैंने उसके लिए बनवाया है', तो यकीनन पूरा माल या उनमें से जिस विशेष वस्तु के बारे में ये शब्द कहे गए थे, वह बेटी की संपत्ति है, भले ही बेटी का कब्ज़ा न हुआ हो, क्योंकि नाबालिग के लिए पिता का कब्ज़ा पर्याप्त है। 'फ़तावा आलमगीरिया' में है:

यदि किसी ने कपड़ा खरीदा और उसे अपने नाबालिग बेटे के लिए काट दिया, तो वह बिना सिलाई के उसे सौंपने वाला (वाहिब) बन गया। और यदि बेटा बालिग था, तो सिलाई और कब्ज़ा दिए बिना वह हिबा नहीं होगा। और यदि कहा, 'मैंने यह उसके लिए खरीदा है', तो वह उसकी संपत्ति हो जाएगी। 'अल-कुन्या' में ऐसा ही है।

अनुवाद: कपड़ा खरीद कर काटा और नाबालिग बेटे को सिलाये बिना दे दिया तो हिबा हो गया और अगर बालिग बेटे के लिए ऐसा किया तो सिलाई और कब्ज़ा दिए बिना हिबा न होगा और अगर कहा मैंने बेटे के लिए खरीदा है तो बेटे की मिलक (संपत्ति) हो जाएगा, कुन्या में यूँ है। (त)

फ़तावा वलवालिजिया, फिर मिन्हुल गफ़्फ़ार, फिर रदुल मुहतार और यनाबीअ और फिर हिन्दिया में है:

और शब्द शामी के हैं: पिता ने बेटी के लिए दहेज तैयार किया, फिर बाकी वारिसों ने उसमें हिस्से की मांग की। अगर पिता ने उसके बचपन (नाबालिग होने) में उसके लिए खरीदा था, या बड़े होने के बाद उसे सौंप दिया था और वह उसकी तंदुरुस्ती की हालत में था, तो वारिसों का उस पर कोई अधिकार नहीं है और वह विशेष रूप से बेटी का होगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अनुवाद: अल्फ़ाज़ शामी के हैं: वालिद (पिता) ने बेटी को दहेज दिया और वालिद की वफ़ात (मृत्यु) के बाद बाकी वर्सा (वारिस) इस दहेज में हिस्से के तलबगार हुए तो अगर वालिद ने अपनी सेहत में बेटी नाबालिग या बालिग के लिए खरीद कर कब्ज़ा दे दिया था तो वर्सा का इसमें कोई हक़ नहीं है और वह बेटी के लिए ख़ास होगा, वल्लाहु तआला आलम। (त)

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, अध्याय 6, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/392
2. रदुल मुहतार, किताबुल आरिया, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/506 पृष्ठ 349/692

بلکہ اگر دختر اس جہیز کے تیار کراتے وقت بالغہ تھی یعنی اسے حیض آگیا تھا یا پندرہ سال کامل کی عمر ہوچکی تھی اور جہیز بنوا کر اس کے باپ نے صریح الفاظ تملیک بھی کہہ دئے ہوں ، مثلاً میں نے اپنی دختر فلان ہ کو اس مال کا مالک کیا، جب بھی ازانجا کہ قبضہ دینے سے پہلے اس شخص کا انتقال ہوگیا کہ جہیز پر قبضہ وقت رخصت دیا جاتا ہے۔ یہاں ابھی عقد بھی نہ ہوا تھا وہ ہبہ باطل محض ہوگیا، بہر حال وہ مال تمام وکمال متروکہ متوفی ہے، ہاں اگر لڑکی اس وقت نابالغہ تھی یعنی نہ اسے آثارِ بلوغ پیدا ہوئے تھے نہ پورے پندرہ برس کی عمر ہوئی تھی اور اس نے اس کے واسطے جہیز بنوایا یا کہا میں نے اسے اس کا مالک کیا، یا یہ اس کا ہے۔ یا اتنا ہی کہا کہ یہ میں نے اس کے لئے بنوایا ہے۔ تو ضرور کل مال یا اس میں سے جس خاص شیئ کی نسبت یہ لفظ صادر ہوئے تھے ملکِ دختر ہے اگرچہ قبضہ دختر نہ ہوا کہ نابالغ کے لئے باپ کا قبضہ کافی ہے۔ فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے: اشتری ثوبا فقطعه لولده الصغير صار واهبًا بالقطع مسلما اليه قبل الخياطة ولو كان كبيرا لم يصر مسلما اليه الابعد الخياطة والتسليم ولو قال اشتريت هذا له صار ملكا له كذا فی القنية۔ کپڑا خرید کر کاٹا اور نابالغ بیٹے کو سلے بغیر دے دیا تو ہبہ ہو گیا اور اگر بالغ بیٹے کے لئے ایسا کیا تو سلائی اور قبضہ دئے بغیر ہبہ نہ ہوگا اور اگر کہا میں نے بیٹے کے لئے خریدا ہے تو بیٹے کی ملک ہو جائے گا قنیہ میں یوں ہے۔(ت) فتاوٰی ولو الجیہ پھر منح الغفار پھر ردالمحتار اور ینابیع پھر ہندیہ میں ہے: واللفظ للشامی جهز الاب ابنته ثم بقية الورثة يطلبون القسمة منها فان كان الاب اشترى لها في صغرها او بعد ما كبرت وسلم اليها و ذلك في صحته فلا سبيل للورثة عليه ويكون للبنت خاصة۔ واللہ تعالی اعلم۔ الفاظ شامی کے ہیں: والد نے بیٹی کو جہیز دیا اور والد کی وفات کے بعد باقی ورثاء اس جہیز میں حصہ کے طالب ہوئے تو اگر والد نے اپنی صحت میں

بیٹی نابالغ یا بالغ کے لئے خرید کر قبضہ دے دیا تھا تو ورثاء کا اس میں کوئی حق نہیں ہے اور وہ بیٹی کے لئے خاص ہوگا، واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۹۲ 2 ردالمحتار کتاب العاریۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۰۶ Page 349 of 692

Volume 19

Fatawa Ridawiyyah

Problem 120: Proposed by Haji Lal Khan Sahib, based on the clarification of questions according to the statements of Mst. Habibunn Bibi and Sahimunn Bibi, daughters of the late Sheikh Amir Bakhsh, on Thursday, 2nd Safar 1344 AH. Question 1: The late Amir Bakhsh, during his lifetime for some reason, separated a boy named Asghar Hussain and gave him one-fifth of the business goods and kept four-fifths, i.e., the rest of the total wealth, in his possession without division. He did not give anything to his four daughters who were present from two different mothers. Is such a division valid according to Sharia? And are the daughters not rightfully entitled to the father's property according to Sharia? Answer: Giving a one-fifth share to one boy and not giving it to other sons is not problematic if it is because that boy possesses religious excellence over others, as mentioned in Durr al-Mukhtar and Al-Alamgiriyah. Otherwise, it has been called oppression in the Hadith: Did you give a gift like this to all your sons? He replied: No. Then he (the Prophet) said: Do not make me a witness to injustice. However, this is a matter of piety (conscience). Legally, the remaining children cannot claim it because ownership grants absolute freedom of disposal. Nor does it appear from this that Amir Bakhsh intended to deprive the daughters, as he did not give it to the other sons either, nor did he give the entire property to Asghar Hussain such that the deprivation of others could be inferred. And Allah Almighty knows best.

Also Question 4 If some heirs, before the division of the ancestor's joint inheritance, gift it in whole or in part to an outsider without the consent of the other heirs, will this gift be valid according to Sharia? If it is not valid, is it not mandatory for our brothers to reject this wrong division, re-divide the inheritance according to Islamic laws of inheritance (Fara'id), and deliver each person's proportional share?

1 Sunan an-Nasa'i, Kitab an-Nahl, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi 2/135, Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith Nu'man bin Bashir, Dar al-Fikr Beirut 4/

268

Page 350 of 692

जिल्द १९

फ़तावा रिज़विया

मसला १२०: हाजी लाल खान साहब द्वारा प्रस्तुत, मुसम्मात हबीबुन बीबी और सहीमुन बीबी, स्वर्गीय शेख अमीर बख्श की बेटियों के बयान के अनुसार सवालों का स्पष्टीकरण, गुरुवार, २ सफर १३४४ हिजरी। सवाल १: स्वर्गीय अमीर बख्श ने अपने जीवनकाल में किसी कारणवश असगर हुसैन नामक एक लड़के को अलग कर दिया और व्यापारिक माल का पाँचवाँ हिस्सा उसे दे दिया और चार हिस्से यानी शेष कुल संपत्ति बिना विभाजन के अपने कब्जे में रखी और चार लड़कियां जो दो माताओं से मौजूद थीं, उन्हें कुछ नहीं दिया। क्या ऐसा विभाजन शरिया के अनुसार मान्य है? और क्या पिता की संपत्ति में लड़कियों का शरिया के अनुसार अधिकार नहीं है? जवाब: एक लड़के को पाँचवाँ हिस्सा देना और अन्य बेटों को न देना अगर इस कारण से है कि वह लड़का दूसरों पर धार्मिक श्रेष्ठता रखता है, तो कोई हर्ज नहीं है जैसा कि दुर्रुल मुख्तार और आलमगीरिया में है। अन्यथा, हदीस में इसे ज़ुल्म (अत्याचार) कहा गया है: क्या तुमने अपने सभी बेटों को इसी तरह का उपहार दिया है? उन्होंने कहा: नहीं। तो आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: मुझे ज़ुल्म पर गवाह न बनाओ। लेकिन यह मामला धार्मिकता (तक़वा) का है। कानूनी तौर पर, शेष संतान इस पर दावा नहीं कर सकती क्योंकि स्वामित्व निपटान की पूर्ण स्वतंत्रता देता है। न ही इससे यह समझ में आता है कि अमीर बख्श बेटियों को वंचित करना चाहते थे, क्योंकि उन्होंने अन्य बेटों को भी नहीं दिया, न ही असगर हुसैन को पूरी संपत्ति दी जिससे दूसरों का वंचित होना समझा जा सके। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

चौथा सवाल भी यदि कुछ वारिस, पूर्वज की संयुक्त विरासत के विभाजन से पहले, अन्य वारिसों की सहमति के बिना उसे पूरी तरह या आंशिक रूप से किसी बाहरी व्यक्ति को दान कर देते हैं, तो क्या यह दान शरिया के अनुसार मान्य होगा? यदि यह मान्य नहीं है, तो क्या हमारे भाइयों के लिए यह अनिवार्य नहीं है कि वे इस गलत विभाजन को रद्द करें, फ़राइज़ (विरासत के इस्लामी कानून) के अनुसार विरासत को फिर से विभाजित करें और जिसका जो हिस्सा बनता है उसे पहुँचा दें?

१ सुनन अन-नसाई, किताब अन-नहल, नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची २/१३५, मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस नुमान बिन बशीर, दारुल फिक्र बेरूत ४/

جلد ۱۹

فتاوی رضویہ

مسئلہ ۱۲۰: مسئولہ حاجی لعل خان صاحب، تنقیح سوالات حسب بیان مسماۃ حبیبن بی بی و صحیمن بی بی دختران شیخ امیر بخش مرحوم بروز پنجشنبہ ۲ صفر ۱۳۴۴ھ سوال اول: امیر بخش مرحوم نے بحالت حیات کسی مصلحت سے ایک لڑکے مسمیٰ اصغر حسین کو جدا کر دیا اور تجارتی مال کا پانچواں حصہ ان کو دے دیا اور چار حصہ یعنی بقیہ کل مال بلا تقسیم اپنے قبضہ میں رکھا اور چار لڑکیاں جو دو محل سے موجود تھیں ان کو کچھ نہیں دیا، آیا ایسی تقسیم شرعاً درست ہے؟ اور باپ کے مال میں کیا لڑکیاں شرعاً حقدار نہیں ہیں؟ الجواب: ایک لڑکے کو پانچواں حصہ دینا باقی بیٹوں کو نہ دینا اگر اس وجہ سے ہو کہ وہ لڑکا اوروں پر فضل دینی رکھتا ہے تو حرج نہیں کما فی الدرالمختار والعالمگیریۃ (جیسا کہ درمختار اور عالمگیریہ میں ہے۔ت) ورنہ حدیث میں اسے ظلم فرمایا: اکل بنیك نحلت مثل هذا قال لا قال لا تشهدنی علی جور ۱- | کیا تو نے تمام بیٹوں کو اس کی مثل عطیہ دیا ہے عرض کی نہیں یا رسول اللہ تو آپ نے فرمایا: مجھے ظلم پر گواہ نہ بنا۔ (ت) مگر یہ امر دیانۃً ہے، قضاءً باقی اولاد اس پر دعویٰ نہیں کر سکتی لان الملك مطلق للتصرف (کیونکہ ملکیت ملکیت تصرف کی آزادی دیتی ہے۔ت) نہ اس سے یہی سمجھ میں آتا ہے کہ امیر بخش نے بیٹیوں کو محروم کرنا چاہا ہے کہ اس نے اور بیٹوں کو بھی نہ دیا نہ کل مال اصغر حسین کو دے دیا کہ اوروں کا حرمان مفہوم ہو واللہ تعالیٰ اعلم۔

ایضاً سوال چہارم مورث کے مشترکہ ترکہ کو اگر قبل تقسیم کے بعض وارث بلا استرضائے دیگر ورثہ کے کلاً یا جزاً کسی غیر کو ہبہ کر دیں تو یہ ہبہ شرعاً درست ہو گا یا نہیں؟ اگر درست نہیں

ہے تو کیا ہمارے بھائیوں پر واجب نہیں ہے کہ اس غلط تقسیم کو مسترد کر کے دوبارہ فرائض کے مطابق ترکہ تقسیم کر دیں اور جس کا جس قدر حصہ رسدی ہو اس کو پہنچا دیں۔

۱ سنن النسائی کتاب النحل نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۲/ ۱۳۵، مسند احمد بن حنبل حدیث نعمان بن بشیر دارالفکر بیروت ۴/

۲۶۸

Fatawa Razawiya, Volume 19

The Answer:

If the joint property is indivisible and a person gifted only their share, then it is valid and enforced; the remaining heirs can take their shares from it. If it is a jointly owned item and one partner gifted it to someone, the gift of their own share is enforced, while the gift of the other partners' shares is pending their permission, provided they are sane and of legal age; otherwise, it is void.

"Because this contract was issued by an unauthorized person (fuzuli), and there was no one to authorize it at the time of the contract." | Because this contract was initiated by an unauthorized agent while at the time of the contract, there was no one to validate it. (T)

And if that thing is divisible and they gifted their share before division, then that gift is merely ineffective and will not be beneficial even with possession. However, its annulment is not mandatory upon them; it is permissible for them to give possession of their share to the donee after division and complete the gift. The right of retrieval belongs to the donor, not an obligation upon the donor. Yes, it is obligatory for them not to interfere in the shares of others. And if the thing is divisible and they gifted the whole, then this is the same case of an unauthorized gift (hiba fuzuli). If all remaining partners are sane and of legal age and they validate it, then it will become valid.

"As if two people gifted a house to one person, it is permissible as in Al-Durr etc." 1 | For instance, if two individuals gift their house to one person, it is permissible as mentioned in Durr al-Mukhtar etc. (T)

And if even one person among them refuses permission or is legally incompetent, then the gift of the whole is void, meaning an ineffective and useless ownership. In any case, brothers do not have the authority to deprive sisters and give their property to someone without their permission.

Allah Almighty said: "Do not consume your wealth among yourselves unjustly." 2. And Allah Almighty knows best. | Allah Almighty stated: Do not consume each other's wealth by wrongful means. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 122: From Sambhal, Mohalla Kot Sharqi, District Moradabad, submitted by Mr. Muhammad Jamil, 11 Rabi' al-Awwal 1336 AH, Monday.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say regarding this issue: whether the jewelry or clothing that a husband gives to his wife for use at the time of marriage or after marriage will be considered a trust (amanat) or a gift (hiba)? And in both these cases...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/161 2 The Holy Quran, 2/188

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

उत्तर:

यदि साझा संपत्ति अविभाज्य है और किसी ने केवल अपना हिस्सा उपहार (हिबा) में दिया, तो वह सही और लागू हो गया, बाकी उत्तराधिकारी अपना हिस्सा उसमें से ले सकते हैं। और यदि वह पूर्णतः साझा वस्तु है और एक साझेदार ने किसी को उपहार दे दिया, तो उसके अपने हिस्से का उपहार लागू हो गया और अन्य साझेदारों के हिस्सों का उपहार उनकी अनुमति पर निर्भर रहा, बशर्ते वे समझदार और बालिग हों, अन्यथा वह शून्य (बातिल) है।

"क्योंकि यह अनुबंध एक अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) द्वारा किया गया था, और अनुबंध के समय इसे वैध करने वाला कोई नहीं था।" | क्योंकि यह अनुबंध एक अनधिकृत एजेंट द्वारा किया गया था, जबकि अनुबंध के समय इसे वैध ठहराने वाला कोई नहीं था। (त)

और यदि वह वस्तु विभाज्य है और उसने विभाजन से पहले अपना हिस्सा उपहार में दिया, तो वह उपहार केवल प्रभावहीन है और कब्ज़े से भी लाभप्रद नहीं होगा। लेकिन इसका विखंडन उस पर अनिवार्य नहीं है; उसके लिए यह वैध है कि विभाजन के बाद अपने हिस्से पर उपहार प्राप्तकर्ता (मौहूब लहु) को कब्ज़ा दे दे और उपहार को पूरा कर दे। इसे वापस लेना दाता (वाहिब) का अधिकार है, न कि दाता पर कोई दायित्व। हाँ, दूसरों के हिस्सों में हस्तक्षेप न करना उस पर अनिवार्य है। और यदि वस्तु विभाज्य है और उसने पूरे को उपहार में दे दिया, तो यह अनधिकृत उपहार (हिबा फ़ुज़ूली) का वही मामला है। और यदि शेष सभी साझेदार समझदार और बालिग हों और वे इसे स्वीकार कर लें, तो यह वैध हो जाएगा।

"जैसे दो लोगों ने एक व्यक्ति को एक घर उपहार में दिया, तो यह जायज़ है जैसा कि अल-दुर्र आदि में है।" 1 | जैसे दो व्यक्ति एक व्यक्ति को अपना घर उपहार में दें तो यह जायज़ है जैसा कि दुर्रे मुख्तार आदि में है। (त)

और यदि उनमें से एक व्यक्ति भी अनुमति देने से मना कर दे या वह कानूनी रूप से सक्षम न हो, तो पूरे का उपहार शून्य है, यानी एक प्रभावहीन और निरर्थक स्वामित्व। बहरहाल, किसी भी स्थिति में भाइयों को यह अधिकार नहीं है कि वे बहनों को वंचित कर दें और उनकी संपत्ति उनकी अनुमति के बिना किसी और को दे दें।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अपने धन को आपस में अनुचित तरीके से न खाओ।" 2। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। | अल्लाह तआला ने फ़रमाया: आपस का माल गलत तरीके से मत खाओ। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 122: संभल, मोहल्ला कोट शर्की, जिला मुरादाबाद से प्रेषित, मुहम्मद जमील साहब द्वारा, 11 रबी-उल-अव्वल 1336 हिजरी, सोमवार।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या फ़रमाते हैं कि विवाह के समय या विवाह के बाद पति अपनी पत्नी को उपयोग के लिए जो ज़ेवर या कपड़े देता है, वे अमानत माने जाएंगे या उपहार (हिबा)? और इन दोनों स्थितियों में...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/161 2 अल-क़ुरआन अल-करीम, 2/188

पृष्ठ 351/692

الجواب:

مال مشترک اگر غیر قابل قسمت ہے اور اس نے صرف اپنا حصہ ہبہ کیا تو صحیح و نافذ ہو گیا، باقی ورثاء اپنا حصہ اس میں سے لے سکتے ہیں اور اگر وہ کل شیء مشترک ہے اور ایک شریک نے کسی کو ہبہ کر دی تو اس کے اپنے حصہ میں ہبہ نافذ ہو گیا اور دوسرے شرکاء کے حصوں کا ہبہ ان کی اجازت پر موقوف رہا، اگر وہ عاقل بالغ ہوں ورنہ باطل،

لانہ عقد صدر من فضولی و لا مجیز لہ وقت العقد۔ | کیونکہ یہ عقد فضولی سے صادر ہوا جبکہ عقد کے وقت اس کو جائز قرار دینے والا کوئی نہ تھا۔ (ت)

اور اگر وہ شے قابل قسمت ہے اور اس نے اپنا حصہ قبل تقسیم ہبہ کیا تو وہ ہبہ محض بے اثر ہے کہ قبضہ سے بھی مفید نہ ہوگا مگر اس کا فسخ اس پر لازم نہیں، اسے جائز ہے کہ بعد تقسیم اپنے حصہ پر موہوب لہ کو قبضہ دے دے اور تکمیل ہبہ کردے، اس کا استرداد واہب کا حق ہے نہ کہ واہب پر حق، ہاں دوسروں کے حصوں میں مزاحمت نہ کرنا اس پر واجب اور اگر شے قابل قسمت ہے اور اس نے کل ہبہ کردی تو یہ وہی ہبہ فضولی کی صورت ہے، اور اگر بقیہ شرکاء سب عاقل بالغ ہوں اور جائز کردیں تو جائز ہوجائے گا۔

کمالو وھب اثنان داراً من واحد جاز کما فی الدر و غیرہ 1 | جیسے دو افراد ایک شخص کو اپنا مکان ہبہ کریں تو جائز ہے جیسا کہ در مختار وغیرہ میں ہے۔ (ت)

اور اگر اس میں ایک شخص بھی اجازت سے دست کش یا غیر مکلف ہوگا تو اس کل میں ہبہ باطل ہے یعنی بے اثر و نامفید ملک، بہر حال کسی صورت میں بھائی یہ اختیار نہیں رکھتے کہ بہنوں کو محروم کردیں، ان کا مال بے اجازت کے کسی کو دے دیں،

قال تعالٰی "لَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ" 2۔ واللہ تعالٰی اعلم | اللہ تعالیٰ نے فرمایا: آپس کا مال باطل طریقے سے مت کھاؤ۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۲۲: از سنبھل محلہ کوٹ شرقی ضلع مرادآباد مسئولہ محمد جمیل صاحب ۱۱ ربیع الاول ۱۳۳۶ھ روز دوشنبہ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ جو زیور یا لباس بوقتِ عقد یا بعد عقد زوج اپنی زوجہ کو استعمال کے واسطے دے وہ امانت شمار ہوگا یا ہبہ؟ اور ان دونوں صورتوں

1 در مختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ 2 القرآن الکریم ۲/ ۱۸۸

Fatawa Razawiya Volume 19

...can he take it back or not? And also, what is the ruling regarding the jewelry that belonged to the wife's father's house, and the husband added some silver or gold from his own pocket? Is it a gift (Hiba) or a trust (Amanat)? Give the verdict and be rewarded.

The Answer: Whatever the husband gave for use remains the property of the husband, unless there is an indication of transfer of ownership, whether through words or custom, and the woman takes possession of it. Then it becomes the property of the wife, and he can never take it back because marital status is one of the barriers to revocation (Li-anna al-zawjiyyata min mawani' al-ruju'). The jewelry etc. that a woman receives in her dowry (Jahez) is certainly the property of the woman. It is stated in Radd al-Muhtar: "Everyone knows that the dowry (jahaz) is the property of the woman, and no one else has a right to it." Whatever he added to it was apparently intended to make her the owner. If this happened and complete possession was established, it becomes the wife's property; otherwise not. For the apparent (zahir) is a proof for defense, not for establishing an entitlement (Fa-in al-zahir hujjatu li-l-daf' la li-l-istihqaq). And Allah knows best.

Problem 123: What is the definition of Masha' (undivided property)? Period.

The Answer: If a thing is gifted to two or more persons without division, even if the shares are named, such as half each, or one-third and two-thirds; or if one gifts an undefined, undistinguished portion of their property, such as half, one-third, one-fourth, etc., to someone; or gifts their entire property but they themselves own an undefined portion like half of such a thing - all these are 'Hiba Masha' (gift of undivided share). Then, if that thing is indivisible, it is valid. Otherwise, not. And Allah Almighty knows best.

Problem 124: Sent by Muhammad Najmuddin Sahib, Mohalla Rifat Pura, Moradabad, 16 Safar 1335 AH.

We praise Him and pray for His noble Messenger. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say regarding this matter: Zaid died suddenly by divine decree, and he was a wealthy person and he [left] property...

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Bab al-Mahr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/368. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Bab al-Nafaqa, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/653.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

...क्या वह इसे वापस ले सकता है या नहीं? और उस गहने का क्या हुक्म है जो पत्नी के पिता के यहाँ का था और पति ने अपनी ओर से कुछ और चाँदी या सोना डालकर उसे बढ़ा दिया? क्या यह हिबा (उपहार) है या अमानत? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

जवाब: पति ने इस्तेमाल के लिए जो कुछ दिया वह पति की मिल्कियत (स्वामित्व) है, सिवाय इसके कि स्वामित्व के हस्तांतरण का कोई संकेत मिले, चाहे शब्दों से या रिवाज से, और स्त्री का उस पर कब्ज़ा हो जाए। फिर वह पत्नी की मिल्कियत हो जाएगी और अब वह इसे कभी वापस नहीं ले सकता क्योंकि वैवाहिक संबंध वापसी में बाधाओं में से एक है (क्योकि ज़ौजियत मवानि-ए-रुजूअ में से है)। दहेज में जो गहने आदि स्त्री को मिलते हैं, वे निश्चित रूप से स्त्री की मिल्कियत हैं। रद्दुल मुहतार में है: "हर कोई जानता है कि दहेज (जहाज़) औरत की मिल्कियत है, इसमें किसी और का कोई हक नहीं है।" उसने जो कुछ और इसमें डलवाकर बढ़वाया, ज़ाहिर है उससे मक़सद मालिक बनाना ही होता है। अगर ऐसा हुआ और पूर्ण कब्ज़ा पाया गया तो वह पत्नी की मिल्कियत हो जाएगी, वरना नहीं। क्योंकि ज़ाहिर बचाव के लिए दलील है, हक़ जताने के लिए नहीं (ज़ाहिर दिफ़ा के लिए हुज्जत होता है इस्तिहक़ाक़ के लिए नहीं)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १२३: मुशाअ की परिभाषा क्या है? फ़क़त

जवाब: एक चीज़ दो या अधिक व्यक्तियों को बिना विभाजन के हिबा (उपहार) की जाए, चाहे हिस्से नामित कर दिए जाएं कि आधा-आधा या एक को तिहाई और दूसरे को दो तिहाई; या अपनी मिल्कियत का कोई अनिश्चित, अविभाजित हिस्सा जैसे आधा, तिहाई, चौथाई आदि किसी व्यक्ति को हिबा करे; या अपनी पूरी मिल्कियत हिबा करे लेकिन वह खुद किसी चीज़ के वैसे ही अनिश्चित हिस्से जैसे आधे का मालिक हो, ये सब 'हिबा मुशाअ' हैं। फिर अगर वह चीज़ अविभाज्य है तो जायज़ है। वरना नहीं, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १२४: प्रेषक मुहम्मद नजमुद्दीन साहिब, मोहल्ला रफ़त पुरा, मुरादाबाद, १६ सफ़र १३३५ हिजरी।

हम उनकी प्रशंसा करते हैं और उनके नेक रसूल पर दुरूद भेजते हैं। दीन के उलमा और शरीयत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: ज़ैद का ईश्वरीय इच्छा से अचानक देहांत हो गया और वह एक धनवान व्यक्ति था और उसने जायदाद...

1 रद्दुल मुहतार, किताबुन निकाह, बाबुम महर, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, २/३६८। 2 रद्दुल मुहतार, किताबुन निकाह, बाबुन नफ़क़ा, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, २/६५३।

पृष्ठ ३५२/६९२

میں واپس لے سکتا ہے یا نہیں؟ اور نیز وہ زیور کہ جو زوجہ کے باپ کے یہاں کا تھا اور شوہر نے اپنے پاس سے کچھ اور چاندی یا سونا ڈال کر بڑھا دیا ہو اس کا کیا حکم ہے آیا ہبہ ہے یا امانت؟ بینوا توجروا

الجواب: جو کچھ شوہر نے استعمال کے لئے دیا وہ ملک شوہر ہے مگر یہ کہ دلالت تملیک پائی جائے خواہ لفظاً یا عرفاً، اور عورت کا قبضہ ہو جائے تو اب وہ ملک زوجہ ہو جائے گا اور اب اسے کبھی واپس نہیں لے سکتا لان الزوجیۃ من موانع الرجوع (کیونکہ زوجیت موانع رجوع میں سے ہے۔ ت) جہیز میں جو زیور وغیرہ عورت کو ملتا ہے وہ یقیناً ملک زن ہے۔ ردالمحتار میں ہے: کل احد یعلم ان الجھاز ملک المرأۃ لاحق لاحد فیہ (ہر ایک کو معلوم ہے کہ جہیز عورت کی ملک ہوتا ہے اس میں کسی کا حق نہیں ہے۔ت) اس نے جو کچھ اور اس میں ڈلوا کر بڑھوایا ظاہر اس سے مقصود مالک کر دینا ہی ہوتا ہے اگر یوں ہوا اور قبضہ تامہ پایا جائے تو ملک زوجہ ہو جائے گا ورنہ نہیں فان الظاھر حجۃ للدفع لا للاستحقاق (ظاہر دفاع کے لئے حجت ہوتا ہے استحقاق کے لئے نہیں۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۳: مشاع کی تعریف کیا ہے؟ فقط

الجواب: ایک شئی دو یا چند اشخاص کو بلا تقسیم ہبہ کی جائے اگرچہ حصے نامزد کر دیے جائیں کہ نصف نصف یا ایک کو ثلث اور دوسرے کو دو ثلث یا اپنی ملک کا کوئی حصہ غیر معینہ غیر ممتازہ مثلاً نصف، ثلث، ربع، وغیرہ کسی شخص کو ہبہ کرے یا اپنی پوری ملک ہبہ کرے مگر یہ

خود کسی شے کے ویسے ہی غیر معین حصے نصف وغیرہ کا مالک ہو، یہ سب ہبہ مشاع ہیں پھر اگر وہ چیز نا قابل تقسیم ہے تو جائز۔ ورنہ نہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۲۴: مرسلہ محمد نجم الدین صاحب محلہ رفعت پورہ مراد آباد ۱۶ صفر ۱۳۳۵ھ

نحمدہ و نصلی علٰی رسولہ الکریم، کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید بقضائے الٰہی اچانک فوت ہو گیا اور وہ ایک دولتمند شخص تھا اور اس نے جائداد

---

1 ردالمحتار کتاب النکاح باب المہر داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۶۸ 2 ردالمحتار کتاب النکاح باب النفقہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۶۵۳

He left movable and immovable properties and left five heirs in total: two daughters, one son, one mother, and a childless second wife who was in his marriage for about eight years. The deceased had prepared some jewelry at the time of marriage and given it to the said wife, which is in her possession. Besides that, he continued to prepare and give other jewelry from time to time to the said wife, which is in her possession and disposal, and she also pays its Zakat. Then he gave fifteen hundred rupees in cash for the preparation of jewelry to the said wife, which is in her possession; however, for the purpose of house construction, the deceased had taken it as a loan from the said wife. After going to Calcutta, he sent a one thousand rupee note to the said wife through Haji Muhammad Khalil, of which five hundred rupees remained. Furthermore, when the said wife used to come to Moradabad to her parents' house and receive cash from her relatives, she would buy clothes, utensils, etc., and take them back, which are in her disposal. Besides cash and jewelry, the deceased used to frequently bring items and give them to the said wife, and he also used to give to his daughters and son separately.

In the aforementioned situation, are the belongings, cash, jewelry, etc., which the deceased gave to the said wife during his lifetime and which are still in her possession and disposal, separate from the estate of the deceased or not? State the ruling and be rewarded.

The Answer: Jewelry, cash, or any kind of property that Zaid used to give to his wife as a transfer of ownership (Tamleek), the wife is its owner; it cannot be part of the estate (inheritance). Establishing the transfer of ownership is required, whether explicitly or implicitly; without it, the claim of ownership is not heard. For instance, if he asked for those fifteen hundred rupees by calling them a 'loan', it is surely proven that he had made her the owner. Similarly, if it is established by his habit that he used to give to such people by way of transfer of ownership, and they were considered the owners of it, then the daughter, son, or wife, whoever was given whatever, is the owner of it. And Allah Almighty knows best.

Issue 125: From Saharanpur, Mohalla Qazi, sent by Riyazat Ahmad Siddiqui, 15 Rabi al-Awwal 1336 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say regarding this matter: A woman died leaving two heirs, a daughter and a real brother. The deceased's brother gave his Shariah share, which he received from his sister, to his niece and also had the transfer of ownership (Dakhil Kharij) recorded in her name in government documents. Now, after several years, being displeased, he wants to take back the gifted property and belongings. Does he have the Shariah

right to take back those belongings and property from the niece, which he had given with his own pleasure and consent?

चल और अचल संपत्ति छोड़ी और कुल पांच वारिस छोड़े: दो बेटियां, एक बेटा, एक माँ और एक निसंतान दूसरी पत्नी जो लगभग आठ साल से उनके निकाह में थी। मृतक ने निकाह के समय कुछ गहने बनवाकर उक्त पत्नी को दिए थे, जो उसके कब्जे में हैं। इसके अलावा, वह समय-समय पर उक्त पत्नी को अन्य गहने भी बनवाकर देता रहा, जो उक्त पत्नी के कब्जे और उपयोग में हैं, और वह उनकी ज़कात भी अदा करती है। फिर उसने गहने बनवाने के लिए उक्त पत्नी को पंद्रह सौ रुपये नकद दिए थे जो उसके कब्जे में हैं; हालाँकि, मकान निर्माण की आवश्यकता के कारण मृतक ने उक्त पत्नी से उन्हें ऋण के रूप में लिया था। और कलकत्ता जाकर हाजी मोहम्मद खलील के माध्यम से उक्त पत्नी के पास एक हज़ार रुपये का नोट भेजा, जिसमें से पांच सौ रुपये शेष रह गए। इसके अलावा, उक्त पत्नी जब अपने माता-पिता के घर मुरादाबाद आती थी और उसे अपने रिश्तेदारों से नकद मिलता था, तो वह कपड़े, बर्तन आदि खरीद कर ले जाती थी जो उसके उपयोग में हैं। नकद और गहनों के अलावा, मृतक अक्सर उक्त पत्नी को चीजें लाकर देता रहता था और अपनी बेटियों और बेटे को भी इसके अलावा देता रहता था।

अतः उक्त स्थिति में, जो सामान, नकद और गहने आदि मृतक ने अपने जीवन काल में उक्त पत्नी को दिए थे और अब तक उसके कब्जे और उपयोग में हैं, क्या वे मृतक की विरासत से अलग हैं या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: गहने हों या नकद या किसी भी प्रकार की संपत्ति जो ज़ैद अपनी पत्नी को मालिकाना हक़ (तमलीक) के रूप में देता था, पत्नी उसकी मालकिन है, वह विरासत (तर्का) नहीं हो सकती। मालिकाना हक़ का हस्तांतरण साबित होना आवश्यक है, चाहे स्पष्ट रूप से हो या संकेत से; इसके बिना स्वामित्व का दावा सुना नहीं जाएगा। उदाहरण के लिए, यदि उसने उन पंद्रह सौ रुपयों को 'ऋण' कहकर मांगा, तो निश्चित रूप से यह साबित हो गया कि उसने उसे मालकिन बना दिया था। इसी तरह, यदि उसकी आदत से यह साबित हो कि वह ऐसे लोगों को इसी तरह मालिकाना हक़ के रूप में देता था और वे ही इसके मालिक समझे जाते थे, तो बेटी, बेटा या पत्नी, जिसे जो दिया गया वह उसका मालिक है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 125: सहारनपुर, मोहल्ला क़ाज़ी से प्रेषित रियाज़त अहमद सिद्दीकी, 15 रबीउल अव्वल 1336 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: एक महिला की मृत्यु हो गई और उसने दो वारिस छोड़े, एक बेटी और एक सगा भाई। मृतक के भाई ने अपना शरई हिस्सा, जो उसे अपनी बहन से मिला था, अपनी भांजी को दे दिया और सरकारी कागजों

में उसके नाम पर दाखिल-खारिज भी करवा दिया। अब कुछ वर्षों के बाद नाराज़ होकर वह दी हुई संपत्ति और सामान वापस लेना चाहता है। क्या शरीयत के अनुसार उसे अपनी भांजी से वह सामान और संपत्ति वापस लेने का अधिकार है, जो उसने अपनी खुशी और रजामंदी से दी थी?

منقولہ و غیر منقولہ چھوڑی اور کل پانچ وارث چھوڑے دو دختران اور ایک پسر اور ایک والدہ اور ایک زوجہ ثانی لا ولد جو اس کے عقد میں قریب آٹھ برس کے تھی ، متوفی مذکور نے نکاح کے وقت کچھ زیور تیار کرا کر زوجہ مذکور کو دیا تھا وہ اس کے قبضہ میں ہے ، اس کے علاوہ اور زیور بھی تیار کرا کر وقتاً فوقتاً زوجہ مذکورہ کو دیتا رہا جو زوجہ مذکورہ کے قبضہ و تصرف میں ہے اور وہ اس کی زکوۃ بھی ادا کرتی ہے پھر پندرہ سو روپے نقد واسطے زیور تیار کرانے کے زوجہ مذکورہ کو دئے تھے جو اس کے قبضہ میں ہے ، لیکن تعمیر مکان کی ضرورت سے بطور قرض کے متوفی مذکور نے زوجہ مذکورہ سے لئے تھے ، اور کلکتہ جا کر ایک ہزار روپے کا نوٹ معرفت حاجی محمد خلیل کے زوجہ مذکورہ کے پاس بھیج دیا ، پانسو روپے منجملہ اس کے باقی رہ گئے ، نیز زوجہ مذکورہ اپنے والدین کے یہاں جب مراد آباد آتی تھی اور اس کے عزیز و اقارب سے اس کو نقد ملتا تھا اس کا پارچہ و برتن وغیرہ خرید کر لے جاتی تھی جو اس کے تصرف میں ہے ، نیز نقد و زیور کے علاوہ متوفی مذکور زوجہ مذکورہ کو اکثر اشیاء لا کر دیتا رہتا تھا اور اپنی دختران و پسر کو اس کے علاوہ دیتا رہتا تھا۔

پس صورت مذکورہ میں جو اسباب و نقد و زیور وغیرہ متوفی مذکور نے اپنی حیات میں زوجہ مذکورہ کو دیا ہے اور اب تک اس کے قبضہ و تصرف میں ہے وہ ترکہ متوفی سے علیحدہ ہے یا نہیں ؟ بینوا توجروا

الجواب: زیور خواہ نقد خواہ کسی قسم کا مال جو زید اپنی زوجہ کو بطور تملیک دیتا تھا اس کی مالک زوجہ ہے ، وہ ترکہ نہیں ہو سکتا۔ تملیک ثابت ہونا درکار ہے خواہ صراحتاً یا دلالتہً بغیر اس کے دعویٰ ملک مسموع نہیں ، مثلاً اگر وہ پندرہ سو روپے قرض کہہ کر مانگے تو ضرور ثابت ہوا کہ ملک کر دئے تھے ، یو ہیں اگر اس کی عادت سے ثابت ہو کہ ان لوگوں کو ایسا دینا بطور

تملیک ہی کرتا تھا یہی لوگ اس کے مالک سمجھے جاتے تھے تو بیٹی بیٹے زوجہ جس کو جو دیا وہ اس کا مالک ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۲۵: از سہارنپور محلہ قاضی مرسلہ ریاضت احمد صدیقی ۱۵ ربیع الاول ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک عورت مر گئی اور اس نے ایک دختر اور ایک برادر حقیقی دو وارث چھوڑے ، متوفیہ کے بھائی نے اپنا شرعی حصہ جو اس کو بہن سے پہنچا تھا اپنی بھانجی کو دے دیا اور اس کے نام پر داخل خارج بھی کاغذات سرکاری میں کرایا اب چند سال کے بعد ناراض ہو کر اس دی ہوئی جائداد و اسباب کو واپس لینا چاہتا ہے۔ کیا شرعاً اس اسباب و جائداد کو واپس لینے کا بھانجی سے حق حاصل ہے کہ جس کا اپنی خوشی و رضا مندی سے

Fatawa Ridawiyya - Volume 19

...made him the owner.

The Answer:

If he had divided his share separately and then gifted (hibah) it, and gave possession to the niece, or after the gift, he divided it and gave possession of the divided portion, or if that shared property was not divisible (if it were divided into two parts, each part would not remain usable/beneficial, like a small room or a small shop), then in these cases, after possession by the daughter, the gift became complete, and the maternal uncle has no right to take it back. And if the thing was divisible and it was gifted without division, and until now it has not been divided and possession given, then the gift is not complete, and making someone an owner (without proper procedure) is not a gift; he can take it back.

In Durr al-Mukhtar it is stated:

Arabic	**Urdu Translation**
Gift is not complete even with possession in things that are divisible, even if gifted to a partner, because complete possession is not conceivable (in an undivided share), as mentioned in general books, hence this is the school of thought (Madhab). And Allah knows best.	A gift of a divisible thing is not complete even if gifted to a partner because the concept of complete possession on it cannot be realized as it is in general books, hence this is the school of thought. And Allah knows best.

Problem 126: From the town of Khuroni, district Sagar, division Jabalpur, central provinces, sent by Ibrahim son of Qamar Ali, 7th Dhul-Hijjah 1336 AH.

Ibrahim's father, Qamar Ali, had three real brothers. Among the three brothers, one was childless, whose name was Nu'man Hasan. My uncle, i.e., Nu'man Hasan, married a widow who came with a boy. The boy's age at that time was 5 years.

I trouble you to inform me by looking at the copies of the court judgment papers under Sharia law that are sent to your honor, out of compassion, whether he is eligible for the property or not? Nu'man Hasan did not adopt this boy, and he (the boy) stated in court that Nu'man Hasan adopted me. Adoption papers are not present. The gift deed (hibah-nama) presented is forged; it has neither any witness

nor signatures of the ruler of the time, nor a date. Ghulam Abbas, the adopted son, has died, and the wife of Nu'man Hasan has also died.

Note (marked by 'عہ'): In the original, the word "not a gift" was missed by the scribe's pen.

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159.

फ़तावा रज़विया - खंड 19

...मालिक बना दिया हो।

उत्तर:

यदि उसने अपना हिस्सा अलग-अलग विभाजित करके हिबा (दान) किया और भांजी को कब्ज़ा दे दिया, या हिबा के बाद विभाजित करके विभाजित हिस्से पर कब्ज़ा दे दिया, या वह साझा संपत्ति विभाजित करने योग्य नहीं थी (यदि इसके दो हिस्से किए जाते तो प्रत्येक हिस्सा उपयोग योग्य नहीं रहता, जैसे कोई छोटी कोठरी या छोटी दुकान), तो इन स्थितियों में बेटी के कब्ज़े के बाद हिबा पूर्ण हो गया और मामा को इसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। और यदि वस्तु विभाजित करने योग्य थी और बिना विभाजन के हिबा किया गया और अब तक विभाजित करके कब्ज़ा नहीं दिया गया, तो हिबा पूर्ण नहीं हुआ, और मालिक बनाना हिबा नहीं है, वह इसे वापस ले सकता है।

दुर्रे मुख़्तार में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
विभाजित होने वाली चीज़ों में कब्ज़े के साथ भी हिबा मुकम्मल नहीं होता, चाहे वह साझीदार को ही हिबा किया गया हो, क्योंकि मुकम्मल कब्ज़े की कल्पना नहीं की जा सकती (अविभाजित हिस्से में), जैसा कि आम किताबों में है, इसलिए यही मज़हब है। और अल्लाह बेहतर जानता है।	विभाजित होने वाली चीज़ का हिबा पूर्ण नहीं होता भले ही साझीदार को हिबा किया गया हो क्योंकि उस पर पूर्ण कब्ज़े की कल्पना नहीं की जा सकती जैसा कि आम किताबों में है, इसलिए यही मज़हब है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 126: कस्बा खुरोनी, ज़िला सागर, मंडल जबलपुर, मध्य प्रांत से प्रेषक इब्राहिम पुत्र कमर अली, 7 ज़ुल-हिज्जा 1336 हिजरी।

इब्राहिम के पिता कमर अली तीन सगे भाई थे। तीनों भाइयों में से एक निसंतान थे जिनका नाम नुमान हसन था। मेरे चाचा यानी नुमान हसन ने एक विधवा महिला से विवाह किया जिसके साथ एक लड़का आया। उस समय लड़के की उम्र 5 वर्ष थी।

आपको कष्ट देता हूँ कि अदालत के फैसले की प्रतियों के कागज़ात जो शरीअत के अनुसार हुए हैं, वे आपकी सेवा में भेजे जा रहे हैं। दयापूर्वक कागज़ातों का अवलोकन करके सूचित करें कि क्या वह

संपत्ति का हकदार हो सकता है या नहीं? नुमान हसन ने उस लड़के को गोद (मतबन्नी) नहीं लिया था और उसने (लड़के ने) अदालत में यही बयान दिया कि नुमान हसन ने मुझे गोद लिया है। गोद लेने के कागज़ात मौजूद नहीं हैं। जो हिबा-नामा (दान विलेख) पेश किया गया है वह नकली है, न तो उसमें कोई गवाह है और न ही उस समय के शासक के हस्ताक्षर हैं, न ही कोई तारीख है। गुलाम अब्बास, जो गोद लिया गया बेटा था, उसकी मृत्यु हो चुकी है और नुमान हसन की पत्नी की भी मृत्यु हो चुकी है।

ध्यान दें (ﻉ): मूल में "हिबा नहीं" शब्द लेखक की कलम से छूट गया था।

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/ 159।

مالک بنا دیا ہو۔

الجواب:

اگر اس نے اپنا حصہ جدا جدا تقسیم کراکر ہبہ کیا اور بھانجی کو قبضہ دے دیا یا ہبہ کے بعد تقسیم کرکے حصہ منقسمہ پر قبضہ دے دیا یا وہ مشترک جائداد قابلِ تقسیم نہ تھی اگر دو حصے کئے جاتے تو ہر حصہ قابلِ انتفاع نہ رہتا، جیسے کوئی کوٹھڑی یا چھوٹی دکان تو ان صورتوں میں بعد قبضہ دختر ہبہ تمام ہوگیا اور ماموں کو اس سے واپس لینے کا کوئی حق نہیں اور اگر شیئِ قابلِ قسمت تھی اور بلا تقسیم ہبہ کیا اور اب تک تقسیم کرکے قبضہ نہ دیا تو ہبہ تمام نہ ہوا، اور مالک بنانا ہبہ نہیں عہ اسے واپس لے سکتا ہے۔

درمختار میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
لا تتم بالقبض فیما یقسم ولووھبه لشریکه لعدم تصور القبض الکامل کما فی عامة الکتب فکان ھو المذھب ۱ واللہ تعالٰی اعلم۔	قابلِ تقسیم چیز کا ہبہ تام نہیں ہوتا اگرچہ شریک کو ہبہ کیا ہو کیونکہ اس پر کامل قبضہ کا تصور نہیں ہوسکتا جیسا کہ عام کتب میں ہے لہٰذا یہی مذہب ہے واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

مسئلہ ۱۲۶: از قصبہ کھرونی ضلع ساگر قسمت جبل پور ممالک متوسط مرسلہ ابراہیم ولد قمر علی ۷ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ

ابراہیم کے والد قمر علی تین بھائی حقیقی تھے، منجملہ ہر سہ بھائیوں کے ایک لاولد تھے جن کا نام نعمان حسن تھا، میرے چچا یعنی نعمان حسن نے نکاح ایک بیوہ عورت سے کیا جس کے ہمراہ لڑکا آیا۔ لڑکے کی عمر اس وقت ۵ سال کی تھی۔

آپ کو تکلیف دیتا ہوں کہ جو کاغذات نقل یعنی فیصلہ کچہری شرع شریف ہوا ہے وہ خدمت میں آنجناب کی ارسال ہے بہ نظر ترحم کاغذات کو ملاحظہ فرما کر اطلاع دیجئے گا آیا وہ جائداد کا مستحق ہوسکتا ہے یا نہیں؟ نعمان حسن نے اس لڑکے کو متبنی نہیں کیا تھا اور اس نے کچہری میں یہی بیان کیا کہ نعمان حسن نے مجھے متبنی کیا، کاغذات متبنی کرنے کے موجود نہیں ہیں جو ہبہ نامہ پیش کیا گیا ہے وہ مصنوعی بنا ہوا ہے ، نہ تو اس میں کوئی گواہ ہے اور نہ حاکم وقت کے دستخط ہیں، نہ تاریخ ہے ، غلام عباس متبنی فوت ہوچکا ہے ، اور زوجہ نعمان حسن بھی فوت ہوچکی ہے۔

عہ: اصل میں "ہبہ نہیں" کا لفظ قلم ناسخ سے چھوٹ گیا۔

۱ درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Answer: In Sharia, an adopted child (mutabanni) is nothing (has no legal status as a biological child).

Allah Almighty says: "And He has not made your adopted sons your [real] sons." (Quran 33:4). Allah Ta'ala said: Your mere claims did not make them your sons. (T)

And He said: "So that there may be no discomfort for the believers concerning the wives of their adopted sons." (Quran 33:37). Allah Ta'ala said: So that there should be no difficulty for the believers regarding the [divorced] wives of their adopted sons. (T)

A mere piece of paper, even if it contains the date, the writing of witnesses, and the signature of a ruler, is fundamentally nothing in Sharia. To accept a gift (hiba) based solely on it is void (batil), and such a decision is purely against Sharia. It is stated in Al-Ashbah wal-Naza'ir:

"Writing is not relied upon nor acted upon. Therefore, a waqf document containing the writings of previous judges shall not be acted upon, because a judge does not decide except on the basis of proof, and proof is only testimony, confession, or refusal to take an oath, as mentioned in the Waqf section of Khania." (Translation): Reliance is not placed on handwriting, nor is it acted upon. Therefore, the waqf document which has the handwritings of past judges will not be actionable, because a judge gives judgment only on the basis of proof (hujjat), and proof is only evidence (witness), confession (iqrar), or refusal of oath (nukul), as it is in the waqf of Khania. (T)

It is even more strange that the Mufti Sahib, the ruler of Sironj, wrote in the decision that "the disputed garden and land should be divided into three equal parts, and the third part should be given as a gift to Ghulam Abbas," whereas that garden and land were still joint and undivided, and Nauman Hasan died without division. If a gift had actually been made to Ghulam Abbas, it became void. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

"And 'Meem' signifies the death of one of the contracting parties after delivery; if it occurs before delivery, it is void." (Translation): 'Meem' refers to the "death of one of the parties after possession," and if death occurs before possession, the gift becomes void. (T)

1. The Holy Quran 33/4
2. The Holy Quran 33/37

3. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Art 2, Book of Judicature and Testimony etc., H.M. Saeed Company Karachi 1/338
4. Durr-e-Mukhtar, Book of Gift, Chapter on Revocation of Gift, Mujtabai Press Delhi 2/161

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

उत्तर: शरीयत में मुतबन्नी (गोद लिया हुआ बच्चा) कुछ भी नहीं है।

अल्लाह तआला ने फरमाया: "और उसने तुम्हारे मुंह बोले बेटों को तुम्हारा (असली) बेटा नहीं बनाया।" (क़ुरान 33:4)। अल्लाह तआला ने फरमाया: तुम्हारे निरा दावों ने उन्हें तुम्हारे बेटे नहीं बना दिया। (त)

और फरमाया: "ताकि मोमिनों पर उनके मुंह बोले बेटों की बीवियों के मामले में कोई तंगी न रहे।" (क़ुरान 33:37)। अल्लाह तआला ने फरमाया: ताकि मोमिनों पर उनके मुंह बोले बेटों की (तलाक़शुदा) बीवियों के बारे में कोई परेशानी न हो। (त)

निरा काग़ज़, चाहे उसमें तारीख़, गवाहों की लिखावट और शासक के हस्ताक्षर भी हों, शरीयत में बुनियादी तौर पर कुछ भी नहीं है। और केवल इसके आधार पर हिबा (उपहार) मानना बातिल (अमान्य) है और ऐसा फैसला शरीयत के बिल्कुल खिलाफ है। अशबाह वन-नज़ायर में है:

"लिखावट पर न भरोसा किया जाता है और न ही उस पर अमल किया जाता है। इसलिए, वक़्फ़ दस्तावेज़ जिस पर पिछले काज़ियों के हस्ताक्षर हों, उस पर अमल नहीं किया जाएगा, क्योंकि काज़ी केवल दलील (हुज्जत) के आधार पर फैसला करता है, और दलील केवल गवाही, इकरार या कसम से इनकार है, जैसा कि खानिया के वक़्फ़ में है।" (अनुवाद): लिखावट पर न भरोसा है न उस पर अमल किया जाएगा, इसलिए वक़्फ़ नामा जिस पर पिछले काज़ियों के ख़त (लिखावट) हैं, अमल के लायक न होगा, क्योंकि काज़ी सिर्फ हुज्जत की बिना पर फैसला करता है और हुज्जत सिर्फ गवाही या इकरार या कसम से इंकार है, जैसा कि खानिया के वक़्फ़ में है। (त)

इससे भी ज़्यादा ताज्जुब की बात यह है कि मुफ्ती साहब, सिरोंज के हाकिम, ने फैसले में लिखा कि "विवादित बाग़ और ज़मीन के तीन बराबर हिस्से किए जाएं, तीसरा हिस्सा गुलाम अब्बास को हिबा कर दिया जाए", जबकि वह बाग़ और ज़मीन अभी तक मुश्तरका (संयुक्त) और गैर-मनकसिम (अविभाजित) थी और नोमान हसन बिना तक़सीम मर गया। अगर गुलाम अब्बास को वाकई हिबा हुआ था, तो वह बातिल हो गया। दुर्रे मुख्तार में है:

"और 'मीम' से मुराद कब्ज़े के बाद फरीकैन (दोनों पक्षों) में से किसी एक की मौत है; अगर कब्ज़े से पहले मौत हो जाए, तो वह बातिल है।" (अनुवाद): 'मीम' से "फरीकैन में से एक की कब्ज़े के बाद मौत" मुराद है, और अगर कब्ज़े से पहले मौत हो तो हिबा बातिल हो जाता है। (त)

1. अल-क़ुरान अल-करीम 33/4
2. अल-क़ुरान अल-करीम 33/37
3. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न अल-सानी, किताबुल कज़ा वश शहादा आदि, एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/338
4. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुर रजूअ फिल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली 2/161

पृष्ठ 355/692

الجواب: شریعت میں متبنی کوئی چیز نہیں۔

قال اللہ تعالٰی " وَمَا جَعَلَ اَدْعِیَاءَکُمْ اَبْنَاءَکُمْ"۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: تمہارے نرے دعووں نے ان کو تمہارے بیٹے نہ بنا دیا۔ (ت)

وقال تعالٰی " لِکَیْ لَا یَکُوْنَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ حَرَجٌ فِیْ اَزْوَاجِ اَدْعِیائِھِمْ"۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: تاکہ مومنین پر ان کی بیویوں کے دعاوی میں حرج نہ ہو۔ (ت)

نرا کاغذ اگرچہ اس میں تاریخ و تحریر گواہان و دستخط حاکم بھی ہوں شرعاً اصلاً کوئی چیز نہیں اور محض اس کی بناء پر بہ ماننا باطل اور ایسا فیصلہ محض خلاف شرع۔ اشباہ والنظائر میں ہے:

لا یعتمد علی الخط ولا یعمل بہ فلا یعمل بمکتوب الوقف الذي علیہ الخطوط القضاۃ الماضین لان القاضي لا یقضي الا بالحجۃ وھی البینۃ او الاقرار او النکول کما فی وقف الخانیۃ ۔ خط پر نہ اعتماد ہے نہ اس پر عمل کیا جائے گا لہذا وقف نامہ جس پر گزشتہ قاضیوں کے خطوط ہیں قابلِ عمل نہ ہوگا، کیونکہ قاضی صرف حجت کی بناء پر فیصلہ کرتا ہے اور حجت صرف گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار ہے، جیسا کہ خانیہ کے وقف میں ہے۔ (ت)

عجب تر یہ ہے کہ مفتی صاحب حاکم سرونج نے فیصلہ میں حکم یہ لکھا کہ "باغ وزمین متد عویہ کے تین حصے مساوی کئے جائیں، تیسرا حصہ بہ غلام عباس کو دلا یا جائے" جبکہ وہ باغ وزمین اب تک مشترک غیر منقسم تھی اور نعمان حسن بلا تقسیم مر گیا تو اگر غلام عباس کو واقعی ہبہ ہوا تھا تو باطل ہو گیا۔ در مختار میں ہے:

والمیم موت احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل۔ میم سے "فریقین میں سے ایک کی قبضہ کے بعد موت" مراد ہے، اور اگر قبضہ سے پہلے موت ہو تو ہبہ باطل ہو جاتا ہے۔ (ت)

۱ القرآن الکریم ۳۳ / ۴ ۲ القرآن الکریم ۳۳ / ۳۷ ۳ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادۃ الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۳۳۸ ۴ در مختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

In any case, the decision was wrong; Ghulam Abbas has no right in this garden and land, it is only the right of the legal heirs. And Allah Almighty knows best.

Problem 712: From the old city, Gher Jafar Khan, asked by Hakim Irfan Ali Sahab on 19 Rabi' al-Akhir 1337 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid, of his own free will and choice, without any compulsion or coercion, and out of foresight and to prevent future disputes and conflicts among his children (one son and one daughter) after his death, has divided his property, which he owns, possesses, and manages solely. He gave a small portion to the daughter and a larger portion to the son. The reason given is that the daughter is an adult, married, and well-off, and there will be no burden of expenses on her portion of the property. On the other hand, the son is a minor, and his upbringing, education, and marriage expenses will fall upon his share. Additionally, the expenses for social ceremonies like weddings and funerals, according to custom, are also a burden on the son's property. Zaid also fixed a monthly allowance for himself and his wife from the son's share. In such a situation, is this act of his, i.e., dividing the property regardless of whether it meets the prescribed inheritance shares, correct or not?

Answer: It is "correct" in the sense that the transaction will hold legally. Even if someone gives away all their property to a stranger, leaving their heirs destitute and without food, the transaction stands. However, if the question is whether such an action is permissible before Allah or if there will be accountability for it, then the answer is: For the trivial reasons Zaid gave a small portion to the daughter and the bulk of the property to the son, this is certainly impermissible before Allah. Zaid is a sinner and has infringed upon the rights of the daughter. Pure Shari'ah has decreed two parts for a son and one part for a daughter after death. But if one divides property during their lifetime, the command is to give equally to both the son and the daughter. It is not permissible to intentionally harm the daughter without a valid Shari'ah reason. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Text]: In al-Khaniyyah: There is no harm in preferring some children over others in love, because it is an action of the heart. Similarly, in gifts, provided that [it is not intended to harm anyone].

[Urdu text on the right side of the box]: In Khaniyah: There is no harm in preferring some children over others in love, because it is an action of the heart. Similarly, in gifts, provided that anyone...

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

बहरहाल, फैसला गलत था; इस बाग और ज़मीन में गुलाम अब्बास का कोई हक नहीं है, यह केवल कानूनी वारिसों का हक है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 712: पुराने शहर, घेर जाफ़र खान से, हकीम इरफ़ान अली साहब द्वारा 19 रबी-उल-आखिर 1337 हिजरी को पूछा गया।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अपनी स्वतंत्र इच्छा और पसंद से, बिना किसी दबाव या ज़बरदस्ती के, और दूरदर्शिता से और अपनी मृत्यु के बाद अपने बच्चों (एक बेटा और एक बेटी) के बीच किसी भी तरह के विवाद और विरोध को रोकने के लिए, अपनी संपत्ति का बँटवारा किया है, जिसका वह अकेला मालिक और कब्ज़ेदार है। उसने बेटी को एक छोटा हिस्सा दिया और बेटे को ज़्यादा हिस्सा दिया। कारण यह दिया गया कि बेटी वयस्क है, विवाहित है और समृद्ध है, और उसकी संपत्ति के हिस्से पर खर्च का कोई बोझ नहीं होगा। दूसरी ओर, बेटा नाबालिग है, और उसके पालन-पोषण, शिक्षा और विवाह का खर्च उसके हिस्से पर पड़ेगा। इसके अतिरिक्त, रिवाज के अनुसार शादियों और गमियों के सामाजिक आयोजनों का खर्च भी बेटे की संपत्ति पर बोझ है। ज़ैद ने बेटे के हिस्से से अपने और अपनी पत्नी के लिए मासिक भत्ता भी तय किया। ऐसी स्थिति में, क्या उसका यह कृत्य, यानी विरासत के निर्धारित हिस्सों की परवाह किए बिना संपत्ति का बँटवारा करना, सही है या नहीं?

उत्तर: यह इस अर्थ में "सही" है कि यह कार्यवाही कानूनी रूप से मान्य होगी। यहाँ तक कि अगर कोई व्यक्ति अपनी सारी संपत्ति किसी अजनबी को दे दे और अपने वारिसों को भूखा मरने के लिए छोड़ दे, तो भी वह लेन-देन मान्य होगा। लेकिन अगर मतलब यह है कि क्या ऐसी कार्यवाही करना अल्लाह के नज़दीक जायज़ है या इस पर पकड़ होगी, तो जवाब यह है कि जिन व्यर्थ कारणों से ज़ैद ने बेटी को एक छोटा हिस्सा दिया और बाकी सारी संपत्ति बेटे को दे दी, यह अल्लाह के नज़दीक निश्चित रूप से नाजायज़ है। ज़ैद गुनहगार है और उसने बेटी का हक मारा है। शरीअत-ए-मुतह्हरा ने मृत्यु के बाद बेटी के लिए एक और बेटे के लिए दो हिस्से रखे हैं। लेकिन यदि जीवनकाल में बँटवारा किया जाए, तो हुक्म है कि बेटे और बेटी दोनों को बराबर-बराबर दिया जाए। बिना किसी शरीयत की वजह के जानबूझकर बेटी को नुकसान पहुँचाना जायज़ नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी पाठ]: खनिया में है: प्रेम में कुछ बच्चों को दूसरों पर वरीयता देने में कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि यह दिल का काम है। और इसी तरह उपहारों में भी, बशर्ते कि [किसी को नुकसान पहुँचाने का इरादा न हो]...

[दाईं ओर का उर्दू पाठ]: खनिया में है: मोहब्बत में कुछ औलाद को कुछ पर फ़ज़ीलत देने में कोई हर्ज नहीं है क्योंकि यह दिल का काम है और इसी तरह अतियात (उपहारों) में भी बशर्ते कि किसी को...

بہر حال فیصلہ غلط ہوا غلام عباس کا اس باغ و زمین میں حق نہیں، وہ صرف وارثان شرعی کا حق ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۷۱۲: از شہر کہنہ گھیر جعفر خان مسئولہ حکیم عرفان علی صاحب ۱۹ ربیع الآخر ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی جائداد کو جو اس کی مملوکہ و مقبوضہ ہے اور اس پر متصرف ہے اور تنہا مالک بلا شرکت غیرے ہے باختیار جائز و مالکانہ اس جائداد کو بلا اکراہ و اجبار اپنی خواہش سے بنظر دور اندیشی و رفع شر اس امر کے کہ بعد میری وفات کے کسی قسم کا میری اولاد یعنی ایک بیٹا اور ایک بیٹی کے درمیان نزاع اور مخالفت نہ ہو تقسیم کیا اس طور سے ایک حصہ تھوڑی مقدار کا لڑکی کو دیا اور زیادہ مقدار کا لڑکے کو دیا اس وجہ سے کہ لڑکی بالغ ہے اور اس کی شادی بھی ہو گئی ہے اور وہ خوشحال حالت میں ہے اور اس کے حصہ کی جائداد پر کوئی خرچ کا بار بھی نہیں پڑے گا، اور لڑکا نابالغ ہے اور اس کی پرورش و تعلیم و شادی سب خرچ اس کا بھی اسی جائداد پر پڑنے والا ہے اور نیز حسن سلوک شادی و غمی کا خرچ حسب رواج اس کا بار بھی لڑکے ہی کی جائداد پر ہے اور اپنا اور اپنی زوجہ کا بھی خرچ ماہانہ مقرر کر کے سب لڑکے ہی کے حصہ پر رکھا، تو اب ایسی صورت میں یہ فعل اس کا یعنی تقسیم کرنا جائداد کا بلحاظ حصہ پورا ہونے نہ ہونے فرائض کے صحیح ہے یا نہیں؟

الجواب: صحیح بایں معنی کہ وہ کاروائی چل جائے یہ بھی ہے کہ کوئی شخص اپنے تمام وارثوں کا بے خطا بے سبب نان شبینہ کے لئے محتاج چھوڑ کر اپنی تمام املاک کسی راہ چلتے کو دے دے اور اگر یہ مراد کہ ایسی کاروائی کرنی عنداللہ اسے جائز ہے یا اس پر مواخذہ ہوگا تو جواب یہ ہے کہ جن مہمل وجوہ پر زید نے ایک قلیل جز بیٹی کو دیا اور باقی تمام جائداد کثیر بیٹے کو دی،

یہ ضرور عند اللہ نا جائز ہے اور زید گنہگار اور بیٹی کے حق میں گرفتار ہوا شرع مطہر نے بعد موت بیٹی کا ایک اور بیٹے کے دو حصے رکھے ہیں لیکن زندگی میں تقسیم کرے تو حکم ہے کہ پسر و دختر دونوں کو برابر برابر دے قصداً بلا وجہ شرعی بیٹی کو نقصان دینا جائز نہیں۔ در مختار میں ہے:

فی الخانیۃ لابأس بتفضیل بعض الاولاد فی المحبۃ | خانیہ میں ہے: محبت میں بعض اولاد کو بعض پر فضیلت میں لانھا عمل القلب وکذا فی العطایا اذا لم یقصد بہ | کوئی حرج نہیں کیونکہ یہ دل کا عمل ہے اور یونہی عطیات میں بھی بشرطیکہ کسی کو

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic]: Harm is not intended, and if this point is kept in view, then one should give equally to all, and give the girl the same as the boy. According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the fatwa is based on this. (T)

It is in [Hashiyat al-]Tahtawi: [Arabic]: It is disliked (makruh) to favor one over the others when they are equal in rank [as children], as mentioned in al-Minah and al-Hindiyyah. (T)

The girl's being of age was not her crime, nor was her getting married her fault. Her being well-off in her own home is not a gift from Zaid that he should deduct it while giving his property. Sharia knows better than Zaid the expenses of a girl and her status, and the expenses of a boy; therefore, it commanded giving equally to both. And the excuse that he has placed the responsibility for his own and his wife's expenses on the son is meaningless. If he were to follow the command of Sharia, he would give equally to both and distribute his own and his wife's expenses equally between them. And Allah Almighty knows best.

Problem 128: From the city, sent by Sheikh Ali Jan Sahib, Mahalla Bhor, through Hamidullah Sahib, 26 Rabi' al-Akhir 1337 AH.

[Persian text]: What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say about this: a person wants to distribute all his movable and immovable property and cash among his male and female offspring according to the rules of Sharia as maintenance, but he wants to deprive one of his sons from this inheritance distribution, considering him disobedient, because he has deviated from obedience and submission, turned away from following Sharia commands, and is engrossed in immorality and wickedness. So, from the Sharia, is it permissible...

[Urdu translation of Persian]: What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say in this matter, that a person wants to give all his movable and immovable and cash assets to his male and female offspring as maintenance according to Sharia rules, and one son who deviates from his obedience and submission and turns away from complying with Sharia commands and is engrossed in immorality and wickedness, then does Sharia permit...

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Bab al-Ruju' fil-Hibah, Matba' Mujtabai Delhi, 2/160.

2. Hashiyat al-Tahtawi 'ala ad-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hibah, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/399.

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

[अरबी पाठ]: नुकसान पहुँचाना मक़सूद न हो, और यह बात ध्यान में हो तो फिर सब को बराबर दे और लड़की को लड़के के बराबर दे। इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक इसी पर फ़तवा है। (त)

तहतावी में है: [अरबी पाठ]: तोहफे में किसी को बरतरी देना मकरूह है जब औलाद दर्जे में बराबर हो, जैसा कि 'मिनह' और 'हिन्दिया' में है। (त)

लड़की का बालिग होना उसका कोई अपराध नहीं था, न ही उसकी शादी हो जाना उसकी ग़लती थी। अपने घर में खुशहाल होना ज़ैद की तरफ़ से कोई बख्शिश नहीं है जिसे वह अपनी संपत्ति देते समय काट ले। शरीअत ज़ैद से बेहतर जानती है कि लड़की और लड़के के खर्चे क्या हैं; इसलिए दोनों को बराबर देने का हुक्म दिया गया है। और यह बहाना कि उसने अपना और अपनी पत्नी का खर्च लड़के पर डाल दिया है, बेमानी है। अगर उसे शरीअत का हुक्म मानना होता, तो वह दोनों को बराबर देता और अपना और अपनी पत्नी का खर्च दोनों पर समान रूप से रखता। वल्लाह तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला १२८: शहर से, शेख अली जान साहब, मोहल्ला भोड़, मार्फत हमीदुल्ला साहब, २६ रबीउल आखिर शरीफ़ १३३७ हिजरी द्वारा भेजा गया।

[फारसी पाठ]: दीन के उलेमा और मज़बूत शरीअत के मुफ्ती क्या फरमाते हैं कि: एक व्यक्ति अपनी तमाम चल-अचल संपत्ति और नक़द को अपनी औलाद (बेटों और बेटियों) के बीच शरीअत के नियमों के अनुसार गुज़ारे (नफ़क़ा) के तौर पर बाँटना चाहता है, और अपने एक बेटे को इस विरासत के बँटवारे से वंचित कर उसे 'आक़' (बेदखल) समझता है क्योंकि उसने आज्ञाकारिता से मुंह मोड़ लिया है, शरीयत के आदेशों का पालन करने से इनकार कर दिया है और अनैतिकता और बुराई में डूबा हुआ है। तो, शरीअत के अनुसार क्या इजाज़त है...

[फारसी का उर्दू अनुवाद]: दीन के उलेमा और मज़बूत शरीअत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक व्यक्ति अपनी तमाम चल और अचल और नक़द संपत्ति को अपनी नर (बेटे) और मादा (बेटी) औलाद में शरीअत के नियमों के अनुसार गुज़ारे (नफ़क़ा) के तौर पर देना चाहता है, और एक

बेटा जो उसकी आज्ञाकारिता से विमुख है और शरीयत के हुक्म के पालन से मुंह मोड़ता है और अनैतिकता और बुराई में मग्न है, तो शरीअत इजाज़त देती है...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फ़िल-हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/१६०।
2. हाशिया अत-तहतावी अलद दुर्रुल मुख्तार, किताबुल हिबा, दारुल मारिफ़ा बेरुत, ३/३९९।

पेज ३५७ ऑफ़ ६९२

الاضرار وان قصدہ یسوی بینھم یعطی البنت کالابن عند الثاني وعلیہ الفتوی۔ 1 ضرور پہنچانا مقصود نہ ہو، اور یہ بات پیش نظر ہو تو پھر سب کو مساوی دے اور لڑکی کو لڑکے کے برابر دے امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک اسی پر فتویٰ ہے۔ (ت)

طحطاوی میں ہے : یکرہ ذلک عند تساویھم فی الدرجۃ کما فی المنح والہندیۃ۔ 2 عطیہ میں فضیلت مکروہ ہے جب اولاد درجہ میں مساوی ہو، جیسا کہ منح اور ہندیہ میں ہے۔ (ت)

لڑکی کا بالغہ ہونا اس کا کوئی جرم نہ تھا، نہ شادی ہو جانا اس کی خطا تھی، اور اپنے گھر سے خوشحال ہونا زید کی بخشش نہیں جسے اپنی جائداد دینے میں مجرالے اور لڑکی کا خرچ اور پر ہونا اور لڑکے کا خرچ ہونا شریعت زید سے زیادہ جانتی ہے پھر حکم دونوں کو برابر دینے کا فرمایا، اور یہ عذر کہ اپنا اور اپنی زوجہ کا خرچ لڑکے پر رکھا ہے بے معنی ہے اسے حکم شرع ماننا تھا تو دونوں کو برابر دیتا اور اپنا زوجہ کا خرچ دونوں پر یکساں رکھتا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۸: از شہر مرسلہ شیخ علی جان صاحب محلہ بھوڑ معرفت حمید اللہ صاحب ۲۶ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۷ھ

چہ می فرمایند علمائے دین و مفتیان شرع متین کہ شخصی املاک نقد و جنس منقولہ خویش باولاد ذکور و اناث حسب قواعد شریعت نفقہ کردن می خواھد و یک پسر خود را ازیں تقسیم ارث محروم ساختہ عاق کردہ می شمرد کہ از اطاعت و فرمانبرداری انحراف ورزیدہ و از تعمیل احکام شرعیہ روگردانیدہ بفسق و فجور منہمک شدہ۔ پس از شریعت اجازت

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص اپنی تمام منقولہ و غیر منقولہ اور نقد املاک کو اپنی اولاد نرینہ و مؤنث میں شرعی قواعد کے مطابق نفقہ کے طور پر دینا چاہتا ہے اور ایک بیٹا جو کہ اس کی اطاعت اور فرمانبرداری سے انحراف اور شرعی حکم کی تعمیل سے روگردانی کرتا ہے اور فسق و فجور میں منہمک ہے، پس شریعت اجازت

1. درمختار کتاب الہبة باب الرجوع فی الهبة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۰
2. حاشیہ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الہبة دار المعرفة بیروت ۳ / ۳۹۹

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Persian]: ...says that I have disowned that son and will not give him anything from this inheritance, and I consider him excluded from inheritance and will not give even a grain's worth of my property. Will I be held accountable or seized on the Day of Judgment for this, or not? Please provide a satisfying answer from the sayings of the Hanafi jurists. [Urdu]: It is stated that I should disown this son and give him nothing from my inheritance, declare him deprived of inheritance, and not give him even a grain's worth of my properties. Will there be accountability and seizure for us in this on the Day of Recompense or not? Kindly grant a satisfying answer from the sayings of the Hanafi jurists. (T)

Al-Jawab (The Answer): If in reality he is a transgressor and wicked, the father has the right to keep him deprived, as is in Durr-e-Mukhtar and other enlightened books. And Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most wise. (T)

Problem 129: Sent by Molvi Muhammad Aleemuddin from Kanpur City, Madrasa Darul Uloom. What do the scholars of religion say regarding this issue that Zaid, during his lifetime, divided his cultivated land (4.5 bighas) into three parts, gave one part to the elder son and one part to the younger son, and kept one part for himself, and told both boys to divide my part equally after my death. After a few days, Zaid gifted (hiba) his part to the elder son. Did this gift occur according to Shariah or not? In case of its validity, is the younger son authorized to cancel it or not?

Al-Jawab (The Answer): If that land is undivided and he gave one-third to each of the two sons without division, then gave his own third to one as well, then these both gifts are void and completely ineffective until Zaid, during his lifetime, divides it and gives separate possession of the divided parts to each son. And if he had included the sons as partners in two-thirds without division and kept his own part separately divided, and now he gives this third to the elder son and hands over possession, then the first gift is void as long as Zaid does not make two separate pieces of that portion and give possession to each son, but the gift of this third one-third in the name of the elder son has become valid and complete due to division. The elder son has become the owner of that third, and those two-thirds are still Zaid's property till now. Yes, if he had divided those two parts into separate strips and given possession to each son over their share, then gave his third to the elder son and handed over possession,

then the elder son became the owner of those two-thirds, and the younger son remained the owner of his one-third.

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

[फ़ारसी]: ...कहता है कि उस बेटे को आग (बेदखल) करके इस विरासत से कुछ न दूँ और उसे विरासत से महरूम मानूँ और अपनी जायदाद में से जौ बराबर भी न दूँ। क्या रोज़-ए-जज़ा (क़यामत) में इस पर हमारी पकड़ और जवाबदेही होगी या नहीं? हनफ़ी फ़कीहों के कथनों से संतोषजनक उत्तर प्रदान करें। [उर्दू]: कहती है कि इस बेटे को आग करके अपनी विरासत से कुछ न दूँ और उसको महरूम-ए-विरासत (विरासत से वंचित) करार दूँ और अपनी जायदाद से जौ तक न दूँ, रोज़-ए-जज़ा (क़यामत) में इसमें हमारा मुआख़ज़ा (जवाबदेही) और पकड़ होगी या नहीं? फ़ुक़हा-ए-अहनाफ़ (हनफ़ी न्यायविदों) के अक़वाल (कथनों) से शाफ़ी (संतोषजनक) जवाब इनायत फ़रमाएँ। (त)

अल-जवाब (उत्तर): अगर वास्तव में वह फ़ासिक़ और फ़ाजिर (पापी और दुष्ट) है तो पिता को अधिकार है कि उसे महरूम (वंचित) रखे जैसा कि दुर्रे मुख़्तार आदि रोशन किताबों में है, वल्लाहु तआला आलम व इल्मुहू जल्ला मजदूहू अतमु व अहकम। (त)

मसला १२९: प्रेषक मौलवी मुहम्मद अलीमुद्दीन, शहर कानपुर, मदरसा दारुल उलूम। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद ने अपनी ज़िंदगी में अपनी खेती योग्य भूमि (४.५ बीघा) के तीन हिस्से करके एक हिस्सा बड़े लड़के को और एक हिस्सा छोटे लड़के को दे दिया और एक हिस्सा अपने लिए रखा और दोनों लड़कों से कह दिया कि मेरे हिस्से को मेरे मरने के बाद बराबर तक़सीम (विभाजित) कर लेना। कुछ दिनों के बाद ज़ैद ने अपना हिस्सा बड़े लड़के को हिबा (दान) कर दिया, क्या यह हिबा शरीअत के अनुसार हुआ या नहीं? सेहत (वैधता) की सूरत में छोटा लड़का फ़स्ख़ (रद्द) करने का मजाज़ (अधिकारी) है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): अगर वह ज़मीन नामक़्स्म (अविभाजित) है और बिना तक़सीम के एक-एक सुलुस (तिहाई) दोनों बेटों को दिए फिर अपना सुलुस भी एक को दे दिया, तो ये दोनों हिबा बातिल (अमान्य) और बेअसर महज़ (मात्र) हैं जब तक ज़ैद अपनी ज़िंदगी में तक़सीम करके हर बेटे को उसके मुनक़्स्म (विभाजित) हिस्से पर जुदागाना (अलग) कब्ज़ा न दे। और अगर बेटों को बिना तक़सीम के दो सुलुस में शरीक किया था और अपना हिस्सा जुदागाना मुनक़्स्म रखा था और अब यह सुलुस बड़े बेटे को दे कि क़ाबिज़ कर दिया तो पहला हिबा बातिल है जब तक ज़ैद उस टुकड़े के दो हिस्से जुदा-जुदा करके हर बेटे को कब्ज़ा न दे, लेकिन इस तीसरे सुलुस का हिबा बड़े बेटे के नाम बवजह

तक़सीम सही और ताम (पूर्ण) हो गया। इस तिहाई का बड़ा बेटा मालिक हो गया और वह दो तिहाई अब तक ज़ैद की मिलकियत हैं। हाँ, अगर वह दोनों हिस्से जुदा-जुदा पट्टी बाँट कर हर बेटे को उसके हिस्से पर कब्ज़ा दे दिया था फिर अपना सुलुस बड़े बेटे को देकर क़ाबिज़ कर दिया था तो उन दो सुलुस का बड़ा बेटा मालिक हो गया, अपने सुलुस का छोटा बेटा मालिक रहा।

पृष्ठ ३५८/६९२

می دہد کہ آں فرزند عاق کردہ ازیں ارث چیزی نہ دہم و او را محجوب الارث شمرد واز املاک خویش جوے نہ دہم روز جزا در مؤاخذہ او ما را گرفت خواھد شد یا نہ از اقوال فقہائے احناف جواب شافی عنایت فرمایند۔ دیتی ہے کہ اس بیٹے کو عاق کر کے اپنی وراثت سے کچھ نہ دوں اور اس کو محروم از وراثت قرار دوں اور اپنی املاک سے جو تک نہ دوں، روز جزا اس میں ہمارا مؤاخذہ اور گرفت ہوگی یا نہ؟ فقہائے احناف کے اقوال سے شافی جواب عنایت فرمائیں (ت)

الجواب: اگر فی الواقع او فاسق و فاجر است پدر را میرسد کہ او را محروم دارد، کما فی الدر وغیرہ من السفار الغر واللہ تعالیٰ اعلم و علمہ جل مجدہ اتم و احکم اگر فی الواقع وہ فاسق وفاجر ہے تو باپ کو حق ہے کہ اس کو محروم رکھے جیسا کہ درمختار وغیرہ روشن کتب میں ہے، واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت)

مسئلہ ۱۲۹: مرسلہ مولوی محمد علیم الدین از شہر کانپور مدرسہ دارالعلوم کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی زندگی میں اپنی زمین مزروعہ (۴.۵ بیگھ) کے تین حصے کر کے ایک حصہ بڑے لڑکے کو اور ایک حصہ چھوٹے لڑکے کو دے دیا اور ایک حصہ اپنے واسطے رکھا اور دونوں لڑکوں سے کہہ دیا کہ میرے حصے کو میرے مرنے کے بعد برابر تقسیم کرلینا بعد چند روز کے زید نے اپنا حصہ بڑے لڑکے کو ہبہ کر دیا، یہ ہبہ شرعاً ہوا یا نہیں؟ در صورت صحت چھوٹا لڑکا مجاز فسخ ہے یا نہیں؟

الجواب: اگر وہ زمین نامقسم ہے اور بلا تقسیم ایک ایک ثلث دونوں بیٹوں کو دیئے پھر اپنا ثلث بھی ایک کو دے دیا، تو یہ دونوں ہبہ باطل وبے اثر محض ہیں جب تک زید اپنی زندگی میں تقسیم کر

کے ہر بیٹے کو اس کے منقسم حصے پر جداگانہ قبضہ نہ دے، اور اگر بیٹوں کو بلا تقسیم دو ثلث میں شریک کیا تھا اور اپنا حصہ جداگانہ منقسم رکھا تھا اور اب یہ ثلث بڑے بیٹے کو دے کہ قابض کر دیا تو پہلا ہبہ باطل ہے جب تک زید اس ٹکڑے کا دو حصے جدا جدا کر کے ہر بیٹے کو قبضہ نہ دے لیکن اس تیسرے ثلث کا ہبہ بڑے بیٹے کے نام بوجہ تقسیم صحیح و تام ہو گیا اس تہائی کا بڑا بیٹا مالک ہو گیا اور وہ دو تہائی اب تک زید کی ملک ہیں، ہاں اگر وہ دونوں حصے جدا جدا پٹی بانٹ کر کے ہر بیٹے کو اس کے حصہ پر قبضہ دے دیا تھا پھر اپنا تہائی بڑے بیٹے کو دے کر قابض کر دیا تھا تو ان دو ثلث کا بڑا بیٹا مالک ہو گیا، اپنے ثلث کا چھوٹا بیٹا مالک رہا۔

In this case, the younger son is not authorized to seek cancellation, and in the first two cases, there is no need for cancellation as the gift (hibah) has not yet been completed.

Wal Mas'alatu Dawwaratun Mutunan wa Shuruhan wa Fatawa (This matter is circulating in texts, commentaries, and fatwas. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 130: From Bazm-e-Hanafiyyah Lahore, sent by Muhammad Abdul Hamid Sahib, Secretary of the said Bazm, 29 Rabi-ul-Akhir Sharif 1337 AH.

To the Presence of abundance, great blessings, great scholar, perfect writer, Imam of the researching scholars, leader of the refined scholars, the high-ranking scholar, Ala Hazrat, Mawlana Al-Akram, possessor of majesty and generosity, Mawlana, Mawlvi, Haji, Sufi, Hafiz, Mufti Muhammad Ahmad Raza Khan Sahib, may Allah perpetuate his benefits.

Peace be upon you and those with you. How is your holy health?

Today, this humble person, following the instructions of the command-worthy Syed and Master, the respected Mawlana, the kind and generous Hazrat Mawlvi Muhammad Ikram-ud-Din Al-Bukhari, Khatib and Imam of Wazir Khan Mosque, writes a few lines at the insistence of the aforementioned Mawlana to the service of Ala Hazrat (may his blessings endure). He requests that Ala Hazrat provide a complete explanation and full detail, in a clear, clean, and expansive writing, to resolve the disputes and remove the doubts of the disputants with clear proofs. The aforementioned Mawlana stated that the right to express the preferred and issued forms of this issue's various aspects belongs only to the eloquent pen of Ala Hazrat. By establishing a firm ruling, he has the honor of filling the hearts of the disputants with the luminous essence of love, planting pearls, and removing the notions of discord and tension. Therefore, the instruction of the aforementioned Mawlana is presented to the holy presence. A government registry for a gift (hibah) and transfer of ownership (tamleek) has already been made, and for the observation of His Eminence, a literal copy of the registered gift deed is sent herewith. After the death of the donee (mohub-la-hu), the donor (waahib) remained alive and did not take back the gifted house, and it remained in the possession of the donee's children. Now, after the death of the donor [Note], his sister is filing a claim for possession and wants to revoke the gifted house from the survivors of the donee (widow and

orphans) after 27 years since the gift was made. This is despite the fact that after gifting and transferring ownership, although the donor was the donee's father, he wrote a separate rent agreement, did not cancel it, and continued to reside there as a tenant, living for 6 years. Now, the detailed form of the question is as follows:

Bakr Hinda Zaid (Nazar Muhammad) | Amr (Jan Muhammad) | (Khair Muhammad)

Note: The word "after" (ba'ad) was missed by the scribe's pen. — Abdul Mannan Azami.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

इस स्थिति में छोटा बेटा निरस्तीकरण (फ़स्ख) कराने का हकदार नहीं है, और पहली दो स्थितियों में निरस्तीकरण की आवश्यकता ही नहीं है क्योंकि अभी तक दान (हिबा) पूरा ही नहीं हुआ है।

वल् मसअ-लतु दवारतुन मुतूनन व शुरूह़ु व फ़तावा (यह मसला मतून, शरूह और फ़तावा में प्रचलित है। त) और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 130: बज़्म-ए-हनफ़िया लाहौर की ओर से प्रेषित मुहम्मद अब्दुल हमीद साहब, सचिव उक्त बज़्म, 29 रबी-उल-आखिर शरीफ 1337 हिजरी।

ब-हज़रत फ़ैज़ दरजात, अज़ीमुल बरकत, फ़ाज़िल-ए-कबीर कामिल तहरीर, इमामुल उलेमा अल-मुहक्किक़ीन, मिक़दामुल फुज़ला अल-मुदक्किक़ीन, आलम-ए-अज़ीमुश्शान, आला हज़रत, मौलाना अल-अकरम, ज़ुल जद्द वल करम, मौलाना, मौलवी, हाजी, सूफी, हाफिज़, मुफ्ती मुहम्मद अहमद रज़ा खाँ साहब, आदामल्लाह फ़ुयूज़हुम,

अस्सलाम अलैकुम व अला मन लदैकुम, मिज़ाज-ए-मुक़द्दस!

आज यह फ़क़ीर शाद फ़ैज़ रशाद फ़रमान वाजिबुल अज़आन सय्यदी व आक़ाई मौलाना अल-मुहतरम ज़ुल लुत्फ़ वल करम हज़रत मौलवी मुहम्मद इकराम उद्दीन अल-बुखारी, खतीब व इमाम मस्जिद वज़ीर खाँ, की सेवा में आला हज़रत दाम फ़ैज़हुम के लिए मौलाना मम्दूह (प्रशंसित) के ज़ोर देने पर कुछ पंक्तियाँ लिख रहा है कि आला हज़रत इस विवादित मसले की पूर्ण व्याख्या और पूर्ण विवरण के साथ साफ़-सुथरा और विस्तृत लेखन प्रदान कर विवादित पक्षों के संदेहों को स्पष्ट प्रमाणों के साथ दूर करें। मौलाना मम्दूह ने फरमाया कि इस मसले के विभिन्न रूपों में तरजीह (प्राथमिकता) और मुफ़्ता-बिह (फ़तवा देने योग्य) के इज़हार का अधिकार केवल आला हज़रत की वाकपटु लेखनी को ही प्राप्त है। एक पक्का फैसला साबित करके विवादित पक्षों के दिलों में मुहब्बत का नूरानी जौहर भरने, मोती बिखेरने और आपसी मतभेद तथा तनाव के संदेहों को दूर करने का सम्मान केवल आला हज़रत को ही प्राप्त है। अतः मौलाना मम्दूह का निर्देश परम पावन सेवा में प्रस्तुत है कि जिस हिबा (दान) और तस्लीक (स्वामित्व हस्तांतरण) की रजिस्ट्री सरकार के माध्यम से हो चुकी है, और वह हज़रत के अवलोकन के लिए शब्द-दर-शब्द नकल रजिस्ट्री भेजी जा रही है कि दान प्राप्तकर्ता (मोहूब लहू) की मृत्यु के बाद दानकर्ता (वाहिब) भी जीवित रहा और उसने उस दान किए हुए घर को वापस नहीं लिया और वह दान प्राप्तकर्ता की संतान के कब्ज़े में ही रहा। अब दानकर्ता की मृत्यु के

बाद [सूचना], उनकी बहन कब्ज़ा प्राप्ति का दावा करके दान प्राप्तकर्ता के बचे हुए वारिसों (विधवा और अनाथों) से 27 साल बाद दान किए गए घर को वापस लेना चाहती है, जबकि दान और स्वामित्व हस्तांतरण के बाद, हालांकि दानकर्ता दान प्राप्तकर्ता का पिता था, उसने एक अलग किरायानामा लिख दिया और उसे वापस नहीं लिया और एक किराएदार के रूप में उसी में निवास करता रहा और 6 साल तक जीवित रहा। अब प्रश्न का विस्तृत विवरण निम्न प्रकार है:

बक्र हिंदा ज़ैद (नज़र मुहम्मद) | अम्र (जान मुहम्मद) | (खैर मुहम्मद)

सूचना: शब्द "बाद" लेखक की लेखनी से छूट गया था। — अब्दुल मन्नान आज़मी।

पृष्ठ 359/692

اس صورت میں چھوٹا بیٹا فسخ کرانے کا مجاز نہیں، اور پہلی دو صورتوں میں فسخ کی حاجت ہی نہیں کہ ہنوز ہبہ ہی تام نہ ہوا،

والمسألة دوارة متوناً وشروحاً وفتاوی (یہ مسئلہ متون، شروح اور فتاوی میں دائر ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۰: از بزم حنفیہ لاہور مرسلہ محمد عبدالحمید صاحب سیکرٹری بزم مذکور ۲۹ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۷ھ

بحضرت فیض درجت، عظیم البرکت، فاضل کبیر کامل نحریر، امام العلماء المحققین، مقدام الفضلاء المدققین، عالم عظیم الشان، اعلیحضرت، مولانا الحکرم، ذوالجد والکرم، مولانا، مولوی، حاجی، صوفی، حافظ، مفتی محمد احمد رضا خاں صاحب ادام اللہ فیوضہم،

السلام علیکم و علی من لدیکم، مزاج مقدس !

آج یہ فقیر بار شاد فیض رشاد فرمان واجب الاذعان سیدی و آقائی مولنا المحترم ذواللطف والکرم حضرت مولوی محمد اکرام الدین البخاری خطیب وامام مسجد وزیر خاں خدمت میں اعلیحضرت دام فیضہم کے چند سطور بتاکید مولنا ممدوح تحریر کرتا کہ اعلیحضرت اس مسئلہ متنازعہ کو بہ تشریح تامہ و تفصیل کاملہ صاف و شستہ مبسوط تحریر فرما کر متنازعین کے شکوک کو بدلائل واضحہ رفع فرما دیں گے اور مولنا ممدوح نے یہ فرمایا کہ اس مسئلہ کی مختلف صور کی مرجّح و مفتیٰ بہ اشکال کے اظہار کا حق صرف اعلیحضرت کے قلم فصیح رقم کو حاصل ہے اور اس پر بہ اثبات حکم محکم فریقین متنازعین کے قلوب میں نورانی جوہر محبت بھرنے گوہر ڈال دینے نا

اتفاقی و کشیدگی کے توہمات کو نکال دینے کا اعلیحضرت ہی کو شرف حاصل ہے پس ارشاد مولنا ممدوح معروض بخدمت حق اقدس ہوں کہ جس ہبہ و تملیک کی رجسٹری بذریعہ گورنمنٹ ہو چکی ہے اور وہ برائے ملاحظہ حضرت بلفظہ ناقل رجسٹری ہبہ شدہ ارسال خدمت ہے کہ بعد وفات موہوب لہ کے واہب نے بھی زندہ رہ کر اس موہوبہ مکان کو واپس نہ کیا اور وہ موہوب لہ کی اولاد کے قبضہ میں ہی رہا، اب واہب کے مر جانے کے بعد عہ ہمشیرہ دعویٰ دخلیابی کا کر کے موہوب لہ کے پسماندگان بیوہ و یتامیٰ سے موہوبہ مکان کو بعد گزر جانے ۲۷ برس ہبہ شدہ کا رجوع کرانا چاہتی ہے، بحالیکہ ہبہ و تملیک کر دینے کے بعد واہب نے اگر چہ موہوب لہ کا وہ باپ تھا علیحدہ کرایہ نامہ تحریر کر دیا اور واپس نہ کرایا اور بطور کرایہ دار اسی میں سکونت کرتا رہا اور ۶ برس تک زندہ رہا۔ اب مفصل صورت سوال حسب ذیل ہے۔

بکر ہندہ زید (نظر محمد) | عمرو (جان محمد) | (خیر محمد)

عہ: لفظ "بعد" قلم ناسخ سے چھوٹ گیا، عبدالمنان اعظمی

Fatawa Razawiyya Volume 19

Zaid, during his lifetime, without any compulsion or coercion and with his own consent, gifted and transferred ownership (Hiba-e-Tamlik) of a house purchased with his own funds to his younger son named Amr (Jan Muhammad) through a registered deed with several conditions, to which the donor (Wahib) himself is a declarant in these words: (1) The gifted house is the property of Amr. (2) Amr has full rights to sell or mortgage this house during my lifetime and after my death. (3) Neither I nor any of my other relatives have any claim or right whatsoever in the said house; the said house is my personal property which I have gifted to Amr, such that he is now the actual owner. (4) During Zaid's lifetime, his son Amr passed away while his other son Bakr remained alive. Amr's father Zaid lived for 6 years after Amr's death and did not take back the gifted house during his lifetime. In fact, even in Zaid's presence, the house remained solely in the possession of Amr's children and widow, and they continued to receive its rent, etc. Then Zaid, the original donor, died. The survivors of Zaid, the deceased original donor, are Bakr (Khair Muhammad) and Hindah. Bakr is the eldest son of the deceased donor, and Hindah is the daughter of the donor. These two are the real siblings of the deceased donee (Amr), and Hindah is the paternal aunt of the deceased donee's children, and they are alive. (5) Bakr's statement is: whatever my father Zaid had gifted and transferred to my real brother Amr, and furthermore, he did not take back that gift and transfer after Amr's death; therefore, this act of my deceased father Zaid is accepted and approved by me. This house has become the property of Amr, and after him, his children are the heirs. (6) Amr's sister Hindah claims that this gift and transfer can be revoked, yet she considers it permissible for the gifted house to remain in the possession of Amr's children.

Therefore, in the aforementioned disputed case, the question arises: since this gift has been transferred in the name of Amr and the donor Zaid himself did not even intend to take it back after the death of the donee Amr, now after the death of both the donee and the donor—more than 12 years having passed—is it revocable (forcibly) or not? And what is the ruling of the pure Shariah in these circumstances? Thus, in this important...

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

ज़ैद ने अपने जीवन काल में बिना किसी दबाव या ज़बरदस्ती के, अपनी स्वेच्छा से स्वयं द्वारा खरीदे गए एक घर को अपने छोटे बेटे जिसका नाम अम्र (जान मुहम्मद) है, के नाम कई शर्तों के साथ उपहार (हिबा तल्मीक) के रूप में पंजीकृत (रजिस्ट्री) कर दिया, जिसका दाता (वाहिब) स्वयं इन शब्दों में इकरार करता है कि: (1) उपहार में दिया गया घर अम्र की संपत्ति है। (2) अम्र को हर तरह का अधिकार प्राप्त है कि वह मेरे जीवन काल में और मेरी मृत्यु के बाद इस घर को बेच या गिरवी रख सकता है। (3) उक्त घर में मेरा या मेरे किसी अन्य संबंधी का कोई अधिकार या दावा बिल्कुल नहीं है, उक्त घर मेरी निजी संपत्ति है जिसे मैंने अम्र के नाम उपहार में दे दिया है, अब वही इसका असली मालिक है। (4) ज़ैद के जीवन काल में ही उसका बेटा अम्र मर गया और दूसरा बेटा बक्र जीवित रहा। अम्र का पिता ज़ैद, अम्र की मृत्यु के बाद 6 वर्ष तक जीवित रहा और उसने अपने जीवन काल में उपहार में दिए गए घर को वापस नहीं लिया, बल्कि ज़ैद की मौजूदगी में भी वह घर केवल अम्र की संतान और विधवा के कब्ज़े में रहा और वे ही उसका किराया आदि प्राप्त करते रहे। फिर ज़ैद, यानी असली दाता, की मृत्यु हो गई। मृत असली दाता ज़ैद के जीवित उत्तराधिकारी बक्र (खैर मुहम्मद) और हिंदा हैं। बक्र मृत दाता का बड़ा बेटा है और हिंदा दाता की बेटी है, और ये दोनों मृत प्राप्तकर्ता (मौहूब लह) के सगे भाई-बहन हैं और हिंदा मृत प्राप्तकर्ता की संतान की बुआ है और जीवित है। (5) बक्र का बयान है कि मेरे पिता ज़ैद ने जो कुछ मेरे सगे भाई अम्र के नाम उक्त घर उपहार में दिया था और उसकी मृत्यु के बाद उसे वापस नहीं लिया था, इसलिए मेरे मृत पिता ज़ैद का यह फैसला मुझे स्वीकार और मंजूर है। यह घर अम्र की संपत्ति हो चुका है, उसके बाद उसकी संतान वारिस है। (6) अम्र की बहन हिंदा यह दावा करती है कि यह उपहार वापस लिया जा सकता है और इस उपहार में दिए गए घर को अम्र की संतान के कब्ज़े में रखने को जायज़ मानती है।

अतः उपरोक्त विवादित मामले में यह प्रश्न उत्पन्न होता है कि यह उपहार जो अम्र के नाम पर हो चुका है और जिसे स्वयं दाता ज़ैद ने प्राप्तकर्ता अम्र की मृत्यु के बाद भी वापस लेने का विचार नहीं किया, अब प्राप्तकर्ता और दाता दोनों की मृत्यु के बाद, जिसे 12 वर्ष से अधिक समय बीत चुका है, क्या यह (ज़बरदस्ती) वापस लेने योग्य है या नहीं? और इन स्थितियों में शरीयत-ए-मुतहरा का क्या हुक्म है? तो इस महत्वपूर्ण...

पेज 360/692

زید نے اپنی حیات میں بلا اکراہ واجبار برضا مندی خود اپنا ایک مکان زرخریدہ خود اپنے بیٹے خورد نامی عمرو (جان محمد) کے نام ہبہ تملیک بشرائط چندے رجسٹری کر دیا جس کا خود واہب بدیں الفاظ مقر ہے کہ: (۱) مکان موہوبہ ملکیت عمرو ہے۔ (۲) عمرو کو ہر طرح کا حق حاصل ہے کہ میری حیات میں اور بعد ممات کے اس مکان کو بیچ و رہن کر کر سکتا ہے۔ (۳) مکان مذکور میں میرا یا میرے دیگر کسی لواحق کا حق خادشہ ہر گز نہیں، مکان مذکور میرا ذاتی ملکیت ہے جو عمرو کے نام ہبہ کر دیا ہے کہ اب اصل مالک وہی ہے۔ (۴) زید کی حین حیات میں اس کا بیٹا عمر و فوت ہو گیا اور دوسرا بیٹا بکر زندہ رہا اور عمرو کا باپ زید عرصہ ۶ سال بعد وفات عمرو زندہ رہا اور موہوب شدہ مکان کو زید واہب نے اپنی حین حیات میں بھی واپس نہیں لیا بلکہ زید کی موجودگی میں بھی وہ مکان صرف عمرو کی اولاد بیوہ کے قبضہ میں رہا اور وہی اس کے کرایہ وغیرہ کو حاصل کرتے رہے، پھر زید یعنی اصل واہب فوت ہو گیا، موجودگان از زید اصل واہب متوفی، بکر (خیر محمد) ہندہ، بکر جو واہب متوفی کا بڑا بیٹا ہے اور ہندہ جو واہب کی بیٹی ہے اور موہوب لہ متوفی کے یہ ہر دو موجودہ حقیقی ہیں اور ہندہ موہوب لہ متوفی کی اولاد کی پھوپھی ہے زندہ موجود ہیں۔ (۵) بکر کا بیان ہے کہ جو کچھ میرا باپ زید میرے حقیقی بھائی عمرو کے نام مکان مذکور ہبہ تملیک کر چکا ہے اور نیز اس نے بعد وفات عمرو کے اس ہبہ و تملیک کو واپس نہیں لیا، لہٰذا یہ ساختہ پر داختہ میرے باپ زید متوفی کا مجھ کو منظور و مقبول ہے، یہ مکان ملکیت عمرو کا ہو چکا ہے اس کے بعد اس کی اولاد وارث ہے۔ (۶) عمرو کی بہن ہندہ یہ دعویٰ کرتی ہے کہ یہ ہبہ و تملیک رجوع ہو سکتا ہے اور اس ہبہ شدہ مکان کو عمرو کی اولاد کے قبضہ میں جائز گردانتی ہے۔

پس مندرجہ بالا صورت متنازعہ میں یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ یہ ہبہ جو تملیک بنام عمرو ہو چکا ہے اور جس کو خود واہب زید نے بعد فوتگی عمرو موہوب لہ کے واپس لینے کا ارادہ ہی نہ کیا اب موہوب لہ اور واہب کے فوت ہو جانے کے بعد جس کو ۱۲ برس سے زیادہ گزر گئے اجبار قابل رجوع ہے یا نہیں (اجباراً) اور ان صورتوں میں شریعت مطہرہ کا کیا حکم ہے پس اس اہم

Fatawa Razawiyya, Vol. 19

First: The recipient of the gift is the son of the donor and is a prohibited blood relative (dhi rahm mahram), hence the donor himself does not have the right to retract it. Second: The recipient of the gift has died. Third: The donor has also passed away, and in each of these cases, the death of either party acts as a barrier to retraction, making retraction now impossible. As for the condition of delivery of possession (qabd-e-takhliya) in this case, if the recipient was an adult at the time of the gift, or if a minor, then at the time when the father wrote the gift deed for him or orally said 'I have gifted it' before that, the child immediately became the owner. Even if the father did not vacate the house for a single moment nor gave formal possession, in this situation, the father's possession is considered the son's possession and retraction is impossible. As stated in Al-Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Retraction is prohibited in both cases: the death of one of the contracting parties after delivery, and kinship. Thus, if one gifts to a blood relative who is prohibited [for marriage], it cannot be retracted (Summary).	After giving possession, the death of either party or kinship acts as a barrier to retraction, so if a gift was made to a prohibited relative, retraction will not occur (Summary).

(T)

It is also stated in the same [book]:

Arabic Text	**Urdu Translation**
The principle is that if the gifted object is occupied by the property of the donor, it prevents its completion; but if it is the occupier [of the donor's property], it does not. In Al-Ashbah, the gift of something occupied is not permissible except when a father gifts to his infant child (Summary).	The rule is that if the gifted object is occupied within the donor's property, it acts as a barrier to the completion of the gift. If it is the occupier, it will not be a barrier. And in Al-Ashbah, gifting an occupied object is not permissible. Yes, if a father gifts to his child, it is permissible. (Summary) (T)

1: Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fil-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161 to 162 2: Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fil-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/159

फ़तावा रज़विया, खंड 19

पहला: जिसे उपहार दिया गया (मौहूब लहू) वह उपहार देने वाले (वाहिब) का बेटा है, और रक्त संबंधी (ज़ी रहम महरम) से उपहार वापस लेने का अधिकार स्वयं उपहार देने वाले को भी नहीं है। दूसरा: उपहार प्राप्त करने वाला मर गया। तीसरा: उपहार देने वाला भी गुज़र गया, और इनमें से प्रत्येक की मृत्यु उपहार वापसी में बाधा है, इसलिए अब वापसी असंभव है। इस मामले में कब्ज़ा देने की शर्त (कब्ज़ा-ए-तख़लिया) यह है कि यदि उपहार प्राप्त करने वाला उपहार के समय वयस्क था, और यदि वह नाबालिग था, तो पिता ने जिस समय उपहार-पत्र (हिबानामा) लिख दिया या उससे पहले जिस समय मौखिक रूप से कहा 'मैंने उपहार दिया', बेटा तुरंत ही उसका मालिक बन गया। भले ही पिता ने एक पल के लिए भी घर खाली न किया हो और न ही कब्ज़ा दिया हो, इस स्थिति में पिता का कब्ज़ा ही बेटे का कब्ज़ा माना जाएगा और उपहार वापसी असंभव है। 'दुर्रे मुख़्तार' में उल्लेख है:

अरबी पाठ

सुपुर्दगी के बाद दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु और रिश्तेदारी उपहार वापसी को रोकती है। अतः यदि किसी रक्त संबंधी को उपहार दिया गया है, तो उसे वापस नहीं लिया जा सकता (सारांश)।

उर्दू अनुवाद

कब्ज़ा देने के बाद किसी भी पक्ष की मृत्यु और रिश्तेदारी वापसी में बाधा है, इसलिए यदि किसी महरम (रक्त संबंधी) को उपहार दिया गया, तो वापसी नहीं होगी (सारांश)।

(त)

उसी में है:

अरबी पाठ

सिद्धांत यह है कि यदि उपहार में दी गई वस्तु उपहार देने वाले की संपत्ति से घिरी (occupied) है, तो यह उपहार के पूर्ण होने में बाधा है, और यदि वह स्वयं घेरने वाली (occupier) है, तो बाधा नहीं है। और 'अल-अश्बाह' में है कि घिरी हुई वस्तु का उपहार देना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि जब पिता अपने बच्चे को उपहार दे (सारांश)।

उर्दू अनुवाद

नियम यह है कि उपहार में दी गई चीज़ यदि उपहार देने वाले के स्वामित्व में घिरी हुई हो, तो वह उपहार के पूर्ण होने में बाधक है। यदि वह घेरने वाली हो, तो बाधक नहीं होगी। और 'अल-अश्बाह' में है कि घिरी हुई चीज़ का उपहार देना जायज़ नहीं है। हाँ, यदि पिता अपने बच्चे को उपहार दे तो जायज़ है (सारांश)। (त)

1: दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, मत्वअ मुज्तबाई, दिल्ली, 2/161 से 162 2: दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, मत्वअ मुज्तबाई, दिल्ली, 2/159

اولاً: موہوب لہ واہب کا بیٹا ہے اور ذی رحم محرم سے رجوع کا خود واہب کو بھی اختیار نہیں، ثانیاً: موہوب لہ مرگیا، ثالثاً: واہب بھی گزر گیا اور اس میں ہر ایک کی موت مانع رجوع ہے تو اب رجوع ناممکن ہے اور وہ شرط قبضہ تخلیہ اس صورت میں ہے کہ موہوب لہ وقت ہبہ بالغ ہو، اور اگر نابالغ تھا تو باپ نے جس وقت ہبہ نامہ لکھ دیا یا اس سے پہلے جس وقت زبانی کہا میں نے ہبہ دیا اس وقت سے ہبہ ہی بیٹا مالک ہو گیا اگرچہ باپ نے ایک آن کو مکان نہ خالی کیا نہ قبضہ دیا کہ اس صورت میں باپ کا قبضہ ہی بیٹے کا قبضہ ہے اور رجوع ناممکن، درمختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
یمنع الرجوع فیھما موت احد العاقدین بعد التسلیم والقرابۃ فلو وھب الذی رحم محرم منہ نسباً لا یرجع (ملخصاً)	قبضہ دینے کے بعد کسی فریقین کی موت اور قرابت رجوع سے مانع ہے تو اگر کسی محرم کو ہبہ کیا رجوع نہ ہوگا (ملخصا)۔

(ت)

اسی میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الاصل ان الموھوب ان مشغولاً بملك الواھب منع تمامھا وان شاغلاً لا و فی الاشباہ ھبۃ المشغول لا تجوز الا اذا وھب الاب لطفلہ (ملخصاً)	ضابطہ یہ ہے موہوب چیز اگر واہب کی ملک میں مشغول ہو تو ہبہ کے تام ہونے سے مانع ہے اگر وہ شاغل ہو تو مانع نہ ہوگا۔ اور الاشباہ میں ہے مشغول چیز کا ہبہ کرنا جائز نہیں۔

عربی عبارت **اردو ترجمہ**

ہاں اگر والد اپنے طفل کو ہبہ کرے تو جائز ہے۔ (ملخصا)

(ت)

1: درمختار کتاب الہبہ باب الرجوع فی الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱ تا ۱۶۲ 2: درمختار کتاب الہبہ باب الرجوع فی الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۵۹

Fatawa Rizvia, Volume 19

In Radd al-Muhtar, it is stated: "If a father gifts a house while he is residing in it or has his belongings in it, because it is occupied with the belongings of the possessor, this is contrary to what is in al-Khaniyyah. First, they firmly stated its impermissibility, then said: it is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) regarding a vacant house that it is permissible and he (the father) becomes a possessor on behalf of his child." (t)

On this, the comment of the humble author in Jidd al-Muhtar is: "I say: It is firmly stated in Wajiz al-Kardari, al-Walwalijiyyah, al-Dhakhirah, and others regarding absolute permissibility. In al-Hindiyyah, it is narrated from al-Attabiyyah that this is what is adopted and the fatwa is based on it. In it, from al-Sirajiyyah, the fatwa is based on it. In al-Hamawi from al-Walwalijiyyah, the fatwa is based on it. And from al-Bazzaziyyah, it is permissible and the fatwa is based on it. And Allah knows best." (t)

Problem 131: From Parwacharan, Mauza Kotla Madho, Post Office Ghouspur, State of Bahawalpur, Tehsil Khanpur, sent by Maulana Abul Manzoor Muhammad Ghous Bakhsh Sahib, 11 Dhu al-Qi'dah 1337 AH.

With two answers for correction: What do the scholars of religion say regarding this matter: that a person named Barvi and a woman named Bhara'i remained in possession and control of all the legacy of the deceased ancestor "Sama" through inheritance etc. Upon the death of the woman Bhara'i, which occurred 16 years ago, the person Barvi remained in possession as before. After the death of Barvi...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/510.
2. Jidd al-Muhtar 'ala Radd al-Muhtar.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

रद्द अल-मुह्तार में लिखा है: "यदि कोई पिता उस घर का दान (हिबा) करता है जिसमें वह स्वयं रह रहा हो या उसका सामान रखा हो, क्योंकि यह कब्ज़ा करने वाले के सामान से भरा हुआ है, तो यह अल-ख़ानिया के विपरीत है। पहले उन्होंने इसकी अवैधता पर ज़ोर दिया, फिर कहा: इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) से खाली घर के बारे में रिवायत है कि यह जायज़ है और वह अपने बच्चे के लिए कब्ज़ा करने वाला माना जाएगा।" (त)

इस पर फ़क़ीर (लेखक) की टिप्पणी जिद्द अल-मुह्तार में है: "मैं कहता हूँ: वजीज़ अल-करदरी, अल-वलवालिजीया, अल-ज़खीरा आदि में पूर्ण वैधता पर ज़ोर दिया गया है। अल-हिन्दिया में अताबिया से उद्धृत है कि यही अपनाया गया है और फ़तवा इसी पर है। उसी में सिराजिया से उद्धृत है कि फ़तवा इसी पर है। हमवी में वलवालिजीया से है कि फ़तवा इसी पर है। और बज़ाज़िया से उद्धृत है कि यह जायज़ है और इसी पर फ़तवा है। और अल्लाह बेहतर जानता है।" (त)

मसाला 131: परवचरान, मौज़ा कोटला मधो, डाकघर गौसपुर, रियासत बहावलपुर, तहसील खानपुर से, प्रेषक मौलाना अबुल मंज़ूर मुहम्मद गौस बख्श साहिब, 11 ज़िलकाद 1337 हिजरी।

सुधार के लिए दो उत्तरों के साथ: इस मामले में धर्म के विद्वान क्या कहते हैं: कि बरवी नामक व्यक्ति और भराई नामक महिला मृत पूर्वज "समा" की पूरी विरासत पर विरासत आदि के माध्यम से कब्ज़े और नियंत्रण में रहे। महिला भराई की मृत्यु पर, जो कि 16 साल पहले हुई थी, बरवी नामक व्यक्ति पहले की तरह कब्ज़े में रहा। बरवी की मृत्यु के बाद...

1. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/510.
2. जिद्द अल-मुह्तार अला रद्द अल-मुह्तार।

पृष्ठ 692 का 362

ردالمحتار میں ہے: کان وہبہ دار والاب ساکنھا اولہ فیھا متاع لانھا مشغولۃ بمتاع القابض و ھو مخالف لما فی الخانیۃ فقد جزم اولابانہ لاتجوز ثم قال و عن ابی حنیفۃ فی المجرد تجوز و یصیر قابضاً لابنہ - 1 مثلاً یہ کہ والد ایسے مکان کا ہبہ کرے کہ خود اس میں سکونت پذیر ہو یا سامان بھی رکھتا ہو کیونکہ یہ قابض کے حق میں مشغول ہے یہ بات خانیہ کے بیان کے خلاف ہے، تو شک نہیں کہ پہلے انھوں نے عدم جواز کا جزم کیا اور پھر کہا امام صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ سے روایت ہے کہ خالی مکان ہو تو جائز ہے اور اپنے طفل کے لئے قابض قرار پائے گا۔ (ت)

اس پر حاشیہ فقیر جدالمحتار میں ہے، اقول: جزم فی وجیز الکردری والولوالجیۃ والذخیرۃ وغیرھا باطلاق الجواز وفي الھندیۃ عن العتابیۃ المأخوذ بہ وعلیہ الفتوی وفیھا عن السراجیۃ علیہ الفتوی وفي الحموي عن الولوالجیۃ علیہ الفتوی وعن البزازیۃ تجوز وعلیہ الفتوی 2 - واللہ تعالٰی اعلم۔ میں کہتا ہوں وجیز الکردری ولوالجیہ اور ذخیرہ وغیرہ میں مطلق جواز پر جزم کیا اور ہندیہ میں عتابیہ سے منقول ہے کہ یہی ماخوذ بہ اور اسی پر فتوٰی ہے اور ہندیہ میں ہی سراجیہ سے منقول ہے کہ اسی پر فتوٰی ہے اور حموی میں ولوالجیہ سے ہے کہ اسی پر فتوٰی ہے اور بزازیہ سے منقول ہے کہ جائز ہے اور اسی پر فتوٰی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۳۱: از پروچران موضع کوٹلہ مدہو ڈاکخانہ غوث پور ریاست بہاولپور تحصیل خان پور مرسلہ مولوی ابو المنظور محمد غوث بخش صاحب ۱۱ ذیقعدہ ۱۳۳۷ھ مع دو جواب بغرض تصحیح: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسمٰی بروی و مسماۃ بھرائی کل متروکہ "سماء" متوفی مورث پر بروئے وراثت وغیرہ قابض و متصرف رہے فوتیگی مسماۃ بھرائی پر جس کو عرصہ ۱۶ سال کا گزر گیا ہے مسمٰی بروی بدستور قابض رہا بعد فوت ہونے بروی کے

1 ردالمحتار كتاب الهبة دار احياء التراث العربي بيروت ۴/ ۵۱۰ 2 جدالمحتار على رد المحتار

Fatawa Razawiyya Volume 19

His son, Ilahi Bakhsh, also remained in possession as before. The right of inheritance which Musammat Sharm Khatun, daughter of the deceased woman, was entitled to from her parents according to the noble Sharia, was already in the possession of Ilahi Bakhsh. Then, after gifting it (Hiba) to him and maintaining his previous possession, she also wrote a statement of gift on government stamp paper, declaring her discharge from any claim in the following words: "that there is no interference afterwards, nor will there be." Now, for a period of three years, Ilahi Bakhsh has been deceased, and his sons Jandudah etc., are in possession and control. The plaintiff, Musammat Sharm Khatun, has never been in possession or control of her inherited portion, for which approximately forty years have passed; rather, she remained silent while witnessing the proprietary disposal of the defendant's father and grandfather over the property in question, despite proximity of neighborhood and kinship. Now, after a long period, following the death of the original donee after the gift of the undivided property (Hiba-e-Musha), the plaintiff wants to take back her gifted portion which is in the possession of the defendant by way of retrieval. Can she religiously (dayanatan) have a right to return to that portion despite the long-standing possession? And given the awareness of disposal, the discharge of claim, and the passing of the limitation period for hearing a case in the noble Sharia, is her case justiciable in a court of law or not?

Answer Bahawalpur: The issue of a gift of undivided property (Hiba-e-Musha) to a partner or non-partner has been a subject of disagreement among the Imams of religion since ancient times. The Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), may Allah be pleased with them both, believe in its validity and correctness, while Imam (Abu Hanifa), may Allah Almighty have mercy on him, considers it irregular (fasid) as per a narration.

[Table] Left (Arabic): A gift of an undivided portion (Musha) in something capable of division, from two men or a group, is correct according to them (the Sahibayn) and irregular (fasid) according to the Imam (Abu Hanifa). It is not void (batil), until it bestows ownership upon taking possession. This is stated in 'Jawahir al-Akhlati'. (After a line): The gift of an undivided portion in something capable of division is not permitted, whether it is from a partner or a non-partner, even if he takes possession of it; rather, it bestows ownership. Husam al-Din mentioned in 'Kitab al-Waqi'at' that the preferred view is...

Right (Urdu): When an undivided thing is gifted to two individuals or a group, it is correct according to the Sahibayn and irregular (fasid) according to Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him). It is not void (batil), until it becomes beneficial for ownership upon taking possession; thus it is in 'Jawahir al-Akhlati'. (And after one line he said that) the gift of a divisible undivided thing, whether to a partner or a non-partner, and possession was given, will it be beneficial for ownership or not? Husam al-Din mentioned in 'Kitab al-Waqi'at' that the chosen view is...

---

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Al-Bab al-Thani, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/378.

उसका बेटा इलाही बख्श भी पहले की तरह काबिज़ (कब्ज़े में) रहा। मुसम्मात शर्म खातून, मृतक मुसम्मात की बेटी, को अपने माता-पिता से शरीयत-ए-मुकद्दसा के अनुसार जो विरासत का अधिकार मिलना था, वह पहले से ही इलाही बख्श के कब्ज़े में था। फिर उसे हिबा (दान) करके और उसके पिछले कब्ज़े को बहाल रखकर, उसने सरकारी स्टाम्प पेपर पर हिबा का इकरारनामा लिखकर अपने दावे से बरी होने का ऐलान इन शब्दों में किया (कि इसके बाद कोई दखल नहीं है और न ही होगा)। अब तीन साल से इलाही बख्श का इंतकाल हो चुका है और उसके बेटे जंडूड़ा आदि काबिज़ और मुतसर्रिफ़ (इस्तेमाल करने वाले) हैं। वादिया (शिकायतकर्ता) मुसम्मात शर्म खातून विरासत के अपने हिस्से पर कभी काबिज़ और मुतसर्रिफ़ नहीं रही, जिसे लगभग चालीस साल बीत चुके हैं; बल्कि वह पास रहने और रिश्तेदारी के बावजूद मुद्दालैह (प्रतिवादी) के पिता और दादा के मालिकाना कब्ज़े को ज़मीन पर देखती रही और खामोश रही। अब लंबे समय के बाद, हिबा-ए-मुशा (अविभाजित संपत्ति का दान) के बाद मूल दानग्रहीता (donee) की मृत्यु के बाद, वादिया मुद्दालैह के कब्ज़े वाले अपने दान किए गए हिस्से को वापस लेना चाहती है। क्या पुराने कब्ज़े के बावजूद, उसे धार्मिक रूप से (दयानतन) उस हिस्से पर लौटने का अधिकार हो सकता है? और तसर्रफ (उपयोग) की जानकारी, दावे से बरी होने और शरीयत-ए-मुकद्दसा में मुक़दमा सुनने की मियाद (समय सीमा) गुज़र जाने के बावजूद, क्या उसका दावा अदालत में सुनने योग्य है या नहीं?

जवाब बहावलपुर: हिबा-ए-मुशा (अविभाजित संपत्ति का दान) किसी साझेदार या गैर-साझेदार को देने के बारे में पुराने समय से दीन के इमामों के बीच मतभेद है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद), रज़ियल्लाहु अन्हुमा, इसके जायज़ और सही होने के कायल हैं, जबकि इमाम साहिब (इमाम अबू हनीफा), रहमतुल्लाही अलैह, के अनुसार यह फ़ासिद (अनियमित) है (रिवायत के अनुसार)।

[तालिका] बायाँ (अरबी): मुशा (अविभाजित) चीज़ को जब दो व्यक्तियों या समूह को हिबा किया जाए, तो उनके(साहिबैन के) नज़दीक यह सही है और इमाम (अबू हनीफ़ा) के नज़दीक फ़ासिद है। यह बातिल (शून्य) नहीं है, यहाँ तक कि कब्ज़ा हो जाने पर यह मिल्कियत (स्वामित्व) प्रदान करता है। ऐसा 'जवाहिर अल-अखलाती' में है। (एक पंक्ति के बाद): विभाज्य मुशा चीज़ का हिबा जायज़ नहीं है, चाहे साझेदार से हो या गैर-साझेदार से, भले ही वह उस पर कब्ज़ा कर ले; बल्कि यह मिल्कियत

प्रदान करता है। हुसामुद्दीन ने 'किताब अल-वाकियात' में ज़िक्र किया कि मुख्तार (पसंद किया गया विचार) है...

दायाँ (उर्दू): मुशा चीज़ को जब दो व्यक्तियों या समूह को हिबा करे तो साहिबैन के नज़दीक सही है और इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु के नज़दीक फ़ासिद है और बातिल नहीं यहाँ तक कि कब्ज़ा हो जाने पर मिल्क के लिये मुफ़ीद (लाभदायक) होगा यूँ जवाहिर अख़लाती में है (और एक सत्र के बाद फ़रमाया कि) क़ाबिल-ए-तक़सीम मुशा चीज़ का हिबा ख़्वाह शरीक या ग़ैर-शरीक को हो और क़ब्ज़ा दे दिया तो मुफ़ीद-ए-मिल्क होगा या नहीं, हुसामुद्दीन ने किताबुल वाक़िआत में ज़िक्र किया कि मुख़्तार...

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, अल-बाबुल सानी, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/378.

پسر اس کا الہی بخش بھی بدستور قابض رہا، مسماۃ شرم خاتون بنت مسماۃ متوفی کو جو حق وراثت اپنے والدین سے بروئے شرع شریف آتا تھا لیکن قبضہ الہی بخش میں پہلے سے تھا پھر اس کو ہبہ کرکے قبضہ سابقہ اس کے کو بحال رکھا اور اقرار ہبہ کا اسٹام گورنمنٹ پر بھی لکھ دے کر براءت دعوٰی اپنے کی بالفاظ ذیل ظاہر کی (کہ بعد دخل نہیں ہے و نہ ہوگا) اب عرصہ تین سال سے الہی بخش فوت ہے اور پسران ان کے جنڈوڈہ وغیرہ قابض و متصرف ہیں مسماۃ شرم خاتون مدعیہ اپنے حصہ وراثت پر کسی وقت میں قابض و متصرف نہیں رہی جس کو تخمیناً عرصہ چالیس سال کا گزر گیا ہے بلکہ تصرف مالکانہ باپ مدعا علیہ و دادا اس کے کا جائیداد مستدعویہ پر باوجود قرب جواری و رشتہ داری کے دیکھتی رہ کر ساکت رہی اب مدعیہ بعد عرصہ طویل کے حصہ موہوبہ خود مقبوضہ مدعا علیہ کو بعد فوتیدگی اصل موہوب لہ کے بعد از ہبہ مشاع استرجاعاً واپس لینا چاہتی ہے، کیا باوجود قبضہ قدیم کے اس کو بقدر مذکور دیانۃ حق رجوع ہو سکتا ہے اور باوجود اطلاع علی التصرف وابراء عن الدعوٰی و مرور میعاد سماعت دعوٰی شرع اقدس میں قضاء دعوٰی اس کا قابل سماعت ہے یا نہ؟

جواب بہاول پور: ہبہ مشاع کا شریک و غیر شریک کہ قدیم سے ائمہ دین میں اختلافی ہے۔ صاحبین رضی اللہ تعالٰی عنہما جواز وصحت اس کے قائل ہیں اور امام صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ فساد کے (روایت)

[جدول] بائیں (عربی): هبة المشاع فيما يحتمل القسمة من رجلين اومن جماعة صحيحة عندهما وفاسدة عند الامام وليست بباطلة حتى تفيد الملك بالقبض كذا في جواهر الاخلاطى ۱ (بعد سطر) هبة المشاع

فيما يتمل القسمة لا يجوز سواء كانت من شريكه او من غير شريكه ولو قبضها بل تفيد الملك ذكر حسام الدين في كتاب الواقعات

دائیں (اردو): مشاع چیز کو جب دو افراد یا جماعت کو ہبہ کرے صاحبین کے نزدیک صحیح ہے اور امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک فاسد ہے اور باطل نہیں حتی کہ قبضہ ہو جانے پر ملک کے لئے مفید ہو گا یوں جواہر اخلاطی میں ہے (اور ایک سطر بعد فرمایا کہ) قابل تقسیم مشاع چیز کا ہبہ خواہ شریک یا غیر شریک کو ہو اور قبضہ دے دیا تو مفید ملک ہو گا یا نہیں، حسام الدین نے کتاب الواقعات میں ذکر کیا کہ مختار

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الہبہ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۸

Fatawa Razawiya, Volume 19

Arabic Text	Urdu Translation
The selected view is that it does not grant ownership, and it is mentioned in another place that it grants ownership as defective ownership, and upon this is the fatwa, as in al-Sirajiyya[1].	This is that it will not be beneficial for ownership, and elsewhere it's mentioned that it will provide the benefit of defective ownership, and the fatwa is based on this, as is in al-Sirajiyya. (T)

(Alamgiriya, Vol 3, p 217) and the author of Durr-e-Mukhtar has preferred the doctrine of the Sahibayn. (Based on the following narration):

Arabic Text	Urdu Translation
And if he handed it over as a common share (mushaa'), he does not own it, so his disposal of it is not executed. However, it is narrated in al-Fusulayn that a defective gift grants ownership upon taking possession, and this is the fatwa. The same is in al-Bazzaziyya, contrary to what was authenticated in al-Imadiyya. But the term 'fatwa' is more emphatic than the term 'sahih' (correct), as explained by the author[2]. His saying 'but the term fatwa' is a rectification of what is understood from his statement 'what he authenticated in al-Imadiyya', meaning that if the two views are equal, the view containing the word 'fatwa' is stronger. Thus, the action will be according to the statement of al-Fusulayn and al-Bazzaziyya because the mention of 'fatwa' is in them, and the word 'fatwa' is stronger in the correct school of thought[3].	If possession remained in an undivided (mushaa') state, he will not be the owner, so his disposal will not be valid. However, it is quoted from al-Fusulayn in the same that possession of a void gift gives the benefit of ownership, and the fatwa is on this. Similarly, in al-Bazzaziyya, which is contrary to the correction in al-Imadiyya, but the word 'fatwa' is more emphatic compared to 'sahih' (correct), as the author detailed his statement that the word 'fatwa' is a correction of what is derived from the 'sahih' of al-Imadiyya. If both opinions are equal, then the opinion with 'fatwa' is stronger. Therefore, the practice will be according to the description of al-Fusulayn and al-Bazzaziyya because 'fatwa' is mentioned in them, and the word 'fatwa' is stronger in the sound school of thought. (T)

(Takmilla Shami, Vol 2, Book of Gift, p 344) In any case, the issue of undivided gift (Hiba Mushaa') is contentious; no person of understanding can call it a consensus.

However, in reality, the prior possession of the donee (mohub-la-hu) is in the capacity of a trust (according to the following narration):

1. Fatawa Hindiyya, Book of Gift, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/378.
2. Durr-e-Mukhtar, Book of Gift, Mujtabai Press Delhi, 2/159.
3. Qurrat al-Uyun al-Akhyar (Takmilla Radd al-Muhtar), Book of Gift, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2/312.

फतावा रज़विया, खंड 19

अरबी पाठ

चुना हुआ मत यह है कि यह स्वामित्व प्रदान नहीं करता है, और एक अन्य स्थान पर उल्लेख किया गया है कि यह दोषपूर्ण स्वामित्व के रूप में स्वामित्व प्रदान करता है, और इसी पर फतवा है, जैसा कि 'अल-सिराजिया' में है[1]।

उर्दू अनुवाद

यह है कि स्वामित्व का लाभ नहीं होगा, और दूसरे स्थान पर उल्लेख किया गया है कि दोषपूर्ण स्वामित्व का लाभ देगा, और इसी पर फतवा है जैसा कि सिराजिया में है। (त)

(आलमगीरिया, खंड 3, पृष्ठ 217) और 'दुर्रे मुख्तार' के लेखक ने साहिबैन के मत को वरीयता दी है। (नीचे दिए गए विवरण के अनुसार):

अरबी पाठ

और यदि उसने इसे साझा (मुशाअ) के रूप में सौंप दिया, तो वह इसका मालिक नहीं होगा, इसलिए इसका निपटान निष्पादित नहीं होगा। हालांकि, 'अल-फसुलैन' में वर्णित है कि दोषपूर्ण उपहार कब्जे के बाद स्वामित्व प्रदान करता है, और इसी पर फतवा है। 'अल-बज्ज़ाज़िया' में भी ऐसा ही है, जो 'अल-इमादिया' में प्रमाणित किए गए के विपरीत है। लेकिन शब्द 'फतवा', शब्द 'सहीह' (सटीक) से अधिक प्रभावशाली है, जैसा कि लेखक[2] ने विस्तार से बताया है। उनका यह कहना कि 'लेकिन शब्द फतवा', 'अल-इमादिया' के'सहीह' से जो समझा जाता है, उसका सुधार है, जिसका अर्थ है कि यदि दोनों विचार समान हैं, तो 'फतवा' शब्द वाला विचार अधिक प्रबल होता है। इस प्रकार, कार्य 'अल-फसुलैन' और 'अल-बज्ज़ाज़िया' के कथन के

उर्दू अनुवाद

यदि साझा स्थिति में कब्जा रहा तो वह मालिक नहीं होगा तो उसका निपटान प्रभावी नहीं होगा, लेकिन इसी में फसुलैन से उद्धृत है कि दोषपूर्ण उपहार पर कब्जा स्वामित्व का लाभ देता है और इसी पर फतवा है और इसी के समान बज्ज़ाज़िया में है जो कि इमादिया के सुधार के खिलाफ है, लेकिन फतवा का शब्द सहीह (सटीक) की तुलना में अधिक दृढ़ है जैसा कि लेखक ने अपने कथन को विस्तृत रूप में उल्लेख किया है कि फतवा का शब्द इमादिया के सहीह के शब्द से प्राप्त निष्कर्ष पर सुधार है कि यदि दोनों कथन समान हों तो फतवा वाला कथन अधिक मजबूत होता है, तो कार्य फसुलैन और बज्ज़ाज़िया के विवरण पर होगा क्योंकि उनमें फतवा का उल्लेख है और

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अनुसार होगा क्योंकि उनमें 'फतवा' का उल्लेख है, और सही संप्रदाय[3] में 'फतवा' शब्द अधिक प्रबल है।	फतवा का शब्द सही संप्रदाय में अधिक मजबूत है। (त)

(तकमिला शामी, खंड 2, हिबा की किताब, पृष्ठ 344) बहरहाल, साझा उपहार (हिबा मुशाअ) का मामला विवादास्पद है; कोई भी समझदार व्यक्ति इसे सर्वसम्मति नहीं कह सकता। लेकिन वास्तव में, उपहार पाने वाले (मोहूब लहु) का पहले से कब्जा अमानत के तौर पर है (नीचे दिए गए विवरण के अनुसार):

1. फतावा हिंदिया, हिबा की किताब, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/378.
2. दुर्रे मुख्तार, हिबा की किताब, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/159.
3. कुर्रतुल उयून अल-अख्यार (तकमिला रद्दुल् मुहतार), हिबा की किताब, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 2/312.

692 में से पृष्ठ 364

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ان المختار انه لاتفيذ الملك وذكر فی موضع اخر انه تفيد الملك ملكاً فاسداً و به يفتی كذا فی السراجية [1]۔	یہ ہے کہ مفید ملک نہ ہوگا، اور دوسرے مقام میں ذکر کیا ملکیت فاسدہ کا فائدہ دے گا، اور اسی پر فتوی ہے جیسا کہ سراجیہ میں ہے۔ (ت)

(عالمگیریہ جلد ثالث ص ۲۱۷) اور صاحبِ درمختار نے مذہب صاحبین کو ترجیح دی ہے۔

(بروایت ذیل):

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ولو سلمه شائعاً لا يملكه فلا ينفذ تصرفه فيه اهـ لكن فيها عن الفصولين الهبة الفاسدة تفيد الملك بالقبض و به يفتی ومثله فی البزازية علی خلاف ما صححه فی العمادية لكن لفظ الفتوی أكد من لفظ الصحيح كما بسطه المصنف [2] قوله لكن لفظ الفتوی استدراك علی ما يستفيد من قوله ما صححه فی العمادية من ان القولين سواء حيث كان لفظ الفتوی أكد فيكون	اگر شائع حالت میں قبضہ رہا تو مالک نہ ہوگا تو اس کا تصرف نہ نافذ ہوگا اھ لیکن اسی میں فصولین سے منقول ہے کہ فاسد ہبہ پر قبضہ ملک کا فائدہ دیتا ہے اور اسی پر فتوی ہے اور اسی کی مثل بزازیہ میں ہے جو کہ عمادیہ کی تصحیح کے خلاف ہے، لیکن فتوی کا لفظ زیادہ مؤکد ہے صحیح کے مقابلہ میں جیسا کہ مصنف نے اپنے قول کو مبسوط ذکر کیا کہ لفظِ فتوی عمادیہ کے قول تصحیح سے مستفاد پر استدراک ہے کہ دونوں قول مساوی ہوں تو فتوی والا قول زیادہ قوی ہوتا ہے، تو عمل

فصولین اور بزازیہ کے بیان پر ہوگا کیونکہ ان میں فتوی

عربی عبارت	اردو ترجمہ
العمل علی ما فی الفصول والبزازیة لانه قال و به یفتی وهو اکد فی الصحیح [3] اهـ	کا ذکر ہے اور اسی پر فتویٰ کا لفظ زیادہ قوی ہے صحیح مذہب میں اھ (ت)

(تکملہ شامی جلد ثانی کتاب الھبة ص ۳۴۴) بہر کیف ہبہ مشاع کا مسئلہ اختلافی ہے کوئی اہلِ فہم اس کا اتفاق میں نہیں ڈال سکتا لیکن فی الواقع پہلے سے قبضہ موہوب لہ کا بطور امانت کے ہے (بروایت ذیل):

[1] فتاوی ہندیہ کتاب الھبة الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۸ [2] درمختار کتاب الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۵۹ [3] قرة عیون الاخیار (تکملہ ردالمحتار) کتاب الھبة داراحیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۳۱۲

Fatawa Rizwia Volume 19

I say: Its explanation is that if the inheritance (estate) is in the possession of one of the heirs, it is a trust; if he denies it or refuses to hand it over, he becomes a usurper. (T)

(Takmila Shami Vol. 2, p. 75, line 18, Chapter on Takharuj) And for a person in possession of a trust (Ameen) who is also the donee (recipient of a gift), there is no need for a new delivery of possession; thus the gift becomes valid and complete (Report):

And it is owned by acceptance without a new delivery of possession if the gifted item is in the hand of the donee, even if it was as prior possession or as a trust, because the act of acceptance is for himself. (T)

(Durr-ul-Mukhtar, Book of Gifts) And when the female claimant remains silent while being aware of the defendant's possession and has also given a written discharge from the claim, and the time limit for hearing the claim has also passed, then judicial decree for the claim is not entertainable (according to the following report):

In Al-Hamidiyyah from Al-Walwaljiyyah: A man possessed land for a long time, and another man saw the land and the possession and did not claim anything until he died in that state; after that, the claim of his child will not be heard, it will be left in the hand of the possessor because the current state is a witness. (And after a few lines) And if the claimant was overseeing or aware of the defendant's possession until the defendant died in his possession, then now against his heirs, the claimant's claim is not heard.

1. Qurrat al-Uyun al-Akhyar (Takmilla Radd al-Muhtar) Book of Reconciliation (Sulh), Chapter on Takharuj, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2 / 185
2. Durr al-Mukhtar Book of Gifts, Matba Mujtabai Delhi 2 / 160
3. Qurrat al-Uyun al-Akhyar Takmilla Radd al-Muhtar, Book of Claims (Dawa), Chapter on At-Takhaluf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 1 / 37

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

मैं कहता हूँ: इसका स्पष्टीकरण यह है कि यदि वसीयत (तरका) वारिसों में से किसी एक के कब्ज़े में है, तो वह अमानत है। यदि वह इससे इनकार करता है या इसे देने से मना करता है, तो वह ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला) हो जाएगा। (त)

(तक्मिला शामी जिल्द २, पृष्ठ ७५, पंक्ति १८, फ़स्ल अल-तखारुज) और अमीन (जिसके पास अमानत है) जो उपहार पाने वाला (मवहूब लहु) भी है, उसके लिए नए सिरे से कब्ज़ा लेने की आवश्यकता नहीं है, इसलिए उपहार सही और पूर्ण हो गया (रिवायत):

और वह बिना नए कब्ज़े के केवल स्वीकृति से ही स्वामित्व में आ जाता है यदि उपहार दी गई वस्तु उपहार पाने वाले के हाथ में हो, चाहे वह पिछले कब्ज़े के रूप में हो या अमानत के रूप में, क्योंकि स्वीकृति का कार्य स्वयं के लिए ही होगा। (त)

(दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हिबा) और जब वादी (महिला) प्रतिवादी के कब्ज़े से अवगत होते हुए चुप रहती है और उसने दावे से मुक्ति (इबरा) भी लिख दी है, और दावे की सुनवाई की समय-सीमा भी बीत चुकी है, तो उस दावे पर अदालती सुनवाई नहीं होगी (निम्नलिखित रिवायत के अनुसार):

अल-हामिदिया में अल-वलवालजिया से उद्धृत है: एक व्यक्ति ने लंबे समय तक ज़मीन पर कब्ज़ा रखा और दूसरे व्यक्ति ने उस ज़मीन और कब्ज़े को देखा और कोई दावा किए बिना मर गया; उसके बाद उसके बच्चे का दावा नहीं सुना जाएगा, वह कब्ज़ा करने वाले के पास ही छोड़ दिया जाएगा क्योंकि वर्तमान स्थिति गवाह है। (और कुछ पंक्तियों के बाद कहा गया है) और यदि वादी प्रतिवादी के कब्ज़े की देखरेख कर रहा था या उससे अवगत था, यहाँ तक कि प्रतिवादी अपने कब्ज़े के दौरान ही मर गया, तो अब उसके वारिसों के खिलाफ वादी का दावा नहीं सुना जाएगा।

1. कुर्रतुल उयून अल-अख़यार (तक्मिला रद अल-मुह्तार) किताब अल-सुलह, फ़स्ल फ़ी अल-तखारुज, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत २ / १८५
2. दुर्र-ए-मुख्तार किताब अल-हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली २ / १६०
3. कुर्रतुल उयून अल-अख़यार तक्मिला रद अल-मुह्तार, किताब अल-दावा, बाब अल-तख़ालुफ़, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत १ / ३७

पृष्ठ ३६५ / ६९२

اقول: بیانہ ان التركۃ فی ید احد الورثۃ امانۃ فاذا انكرھا ومنعھا صار غاصباً میں کہتا ہوں اس کا بیان یہ ہے کہ ترکہ کسی ایک وارث کے قبضہ میں ہو تو وہ امانت ہے اگر وہ اس سے انکار کر دے یا نہ دے تو غاصب ہو جائیگا۔ (ت)

(تکملہ شامی جلد ثانی ص ۷۵ سطر ۱۸ فصل التخارج) اور قبضہ امین موہوب لہ کے لئے تجدیدِ قبضہ کی ضرورت نہیں تو ہبہ صحیح و تمام ہوگیا (روایت):

وملک بالقبول بلا قبض جدید لو الموھوب فی ید الموھوب ولو قبض او امانۃ لان عامل لنفسہ اگر موہوب چیز موہوب لہ کے قبضہ میں ہو تو قبول کرنے سے قبضہ جدید کے بغیر مالک ہو جائے گا اگرچہ بطور قبضہ سابق ہو یا بطور امانت ہو کیونکہ قبول کا عمل اپنے لئے ہی ہوگا۔ (ت)

(در مختار کتاب الہبہ) اور مدعیہ جب تصرف مد عاعلیہ پر مطلع رہ کر ساکت رہی ہے اور ابراء عن الدعوی بھی لکھ دیا ہے اور میعادِ سماعت دعوی کی بھی گزر گئی ہے تو قضاء دعوی اس کا قاتلِ سماعت نہیں (بروایت ذیل):

وفی الحامدیۃ عن الولوالجیۃ رجل تصرف زماناً فی الارض ورجل آخر رأی الارض والتصرف ولم یدع و مات علی ذلک لم تسمع بعد ذلک دعوی ولدہ تترک علی ید التصرف لان الحال شاھد (وبعد اسطر) واذا کان المدعی ناظرا او مطلعاً علی تصرف المدعی علیہ الی ان مات المدعی علیہ لا تسمع الدعوی حامدیہ میں ولوالجییہ سے منقول ہے، ایک شخص زمانہ سے ایک زمین میں تصرف کر رہا ہے اور دوسرا شخص زمین اور تصرف کو دیکھ رہا ہے اور کوئی دعوی کئے بغیر فوت ہو گیا تو اس کی اولاد کا دعوی اس میں مسموع نہ ہوگا اور وہ تصرف کرنے والے کے قبضہ میں رہے

کیونکہ حال شاہد ہے (اور چند سطروں بعد فرمایا) جب مدعی، مدعی علیہ کے تصرف پر مطلع اور دیکھ رہا ہو حتی کہ مدعی علیہ اپنے تصرف پر فوت ہوا تو اب اس کے ورثاء پر مدعی کا دعوی

1 قرۃ عیون الاخیار (تکملہ ردالمحتار) کتاب الصلح فصل فی التخارج دار احیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۱۸۵ 2 درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۰ 3 قرۃ عیون الاخیار تکملہ ردالمحتار کتاب الدعوی باب التخالف دار احیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۳۷

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Left Column - Arabic Text]: ...upon the heirs as mentioned from al-Khulasa 1 (and after a line) it is apparent that death is not a condition, nor is there a specific duration while being aware of the disposal (of property), according to what the author and the commentator mentioned in various issues at the end of the book. (And after some lines) I say: Based on this, if someone claims a house from another, for example, while the defendant has been disposing of it by demolition and construction, or for a period of thirty years, whether it is an endowment (waqf) or private property, even without a royal prohibition, or for fifteen years without demolition or construction in both cases, and the claimant is aware of the disposal in these three scenarios, being present in the same city, and did not sue nor was there any legal obstacle preventing him from suing, then his claim against him shall not be heard 2. As for the first case, it is because of his awareness of his disposal by demolition and construction and his silence, which prevents the claim for the mentioned period, and his silence is evidence of his lack of right to it, and because the validity of the claim is a condition for the validity of the judgment, and prohibiting it is an ijtihadi ruling as you have learned. As for the third, it is due to the prohibition from the ruler...

[Right Column - Urdu Text]: It will not be heard, as passed with reference to al-Khulasa. (And after one line he said) And it is apparent that death is not a condition, nor is the duration of remaining informed specified. This has been mentioned by the author and the commentator in miscellaneous issues at the end of the book. (And after a few lines he said) I say: On this basis, if someone claims a house against another, while the defendant has been exercising disposal such as demolishing and building in this house for thirty years, whether this house is an endowment or private property, even if there is no prohibition from the ruler; or for fifteen years even if there was no disposal like demolishing and building, and the claimant sees all this while being in the city, neither suing nor having any legal impediment to suing, then the claimant's claim on this house will not be heard. In the first of these three cases, it is because despite being aware of the disposal involving demolishing and building, he remained silent; this thing became an impediment to the claim as you have already known. But in the second case, it is because silence from claiming for the mentioned period is evidence that he has no right in this house. And also because the validity of the claim is a condition for the validity of the judgment, and refraining from a claim is an ijtihadi matter as you have already known. And in the third case...

Footnotes: 1. Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Takmila Kitab al-Da'wa al-Tahalluf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/37. 2. Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Takmila Kitab al-Da'wa al-Tahalluf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/37.

फतावा रज़विया जिल्द 19

[बायां कॉलम - अरबी पाठ]: ...वारिसों पर जैसा कि 'अल-ख़ुलासा' (1) के हवाले से गुज़रा है। (एक पंक्ति के बाद) और ज़ाहिर यह है कि मृत्यु कोई बाधा नहीं है, और न ही संपत्ति के उपयोग की जानकारी होने पर किसी समय सीमा का निर्धारण है, जैसा कि लेखक और टीकाकार ने पुस्तक के अंत में विभिन्न विषयों में उल्लेख किया है। (कुछ पंक्तियों के बाद) मैं कहता हूँ: इसी आधार पर, यदि कोई व्यक्ति किसी अन्य से मकान का दावा करता है, जबकि प्रतिवादी उसमें तोड़-फोड़ और निर्माण करके उसका उपयोग कर रहा हो, या तीस वर्ष की अवधि के लिए, चाहे वह वक़्फ़ हो या निजी संपत्ति, भले ही शाही निषेध न हो; या पंद्रह वर्षों के लिए दोनों मामलों में बिना किसी तोड़-फोड़ या निर्माण के, और दावेदार इन तीनों परिदृश्यों में इस उपयोग से अवगत था, उसी शहर में इसका गवाह था, और उसने मुकदमा नहीं किया और न ही कोई कानूनी बाधा उसे मुकदमा करने से रोक रही थी, तो उसके खिलाफ उसका दावा नहीं सुना जाएगा (2)। जहाँ तक पहले मामले का सवाल है, यह तोड़-फोड़ और निर्माण द्वारा उसके उपयोग के बारे में उसकी जानकारी और उसकी चुप्पी के कारण है, जो उल्लेखित अवधि के लिए दावे को रोकता है, और उसकी चुप्पी उसके अधिकार की कमी का प्रमाण है, और क्योंकि दावे की वैधता निर्णय की वैधता के लिए एक शर्त है, और इसे रोकना एक इज्तिहादी निर्णय है जैसा कि आपने सीखा है। जहाँ तक तीसरे का सवाल है, यह सुल्तान की ओर से रोक के कारण है...

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ]: सुना नहीं जाएगा, जैसा कि 'ख़ुलासा' के संदर्भ में गुज़रा। (और एक पंक्ति के बाद उन्होंने कहा) और ज़ाहिर यह है कि मृत्यु शर्त नहीं है, और न ही सूचित रहने की अवधि निर्धारित है। यह लेखक और टीकाकार ने पुस्तक के अंत में विभिन्न मुद्दों में उल्लेख किया है। (और कुछ पंक्तियों के बाद उन्होंने कहा) मैं कहता हूँ: इस आधार पर, अगर कोई दूसरे पर मकान का दावा करे, जबकि प्रतिवादी उस मकान में तीस साल से गिराने-बनाने जैसा तसररुफ़ करता रहा, चाहे यह मकान वक़्फ़ हो या मिल्कियत, अगरचे शासक की मनाही न हो; या पंद्रह साल तक तसररुफ़ गिराने-बनाने वाला न भी हो और वादी यह सब कुछ देख रहा हो, इस शहर में होने के बावजूद न दावा करे न ही दावे से कोई शरीअती रुकावट हो, तो अब वादी का इस मकान पर दावा सुना नहीं जाएगा। इन तीनों सूरतों में से पहली सूरत में इसलिए कि वह गिराने-बनाने वाले तसररुफ़ पर सूचित होने के बावजूद खामोश रहा, यह चीज़ दावे से बाधक हो गई जैसा कि आप जान चुके हैं। लेकिन दूसरी सूरत में इसलिए कि ज़िक्र की गई अवधि तक दावे से खामोशी इस बात की दलील है कि इस

मकान में उसका हक़ नहीं है, और इसलिए भी कि दावे का सही होना फैसले की वैधता के लिए शर्त है और दावे से बाज़ रहना इज्तिहादी मामला है जैसा कि आप जान चुके हैं। और तीसरी सूरत में...

पाद टिप्पणियाँ: 1. कुर्रतुल उयूनुल अख़यार, तकमीला किताबुल दावा अल-तहाल्लुफ़, दारुल इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 1/37। 2. कुर्रतुल उयूनुल अख़यार, तकमीला किताबुल दावा अल-तहाल्लुफ़, दारुल इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 1/37।

[بایاں کالم - عربی عبارت کا ترجمہ]: ...وارثوں پر جیسا کہ خلاصہ (۱) کے حوالے سے گزرا۔ (اور ایک سطر بعد) اور ظاہر یہ ہے کہ موت شرط نہیں ہے اور نہ ہی تصرف پر مطلع ہونے کے باوجود کسی مدت کا تعین ہے، جیسا کہ مصنف اور شارح نے کتاب کے آخر میں مختلف مسائل میں ذکر کیا۔ (اور چند سطروں کے بعد) میں کہتا ہوں: اور اسی بنا پر، اگر کوئی کسی دوسرے پر مثلاً مکان کا دعویٰ کرے جبکہ مدعی علیہ اس میں توڑ پھوڑ اور تعمیر کے ذریعے تصرف کر رہا ہو، یا تیس سال کی مدت تک، خواہ وہ وقف ہو یا ملکیت، اگرچہ شاہی ممانعت نہ ہو؛ یا پندرہ سال تک دونوں صورتوں میں بغیر کسی توڑ پھوڑ یا تعمیر کے؛ اور مدعی ان تینوں صورتوں میں تصرف پر مطلع ہو، ایک ہی شہر میں رہتے ہوئے اس کا گواہ ہو، اور اس نے دعویٰ نہ کیا اور نہ ہی اسے دعویٰ کرنے سے کوئی شرعی مانع روک رہا ہو، تو اس کا دعویٰ اس کے خلاف نہیں سنا جائے گا (۲)۔ جہاں تک پہلی صورت کا تعلق ہے تو وہ توڑ پھوڑ اور تعمیر کے ذریعے اس کے تصرف پر مطلع ہونے اور اس کی خاموشی کی وجہ سے ہے، جو مذکورہ مدت کے لیے دعویٰ سے مانع ہے، اور اس کی خاموشی اس کے حق نہ ہونے کی دلیل ہے، اور اس لیے کہ دعویٰ کا صحیح ہونا فیصلے کی صحت کے لیے شرط ہے، اور اس سے روکنا ایک اجتہادی حکم ہے جیسا کہ آپ نے جان لیا۔ اور رہا تیسرا، تو وہ سلطان کی طرف سے ممانعت کی وجہ سے ہے...

[دایاں کالم - اردو عبارت]: مسموع نہ ہوگا جیسا کہ خلاصہ کے حوالے سے گزرا، (اور ایک سطر بعد فرمایا) اور ظاہر یہ ہے کہ موت شرط نہیں اور مطلع رہنے کی مدت کا تعین بھی نہیں ہے، یہ مصنف اور شارح نے مسائل شتی آخر الکتاب میں ذکر کیا ہے (اور چند سطر بعد فرمایا) میں کہتا ہوں اس بناء پر اگر کوئی دوسرے پر مکان کا دعوی کرے حالانکہ مدعی علیہ اس مکان میں تمیں

سال سے گرانے بنانے جیسا تصرف کرتا رہا، خواہ یہ مکان وقف ہو یا ملک اگرچہ حکمران کی ممانعت نہ ہو، یا پندرہ سال تک تصرف گرانے بنانے والا نہ بھی ہو اور مدعی یہ سب کچھ دیکھ رہا ہو اس شہر میں ہونے کے باوجود نہ دعوی کرتے نہ ہی دعوی سے کوئی شرعی مانع ہو تو اب مدعی کا اس مکان پر دعوی مسموع نہ ہوگا، ان تینوں صورتوں میں سے پہلی صورت میں اس لئے کہ وہ گرانے بنانے والے تصرف پر مطلع ہونے کی باوجود خاموش رہا یہ چیز دعوی سے مانع ہو گئی جیسا کہ تو معلوم کر چکا، لیکن دوسری صورت میں اس لئے کہ مذکورہ مدت تک دعوی سے خاموشی اس بات کی دلیل ہے کہ اس مکان میں اس کا حق نہیں ہے، اور اس لئے بھی کہ دعوی کا صحیح ہونا صحت قضا کے لئے شرط ہے اور دعوی ہے باز رہنا اجتہادی معاملہ ہے جیسا کہ تو معلوم کر چکا اور تیسری صورت میں

حواشی: ۱۔ قرة عیون الاخیار تکملہ کتاب الدعوی التحالف، دار احیاء التراث العربی بیروت، ۱/۳۷

۲۔ قرة عیون الاخیار تکملہ کتاب الدعوی التحالف، دار احیاء التراث العربی بیروت، ۱/۳۷

Arabic Text / Citation	Urdu Translation / Explanation
"Nasr-ur-Rahman [decreed] judging throughout his realms by [prohibiting] hearing [claims] after fifteen years if the abandonment of the claim was without a valid legal (Shari'i) excuse regarding property ownership." [1] - Takmilla Shami, Vol 1, Chapter on Mutual Oath, p. 773, line 2.	This is because the ruler's prohibition of hearing cases after fifteen years is a mercy from Allah Almighty for all the judges of his governmental jurisdiction, especially if this delay occurred without any valid excuse. (T)
"As for the release (Ibra') from a claim for a specific item ('Ayn), it is permissible as stated in Al-Durar. This is when one says: 'I have released [the claim] from it,' or 'from the specifics within it,' or 'from my claim to this house.' [After this], his claim and evidence will not be heard." [2] - Takmilla Shami, Vol 2, p. 180, line 31, Book of Reconciliation (Kitab al-Sulh).	But it is permissible to release someone from a claim regarding a specific item as mentioned in Al-Durar; and 'Ibra' (release/waiver) is that he says: "I have released [it]" or "I have released from the dispute of this house or from my claim." Now his claim and testimony will not be heard. (T)
"In Al-Bazzaziyyah from Al-Muhit: If one of the heirs releases the remaining heirs, then claims the inheritance and denies [the release], his claim will not be heard." [3] - Tanqih al-Hamidiyyah, Vol 2, p. 54, line 9, Book of Acknowledgment (Kitab al-Iqrar).	In the 'Book of Reconciliation', it is narrated from Bazzaziyyah with reference to Muhit that if an heir releases the remaining heirs and later makes a claim on the inheritance, it will not be heard. (T)
"In Al-Bazzaziyyah: [If one] releases from [all] claims, then makes a claim for his father's inheritance against someone; if the father died before the release, [the claim] is not valid." [4] - Al-Uqud al-Durriyyah in Tanqih al-Hamidiyyah, Vol 2, Book of Claims (Kitab al-Da'wa).	In Bazzaziyyah, it is stated that if someone says "I release from my claims," and then he makes a claim for his father's inheritance against another; if the father died before the release, the claim will not be heard. (T)

Footnotes: 1. Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Takmilla Radd al-Muhtar, Book of Claims, Chapter on Mutual Oath, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/377-378. 2. Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Takmilla Radd al-Muhtar, Book of Reconciliation, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/162. 3. Al-Uqud al-Durriyyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah,

Book of Acknowledgment, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/54. 4. Al-Uqud al-Durriyyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/63.

अरबी पाठ / स्रोत

"नसर-उर-रहमान [ने फैसला सुनाया] कि उनके पूरे साम्राज्य में पंद्रह साल बाद सुनवाई नहीं होगी, अगर दावे का परित्याग मालिकाना हक के मामले में बिना किसी शरीई (कानूनी) बहाने के किया गया हो।" [1] - तक्मिला शामी, खंड १, मुतअल्लिक-ए-तखालुफ़ अध्याय, पृ. ७७३, पंक्ति २।

"जहाँ तक किसी विशिष्ट वस्तु ('ऐन) के दावे से छूट (इबरा) देने का प्रश्न है, तो यह जायज़ है जैसा कि 'अल-दुरर' में वर्णित है। यह तब होता है जब कोई कहता है: 'मैंने इससे छूट दी,' या 'इसमें मौजूद विशिष्टताओं से,' या 'इस घर पर मेरे दावे से।' [इसके बाद], उसका दावा और साक्ष्य नहीं सुना जाएगा।" [2] - तक्मिला शामी, खंड २, पृ. १८०, पंक्ति ३१, सुलह की किताब (किताब अल-सुलह)।

"अल-बज्जाज़िया में अल-मुहित से: यदि वारिसों में से कोई एक शेष वारिसों को छूट दे देता है, फिर विरासत का दावा करता है और [छूट देने से] इनकार करता है, तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा।" [3] - तन्कीह अल-हामिदिया, खंड २, पृ. ५४, पंक्ति ९, इकरार की किताब (किताब अल-इकरार)।

"अल-बज्जाज़िया में है: [यदि कोई] [सभी] दावों से बरी करता है, फिर दूसरे पर अपने पिता की विरासत का दावा करता है; यदि उसके पिता की मृत्यु छूट देने से पहले हुई थी, तो [दावा] मान्य नहीं है।" [4] - अल-उकूद

उर्दू अनुवाद / स्पष्टीकरण

ऐसा इसलिए है क्योंकि पंद्रह वर्षों के बाद मामलों की सुनवाई पर शासक का प्रतिबंध अल्लाह तआला की ओर से उसके सरकारी क्षेत्राधिकार के सभी न्यायाधीशों के लिए एक रहमत है, विशेष रूप से जब यह देरी बिना किसी वैध बहाने के हुई हो। (त)

लेकिन किसी विशिष्ट वस्तु के दावे में बरी कर देना (छूट देना) जायज़ है जैसा कि दुरर में है; और 'इबरा' (छूट/माफी) यह है कि वह कहे: "मैंने बरी कर दिया" या "इस घर के झगड़े से या अपने दावे से मैंने बरी कर दिया।" अब उसका दावा और गवाही सुनवाई के योग्य नहीं होगी। (त)

सुलह की किताब में बज्जाज़िया से मुहित के हवाले से उद्धृत है कि यदि एक वारिस शेष वारिसों को बरी कर दे और फिर बाद में विरासत पर दावा करे, तो वह सुना नहीं जाएगा। (त)

बज्जाज़िया में है कि यदि किसी ने कहा "मैं अपने दावों से बरी करता हूँ," और फिर उसने दूसरे पर पिता की विरासत का दावा किया; तो यदि बरी करने से पहले पिता की

अरबी पाठ / स्रोत	उर्दू अनुवाद / स्पष्टीकरण
अल-दुर्रिया फी तन्कीह अल-हामिदिया, खंड २, दावों की किताब (किताब अल-दावा)।	मृत्यु हो चुकी थी, तो दावा सुना नहीं जाएगा। (त)

पादलेख: १. कुर्रत अल-उयून अल-अख़यार, तक्मिला रद्द अल-मुह्तार, दावों की किताब, मुतअल्लिक-ए-तखालुफ़ अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, १/३७७-३७८। २. कुर्रत अल-उयून अल-अख़यार, तक्मिला रद्द अल-मुह्तार, सुलह की किताब, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, २/१६२। ३. अल-उकूद अल-दुर्रिया फी तन्कीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, इकरार की किताब, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, २/५४। ४. अल-उकूद अल-दुर्रिया फी तन्कीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, दावों की किताब, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, २/६३।

पृष्ठ ३६७/६९२

عربی عبارت / ماخذ

نصرالرحمٰن قضاءة فی سائر ممالکه عن سماعها بعد خمس عشر سنة اذا کان ترکها بغیر عذر شرعی فی الملك ۱ - تکملہ شامی جلد اول باب التخالف ص ۷۷۳ سطر ۲

واماالابراء من دعوی العین فجائز کما فی الدرر وھو ان یقول برئت عنها او عن خصوصی فیها او عن دعوای هذه الدار لا تسمع دعواه ولا بینة ۲ - تکملہ شامی جلد ثانی ص ۱۸۰ سطر ۳۱ کتاب الصلح۔

فی البزازیة عن المحیط لو ابراء احد الورثة الباقیة ثم ادعی التترکة و انکر لا تسمع دعواه ۳ - تنقیح حامدیہ جلد ثانی ص ۵۴ سطر ۹ کتاب الاقرار۔

فی البزازیة ابراء عن الدعاوی ثم ادعی علیه ارثاً عن ابیه ان کان مات ابوه قبل الابراء

اردو ترجمہ / تشریح

اس لئے کہ حکمران کی پندرہ سال کے بعد سماعت کی ممانعت اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس کے تمام حکومتی علاقہ کے قاضیوں کے لئے رحمت ہے خصوصاً کوئی عذر نہ ہونے کی صورت میں یہ تاخیر ہو۔ (ت)

لیکن کسی معین چیز کے دعویٰ میں بری کردینا جائز ہے جیسا کہ درر میں ہے، اور ابراء یہ ہے کہ کہہ دے کہ میں نے بری کردیا یا اس مکان کے جھگڑے سے یا اپنے دعویٰ سے میں نے بری کردیا، تو اب اس کا دعویٰ اور گواہی قابل سماعت نہ ہوگی۔ (ت)

کتاب الصلح میں بزازیہ سے بحوالہ محیط منقول ہے کہ اگر ایک وارث باقی وارثوں کو بری کرکے پھر بعد میں ترکہ پر دعویٰ کرے تو مسموع نہ ہوگا (ت)

بزازیہ میں ہے کہ اگر کہا میں اپنے دعووں سے بری کرتا ہوں، پھر اس نے دوسرے پر والد کی

عربی عبارت / ماخذ	اردو ترجمہ / تشریح
لاتصح والدعوی ۴ - عقود الدریة فی تنقیح الحامدیہ جلد ثانی کتاب الدعویٰ۔	وراثت کا دعویٰ کردیا، تو اگر بری کرنے سے قبل والد فوت ہوا تو دعویٰ مسموع نہ ہوگا۔ (ت)

حواشی: ۱ قرة عیون الاخیار تکملہ رد المحتار کتاب الدعوی باب التخالف داراحیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۳۷۷-۳۷۸ ۲ قرة عیون الاخیار تکملہ رد المحتار کتاب الصلح داراحیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۱۶۲ ۳ العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامدیه کتاب الاقرار ارگ بازار قندهار افغانستان ۲ / ۵۴ ۴ العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامدیه کتاب الدعوی ارگ بازار قندهار افغانستان ۲ / ۶۳

Fatawa Razawiya Volume 19

[Arabic]: And similarly, if he said: 'I have gifted what he owes me of my property, then he is free of that [debt].' (1) Similarly, if he said, 'I have gifted to him the property he owes me,' he will be absolved (from the debt). (T)

Alamgiri, Volume 3, Book of Acknowledgment, p. 584: Since the long-standing possession of the defendant as a trust or usurpation is proven, the plaintiff legally has no right of revocation because for revocation after delivery (taslim), a court decree (qaza) or mutual consent (raza) is a condition. (According to the following narration):

[Arabic]: 'And after delivery, he has no right of revocation in the case of a relative within prohibited degrees (Dhi al-Rahim al-Mahram). In cases other than that, he has the right of revocation; however, after delivery, the donor does not unilaterally revoke, but rather it requires a court decree or mutual consent.' (2) After giving possession, he will not have the right to take it back from a mahram relative. For a non-mahram, there is a right to take it back, but after giving possession, the donor will not have the authority to take it back himself; instead, a court decree or mutual consent will be necessary. (T)

Takmila Shami, Volume 2, p. 358 line, Chapter of Revocation of Gift: In the case in question, there is no consent from the defendant, and for the validity of a court decree, the validity of the claim is a condition, which is not found here as mentioned before. Therefore, for the strong reasons mentioned above, the plaintiff has neither the right of revocation nor is her claim maintainable. Especially since in the British Empire, the limitation period for hearing a case is fixed at 12 years. Based on the sovereign's prohibition, hearing a claim beyond the limitation period is not legally enforceable. Even if the defendant's possession is assumed to start from the death of Musammat Bahrai, the plaintiff's claim is still beyond the limitation period because 16 years have passed since her death. Although the written deed of gift appears to be a gift of joint property (hibah-e-musha'), in reality, it is a discharge/exoneration (ibra) (According to the following narration):

[Arabic]: 'In short, exoneration (ibra) concerning specific items: either it is from the claim over them, which is absolutely valid, or it concerns the items themselves; if they were usurped and destroyed, it is valid.' Its summary is that exonerating from a specific existing thing is a claim on it; in exoneration, it is absolutely correct. And if

the exoneration relates to the specific thing itself, then even if that thing was usurped and destroyed [it is valid]. (T)

1. Fatawa Hindiyya, Book of Acknowledgment, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4 / 204.
2. Qurrat 'Uyun al-Akhyar Takmila Radd al-Muhtar, Book of Gift, Chapter of Revocation of Gift, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2 / 324.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी]: और इसी तरह अगर उसने कहा: 'मैंने उसे वह धन दान कर दिया जो मुझ पर उसका ऋण था, तो वह उससे मुक्त है।' (1) और इसी तरह अगर उसने कहा 'मैंने अपना माल जो मुझ पर उसका ऋण था उसे दान कर दिया' तो वह उससे बरी (मुक्त) हो जाएगा। (त)

आलमगीरी जिल्द 3, किताबुल इकरार, पृष्ठ 584: चूँकि प्रतिवादी (मुदआ-अलैह) का पुराना कब्ज़ा अमानत या ज़बरदस्ती (ग़सब) के रूप में प्रमाणित है, इसलिए शरीयत के अनुसार वादी (मुदई) को वापसी (रुजू) का कोई अधिकार नहीं मिल सकता क्योंकि सुपुर्दगी (तस्लीम) के बाद वापसी के लिए अदालत के आदेश (क़ज़ा) या आपसी सहमति (रज़ा) की शर्त है। (निम्नलिखित कथन के अनुसार):

[अरबी]: 'और सुपुर्दगी के बाद, महरम रिश्तेदार के मामले में उसे वापसी का अधिकार नहीं है। इसके अलावा अन्य मामलों में उसे वापसी का अधिकार है; हालाँकि सुपुर्दगी के बाद, दाता स्वयं वापसी का अधिकार नहीं रखता है, बल्कि इसके लिए अदालत के आदेश या आपसी सहमति की आवश्यकता होती है।' (2) कब्ज़ा देने के बाद महरम से वापस लेने का उसे अधिकार नहीं होगा, और गैर-महरम से वापसी का अधिकार है लेकिन कब्ज़ा देने के बाद दाता को स्वयं वापस लेने का अधिकार नहीं होगा बल्कि अदालती फैसला या आपसी रज़ामंदी ज़रूरी होगी। (त)

तकमिला शामी जिल्द 2, पृष्ठ 358 लाइन, बाबुर-रुजू फिल हिबा: पूछे गए मामले में प्रतिवादी की सहमति तो है नहीं, और अदालती फैसले की वैधता के लिए दावे की वैधता शर्त है, जो यहाँ नहीं पाई जाती जैसा कि पहले बताया गया है। अतः उपरोक्त मज़बूत कारणों से वादी को न तो वापसी का अधिकार है और न ही उसका दावा सुनने योग्य है। विशेष रूप से ब्रिटिश साम्राज्य में सुनवाई की समय सीमा 12 वर्ष तय है और सरकारी प्रतिबंध के आधार पर समय सीमा से अधिक होने पर दावा सुनना कानूनी रूप से लागू नहीं होता। यदि प्रतिवादी का कब्ज़ा मुसम्मात बहराई की मृत्यु से मान लिया जाए, तब भी वादी का दावा समय सीमा से बाहर है क्योंकि उनकी मृत्यु को 16 वर्ष बीत चुके हैं। और उक्त हिबा नामा (दान पत्र) हालाँकि देखने में संयुक्त संपत्ति का दान (हिबा-ए-मुशा) लगता है, लेकिन वास्तव में यह मुक्ति (इबरा) है (निम्नलिखित कथन के अनुसार):

[अरबी]: 'संक्षेप में, विशिष्ट वस्तुओं से संबंधित मुक्ति (इबरा): या तो उनके दावे से होती है, जो पूर्णतः वैध है, या स्वयं वस्तुओं से संबंधित होती है; यदि वे छीनी गई थीं और नष्ट हो गईं, तो यह वैध है।' इसी का सारांश यह है कि विशिष्ट मौजूद चीज़ से संबंधित बरी करना, यह उस पर दावा है, बरात (मुक्ति)

में तो वह पूर्णतः सही है, और अगर स्वयं विशिष्ट चीज़ से बरात का संबंध हो तो अगरचे वह चीज़ छीनी हुई और नष्ट हो चुकी हो (तब भी सही है)। (त)

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इकरार, अध्याय 14, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/204।
2. कुर्रतुल उयून अल-अख़यार तकमिला रद-अल-मुह्तार, किताबुल हिबा, बाबुर-रुजू फ़िल हिबा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 2/324।

पृष्ठ 368 का 692

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹

و کذلک لو قال وھبت الذی لی علیہ من مالی فھو بریٔ من ذلک ۱- اور یوں ہی اگر کہا میں نے اس پر اپنا مال اس کو ہبہ کیا تو بری ہو جائے گا۔ (ت)

عالمگیریہ جلد ثالث کتاب الاقرار ص ۵۸۴ اور مدعیہ علیہ کا قبضہ قدیم سے بطور امانت یا غصب کے جب ثابت ہے تو شرعاً مدعیہ کو کسی طرح حق رجوع حاصل نہیں ہو سکتا کیونکہ رجوع بعد التسلیم کے واسطے قضا یا رضا شرط ہے۔ (بروایت ذیل):

وبعد التسلیم لیس لہ حق الرجوع فی ذی الرحم المحرم وفیما سوی ذلک لہ حق الرجوع الان بعد التسلیم لاینفرد الواھب بالرجوع بل یحتاج فیہ الی القضاء او الرضاء ۲- قبضہ دینے کے بعد محرم سے واپس لینے کا اس کو حق نہ ہوگا، اور غیر محرم سے واپسی کا حق ہے مگر قبضہ دینے کے بعد واہب کو خود واپس لینے کا اختیار نہ ہوگا بلکہ قضاء یا باہمی رضامندی ضروری ہوگی۔ (ت)

تکملہ شامی جلد ثانی ص ۳۵۸ سطر، باب الرجوع فی الھبہ، صورت مسئولہ میں رضامند علیہ کی تو ہے نہیں اور صحتِ قضا کے واسطے صحتِ دعوٰی شرط ہے اور وہ یہاں نہیں پائی جاتی کما مر، پس بوجوہاتِ قویہ بالا مدعیہ کو نہ حقِ رجوع حاصل ہے اور نہ دعوٰی اس کا قابلِ سماعت ہے خاص کر سلطنتِ انگلشیہ میں میعاد سماعت ۱۲ سال مقرر ہے اور بناء نہی سلطانی پر سماع دعوٰی زائد المیعاد قضاءً تو نافذ نہیں قبضہ مدعلیہ کا اگر وفات مسماۃ بہرائی سے فرض کیا جائے تب بھی دعوٰی مدعیہ زائد المیعاد ہے کیونکہ وفات اس کی ۱۶ سال گزر گئے ہیں اور ہبہ نامہ مرقومہ اگرچہ ظاہر ا ہبہ مشاع ہے مگر حقیقت میں ابراء ہے (بروایت ذیل):

وحاصل ان الابراء المتعلق بالاعیان اما ان یکون عن دعواہا وہو صحیح مطلقاً وان تعلق بنفسہافان کانت مغصوبۃ ہالکۃ صح اسی کا حاصل یہ ہے کہ معین موجود چیز سے متعلق بری کرنا، یہ اس پر دعویٰ ہے، براءت میں تو وہ مطلقاً صحیح ہے، اور اگر نفس چیز معین سے براءت کا تعلق ہو تو اگر چہ وہ چیز مغصوب ہلاک شدہ (ت)

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الاقرار الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۲۰۴ ۲ قرۃ عیون الاخیار تکملہ ردالمحتار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الہبہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۳۲۴

جلد ۱۹ (Volume 19)

Fatawa-e-Razvia

[Table Header: Left Column (Arabic Source), Right Column (Urdu Translation/ Explanation)] Similarly, like a debt, if it (the property) is present, the meaning of 'bara'at' (absolution/exoneration) from it is absolution from liability/guarantee if it perishes. After absolution from the specific thing itself, it becomes like a trust (amanat) for which one is not liable except through transgression. If the thing itself was already a trust, then absolution is not valid 'diyanatan' (religiously/in conscience), meaning if the owner gets hold of it, they can take it. However, it is valid 'qadaan' (judicially), so the judge will not hear a claim after this absolution. This is a summary of what is gained from this context. (T) [Right Column Urdu Text]

Arabic Text in Left Column: ایضاً کالدین وان کانت قائمة فهي بمعنى البراءة عنها عن ضمانها لو هلکت وتصیر بعد البراءة من عینها کالامانة لا تضمن الا بالتعدی علیها وان کانت العین امانة فالبراءة لاتصح دیانة بمعنی انه اذا ظفر بها مالکها اخذها وتصح قضاءاً فلا یسمع القاضی دعواه بعد ابراء هذا ملخص ما استفید من هذا المقام -1

(Takmila Shami Vol 2, p 183, line 5, Book of Reconciliation) Although the explicit word 'bara'at' is not in the deed of gift (hiba-nama), absolution can also occur through the word 'hiba' as previously mentioned from Al-Alamgiriyah. Especially the wording in the deed of gift ("that there is and will be no claim or interference") is an explicit text on absolution from claims, which is unanimously valid. Therefore, legally, by maintaining the defendant's proprietary possession, the plaintiff's claim is judicially dismissible. And Allah Almighty knows best.

Answer from Deoband

[Bottom Block: Left Column (Arabic), Right Column (Urdu)] I say: It is stated in Al-Durr al-Mukhtar: A gift (hiba) of a divisible thing will not be completed without giving possession, whether it was gifted to a partner or a stranger, because the concept of complete possession is not possible in it, as stated in general books. So this is the school of thought... etc. And if it was delivered as an undivided share (musha'), the recipient (mawhub lahu) does not become the owner... etc. Durr al-Mukhtar, and in Radd al-Muhtar. [Right Column Urdu Text]

Arabic Text in Left Column: اقول: قال فی الدرالمختار لا تتم بالقبض فیما یقسم ولووھبه لشریکه اولاجنبي لعدم تصور القبض الکامل کما فی عامۃ الکتب فکان ھو لمذھب الخ ولو سلمه شائعاً لایملکه الخ درمختار، وفی ردالمحتار -2

1. Qurat al-Uyun al-Akhyar, Takmila Radd al-Muhtar, Kitab al-Sulh, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/164.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Mujtabai Delhi 2/159.

जिल्द १९ (Volume 19)

फ़तावा-ए-रज़विया

[तालिका हेडर: बायां कॉलम (अरबी स्रोत), दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद/व्याख्या)] इसी प्रकार ऋण की तरह, यदि वह वस्तु मौजूद है, तो उससे 'बरात' (मुक्ति) का अर्थ है कि यदि वह नष्ट हो जाए तो उसके हर्जाने (ज़मानत) से मुक्ति है। वस्तु से मुक्ति के बाद, वह एक अमानत की तरह हो जाएगी जिसके लिए केवल उल्लंघन की स्थिति में ही उत्तरदायी ठहराया जा सकता है। यदि वस्तु पहले से ही अमानत थी, तो 'दयानतन' (धार्मिक रूप से) मुक्ति वैध नहीं होगी, जिसका अर्थ है कि यदि स्वामी उस पर अधिकार कर ले तो वह उसे ले सकता है। लेकिन 'कज़ान' (न्यायिक रूप से) यह मुक्ति मान्य होगी, इसलिए न्यायाधीश इस बरात के बाद दावे की सुनवाई नहीं करेगा। यह इस संदर्भ से प्राप्त सारांश है। (त) [दायां कॉलम उर्दू पाठ]

बाएं कॉलम में अरबी पाठ: ایضاً کالدین وان کانت قائمة فهي بمعنى البراءة عنها عن ضمانها لو هلکت وتصير بعد البراءة من عينها کالامانة لا تضمن الا بالتعدی عليها وان کانت العين امانة فالبراءة لاتصح ديانة بمعنى انه اذا ظفر بها مالکها اخذها وتصح قضاءاً فلا يسمع القاضی دعواه بعد ابراء هذا ملخص ما استفيد من هذا المقام -1

(तक्मिला शामी, खंड 2, पृष्ठ 183, पंक्ति 5, सुलह की पुस्तक) यद्यपि दान-पत्र (हिबा-नामा) में स्पष्ट रूप से 'बरात' शब्द नहीं है, फिर भी 'हिबा' शब्द से भी बरात हो सकती है जैसा कि आलमगीरिया के हवाले से पहले बताया जा चुका है। विशेष रूप से दान-पत्र में दी गई शब्दावली ("कि कोई दावा या हस्तक्षेप नहीं है और न होगा") दावों से बरात पर एक स्पष्ट पाठ है, जो सर्वसम्मति से मान्य है। इसलिए, कानूनी रूप से, प्रतिवादी के मालिकाना कब्ज़े को बरकरार रखते हुए, वादी के दावे को न्यायिक रूप से खारिज किया जाना चाहिए। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

देवबंद का जवाब

[निचला ब्लॉक: बायां कॉलम (अरबी), दायां कॉलम (उर्दू)] मैं कहता हूँ: अल-दुर्र अल-मुख्तार में कहा गया है: विभाज्य वस्तुओं में कब्ज़े के बिना दान (हिबा) पूरा नहीं होगा, चाहे वह भागीदार को दान किया गया हो या किसी अजनबी को, क्योंकि पूर्ण कब्ज़े की कल्पना इसमें संभव नहीं है, जैसा कि आम किताबों में है। तो यही मज़हब है... आदि। और अगर इसे अविभाजित हिस्से (मुशअ) के रूप में

सौंपा गया है, तो प्राप्तकर्ता (मवहूब लहु) मालिक नहीं बनेगा... आदि। दुर्र अल-मुख्तार, और रद अल-मुहतार में। [दायां कॉलम उर्दू पाठ]

बाएं कॉलम में अरबी पाठ: اقول: قال فی الدرالمختار لا تتم بالقبض فیما یقسم ولووهبه لشریکه اولاجنبي لعدم تصور القبض الکامل کما فی عامۃ الکتب فکان هو لمذهب الخ ولو سلمه شائعاً لایملکه الخ درمختار، وفی ردالمحتار -2

1. क़ुरत अल-उयून अल-अख़यार, तक्मिला रद अल-मुहतार, किताब अल-सुलह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 2/164।
2. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-हिबा, मुजतबाई दिल्ली 2/159।

جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ

ایضاً کالدین وان کانت قائمة فهي بمعنی البراءة عنها عن ضمانها لو هلکت وتصیر بعد البراءة من عینها کالامانة لا تضمن الا بالتعدی علیها وان کانت العین امانة فالبراءة لاتصح دیانة بمعنی انه اذا ظفر بها مالکها اخذها وتصح قضاءاً فلا یسمع القاضی دعواه بعد ابراء هذا ملخص ما استفید من هذا المقام

-1 ہے تو دین کی طرح اس کی براءت صحیح ہے اور وہ چیز موجود ہو تو پھر اس چیز سے براءت کا مطلب یہ ہے کہ اگر وہ ہلاک ہو جائے تو اس کے ضمان سے براءت ہے اور اس موجود سے براءت کے بعد تو پھر وہ چیز امانت کی طرح ہوگی تو ہلاک کئے بغیر ضمان نہ دے گا ، اور وہ چیز امانت پر ہو تو براءت دیانۃً صحیح نہ ہو گی اس معنی سے کہ اگر مالک اس چیز پر قابو پالے تو حاصل کر سکتا ہے۔ لیکن قضاءً یہ براءت صحیح ہو گی تو براءت کے بعد قاضی اس کے دعویٰ کو نہ سنے گا، اس مقام میں حاصل شدہ فائدہ کا یہ خلاصہ ہے۔ (ت)

(تکملہ شامی جلد ثانی ص ۱۸۳ سطر ۵ کتاب الصلح) ہبہ نامہ میں اگر چہ لفظ براءت کا صریح نہیں مگر لفظ ہبہ سے بھی براءت ہو سکتی ہے کما مر عن العالمگیریہ (جیسا کہ عالمگیریہ سے گزرات) خصوصاً لفظ مندرجہ ہبہ نامہ (کہ کوئی دعویٰ ودخل نہیں ہے اور نہ ہوگا) نص صریح براءت عن الدعویٰ پر ہے جو بالاتفاق صحیح ہے ، لہٰذا شرعاً قبضہ مالکانہ مدعا علیہ رکھ کردعویٰ مدعیہ کا قضاءً قابل اخراج ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

جواب دیوبند

اقول: قال فی الدرالمختار لا تتم بالقبض فیما یقسم ولووھبه لشریکه اولاجنبي لعدم تصور القبض الکامل کما فی عامۃ الکتب فکان ھو لمذھب الخ ولو سلمه شائعاً لایملکه الخ درمختار، وفی ردالمحتار -2 میں کہتا ہوں در مختار میں فرمایا: قابلِ تقسیم چیز کا ہبہ قبضہ دینے سے تام نہ ہوگا خواہ شریک کو ہبہ کیا یا اجنبی کو، کیونکہ اس میں کامل قبضہ کا تصور نہیں جیسا کہ عام کتب میں ہے، تو یہی مذہب ہے الخ اور اگر مشاع کا قبضہ دیا تو موہوب لہ مالک نہ بنے گا الخ در مختار ، اور

1 قرۃ عیون الاخیار تکملہ ردالمحتار کتاب الصلح داراحیاء التراث العربي بیروت ۲/ ۱۶۴ 2 درمختار کتاب الھبۃ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹

Fatawa Razawiyya Volume 19

وكما يكون للواہب الرجوع فيها يكون للوارثة بعد موتہ[1] الخ فہٰذا يفيدان للواہب استردادہ من ورثة الموہوب لہ وأيضاً لحق لايسقط بتقادم الزمان كما حققہ المحقق الشامي[2] في مسائل شتى من آخر الكتاب-واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب، كتبہ عزيز الرحمن عفی عنہ ۲۰ رجب ۱۳۲۷ھ

It is stated in Radd al-Muhtar that just as the donor (Wahib) himself has the right of revocation, similarly after his death his heirs also have the right, etc. From this, it is benefited that the donor has the right to take back the gift from the heirs of the donee (Mauhub-lahu) after their death. Furthermore, no right shall lapse due to the passage of time. As the researcher Allama Shami has investigated in various issues at the end of the book. And Allah Almighty knows best what is correct. Written by Aziz-ur-Rahman, may he be forgiven, 20 Rajab 1327 AH.

Rajab 1327 AH (T)

In His Name, the Most High From Abu al-Manzoor Muhammad Ghaus Bakhsh, resident of Bait al-Ilm wal-Hukm, Par-Wajran, village Koila Madho, Post Office Ghauspur, State of Bahawalpur, Tehsil Khanpur. To the exalted presence of the master of the register of sciences, our master and served one, the focal point of the hopes of the best of Allah's servants, Hazrat Ahmad Raza Khan Sahib, may his shadow be extended. Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. How is your noble health? It is a necessary request in your service; listen attentively and grant an answer with thorough investigation and deliberation urgently. An inquiry (Istifta) regarding undivided gift (Hiba-e-Musha) and the divorce of a minor (Talaq-e-Sabi) along with a postal stamp was sent to your service some time ago. It was known from the letter of Maulana Amjad Ali Sahib Azmi that it was not received. Therefore, as per their suggestion, a second copy is being sent. My kind benefactor! A lawsuit regarding revocation of gift has occurred in the court of the District Judge, Khanpur, whose recourse is towards the sacred Sharia. The scholars of this area are divided among themselves. A fatwa with its answer is sent to your exalted presence. Please, out of benevolence and for the sake of Allah, carefully examine the sent fatwa and affix your signature and seal, along with the group of esteemed scholars. Along with further support for the answer that the facts of the case from the 'Book of Judgement' (Kitab al-Qada) are against the claim, etc., and other factors that prevent the revocation of the gift. Please add from your noble self. Your Excellence, a copy was also sent to Deoband.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/511 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Section on Detention, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/333; Radd al-Muhtar, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/747

وكما يكون للواہب الرجوع فيها يكون للوارثة بعد موتہ[1] الخ فہٰذا يفيدان للواہب استردادہ من ورثة الموہوب لہ وأيضاً لحق لايسقط بتقادم الزمان كما حققہ المحقق الشامي[2] في مسائل شتى من آخر الكتاب-واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب، كتبہ عزيز الرحمن عفی عنہ ٢٠ رجب ١٣٢ھ٧

रद-उल-मुहतार में है कि जिस तरह ख़ुद वाहब (दान देने वाले) को रुजूअ (वापसी) का हक़ है, उसी तरह उसकी मौत के बाद उसके वारिसों को हक़ है, इत्यादि। इससे यह फ़ायदा हुआ कि वाहब को मौहूब लह (दान पाने वाले) की मौत के बाद उसके वारिसों से वापस लेने का हक़ है और साथ ही कोई हक़ पुराना समय बीतने की वजह से साक़ित (समाप्त) नहीं होगा। जैसा कि किताब के आख़िर में अल्लामा शामी ने 'मसाइल शत्ती' में इसकी तहक़ीक़ फ़रमाई। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है, इसे अज़ीज़ुर रहमान ने लिखा, अल्लाह उन्हें क्षमा करे, २० रजब १३२७ हिजरी।

रजब १३२७ हिजरी (त)

बिस्मिही तआला (अल्लाह के नाम से, जो सबसे उच्च है) अबू अल-मंज़ूर मुहम्मद ग़ौस बख़्श की तरफ से, निवासी बैत अल-इल्म वल-हुक्म, पर वजड़ान, मोज़ा कोहला मधू, डाकखाना ग़ौसपुर, रियासत बहावलपुर, तहसील खानपुर। आली जनाब, उलूम के रजिस्टर के प्रबंधक, हमारे मौलाना और मख़दूम, नेक बंदों की उम्मीदों के केंद्र, हज़रत अहमद रज़ा खां साहब (मद्दज़िल्लहु)। अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहु, मिज़ाज शरीफ़ कैसा है? आपकी सेवा में एक ज़रूरी गुज़ारिश है, इसे ध्यान से सुनकर पूर्ण शोध और विचार के साथ शीघ्र उत्तर प्रदान करें। हिबा-ए-मुशाअ (अविभाजित उपहार) और तलाक़-ए-सबी (नाबालिग का तलाक़) से संबंधित एक इस्तिफ़्ता (धार्मिक प्रश्न) टिकट के साथ कुछ समय पहले भेजा गया था। मौलाना अमजद अली साहब आज़मी के पत्र से पता चला कि वह नहीं मिला। इसलिए उनके सुझाव पर दूसरी प्रति भेजी जा रही है। मेरे मेहरबान! ज़िला जज खानपुर की अदालत में दान की वापसी (रुजूअ अन-अल-हिबा) का मुक़दमा चल रहा है, जिसका समाधान पवित्र शरीअत की ओर है। इस क्षेत्र के विद्वानों के बीच मतभेद हैं। हज़रत आला की सेवा में फ़तवा और उत्तर भेजा जा रहा है। कृपया परोपकार के नाते और अल्लाह की रज़ा के लिए भेजे गए फ़तवे पर गौर फरमाएं और सम्मानित विद्वानों की जमात के साथ अपने हस्ताक्षर और

मुहर लगा दें। साथ ही उत्तर के और अधिक समर्थन में कि 'किताब अल-क़ज़ा' से मामले के तथ्य दावे के विरुद्ध हैं, और अन्य बातें दान की वापसी में बाधक हैं। कृपया अपनी नेक हस्ती से इसमें वृद्धि करें। जनाब-ए-आला, इसकी एक प्रति देवबंद भी भेजी गई थी।

[1] रद-उल-मुहतार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/५११ [2] रद-उल-मुहतार, किताब अल-क़ज़ा, फ़स्ल फ़िल हब्स, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/३३३; रद-उल-मुहतार, मसाइल शत्ती, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/७४७

पृष्ठ ३७० / ६९२

وکما یکون للواہب الرجوع فیھا یکون للوارثۃ بعد موتہ[1] الخ فہٰذا یفیدان للواہب استرداده من ورثۃ الموہوب لہ وأیضاً لحق لایسقط بتقادم الزمان کما حققه المحقق الشامي[2] في مسائل شتی من آخر الکتاب-واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب، کتبہ عزیز الرحمن عفی عنہ ۲۰ رجب ۱۳۲۷ھ

ردالمحتار میں ہے کہ جس طرح خود واہب کو رجوع کا حق ہے اسی طرح اس کی موت کے بعد اس کے وارثوں کو حق ہے الخ، اس سے یہ فائدہ ہوا کہ واہب کو موہوب لہ کی موت کے بعد اس کے وارثوں سے واپس لینے کا حق ہے اور نیز کوئی حق پرانا زمانہ ہونے کی وجہ سے ساقط نہ ہوگا۔ جیسا کہ کتاب کے آخر میں علامہ شامی نے مسائل شتی میں اس کی تحقیق فرمائی، واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب، کتبہ عزیز الرحمن عفی عنہ ۲۰ رجب ۱۳۲۷ھ

رجب ۱۳۲۷ھ (ت)

باسمہ تعالیٰ از ابو المنظور محمد غوث بخش مقیم بیت العلم والحکم پر وجڑان موضع کوئلہ مد ہو ڈا خانہ غوث پور ریاست بہاولپور تحصیل خانپور۔ بعالی خدمت اسم درجت مدراء سجل العلوم علی العمود حضرت مولنا ومخدومنا قبلہ آمال و آمال خیار عباد اللہ المتعال حضرت احمد رضا خاں صاحب مدظلہ السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، مزاج شریف عنصر لطیف خدمت میں ضروری عرض ہے توجہ سے سن کر جواب بتدقیق و غور تمام بعجلت عطا فرمائیں ایک استفتاء متعلق ہبہ مشاع و طلاق صبی بمعہ ٹکٹ کچھ عرصہ سے خدمت میں بھیجا تھا، مولنا امجد علی صاحب اعظمی کے خط سے معلوم ہوا کہ نہیں ملا، پس حسب الایماء ان کے دوسری نقل ارسال ہے کرم نوازی من! عدالت ڈسٹرکٹ جج خانپور میں دعوی عن الہبہ کا گزرا ہے کہ جس کا رجوع شرع مقدس کی طرف ہے علماء علاقہ ہذا آپس میں مختلف ہیں، حضرت اعلیٰ کی خدمت اقدس میں فتویٰ

مع الجواب ارسال ہے، براہ کرم بخشی وحسبۃ اللہ بامعانِ نظر فتویٰ مرسلہ پر دستخط و مہر بالشمولیت جماعت علمائے کرام ثبت فرمادیں بمعہ مزید تائید جواب اس کے کہ واقعات صورتِ حال از کتاب القضاء مخالف دعوی وغیرہ وغیرہ رجوع عن الہبہ سے مانع ہے، اپنی ذات باحسنات سے اضافہ فرمادیں، جناب والا ایک نقل دیوبند بھی ارسال کی گئی تھی

[1] ردالمحتار کتاب الھبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۱۱ [2] ردالمحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۳۳، ردالمحتار مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۷۴۷

Volume 19 Fatawa Razawiyyah

However, the Mufti of Deoband has returned the fatwa request after writing a very brief and careless answer, which is very surprising. What kind of answer is this? No consideration or attention was given to the 'Book of Judgment' (Kitab al-Qada), contradictory claims, etc. An appeal is made to the center of fatwas, the Holy Presence, to consider the original request on which the Mufti of Deoband has given an answer, and kindly provide a detailed answer quickly with page references, etc., as some time has already passed. Only, 10 Sha'ban 1337 AH / 11 May 1919 AD.

The Answer: O Allah, guide us to the truth and correctness. Here, some matters must be considered for the clarification of the answer and the manifestation of the correct path, and success is from Allah.

Firstly: In property that is capable of division, the gift of an undivided share (Hiba al-Musha') is invalid by the consensus of the Hanafi Imams; neither the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) nor anyone else disagrees with this. Imam Shafi'i disagrees, may Allah be pleased with them all. Bada'i' al-Sana'i' by Malik al-Ulama, Volume 6, page 119:

Arabic Text	Urdu Translation
The gift of undivided property (musha') in things that can be divided is not permissible according to us, while according to al-Shafi'i, it is permissible.[1]	The gift of a divisible undivided item is not permissible according to us and is permissible according to Imam Shafi'i. (T)

Hidayah, Vol 2, page 212:

Arabic Text	Urdu Translation
Gifting property that can be divided is not permissible unless it is partitioned, and al-Shafi'i said it is permissible.[2]	Gifting a divisible item without it being partitioned is not permissible, and Imam Shafi'i said it is permissible. (T)

Tabyin al-Haqa'iq, Vol 5, page 93:

Arabic Text	Urdu Translation
It is not permissible in undivided property that can be divided, and al-Shafi'i said it is permissible.[3]	The gift of a divisible undivided item is not permissible, and Imam Shafi'i (may Allah Almighty have mercy on him) said it is permissible. (T)

Yes, the disagreement is over whether the existence of an undivided share (shuyu') only at the time of taking possession (qabda) prevents the validity of the gift, or even if it exists at the time of the contract (aqd). The first is the view of the Imam [Abu Hanifa], and the second is the view of the Sahibayn [Abu Yusuf and Muhammad], may Allah be pleased with them. The fatwa is always based on the view of the Imam, as we have established in 'Ajla al-I'lam bi-anna al-Fatwa Mutlaqan 'ala Qawl al-Imam' (As we researched in 'Ajla al-I'lam...'). Bada'i' al-Sana'i', Vol 2, p. 12:

[1] Bada'i' al-Sana'i', Kitab al-Hiba, chapter regarding conditions, etc. H.M. Saeed Company Karachi, 6/119. [2] Al-Hidayah, Kitab al-Hiba, Matba' Yusufi Lucknow, 3/283. [3] Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Hiba, Al-Matba'at al-Kubra al-Amiriyyah Bulaq Egypt, 5/93.

लेकिन देवबंद के मुफ्ती ने बड़ी लापरवाही से बहुत संक्षिप्त उत्तर लिखकर इस्तफ़्ता (प्रश्न) वापस कर दिया है, जिस पर बहुत आश्चर्य होता है। यह कैसा उत्तर है? किताबुल कज़ा, विरोधाभासी दावों आदि पर कोई विचार या ध्यान नहीं दिया गया। फ़तवों के केंद्र, पवित्र हज़रत की बारगाह में निवेदन है कि जिस इस्तफ़्ता पर देवबंद के मुफ्ती ने उत्तर दिया है, उस पर विचार करते हुए कृपया शीघ्र ही पृष्ठ संख्या आदि के संदर्भ के साथ विस्तृत उत्तर प्रदान करें। कुछ समय पहले ही बीत चुका है। केवल, 10 शाबान 1337 हिजरी / 11 मई 1919 ईस्वी।

उत्तर (अल-जवाब): ऐ अल्लाह, सत्य और सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन कर। यहाँ उत्तर के स्पष्टीकरण और सही मार्ग की अभिव्यक्ति के लिए कुछ बातों का ध्यान रखना आवश्यक है, और सफलता अल्लाह की ओर से ही है।

पहला: विभाज्य संपत्ति (ऐसी संपत्ति जिसे बाँटा जा सके) में अविभाजित हिस्से का उपहार (हिबा-ए-मुशाअ) हनफ़ी इमामों की सहमति से अमान्य है; साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) या किसी अन्य का इसमें कोई मतभेद नहीं है। इमाम शाफ़ई का इसमें मतभेद है, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो। बदाइअ इमाम मलिकुल उलमा, जिल्द 6, पृष्ठ 119:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
विभाज्य चीज़ों में अविभाजित संपत्ति (मुशाअ) का उपहार हमारे पास जायज़ नहीं है, जबकि शाफ़ई के अनुसार जायज़ है।[1]	विभाज्य मुशाअ चीज़ का उपहार हमारे पास जायज़ नहीं है और इमाम शाफ़ई के अनुसार जायज़ है। (T)

हिदाया, जिल्द 2, पृष्ठ 212:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
विभाज्य संपत्ति का उपहार तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि उसे विभाजित न कर दिया जाए, और शाफ़ई ने कहा कि यह जायज़ है।[2]	विभाज्य चीज़ का उपहार विभाजित हुए बिना जायज़ नहीं है, और इमाम शाफ़ई ने फ़रमाया जायज़ है। (T)

तब्ईनुल हक़ाइक़, जिल्द 5, पृष्ठ 93:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
विभाज्य मुशाअ में उपहार जायज़ नहीं है, और शाफ़ई ने कहा जायज़ है।[3]	विभाज्य मुशाअ चीज़ का हिबा जायज़ नहीं है और इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर कृपा करे) ने फ़रमाया कि यह जायज़ है। (T)

हाँ, मतभेद इसमें है कि क्या केवल क़ब्ज़े के समय अविभाजित हिस्से (शुयूअ) का होना उपहार की वैधता को रोकता है, या तब भी जब वह अनुबंध (अक़्द) के समय मौजूद हो। पहला इमाम [अबू हनीफ़ा] का विचार है और दूसरा साहिबैन का विचार है, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो। फ़तवा हमेशा इमाम के विचार पर होता है जैसा कि हमने 'अजला अल-इलाम बि-अन्ना अल-फ़तवा मुतलक़न अला क़ौल अल-इमाम' में प्रमाणित किया है (जैसा कि हमने इस पर शोध किया है...) बदाइअ अस-सनाइअ, जिल्द 2, पृष्ठ 12:

[1] बदाइअ अस-सनाइअ, किताबुल हिबा, शर्तों आदि से संबंधित अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 6/119। [2] अल-हिदाया, किताबुल हिबा, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ, 3/283। [3] तब्ईनुल हक़ाइक़, किताबुल हिबा, अल-मतबातुल कुबरा अल-अमीरिया बुलाक़ मिस्र, 5/93।

مگر مفتی دیوبند نے بڑی بے غوری سے جواب مختصر لکھ کر استفتاء واپس کردیا ہے جس پر بڑی حیرت دامنگیر ہے کہ یہ کیا جواب ہے کہ کتاب القضاء مخالف و مخالف دعوی وغیرہ پر کچھ بھی غور و توجہ نہیں کی، مرکز فتاوی جناب اقدس میں التجا ہے کہ بنجنسہ استفتاء جس پر مفتی دیوبند کا جواب ہے غور فرما کر بجلدی جواب مفصل بحوالہ صفحہ کتاب وغیرہ معزز فرمائیں اور چند پیشی پہلے گزر گئی ہیں فقط ، ۱۰ شعبان ۱۳۳۷ھ / ۱۱ مئی ۱۹۱۹ء

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب، یہاں چند امور پر لحاظ ضرور جن سے انکشاف جواب و ظہور صواب ہو، وباللہ التوفیق۔ اولا: مے صالح قسمت میں ہبہ مشاع باجماع ائمہ حنفیہ غیر نافذ ہے، صاحبین وغیرہ ہما کسی کو خلاف نہیں ، امام شافعی کا خلاف ہے رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین۔

بدائع امام ملک العلماء جلد ششم ص ۱۱۹:

لا تجوز ھبۃ المشاع فیما یقسم وھذا عندنا وعند الشافعي تجوز[1] -

قابل تقسیم مشاع چیز کا ہبہ ہمارے نزدیک جائز نہیں اور امام شافعی کے نزدیک جائز ہے۔ (ت)

ہدایہ ج ۲ ص ۲۱۲:

لا تجوز الھبۃ فیما یقسم الامجوزۃ مقسومۃ وقال الشافعي یجوز[2] -

قابل تقسیم چیز کا ہبہ تقسیم شدہ ہوئے بغیر جائز نہیں، اور امام شافعی نے فرمایا جائز ہے۔ (ت)

تبیین الحقائق جلد ۵ ص ۹۳:

لا تجوز في مشاع یقسم وقال الشافعي تجوز[3] -

قابل تقسیم مشاع چیز کا ہبہ جائز نہیں اور امام شافعی رحمۃ اللہ تعالٰی نے فرمایا جائز ہے۔ (ت)

ہاں اختلاف اس میں ہے کہ صرف وقت قبضہ وجود شیوع مانع جواز ہبہ ہے یا جبکہ وقت عقد بھی ہو اول قول امام ہے اور ثانی قول صاحبین رضی اللہ تعالٰی عنہم اور قول ہمیشہ قول امام ہے کما حققناہ فی اجلی الاعلام بان الفتوی مطلقا علی قول الامام (جیسا کہ ہم نے اس پر تحقیق "اجلی الاعلام بان الفتوی مطلقا علی قول الامام" میں کی ہے۔ ت) بدائع الصنائع ج ۲ ص ۱۲:

[1] بدائع الصنائع کتاب الھبۃ فصل فاما الشرائط الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۱۱۹ [2] الھدایۃ کتاب الھبۃ مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۲۸۳ [3] تبیین الحقائق کتاب الھبۃ المطبعۃ الکبری الامیریہ بولاق مصر ۵ / ۹۳

Arabic Text	Urdu Translation
Abu Hanifa considers commonality (shuyu') at the time of taking possession, while they (the Sahibayn) consider it at both the time of contract and taking possession. They permitted it because commonality was not found in both states; rather, it was found in one and not the other[1].	Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) gives weight to commonality at the time of possession, whereas the Sahibayn consider it at both contract and possession. Thus, Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) does not permit a single person to gift a divisible item to two individuals because commonality will exist during possession. However, the Sahibayn permit it because commonality is not present in both the contract and possession; rather, it exists only in possession, not in the contract. (T)

In summary, if commonality exists only at the time of contract and not at the time of possession—for example, if two people gift their shared house (in which there is no third partner) to a single individual and hand over possession based on previous occupancy—this form is permissible by consensus. It is stated in Kanz, Tanwir, and general primary texts: 'If two gift a house to one, it is valid'[2] (If two individuals gift a house to one person, it is permissible. T). If commonality exists only at the time of possession and not at the contract—for example, if a single person gifts his entire house to two individuals—this is impermissible according to the Imam (Abu Hanifa) and permissible according to the Sahibayn. After the aforementioned text in the primary sources, it states: 'la ‘aksahu'[3] (it is not the reverse of it. T). In Tabyin and other commentaries, it says: 'This is according to him, while they both (the Sahibayn) said it is permissible'[4] (This is the opinion of the Imam, while the Sahibayn say it is permissible. T). If commonality exists at both the time of contract and possession—for example, if a person gifts his undivided share in a house or village to someone, or two partners of a house gift their respective shares to two different people (e.g., one share to Zaid and the other to Amr), even if they made an agreement and gave consideration—these forms are impermissible by consensus. Tabyin, Vol. 5, p. 97:

Arabic Text	Urdu Translation
Do you not see that if two men gift to two men on the condition that the specific share of one is for one of them	You will see that if two gentlemen gift to two individuals such that the share of one goes to one and the share of the other

Arabic Text	Urdu Translation
and the share of the other is for the other, it is not permissible by consensus[5].	goes to the other specifically, it is unanimously impermissible. (T)

[1] Bada'i' al-Sana'i', Kitab al-Hiba, Chapter: Regarding Conditions etc., HM Saeed Company Karachi, 2/121 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtaba'i Delhi, 2/161 [3] Kanz al-Daqaiq, Kitab al-Hiba, HM Saeed Company Karachi, p. 309 [4] Tabyin al-Haqaiq, Kitab al-Hiba, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq Egypt, 5/96 [5] Tabyin al-Haqaiq, Kitab al-Hiba, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq Egypt, 5/97

अरबी पाठ

अबू हनीफ़ा क़ब्ज़े के समय शुयूअ (साझा स्वामित्व) का एतबार करते हैं, जबकि वे दोनों (साहिबैन) अक़्द (अनुबंध) और क़ब्ज़े, दोनों के समय इसका एतबार करते हैं। उन दोनों ने इसे जायज़ माना क्योंकि दोनों अवस्थाओं में शुयूअ नहीं पाया गया; बल्कि एक में पाया गया और दूसरे में नहीं[1]।

उर्दू अनुवाद

इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) क़ब्ज़े के समय शुयूअ का एतबार करते हैं और साहिबैन अक़्द और क़ब्ज़ा दोनों में एतबार करते हैं। अतः इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) एक व्यक्ति द्वारा दो व्यक्तियों को विभाज्य वस्तु का हिबा (दान) करना जायज़ नहीं मानते क्योंकि क़ब्ज़े में शुयूअ पाया जाएगा। और साहिबैन इसे जायज़ फ़रमाते हैं क्योंकि अक़्द और क़ब्ज़े में शुयूअ नहीं है, बल्कि सिर्फ़ क़ब्ज़े में शुयूअ है, अक़्द में नहीं। (त) कुल मिलाकर, यदि शुयूअ केवल अक़्द के समय हो और क़ब्ज़े के समय न हो—जैसे दो व्यक्ति अपना साझा मकान (जिसमें तीसरा कोई भागीदार नहीं है) किसी एक व्यक्ति को हिबा करके पुराना क़ब्ज़ा सौंप दें—तो यह रूप सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ है। 'कंज़', 'तन्वीर' और अन्य मूल ग्रंथों में उल्लेख है: 'वहब अस्सानि दारल वाहिदि सह'[2] (दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को मकान हिबा किया तो जायज़ है। त)। और यदि शुयूअ केवल क़ब्ज़े के समय हो और अक़्द के समय न हो—जैसे एक व्यक्ति अपना संपूर्ण मकान दो व्यक्तियों को हिबा करे—तो यह इमाम (अबू हनीफ़ा) के नज़दीक नाजायज़ है और साहिबैन के नज़दीक जायज़। ग्रंथों में उपरोक्त इबारत के बाद लिखा है: 'ला अक्सहु'[3] (इसका उल्टा नहीं है। त)। 'तबीन' आदि व्याख्याओं में है: 'हाज़ा इंदहु व क़ाला यजोज़ु'[4] (यह इमाम साहब के नज़दीक है, और उन दोनों (साहिबैन) ने कहा है कि जायज़ है। त)। और यदि अक़्द और क़ब्ज़ा दोनों के समय शुयूअ हो—जैसे एक व्यक्ति किसी मकान या गाँव में अपना अविभाजित हिस्सा किसी को हिबा करे, या एक मकान के दो साझेदार अपना-अपना हिस्सा अलग-अलग व्यक्तियों (जैसे एक ज़ैद को और दूसरा उम्र को) हिबा करें, भले ही उन्होंने अनुबंध किया हो और विनिमय दिया हो—ये रूप सर्वसम्मति से नाजायज़ हैं। तबीन, जिल्द ५, पृ. ९७:

अरबी पाठ

क्या आप नहीं देखते कि यदि दो व्यक्ति दो व्यक्तियों को इस शर्त पर हिबा करें कि एक का

उर्दू अनुवाद

आप देखेंगे कि यदि दो सज्जन दो व्यक्तियों को इस तरह हिबा करें कि एक का हिस्सा एक को

अरबी पाठ

हिस्सा उनमें से एक के लिए हो और दूसरे का हिस्सा दूसरे के लिए, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है[5]।

उर्दू अनुवाद

और दूसरे का हिस्सा दूसरे को निश्चित रूप से मिले, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। (त)

[1] बदाइअुस सनाइअ्, किताबुल हिबा, फ़स्ल: व अम्माश शराइत इत्यादि, एचएम सईद कंपनी कराची, २/१२१ [2] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/१६१ [3] कंज़ुद दक़ाइक़, किताबुल हिबा, एचएम सईद कंपनी कराची, पृ. ३०९ [4] तबीइनुल हक़ाइक़, किताबुल हिबा, अल-मतबाअुल कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक मिस्र, ५/९६ [5] तबीइनुल हक़ाइक़, किताबुल हिबा, अल-मतबाअुल कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक मिस्र, ५/९७

पृष्ठ ३७२ / ६९२

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ابوحنیفة یعتبر الشیوع عند القبض وھما یعتبرانه عند العقد والقبض وھما جوز اھا لانه لم یوجد الشیاع فی الحالین بل وجد احدھما دون الاخر 1۔	امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ قبضہ کے وقت شیوع کا اعتبار کرتے ہیں اور صاحبین عقد اور قبضہ دونوں میں اعتبار کرتے ہیں تو امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایک شخص کا دو افراد کو قابل تقسیم چیز کا ہبہ کرنا جائز نہیں کرتے کیونکہ قبضہ میں شیوع پایا جائے گا۔ اور صاحبین اس کو جائز فرماتے ہیں کیونکہ عقد اور قبضہ میں شیوع نہیں ہے، بلکہ صرف قبضہ میں شیوع ہے عقد میں نہیں۔ (ت)

بالجملہ اگر شیوع صرف وقت عقد ہو نہ وقت قبضہ جیسے دو شخص اپنا مکان مشترک جس میں تیسرا شریک نہیں شخص واحد کو ہبہ کرکے ایک سابقہ قبضہ دے دیں یہ صورت بالاجماع جائز ہے، کنز و تنویر و عامہ متون میں ہے: وھب اثنان دار الواحد صح 2 (دو افراد نے ایک شخص کو مکان ہبہ کیا تو جائز ہے۔ ت) اور اگر صرف وقت قبضہ ہو نہ وقت عقد جیسے ایک شخص اپنا مسلم مکان دو کو ہبہ کرے یہ امام کے نزدیک ناجائز اور صاحبین کے جائز، متون میں بعد عبارت مذکورہ ہے، لاعکسه 3 (اس کا عکس نہیں ہے۔ ت) تبیین وغیرہ شروح میں ہے: ھذا عنده وقالا یجوز 4 (یہ امام صاحب کے نزدیک ہے اور وہ (صاحبین) کہتے ہیں جائز ہے۔ ت) اور اگر عقد و قبضہ دونوں میں شیوع ہو جیسے ایک شخص کسی مکان یا گاؤں میں اپنا غیر منقسم حصہ کسی کو ہبہ کرے یا ایک مکان کے دو شریک ہیں ایک اپنا حصہ زید کو دوسرا عمرو کو ہبہ کریں اگرچہ معاہدہ کیا اور معاقضہ دیا ہو، یہ صورتیں بالاجماع ناجائز ہیں، تبیین ج ۵ ص ۹۷:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الاتری ان رجلین لو وھبا رجلین علی ان نصیب احدہما لاحدہما بعینہ ونصیب الآخر للآخر لا یجوز الاجماع 5-	آپ دیکھیں گے کہ دو حضرات اگر دو اشخاص کو اس طرح ہبہ کریں کہ ایک کا حصہ ایک کو اور دوسرے کا حصہ دوسرے کو معین طور پر ملے تو بالاتفاق جائز نہیں۔ (ت)

1 بدائع الصنائع کتاب الھبۃ فصل واما الشرائط الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۱۲۱ 2 در مختار کتاب الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ 3 کنز الدقائق کتاب الھبۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۳۰۹ 4 تبیین الحقائق کتاب الھبۃ المطبعۃ الکبری الامیریہ بولاق مصر ۵/ ۹۶ 5 تبیین الحقائق کتاب الھبۃ المطبعۃ الکبری الامیریہ بولاق مصر ۵/ ۹۷

Fatawa Rizvia Volume 19

From Alamgiriya Vol. 4, p. 378, from Al-Zakheerah:

| Indivision from both sides in what is capable of division prevents the validity of the gift by consensus. | If there is indivision (Shuyu') from both sides, then because it is capable of division, it is a consensus barrier to the validity of the gift. (T) |

It is clear that the case mentioned in the question is the third scenario, where a gift of divisible property has been made without division. Thus, according to the consensus of the Imam and the Sahabain (companions), it is impermissible. Secondly, in the 'Zahir-ur-Riwayah' (primary transmission) of the original school, according to our three Imams (may Allah be pleased with them), the gift of an undivided share (Hiba-e-Musha') is impermissible, and even after possession, it does not confer ownership; rather, the item remains in the ownership of the donor as before. Yes, some scholars believe a 'vile and defective ownership' (Milk-e-Fasid Khabeeth) is acquired, but even this has no relation to the disagreement with the Imam and the Sahabain; it is a disagreement of some scholars. The correct and reliable view is the first one, which is the saying of the Imam, rather, the saying of the three Imams, and it is the 'Zahir-ur-Riwayah', authenticated and preferred. Therefore, deviating from it is not permissible, even if some say the opposite is 'acted upon for Fatwa'. (T) In Fatawa Khayriyyah, Vol. 2, p. 101:

| The gift of an undivided share that is capable of division is not valid, even if the heir confirms its issuance from the deceased, because his confirmation does not make the invalid valid. And just as its gift to a stranger is not valid, it is not valid to a partner, as in most books. No regard is given to whoever deviates from them. It does not confer ownership in the Zahir-ur-Riwayah. Al-Zayla'i said: If he hands it over while it is undivided, he does not own it, such that his disposal of it is not executed, and he would be liable for it. The donor's disposal of it is executed. This was mentioned by al-Tahtawi and Qadi Khan, and it was narrated from Ibn Rustam similarly, and Isam mentioned it. | If the undivided thing is capable of division, the gift will not be valid, even if the heir confirms that the deceased made this gift, because his confirmation cannot make the invalid valid. Just as it is not correct for a stranger, it is not correct for a partner either, as is in common books. No consideration is given to the one who is alone in opposing them. In the Zahir transmission, this will not confer ownership. Zayla'i said if possession was given in the state of indivision, ownership is not established, so if he disposes of it, it will not be executed and the recipient (mauhub-

lah) will have to give compensation. The donor's (wahib) disposal in it will remain executed. This was mentioned by Tahtawi and Qadi Khan, and it was similarly narrated from Ibn Rustam, and Isam has also [mentioned it]. |

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/378

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

आलमगीरिया जिल्द ४, सफ़ा ३७८, ज़खीरा से:

| दोनों तरफ से अविभाज्यता (शिऊ) उस चीज़ में जो बंटवारे के योग्य हो, सर्वसम्मति से हिबा (दान) की वैधता के लिए बाधक है। | यदि दोनों तरफ से अविभाज्यता हो, तो विभाज्य होने के कारण यह सर्वसम्मति से हिबा की वैधता के लिए बाधक है। (त) |

यह स्पष्ट है कि प्रश्न में उल्लिखित मामला तीसरा परिदृश्य है, जहाँ बंटवारे योग्य संपत्ति को बिना विभाजित किए हिबा किया गया है। अतः इमाम और साहिबैन की सर्वसम्मति के अनुसार यह नाजायज़ है। दूसरा यह कि, हमारे तीन इमामों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के नज़दीक असल मज़हब की 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' में अविभाजित हिबा (हिबा-ए-मुशा) नाजायज़ है और कब्ज़े के बाद भी यह स्वामित्व प्रदान नहीं करता, बल्कि वह चीज़ पहले की तरह दाता (वाहिब) के स्वामित्व में रहती है। हाँ, कुछ विद्वानों के अनुसार 'दूषित स्वामित्व' (मिल्क-ए-फासिद खबीस) प्राप्त हो जाता है, लेकिन इसका भी इमाम और साहिबैन के मतभेद से कोई संबंध नहीं है, यह कुछ विद्वानों का अपना मतभेद है। सही और विश्वसनीय विचार पहला ही है, जो इमाम का ही नहीं बल्कि तीनों इमामों का कथन है और यही 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' प्रमाणित और पसंदीदा है। इसलिए इससे हटना जायज़ नहीं है, भले ही कुछ लोग इसके खिलाफ 'फतवा इसी पर है' कहें। (त) फ़तावा खैरिया, जिल्द २, सफ़ा १०१ में है:

| अविभाजित वस्तु का हिबा जो विभाजन के योग्य हो, मान्य नहीं है, भले ही उत्तराधिकारी इसकी पुष्टि कर दे कि मृतक ने यह हिबा किया था, क्योंकि उसकी पुष्टि दूषित को सही नहीं बना सकती। और जिस तरह किसी अजनबी के लिए हिबा सही नहीं है, वैसे ही साझीदार के लिए भी सही नहीं है, जैसा कि अधिकांश पुस्तकों में है। उन लोगों की बातों का कोई मोल नहीं जो इनके विरोध में अकेले हों। ज़ाहिर-उर-रिवायत में यह स्वामित्व प्रदान नहीं करता। ज़ैलई ने कहा: यदि उसने अविभाजित अवस्था में कब्ज़ा दे दिया, तो वह उसका मालिक नहीं बनेगा, यहाँ तक कि उसका उपयोग (तसर्रुफ़) प्रभावी नहीं होगा और वह इसका ज़िम्मेदार होगा। दाता का उपयोग इसमें प्रभावी रहेगा। इसका उल्लेख तहतावी और क़ाज़ी खाँ ने किया है, और इब्न रुस्तम से भी इसी तरह की रिवायत है, और इसाम ने भी ज़िक्र किया है। | यदि अविभाजित वस्तु विभाज्य है, तो हिबा सही नहीं होगा, भले ही उत्तराधिकारी पुष्टि करे कि पूर्वज ने यह हिबा किया था, क्योंकि उसकी पुष्टि अवैध को वैध नहीं बना सकती। और जिस तरह अजनबी के लिए सही नहीं है, उसी तरह साझीदार के लिए भी सही नहीं है,

जैसा कि सामान्य पुस्तकों में है। उनके विरोध में अकेले होने वाले का कोई ऐतबार नहीं। ज़ाहिर रिवायत में यह स्वामित्व में सहायक नहीं होगा। ज़ैलई ने कहा कि यदि अविभाजित स्थिति में कब्ज़ा दे दिया गया, तो स्वामित्व नहीं बनेगा, इसलिए यदि वह उपयोग करे तो प्रभावी नहीं होगा और प्राप्तकर्ता को हर्जाना देना होगा। दाता का उपयोग इसमें प्रभावी रहेगा, यह तहतावी और क़ाज़ी खाँ ने उल्लेख किया है, और इब्न रुस्तम से इसी तरह की रिवायत है, और इसाम ने भी। |

१ फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/३७८

पेज ३७३ / ६९२

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹

عالمگیریہ جلد ۴ ص ۳۷۸ ذخیرہ سے:

| الشیوع من الطرفین فیما یحتمل القسمۃ مانع عن جواز الھبۃ بالاجماع ۱۔ | دونوں طرف سے شیوع ہو تو وہ قابلِ تقسیم ہونے کی وجہ سے بالاتفاق جواز ہبہ کے لئے مانع ہے۔ (ت) |

ظاہر ہے کہ صورت مذکورہ سوال صورت ثالثہ ہے کہ صالح قسمت میں غیر منقسم ہبہ کیا ہے تو باجماع امام وصاحبین ناجائز ہے۔ ثانیا: روایت ظاہر ہ اصل مذہب میں ہمارے ائمہ ثلاثہ رضی اللہ تعالی عنہم کے نزدیک ہبہ مشاع کہ ناجائز ہے اور بعد قبضہ بھی مفید ملک نہیں ہوتا بلکہ شے بدستور ملک واہب پر رہتی ہے ہاں بعض مشائخ کے نزدیک ملک فاسد خبیث حاصل ہو جاتی ہے، اسے بھی خلاف امام وصاحبین سے کچھ علاقہ نہیں، بعض مشائخ کا خلاف ہے اور صحیح ومعتمد اول کہ وہی قول امام بلکہ قول ائمہ ثلاثہ اور وہی ظاہر الروایہ مصححہ و مرجحہ ہے تو اس سے عدول جائز نہیں اگرچہ بعض اس کے خلاف کو بہ یفتی (اسی پر فتوٰی ہے۔ ت) کہیں، فتاوٰی خیریہ میں ج ۲ ص ۱۰۱:

| لاتصح ھبہ المشاع الذی یحتمل القسمۃ ولو صدق الوارث علی صدورھا من المورث فیہ لان تصدیقہ لایصیر الفاسد صحیحا وکما لا تصح ھبتہ من الاجنبی لا تصح من الشریك کما فی اغلب الکتب ولا عبرۃ بمن شذ بمخالفتھم ولا تفید الملك فی ظاھر الروایۃ قال الزیلعي لو سلمہ شائعا لا یملکہ حتی لا ینفذ تصرفہ فیہ فیکون مضموناً علیہ وینفذ فیہ تصرف الواھب ذکرہ الطحطاوي وقاضی خاں وروی عن ابن رستم مثلہ وذکر عصام | قابلِ تقسیم مشاع چیز ہو تو ہبہ صحیح نہ ہوگا اگرچہ وارث تصدیق کرے کہ مورث نے یہ ہبہ کیا ہے کیونکہ اس کی تصدیق فاسد کو صحیح نہیں بنا سکتی اور جس

طرح اجنبی کے لئے صحیح نہیں ہے اس طرح شریک کے لئے بھی صحیح نہیں جیسا کہ عام کتب میں ہے اور جو ان کی مخالفت میں اکیلا ہو تو اس کا اعتبار نہیں اور ظاہر روایت میں یہ مفید ملک نہ ہوگا، زیلعی نے فرمایا اگر شیوع کی حالت میں قبضہ دیا تو ملک نہ بنے اس لئے اگر تصرف کرے تو نافذ نہ ہوگا اور موہوب لہ کو ضمان دینا ہوگا۔ واہب کا تصرف اس میں نافذ رہے گا، یہ طحطاوی اور قاضی خان نے ذکر فرمایا ہے اور ابن رستم سے اس طرح روایت ہے اور عصام نے

|

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الھبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۸

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

It is mentioned that this will confer ownership, and some scholars have adopted this view. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar, referring to the aforementioned fatwa of Allama Khair al-Din al-Ramli that a gift of undivided property (hibat al-musha') does not confer ownership to the donee, (Vol. 4, p. 781):

[Left Column - Arabic] It was also decreed in al-Hamidiyyah and al-Tajiyyah. It was affirmed in al-Jawharah and al-Bahr. It is narrated from al-Mubtaghi (with the letter Ghayn) that if the donee sells it, the sale would not be valid. In Nur al-'Ayn, from al-Wajiz, it is stated that a voidable gift (al-hibat al-fasidah) is subject to compensation upon possession, but ownership is not established in it except upon payment of consideration. Imam Muhammad has explicitly stated this in al-Mabsut, and this is also the opinion of Abu Yusuf. It was mentioned before this that the gift of divisible undivided property does not confer ownership according to Abu Hanifah. In al-Quhustani, it is stated that it does not confer ownership, and this is the preferred view as in al-Mudmarat, and this is narrated from Abu Hanifah and it is the correct view. So when it is known that this is the manifest report (zahir al-riwayah) and it is what Imam Muhammad has explicitly stated and narrated from Abu Hanifah, it is established that this is what is to be acted upon, even if it is stated that the fatwa is against it.

[Right Column - Urdu] Fatwas were also given according to this in al-Hamidiyyah and al-Tajiyyah, and it was affirmed in al-Jawharah and al-Bahr. It is narrated from al-Mubtaghi (with Ghayn) that if the donee sells it, it would not be valid. In Nur al-'Ayn, it is narrated from al-Wajiz that a defective gift becomes a liability due to possession, and ownership in it will not be established without the payment of consideration. Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) has provided an explicit text (nass) on this in al-Mabsut, and this is also the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him). Prior to this, it was mentioned that the gift of divisible undivided property is not beneficial for ownership according to Imam Azam (may Allah Almighty have mercy on him). In al-Quhustani, it is stated that it does not confer ownership and this is the preferred view, as stated in al-Mudmarat, and this is narrated from Imam [Abu Hanifah] and it is the correct view. So when it becomes known that this is the 'Zahir al-Riwayah' (manifest report) and Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) has an explicit text on it and he narrated it

from Imam [Abu Hanifah], then this is correct even if it has been explicitly stated that the fatwa is against it. (T)

Thirdly: Even if according to some it confers ownership, this does not mean that the donor no longer has a claim to it. No, indeed, he has a claim...

1 Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Hibah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/112 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hibah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/511

ज़िक्र किया है कि यह मिल्कियत देने वाला (मफीदे मिल्क) होगा, और बाज़ मशाइख़ ने इसे अपनाया है। (त)

रद्दुल मुहतार में है, अल्लामा खैरूद्दीन रमली के मज्कूरा फतवे का ज़िक्र करते हुए कि मुशाअ का हिबा (उपहार) पाने वाले (मोहोब लहू) के लिए मिल्कियत का फ़ायदा नहीं देता, फ़रमाया (जिल्द 4, पेज 781):

[बायां कॉलम - अरबी] हामिदिया और ताजिया ने भी इस पर फतवा दिया। जौहरा और बहर में इसे पुख्ता तौर पर कहा गया। मुब्तगी (ग़ैन के साथ) से रिवायत है कि यदि पाने वाला इसे बेच दे तो बिक्री वैध नहीं होगी। नूरुल ऐन में वजीज़ से वर्णित है कि दोषपूर्ण हिबा क़ब्ज़े से प्रतिदेय होता है, लेकिन बदले के भुगतान के बिना इसमें स्वामित्व स्थापित नहीं होता। इमाम मुहम्मद ने मब्सूत में इसे स्पष्ट रूप से कहा है, और यही अबू यूसुफ का भी मत है। इससे पहले यह ज़िक्र किया गया था कि विभाज्य अविभाजित संपत्ति का उपहार अबू हनीफा के अनुसार स्वामित्व प्रदान नहीं करता है। कुहिस्तानी में कहा गया है कि यह स्वामित्व प्रदान नहीं करता है और यही पसंदीदा मत है जैसा कि मुदमरात में है, और यह अबू हनीफा से वर्णित है और यही सही मत है। अतः जब यह ज्ञात हो गया कि यही 'ज़ाहिर अल-रिवायत' है और इमाम मुहम्मद ने इसे स्पष्ट रूप से कहा है और अबू हनीफा से वर्णित किया है, तो यह स्पष्ट है कि इसी पर अमल किया जाना चाहिए, भले ही यह कहा गया हो कि फतवा इसके विपरीत है।

[दायां कॉलम - उर्दू] इस पर हामिदिया और ताजिया ने भी फतवा दिया है और इसी पर जौहरा और बहर में यकीन ज़ाहिर किया गया है, और मुब्तगी (ग़ैन के साथ) से मन्क़ूल है कि अगर मोहोब लहू (उपहार पाने वाला) उसे बेच दे तो यह सही नहीं होगा और नूरुल ऐन में वजीज़ से मन्क़ूल है कि फ़ासिद (दूषित) हिबा क़ब्ज़े की वजह से ज़मानत वाला होगा और इसमें मिल्कियत बिना एवज़ (बदले) की अदायगी के साबित नहीं होगी, इस पर इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने मब्सूत में नस्स (स्पष्ट आदेश) फ़रमाई है और यही इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि का कौल है। और इससे पहले ज़िक्र फ़रमाया कि तक़सीम होने के काबिल मुशाअ का हिबा इमाम-ए-आजम रहमतुल्लाहि अलैहि के नज़दीक मफीदे मिल्क नहीं है, और क़ुहिस्तानी में है कि वह मफीदे मिल्क नहीं है और यही मुख़्तार है जैसा कि मुदमरात में है और यह इमाम साहब से मरवी है और वही सही है। तो जब

मालूम हो गया कि यह ज़ाहिरुर रिवायत है और इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि की इस पर नस्स है और उन्होंने यह इमाम साहब से रिवायत किया है तो यह सही है अगरचे तसरीह की गई हो कि इसके खिलाफ पर फतवा है। (त)

तीसरा: बाज़ के नज़दीक अगरचे मफीदे मिल्क हो मगर इसके यह मानी नहीं कि वाहिब (देने वाला) का इस पर दावा न रहा। नहीं नहीं बल्कि उसे दावा...

1 फतावा खैरिया किताबुल हिबा दारुल मआरिफ़त बेरूत 2/112 2 रद्दुल मुहतार किताबुल हिबा दारु इहयाउत तुरासिल अरबी बेरूत 4/511

पेज 374 ऑफ 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

انها تفید الملک و به اخذ بعض المشائخ انتهی، | ذکر کیا ہے کہ یہ مفیدِ ملک ہوگا، اور بعض مشائخ نے اس کو اپنایا ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے فتوٰی مذکورہ علامہ خیرالدین رملی کو ھبہ مشاع مفیدِ ملک موہوب لہ نہیں ذکر کرکے فرمایا ج ۴ ص ۷۸۱ :

وافتی به فی الحامدیة ایضا والتاجیة وبه جزم في الجوهرة والبحر ونقل عن المبتغی بالغین المعجمة انه لو باعه الموهوب له لا یصح وفي نور العین عن الوجیز الهبة الفاسدة مضمونة بالقبض ولایثبت الملك فیها الاعند اداء العوض نص علیه محمد في المبسوط و هو قول ابی یوسف اه وذکر قبله هبة المشاع فیما یقسم لاتفید الملك عند ابی حنیفة وفی القهستاني لاتفید الملك وهو المختار کما فی المضمرات وهذا مروي عند ابی حنیفة وهو الصحیح اه فحیث علمت انه ظاهر الروایة و انه نص علیه محمد و رووه عن ابی حنیفة ظهر انه الذی علیه العمل وان صرح بان المفتی به خلافه۔

اس پر حامدیہ و تاجیہ نے بھی فتوٰی دیا ہے اور اسی پر جوہرہ اور بحر میں جزم کیا ہے، اور مبتغی (غین کے ساتھ) سے منقول ہے کہ اگر موہوب لہ کے لئے اسے فروخت کردیا تو صحیح نہ ہوگا اور نورالعین میں وجیز سے منقول ہے کہ فاسد ہبہ قبضہ کی وجہ سے مضمون ہوگا اور اس میں ملکیت عوض کی ادائیگی کے بغیر ثابت نہ ہوگی، اس پر امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی نے مبسوط میں نص فرمائی ہے اور یہی امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالٰی کا قول ہے اھ اور اس سے قبل ذکر فرمایا کہ قابلِ تقسیم مشاع کا ہبہ امام اعظم رحمۃ اللہ تعالٰی کے نزدیک مفیدِ ملک نہیں ہے، اور قہستانی میں ہے کہ وہ مفیدِ ملک نہیں ہے اور یہی مختار ہے جیسا کہ مضمرات میں ہے اور یہ امام

صاحب سے مروی ہے اور وہی صحیح ہے اھ) تو جب معلوم ہوگیا کہ یہ ظاہر الروایت ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی کی اس پر نص ہے اور انھوں نے یہ امام صاحب سے روایت کیا ہے تو یہ صحیح ہے اگرچہ تصریح کی گئی ہو کہ اس کے خلاف پر فتوٰی ہے۔ (ت)

ثالثاً: بعض کے نزدیک اگرچہ مفیدِ ملک ہو مگر اس کے یہ معنی نہیں کہ واہب کو اس پر دعوٰی نہ رہا۔ نہیں نہیں بلکہ اسے دعوٰی

1 فتاوی خیریہ کتاب الھبۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/۱۱۲ 2 ردالمحتار کتاب الھبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۵۱۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

It reaches and collectively can be retracted even if this gift (Hiba) was made to a close relative (Dhu-Rahm-Mahram), even though that is a barrier to retraction. And just as the donor (Wahib) has the right to claim, if he dies, his heir can claim, even though the death of one of the contracting parties is also a barrier to retraction. And if the gifted item is destroyed in the possession of the donee (Mauhub-Lah), its compensation should be given to the donor, even though destruction of the gift is also a barrier to retraction. The reason is the same: according to some, this ownership is not valid but is foul (khabith), and the contract is void (fasid) and must be returned. Fatawa Khairiyya, Vol. 2, p. 102, after the mentioned text:

[Table Content] Arabic Text: Despite it conveying ownership according to some, everyone agrees that the donor has the right to reclaim it from the donee even if they are a close relative of the donor. It is stated in Jami' al-Fusulayn, quoting Fatawa al-Fadli: Furthermore, if it is destroyed, I issued a fatwa allowing the donor to retract an invalid gift to a close relative, since an invalid gift is subject to indemnity. As previously mentioned, if it is subject to indemnity by value after destruction, it is certainly subject to return before destruction. End. And just as the donor has the right of retraction, his heir has it after his death because it is subject to return. It is guaranteed after destruction like an invalid sale; if one of the contracting parties dies, their heirs have the right to annul it because it is subject to return and guaranteed upon destruction.

Urdu Text Translation: Despite the fact that according to some, this gift results in ownership, everyone agrees that the donor has the right of retraction in it even if the donee is a close relative of the donor. In Jami' al-Fusulayn, referencing Fatawa al-Fadli, it is stated that if it is then destroyed, I have given a fatwa that the donor has the right of retraction in giving an invalid gift to a relative, because an invalid gift is subject to compensation as mentioned. Thus, when there is a guarantee of value upon destruction, then there is a right to take it back before destruction. [End]. And just as the donor has the right of retraction, after his death, his heirs will have the right of retraction because it is returnable. And upon this happening, compensation will have to be given, just as in an invalid sale, if any party dies, their heirs have the authority to terminate the sale because it is returnable and subject to compensation upon destruction. (T)

Therefore, in Radd al-Muhtar, p. 817, after the mentioned text, under the condition of following another saying, its being merely unbeneficial was expressed thus:

1. Fatawa Khairiyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/112

यह पहुंचता है और सामूहिक रूप से इसे वापस लिया जा सकता है, भले ही यह उपहार (हिबा) किसी करीबी रिश्तेदार (ज़ू-रहम-मेहरम) को दिया गया हो, जबकि वह वापसी में बाधा है। और जिस तरह दाता (वाहिब) को दावा करने का अधिकार है, यदि वह मर जाए तो उसका वारिस दावा कर सकता है, जबकि अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक की मृत्यु भी वापसी में बाधा है। और यदि उपहार में दी गई वस्तु प्राप्तकर्ता (मौहूब-लहु) के पास नष्ट हो जाए, तो उसका हर्जाना दाता को दिया जाना चाहिए, जबकि उपहार का नष्ट होना भी वापसी में बाधा है। कारण वही है: कुछ लोगों के अनुसार, यह स्वामित्व वैध नहीं है बल्कि अपवित्र (ख़बीस) है, और अनुबंध अमान्य (फ़ासिद) है और इसे वापस करना अनिवार्य है। फ़तावा खैरिया, खंड २, पृष्ठ १०२, उपरोक्त पाठ के बाद:

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ का अनुवाद: कुछ लोगों के अनुसार स्वामित्व प्रदान करने के बावजूद, सभी इस बात पर सहमत हैं कि दाता को इसे प्राप्तकर्ता से वापस लेने का अधिकार है, भले ही वे दाता के करीबी रिश्तेदार हों। जामि अल-फ़ुसुलैन में फ़तावा अल-फ़ादली को उद्धृत करते हुए कहा गया है: इसके अलावा, यदि यह नष्ट हो जाता है, तो मैंने एक करीबी रिश्तेदार को दिए गए अमान्य उपहार को वापस लेने की अनुमति देने वाला फतवा जारी किया, क्योंकि एक अमान्य उपहार क्षतिपूर्ति के अधीन है। जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, यदि विनाश के बाद मूल्य द्वारा क्षतिपूर्ति की जाती है, तो विनाश से पहले इसे वापस करना निश्चित रूप से अनिवार्य है। समाप्त। और जिस प्रकार दाता को वापसी का अधिकार है, उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारी को भी अधिकार है क्योंकि यह वापसी के अधीन है। यह विनाश के बाद अमान्य बिक्री की तरह गारंटीकृत है; यदि अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु हो जाती है, तो उनके उत्तराधिकारियों को इसे रद्द करने का अधिकार है क्योंकि यह वापसी के अधीन है और विनाश पर गारंटीकृत है।

उर्दू पाठ का अनुवाद: इस तथ्य के बावजूद कि कुछ लोगों के अनुसार यह उपहार स्वामित्व में परिणत होता है, इस पर सबका समझौता है कि दाता को इसमें वापसी का अधिकार है भले ही प्राप्तकर्ता दाता का करीबी रिश्तेदार हो। जामि अल-फ़ुसुलैन में फ़तावा फ़ाज़ली के हवाले से कहा गया है कि फिर अगर वह नष्ट हो जाए तो मैंने फतवा दिया कि रिश्तेदार को अमान्य उपहार देने में दाता को वापसी का अधिकार है क्योंकि अमान्य उपहार क्षतिपूर्ति योग्य होता है जैसा कि पहले बताया गया है। तो जब नष्ट होने पर मूल्य की गारंटी है, तो नष्ट होने से पहले वापस लेने का अधिकार है। और जैसे दाता को वापसी का अधिकार है, तो उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारियों को वापसी का

अधिकार होगा क्योंकि वह वापस करने योग्य है। और ऐसा होने पर उसकी क्षतिपूर्ति देनी होगी जैसे कि अमान्य बिक्री में कोई पक्ष मर जाए तो उसके उत्तराधिकारियों को बिक्री खत्म करने का अधिकार है क्योंकि वह वापस करने योग्य है और नष्ट होने पर क्षतिपूर्ति योग्य है। (त)

इसलिए रद्द अल-मुह्तार, पृष्ठ ८१७ में उपरोक्त पाठ के बाद, दूसरे कथन के अनुसार, इसके केवल अलाभकारी होने को इस प्रकार व्यक्त किया गया है:

1. फ़तावा खैरिया, किताब अल-हिबा, दार अल-मारिफ़ा बेरूत, 2/112

पृष्ठ ३७५ का ६९२

پہنچتا ہے اور بالاجمال رجوع کر سکتا ہے اگر چہ یہ ہبہ ذی رحم محرم کو کیا ہو حالانکہ وہ مانع رجوع ہے اور جس طرح واہب کو دعوی پہنچتا ہے اگر وہ مر جائے اس کا وارث دعوی کر سکتا ہے حالانکہ موت احد العاقدین بھی مانع رجوع ہے اور اگر شیئ موہوب، موہوب لہ کے پاس تلف ہو جائے اس کا تاوان واہب کو دے حالانکہ موہوب بھی مانع رجوع ہے اور وجہ وہی ہے کہ ان بعض کے نزدیک بھی یہ ملک صحیح نہیں بلکہ خبیث ہے اور عقد فاسد و واجب الرد ہے، فتاوی خیریہ ج ۲ ص ۱۰۲ بعد عبارت مذکورہ :

[جدول کے مندرجات] عربی عبارت: ومع افادتها للملك عند هذا البعض اجمع الكل على ان للواهب استرداد اها من الموهوب له ولو كان ذارحم محرم من الواهب قال فى جامع الفصولين رامز الفتاوى الفضى ثم اذا هلكت افتيت بالرجوع للواهب هبة فاسدة لذى رحم محرم منه اذا الفاسدة مضمونة على مامرة ذا كانت مضمونة بالقيمة بعد الهلاك كانت مستحققة الرد قبل الهلاك انتهى وكما يكون للواهب الرجوع فيها يكون لوارثه بعد موته لكونها مستحقة الرد وتضمن بعد الهلاك كالبيع الفاسد اذا مات احد المتبايعين فلورثته نقضه لانه مستحق الرد و مضمون بالهلاك -'

اردو عبارت: اس کے باوجود کہ بعض کے نزدیک یہ ہبہ مفید ملک ہے اس پر سب کا اتفاق ہے کہ واہب کو اس میں رجوع کا حق ہے اگر چہ موہوب لہ واہب کا ذی رحم محرم ہو، جامع الفصولین میں فتاوئ فضلی کی رمز سے فرمایا کہ پھر اگر ہلاک ہو جائے تو میں نے فتوی دیا کہ محرم کو فاسد ہبہ دینے میں واہب کو رجوع کا حق ہے کیونکہ فاسد ہبہ مضمون ہوتا ہے جیسا کہ گزرا تو جب ہلاک ہو جانے پر قیمت برابر ضمان ہے تو ہلاک ہونے سے قبل واپس لینے کا حق ہے اھ اور جیسے واہب کو رجوع کا حق ہے تو اس کی موت کے بعد اس کے ورثاء کو رجوع کا حق ہو گا

کیونکہ وہ قابل واپسی ہے اور ایسا ہو جانے پر اس کا ضمان دینا ہو گا جیسا کہ فاسد بیع میں کوئی فریق فوت ہو جائے تو اس کے ورثاء کو بیع ختم کرنے کا اختیار ہے کیونکہ وہ قابل واپسی ہے اور ہلاک ہو جانے پر مضمون ہے۔ (ت)

ولہذا ردالمحتار ص ۸۱۷ میں بعد عبارت مذکورہ بحال تنزل بقول دیگر اس کا محض نامفید ہونا یوں ظاہر فرمایا:

1 فتاوی خیریہ کتاب الھبۃ دار المعرفۃ بیروت ۲ / ۱۱۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

| ولاسیما انه یکون ملکا خبیثا کما یأتی ویکون مضمونا کما علمته فلم یجد نفعا للموهوب له فاغتنمه[1]۔ | Especially since it would be a malicious ownership as will come soon, and it will be guaranteed as you have already known, so it did not provide any benefit to the donee, so consider it a gain. (T) |

Fourthly, if the issue of 'Ibra' (exoneration) from specific items were related here, its effect would only be in judicial terms; religiously, if one exonerates someone a hundred times from their owned specific item, ownership will not cease, and whenever it is found, it can be taken. Durr-ul-Mukhtar, Beginning of Kitab-ul-Sulh.

| قولهم الابراء عن الاعیان بطل معناه لم یصر ملکا للمدعی علیه ولذا لو ظفر بتلك الاعیان حل له اخذها لکن لاتسمع دعواه فی الحکم[2]۔ | Their saying that 'Ibra' from specific items is void means it does not become the property of the defendant. Therefore, if the giver gains control over those specific items, it is lawful for him to take them, but his claim will not be heard in court. (T) |

Radd-ul-Muhtar, Vol 4, Pg 727:

| نقل الحموی عن حواشی صدر الشریعۃ للحفید معنی قولنا البرأة عن الاعیان لاتصح ان العین لا تصیر ملکا للمدعی علیه لاان یبقی المدعی علی دعواه الخ ابو السعود وهذا اوضح مما هنا قال السائحانی والاشبه ان یقال الابراء عن الاعیان باطل دیانة لاقضاء[3]۔ | Hamawi narrated from the marginalia of Sadr-ush-Shari'ah's grandson: The meaning of our saying that 'Ibra' from specific items is not valid is that the specific item does not become the property of the defendant, not that the claimant's claim remains, etc. Abu-as-Su'ud said this is clearer than what is here. Al-Saihāni said it is more appropriate to say that 'Ibra' from specific items is religiously void but not judicially void. (T) |

But in the case in question, there is no initial 'Ibra', rather it is based on this invalid gift, on which this statement of his is witness: that from today onwards, the declarant and the declarant's heirs will have no claim or interference regarding all shares, i.e., all property, otherwise it will be...

[1] Radd-ul-Muhtar, Book of Gift, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/511. [2] Durr-ul-Mukhtar, Book of Reconciliation, Matba Mujtabai Delhi, 2/122. [3] Radd-ul-Muhtar, Book of Reconciliation, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/754.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

| ولاسیما انه یکون ملکا خبیثا کما یأتی ویکون مضمونا کما علمته فلم یجد نفعا للموھوب له فاغتنمه[1]۔ | विशेष रूप से क्योंकि यह एक दूषित स्वामित्व होगा जैसा कि शीघ्र ही आएगा, और यह गारंटीकृत होगा जैसा कि आप पहले ही जान चुके हैं, इसलिए इसने दान प्राप्तकर्ता को कोई लाभ नहीं पहुँचाया, तो इसे एक लाभ समझें। (त) |

चौथा, यदि यहाँ विशिष्ट वस्तुओं से 'इब्रा' (मुक्ति) का मामला संबंधित होता, तो इसका प्रभाव केवल न्यायिक होता; धार्मिक रूप से, यदि कोई अपनी स्वामित्व वाली विशिष्ट वस्तु से सौ बार किसी को मुक्त करता है, तो स्वामित्व समाप्त नहीं होगा और जब भी वह मिले, उसे लिया जा सकता है। दुर्रे मुख्तार, सुलह की किताब की शुरुआत।

| قولھم الابراء عن الاعیان بطل معناہ لم یصر ملکا للمدعی علیہ ولذا لو ظفر بتلك الاعیان حل له اخذھا لکن لاتسمع دعواہ فی الحکم[2]۔ | उनका यह कहना कि विशिष्ट वस्तुओं से मुक्ति शून्य है, का अर्थ यह है कि वह प्रतिवादी की संपत्ति नहीं बनती। इसलिए, यदि देने वाला उन विशिष्ट वस्तुओं पर नियंत्रण प्राप्त कर लेता है, तो उन्हें लेना उसके लिए वैध होगा, लेकिन अदालत में उसका दावा नहीं सुना जाएगा। (त) |

रद्दुल मुहतार, जिल्द 4, पृष्ठ 727:

| نقل الحموی عن حواشی صدر الشریعۃ للحفید معنی قولنا البرأۃ عن الاعیان لاتصح ان العین لا تصیر ملکا للمدعی علیہ لاان یبقی المدعی علی دعواہ الخ ابو السعود وھذا اوضح مما ھنا قال السائحانی والاشبہ ان یقال الابراء عن الاعیان باطل دیانۃ لاقضاء[3]۔ | हमावी ने सद्रुश्शरिया के पोते के हाशिये से उद्धृत किया: हमारे इस कथन का अर्थ कि विशिष्ट वस्तुओं से मुक्ति सही नहीं है, यह है कि वह विशिष्ट वस्तु प्रतिवादी की संपत्ति नहीं बनेगी, इसका यह मतलब बिल्कुल नहीं है कि दावेदार का दावा कायम रहता है इत्यादि। अबू अस-सऊद ने कहा कि यह यहाँ की तुलना में अधिक स्पष्ट है। सैहानी ने कहा कि यह कहना अधिक उपयुक्त है कि विशिष्ट वस्तुओं से मुक्ति धार्मिक रूप से अमान्य है लेकिन न्यायिक रूप से नहीं। (त) |

लेकिन विचाराधीन मामले में कोई प्रारंभिक 'इब्रा' नहीं है, बल्कि यह इस अवैध उपहार पर आधारित है, जिस पर उनका यह बयान गवाह है: कि आज के बाद से, घोषणाकर्ता और घोषणाकर्ता के

उत्तराधिकारियों का सभी शेयरों यानी पूरी संपत्ति के संबंध में कोई दावा या हस्तक्षेप नहीं होगा, अन्यथा होगा...

[1] रद्दुल मुहतार, किताबुल हिबा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/511. [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुस सुलह, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/122. [3] रद्दुल मुहतार, किताबुस सुलह, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/754.

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

| ولاسیما انه یکون ملکا خبیثا کما یأتی ویکون مضمونا کما علمته فلم یجد نفعا للموھوب له فاغتنمه[1]۔ | خصوصاً خبیث ملکیت ہو جیسا کہ عنقریب آئیگا اور مضمون ہو جیسا کہ تو معلوم کرچکا ہے، تو وہ موہوب لہ کو مفید نہیں ہے، اسے غنیمت سمجھو۔(ت) |

رابعاً مسئلہ ابراء عن الاعیان اگر یہاں سے متعلق ہوتا تو اس کا اثر صرف قضاء پر تھا دیا نۃ اپنی مملوکہ عین سے سو بار ابراء کرے ملک زائل نہ ہوگی اور جب ملے لے سکے گا، در مختار اوائل الصلح۔

| قولھم الابراء عن الاعیان بطل معناہ لم یصر ملکا للمدعی علیه ولذا لو ظفر بتلك الاعیان حل له اخذھا لکن لاتسمع دعواہ فی الحکم[2]۔ | ان کا فرمانا کہ عین موجود چیز سے بری کرنا باطل ہے، اس کا معنی یہ ہے کہ مدعی علیہ کی ملک نہ بنے گا لہذا دینے والا اگر قابو پاکر اسے لے لے تو لینا جائز ہوگا لیکن قاضی کے ہاں اس کا دعوی مسموع نہ ہوگا۔ (ت) |

ردالمحتار ج ۴ ص ۷۲۷ :

| نقل الحموی عن حواشی صدر الشریعۃ للحفید معنی قولنا البرأۃ عن الاعیان لاتصح ان العین لا تصیر ملکا للمدعی علیه لاان یبقی المدعی علی دعواہ الخ ابو السعود وھذا اوضح مما ھنا قال السائحانی والاشبه ان یقال الابراء عن الاعیان باطل دیانۃ لاقضاء[3]۔ | حموی نے صدرالشریعہ کے پوتے کے لئے حواشی سے نقل کیا، اعیان اشیاء سے براءت صحیح نہیں ہمارے اس قول کا مطلب یہ ہے کہ عین چیز مدعی علیہ کی ملک نہ بنے گی، اس کا یہ مطلب ہر گز نہیں کہ مدعی کا دعوی

قائم ہے الخ ابوالسعود نے کہا یہاں پر سائحانی نے جو فرمایا اس سے یہ زیادہ واضح ہے اور یہ کہنا زیادہ بہتر ہے کہ اعیان اشیاء سے بری کرنا دیانۃً باطل ہے قضاءً باطل نہیں۔ (ت) |

مگر صورت مسئولہ میں کوئی ابراء ابتداء نہیں بلکہ اس ہبہ ناجائز پر مبنی ہے جس پر اس کی یہ عبارت شاہد ہے کہ بعد الیوم سے مظہر ہ ورثائے مظہر ہ کا بابت کل حصص یعنی جمیع جائداد کے کوئی دعوی و دخل نہیں ورنہ ہوگا۔

[1] رد المحتار کتاب الھبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۱۱ [2] درمختار کتاب الصلح مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲۲ [3] ردالمحتار کتاب الصلح داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۷۵۴

Fatawa Ridawiyya Volume 19

This is the same phrasing that people have made a common practice at the end of a sale deed, saying: "As of today, I have no claim over the sold item and the buyer has no claim over the price." This is based on that specific sale, not as an initial waiver. If the sale is proven void, then undoubtedly the item and price will be returned, and those words "no claim remains" will not cause any interference. Exactly the same situation is here; it's being said based on this gift that "today there is no claim." Since that gift is Islamically impermissible, these words also have no effect. *Uqud al-Durriya*, Vol 2, p 59:

(Arabic Text)	**(Urdu Translation)**
If a settlement (sulh) takes place between litigants and a deed is written wherein each absolves the other of the claim, then it appears that the settlement was void according to the fatwa of the Imams, and the claimant wants to sue for what he claimed, his claim is not valid due to the prior absolution. The chosen view (mukhtar) is that it should be heard because this is an absolution within a void settlement, so it is not acted upon. *Majma' al-Fatawa*. 1	When two litigants settle among themselves and write a deed in which each absolves the other, then later it is known from the fatwa of noble Imams that the settlement is void, and now one claimant wants to restore his claim, it would not be correct because he had already declared absolution. However, the chosen view is that his claim will be heard because this absolution was part of a void settlement, so it will not be considered valid. *Majma' al-Fatawa* (T)

Fatawa Imam Qadi Khan, Vol 2, p 238; *Jami' Ahkam al-Sighar*, p 107:

(Arabic Text)	**(Urdu Translation)**
It does not become prohibited (to sue), which is correct, because he did not admit to the prohibition initially; rather, he admitted to the cause upon which both agreed, and that cause is void. 2	Suing again is not prohibited because the first acknowledgement was based on that reason for settlement which both agreed upon, and that has become void. (T)

Fifthly, even if we mistakenly assume this was an initial absolution, it pertains to something which is his property up to that time, which is self-evident. It's not understood from the restriction of "after today," nor is it in any dispute, nor in the name of anyone specific; hence it is purely void and ineffective. *Uqud al-Durriya*, Vol 2, p 45:

(Arabic Text)

And in *Al-Imadiyya*, it is said: the possessor said "this is not mine" or "it is not my property" or "I have no right in it" or similar.

(Urdu Translation)

In *Al-Imadiyya*, it is: the possessor said "this is not mine," or "it is not my property," or "it is not my right," or such like.

1. *Al-Uqud al-Durriya*, Book of Settlement (Sulh), Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/70.
2. *Jami' Ahkam al-Sighar* on the margin of *Jami' al-Fusulayn*, Issues of Divorce, Noorani Kutub Khana Karachi, 1/107.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

यह वही इबारत है जो लोग बैअनामे (विक्रय विलेख) के अंत में सामान्यतः लिखते हैं कि 'आज से मेरा बेची गई वस्तु और खरीदार का मूल्य (क़ीमत) में कोई दावा नहीं रहा'। यह उसी बैअ (बिक्री) पर आधारित होता है न कि किसी प्रारंभिक त्याग के रूप में। यदि बैअ बातिल (अमान्य) सिद्ध हो जाए तो निःसंदेह वस्तु और क़ीमत वापस किए जाएंगे, और वे शब्द कि 'दावा नहीं रहा' कोई बाधा उत्पन्न नहीं करेंगे। ठीक यही स्थिति यहाँ है; इस हिबा (दान) के आधार पर कहा जा रहा है कि 'आज से कोई दावा नहीं है'। जब वह हिबा शरीअत के अनुसार नाजायज़ है, तो इन शब्दों का भी कोई प्रभाव नहीं होगा। उक़ूद अद-दुर्रिया, जिल्द 2, पृ. 59:

(अरबी पाठ)

जब विवाद करने वालों के बीच सुलह हो जाए और सुलहनामा लिखा जाए जिसमें हर एक दूसरे को दावे से बरी कर दे, फिर पता चले कि इमामों के फतवे के अनुसार सुलह बातिल थी, और वादी अपने दावे को फिर से उठाना चाहे, तो पिछले बरी करने (इब्रा) के कारण उसका दावा सही नहीं होगा। लेकिन मुख़्तार (चुना हुआ मत) यह है कि दावा सुना जाए क्योंकि यह एक बातिल सुलह के अंतर्गत बरी करना था, इसलिए यह प्रभावी नहीं होगा। मजमा उल-फ़तावा। 1

(उर्दू अनुवाद)

जब दो दावेदार आपस में सुलह करके सुलहनामा लिख दें जिसमें हर एक ने दूसरे को बरी कर दिया हो, फिर बाद में मालूम हो कि इमामों के फतवे की रोशनी में सुलह बातिल है, तो अब अगर एक दावेदार अपने दावे को बहाल करना चाहे तो यह सही न होगा क्योंकि वह पहले बरी कर चुका है। लेकिन मुख़्तार यह है कि उसका दावा सुनवाई के योग्य होगा क्योंकि यह बरी करना बातिल सुलह के अंतर्गत है, इसलिए वह मान्य नहीं होगा। मजमा उल-फ़तावा (त)

फ़तावा इमाम क़ाज़ीख़ान, जिल्द 2, पृ. 238; जामे अहकाम अल-सिग़ार, पृ. 107:

(अरबी पाठ)

दोबारा दावा करना हराम नहीं है, यही सही बात है क्योंकि उसने शुरू में हुरमत (निषेध) का इक़रार नहीं किया था, बल्कि उसने उस सबब (कारण) का इक़रार किया था जिस पर दोनों सहमत थे और वह सबब बातिल हो चुका है। 2

(उर्दू अनुवाद)

दोबारा दावा करना हराम नहीं है क्योंकि पहला इक़रार सुलह के उस कारण पर था जिस पर दोनों ने सहमति जताई थी और वह बातिल हो चुका है। (त)

पांचवां, ग़लती से मान भी लें कि अगर यह प्रारंभिक इब्रा (दावा छोड़ना) भी होता, तो यह उस चीज़ के बारे में है जो उस समय तक उसकी मिल्कियत है जो स्वयं स्पष्ट है। 'आज के बाद' की शर्त से न तो यह समझा जा सकता है, न ही किसी विवाद में है, और न ही किसी विशेष व्यक्ति के नाम पर है; अतः यह पूरी तरह से बातिल और बेअसर है। उक़ूद अद-दुर्रिया, जिल्द 2, पृ. 45:

(अरबी पाठ)	**(उर्दू अनुवाद)**
और अल-इमादिया में है: कब्ज़ा रखने वाले ने कहा "यह मेरा नहीं है" या "मेरी मिल्कियत नहीं है" या "इसमें मेरा कोई हक नहीं है" या इसी तरह।	इमादिया में है कि कब्ज़ेदार ने कहा 'यह मेरा नहीं है', या 'मेरी मिल्कियत नहीं है', या 'मेरा हक नहीं है', या इसके जैसा।

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुस सुलह, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान 2/70।
2. जामे अहकाम अल-सिग़ार हाशिए पर जामे अल-फूसूलैन, तलाक़ के मुद्दे, नूरानी कुतुब खाना कराची 1/107।

पृष्ठ 377 का 692

یہ وہی عبارت ہے جو بیعنامہ کے آخر میں لوگوں نے معمول کرلی ہے کہ آج سے میرا مبیع اور مشتری کا زرثمن میں کوئی دعوی نہ رہا، یہ اسی بیع پر مبنی ہوتی ہے نہ کہ کوئی برائے ابتدائی اگر بیع باطل ثابت ہو تو بلاشبہ مبیع و ثمن واپس دیئے جائیں گے، اور وہ الفاظ کہ دعوی نہ رہا کچھ خلل انداز نہ ہوگا، بعینہ یہی حالت یہاں سے اس ہبہ کی بناء پر کہہ رہی ہے کہ آج سے کوئی دعوی نہیں جب وہ ہبہ شرعا ناجائز ہے ان الفاظ کا بھی کچھ اثر نہیں، عقودالدریۃ ج ۲ ص ۵۹:

(عربی عبارت) **(اردو ترجمہ)**

اذا جری الصلح بین المتداعین وکتب الصك وفیه ابراء کل واحد منهما صاحبه عن الدعوی ثم ظهر ان الصلح وقع باطلا بفتوی الائمة فاراد المدعي ان یدعي ما ادعی لاتصح دعواه للابراء السابق والمختار ان تسمع لان هذا ابراء في ضمن صلح فاسد فلا یعمل مجمع الفتاوی -1.

جب دونوں مدعی حضرات آپس میں صلح کرکے صلحنامہ لکھ دیں جس میں ہر ایک نے دوسرے کو بری کر دیا لکھ دیا پھر بعد میں معلوم ہوا کہ ائمہ کرام کے فتوی کی رو سے صلح باطل ہے تو اب ایک مدعی اپنے دعوی کو بحال کرے تو یہ درست نہ ہوگا کیونکہ پہلے برات کر چکا ہے اور مختار یہ ہے کہ اس کا دعوی قابل سماعت نہ ہوگا کیونکہ یہ ابراء صلح فاسد کے ضمن میں ہے لہذا وہ معتبر نہ ہوگی، مجمع الفتاوی (ت)

فتاوی امام قاضیخان ج ۲ ص ۲۳۸، جامع احکام الصغار ص ۱۰۷:

(عربی عبارت)	(اردو ترجمہ)
لا تحرم هو الصحيح لانه ما اقر بالحرمة ابتداء و انما اقر بالسبب الذي تصادقا عليه وذلك السبب باطل 2-	دوبارہ دعوی حرام نہیں ہے کیونکہ پہلا اقرار صلح کے اس سبب پر جس پر دونوں نے اتفاق کیا تھا اور وہ باطل ہو چکا ہے۔ (ت)

خامسا بفرض غلط اگر یہ ابتدائی ابراء بھی ہوتا تو اس چیز کی نسبت ہے کہ اس وقت تک اس کی ملک ہے جو خود معلوم اور بعدالیوم کی قید سے مفہوم اور نہ کسی منازعت میں ہے نہ کسی خاص کے نام تو محض باطل و بے اثر ہے، عقود الدریہ ج ۲ ص ۴۵:

(عربی عبارت)	(اردو ترجمہ)
وفي العمادية قال ذواليد ليس هذا لی اوليس ملكي اولاحق لی فيه او نحوذلك	عمادیہ میں ہے قابض نے کہا یہ میرا نہیں، یا میری ملک نہیں۔ یا میرا حق نہیں، یا اور ایسے

1. العقود الدرية كتاب الصلح ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۷۰
2. جامع احكام الصغار على ہامش جامع الفصولين مسائل الطلاق نورانی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۰۷

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Box 1] Arabic: "And there was no disputant for him at that time, then someone claimed it, and the possessor said, 'It is mine,' then his word is accepted, because an acknowledgement of the unknown is void, and contradiction is only prohibited if it involves the invalidation of a right against someone... etc. And the like of it is in Al-Fayd and Khizanat al-Muftin." Urdu Translation: He uttered these words when no one challenged him at that time. Later, someone made a claim on that possessed item. In response, he said, "This thing is mine." So, his saying this will be reliable because the first acknowledgement was void. And a contradiction would only occur if he had acknowledged a right for someone else... and its equivalent is also in 'Al-Faydh' and 'Khizanat-ul-Muftin'. (T)

Sixthly: If a person sees another exercising ownership over something for a long period and remains silent without any excuse, and then later says that it is their property, the noble scholars have declared such a claim inadmissible to prevent fraud and trickery. This is a jurisprudential (fiqhi) ruling, not based on a royal prohibition. Some of its texts are found in Fatawa Bahawalpur, and many such rulings are in our Fatawa. This ruling is purely for judicial process (qada), not for personal conscience (diyanat), as they have specified based on the apparent circumstances (as noted by them. T). The questioner himself had indicated in the question that despite awareness of the possession, a judicial claim is not maintainable. The respondent clarified that a valid judicial claim is a condition for a court hearing, and it is absent here; a judicial claim here is liable to be dismissed. The statement that "The right does not lapse with the passage of time" [Footnote 2] (A right is not lost due to the passage of time. T) belongs to the realm of personal conscience (diyanat). Presenting it in opposition to this is the folly of the Deoband fatwa. Imam Al-Muhaqqiq Shami, whose "Masail Shatti" at the end of the book was referenced, had stated in this place (Vol 5, p 267):

[Box 2] Arabic: "Furthermore, know that the refusal to hear them is not based on the nullity of the right, such that it could be objected that this is an abandoned (mahjur) opinion; because that is not a ruling of the nullification of the right, but rather it is a refusal by the judges from hearing them for fear of forgery." Urdu Translation: Then it should be known that the non-hearing of it is not based on the invalidity of any right, so that an objection can be raised that this second opinion of his is abandoned. For this was not a ruling on the invalidity of any right; rather, the judges' refusal to hear it was based on the fear that it might be a fabricated matter.

[Footnotes] 1. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Iqrar, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/53. 2. Radd al-Muhtar, Masail Shatti, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/474; Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Fasl fil-Habs, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/334.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[बॉक्स 1] अरबी: "और उस समय उसके लिए कोई विवाद करने वाला नहीं था, फिर किसी ने उस पर दावा किया, तो अधिकार रखने वाले ने कहा, 'यह मेरा है,' तो उसकी बात मानी जाएगी, क्योंकि अज्ञात का इकरार (स्वीकृति) शून्य है, और विरोधाभास केवल तभी वर्जित है जब इसमें किसी के विरुद्ध अधिकार को शून्य करना शामिल हो... आदि। और इसके जैसा अल-फ़ैज़ और खिज़ानतुल मुफ़्तीन में भी है।" उर्दू अनुवाद: उसने ये शब्द कहे जबकि उस समय किसी ने आपत्ति नहीं की थी, फिर किसी ने उस कब्ज़े वाली चीज़ पर दावा कर दिया। उसके जवाब में उसने कहा, "यह मेरी चीज़ है," तो उसका यह कहना विश्वसनीय होगा क्योंकि पहला इकरार शून्य था। और विरोभास तब होता जब वह किसी और के लिए हक का इकरार करता... और इसी के समान अल-फ़ैज़ और खिज़ानतुल मुफ़्तीन में भी है। (त)

छठा: यदि कोई व्यक्ति दूसरे को लंबे समय तक किसी चीज़ पर मालिकाना अधिकार का उपयोग करते देखता है और बिना किसी बहाने के चुप रहता है, फिर कहने लगता है कि यह तो मेरी संपत्ति है, तो विद्वानों ने धोखाधड़ी और चालबाज़ियों को रोकने के लिए उसके दावे को अस्वीकार्य माना है। यह एक फ़िक़्ही (न्यायशास्त्रीय) नियम है, न कि शाही पाबंदी पर आधारित। इसके कुछ उदाहरण फ़तावा बहावलपुर में हैं, और हमारे फ़तावा में ऐसे अनेक नियम हैं। यह विशुद्ध रूप से न्यायिक (क़ज़ा) नियम है, न कि व्यक्तिगत विवेक (दयानत) का, जैसा कि उन्होंने स्पष्ट परिस्थितियों के आधार पर निर्दिष्ट किया है (जैसा कि उन पर स्पष्ट पाठ है। त)। पूछने वाले ने प्रश्न में ही संकेत दे दिया था कि कब्ज़े की जानकारी के बावजूद न्यायिक दावा विचारणीय नहीं है। उत्तर देने वाले ने स्पष्ट कर दिया था कि अदालत की सुनवाई के लिए वैध न्यायिक दावा एक शर्त है, जो यहाँ नहीं है, और यहाँ न्यायिक दावा खारिज करने योग्य है। यह कथन कि "समय बीतने से हक खत्म नहीं होता" [पाद-टिप्पणी 2] (समय बीत जाने पर अधिकार समाप्त नहीं होता। त) व्यक्तिगत विवेक (दयानत) का विषय है। इसके विपरीत इसे पेश करना देवबंद के फ़तवे की मूर्खता है। इमाम मुहक़्क़िक़ शामी, जिनकी पुस्तक के अंत में "मसाइल शत्ती" का संदर्भ दिया गया था, उन्होंने इस स्थान पर कहा था (जिल्द 5, पृष्ठ 267):

[बॉक्स 2] अरबी: "फिर जान लें कि उनकी सुनवाई न करना हक के शून्य होने पर आधारित नहीं है, ताकि यह आपत्ति की जा सके कि यह एक परित्यक्त (महजूर) मत है; क्योंकि वह हक के शून्य होने का निर्णय नहीं था, बल्कि यह तो धोखाधड़ी के डर से न्यायाधीशों द्वारा उनकी सुनवाई से इनकार करना था।" उर्दू अनुवाद: फिर ज्ञात होना चाहिए कि इसकी सुनवाई न होना किसी हक के शून्य होने

पर आधारित नहीं है, ताकि यह आपत्ति की जा सके कि उनका यह दूसरा मत परित्यक्त है। क्योंकि यह किसी हक के शून्य होने का निर्णय नहीं था, बल्कि न्यायाधीशों का सुनवाई से इनकार इस डर पर आधारित था कि यह एक गढ़ा हुआ मामला हो सकता है।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुल इकरार, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/53। 2. रद्दुल मुख़्तार, मसाइल शत्ती, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 5/474; रद्दुल मुह्तार, किताबुल क़ज़ा, फ़स्ल फ़िल हब्स, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 4/334।

पृष्ठ 378/692

ولا منازع لہ حینئذ ثم ادعاہ احد فقال ذو الید ھو لی فالقول لہ لان الاقرار بمجھول باطل والتناقض انما یمنع اذا تضمن ابطال حق علی احد اہ ومثلہ فی الفیض وخزانۃ المفتین 1۔ الفاظ کہے جبکہ اس وقت کسی نے تعرض نہ کیا پھر کسی نے اس مقبوضہ چیز پر دعوی کردیا تو اس کے جواب میں اس نے کہا یہ میری چیز ہے تو اس کا یہ کہنا معتبر ہوگا کیونکہ پہلا اقرار تھا جو باطل ہے۔ اور تناقض تب ہوتا کہ وہ کسی کے لئے حق کا اقرار کرتا اہ اور اس کی مثل فیض اور خزانۃ المفتین میں بھی ہے۔ (ت)

سادسًا: ایک شخص دوسرے کو مدت تک کسی شے میں مالکانہ تصرف کرتے دیکھے اور بلاعذر ساکت رہے پھر کہنے لگے کہ یہ تو میری ملک ہے علماء کرام نے قطع تزویر وحیل کے لئے اس کا دعوی نامسموع رکھا ہے اور یہ حکم فقہی ہے، نہ بربنائے منع سلطانی۔ اس کی بعض عبارات فتاوی بہاولپور میں ہیں اور کثیر و وافر ہمارے فتاوی میں یہ حکم دیانتہ نہیں محض قضاء ہے کہ نظر بظاہر حال ممانعت فرمائی کما نصوا علیہ (جیسا کہ اس پر نص کی گئی ہے۔ ت) سائل نے سوال ہی میں اس کا اشعار کر دیا تھا کہ باوجود اطلاع علی التصرف قضاء دعوی اس کا قابل سماعت ہے نہ، مجیب نے تصریح کردی تھی کہ صحت قضاء کے لئے دعوی شرط ہے، اور وہ یہاں نہیں دعوی قضاء قابل اخراج ہے، اور یہ عبارت کہ الحق لایسقط بتقادم الزمان 2 (زمانہ گزر جانے پر حق ساقط نہیں ہوتا۔ ت) حکم دیانت ہے تو اس کے مقابل اسے پیش کرنا فتوی دیوبند کی حماقت ہے ان محقق شامی نے جن کے مسائل شتی آخر الکتاب کا حوالہ دیا اس جگہ فرمادیا تھا۔ ج ۵ ص ۲۶۷ :

ثم اعلم ان عدم سماعها لیس مبینا علی بطلان الحق حتی یردان هذا قول مهجور لانه لیس ذلك حکما ببطلان الحق وانما هو امتناع من القضاة عن سماعها خوفا من التزویر پھر معلوم ہونا چاہئے کہ اس کا عدم اسماع کسی حق کے بطلان پر مبنی نہیں تاکہ اعتراض ہوسکے کہ اس کا یہ دوسرا قول مہجور ہے کیونکہ یہ کسی حق کے بطلان کا حکم نہ تھا بلکہ یہ تو قاضیوں کا ترکِ سماع اس خوف کی بناء پر تھا کہ من گھڑت معاملہ ہوسکتا ہے۔

1 العقود الدریة کتاب الاقرار ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۵۳ 2 ردالمختار مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۴۷۴، ردالمحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۳۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

- And due to the indication of the current situation, as shown by its stated reasoning, otherwise, no right is lost due to the passage of time as mentioned in 'Al-Ashbah' in the discussion of 'Qada' (judgment). Therefore, a claim in these matters will not be heard despite the existence of the other's right. For this reason, if the opponent admits it, it becomes binding upon him. (1)
- (T)

Here, Allama Shami has cited 'Right is not lost by the passage of time' (T) to provide an answer, but he did not research it. The research he wrote is that in this case, the claim is not heard, and 'Right is not lost by the passage of time' (T) does not apply here. Seeing all this and then giving a reversed reference of Shami, presenting what he has already answered and putting it on him, is strange ignorance. Rather, the correct answer is that this issue is not related to the questioned case where the defendant's confession exists; even if a hundred years pass, it doesn't prevent a lawsuit. Here, the fact that the heir of the deceased Samah and Sharam Khatun is Samah is an established matter about which no one has any dispute. Then, Ilahi Bakhsh getting a gift deed written from Sharam Khatun is explicitly an admission of Sharam Khatun's ownership. Therefore, the mentioned issue has no relation here. Fatawa Khairiyyah, Vol. 2, p. 37:

- He was asked about a case where Zaid claimed against Amr regarding a defined area that it was his property inherited from his father. The defendant replied: "I bought it from your father for such an amount, and I have been in possession of it for a period exceeding forty years, while you were residing with me in the town, remaining silent without any excuse preventing you from claiming." Is this considered an admission of acquisition from his predecessor, necessitating evidence to testify to the purchase, and will the mentioned period of possession not benefit him?
- A question was asked to him that Zaid claimed against Amr that this bounded area is my property in my father's inheritance, so the defendant said in response: "I bought this area from your father for this much and it has been in my possession for more than forty years, and you stayed with me in the city and remained silent without any excuse and did not claim." So, would this answer of the defendant require witness testimony to prove the purchase from the

claimant's predecessor, and would his possession for the mentioned period not be useful to him?

---

1. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/773-774

फ़तावा रज़विया खंड १९

- और वर्तमान स्थिति के संकेत के कारण जैसा कि इसके वर्णित कारण से ज्ञात होता है, अन्यथा समय बीतने के कारण कोई अधिकार समाप्त नहीं होता जैसा कि 'अल-अश्बाह' की न्याय (क़ज़ा) की चर्चा में है। तो इन मामलों में दूसरे के अधिकार के बावजूद दावा सुना नहीं जाएगा। इसीलिए यदि विरोधी पक्ष इसे स्वीकार कर लेता है, तो यह उस पर अनिवार्य हो जाएगा। (१)
- (त)

यहाँ अल्लामा शामी ने 'अधिकार समय बीतने से समाप्त नहीं होता' (त) उत्तर देने के लिए उद्धृत किया है, इसकी कोई जांच नहीं की। जांच वही लिखी है कि इस स्थिति में दावा सुना नहीं जाता और यह इस पर 'अधिकार समय बीतने से समाप्त नहीं होता' (त) लागू नहीं होता। यह सब देखकर शामी का उल्टा हवाला देना जिससे वे पहले ही उत्तर दे चुके हैं उसे पेश करना और उनके मत्थे मढ़ना अजीब अज्ञानता है। बल्कि सही उत्तर यही है कि यह मसला उस स्थिति से संबंधित नहीं है जहाँ प्रतिवादी की स्वीकृति मौजूद हो; अगर सौ वर्ष भी बीत जाएँ तो दावा करने में कोई बाधा नहीं है। यहाँ इस संपत्ति के मृतक समाह और शरम खातून के वारिस समाह होने की बात सर्वमान्य है जिसमें किसी को कोई विवाद नहीं है। फिर इलाही बख्श का शरम खातून से हिबानामा लिखवाना स्पष्ट रूप से शरम खातून के स्वामित्व की स्वीकृति है। अतः उपरोक्त मसला यहाँ से मूलतः संबंधित नहीं है। फ़तावा खैरिया, खंड २, पृष्ठ ३७:

- उनसे सवाल हुआ कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि यह सीमित क्षेत्र मेरे पिता की विरासत में मेरी संपत्ति है, तो प्रतिवादी ने उत्तर में कहा: "मैंने यह क्षेत्र तेरे पिता से इतने में खरीदा है और चालीस साल से अधिक समय से मेरे कब्जे में चला आ रहा है और तू शहर में मेरे पास रहता था और बिना किसी कारण के चुप रहा और दावा नहीं किया।" तो क्या प्रतिवादी का यह उत्तर दावेदार के पूर्वज से खरीद के प्रमाण के लिए गवाही की आवश्यकता होगी और उल्लेखित अवधि से उसका कब्जा उसके लिए उपयोगी नहीं होगा?
- उनसे सवाल हुआ कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि यह सीमित क्षेत्र मेरे पिता की विरासत में मेरी संपत्ति है तो मुद्दई अलैहि (प्रतिवादी) ने जवाब में कहा: 'मैंने यह रक़बा (क्षेत्र) इतने में तेरे वालिद (पिता) से खरीदा है और चालीस साल से ज़ायद (अधिक) अर्सा (समय) मेरे क़ब्ज़े में चला आ रहा है और तू शहर में मेरे पास मुक़ीम (रह रहा) और उज़्र (बहाने) के बग़ैर तू ख़ामोश

रहा और दावा न किया', तो क्या मुद्दई अलैहि का यह जवाब मुद्दई के मौरूस (पूर्वज) से ख़रीद के सुबूत के लिए गवाही की ज़रूरत होगी और मुद्दत-ए-मज़कूरा (उल्लिखित अवधि) से उसका क़ब्ज़ा उसको मुफ़ीद (लाभदायक) न होगा?

---

1. रद्दुल मुहतार, विविध मसले, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ५ / ७७३-७७४

- ولِدلالةِ الحالِ كما دلَّ عليه التعليلُ وإلا فَقَدْ قالوا إنَّ الحقَّ لا يَسْقُطُ بالتقادُمِ كما في قضاءِ الأشباهِ فلا تُسمَعُ الدعوى في هذه المسائل مع بقاء الحق الاخر ولذا لو اقرَّ به الخصمُ يلزمُه ۱۔
- اور حال کی دلالت کی وجہ سے جیسا کہ اس کی بیان کردہ علت سے معلوم ہوتا ہے ورنہ تو زمانہ گزرنے کے وجہ سے کوئی حق ساقط نہیں ہوتا جیسا کہ الاشباہ کی بحث قضاء میں ہے، تو ان مسائل میں دوسرے کے حق کے باوجود دعوی مسموع نہ ہوگا۔ اسی لئے اگر فریق مخالف اس کا اقرار کرے اس کو لازم ہو جائیگا۔ (ت)

یہاں علامہ شامی نے الحق لایسقط بالتقادم (زمانہ گزر جانے سے حق ساقط نہیں ہوتا۔ ت) جواب دینے کے لئے نقل فرمایا ہے اس کی کوئی تحقیق نہ کی، تحقیق اسی کی لکھی ہے کہ اس صورت میں دعوی مسموع نہیں اور یہ اس پر الحق لایسقط بالتقادم (زمانہ گزر جانے سے حق ساقط نہیں ہوتا۔ ت) وارد نہیں، یہ سب کچھ دیکھ کر شامی کا الٹا حوالہ دینا جس سے وہ جواب دے چکے اسی کو پیش کرنا اور ان کے سر دھرنا عجیب جہالت ہے بلکہ جواب صحیح ہی ہے کہ یہ مسئلہ صورت مسئولہ سے متعلق نہیں جہاں مدعی علیہ کا اقرار موجود ہو، اگر سو برس بھی گزر جائیں مانع دعوٰی نہیں۔ یہاں اس مال کا متروکہ سماہ و شرم خاتون کا وارث سماہ ہونا امر مسلم ہے جس میں کسی کو نزاع نہیں، پھر الہی بخش کا شرم خاتون سے ہبہ نامہ لکھوانا صراحۃً ملک شرم خاتون کا اقرار ہے تو مسئلہ مذکور یہاں سے اصلاً متعلق نہیں، فتاوی خیریہ ج ۲ ص ۳۷ :

- سئل فیما ادعی زید علی عمر ومحدودا انه ملکہ ورثہ عن والده فاجابه المدعی علیہ انی اشتریت من والدک بکذا وانی ذوید علیہ من مدة تزید علی اربعین سنۃ وانت مقیم معی فی بلدة ساکت من

غیر عذر یمنعک عن الدعوی ھل یکون ذلک من باب الاقرار بالتلقی من مورثہ فیحتاج الی بینۃ تشھدہ بالشراء ولا ینفعہ

- ان سے سوال ہوا کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ یہ محدود رقبہ میرے والد کی وراثت میں میری ملک ہے تو مدعیٰ علیہ نے جواب میں کہا میں نے یہ رقبہ اتنے میں تیرے والد سے خریدا ہے اور چالیس سال سے زائد عرصہ میرے قبضہ میں چلا آرہا ہے اور تو شہر میں میرے پاس مقیم اور عذر کے بغیر تو خاموش رہا اور دعویٰ نہ کیا، تو کیا مدعیٰ علیہ کا یہ جواب مدعیٰ کے مورث سے خرید کے ثبوت کے لئے گواہی کی ضرورت ہوگی اور مدت مذکورہ سے اس کا قبضہ اس کو مفید نہ ہوگا۔

---

1 ردالمحتار مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۷۷۳-۷۷۴

Fatawa Rizvia Volume 19

[Arabic Text Block]: Being in possession of it for the mentioned period, and this incident not falling under the category of a claim over which fifteen years have passed. He replied: Yes, the claim of receiving ownership from the legator is an admission of ownership for him. And the claim of transfer from him to oneself requires the defendant to provide proof (evidence). Thus, the defendant becomes the claimant, and the possession of the property for the mentioned period will not benefit him along with the said admission. This is not a matter of abandoning the claim, but rather a matter of accountability based on admission. Whoever admits something for another is held to his admission, even if it has been in his possession for many years that cannot be counted. This is something about which there is no hesitation, and Allah Almighty knows best. (T)

[Urdu Translation]: And this will not be from the chapter of claims relating to a fifteen-year-old case. He replied, yes, this claim of the defendant that "I bought it from your legator" is an admission of acquisition from the legator, and then it becomes a claim of transfer from him to oneself. Therefore, the defendant will need witnesses, and on this basis, the defendant will become the claimant. Due to the mentioned admission, his forty-year possession will not be beneficial for him. This matter is not about a fifteen-year-old case; rather, it will be from the chapter of accountability based on admission. A person who admits to someone else's property becomes bound by his admission, even if his possession has been for ages that cannot be counted. This is a matter in which there is no hesitation, and Allah Almighty knows best. (T)

Uqud al-Durriyya, Vol. 2, p. 7: [Arabic]: When Zaid's sisters claimed against him for their share of their father's house, who died fifteen years ago, and he admits that the house was left for them by their father, the claim against him will be heard even if the period is long, as decreed by Allama Abu al-Sa'ud al-Imadi.

[Urdu]: When Zaid's sisters claimed against him that they have a right as inheritance in this house of our father who died fifteen years ago, and Zaid admits that this house is in the inheritance of the father, then the sisters' claim will be maintainable even if a long time has passed, as Allama Abu al-Sa'ud al-Imadi gave this fatwa. (T)

Ibid, page 46:

1. Fatawa Khairiyya, Kitab al-Da'wah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 80/2

2. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 6/2

फतवा रिज़विया खंड 19

[अरबी पाठ]: उल्लेखित अवधि तक उस पर कब्ज़ा होना, और यह घटना पंद्रह वर्ष पुराने दावों की श्रेणी में नहीं आती। उन्होंने उत्तर दिया: हाँ, मृतक पूर्वज से स्वामित्व प्राप्त करने का दावा पूर्वज के स्वामित्व की स्वीकृति है। और पूर्वज से अपनी ओर हस्तांतरण का दावा करने के लिए प्रतिवादी को प्रमाण (साक्ष्य) देने की आवश्यकता होती है। इस प्रकार, प्रतिवादी वादी बन जाता है, और उल्लेखित स्वीकृति के साथ उल्लेखित अवधि का कब्ज़ा उसे लाभ नहीं पहुँचाएगा। यह दावा छोड़ने का मामला नहीं है, बल्कि स्वीकृति के आधार पर जवाबदेही का मामला है। जो कोई दूसरे के लिए किसी चीज़ को स्वीकार करता है, वह अपनी स्वीकृति से बाध्य होता है, भले ही वह चीज़ अनगिनत वर्षों से उसके कब्ज़े में हो। यह ऐसी बात है जिसमें कोई संकोच नहीं है, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

[उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतर]: और यह पंद्रह साल पुराने मामले से संबंधित दावे के अध्याय से नहीं होगा। उन्होंने उत्तर दिया, हाँ, प्रतिवादी का यह दावा कि "मैंने इसे तुम्हारे पूर्वज से खरीदा है", पूर्वज से प्राप्ति की स्वीकृति है, और फिर यह उससे अपनी ओर हस्तांतरण का दावा बन जाता है। इसलिए, प्रतिवादी को गवाहों की आवश्यकता होगी, और इस आधार पर प्रतिवादी वादी बन जाएगा। उल्लेखित स्वीकृति के कारण, उसका चालीस साल का कब्ज़ा उसके लिए लाभदायक नहीं होगा। यह मामला पंद्रह साल पुराने मामले के बारे में नहीं है; बल्कि यह स्वीकृति पर जवाबदेही के अध्याय से होगा। जो व्यक्ति दूसरे की संपत्ति को स्वीकार करता है वह अपनी स्वीकृति से बाध्य हो जाता है, भले ही उसका कब्ज़ा युगों से हो जिसे गिना न जा सके। यह एक ऐसा मामला है जिसमें कोई हिचकिचाहट नहीं है, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

उक़ूद अल-दुर्रिया, खंड 2, पृष्ठ 7: [अरबी]: जब ज़ैद की बहनों ने उस पर पंद्रह साल पहले मृत अपने पिता के घर में अपने हिस्से का दावा किया, और वह स्वीकार करता है कि घर उनके पिता द्वारा उनके लिए छोड़ा गया था, तो उसके खिलाफ दावा सुना जाएगा भले ही अवधि लंबी हो, जैसा कि अल्लामा अबू अल-सऊद अल-इमादी ने फतवा दिया था।

[उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतर]: जब ज़ैद की बहनों ने उस पर दावा किया कि पंद्रह साल पहले मृत हमारे पिता के इस घर में विरासत के रूप में हमारा अधिकार है, और ज़ैद स्वीकार करता है कि यह

घर पिता की विरासत में है, तो बहनों का दावा विचारणीय होगा भले ही लंबा समय बीत गया हो, जैसा कि अल्लामा अबू अल-सऊद अल-इमादी ने यह फतवा दिया। (त)

वही, पृष्ठ 46:

1. फतवा खैरिय्या, किताब अद-दावत, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 80/2
2. अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताब अद-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 6/2

पृष्ठ 380 / 692

کونہ واضعا یدہ علیہ المدۃ المذکورۃ ولا تکون الحادثۃ من باب الدعوی التي مر علیھا خمس عشرۃ سنۃ اجاب نعم دعوی تلقی الملک من المورث اقرار بالملک لہ ودعوی الانتقال منہ الیہ فیحتاج المدعی علیہ الی بینۃ وصار المدعی علیہ مدعیًا ولا ینفعہ وضع الید المدۃ المذکورۃ مع الاقرار المذکور ولیس من باب ترک الدعوی بل من باب المؤاخذۃ بالاقرار ومن اقر بشیئ لغیرہ اخذ باقرار ہ ولو کان فی یدہ احقا با کثیرۃ لاتعد وھذا مما لا یتوقف فیہ ، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

اور یہ پندرہ سال پرانے کیس سے متعلق دعوی کے باب سے نہ ہو گا جواب دیا، ہاں مدعی علیہ کا یہ دعوی کہ میں نے تیرے مورث سے خریدا ہے، یہ مورث سے حصول کا اقرار ہے اور اس سے اپنے لئے منتقل ہونے کا دعوی بنتا ہے تو اس پر مدعی علیہ کو گواہی کی ضرورت ہو گیا اور اس بناء پر مدعی علیہ مدعی بن جائے گا، اور مذکورہ اقرار کی وجہ سے اس کا چالیس سالہ قبضہ اس کو مفید نہ ہوگا، اور یہ معاملہ پندرہ سالہ پرانے کیس والا نہیں بلکہ یہ اقرار پر مواخذہ کے باب سے ہوگا جبکہ دوسرے کی چیز کا اقرار کرنے والا اپنے اقرار کی بناء پر پابند ہو جاتا ہے اگرچہ اس کا قبضہ زمانوں سے ہو شمار نہ ہو گا اور یہ ایسا معاملہ ہے جس میں کوئی توقف نہیں ہے ، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

عقود الدریۃ ج ۲ ص ۷ : اذا ادعی اخوات زید علیہ بحصتھن من دار ابیھن المتوفی من خمس عشرۃ سنۃ وھو معترف بأن الدار مخلفۃ لھم عن ابیھم تسمع الدعوی علیہ لو طالت المدۃ کما افتی بذلك العلامۃ ابو السعود العمادی -

جب زید کی بہنوں نے اس پر دعوی کیا کہ اس مکان میں پندرہ سال قبل فوت شدہ ہمارے والد کی ورثہ کے طور پر ہمارا حق ہے اور زید اعتراف کرتا ہے کہ یہ مکان والد کی وراثت میں ہے تو اس کی بہنوں کا دعوی قابل سماعت ہو گا اگرچہ لمبی مدت گزر چکی ہو، جیسا کہ علامہ ابوالسعود عمادی نے یہ فتوی دیا۔ (ت)

ایضاً صفحہ ۴۶ :

1 فتاوی خیریہ کتاب الدعوۃ دار المعرفۃ بیروت ۲/۸۰ 2 العقود الدریۃ کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/۶

Fatawa Razawiyya, Volume 19

In al-Bazzaziyya, it is narrated from al-Muhit: If one of the heirs releases the rest of the heirs from liability and then subsequently claims a share in the estate, and they deny it, his claim shall not be heard. However, if they admit to the estate, they shall be ordered to return it to him. (T)

It was just mentioned from Radd al-Muhtar: "If the opponent admits it, it becomes binding upon him." (If the opposing party admits it, it will become mandatory for them - T).

Previously: It has become clear from these statements that Sharam Khatun's claim is legally and judicially admissible in every respect. Now, regarding the suspicion of 'Nahi Sultani' (royal prohibition), if the law of the Bahawalpur state has a rule regarding prescription, then it is evident that the judges there are by no means prohibited from hearing it. Even if such a prohibition exists, it is not effective in the presence of an admission by the defendant, just as the Sharia ruling is. Even then, it does not apply here, as previously mentioned. Radd al-Muhtar, Vol. 4, p. 531:

In al-Hamidiyya, a Turkish fatwa from Mawla Abu al-Sa'ud is cited, the Arabic translation of which is: If an inheritance claim is abandoned for fifteen years without a Sharia excuse, will it no longer be heard? Answer: It will not be heard unless the opponent admits the right. A similar fatwa by the Mufti of Rome, Ali Effendi, is cited from the shaykh of our shaykhs, al-Turkumani. Similarly, our shaykhs' shaykh, al-Saihāni, cited a similar fatwa from the fatwas of Abd Allah Effendi, the Mufti of Rome. (T)

1. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Iqrar, Arg Bazar Qadeem, Dar Afghanistan, 2/54.
2. Radd al-Muhtar, Masa'il Shattā, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/477.
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Fasl fi al-Habs, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/323.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

अल-बज्जाज़िया में अल-मुहित से उद्धृत है: यदि उत्तराधिकारियों में से एक शेष उत्तराधिकारियों को मुक्त कर देता है और बाद में विरासत का दावा करता है, और वे इसे नकार देते हैं, तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा। लेकिन यदि वे विरासत स्वीकार कर लेते हैं, तो उन्हें इसे उसे वापस करने का आदेश दिया जाएगा। (त)

अभी रद अल-मुहतार से गुज़रा: "यदि प्रतिद्वंद्वी इसे स्वीकार करता है, तो यह उस पर अनिवार्य हो जाता है।" (यदि विपक्षी दल इसे स्वीकार करता है, तो यह उनके लिए अनिवार्य हो जाएगा - त)।

पूर्व में: इन बयानों से यह स्पष्ट हो गया है कि शर्म खातून का दावा कानूनी और न्यायिक रूप से हर तरह से स्वीकार्य है। अब 'नही सुल्तानी' (शाही निषेध) के संदेह के संबंध में, यदि बहावलपुर राज्य के कानून में नुस्खा (समय-सीमा) का मुद्दा मौजूद है, तो यह स्पष्ट है कि वहां के न्यायाधीशों को इसे सुनने से बिल्कुल भी मना नहीं किया गया है। यदि यह मौजूद भी है, तो प्रतिवादी द्वारा स्वीकारोक्ति की उपस्थिति में यह प्रभावी नहीं है, जैसा कि शरीयत का शासन है। फिर भी, यह यहाँ लागू नहीं होता जैसा कि पहले बताया गया है। रद अल-मुहतार, खंड ४, पृष्ठ ५३१:

अल-हामिदिया में, मौला अबू अल-सऊद का एक तुर्की फतवा उद्धृत किया गया है, जिसका अरबी अनुवाद यह है: यदि पंद्रह वर्षों तक शरीयत के बहाने के बिना विरासत का दावा छोड़ दिया जाता है, तो क्या इसे अब नहीं सुना जाएगा? उत्तर: इसे तब तक नहीं सुना जाएगा जब तक कि प्रतिद्वंद्वी अधिकार स्वीकार न कर ले। रोम के मुफ्ती, अली एफेंदी का एक समान फतवा हमारे शेखों के शेख, अल-तुर्कुमानी से उद्धृत है। इसी तरह, हमारे शेखों के शेख, अल-सैहानी ने रोम के मुफ्ती, अब्दुल्ला एफेंदी के फतवों से एक समान फतवा उद्धृत किया है। (त)

1. अल-उकुद अद-दुर्रिया, किताब अल-इकरार, अर्ग बाज़ार कदीम, दार अफ़गानिस्तान, २/५४।
2. रद अल-मुहतार, मसाइल शत्ता, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ५/४७७।
3. रद अल-मुहतार, किताब अल-क़दा, फ़स्ल फ़ी अल-हब्स, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ४/३२३।

पृष्ठ ३८१ का ६९२

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

في البزازية عن المحيط لو ابراء احد الورثة الباقی ثم ادعی التركة وانكر لاتسمع دعواه وان اقروا بالتركة امروا بالرد عليه 1۔ (بزازیہ میں محیط سے منقول ہے اگر ایک وارث نے باقی ورثاء کو بری کردیا اور پھر بعد میں اس نے ترکہ کا دعوی کردیا اور باقی ورثاء انکار کردیں تو اس کا دعوی مسموع نہ ہوگا اور ورثاء اقرار کریں توان کو ترکہ واپس کرنے کا حکم ہوگا۔ (ت))

ابھی ردالمحتار سے گزرا : لواقر به الخصم يلزمه 2 (اگر فریق مخالف اس کا اقرار کرے اس کو لازم ہوجائے گا ۔ ت)

سابقا: ان بیانات سے روشن ہوا کہ دعوی شرم خاتون شرعاً دیانۃً اور قضاءً ہر طرح مسموع ہے، اب رہا نہی سلطانی کا شبہ ، اگر قانون ریاست بہاولپور میں مسئلہ تمادی جب تو ظاہر کہ وہاں کے قضاۃ ہر گز ممنوع عن السماع نہیں اور اگر ہے لیکن بحال وجود اقرار مدعی علیہ ممر ثر نہیں جیسا کہ حکم شرعی ہے جب بھی اسے یہاں سے تعلق نہیں کما تقدم۔ ردالمحتار جلد ۴ ص ۵۳۱ :

نقل في الحامدية فتوى تركية عن المولى ابى السعود وتعريبها اذا اتركت دعوى الارث بلاعذر شرعی خمس عشرة سنة فهل لاتسمع الجواب لاتسمع الا اذا اعترف الخصم بالحق ونقل مثله شيخ مشائخنا التركمانی عن فتاوی علی افندی مفتی الروم ونقل مثله ايضا شيخ مشائخنا السائحانی عن فتاوی عبد الله افندی مفتی الروم 3۔ (حامدیہ میں مولی ابی السعود کا ترکی فتوی نقل کیا ہے جس کا عربی ترجمہ یہ ہے جب شرعی عذر کے بغیر پندرہ سال تک وراثت کا دعوی نہ کیا ہو تو کیا اب قابل سماعت نہ ہوگا۔ الجواب ، فریق مخالف کے اعتراف کے بغیر قابل سماعت نہ ہوگا ، اسی کی مثل مفتی روم

علی آفندی کا فتوٰی ہمارے مشائخ کے شیخ ترکمانی سے نقل کیا ہے اور مفتی روم عبد اللہ آفندی کا فتوٰی ہمارے مشائخ کے شیخ سائحانی نے بھی اس کی مثل نقل کیا ہے۔ (ت))

1 العقود الدریہ کتاب الاقرار ارگ بازار قدیم دار افغانستان ۲/۵۴ 2 ردالمحتار مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۴۷۷ 3 ردالمحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۲۳

Vol 19 Fatawa Razawiyya

Also Page 532:

[Arabic Box] The judge's refusal to hear the case is only when the opponent denies it; if he confesses, it shall be heard. (1) [Urdu Box] The judge's refusal to hear the lawsuit will only occur when the opposing party denies it. If they confess, the lawsuit will be heard. (T)

And if there is an absolute prohibition there, for example, that no lawsuit will be heard after 15 years even if the defendant's confession exists, then indeed the judges of that place will not be able to hear it as they are dismissed regarding what exceeds their jurisdictional mandate and are like common people. However, it will be obligatory for the ruler himself to listen or permit someone else to listen so that no right is lost. Durr-ul-Mukhtar, before the section on Arbitration:

[Arabic Box] Judicial authority can be restricted by time, place, and subject matter; thus, if the ruler forbids hearing a claim after fifteen years, then despite their hearing, it will not be legally effective. (2) [Urdu Box] Judicial authority can be restricted due to time, place, and occurrence, to the extent that if the ruler prohibits the hearing of a claim after fifteen years, then despite the judge's proceedings, it will not be effective. (T)

Khairiya Vol. 2, p. 102; Shami Vol. 2, p. 781:

[Arabic Box] Because he is dismissed from it by its specification, so he becomes like one of the subjects in that regard. Our scholars (may Allah Almighty have mercy on them) have explicitly stated this. (3) [Urdu Box] Because the judge becomes powerless in it, thus becoming like common subjects, the judge becomes bound. Our scholars (may Allah Almighty have mercy on them) have explicitly stated this. (T)

Ghamz-ul-Uyun p. 223:

[Arabic Box] It becomes obligatory for him not to hear it because the ruler's command makes a permissible thing mandatory, but it remains obligatory for the ruler himself to hear it. [Urdu Box] It becomes necessary for the judge not to hear the case because a permissible thing becomes mandatory by the ruler's command; however, it is necessary for the ruler to hear it himself.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Chapter on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4/333
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Chapter on Imprisonment, Matba Mujtabai Delhi 2/81
3. Fatawa Khairiyya, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifa Beirut 2/112

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

वही, पृष्ठ ५३२:

[अरबी बॉक्स] न्यायाधीश द्वारा मामले की सुनवाई न करना केवल तभी होता है जब प्रतिपक्षी इनकार करे; यदि वह स्वीकार कर ले, तो सुनवाई की जाएगी। (१) [उर्दू बॉक्स] न्यायाधीश द्वारा मुकदमे की सुनवाई न करना केवल उस स्थिति में होगा जब विरोधी पक्ष इनकार करे। यदि वे स्वीकार करते हैं, तो मुकदमे की सुनवाई की जाएगी। (त)

और यदि वहां पूर्ण प्रतिबंध है, उदाहरण के लिए, १५ वर्षों के बाद कोई मुकदमा नहीं सुना जाएगा, भले ही प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति मौजूद हो, तो वास्तव में उस स्थान के न्यायाधीश इसे नहीं सुन पाएंगे क्योंकि वे अपने अधिकार क्षेत्र से बाहर के मामलों में पदमुक्त हैं और आम लोगों की तरह हैं। हालाँकि, शासक के लिए यह अनिवार्य होगा कि वह स्वयं सुने या किसी और को सुनने की अनुमति दे ताकि किसी अधिकार की हानि न हो। दुर्र-उल-मुख्तार, मध्यस्थता (तहरीम) से पहले:

[अरबी बॉक्स] न्यायिक अधिकार को समय, स्थान और विषय वस्तु द्वारा प्रतिबंधित किया जा सकता है; इस प्रकार, यदि शासक पंद्रह वर्षों के बाद किसी दावे की सुनवाई पर रोक लगाता है, तो उनकी सुनवाई के बावजूद, यह कानूनी रूप से प्रभावी नहीं होगा। (२) [उर्दू बॉक्स] समय, स्थान और घटना के कारण न्यायिक विशेषज्ञता (सीमा) हो सकती है, यहाँ तक कि यदि शासक पंद्रह वर्षों के बाद किसी दावे की सुनवाई पर रोक लगा देता है, तो न्यायाधीश की कार्यवाही के बावजूद यह प्रभावी नहीं होगा। (त)

खैरिया जिल्द २, पृष्ठ १०२; शामी जिल्द २, पृष्ठ ७८१:

[अरबी बॉक्स] क्योंकि वह इसके विनिर्देश द्वारा इससे पदमुक्त हो जाता है, इसलिए वह उस संबंध में प्रजा के समान हो जाता है। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने स्पष्ट रूप से इसका उल्लेख किया है। (३) [उर्दू बॉक्स] क्योंकि न्यायाधीश इसमें शक्तिहीन हो जाता है, इस प्रकार प्रजा के समान हो जाने के कारण, न्यायाधीश बाध्य हो जाता है। हमारे विद्वानों (अल्लाह सर्वशक्तिमान उन पर दया करे) ने स्पष्ट रूप से इसका उल्लेख किया है। (त)

ग़मज़-उल-उयून पृष्ठ २२३:

[अरबी बॉक्स] उसके लिए इसे न सुनना अनिवार्य हो जाता है क्योंकि शासक का आदेश एक जायज़ चीज़ को अनिवार्य बना देता है, लेकिन शासक के लिए स्वयं इसे सुनना अनिवार्य रहता है। [उर्दू बॉक्स] न्यायाधीश के लिए मामले की सुनवाई न करना आवश्यक हो जाता है क्योंकि शासक के आदेश से एक जायज़ चीज़ अनिवार्य हो जाती है; हालाँकि, शासक के लिए स्वयं सुनवाई करना आवश्यक है।

---

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, कारावास पर अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत ४/३३३
2. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, कारावास पर अध्याय, मतबा मुज्तबाई दिल्ली २/८१
3. फ़तावा खैरिया, किताब अल-हिबा, दार अल-मआरिफ़ा बेरुत २/११२

पृष्ठ ३८२ का ६९२

جلد ۱۹ فتاویٰ رضویہ

ایضاً ص ۵۳۲ :

[عربی باکس] عدم سماع القاضی لھا انما ھو عند انکار الخصم فلو اعترف تسمع۔۱۸ [اردو باکس] قاضی کا دعویٰ نہ سننا صرف اس صورت میں ہوگا جب فریقِ مخالف انکار کرے وہ اگر اعتراف کرے تو دعویٰ سنا جائے گا۔ (ت)

اور اگر وہاں مطلقاً ممانعت ہے کہ مثلاً ۱۵ سال کے بعد کوئی دعویٰ نہ سنا جائے گا اگرچہ مدعاعلیہ کا اقرار موجود ہو تو البتہ وہاں کے قاضی نہ سن سکیں گے کہ وہ قدرِ تولیت سے زائد میں معزول وکأحد من الناس ہیں مگر خود رئیس پر فرض ہوگا کہ آپ سنے یا کسی کو سننے کی اجازت دے کہ حق ضائع نہ ہو، در مختار قبیل التحکیم :

[عربی باکس] القضاء یتخصص بزمان ومکان وخصومۃ حتی لو امر السلطان بعد سماع الدعوی بعد خمسۃ عشر سنۃ فسمعھم لم ینفذ۔۲۸ [اردو باکس] زمان، مکان اور واقعہ کی وجہ سے قضا کا تخصص ہو سکتا ہے حتی کہ اگر حاکم پندرہ سال بعد دعویٰ کی سماعت سے منع کر دے تو قاضی کی کاروائی کے باوجود نافذ نہ ہوگا۔ (ت)

خیریہ ج ۲ ص ۱۰۲ شامی ج ۲ ص ۷۸۱ :

[عربی باکس] لانہ معزول عنہ بتخصیصہ فالتحق فیہ بالرعیۃ نص علیہ ذلک علمائنا رحمھم اللہ تعالی۔ ۳۸ [اردو باکس] کیونکہ قاضی اس میں بے اختیار ہو جاتا ہے تو رعیت ہو جانے کی بناء پر قاضی پابند ہو جاتا ہے ہمارے علماء رحمہم اللہ تعالیٰ نے اس پر نص کی ہے۔ (ت)

غمز العیون ص ۲۲۳:

[عربی باکس] یجب علیه عدم سماعها لان امر السلطان یصیر المباح واجبا ولکن یجب السلطان ان یسمعها [اردو باکس] قاضی پر سماعت نہ کرنا لازم ہو جاتا ہے کیونکہ حاکم کے حکم سے مباح چیز واجب ہو جاتی ہے تاہم حکم پر لازم ہے کہ خود سماعت کرے۔

---

1 رد المحتار کتاب القضاء فصل فی المحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۳۳ 2 درمختار کتاب القضاء فصل فی المحبس مطبع مجتبائی دہلی ۲/۸۱ 3 فتاوی خیریہ کتاب الھبۃ دار المعرفہ بیروت ۲/۱۱۲

Fatawa-e-Razviya, Volume 19

As stated in Mu'in al-Fatwa[1] - And Allah Almighty knows best. In Mu'in al-Mufti it is thus, And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 132: From village Ghariya, Tehsil and Post Office Kachha, District Nainital, sent by Mst. Afzal Begum, 2 Safar 1338 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: The wedded wife of Niyaz Ali passed away by the will of Allah, leaving behind a son, Muhammad Wali Khan. After some time, when Niyaz Ali Khan wanted to take a second wife, before the second marriage, he transferred all his property in the name of his son Muhammad Wali Khan on a stamp paper. After this, he married his second wife, Afzal Begum. At the time of marriage, Niyaz Ali Khan did not hide this fact from Afzal Begum; he clearly stated that whatever property existed was written in the name of Muhammad Wali Khan, and that he himself only had his limbs (i.e., his labor), and if she wished, she could marry him or not. However, Afzal Begum accepted the marriage under those conditions, and the marriage took place.

Now, after some time, Niyaz Ali Khan has passed away, and now Mst. Afzal Begum wishes to claim her dower (Mahr) from the son, Muhammad Wali Khan, and has even filed a case in court. Muhammad Wali Khan presents the stamp paper written before the marriage, claiming the property is his and not Niyaz Ali Khan's for him to pay the dower from it. Both parties have agreed to take the matter to a Panchayat. The Panchayat does not want to make a decision contrary to the Sharia laws; therefore, it is necessary to know the summary. Is Afzal Begum entitled to receive her dower from Muhammad Wali Khan, the son of the deceased Niyaz Ali Khan, under the aforementioned circumstances? Please provide enlightenment according to the summary of Sharia commands. Also, it should be noted that there have been additions or subtractions to the property from the writing on the stamp paper until Niyaz Ali Khan's death. Please write what is appropriate in this regard.

The Answer: If the property was not in partnership with anyone else and belonged solely to Niyaz Ali, and he had transferred it to his son's name, completely vacating his own possession and giving possession to his son, then the entire property became Muhammad Wali's. Afzal Begum's claim against it is invalid. However, if any property was in partnership with another person such that Niyaz Ali's share was not separately partitioned and distinct, or if he did not relinquish his possession from any property—for example, it was a house, he put the son's name on the stamp paper

but did not vacate it himself or his belongings for even a moment, or if the name was changed but the son did not gain possession during Niyaz Ali's lifetime—then in these cases, such properties remain the ownership of Niyaz Ali. Afzal Begum's claim for dower against them is valid; her dower and...

[1] Ghamzu 'Uyun al-Basair, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada' wa al-Shahadat etc., Idarat al-Qur'an Karachi 1/369

फतवा-ए-रज़विया, खंड 19

जैसा कि मुईन अल-फतवा[1] में है - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मुईन अल-मुफ्ती में इस प्रकार है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (टी)

मसला 132: ग्राम घारिया, तहसील और डाकखाना कच्छा, जिला नैनीताल से, मुसम्मात अफ़ज़ल बेगम द्वारा भेजा गया, 2 सफ़र 1338 हिजरी।

इस मसले में धर्म के विद्वान क्या कहते हैं: मुसम्मी नियाज़ अली की विवाहित पत्नी का अल्लाह की मर्जी से निधन हो गया, उन्होंने अपना एक बेटे मोहम्मद वली खान छोड़ा। कुछ समय बाद जब नियाज़ अली खान दूसरी शादी करना चाहते थे, तो दूसरी शादी से पहले उन्होंने अपनी सारी संपत्ति अपने बेटे मोहम्मद वली खान के नाम स्टाम्प पेपर पर लिखवा दी और इसके बाद अफ़ज़ल बेगम के साथ दूसरी शादी की। लेकिन निकाह के समय नियाज़ अली खान ने अफ़ज़ल बेगम से यह बात छिपाई नहीं थी, स्पष्ट कर दिया था कि जो कुछ भी संपत्ति है वह मोहम्मद वली खान के नाम लिखी हुई है, मेरे पास केवल हाथ-पांव हैं, तुम्हारी मर्जी हो तो निकाह करो या न करो। लेकिन अफ़ज़ल बेगम ने उसी स्थिति में निकाह स्वीकार किया और निकाह हो गया।

अब कुछ समय बाद नियाज़ अली खान का इंतकाल हो गया है, तो अब मुसम्मात अफ़ज़ल बेगम ने बेटे मोहम्मद वली खान से अपना महर (स्त्रीधन) मांगने की इच्छा जताई है, यहाँ तक कि कचहरी में दावा भी कर दिया है। मोहम्मद वली खान वह स्टाम्प पेश करता है जो निकाह से पहले लिखा गया था, और दावा करता है कि संपत्ति मेरी है, नियाज़ अली खान की नहीं कि मैं महर अदा करूँ। दोनों पक्षों ने इस मामले को पंचायत पर छोड़ दिया है। पंचायत शरीयत के नियमों के विरुद्ध कोई फैसला नहीं करना चाहती, इसलिए संक्षेप में यह जानना आवश्यक है कि क्या उपरोक्त परिस्थितियों में अफ़ज़ल बेगम मृतक नियाज़ अली खान के पुत्र मोहम्मद वली खान से अपना महर पाने की हकदार है या नहीं? शरीयत के आदेशों के अनुसार संक्षेप में मार्गदर्शन प्रदान करें। इसके अलावा यह भी कहा जाए कि स्टाम्प लिखे जाने से लेकर नियाज़ अली खान की मृत्यु तक इस संपत्ति में कमी या वृद्धि हुई है, इसमें जो उचित हो वह लिखा जाए।

उत्तर: यदि संपत्ति किसी की साझेदारी में नहीं थी और विशुद्ध रूप से नियाज़ अली की थी, और उन्होंने अपने बेटे के नाम लिखकर अपने कब्जे से पूरी तरह खाली करके बेटे का कब्जा करा दिया था, तो वह सारी संपत्ति मोहम्मद वली की हो गई। अफ़ज़ल बेगम का उस पर दावा बातिल (अमान्य)

है। और यदि उसमें कोई संपत्ति दूसरे की साझेदारी में थी कि नियाज़ अली का हिस्सा अलग और विभाजित नहीं था, या किसी संपत्ति से अपना कब्जा नहीं हटाया था—उदाहरण के तौर पर मकान था, बेटे का नाम स्टाम्प में करा दिया लेकिन खुद एक पल के लिए भी अपनी जात और अपने सामान से खाली नहीं किया, या नाम करा दिया और बेटे का कब्जा नियाज़ अली के जीवनकाल में नहीं हुआ—तो ऐसी स्थितियों में ऐसी संपत्तियां नियाज़ अली की ही मिल्कियत (स्वामित्व) हैं और अफ़ज़ल बेगम का उन पर महर का दावा सही है, उसका महर और...

[1] ग़मज़ु उयून अल-बसायर, अल-फ़न्न अल-सानी, किताब अल-क़ज़ा व अल-शहादात आदि, इदारात अल-क़ुरआन कराची 1/369

فتاوٰی رضویہ، جلد ۱۹

کذا فی معین الفتوٰی ۱- واللہ تعالٰی اعلم۔ معین المفتی میں یوں ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۳۲: از موضع گھریا تحصیل و ڈاکخانہ کچھا ضلع نینی تال مرسلہ مسماۃ افضل بیگم ۲ صفر ۱۳۳۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسمٰی نیاز علی کی بیوی منکوحہ قضائے الہی سے وفات ہوئی، اس نے اپنا ایک بیٹا محمد ولی خان چھوڑا، جب کچھ عرصہ کے بعد نیاز علی خاں نے دوسری بیوی کرنا چاہی تو قبل زوجہ ثانیہ کے کرنے سے نیاز علی خان نے اپنی کل جائداد اپنے لڑکے محمد ولی خاں کے نام اسٹام پر تحریر کرادی اور اس کے بعد نکاح ثانی افضل بیگم کے ساتھ کیا لیکن وقت نکاح نیاز علی خان نے یہ امر افضل بیگم سے پوشیدہ بھی نہیں رکھا تھا، صاف ظاہر کردیا تھا کہ جائداد جو کچھ ہے وہ محمد ولی خاں کے نام تحریر ہے میرے پاس صرف ہاتھ پیر ہے تمہار ادل چاہے نکاح کرو یا مت کرو۔ لیکن افضل بیگم نے نکاح کرنا اسی حالت میں قبول کیا اور نکاح ہوگیا،

اب کچھ عرصہ کے بعد نیاز علی خاں فوت ہوگیا ہے تو اب مسماۃ افضل بیگم نے لڑکے محمد ولی خاں سے اپنا مہر چاہنے کی خواہش کی بلکہ دعوٰی کچہری میں داخل کردیا اور محمد ولی خاں وہ اسٹام جو قبل نکاح نیاز علی تحریر کر چکا ہے اس کو پیش کرتا ہے کہ جائداد میری ہے نیاز علی خاں کی نہیں کہ میں مہر ادا سکوں، فریقین نے اس امر کو پنچائت پر قبول کیا ہے، پنچ فیصلہ خلاف حکم شرع شریف نہیں کرنا چاہتی، اس لئے خلاصہ معلوم ہونے کی ضرورت ہے کہ بحالت مذکورہ بالا افضل بیگم اپنا دین مہر محمد ولی خاں پسر نیاز علی خاں متوفی سے پانے کی مستحق

ہے یا نہیں؟ مطابق حکم شرع شریف خلاصہ احکام سے آگہی بخش جائے، دیگر یہ بھی کہے کہ تحریر اسٹام سے اور نیاز علی خاں کے فوت ہونے تک کمی بیشی اس جائداد کی ہوئی ہے، اس میں جو مناسب ہو تحریر فرمایا جائے۔

الجواب: اگر جائداد کسی کی شرکت میں نہ تھی خالص نیاز علی کی تھی اور اس نے بیٹے کے نام لکھ کر اپنے قبضہ سے بالکل خالی کر کے بیٹے کا قبضہ کرادیا تھا تو وہ کل جائداد محمد ولی کی ہوگئی، افضل بیگم کا اس پر دعویٰ باطل ہے، اور اگر اس میں کوئی جائداد دوسرے کی شرکت میں تھی کہ نیاز علی کا حصہ جدا تقسیم شدہ ممتاز نہ تھا یا کسی جائداد سے اپنا قبضہ نہ اٹھایا مثلاً مکان تھا بیٹے کا نام اسٹامپ میں کرادیا اور خود ایک آن کے لئے بھی اپنی ذات اور اپنے اسباب سے خالی نہ کیا یا نام کرا دیا اور بیٹے کا قبضہ نیاز علی کی زندگی تک نہ ہوا، تو ان صورتوں میں ایسی جائدادیں نیاز علی ہی کی ملک ہیں اور افضل بیگم کا دعویٰ مہر ان پر بجا ہے اس کا مہر اور

۱ غمز عیون البصائر الفن الثانی کتاب القضاء والشهادات الخ ادارة القرآن کراچی ۳۶۹/۱

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

If the dower (Mahr) of the first wife is still pending, then that and whatever other debts are owed by Niaz Ali shall be paid from such properties first. If nothing remains, Muhammad Wali will receive nothing from those properties. And the property that Muhammad Wali has already received during Niaz Ali's lifetime with all three conditions belongs to Muhammad Wali; no one has a claim over it. And Allah Almighty knows best.

Problem 133: From Faridabad, Post Office Ghouspur, State of Bahawalpur, sent by Noor Ahmad Afridi, Sajjada Nashin Faridabad, 27 Safar 1338 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: A person named Wahid Bakhsh, one month before his death, while ill but in full possession of his senses and sound mind, of his own free will and in the presence of witnesses, stated that "the owner and possessor of all my property is my real son named Ghulam Ahmad." Ghulam Ahmad accepted this and for one month during Wahid Bakhsh's lifetime, he acted accordingly; he remained the owner, possessor, and manager of the property and resided in his house. He also managed the plowing, cultivation, harvesting, and maintenance of the lands. After one month, Wahid Bakhsh passed away, and Ghulam Ahmad appropriately bore all expenses for the funeral, shroud, and burial. On the third day, at the Quran recitation (Qul Khwani), as per the deceased's word, all the brotherhood and others performed the turban-tying ceremony for this same Ghulam Ahmad. This was because he was the only male offspring of Wahid Bakhsh. Therefore, one month before his death, Wahid Bakhsh made Ghulam Ahmad the owner, possessor, and manager of his properties and departed for the hereafter. In fact, he also said at that time that Ghulam Ahmad is the one responsible for getting his two daughters married. The heirs of Wahid Bakhsh are as follows: From the sharers (Dhawi al-Furud), two wives named Ghulam Fatima and Jamul, and two daughters named Khairan and Amiran. From the closest agnates (Asabat), four paternal cousins named the aforementioned Ghulam Ahmad, Wahid Bakhsh, Khuda Bakhsh, and Ghulam Rasool are present. After the death of Wahid Bakhsh, for another two months (totaling three months), with the consent of everyone, he remained the owner, possessor, and manager. Then Ghulam Fatima, who was his stepmother, turned him out of the house, which should not have happened. However, Ghulam Ahmad's possession of the lands still continues as before. The marriage of Khairan to a person named La'l and the marriage of Amiran to the aforementioned Ghulam Ahmad has taken place according to Sharia. Now the

question seeking a Sharia ruling is: Can this statement of Wahid Bakhsh be considered a gift (Hiba) for Ghulam Ahmad or what? It is stated in Fatawa Qadhikhan:

[Arabic Quote]: “A man said: 'Everything I own belongs to so-and-so,' it will be a gift (Hiba), to the extent that it will not be valid without possession.”[1]

If a person says, "All my property belongs to such and such," it will be considered a gift (Hiba), but it will not be valid without taking possession. (T)

[1] Fatawa Qadhikhan, Kitab al-Hiba, Naval Kishore, Lucknow, 4/296.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

यदि पहली बीवी का महर बाकी है, तो वह और जो कुछ भी नियाज़ अली पर कर्ज़ है, वह सब पहले ऐसी संपत्तियों से अदा किया जाएगा। अगर उन संपत्तियों में से कुछ नहीं बचेगा, तो मुहम्मद वली को कुछ नहीं मिलेगा। और जो जायदाद तीनों शर्तों के साथ मुहम्मद वली को नियाज़ अली के जीवनकाल में मिल चुकी है, वह मुहम्मद वली की है, उस पर किसी का कोई दावा नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 133: फ़रीदाबाद, डाकखाना ग़ौसपुर, रियासत बहावलपुर से मुर्सला नूर अहमद अफ़रीदी, सज्जादा नशीन फ़रीदाबाद, 27 सफ़र 1338 हिजरी।

विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि मुसम्मी वाहिद बख्श ने अपनी मृत्यु से एक माह पहले बीमारी की स्थिति में, लेकिन पूर्ण होश-ओ-हवास और अक्ल की सलामती के साथ, अपनी मर्ज़ी से गवाहों के सामने कहा कि "मेरी पूरी जायदाद का मालिक और काबिज़ मेरा सगा बेटा मुसम्मी ग़ुलाम अहमद है।" उसने इसे स्वीकार किया और एक महीने तक वाहिद बख्श के जीवनकाल में उनके कहे अनुसार ऐसा ही किया कि वह जायदाद का मालिक, काबिज़ और प्रबंधक रहा और उनके घर में ही रहा। वह ज़मीनों की जुताई, बुआई, कटाई और आबादी के रखरखाव आदि का काम भी करता रहा। एक महीने के बाद वाहिद बख्श की मृत्यु हो गई और कफ़न-दफ़न आदि के सभी उचित ख़र्च उसी ने किए। तीसरे दिन कुल ख्वानी पर मृतक के कहे अनुसार पूरी बिरादरी और अन्य लोगों ने इसी ग़ुलाम अहमद की दस्तारबंदी की, क्योंकि वाहिद बख्श की इकलौती नर संतान यही थी। इसलिए मरने से एक माह पहले स्वेच्छा से ग़ुलाम अहमद को मालिक और काबिज़ बनाकर वह परलोक सिधार गए। बल्कि उस समय उन्होंने यह भी कहा था कि मेरी दोनों बेटियों की शादी कराने के ज़िम्मेदार भी यही मालिक हैं। वाहिद बख्श के उत्तराधिकारी निम्नलिखित हैं: हिस्सेदारों (ज़वी अल-फ़ुज़) में से दो पत्नियाँ मुसम्मात ग़ुलाम फ़ातिमा और जामुल, और दो बेटियाँ मुसम्मात ख़ैरान और अमीरान हैं। और निकटतम रिश्तेदारों (असबात) में से चार चचेरे भाई मुसम्मीयान उपरोक्त ग़ुलाम अहमद, वाहिद बख्श, ख़ुदा बख्श और ग़ुलाम रसूल मौजूद हैं। वाहिद बख्श की मृत्यु के बाद दो और महीनों तक, यानी कुल तीन महीनों तक, सबकी सहमति से वह मालिक और काबिज़ रहा। फिर ग़ुलाम फ़ातिमा ने, जो उसकी सौतेली माँ थी, उसे घर से निकाल दिया, जो कि नहीं होना चाहिए था। इसके बावजूद ग़ुलाम अहमद का ज़मीनों पर कब्ज़ा अभी तक पहले की तरह बना हुआ है। ख़ैरान का निकाह

मुसम्मी लाल से और अमीरान का निकाह उपरोक्त ग़ुलाम अहमद से शरीअत के अनुसार हो चुका है। अब शरीअत के अनुसार यह सवाल है कि क्या वाहिद बख्श का यह कथन ग़ुलाम अहमद के लिए हिबा (उपहार) हो सकता है या क्या? फ़तावा क़ाज़ीख़ान में है:

[अरबी उद्धरण]: "एक व्यक्ति ने कहा: 'मेरा सब कुछ जो मेरे स्वामित्व में है वह फ़लाँ के लिए है', तो इसे हिबा (उपहार) माना जाएगा, यहाँ तक कि कब्ज़े के बिना यह वैध नहीं होगा।"[1]

एक व्यक्ति ने "मेरी तमाम مملوکہ (स्वामित्व वाली संपत्ति) फ़लाँ के लिए है" कहा तो हिबा (उपहार) माना जाएगा यहाँ तक कि कब्ज़े के बिना जायज़ न होगा। (त)

[1] फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताबुल हिबा, नवल किशोर, लखनऊ, 4/296।

پہلی بی بی کا مہر باقی ہو تو وہ بھی اور جو کچھ نیاز علی پر دین ہو وہ سب ایسی جائیدادوں سے پہلے ادا کیا جائے گا اگر کچھ نہ بچے گا ان جائیدادوں سے محمد ولی کچھ نہ پائے گا، اور جو جائیداد تینوں شرطوں کے ساتھ محمد ولی کو نیاز علی کی زندگی میں مل چکی وہ محمد ولی کی ہے اس پر کسی کا دعوٰی نہیں، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۳: از فرید آباد ڈاکخانہ غوث پور ریاست بہاولپور مرسلہ نور احمد افریدی سجادہ نشین فرید آباد ۲۷ صفر ۱۳۳۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسمٰی واحد بخش نے مرنے سے ایک ماہ پہلے بحالت بیماری بدرستی ہوش حواس و سلامتی عقل برضا و رغبت خود بروئے گواہان کہا کہ میری کل جائیداد کا مالک قابض میرا پتر حقیقی مسمٰی غلام احمد ہے اور اس نے قبول کر کے ایک ماہ تک اس کی حیات میں حسب قولش ایسا ہی کیا کہ مالک قابض متصرف جائیداد پر اور بخانہ اش مقیم رہا ہے، اراضیات کی کلبہ رانی کاشت برداشت و تدارک آبادی وغیرہ بھی کرتا رہا ہے، ایک ماہ کے بعد واحد بخش فوت ہوا اور خرچ اخراج تجہیز و تکفین تدفین وغیرہ مناسب اسی نے کی ہیں تیسرے روز قل خوانی پر حسب قول متوفی سب برادری وغیرہ نے دستار بندی اسی غلام احمد کی کرائی ہے کیونکہ واحد بخش کی اولاد نرینہ یہی تھی اسی لئے مرنے سے ایک ماہ بیشتر برضا و رغبت خود غلام احمد کو مالک قابض متصرف بنا کر دارالبقاء کو چلا گیا ہے بلکہ یہ بھی اس وقت اس نے کہا تھا کہ میری ہر دو دختران کی شادی کرانے کا بھی یہی مالک ہے، واحد بخش کے اہل وراثت حسب ذیل موجود ہیں ذوی الفروض سے دو زوجہ مسماۃ غلام فاطمہ و جامل اور دو دختران

مسماۃ خیران و امیران اور اقرب العصبات سے چار بنو عم مسمیان غلام احمد مذکور واحد بخش خدا بخش غلام رسول موجود ہیں، بعد وفیت واحد بخش کے دو ماہ دیگر بھی یعنی کل تین ماہ تک برضائے کل مالک قابض و متصرف رہا ہے، پھر غلام فاطمہ جو اس کی درونی ناخواہ تھی اس کو گھر سے نکال دیا ہے اور ایسا نہیں چاہئے الا قبضہ غلام احمد کا اراضیات پر تاحال بدستور موجود ہے خیران کا نکاح مسمیٰ لعل سے اور امیران کا نکاح غلام احمد مذکور سے شرعی طور پر ہو چکا ہے پس اب شرعا دریافت طلب امر یہ ہے کہ آیا یہ قول واحد بخش کا غلام احمد کے لئے ہبہ ہو سکتا ہے یا کیونکر، فتاوی قاضیخان میں ہے:

رجل قال جمیع ما املکه لفلان یکون هبة حتی لا یجوز بدون القبض 1-

ایک شخص نے "میری تمام مملوکہ فلاں کے لئے ہے" کہا تو ہبہ قرار پائے گا حتی کہ قبضہ کے بغیر جائز نہ ہوگا۔ (ت)

1 فتاوی قاضی خاں کتاب الہبۃ نولکشور لکھنو ۴/ ۲۹۶

Fatawa Razawiyya Volume 19

And in Fatawa Alamgiri translated volume three it is: "Wahahtu hadhash-shay'a laka" or "Mallaktuka minka" meaning "I gifted this thing to you" or "I made you the owner of it" and "Ja'altuhu laka" or "Hadha laka" i.e. "I made it for you" or "This thing is for you" or "A'taituka" or "Nahaltuka" i.e. "I gave it to you" or "I bestowed it" - so all these forms are of gifting (Hiba). (T)[1] And also in the aforementioned translated Fatawa Alamgiri it is: It is mentioned in "Kitab al-Asl" that the gift or charity of a sick person is not valid except when possession is taken, and when possession is taken, it is valid from one-third of the property; and if the donor dies before handing it over, the gift becomes void.[2] And it should be known that a sick person's gifting is intentionally a gift, not a will (wasiyyat). And considering one-third of the property for it is not because it is a will, but rather because the right of the heirs relates to the sick person's property, and by gifting, he has done a favor, so his favor will be limited to that much property as the Shariah has decided for him, i.e., one-third. And when this disposal is determined as a contract of gift, then the conditions of a gift will be observed, and among them, one condition is that the donee (recipient) must take possession of it before the death of the donor. This is in "Al-Muheet" and in "Durr-e-Mukhtar" it is:

[Box text: The letters "Dam'a Khazaqa" prevent retraction therein.[3]] [Text to the right: Retracting from a gift - these letters "Dam'a Khazaqa" - will be legally divided among heirs.]

So, what can be extracted from these passages of authoritative books, and in what way will the shares be legally divided among the heirs as gift or inheritance? The Answer: Gifting during a terminal illness (maradh al-mawt), although strictly a gift, hence possession is a condition and "musha" (undivided property) is invalid in what is divisible, yet legally it acts as a will. Therefore, without the permission of the heirs, it is not effective for more than one-third, and for an heir, not without permission.

---

[1] Fatawa Hindiyya Translated, Book of Gifts, Chapter One, Hamid & Co. Lahore, 7/47 [2] Fatawa Hindiyya Translated, Book of Gifts, Chapter Ten, Hamid & Co. Lahore, 7/122 [3] Durr-e-Mukhtar, Chapter on Retraction in Gift, Mujtabai Press Delhi, 2/161

फतावा रज़विया खंड 19

और फतावा आलमगीरी अनूदित तीसरे खंड में है: "वहबतु हाज़श-शैअ लका" या "मल्लक्तुका मिंका" यानी "मैंने यह चीज़ तुम्हें हिबा (उपहार) की" या "मैंने तुम्हें इसका मालिक बनाया" और "जअल्तुह लका" या "हाज़ा लका" यानी "मैंने तुम्हारे लिए कर दी" या "यह चीज़ तुम्हारे लिए है" या "अतय्तुका" या "नहल्तुका" यानी "मैंने तुम्हें दी" या "मैंने प्रदान की" - तो ये सभी हिबा के रूप हैं। (त)[1] और इसी तरह उपर्युक्त अनूदित फतावा आलमगीरी में है: "किताब अल-अस्ल" में उल्लेख है कि बीमार व्यक्ति का हिबा या सदका मान्य नहीं है जब तक कि उस पर कब्ज़ा न हो जाए, और जब कब्ज़ा हो जाए, तो संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से मान्य है; और यदि सौंपने से पहले दानकर्ता की मृत्यु हो जाए, तो हिबा शून्य (बातिल) हो जाता है।[2] और यह जानना चाहिए कि बीमार व्यक्ति का हिबा करना जानबूझकर किया गया हिबा है, वसीयत नहीं है। और संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से का विचार इसके लिए इसलिए नहीं है कि वह वसीयत है, बल्कि इसलिए है कि वारिसों का अधिकार बीमार के माल से संबंधित होता है, और उसने हिबा करके उपकार किया, तो उसका उपकार उसी सीमा तक माना जाएगा जितना शरीयत ने उसके लिए तय किया है, यानी एक-तिहाई। और जब इस लेन-देन को हिबा का अनुबंध मान लिया गया, तो हिबा की शर्तें लागू होंगी, और उनमें से एक शर्त यह है कि दानकर्ता की मृत्यु से पहले दानग्राही उस पर कब्ज़ा कर ले। यह 'अल-मुहीत' में है और 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बॉक्स टेक्स्ट: इसमें वापसी को रोकने वाले अक्षर "दमअ खज़का" हैं[3]] [बॉक्स के दाईं ओर: हिबा से पीछे हटने से - ये अक्षर "दमअ खज़का" - वारिसों के बीच कानूनी रूप से विभाजित होंगे।]

तो, विश्वसनीय पुस्तकों के इन अंशों से क्या निष्कर्ष निकाला जा सकता है और किस प्रकार वारिसों के बीच हिबा या विरासत के रूप में शेयरों का कानूनी विभाजन होगा। उत्तर: मरणोपरांत बीमारी (मरज़-उल-मौत) में हिबा हालांकि वास्तव में हिबा है, इसलिए कब्ज़ा करना शर्त है और विभाज्य संपत्ति में 'मुशा' (अविभाजित हिस्सा) अमान्य है, फिर भी कानूनी तौर पर यह वसीयत की तरह काम करता है। इसलिए वारिसों की अनुमति के बिना, यह एक-तिहाई से अधिक में प्रभावी नहीं है, और वारिस के लिए बिना अनुमति के प्रभावी नहीं है।

---

[1] फतावा हिंदिया अनूदित, किताबुल हिबा, अध्याय एक, हामिद एंड कंपनी लाहौर, 7/47 [2] फतावा हिंदिया अनूदित, किताबुल हिबा, अध्याय दस, हामिद एंड कंपनी लाहौर, 7/122 [3] दुर्रे मुख्तार, बाबू अल-रुजू फि अल-हिबा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/161

اور فتاویٰ عالمگیر یہ مترجم جلد سوم میں ہے: وھبت ھذا الشیئ لك او ملكته منك یعنی یہ شے تجھے ہبہ کی یا تجھے اس کا مالک کیا اور جعلته لك او ھذا لك یا میں نے تیرے واسطے کردی یا یہ شے تیرے واسطے ہے او اعطیتك او نحلتك یا میں نے تجھے عطا کی یا نحلہ دی فھذا كله ھبة (یہ تمام صورتیں ہبہ کی ہیں۔ت)[1] اور نیز فتاویٰ عالمگیری مترجم مذکور میں ہے "کتاب الاصل میں مذکور ہے کہ مریض کا ہبہ یا صدقہ جائز نہیں ہے مگر جبکہ اس پر قبضہ ہو جائے اور جب قبضہ ہو گیا تو تہائی مال سے جائز ہے اور اگر سپرد کرنے سے پہلے واہب مر گیا تو ہبہ باطل ہو گیا"۔[2] اور جاننا چاہئے کہ مریض کا ہبہ کرنا قصداً ہبہ ہے وصیت نہیں ہے اور تہائی مال اس کا اعتبار کرنا اس وجہ سے نہیں ہے کہ وہ وصیت ہے بلکہ اس واسطے ہے کہ وارثوں کا حق مریض کے مال سے متعلق ہوتا ہے اور اس نے ہبہ کر دینے میں احسان کیا تو اس کا احسان اس قدر مال سے ٹھہرایا جائے گا جتنا شرع نے اس کے واسطے قرار دیا ہے یعنی ایک تہائی اور جب یہ تصرف عقدِ ہبہ ٹھہرایا گیا تو جو شرائط ہبہ کے ہیں وہ مرعی ہونگے ، اور ازاں جملہ ایک شرط یہ ہے کہ واہب کے مرنے سے پہلے موہوب لہ اس پر قبضہ کر لے، یہ محیط میں ہے اور درِ مختار میں ہے:

[خانہ: یمنع الرجوع فیھا حروف دمع خزقہ[3]] [دائیں جانب: ہبہ سے رجوع کرنے سے یہ حروف "دمع خزقہ " بین الورثہ شرعاً منقسم ہوگی]

پس ان عباراتِ کتب معتبرہ سے کیا استخراج ہو سکتا ہے اور کس طور حصص بطور ہبہ یا وراثت فیما بین الورثہ شرعاً منقسم ہونگی۔ الجواب: مرض الموت میں ہبہ اگر چہ حقیقۃً ہبہ ہے فلذا قبضہ

شرط ہے اور ما یقسم میں مشاع ناجائز مگر حکماً وصیت ہے ولہذا بے اجازتِ ورثہ ثلث سے زائد میں نافذ نہیں اور وارث کے لئے بے اجازت

---

[1] فتاویٰ ہندیہ مترجم کتاب الہبۃ باب اول حامد اینڈ کمپنی لاہور ۷ / ۴۷ [2] فتاویٰ ہندیہ مترجم کتاب الہبۃ باب دہم حامد اینڈ کمپنی لاہور ۷ / ۱۲۲ [3] در مختار باب الرجوع فی الهبة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۱

Fatawa Rizvia Volume 19

[The claim of] other heirs is void. In Alamgiri, it is quoted from Tatarkhaniya: "A man in his terminal illness gifted a slave to his son, while the son had a debt over the slave. If the man recovers, it is valid. If he dies in that illness, the slave will return to the ownership of his heirs, and the son's debt over the slave will be restored. [1]" A person gifted a slave to his son during his terminal illness, while that son had a debt upon the slave. If he recovers, it is valid; and if he dies in this illness, the slave will return to being the property of his heirs, and the son's debt upon the slave will be restored. (T)

In the same, from Jami-ul-Muzmarat: "A sick woman gifted her dower to her husband. If she was in her terminal illness, it is not valid without the permission of the heirs. [2]" A sick woman gifted her dower to her husband. If she is in terminal illness, this gift will not be valid without the permission of the heirs. (T)

The aforementioned phrases also mean the same for the question: If by remaining in possession and disposal for up to two months with the consent of all, it is meant that the remaining heirs validated this gift in his name and expressed their clear consent, then undoubtedly Ghulam Ahmad became the independent owner, provided all other heirs are sane, adults, and capable of giving permission, and now they no longer have the choice to revoke this permission. And if their mere silence and lack of dispute is considered consent, then silence for such a short duration is not proof of consent; anyone among them, whole or part, who has not already given permission, can contest it. And Allah Ta'ala knows best.

Issue 132: From Bareilly city, 29 Rabi-ul-Akhir Sharif 1338 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: A person bought 150 yards of land for 150 rupees and registered it in his wife's name. The husband also had the building constructed on it. The married woman died, leaving behind one son and one daughter whose all rights have been fulfilled. Now he has married again and has two sons from her. Now that person wants a decision to be made during his life so that there is no dispute after his death. So, what do the children of the first woman, one son and one daughter, receive from this property, and what right do the two boys from the second woman have in this property? The total value of the property is one thousand rupees.

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 10, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/401
[2] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter 10, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/402

फ़तावा रिज़विया खंड १९

अन्य उत्तराधिकारियों [का दावा] शून्य है। आलमगीरी में ततारखनिया से उद्धृत है: "एक व्यक्ति ने अपनी मृत्युशय्या (मरज़-उल-मौत) में अपने बेटे को एक गुलाम उपहार में दिया, जबकि बेटे का उस गुलाम पर कर्ज था। यदि वह व्यक्ति ठीक हो जाता है, तो यह मान्य है। यदि वह उसी बीमारी में मर जाता है, तो गुलाम उसके वारिसों के स्वामित्व में वापस आ जाएगा, और बेटे का गुलाम पर कर्ज बहाल हो जाएगा। [1]" एक व्यक्ति ने अपनी मृत्युशय्या में अपने बेटे को एक गुलाम उपहार (हिबा) में दिया, जबकि उस बेटे का गुलाम पर कर्ज था। यदि वह व्यक्ति ठीक हो जाता है, तो यह मान्य है; और यदि वह इस बीमारी में मर जाता है, तो गुलाम वापस उसके वारिसों की मिल्कियत बन जाएगा, और बेटे का गुलाम पर कर्ज बहाल हो जाएगा। (त)

इसी में जामि-उल-मुज़मरात से है: "एक बीमार महिला ने अपना महर अपने पति को उपहार में दिया। यदि वह अपनी मृत्युशय्या पर थी, तो वारिसों की अनुमति के बिना यह उपहार मान्य नहीं होगा। [2]" बीमार महिला ने पति को अपना महर उपहार में दिया। यदि वह मृत्युशय्या पर है, तो वारिसों की अनुमति के बिना यह उपहार सही नहीं होगा। (त)

उपरोक्त वाक्यांशों का प्रश्न के लिए भी यही अर्थ है: यदि दो महीने तक सभी की सहमति के साथ कब्जे और अधिकार में रहने से यह अभिप्राय है कि शेष वारिसों ने उसके नाम पर इस उपहार को जायज़ कर दिया और अपनी सहमति स्पष्ट रूप से व्यक्त कर दी, तो निःसंदेह गुलाम अहमद स्वतंत्र मालिक हो गया, बशर्ते कि अन्य सभी वारिस समझदार, वयस्क और अनुमति देने योग्य हों, और अब उन्हें इस अनुमति को वापस लेने का अधिकार नहीं है। और यदि उनके मात्र मौन रहने और विवाद न करने को सहमति मान लिया गया है, तो इतनी कम अवधि का मौन सहमति का प्रमाण नहीं है; उनमें से पूर्ण या आंशिक रूप से जिसने अभी तक अनुमति नहीं दी है, वह विवाद कर सकता है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १३२: बरेली शहर से, २९ रबी-उल-आखिर शरीफ १३३८ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति ने १५० रुपये की १५० गज जमीन खरीदकर अपनी औरत के नाम कर दी, उस पर निर्माण भी शौहर ने करवाया। विवाहित औरत फौत हो गई, उसकी औलाद एक लड़का और एक लड़की है जिनके तमाम हक वह अदा कर चुका है। अब उसने दूसरी शादी कर ली है, उससे दो लड़के हैं। अब वह व्यक्ति चाहता है कि मेरी जिंदगी में फैसला हो जाए ताकि मेरे मरने के बाद झगड़ा

न हो। तो क्या पहली औरत की जो औलाद है, एक लड़का और एक लड़की, उनको इस जायदाद से क्या पहुँचता है और जो दूसरी औरत से दो लड़के हैं, उनको इस जायदाद से क्या हक पहुँचता है? जायदाद की कुल संख्या (मूल्य) एक हजार रुपया है।

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, अध्याय १०, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/४०१ [2] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, अध्याय १०, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/४०२

पृष्ठ ३८६ / ६९२

دیگر ورثہ باطل۔ عالمگیری میں تاتارخانیہ سے ہے: وھب الرجل فی مرضہ غلاماً لابنہ ولابنہ علی ہٰذا الغلام دین فان صح فھو جائز و ان مات فصار للورثۃ عاد دینہ 1۔ ایک شخص نے اپنی مرض موت میں اپنے بیٹے کو غلام ہبہ کیا جبکہ اس بیٹے کا غلام پر دین تھا اگر صحیح ہو جائے تو جائز ہے اور اگر اس مرض میں فوت ہو جائے تو غلام واپس اس کے ورثاء کی ملکیت بن جائے گا اور بیٹے کا غلام پر قرض بحال ہوجائے گا۔ (ت)

اسی میں جامع المضمرات سے ہے: مریضۃ وھبت صداقھا من زوجھا فان کانت مریضۃ مرض الموت لایصح الا باجازۃ الورثۃ 2۔ مریضہ نے خاوند کو اپنا مہر ہبہ کیا اگر مرض الموت میں ہو تو ورثاء کی اجازت کے بغیر یہ ہبہ صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

عبارات مذکورہ سوال کا بھی یہی مطلب ہے دو ماہ بعد تک برضاء کل قابض متصرف رہنے سے اگر یہ مراد ہے کہ بقیہ ورثہ نے اس کے نام اس ہبہ کو جائز کر دیا اور اس پر اپنی رضا کی تصریح کردی تو بلاشبہ غلام احمد مالک مستقل ہوگیا جبکہ باقی سب ورثہ عاقل بالغ اہل اجازت ہوں اور اب ان کو اس اجازت سے رجوع کا اختیار نہیں، اور اگر ان کے مجرد سکوت و عدم منازعت کو رضا قرار دیا ہے تو اتنی قلیل مدت تک سکوت دلیل رضا نہیں ان میں کل یا بعض جو اجازت نہ دے چکا ہو منازعت کرسکتا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۲: از شہر بریلی ۲۹ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے ڈیڑھ سو روپیہ کی ڈیڑھ سو گز زمین خرید کر اپنی عورت کے نام کردی اس پر عملہ بھی شوہر نے بنوایا، بیاہتا عورت فوت ہوگئی، اس کی اولاد ایک لڑکا ایک لڑکی جن

کے تمامی حقوق سے ادا کرچکا، اب دوسری شادی کرلی ہے اس سے دولڑکے ہیں اب وہ شخص چاہتا ہے کہ میری زندگی میں فیصلہ ہوجائے تاکہ بعد میرے مرنے کے جھگڑانہ ہو تو آیا پہلی عورت کی جو اولاد ہے ایک لڑکا ایک لڑکی ان کو اس جائداد سے کیا پہنچتا ہے اور جو دوسری عورت سے دو لڑکے ہیں ان کو اس جائداد سے کیا حق پہنچتا ہے، تعداد جائداد کی ایک ہزار روپیہ ہے۔

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۰۱ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۰۲

Fatawa Ridawiyya Volume 19

The Answer: The dowry of the first wife and the land that was registered in her name —provided full possession was given to her—and also the structure built if it was specifically built for her, belongs to that woman's heirs. These heirs include the husband, the woman's sons and daughters, and if her mother and father are alive, they too. If the land was not purchased in the woman's name, nor was it purchased and full possession handed over to her, then the land belongs to the husband, and the structure also belongs to him.

Arabic Text	**Urdu Translation**
Because if the building was gifted before it was constructed, then it is a gift of a non-existent thing. Or if it was gifted after construction, then it is a gift of something attached to one's own property, which is like the gift of joint property (Musha'), as clarified in "Al-Uqud al-Durriyya". We have also explained this in its margin. In "Al-Khair al-Ramli" on "Jami' al-Fusuulayn," it says: If there are trees or a building on someone else's land and it is gifted to the person who possesses the land, this gift is not valid. In "Al-Durar," it says: If the donor gives permission to dismantle it, then the gift of the building without the site is permissible.	Because if the building is gifted before construction, it is a gift of a non-existent entity. And if gifted after construction, it is a gift of something attached to one's own ownership, which is like the gift of an undivided shared property, as explained in "Al-Uqud al-Durriyya." We have detailed this in its footnote. In the margin of "Jami' al-Fusuulayn" by Khayr al-Din al-Ramli, it is stated: if trees or buildings belong to someone else on a person's land, and that person gifts them to the possessor of the land, this gift is not valid. In "Durar," it is mentioned that if the donor gives permission to demolish it, then gifting the building without the ground is permissible. (T)

In the first case, where the land belonged to the woman, to determine whether the building belongs to her or not, it is necessary to know whether the husband built it of his own accord. And what did he say while building it—that he is building it for himself or for the woman? Or did he say nothing? Or was it built at the woman's request, and what did she say—build it for me, or did she say nothing? And regarding the money for construction, was it provided by the woman or was it the husband's? If the woman provided it, what did she say when giving it?

[1] Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Hiba, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan, 2/ 94-95 [2] Al-Uqud al-Durriyya citing Al-Ramli, Kitab al-Hiba, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan, 2/ 94; Al-La'ali al-Durriyya al-Fawa'id al-Khayriyya, Hashiya Jami' al-Fusuulayn, Section 30, Islami Kutub Khana Karachi, 58/2 [3] Al-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Hiba, Mir Muhammad Kutub Khana Karachi, 221/2

उत्तर: पहली पत्नी की मेहर और वह ज़मीन जो उसके नाम कर दी गई थी—यदि उसे पूरा कब्ज़ा दे दिया गया हो—और वह निर्माण भी यदि उसी के लिए बना हो, तो वह उस स्त्री के उत्तराधिकारियों का है। इन उत्तराधिकारियों में पति, स्त्री के पुत्र और पुत्रियाँ शामिल हैं, और यदि माता-पिता जीवित हों, तो वे भी। यदि ज़मीन स्त्री के नाम नहीं खरीदी गई थी और न ही उसे खरीद कर उसे पूरा कब्ज़ा दिया गया था, तो ज़मीन पति की है और निर्माण भी उसी का है।

अरबी पाठ

क्योंकि यदि भवन निर्माण से पहले उपहार में दिया गया था, तो यह एक गैर-मौजूद चीज़ का उपहार है। या यदि निर्माण के बाद उपहार में दिया गया था, तो यह अपनी संपत्ति से जुड़ी चीज़ का उपहार है, जो कि संयुक्त संपत्ति (मुशा) के उपहार की तरह है, जैसा कि "अल-उक़ूद अद-दुर्रिया" में स्पष्ट किया गया है। हमने इसके हाशिये पर भी इसे स्पष्ट किया है। "अल-खैर अल-रमली" में "जामी अल-फुसुलैन" पर लिखा है: यदि किसी दूसरे की ज़मीन पर पेड़ या भवन हों और वह उसे ज़मीन के कब्ज़ेदार को उपहार में दे दे, तो यह उपहार मान्य नहीं है। "अल-दुरर" में है: यदि उपहार देने वाला इसे हटाने की अनुमति दे दे, तो स्थल के बिना भवन का उपहार वैध होगा।

उर्दू अनुवाद

क्योंकि यदि निर्माण से पहले इमारत का उपहार दिया जाए, तो वह एक अस्तित्वहीन वस्तु का उपहार हुआ। और यदि निर्माण के बाद उपहार दिया गया, तो वह अपने स्वामित्व से जुड़ी वस्तु का उपहार होगा, जो अविभाजित साझा संपत्ति (मुशा) के उपहार की तरह है, जैसा कि "अल-उक़ूद अद-दुर्रिया" में स्पष्ट किया गया है। और हमने इसकी टिप्पणी (हाशिया) में इसे विस्तार से बताया है। खैर अल-दीन अल-रमली की "जामी अल-फुसुलैन" की टिप्पणी में है: यदि किसी की ज़मीन पर दूसरे के पेड़ या इमारत हो और वह व्यक्ति उसे ज़मीन के कब्ज़ेदार को उपहार स्वरूप दे दे, तो यह उपहार सही नहीं होगा। "दुरर" में है कि यदि उपहार देने वाला उसे उखाड़ ले जाने की अनुमति दे दे, तो ज़मीन के बिना इमारत का उपहार जायज़ होगा। (त)

पहली स्थिति में जहाँ ज़मीन स्त्री की थी, निर्माण उसका है या नहीं, यह जानने के लिए यह पता होना ज़रूरी है कि पति ने उसे अपनी ओर से बनाया था। और बनाते समय क्या कहा था—कि अपने लिए बना रहा हूँ या स्त्री के लिए? या कुछ नहीं कहा? या स्त्री के कहने पर बनाया था, और स्त्री ने क्या

कहा था—मेरे लिए बना दे, या कुछ नहीं कहा? और निर्माण के लिए पैसा स्त्री ने दिया था या पति का था? यदि स्त्री ने दिया था, तो देते समय क्या कहकर दिया था?

[1] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-हिबा, अर्क बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/ 94-95 [2] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, अल-रमली के हवाले से, किताब अल-हिबा, अर्क बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/ 94; अल-लआली अद-दुर्रिया अल-फ़वाइद अल-खैरिया, हाशिया जामी अल-फुसुलैन, अध्याय 30, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 58/2 [3] अद-दुरर अल-हुक्काम फ़ी शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-हिबा, मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची, 221/2

الجواب: پہلی عورت کا مہر اور وہ زمین کہ اس کے نام کر دی تھی جبکہ اسے پورا قبضہ دے دیا ہو اور وہ عملہ بھی جبکہ اسی کے لئے بنا ہو اس عورت کے وارثوں کا ہے جن میں شوہر بھی اور عورت کے پسر و دختر، اور اگر مادر پدر ہوں تو وہ بھی، اور اگر وہ زمین عورت کے نام نہ خریدی نہ خود خرید کر اسے دے کر اس کا پورا قبضہ کرایا تو زمین شوہر کی ہے اور عملہ بھی اسی کا ہے،

| لان ان وھب البناء قبل ان یبنی فھبۃ معدوم او بعدہ فھبۃ متصل وھی کھبۃ مشاع کما اوضحہ في العقود الدریۃ [1]وبیناہ علی ھامشھا وفي الخیر الرملی علی جامع الفصولین شجر اوبناء في ارض الآخر وھبہ لمن الارض بیدہ لا تجوز الھبۃ [2] اہ وفي الدرر تجوز ھبۃ البناء دون العرصۃ اذا اذن الواھب فی نقضہ[3]۔ | کیونکہ اگر تعمیر سے قبل عمارت کا ہبہ ہو تو یہ معدوم چیز کا ہبہ ہوا اور اگر تعمیر کے بعد ہبہ کیا تو یہ اپنی ملکیت سے متصل چیز کا ہبہ ہوگا جو کہ مشاع چیز کے ہبہ کی طرح ہوا جیسا کہ عقود الدریہ میں اس کی وضاحت ہے اور ہم نے اس کے حاشیہ پر بیان کر دیا ہے اور جامع الفصولین پر خیر الدین رملی کے حاشیہ میں ہے دوسرے کی زمین میں اس کے درخت یا عمارت ہوں اور وہ اس کو زمین کے قابض کو ہبہ کر دے تو یہ ہبہ صحیح نہ ہوگا اہ درر میں ہے کہ اگر واہب اکھاڑے لے جانے کی اجازت دے دے تو زمین کے بغیر عمارت کا ہبہ جائز ہوگا۔ (ت) |

پہلی صورت میں کہ زمین عورت کی تھی عملہ اس کا ہونے نہ ہونے کے لئے یہ معلوم ہونا درکار ہے کہ عملہ شوہر نے بطور خود بنایا، اور کیا کہہ کر بنایا کہ اپنے لئے بناتا ہوں یا عورت کے لئے یا کچھ نہ کہا یا عورت کے کہنے سے بنایا اور عورت نے کیا کہا یہ کہ میرے لئے بنالے، یا

کچھ نہ کہا، اور بنانے کے لئے روپیہ عورت نے دیا یا شوہر کا تھا عورت نے دیا تو کہا کہہ کر دیا۔

[1] العقود الدریہ کتاب الھبۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۹۴۔۹۵ [2] العقود الدریہ بحوالہ الرملی کتاب الھبۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۹۴، اللآلی الدریۃ الفوائد الخیریہ حاشیہ جامع الفصولین الفصل الثلاثون اسلامی کتب خانہ کراچی ۵۸/۲ [3] الدر الحکام فی شرح غرر الاحکام کتاب الھبۃ میر محمد کتب خانہ کراچی ۲۲۱/۲

In any case, that entire house, or just the construction and portion of land, or both portions, whatever is established as the husband's property, and similarly his other properties, no one has a claim to them during his lifetime. Yes, if he wants to distribute them himself, he should give equally to all four sons and daughters. Whatever he has already spent on their food, education, or marriage will not be deducted from their share. And Allah the Almighty knows best.

Problem 135: From Bombay Post Office No. 19, Ice Cream Hotel, submitted by Maulvi Ahmad Mukhtar Sahib, 5 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter? A person gave some jewelry etc. at the time of engagement to the woman with whom his engagement was settled. A few months later, he came for the marriage contract (Nikah) and also presented some clothes. Subsequently, his marriage was performed with the same woman. He had made the woman the owner of the jewelry and clothes in front of a gathering. Now, after some time, he has divorced the woman and snatched back all the jewelry and clothes he had presented. Is this return permissible or not? Most books of jurisprudence state that whatever is given before the marriage contract, the husband has the right to take it back; after the marriage contract, he cannot take back whatever he wishes.

Answer: Indeed, what was given by transferring ownership after marriage cannot be taken back. As for what was given before marriage, taking it back without the woman's consent is a sin, and he has absolutely no right to snatch it himself. Rather, if the woman does not give it, he can take it through a lawsuit by the judge's order, and he will still be a sinner in this regard, as stated in a Sahih Hadith: "Al-a'idu fi hibatihi kal-kalbi ya'udu fi qai'ihi laysa lana mathal-us-su'i" [1]. That is, an evil example does not suit a Muslim. The one who takes back after giving is like a dog that vomits and then licks it back.

In 'Durr-e-Mukhtar', regarding the obstacles to taking back a gift, it is mentioned: "Wal-zaujiyyatu waqt al-hibati falau wahaba li-imra'atin thumma nakahaha raja'a" [2]. Being a wedded wife at the time of the gift is a condition. Therefore, if he gave a gift to a woman and then married her, he can take it back in the gift; and if he gave a gift to his wife, he cannot take it back. (T)

1. Sahih al-Bukhari, Book of Al-Hiyal, Chapter on Gifts, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/1032

2. Durr-e-Mukhtar, Book of Gifts, Chapter on Returning a Gift, Mujtabai, Delhi, 2/163

बहरहाल, वह पूरा घर या सिर्फ निर्माण और ज़मीन का हिस्सा या दोनों हिस्से, जो कुछ पति की संपत्ति सिद्ध हो, और इसी तरह उसकी अन्य संपत्तियाँ, उनके जीवनकाल में उनमें किसी का कोई दावा नहीं है। हाँ, अगर वह स्वयं उन्हें विभाजित करना चाहें, तो उन्हें चारों बेटों और बेटियों को बराबर देना चाहिए। पहले जो उनके खाने-पीने, शिक्षा या विवाह पर खर्च किया जा चुका है, वह उनके हिस्से में गिना (काटा) नहीं जाएगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 135: बंबई डाकखाना नंबर 19, आइसक्रीम होटल से मौलवी अहमद मुख्तार साहब द्वारा प्रस्तुत, 5 सफ़र 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं? एक व्यक्ति ने सगाई के समय उस महिला को कुछ आभूषण आदि दिए जिसके साथ उसकी सगाई तय हुई थी। कुछ महीनों बाद, वह निकाह के लिए आया और कुछ कपड़े भी भेंट किए। इसके बाद उसी महिला के साथ उसका निकाह हो गया। उसने सभा के सामने महिला को आभूषणों और कपड़ों का मालिक बना दिया था। अब कुछ समय बाद उसने महिला को तलाक दे दिया और जो आभूषण और कपड़े चढ़ाए थे, वे सब छीन लिए। तो क्या यह वापसी जायज़ है या नहीं? अधिकांश फ़िक़्ह की किताबों में है कि निकाह से पहले जो कुछ दिया गया है, पति को उसे वापस लेने का अधिकार है; निकाह के बाद वह जो चाहे उसे वापस नहीं ले सकता।

उत्तर: वास्तव में, निकाह के बाद जो कुछ मालिकाना हक के साथ दिया गया, उससे पीछे नहीं हटा जा सकता। और निकाह से पहले जो कुछ दिया गया, उसे स्त्री की सहमति के बिना वापस लेना पाप है, और खुद छीन लेने का उसे बिल्कुल अधिकार नहीं है। बल्कि अगर स्त्री न दे, तो वह काज़ी के आदेश से मुकदमा करके ले सकता है, और इस मामले में भी वह गुनहगार होगा, जैसा कि सही हदीस में फ़रमाया गया: "अल-आइदु फ़ी हिबतिही कल-कल्बि यऊदु फ़ी क़ैइही लैसा लना मथल-उस-सूइ" [1]। अर्थात्, बुरी मिसाल मुसलमान के लायक नहीं है। देकर वापस लेने वाला कुत्ते की तरह है जो उल्टी करके फिर उसे चाट लेता है।

'दुर्र-ए-मुख्तार' में तोहफा (हिबा) वापस लेने की बाधाओं के बारे में है: "वल-ज़ौजीयतु वक़्त अल-हिबति फ़लौ वहबा लि-इमरातिन थुम्मा नक़हहा रज'अ" [2]। हिबा (दान) के समय पत्नी का निकाह में

होना ज़रूरी है। अत; यदि किसी स्त्री को हिबा करने के बाद उससे निकाह किया गया, तो वह हिबा में वापसी कर सकेगा; और यदि पत्नी को हिबा किया, तो वापसी नहीं कर सकेगा। (त)

1. सहीह अल-बुख़ारी, किताबुल हियल, बाबुल हिबा, कदीमी कुतुब खाना कराची 2/1032
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजू फ़िल हिबा, मुज्तबाई दिल्ली 2/163

पृष्ठ 388 का 692

بہر حال وہ کل مکان یا صرف عملہ اور زمین کا حصہ یا دونوں کا حصہ جو کچھ ملکِ شوہر ٹھہرے اور ایسے ہی اس کے اور املاک ان میں اسی کی حیات میں کسی کا دعویٰ نہیں، ہاں وہی تقسیم کرنا چاہے تو چاروں بیٹے بیٹی کو برابر دینا چاہئے۔ پہلے جو ان کے خرچ خوراک یا تعلیم یا شادی میں لگا چکا وہ اس حصے میں مجرا نہ ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۳۵: از بمبئی ڈاکخانہ نمبر ۹ ائس کریم ہوٹل مسئولہ مولوی احمد مختار صاحب ۵ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے منگنی کے وقت کچھ زیور وغیرہ اس عورت کے لئے دیا جس کے ساتھ اس کی منگنی قرار پائی، چند ماہ بعد عقد نکاح کے لئے آیا تو کچھ کپڑے بھی پیش کئے بعد ازاں اس کا عقد اسی عورت کے ساتھ ہو گیا زیور اور کپڑوں کا اس عورت کو جماعت کے سامنے مالک بنا دیا تھا اب کچھ عرصہ بعد اس نے عورت کو طلاق دے دی اور زیور کپڑے جو چڑھائے تھے وہ سب چھین لئے، پس یہ واپسی جائز ہے یا نہیں، اکثر کتب فقہیہ میں ہے کہ قبل از عقد جو کچھ دیا ہے اس کی واپسی کا شوہر کو اختیار ہے بعد از عقد جو چاہے وہ نہیں لے سکتا۔

الجواب: فی الواقع بعد نکاح جو کچھ تملیکاً دیا اس سے رجوع نہیں کرسکتا اور قبل نکاح جو کچھ دیا اس سے بے مرضی زن واپس لینا گناہ ہے اور خود چھین لینے کا ہرگز اختیار نہیں بلکہ عورت نہ دے، نالش کر کے بحکم قاضی لے سکتا ہے اور گناہگار اس میں بھی ہوگا کہ صحیح حدیث میں فرمایا: العائد في هبته كالكلب يعود في قيئه ليس لنا مثل السوء 1 ۔ یعنی بُری مثال مسلمان کے شایاں نہیں دے کر لینے والا کتے کی طرح ہے کہ قے کر کے پھر چاٹ لیتا ہے۔

در مختار میں درباره موانع رجوع ہے: والزوجیة وقت الھبة فلو وھب لامرأة ثم نکحھا رجع 2 ۔ ہبہ کے وقت منکوحہ بیوی ہونا، لہذا اگر کسی عورت کو ہبہ کر کے بعد میں اس سے نکاح کیا تو ہبہ میں رجوع کر سکے گا اور اگر بیوی کو ہبہ کیا رجوع نہ کر سکے گا۔ (ت)

1 صحیح البخاری کتاب الحیل باب فی الھبۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۱۰۳۲ 2 درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۳

It is in the same: La yasihhu ar-ruju'u illa bi-taradihima au bi-hukm al-hakim (1) Wallaahu Ta'ala A'lam. (T) [English Translation of the Arabic rule: Revoking (a gift) is not valid except with mutual consent or by the order of a judge. And Allah Almighty knows best. (T)]

Returning (from a gift) will only be correct by mutual consent or by the order of a judge. And Allah Almighty knows best. (T)

Question 136: From Odway Pur Mewar Rajputana State, Mohalla Afim ka Kanta, at the house of Muhammad Hayat Sahib Engineer, petitioner Niaz-ul-Hasan Sahib, 6 Jamadi-ul-Akhira 1339 AH. What do the scholars of religion say in this matter according to the Hanafi school: Zaid has two sons, Bakr and Amr. Now Zaid gifted his property to Amr and gave him possession of it. After Zaid's death, Amr gifted that gifted property to his wife Musammat Amiran in lieu of her dowry. After Amiran's death, Amr wrote a letter to his brother Bakr stating that you are the owner of the said property. Amr has two sons from Amiran's womb, Khalid and Nasir. Now Bakr claims that I am the owner of the property, and Khalid and Nasir claim that we are the owners. Who can be declared the legal owner and heir according to Sharia?

Answer: When Zaid gifted to Amr and gave him possession, and Amr gave it in Amiran's dowry, Amiran became the owner. Amr no longer had any authority to make his brother the owner of it. The property belongs to Khalid and Nasir according to their shares. Yes, Amr received a fourth share as a husband's portion; he can gift it to his brother or whomever he wants, but not now. Rather, he can gift it after the division, by having his one-fourth separated and distinguished, otherwise his gift will also be void. And Allah Almighty knows best.

Question 137: From Raebareli Unani Dawakhana Kabir Ganj, petitioner Muhammad Azeem Attar, 10 Ramadan-ul-Mubarak 1339 AH. What do the scholars of religion say in this matter: Hindah had two personal houses, and she had one daughter and one son. Out of the two pieces of property, she gifted one small house to the girl and the large house to the male boy along with all belongings etc. during her lifetime and got it registered. She also wrote these words in the registration: 'Since the girl is female and the son-in-law serves me, and I live with them, and the Sharia right is also close to this, with a view of foresight regarding future disputes, I gift and also give possession.' However, due to conflict and mischief, after staying for some time, the

girl moved to her other personal house. Furthermore, the brothers by force and coercion...

(1) Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab ar-Ruju' fil Hiba, Mujtabai Delhi, 2/164.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

इसी में है: ला यसिहु अर-रुजूउ इल्ला बि-तरादिहिमा औ बि-हुक्म अल-हाकिम (१) वल्लाहु तआला आलम। (त) [अरबी नियम का हिंदी अनुवाद: उपहार (हिबा) वापस लेना केवल आपसी सहमति या न्यायाधीश के आदेश से ही मान्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)]

आपसी रज़ामंदी या हाकिम के हुक्म से ही रुजूअ (वापस लेना) सही होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १३६: ओडवे पुर मेवाड़ राजपुताना स्टेट, मोहल्ला अफीम का काँटा, मकान मुहम्मद हयात साहब इंजीनियर, प्रार्थी नियाज़-उल-हसन साहब, ६ जमादी-उल-अखिरा १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में हनफी पंथ के अनुसार क्या कहते हैं: जैद के दो बेटे हैं, बक्र और अम्र। अब जैद ने अपनी संपत्ति अम्र को हिबा (उपहार) करके उस पर अम्र का कब्ज़ा करा दिया। जैद की मृत्यु के बाद अम्र ने वह उपहार में मिली संपत्ति अपनी पत्नी मुसम्मात अमीरन को मेहर के बदले में दे दी। अमीरन की मृत्यु के बाद अम्र ने अपने भाई बक्र को एक पत्र लिखा जिसमें लिखा था कि तुम उक्त संपत्ति के मालिक हो। अमीरन के गर्भ से अम्र के दो बेटे हैं, खालिद और नासिर। अब बक्र दावा करता है कि मैं संपत्ति का मालिक हूँ, और खालिद व नासिर दावा करते हैं कि हम मालिक हैं। शरीयत के अनुसार किसे कानूनी मालिक और वारिस घोषित किया जा सकता है?

उत्तर: जब जैद ने अम्र को हिबा (उपहार) करके कब्ज़ा दे दिया, और अम्र ने उसे अमीरन के मेहर में दे दिया, तो अमीरन मालकिन बन गई। अम्र को अब कोई अधिकार नहीं रहा कि वह अपने भाई को इसका मालिक बना दे। संपत्ति खालिद और नासिर की उनके हिस्से के अनुसार है। हाँ, अम्र को पति के हिस्से में एक चौथाई मिला, वह इसे अपने भाई को या जिसे चाहे हिबा कर सकता है, लेकिन अभी नहीं, बल्कि विभाजन के बाद अपना एक चौथाई अलग और स्पष्ट कराके ही हिबा कर सकेगा, अन्यथा उसका हिबा भी बातिल (शून्य) होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १३७: रायबरेली यूनानी दवाखाना कबीर गंज, प्रार्थी मुहम्मद अज़ीम अत्तार, १० रमज़ान-उल-मुबारक १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि हिंदा के पास जो उसके दो निजी मकान थे, और उसकी एक लड़की और एक लड़का था। दो मकानों के टुकड़ों में से उसने एक छोटा मकान लड़की को और बड़ा मकान लड़के को सभी सामान आदि के साथ अपने जीवन काल में हिबा करके रजिस्ट्री करा दी। रजिस्ट्री में ये शब्द भी लिखे कि 'चूँकि लड़की महिला है और दामाद

मेरी सेवा करते हैं और मैं उन्हीं के साथ रहती हूँ और शरीयत का हक भी इसी के करीब होता, भविष्य के विवादों को ध्यान में रखते हुए हिबा करती हूँ और कब्ज़ा भी देती हूँ।' लेकिन झगड़े-फसाद के कारण कुछ समय रहने के बाद लड़की अपने दूसरे निजी मकान में चली गई और साथ ही भाइयों ने ज़बरदस्ती...

(१) दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुल रुजूअ फ़िल हिबा, मुज्तबाई दिल्ली, २/ १६४।

पृष्ठ ३८९ / ६९२

اسی میں ہے: لا یصح الرجوع الا بتراضیھما او بحکم الحاکم ۱ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) باہمی رضامندی سے یا حاکم کے حکم سے ہی رجوع صحیح ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۳۶: از ادوے پور میواڑ راجپوتانہ اسٹیٹ محلہ افیم کا کانتہ بر مکان محمد حیات صاحب انجینئر مسئولہ نیاز الحسن صاحب ۶ جمادی الاخریٰ ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں موافق مذہب حنفی کے کہ زید کے دولڑکے ہیں بکر وعمرو، اب زید نے اپنی جائداد عمرو کو ہبہ کرکے اس پر عمرو کا قبضہ کرادیا اور بعد وفات زید کے عمرو نے جائداد موہوبہ اپنی زوجہ مسماۃ امیرن کو بالعوض مہر بخش کردی اور بعد وفات امیرن کے عمرو نے اپنے بھائی بکر کو ایک خط لکھا جس میں یہ لکھا ہے کہ جائداد مذکورہ کے تم مالک ہوا اور عمرو کے امیرن کے بطن سے دو لڑکے ہیں خالد وناصر اب بکر مدعی ہے کہ جائداد کا مالک میں ہوں، اور خالد وناصر مدعی ہیں کہ مالک ہم ہیں، شرعاً مالک ووارث کون قرار دیا جاسکتا ہے۔

الجواب: جب زید نے عمرو کو ہبہ کرکے قابض کردیا اور عمرو نے امیرن کے مہر میں دے دی امیرن مالک ہوگئی، عمرو کو کوئی اختیار نہ رہا کہ اپنے بھائی کو اس کا مالک کردے، جائداد بقدر حصہ خالد وناصر کی ہے، ہاں چہارم عمرو کو حصہ شوہری میں ملی اسے اپنے بھائی کو یاجسے چاہے ہبہ کرسکتا ہے مگر ابھی نہیں بلکہ بعد تقسیم اپنا چہارم الگ متمیز کراکرہبہ کرسکے گا ورنہ اس کا ہبہ بھی باطل۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۷: از رائے بریلی یونانی دواخانہ کبیر گنج مسئولہ محمد عظیم عطار ۱۰ رمضان المبارک ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے جو اس کے ذاتی دومکان تھے اور

اس کی ایک لڑکی اور ایک لڑکا تھا، منجملہ دو قطعہ مکان کے ایک مکان خورد لڑکی کو اور مکان کلاں لڑکے نرینہ مع کل اسباب وغیرہ کے اپنی حیات میں ہبہ کرکے رجسٹری کرادی اور یہ الفاظ بھی رجسٹری میں تحریر کئے کہ چونکہ لڑکی مؤنث اور داماد میری خدمت گزاری کرتے ہیں اور میں ان کے ساتھ ہی رہتی ہوں اور حق شرع بھی قریب قریب اسی کے ہوتا بخیال دور اندیشی واقع متنازع آئندہ کے ہبہ کرتی ہوں اور قبضہ بھی دیتی ہوں لیکن بوجہ جھگڑا فساد کے کچھ عرصہ تک قیام کرکے لڑکی اپنے دوسرے ذاتی مکان میں اٹھ گئی اور نیز برادران نے زبردستی جبر

۱ در مختار کتاب الھبہ باب الرجوع فی الھبہ مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۴

Fatawa Razvia, Volume 19

...made a gift deed in favor of the brother from the female, and the brothers paid (only) the registration costs etc. Due to certain reasons, the girl remained silent until now, but now she wants to take back the house. Is it permissible according to Sharia or not? The girl remained in possession of this house for a long time and the mother also continued to live in this house. Explain and be rewarded.

Answer: If the mother continued to live in the same house and did not completely vacate it of herself and all her belongings to hand over possession to the girl even for a short while, then the gift in the girl's name was not valid at all. If the woman (Hindah) is alive, she herself is the owner of her house. If she has died, the girl can take a third of that house. And if Hindah had completely vacated the house and given full possession to the girl, she became its owner. Later, if at the insistence of the community and without any legal compulsion, she gifted it to her brother and completely vacated it of herself and her belongings and gave possession to her brother, then the brother became the owner; now the girl has no authority to take it back. However, if she was truly legally coerced and forced to write the gift deed, or if the girl did not vacate the house of herself and all her belongings even for a short while to give possession to the brother, then the girl remains the owner of this house and can take it back from her brother whenever she wishes. And Allah Ta'ala knows best. From Meerut City, District Jodhpur, questioned by Fakhruddin Shah, 19 Dhu al-Qi'dah 1339 AH

Issue 138: What do the scholars of religion say regarding this matter: if someone has no children, no biological brother, and no son, if they give their inheritance wealth to an orphan, is it permissible or not? Explain and be rewarded.

Answer: One who has no legal heir can give their entire wealth to an orphan. And Allah Ta'ala knows best.

Issue 139: From Sambhal, Mohalla Deepasrai, District Moradabad, sent by Hafiz Abdul Rauf. What do the scholars of religion say regarding this matter: a son's son was born to Zaid. Zaid's sister, Hindah, out of happiness at the birth of the boy, gave the son of Zaid a necklace (Hansli Khandwa) according to custom, the value of which was 6 rupees. Zaid, in return for the gift given on the birth of his grandson, gave his sister Hindah two buffaloes. Hindah sold one buffalo and, mixing its price with her husband's money, traded in grain and made a profit. Hindah kept the calf of the second buffalo at home and sold that buffalo, then adding some more money from

her husband's money, bought another buffalo from her husband, which is now present with its calf. In short, currently there are two buffaloes and...

फतावा रजविया, जिल्द 19

...करके स्त्री से एक हिबा नामा (दान पत्र) भाई को लिखवा लिया और (मात्र) रजिस्ट्री आदि का खर्च भाइयों ने दिलवा दिया। किन्हीं कारणों से लड़की अब तक खामोश रही, लेकिन अब वह मकान लेना चाहती है। क्या यह शरीयत के अनुसार जायज है या नहीं? लड़की काफी समय तक इस मकान पर काबिज़ रही और माँ भी इस मकान में रहती रही। बयान करें और सवाब पाएं।

उत्तर: माँ अगर इसी मकान में रहती रही और थोड़ी देर के लिए भी अपनी ज़ात और अपने कुल असबाब (सामान) से बिल्कुल खाली करके लड़की को काबिज़ न कर दिया था, तो लड़की के नाम वह हिबा (दान) ही सही न हुआ। हन्दा अगर जीवित है तो वह स्वयं अपने मकान की मालिक है, और अगर मर चुकी है तो लड़की इस मकान में से एक तिहाई हिस्सा ले सकती है। और अगर हन्दा ने मकान बिल्कुल खाली करके पूरा कब्ज़ा लड़की को दे दिया था, तो वह उसकी मालिक हो गई। फिर बिरादरी के लोगों के ज़ोर देने पर बिना किसी शरीई मजबूरी के उसने भाई के नाम हिबा कर दिया और अपनी ज़ात और सामान से बिल्कुल खाली करके भाई को कब्ज़ा दे दिया, तो भाई मालिक हो गया। अब लड़की को उससे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। और अगर वास्तव में उसे शरीई तौर पर मजबूर करके ज़बरदस्ती हिबा नामा लिखवाया गया या लड़की ने थोड़ी देर के लिए भी मकान को अपनी ज़ात और बिल्कुल अपने सामान से खाली करके भाई को कब्ज़ा न दिया था, तो लड़की ही उस मकान की मालिक है, वह जब चाहे भाई से वापस ले सकती है। वल्लाहु तआला आलम। मेरठ सिटी, जिला जोधपुर से, मुस्तौ़ला (प्रशनकर्ता) फखरुद्दीन शाह, 19 ज़िलकादा 1339 हिजरी

मसला 138: क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि अगर किसी की न औलाद है, न सगा भाई, न बेटा है, वह अगर अपना विरासत का माल यतीम को दे दे तो जायज है या नहीं? बयान करें और सवाब पाएं।

उत्तर: जिसका कोई शरीई वारिस न हो, वह अपना कुल माल यतीम को दे सकता है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 139: संभल मोहल्ला दीपा सराय, जिला मुरादाबाद से, मुर्सला (प्रेषक) हाफिज़ अब्दुल रऊफ। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद के लड़के का लड़का पैदा हुआ। ज़ैद की बहन हन्दा ने ज़ैद के लड़के के यहाँ लड़का होने की खुशी में रिवाज के अनुसार हँसली खण्डवे (गले का

आभूषण) पहनाए जिनकी कीमत 6 रुपये थी। ज़ैद ने अपनी बहन हन्दा को अपने पोते की पैदाइश की खुशी में हँसली खण्डवे के बदले में दो भैंसे दीं। एक भैंस हन्दा ने बेचकर उसकी कीमत को अपने पति के रुपयों में मिलाकर अनाज का व्यापार किया और लाभ हुआ। दूसरी भैंस का बच्चा हन्दा ने अपने घर रखा और भैंस को बेचकर कुछ और रुपया पति के रुपयों में से मिलाकर और एक भैंस पति से खरीदी जो अब बच्चे के साथ मौजूद है। सारांश यह कि वर्तमान में दो भैंसे और...

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

...کرکے مؤنث سے ایک ہبہ نامہ بھائی کو لکھوا لیا اور (عدا) خرچ رجسٹری وغیرہ برادران نے دلواد یا بوجوہ اب تک لڑکی خاموش رہی، لیکن اب وہ مکان لینا چاہتی ہے آیا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ لڑکی عرصہ تک اس مکان پر قابض رہی اور ماں بھی اس مکان میں رہتی رہی۔ بینوا توجروا

الجواب: ماں اگر اسی مکان میں رہتی رہی اور تھوڑی دیر کے لئے بھی اپنی ذات اور اپنے کل اسباب سے بالکل خالی کرکے لڑکی کو قابض نہ کردیا تھا جب تو لڑکی کے نام وہ ہبہ ہی صحیح نہ ہوا، ہندہ اگر زندہ ہے تو اپنے مکان کی وہ خود مالک ہے، اور اگر مرچکی ہے تو لڑکی اس مکان میں سے تہائی لے سکتی ہے، اور اگر ہندہ نے مکان بالکل خالی کرکے پورا قبضہ لڑکی کو دے دیا تھا وہ اس کی مالک ہو گئی پھر اہل برادری کے اصرار سے بغیر شرعی مجبوری کے اس نے بھائی کے نام ہبہ کردیا اور اپنی ذات اور اسباب سے بالکل خالی کرکے بھائی کو قبضہ دے دیا تو بھائی مالک ہو گیا اب لڑکی کو اس سے واپس لینے کا کوئی اختیار نہیں اور اگر واقعی اس کو مجبور شرعی کرکے بالجبر ہبہ نامہ لکھوایا یا لڑکی نے کچھ دیر کے لئے بھی مکان اپنی ذات اور بالکل اپنے اسباب سے خالی کرکے بھائی کو قبضہ نہ دیا تو لڑکی اس مکان کی مالک ہے جب چاہے بھائی سے واپس لے سکتی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم از میرتھ سٹی ضلع جودھپور مسئولہ فخر الدین شاہ ۱۹ ذیقعدہ ۱۳۳۹ھ

مسئلہ ۱۳۸: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نہ اولاد ہے نہ بھائی حقیقی، نہ بیٹا ہے، وہ اگر اپنا ورثہ مال یتیم کو دے دے تو جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: جس کا کوئی وارث شرعی نہ ہو وہ اپنا کل مال یتیم کو دے سکتا ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۳۹: از سنبھل محلہ دیپاسرائے ضلع مراد آباد مرسلہ حافظ عبدالرؤف۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے لڑکے کا لڑکا پیدا ہوا، زید کی ہمشیرہ ہندہ نے بوجہ خوشی زید کے لڑکا پیدا ہونے کے زید کے لڑکے کو موافق رواج کے ہنسلی کھنڈوے چڑھائے جن کی قیمت ۶ روپے تھی، زید اپنی بہن ہندہ کو اپنے لڑکے کی پیدائش کی خوشی ہنسلی کھنڈوے کے صلہ میں دو بھینسیں دیں، ایک بھینس ہندہ نے فروخت کرکے اس کی قیمت سے اپنے شوہر کے روپے میں ملاکر غلہ کی تجارت کی اور نفع ہوا، دوسری بھینس کا بچہ ہندہ نے اپنے گھر رکھا اور بھینس کو بیچ کر کچھ اور روپیہ شوہر کے روپیوں میں سے ملا کر اور بھینس شوہر سے خرید والی جو اب مع بچہ کے موجود ہے، غرض فی الحال دو بھینسیں اور

Fatawa Razawiyya

Volume 19

There is a calf present, but the cost of fodder etc. for the buffaloes was the responsibility of the husband, without any condition, and ghee, milk etc. remained in the use of both husband and wife. And it is not known whether the necklace and bangles were made from Hindah's money or from the husband's money. In the mentioned case, who will be the owner of this trade goods along with profit and these three animals, the husband or Hindah?

The Answer:

If Hindah made that purchase for herself, then Hindah alone is the owner, even if the husband's money was also included in the price. Then, if the husband gave that money as a gift, well and good; otherwise, he can take back that much money from Hindah. And if by including the husband's money in the price, partnership in that thing was intended, then that property is shared between both husband and wife. Due to the complete closeness between husband and wife, it will not be considered who gave the fodder and who used the milk and yogurt. Whosoever's money the necklace and bangles belong to, they are theirs. Those buffaloes that the brother gave to his sister became the property of the sister; the brother-in-law has no right. And Allah knows best.

Problem 140: From Sitapur, Mohalla Alam Nagar, Madrasa Islamia, sent by Abdul Qadir, student, 4 Rajab al-Murajjab 1327 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid gifted some of his property to the two minor children of his son after the son's demise and remained in possession as a trustee (mutawalli) for life. After the death of the donor (Wahib), Amr, claiming to be the son of Zaid, sues for the annulment of the gift and non-permissibility based on the joint nature (mushaiyat) of the gifted item and the lack of possession by the minors themselves. The question is, if a person gifted his property without division and separation of shares between them in two villages, in which the donor kept no possession or partnership of any kind, and remained in possession as a trustee because these orphan children were under his upbringing, is this gift valid or invalid by consensus or with difference of opinion? And on whose opinion is the fatwa? And will the possession by the donor on behalf of the minors be considered their possession for the validity of the gift or not? And the famous saying is that at

the time of disagreement among the three Imams in transactions, the opinion of Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) is practiced; what is its basis? Please honor and distinguish us with a correct answer with detailed references from books.

The Answer:

If both those children were poor and did not own any property equal to the nisab through inheritance or gift from their father or anyone else, then this property which the grandfather gifted to them jointly after the death of the son and did not keep any share of his own in it, this gift...

फतावा रज़विया

जिल्द 19

एक बच्चा मौजूद है, मगर गोट यानी चारा वगैरह का खर्च भैंसों का शौहर के ज़िम्मे रहा, बिना किसी शर्त के और घी दूध वगैरह मियां बीवी दोनों के तसर्रुफ़ में होता रहा। और यह मालूम नहीं हंसली खँडवे हिंदा के रुपये के थे या शौहर के दामों से बनवाए गए थे, सूरत-ए-मसूला में इस माल-ए-तिजारत मय नफ़ा और इन तीनों जानवरों का मालिक शौहर होगा या हिंदा?

अल जवाब:

वो खरीदारी हिंदा ने अगर अपने लिए की है, मालिक सिर्फ हिंदा है अगरचे कीमत में शौहर का रुपया भी शरीक है, फिर वही रुपया अगर शौहर ने हिबा दिया फ़बिहा वर्ना इस कदर रुपया हिंदा से वापस ले सकता है, और अगर कीमत में शौहर का रुपया शामिल करने से इस शय में शिरकत मुराद थी तो वो माल ज़न व शौहर दोनों में मुश्तरक है, ज़ौज ज़ौजा में इंबिसात-ए-कामिल होने के सबब यह न देखा जाएगा कि चारा किसने दिया और दूध दही किसके काम आया, हंसली कड़े किसी के रुपये से हों, वो भैंसें कि भाई ने बहन को दीं बहन की मिल्क हुईं, बहनोई का कुछ हक़ नहीं। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 140: अज़ सीतापुर मोहल्ला आलम नगर मदरसा इस्लामिया मुरसला अब्दुल कादिर साहब तालिब इल्म 4 रजब अल-मुरज्जब 1327 हिजरी।

क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने अपनी कुछ जायदाद को बाद इंतकाल अपने लड़के के उसके दो सगीर बच्चों के नाम हिबा करके ता-हयात ब-हैसियत मुतवल्ली काबिज़ रहा, बाद वफात वाहिब अम्र मुद्दई इबनियत ज़ैद दावा-ए-फ़स्ख़-ए-हिबा व अदम-ए-जवाज़ बिना बर मुशाइयत-ए-मौहूब व अदम-ए-कब्ज़ा ब-ज़ात-ए-खुद सगीरैन करता है सवाल यह है कि अगर शख़्स ने अपनी जायदाद बिला तक़सीम व तफ़रीक़-ए-हिसस बैनहुमा मुसल्लम दो मौज़ा जिसमें वाहिब ने अपना किसी किस्म का कुछ कब्ज़ा व शिरकत बाकी नहीं रखी, हिबा करके ब-हैसियत मुतवल्ली, क्योंकि यह यतीम बच्चे उसकी परवरिश में थे काबिज़ रहे, यह हिबा जायज़ है या नाजायज़ बिल-इत्तेफ़ाक या बिल-इख्तिलाफ़, और फ़तवा किसके कौल पर है, और कब्ज़ा वाहिब मिनजानिब सगीरैन उनका कब्ज़ा बराय जवाज़-ए-हिबा मुतसव्वर होगा या नहीं? और कौल मशहूर है कि वक्त इख्तिलाफ़ अइम्मा सलासा मुआमलात में कौल अबी यूसुफ़ रहमतुल्लाह तआला अलैहि मुफ़्ती बेह होता है

इसकी क्या असल है? ब-वज़ाहत मय हवाला कुतुब जवाब-ए-बा-सवाब से मुशर्रफ़ व मुमताज़ फ़रमाइए।

अल जवाब:

अगर वो दोनों बच्चे फ़क़ीर थे अपने बाप या और किसी से इर्सां या हिबतं किसी माल ब-क़दर निसाब के मालिक न थे तो यह जायदाद कि दादा ने बाद वफ़ात पिसरा उन्हें मुश्तरका हिबा की और अपना कोई हिस्सा इसमें न रखा यह हिबा...

सफ़्हा 391 (692 में से)

فتاوی رضویہ

جلد ۱۹

ایک بچہ موجود ہے، مگر گوت یعنی چارہ وغیرہ کا خرچ بھینسوں کا شوہر کے ذمہ رہا، بلا کسی شرط کے اور گھی دودھ وغیرہ میاں بی بی دونوں کے تصرف میں ہوتا رہا۔ اور یہ معلوم نہیں ہنسلی کھنڈوے ہندہ کے روپیہ کے تھے یا شوہر کے داموں سے بنوائے گئے تھے، صورت مسئولہ میں اس مال تجارت مع نفع اور ان تینوں جانوروں کا مالک شوہر ہو گا یا ہندہ؟

الجواب:

وہ خریداری ہندہ نے اگر اپنے لئے کی ہے، مالک صرف ہندہ ہے اگرچہ قیمت میں شوہر کا روپیہ بھی شریک ہے، پھر وہی روپیہ اگر شوہر نے ہبہ دیا فبہا ورنہ اس قدر روپیہ ہندہ سے واپس لے سکتا ہے، اور اگر قیمت میں شوہر کا روپیہ شامل کرنے سے اس شے میں شرکت مراد تھی تو وہ مال زن و شوہر دونوں میں مشترک ہے، زوج زوجہ میں انبساط کامل ہونے کے سبب یہ نہ دیکھا جائے گا کہ چارہ کس نے دیا اور دودھ دہی کس کے کام آیا، ہنسلی کڑے کسی کے روپیہ سے ہوں، وہ بھینسیں کہ بھائی نے بہن کو دیں بہن کی ملک ہوئیں، بہنوئی کا کچھ حق نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۴۰: از سیتا پور محلہ عالم نگر مدرسہ اسلامیہ مرسلہ عبد القادر صاحب طالب علم ۴ رجب المرجب ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی کچھ جائداد کو بعد انتقال اپنے لڑکے کے اس کے دو صغیر بچوں کے نام ہبہ کر کے تاحیات بحیثیت متولی قابض رہا، بعد وفات واہب عمرو مدعی ابنیت زید دعویٰ فسخ ہبہ وعدم جواز بنا بر مشاعیت موہوب وعدم قبضہ بذات خود صغیرین

کرتا ہے سوال یہ ہے کہ اگر شخص نے اپنی جائداد بلا تقسیم و تفریق حصص بینھما مسلم دو موضع جس میں واہب نے اپنا کسی قسم کا کچھ قبضہ و شرکت باقی نہیں رکھی، ہبہ کر کے بحیثیت متولی، کیونکہ یہ یتیم بچے اس کی پرورش میں تھے قابض رہے، یہ ہبہ جائز ہے یا ناجائز بالاتفاق یا باختلاف، اور فتوی کس کے قول پر ہے، اور قبضہ واہب منجانب صغیرین ان کا قبضہ برائے جواز ہبہ متصور ہوگا یا نہیں؟ اور قول مشہور ہے کہ وقت اختلاف ائمہ ثلثہ معاملات میں قول ابی یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ مفتی بہ ہوتا ہے اس کی کیا اصل ہے؟ بوضاحت مع حوالہ کتب جواب باصواب سے مشرف و ممتاز فرمائیے۔

الجواب:

اگر وہ دونوں بچے فقیر تھے اپنے باپ یا اور کسی سے ارثاً یا ہبۃً کسی مال بقدر نصاب کے مالک نہ تھے تو یہ جائداد کہ دادا نے بعد وفات پسرا انہیں مشترکا ہبہ کی اور اپنا کوئی حصہ اس میں نہ رکھا یہ ہبہ

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Undoubtedly, it [the gift] became valid, complete, and binding. Neither its being 'musha' (undivided) is harmful to its validity, nor was the possession of the two recipients necessary for its completion, because when they were not owners of 'nisab' (the minimum taxable wealth for Zakat), the gift for them became 'sadaqa' (charity), and such undividedness is not an obstacle to the validity of charity. Furthermore, since they are orphans and minors, the possession of the grandfather is exactly their own possession. As soon as the gift was made, it became complete and binding. It is stated in *Durr al-Mukhtar*:

(Or if he gifts an undivided thing to two poor persons, it is valid) because gifting to a poor person is 'sadaqa', and 'sadaqa' is intended for the sake of Allah Almighty, Who is One. Thus, there will be no 'shuyu' (undividedness). (T)

In the same source, it is mentioned:

(A gift by someone who has guardianship over a child is generally completed by the contract, provided that the gifted item is known and is in his possession or in the possession of someone he deposited it with, because the guardian's possession stands in for the child's possession. The basic principle is that in every contract where one person acts for both sides, only the 'ijab' (offer) is sufficient.) (T)

Yes, if both were not orphans or one was wealthy and an owner of 'nisab', then according to Sayyiduna Imam al-A'zam (may Allah be pleased with him), this gift would not be valid and would become void upon the death of the donor. It is stated in *Tanwir al-Absar*:

(If two persons gift a house to one, it is valid, but the reverse is not valid.) If two individuals gift an undivided thing to one person, it is permissible; and if it is the opposite, it is impermissible. (T)

It is stated in *Radd al-Muhtar*:

1. *Durr al-Mukhtar*, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161
2. *Durr al-Mukhtar*, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/160
3. *Durr al-Mukhtar*, Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161

फतावा रज़विया, जिल्द १९

निःसंदेह यह (हिबा) सही, पूर्ण और अनिवार्य हो गया। इसका 'मुशा' (अविभाजित संपत्ति) होना इसकी वैधता के लिए हानिकारक नहीं है, और न ही दोनों प्राप्तकर्ताओं का कब्ज़ा इसकी पूर्णता के लिए अनिवार्य था, क्योंकि जब वे 'नसाब' (ज़कात के लिए न्यूनतम धन) के मालिक नहीं थे, तो उनके लिए यह हिबा 'सदक़ा' (दान) बन गया। और इस तरह का अविभाजन सदक़ा की वैधता में बाधक नहीं है। साथ ही, चूंकि वे अनाथ और नाबालिग हैं, इसलिए दादा का कब्ज़ा बिल्कुल उनका अपना कब्ज़ा ही है। हिबा करते ही यह पूर्ण और अनिवार्य हो गया। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

(या अविभाजित चीज़ दो गरीबों को हिबा करे तो सही है) क्योंकि गरीब को हिबा करना सदक़ा होता है और सदक़ा अल्लाह तआला की रज़ा के लिए होता है जो अकेला है, तो कोई 'शुयू' (अविभाजन) नहीं होगा। (त)

उसी में है:

(और बच्चे के वली का बच्चे को हिबा करना अनुबंध से ही पूर्ण हो जाता है, बशर्ते हिबा की गई चीज़ ज्ञात हो और वली के कब्ज़े में हो या उसकी अमानत रखने वाले के कब्ज़े में हो, क्योंकि वली का कब्ज़ा बच्चे के कब्ज़े के समान होगा। और इसमें सिद्धांत यह है कि ऐसा अनुबंध जिसमें एक व्यक्ति दोनों पक्षों की ओर से वली बन सकता हो, तो ऐसे अनुबंध में केवल ईजाब (प्रस्ताव) ही काफी होता है।) (त)

हाँ, अगर वे दोनों अनाथ नहीं थे या उनमें से एक धनी और नसाब का मालिक था, तो सैय्यदना इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार यह हिबा सही नहीं होता और दाता की मृत्यु पर शून्य हो जाता। 'तन्वीरुल अबसार' में है:

(दो व्यक्तियों ने एक घर एक व्यक्ति को हिबा किया तो सही है, और इसके विपरीत नहीं।) दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को अविभाजित चीज़ हिबा की तो जायज़ है, और यदि इसका उल्टा हो तो नाजायज़ है। (त)

'रद्दुल मुह्तार' में है:

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, २/१६१
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, २/१६०

3. दुर्र-ए-मुख्तार, शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, २/१६१

पृष्ठ ३९२/६९२

بلاشبہ صحیح و تمام و لازم ہو گیا ، نہ مشاع ہونا اس کی صحت کو مضر ، نہ موہوب لھما کا قبضہ ہونا اس کی تمامی کو ضرور کہ جب وہ دونوں مالک نصاب نہ تھے تو ان کے لئے ہبہ صدقہ ہوا اور ایسا شیوع صحت صدقہ کا مانع نہیں اور جبکہ وہ یتیم و نا بالغ ہیں تو دادا کا قبضہ بعینہ ان کا قبضہ ہے ، ہبہ کرتے ہی تام ولازم ہو گیا، در مختار میں ہے :

(او وھبھما لفقیرین صح)لان الھبۃ للفقیر صدقۃ والصدقۃ یرادبھاوجہ اللہ وھو واحد فلا شیوع^1 (یا مشاع چیز دو فقیروں کو ہبہ کرے تو صحیح ہے) کیونکہ فقیر کو ہبہ کرنا صدقہ ہوتا ہے اور صدقہ اللہ تعالٰی کی رضا جوئی کے لئے ہوتا ہے جبکہ وہ وحدہ لاشریک ہے، تو شیوع نہ ہوگا۔ (ت)

اسی میں ہے:

وھبۃ من لہ ولایۃ علی الطفل في الجملۃ تتم بالعقد لو الموھوب معلوما وکان في یدہ او في ید مودعہ لان قبض الولی ینوب عنہ والاصل ان کل عقد یتولاہ الواحد یکتفی فیہ بالایجاب^2۔ (اور بچے کے والی کا بچے کو ہبہ کرنا عقد سے تام ہو جاتا ہے بشرطیکہ موہوب چیز معلوم ہو اور ولی کے قبضہ میں ہو یا اس کی امانت والے کے قبضہ میں ہو، کیونکہ ولی کا قبضہ بچے کے قبضہ کے قائم مقام ہوگا، اور اس میں ضابطہ یہ ہے کہ ایسا عقد جس میں ایک شخص فریقین کی طرف سے ولی بن سکتا ہو تو ایسے عقد میں صرف ایجاب کافی ہوا ہے) (ت)

ہاں اگر وہ دونوں یتیم یا ایک غنی و مالک نصاب تھا تو سیدنا امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک یہ ہبہ صحیح نہ ہوا اور موت واہب سے باطل ہو گیا ، تنویر الابصار میں ہے :

وھب اثنان دار الواحد صح وبقلبه لا[8]3۔ دو افراد نے ایک شخص کو مشاع چیز ہبہ کی تو جائز ہے اور اگر عکس ہو تو نا جائز ہے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے :

1 درمختار، کتاب الھبة، مطبع مجتبائی دہلی ۱۶۱/۲ 2 درمختار کتاب الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۱۶۰/۲ 3 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۱۶۱/۲

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Arabic]: Atlaqa dhalika fa-afadahu annahu la farqa bayna an yakuna kabirayni aw saghirayni aw ahaduhuma kabiran wal-akhara saghiran wa fil-awwalayni khilafuhuma. [Urdu]: It was stated absolutely, hence providing the benefit that there is no difference whether both [donees] are adults or minors, or one is an adult and the other a minor. In the first two cases, there is disagreement by the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). (T)

And the fatwa is always based on the Imam's opinion.

[Arabic]: Kama haqqaqnahu fi risalatina Ajla al-I'lam bi-anna al-Fatwa Mutlaqan 'ala Qawl al-Imam. [Urdu]: As we have verified in our treatise "Ajla al-I'lam bi-anna al-Fatwa Mutlaqan 'ala Qawl al-Imam" (The Clearest Proclamation that Fatwa is Absolutely on the Imam's Opinion). (T)

The great Imam Burhan al-Millah wa al-Din, author of al-Hidayah, states in the book al-Tajnīs wa al-Mazīd:

[Arabic]: Al-wajibu 'indi an yufta bi-qawli Abi Hanifata bikulli hal. [Urdu]: It is obligatory in my view that fatwa be given according to the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) in every case. (T)

It is nowhere stated that in transactions (mu'amalat), the fatwa is on the opinion of Imam Abu Yusuf. Yes, in matters of Waqf (endowments) and Qada (judiciary), such has been said, but even that is neither a universal rule nor a mandate that one should follow Imam Abu Yusuf's opinion in the books of Qada and Waqf regardless of the Imams of preference (Tarjih). Rather, in terms of frequency of occurrence, scholars have adopted the opinion of Imam Abu Yusuf in many disagreements within those two books. This fatwa will remain confined to those specific instances, as stated in Radd al-Muhtar: "And one who has practice in jurisprudence will not doubt it." (As clarified in Radd al-Muhtar, and he who has experience in Fiqh will not doubt it. T). And Allah Almighty knows best.

Issue 141: From the city of Kanpur, Anwar Ganj locality, sent by Syed Muhammad Baqir Hussain, son of the late Syed Ali Hussain Khan Bahadur, 16 Shaban 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid, in his business ledgers...

1. Radd al-Muhtar, Book of Gift (Hiba), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/514.

2. Al-Tajnīs wa al-Mazīd.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी]: अतलक़ा ज़ालिका फ़-अफ़ादहु अन्नहु ला फ़रक़ा बैना अन यकूना कबीरयनी अव सगीरयनी अव अहदुहुमा कबीरन वल-आखरा सगीरन व फ़िल-अव्वलयनी ख़िलाफ़ुहुमा। [उर्दू]: इसे निरपेक्ष रूप से वर्णित किया गया है, इसलिए लाभ यह है कि इसमें कोई अंतर नहीं है कि दोनों [अनुदान प्राप्तकर्ता] वयस्क हों या नाबालिग, या एक वयस्क और दूसरा नाबालिग। पहले दो मामलों में साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) का मतभेद है। (त)

और फ़तवा हमेशा इमाम के कथन पर होता है।

[अरबी]: कमा हक़्क़क़नाहु फ़ी रिसालातिना अजला अल-इलाम बि-अन्ना अल-फ़तवा मुतलक़न 'अला क़ौल अल-इमाम। [उर्दू]: जैसा कि हमने अपने शोध प्रबंध "अजला अल-इलाम बि-अन्ना अल-फ़तवा मुतलक़न 'अला क़ौल अल-इमाम" में शोध किया है। (त)

महान इमाम बुरहान अल-मिल्लत व अल-दीन, हिदाया के लेखक, किताब अल-तजनीस व अल-मज़ीद में कहते हैं:

[अरबी]: अल-वाजिबु इंदी अन युफ़्ता बि-क़ौलि अबी हनीफ़ता बिकुल्लि हाल। [उर्दू]: मेरे निकट यह अनिवार्य है कि हर स्थिति में इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के कथन पर फ़तवा दिया जाए। (त)

यह कहीं नहीं है कि लेनदेन (मुआमलात) में फ़तवा इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर है। हाँ, वक़्फ़ और क़ज़ा के मामलों में ऐसा कहा गया है, लेकिन वह भी न तो सर्वव्यापक नियम है और न ही कोई दिया गया सिद्धांत कि आप अइम्मा-ए-तरजीह (वरीयता देने वाले इमामों) का फ़तवा देखें या न देखें, किताबुल क़ज़ा और किताबुल वक़्फ़ के मामलों में इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर फ़तवा समझ लें। ऐसा नहीं है, बल्कि वास्तविकता के अधिक वर्णन के लिहाज़ से, मशाइख (विद्वानों) ने उन दोनों किताबों के मतभेदों में बहुत सी जगहों पर इमाम अबू यूसुफ़ का कथन अपनाया है। यह फ़तवा उन्हीं स्थानों तक सीमित रहेगा, जैसा कि रद अल-मुह्तार में बताया गया है: "और जिसे न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) में महारत है, वह इसमें संदेह नहीं करेगा।" (जैसा कि रद अल-मुह्तार में स्पष्ट किया गया है, और जिसे फ़िक़्ह में अनुभव है, वह इसमें संदेह नहीं करेगा। त)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 141: कानपुर शहर, अनवर गंज मोहल्ला से प्रेषित, सैयद मुहम्मद बाक़िर हुसैन पुत्र स्वर्गीय सैयद अली हुसैन ख़ान बहादुर, 16 शाबान 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपने व्यापार के बही खातों में...

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/514.
2. अल-तजनीस व अल-मज़ीद।

पृष्ठ 393 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

اطلق ذلک فافادانه لافرق بین ان یکون کبیرین او صغیرین او احدھما کبیرا والآخر صغیرا وفی الاولین خلافھما[1]۔ اس کو مطلق بیان کیا تو اس کا فائدہ یہ ہے کہ موہوب لہ دونوں بالغ ہوں یا نابالغ یا ایک بالغ اور ایک نابالغ ہو پہلی دو صورتوں میں صاحبین کا خلاف ہے۔ (ت)

اور فتوی ہمیشہ قول امام پر ہوتا ہے

کما حققناہ في رسالتنا اجلی الاعلام بان الفتوی مطلقا علی قول الامام جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق اپنے رسالہ "اجلی الاعلام بان الفتوی مطلقاً علی قول الامام" میں کی ہے (ت)

امام اجل برہان الملۃ والدین صاحب ہدایہ کتاب التجنیس والمزید میں فرماتے ہیں:

الواجب عندی ان یفتی بقول ابی حنیفۃ بکل حال[2]۔ میرے نزدیک واجب ہے کہ ہر حال میں فتوی امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے قول پر دیا جائے۔ (ت)

یہ کہیں نہیں ہے کہ معاملات میں فتوی قول امام ابی یوسف پر ہے ، ہاں مسائل وقف وقضا میں ایسا کہا گیا وہ بھی نہ کلیہ ہے نہ اعطائے قاعدہ کہ ائمہ ترجیح کا فتوی دیکھو یا نہ دیکھو مسائل کتاب القضا وکتاب الوقف میں قول ابی یوسف پر فتوی سمجھ لو ایسا نہیں بلکہ بلحاظ کثرت بیان واقع ہے ان دونوں کتابوں کے خلافیات میں مشائخ نے بہت جگہ قول ابی یوسف اختیار کیا ہے یہ فتوی انھیں مواضع پر مقتصر رہے گا، کما افادہ فی ردالمحتار ولا یمتری فیہ من لہ ممارسۃ بالفقہ (جیسا کہ افادہ رد المحتار میں کیا اور جس کو فقہ میں ممارست ہے وہ اس میں شک نہ کریگا۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۴۱: از شہر کانپور محلہ انور گنج مرسلہ سید محمد باقر حسین پسر سید علی حسین خاں بہادر مرحوم ۱۶ شعبان ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے کاروبار کے بھی کھاتے میں

1 ردالمحتار كتاب الهبة داراحياء التراث العربي بيروت ۴/ ۵۱۴ 2 التجنيس والمزيد

At different times, dates, and years, he used to record various amounts like cash, commission income, or business profits in the account books, sometimes in the name of his eldest son, sometimes the youngest, and sometimes jointly in the names of two or all three. After recording, he kept all these amounts under his own possession and control. Since Zaid has passed away leaving behind two (2) sons and two (2) daughters, now, regarding the wealth and assets currently held in the account books under the names of No. 1, No. 2, and No. 3, will the amounts that Zaid recorded in their names be considered specifically theirs, given that the deceased himself remained in possession and control of these amounts and had invested them in his own business, and never separated any profit specifically for those amounts? Or will all these amounts be legally declared as the inheritance right of all the heirs of Zaid?

The Answer: If any of his sons was a minor (not an adult) at that time, then the amount recorded in his name will belong to that son. As for the remaining amounts recorded in the name of an adult to whom possession was not given, or recorded jointly in two names (whether both are adults, both are minors, or one is an adult and one is a minor), in all these four cases, such recording is purely ineffective. All such amounts are the legacy (leftover estate) of Zaid. And Allah Almighty knows best.

Problem 142: Sent by Maulvi Syed Suleman Ashraf Sahib, Aligarh College, 24 Shaban 1333 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: a person has no biological children (sons/daughters); he has a granddaughter (daughter's daughter), a wife, and also half-brothers (from the father's side). That person is sane and an adult. He wants to transfer his property to his granddaughter's name due to personal love, and to his wife's name due to her services and for the fulfillment of marital rights. Is this person permanently authorized to make such disposals (transfers) or not?

Secondly, are other heirs authorized to raise any kind of excuse or obstruction in this proceeding during his lifetime? State clearly and be rewarded.

The Answer: In the mentioned case, the said person has the legal (Shari'i) authority to give his property to his wife and granddaughter, or to whomever he wishes. His brothers and others have absolutely no right of obstruction. If they do obstruct, it is purely void and inadmissible. Ownership is a legal specialization that grants a person

the fruit of absolute disposal of their property. It is not reasonable for an owner's disposal of their property to be prohibited from taking effect unless there is a deficiency in their legal capacity (competence).

विभिन्न समयों, तारीख़ों और वर्षों में, वह अक्सर नकदी, कमीशन की आय या व्यापारिक लाभ जैसी विभिन्न राशियों को खाता बहियों में कभी अपने बड़े बेटे, कभी छोटे बेटे और कभी दोनों या तीनों के संयुक्त नामों से जमा के रूप में दर्ज करता रहता था। दर्ज करने के बाद वह उन सभी राशियों को अपने अधिकार और नियंत्रण में रखता था। चूंकि इसी बीच ज़ैद दो (२) बेटों और दो (२) बेटियों को छोड़कर चल बसा, इसलिए अब खाता बहियों में नंबर १, नंबर २ और नंबर ३ के नामों से जो राशियां दर्ज हैं, क्या वे राशियां जिनके नाम ज़ैद ने दर्ज की थीं, उन्हीं की विशेष राशियां समझी जाएंगी, जबकि उन राशियों पर मृतक स्वयं ही काबिज़ और दख़ील था और उन्हें अपने कारोबार में लगाए हुए था, और न ही उन राशियों का कोई लाभ अलग करता था? या फिर ये तमाम राशियां शरीअत के अनुसार ज़ैद के सभी वारिसों का विरासत का हक़ करार पाएंगी?

उत्तर: इनमें अगर उसका कोई बेटा उस समय नाबालिग (नासमझ) था, तो उसके नाम से जो राशि दर्ज की गई, वह उसी बेटे की होगी। बाकी जो राशियां किसी बालिग (वयस्क) के नाम दर्ज कीं और उसे कब्ज़ा नहीं दिया, या दो के नाम संयुक्त रूप से दर्ज कीं, चाहे दोनों बालिग हों या नाबालिग, या एक बालिग हो और एक नाबालिग; इन चारों स्थितियों में वह इंद्राज (दर्ज करना) पूरी तरह निष्प्रभावी है, और ऐसी तमाम राशियां ज़ैद की छोड़ी हुई विरासत (तरका) हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १४२: प्रेषित मौलवी सैयद सुलेमान अशरफ साहब, अलीगढ़ कॉलेज, २४ शाबान १३३३ हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति की कोई अपनी सगी संतान नहीं है; उसकी एक नवासी (बेटी की बेटी) है, एक पत्नी है, और सौतेले भाई भी हैं। वह व्यक्ति समझदार और वयस्क है। वह अपनी संपत्ति व्यक्तिगत प्रेम के कारण अपनी नवासी के नाम, और सेवाओं तथा वैवाहिक अधिकारों की अदायगी के कारण अपनी पत्नी के नाम स्थानांतरित करना चाहता है। क्या यह व्यक्ति इस प्रकार के लेन-देन करने के लिए स्थायी रूप से अधिकृत है या नहीं?

दूसरे यह कि क्या अन्य वारिस उसके जीवनकाल में इस कार्रवाई में किसी प्रकार की आपत्ति या बाधा डालने के हकदार हो सकते हैं या नहीं? स्पष्ट उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछे गए मामले में, उक्त व्यक्ति को शरीअत के अनुसार अधिकार है कि वह अपनी संपत्ति अपनी पत्नी और नवासी को या जिसे चाहे दे दे। उसके भाइयों और अन्य लोगों को बाधा डालने का बिल्कुल कोई अधिकार नहीं है। यदि वे बाधा डालते हैं, तो वह पूरी तरह से शून्य और अस्वीकार्य है। मालिकाना हक़ एक कानूनी विशेषता है जो मनुष्य को उसकी संपत्ति में पूर्ण अधिकार का फल प्रदान करती है। किसी मालिक द्वारा अपनी संपत्ति में किए गए कार्य को निष्प्रभावी करना तर्कसंगत नहीं है, सिवाय इसके कि उसकी क्षमता (अहिलियत) में कोई कमी हो।

पेज ३९४ ऑफ़ ६९२

بدفعات و بتواریخ سنہ و سال مختلف کبھی اپنے بڑے بیٹے اور کبھی چھوٹے بیٹے اور کبھی مشترکہ دونوں تینوں کے ناموں سے بھی کھاتہ جات میں اکثر رسومات مثل نقد یا آمدنی کمیشن یا منافع تجارت وغیرہ کو بہر جمع اندراج کرتا رہتا تھا اور بعد اندراج جملہ رقومات کو اپنے قبضہ تصرف میں رکھتا تھا چونکہ اسی درمیان میں زید دو ۲ لڑکے اور دو ۲ لڑکیاں چھوڑ کر انتقال کر گیا لہٰذا اب جس قدر مال و متاع ہے اس میں سے نمبر ۱ اور نمبر ۲ و نمبر ۳ کے ناموں سے جو رقومات بہر جمع اندراج بھی کھاتہ جات ہیں تو کیا وہ رقومات جن کے ناموں سے زید نے اندراج بھی کھاتہ جات کئے ہیں وہ انھیں کی خاص سمجھی جائیں گی جبکہ ان رقومات پر متوفی خود ہی قابض و دخیل تھا اور اپنے کاروبار میں لگائے ہوئے تھا ورنہ خاص ان رقومات کا کوئی منافع علیحدہ کرتا تھا، یا جملہ رقومات شرعاً زید کے کل ورثہ کا حق ترکہ قرار پائے گا۔

الجواب: ان میں اگر اس کا کوئی بیٹا اس وقت نابالغ تھا تو اس کے نام سے جو رقم مندرج کی وہ اس بیٹے کی ٹھہرے گی باقی جو رقم کسی بالغ کے نام مندرج کیں اور اسے قبضہ نہ دیا، یا دو کے نام مشترکا درج کیں خواہ دونوں بالغ ہوں یا نابالغ، یا ایک بالغ ہو اور ایک نابالغ ان چاروں صورتوں میں وہ اندراج بے اثر محض ہے، اور ایسی جملہ رقوم مترو کہ زید ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۴۲: مرسلہ مولوی سید سلیمان اشرف صاحب علی گڑھ کالج ۲۴ شعبان ۱۳۳۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کی کوئی اولاد صلبی نہیں ہے ایک دختر زادی ہے ایک زوجہ، و نیز علاتی بھائی ہیں، وہ شخص عاقل بالغ ہے وہ اپنی جائیداد دختر زادی

کے نام بوجہ محبت ذاتی کے، اور زوجہ کے نام بوجہ خدمات اور ادائے حقوق زوجیت کے منتقل کرنا چاہتا ہے، یہ شخص اس قسم کے تصرفات کا مستقل طور پر مجاز ہے یا نہیں؟

دوسرے یہ کہ دوسرے ورثاء اس کے حینِ حیات اس کاروائی میں کسی قسم کے عذر اور مزاحمت کرنے کے مجاز ہو سکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورتِ مسئولہ میں شخص مذکور کو شرعاً اختیار ہے، اپنی جائیداد اپنی بی بی اور نواسی کو خواہ جسے چاہے دے دے اس کے بھائی وغیرہ ہم کسی کو اصلاً حقِ مزاحمت نہیں، اگر مزاحمت کریں باطل و نامسموع محض ہے، ملک ایک اختصاص حکمی ہے کہ انسان کو اس کے مال میں اطلاقِ تصرف کا ثمرہ دیتا ہے کسی مالک کا اسکی ملک میں تصرف ممنوع النفاذ ہو نہ ادو ہی طور پر معقول ہے، یا تو اس کی اہلیت میں قصور ہو

Volume 19

Fatawa Razawiya

Just as the actions of an insane person or a child without discernment are absolutely void, or a mentally challenged person or a discerning child whose harmful actions are void and actions between benefit and harm depend on the guardian's permission; according to the 'Sahibain' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the spendthrift (Saffeeh) is also included with them. He who wastes his property on useless and futile things. According to Imam Muhammad, [the restriction applies] merely due to extravagance (Safah), and according to Imam Abu Yusuf, [it applies] after the judge's prohibition, and this is the preferred view. Or, capacity is complete but a third party's right is involved. If this right is directly related to the specific item intended for disposal, then the prohibition of its implementation is clear. For example, 5. a pledgor cannot dispose of the pledged item without the pledgee's permission, or 6. a lessor [cannot dispose of] the leased property without the lessee's permission as long as the pledge and lease exist. 7. As opposed to a loan for use (A'riyah) because it is merely a gift from him; the borrower's (Musta'ir) right is not attached to it. And if the right is not attached to the specific item, then the prohibition of implementation depends on the judge's restriction. For example, Zaid is a debtor and the debt consumes his property, so 8. if he gifts his property to someone before the restriction order, this disposal will certainly be valid because the debt was not attached to the specific item, but was on his responsibility. Yes, if the creditors applied saying we fear he will waste this property, then according to Imam Azam (radi Allahu Ta'ala anhu), he will still not be prevented from disposal because he is the owner and can dispose of his property as he wishes. Based on the thought that perhaps he might waste it, the harm to creditors is possible, and making him restricted from disposal would exclude him from legal capacity and equate him to animals, which is a severe present harm to him. Causing severe actual harm to someone to avoid another's slight and imaginary harm is not required by justice and wisdom. However, the 'Sahibain', considering the corruption of the times, allow the judge to restrict him in this case, meaning to issue an order making him restricted from disposal. Before this order, he will not be restricted from disposal by consensus. And 9. according to the Imam (Abu Hanifa), even after the judge's order, rather this order itself would be invalid. Similarly, the attachment of another's right is 10. the case of 'Marz-ul-Maut' (death illness), in which the heirs' right becomes attached to two-thirds of the patient's property in the sense that he can neither gift it nor sell it to

one heir, 11. even if it is for an equivalent price. 12. And if someone gifted some or all of their property to an heir or a stranger during illness and gave possession, and then recovered, even if they died after a few days, then that disposal became valid and effective by consensus. The donee alone will be declared the owner of that property and the heirs will have no claim over it, because the attachment of their right to two-thirds of the property was conditional on it being 'Marz-ul-Maut'. When he recovered, it became apparent that it was not 'Marz-ul-Maut'. 13. And a healthy person has the authority to give their entire property to one heir or even a passerby; no one can obstruct them, nor can any judge hear such a claim or issue a prohibition order. And if they do, it will be void by consensus, because according to our Imam Azam (radi Allahu Ta'ala anhu), restriction cannot be imposed on a sane adult, even if they are a spendthrift or a debtor. And according to the 'Sahibain' (rahimahum-Allah Ta'ala)...

जिल्द १९

फतावा रज़विया

जैसे पागल या नासमझ बच्चा कि उनके लेन-देन (तसर्रुफ़ात) मुतलकन बातिल हैं, या मअतूह (मंदबुद्धि) या अक्लमंद बच्चा कि उनके नुकसानदेह लेन-देन बातिल और नफे व नुकसान के बीच वाले वली (अभिभावक) की इजाज़त पर मौक़ूफ़ हैं। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के क़ौल पर 'सफ़ीह' (फिजूलखर्च) भी उन्हीं के साथ शामिल है। वह जो अपना माल फ़ुज़ूल और लग्व बातों में बर्बाद करेगा। इमाम मुहम्मद के नज़दीक नफ़्स-ए-सफ़ह (सिर्फ फिजूलखर्ची) की वजह से और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक हाकिम की पाबंदी (हज्र) के बाद, और यही राजेह (पसंदीदा) है। या अहलियत (पात्रता) तो मुकम्मल है लेकिन किसी दूसरे का हक़ वाबस्ता है। यह हक़ अगर ठीक उसी चीज़ से मुताल्लिक़ है जिसमें वह तसर्रुफ़ करना चाहता है, तो रोक का नाफ़िज़ होना ज़ाहिर है। ५ जैसे गिरवी रखने वाला (राहिन) गिरवी रखी चीज़ (मरहून) में मुर्तहिन (जिसके पास गिरवी रखी हो) की इजाज़त के बिना तसर्रुफ़ नहीं कर सकता, या ६ किराए पर देने वाला (मुआजिर) किराए की चीज़ में मुस्ताजिर (किरायेदार) की इजाज़त के बिना जब तक गिरवी और इजारा (किराया) बाकी है। ७ बरअक्स 'आरियत' (मांगकर ली गई चीज़) के कि वह महज़ उसकी तरफ से तबर्रुआ (दान) है, मुस्ताइर (उधार लेने वाले) का हक़ उससे मुताल्लिक़ नहीं। और अगर किसी चीज़ की ऐन (मूल वस्तु) से हक़ का ताल्लुक न हो तो रोक का नाफ़िज़ होना हाकिम की पाबंदी पर मौक़ूफ़ है। मिसाल के तौर पर ज़ैद कर्ज़दार है और क़र्ज़ उसकी जायदाद को घेरे हुए है, तो ८ पाबंदी के हुक्म से पहले अगर वह अपनी जायदाद किसी को हिबा (दान) कर दे, तो यकीनन यह तसर्रुफ़ नाफ़िज़ हो जाएगा क्योंकि क़र्ज़ ऐन (वस्तु) से मुताल्लिक़ न था, बल्कि उसके ज़िम्मे पर था। हाँ, अगर क़र्ज़दारों ने दरख्वास्त दी कि हमें अंदेशा है कि यह जायदाद तलफ़ (बर्बाद) कर देगा, तो इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के नज़दीक अब भी उसे तसर्रुफ़ से मना नहीं किया जाएगा क्योंकि वह मालिक है अपनी मल्क (स्वामित्व) में जो चाहे तसर्रुफ़ करे। इस ख़याल से कि शायद तलफ़ कर दे, दाइनो (क़र्ज़दारों) का नुक़सान मुहतमल (संभावित) है, और उसे ममनू-उत-तसर्रुफ़ (लेन-देन से प्रतिबंधित) कर देने में उसे अहलियत से खारिज और जानवरों के साथ मिला देना उसका शदीद (गंभीर) हाज़िर नुक़सान है। एक हलके ख्याली नुक़सान से बचने के लिए दूसरे को बिल-फ़ेल शदीद नुक़सान पहुँचाना अद्ल (न्याय) और हिकमत का तक़ाज़ा नहीं। मगर साहिबैन ज़माने की बुराई के पेशे-नज़र हाकिम को इस सूरत में इजाज़त-ए-हज्र देते हैं यानी उसके ममनू-उत-तसर्रुफ़ होने का हुक्म कर दे। इस हुक्म से पहले वह

बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) ममनू-उत-तसर्रुफ़ न होगा। और ९ इमाम के नज़दीक हाकिम के हुक्म के बाद भी, बल्कि यह हुक्म ही बातिल होगा। इसी तरह हक़-ए-गैर से ताल्लुक १० मर्ज़-उल-मौत (मौत की बीमारी) की सूरत है कि मरीज़ के दो तिहाई (दो-तिहाई) माल से शरअन वारिसों का हक़ इस मायने में मुताल्लिक़ हो जाता है कि वह न उसे हिबा कर सकता है न किसी एक वारिस के हाथ बेच सकता है, ११ अगरचे क़ीमत बराबर ही क्यों न हो। १२ और अगर किसी ने हालत-ए-मर्ज़ में एक वारिस या अजनबी को अपना कुछ माल या कुल हिबा कर दिया और कब्ज़ा दे दिया और फिर वह अच्छा हो गया अगरचे चंद रोज़ के बाद मर गया, तो अब वह तसर्रुफ़ बिल-इज्मा सही और नाफ़िज़ हो गया। तन्हा महूब लहू (जिसे हिबा किया गया) उस माल का मालिक क़रार पाएगा और वारिसों को उस पर कोई दावा न पहुँचेगा, क्योंकि दो तिहाई माल से उनके हक़ का ताल्लुक बहाल-ए-मर्ज़-उल-मौत था। जब वह अच्छा हो गया तो ज़ाहिर हुआ कि वह मर्ज़-उल-मौत न था। १३ और तंदुरुस्त को अख्तियार है कि अपना कुल माल एक वारिस चाहे राह चलते को दे दे, कोई उससे मज़ाहमत (रुकावट) नहीं कर सकता न कोई हाकिम ऐसा दावा सुन सकता है न उसकी मनाही का हुक्म दे सकता है। और अगर देगा तो बिल-इज्मा बातिल होगा कि हमारे इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के नज़दीक अक्लमंद बालिग़ पर हज्र (पाबंदी) हो ही नहीं सकती अगरचे सफ़ीह हो अगरचे मद्यून (क़र्ज़दार) हो। और साहिबैन (रहिमहमुल्लाहु तआला) के तौर पर...

पेज ३९५ ऑफ़ ६९२

جیسے مجنون یا صبی لایعقل کہ ان کے تصرفات مطلقاً باطل یا معتوہ یا صبی عاقل کہ ان کے تصرفات ضارہ باطل اور دائر بین النفع والضرر اجازت ولی پر موقوف قول صاحبین پر سفیہ بھی اسی کے ساتھ ملحق ہے وہ کہ اپنا مال فضول ولغو باتوں میں برباد کرے گا امام محمد کے نزدیک بنفس سفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک بعد حجر حاکم و ھو الراجح۔ یا اہلیت تو کملہ ہے مگر حق غیر متعلق ہے یہ حق اگر بعینہ اس شے سے متعلق ہے جس میں تصرف کرنا چاہتا ہے جب تو منع نفاذ ظاہر ہے، ۵ جیسے راہن شے مرہون میں بے اذن مرتہن تصرف نہیں کر سکتا، یا ۶ مواجر شے مواجر میں بے اذن مستاجر جب تک رہن واجارہ باقی ہیں، ۷ بخلاف رعایت کہ وہ محض اس کی طرف سے تبرع ہے حق مستعیر اس سے متعلق نہیں اور اگر عین شیئی سے تعلق حق نہ ہو تو منع نفاذ حجر حاکم پر موقوف ہے مثلاً زید مدیون ہے اور دین اس کے جائیداد کو مستغرق ہے، تو ۸ قبل حکم حجر اگر وہ اپنی جائیداد کسی کو ہبہ کر دے، یقیناً یہ تصرف نافذ ہو جائے گا کہ دین عین سے متعلق نہ تھا، بلکہ اس کے ذمہ پر ہاں اگر دائنوں نے درخواست دی کہ ہم کو اندیشہ ہے کہ یہ جائیداد تلف کر دے گا تو امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ کے نزدیک اب بھی اسے تصرف سے منع نہ کیا جائے گا کہ وہ مالک ہے اپنی ملک میں جو چاہے تصرف کرے اس خیال سے کہ شائد تلف کردے دائنوں کا ضرر محتمل ہے، اور اسے ممنوع التصرف کر دینے میں اسے اہلیت سے خارج اور بہائم سے ملحق کر دینا اس کا شدید ضرر حاضر ہے، ایک ضرر خفیف موہوم سے بچنے کے لئے دوسرے کو بالفعل ضرر شدید پہنچانا مقتضائے عدل و حکمت نہیں، مگر صاحبین بنظر فساد زمانہ حاکم کو اس صورت میں اجازت حجر دیتے ہیں یعنی اس کے ممنوع التصرف

ہونے کا حکم کر دے، اس حکم سے پہلے وہ بالاجماع ممنوع التصرف نہ ہوگا۔ اور ۹ امام کے نزدیک بعد حکم حاکم بھی، بلکہ یہ حکم ہی باطل ہوگا اسی تعلق حق غیر سے ۱۰ صورت مرض الموت ہے کہ مریض کے دو ثلث مال سے شرعاً حق ورثہ بایں معنی متعلق ہو جاتا ہے کہ وہ نہ اسے ہبہ کر سکتا ہے نہ کسی ایک وارث کے ہاتھ بیع، ۱۱ اگر چہ ثمن مثل کو ہو، ۱۲ اور اگر کسی نے حالت مرض میں ایک وارث یا اجنبی کو اپنا کچھ مال یا کل ہبہ کر دیا اور قبضہ دے دیا اور پھر وہ اچھا ہو گیا اگر چہ چند روز کے بعد مر گیا، تو اب وہ تصرف بالاجماع صحیح و نافذ ہو گیا، تنہا موہوب لہ اس مال کا مالک قرار پائے گا اور ورثہ کو اس پر کچھ دعویٰ نہ پہنچے گا، کہ دو ثلث مال سے ان کے حق کا تعلق بحال مرض الموت تھا جب وہ اچھا ہو گیا ظاہر ہوا کہ وہ مرض الموت نہ تھا، ۱۳ اور تندرست کو اختیار ہے کہ اپنا کل مال ایک وارث خواہ راہ چلتے کودے دے کوئی اس سے مزاحمت نہیں کر سکتا نہ کوئی حاکم ایسا دعویٰ سن سکتا ہے نہ اس کے ممانعت کا حکم دے سکتا ہے، او اگر دے گا تو بالاجماع باطل ہوگا کہ ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ کے نزدیک حق عاقل بالغ پر حجر ہو سکتا ہی نہیں اگر چہ سفیہ ہو اگر چہ مدیون ہو اور صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ کے طور پر

Fatawa Razawiya Volume 19

If there is a restriction (hajr) due to foolishness (safah) or debt (dayn), and here both are absent, then the restriction is purely invalid and rejected. This is the judicial ruling (hukm-e-qada). As for the religious ruling (hukm-e-diyanat), it pertains to the Hereafter; the judge cannot interfere in it. Even religiously, depriving some heirs is prohibited in this state when it is purely without a Sharia-compliant reason. If someone does so, they will be a sinner. It is stated in the Hadith: "Whoever flees from the inheritance of his heir, Allah Almighty will cut off his inheritance from Paradise—we seek refuge in Allah." (Narrated by Ibn Majah [1] and others).

Otherwise, if that heir is a spendthrift (musrif) who will waste and destroy the property needlessly, or a profligate (fasiq) such that receiving the wealth will aid his wickedness and debauchery, or a heretic (bad-mazhab) such that corruption of belief is worse than corruption of action and there is a potential harm to religion if he receives wealth—in these cases, religiously, one can deprive such heirs.

In any case, no one else can hinder his disposal [of property], no claimant has a right to claim, and no ruler has the authority to command, for he is disposing of his own private property [16]. When there is neither ownership nor right, then what is the meaning of interference? Bashir bin Al-Khasasiyah (may Allah be pleased with him) gifted a slave to his son Nu'man (may Allah be pleased with him) and came to the presence of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) because his mother (may Allah be pleased with her) wanted the Prophet to be a witness to it. He asked: "Have you gifted the like of this to all your sons?" He replied: "No." He said: "Do not make me a witness to injustice." [2] This command was an indication toward the religious aspect (diyanat); it has no relation to the judiciary (qada) because there was no claimant, no dispute, and [18] a judicial verdict without a present opponent is impossible. In short, no one has the right to claim or interfere in this proceeding at all. And Allah Almighty knows best. Al-Ashbah, p. 263:

It is stated in Al-Fath al-Qadir: "Ownership (milk) is a power established by the Legislator

originally for disposal (tasarruf); thus, a proxy (wakil) etc. are excluded, etc. It should be said

In Fath al-Qadir it is: Ownership is such a power which the Legislator (Shari') has established

originally for disposal, so from this a proxy is excluded, etc. "without hindrance"

1. Sunan Ibn Majah, Chapters on Wills, Chapter on Injustice in Wills, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 198.
2. Sunan al-Nasa'i, Kitab al-Nahl, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, 2/135; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Nu'man bin Bashir, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/268.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

पाबंदी (हज्र) है तो नासमझी (सफह) या कर्ज (दैन) के कारण होती है, और यहाँ दोनों अनुपस्थित हैं, अतः पाबंदी बिल्कुल बातिल और अस्वीकार्य है। यह न्यायिक आदेश (हुक्म-ए-क़ज़ा) है। जहाँ तक धार्मिक पक्ष (हुक्म-ए-दियानत) का संबंध है, उसका ताल्लुक आख़िरत से है; काज़ी (न्यायाधीश) इसमें दखल नहीं दे सकता। और धार्मिक रूप से भी कुछ वारिसों को इस स्थिति में महरूम करना मना है जब यह बिना किसी शरीअत-सम्मत कारण के हो। यदि कोई ऐसा करेगा तो वह गुनहगार होगा। हदीस में फरमाया गया: "जो अपने वारिस की मीरास से भागेगा, अल्लाह तआला जन्नत से उसकी मीरास काट देगा—अल्लाह की पनाह।" (इसे इब्ने माजा [1] आदि ने रिवायत किया है)।

अन्यथा, यदि वह वारिस फ़िज़ूलख़र्च (मुसरिफ) है जो संपत्ति को व्यर्थ में बर्बाद कर देगा, या फासिक़ (दुराचारी) है कि धन मिलने से उसकी बदकारी को मदद मिलेगी, या बद-मज़हब है कि अक़ीदे (विश्वास) का बिगाड़ अमल (कर्म) के बिगाड़ से बुरा है और उसे धन मिलने से दीन पर संभावित नुकसान है—तो इन सूरतों में धार्मिक रूप से वह ऐसे वारिसों को महरूम कर सकता है।

बहरहाल, जो कुछ भी हो, कोई दूसरा व्यक्ति उसके अधिकार (तसर्रुफ़) में रुकावट नहीं डाल सकता, न ही किसी दावेदार का दावा बनता है और न ही किसी शासक को यह आदेश देने का अधिकार है, क्योंकि वह अपनी निजी मिल्कियत में तसर्रुफ़ कर रहा है [16]। जब न मिल्कियत है न हक़, तो फिर दखलंदाजी के क्या मायने? बशीर बिन अल-ख़सासिया (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने साहबज़ादे नुमान (रज़ियल्लाहु अन्हु) को एक गुलाम हिबा (दान) किया और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ख़िदमत में हाज़िर हुए क्योंकि उनकी माँ (रज़ियल्लाहु अन्हा) चाहती थीं कि हुज़ूर इस पर गवाह बनें। आपने फरमाया: "क्या तुमने अपने सभी बेटों को ऐसा ही हिबा किया है?" अर्ज़ की: "नहीं।" फरमाया: "मुझे जुल्म (जौर) पर गवाह न बनाओ।" [2] यह हुक्म धार्मिक पक्ष (दियानत) की ओर इशारा था, इसका न्यायिक पक्ष (क़ज़ा) से कोई संबंध नहीं है क्योंकि न तो कोई दावेदार था, न विवाद और [18] प्रतिपक्षी की अनुपस्थिति में न्यायिक फैसला असंभव है। संक्षेप में, इस कार्यवाही पर किसी को भी दावे या हस्तक्षेप का अधिकार बिल्कुल नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। अल-अशबाह, पृ. 263:

अल-फतह अल-क़दीर में कहा गया: मिल्कियत वह कुदरत (शक्ति) है जिसे शारेअ (विधिदाता) ने स्थापित किया है

इब्तिदा में तसर्रुफ़ (उपयोग) के लिए, अतः इससे वक़ील आदि बाहर हो गए। और कहना चाहिए

फ़तह अल-क़दीर में है: मिल्कियत ऐसी कुदरत है जिसे शारेअ ने

इब्तिदाए तसर्रुफ़ के लिए साबित किया हो तो उससे वक़ील ख़ारिज हो गया। "बिना रुकावट"

---

1. सुनन इब्ने माजा, अबवाबुल वसाया, बाबू अल-हैफ़ फ़िल वसीयत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 198।
2. सुनन अन-नसाई, किताबुन नहल, नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब, कराची, 2/135; मुसनद अहमद bin हंबल, हदीस नुमान बिन बशीर, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 2/268।

حجر ہے تو بوجہ سفہ یادین اور یہاں دونوں مفقود تو حجر محض باطل و مردود ، یہ حکم قضا ہے ، رہا حکم دیانت اس کا تعلق آخرت سے ہے قاضی اس میں دست اندازی نہیں کر سکتا اور دیانۃ بھی بعض ورثہ کو محروم کرنا اس حالت میں منع ہے جبکہ محض بلاوجہ شرعی ہو ، اگر ایسا کرے گا گنہگار ہوگا ، حدیث میں فرمایا: "جو اپنے وراث کے میراث سے بھاگے اللہ تعالیٰ جنت سے اس کی میراث قطع فرمائے گا ۱ والعیاد باللہ۔ (رواہ ابن ماجہ ۱ وغیرہ)

ورنہ اگر ۱۵ وہ وارث مصرف ہے کہ مال فضول تباہ و برباد کرے گا یا فاسق ہے کہ مال ملنے سے اس کے فسق و فجور کو مدد پہنچے گی یا بد مذہب ہے کہ فسق عقیدہ فسق عمل سے بد تر ہے اور اسے مال ملنے سے دین پر احتمال ضرر ہے تو ان صورتوں میں دیانۃ بھی وہ ایسے وارثوں کو محروم کر سکتا ہے۔

بہر حال کچھ بھی ہو کوئی دوسرا اس کے تصرف میں رکاوٹ نہیں کر سکتا، نہ کسی مدعی کو دعویٰ پہنچتا ہے نہ کسی حاکم کو حکم کہ وہ اپنے خاص ملک میں متصرف ہے ۱۶ ان کہ نہ ملک ہے نہ حق پھر مزاحمت کیا معنی ، بشیر بن الخصاصیہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنے صاحبزادہ نعمان رضی اللہ تعالیٰ کو ایک غلام ہبہ کیا اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمت انور میں حاضر ہوئے کہ ان کی ماں رضی اللہ تعالیٰ عنہا چاہتی ہیں کہ حضور اس پر گواہ ہوجائیں ارشاد فرمایا: اکل بنیك نحلت مثل ھذا کیا تم نے سب بیٹوں کو ایسا ہی ہبہ کیا ہے؟ عرض کی: نہ۔ فرمایا: لا تشھدنی علی جور ۲ مجھے جور پر گواہ نہ کر، یہ حکم دیانت کی طرف اشارہ تھا اسے قضا سے کوئی تعلق نہیں کہ نہ کوئی مدعی تھانہ تنازع اور ۱۸ قضا بے خصم حاضر ناممکن ہے۔

بالجملہ اس کاروائی پر کسی کو اختیار دعویٰ و مزاحمت اصلاً نہیں ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ الاشباہ ص ۲۶۳:

قال فی الفتح القدير الملك قدرة يثبتها الشارع	**فتح القدیر میں ہے: ملک ایسی قدرت ہے جس کو شارع نے**
ابتداء على التصرف فخرج نحو الوكيل اهـ وينبغي ان يقال	ابتداء تصرف کے لئے ثابت کیا ہو تو اس سے وکیل خارج ہو گیا اھ "بغیر مانع"

---

۱ سنن ابن ماجہ ابواب الوصایا باب الحیف فی الوصیۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۹۸ ۲ سنن النسائی کتاب النحل نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۲/ ۱۳۵ ، مسند احمد بن حنبل حدیث نعمان بن بشیر المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۲۶۸

Arabic Text

Prevention is like being under legal restraint (mahjur); for he is the owner but has no power of disposal. And the movable sold item is owned by the buyer but he has no power to sell it before taking possession. And it was defined in 'Al-Hawi al-Qudsi' that it is the exclusive right that prevents others and it is the ruling of seizure.[1]

Urdu Translation / Explanation

It is appropriate to add the restriction of 'prevention', just as a person under legal restraint is the owner but does not have the power of disposal. Similarly, a movable item that is sold, the buyer becomes its owner but cannot sell it before taking possession. In 'Al-Hawi al-Qudsi', its definition is given as follows: it is such an exclusivity that can stop the interference of others and gives dominance. (T)

Jawharah Nayyirah Vol. 1: | The disposal of an insane person whose mind is overcome is not permissible in any state. The contracts and acknowledgments of a child and an insane person are not valid because their words are not considered. As for pure benefit, it is valid for them to engage in it, such as accepting a gift or charity.[2] | The disposal of a mentally incapacitated person and a child is not permissible. Neither their contracts nor their acknowledgments are valid because their words are not credible. However, adopting a matter of pure benefit is permissible for them, such as accepting a gift or charity. (T) |

Durre Mukhtar Vol. 5, p. 128: | The disposal of a child and a simple-minded person (ma'tuh) who understands buying and selling: if it is purely beneficial like [accepting] Islam, it is valid without permission. If it is harmful like divorce, then it is not valid even with permission. And what is uncertain is suspended [pending guardian's permission].[3] (Abridged) | If children and simple-minded persons who understand buying and selling engage in a transaction that is purely beneficial, such as accepting Islam, then their action is valid. If it is harmful to them, it is not permissible even with the guardian's permission. And if there is a possibility of both profit and loss, it will depend on the guardian's permission. An example of harm is divorce. (Abridged) (T) |

Bada'i Vol. 7, p. 169: | Abu Yusuf and Muhammad disagreed regarding the spendthrift (safih). | Regarding the spendthrift, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad [disagreed]. |

1. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Discourse on Ownership, Idara-tul-Quran Karachi, 2/202.
2. Al-Jawharah al-Nayyirah, Book of Legal Restraint, Maktaba Imdadia Multan, 1/93-292.
3. Durre Mukhtar, Book of the Authorized Person, Matba Mujtabai Delhi, 2/203.

अरबी पाठ

रोकथाम कानूनी रोक (महजूर) के समान है; क्योंकि वह मालिक तो है लेकिन उसे निपटान की शक्ति नहीं है। और बेची गई चल वस्तु खरीदार के स्वामित्व में होती है लेकिन वह उसे कब्जे में लेने से पहले नहीं बेच सकता। 'अल-हावी अल-कुदसी' में इसे इस प्रकार परिभाषित किया गया है कि यह वह अनन्य अधिकार है जो दूसरों के हस्तक्षेप को रोकता है और वर्चस्व का नियम है।[1]

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

'रोकथाम' का प्रतिबंध लगाना उचित है, जैसे कानूनी रोक के तहत व्यक्ति मालिक होता है लेकिन निपटान की शक्ति नहीं रखता। इसी तरह, बेची गई चल वस्तु का खरीदार मालिक तो बन जाता है लेकिन कब्जे से पहले उसे बेच नहीं सकता। 'हावी कुदसी' में इसकी परिभाषा इस प्रकार है: यह एक ऐसा अनन्य अधिकार है जो दूसरों के हस्तक्षेप को रोक सकता है और उसे प्रभावी बना देता है। (त)

जौहरा नय्यिरा खंड १: | मानसिक रूप से विक्षिप्त व्यक्ति और बच्चे का किसी भी स्थिति में निपटान (تصرف) मान्य नहीं है। उनके अनुबंध और स्वीकारोक्ति वैध नहीं हैं क्योंकि उनकी बात विश्वसनीय नहीं है। जहाँ तक पूर्ण लाभ की बात है, उनके लिए इसे स्वीकार करना वैध है, जैसे उपहार या दान स्वीकार करना।[2] | मानसिक रूप से विक्षिप्त व्यक्ति और बच्चे का निपटान मान्य नहीं है और उन दोनों का अनुबंध सही नहीं है और न ही उनकी स्वीकारोक्ति सही है क्योंकि उनकी बात विश्वसनीय नहीं है। लेकिन केवल लाभ वाले मामले को अपनाना उनके लिए मान्य है, जैसे उपहार और दान स्वीकार करना। (त) |

दुर्र-ए-मुख्तार खंड ५, पृष्ठ १२८: | बच्चे और मअतूह (अल्पबुद्धि) का निपटान जो खरीद-बिक्री समझते हों: यदि वह इस्लाम स्वीकार करने जैसा पूर्णतः लाभकारी हो, तो बिना अनुमति के भी मान्य है। यदि वह तलाक जैसा हानिकारक हो, तो अनुमति के साथ भी मान्य नहीं है। और जहाँ अनिश्चितता हो, वह (अभिभावक की अनुमति पर) स्थगित रहेगा।[3] (संक्षिप्त) | बच्चे और मअतूह जो खरीद-बिक्री समझते हों, यदि उनका कार्य पूरी तरह से लाभकारी हो जैसे इस्लाम स्वीकार करना, तो उन दोनों का कार्य सही है। और यदि उनके लिए वह हानिकारक हो, तो वली (अभिभावक) की अनुमति से भी मान्य नहीं है। और यदि लाभ और हानि दोनों की संभावना हो, तो यह वली की अनुमति पर निर्भर करेगा। हानि का उदाहरण तलाक है। (संक्षिप्त) (त) |

बदाइ खंड ७, पृष्ठ १६९: | सफ़ीय (फिजूलखर्च व्यक्ति) के बारे में इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के बीच मतभेद था। | सफ़ीय (बेवकूफ/फिजूलखर्च) के बारे में इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद [के बीच मतभेद]। |

1. अल-अशबाह वल नज़ायर, तीसरा फ़न, मिल्क (स्वामित्व) पर चर्चा, इदारा-तुल-क़ुरआन कराची, २०२/२।
2. अल-जौहरा अल-नय्यिरा, किताबुल हजर, मकतबा इल्दादिया मुल्तान, ९३/१-२९२।
3. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल माज़ून, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २०३/२।

पृष्ठ ३९७ / ६९२

عربی متن	اردو ترجمہ / تشریح
الالمانع كالمحجور عليه فانه مالك ولا قدرة له على التصرف والمبيع المنقول مملوك للمشترى ولا قدرة له على بيعه قبل قبضه وعرفه في الحاوى القدسي بانه الاختصاص الحاجز وانه حكم الاستيلاء[1]۔	کی قید لگانا مناسب ہے جیسا کہ محجور شخص کہ مالک ہے لیکن تصرف کی قدرت نہیں، اور وہ مبیع جو منقولہ چیز ہو تو مشتری اس کا مالک ہوتا ہے لیکن قبضہ سے قبل فروخت کا تصرف نہیں کرسکتا اور حاوی قدسی میں اس کی تعریف یوں ہے وہ ایسا اختصاص ہے جو دوسرے کے دخل کو روک سکتا ہے اور وہ غالب کر دیتا ہے۔ (ت)

جوہرہ نیرہ جلد اول: | ولایجوز تصرف المجنون المغلوب علی عقله بحال والصبی والمجنون لایصح عقودهما ولا اقرارهما لانه لاقول لهما اما النفع المحض فیصح منهما مباشرته مثل قبول الهبة والصدقة[2]۔ | مجنون مغلوب العقل اور بچے کا تصرف جائز نہیں اور ان دونوں کا عقد صحیح نہیں ہے اور نہ ہی ان کا اقرار صحیح ہے کیونکہ ان کا قول معتبر نہیں ہے لیکن خالص نفع والے معاملہ کو اپنانا ان کو جائز مثلا ہبہ اور صدقہ کو قبول کرنا۔(ت) |

درمختار جلد ۵ ص ۱۲۸: | و تصرف الصبی والمعتوه الذی یعقل البیع والشراء ان کان نافعاً محضاً کالاسلام صح بلا اذن وان ضاراً کالطلاق لا وان اذن وما تردد توقف[3] (اختصار)۔ | بچے اور معتوہ جو بیع وشراء کو سمجھتے ہوں اگر ان کا تصرف خالص فائدہ مند رہے جیسا اسلام قبول کرنا تو پھر ان دونوں کا تصرف صحیح ہے اور ان کے لئے وہ مضر ہو تو ولی کی اجازت سے بھی جائز نہیں اور اگر نفع و نقصان دونوں کا احتمال ہو تو اجازت ولی پر موقوف ہوگا۔ مضر کی مثال طلاق ہے۔ (اختصار) (ت) |

بدائع ج ۷ ص ۱۶۹: | واختلف ابو يوسف ومحمد في السفيه | بیوقوف کے متعلق امام ابو یوسف اور امام محمد |

1 الاشباه والنظائر الفن الثالث القول في الملك ادارة القرآن کراچی ۲۰۲/۲ 2 الجوہرة النیرة کتاب الحجر مکتبہ امدادیہ ملتان ۹۳/۱-۲۹۲ 3 در مختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲۰۳/۲

Fatawa Razawiya, Volume 19

Imam Abu Yusuf said a person does not become 'mahjoor' (legally restricted) except by the decree of the judge, and Imam Muhammad said one becomes restricted by the act of folly itself (briefly). There is a disagreement between them (may Allah have mercy on them). Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) says he will not become restricted unless the judge restricts him. And Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) says that due to folly and foolishness being present, he will automatically be considered restricted (briefly). (T)

In Rad al-Muhtar, it is stated: And the apparent statement of the jurists (Fuqaha) favors the opinion of Imam Muhammad. The apparent view of the jurists is in preference of Imam Muhammad's (may Allah have mercy on him) statement. (T)

Fatawa Anquruwiyyah, Volume 2, Page 282: Contrary to the case where the property is in the hands of a usurper, a pawnee, or a lessee, where the gift (hiba) is not valid due to lack of possession [by the donee], because each of them holds possession for themselves and acts for themselves. When an item is in the possession of a usurper, pawnee, or lessee, its gift to them is not valid because the possession of the recipient of the gift (mauhub lahu) is not new; rather, it is the initial possession they hold by virtue of their own right. Furthermore, even if they take possession for the gift, they would still be acting for themselves. (T)

Ibid, Page 282: And if it were a loan (ariyah), it would be valid due to lack of bindingness. [From] Bazzaziyyah, in the third category regarding gifts to minors. And if the possession is as a loan, it will be valid because there is no bindingness in it; this is from Bazzaziyyah's third section in the explanation of gifts to a minor. (T)

In Al-Hindiyyah it is stated: If a man incurs debts that consume all his wealth, and the creditors demand from the judge to impose interdiction on him so that... A person became so burdened with debt that all his wealth was consumed by it, then the creditors demanded from the judge to impose restrictions on the debtor so that...

---

1. Bada'i' al-Sana'i', Kitab al-Hajr wa al-Habs, HM Saeed Company Karachi, 7/169
2. Rad al-Muhtar, Kitab al-Hajr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/93
3. Fatawa Anquruwiyyah, Kitab al-Hiba, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah Kandahar Afghanistan, 2/282
4. Fatawa Anquruwiyyah, Kitab al-Hiba, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah Kandahar Afghanistan, 2/282

फतावा रज़विया, खंड १९

इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि कोई व्यक्ति तब तक 'महजूर' (कानूनी रूप से प्रतिबंधित) नहीं होता जब तक कि काजी (न्यायाधीश) उसे प्रतिबंधित न कर दे, और इमाम मुहम्मद ने कहा कि वह मूर्खता (सफाह) के कारण स्वयं ही प्रतिबंधित हो जाता है। उन दोनों (अल्लाह उन पर रहम करे) के बीच मतभेद है। इमाम अबू यूसुफ (अल्लाह उन पर रहम करे) कहते हैं कि वह तब तक प्रतिबंधित नहीं होगा जब तक काजी उसे प्रतिबंधित न कर दे। और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) कहते हैं कि मूर्खता और बेवकूफी पाए जाने के कारण, वह स्वतः ही प्रतिबंधित मान लिया जाएगा। (संक्षेप में)। (त)

रद अल-मुह्तार में है: फुकहा (न्यायविदों) का स्पष्ट कथन इमाम मुहम्मद के मत को वरीयता देता है। फुकहा का स्पष्ट मत इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) के कथन की वरीयता में है। (त)

फ़तावा अनकुरुविया, खंड २, पृष्ठ २८२: इसके विपरीत यदि वस्तु किसी हड़पने वाले, गिरवी रखने वाले, या किरायेदार के कब्जे में है, तो वहां [उसे दी गई] भेंट (हिबा) मान्य नहीं है क्योंकि [प्राप्तकर्ता द्वारा] कब्जा नहीं लिया गया है, क्योंकि उनमें से प्रत्येक स्वयं के लिए कब्जा रखता है और स्वयं के लिए कार्य करता है। जब कोई वस्तु हड़पने वाले, गिरवी रखने वाले या किरायेदार के कब्जे में होती है, तो उसका उपहार उनके लिए वैध नहीं है क्योंकि उपहार प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) का कब्जा नया नहीं है; बल्कि यह वही प्रारंभिक कब्जा है जो उनके अपने अधिकार के कारण उनके पास है। इसके अलावा, यदि वे उपहार के लिए कब्जा लेते भी हैं, तो भी वे स्वयं के लिए ही कार्य करने वाले माने जाएंगे। (त)

वही, पृष्ठ २८२: और यदि वह उधार (आरिया) के रूप में था, तो बंधनकारी न होने के कारण यह मान्य होगा। [स्रोत] बज़ाज़ियाह, नाबालिगों को दिए जाने वाले उपहारों के संबंध में तीसरी श्रेणी में। और यदि कब्जा उधार के रूप में है, तो यह मान्य होगा क्योंकि इसमें कोई अनिवार्यता नहीं है; यह बज़ाज़ियाह के तीसरे खंड से है, जो नाबालिग को दिए जाने वाले उपहार के विवरण में है। (त)

अल-हिन्दिया में है: यदि कोई व्यक्ति इतने कर्ज में डूब जाता है कि उसकी सारी संपत्ति उसमें समा जाती है, और लेनदार काजी से मांग करते हैं कि उस पर प्रतिबंध लगा दिया जाए ताकि... एक व्यक्ति पर इतना कर्ज हो गया कि उसका सारा माल उसी में डूब गया, तो लेनदारों ने काजी से मांग की कि कर्जदार पर पाबंदी लगा दी जाए ताकि...

1. बदाए-उस-सनाए, किताबुल हजर वल हब्स, एच एम सईद कंपनी कराची, ७/१६९
2. रद-उल-मुह्तार, किताबुल हजर, दार एहया-उत-तुरास अल-अरबी बेरुत, ५/९३
3. फतावा अनक़ुरुविया, किताबुल हिबा, दारुल इशा'अतुल अरबिया कंधार अफगानिस्तान, २/२८२
4. फतावा अनक़ुरुविया, किताबुल हिबा, दारुल इशा'अतुल अरबिया कंधार अफगानिस्तान, २/२८२

पृष्ठ ३९८/६९२

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

قال ابو یوسف لایصیر محجوراً الابحجر القاضی و قال محمد ینحجر بنفس السفه (باختصار) رحمہما اللہ تعالٰی کا آپس میں اختلاف ہے، امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی فرماتے ہیں وہ محجور نہ بنے گا مگر قاضی محجور بنائے تو محجور ہوگا۔ اور امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی فرماتے ہیں کہ سفاہت وبیو قوفی پائے جانے سے خود بخود محجور قرار پائے گا (باختصار)۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: وظاہر کلامہم ترجیحہ علی قول محمد فقہاء کا ظاہر قول امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی کی ترجیح میں ہے۔ (ت)

فتاوی انقرویہ جلد ۲ ص ۲۸۲: بخلاف ما اذا کان في ید الغاصب او فی ید المرتہن او فی ید المستأجر حیث لا تجوز الہبة لعدم قبضہ لان کل واحد منہم قابض لنفسہ و عامل لنفسہ جب چیز غاصب یا مرتہن یا مستاجر کے قبضہ میں ہو تو اس کا ہبہ ان کا جائز نہیں کیونکہ موہوب لہ کا قبضہ نیا نہیں بلکہ پہلا قبضہ ہے جو ان کو اپنے حق کی وجہ سے ہے نیز وہ ہبہ کا قبضہ کریں بھی تو خود اپنے لئے عامل قرار پائیں گے۔ (ت)

ایضاً ص ۲۸۲: ومالو کانت بأعارة لعدم اللزوم، بزازیة، فی الجنس الثالث فی ہبة الصغیر۔ اور لیکن عاریۃ قبضہ ہو تو جائز ہوگا کیونکہ اس میں لزوم نہیں ہے، بزازیہ کی تیسری جنس نا بالغ کے ہبہ کے بیان میں ہے۔ (ت)

ہندیہ میں ہے: یرکب الرجل دیون تستغرق اموالہ فطلب الغرماء من القاضی ان یحجر علیہ حتی ایک شخص پر اتنا قرض ہوگیا جس میں اس کا تمام مال مستغرق ہوگیا تو قرض خواہوں نے قاضی سے مطالبہ کیا کہ مقروض پر پابندی عائد کردے تاکہ

1. بدائع الصنائع کتاب الحجر والحبس ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۶۹

2. ردالمحتار کتاب الحجر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۹۳

3. فتاوی انقرویہ کتاب الہبۃ دارالاشاعۃ العربیہ قندہار افغانستان ۲/ ۲۸۲

4. فتاوی انقرویہ کتاب الہبۃ دارالاشاعۃ العربیہ قندہار افغانستان ۲/ ۲۸۲

He shall not gift his wealth nor give it as charity. According to the Two Disciples (Sahibayn), may Allah have mercy on them, if a judge imposes a restriction on him, it shall be effective such that his subsequent gift or charity will not be valid, provided that the restricted person is aware of the restriction after it is imposed. Therefore, if he performs any transaction before knowing about it, it will be valid. (Briefly) (T)

Also: Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: I will not restrict a foolish person (Safih) as long as he is a free, sane adult. According to the Imam, this ruling is because he is a sane person addressed by the law, and because stripping him of his guardianship would mean destroying his humanity and relegating him to the status of animals. This is more severe for him than squandering money. Therefore, a higher penalty (loss of humanity) cannot be borne for the sake of avoiding a lower harm (waste of wealth). A foolish person (Safih) is defined as one who is of light intellect, unaware of matters, unable to distinguish in transactions, and acts contrary to the requirements of Sharia. (T)

Bada'i, Vol 7, p. 169: And even if the judge restricts the foolish person and the like, his restriction is not effective according to Abu Hanifa (may Allah have mercy on him), even if he transacts after being restricted.

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Gifts, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/61.
2. Fatawa Hindiyyah, Book of Gifts, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/61.

वह अपनी संपत्ति उपहार में न दे और न ही उसे दान में दे। दो शिष्यों (साहिबैन), अल्लाह उन पर दया करे, के अनुसार यदि कोई न्यायाधीश उस पर प्रतिबंध लगाता है, तो वह प्रभावी होगा जिससे उसका बाद का उपहार या दान मान्य नहीं होगा, बशर्ते कि प्रतिबंधित व्यक्ति को प्रतिबंध लगाए जाने के बाद इसके बारे में पता हो। इसलिए, यदि वह इसके बारे में जानने से पहले कोई लेनदेन करता है, तो वह मान्य होगा। (संक्षेप में) (त)

इसके अतिरिक्त: इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हों) ने कहा: मैं एक मूर्ख व्यक्ति (सफ़ह) पर तब तक प्रतिबंध नहीं लगाऊँगा जब तक कि वह एक स्वतंत्र, बुद्धिमान वयस्क है। इमाम के अनुसार, यह नियम इसलिए है क्योंकि वह कानून द्वारा संबोधित एक बुद्धिमान व्यक्ति है, और क्योंकि उसकी संरक्षकता छीनने का मतलब उसकी मानवता को नष्ट करना और उसे जानवरों की स्थिति में लाना होगा। यह उसके लिए धन बर्बाद करने से अधिक गंभीर है। इसलिए, कम नुकसान (धन की बर्बादी) से बचने के लिए उच्च दंड (मानवता की हानि) नहीं दिया जा सकता। एक मूर्ख व्यक्ति (सफीह) को उस व्यक्ति के रूप में परिभाषित किया जाता है जो कम बुद्धि वाला है, मामलों से अनजान है, लेनदेन में अंतर करने में असमर्थ है, और शरीयत की आवश्यकताओं के विपरीत कार्य करता है। (त)

बदाई, खंड 7, पृष्ठ 169: और भले ही न्यायाधीश मूर्ख व्यक्ति और उसके जैसे अन्य लोगों को प्रतिबंधित कर दे, फिर भी अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर दया करें) के अनुसार उसका प्रतिबंध प्रभावी नहीं है, भले ही वह प्रतिबंधित होने के बाद लेनदेन करता है।

1. फ़तावा हिंदिया, किताब-अल-हिबा, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/61।
2. फ़तावा हिंदिया, किताब-अल-हिबा, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/61।

لا یھب مالہ ولا یتصدق بہ فالقاضی یحجر علیہ عندھما ویعمل حجرہ حتی لا تصح ھبتہ ولا صدقۃ بعد ذلك لکن یشترط علم المحجور علیہ بعد الحجر حتی ان کل تصرف باشرہ قبل العلم بہ یکون صحیحاً (باختصار) - وہ ہبہ یا صدقہ نہ کرے تو صاحبین رحمہما اللہ تعالی کے نزدیک قاضی اس پر پابندی نافذ کر دے تو وہ موثر ہو گی حتی کہ اس کا ہبہ اور صدقہ صحیح نہ ہو گا بشرطیکہ اس کو پابندی کا علم ہو جائے لہذا اگر علم سے پہلے اس نے کوئی تصرف کیا تو صحیح ہوگا۔ (ت)

ایضاً:

وقال ابو حنیفۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ لا احجر علی السفیہ اذا کان حرا بالغا عاقلا و السفیہ خفیف العقل الجاھل بالامور الذی لا تمیز لہ العامل بخلاف موجب الشرع و انما لم یحجر علیہ عند ابی حنیفۃ لانہ مخاطب عاقل ولان فی سلب ولایتہ اھدار آدمیتہ والحاقہ بالبھائم و ذلك اشد علیہ من التبذیر فلا یحتمل الاعلی لدفع الادنی[2]۔ اور امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا میں بیوقوف کو پابند نہ کروں گا بشرطیکہ وہ آزاد عاقل بالغ ہو، اور امام صاحب کے نزدیک یہ حکم اس لئے ہے کہ وہ عاقل مخاطب ہے اور اس لئے کہ اس پابندی سے اس کی ولایت ختم ہو جانے سے اس کی آدمیت کو ضائع کرنا اور اس کو حیوانات سے ملحق کرنا لازم آتا ہے اور یہ چیز اس کی فضول خرچی سے زیادہ شدید ہے لہذا ادنیٰ کی وجہ سے اعلیٰ سزا کا احتمال نہیں ہو گا اور سفیہ خفیف العقل امور سے ناواقف معاملات کی تمیز نہ رکھنے اور شریعت کے خلاف عمل کرنے والے کو کہا جاتا ہے۔ (ت)

بدائع جلد ۷ ص ۱۶۹: ولو حجر القاضی علی السفیه و نحوه لم ینفذ حجره عند ابی حنیفة رحمه الله تعالیٰ حتی لو تصرف بعد حجره۔ اگر قاضی سفیہ کو تصرف سے روک دے تو پابندی نافذ نہ ہو گی کہ امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک اگر قاضی کی پابندی کے بعد

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الهبة الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۶۱ [2] فتاویٰ ہندیہ کتاب الهبة الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۶۱

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

Interdiction, his disposal of property becomes effective according to him.[1] If that person performs any transaction, his transaction will be considered valid. (T)

In 'Al-Hidayah': And a gift of more than one-third is not permissible because it is the right of the heirs[2] (abridged). And a gift of more than one-third of the property is not valid because it is the right of the heirs (abridged). (T)

In 'Nata'ij al-Afkar', Vol. 8, p. 421: And the author of 'Al-Kafi' explained it by saying: 'And because the cause for the cessation of his ownership in favor of others has been established, for illness is the cause of death, and ownership ceases with death due to no longer needing it. If the cause is realized, it ceases in every respect. Thus, when it is established, the claim of right is fixed.'[3] End. And the author of 'Al-Kafi' further clarified that the reason for the transfer of a patient's property to others has been found because this illness is the cause of death, and ownership is lost upon death as one becomes independent of it. When this cause is present, ownership is completely lost, and once the cause is confirmed, it becomes a right of the heirs in a way. End. (T)

In 'Dur al-Mukhtar', Vol. 4, p. 615: The sale by a patient to his heir is suspended pending the approval of the remaining heirs.[4] The patient's sale to his heir will depend on the permission of the remaining heirs. (T)

In 'Radd al-Muhtar': That is, even if it is at a similar value, and this is according to him (the Imam).[5] Meaning, even if the sale is at a fair market value, and this is according to the Imam (may Allah Almighty have mercy on him). (T)

---

1 Bada'i al-Sana'i, Kitab al-Hajr wa al-Habs, H.M. Saeed Company Karachi, 7/169 2 Al-Hidayah, Kitab al-Wasaya, Chapter on the Description of Wills, Yusufi Press Lucknow, 4/251 3 Nata'ij al-Afkar, Supplement to Fath al-Qadir, Kitab al-Wasaya, Chapter on the Description of Wills, Maktabah Nuriyyah Ridawiyyah Sukkur, 9/346 4 Dur al-Mukhtar, Kitab al-Buyu' (Book of Sales), Section on Unauthorized Agents, Mujtabai Press Delhi, 2/31, 32 5 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Section on Unauthorized Agents, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/139 Page 400 of 692

फतावा रज़विया जिल्द 19

पाबंदी, उसके अनुसार उसका लेनदेन प्रभावी होगा।[1] वह व्यक्ति कोई लेनदेन करे तो उसका लेनदेन प्रभावी माना जाएगा। (त)

'हिदाया' में है: और एक-तिहाई से अधिक का उपहार जायज़ नहीं है क्योंकि वह वारिसों का अधिकार है[2] (संक्षेप में)। और एक-तिहाई माल से अधिक का हिबा (उपहार) जायज़ नहीं है क्योंकि वह वारिसों का हक है (संक्षेप में)। (त)

'नताइजुल अफ़कार' जिल्द 8, पृ. 421 में है: 'अल-काफी' के लेखक ने इसे स्पष्ट किया कि: 'क्योंकि उसकी संपत्ति के दूसरों को हस्तांतरित होने का कारण स्थापित हो गया है, क्योंकि बीमारी मृत्यु का कारण है, और मृत्यु के साथ उसकी संपत्ति समाप्त हो जाती है क्योंकि उसे अब इसकी आवश्यकता नहीं रहती। यदि कारण सिद्ध हो जाए, तो वह हर तरह से समाप्त हो जाती है। अतः जब यह स्थापित हो जाता है, तो अधिकार का दावा सिद्ध हो जाता है।'[3] इ. और 'अल-काफी' के लेखक ने इसे और स्पष्ट करते हुए फ़रमाया कि बीमार की संपत्ति के दूसरों को हस्तांतरित होने का कारण पाया गया है क्योंकि यह बीमारी मृत्यु का कारण है और मृत्यु से उसका स्वामित्व समाप्त हो जाता है, क्योंकि वह संपत्ति से बेपरवाह हो जाता है। जब यह कारण पाया जाता है, तो उसका स्वामित्व पूर्ण रूप से समाप्त हो जाता है, और जब कारण सिद्ध हो जाता है, तो एक तरह से वारिसों का अधिकार हो जाता है। इ. (त)

'दुर्रे मुख्तार' जिल्द 4, पृ. 615 में है: बीमार द्वारा अपने वारिस को की गई बिक्री बाकी वारिसों की अनुमति पर टिकी होगी।[4] बीमार की अपने वारिस से की गई बिक्री बाकी वारिसों की इजाज़त पर निर्भर होगी। (त)

'रददुल मुहतार' में है: यानी चाहे उचित मूल्य पर ही क्यों न हो, और यह उनके(इमाम) के अनुसार है।[5] यानी अगरचे वह बिक्री समान मूल्य पर हो और यह इमाम साहब (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक है। (त)

---

1 बदाइउस सनाइ, किताबुल हज्र वल हब्स, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/169 2 अल-हिदाया, किताबुल वसाया, बाब फी सिफ़तुल वसिय्यह, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ, 4/251 3 नताइजुल अफ़कार, तकमिला फतहुल क़दीर, किताबुल वसाया, बाब फी सिफ़तुल वसिय्यह, मकतबा नूरिया रज़विया

सुक्कुर, 9/346 4 दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयूअ, फ़स्ल फ़िल फ़ुज़ूली, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/31, 32 5 रददुल मुहतार, किताबुल बुयूअ, फ़स्ल फ़िल फ़ुज़ूली, दार इहयाउत तुराथिल अरबी बेरूत, 4/139 पेज 400 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

الحجر ینفذ تصرفه عنده 1- وہ شخص کوئی تصرف کرے تو اس کا تصرف نافذ قرار پائے گا۔ (ت)

"ہدایہ میں ہے: ولاتوز بمازاد علی الثلث لانه حق الورثة 2 (باختصار)۔ اور ہبہ تہائی مال سے زائد جائز نہیں کیونکہ وہ ورثاء کا حق ہے (باختصار)۔ (ت)

"نتائج الاذکار جلد ۸ ص ۴۲۱ میں ہے: واوضحه صاحب الکافی بان قال ولانہ انعقد سبب زوال املاکہ عنہ الی غیرہ لان المرض سبب الموت وبالموت یزول ملکه لاستغنائہ عنہ ولو تحقق السبب لزال من کل وجہ فاذا انعقدت ثبت ضرب حق 3 اھ اور اس کو صاحب الکافی نے مزید واضح فرمایا کہ مریض کے املاک کا دوسروں کو منتقل ہونے کا سبب پایا گیا ہے اس لئے کہ یہ مرض موت کا سبب ہے اور موت سے اس کی ملک زائل ہو جاتی ہے۔ کیونکہ وہ ملک سے مستغنی ہو جاتا ہے اور جب یہ سبب پایا جائے تو مکمل طور پر اس کی ملک زائل ہو جاتی ہے اور جب سبب متحقق ہو گیا تو ایک طرح سے ورثاء کا حق ہو گیا۔ اھ (ت)

"درمختار جلد ۴ ص ۶۱۵ میں ہے: ووقف بیع المریض لوارثہ علی اجازۃ الباقی 4۔ مریض کی اپنے وارث سے بیع باقی ورثاء کی اجازت پر موقوف ہوگی۔ (ت)

"ردالمحتار میں ہے: ای ولو بمثل القیمة وھذا عنده 5۔ یعنی اگرچہ وہ بیع مثلی قیمت پر ہو اور یہ امام صاحب رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک ہے۔ (ت)

---

1 بدائع الصنائع کتاب الحجر والحبس ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۶۹ 2 الہدایہ کتاب الوصایا باب فی صفۃ الوصیۃ مطبع یوسفی لکھنو ۴/ ۲۵۱ 3 نتائج الاذکار تکملہ فتح القدیر کتاب الوصایا باب فی صفۃ الوصیۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۹/ ۳۴۶ 4 درمختار کتاب البیوع فصل فی الفضولی

مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۱، ۳۲ 5 ردالمحتار کتاب البیوع فصل فی الفضولی دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۳۹ صفحہ 400 از 692

Fatawa Rizvia Volume 19

1. Alamgiri, Vol 3, P. 52: Arabic: One of the forms of a suspended sale is when a sick person, during their terminal illness (marz-ul-maut), sells a specific item from their property to their heir. If they recover, the sale is valid. If they die from that illness and the heirs do not consent, the sale becomes void. Urdu: One form of suspended sale is that when a patient in their terminal illness sells an actual thing from their property to their heir, if they become healthy, the sale is permissible, and if they die in this illness and the remaining heirs do not give permission, it will be void. (T)
2. Alamgiri, Vol 2, P. 141: Arabic: A sick woman gifted her dower to her husband. If she recovers from her illness, it is valid. If she dies from that illness, then if it was an illness other than terminal illness, the answer is the same. But if it was terminal illness, it is not valid except with the consent of the heirs. Urdu: A sick woman gifted her dower to her husband; if she became healthy, it is permissible, and if she dies in this illness, then if that illness is not the cause of death, even then the ruling is the same. If it is terminal illness, then the gift will not be correct without the permission of the heirs. (T)
3. Al-Bahr, Vol 7, P. 313: Arabic: And if he gifts all his wealth to one person, it is judicially valid, but he is a sinner. Thus it is in Al-Muhit. Urdu: If someone gifts all their wealth to one person, it is judicially permissible, although he will be a sinner; it is so in Al-Muhit. (T)
4. Abu al-Saud, Vol 2, P. 221: Arabic: And if he gifts all his wealth to one person, it is judicially valid, but he is a sinner. The preferred view is equality between male [and female]. Urdu: If he gifted all his wealth to only one person, it is correct and he will be a sinner, and the preferred view is that to man and woman [equality should be maintained].
5. Fatawa Hindiyyah, Book of Sales, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/152
6. Fatawa Hindiyyah, Book of Gifts, Chapter 10, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/202
7. Bahr al-Ra'iq, Book of Gifts, H.M. Saeed Company Karachi, 7/288

फतावा रज़विया जिल्द १९

1. आलमगीरी, ज ३, पृ ५२: अरबी: मुअक़्क़फ़ (निलंबित) बिक्री का एक रूप यह है कि जब कोई बीमार व्यक्ति अपनी मरज़-उल-मौत (मृत्युशय्या की बीमारी) में अपने वारिस को अपने माल में से किसी विशिष्ट वस्तु की बिक्री करता है। यदि वह स्वस्थ हो जाए तो बिक्री मान्य है, और यदि उस बीमारी में उसकी मृत्यु हो जाए और वारिस अनुमति न दें, तो बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी। उर्दू: बीअ मुअक़्क़फ़ की एक सूरत यह है कि जब मरीज़ अपनी मरज़-उल-मौत में अपने वारिस को अपने माल में से किसी ऐन चीज़ की बीअ करे, अगर तन्दुरुस्त हो जाए तो बीअ जायज़ है और अगर इस मरज़ में फ़ौत हो जाए और बाक़ी वर्सा इजाज़त न दें तो बातिल हो जाएगी। (त)

2. आलमगीरी, ज २, पृ १४१: अरबी: एक बीमार महिला ने अपने पति को अपना महर हिबा (उपहार) कर दिया। यदि वह अपनी बीमारी से स्वस्थ हो गई तो यह मान्य है। यदि वह उसी बीमारी से मर गई, और वह बीमारी मरज़-उल-मौत के अलावा थी, तब भी यही हुक्म है। लेकिन अगर वह मरज़-उल-मौत थी, तो वारिसों की अनुमति के बिना हिबा सही नहीं होगा। उर्दू: मरीज़ा ने अपने खाविन्द को महर हिबा किया और अगर वो तन्दुरुस्त हो गई तो जायज़ है और अगर इस मरज़ में फ़ौत हो जाए तो वो मरज़ अगर मौत का बाइस न हो तो फिर भी यही हुक्म है अगर वो मरज़-उल-मौत हो तो वर्सा की इजाज़त के बग़ैर हिबा सही न होगा। (त)

3. अल-बहर, ज ७, पृ ३१३: अरबी: और यदि उसने अपनी पूरी संपत्ति किसी एक व्यक्ति को हिबा कर दी, तो यह न्यायिक रूप से मान्य है और वह गुनहगार होगा। अल-मुहीत में भी ऐसा ही है। उर्दू: अगर किसी ने अपना तमाम माल एक शख़्स को हिबा कर दिया तो क़ज़ाअन जायज़ है जबकि वो गुनहगार होगा, मुहीत में यूँ है। (त)

4. अबू अल-सऊद, ज २, पृ २२१: अरबी: और यदि उसने अपनी पूरी संपत्ति किसी एक व्यक्ति को हिबा कर दी, तो यह न्यायिक रूप से मान्य है और वह गुनहगार होगा। पसन्दीदा नज़रिया पुरुष [और महिला] के बीच समानता है। उर्दू: अगर एक ही को तमाम माल हिबा कर दिया तो सही है और गुनहगार होगा, और मुख़्तार यही है कि मर्द ओ औरत को [बराबर रखे]।

5. फतावा हिन्दिया, किताबुल बुयूअ, बाब १२, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/१५२

6. फतावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, बाब १०, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/२०२
7. बहरुल रायिक, किताबुल हिबा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ७/२८८

पृष्ठ ४०१ / ६९२

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹

۱۵ عالمگیری ج ۳ ص ۵۲: ومن الموقوف اذا ماباع المریض فی مرض الموت من وارثه عینا من اعیان ماله ان صح جاز بیعه وان مات من ذلك المرض ولم تجز الورثة بطل البیع ۱- بیع موقوف کی ایک صورت یہ ہے کہ جب مریض اپنی مرض الموت میں اپنے وارث کو اپنے مال میں سے کسی عین چیز کی بیع کرے اگر تندرست ہوجائے تو بیع جائز ہے اور اگر اس مرض میں فوت ہوجائے اور باقی ورثاء اجازت نہ دیں تو باطل ہوجائے گی۔ (ت)

۱۶ عالمگیری ج ۲ ص ۱۴۱: مریضة وهبت صداقها من زوجها فان برئت من مرضها صح وان ماتت من ذلك المریض فان کانت مریضة غیر مرض الموت فکذلك الجواب وان کانت مریضة مرض الموت لا یصح الا باجازة الورثة ۲- مریضہ نے اپنے خاوند کو مہر ہبہ کیا اور اگر وہ تندرست ہوگئی تو جائز ہے اور اگر اس مرض میں فوت ہوجائے تو وہ مرض اگر موت کا باعث نہ ہو تو پھر بھی یہی حکم ہے اگر وہ مرض الموت ہو تو ورثاء کی اجازت کے بغیر ہبہ صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

۱۷ البحر ج ۷ ص ۳۱۳: وان وهب ماله کله لواحد جاز قضاء وهو اثم کذا في المحیط ۳- اگر کسی نے اپنا تمام مال ایک شخص کو ہبہ کردیا تو قضاء جائز ہے جبکہ وہ گنہگار ہوگا ، محیط میں یوں ہے۔ (ت)

۱۸ ابو السعود ج ۲ ص ۲۲۱: ولو وهب ماله کله لواحد جاز قضاء واثم والمختار التسویة بین الذکر۔ اگر ایک ہی کو تمام مال ہبہ کردیا تو صحیح ہے اور گنہگار ہوگا، اور مختار یہی ہے کہ مرد و عورت کو

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب البیوع الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۱۵۲ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب الہبة الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۲۰۲ ۳ بحر الرائق کتاب الہبة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۸۸

Fatawa Rizvia Volume 19

Give an equal gift (Hiba). And it is mentioned in 'Al-Khaniyah': There is no harm in favoring some children over others in love because it is a matter of the heart. Similarly, regarding gifts, provided there is no intention of harming another. If there is an intention to harm, then give equally to the girl and the boy; this is the school of thought of Imam Abu Yusuf and the fatwa is based on it. If a person gives all their wealth to a son while in sound health, it is permissible but they will be a sinner. (Abridged)

Summary of Fatawa (Khulasat-ul-Fatawa): If he gives to some of his children and not to others, if it is done because of their superior righteousness, then there is no harm. But if they are all equal, he should not show favor. If the son is a transgressor (fasiq) and the father wishes to spend his wealth on charitable causes and deprive him of inheritance, this is better than leaving it, because leaving wealth as inheritance would assist in the transgressor's sin. If his son is a transgressor, he should not be given more than his sustenance. (End quote). And if some of his children are occupied with seeking knowledge instead of earning a living, there is no harm in favoring them over others. According to the opinion of later scholars, there is no harm if he gives to those of his children who...

Footnotes: 1. Fath al-Mu'in 'ala Sharh al-Kanz by Mulla Miskin, Book of Gifts, H.M. Saeed Company Karachi, 3/221. 2. Fatawa Qazi Khan, Book of Gifts, Chapter on Parent's Gift to Child, Nawal Kishore Lucknow, 2/704-5. 3. Khulasat al-Fatawa, Book of Gifts, Chapter One, Maktaba Habibiyah Quetta, 2/200.

फतावा रिज़विया जिल्द 19

समान उपहार (हिबा) दें। और 'अल-खनिया' में है कि बच्चों में से कुछ को प्यार में प्राथमिकता देने में कोई हर्ज नहीं है क्योंकि यह दिल का मामला है। इसी तरह उपहार देने में भी, बशर्ते कि किसी दूसरे को नुकसान पहुँचाने का इरादा न हो। अगर नुकसान पहुँचाने का इरादा हो, तो लड़की और लड़के को बराबर दें; यह इमाम अबू यूसुफ का मत है और इसी पर फतवा है। यदि कोई स्वस्थ अवस्था में अपनी पूरी संपत्ति बेटे को दे दे, तो यह जायज़ है लेकिन वह पापी होगा। (संक्षिप्त)

फतावा का सार (खुलासा-उल-फतावा): यदि वह अपनी कुछ संतानों को देता है और दूसरों को नहीं, यदि यह उनकी श्रेष्ठ धार्मिकता के कारण है, तो कोई हर्ज नहीं है। लेकिन यदि वे सब समान हैं, तो उसे किसी एक का पक्ष नहीं लेना चाहिए। यदि पुत्र अधर्मी (फ़ासिक़) है और पिता अपनी संपत्ति धर्मार्थ कार्यों में खर्च करना चाहता है और उसे विरासत से वंचित करना चाहता है, तो यह उसे छोड़ने से बेहतर है, क्योंकि विरासत के रूप में संपत्ति छोड़ना अधर्मी के पाप में सहायता करना होगा। यदि उसका पुत्र अधर्मी है, तो उसे उसकी जीविका से अधिक नहीं दिया जाना चाहिए। (समाप्त)। और यदि उसकी कुछ संतानें आजीविका कमाने के बजाय ज्ञान प्राप्त करने में व्यस्त हैं, तो उन्हें दूसरों पर वरीयता देने में कोई हर्ज नहीं है। बाद के विद्वानों के मत के अनुसार, इसमें कोई हर्ज नहीं है यदि वह अपनी संतानों में से उन्हें देता है जो...

फुटनोट: 1. मुल्ला मिस्कीन द्वारा फतह अल-मुईन अला शरह अल-कंज, उपहार की पुस्तक, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 3/221। 2. फतवा काज़ी खान, उपहार की पुस्तक, बच्चे को माता-पिता के उपहार पर अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 2/704-5। 3. खुलासा अल-फतावा, उपहार की पुस्तक, अध्याय एक, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 2/200।

पृष्ठ 402/692

مساوی ہبہ دے، اور خانیہ میں ہے اولاد میں سے بعض کو محبت میں فضیلت دینے میں کوئی حرج نہیں ہے کیونکہ یہ دل کا معاملہ ہے او یوں ہی عطیہ میں بشرطیکہ کسی دوسرے کو ضرر پہنچانا مقصود نہ ہو، اگر ضرر کی صورت ہو تو پھر لڑکی اور لڑکے کو مساوی دے، یہ امام ابو یوسف کا مذہب ہے اور اسی پر فتوٰی ہے ۔ اور اگر تمام مال بیٹے کو دینی صحت میں دے دے تو جائز ہے مگر گنہگار ہوگا (ت) والانثی فی الھبۃ ۱- وفی الخانیۃ لاباس بتفضیل بعض الاولاد علی البعض فی المحبۃ لان المحبۃ عمل القلب وکذا فی العطایا ان لم یقصد بہ الاضرار وان قصدہ یسوی بینھم یعطی البنت کالابن عند الثانی وعلیہ الفتوی ولووھب في صحتہ کل المال للولد جاز واثم انتھت ۲ (ملخصاً)

خلاصۃ الفتاوی : اگر اولاد میں سے بعض کو دے اور بعض کو نہ دے اگر زیادہ نیک ہونے پر ایسا کیا تو کوئی حرج نہیں اور اگر تمام مساوی ہوں تو ایسا نہ کرے، اگر بیٹا فاسق ہو تو چاہے کہ اپنا تمام مال خیرات میں کردے اور فاسق کو محروم رکھے تو مال کو باقی رکھنے کے بجائے یہ بہتر ہے کیونکہ مال ترکہ چھوڑنے میں فاسق کی معصیت میں اعانت ہوگی اور اگر بیٹا فاسق ہو تو اس کو وقت کی خوراک سے زیادہ نہ دے ، اھ اور اولاد میں سے بعض علم میں مشغول ہوں اور کسب نہ کریں تو اسکو دوسروں پر فضیلت دینے میں حرج نہیں ہے، اور متاخرین کے قول کے مطابق اس میں کوئی حرج نہیں کہ جو ولو اعطی بعض ولدہ شیئاً دون البعض لزیادۃ رشدہ لاباس بہ وان کان سواء لا ینبغی ان یفضل ولوکان ولدہ فاسقاً فارادان یصرف بمالہ الی وجوہ الخیر ویحرمہ عن المیراث ھذا خیر من ترکہ لان فیہ اعانۃ علی المعصیۃ ولو کان ولدہ فاسقاً لا یعطی لہ اکثر من قوتہ انتھت ۳ وان کان بعض اولادہ مشتغلا بالعلم دون الکسب لاباس بان یفضلہ علی غیرہ وعلی جواب المتاخرین لاباس بان یعطی من اولادہ من

حواشی: 1 فتح المعین علی شرح الکنز لملا مسکین کتاب الھبة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳ / ۲۲۱

2 فتاویٰ قاضی خان کتاب الھبة فصل في ھبة الوالد لولده نولکشور لکھنؤ ۲ / ۵-۷۰۴ 3 خلاصة

الفتاوی کتاب الھبة الفصل الاول مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۲ / ۲۰۰

Fatawa Razawiyya, Volume 19

- If he is a scholar and well-mannered, give it to him; and do not give it to anyone among them who is a sinner and wicked. Even if his son is a sinner and wants to spend all his wealth in charity, then depriving him is better than leaving it [to him], because leaving an inheritance to him would be assisting in sin. (T)
- It is stated in Ghunyah page 512: An innovator is a sinner in terms of belief, and this is more severe than a sin in terms of action. (T)
- It is stated in Tanwir al-Absar volume 4 page 245: A lawsuit (Da'wa) is an acceptable statement by which one intends to demand a right from another or to defend one's own right. (T)
- Tanwir al-Absar volume 4 page 459: Judiciary (Qada) is the name for resolving disputes and ending quarrels. (T)
- It is stated in Durr al-Mukhtar volume 4 pages 502 and 503 under the statement of the author: "When the ruling of a judge is brought to him, he should enforce it" (T), he said: [It must be] after a valid lawsuit from one party against a present opposing party, otherwise it would be a Fatwa (legal opinion). (T)
- It is stated in Radd al-Muhtar:

---

1 Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Imamate, Sohail Academy Lahore, p. 512. 2 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Lawsuits, Mujtabai Press Delhi, 2/113. 3 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Judiciary, Mujtabai Press Delhi, 2/71. 4 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Chapter on Imprisonment, Mujtabai Press Delhi, 2/88.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

- यदि वह विद्वान और सुसंस्कृत हो तो उसे दें, और उनमें से जो पापी और दुराचारी हो उसे न दें। यदि उसका बेटा पापी हो और वह अपनी सारी संपत्ति नेक कामों में खर्च करना चाहता हो, तो उसे इससे वंचित करना उसे विरासत छोड़ने से बेहतर है, क्योंकि विरासत छोड़ने से पाप में सहायता होगी। (त)
- ग़ुनिया पेज 512 में है: नवाचारी (बिद'अती) विश्वास के लिहाज़ से पापी है, और यह कर्म के लिहाज़ से पाप से अधिक गंभीर है। (त)
- तन्वीरुल अबसार जिल्द 4 पेज 245 में है: दावा (मुकदमा), ऐसा स्वीकार्य कथन है जिसके माध्यम से दूसरे से अपना अधिकार मांगा जाए या अपने अधिकार की रक्षा की जाए। (त)
- तन्वीरुल अबसार जिल्द 4 पेज 459: कज़ा (न्यायपालिका), विवादों का फैसला करने और झगड़ों को खत्म करने का नाम है। (त)
- दुर्रे मुख़्तार जिल्द 4 पेज 502 और 503 में लेखक के इस कथन के तहत कि "जब उसे काज़ी का फैसला मिल जाए तो उसे लागू करे" (त) फ़रमाया: एक पक्ष का दूसरे उपस्थित पक्ष के खिलाफ सही दावा होने के बाद, अन्यथा वह फ़तवा होगा। (त)
- रद्दुल मुह्तार में है:

---

1 ग़ुनियतुल मुस्तमली शरह मुनियतुल मुसल्ली, इमामत का अध्याय, सुहैल अकादमी लाहौर, पृ. 512। 2 दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीरुल अबसार, दावों की किताब, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/113। 3 दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीरुल अबसार, न्यायपालिका की किताब, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/71। 4 दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीरुल अबसार, कैद का अध्याय, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/88।

- كان عالما متأدبا ولا يعطي منهم من كان فاسقا فاجرا و لو كان ولدها فاسقا فاراد صرف ماله في الخير فحرمانه هذا خير من تركه لانه فيه اعانة على المعصية۔ عالم اور تربیت والا ہو اس کو دے اور جو فاسق فاجر ہو اس کو نہ دے، اور اگر بیٹا فاسق ہو اور چاہے کہ تمام مال خیر میں صرف کردے تو اس طرح فاسق کو محروم کرنا بہتر ہے کیونکہ ترکہ چھوڑنے میں معصیت میں اعانت ہوگی۔ (ت)

- غنیہ ص ۵۱۲ میں ہے: المبتدع فاسق من حيث الاعتقاد وهو اشد من الفسق من حيث العمل۔ بد عقیدہ شخص اعتقادی فاسق ہے اور یہ عمل فسق سے زیادہ شدید ہے۔ (ت)

- تنویر الابصار جلد ۴ ص ۲۴۵ میں ہے: الدعوى هى قول مقبول يقصد به طلب حق قبل غيره او دفعه عن حق نفسه۔ دعوی، ایسا مقبول قول ہے جس کے ذریعہ غیر سے اپنا حق طلب کیا جائے یا اپنے حق کا دفاع کیا جائے۔ (ت)

- تنویر الابصار ج ۴ ص ۴۵۹: القضاء هو فصل الخصومات وقطع المنازعات۔ قضاء، منازعات کا فیصلہ اور جھگڑوں کو ختم کرنے کا نام ہے۔ (ت)

- در مختار ج ۴ ص ۵۰۲ و ۵۰۳ تحت قول الماتن اذا رفع الیہ حکم قاض نفذہ (جب اس کو قاضی کا فیصلہ مل جائے تو نافذ کرے۔ ت) فرمایا: بعد دعوى صحيحة من خصم على خصم حاضر والا كان افتاء۔ ایک فریق کا صحیح دعوی مخالف حاضر فریق پر ہو ورنہ وہ فتوی ہوگا۔ (ت)

- ردالمحتار میں ہے:

۱ غنیہ المستملی شرح منیہ المصلی فصل فی الامامة سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۱۲ ۲ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۳ ۳ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۱ ۴ درمختار شرح تنویر الابصار فصل فی الحبس مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۸

[Arabic Box Left]: It is stated in al-Bahr (al-Ra'iq) at the beginning of the Book of Judicature (Kitab al-Qada): "If this condition is missing, it will not be a judgment; rather, it is merely an explicit fatwa (legal opinion), as Imam al-Sarakhsi stated." [Urdu Box Right]: It is stated at the beginning of the Book of Judicature in 'Bahr' that if this condition is missing, it will not be a decision or ruling; it will only be a fatwa. Imam Sarakhsi has explicitly stated this. (T)

Durr al-Mukhtar, page 473 and 474:

[Arabic Box Left]: In the section on Oaths (Ayman) of al-Bazzaziyya: "The Mufti gives a fatwa based on religious piety (diyanatan), while the Judge (Qadi) judges based on outward evidence (zahiran)." And Allah Almighty knows best. [Urdu Box Right]: In the Book of Faith (Kitab al-Iman) of Bazzaziyya, it is stated: "The Mufti will give a fatwa based on piety, and the Judge will decide based on the apparent." And Allah Almighty knows best.

[Footnotes]: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Section on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/326. 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Section on Imprisonment, Matba' Mujtabai Delhi, 2/73.

जिल्द १९ | फतावा रज़विया

[अरबी बॉक्स बायां]: अल-बहर (अल-राइक) की किताबुल कज़ा की शुरुआत में कहा गया है: "यदि यह शर्त अनुपस्थित है, तो यह कोई निर्णय नहीं होगा; बल्कि यह केवल एक स्पष्ट फतवा (कानूनी राय) है, जैसा कि इमाम सरखसी ने कहा है।" [उर्दू बॉक्स दायां]: 'बहर' की किताबुल कज़ा की शुरुआत में कहा गया है कि यदि यह शर्त गायब हो जाए, तो यह कोई फैसला या हुक्म नहीं होगा; यह केवल एक फतवा होगा। इमाम सरखसी ने इसे स्पष्ट रूप से बताया है। (त)

दुर्रे मुख्तार, पृष्ठ ४७३ और ४७४:

[अरबी बॉक्स बायां]: बज़ाज़िया की किताबुल ईमान (शपथ अनुभाग) में: "मुफ्ती दयानत (धार्मिक पवित्रता) पर फतवा देता है, जबकि न्यायाधीश (काजी) ज़ाहिर (प्रत्यक्ष प्रमाण) पर निर्णय देता है।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। [उर्दू बॉक्स दायां]: बज़ाज़िया की किताबुल ईमान में है: "मुफ्ती दयानत पर फतवा देगा और काजी ज़ाहिर पर फैसला करेगा।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[पाद लेख]: १. रद्दुल मुहतार, किताबुल कज़ा, कैद का अध्याय, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरूत, ४/३२६। २. दुर्रे मुख्तार, किताबुल कज़ा, कैद का अध्याय, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/७३।

पृष्ठ ४०४/६९२

[عربی عبارت]: قال في البحر اول کتاب القضاء فان فقد هذا الشرط لم یکن حکما وانما هو افتاء صریح به امام السرخسی1۔ [اردو ترجمہ]: بحر کی کتاب القضاء کے ابتداء میں فرمایا اگر یہ شرط مفقود ہو جائے تو یہ فیصلہ اور حکم نہ ہوگا وہ صرف افتاء ہوگا، امام سرخسی نے اس کی تصریح کی ہے۔(ت)

درمختار صفحہ ۴۷۳ و ۴۷۴:

[عربی عبارت]: في ایمان البزازیة المفتی یفتی بالدیانة والقاضی یقضی بالظاهر2۔واللہ تعالٰی اعلم۔

[اردو ترجمہ]: بزازیہ کی کتاب الایمان میں ہے مفتی دیانت پر فتوٰی دے گا اور قاضی ظاہر پر فیصلہ کرے گا۔واللہ تعالٰی اعلم۔

[حواشی]: 1 ردالمحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۲۶ 2 درمختار کتاب القضاء فصل فی الحبس مطبع مجتبائی دہلی ۲/۷۳

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Book of Hire/Lease (Statement of Ijarah)

Issue 123: From Kartoli, sent by Hazrat Maulana Raza Khan Sahib, 1st Jumada al-Ula 1338 AH. To Mian Bhai, may his lofty shadow be perpetual, for the sake of the Noble Prophet, may Allah Almighty bless him and grant him peace. Amen, O Lord, Amen!

The case in question is that in the year [13]25 Fasli, after the completion of the Rabi' season work, leaving the land vacant, several farmers from Mirzapur residing in District Salan Nagar gave a verbal resignation. Among them, one person personally told me that he would not do it [cultivate]. In response, I said, "Since you are breaking ties with us, give two rupees as a discharge fee (farigh-khatanah)." He paid that as well. The rule is that as long as the landlord does not evict the farmer or the farmer does not submit a formal prescribed resignation, the farmer's name cannot be removed from the records. And if the landlord interferes without removing the name, the farmer, if he wishes, can file a civil or criminal lawsuit. At the beginning of [13]26 Fasli, everyone was informed again that whether they cultivate the land or keep it fallow, rent must be paid. Even then, they promised to cultivate the land but did not. A lawsuit was filed for the current Kharif of [13]26 and [13]27 Fasli. Today is the date for these cases. Yesterday, by your grace, four sets of lawsuit papers with 1 Rupee were given to the employee, and (Insha'Allah) they will receive two or four more in a few days. Is this money permissible for me or not? Out of caution, this worthless servant [gave] two pairs [of bullocks] worth 14 [rupees] each; by placing each person's money in their hand and saying, "We want to clear our matter."

Page 405 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड १९

किताब अल-इजारा (किराये/पट्टे की किताब) (इजारा का बयान)

मसला १२३: करतौली से, हज़रत मौलवी रज़ा ख़ान साहब द्वारा प्रेषित, १ जमादी-उल-उला १३३८ हिजरी। मियां भाई की खिदमत में, अल्लाह उनका साया सलामत रखे, नबी-ए-करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के तुफ़ैल में। आमीन इलाही आमीन!

मामला यह है कि सन [१३]२५ फ़सली में रबी की फसल का काम खत्म होने के बाद ज़मीन खाली करके मिर्ज़ापुर, ज़िला सालन नगर के कुछ काश्तकारों (किसानों) ने ज़बानी इस्तीफा दे दिया। उनमें से एक शख़्स ने मुझसे खुद कहा कि मैं अब खेती नहीं करूँगा। जवाब में मैंने कहा कि जब तुम हमसे नाता तोड़ रहे हो, तो दो रुपये फ़ारिग-ख़ताना (रिलीज फीस) के तौर पर दे दो। उसने वह भी दे दिए। नियम यह है कि जब तक ज़मींदार काश्तकार को बेदखल न कर दे या काश्तकार बाकायदा निर्धारित इस्तीफा न दे दे, तब तक काश्तकार का नाम हटाया नहीं जा सकता। और यदि नाम हटाए बिना ज़मींदार हस्तक्षेप करता है, तो काश्तकार चाहे तो दीवानी या फौजदारी मुकदमा कर सकता है। [१३]२६ फ़सली की शुरुआत में सभी को फिर से सूचित किया गया कि चाहे ज़मीन पर खेती करो या उसे खाली रखो, लगान (किराया) देना ही होगा। इसके बावजूद उन्होंने खेती करने का इकरार किया, लेकिन खेती नहीं की। अब मौजूदा खरीफ [१३]२६ और [१३]२७ के लिए नालिश (मुकदमा) कर दी गई है। आज इन मुकदमों की तारीख है। कल आपकी इक़बालमंदी से चार किता नालिशात (मुकदमे के कागज़ात) और १ रुपया मुलाज़िम को दिए गए और इंशा-अल्लाह उन्हें दो-चार दिनों में और मिलेंगे। क्या यह रुपया मेरे लिए जायज़ है या नहीं? सावधानी बरतते हुए, इस नाकारा गुलाम ने १४ [रुपये] कीमत की दो जोड़ियां (बैल) हर शख़्स को उनका रुपया उनके हाथ में देकर यह कहकर दे दीं कि हम अपना मामला साफ करना चाहते हैं।

पृष्ठ ४०५/६९२

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

کتاب الاجارۃ (اجارہ کا بیان)

مسئلہ ۱۲۳: از کرتولی مرسلہ حضرت مولوی رضا خاں صاحب یکم جمادی الاولٰی ۱۳۳۸ھ

بحضور میاں بھائی دام ظلہم العالی بجاہ النبی الکریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم آمین الہی آمین !

صورت مسئولہ یہ ہے کہ بیع ۲۵ ف میں بعد اختتام کار ربیع فصل سے خالی زمین کر کے چند کاشتکاران مرزاپور ساکن ضلع سلن نگر نے زبانی استعفا دیا جس میں سے ایک شخص نے مجھ سے خود کہا کہ میں نہیں کروں گا بجواب اس کے میں نے کہا کہ تو ہم سے ناتا توڑ رہا ہے دو روپیہ فارغخطانہ کے دے دے ، اس نے وہ بھی دے دئے، قاعدہ یہ ہے کہ تاوقتیکہ زمیندار کاشتکار کو بے دخل نہ کرائے یا وہ استعفا باضابطہ مقررہ نہ دے اس وقت تک نام کاشتکار خارج نہیں ہو سکتا، اور کاشتکار بلا اخراج نام بصورت مداخلت زمیندار اگر چاہے تو دعویٰ مال اور فوجداری میں کر سکتا ہے ۲۶ ف کے شروع میں سب کو دوبارہ اطلاع دی گئی کہ چاہے زمین کرو یا پڑی رکھو لگان دینا ہوگا۔ اس پر بھی انھوں نے زمین کاشت کرنے کا اقرار کیا، نہ کاشت کی، ۲۶ خریف موجودہ ۲۷ کی نالش کر دی گئی آج ان مقدمات کی تاریخ ہے کل حضور کے اقبال سے چار قطعہ نالیشات (مالعہ عد ۱) روپیہ ملازم کو دئے گئے اور (لہ ۱) انشاء اللہ العزیز انھیں دو چار یوم میں اور ملیں گے، یہ روپیہ مجھ کو جائز ہے یا نہیں، بنظر احتیاط ناکارہ غلام دو عدد پہلیاں قیمت (۱۴ /) کو ہر شخص کو اس کا روپیہ اس کے ہاتھ میں دے کر اور یہ کہہ کر ہم اپنا معاملہ پاک کرنا چاہتے ہیں

Volume 19 Fatawa Razawiyya

We are selling half of the bullock to you. You are buying it for the sake of Allah. Everyone has happily accepted their claim and the sale has taken place. These farmers reside in the landlordship of the chief of Kheera. Along with those seven defendants, there was an agent or representative of the landlord and one companion of his. I have presented this situation before you because, other than the patwari being compliant and the suits being filed, there is no other way of pressure. The sale took place happily. All the farmers are non-believers.

The Answer: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and invoke blessings upon His noble Messenger. My dear brother, rather better than a thousand lives, Maulvi Muhammad Raza Khan, may the Most Merciful protect him and keep him safe at every moment. Amen! Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. Since the rule is that as long as the landlord does not evict them or the farmer does not give a formal resignation, a verbal resignation is not considered leaving the cultivation. To the extent that if the landlord interferes, a claim can be filed against him in both civil and criminal courts. And this rule is also in the knowledge of those farmers themselves. And not giving a formal resignation proved that they did not withdraw from the land lease. If they wanted to, they would have given a formal resignation. Even then there remained a doubt that they had left verbally, although legally their claim remains. But when you clearly stated at the beginning of the year that the rent must be paid in any case, and they remained silent although they did not even cultivate, then this will be a re-acceptance of the lease and the rent became mandatory upon them. This money, praise be to Allah, you received in a lawful manner. After this, there was no need for such precaution. Now that it has been done, that money went towards that sale. The rent remains upon them as before. But apparently, you took the money as rent and then gave it back to them and did the sale. By taking the bullock in the rent, the rent was paid and they also became free from the claim. In any case, this money is, by the grace of Almighty Allah, pure and lawful for you. May the Lord, the Almighty, through the intercession of His noble Beloved, peace and blessings of Allah be upon him, increase your prosperity in religion and the world day by day and night by night. Amen!

Question 134: From the old city of Bareilly, asked by Muhammad Zuhoor Sahib, 10 Shawwal 1337 AH. What do the scholars of religion say in this matter that Zaid does manual labor? When he works for daily wages during the day of fasting, he works

less, and when he works on a contract basis, he tries to do more. In such a situation, how is his earning?

आधा बैल आपके हाथ बेचते हैं, आप उसे (अल्लाह के लिए) खरीदते हो, सबने ख़ुशी-ख़ुशी अपने दावे में स्वीकार किया और बिक्री की प्रक्रिया पूरी हो गई। ये किसान खेड़ा के रईस की ज़मींदारी में आबाद हैं, उन सात प्रतिवादियों के साथ ज़मींदार का एक करिंदा या प्रतिनिधि और उसका एक साथी था। यह स्थिति मैंने हुज़ूर की सेवा में इसलिए पेश की है कि पटवारी के आज्ञाकारी होने और मुक़दमे दायर होने के अलावा दबाव की कोई और सूरत नहीं है। बिक्री ख़ुशी-ख़ुशी अमल में आई। किसान सब काफ़िर (ग़ैर-मुस्लिम) हैं।

उत्तर: बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम। हम उसकी प्रशंसा करते हैं और उसके सम्मानित रसूल पर दरूद भेजते हैं। प्रिय भाई, बल्कि हज़ारों जानों से बेहतर मौलवी मुहम्मद रज़ा ख़ान, अल्लाह उन्हें सलामत रखे और हर क्षण उनकी रक्षा करे, आमीन! आप पर अल्लाह की शांति, दया और उसकी बरकतें हों। चूँकि नियम यह है कि जब तक ज़मींदार बेदख़ल न करे या किसान औपचारिक रूप से इस्तीफ़ा न दे, ज़बानी इस्तीफ़े को खेती छोड़ना नहीं माना जाता, यहाँ तक कि अगर ज़मींदार हस्तक्षेप करे तो उस पर दीवानी और फ़ौजदारी दोनों तरह के मुक़दमे किए जा सकते हैं। और यह नियम ख़ुद उन किसानों की जानकारी में भी है। औपचारिक इस्तीफ़ा न देना साबित करता है कि वे ज़मीन के पट्टे से हटे नहीं थे। यदि वे हटना चाहते, तो औपचारिक इस्तीफ़ा देते। फिर भी इसमें संदेह रहता कि ज़बानी तौर पर छोड़ चुके थे, हालाँकि कानूनी तौर पर उनका दावा बना रहता। लेकिन जब आपने साल की शुरुआत में साफ़ कह दिया कि लगान हर हाल में देना होगा और उन्होंने चुप्पी साध ली, भले ही उन्होंने खेती नहीं की, तो यह दोबारा पट्टे की स्वीकृति होगी और लगान उन पर अनिवार्य हो गया। यह रुपया, अल्लाह का शुक्र है, आपको हलाल तरीके से मिला। इसके बाद इस सावधानी की ज़रूरत भी नहीं थी। अब जो कर लिया गया, वह रुपया उस बिक्री में चला गया। लगान उन पर पहले की तरह ही रहता है। लेकिन ज़ाहिर तौर पर आपने लगान के पैसे लिए और फिर उन्हें वापस कर दिए और बिक्री की। लगान में बैल लेने से लगान अदा हो गया और वे भी दावे से मुक्त हो गए। बहरहाल, यह रुपया अल्लाह के फ़ज़ल से आपके लिए पाक और हलाल है। मौला अज़्वजल अपने हबीब-ए-अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सदके में दीन और दुनिया में आपकी तरक्की दिन दूनी रात चौगुनी करता रहे। आमीन!

मसला 134: पुराने शहर बरेली से, पूछने वाले मुहम्मद ज़ुहूर साहब, 10 शव्वाल 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद मज़दूरी करता है। रोज़े के दिनों में जब वह दिहाड़ी पर काम करता है, तो काम कम करता है, और जब ठेके पर करता है, तो कोशिश करता है कि ज़्यादा काम हो। ऐसी स्थिति में उसकी कमाई कैसी है?

نصف بہیلی تمہارے ہاتھ فروخت کرتے ہیں تم اس کو (اللہ) پر خرید کرتے ہو سب نے بخوشی اپنے مطالبہ میں قبول کیا اور عمل بیع واقع ہو گیا، یہ کاشتکار رئیس کھیڑہ کی زمینداری میں آباد ہیں، ان سات کس مدعا علیہم کے ہمراہ ایک کارندہ یا تھنپت زمیندار اور ایک اس کا رفیق تھا، یہ صورت میں نے حضور میں اس بناء پر پیش کی کہ بجز اس کے کہ پٹواری مطیع اور نالیشات دائر ہیں اور زیادہ دباؤ کی صورت نہیں، بیع خوشی سے عمل میں آئی کا شتکار سب کفار ہیں۔ الجواب:

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم جان برادر بلکہ از جان ہزار جا بہتر مولوی محمد رضا خاں سلمہ الرحمن و حفظہ فی کل آن آمین! السلام علیکم و رحمۃ اللہ وبرکاتہ، جبکہ قاعدہ یہ ہے کہ جب تک زمیندار بے دخل نہ کرائے یا کاشتکار باضابطہ استعفانہ دے زبانی استعفا کاشت چھوڑنا نہیں سمجھا جاتا یہاں تک کہ زمیندار مداخلت کرے تو اس پر مال و فوجداری دونوں میں دعوی ہو سکے، اور یہ قاعدہ خود ان کاشتکاروں کے علم میں بھی ہے اور باضابطہ استعفانہ دیا تو ثابت ہوا کہ وہ اجارہ زمیں سے دستبردار نہ ہوئے، اگر ہونا چاہتے باضابطہ استعفا دیتے، پھر بھی اس میں شبہ رہتا کہ زبانی تو چھوڑ چکے تھے اگرچہ قانونا ان کا دعوی باقی رہتا مگر جب تم نے شروع سال میں یہ صاف کہہ دیا کہ لگان بہر حال دینا ہوگا۔ اور انھوں نے سکوت کیا اگرچہ کاشت بھی نہ کی، تو یہ دوبارہ قبول اجارہ ہوگا اور لگان ان پر لازم آئی، یہ روپیہ بحمد اللہ تمھیں بروجہ حلال ملا، اس کے بعد اس احتیاط کی حاجت بھی نہ تھی، اب کہ کرلی گئی وہ روپے اس بیع کے ہو گئے، لگان ان پر بدستور رہتا، مگر ظاہر ا تم نے روپے لگان میں لے کر پھر ان کے ہاتھ میں دے کر بیع کی بہیلی لگان میں لے لینے سے لگان ادا ہو گیا، اور وہ بھی مطالبہ سے بری ہو گئے، بہر حال یہ روپیہ تمہارے لئے بفضلہ تعالیٰ حلال طیب ہے، مولیٰ عزوجل اپنے

حبیب اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے صدقہ میں دین و دنیا میں تمہارا اقبال دن دونا رات سوا یا کرتارہے۔ آمین! مسئلہ ۱۳۴: از شہر کہنہ بریلی مسئولہ محمد ظہور صاحب ۱۰ شوال ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید مزدوری کرتا ہے، دن روزہ کی مزدوری میں جب کام کرتا ہے تو بدرجہ کمی اور ٹھیکہ میں جب کرتا ہے تو کوشش اس امر کی کرتا ہے کہ زیادہ ہو ایسی صورت میں اس کی روزی کیسی ہوئی؟

Volume 19 Fatawa Razawiyyah

Answer: There are three states of work: slow, moderate, and very fast. If one works slowly for wages, they are a sinner, and it is haram (forbidden) for them to take full wages. They should only take wages proportional to the amount of work done. Whatever extra they received, they should return it to the employer. If the employer is no longer there, they should give it to his heirs. If they also cannot be traced, they should give it as charity to a needy Muslim. Using it for oneself or spending it on anything other than charity is haram, even if it was a contract job and they were lazy. If they work at a moderate pace, the wages are halal (permissible), even if they worked harder than required in a contract job. And Allah Almighty knows best.

Issue 145: What do the scholars of religion say regarding this matter: A merchant, considering a professional employee to be reliable and pious, gave him work on wages for many years. The artisan always performed the work with complete honesty; negligence never occurred from him. Now, after years, an item was lost from his custody. In this situation, is it permissible to impose a penalty on that employee or not? Give a ruling and be rewarded.

Answer: It is impermissible.

Arabic Text	**Urdu Translation/Explanation**
In 'Al-Wiqayah': He is not liable for what is lost in his hands even if a condition of liability was set upon him, and the fatwa is based on this.	It is in 'Wiqayah': The employee will not be liable for the item lost from his possession even if a condition of liability was set, and the fatwa is based on this. And
And in 'Al-Islah' and 'Al-Tanwir', the same words are used.	In 'Islah' and 'Tanwir' the same words are present and in 'Nuqayah' it is the same except

Arabic Text

In 'Al-Nuqayah' as well, except for the words "and the fatwa is based on this". And in 'Al-Multaqa': The goods in his hand are a trust; he will not be liable if they are destroyed, even if a condition of liability was set.

Urdu Translation/Explanation

for the words "and the fatwa is based on this". And in 'Multaqa' it says: The goods in his possession are a trust; he will not be liable upon their destruction, even if there was a condition of liability.

1. Sharh al-Wiqayah, Book of Hiring, Chapter on Hiring, HM Saeed Company, Karachi, 3/306.
2. Durr al-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, Mujtabai Press, Delhi, 2/180.
3. Mukhtasar al-Wiqayah fi Masa'il al-Hidayah, Book of Hiring, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, p. 113.

जवाब: काम की तीन स्थितियाँ हैं: सुस्त, मध्यम, और अत्यंत तेज़। यदि कोई व्यक्ति मजदूरी में सुस्ती के साथ काम करता है, तो वह गुनहगार है और उसके लिए पूरी मजदूरी लेना हराम (वर्जित) है। उसे उतने काम के योग्य मजदूरी लेनी चाहिए जितना काम उसने किया है। उससे जो कुछ अतिरिक्त मिला हो, वह नियोक्ता (मालिक) को लौटा दे। यदि वह जीवित न हो, तो उसके वारिसों को दे। यदि उनका भी पता न चले, तो किसी जरूरतमंद मुसलमान को खैरात (दान) कर दे। उसे अपने उपयोग में लाना या खैरात के अलावा कहीं और खर्च करना हराम है, भले ही वह ठेके का काम हो और उसने सुस्ती की हो। यदि वह मजदूरी में मध्यम काम करता है, तो मजदूरी हलाल (वैध) है, भले ही उसने ठेके के काम में आवश्यकता से अधिक मेहनत करके अधिक काम किया हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 145: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि एक व्यापारी ने एक पेशेवर कर्मचारी को भरोसेमंद और धार्मिक समझकर कई वर्षों तक मजदूरी पर काम दिया। उस कारीगर ने हमेशा पूरी ईमानदारी से काम किया, उससे कभी कोई लापरवाही नहीं हुई। अब वर्षों बाद, एक वस्तु उसकी सुरक्षा से खो गई। ऐसी स्थिति में क्या उस कर्मचारी पर जुर्माना लगाना जायज है या नहीं? उत्तर दें और पुण्य कमाएं।

जवाब: नाजायज़ है।

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद/व्याख्या**
'अल-विक़ाया' में है: उसके कब्जे से जो कुछ नष्ट हो जाए उसके लिए वह उत्तरदायी नहीं है, भले ही उस पर उत्तरदायित्व की शर्त लगाई गई हो, और इसी पर फतवा है।	'विक़ाया' में है: कर्मचारी के कब्जे से खोई हुई चीज़ पर वह ज़िम्मेदार नहीं होगा, भले ही ज़िम्मेदारी की शर्त लगाई गई हो, और इसी पर फतवा है। और
और 'अल-इस्लाह' और 'अल-तनवीर' में भी यही शब्द हैं।	'इस्लाह' और 'तनवीर' में यही शब्द हैं और 'नुक़ाया' में भी वैसा ही है सिवाय
'अल-नुक़ाया' में भी ऐसा ही है, सिवाय 'व बिहि युफ़्ता' (और इसी पर फतवा है) शब्दों के। और 'अल-मुल्तका' में	'बिहि युफ़्ता' के। और 'मुल्तका' में है: उसके कब्ज़े में माल अमानत है, नष्ट हो

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
है: उसके हाथ में सामान अमानत है, नष्ट होने पर वह ज़िम्मेदार नहीं होगा भले ही ज़िम्मेदारी की शर्त भी हो।	जाने पर वह ज़िम्मेदार नहीं होगा, भले ही ज़िम्मेदारी की शर्त भी हो।

1. शरह अल-विक़ाया, किताबुल इजारा, बाब मिन अल-इजारा, एचएम सईद कंपनी, कराची, 3/306।
2. दुर्रे मुख्तार, शरह तनवीरुल अब्सार, किताबुल इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/180।
3. मुख्तसर अल-विक़ाया फी मसाइल अल-हिदाया, किताबुल इजारा, नूर मोहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब, कराची, पृ. 113।

पृष्ठ 407/692

الجواب: کام کی تین حالتیں ہیں: سست، معتدل، نہایت تیز، اگر مزدوری میں سستی کے ساتھ کام کرتا ہے گنہگار ہے اور اس پر پوری مزدوری لینا حرام، اتنے کام کے لائق جتنی اجرت ہے لے، اس سے جو کچھ زیادہ ملا مستاجر کو واپس دے وہ نہ رہا ہو اس کے وارثوں کو دے، ان کا بھی پتہ نہ چلے تو مسلمان محتاج پر تصدق کرے اپنے صرف میں لانا یا غیر صدقہ میں اسے صرف کرنا حرام ہے اگر چہ ٹھیکے کے کام میں بھی کاہلی سے سستی کرتا ہو، اور اگر مزدوری میں معتدل کام کرتا ہے مزدوری حلال ہے اگر چہ ٹھیکے کے کام میں حد سے زیادہ مشقت اٹھا کر زیادہ کام کرتا ہو واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۴۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک تاجر ایک اجیر پیشہ ور کو معتبر و متدین سمجھ کر سالہا سال اُجرت پر کام بنانے کے لئے دیا وہ کاریگر ہمیشہ بہ دیانت تمام کام بنایا گیا، کبھی اس سے تقصیر واقع نہ ہوئی اب برسوں کے بعد ایک مال اس کی حفاظت سے گم ہوگیا، اس صورت میں اُس اجیر پر تاوان ڈالنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: ناجائز ہے،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فی الوقایہ لا یضمن ما ھلك فی یدہ وان شرط علیہ الضمان و بہ یفتی.	وقایہ میں ہے، اجیر کے قبضے سے گم شدہ چیز پر وہ ضامن نہ ہوگا اگرچہ ضمان کی شرط بھی لگائی ہو، اور اسی پر فتوی ہے اور
وفی الاصلاح والتنویر بلفظہ.	

عربی عبارت	اردو ترجمہ
	اصلاح اور تنویر میں یہی الفاظ ہیں اور نقایہ میں یونہی ہے سوائے
وفي النقاية كذلك الا قوله و به يفتى وفي الملتقى المتاع في يده امانة لا يضمن ان هلك وان شرط ضمانه	"بہ یفتی" کے۔ اور ملتقی میں ہے اس کے قبضہ میں مال امانت ہے، ہلاک ہو جانے پر وہ ضامن نہ ہوگا اگرچہ ضمان کی شرط بھی ہو۔

1 شرح الوقايه كتاب الاجارة باب من الاجارة ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى ۳۰۶/۳ 2 درمختار شرح تنوير الابصار كتاب الاجارة باب ضمان الاجير مطبع مجتبائى دہلى ۱۸۰/۲ 3 مختصر الوقاية في مسائل الهدايه كتاب الاجارة نور محمد كارخانه تجارت كتب كراچى ص ۱۱۳

Vol 19 Fatawa Razawiyya

Fatwa is given on this principle[1], It is stated in Al-Kanz that if property in his [the employee's] hand is destroyed, it is not guaranteed (non-indemnifiable)[2], And in Al-Ghurar, it says he is not liable for what is destroyed in his hand even if indemnity was stipulated[3], Ah, and in Minah al-Ghaffar, it is mentioned that the fatwa is based on this in many authoritative books, and the authors of the original texts (Matun) have affirmed this with certainty, thus it became the [official] school of thought[4], In Al-Khaniyah, the chosen opinion regarding a common employee (Ajir-e-Mushtarak) is the statement of Imam Abu Hanifa[5]. It also states there that Faqih Abu al-Layth said: Based on Imam Abu Hanifa's (may Allah be pleased with him) statement, he is not liable, and this is what we adopt, and the fatwa is according to Imam Abu Hanifa's view[6]. Ah summarized. And in Al-Khulasa, in the category of dyers/washers (Qassar), it is mentioned that Imam Qadi Khan gives fatwa according to Imam Abu Hanifa's statement, and he said: "I also give fatwa based on it"[7]. In Al-Tatarkhaniyah, citing Al-Abana, it's mentioned that Faqih Abu al-Layth took [a position] in this matter based on the statement...

1. Multaqa al-Abhur, Book of Hire, Chapter on Corrupt Hire, Muassasat ar-Risalah Beirut 2/164
2. Kanz al-Daqaiq, Book of Hire, Chapter explaining rules of indemnity for the employee, H.M. Saeed Company Karachi, p. 319
3. Al-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam, Book of Hire, Chapter on Hire, Mir Muhammad Kutub Khana Karachi, 235/2
4. Minah al-Ghaffar
5. Fatawa Qadikhan, Book of Hire, Chapter on Corrupt Hire, Naval Kishore Lucknow, 3/441
6. Fatawa Qadikhan, Book of Hire, Chapter on Corrupt Hire, Naval Kishore Lucknow, 3/444
7. Khulasat al-Fatawa, Book of Hire, Section Six, Maktaba Habibia Quetta, 3/136

इसी पर फ़तवा है[1], और 'कन्ज़' में है कि उसके अधिकार में माल नष्ट हो जाए तो वह जवाबदेह नहीं है[2], और 'ग़ुरर' में है कि उसके अधिकार में नष्ट होने पर क्षतिपूर्ति नहीं है चाहे शर्त भी लगाई गई हो[3], अह। और 'मिनह-उल-गफ़्फ़ार' में है कि कई विश्वसनीय पुस्तकों में इसी पर फ़तवा है और मूल पाठों (मतून) के लेखकों ने इसी पर दृढ़ता व्यक्त की है, तो यही पंथ (मज़हब) है[4]। और 'ख़ानिया' में है कि 'अजीर-ए-मुश्तरक' (साझा कर्मचारी) के बारे में इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाहि तआला का कथन चुनिंदा है[5]। और उसी में है कि फ़क़ीह अबुल लैथ ने फ़रमाया: इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के कथन पर वह जवाबदेह नहीं होगा। हमारा यही चुनिंदा मत है, और फ़तवा इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के कथन पर है[6], अह संक्षेप में। और 'ख़ुलासा' की श्रेणी 'कसार' (धोबी) में है कि इमाम क़ाज़ी ख़ान, इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के कथन पर फ़तवा देते हैं, और उन्होंने फ़रमाया कि मैं इसी पर फ़तवा देता हूँ[7]। और 'ततारख़ानिया' में 'अबाना' से उद्धृत है कि फ़क़ीह अबुल लैथ ने इस मामले में कथन के अनुसार...

1. मुल्तक़ा अल-अब्हुर, किताबुल इजारा, बाबल इजारा अल-फ़ासिद, मुअस्ससा-अर-रिसाला बेरुत 2/164
2. कन्ज़ अद-दक़ाइक़, किताबुल इजारा, बाब फ़ी बयान अहकाम ज़मान अल-अजीर, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 319
3. अद-दुरर अल-हुक्काम फ़ी शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताबुल इजारा, बाब मन अल-इजारा, मीर मुहम्मद कुतुब ख़ाना कराची, 235/2
4. मिनह अल-गफ़्फ़ार
5. फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताबुल इजारा, बाबल इजारा अल-फ़ासिदा, नवल किशोर लखनऊ, 3/441
6. फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताबुल इजारा, बाबल इजारा अल-फ़ासिदा, नवल किशोर लखनऊ, 3/444
7. ख़ुलासत-उल-फ़तावा, किताबुल इजारा, अल-फ़स्ल अस-सादिसा, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 3/136

بہ یفتی 1، وفی الکنز المتاع فی یدہ غیر مضمون بالھلاك 2، وفي الغرر لا یضمن ما ھلك في یدہ وان شرط علیه الضمان 3 اہ وفي منح الغفار قد جعل الفتوی علیه في کثیر من المعتبرات وبه جزم اصحاب المتون فکان ھو المذھب 4، وفی الخانیة المختار في اجیر المشترك قول ابی حنیفة 5 وفیھا قال الفقیه ابو اللیث علی قول ابی حنیفة لا یضمن وبه نأخذ والفتوی علی قول ابی حنیفة 6 اہ وفي الخلاصة من جنس القصار القاضي الامام یفتی بقول ابی حنیفة قال وانا افتی به 7 وفی التاتارخانیة عن الابانة اخذ الفقیه ابو اللیث فی ھذہ المسئلة بقول

اسی پر فتوی ہے 1 اور کنز میں ہے اس کے قبضہ میں مال ہلاک ہو جائے تو مضمون نہیں ہے، اور غرر میں ہے اس کے قبضہ میں ہلاک ہونے پر ضمان نہیں اگرچہ شرط بھی لگائی ہو ، اہ اور منح الغفار میں ہے کثیر معتبر کتب میں اسی پر فتوی ہے اور اصحاب متون نے اسی پر جزم کیا ہے تو یہی مذہب ہے اور خانیہ میں ہے مشترک اجیر کے متعلق مختار امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالیٰ کا قول ہے اور اسی میں ہے کہ فقیہ ابولیث نے فرمایا: امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول پر وہ ضامن نہ ہو گا۔ ہمارا یہی مختار ہے، اور فتویٰ امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول پر ہے۔ اہ ملخصا۔ اور خلاصہ کی جنس القصار میں ہے امام قاضی خاں امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول پر فتویٰ دیتے ہیں، اور انہوں نے فرمایا میں اسی پر فتویٰ دیتا ہوں۔ اور تاتارخانیہ میں الابانہ سے منقول ہے کہ فقیہ ابولیث نے اس مسئلہ

1 ملتقی الابحر کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسد موسسۃ الرسالۃ بیروت ۲ / ۱۶۴ 2 کنز الدقائق کتاب الاجارۃ باب في بیان احکام ضمان الاجیر ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۳۱۹ 3 الدر لحکام فی شرح غرر الاحکام کتاب الاجارہ باب من الاجارہ میر محمد کتب خانہ کراچی ۲۳۵/۲ 4 منح الغفار 5

فتاوی قاضیخان کتاب الاجارۃ باب الاجارہ الفاسدۃ نولکشور لکھنؤ ۳/ ۴۴۱ 6 فتاوی قاضیخان کتاب الاجارۃ باب الاجارہ الفاسدۃ نولکشور لکھنؤ ۳/ ۴۴۴ 7 خلاصۃ الفتاوی کتاب الاجارۃ الفصل السادس مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳/ ۱۳۶

Fatawa Rizvia Volume 19

[Left Column - Arabic Text] ...of Abu Hanifa, and the fatwa was given based on it[1]. In Al-Anqurwiya, Qazi Fakhruddin said that the fatwa is that he is not liable (for damages), Tatarkhaniya[2]. (End). In Al-Bazzaziya, in the section on Types of Judgement, the Qazi issued a fatwa based on the Imam's opinion[3]. (End). And in it, if a condition of liability is placed on a common employee (Ajir-e-Mushtarak) in case of loss, it was said he becomes liable by consensus, but the fatwa is that there is no effect for it; whether the condition is stipulated or not is the same because he is a trustee[5]. (End). And in it shortly after regarding a case, he is not liable and the fatwa is on this[6]. (End). In Jami' al-Fusulayn, it says that in it there is the opinion of Al-Bazzazi 'Tha'[7] (Faqih Al-Imam Abu Layth) which we take, and 'Had' (the author of Al-Dhakhira) said... and in Al-Hindia at the beginning of the first chapter regarding...

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] ...has taken the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) and issued the fatwa on that basis. In Al-Anqurwiya, it is stated that Qazi Fakhruddin said the fatwa is that he will not be liable, Tatarkhaniya (end). In the 'Type of Judgment' section of Al-Bazzaziya, it is stated that the judge gave the fatwa according to the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) (end). It is also mentioned there that they stated in 'Al-Aun': "I have chosen the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him)" (end). Also therein, if a condition of liability is imposed on a shared employee (Ajir-e-Mushtarak), some said he would be liable by consensus, but the fatwa is that this condition will have no effect. Imposing the condition or not is the same because he is a trustee (end). Shortly after in another issue, it is stated that he will not be liable and the fatwa will be given on this (end). In Jami-ul-Fasulain, it is stated, and in it, the "Tha" of Bazzazi refers to the opinion of Faqih Abu Layth which we have chosen, and "Had" refers to the author of 'Zakhira'. In Al-Hindia, at the beginning of the discussion on the shared employee, it is stated...

[Footnotes] 1. Al-Fatawa al-Tatarkhaniya 2. Fatawa Anqurwiya, Book of Hiring, Chapter on the Liability of the Shared Employee, Dar al-Isha'at al-Arabiya, Kandahar, Afghanistan 2/325 3. Fatawa Bazzaziya, in the margins of Fatawa Hindiyyah, Chapter Six, Type regarding Judgment, Noorani Kutub Khana, Peshawar 8/57 4. Fatawa Bazzaziya, in the margins of Fatawa Hindiyyah, Chapter Six, Type regarding Judgment, Noorani Kutub Khana, Peshawar 8/57 5. Fatawa Bazzaziya, in the margins of Fatawa Hindiyyah, Chapter Six, Type regarding Judgment, Noorani Kutub Khana,

Peshawar 88/5 6. Fatawa Bazzaziya, in the margins of Fatawa Hindiyyah, Chapter Six, Type regarding Judgment, Noorani Kutub Khana, Peshawar 88/5 7. Jami-ul-Fasulain

फतावा रिज़विया खंड 19

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] ...अबू हनीफा का, और उसी पर फतवा दिया गया[1]। अल-अनकुरविया में काजी फखरुद्दीन ने कहा कि फतवा यह है कि वह जिम्मेदार नहीं है, तातारखानिया[2]। (समाप्त)। अल-बजाज़िया में, निर्णय के प्रकार अनुभाग में, काजी ने इमाम की राय के आधार पर एक फतवा जारी किया[3]। (समाप्त)। और इसमें, यदि हानि होने की स्थिति में एक साझा कर्मचारी (अजीर-ए-मुश्तरक) पर जिम्मेदारी की शर्त रखी जाती है, तो कहा गया था कि वह सर्वसम्मति से जिम्मेदार हो जाता है, लेकिन फतवा यह है कि इसका कोई प्रभाव नहीं है; शर्त रखी जाए या नहीं, यह समान है क्योंकि वह एक ट्रस्टी है[5]। (समाप्त)। और इसमें थोड़े समय बाद एक मामले के संबंध में, वह जिम्मेदार नहीं है और फतवा इसी पर है[6]। (समाप्त)। जामी अल-फसुलैन में, यह कहता है कि इसमें अल-बजाज़ी 'थ'[7] (फकीह अल-इमाम अबू लैथ) की राय है जिसे हम लेते हैं, और 'हद' (अल-जखीरा के लेखक) ने कहा... और अल-हिंदिया में इसके संबंध में पहले अध्याय की शुरुआत में...

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] ...इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की राय को लिया है और इसी पर फतवा दिया है। 'अनकुरविया' में है कि काज़ी फखरुद्दीन ने कहा फतवा यह है कि वह ज़ामिन (उत्तरदायी) नहीं होगा, तातारखानिया (समाप्त)। और 'बज़ाज़िया' के'क़ज़ा की किस्मों' वाले अध्याय में है कि काज़ी ने इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की राय पर फतवा दिया (समाप्त)। और इसमें यह भी है कि उन्होंने 'अल-औन' में कहा: "मैंने इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की राय को चुना है" (समाप्त)। और इसी में है कि अगर एक 'मुश्तरक अजीर' (साझा कर्मचारी) पर ज़मानत की शर्त लगाई गई, तो कुछ ने कहा कि वह सर्वसम्मति से ज़ामिन होगा, लेकिन फतवा यह है कि इस शर्त का कोई प्रभाव नहीं होगा। शर्त लगाना या न लगाना बराबर है क्योंकि वह अमीन (ट्रस्टी) है (समाप्त)। और इसी में एक मसले में थोड़ी देर बाद कहा गया कि वह ज़ामिन नहीं होगा और इसी पर फतवा दिया जाएगा (समाप्त)। 'जामे अल-फसूलैन' में कहा गया है और इसमें 'बज़ाज़ी' का "थ" यानी फकीह अबू लैथ की राय है जिसे हमने अपनाया है, और "हज़" यानी 'ज़खीरा' के लेखक ने कहा। 'हिंदिया' में साझा कर्मचारी की बहस की शुरुआत में है...

[पाद टिप्पणियाँ] 1. अल-फतावा अल-तातारखानिया 2. फतावा अनकुरविया, किताबुल इजारा, साझा कर्मचारी की जमानत का अध्याय, दारुल इशाअत अल-अरबिया, कंधार, अफगानिस्तान 2/325 3. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिए पर, छठा अध्याय, क़ज़ा की किस्म, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 8/57 4. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिए पर, छठा अध्याय, क़ज़ा की किस्म,

नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 8/57 5. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिए पर, छठा अध्याय, क़ज़ा की किस्म, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 88/5 6. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिंदिया के हाशिए पर, छठा अध्याय, क़ज़ा की किस्म, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 88/5 7. जामे अल-फसूलैन

पृष्ठ 409 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[بایاں کالم - عربی عبارت] أبي حنيفة وبه افتى[1] وفی الانقروية قال القاضي فخر الدين الفتوى على انه لا يضمن تاتارخانيه[2]. اه وفی البزازية نوع القضاء القاضی افتی بقول الامام[3] اه. وفيها لو شرط الضمان على المشترك ان هلكت قيل يضمن اجماعاً والفتوى على انه لا اثر له واشتراطه وعدمه سواء لانه امين[5] . اه. وفيها بُعَيْدَه فی مسئلة لا يضمن وبه يفتى[6] اه وفی الجامع الفصولين قال وفيها عليه قول البزازی ث[7] (الفقيه الامام ابواللیث) به نا خذ قال هذ (صاحب الذخيرة) وفي الهندية اوائل الفصل الاول في

[دایاں کالم - اردو ترجمہ و تشریح] میں امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کا قول لیا ہے اور اسی پر فتوی دیا ہے، اور انقرویہ میں ہے قاضی فخر الدین نے فرمایا فتوی یہ ہے کہ وہ ضامن نہ ہوگا، تاتارخانیہ اھ، اور بزازیہ کی نوع القضاء میں ہے قاضی نے امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے قول پر فتوی دیا ہے اھ، اور اس میں یہ بھی ہے انھوں نے العون میں فرمایا میں نے امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے قول کو اختیار کیا ہے اھ اور اسی میں ہے اگر مشترک اجیر پر شرط ضمان لگائی تو بعض نے کہا بالاتفاق ضامن ہوگا، اور فتوی یہ ہے کہ اس شرط کا کوئی اثر نہ ہوگا شرط لگانا نہ لگانا برابر ہے کیونکہ امین ہے اھ، اور اسی میں ایک مسئلہ میں تھوڑا بعد فرمایا ضامن نہ ہوگا اسی پر فتوی دیا جائے گا اھ اور جامع الفصولین میں فرمایا اور اس میں اس پر بزازی کا "ث" یعنی فقیہ ابواللیث کا قول ہم نے یہی اختیار کیا ہے اور "ہذ" کہا یعنی صاحب ذخیرہ نے ، ہندیہ میں اجیر مشترک کی بحث کی ابتداء میں ہے

[حواشی] 1 الفتاوی التاتارخانیه 2 فتاوی انقرویه کتاب الاجاره باب في ضمان الاجير المشترك دار الاشاعة العربيه قندہار افغانستان ۲ / ۳۲۵ 3 فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ الفصل السادس نوع

فی القضاء نورانی کتب خانہ پشاور ۸/۵۷ 4 فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ الفصل السادس نوع فی القضاء نورانی کتب خانہ پشاور ۸/۵۷ 5 فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ الفصل السادس نوع فی القضاء نورانی کتب خانہ پشاور ۸۸/۵ 6 فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ الفصل السادس نوع فی القضاء نورانی کتب خانہ پشاور ۸۸/۵ 7 جامع الفصولین

| (Arabic) Al-Ajir al-Mushtarak: Fakhr al-Din said, "Fatwa is upon this and we have taken it." 1 And in it, at the end of the mentioned section, it is also cited from Al-Kubra: "The fatwa is that the common employee is not liable except for what is destroyed by his own craft/action." 2 | (Urdu) Fakhr al-Din said that the legal ruling (fatwa) is upon this and we have adopted it. And in the same book, towards the end of the mentioned section, it is stated that in Fatawa Kubra it is also mentioned that a common employee will not be liable unless he himself destroys the property. (T) |

Although there are highly conflicting opinions and fatwas on the issue of indemnification of a common employee (ajeer mushtarak) when property is lost due to something other than his direct action, which could have been avoided; however, according to our Great Imam, the leader of Imams, the master of times, the remover of grief, the lamp of the Ummah, Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), there is absolutely no indemnity in the mentioned situation. This is also the school of thought of the esteemed Imam Qazi Shuraih, Imam Ata, Imam Tawus, Imam Mujahid, Imam Ibrahim Nakha'i, Imam Hammad bin Abi Sulayman (the teacher of our Great Imam), and other great successors (Tabi'in), as well as Imam Zufar, Imam Hasan bin Ziyad, and other leaders of religion. In one narration, Imam Shafi'i also stated this, and it is a narration from Imam Ahmad. It was even said that a similar view is reported from Imam Muhammad. Similar reports have come from the Commander of the Faithful, Umar Farooq the Great, and the Commander of the Faithful, Ali al-Murtaza (may Allah be pleased with them both). In fact, the Commander of the Faithful Ali (may Allah honor him) turned away from the opinion of indemnity towards this view. Some scholars have even said that this view is a matter of consensus (ijma'). Imam-e-Ajal Shariti (may Allah have mercy on him), who was the judge under the government of Murtaza (may Allah honor him), always gave this ruling in the presence of thousands of Companions and Successors, and no one would deny it, because a hadith has been reported in this regard from the Radiant Presence, the Messenger of Justice and Wisdom, Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him). And exactly this ruling is narrated from the exalted presence (the Prophet), on whom be the best of prayers and praise, and he is the ultimate end of all ends and the peak of all peaks, peace and blessings of Allah be upon him.

| (Arabic) (Abu Hanifa) from Bishr al-Karni from Muhammad bin Ali from his father from Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "There is no indemnity upon the washer (dhobi)

or the dyer (rangrez)." 3 | (Urdu) Abu Hanifa narrated from Bishr al-Kufi, and he from his father, and he from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: There is no indemnity upon a washerman or a dyer. (T) |

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Ijarah, Chapter 28, Section 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/502 2 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Ijarah, Chapter 28, Section 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/511 3 Jami' al-Masanid, Chapter 13, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, 2/29

| (अरबी) अल-अजीर अल-मुश्तरक: फखरुद्दीन ने कहा, "इसी पर फतवा है और हमने इसे ही अपनाया है।" १ और उसी में उल्लिखित अनुभाग के अंत में अल-कुबरा के हवाले से कहा गया है: "फतवा यह है कि साझा कर्मचारी तब तक उत्तरदायी नहीं होगा जब तक कि वह स्वयं अपने कार्य से उसे नष्ट न कर दे।" २ | (उर्दू) फखरुद्दीन ने फरमाया कि इसी पर फतवा है और हमने इसी को लिया है और उसी में उल्लिखित अनुभाग के अंत में कहा कि फ़तावा कुबरा में भी है कि मुश्तरक अजीर (साझा कर्मचारी) ज़ामिन (उत्तरदायी) न होगा मगर जबकि वह खुद सामान को हलाक (नष्ट) करे। (त) |

यद्यपि मुश्तरक अजीर (साझा कर्मचारी) के हर्जाने के मसले में, जबकि माल उसके प्रत्यक्ष कार्य के बिना किसी ऐसी चीज़ से नष्ट हो जाए जिससे बचना संभव था, राय और फतवे अत्यंत भिन्न हैं; लेकिन हमारे इमाम-ए-आज़म, इमामों के नेता, समय के स्वामी, दुखों को दूर करने वाले, उम्मत के दीपक, अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के नज़दीक उक्त स्थिति में बिल्कुल भी हर्जाना नहीं है। यही विचारधारा इमाम हम्माम काज़ी शुरैह, इमाम अता, इमाम ताऊस, इमाम मुजाहिद, इमाम इब्राहिम नखई और इमाम हम्माद बिन अबी सुलेमान (हमारे इमाम-ए-आज़म के शिक्षक) और अन्य महान ताबिईन (महानुभावों), साथ ही इमाम जुफ़र, इमाम हसन बिन ज़ियाद और धर्म के अन्य नेताओं की है। एक कथन में इमाम शाफ़ई ने भी ऐसा ही कहा है और यह इमाम अहमद से भी एक रिवायत (वर्णन) है। यहाँ तक कि कहा गया कि इमाम मुहम्मद से भी इसके समान ही वर्णित है। अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़ आज़म और अमीरुल मोमिनीन अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से भी एक रिवायत इसी तरह आई है, बल्कि अमीरुल मोमिनीन अली (करमल्लाहु वजहुल करीम) ने हर्जाने के विचार को छोड़कर इसी ओर रुख किया। यहाँ तक कि कुछ विद्वानों ने कहा कि यह विचार आम सहमति (इज्मा) का स्थान है। इमाम-ए-अजल शरीती (रहमतुल्लाहि अलैहि), जो मुर्तज़वी शासन (हज़रत अली के काल) में काज़ी थे, हज़ारों सहाबा और ताबिईन की उपस्थिति में हमेशा यही आदेश देते थे और कोई इसका खंडन नहीं करता था, क्योंकि स्वयं हुज़ूर-ए-पुरनूर, न्याय और ज्ञान के संदेशवाहक मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस बारे में हदीस वर्णित है। और बिल्कुल यही आदेश हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित है, जिन पर श्रेष्ठ प्रार्थनाएं और प्रशंसा हो, और वही सभी लक्ष्यों के लक्ष्य और सभी पराकाष्ठाओं की पराकाष्ठा हैं, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम।

| (अरबी) (अबू हनीफा) बिश्र अल-करनी से, उन्होंने मुहम्मद बिन अली से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "धोबी या रंगरेज़ पर कोई हर्जाना नहीं है।" ३ | (उर्दू) अबू हनीफा ने बिश्र अल-कूफी से और उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: धोबी और रंगरेज़ पर कोई ज़मान (हर्जाना) नहीं है। (त) |

१ फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इजारा, अध्याय २८, अनुभाग १, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/५०२ २ फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इजारा, अध्याय २८, अनुभाग १, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/५११ ३ जामे उल मसानिद, अध्याय १३, दारुल कुतुबुल इल्मिया बेरुत, २/२९

पृष्ठ ४१० / ६९२

| الاجیر المشترك قال فخر الدین وعلیه الفتوی وبه نأخذ اھ 1 وفیها اواخر الفصل المذکور ایضاً عن الکبری الفتوی علی انه لاتضمن الاجیر المشترك الامأتلف بصنعه 2۔ | فخر الدین نے فرمایا اسی پر فتوی ہے اور ہم نے اسی کو لیا ہے اھ اور اسی میں فصل مذکور کے آخر میں کہا کہ فتاوی کبری میں بھی ہے کہ مشترک اجیر ضامن نہ ہوگا مگر جبکہ وہ خود سامان کو ہلاک کرے۔ (ت) |

اگر چہ مسئلہ تضمین اجیر مشترک میں جبکہ مال بے اس کے فعل کے کسی ایسے سے ضائع ہو جائے جس سے احتراز ممکن تھا اقوال و فتاوی سخت مختلف ہے، مگر ہمارے امام اعظم امام الائمہ مالک الازمہ کاشف الغمہ سراج الامہ ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک اس پر صورت مذکورہ میں مطلقاً تاوان نہیں اور یہی مذہب ہے امام ہمام قاضی شریح و امام عطاء و امام طاؤس و امام مجاہد و امام ابراہیم نخعی و امام حماد بن ابی سلیمان استاذ امامنا الاعظم و غیر ہم اکابر تابعین اور امام زفر و امام حسن بن زیاد و غیر ہم ائمہ دین کا، اور ایک قول میں امام شافعی نے بھی ایسا فرمایا اور وہ ایک روایت ہے امام احمد سے بلکہ کہا گیا امام محمد سے بھی اس کے مثل منقول ہوا، اور حضرت امیر المومنین عمر فاروق اعظم اور امیر المومنین علی مرتضی رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے بھی ایک روایت یو نہی وارد ہوئی بلکہ امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ نے قول ضمان چھوڑ کر اس طرف رجوع فرمائی بلکہ بعض علماء نے فرمایا یہ قول محل اجماع میں ہے، امام اجل شرتی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ سرکار مرتضوی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ کے قاضی تھے ہزار ہا صحابہ تابعین کے حضور ہمیشہ یہی حکم دیتے اور کوئی انکار نہ فرماتا کہ خود حضور پر نور حکم عدل خبیر محمد رسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے اس بارہ میں حدیث وارد، اور بعینہ یہی

حکم حضور والا علیہ افضل الصلوۃ والثناء سے مروی اور انہیں تک ہی سب غایتوں کی غایت اور وہی ہیں سب نہایتوں کی نہایت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔

| (ابوحنیفہ)عن بشر الکرنی عن محمد بن علی عن ابیہ عن علی ابن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قال لاضمان علی قصار ولا صباغ 3۔ | ابو حنیفہ بشر الکوفی سے اور وہ اپنے والد سے انھوں نے علی بن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے وایت کیا حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: دھوبی اور رنگریز پر ضمان نہیں۔ (ت) |

1 فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الثامن والعشرون الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۵۰۲

2 فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الثامن والعشرون الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۵۱۱

3 جامع المسانید الباب الثالث عشر دار الکتب العلمیہ بیروت ۲۹/۲

Fatawa Rizvia, Volume 19

And on this [ruling] it is firmly stated in texts such as Al-Multaqa, Al-Wiqaya, Al-Niqaya, Al-Ghurar, Al-Islah, Al-Tanwir, etc. This is also the implication of the absolute statements in Quduri, Hidaya, Kanz, Majma', and other texts. In short, the general texts follow this, and the decree (Fatwa) was given on this by Imam Faqih Abu al-Layth Samarqandi, Imam-e-Ajal Qadikhan, Imam Zahir-ud-Din Marghinani, and Imam Iftikhar-ud-Din Tahir, the author of Al-Khulasa, and other prominent and reliable scholars. In fact, the great Imam Zahir I initially did not hold this view but later inclined towards it and established it as the preferred, chosen, reliable, and fatwa-standard view. This is documented in Mudmarat, Dhakhira, Ibanah, 'Awn, Tatarkhaniyya, Fatawa Kubra, Fatawa Bazzaziyya, Muhit, Wiqaya, Multaqa, Islah, Tatimma, Tanwir, Minah, Durar, and other authoritative works of the majority of Imams. Its preference is demanded by Hidaya, and this is the Zahir al-Riwaya (authoritative tradition) from the Imam. In general authoritative works, the fatwa is given on this, and the authors of the texts have firmly asserted it. Thus, this is the [established] madhhab (school of thought); observe the majesty and grandeur of this madhhab with an eye of justice.

Arabic

Indeed, Shurayh says this. (Imam) Muhammad [narrates] in Al-Athar from Abu Hanifa from Hammad from Ibrahim that Shurayh never held an employee (ajir) liable. (I say) And the Imam transmitted it in Al-Musnad from Al-Nakha'i; as for 'Ata' and Tawus, it was attributed to them in Al-Khulasa and others, and to Mujahid also in Al-Khulasa, and to Ibrahim in the marginalia of Al-Tahtawi on Al-Durr al-Mukhtar, and to Hammad in Ghayat al-Bayan from the Mukhtasar of Imam al-Karkhi, and to Zufar and Al-Hasan in it and in Al-Iydah, and in Al-Hindiyya and Majma' al-Anhur. As for it being the view of Al-Shafi'i and a

Urdu Translation

But indeed Qadi Shurayh is a proponent of this, so Imam Muhammad narrated in Al-Athar from Imam Abu Hanifa, who from Hammad, who from Ibrahim narrated that Qadi Shurayh never made an employee (ajir) a guarantor (held liable). I say (Qultu): and Imam Abu Hanifa narrated this in Al-Musnad as a disconnected (mursal) report from Ibrahim al-Nakha'i. Imam Tawus and 'Ata', it was attributed to both of them in Al-Khulasa and Al-Khayriyya etc., and it was also attributed to Mujahid in Al-Khulasa, and to Ibrahim in the marginalia of Tahtawi on Durr al-Mukhtar, and to Hammad in Ghayat al-Bayan quoted from the Mukhtasar of Imam Al-Karkhi, and it is attributed to Imam Zufar and Imam Hasan in Ghayat al-Bayan, Iydah,

Arabic	Urdu Translation
narration from Ahmad, it is derived from the commentary of...	Hindiyya, and Majma' al-Anhur. However, it is the saying of Imam Shafi'i and one narration from Imam Muhammad, so this is from the text of [Al-Nasafi]...

[Footnote: Kitab al-Athar by Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), Chapter on the Liability of a Common Employee, Hadith 807, Idarat al-Qur'an Karachi, p. 177.]

फ़तावा रिज़विया, जिल्द १९

और इसी पर दृढ़ता से कहा गया है: अल-मुल्तका, अल-विकाया, अल-निकाया, अल-ग़ुरर, अल-इस्लाह, और अत-तन्वीर आदि मतून (मूल ग्रंथों) में और यही 'कुदूरी', 'हिदाया', 'कन्ज़', 'मजमा' आदि मतून के पूर्ण कथनों की माँग है। संक्षेप में, सामान्य मतून इसी पर आधारित हैं, और इसी पर इमाम फकीह अबुल लैथ समरकंदी, इमाम-ए-अजल काज़ीखाँ, इमाम ज़हीर-उद-दीन मर्गीनानी और इमाम इफ्तिखार-उद-दीन ताहिर (साहिब-ए-खुलासा) और अन्य प्रमुख विश्वसनीय विद्वानों ने फतवा दिया है। बल्कि इमाम-ए-अजल ज़हीर प्रथम पहले इसके कायल नहीं थे, बाद में उन्होंने इसी की ओर रुजू किया और इसी को राजिह (प्रबल), मुख्तार, मोअतमद और मुफ्ती-बेह (जिस पर फतवा हो) ठहराया। यह मुज़मरात, ज़ख़ीरा, इबाना, औन, तातारख़ानिया, फतावा कुबरा, फतावा बज़ाज़िया, मुहीत, विकाया, मुल्तका, इस्लाह, ततिम्मा, तन्वीर, मिनह, दुरर आदि जमहूर इमामों के विश्वसनीय ग्रंथों में है। इसकी तरजीह (प्राथमिकता) 'हिदाया' की माँग है और यही इमाम से 'ज़ाहिर अर-रिवाया' (स्पष्ट रिवायत) है। आम विश्वसनीय ग्रंथों में इसी पर फतवा दिया गया है, और मतून के लेखकों ने इसी पर दृढ़ता दिखाई है। तो यही मज़हब (विचारधारा) ठहरा; ज़रा इंसाफ की नज़र से इस मज़हब की प्रतिष्ठा और गौरव को देखें।

अरबी

वास्तव में, शुरैह यह कहते हैं। (इमाम) मुहम्मद 'अल-आसार' में अबू हनीफा से, हम्माद से, इब्राहिम से रिवायत करते हैं कि शुरैह ने कभी भी कर्मचारी (अजीर) को उत्तरदायी नहीं ठहराया। (मैं कहता हूँ) और इमाम ने इसे 'अल-मुसनद' में अल-नखई से रिवायत किया है; जहाँ तक अता और ताऊस की बात है, इसे 'अल-खुलासा' आदि में उनके साथ जोड़ा गया है, और 'अल-खुलासा' में मुजाहिद के साथ भी, और 'अल-दुर्र अल-मुख्तार' पर अल-तहतावी के हाशिया (marginalia) में इब्राहिम के साथ, और इमाम अल-करखी के'मुख्तसर' से 'ग़ायत अल-बयान'

उर्दू अनुवाद

लेकिन निःसंदेह काज़ी शुराह इसके कायल हैं, तो इमाम मुहम्मद ने 'आसार' में इमाम अबू हनीफ़ा से, उन्होंने हम्माद से, उन्होंने इब्राहीम से रिवायत किया कि काज़ी शुराह ने कभी भी 'अजीर' (कर्मचारी/मजदूर) को ज़ामिन (उत्तरदायी) नहीं ठहराया। मैं कहता हूँ (कुल्तु): और इमाम अबू हनीफ़ा ने इसे 'मुसनद' में 'इरसाल' (सीधे तौर पर) इब्राहीम नख़ई से रिवायत किया है। इमाम ताऊस और अता, इन दोनों की ओर 'खुलासा' और 'ख़ैरिया' आदि में इसे मंसूब (संबद्ध) किया गया है। मुजाहिद की ओर भी 'खुलासा' में, और इब्राहीम की ओर 'दुर्रे मुख्तार' पर 'हाशिया तहतावी' में,

अरबी	उर्दू अनुवाद
में हम्माद के साथ, और इसमें और 'अल-ईज़ाह', 'अल-हिन्दिया' और 'मजमा अल-अन्हुर' में जुफर और अल-हसन के साथ जोड़ा गया है। जहाँ तक इमाम शाफ़ई के कथन और अहमद की एक रिवायत की बात है, यह किसके विवरण से प्राप्त होता है...	और हम्माद की ओर 'ग़ायतुल बयान' में 'मुख्तसर अल-इमाम अल-करख़ी' से उद्धृत किया गया है। इमाम ज़ुफ़र और इमाम हसन की ओर 'ग़ायतुल बयान', 'ईज़ाह', 'हिन्दिया' और 'मजमा-उल-अनहुर' में इसे मंसूब किया गया है। लेकिन यह इमाम शाफ़ई का कौल (कथन) है और इमाम मुहम्मद से एक रिवायत है, तो यह नस्फ़ी के मतन (पाठ) से...

[पाद टिप्पणी: किताबुल आसार, इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह), अध्याय: मुश्तरक अजीर की ज़मानत (Liability), हदीस ८०७, इदारातुल कुरान कराची, पृष्ठ १७७।]

पृष्ठ ४११ / ६९२

اور اسی پر جزم فرمایا: الملتقٰی و الوقایہ و النقایہ و الغرر و الاصلاح و التنویر وغیرہا متون میں اور یہی مقتضی ہے اطلاق قدوری و ہدایہ و کنز و مجمع وغیرہا متون کا، غرض عامہ متون اسی پر ہیں، اور اسی پر فتوی دیا امام فقیہ ابو اللیث سمرقندی اور امام اجل قاضیخاں اور امام ظہیر الدین مرغینانی اور امام افتخار الدین طاہر صاحب خلاصہ و غیر ہم اکابر معتمدین نے ، بلکہ امام اجل ظہیر اول اس کے قائل نہ تھے بعدہ اس طرف رجوع لائے اور اسی کو راجح و مختار و معتمد و مفتی بہ ٹھہرایا، مضمرات و ذخیرہ و ابانہ و عون و تاتارخانیہ و فتاوی کبری و فتاوی بزازیہ و محیط و وقایہ و ملتقی واصلاح و تتمہ و تنویر و منح و درر و غیرہا جمہور ائمہ کے تصانیف معتمدہ میں، اور اس کی ترجیح مقتضی ہدایہ کا ہے اور یہی امام سے ظاہر الروایۃ ہے۔ عام معتبرات میں اسی پر فتوی دیا، اور اصحاب متون نے اسی پر جزم کیا، تو یہی مذہب ٹھہرا، ذرا چشمِ انصاف اس مذہب کی سطوت و شوکت ملاحظہ کرے۔

عربی متن	اردو ترجمہ
اما ان شریحاً یقول بہ (محمد) في الاثار عن ابي حنیفة عن حماد عن ابراھیم ان شریحا لم یضمن اجیرا قط - (قلت) وارسل الامام في المسند عن النخعي ، واما عطاء وطاؤس فعزاہ الیھما في الخلاصة وغیرھا، والی مجاھد ایضافي الخلاصة والی ابراھیم في الحاشیة	لیکن بیشک قاضی شریح اس کے قائل ہیں، تو امام محمد نے آثار میں امام ابوحنیفہ انھوں نے حماد انھوں نے ابراہیم سے روایت کیا کہ قاضی شریح نے کبھی اجیر کو ضامن نہ بنایا، قلت (میں کہتا ہوں) اور اس کو امام ابو حنیفہ نے مسند میں بطور ارسال ابراہیم نخعی روایت کیا کیا امام طاؤس اور عطاء ان دونوں کی طرف خلاصہ اور خیریہ وغیرہما منسوب کیا اور مجاہد کی طرف بھی

عربی متن	اردو ترجمہ
الطحطاوية على الدر المختار والى حماد في غاية البيان عن مختصر الامام الكرخي ، والى زفر والحسن فيها والايضاح وفي الهندية ومجمع الانهر واما انه قول الشافعي ورواية عن احمد فيستفاد من شرح	خلاصہ میں اور ابراہیم کی طرف در مختار پر حاشیہ طحطاوی میں اور حماد کی طرف غایۃ البیان میں مختصر الامام الکرخی سے منقول اور امام زفر و امام حسن کی طرف غایۃ البیان، ایضاح ، ہندیہ اور مجمع الانہر میں منسوب ہے۔ لیکن امام شافعی کا قول ہے اور امام محمد سے ایک روایت ہے تو یہ نسفی کے متن

[كتاب الآثار لامام محمد رحمه الله باب ضمان الاجير المشترك حديث ٨٠٧ ادارة القرآن كراچی ص ١٧٧]

صفحہ ۴۱۱ از ۶۹۲

It is derived from al-Ayni's commentary on the text of al-Nasafi. Al-Itqani mentioned that it is the most correct view according to them; he quoted this from their work 'al-Wajiz'. Imam Qadi Khan mentioned this narration from Imam Muhammad in his Fatawa. As for the narration from Umar and Ali (may Allah be pleased with them both), al-Turi in the commentary of al-Kanz and Sayyid Ahmad in the Hashiya of Durr al-Mukhtar narrated it from both of them.

(I say): And I saw in the Musnad of Imam (Abu Hanifa), from Yunus bin Muhammad, from Abu Ja'far Muhammad bin Ali, from the Commander of the Faithful Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), that he would not hold the washerman (al-qassar) or the dyer (al-sabbagh) liable (for damages). (In another version), the weaver (al-ha'ik) is also added. As for Ali (may Allah be pleased with him) returning to [the view of liability], al-Tahawi narrated it on the authority of al-Itqani from 'Sharh al-Kafi'. (I say): Meaning from the commentary of Imam Shaykh al-Islam al-Asbijabi. Indeed, I found it quoted from him in 'Ghayat al-Bayan'. Al-Mawla Bahr al-Ulum alluded to it in 'Fawatih al-Rahamut'. Regarding its placement in the category of consensus (ijma), al-Itqani also stated this where he said that the judgement of Shurayh took place in the presence of the Companions and the Successors (Tabi'in) from their...

---

1. Jami' al-Masanid, Chapter 13, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/50.
2. Jami' al-Masanid, Chapter 13, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/50.

यह ऐनी की नसाफ़ी के मतन (मूल पाठ) की शरह (व्याख्या) से लिया गया है। अल-इतक़ानी ने ज़िक्र किया है कि उनके यहाँ यही सबसे सही है; उन्होंने यह बात उनकी 'वजीज़' से नक़ल की है। इमाम क़ाज़ी ख़ान ने इमाम मुहम्मद से इस नक़ल को अपने फ़तावा में ज़िक्र किया है। जहाँ तक हज़रत उमर और हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत का ताल्लुक है, तो तूरी ने 'कन्ज़' की शरह में और सैय्यद अहमद ने 'हाशिया दुर्रे मुख़्तार' में उन दोनों से रिवायत किया है।

(मैं कहता हूँ): और मैंने मसनद इमाम (अबू हनीफ़ा) में यूनुस बिन मुहम्मद से, उन्होंने अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली से, उन्होंने अमीरुल मोमिनीन अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत देखा कि वे क़स्सार (धोबी) और सब्बाग़ (रंगरेज़) से ज़मान (मुआवज़ा) नहीं लिया करते थे। (एक दूसरी रिवायत में) जुलाहे का ज़िक्र भी शामिल है। जहाँ तक हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का [ज़मान लेने की तरफ़] रुजू (वापसी) करने का सवाल है, तो उसे तहावी ने इतक़ानी के हवाले से 'शरह काफ़ी' से नक़ल किया है। (मैं कहता हूँ): यानी इमाम शैख़ुल इस्लाम अस्बीजाबी की शरह से। और यक़ीनन मैंने इसे 'ग़ायतुल बयान' में उनसे मन्क़ूल पाया है। मौला बहरुल उलूम ने 'फ़वातिहुर रहमूत' में इसकी तरफ़ इशारा किया है। जहाँ तक इसके इज्मा (आम सहमति) के दर्जे में होने की बात है, तो इतक़ानी ने भी इसे बयान किया है जहाँ उन्होंने कहा कि क़ाज़ी शुरैह का फ़ैसला सहाबा और ताबेईन की मौजूदगी में उनकी...

---

1. जामिउल मसानिद, अध्याय 13, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 2/50.
2. जामिउल मसानिद, अध्याय 13, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 2/50.

पेज 412/692

پر عینی کی متن نسفی کی شرح سے مستفاد ہے اور اتقانی نے ذکر کیا کہ ان کے ہاں اصح ہے یہ بات انہوں نے ان کی وجیز سے نقل کی ہے، اور امام محمد سے اس نقل کو امام قاضی خاں نے اپنے فتاویٰ میں ذکر کیا ہے لیکن حضرت عمر اور حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کو تو طحاوی نے کنز کی شرح اور سید احمد نے حاشیہ در مختار میں ان دونوں سے روایت کیا۔

قلت (میں کہتا ہوں) میں نے مسند امام ابو حنیفہ میں یونس بن محمد انہوں نے ابو جعفر محمد بن علی انہوں نے امیر المومنین علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے دھوبی اور رنگریز اور دوسری روایت میں حجام کا ذکر بھی ہے کہ آپ ان سے ضمان نہ لیا کرتے تھے، لیکن حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا اس طرف رجوع کرنا تو اس کو طحاوی نے اتقانی کے حوالہ سے شرح کافی سے نقل کیا ہے قلت (میں کہتا ہوں) یعنی امام شیخ الاسلام اسبیجابی کی شرح سے، اور بیشک میں نے اس کو غایۃ البیان میں ان سے منقول پایا اور بحر العلوم نے فواتح الرحموت میں اس کی طرف صرف اشارہ کیا ہے لیکن اس کا مرتبہ اجماع میں ہونا تو اتقانی نے بھی کہا ہے جہاں انہوں نے بیان کیا کہ قاضی شریح کا فیصلہ صحابہ اور تابعین کی موجودگی میں ان کی...

---

1. جامع المسانید الباب الثالث عشر دار الکتب العلمیه بیروت ۵۰/۲
2. جامع المسانید الباب الثالث عشر دار الکتب العلمیه بیروت ۵۰/۲

Fatawa-e-Razvia Volume 19

(Arabic portion): ...without any objection, so it has reached the level of consensus (Ijma) - end. I say: There is an objection in this, that there is no objection to judges in matters of Ijtihad. Therefore, silence in such a place does not indicate agreement. Al-Itqani himself narrated and said: Sheikh-ul-Islam al-Isbijabi said in Sharh al-Kafi, shortly before the chapter on a person commissioning something to be manufactured (Istisna'), that the issue of the liability of a hired worker (Ajeer) was a matter of difference among the Companions (Sahaba) and the Successors (Tabi'in). So, Abu Hanifa preferred some opinions over others - end.

(Urdu portion): It has occurred without any denial from any side, so it has reached the status of consensus (Ijma). End. I say, there is this objection in it that in matters of Ijtihad, judges are not objected to. Therefore, in such a situation, silence will not be indicative of support, whereas Itqani himself has narrated and said that Sheikh-ul-Islam Isbijabi, in the commentary of Al-Kafi, just before the chapter on getting something manufactured on advance order, mentioned that the issue of the liability (guarantee) of a worker was a matter of dispute during the time of the Companions and the Successors. So Imam Abu Hanifa preferred some of their statements over others. End. But the texts of Multaqa, Wiqaya, Nuqaya, Islah, Kanz, Ghurar, Tanwir, Minah, Tatarkhaniya, and Bazzaziya, and the fatwas of Abu Al-Layth, Qazi Khan, Ibn Abd al-Rashid, the author of Al-Dhakhirah, Ibanah, and Awn, you have already heard. But as for Majma' al-Bihar, a fatwa is attributed to it in Radd al-Muhtar. And from Imam Zahiri, narrations are present in Khulasa, Khayriyya, Alamgiriya, Umda, Imadiya, and Minah etc., and their reference back to this is present in all the mentioned books except Khayriyya. And it is also narrated from Mudmarat and Dhakhirah in Sharh al-Nuqaya, and from Tatimma and Muheet in Izah Sharh al-Islah, Hashiya Tahtawi, and Radd al-Muhtar. However, as for its preference, it is the habit of Hidayah to present it as the primary statement.

1. Hashiyah al-Tahtawi, referring to al-Itqani, Kitab al-Ijarat, Chapter on the Liability of the Hired Worker, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/54.
2. Ghayat al-Bayan.

फ़तावा-ए-रज़विया खंड 19

(अरबी भाग): ...बिना किसी विरोध के, अतः यह आम सहमति (इज्मा) के स्तर पर पहुँच गया है - अंत। मैं कहता हूँ: इसमें यह आपत्ति है कि इज्तिहाद के मामलों में न्यायाधीशों पर कोई आपत्ति नहीं होती। इसलिए ऐसी जगह पर चुप्पी सहमति का संकेत नहीं देती। अल-इत्क़ानी ने स्वयं वर्णन किया और कहा: शेख-उल-इस्लाम अल-इस्बीजाबी ने शरह अल-काफ़ी में, किसी चीज़ को बनवाने (इस्तिस्ना) के अध्याय से ठीक पहले कहा कि किराए के मजदूर (अजीर) की जिम्मेदारी का मुद्दा सहाबा और ताबईन के बीच मतभेद का विषय था। तो अबू हनीफा ने कुछ मतों को दूसरों पर तरजीह दी - अंत।

(उर्दू भाग): यह किसी भी पक्ष से बिना किसी इनकार के हुआ है, इसलिए यह इज्मा (आम सहमति) के स्तर पर हुआ है। मैं कहता हूँ, इसमें यह आपत्ति है कि इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) के मामलों में काज़ियों (न्यायाधीशों) पर आपत्ति नहीं की जाती है, इसलिए ऐसी जगह पर खामोशी समर्थन का संकेत नहीं होगी। जबकि खुद इत्क़ानी ने नकल किया है और कहा है कि शेख-उल-इस्लाम इसबीजाबी ने 'शरह-ए-काफी' में चीज़ें बनवाने के ऑर्डर के अध्याय से थोड़ा पहले ज़िक्र किया है कि मज़दूर की ज़िम्मेदारी का मसला सहाबा और ताबईन के दौर में विवादास्पद रहा है, तो इमाम अबू हनीफा ने उनके बयानों में से कुछ को प्राथमिकता दी है। लेकिन मुल्तका, विक़ाया, नुक़ाया, इसलाह, कंज़, ग़ुरर, तनवीर, मिनह, तातारखानिया और बज़्ज़ाज़िया के ग्रंथ, और अबुल लैथ, काज़ी खान, इब्न अब्दुर रशीद, साहिब-ए-ज़ख़ीरा, इबाना और औन के फ़तवे तो आप सुन ही चुके हैं। लेकिन मजमा-उल-बिहार के संबंध में 'रद-उल-मुहतार' में इसकी ओर फ़तवा मंसूब किया गया है। और इमाम ज़हीरी से 'खुलासा', 'खैरिया', 'आलमगीरिया', 'उम्दा', 'इमादिया' और 'मिनह' आदि में उद्धरण मौजूद हैं, और उनका इस ओर लौटना 'खैरिया' के अलावा सभी उल्लेखित पुस्तकों में मौजूद है। और 'मुदकरात' और 'ज़ख़ीरा' से 'शरह-ए-नुक़ाया' में भी उद्धृत है, और 'ततिम्मा' और 'मुहीत' से 'ईदाह शरह-ए-इसलाह', 'हाशिया-ए-तहतावी' और 'रद-उल-मुहतार' में उद्धृत है। लेकिन जहाँ तक इसकी प्राथमिकता (तरजीह) का सवाल है, तो यह 'हिदाया' की आदत है कि इसे मुख्य कथन के रूप में पहले पेश किया जाता है।

1. हाशिया अल-तहतावी, अल-इत्क़ानी के हवाले से, किताब अल-इजारात, अजीर की जिम्मेदारी का अध्याय, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 3/54।

2. गायत अल-बयान।

पृष्ठ 692 का 413

غیر نکیر فحل محل الاجماع ۱ اھ ۔ قلت فیه ان لا نکیر علی القضاۃ فی الاجتھادیات فالسکوت فی امثال المقام لا یدل علی الوفاق ونقل الاتقانی نفسہ فقال قال شرح شیخ الاسلام الاسبیجابی فی شرح الکافی قبیل باب الرجل یستصنع الشیئ کانت المسئلة مختلفا فیھا بین الصحابة والتابعین فابو حنیفة رجح اقوال البعض علی البعض ۲ اھ

طرف سے کسی انکار کے بغیر ہوا ہے تو یہ اجماع کے مرتبہ میں ہوا اھ، میں کہتا ہوں اس میں یہ اعتراض ہے کہ اجتہادات میں قاضیوں پر اعتراض نہیں ہوا کرتا لہذا ایسے مقام میں سکوت تائید پر دال نہیں ہو گا جبکہ خود اتقانی نے نقل کیا ہے اور کہا کہ شیخ الاسلام اسبیجابی نے شرح کافی میں پیشگی آرڈر پر شیئ بنوانے کے باب سے تھوڑا پہلے ذکر کیا ہے کہ اجیر کے ضمان کا مسئلہ صحابہ اور تابعین کے دور میں مختلف فیہ رہا ہے تو امام ابوحنیفہ نے ان کے اقوال میں بعض کو ترجیح دی ہے اھ لیکن ملتقٰی، وقایہ، نقایہ، اصلاح، کنز، غرر، تنویر، منح، تاترخانیہ، اور بزازیہ کی نصوص اور ابواللیث قاضیخاں ، ابن عبد الرشید، صاحبِ ذخیرہ، ابانہ اور عون کے فتاوٰی تو آپ سن چکے ہیں، لیکن مجمع البحار تو اس کی طرف رد المحتار میں فتوٰی منسوب کیا ہے، اور امام ظہیری سے خلاصہ، خیریہ، عالمگیریہ، عمدہ، عمادیہ اور منح وغیرہ میں نقل موجود ہے، اور ان کا اس طرح رجوع کرنا خیریہ کے علاوہ تمام مذکورہ کتب میں موجود ہے اور مضمرات اور ذخیرہ سے بھی شرح نقایہ میں منقول ہے اور تتمہ اور محیط سے ایضاح شرح اصلاح اور حاشیہ طحطاوی اور رد المحتار میں منقول ہے، اور لیکن اس کی ترجیح تو یہ ہدایہ کی عادت کہ بطور قول مقدم کرنا

١ حاشیہ الطحطاوی بحوالہ اتقانی کتاب الاجارات باب ضمان الاجیر دارالمعرفۃ بیروت ٣/ ٥٤ ٢

غایۃ البیان

[Arabic Quote]: "And delaying the evidence is necessary; as for the fact that these two are the apparent report from the Imam, it is mentioned by Al-Shami and others in 'Al-Uqud al-Durriyya' and elsewhere. However, the definitive stance (jazm) upon it in the core texts (mutun) and its issuance as a fatwa in common authoritative books is such that it has become the recognized school (madhhab). You have already heard the explicit text of Al-Mawla Abu Abdullah Muhammad ibn Abdullah al-Timirtashi, and Efendi Shaykh-Zadeh and the meticulous Al-Haskafi followed him in this. And Allah Almighty knows best."

[Urdu Translation]: And the requirement is to delay its evidence, but as for the fact that this is the apparent report from the Imam, then this is in Al-Shami's 'Al-Uqud al-Durriyya' etc. However, the definitive stance on it in the core texts and fatwas is present in common books to the extent that it is called the 'madhhab' (the school's position). You have heard the explicit text of Abu Abdullah Timirtashi on this, and Shaykh-Zadeh and the meticulous Haskafi have followed them, and Allah Almighty knows best. (T)

In short, the school of the Imam is established at the ultimate level of strength, majesty, stability, and firmness, "such that its sides are not shaken by the cry of a shouter, nor are its pillars rattled by the assault of a powerful one. And I say: and with Allah is the success" (meaning that its sides were not affected by anyone's cry nor were its pillars moved by any powerful one's strength, and I say this while success is from Allah Almighty alone). When practitioners of this art look at our summary of text and beautiful indications with a keen eye, then if Allah Almighty wills, it will be as clear as the midday sun and the full moon that here the school of the Imam (may Allah be pleased with him) holds clear preference over opposing and conflicting views due to numerous reasons. Even if those other views are also attributed with fatwa and correction, for an absolute difference in fatwa does not imply equivalence or equality.

Firstly: Common core texts (mutun) have definitively stated this, and scholars explicitly state that mutun take precedence over commentaries (shuruh), and shuruh take precedence over fatwa collections, "and this is known to everyone who has knowledge of jurisprudence (fiqh)". Allamah Zayn bin Nujaym al-Misri states in 'Al-Bahr al-Ra'iq':

[Arabic Box]: "When there is a difference between the correction (tas-hih) and the fatwa, then acting according to what matches the absolute statements of the core texts (mutun) is preferable."

[Urdu Translation]: When a difference is found between the correction and the fatwa, then acting in accordance with the core texts is preferable. (T)

Allamah Biri in his commentary on 'Al-Ashbah', after mentioning that in some places fatwas are given against the Imam's school, says:

[Arabic Box]: "This should be the case when the authors of the core texts have not mentioned a correction; otherwise, the ruling will be according to what is in the core texts."

[Urdu Translation]: This is appropriate when a correction is not mentioned in the core texts; otherwise, the ruling will be what the core texts have stated.

---

1 Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, Chapter on Compensating Missed Prayers, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/86.

[अरबी उद्धरण]: "और इसके साक्ष्य को टालना आवश्यक है; जहाँ तक इमाम से इन दोनों के'ज़ाहिर रिवायत' (स्पष्ट रिपोर्ट) होने का प्रश्न है, तो यह अल-शामी और अन्य द्वारा 'अल-उकूद अद-दुरिया' आदि में वर्णित है। लेकिन, मूल ग्रंथों (मुतूँ) में इस पर दृढ़ निश्चय (जज़्म) और सामान्य विश्वसनीय पुस्तकों में इस पर फतवा इस प्रकार है कि यही 'मज़हब' (मान्यता प्राप्त विचार) बन गया है। आपने मौला अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अब्दुल्ला अल-तिमिरताशी के स्पष्ट पाठ को सुन लिया है, और एफेंदी शेख-ज़ादा और सूक्ष्म अल-हस्कफी ने उनका अनुसरण किया है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।"

[उर्दू अनुवाद का हिंदी]: और इसकी दलील को टालने का तकाज़ा है, लेकिन यह कि इमाम से यह ज़ाहिर रिवायत है तो यह शामी वग़ैरह की 'उकूद अद-दुरिया' वग़ैरह में है, लेकिन इस पर मुतूँ और फतवे का जज़्म तो यह आम किताबों में मौजूद है यहाँ तक कि इसको मज़हब कहा गया है, आप इस पर अबू अब्दुल्ला तिमिरताशी की नस (स्पष्ट पाठ) सुन चुके हैं और शेख-ज़ादा और मुदक्किह (सूक्ष्म) हस्कफी ने उनकी पैरवी की है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

संक्षेप में, इमाम का मज़हब शक्ति, गरिमा, स्थिरता और सुदृढ़ता के उच्चतम स्तर पर स्थित है, "इस प्रकार कि किसी चिल्लाने वाले की चीख इसके पक्षों को नहीं हिला सकती और न ही किसी शक्तिशाली का आक्रमण इसके स्तंभों को विचलित कर सकता है। और मैं कहता हूँ: और अल्लाह की मदद से ही सफलता है" (अर्थात इसके पक्षों पर किसी की चीख का कोई प्रभाव नहीं पड़ा और न ही इसके स्तंभों को किसी शक्तिशाली की शक्ति ने हिलाया, और मैं यह कहता हूँ जबकि सफलता केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से है)। जब इस कला के जानकार हमारे इस पाठ सारांश और सुंदर संकेतों पर गहरी नज़र डालेंगे, तो इंशाअल्लाह, यह दोपहर के सूरज और चौदहवीं के चाँद की तरह स्पष्ट हो जाएगा कि यहाँ इमाम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का मज़हब कई कारणों से विरोधी और विरोधाभासी विचारों पर स्पष्ट श्रेष्ठता रखता है। भले ही वे अन्य विचार भी फतवा और तसहीह (सुधार) के साथ उल्लेखित हों, क्योंकि फतवा में पूर्ण अंतर समानता या बराबरी को अनिवार्य नहीं करता।

पहला: आम मुतूँ(मूल ग्रंथों) ने इस पर जज़्म (दृढ़ निश्चय) किया है, और विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि मुतूँ शरह (व्याख्याओं) पर और शरह फतावा पर प्रधानता रखते हैं, "और इसे वह हर व्यक्ति

जानता है जिसे फिक्ह (धर्मशास्त्र) का ज्ञान है।" अल्लामा ज़ैन बिन नुजैम अल-मिस्री 'अल-बहर अल-रैक' में फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स]: "जब तसहीह (सुधार) और फतवा में मतभेद हो, तो मुतूँ के निरपेक्ष कथनों के अनुरूप कार्य करना बेहतर है।"

[उर्दू अनुवाद का हिंदी]: जब तसहीह और फतवा में मतभेद पाया जाए तो फिर मुतूँ की सहमति में कार्य करना बेहतर है। (त)

अल्लामा बीरी 'शरह अल-अशबाह' में इमाम के मज़हब के विरुद्ध कुछ स्थानों पर फतवा दिए जाने का ज़िक्र करने के बाद कहते हैं:

[अरबी बॉक्स]: "यह तब उचित होना चाहिए जब मुतूँ वालों ने तसहीह का ज़िक्र न किया हो; अन्यथा फैसला वही होगा जो मुतूँ में है।"

[उर्दू अनुवाद का हिंदी]: यह उस समय उचित है जब मुतूँ में तसहीह का ज़िक्र न हो, अन्यथा हुक्म वही होगा जो मुतूँ ने बयान किया है।

---

1 अल-बहर अल-रैक, किताबुस सलात, कज़ाए फवाइत का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/86.

وتأخیرہ الدلیل واما انھما ھی ظاھر الروایۃ عن الامام فالشامی وغیرہ في العقود الدریۃ وغیرھما و امام الجزم بہ في المتون والافتاء بہ في عامۃ المعتبرات حتی کان ھو المذھب فقد سمعت نص المولی ابی عبد اللہ محمد بن عبد اللہ التمرتاشی وتبعہ أفندی شیخی زادہ و المدقق الحصکفی، واللہ تعالٰی اعلم۔

اور اس کی دلیل کو مؤخر کرنے کا مقتضی ہے، لیکن یہ کہ امام سے یہ ظاہر روایت ہے تو یہ شامی وغیرہ کی عقود الدریہ وغیرہ میں ہے، لیکن اس پر متون اور فتوٰی کا جزم تو یہ عام کتب میں موجود ہے حتی کہ اس کو مذہب کہا ہے، آپ اس پر ابو عبد اللہ تمرتاشی کی نص سن چکے ہیں اور شیخی زادہ اور مدقق حصکفی نے ان کی اتباع کی ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

بالجملہ مذہب امام غایت درجہ قوت وجلالت وثبات و متانت پر واقع ہے، بحیث لاتزعزع جوانبہ صیحۃ صائح ولا تزلزل ارکانہ صولۃ صائل و انا اقول: واللہ التوفیق (ایسے کہ اس کے اطراف کو کسی کی چیخ نے متاثر نہ کیا اور نہ ہی اس کے ستونوں کو کسی طاقتور کی طاقت نے جنبش دی، اور میں کہتا ہوں حالانکہ توفیق اللہ تعالٰی ہی سے ہے۔ت) ممارس فن جب بہ نگاہِ امعانِ ہمارے اس تلخیص عبارت و تحسین اشارات پر نظر کریں تو انشاء اللہ تعالٰی اس پر مہرِ نیمروز ماہِ نیم ماہ کی روشن روشن و بین ہو گا کہ یہاں مذہب امام رضی اللہ تعالٰی عنہ بوجوہ کثیرہ اور اقوال پر جو اس کے مخالف و منافی ہیں ترجیح واضح رکھتا ہے۔ اگرچہ وہ بھی مندیل بالا فتاء والتصحیح ہوں کہ مطلقاً اختلاف فتوی مستلزم تعادل واستواء نہیں۔

اوّلاً: عامہ متون نے اس پر جزم کیا اور علماء تصریح فرماتے ہیں کہ متون شروح اور شروح فتاوٰی پر مقدم ہیں وھذا یعرفه کل من له معرفة في الفقه (اس کو فقہ کی معرفت والا ہر ایک جانتا ہے۔ ت) علامہ زین بن نجیم مصری بحر الرائق میں فرماتے ہیں:

اذا اختلف المتصحیح والفتوی فالعمل بما وافق اطلاق المتون اولٰی۔

جب تصحیح اور فتوٰی میں اختلاف پایا جائے تو پھر متون کی موافقت میں عمل اولٰی ہے۔ (ت)

علامہ بیری شرح اشباہ میں غیر مذہب امام پر بعض جگہ فتوی دیا جانا ذکر کر کے کہتے ہیں:

ینبغی ان یکون ھذا عند عدم ذکر اھل المتون للتصحیح والا فالحکم بما فی المتون

یہ اس وقت مناسب ہے جب متون میں تصحیح کا ذکر نہ ہو ورنہ حکم وہی ہو گا جو متون نے بیان کیا

---

1 بحر الرائق کتاب الصلوۃ باب فی قضاء الفوائت ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۸۶/۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

As it is not hidden, because in such cases, the ruling becomes 'Mutawatir' (consecutive/widely reported). (T)

Muhaqqiq Shami Afandi writes in his marginalia while discussing the Mufti's choice at the time of difference of opinion:

I say: It is appropriate to restrict the (Mufti's) choice also with the condition that neither of the two opinions is in the 'Mutun' (primary texts), based on what we have just cited from al-Biri, and what is in 'Qadha al-Fawa'it' of 'al-Bahr' that when there is a difference between the authentication ('Tashih') and the 'Fatwa', then acting according to what agrees with the 'Mutun' is more appropriate. (T)

Secondly: This opinion is the "Opinion of the Imam", and we do not deviate from the Imam's opinion unless there is a necessity or weakness of evidence. And what weakness could there be here, where there is strength and fame? Scholars explicitly state that the Imam's opinion should not be abandoned even if other masters (Mashaikh) give a fatwa on a different opinion, let alone when the fatwa of the majority of great elders is towards it. How then can it be abandoned? It is stated in 'Bahr al-Ra'iq':

From this it becomes clear that fatwa is not given and action is not taken except according to the opinion of Imam al-A'zam (Abu Hanifa). One should not deviate from it towards the opinion of both (his students, Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani) or either of them, or anyone else, except due to a necessity such as the weakness of evidence or a prevailing practice ('ta'amul') to the contrary, like the case of sharecropping ('muzara'ah'), even if the masters clarify that the fatwa is on the opinion of the two.

From this it becomes clear that fatwa will be given and action will be taken based on the opinion of Imam Abu Hanifa (Radi Allahu Anhu). There will be no deviation towards the opinion of the Sahibayn (his two main students) or one of them or anyone else, unless the presented evidence is weak or there is a practical consensus ('ta'amul') against it, like the practice of sharecropping. Otherwise, the fatwa will absolutely be on the Imam's opinion, even if the scholars explicitly state that the fatwa is on the opinion of the Sahibayn. (T)

Similarly, the learned scholar Khair al-Din al-Ramli mentioned in his 'Fatawa':

1. Radd al-Muhtar, referring to Sharh al-Biri, Introduction of the book, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/49.
2. Radd al-Muhtar, Introduction of the book, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/49.
3. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, H.M. Saeed Company Karachi, 1/22.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

जैसा कि छिपा नहीं है क्योंकि ऐसे में वह हुक्म मुतवातिर (प्रसिद्ध) हो जाता है। (त)

मुहक़्क़िक़ शामी अफ़ंदी हाशिया (टीका) में मुफ़्ती के चयन के विषय पर मतभेद के समय लिखते हैं:

मैं कहता हूँ: मुफ़्ती के अधिकार पर यह पाबंदी भी उचित है कि जब 'मुतून' (मूल ग्रंथों) में कोई मत न हो तो फिर उसे अधिकार है, जैसा कि अभी हमने 'बीरी' से उद्धृत किया है, और जैसा कि 'अल-बहर' के'क़ज़ा अल-फ़वाइत' में है कि जब प्रमाणीकरण ('तसहीह') और 'फ़तवा' में मतभेद पाया जाए तो 'मुतून' के अनुकूल कार्य करना बेहतर है। (त)

दूसरा: यह मत "इमाम का मत" है और हम इमाम के मत से तब तक नहीं हटते जब तक कि कोई ज़रूरत या प्रमाण की कमज़ोरी न हो। और यहाँ कैसी कमज़ोरी, जहाँ शक्ति और प्रसिद्धि है? विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि इमाम के मत को नहीं छोड़ा जाना चाहिए, भले ही अन्य विद्वान ('मशायख़') किसी दूसरे मत पर फ़तवा दें, तो फिर उस स्थिति में कैसे छोड़ा जा सकता है जब बहुमत बुज़ुर्गों का फ़तवा इसी ओर हो। 'बहर अर-राइक़' में लिखा है:

इससे यह स्पष्ट हो गया कि इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के मत के अलावा न तो फ़तवा दिया जाएगा और न ही उस पर अमल किया जाएगा। उनके मत से हटकर दोनों (शागिर्दों) या उनमें से किसी एक या किसी और के मत को नहीं अपनाया जाएगा, सिवाय किसी ज़रूरत के जैसे प्रमाण की कमज़ोरी या इसके विरुद्ध कोई व्यावहारिक प्रचलन ('तआमुल') हो, जैसे बटाई पर खेती ('मुज़ारअत'), भले ही विद्वान स्पष्ट कर दें कि फ़तवा दोनों के मत पर है।

इससे यह बात स्पष्ट हो गई कि इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मत पर फ़तवा दिया जाएगा और अमल किया जाएगा, और साहिबैन (रहमतुल्लाहि अलैहिम) या उनमें से किसी एक या किसी अन्य के मत की ओर रुख़ नहीं किया जाएगा जब तक कि प्रस्तुत प्रमाण कमज़ोर न हो या उसके विरुद्ध कोई व्यावहारिक प्रचलन न हो, जैसे मुज़ारअत का प्रचलन। अन्यथा, फ़तवा पूरी तरह से इमाम साहब के मत पर होगा, भले ही विद्वान स्पष्ट रूप से कह दें कि फ़तवा साहिबैन के मत पर है। (त)

इसी तरह, विद्वान खैर अल-दीन अल-रम्ली ने अपने फ़तावा में उल्लेख किया है:

1. रद्द अल-मुह्तार, शरह अल-बीरी के हवाले से, पुस्तक की भूमिका, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, १/४९।
2. रद्द अल-मुह्तार, पुस्तक की भूमिका, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, १/४९।
3. बहर अर-राइक़, नमाज़ की किताब, एच.एम. सईद कंपनी कराची, १/२२।

पृष्ठ 415/692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

کما لا یخفی لانھا صارت متواترہ ۱۔ جیسا کہ مخفی نہیں کیونکہ ایسے میں وہ حکم متواتر ہو جاتا ہے۔(ت)

محقق شامی آفندی حاشیہ در میں بحث تخییر مفتی وقت اختلاف میں لکھتے ہیں:

اقول: وینبغی تقیید التخییر ایضا بما ذا لم یکن احد القولین فی المتون لما قد مناہ انفاً عن البیری ولما فی قضاء الفوائت من البحر من انہ اذا اختلف التصحیح والفتوی فالفعل بما وافق المتون اولی ۲۔ میں کہتا ہوں اور مفتی کے اختیار پر یہ پابندی بھی مناسب ہے کہ جب متون میں کوئی قول نہ ہو تو پھر اسے اختیار ہے جیسا کہ ابھی ہم نے بیری سے نقل کیا ہے اور بحر کے قضاء الفوائت سے نقل کی وجہ سے کہ جب تصحیح اور فتاوی میں اختلاف پایا جائے تو متون کے موافق عمل بہتر ہے۔ (ت)

ثانیا: یہ قول "قولِ امام ہے اور ہم قولِ امام سے عدول نہیں کرتے جب تک کوئی ضرورت یا ضعفِ حجت نہ ہو اور یہاں ضعف کیسا، جو قوت و شہرت ہے، علماء تصریح فرماتے ہیں کہ قولِ امام نہ ترک کیا جائے اگرچہ مشائخ دوسرے قول پر فتوی دیں چہ جائے آنکہ جمہور اکابر کا فتوی اسی طرف ہو۔ پھر اسے مہجور کیا جائے، بحر الرائق میں ہے:

بھذا ظھر انہ لا یفتی ولا یعمل الا بقول الامام الاعظم ولا یعدل عنہ الی قولھما او قول احد ھما او غیرھما الا لضرورۃ من ضعف دلیل او تعامل بخلافہ کالمزارعۃ وان صرح المشائخ بان الفتوی علی قولھما ۳۔ اس سے یہ بات واضح ہوگئی کہ امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے قول پر فتوی دیا جائے گا اور عمل کیا جائے گا اور صاحبین رحمہم اللہ یا ان میں سے ایک یا کسی غیر کے قول کی طرف عدول نہ کیا جائے گا الا یہ کہ پیش کردہ دلیل کمزور ہو یا تعامل اس کے خلاف ہو مثلا

مزارعت کا تعامل ورنہ مطلقاً فتوی امام صاحب کے قول پر ہوگا اگرچہ مشائخ تصریح بھی کردیں کہ فتوی صاحبین کے قول پر ہیں۔ (ت)

اسی طرح علامہ فہامہ خیر الدین رملی نے اپنے فتاوی میں ذکر فرمایا:

۱ رد المحتار بحوالہ شرح البیری مقدمۃ الکتاب دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۹ ۲ رد المحتار مقدمۃ الکتاب دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۹ ۳ بحر الرائق کتاب الصلوٰۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

And the first thing established with us is that the fatwa is not given etc., and its end is because he is the master of the school and the foremost Imam. [1]	**Firstly, it is an established matter among us that the fatwa and practice will only be according to the statement of the Imam [Abu Hanifa], and secondly, he is the master of the school and also the first Imam. (T)**

In Radd al-Muhtar it is stated:

Similarly, he [the Mufti] will not have a choice (i.e., in case of differing fatwas, the Mufti does not have the discretion to give a fatwa according to his own will) when one of them is the statement of the Imam and the other is the statement of someone else. Because when two rectifications conflict, they cancel each other out, so we return to the original principle, which is the precedence of the Imam's statement. [2] etc.	**Similarly, he [the Mufti] will not be at liberty (meaning at the time of difference in fatwas, the Mufti does not have the authority to give a fatwa of his own choice) when there is a statement of the Imam and in competition there is a statement of someone else, because in the case of a conflict, both statements fall away, so we will return to the original principle and that is the precedence of the Imam's statement, etc. (T)**

Thirdly: This is the view of the majority of the Sahaba and Tabi'un, to the extent that it is said to be close to consensus (ijma'):

And there is no doubt that the statement of the majority, among whom is our Imam, is better for us than some who are not among them.	**There is no doubt that the majority, among whom our Imam is also included, is better for us than those who are not included in the majority. (T)**

Fourthly: A Hadith has been narrated from the Master of the World (Peace and blessings of Allah be upon him) himself in this regard, unlike other schools where the name of a marfu' (elevated) Hadith was not even heard.

Fifthly: Great Imams who give fatwas based on the Imam's statement, who are masters of preference and recognized fatwa-giving authorities, unanimously pointed at with fingers, like Imam Abu al-Layth Samarqandi, Imam al-Muhaqqiq Burhan al-Din Marghinani, Imam Zahir al-Din Marghinani, Imam Iftikhar al-Milla wa al-Din Tahir

bin Bukhari, and others among the great luminaries (may Allah the Almighty have mercy on them all). Contrary to the school of the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), where the fatwa on it was mostly reported with terms of dislike and ambiguity. "Some people gave fatwa based on their [Sahibayn] statement" [3] (Some people have given a fatwa on the statement of the Sahibayn. T) Elsewhere it is: "The statement of some of them is what the fatwa is based on" [4] (Some have this...

---

[1] Fatawa Khayriyya, Book of Testimonies, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/33 [2] Radd al-Muhtar, Introduction to the Book, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/49 [3] Fatawa Khayriyya, Book of Hires, Chapter on the Guarantee of the Hireling, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/139 [4] Fatawa Khayriyya, Book of Hires, Chapter on the Guarantee of the Hireling, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/141

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

और हमारे पास पहला स्थापित तथ्य यह है कि फ़तवा नहीं दिया जाता... और इसका अंत यह है कि वह मज़हब के स्वामी और अग्रणी इमाम हैं। [1]

पहली बात यह है कि हमारे यहाँ यह एक स्थापित तथ्य है कि फ़तवा और अमल इमाम साहब के कथन पर ही होगा, और दूसरी बात यह है कि आप ही मज़हब के स्वामी और प्रथम इमाम भी हैं। (त)

रद्दुल मुहतार में है:

इसी तरह (मुफ़्ती) चयन नहीं करेगा (अर्थात फ़तवा में मतभेद के समय मुफ़्ती को अपनी इच्छा से फ़तवा देने का विकल्प नहीं है) यदि उनमें से एक इमाम का कथन हो और दूसरा किसी और का कथन हो। क्योंकि जब दो शुद्धिकरण परस्पर टकराते हैं, तो वे गिर जाते हैं, अतः हम मूल की ओर लौटते हैं और वह इमाम के कथन की प्राथमिकता है। [2] आदि।

इसी तरह (मुफ़्ती) अधिकार संपन्न नहीं होगा (अर्थात फ़तवा में मतभेद के अवसर पर मुफ़्ती को अपनी मर्जी का फ़तवा देने का अधिकार नहीं है) जबकि एक इमाम साहब का कथन हो और मुक़ाबले में किसी और का कथन हो, क्योंकि टकराव की स्थिति में दोनों कथन गिर जाते हैं तो हम मूल की ओर लौटेंगे और वह इमाम के कथन का अग्रणी होना है आदि। (त)

तीसरा: सहाबा और ताबिईन के बहुमत का यही कथन है, यहाँ तक कि इसे इज्मा (सर्वसम्मति) के निकट कहा गया है:

और इसमें कोई संदेह नहीं है कि बहुमत का कथन, जिसमें हमारे इमाम भी शामिल हैं, हमारे लिए उन कुछ के मुकाबले बेहतर है जो उनमें से नहीं हैं।

इसमें कोई संदेह नहीं है कि बहुमत, जिनमें हमारे इमाम भी हों, वे हमारे लिए उन लोगों के मुक़ाबले में बेहतर हैं जो बहुमत में शामिल न हों। (त)

चौथा: स्वयं हुज़ूर आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस बारे में हदीस वर्णित है, अन्य मज़हबों के विपरीत कि वहाँ मरफ़ू हदीस का नाम भी सुनने में नहीं आया।

पांचवां: इमाम के कथन पर फ़तवा देने वाले महान इमाम, जो वरीयता और फ़तवा देने के स्वामी और सर्वसम्मति से प्रसिद्ध हैं, जिन्हें उंगलियों से इंगित किया जाता है, जैसे इमाम अबुल लैस समरकंदी,

इमाम मुहक़्क़िक़ बुरहानुद्दीन मरग़ीनानी, इमाम ज़हीर उद्दीन मरग़ीनानी, इमाम इफ़्तिख़ारुल मिल्लत वद्दीन ताहिर बिन बुख़ारी और अन्य महान बुज़ुर्ग (अल्लाह उन सब पर रहम करे)। साहिबैन के मज़हब के विपरीत कि उस पर फ़तवा अक्सर नापसंदगी और अस्पष्टता के शब्दों के साथ रिपोर्ट किया गया। "कुछ लोगों ने साहिबैन के कथन पर फ़तवा दिया है" [3] (कुछ लोगों ने साहिबैन के कथन पर फ़तवा दिया है। त) दूसरी जगह है: "उनमें से कुछ का कथन है जिस पर फ़तवा दिया जाता है" [4] (कुछ ने यह...

---

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुश शहादात, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/33 [2] रद्दुल मुहतार, मुकद्दमतुल किताब, दार इह्याउत तुरास अल-अरबी बेरुत, 1/49 [3] फ़तावा खैरिया, किताबुल अजारात, बाबु ज़मानिल अजीर, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/139 [4] फ़तावा खैरिया, किताबुल अजारात, बाबु ज़मानिल अजीर, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/141

واوله المقرر عندنا انه لایفتی الخ وأخره لانه صاحب المذهب والامام المقدم۔[1]

پہلی بات یہ ہے کہ ہمارے ہاں مسلمہ امر ہے کہ فتوی اور عمل امام صاحب کے قول پر ہی ہوگا، اور دوسری بات یہ ہے کہ آپ ہی صاحب مذہب اور اول امام بھی۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

وکذا لا یتخیر (ای المفتی فی الافتاء بماشاء عند اختلاف الفتیا) لوکان احدهما قول الامام والاخر قول غیره لانه لما تعارض التصحیحان تساقطا فرجعنا الی الاصل وهو تقدیم قول الامام[2] الخ۔

یونہی مختار نہ ہوگا (یعنی فتاوی میں اختلاف کے موقع پر مفتی کو اپنی مرضی کا فتوی دینے کا اختیار نہیں) جبکہ ایک امام صاحب کا قول ہو اور مقابلہ میں کسی غیر کا قول ہو، کیونکہ تعارض کی صورت میں دونوں قول ساقط ہوجاتے ہیں تو ہم اصل کی طرف راجع ہوں گے اور وہ امام کے قول کا مقدم ہونا ہے الخ۔ (ت)

ثالثاً: جمہور صحابہ و تابعین کا یہی قول ہے یہاں تک کہ قریب اجماع کہا گیا:

ولاشك ان قول الجمهور الذین منهم امامنا خیر لنا من بعض لیس هو منهم۔

اس میں شک نہیں جمہور جن میں ہمارے امام بھی ہوں وہ ہمارے لئے بہتر ہیں ان لوگوں کے مقابلہ میں جو جمہور میں شامل نہ ہوں۔ (ت)

رابعاً: خود حضور عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے اس بارہ میں حدیث مروی ہے، بخلاف اور مذاہب کے کہ وہاں حدیث مرفوع کا نام بھی سننے میں نہ آیا۔

خامساً: قول امام پر فتوی دینے والے اجلہ ائمہ مالکان از مہ ترجیح وافتاء معروفین بالاتفاق مشار الیہم بالبنان ہیں جیسے امام ابوللیث سمرقندی و امام محقق برہان الدین مرغنیانی و امام ظہیر الدین مرغنیانی وامام افتخار الملۃ والدین طاہر بن بخاری و غیرہم من الجلۃ الاکابر رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین۔ بخلاف مذہب صاحبین کہ اس پر فتوی غالباً بالفاظ نقارت وابہام منقول ہوا۔ من الناس من افتی بقولھما[3] (بعض لوگوں نے صاحبین کے قول پر فتوی دیا ہے۔ ت) دوسری جگہ ہے: قول بعضھم بہ یفتی[4] (بعض نے یہ

---

[1] فتاوی خیریہ کتاب الشہادات دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۳۳ [2] ردالمحتار مقدمۃ الکتاب داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۹ [3] فتاوی خیریہ کتاب الاجارات باب ضمان الاجیر دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۳۹

[4] فتاوی خیریہ کتاب الاجارات باب ضمان الاجیر دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۴۱

Fatawa Rizviyah Volume 19

It has been ruled as a fatwa. (T) It is stated in the commentary of 'Kanz': "Some have given the fatwa on this basis" [1] (T). It is stated in 'Khulasat-ul-Fatawa' and 'Bazzaziyah': "Some scholars have adopted the opinion of the two companions [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad]" [2] (T). Perhaps these are the reasons that in as many books as are currently before this humble servant, it is frequently found that only the Imam's [Abu Hanifa's] opinion is cited for fatwa, and the opinion of the two companions is kept devoid of preference, and the opposite was never stated. This shows that the scholars were not satisfied with the opinion of the two companions. The ruling of 'Tabyin' is: "Fatwa shall be given according to the opinion of the two companions" [3] (Fatwa shall be given on the word of the two companions. T). Thus, the difference between those great pillars of the school of thought and the learned Zayla'i is unknown to no one.

Sixthly: The fatwa of the majority (Jumhoor) is towards this side.

[Arabic Box 1] لما مر ان قد جعل الفتوى عليه فى عامة المعتبرات۔ | As it was mentioned that fatwa was issued on it in general reliable books. (T)

And the opinion of the majority is always supported and never abandoned.

[Arabic Box 2] الشامى عن الحاوى القدسى ان اختلفوا يوخذ بقول الاكثرين ثم الاكثرين مما اعتمد عليه الكبار المعروفون منهم كابى حفص وابى جعفر وابى الليث والطحاوى وغيرهم ممن يعتمد عليه 4۔ | Allama Shami narrates from Al-Hawi al-Qudsi that if the jurists differ, the opinion of the majority is taken, then the majority among those whom the well-known elders have relied upon, such as Abu Hafs, Abu Ja'far, Abu al-Layth, al-Tahawi, and others who are relied upon. (T)

Seventhly: One of the Imams who gave a fatwa on this opinion is Allama Fakhr al-Millah wa al-Din Hasan bin Mansoor Uz-Jandi (may Allah have mercy on him). He is a master in the field of legal preference (tarjih) and authentication (tas-hih). Scholars explicitly state that his authentication takes precedence over that of others, and one should not deviate from his fatwa. Allama Khayr al-Din al-Ramli states in the marginalia of Jami' al-Fusulayn:

[Arabic Box 3] عليك بما في الخانية فان قاضيخان من اهل التصحيح والترجيح 5۔ | Following what is in [Fatawa] al-Khaniyah is mandatory for you because Qadikhan is among the people of authentication and preference (T).

Footnotes: 1. Ramz al-Haqa'iq Sharh Kanz al-Daqaiq, Book of Hire, Chapter on Liability of the Employee, Maktaba Nooria Rizvia, Sukkur, 2/156. 2. Khulasat al-Fatawa, Book of Hire, Section Six, Maktaba Habibia, Quetta, 3/136. 3. Tabyin al-Haqa'iq, Book of Hire, Chapter on Liability of the Employee, Al-Matba'ah al-Kubra, Bulaq, Egypt, 5/135. 4. Radd al-Muhtar, Introduction to the book, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/48. 5. Al-La'ali al-Durriya fi al-Fawa'id al-Khayriyya, Marginalia of Jami' al-Fusulayn, Chapter Eighteen, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/246.

फतावा रिज़विया खंड 19

फतवा दिया गया है। (त) 'कंज' की व्याख्या में है: "कुछ ने इसी पर फतवा दिया है" [1] (त)। 'खुलासा' और 'बज़्ज़ाज़िया' में है: "कुछ विद्वानों ने दोनों साथियों [इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद] के मत को अपनाया है" [2] (त)। शायद यही कारण हैं कि इस समय इस विनम्र सेवक के सामने जितनी भी पुस्तकें हैं, उनमें अक्सर यह पाया जाता है कि केवल इमाम [अबू हनीफा] के मत पर फतवा उद्धृत किया गया है और दोनों साथियों के मत को प्राथमिकता से रहित रखा गया है, और इसका उल्टा कभी नहीं कहा गया। इससे पता चलता है कि विद्वान दोनों साथियों के मत से संतुष्ट नहीं थे। 'तबीन' का निर्णय है: "दोनों साथियों के मत पर फतवा दिया जाएगा" [3] (दोनों साथियों के मत पर फतवा दिया जाएगा। त)। अतः मज़हब के उन महान स्तंभों और विद्वान ज़ैलई के बीच जो अंतर है, वह किसी से छिपा नहीं है।

छठा: बहुमत (जमहूर) का फतवा इसी पक्ष में है।

[अरबी बॉक्स 1] لما مر ان قد جعل الفتوی علیه فی عامة المعتبرات۔ | जैसा कि बताया गया है कि सामान्य विश्वसनीय पुस्तकों में इस पर फतवा स्थापित किया गया है। (त)

और बहुमत का मत हमेशा समर्थित होता है और कभी त्यागा नहीं जाता।

[अरबी बॉक्स 2] الشامی عن الحاوی القدسی ان اختلفوا یوخذ بقول الاکثرین ثم الاکثرین مما اعتمد علیه الکبار المعروفون منهم کابی حفص وابی جعفر وابی اللیث والطحاوی وغیرهم ممن یعتمد علیه 4۔ | अल्लामा शामी ने 'अल-हावी अल-कुदसी' से उद्धृत किया है कि यदि न्यायविदों में मतभेद हो, तो बहुमत की राय ली जाती है, फिर उन लोगों में बहुमत जिन्हें प्रसिद्ध बुजुर्गों ने भरोसा किया है, जैसे अबू हफ़्स, अबू जाफर, अबू अल-लैथ, अल-तहावी और अन्य जो विश्वसनीय लोग हैं। (त)

सातवां: इस मत पर फतवा देने वाले इमामों में से एक अल्लामा फख्र अल-मिल्लह व अल-दीन हसन बिन मंसूर उज़-जंदी (अल्लाह उन पर दया करे) हैं। वह कानूनी प्राथमिकता (तरजीह) और प्रमाणीकरण (तसहीह) के क्षेत्र में माहिर हैं। विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि उनका प्रमाणीकरण दूसरों के प्रमाणीकरण पर हावी है, और उनके फतवे से विचलित नहीं होना चाहिए। अल्लामा खैर अल-दीन अल-रमली 'जामी अल-फुसुलैन' के हाशिये में कहते हैं:

[अरबी बॉक्स 3] .5 عليك بما في الخانية فان قاضيخان من اهل التصحيح والترجيح | तुम्हें वह मानना अनिवार्य है जो [फतावा] अल-खानिया में है, क्योंकि काजीखान प्रमाणीकरण और प्राथमिकता के लोगों में से हैं। (त)

पाद टिप्पणियाँ: 1. रम्ज़ अल-हकाइक शरह कंज अल-दकाइक, किताब अल-इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, मकतबा नूरिया रिज़विया, सक्खर, 156/2। 2. खुलासा अल-फतावा, किताब अल-इजारा, छठा खंड, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 136/3। 3. तबीन अल-हकाइक, किताब अल-इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, अल-मतबा अल-कुबरा, बुलाक, मिस्र, 135/5। 4. रद्द अल-मुह्तार, पुस्तक की प्रस्तावना, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 48/1। 5. अल-लाली अल-दुरिया फि अल-फवाइद अल-खैरिया, हाशिय्या जामी अल-फुसुलैन, अठारहवां खंड, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 246/1।

فتوٰی دیا ہے۔ ت) شرح کنز میں ہے: بہ یفتی بعضھم 1 (اسی پر بعض نے فتوٰی دیا ہے۔ ت) خلاصہ وبزازیہ میں ہے: بعض العلماء اخذوا بقولھما 2 (بعض علماء نے صاحبین کا قول لیا ہے۔ ت) شاید یہی وجوہ ہیں کہ جس قدر کتابیں اس وقت فقیر کے پیش نظر ہیں ان میں یہ تو بکثرت ہے کہ صرف قول امام پر فتوٰی نقل کیا اور قول صاحبین کو ترجیح سے معرٰی رکھا اور اس کا عکس ہر گز نہ فرمایا جس سے ظاہر کہ علماء قول صاحبین پر مطمئن نہیں رہے تبیین کا حکم بقولھما یفتی 3 (صاحبین کے قول پر فتوٰی دیا جائے گا۔ ت) سو ان اکابر اساطین مذہب اور فاضل زیلعی میں جو فرق ہے کسی سے معلوم نہیں۔ سادسًا: جمہور کا فتوٰی اسی طرف ہے، لما مر ان قد جعل الفتوی علیہ فی عامۃ المعتبرات۔ | جیسا کہ گزرا کہ عام معتبر کتب میں اس پر فتوٰی جاری ہوا۔ (ت) اور قول جمہور ہمیشہ منصور و غیر مہجور۔ الشامی عن الحاوی القدسی ان اختلفوا یوخذ بقول الاکثرین ثم الاکثرین مما اعتمد علیہ الکبار المعروفون منھم کابی حفص وابی جعفر وابی اللیث والطحاوی وغیرھم ممن یعتمد علیہ 4۔ | علامہ شامی نے حاوی قدسی سے نقل کیا کہ اگر فقہاء کا اختلاف ہو تو اکثریت کے قول کو لیا جائے گا پھر اکثریت ان لوگوں کی جن پر مشہور اکابر نے اعتماد کیا ہو ان میں جیسا کہ ابو حفص، ابو جعفر، ابواللیث اور طحاوی و غیرہم معتمد علیہ لوگ ہیں۔ (ت) سابعًا: اس قول پر فتوٰی دینے والے ایک امام علامہ فخر الملۃ والدین حسن بن منصور اوز جندی ہیں رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ اور یہ امام فارس میدان ترجیح و تصحیح ہیں جن کی نسبت علماء تصریح فرماتے ہیں کہ ان کی تصحیح دوسروں کی تصحیح پر مقدم ہے، ان کے فتوٰی سے عدول نہ کیا جائے، علامہ خیر الدین رملی حاشیہ جامع الفصولین میں فرماتے ہیں: علیك بما في الخانیۃ فان

قاضیخان من اھل التصحیح والترجیح 5۔ | خانیہ کا بیان کردہ تجھ پر لازم ہے کیونکہ قاضیخان اہل تصحیح و ترجیح میں سے ہیں (ت)

1 رمز الحقائق شرح کنز الدقائق کتاب الاجارۃ باب ضمان الاجیر مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱۵۶/۲ 2 خلاصہ الفتاوی کتاب الاجارۃ الفصل السادس مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳/۱۳۶ 3 تبیین الحقائق کتاب الاجارۃ باب ضمان الاجیر المطبعۃ الکبری بولاق مصر ۵/۱۳۵ 4 ردالمحتار مقدمۃ الکتاب دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/۴۸ 5 اللآلی الدریۃ فی الفوائد الخیریۃ حاشیہ جامع الفصولین الفصل الثامن عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۴۶

Allama Qasim states in Tas-hih al-Quduri: "What Qadikhan authenticates among the opinions is prioritized over what others authenticate because he was a Faqih al-Nafs (one with an innate faculty for jurisprudence)." [1] Translation: Qadikhan's authenticated opinion takes precedence over the authentication of others because he is a Faqih al-Nafs. (T)

Syed Ahmad Hamwi quotes and establishes this in Ghamz al-Uyun. The learned Syed Ahmad Tahtawi writes in the marginalia of al-Durr al-Mukhtar: "What appears is reliance on al-Khaniyyah due to their saying that Qadikhan is among the most prominent of those whose authentications are relied upon." [2] Translation: The reason for relying on Qadikhan's statements is the decree of the jurists that Qadikhan is such an illustrious individual whose authentications are trusted. (T)

The learned Muhammad Amin ibn Abidin states in al-Uqud al-Durriyya: "What Qadikhan authenticates is prioritized over what others authenticate." [3] Translation: An authentication by Qadikhan takes precedence over an authentication by others. (T)

Now, by the grace of Allah, the pinnacle of research is established: that in this matter, the opinion of the Imam is undoubtedly the leading and strongest of all opinions, from which one should never deviate without absolute necessity. This was a discussion regarding the core school of thought (asl al-madhhab). If you consider the opinions of later scholars in view of the changing times, then the strong, powerful, preferred, authenticated, and fatwa-standard opinion of a large group of later imams is that if the employee (hired laborer) is a righteous and pious man, there is no liability (daman). If he is treacherous and deceptive, he is liable. If his state is unknown (mastur al-hal), then they should settle for half the price. The author of al-Muhit affirmed this in al-Fawa'id: "As stated in al-Khayriyyah [4] from Jami' al-Fusulayn." Translation: As it is narrated from Jami' al-Fusulayn in al-Khayriyyah. (T)

Many later scholars gave fatwa on this, as in al-Hamidiyyah (as it is in al-Hamidiyyah. T). In fact, Allama Hamid Afandi says that the two illustrious jurists Abu Ja'far and Abu al-Layth also adopted this and say this opinion...

Footnotes: 1. Ghamz 'Uyun al-Basa'ir referencing Tas-hih al-Quduri, Second Section, Book of Hirings (Ijarat), Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/55. 2. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Marriage (Nikah), Chapter on Prohibited Relations, Dar al-

Ma'rifah, Beirut, 2/25. 3. al-Uqud al-Durriyya, Book of Hirings (Ijarat), Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/103. 4. Fatawa Khayriyya, Book of Hiring (Ijarah), Chapter on the Liability of the Employee (Daman al-Ajir), Dar al-Ma'rifah, Beirut, 121/2.

अल्लामा कासिम 'तस्हीह अल-क़ुदूरी' में फरमाते हैं: "क़ाज़ीख़ाँ द्वारा प्रमाणित राय अन्य लोगों द्वारा प्रमाणित राय पर प्राथमिकता रखती है क्योंकि वह फकीह-उल-नफ़्स (स्वयं एक उत्कृष्ट न्यायविद) थे।"[1] अनुवाद: क़ाज़ीख़ाँ की तस्हीह (प्रमाणीकरण) दूसरों की तस्हीह पर मुक़द्दम (प्राथमिक) है क्योंकि वह फकीह-उल-नफ़्स हैं। (त)

सैयद अहमद हमवी 'ग़म्ज़ अल-उयून' में इसे उद्धृत कर पुष्ट करते हैं, फ़ाज़िल सैयद अहमद तहतावी 'हाशिया दुर्रे मुख्तार' में लिखते हैं: "जो बात सामने आती है वह खानिया पर भरोसा है, क्योंकि उनका कहना है कि क़ाज़ीख़ाँ उन प्रमुख लोगों में से हैं जिनके प्रमाणीकरणों पर भरोसा किया जाता है।"[2] अनुवाद: क़ाज़ीख़ाँ के बयान पर एतमाद (भरोसा) की वजह फुक़हा (न्यायविदों) का यह फरमान है कि क़ाज़ीख़ाँ जलील-उल-क़द्र (शानदार) वह शख्स हैं जिनके प्रमाणीकरणों पर एतमाद किया जाता है। (त)

फ़ाज़िल मुहम्मद अमीन इब्ने आबिदीन 'उक़ूद अद-दुर्रिया' में फरमाते हैं: "क़ाज़ी ख़ाँ द्वारा प्रमाणित राय दूसरों द्वारा प्रमाणित राय पर मुक़द्दम है।"[3] अनुवाद: क़ाज़ी ख़ाँ की तस्हीह की हुई राय दूसरों की तस्हीह की हुई राय पर मुक़द्दम है। (त)

अब तो अल्हम्दुलिल्लाह अनुसंधान का शिखर स्थापित हो गया कि इस मसले में इमाम का कौल (कथन) निस्संदेह सभी कथनों में प्रमुख और सबसे सशक्त कथन है, जिससे बिना ज़रूरत के हरगिज़ नहीं हटना चाहिए। यह तो मूल पंथ (अस्ल मज़हब) पर चर्चा थी। यदि समय के परिवर्तन को देखते हुए बाद के विद्वानों (ख़ल्फ़) की राय पर नज़र डालें, तो यहाँ बाद के इमामों (अइम्मा मुतअख़िरीन) के एक बड़े समूह का सशक्त, प्रभावशाली, प्राथमिकता प्राप्त, प्रमाणित और फतवे योग्य कथन यह है कि यदि कामगार (अजीर) एक नेक और धर्मनिष्ठ व्यक्ति है, तो वह ज़िम्मेदार (ज़मान) नहीं है; और यदि वह विश्वासघाती और धोखेबाज़ है, तो ज़िम्मेदार है; और यदि उसका हाल अज्ञात (मस्तूरुल हाल) है, तो आधी कीमत पर समझौता कर लें। 'मुहीत' के लेखक ने 'फ़वाइद' में इसे दृढ़ता के साथ व्यक्त किया है: "जैसा कि खैरिया[4] में जामे' उल-फ़ुसूलैन से उद्धृत है।" अनुवाद: जैसा कि खैरिया में जामे' उल-फ़ुसूलैन से मंकूल (वर्णित) है। (त)

बहुत बाद के मुतअख़िरीन ने इस पर फतवा दिया, जैसा कि 'हामिदिया' में है (त)। बल्कि अल्लामा हामिद आफ़ंदी फरमाते हैं कि दो महान फकीहों अबू जाफर और अबुल लैथ ने भी इसी को अपनाया और फरमाते हैं कि यह कथन...

पाद-टिप्पणियाँ (फुटनोट्स): 1. ग़म्ज़ उयून अल-बसायर, हवाले से तस्हीह अल-क़ुदूरी, अल-फ़न अल-सानी, किताबुल इजारात, इदारतुल कुरआन कराची, 2/55 2. हाशिया अत-तहतावी अलद दुर्रिल मुख्तार, किताबुन निकाह, फ़स्ल फिल मुहर्रमात, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/25 3. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुल इजारात, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 2/103 4. फतावा खैरिया, किताबुल इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 121/2

علامہ قاسم تصحیح القدوری میں فرماتے ہیں: مایصححه قاضیخان من الاقوال یکون مقدما علی مایصححه غیر لانه کان فقیه النفس[1] ۔ قاضیخاں کا تصحیح کردہ قول دوسرے کی تصحیح پر مقدم ہے کیونکہ وہ فقیہ النفس ہیں۔ (ت)

سید احمد حموی غمز العیون میں اسے نقل کرکے مقرر رکھتے ہیں، فاضل سید احمد طحطاوی حاشیہ در مختار میں لکھتے ہیں: الذی یظهر اعتماد فی الخانیة لقولهم ان قاضیخان من اجل من یعتمد علی تصحیحاته[2] ۔ قاضیخاں کے بیان پر اعتماد کی وجہ فقہاء کا یہ فرمان ہے کہ قاضیخاں جلیل الشان وہ شخص ہیں جن کی تصحیحات پر اعتماد کیا جاتا ہے۔ (ت)

فاضل محمد امین ابن عابدین عقود الدریہ میں فرماتے ہیں: مایصححه قاضي خان مقدم علی ما یصححه غیره[3] ۔ قاضی خاں کی تصحیح شدہ غیر کی تصحیح شدہ پر مقدم ہے۔ (ت)

اب تو بحمد اللہ عرش تحقیق مستقر ہوگیا کہ اس مسئلہ میں قولِ امام بلا شبہ امام الاقوال و اقوی الاقوال ہے جس سے بلا ضرورت ہرگز تجاوز نہ چاہئے، یہ تو اصل مذہب پر بحث تھی، اگر بنظر تغیر زمان آرائے خلف پر نظر کیجئے تو یہاں جماعت کثیرہ ائمہ متاخرین کا قول قوی باشوکت مرجح مصحح مفتی بہ یہ ہے کہ اگر اجیر مرد صالح و متدین ہے تو ضمان نہیں، اور خائن دغاباز ہے تو ہے اور مستور الحال ہے تو نصف قیمت پر صلح کرلیں، صاحب محیط نے فوائد میں اس پر جزم فرمایا: کما في الخیریة[4] عن جامع الفصولین ۔ جیسا کہ خیریہ میں جامع الفصولین سے منقول ہے۔ (ت)

بہت بعد متاخرین نے اس پر فتوی دیا، کما في الحامدية (جیسا کہ حامدیہ میں ہے۔ت) بلکہ علامہ حامد آفندی فرماتے ہیں فقیہین جلیلین ابو جعفر وابواللیث نے بھی اسی کو اختیار فرمایا اور فرماتے ہیں یہ قول

1 غمز عیون البصائر بحوالہ تصحیح القدوری الفن الثانی کتاب الاجارات ادارۃ القرآن کراچی ۵۵/۲

2 حاشیہ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب النکاح فصل فی المحرمات دارالمعرفۃ بیروت ۲۵/۲ 3 العقود الدریۃ کتاب الاجارات ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۱۰۳ 4 فتاوی خیریہ کتاب الاجارہ باب ضمان الاجیر دارالمعرفۃ بیروت ۱۲۱/۲

Fatawa Razawiya, Volume 19

It is most superior and safest (1), and this is the fatwa of Imam Jalal-ud-Din Zahidun, as mentioned in *Minh-ul-Ghaffar* and *Al-Tahthawiyyah* (2) (as it is in *Minh-ul-Ghaffar* and *Tahthawi*. - Translator). Allama Khayr-ud-Din al-Ramli, the teacher of the author of *Dur-ul-Mukhtar*, and Allama Sayyid As'ad Madani, the Mufti of Medina Munawwara and student of the author of *Majma-ul-Anhur*, state in their fatwas: *Ma ahsana al-tafsil al-akhir* (3) (How excellent is the final detail! - Translator). The honorable Shami states:

Qad ikhtalafa al-ifta' wa qad sami'ta ma fi al-Khayriyya (4). Fatwas differ, while you have heard the statement from *al-Khayriyya*. (Translator)

In reality, this is at such a high level of refinement, firmness, caution, weightiness, consideration for both parties, preservation of the school of thought, and regard for the times, and it encompasses all virtues, that hearts would naturally lean towards it. Minds troubled by the scattered opinions and fatwas would find peace and tranquility upon hearing it. We hope that if the Imam (Abu Hanifa) had found this era and this statement were presented to him, he would surely have liked it. Based on this statement also, in the matter under discussion (*ma nahnu fihi*), taking compensation (*daman*) is not permissible because the questioner clarifies that he is a professional, reliable, and honest person who has been working for years, and never has any betrayal or negligence in memory occurred from him. After years, by chance, this property was lost from him. In such a way, a person's own property can be lost or destroyed despite complete preservation and full caution; then it will not be said that he is treacherous in his own property.

In short, as far as the scope of jurisprudential insight goes, not imposing compensation in the queried case is the strongest of opinions:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Wa la'in tatanzzalna fala shakka fi shiddati quwwatihi wa annahu min ahsana ma uftiya bihi fala yumkinu hajru al-mufti 'an al-ifta'i bihi abada faya khaybata 'amma man hakama 'alayhi bi-al-ghalat	If we concede as a matter of descent, then there is no doubt in the intensity of its strength, and it is among the best of what has been decreed. Thus, it is never possible to restrict the Mufti from giving a fatwa based on it. Woe to the one who judged it to be wrong!

Note (Ah): Maulvi Amir Ahmad Sahsawani.

1. Al-'Uqud al-Durriyya, Kitab al-Ijarat, Arg Bazar Qandahar Afghanistan, 2/112-113.
2. Hashiyat al-Tahthawi, Kitab al-Ijarat, Bab Daman al-Ajir, Dar al-Ma'rifah Beirut, 4/36.
3. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarat, Bab Daman al-Ajir, Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/141; Al-Fatawa al-As'adiyya, Kitab al-Ijarat, al-Matba'a al-Khayriyya Egypt, 2/276.
4. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarat, Bab al-Ijarat al-Fasida, Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi Beirut, 5/41.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

यह सबसे बेहतर और सबसे सुरक्षित है (१), और यही इमाम जलालुद्दीन ज़ाहिदून का फ़तवा है, जैसा कि मिन्ह-उल-ग़फ़्फ़ार और त़हत़ाविया में है (२) (जैसा कि मिन्ह-उल-ग़फ़्फ़ार और त़हत़ावी में है। - त)। अल्लामा ख़ैर-उद-दीन रम्ली, दुर्र-ए-मुख़्तार के लेखक के उस्ताद, और अल्लामा सैयद असद मदनी, मदीना मुनव्वरा के मुफ़्ती और मज्मअ़-उल-अनहुर के लेखक के शिष्य, अपने फ़तावा में फ़रमाते हैं: मा अहसना अत-तफ़्सील अल-आख़िर (३) (अंतिम विवरण कितना अच्छा है! - त)। फ़ाज़िल शामी फ़रमाते हैं:

क़द इख़्तलफ़ अल-इफ़्ताअ व क़द समिअ़त मा फ़ि अल-ख़ैरिया (४)। फ़तवे अलग-अलग हैं, जबकि आपने ख़ैरिया का बयान सुन लिया है। (त)

और वास्तव में यह इस उच्च दर्जे की सुंदरता, गंभीरता, सावधानी, गरिमा, दोनों पक्षों की रियायत, मज़हब के संरक्षण और समय के लिहाज़ पर आधारित है और तमाम खूबियों का संगम है कि दिल अपने आप इसकी ओर झुक जाएँ और बिखरे हुए बयानों और फ़तवों से परेशान ज़हन इसे सुनकर सुकून और इत्मीनान पाएँ। हमें उम्मीद है कि अगर इमाम (अबू हनीफ़ा) यह ज़माना पाते और यह बात उनके सामने पेश की जाती, तो वह यक़ीनन इसे पसंद फ़रमाते। इस बात पर भी इस ज़ेरे-बहस मसले (मा नहनु फ़ीहि) में मुआवज़ा (ज़मान) लेना जायज़ नहीं है क्योंकि सवाल पूछने वाला साफ़ कहता है कि वह एक पेशेवर, भरोसेमंद और ईमानदार व्यक्ति है जो सालों से काम कर रहा है, और कभी उससे कोई खयानत या याददाश्त में लापरवाही नहीं हुई। सालों बाद अचानक उसके पास से यह माल खो गया। इस तरह तो इंसान का अपना माल भी पूरी सुरक्षा और मुकम्मल सावधानी के बावजूद खो या बर्बाद हो जाता है, फिर यह नहीं कहा जाएगा कि वह अपने माल में ख़ाइन (धोखेबाज़) है।

संक्षेप में, जहाँ तक फ़िक़्ही (धर्मशास्त्रीय) दृष्टि का सवाल है, पूछी गई स्थिति में मुआवज़ा न लेना ही सबसे मज़बूत राय है:

अरबी इबारत	**उर्दू अनुवाद**
व लइन ततन्ज़लना फ़ला शक्का फ़ी शिद्दति क़ुव्वतिही व अन्नहु मिन अहसना मा उफ़्तिया बिही फ़ला युम्किनु हजर अल-मुफ़्ती अ़न	अगर हम बहस के लिए मान भी लें, तो भी इसकी मज़बूती में कोई शक नहीं है और यह फ़तवा देने के लिए सबसे बेहतरीन है, इसलिए मुफ़्ती को कभी भी

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद
अल-इफ़्ताइ बिही अबदा फ़या ख़ैबता अम्मन ह़कमा अ़लैहि बिल-ग़लत़	इस पर फ़तवा देने से नहीं रोका जा सकता। उस शख़्स के लिए नुकसान है जिसने इसे ग़लत कहा।

नोट (अ़ह): मौलवी अमीर अहमद सहसवानी।

---

1. अल-उ़क़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-इजारत, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/112-113.
2. हाशियात अत-त़ह़त़ावी, किताब अल-इजारत, बाब ज़मान अल-अजीर, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 4/36.
3. फ़तावा ख़ैरिया, किताब अल-इजारत, बाब ज़मान अल-अजीर, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 1/141; अल-फ़तावा अल-असदिया, किताब अल-इजारत, अल-मत़्बा अल-ख़ैरिया मिस्र, 2/276.
4. रद अल-मुहत़ार, किताब अल-इजारत, बाब अल-इजारत अल-फ़ासिदा, दार इह़्या अत-तुराथ अल-अ़रबी बेरूत, 5/41.

पृष्ठ ४१९/६९२

سب سے اولٰی اور اسلم ہے ۱اور یہی فتوٰی ہے امام جلال الدین زاہدون کا، کما فی المنح الغفار والطحطاویہ ۲ (جیسا کہ منح الغفار اور طحطاوی میں ہے۔ت) علامہ خیر الدین رملی استاد صاحب در مختار، علامہ سید اسعد مدنی مفتی مدینہ منورہ تلمیذ صاحب مجمع الانہر اپنے فتاوٰی میں فرماتے ہیں: ما احسن التفصیل الاخیر ۳ (آخری تفصیل کیا ہی اچھی ہے۔ ت) فاضل شامی فرماتے ہیں:

قد اختلف الافتاء وقد سمعت ما في الخيرية ۴۔ فتوٰی مختلف ہیں جبکہ آپ نے خیریہ کا بیان سن لیا ہے۔ (ت)

اور فی الواقع یہ اس اعلٰی درجہ نفاست و متانت و احتیاط رزانت و مراعات جانبین و حفظ مذہب و لحاظ زمانہ پر وقع اور تمام خوبیوں کا جامع ہے کہ خواہ مخواہ قلوب اس خاطر جھک جائیں اور تشتت اقوال و فتاوٰی کے پریشان کئے ہوئے ذہن سے سنتے سکون و اطمینان پائیں، ہم امید کرتے ہیں کہ اگر امام یہ زمانہ پاتے اور اس قول کو ان کے حضور عرض کیا جاتا بیشک پسند فرماتے ، اس قول پر بھی مانحن فیہ (زیر بحث مسئلہ) میں ضمان لینا جائز نہیں کہ سائل تصریح کرتا ہے کہ وہ پیشہ ور معتبر دیانتدار ہے سالہا سال سے کام کرتا رہا کبھی اس سے کوئی خیانت حافظہ میں غفلت واقع نہ ہوئی برسوں کے بعد اتفاقا اس کے پاس سے یہ مال گم ہو گیا، یوں تو آدمی کے پاس اپنا مال با وجود حفظ تام و احتیاط کامل ضائع و ہلاک ہو جاتا ہے ، پھر یہ نہ کہا جائے گا کہ وہ اپنے مال میں خائن ہے۔

بالجملہ جہاں تک نظر فقہی کی مجال ہے صورت مستفسرہ میں ضمان نہ آنا ہی اقوی الاقوال ہے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ولئن تتنزلنا فلا شك في شدة قوته وانه من احسن ما افتى به فلايمكن حجر المفتى عن الافتاء به ابدا فياخيبة عم من حكم عليه بالغلط	اگر بطور تنزل مان بھی لیں پھر بھی اس کی قوت میں شک نہیں اور وہ فتویٰ کے لئے نہایت احسن ہے تو کسی وقت بھی مفتی اس پر فتویٰ سے باز نہ رہے، خسارہ ہے اس شخص کو جس نے اس پر غلط ہونے کا ١

عه: مولوی امیر احمد سہسوانی۔

---

1 العقود الدرية كتاب الاجارات ارگ بازار قندہار افغانستان ٢ / ١١٢- ١١٣ 2 حاشية الطحطاوى كتاب الاجارة باب ضمان الاجير دار المعرفة بيروت ۴ / ۳۶ 3 فتاوى خيريہ كتاب الاجارة باب ضمان الاجير دار المعرفة بيروت ١ / ١۴١ ، الفتاوى الاسعدية كتاب الاجارة المطبعة الخيرية مصر ٢ / ٢٧۶ 4 ردالمختار كتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة دار احياء التراث العربى بيروت ۵ / ۴١

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Table Section] Arabic Text: Out of rebellion and envy, and how can that be permissible while fatwas differ there? However, envy is a thorn; whoever it clings to is destroyed. In what we have mentioned, there is a lesson for those who take heed and a reminder for those who wish to remember. This is a small portion of many discussions. If a content jurist is satisfied, then so be it; otherwise, by the grace of Allah, we have armies of speech in the field of this station, containing number, preparation, prowess, and intensity. If he does not desist, he will see, Allah Almighty willing, the dawnings of investigations that shine and dazzle the eyes of the hypocrites, and the lightnings of inquiries that spread and cut the hearts of the opposers. And as for his saying, "I am free from power and strength," indeed there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Almighty. And may Allah Almighty send blessings upon our Master and Leader Muhammad and his family and all his companions, Amen!

Urdu Translation (as it appears on the page): They have passed judgment out of envy and rebellion. Despite the difference in fatwas, what scope is there for this? But envy is such a disease that it destroys whoever it afflicts. And whatever we have mentioned contains a lesson for the thoughtful and a reminder for those seeking counsel. This is an easy summary of many discussions; if a person of understanding is content with it, then it will be sufficient. Otherwise, by the grace of Allah Almighty, we have a treasure of discourse in this matter, which includes quantity, preparation, harshness, and intensity. If he does not desist, then God willing, he will see such brilliant investigations that, upon appearing, will distress the eyes of the hypocrites, and such shining inquiries that will spread and cut through the hearts of the opposers and put an end to his words. And I declare my dissociation from [any personal] power and strength, because power and strength are from no one except Allah Almighty, the Great and Most High. And may the blessings of Allah Almighty be upon our Master and Lord Muhammad and his family and all his companions. Amen! (T)

[Bottom Section] Issue 146: Respected Maulvi Sahib! Qibla and Kaaba of the world, may you be safe! After greetings and respects, your humble servant submits to your noble presence that formerly I used to spend my time in the profession of masonry. Then Munshi Sanaullah Sahib had a madrasa built in Takiya for the teaching of the Holy Quran. In it, he appointed me for the education of children, saying, "You teach the boys the Quran for the sake of Allah, and we will give you four rupees monthly

for the sake of Allah for the food and drink of your family." I accepted this matter and continued teaching, remained content with this salary, and did not take anything from any boy...

फ़तावा रज़विया, खंड 19

[तालिका अनुभाग] अरबी पाठ: विद्रोह और ईर्ष्या के कारण, और वहाँ फ़तवा के मतभेद के साथ यह कैसे जायज़ हो सकता है? लेकिन ईर्ष्या एक काँटा है; जिससे वह चिपक जाता है वह नष्ट हो जाता है। जो हमने ज़िक्र किया है उसमें सबक लेने वालों के लिए नसीहत है और जो याद रखना चाहते हैं उनके लिए याददिहानी है। यह बहुत सारी बहसों का एक संक्षिप्त सारांश है। यदि कोई समझदार फ़क़ीह (विधिवेत्ता) इस पर संतुष्ट हो जाए, तो ठीक है; अन्यथा अल्लाह की कृपा से हमारे पास इस मुकाम के मैदान में कलाम की फौजें मौजूद हैं, जिसमें संख्या, तैयारी, वीरता और तीव्रता है। यदि वह बाज़ नहीं आता, तो इंशाअल्लाह वह ऐसी रोशन तहक़ीक़ात (अनुसंधानों) को देखेगा जो चमकेंगी और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) की आँखों को चौंधिया देंगी, और ऐसी चमकदार तदक़ीक़ात (बारीक जाँचों) को देखेगा जो फैलकर विरोध करने वालों के दिलों को काट देंगी। और उसका यह कहना कि "मैं शक्ति और सामर्थ्य से बेज़ार हूँ", वास्तव में शक्ति और सामर्थ्य केवल अल्लाह के पास है, जो बहुत ऊँचा और महान है। और अल्लाह तआला हमारे आका और मौला मुहम्मद और उनके परिवार और उनके सभी साथियों पर अपनी रहमतें नाज़िल फरमाए, आमीन!

उर्दू अनुवाद: उन्होंने ईर्ष्या और विद्रोह करते हुए फैसला सुनाया है। फ़तवा के मतभेद के बावजूद इसकी क्या गुंजाइश है? लेकिन ईर्ष्या ऐसी बीमारी है कि जिसे लग जाए उसे हलाक (बर्बाद) कर देती है। और जो कुछ हमने ज़िक्र किया है उसमें सोचने वालों के लिए इबरत (सबक) है और नसीहत हासिल करने वालों के लिए उसमें ज़िक्र है। और यह बहुत सी बहसों का एक आसान सारांश है; अगर समझ वाला इस पर संतोष कर ले तो यह काफी होगा। वरना अल्लाह तआला के फ़ज़ल से हमारे पास इस विषय में कलाम का ज़ख़ीरा है, जिसमें संख्या, तैयारी, सख्ती और तीव्रता सब कुछ है। अगर वह बाज़ न आया तो इंशाअल्लाह वह ऐसी रोशन तहक़ीक़ात देखेगा जो प्रकट होकर मुनाफ़िक़ों की आँखों को परेशान कर देंगी, और ऐसी चमकदार तदक़ीक़ात भी जो फैलकर विरोध करने वालों के दिलों को काट देंगी और उसकी बात को खत्म कर देंगी। और मैं इस शक्ति और सामर्थ्य से अलग होने की घोषणा करता हूँ क्योंकि शक्ति और सामर्थ्य अल्लाह तआला महान और बुलंद के सिवा किसी के पास नहीं है। और अल्लाह तआला की रहमतें नाज़िल हों हमारे आका और मौला मुहम्मद और उनके आल (वंश) और असहाब (साथियों) पर। आमीन! (त)

[निचला भाग] मसला 146: जनाब मौलवी साहब! क़िबला ओ काबा, जहान सलामत! आदाब और तस्लीमात के बाद फ़दवी (आपका सेवक) आपकी ख़िदमत में इस तरह अर्ज़ करता है कि कमतरीन (मैं तुच्छ) पहले राजगीरी के पेशे में अपना समय बिताता था। फिर मुंशी सनाउल्लाह साहब ने तकिया में पवित्र कुरान की शिक्षा के लिए एक मदरसा बनवाया। उसमें उन्होंने मुझे बच्चों की शिक्षा के लिए इस तरह नियुक्त किया कि "तुम अल्लाह के लिए लड़कों को कुरान पढ़ाओ और हम तुम्हारे परिवार के खान-पान के लिए चार रुपये मासिक अल्लाह की राह में दिया करेंगे"। मैंने इस बात को स्वीकार कर लिया और पढ़ाता रहा, इसी वेतन पर संतुष्ट रहा, किसी लड़के से कुछ...

पृष्ठ 420/692

[جدول کا حصہ] عربی عبارت: بغیاً وحسداً وکیف یسوغ ذلك مع اختلاف الفتیا هنالك ولکن الحسد حسك من تعلق به هلك وفیما ذکرنا عبرة لمن اعتبر وتذکرة لمن ارادان یتذکر وهو جملة یسیرة من مباحث کثیرة فلئن قنع فقیه مقنع والافعندنا بحمدالله افواج من الکلام في میدان هذا المقام فیها العدود والعدة والبأس والشدة فلئن لم ینته فسیری ان شاء الله تعالی شوارق تحقیقات زهرت فبهرت عینو المنافقین و بوارق تدقیقات سطحت فقطعت قلوب العارضین و قوله وانا متبری من الحول والقوة اذ لا حول ولاقوة الا بالله العلی العظیم وصلی الله تعالی علی سیدنا و مولنا محمد وآله وصحابه اجمعین آمین!

اردو ترجمہ: حکم لگایا ہے حسد اور بغاوت کرتے ہوئے فتاوٰی کے اختلاف کے باوجود اس کی کیا گنجائش ہے، لیکن حسد ایسی مرض ہے جس کو لاحق ہو جائے ہلاک کر دیتی ہے اور جو کچھ ہم نے ذکر کر دیا ہے اس میں سوچ والے کے لئے عبرت ہے اور نصیحت حاصل کرنے والے کے لئے اس میں تذکرہ ہے اور یہ کثیر مباحث کا آسان خلاصہ ہے اگر فہم والا اس پر قناعت کرلے تو یہ کافی ہوگا۔ ورنہ بحمد اللہ تعالٰی ہمارے پاس اس مقام میں کلام کا ذخیرہ ہے اس میں تعداد، تیاری، سختی اور شدت سب کچھ ہے اگر باز نہ آئے تو ان شاء اللہ وہ ایسی روشن تحقیقات کو دیکھے گا جو رونق افروز ہو کر منافقین کی آنکھوں کو پریشان کردیں گی اور ایسی چمک دار تدقیقات کو بھی جو پھیل کر معاوضہ کرنے والوں کے دلوں کو کاٹ دیں گی اور اس کی بات کو ختم کردیں گی اور میں اس حول اور قوۃ سے برأت رکھتا ہوں کیونکہ حول اور قوۃ اللہ تعالٰی عظیم و بلند کے سوا کسی سے نہیں ہے وصلی اللہ تعالٰی علی سیدنا ومولینا محمد وآلہ وصحبہ اجمعین آمین! (ت)

[نیچے کا حصہ] مسئلہ ۱۴۶: جناب مولوی صاحب ! قبلہ و کعبہ وہ جہان سلامت ! بعد آداب و تسلیمات کے فدوی خدمت مبارک میں یوں عرض کرتا ہے کہ کمترین پہلے پیشہ معماری میں اپنی

اوقات بسر کرتا تھا پھر منشی ثناء اللہ صاحب نے ایک مدرسہ تکیہ میں واسطے تعلیم القرآن مجید کے تعمیر کرادیا اس میں انھوں نے مجھ کو واسطے تعلیم اطفال کے مقرر کیا اس طرح کہ تم للہ لڑکوں کو قرآن پڑھاؤ اور ہم تمہارے اہل عیال کے خورد ونوش کے واسطے مبلغ چار روپیہ ماہوار اللہ دیا کریں گے، میں اس امر کو قبول و منظور کر کے پڑھاتا رہا، اسی تنخواہ پر قانع رہا کسی لڑکے سے کچھ

صفحہ ۴۲۰ از ۶۹۲

Volume 19 Fatawa Razawiyya

I did not demand it; for two years the Munshi Sahib provided the salary regularly, but afterwards, he stopped it. Since I had no other means of livelihood, I was compelled to keep the Maktab (school) established as before and continued teaching. However, I did not fix any monthly fee from any student so as not to be accountable in the Hereafter. Yes, whatever anyone gave, I took, and from those who did not give, I did not demand. Now very few boys are left, and among them too, some give and some do not, resulting in about 1/12th of a monthly account. Sometimes it even reaches the state of starvation; I am content with this and offer thanks to Allah. Now, a person has objected against me that whatever I receive from the boys is haram (forbidden) in every way, whether they give it considering it a wage or for the sake of Allah. Therefore, I inquire about this issue from all of you: is this money halal (permissible) or haram? For God's sake, kindly provide an answer adorned with a seal so that hesitation is removed. That objector believes in Hadith but not in Fiqh (jurisprudence).

The Answer: There is no legal (Sharia) blame on the questioner, and whatever monthly amount he receives is pure and halal. The circumstances mentioned in the question indicate his extreme patience, steadfastness, seeking a halal livelihood, and fear of the Lord of Majesty; may Allah Almighty reward him well. In fact, if he were to fix his monthly fee from all the students, even that would be permissible, and there is absolutely no issue according to the issued fatwa.

In Hashiya al-Bahr al-Raiq by Allama Khair al-Din al-Ramli, in the Book of Waqf, it is mentioned: "Taking [payment] for teaching the Quran is permissible according to the fatwa given on the basis of Istihsan (juridical preference), etc." Similar statements are present in many books. (T) | In the margins of Bahr al-Raiq by Khair al-Din al-Ramli, in the discussion of the Book of Waqf, it is stated that taking wages for teaching the Quran is permissible according to the mufta bihi (given fatwa) position, etc. Such a statement is found in many books. (T)

The objector's objection is entirely misplaced, and his saying that it is haram even when they give it thinking of it as for Allah is an open slander against the pure Sharia. If the students served such a needy teacher for the sake of Allah, what sin occurred? And how did it become haram for the teacher to take it? This is pure ignorance and prejudice. Allah, the Exalted, says:

"And do not say about what your tongues assert of untruth, 'This is lawful and this is forbidden,' to invent [lies] against Allah..." | Do not utter the lies that flow from your tongues, saying, "This is halal and this is haram," so that you attribute to Allah...

1 Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Raiq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/228. Page 421 of 692

मैंने मांग नहीं की; दो साल तक मुंशी साहब नियमित रूप से वेतन देते रहे, लेकिन बाद में उन्होंने उसे बंद कर दिया। चूँकि मेरी जीविका का कोई और साधन नहीं था, मैं विवश होकर मकतब (पाठशाला) को पहले की तरह ही स्थापित रखा और पढ़ाता रहा। लेकिन, मैंने किसी भी छात्र से कोई मासिक शुल्क निश्चित नहीं किया ताकि परलोक (आखिरत) में जवाबदेही न हो। हाँ, जो किसी ने दे दिया सो ले लिया और जिसने नहीं दिया उससे माँगा नहीं। अब बहुत कम लड़के रह गए हैं, और उनमें से भी कुछ देते हैं और कुछ नहीं देते, जिससे लगभग १/१२ मासिक का हिसाब बन जाता है। कभी-कभी नौबत फाका (भूख) तक भी पहुँच जाती है; मैं इसी पर संतोष करके अल्लाह का शुक्र अदा करता हूँ। अब, एक व्यक्ति ने मुझ पर यह आपत्ति की है कि जो कुछ मुझे लड़कों से मिलता है वह हर तरह से हराम (वर्जित) है, चाहे वे उसे मजदूरी समझकर दें या अल्लाह के लिए। इसलिए, मैं आप सभी महानुभावों से इस मसले के बारे में पूछता हूँ: क्या यह धन हलाल (वैध) है या हराम? ईश्वर के लिए, कृपया मुहर के साथ इसका उत्तर दें ताकि संशय दूर हो सके। वह आपत्ति करने वाला हदीस को मानता है, फिकह (धर्मशास्त्र) को नहीं।

उत्तर: पूछने वाले पर शरीयत के अनुसार कोई दोष नहीं है, और जो कुछ उसे मासिक मिलता है वह हलाल और पाक है। प्रश्न में वर्णित परिस्थितियाँ उसके अत्यंत धैर्य, दृढ़ता, हलाल जीविका की खोज और जलाल वाले मालिक के भय को दर्शाती हैं; अल्लाह तआला उसे उत्तम फल प्रदान करे। वास्तव में, यदि वह सभी पढ़ने वालों से अपना मासिक शुल्क निश्चित कर ले, तब भी यह जायज़ है और मुफ़्ता बिही (जिस पर फतवा दिया गया है) मत के अनुसार इसमें कोई बुराई नहीं है।

अल्लामा खैर अल-दीन अल-रम्ली की 'हाशिया अल-बह्र अल-राइक' में, 'किताब अल-वक्फ़' में है: "कुरान सिखाने पर [मुआवजा] लेना इस्तिहसान (कानूनी वरीयता) के आधार पर जायज़ है, आदि।" और इसी तरह के शब्द कई किताबों में मौजूद हैं। (त) | 'बह्र अल-राइक' पर खैर अल-दीन रम्ली के हाशिये में 'किताब अल-वक्फ़' की चर्चा में है कि कुरान सिखाने पर उजरत (मजदूरी) लेना मुफ़्ता बिही कौल (कथन) पर जायज़ है, आदि। ऐसी इबारत कई किताबों में मौजूद है। (त)

आपत्ति करने वाले की आपत्ति पूरी तरह से गलत है, और उसका यह कहना कि 'अल्लाह समझकर देते हैं तब भी हराम है' शरीयत-ए-मुतह्हरा पर खुला आरोप है। यदि पढ़ने वालों ने इतने तंगदस्त

उस्ताद की अल्लाह की खातिर सेवा की तो क्या गुनाह हुआ? और उस्ताद के लिए इसे लेना हराम कैसे हो गया? यह मात्र अज्ञानता और पूर्वाग्रह है। अल्लाह जल्ला व अला फ़रमाता है:

"और अपनी ज़बानों से निकले हुए झूठ के कारण यह न कहो कि यह हलाल है और यह हराम है, ताकि तुम अल्लाह पर झूठ गढ़ो..." | अपनी ज़बानों पर जारी झूठ वाला कथन न कहो कि यह हलाल है और यह हराम है, कि तुम अल्लाह तआला पर...

1 मिन्हात अल-खालिक अला अल-बह्र अल-राइक, किताब अल-वक्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ५/२२८। पृष्ठ ४२१ का ६९२

طلب نہ کیا، دوسال تو منشی صاحب تنخواہ برابر دیتے رہے بعد کو انھوں نے موقوف کردیا، چونکہ اور کوئی میری معاش نہ تھی مجبوراً مکتب کو بدستور قائم رکھا، اور درس دیتارہا، لیکن کسی شاگرد سے کچھ ماہوار متعین نہ کیا کہ مواخذہ آخرت نہ ہو، ہاں جو کسی نے دے دیا سو لے لیا اور جس نے نہ دیا اس سے طلب نہ کیا، اب لڑکے بہت قلیل رہ گئے ہیں ان میں سے بھی بعض دیتے ہیں اور بعض نہیں دیتے جس میں کوئی (۱۲/۱) ماہوار کا حساب ہوجاتا ہے نوبت فاقہ کی بھی پہنچ جاتی ہے، اس پر قناعت کرکے شکر الٰہی بجالاتاہوں، اب مجھ پر ایک شخص نے یہ اعتراض کیا کہ جو کچھ لڑکوں سے مجھ کو ملتا ہے ہر طرح حرام ہے خواہ وہ اجرت سمجھ کردیں یا بطور عنداللہ۔ پس اس مسئلہ کو آپ سب صاحب سے دریافت کرتا ہوں آیا یہ مال حلال ہے یا حرام؟ براہ خدا اس کا جواب مزین بہ مہر کر کے عنایت ہو کہ تردد رفع ہو اور وہ معترض حدیث کا قائل ہے فقہ کا نہیں۔

الجواب: سائل پر شرعاً کوئی الزام نہیں اور جو کچھ اسے ماہوار مل جاتا ہے حلال طیب ہے، اور کیفیت مذکورہ سوال سے اس کے نہایت صبر استقلال وطلب وجہ حلال وخوف مولیٰ ذوالجلال پر دال ہے، جزاہ اللہ تعالیٰ خیرا بلکہ اگر وہ سب پڑھنے والوں سے اپنا ماہوار مقرر کرلے جب بھی جائز ہے اور مذہب مفتیٰ بہ پر اصلاً مضائقہ نہیں۔

في حاشية البحر الرائق للعلامه خيرالدين الرملى فى كتاب الوقف المفتى به جوازالاخذ استحساناً على تعليم القرآن الخ ومثله فى كثير من الكتب۔ | بحر الرائق پر خیر الدین رملی کے حاشیہ میں کتاب الوقف کی بحث میں ہے کہ تعلیم القرآن پر اجرت لینا مفتی بہ قول پر جائز ہے الخ ایسی عبارت کثیر کتب میں موجود ہے۔ (ت)

معترض کا اعتراض محض بیجا ہے اور اس کا یہ کہنا کہ اللہ سمجھ کردیتے ہیں جب بھی حرام ہے۔ شریعت مطہرہ پر کھلا ہوا افتراء اگر پڑھنے والوں نے اتنے تنگدست استاذ کی لوجہ اللہ خدمت کی کیا گناہ ہوا، اور استاد کو اس کا لینا کیونکر حرام ٹھہرا، یہ محض جہالت و تعصب ہے، اللہ جل وعلا فرماتا ہے:

"وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَٰذَا حَلَالٌ وَهَٰذَا حَرَامٌ لِّتَفْتَرُوا" | اپنی زبانوں پر جاری جھوٹ والا قول نہ کرو کہ یہ حلال اور یہ حرام ہے کہ تم اللہ تعالیٰ پر

1 منحة الخالق على البحرالرائق كتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵ / ۲۲۸ Page 421 of 692

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Arabic]: (١١٦) عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُوْنَ [Translation]: ...a lie against Allah. Indeed, those who invent falsehood against Allah will not succeed. (T)

And even more than this, his compound ignorance is that he denies the matters of Sharia. Glory be to Allah! What a state of ignorance and hatred for the jurists. Indeed, only such people are capable of understanding rulings directly from Hadith. "To Allah we belong and to Him we shall return." Well, if they seek that very Hadith, then it is narrated in Sahih Bukhari from Hazrat Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them), that the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic]: اِنَّ اَحَقَّ مَا اَخَذْتُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا كِتٰبُ اللّٰهِ. [Translation]: Meaning, the Book of Allah is most worthy of all things that you should take a wage for it.

Imam Allama Munawi (may Allah Almighty have mercy on him) writes in the explanation of this Hadith in 'Taysir Sharh Jami' al-Saghir':

[Arabic]: فَاَخْذُ الْاُجْرَةِ عَلٰى تَعْلِيْمِهٖ جَائِزٌ الخ۔ [Translation]: Meaning, it is proven from this Hadith that taking a wage for teaching the Quran is permissible. etc. (T)

It is obligatory upon the objector to desist from these ignorances and repent from speaking without knowledge and understanding in the matters of Sharia. "And there is no power or strength except with Allah, the Most High, the Most Great." And Allah Almighty knows best.

Issue 1272 to 1297: Sent by Haji Allah Yar Khan Sahib, 11 Rajab 1307 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: that in current times, landlords (zamindars) have fish caught from the ponds, lakes, or rivers of their respective villages that fall within their boundaries. They take half as their landlord's right and give half to the catchers. The landlords consider the ponds, lakes, or rivers as their property, but they are not capable of catching fish from these ponds etc. without a net. Sometimes it also happens that they sell the fish of these ponds or lakes; meaning, 'Khar' etc. buy the pond, and they take away as many fish as there are in it by hunting with nets etc. This practice is common in various villages.

---

1. Al-Quran Al-Karim 16/116

2. Sahih al-Bukhari, Book of Medicine, Chapter on Conditions in Ruqya with a flock of sheep, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/854.
3. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir by al-Munawi, under the Hadith "Indeed, the most deserving..." etc., Maktaba al-Imam al-Shafi'i Riyadh 1/309.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी]: عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ اِنَّ الَّذِيْنَ يَفْتَرُوْنَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُوْنَ (١١٦)
[अनुवाद]: ...अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं। बेशक जो लोग अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं, वे कामयाबी नहीं पाएंगे। (त)

और इससे भी बढ़कर उसकी 'जहल-ए-मुरक्कब' (गहरी जहालत) यह है कि वह शरीयत के मसाइल से इनकार रखता है। सुभान अल्लाह! जहालत की यह हालत और फ़ुक़हा (इस्लामी कानूनविदों) से नफ़रत। बेशक, ऐसे ही लोग हदीस से अहकाम समझने के क़ाबिल हैं। "इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन"। ख़ैर, अगर वे वही हदीस मांगते हैं, तो ख़ास बुख़ारी शरीफ़ में हज़रत अब्दुल्लाह बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत है, सैयदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

[अरबी]: اِنَّ اَحَقَّ مَا اَخَذْتُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا كِتٰبُ اللّٰهِ. [अनुवाद]: यानी अल्लाह की किताब (क़ुरआन मजीद) सब चीज़ों से ज़्यादा इस लायक़ है कि तुम उस पर उजरत (पारिश्रमिक) लो।

इमाम अल्लामा मुनावी (रहमहुल्लाह तआला अलैहि) 'तयसीर शरह जामे सग़ीर' हदीसी में इस हदीस की व्याख्या लिखते हैं:

[अरबी]: فَاَخْذُ الْاُجْرَةِ عَلٰى تَعْلِيْمِهٖ جَائِزٌ الخ۔ [अनुवाद]: यानी इस हदीस से साबित हुआ कि क़ुरआन पढ़ाने पर उजरत लेना जायज़ है। अल-ख़ (त)

ऐतराज़ करने वाले पर फ़र्ज़ है कि वह इन जहालतों से बाज़ आए और शरीयत के मसाइल में बिना इल्म और समझ के अपनी ज़बान खोलने से तौबा करे। 'व ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीयिल अज़ीम'। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसअला १२७२ ता १२९७: प्रेषक हाजी अल्लाह यार ख़ान साहब, ११ रजब १३०७ हिजरी।

उलेमा-ए-दीन इस मसअले में क्या फ़रमाते हैं कि आजकल के ज़मींदार अपने-अपने गाँवों के तालाबों, झीलों या नदियों से, जो उनके गाँव की सीमा में होती हैं, मछलियाँ पकड़वाते हैं। आधा हिस्सा ज़मींदारी के हक़ के तौर पर खुद लेते हैं और आधा पकड़ने वालों को देते हैं। ज़मींदार तालाबों, झीलों या नदियों को अपनी संपत्ति समझते हैं, लेकिन वे जाल के बिना मछली पकड़ने में सक्षम नहीं हैं। और कभी ऐसा भी होता है कि वे इन तालाबों या झीलों की मछलियाँ बेच देते हैं; यानी

'खार' आदि तालाब खरीद लेते हैं, और उसमें जितनी भी मछलियाँ होती हैं, वे जाल आदि से शिकार करके ले जाते हैं। गाँवों में जगह-जगह यह रिवाज प्रचलित है।

---

1. अल-क़ुरआन अल-करीम १६/११६
2. सहीह अल-बुख़ारी, किताबुत तिब, बाब अल-शुरूत फ़िर रुकयति बि-क़तईम मिनल ग़नम, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची २/८५४।
3. अत-तयसीर शरह अल-जामे अस-सग़ीर लिल मुनावी, हदीस के तहत "इन अ-हक़्क़ मा अ-ख़ज़..." आदि, मक़्तबतुल इमाम अश्-शाफ़ई रियाज़ १/३०९।

पृष्ठ ४२२/६९२

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[عربی]: عَلَی اللّٰہِ الْکَذِبَ ؕ اِنَّ الَّذِیْنَ یَفْتَرُوْنَ عَلَی اللّٰہِ الْکَذِبَ لَا یُفْلِحُوْنَ ؕ (۱۱۶) [اردو]: جھوٹ افتراء بناؤ، بیشک وہ لوگ جو اللہ تعالیٰ پر جھوٹ افتراء بناتے ہیں وہ فلاح نہیں پائیں گے (ت)

اور اس سے بڑھ کر اس کا جہلِ مرکب یہ ہے کہ مسائلِ شرع سے انکار رکھتا ہے، سبحان اللہ جہالت کی یہ حالت اور فقہاء سے نفرت، بیشک ایسے ہی لوگ حدیث سے احکام سمجھنے کے قابل ہیں انا للہ وانا الیہ راجعون ہ خیر اگر وہ حدیث ہی مانگیں تو خاص بخاری شریف میں حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت ہے، سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا:

[عربی]: اِنَّ اَحَقَّ مَا اَخَذْتُمْ عَلَیْہِ اَجْرًا کِتٰبُ اللّٰہِ. [اردو]: یعنی قرآنِ مجید سب چیزوں سے زیادہ اس لائق ہے کہ تم اس پر اجرت لو۔

امام علامہ مناوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ تیسیر شرح جامع صغیر حدیثی میں اس حدیث کی شرح لکھتے ہیں:

[عربی]: فَاَخْذُ الْاُجْرَۃِ عَلٰی تَعْلِیْمِہٖ جَائِزٌ الخ۔ [اردو]: یعنی اس حدیث سے ثابت ہوا کہ قرآن پڑھانے پر اجرت لینا جائز ہے۔ الخ (ت)

معترض پر فرض ہے کہ ان جہالتوں سے باز آئے اور مسائلِ شرع میں بے علم و فہم زبان کھولنے سے توبہ کرے، ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم ۔ واللہ تعالیٰ جل جلالہ اعلم۔

مسئلہ ۱۲۷۲ تا ۱۲۹۷: مرسلہ حاجی اللہ یار خاں صاحب ۱۱ رجب ۱۳۰۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ فی زمانہ زمیندار اپنے اپنے گاؤں کے تالابوں یا جھیلوں یا دریا سے جو اپنے گاؤں کی حد میں ہوتا ہے مچھلیاں پکڑواتے ہیں اور نصف حق زمین داری سے آپ لیتے ہیں اور نصف پکڑنے والے کو دیتے ہیں، اور زمیندار تالاب یا جھیلوں یا دریا کو اپنا مملوکہ جانتے ہیں اور تالاب وغیرہ سے بغیر جال کے مچھلیاں پکڑنے پر قادر نہیں ہیں، اور کبھی ایسا ہوتا ہے کہ مچھلیاں ان تالابوں یا جھیلوں کی فروخت کر ڈالتے ہیں یعنی کھار وغیرہ، و تالاب مول لے لیتے ہیں جس قدر مچھلیاں اس میں ہوتی ہیں وہ جال وغیرہ سے شکار کرکے لے جاتے ہیں، جابجا گاؤں میں اس کا رواج ہے۔

---

۱ القرآن الکریم ۱۱۶/۱۶ ۲ صحیح البخاری کتاب الطب باب الشروط فی الرقیته بقطیع من الغنم قدیمی کتب خانہ کراچی ۸۵۴/۲ ۳ التیسیر شرح الجامع الصغیر للمناوی تحت حدیث ان حق ما اخذ علیہ الخ مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۳۰۹/۱

Fatawa Razawiyya, Vol 19

...and no tenant has any objection to this. (3) And the village landlord sells grass too, considering it his property, and this is also the custom. No people from other villages, etc., have any objection to this; rather, they buy it themselves. Is this correct or not? Give a ruling and be rewarded.

The Answer:

O Allah! Guide to the Truth and what is correct. This question comprises three issues:

First Issue: Landlords having fish caught from their village ponds on a half-share basis.

I say: And success is from Allah. In responding to this, it is first necessary to clarify whether those fish are the property of the landlords or not. The ruling of Sharia in this regard is that if the landlords prepared those ponds for the purpose that when rainy season water from rivers brings fish, they collect there and come into their possession, then undoubtedly the fish gathered in them will be the exclusive property of those landlords. And if the ponds were not prepared for this purpose, but when the water brought them, they blocked them by making an embankment (mendha) etc., so that the fish do not escape with the flow, then too they became the owners of the fish. In both these cases, it is not permissible for anyone to catch these fish and use them without the landlords' permission, to the extent that if someone catches any, the landlord, who is legally their owner, can take back every single fish from them. And if none of these cases apply—meaning neither were the ponds prepared for this purpose nor were they blocked after the fish arrived—then certainly those fish remain on their original state of permissibility (Mubah), such that whoever catches them will become the owner, and it will not be permissible for the landlord to take them back as they are not the property of any specific person. It is stated in Rad al-Muhtar, Fath al-Qadir, etc.:

Arabic Text	**Urdu Translation**
When fish enter an enclosure, then either it was prepared for that purpose or not. In the first case, he owns it and no one else may take it. Then if it is possible to take it without a trick, its sale is permissible because	When a fish enters a pond, then if the pond was made for that purpose, he will become the owner of the fish. At this juncture, no one else has the right to catch that fish. Furthermore, if he can catch the fish that came into the pond in this state without

Arabic Text	Urdu Translation
it is owned and delivery is possible; otherwise, it is not permissible due to the inability to deliver, and...	trickery, then in this situation he can sell that fish because it has become his property, whose delivery is possible, and if by trickery...

फ़तवा रज़विया, जिल्द १९

...और किसी आसामी (किरायेदार) को इसमें कोई ऐतराज भी नहीं होता, (३) और गाँव का ज़मींदार घास भी बेचता है, उसे अपनी मिल्कियत (संपत्ति) समझता है, और ऐसा रिवाज भी है, इसमें भी किसी दूसरे गाँव आदि की प्रजा को कोई ऐतराज नहीं होता बल्कि वे खुद उसे खरीद लेते हैं। क्या यह सही है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर:

ऐ अल्लाह, सत्य और सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन कर! यह प्रश्न तीन मसलों (मुद्दों) पर आधारित है:

पहला मसला: ज़मींदारों का अपने गाँव के तालाबों से आधी हिस्सेदारी पर मछलियाँ पकड़वाना।

मैं कहता हूँ: और अल्लाह की मदद से। इसके जवाब में पहले इस बात की स्पष्टता ज़रूरी है कि क्या वे मछलियाँ ज़मींदारों की मिल्कियत हैं या नहीं। इस बारे में शरीयत का हुक्म यह है कि अगर ज़मींदारों ने वे तालाब इस उद्देश्य से तैयार किए हैं कि बरसात का पानी जो नदियों से मछलियाँ बहाकर लाए, वे उनमें जमा होकर हमारे स्वामित्व में आ जाएँ तो निस्संदेह जो मछलियाँ उनमें जमा होंगी, वे उन ज़मींदारों की निजी मिल्कियत होंगी। और अगर तालाब इस उद्देश्य से तैयार नहीं किए गए थे, लेकिन जब पानी मछलियाँ बहाकर लाया तो उन्होंने उन्हें रोक लिया, कोई मेढ़ (मेंढा) आदि बना दी ताकि मछलियाँ बहाव के साथ निकल न जाएँ तो भी वे मछलियों के मालिक हो गए। इन दोनों सूरतों (स्थितियों) में किसी के लिए ज़मींदार की इजाज़त के बिना उन मछलियों को पकड़ना और अपने उपयोग में लाना जायज़ नहीं है, यहाँ तक कि अगर कोई उन्हें पकड़ ले तो ज़मींदार, जो शरीअत के अनुसार उनका मालिक है, उससे एक-एक मछली वापस ले सकता है। और अगर इनमें से कोई भी स्थिति नहीं थी, न तो तालाब इस उद्देश्य से तैयार किए गए थे और न ही मछलियाँ आने के बाद उन्हें रोका गया था, तो यकीनन वे मछलियाँ अपनी 'मुबाह' (आम उपयोग के लिए जायज़) स्थिति पर बनी रहेंगी कि जो उन्हें पकड़ेगा वह मालिक हो जाएगा, और ज़मींदार के लिए उसे वापस लेना जायज़ नहीं होगा क्योंकि वे किसी विशेष व्यक्ति की मिल्कियत नहीं हैं। रद-अल-मुह्तार और फ़तह-अल-क़दीर आदि में है:

अरबी पाठ

जब मछली किसी बाड़े (तालाब) में प्रवेश करती है, तो या तो वह उसी के लिए तैयार किया गया था या नहीं। पहली स्थिति में वह उसका मालिक हो जाता है और किसी और को उसे लेने का अधिकार नहीं है। फिर अगर उसे बिना किसी युक्ति (चाल) के पकड़ना संभव हो, तो उसकी बिक्री जायज़ है क्योंकि वह मिल्कियत है और उसे सौंपना संभव है; अन्यथा, सौंपने में असमर्थता के कारण जायज़ नहीं है, और...

उर्दू अनुवाद

जब मछली तालाब में आ जाए, तो अगर तालाब इसी उद्देश्य से बनाया गया था तो वह मछली का मालिक हो जाएगा, इस मौके पर दूसरे को वह मछली पकड़ने का हक नहीं। फिर इस हाल में वह तालाब में आई मछली को बिना किसी युक्ति के पकड़ सकता है, तो इस स्थिति में वह उस मछली को बेच सकता है क्योंकि वह उसकी मिल्कियत हो चुकी है जिसे सौंपना संभव है और अगर युक्ति...

اور کسی اسامی کو اس میں کچھ عذر بھی نہیں ہوتا، (۳) اور گھاس بھی گاؤں کی زمیندار فروخت کرتا ہے، اس کو بھی اپنا مملوکہ سمجھ رہا ہے، اور رواج بھی ہے، اس میں بھی کسی دوسرے گاؤں وغیرہ کی رعایا کو کچھ عذر نہیں ہوتا ہے بلکہ وہ خود خرید لیتے ہیں یہ درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب:

اللھم ھدایۃ الحق والصواب۔ یہ سوال تین مسئلوں پر مشتمل ہے:

مسئلہ اولیٰ: زمینداروں کا اپنے دیہات کے تالابوں سے مچھلیاں نصف پر صید کرانا۔

اقول: وباللہ التوفیق اس کے جواب میں اول تنقیح اس امر کی ضرور ہے کہ آیا وہ مچھلیاں زمینداروں کی مملوک ہیں یا نہیں۔ اس بارے میں حکم شرع یہ ہے کہ اگر زمینداروں نے وہ تالاب اس غرض کے لئے مہیا کئے ہیں کہ برسات کے پانی جو ندیوں سے مچھلیاں بہا کر لائیں ان میں فراہم ہو کر ہمارے ملک میں آئیں تو بلاشبہ جو مچھلیاں ان میں جمع ہوں گی ان زمینداروں کی ملک خاص ہوں گی، اور اگر تالاب اس لئے مہیا نہ کئے مگر جب پانی بہا کر لایا انہوں نے ان کی روک کر لی، کوئی مینڈھا وغیرہ ایسا باندھ دیا کہ اب مچھلیاں بہاؤ میں نہ نکل جائیں تو بھی وہ مچھلیوں کے مالک ہو گئے، ان دونوں صورتوں میں کسی کو بلا اذن زمیندار ان ان مچھلیوں کا پکڑنا اور اپنے تصرف میں لانا جائز نہیں یہاں تک کہ اگر کوئی صید کرے تو زمیندار کہ شرعاً اس کا مالک ہے ایک ایک مچھلی اس سے واپس لے سکتا ہے اور اگر ان صورتوں سے کچھ نہ تھا، نہ تالاب انہوں نے اس غرض کے لئے مہیا کئے نہ بعد مچھلیاں آنے کے ان کی روک کی، تو

البتہ وہ مچھلیاں اپنی اباحت اصلیہ پر باقی ہیں کہ انھیں جو پکڑے گا مالک ہو جائے گا، اور زمیندار کو اس سے واپس لینا جائز نہ ہوگا کہ وہ کسی خاص شخص کی ملک نہیں، ردالمحتار وفتح القدیر وغیر ہما میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذا دخل السمك فی حظیرة فأما ان یعدها لذلك اولا ففي الاول یملكه ولیس لاحد اخذه ثم ان امكن اخذه بلا حیلة جاز بیعه لانه مملوك مقدور التسلیم والا لم یجز لعدم القدرة علی التسلیم، و	جب مچھلی تالاب میں آجائے تو اگر تالاب اسی غرض سے بنایا گیا تھا تو مچھلی کا مالک ہو جائے گا، اس موقعہ پر دوسرے کو وہ مچھلی پکڑنے کا حق نہیں پھر اس حال میں وہ تالاب میں آئی مچھلی کو حیلہ سازی کے بغیر پکڑ سکتا ہے، تو اس حالت میں اس مچھلی کو فروخت کر سکتا ہے کیونکہ وہ اس کی ملک ہو چکی ہے جس پر قبضہ دینا ممکن ہے اور اگر حیلہ

Fatawa Razawiya Volume 19

[Box - Arabic]: In the second case, he does not own it, so its sale is not permissible due to lack of ownership unless he blocks the trench when it enters; Fath says he owns it. Then, if it is possible to catch it without effort, its sale is permissible, otherwise not.

[Box - Urdu]: If it cannot be caught without effort, then its sale is impermissible because it is not under the power of delivery. And in the second case, if the pond was not established for this purpose, he will not become the owner of the fish in this situation. Therefore, he will not be able to sell it either. Yes, if in this situation, after the fish enters, he closes the pond, then he will become the owner. If he is capable of catching it without trickery, then it is permissible, otherwise not. (T)

Thus, in the two preceding cases where the landlords are the owners of the fish, if they took half themselves, they committed no oppression at all because the whole was their property. Rather, if after catching and hunting, the landlords do not separate half of the fish and grant it as a valid and complete gift from their side, then it is mandatory for those who caught them to return this half also to the landlords. Even if they had agreed among themselves on half the fish as wages for this hunt, because such an agreement (ijarah) is legally void (fasid). The upshot is that in this form of employment contract, they may take the customary wages for their labor, which should not exceed the value of that half of the fish. For example, if the customary wage for the duration they spent netting is 4 rupees, and fish worth 8 rupees or more were caught, then they are entitled to the full 4 rupees. If fewer were caught, they will not get more than the price of half the fish. Suppose fish worth 2 rupees came in the net, then they will get 3/4 [of a rupee], and for 2 annas [worth of fish], they will get only one anna, and for a hundred rupees' worth, they will still get the same 4 rupees. In Durr-e-Mukhtar, it is stated:

[Box - Arabic]: If one gives yarn to another to weave it for him for half of it, i.e., half of the yarn, or hires a mule to carry his food for a portion of it, or an ox to grind his wheat for a portion of its flour, it is void in all [cases] because he hired him for a portion of his work. (2)

[Box - Urdu]: If someone gave yarn to another to weave it for half of it, or said to a mule-owner to carry grain in exchange for half of it, or said to an ox-owner to grind wheat in exchange for some of the flour, then the wages in all these cases will be void (fasid) because the hire is for a part of the worker's own labor. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated:

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Bab al-Bay al-Fasid, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/106; Fath al-Qadir, Bab al-Bay al-Fasid, Maktaba Nooria Razawiya, Sukkur, 6/49.
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasida, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/179.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

[बॉक्स - अरबी]: दूसरी सूरत में वह उसका मालिक नहीं होता, इसलिए स्वामित्व की कमी के कारण उसकी बिक्री जायज़ नहीं है, जब तक कि वह प्रवेश करने पर खाई को बंद न कर दे; 'फ़तह' में है कि वह मालिक हो जाता है। फिर, अगर उसे बिना किसी युक्ति के पकड़ना संभव हो, तो बिक्री जायज़ है, अन्यथा नहीं।

[बॉक्स - उर्दू]: के बिना पकड़ी न जा सके तो उसकी बिक्री नाजायज़ है क्योंकि वह सुपुर्दगी की शक्ति में नहीं है। और दूसरी यानी तालाब इस मक़सद के लिए न लगाया गया हो, इस सूरत में मछली का मालिक न बनेगा लिहाज़ा फ़रोख़्त भी न कर सकेगा हाँ अगर इस सूरत में मछली दाख़िल हो जाने पर तालाब को बंद कर ले तो अब मालिक हो जाएगा और हीले के बिना पकड़ने पर क़ादिर हो तो जायज़ वरना नहीं। (त)

अतः पिछली दो सूरतों में कि ज़मींदार मछलियों के मालिक हैं, अगर उन्होंने आधा खुद ले लिया तो हरगिज़ ज़ुल्म नहीं किया क्योंकि वह कुल उन्हीं की मिल्कियत थी। बल्कि अगर ज़मींदार पकड़ने और शिकार के बाद मछलियों का एक हिस्सा अलग करके अपनी मर्ज़ी से हबा (दान) न कर दें, तो पकड़ने वालों पर लाज़िम है कि यह आधा भी ज़मींदारों ही को वापस दें, चाहे उनके बीच इस शिकार की मज़दूरी में आधी मछलियों का समझौता हुआ हो, क्योंकि ऐसा इजारा (अनुबंध) शरीअत में फ़ासिद (अवैध) है। अंतिम बात यह है कि इस इजारा अनुबंध की सूरत में वे अपनी मेहनत की मज़दूरी (अजरत-ए-मिसल) ले लें जो उन आधी मछलियों की क़ीमत से ज़्यादा न हो। मिसाल के तौर पर जितनी देर उन्होंने जाल बिछाया उसकी मज़दूरी ४ रुपये होती है और मछलियाँ ८ रुपये या उससे ज़्यादा क़ीमत की पकड़ी गईं, तो वे पूरे ४ रुपये के हक़दार हैं। और अगर कम शिकार हुईं तो आधी मछलियों के जो दाम होंगे उससे ज़्यादा नहीं पाएंगे। मान लीजिए जाल में २ रुपये की मछलियाँ आईं तो उन्हें ३/४ [रुपये] मिलेंगे, और २ आने की तो सिर्फ़ एक आना, और सौ रुपये की तो वही ४ रुपये। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[बॉक्स - अरबी]: यदि कोई दूसरे को सूत दे कि उसके लिए आधे में बुन दे, यानी आधे सूत के बदले, या अनाज ढोने के लिए खच्चर किराए पर ले कि उसके एक हिस्से के बदले, या बैल को गेहूँ पीसने के लिए कि उसके कुछ आटे के बदले, तो यह सब फ़ासिद (अवैध) है क्योंकि उसने उसे उसके काम के ही एक हिस्से के बदले किराए पर लिया। (२)

[बॉक्स - उर्दू]: अगर किसी दूसरे को सूत दिया कि आधे पर बुन दे, या खच्चर वाले को कहा ग़ल्ला (अनाज) आधे के बदले उठा ले जा, या बैल वाले को कहा कि गेहूँ को कुछ आटे के बदले पीस दे तो कुल में मज़दूरी फ़ासिद होगी क्योंकि मज़दूर के कुछ काम के बदले अनुबंध है। (त)

रद-उल-मुहतार में है:

1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-बुयूँ, बाब अल-बय अल-फ़ासिद, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत ४/१०६; फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-बय अल-फ़ासिद, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर ६/४९।
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, मतबा मुजतबाई देहली २/१७९।

पृष्ठ ४२४ / ६९२

[Box - Arabic]: فی الثانی لایملکہ فلایجوز بیعہ لعدم الملك الا ان یسد الخطیرۃ اذا دخل ، فتح یملکہ ثم ان امکن اخذہ بلا حیلہ جاز بیعہ والا فلا۔

[Box - Urdu]: کے بغیر پکڑی نہ جاسکے تو اس کی بیع ناجائز ہے کیونکہ وہ مقدور التسلیم نہیں ہے اور دوسری یعنی تالاب اس مقصد کے لئے نہ لگایا گیا ہو، اس صورت میں مچھلی کا مالک نہ بنے گا لہٰذا فروخت بھی نہ کر سکے گا ہاں اگر اس صورت میں مچھلی داخل ہو جانے پر تالاب کو بند کر لے تو اب مالک ہو جائے گا اور حیلہ کے بغیر پکڑنے پر قادر ہو تو جائز ورنہ نہیں۔ (ت)

پس دو صورتوں پیشیں میں کہ زمیندار مالک ماہی ہیں اگر انھوں نے نصف خود لیں ہرگز ظلم نہ کیا کہ وہ کل انھیں کی ملک تھیں بلکہ اگر زمیندار بعد اخذ وشکار ایک نصف مچھلیوں کا جدا کر کے برضائے خود اپنی طرف سے ہبہ صحیحہ تامہ نہ کردیں تو ان کے پکڑنے والوں پر لازم کہ یہ نصف بھی زمینداروں ہی کو واپس دیں اگر چہ ان میں باہم اس شکار کی اُجرت میں نصف مچھلیوں کا قرار داد ہو لیا ہو کہ ایسا اجارہ ہی شرعاً فاسد ہے، غایت یہ کہ اس عقد اجارہ کی صورت میں اپنی محنت کی اجرت مثل لے لیں جو ان نصف مچھلیوں کی قیمت سے زائد نہ ہوں، مثلاً جتنی دیر انھوں نے دام کشی کی اس کی اجرت مثل ۴ روپے ہوتے ہیں اور مچھلیاں ۸ روپے یا اس سے زائد قیمت کی پکڑی گئیں جب تو یہ پورے ۴ روپے کے مستحق ہیں اور کم کی شکار ہوئیں تو آدھی مچھلیوں کے جو دام ہوں اس سے زیادہ نہ پائیں گے، فرض کیجئے جال میں ۲ روپے کی مچھلیاں آئیں تو انھیں ۳/۴ ملیں گے اور ۲ آنے کی تو ایک ہی آنہ، اور سو روپے کی تو وہی ۴ روپے، در مختار میں ہے:

[Box - Arabic]: لو دفع غزلا لأخر لینسجہ لہ بنصفہ ای بنصف الغزل او استاجر بغلالیحمل طعامہ ببعضہ اوثورا لیطحن برہ ببعض دقیقہ،فسدت فی الکل لانہ استاجرہ بجزء من عملہ ۲۔

[Box - Urdu]: اگر کسی دوسرے کو سوت دیا کہ نصف پر بُن دے، یا خچر والے کو کہا غلہ نصف کے بدلے اٹھا لے جا، یا بیل والے کو کہا کہ گندم کو کچھ آٹے کے بدلے پیس دے تو کل میں اجرت فاسد ہوگی کیونکہ اجیر کے بعض عمل کے بدلے اجارہ ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

1 ردالمحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۰۶، فتح القدیر باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۹ 2 درمختار کتاب الاجارہ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۹

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Arabic Text	Urdu Translation
His statement "it will be invalid in its entirety and a fair wage is mandatory, which shall not exceed the specified amount." - Zil’i. His statement "for a part of his work," i.e., in exchange for a portion of what results from his work. The ability to deliver is a condition, whereas he himself is not capable of it. Zil'i - 1	The text says "it will be invalid in its entirety" and an equivalent wage will be mandatory which does not exceed the fixed amount. Zil'i. And his statement "on a portion of his work" means in exchange for a portion of what is obtained from his work. The ability to deliver is a condition, while he himself is not capable of it. Zil'i. (T)

And in the third case, where the landowners are not the owners of the fish, if the landowners hired those hunters and fixed a time, for example, "cast nets until today noon or evening," then in this situation, all the fish caught in the nets will belong to the landowner. The hunters have no right in them; rather, they will receive the wage for their work. Even then, taking half of the fish is not oppression at all; rather, it is impermissible for the catchers to take half. Yes, if the time was not fixed, then indeed, according to the weightier opinion, those fish would belong to the hunters, and they would not be entitled to any wage because they have become workers for themselves (T). Only in this fourth case is it the ruling that landowners taking half is oppression. It is mentioned in Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation
He hired him to hunt for him; if he fixed a time for that, it is permissible, otherwise it is not. Majtaba. And the fatwa is on this, Sairafiyyah. 2 End of summary.	If someone is hired for hunting, if a time is fixed for it, it is permissible, otherwise not. Majtaba. And the fatwa is based on this, Sairafiyyah. End of summary. (T)

In Radd al-Muhtar, it says:

Arabic Text	Urdu Translation
His statement "the fatwa is on this, Sairafiyyah" - it is stated therein that if the day was mentioned, then the fodder belongs to the employer. Otherwise, it belongs to the employee. This is the narration of Al-Hawi and on this is the	His statement, the fatwa is on this Sairafiyyah, is in this book. If the day was mentioned, the fodder will be for the employer, otherwise, it will be for the employee. This is the narration of Hawi and the fatwa is on it. And it is said in

Arabic Text	Urdu Translation
fatwa. It is stated in Al-Minah: "This agrees with what we previously quoted from Al-Majtaba, and hence we relied on it in Al-Mukhtasar." 3 End. And Allah Almighty knows best.	Minah from Majtaba that what we have quoted earlier, this is in agreement with it; for this reason, we have relied on it in Mukhtasar. End. And Allah Almighty knows best. (T)

1 Radd al-Muhtar, Book of Hiring, Chapter of Invalid Hiring, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/36 2 Durr al-Mukhtar, Book of Hiring, Chapter of Invalid Hiring, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/180 3 Radd al-Muhtar, Book of Hiring, Chapter of Invalid Hiring, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/39

फ़तावा रिज़विया, खंड १९

अरबी पाठ

उनका कथन "सब में अमान्य होगा और उचित पारिश्रमिक अनिवार्य होगा जो तय सीमा से अधिक न हो।" - ज़ैलई। उनका कथन "उसके काम के एक हिस्से पर," यानी उसके काम से प्राप्त होने वाले हिस्से के बदले में। सुपुर्द करने की क्षमता एक शर्त है, जबकि वह स्वयं इस पर सक्षम नहीं है। ज़ैलई - १

उर्दू अनुवाद

मूल पाठ का कथन है "सब में अमान्य (फ़ासिद) होगा" और समान पारिश्रमिक (अज्र-ए-मिस्ल) अनिवार्य होगा जो तयशुदा से ज़्यादा न हो - ज़ैलई। और उनका कथन "उसके काम के कुछ हिस्से पर" यानी उसके काम से प्राप्त होने वाले कुछ के बदले में और क़ब्ज़ा देने की क्षमता शर्त है जबकि वह ख़ुद अपनी ज़ात से उस पर सक्षम नहीं है। ज़ैलई। (त)

और तीसरी सूरत में जहाँ ज़मींदार मछलियों के मालिक नहीं होते, अगर ज़मींदारों ने उन शिकार करने वालों को मज़दूरी (इजारा) पर लिया और समय तय कर दिया, जैसे कि आज दोपहर या शाम तक जाल डालो, तो इस सूरत में जितनी मछलियाँ जाल में आती जाएँगी वे सब ज़मींदार की मल्कियत होंगी। शिकार करने वालों का उनमें कोई अधिकार नहीं है, बल्कि वे अपने काम की मज़दूरी पाएंगे। ऐसी स्थिति में भी आधी मछलियाँ लेना बिल्कुल ज़ुल्म नहीं है, बल्कि पकड़ने वालों के लिए आधी लेना नाजायज़ है। हाँ, अगर समय तय नहीं किया गया था, तो वास्तव में प्रबल मत (मज़हब-ए-राजिह) के अनुसार वे मछलियाँ शिकारियों की मल्कियत होंगी और वे किसी मज़दूरी के हक़दार नहीं होंगे क्योंकि वे स्वयं अपने लिए काम करने वाले बन गए (त)। केवल इस चौथी सूरत में यह हुक्म है कि ज़मींदारों का आधा हिस्सा लेना ज़ुल्म है। तनवीरुल अबसार और दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी पाठ

उसे अपने लिए शिकार करने के लिए किराए पर लिया; यदि उसने उसके लिए समय निर्धारित किया है, तो यह जायज़ है, अन्यथा नहीं। मुज्तबा। और इसी पर फ़तवा है, सैरफ़िया। २ संक्षेप में।

उर्दू अनुवाद

अगर किसी व्यक्ति को शिकार करने के लिए मज़दूरी पर रखा, अगर उसके लिए समय तय किया तो जायज़ है वरना नहीं। मुज्तबा। और इसी पर फ़तवा है, सैरफ़िया। संक्षेप में (त)

रद्दुल मुहतार में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
उनका कथन "इसी पर फ़तवा है, सैरफ़िया" - उसमें कहा गया है कि यदि दिन का उल्लेख किया गया है, तो चारा (शिकारी जानवर का) नियोक्ता पर होगा। अन्यथा कर्मचारी पर होगा। यह अल-हावी का वर्णन है और इसी पर फ़तवा है। अल-मिनह में कहा गया है: "यह उससे मेल खाता है जो हमने पहले अल-मुज्तबा से उद्धृत किया था, और इसी कारण हमने अल-मुख्तसर में इस पर भरोसा किया है।" ३ समाप्त। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।	उनका कथन, इसी पर फ़तवा सैरफ़िया, इस किताब में है। अगर आज दिन का उल्लेख किया गया हो, तो चारा नियोक्ता (आमिर) पर होगा वरना कर्मचारी (अजीर) पर होगा। यह हावी की रिवायत है और इसी पर फ़तवा है। और मिनह में मुज्तबा से कहा गया कि हमने जो पहले नक़ल किया है यह उसके अनुकूल है; इसी वजह से हमने मुख़्तसर में इस पर भरोसा किया है। समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

---

१ रद्दुल मुहतार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारातुल फ़ासिदह, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, ५/३६ २ दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारातुल फ़ासिदह, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, २/१८० ३ रद्दुल मुहतार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारातुल फ़ासिदह, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, ५/३९

पृष्ठ ४२५ / ६९२

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قولہ فسدت فی الکل ویجب اجر المثل لا یجاوز بہ المسمی زیلعی قولہ بجزء من عملہ ای ببعض ما یخرج من عملہ والقدرۃ علی التسلیم شرط وھو لا یقدر بنفسہ زیلعی-۱۸	متن کا قول "کل میں فاسد ہوگا" اور مثلی اجرت واجب ہوگی جو مقررہ سے زائد نہ ہو زیلعی ، اور اس کا قول "اس کے عمل کے بعض پر" یعنی اس کے عمل سے حاصل شدہ کے بعض کے بدلے اور قبضہ دینے کی قدرت شرط ہے جبکہ وہ خود بنفسہ اس پر قادر نہیں ہے ۔ زیلعی ۔ (ت)

اور صورت سوم میں جہاں زمیندار مالک ماہی نہیں ہوتے اگر زمینداروں نے ان شکار کرنے والوں کو اجارہ پر لیا اور وقت متعین کر دیا مثلاً آج دوپہر یا شام تک جال ڈالو ، تو اس صورت میں جتنی مچھلیاں جال میں آتی جائیں گی سب ملک زمیندار ہوتی جائیں گی جن میں شکار کنندگان کا کوئی حق نہیں ، بلکہ وہی اپنے عمل کی اجرت پائینگے تو اب بھی نصف مچھلیاں لینا ہر گز ظلم نہیں ، بلکہ پکڑنے والے جو نصف لیں گے انھیں نا جائز ہے ، ہاں اگر وقت معین نہ کیا تو بیشک مذہب راجح پر وہ مچھلیاں ملک شکار کنندگان ہوں گی، اور وہ کسی اجرت کے مستحق نہ ہوں گے لکونھم عاملین لانفسھم (اس لئے کہ وہ اپنے لئے خود عامل بن گئے ۔ت) صرف اس چوتھی صورت میں یہ حکم ہے کہ زمینداروں کا نصف لینا ظلم ہے ۔ تنویر الابصار و در مختار میں ہے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
استأجره ليصيد له فان وقت لذلك وقتا جاز والا لا. مجتبى ، و به يفتى صيرفية [2]8 اه ملخصا.	اگر کسی شخص کو شکار کرنے کے لیے اجرت پر رکھا اگر اس کے لیے وقت مقرر کیا تو جائز ہے ورنہ نہیں ، مجتبی ، اور اسی پر فتوی ہے ، صیرفیہ اھ ملخصاً (ت)

رد المحتار میں ہے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قوله به يفتى صيرفية قال فيها ان ذكر اليوم فالعلف للامر. والا فللمامور، و هذه رواية الحاوى و به يفتى قال في المنح وهذا يوافق ما قدمناه عن المجتبى و من ثم عولنا عليه في المختصر [3]8 اه والله تعالى اعلم	اس کا قول ، اسی پر فتوی صیرفیہ ، اس کتاب میں ہے ، اگر آج دن کا ذکر کیا ہو ، تو چارہ آمر پر ہوگا ورنہ اجیر پر ہوگی یہ حاوی کی روایت ہے اور اسی پر فتوی ہے ، اور منح میں کہا مجتبی سے ہم نے جو پہلے نقل کیا ہے یہ اس کے موافق ہے اسی وجہ سے ہم نے مختصر میں اس پر اعتماد کیا ہے اھ واللہ تعالی اعلم ۔ (ت)

---

[1]8 رد المحتار کتاب الاجارہ باب الاجارہ الفاسدہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۳۶ [2]8 درمختار کتاب الاجارہ باب الاجارہ الفاسدہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۸۰ [3]8 رد المحتار کتاب الاجارہ باب الاجارہ الفاسدہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۳۹

Fatawa Razawiyya Volume 19

Issue Two: Selling fish from a pond.

I say: Here too, the same three scenarios will be considered: In the third scenario, where the fish are not the property of the landowner, this sale will be null and void by consensus because it is 'bay' ma laysa fi milkihi' (selling something that is not in one's ownership - T). And the fish that the buyers caught will be their exclusive property, in which the landowners have no right of interference because 'lahum sabaqu ila mubah' (they took precedence in acquiring a permissible thing - T). And the price taken from them should be returned due to 'li-in'idam al-'aqd shar'an' (due to the absence of a legally valid contract - T). In the previous two scenarios where the fish are the property of the landowner, if they can be caught from the pond without any ruse/difficulty, then the sale is valid by consensus because it is 'bay' mamluk maqdur al-taslim' (the sale of owned property that is capable of being delivered - T). In this case, the price for the landowners and the fish for the buyers will be lawful and pure by consensus, as is not hidden. We have previously mentioned its permissibility from 'Al-Fath'[1] and it is stated in 'Al-Dhakhirah' that 'the sale is permissible according to all of them'[2] (as is not hidden. And we have already mentioned its permissibility with reference to Al-Fath, and it is said in Al-Dhakhirah that according to everyone, the sale is permissible - T). And if they cannot be caught by hand without nets or other hunting methods, as is often the case, there is agreement on the impermissibility of the sale, but disagreement on whether it is void (batil) or defective (fasid). According to a group from the school of Imam Shaykh al-Islam and the masters of Imam Shams al-A'immah al-Sarakhsi, such a sale is void.

Because the subject of sale is property that is capable of being delivered; thus, when that capability is absent, the sale is absent.	Because the subject of sale is that property which is capable of delivery, so when this is not present, the sale will not take place. (T)

Imam Balkhi* or Thalji used to give fatwa on this, and Imam Burhan al-Marghinani, author of Al-Hidayah, etc., adopted this.

*: Regarding the difference in the attribution in 'Al-Durr'[3] with 'B' and 'Kh' [Balkhi], and in 'Al-Fath' with 'Th' and 'J' [Thalji], as in 'Sh'[4] from 'T' 12. The difference in attribution is in 'Durr al-Mukhtar' with 'b' and 'kh' as 'Balkhi' and in 'Al-Fath' with 'th' and 'j' as 'Thalji', as Shami has narrated from Tahtawi. (T)

[1] Fath al-Qadir, Chapter on Invalid Sales, Maktabah Nooria Razawiyya Sukkur, 6/29 [2] Fatawa Hindiyya, referencing Al-Dhakhirah, Book of Sales, Chapter 9, Section 4, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/112 [3] Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on Invalid Sales, Matba' Mujtabai Delhi, 2/25 [4] Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on Invalid Sales, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/113

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

दूसरा मसला: तालाब की मछलियाँ बेच डालना।

अक़ूल (मैं कहता हूँ): यहाँ भी वही तीन सूरतें (स्थितियाँ) ध्यान में रखी जाएँगी: तीसरी सूरत में जहाँ मछलियाँ ज़मींदार की मिलकियत (स्वामित्व) नहीं हैं, यह बिक्री इजमा (आम सहमति) के साथ बातिल (अमान्य) होगी क्योंकि 'ला-नहु बेअ मा लैसा फ़ी मिल्किही' (क्योंकि यह ऐसी चीज़ की बिक्री है जो स्वामित्व में नहीं है - त)। और वे मछलियाँ जो खरीदारों ने पकड़ी हैं, उनकी अपनी मिलकियत होंगी जिनमें ज़मींदारों को हस्तक्षेप करने का कोई अधिकार नहीं है क्योंकि 'ल-अन्नहुम सबक़ू इला मुबाह' (क्योंकि उन्होंने एक मुबाह/अनुमत चीज़ को प्राप्त करने में पहल की है - त)। और जो कीमत उनसे ली गई है वह वापस की जाए क्योंकि 'लि-इनइदाम अल-अक़्द शरअन' (शरई अनुबंध की अनुपस्थिति के कारण - त)। और पिछली दो सूरतों में जहाँ मछलियाँ ज़मींदार की मिलकियत हैं, अगर वे बिना किसी हिकमत (युक्ति) के तालाब से पकड़ी जा सकती हैं, तो यह बिक्री इजमा के साथ सही है क्योंकि 'बेअ ममलूक मक़दूर अत-तस्लीम' (स्वामित्व वाली चीज़ की बिक्री है जिसकी सुपुर्दगी संभव है - त)। इस स्थिति में ज़मींदारों के लिए कीमत और खरीदारों के लिए मछलियाँ इजमा के साथ हलाल और पाक होंगी, जैसा कि छिपा नहीं है। और हमने 'अल-फ़तह'[1] के हवाले से इसकी अनुमति का पहले ही उल्लेख किया है। 'अद-दख़ीरा' में कहा गया है कि 'उन सबके नज़दीक बिक्री जायज़ है'[2] (जैसा कि ज्ञात है। और हमने फ़तह के हवाले से इसकी अनुमति का पहले ही ज़िक्र किया है और ज़ख़ीरा में कहा गया है कि सबके नज़दीक बिक्री जायज़ है - त)। और अगर वे जाल आदि शिकार के तरीकों के बिना हाथ नहीं आ सकतीं, जैसा कि अक्सर होता है, तो बिक्री के नाजायज़ होने पर इत्तिफ़ाक़ (सहमति) है, और इसके बातिल या फ़ासिद (दूषित) होने में मतभेद है। इमाम शैख़-उल-इस्लाम और इमाम शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी के उस्तादों में से एक समूह के मज़हब (विचार) के अनुसार ऐसी बिक्री बातिल है।

क्योंकि बिक्री का महल (स्थान) वह माल है जिसकी सुपुर्दगी संभव हो; अतः जब यह सुपुर्दगी संभव न हो, तो बिक्री भी नहीं होती।	क्योंकि बिक्री का केंद्र वह वस्तु है जिसकी सुपुर्दगी संभव हो, अतः जब यह स्थिति न हो तो बिक्री मान्य नहीं होगी। (त)

इसी पर इमाम बल्ख़ी* या थल्जी फ़तवा देते थे और इसी को इमाम बुरहान अल-मर्ग़ीनानी (हिदाया के लेखक) आदि ने अपनाया है।

*: 'अल-दुर'[3] में 'ब' और 'ख़' [बल्ख़ी] के साथ, और 'अल-फ़तह' में 'थ' और 'ज' [थल्जी] के साथ मतभेद के बारे में, जैसा कि 'श'[4] में 'त' १२ से है। सम्बद्धता का मतभेद 'दुर्रे मुख़्तार' में 'ब' और 'ख़' के साथ "बल्ख़ी" और 'फ़तह' में 'थ' और 'ज' के साथ "थल्जी" है, जैसा कि शामी ने तहतावी से नक़ल किया है। (त)

---

[1] फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-बेअ अल-फ़ासिद, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 6/29 [2] फ़तावा हिंदिया, हवाला अल-दख़ीरा, किताब अल-बुयू, बाब 9, फ़स्ल 4, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/112 [3] दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-बुयू, बाब अल-बेअ अल-फ़ासिद, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/25 [4] रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अल-बेअ अल-फ़ासिद, दार एहया अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 4/113

مسئلہ ثانیہ: تالاب کی مچھلیاں بیچ ڈالنا۔ اقول: یہاں بھی وہی تین صورتیں ملحوظ ہوں گی : صورت سوم میں کہ مچھلیاں ملکِ زمیندار نہیں، یہ بیع بالاجماع باطل ہوگی لانہ بیع مالیس فی ملکہ (کیونکہ یہ ایسی چیز کی بیع ہے جو ملک میں نہیں ہے۔ت) اور مچھلیاں کہ خریدنے والوں نے پکڑیں ان کی ملک خاص ہوں گی جن میں زمینداروں کو مزاحمت نہیں پہنچتی لانھم سبقوا الی مباح (کیونکہ مباح چیز میں انھوں نے سبقت کرلی ہے۔ت) اور جو قیمت ان سے لی واپس کریں لانعدام العقد شرعاً (شرعی عقد نہ ہونے کی وجہ سے۔ت) اور اگلی دو صورتوں میں کہ مچھلیاں ملکِ زمیندار ہیں، اگر بلا حیلہ تالاب سے پکڑی جاسکتی ہیں تو بیع بالاجماع صحیح لانہ بیع مملوک مقدور التسلیم (کیونکہ یہ مقدور التسلیم مملوکہ چیز کی بیع ہے۔ت) اس صورت میں قیمت زمینداروں اور مچھلیاں خریداروں کو بالاجماع حلال و طیب ہو گی کما لا یخفی، وقد منا جوازہ عن الفتح۱ وقال فی الذخیرۃ یجوز البیع عندھم جمیعاً۲ (جیسا کہ مخفی نہیں۔ اور ہم اس کا جواز فتح کے حوالے سے پہلے ذکر چکے ہیں اور ذخیرہ میں کہا کہ سب کے نزدیک بیع جائز ہے۔ت) اور اگر بغیر جال وغیرہ طرقِ شکار کے ہاتھ نہیں آ سکتیں اور اکثر یہی ہوتا ہے، تو بیع نا جائز ہونے پر اتفاق، اور اس کے بطلان و فساد میں اختلاف، امام شیخ الاسلام و مشائخ بلخ اور اساتذہ امام شمس الائمہ سرخسی سے ایک جماعت کے مذہب پر ایسی بیع باطل ہے۔

لان محل البیع مال مقدور التسلیم فاذا انتفی — کیونکہ بیع کا محل وہ چیز ہے جو مقدور التسلیم مال ہو تو جب یہ نہ ہو تو بیع نہ ہو گی۔ (ت)

اسی پر امام بلخی عہ یا ثلجی فتوٰی دیتے اور اسی کو امام برہان مرغینانی صاحب ہدایہ وغیرہ نے اختیار فرمایا عہ: علی اختلاف العزوف فی الدر۳ بالموحدۃ والخاء وفي الفتح بالمثلثۃ والجیم کما فی

ش۴ عن ط ۱۲ منہ نسبت کا اختلاف در مختار میں ب اور خ کے ساتھ "بلخی" اور فتح میں ث اور ج کے ساتھ "ثلجی" ہے جیسا کہ شامی نے طحطاوی سے نقل کیا ہے۔ (ت)

۱ فتح القدیر باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۲۹ ۲ فتاوی ہندیہ بحوالہ الذخیرۃ کتاب البیوع الباب التاسع الفصل الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۱۲ ۳ در مختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵ ۴ رد المحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۱۳

Fatawa Razawiya, Volume 19

And this is more apparent from the perspective of narration:

يظهر ذٰلك بمراجعة الهندية والدرالمختار و رد المحتار [2]	This matter will become apparent upon referring to al-Hindiyyah, al-Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, etc. (Editor)

It is stated in Ghiyathiyah:

قالوا المختار هذا نقل عنها في العالمگيرية [3]	The jurists stated that the chosen opinion is this, as it is narrated from it in al-Alamgiriyah. (Editor)

According to this school of thought, the fish caught by the buyers remain in the ownership of the landowners as before, and the price taken by the landowners remains in the ownership of the buyers. It is obligatory for the buyers to return the price, and it is mandatory for them to return the caught fish to the landowners. If they have already consumed the fish, the market price of the fish becomes payable to the landowners on their behalf. It is stated in al-Durr al-Mukhtar:

البيع الباطل حكمه عدم ملك المشترى اياه اذا قبضه فلا ضمان لو هلك المبيع عنده لانه امانة الخ [4]	The ruling on a void sale is that the buyer does not become its owner. If it is destroyed in his possession, there will be no liability (daman), because this item was a trust (amanah) with him, etc. (Editor)

It is stated in Radd al-Muhtar:

قوله لانه امانة وذلك لان العقد اذا بطل بقى مجرد القبض باذن المالك ، وهو لا يوجب الضمان الا بالتعدي . درر [5]	The author's statement "because it is a trust" is because when the contract became void, only bare possession remained, which was obtained with the permission of the owner. Therefore, without transgression (ta'addi), liability will not be mandatory. — Durar (Editor)

1. al-Durr al-Mukhtar, Chapter on Invalid Sale, Mujtabai Press Delhi, 2/25
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Invalid Sale, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/113
3. Fatawa Ghiyathiyah, Book of Sales, Section Two, Maktaba Islamia Quetta, p. 123
4. al-Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on Invalid Sale, Mujtabai Press Delhi, 2/24

5. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on Invalid Sale, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/105

फतावा रज़विया, जिल्द १९

और यही रिवायत के दृष्टिकोण से अधिक स्पष्ट है:

يظهر ذٰلك بمراجعة الهندية والدرالمختار وت[2] رد المحتار — यह बात हिंदिया, दुर्रे मुख्तार, रद-उल-मुहतार आदि के संदर्भ से स्पष्ट होगी। (सं.)

गयाथिया में फ़रमाया:

قالوا المختار هذا نقل عنها في العالمگيرية [3] — फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने फ़रमाया कि मुख्तार (पसंदीदा राय) यही है कि आलमगीरी में यह उससे उद्धृत है। (सं.)

इस मज़हब (विचारधारा) के अनुसार, जो मछलियां खरीदारों ने पकड़ीं, वे बदस्तूर (पूर्ववत) ज़मींदारों के स्वामित्व में हैं और जो क़ीमत ज़मींदारों ने ली वह खरीदारों के स्वामित्व में है। उन (खरीदारों) पर फ़र्ज़ है कि क़ीमत वापस करें, और उन पर अनिवार्य है कि पकड़ी हुई मछलियां ज़मींदारों को लौटाएं। यदि उन्होंने मछलियां उपयोग कर ली हैं, तो बाज़ार के भाव से जो मछलियों की क़ीमत हो, वह ज़मींदारों के लिए उनके ज़िम्मे वाजिब-उल-अदा (देय) होगी। दुर्रे मुख्तार में है:

البيع الباطل حكمه عدم ملك المشترى اياه اذا قبضه فلا ضمان لو هلك المبيع عنده لانه امانة الخ [4] — बातिल (अमान्य) बिक्री का हुक्म यह है कि खरीदार उसका मालिक नहीं बनेगा। यदि उसके कब्ज़े में वह चीज़ नष्ट हो जाए, तो कोई ज़मान (हर्जाना) नहीं होगा क्योंकि उसके पास वह अमानत थी, इत्यादि। (सं.)

रद-उल-मुहतार में है:

قوله لانه امانة وذلك لان العقد اذا بطل بقى مجرد القبض باذن المالك ، وهو لا يوجب الضمان الا بالتعدي . درر [5] — मूल लेखक का कथन "क्योंकि अमानत है" इसलिए है कि जब अनुबंध बातिल हो गया तो अब केवल कब्ज़ा रह गया जो मालिक की अनुमति से प्राप्त हुआ था, इसलिए बिना उल्लंघन (तअद्दी) के उस पर ज़मान अनिवार्य नहीं होगा। — दुरर (सं.)

1. दुर्रे मुख्तार, बाब अल-बैअ अल-फासिद, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/२५
2. रद-उल-मुहतार, बाब अल-बैअ अल-फासिद, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बैरूत, ३/११३
3. फ़तावा गयाथिया, किताबुल बुयूअ, अल-फ़स्ल अस-सानी, मकतबा इस्लामिया क्वेटा, पृ. १२३

4. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयूअ, बाब अल-बैअ अल-फासिद, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/२४
5. रद-उल-मुहतार, किताबुल बुयूअ, बाब अल-बैअ अल-फासिद, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बैरूत, ४/१०५

पृष्ठ ४२७/६९२

اور یہی من حیث الروایۃ اظہر ہے،

یظھر ذٰلك بمراجعة الھندیة والدرالمختار و رد المحتار [2]

یہ بات ہندیہ، درمختار، ردالمحتار وغیرہ کی طرف مراجعت کرنے پر ظاہر ہوگی۔ (ت)

غیاثیہ میں فرمایا:

قالوا المختار ھذا نقل عنھا في العالمگیریة [3]

فقہاء نے فرمایا مختار یہی ہے کہ عالمگیری میں یہ اس سے منقول ہے۔ (ت)

اس مذہب پر مچھلیاں کہ مشتریوں نے پکڑیں بدستور ملک زمیندار ان پر ہیں اور قیمت کہ زمینداروں نے لی بدستور ملک مشتریان، ان پر فرض کہ قیمت پھیریں، ان پر لازم کہ پکڑی ہوئی مچھلیاں زمینداروں کو دیں اگر انہوں نے مچھلیاں صرف کرلیں تو بازار کے بھاؤ سے جو قیمت مچھلیوں کی ہو زمینداروں کے لئے ان کے ذمے واجب الادا ہوئی، درمختار میں ہے:

البیع الباطل حکمه عدم ملك المشتری ایاه اذا قبضه فلا ضمان لو ھلك المبیع عنده لانه امانة الخ [4]

باطل بیع کا حکم یہ ہے کہ مشتری اس کا مالک نہ بنے گا ، اس کے قبضہ میں ہلاک ہو جائے تو ضمان نہ ہوگا کیونکہ اس کے پاس یہ چیز امانت تھی الخ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

ماتن کا قول "کیونکہ امانت ہے " یہ اس لئے کہ جب عقد باطل ہو گیا تو اب نرا قبضہ رہ گیا جو مالک کی اجازت

قوله لانه امانة وذلك لان العقد اذا بطل بقی مجرد القبض باذن المالك ، وهو لا يوجب الضمان الا بالتعدي . درر [5]

سے حاصل ہوا تھا لہذا بغیر اس پر ضمان واجب ہوگا۔ درر (ت)

1. درمختار باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵
2. رد المحتار باب البیع الفاسد داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۱۱۳
3. فتاوی غیاثیہ کتاب البیوع الفصل الثاني مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ ص ۱۲۳
4. درمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۴
5. ردالمحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۰۵

In the same (source), it is stated: "It shall be guaranteed with a like or with its value" (Meaning, in case of transgression, the guarantee will be for a similar item or its value. - Translator). Therefore, if this price and the consideration (price) that the landlords took from them are equal, then well and good; otherwise, whichever side has an excess must pay it to the other. For instance, if the buyers gave five rupees and the fishes they consumed were worth ten rupees according to the market rate, they should give five more rupees to the landlords; and if they were worth one rupee, they should take back four rupees from the landlords. And if the buyers sold them, then all those sales will remain dependent on the landlords' permission. As long as the fishes, the seller, the buyer, and the landlords exist, the landlords have the option to either authorize the sale and take the price themselves, or rescind it and take the fishes back.

[Table Header: Arabic - Left, Urdu - Right] Arabic: "As is the ruling for 'Bay' al-Fuduli' (unauthorized sale). It is known that permission only applies to what exists, not to what is non-existent. Therefore, it is required for it that the contracting parties and the subject matter of the contract continue to exist, and likewise the one giving permission, such that his heir does not have the right to permit, as in Durr al-Mukhtar and others." Urdu: Just as is the ruling for unauthorized sale (Bay' al-Fuduli), and it is evident that permission can be attached to an existing thing, not to a non-existent thing. Therefore, for this, the existence of the contracting parties and the subject matter is a condition, and likewise, it is necessary for the one giving permission to be present, which is why his heir will not have the right to give permission, as mentioned in Dur al-Mukhtar etc. (Translator)

And if the landlords had not yet given permission and the fishes were consumed by those who bought them from these original buyers, then the landlords are authorized to collect the price of those fishes at the market rate from their own buyers or from their sub-purchasers, whomever they wish. If they wish to take it from their own buyers, the same ruling will apply: they should account for the price they had already taken from them. And if they take from others (the sub-purchasers), then those others will get back the price they paid from their sellers (the original buyers), and the (original) buyer will get back the price he paid from the landlords. In short, the purpose of describing these rulings is to show how much upheaval occurs and what kind of difficulties arise under this view, the effect of which reaches the general population of the city. It is stated in Rad al-Muhtar:

[Table Header: Arabic - Left, Urdu - Right] Arabic: "The owner has the option to hold either of them liable; then, if he holds the buyer liable, the sale is void." Urdu: The owner has the choice to make whichever of the two he wishes liable; then if he makes the buyer liable, the sale [is void].

1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Bay' al-Fasid, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/105.

फतावा रज़विया, जिल्द १९

इसी में है: "یکون مضمونا بالمثل او بالقیمة" (यानी ज़्यादती की सूरत में ज़मान (हर्जाना) वैसी ही वस्तु या उसकी कीमत के बराबर होगा। - अनुवादक)। अतः यदि यह मूल्य और वह कीमत जो ज़मींदारों ने उनसे ली थी, बराबर हैं तो ठीक है, अन्यथा जिसकी ओर अधिकता हो वह दूसरे को अदा करे। उदाहरण के लिए, यदि खरीदारों ने पांच रुपये दिए थे और मछलियाँ जो उन्होंने इस्तेमाल कर लीं, बाज़ार भाव से दस रुपये की थीं, तो वे ज़मींदारों को पांच रुपये और दें; और यदि वे एक रुपये की थीं, तो ज़मींदारों से चार रुपये वापस ले लें। और यदि खरीदारों ने उन्हें आगे बेच दिया, तो वे सभी बिक्री ज़मींदारों की अनुमति पर निर्भर रहेंगी। जब तक मछलियाँ, विक्रेता, खरीदार और ज़मींदार मौजूद हैं, ज़मींदारों को यह अधिकार है कि वे चाहें तो बिक्री को वैध कर दें और कीमत खुद ले लें, या उसे रद्द कर दें और मछलियाँ वापस ले लें।

[कोष्टक १] अरबी: "जैसा कि अनधिकृत बिक्री (बय अल-फ़ुज़ूली) का हुक्म है। और यह ज्ञात है कि अनुमति केवल मौजूद वस्तु पर लागू होती है, न कि उस पर जो मौजूद न हो। इसलिए इसके लिए अनुबंध करने वाले पक्षों और अनुबंध की वस्तु का मौजूद रहना शर्त है, और इसी तरह अनुमति देने वाले का मौजूद होना भी ज़रूरी है, यहाँ तक कि उसके वारिस को अनुमति देने का अधिकार नहीं होगा, जैसा कि दुर्रुल मुख़्तार आदि में है।" उर्दू: जैसा कि बय अल-फ़ुज़ूली का हुक्म है, और ज़ाहिर है कि इजाज़त मौजूद चीज़ को हो सकती है, मादूम (अनुपस्थित) चीज़ को नहीं। तो इसलिए इस वक़्त आक़िदीन (अनुबंध करने वाले) और माक़ूद अलैह (अनुबंध की वस्तु) का मौजूद होना शर्त है और यूँ इजाज़त देने वाले का मौजूद होना भी ज़रूरी है, इसलिए उसके वारिस को इजाज़त देने का हक़ न रहेगा जैसा कि दुर्रुल मुख़्तार वग़ैरा में है। (त)

और अगर अभी ज़मींदारों ने इजाज़त नहीं दी थी कि मछलियाँ उन खरीदारों से खरीदने वालों के पास खर्च (इस्तेमाल) हो गईं, तो ज़मींदार स्वतंत्र हैं कि बाज़ार भाव से उन मछलियों की कीमत अपने खरीदारों से या उनके खरीदारों से, जिससे चाहें वसूल कर लें। अगर अपने खरीदारों से लेना चाहें तो वही हुक्म होगा कि जो क़ीमत उनसे ले चुके थे उसका हिसाब कर लें। और अगर दूसरों से लें तो वे अपना दिया हुआ मूल्य खरीदारों यानी अपने विक्रेताओं से वापस लें और खरीदार अपना दिया हुआ मूल्य ज़मींदारों से। संक्षेप में, इन नियमों के वर्णन का उद्देश्य यह बताना है कि इस विचार पर क्या उथल-पुथल मचती है और कैसी-कैसी कठिनाइयाँ उत्पन्न होती हैं, जिनका प्रभाव शहर की आम जनता पर पड़ेगा। रदुल मुख़्तार में है:

[कोष्टक २] अरबी: "मालिक को अधिकार है कि दोनों में से जिसे चाहे उत्तरदायी (ज़ामिन) बनाए; फिर यदि उसने खरीदार को उत्तरदायी बनाया तो बिक्री रद्द हो जाएगी।" उर्दू: मालिक को इख़्तियार है दोनों में से जिस को चाहे ज़ामिन बनाए, फिर अगर मुश्तरी (खरीदार) को ज़ामिन बनाया तो बय (बिक्री) [बातिल हो जाएगी]।

1. रदुल मुख़्तार, किताबुल बुयू, बाबुल बय अल-फ़ासिद, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, ४/१०५।

पृष्ठ ४२८ का ६९२

اسی میں ہے: یکون مضمونا بالمثل او بالقیمۃ 1 (تعدی کی صورت میں ضمان بالمثل یا بالقیمۃ ہوگا۔ ت) پس اگر یہ قیمت اور وہ زر ثمن کہ زمینداروں نے ان سے لیا تھا، برابر ہیں فبہا ورنہ جس کی طرف زیادتی ہو دوسرے کو ادا کرے، مثلا مشتریوں نے پانچ روپے دئے تھے اور مچھلیاں کہ صرف کرلیں بازار کے بھاؤ سے دس روپے کی تھیں، تو پانچ روپے زمینداروں کو اور دیں، اور ایک روپیہ کی تھیں تو چار روپے زمینداروں سے پھیر لیں، اور اگر مشتریوں نے بیچ ڈالیں تو جن جن کے ہاتھ بیچیں وہ سب بیعیں اجازت زمینداروں پر موقوف رہیں گی، جب تک مچھلیاں اور وہ بائع و مشتری وز میندار باقی ہیں زمینداروں کو اختیار ہے چاہے بیع جائز کردیں اور قیمت خود لے لیں یا فسخ کردیں اور مچھلیاں واپس لیں۔

| کما ھو حکم بیع الفضولي، ومعلوم ان الاجازۃ انما تلحق الموجوددون المعدوم، فیشترط لھا قیام العاقدین والمعقود علیہ، وکذا المجیز، حتی لم یکن لوارثہ ان یجیز کما في الدر المختار وغیرہ۔ | جیسا کہ بیع الفضولی کا حکم ہے، اور ظاہر ہے کہ اجازت موجود چیز کو لاحق ہوسکتی ہے معدوم چیز کو نہیں، تو اس لئے اس وقت عاقدین اور معقود علیہ چیز کا موجود ہونا شرط ہے اور یوں اجازت دینے والے کا موجود ہونا بھی ضروری ہے اس لئے اس کے وارث کو اجازت دینے کا حق نہ رہے گا جیسا کہ در مختار وغیرہ میں ہے۔ (ت) |

اور اگر ہنوز زمینداروں نے اجازت نہ دی تھی کہ مچھلیاں ان مشتریوں سے خریدنے والوں کے پاس صرف ہوگئیں تو زمیندار مختار ہیں، بازار نرخ سے ان مچھلیوں کی قیمت اپنے مشتریوں، خواہ ان کے خریداروں جس سے چاہیں وصول کرلیں، اگر اپنے مشتریوں سے لینا چاہیں تو وہی حکم ہوگا کہ ثمن ان سے لے چکے تھے اس کا حساب کرلیں اور دوسروں سے لیں تو وہ اپنا دیا ہوا

ثمن مشتریوں یعنی اپنے بائعوں سے واپس لیں اور مشتری اپنا دیا ہوا ثمن زمینداروں سے غرض ان احکام کے بیان سے یہ ہے کہ اس قول پر کیا کچھ انقلاب ہوتے ہیں اور کیسی کیسی دقتیں لازم آتی ہیں، جن کا اثر شہر کی عام مخلوق پر پہنچے گا، ردالمحتار میں ہے:

| للمالك تضمين ایهما شاء، ثم ان ضمن المشتری بطل البیع | مالک کو اختیار ہے دونوں میں سے جس کو چاہے ضامن بنائے پھر اگر مشتری کو ضامن بنایا تو بیع |

1 ردالمحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد دار احیاء التراث العربي بیروت ۴ / ۱۰۵

Fatawa Razawiyya, Volume 19

- (Arabic): "And the buyer has the right to return to the seller for his price, necessarily as a consequence [of the cancellation], until the end. Summary." -1
- (Urdu Translation): It will become void, and the buyer will have the option to take back the price from the seller; he should not take the guarantee given. End. Summary. (T)

All these rulings were based on the doctrine that the mentioned sale is considered void (Batil) due to the lack of power over delivery. However, according to one narration from the Master of the School, Imam Azam, and the Recorder of the School, Imam Muhammad (may Allah be pleased with them both), such a sale is only irregular (Fasid), not void.

- (Arabic): "Because ownership and value exist, it was a contract issued by a competent person in its proper place, so there is no reason for it to be void. The discourse of 'Al-Fath' will come to you for its explanation."
- (Urdu Translation): Due to the presence of ownership and value, this is a contract that originated from an eligible person in its proper place; therefore, there is no reason for it to be void, and the text of 'Al-Fath' will appear in its explanation. (T)

This view was adopted by the exalted Imam, Qazi Isbijabi, and another group of teachers of Imam Shams al-A'imma Sarakhsi, as mentioned in 'Al-Hindiyyah'. Imam Abu al-Hasan al-Karkhi also adopted it, as stated in 'Al-Dur'. Imam Muhaqqiq 'ala al-Itlaq preferred it in 'Fath al-Qadir' and provided a refined discussion in its research. It was also given precedence and preferred in the text of 'Tanwir'. In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

- (Arabic): "The view of its irregularity (Fasad) was preferred by [Ibn] al-Kamal." -2
- (Urdu Translation): Kamal has given preference to the view of its irregularity. (T)

In 'Radd al-Muhtar' it says:

- (Arabic): "Where he said: The reason, in my view, is that the inability to deliver does not make [the contract] void nor is it voiding in its reality." -3
- (Urdu Translation): Where he said: According to me, its reason is that the lack of ability to give possession is useful, it is not a nullifier (mubtil), and he spoke at length in its investigation. (T)

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar. 2. Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on Irregular Sale, Mujtabai Press, Delhi, 2/25. 3. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on Irregular Sale, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/113.

फतावा रज़विया, खंड १९

- (अरबी): "और खरीदार को अधिकार है कि वह विक्रेता से अपनी कीमत वापस ले ले, आवश्यक रूप से परिणामत; अंत तक। सारांश।" -१
- (उर्दू अनुवाद): यह शून्य (बातिल) हो जाएगा, और खरीदार के पास विक्रेता से कीमत वापस लेने का विकल्प होगा; उसे दी गई गारंटी नहीं लेनी चाहिए। समाप्त। सारांश। (त)

ये सभी नियम इस विचारधारा पर आधारित थे कि उक्त बिक्री सुपुर्दगी (डिलिवरी) पर शक्ति की कमी के कारण शून्य (बातिल) मानी जाती है। हालांकि, संप्रदाय के स्वामी इमाम आज़म और संप्रदाय के लेखक इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के एक विवरण के अनुसार, ऐसी बिक्री केवल दोषपूर्ण (फ़ासिद) होती है, शून्य नहीं।

- (अरबी): "चूँकि स्वामित्व और मूल्य मौजूद हैं, यह एक सक्षम व्यक्ति द्वारा उसके उचित स्थान पर जारी किया गया एक अनुबंध था, इसलिए इसके शून्य होने का कोई कारण नहीं है। इसके स्पष्टीकरण के लिए 'अल-फतह' का पाठ आपके पास आएगा।"
- (उर्दू अनुवाद): स्वामित्व और मूल्य की उपस्थिति के कारण, यह एक ऐसा अनुबंध है जो एक योग्य व्यक्ति से उसके उचित स्थान पर उत्पन्न हुआ है; इसलिए इसके शून्य होने का कोई कारण नहीं है, और इसके विवरण में 'फतह' का पाठ आएगा। (त)

इसी विचार को महान इमाम काजी इसबीजाबी और इमाम शम्स अल-आईम्मा सरख्सी के शिक्षकों के एक अन्य समूह ने अपनाया, जैसा कि 'अल-हिंदिया' में उल्लेखित है। इमाम अबू अल-हसन अल-करखी ने भी इसे ही अपनाया, जैसा कि 'अद-दुर' में कहा गया है। इमाम मुहाक्किक़ अला अल-इतलाक़ ने 'फतह अल-क़दीर' में इसे प्राथमिकता दी और इसके शोध में एक परिष्कृत चर्चा प्रदान की। 'तन्वीर' के पाठ में भी इसे प्रमुखता और वरीयता दी गई है। 'दुर्रे मुख्तार' में लिखा है:

- (अरबी): "इसके दोषपूर्ण (फ़साद) होने के विचार को [इब्न] अल-कमाल ने वरीयता दी है।" -२
- (उर्दू अनुवाद): कमाल ने इसके फ़साद (दोषपूर्ण होने) के विचार को प्राथमिकता दी है। (त)

'रद अल-मुहतार' में लिखा है:

- (अरबी): "जहाँ उन्होंने कहा: मेरे विचार में इसका कारण यह है कि सुपुर्दगी में असमर्थता [अनुबंध को] शून्य नहीं बनाती है और न ही इसकी वास्तविकता में शून्य करने वाली है।" -३
- (उर्दू अनुवाद): जहाँ उन्होंने कहा: मेरे अनुसार, इसका कारण यह है कि कब्ज़ा देने की क्षमता की कमी उपयोगी है, वह शून्य करने वाली (मुबतिल) नहीं है, और उन्होंने इसकी जाँच में लंबी चर्चा की। (त)

पाद टिप्पणियाँ: १. रद अल-मुहतार। २. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-बुयू, बाब अल-बेय अल-फ़ासिद, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/२५। ३. रद अल-मुहतार, किताब अल-बुयू, बाब अल-बेय अल-फ़ासिद, दार एहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ४/११३।

पृष्ठ ४२९/६९२

فتاوٰی رضویہ، جلد ۱۹

• وللمشتری ان یرجع علی البائع بثمنہ، لابدأ ضمنا اہ ملخصاً-1 | باطل ہو جائے گی، اور مشتری کو اختیار ہوگا کہ بائع سے ثمن واپس لے لے، دیا ہوا ضمان نہ لے اھ ملخصاً (ت)

یہ سب احکام اس مذہب پر تھے کہ بیع مذکور بوجہ عدم قدرت علی التسلیم باطل ٹھہرے اور حضرت امام مذہب سیدنا امام اعظم و محرر مذہب امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہما سے ایک روایت پر ایسی بیع صرف فاسد ہوتی ہے نہ باطل۔

• لقیام الملك والمالیة فکان عقدا صادرا عن اھلہ فی محلہ فلا وجہ لبطلانہ ویأتیك کلام الفتح لبیانہ۔ | ملک اور مالیت موجود ہونے کی وجہ سے تو یہ ایسا عقد ہے جو اہل سے اپنے محل میں صادر ہوا لہٰذا اس کے باطل ہونے کی کوئی وجہ نہیں اور اس کے بیان میں فتح کا کلام آئے گا۔ (ت)

اسی کو امام اجل قاضی اسیجابی اور اساتذہ امام شمس الائمہ سرخسی سے دوسری جماعت نے اختیار کیا، کما فی الہندیہ (جیسا کہ ہندیہ میں ہے۔ ت) اور اسی کو امام ابوالحسن کرخی نے اخذ فرمایا: کما فی الدر (جیسا کہ در میں ہے۔ ت) اور اسی کو امام محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں ترجیح دی اور اس کی تحقیق میں بحث نفیس افادہ کی، اور اسی کو متن تنویر میں مقدم و مرجح رکھا، در مختار میں ہے:

• القول بفسادہ رجحہ الکمال -2 | اس کے فساد کے قول کو کمال نے ترجیح دی ہے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے:

- حیث قال والوجہ عندی ان عدم القدرۃ علی التسلیم لا مبطل وابطال فی تحقیقہ -3 | جہاں انہوں نے فرمایا میرے نزدیک اس کی وجہ یہ ہے کہ قبضہ دینے کی قدرت نہ ہونا مفید ہے مبطل نہیں ہے، اور انہوں نے اس کی تحقیق میں طویل کلام فرمایا۔ (ت)

حواشی: 1. رد المحتار 2. درمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵ 3. رد المحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۱۳

Fatawa Razawiyya Volume 19

And it is even more obvious from the perspective of evidence. It is stated in Al-Fath:

[Table Begin] [Arabic Column]: Whoever says that the subject matter of a sale must be a property that is owned and deliverable, if they mean the subject matter of a valid sale, then yes; otherwise, no. Rather, the subject matter of a sale is a property owned by the seller or someone else. If it is owned by the seller, it is executed (effective); if it is owned by another, it is suspended. An executed sale is either valid if the item sold is deliverable and contains no invalidating condition, or it is voidable (irregular). 1 Ah. [Urdu Column]: Whoever says that the subject matter of a sale must be an owned property capable of delivery, if by this they mean the subject matter of a valid sale, then it is correct; otherwise, it is not correct to declare it the subject matter of a sale in an absolute sense. Instead, the subject matter of an absolute sale is simply the property being either the seller's property or someone else's property. If it is the seller's property, the sale will be executed; if it is someone else's property, it will not be executed but will remain suspended. And an executed sale is sometimes valid when the item is deliverable and there is no invalidating condition in it; otherwise, it is voidable. Ah. (t) [Table End]

According to this school of thought, although this contract is impermissible and prohibited, it is mandatory for the contracting parties to rescind it; the landlord should return the price to the buyers, and the buyers should move away from the ponds.

[Table Begin] [Arabic Column]: Because the irregularity is for the sake of the Shari'ah's right, its elimination is mandatory by rescinding the contract. [Urdu Column]: Because this irregularity is based on a religious right, it is necessary to terminate the contract to end this irregularity. (t) [Table End]

However, if they did not rescind until the fish were caught from the pond and came into possession, then that sale which was voidable became valid because the cause of the irregularity, which was the impossibility of delivery and receipt, no longer existed; that which was intended—namely the buyer's possession—was achieved. It is stated in Fath al-Qadir:

[Table Begin] [Arabic Column]: You have known that the removal of the corrupting element in a voidable contract makes it valid, because the sale remains along with the irregularity, while the removal of the invalidating element does not [make it valid]

etc. 2 [Urdu Column]: You know that the end of the corrupting element in a voidable contract makes the sale valid, because in a voidable case, the sale remains along with the irregularity, while in a void (batil) case, the sale cannot become valid even if the invalidating element is ended, etc. (t) [Table End]

1 Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu, Bab al-Bay' al-Fasid, Maktabah Nuriyyah Razawiyyah, Sukkur, 6/20 2 Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu, Bab al-Bay' al-Fasid, Maktabah Nuriyyah Razawiyyah, Sukkur, 6/20

और दलील के लिहाज़ से यह और भी अधिक स्पष्ट (अज़हर) है। अल-फ़तह में फ़रमाया गया है:

[तालिका शुरू] [अरबी कॉलम]: जिसने कहा कि बिक्री का आधार (महल) वस्तु का ममलुक (स्वामित्व में) और सुपुर्दगी के क़ाबिल होना है, अगर इससे उसका तात्पर्य सही बिक्री का आधार है, तो हाँ। अन्यथा नहीं; बल्कि बिक्री का आधार बेचने वाले या किसी और की मल्कियत (स्वामित्व) वाला माल है। यदि वह बेचने वाले का है तो वह नाफ़िज़ (प्रभावी) होगा, और यदि किसी और का है तो मौक़ूफ़ (स्थगित) रहेगा। नाफ़िज़ बिक्री तब सही होती है जब बेची गई चीज़ सुपुर्दगी के क़ाबिल हो और उसमें कोई फ़ासिद (अमान्य) शर्त न हो; अन्यथा वह फ़ासिद होती है। 1 अह। [उर्दू कॉलम]: जिसने यह कहा कि बिक्री का आधार चीज़ का ममलुक होकर सुपुर्दगी के क़ाबिल होना है, अगर इससे उसकी मुराद सही बिक्री का आधार है तो दुरुस्त है वरना उसे मुतलक़ (निरपेक्ष) बिक्री का आधार करार देना दुरुस्त नहीं है, बल्कि मुतलक़ बिक्री का आधार सिर्फ माल का बेचने वाले की मल्कियत होना या दूसरे की मल्कियत होना है। तो अगर बेचने वाले की मल्कियत हो तो बिक्री नाफ़िज़ होगी, अगर दूसरे की मल्कियत हो तो नाफ़िज़ नहीं होगी बल्कि मौक़ूफ़ रहेगी। और नाफ़िज़ बिक्री कभी सही होती है जब बेची गई चीज़ सुपुर्दगी के क़ाबिल हो और उसमें कोई फ़ासिद शर्त न हो वरना फ़ासिद होती है। अह। (त) [तालिका समाप्त]

इस मज़हब पर हालाँकि यह अनुबंध नाजायज़ और प्रतिबंधित है, और अनुबंध करने वालों पर वाजिब है कि वे इसे रद्द कर दें; ज़मींदार खरीदारों को क़ीमत लौटा दें, और खरीदार तालाबों से हट जाएं।

[तालिका शुरू] [अरबी कॉलम]: क्योंकि यह खराबी (फ़साद) शरीयत के हक़ की खातिर है, इसलिए अनुबंध को समाप्त करके इसे खत्म करना अनिवार्य है। [उर्दू कॉलम]: क्योंकि यह फ़साद शरीयत के हक़ पर आधारित है, इसलिए अनुबंध को समाप्त करके इस फ़साद को खत्म करना ज़रूरी है। (त) [तालिका समाप्त]

लेकिन अगर उन्होंने अनुबंध रद्द नहीं किया यहाँ तक कि मछलियाँ तालाब से पकड़ ली गईं और क़ब्ज़े में आ गईं, तो अब वह बिक्री जो फ़ासिद थी, सही हो गई क्योंकि फ़साद का कारण जो सुपुर्दगी और प्राप्ति में कठिनाई थी, वह नहीं रहा, और जो मक़सद था यानी खरीदार का क़ब्ज़ा, वह हासिल हो गया। फ़तह अल-क़दीर में है:

[तालिका शुरू] [अरबी कॉलम]: तुझे मालूम है कि फ़ासिद अनुबंध में बिगाड़ने वाले तत्व (मुफ़्सिद) का खत्म हो जाना उसे सही बना देता है, क्योंकि फ़साद के साथ बिक्री बनी रहती है, जबकि बातिल अनुबंध में बिगाड़ने वाले तत्व का हटना इसे सही नहीं करता आदि। 2 [उर्दू कॉलम]: तुझे मालूम है कि फ़ासिद अनुबंध में मुफ़्सिद का खत्म हो जाना बिक्री को सही बना देता है क्योंकि फ़ासिद सूरत में बिक्री फ़साद के साथ बनी रहती है और बातिल सूरत में मुब्तिल (शून्य करने वाला तत्व) के खत्म हो जाने पर बिक्री सही नहीं हो सकती आदि। (त) [तालिका समाप्त]

1 फ़तह अल-क़दीर, किताबुल बुयू, बाब अल-बय' अल-फ़ासिद, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 6/20 2 फ़तह अल-क़दीर, किताबुल बुयू, बाब अल-बय' अल-फ़ासिद, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 6/20

पेज 430/692

اور ظاہر ابھی من حیث الدلیل اظہر ہے۔ فتح میں فرمایا :

[جدول کا آغاز] [عربی کالم]: وقول من قال المحلیة کونه مالا مملوکا مقدور التسلیم ان عنی محلیة البیع الصحیح فنعم والا فلا، بل محل البیع المال المملوك للبائع او لغیره، فان کان له فنافذ ، اولغیره فموقوف ، والنافذ اما صحیح ان کان مبیعه مقدور التسلیم لیس فیه شرط فاسد، والافففاسد 1 اھ [اردو کالم]: جس نے یہ کہا کہ محل بیع چیز کا مملوک ہو کر مقدور التسلیم ہونا ہے اگر اس سے مراد صحیح بیع کا محل ہے تو درست ہے ورنہ اس کو مطلق بیع کا محل قرار دینا درست نہیں ہے بلکہ مطلق بیع کا محل صرف مال کا بائع کی ملک ہونا یا غیر کی ملک ہونا ہے تو اگر بائع کی ملک ہو تو بیع نافذ ہوگی اگر غیر کی ملک ہو تو نافذ نہ ہو گی بلکہ موقوف رہے گی اور بیع نافذ کبھی صحیح ہوتی ہے جب مبیع مقدور التسلیم ہو اور اس میں کوئی فاسد شرط نہ ہو ورنہ فاسد ہوتی ہے۔ اھ (ت) [جدول کا اختتام]

اس مذہب پر اگرچہ یہ عقد ناجائز و ممنوع، اور عاقدین پر واجب کہ اسے فسخ کر لیں، زمیندار مشتریوں کو ثمن پھیر دیں، مشتری تالابوں سے کنارہ کریں،

[جدول کا آغاز] [عربی کالم]: لان الفساد لحق الشرع فیجب اعدامه برفع العقد۔ [اردو کالم]: کیونکہ یہ فساد شرعی حق کی بنا پر ہے تو عقد کو ختم کر کے اس فساد کو ختم کرنا ضروری ہے (ت) [جدول کا اختتام]

مگر اگر انھوں نے فسخ نہ کیا یہاں تک کہ مچھلیاں تالاب سے شکار ہوئیں، اور قبضے میں آگئیں تو اب وہ بیع کہ فاسد تھی صحیح ہوگئی کہ سبب فساد کہ تعذر تسلیم و تسلم تھا ، نہ رہا، کہ ان سے جو مقصود تھا یعنی مشتری کا قبضہ ، وہ حاصل ہو گیا، فتح القدیر میں ہے :

[جدول کا آغاز] [عربی کالم]: انك علمت ان ارتفاع المفسد في الفاسد يرده صحيحا، لان البيع قائم مع الفساد وارتفاع المبطل لا الخ 2 [اردو کالم]: تجھے معلوم ہے کہ فاسد میں مفسد کا ختم ہو جانا بیع کو صحیح بنا دیتا ہے کیونکہ فاسد صورت میں بیع باقی مع الفساد رہتی ہے اور باطل صورت میں مبطل کے ختم ہو جانے پر بیع صحیح نہیں ہو سکتی الخ (ت) [جدول کا اختتام]

1 فتح القدیر کتاب البیوع باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲۰/٦ 2 فتح القدیر کتاب البیوع باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲۰/٦

Fatawa Razawiyya Volume 19

It contains:

Al-maqsood 'an al-qudrah 'ala al-taslim thubut al-tasallum fa-idha kana thabitan hasala al-maqsood.	**The purpose of the ability to deliver is the proof of taking possession, so when this is achieved, the purpose is fulfilled. (T)**

In short, these are two opinions. Both are strong, with imams of fatwa on both sides, and weight given to both. While one is stronger in terms of narration (Riwayah), the other is clearer in terms of reasoning (Dirayah). However, according to the first opinion—i.e., invalidity—the money taken by the landlords as the price (thaman) is haraam (forbidden) for them. The fish taken by the buyers are haraam for them; if they eat them, it's haraam; if they feed them to others, it's haraam; if they sell them, it's haraam; and the price obtained by selling them is haraam. Those who buy from them are actually committing a haraam act of purchasing, eating is haraam, feeding is haraam. The landlord is an usurper (ghasib), the pond-taker is an usurper, and those buying fish from all over the city are usurpers. These are universal difficulties. Contrary to the second opinion—i.e., initial irregularity (fasad) but ultimate validity—where all these problems are removed. Therefore, to give a fatwa based on this opinion for the ease of Muslims is indeed more appropriate and fitting. The radiant presence, the Master of Messengers, the Mercy to the Worlds, peace and blessings of Allah be upon him, says:

Yasiru wala tu'assiru wa bashiru wala tunaffiru. Narrated by Ahmad, the two Sheikhs (Bukhari and Muslim), and al-Nasa'i from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him.	**Make things easy and do not make them difficult, and give glad tidings and do not cause aversion. (Ahmad, Bukhari, Muslim, and Nasa'i narrated this from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him. (T))**

Based on this, the summary of the ruling is: if the fish were not the property of the landlords, then the sale was void (batil) and the fish became the property of those who caught them, and buying from them is permissible without hesitation. It is obligatory on the landlords to return the money they took as the price to them. And if they were the property of the landlords and could be caught without hunting (i.e., easily), then the sale is valid, and the price and the fish are lawful (halal) and pure (tayyib) for every seller, buyer, and subsequent buyer. But if they cannot be caught

without hunting, then the landlord and the buyer are sinners because of this sale, but when the fish (Note symbol) were caught, then the fish...

Note: In the original text, there is a mark for "omission" (Tark) here, so the sentence has been completed by estimation. 12.

---

1. Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu', Bab al-Bay' al-Fasid, Maktaba Nooriya Razawiyya Sukkur, 6/59.
2. Sahih al-Bukhari, Kitab al-'Ilm, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/16.

फतावा रज़विया जिल्द 19

इसी में है:

अल-मक़सूद 'अनिल कुदरति 'अलत तस्लीम सुबूतुत तसल्लुम फ़-इज़ा काना साबितन हसलल मक़सूद।

सुपुर्दगी की क्षमता (कुदरत अल-तस्लीम) का उद्देश्य कब्ज़ा देने का प्रमाण है, तो जब यह प्राप्त है, तो उद्देश्य प्राप्त हो गया। (त)

संक्षेप में, ये दो मत हैं। दोनों मजबूत हैं, दोनों तरफ फतवा देने वाले इमाम हैं, दोनों तरफ प्राथमिकता दी गई है। हालाँकि एक रिवायत (कथन) के लिहाज से अधिक मजबूत है, दूसरा दरायत (तर्क) के लिहाज से अधिक स्पष्ट है। लेकिन पहले मत के अनुसार—यानी सौदे के बातिल (शून्य) होने पर—वह रुपया जो ज़मींदारों ने क़ीमत के रूप में लिया, उनके लिए हराम है। जो मछलियाँ खरीदारों ने लीं, उनके लिए हराम हैं; अगर वे उन्हें खाएं तो हराम, खिलाएं तो हराम, बेचें तो हराम, और बेचकर जो क़ीमत मिले वह हराम। जो लोग उनसे खरीदें, उनके लिए वास्तव में खरीदारी हराम, खाना हराम, खिलाना हराम। ज़मींदार गासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला), तालाब लेने वाला गासिब, शहर भर की मछलियाँ खरीदने वाले गासिब। ये सार्वभौमिक कठिनाइयाँ हैं। इसके विपरीत दूसरे मत के अनुसार —यानी शुरुआत में अनियमितता (फ़साद) लेकिन अंत में वैधता—जहाँ ये सभी बुराइयाँ दूर हो जाती हैं। इसलिए, मुसलमानों की आसानी के लिए यदि इसी मत पर फतवा दिया जाए, तो यह वास्तव में अधिक उपयुक्त और उचित है। हुज़ूर पुरनूर, सैयदुल मुरसलीन, रहमतुल लिल आलमीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

यस्सिरू वला तु'अस्सिरू व बशिरू वला तुनफ़्फ़िरू। अहमद, बुखारी, मुस्लिम और नसाई ने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत की।

आसानी करो और कठिनाई में न डालो, और खुशखबरी दो और नफरत न दिलाओ। (इसे अहमद, बुखारी, मुस्लिम और नसाई ने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया। (त))

इस आधार पर हुक्म का सारांश यह रहा कि अगर मछलियाँ ज़मींदारों की मिल्कियत नहीं थीं, तो खरीद-बिक्री बातिल (शून्य) थी और मछलियाँ उन लोगों की मिल्कियत हुईं जिन्होंने उनका शिकार किया, और उनसे खरीदना बिना किसी संकोच के जायज़ है। ज़मींदारों पर फर्ज है कि जो रुपया उन्होंने क़ीमत के नाम पर उनसे लिया, वह उन्हें वापस कर दें। और अगर वे ज़मींदारों की मिल्कियत

थीं और बिना शिकार के कब्ज़े में आ सकती थीं, तो बिक्री सही है और क़ीमत और मछली हर बेचने वाले, खरीदने वाले और खरीदार के खरीदार के लिए हलाल और तैयब (पवित्र) है। और अगर बिना शिकार के हाथ न आएं तो ज़मींदार और खरीदार इस सौदे के कारण गुनहगार हुए, लेकिन जब मछलियाँ (टिप्पणी) शिकार कर ली गईं, तो मछलियाँ...

टिप्पणी: मूल पाठ में यहाँ "तर्क" (छूट जाने) का निशान बना हुआ है, इसलिए अंदाज़े से इबारत पूरी की गई है। 12.

---

1. फतह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, बाब अल-बय अल-फासिद, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 6/59।
2. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-इल्म, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/16।

पृष्ठ 692 का 431

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹

اسی میں ہے:

المقصود عن القدرة على التسليم ثبوت قدرت على التسليم سے مقصود قبضہ دینے کا ثبوت ہے

التسلم فاذا كان ثابتا حصل المقصود۔ تو جب یہ حاصل ہے تو مقصود حاصل ہے۔(ت)

بالجملہ یہ دو قول ہیں۔ دونوں قوت پر، دونوں جانب ائمہ فتوٰی، دونوں طرف ترجیح واقعا، ایک اگر من حیث الروایۃ اقوٰی، دوسرا من حیث الدرایۃ اجلی، مگر قول اول یعنی بطلان پر وہ روپیہ کہ بنام ثمن زمینداروں نے لیا ان کے لئے حرام، مچھلیاں کہ مشتریوں نے لیں ان کے لئے حرام، کھائیں تو حرام، کھلائیں تو حرام، بیچیں تو حرام، بیچ کر جو ثمن حاصل کریں تو حرام، ان سے جو لوگ مول لیں واقع میں ان کے لئے خریداری حرام، کھانا حرام، کھلانا حرام، زمیندار غاصب، تالاب لینے والے غاصب، شہر بھر کی مچھلیاں مول لینے والے غاصب، یہ عالمگیر دقتیں ہیں، بخلاف قول ثانی یعنی فساد ابتدائی و صحت انتہائی کہ اس میں یہ ساری خرابیاں مرتفع ہیں، تو مسلمانوں پر آسانی کے لئے اگر اسی قول پر فتوٰی دیں بیشک انسب والیق ہے، حضور پر نور سید المرسلین رحمتہ للعالمین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

يسرو ولا تعسروا وبشروا ولا تنفروا۔ اخرج احمد والشيخان والنسائی عن انس بن مالك رضي الله تعالى عنه۔

آسانی کرو اور دشواری میں نہ ڈالو، اور خوشخبری دو اور نفرت نہ دلاؤ، (اس کو احمد ، بخاری و مسلم اور نسائی نے انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ (ت)

اس تقدیر پر خلاصہ حکم یہ ٹھہرا کہ اگر مچھلیاں ملکِ زمینداراں نہ تھیں، تو بیع باطل اور مچھلیاں شکار کرنے والوں کی ملک ہوئیں، اور ان سے خریدنا بلا تکلف روا، زمینداروں پر فرض ہے کہ جو روپیہ بنام قیمت ان سے لیا انھیں واپس دیں اور اگر مملوکِ زمینداراں تھیں اور بے شکار کے قبضہ میں آسکیں تو بیع صحیح اور ثمن و سمک ہر بائع و مشتری و مشتریِ مشتری کے واسطے حلال و طیب، اور بے شکار ہاتھ نہ آئیں تو زمیندار و مشتری اس بیع سے گنہ گار ہوئے مگر جب مچھلیاں عہ شکار کرلی گئیں تو مچھلیاں

عہ: اصل میں یہاں "ترک" کی علامت بنی ہوئی ہے اس لئے اندازے سے عبارت بنادی گئی ۱۲۔

---

1 فتح القدیر کتاب البیوع باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۵۹ 2 صحیح البخاری کتاب العلم قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...and the ruling regarding the prices became the same as in a valid sale, making it lawful for everyone. In short, according to this school of thought, fish remain lawful for the buyers and those who purchase from them in every case, both factually and legally. And Allah Almighty knows best.

Issue 3: Selling grass from barren lands. I say (Aqool): If the landowners have prepared that land with the intent of selling whatever grass grows in it, and to ensure an abundance and quality of grass, they watered the land or did what causes grass to grow, or if wild grass grew on its own and they had it guarded, dug a trench around it, or put up a fence to prevent it from being used by animals etc., then in both these cases, that grass becomes the property of the landowners. Its sale is valid and permissible. This is the preferred and chosen view, and most of the great imams lean towards this. If none of these conditions were met, then indeed that grass is permissible for everyone, and whoever harvests it will own it. If the landowners sell it while it's still standing in the field without these actions, the sale will be void, and they must return the price. It is stated in Fatawa 'Alamgiri:

[Table] Left (Arabic): It is not permissible to sell or lease grass, even if it is on owned land. This applies if it grows on its own. However, if the owner irrigated the land and prepared it for growth, and then it grew, it is mentioned in Al-Dhakhira, Al-Muhit, and Al-Nawazil that its sale is permissible because it is his property. This is the chosen view of Al-Sadr al-Shaheed. An example is if someone digs a trench around his land and prepares it for growth until reeds grow; it becomes his property, and this is the view of the majority. Thus it is in Al-Bahr al-Ra'iq. If a person mows it without his permission, he has the right to reclaim it; this is the chosen view. Likewise in Jawahir al-Ikhlati. And Allah is glorified.

Right (Urdu): Selling standing grass and giving it on lease is not correct even if it is on personal land. This is when the grass grew by itself. But if the landowner irrigated the land and prepared it for grass, then selling this grass is permissible because by this act he became the owner of the grass. This is in Al-Dhakhira, Al-Muhit, and Al-Nawazil, and this is the chosen view of Sadr al-Shaheed. One case of this is when he dug a trench around his land and prepared it for production until reeds (Nadr) grew there, then it will be his property, and the majority is on this. It is also mentioned similarly in Bahr al-Ra'iq. And if someone cut it without permission, he will have the

right to take it back; this is the chosen view. It is stated so in Jawahir al-Ikhlati. And Allah is glorified and exalted.

---

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Buyu', Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/109.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

...और कीमतों का वही हुक्म हो गया जो सही बैअ (बिक्री) में था कि सब के लिए हलाल है। संक्षेप में, इस विचारधारा (मज़हब) के अनुसार, मछली हर हाल में खरीदारों और उनसे खरीदने वालों के लिए वास्तव में और कानूनी रूप से हलाल ही रहती है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 3: बंजर ज़मीन की घास बेचना। अक़ूल (मैं कहता हूँ): अगर ज़मींदारों ने वह ज़मीन इस उद्देश्य से तैयार की है कि इसमें जो घास पैदा हो उसे हम बेच सकें, और उन्होंने घास की अधिकता और गुणवत्ता के लिए उस ज़मीन को पानी दिलवाया या वह काम किया जो घास उगने का कारण बना, या खुद-ब-खुद उगने वाली घास की रखवाली करवाई, उसके चारों ओर खाई खुदवाई, या बाड़ लगवाई ताकि जानवरों आदि के हस्तक्षेप से बचा जा सके, तो इन दोनों स्थितियों में वह घास ज़मींदारों की मिल्कियत (स्वामित्व) हो गई, और उसकी बिक्री सही और जायज़ है। यही विचार प्रबल और स्वीकार्य है, और अधिकांश बड़े इमामों का रुझान इसी ओर है। और अगर इन स्थितियों में से कुछ भी न था, तो बेशक वह घास हर व्यक्ति के लिए मुबाह (अनुमेय) है और जो उसे काट लेगा वही उसका मालिक होगा। ज़मींदार अगर बिना इन कार्यों के ज़मीन में खड़ी घास बेच देंगे तो बिक्री बातिल (अमान्य) होगी, और वे कीमत वापस करेंगे। फतावा आलमगीरी में है:

[तालिका] बायाँ (अरबी): घास की बिक्री और उसे किराये पर देना जायज़ नहीं है चाहे वह अपनी मिल्कियत वाली ज़मीन में हो। यह तब है जब वह खुद से उगी हो। लेकिन अगर उसने ज़मीन को सींचा और पैदावार के लिए तैयार किया फिर वह उगी, तो अज़-ज़खीरा, अल-मुहीत और अन-नवाज़िल में है कि उसकी बिक्री जायज़ है क्योंकि वह उसकी मिल्कियत है और यही सद्र-अश-शहीद का चुनिंदा मत है। इसी तरह का मामला यह है कि अगर उसने अपनी ज़मीन के चारों ओर खाई खोदी और उसे पैदावार के लिए तैयार किया यहाँ तक कि वहाँ नरकुल (रीड) उग आए, तो वह उसकी मिल्कियत होगी और इसी पर बहुमत है। अल-बहर-अर-राईक में भी ऐसा ही है। और अगर किसी ने उसकी अनुमति के बिना उसे काटा, तो उसे वापस लेने का अधिकार होगा, यही चुनिंदा मत है। ज़वाहिरुल इख्लाती में भी इसी तरह है। और अल्लाह सुब्हानहू।

दायाँ (उर्दू): खड़ी घास बेचना और उसे किराये पर देना सही नहीं है भले ही वह निजी ज़मीन में हो। यह तब है जब घास खुद उगी हो। लेकिन अगर ज़मीन वाले ने ज़मीन को सींचकर घास के लिए तैयार किया, तो यह घास बेचना जायज़ है क्योंकि इस कार्य से वह घास का मालिक हो गया। यह ज़खीरा,

मुहीत और नवाज़िल में है, और यही सद्र शहीद का चुनिंदा मत है। इसी स्थिति में से एक यह है कि अपनी ज़मीन के चारों ओर खाई खोदी और पैदावार के लिए तैयार किया यहाँ तक कि वहाँ नाड़ (नरकुल) लगा तो वह उसकी मिल्कियत होगा, और इसी पर बहुमत है। बहरुल राईक में भी इसी तरह है। और अगर किसी ने उसकी अनुमति के बिना उसे काटा तो उसे वापस लेने का अधिकार होगा, यही चुनिंदा मत है। ज़वाहिरुल इख्लाती में इसी प्रकार है। वल्लाह सुब्हानहू।

---

1 फतावा हिन्दिया, किताबुल बुयूअ, अध्याय 9, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/109.

اور قیمتوں کا وہی حکم ہوگیا جو بیع صحیح میں تھا کہ سب کے لئے حلال ، غرض اس مذہب پر مشتریوں اور ان سے خریدنے والوں کے لئے مچھلیاں بہر صورت حقیقۃً وحکماً حلال ہی رہتی ہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ثالثہ : بنجروں کی گھاس بیچ ڈالنا اقول : اگر زمینداروں نے وہ زمین اس غرض کے لئے مہیا کی ہے کہ اس میں جو گھاس پیدا ہو ہم بیچ کیا کریں، اور انھوں نے گھاس کی افراط و عمدگی کے لئے اس زمین کو پانی دلوایا یا جو گھاس جمنے کا باعث ہوا، یا خود رو گھاس آپ ہی جم آئی، اور انھوں نے اس کی رکھوالی کرائی ، اس کے گرد کھائی کھدوادی، یا باڑھ رکھوادی کہ روک ہو جائے، ہر جانور وغیرہ کے تصرف سے بچے ، تو ان دونوں صورتوں میں وہ گھاس زمینداروں کی ملک ہو گئی، اور اس کی بیع صحیح و جائز، یہی قول راجح و مختار ہے، اور اسی کی طرف اکثر ائمہ کبار اور اگر ان صورتوں سے کچھ نہ تھا تو بیشک وہ گھاس ہر شخص کے لئے مباح ہے اور جو کاٹ لے گا اسی کی ملک ہو جائے گی، زمیندار اگر یونہی زمین میں قائم بیچ ڈالیں گے بیع باطل ہوگی، اور قیمت واپس دیں گے، فتاوی عالمگیریہ میں ہے:

[جدول] بائیں (عربی): لا يجوز بيع الكلاء واجارته وان كان في ارض مملوكة هذا اذا نبتت بنفسه فاما اذا كان سقى الارض واعدها للانبات فنبت ففي الذخيرة والمحيط والنوازل يجوز بيعه لانه ملكه وهو مختار الصدر الشهيد ومنه مالو خندق حول ارضه وهياها للانبات حتى نبت القصب صار ملكا له وعليه الاكثر، هكذا في البحر الرائق ولو احتشه انسان بلا اذنه كان له الاسترداد، هو المختار كذا في جواهر الاخلاطی واللہ سبحانہ

دائیں (اردو): کھڑی گھاس فروخت کرنا اور اس کو اجرت پر دینا صحیح نہیں ہے اگرچہ ذاتی زمین میں ہو، یہ جب ہے کہ گھاس خود اُگی ہو لیکن اگر زمین والے نے زمین کو سیراب کر کے گھاس کے لئے تیار کیا تو یہ گھاس فروخت کرنی جائز ہے کیونکہ اس عمل سے وہ گھاس کا مالک ہو گیا، یہ ذخیرہ ، محیط اور نوازل میں ہے، اور یہی صدر شہید کا مختار ہے، اور اسی صورت میں سے ایک یہ ہے کہ اپنی زمین کے ارد گرد کھائی کھودی اور پیداوار کے لئے تیار کیا حتی کہ وہاں ناڑ لگا تو وہ اس کی ملک ہوگا، اور اسی پر اکثریت ہے، بحر الرائق میں بھی یوں ہے۔ اور اگر کسی نے اس کی اجازت کے بغیر کاٹا تو اس کو واپس لینے کا حق ہوگا یہی مختار ہے جواہر الاخلاطی میں یوں ہے۔ واللہ سبحانہ و تعالی

---

۱ فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۰۹

Fatawa Razawiya - Volume 19

Allah knows best, and His knowledge, may His glory be exalted, is most complete and firm. Allah knows best, and His knowledge, may His glory be exalted, is most complete and firm (T).

Problem 250: From Sambhal, District Moradabad, submitted by Muhammad Zakawat Hussain, 6 Safar 1308 AH.

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter? Zaid, a Sunni Hanafi, has adopted the method of preaching for the purpose of spreading the message of the Seal of the Prophets and proclaiming the way of the Master of Messengers, peace and blessings be upon him and his family. Through the impact of his preaching, polytheism (shirk), innovations (bid'ah), etc., are disappearing. Thousands of Muslims who were unaware of essential Islamic symbols and the pillars of fasting and prayer have themselves become teachers of prayer and imams of mosques. This person fearlessly conducts verbal Jihad in various places and occasions in front of everyone against the enemies of religion. If the people of Islam consider such a person a practicing scholar and among the heirs of the Prophets, and out of respect, offer him some cash etc. as a gift (nadhr), considering his unemployed state and financial concerns, without him desiring or requesting it, then is this offering and gift lawful and pure for him or not? Should the people of Islam consider such a person worthy of following or not? And will they receive a great reward in exchange for this gift and present? Please guide us by adorning this request for a fatwa (istifta) with your blessed signature and the seals of your guided disciples.

The Answer: If in reality that person belongs to the scholars of Ahl-us-Sunnah wal-Jama'ah (may Allah Almighty support them), and he calls those who follow things that are truly polytheism (shirk) as polytheists and includes them in the rulings of polytheists; and he recognizes the newly invented matters that are against the Sharia and contrary to the Sunnah as Sharia-prohibited, reprehensible, and vile innovations (bid'ah) and forbids and warns against them; and he teaches the correct rulings of Islamic symbols like prayer and fasting, etc.; and he carries out enjoining good and forbidding evil while observing the conditions and rules of accountability; and in preaching, he avoids false narrations, invented exaggerations, and statements that cause delusions or corrupt the thoughts of common people; and if with sufficient knowledge and clear understanding he follows the exact standard of Sharia in

guidance and instruction, then he should be considered not just a scholar, but in this age, among the pillars of religion and Sunnah, the successors of the Messengership (upon whom be the best blessings and salutations), and the friends (awliya) of the Presence of Unity (Allah), may His bounties be exalted. Serving him in whatever way possible is a cause for reform and success in both worlds, the pleasure of the Lord of the two Easts, and the happiness of the Master of the two worlds (the Prophet), may His glory be exalted, and peace and blessings of Allah Almighty be upon him and his family.

Allah the Almighty said: "You are the best nation produced [as an example] for mankind. You enjoin what is right..." Allah Almighty said: You have been brought forth as the best of nations for the people, in the capacity of being [the best] you [command] good...

फ़तावा रज़विया - भाग १९

अल्लाह बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, उसकी महिमा बुलंद हो, सबसे पूर्ण और दृढ़ है। अल्लाह बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, उसकी महिमा बुलंद हो, सबसे पूर्ण और दृढ़ है (T)।

मसला २५०: संभल, जिला मुरादाबाद से, मोहम्मद ज़कावत हुसैन द्वारा भेजा गया, ६ सफ़र १३०८ हिजरी।

प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद, जो एक सुन्नी हनफ़ी है, ने खातमुल नबिय्यीन के संदेश के प्रसार और सैयदुल मुर्सलीन (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिहि वसल्लम) के मार्ग की घोषणा के उद्देश्य से उपदेश का तरीका अपनाया है। उसके उपदेश के प्रभाव से शिर्क(बहुदेववाद) और बिदअत (नवाचार) आदि दूर होते जा रहे हैं। हज़ारों मुसलमान जो इस्लाम के आवश्यक प्रतीकों और नमाज़-रोज़े के स्तंभों से भी अवगत नहीं थे, वे स्वयं नमाज़ के शिक्षक और मस्जिदों के इमाम बन गए हैं। यह व्यक्ति विभिन्न स्थानों और अवसरों पर सबके सामने धर्म के शत्रुओं के विरुद्ध निडर होकर ज़बानी जिहाद करता है। यदि इस्लाम के लोग ऐसे व्यक्ति को एक अभ्यासशील विद्वान और नबियों के वारिसों में से मानकर, उसकी बेरोज़गारी और आर्थिक चिंताओं को देखते हुए, बिना उसकी इच्छा या मांग के, सम्मान स्वरूप कुछ नकद आदि भेंट (नज़्र) करें, तो क्या यह भेंट और नज़्र उसके लिए हलाल और पाक है या नहीं? और क्या इस्लाम के लोगों को ऐसे व्यक्ति को अनुकरणीय मानना चाहिए या नहीं? और क्या वे इस नज़्र और उपहार के बदले बड़ा पुण्य पाएंगे? कृपया इस इस्तिफ़्ता को अपने धन्य हस्ताक्षर और अपने निर्देशित शिष्यों की मुहरों से सुशोभित करके मार्गदर्शन करें।

उत्तर: यदि वास्तव में वह व्यक्ति अहल-ए-सुन्नत व जमाअत के विद्वानों में से है (अल्लाह तआला उनकी सहायता करे), और जो बातें वास्तव में शिर्क हैं, उनके मानने वाले को मुशरिक कहता है और उसे मुशरिकों के आदेशों में शामिल करता है; और जो नई बातें शरीयत के विरुद्ध और सुन्नत के विपरीत ईजाद की गई हैं, उन्हें बिदअत-ए-शरिया, निंदनीय और घृणित मानता है और उनसे रोकता और सचेत करता है; और इस्लाम के प्रतीकों जैसे नमाज़ और रोज़ा आदि के सही आदेश सिखाता है; और नेक काम का हुक्म देने और बुराई से रोकने के नियमों और शर्तों का पालन करते हुए इसे अंजाम देता है; और उपदेश में झूठी कथाओं, मनगढ़ंत अतिशयोक्तियों और आम लोगों के विचारों को भ्रष्ट करने वाले बयानों से बचता है; और पर्याप्त ज्ञान और स्पष्ट समझ के साथ मार्गदर्शन में शरीयत के सही मानक पर चलता है, तो उसे न केवल विद्वान बल्कि इस युग में धर्म और सुन्नत के

स्तंभों, रिसालत के उत्तराधिकारियों (जिन पर सर्वश्रेष्ठ दुरूद व सलाम हो) और अल्लाह के वलियों में से समझना चाहिए। उसकी जो भी सेवा हो सके, वह दोनों लोकों में सुधार और सफलता, दोनों पूरबों के रब की प्रसन्नता और दोनों जहानों के सरदार की खुशी का कारण है (जल्ल जलालाहु व सल्लल्लाहु अलैहि व आलिहि वसल्लम)।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तुम बेहतरीन उम्मत हो जो लोगों (की भलाई) के लिए निकाली गई हो, तुम नेक काम का हुक्म देते हो..." अल्लाह तआला ने फ़रमाया: लोगों के लिए तुम्हें बेहतरीन उम्मत होने की हैसियत से ज़ाहिर किया गया, तुम भलाई (का हुक्म देते हो)...

पृष्ठ ४३३/६९२

تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم(ت)

مسئلہ ۲۵۰: از سنبھل ضلع مراد آباد مرسلہ محمد ذکاوت حسین ۶ صفر ۱۳۰۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید سنی حنفی نے طریقہ وعظ بغرض افشائے رسالت خاتم النبین واعلان طریقہ سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وآلہ وسلم اختیار کیا ہے، اور اس کے وعظ کے اثر سے شرک وبدعات وغیرہ کافور ہوتی چلی جاتی ہے، اور ہزار ہا اہل اسلام جو ضروری شعائر اسلام اور ارکان صوم وصلوٰۃ سے بھی واقفیت نہ رکھتے تھے وہ خود معلم نماز وامام مساجد ہو گئے، اور یہ شخص جابجا مواضع ومواسم میں بے تکلف علی رؤس الاشہاد بمقابلہ اعدائے دین جہاد لسانی کرتا ہے، اگر ایسے شخص کو اہل اسلام عالم با عمل اور منجملہ ورثہ انبیاء تصور کر کے بلحاظ اس کی حالت بیکاری اور فکر معاش کے غمخواری کے کچھ نقد وغیرہ بلا اس کی طمع اور درخواست کے تعظیماً نذر کریں، تو یہ پیشکش اور نذر اس کے حق میں حلال وطیب ہے یا نہیں؟ اور اہل اسلام ایسے شخص کو معتقد علیہ تصور کریں یا نہیں؟ اور اس نذر اور تحفہ کے بدلے اجر عظیم پائیں گے یا نہیں؟ استفتاء ہٰذا کو اپنے دستخط مبارک اور بمواہیر تلامذہ راشدہ سے مزین فرما کر ہدایت کیجئے۔

الجواب: اگر فی الواقع وہ شخص علمائے اہلسنت و جماعت ایدہ اللہ تعالٰی سے ہے اور جو باتیں حقیقۃً شرک ہیں انہیں کے معتقد کو مشرک کہتا ہے اور احکام مشرکین میں داخل کرتا ہے، اور جو نو پیدا باتیں مخالف شریعت ومزاحم سنت ایجاد کی گئیں انہیں کو بدعت شرعیہ ومذمومہ وشنیعہ جانتا اور ان سے نہی وتحذیر کرتا ہے، اور شعائر اسلام صلوٰۃ وصیام وغیرہ کے احکام صحیح

صحیح سکھاتا اور برعایت شرائط وقواعد احتساب امر بالمعروف اور نہی عن المنکر بجالاتا ہے، اور وعظ میں روایات باطلہ وجزافات مخترعہ وبیانات مشیرہ اوہام، ومفسدہ خیالات عوام سے احتراز رکھتا، اور علم کافی وفہم صافی کے ساتھ ہدایت وارشاد میں ٹھیک معیار شرع پر چلتا ہے، تو اسے نہ صرف عالم بلکہ اس زمانہ میں اراکین دین وسنت وخلفائے رسالت علیہ افضل الصلوٰۃ والتحیۃ واولیائے جناب احدیت آلاء جلت سے سمجھنا چاہئے اور اس کی جو خدمت ہوسکے صلاح وفلاح دارین ورضائے رب المشرقین وخوشنودی سید الکونین ہے جل جلالہ، وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم۔

قال تعالیٰ "كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: لوگوں کے لئے تمہیں بہترین امت ہونے کی حیثیت سے ظاہر کیا تم بھلائی

- And you forbid what is wrong [Al-Quran 3:110] | ...And you command the good and forbid the evil. (T)

And when, according to the statement of the question, his intention is purely for the sake of Allah and he neither asks anyone nor holds any greed, but rather Muslims serve him with the intention of assisting scholars and for their own good fortune, then (provided that the wealth given to him is not specifically from a prohibited source) there is no doubt that taking it is permissible, and it is lawful and pure for him. The Noble Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) says:

- If some of this wealth comes to you when you are neither looking for it nor asking for it, take it and use it as your property. If you wish, consume it; and if you wish, give it in charity. And if wealth does not reach you, do not pursue it. This was narrated by the two Shaykhs [Bukhari and Muslim] from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (T)

Yes, regarding making preaching—which is among the best acts of obedience and nearness—a means for worldly gain, severe warnings have appeared in Hadiths, and scholars have also prohibited it. It is stated in Al-Khulasa, then Tatar-Khaniya, then Alamgiriya:

- If a preacher asks people for something for himself in the gathering, it is not permissible for him, because it is seeking the world through knowledge. (T)

This matter applies to those who have made preaching a profession and a tool to gain worldly wealth. There is no doubt that taking wages for acts of worship and good deeds is forbidden (haram), and its absolute prohibition is based on Hadiths and the stated school of thought of the noble Imams. However, one whose intention is for the sake of Allah is not subject to objection based on the actions of others.

---

1. Al-Quran al-Karim 3/110
2. Sahih al-Bukhari, Book of Judgments, Chapter on the sustenance of the judge and workers upon it, etc., Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/1062; Sahih Muslim, Book of Zakat, Chapter on the permissibility of taking without asking, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/334

3. Fatawa Hindiyyah, Book of Disliked Matters, Chapter Four, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/319

- व तन्हौना अनिल मुनकर [अल-क़ुरान 3:110] | ...और तुम बुराई से रोकते हो। (त)

और जब, सवाल के बयान के अनुसार, उसकी नीयत विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए है और वह न तो किसी से मांगता है और न ही लालच रखता है, बल्कि मुसलमान विद्वानों की सहायता और अपने सौभाग्य की नीयत से सेवा करते हैं, तो (बशर्ते कि उसे दिया गया धन स्पष्ट रूप से हराम स्रोत से न हो) निःसंदेह इसे लेना जायज़ है और यह उसके लिए हलाल और पाक है। हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

- जब तुम्हारे पास यह धन आए जबकि तुम इसके इंतज़ार में न हो और न ही तुमने इसके लिए हाथ फैलाया हो, तो इसे ले लो और इसका उपयोग करो। यदि तुम चाहो तो इसे खाओ, और यदि चाहो तो सदका (दान) कर दो। और यदि धन न मिले, तो उसके पीछे न पड़ो। इसे बुखारी और मुस्लिम ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। (त)

हाँ, वाज़ (उपदेश) को—जो बेहतरीन इबादतों और निकटताओं में से है—दुनियावी धन जुटाने का जरिया बनाने पर हदीसों में कड़ी चेतावनी आई है, और उलेमा (विद्वानों) ने भी इससे मना फ़रमाया है। 'ख़ुलासा', फिर 'तातारखानिया', फिर 'आलमगीरिया' में है:

- यदि वाज़ (उपदेशक) मजलिस में लोगों से अपने लिए कुछ मांगता है, तो यह उसके लिए जायज़ नहीं है, क्योंकि यह इल्म (ज्ञान) के ज़रिए दुनिया हासिल करना है। (त)

यह बात उन लोगों पर लागू होती है जिन्होंने वाज़ को पेशा और धन कमाने का साधन बना लिया है। इसमें कोई शक नहीं कि इबादतों और नेक कामों पर मजदूरी लेना हराम है, और इसकी पूर्ण पाबंदी हदीसों और इमामों के प्रमाणित मत पर आधारित है। लेकिन जिसकी नीयत अल्लाह के लिए हो, उस पर दूसरों के कृत्यों के आधार पर कोई आपत्ति नहीं है।

---

1. अल-क़ुरान अल-करीम 3/110
2. सहीह अल-बुखारी, किताबुल अहकाम, हाकिम और कामगारों के रिज़्क का बाब, कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/1062; सहीह मुस्लिम, किताबुज़ ज़कात, बिना मांगे लेने की अनुमति का बाब, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/334

3. फ़तावा हिंदिया, किताबुल कराहिया, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/319

• وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ الآیۃ | کا حکم کرتے اور برائی سے روکتے ہو، الایۃ (ت)

اور جبکہ حسب اظہارِ سوال اس کی نیت خالص لوجہ اللہ ہے اور ہرگز نہ کسی سے سوال کرتا نہ طمع رکھتا ہے، بلکہ مسلمان بطورِ خود علماء کی اعانت اور اپنی سعادت کی نیت سے خدمت کرتے ہیں تو (بشر طیکہ یہ مال جواسے دیا جائے بعینہ وجہِ حرام سے نہ ہو) بلا شبہ اس کا لینا جائز اور وہ اس کے لئے حلال و طیب ہے، حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

• اذا جاءک من ھذا المال شیئ وانت غیر مشرف ولا سائل فخذہ فتمولہ فان شئت کلہ وان شئت تصدق بہ وما لا فلاتتبعہ نفسک۔ رواہ الشیخان عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنھما۔ | جب تیرے پاس یہ مال آئے جبکہ تو اس کے انتظار میں نہ ہو اور نہ تو اس کے لئے سائل بنا تو اسے لے کر مال بناگر چاہے تو کھالے اور اگر چاہے صدقہ کردے۔ اور مال نہ ملے تو اس کا پیچھا نہ کر۔ اس کو بخاری ومسلم نے ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنھما سے روایت کیا ہے۔ (ت)

ہاں وعظ کو کہ عمدہ طاعت و قربات سے ہے ذریعہِ حطامِ دنیا بنانے پر احادیث میں سخت وعیدیں آئیں، اور علماء نے بھی اس سے ممانعتیں فرمائیں، خلاصہ پھر تاتارخانیہ پھر عالمگیریہ میں ہے:

• الواعظ اذا سأل الناس شیئاً فی المجلس لنفسہ لا یحل لہ ذلک لانہ اکتساب الدنیا بالعلم۔ | واعظ نے اگر مجلس میں لوگوں سے اپنے لئے کچھ سوال کیا تو یہ عمل حلال نہیں، کیونکہ یہ علم کے ذریعہ دنیا کا حصول ہے۔ (ت)

یہ امر ان لوگوں پر وارد جنھوں نے وعظ کو پیشہ اور نجارو دنیا حاصل کرنے کا تیشہ بنا رکھا ہے اور شک نہیں کہ عبادات و حسنات پر اجرت لینا حرام اور اس کی تحریم علی الاطلاق پر احادیث و مذہبِ منصوصِ ائمہ کرام مگر جس کی نیت لوجہ اللہ ہو اس پر اوروں کے فعل سے اعتراض نہیں۔

---

۱ القرآن الکریم ۳/۱۱۰ ۲ صحیح البخاری کتاب الاحکام باب رزق الحاکم والعاملین علیها الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۱۰۶۲ ، صحیح مسلم کتاب الزکوۃ باب جواز الاخذ بغیر سوال قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۳۴ ۳ فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۱۹

Fatawa Rizvia, Volume 19

- Top Box - Left Column (Arabic Quotes):
- "Actions are but by intentions and every person will have only what they intended."
- "And Allah knows the corrupter from the amender."
- "Beware of suspicion, for suspicion is the worst of false tales."

Right Column (Urdu Translation): 1. Actions depend on intention; every person will get what they intended. And Allah Almighty knows the reformer and the mischief-maker. And you should refrain from suspicion because suspicion is a bad thing, Al-Hadith (T).

Middle Paragraph: Rather, some scholars have also included preaching (wa'z) in those exceptional matters for which the later masters (Mashaikh-e-Mutakhirin) have permitted the taking of wages in this era due to necessity. It is mentioned in Radd al-Muhtar:

- Main Box - Left Column (Arabic Source): It is said in al-Hidayah: Some of our masters (Mashaikh), may Allah Almighty have mercy on them, deemed it better today to hire for teaching the Quran due to the emergence of laziness in religious matters. For in refusing [to pay], there is the loss of memorizing the Quran, and upon this is the fatwa. End. And the exception of teaching the Quran has also been restricted in the text of al-Kanz, the text of Mawahib al-Rahman, and many books. The text of al-Islaah added teaching of Fiqh (jurisprudence) along with teaching the Quran. The text of al-Majma' added leadership (Imamat). Similarly, it is in the text of al-Multaqa and Durar al-Bihar. Some added the Adhan (call to prayer), the Iqamah, and preaching. The author mentioned most of them, but what is in most books is the restriction to what is in al-Hidayah. So, this is the collection of what the later scholars have issued fatwas on.

Right Column (Urdu Translation): It is said in Hidayah: Some of our masters (Mashaikh) have declared it better to take wages for teaching the Quran nowadays due to laziness in religious matters; otherwise, by refraining from it, the memorization of the Holy Quran may fall into danger. And the fatwa is on this (end). And teaching the Quran has been declared exempt from non-permissibility in Kanz, Mawahib al-Rahman, and many other books as well. And the texts of Mukhtasar al-

Wiqayah and al-Islaah have added the teaching of Fiqh along with the teaching of the Quran. And the text of al-Majma' mentioned Imamat additionally, and similarly it is in Multaqa and Durar al-Bihar. And some have also included Adhan, Iqamah, and preaching. And the author has mentioned the most of the said matters, but most books have sufficed with what is mentioned in Hidayah, and this is the collection of the fatwas of our later masters (Mashaikh).

- Footnotes -
- Sahih al-Bukhari, Chapter: How the Divine Revelation began, etc. Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/2.
- The Holy Quran, 2/220.
- Sahih al-Bukhari, Book of Wills, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/382.

फ़तावा रिज़विया, खंड 19

- ऊपरी बॉक्स - बायाँ कॉलम (अरबी उद्धरण):
- "बेशक कर्मों का दारोमदार नीयतों पर है।"
- "और अल्लाह जानता है बिगाड़ने वाले को संवारने वाले से।"
- "और तुम बदगुमानी (संदेह) से बचो क्योंकि बदगुमानी सबसे झूठी बात है।"

दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद): 1. कार्यों का आधार नीयत पर है, हर व्यक्ति को वही प्राप्त होगा जो उसने नीयत की, और अल्लाह तआला सुधार करने वाले और बिगाड़ने वाले को जानता है। और तुम बदगुमानी से परहेज करो क्योंकि बदगुमानी बुरी बात है, हदीस (त)।

मध्य पैराग्राफ: बल्कि कुछ विद्वानों ने उपदेश (वाज़) को भी उन अपवादात्मक कार्यों में शामिल किया है जिन पर इस युग में आवश्यकता के कारण बाद के मशाइख़ (विद्वानों) ने पारिश्रमिक लेने को जायज़ (अनुमेय) रखा है। रद्दुल मुहतार में है:

- मुख्य बॉक्स - बायाँ कॉलम (अरबी स्रोत): हिदाया में कहा गया है: हमारे कुछ मशाइख़ ने, अल्लाह तआला उन पर दया करे, आजकल धार्मिक कार्यों में आलस्य के कारण कुरआन पढ़ाने के लिए किराए पर लेना बेहतर समझा है। क्योंकि भुगतान न करने की स्थिति में कुरआन को कंठस्थ करने का नुकसान हो सकता है, और इसी पर फतवा है। अंत। और कुरआन पढ़ाने के अपवाद को अल-कंज़, मवाहबुर्रहमान और कई किताबों के मूल पाठ में भी सीमित रखा गया है। अल-इस्लाह के पाठ में कुरआन पढ़ाने के साथ-साथ फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) की शिक्षा भी जोड़ी गई। अल-मजमा के पाठ में इमामत को जोड़ा गया। इसी तरह, यह अल-मुल्तका और दुरर अल-बिहार के पाठ में भी है। कुछ ने अज़ान, इक़ामत और उपदेश को भी जोड़ा। लेखक ने उनमें से अधिकांश का उल्लेख किया है, लेकिन अधिकांश पुस्तकों में केवल हिदाया में उल्लेखित बातों तक ही सीमित रहा गया है। अत; यह बाद के विद्वानों द्वारा जारी किए गए फतवों का संग्रह है।

दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद): हिदाया में फ़रमाया: हमारे कुछ मशाइख़ ने आजकल धार्मिक कार्यों में सुस्ती के कारण कुरआन की शिक्षा पर पारिश्रमिक लेने को बेहतर करार दिया है, क्योंकि इससे परहेज करने पर कुरआन पाक का हिफ़्ज़ (कंठस्थ करना) खतरे में पड़ सकता है। और इसी पर

फतवा है। और कुरआन की शिक्षा पर पारिश्रमिक को मनाही से अपवाद करार दिया गया है कंज़, मवाहबुर्रहमान और बहुत सी अन्य पुस्तकों में भी इसी तरह है। और मुख़्तसरुल विकाया और अल-इसलाह के मूल पाठ (मतन) ने कुरआन की शिक्षा के साथ-साथ फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की शिक्षा को भी अतिरिक्त जोड़ दिया है। और मजमा के मूल पाठ में इमामत को अतिरिक्त उल्लेख किया है और इसी तरह मुल्तका और दुररुल बिहार में है। और कुछ ने अज़ान, इक़ामत और उपदेश को भी शामिल किया है। और लेखक ने उल्लेखित अधिकांश कार्यों का ज़िक्र किया है, लेकिन अधिकांश पुस्तकों ने हिदाया में उल्लेखित पर ही संतोष किया है और यह हमारे बाद के मशाइख़ के फतवों का संग्रह है।

- पादलेख (फुटनोट्स) -
- सहीह अल-बुखारी, अध्याय: वह्य (ईश्वरीय संदेश) की शुरुआत कैसे हुई, कदीमी कुतुब खाना, कराची, 1/2।
- अल-कुरआन अल-करीम, 2/220।
- सहीह अल-बुखारी, वसीयतों की किताब, कदीमी कुतुब खाना, कराची, 1/382।

- اوپر والا خانہ - بایاں کالم (عربی اقتباسات): 1- انما الاعمال بالنیات وانما لکل امری ما نوی 2- "وَاللّٰہُ یَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ" 3- وایاکم والظن فان الظن اکذب الحدیث

دایاں کالم (اردو ترجمہ): ۱۔ اعمال کا مدار نیت پر ہے، ہر شخص کو وہی حاصل ہوگا جو اس نے نیت کی، اور اللہ تعالٰی مصلح اور مفسد کو جانتا ہے۔ اور تو بد گمانی سے پر ہیز کر کیونکہ بد گمانی بُری بات ہے، الحدیث (ت)

درمیانی پیرا گراف: بلکہ بعض علماء نے وعظ کو بھی ان امورِ مستثناۃ میں داخل کیا جن پر اس زمانہ میں اخذ اجرت مشائخِ متاخرین نے بحکمِ ضرورت جائز رکھا۔ ردالمختار میں ہے:

- مرکزی خانہ - بایاں کالم (عربی عبارت): قال في الهداية وبعض مشائخنا رحمهم الله تعالى استحسنوا الاستيجار على تعليم القرآن اليوم لظهور التواني في الامور الدينية ففى الامتناع تضييع حفظ القرآن وعليه الفتوى اه وقد اقتصر على الاستثناء تعليم القرآن ايضاً في متن الكنز، ومتن مواہب الرحمن، وكثير من الكتب، وزاد في متن المجمع متن الاصلاح، تعليم الفقہ، وزاد في متن المجمع الامامة، ومثله فى متن الملتقى ودررالبحار، و زاد بعضهم الاذان والاقامة والوعظ ذكر المصنف معظمها ولكن الذى فى اكثر الكتب الاقتصار على ما فى الهداية، فهذا مجموع ما افتى به المتاخرون۔

دایاں کالم (اردو ترجمہ): ہدایہ میں فرمایا ہمارے بعض مشائخ نے آج کل دینی امور میں سستی کی وجہ سے قرآن کی تعلیم پر اُجرت لینے کو بہتر قرار دیا ہے تو اس سے پرہیز کرنے پر قرآن پاک

کا حفظ خطرہ میں پڑ سکتا ہے۔ اور اسی پر فتویٰ ہے اھ، اور قرآن کی تعلیم پر اجرت کو عدمِ جواز سے مستثنیٰ قرار دیا ہے کنز، مواہب الرحمٰن، اور بہت سی کتب میں بھی اسی طرح ہے اور مختصر وقایہ اور الاصلاح کے متن نے تعلیمِ قرآن کے ساتھ تعلیمِ فقہ کو زائد کر دیا ہے۔ اور مجمع کے متن میں امامت کو زائد ذکر کیا اور اسی طرح ملتقی ودررالبحار میں ہے، اور بعض نے اذان واقامت اور وعظ کو بھی شامل کیا ہے، اور مصنف نے مذکورِ معظم امور کو ذکر کیا لیکن اکثر کتب نے ہدایہ میں مذکور پر اکتفاء کیا ہے اور ہمارے مشائخِ متاخرین کے فتوں کا یہ مجموعہ ہے

• حواشی - 1 صحیح البخاری باب کیف کان بدء الوحی الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۲ 2 القرآن الکریم ۲۲۰/۲ 3 صحیح البخاری کتاب الوصایا قدیمی کتب خانہ کراچی ۳۸۲/۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...from our scholars, and they are the Balkhis, though there is disagreement among them in some parts, opposing the school to which the Imam and his two companions leaned. All the commentaries and fatwas have agreed on the justification being necessity, which is the fear of the Quran being lost, as stated in al-Hidayah[1] until the end of what he benefited and excelled in. May the Generous Lord have mercy on him. (T) And [they] are the Balkhi scholars, while some of them disagreed with each other in some matters, these later scholars opposed the school of the Imam and the two companions. All the commentaries and fatwas established 'necessity' as the cause for permissibility, which is the risk of the loss of the Quran, as al-Hidayah best explained to the end. May Allah Ta'ala reward them with His mercy. (T)

In the Fatwa of the great Imam Qadhikhan it is stated: If a man of knowledge goes to villages to preach to them and they collect something for him, it is narrated from Abu al-Layth (may Allah Almighty have mercy on him) that he said: "I used to give a fatwa that he should not go to the villages, then I retracted that."[2] A learned person, when he goes to villages for preaching and they collect some offerings for him, he should not go to the villages. This matter is narrated from Abu al-Layth (may Allah Almighty have mercy on him). He said, "I used to give this fatwa, then I retracted it." (T)

Similarly, it is quoted in al-Khulasah: (And added [to the permissibility] taking wages for teaching the Quran and the scholar's entry to the Sultan). He said: "I retracted everything to guard against the loss of the Quran, knowledge, and rights, due to the need of the creation and the ignorance of the rural people."[3] This is the end of what was quoted from the intelligent jurist, Abu al-Layth (may Allah Almighty have mercy on him). (T) And taking wages for teaching the Quran and the scholar's visit to the ruler was added. He said, "I retracted from this to protect against the loss of the Quran, knowledge, and rights, and because of the need of the general public and the ignorance of the villagers." What they quoted from the alert jurist Abu al-Layth (may Allah Almighty have mercy on him) ended here. (T)

So, if the situation presented in the question is real and Zaid's condition is what we mentioned above, then indeed...

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/347, 35. [2] Fatawa Qadhikhan, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Section on Tasbeeh and Tasleem, etc., Naval Kishore, Lucknow, 4/495. [3] Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Karahiya, Chapter Two, Maktaba Habibiyah, Quetta, 4/330-331.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

...हमारे मशायख़ में से और वे बल्ख़ी हैं हालांकि उनमें से कुछ ने कुछ में मतभेद भी किया है, जो इमाम और उनके दो साथियों (साहिबैन) के मज़हब के खिलाफ हैं। सभी शरहों और फ़तवों में जवाज़ (अनुमति) की वजह 'ज़रूरत' को माना गया है और वह क़ुरआन के नष्ट हो जाने का डर है, जैसा कि हिदाया[1] में अंत तक बेहतरीन तरीके से बताया गया है। अल्लाह तआला उन्हें अपनी रहमत से नवाज़े। (त) और बल्ख़ी हज़रात हैं जबकि उनमें से बाज़ ने बाज़ में इख़्तिलाफ़ भी किया है, इन मुताअख़रीन ने ख़िलाफ़ किया मसलक इमाम और साहिबैन के और शुरूह व फ़तावा सब ने जवाज़ की इल्लत ज़रूरत को क़रार दिया है और वो क़ुरआन के ज़ियाअ (नष्ट होने) का ख़तरा है, जैसा कि हिदाया में ता आख़िर इसका बेहतरीन अफ़ादा फ़रमाया। अल्लाह तआला उन को अपनी रहमत से नवाज़े। (त)

इमाम-ए-अजल क़ाज़ीख़ां के फ़तावा में है: जब कोई इल्म वाला व्यक्ति गाँवों में उन्हें नसीहत करने के लिए जाए और वे उसके लिए कुछ इकट्ठा करें, तो अबू अल-लैथ (रहमतुल्लाह अलैहि) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैं फ़तवा देता था कि वह गाँवों में न जाए, फिर मैंने इससे रुजू (वापस) कर लिया।"[2] आलिम शख़्स जब देहातों में वअज़ के लिए जाए और वो उसके लिए कुछ नज़राना जमा करें तो उसे चाहिए कि वो देहात में न जाए, ये बात अबुल्लैथ रहमतुल्लाह तआला से मन्क़ूल है उन्होंने फ़रमाया मैं ये फ़तवा दिया करता था फिर मैंने इस से रुजू कर लिया। (त)

इसी तरह ख़ुलासा में नक़ल किया गया: (और क़ुरआन सिखाने पर मज़दूरी लेने और आलिम का सुल्तान के पास जाने को भी जोड़ा गया)। उन्होंने कहा: "मैंने क़ुरआन, इल्म और हक़ों के नुकसान से बचने के लिए, और मख़्लूक़ (सृष्टि) की ज़रूरत और ग्रामीणों की अज्ञानता के कारण इन सबसे रुजू कर लिया।"[3] अक़्लमंद फ़क़ीह अबू अल-लैथ (रहमतुल्लाह अलैहि) से जो कुछ नक़ल किया गया था वह यहाँ समाप्त हुआ। (त) और ताअलीम-ए-क़ुरआन पर उजरत और आलिम का सुल्तान के पास जाना ज़ायद बयान किया और फ़रमाया मैंने इस से रुजू कर लिया क़ुरआन, इल्म, हुक़ूक़ के ज़ियाअ से बचाव के लिए और अवाम-उल-नास की हाजत और देहातियों की जहालत की वजह से, उन्होंने जो बेदार मग़ज़ फ़क़ीह अबुल्लैथ रहमतुल्लाह तआला से नक़ल किया वो ख़त्म हुआ। (त)

तो, अगर सवाल में पेश की गई स्थिति वास्तविक है और ज़ैद की स्थिति वह है जिसका हमने ऊपर उल्लेख किया है, तो वास्तव में...

[1] रद-अल-मुहतार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/347, 35. [2] फ़तावा क़ाज़ीख़ां, किताब अल-हज़र वल-इबाह, तस्बीह और तस्लीम आदि पर खंड, नवल किशोर, लखनऊ, 4/495. [3] खुलासातुल फ़तावा, किताबुल कराहिया, अध्याय दो, मक़्तबा हबीबिया, क्वेटा, 4/330-331.

من مشائخنا وھم البلخیون علی خلاف في بعضه مخالفین مذھب الیه الامام وصاحباہ، وقد اتفقت کلمتھم جمیعاً في الشروح والفتاوی علی التعلیل بالضرورۃ وھي خشیۃ ضیاع القرآن کما في الھدایۃ 1 الی آخر ما افاد واجاد رحمه الجواد۔ اور بلخی حضرات ہیں جبکہ ان میں سے بعض نے بعض میں اختلاف بھی کیا ہے، ان متاخرین نے خلاف کیا مسلک امام اور صاحبین کے، اور شروح و فتاوٰی سب نے جواز کی علت ضرورت کو قرار دیا ہے اور وہ قرآن کے ضیاع کا خطرہ ہے، جیسا کہ ہدایہ میں تا آخر اس کا بہترین افادہ فرمایا۔ اللہ تعالٰی ان کو اپنی رحمت سے نوازے۔(ت)

فتاوٰی امام اجل قاضیخاں میں ہے: صاحب العلم اذا خرج الی القری لیذکرھم فیجمعوا له شیئا حکی عن ابی اللیث رحمه اللہ تعالی انه قال کنت افتی انه لا یخرج الی القری ثم رجعت عن ذلك 2۔ عالم شخص جب دیہاتوں میں وعظ کے لئے جائے اور وہ اس کے لئے کچھ نذرانہ جمع کریں تو اسے چاہئے کہ وہ دیہات میں نہ جائے، یہ بات ابواللیث رحمہ اللہ تعالٰی سے منقول ہے انہوں نے فرمایا میں یہ فتوٰی دیا کرتا تھا پھر میں نے اس سے رجوع کرلیا۔(ت)

اسی طرح خلاصہ میں نقل کیا: (وزاد اخذ الاجرۃ علی تعلیم القرآن ودخول العالم علی السلطان) وقال فرجعت عن الکل تحرزا عن ضیاع القرآن والعلم والحقوق) ولحاجۃ الخلق، و لجھل اھل الرستاق 3 اھ مانقله عن الفقیه النبیه رحمه اللہ تعالٰی۔ اور تعلیم قرآن پر اُجرت اور عالم کا سلطان کے پاس جانا زائد بیان کیا اور فرمایا میں نے اس سے رجوع کر لیا قرآن، علم، حقوق کے ضیاع سے بچاؤ کے لئے اور عوام الناس کی حاجت اور دیہاتیوں کی جہالت کی وجہ سے، انہوں نے جو بیدار مغز فقیہ ابولیث رحمہ اللہ تعالٰی سے نقل کیا وہ ختم ہوا۔(ت)

پس اگر صورت مظہرہ فی السوال واقعی ہے اور حالتِ زید وہ ہے جو ہم نے اوپر ذکر کی تو بیشک

1 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۳۴۷، ۳۵ 2

فتاوٰی قاضی خاں کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی التسبیح والتسلیم الخ نولکشور لکھنؤ ۴ / ۴۹۵ 3

خلاصۃ الفتاوٰی کتاب الکراھیۃ الفصل الثانی مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۴ / ۳۳۰-۳۳۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Calling such a servant of God evil and a consumer of forbidden (haram) things is a severe sin and inappropriate, and the one who says so is legally liable for punishment and censure. It is mentioned in Al-Hindia:

[Arabic quote]: "Verily, whoever mentions people of knowledge with contempt, punishment becomes obligatory upon him." — [Urdu Translation]: One who mentions people of knowledge with contempt is liable for punishment (T).

Contrary to those innovators posing as Sunnis who, in these times of corruption and strife, claim to follow Sunnah while leading the ignorant astray and misguiding them. They present their invented misguidance and innovative ignorance—which their recent leaders have carved out—under the name of Sunnah. They label opposition to them as straying innovation (bid'ah dalalah) and something that impairs the core of faith. They forcibly and through false accusations declare hundreds of permissible, even recommended, matters as polytheism (shirk), innovation, certainly punishable, and unforgivable. They label the general Muslim populace, people of piety, and religion across the East and West, non-Arabs and Arabs, and both predecessors and successors, as polytheists and innovators. There is no doubt that such people are evil and worse than evil. They are by no means worthy of the respect due to knowledge and scholars; rather, according to the Shariah, their humiliation is mandatory. It is stated in a Hadith:

[Arabic quote]: "Whoever honors an innovator has indeed assisted in the destruction of Islam." — [Urdu Translation]: One who honors an innovator has helped in weakening Islam (T).

Thus, condemning the misguidance and contemptibility of such people can by no means be included in the fatwa of some later scholars, for they allowed it [taking wages for preaching] for a religious necessity, not—God forbid—for religious harm. Their preaching is a sin, and taking wages for sins is absolutely and by consensus forbidden without exception. Therefore, if these people take wages for their preaching, whether by explicit condition or by established and well-known practice—for "what is customary in usage is like what is stipulated in words" (T)—then without doubt, it is haram for them, and they are consumers of haram. Where this situation exists, there is no blame at all on the one who calls them evil and consumers of haram; rather, he speaks the truth. This matter must be taken into consideration.

Nasalullah al-hidayata ila sabilil aqwam (We ask Allah for guidance to the straightest path). And Allah, the Glorified and Exalted, knows best.

Problem 151: Submitted by Mawlawi Muhammad Husain Sahib Azimabadi, teacher at Madrasa Jafarkhani, 10 Shawwal 1309 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid was an employee of an Islamic Madrasa and, according to the code of conduct...

---

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hudud, Chapter on Punishment (Ta'zir), Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/ 69-168. [2] Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 6728, Maktaba al-Ma'arif Riyadh, 7/ 396.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

ईश्वर के ऐसे बंदे को बुरा और हराम खाने वाला कहना भारी पाप और अनुचित है, और ऐसा कहने वाला शरीयत के अनुसार दंड और सजा का पात्र है। हिंदिया में उल्लेख है:

[अरबी उद्धरण]: "बेशक, जो विद्वानों का अपमान के साथ उल्लेख करता है, उस पर दंड अनिवार्य है।" — [उर्दू अनुवाद]: जो विद्वानों का उल्लेख अपमान के साथ करे, वह दंड का पात्र है (त)।

इसके विपरीत, उन सुन्नी वेषधारी नवाचारियों के लिए जो इस भ्रष्टाचार और फसाद के समय में अज्ञानियों को गुमराह करने और भटकाने के लिए सुन्नत का दावा करते हैं और अपनी हाल के नेताओं द्वारा गढ़ी गई गुमराहियों और नवाचारी अज्ञानता को सुन्नत के नाम पर पेश करते हैं। वे उनके विरोध को भ्रष्ट नवाचार और ईमान की जड़ को नुकसान पहुँचाने वाला बताते हैं। वे अपनी ज़ुबान के ज़ोर और झूठे आरोपों से सैकड़ों जायज़ और मुस्तहब (पसंदीदा) कामों को शिर्क, बिदअत (नवाचार), निश्चित रूप से दंडनीय और अक्षम्य ठहराते हैं। वे पूरब और पश्चिम, अरब और गैर-अरब, और पूर्ववर्तियों व उत्तरवर्तियों सहित सभी मुसलमानों और धार्मिक लोगों को मुशरिक और बिदअती (नवाचारी) कहते हैं। ऐसे लोगों के बुरा और बुरे से भी बदतर होने में कोई संदेह नहीं है। वे किसी भी तरह ज्ञान और विद्वानों के सम्मान के योग्य नहीं हैं, बल्कि शरीयत के अनुसार उनका अपमान करना अनिवार्य है। हदीस में है:

[अरबी उद्धरण]: "जिसने किसी बिदअती (नवाचारी) का सम्मान किया, उसने वास्तव में इस्लाम को कमजोर करने में सहायता की।" — [उर्दू अनुवाद]: जिसने अहले-बिदअत (नवाचारी) का सम्मान किया, उसने इस्लाम को कमजोर करने में मदद की (त)।

फिर ऐसे लोगों की गुमराही और अपमान का उल्लेख करना कुछ बाद के विद्वानों के उस फतवे में शामिल नहीं हो सकता, क्योंकि उन्होंने इसे धार्मिक आवश्यकता के लिए जायज़ ठहराया था, न कि—खुदा न करे—धार्मिक नुकसान के लिए। उनका उपदेश पाप है, और पापों पर मज़दूरी लेना सर्वसम्मति से बिना किसी अपवाद के हराम (वर्जित) है। तो अगर ये लोग अपने उपदेश पर मज़दूरी लेते हैं, चाहे स्पष्ट शर्त के साथ या प्रचलित स्थिति के अनुसार—क्योंकि "जो प्रथा में ज्ञात है वह शब्दों में शर्त की तरह है" (त)—तो निस्संदेह वह उनके लिए हराम है और वे हराम खाने वाले होंगे। जहाँ यह स्थिति हो, वहाँ उन्हें बुरा और हराम खाने वाला कहने वाले पर कोई दोष नहीं है, बल्कि वह सच कहता है। इस बात का ध्यान रखना ज़रूरी है। नसालुल्लाह अल-हिदायता इला सबीलिल अक्काम

(हम अल्लाह से सबसे सीधे रास्ते की हिदायत माँगते हैं)। और अल्लाह, पवित्र और सर्वोच्च, सबसे बेहतर जानता है।

मसला 151: मौलवी मुहम्मद हुसैन साहिब अज़ीमाबादी, शिक्षक मदरसा जाफ़रखानी, 10 शव्वाल 1309 हिजरी द्वारा प्रस्तुत।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद एक इस्लामी मदरसे का कर्मचारी था और कार्य-नियमों के अनुसार...

---

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल हुदूद, ताज़ीर का अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/ 69-168। [2] अल-मुअजम अल-अवसत, हदीस 6728, मकतबा अल-मारिफ रियाद, 7/ 396।

ایسے بندہ خدا کو بد و حرام خور کہنا سخت گناہ و ناسزا، اور قائل شرعاً مستوجب تعزیر وسزا، ہندیہ میں ذکر ہے:

ان ذکر اہل العلم بالتحقیر وجب علیہ التعزیر — جو اہل علم کا ذکر تحقیر سے کرے وہ واجب التعزیر ہے۔ (ت)

بخلاف ان مبتدعان سنی نما کے جواس زمن فساد و فتن میں اضلال واغوائے جہال کو ادعائے تسنن کرتے اور اپنی ضلالت مخترعہ و جہالت مبتدعہ کو کہ قریب زمانے میں ان کے تازہ پیشواؤں نے تراشیں، بنام سنت جلوہ دیتے، اور ان کی مخالفت کو بدعت ضالہ و مخل اصل ایمان بتاتے، اور صدہا امور جائزہ بلکہ مستحبہ کو بزور زبان و زور و بہتان شرک و بدعت و یقینی العقوبہ و نا قابل مغفرت ٹھہراتے، اور شرقاً و غرباً، عجمًا و عرباً بلکہ سلفاً و خلفاً عامہ المسلمین و اہل دیانت و دین کو مشرک و بدعتی بتاتے ہیں ایسے لوگوں کے بد و بد تراز بد ہونے میں کوئی شبہ نہیں، نہ وہ ہر گز تعظیم علم و علماء کے مستوجب، بلکہ شرعاً ان کی تحقیر واجب۔ حدیث میں ہے:

من وقر صاحب بدعۃ فقد اعان ھدم الاسلام — جس نے اہل بدعت کی توقیر کی اس نے اسلام کو کمزور کرنے میں مدد دی۔ (ت)

پھر ایسے لوگوں کی تذکیر ضلالت تحقیر ہر گز اس فتوٰی بعض متاخرین میں داخل نہیں ہوسکتی کہ انھوں نے ضرورت دینی کے لئے جوازِ رکا نہ کہ معاذ اللہ ضررِ دینی کے لئے، ان کا وعظ معصیت ہے اور معاصی پر اجارہ مطلقاً اجماعاً بلا استثناء حرام، تو یہ لوگ اگر اپنے وعظ پر اجرت لیں خواہ بتصریح شرط یا بصورت حال معہود و معروف فان المعھود عرفا کالمشروط لفظاً

(عرف میں معلوم چیز لفظی مشروط کی طرح ہے۔ ت) تو بلا شبہ وہ ان کے لئے حرام اور یہ حرام خور ہوں گے، جہاں یہ صورت ہو وہاں بد و حرام خور کہنے والے پر اصلاً الزام نہیں، بلکہ وہ ٹھیک کہتا ہے۔ اس امر کا لحاظ ضرور چاہئے۔ نسأل اللہ الھدایۃ الی سبیل الاقوم (ہم اللہ تعالی سے مضبوط راستے کے طلبگار ہیں۔ ت) واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۵۱: مسئولہ مولوی محمد حسین صاحب عظیم آبادی مدرس مدرسہ جعفر خانی ۱۰ شوال ۱۳۰۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید مدرسہ اسلامیہ کانوکر تھا اور موافق دستور العمل

---

1 فتاوی ہندیہ کتاب الحدود فصل فی التعزیر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۶۹-۱۶۸ 2 المعجم الاوسط حدیث ۶۷۲۸ مکتبہ المعارف الریاض ۷/ ۳۹۶

Fatawa Razawiya Volume 19

After finishing the exams in the Arabic madrasa, I went to my home during the holidays. Before the holidays ended, I attended a meeting of the Islamic Madrasa committee and requested them to either let me continue working as per the previous routine or give me a response so that I could make other arrangements for myself. However, I received no response, nor did Zaid receive any notice of termination of employment during the holidays. In this situation, is Zaid entitled to receive salary for the holiday period or not? Please explain and be rewarded. (T)

The Answer: For the established holidays, such as the holiday of the blessed month of Ramadan and the two Eids, etc., salaries will certainly be given to the teachers, for "That which is customarily known is like that which is explicitly stipulated." (Something known and determined in custom is treated like a stipulation. T). It is stated in Ashbah:

Arabic Text	**Urdu Translation & Explanation**
Holidays in madrasas, like the days of Eid, the day of Ashura, and the month of Ramadan for teaching jurisprudence, are of two types: if they are stipulated [in the contract], nothing shall be deducted from the salary. Otherwise, it should be like the judge's holidays. In 'Al-Muhit' it is stated that he receives salary during holidays, and some have said he does not. In 'Al-Munya' it says that the most correct view is that he is entitled to it, and this was chosen in the verse of Ibn Wahban, and he said it is the most evident. [Summary].	Holidays for teaching jurisprudence in madrasas, like the days of Eid, Ashura, and the month of Ramadan, are of two types: if they are stipulated in the contract, the salary will not be forfeited at all. Otherwise, it is appropriate to follow the judge's holidays. So, in Al-Muhit, it is stated that the teacher shall receive salary for the holiday period, while some said he shall not. In Al-Munya, it is stated that the most correct view is that he will be entitled, and Ibn Wahban chose the same in his verse, saying that this is the most evident. [Summary].
I say: These preferences apply when it is not stipulated. So how could he not be entitled if it is stipulated? This is not a matter of dispute, and you have already known that what is customarily known is like a stipulation.	I say: These preferences are for the case when there is no stipulation. If it is stipulated, how could he not be entitled? This is exactly the point of the dispute, and you have already known that a known thing is like a stipulated thing. (T)

And no person has any right whatsoever to terminate a contract of employment (ijarah) on their own without informing the employee.

---

[1] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Sixth Rule, Idarat al-Qur'an Karachi 1/129

फतावा रजविया जिल्द १९

अरबी मदरसे में परीक्षा समाप्त होने के बाद, मैं छुट्टियों के दिनों में अपने घर चला गया। छुट्टियाँ खत्म होने से पहले, मैंने मदरसा इस्लामिया की एक सभा में उपस्थित होकर उनसे अनुरोध किया कि या तो मुझे पिछले नियम के अनुसार काम करने की अनुमति दी जाए या मुझे जवाब दिया जाए ताकि मैं अपना कोई और प्रबंध कर सकूँ। लेकिन मुझे कोई जवाब नहीं मिला, और न ही छुट्टियों के दौरान ज़ैद को संबंध विच्छेद (बर्खास्तगी) की कोई सूचना मिली। इस स्थिति में, क्या ज़ैद छुट्टियों के दिनों का वेतन पाने का हकदार है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। (त)

उत्तर: निर्धारित छुट्टियों, जैसे रमजान के मुबारक महीने और दोनों ईदों आदि की तनख्वाह शिक्षकों को निश्चित रूप से दी जाएगी, क्योंकि "जो प्रथागत रूप से ज्ञात है वह पूर्ण शर्त की तरह है।" (प्रथा में ज्ञात और निश्चित चीज़ पूरी तरह से एक शर्त की तरह होती है। त)। 'अशबाह' में लिखा है:

अरबी पाठ

मदरसों में फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) की शिक्षा के लिए छुट्टियाँ, जैसे ईद के दिन, आशूरा का दिन और रमज़ान का महीना, दो तरह की होती हैं: यदि वे [अनुबंध में] शर्त के रूप में हैं, तो वेतन से कुछ भी कम नहीं होगा। अन्यथा, यह काज़ी की छुट्टियों के समान होना उचित है। 'अल-मुहीत' में है कि वह छुट्टियों के दिनों में वेतन प्राप्त करता है, और कुछ ने कहा है कि नहीं। 'अल-मुनिया' में है कि सबसे सही बात यह है कि वह हकदार है, और इब्न वहबान की कविता में भी इसी को चुना गया है, और उन्होंने कहा कि यही अधिक स्पष्ट है। [संक्षेप में]।

मैं कहता हूँ: ये प्राथमिकताएँ तब हैं जब शर्त न हो। तो अगर शर्त हो तो वह हकदार क्यों नहीं होगा? यह विवाद का विषय नहीं है, और आप पहले ही

उर्दू अनुवाद और व्याख्या

ईद के दिन, आशूरा और रमजान जैसे मदरसों में फ़िक़्ही शिक्षा की छुट्टियाँ दो प्रकार की होती हैं: यदि वे अनुबंध में शर्त के रूप में शामिल हैं, तो वेतन बिल्कुल भी कम नहीं होगा। अन्यथा, काज़ी की छुट्टियों के अनुसार होना उचित है। तो मुहीत में है कि शिक्षक छुट्टियों के दिनों का वेतन प्राप्त करेगा, जबकि कुछ ने कहा कि वह प्राप्त नहीं करेगा। मुनिया में है कि सबसे सही बात यह है कि वह हकदार होगा, और इब्न वहबान ने अपनी कविता में इसी को चुना, और उन्होंने कहा कि यही अधिक स्पष्ट है। [संक्षेप में]।

मैं कहता हूँ: ये प्राथमिकताएँ शर्त न होने की स्थिति में हैं। यदि शर्त हो, तो वह हकदार क्यों नहीं होगा? जबकि विवाद का विषय यही स्थिति

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद और व्याख्या
जान चुके हैं कि जो प्रसिद्ध (प्रथागत) है, वह शर्त की तरह ही है।	है और आप जान चुके हैं कि प्रसिद्ध चीज़ शर्त की तरह होती है। (त)

और किसी भी व्यक्ति को यह अधिकार नहीं है कि वह कर्मचारी को सूचित किए बिना जब चाहे अपनी ओर से रोज़गार के अनुबंध (इजारा) को समाप्त कर दे।

---

1. अल-अशबाह व अल-नज़ायर, प्रथम कला, छठा नियम, इदारात अल-कुरान कराची १/१२९

पृष्ठ ४३८/६९२

مدارس عربیہ کے بعد فراغ امتحان ایام تعطیل میں اپنے مکان کو چلا گیا، اور قبل اس کے ایام تعطیل ختم ہوں حاضر خدمت ایک جلسہ مدرسہ اسلامیہ ہو کر ان سے درخواست کی کہ یا تو مجھے اجازت ہو کہ سابق دستور کا کام کروں یا مجھ کو جواب دیا جائے کہ اپنا اور کچھ بند وبست کروں لیکن کچھ جواب نہ ملا، اور نہ اثنائے تعطیل میں کوئی اطلاع نامہ قطع تعلق کا زید کو ملا، اس صورت میں زید مستحق پانے تنخواہ ایام تعطیل کا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر پائے۔ ت)

الجواب: تعطیلاتِ معہودہ میں مثل تعطیلِ ماہِ مبارکِ رمضان و عیدین وغیرہا کی تنخواہ مدرسین کو بیشک دی جائے گی، فان المعھود عرفاً کالمشروط مطلقاً (عرف میں معلوم متعین چیز مطلقاً مشروط کی طرح ہے۔ ت) اشباہ میں ہے:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ و تشریح**
البطالة في المدارس كأيام الاعياد ويوم عاشورة و شهر رمضان في درس الفقه على وجهين ان مشروطة لم يسقط من العلم شيئ والا فينبغى ان يلحق ببطالة القاضي ففى المحيط انه يأخذ في يوم البطالة و قيل لا، وفى المنية يستحق فى	عید کے دنوں، عاشورہ اور ماہ رمضان جیسی مدارس میں فقہی تعلیم کی تعطیلات دو طرح سے ہے اگر معاہدہ میں مشروط ہیں تو مشاہرہ بالکل ساقط نہ ہو گا ورنہ قاضی کی تعطیلات کے موافق ہونا مناسب ہے، تو محیط میں ہے کہ مدرس ایام تعطیلات کا مشاہرہ حاصل کرے گا اور بعض نے کہا حاصل نہ کرے گا، اور منیہ میں ہے اصح یہ ہے کہ وہ مستحق ہوگا اور ابن وہبان کے منظوم

عربی عبارت	اردو ترجمہ و تشریح
الاصح، واختاره في منظومة ابن وهبان، وقال انه الاظهر ١ اه ملخصاً،	میں اسی کو مختار فرمایا، اور انھوں نے فرمایا یہی اظہر ہے اھ ملخصاً،
اقول: هذه الترجيحات حيث لم يشترط فكيف اذا شرط هذا ليس محل نزاع وقد علمت ان المعروف كالمشروط	میں کہتا ہوں یہ ترجیحات مشروط نہ ہونے کی صورت میں ہیں مشروط ہوں تو کیسے مستحق نہ ہوگا حالانکہ محلِ نزاع یہی صورت ہے اور تو معلوم کر چکا کہ معروف چیز مشروط کی طرح ہوتی ہے۔ (ت)

اور کسی شخص کو اصلاً اختیار نہیں کہ بے اطلاع اجیر جب چاہے بطور خود عقد اجارہ فسخ کر دے،

---

١ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ١ / ١٢٩

Fatawa Razawiyya Volume 19

However, when a clear and manifest excuse appears in which there is no room for doubt at all, until then the employee (ajir) will certainly be entitled to his wages.

[Box Content] (Arabic Text): In Al-Durr al-Mukhtar: "A lease is annulled by judicial decree or mutual consent, etc." In Radd al-Muhtar: "The most correct opinion is that if the excuse is manifest, it does not stand alone, and if it is ambiguous, it does not stand alone - and Allah Almighty knows best." (Urdu Translation): It is stated in Al-Durr al-Mukhtar that a lease (ijarah) can be annulled through mutual consent or a judicial decree, etc. In Radd al-Muhtar, it is stated that the most correct view is that if the excuse for absence is manifest, it is within the teacher's (mudarris) discretion, but if the excuse is doubtful, then he does not have that discretion. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 152: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid operates iron sugarcane crushers (kolhu) for commercial rental and enters into leasing agreements with rural people. He rents out crushers to villagers who live ten or twenty 'kos' (a unit of distance) away. All matters like the amount of rent, deadline for payment, and the time of return for the crusher are settled at the time of the contract. However, it very rarely happens that people pay as promised. Out of necessity, servants are hired and sent to their homes to collect the money. These collection agents (sipahi) visit their houses several times to demand payment. They even place the burden of their own salary and food expenses on them, threatening them with various fears of lawsuits and expenses. Only then do those people bring the money; some do not care at all, and it leads to lawsuits etc.

Continuation: In such a situation, is it permissible for this agent, who is kept solely to demand payment from them, to stay at their houses out of necessity for making demands and take his food from them, or from others in the same village besides the one he is staying with, or from people of a nearby village? Or can Zaid collect from these tenants, in addition to the original rent, an amount equal to the agent's salary for the days of travel, or include the agent's food expenses? Or should Zaid make a condition with them at the time of renting that our rental money... [Incomplete sentence]

Footnotes: 1 Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Bab Faskh al-Ijarah, Matba' Mujtabai Delhi, 2/183. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab Faskh al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/48.

फतावा रज़विया जिल्द 19

मगर जब कोई स्पष्ट और साफ़ उज़्र (कारण) ज़ाहिर हो जिसमें बिल्कुल भी संदेह का स्थान न हो, जब तक ऐसा न हो कर्मचारी (अजीर) निःसंदेह वेतन का पात्र होगा।

[बॉक्स टेक्स्ट] (अरबी पाठ): अल-दुर अल-मुख्तार में है: "इजारा (किरायानामा) न्यायिक निर्णय और आपसी सहमति से निरस्त हो जाता है, इत्यादि।" और रद अल-मुहतार में है: "सबसे सही राय यह है कि यदि उज़्र स्पष्ट है तो यह अकेले प्रभावी नहीं होता, और यदि संदिग्ध है तो भी अकेले प्रभावी नहीं होता - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" (उर्दू अनुवाद): दुर्रे मुख्तार में है कि इजारा (किरायानामा) आपसी सहमति या क़ज़ा (न्यायिक निर्णय) के ज़रिए रद्द हो सकता है इत्यादि, और रद अल-मुहतार में है कि सबसे सही बात यह है कि अगर नाग़ा (अनुपस्थिति) का उज़्र स्पष्ट हो तो यह मुदर्रिस (शिक्षक) के विवेक पर है, और अगर उज़्र संदिग्ध हो तो फिर वह स्वतंत्र नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 152: क्या फरमाते हैं दीन के उलेमा इस मसले में कि ज़ैद लोहे के गन्ने पेरने के कोल्हू व्यापारिक किराए पर चलाता है और ग्रामीणों के साथ इजारे (किराए) के सौदे करता है और उन ग्रामीणों को कोल्हू किराए पर देता है जो दस-दस, बीस-बीस कोस के फासले पर रहते हैं। किराए की राशि, भुगतान की समय-सीमा और कोल्हू वापसी का समय, ये तमाम बातें अक़्द (अनुबंध) के वक़्त तय हो जाती हैं, मगर बहुत कम ऐसा होता है कि वो लोग अपने वादे के मुताबिक रुपया अदा करें। मज़बूरी में उनसे रुपया वसूल करने के लिए नौकर रख कर उनके मकानों पर भेजा जाता है और वो सिपाही (तक़ाज़ा करने वाला) कई-कई बार उनके घर जा कर तक़ाज़ा करता है, बल्कि अपनी तनख्वाह और खाने-पीने का बोझ भी उन पर डालता है और तरह-तरह के मुक़दमेबाज़ी और खर्चों का डर दिखाता है। तब वो लोग रुपया लाते हैं, कुछ लोग तो बिल्कुल परवाह नहीं करते और मुक़दमेबाज़ी आदि की नौबत आ जाती है।

तो ऐसी सूरत में कि ये सिपाही जिसे सिर्फ उनसे तक़ाज़ा करने के लिए रखा गया है, तक़ाज़ा करने की ज़रूरत की वजह से उनके मकानों पर ठहरे और उनसे अपना खाना ले, या जिसके यहाँ ठहरा है उसके अलावा उसी गाँव के दूसरे लोगों से या करीब के दूसरे गाँव वालों से अपना खाना ले? या ज़ैद इन किरायेदारों से असल किराए के साथ तक़ाज़ा करने वाले के आने-जाने के दिनों के हिसाब से

वेतन के बराबर राशि वसूल करे, या उस तक़ाज़ा करने वाले के खाने का खर्च शामिल करके वसूल करे, या किराए के वक़्त ज़ैद उनसे शर्त रखे कि हमारा किराए का रुपया... [अधूरा वाक्य]

फुटनोट्स: 1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-इजारा, बाब फस्ख अल-इजारा, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/183. 2 रद अल-मुहतार, किताब अल-इजारा, बाब फस्ख अल-इजारा, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी बैरूत, 5/48.

مگر جب کوئی عذر بین و واضح ظاہر ہو جس میں اصلاً محل اشتباہ نہ ہو جب تک ایسا نہ ہو اجیر بیشک مستحق تنخواہ ہوگا۔

فی الدرالمختار الاجارۃ تفسخ بالقضاء والرضاء الخ، وفی ردالمحتار الاصح ان العذر ان کان ظاھراً لا ینفرد وان مشتبھا لا ینفرد - واللہ تعالیٰ اعلم۔ در مختار میں ہے کہ اجارہ رضامندی یا قضاء کے ذریعہ فسخ ہو سکتا ہے الخ، اور ردالمحتار میں ہے کہ اصح یہ ہے کہ اگر ناغہ کا عذر ظاہر ہو تو مدرس کے اختیار میں ہے اور اگر عذر مشتبہ ہو تو پھر وہ مختار نہیں ہے ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۵۲: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کو "طفوہائے" آہنی نیشکر کے تجارت کرایہ پر چلاتا ہے اور اہل دیہات سے معاملات اجارہ کے کرتا ہے اور باشندگان دیہات کو جو دس دس، بیس بیس کوس کے باشندے ہیں، کولھو کرایہ پر دیتا ہے۔ اور تقرری کرایہ میعاد ادائیگی کرایہ اور زمانہ واپسی "کولھو " جملہ امورات وقت عقد طے ہو جاتے ہیں مگر بہت کم ایسا ہوتا ہے کہ وہ لوگ اپنے وعدہ پر روپیہ ادا کریں، بمجبوری ان سے روپیہ وصول کرنے کے واسطے نوکر رکھ کر ان کے مکانوں کو بھیجا جاتا ہے اور وہ سپاہی تقاضا گیر چند چند بار ان کے مکان پر جاکر تقاضا کرتا ہے، بلکہ اپنی تنخواہ اور خوراک وغیرہ کا بار ان پر ظاہر کرتا ہے اور قسم قسم کے خوف نالش اور خرچہ پڑنے کا دلاتا ہے۔ تب وہ لوگ روپیہ لاتے ہیں، اس پر بعض مطلق خیال میں نہیں لاتے، اور نالشوں وغیرہ کی نوبت آتی ہے۔

پس ایسی حالت میں کہ یہ سپاہی جو محض ان سے تقاضا کرنے کے واسطے رکھا گیا ہے جس کے مکانوں پر جاکر بضرورت تقاضا ٹھہرے، اور ان سے اپنی خوراک لے، یا اس کے سوا جس کے

یہاں ٹھہرا ہے، دوسروں سے اسی گاؤں میں، اس کے قریب دوسرے گاؤں والوں سے اپنی خوراک لے، یا زید ان کرایہ داران سے اصل کرایہ میں تنخواہ تقاضا گیر کے بقدر ایام آمد و شد کے، یا اس تقاضا گیر کی خوراک شامل کر کے وصول کرے، یا وقت کرایہ کے ان سے زید شرط کرے کہ روپیہ ہمارا کرایہ کا

1 درمختار کتاب الاجارہ باب فسخ الاجارۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۸۳ 2 ردالمختار کتاب الاجارہ باب فسخ الاجارۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۴۸

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Question: If you do not pay at the appointed and fixed time, and we have to send a debt collector to you, then you will have to pay the wages of that collector, for example, 4/-, and his food, for example, 2/- per day. We will collect this from you. In the first scenario, is it permissible to collect the food and wages of the debt collector from the tenants without any prior condition? And in the second scenario, is it permissible to collect the fixed wages and food of the debt collector based on the aforementioned condition? Give a ruling and be rewarded.

Answer: This servant is the servant of that person and appointed for his work. He hired him for his own work, so whatever salary or food is fixed, it is his responsibility. It has nothing to do with the debtors, nor can he forcibly take anything from them or other villagers. Yes, if they provide food willingly, considering him a guest, that is a separate matter. The thought that a servant had to be kept because of their non-payment is entirely useless. For 'The ruling is attributed to the direct actor, not the cause-provider' (The ruling applies to the perpetrator, not the one who provided the cause). Therefore, it is not permissible for the claimant to take expenses from the defendant, even if the lawsuit was necessary due to the defendant's non-payment. If the condition mentioned in the question is included in the lease contract itself, then the contract will become corrupt (fasid) and its annulment will be mandatory, as is the ruling for every corrupt contract: 'to remove the sin as a religious right'. It is stated in Durr al-Mukhtar:

'Lease contracts are invalidated by conditions that contradict the requirements of the contract. Thus, whatever invalidates a sale also invalidates a lease, such as a condition for the food of a slave or the repair of a house.' Abridged. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best.

Conditions contrary to the requirements of the contract render the lease void (fasid). Just as certain conditions invalidate a sale, they also invalidate a lease, such as the condition for providing food for a slave or the repair of a house. Abridged. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best.

Problem 153: From Meerut, Balai Kot Mukan Qazi Sahib, sent by Maulvi Abu Muhammad Sadiq Ali Sahib, 11 Ramadan-ul-Mubarak 1310 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say regarding the permissibility or impermissibility of obtaining benefits through the rent of residential houses and the

land tax (lagan) of agricultural lands from such people who are Christian priests or Hindus?

फ़तावा रज़विया, खंड १९

प्रश्न: यदि तुम निश्चित और तय समय पर भुगतान नहीं करते हो, और हमें तुम्हारे पास तगादा-गीर (वसूल करने वाला) भेजना पड़ता है, तो तुम्हें उस तगादा-गीर की मज़दूरी, उदाहरण के लिए ४/-, और उसका भोजन, उदाहरण के लिए २/- प्रतिदिन के हिसाब से देना होगा। हम इसे तुमसे वसूल करेंगे। तो पहली स्थिति में, किरायेदारों से बिना किसी शर्त के तगादा-गीर का भोजन और मज़दूरी वसूल करना, और दूसरी स्थिति में, उक्त शर्त के अनुसार सिपाही तगादा-गीर की निर्धारित मज़दूरी और भोजन वसूल करना जायज़ है या नहीं? बयान कीजिए और पुण्य प्राप्त कीजिए।

उत्तर: यह नौकर उसी व्यक्ति का नौकर है और उसी के काम पर नियुक्त है। उसने स्वयं ही उसे अपने काम के लिए रखा है, इसलिए जो कुछ भी वेतन या भोजन तय हुआ है, वह उसी की ज़िम्मेदारी है। कर्जदारों से इसका कोई संबंध नहीं है, और न ही वह उनसे या अन्य ग्रामीणों से ज़बरदस्ती कुछ ले सकता है। हाँ, यदि वे उसे अपना मेहमान समझकर स्वेच्छा से भोजन दे दें, तो यह अलग बात है। और यह विचार कि अंततः उनकी भुगतान न करने की आदत के कारण नौकर रखना पड़ा, बिल्कुल व्यर्थ है। क्योंकि 'नियम प्रत्यक्ष कर्ता पर लागू होता है, कारण प्रदान करने वाले पर नहीं' (त)। इसलिए वादी (दावा करने वाले) के लिए प्रतिवादी से खर्च लेना जायज़ नहीं है, भले ही प्रतिवादी की लापरवाही के कारण मुक़दमा करना पड़ा हो। और यदि स्वयं अनुबंध (एजारा) में प्रश्न में उल्लिखित शर्त लगा दी गई, तो वह अनुबंध ही फ़ासिद (भ्रष्ट) हो जाएगा और उसे निरस्त करना अनिवार्य होगा, जैसा कि हर फ़ासिद अनुबंध का नियम है: 'धर्म के अधिकार के रूप में पाप को समाप्त करने के लिए' (त)। दुर्रे मुख्तार में है:

'अनुबंध की आवश्यकताओं के विपरीत शर्तों से एजारा (लीज़) फ़ासिद हो जाता है। अतः जो कुछ भी बिक्री को फ़ासिद करता है, वह एजारा को भी फ़ासिद कर देता है, जैसे कि गुलाम के भोजन या घर की मरम्मत की शर्त।' संक्षेप में। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

अनुबंध के विपरीत शर्तों से एजारा फ़ासिद हो जाता है और जो शर्त बिक्री को फ़ासिद करती है वह एजारा को भी फ़ासिद करती है जैसे कि गुलाम के भोजन और मकान की मरम्मत की शर्त, संक्षेप में। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १५३: मेरठ, बालाई कोट मकान काज़ी साहब से, प्रेषक मौलवी अबू मोहम्मद सादिक अली साहब, ११ रमज़ान-उल-मुबारक १३१० हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती क्या कहते

हैं, ऐसे लोगों से जो ईसाइयों के पादरी या हिंदू हैं, रिहायशी मकानों के किराए और कृषि भूमि के लगान के माध्यम से लाभ प्राप्त करने की वैधता या अवैधता के बारे में?

اگر تم وعدہ معینہ مقررہ پر نہ ادا کروگے، اور ہم کو تمہارے پاس تقاضا گیر بھیجنا پڑے گا، تو تم کو اجرت سے اس تقاضا گیر کی مثلاً ۴/ اور خوراک اس کی مثلاً ۲/ یوم کے حساب سے دینا پڑے گی، اور ہم تم سے وصول کرلیں گے پس اول صورت میں خوراک اور اجرت تقاضا گیر کی بلاشرط کرایہ داران سے وصول کرنا۔ اور دوسری صورت میں شرط مذکور کرنا اور حسبِ شرائط مذکور اجرت مقررہ اور خوراک سپاہی تقاضا گیر کی وصول کرنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر پائے۔ت) الجواب: یہ نوکر اسی شخص کا نوکر اور اسی کے کام پر مقرر، اس نے خود ہی اسے اپنے کام کے لئے رکھا، تو تنخواہ یا خوراک جو کچھ ٹھہری ہو اسی پر ہے۔ قرضداروں سے کچھ تعلق نہیں، نہ ان سے خواہ دوسرے اہلِ دیہ سے کوئی جبراً لے سکے، ہاں وہ رضامندی اپنا مہمان سمجھ کر کھانا دے دیں تو یہ جدا بات ہے، اور یہ خیال کہ آخر ان کی ناد ہندگی کے باعث نوکر رکھنا پڑا محض بے سود، فان الحکم انما یضاف الی المباشر دون المسبب (حکم مرتکب پر عائد ہوتا ہے سبب مہیا کرنے والے پر نہیں ہوتا۔ ت) ولہذا مدعی کو مدعا علیہ سے خرچہ لینا جائز نہیں، اگرچہ بوجہ ناد ہندگی مدعا علیہ ضرورت نالش ہوئی ہو، اور اگر خود عقدِ اجارہ میں شرط مذکور فی السوال لگالی جب تو وہ عقد ہی فاسد ہو جائے گا اور اس کا فسخ کرنا واجب ہوگا کما ہو حکم کل عقد فاسد رفعاً للاثم حقاً للشرع (جیسا کہ ہر فاسد عقد کا حکم ہے کہ گناہ کو ختم کرنا شرعی حق کے طور پر لازم ہے۔ ت) درمختار میں ہے: تفسد الاجارۃ بالشروط المخالفۃ لمقتضی العقد فکل ما افسد البیع یفسدھا کشرط طعام عبد و مرمۃ دار ۱ اھ ملخصاً۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ عقد کے مخالف شرائط سے اجارہ فاسد ہو جاتا ہے اور جو شرط بیع کو فاسد کرتی ہے وہ اجارہ کو بھی فاسد کرتی ہے مثلاً غلام کی خوراک اور مکان کی مرمت کی شرط ، اھ

ملخصاً۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ (ت) مسئلہ ۱۵۳: از میرٹھ بالائے کوٹ مکان قاضی صاحب مرسلہ مولوی ابو محمد صادق علی صاحب ۱۱ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین، درباہ جواز و عدم جواز حصول منفعت بذریعہ کرایہ مکانات سکنی، ولگانِ اراضیات زرعی، ایسے لوگوں سے نصاری کے پادری ہنود کے

---

۱ درمختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۷۷ Page 440 of 692

Fatawa Razawiya Volume 19

Question: Is it permissible to rent out houses for residence or land for cultivation to Pandit Jewish teachers, Shia Mujtahids, preachers of non-conformists, prostitutes, street performers, jesters, wine distillers and sellers, traders of other intoxicants, sinners, transgressors, polytheists, and infidels, especially those who are commissioned to propagate their religion etc., and generally those who are commissioned for propagation? Please explain and you will be rewarded.

Answer: There are two points here: first, whether it is permissible to rent out houses for residence and land for cultivation to these people or not? Second, assuming it is permissible, how is it to take rent from their wealth. The answer to the first is permissibility, because he has given the lease for residence and cultivation, not for any sin, and living and sowing are not sins in themselves. Even if they commit sins wherever they live, or use the sustenance they obtain in sin, that is their act for which this person is not to be blamed.

Arabic	**Urdu Translation**
"And no bearer of burdens will bear the burden of another." I say: from this it became clear that this issue is according to the agreement between the Imam and his two companions, may Allah Almighty be pleased with them, and this is what is inferred from the words of the scholars.	No bearer of burdens will bear the burden of another. I say, from this it became clear that this issue is according to the school of the Imam and the two companions (Sahibayn), may Allah Almighty be pleased with them, and this is what is inferred from the words of the scholars. (T)

In Al-Hindiyyah, after the issue "If a Dhimmi rents a house from a Muslim in which he sells wine, it is permissible according to Abu Hanifa (may Allah Almighty have mercy on him), contrary to them (the two companions), as stated in Al-Mudmarat" (When a Dhimmi acquires a house on rent from a Muslim and sells wine, it will be permissible according to Imam Abu Hanifa, contrary to the two companions, as it is in Al-Mudmarat. T), it is quoted:

Arabic	**Urdu Translation**
And if a Dhimmi rents a house from a Muslim to live in it, there is no harm in that even if he drinks wine in it,	When a Dhimmi rents a house from a Muslim for residence, there is no harm even if he drinks wine in that house,

Arabic	Urdu Translation
worships the cross, or brings pigs into it, and it does not affect the Muslim.	worships the cross, or brings pigs into it; its burden is not on the Muslim.

1. Al-Quran Al-Kareem 39/7
2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Ijarah, Chapter 15, Section 4, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/449

फतावा रज़विया जिल्द १९

प्रश्न: पंडित यहूदी शिक्षकों, शिया मुजतहिदों, गैर-मुक़ल्लिदों के प्रचारकों, वेश्याओं, नर्तकों, भांडों, शराब बनाने और बेचने वालों, और अन्य नशीली वस्तुओं के व्यापारियों, पापियों, दुराचारियों, मुशरिकों और काफ़िरों, विशेष रूप से वे जो अपने धर्म आदि के प्रचार पर नियुक्त हैं, और आम तौर पर वे जो प्रचार के लिए नियुक्त हैं, उन्हें निवास के लिए घर या खेती के लिए ज़मीन किराए पर देना कैसा है? उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यहाँ दो बातें हैं, पहली यह कि क्या इन लोगों को रहने के लिए घर और खेती के लिए ज़मीन किराए पर देना जायज़ है या नहीं? दूसरा, जायज़ होने की स्थिति में उनके धन से किराया लेना कैसा है। पहले का उत्तर यह है कि यह जायज़ है क्योंकि उसने रहने और खेती करने पर किराया दिया है न कि किसी पाप पर, और रहना व बोना अपने आप में पाप नहीं है। भले ही वे जहाँ रहें पाप करें, जो रिज़्क़ प्राप्त करें उसे पाप में लगाएँ, यह उनका कृत्य है जिसका इल्ज़ाम इस व्यक्ति पर नहीं है।

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
"और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा" मैं कहता हूँ: इससे स्पष्ट हुआ कि यह मसला इमाम साहब और उनके दोनों साथियों (साहिबैन) के बीच सहमति के अनुसार होना चाहिए, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, और यही विद्वानों के वचनों से प्राप्त होता है।	कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। मैं कहता हूँ इससे ज़ाहिर हुआ कि यह मसला इमाम साहब और साहिबैन के मफ़्लक (विचारधारा) के मुवाफ़िक़ (अनुरूप) है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, और उलेमा के कलाम से यही मुस्तफ़ाद (निकाला गया) है। (त)

हिन्दिया में मसले के बाद "यदि कोई ज़म्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) किसी मुसलमान से घर किराए पर लेता है जिसमें वह शराब बेचता है, तो यह इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक जायज़ है, उनके(साहिबैन के) विरुद्ध, जैसा कि मुज़मरात में है" (जब ज़म्मी किसी मुसलमान से मकान किराए पर लेकर शराब फ़रोशी करे तो जायज़ होगा, यह इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक है। साहिबैन के ख़िलाफ़, मुज़मरात में यूँ है। त) उद्धृत किया:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
और यदि कोई ज़म्मी किसी मुसलमान से रहने के लिए घर किराए पर लेता है, तो उसमें कोई बुराई	जब ज़म्मी ने मुसलमान से रिहाइश के लिए मकान किराए पर लिया तो कोई हर्ज नहीं

अरबी	उर्दू अनुवाद
नहीं है, भले ही वह उसमें शराब पिए, सलीब की पूजा करे या उसमें सूअर लाए, और इससे मुसलमान पर कोई आंच नहीं आती।	अगरचे वह मकान में शराब नोशी करे या सलीब की पूजा करे या उसमें ख़ंज़ीर (सूअर) लाए, इसका बोझ मुसलमान पर नहीं।

1. अल-क़ुरान अल-करीम ३९/७
2. फतावा हिन्दिया, किताब अल-इजारा, अध्याय १५, अनुभाग ४, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/४४९

पृष्ठ ६९२ का ४४१

پنڈت یہود کے معلم، شیعوں کے مجتہد، غیر مقلدوں کے واعظ، کسبیان، ڈھاری، بھانڈ، شراب کھینچنے بیچنے والے، اور دیگر منشی اشیاء کے تاجر، فساق، فجار، مشرک و کفار، خصوصاً وہ جو اپنے مذہب وغیرہ کی اشاعت پر مامور ہوں، اور عموماً وہ کہ مامور بالاشاعت ہوں۔ بینوا توجروا۔

الجواب: یہاں دو مقام ہیں، اول یہ کہ ان لوگوں کو سکونت کے لئے مکان، زراعت کے لئے زمین کرایہ پر دینا جائز ہے یا نہیں؟ دوم برتقدیر جواز ان کے مال سے اجرت لینا کیسا۔ اول کا جواب جواز ہے کہ اس نے تو سکونت وزراعت پر اجارہ دیا ہے نہ کسی معصیت پر اور رہنا، بونا فی نفسہ معصیت نہیں۔ اگرچہ وہ جہاں رہیں معصیت کریں گے، جو رزق حاصل کریں گے معصیت میں اٹھائیں گے، یہ ان کا فعل ہے جس کا اس شخص پر الزام نہیں۔

عربی	**اردو ترجمہ**
"وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰی" قلت و به ظهر ان المسئلة ینبغی ان تکون علی الوفاق بین الامام و صاحبیه رضی الله تعالی عنهم وهو المستفاد من کلمات العلماء۔	کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گی میں کہتا ہوں اس سے ظاہر ہوا کہ یہ مسئلہ امام صاحب اور صاحبین کے مسلک کے موافق ہے رضی اللہ تعالٰی عنہم، اور علماء کے کلام سے یہی مستفاد ہے۔ (ت)

ہندیہ میں بعد مسئلہ "اذا استاجر الذمی من المسلم بیتا یبیع فیہ الخمر جاز عند ابی حنیفة رحمہ الله تعالی خلافا لہما کذا فی المضمرات" (جب ذمی کسی مسلمان سے مکان کرایہ پر حاصل کرکے

شراب فروشی کرے تو جائز ہوگا یہ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک۔ بخلاف صاحبین کے، مضمرات میں یوں ہے۔ت) نقل کیا:

عربی	اردو ترجمہ
و اذا استاجر الذمی من المسلم دارا لیسکنها فلا باس بذلک وان شرب فیها الخمر وعبد فیها الصلیب او ادخل فیها الخنازیر ولم یلحق المسلم	جب ذمی نے مسلمان سے رہائش کے لئے مکان کرایہ پر لیا تو کوئی حرج نہیں اگرچہ وہ مکان میں شراب نوشی کرے یا صلیب کی پوجا کرے یا اس میں خنزیر لائے، اس کا بوجھ مسلمان پر

1 القرآن الکریم ۳۹/۷ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الخامس عشر الفصل الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴۴۹/۴

Fatawa Rizvia Volume 19

Arabic Text	Urdu Translation
There is no harm in that, because a Muslim does not rent it out for that [forbidden purpose]; he only rented it for residency. Thus it is in Al-Muhit.	There will be no [harm], because he did not rent it out with that intention; he gave it for residency. It is stated like this in Al-Muhit. (T)

In Radd al-Muhtar, under the statement in Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation
It is permissible to rent a house in the suburbs of Kufa to a Dhimmi so that they may take it as a fire temple, a church, a synagogue, or sell wine in it. The Sahiban (Imams Abu Yusuf and Muhammad) said: 'This is not appropriate' - Zaylai, abridged.	It is permissible to rent a house to a Dhimmi in the settlements of Kufa so that they may build a fire temple, church, or place of worship, or sell wine. The Sahiban stated that this is not appropriate - Zaylai, abridged. (T)

This was quoted from Imam Zaylai, Imam Badruddin Ayni, Imam Husam Sakhnaqi, and Imam Jalal Karami, the authors of Binaya, Nihaya, and Kifaya (commentaries on Hidaya).

Arabic Text	Urdu Translation
The evidence for this is that if he rents it for residency, it is permissible, even though they will inevitably perform their worship in it.	The evidence for this is that if he rents it for residency, it is permissible, even though they will surely perform worship in it. (T)

This is the legal (Fiqh) answer. As for the religious/spiritual (Diyana) aspect, there is no doubt that if someone's residence poses a threat of fitna (trial) and misguidance to the beliefs or actions of Muslims, then giving them a place is, God forbid, exposing Muslims to fitna. Thus, [it falls under the verse] "They love that immorality should spread" (T: which means they want obscenity to spread). Even if not literally, it is a means towards it. Indeed, religion is sincere advice for every Muslim. Religion is to seek the well-being of all Muslims. And with Allah is success.

---

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Hire, Chapter 15, Section 4, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/450.

2. Durr al-Mukhtar, Book of Prohibition and Permission, Section on Sale, Matba' Mujtabai Delhi, 2/47.
3. Radd al-Muhtar, Book of Prohibition and Permission, Section on Sale, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/251.
4. Al-Quran al-Karim, 24/19 (referenced as 19/24 in text).
5. Sahih al-Bukhari, Book of Conditions, Chapter on what is permissible of conditions etc., Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/541; Sahih Muslim, Book of Faith, Chapter stating that religion is sincere advice, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/54-55.

अरबी पाठ

इसमें कोई बुराई नहीं है क्योंकि एक मुसलमान इसे उस [निषिद्ध उद्देश्य] के लिए किराये पर नहीं देता; उसने इसे केवल रहने के लिए किराये पर दिया है। अल-मुहीत में ऐसा ही है।

उर्दू अनुवाद

[बुराई] नहीं होगी क्योंकि उसने इस इरादे से किराये पर नहीं दिया, उसने तो रहने के लिए दिया है। मुहीत में इसी तरह है। (त)

रद्द-उल-मुहतार में, दुर्र-ए-मुख़्तार के कथन के तहत है:

अरबी पाठ

कूफ़ा के ग्रामीण क्षेत्रों में घर किराये पर देना जायज़ है ताकि उसे आतिशक़दा (अग्नि मंदिर) या चर्च या यहूदी इबादतगाह बनाया जाए या उसमें शराब बेची जाए। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया, यह उचित नहीं है - ज़ैलई संक्षेप में।

उर्दू अनुवाद

कूफ़ा की आबादी में ज़िम्मी को मकान किराये पर देना ताकि वह आतिशक़दा या गिरजा, इबादत खाना बनाए या शराब बेचे तो जायज़ है; साहिबैन ने फरमाया, यह मुनासिब नहीं है - ज़ैलई संक्षेप में। (त)

इन्हें अल्लामा ज़ैलई, अल्लामा बदरुद्दीन ऐनी, अल्लामा हुसाम सख़नाक़ी और अल्लामा जलाल कराती, जो बिनाया, निहाया और किफ़ाया (हिदाया की शरहें) के रचयिता हैं, से उद्धृत किया गया है।

अरबी पाठ

इसका प्रमाण यह है कि यदि वह रहने के लिए किराये पर देता है तो यह जायज़ है, जबकि वे उसमें अपनी इबादत (पूजा) ज़रूर करेंगे।

उर्दू अनुवाद

इस पर दलील यह है कि अगर रिहायश के लिए किराये पर दे तो जायज़ है हालाँकि वह उसमें ज़रूर इबादत करेगा। (त)

यह फ़िक़्ह (इस्लामी कानून) का उत्तर है। जहाँ तक दियानत (धार्मिक पक्ष) का सवाल है, इसमें कोई संदेह नहीं है कि जिसकी रिहायश से मुसलमानों के अकीदे (विश्वास) या आमाल (कार्यों) में फ़ितना और गुमराही का अंदेशा हो, उसे जगह देना, अल्लाह न करे, मुसलमानों को फ़ितने में पेश करना है। तो, "वे चाहते हैं कि बेहयाई (फ़हश) फैले" (त: वे चाहते हैं कि फ़हश फैले)। हक़ीक़त में न सही, इसकी ओर एक ज़रिया ज़रूर है। बेशक, दीन हर मुसलमान के लिए नेक सलाह है। दीन तो यही है कि सब मुसलमानों की खैर-ख्वाही (भलाई) की जाए। और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है।

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इजारा, अध्याय 15, अनुभाग 4, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/450।
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हज़्र वल इबाहह, खंड बैय (बिक्री), मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/47।
3. रद्दुल मुहतार, किताबुल हज़्र वल इबाहह, खंड बैय (बिक्री), दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 5/251।
4. अल-क़ुरान अल-करीम, 24/19 (मूल पाठ में 19/24)।
5. सहीह अल-बुखारी, किताबुश शरुत, अध्याय शर्तों में क्या जायज़ है आदि, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/541; सहीह मुस्लिम, किताबुल ईमान, अध्याय यह बयान करना कि दीन नसीहत है, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/54-55।

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في ذلك باس لان المسلم لا يؤاجر هالك انما اجرها للسكنى كذا في المحيط۔	نہ ہوگا کیونکہ اس نے اس ارادہ سے کرایہ پر نہیں دیا اس نے تو رہائش کے لئے دیا ہے۔ محیط میں یوں ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے زیر قول در مختار :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
جاز اجارة بيت سواد الكوفه ليتخذ بيت نار او كنيسة او بيعة او يباع فيه الخمر وقال لا ينبغي ذلك- زيلعي اه ملخصا۔	کوفہ کی آبادی میں ذمی کو مکان کرایہ پر دینا تاکہ وہ آتشکدہ یا گرجا، عبادت خانہ بنائے یا شراب فروخت کرے تو جائز ہے، صاحبین نے فرمایا، یہ مناسب نہیں ہے زیلعی اھ ملخصا ۔ (ت)

انھیں علامہ زیلعی و علامہ بدر الدین عینی و علامہ حسام سغناقی و علامہ جلال کرامی صاحبان بنایہ و نہایہ و کفایہ شروح ہدایہ سے نقل کیا۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
والدليل عليه انه لو اجره للسكنى جاز وهو لا بد له من عبادته فيه اه	اس پر دلیل یہ ہے کہ اگر رہائش کے لئے کرایہ پر دے تو جائز ہے حالانکہ وہ اس میں ضرور عبادت کرے گا ۔ اھ (ت)

یہ جواب فقہ ہے باقی دیانۃ اس میں شک نہیں کہ جس کی سکونت سے مسلمانوں کے عقائد یا اعمال میں فتنہ وضلال کا اندیشہ وخیال ہو اسے جگہ دینا معاذ اللہ مسلمانوں کو فتنہ پر پیش کرنا ہے، تو " يُحِبُّونَ اَنْ تَشِيْعَ الْفَاحِشَةُ " (وہ چاہتے ہیں کہ فحاشی پھیلے۔ ت) حقیقۃ نہ سہی اس کی طرف منجز

ہے۔ وانما الدین النصح لکل مسلم دین تو یہی ہے کہ سب مسلمانوں کی خیر خواہی کیجئے وباللہ التوفیق۔

---

1. فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الخامس عشر الفصل الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۵۰
2. درمختار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۴۷
3. ردالمحتار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۵۱
4. القرآن الکریم ۱۹/۲۴
5. صحیح البخاری کتاب الشروط باب ما یجوز من الشروط الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۵۴۱، صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان ان الدین النصیحۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۵۵-۵۴

Volume 19 Fatawa Razawiyya

The answer to the second point is that it is not permissible to take wages from wealth that is known to be specifically haram (unlawful). For example, if the employer knows that this money was obtained by Zaid through usurpation or theft, or by bribery, or by Hindah as wages for adultery or singing, or by a Muslim from the price of wine or pork, then taking it is not lawful for him, neither directly nor indirectly.

Arabic Text	**Urdu Translation**
In Al-Hindiyya, from Al-Muheet, from [Imam] Muhammad regarding the earnings of a singer: If she pays a debt with it, the creditor should not take it. (1)	It is narrated from Imam Muhammad in Al-Muheet, quoted in Al-Hindiyya, that if a female singer wants to pay off a debt from her earnings, it is not permissible for the creditor to take it. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | |---|---| | It is stated in Al-Nihayah: Some of our masters said that the earnings of a singer are like usurped property; taking it is not lawful. (2) | It was stated in Al-Nihayah that some scholars said the earnings of a singer are like usurped property; taking it is not permissible. (T) |

In Durr al-Mukhtar it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | |---|---| | A judge's stipend from the public treasury (Bayt al-Mal) is permissible if the treasury is halal and collected rightfully; otherwise, it is not lawful. (3) | A stipend for a judge from the public treasury is permissible provided that halal wealth has been collected rightfully in the public treasury; otherwise, taking a stipend from there is not permissible. (T) |

In Tanwir al-Absar it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | |---|---| | It is permissible to take a debt from a disbeliever from the price of wine, unlike a Muslim. (4) | In collecting a debt from a disbeliever, it is permissible to take money obtained from the sale of wine, unlike from a Muslim. (T) |

Otherwise, the fatwa (legal ruling) is based on absolute permissibility, meaning even if it is certain that they possess haram wealth, but this specific money...

1. Fatawa Hindiyya, Book of Disliked Matters, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar 5/349.
2. Radd al-Muhtar, Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sale, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 5/227.

3. Durr al-Mukhtar, Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sale, Matba Mujtabai Delhi 2/246.
4. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sale, Matba Mujtabai Delhi 2/245.

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

दूसरे का जवाब यह है कि जिस माल का निश्चित रूप से हराम होना ज्ञात हो, उससे पारिश्रमिक लेना जायज़ नहीं है। उदाहरण के लिए, यदि नियोक्ता को यह पता है कि यह पैसा ज़ैद ने जबरदस्ती छीनने (ग़स्ब) या चोरी से, या रिश्वत से, या हिंदा ने व्यभिचार या गायन के पारिश्रमिक से, या किसी मुसलमान ने शराब और सुअर के मांस की कीमत से प्राप्त किया है, तो उसे लेना उसके लिए उचित नहीं है, न प्रत्यक्ष रूप से और न ही परोक्ष रूप से।

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
फ़िल हिन्दिया अन अल-मुहीत अन मुहम्मद फ़ी कसब अल-मुग़निया अन क़ज़ा बिही दयनुन लम यकुन लि साहिब अद-दयन अन यअख़ुज़हु (१)।	हिन्दिया में मुहीत से इमाम मुहम्मद के हवाले से नक़ल है कि यदि कोई गाने वाली औरत अपनी कमाई से कर्ज़ अदा करना चाहे, तो लेनदार के लिए उसे लेना नाजायज़ है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | |---|---| | क़ाला फ़िन निहाया क़ाला बाज़ू मशाइखिना कसबुल मुग़निया कल मऱसूब लम यिल्ल अख़्ज़ुहु (२)। | निहाया में फ़रमाया कि कुछ मशाइख़ ने फ़रमाया कि मुग़निया (गायिका) की कमाई छीनी हुई चीज़ की तरह है, उसका लेना जायज़ नहीं है। (त) |

दुर्रे मुख़्तार में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | |---|---| | जाज़ा रिज़्कुल क़ाज़ी मिन बैतुल माल लौ बैतुल माल हलालान जुमिआ बिहक़्क़िन व इल्ला लम यिल्ल (३)। | बैतुल माल (राजकोष) से क़ाज़ी को वज़ीफ़ा (मानदेय) जायज़ है, बशर्ते कि बैतुल माल में हलाल माल को हक़ के तौर पर जमा किया गया हो, वरना वहां से वज़ीफ़ा लेना जायज़ नहीं। (त) |

तन्वीरुल अबसार में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | |---|---| | जाज़ा अख़्ज़ु दयनिन अला काफ़िरिन मिन समनि ख़म्रिन बिख़िलाफ़िल मुस्लिम (४)। | काफ़िर से कर्ज़ की वसूली में शराब की बिक्री से हासिल की गई रक़म को लेना जायज़ है, इसके विपरीत मुसलमान से नहीं। (त) |

वरना फतवा पूर्णतः जायज़ होने पर है, यानी भले ही उसके पास हराम माल होना निश्चित हो, लेकिन यह पैसा कि...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-कराहीय्या, अध्याय १५, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर ५/३४९

2. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-हज़र वल इबाहत, फ़स्ल फ़िल बैय, दारु एतहा-उत-तुरास अल-अरबी बैरुत ५/२२७
3. दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-हज़र वल इबाहत, फ़स्ल फ़िल बैय, मतबा मुजतबाई दिल्ली २/२४६
4. दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताब अल-हज़र वल इबाहत, फ़स्ल फ़िल बैय, मतबा मुजतबाई दिल्ली २/२४५

دوم کا جواب یہ کہ جس مال کا بعینہ حرام ہونا معلوم ہو اس سے اجرت لینا جائز نہیں، مثلاً اجارہ دینے والے کو خبر ہے کہ یہ روپیہ زید نے غصب یا سرقہ، یا رشوت یا ہندہ نے زنا یا غنا کی اجرت یا کسی مسلمان نے خمر و خنزیر کی قیمت میں حاصل کئے ہیں، تو ان کا لینا اسے روا نہیں نہ اپنے پتے میں نہ ویسے،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فی الھندیۃ عن المحیط عن محمد فی کسب المغنیۃ ان قضی بہ دین لم یکن لصاحب الدین ان یأخذہ ۱۔	ہندیہ میں محیط اس میں امام محمد سے منقول ہے کہ مغنیہ عورت کی کمائی سے قرض کی ادائیگی کرنا چاہے تو قرضخواہ کو وہ لینا نا جائز ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: | عربی عبارت | اردو ترجمہ | |---|---| | قال فی النھایۃ قال بعض مشائخنا کسب المغنیۃ کالمغصوب لم یحل اخذہ ۲۔ | نہایہ میں فرمایا کہ بعض مشائخ نے فرمایا کہ مغنیہ کی کمائی مغصوب چیز کی طرح ہے اس کا لینا جائز نہیں۔ (ت) |

در مختار میں ہے: | عربی عبارت | اردو ترجمہ | |---|---| | جاز رزق القاضی من بیت المال لو بیت المال حلالا جمع بحق والا لم یحل ۳۔ | بیت المال سے قاضی کو وظیفہ جائز ہے بشرطیکہ بیت المال میں حلال مال کو حق کے طور پر جمع کیا گیا ہو ورنہ وہاں سے وظیفہ لینا جائز نہیں۔ (ت) |

تنویر الابصار میں ہے: | عربی عبارت | اردو ترجمہ | |---|---| | جاز اخذ دین علی کافر من ثمن خمر بخلاف المسلم ۴۔ | کافر سے قرض کی وصولی میں شراب فروشی سے حاصل شدہ رقم کو لینا جائز ہے، برخلاف مسلمان کے (ت) |

ورنہ فتوٰی مطلقاً جواز پر ہے، یعنی اگرچہ اس کے پاس اموال حرام ہونا یقینی ہو ، مگر یہ روپیہ کہ

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراھیۃ الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۴۹ ۲ رد المحتار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع دار احیاء التراث العربي بیروت ۵/ ۲۲۷ ۳ در مختار کتاب الحظر والاباحۃ فصل في البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۴۶ ۴ در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۴۵

If he pays out of this rent and it is not known to be exactly haram (prohibited), then taking it is permissible, even if most of his wealth is haram.

[Table 1] Left Column (Arabic): In al-Hindiyyah, on the authority of al-Zahiriyyah, from Imam al-Faqih Abu al-Layth, it is reported that some said it is permissible as long as it is not known that he is giving from haram. Muhammad said: "We adopt this as long as we do not know of anything specifically haram." This is the view of Abu Hanifah (may Allah Almighty have mercy on him) and his companions. [1] Right Column (Urdu): In Hindiyyah, citing Zahiriyyah, it is narrated from Imam Abu al-Layth that some said as long as the knowledge of payment from haram is not established, one can take it. Imam Muhammad (may Allah's mercy be upon him) said: "This is our preferred view, that as long as the specific item is not known to be haram [it is permissible]." This is the saying of Imam Abu Hanifah and his companions (may Allah Almighty have mercy on them). (T)

In Khania it is stated:

[Table 2] Left Column (Arabic): If the recipient does not know whether it is from his own wealth or someone else's, then it is halal until it becomes clear that it is haram. [2] Right Column (Urdu): If the one receiving does not know whether it is the giver's own wealth or someone else's, then it is halal for him until it becomes clearly known to be haram. (T)

However, in this situation, i.e., in a state where haram prevails, piety lies in avoidance. "For the majority has the ruling of the whole; indeed, some of them explicitly stated the lack of permissibility in such a case, so the safest path is avoidance." Because the majority is ruled as the whole; rather, some have explicitly stated that in such a situation it is impermissible, so there is safety in caution. (T) Especially for a follower (of an imam), the Hadith states:

[Table 3] Left Column (Arabic): Beware of what displeases the ear *[3]—and protect the religion of the common people from falling into the forbidden. Right Column (Urdu): So avoid ill-suspicion, and to protect the faith of the common folk, stay away from the forbidden. (T)

For the remainder of this issue, a grand and beautiful clarification exists in the fatwas of this humble servant in the Book of Prohibition and Permission (Kitab al-Hazr wa al-Ibahah); so let it be consulted there. And Allah, Glory be to Him and Exalted is He,

knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more complete and more perfect.

*: In the original text, it was written as 'Al-Al', perhaps the correct word is 'Al-Zann' (Suspicion).

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342 [2] Fatawa Qadhikhan, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Naval Kishore Lucknow, 4/778 [3] Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abu al-Ghadia (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 6/76

इस किराए में से देता है और उसका ठीक-ठीक हराम होना मालूम नहीं है, तो लेना जायज़ है, भले ही उसका अधिकांश धन हराम ही क्यों न हो।

[तालिका 1] बायां कॉलम (अरबी): अल-हिन्दिया में ज़हीरिया के हवाले से, इमाम अल-फ़क़ीह अबू अल-लैथ से उद्धृत है कि कुछ ने कहा कि जब तक यह ज्ञात न हो कि वह हराम से दे रहा है, यह जायज़ है। मुहम्मद ने कहा: "हम इसे तब तक अपनाते हैं जब तक हमें विशेष रूप से किसी हराम चीज़ का पता न चले।" यही अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) और उनके साथियों का विचार है। [1] दायां कॉलम (उर्दू): हिन्दिया में ज़हीरिया के हवाले से इमाम अबू अल-लैथ से वर्णित है कि कुछ ने कहा कि जब तक हराम से अदायगी का इल्म न हो, तब तक ले सकता है। इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि हमारा यही पसंदीदा विचार है कि जब तक साफ़ तौर पर हराम होने का पता न चले, [इसे लिया जा सकता है]। यही इमाम अबू हनीफ़ा और उनके साथियों (रहमतुल्लाह अलैहिम) का कथन है। (त)

ख़ानिया में है:

[तालिका 2] बायां कॉलम (अरबी): यदि लेने वाले को यह मालूम नहीं है कि यह उसके अपने धन से है या किसी और के, तो यह हलाल है जब तक कि यह स्पष्ट न हो जाए कि यह हराम है। [2] दायां कॉलम (उर्दू): अगर लेने वाले को मालूम नहीं कि यह उसका अपना धन है या किसी और का, तो उसके लिए यह हलाल है जब तक कि हराम होना साफ़ न हो जाए। (त)

मगर इस सूरत में यानी हराम की अधिकता की स्थिति में, परहेज़ (तक़वा) ही बेहतर है। "क्योंकि बहुमत पर कुल का हुक्म लागू होता है; बल्कि उनमें से कुछ ने ऐसी स्थिति में जायज़ न होने का स्पष्ट उल्लेख किया है, इसलिए परहेज़ करना ही सबसे सुरक्षित है।" क्योंकि बहुमत पर कुल का हुक्म होता है; बल्कि कुछ ने साफ़ तौर पर फ़रमाया है कि ऐसी सूरत में नाजायज़ है, तो परहेज़ में ही सलामती है। (त) विशेष रूप से मुक़्तदी (अनुयायी) के लिए हदीस है:

[तालिका 3] बायां कॉलम (अरबी): उस चीज़ से बचो जो कानों को बुरी लगे *[3]—और आम लोगों के दीन की हिफाज़त के लिए हराम में पड़ने से बचो। दायां कॉलम (उर्दू): तो बदगुमानी (बुरी धारणा) से बच, और आम जनता के धर्म की रक्षा के लिए हराम से दूर रह। (त)

बाकी इस मसले के बारे में इस फ़क़ीर के फ़तावा में 'किताब अल-हज़्र वल-इबाहह' में विस्तार से और सुंदर स्पष्टीकरण मौजूद है; अतः वहाँ देखा जाए। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है।

*: मूल पाठ में 'अल-अल' लिखा था, शायद सही शब्द 'अज़्-ज़न' (संदेह) है।

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-कराहिया, अध्याय 12, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/342 [2] फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताब अल-हज़्र वल-इबाहह, नवल किशोर लखनऊ, 4/778 [3] मुस्नद इमाम अहमद बिन हंबल, हदीस अबी अल-ग़ादिया रज़ियल्लाहु अन्हु, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत, 6/76

اس کرایہ میں دیتا ہے بعینہ اس کا حرام ہونا معلوم نہیں تو لینا جائز ، اگر چہ اس کا اکثر مال حرام ہی ہو۔

[جدول ۱] بائیں کالم (عربی): فی الهندية عن الظهيرية عن الامام الفقيه ابی الليث قال بعضهم يجوز مالم يعلم انه يعطيه من حرام قال محمد و به نأخذ مالم نعرف شيئا حراما بعينه وهو قول ابي حنيفة رحمه الله تعالی واصحابه۔ 1 دائیں کالم (اردو): ہندیہ میں ظہیریہ کے حوالے سے امام ابولیت سے منقول ہے کہ بعض نے فرمایا جب تک حرام سے ادائیگی کا علم نہیں ہے، اس وقت تک لے سکتا ہے امام محمد علیہ الرحمۃ نے فرمایا ہمارا یہی مختار ہے کہ جب تک بعینہ حرام ہونے کا علم نہیں ہے، یہی امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب رحمہم اللہ تعالیٰ کا قول ہے، (ت)

خانیہ میں ہے:

[جدول ۲] بائیں کالم (عربی): ان لم يعلم الاخذ انه من مال او من مال غيره فهو حلال حتی يتبين انه حرام ۔ 2 دائیں کالم (اردو): اگر لینے والے کو معلوم نہیں کہ اس کا مال ہے یا غیر کا تو اس کو حلال ہے تاوقتیکہ حرام ہونا واضح نہ ہو جائے۔ (ت)

مگر اس صورت میں یعنی بحالت غلبہ حرام تقویٰ احتراز ہے۔ فان للاکثر حکم الکل بل منهم من نص عند ذلك علی عدم الجواز فالاسلم الاحتراز۔ کیونکہ اکثر پر کل کا حکم ہوتا ہے بلکہ بعض نے نص فرمائی ہے کہ ایسی صورت میں ناجائز ہے تو پر ہیز میں سلامتی ہے۔ (ت) خصوصاً مقتدی کے لئے حدیث :

[جدول ۳] بائیں کالم (عربی): ایاك ومایسوء الاذن عه 3_ والحفظ دین العوام عن اقتحام الحرام۔ دائیں کالم (اردو): تو بدگمانی سے بچ ، اور عوام کے دین کی حفاظت کے لئے حرام سے دور رہ۔ (ت)

باقی اس مسئلہ کے متعلق جلیل و تنقیح جمیل فتاوٰی فقیر سے کتاب الحظر والاباحۃ میں ہے فلینظر ثمہ، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم و احکم۔

عه : فی الاصل هکذا العل الصواب "الظن"۔

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲ 2 فتاوٰی قاضیخان کتاب الحظر والاباحۃ نولکشور لکھنو ۴ / ۷۷۸ 3 مسند امام احمد بن حنبل حدیث ابی الغادیۃ رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۶ / ۷۶

Volume 19 | Fatawa Razawiyya

Question 154: What do the scholars of religion say regarding this matter? A person, in a "claim of inheritance," demanded his share of the proceeds from the occupants of the deceased's estate. The defendants presented a plea of limitation (statute of limitations), wanting to pay for only three years according to the law. Since there is no statute of limitations in Shariah, and because he was being deprived of his rightful share, he said, "Give me interest," thinking that through the ruse of interest, he might at least recover some part of his original amount. In this situation, is it permissible to take this or not? Explain and be rewarded.

The Answer: If the partner who did not receive the proceeds had appointed the occupying partner as an agent and authorized representative to collect his share, then he had a share in all the profit obtained, and limitation is of no consequence; if he cannot take it as such, he can take it under whatever name he can. But if he had not appointed him as an agent, rather the occupant remained in possession of his share by usurpation, cultivating the land and taking the produce, then the occupant will be ordered to either give him the money for his share or give it in charity; and the better course is to give it to him. However, the claimant has no legal right to sue, nor did he become its owner; rather, that usurper is the owner by way of "evil ownership" (mulk khabith). Therefore, it cannot be permitted to take it from him through an unlawful ruse. And Allah Almighty knows best. 4 Ramadan al-Mubarak 1311 AH

Question 155: What do the scholars of religion say regarding this matter? When a fixed land rent (lagat) is established for tenants in a village for the assigned lands, is it permissible to collect straw (bhusa), mor-keen, juice (ras), etc., in addition to the fixed rent? Explain and be rewarded.

The Answer: It is impermissible. What right is there to take more than the fixed wages/rent? Yes, if they gave it out of their own free will, it would be permissible. However, free will is not apparent; rather, it is clear coercion. Even if there was no direct coercion from his side, but they gave it due to the pressure of his position as a landlord or contractor, it is still impermissible and akin to a bribe.

In Radd al-Muhtar (after quoting the passage from al-Fath: the reasoning of the Prophet, peace and blessings of Allah Almighty be upon him, is proof for the prohibition of a gift caused by authority): he mentioned the text: "In Radd al-Muhtar, after quoting the passage from al-Fath, he said: The explanation of the cause by the

Prophet (peace be upon him) is proof that a gift obtained due to authority is haram. The text he mentioned is this:"

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/310

मसाला 154: इस मसले में दीन के उलेमा क्या फ़रमाते हैं कि एक व्यक्ति ने "विरासत के दावे" में मृतक की संपत्ति के कब्जेदारों से अपने हिस्से की आय (वासिलात) माँगी। इसमें प्रतिवादियों की ओर से मियाद (limitation) का उज्र पेश किया गया, वे कानून के मुताबिक केवल तीन साल का देना चाहते हैं। चूंकि शरीअत में मियाद नहीं है, इसलिए अपने जायज़ हिस्से से महरूम होने के कारण उसने कहा कि "मुझे ब्याज दो", और यह सोचा कि ब्याज के बहाने ही मेरी असल रकम का कोई हिस्सा मिल जाए। इस सूरत में यह लेना जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब: अगर उस साझीदार ने जिसे आय नहीं मिली, कब्ज़ा करने वाले साझीदार को अपने हिस्से की वसूली का वकील और अधिकृत किया था, तो जो भी बचत/मुनाफा हासिल हुआ उसमें उसका भी हिस्सा था, और मियाद कोई चीज़ नहीं है; अगर ऐसे नहीं ले सकता तो जिस नाम से ले सकता है ले ले। और अगर उसने उसे वकील नहीं बनाया था बल्कि वह खुद ही जबरन (ग़सबन) उसके हिस्से पर काबिज़ रहा और ज़मीन जोतता रहा और उपज लेता रहा, तो उसे (काबिज़ को) हुक्म दिया जाएगा कि उसके हिस्से का रुपया उसे दे दे या सदक़ा (दान) कर दे। और बेहतर यही है कि उसे दे दे, मगर उसे (हकदार को) दावा करने का हक नहीं पहुँचता और न ही वह इसका मालिक हुआ, बल्कि वही ग़ासिब (हड़पने वाला) 'मुलके खबीस' (अपवित्र स्वामित्व) के तौर पर मालिक है, तो उससे किसी नाजायज़ बहाने (हिला) से लेने की इजाज़त नहीं दी जा सकती। वल्लाहु तआला आलम।
4 रमज़ानुल मुबारक 1311 हिजरी

मसाला 155: इस मसले में दीन के उलेमा क्या फ़रमाते हैं कि जब गाँव के असामियों (किरायेदारों) से सौंपी गई ज़मीन का लगान (लगत) मुकर्रर है, तो मुकर्रर लगान के अलावा भूसा, मोर-कीन, रस वग़ैरा की वसूली करना जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब: नाजायज़ है, क्योंकि तयशुदा उजरत (किराये) से ज़्यादा लेने का क्या हक़ है? हाँ, अगर वे अपनी खुशी से देते तो जायज़ था, मगर यहाँ खुशी नहीं बल्कि साफ़ ज़बरदस्ती नज़र आती है। और अगर उसकी तरफ से ज़बरदस्ती न भी हुई हो, लेकिन उन्होंने ज़मींदारी या ठेकेदारी के दबाव में आकर दिया, तो भी यह नाजायज़ और रिश्वत के समान है।

'रद-दुल मुहतार' में (अल-फतह की इबारत नक़ल करने के बाद नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की दलील को पेश करते हुए कि वह हदिया जो ओहदे/अधिकार की वजह से मिले हराम है)

ज़िक्र किया जिसका अर्थ यह है: रद-दुल मुहतार में फ़तह की इबारत नक़ल करने के बाद फ़रमाया, हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का वजह (इल्लत) बयान करना ऐसे तोहफ़े के हराम होने की दलील है जो ओहदे (विलायत) की वजह से हासिल हो। उनके द्वारा ज़िक्र की गई इबारत यह है।

[1] रद-दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/310

مسئلہ ۱۵۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے "دعوی وراثت" میں قابضان متروکہ سے واصلات اپنے حصہ کی مانگی، اس میں عذر تمادی کا از جانب مدعاعلیہم پیش ہوا، فقط تین برس کے دینا چاہتا ہے، بموجب قانون کے چونکہ شرع میں تمادی نہیں ہے، لہٰذا اس نے اپنے حصہ جائز سے محروم ہونے کے سبب یہ کہا کہ مجھ کو سود دو، اور یہ سمجھا کہ سود کے حیلہ سے بھی میری اصل رقم کا کوئی جز ہی مل جائے، اس صورت میں یہ لینا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر اس شریک نے جس نے واصلات نہ پائی، شریک قابض کو اپنے حصہ کی تحصیل کا وکیل و مجاز کیا تھا، تو جو توفیر حاصل ہوا کی اس سب میں اس کا بھی حصہ تھا، اور تمادی کوئی شئی نہیں، اگر ایسے نہیں لے سکتا جس نام سے لے سکتا ہے، اور اگر اس نے وکیل نہ کیا تھا بلکہ وہ بطور خود غصباً اس کے حصہ پر قابض رہا اور زمین اٹھاتا محصول لیتا رہا تو اسے حکم دیا جائے گا کہ اس کے حصہ کا روپیہ اسے دے یا تصدق کر دے اور افضل وہی ہے کہ اسے دے مگر اس کو دعوی نہیں پہنچتا نہ یہ اس کا مالک ہوا، بلکہ وہی غاصب بملک خبیث مالک ہے تو اسے اس سے بحیلہ ناجائزہ لینے کی اجازت نہیں ہو سکتی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ ۴ رمضان المبارک ۱۳۱۱ھ

مسئلہ ۱۵۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جب آسامیاں دیہہ سے لگتہ اراضی مفوضہ آسامیاں مقرر ہے، تو سوا لکتہ مقررہ کے اوگا ہی بھوسہ و مور کین ورس وغیرہ کا لینا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ناجائز ہے کہ اجرت مقررہ سے زیادہ لینے کا کیا استحقاق ہے ہاں اگر وہ اپنی خوشی سے دیتے تو جائز تھا اگر خوشی معلوم بلکہ صریح جبر ہوتا ہے اور اگر اس کی طرف سے جبر نہ بھی ہوا مگر انھوں نے اسے زمینداری یا ٹھیکداری کے دباؤ سے دیا، تو بھی ناجائز و مثل رشوت ہے۔

فی ردالمحتار (بعد نقل عبارۃ الفتح تعلیل النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم دلیل علی تحریم الہدیۃ التی سببھا الولایۃ) ذکر مانصہ: ردالمحتار میں فتح کی عبارت نقل کرنے کے بعد فرمایا، حضور صلی اللہ علیہ وسلم کا علت کو بیان کرنا ایسی ہدیہ کے حرام ہونے کی دلیل ہے جو ولایت کی وجہ سے حاصل ہو۔ ان کی ذکر کردہ عبارت یہ ہے۔

[1]ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۱۰

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Top Section: Arabic text: I say, their example is like that of the headmen of villages and craftsmen, etc., who have power and dominance over their subordinates, because gifts are given to them due to the fear of their evil or due to custom, etc. And Allah Almighty knows best. Urdu translation: The text is as follows: I say, their example is like that of the headmen of villages and craftsmen etc. who have power and dominance over their subordinates, because gifts are given to them due to the fear of the evil of these headmen or due to custom etc. (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 156: 4 Jumada al-Ukhra 1312 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid has a stranger divorced woman whose waiting period (iddah) has not yet passed; he wishes to marry her after the iddah, but there is a fear that perhaps sin might occur before the iddah. Zaid asks Amr for a house on rent. In this case, is it permissible for Amr to rent his house to Zaid or not? Explain and you will be rewarded. Answer: It is permissible. Even if there is not just a fear of sin but he explicitly commits sin, he (Amr) may rent it out with his own permissible intention. The burden of Zaid's sin is upon himself, and there is no accountability for Amr. Left column (Arabic): Due to the intervention of the act of an autonomous agent. Allah Almighty said: "And no bearer of burdens will bear the burden of another." And Allah Almighty knows best. Right column (Urdu): Due to the intervention of the act of an autonomous agent, Allah Almighty said: "No bearer of burdens shall bear the burden of another." And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 157: 25 Dhu al-Qi'dah 1312 AH Questioned by: Maulvi Hafiz Amirullah Sahib Arabic text: "And if you disagree in anything, refer it to Allah and the Messenger, if you believe in Allah." The verse. Urdu translation: If you dispute in any matter, then refer it to Allah Almighty and His Messenger (Peace and blessings be upon him) if you believe in Allah. The verse. (T)

Footnotes: 1. Jadd al-Mumtar 2. Al-Quran al-Karim 6/164 3. Al-Quran al-Karim 4/59

Page 446 of 692

फतवा रज़विया, जिल्द 19

शीर्ष भाग: अरबी पाठ: मैं कहता हूँ कि उनकी मिसाल गाँवों और दस्तकारों वगैरह के उन चौधरीयों की तरह है जिनका अपने अधीनस्थों पर दबदबा और वर्चस्व होता है, क्योंकि उन्हें उनके शर (बुराई) के डर या रिवाज की वजह से हदीये (उपहार) मिलते हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। उर्दू अनुवाद: इबारत इस तरह है: मैं कहता हूँ कि उनकी मिसाल गाँवों और दस्तकारों वगैरह के उन चौधरीयों की तरह है जिनका अपने मातहतों पर तसल्लुत (वर्चस्व) और ग़लबा होता है क्योंकि इन चौधरीयों के शर के डर या रिवाज की वजह से उनको हदीये मिलते हैं। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 156: 4 जमादी-उल-उखरा 1312 हिजरी उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद के पास एक ग़ैर तलाक़शुदा औरत है जिसकी अभी इद्दत नहीं गुज़री है; वह इद्दत के बाद उससे निकाह करना चाहता है मगर डर है कि शायद इद्दत से पहले गुनाह (ज़िना) वाक़े हो जाए। ज़ैद, अमर से मकान किराये पर माँगता है। इस सूरत में अमर को जायज़ है या नहीं कि ज़ैद को अपना मकान किराये पर दे? बयान फ़रमाएँ, सवाब पाएँ। अल-जवाब: जायज़ है। अगरचे गुनाह का सिर्फ़ ख़ौफ़ न हो बल्कि साफ़ तौर पर गुनाह करता हो, यह अपनी जायज़ नीयत से किराये पर दे, उसके गुनाह का वबाल उसी पर है, अमर पर कोई पकड़ (मुवाखज़ा) नहीं है। बायाँ कॉलम (अरबी): एक स्वतंत्र कर्ता (फ़ाइल-ए-मुख्तार) के कार्य के हस्तक्षेप के कारण। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। दायाँ कॉलम (उर्दू): फ़ाइल-ए-मुख्तार का फ़ेल दरमियान में आने की वजह से, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: कोई बोझ उठाने वाली जान दूसरे का बोझ न उठाएगी, वल्लाह तआला अ'लम। (त)

मसला 157: 25 ज़ीक़ादा 1312 हिजरी साएल: मौलवी हाफ़िज़ अमीरुल्लाह साहब अरबी पाठ: "अगर तुम किसी चीज़ में आपस में झगड़ो तो उसे अल्लाह और उसके रसूल की तरफ़ लौटाओ, अगर तुम अल्लाह पर ईमान रखते हो।" आयत। उर्दू अनुवाद: अगर तुम किसी मामले में विवाद करो तो उसे अल्लाह तआला और उसके रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की तरफ़ फेरो अगर तुम अल्लाह पर ईमान रखते हो। आयत। (त)

पाद-टिप्पणी: 1. जद्द अल-मुमतार 2. अल-कुरान अल-करीम 6/164 3. अल-कुरान अल-करीम 4/59

اوپر کا حصہ: عربی متن: قلت ومثلھم مشائخ القری والحرف وغیرھم ممن لہ قھر وتسلط علی من دونھم فانہ یھدی الیھم خوفا من شرھم اولیروج عندھم الخ واللہ تعالی اعلم۔ اردو ترجمہ: عبارت یوں ہے میں کہتا ہوں ان کی مثل دیہاتوں اور اہلِ حرفت وغیرہ ہم کے چودھریوں کی ہے جن کو اپنے ماتحتوں پر تسلط اور غلبہ ہوتا ہے کیونکہ ان چودھریوں کے شر کے خوف یا رواج کی وجہ سے ان کو ہدیے ملتے ہیں الخ (ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۵۶: ۴ جمادی الآخرہ ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے پاس ایک عورت مطلقہ غیر ہے جس کی ابھی عدت نہ گزری، وہ بعد عدت اس سے نکاح چاہتا ہے مگر خوف ہے کہ شاید قبل عدت معصیت واقع ہو، زید عمرو سے مکان کرایہ پر مانگتا ہے، اس صورت میں عمرو کو جائز ہے یا نہیں کہ زید کو اپنا مکان کرایہ پر دے؟ بینوا توجروا الجواب: جائز ہے اگرچہ معصیت کا خوف نہیں بلکہ صراحۃً معصیت کرتا ہے، یہ اپنی جائز نیت سے کرایہ پر دے، اس کی معصیت کا وبال اس پر ہے عمرو پر کوئی مواخذہ نہیں۔ بایاں کالم (عربی): لتخلل فعل فاعل مختار، قال اللہ تعالیٰ "ولا تزر وازرۃ وزر اخری" واللہ تعالیٰ اعلم۔ دایاں کالم (اردو): فاعل مختار کا فعل درمیان میں آنے کی وجہ سے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۵۷: ۲۵ ذیقعدہ ۱۳۱۲ھ مسئولہ مولوی حافظ امیر اللہ صاحب عربی متن: "فان تنازعتم في شيء فردوہ الی اللہ والرسول ان کنتم تؤمنون باللہ"۔ الآیۃ اردو ترجمہ: اگر تم کسی امر میں تنازع کرو تو اس کو اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) کی طرف پھیرو اگر تم اللہ پر ایمان رکھتے ہو۔ الآیۃ (ت)

حواشی: ۱. جد الممتار ۲. القرآن الکریم ۶ / ۱۶۴ ۳. القرآن الکریم ۴ / ۵۹

Volume 19 | Fatawa Ridawiyya

What do the scholars of the radiant Shariah and the Muftis of the pure and easy nation say about this? An agreement of employment (Ijara) was made between two Muslims for teaching Arabic arts for a monthly salary of (mentioning 1) from one and (mentioning 1) from the other, without specifying whether the month is the Sharia lunar month or the English solar month, etc. In the event of a dispute between the employer (Mustajir) and the employee (Ajir), will the Quranic determination, or human-customary determination, or the custom of Arabic teachers be considered reliable? Furthermore, for the employee who teaches the noble 'Tafsir Madarik al-Tanzil', 'al-Baydawi', and 'Sahih al-Bukhari', is there any Sharia, rational, or customary obligation for respect and etiquette upon the employer-student? And since teachers and elders are spiritual fathers, to what extent does this carry weight in the pure Shariah? Explain and you shall be rewarded.

The Answer:

What do the scholars of the radiant Shariah and the Muftis of the pure and easy nation say about this? An agreement of employment was made between two Muslims for teaching Arabic arts for a monthly salary of (mentioning 1) from one and (mentioning 1) from the other, without specifying whether the month is the Sharia lunar month or the English solar month, etc. In the event of a dispute between the employer and the employee, will the Quranic determination, or human-customary determination, or the custom of Arabic teachers be considered reliable? Furthermore, for the employee who teaches the noble 'Tafsir Madarik al-Tanzil', 'al-Baydawi', and 'Sahih al-Bukhari', is there any Sharia, rational, or customary obligation for respect and etiquette upon the employer-student? And since teachers and elders are spiritual fathers, to what extent does this carry weight in the pure Shariah? Explain and you shall be rewarded.

The Answer:

Allah Almighty says: "O Prophet! They ask you about the new moons. Say: They are measurements of time for the people and for the Hajj." "They ask you about the new moons. Say: They are measurements of time for the people and for the Hajj."[1] This noble verse testifies that for the people of Islam, not only in acts of worship but also in transactions, these lunar months are reliable. It is stated in Madarik al-Sharif: "Measurements of time for people and for Hajj," meaning signs by which people time their farming, their trades, the due dates of their debts, their fasting, their breaking

of the fast, the waiting period (Iddah) of their women, the days of their menstruation, the duration of their pregnancy, and other things; and signs for Hajj by which its time is known.[2] "Mawaqit-un-li-al-Nas wa al-Hajj" means signs by which people will know the timing of their farming, employment, payment of loans and debts, fasting, breaking of the fast, women's Iddah, days of menstruation, and duration of pregnancy, etc., and the signs of Hajj by which people can recognize its timing. (T)

It is stated in 'Inayat al-Qadhi wa Kifayat al-Radi', the marginal notes of al-Khafaji on al-Baydawi: "They were answered by stating the purpose of this difference [in moon phases], which is to explain the timings for acts of worship and transactions."[3] The companions were answered regarding the purpose of the moon's waxing and waning, that it is for the explanation of appointed times for worship and dealings. (T)

[1] Al-Quran al-Karim 2/189 [2] Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), verse "Qul hiya mawaqit li-al-nas etc.", Dar al-Kutub al-Arabi, Beirut, 1/97 [3] Inayat al-Qadhi Hashiyah al-Shihab ala Tafsir al-Baydawi, verse "Qul hiya mawaqit li-al-nas etc.", Dar Sadir, Beirut, 2/282

जिल्द १९ | फ़तावा रज़विया

शरीअते मुताहरा के उलमा और मिल्लते बैज़ा के मुफ़्ती क्या फ़रमाते हैं कि दो मुसलमानों के दरमियान अरबी फ़ुनून पढ़ाने का इज़ारा (अनुबंध) मासिक वेतन (एक तरफ़ से १ और दूसरी तरफ़ से १) पर हुआ, लेकिन इसमें यह ज़िक्र नहीं किया गया कि महीना शरीअत का क़मरी (चाँद का) होगा या अंग्रेज़ी शम्सी (सूरज का) वग़ैरा। नियोक्ता (मुस्ताजिर) और कर्मचारी (अजीर) के बीच विवाद की स्थिति में, क्या क़ुरानी निर्धारण मान्य होगा, या मानवीय प्रचलित निर्धारण, या अरबी शिक्षकों की प्रथा मान्य होगी? और जो अजीर 'तफ़सीर मदारिक-ुत-तन्ज़ील शरीफ़', 'बैज़ावी शरीफ़' और 'सहीह बुख़ारी शरीफ़' पढ़ाता हो, क्या उस पर शरीअत, अक़्ल या प्रथा के अनुसार नियोक्ता-छात्र के लिए कोई ताज़ीम और अदब वाजिब है? और चूंकि उस्ताद और बुज़ुर्ग रूहानी बाप होते हैं, शरीअते मुताहरा में इसका कहाँ तक असर है? बयान फ़रमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब:

शरीअते मुताहरा के उलमा और मिल्लते बैज़ा के मुफ़्ती क्या फ़रमाते हैं कि दो मुसलमानों के दरमियान अरबी फ़ुनून पढ़ाने का इज़ारा मासिक वेतन (एक तरफ़ से १ और दूसरी तरफ़ से १) पर हुआ, लेकिन इसमें यह ज़िक्र नहीं किया गया कि महीना शरीअत का क़मरी होगा या अंग्रेज़ी शम्सी वग़ैरा। नियोक्ता और कर्मचारी के बीच विवाद की स्थिति में, क्या क़ुरानी निर्धारण मान्य होगा, या मानवीय प्रचलित निर्धारण, या अरबी शिक्षकों की प्रथा मान्य होगी? और जो अजीर 'तफ़सीर मदारिक-ुत-तन्ज़ील शरीफ़', 'बैज़ावी शरीफ़' और 'सहीह बुख़ारी शरीफ़' पढ़ाता हो, क्या उस पर शरीअत, अक़्ल या प्रथा के अनुसार नियोक्ता-छात्र के लिए कोई ताज़ीम और अदब वाजिब है? और चूंकि उस्ताद और बुज़ुर्ग रूहानी बाप होते हैं, शरीअते मुताहरा में इसका कहाँ तक असर है? बयान फ़रमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "ऐ नबी! ये आपसे नए चाँद के बारे में पूछते हैं, तो फ़रमा दीजिए कि वे लोगों के लिए और हज के लिए समय निर्धारित करने के साधन हैं।" "यसअलूनका अनिल अहिल्लति क़ुल हिया मवाक़ीतु लिन्नासि वल हज्ज"। १ यह आयत-ए-करीमा गवाह है कि अहले इस्लाम के लिए न केवल इबादत में बल्कि मामलात (लेन-देन) में भी ये क़मरी महीने ही विश्वसनीय हैं। मदारिक शरीफ़ में है: "लोगों और हज के लिए समय का निर्धारण," यानी वे निशानियाँ जिनसे लोग अपनी खेती, व्यापार, अपने ऋणों के भुगतान की अवधि, रोज़ा, इफ़्तार, औरतों की इद्दत, मासिक धर्म

के दिन और गर्भावस्था की अवधि आदि का समय जान सकें और हज की निशानियाँ जिनसे उसका समय पहचाना जा सके। २ मवाक़ीत-ुन-लि-अल-नास वल हज्ज यानी वे निशानियाँ जिनसे लोग अपनी खेती, इज़ारा (मजदूरी), ऋण और कर्ज़ की अदायगी, रोज़ा, इफ़्तार, औरतों की इद्दत, हैज़ के दिन और हमल (गर्भावस्था) की मुद्दत वग़ैरा का वक़्त मालूम करेंगे और हज की निशानी जिससे लोग उसका वक़्त पहचान सकेंगे। (त)

इनायत-ुल-क़ाज़ी व किफ़ायत-ुर-राज़ी (हाशिया ख़फ़ाजी अल-बैज़ावी) में है: "उन्हें इस मतभेद (चाँद के घटने-बढ़ने) के उद्देश्य के बयान के साथ उत्तर दिया गया कि यह इबादतों और मामलात के निर्धारित समयों का विवरण है।" ३ सहाबा को चाँद के बढ़ने और घटने के उद्देश्य के रूप में उत्तर बयान फ़रमाया कि इबादतों और मामलात के मुक़र्रर वक़्तों का बयान है। (त)

१ अल-क़ुरान अल-करीम २/१८९ २ मदारिक-ुत-तन्ज़ील (तफ़सीर अन-नसफ़ी), आयत "क़ुल हिया मवाक़ीत लिन्नास...", दार अल-कुतुब अल-अरबी, बेरुत, १/९७ ३ इनायत अल-क़ाज़ी हाशिया अल-शिहाब अला तफ़सीर अल-बैज़ावी, आयत "क़ुल हिया मवाक़ीत लिन्नास...", दार सादिर, बेरुत, २/२८२

पृष्ठ ४४७ का ६९२

کیا فرماتے ہیں علمائے شریعت السلم الغراء و مفتیان ملت السمحہ البیضاء کہ دو مسلمانوں میں اجارہ تدریس فنون عربی بمشاہرہ (معہ ۱) ایک اور (ص ۱) دوسرے کی طرف سے بلا ذکر ماہ قمری شرعی و شمسی انگریزی وغیرہ ہوا، در صورت اختلاف مستاجر واجیر تعیین قرآنی یا تعیین انسانی عرفی یا عرف مدرسین عربی کی تعیین معتبر ہوگی اور جو اجیر تفسیر مدارک التنزیل شریف اور بیضاوی شریف اور صحیح بخاری شریف پڑھائے اس کی تعظیم اور کوئی ادب مستاجر متعلم پر شرعاً عقلاً عرفاً ہے یا نہیں؟ اور استاذین و شیوخ آباء معنوی ہیں، اس کا کہاں تک شریعت مطہرہ میں اثر ہے؟ بینوا توجروا

الجواب:

کیا فرماتے ہیں علمائے شریعت السلم الغراء و مفتیان ملت السمحہ البیضاء کہ دو مسلمانوں میں اجارہ تدریس فنون عربی بمشاہرہ (معہ ۱) ایک اور (ص ۱) دوسرے کی طرف سے بلا ذکر ماہ قمری شرعی و شمسی انگریزی وغیرہ ہوا، در صورت اختلاف مستاجر واجیر تعیین قرآنی یا تعیین انسانی عرفی یا عرف مدرسین عربی کی تعیین معتبر ہوگی اور جو اجیر تفسیر مدارک التنزیل شریف اور بیضاوی شریف اور صحیح بخاری شریف پڑھائے اس کی تعظیم اور کوئی ادب مستاجر متعلم پر شرعاً عقلاً عرفاً ہے یا نہیں؟ اور استاذین و شیوخ آباء معنوی ہیں، اس کا کہاں تک شریعت مطہرہ میں اثر ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: قال اللہ تعالٰی عزوجل: اے نبی ! یہ تجھ سے پوچھتے ہیں نئے چاندوں کا حال، تو فرما دو وہ وقت ٹھہرائے ہیں لوگوں کے لئے اور حج کے واسطے۔ "یَسْئَلُوْنَکَ عَنِ الْاَہِلَّۃِ ط قُلْ ہِیَ مَوَاقِیْتُ

لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ ط"۔ 1 آیہ کریمہ شاہد ہے کہ اہل اسلام کے نہ صرف عبادات بلکہ معاملات میں بھی یہی قمری مہینے معتبر ہیں۔ مدارک شریف میں ہے: مواقیت الناس والحج ای معالم یوقت بھا الناس مزارعھم ومتاجرھم ومحال دیونھم وصومھم وفطرھم وعدۃ نسائھم وایام حیضھن ومدۃ حملھن وغیر ذلك ومعالم للحج یعرف بھا وقتہ۔ 2 مواقیت للناس والحج یعنی علامات جن سے لوگ اپنی مزارعت، اجارہ، قرض اور دیون کی ادائیگی، روزہ، افطار، عورتوں کی عدت، حیض کے ایام اور حمل کی مدت وغیرہ کا وقت معلوم کریں گے اور حج کی علامت جن سے لوگ اس کا وقت پہچان سکیں گے۔ (ت)

عنایۃ القاضی و کفایۃ الراضی حاشیہ خفاجی علی البیضاوی میں ہے: اجیبوا ببیان الغرض من ھذا الاختلاف من بیان مواقیت العبادات والمعاملات۔ 3 صحابہ کو چاند کے بڑھنے اور گھٹنے کی غرض سے جواب بیان فرمایا کہ عبادات اور معاملات مقرر اوقات کا بیان ہے۔ (ت)

1 القرآن الکریم ۲/۱۸۹ 2 مدارك التنزیل (تفسیر النسفي) آیت قل ھی مواقیت للناس الخ دار الکتب العربي بیروت ۱ / ۹۷ 3 عنایۃ القاضی حاشیۃ الشھاب علی تفسیر البیضاوی آیت قل ھی مواقیت للناس الخ دار صادر بیروت ۲ / ۲۸۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

And Allah the Exalted said: "Indeed, the number of months with Allah is twelve months in the Register of Allah from the day He created the heavens and the earth; of these, four are sacred." (1) Allah Almighty has said: Indeed, the count of months with Allah is twelve months, in the Book of Allah, since the day He created the heavens and the earth. Of these, four months are sacred (Dhul-Qa'dah, Dhul-Hijjah, Muharram, Rajab).

This verse states that according to Allah (Almighty and Majestic), these very twelve lunar crescent Arabic months are credible because the four sacred months are among them. Therefore, the people of Islam should consider only these; all the rulings of the pure Shari'ah regarding acts of worship and dealings are based on them. It is stated in Ma'alim:

What is meant by them are the lunar months, and they are the months by which Muslims count their fasts, their Hajj, their Eids, and all their other affairs. (2) This refers to the lunar months, and through these months, Muslims calculate their fasts, Hajj, Eids, and all affairs. (T)

In Nasafi, it is stated: The purpose is to clarify that the rulings of Shari'ah are built upon the lunar months calculated by the crescent, and not the solar ones. (3) The meaning is that Shari'ah rulings are based on lunar months, which are according to the moon's calculation, not solar months. (T)

Therefore, praise be to Allah, until now the general body of Muslims recognize these months in their general affairs. They keep the basis of their work on them because according to their Lord, these are the months; in fact, the word 'month' truly applies only to them. The word 'mah' (month) is attributed to 'maah' (moon), 'shahr' is not a solar month. Rather, in the commentary under the noble verse 'Innaman-Nasi' (Indeed, postponement...):

Allah Almighty commanded them, from the time of Abraham and Ishmael (peace be upon them), to base affairs upon the observance of the lunar year. Allah Almighty, during the era of Prophet Abraham and Prophet Ishmael (peace be upon them), commanded to base affairs on the lunar year, so they observed the lunar year.

(1) Al-Quran Al-Karim 9/36 (2) Ma'alim at-Tanzil on the margin of Tafsir al-Khazin under the verse "Inna 'iddat ash-shuhur...", Mustafa al-Babi Egypt 3/89 (3) Madarik at-

Tanzil (Tafsir an-Nasafi) under the verse "Inna 'iddat ash-shuhur...", Dar al-Kutub al-'Arabi Beirut 2/125 Page 448 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "वास्तव में अल्लाह के पास महीनों की संख्या बारह महीने है अल्लाह की पुस्तक में, उस दिन से जब उसने आसमानों और धरती को पैदा किया; इनमें से चार पवित्र हैं।" (१) अल्लाह तआला ने फ़रमाया: बेशक अल्लाह के नज़दीक महीनों की गिनती बारह महीने है, अल्लाह की किताब में उस दिन से जब उसने आसमान और ज़मीन बनाए, उनमें से चार महीने हराम (पवित्र) हैं (ज़ुल-क़ादा, ज़ुल-हिज्जा, मुहर्रम, रजब)।

यह आयत इरशाद फ़रमाती है कि अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के नज़दीक यही बारह महीने क़मरी हिलाली अरबी मोतबर हैं कि चार महीने हराम इन्हीं महीनों में हैं। तो अहल-ए-इस्लाम को उन्हीं का एतबार चाहिए, शरीयत-ए-मुतह्हरा के सब अहकाम इबादात व मामलात उन्हीं पर मबनी (आधारित) हैं, 'मोआलिम' में है:

इससे मुराद चाँद वाले महीने हैं और ये वे महीने हैं जिनके ज़रिए मुसलमान अपने रोज़ों, हज, ईदों और अपने बाक़ी तमाम मामलों का हिसाब करते हैं। (२) इस से मुराद क़मरी महीने हैं और इन महीनों के ज़रिया मुसलमान अपने रोज़ों, हज, ईदों और तमाम उमूर (कार्यों) का हिसाब लगाते हैं। (त)

'नसफ़ी' में है: मुराद यह बयान करना है कि शरीयत के अहकाम क़मरी महीनों पर आधारित हैं जिनका हिसाब चाँद से होता है न कि शम्सी (सूरज वाले) महीनों पर। (३) मुराद यह है कि शरई अहकाम क़मरी महीनों पर मबनी हैं जो चाँद के हिसाब से होते हैं शम्सी महीनों पर नहीं। (त)

और इसीलिए अल्हम्दुलिल्लाह अब तक आम मुसलमान अपने आम उमूर में इन्हीं महीनों को जानते हैं। इन्हीं पर काम का मदार (आधार) रखते हैं कि उनके रब के नज़दीक महीने यही हैं बल्कि हक़ीक़तन 'महीना' का लफ्ज़ इन्हीं पर सादिक आता है। 'महीना' लफ्ज़ 'माह' (चाँद) से मंसूब है, 'शहर' शम्सी महीना नहीं है, बल्कि तफ़्सीर में करीमा 'इन्नमन-नसी' के तहत है:

अल्लाह तआला ने हज़रत इब्राहीम और हज़रत इस्माईल (अलैहिमुस्सलाम) के वक़्त से ही उन्हें अपने उमूर की बुनियाद क़मरी साल की रिआयत पर रखने का हुक्म दिया। अल्लाह तआला ने हज़रत इब्राहीम और हज़रत इस्माईल अलैहिमुस्सलाम के ज़माना में क़मरी साल पर अपने उमूर की बिना (आधार) का हुक्म दिया तो उन्होंने क़मरी साल की रिआयत की।

(१) अल-क़ुरआन अल-करीम ९/३६ (२) मोआलिम-उत-तन्ज़ील, तफ़्सीर-ए-खाज़िन के हाशिए पर, आयत 'इन्ना इद्दत-अश-शुहूर' के तहत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र ३/८९ (३) मदारिक-उत-तन्ज़ील (तफ़्सीर-ए-नसफ़ी) आयत 'इन्ना इद्दत-अश-शुहूर' के तहत, दारुल-कुतुब अल-अरबी बैरूत २/१२५ पेज ४४८/६९२

وَقَالَ تَبٰرَکَ وَ تَعَالٰی "اِنَّ عِدَّۃَ الشُّھُوْرِ عِنْدَ اللہِ اثْنَا عَشَرَ شَھْرًا فِیْ کِتٰبِ اللہِ یَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ مِنْھَا اَرْبَعَۃٌ حُرُمٌ" ۱۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: بیشک گنتی مہینوں کے اللہ کے نزدیک بارہ مہینے ہیں، کتاب اللہ میں جس دن سے اس نے بنائے آسمان اور زمین اس میں سے چار ماہ حرام ہیں (ذوالقعدہ، ذوالحجہ، محرم، رجب)۔

یہ آیت ارشاد فرماتی ہے کہ اللہ عزوجل کے نزدیک یہی بارہ مہینے قمری ہلال عربی معتبر ہیں کہ چار ماہ حرام انھیں مہینوں میں ہیں۔ تواہل اسلام کو انھیں کا اعتبار چاہئے ، شرع مطہرہ کے سب احکام عبادات و معاملات انھیں پر مبنی ہیں، معالم میں ہے :

المراد منہ الشھور الھلالیۃ وھي الشھور التي یعتد بھا المسلمون فی صیامھم وحجھم واعیادھم وسائر امورھم ۲۔ اس سے مراد قمری مہینے ہیں اور ان مہینوں کے ذریعہ مسلمان اپنے روزوں ، حج، عیدوں اور تمام امور کا حساب لگاتے ہیں۔ (ت)

نسفی میں ہے : المراد بیان ان احکام الشرع تبتنی علی الشھور القمریۃ المحسوبۃ بالاھلۃ دون الشمسیۃ ۳۔ مراد یہ ہے کہ شرعی احکام قمری مہینوں پر مبنی ہیں جو چاند کے حساب سے ہوتے ہیں شمسی مہینوں پر نہیں۔ (ت)

ولہذا بحمد اللہ اب تک عامہ مسلمین اپنے عامہ امور میں انھیں شہود کو جانتے۔ انھیں پر مدار کار رکھتے ہیں کہ ان کے رب کے نزدیک مہینے یہی ہیں بلکہ حقیقۃً مہینہ کا لفظ انھیں پر صادق مہینہ منسوب بماہ ہے، شہر شمسی مہینہ نہیں، بلکہ تفسیر میں زیر کریمہ انما النسی کے ہے :

اللہ تعالیٰ امرھم من وقت ابراھیم و اسمٰعیل علیھما الصلوٰۃ والسلام ببناء الامر علی رعایۃ السنۃ القمریۃ۔ اللہ تعالیٰ نے حضرت ابراہیم اور اسمٰعیل علیہم الصلوٰۃ والسلام کے زمانہ میں قمری سال پر اپنے امور کی بناء کا حکم دیا تو انھوں نے قمری سال کی رعایت

۱ القرآن الکریم ۹/۳۶ ۲ معالم التنزیل علی ہامش تفسیر الخازن تحت آیۃ ان عدۃ الشھور الخ مصطفی البابي مصر ۳/۸۹ ۳ مدارک التنزیل (تفسیر النسفی) تحت آیۃ ان عدۃ الشھور الخ دارالکتب العربی بیروت ۲/ ۱۲۵ Page 448 of 692

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Header Table] Arabic: ...So they abandoned the command of Allah Almighty regarding the observance of the lunar year and considered the solar year for the sake of worldly interests.[1] Urdu: ...abandoned the command of Allah Almighty and based it on the solar year for their own interests (T).

Rather, it is in this [same book]:

[Main Table Body] Arabic Column: The people of knowledge said: The obligation upon Muslims by the ruling of this verse is that they consider in their sales, the term of their debts, the affairs of their zakat, and all their other rulings, the Arabic [lunar] year by the crescents. It is not permissible for them to consider the non-Arabic [Persian] or Roman [solar] year. Ah. I say: There is a disagreement among us regarding the granting of a term to an impotent person: Is it by the lunar year? That is the [primary] school of thought, in Khazanah and others, and it is the correct [opinion], as in Hidayah and others, and most of our companions are upon it, [mentioned in] al-Kirmani's al-Idah. Or by the solar year? And that is the narration of al-Hasan from our Greatest Imam [Abu Hanifa], may Allah Almighty be pleased with him, and the narration of Ibn Sama'ah from Imam Muhammad. It was chosen by Shams al-A'immah al-Sarakhsi, Imam Faqih al-Nafs Qadi Khan, and Imam Zahir al-Din al-Marghinani.[5] [Mentioned in] al-Fath, and it was said, and by it...

Urdu Column: The scholars said: According to the ruling of this noble verse, it is obligatory for Muslims to base their business, transactions, zakat, and all rulings on the Arabic lunar year. Relying on the Persian or Roman solar years is not permissible. Ah. I say: There is a difference of opinion among us regarding the matter of granting a delay to an impotent person. It is stated in Khazanah etc., that the lunar year is the [standard] school of thought. In Hidayah etc., it is stated that this is correct, and further said that most of our companions hold this view, [as seen] in Kirmani's al-Idah. Or, it was said [to be] the solar year; this is narrated by Imam Hasan (may Allah's mercy be upon him) from the Great Imam [Abu Hanifa] (may Allah be pleased with him), and this narration is also from Ibn Sama'ah from Imam Muhammad (may Allah's mercy be upon him). Shams-ul-A'immah Imam Sarakhsi, Imam Faqih-un-Nafs Qadi Khan, and Imam Zahir-ud-Din Marghinani have chosen this. [Mentioned in] al-Fath, and the fatwa is based on this.

Footnotes: 1. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under the verse 'Indeed, the postponing [of a sacred month] is an increase...' Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-

Misriyyah, Egypt, 16/56. 2. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under the verse 'Indeed, the number of months...' Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 16/53. 3. Jami' al-Rumuz with reference to al-Hidayah, Book of Divorce, Section of the Impotent, Maktabah Islamiyyah, Gunbad Qamus, Iran, 2/474. 4. Jami' al-Rumuz with reference to al-Hidayah with reference to Kirmani, Book of Divorce, Section of the Impotent, Maktabah Islamiyyah, Gunbad Qamus, Iran, 2/474. 5. Jami' al-Rumuz with reference to al-Hidayah with reference to Kirmani, Book of Divorce, Section of the Impotent, Maktabah Islamiyyah, Gunbad Qamus, Iran, 2/474; Fath al-Qadir, Book of Divorce, Chapter of the Impotent, etc., Maktabah Nuriyyah Ridawiyyah, Sukkur, 4/132.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[तालिका शीर्षक] अरबी: ...इसलिए उन्होंने चंद्र वर्ष के पालन के संबंध में अल्लाह तआला के आदेश को त्याग दिया और सांसारिक हितों के लिए सौर वर्ष पर विचार किया।[1] उर्दू: ...अल्लाह तआला के आदेश को त्याग कर अपने हितों के आधार पर सौर वर्ष को अपना लिया (त)।

बल्कि इसी में है:

[तालिका का मुख्य भाग] अरबी स्तंभ: विद्वानों ने कहा: इस आयत के आदेश के अनुसार मुसलमानों पर यह अनिवार्य है कि वे अपने क्रय-विक्रय, अपने ऋणों की अवधि, अपनी ज़कात की स्थितियों और अपने अन्य सभी आदेशों में चंद्र दर्शन द्वारा निर्धारित अरबी वर्ष का आधार लें। उनके लिए गैर-अरबी या रोमी [सौर] वर्ष का आधार लेना जायज़ नहीं है। अह। मैं कहता हूँ: हमारे यहाँ नपुंसक व्यक्ति को मोहलत देने के संबंध में मतभेद है: क्या यह चंद्र वर्ष के अनुसार है? वही [मुख्य] मत है, 'ख़ज़ाना' और अन्य में, और यही सही है, जैसा कि 'हिदाया' और अन्य में है, और हमारे अधिकांश साथी इसी पर हैं, [किरमानी की] 'ईज़ाह' में भी यही है। या सौर वर्ष के अनुसार? और यह हमारे इमाम-ए-आज़म [अबू हनीफ़ा] रज़ियल्लाहु अन्हु से इमाम हसन की रिवायत है, और इमाम मुहम्मद से इब्ने समाआ की रिवायत है। इसे शम्सुल आइम्मा सरख़सी, इमाम फ़क़ीह-उन-नफ़्स क़ाज़ीख़ाँ और इमाम ज़हीर-उद-दीन मरग़ीनानी ने चुना है।[5] 'फ़त्ह' में है, और कहा गया, और इसी के द्वारा...

उर्दू स्तंभ: विद्वानों ने फ़रमाया: इस आयत-ए-करीमा के आदेश पर मुसलमानों पर वाजिब है कि वे अपने कारोबार और लेन-देन, ज़कात और तमाम अहकाम में अरबी क़मरी (चंद्र) साल का एतबार (आधार) करें और उनके लिए अजमी और रोमी शमसी (सौर) साल का एतबार जायज़ नहीं है। अह। मैं कहता हूँ हमारे यहाँ नामर्द शख़्स को मोहलत देने के मसले में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) है; 'ख़ज़ाना' वग़ैरह में है कि क़मरी साल ही मज़हब (मुख्य मत) है, 'हिदाया' वग़ैरह में फ़रमाया यही सही है, और नीज़ फ़रमाया हमारे अक्सर असहाब (साथी) इसी पर हैं, किरमानी की 'ईज़ाह' में [भी यही है]। या शमसी साल फ़रमाया; यह इमाम हसन रहमतुल्लाह अलैहि की इमाम साहब रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है और इमाम मुहम्मद अलैहिर्रहमा से भी इब्ने समाआ की यह रिवायत है, और शम्सुल आइम्मा इमाम सरख़सी, इमाम फ़क़ीह-उन-नफ़्स क़ाज़ीख़ाँ और इमाम ज़हीर-उद-दीन मरग़ीनानी ने इसे इख़्तियार किया है। 'फ़त्ह', और इसी पर फ़तवा है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर), आयत 'इन्नमा अन-नसीउ ज़ियादतुन...' के तहत, अल-मतबअतुल बहिय्यतुल मिसरिय्या, मिस्र, 16/56। 2. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर), आयत 'इन्ना इद्दतश शुहूरि...' के तहत, अल-मतबअतुल बहिय्यतुल मिसरिय्या, मिस्र, 16/53। 3. जामे-उर-रुमूज़ बहवाला अल-हिदाया, किताबुत् तलाक़, फ़स्ल अल-अनीन, मकतबा इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, 2/474। 4. जामे-उर-रुमूज़ बहवाला अल-हिदाया बहवाला किरमानी, किताबुत् तलाक़, फ़स्ल अल-अनीन, मकतबा इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, 2/474। 5. जामे-उर-रुमूज़ बहवाला अल-हिदाया बहवाला किरमानी, किताबुत् तलाक़, फ़स्ल अल-अनीन, मकतबा इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, 2/474; फ़त्हुल क़दीर, किताबुत् तलाक़, बाबुल् अनीन वग़ैरह, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 4/132।

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[ہیڈر ٹیبل] عربی: فہم ترکوا امر اللہ تعالی في رعایة السنة القمریة و اعتبروا السنة الشمسیة رعایة لمصالح الدنیا[1]۔ اردو: کے حکم باری تعالی کو ترک کر کے اپنے مصالح کی بناء شمسی سال پر کر لی (ت)

بلکہ اسی میں ہے:

[ٹیبل کا مرکزی حصہ] عربی کالم: قال اھل العلم الواجب علی المسلمین بحکم ھذہ الایة ان یعتبروا في بیوعھم ومد دیونھم واحوال زکاتھم وسائر احکامھم السنة العربیة بالاھلة ولا یجوز لھم اعتبار السنة العجمیة والرومیة اھ اقول: فمن خلاف عندنا في تأجیل العنین ھل ھو بالسنة القمریة ھو المذھب، خزانة وغیرھا وھو الصحیح [3]، ھدایة وغیرھا وعلیہ اکثر اصحابنا[4] ایضاح الکرمانی او بالسنة الشمسیة وھی روایة الحسن عن امامنا الاعظم رضی اللہ تعالی عنہ، وروایة ابن سماعة عن الامام محمد، واختارہ شمس الائمة السرخسي و الامام فقیہ النفس قاضیخان والامام ظھیر الدین المرغینانی [5]، فتح، وقیل و بہ

اردو کالم: اہل علم نے فرمایا اس آیہ کریمہ کے حکم پر مسلمانوں پر واجب ہے کہ وہ اپنے کاروبار اور لین دین، زکوۃ اور تمام احکام میں عربی قمری سال کا اعتبار کریں اور ان کو عجمی اور رومی شمسی سال کا اعتبار جائز نہیں ہے اھ، میں کہتا ہوں ہمارے ہاں نامرد شخص مہلت دینے کے مسئلہ میں اختلاف ہے، خزانہ وغیرہ میں ہے کہ قمری سال ہی مذہب ہے، ہدایہ وغیرہ میں فرمایا یہی صحیح ہے، اور نیز فرمایا ہمارے اکثر اصحاب اس پر ہیں، کرمانی کی ایضاح میں، یا شمسی سال فرمایا یہ امام حسن رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ کی امام صاحب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت ہے اور

امام محمد علیہ الرحمۃ سے بھی ابن سماعہ کی یہ روایت ہے، اور شمس الائمہ امام سرخسی، امام فقیہ النفس قاضیخان اور امام ظہیر الدین مرغینانی نے اسے اختیار کیا ہے۔ فتح، اور اسی پر فتوی

حواشی: ۱ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت آیۃ انما النسئی زیادۃ الخ المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر ۵۶/۱۶ ۲ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت آیۃ ان عدۃ الشھور الخ المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر ۵۳/۱۶ ۳ جامع الرموز بحوالہ الہدایۃ کتاب الطلاق فصل العنین مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۴۷۴/۲ ۴ جامع الرموز بحوالہ الہدایۃ بحوالہ کرمانی کتاب الطلاق فصل العنین مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۴۷۴/۲ ۵ جامع الرموز بحوالہ الہدایۃ بحوالہ کرمانی کتاب الطلاق فصل العنین مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۴۷۴/۲، فتح القدیر کتاب الطلاق باب العنین وغیرہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱۳۲/۴

[Table Start] Arabic: It is given as a fatwa in Durr-ul-Mukhtar (1), and the majority of scholars follow it; Al-Muhit, and upon it is the fatwa; Al-Khulasa etc. from Radd-ul-Muhtar and Jami-ul-Rumuz (2). Yes, non-permissibility in acts of worship and legal numbers is determined by the lunar year unanimously, and Allah knows best. Urdu: It is so. In Durr-ul-Mukhtar, and most scholars are on this, in Al-Muhit, the fatwa is on this, in Al-Khulasa, this is quoted from Radd-ul-Muhtar and Jami-ul-Rumuz; however, in acts of worship and Sharia numbers, the lunar year is unanimously agreed upon, and Allah Almighty knows best. (T) [Table End]

In short, in matters like rentals etc., the basis is on custom, and among Muslims, these are the known months, so when mentioned generally, they refer to them. It is stated in Radd-ul-Muhtar and Fath-ul-Qadeer:

[Table Start] Arabic: The people of Sharia only recognize months and years by the new moons. So when they use the word 'year' absolutely, it refers to that, unless they explicitly state otherwise (3). Urdu: The people of Sharia have made lunar months and years their custom. So when they mention a year absolutely without specifying another, the lunar year is intended. (T) [Table End]

If some Muslims start keeping records based on solar months following Christians, it will not be considered, because valid custom is what is common and widespread, not the specific arrangement of some people. It is stated in Al-Ashbah wal-Nazair:

[Table Start] Arabic: Custom is only considered when it is consistent or predominant. Therefore, they said regarding sale: if someone sells for Dirhams or Dinars and they are in a city where currencies differ in terms of value and circulation, the sale refers to the most prevalent. It is said in Al-Hidayah... Urdu: Custom is valid when it becomes common and predominant. For this reason, in the chapter of sale, they say that if someone mentions Dirhams or Dinars absolutely in a sale, and there is a difference in currencies in the city in terms of value and circulation, then the sale will be considered based on the predominant currency. In Hidayah it was stated because it... [Table End]

Footnotes: 1. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Innin wa Ghairihi, Matba' Mujtabai Delhi, 1/153. 2. Radd-ul-Muhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Innin wa Ghairihi, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2/595; Jami-ul-Rumuz, Kitab al-Talaq, Bab al-Innin wa Ghairihi, Maktaba Islamia Gunbad Qamus Iran, 2/577. 3. Fath-ul-Qadeer, Kitab al-

Talaq, Bab al-Innin wa Ghairihi, Maktaba Nooria Razvia Sukkur, 4/132; Radd-ul-Muhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Innin wa Ghairihi, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2/595.

जिल्द १९ | फतावा रज़विया

[टेबल शुरू] अरबी: फतवा दिया जाता है दर-मुख्तार (1) में और इसी पर अक्सर मशाइख हैं, अल-मुहीत, और इसी पर फतवा है, अल-खुलासा इत्यादि रद-उल-मुख्तार और जामे-उल-रुमुज़ (2) से। हाँ, इबादत और शरीअत की गिनती में चांद्र वर्ष (Lunar Year) ही सर्वसम्मत है, और अल्लाह बेहतर जानता है। उर्दू: ऐसा ही है। दर मुख्तार में, और इसी पर अक्सर मशाइख हैं, मुहीत में इसी पर फतवा है, खुलासा में यह रद-उल-मुख्तार और जामे-उल-रुमुज़ से नक़्ल है; हाँ इबादत और शरीअत के आदाद में क़मरी (चांद्र) साल ही मुत्तफ़िक़ अलैह (सर्वसम्मत) है, वल्लाहु तआला आलम। (त) [टेबल अंत]

संक्षेप में, किरायेदारी आदि के मामलों में आधार प्रथा (उर्फ़) पर है, और मुसलमानों में प्रचलित यही महीने हैं, तो जब मुतलक़ (बिना किसी शर्त के) कहा जाए तो इन्हीं की तरफ इशारा होता है। रद-उल-मुख्तार और फ़तह-उल-क़दीर में है:

[टेबल शुरू] अरबी: शरीअत के लोग केवल चांद्र महीने और साल को ही पहचानते हैं। इसलिए जब वे 'साल' शब्द का प्रयोग बिना किसी शर्त के करते हैं, तो उसका अर्थ वही होता है जब तक कि वे स्पष्ट रूप से कुछ और न कहें (3)। उर्दू: अहले शरीअत ने क़मरी महीने और साल को अपना उर्फ़ (प्रथा) क़रार दिया है। तो जब वे मुतलक़ साल का ज़िक्र करते हैं और दूसरे की तसरीह (स्पष्टीकरण) नहीं करते, तो क़मरी ही मुराद होता है। (त) [टेबल अंत]

अगर कुछ मुसलमान ईसाइयों का अनुसरण करते हुए सौर महीनों के आधार पर हिसाब रखने लगें, तो उसे मान्य नहीं माना जाएगा, क्योंकि मान्य प्रथा वही है जो आम और व्यापक हो, न कि कुछ विशिष्ट लोगों का विशेष प्रबंध। अल-अशबाह वन-नज़ायर में है:

[टेबल शुरू] अरबी: प्रथा तभी मान्य होती है जब वह निरंतर या प्रबल हो। इसी कारण उन्होंने बिक्री के बारे में कहा: यदि कोई दिरहम या दीनार के बदले कुछ बेचता है और वह ऐसे शहर में है जहाँ मुद्राओं की मालियत और चलन में अंतर है, तो बिक्री का संदर्भ सबसे प्रबल मुद्रा से लिया जाएगा। हिदाया में कहा गया है क्योंकि वह... उर्दू: आदत जब आम और ग़ालिब हो जाए तो वही मोतबर होती है और इसी वजह से वे बैअ (बिक्री) के बाब में फ़रमाते हैं कि अगर किसी ने मुतलक़ दराहम या दनानीर को बैअ में ज़िक्र किया और शहर में मालियत और रिवाज के लिहाज़ से नुक़ूद (मुद्राओं) का

इख़्तिलाफ़ हो, तो वहाँ ग़ालिब नक़्द पर बैअ मानी जाएगी, हिदाया में फ़रमाया क्योंकि वह... [टेबल अंत]

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दरमुख्तार किताबुत तलाक़, बाबू अल-इन्नीन व ग़ैरिहि, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/153। 2. रद-उल-मुख्तार किताबुत तलाक़, बाबू अल-इन्नीन व ग़ैरिहि, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बैरूत, 2/595; जामे-उल-रुमुज़ किताबुत तलाक़, बाबू अल-इन्नीन व ग़ैरिहि, मकतबा इस्लामिया गुम्बद क़ामूस ईरान, 2/577। 3. फ़तह-उल-क़दीर किताबुत तलाक़, बाबू अल-इन्नीन व ग़ैरिहि, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 4/132; रद-उल-मुख्तार किताबुत तलाक़, बाबू अल-इन्नीन व ग़ैरिहि, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बैरूत, 2/595।

یفتی، درمختار^1 وعلیہ اکثر المشائخ، محیط، وعلیہ الفتوی، خلاصۃ اہ من ردالمحتار وجامع الرموز^2 نعم عدم الجواز فی العبادات والعدد الشرعی مقطوع بہ مجمع علیہ، واللہ تعالی اعلم۔ | ہے۔ در مختار، اور اسی پر اکثر مشائخ ہیں، محیط، اسی پر فتوی ہے، خلاصہ، یہ ردالمختار اور جامع الرموز سے منقول ہے، ہاں عبادات اور شرعی اعداد قمری سال ہی متفق علیہ ہے، واللہ تعالی اعلم۔ (ت)

بالجملہ اجارات وغیرہا معاملات میں مدار تعارف پر ہے، اور مسلمین میں متعارف یہی مہینے تو عندالاطلاق انہیں کی طرف انصراف، ردالمختار وفتح القدیر میں ہے:

اھل الشرع انما یتعارفون الاشھر السنین بالاھلۃ فاذا اطلقوا السنۃ انصرف الی ذلک مالم یصرحوا بخلافہ ^{3}۔ | اہل شرع نے قمری مہینے اور سال اپنا عرف قرار دیا ہے۔ تو جب وہ مطلق سال ذکر کرتے ہیں غیر کی تصریح نہ کریں تو قمری مراد ہوتا ہے (ت)

اگر بعض مسلمانان با تباع نصاری شہور شمسیہ پر حساب رکھنے لگیں تو اس کا اعتبار نہیں کہ معتبر عرف عام وشائع ہے، نہ قرار داد خاص بعض ناس، اشباہ والنظائر میں ہے:

انما تعتبر العادۃ اذا اطردت او غلبت، ولذا قالوا فی البیع لو باع بدراہم و دنانیر و کانا فی بلد اختلف فیہ النقود مع الاختلاف فی المالیۃ والرواج انصرف البیع الی الاغلب قال فی الھدایۃ | عادت جب عام اور غالب ہو جائے تو وہی معتبر ہوتی ہے اور اسی وجہ سے وہ بیع کے باب میں فرماتے ہیں کہ اگر کسی نے مطلق دراہم یا دنانیر کو بیع میں ذکر کیا تو شہر میں مالیت اور رواج کے لحاظ سے نقود کا اختلاف ہو تو وہاں غالب نقد پر بیع مانی جائے گی، ہدایہ میں فرمایا کیونکہ وہ

$^$1 درمختار کتاب الطلاق باب العنین وغیرہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۵۳ $^$2 ردالمحتار کتاب الطلاق باب العنین وغیرہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/۵۹۵، جامع الرموز کتاب الطلاق باب العنین وغیرہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۲/۵۷۷ $^$3 فتح القدیر کتاب الطلاق باب العنین وغیرہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۴/۱۳۲، ردالمحتار کتاب الطلاق باب العنین وغیرہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/۵۹۵

- Because it is what is customary, so the general term refers to it. (T) - If it is customary, then the general term will refer back to it only. (T)

And even if it were assumed that solar months have become widely used among Muslims here, there is no dispute that the appointment of teachers for Arabic religious sciences is generally based on the Hijri (lunar) months, as it is a specifically religious work. Praise be to Allah, the imitation of Christians has not yet prevailed among common Muslims to the extent that they follow them in their religious affairs as well. Therefore, in this appointment, divine months (Hijri) will certainly be considered authoritative, not Christian months, as is not hidden from people of understanding (T). For hundreds of years, based on the fatwa-granting school of scholars, taking wages for teaching religious sciences has been declared permissible due to the corruption of times. This permissibility was so that the people of knowledge, the disseminators of religious knowledge, could continue to be served, and they wouldn't be forced to abandon the dissemination of the prophets' heritage due to worries about earning a livelihood; it was not so that, God forbid, the honor and respect of religious teachers would be diminished. Teachers and masters of Sharia knowledge are undoubtedly spiritual fathers and fathers of the soul, whose sanctity and greatness exceed that of biological fathers, for the latter is a father of water and clay (the physical body), while the former is a father of life and heart. Allama Munawi states in 'Taysir Sharh Jami' al-Saghir': (T)

One who teaches people is the best father --- He is the father of the soul, not the father of a drop (semen). Meaning the status of a teacher is higher than a father because he is the father of the soul, not of a drop.

Allama Hasan Shurunbulali states in 'Ghaniyat Dhawi al-Arham' commentary on 'Durar wa Ghurar': - The father is the father of upbringing, so his rank surpasses the rank of the biological father. | Meaning the highest rank of father is the nurturing teacher. His rank is greater than that of the biological father.

It is stated in 'Ain al-Ilm Sharif': - One should be kind to parents, for disobedience to them is among the major sins, and the rights of the teacher are prioritized over... | One should behave kindly towards mother and father as making them angry is a major sin, and [prioritize] the right of the teacher over...

1. Al-Ashbah wa an-Naza'ir, First Art, Sixth Rule, Idara al-Quran, Karachi, 1/128.

2. At-Taysir Sharh Jami' al-Saghir under the hadith 'I am to you like a father...', Maktabat al-Imam al-Shafi'i, Riyadh, 1/361.
3. Ghaniyat Dhawi al-Ahkam, Commentary on al-Durar al-Hukkam.

फ़ता।ो रज़विया, खंड १९

- चूँकि वही प्रचलित है, अतः सामान्य शब्द उसी की ओर संदर्भित होगा। (त) - यदि वह प्रचलित है, तो सामान्य (शब्द) उसी की ओर लौटेगा। (त)

और यदि यह मान भी लिया जाए कि यहाँ के मुसलमानों में सौर महीनों का भी बहुत अधिक प्रचलन हो गया है, फिर भी इसमें कोई मतभेद नहीं है कि अरबी धार्मिक विज्ञान के शिक्षकों की नियुक्ति सामान्य रूप से ईश्वरीय चंद्र महीनों के आधार पर ही होती है क्योंकि वह एक विशिष्ट धार्मिक कार्य है। अल्लाह की स्तुति हो, सामान्य मुसलमानों पर अभी तक ईसाइयों का अनुसरण इस कदर हावी नहीं हुआ है कि वे अपने धार्मिक कार्यों में भी उनका अनुकरण करें। अतः इस नियुक्ति में निश्चित रूप से ईश्वरीय महीने ही विश्वसनीय होंगे, न कि ईसाई महीने, जैसा कि बुद्धिमानों पर छिपा नहीं है (त)। धार्मिक विज्ञानों की शिक्षा के लिए पारिश्रमिक लेना कई सौ वर्षों से विद्वानों के फतवे के अनुसार समय की खराबी के कारण वैध कर दिया गया है। यह वैधता इसलिए थी ताकि ज्ञान के लोग, दीन के ज्ञान के प्रचारक, सेवा पाते रहें और वे जीविका की तलाश में परेशान होकर नबियों की इस विरासत के प्रसार से मजबूर न हो जाएँ न कि इसलिए कि माज़अल्लाह धार्मिक शिक्षक के सम्मान और सत्कार में कमी की जाए। शरिया ज्ञान के शिक्षक और उस्ताद निस्संदेह आध्यात्मिक पिता और रूह के पिता हैं, जिनकी पवित्रता और गरिमा शारीरिक पिताओं से अधिक है, क्योंकि वह जल और मिट्टी के पिता हैं और यह जान और दिल के पिता हैं। अल्लामा मुनावी 'तयसीर शरह जामे सगीर' में फ़रमाते हैं: (त)

जो लोगों को सिखाता है, वह सबसे उत्तम पिता है --- यह रूह का पिता है, वीर्य का पिता नहीं। अर्थात उस्ताद का पद पिता से अधिक है कि वह रूह का पिता है, न कि वीर्य का।

अल्लामा हसन शुरुनबुलाली 'ग़नियत ज़वी अल-अरहाम' हाशिया 'दुरर व गुरर' में फ़रमाते हैं: - पिता वह है जो परवरिश करने वाला पिता है, अतः उसका पद जैविक पिता के पद से बढ़कर है। | अर्थात उच्च श्रेणी का पिता उस्ताद और मार्गदर्शक है। उसका पद वंश के पिता के पद से अधिक है।

'ऐन अल-इल्म शरीफ़' में है: - माता-पिता के साथ भला व्यवहार करे क्योंकि उनकी अवज्ञा करना बड़े गुनाहों में से है, और शिक्षक के अधिकार को प्राथमिकता दी जाती है... | माँ-बाप के साथ नेक बर्ताव करे कि उन्हें नाराज़ करना गुनाह-ए-कबीरा है और उस्ताद के हक़ को...

1. अल-अशबाह वन-नज़ायर, प्रथम कला, छठा नियम, इदारा अल-कुरान, कराची, १/१४८।
2. अत-तयसीर शरह जामे सगीर, हदीस 'बेशक मैं तुम्हारे लिए एक पिता की तरह हूँ...' के तहत, मकतबत अल-इमाम अल-शाफ़ई, रियाद, १/३६१।
3. ग़नियत ज़वी अल-अहकाम, हाशिया अल-दुरर अल-हुक्काम।

पृष्ठ ४५१ / ६९२

• لانه هو المتعارف، فینصرف المطلق الیہ ۱ - متعارف ہے تو مطلق اس کی طرف ہی راجع ہوگا۔ (ت)

اور بالفرض مان بھی لیا جائے کہ یہاں کے مسلمان میں شہود شمسیہ بھی بکثرت رواج پا گئے تاہم اس میں کلام نہیں کہ مدرسان علوم عربیہ دینیہ کا تقرر عام طور پر انہیں شہور الہیہ ہلالیہ پر متعارف ہے کہ وہ خاص دینی کام ہے، اور عام مسلمین پر بحمد اللہ ہنوز اتباع نصاری ایسا غالب نہ ہوا کہ اپنے دینی امور میں بھی ان کی تقلید کریں، تو اس تقرر میں قطعاً شہور ربانیہ ہی معتبر ہوں گے نہ کہ شہور نصرانیہ، کما لا یخفی علی اولی النہی (جیساکہ عقلمندوں پر مخفی نہیں ہے۔ت)

تعلیم علوم دینیہ پر اجرت لینی صد ہا سال سے بمذہب مفتی بہ علماء نے نظر بفسادِ زمانہ حلال فرمائی یہ تحلیل اس لئے تھی کہ اہل علم ناشرانِ علم دین کی خدمت ہوتی رہے، وہ تلاشِ معاش میں پریشان ہو کر اس وراثت انبیاء کی اشاعت سے مجبور نہ رہیں، نہ اس لئے کہ معاذ اللہ استاذِ علم دین کی تعظیم و توقیر نہ کی جائے۔ اساتذہ و شیوخِ علم شرعیہ بلاشبہ آبائے معنوی و آبائے روح ہیں جن کی حرمت و عظمت آبائے جسم سے زائد ہے کہ وہ پدرِ آب و گل ہے اور یہ پدرِ جان و دل ، علامہ مناوی تیسیر جامع صغیر میں فرماتے ہیں: (ت)

من علم الناس ذاک خیر اب ۲ --- ذا ابو الروح لا ابو النطف یعنی استاد کا مرتبہ باپ سے زیادہ ہے کہ وہ روح کا باپ ہے، نہ نطفہ کا،

علامہ حسن شرنبلالی "غنیۃ ذوی الارحام" حاشیہ "درر و غرر" میں فرماتے ہیں: - الوالد ھو والد التربیتہ فرتبتہ فائقۃ رتبۃ والد التبنیۃ ۳ | یعنی اعلیٰ درجہ کا باپ استاد مربی ہے۔ اس کا مرتبہ پدر نسب کے مرتبہ سے زائد ہے۔

عین العلم شریف میں ہے: - یبر الوالدین فالعقوق من الکبائر، ویقدم حق المعلم علی | ماں باپ کے ساتھ نیک برتاؤ کرے کہ انہیں ناراض کرنا گناہ کبیرہ ہے اور استاد کے حق کو

۱ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۲۸ ۲ التیسیر شرح جامع الصغیر تحت حدیث انما انا لکم بمنزلۃ الوالد الخ مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۱/ ۳۶۱ ۳ غنیہ ذوی الاحکام حاشیہ علی الدرر الحکام

Fatawa Rizwia Volume 19

"Their [teachers/spiritual fathers] rights are superior to the rights of biological parents because they are the cause of the life of the soul."[1]

Imam Shu'bah states: "I have never written even one Hadith from anyone without becoming their slave for as long as I live."[2]

In Fatawa Bazzaziyya and Fatawa 'Alamgiriyya, it is stated: "The right of a scholar over the ignorant and the right of a teacher over the student is equally the same: that the student should not start speaking before the teacher, should not sit in the teacher's place even in their absence, should not refute their words, and should not walk ahead of them. Success is from Allah, and Allah knows best."[3]

Question 158: 26 Rajab 1314 AH What do the scholars of religion and the firm Shariah say regarding this matter: A servant of Zaid promised Amr that he would get Zaid's property sold to you [Amr], provided Amr paid him a commission for his labor. Amr agreed, and Zaid was also aware of this situation. The mentioned servant made a lot of effort in its sale, eventually, the sale was completed, and the buyer was not deceived in any way. Is this commission (wage) permissible or impermissible?

Answer: If the labor and effort made by the servant in this regard were on behalf of his master [Zaid] and he did not do any specific work for the buyer [Amr], even if some verbal words were spoken from his side—for example, advising the master that this thing is good and should be purchased or that there is no loss in it for you, and I will get so much money for it—and then he purchased it...

[1] 'Ayn al-'Ilm, Chapter 8, regarding Companionship and Authorship, Matba' Amrat Press, Lahore, pp. 35-333 [2] Al-Maqasid al-Hasana, under Hadith 1164, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 421 [3] Fatawa Hindiyya with reference to Fatawa al-Bazzaziyya, Book of Disliked Acts, Chapter 8, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/373

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

"उनके[उस्ताद/रूहानी बाप] हक़ माँ-बाप के हक़ पर मुक़द्दम रखें कि वह रूह की ज़िंदगी का सबब है।"[1]

इमाम शोबा फ़रमाते हैं: "मैंने जिससे एक हदीस भी लिखी, मैं उम्र भर उसका गुलाम हूँ।"[2]

फ़तावा बज़ाज़िया और फ़तावा आलमगीरिया में है: "आलिम का जाहिल पर और उस्ताद का शागिर्द पर बराबर एक सा हक़ है कि उससे पहले बात न करे, वह मौजूद न हो तब भी उसकी जगह पर न बैठे, उसकी कोई बात न पलटे, और न उससे आगे चले। तौफ़ीक़ अल्लाह की तरफ़ से है, और अल्लाह बेहतर जानता है।"[3]

मसला 158: 26 रजब 1314 हिजरी क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन और शरीअत-ए-मतीन इस मसले में कि ज़ैद के कारिंदे ने अम्र से वादा किया कि मैं ज़ैद की जायदाद आपको बिकवा दूँगा, मगर मुझे मेहनताना दीजियेगा। उसने इक़रार किया, और ज़ैद को भी इसका हाल मालूम है। ज़िक्र किए गए कारिंदे ने इसकी बिक्री में बहुत कोशिश की, चुनाँचे बिक्री मुकम्मल हो गई, और खरीदार को धोखा भी कुछ न दिया। क्या यह उजरत (मज़दूरी) जायज़ है या नाजायज़ है?

अल-जवाब: अगर कारिंदे ने इस बारे में जो मेहनत व कोशिश की वह अपने आक़ा की तरफ़ से थी, खरीदार के लिए कोई भाग-दौड़ न की, अगरचे कुछ ज़बानी बातें उसकी तरफ़ से भी की हों, मिसाल के तौर पर आक़ा को मशविरा दिया कि यह चीज़ अच्छी है, खरीद लेनी चाहिए या इसमें आपका नुक़सान नहीं और मुझे इतने रुपये मिल जाएंगे, और उसने खरीद ली...

[1] ऐन अल-इल्म, आठवां बाब, सोहबत और मुअल्लफ़ा के बारे में, मतबा अमरत प्रेस लाहौर, पृ. 35-333 [2] अल-मकासिद अल-हसना, हदीस 1164 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इलमिया बेरूत, पृ. 421 [3] फ़तावा हिन्दिया ब-हवाला फ़तावा अल-बज़ाज़िया, किताबुल-कराहिया, आठवां बाब, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/373

حقهما فهو سبب حیاة الروح[1] ماں باپ کے حق پر مقدم رکھے کہ وہ زندگی روح کا سبب ہے۔ امام شعبہ فرماتے ہیں: ما کتبت عن احد حدیثا الا کنت له عبدا ما حیی[2] میں نے جس کسی سے ایک حدیث بھی لکھی میں عمر بھر اس کا غلام ہوں۔ فتاوی بزازیہ وفتاوی عالمگیریہ میں ہے: حق العالم علی الجاہل وحق الاستاذ علی التلمیذ و عالم کا جاہل پر اور استاد کا شاگرد پر برابر یکساں حق ہے کہ اس احد علی السواء و ھو ان لا یفتتح بالکلام قبله ولا سے پہلے بات نہ کرے، وہ موجود نہ ہو جب بھی اس کی جگہ پر یجلس مکانہ وان غاب ولا یرد علی کلامہ ولا یتقدم نہ بیٹھے اس کی کوئی بات نہ الٹے، نہ اس سے آگے چلے وباللہ علیہ فی مشیہ[3] التوفیق، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۵۸: ۲۶ رجب ۱۳۱۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین وشرع متین اس مسئلہ میں کہ زید کے کارندہ نے عمرو سے وعدہ کیا کہ جائداد آپ کی زید سے بکوا دوں گا مگر مجھے محنتانہ دیجئے گا، اس نے اقرار کیا، اور زید کو بھی اس کا حال معلوم ہے، کارندہ مذکور نے اس کی بیع میں بہت کوشش کی، چنانچہ بیع نام ہوگئی، اور مشتری کو دھوکا بھی کچھ نہ دیا، یہ اجرت جائز ہے یا ناجائز ہے؟

الجواب: اگر کارندہ نے اس بارہ میں جو محنت و کوشش کی وہ اپنے آقا کی طرف سے تھی بالغ کے لئے کوئی دوادوش نہ کی، اگرچہ بعض زبانی باتیں اس کی طرف سے بھی کی ہوں، مثلاً آقا کو مشورہ دیا کہ یہ چیز اچھی ہے خرید لینی چاہئے یا اس میں آپ کا نقصان نہیں اور مجھے اتنے روپے مل جائیں گے، اس نے خرید لی

[1] عین العلم الباب الثامن فی الصحبة والمؤلفة مطبع امرت پریس لاہور ص ۳۵-۳۳۳ [2] المقاصد الحسنہ تحت حدیث ۱۱۶۴ دار الکتب العلمیة بیروت ص ۴۲۱ [3] فتاوی ہندیہ بحوالہ الفتاوی البزازیه کتاب الکراہیة الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۷۳

Therefore, this person is not entitled to any wages from Amr or the seller, because wages are for coming, going, and exerting effort, not for just sitting and saying a few things, giving advice, or making suggestions. It is stated in Radd al-Muhtar from Bazzaziyyah and al-Walwalijiyyah:

Arabic	Urdu Translation
Providing guidance and pointing things out is not an act for which one deserves wages. If one says to a specific person, "If you guide me to such and such, I will give you this much," and if that person walks for him and guides him, then he is entitled to the customary wage (ujrat al-mithl) for walking for that purpose. This is because walking is an act for which one becomes entitled to wages through a contract of hiring (ijarah).	Just telling or pointing out is not such an act that entitles one to wages. If someone told a specific person, "If you guide me to a certain thing, I will give you this much wage," and if that person walks to provide guidance, he must be given the customary wage because he traveled for that purpose, as walking is an act for which one is entitled to wages under a contract of employment.

In Ghamz al-Uyun, it is quoted from Khazanah al-Akmal:

Arabic	Urdu Translation
However, if he guides him only with speech, then there is nothing for him.	If he only provides verbal guidance, then there is nothing for him. (T)

And if he spent his time in effort, struggle, and coming and going on behalf of the seller, then he will be entitled only to the customary wage (ujrat al-mithl). That is, he will not receive more for such effort than what the typical market rate for such work is, even if the agreement with the seller was for much more. Conversely, if the agreed-upon amount is less than the customary wage, only the lesser amount will be granted, because he had already agreed to waive the excess. It is stated in Khaniyah:

Arabic	Urdu Translation
If the first broker (dallal) displayed effort and spent his time in it, he is entitled to the customary wage in accordance with his trouble and work.	If the broker worked hard and spent time in the course of his employment, his wages will be customary, according to his effort and work. (T)

It is stated in al-Ashbah:

Arabic	Urdu Translation
Sell it for me for this much, and you shall have this much. If he sells it, he is entitled to the customary wage.	If he told another person, "Sell this for me for this much," and that person sold it, the broker will be entitled to the customary wage. (T)

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Miscellaneous Issues of Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/58.
2. Ghamz Uyun al-Basair with al-Ashbah, Second Art, Kitab al-Ijarat, Idarat al-Quran, Karachi, 2/60.
3. Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Ijarat, Chapter of Invalid Ijarah, Naval Kishore Press, Lucknow, 3/434.
4. Al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Kitab al-Ijarat, Idarat al-Quran, Karachi, 2/61.

अतः यह व्यक्ति अम्र और विक्रेता से किसी पारिश्रमिक (मज़दूरी) का हकदार नहीं है, क्योंकि मज़दूरी आने-जाने और मेहनत करने की होती है, न कि बैठे-बैठे दो-चार बातें कहने, सलाह देने या मशविरा देने की। रद-उल-मुहतार में बज़ाज़िया और वलवालिजिया से उद्धृत है:

अरबी

केवल मार्ग दिखाना और संकेत करना ऐसा कार्य नहीं है जिस पर कोई मज़दूरी का हकदार हो। यदि कोई किसी विशिष्ट व्यक्ति से कहे कि 'यदि तुम मुझे अमुक चीज़ के बारे में बताओ तो मैं तुम्हें इतना दूँगा', और वह व्यक्ति चलकर मार्गदर्शन करे, तो वह उस चलने के लिए प्रचलित मज़दूरी (अजर-ए-मिस्ल) पाने का हकदार होगा। क्योंकि चलना एक ऐसा कार्य है जिस पर 'इजारा' (मज़दूरी/किरायेदारी) के अनुबंध के तहत मज़दूरी का अधिकार बनता है।

उर्दू अनुवाद

महज़ बताना और इशारा करना ऐसा अमल नहीं है जिस पर वह उजरत का मुस्तहिक हो, अगर किसी ने एक ख़ास शख़्स को कहा अगर तू मुझे फुलां चीज़ पर रहनुमाई करे तो इतना अजर दूंगा, अगर वह शख़्स चल कर रहनुमाई करे तो उसको मिस्ली उजरत देना होगी क्योंकि वह इस ख़ातिर चल कर लेगा क्योंकि चलना ऐसा अमल है जिस पर अक़्द-ए-इजारा में उजरत का मुस्तहिक होता है। (त)

ग़म्ज़ अल-उयून में ख़ज़ाना-उल-अकमल से वर्णित है:

अरबी

यदि उसने केवल मौखिक रूप से मार्गदर्शन दिया, तो उसके लिए कुछ नहीं है।

उर्दू अनुवाद

अगर सिर्फ ज़बानी रहनुमाई दे तो उसके लिये कुछ नहीं (त)

और यदि उसने विक्रेता की ओर से मेहनत, प्रयास और भागदौड़ में अपना समय लगाया, तो वह केवल प्रचलित मज़दूरी (अजर-ए-मिस्ल) का हकदार होगा। अर्थात, ऐसे काम और प्रयास के लिए जो सामान्य मज़दूरी होती है, उसे उससे अधिक नहीं मिलेगा, भले ही विक्रेता के साथ अनुबंध में राशि अधिक तय हुई हो। और यदि तयशुदा राशि प्रचलित मज़दूरी से कम है, तो कम ही दी जाएगी क्योंकि वह स्वयं अधिक राशि छोड़ने पर सहमत हो चुका था। खानिया में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
यदि पहले दलाल ने मेहनत की और उसमें अपना समय लगाया, तो वह अपनी कठिनाई और कार्य के अनुसार प्रचलित मज़दूरी पाने का पात्र होगा।	अगर रोज़गार के सिलसिला में दलाल ने मेहनत की और आया गया तो उसकी मेहनत और अमल के मुताबिक़ मिस्ली उजरत होगी। (त)

अश्बाह में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
इसे मेरे लिए इतने में बेच दो और तुम्हें इतना मिलेगा। यदि उसने बेच दिया, तो वह प्रचलित मज़दूरी का हकदार होगा।	अगर दूसरे को कहा तो मेरे लिये इतने में इस को फ़रोख़्त कर तो उस ने वो चीज़ फ़रोख़्त कर दी तो दलाल मिस्ली उजरत का मुस्तहिक़ होगा। (त)

1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-इजारा, मुतफ़र्रक़ मसाइल, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/५८।
2. ग़म्ज़ उयून अल-बसायर मअ अश्बाह, फ़न-ए-सानी, किताब अल-इजारात, इदारत अल-कुरान, कराची, २/६०।
3. फ़तावा काज़ी ख़ान, किताब अल-इजारात, फ़ासिद इजारा का बाब, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ, ३/४३४।
4. अल-अश्बाह व-नज़ायर, फ़न-ए-सानी, किताब अल-इजारात, इदारत अल-कुरान, कराची, २/६१।

पृष्ठ ४५३ / ६९२

جب تو یہ شخص عمرو و بائع سے کسی اُجرت کا مستحق نہیں کہ اجرت آنے جانے محنت کرنے کی ہوتی ہے نہ بیٹھے بیٹھے، دو چار باتیں کہنے، صلاح بتانے مشورہ دینے کی، ردالمحتار میں بزازیہ وولوالجیہ سے ہے:

عربی متن **اردو ترجمہ**

الدلالة والاشارة لیست بعمل یستحق محض بتانا اور اشارہ کرنا ایسا عمل نہیں ہے جس پر وہ اجرت به الاجر، وان قال لرجل بعینه ان کا مستحق ہو، اگر کسی نے ایک خاص شخص کو کہا اگر تو دللتنی علی کذا فلك کذا، ان مشی له مجھے فلاں چیز پر رہنمائی کرے تو اتنا اجر دوں گا، اگر وہ فدله فله اجر المثل للمشی لاجله، شخص چل کر رہنمائی کرے تو اس کو مثلی اجرت دینا ہو گی لان ذلك عمل یستحق بعقد الاجارة۱ کیونکہ وہ اس خاطر چل کر لے گا کیونکہ چلنا ایسا عمل ہے الخ۔ جس پر عقد اجارہ میں اجرت کا مستحق ہوتا ہے۔ الخ (ت)

غمز العیون میں خزانہ الاکمل سے ہے:

عربی متن **اردو ترجمہ**

اما لودله بالکلام فلا شئ له۲۔ اگر صرف زبانی رہنمائی دے تو اس کے لئے کچھ نہیں (ت)

اور اگر بائع کی طرف سے محنت و کوشش و دودووش میں اپنا زمانہ صرف کیا تو صرف اجر مثل کا مستحق ہوگا، یعنی ایسے کام اتنی سعی پر جو مزدوری ہوتی ہے اس سے زائد نہ پائے گا اگرچہ بائع سے قرارداد کتنے ہی زیادہ کا ہو، اور اگر قرارداد اجر مثل سے کم کا ہو تو کم ہی دلائیں گے کہ سقوط زیادت پر خود راضی ہو چکا، خانیہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ان كان الدلال الاول عرض تعنى وذهب فى ذلك روزگاره كان له اجر مثله بقدر عنائه وعمله۳۔	اگر روزگار کے سلسلہ میں دلال نے محنت کی اور آیا گیا تو اس کی محنت اور عمل کے مطابق مثلی اجرت ہوگی۔ (ت)

اشباہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
بعہ لي بكذا ولك كذا فباع فله اجر المثل٤۔	اگر دوسرے کو کہا تو میرے لئے اتنے میں اس کو فروخت کر تو اس نے وہ چیز فروخت کر دی تو دلال مثلی اُجرت کا مستحق ہوگا۔ (ت)

۱۔ رد المحتار کتاب الاجارۃ مسائل شتی من الاجارۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۵۸ ۲۔ غمز عیون البصائر مع الاشباہ الفن الثانی کتاب الاجارات ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۶۰ ۳۔ فتاوی قاضی خاں کتاب الاجارات باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع نولکشور لکھنؤ ۳/ ۴۳۴ ٤۔ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاجارات ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۶۱

Fatawa Razawiyya Volume 19

In *Hamwi* it is stated: "It shall not exceed what has been named, and likewise if he said: 'Buy for me' as in *al-Bazzaziyyah*. Based on this, the matter of brokers and dealers is that they are owed the standard wage (Ajr al-Mithl) as in *al-Walwalijiyyah*." (T) — Meaning it will not exceed the fixed wage, and similarly if he said buy for me, as in *Bazzaziyyah*, and based on this, the matter of brokers will be inferred that they be given a standard wage as it is in *Walwalijiyyah*. (T)

In *Radd al-Muhtar* from *Tatarkhaniyyah* it is stated: "For the dealer and broker, the standard wage is mandatory, and what they agree upon such as 'for every ten dinars so much', that is forbidden for them." (T) — There will be a standard wage for wholesalers and brokers, and what they fix at such an amount in every ten dinars is forbidden. (T)

Then, since this person was the servant and specific employee (*Ajir Khas*) of the buyer, the amount of salary for the time he spent on the seller's work is forfeited. For example, if he was a servant for ten (10) rupees a month and spent three days in this effort on behalf of the seller, he would not be entitled to one rupee of his salary. Furthermore, if this contract of hire with the seller occurred without the permission and consent of the buyer, then it is an additional sin, for it is not permissible for a specific employee to work for someone else without the master's permission. It is stated in *Durr al-Mukhtar*: "It is not for the specific (employee) to work for others, and if he does work, his wages will be reduced by the amount he worked. — *Fatawa al-Nawazil*." And Allah Almighty knows best. (T) — It is not permissible for a specific employee to work for others; if he did so, then that much shall be deducted from his wage. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 159: From Muhammad Ganj, District Bareilly, sent by Abdul Qadir Khan Rampuri, 22 Safar 1314 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a person takes a laborer for work to a distance of fifty or a hundred *kos* (miles), then makes him work for four or five months, and at the time of settlement, gives him twenty rupees for work worth thirty (30) rupees, and deals with him harshly and harasses him,

---

1. *Ghamz 'Uyun al-Basa'ir*, Art 2, Book of Hiring, Idarah al-Qur'an Karachi, 2/61.
2. *Radd al-Muhtar*, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/39.

3. *Durr al-Mukhtar*, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, Matba' Mujtabai Delhi, 2/181.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

हमवी में है: "यह निर्धारित पारिश्रमिक से अधिक नहीं होगा, और इसी तरह यदि उसने कहा: 'मेरे लिए खरीद लो' जैसा कि अल-बज़ाज़िया में है। और इसी के आधार पर दलालों और एजेंटों का मामला होगा कि उन्हें प्रचलित पारिश्रमिक (अज्र-ए-मिस्ल) दिया जाएगा जैसा कि अल-वलवालिजीया में है।" (त) — यानी निर्धारित पारिश्रमिक से अधिक नहीं होगा, और इसी तरह अगर कहा तो मुझे खरीद दे, जैसा कि बज़ाज़िया में है और इस पर कयास (अनुमान) होगा दलाल हज़रात का मामला कि उन को मिस्ली (प्रचलित) उजरत दी जाए गी जैसा कि वलवालिजीया में है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में तातारख़ानिया से है: "दलाल और एजेंट के लिए प्रचलित पारिश्रमिक अनिवार्य है, और वे जो हर दस दीनार पर इतना तय करते हैं, वह उनके लिए हराम (निषिद्ध) है।" (त) — आढ़ती और दलाल हज़रात के लिए मिस्ली उजरत होगी और वह जो दस दीनार में इतना तय करते हैं तो यह हराम है। (त)

फिर चूंकि यह व्यक्ति खरीदार का नौकर और विशिष्ट कर्मचारी (अजीर-ए-खास) था, इसलिए उसने विक्रेता के काम में जितना समय लगाया, उसका वेतन कम (साक़ित) हो जाएगा। उदाहरण के लिए, यदि वह दस (10) रुपये प्रति माह का नौकर था और विक्रेता की ओर से इस प्रयास में तीन दिन बीत गए, तो वह एक रुपये के वेतन का हकदार नहीं रहा। और यदि विक्रेता के साथ यह किराये (इजारा) का अनुबंध खरीदार की अनुमति और सहमति के बिना हुआ, तो यह एक और गुनाह है, क्योंकि विशिष्ट कर्मचारी के लिए मालिक की अनुमति के बिना दूसरे का काम करना जायज़ नहीं है। दुर्रे मुख्तार में है: "विशिष्ट कर्मचारी के लिए दूसरों का काम करना जायज़ नहीं है, और यदि उसने ऐसा किया तो जितना उसने काम किया है, उतना उसके वेतन से काटा जाएगा। — फतावा अल-नवाज़िल।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) — अजीर-ए-खास को जायज़ नहीं कि दूसरों का काम करे, अगर उसने ऐसा किया तो उतना उसकी उजरत (वेतन) से काटा जाएगा। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसाला 159: मुहम्मद गंज, जिला बरेली से, प्रेषक अब्दुल कादिर खान रामपुरी, 22 सफ़र 1314 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि यदि कोई व्यक्ति किसी मजदूर को मजदूरी के लिए सौ कोस या पचास कोस की दूरी पर ले जाए, उसके बाद उससे चार-पांच महीने तक काम

कराए, और हिसाब के समय उसे तीस (30) रुपये के काम के बीस रुपये दे और उस पर सख्ती करे और उसे परेशान करे,

---

1. ग़म्ज़ उयून अल-बसायर, अल-फ़न अल-सानी, किताब अल-इजारात, इदारातुल कुरान कराची, 2/61.
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 5/39.
3. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/181.

حموی میں ہے: ای ولایتجاوز بہ مامسی وکذا لو قال اشتر لی کما فی البزازیۃ وعلی قیاس ھذا السماسرۃ والدلالین الواجب اجر المثل کما فی الولوالجیۃ۱۔ یعنی مقررہ اجرت سے زائد نہ ہوگی، اور یوں ہی اگر کہا تو مجھے خرید دے، جیسا کہ بزازیہ میں ہے اور اس پر قیاس ہوگا دلال حضرات کا معاملہ کہ ان کو مثلی اجرت دی جائے گی جیسا کہ ولولوالجیہ میں ہے۔ (ت)

ردالمختار میں تاتار خانیہ سے ہے : فی الدلال والسمسار یجب اجرالمثل و ماتواضعوا علیہ ان فی کل عشرۃ دنانیر کذا فذلك حرام علیھم ۲۔ آڑھتی اور دلال حضرات کے لئے مثلی اجرت ہوگی اور وہ جو دس دنانیر میں اتنا طے کرتے ہیں تو یہ حرام ہے۔ (ت)

پھر از انجا کہ یہ شخص مشتری کا نوکرواجیر خاص تھا جتنی مدت اس نے بائع کے کام میں صرف کی اتنی تنخواہ ساقط ہوگئی، مثلاً دس ۱۰ روپے ماہوار کا نوکر تھا تین دن بائع کی طرف سے اس سعی میں گزر گئے تو ایک روپیہ تنخواہ کا مستحق نہ رہا، اور اگر بائع سے یہ عقد اجارہ بے اذن واجازت مشتری ہوا ، تو گناہ علاوہ کہ اجیر خاص کو بے اجازت آقا دوسرے کا کام کرنا جائز نہیں ، درمختار میں ہے : لیس للخاص ان یعمل لغیرہ ولو عمل نقص من اجرتہ بقدر ما عمل فتاوی النوازل ۳۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اجیر خاص کو جائز نہیں کہ دوسروں کا کام کرے اگر اس نے ایسا کیا تو اتنا اس کی اجرت سے کاٹا جائے گا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۵۹: از محمد گنج ضلع بریلی مرسلہ عبد القادر خان رامپوری ۲۲ صفر ۱۳۱۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر کوئی شخص کسی مزدور کو برائے مزدوری سو کوس یا پچاس کے فاصلہ پر لے جائے، بعد ازاں اس سے چار پانچ ماہ تک کام کرالے، اور بروقت

حساب کے اس کو تیس ۳۰ روپے کے کام کے بیس روپے اور اس پر سختی کرے اور اسے پریشان کرے،

---

۱ غمز عیون البصائر الفن الثانی کتاب الاجارات ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۶۱ ۲ رد المحتار کتاب الاجارۃ باب ضمان الاجیر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۳۹ ۳ درمختار کتاب الاجارۃ باب ضمان الاجیر مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۸۱

Fatawa Rizvia Volume 19

Is it permissible or impermissible? Explain and be rewarded.

The Answer: Haram, haram, haram, a major sin, major sin, major sin. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says that Allah, the Blessed and Exalted, says:

[Arabic Box Text] Three people I will be an opponent to on the Day of Resurrection, and whomever I am an opponent to, I will defeat him: A man who gives in My name and then betrays, a man who sells a free person and consumes his price, and a man who hires a worker, takes full work from him, and does not pay him his wage.

[Urdu Box Text] On the Day of Resurrection, I will be the claimant against three persons, and whoever I am the claimant against, I will prevail over him. First, the one who gave an oath in My name and then broke it. Second, the one who sold a free person as a slave and consumed his price. Third, the one who hired someone for labor, took the full work from him, but did not pay him his full wages.

Narrated by the Imams Ahmad, Bukhari, Ibn Majah, Abu Ya'la, and others from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: Allah Exalted said... then he mentioned it. And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most perfect.

Problem 160: From Rampur State, Unani Chest Hospital, sent by Abdul Karim Khan Sahib, Treasurer, 7th Rabi' al-Akhir 1316 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter that Zaid and Amr took a contract for land from Khalid at the same time under several conditions detailed below, without specifying shares of half or a quarter: The first condition is that they will pay the contract money according to fixed installments mentioned in the lease agreement, the second condition is that security or trust...

Footnote 1: Sahih al-Bukhari, Book of Sales, Chapter: Sin of the one who sells a free person, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/279, and Book of Hiring 1/302; Musnad of Imam Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut 2/358; Sunan Ibn Majah, Chapters of Pledges, Chapter on Wages of Laborers, H.M. Saeed Company Karachi p.178.

फ़तवा रिज़विया खंड 19

जायज़ है या नाजायज़? बयान फ़रमाएं, अल्लाह अजर देगा।

जवाब: हराम हराम, हराम, कबीरा कबीरा, कबीरा (महापाप)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं कि अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाता है:

[अरबी बॉक्स पाठ] कयामत के दिन मैं तीन व्यक्तियों का विरोधी होऊंगा और जिसका मैं विरोधी होऊंगा, मैं उस पर हावी हो जाऊंगा: एक वह व्यक्ति जिसने मेरे नाम पर वचन दिया फिर विश्वासघात किया, एक वह जिसने किसी स्वतंत्र व्यक्ति को बेच दिया और उसकी कीमत खाई, और एक वह जिसने किसी मज़दूर को काम पर रखा और उससे पूरा काम लिया पर उसकी मज़दूरी नहीं दी।

[उर्दू बॉक्स पाठ] कयामत के दिन मैं तीन व्यक्तियों का वादी (क्लेमेंट) होऊंगा और जिसका मैं वादी होऊंगा, मैं ही उस पर भारी रहूँगा। एक वह जिसने मेरे नाम पर वचन दिया फिर वचन तोड़ दिया, दूसरा वह जिसने किसी आज़ाद व्यक्ति को गुलाम बनाकर बेच दिया और उसकी कीमत खाई, तीसरा वह जिसने किसी व्यक्ति को मज़दूरी पर रखा और उससे अपना काम तो पूरा करा लिया लेकिन उसे उसकी पूरी मज़दूरी नहीं दी।

इसे इमाम अहमद, बुखारी, इब्न माजा, अबू याला और अन्य ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: अल्लाह तआला ने फ़रमाया... फिर उन्होंने इसका ज़िक्र किया। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सबसे सुदृढ़ है।

मसला 160: रियासत रामपुर, शिफा खाना सदरे-यूनानी, प्रेषक अब्दुल करीम खान साहब तहवीलदार, 7 रबी-उल-आखिर 1316 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद और अम्र ने निम्नलिखित विस्तृत शर्तों के साथ खालिद से एक ही समय में ज़मीन का ठेका लिया, बिना आधे और चौथाई हिस्से की भागीदारी का ज़िक्र किए। पहली शर्त यह है कि ठेके की राशि पट्टे में उल्लिखित निश्चित किश्तों के अनुसार अदा करेंगे, दूसरी शर्त यह कि ज़मानत या अमानत...

पादलेख 1: सहीह अल-बुखारी, किताब-उल-बुयू, बाब: आज़ाद को बेचने वाले का गुनाह, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/279 और किताब-उल-इजारात 1/302; मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल,

हदीस अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु), अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 2/358; सुनन इब्न माजा, अबवाब-उर-रुहून, बाब: मज़दूरों की मज़दूरी, एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. 178।

पृष्ठ 455/692

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹

جائز ہے یا ناجائز؟ بینوا توجروا

الجواب: حرام حرام، حرام، کبیرہ کبیرہ، کبیرہ۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں کہ اللہ تبارک و تعالٰی فرماتا ہے:

[Arabic Box Text] ثلثة انا خصمهم یوم القیامة ومن کنت خصمه خصمته رجل اعطی بی ثم غدر، ورجل باع حرا واکل ثمنه، ورجل استاجر اجیر افاستوفی منه ولم یوفه اجره۔

[Urdu Box Text] قیامت کے دن تین شخصوں کا میں مدعی ہوں گا اور جس کا میں مدعی ہوں میں ہی اسی پر غالب آؤں گا، ایک وہ جس نے میرا عہد دیا پھر عہد شکنی کی، دوسرا وہ جس نے کسی آزاد کو غلام بنا کر بیچ ڈالا اور اس کی قیمت کھائی تیسرا وہ جس نے کسی شخص کو مزدوری میں لے کر اپنا کام تو اس سے پورا کرالیا اور مزدوری اسے پوری نہ دی

رواہ الائمة احمد ۱ والبخاری و ابن ماجہ وابو یعلی وغیرہ عن ابی ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال اللہ تعالٰی فذکرہ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۱۶۰: از ریاست رامپور شفا خانہ صدریونانی مرسلہ عبدالکریم خاں صاحب تحویلدار ۷ ربیع الآخر ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید و عمرو نے بتعین چند شرائط مفصلہ ذیل خالد سے ٹھیکہ اراضی کا بزمان واحد بغیر بیان کرنے شرکت نصف اور ربع کے لیا، شرط اول یہ کہ زر ٹھیکہ بموجب اقساط معینہ مندرجہ پٹہ ادا کرینگے، دوسری شرط یہ کی کہ ضمانت یا امانت

۱ صحیح البخاری کتاب البیوع باب اثم من باع حرا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۷۹ وکتاب الاجارات ۱/ ۳۰۲، مسند امام احمد بن حنبل حدیث ابو ہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۳۵۸، سنن ابن ماجہ ابواب الرہون باب اجر الاجراء ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۷۸

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...will be given to Khalid upon request, and in case of failure to provide a guarantee or pay any installment, Khalid has the right to terminate the lease (faskh-e-ijarah). Since both lessees have failed to fulfill both conditions, and the case of termination has reached before the judge, one partner admits to Khalid's claim, while the other denies it. In such a case, does Khalid have the right to terminate the lease for both lessees or not? Explain and be rewarded. In the presence of the radiant light, the cream of scholars and jurists, Maulana Maulvi Ahmad Raza Khan Saheb, may his grace endure, Your Excellency! In the matter questioned, the muftis here have decided according to the following statements. You are the deputy of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. Therefore, this petition with the inquiry attached is being sent in the hope that a response will be granted soon.

[Table] Left Column (Arabic Source Text): Shams al-A'imma al-Sarakhsi said: Some of our companions said that attributing the termination to the arrival of a month and other times is correct, but hanging the termination on the arrival of a month and other such things is not correct. The fatwa is based on his word, as in Fatawa Qazikhan. Second: Supervening commonality (shuyu') does not invalidate it by consensus, as if one leased and then both canceled part of it, or one of them died, or part of it was rightfully claimed by another, it remains for the rest. (Al-Alamgiriya). This is supported by: In Al-Ghiyathiyya, two men leased their house to a man; it is permissible. If one of them cancels with the lessee's consent or dies, it is not invalidated in the other half. (Al-Bahr al-Ra'iq).

Right Column (Urdu Translation): Shams al-A'imma al-Sarakhsi said: Some of our companions have said that attributing termination (faskh) to the arrival of a month or other such times is correct, but making termination contingent upon the arrival of a month etc. is not correct, and the fatwa is on this view. It is stated in Fatawa Qazikhan as follows: Second, supervening commonality (shuyu') will not terminate the lease by consensus. For example, if a house was leased and then the parties terminated the lease for a portion, or one party died, or a portion of the house was proven to be the right of someone else, the lease will remain in effect for the remaining portion. (Fatawa Alamgiri). This is supported by the fact that in Al-Ghiyathiyya it is mentioned: Two individuals [leased out] their joint...

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyya, Book of Lease, Chapter 1, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/401. 2. Fatawa Hindiyya, Book of Lease, Chapter 16, Nurani Kutub Khana

Peshawar, 4/448. 3. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Lease, Chapter of Corrupt Lease, H.M. Saeed Company Karachi, 8/21.

फतवा रज़विया, जिल्द 19

...खालिद के माँगने पर दिए जाएँगे, और गारंटी न देने या किसी भी किस्त का भुगतान न करने की स्थिति में खालिद को पट्टे (इजारा) को रद्द करने (फस्ख) का अधिकार होगा। चूंकि दोनों पट्टाधारकों ने दोनों शर्तों को पूरा नहीं किया है और निरस्तीकरण का मामला न्यायाधीश के समक्ष पहुँच गया है, तो एक साथी खालिद के दावे को स्वीकार करता है, जबकि दूसरा इनकार करता है। ऐसी स्थिति में, क्या खालिद को दोनों पट्टाधारकों के लिए पट्टे को रद्द करने का अधिकार है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। प्रकाश के पुंज, विद्वानों और न्यायविदों के शिरोमणि, जनाब मौलाना मौलवी अहमद रज़ा खान साहब, आपका अनुग्रह बना रहे, श्रीमान! पूछे गए मामले में, यहाँ के मुफ़्तियों ने निम्नलिखित कथनों के अनुसार निर्णय दिया है। आप अल्लाह के रसूल, उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो, के प्रतिनिधि हैं। अतः इस प्रश्न के साथ यह प्रार्थना भेजी जा रही है कि उत्तर शीघ्र प्रदान किया जाए।

[तालिका] बायाँ कॉलम (अरबी स्रोत पाठ): शम्स अल-अइम्मा अल-सरखसी ने कहा: हमारे कुछ साथियों ने कहा कि पट्टा रद्द करने को किसी महीने या अन्य समय के आने से जोड़ना सही है, लेकिन पट्टा रद्द करने को महीने आदि के आने पर निर्भर करना सही नहीं है। फतवा उन्हीं के वचन पर है, जैसा कि फतवा काज़ीख़ान में है। दूसरा: बाद में उत्पन्न होने वाली साझेदारी (शुयू) सर्वसम्मति से इसे अमान्य नहीं करती है, जैसे कि किसी ने पट्टे पर दिया और फिर दोनों ने इसके कुछ हिस्से को रद्द कर दिया, या उनमें से एक की मृत्यु हो गई, या इसका कुछ हिस्सा किसी और का हक साबित हुआ, तो यह शेष हिस्से में प्रभावी रहता है। (आलमगीरिया)। इसका समर्थन इसमें है: अल-ग़ियाथिया में है, दो व्यक्तियों ने अपना घर एक आदमी को पट्टे पर दिया; यह वैध है। यदि उनमें से एक किरायेदार की सहमति से रद्द करता है या मर जाता है, तो दूसरे आधे हिस्से में पट्टा समाप्त नहीं होता है। (बहर अल-रैक)।

दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद): शम्स अल-अइम्मा सरखसी ने फरमाया कि हमारे कुछ साथियों ने कहा है कि निरस्तीकरण (फस्ख) को महीने के आगमन या अन्य समय के आगमन से जोड़ना सही है, लेकिन महीने आदि के साथ निरस्तीकरण को सशर्त बनाना सही नहीं है, और फतवा इसी विचार पर है। फतवा काज़ीख़ान में इस प्रकार है: दूसरा यह कि बाद में होने वाली साझा स्थिति (शुयू) सर्वसम्मति से पट्टे को रद्द नहीं करेगी। उदाहरण के लिए, यदि घर पट्टे पर दिया गया और फिर पक्षों ने कुछ हिस्से में पट्टा रद्द कर दिया, या एक पक्ष की मृत्यु हो गई या घर का कुछ हिस्सा किसी अन्य का

अधिकार साबित हुआ, तो शेष हिस्से में पट्टा बरकरार रहेगा। (फतवा आलमगीरी)। इसका समर्थन इसमें है कि ग़ियाथिया में है: दो व्यक्तियों ने अपने संयुक्त...

पादलेख (Footnotes): 1. फतवा हिंदिया, किताबुल इजारा, बाब 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/401। 2. फतवा हिंदिया, किताबुल इजारा, बाब 16, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/448। 3. अल-बहर अल-रैक, किताबुल इजारा, बाबू इजारातुल फासिदा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 8/21।

पृष्ठ 456 का 692

حسب الطلب خالد کے دیں گے، اور در صورت نہ دینے ضمانت اور نہ ادا کرنے کسی ایک قسط کے خالد کو اختیار فسخ اجارہ حاصل ہے، پس ہر دو مستاجران نے دونوں شرطوں کو وفا نہیں کیا، اور نوبت دعوی فسخ روبرو قاضی پہنچی، تو ایک شریک کو دعوی خالد سے اقبال ہے، اور دوسرے کو دعوی فسخ خالد سے انکار ہے، آیا ایسی صورت میں خالد کو اختیار فسخ اجارہ ہر دو مستاجران سے حاصل ہے یا کیا؟ بینوا توجروا بکحضور لامع النور، زبدۃ العلماء والفقہاء جناب مولانا مولوی احمد رضا خاں صاحب دام فضلہم جناب عالی! صورت مسئولہ میں یہاں پر مفتیان نے بموجب اقوال تحت فیصلہ فرمایا، حضور نائب رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ہیں، لہذا استفتاء منسلک عرضداشت ہذا ابلاغ کر کے امیدوار کہ جواب جلد مرحمت فرمایا جائے۔

[جدول] بایاں کالم (عربی متن): قال شمس الائمة السرخسی قال بعض اصحابنا اضافة الفسخ الی مجیئ الشهر وغیر ذلك من الاوقات صحیح وتعلیق الفسخ بمجیئ الشهر وغیره ذلك لایصح والفتوی علی قوله کذا في فتاوی قاضیخان، ۱ثانی، والشیوع الطارئ لا یفسدها اجماعا کما لو أجر ثم تفاسخا فی بعض اومات احدهما او استحق بعضها تبقی في الباقی ۱۲۷ عالمگیری۔ مؤید آں وفی الغیاثیة رجلان أجرا دارهما من رجل جاز وان فسخ احدهما برضا المستأجر او مات لا تبطل فی النصف ۳ الآخر ۱۳ بحر الرائق۔

دایاں کالم (اردو ترجمہ): شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا ہمارے بعض اصحاب نے فرمایا ہے فسخ کی اضافت مہینہ کی آمد کی طرف کرنا اور ایسے ہی دیگر اوقات کی طرف کرنا صحیح ہے، اور فسخ مہینہ وغیرہ اوقات کے ساتھ معلق کرنا، صحیح نہیں، اور فتوی اس بعض کے قول پر ہے

فتاوی قاضیخان میں یوں ہے، دوسرا یہ کہ بعد میں طاری ہونے والا شیوع بالاجماع اجارہ کو فسخ نہ کرے گا۔ مثلاً اگر مکان اجارہ پر دیا پھر فریقین نے کچھ حصہ میں اجارہ فسخ کردیا، یا کوئی ایک فریق فوت ہوگیا یا مکان کا کچھ حصہ کسی غیر کا حق ظاہر ہوا، تو باقیماندہ حصہ میں اجارہ باقی رہے گا ۱۲ عالمگیری، اس کی تائید ہے کہ غیاثیہ میں ہے دو حضرات نے اپنے مشترکہ...

حواشی: ۱ فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۰۱ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب السادس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۴۸ ۳ بحر الرائق کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۸ / ۲۱

[Box 1]: It is permissible to lease a house to one person. If one of the owners cancels the lease of his half share with the consent of the tenant, or if one of them dies, the lease remains valid for the remaining half. (12, Bahr al-Raiq) (T)

Answer: In the questioned scenario, Khalid certainly has the right to cancel the lease; in fact, the cancellation of the aforementioned lease is obligatory for each party. If they do not do so, the ruler should cancel it by force. If he does not do so, he will be sinful. The reason is that the mentioned lease is Shariah-wise invalid for several reasons.

Firstly: In this, an unknown guarantee was stipulated. Neither the guarantor was present, nor did he appear in the contract session before the parties dispersed. Such a guarantee condition in sale and lease is impermissible and invalidating.

Secondly: No acceptance of the guarantee occurred from any guarantor in the contract session. Such an unaccepted guarantee, even if not unknown, invalidates the contract.

Thirdly: If by 'amanat' (trust/security) a pledge (rahn) is meant, its specification also did not occur before the parties dispersed. Such a condition of a pledge is also invalidating. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Box 2]: (Arabic Text): A sale is valid with a condition necessitated by the contract or appropriate to it, such as the condition of a known pledge and a present guarantor. [Ibn Malik, excerpted from Al-Multaqit] (Urdu Translation): A sale is valid with a condition that is a requirement of the contract or appropriate to the contract, for example, stipulating a known pledge or a present guarantor in a sale. [Ibn Malik, excerpted from Al-Multaqit] (T)

It is stated in Bahr al-Raiq:

[Box 3]: (Arabic Text): If it is appropriate to the sale, it does not invalidate it, like selling with the condition of a guarantor for the price if he is present and accepts, or if he was absent but appeared and accepted before dispersal; and like the condition of a known pledge by indication or naming, for the outcome of both... (Urdu Translation): If the condition is appropriate for the sale, the sale will not become invalid because of it. For example, the condition of a guarantor for the price in a sale when the guarantor is present and accepts, or if he was absent but arrived at the

scene and accepted before the parties dispersed; and for example, defining a known pledge in a sale by indication or by mentioning the name...

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Bay' al-Fasid, Mujtabai Press, Delhi, 2/280 & 281

जिल्द 19 | फ़तावा रज़विया

[बॉक्स 1]: एक मकान को एक व्यक्ति को पट्टे (इजारा) पर देना जायज़ है। यदि (मालिकों में से) एक ने किरायेदार की सहमति से अपने आधे हिस्से का पट्टा रद्द कर दिया, या उनमें से एक की मृत्यु हो गई, तो शेष आधे हिस्से में पट्टा बना रहेगा। (12, बहर अल-राइक) (त)

जवाब: पूछी गई स्थिति में, खालिद को निश्चित रूप से रद्द करने का अधिकार प्राप्त है; वास्तव में, प्रत्येक पक्ष पर उक्त पट्टे को रद्द करना अनिवार्य है। यदि वे ऐसा नहीं करते हैं, तो शासक को इसे बलपूर्वक रद्द कर देना चाहिए। यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह पापी होगा। कारण यह है कि उल्लेखित पट्टा शरिया के अनुसार कई कारणों से फ़ासिद (अमान्य) है।

पहला: इसमें एक अज्ञात गारंटी (ज़मानत) की शर्त रखी गई थी। न तो ज़मानत देने वाला उपस्थित था, और न ही वह अनुबंध की बैठक में पक्षों के अलग होने से पहले उपस्थित हुआ। बिक्री और पट्टे में ऐसी गारंटी की शर्त नाजायज़ और अनुबंध को अमान्य करने वाली है।

दूसरा: अनुबंध की बैठक में किसी भी ज़मानत देने वाले की ओर से गारंटी की स्वीकृति नहीं हुई। ऐसी अस्वीकृत गारंटी, भले ही वह अज्ञात न हो, अनुबंध को अमान्य कर देती है।

तीसरा: यदि 'अमानत' से तात्पर्य गिरवी (रहन) है, तो पक्षों के अलग होने से पहले उसका कोई निर्धारण भी नहीं हुआ था। ऐसी गिरवी की शर्त भी अमान्य करने वाली है। दुर्रे मुख़्तार में है:

[बॉक्स 2]: (अरबी पाठ): बिक्री ऐसी शर्त के साथ वैध है जो अनुबंध की मांग हो या उसके अनुकूल हो, जैसे कि ज्ञात गिरवी और उपस्थित ज़मानतदार की शर्त। [इब्न मलिक, अल-मुल्तक़ित से उद्धृत] (उर्दू अनुवाद): जो अनुबंध की मांग हो या अनुबंध के अनुकूल हो, ऐसी शर्त के साथ बिक्री सही है, जैसे बिक्री में ज्ञात गिरवी या उपस्थित ज़मानतदार की शर्त लगाना। [इब्न मलिक, अल-मुल्तक़ित से उद्धृत] (त)

बहर अल-राइक में है:

[बॉक्स 3]: (अरबी पाठ): यदि यह बिक्री के अनुकूल है, तो यह इसे अमान्य नहीं करता है, जैसे कीमत के लिए ज़मानतदार की शर्त के साथ बेचना जब वह उपस्थित हो और स्वीकार कर ले, या यदि वह अनुपस्थित था लेकिन फिर उपस्थित हुआ और विदा होने से पहले स्वीकार कर लिया; और संकेत या नाम देकर ज्ञात गिरवी की शर्त की तरह, क्योंकि उन दोनों का परिणाम... (उर्दू अनुवाद): यदि शर्त

बिक्री के अनुकूल हो तो उससे बिक्री फ़ासिद नहीं होगी। उदाहरण के लिए, बिक्री में कीमत के लिए ज़मानतदार की शर्त जब ज़मानतदार उपस्थित हो और स्वीकार कर ले, या यदि वह अनुपस्थित था लेकिन मौके पर उपस्थित हो गया और पक्षों के अलग होने से पहले ज़मानतदार ने स्वीकार कर लिया हो; और उदाहरण के लिए बिक्री में संकेत या नाम का उल्लेख करके निर्धारित ज्ञात गिरवी...

---

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल बुयू, बाबुल बयुल फ़ासिद, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/280 और 281

[باکس ۱]: مکان کو اجارہ پر ایک شخص کو دینا جائز ہے اور اگر ایک نے مستاجر کی رضا مندی سے اپنے نصف حصہ کا اجارہ فسخ کر دیا، یا ایک فوت ہو گیا تو باقی نصف میں اجارہ باقی رہے گا ۱۲، بحر الرائق (ت)

الجواب: صورت مستفسرہ میں خالد کو ضرور اختیار ہے فسخ حاصل ہے، بلکہ ہر فریق پر اجارہ مذکورہ کا فسخ واجب ہے، اگر وہ نہ کریں حاکم جبراً فسخ کردے، اگر نہ کرے گناہ گار ہو گا، وجہ یہ کہ اجارہ مذکورہ شرعاً بوجوہ فاسدہ ہے۔

اولاً: اس میں ضمانت مجہولہ شرط کی گئی نہ ضامن حاضر تھا، نہ مجلسِ عقد میں قبلِ تفرقِ عاقدین حاضر ہوا، ایسی شرط ضمانت بیع و اجارہ میں ناجائز و مفسد ہے۔

ثانیاً: مجلسِ عقد میں کسی ضامن کی طرف سے قبولِ ضمانت واقع نہ ہوا، ایسی ضمانت نا مقبولہ، اگرچہ غیر مجہولہ ہو مفسدِ عقد ہے۔

ثالثاً: اگر امانت سے مراد رہن ہے تو اس کا بھی کوئی تعین پیش از تفرقِ عاقدین نہ ہوا، ایسے رہن کی شرط بھی مفسد ہے، در مختار میں ہے:

[باکس ۲]: یصح البیع بشرط یقتضیه العقد او یلائمة کشرط رهن معلوم وکفیل حاضر، ابن ملك اھ ملتقطاً جو عقد کا مقتضی ہو یا عقد کے مناسب ہو ایسی شرط کے ساتھ بیع صحیح ہے مثلاً بیع میں معلوم رہن یا حاضر کفیل کی شرط لگانا، ابن ملک اھ ملتقطاً (ت)

بحر الرائق میں ہے:

[باکس ۳]: وان کان ملائماً للبیع لا یفسده کالبیع بشرط کفیل بالثمن اذا کان حاضراً وقبلها او غائباً فحضر وقبل قبل التفریق وکشرط رهن معلوم بالاشارة او التسمیة فان حاصلهما اگر شرط بیع کے مناسب ہو تو اس سے بیع فاسد نہ ہوگی مثلاً بیع میں ثمن کے کفیل کی شرط جب کفیل موجود حاضر ہو اور قبول کر لے یا غائب تھا تو موقع پر حاضر ہو گیا اور فریقین کے متفرق ہونے سے قبل کفیل نے قبول کر لیا ہو، اور مثلاً بیع میں اشارہ یا نام ذکر کے متعین

---

1 درمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۸۰ و ۲۸۱

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Table Header] [Left Column - Arabic] Securing the price; we stipulated the presence of the guarantor because if he were absent, then arrived and accepted after the separation [of parties], or if he were present but did not accept, it would not be permissible. We stipulated that the pledge (mortgage) be specified because if it were not specified or pointed to, it would not be permissible unless they agree on its specification in the gathering and hand it over to him before they separate or hasten the [payment of] price and the pledge is invalidated. - End

[Right Column - Urdu] Stipulating a pledge, because the purpose of both these mentioned conditions is to gain security for the price. We mentioned the condition of the guarantor being present because if he is absent, even if he comes and accepts after the parties have dispersed, or if he is present but refuses to accept, the sale will not be valid. And we mentioned the condition of the pledge being specified and known because if it is not specified and known, nor is it pointed towards, the sale will not be valid unless both parties agree on its specification in the same gathering and the pledged item is handed over before dispersal, or they invalidate the pledge and the price is paid in cash. - End (T)

In Durr-ul-Mukhtar it is stated: [Left Column - Arabic] Leasing is invalidated by a condition contrary to the requirements of the contract. Therefore, everything mentioned previously that invalidates a sale also invalidates leasing.

[Right Column - Urdu] A lease is invalidated by such conditions that are contrary to the requirements of the contract. So, the conditions mentioned that invalidate a sale also invalidate a lease. (T)

Fourthly: The condition that Khalid gets the right to cancel upon the non-fulfillment of these conditions is effectively 'Khiyar-ush-Shart' (Option of Condition). In Radd al-Muhtar, from the marginalia of Ad-Durr by Allama Khadimi Effendi, it is stated:

[Left Column - Arabic] Sadr-ush-Shari'ah said that it (i.e., Option of Cash) is a branch of the issue of 'Khiyar-ush-Shart' because it was legislated so that one can avert harm from oneself by cancellation, whether the harm is a delay in payment of the price or something else.

[Right Column - Urdu] Sadr-ush-Shari'ah said that 'Khiyar Naqd' (Option of Cash) is a branch of the 'Khiyar-e-Shart' issue because the purpose of making it permissible is

so that he can end the harm occurring to himself by canceling. This harm could be a delay in the price or anything else. (T)

---

1. Bahr al-Ra'iq, Book of Sales, Chapter of Invalid Sale, H.M. Saeed Company Karachi, 6/85.
2. Durr al-Mukhtar, Book of Leasing, Chapter of Invalid Leasing, Mujtabai Press Delhi, 2/177.
3. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter of Option of Condition, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/49.

फतावा रज़विया, खंड १९

[तालिका शीर्षक] [बायाँ स्तंभ - अरबी] मूल्य की सुरक्षा; हमने ज़मानतदार की उपस्थिति की शर्त रखी क्योंकि यदि वह अनुपस्थित हो, और विदाई के बाद आकर स्वीकार करे, या वह उपस्थित हो लेकिन स्वीकार न करे, तो यह अनुमत नहीं होगा। हमने गिरवी (रहहन) के निश्चित होने की शर्त रखी क्योंकि यदि वह निर्दिष्ट न हो और न ही उसकी ओर इशारा किया गया हो, तो यह अनुमत नहीं होगा, जब तक कि वे सभा में उसके निर्धारण पर सहमत न हो जाएं और विदाई से पहले उसे सौंप न दें या मूल्य का नकद भुगतान कर दिया जाए और गिरवी निरस्त हो जाए। - समाप्त

[दायाँ स्तंभ - उर्दू] गिरवी (रहहन) की शर्त लगाना, क्योंकि इन दोनों शर्तों का उद्देश्य मूल्य की सुरक्षा प्राप्त करना है। हमने ज़मानतदार (कफ़ील) की उपस्थिति की शर्त इसलिए रखी है क्योंकि यदि वह अनुपस्थित हो, और बाद में आकर पार्टियों के अलग होने के बाद स्वीकार करे, या यदि वह उपस्थित हो लेकिन स्वीकार न करे, तो बिक्री वैध नहीं होगी। और हमने गिरवी रखी जाने वाली वस्तु के निश्चित और ज्ञात होने की शर्त रखी क्योंकि यदि वह निश्चित और ज्ञात नहीं है, और न ही उसकी ओर संकेत किया गया है, तो बिक्री तब तक वैध नहीं होगी जब तक कि दोनों पक्ष उसी सभा में उसके निर्धारण पर सहमत न हो जाएं और विदाई से पहले गिरवी रखी वस्तु सौंप दी जाए या वे गिरवी को रद्द कर दें और मूल्य नकद में भुगतान कर दिया जाए। - समाप्त (त)

दुर्रे मुख्तार में है: [बायाँ स्तंभ - अरबी] पट्टा (इजारा) उन शर्तों से अवैध (फासिद) हो जाता है जो अनुबंध की आवश्यकताओं के विरुद्ध हों। अत; पहले बताई गई जो चीजें बिक्री को अवैध बनाती हैं, वे पट्टे को भी अवैध बनाती हैं।

[दायाँ स्तंभ - उर्दू] पट्टे (इजारा) में ऐसी शर्तें शामिल करने से वह अवैध (फासिद) हो जाता है जो अनुबंध के विरुद्ध हों। अतः जो शर्तें बिक्री को अवैध बनाती हैं, वे पट्टे को भी अवैध बना देती हैं। (त)

चौथा: इन शर्तों के पूरा न होने पर खालिद को निरस्तीकरण (फ़स्ख़) का अधिकार मिलने की शर्त वास्तव में 'खियार-ए-शर्त' (विकल्प की शर्त) है। 'रद्दुल मुहतार' में अल्लामा खादिमी एफेंदी द्वारा 'अद-दुर्र' के हाशिये से है:

[बायाँ स्तंभ - अरबी] सदर-उश-शरीया ने कहा कि यह (अर्थात नकद का विकल्प) 'खियार-ए-शर्त' के मुद्दे की एक शाखा है क्योंकि इसे वैध बनाने का उद्देश्य यह है कि व्यक्ति निरस्तीकरण के माध्यम से

अपने ऊपर होने वाले नुकसान को समाप्त कर सके चाहे वह नुकसान मूल्य के भुगतान में देरी हो या कुछ और।

[दायाँ स्तंभ - उर्दू] सदर-उश-शरीया ने कहा कि 'खियार नक़द' (नकद का विकल्प) 'खियार-ए-शर्त' के मुद्दे की एक शाखा है क्योंकि इसे वैध बनाने का उद्देश्य यह है कि वह निरस्तीकरण करके अपने ऊपर आने वाले नुकसान को खत्म कर सके। यह नुकसान मूल्य की देरी हो या कुछ और। (त)

---

1. बहरुल रायिक, किताबुल बुयू, बाबुल बे-फ़ासिद, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ६/८५।
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारातुल फासिद, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, २/१७७।
3. रदुल मुहतार, किताबुल बुयू, बाबुल खियारुल शर्त, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरूत, ४/४९।

पृष्ठ ४५८/६९२

التوثق للثمن، قیدنا بحضرۃ الکفیل لانه لو کان غائبا فحضر وقبل بعد التفرق او کان حاضرا فلم یقبل لم یجز، وقیدنا بکون الرھن مسمی لانه لولم یکن مسمی ولا مشار الیه لم یجز الا اذا تراضیا علی تعیینه في المجلس ودفعه الیه قبل ان یتفرقا او یعجل الثمن ویبطلان الرھن - اھ رہن کی شرط لگانا، کیونکہ ان مذکورہ دونوں شرطوں کا مقصد ثمن کا وثوق حاصل کرنا ہوتا ہے، ہم نے کفیل کے حاضر ہونے کی قید ذکر کی کیونکہ اگر وہ غائب ہو تو حاضر ہو کر قبول بھی کر لے لیکن فریقین کے تفرق کے بعد کرے یا حاضر ہو کر قبول ہی نہ کرے تو بیع جائز نہ ہو گی اور ہم نے رہن کے معین معلوم ہونے کی قید ذکر کی کیونکہ وہ معین و معلوم نہ ہو اور نہ ہی اس کی طرف اشارہ کیا ہو تو بیع جائز نہ ہوگی الایہ کہ دونوں فریق اسی مجلس میں اس کے تعین پر راضی ہو جائیں اور تفرق سے قبل مرہون چیز دے دی جائے یا رہن کو باطل کر دیں اور ثمن نقدا ادا ہو جائے۔ اھ (ت)

در مختار میں ہے: تفسد الاجارۃ بالشرط المخالف لمقتضی العقد فکل ما افسد البیع مما مر یفسدھا - اجارہ میں ایسی شرائط سے فاسد ہو جاتا ہے جو عقد کے مخالف ہوں تو جو شرائط مذکورہ بیع کو فاسد کرتی ہیں وہ اجارہ کو بھی فاسد کر دیتی ہے۔ (ت)

رابعاً: ان شرائط کے انتفا پر خالد کو اختیار فسخ ملنے کی شرط معنی خیار شرط ہے، ردالمحتار میں حواشی الدر للعلامہ خادمی افندی سے ہے: قد قال صدر الشریعۃ انه (ای خیار النقد) فرع مسئلۃ خیار الشرط لانه انما شری لیدفع بالفسخ الضرر عن نفسه سواء کان تأخیر اداء الثمن اوغیرہ - صدر الشریعہ نے فرمایا کہ خیار نقد خیار شرط والے مسئلہ کی فرع ہے کیونکہ اس کو مشروع قرار دینے کا مقصد یہ ہے کہ وہ فسخ کر کے اپنے پر عائد ہونے والے ضرر کو ختم کر سکے یہ ضرر ثمن کی تاخیر ہو یا کوئی اور (ت)

۱- بحر الرائق کتاب البیوع باب البیع الفاسد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۸۵/۶ ۲- در مختار کتاب الاجارہ باب الاجارۃ الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۷۷ ۳- رد المحتار کتاب البیوع باب خیار الشرط دار احیاء التراث العربی بیروت ۴۹/۴

Fatawa Razawiyya

Volume 19

In the same it is stated:

What occurs in 'Al-Zayla'i' is that it is one of its forms[1]. In 'Al-Zayla'i', it is mentioned that the condition for a lease is similar to the condition of choice (khayar). (T)

And from here, it made the condition suspended upon risk, and the condition of choice is not suitable for suspension upon a condition. In 'Al-Bahr al-Ra'iq' and 'Radd al-Muhtar', it says: "The suspension of the condition of choice upon a condition is not valid[2]" (suspension of the condition of choice upon any condition is not permissible. T), and stipulating a corrupt condition invalidates these contracts.

[Table Content] Arabic Text: And it is not from the chapter of the legislated choice of cash (khayar al-naqd), even if there was no suspension on not providing security or trust at all. They both limited the suspension to the non-payment of rent on the specified installments. This is because the choice of cash in this case only belongs to the one who has the cash in hand and can choose to spend it or keep it, as he is the one capable of carrying it out or not. Here, contrary to that, the condition of choice is for the lessor. In 'Al-Bahr al-Ra'iq', if one sells on the condition that if the price is not paid in cash within three days, there is no sale, it is valid; up to four days, it is not valid. The principle in this is that it is in the sense of stipulating choice when the need arises for rescission upon non-payment of cash, to avoid delay in rescission, so it becomes...

Urdu Text: And the choice of cash which is legislated is not like a corrupt condition. Choice of cash is permissible even if there is no suspension on not presenting a guarantee or trust. Both Bahr and Durr-e-Mukhtar have limited the case of choice of cash to suspending it on not paying the cash rent on the fixed installments. Because choice of cash in this situation belongs to such a person who has the discretion to give cash or not, because he has the power to keep the lease valid or not, whereas here the matter is contrary to this because the condition of choice is for giving the rent. It is in 'Al-Bahr al-Ra'iq' that if someone sold a thing on the condition that if the buyer does not give the price in cash within three days, the sale will end, this condition is correct, and if they said up to four days, it is not correct. And the rule in this is that this is in the meaning of the condition of choice, because there is a need

for rescission upon not receiving cash so that the matter of rescission is protected from being delayed...

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab Khiyar al-Shart, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/29 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab Khiyar al-Shart, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/25

फ़तावा रज़विया

खंड १९

उसी में है:

ज़ैलाई में जो कुछ आया है वह उसी के रूपों में से है[1]। ज़ैलाई में पट्टे की शर्त का ख़ियार की शर्त की तरह होना वर्णित है। (त)

और यहाँ से सशर्त को जोखिम पर निलंबित कर दिया गया, और ख़ियार की शर्त शर्त पर निलंबन के लिए उपयुक्त नहीं है। बहरुल राइक और रद्दुल मुहतार में है: 'ख़ियार की शर्त का किसी शर्त पर निलंबन सही नहीं है[2]' (ख़ियार की शर्त का किसी शर्त पर निलंबन जायज़ नहीं है। त) और फ़ासिद (दूषित) शर्त का लगाना इन अनुबंधों को बिगाड़ने वाला है।

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: और यह शरीयत सम्मत ख़ियार नक़्द (नकद भुगतान का विकल्प) के अध्याय से नहीं है, भले ही वहाँ ज़मानत और अमानत न देने पर कोई निलंबन न हो। उन दोनों ने निलंबन को केवल निर्धारित किश्तों पर किराए के भुगतान न होने तक सीमित रखा। ऐसा इसलिए है क्योंकि इस मामले में ख़ियार नक़्द केवल उसी के पास होता है जिसके पास नकद हो और वह उसे देने या न देने का विकल्प रखता हो, क्योंकि वही इसे क्रियान्वित करने या न करने में सक्षम है। यहाँ मामला इसके विपरीत है, ख़ियार की शर्त पट्टा देने वाले के लिए है। बहरुल राइक में है कि अगर किसी ने इस शर्त पर बेचा कि अगर तीन दिन तक कीमत नकद न दी जाए तो बिक्री मान्य नहीं होगी, तो यह सही है; और चार दिन तक की शर्त सही नहीं है। इसमें मूल सिद्धांत यह है कि यह ख़ियार की शर्त लगाने के अर्थ में है क्योंकि नकद न मिलने पर सौदे को निरस्त (फ़स्ख़) करने की आवश्यकता होती है ताकि निरस्तीकरण के मामले में देरी से बचा जा सके, तो यह होता है...

उर्दू पाठ: और ख़ियार नक़्द जो मशरूअ (विधिसम्मत) है, फ़ासिद शर्त उसकी तरह नहीं है। ख़ियार नक़्द जायज़ है, भले ही वहाँ ज़मानत और अमानत न देने पर निलंबन न भी हो। बहर और दुर्रे मुख़्तार दोनों ने ख़ियार नक़्द की सूरत में निर्धारित किस्तों पर नक़द किराया न देने से निलंबित करने पर ही इक्तिफ़ा (पर्याप्त माना) किया है क्योंकि ख़ियार नक़्द इस सूरत में ऐसे व्यक्ति को होता है जिसे नक़द देने या न देने का अधिकार हो, क्योंकि वही पट्टे को बनाए रखने या न रखने पर शक्ति रखता है, जबकि यहाँ मामला इसके विपरीत है क्योंकि ख़ियार की शर्त किराया देने के लिए है। बहरुल

राइक में है कि अगर किसी ने चीज़ को इस शर्त पर बेचा कि अगर खरीदार तीन दिन तक नक़द क़ीमत न दे तो बिक्री समाप्त हो जाएगी, यह शर्त सही है, और अगर चार दिन तक कहा तो सही नहीं है। और इसमें नियम यह है कि यह ख़ियार की शर्त के अर्थ में है, क्योंकि नक़द न मिलने पर निरस्तीकरण (फ़स्ख़) की आवश्यकता होती है ताकि निरस्तीकरण का मामला विलंबित होने से बचे...

[1] रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयू, बाब ख़ियारुल शर्त, दार एहयाउत तुराथ अल अरबी, बेरुत, ४/२१ [2] रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयू, बाब ख़ियारुल शर्त, दार एहयाउत तुराथ अल अरबी, बेरुत, ४/२०

فتاوی رضویہ

جلد ۱۹

اسی میں ہے :

الواقع فی الزیلعی کونھا من صورہ[1] ۔ زیلعی میں شرط اجارہ کا شرط خیار کی طرح ہونا مذکور ہے۔ (ت)

اور یہاں سے مشروط معلق بالخطر کیا ، اور خیار شرط صالح تعلیق بالشرط نہیں، بحر الرائق و ردالمحتار میں ہے : لا یصح تعلیق خیار الشرط بالشرط[2] (خیار شرط کی تعلیق کسی شرط سے جائز نہیں۔ت) اور اشتراط شرط فاسد ان عقود کا مفسد۔

[جدول کا متن] عربی متن: ولیس من باب خیار النقد المشروع ولولم یکن ھناك تعلیق بعدم الاتیان بضمانة وامانة اصلا، و اقتصر ا علی التعلیق بعدم نقد الاجرة علی النجوم المقدرة وذلك لان خیار النقد في ھذہ الصورة انما یکون لمن بیدہ النقد و ترکہ اذ ھو المتمکن من امضائہ وعدمہ، وھھنا علی خلاف ذلك شرط الخیار لمواجر، في البحر الرائق لوباع علی انہ ان لم ینقد الثمن الی ثلثہ ایام فلا بیع صح، والی اربع لا یصح، و الاصل فیہ ان ھذا في معنی اشتراط الخیار اذا الحاجة مست الی الانفساخ عند عدم النقد تحرزا عن المماطلة فی الفسخ فیکون

اردو متن: اور خیار نقد جو مشروع ہے شرط فاسد اس کی طرح نہیں ہے خیار نقد جائز ہے اگرچہ وہاں ضمانت وامانت پیش نہ کرنے کی تعلیق نہ بھی ہو، بحر اور در مختار دونوں نے خیار نقد کی صورت میں مقررہ قسطوں پر نقد اجرت نہ دینے سے معلق کرنے پر اکتفاء کیا اس لئے کہ خیار نقد اس صورت میں ایسے شخص کو ہوتا ہے جس کو نقد دینے نہ دینے کا اختیار ہو کیونکہ وہی اجارہ

کو قائم رکھنے نہ رکھنے پر قدرت رکھتا ہے، جبکہ یہاں معاملہ اس کے خلاف ہے کیونکہ خیار کی شرط اجرت پر دینے کے لئے ہے۔ بحر الرائق میں ہے اگر کسی نے چیز کو اس شرط پر فروخت کیا کہ اگر مشتری تین دن تک ثمن نقد نہ دے تو بیع ختم ہوگی، یہ شرط صحیح ہے، اور اگر چار دن تک ، کہا تو صحیح نہیں ہے، اور اس میں ضابطہ یہ ہے کہ یہ خیار شرط کے معنی میں ہے کیونکہ نقد نہ ملنے پر فسخ کی حاجت ہے تاکہ فسخ کا معاملہ موخر ہونے سے

[1] ردالمحتار کتاب البیوع باب خیار الشرط دار احیاء التراث العربی بیروت ۲۹/۴ [2] ردالمحتار کتاب البیوع باب خیار الشرط دار احیاء التراث العربی بیروت ۲۵/۴

Fatawa Razawiya, Volume 19

(Arabic Text)

It is attached to it, as stated in Al-Hidaya. The author pointed towards the permissibility of this condition for the seller. In Az-Zakhira, if a slave was sold and the price was paid on the condition that if the seller returns the price within three days, there is no sale between them, it was permissible. This is in the sense of 'Khiyar al-Shart' (option of condition) for the seller. In the issue of the book, the one who benefits from this condition is the seller, even though they designated the option for the buyer considering that he is the one empowered to complete the sale by paying cash or cancel it by not doing so. In its opposite case, the beneficiary of this condition is the buyer, yet they designated the option for the seller considering that the seller is empowered to cancel if he returns the price within the period, or complete it if he doesn't. Extracted. Similarly in Radd al-Muhtar from An-Nahr.

(Urdu Translation/Explanation)

Let it be preserved, therefore it is attached to the option of condition (Khiyar al-Shart), as it is in Hidaya. The author has indicated the permissibility of this condition for the seller. In Zakhira, it is mentioned that when a slave was sold and the buyer paid cash with the condition that if the seller returns the price within three days, the sale ends, this condition is permissible and it will be considered as an implicit 'Khiyar al-Shart' for the seller. Thus, in the book's problem, the benefit of this condition is for the seller, whereas they assigned the option to the buyer. This is from the perspective that the buyer alone has power over maintaining or canceling the sale based on paying or not paying cash. In the reverse case, the benefit is for the buyer, yet they assigned the option of condition for the seller. This is because here the seller has power over canceling or maintaining the sale based on returning or not returning the price within three days. Extracted. Similarly, it is in Radd al-Muhtar quoted from Nahr. (T)

Besides these, the corruption of this contract is evident from other reasons as well, as is not hidden from the reflecting observer. What we have mentioned is sufficient for the insightful person.

From these discourses, it has also become clear that this case is not of suspension of cancellation by a condition, but rather the option of cancellation by a condition. Even if you assume the former, its ruling will never be that the cancellation is void due to suspension and the lease is valid now that one tenant has agreed to the cancellation, it has become cancelled for him while remaining for the other, since emerging commonality (shuyu') is not a corrupting factor. This would only happen if this

corrupt cancellation, suspended by a condition, occurred separately from the contract.

---

[1] Al-Bahr al-Raiq, Kitab al-Buyu', Bab Khiyar al-Shart, H.M. Saeed Company Karachi, 2/77.

(अरबी पाठ)

यह इससे जुड़ा है, जैसा कि अल-हिदाया में कहा गया है। लेखक ने विक्रेता के लिए इस शर्त की अनुमति की ओर इशारा किया है। अज़-ज़ख़ीरा में है कि यदि एक दास को बेचा गया और कीमत इस शर्त पर दी गई कि यदि विक्रेता तीन दिनों के भीतर कीमत वापस कर देता है, तो उनके बीच कोई बिक्री नहीं होगी, तो यह जायज़ था। यह विक्रेता के लिए 'ख़ियार अल-शर्त' (शर्त का विकल्प) के अर्थ में है। पुस्तक के मसले में, इस शर्त से लाभ उठाने वाला विक्रेता है, भले ही उन्होंने खरीदार के लिए विकल्प निर्धारित किया हो, यह देखते हुए कि वह नकद भुगतान करके बिक्री को पूरा करने या न करने के द्वारा उसे रद्द करने के लिए सशक्त है। इसके विपरीत मामले में, इस शर्त का लाभार्थी खरीदार है, फिर भी उन्होंने विक्रेता के लिए विकल्प निर्धारित किया है, यह देखते हुए कि विक्रेता अवधि के भीतर कीमत वापस करने पर रद्द करने, या न करने पर उसे पूरा करने के लिए सशक्त है। संक्षेपित। इसी तरह अन-नहर से रद्द अल-मुह्तार में है।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

सुरक्षित रहे, इसलिए यह ख़ियार-ए-शर्त से जुड़ा है, जैसा कि हिदाया में है। लेखक ने विक्रेता के लिए इस शर्त के जायज़ होने का इशारा किया है। ज़ख़ीरा में है कि जब दास को बेचा गया और खरीदार ने नकद भुगतान करके शर्त लगाई कि यदि विक्रेता ने तीन दिनों तक कीमत वापस कर दी तो बिक्री खत्म हो गई, तो यह शर्त जायज़ है और यह विक्रेता की अर्थपूर्ण ख़ियार-ए-शर्त मानी जाएगी। तो किताब के मसले में इस शर्त का फायदा विक्रेता को है हालाँकि ख़ियार पर शर्त उन्होंने खरीदार के लिए निर्धारित की है। यह इस विचार से है कि खरीदार ही नकद देने या न देने के आधार पर बिक्री को बनाए रखने या रद्द करने पर सक्षम है। और इसके विपरीत वाली सूरत में फायदा खरीदार को है, इसके बावजूद उन्होंने ख़ियार-ए-शर्त विक्रेता के लिए निर्धारित किया है। यह इस विचार से है कि यहाँ विक्रेता तीन दिनों में कीमत वापस करने या न करने के आधार पर बिक्री को रद्द करने या कायम रखने पर सक्षम है। संक्षेपित। और इसी तरह रद्द अल-मुह्तार में है जो नहर से उद्धृत है। (त)

इनके अलावा और कुछ वजहों से इस अनुबंध (अक़्द) का बिगाड़ स्पष्ट है जैसा कि चिंतनशील विचारक पर छिपा नहीं है। और जो हमने ज़िक्र किया वह अंतर्दृष्टि रखने वाले के लिए पर्याप्त है।

इन विवरणों से यह भी स्पष्ट हो गया कि यह सूरत शर्त द्वारा रद्द करने के निलंबन की नहीं है बल्कि शर्त द्वारा रद्द करने के विकल्प की है। और पहले वाले को ही मान लें तो भी इसका हुक्म यह हरगिज़ न होगा कि निलंबन की वजह से रद्दीकरण बातिल है और किराया (इजारा) सही है अब जबकि एक किरायेदार रद्द करने पर राजी हुआ तो उसी के हक में रद्द हो गया दूसरे के हक में बाकी है क्योंकि उभरती हुई साझ (शुयू) बिगाड़ने वाला कारक नहीं है। यह तो उस समय होता जब यह भ्रष्ट रद्दीकरण, जो शर्त पर लटका है, अनुबंध से अलग घटित होता।

---

[1] अल-बहर अल-राइक़, किताब अल-बुयूँ, बाब ख़ियार अल-शर्त, एच.एम. सईद कंपनी कराची, २/७७।

पृष्ठ ४६० का ६९२

(عربی متن)

ملحقاً به كذا في الهداية واشار المصنف الى جواز هذا الشرط للبائع، وفى الذخيرة اذا باع عبدا ونقد الثمن على ان البائع ان ردالثمن الى ثلثة فلا بيع بينهما كان جائزا، وهو بمعنى شرط الخيار للبائع اھ ففي مسألة الكتاب المنتفع بهذا الشرط هو البائع مع انهم جعلوا الخيار للمشترى باعتبار انه المتمكن من امضاء البيع بالنقد ومن فسخه بعدمه وفى عكسه المنتفع بهذا الشرط هو المشترى مع انهم جعلوا الخيار للبائع باعتبار ان البائع متمكن من الفسخ ان رد الثمن في المدة ومن الامضاء ان لم يرده اھ ملتقطاً۔ ونحوه فى ردالمحتار عن النهر۔

(اردو ترجمہ و تشریح)

محفوظ رہے ، لہٰذا یہ خیارِ شرط سے ملحق ہے ، ایسے ہی ہدایہ میں ہے ، اور مصنف نے بائع کے لئے اس شرط کے جواز کا اشارہ کیا ہے، اور ذخیرہ میں ہے کہ جب عبد کو فروخت کیا اور مشتری نے ثمن نقد دے کر شرط لگائی کہ اگر بائع نے تین دن تک ثمن واپس کر دئے تو بیع ختم ہوگئی، تو یہ شرط جائز ہے اور یہ بائع کی شرط خیارِ معنا قرار پائے گی اھ تو کتاب کے مسئلہ میں اس شرط کا فائدہ بائع کو ہے حالانکہ خیار پر شرط انہوں نے مشتری کے لئے قرار دی ہے، یہ اس اعتبار سے کہ مشتری ہی نقد دینے نہ دینے کی بناء پر بیع کو باقی رکھنے اور فسخ کرنے پر قادر ہے ، اور اس کے عکس والی صورت میں شرف کا فائدہ مشتری کو ہے اس کے باوجود انہوں نے خیارِ شرط بائع کے لئے قرار دیا ہے یہ اس اعتبار سے کہ یہاں بائع تین دنوں میں ثمن واپس کرنے نہ کرنے کی بناء پر بیع کو فسخ یا قائم رکھنے پر قادر ہے اھ ملتقطاً، اور یوں ہی ردالمحتار میں ہے نہر سے منقول ہے۔ (ت)

ان کے سوا اور بعض وجوہ سے اس عقد کا فساد ظاہر ہے کما لا یخفی علی المتأمل الناظر وفیما ذکرنا کفایۃ للمتبصر۔

ان تقریرات سے یہ بھی ظاہر ہوگیا کہ یہ صورت تعلیقِ الفسخ بالشرط کی نہیں بلکہ خیارِ الفسخ بالشرط ہے ، اور اول ہی فرض کیجئے تو جب بھی اس کا حکم یہ ہرگز نہ ہوگا کہ فسخ بوجہ تعلیق باطل اور اجارہ صحیح اب کہ ایک مستاجر فسخ پر راضی ہوا اسی کے حق میں فسخ ہوگیا دوسرے کے حق میں باقی ہے کہ شیوع طاری مفسد نہیں یہ تو اس وقت ہوتا کہ یہ فسخِ فاسد معلق بالشرط عقد سے جداگانہ واقع ہوتا،

---

[1] بحر الرائق کتاب البیوع باب خیار الشرط ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۷۷

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

When the contract itself is conditional on such a void (fasid) termination clause, then the basis of the lease is certainly void.

[Arabic Column Text] For it (the lease) is like a sale; it does not tolerate being conditional upon corrupt terms. And it was stated in al-Hidayah regarding the issue of 'Option of Payment' (khiyar al-naqd) that for this issue, there is another analogy (qiyas) towards which Imam Zufar leaned: that it is a sale containing a condition of corrupt rescission (iqalah fasidah) because it is tied to conditions. While a valid rescission condition in it would corrupt the contract, a corrupt condition is even more likely to do so. The reasoning for preference (istihsan) is what we have explained [1] - which is what we previously cited from al-Bahr: it carries the meaning of 'Option of Condition' (khiyar al-shart), so it is valid for up to three days, not more, nor if it is unknown or absolute as it is here. It is stated in al-Bahr that stipulating it for more than three days is not valid according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). He further states that stipulating an absolute duration is also invalid according to the Imam, just like stipulating more than three days, and the sale becomes corrupt. If the author had stated: 'if the duration is more than three days, or forever, or for an unknown time, it is impermissible because in all three cases the sale becomes corrupt,' as it is in al-Tatarkhaniyah [2]. قلت (I say) the meaning is when it is conditional...

[Urdu Column Text] So the lease, like a sale, cannot be conditional on corrupt terms. And in al-Hidayah, regarding the issue of 'Option of Payment', it was stated that in this issue there is another analogy which Imam Zufar is inclined towards: that this is a sale in which there is a condition of void rescission because it has been made dependent on conditions, whereas even a valid rescission condition in it corrupts the contract, so a corrupt condition will be a cause of corruption a fortiori. And the reason for preference is that which we have explained, and we have already cited it from al-Bahr: that it is in the sense of 'Option of Condition', therefore a three-day condition is valid, and more than that is not valid, nor is an unknown or absolute condition valid as it is here. It is stated in al-Bahr that a condition for more than three days is not valid according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). And further it is stated that even the condition of an absolute duration is not permissible according to the Imam, just like more than three days, and the sale will be corrupt. And if the author had stated it this way: 'if the duration is more than three days or forever or for some unknown time, it is impermissible because in these three cases

the sale becomes corrupt' as it is in al-Tatarkhaniyah. [End of excerpt]. I say the intended meaning is...

Footnotes: 1. Al-Hidayah, Book of Sales, Chapter on Option of Condition, Yusufi Press, Lucknow, 3/35. 2. Bahr al-Ra'iq, Book of Sales, Chapter on Option of Condition, H.M. Saeed Company, Karachi, 6/4-5.

फतावा रज़विया जिल्द 19

जब अनुबंध स्वयं ऐसी अमान्य (फासिद) रद्दीकरण शर्त पर आधारित हो, तो पट्टे (इजारा) का मूल निश्चित रूप से अमान्य है।

[अरबी कॉलम का पाठ] क्योंकि यह (पट्टा) बिक्री के समान है; यह अमान्य शर्तों के अधीन होने को सहन नहीं करता है। और अल-हिदाया में 'नकद भुगतान के विकल्प' (खियार अल-नक़्द) के मुद्दे के बारे में कहा गया है कि इस मुद्दे के लिए एक और उपमा (क़ियास) है जिसकी ओर इमाम ज़ुफ़र का झुकाव था: कि यह एक ऐसी बिक्री है जिसमें अमान्य रद्दीकरण (इकाला फासिदा) की शर्त है क्योंकि यह शर्तों से जुड़ी है। जबकि इसमें एक वैध रद्दीकरण की शर्त अनुबंध को दूषित कर देगी, तो एक अमान्य शर्त तो और भी अधिक ऐसा करेगी। अधिमान (इस्तिहसान) का कारण वह है जो हमने स्पष्ट किया है [1] - जो हमने पहले अल-बहर से उद्धृत किया था: यह 'शर्त के विकल्प' (खियार अल-शर्त) का अर्थ रखता है, इसलिए यह तीन दिनों तक वैध है, उससे अधिक नहीं, और न ही अज्ञात या निरपेक्ष जैसे कि यहाँ है। अल-बहर में कहा गया है कि इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार इसे तीन दिनों से अधिक के लिए निर्धारित करना मान्य नहीं है। वे आगे कहते हैं कि इमाम साहब के अनुसार एक निरपेक्ष अवधि निर्धारित करना भी तीन दिनों से अधिक निर्धारित करने की तरह ही अमान्य है, और बिक्री अमान्य हो जाती है। यदि लेखक ने इस तरह बयान किया होता: 'यदि अवधि तीन दिनों से अधिक हो, या हमेशा के लिए, या किसी अज्ञात समय के लिए, तो यह अस्वीकार्य है क्योंकि इन तीनों स्थितियों में बिक्री अमान्य हो जाती है,' जैसा कि अल-ततारखानिया में है [2]। قلت (मैं कहता हूँ) अर्थ यह है जब यह शर्तबद्ध हो...

[उर्दू कॉलम का पाठ] तो पट्टा (इजारा), बिक्री की तरह, अमान्य शर्तों के अधीन नहीं हो सकता। और अल-हिदाया में, 'नकद भुगतान के विकल्प' के मुद्दे के बारे में कहा गया था कि इस मुद्दे में एक और उपमा है जिसकी ओर इमाम ज़ुफ़र का झुकाव है: कि यह एक ऐसी बिक्री है जिसमें अमान्य रद्दीकरण की शर्त है क्योंकि इसे शर्तों पर निर्भर बनाया गया है, जबकि इसमें एक वैध रद्दीकरण की शर्त भी अनुबंध को दूषित करती है, इसलिए एक अमान्य शर्त तो और भी अधिक भ्रष्टाचार का कारण होगी। और अधिमान का कारण वह है जिसे हमने स्पष्ट किया है, और हम इसे पहले ही अल-बहर से उद्धृत कर चुके हैं: कि यह 'शर्त के विकल्प' के अर्थ में है, इसलिए तीन दिन की शर्त वैध है, और उससे अधिक मान्य नहीं है, और न ही अज्ञात या सामान्य शर्त मान्य होगी जैसा कि यहाँ है। अल-बहर में कहा गया है कि इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार तीन दिनों से अधिक की शर्त

मान्य नहीं है। और आगे यह कहा गया है कि इमाम साहब के अनुसार पूर्ण अवधि की शर्त भी तीन दिनों से अधिक की तरह स्वीकार्य नहीं है, और बिक्री अमान्य होगी। और यदि लेखक ने इसे इस तरह बयान किया होता: 'यदि अवधि तीन दिनों से अधिक या हमेशा के लिए या किसी अज्ञात समय के लिए है, तो यह अस्वीकार्य है क्योंकि इन तीनों मामलों में बिक्री अमान्य हो जाती है' जैसा कि अल-ततारखानिया में है। [उद्धरण समाप्त]। मैं कहता हूँ कि इच्छित अर्थ यह है...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. अल-हिदाया, किताब अल-बुयू', बाब खियार अल-शर्त, युसुफी प्रेस, लखनऊ, 3/35। 2. बहर अल-रैक, किताब अल-बुयू', बाब खियार अल-शर्त, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 6/4-5।

पृष्ठ 461 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

جب نفس عقد اسی شرط فسخ فاسد سے مشروط تو قطعاً اصل اجارہ فاسد

فانها كالبيع لاتحتمل الاشتراط بالشروط الفاسدة وقد قال في الهداية في مسئلة خيار النقد فی هذا لمسئلة قياس أخر مال اليه زفر، وهو انه بيع شرط فيه اقالة فاسدة لتعلقها بالشروط، والا شتراط الصحيح منها فيه مفسد العقد فاشتراط الفاسد اولی، ووجه الاستحسان مابينا ۱۸ اھ وهو ما قدمنا عن البحر انه في معنى خيار الشرط فيصح الى ثلثة ايام لا ازيد ولا مجهولا ولا مطلقا كما هنا، قال في البحرا لا يصح اشتراطه الاكثر من ثلثة ايام عنه ابى حنيفة الى ان قال واطلاق المدة عنده كاشتراط لا كثر في عدم الجواز وافساد البيع ولو قال المؤلف و لو اكثر اومؤبدا او موقتا بوقت مجهول لكان اولى لان البيع فاسد في هذه كلها كما في التتارخانية ۲۸ اھ، قلت والمعنى اذا كان مشروطا تو اجارہ بیع کی طرح فاسد شرائط سے مشروط نہیں ہوسکتا۔ اور ہدایہ میں خیار نقد کے مسئلہ میں فرمایا اس مسئلہ میں ایک اور قیاس بھی ہے کہ جس کی طرف امام زفر کا میلان ہے کہ یہ ایسی بیع ہے جس میں فاسد اقالہ کی شرط ہے کیونکہ اس کو شرائط سے معلق کیا گیا ہے جبکہ اس میں صحیح اقالہ کی شرط مفسد عقد ہے تو فاسد کی شرط بطریق اولٰی مفسد ہوگی اور استحسان کی وجہ وہ ہے جو ہم نے بیان کردی ہے اور اس کو ہم بحر سے نقل کر چکے ہیں کہ خیار شرط کے معنی میں ہے لہٰذا تین دن کی شرط صحیح اس سے زائد کی صحیح نہیں اور نہ ہی مجہول شرط اور عام شرط صحیح ہوگی جیسا کہ یہاں ہے ، بحر میں کہا ہے کہ تین دن سے زائد کی شرط امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک صحیح نہیں ہے اور آگے یہاں تک کہا کہ مطلق مدت کی شرط بھی امام صاحب رضی اللہ تعالیٰ کے نزدیک تین دن سے زائد کی طرح جائز نہیں اور بیع فاسد ہوگی اور اگر مؤلف یوں

بیان کرتے ، اگر مدت تین دن سے زائد یا ہمیشہ یا کسی مجہول وقت کی ہو تو نا جائز ہے کیونکہ ان تینوں صورتوں میں بیع فاسد ہوتی ہے جیسا کہ تاتارخانیہ میں ہے اھ میں کہتا ہوں مراد

1^8 الہدایہ کتاب البیوع باب خیار الشرط مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۳۵ 2^8 بحر الرائق کتاب البیوع باب خیار الشرط ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶/ ۴-۵

Fatawa Rizvia Volume 19

[Arabic Box Text]: "In the essence of the contract, as it is here, it is necessary; and absolute and restricted terms in the session are permissible as in al-Bahr. And an increase beyond three [days] in a lease is permissible, as is transmitted from al-Dhakhirah in the chapter on sales in al-Bahr. We are not here to scrutinize those issues." [Urdu Box Text]: This applies when all these conditions are present in the contract, as is the case here. Conditions subsequent to the contract, whether absolute or restricted, will be permissible, and absolute or restricted terms can occur during the session, as mentioned in al-Bahr. In a lease (ijarah), a condition for more than three days is valid, as reported from al-Dhakhirah in the chapter on sales in al-Bahr. We are not intending to scrutinize these matters here. (T)

Anyway, there is no dispute about this contract being void (fasid). The rule for a void contract is that each party has the authority to annul it themselves; indeed, it is obligatory for them to annul it. If they do not comply, it is mandatory for the judge to do so, as they have stipulated regarding sales and other transactions. (T) It is mentioned in al-Hindiyyah:

[Arabic Box Text]: "If the lessor wishes to dissolve his contract based on the rule of invalidity, he has the right to do so, as stated in al-Tatarkhaniyyah." [Urdu Box Text]: If the lessor wants to terminate the lease contract based on the ruling of invalidity (fasad), he can do so. This is mentioned in Tatarkhaniyyah. (T)

In Tanwir al-Absar, it is written:

[Arabic Box Text]: "The lease was annulled to remove the invalidity." [Urdu Box Text]: The lease will be annulled to end the invalidity (fasad). (T)

In Radd al-Muhtar, it is written:

[Arabic Box Text]: "That is, the judge voided it because a void contract must be revoked and invalidated, from al-Dhakhirah. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best." [Urdu Box Text]: Meaning the judge should void it because it is necessary to terminate a void (fasid) contract. From al-Dhakhirah. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best. (T)

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyyah, Book of Lease, Chapter 19, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/460 2. Durr al-Mukhtar, Book of Lease, Chapter on Void Leases, Matba'

Mujtabai Delhi, 2/97 3. Radd al-Muhtar, Book of Lease, Chapter on Void Leases, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/38

फतवा रज़विया जिल्द 19

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: "अनुबंध के सार में, जैसा कि यहाँ है, यह आवश्यक है; और सत्र में निरपेक्ष और प्रतिबंधित शर्तें अनुमेय हैं जैसा कि अल-बहर में है। और लीज (इजारा) में तीन [दिनों] से अधिक की वृद्धि अनुमेय है, जैसा कि अल-बहर में बिक्री के अध्याय में अल-ज़ख़ीरा से उद्धृत है। हम यहाँ उन मुद्दों की छानबीन करने के लिए नहीं हैं।" उर्दू बॉक्स टेक्स्ट: यह तब लागू होता है जब अनुबंध में ये सभी शर्तें हों, जैसा कि यहाँ है। अनुबंध के बाद की शर्तें, चाहे निरपेक्ष हों या प्रतिबंधित, अनुमेय होंगी, और सत्र के दौरान निरपेक्ष या प्रतिबंधित शर्तें हो सकती हैं, जैसा कि अल-बहर में उल्लेख किया गया है। इजारा (लीज) में, तीन दिन से अधिक की शर्त मान्य है, जैसा कि अल-बहर में बिक्री के अध्याय में अल-ज़ख़ीरा से रिपोर्ट किया गया है। हम यहाँ इन मामलों की छानबीन करने का इरादा नहीं रखते हैं। (त)

वैसे भी, इस अनुबंध के अमान्य (फ़ासिद) होने में कोई संदेह नहीं है। अमान्य अनुबंध का नियम यह है कि प्रत्येक पक्ष को इसे स्वयं रद्द करने का अधिकार है; वास्तव में, उनके लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है। यदि वे नहीं मानते, तो न्यायाधीश के लिए यह अनिवार्य है, जैसा कि उन्होंने बिक्री आदि के संबंध में निर्धारित किया है। (त) अल-हिंदिया में उल्लेख किया गया है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: "यदि पट्टादाता (आजर) अमान्यता के नियम के आधार पर अपने अनुबंध को भंग करना चाहता है, तो उसे ऐसा करने का अधिकार है, जैसा कि अल-तातारीखनिया में कहा गया है।" उर्दू बॉक्स टेक्स्ट: यदि आजर (किराये पर देने वाला) फ़साद (अमान्यता) के आदेश पर इजारा (लीज) अनुबंध को समाप्त करना चाहे तो कर सकता है। तातारखनिया में ऐसा ही है। (त)

तनवीर अल-अबसार में लिखा है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: "अमान्यता को दूर करने के लिए लीज (इजारा) को रद्द कर दिया गया।"

रद्द अल-मुह्तार में लिखा है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: "यानी, न्यायाधीश ने इसे शून्य कर दिया क्योंकि एक अमान्य अनुबंध को रद्द और शून्य करना आवश्यक है, अल-ज़ख़ीरा से। और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है।" उर्दू बॉक्स टेक्स्ट: यानी काजी (न्यायाधीश) इसे बातिल (शून्य) कर दे क्योंकि फ़ासिद अनुबंध को समाप्त करना ज़रूरी है। अल-ज़ख़ीरा से। और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

फुटनोट्स: 1. फतवा हिंदिया, किताबुल इजारा, अध्याय 19, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/460 2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, बाबू इजारातिल फासिदा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/97 3. रद्द अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, बाबू इजारातिल फासिदा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 5/38

[عربی باکس عبارت]: فی صلب العقد کما ھنا لابدہ ولا جاز الاطلاق وتقید بالمجلس کما فی البحر، وجازت الزیادۃ علی الثلثۃ فی الاجارۃ کما فی بیوع البحر عن الذخیرۃ ولسنا بھنا بصدد تنقیح تلك المسائل۔ [اردو باکس عبارت]: یہ ہے جب سب عقد میں یہ شرائط ہوں جیسا کہ یہاں ہے عقد کے بعد والی شرائط مطلق ہو یا مقید ہوں جائز ہوں گی اور اطلاق و تقیید مجلس میں ہوسکے گا، جیسا کہ بحر میں ہے۔ اور اجارہ میں تین دن سے زائد کی شرط صحیح ہے جیسا کہ بحر کے باب البیوع میں ذخیرہ سے منقول ہے، اور ہم یہاں پر ان مسائل کی تنقیح کے درپے نہیں ہیں۔ (ت)

بہر حال اس عقد کے فاسد ہونے میں کوئی کلام نہیں، اور عقد فاسد کا یہی حکم ہے، کہ ہر فریق باختیار خود اسے فسخ کرسکتا ہے بلکہ ان پر اس کا فسخ واجب وہ نہ مانیں تو حاکم پر لازم کما نصوا علیہ فی البیع وغیرہ (جیسا کہ انھوں نے بیع وغیرہ میں اس پر نص فرمائی ہے۔ ت) ہندیہ میں ہے:

[عربی باکس عبارت]: اراد الاجر ان ینقض عقدہ بحکم الفساد فلہ ذلك کذا فی التتار خانیۃ۔ [اردو باکس عبارت]: اگر آجر فساد کے حکم پر عقد اجارہ کو ختم کرنا چاہے تو کرسکتا ہے تاتارخانیہ میں ایسے ہے۔ (ت)

تنویر الابصار میں ہے:

[عربی باکس عبارت]: فسخت الاجارۃ دفعاً للفساد۔ [اردو باکس عبارت]: فساد کو ختم کرنے کے لئے اجارہ فسخ کردیا جائے گا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

[عربی باکس عبارت]: ای ابطلھا القاضی لان العقد الفاسد یجب نقضہ و ابطالہ ، ذخیرۃ۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔ [اردو باکس عبارت]: یعنی قاضی اسے باطل کردے کیونکہ فاسد عقد کو ختم کرنا ضروری ہے ،ذخیرہ ،واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔ (ت)

حواشی: 1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب التاسع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۶۰ 2 درمختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۷ 3 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۳۸

Volume 19 Fatawa Rizwia

Problem 161: From Rampur State, Sadar Yanuni Hospital, sent by Abdul Karim Khan Sahib Tahwildar, 23 Jamadi-ul-Ula 1316 AH. To the presence of the brilliant light, the noble presence, may his grace endure. Previously, your Excellency had sent a fatwa upon the request of this humble servant. It was submitted to the court. In response, the magistrate of the appellate civil court has requested a verification of the fatwa sent by your Excellency. Honorable sir! It is established that a judge cannot undermine his own judgment, and the narrations included in the fatwa your Excellency graciously sent are related to sale (Bay'); there were no narrations regarding leasing (Ijarah), the verification of which the appellate judge has requested. Therefore, I trouble your Excellency again and send the copy of the court proceedings as they are.

The Answer: It was proven in detail in the previous fatwa that this lease (Ijarah) is void (fasid) and its annulment is mandatory. All those narrations were related to leasing. To call them related to sale is actually to consider them related to leasing, because here the ruling for lease and sale is the same; in fact, leasing is a type of sale in meaning. Listen to the scholars' statements briefly: In 'Agni al-Mustafti' then in 'Uqud-ud-Durriya' it is written:

- (Arabic): Sale and lease are brothers because leasing is the sale of benefits. (Urdu): Sale and lease are brothers because leasing is the sale of benefits.
- In 'Radd-ul-Muhtar' it is written:
- (Arabic): Leasing is a type of sale as it is the sale of benefits. (Urdu): Leasing is a type of sale, meaning it is the sale of benefits.
- In 'Mukhtasar Imam Abul Hasan Quduri' and 'Hidaya' it is written:
- (Arabic): (Conditions invalidate leasing as they invalidate sale) because it is like sale. (Urdu): Conditions invalidate leasing just as they invalidate sale, because leasing is like sale.

Kafi Imam Nasafi, Kifaya Sharh Hidaya, Barjandi Sharh Niqaya, and Tahtawi ala al-Durr al-Mukhtar.

1. Al-Uqud al-Durriya, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/153
2. Radd-ul-Muhtar, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/29

3. Al-Hidayah, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Matba Yusafi, Lucknow, 3/299

खंड १९ फ़तावा रज़विया

प्रश्न १६१: रामपुर रियासत, सदर यानुनी अस्पताल से, प्रेषक अब्दुल करीम खान साहब तहवीलदार, २३ जमादी-उल-उला १३१६ हिजरी। प्रकाशमान, उच्च-पदस्थ हुज़ूर की सेवा में, उनका अनुग्रह बना रहे। पूर्व में हुज़ूर ने इस दास के अनुरोध पर एक फतवा भेजा था। उसे अदालत में पेश किया गया। इसके उत्तर में सिविल कोर्ट के अपीलीय न्यायाधीश ने हुज़ूर द्वारा भेजे गए फतवे की सत्यता की पुष्टि मांगी है। श्रीमान! यह निश्चित है कि एक न्यायाधीश अपने स्वयं के निर्णय को खराब नहीं कर सकता, और हुज़ूर ने जो फतवा कृपा करके भेजा था, उसमें जितने भी उद्धरण थे, वे 'बय' (बिक्री) से संबंधित थे; 'इजारा' (पट्टा/किराया) के मामले में कोई उद्धरण नहीं था, जिसकी पुष्टि अपीलीय न्यायाधीश ने मांगी है। इसलिए मैं हुज़ूर को पुनः कष्ट दे रहा हूँ और अदालत की कार्यवाही की प्रति ज्यों की त्यों भेज रहा हूँ।

उत्तर (अल-जवाब): पिछले फतवे में विस्तार से यह सिद्ध कर दिया गया था कि यह इजारा (पट्टा) फासिद (अमान्य) है और इसे रद्द करना अनिवार्य है। वे सभी उद्धरण इजारा से संबंधित थे। उन्हें बय (बिक्री) से संबंधित कहना ही उन्हें इजारा से संबंधित मानना है क्योंकि यहाँ इजारा और बय का एक ही हुक्म है, बल्कि इजारा अर्थ के लिहाज से बय का ही एक प्रकार है। विद्वानों के कथनों को संक्षेप में सुनें: 'अगनी अल-मुस्तफती' फिर 'उकूद-उद-दुर्रिह' में है:

- (अरबी): बिक्री (बय) और पट्टा (इजारा) भाई-भाई हैं क्योंकि पट्टा लाभ की बिक्री है। (उर्दू): बिक्री और पट्टा भाई-भाई हैं क्योंकि पट्टा लाभ की बिक्री है।
- 'रद-उल-मुहतार' में है:
- (अरबी): पट्टा बिक्री का एक प्रकार है क्योंकि वह लाभ की बिक्री है। (उर्दू): पट्टा बिक्री का एक प्रकार है कि वह लाभ की बिक्री है।
- 'मुख्तसर इमाम अबुल हसन कुदूरी' और 'हिदाया' में है:
- (अरबी): (शर्तें पट्टे को उसी तरह अमान्य कर देती हैं जैसे वे बिक्री को करती हैं) क्योंकि वह बिक्री के समान है। (उर्दू): पट्टे को शर्तें अमान्य कर देती हैं जिस तरह बिक्री को, क्योंकि पट्टा बिक्री के समान है।

काफी इमाम नसफी, किफाया शरह हिदाया, बरजंदी शरह निक़ाया और तहतावी अला अल-दुर्र अल-मुख्तार।

1. अल-उकूद अल-दुर्रिह, किताबुल इजारा, बाबल इजारातुल फासिदा, अर्ग बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान २/१५३
2. रद-उल-मुहतार, किताबुल इजारा, बाबल इजारातुल फासिदा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत ५/२९
3. अल-हिदाया, किताबुल इजारा, बाबल इजारातुल फासिदा, मतबा यूसुफी लखनऊ ३/२९९

पृष्ठ ४६३ (कुल ६९२ में से)

مسئلہ ۱۶۱: از ریاست رامپور شفاخانہ صدر یانونی مرسلہ عبدالکریم خاں صاحب تحویلدار ۲۳ جمادی الاولیٰ ۱۳۱۶ھ بحضور لامع النور جناب مستطاب معلیٰ القاب دام فیضہ، سابق حضور نے بدرخواست فدوی فتویٰ ارسال فرمایا تھا اس کو داخل عدالت کر دیا، بجواب اس کے حاکم مرافعہ عدالت دیوانی کے حاکم سے صحت فتویٰ مرسلہ حضور کی طلب کی ہے، عالیجاہ! یہ امر ضرور ثابت ہے کہ حاکم مجوز اپنی تجویز کو خراب نہیں کرسکتا ہے، اور فتویٰ جو حضور نے کرم فرما کر ارسال فرمایا تھا اس میں جس قدر روایات مندرج ہیں بیع سے تعلق رکھتے ہیں، اجارہ کے معاملہ میں کوئی روایت نہیں تھی جس کی صحت حاکم مرافعہ نے کرائی ہے، اس واسطے حضور کو دوبارہ تکلیف دیتا ہوں، اور نقل روبکار کی من وعن بھیجتا ہوں۔

الجواب: فتویٰ سابقہ میں مفصلاً ثابت کردیا گیا کہ یہ اجارہ فاسد اور اس کا فسخ واجب ہے، وہ روایات سب متعلق اجارہ تھیں، انھیں متعلق بیع کہنا ہی متعلق اجارہ ماننا ہے کہ یہاں اجارہ و بیع کا ایک ہی حکم ہے بلکہ اجارہ معنی بیع کی ایک قسم ہے۔ ارشادات علماء بر سبیل اختصار سنئے:

اغنی المستفتی پھر عقود الدریہ میں ہے:

- البیع والاجارۃ اخوان لان الاجارۃ بیع المنافع ۱۔ | بیع و اجارہ بھائی بھائی ہیں اس لئے کہ اجارہ منافع کی بیع ہے۔
- ۳ردالمحتار میں ہے:
- الاجارۃ نوع من البیع اذھی بیع المنافع ۲۔ | اجارہ بیع کی ایک قسم ہے کہ وہ بیع منافع ہے۔
- ۴مختصر امام ابوالحسن قدوری و ہدایہ میں ہے:

- (الاجارہ تفسدھا الشروط کما تفسد البیع) لانھا بمنزلتہ ۳۔ | اجارہ کو شرطیں فاسد کرتی ہیں جس طرح بیع کو کہ اجارہ بمنزلہ بیع ہے۔

کافی امام نسفی و کفایہ شرح ہدایہ و بر جندی شرح نقایہ و طحطاوی علی الدر المختار

۱ العقود الدریة کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۱۵۳ ۲ ردالمحتار کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۹ ۳ الھدایة کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة مطبع یوسفی لکھنؤ ۳ / ۲۹۹

Volume 19
Fatawa Razawiyya

It is mentioned:

Leasing is like selling; it is invalidated by a condition - 1	Leasing is like selling, so it will become void by applying a condition.

It is in Kanz and its commentary "Tabyin al-Haqa'iq" then "Takmilat al-Bahr" by Al-Allama al-Turi:

(The condition invalidates the lease) because it is in the place of a sale. - 2	Void condition invalidates the lease because it is like a sale.

1. It is in Fatawa Khayriyya:

Leasing is like selling; a void condition invalidates it, so it is mandatory for them to rescind it. - 3	Leasing is like selling; a void condition makes it void, so it becomes obligatory for them to rescind it.

1. It is in "Ikhtiyar Sharh Mukhtar" and then 5. "Khazanat al-Muftin":

Leasing is invalidated by a condition just as selling is invalidated, and every uncertainty that invalidates a sale invalidates a lease. - 4	Leasing becomes void due to conditions just as [conditions] make selling void, and any ignorance that invalidates a sale will also invalidate the lease. (T)

1. It is in Fatawa Sirajiyya:

Void conditions invalidate the lease, so every uncertainty that affects a sale affects a lease. - 5	Void conditions invalidate the lease; therefore, any ignorance that causes a flaw in a sale will also be disruptive in the lease.

[Seal: I.T. Majlis of Dawat-e-Islami, Dawat-e-Islami]

---

1. Al-Kifayah with Fath al-Qadir, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 8/447; Sharh al-Niqayah by al-Birjandi, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Naval Kishore, Lucknow, 3/77; Hashiyat al-Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 4/247.

2. Tabyin al-Haqa'iq, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Al-Matba'at al-Kubra, Bulaq, Egypt, 5/121.
3. Fatawa Khayriyya, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/132.
4. Khazanat al-Muftin, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Manuscript, p. 165.
5. Fatawa Sirajiyya, Book of Leasing, Chapter of Void Leasing, Naval Kishore Press, Lucknow, p. 113.

खंड १९

फतावा रज़विय्या

उल्लेख है:

इजारा बिक्री की तरह है; यह शर्त के साथ अमान्य हो जाता है। - १	इजारा बिक्री की तरह है, इसलिए शर्त लगाने से यह अमान्य हो जाएगा।

कंज़ और उसकी व्याख्या "तबीन अल-हक़ायिक" फिर अल्लामा अल-तूरी की "तकमिला अल-बहर" में है:

(शर्त इजारा को अमान्य कर देती है) क्योंकि यह बिक्री के स्थान पर है। - २	शर्त इजारा को अमान्य कर देती है क्योंकि यह बिक्री के समान है।

1. फ़तावा खैरिया में है:

इजारा बिक्री की तरह है; अमान्य शर्त इसे अमान्य कर देती है, इसलिए उनके लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है। - ३	इजारा बिक्री की तरह है, अमान्य शर्त इसे अमान्य कर देती है, इसलिए उनके लिए इसे रद्द करना अनिवार्य हो जाता है।

1. "इख़्तियार शरह मुख्तार" और फिर ५. "ख़ज़ानत अल-मुफ़्तीन" में है:

इजारा शर्त से अमान्य हो जाता है जैसे बिक्री अमान्य होती है, और प्रत्येक अनिश्चितता जो बिक्री को अमान्य करती है, वह इजारा को अमान्य कर देती है। - ४	इजारा शर्तों से अमान्य हो जाता है जैसे बिक्री अमान्य करती है, और जो अज्ञानता बिक्री को अमान्य करेगी वह इजारा को भी अमान्य कर देगी। (त)

1. फ़तावा सिराजिया में है:

अमान्य शर्तें इजारा को अमान्य कर देती हैं, इसलिए बिक्री को प्रभावित करने वाली प्रत्येक अनिश्चितता इजारा को प्रभावित करती है। - ५	इजारा को अमान्य शर्तें अमान्य कर देती हैं; अतः जो अज्ञानता बिक्री में दोष उत्पन्न करेगी वह इजारा में भी विघ्नकारी होगी।

[मुहर: आई.टी. मज्लिस दावत-ए-इस्लामी, दावत-ए-इस्लामी]

---

1. अल-किफ़ाया साथ फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, मकतबा नूरिया रज़विय्या, सुक्कुर, ८/४४७; शरह अल-निकाया बरजंदी, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, नवल किशोर, लखनऊ, ३/७७; हाशिया अल-तहतवी दर्र अल-मुख्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, ४/२४७।
2. तबीन अल-हक़ायिक, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, अल-मतबा अल-कुबरा, बुलाक़, मिस्र, ५/१२१।
3. फ़तावा खैरिया, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, २/१३२।
4. ख़ज़ानत अल-मुफ़्तीन, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, हस्तलिखित प्रति, पृष्ठ १६५।
5. फ़तावा सिराजिया, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ, पृष्ठ ११३।

पृष्ठ ४६४ में से ६९२

جلد ۱۹

فتاوی رضویہ

میں ہے:

الاجارۃ کالبیع تفسد بالشرط - 1 اجارہ بیع کی طرح ہے تو شرط لگانے سے فاسد ہو جائے گا۔

کنز اور اس کی شرح "تبیین الحقائق" پھر "تکملہ البحر للعلامۃ الطوری" میں ہے:

(یفسد الاجارۃ الشرط) لانھا بمنزلۃ البیع - 2 اجارے کو شرط فاسد کردیتی ہے کہ وہ بمنزلہ بیع ہے۔

3 "فتاوی خیریہ" میں ہے:

الاجارۃ کالبیع یفسدھا الشرط الفاسد فیجب علیھم فسخھا - 3 اجارہ مثل بیع ہے شرط فاسد اسے فاسد کر دیتی ہے تو ان پر اس کا فسخ کرنا واجب ہو جاتا ہے۔

4 "اختیار شرح مختار" پھر 5 "خزانہ المفتیین" میں ہے:

الاجارۃ تفسد بالشرط کما یفسد البیع وکل جھالۃ تفسد البیع تفسد الاجارۃ - 4 اجارہ شرطوں سے فاسد ہو جاتا ہے جیسے بیع فاسد کرتی ہے اور جو جہالت بیع کو فاسد کرے گی اجارہ کو بھی فاسد کردے گی۔ (ت)

6 "فتاوی سراجیہ" میں ہے:

الاجارۃ تفسدھا الشروط الفاسدۃ فکل جھالۃ تؤثر فی البیع تؤثر فی الاجارۃ - 5 اجارے کو فاسد شرطین فاسد کردیتی ہیں پس جو جہالت بیع میں خلل ڈالے گی اجارے میں بھی خلل انداز ہو گی۔

[مہر: I.T. Majlis of Dawat-e-Islami، دعوت اسلامی]

1 الکفایۃ مع فتح القدیر کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۸/ ۴۴۷، شرح النقایہ للبرجندی کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ نولکشور لکھنؤ ۳/ ۷۷، حاشیۃ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دارالمعرفۃ بیروت ۴/ ۲۴۷ 2 تبیین الحقائق کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ المطبعۃ الکبری بولاق مصر ۵/ ۱۲۱ 3 فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۳۲ 4 خزانۃ المفتیین کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ قلمی نسخہ ص ۱۶۵ 5 فتاوی سراجیہ کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع نولکشور لکھنؤ ص ۱۱۳

Fatawa Rizvia, Volume 19

In "Wiqayah" of Imam Burhan al-Shari'ah, "Sharh" of Imam Sadr al-Shari'ah, "Islah al-Matn," and "Idah al-Sharh" by Allama Ibn Kamal Pasha, it is written word for word without any difference:

(The condition invalidates it [the lease]) The intended meaning is a condition that invalidates the sale. — A condition invalidates the lease; what is meant is the condition that invalidates a sale.

In "Ghurar al-Ahkam" and "Durar al-Hukkam" by Mulla Khusrau, it is:

It becomes invalid due to the condition that invalidates the sale. — Lease becomes invalid due to those conditions that invalidate a sale.

In "Wiqayah" of Imam Sadr al-Shari'ah, it is: "Conditions that invalidate a sale also invalidate it [the lease]." (Lease is invalidated by those conditions that cause invalidity in a sale.) Then, in "Bahr al-Ra'iq" and "Fath Allah al-Mubin" by al-Sayyid al-Azhari, it is:

Whatever invalidates a sale, invalidates it [the lease] as well. — Whatever makes a sale invalid also makes the lease invalid.

In "Tanwir al-Absar" and "Durr al-Mukhtar," it is:

(Everything that invalidates a sale) from what has been mentioned (invalidates it [the lease]). — All the things mentioned previously in the context of sale that invalidate it, also invalidate the lease.

In "Ghayat al-Bayan Sharh al-Hidayah" by Allama al-Itqani, it is:

A lease is like a sale; therefore, everything that invalidates a sale, invalidates it [the lease] as well. — Lease is like a sale, so whatever invalidates a sale will also bring invalidity to it.

These are currently clear statements from twenty-eight (28) reliable books. From these magnificent statements, it has become clear that in the chapter on conditions that invalidate a lease, mentioning relevant narrations of sale is perfectly right and correct. This is not our own analogy, but rather the jurists themselves refer the explanation of lease here to that of the 'Book of Sales'. From there their...

Footnotes: 1. Sharh al-Wiqayah, Book of Leases, Chapter of Invalid Leases, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/297. 2. Al-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam,

Book of Leases, Chapter of Invalid Leases, Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi, 2/230. 3. Mukhtasar al-Wiqayah fi Masa'il al-Hidayah, Book of Leases, Chapter of Invalid Leases, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, p. 111. 4. Fath al-Mu'in ala Sharh al-Kanz, Book of Leases, Chapter of Invalid Leases, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/243. 5. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Leases, Chapter of Invalid Leases, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/177. 6. Ghayat al-Bayan.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

इमाम बुरहान अल-शरिया की "विक़ायाह", इमाम सद्र अल-शरिया की "शराह", "इस्लाह अल-मतन" और अल्लामा इब्न कमाल पाशा की "इज़ाह अल-शराह" में बिना किसी अंतर के शब्द-दर-शब्द लिखा है:

(शर्त उसे फासिद [अमान्य] कर देती है) मुराद वह शर्त है जो बैअ [बिक्री] को फासिद करती है। — शर्त इजारे [लीज/किराए] को फासिद कर देती है, मुराद वह शर्त है जो बिक्री को फासिद करती है।

मुल्ला खुसरो की "ग़ुरर अल-अहकाम" और "दुरर अल-हुक्काम" में है:

वह उस शर्त से फासिद हो जाता है जो बिक्री को फासिद करती है। — इजारा उन्हीं शर्तों से फासिद हो जाता है जो बिक्री को फासिद करती हैं।

इमाम सद्र अल-शरिया की "विक़ायाह" में है: "वे शर्तें उसे फासिद करती हैं जो बिक्री को फासिद करती हैं।" (इजारे को वे शर्तें फासिद करती हैं जो बिक्री में फ़साद [अमान्यता] लाती हैं।) फिर "बहर अल-राइक़" और सैय्यद अल-अज़हरी की "फ़त्ह अल्लाह अल-मुबीन" में है:

जो कुछ बिक्री को फासिद करे, वह उसे [इजारे को] भी फासिद करता है। — जो कुछ बिक्री को फासिद करेगा, वह इजारे को भी फासिद करता है।

"तन्वीर अल-अबसार" और "दुर्रे मुख़्तार" में है:

(वह सब जो बिक्री को फासिद करे) जो पहले गुज़र चुका (उसे [इजारे को] भी फासिद करता है)। — जितनी चीज़ों का ज़िक्र बिक्री में गुज़रा कि वे उसे फासिद करती हैं, वे सब इजारे को भी फासिद करती हैं।

अल्लामा अल-इतकानी की "ग़ायत अल-बयान शराह हिदायाह" में है:

इजारा बिक्री के समान है, अतः जो कुछ बिक्री को फासिद करे, वह उसे [इजारे को] भी फासिद कर देगा। — इजारा बिक्री के समान है, तो जो कुछ बिक्री को फासिद करेगा, वह इसमें भी फ़साद लाएगा।

ये वर्तमान में अट्ठाइस (28) विश्वसनीय किताबों की स्पष्ट इबारतें [उद्धरण] हैं। इन महान इबारतों से यह स्पष्ट हुआ कि इजारे के फासिद करने वाली शर्तों के अध्याय में बिक्री से संबंधित उल्लेख करना

बिल्कुल सही और सटीक है। यह हमारा कयास [अनुमान] नहीं है, बल्कि प्रतिष्ठित न्यायविदों (फ़ुक़्हा) ने ही यहाँ इनके वर्णन को 'किताब अल-बुयूअ' (बिक्री की पुस्तक) के वर्णन पर आधारित किया है। वहाँ से उनके..

पादलेख (Footnotes): 1. शराह अल-विक़ायाह, किताब अल-इजारत, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 3/297। 2. अल-दुरर अल-हुक्काम फ़ी शराह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-इजारत, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, मीर मुहम्मद कुतुब खाना, कराची, 2/230। 3. मुख़्तसर अल-विक़ायाह फ़ी मसाइल अल-हिदायाह, किताब अल-इजारत, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब, कराची, पृष्ठ 111। 4. फ़त्ह अल-मुईन अला शराह अल-कन्ज़, किताब अल-इजारत, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 3/243। 5. दुर्रे मुख़्तार शराह तन्वीर अल-अबसार, किताब अल-इजारत, बाब अल-इजारा अल-फ़ासिदा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/177। 6. ग़ायत अल-बयान।

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹

"و" قایہ امام برہان الشریعہ و" شرح امام صدر الشریعہ و" اصلاح متن و" ایضاح شرح علامہ ابن کمال پاشا میں بے تفاوت حرفے ہے:

(الشرط یفسدھا) المراد شرط یفسد البیع 1 - شرط اجارے کو فاسد کر دیتی ہے مراد وہ شرط ہے جو بیع کو فاسد کرتی ہے۔

" غرر الاحکام و در الحکام مولیٰ خسرو میں ہے:

تفسد بالشرط المفسد بالبیع 2 - اجارہ انہیں شرطوں سے فاسد ہو جاتا ہے جو بیع کو فاسد کرتی ہے۔

" وقایہ امام صدر الشریعہ میں ہے: یفسدھا شروط تفسد البیع 3 (اجارے کو فاسد کرتی ہیں وہ شرطیں کہ بیع میں فساد لاتی ہیں۔ " بحر الرائق پھر فتح اللہ المبین للسید الازہری میں ہے:

کل ما افسد البیع یفسدھا 4 - جو کچھ بیع فاسد کرے اجارہ کو بھی فاسد کرتا ہے۔

" تنویر الابصار و در مختار میں ہے:

(کل ما افسد البیع) مما مر (یفسدھا) 5 - جتنی چیزوں کا ذکر بیع میں گزرا کہ اسے فاسد کرتی ہیں سب اجارے کو بھی فاسد کرتی ہیں۔

" غایۃ البیان شرح ہدایہ للعلامۃ الاتقانی میں ہے:

الاجارۃ کالبیع فکل ما افسد البیع افسدھا 6 - اجارہ مانند بیع ہے تو جو کچھ بیع کو فاسد کرے گا اس میں بھی فساد لائے گا۔

یہ سردست بعد منازل قمر اٹھائیس ۲۸ کتب معتمدہ کی روشن عبارات ہیں ، ان عبارات جلیلہ سے واضح ہوا کہ شروط مفسدہ اجارہ کے باب میں روایات متعلقہ بیع کو ذکر کرنا عین حق وصواب ہے ، یہ ہمارا قیاس نہیں بلکہ فقہائے کرام ہی یہاں ان کے بیان کو اسی بیان کتاب البیوع پر محول فرماتے ہیں وہاں سے ان کے

1 شرح الوقایہ کتاب الاجارات باب الاجارۃ الفاسدۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳ / ۲۹۷ 2 الدر الحکام فی شرح غرر الاحکام کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ میر محمد کتب خانہ کراچی ۲ / ۲۳۰ 3 مختصر الوقایہ فی مسائل الھدایہ کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۱۱ 4 فتح المعین علی شرح الکنز کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳ / ۲۴۳ 5 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۷۷ 6 غایۃ البیان

Fatawa Razawiyya, Volume 19

...direct us to see the rulings; that is why in the previous fatwa, the mentioned excerpt from Durr-ul-Mukhtar was quoted, stating that all things mentioned in the 'Book of Sales' (Kitab al-Buyu') as corrupting a sale also corrupt a lease (ijara). Keeping this in mind, look at this lease contract: an unknown guarantee was made a condition, an indefinite trust was conditioned, neither did acceptance occur from any guarantor in the contract assembly before the parties separated, nor was the pledge determined, nor was the rent paid in advance by cancelling the pledge. Now, it only remains to be seen whether such conditions corrupt a sale or not. If they do, then these numerous aforementioned excerpts will bear witness that these conditions will cause the corruption of the lease. However, we see that these matters are indeed corrupters of sale; therefore, according to the clarifications of the Imams, they are definitely corrupters of lease as well. The excerpts from 'Sharh Majma' ibn Firishta', 'Sharh al-Tanwir al-Alai', and 'Bahr al-Ra'iq' have passed in previous fatwas. And in 'Radd al-Muhtar' and 'Hashiya of Allama Sayyid Ahmad Misri' on 'Durr al-Mukhtar', under the commentator's statement "Sale is valid on the condition of a known pledge and a present guarantor" (Sale is valid on the condition of a known mortgage and a present guarantor. - t), it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation**
If it [the pledge] is neither named nor pointed to, it is not permissible unless they both agree on its specification in the meeting and it is delivered to him before they separate, or if the price is accelerated and the pledge is invalidated. And it was restricted to the presence of the guarantor because if he were absent, or present but did not accept, it would not be permissible. End of quote, summarized.	If the mortgage is not known and there is no indication towards it, it is not permissible. Yes, if both parties specify the mortgage within the assembly itself and it is also handed over, then it will become permissible; or else, by invalidating the mortgage, pay the price on the spot. And the restriction of the guarantor being present was mentioned because if he is absent or present but does not accept the guarantee, then it will not be permissible. End of summary from the words of al-Tahtawi. (t)

Then what doubt or discussion can there be in the corruption of this lease? Moreover, what is conditioned in this discussed contract—what kind of annulment or breach is it? Due to various reasons of making it conditional on a corrupt condition, there is

absolutely no way to consider the lease itself valid. A lease definitely becomes corrupt due to corrupt conditions, as we have just heard clear texts. Take the specific case of annulment (faskh): in 'Wajiz al-Imam al-Kardari' under the first type, second section, 'Book of Leases' (Kitab al-Ijarat), it is quoted from 'al-Muhit':

Arabic	Urdu
I have leased this house of mine and these lands of mine to you.	I have given you this house or this land on rent for this...

Footnotes: 1. Hashiyah al-Tahtawi ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu, Chapter of Invalid Sales, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/77; Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Chapter of Invalid Sales, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/122.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...हमें आदेश देखने का रास्ता बताते हैं; इसीलिए पिछले फ़तवे में 'दुर्र-ए-मुख़्तार' का उक्त उद्धरण नक़ल किया गया था कि जिन चीज़ों का बिक्री को बिगाड़ने वाला (मफ़्सिद-ए-बै) होना 'किताब अल-बुयू' (बिक्री की किताब) में उल्लेख किया गया है, वे सब पट्टे (इजारा) को भी बिगाड़ने वाली हैं। इसे ध्यान में रखते हुए देखिए कि इस इजारा अनुबंध में एक अज्ञात गारंटी की शर्त रखी गई, एक अनिश्चित अमानत की शर्त लगाई गई, अनुबंध सभा में पक्षों के अलग होने से पहले किसी भी ज़मानतदार (कफ़ील) की ओर से स्वीकृति नहीं हुई, न ही गिरवी (रहन) का निर्धारण हुआ और न ही गिरवी को रद्द करके किराए का अग्रिम भुगतान किया गया। अब केवल इतना देखना शेष है कि ऐसी शर्तें बिक्री को बिगाड़ने वाली हैं या नहीं। यदि हैं, तो ये कई पूर्वोक्त उद्धरण साक्षी देंगे कि ये शर्तें इजारा के बिगड़ने का कारण बनेंगी। लेकिन हम देखते हैं कि ये मामले निश्चित रूप से बिक्री को बिगाड़ने वाले हैं; इसलिए, इमामों के स्पष्टीकरण के अनुसार, वे निश्चित रूप से इजारा को भी बिगाड़ने वाले हैं। 'शरह मजमा इब्न फ़िरिश्ता', 'शरह अल-तनवीर अल-अलाई' और 'बहर अल-रायिक' के उद्धरण पिछले फ़तवों में गुज़र चुके हैं। और 'रद्द अल-मुह्तार' तथा 'दुर्र अल-मुख़्तार' पर 'अल्लामा सैय्यद अहमद मिस्री' के हाशिये में, भाष्यकार के इस कथन के तहत "ज्ञात गिरवी और उपस्थित ज़मानतदार की शर्त पर बिक्री वैध है" (ज्ञात बंधक और उपस्थित गारंटर की शर्त पर बिक्री वैध है। - त) कहा गया है:

अरबी पाठ

यदि वह [गिरवी] न तो नामित है और न ही उसकी ओर इशारा किया गया है, तो यह तब तक अनुमेय नहीं है जब तक कि वे दोनों बैठक में इसके विनिर्देश पर सहमत न हो जाएं और उनके अलग होने से पहले उसे सौंप न दिया जाए, या यदि कीमत जल्दी दे दी जाए और गिरवी अमान्य हो जाए। और इसे ज़मानतदार की उपस्थिति तक सीमित किया गया था क्योंकि यदि वह अनुपस्थित हो, या उपस्थित हो लेकिन स्वीकार न करे, तो यह अनुमेय नहीं होगा। उद्धरण समाप्त, संक्षिप्त।

उर्दू अनुवाद

अगर गिरवी ज्ञात न हो और उसकी तरफ इशारा भी न हो तो जायज़ नहीं है। हाँ, अगर दोनों पक्ष सभा में ही गिरवी का निर्धारण कर लें और वह सौंप भी दिया गया हो तो जायज़ हो जाएगा; या फिर गिरवी को बातिल करके क़ीमत मौक़े पर अदा कर दे। और कफ़ील के हाज़िर होने की क़ैद ज़िक्र की इसलिए कि अगर वह ग़ायब हो या हाज़िर हो कफ़ालत को क़बूल न करे तो जायज़ न होगा। तहातावी के शब्द संक्षेप में। (त)

फिर इस इजारा की ख़राबी में क्या संदेह और चर्चा हो सकती है? इसके अलावा, इस चर्चित अनुबंध में जो कुछ शर्त रखी गई है—वह किस तरह का रद्दीकरण या उल्लंघन है? भ्रष्ट शर्त पर आधारित होने के विभिन्न कारणों से, स्वयं इजारा को वैध ठहराने का कोई रास्ता नहीं है। इजारा निश्चित रूप से भ्रष्ट शर्तों से भ्रष्ट हो जाता है, जैसा कि हमने अभी स्पष्ट ग्रंथ सुने हैं। रद्दीकरण (फ़स्ख़) का विशेष मामला लें: 'वजीज़ अल-इमाम अल-करदरी' में पहली श्रेणी, दूसरे भाग, 'किताब अल-इज़ारात' के तहत 'अल-मुहीत' से है:

अरबी	**उर्दू**
मैंने अपना यह घर और अपनी ये ज़मीनें तुम्हें किराए पर दी हैं।	मैंने तुझे यह मकान या यह ज़मीन उजरत (किराए) पर इसलिए दी

पादलेख (Footnotes): 1. हाशिया अल-तहातावी अला अल-दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-बुयू, अध्याय: अमान्य बिक्री, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 3/77; रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, अध्याय: अमान्य बिक्री, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/122.

احکام دیکھنے کی ہمیں راہ بتاتے ہیں، اسی لئے فتوائے سابقہ میں عبارت مذکورہ در مختار نقل کردی تھی کہ جن چیزوں کا مفسد بیع ہونا کتاب البیوع میں مذکور ہوا وہ سب مفسد اجارہ بھی ہیں، اسے پیش نظر رکھ کر یہ دیکھئے کہ اس عقد اجارہ میں ضمانت مجہول مشروط ہوئی امانت نامعینہ کی شرط کی گئی مجلس عقد میں پیش از تفرق عاقدین نہ کسی کفیل کی طرف سے قبول واقع ہوا، نہ رہن کی تعین یا بہ بطال رہن اجرت کی تعجیل کی گئی، اب صرف اتنا دیکھنا رہا کہ ایسی شرطیں مفسد بیع ہیں یا نہیں، اگر ہیں تو یہی عبارات کثیرہ مذکورہ یک زبان شہادت عادلہ دیں گی کہ یہ شرطیں فساد اجارہ کا ذمہ لیں گی، مگر ہم دیکھتے ہیں کہ ضرور یہ امور مفسد بیع ہیں، تو حسب تصریحات ائمہ قطعاً مفسد اجارہ بھی ہیں، شرح مجمع ابن فرشتہ وشرح التنویر علائی و بحرالرائق کی عبارات فتوائے سابقہ میں گزریں۔ اور ردالمختار وحاشیہ علامہ سید احمد مصری علی الدرالمختار میں زیر قول شارح "یصح البیع بشرط رھن معلوم و کفیل حاضر" (معلوم رہن کی شرط پر اور کفیل حاضر ہونے کی شرط پر بیع جائز ہے۔ ت) فرمایا:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فلو لم یکن مسمی ولا مشار الیه لم یجز الا اذا تراضیا علی تعیینه في المجلس و دفع الیه قبل ان یتفرقا او ان یعجل الثمن ویبطل الرھن وقید بحضره الکفیل لانه لو کان غائباً او	اگر نہ رہن معلوم اور اس کی طرف اشارہ بھی نہ ہو تو جائز نہیں ۔ ہاں اگر دونوں فریق مجلس میں ہی رہن کے تعین ہو جائیں اور وہ سپرد بھی کردیا گیا ہو تو جائز ہو جائے گا، یا پھر رہن کو باطل کرکے ثمن موقع پر ادا کردے اور کفیل کے حاضر ہونے کی قید ذکر کی اس لئے کہ اگر وہ غائب ہو یا

عربی عبارت	اردو ترجمہ
حاضراً لم یقبل لم یجز اہ بلفظ 1 ملخصاً۔	حاضر ہو کفالت کو قبول نہ کرے تو جائز نہ ہوگا۔ اھ طحطاوی کے الفاظ ملخصاً۔ (ت)

پھر اس اجارہ کے فساد میں کیا شبہ و کلام ہوسکتا ہے معہذا جو کچھ اس عقد مسحوث عنہ میں شرط کیا گیا خود اسے فسخ اور فتح بھی کیسا بوجوہ تعلیق بالشرط فاسد مان کر نفس اجارہ کو صحیح ٹھہرانے کی طرف اصلاً کوئی سبیل نہیں، اجارہ قطعاً شروط فاسدہ سے فاسد ہوجاتا ہے جس پر ابھی نصوص واضحہ سن چکے، خاص شرط فتح کا جزئیہ لیجئے ، وجیز امام کردری تفریحات نوع اول فصل ثانی کتاب الاجارات میں محیط سے ہے:

عربی	اردو
أجرتك داری هذه واراضي هذه میں نے تجھے یہ مکان یا یہ زمین اجرت پر اس لئے دی	

حواشی: 1 حاشیہ الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد دارالمعرفہ بیروت ۳/ ۷۷، ردالمحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۲۲

[Arabic:] On the condition that you can annul the contract whenever you want, then the lease is invalid (fasid). [Footnote 1]

[Urdu translation:] That whenever you wish to cancel, the lease will be void. (T)

In short, the invalidity of this lease is so clear and obvious that no student of jurisprudence can hesitate. Therefore, Khalid necessarily has the right to annulment. The need for mutual consent of the parties is in a valid, binding contract; what is the necessity in invalid contracts? Not only does Khalid have the option, but it is also obligatory for him and every lessee to annul it. If they do not do so, it is mandatory for the ruler [to intervene]; if he also refrains, all are sinners and wrongdoers. It is stated in Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah:

[Arabic:] He was asked about a case where Zaid owns two-thirds of a known garden and the other third belongs to 'Amr. Zaid leased his two-thirds to Bakr. Does the lessee have the right to claim its invalidity? The answer is yes. Lease and sale are siblings because lease is the transfer of ownership of benefits and sale is the transfer of ownership of the essence of the thing. It is stated in Durr al-Mukhtar in the chapter on invalid sales: It is obligatory for each of them, i.e., the seller and the buyer, to annul it to eliminate the invalidity, because it is a sin that must be removed. - Bahr. And if one of them insists on maintaining it and the

[Urdu translation:] A question was asked to him that if two-thirds of a garden belongs to Zaid and one-third is owned by Amr, and Zaid leased his two-thirds to Bakr, then does the lessee have the right to claim the invalidity of the lease? The answer is yes, because sale and lease are similar since in lease one becomes the owner of benefits and in sale one becomes the owner of the physical thing. And in Durr al-Mukhtar, in the chapter on invalid sales, it is stated that it is obligatory for both the seller and the buyer to annul it so that the corruption (fasad) can end, because it is a sin which is necessary to terminate. - Bahr. And if

[Arabic:] On the condition that you can annul the contract whenever you want, then the lease is invalid (fasid). [Footnote 1]

[Urdu translation:] That whenever you wish to cancel, the lease will be void. (T)

judge becomes aware of it, he has the right to annul it forcibly against both of them as a right of Sharia. - Bazzaziyah, summarized. [Footnote 2]

either of them insists on keeping it established and the judge finds out, he should forcibly annul it so that the Sharia right is established. - Bazzaziyah, summarized. (T)

Specifically regarding this obligation to annul the lease due to invalidity (fasad), numerous textual excerpts from scholars are before this humble servant (the author), some of which were cited in previous fatwas, and the excerpt from Khayriyya has just passed, but here intentionally...

1. Fatawa Bazzaziyah on the margin of Fatawa Hindiyyah, Book of Leases, Chapter Two, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 5/21.
2. Al-Uqud ad-Durriyyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Book of Leases, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/131-13.

[अरबी:] इस शर्त पर कि आप जब चाहें अनुबंध रद्द कर सकते हैं, तो पट्टा अमान्य (फ़ासिद) है। [पाद टिप्पणी १]

[उर्दू अनुवाद:] कि आप जब चाहें निरस्त कर दें, तो इजारा (पट्टा) फासिद होगा। (त)

संक्षेप में, इस पट्टे की अमान्यता इतनी स्पष्ट और प्रत्यक्ष है कि न्यायशास्त्र का कोई भी सेवक इसमें हिचकिचा नहीं सकता। इसलिए, खालिद को अनिवार्य रूप से रद्दीकरण का अधिकार प्राप्त है। पक्षों की आपसी सहमति की आवश्यकता एक वैध, बाध्यकारी अनुबंध में होती है; अमान्य अनुबंधों में क्या आवश्यकता है? न केवल खालिद के पास विकल्प है, बल्कि उसके और प्रत्येक पट्टेदार के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है। यदि वे ऐसा नहीं करते हैं, तो शासक के लिए [हस्तक्षेप करना] अनिवार्य है; यदि वह भी इससे बचता है, तो सभी पापी और अपराधी हैं। तन्कीह अल-फ़तावा अल-हामिदिय्या में कहा गया है:

[अरबी:] उनसे एक मामले के बारे में पूछा गया जहाँ ज़ैद एक ज्ञात बगीचे के दो-तिहाई हिस्से का मालिक है और दूसरा तिहाई हिस्सा अम्र का है। ज़ैद ने अपना दो-तिहाई हिस्सा बक्र को पट्टे पर दे दिया। क्या पट्टेदार को इसकी अमान्यता का दावा करने का अधिकार है? उत्तर है हाँ। पट्टा और बिक्री भाई-भाई हैं क्योंकि पट्टा लाभों के स्वामित्व का हस्तांतरण है और बिक्री वस्तु के सार के स्वामित्व का हस्तांतरण है। दुर्र अल-मुख्तार में अमान्य बिक्री के अध्याय में कहा गया है: उनमें से प्रत्येक, यानी

[उर्दू अनुवाद:] उनसे सवाल हुआ कि एक बाग का दो तिहाई हिस्सा ज़ैद का हो और एक तिहाई हिस्सा का मालिक अम्र हो तो ज़ैद ने अपना दो तिहाई बक्र को इजारे (पट्टे) पर दे दिया तो क्या मुस्ताजिर (पट्टेदार) को हक़ है कि इजारे के फ़साद का दावा करे? जवाब हाँ, क्योंकि बैअ (बिक्री) और इजारा हम-मिस्ल हैं क्योंकि इजारे में मनाफे(लाभ) का मालिक और बैअ में ऐन शय (वस्तु) का मालिक बनाना होता है और दुर्र ए मुख्तार में बैअ ए फ़ासिद के बाब

[अरबी:] इस शर्त पर कि आप जब चाहें अनुबंध रद्द कर सकते हैं, तो पट्टा अमान्य (फ़ासिद) है। [पाद टिप्पणी १]

विक्रेता और खरीदार, के लिए अमान्यता को खत्म करने के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है, क्योंकि यह एक पाप है जिसे हटाना आवश्यक है। - बहर। और यदि उनमें से कोई एक इसे बनाए रखने पर अड़ा रहता है और न्यायाधीश को इसका पता चलता है, तो उसे शरिया के अधिकार के रूप में उन दोनों के खिलाफ जबरन इसे रद्द करने का अधिकार है। - बज़्ज़िय्या, सारांश। [पाद टिप्पणी २]

[उर्दू अनुवाद:] कि आप जब चाहें निरस्त कर दें, तो इजारा (पट्टा) फासिद होगा। (त)

(अध्याय) में फ़रमाया कि बाएअ (विक्रेता) और मुश्तरी (खरीदार) दोनों पर फ़स्ख़ (रद्द) करना वाजिब है ताकि फ़साद ख़त्म हो सके क्योंकि वह गुनाह है जिसको ख़त्म करना ज़रूरी होता है। - बहर। और अगर दोनों में से कोई एक इसको क़ायम रखने पर मिस्र (अड़ा) हो और क़ाज़ी को मालूम हो जाए तो वह जब्रन फ़स्ख़ कर दे ताकि शरई हक़ क़ायम हो। बज़्ज़िय्या इह्तिसार (त)

विशेष रूप से भ्रष्टाचार (फ़साद) के कारण पट्टे को रद्द करने के इस दायित्व के संबंध में, विद्वानों के कई पाठ अंश इस विनम्र सेवक (लेखक) के सामने मौजूद हैं, जिनमें से कुछ पिछले फतवों में उद्धृत किए गए थे, और खैरिया का उद्धरण अभी गुजरा है, लेकिन यहाँ जानबूझकर...

1. फ़तावा बज़्ज़िय्या, फ़तावा हिंदिया के हाशिये पर, इजारा की किताब, अध्याय दो, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/21।
2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्या फ़ी तन्क़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिय्या, इजारा की किताब, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/131-13।

علی انک تفسخ العقد متی اردت فالا جارۃ فاسدۃ ۱۔

کہ تو جب چاہے فسخ کردے تو اجارہ فاسد ہوگا۔ (ت)

بالجملہ اس اجارے کا فاسد ہونا ایسا جلی وواضح ہے جس میں کسی خادم فقہ کو توقف نہیں ہوسکتا تو خالد کو ضرور اختیار فسخ حاصل ہے، رضامندی فریقین کی حاجت عقد صحیح لازم میں ہوتی ہے عقود فاسدہ میں کیا ضرورت، خالد کو اختیار ہونا کیسا اس پر اور نیز ہر مستاجر پر فسخ کرنا واجب ہے وہ نہ کریں حاکم پر لازم وہ بھی باز رہے تو سب گنہگار و آثم، تنقیح الفتاوٰی حامدیہ میں ہے:

سئل فیما اذا کان لزید ثلاث جنینۃ معلومۃ وثلثھا الاخر ملك عمر و فاجر زید ثلثیۃ من بکر فھل یملك المستأجر الدعوی بفسادھا الجواب نعم الاجارۃ والبیع اخوان لان الاجارۃ تملیك المنافع و البیع تملیك

ان سے سوال ہوا کہ ایک باغ کا دو تہائی حصہ زید کا ہو اور ایک تہائی حصہ کا مالک عمرو ہو تو زید نے اپنا دو تہائی بکر کو اجارہ پر دے دیا تو کیا مستاجر کو حق ہے کہ اجارہ کے فساد کا دعوی کرے، الجواب ہاں، کیونکہ بیع اور اجارہ ہم مثل ہیں کیونکہ اجارہ میں منافع کا مالک

علی انک تفسخ العقد متی اردت فالا جارۃ فاسدۃ ۱۔

کہ تو جب چاہے فسخ کردے تو اجارہ فاسد ہوگا۔ (ت)

الاعیان وقد قال في الدرالمختار في باب البیع الفاسد یجب علی کل واحد منهما ای من البائع والمشتری فسخه اعداماً للفساد،لانه معصیة فیجب رفعها۔ بحر۔ واذ اصر احدهما علی امساکه و علم به القاضی فله فسخه جبر اعلیهما حقاً للشرع بزازیۃ اھ باختصار۔

اور بیع میں عین شئ کا مالک بنانا ہوتا ہے اور در مختار میں بیع فاسد کے باب میں فرمایا کہ بائع اور مشتری دونوں پر فسخ کرنا واجب ہے تاکہ فساد ختم ہوسکے، کیونکہ وہ گناہ ہے جس کو ختم کرنا ضروری ہوتا ہے۔ بحر۔ اور اگر دونوں میں سے کوئی ایک اس کو قائم رکھنے پر مصر ہو اور قاضی کو معلوم ہو جائے تو وہ جبراً فسخ کردے تاکہ شرعی حق قائم ہو۔ بزازیہ اھ اختصار(ت)

خاص اس وجوب فسخ اجار ہ پر بوجہ فساد کے جزئیہ میں عبارات کثیرہ علماء فقیر کے پیش نظر موجود ہیں جن سے بعض فتوائے سابقہ میں منقول ہوئیں، اور عبارت خیر یہ ابھی گزری مگر یہاں بالقصد

1. فتاوٰی بزازیہ علی ہامش فتاوٰی ہندیہ کتاب الاجارات الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۲۱

2. العقود الدریۃ فی تنقیح الفتاوی الحامدیہ کتاب الاجارات ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۱۳۱۔۱۳

Fatawa Razawiyya, Volume 19

This passage was written in which Allama Hamid Afandi, the Mufti of Damascus, Syria, gave a ruling on 'Ijara' (contract of hire/service) and mentioned a narration related to sale. Allama Munqah Afandi Zain-ul-Abideen recorded it so that it may be clear what the conduct of the noble scholars has been in such matters. And with Allah is the guidance, and Allah, Glorified and Exalted is He, knows best and His knowledge is most complete and perfect.

Issue 162: From Bankipore, District Patna, Mohalla Bagh Gul Begum, sent by Maulana Hakim Muhammad Yusuf Hasan Sahib, 21 Sha'ban 1316 AH.

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: For example, Zaid is a physician who agreed with Bakr that "I will treat you for free now; if you recover within a fixed period and the illness disappears, I will take one hundred rupees from you as a fee or a reward, otherwise you will owe no fee." Is this transaction valid or not? Some say this transaction is not valid at all, and some say it is a form of gambling because a person's recovery is beyond one's control. Whatever the ruling is according to the noble Sharia, please state it in detail and you will be rewarded.

The Answer: The statement "there will be no fee for now" carries three possibilities: 1. It is a denial of the 'Ijara' (contract) itself; meaning there is no contract of hire at the moment and Zaid is treating him of his own accord. 2. A contract of hire exists now, but it is currently without a fee. 3. The contract of hire is for a fixed fee, but it is not necessary to pay the fee immediately. Similarly, his statement "as a fee or a reward" also contains a...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

यह इबारत लिखी गई जिसमें अल्लामा हामिद आफ़ंदी मुफ़्ती-ए-दमिश्क (शाम) ने 'इजारा' (किराया/मज़दूरी) पर हुक्म फ़रमाया और बैअ (बिक्री) से संबंधित रिवायत का ज़िक्र किया, और अल्लामा मुनक़्क़ह आफ़ंदी ज़ैनुल आबिदीन ने इसे मुक़र्रर रखा ताकि रौशन हो जाए कि ऐसी जगह उलमा-ए-किराम का तरीका क्या रहा है। मदद अल्लाह की तरफ से है और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे मुकम्मल और मज़बूत है।

मसला 162: बांकीपुर, जिला पटना, मोहल्ला बाग गुल बेगम से, भेजा गया मौलवी हकीम मोहम्मद यूसुफ हसन साहब द्वारा, 21 शाबान 1316 हिजरी।

सवाल: उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि मिसाल के तौर पर ज़ैद एक तबीब (डॉक्टर) है जिसने बक्र के साथ तय किया कि "फिलहाल तेरा इलाज मुफ़्त करता हूँ, अगर तू तय शुदा मुद्दत में ठीक हो जाए और बीमारी खत्म हो जाए तो तुझसे सौ रुपये बतौर मज़दूरी (उजरत) लूँगा या बतौर इनाम लूँगा, वरना तेरे ज़िम्मे कोई उजरत नहीं होगी।" क्या यह मामला सही है या नहीं? कुछ हज़रात कहते हैं कि यह मामला बिल्कुल दुरुस्त नहीं है और कुछ लोग कहते हैं कि यह जुआ है क्योंकि किसी का ठीक होना इंसान के बस में नहीं है। शरीअत-ए-मुतहरा के मुताबिक जो भी हुक्म हो, तफ़सील से बयान फ़रमाएँ ताकि आपको सवाब मिले।

जवाब: यह कहना कि "फिलहाल कोई उजरत नहीं होगी" इसमें तीन संभावनाएं(एहतिमाल) हैं: 1. एक यह कि फिलहाल 'इजारा' (अनुबंध) की नफी है, यानी इस वक़्त इजारा का कोई अनुबंध नहीं है और ज़ैद अपनी मर्ज़ी से खुद इलाज कर रहा है। 2. दूसरा यह कि फिलहाल इजारा का अनुबंध तो है लेकिन फिलहाल कोई उजरत नहीं है। 3. तीसरा यह कि इजारा का अनुबंध मुक़र्रर उजरत पर है, लेकिन उजरत फिलहाल देनी लाज़िम नहीं है। इसी तरह उसका यह कहना कि "बतौर उजरत या इनाम" इसमें भी एक...

पृष्ठ 468/692

یہ عبارت لکھی جس میں علامہ حامد آفندی مفتی دمشق الشام نے حکم اجارے پر فرمایا اور روایت متعلق بیع ذکر کی، اور علامہ منقح آفندی زین العابدین نے مقرر رکھی تاکہ روشن ہو کہ ایسی جگہ علمائے کرام کا داب کیا رہا ہے۔ وباللہ التوفیق واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۱۶۲: از بانکی پور ضلع پٹنہ محلہ باغ گل بیگم مرسلہ مولوی حکیم محمد یوسف حسن صاحب ۲۱ شعبان ۱۳۱۶ھ

چہ می فرمایند علمائے دین اندریں مسئلہ کہ زید مثلاً حرفہ طبابت می کند باشخصے مثلاً بکر چنیں قرار یافت کہ زید مداوات بکرے کند "حالا بلااجرت" اگر بکر صحت یافت در مدت معینہ و مرض زائل شد صد روپیہ ازو زید خواھد گرفت اجرۃ یا انعاماً و گرنہ ہیچ اجرت بروے عائد نخواھد شد، ایا ایں معاملہ صحیح ست یانہ، بعضے ایں جامی گویند کہ ایں معاملہ اصلاً صحیح نیست و بعضے می گویند کہ ایں از قبیل قمار بازی ست، چہ صحت شخصے غیر اختیاری ست، از روئے شرع شریف ہر چہ حکم باشد فرمودہ شدہ تفصیلاً بینوا توجروا۔

علمائے دین کیا فرماتے ہیں اس مسئلہ میں کہ مثلاً زید طبیب ہے جس نے بکر سے طے کیا کہ فی الحال تیرا علاج مفت کرتا ہوں اگر تو مقررہ مدت میں صحت یاب ہوجائے اور مرض ختم ہوجائے تو تجھ سے سو روپیہ بطور اجرت لوں یا بطور انعام حاصل کروں گا ورنہ کوئی اجرت تیرے ذمہ نہ ہوگی، کیا یہ معاملہ صحیح ہے یا نہیں جبکہ بعض حضرات کہتے ہیں کہ یہ معاملہ ہر گز درست نہیں اور بعض لوگ کہتے ہیں کہ یہ جوا اور قمار ہے کیونکہ صحت شریعت کے مطابق جو حکم ہو ارشاد فرمایا جائے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: قول قائل "حالات اجرت" سہ معنی را محتمل ست، یکے نفی اجارہ یعنی حالاً پیچ عقد اجارہ نیست زید ہمچناں بطور خود داری اجارہ کند، دوم نفی اجرت یعنی حالاً عقد اجارہ بلا اجرت ست، سوم نفی حلول اجرت مقررہ فی الحال دادنی نیست، ہمچناں در قول او "اجرۃ یا انعاماً" یحتمل کہ تردید از جانب سائل باشد،

یہ کہنا کہ فی الحال کوئی اجرت نہ ہوگی اس میں تین احتمال ہیں ایک یہ کہ فی الحال اجارہ کی نفی ہے اس وقت عقد اجارہ نہیں ہے اور زید اپنے طور پر خود علاج کرے گا، دوم یہ کہ فی الحال عقد اجارہ ہے مگر اجرت فی الحال نہیں ہے، سوم یہ کہ عقد اجارہ اجرت مقررہ ہے مگر اجرت فی الحال دینی لازم نہیں ہے یونہی یہ کہنا کہ بطور اجرت یا انعام اس میں بھی ایک

Fatawa Razawiya, Volume 19

(Persian Text Section): That is, the transacting parties said 'wages' or 'as a reward', or it was in their speech that you would take wages or a reward; this also became three forms. Likewise, his statement 'and otherwise no wages will be due from him' might be based on the negation of the contract (ijara), meaning there was no contract for wages to be mandatory, and it could be based on the negation of the condition specified in the contract. In short, this speech has many aspects. On the assumption that Zaid and Bakr restricted themselves to the word 'wage', the contract itself is specified, and the negation, if it exists, is of the specific wage, not an absolute negation, because the condition (illness) is visibly established. Otherwise, both its affirmation and negation remain possible, because although rewards are called gifts or donations, in such a situation, they are also applied to exchange and compensation. If the word 'reward' alone or 'returned' is used after a contract, it carries the restriction of 'presently' in the former and the condition of 'otherwise' in the latter, truly referring to the fulfillment of the contract. The regulatory word in this situation is that if Zaid and Bakr intended a contract of lease (ijara) from this speech and made the payment of wages conditional upon the mentioned condition, it falls under the establishment of compensation and exchange for work, even if the reward...

(Urdu Translation Section): That is, it is possible that the sender of the year [likely 'sender of the question'] believes both individuals spoke about wages or said reward, which is not definitively known to him. The second possibility is that both parties said in their conversation that he would take it as wages or as a reward. Then, Zaid the physician's statement that 'he will take' has three scenarios. Similarly, Zaid's statement that 'otherwise no wage will be due from Bakr' means it wouldn't be as a contract (ijara), i.e., if there is no ijara, then what would the wage be? And it is possible that the condition of fixed wages in the contract has been negated. In short, this matter has many facets. On the assumption that Zaid and Bakr contented themselves only with the mention of ijara, then a form of ijara has been established, and (otherwise there will be no wage) would be a general negation of wages, not a complete negation, because the condition (illness) is clearly established. Otherwise, in a complete negation, both possibilities of affirmation and negation would remain as before, because although a reward is a gift and a donation, in such a situation, compensation and exchange are also intended. If the word 'reward' seemingly indicates the absence of a contract, then first the restriction of 'at present' and then

the condition of 'otherwise' is a case for the realization of the contract. And the rule here is that if Zaid and Bakr...

Note: I think it is "Agarcha" (Even though) 12.

Page 469 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

(फ़ारसी पाठ अनुभाग): यानी लेनदेन करने वालों ने 'उजरत' (मजदूरी) या 'इनाम' के तौर पर कहा, या उनकी बातचीत में यह था कि आप उजरत या इनाम लेंगे; इसके भी तीन रूप हुए। इसी तरह, उनका यह कथन 'और अन्यथा उन पर कोई उजरत देय नहीं होगी' अनुबंध (इजारा) के निषेध पर आधारित हो सकता है, जिसका अर्थ है कि उजरत अनिवार्य होने के लिए कोई अनुबंध ही नहीं था, और यह अनुबंध में निर्दिष्ट शर्त के अभाव पर भी आधारित हो सकता है। संक्षेप में, इस कथन के कई पहलू हैं। इस धारणा पर कि ज़ैद और बक्र ने खुद को 'उजरत' शब्द तक सीमित रखा, अनुबंध स्वयं निर्दिष्ट है, और निषेध, यदि है, तो विशिष्ट उजरत का है, पूर्ण निषेध नहीं, क्योंकि शर्त (बीमारी) स्पष्ट रूप से स्थापित है। अन्यथा, इसका सकारात्मक और नकारात्मक दोनों होना संभव रहता है, क्योंकि भले ही इनाम को भेंट या दान कहा जाता है, ऐसी स्थिति में उन्हें विनिमय और मुआवजे के लिए भी लागू किया जाता है। यदि 'इनाम' शब्द अकेले या 'लौटाया गया' अनुबंध के बाद आता है, तो यह पूर्व में 'वर्तमान में' का प्रतिबंध और बाद में 'अन्यथा' की शर्त रखता है, जो वास्तव में अनुबंध की पूर्ति को दर्शाता है। इस स्थिति में नियामक बात यह है कि यदि ज़ैद और बक्र ने इस बातचीत से पट्टे (इजारा) के अनुबंध का इरादा किया और उजरत के भुगतान को उक्त शर्त पर निर्भर किया, तो यह कार्य के लिए मुआवजे और विनिमय की स्थापना के अंतर्गत आता है, भले ही इनाम...

(उर्दू अनुवाद अनुभाग): अर्थात्, यह संभव है कि साल [संभवतः'सवाल'] भेजने वाले का विचार हो कि दोनों व्यक्तियों ने उजरत की बात की है या इनाम कहा है, जो उसे निश्चित रूप से ज्ञात नहीं है। दूसरी संभावना यह है कि दोनों पक्षों ने अपनी बातचीत में कहा कि वह इसे उजरत के तौर पर या इनाम के तौर पर लेगा। फिर हकीम ज़ैद का यह कहना कि 'वह लेगा', इसमें तीन स्थितियाँ हैं। इसी तरह, ज़ैद का यह कहना कि 'अन्यथा बक्र के जिम्मे कोई उजरत नहीं होगी' का अर्थ है कि यह अनुबंध (इजारा) के तौर पर नहीं होगा, यानी यदि इजारा ही नहीं है, तो उजरत क्या होगी? और यह संभव है कि अनुबंध में तय उजरत की शर्त का निषेध किया गया हो। संक्षेप में, इस बात के कई पहलू हैं। इस धारणा पर कि ज़ैद और बक्र ने केवल इजारा के उल्लेख पर ही संतोष किया, तो इजारा की एक स्थिति बन गई है, और (अन्यथा कोई उजरत नहीं होगी) उजरत का एक सामान्य निषेध होगा, पूर्ण निषेध नहीं, क्योंकि शर्त (बीमारी) स्पष्ट रूप से स्थापित है। अन्यथा, पूर्ण निषेध में, सकारात्मक और नकारात्मक दोनों संभावनाएं पहले की तरह बनी रहेंगी, क्योंकि हालांकि इनाम एक भेंट और दान है, ऐसी स्थिति में मुआवजा और विनिमय भी अभिप्रेत होता है। यदि 'इनाम' शब्द स्पष्ट रूप से अनुबंध

की अनुपस्थिति को दर्शाता है, तो पहले 'वर्तमान में' का प्रतिबंध और बाद में 'अन्यथा' की शर्त अनुबंध की प्राप्ति का एक मामला है। और यहाँ नियम यह है कि यदि ज़ैद और बक्र ने...

नोट: मुझे लगता है कि यह "अगरचा" (भले ही) १२ है।

पृष्ठ ४६९/६९२

فتاویٰ رضویہ، جلد ۱۹

(فارسی متن): یعنی معامل کنندگان اجرۃ گفتند یا انعاما، یا ہم در کلام ایشاں باشد کہ گفتند اجرۃ یا انعاما خواہید گرفت، این نیز سہ صورت شد وکذلک قولش "و گرنہ ہیچ اجرت بر وے عائد نخواھد شد" می شاید کہ بر بنائے نفی اجارہ باشد یعنی اجارہ خود نبود کہ اجرت لازم آمدے، و می تواند بر بنائے انتفائے شرط مقرر فی الاجارہ بود، بالجملہ این سخن پہلو ہائے بسیار دارد. بر تقدیریکہ زید و بکر اقتصار بر لفظ اجرۃ کردہ باشند اجارہ خود معین است والنفی ان کان کان نفی المطلقۃ لا النفی المطلق لتحقق المشروط عیانا، ورنہ اثبات و نفیش ہر دو بدستور محتمل، زیرا کہ انعام اگر چند صلہ ہا تبرع گویند در ہمچو مقام بدل و معاوضہ ہم اطلاقش کنند، و لفظ انعام تنہا یا مردودا اگر رود بعد اجارہ دارد قید حالا در سابق شرط "ورنہ" در لاحق رو بتحقیق اوست، و سخن ضابطہ دریں مقام آنست کہ اگر زید و بکر ازیں کلام عقد اجارہ خواستہ اند و دادن اجرت مشروط بشرط مذکورہ داشتہ، و از ہمیں قبیل ست تقرر معاوضہ و بدل بر عمل، اگرچہ اجر تش

(اردو متن): یعنی معامل کنندگان اجرۃ گفتند یا انعاما، یا ہم در کلام ایشاں احتمال یہ ہے کہ سال بھیجنے والے کا خیال ہے دونوں حضرات نے اجرت کی بات کی ہے یا انعام کہا ہے جو اسے متعین طور پر معلوم نہیں ہے دوسرا احتمال یہ ہے کہ دونوں فریقوں نے اپنی گفتگو میں کہا ہے اجرت کے طور پر یا انعام کے طور پر لے گا، پھر زید طبیب کا یہ کہنا کہ " لے گا " اس میں تین صورتیں ہیں اور یوں ہی زید کا کہنا کہ ورنہ کوئی اجرت بکر کے ذمہ نہ ہوگی کہ اجارہ کے طور پر نہ ہوگی یعنی اجارہ ہی نہیں تو اجرت کیا ہوگی اور ہوسکتا ہے اجارہ میں مقررہ اجرت کی شرط کی نفی کی ہو، غرضیکہ یہ بات بہت سے پہلو رکھتی ہے اس تقدیر پر کہ زید اور بکر نے صرف اجارہ کے ذکر پر اکتفا کیا ہو تو اجارہ کی صورت ہو گئی ہے اور (ورنہ کچھ اجرت نہ ہوگی) یہ

نفی مطلق اجرت کی ہوگی مکمل نفی نہ ہوگی، کیونکہ مشروط (مرض) واضح طور پر متحقق ہے، ورنہ مکمل نفی میں اثبات و نفی دونوں احتمال بدستور باقی ہوں گے کیونکہ انعام اگرچہ صلہ اور تبرع ہوتا ہے مگر ایسے مقام میں بدل اور معاوضہ بھی مراد ہوتا ہے اور انعام کا لفظ صورتاً اگر عدم اجارہ ہے تو پہلے "فی الحال" کی قید اور بعد میں "ورنہ" کی شرط اجارہ کے تحقق کی صورت ہے، اور ضابطہ کی بات یہاں یہ ہے کہ اگر زید و بکر نے یہ

عہ: اظنہ "اگرچہ" ۱۲۔

Fatawa Rizvia Volume 19

(Left Column - Persian Text excerpt) They should not say so and describe it as a reward (In'aam), for it is the underlying meaning that is considered in these contracts, as explicitly stated in Al-Hidayah and other texts. Consequently, there is no dispute regarding the invalidity and prohibition of such a contract, because this is a contingency based on risk, and a contract of hire (Ijarah) does not tolerate such conditionalities. Furthermore, achieving a specific level of health within a fixed duration is not within a physician's power. In such a scenario, the physician will be entitled to a fair market wage (Ujrat-e-Mithl), but it shall not exceed the specified amount, for example, one hundred rupees, even if such treatment for such an illness within that time is valued at one hundred rupees or more by the public. He should be given one hundred rupees and no more. And if, for instance, the fair market wage is only one rupee, then only one rupee should be given, and nothing else. However, if the intent of the conversation is to negate a formal contract (Ijarah) and it is merely a promise of a reward as a voluntary gift—for example, Zaid said: "For now, I will work for free without any contract; if recovery is not achieved within the known period, do not give anything as the work was not for wages, otherwise, give one hundred rupees as a gift by way of donation (tabarru)." Bakr replied: "I will do so."—then this is permissible and without any legal fault, because it is nothing more than a promise.

(Right Column - Urdu Translation/Explanation) The discourse is framed as a contract of hire (Ijarah), and the payment of wages was made conditional on the aforementioned term. Of this nature is the determination of compensation and replacement based on the outcome of a task, even if they do not explicitly call it 'wages' but name it 'reward' (In'aam). In such a case, there is no doubt about the invalidity (fasad) and prohibition (hurmat) of this contract, because in these contracts, the underlying meanings are what count, as documented in Al-Hidayah and elsewhere. The reason for the invalidity is that the wages are tied to an uncertain event (that may or may not occur), whereas an Ijarah contract does not accept such contingencies. Moreover, guaranteeing complete health within a specific timeframe is not within a doctor's control. Therefore, in such a situation, the doctor will be entitled to a fair market wage (Ujrat-e-Mithl). However, that fair market wage shall not exceed the fixed amount of one hundred rupees. This means if the treatment for such a disease over that period is valued at one hundred rupees or more in the community, then only one hundred rupees will be given. If it is typically done for one rupee, then only one rupee of fair market wage will be provided. And if the

conversation between Zaid and Bakr is based on the negation of a true Ijarah and the reward is merely a promise as a donation (tabarru)—for example, Zaid said: "Currently, I am providing free treatment, and there is no contract involved; if recovery is not achieved within the fixed time, then give nothing because this work is not for wages, otherwise, in case of recovery, grant one hundred rupees as a reward as a voluntary donation"—and Bakr accepted by saying "I will do so," then this is perfectly permissible because it is just a promise in which there is no [harm/legal issue].

Page 470 of 692

(बायां कॉलम - फारसी पाठ का उद्धरण) वे ऐसा न कहें और इसे इनाम (इनाम) के रूप में वर्णित करें, क्योंकि इन अनुबंधों में मूल अर्थ ही मान्य होता है, जैसा कि अल-हिदाया और अन्य ग्रंथों में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है। परिणामस्वरूप, ऐसे अनुबंध की अमान्यता और निषेध के बारे में कोई विवाद नहीं है, क्योंकि यह जोखिम पर आधारित एक अनिश्चितता है, और किराए के अनुबंध (इजारा) में ऐसी शर्तें स्वीकार्य नहीं हैं। इसके अलावा, एक निश्चित अवधि के भीतर विशिष्ट स्वास्थ्य प्राप्त करना चिकित्सक के वश में नहीं है। ऐसी स्थिति में, चिकित्सक उचित बाजार मजदूरी (उजरत-ए-मिथल) का हकदार होगा, लेकिन वह निर्दिष्ट राशि, उदाहरण के लिए सौ रुपये से अधिक नहीं होगी, भले ही जनता द्वारा उस समय में उस बीमारी के उपचार का मूल्य सौ रुपये या उससे अधिक आंका गया हो। उसे केवल सौ रुपये ही दिए जाने चाहिए और कुछ नहीं। और यदि, उदाहरण के लिए, उचित बाजार मजदूरी केवल एक रुपया है, तो केवल एक ही दिया जाना चाहिए, और कुछ नहीं। हालाँकि, यदि बातचीत का उद्देश्य एक औपचारिक अनुबंध (इजारा) को नकारना है और यह केवल स्वैच्छिक उपहार के रूप में इनाम का वादा है—उदाहरण के लिए, ज़ैद ने कहा: "अभी के लिए, मैं बिना किसी अनुबंध के मुफ्त में काम करूँगा; यदि ज्ञात अवधि के भीतर स्वास्थ्य लाभ नहीं होता है, तो कुछ भी न दें क्योंकि काम मजदूरी के लिए नहीं था, अन्यथा, दान (तबर्रु) के रूप में सौ रुपये इनाम के तौर पर दें।" बक्र ने उत्तर दिया: "मैं ऐसा ही करूँगा।"—तो यह जायज़ है और इसमें कोई कानूनी दोष नहीं है, क्योंकि यह एक वादे से बढ़कर कुछ नहीं है।

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या) बातचीत को इजारा (किराए के अनुबंध) के रूप में रखा गया है, और मजदूरी के भुगतान को उक्त शर्त के साथ जोड़ दिया गया है। इसी प्रकार, किसी कार्य के परिणाम के आधार पर मुआवजे और बदले का निर्धारण करना भी इसी श्रेणी में आता है, भले ही वे इसे स्पष्ट रूप से 'मजदूरी' न कहें बल्कि 'इनाम' कहें। ऐसे मामले में, इस अनुबंध की अमान्यता (फसाद) और निषेध (हुरमत) के बारे में कोई संदेह नहीं है, क्योंकि इन अनुबंधों में मूल अर्थों को ही माना जाता है, जैसा कि हिदाया आदि में दर्ज है। अमान्यता का कारण यह है कि मजदूरी को एक अनिश्चित घटना से जोड़ा गया है (जो हो भी सकती है और नहीं भी), जबकि इजारा अनुबंध ऐसी अनिश्चितताओं को स्वीकार नहीं करता है। इसके अलावा, एक विशिष्ट समय सीमा के भीतर पूर्ण स्वास्थ्य की गारंटी देना डॉक्टर के नियंत्रण में नहीं है। इसलिए, ऐसी स्थिति में, डॉक्टर उचित बाजार मजदूरी (उजरत-ए-मिथल) का हकदार होगा। हालांकि, वह बाजार मजदूरी निर्धारित सौ रुपये की

राशि से अधिक नहीं होगी। इसका अर्थ यह है कि यदि समाज में उस अवधि में ऐसी बीमारी के इलाज की कीमत सौ रुपये या उससे अधिक है, तो केवल सौ रुपये ही दिए जाएंगे। यदि यह आमतौर पर एक रुपये में किया जाता है, तो केवल एक रुपये की मजदूरी प्रदान की जाएगी। और यदि ज़ैद और बक्र के बीच की बातचीत एक वास्तविक इजारा के निषेध पर आधारित है और इनाम केवल दान (तबर्रु) के रूप में एक वादा है—उदाहरण के लिए, ज़ैद ने कहा: "वर्तमान में, मैं मुफ्त इलाज प्रदान कर रहा हूँ, और इसमें कोई अनुबंध शामिल नहीं है; यदि निश्चित समय के भीतर स्वास्थ्य लाभ नहीं होता है, तो कुछ भी न दें क्योंकि यह कार्य मजदूरी के लिए नहीं है, अन्यथा, स्वस्थ होने की स्थिति में, स्वैच्छिक दान के रूप में सौ रुपये इनाम के तौर पर दे देना"—और बक्र ने इसे यह कहते हुए स्वीकार कर लिया कि "मैं ऐसा करूँगा," तो यह पूरी तरह से जायज़ है क्योंकि यह सिर्फ एक वादा है जिसमें कोई [कानूनी समस्या नहीं है]।

पृष्ठ ६९२ में से ४७०

(بایاں کالم - فارسی متن) نگویند و بنام انعام تعبیر کنند فان المعنی ھو المعتبر فی ہذہ العقود کما نص علیہ فی الہدایۃ وغیرہا۔ آنگاہ در فساد و حرمت ایں عقد سخنے نیست، زیرا کہ ایں تعلیق بالخطر ست ، و عقد اجارہ بچوں تعلیقات را بر نتابد، و نیز صحت خاصہ وایں قدر مدت مقدور طبیب نیست، دریں صورت طیب مستحق اجرت مثل خواہد بود، اما بیش از قدر مقدور اعنی صد روپیہ نیابد اگر در بچوں مدت ہچو مرض را ایں چنیں مداوا پیش مردم بصد روپیہ ہایش ازاں مے ارزد، صد روپیہ دہندش و بس واگر مثلا یک روپیہ اجر مثل ست ہمیں یک دہند، و دگر ہیچ نہ، واگر مقصود سخن منفی اجارہ حقیقۃ ووعدہ مجردہ انعام محض بروجہ تبرع باشد مثلا زید گفت حالا ہمچناں مفت ورائگاں کارے کنم ہیچ اجارہ در میان نیست اگر بمدت معلومہ صحت دست نداد چیزے نہ دہند کہ کار باجرت خود نبودہ است، ورنہ بطور تبرع صد روپیہ انعام بخشند، بکر گفت، ہمچناں کنم ایں روا وبے غائلہ است، زیرا کہ وعدے بیش نیست

(دایاں کالم - اردو متن) کلام عقد اجارہ کے طور پر کیا ہے اور اجرت کی ادائیگی کو شرط مذکور سے مشروط کیا، اسی قبیل سے معاوضہ اور بدل کا تقرر عمل پر کرنا ہے اگرچہ اجرت نہ کہیں اور اس کا نام انعام رکھیں، تو ایسی صورت میں اس عقد کے فساد اور حرام ہونے میں کوئی شک نہیں ہے، کیونکہ ان عقود میں معانی کا اعتبار ہوتا ہے جیسا کہ اس پر ہدایتہ وغیرہا نص موجود ہے اور فساد کی وجہ اس میں یہ ہے کہ اجرت کو ہونے نہ ہونے والی چیز سے معلق کیا گیا ہے جبکہ عقد اجارہ ایسی تعلیق کو قبول نہیں کرتا، نیز مکمل صحت اور مدت کی مقدار طبیب کا مقدور نہیں ہے لہذا ایسی صورت میں طبیب مثلی اجرت کا مستحق ہوگا تاہم وہ مثلی اجرت مقررہ سوروپیہ سے زائد نہ ہوگی یعنی اگر ایسی مرض کا اتنی مدت میں ایسا علاج لوگوں کے ہاں سو

روپے یا اس سے زائد ہوتا ہو تو سو روپیہ ہی دیا جائے گا اور ایک روپیہ میں ہوتا ہے ہو تو صرف ایک ہی روپیہ مثلی اجرت دی جائے گی اور اگر زید و بکر کا کلام حقیقی اجارہ کی نفی پر مبنی ہے اور انعام کا صرف وعدہ بطور تبرع ہے مثلا زید نے کہا فی الحال مفت علاج کرتا ہوں اور کوئی اجارہ نہیں ہے اور مدت معینہ میں صحت یابی نہ ہو تو کچھ نہ دینا کیونکہ یہ کام اجرت پر نہیں ہے ورنہ صحت یابی کی صورت میں تبرع کے طور پر سو روپیہ انعام بخشیش کردینا، بکر نے جواب میں تسلیم کر لیا کہ ایسا کروں گا تو یہ بالکل جائز ہے کیونکہ یہ ایک وعدہ ہے جس میں کوئی

Volume 19 Fatawa Ridawiyya

(Arabic Text)

والوعده لاحجر فيه وماكان يخشى من جهة تعيين شيئ بازاء العمل على تقدير الصحة فقد زال بتصريح نفى الاجارة كون ذلك تبرع بلا عقد فان الصريح يفوق الدلالة كما لايخفى، وفي الهندية سئل شمس الائمة الاوزجندى عمن دفع الى طبيب جارية مريضة وقال له عالجها بمالك، فمايزداد من قيمتها بسبب الصحة فالزيادة لك ففعل الطبيب وبرئت الجارية فللطبيب على المالك اجر مثل المعالجة، وثمن الادوية والنفقة وليس له سوى ذلك شيئ كذا في المحيط، وفيها عن البزازية دفع جارية مريضة الى طبيب وقال عالجها فان برئت فمازاد من قيمتها بالصحة بيننا فعالجها حتى صحت له اجر المثل ١ الخ. وفيها عن المحيط الاصل ان العقد اذا فسد مع كون المسمى كل معلوماً لمعنى اخر يجب اجر المثل و لا يزاد على المسمى، حتى ان المسمى اذا كان خمسة اجر المثل عشرة يجب خمسة لاغير وينقص عن

(English Translation of Urdu Column)

There is no restriction in a promise, and any concern regarding the determination of wages in exchange for work, assuming restoration of health, is eliminated by the explicit negation of 'Ijarah' (hiring), making it a donation without a contract. This is because an explicit statement overrides a mere indication, as is not hidden. In Al-Hindiyya, it is stated that Shams al-A'imma al-Awzjandi was asked about a person who gave a sick slave girl to a doctor and said: 'Treat her at your own expense, and whatever increase in her value occurs due to her health, that increase shall be yours.' When she recovered through the doctor's treatment, it was ruled that the owner owes the doctor 'Ujr al-Mithl' (the customary fee) for the treatment, and also the cost of medicines and the slave girl's maintenance. The doctor has no right to anything beyond that. This is mentioned in Al-Muhit. In Al-Hindiyya, it is quoted from Al-Bazzaziyya that a sick slave girl was handed over to a doctor with the instruction: 'Treat her, and whatever increase in value is gained upon her health shall be divided between you and me.' If the girl recovers, the practitioner will only be given the 'Ujr al-Mithl' etc. And in Al-Hindiyya, it is quoted from Al-Muhit: The rule is that if a contract becomes void due to some external reason, the 'Ujr al-Mithl' becomes mandatory, and it should not exceed the specified (named) wage. For example, if the specified wage is five dirhams and the 'Ujr al-Mithl' is ten dirhams, only five will be given, not more. 'Ujr al-Mithl'...

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Ijarat, Chapter 32, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/528

(अरबी पाठ)

والوعده لاحجر فيه وماكان يخشى من جهة تعيين شيئ بازاء العمل على تقدير الصحة فقد زال بتصريح نفى الاجارة كون ذلك تبرع بلا عقد فان الصريح يفوق الدلالة كما لايخفى،

وفي الهندية سئل شمس الائمة الاوزجندى عمن دفع الى طبيب جارية مريضة وقال له عالجها بمالك، فمايزداد من قيمتها بسبب الصحة فالزيادة لك ففعل الطبيب وبرئت الجارية فللطبيب على المالك اجر مثل المعالجة، وثمن الادوية والنفقة وليس له سوى ذلك شيئ كذا في المحيط، وفيها عن البزازية دفع جارية مريضة الى طبيب وقال عالجها فان برئت فمازاد من قيمتها بالصحة بيننا فعالجها حتى صحت له اجر المثل ١ الخ. وفيها عن المحيط الاصل ان العقد اذا فسد مع كون المسمى كل معلوماً لمعنى اخر يجب اجر المثل و لا يزاد على المسمى، حتى ان المسمى اذا كان خمسة اجر المثل عشرة يجب خمسة لاغير وينقص عن

(उर्दू स्तंभ का हिंदी अनुवाद)

वादे में कोई पाबंदी नहीं है, और यह संभावना कि काम के बदले में मज़दूरी का निर्धारण है, तो यह संभावना इजारा (किराये पर लेने) की स्पष्ट मनाही से खत्म हो जाती है, क्योंकि स्पष्ट बात महज संकेत पर भारी होती है, जैसा कि छिपा नहीं है। 'हिन्दिया' में है कि शम्सुल अइम्मा औज़जंदी से सवाल हुआ कि एक व्यक्ति ने हकीम (डॉक्टर) से कहा: 'मेरी बीमार दासी का अपने खर्चे से इलाज करो और सेहतमंद हो जाने पर उसकी कीमत में जितनी बढ़ोतरी होगी, वह तुम्हारी होगी।' जब वह हकीम के इलाज से तंदुरुस्त हो गई, तो मालिक पर हकीम के लिए 'उज्र-ए-मिस्ल' (प्रचलित मज़दूरी) वाजिब होगी, और साथ ही दवाओं की कीमत और दासी के भोजन का खर्चा भी हकीम को दिया जाएगा। हकीम को इससे ज़्यादा कुछ पाने का हक न होगा। 'मुहीत' में ऐसा ही है। 'हिन्दिया' में 'बज़ाज़िया' से उद्धृत है कि बीमार दासी हकीम के सुपुर्द करके कहा गया: 'इसका इलाज करो और इसकी सेहत पर जितनी कीमत ज़्यादा हासिल होगी, वह मेरे और तुम्हारे बीच बांटी जाएगी।' तो अगर दासी तंदुरुस्त हो गई तो हकीम को सिर्फ'उज्र-ए-मिस्ल' दी जाएगी आदि। और 'हिन्दिया' में 'मुहीत' से उद्धृत है: नियम यह है कि अगर अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) किसी बाहरी कारण से अमान्य (फ़ासिद) हो जाए, तो 'उज्र-ए-मिस्ल' अनिवार्य हो जाती है, और वह तयशुदा मज़दूरी से ज़्यादा नहीं होनी चाहिए। यहाँ तक कि अगर तयशुदा मज़दूरी पाँच दिरहम है और 'उज्र-

(अरबी पाठ)	(उर्दू स्तंभ का हिंदी अनुवाद)
	ए-मिस्ल' दस दिरहम है, तो पाँच ही दिए जाएँगे, ज़्यादा नहीं। 'उज्र-ए-मिस्ल'...

1 फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इजारात, अध्याय 32, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/528 पृष्ठ ४७१ / ६९२

(عربی متن)

والوعده لاحجر فيه وماكان يخشى من جهة تعيين شيئ بازاء العمل على تقدير الصحة فقد زال بتصريح نفى الاجارة كون ذلك تبرع بلا عقد فان الصريح يفوق الدلالة كما لايخفى، وفي الهندية سئل شمس الائمة الاوزجندى عمن دفع الى طبيب جارية مريضة وقال له عالجها بمالك، فمايزداد من قيمتها بسبب الصحة فالزيادة لك ففعل الطبيب وبرئت الجارية فللطبيب على المالك اجر مثل المعالجة، وثمن الادوية والنفقة وليس له سوى ذلك شيئ كذا في المحيط، وفيها عن البزازية دفع جارية مريضة الى طبيب وقال عالجها فان برئت فمازاد من قيمتها بالصحة بيننا فعالجها حتى صحت له اجر المثل ۱ الخ. وفيها عن المحيط الاصل ان العقد اذا فسد مع كون المسمى كل معلوماً لمعنى اخر

(اردو کالم کا متن)

حرج نہیں ہے اور یہ احتمال کہ عمل کے مقابلہ میں اجرت کا تعین ہے تو ہی احتمال اجارہ کی صراحت نفی سے ختم ہو جاتا ہے کیونکہ صریح بات محض دلالت پر فائق ہوتی ہے جیسا کہ مخفی نہیں ہے۔ ہندیہ میں ہے کہ شمس الائمہ اوزجندی سے سوال ہوا کہ ایک شخص نے طبیب کو کہا میری مریضہ لونڈی کا اپنے خرچ سے علاج کرو اور صحت ہو جانے پر اس کی جتنی زائد قیمت ہوگی وہ تیری ہوگی تو طبیب کے علاج سے وہ تندرست ہو گئی تو مالک پر طبیب کے لئے مثلی اجرت ہوگی اور ساتھ ہی دوائیوں کی قیمت اور لونڈی کی خوراک کا خرچہ بھی طبیب کو دے گا، طبیب کو اس سے زائد کچھ استحقاق نہ ہوگا، محیط میں یوں ہے، ہندیہ میں بزازیہ سے منقول ہے کہ مریض لونڈی طبیب کے سپرد کر کے کہا کہ اس کا علاج کرو اور اس کی صحت پر جتنی قیمت زائد حاصل ہوگی وہ میرے اور تیرے درمیان تقسیم ہوگی۔ تو اگر مریضہ تندرست ہوگئی تو معالج کو صرف مثلی قیمت دی جائینگی الخ، اور ہندیہ

(عربی متن) **(اردو کالم کا متن)**

میں محیط سے منقول ہے، قاعدہ یہ ہے کہ اگر عقد کسی

یجب اجر المثل و لا یزاد علی المسمی، خارجی وجہ سے فاسد ہو جائے تو مثلی اجرت لازم ہوتی

حتی ان المسمی اذا کان خمسة اجر المثل ہے، اور مقررہ اجرت سے زائد نہ ہونی چاہئے حتی کہ

عشرة یجب خمسة لاغیر وینقص عن اگر مقررہ اجرت پانچ درہم ہے اور مثلی اجرت دس درہم

ہے تو پانچ ہی دئے جائیں گے، زائد نہیں، مثلی اجرت

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الاجارات الباب الثانی والثلاثون نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۵۲۸ صفحہ 471

از 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Top Box] Arabic: Al-Musamma hatta annahu idha kana ajru al-mithli khamsatan wa al-musamma 'ashratun yajibu khamsuhu 1 Ah mukhtasaran. Wa fiha 'an al-Khaniyyah dhakara Muhammadun rahimahullahu ta'ala al-hilata fi istijari al-simsari wa qala ya'muruhu an yashtariya lahu shay'an ma'luman aw yabee'a wala yadhkuru lahu ajran thumma yuwaseehi bishay'in imma hibatun aw jaza'un lil'amali fayajuzu dhalika limasasi al-hajati 2 Ah. Qultu faidha jaza li'adami dhikri al-ajri fali'anna yajuzu bidhikri 'adami al-ajri awla kama la yakhfa wallahu subhanahu wa ta'ala a'lam. (T) Urdu: In case it is less than the fixed [wage], only the lesser amount will be given. For example, if the customary wage is five rupees and the fixed wage is ten dirhams, then five will be given. (End of summary). And it is narrated in Hindiyya from Khaniyyah that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that the stratagem for a broker's commission is to order him to buy and sell something without specifying a wage, and then after the work is done, give him something as help, either as a gift or as a reward for the work. This is permissible in case of need. End. I say, when it is permissible to give something when the wage was not mentioned, then it is certainly permissible not to give anything if it was explicitly stated that there would be no wage. This is not hidden. And Allah, the Exalted, knows best. (T)

Problem 163: 10 Jumada al-Ula 1317 AH, From Shahr-e-Kuhna. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is it permissible to work for the English in sewing or to bring their clothes home to sew, or not? Answer: There is no harm in working as a tailor for an Englishman or bringing his clothes home to sew, as long as it does not involve any religiously prohibited act. It is stated in Fatawa Qadi Khan:

[Bottom Box] Arabic: Ajara nafsa-hu min nasraniyyin in istaj'ara-hu li'amalin ghayri al-khidmati jaza 3 Al-kh. Wa tamamuhu fi Ghamz al-'Uyun, wallahu subhanahu wa ta'ala a'lam. Urdu: If a Muslim hires himself out to a Christian for a job other than personal service, it is permissible... etc. And its complete discussion [is there].

1 Fatawa Hindiyya, Book of Hiring, Chapter 15, Section 2, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/444. 2 Fatawa Hindiyya, Book of Hiring, Chapter 15, Section 1, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/441. 3 Fatawa Qadi Khan, Book of Hiring, Chapter on Invalid Hiring, Nawal Kishore Lucknow, 3/433.

फतावा रज़विया खंड 19

[शीर्ष बॉक्स] अरबी: अल-मुसम्मा हत्ता अन्नहु इज़ा काना अजरु अल-मिथली खमसतन व अल-मुसम्मा 'अशरतूं यजीबू खमसुहु 1 अह मुख्तसरन। व फीहा 'अन अल-खनिया धकरा मुहम्मदुन् रहिमहुल्लाहु तआला अल-हिलाता फी इस्तजारी अल-सिमसारी व काला यअमुरुहु अन यश्तारी लहु शयअन् मअलूमन् अव यबी'आ वला यधकुरु लहु अजरन थुम्मा युवासेही बिशयइन इम्मा हिबतुन् अव जज़ाउन् लिल'अमली फयजूज़ु दालिका लिमसासी अल-हाजती 2 अह। कुल्तु फइज़ा जज़ा लि'अदमी धिकरी अल-अजरी फलिअन्ना यजूज़ु बिधकरी 'अदमी अल-अजरी अवला कमा ला यखफा वल्लाहु सुब्हानहु व तआला अअलम। (त) उर्दू: निर्धारित से कम होने की स्थिति में कम ही दी जाएगी, उदाहरण के लिए प्रथागत मजदूरी पांच रुपये है और निर्धारित मजदूरी दस दिरहम है तो पांच दिए जाएंगे (संक्षेप में)। और हिंदिया में खानिया से उद्धृत है कि इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि आढ़ती की मजदूरी की युक्ति यह है कि उसे किसी चीज़ की खरीद और बिक्री का ऑर्डर देकर उसे मजदूरी न बताए, फिर काम के बाद उसे कुछ मदद के तौर पर हिबा (उपहार) या जज़ा (पुरस्कार) के तौर पर दे दे, तो यह ज़रूरत पड़ने पर जायज़ है। मैं कहता हूँ जब मजदूरी का ज़िक्र न करने पर देना जायज़ है तो मजदूरी की मनाही पर तो और भी बेहतर तौर पर कुछ नहीं देना जायज़ होगा। जैसा कि छिपा हुआ नहीं है, और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 163: 10 जमादी उल-ऊला 1317 हिजरी, शहर-ए-कुहना से। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि अंग्रेजों की सिलाई के काम की नौकरी करना या उनके कपड़े घर पर लाकर सीना जायज़ है या नहीं? अल-जवाब: अंग्रेज की सिलाई की नौकरी करने या घर पर लाकर उसके कपड़े सीने में कोई हर्ज नहीं है, बशर्ते कि इसमें कोई शरीयत द्वारा वर्जित कार्य शामिल न हो। फतावा काज़ी खां में है:

[निचला बॉक्स] अरबी: अजरा नफ्सहु मिन नसरानिय्यिन इन इस्तजअराहु लि'अमलिन गैरी अल-खिदमाती जज़ा 3 अल-ख। व तमामहु फी गम्ज़ अल-उयून, वल्लाहु सुब्हानहु व तआला अअलम। उर्दू: मुसलमान ने अपने आप को ईसाई का अजिर (कर्मचारी) बनाया, अगर उसकी व्यक्तिगत सेवा के अलावा कोई काम मजदूरी पर करे तो जायज़ है आदि, और इसकी पूरी बहस [वहाँ है]।

1 फतावा हिंदिया, किताबुल इजारात, बाब 15, फसल 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/444. 2 फतावा हिंदिया, किताबुल इजारात, बाब 15, फसल 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/441. 3 फतावा काज़ी खां, किताबुल इजारात, बाब इजारातुल फासिदह, नवल किशोर लखनऊ, 3/433.

[اوپر کا خانہ] المسمی حتی انه اذا کان اجر المثل خمسة والمسمی عشرة یجب خمسه ۱ اھ مختصرا وفیها عن الخانیة ذکر محمد رحمه الله تعالی الحیلة فی استیجار السمسار وقال یأمره ان یشتری له شیئا معلوما او یبیع ولا یذکر له اجرا ثم یواسیه بشیئ اما هبة او جزاء للعمل فیجوز ذلك لمساس الحاجة ۲ اھ قلت فاذا جاز لعدم ذکر الاجر فلان یجوز بذکر عدم الاجر اولی کما لا یخفی واللہ سبحانه و تعالی اعلم۔ مقررہ سے کم ہونے کی صورت میں کم ہی دی جائیگی، مثلاً مثلی اجرت پانچ روپے ہے اور مقررہ اجرت دس درہم ہو تو پانچ دئے جائیں گے اھ مختصرا۔ اور ہندیہ میں خانیہ سے منقول ہے کہ امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی علیہ نے فرمایا کہ آڑھتی کی اجرت کا حیلہ یہ ہے کہ اس کو کسی چیز کی خرید و فروخت کا آرڈر دے کر اس کو اجرت نہ بتائے پھر عمل کے بعد اس کو کچھ امداد کے طور پر ہبہ یا جزا کے طور پر دے، تو یہ ضرورت پڑنے پر جائز ہے اھ، میں کہتا ہوں جب اجرت کے ذکر نہ کرنے پر دینا جائز ہے تو اجرت کی نفی پر بطریق اولٰی کچھ نہیں دینا جائز ہوگا۔ جیسا کہ مخفی نہیں ہے واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۶۳: ۱۰ جمادی الاولی ۱۳۱۷ھ از شہر کہنہ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ انگریزوں کی نوکری سلائی کے کام کی کرنا یا ان کا کپڑا مکان پر لا کر سینا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: انگریز کی سلائی کی نوکری کرنے یا گھر پر لا کر اس کا کپڑا سینے میں کوئی مضائقہ نہیں جبکہ کسی محذور شرعی پر مشتمل نہ ہو، فتاوی قاضیخاں میں ہے:

[نیچے کا خانہ] اجر نفسه من نصرانی ان استأجره لعمل غیر الخدمة جاز ۳ الخ۔ و تمامه فی غمز العیون، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔ مسلمان نے اپنے آپ کو عیسائی کا اجیر بنایا اگر اس کی ذاتی خدمت کے علاوہ کوئی کام اجرت پر کرے تو جائز ہے الخ، اور اس کی مکمل بحث

١ فتاوىٰ ہندیہ کتاب الاجارات الباب الخامس عشر الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۴۴ ٢

فتاوىٰ ہندیہ کتاب الاجارات الباب الخامس عشر الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۴۱ ٣

فتاوىٰ قاضیخاں کتاب الاجارات باب الاجارة الفاسدة نولکشور لکھنؤ ٣ / ۴٣٣

And His knowledge, may His glory be exalted, is most complete and perfect. In 'Ghamz al-Uyun' it is stated: And Allah (Glorified and Exalted is He) knows best, and His knowledge, may His glory be exalted, is most complete and perfect. (T)

Case No. 164: From the old city, the beginning of Muharram al-Haram, 1318 AH.

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid rented a house along with a courtyard and boundary from Amr for one year. The boundary walls were only half-built. Zaid asked Amr to finish the walls. Amr promised to finish them in two or three days and asked Zaid to bring in his timber and sign a year-long rent agreement. Zaid signed the agreement for one year at a rate of 12 [rupees] per month. Zaid took a partner and brought in timber. Zaid then asked Amr to finish the walls as promised. Amr replied that he didn't have money at the moment and would build them after two months, advising Zaid to hire a person to guard his property until the walls were ready. Zaid replied that he was a poor man and couldn't afford to hire a guard and pay rent at the same time. The person who had partnered with Zaid also left after a few days. After a week, Zaid was forced to remove the timber from the house due to the risk of loss and handed the keys back to Amr. Amr told Zaid he would still charge him for a year's rent. Zaid said he would bring the timber back and pay rent only when the walls were built. Amr then remained silent. Now, after four months, Amr intends to build the walls and has told Zaid to bring in the timber. Zaid says he is now destitute and cannot. In this situation, is it shariah-permissible for Amr to forcibly take a year's rent from Zaid? It is further noted that the height of the walls was only one and a half yards, and on one side there was a door and a foundation wall with no protection. The construction of walls was agreed upon before the contract, and at the time of finalizing the rent, Amr had promised to build three-yard high walls on all four sides. After a week, Amr asked for the key, and Zaid gave it; there was silence from Amr's side thereafter. Please clarify and you shall be rewarded.

The Answer: This question has been presented from various perspectives. If the facts are as stated, then in this situation, Zaid is not liable for a year's rent. The walls being so low that they do not provide protection for the property is undoubtedly a valid excuse.

फतावा रज़विया खंड 19

और उसका ज्ञान, उसकी महिमा बुलंद हो, सबसे पूर्ण और उत्तम है। 'ग़म्ज़ अल-उयून' में है: और अल्लाह (महिमावान और महान है वह) सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा बुलंद हो, सबसे पूर्ण और उत्तम है। (त)

मसला संख्या 164: पुराने शहर से, मुहर्रम उल हराम की शुरुआत, 1318 हिजरी।

प्रश्न: दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अम्र से एक साल के लिए एक घर, आँगन और अहाते के साथ किराए पर लिया। अहाते की दीवारें आधी बनी हुई थीं। ज़ैद ने अम्र से दीवारें बनवाने को कहा। अम्र ने वादा किया कि वह दो-तीन दिनों में दीवारें बनवा देगा, और ज़ैद से कहा कि वह अपनी लकड़ी (सामान) ले आए और साल भर का किरायानामा लिख दे। ज़ैद ने 12 [रुपये] मासिक के हिसाब से साल भर का किरायानामा लिख दिया। ज़ैद ने एक साझेदार के साथ मिलकर वहाँ लकड़ी डाली। ज़ैद ने फिर अम्र से वादे के मुताबिक दीवारें बनवाने को कहा। अम्र ने जवाब दिया कि इस समय मेरे पास पैसे नहीं हैं, दो महीने बाद बनवा दूँगा, तब तक तुम अपने माल की सुरक्षा के लिए एक आदमी रख लो। ज़ैद ने कहा कि मैं गरीब आदमी हूँ, मुझमें इतनी शक्ति नहीं है कि नौकर भी रखूँ और घर का किराया भी दूँ। जो ज़ैद का साझेदार था, वह भी दो-चार दिन बाद साझेदारी छोड़कर चला गया। एक हफ्ते बाद, ज़ैद को नुकसान के डर से घर से लकड़ी हटाने और अम्र को चाबी देने के लिए मजबूर होना पड़ा। अम्र ने ज़ैद से कहा कि मैं तुमसे पूरे साल का किराया लूँगा। ज़ैद ने कहा कि जब तुम दीवारें बनवा दोगे, तब मैं लकड़ी डालूँगा और किराया दूँगा। फिर अम्र चुप रहा। अब चार महीने बाद अम्र ने दीवारें बनाने का इरादा किया है और ज़ैद से कहा है कि लकड़ी ले आओ। ज़ैद ने कहा कि अब मेरे पास गरीबी के कारण पैसे नहीं हैं। क्या ऐसी स्थिति में अम्र के लिए ज़ैद से जबरन साल भर का किराया लेना शरीयत के अनुसार जायज है? यह भी ध्यान रहे कि दीवारों की ऊँचाई डेढ़ गज़ थी, और एक तरफ घर का दरवाज़ा और बुनियाद की दीवार थी जहाँ कोई सुरक्षा नहीं थी। दीवारें बनवाने की बात अनुबंध से पहले तय हुई थी, और किराए के फैसले के समय भी अम्र ने स्वीकार किया था और कहा था कि मैं चारों तरफ तीन-तीन गज़ ऊँची दीवारें बनवा दूँगा। एक हफ्ते बाद अम्र ने ज़ैद से चाबी माँगी, ज़ैद ने चाबी दे दी, फिर अम्र की तरफ से खामोशी रही। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: यह सवाल विभिन्न पहलुओं से पेश किया गया। अगर स्थिति वैसी ही है जैसा कि बताया गया है, तो इस सूरत में ज़ैद पर साल भर का किराया अनिवार्य नहीं है। दीवारों का इतना छोटा होना कि उनसे माल की सुरक्षा न हो सके, निस्संदेह एक सही उज़्र (बहाना/कारण) है।

पृष्ठ 692 का 473

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ غمز العیون میں ہے، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم (ت)

مسئلہ ۱۶۴: از شہر کہنہ غرہ محرم الحرام شریف ۱۳۱۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے عمرو سے ایک مکان مع صحن و احاطہ کے ایک سال کے واسطے کرایہ پر لیا اور راحاطہ کی دیواریں نصف بنی ہوئی تھیں۔ زید نے عمرو سے کہا کہ احاطہ دیواریں بنوادو، عمرو نے وعدہ کیا کہ میں دو تین روز میں دیواریں بنوادوں گا، تم لکڑی ڈالوں اور کرایہ نامہ سال بھر کا لکھ دو، زید نے کرایہ نامہ سال بھر کا لکھ دیا ۱۲ // ماہواری حساب سے، زید نے اپنا ایک شریک کر کے اس میں لکڑی ڈالی، او زید نے عمرو سے کہا کہ اپنے وعدہ کے موافق دیواریں بنوادو، عمرو نے جواب دیا کہ اس وقت میرے پاس روپیہ نہیں ہے، دو مہینے کے بعد بنوادوں گا، تم ایک آدمی اپنے مال کی حفاظت کے واسطے نوکر رکھ لو، جب تک دیواریں نہ تیار ہوں، زید نے کہا کہ میں غریب آدمی ہوں اس قدر مجھ میں طاقت نہیں ہے کہ میں نوکر بھی رکھوں، اور کرایہ مکان بھی دوں، اور جو شریک زید کا ہوا تھا وہ بھی دو چار روز کے بعد شرکت چھوڑ کر چلا گیا، بعد ایک ہفتہ کے زید نے مجبور ہو کر بوجہ اپنے نقصان کے لکڑی اس مکان سے اٹھالی اور کنجی عمرو کو دے دی، عمرو نے زید سے کہا کہ میں تم سے کرایہ ایک سال کالوں گا، زید نے کہا جب دیواریں بنوا دو گے اس وقت میں ٹالی لکڑی ڈالوں گا تب کرایہ تم کو دوں گا، پھر عمرو خاموش ہورہا، اور اب چار مہینے کے بعد عمرو نے دیواریں بنانے کا قصد کیا ہے اور زید سے کہا ہے کہ تم لکڑی ڈالو، زید نے کہا کہ اب میرے پاس

روپیہ نہیں ہے بوجہ ناداری کے مجبور ہوں پس اس صورت میں زید سے جبراً کرایہ سال بھر کا عمر و کولینا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ مکرر یہ ہے کہ مقدار دیواروں کی ڈیڑھ گز کی اونچائی اور ایک جانب مکان کا دروازہ اور بنیا دیوار ہے اور اس جانب کچھ حفاظت نہیں ہے دیواروں کا بنوا دینا عقد سے پہلے ہوا تھا اور وقت فیصلہ کرایہ کے بھی عمرو نے اقرار کیا تھا اور کہا تھا کہ میں تین تین گزر کی دیواریں اونچی کرادوں گا چاروں طرف اور بعد ایک ہفتہ کے چابی عمرو نے زید سے طلب کی، زید نے چابی دی، عمرو کی جانب سے خاموشی ہوئی فقط، بینوا توجروا

الجواب: یہ سوال مختلف وجوہ پر پیش کیا گیا۔ اگر صورت واقعہ یہی ہے تو اس شکل میں زید پر سال بھر کا کرایہ لازم نہیں دیواریں اس قدر چھوٹی ہونا جس میں مال کی حفاظت نہ ہو بلاشبہ عذر صحیح ہے

Fatawa Razawiyya, Volume 19

And its harmfulness and interference with the intended benefit is clear and evident, so according to the most correct and reliable opinion, Zaid could have annulled this lease of his own accord even if Amr did not agree. Here, since Amr himself asked for the key and Zaid gave it, when Amr said 'I will take the rent for the whole year,' he gave such a reply from which it was clearly evident that he does not keep the lease intact at that moment but promises to do so after getting the walls built, and Amr remained silent upon this reply. Therefore, the lease was annulled in every way, and from the day of handing over the key, Zaid is no longer liable for rent.

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
In Radd al-Muhtar, from the marginalia (Hashiya) of al-Ashbah by Sayyid Abu Sa'ud, from Allama al-Biri: The gist is that every excuse with which it is not possible to fulfill the object of the contract except with a harm that affects himself or his property, establishes for him the right of annulment.[1]	It is quoted in Radd al-Muhtar from the marginalia of al-Ashbah by Sayyid Abu Sa'ud with reference to Allama Biri: The conclusion is that such an excuse due to which the contracted item cannot be fully utilized without harm, whether it is harm to life or property, then the person with the excuse has the right to annul this contract. (Translator)

It is in Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
Construction of the rented house, its plastering, repairing the drainpipe, and whatever of the building is upon the owner of the house. Similarly, everything that interferes [with the benefit], if its owner refuses to do [the repairs], then it is for the tenant to leave it. Except if he had rented it as it was and had seen it, then he was pleased with the defect. And in al-Jawhara: he may independently annul it without a judicial decree. I say: and in the marginalia of al-Ashbah, attributed to al-Nihaya: if the excuse is apparent, he may	Maintenance of the rented house, plastering, drainpipe, and whatever repair is for the correction of the building of the house, it is upon the owner of the house. If he refuses this, the tenant has the right to leave the house. Yes, if the tenant took it after seeing it in this condition, then he has no such right because he was pleased to take it despite seeing the defect. And in Jawhara it is mentioned that the tenant himself can annul the contract without a court order. I say, and in the marginalia

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
act independently, and if it is ambiguous, then no, and it is the most correct[2] (Summarized). I say, and it is apparent...	of al-Ashbah, it is attributed to Nihaya that if it is a clear excuse, he has the power to annul, and if it is an ambiguous matter, then there is no choice.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarat, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/50. [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarat, Bab Faskh al-Ijarah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/183.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

और इसका हानिकारक होना और लक्षित लाभ में बाधा डालना स्पष्ट और प्रकट है, तो सबसे सही और विश्वसनीय मत के अनुसार ज़ैद अपनी मर्ज़ी से इस पट्टे (लीज) को रद्द कर सकता था भले ही अम्र न माने। यहाँ, चूँकि अम्र ने खुद चाबी माँगी और ज़ैद ने दे दी, जब अम्र ने कहा कि 'मैं पूरे साल का किराया लूँगा', तो उसने ऐसा जवाब दिया जिससे साफ़ ज़ाहिर हुआ कि वह उस समय पट्टा बाकी नहीं रखना चाहता, बल्कि दीवारें बनवाने के बाद इसका वादा करता है, और अम्र इस जवाब पर खामोश रहा। तो हर तरह से पट्टा रद्द हो गया, और चाबी सौंपने के दिन से ज़ैद के ज़िम्मे किराया वाजिब नहीं रहा।

अरबी पाठ

'रद्द-उल-मुहतार' में सैय्यद अबू सऊद के'हाशिया अल-अशबाह' से अल्लामा अल-बीरी के हवाले से: निष्कर्ष यह है कि ऐसा कोई भी उज़्र (कारण) जिसके साथ अनुबंध की वस्तु को बिना किसी नुकसान के पूरा नहीं किया जा सकता, चाहे वह नुकसान जान का हो या माल का, तो उसके लिए निरस्तीकरण का अधिकार सिद्ध होता है।[1]

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

'रद्द-उल-मुहतार' में सैय्यद अबू सऊद के 'हाशिया अल-अशबाह' से अल्लामा बीरी के हवाले से उद्धृत है: सारांश यह है कि ऐसा उज़्र जिसकी वजह से अनुबंधित वस्तु बिना नुकसान के पूरी न हो सके चाहे वह जान का नुकसान हो या माल का, तो उज़्र वाले को इस अनुबंध को रद्द करने का अधिकार है। (त)

'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

अरबी पाठ

किराए के मकान का निर्माण, उसकी लिपाई-पुताई, परनाले की मरम्मत, और जो कुछ भी भवन का हिस्सा है, वह मकान के स्वामी के ज़िम्मे है। इसी तरह, वह सब कुछ जो लाभ में बाधा डालता है, यदि उसका स्वामी उसे करने से इंकार कर दे, तो किराएदार को वहाँ से निकलने का अधिकार है। सिवाय इसके कि यदि उसने उसे उसी हालत में किराए पर लिया हो और उसे देखा हो, तो वह दोष

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

किराए के मकान की तामीर (निर्माण), लिपाई और परनाला और जो भी मरम्मत मकान की इमारत के सुधार के लिए हो वह मकान मालिक के ज़िम्मे है। अगर वह इससे इनकार करे तो किराएदार को हक है कि वह मकान छोड़ दे। हाँ, अगर किराएदार ने इस हालत में देखकर लिया तो उसका यह हक नहीं क्योंकि वह दोष देखने के बावजूद लेने पर राजी हुआ

अरबी पाठ

पर सहमत था। और 'अल-जौहरा' में है: वह अदालत के फैसले के बिना अकेले रद्द कर सकता है। मैं कहता हूँ: और 'अल-अशबाह' के हाशिये में 'अल-निहाया' के हवाले से: यदि उज़्र स्पष्ट है तो वह अकेला रद्द कर सकता है, और यदि संदिग्ध है तो नहीं, और यही सबसे सही मत है।[2] (संक्षिप्त)। मैं कहता हूँ, और स्पष्ट है...

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

था। और 'जौहरा' में है कि किराएदार फैसले के बिना खुद अनुबंध को रद्द कर सकता है। मैं कहता हूँ, और 'अशबाह' के हाशिये में 'निहाया' की तरफ मंसूब (श्रेय) है कि अगर स्पष्ट उज़्र हो तो उसे रद्द करने का अधिकार है और अगर संदिग्ध मामला हो तो फिर अधिकार नहीं है।

[1] रद्द-उल-मुहतार, किताब-उल-इजारत, बाब-उल-इजारत अल-फ़ासिदा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/50 [2] दुर्र-ए-मुख्तार, किताब-उल-इजारत, बाब फ़स्ख-ए-इजारत, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/183

اور اس کا مضر و مخل منفعت مقصودہ ہونا ظاہر و صریح ہے، تو مذہب اصح و معتمد پر زید باختیارِ خود اس اجارے کو فسخ کر سکتا تھا اگر چہ عمرو نہ مانے، یہاں جبکہ خود عمرو نے کنجی مانگ لی اور زید نے دے دی، جب عمرو نے کہا میں کرایہ سال بھر کا لے لوں گا، اس نے وہ جواب دیا جس سے صاف ظاہر ہوا کہ اس وقت اجارہ باقی نہیں رکھتا بعد دیواریں بنوا دینے کے اس کا وعدہ کرتا ہے، اور عمرو اس جواب پر خاموش ہو رہا، تو ہر طرح اجارہ فسخ ہو گیا، اور روز سپردگی کلید سے زید کے ذمہ کرایہ لازم نہ رہا۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ / وضاحت
في ردالمحتار عن حاشية الاشباه للسيد ابى السعود عن العلامة البيرى، الحاصل ان كل عذر لا يمكن معه استيفاء المعقود عليه الا بضرره يلحقه في نفسه او ماله يثبت له حق الفسخ[1]۔	ردالمحتار میں سید ابوسعود کے حاشیہ الاشباہ سے بحوالہ علامہ بیری منقول ہے، حاصل یہ ہے کہ ایسا عذر جس کی وجہ سے معقود علیہ بغیر ضرر پورا نہ ہو سکتا ہو خواہ ضرر جان کا ہو یا مال کا ہو تو عذر والے کو اس عقد کے فسخ کا حق ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ / وضاحت
عمارة الدارالمستأجرة وتطيينها واصلاح الميزاب و ما كان من البناء على رب الدار وكذا كل ما يخل فان ابى صاحبها ان يفعل	کرایہ والے مکان کی تعمیر، لپائی اور پر نالہ اور جو بھی مرمت مکان کی عمارت کی اصلاح کے لئے ہو وہ مالک مکان کے ذمہ ہے، اگر وہ اس سے انکار کرے

عربی عبارت	اردو ترجمہ / وضاحت
	تو کرایہ دار کو حق ہے کہ وہ مکان چھوڑ دے، ہاں اگر
كان للمستاجر ان يخرج منها، الا ان يكون	کرایہ دار نے اس حالت میں دیکھ کر لیا تو اس کی یہ
استأجرها وهى كذلك وقد رأها لرضاه	حق نہیں کیونکہ وہ عیب دیکھنے کے باوجود لینے پر
بالعيب وفى الجوهرة وله ان يتفرد بالفسخ	راضی ہوا تھا اور جوہرہ میں ہے کہ کرایہ دار قضاء
بلا قضاء قلت و فى حاشية الاشباه معزيا	کے بغیر خود عقد کو فسخ کر سکتا ہے، میں کہتا ہوں،
للنهاية ان العذر ظاهرا يتفرد وان مشتبها لا	اور الاشباہ کے حاشیہ میں نہایہ کی طرف منسوب ہے
وہو الاصح[2] ملخصاً۔ قلت و ظاہر	کہ اگر واضح عذر ہو تو اسے فسخ کا اختیار ہے اور
	اگر مشتبہ معاملہ ہو تو پھر اختیار نہیں،

[1] ردالمحتار کتاب الاجارات باب الاجارة الفاسدة دار احياء التراث العربى بيروت ۵۰/۵ [2] درمختار کتاب الاجارة باب فسخ الاجارة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۸۳

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Arabic Section]: "The exception mentioned in his statement 'unless he had rented it etc.' does not apply here. For even if he had seen it and was not satisfied with it, he would have conditioned the owner to build the walls. And Allah Almighty knows best." [Urdu Section]: This is more correct, summarized. I say, it appears to be so, but the exception mentioned '...etc.' about having seen it does not apply to this issue. Because if he had seen it and was not satisfied, but rather took it by making a condition with the owner for repairs at that time, then he has the right to cancel upon the owner's refusal. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 165: 22 Jumada al-Ula 1319 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: is it permissible to rent a house to a prostitute or not? Answer: It should never be given if she is an adulteress. If she only follows the profession of dancing and singing, then there is no harm as she is a sinner (fasiqah), and there is no harm in renting a house to a sinner. This is contrary to one whose profession is adultery, as that house is taken specifically for adultery to take place in it. We seek refuge with Allah. And Allah Almighty knows best.

Problem 166: From Bengal, 26 Rajab 1320 AH. [Arabic Question]: What is your opinion, may your life be long, regarding the prevalent 'Sub-Registrarship' in our country? Considering its current requirements, such as maintaining records of interest-bearing deeds and other contracts that are forbidden and invalid under Sharia, and since it's impossible for anyone holding this position to avoid these evils, is it forbidden (haram) or not? Please clarify and be rewarded. [Urdu Question]: May your life be long, what is your guidance? Regarding the prevalent 'Sub-Registrarship', whose requirements include maintaining records of interest-bearing receipts and other contracts that are forbidden and invalid under Sharia. Considering these requirements, what is the ruling on this position when a person holding it cannot escape the aforementioned evils? Please clarify and be rewarded.

Answer: [Arabic]: Yes, it is forbidden under Sharia given the situation described, as it involves witnessing those deeds. [Urdu]: Yes, this is forbidden under Sharia if the situation is as described because this position involves [maintaining] those interest-based checks and receipts.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[अरबी खंड]: "उसके इस कथन में उल्लिखित अपवाद 'सिवाय इसके कि उसने इसे किराए पर लिया हो इत्यादि' यहाँ लागू नहीं होता। क्योंकि भले ही उसने इसे देखा हो और वह इससे संतुष्ट न हुआ हो, उसने मालिक से दीवारें बनाने की शर्त रखी होती। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" [उर्दू खंड]: यही अधिक सही है, संक्षेप में। मैं कहता हूँ, यह स्पष्ट है, लेकिन 'इत्यादि' वाला वह अपवाद जो देखने से संबंधित है, इस मसले पर लागू नहीं होता। क्योंकि यदि उसने इसे देख लिया होता और वह संतुष्ट न होता, बल्कि उस समय मालिक से मरम्मत की शर्त पर लिया होता, तो मालिक के इनकार करने पर उसे अनुबंध रद्द करने का अधिकार होता। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 165: 22 जमादी-उल-उला 1319 हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि क्या किसी वेश्या को घर किराए पर देना जायज़ है या नहीं? जवाब: हरगिज़ न दिया जाए, अगर वह व्यभिचारिणी (ज़ानिया) है। और अगर वह केवल नाचने-गाने का पेशा रखती है, तो कोई हर्ज नहीं क्योंकि वह फ़ासिक़ा (पाप करने वाली) है और फ़ासिक़ को घर किराए पर देने में कोई हर्ज नहीं है। इसके विपरीत, व्यभिचार का पेशा करने वाली के लिए घर इसलिए लिया जाता है ताकि उसमें व्यभिचार हो। अल्लाह की पनाह। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 166: बंगाल से, 26 रजब 1320 हिजरी। [अरबी प्रश्न]: आपकी उम्र दराज़ हो, हमारे देशों में प्रचलित 'सब-रजिस्ट्रारशिप' के बारे में आपका क्या विचार है? इसकी वर्तमान आवश्यकताओं को देखते हुए, जैसे कि ब्याज वाले दस्तावेज़ों और अन्य शरीयत में वर्जित और अमान्य अनुबंधों के रिकॉर्ड को सुरक्षित रखना, और चूंकि इस पद पर आसीन किसी भी व्यक्ति के लिए इन बुराइयों से बचना असंभव है, तो क्या यह हराम है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। [उर्दू प्रश्न]: आपकी उम्र दराज़ हो, आपका क्या मार्गदर्शन है? प्रचलित 'सब-रजिस्ट्रारशिप' के बारे में, जिसकी ज़रूरतों में ब्याज की रसीदों और अन्य शरीयत के अनुसार हराम और फ़ासिद अनुबंधों के रिकॉर्ड की हिफाज़त शामिल है। इन ज़रूरतों के मद्देनजर इस पद का क्या हुक्म है, जबकि इस पद पर आसीन कोई व्यक्ति उक्त बुराइयों से बच नहीं सकता? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: [अरबी]: हाँ, वर्णित स्थिति में यह शरीयत के अनुसार हराम है, क्योंकि यह उन दस्तावेज़ों पर गवाहियों में से एक है। [उर्दू]: हाँ, यह शरई तौर पर हराम है यदि स्थिति वैसी ही है जैसा कि वर्णन किया गया है, क्योंकि यह पद उन सूदी चेकों और रसीदों [की हिफाज़त का है]।

ان الثنیا المذکورۃ بقولہ "الا ان یکون استأجرھا الخ" لایتعلق بما ھنا فانہ وان رآہ لم یرض بہ کان شارطہ ان یبنی الجدران واللہ تعالی اعلم- اصح یہی ہے، اھ ملخصاً- میں کہتا ہوں ظاہر یہ ہے مگر دیکھ کر لیا ہو "الخ" والا استثناء مذکور اس مسئلہ سے متعلق نہیں کیونکہ اگر دیکھ لیا ہو تو راضی نہ ہوا بلکہ اس نے اس وقت مالک سے مرمت کی شرط کر کے لیا ہو تو مالک کے انکار پر فسخ کا اختیار ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم- (ت)

مسئلہ ۱۶۵: ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ رنڈی کو جو کسی ہے مکان کرایہ پر دینا جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: ہرگز نہ دیا جائے، اگر وہ زانیہ ہے اور اگر صرف ناچ گانے کا پیشہ رکھتی ہے تو حرج نہیں کہ فاسقہ ہے اور فاسق کو مکان اجارہ پر دینے میں کچھ حرج نہیں۔ بخلاف زنا پیشہ کہ وہ مکان اس لئے لیا جاتا ہے کہ اس میں زنا ہو۔ والعیاذ باللہ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۶۶: از بنگالہ ۲۶ رجب ۱۳۲۰ھ ما قولکم دام طولکم في العھدۃ الرائجۃ في بلادنا التی یقال لھا سب رجسٹراری کیف ھی فی نفسھا نظراً الی ماھو لازم لھا الآن من حفظ صکوك الربا، وغیرھا من العقود الفاسدۃ المحرمۃ شرعاً، ولا یمکن لاحد ان یقوم بھا ھھنا الاحتراز عن ذلك فھل ھی حرام ام لا۔ بینوا توجروا آپ کی درازی عمر ہو، آپ کا ارشاد کیا ہے۔ مروجہ سب رجسٹراری جس کے لوازمات میں سود کی رسیدات اور دیگر شرعی طور پر حرام اور فاسد عقود کے ریکارڈ کی حفاظت ہے، ان لوازمات کے پیش نظر اس عہدہ کا کیا حکم ہے جبکہ اس عہدہ پر فائز کوئی شخص مذکورہ مفاسد سے بچ نہیں سکتا__ بینوا توجروا

الجواب: نعم هی حرام شرعاً والحال ما وصف فأنها احدی الشهادات علی تلك الصكوك۔ ہاں یہ شرعاً حرام ہے جبکہ صورت وہی ہے جو ذکر کی ہے کیونکہ یہ عہدہ ان سودی چیکوں ورسیدوں

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Left Column (Arabic Text)]: Rather, it is the greatest (witness) in the prevailing law where many documents are not accepted except with them. So, the person in charge was an assistant in proving unlawful (haram) usury according to Sharia. And Allah the Almighty said, "And do not cooperate in sin and transgression." Then he transcribes the document and preserves its copies in a folder, so he was one of the scribes, rather the chief scribe as mentioned before. Muslim recorded in his Sahih from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the consumer of interest, its payer, its scribe, and its two witnesses, and said, "They are all equal." - And Abu Dawood and at-Tirmidhi narrated it, and it was authenticated by Ibn Majah and Ibn Hibban in their Sahih collections from Ibn Masood (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the consumer of interest, its payer, its witness, and its scribe. And Ahmad, Abu Ya'la, and the two sons (Ibn) Khuzaymah and Hibban in their Sahihs narrated from him.

[Right Column (Urdu Text)]: ...is a great witness, rather in the prevailing law, no receipt, check, etc., is accepted without the attestation of this office. So the person appointed to this office is a helper in interest-based and forbidden dealings, and indeed Allah the Almighty has said, "Do not cooperate with each other in sin and enmity." Furthermore, this official writes these checks and preserves their writing in his record-keeping archive, so he is also a scribe, rather a major scribe as mentioned before. Whereas Imam Muslim (may Allah's mercy be upon him) has narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them) that they said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed those who consume interest, those who feed it, and those who witness it, and said they are all equal criminals. And Abu Dawood, Tirmidhi, Ibn Majah, and Ibn Hibban in their respective Sahihs called it authentic, that Abdullah bin Masood said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed consuming interest, feeding it, and those giving testimony on it. And Ahmad, Abu Ya'la, and Ibn Khuzaymah, Ibn Hibban both in their respective Sahihs have narrated from Hazrat Abdullah bin Masood (may Allah be pleased with him).

[Footnotes]: 1. Al-Quran Al-Karim 5/2 2. Sahih Muslim, Kitab al-Musaqat wal-Muzara'a, Bab ar-Riba, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/72 3. Jami' at-Tirmidhi, Abwab al-Buyu', Bab ma ja'a fi akal ar-riba, Amin Company Delhi, 1/125; Sunan Abi Dawud, 2/117;

Sunan Ibn Majah, p. 16; Mawarid al-Zaman, Hadith 1112, Al-Matba'ah al-Salafiyyah, p. 272.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

[बायां कॉलम (अरबी पाठ)]: बल्कि प्रचलित कानून में यह सबसे बड़ी गवाही है जहाँ कई दस्तावेज़/चेक उनके बिना स्वीकार नहीं किए जाते। इसलिए, इस पद पर रहने वाला व्यक्ति शरीयत के अनुसार हराम ब्याज को साबित करने में सहायक था। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया है, "और पाप और उल्लंघन में सहयोग न करो।" फिर वह दस्तावेज़ की नकल करता है और उसकी प्रतियों को एक फोल्डर में सुरक्षित रखता है, तो वह लेखकों में से एक था, बल्कि जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, मुख्य लेखक था। मुस्लिम ने अपनी सहीह में जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ब्याज खाने वाले, उसे खिलाने वाले, उसके लेखक और उसके दो गवाहों पर लानत भेजी है, और फ़रमाया, "वे सब बराबर हैं।" - और अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने इसे रिवायत किया है, और इब्न माजा और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह किताबों में इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ब्याज खाने वाले, उसे खिलाने वाले, उसके गवाह और उसके लेखक पर लानत भेजी है। और अहमद, अबू याला, और इब्न खुज़ैमा और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह में उनसे रिवायत की है।

[दायां कॉलम (उर्दू पाठ)]: ...पर बड़ी गवाही है बल्कि प्रचलित कानून में कोई भी रसीद और चेक वगैरह इस ओहदे की गवाही के बिना कुबूल नहीं किए जाते। तो इस ओहदे पर कायम शख्स सूदी और हराम मामलात पर मुआवीन होता है और बेशक अल्लाह तआला ने फ़रमाया है, "गुनाह और अदावत पर बाहमी ताऊन न करो।" फिर ये ओहदेदार उन चेक को लिखता है और अपने मुहाफ़िज़ खाने में इसकी तहरीर को महफ़ूज़ करता है तो भी एक कातिब बल्कि बड़ा कातिब है जैसा कि गुज़रा। हालांकि मुस्लिम रहमतुल्लाहि तआला अलैहि से रिवायत किया है उन्होंने कहा कि रसूल अल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने सूद खाने खिलाने और इसकी शहादत देने वालों पर लानत फ़रमाई और फ़रमाया सब बराबर मुजरिम हैं। और अबू दाऊद, तिरमिज़ी, इब्न माजा, इब्न हिब्बान ने अपनी अपनी सहाह में इसको सही कहा कि अब्दुल्ला बिन मसूद ने फ़रमाया कि रसूल अल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने सूद खाने खिलाने, इसकी शहादत देने वालों पर लानत फ़रमाई है। और अहमद, अबु यअला, और इब्न खुज़ैमा, इब्न हिब्बान दोनों ने अपनी अपनी सहीह में हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया।

[फ़ुटनोट]: १. अल-कुरान अल-करीम ५/२ २. सहीह मुस्लिम, किताब अल-मुसाकात वल-मुज़ाराअह, बाब अर-रिबा, कदीमी कुतुब खाना कराची, २/७२ ३. जामिअत-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-बुयूअ, बाब मा जाआ फ़ी अकल अर-रिबा, अमीन कंपनी दिल्ली, १/१२५; सुनन अबी दाऊद, २/११७; सुनन इब्न माजा, पृ. १६; मवारिद अल-ज़मान, हदीस १११२, अल-मत्बअह अस-सलफ़िय्याह, पृ. २७२।

पृष्ठ ४७६ / ६९२

[بایاں کالم (عربی عبارت)]: بل اعظمها فی القانون الرائج حیث لا یبل کثیر من الصکوك الابهما، فکان القائم بها معینا فی ثبوت الربا الحرام شرعاً، وقد قال تعالی "وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ"[1] ثم هو ینسخ الصك ویحفظ نسخه فی قمطر، فکان احد الکاتبین بل الکاتب الاعظم لما مر، وقد اخرج مسلم في صحیحه عن جابر بن عبد الله رضی الله تعالی عنهما قال لعن رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم آکل الرباء ومؤکله وکاتبه وشاهدیه، وقال هم سواء [2]- واخراج ابوداؤد والترمذی، وصححه ابن ماجة وابن حبان في صحاحهم عن ابن مسعود رضی الله تعالی عنه، قال لعن رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم آکل الرباء و مؤکله و شاهده وکاتبه [3]، واخرج احمد وابویعلی وابنا خزیمة وحبان في صحیحهما عنه

[دایاں کالم (اردو عبارت)]: پر بڑی شہادت ہے بلکہ رائج قانون میں کوئی بھی رسید و چیک وغیرہ اس عہدہ کی شہادت کے بغیر قبول نہیں کئے جاتے تو اس عہدہ پر قائم شخص سودی اور حرام معاملات پر معاون ہوتا ہے اور بیشک اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے، گناہ اور عداوت پر باہمی تعاون نہ کرو، پھر یہ عہدیدار ان چیکوں کو لکھتا ہے اور اپنے محافظ خاز میں اس کی تحریر کو محفوظ کرتا ہے تو بھی ایک کاتب بلکہ بڑا کاتب ہے جیسا کہ گزرا حالانکہ مسلم رحمہ اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے انھوں نے کہا کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے سود کھانے کھلانے اور اس کی شہادت دینے والوں پر لعنت فرمائی اور فرمایا سب برابر مجرم ہیں، اور ابو داؤد ترمذی، ابن ماجہ، ابن حبان نے اپنی اپنی صحاح میں اس کو صحیح کہا کہ عبد اللہ بن مسعود نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے سود کھانے کھلانے، اس کی شہادت دینے والوں پر لعنت

فرمائی ہے۔ اور احمد ابویعلیٰ، اور ابن خزیمہ ابن حبان دونوں نے اپنی اپنی صحیح میں حضرت عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا

[حواشی]: ۱ القرآن الکریم ۵/ ۲ ۲ صحیح مسلم کتاب المساقات والمزارعة باب الربو قدیمی کتب خانه کراچی ۲/ ۷۲ ۳ جامع الترمذی ابواب البیوع باب ما جاء فی اکل الربو، وامین کمپنی دہلی ۱/ ۱۲۵، سنن ابی داؤد ۲/ ۱۱۷، سنن ابن ماجہ ص ۱۶، موارد الظمآن حدیث ۱۱۱۲ المطبعة السلفیه ص ۲۷۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Abdullah bin Mas'ud] may Allah be pleased with him said: 'The consumer of usury (riba), its payer, its scribe, and its witnesses, when they know of it, are cursed on the tongue of Muhammad, may Allah's peace and blessings be upon him.'^1 This is abbreviated. And Al-Tabarani narrated in 'Al-Kabir' from him [Ibn Mas'ud], may Allah be pleased with him, with a good (hasan) chain of narration elevated (marfu') to the Prophet, may Allah's peace and blessings be upon him: 'Allah has cursed usury, its consumer, its payer, its scribe, and its witnesses while they know [about it].'^2 [The rest of the] Hadith. Indeed, it has combined three reasons for prohibition: assisting in sin, writing down usury, and witnessing it. And refuge is sought with Allah Almighty. And Allah Almighty knows best.

(Urdu Translation of the above): The Prophet, peace and blessings be upon him, said: 'Those who eat usury, feed it to others, its scribe, and witnesses, knowing what they are doing, are cursed by the tongue of Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him.' This is a summary. And Tabarani, in his Kabir, narrated from Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him, with a good chain as a marfu' Hadith, that Allah Almighty has cursed the consumer of usury, the feeder, the scribe, and the witness when they do this while knowing. The Hadith indicates that there are three reasons for the prohibition: aiding in sin, writing down the usury, and witnessing it. The person who writes it down acts as a registrar/gatherer. We seek refuge in Allah Almighty. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 167: From Shahr Kuhnah, asked by Zuhoor Muhammad Khan, 26 Jumada al-Akhira 1321 AH. What do the scholars of the firm religion and the masters of the clear Shari'ah say on this issue: Two people have a friendship purely for the sake of Allah. One person teaches the Holy Quran to the children of his friend purely for the sake of Allah and does not take a salary. The father of the children, out of his pure sincerity and love, gives something to this friend without any price/charge, and it is not in his mind that he is giving it as a reward for teaching. In such a case, will it be considered a compensation for teaching?

The Answer: Since neither the intention is to take a wage nor is the intention to give a wage, it is certainly not a wage. Avoiding it is not mandatory, but if one wants to observe a level of piety (wara'), then one should see if he used to give him such gifts before this relationship as well. If so, then it is a pure gift without any doubt. Its acceptance...

1 Musnad Ahmad bin Hanbal, Musnad Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/409; Mawarid al-Zaman, Hadith 1152, p. 281; and Musnad Abu Ya'la, 5/113. 2 Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 10057, Al-Maktab al-Faisaliya, Beirut, 10/113.

[अब्दुल्ला बिन मसूद] रज़ियल्लाहु अन्हु ने कहा: 'सूद (ब्याज) खाने वाला, उसे खिलाने वाला, उसका लेखक और उसके गवाह, जब वे इसके बारे में जानते हों, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ज़ुबान पर शापित हैं।'^1 यह संक्षिप्त है। और तब़रानी ने अपनी 'कबीर' में उनसे [इब्न मसूद], रज़ियल्लाहु अन्हु से एक हसीन (अच्छी) सनद के साथ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुँचाई गई (मरफ़ू) हदीस में रिवायत किया है: 'अल्लाह ने सूद, उसके खाने वाले, उसके खिलाने वाले, उसके लेखक और उसके गवाहों पर लानत भेजी है जबकि वे जानते हों [इसके बारे में]।'^2 [पूरी] हदीस। वास्तव में, इसने निषेध के तीन कारणों को जोड़ा है: पाप में सहायता करना, सूद लिखना और उसकी गवाही देना। और अल्लाह तआला की पनाह माँगी जाती है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(उपरोक्त का उर्दू अनुवाद): हुज़ूर अलैहिस सलातो वस्सलाम ने फ़रमाया: सूद खाने, खिलाने, उसके कातिब (लेखक) और गवाह, जानते हुए यह अमल करें, वे मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की ज़ुबान-ए-मुबारक पर मलयून (शापित) हैं। यह संक्षिप्त है, और तब़रानी ने अपनी कबीर में अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से हसन सनद के साथ मरफ़ू हदीस में रिवायत किया कि अल्लाह तआला ने सूद खाने, खिलाने, लिखने और गवाही देने वाले पर, जबकि वे जानते हुए यह अमल करें, लानत फ़रमाई है। हदीस, तो बेशक हुरमत (निषेध) के तीन कारण गुनाह में सहायता, सूद का लेखन और गवाही हैं। लिखने वाला रजिस्टरार/संग्रहकर्ता की तरह होता है। हम अल्लाह तआला की पनाह माँगते हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 167: शहर कुहना से, सायल ज़ुहूर मोहम्मद खाँ, 26 जमादी-उल-आख़िरा 1321 हिजरी। दीन-ए-मतीन के उलेमा और शरीयत-ए-आईन के फ़ज़ला इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: दो व्यक्तियों के बीच दोस्ती महज़ अल्लाह के लिए हो, एक व्यक्ति अपने दूसरे दोस्त की औलाद को कलाम मजीद महज़ अल्लाह के लिए पढ़ाता है, तनख़्वाह नहीं लेता, लड़कों का बाप महज़ अपने इख़लास और मोहब्बत से उस दोस्त को कोई चीज़ बिना किसी कीमत के दे और उसका यह ख्याल न हो कि मैं पढ़ाने का बदला दे रहा हूँ, तो ऐसी स्थिति में क्या यह पढ़ाने का मुआवज़ा तो नहीं हो जाएगा?

अल-जवाब: चूँकि न तो उसकी नियत उजरत (मज़दूरी) लेने की है और न ही उसकी नियत उजरत देने की, तो यह निश्चित रूप से उजरत नहीं है। इससे बचना अनिवार्य नहीं है, लेकिन अगर कोई

तक़वा (वरअ) का मकाम बरतना चाहे तो उसे देखना चाहिए कि क्या वह इस संबंध के होने से पहले भी उसे कभी इस तरह का तोहफ़ा देता था। अगर ऐसा है, तो वह बिना किसी शक के विशुद्ध तोहफ़ा है। उसे स्वीकार करना...

---

1 मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अब्दुल्ला इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु), अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 1/409; मवारिद अल-ज़मान, हदीस 1152, पृष्ठ 281; और मुसनद अबू यअला, 5/113। 2 अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 10057, अल-मकतब अल-फ़ैसलिया, बेरूत, 10/113।

رضی اللہ تعالٰی عنہ قال اکل الربا ومؤکلہ وکاتبہ و شاہداہ اذا علموا بہ ملعونون علی لسان محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ۱ ھذا مختصرا۔ واخراج الطبرانی فی الکبیر عنہ رضی اللہ تعالٰی عنہ بسند حسن مرفوعاً الی النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لعن اللہ الرباء واکلہ ومؤکلہ وکاتبہ وشاھدہ وھم یعلمون ۲ الحدیث، قد جمع ثلثۃ وجوہ للتحریم اعانۃ الاثم و کتابۃ الربا والشھادۃ۔ والعیاذ باللہ تعالٰی واللہ تعالٰی اعلم۔

کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: سود کھانے، کھلانے، اس کے کاتب اور گواہ جانتے ہوئے یہ عمل کریں وہ محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی زبان مبارک پر ملعون ہیں۔ یہ مختصر ہے، اور طبرانی نے اپنی کبیر میں عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے حسن سند کے ساتھ مرفوع حدیث میں روایت کیا کہ اللہ تعالٰی نے سود کھانے کھلانے، لکھنے اور گواہی دینے والے پر جبکہ وہ جانتے ہوئے یہ عمل کریں، لعنت فرمائی ہے، الحدیث، تو بیشک حرمت کے تین وجوہ گناہ میں اعانت، سود کی کتابت، اور گواہی، کاسب رجسٹرار جامع ہوتا ہے، والعیاذ باللہ تعالٰی، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۶۷: از شہر کہنہ مسئولہ ظہور محمد خاں ۲۶ جمادی الآخرہ ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین متین وفضلائے شریعت آئین اس مسئلہ میں کہ دو شخصوں کے درمیان دوستی محض اللہ واسطے ہو، ایک شخص اپنے دوسرے دوست کی اولاد کو کلام مجید محض اللہ واسطے پڑھاتا ہے، تنخواہ نہیں لیتا، لڑکوں کا باپ محض اپنے اخلاص و محبت سے اس دوست کو کوئی چیز بلا قیمت کے دے اور یہ اس کا خیال نہ ہو کہ پڑھانے کا بدلہ کرتا ہوں، تو ایسی حالت میں عوض پڑھانے کا تو نہیں ہو جائیگا؟

الجواب: جبکہ اس کی نیت نہ اجرت لینے کی ہے نہ اس کی نیت اجرت دینے کی، تو اجرت تو وہ ضرور نہیں، نہ اس سے بچنا لازم مگر ورع کا مقام برتنا چاہے تو ہی نظر کرے کہ بغیر اس علاقہ کے پہلے بھی وہ کبھی اس کو اس قسم کا ہدیہ دیتا تھا، جب تو وہ بلادغدغہ ہدیہ خالصہ ہے۔ اس کا قبول کرنا

---

1 مسند احمد بن حنبل مسند عبداللہ ابن مسعود رضی اللہ تعالی عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۱ / ۴۰۹، موارد الظمآن حدیث ۱۱۵۲ ص ۲۸۱ و مسند ابو یعلی ۵ / ۱۱۳ 2 المعجم الکبیر حدیث ۱۰۰۵۷ المکتب الفیصلیہ بیروت ۱۰ / ۱۱۳

Volume 19 Fatawa Razawiyya

...is a Sunnah, and if such a situation never existed before in that area and after that, he did so, then it is better for one who wants to keep the reward purely for himself to avoid it. Imam Hamza Zayyat (may Allah's mercy be upon him), who is among the seven reciters (Qurra al-Sab'a), was thirsty and passing through a locality. He wished to call for water from a house and drink it. Then he remembered that some boys of that locality had learned the Great Quran from him. He feared lest it should become a compensation for that. He passed away thirsty and did not ask for water there. However, this is a station of piety even higher than the station of Taqwa, it is of meticulous scrupulousness (Wara'). And with Allah is all success, and Allah knows best.

Problem 168: Zaid leased a plot of land to Amr for a fixed term of four years on the condition that: 'You will be the owner of the produce of this land, whether it grows or not, just give me four mounds (mann) of rice every year.'

Answer: This lease is invalid (fasid), a forbidden contract, and mandatory to annul, because in it, a fixed quantity of rice was conditioned for the landowner. This severs the partnership, as it is possible that only four mounds are produced, or even less.

[Arabic]: In Tanwir al-Absar: Sharecropping (Muzara'ah) is valid on the condition of partnership in the outcome. It becomes void if a specified amount (e.g., two qafiz) is conditioned for one of the parties. [End of summary]

[Urdu Translation of above]: In Tanwir al-Absar, it states that giving land for sharecropping is permissible provided both parties share in the produce. If a fixed quantity, e.g., two qafiz, is conditioned for one party, then the sharecropping is void. [End of summary (T)]

Rather, it is necessary to say, for example, 'I have given this land to you on lease for half, a third, or a quarter of the produce.' Then, if anything is produced*, its half, third, or quarter will be for the landowner according to the agreement, and if nothing is produced, then nothing is given. Setting a condition that even if nothing is produced, I must receive this much, is also corruptive and forbidden.

[Arabic]: In al-Durr al-Mukhtar: And if it is valid, then the outcome [is shared]... [Urdu Translation]: In al-Durr al-Mukhtar, it states that if sharecropping is valid, then in the produce...

*: This is a slip of the scribe; the correct version is "if something is produced". 12.

1. Al-Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Muzara'ah, Mujtabai Press Delhi, 2/223.

...सुन्नत है, और अगर पहले कभी ऐसा मामला नहीं था उस इलाके में, इसके बाद ही उसने ऐसा किया तो जो अपने लिए सवाब (पुण्य) शुद्ध रखना चाहता है, उसे इससे बचना बेहतर है। इमाम हमज़ा ज़यात (रहमतुल्लाह अलैह), जो सात महान क़ारियों (क़ुर्रा-ए-सबा) में से हैं, प्यासे थे और रास्ते में एक मुहल्ले से गुज़रे। चाहा कि किसी मकान से पानी मंगवाकर पी लूँ, फिर याद आया कि इस मुहल्ले के कुछ लड़कों ने मुझसे क़ुरआन-ए-अज़ीम पढ़ा है। उन्हें डर हुआ कि कहीं यह पानी उसका मुआवज़ा (बदला) न बन जाए। वह प्यासे ही चले गए और वहां पानी नहीं मांगा। मगर यह मक़ाम-ए-तक़वा से भी ऊंचा मक़ाम है, यह बारीक परहेज़गारी (वरा) है। और अल्लाह ही तौफ़ीक़ देने वाला है, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 168: ज़ैद ने अपनी ज़मीन का एक टुकड़ा चार साल की अवधि तय करके अम्र को इस शर्त पर पट्टे (इजारा) पर दिया कि 'तुम इस ज़मीन की पैदावार के मालिक हो, चाहे पैदावार हो या न हो, बस हर साल मुझे चार मन धान दे देना।'

जवाब: यह पट्टा (इजारा) फासिद (अमान्य) और हराम अनुबंध है और इसे खत्म करना अनिवार्य है, क्योंकि इसमें ज़मीन के मालिक के लिए धान की एक निश्चित मात्रा की शर्त रखी गई है, और यह साझेदारी को खत्म करने वाला है, क्योंकि संभव है कि केवल चार मन धान ही पैदा हो या उससे भी कम हो।

[अरबी]: तन्वीरुल अबसार में है: बटाई पर खेती (मुज़ारअत) करना इस शर्त पर सही है कि पैदावार में दोनों की साझेदारी हो। अगर किसी एक पक्ष के लिए एक निश्चित मात्रा (जैसे दो क़फ़ीज़) की शर्त रखी जाए, तो मुज़ारअत बातिल (अमान्य) हो जाती है।

[उपरोक्त का उर्दू अनुवाद]: तन्वीरुल अबसार में है कि ज़मीन मुज़ारअत (बटाई) पर देना जायज़ है बशर्ते कि पैदावार में दोनों की साझेदारी हो और अगर एक फ़रीक़ (पक्ष) के लिए मुक़र्ररा मिक़दार (निश्चित मात्रा) मसलन दो क़फ़ीज़ की शर्त की हो तो मुज़ारअत बातिल है।

बल्कि इस तरह कहना ज़रूरी है कि उदाहरण के लिए, आधी, एक तिहाई या एक चौथाई पैदावार पर यह ज़मीन तुम्हारे पट्टे में दी। फिर अगर कुछ पैदा हो* तो समझौते के अनुसार उसका आधा, तिहाई या चौथाई हिस्सा ज़मीन के मालिक का होगा और अगर कुछ पैदा न हो तो कुछ नहीं। यह शर्त लगाना कि कुछ पैदा न होने पर भी मुझे इतना मिले, यह भी फासिद (विनाशकारी) और हराम है।

[अरबी]: दुर्रे मुख्तार में है: और जब (मुज़ारअत) सही हो तो पैदावार में... [उर्दू अनुवाद]: दुर्रे मुख्तार में है मुज़ारअत पर सही हो तो पैदावार में...

*: यह लिखने वाले (नासिख) की गलती है और सही 'कुछ पैदा हो' है। 12.

1. दुर्रे मुख्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल मुज़ारअत, मतबा मुज्तबाई दिल्ली २/२२३।

पृष्ठ 478 का 692

سنت ہے، اور اگر پہلے کبھی ایسا معاملہ نہ تھا اس علاقہ کے بعد ہی اس نے ایسا کیا تو جو اپنے لئے ثواب خالص رکھنا چاہئے اسے اس سے بچنا اولیٰ ہے، امام حمزہ زیات رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ کہ قرائے سبعہ سے ہیں، پیاسے تھے راہ میں ایک محلہ پر گزر ہوا، چاہا کہ کسی مکان سے پانی منگا کر پی لو، پھر یاد آیا کہ اس محلہ کے بعض لڑکوں نے مجھ سے قرآنِ عظیم پڑھا ہے، خوف فرمایا کہ مبادا اس کا عوض نہ ہو جائے، پیاسے تشریف لے گئے، اور وہاں پانی طلب نہ فرمایا، مگر یہ مقامِ تقویٰ کے مقام سے بھی اعلیٰ دقیق ورع کا ہے، وباللہ التوفیق، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۶۸: زید نے اپنی ایک قطعہ زمین چار سال میعاد معین کرکے عمرو کے پاس اس شرط پر اجارہ دیا کہ اس زمین کی پیداوار کے تم مالک ہو خواہ پیدا ہو یا نہ ہو صرف چار من دھان ہر سال مجھ کو دینا۔

الجواب: یہ اجارہ فاسد اور عقدِ حرام و واجب الفسخ ہے کہ اس میں مالک زمین کے لئے ایک مقدارِ معین دھان کی شرط کی گئی اور وہ قاطعِ شرکت ہے کہ ممکن ہے کہ چار ہی من دھان پیدا ہوں یا اتنے بھی نہ ہوں،

فی تنویرالابصار المزارعۃ تصح بشرط الشرکۃ فی الخارج فتبطل ان شرط لاحدھما قفزان مسماۃ اھ ملتقطاً

تنویر الابصار میں ہے زمین مزارعت پر دینا جائز ہے بشرطیکہ پیداوار میں دونوں کی شرکت ہو اور اگر ایک فریق کے لئے مقررہ مقدار مثلاً دو قفیز کی شرط کی ہو تو مزارعت باطل ہے۔ اھ ملتقطا (ت)

بلکہ یوں کہنا لازم ہے کہ مثلاً نصف یا ثلث یا ربع پیداوار پر یہ زمین تیرے اجارہ میں دی پھر اگر کچھ نہ عہ پیدا ہو تو حسبِ قرار داد اس کا نصف یا ثلث یا ربع مالک زمین کے لئے ہوگا اور کچھ نہ پیدا ہو تو کچھ نہیں۔ یہ شرط لگانا کہ کچھ نہ پیدا ہو تب بھی مجھے اتنا ملے یہ بھی مفسد و حرام ہے۔

فی الدرالمختار واذا صحت فالخارج

در مختار میں ہے مزارعت پر صحیح ہو تو پیداوار میں

عہ: ھذا ذلة الناسخ والصحیح "کچھ پیدا ہو" ۱۲۔

1 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب المزارعة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۲۲۳

Fatawa Rizwia Volume 19

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
[In a valid sharecropping contract (Muzara'ah)], [the output is divided] based on the condition, and nothing is for the worker if nothing is produced in a valid contract. [Footnote 1] In Radd-ul-Muhtar, just before this, his saying "the worker": what is meant by it is the one from whom [the seed] is necessary. [Footnote 2] Is he [the seed-provider] meant here? Indeed, he gets nothing because he is entitled to it by way of partnership, and there is no partnership in anything other than the output. This is contrary to when it is invalid (fasid), because the fair wage (ajr-ul-misl) is a liability (dhimma), and the liability does not lapse due to the absence of output. Hidaya. [Footnote 3]	There will be a share according to the stipulated proportion, and if no output is produced in a valid sharecropping, the farmer will get nothing etc. And a little before this in Radd-ul-Muhtar, the text's statement "the worker" refers to the party who did not provide the seeds, and it is here in this place that he will receive nothing because he was entitled to a share in the output, and when there was no output, his partnership did not materialize. In contrast to that case where the sharecropping is invalid (fasid), because a fair rent for the land will be due from the farmer; there, even if there is no output, the rent will be due from him. Hidaya (T)

This ruling that we have stated applies only when this lease is done in a valid manner. Now that it has become invalid (fasid), its annulment is obligatory. After the annulment, for the year that has passed, the rule is that whether there was output or not, in any case, the landowner will get the fair rent (ajr-e-misl) for his land, which should not exceed the value of four maunds of paddy. For example, if the fair rent of such land for one year is ten rupees, and four maunds of paddy cost four rupees, then only four rupees will be given, not more. And if the fair rent of the land is, for example, two rupees and the paddy is four rupees, then only two will be received, not four.

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
In Durr-ul-Mukhtar: when it [sharecropping] becomes invalid, the output belongs to the owner of the seed, and for the other [party] is the fair rent for his land, and it is not increased beyond the	It is in Durr-ul-Mukhtar that when sharecropping is invalid, the owner of the output will be the one with the seed, and the other party will get a fair rent, however, this rent will not exceed what

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
[originally agreed] condition. Even if nothing is produced in the invalid [contract], if the seed was from the worker, then upon him is the fair rent.	was fixed in the contract. And if in an invalid sharecropping no output was produced, then if the seed [was from] the worker...

1. Durr-ul-Mukhtar Kitab-ul-Muzara'ah, Mujtabai Press, Delhi, 2/224
2. Radd-ul-Muhtar Kitab-ul-Muzara'ah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/175
3. Radd-ul-Muhtar Kitab-ul-Muzara'ah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/177

फतावा रिज़विया खंड 19

अरबी पाठ

[एक वैध बटाईदारी (मज़ारअत) अनुबंध में], [उपज को] शर्त के आधार पर विभाजित किया जाता है, और कार्यकर्ता के लिए कुछ भी नहीं है यदि वैध अनुबंध में कुछ भी पैदा नहीं होता है। [फुटनोट 1] रद-उल-मुख्तार में, इससे ठीक पहले, उनका कहना है "कार्यकर्ता": इसका अर्थ वह है जिससे [बीज] आवश्यक है। [फुटनोट 2] क्या यहाँ वह [बीज-प्रदाता] अभिप्रेत है? वास्तव में, उसे कुछ नहीं मिलता क्योंकि वह साझेदारी के माध्यम से इसका हकदार है, और उपज के अलावा किसी भी चीज़ में कोई साझेदारी नहीं है। यह इसके विपरीत है जब यह अमान्य (फासिद) होता है, क्योंकि उचित पारिश्रमिक (अज्र-उल-मिस्ल) एक दायित्व (ज़िम्मा) है, और उपज की अनुपस्थिति के कारण दायित्व समाप्त नहीं होता है। हिदाया। [फुटनोट 3]

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

निर्धारित अनुपात के अनुसार हिस्सा होगा, और यदि वैध मज़ारअत में कोई उपज नहीं हुई तो किसान को कुछ नहीं मिलेगा आदि। और इससे थोड़ा पहले रद-उल-मुख्तार में है, मूल पाठ का कथन "कार्यकर्ता" उस पक्ष को संदर्भित करता है जिसने बीज नहीं दिया, और यहाँ इस स्थान पर यही है कि उसे कुछ नहीं मिलेगा क्योंकि वह उपज में हिस्से का हकदार था, और जब कोई उपज नहीं हुई तो उसकी साझेदारी नहीं हुई। इसके विपरीत वह स्थिति जिसमें मज़ारअत फासिद (अमान्य) हो, क्योंकि किसान पर भूमि का उचित किराया देय होगा; वहाँ यदि उपज न भी हो, तब भी किराया उसके जिम्मे होगा। हिदाया (त)

यह हुक्म जो हमने बयान किया, उसी स्थिति में होता है जब यह इजारा (पट्टा) सही तौर पर किया जाता। अब जब कि यह फासिद (अमान्य) हो गया, इसका मंसूख (रद्द) करना वाजिब है। और मंसूख होने के बाद जो साल गुजरा, उसमें हुक्म यह है कि उपज हो या न हो, बहरहाल मालिक-ए-ज़मीन को उसकी ज़मीन का 'अज्र-ए-मिस्ल' (उचित किराया) मिलेगा, जो चार मन धान की कीमत से ज्यादा न हो। उदाहरण के लिए, इतनी ज़मीन का 'अज्र-ए-मिस्ल' एक साल का दस रुपये हो, और चार मन धान चार रुपये का आता हो, तो चार ही रुपये दिए जाएंगे, ज्यादा नहीं। और ज़मीन का किराया उदाहरण के लिए दो रुपये हो और धान चार रुपये का, तो दो ही मिलेंगे, चार न होंगे।

अरबी पाठ

दुर-उल-मुख्तार में: जब यह [मज़ारअत] अमान्य हो जाता है, तो उपज बीज के मालिक की होती है, और दूसरे [पक्ष] के लिए उसकी भूमि का उचित किराया होता है, और इसे [मूल रूप से सहमत] शर्त से अधिक नहीं बढ़ाया जाता है। भले ही अमान्य [अनुबंध] में कुछ भी पैदा न हो, यदि बीज कार्यकर्ता की ओर से था, तो उस पर उचित किराया देय है।

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

दुर-ए-मुख्तार में है कि जब मज़ारअत फासिद हो तो उपज का मालिक बीज वाला होगा और दूसरे फरीक (पक्ष) को मिस्ली उजरत (उचित किराया) मिलेगी, बहरहाल यह उजरत अकद (अनुबंध) में तयशुदा से ज़ायद (अधिक) न होगी। और अगर फासिद मज़ारअत में कोई पैदावार न हुई तो अगर बीज आमिल (कार्यकर्ता)...

1. दुर-उल-मुख्तार किताब-उल-मज़ारअत, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/224
2. रद-उल-मुख्तार किताब-उल-मज़ारअत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/175
3. रद-उल-मुख्तार किताब-उल-मज़ारअत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/177

عربی متن

اردو ترجمہ / تشریح

علی الشرط ولا شیئ للعامل ان لم یخرج شیئ فی الصحیحۃ ۱ فی ردالمحتار قبیل ھذا قولہ العامل المراد منہ من لابدمناہ ۲ اھو فیہ ھھنا وانما لم یکن لہ شیئ لانہ یستحقہ شرکۃ ولا شرکۃ فی غیر الخارج بخلاف ما اذا فسدت لان اجر المثل فی الذمۃ، لاتفوت الذمۃ بعدم الخارج ھدایۃ ۳۔

مشروط تناسب کے مطابق حصہ ہوگا، اور اگر صحیح مزارعت میں کوئی پیداوار نہ ہوئی تو کاشتکار کو کچھ نہ ملے گا الخ، اور اس سے تھوڑا پہلے ردالمحتار میں ہے، متن کا قول "العامل" اس سے مراد وہ فریق ہے جس کا بیج نہ ہوا اور اسی میں اس مقام پر ہے کہ اس کو اس لئے کچھ نہ ملے گا کیونکہ وہ پیداوار میں شرکت کا حقدار تھا اور جب پیداوار نہ ہوئی تو اس کی شرکت نہ ہوئی، اس کے بر خلاف وہ صورت جس میں مزارعت فاسد ہو کیونکہ کاشتکار کے ذمہ پر زمین کی مثلی اجرت ہوگی وہاں اگر پیداوار نہ ہو تو بھی اجرت سے اس کے ذمہ میں ہوگی۔ ہدایہ (ت)

یہ حکم کہ ہم نے بیان کیا اسی حالت میں ہوتا جب یہ اجارہ صحیح طور پر کیا جاتا، اب کہ فاسد ہوا، اس کا فسخ واجب ہے، اور پس از فسخ جو سال گزرے اس میں حکم یہ ہے کہ پیداوار ہو یا نہ ہو بہر حال مالک زمین کو اس کی زمین کا اجر مثل ملے گا، جو چار من دھان کی قیمت سے زیادہ نہ ہو، مثلاً اتنی زمین کی اجرت مثل ایک سال کی دس روپے ہوں، اور چار من دھان چار روپے کو آتے ہوں تو چار ہی روپے دیئے جائیں گے، زیادہ نہیں، اور زمین کی اجرت مثلاً دو روپے ہوں اور دھان چار روپے کے تو دو ہی ملیں گے، چار نہ ہوں گے،

عربی متن	اردو ترجمہ / تشریح
فی الدرالمختار متی فسدت فالخارج لرب البذر ولاخر اجر مثل ارضه ولايزاد على شرط وان لم يخرج شيئ في الفاسدة فان كان البذر من العامل فعليه اجر مثل	در مختار میں ہے کہ جب مزارعت فاسد ہو تو پیداوار کا مالک بیج والا ہوگا اور دوسرے فریق کو مثلی اجرت ملے گی تاہم یہ اجرت عقد میں طے شدہ سے زائد نہ ہوگی اور اگر فاسد مزارعت میں کوئی پیداوار نہ ہوئی تو اگر بیج عامل

۱ درمختار کتاب المزارعہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۲۴ ۲ ردالمحتار کتاب المزارعہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۷۵ ۳ ردالمحتار کتاب المزارعہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۷۷

Fatawa Razawiya, Volume 19

[Left box excerpt]: ...of the land. In brief. We have limited ourselves to this statement because, in our region of India, seeds, oxen, and labor are all provided by the farmer, whereas the landowner only provides the land. And Allah, Glorified and Exalted, knows best.

[Right box excerpt]: ...then there will be a customary rent for the land. In brief, we have contented ourselves with this amount of the text because in our area of India, the seeds, oxen, and labor are from the side of the sharecropper, while the landowner only provides the land. And Allah, Glorified and Exalted, knows best (T).

Problem 169: Zaid has a pond. He gave it to Amr for his use for a fixed period of one month in exchange for twenty rupees as a gift, and said that during the specified days, you can benefit from the water of this pond in any way and also catch the fish in this pond. Is this correct or not?

Answer: This issue is a point of contention; general books have declared this lease (ijarah) to be purely forbidden, impermissible, and void, and this is in accordance with the principles, rules, and school of thought (Madhab).

[Left Column - Arabic Text]: How can it be valid when this lease is based on the consumption of the essence (the thing itself), meaning the water and the fish? And the land under the water is not suitable for immediate use, which is a condition for the validity of a lease. Therefore, leasing and authorization are not permitted. Hence, leasing a young foal for riding is not allowed. In 'Al-Wajiz' by Imam al-Kardari, it is stated that if a lease is for the consumption of the essence of something, it is not valid. Therefore, it is not permissible to rent marshes or ponds for catching fish or...

[Right Column - Urdu Translation]: How can it be valid when this lease has been contracted upon the consumption of the physical object, meaning on obtaining the water and fish, and the land that is the bottom of the pond under the water is not currently capable of being utilized in the presence of water. However, the condition for the validity of a lease is that the object must be currently capable of being utilized; that is why taking a young foal on lease for riding is not permissible. And it is in Imam Kardari's Wajiz that if the lease is upon destroying the physical essence of something, then it will not be correct. Therefore, giving bushes and ponds on lease to catch fish or pull out thorns and cut fuel, or to rent a pond to use its water for one's

own drinking or for watering animals is not permissible, and similarly, to give a pasture on lease...

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Muzara'ah, Mujtabai Press Delhi, 2/224. Page 480 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[बाएँ बॉक्स का अंश]: ...भूमि की। संक्षेप में। हमने इस कथन पर इसलिए भरोसा किया क्योंकि हमारे भारत क्षेत्र में बीज, बैल और श्रम सब किसान की ओर से होता है, जबकि ज़मीन मालिक की केवल ज़मीन होती है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

[दाएँ बॉक्स का अंश]: ...तो इस पर ज़मीन का प्रथागत किराया (उजरत-ए-मिस्ली) होगा। संक्षेप में, हमने इतने ही पाठ पर संतोष किया है क्योंकि हमारे भारत क्षेत्र में बीज, बैल और श्रम बटाईदार की ओर से होता है, जबकि ज़मीन वाले की केवल ज़मीन होती है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है (त)।

मसाला 169: ज़ैद का एक तालाब है, उसने उसे बीस रुपये के उपहार के बदले एक महीने की तय अवधि के लिए अम्र के उपयोग में दिया, और कहा कि तय दिनों के भीतर तुम इस तालाब के पानी से किसी भी तरह लाभ उठा सकते हो और इस तालाब की मछली भी पकड़ सकते हो। क्या यह सही है या नहीं?

जवाब: यह मसला विवादित (मआरका-तुल-आरा) है; सामान्य किताबों में इस इज़ारे (किराये/पट्टे) को पूरी तरह हराम, नाजायज़ और बातिल फ़रमाया गया है, और यही सिद्धांतों, नियमों और मज़हब के अनुरूप है।

[बायाँ कॉलम - अरबी पाठ]: यह जायज़ कैसे हो सकता है जबकि यह इज़ारा मूल वस्तु के उपभोग पर आधारित है, यानी पानी और मछली? और पानी के नीचे की ज़मीन वर्तमान में उपयोग के योग्य नहीं है, जो इज़ारे के जायज़ होने की शर्त है। इसलिए पट्टे पर देना और अनुमति देना मान्य नहीं है। इसी कारण सवारी के लिए बछड़े (युवा गधे) को पट्टे पर लेना जायज़ नहीं है। इमाम करदरी की 'वजीज़' में है कि यदि इज़ारा किसी मूल वस्तु (ऐन) के उपभोग पर हो, तो वह मान्य नहीं होगा। इसलिए मछलियाँ पकड़ने के लिए दलदलों या कुंडों को किराये पर लेना सही नहीं है...

[दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद]: जायज़ कैसे हो जबकि यह इज़ारा किसी चीज़ के अस्तित्व को ही समाप्त करने (उपभोग करने) पर आधारित हुआ है, यानी पानी और मछली प्राप्त करने पर। और वह ज़मीन जो तालाब में पानी की सतह के नीचे है, पानी की मौजूदगी में अभी उपयोग के योग्य नहीं है। हालाँकि इज़ारे के जायज़ होने की शर्त ही यह है कि वह चीज़ वर्तमान में उपयोग के योग्य हो, इसीलिए घोड़ी के बच्चे को सवारी के लिए इज़ारे (किराये) पर लेना जायज़ नहीं है। और इमाम

करदरी की 'वजीज़' में है कि इज़ारा अगर किसी मूल वस्तु (ऐन) को नष्ट करने पर हो, तो वह सही न होगा। इसलिए झाड़ियों और हौज (कुंड) को मछली पकड़ने या कांटे उखाड़ने और ईंधन काटने या हौज का पानी अपने पीने या जानवरों को पिलाने के लिए किराये पर लेना जायज़ नहीं है, और इसी तरह चरागाह को इज़ारे पर देना...

1. दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-मुज़ारआ, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/224। पृष्ठ 480/692

الارض 1 اه مختصرا۔ وانما اقتصرنا علی هذا لان الواقع في بلادنا الهندية هوان البذر والبقر والعمل كلها انما يكون من قبل المزارع وليس من رب الارض الا الارض والله سبحانه وتعالی اعلم۔ ہے تو اس پر زمین کی مثلی اجرت ہوگی اه مختصرا، ہم نے اتنی عبارت پر اکتفاء اس لئے کیا کیونکہ ہمارے علاقہ ہندوستان میں بیج ، بیل اور عمل مزارع کی طرف سے ہوتا ہے جبکہ زمین والے کی صرف زمین ہوتی ہے، واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۶۹: زید کا ایک تالاب ہے، اس کو بعوض ہبہ بیس روپے ایک ماہ کی میعاد مقرر کر کے عمرو کے تصرف میں دیا، اور کہا کہ ایام معینہ کے اندر تم اس تالاب کے پانی سے بہر طور انتفاع حاصل کرسکتے ہو اور نیز اس تالاب کی مچھلی پکڑ سکتے ہو۔ یہ درست ہے یا نہیں؟

الجواب: یہ مسئلہ معرکتہ الآراء ہے عامہ کتب میں اس اجارے کو محض حرام و ناجائز و باطل فرمایا اور یہی موافق اصول و قواعد و مذہب ہے۔

كيف وهی اجارة وردت علی استهلاك عين اعنی الماء والسمك ، و الارض التي تحت الماء لاتصح للانتفاع بها في الحال و ہو شرط جواز الاجارة، ولذا لم يجز الايجار والاجازة، ولذا لم يجز اجارة الجحش للركوب، في وجيز الامام الكردری، الاجارة اذا وقعت علی العين لا يجوز فلا يصح استيجار الآجام والحياض لصيد السمك او جائز کیسے ہو جبکہ یہ اجارہ عین چیز کو ہلاک کرنے پر منعقد ہوا ہے یعنی پانی مچھلی کو حاصل کرنے پر ، اور وہ زمین جو تالاب میں پانی کی تہہ ہے وہ پانی کی موجودگی میں ابھی قابل انتفاع نہیں ہے۔ حالانکہ اجارہ کے جواز کی شرط ہی یہ ہے کہ وہ چیز فی الحال قابل انتفاع ہو اسی لئے گھوڑی کا بچہ سواری کے لئے اجارہ پر لینا جائز نہیں ہے۔ اور امام

کردری کی وجیز میں ہے کہ اجارہ اگر کسی عین چیز کو ہلاک کرنے پر ہو تو صحیح نہ ہوگا، اس لئے جھاڑیوں اور حوض کو اجارہ پر دینا مچھلی پکڑنے یا کانٹے اکھاڑنے اور ایندھن کاٹنے یا حوض کا پانی اپنے پینے یا جانوروں کو پلانے کے لئے کرایہ پر لینا جائز نہیں ہے اور یوں چراگاہ کو اجارہ پر دینا

1 در مختار کتاب المزارعہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۲۴ Page 480 of 692

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Table Header] (Arabic Text) Removing reeds, cutting wood, or watering his land or sheep from it; likewise, the leasing of pastures is not permitted. (Al-Bazzaziyya). In 'Al-Durr al-Mukhtar' from 'Al-Bahr al-Ra'iq': Leasing a pond to catch fish from it is not permitted. In 'Radd al-Muhtar', it is narrated from 'Al-Bahr' quoting 'Al-Idah' regarding its impermissibility. It states that the statement in 'Al-Idah' regarding its general permissibility is against the jurisprudential principles (Qawa'id Fiqhiyya), and its impermissibility is more appropriate. (Summary)

(Urdu Translation) ...is also not permissible. And in 'Durr al-Mukhtar', it is narrated from 'Bahr al-Ra'iq' that leasing a pond to catch fish is prohibited. In 'Radd al-Muhtar', they quoted from 'Bahr' that 'Al-Idah' mentioned its general permissibility, but they stated that the explanation in 'Al-Idah' regarding its impermissibility is more aligned with jurisprudential principles. (Summary)

[Next Section] And in 'Jami' al-Mudmarat', a fatwa was given on its permissibility: (Arabic Text) In 'Al-Durr al-Mukhtar': It is permissible to lease the canal and river along with the water in them. The fatwa is given based on 'Umum al-Balwa' (common necessity/widespread predicament). From 'Mudmarat', end quote.

(Urdu Translation) In 'Durr al-Mukhtar', it is narrated from 'Mudmarat' that a canal and distributor can be leased along with the water. The fatwa is based on this due to common necessity. (End)

And the safer course (ahwat) is that a few yards of land on the bank of the pond should be leased for a specific period, and the benefits from water etc. should be allowed for free (mubarak); in this way, the rent will be for the land and the fish, water, and grass will be obtained permissibly.

[Third Section] (Arabic Text) In 'Al-Bazzaziyya', after what we have previously mentioned from it: The stratagem (heela) in all this is to lease a known space for the cattle pen and allow the use of water and pasture.

(Urdu Translation) In 'Bazzaziyya', after the passage we quoted, it is stated: The legal way (stratagem) for permissibility in all these things is to lease the space for a cattle pen and make the water of the cistern and the pasture permissible (mubah) for the animals.

Or the land for cultivation and the pond from which that land is irrigated should all be leased together.

[Footnotes] 1. Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa al-Hindiyyah, Book of Ijarah, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5 / 47-48 2. Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on Corrupt Sales, Mujtabai Press Delhi, 1 / 24 3. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on Corrupt Sales, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4 / 107 4. Durr al-Mukhtar, Book of Ijarah, Chapter on Corrupt Ijarah, Mujtabai Press Delhi, 2 / 180 5. Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa al-Hindiyyah, Book of Ijarah, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5 / 48

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

[तालिका शीर्षक] (अरबी पाठ) नरकट हटाना, लकड़ी काटना, या उससे अपनी भूमि या भेड़ों को पानी देना; इसी प्रकार, चरागाहों को किराए पर देना जायज़ नहीं है। (अल-बज़ाज़िया)। 'अल-दुर अल-मुख्तार' में 'अल-बहर अल-रईक़' के हवाले से: मछली पकड़ने के लिए तालाब को किराए पर देना जायज़ नहीं है। 'रद्द अल-मुह्तार' में, 'अल-बहर' से 'अल-इदाह' का हवाला देते हुए इसकी मनाही का उल्लेख है। इसमें कहा गया है कि 'अल-इदाह' में इसकी सामान्य अनुमति का उल्लेख न्यायशास्त्रीय सिद्धांतों (क़वाइद फ़िक़्हिया) के विरुद्ध है, और इसकी मनाही अधिक उपयुक्त है। (सारांश)

(उर्दू अनुवाद) ...भी जायज़ नहीं है। और 'दुर-ए-मुख्तार' में 'बहर अल-रईक़' से मनक़ूल है कि जोहड़ (तालाब) का इजारा (किराया) मछली पकड़ने के लिए नाजायज़ है। 'रद्द अल-मुह्तार' में उन्होंने 'बहर' से नक़ल किया कि 'इदाह' में इसका आम जवाज़ (अनुमति) ज़िक्र है, लेकिन उन्होंने कहा कि 'इदाह' का बयान फ़िक़्ही क़ायदों के मुताबिक़ अदम-ए-जवाज़ (मनाही) के ज़्यादा मुनासिब है। (सारांश)

[अगला भाग] और 'जामी अल-मुदमरात' में जवाज़ (अनुमति) पर फ़तवा दिया गया: (अरबी पाठ) 'अल-दुर अल-मुख्तार' में: नहर और पानी के साथ नहर को किराए पर देना जायज़ है। 'उमूम-ए-बलवा' (आम ज़रूरत) के कारण इसी पर फ़तवा दिया जाता है। 'मुदमरात' से, समाप्त।

(उर्दू अनुवाद) 'दुर-ए-मुख्तार' में 'मुदमरात' से मनक़ूल है कि नहर और राजबाह (वितरिका) को पानी समेत इजारे पर देना है, 'उमूम-ए-बलवा' की वजह से इसी पर फ़तवा है। (समाप्त)

और एहतियात (अहवत) इसी में है कि तालाब के किनारे की कुछ गज़ ज़मीन एक निश्चित अवधि के लिए किराए पर दी जाए और पानी आदि से लाभ उठाना मुफ़्त (मुबारक) कर दिया जाए; इस तरह वह किराया ज़मीन का हो जाएगा और मछली, पानी और घास जायज़ तौर पर मिल जाएंगे।

[तीसरा भाग] (अरबी पाठ) 'अल-बज़ाज़िया' में, जो हमने पहले उद्धृत किया है उसके बाद: इन सब में हीला (क़ानूनी रास्ता) यह है कि जानवरों के बाड़े के लिए एक ज्ञात स्थान किराए पर लिया जाए और पानी और चरागाह के उपयोग की अनुमति दी जाए।

(उर्दू अनुवाद) 'बज़ाज़िया' में हमारी नक़ल की हुई इबारत के बाद फ़रमाया: इन सब चीज़ों में जवाज़ का हीला यह है कि वहाँ जानवर के बाड़े के लिए जगह को इजारे पर दे और हौज (कुण्ड) वगैरह का पानी और चरागाह को जानवरों के लिए मुबाह (अनुमत) कर दे।

या खेती की ज़मीन और तालाब जिससे उस ज़मीन को पानी दिया जाए, सब मिलाकर किराए पर दे दिए जाएँ।

[फुटनोट्स] १. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुल इजारात, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५ / ४७-४८ २. दुर-ए-मुख्तार, किताबुल बुयू, अध्याय फ़ासिद बिक्री, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, १ / २४ ३. रद्द अल-मुह्तार, किताबुल बुयू, अध्याय फ़ासिद बिक्री, दार अहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, ४ / १०७ ४. दुर-ए-मुख्तार, किताबुल इजारात, अध्याय फ़ासिद इजारा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, २ / १८० ५. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुल इजारात, अध्याय २, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५ / ४८

पृष्ठ ४८१ / ६९२

رفع القصب، وقطع الحطب، او ليسقى ارضه، او غنمه، منها وكذا اجارة المرعىٰ [1] اھ وفي الدر المختار عن البحر الرائق لم تجز اجارة بركة ليصاد منها السمك [2] اھ وفي ردالمحتار نقل في البحر عن الايضاح عدم جواز با قال و مافی الايضاح عدم جواز با قال و ما فی الايضاح بالقواعد الفقهية اليق لعدم الصحة [3]، (ملخصاً)

بھی جائز نہیں اھ اور در مختار میں بحر الرائق سے منقول ہے کہ جو ہڑ کا اجارہ مچھلی پکڑنے کے لئے ناجائز ہے ، اھ اور رد المحتار میں بحر سے انھوں نے ایضاح میں اس کا عام جواز نقل کیا ہے اور انھوں نے کہا کہ ایضاح کا بیان قواعد فقہیہ کے مطابق عدم جواز کے زیادہ مناسب ہے۔ (ملخصاً) (ت)

اور جامع المضمرات میں جواز پر فتوٰی دیا،

في الدر المختار وجاز اجارة القناة والنهر مع الماء به يفتى لعموم البلوى مضمرات انتهى [4]۔

در مختار میں مضمرات سے منقول ہے کہ نہر اور راجباہ کو پانی سمیت اجارہ پر دینا ہے ، عموم بلوٰی کی وجہ سے اسی پر فتوٰی ہے اھ (ت)

اور احوط یہ ہے کہ تالاب کے کنارے کی چند گز زمین محدود معین کرائے پر دے اور پانی وغیرہ سے انتفاع مبارک کردے ، یوں اسے کرایہ اور اسے پانی مچھلی ، گھاس جائز طور پر مل جائیں گے ،

في البزازية بعد ما قدمناه عنها والحيلة في الكل ان يستاجر موضعا معلوما لعطن الماشية ويبيح الماء و المرعىٰ [5] الخ۔

بزازیہ میں ہماری نقل کردہ عبارت کے بعد فرمایا ان سب چیزوں میں جواز کا حیلہ یہ ہے کہ وہاں جانور کے باڑہ کے لئے جگہ کو اجارہ پر دے اور حوض وغیرہ کا پانی اور چراگاہ کو جانوروں کے لئے مباح کردے۔ (ت)

یا زراعت کو کنارے کی زمین اور تالاب جس سے اس زمین کو پانی دیا جائے سب ملا کر کرائے پر

1۸ فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوٰی الہندیۃ کتاب الاجارات الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۴۸-۴۷ 2۸ در مختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۲۴ 3۸ ردالمحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۱۰۷ 4۸ در مختار کتاب الاجارات باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۸۰ 5۸ فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوٰی الہندیۃ کتاب الاجارات الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۴۸

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

...by giving, the lease of the pond also becomes permissible by consequence.

[Table Content] [Left Column - Arabic Original]: In al-Bazzaziyya, the leasing of irrigation rights is not valid because the lease is for the intended consumption of the substance itself, unless it is leased or sold along with the land. In that case, the sale is permissible. If one sells land with the irrigation rights of another land, it is narrated from Ibn Salam that it is permissible. However, if one leases land with the irrigation rights of another land, it is not permissible. This is because, in a sale, irrigation rights are primary from one perspective and secondary from another. They are primary in that they exist independently, and secondary because they are not intended for their own sake. As a secondary thing, they cannot be sold without land; but as a primary thing, they can be sold with any land. In a lease, however, irrigation rights are secondary from every perspective because the benefit from the land cannot be realized without them. Therefore, leasing irrigation rights along with another land is not permissible, just as it is not permissible to sell the limbs of one slave as secondary to the neck of another slave. End of citation.

[Right Column - Urdu Translation]: It is stated in Bazzaziyya that the lease of a turn of water (irrigation rights) is not correct because it involves leasing for the purpose of consuming the substance itself. Yes, if water is sold or leased along with land, then it is permissible in that case. And if one sells irrigation water of another land along with a piece of land, it is narrated from Ibn Salam that this is permissible. But if one leases land along with the irrigation water of another land, then it is impermissible because irrigation water in the sale of land is primary from one aspect as it exists by itself, and secondary from another aspect as it is not intended by itself. So, in its capacity as secondary, its sale is impermissible, and in its capacity as primary, its sale with any land is permissible. Whereas in a lease, irrigation water is secondary in every respect because benefit from land in a lease is not available without water. So, making water secondary to the lease of another land is not permissible, just as making the limbs of one slave secondary to another slave for sale is not permissible. End of citation.

Note: In the original, it is "yajuz", perhaps from the pen of the scribe Abdul Mannan.

Footnote 1: Fatawa Bazzaziyya on the margin of al-Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Shurb, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 6/121-122.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द १९

...देकर तालाब का इजारा भी ब-तबा (अनुवर्ती रूप से) जायज़ हो जाए।

[तालिका सामग्री] [बायाँ स्तंभ - मूल अरबी]: अल-बज़ाज़िया में है कि सिंचाई अधिकारों का इजारा (पट्टा) सही नहीं है क्योंकि इसमें पट्टा मूल वस्तु के उपभोग के उद्देश्य से है, जब तक कि इसे भूमि के साथ पट्टे पर या बेचा न जाए। उस स्थिति में बिक्री जायज़ है। यदि कोई भूमि के साथ दूसरी भूमि के सिंचाई अधिकारों को बेचता है, तो इब्न सलाम से वर्णित है कि यह जायज़ है। लेकिन अगर कोई भूमि को दूसरी भूमि के सिंचाई अधिकारों के साथ पट्टे पर देता है, तो यह जायज़ नहीं है। ऐसा इसलिए है क्योंकि बिक्री में, सिंचाई अधिकार एक पहलू से प्राथमिक हैं और दूसरे पहलू से गौण। वे प्राथमिक हैं क्योंकि वे अपने आप में मौजूद हैं, और गौण हैं क्योंकि वे अपने आप में अभिप्रेत नहीं हैं। एक गौण चीज़ के रूप में, उन्हें भूमि के बिना नहीं बेचा जा सकता; लेकिन एक प्राथमिक चीज़ के रूप में, उन्हें किसी भी भूमि के साथ बेचा जा सकता है। जबकि पट्टे में, सिंचाई अधिकार हर पहलू से गौण हैं क्योंकि पट्टे में भूमि से लाभ पानी के बिना नहीं मिल सकता। इसलिए, सिंचाई अधिकारों को दूसरी भूमि के पट्टे के अधीन करना जायज़ नहीं है, जैसे किसी एक गुलाम के अंगों को दूसरे गुलाम के अधीन करके बेचना जायज़ नहीं है। इह (उद्धरण समाप्त)।

[दायाँ स्तंभ - उर्दू अनुवाद]: बज़ाज़िया में है कि पानी की बारी का इजारा सही नहीं है क्योंकि इसमें चीज़ को मक़सूदन (उद्देश्यपूर्ण रूप से) नष्ट करने पर इजारा है, हाँ अगर ज़मीन के साथ पानी को फरोख्त (बिक्री) किया जाए या इजारा पर लिया जाए तो इस सूरत में जायज़ है। और अगर ज़मीन के साथ दूसरी ज़मीन के सेराबी (सिंचाई) पानी को फरोख्त करे तो इब्न सलाम से मरवी (वर्णित) है कि यह जायज़ है और अगर ज़मीन को इजारा पर दूसरी ज़मीन के सेराबी पानी के साथ दे तो यह नाजायज़ है क्योंकि सेराबी पानी ज़मीन की बैअ (बिक्री) में मिन वजह (एक तरह से) असल (मूल) है क्योंकि वह बि-नफ़्सिही (स्वयं) कायम है और मिन वजह ताबे (अनुवर्ती) है क्योंकि बि-नफ़्सिही मक़सूद नहीं है। तो ताबे होने की हैसियत से इसकी बैअ नाजायज़ है, और असल होने की हैसियत से इसकी बैअ किसी भी ज़मीन के साथ जायज़ है जबकि सेराबी पानी इजारा में हर लिहाज़ से ताबे है क्योंकि इजारा में ज़मीन से इंतिफ़ा (लाभ) पानी के बग़ैर मुहैया नहीं होता तो पानी को दूसरी ज़मीन के इजारा के ताबे करना जायज़ नहीं है जैसा एक गुलाम के आज़ा (अंगों) को दूसरे गुलाम के ताबे बना कर फरोख्त करना जायज़ नहीं है। अह् (उद्धरण समाप्त)।

नोट: असल में "यजुज़" है, शायद नासिख़ (लेखक) अब्दुल मन्नान की कलम से है।

पादलेख १: फ़तावा बज़ाज़िया अला हामिश अल-फ़तावा अल-हिंदिया, किताबुश शुर्ब, अल-फ़स्लुल सालिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ६/१२१-१२२।

पृष्ठ ४८२/६९२

دے کر تالاب کا اجارہ بھی بالتبع جائز ہو جائے۔

[جدول کا مواد] [بایاں کالم - عربی متن]: فی البزازیة لم تصح الاجارہ الشرب لوقوع الاجارة علی استهلاك العین مقصوداً الا اذا آجر اوباع مع الارض فحینئذ یجوز بیعاً، ولو باع ارضا مع شرب ارض أخری، عن ابن اسلام انه یجوز عـه ولو أجر ارضاً مع شرب ارض اخری لایجوز، لان الشرب في البیع تبع من وجه اصل من وجه حیث انه یقوم بنفسه وتبع من حیث انه لایقصد لعینه فمن حیث انه تبع لایباع من غیر ارض ومن حیث انه اصل یجوز مع ای ارض کان، والشرب فی الاجارة تبع من کل وجه لان الانتفاع بالارض لایتهیأ بدونه، فلم تجز اجارة الشرب مع ارض اخری، کما لم یجز بیع اطراف العبد تبعاً رقبة اخری۱ اھـ

[دایاں کالم - اردو ترجمہ]: بزازیہ میں ہے کہ پانی کی باری کا اجارہ صحیح نہیں کیونکہ اس میں عین چیز کو مقصوداً ہلاک کرنے پر اجارہ ہے، ہاں اگر زمین کے ساتھ پانی کو فروخت کیا جائے یا اجارہ پر لیا جائے تو اس صورت میں جائز ہے اور اگر زمین کے ساتھ دوسری زمین کے سیرابی پانی کو فروخت کرے تو ابنِ سلام سے مروی ہے کہ یہ جائز ہے اور اگر زمین کو اجارہ پر دوسری زمین کے سیرابی پانی کے ساتھ دے تو یہ ناجائز ہے کیونکہ سیرابی پانی زمین کی بیع میں من وجہ اصل ہے کیونکہ وہ بنفسہ قائم ہے اور من وجہ تابع ہے کیونکہ بنفسہ مقصود نہیں ہے۔ تو تابع ہونے کی حیثیت سے اس کی بیع ناجائز ہے، اور اصل ہونے کی حیثیت سے اس کی بیع کسی بھی زمین کے ساتھ جائز ہے جبکہ سیرابی پانی اجارہ میں ہر لحاظ سے تابع ہے کیونکہ اجارہ میں زمین سے انتفاع پانی کے بغیر مہیا نہیں ہوتا تو پانی کو دوسری زمین کے اجارہ کے تابع کرنا

جائز نہیں ہے جیسا ایک غلام کے اعضاء کو دوسرے غلام کے تابع بنا کر فروخت کرنا جائز نہیں ہے۔ اھ

عہ: فی الاصل "یجز" لعلہ من قلم الناسخ عبد المنان۔

۱ فتاوی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیہ کتاب الشرب الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۱۲۱۔ ۱۲۲

[Left Column - Arabic] I say: A slip of the pen occurred in Radd al-Muhtar here, for it says in the commentary on the aforementioned statement of Al-Mudmarat: "His words 'with water', i.e., subordinately. It is mentioned in the Chapter of Irrigation (Kitab al-Shurb) of Al-Bazzaziya that the lease of irrigation rights is not valid..." to the end. It mentions some of what we have quoted from its text, thus making the subject of Al-Mudmarat and Al-Bazzaziya the same. In my view, it is not so. For Al-Bazzazi's validation is in a case where someone leases land for cultivation which has irrigation rights, so he leases it along with its irrigation rights. The validity of this is consistent with the principles and does not need to be supported by public necessity (Umum al-Balwa). For many things are permissible subordinately (dimnan) but not intentionally (qasdan). As for the author of Jami' al-Mudmarat, he only ruled on the validity of leasing a canal, and did not say 'along with the land' but 'along with the water'. He said this because a dry canal is plain land, so there is no doubt about the validity of its lease, as stated in Al-Wajiz and quoted from it in Radd al-Muhtar.

[Right Column - Urdu] I say: (I say) A clerical error occurred in Radd al-Muhtar at this point because he, in the explanation of the aforementioned text of Mudmarat, wrote the phrase 'with water' meaning subordinately, i.e., following along with water. And he wrote in 'Kitab al-Shurb' (Book of Irrigation) quoting from Bazzaziya that the sale of irrigation water is not permissible, etc. And along with it, he mentioned the text we quoted. In this way, he gave the same meaning to the subject mentioned by both Mudmarat and Bazzaziya, whereas in my opinion, it is not so. Because in Bazzaziya, the case of leasing is that land was leased for agriculture and there is irrigation water for this land from which its irrigation lease is permissible. This permissibility is based on principles; there is no need to attribute it to some general necessity (Umum-e-Balwa). Many matters are permissible subordinately and impermissible intentionally. However, Mudmarat spoke about the permissibility of leasing a canal. He mentioned water with the canal, not land. He said this on the basis that a dry canal is pure land, there is no doubt about the permissibility of its lease, as mentioned in Wajiz, and as it is in Radd al-Muhtar in a few lines.

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/39. Page 483 of 692

[बायाँ कॉलम - अरबी] मैं कहता हूँ: यहाँ रद अल-मुहतार में कलम की चूक हुई है, क्योंकि अल-मुदमरात के पूर्वोक्त कथन की व्याख्या में लिखा है: "उसके शब्द 'पानी के साथ', यानी गौण रूप से। अल-बज़्ज़ाज़िया के'किताब अल-शुर्ब' (सिंचाई का अध्याय) में कहा गया है कि सिंचाई के अधिकारों का पट्टा वैध नहीं है..." अंत तक। इसमें हमारे द्वारा उद्धृत उसके पाठ का कुछ हिस्सा वर्णित है, इस प्रकार अल-मुदमरात और अल-बज़्ज़ाज़िया के विषय को एक ही बना दिया गया है। मेरी दृष्टि में ऐसा नहीं है। क्योंकि अल-बज़्ज़ाज़ी की वैधता उस मामले में है जहाँ कोई खेती के लिए ज़मीन पट्टे पर देता है जिसमें सिंचाई का अधिकार है, इसलिए वह उसे उसके सिंचाई अधिकारों के साथ पट्टे पर देता है। इसकी वैधता सिद्धांतों के अनुरूप है और इसे सार्वजनिक आवश्यकता (उमूम अल-बलवा) का सहारा लेने की आवश्यकता नहीं है। क्योंकि कई चीजें गौण रूप से (दिम्मन) जायज़ होती हैं लेकिन जानबूझकर (क़स्दन) नहीं। जहाँ तक जामे अल-मुदमरात के लेखक का प्रश्न है, उन्होंने केवल नहर को पट्टे पर देने की वैधता का निर्णय दिया, और 'ज़मीन के साथ' नहीं बल्कि 'पानी के साथ' कहा। उन्होंने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि एक सूखी नहर समतल ज़मीन है, इसलिए इसके पट्टे की वैधता में कोई संदेह नहीं है, जैसा कि अल-वजीज़ में कहा गया है और रद अल-मुहतार में उससे उद्धृत किया गया है।

[दायाँ कॉलम - उर्दू] मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) रद अल-मुहतार में इस स्थान पर लेखकीय त्रुटि हुई है क्योंकि उन्होंने मुदमरात के उपरोक्त इबारत की व्याख्या में इबारत लिखी 'पानी के साथ' यानी गौण रूप से, यानी पानी के साथ-साथ। और उन्होंने 'किताब अल-शुर्ब' में बज़्ज़ाज़िया के हवाले से लिखा है कि सिंचाई के पानी की बिक्री जायज़ नहीं है इत्यादि। और साथ ही हमारी उद्धृत इबारत का ज़िक्र किया। इस तरह उन्होंने मुदमरात और बज़्ज़ाज़िया दोनों द्वारा वर्णित विषय को एक ही अर्थ दिया, जबकि मेरे नज़दीक ऐसा नहीं है। क्योंकि बज़्ज़ाज़िया में पट्टे की स्थिति यह है कि ज़मीन खेती के लिए पट्टे पर दी गई और उस ज़मीन का सिंचाई का पानी हो जिससे उसके सिंचाई का पट्टा जायज़ है। और यह वैधता सिद्धांतों पर आधारित है; इसे किसी सामान्य आवश्यकता (उमूम-ए-बलवा) की ओर जोड़ने की ज़रूरत नहीं है। बहुत से मामले गौण रूप से जायज़ और उद्देश्यपूर्ण रूप से नाजायज़ होते हैं। लेकिन मुदमरात ने नहर के पट्टे की वैधता की बात की है। उन्होंने नहर के साथ पानी का ज़िक्र किया न कि ज़मीन का। उन्होंने यह बात इस आधार पर कही कि सूखी नहर शुद्ध ज़मीन है, इसके पट्टे की

वैधता में कोई शक नहीं है, जैसा कि वजीज़ में फ़रमाया गया है, और जैसा कि रद अल-मुहतार में कुछ पंक्तियों में है।

---

[1] रद अल-मुहतार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/39. पेज 483 of 692

[بایاں کالم - عربی] اقول: ووقع فی ردالمحتار هنا زلل قلم فانہ قال فی شرح قول المضمرات المار ما نصہ قولہ مع الماء ای تبعا قال فی کتاب الشرب من البزازیة لم تصح اجارة الشرب [1] الی آخرہ وذکر بعض ما ذکرنا من عبارتها، فجعل مورد المضمرات والبزازیة معا واحد وعندی لیس کذلك فان اجازة البزازی فیما اذا أجر ارضا للزراعة ولها شرب تسقی بها فأجر شربها معها، و جواز هذا ماش علی الاصول غیر محتاج الی استناد لعموم البلوی فکم من شیئ یجوز ضمنا لاقصدا، اما جامع المضمرات فانما حکم بجواز اجازة النهر ولم یقل مع الارض بل مع الماء، وانما قالہ لان النهر الیابس ارض قراح فلا یعتری شك فی جواز اجارته قال فی الوجیز کما نقل عنہ فی ردالمحتار

[دایاں کالم - اردو] اقول: (میں کہتا ہوں) ردالمحتار میں اس مقام پر قلمی خطا واقع ہوئی ہے کیونکہ انہوں نے مضمرات کی مذکورہ عبارت کی شرح میں عبارت لکھی مع الماء ای تبعا پانی سمیت یعنی بالتبع، اور انہوں نے کتاب الشرب میں لکھا بزازیہ سے منقول ہے کہ سیرابی پانی کی بیع جائز نہیں ہے الی آخرہ۔ اور ساتھ ہی ہماری نقل کردہ عبارت ذکر کی، اس طرح انہوں نے مضمرات اور بزازیہ دونوں کی ذکر کردہ مورد کو ایک ہی معنی دیا جبکہ میرے نزدیک ایسے نہیں ہے کیونکہ بزازیہ میں اجارہ کی صورت میں یہ ہے کہ زمین زراعت کے لئے اجارہ پر دی اور اس زمین کا سیرابی پانی ہو جس سے اس کو سیرابی کا اجارہ جائز ہے اور یہ جواز اصول پر مبنی ہے کسی عموم بلوی کی طرف منسوب کرنے کی اسے ضرورت نہیں ہے بہت سے امور ضمناً جائز اور مقصوداً ناجائز ہوتے ہیں، لیکن مضمرات نے نہر کے اجارہ کے جواز کی بات کی ہے انہوں نے نہر کے ساتھ پانی کو ذکر کیا نہ کہ زمین کو، انہوں نے یہ بات اس بناء پر فرمائی

ہے کہ خشک نہر خالص زمین ہے اس کے اجارہ کے جواز میں کوئی شک نہیں ہے، وجیز میں فرمایا جیسا کہ رد المحتار میں ہے چند سطروں

---

[1] رد المحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۳۹ Page 483 of 692

Fatawa Ridawiyya Volume 19

After a few lines, [the author] said that if someone rents a dry canal, or land, or a roof for a specific period and does not mention any [specific] work, etc., then this lease (ijara) is valid, and he has the right to run water in it. As for the canal with water, this is a case where the rules dictate the invalidity of its lease because it is a lease based on the consumption of an essence (istihlak-e-ain). Therefore, there is a need to rely on public necessity (umum al-balwa) for the validity of this lease, just as the hiring of a wet nurse is permissible even though it is also a lease based on the consumption of an essence (milk). If it is said in justification that the intent is the lease of the land of the canal which is under the water, and the lease of water is permissible as following it, and Al-Bazzazi's statement "...unless he leases or sells it along with the land" is applied to this meaning, then the invalidity of this justification is clear from the full text of Al-Bazzazi which we have mentioned. This is because it is an explicit text that what is meant here is the irrigation right (shurb) which follows the land that is sold or leased to be irrigated from it, not the land beneath the water. Furthermore, this is also certainly incorrect due to the principle we previously mentioned that a lease is based on the thing having the current capacity for the intended customary benefit, not a future expected capacity. Therefore, the lease is not valid...

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijara, Bab al-Ijara al-Fasida, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/39 Page 484 of 692

कुछ पंक्तियों के बाद [लेखक ने] कहा कि यदि किसी ने एक निश्चित अवधि के लिए सूखी नहर, भूमि, या छत को किराए पर लिया और किसी [विशिष्ट] कार्य आदि का उल्लेख नहीं किया, तो यह पट्टा (इजारा) सही है, और उसे उसमें पानी चलाने का अधिकार है। जहाँ तक पानी के साथ नहर का सवाल है, यह एक ऐसा मामला है जहाँ नियम इसके पट्टे की अमान्यता का निर्देश देते हैं क्योंकि यह एक वस्तु के उपभोग (इस्तेहलाक-ए-ऐन) पर आधारित पट्टा है। इसलिए, इस पट्टे की वैधता के लिए सार्वजनिक आवश्यकता (उमूम अल-बलवा) पर भरोसा करने की आवश्यकता है, जैसे कि धाय (दूध पिलाने वाली महिला) को काम पर रखना जायज़ है, भले ही वह भी एक वस्तु (दूध) के उपभोग पर आधारित पट्टा है। यदि इसके समर्थन में यह कहा जाए कि इसका आशय नहर की उस भूमि को किराए पर लेना है जो पानी के नीचे है, और पानी का पट्टा उसके अनुसरण में जायज़ है, और अल-बज़ाज़ी के कथन "...जब तक कि वह इसे भूमि के साथ पट्टे पर न दे या बेचे" को इस अर्थ पर लागू किया जाए, तो इस औचित्य की अमान्यता अल-बज़ाज़ी के पूर्ण पाठ से स्पष्ट है जिसका हमने उल्लेख किया है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यह एक स्पष्ट पाठ है कि यहाँ अर्थ सिंचाई अधिकार (शुर्ब) है जो उस भूमि का अनुसरण करता है जिसे इससे सींचने के लिए बेचा या पट्टे पर दिया गया है, न कि पानी के नीचे की भूमि। इसके अलावा, यह निश्चित रूप से गलत है क्योंकि हमने पहले उस सिद्धांत का उल्लेख किया था कि पट्टा इस बात पर आधारित है कि वस्तु में वर्तमान में इच्छित प्रथागत लाभ की क्षमता हो, न कि भविष्य की अपेक्षित क्षमता। इसलिए, पट्टा मान्य नहीं है...

---

[1] रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/39 पृष्ठ 484 / 692

کے بعد فرمایا کہ کسی نے خشک نہر یا زمین یا چھت معینہ مدت کے لئے کرایہ پر لی اور کسی عمل وغیرہ کو ذکر نہ کیا تو یہ اجارہ صحیح ہے اور وہ نہر میں پانی جاری کرلے تو جائز ہے اھ لیکن پانی سمیت نہر کا اجارہ یہ ایسی صورت ہے جس کو قواعد باطل قرار دیتے ہیں کیونکہ یہ عین چیز کو ہلاک کرنے پر اجارہ ہے اس لئے اس اجارہ کے جواز کو عموم بلوی سے استناد کی ضرورت ہے جیسا کہ دودھ پلانے والی عورت کا اجارہ جائز ہے حالانکہ یہ بھی عین چیز (دودھ) کو ہلاک کرنے پر اجارہ ہے اگر ردالمحتار میں کی توجیہ میں یہ کہا جائے کہ ان کی مراد نہر کی وہ زمین جو پانی کے تحت ہے اس کے اجارہ میں پانی کا اجارہ بالتبع جائز ہے اور اسی معنی پر بزازی کے قول "الایہ کہ زمین سمیت پانی کا اجارہ ہو" کو محمول کرتے ہوئے انھوں نے یہ بات کی ہے تو اس توجیہ کا بطلان بزازی کی مکمل عبارت جس کو ہم نے ذکر کیا ہے سے ظاہر ہے کیونکہ وہ صریح نص ہے کہ یہاں مراد وہ سیرابی پانی ہے جس سے وہ بیع شدہ یا اجارہ پر دی ہوئی زمین سیراب ہوتی ہے نہ کہ پانی کے تحت والی زمین مراد ہے نیز، ہمارے پہلے اشارہ ذکر کردہ ضابطہ کہ اجارہ کی بنیاد یہ ہے کہ وہ چیز مقصود نفع کی فی الحال صلاحیت رکھتی ہو نہ کہ بعد میں متوقع صلاحیت والی ہو کے

---

۱ ردالمحتار کتاب الاجارہ باب الاجارہ الفاسدہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۳۹ Page 484 of 692

Vol 19 Fatawa-e-Razvia

[Arabic side text translation]: ...The donkey, and it is known that the land of a canal along with its water is not fit for any use other than using the water, which involves consuming the essence (water). If it is not valid as a primary contract, how can it be valid as a secondary one? As for the previously mentioned legal stratagem, it applies when one rents the land around the water, as that is suitable for resting/penning animals, thus a valid rent can be obtained. Then, the tenant gets the water and fodder as a consequence (taba'). Therefore, the truth is that the rule applied to renting a pond, a canal, or a stream without the surrounding land, for irrigation, is that it is invalid. What is mentioned in Al-Bazzaziyya and others regarding forms of permissibility has no connection to this, and it is impossible to apply what is in Jami' al-Mudmirat to any of it. It was well-done when the fatwa of permissibility was based on 'Umum al-Balwa' (common public necessity) rather than on obtaining permissibility as a consequence (taba'). Thus, if one acts upon the fatwa which is used for legal verdict (yafti), then undoubtedly the case for absolute permissibility is easier. However, the more cautious approach is what was mentioned earlier, so that should be adopted. This discussion is mine, while the truth...

[Urdu side text]: This proposed justification is absolutely false because the subsoil of a water-carrying canal currently has no capacity for benefit that could be independently leased out. On the basis of this same rule, leasing a foal for riding is impermissible. Furthermore, leasing pure water would lead to a lease on the destruction of the essence itself. Moreover, when the lease of the canal land itself is not valid, how can the secondary water be permissible? The previous legal stratagem for permissibility is only in the case where one leases the land surrounding a water tank, because that land is currently usable for tying and keeping animals, through which rent can be obtained in a permissible manner. And the tenant will get water and grass as a consequence. According to the principles, the truth is that leasing the water of a pond, a distributary canal, or a river without the lease of the land irrigated by it is void. The reasons for permissibility mentioned in Bazzaziyya etc. have no connection with this, nor can the statements in Mudmirat be applied to it in any way. It was very good that the fatwa for permissibility was based on the reason of common necessity (Umum-e-Balwa) rather than making the permissibility of acquisition as a consequence. So now, if the 'qawl bihi yufta' (the statement upon which the fatwa is given) is acted upon, the path to absolute permissibility is easy.

And for more caution, which was mentioned earlier, that should be adopted. This mentioned discussion is mine, whereas the truth...

जिल्द १९ फतावा-ए-रजविया

[अरबी पक्ष का अनुवाद]: ...गधा, और यह ज्ञात है कि पानी के साथ नहर की भूमि पानी के उपयोग के अलावा किसी अन्य उपयोग के लिए उपयुक्त नहीं है, और वह पानी का उपभोग करना है। यदि यह मूल रूप में मान्य नहीं है, तो यह अनुवर्ती (तबा) के रूप में कैसे मान्य हो सकता है? जहाँ तक पहले बताए गए कानूनी उपाय (हीला) का सवाल है, वह केवल उस स्थिति में है जब पानी के चारों ओर की भूमि किराए पर ली जाती है, क्योंकि वह पशुओं के बैठने/बाँधने के लिए उपयुक्त है, जिससे वैध तरीके से किराया प्राप्त किया जा सकता है। फिर किरायेदार को पानी और चारा अनुवर्ती के रूप में प्राप्त होता है। इसलिए, सच्चाई यह है कि आस-पास की भूमि के बिना तालाब, नहर या नदी को सिंचाई के लिए किराए पर देना अमान्य है। अल-बज्जाज़िया और अन्य में अनुमेयता के रूपों के बारे में जो उल्लेख किया गया है, उसका इससे कोई संबंध नहीं है, और जामि अल-मुदमिरात में जो कुछ भी है उसे इस पर लागू करना असंभव है। यह बहुत अच्छा किया गया कि अनुमति का फतवा 'उमूम-ए-बलवा' (सामान्य सार्वजनिक आवश्यकता) पर आधारित किया गया, न कि अनुवर्ती के रूप में अनुमति प्राप्त करने पर। अत; यदि उस 'क़ौल' पर अमल किया जाए जिस पर फतवा दिया जाता है (युफ़्ता), तो निस्संदेह पूर्ण अनुमति का मार्ग आसान है। हालाँकि, अधिक सावधानी वही है जो पहले बताई गई है, इसलिए उसे ही अपनाया जाना चाहिए। यह चर्चा मेरी है, जबकि सत्य...

[उर्दू पक्ष का अनुवाद]: यह प्रस्तावित औचित्य पूरी तरह से गलत है क्योंकि पानी वाली नहर की निचली भूमि में वर्तमान में लाभ की कोई क्षमता नहीं है जिसे स्वतंत्र रूप से पट्टे पर दिया जा सके। इसी नियम के आधार पर, सवारी के लिए घोड़े के बच्चे को पट्टे पर देना नाजायज है। फिर शुद्ध पानी का पट्टा होगा तो उससे स्वयं वस्तु (पानी) को नष्ट करने पर पट्टा अनिवार्य होगा। इसके अलावा, जब मूल नहर की भूमि का पट्टा मान्य नहीं है, तो उससे अनुवर्ती पानी कैसे जायज होगा? अनुमति का पिछला उपाय केवल उस स्थिति में है जहाँ पानी के तालाब के चारों ओर की भूमि को पट्टे पर लिया जाता है क्योंकि वह वर्तमान में जानवरों को बाँधने और रखने के लिए लाभ के योग्य है जिससे वैध तरीके से किराया प्राप्त होगा। और किरायेदार को अनुवर्ती रूप में पानी और घास प्राप्त होगी। सिद्धांतों के अनुसार सच्चाई यह है कि तालाब, रजबाहा और नहर के पानी का पट्टा उससे सिंचित होने वाली भूमि के पट्टे के बिना शून्य है। बज्जाज़िया आदि में वर्णित अनुमति के कारणों का इससे कोई संबंध नहीं है, और न ही मुदमिरात के बयानों को किसी भी तरह से इस पर लागू किया जा सकता है। यह बहुत अच्छा हुआ कि अनुमति के फतवे का कारण 'उमूम-ए-बलवा' को बनाया गया,

न कि अनुवर्ती रूप से प्राप्ति की अनुमति को। तो अब यदि उसके'क़ौल बिही युफ़्ता' (जिस पर फतवा दिया गया है) पर अमल किया जाए तो पूर्ण अनुमति का मार्ग आसान है। और अधिक सावधानी के लिए जो पहले बीत चुकी है, उसे ही अपनाया जाए। यह उल्लेखित चर्चा मेरी है जबकि सत्य...

[عربی متن]: الجحش، ومعلوم ان ارض النهر مع الماء لاتصلح للانتفاع غير الانتفاع بالماء وهو استهلاک العين فاذا لم تستقم فی الاصل فکيف يجوز فی التبع وما تقدم من الحيلة فانما هو فيما اذا اجر ارضا حول الماء فانها الصالحة للعطن فيحصل له الاجر بوجه جائز، وللمستأجر الماء والکلاء، فالحق ان الماشی علی الاصول فی اجارة البرکة والقناة والنهر من دون الارض، تسقی منه هو البطلان وما ذکر فی البزازية وغيرها من صور الجواز فلامساس لهابہ ولايمکن حمل مافی جامع المضمرات علی شيئ منها، ولقد احسن اذ علل الافتاء بعموم للبلوی لابحصول الجواز بالتبع، فاذن ان عمل بقول به يفتی فلا شک ان قضية اطلاق الجواز وهو الايسر، والاحوط مأمر، فعليه فليتقصر هذا ما عندی والعلم

[اردو ترجمہ و تشریح]: پیش نظر یہ توجیہی قطعاً باطل ہے کیونکہ پانی والی نہر کی زیریں زمین فی الحال انتفاع کی صلاحیت نہیں رکھتی جس کو مستقل طور پر اجارہ پر دیا جائے، اسی قاعدہ کی بناء پر گھوڑی کا بچہ سواری کے لئے اجارہ پر دینا ناجائز ہے پھر خالص پانی کا اجارہ ہوگا تو اس سے عین کو ہلاک کرنے پر اجارہ لازم آئیگا، نیز جب اصل نہر کی زمین کا اجارہ درست نہیں ہے تو اس سے تابع پانی کا کیسے جائز ہوگا اور گزشتہ حیلہ جواز وہ صرف اس صورت میں ہے کہ پانی والے حوض کے اردگرد والی زمین کو اجارہ پر حاصل کرے کیونکہ وہ فی الحال جانوروں کو باندھنے اور رکھنے کے لئے قابل انتفاع ہے جس سے جائز طریقے پر اجرت حاصل ہو گی۔ اور مستاجر کو پانی اور گھاس بالتبع حاصل ہوگا، اصول کے مطابق حق یہ ہے کہ جوہڑ، راجباہ اور نہرہ کے پانی کا اجارہ اس سے سیراب ہونے والی زمین کے اجارہ کے بغیر باطل ہے، اور بزازیہ وغیرہ میں مذکورہ وجہ جواز سے اس کا کوئی علاقہ نہیں ہے اور نہ ہی مضمرات کے بیان کو کسی طرح اس پر محمول کیا جاسکتا ہے تو بہت اچھا کیا کہ فتویٰ جواز کی وجہ عموم بلوی کو

بنایا ہے بالتبع حصول کے جواز کو نہ بنایا، تو اب اس کے قول بہ یفتی (اسی پر فتویٰ ہے) پر اگر عمل کیا جائے تو مطلق جواز کی راہ آسان ہے، اور زیادہ احتیاط جو پہلے گزری ہے، تو اسی کو اپنایا جائے، یہ مذکورہ بحث میری ہے جبکہ حق

Fatawa Razawiya, Volume 19

...with truth from the Great Mighty One, and Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best. Knowledge is with Allah Almighty. And Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best. (T)

Question 170: From the city of Mymensingh, Bengal, post office Pangda, village Karwamarsala, Muhammad Zeenatullah. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this issue: that here in Bengal, when someone has the Holy Quran recited by mullahs or students for the sake of sending reward (Isal-e-Thawab) to their deceased, whatever is given to them afterwards, they do not ask for it themselves, rather the one who has it recited gives it to them. This method is a common custom here. So, is this giving and receiving permissible or not? If it is permissible, in what way? And similarly, is it permissible to give something to the Mawlid reciter after the recitation of the Holy Mawlid without them asking for it? Please clarify and receive reward, and provide a reasoned answer with reference to books.

Answer: The principle is that taking or giving payment for acts of obedience and worship (except for teaching the Great Quran, religious sciences, Azan, Imamat, and a few other limited things for which later scholars allowed hiring out of necessity and compulsion considering the circumstances of the time) is absolutely forbidden (haram). Reciting the Great Quran for the purpose of sending reward and mentioning the noble birth (Mawlid) of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) are among the necessary acts of worship and obedience, so hiring for them is also certainly forbidden and prohibited.

[Arabic Citation]: As researched by the investigative master Muhammad bin Abidin al-Shami in Radd al-Muhtar ala al-Durr al-Mukhtar. May Allah Almighty have mercy on him, he has an independent treatise investigating this issue titled 'Shifa al-Alil wa Ball al-Ghalil fi Hukm al-Wasiyyah bi al-Khatamat wa al-Tahalil'. He said that the annotator of this book, meaning al-Durr, the jurist of his age and the unique one of his time, Sayyid Ahmad al-Tahtawi, former Mufti of Egypt, reviewed this treatise and wrote an endorsement and beautiful praise on it, saying: May Allah reward him with a great reward. And others wrote on it...

[Urdu Translation of the Citation]: Sayyid al-Muhaqqiq Muhammad bin Abidin Shami, as he researched in the marginalia of Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, has a regular treatise on this issue named 'Shifa al-Alil wa Ball al-Ghalil fi Hukm al-Wasiyyah bi al-Khatamat wa al-Tahalil'. He himself said that the commentator of Durr al-Mukhtar,

the jurist of the era of his time and unique of the world, Sayyid Ahmad Tahtawi, former Mufti of Egypt, studied this treatise and wrote a testimonial on it, and praising it, wrote that may Allah Almighty bless him with a great reward, and others...

फ़तावा रज़विया, खंड 19

...महान सर्वशक्तिमान की ओर से सत्य के साथ, और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है। ज्ञान अल्लाह तआला के पास है। और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

प्रश्न 170: शहर मैमनसिंह, बंगाल, डाकखाना पांगडा, गाँव करबामर्सला, मुहम्मद ज़ीनतुल्लाह की ओर से। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इस विषय में क्या कहते हैं: कि यहाँ बंगाल में जब कोई अपने मृतक को सवाब पहुँचाने (ईसाल-ए-सवाब) के लिए मुल्लाओं या छात्रों से कुरान शरीफ पढ़वाता है, तो उसके बाद उन्हें जो कुछ दिया जाता है, वे खुद नहीं मांगते, बल्कि पढ़वाने वाला ही उन्हें देता है। यह तरीका यहाँ आम रिवाज है। तो क्या यह लेना-देना जायज़ है या नहीं? अगर जायज़ है, तो किस तरीके से? और इसी तरह, पवित्र मौलिद के पाठ के बाद मौलिद पढ़ने वाले को बिना मांगे जो कुछ दिया जाता है, क्या वह भी जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें, और किताबों के संदर्भ के साथ तर्कपूर्ण उत्तर दें।

उत्तर: सिद्धांत यह है कि आज्ञापालन और इबादत के कार्यों के लिए पारिश्रमिक लेना या देना (सिवाय महान कुरान की शिक्षा, धार्मिक विज्ञान, अज़ान, इमामत और कुछ अन्य सीमित चीजों के जिन्हें बाद के विद्वानों ने समय की परिस्थितियों को देखते हुए मज़बूरी और आवश्यकता के कारण जायज़ ठहराया है) पूर्णतः हराम (वर्जित) है। सवाब पहुँचाने के उद्देश्य से महान कुरान का पाठ करना और पवित्र नबी (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के पवित्र जन्म (मौलिद) का उल्लेख करना आवश्यक इबादतों और आज्ञापालन में से हैं, इसलिए इनके लिए पारिश्रमिक लेना भी निश्चित रूप से हराम और वर्जित है।

[अरबी उद्धरण]: जैसा कि अनुसंधानकर्ता सैय्यद मुहम्मद बिन आबिदीन अल-शामी ने 'रद्द अल-मुह्तार अला अल-दुर अल-मुख्तार' में शोध किया है। अल्लाह तआला उन पर रहम करे, इस मुद्दे पर उनका एक स्वतंत्र शोध पत्र है जिसका नाम 'शिफ़ा अल-अलील व बल्ल अल-ग़लील फ़ी हुक्म अल-वसीय्यह बिल-ख़तमात वत-तहालील' रखा है। उन्होंने स्वयं कहा कि इस पुस्तक के टीकाकार, यानी अल-दुर के, अपने समय के फ़कीह और अद्वितीय सैय्यद अहमद अल-तहतवी, मिस्र के पूर्व मुफ़्ती, ने इस शोध पत्र का अध्ययन किया और उस पर प्रशंसात्मक लेख (तक़रीज़) लिखा और तारीफ करते हुए लिखा कि अल्लाह उन्हें महान पुरस्कार से नवाज़े। और दूसरों ने भी उस पर लिखा...

[उद्धरण का उर्दू अनुवाद]: सैय्यद अल-मुहक़्क़िक़ मुहम्मद बिन आबिदीन शामी ने 'दुर-ए-मुख्तार' के हाशिये 'रद्द अल-मुह्तार' में जैसा कि इसकी तहक़ीक़ फ़रमाई, इस मसले में उनका एक मुस्तक़िल रिसाला है जिसका नाम 'शिफ़ा अल-अलील व बल्ल अल-ग़लील फ़ी हुक्म अल-वसीय्यह बिल-ख़तमात वत-तहालील' रखा है। उन्होंने खुद फ़रमाया कि 'दुर-ए-मुख्तार' के मुहाश्शी (टीकाकार) अपने ज़माने के फ़क़ीह-उल-असर और वहीद-ए-दहर सैय्यद अहमद तहतावी साबिक मुफ़्ती-ए-मिस्र ने इस रिसाले का मुतालआ फ़रमा कर इस पर तक़रीज़ लिखी और तारीफ करते हुए लिखा कि अल्लाह तआला उन्हें अज्र-ए-अज़ीम से नवाज़े, और दीगर...

पृष्ठ 486/692

بالحق عن عزیز الاکبر واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔ کا علم اللہ تعالٰی کے پاس ہے۔ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۷۰: از شہر میمن سنگھ ملک بنگالہ ڈاکخانہ پانگڈ اموضع کرو امر سلہ محمد زینت اللہ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ہمارے یہاں ملک بنگالہ میں جب کسی نے برائے ثواب رسانی اپنے میت کے ملاؤں یا طلباؤں سے قرآن شریف پڑھوایا، یا بعد کو جو کچھ ان کو دیا جاتا ہے وہ خود نہیں مانگتے ، بلکہ خود پڑھوانے والا ان کو دیتا ہے، یہ طریقہ ہمارے یہاں عام رواج ہے، تو یہ رواج ہے، تو یہ لینا دینا جائز ہے یا نہیں؟ اگر جائز ہے تو کس طریقہ پر ہے؟ اور ایسے ہی بعد پڑھوانے مولود شریف کے جو کچھ دیا جاتا ہے بغیر طلب کرے مولود خواں کے یہ بھی جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا، بحوالہ کتب جواب عنایت ہو بادلیل۔

الجواب: اصل یہ ہے کہ طاعت و عبادات پر اجرت لینا دینا (سوائے تعلیم قرآن عظیم و علوم دین و اذان و امامت و غیر ہا معدودے چند اشیاء کو جن پر اجارہ کرنا متاخرین نے بنا چاری و مجبوری بنظر حال زمانہ جائز رکھا) مطلقاً حرام ہے، اور تلاوت قرآن عظیم بغرض ایصالِ ثواب و ذکر شریف میلاد پاک حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ضرورت منجملہ عبادات و طاعت ہیں تو ان پر اجارہ بھی ضرور حرام و محذور،

کما حققه السید المحقق محمد بن عابدین الشامي فی رد المحتار علی الدر المختار وله رحمه الله تعالی رسالة مستقلة فی تحقق المسئلة سماها "شفاء العلیل وبل الغلیل في حکم الوصیة بالختمات والتهالیل" قال

واطلع عليها محشى هذا الكتاب يعنى الدر فقيه عصره ووحيد دهره السيد احمد الطحطاوي مفتي مصر سابقا فكتب عليها واثنى الثناء الجميل فالله يجزيه الاجر الجزيل وكتب عليها غيره من

سید محقق محمد بن عابدین شامی نے در مختار کے حاشیہ رد المحتار میں جیسا کہ اس کی تحقیق فرمائی، اس مسئلہ میں ان کا ایک مستقل رسالہ ہے جس کا نام "شفاء العليل وبل الغليل في حكم الوصية بالختمات والتهاليل" رکھا ہے انہوں نے خود فرمایا کہ در مختار کے محشی اپنے زمانہ کے فقیہ العصر ، وحید دہر سید احمد طحطاوی سابق مفتی مصر نے اس رسالہ کا مطالعہ فرما کر اس پر تقریظ لکھی اور تعریف کرتے ہوئے لکھا کہ ان کو اللہ تعالیٰ اجر عظیم سے نوازے، اور دیگر

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Box 1] Arabic: The jurists of the era; I say, and this humble servant has been honored by studying it, and I found it, by the grace of Allah Almighty, sufficient, healing, pure, and complete. May Allah have mercy on us, on him, and on the Muslims through His chosen servants, Amen! Urdu: Contemporary jurists have also written commendatory reviews; I say that this humble servant has had the honor of studying it, and by the grace of Allah Almighty, I found it sufficient, healing, and fully clear. So may Allah Almighty have mercy on us and on them, on all Muslims, and on His chosen servants of the faith, Amen! (T)

And just as a lease (ijara) is formed by an explicit verbal contract, it is also formed by a customary, known, and established condition. For example, those teaching and those having someone taught did not say anything verbally, but they know that payment will have to be made, and they understand that something will be received. He taught in this manner, and they had him teach with this intention; thus, a lease was formed. Now it is prohibited for two reasons: one, taking payment for acts of worship (ta'at) which is inherently prohibited; second, if the wage is not customarily fixed, the lease is invalid (fasid) due to ambiguity, which is the second prohibition.

[Box 2] Arabic: Meaning that the lease is void, and assuming it is concluded, it is invalid. Thus, there are two successive reasons for prohibition, and that is because all jurists have explicitly stated that what is customary is like what is verbally stipulated. Urdu: Meaning the lease is void, and assuming it is concluded, it is invalid; so there are two successive reasons for its being prohibited. And this is because all jurists have explicitly stated that what is famous and recognized in custom is like a condition in words. (T)

Therefore, if there was no agreement nor any customary transaction, then giving something later as a reward or out of goodwill would be permissible, even virtuous.

[Box 3] Arabic: "Is the reward for good [anything] but good?" Urdu: The reward for kindness is nothing but kindness, and Allah Almighty loves those who do good. (T) Arabic: "And Allah loves the doers of good."

But since this method is a common practice there, it enters the second category and is purely prohibited. Now, about its...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijara, Bab al-Ijara al-Fasida, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/36.
2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Sixth Rule, Idara al-Quran, Karachi, 1/131.
3. Al-Quran al-Karim, 55/60.
4. Al-Quran al-Karim, 3/134.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[बक्सा 1] अरबी: इस युग के फ़कीह; मैं कहता हूँ, और इस तुच्छ सेवक को इसके अध्ययन का सौभाग्य प्राप्त हुआ है, और मैंने अल्लाह तआला की कृपा से इसे पर्याप्त, उपचारात्मक, शुद्ध और पूर्ण पाया है। अल्लाह हम पर, उन पर और मुसलमानों पर अपने चुने हुए बंदों के माध्यम से दया करे, आमीन! उर्दू: समकालीन न्यायविदों ने भी प्रशंसात्मक समीक्षाएं लिखी हैं; मैं कहता हूँ कि इस तुच्छ सेवक को इसके अध्ययन का सौभाग्य मिला है, और अल्लाह तआला की कृपा से मैंने इसे पर्याप्त, उपचारात्मक और पूर्ण रूप से स्पष्ट पाया। तो अल्लाह तआला हम पर और उन पर, सभी मुसलमानों और अपने धर्म के चुने हुए बंदों पर दया करे, आमीन! (त)

और जिस प्रकार पट्टा (इजारा) स्पष्ट मौखिक अनुबंध से होता है, वह प्रथागत, ज्ञात और स्थापित शर्तों से भी हो जाता है। उदाहरण के लिए, पढ़ाने वालों और पढ़वाने वालों ने मौखिक रूप से कुछ नहीं कहा, लेकिन वे जानते हैं कि भुगतान करना होगा, और वे समझ रहे हैं कि कुछ मिलेगा। उन्होंने इस तरह से पढ़ाया, उन्होंने इस नीयत से पढ़वाया; इजारा हो गया। अब यह दो कारणों से हराम है: एक, इबादत (ताअत) पर इजारा जो स्वयं हराम है; दूसरा, यदि मजदूरी प्रथागत रूप से तय नहीं है, तो अज्ञानता (जहालत) के कारण इजारा फ़ासिद (अमान्य) है, यह दूसरा हराम है।

[बक्सा 2] अरबी: यानी पट्टा शून्य है, और इसके संपन्न होने के अनुमान पर यह अमान्य है। इस प्रकार निषेध के दो क्रमिक कारण हैं, और वह इसलिए क्योंकि सभी न्यायविदों ने स्पष्ट रूप से कहा है कि जो प्रथागत रूप से ज्ञात है वह मौखिक रूप से निर्धारित शर्त की तरह है। उर्दू: यानी इजारा बातिल है और इसके संपन्न होने की धारणा पर वह फ़ासिद है; तो इसके हराम होने के एक के बाद एक दो कारण हैं। और यह इसलिए कि सभी फ़कीहों का स्पष्ट कथन है कि जो प्रथा में प्रसिद्ध और मान्य है, वह शब्दों में शर्त की तरह है। (त)

इसलिए यदि कोई समझौता नहीं हुआ था और न ही कोई प्रथागत लेनदेन था, तो बाद में पुरस्कार या सद्भावना के तौर पर कुछ देना जायज बल्कि पुण्य का काम होता।

[बक्सा 3] अरबी: "क्या नेकी का बदला नेकी के सिवा कुछ और है?" उर्दू: एहसान का बदला सिर्फ एहसान है और अल्लाह तआला एहसान करने वालों को पसंद फरमाता है। (त) अरबी: "और अल्लाह एहसान करने वालों से प्यार करता है।"

लेकिन चूंकि वहां इस पद्धति का सामान्य रिवाज है, तो यह दूसरी सूरत में शामिल होकर पूरी तरह हराम है। अब इसके..

---

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/36।
2. अल-अश्बाह व अन-नज़ैर, अल-फन अल-अव्वल, अल-काइदा अस-सादिसा, इदारा अल-कुरान, कराची, 1/131।
3. अल-कुरान अल-करीम, 55/60।
4. अल-कुरान अल-करीम, 3/134।

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[باکس ۱] عربی: فقهاء العصر، قلت وقد تشرف الفقیر بمطالعتها فوجدته بحمد الله تعالی کفی وشفی وصفا ووفی فرحمنا الله واياه والمسلمين بعباده الذين اصطفی، آمین! اردو: فقہاء عصر نے بھی تقریظات لکھی ہیں، میں کہتا ہوں اس فقیر نے اس کے مطالعہ کا شرف حاصل کیا ہے تو میں نے بحمد اللہ تعالیٰ اس کو کافی، شافی اور بھر پور صاف پایا، تو اللہ تعالیٰ ہم پر اور ان پر، تمام مسلمانوں اور اپنے اہل دین بندوں پر رحم فرمائے ، آمین! (ت)

اور اجارہ جس طرح صریح عقد زبان سے ہوتا ہے، عرفا شرط معروف و معہود سے بھی ہو جاتا ہے، مثلاً پڑھنے پڑھوانے والوں نے زبان سے کچھ نہ کہا مگر جانتے ہیں کہ دینا ہو گا وہ سمجھ رہے ہیں کہ کچھ ملے گا۔ انھوں نے اس طور پر پڑھا، انھوں نے اس نیت سے پڑھوایا، اجارہ ہو گیا، اور اب دو وجہ سے حرام ہوا، ایک تو طاعت پر اجارہ یہ خود حرام، دوسرے اجرت اگر عرفا معین نہیں تو اس کی جہالت سے اجارہ فاسد، یہ دوسرا حرام۔

[باکس ۲] عربی: ای ان الاجارة باطلة وعلی فرض الانعقاد فاسدة فللتحریم وجهان متعاقبان، وذلك لما نصوا قاطبة ان المعهود عرفا کالمشروط لفظاً۔ اردو: یعنی اجارہ باطل ہے اور فرض انعقاد پر وہ فاسد ہے تو یہ اس کے حرام ہونے کی یکے بعد دیگرے دو وجہیں ہیں، اور یہ اس لئے کہ تمام فقہاء کی نص ہے کہ عرف میں مشہور و مسلم لفظوں میں مشروط کی طرح ہے۔ (ت)

پس اگر قرار داد کچھ نہ ہو نہ وہاں لین دین معہود ہوتا ہو تو بعد کو بطور صلہ و حسن سلوک کچھ دے دینا جائز بلکہ حسن ہوتا،

[باکس ۳] عربی: "هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ" اردو: احسان کی جزاء صرف احسان ہے اور اللہ تعالیٰ احسان کرنے والوں کو پسند فرماتا ہے۔ (ت) عربی: "وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ"

مگر جبکہ اس طریقہ کا وہاں عام رواج ہے تو صورت ثانیہ میں داخل ہو کر حرام محض ہے، اب اس کے

---

۱ رد المحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۳۶ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۳۱ ۳ القرآن الکریم ۵۵/ ۶۰ ۴ القرآن الکریم ۳/ ۱۳۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

There are two ways for it to be lawful (halal): First: That before the recitation, the reciters explicitly state that they will not take anything, and the ones requesting the recitation clearly refuse to give anything. If after this condition, they recite, and then those who requested it give whatever they wish as a gift, this giving and taking will be lawful.

"The non-existence of hire (ijara) for two reasons: as for the word, it is apparent, and as for the custom, because they have explicitly stated its negation, and an explicit statement excels implication. Thus, the known custom will not oppose it, as was explicitly stated by the Imam, the Jurist of the Self, Qadi Khan (may Allah Almighty have mercy on him) in Al-Khaniyah and others among the divine masters." [Translation of Urdu explanation:] Due to two reasons for the absence of hire (ijara): one is with respect to the word, which is apparent; the second is with respect to custom because they have made an explicit text (nass) on its negation, and an explicit statement is superior. Therefore, the established custom cannot contradict it, as the Jurist Imam Qadi Khan has stated in his fatwas, and other jurists have stated in other books. (T)

Second: Those requesting the recitation hire the reciters for a general service for a specific time. For example, they tell them: 'We have hired you for our work tomorrow from seven in the morning until twelve noon in exchange for one rupee,' and they say: 'We accept.' Now, these reciters have become their servants for those specific hours; they can take whatever work they want. After this hiring, they may tell them: 'Recite so many parts of the Holy Quran and bestow the reward upon so-and-so, or recite the Mawlid-e-Mubarak gathering.' This will be permissible, and giving and taking will be lawful. "Because the hire (ijara) was based on the benefits of their bodies, not on acts of obedience and worship. And Allah, Glorified and Exalted, knows best." [Translation of Urdu explanation:] Because this hire occurred on benefiting from their bodies, not on their worship and acts of obedience. And Allah, Glorified and Exalted, knows best. (T)

Issue 171: From Shivpuri Saroli, District Bareilly, sent by Wahid Nur Sahib, 6 Dhu al-Qi'dah 1322 AH. What do the scholars of religion and the clear Shariah say regarding this issue: Zaid had a land which was his...

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Da'wa, Bab Da'wa al-Rajulayn, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/334

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

हलाल होने के दो तरीके हैं: पहला: यह कि क़िरात (पाठ) से पहले पढ़ने वाले स्पष्ट रूप से कह दें कि हम कुछ नहीं लेंगे और पढ़वाने वाले साफ इनकार कर दें कि तुम्हें कुछ नहीं दिया जाएगा, इस शर्त के बाद वे पढ़ें और फिर पढ़वाने वाले अपनी इच्छा से इनाम के तौर पर जो चाहें दे दें, तो यह लेना-देना हलाल होगा।

"दो वजहों से इजारा (किराया/मजदूरी) न होने के कारण: जहाँ तक शब्दों का सवाल है, वह स्पष्ट है, और जहाँ तक प्रथा (उर्फ़) का सवाल है, क्योंकि उन्होंने इसके निषेध पर स्पष्ट उल्लेख (नस्स) कर दिया है, और स्पष्ट बात संकेत (दलालत) से श्रेष्ठ होती है। अत; प्रचलित प्रथा इसका विरोध नहीं कर सकेगी, जैसा कि इमाम, फ़कीह-उल-नफ़्स काज़ी खाँ (अल्लाह उन पर रहम करे) ने 'अल-खानिया' और अन्य रब्बानी विद्वानों में उल्लेख किया है।" (त) [उर्दू स्पष्टीकरण का अनुवाद:] दो कारणों से इजारा न होने की वजह से, एक शब्द के ऐतबार से जो ज़ाहिर है, दूसरा प्रथा की वजह से क्योंकि उन्होंने इसकी मनाही पर स्पष्ट बयान दिया है और स्पष्ट बात अधिक प्रभावी होती है, तो प्रचलित प्रथा इसके विपरीत नहीं हो सकेगी जैसा कि इमाम फ़कीह काज़ी खाँ ने इस पर अपने फतवों और अन्य फकीहों ने दूसरी किताबों में स्पष्ट किया है। (त)

दूसरा: पढ़वाने वाले, पढ़ने वालों को समय तय करके मज़दूरी पर साधारण काम की सेवा के लिए ले लें, उदाहरण के लिए उनसे कहें: 'हमने कल सुबह सात बजे से बारह बजे तक एक रुपये के बदले अपने काम के लिए तुम्हें काम पर (इजारा में) लिया है,' वे कहें: 'हमने स्वीकार किया।' अब ये पढ़ने वाले उन घंटों के लिए उनके नौकर हो गए, वे जो चाहें काम लें। इस इजारे के बाद वे उनसे कहें, 'कुरआन शरीफ के इतने पारे पढ़कर इसका सवाब फ़लां को बख्श दो या मिलाद-ए-मुबारक की महफिल पढ़ दो,' तो यह जायज़ होगा और लेना-देना हलाल होगा। "क्योंकि इजारा उनके शरीरों के लाभों पर हुआ है, न कि इबादतों और बंदगियों पर। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।" (त) [उर्दू स्पष्टीकरण का अनुवाद:] क्योंकि यह इजारा उनके जिस्मों से फायदा उठाने पर हुआ है न कि उनकी इबादतों और नेक कामों पर, और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १७१: शिवपुरी सरौली, जिला बरेली से, वाहिद नूर साहब द्वारा भेजा गया, ६ ज़ीक़ादा १३२२ हिजरी। धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत इस मसले में क्या फरमाते हैं: ज़ैद के पास एक ज़मीन थी जो उसकी...

1 रद-उल-मुह्तार, किताब-उद-दावा, बाब दावा-उल-रजुलेन, दार इहया-उत-तुराथ-उल-अरबी, बेरूत ४/३३४

पेज 488 का 692

حلال ہونے کے دو طریقے ہیں: اول: یہ کہ قبلِ قرات پڑھنے والے صراحتہ کہہ دیں کہ ہم کچھ نہ لیں گے پڑھوانے والے صاف انکار کر دیں کہ تمہیں کچھ نہ دیا جائے گا، اس شرط کے بعد ہو پڑھیں اور پھر پڑھوانے والے بطور صلہ جو چاہیں دے دیں، یہ لینا دینا حلال ہوگا۔

لا نتفاع الاجارۃ بوجیھما اما اللفظ فظاھر واما العرف دو وجہ سے اجارہ نہ ہونے کی وجہ سے، ایک لفظ کے اعتبار سے فلانھم نصوا علی نفیھا والصریح یفوق الدلالۃ، فلم تو ظاہر ہے، دوسرا عرف کی وجہ سے کیونکہ انہوں نے اس وجہ یعارضہ العرف المعھود کما نص علیہ الامام فقیہ کی نفی پر نص کردی ہے اور صریح بات فائق ہوتی ہے، تو النفس قاضی خاں رحمہ اللہ تعالٰی فی الخانیۃ وغیرہ 1 عرفِ معہود اس کے معارض نہ ہوسکے گا جیسا کہ امام فقیہ فی غیرھا من السادۃ الربانیۃ۔ النفس قاضیخاں نے اس پر اپنے فتاوٰی اور دیگر فقہاء نے دوسری کتب میں نص فرمائی ہے۔ (ت)

دوم: پڑھوانے والے پڑھنے والوں سے بہ تعیین وقت اجرت ان سے مطلق کار خدمت پر پڑھنے والوں کو اجارہ میں لے لیں، مثلاً یہ ان سے کہیں ہم نے کل صبح سات بجے سے بارہ بجے تک بعوض ایک روپیہ کے اپنے کام کاج کے لئے اجارہ میں لیا، وہ کہیں ہم نے قبول کیا۔ اب یہ پڑھنے والے اتنے گھنٹوں کے لئے ان کے نوکر ہو گئے، وہ جو کام چاہیں لیں، اس اجارہ کے بعد وہ ان سے کہیں، اتنے پارے کلام اللہ شریف کے پڑھ کر ثواب فلاں کو بخش دو یا مجلسِ میلادِ مبارک پڑھ دو، یہ جائز ہوگا اور لینا دینا حلال۔ لان الاجارۃ وقعت علی منافع ابدانھم لا علی الطاعات والعبادات واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔ کیونکہ یہ اجارہ ان کے ابدان سے انتفاع پر ہوا ہے نہ کہ ان کی عبادات اور طاعات پر ہوا ہے، واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۷۱: از شیو پوری سرولی ضلع بریلی مرسلہ واحد نور صاحب ۶ ذیقعدہ ۱۳۲۲ھ کیا

فرماتے ہیں علمائے دین اور شرع متین اس مسئلہ میں زید نے ایک اراضی جو اس کی

---

1 ردالمحتار کتاب الدعوی باب دعوی الرجلین داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۳۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

Zaid owns land. He gave it to Amr for cultivation as a possessory mortgage (rahn-e-dakhli) for a period of fifteen years, and took the rent amount of 150 per month for the fixed period in advance. It was decided that the land would be vacated after the fixed period. Amr would derive benefit from it until the end of the fixed period. However, the land was given to Zaid at a rental rate of one rupee per crude bigha for fifteen years, whereas that land under Amr's possession could potentially fetch a rent of two rupees per crude bigha. Is the mortgage valid in this state or not?

The Answer: Mortgage (rahn) and lease (ijarah) are two conflicting contracts and cannot be combined. When he accepted a rent of 150 per month, it did not remain a mortgage but was given on lease. Amr has the option to cultivate it himself, and whatever grows is his, or he can lease it to someone else. However, in the latter case, it is permissible for him to charge more than he pays only in three scenarios, otherwise it is prohibited (haram): (1) He digs a canal or well in the land or makes some other improvement that increases its value; now he can lease it out for five rupees per bigha if he wishes. (2) He leases it out for a different type of currency than what he paid. For example, he paid in rupees but now leases it out to his sub-tenant for gold coins or banknotes. (3) He leases the land along with another item for a higher combined rent, such that it is understood the land is still leased for one rupee per bigha and the remaining excess rent is for the other item. And Allah Almighty knows best. 12 Safar 1323 AH

Problem 172: What do the scholars of religion say regarding this matter: On behalf of a woman (Hindah), her representative leased a shop to Zaid. However, neither was a lease deed written nor was there any agreement for a specific period like a year or six months. Nor had the shop owner expressed any term of a year or six months. Zaid, the tenant, had the shop repaired at his own expense for his comfort. Before he could even settle in, Zaid no longer needed the shop. Within approximately a week, Zaid returned the shop keys to the owner's representative and informed him to give the shop to someone else as he no longer needed it, offering to pay the rent for the days used. In response, a year's rent was demanded from Zaid. After much discussion, it was finally decided to abide by the Shariah ruling. Therefore, state what is Zaid's responsibility according to the rulings of Shariah in this situation...

ज़ैद के पास ज़मीन है। उसने अम्र को खेती के लिए पंद्रह साल की अवधि के लिए दख़ली रहन (कब्जे वाली गिरवी) के रूप में दी, और तयशुदा अवधि के लिए 150 प्रति माह का लगान पहले ही ले लिया। यह तय हुआ कि तयशुदा अवधि के बाद ज़मीन छोड़ दी जाएगी। अम्र तय अवधि तक उससे लाभ प्राप्त करेगा। हालांकि, ज़मीन ज़ैद को पंद्रह वर्षों के लिए एक रुपये प्रति कच्चे बीघे की दर से लगान पर दी गई थी, जबकि अम्र के कब्जे वाली वह भूमि दो रुपये प्रति कच्चे बीघे का लगान दिला सकती है। क्या इस स्थिति में रहन (गिरवी) सही है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): रहन (गिरवी) और इजारा (पट्टा/किराया) दो परस्पर विरोधी अनुबंध हैं और इन्हें एक साथ नहीं जोड़ा जा सकता। जब उसने 150 प्रति माह किराया स्वीकार कर लिया, तो वह रहन नहीं रहा बल्कि पट्टे पर दे दिया गया। अम्र को अधिकार है कि वह स्वयं खेती करे और जो कुछ पैदा हो वह उसका है, या वह इसे किसी और को पट्टे पर दे दे। लेकिन इस स्थिति में, उसके लिए जो वह स्वयं दे रहा है उससे अधिक लेना केवल तीन परिस्थितियों में जायज़ हो सकता है, अन्यथा हराम है: (1) वह ज़मीन में नहर या कुआं खोदे या कोई अन्य सुधार करे जिससे उसकी हैसियत बढ़ जाए; अब वह चाहे तो इसे पांच रुपये बीघे पर उठा दे। (2) जिस वस्तु के बदले उसने स्वयं पट्टे पर लिया है, उसके विपरीत किसी अन्य वस्तु के बदले पट्टे पर दे दे। उदाहरण के लिए, उसने रुपये दिए, अब अपने किरायेदार को अशरफियों या नोटों पर दे दे। (3) ज़मीन के साथ कोई और चीज़ मिलाकर संयुक्त रूप से अधिक किराये पर दे दे, ताकि अब यह समझा जाए कि ज़मीन तो उसी एक रुपये बीघे पर दी गई है और शेष अधिक किराया दूसरी चीज़ के बदले में है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)। 12 सफ़र 1323 हिजरी

मसला 172: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक महिला (हिन्दा) की ओर से उसके प्रतिनिधि ने ज़ैद को एक दुकान किराये पर दी। लेकिन अभी तक न तो किरायानामा लिखा गया था और न ही एक वर्ष या छह महीने की किसी निश्चित अवधि का कोई समझौता हुआ था। न ही दुकान के मालिक की ओर से एक वर्ष या छह महीने की किसी अवधि का उल्लेख किया गया था। किरायेदार ज़ैद ने अपने आराम के लिए अपने खर्च पर दुकान की मरम्मत करवाई थी। अभी बैठने की नौबत भी नहीं आई थी कि ज़ैद को दुकान की ज़रूरत नहीं रही और लगभग एक सप्ताह के भीतर ज़ैद ने दुकान की चाबी मालिक के प्रतिनिधि को वापस कर दी और सूचित किया कि दुकान

किसी और को दे दें, मुझे इसकी ज़रूरत नहीं रही और अब तक के दिनों का किराया मुझसे ले लें। इसके जवाब में ज़ैद से साल भर के किराये की माँग की गई। काफी चर्चा के बाद, अंततः शरीयत के आदेश पर अमल करने का निर्णय लिया गया। इसलिए, बताएँ कि इस स्थिति में शरीयत के आदेशों के अनुसार ज़ैद की क्या ज़िम्मेदारी है...

पृष्ठ 692 का 489

ملک ہے، عمرو کو واسطے کاشت مدت پندرہ سال کو دخلی رہن دی، اور اس کا لگان مبلغ ماہ (۱۵۰) میعاد معینہ کا پیشتر لے لینا، بعد مدت معینہ اراضی کا چھوڑ نا قرار پایا، میعاد مقررہ تک عمرو اس سے منفعت حاصل کرے، لیکن زید کو پندرہ سال کے لگان بنرخ ایک روپیہ بیگھ خام دیا گیا، اور وہ اراضی عمرو کے قبضہ میں ایک دو روپیہ بیگھ خام اٹھ سکتی ہے، رہن اس حالت میں درست ہے یا نہیں؟

الجواب: رہن واجارہ دو عقد منافی میں جمع نہیں ہو سکتے، جب اس نے ماہ ۵۰ اجرت مانی، رہن نہ ہوئی بلکہ اجارہ پر دی گئی، عمرو کو اختیار ہے کہ خود کاشت کرے جو پیدا ہوا اس کا ہے، خواہ دوسرے کو اجارہ پر اٹھادے، مگر اس تقدیر پر اسے زیادہ لینا صرف تین صورت میں جائز ہو سکتا ہے ورنہ حرام: (۱) زمین میں نہر یا کنواں کھودے یا اور کوئی زیادت ایسی کرے جس سے اس کی حیثیت بڑھائے، اب چاہے پانچ روپیہ بیگھ پر اٹھادے، (۲) جس شے کے عوض خود اجارہ پر لی ہے اس کے خلاف جنس کے اجارہ کو دے مثلاً معاوضہ دیا، اب اپنے مستاجر کو اشرفیوں یا نوٹوں پر دے۔ (۳) زمین کے ساتھ کوئی اور شئی ملا کر مجموعا زیادہ کرائے پر دے کہ اب یہ سمجھا جائے گا کہ زمین تو وہی روپیہ بیگھ کو دی گئی اور باقی زیادت جس قدر ہو دوسری شے کے عوض رہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ ۱۲ صفر ۱۳۲۳ھ

مسئلہ ۱۷۲: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ کی طرف سے اس کے پیروکار نے ایک دکان زید کو کرائے پر دی مگر ابھی تک نہ کرایہ نامہ تحریر ہوا نہ کوئی اقرار کسی میعاد معین برس یا چھ مہینے کا ہوا، اور نہ مالک دکان کی جانب سے اظہار کسی مدت برس یا چھ مہینے کا ہوا تھا کہ زید کرایہ دار نے اپنے مصارف سے بقدر آرام مرمت دکان کی کرائی، ابھی

بیٹھنے کی نوبت نہ آئی تھی کہ زید کو حاجت اس دکان کی نہ رہی اور عرصہ تخمیناً ایک ہفتہ میں زید نے پیروکار مالک دکان کے پاس تالی دکان کی واپس بھیج کر اطلاع دی کہ دکان دوسرے کو دے دو مجھ کو حاجت نہ رہی اور آج تک کے دنوں کا کرایہ مجھ سے لے لو اس کے جواب میں سال بھر کے کرایہ کی طلب زید سے کی گئی، بعد زیادہ گفتگو کے آخر تصفیہ حکم شرعی پر قائم ہوا ہے لہٰذا حکم فرمائے کہ اس حالت میں زید کے ذمہ از روئے احکام شرعی

Volume 19 Fatawa Razawiya

How much rent is obligatory to be paid? Explain and be rewarded.

The Answer: In the scenario asked, if the rent was fixed on a monthly basis, for example, ten rupees per month, then the rental agreement (Ijarah) was valid and effective for one month only. For the remaining months, due to the non-specification of the duration, the agreement was as of then non-existent. Therefore, until that month ends and the first night and day of the next month transpires, the agreement for the second month will not even be established. As for a whole year, there are twelve months; it is stated in 'Durr al-Mukhtar':

(Arabic): If he rented it on a monthly basis, then it (the property) can be rented to someone else when the month is over, if he (the first tenant) did not accept it, because it (the contract) is initiated at the beginning of each month. 1 (Urdu Translation): If it was taken on monthly rent, then after that month, it can be rented to someone else provided the first person has not accepted the second month, because a monthly rental agreement is initiated at the beginning of every month. (T)

In the same source, it says:

(Arabic): (If he rented a shop for a specified amount each month, it is valid for one [month] only) and it is invalid (fasid) for the rest due to uncertainty (jahalah) about them. When the month is over, each party has the right to cancel it on condition of the presence of the other because the valid contract has ended. (And in a month where he resided at its beginning), which is the first night and day by custom, and on this is the fatwa, (the contract becomes valid in it) as well. 2 (Urdu Translation): If a shop is given on a fixed monthly rent, then it is valid for the first month only, and for the remaining months it becomes invalid (fasid) due to uncertainty. When the first month passes, either party has the right to cancel in the presence of the other because the valid [contract] has ended. And by taking it on monthly rent and residing for one night and one day—which is the first night and day, and on this is the fatwa—then the contract will become valid for this new month as well. (T)

In this case, demanding a whole year's rent is clearly an act of blatant injustice and is prohibited (haram). However, if a yearly rent was agreed upon, even if the monthly rate was also mentioned—for instance, if it was said, "I rented this shop to you for

sixty rupees every year, at five rupees for every month"—then in this scenario, the rental agreement for the first year becomes valid.

(Arabic): In Durr al-Mukhtar: "And if he rented it for a year [it is valid]." (Urdu): In Durr al-Mukhtar, it says: If it is taken on annual rent, it is valid.

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Mujtabai Press, Delhi, 2/171 2 Durr al-Mukhtar, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Mujtabai Press, Delhi, 2/178

जिल्द १९ फतावा रज़विया

कितना किराया देना वाजिब (अनिवार्य) है? सविस्तार बताएँ पुण्य पाएँ।

उत्तर: पूछे गए मामले में अगर मासिक किराया तय हुआ था, उदाहरण के लिए दस रुपये प्रति माह, तो किराया समझौता (इजारा) एक महीने के लिए सही और प्रभावी था। बाकी महीनों के लिए, अवधि निर्धारित न होने के कारण समझौता अब तक अस्तित्व में नहीं था। अतः जब तक वह महीना समाप्त होकर अगले महीने की एक रात और एक दिन न हो जाए, दूसरे महीने का किराया समझौता ही स्थापित नहीं होगा। साल भर में तो बारह महीने होते हैं; 'दुर्रे मुख्तार' में लिखा है:

(अरबी): यदि उसने मासिक आधार पर किराए पर लिया, तो महीना पूरा होने पर उसे किसी और को किराए पर दिया जा सकता है, यदि उसने (पहले किरायेदार ने) उसे स्वीकार नहीं किया, क्योंकि अनुबंध हर महीने की शुरुआत में होता है। १ (उर्दू अनुवाद): अगर मासिक किराए पर लिया गया है, तो उस महीने के बाद वह किसी और को किराए पर दे सकता है, बशर्ते पहले व्यक्ति ने दूसरे महीने को स्वीकार न किया हो, क्योंकि मासिक किराया समझौता हर महीने की शुरुआत में होता है। (त)

उसी में है:

(अरबी): (यदि उसने प्रति माह एक निश्चित राशि पर दुकान किराए पर दी, तो यह केवल एक [महीने] के लिए सही है) और बाकी के लिए अनिश्चितता (जहालत) के कारण गलत (फासिद) है। जब महीना पूरा हो जाए, तो प्रत्येक पक्ष को दूसरे की उपस्थिति में इसे रद्द करने का अधिकार है क्योंकि सही अनुबंध समाप्त हो गया है। (और जिस महीने में वह उसकी शुरुआत में रहा), जो कि प्रथा के अनुसार पहली रात और दिन है, और इसी पर फतवा है, (उसमें भी अनुबंध सही हो जाएगा)। २ (उर्दू अनुवाद): दुकान प्रति माह तय किराए पर दी तो पहले महीने में सही है केवल, और बाकी महीनों के लिए अनिश्चितता के कारण फासिद हो गई। और पहला महीना बीत जाए तो दोनों पक्षों में से एक को दूसरे की मौजूदगी में रद्द करने का अधिकार है क्योंकि सही (अनुबंध) खत्म हो गया है। और मासिक किराए पर लेकर एक रात और एक दिन रह लिया, यह पहली रात और दिन है, इसी पर फतवा है, तो इस नए महीने में भी अनुबंध सही हो जाएगा। (त)

इस स्थिति में पूरे साल का किराया मांगना स्पष्ट रूप से सरासर जुल्म और हराम (वर्जित) है। और अगर सालाना किराया तय हुआ हो, चाहे मासिक किराया भी बता दिया गया हो, जैसे कहा गया हो कि "यह दुकान हर साल साठ रुपये किराए पर तुझे दी, हर महीने पाँच रुपये", तो इस स्थिति में पहले साल के लिए इजारा (किराया समझौता) सही हो गया।

(अरबी): दुर्रे मुख्तार में: "और यदि उसने इसे एक वर्ष के लिए किराए पर दिया [तो सही है]।" (उर्दू): दुर्रे मुख्तार में है, अगर सालाना किराए पर लिया तो सही है।

---

१ दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/१७१ २ दुर्रे मुख्तार, बाबुल इजारातुल फासिदा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/١٧٨

पृष्ठ ४९० का ६९२

کس قدر کرایہ ادا کرنا واجب ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں اگر ماہوار کرایہ قرار پایا تھا کہ ہر مہینے پر مثلاً دس روپے جب تو اجارہ ایک مہینہ کیلئے صحیح و نافذ تھا۔ اور باقی مہینوں کے لئے بوجہ عدم تعیین مدت ہنوز معدوم، تو جب تک یہ مہینہ ختم ہو کر دوسرے مہینے کی ایک رات ایک دن نہ ہو جائے دوسرے مہینے کا اجارہ ہی متحقق نہ ہوگا۔ سال بھر کے تو بارہ مہینے ہیں، در مختار میں ہے:

ان کان استأجرہ مشاہرۃ فانہا تؤجر لغیرہ اذا فرغ الشہر، ان لم یقبلہا لانعقادھا عند راس کل شہر ۱۔ | اگر ماہانہ کرایہ پر لیا تو اس ماہ کے بعد دوسرے کو کرایہ پر دے سکتا ہے جبکہ پہلے نے دوسرے ماہ کو قبول نہ کیا ہو کیونکہ ماہانہ کرایہ ہر ماہ کی ابتداء میں منعقد ہوتا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

(أجر حانوتأكل شهر بكذا صح فی واحد فقط) وفسد فی الباقی لجهالتها۔ واذا تم الشهر فلكل فسخها بشرط حضور الآخر لانتهاء العقد الصحيح (وفی شهر سكنه فی اوله) هو الليلة الاولی ويومها عرفاً، وبه يفتی (صح العقد فيه) ايضاً ۲۔ | دكان فی ماه مقرر اجاره پر دی تو پہلے ماه میں صحیح ہے فقط اور باقی مہینوں کے لئے جہالت کی وجہ سے فاسد ہو گئی اور پہلا مہینہ گزر جائے تو فریقین میں سے ایک کو دوسرے کی موجودگی میں فسخ کا حق ہے کیونکہ صحیح ختم ہو گیا ہے اور ماہانہ کرایہ پر لے کر ایک رات اور ایک دن سکونت کرلی یہ پہلی رات اور دن ہے، اسی پر فتوی ہے، تو اس نئے ماه میں بھی عقد صحیح ہو جائے گا۔ (ت)

اس صورت میں تو سال بھر کا کرایہ مانگنا ظاہر ہے کہ صریح ظلم و حرام ہے، اور اگر سالانہ کرایہ قرار پاتا ہو، اگرچہ ماہوار کی اجرت بھی بتادی گئی ہو، مثلاً کہا یہ دکان ہر سال ساٹھ روپے

کرائے پر تجھے دی، ہر مہینے پر پانچ روپے، تو اس تقدیر پر اگرچہ پہلے سال کے لئے اجارہ صحیح ہو گیا۔

فی الدرالمختار واذا اجرھا سنۃ | در مختار میں ہے اگر سالانہ کرایہ پر لیا تو صحیح

۱ در مختار کتاب الاجارہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۱ ۲ در مختار باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

It is correct even if the monthly rent is not mentioned. 1	**Even though the monthly rent has not been mentioned. (T)**

However, when after one week the tenant returned the key, and the landlady's employee took it and accepted the termination of the lease, then if this employee was the general representative of the landlady or the landlady had given him the authority to terminate and accept this specific contract, or he did not have the authority but informed the landlady and she agreed to the termination, then in all these cases only that week's rent became mandatory for Zaid; the demand for more is purely meaningless. Likewise, if he did not have the authority to accept the termination nor did the landlady accept the termination, but Zaid did this termination based on such a clear, explicit, and unambiguous excuse that continuing the lease with it would cause him clear harm in his life or property, in the occurrence of which there is no hesitation or hiddenness, then in this case too, only that week's rent remained due, and the contract was terminated by Zaid's unilateral termination, due to the Hadith: 'There is no harm and no harming in Islam' 2 (In Islam there is no pain and no inflicting of pain on anyone). In Radd al-Muhtar it is stated:

And the summary is that every excuse with which it is impossible to fulfill the contracted object except with harm befalling him in his person or his property, the right of termination is established for him. 3	**The summary is that such an excuse based on which the fulfillment of the contracted object causes such harm that befalls life or property, then based on it, the right to terminate will be established for him. (T)**

In Durr al-Mukhtar it is stated:

If the excuse is apparent, he can act alone, and if it is ambiguous, he cannot act alone, and this is more correct. 4	**If such an excuse is apparent, then the possessor of the excuse is independent in termination, and if it is not apparent, then he is not independent alone. (T)**

And if this was also not the case, rather he left the lease without an excuse, or the excuse was not clear and explicit, and the landlady herself or her agent who has the authority to accept termination did not accept this termination, nor took back the

shop from his possession, then certainly in this case the shop continues to be under Zaid's rent, then if it was only monthly rent...

1. Durr al-Mukhtar, Book of Hire, Chapter on Corrupt Hire, Mujtabai Press, Delhi, 2/178
2. Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 5189, Maktaba al-Ma'arif, Riyadh, 6/91
3. Radd al-Muhtar, Book of Hire, Chapter on Corrupt Hire, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/50
4. Durr al-Mukhtar, Book of Hire, Chapter on Termination of Hire, Mujtabai Press, Delhi, 2/183

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

यह सही है भले ही मासिक किराए का उल्लेख न किया गया हो। 1

भले ही मासिक किराए का उल्लेख न किया गया हो। (त)

मगर जब एक सप्ताह के बाद किराएदार ने चाबी वापस भेज दी, और मालकिन के कर्मचारी ने ले ली, और इसके इज़ारा (पट्टे) को रद्द करने को स्वीकार कर लिया, तो जब यह कर्मचारी मालकिन का सामान्य प्रतिनिधि हो या इस विशेष अनुबंध को रद्द करने और स्वीकार करने का अधिकार मालकिन ने उसे दिया हो, या उसे अधिकार न था, मगर उसने मालकिन को सूचित किया और वह रद्दीकरण पर सहमत हो गई, तो इन सभी स्थितियों में केवल उसी सप्ताह का किराया ज़ैद पर अनिवार्य हुआ, अधिक की मांग केवल निरर्थक है। इसी प्रकार, यदि उसे रद्दीकरण स्वीकार करने का अधिकार नहीं था, और न ही मालकिन ने रद्दीकरण माना, मगर ज़ैद ने यह रद्दीकरण किसी ऐसे स्पष्ट, प्रत्यक्ष और असंदिग्ध बहाने (उज़्र) के आधार पर किया कि इसके साथ पट्टे को जारी रखने से उसकी जान या माल में स्पष्ट हानि होती हो, जिसके होने में कोई संदेह या अस्पष्टता न हो, तो इस स्थिति में भी केवल उसी सप्ताह का किराया देय रहा, और अनुबंध ज़ैद के अकेले रद्दीकरण से रद्द हो गया, क्योंकि हदीस है: "इस्लाम में न स्वयं हानि उठाना है और न ही दूसरों को हानि पहुँचाना है।" 2 (इस्लाम में कोई दुख नहीं है और न ही किसी को दुख पहुँचाना है।) रद-अल-मुह्तार में है:

संक्षेप यह है कि हर वह बहाना जिसके साथ अनुबंधित वस्तु को पूरा करना संभव न हो सिवाय इसके कि उसके स्वयं के शरीर या उसकी संपत्ति में हानि पहुँचे, तो उसके लिए रद्दीकरण का अधिकार स्थापित हो जाता है। 3

निष्कर्ष यह है कि ऐसा बहाना जिसकी वजह से अनुबंधित वस्तु का पूरा होना जान या माल को हानि पहुँचाने वाला हो, तो उसके आधार पर उसे रद्द करने का अधिकार प्राप्त होगा। (त)

दुर-अल-मुख्तार में है:

यदि बहाना स्पष्ट है तो वह अकेला निर्णय ले सकता है, और यदि वह संदिग्ध है तो वह अकेला निर्णय नहीं ले सकता, और यही अधिक सही है। 4

यदि ऐसा बहाना स्पष्ट है तो बहाने वाला रद्दीकरण में स्वयं स्वतंत्र है और यदि स्पष्ट न हो तो वह अकेला स्वतंत्र नहीं है। (त)

और यदि यह भी न था बल्कि बिना किसी बहाने के उसने पट्टा छोड़ दिया, या बहाना स्पष्ट और प्रत्यक्ष न था, और स्वयं मालकिन या उसके वकील ने जिसे रद्दीकरण स्वीकार करने का अधिकार हो, इस ्रद्दीकरण को स्वीकार नहीं किया, न ही दुकान उसके कब्ज़े से वापस ली, तो निःसंदेह इस स्थिति में दुकान बदस्तूर ज़ैद के किराए में है, फिर अगर केवल मासिक किराया...

1. दुर-अल-मुख्तार, किताब अल-इज़ारा, बाब अल-इज़ारा अल-फ़ासिदा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/178
2. अल-मुअजम अल-अवसत, हदीस 5189, मकतबा अल-मआरिफ़, रियाद, 6/91
3. रद-अल-मुह्तार, किताब अल-इज़ारा, बाब अल-इज़ारा अल-फ़ासिदा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/50
4. दुर-अल-मुख्तार, किताब अल-इज़ारा, बाब फ़स्ख़ अल-इज़ारा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/183

بکذا صح وان لم یسم اجر کل شھر ۱۔ ہے اگرچہ ماہانہ اجرت نہ ذکر کی ہو۔ (ت)

مگر جبکہ ایک ہفتہ کے بعد کرایہ دار نے کنجی واپس بھیج دی، اور مالکہ کے کارکن نے لے لی، اور اس کے فسخِ اجارہ کو قبول کر لیا، تو جبکہ یہ کارکن مالکہ کا مختار عام ہو یا اس عقد خاص کے فسخ و قبول کا مالکہ نے اسے اختیار دیا ہو، یا اسے اختیار نہ تھا، مگر اس نے مالکہ کو اطلاع دی اور وہ فسخ پر راضی ہو گئی، تو ان سب صورتوں میں صرف اسی ہفتہ کا کرایہ زید پر لازم آیا، زیادہ کی طلب محض بے معنی ہے، یو نہی اگر نہ اسے قبولِ فسخ کا اختیار تھا، نہ مالکہ نے فسخ مانا، مگر زید نے یہ فسخ کسی ایسے عذرِ واضح صریح بلا اشتباہ کی بنا پر کیا کہ اس کے ساتھ اجارہ باقی رکھے تو اسے اس کی جان یا مال میں صریح ضرر لاحق ہو، جس کے لحوق میں کوئی تردد و خفا نہ ہو، تو اس صورت میں بھی صرف اسی ہفتہ کا کرایہ واجب رہا، اور عقدِ تنہازید کے فسخ کر دینے سے فسخ ہو گیا، لحدیث لاضرر ولا ضرار فی الاسلام ۲ (اسلام میں کوئی دکھ نہیں اور نہ کسی کو دکھ پہنچانا ہے۔) ردالمختار میں ہے:

والحاصل ان کل عذر لایمکن معه استیفاء المعقود علیه الابضرر یلحقه فی نفسه او ماله یثبت له حق الفسخ ۳۔

حاصل یہ ہے کہ ایسا عذر جس کی بناء پر معقود علیہ کا پورا ہونا ایسا ضرر جو جان یا مال کو لاحق ہو تو اس کی بنا پر اس کو فسخ کا حق ثابت ہوگا۔ (ت)

در مختار میں ہے:

ان العذر ظاہر اینفرد وان مشتتبہا لاینفرد وھو الاصح ۴۔

اگر ایسا عذر ظاہر ہے تو صاحبِ عذر فسخ میں خود مختار ہے اور اگر ظاہر نہ ہو تو وہ اکیلا مختار نہیں۔ (ت)

اور اگر یہ بھی نہ تھا بلکہ بلا عذر اس نے اجارہ چھوڑا، یا عذرِ واضح وصریح نہ تھا، اور خود مالکہ یا اس کے وکیل نے کہ قبولِ فسخ کا اختیار رکھتا ہو، اس فسخ کو قبول نہ کیا، نہ دکان اس کے قبضہ سے واپس لی، تو بیشک اس صورت میں دکان بدستور زید کے کرایہ میں ہے، پھر اگر صرف ماہوار کرایہ

۱ درمختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۸ ۲ المعجم الاوسط حدیث ۵۱۸۹ مکتبۃ المعارف ریاض ۶/ ۹۱ ۳ ردالمختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۵۰ ۴ درمختار کتاب الاجارۃ باب فسخ الاجارۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۸۳

Fatawa Razawiyya Volume 19

If it was settled, Zaid would have the option to vacate the shop at the end of every month, whether he vacates at the end of the first month or any other month. And if even one day of the beginning of a month passes, the lease for that full month becomes valid. Zaid alone will not have the power to revoke it. And if an annual rent was settled, Zaid would have the option to vacate the shop after the end of the year. Thus, for however long the shop remains under his lease—be it a year or two, or a month or two—he will be liable to pay that much rent. And Allah knows best.

Problem 173: What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid mortgaged (Rahn) cultivated land in exchange for an amount of one hundred rupees, and it was conditioned with the mortgagee (Murtahin) that you keep the land under your cultivation, and from its produce, continue paying the land rent to the landlord, and you keep the remaining profit. If the produce is less or nothing at all, it has no relation to me; its profit and loss are all your responsibility. So now, should the mortgagee cultivate this land himself or have it cultivated by a sub-tenant, and after paying the rent, whatever profit remains, is that profit interest (Sood) or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: If Zaid mortgaged this land with the permission of the landlord, who is the owner of the land, then the mortgage became valid; the land has exited from Zaid's lease.

[Boxed content:] - Arabic: It falls under the category of mortgaging a borrowed item for a pledge where it is permissible. It is stated in Al-Hindiyya citing Al-Bada'i: It is permissible to mortgage another's property with their permission, just as if one borrows something from a person to mortgage it for a debt upon the borrower. [1] - Urdu translation: So this is the mortgage for what was requested for the mortgage; it is permissible. In Al-Hindiyya, citing Al-Bada'i, it is stated: It is permissible to mortgage another's property with their permission, just as a person borrows something from someone to keep as a pledge for their debt. (T)

And his saying "keep the land in your cultivation, keep giving rent to the landlord" is a case of unauthorized lease (Ijarah Fuzooli). If the landlord allowed it, the lease became effective. And when the mortgagee took possession as a cultivator, the mortgage became void. Zaid no longer had any connection; the mortgagee became the original cultivator. Whatever profits remain are lawful (halal) for him.

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Rahn, Chapter 1, Section 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/432

फतावा रज़विया जिल्द १९

यदि तय हुआ था, तो ज़ैद को हर महीने के अंत में दुकान छोड़ने का अधिकार होगा, चाहे वह पहले महीने के अंत में छोड़े या किसी अन्य महीने के अंत में। और जिस महीने की शुरुआत में एक दिन बीत जाएगा, उस पूरे महीने का किराया (इज़ारा) सही हो जाएगा। और ज़ैद को अकेले इसे रद्द करने का अधिकार नहीं होगा। और अगर सालाना किराया तय हुआ था, तो साल खत्म होने के बाद ज़ैद को दुकान छोड़ने का अधिकार होगा। इस प्रकार, जितने समय तक दुकान उसके किराए पर रहेगी, उतने समय का किराया उसे देना होगा। अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला १७३: विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने सौ रुपये के बदले खेती की ज़मीन गिरवी (रहन) रखी और गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) से यह शर्त तय हुई कि ज़मीन तुम अपनी खेती में रखो, और उसकी उपज से ज़मींदार को लगान देते रहो, बाकी मुनाफ़ा तुम ले लिया करो। और अगर पैदावार कम हो या बिल्कुल न हो, तो मेरा उससे कोई लेना-देना नहीं है, उसका लाभ-हानि सब तुम्हारी ज़िम्मेदारी है। तो अब मुर्तहिन इस ज़मीन पर खुद खेती करे या किसी उप-किसान से करवाए, और लगान देने के बाद जो मुनाफ़ा हो, क्या वह मुनाफ़ा ब्याज (सूद) है या नहीं? बयान फरमाएं ताकि पुण्य मिले।

जवाब: यदि ज़ैद ने ज़मींदार (जो ज़मीन का मालिक है) की अनुमति से यह ज़मीन गिरवी रखी, तो गिरवी रखना सही हो गया, और ज़मीन ज़ैद के पट्टे (इज़ारा) से निकल गई।

[बॉक्स में सामग्री:] - अरबी: यह 'रहन-ए-मुस्तआर' (उधार ली गई चीज़ को गिरवी रखना) की श्रेणी में आता है जहाँ यह जायज़ है। 'अल-हिंदिया' में 'अल-बदाइ' के हवाले से कहा गया है: दूसरे की संपत्ति उसकी अनुमति से गिरवी रखना जायज़ है, जैसे कोई व्यक्ति अपने ऋण के लिए गिरवी रखने के लिए किसी से कोई चीज़ उधार ले। [1] - उर्दू अनुवाद: तो यह रहन के लिए मांग की गई चीज़ का रहन है; यह जायज़ है। 'हिंदिया' में 'बदाइ' के हवाले से फ़रमाया गया है: दूसरे की संपत्ति उसकी अनुमति से गिरवी रखना जायज़ है जैसे कोई व्यक्ति अपने ऋण में गिरवी रखने के लिए किसी से कोई चीज़ उधार ले। (त)

और उसका यह कहना कि ज़मीन अपनी खेती में रखो और ज़मींदार को लगान देते रहो, यह 'इज़ारा-ए-फ़ुज़ूली' (अनधिकृत पट्टा) है। यदि ज़मींदार ने इसे स्वीकार कर लिया, तो पट्टा प्रभावी हो गया। और जब मुर्तहिन ने उस पर किसान के रूप में कब्ज़ा कर लिया, तो रहन (गिरवी) समाप्त हो गया। ज़ैद

का अब कोई संबंध नहीं रहा, मुर्तहिन ही वास्तविक किसान बन गया। जो मुनाफ़ा बचेगा वह उसके लिए हलाल है।

[1] फतावा हिंदिया, किताबुल रहन, बाब अव्वल, फ़स्ल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ५/४३२

पृष्ठ ४९२/६९२

ٹھہرا تھا تو ہر ختم ماہ پر زید کو دکان چھوڑ دینے کا اختیار ہوگا، خواہ پہلے مہینے کے ختم پر چھوڑ دے خواہ کسی اور مہینے کے ختم پر، اور جس مہینے کے شروع میں ایک دن گزر جائے گا وہ مہینہ بھر پھر اجارہ صحیح ہو جائے گا۔ اور زید کو تنہا اس کے فسخ کا اختیار نہ ہوگا۔ اور اگر سالانہ کرایہ ٹھہرا تھا تو بعد ختم سال زید کو دکان چھوڑنے کا اختیار ہوگا۔ یوں سال دو سال یا ماہ دو ماہ جس قدر مدت تک دکان اس کے اجارہ میں رہے گی، اس قدر کرایہ اس پر لازم آئے گا، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۷۳: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اراضی کاشت اپنی بعوض مبلغ ایک سو روپے کے رہن رکھی، اور مرتہن سے یہ شرط ٹھہری کہ اراضی تم اپنی کاشت میں رکھو، اور اس کی پیداوار سے لگان اراضی زمیندار کو ادا کرتے رہو، بقیہ منافع تم لے لیا کرو، اور اگر کم پیداوار ہو یا بالکل نہ ہو، تو مجھ سے کچھ تعلق نہیں، اس کا نفع نقصان سب تمہارے ذمہ ہے، تو اب مرتہن اس اراضی کو خود کاشت کرے یا کسی ذیلی کاشتکار سے کاشت کرائے، اور بعد ادائے لگان جو کچھ منافع ہو وہ منافع سود ہوا یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: اگر زید نے بہ اجازت زمیندار کہ مالک زمین ہے، یہ زمین رہن رکھی تو رہن صحیح ہو گیا، زمین زید کے اجارہ سے نکل گئی،

[خانہ کے مندرجات:] - وكان من باب رهن المستعار للرهن حيث يجوز ، قال في الهندية عن البدائع ، يجوز رهن مال الغير بإذنه كما لو استعار من انسان ليرهنه بدين على المستعير - 1 - تو یہ رہن کے لئے طلب کردہ کا رہن ہے، یہ جائز ہے، ہندیہ میں بدائع کے حوالے سے فرمایا غیر کا مال اس کی

اجازت سے رہن رکھنا جائز ہے جیسے کوئی شخص اپنے قرض میں رہن رکھنے کے لئے کسی سے کوئی چیز عاریتہ لے ۔ (ت)

اور اس کا یہ کہنا کہ زمین اپنی کاشت میں رکھو، زمیندار کو لگان دیتے رہو، اجارہ فضولی کا ہے، اگر زمین دار نے اسے جائز رکھا اجارہ نافذ ہو گیا، اور جب مرتہن نے اس پر کاشتکارانہ قبضہ کیا رہن باطل ہو گیا، زید کو کچھ تعلق نہ رہا مرتہن اصلی کاشتکار ہو گیا، جو منافع بچے وہ اس کے لئے حلال ہیں،

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الرہن الباب الاول الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۴۳۲

Fatawa Rizvia Volume 19

Whether he cultivates it himself or gives it to a sub-cultivator on rent, all are permissible.

[Table/Box Start] Arabic: In al-Hindiyyah, from Sharh al-Tahawi: If the mortgagee takes the mortgaged property on lease, the lease is valid and the mortgage is void, provided he renews possession for the lease. (1)

Urdu: It is narrated in al-Hindiyyah from Sharh al-Tahawi that if the mortgagee takes the pledged item on lease, the lease will be valid and the pledge will be void, provided that he takes new possession for the lease. (T) [Table/Box End]

And if the landlord declared this lease invalid, the lease is revoked. It is not permissible for the mortgagee to cultivate it himself nor to give it to a sub-tenant. Whatever is obtained from it will be impure (khabith). It is obligatory for the mortgagee to give it in charity (sadaqah). And if holding this pledge is without the landlord's permission from the start, then both the mortgagor and the mortgagee are usurpers (ghasib). Cultivation etc. is not lawful for the mortgagee. Then, if he paid rent to the landlord and the landlord accepted it, then it has left Zaid's lease and come into the mortgagee's lease; now the remaining profits will be lawful for him. And Allah knows best.

Problem 172: What do the scholars of religion say regarding this matter: An agreement was made between a landlord and a tenant for a house for one year at a monthly rent of two rupees. The tenant, without permission and in the absence of the landlord, wrote a lease agreement for two years and sent it to the landlord. Now, because the tenant has breached the contract, the landlord does not wish to give the house to the said tenant. In this situation, is there any Shariah accountability on the part of the landlord or not? Only.

Answer: Before writing on paper, some discussion takes place between the contracting parties. That discussion itself is sometimes the contract, and the written document is merely its confirmation and verification. In this case, that discussion is considered valid in Shariah; if the paper is contrary to it, it is useless.

[Table/Box Start] Arabic: As stipulated in al-Fatawa al-Khayriyya, consideration is given to what is spoken, not to what is written in the document. (2)

Urdu: As stated in Hindiyyah, the verbal word is considered, and what is written in the document is not considered. (T) [Table/Box End]

[Footnotes] 1. Fatawa Hindiyyah, Book of Pledge, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/465 2. Fatawa Khayriyya, Book of Waqf, Dar al-Ma'rifa Beirut, 1/139-140; Fatawa Khayriyya, Book of Lawsuit, Dar al-Ma'rifa Beirut, 2/67

चाहे वह स्वयं खेती करे या उसे लगान पर उप-किसान को दे दे, सब जायज़ है।

[तालिका/बॉक्स प्रारंभ] अरबी: अल-हिन्दिया में शरह अल-तहावी से उद्धृत है: यदि गिरवी रखने वाला (मुर्तहिन) गिरवी रखी गई वस्तु को पट्टे पर ले लेता है, तो पट्टा (इजारा) सही होगा और गिरवी (रहन) शून्य हो जाएगी, बशर्ते वह पट्टे के लिए नया कब्ज़ा प्राप्त करे। (1)

उर्दू: हिन्दिया में शरह तहावी से उद्धृत है कि यदि मुर्तहिन रहन वाली चीज़ को इजारा (पट्टे) पर ले ले तो इजारा सही होगा और रहन बातिल (अमान्य) हो जाएगा, बशर्ते कि इजारा के लिए नया कब्ज़ा ले। (त) [तालिका/बॉक्स अंत]

और यदि ज़मींदार ने इस इजारे को नाजायज़ कर दिया, तो इजारा रद्द हो गया। मुर्तहिन के लिए न तो स्वयं खेती करना जायज़ है और न ही उप-किरायेदार को देना। इससे जो कुछ भी प्राप्त होगा वह अशुद्ध (खबीस) होगा। मुर्तहिन पर वाजिब है कि उसे सदक़ा (दान) कर दे। और यदि शुरू से ही यह रहन ज़मींदार की अनुमति के बिना रखा गया है, तो राहिन (गिरवी रखने वाला) और मुर्तहिन दोनों ही ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाले) हैं। मुर्तहिन के लिए खेती आदि हलाल नहीं है। फिर यदि उसने ज़मींदार को लगान दिया और उसने स्वीकार कर लिया, तो वह ज़ैद के इजारे से निकल गया और मुर्तहिन के इजारे में आ गया; अब जो मुनाफ़ा बचेगा वह उसके लिए हलाल होगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला १७२: इस मसले में दीन के उलेमा क्या फ़रमाते हैं कि एक मकान मालिक और किरायेदार के बीच एक साल के लिए एक मकान दो रुपये मासिक किराये पर तय हुआ था। किरायेदार ने बिना अनुमति और मकान मालिक की अनुपस्थिति में दो साल के लिए किरायानामा लिखवाकर मकान मालिक के पास भेज दिया। अब चूंकि किरायेदार ने वादा खिलाफी की है, इसलिए मकान मालिक उक्त किरायेदार को मकान देना नहीं चाहता। अब इस स्थिति में मकान मालिक के ज़िम्मे कोई शरीय जवाबदेही है या नहीं? फ़क़त।

अल-जवाब (उत्तर): काग़ज़ पर लिखने से पहले अनुबंधित पक्षों के बीच कुछ बातचीत होती है। वह बातचीत कभी स्वयं अनुबंध होती है और काग़ज़ पर लिखना केवल उसकी पुष्टि और सत्यापन होता

है। इस स्थिति में शरीयत में उस बातचीत का ही एतबार (मान्यता) है; यदि काग़ज़ इसके विपरीत हो तो वह बेकार है।

[तालिका/बॉक्स प्रारंभ] अरबी: जैसा कि अल-फ़तावा अल-खैरिया में स्पष्ट किया गया है, बोले गए शब्दों पर विचार किया जाता है, न कि दस्तावेज़ में लिखे गए शब्दों पर। (2)

उर्दू: जैसा कि हिन्दिया में स्पष्ट किया गया है कि ज़ुबानी बात का एतबार है, दस्तावेज़ में लिखी बात का एतबार नहीं है। (त) [तालिका/बॉक्स अंत]

[पाद टिप्पणियाँ] 1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुर रहन, बाब अष्टम, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/465 2. फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़त बेरुत, 1/139-140; फ़तावा खैरिया, किताबुल दा'वा, दारुल मारिफ़त बेरुत, 2/67

خود کاشت کرے یا اسے لگان پر ذیلی کاشتکار کو دے سب جائز ہے۔

[خانہ شروع] عربی: في الهندية عن شرح الطحاوی لواستأجره المرتهن صحت الاجارة وبطل الرهن اذا جدد القبض للاجارة 1-

اردو: ہندیہ میں شرح طحاوی سے منقول ہے کہ اگر مرتہن رہن والی چیز کو اجارہ پر لے تو اجارہ صحیح ہوگا اور رہن باطل ہوجائے گا بشرطیکہ اجارہ کے لئے نیا قبضہ لے۔ (ت) [خانہ ختم]

اور اگر زمیندار نے اس اجارہ کو ناجائز کردیا، اجارہ رد ہوگیا، مرتہن کو نہ خود کاشت کرنا جائز ہے نہ ذیلی کو دینا، جو کچھ اس سے حاصل ہوگا خبیث ہوگا، مرتہن پر واجب ہے اسے تصدق کردے، اور اگر سرے سے یہ رہن رکھنا ہی بے اجازت زمیندار ہے تو راہن مرتہن دونوں غاصب ہیں، مرتہن کو کاشت وغیرہ حلال نہیں، پھر اگر زمیندار کو لگان دی اور اس نے قبول کرلی، تو زید کے اجارہ سے نکل گئی، زمین مرتہن کے اجارہ میں آگئی، اب جو منافع بچے اسے حلال ہوں گے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۷۲: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مالک مکان اور کرایہ دار سے ایک سال کے واسطے ایک مکان قرار پایا تھا بہ کرایہ دو روپے ماہوار کے کرایہ دار نے بلا اجازت کرایہ نامہ دو سال کے واسطے پس غیبت مال مکان کے تحریر کراکر مالک مکان کے پاس بھیج دیا، اب چونکہ کرایہ دار نے بد عہدی کی اس واسطے کرایہ دارمذکور کو دینا مکان منظور نہیں ہے، اب اس حالت میں مالک مکان کے ذمہ کوئی مواخذہ شرعی ہے یا نہیں؟ فقط

الجواب: تحریر کاغذ سے پہلے کچھ گفتگو عاقدین میں ہوتی ہے وہ گفتگو کبھی خود عقد ہوتی ہے اور تحریر کاغذ محض اس کی تائید و توثیق ہوتی ہے، اس صورت میں شرعاً اس گفتگو کا اعتبار ہے، کاغذ اگر اس کے خلاف ہو بیکار ہے۔

[خانہ شروع] عربی: کما نص علیه فی الفتاوی الخیریۃ ان العبرۃ بماتلفظ لا بما کتبت فی الصك 2-

اردو: جیسا کہ ہندیہ میں نص فرمائی ہے کہ زبانی بات کا اعتبار ہے اسٹام میں لکھی کا اعتبار نہیں ہے۔ (ت) [خانہ ختم]

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الرہن الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۴۶۵ 2 فتاوٰی خیریہ کتاب الوقف دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۱۴۰-۱۳۹، فتاوٰی خیریہ کتاب الدعوٰی دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۶۷

Sometimes that conversation itself doesn't have the capacity to form a contract; the contract is completed by writing. Therefore, in the mentioned case, if the rental agreement for a year was completed in their conversation—for example, Zaid said to 'Amr, 'I have given you my house for one year at this much rent,' and he said, 'I accepted it,' or 'I took it,' or 'It is acceptable to me'—then since the contract was completed, providing the house for one year becomes mandatory for the owner. Solely because of the breach of promise, in that he made him write two years instead of one, he cannot refuse to give it for one year, because the extent of breach of promise is 'fisq' (sinfulness), and the 'fisq' of the tenant is not a valid excuse for the cancellation of the lease (Ijarah).

In Matalib Radd al-Muhtar: The sinfulness (fisq) of the tenant is not an excuse for cancellation, and he has cited a textual proof for this from Lisan al-Hukkam.	**It is stated in the Matalib of Radd al-Muhtar that the tenant's sinfulness is not an excuse for cancellation, and they have quoted a text on this from Lisan al-Hukkam. (T)**

And if the contract was not finalized in the conversation—for example, 'Amr said, 'Will you rent me your such-and-such house for one year at this much rent?' Zaid said, 'Yes.' 'Amr said, 'Then get a rental agreement written.' Zaid said, 'Yes.' Since this is a promise, not a contract (T)—now if he (the tenant) wrote a rental agreement for two years and Zaid did not accept it, then the owner is not obliged to give the house to the tenant for even one day because no contract had taken place previously, and the rental agreement was written without the owner's consent and he did not accept it, so no contract existed at all. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 175: From Bengal, Noakhali District, Sandwip Village, sent by Muhammad Hasan.

What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this matter: Is taking wages for teaching the Quran, visiting graves, Milad Sharif, Adhan, and Imamat, with or without demand, permissible according to the noble Shariah or not? Some say it is forbidden in both cases. Explain, and you shall be rewarded.

What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say regarding this issue, whether it is permissible or not to take wages for teaching the Quran, visiting graves, Milad Sharif, Adhan and Imamat, with or without asking for it, whereas some gentlemen call both cases forbidden. Explain, and you shall be rewarded. (T)

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab Faskh al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/50. Page 494 of 692

और कभी वह बातचीत स्वयं अनुबंध (contract) होने की क्षमता नहीं रखती, लिखित रूप से अनुबंध पूरा होता है। अतः उल्लेखित स्थिति में यदि एक वर्ष के लिए किराये का अनुबंध उनकी बातचीत में पूरा हो चुका था, उदाहरण के लिए ज़ैद ने अम्र से कहा, 'मैंने अपना घर एक वर्ष के लिए इतने किराये पर तुझे दिया,' उसने कहा, 'मैंने स्वीकार किया,' या 'मैंने ले लिया,' या 'मुझे मंज़ूर है,' तो जब अनुबंध पूरा हो गया, तो मालिक पर एक वर्ष के लिए घर देना अनिवार्य होगा। केवल इस वादाख़िलाफ़ि के कारण कि उसने एक साल के बजाय दो साल लिखवाया, वह एक साल के लिए देने से इनकार नहीं कर सकता, क्योंकि वादाख़िलाफ़ि की सीमा 'फ़िस्क़' (पाप) है, और किरायेदार का फ़िस्क़ लीज़ (इजारा) रद्द करने के लिए कोई बहाना नहीं है।

फ़ी मताि़लब रद्दुल मुहतार फ़िस्क़ुल मुस्ताजिर लैसा उज़रन फ़िल फ़स्ख़ि व नक़ला ऩस्सहु फ़ीहि अनिल लिसानिल हुक्काम़।

रद्दुल मुहतार के मताि़लब में है कि किरायेदार का फ़िस्क़ (दुराचार) अनुबंध रद्द करने के लिए कोई बहाना नहीं है और उन्होंने इस पर लिसानुल हुक्काम़ से प्रमाण उद्धृत किया है। (त)

और यदि बातचीत में अनुबंध पूर्ण नहीं हुआ था, उदाहरण के लिए अम्र ने कहा, 'क्या तुम अपना अमुक घर इतने किराये में एक वर्ष के लिए मुझे किराये पर दोगे?' ज़ैद ने कहा 'हाँ,' अम्र ने कहा 'तो किरायानामा लिखवा लो,' ज़ैद ने कहा 'हाँ,' (क्योंकि यह वादा है अनुबंध नहीं। त)। अब यदि उसने दो वर्ष के लिए किरायानामा लिखा और ज़ैद ने स्वीकार नहीं किया, तो मालिक पर किरायेदार को एक दिन के लिए भी घर देना अनिवार्य नहीं है, क्योंकि पहले अनुबंध नहीं हुआ था और किरायानामा मालिक की सहमति के बिना लिखा गया था और उसने उसे स्वीकार नहीं किया, तो वास्तव में कोई अनुबंध अस्तित्व में नहीं आया। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है)।

मसला १७५: बंगाल, जिला नोआखाली, गाँव सैंडविच से, प्रेषक मुहम्मद हसन।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं: क्या क़ुरान की शिक्षा, कब्रों की ज़ियारत, मिलाद शरीफ़, अज़ान और इमामत पर मांग के साथ या बिना मांग के पारिश्रमिक लेना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं, जबकि कुछ लोग दोनों ही स्थितियों को हराम (निषिद्ध) कहते हैं। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियाने शर-ए-मतीन इस मसले में कि तालीम-ए-क़ुरान, ज़ियारत-ए-क़ुबूर, मिलाद शरीफ़, अज़ान व इमामत पर तलब करके या बग़ैर तलब उजरत लेना जायज़ है या नहीं जबकि बाज़ हज़रात दोनों सूरतों को हराम कहते हैं, बय्यिनू तूजरू। (त)

1. रद्दुल मुहतार, किताबुल इजारा, बाबु फ़स्खुल इजारा, दार अहयाउत तुरासुल अरबी, बेरूत, ५/५०। पृष्ठ ४९४ का ६९२

اور کبھی وہ گفتگو خود عقد ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتی، تحریری سے تکمیل عقد ہوتی ہے پس صورت مذکورہ میں اگر سال بھر کے لئے عقد اجارہ ان کی گفتگو میں تمام ہو چکا تھا، مثلا زید نے عمرو سے کہا میں نے اپنا مکان ایک سال کے لئے اتنے کرایہ پر تجھے دیا، اس نے کہا میں نے قبول کیا، یا میں نے لے لیا، یا مجھے منظور ہے، جب تو عقد تمام ہو گیا، اور مکان ایک سال کے لئے دینا مالک پر ضرور ہوگا، فقط، اس بدعہدی کے سبب کہ اس نے ایک سال کے بجائے دو سال لکھوایا، ایک سال کے لئے دینے سے انکار نہیں کر سکتا کہ بدعہدی کی غایت فسق ہے، اور فسق مستاجر فسخ اجارہ کے لئے عذر نہیں۔

فی مطالب ردالمحتار فسق المستاجر ردالمحتار کے مطالب میں ہے کہ مستاجر کا فسق فسخ کے لیس عذر فی الفسخ ونقل نصہ فیہ عن لئے عذر نہیں ہے اور انھوں نے اس پر لسان الحکام سے لسان الحکام۔ نص نقل فرمائی ہے۔ (ت)

اور اگر گفتگو میں تمامی عقد نہیں ہوئی تھی، مثلا عمرو نے کہا اپنا فلاں مکان اتنے کرایہ میں ایک سال کے لئے مجھے کرایہ پر دوگے، زید نے کہا ہاں، عمرو نے کہا تو کرایہ نامہ لکھوالو، زید نے کہا ہاں فان ہٰذا وعد لا عقد (کیونکہ یہ وعدہ ہے عقد نہیں ہے۔ت) اب اس نے دو سال کے لئے کرایہ نامہ لکھا اور زید نے قبول نہیں کیا تو ایک دن کے لئے بھی مکان کرایہ دار کو دینا مالک پر لازم نہیں کہ پہلے عقد نہ ہوا تھا اور کرایہ نامہ بلارضا مالک لکھا گیا اور اس نے قبول نہیں کیا، تو عقد اصلا موجود نہ ہوا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۷۵: از ملک بنگالہ ضلع نواکھالی موضع سندیپ مرسلہ محمد حسن

چہ می فرمایند علمائے دین ومفتیانِ شرع متین کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرع متین

اندریں مسئلہ، اجرت گرفتن بر تعلیم قرآن و زیارت قبور و میلاد شریف واذان و امامت بدعوی یا بغیر آں از روئے شرع شریف جائز ست یانہ، بعضے بر ہر دو تقدیر حرام گویند، بینوا توجروا

اس مسئلہ میں کہ تعلیمِ قرآن، زیارتِ قبور، میلاد شریف، اذان و امامت پر طلب کرکے یا بغیر طلب اجرت لینا جائز ہے یا نہیں جبکہ بعض حضرات دونوں صورتوں کو حرام کہتے ہیں، بینوا توجروا

(ت)

1 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب فسخ الاجارۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۵۰ Page 494 of 692

Fatawa Rizwia Volume 19

The Answer:

In reality, taking wages for teaching the Great Quran, other religious sciences, Adhan (call to prayer), and Imamate (leadership in prayer) is permissible, as the later Imams (scholars) issued fatwas based on the current times to protect the symbols of religion and faith. However, for other acts of worship, such as visiting the graves of the deceased, reciting the Quran for them, and the Milad of the Master of the Universe (peace and blessings be upon him and his family), the original prohibition remains based on the fundamental rule. In custom (Urf), what is established and famous is like a verbal condition. Therefore, if wages for these remaining matters are fixed or it is known through custom that they are reciting for wages or the provider will pay wages, and if they don't recite, the provider won't pay, and if the provider doesn't pay, they won't recite—in such a case, taking and giving is impermissible. Both the taker and the giver will be sinners.

If it is not the custom, but these people recite for the sake of Allah Almighty and do not have any thought of compensation in their hearts, to the extent that they would recite even if they were certain they would not be given anything—in such a case, if something is given to the reciters without any verbal or customary agreement, there is no harm. In places where taking and giving is customary, if the reciters explicitly stipulate before reciting that "give us nothing," and after that if the provider gives, then this is also permissible because explicit statement overrides customary implication.

1 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Awwal, Al-Qa'idah al-Sadisah, Idara al-Quran Karachi 1/131

Page 495 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

उत्तर:

वास्तव में, महान कुरान की शिक्षा, अन्य धार्मिक विज्ञान, अज़ान और इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) के लिए मजदूरी लेना जायज है, जैसा कि बाद के विद्वानों ने धर्म और विश्वास के प्रतीकों की रक्षा के लिए वर्तमान समय के आधार पर फतवा दिया है। हालांकि, अन्य इबादतों के लिए, जैसे कि मृतकों की कब्रों पर जाना, उनके लिए कुरान का पाठ करना, और कायनात के आका (उन पर और उनके परिवार पर शांति और आशीर्वाद हो) का मिलाद मनाना, मूल नियम के आधार पर निषेध बना हुआ है। प्रथा (उर्फ़) में जो स्थापित और प्रसिद्ध है, वह मौखिक शर्त के समान है। इसलिए, यदि इन शेष मामलों के लिए मजदूरी तय की जाती है या प्रथा के माध्यम से यह ज्ञात होता है कि वे मजदूरी के लिए पाठ कर रहे हैं या देने वाले मजदूरी देंगे, और यदि वे पाठ नहीं करते हैं, तो देने वाले नहीं देंगे, और यदि देने वाले नहीं देते हैं, तो वे पाठ नहीं करेंगे—ऐसी स्थिति में लेना और देना नाजायज है। लेने वाला और देने वाला दोनों पापी होंगे।

यदि प्रथा ऐसी नहीं है, बल्कि ये लोग अल्लाह ताला की रज़ा के लिए पढ़ते हैं और अपने दिल में किसी मुआवजे का ख्याल नहीं रखते हैं, यहाँ तक कि उन्हें यकीन भी हो कि उन्हें कुछ नहीं दिया जाएगा, फिर भी वे पढ़ेंगे—ऐसी स्थिति में यदि पढ़ने वालों को बिना किसी मौखिक या प्रथागत समझौते के कुछ दिया जाता है, तो कोई हर्ज नहीं है। ऐसी जगह जहाँ प्रथा में लेना-देना होता है, यदि पढ़ने वाले पहले शर्त लगा दें कि "हमें कुछ न दें," और उसके बाद यदि देने वाले दें, तो यह भी जायज है क्योंकि स्पष्ट कथन प्रथागत संकेत से श्रेष्ठ होता है।

1 अल-अशबाह व अल-नज़ैर, अल-फ़न्न अल-अव्वल, अल-क़ाएदह अस-सादिसाह, इदारा अल-कुरान कराची 1/131

पृष्ठ 495 का 692

الجواب: فی الواقع اخذ اجرت بر تعلیم قرآن عظیم و دیگر علوم واذان و امامت جائز ست علی ما افتی بہ الائمۃ المتاخرون نظراً الی الزمان حفظا علی شعائر الدین والایمان۔ وبر بقیہ طاعات مثل زیارت قبور، سیپارہ خوانی برائے اموات، و قرآت میلاد پاک سید الکائنات علیہ وعلی آلہ افضل الصلوۃ والتحیات، بر اصل منع باقی است والمعہود عرفا کالمشروط لفظا۔ پس اگر قرارداد اجرت کنند یا بحسب عرف معلوم باشد کہ اپنائے برائے گرفتن میخوانند، و آناں برائے خواندن می دہند، اگر ایناں نخوانند آناں نہ دہند، و اگر آناں نہ دہند ایناں نہ خوانند، گرفتن و دادن ہر دو، روانیست الاخذ والمعطی اثمان، اگر نہ چناں باشد بلکہ ایناں لوجہ اللہ تعالٰی می خوانند درویچ چیز بدل بہ دل ہم نہ خواہند تا آنکہ اگر یقینا دانند کہ چیزے نیابند نیز بخوانند آنگاہ بے قرارداد لفظی و عرفی چیزے خدمت ایشاں کردہ شود مضائقہ نیست، ہمچناں در جائیکہ گرفتن و دادن معہود بعرف شدہ است، اگر خوانندگان پیش از خواندن صراحتہ شرط کنند کہ مارا ہیچ نہ دہندہ۔

قرآن عظیم کی تعلیم، دیگر دینی علوم اذان اور امامت پر اجرت لینا جائز ہے جیسا کہ متاخرین ائمہ نے موجودہ زمانہ میں شعائر دین و ایمان کی حفاظت کے پیش نظر فتوٰی دیا ہے اور باقی طاعات مثلاً زیارت قبور اموات کے لئے ختم قرآن، قرآت، میلاد پاک سید الکائنات علیہ و علٰی آلہ افضل الصلوۃ والتحیات، پر اصل ضابطہ کی بناء پر منع باقی ہے، اور عرف میں مقررہ و مشہور لفظاً مشروط کی طرح ہے، لہذا ان باقی امور پر اجرت مقرر کی گئی یا عرفاً معلوم ہے کہ اجرت پر پڑھ رہے ہیں یا پڑھانے والے اجرت دیں گے، اگر یہ نہ پڑھیں تو نہ دیں، اور وہ نہ دیں تو یہ نہ پڑھیں تو ایسی صورت میں لینا اور دینا ناجائز ہے، لینے والا اور دینے والا دونوں گنہ گار ہوں گے، اگر عرف میں ایسے نہیں ہے بلکہ یہ لوگ اللہ تعالٰی کی رضا کے لئے پڑھیں اور دل میں کسی عوض

کا خیال نہ کریں حتیٰ کہ یقین بھی ہو کہ نہ دینگے اسکے باوجود پڑھیں، ایسی صورت میں کسی لفظی یا عرفی تقرر کے بغیر پڑھنے والوں کو دیں تو کوئی مضائقہ نہیں ایسی جگہ جہاں عرف میں لینا دینا ہوتا ہو، پڑھنے والے پہلے شرط کریں کہ ہم کچھ نہ لیں گے اور اس کے بعد اگر دینے والے دیں تو یہ بھی جائز ہے کیونکہ صراحت فائق ہوتی دلالت پر۔

1 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۳۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

(Urdu Column) As stated in Fatawa Qazikhan, if reciting upon the condition of wages becomes permissible, then the way to do it is for the reciters and memorizers of the Quran to be hired for a fixed time, for example, a specific day of the week or specific hours such as from morning until 10 o'clock, for a fixed wage agreed upon by both parties. For that duration, these gentlemen will be employees and it will be mandatory for them to bind themselves to the work. Then the employers will have the right to take whatever service they desire from them. Among these services would be Milad recitation and Quranic recitation for the conveyance of reward to a certain person. In this case, giving the wage is mandatory and receiving it is permissible because the contract is now based on the benefit derived from their person, not on acts of obedience and worship. And Allah Almighty knows best. (T)

(Persian Column) Furthermore, those who provide the service may also do so of their own accord, for the explicit statement surpasses implication, as found in the Fatawa of Imam Qazikhan. And if they wish to stipulate a condition and have it be permissible, the method is to hire Quran-memorizers and reciters for a specific time, for example, on a certain day of the week, from a sound hour until ten o'clock, for their work and service at a specified wage agreed upon by both parties. For the duration of those hours, they become employees and the surrender of their person (for service) becomes mandatory upon them. The employers have the right to command whatever service they wish, including the recitation of the blessed Milad, or reciting the Great Quran and conveying its reward to a certain Muslim. This is permissible; giving the wage is mandatory and receiving it is lawful, because the lease is now placed upon the benefits of their person, not upon acts of obedience. And Allah Almighty knows best.

Problem 176 to 178: From the town of Seohara, District Bijnor, sent by Maulvi Muhammad Mahdi Hussain Barelvi, Qanungo, 14 September 1912. (1) Is a job as a Girdawar Qanungo, which involves the following tasks, permissible according to Sharia or not? (1) Patwari papers in which checks are conducted on-site regarding the accuracy of entries concerning landlords and farmers, and also regarding past records. (2) On-site investigations regarding the rights of farmers and landlords in cases of land-rent disputes. (3) Verification of leases and acceptances, preparation of relevant maps, and efforts toward the payment of land revenue and distributed 'tafawi' (agricultural loans), etc.

Annotation: In the original text, it is 'ba'az' (some) and it is conjectured that 'ba'd-uhu' (after it) follows. - Abdul Mannan.

Footnote 1: Radd al-Muhtar, Book of Claims (Kitab al-Da'wa), Chapter on the Claim of Two Men, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/434.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

(उर्दू स्तंभ) जैसा कि फतावा काज़ीखान में है, अगर मज़दूरी की शर्त पर पढ़ना हलाल हो जाए, तो उसकी सूरत यह है कि क़ारी और हाफ़िज़ हज़रात को एक निश्चित समय के लिए, जैसे सप्ताह का कोई दिन या घंटे जैसे सुबह से दस बजे तक, अपनी सेवा या काम के लिए एक निश्चित मज़दूरी पर, जिस पर दोनों पक्ष सहमत हों, कर्मचारी (अजीर) बना लें। तो उतने समय के लिए ये हज़रात नौकर होंगे और खुद को पाबंद करना उन पर वाजिब होगा। फिर मज़दूरी पर रखने वालों को यह हक़ होगा कि वे उनसे जो भी सेवा चाहें लें। इन्हीं सेवाओं में से किसी के लिए ईसाल-ए-सवाब की नीयत से मिलाद ख्वानी और क़ुरआन ख्वानी भी होगी। इस सूरत में (मज़दूरी) देना ज़रूरी और लेना जायज़ होगा क्योंकि अब उनकी ज़ात से मिलने वाले मुनाफ़े(सेवा) पर इजारा (अनुबंध) है, इबादत और आज्ञाकारिता पर नहीं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

(फ़ारसी स्तंभ) इसके बाद सेवा देने वाले अपनी ओर से भी ऐसा कर सकते हैं, क्योंकि स्पष्ट कथन संकेत से ऊपर होता है, जैसा कि इमाम काज़ीखान के फतावा में है। और अगर वे शर्त लगाना चाहें और इसे हलाल करना चाहें, तो उसका तरीका यह है कि हाफ़िज़ों और क़ारियों को एक निश्चित समय के लिए, जैसे सप्ताह का कोई दिन, सुबह से दस बजे तक, उनके काम और सेवा के लिए एक तयशुदा मज़दूरी पर, जिस पर दोनों पक्ष सहमत हों, कर्मचारी बना लें। उन घंटों की अवधि के लिए वे नौकर हो गए और खुद को सेवा के लिए सौंपना उन पर वाजिब हो गया। काम देने वालों को यह अधिकार है कि वे उनसे जो भी सेवा चाहें कराएं जिसमें मुबारक मिलाद पढ़ना, या अज़ीम क़ुरआन पढ़कर उसका सवाब किसी मुसलमान को पहुँचाना शामिल है। यह जायज़ है और मज़दूरी देना वाजिब और लेना हलाल है, क्योंकि अब इजारा उनकी ज़ात के मुनाफ़े पर हुआ है न कि इबादत पर। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 176 से 178: कस्बा स्योहारा, ज़िला बिजनौर से प्रेषित, मौलवी मुहम्मद महदी हुसैन बरेलवी कानूनगो, 14 सितंबर 1912 ई.। (1) गिरदावर कानूनगो की नौकरी, जिसमें निम्नलिखित कार्य करने होते हैं, शरई तौर पर जायज़ है या नहीं? (1) पटवारी के कागज़ात जिनमें ज़मींदारों और काश्तकारों की प्रविष्टियों की सटीकता के बारे में मौके पर और साथ ही पुराने कागज़ात की जाँच की जाती है। (2) लगान और भूमि विवादों के मामलों में काश्तकारों और ज़मींदारों के अधिकारों के बारे में मौके पर जाँच। (3) पट्टे और कबूलियत का सत्यापन, संबंधित नक्शों की तैयारी, और भू-राजस्व और वितरित 'तफावी' (कृषि ऋण) आदि के भुगतान के लिए प्रयास।

टिप्पणी: वास्तव में यह 'बाज़' (कुछ) है और अनुमान है कि इसके बाद 'बादहू' (उसके बाद) है। - अब्दुल मन्नान।

पाद टिप्पणी 1: रद अल-मुह्तार, किताब अद-दावा, बाब दावा अर-राजुलैन, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/434।

بعدہ عہ دہندگان خدمت از پیش خویش کنند نیز رواست لان الصریح یفوق الدلالہ کما فی الفتاوٰی امام قاضیخاں۔ واگر خواہند کہ شرط کنند وحلال باشد، صورتش آنست کہ حافظاں وقاریاں را برائے وقت معین، مثلاً روز فلانے از ہفتہ، ساعت صحیح تا دہ ساعت برائے کار وخدمت خویش بر اجرت معینہ ہرچہ براں تراضی طرفین شود، اجیر کنند، بر قدر آن ساعات ایناں نوکر شدند و تسلیم نفس بر ایناں واجب شد مستاجراں رامی رسد کہ ہر خدمت کہ خواہند فرمایند، از انجملہ کہ میلاد مبارک بخوانند، یا قرآن عظیم خواندہ ثواب بفلاں مسلمان رسانند، ایں روا باشد و دادن واجب، و گرفتن حلال، زیرا کہ حالاجارہ بر منافع نفس ایناں واقع شد نہ بر طاعات، واللہ تعالٰی اعلم۔

جیسا کہ فتاوٰی قاضیخان میں ہے، اگر اجرت کی شرط پر پڑھنا حلال ہو جائے تو اس کی صورت یہ ہے کہ قراء اور حفاظ حضرات کو مقررہ وقت مثلاً کوئی دن ہفتہ میں یا گھنٹے مثلاً صبح سے دس بجے تک اپنی خدمت یا کام کے لئے مقررہ اجرت جس پر فریقین راضی ہوں، اجیر بنالیں، تو اتنے وقت کے لئے یہ حضرات نوکر ہوں گے اور اپنے آپ کو پابند بنانا واجب ہوگا تو اجرت پر رکھنے والوں کو حق ہوگا کہ وہ جو خدمت ان سے چاہیں لیں، انہی خدمات میں سے میلاد خوانی و قرآن خوانی برائے ایصال ثواب فلاں بھی ہو گی، اس صورت میں دینا ضروری اور لینا جائز ہوگا کیونکہ اب ان کی ذات سے منافع پر اجارہ ہے، طاعات و عبادات پر نہیں ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۷۶ تا ۱۷۸: از قصبہ سیوہارہ ضلع بجنور مرسلہ مولوی محمد مہدی حسین بریلوی قانونگو ۱۴ ستمبر ۱۹۱۲ء (۱) نوکری گرداور قانونگوئی جس میں حسب ذیل کام کرنا ہوتا ہے شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (۱) کاغذات پٹواری جن میں زمیندار ان و کاشتکاران کی صحت اندراج کی بابت موقع پر اور نیز کاغذات ماضیہ کی بابت جانچ کی جاتی ہے، (۲) تحقیقات موقع بابت حقوق کاشتکاران و

زمینداران بمقدمات تنازع اراضیات لگان، (۳) تصدیق پٹہ و قبولیت و تیاری نقشہ جات متعلقہ و کوشش ادائے مالگذاری و زر تفاوی تقسیم شدہ وغیرہ۔

عہ: در اصل بعض است و ظنی انہ بعدہ است۔ عبد المنان۔

1 ردالمحتار کتاب الدعوی باب دعوی الرجلین دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۳۴

(2) Those who like to take what comes around and legal earnings, they have the following income. Is this income permissible or not? (1) Apart from the fixed salary, Patwaris (village accountants) are given something monthly or annually as a consideration for granting leniency regarding any delays that occur in their work contrary to the rules, and to save them from fines, even though all work is completed within the ultimate official deadline. (2) During the verification of land leases (Patta) and acceptance, they are happily given certain fixed rights. (3) During site investigations, something is taken from the party whose rights are considered superior and there is hope for success, in exchange for writing a proper report. (4) In villages, on behalf of the landlord (Zamindar), headmen (Muqaddam) and Pradhans give a 'Nazar' (offering/gift), on account of their official position, without any specific task at that time.

(3) Is it permissible to use the savings from the salary mentioned in the first question and the income mentioned in the second question for the expenses of Hajj, pilgrimage, and other religious necessities? In case it's not permissible, is there any way to carry out the above activities with this money, for example, by exchanging this money for gold coins (Ashrafis) from the treasury, etc.? Explain and you will be rewarded.

Answer: (1) If he performs these tasks with honesty and integrity, and undertakes this job with the intention of protecting the people from the injustices and additions that people impose, and he does not have to do any other prohibited act beyond this, then this job is permissible. Rather, he will receive a reward for his intention of warding off oppression from the creation and from other officials. Allah Almighty knows best. (2) All these categories are bribes and prohibited (Haram). Allah Almighty knows best. (3) The salary is lawful (Halal) under the mentioned conditions, and every good deed is permissible from it. However, the income mentioned in the second question is prohibited (Haram), and it is not permissible to spend it on any task. Except that he should return it to those from whom it was taken; if they are not there, give it to their heirs; if they cannot be traced, then give it in charity to the poor. If someone with such income wants to perform Hajj etc., they should take an interest-free loan; that will be lawful. And even if he pays off that loan later with his impure money, the borrowed money will not be tainted with filth. Allah Almighty knows best.

(2) जो लोग दस्तूर (रिश्वत) और कानूनी आमदनी लेना पसंद करते हैं, उन्हें निम्नलिखित आमदनी होती है, क्या यह आमदनी जायज़ है या नहीं? (1) निश्चित वेतन के अतिरिक्त पटवारियों को कुछ मासिक या वार्षिक राशि इस रियायत के बदले दी जाती है कि उनके काम में नियमों के विरुद्ध जो देरी हो, उसमें रियायत बरती जाए और उन्हें जुर्माने से बचाया जाए, जबकि सारा काम अंतिम सरकारी समय सीमा के भीतर पूरा कर लिया जाता है। (2) पट्टा सत्यापन और स्वीकृति के दौरान वे खुशी से कुछ निर्धारित अधिकार दिया करते हैं। (3) मौके की जांच के दौरान जिस पक्ष के अधिकार बेहतर समझे जाते हैं और सफलता की उम्मीद होती है, उससे उचित रिपोर्ट लिखने के बदले में जो कुछ वह देता है, लिया जाता है। (4) गाँवों में ज़मींदार की ओर से मुक़द्दम और प्रधान, बिना किसी विशेष काम के, केवल पद के सम्मान में नज़र (उपहार) देते हैं।

(3) क्या पहले सवाल में वर्णित वेतन और दूसरे सवाल में वर्णित आमदनी की बचत से हज, ज़ियारत और अन्य धार्मिक आवश्यकताओं का खर्च उठाना जायज़ है या नहीं? और नाजायज़ होने की स्थिति में, क्या इस पैसे से उपरोक्त कार्यों को करने का कोई तरीका हो सकता है, जैसे कि इस पैसे को सरकारी खजाने की अशर्फ़ियों आदि से बदल लिया जाए? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: (1) यदि वह इन कार्यों को ईमानदारी और अमानत के साथ अंजाम दे, और इस नियत से यह नौकरी करे कि लोगों को उन ज़ुल्मों से बचाए जो लोग बढ़ा देते हैं, और उसे इसके अलावा कोई और नाजायज़ काम न करना पड़े, तो यह नौकरी जायज़ है। बल्कि मखलूक (सृष्टि) से ज़ुल्म दूर करने और अन्य कर्मचारियों की नियत पर उसे पुण्य मिलेगा। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (2) ये सब रिश्वत और हराम के विभाग हैं। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (3) उल्लेखित शर्तों के साथ वेतन हलाल है, और उससे हर नेक काम जायज़ है। और दूसरे सवाल की आमदनी हराम है और इसे किसी भी काम में खर्च करना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि जिनसे ली है उन्हें वापस कर दे, वे न रहे हों तो उनके वारिसों को दे, पता न चले तो फकीरों पर खैरात (सदका) कर दे। ऐसी आमदनी वाला अगर हज वगैरह चाहे तो बिना ब्याज का कर्ज ले ले, वह हलाल होगा, और वह कर्ज चाहे वह बाद में अपने नापाक रुपयों से अदा कर दे, तो लिए हुए कर्ज के रुपयों में खबासथ (अशुद्धता) नहीं आएगी। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(۲) جو گرد اور قانون گوبلینا پسند کرتے ہیں، ان کو حسب ذیل آمدنی ہوتی ہے یہ آمدنی جائز ہے یا نہیں؟ (۱) علاوہ تنخواہ معینہ کے پٹواریاں بعض اس رعایت کے کہ ان کے کام میں جو تاخیر خلاف ان کے قواعد کے ظہور میں آئیں اس کی رعایت کی جائے، اور ان کو جرمانہ سے بچایا جائے کچھ ماہوار یا سال تمام پر دیتے ہیں، لیکن سب کام سرکاری میعاد انتہائی کے اندر ختم کر لیا جاتا ہے، (۲) تصدیق پٹہ و قبولیت میں مقرر کچھ حقوق خوشی سے دیا کرتے ہیں (۳) تحقیقات موقع میں جس فریق کے حقوق فائق متصور اور امید کامیابی معلوم ہوتی ہے اس سے بعوض تحریر رپورٹ واجبی کے جو کچھ وہ دیتا ہے لیا جاتا ہے۔ (۴) دیہات میں منجانب زمیندار مقدم، وپدھان نذر دیتے ہیں، بلحاظ افسری بلا اس وقت کسی کام کے۔

(۳) اس تنخواہ مندرجہ سوال اول و آمدنی مندرجہ سوال دوم کے اندوختہ سے مصارف حج و زیارت و دیگر ضروریات دینی جائز ہے یا نہیں، اور بحالت عدم جواز کوئی طریقہ اس روپے سے ادائے کارروائی مندرجہ بالا کا ہو سکتا ہے، مثلاً تبادلہ اس روپے کا اگر اشرفی ہائے خزانہ سے کر لیا جائے وغیرہ۔ بینوا توجروا

الجواب: (۱) اگر ان کاموں کو دیانت و امانت سے انجام دے، اور ان میں جو ظلم اور لوگ بڑھا لیتے ہیں ان سے مخلوق کو بچانے کی نیت سے یہ نوکری کرے اور اس سے زائد اور کوئی ناجائز کام اسے کرنا نہ ہو، تو یہ نوکری جائز ہے بلکہ خلق پر دفع ظلم و دیگر اہلکاران کی نیت پر ثواب پائے گا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۲) یہ سب مدین رشوت و حرام ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۳) تنخواہ بشرائط مذکورہ حلال ہے، اور سے ہر نیک کام جائز ہے، اور آمدنی سوال دوم حرام ہے اور اسے کسی کام میں صرف کرنا جائز نہیں، سوا اس کے کہ جن سے لی ہے ان کو واپس دے، وہ نہ رہے ہوں تو ان

کے وارثوں کو دے، پتہ نہ چلے تو فقیروں پر تصدق کردے، ایسی آمدنی والا اگر حج وغیرہ چاہے تو روپیہ بے سودی قرض لے لے، وہ حلال ہوگا، اور وہ قرض اگر چہ اس مجلس میں اپنے ناپاک روپے سے ادا کر دے گا تو قرض لینے ہوئے روپے میں خباثت نہ آئے گی، واللہ تعالیٰ اعلم۔

Volume 19 Fatawa Razawiyya

Problem 179: From Gonda, Mohalla Nabi Ganj, house of Maulvi Nawazish Ahmed Sahib, sent by Hafiz Muhammad Ishaq. If a prostitute who is engaged in her profession wishes to read the Quran or have it read, and in exchange offers some service (money) to the teacher, tutor or Hafiz; then is it permissible for the teacher or tutor to take this money, which is strictly forbidden (haram) as it comes from prostitution? And is it permissible to pray behind such a Hafiz or Qari?

The Answer: It is explicitly stated in Alamgiri and others that this money, which is the wage of adultery or singing, is in their hands like usurped property. It is not permissible to take it in exchange for anything. If an Imam insists on this, he should be removed from the position of leadership (Imamate). And Allah Almighty knows best.

Problem 180: From Noakhali Post Office, Raipur, Bengal, asked by Fazl-ul-Haq Sahib, 19 Muharram al-Haram 1332 AH. The request to the noble scholars and great excellencies is that hiring for acts of worship (Istijar 'ala al-Ta'at), especially the recitation of the Quran, Tasbih, and Tahleel, for the purpose of conveying reward (Isal-e-Sawab) to the souls of the deceased, has been a long-standing practice. Currently, some Deobandi scholars are making great efforts to declare it haram and stop it. The matter to be clarified is whether, in this day and age, taking a wage for acts of worship, especially the recitation of the Quran, Tasbih, and Tahleel, is permissible according to the rulings of books of jurisprudence? If it is permissible, what is the answer to the writings of Imam Shami, Barkawi, and others (may Allah have mercy on them) who have established the prohibition of hiring for recitation and Tasbih? I am waiting for you to kindly send the answer to this inquiry adorned with your seal and the seals and signatures of relevant scholars at your earliest convenience.

The Answer: The truth is that hiring for acts of worship (Istijar 'ala al-Ta'at) is forbidden (haram) and void (batil). Except for teaching religious sciences, calling the Adhan, leading prayers (Imamate), and some other matters for which later scholars (Muta'akhireen) gave fatwas of permissibility out of necessity. Taking or giving a wage for the recitation of the Quran, Tasbih, and Tahleel is both impermissible and haram.

As established by the master researcher, Syed Amin-ud-Din Shami | As Researcher Amin-ud-Din Shami (may Allah the Almighty have mercy on him) has researched in Shifa al-Alil. (T) May Allah the Almighty have mercy on him in Shifa al-Alil 1.

1. Shifa al-Alil wa Ball al-Ghalil fi Hukm al-Wasiyyah etc., a treatise from the treatises of Ibn Abidin, Suhail Academy Lahore, 1/76, 175. Page 498 of 692

मसला १७९: गोंडा, मोहल्ला नबी गंज, मौलवी नवाज़िश अहमद साहब के घर से, हफ़िज़ मोहम्मद इसहाक द्वारा प्रेषित। कोई वेश्या जो अपने पेशे में लिप्त है, कुरान शरीफ़ पढ़ने या पढ़वाने की इच्छा रखती है, और इसके बदले में उस्ताद, शिक्षक या हाफ़िज़ को कुछ सेवा (पैसे) देती है, तो क्या उस्ताद या शिक्षक के लिए यह पैसा लेना जायज़ है, जो वेश्यावृत्ति के पेशे के कारण निश्चित रूप से हराम है? और क्या ऐसे हाफ़िज़ और कारी के पीछे नमाज़ पढ़ना जायज़ है?

अल-जवाब: आलमगिरी वग़ैरह में स्पष्ट किया गया है कि यह रुपया जो ज़िना (व्यभिचार) या गाना-बजाना की मज़दूरी के रूप में इन लोगों के पास होता है, वह उनके हाथ में हड़पे हुए धन के समान है। इसे किसी भी चीज़ के बदले में लेना जायज़ नहीं है। अगर कोई इमाम इस पर अड़ा रहता है, तो उसे इमामत से हटा देना चाहिए। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १८०: नोआखली डाकखाना, रायपुर, बंगाल, मुस्तफ़ा फ़ज़ल-उल-हक़ साहब द्वारा १९ मुहर्रम-अल-हराम १३३२ हिजरी। विद्वान और महानुभावों की सेवा में निवेदन यह है कि इबादत के कार्यों के लिए किराये पर लेना (इस्तिजार अला अल-ता'आत), विशेष रूप से मृतकों की आत्माओं को सवाब पहुँचाने की नीयत से कुरान की तिलावत, तस्बीह और तहलील का रिवाज बहुत समय से चला आ रहा है। वर्तमान में, कुछ देवबंदी विद्वान इसे हराम कह कर बंद करवाने की बहुत कोशिश कर रहे हैं। पूछने योग्य बात यह है कि क्या वर्तमान समय में फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) की किताबों के आदेशानुसार इबादत के कार्यों, विशेष रूप से कुरान की तिलावत, तस्बीह और तहलील पर मज़दूरी लेना जायज़ है या नहीं? यदि जायज़ है, तो इमाम शामी, बरकवी और अन्य (अल्लाह उन पर रहम करे) के उन लेखों का क्या जवाब है जिन्होंने तिलावत और तस्बीह पर मज़दूरी को हराम साबित किया है? आपसे अनुरोध है कि कृपया इस प्रश्न का उत्तर अपनी मुहर और संबंधित विद्वानों की मुहर व हस्ताक्षर के साथ जल्द से जल्द भेजने की कृपा करें।

अल-जवाब: सच यही है कि इबादत के कार्यों (इस्तिजार अला अल-ता'आत) पर किराया लेना हराम और बातिल (अवैध) है। सिवाय दीनी उलूम (धार्मिक शिक्षा) की तालीम, अज़ान, इमामत और कुछ अन्य कार्यों के जिनके लिए बाद के विद्वानों (मुतअख़्ख़िरीन) ने ज़रूरत पड़ने पर जायज़ होने का फ़तवा दिया है। कुरान की तिलावत, तस्बीह और तहलील पर मज़दूरी लेना और देना दोनों नाज़ायज़ और हराम हैं।

जैसा कि मौला मुहक़्क़िक़ सैय्यद अमीन-उद-दीन शामी ने पुख्ता किया है | जैसा कि मुहक़्क़िक़ अमीन-उद-दीन शामी (रहमतुल्लाह अलैह) ने 'शिफ़ा अल-अलिल' में शोध किया है। (त) अल्लाह तआला उन पर रहम करे, 'शिफ़ा अल-अलिल' में १।

1. शिफ़ा अल-अलिल व बल्ल अल-ग़लील फ़ी हुक्म अल-वसिय्यह आदि, इब्न आबिदीन के रिसालों में से एक रिसाला, सुहैल अकादमी लाहौर १/७६, १७५। पृष्ठ ४९८ / ६९२

مسئلہ ۱۷۹: از گونڈہ محلہ نبی گنج مکان مولوی نوازش احمد صاحب مرسلہ حافظ محمد اسحق کوئی طوائف جو اپنے پیشہ میں مبتلا ہے، قرآن شریف پڑھنے یا پڑھوانے کی خواہش رکھتی ہے، اور اس کے عوض میں استاد معلم حافظ ناظرہ خوان کی کچھ خدمت کرے تو یہ پیسہ جو طوائف پیشہ کا قطعاً حرام ہے، لینا استاد معلم کو جائز ہے یا نہیں؟ اور ایسے حافظ و قاری کے پیچھے نماز پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: عالمگیریہ وغیرہما میں تصریح ہے کہ یہ روپیہ جو اجرت زنا یا غنا کا ان لوگوں کے پاس ہوتا ہے وہ ان کے ہاتھ میں مثل غصب کے ہے، وہ کسی شئی کے معاوضہ میں لینا جائز نہیں۔ امام اگر اس پر اصرار کرے تو اسے امامت سے معزول کرنا چاہئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۸۰: از نوا کھالی ڈاکخانہ رائے پور ملک بنگالہ مسئولہ فضل حق صاحب ۱۹ محرم الحرام ۱۳۳۲ھ علمائے کرام فضلائے عظام کی خدمت میں التماس یہ ہے کہ یہ استیجار علی الطاعات خصوصاً تلاوت قرآن و تسبیح و تہلیل، ایصال ثواب کی نیت سے ارواح موتی کے واسطے ایک مدت دراز سے رواج چلا آرہا ہے، فی الحال دیوبندی محصل بعض علماء نے حرام کہہ کر اٹھا لینے میں بڑے کوشاں ہیں، دریافت طلب یہ امر ہے کہ فی زماننا استیجار علی الطاعات خصوصاً تلاوت قرآن و تسبیح و تہلیل پر اجرت لینا حسب الحکم کتب فقہیہ جائز ہے یا نہیں؟ برتقدیر جواز شامی و برکوی و غیر ہما رحمۃ اللہ علیہم نے اپنی تحریرات جو حرمت استیجار علی التلاوۃ والتسبیح کو ثابت فرمائے ہیں اس کا کیا جواب ہے، مترصد کہ حضور از راہ مہربانی استفتاء ہذا کا

جواب مع اپنے مہر اور متعلقین علماء کی مہر و دستخط سے مزین کر کے جلد تکلیف ارسال منظور فرمائیں

الجواب: حق یہی ہے کہ استیجار علی الطاعات حرام و باطل ہے، سوا تعلیم علوم دین و اذان و امامت و غیر ہا بعض امور کے کہ متاخرین نے بضرورت فتوائے جواز دیا تلاوت قرآن و تسبیح و تہلیل پر اجرت لینا دینا دونوں ناجائز و حرام ہیں

کما حققه المولی المحقق السید امین الدین الشامي | جیسا کہ محقق امین الدین شامی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے شفاء العلیل میں تحقیق فرمائی ہے۔ (ت) رحمہ اللہ تعالیٰ فی شفاء العلیل ۱۔

۱ شفاء العلیل و بل الغلیل فی حکم الوصیۃ الخ رسالہ من رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۱/ ۷۶، ۱۷۵

Fatawa Razawiya Volume 19

Those with Deobandi beliefs are certainly apostate disbelievers regarding whose disbelief and apostasy the scholars of the Harams (Mecca and Medina) have given fatwas, which were published in Hussam al-Haramayn and Tamheed-e-Iman bi-Ayat al-Qur'an. However, it is not necessary that everything a disbeliever says is false. Christians say the religion of Jews is false, and this statement of theirs is true. Jews say the religion of Christians is false, and this statement of theirs is also true. And Allah Almighty knows best.

Question 181: Asked by Zahoor Muhammad Sahib from the Old City, 28 Muharram 1332 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: There are several owners and landlords of a piece of land. One of them is a Nambardar (village headman/landlord representative). The Nambardar carries out all proceedings of collection and distribution. Accordingly, the Nambardar wrote a rental agreement for one year for a piece of land to a person. With the consent of the tenant and the Nambardar, it was recorded in the agreement that even if the land remains vacant, the tenant will pay the fixed rent. Now, after 9 months, the tenant says he has vacated the land and the rent for the remaining three months should not be taken from him as he received no benefit. In such a case, should the Nambardar take the rent for those three months from the tenant or not? Secondly, should the Nambardar, without the consent of his partners, release the tenant from the three-month rent of his own accord or not?

The Answer: Since the tenant vacated the land of his own choice, the rent for those three months is also obligatory upon him. If the Nambardar was given authority by the partners to lease the land, then that rent belongs to everyone. If he waives the three-month rent for the tenant, he will have to pay the partners their share of the rent. If he was not given such authority by the partners and he acted on his own in the capacity of Nambardar, then he has usurped the shares of the other partners. However, since he entered into the lease contract, he will be the owner of the rent, even though the rent from the partners' share will be ill-gotten (mal-e-khabeeth). In this case, he can release the three-month rent of his own accord, but then he is obligated either to give the partners their share of the rent (which is better) or give it in charity to the poor. And Allah Almighty knows best.

Question 182: Asked by Munshi Majeed Hasan Sahib from Jangal Bin Batol, Post Office Badhapur, District Bijnor, 30 Muharram-ul-Haram 1332 AH. What do the

scholars of religion say regarding this matter: At Sheikh Habibullah Sahib's place, the work of Hindi...

Page 499 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

देवबंदी अकीदे वाले निश्चित रूप से काफ़िर और मुर्तद (धर्मत्यागी) हैं, जिनके कुफ़्र और इर्तिदाद पर हरमैन शरीफ़ैन के उलमा ने फ़तवे दिए हैं, जो 'हुसाम अल-हरमैन' और 'तम्हीद-ए-ईमान बि-आयात अल-क़ुरान' में प्रकाशित हुए हैं। लेकिन यह ज़रूरी नहीं कि काफ़िर जो बात कहे वह गलत ही हो। ईसाई कहते हैं कि यहूदियों का धर्म गलत है, और उनका यह कहना सच है। यहूदी कहते हैं कि ईसाइयों का धर्म गलत है, और उनका यह कहना भी सच है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 181: प्रश्नकर्ता ज़हूर मोहम्मद साहब, पुराना शहर, 28 मुहर्रम 1332 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक ज़मीन के कई मालिक और ज़मींदार हैं। उनमें से एक नंबरदार है। नंबरदार ही वसूली और वितरण की पूरी कार्यवाही करता है। तदनुसार, नंबरदार ने एक ज़मीन का किरायानामा एक साल के लिए एक व्यक्ति को लिख कर दिया। किरायेदार और नंबरदार की सहमति से किरायेनामे में यह बात दर्ज की गई कि ज़मीन खाली रहने की स्थिति में भी किरायेदार निर्धारित किराया अदा करेगा। अब 9 महीने बाद किरायेदार कहता है कि मैंने ज़मीन खाली कर दी है, मुझसे तीन महीने का किराया न लिया जाए। ऐसी स्थिति में, क्या नंबरदार को किरायेदार से उन तीन महीनों का किराया लेना चाहिए जिससे किरायेदार को कोई लाभ नहीं हुआ? दूसरा यह कि क्या नंबरदार को अपने साझीदारों की अनुमति के बिना, अपने अधिकार से उन तीन महीनों का किराया छोड़ देना चाहिए या नहीं?

उत्तर: चूंकि किरायेदार ने अपनी मर्ज़ी से ज़मीन खाली की, इसलिए उन तीन महीनों का किराया भी उस पर वाजिब (अनिवार्य) है। यदि नंबरदार को साझीदारों की ओर से किराये पर देने का अधिकार दिया गया है, तो वह किराया सबका होगा। अगर वह किरायेदार का तीन महीने का किराया माफ़ करता है, तो उसे साझीदारों के हिस्से का किराया उन्हें देना होगा। और अगर साझीदारों ने उसे अधिकार नहीं दिया था और उसने खुद नंबरदार बनकर ऐसा व्यवहार किया, तो उसने साझीदारों के हिस्सों को हड़प लिया। लेकिन चूंकि अनुबंध (निकाह-ए-इजारा) उसने किया है, तो किराये का मालिक वही होगा, हालाँकि साझीदारों के हिस्से का किराया हराम (माल-ए-ख़बीस) होगा। इस स्थिति में वह अपनी मर्ज़ी से तीन महीने का किराया छोड़ सकता है, और इस स्थिति में उसके लिए अनिवार्य है कि वह बाकी साझीदारों के हिस्से का किराया या तो उन्हें दे दे (और यही बेहतर है) या गरीबों को दान (सदक़ा) कर दे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 182: प्रश्नकर्ता मुंशी मजीद हसन साहब, जंगल बिन बटोल, डाकखाना बढ़ापुर, जिला बिजनौर, 30 मुहर्रम-उल-हराम 1332 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि शेख हबीब उल्लाह साहब के यहाँ हिंदी का काम...

دیوبندی عقیدے والے ضرور کفار مرتدین ہیں جن کے کفر و ارتداد پر علمائے کرام حرمین شریفین نے فتوے دیئے، کہ حسام الحرمین و تمہید ایمان بآیات قرآن میں شائع ہوئے، مگر یہ ضرور نہیں کہ کافر جو بات کہے باطل ہو، نصاریٰ کہتے ہیں یہود کا دین باطل ہے، اور ان کا یہ کہنا حق ہے، یہود کہتے ہیں نصاریٰ کا دین باطل ہے، اور ان کا یہ کہنا حق ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۸۱: مسئولہ ظہور محمد صاحب از شہر کہنہ ۲۸ محرم ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک اراضی کے چند مالک و زمیندار ہیں، ان میں سے ایک نمبر دار ہے، کل کارروائی تحصیل وصول وغیرہ کی نمبر دار کر کے تقسیم کر دیتا ہے، چنانچہ ایک اراضی کا کرایہ نامہ نمبر دار نے ایک سال کے لئے ایک شخص کو لکھ دیا، کرایہ دار و نمبر دار کی مرضی سے کرایہ نامہ میں یہ بات تحریر کرادی کہ در صورت اراضی خالی پڑی رہنے کے بھی کرایہ مقررہ ادا کرے گا، اب وہ کرایہ دار بعد ۹ ماہ کے کہتا ہے کہ اراضی میں نے خالی کر دی، تین ماہ کا کرایہ مجھ سے نہ لیا جائے، ایسی صورت میں نمبر دار کو کرایہ دار سے ان تین ماہ کا کرایہ کہ جس سے کرایہ دار کو نفع نہیں پہنچا ہے، لینا چاہئے یا نہیں؟ دوسرے یہ کہ نمبر دار کو بلا منشاء اپنے شرکاء یا ان کے کرایہ دار کو تین ماہ مذکور کا کرایہ اپنے اختیار سے چھوڑ دینا چاہئے یا نہیں؟

الجواب: جبکہ کرایہ دار نے زمین باختیار خود خالی چھوڑی، تو اس پر ان تین ماہ کا بھی کرایہ واجب ہے، نمبر دار کو اگر شرکاء کی طرف سے کرایہ پر دینے کا اختیار دیا گیا ہے تو وہ کرایہ سب کی طرف سے ہوا تین ماہ کا کرایہ اگر وہ کرایہ دار پر چھوڑ دے گا، اور شریکوں کے حصہ

کا کرایہ اسے دینا پڑے گا، اور اگر شرکاء کی طرف سے اسے اختیار نہ دیا گیا، بطور خود بزعم خود نمبرداری اس نے ایسا تصرف کیا تو اور شرکاء کے حصوں کا غاصب ہوا، مگر ازانجا کہ عقدِ اجارہ اس نے کیا ہے، کرایہ کا مالک وہی ہوگا، اگر چہ حصہ شرکاء کے کرایہ میں ملک خبیث ہوگی، اس صورت میں وہ تین ماہ کا کرایہ باختیار خود چھوڑ سکتا ہے، اور اس صورت میں اسے لازم ہے کہ باقی شرکاء کے حصے کا کرایہ یا تو ان کو دے اور یہی بہتر ہے یا فقراء پر تصدق کرے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۸۲: مسئولہ منشی مجید حسن صاحب از جنگل بن بٹول ڈاکخانہ بڑھا پور ضلع بجنور ۳۰ محرم الحرام ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ شیخ حبیب اللہ صاحب کے یہاں کام ہندی کا

Fatawa Rizvia, Volume 19

...it happens and there is a transaction of money in the bank. The money that is given to the bank on interest and similarly that which is taken from the bank, in both cases there is interest dealing. And they run interest on this loan. My humble request to your noble presence is that since there is interest dealing at the Sheikh's place, in such a situation, what is the ruling of Allah and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) regarding working in such a person's factory? If it is permissible, please provide evidence for it. If it is impermissible, please state the reason for that too. Ever since I came to know that the owner of this factory has interest dealings, my heart does not want to stay even for a minute. For this reason, I have submitted my request. As God wills, I will act upon whatever you command.

And another thing to inquire is whether it is permissible to work as a clerk for lawyers or not. They also have cases related to interest and non-interest. One lawyer I know, Hafiz Abdul Rasheed, says that whatever work is without interest, I will get you to do it, and for interest-related claims, my other clerk will do it. However, please command as per Shariah law. Clarify and be rewarded.

Answer: One who has mixed lawful (halal) and unlawful (haram) wealth—for example, he does business and also takes interest—it is Shariah-permissible to work for him. There is no harm in taking whatever he gives, as long as it is not known for certain that the specific thing he is giving us is itself haram wealth.

| We take it as long as we do not know a specific thing to be haram. | Our stance is that when we do not know something is haram. | | (Reference from) Al-Hindiyyah from Al-Zahiriyyah from Imam Muhammad (may Allah be pleased with him). | Similarly, it is narrated in Hindiyyah from Dhakhirah on the authority of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). (T) |

There is no goodness in being a clerk for lawyers. Apart from interest-based dealings, their other affairs are also often contrary to Shariah. Most of the claims are false, which they want to make truthful. Even those that are true, they do not consider successful for themselves without mixing falsehood. In short, their dealings are rarely free from injustice, and writing is an act of assistance [in it]. And Allah, the Mighty and Sublime, says:

| "And do not cooperate in sin and transgression." | Do not cooperate in sin and transgression. (T) |

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342.
2. Al-Quran Al-Karim 5/2.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

...होता है और बैंक में रुपयों का लेन-देन है। रुपया सूद (ब्याज) पर जो कि बैंक को देते हैं और वैसे ही जो कि बैंक से लेते हैं, इन दोनों सूरतों में सूद का व्यवहार है। और इसी कर्ज़ पर सूद चलाते हैं। फ़दवी (सेवक) की यह अर्ज़ ख़िदमत-ए-शरीफ़ में है कि जब शैख़ साहब के यहाँ सूद का लेन-देन है, ऐसी सूरत में ऐसे व्यक्ति के कारखाने में नौकरी का हुक्म ख़ुदा और रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के नज़दीक क्या है? अगर इजाज़त है तो उसकी दलील भी लिखें, अगर नाज़ायज़ है तो उसकी वजह भी बता दें। जब से मुझे यह मालूम हुआ है कि इस कारखाने के मालिक के यहाँ सूद का लेन-देन है, मेरा दिल एक मिनट भी ठहरने को नहीं चाहता है। इसी वजह से ख़िदमत में गुज़ारिश की गई है, ख़ुदा चाहे जैसा इरशाद फ़रमाएंगे उसी पर अमल किया जाएगा।

और एक यह पूछना है कि वकीलों के यहाँ मुहर्रिरी (क्लर्की) करना जायज़ है या नहीं? उनके यहाँ भी मुक़दमे सूद से जुड़े होते हैं और बिना सूद के भी होते हैं। मेरे ज्ञान में एक हाफ़िज़ अब्दुल रशीद वकील हैं, वह कहते हैं कि जो काम बिना सूद का होगा वह तुमसे करा लिया करूँगा, और सूदी दावे मेरा दूसरा मुहर्रिर कर लिया करेगा। मगर शरीअत के अनुसार जैसा हुक्म हो इरशाद फ़रमाएँ। बय्यिनू तूजरू (बयान करें, पुण्य पाएँ)।

जवाब: जिसके पास हलाल और हराम माल मिला हुआ हो, जैसे कि वह व्यापार भी करता है और सूद भी लेता है, उसके यहाँ नौकरी करना शरीअत की दृष्टि से जायज़ है। और जो कुछ वह दे उसे लेने में कोई हर्ज़ नहीं, जब तक यह न मालूम हो कि जो चीज़ वह हमें दे रहा है, वह निश्चित रूप से (ऐनही) हराम माल है।

| हम उसे ले लेते हैं जब तक हमें किसी चीज़ के निश्चित रूप से हराम होने का ज्ञान न हो। | जब किसी चीज़ के हराम होने का हमें ज्ञान न हो, यही हमारा रुख (मौक़फ़) है। | | (हवाला) अल-हिंदिया, अज़ अल-ज़हीरिया, अज़ इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु)। | यूँ ही हिंदिया में ज़खीरा से इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) के हवाले से मन्क़ूल है। (त) |

वकीलों के यहाँ मुहर्रिरी (क्लर्की) में कोई भलाई नहीं है। सूदी मामलों के अलावा उनके यहाँ अक्सर दूसरे मामले भी शरीअत के विरुद्ध होते हैं। अक्सर दावे झूठे होते हैं जिन्हें वे सच बनाना चाहते हैं। जो सच होते हैं, उन्हें भी बिना झूठ मिलाए अपने लिए लाभदायक नहीं समझते। संक्षेप में, उनके मामले

अन्याय से शायद ही कभी खाली होते हैं, और लिखना उनकी सहायता करना है। और अल्लाह तआला फ़रमाता है:

| "व ला तआवनू अलल इस्मि वल उद्वान" | गुनाह और ज़्यादती पर एक-दूसरे की मदद न करो। (त) |

---

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल कराहिया, बाब 12, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/342।
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 5/2 (सूरह मायदा)।

पृष्ठ 500/692

ہوتا ہے اور بینک میں روپیہ کالین دین ہے، روپیہ سود پر جو کہ بینک کو دیتے ہیں اور ایسے ہی جو کہ بینک سے لیتے ہیں، ان دونوں صورتوں میں سود کا برتاؤ ہے، اور یہی قرضہ پر سود چلاتے ہیں فدوی کی یہ عرض خدمت شریف ہے کہ جبکہ شیخ صاحب کے یہاں سود کالین دین ہے، ایسی صورت میں ایسے شخص کے کارخانہ میں نوکری کا حکم خدا اور رسول صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے نزدیک کیا ہے، اگر اجازت ہے تو اس کی بھی دلیل ارقام فرمائیں، اگر ناجائز ہے اس کی وجہ بھی فرمادیں، جب سے مجھ کو یہ معلوم ہوا ہے کہ اس کارخانہ کے مالک کے یہاں سود کالین دین ہے میرا دل ایک منٹ ٹھہرنے کو نہیں چاہتا ہے، اسی وجہ سے خدمت میں گزارش کی گئی خدا چاہے جیسا ارشاد فرما دیں گے اسی پر عمل کیا جائے گا۔

اور ایک یہ دریافت کرنا ہے کہ وکیلوں کے یہاں محرری کرنا جائز ہے یا نہیں ہے، ان کے یہاں بھی مقدمات رجوع سود کے ہوتے اور بلاسود کے بھی ہوتے ہیں، ایک میرے علم میں حافظ عبد الرشید، وکیل ہیں، وہ کہتے ہیں جو کام بلاسود کا ہوا کرے گا وہ تم سے کرالیا کروں گا، اور سودی دعویٰ میرا دوسرا محر ر کر لیا کرے گا، مگر شرعاً جیسا حکم ہو ارشاد فرمائیں۔ بینوا توجروا

الجواب: جس کے پاس مال حلال و حرام مختلط ہو۔ مثلاً تجارت بھی کرتا ہے اور سود بھی لیتا ہے اس کے یہاں کی نوکری شرعاً جائز ہے، اور جو کچھ بھی وہ دے اس کے لینے میں حرج نہیں، جب تک یہ معلوم نہ ہو کہ یہ چیز جو ہمیں دے رہا ہے، بعینہ مال حرام ہے۔

| بہ ناخذ مالم نعرف شیئاً حراماً بعینہ کذا فی | جب کسی چیز کے حرام ہونے کا ہمیں علم نہ ہو یہی ہمارا موقف | | الھندیۃ عن الظھیریۃ عن الامام محمد رضی اللہ | ہے، یوں ہندیہ میں ذخیرہ سے امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی علیہ | | تعالٰی عنہ۔ | کے حوالے سے منقول ہے۔ (ت) |

وکلاء کے یہاں محرری میں کچھ خیر نہیں، سودی معاملہ کے سوا ان کے یہاں اور معاملات بھی اکثر خلاف شرع ہوتے ہیں، اکثر دعاوی باطلہ ہوتے ہیں جن کو وہ حق کرنا چاہتے ہیں، جو حق ہوتے ہیں انہیں بھی باطل کی آمیزش بغیر اپنے لئے سر سبزی نہیں جانتے، غرض ان کے معاملات ناحق سے شاذ و نادر ہی شاید خالی ہوتے ہیں، اور تحریر اعانت ہے، اور اللہ عزوجل فرماتا ہے:

| "وَلَا تَعَاوَنُوْا عَلَی الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ " 2۔ | گناہ اور زیادتی پر تعاون نہ کرو۔ (ت) |

۱۔ فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲ ۲۔ القرآن الکریم ۵ / ۲

Volume 19 Fatawa Razawiyya

And it is in the Hadith: "And the scribe bears the same [sin] as him."[1] -And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 193: Asked by Syed Abdul Qadir Hasan Waiz from Surat, Sayyad Wada, Monday, 6 Safar al-Muzaffar 1334 AH. Is it permissible for a Muslim to rent out his house for selling wine and for drinking wine? And is it permissible for another Muslim to eat from such earnings? Explain and be rewarded.

The Answer: When a Muslim rents out a house, his objective is the rent, and actions depend on intentions. Why should he intend that he is giving it so that wine drinking and wine selling may take place in it? In such a state, the rent is halal (permissible) for him, and there is no harm in eating at his place. Yes, he who includes this forbidden intention himself becomes a sinner. And if that house is situated in such a place where the manifestation of these evils would cause harm and damage to the neighbors, then it is impermissible, as it would cause fitna (strife), and fitna is forbidden. In any case, as long as the rent itself is not in exchange for a forbidden act, it is not forbidden. This is the meaning of the statement of the Hanafis that:

The rent is pure even if the cause is forbidden, as in 'al-Ashbah' and others. So preserve it, for it is rare knowledge in half a line.	The rent will be pure although the cause is forbidden, as it is in 'al-Ashbah' etc. Preserve it; this is rare knowledge in one line, and Allah Almighty knows best. (T)

And Allah Almighty knows best.

Note: In my opinion, here too there was a slip by the transcriber; instead of 'naho' (is not), it is written as 'ho' (is).

---

[1] Sahih Muslim, Kitab al-Buyu', Bab al-Riba, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/72 [2] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, al-Fann al-Thalith al-Kalam fi Mahr al-Mithl, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/222; and Ghamz Uyun al-Basa'ir, al-Fann al-Thani, Kitab al-Ijarat, Idarat al-Qur'an, Karachi, 3/61; and Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/28

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

और हदीस में है: "और कातिब (लिखने वाले) पर भी उसकी तरह (गुनाह) है।"[1] -वल्लाह तआला आलम- (त)

मसला १९३: सायल सैयद अब्दुल कादिर हसन वाइज़, सूरत सैयदवाड़ा, पीर, ६ सफ़र-उल-मुज़फ़्फ़र १३३४ हिजरी। मुसलमान अपना मकान शराब बेचने और शराब पीने के लिए किराए पर दे तो जायज़ है या नहीं? और उसकी ऐसी कमाई का खाना दूसरे मुसलमान के लिए जायज़ है या नहीं? बयान फ़रमाएँ और सवाब पाएँ।

अल-जवाब: मुसलमान मकान किराए पर दे, उसका मक़सद किराया है, और आमाल का दारोमदार नियतों पर है। वह यह नियत क्यों करे कि वह इसलिए दे रहा है कि उसमें शराब पी जाए और बेची जाए? ऐसी सूरत में किराया उसके लिए हलाल है और उसके यहाँ खाना खाने में कोई हर्ज नहीं। हाँ, जो इस हराम नियत को शामिल कर ले, वह ख़ुद गुनहगार बनता है। और अगर वह मकान ऐसी जगह वाकेअ है जहाँ इन बुराइयों का इज़हार पड़ोसियों के लिए नुक़सान और ख़राबी का बाइस हो, तो नाजायज़ है, क्योंकि यह फ़ितना पैदा करना है और फ़ितना हराम है। बहरहाल, नफ़्स-ए-उजरत (किराया) किसी हराम फ़ेल के मुक़ाबिल न हो, तो हराम नहीं है। यही मानी हैं हनफ़िया के इस क़ौल के कि:

उजरत (मज़दूरी/किराया) पाक है अगरचे सबब हराम हो जैसा कि 'अल-अशबाह' वगैरह में है। इसे याद रखो क्योंकि यह आधी सतर में नादिर (दुर्लभ) इल्म है।	उजरत पाक होगी अगरचे सबब हराम है, जैसा कि 'अल-अशबाह' वगैरह में है। इसे महफ़ूज़ कर लो, यह एक सतर में नादिर इल्म है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

वल्लाह तआला आलम

नोट: मेरे ख़याल में यहाँ भी कातिब से ग़लती हुई है, इसमें 'नहो' के बजाए 'हो' लिखा है।

---

[1] सहीह मुस्लिम, किताब अल-बुयू, बाब अर-रिबा, कदीमी कुतुब खाना, कराची, २/७२ [2] अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन अल-सालिस अल-कलाम फी महर अल-मिसल, इदारातुल कुरान, कराची, २/२२२; और ग़म्ज़ उयून अल-बसायर, अल-फन अल-सानी, किताब अल-इजारात, इदारातुल

कुरान, कराची, ३/६१; और रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, ५/२८

पृष्ठ ५०१/६९२

اور حدیث میں ہے: وعلی الکاتِبِ مِثلہ ۱ -واللہ تعالٰی اعلم- اور کاتب پر بھی اس کی مثل ہے- واللہ تعالٰی اعلم- (ت)

مسئلہ ۱۹۳: مسئولہ سید عبدالقادر حسن واعظ از صورت سید واڑہ روز دوشنبہ ۶ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ مسلمان اپنا مکان شراب بیچنے کے لئے اور شراب نوشی کے لئے کرایہ سے دے تو درست ہے یا نہیں؟ اور اس کی ایسی کمائی کا کھانا دوسرے مسلمان کے کے لئے درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: مسلمان مکان کرایہ پر دے اس کی غرض کرایہ سے ہے، اور اعمال نیات پر ہیں، یہ نیت کیوں کرے کہ اس لئے دیتا ہے کہ اس میں شراب نوشی و شراب فروشی ہو، ایسی حالت میں کرایہ اس کے لئے حلال اور اس کے یہاں کھانا کھانے میں حرج نہیں، ہاں جو اس حرام نیت کو شامل کر لے کہ وہ اب خود ہی گنہگار بنتا ہے، اور اگر وہ مکان ایسی جگہ واقع ہے جہاں ان مفاسد کا اظہار باعث ضرر و خرابی ہمسایگان ہوگا، تو ناجائز، یہ باعث فتنہ ہوا، اور فتنہ حرام، بہر حال نفس اجرت کے کسی فعلِ حرام کے مقابل نہوعہ حرام نہیں ہے، یہی معنی ہیں اس قول حنفیہ کے کہ :

یطیب الاجر وان کان السبب حراماً کما فی الاشباہ و غیرھا فاحفظ فانہ علم عزیز فی نصف سطر واللہ تعالٰی اعلم

اجرت طیب ہوگی اگرچہ سبب حرام ہے، جیسا کہ الاشباہ وغیرہ میں ہے، اس کو محفوظ کرلو، یہ ایک سطر میں نادر علم ہے، واللہ تعالیٰ اعلم- (ت)

عہ: میرے خیال میں یہاں بھی ناسخ سے لغزش ہو گئی، اس میں "نہو" کے بجائے "ہو" لکھا ہے،

1 صحیح مسلم کتاب البیوع باب الرباء قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۷۲ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثالث الکلام فی مہر المثل ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۲۲ وغمر عیون البصائر الفن الثانی کتب الاجارات ادارۃ القرآن کراچی ۳/ ۶۱ و رد المحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۸

Fatawa Razawiya, Volume 19

Issue 184: Asked by Banne Khan, cloth merchant, Nala Mohalla, adjacent to Katra Manrai, Bareilly, 12 Jumada al-Ula 1334 AH. Is it permissible to pre-determine a fee for reciting at a Mawlid gathering, saying, "Give one or two rupees then we will recite, and we will not recite for less," and to collect that money as an advance, earnest money, or deposit beforehand or not?

Answer: Allah Almighty says: "And do not exchange My verses for a small price"[1] - Do not take trivial wealth in exchange for My verses. (T) This is forbidden and leads to absolute deprivation of great reward. And Allah Almighty knows best.

Issue 185: Asked by Muhammad Lutf Ali, Department of Survey of India, Ram Nagar Mandi, District Nainital, 9 Rajab 1334 AH. Respected Maulana Sahib! Assalamu Alaikum! After offering respects, I submit that I, the humble servant, hold a prominent government position in the Survey Department, and I have insured my life for the sum of four thousand rupees in the Post Office Department. The monthly rate is some thirteen rupees and seven annas. I, the humble servant, started it on August 1st, 1913, and the condition was that if I, the humble servant, remain alive until the age of 45, then I will be given four thousand rupees, and if I pass away before that, then upon my passing, four thousand rupees will be given to my relatives. Now the request is that you kindly grant a fatwa on whether this is legally (Shari'ah-wise) correct or not? And if it is Shari'ah-wise correct, is Zakat obligatory on it or not? Please write a detailed response; it will be a great kindness. Only.

Answer: This is pure gambling (Qimar) in terms of Shari'ah. The monthly premium paid into it cannot be taken back before the stipulated time, nor can that department legally become its owner. Zakat will be mandatory every year on the amount accumulated at the time of return, and if more than that is received, then Zakat is not due on the excess because it was not the property of the person who took the insurance. And Allah Almighty knows best.

Issue 186: From City Regiment Akakor No. 63 Cantonment, asked by Muhammad Husain Sahib Maharanpuri, 20 Rabi al-Awwal 1336 AH. Zaid's belief is that reading and teaching the Holy Quran, performing Imamat, and collecting money on a monthly or seasonal basis to support himself and his children through the Holy Quran... Zaid in Imamat...

[1] Al-Quran al-Karim 2/41 Page 502 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

मसअला १८४: मसऊला बन्ने खां सौदागर पारचा महल्ला नाला मुत्तसिल कटरा मानदराए बरेली १२ जमादी उल-ऊला १३३४ हि.। महफ़िल-ए-मीलाद पढ़ने के लिए पहले ही तय कर लेना कि एक रुपया दो तो हम पढ़ेंगे, और इससे कम पर नहीं पढ़ेंगे, और वह भी बतौर पेशगी बतौर बयाना या साई जमा करा लेना जाएज़ है या नहीं?

अल-जवाब: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है: 'व ला तश्तरू बि-आयाती समनन् कलीला'[1] - मेरी आयतों के बदले हक़ीर माल न लो। (त) यह मना है और सवाब-ए-अज़ीम से महरूमी-ए-मुतलक़। वल्लाहु तआला आलम।

मसअला १८५: मसऊला मुहम्मद लुत्फ़ अली महकमा सर्वे ऑफ़ इंडिया राम नगर मंडी ज़िला नैनीताल ९ रजब १३३४ हि.। जनाब मौलाना साहब! अस्सलाम अलैकुम! बा'द अदाए आदाब के अर्ज़ यह है कि कमतरीन महकमा सर्वे में मुलाज़मत-ए-सरकार मुमताज़ है, और अपनी ज़िंदगी का बीमा मब्लग चार हज़ार रुपया के वास्ते महकमा डाकख़ाना में किया है शरह माहवार चंद तेरह रुपया सात आना है, कमतरीन ने शुरू यकुम अगस्त १९१३ ई. को किया था और शर्त यह थी कि अगर कमतरीन ४५ साल की उम्र तक ज़िंदा रहेगा तो कमतरीन को चार हज़ार रुपये दिए जाएंगे और अगर कमतरीन का इससे पहले इंतिक़ाल हुआ तो इंतिक़ाल होने पर कमतरीन के अज़ीज़ों को चार हज़ार रुपये दे दिए जाएंगे। अब इल्तिजा यह है कि मेहरबानी फ़रमा कर आप फ़तवा दें कि यह शरअन दुरुस्त है या नहीं? और अगर शरअन दुरुस्त है तो इसकी ज़कात वाजिब है या नहीं? इनायत फ़रमा कर मुफ़स्सल तहरीर फ़रमाईए, ऐन नवाज़िश होगी फ़क़त।

अल-जवाब: यह शरअन क़िमार (जुआ) महज़ है, वह माहवार कि इसमें दिया जाता है वक़्त-ए-मशरुत से पहले वापस नहीं लिया जा सकता न शरअन वह महकमा इसका मालिक हो सकता है, वक़्त वापसी जितना जमा हुआ था उसकी हर साल की ज़कात लाज़िम आएगी, और अगर इससे ज़ाइद मिलेगा तो उसकी ज़कात नहीं कि बीमा कराने वाले की मुल्क न था, वल्लाहु तआला आलम।

मसअला १८६: अज़ शहर रेजिमेंट अकाकोर नम्बर ६३ छावनी मसऊला मुहम्मद हुसैन साहब महरानपुरी २० रबी-उल-अव्वल १३३६ हि.। ज़ैद का यह अक़ीदा है कि कलाम-ए-मजीद का पढ़ना और पढ़ाना, इमामत करना, और माहवारी या फ़स्ल पर रुपया वसूल करके कलाम-ए-मजीद के ज़रिया पर अपनी परवरिश अपने बाल बच्चों की करते हैं, ज़ैद इन इमामत...

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम २/४१ पेज ५०२/६९२

فتاویٰ رضویہ، جلد ۱۹

مسئلہ ۱۸۴: مسئولہ بننے خاں سوداگر پارچہ محلہ نالہ متصل کٹرہ ماندرائے بریلی ۱۲ جمادی الاولیٰ ۱۳۳۴ھ مجلس میلاد پڑھنے کے لئے پیشتر ٹھہرالینا کہ ایک روپیہ دو تو ہم پڑھیں گے، اور اس سے کم پر نہیں پڑھیں گے، اور وہ بھی بطور پیشگی بطور بیعانہ یا سائی جمع کرالینا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: اللہ عزوجل فرماتا ہے: "وَلَا تَشْتَرُوْا بِاٰیٰتِیْ ثَمَنًا قَلِیْلًا" ۱۔ میری آیات کے بدلے حقیر مال نہ لو۔ (ت) یہ ممنوع ہے اور ثواب عظیم سے محرومی مطلق۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۸۵: مسئولہ محمد لطف علی محکمہ سروے آف انڈیا رام نگر منڈی ضلع نینی تال ۹ رجب ۱۳۳۴ھ جناب مولانا صاحب! السلام علیکم! بعد ادائے آداب کے عرض یہ ہے کہ کمترین محکمہ سروے میں بملازمت سرکار ممتاز ہے ، اور اپنی زندگی کا بیمہ مبلغ چار ہزار روپیہ کے واسطے محکمہ ڈاک خانہ میں کیا ہے شرح ماہوار چند تیرہ روپیہ سات آنہ ہے ، کمترین نے شروع یکم اگست ۱۹۱۳ء کو کیا تھا اور شرط یہ تھی کہ اگر کمترین ۴۵ سال کی عمر تک زندہ رہے گا تو کمترین کو چار ہزار روپے دیئے جائیں گے اور اگر کمترین کا اس سے پہلے انتقال ہوا تو انتقال ہونے پر کمترین کے عزیزوں کو چار ہزار روپے دے دیئے جائیں گے۔ اب التجا یہ ہے کہ مہربانی فرما کر آپ فتویٰ دیں کہ یہ شرعاً درست ہے یا نہیں؟ اور اگر شرعاً درست ہے تو اس کی زکوٰۃ واجب ہے یا نہیں؟ عنایت فرما کر مفصل تحریر فرمائیے ، عین نوازش ہوگی فقط۔

الجواب: یہ شرعاً قمار محض ہے، وہ ماہوار کہ اس میں دیا جاتا ہے وقت مشروط سے پہلے واپس نہیں لیا جاسکتا نہ شرعاً وہ محکمہ اس کا مالک ہوسکتا ہے ، وقت واپسی جتنا جمع ہوا تھا اس کی

ہر سال کی زکوٰۃ لازم آئے گی، اور اگر اس سے زائد ملے گا تو اس کی زکوٰۃ نہیں کہ بیمہ کرانے والے کی ملک نہ تھا، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۸۶: از شہر رجمنٹ اکاکور نمبر ۶۳ چھاؤنی مسئولہ محمد حسین صاحب مہارنپوری ۲۰ ربیع الاول ۱۳۳۶ھ زید کا یہ عقیدہ ہے کہ کلام مجید کا پڑھنا اور پڑھانا، امامت کرنا، اور ماہواری یا فصل پر روپیہ وصول کرکے کلام مجید کے ذریعہ پر اپنی پرورش اپنے بال بچوں کی کرتے ہیں، زید ان امامت...

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

...He hates those who do it for money, and those who perform Imamat (leading prayers) for the sake of Allah and support their children through hard work and labor, He is very pleased with them and looks upon them with an eye of respect.

The Answer: It is absolutely right to be pleased with those who perform Imamat and teaching/learning for the sake of Allah Almighty. However, it is wrong to hate those who receive a salary, because it is now permissible to take wages for these tasks. And Allah knows best.

Problem 187: From Gauri Post Office, Raipur, District Muzaffarpur, 30 Rajab 1336 AH. Is it permissible to take wages for teaching the Quran and for being a mosque Imam or not?

The Answer: Later scholars have given a fatwa (ruling) on the permissibility of taking wages for teaching and Imamat.

[Arabic Box: Kutub al-Hanafiyyah tafihatun bi dhalika wa man la ya'lamu fahasbuhu jawabu man ya'lamu, wallahu ta'ala a'lam (T)] Hanafi books are overflowing with this, and for the one who does not know, the answer of the one who knows is sufficient. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 188 to 189: From Pandoul Buzurg Post Office, Raipur, District Muzaffarpur, sent by Niamat Ali Sahib, 12 Rabi al-Awwal 1337 AH. What do the scholars of religion say in these matters that: (1) How is it to not pay the rent for rentable things like carts, boats, etc.? (2) In the land for which the owner takes land revenue, if water collects and fish stay there, the owner says this fish is ours; if the subjects (tenants) do not give it, are they not sinners?

The Answer: (1) It is haram (forbidden). (2) A wild fish belongs to whoever catches it; the owner has no claim over it. And Allah Almighty knows best.

Problem 190: From Bareilly city, asked by Kifayatullah, 1st Ramadan al-Mubarak 1337 AH. What do the scholars of religion say in this matter that many people get professional work done by men on the condition that they will keep deducting at the rate of half an anna per rupee for Gyarvi Sharif...

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

...करने वालों से बहुत नफ़रत करता है और जो लोग इमामत अल्लाह के वास्ते करते हैं और परवरिश अपने बच्चों की मेहनत मज़दूरी से करते हैं उनसे बहुत खुश रहता है और उनको निगाह-ए-इबरत (सम्मान की दृष्टि) से देखता है।

उत्तर: जो अल्लाह अज़्जवजल के लिए इमामत व तालीम-ओ-ताअल्लुम (शिक्षण और सीखना) करते हैं उनसे खुश होना बहुत बजा (सही) है, और जो तनख्वाह लेते हैं उनसे नफ़रत करना बेजा (गलत) है, कि अब इन कामों पर उजरत (मजदूरी/वेतन) लेना रवा (जायज़) है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है)।

मसला 187: गॉरी डाकखाना, रायपुर, जिला मुज़फ़्फ़रपुर, 30 रजब 1336 हिजरी कुरआन की तालीम और मस्जिद के इमाम की उजरत जायज़ है या नहीं?

उत्तर: बाद के विद्वानों ने तालीम और इमामत पर उजरत लेने के जायज़ होने पर फ़तवा दिया है।

[अरबी बॉक्स: कुतुबुल हनफिया ताफिहतुम बि ज़ालिका व मय ला यअ-लमु फ़-हसबुहू जवाबु मय यअ-लमु, वल्लाहु तआला आलम (त)] हनाफी किताबें इससे भरी पड़ी हैं और जो नहीं जानता उसके लिए जानने वाले का जवाब काफी है। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसला 188 से 189: पंडौल बुज़ुर्ग डाकखाना, रायपुर, जिला मुज़फ़्फ़रपुर, प्रेषक नेमत अली साहब, 12 रबी-उल-अव्वल 1337 हिजरी धर्म के विद्वान इन मसलों में क्या फरमाते हैं कि: (1) किराये की चीजों जैसे गाड़ी और कश्ती वगैरह का किराया न देना कैसा है? (2) जिस ज़मीन का लगान मालिक लेता है, उसमें अगर पानी ठहर जाए और मछली आ जाए तो मालिक कहता है कि यह मछली हमारी है, अगर प्रजा (किरायेदार) न दे तो वह गुनहगार तो नहीं है?

उत्तर: (1) हराम है। (2) मुबाह (प्राकृतिक) मछली जो पकड़ ले उसी की है, मालिक का उस पर कोई दावा नहीं बनता। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 190: बरेली शहर से, पूछने वाले किफ़ायतुल्लाह, 1 रमज़ान-उल-मुबारक 1337 हिजरी धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि अक्सर लोग लोगों से पेशेवर काम कराते हैं, और इस शर्त पर कि आधे आने प्रति रुपये के हिसाब से ग्यारहवीं शरीफ के लिए काटते रहेंगे...

पृष्ठ 503 का 692

کرنے والوں سے بہت نفرت کرتا ہے اور جو لوگ امامت اللہ کے واسطے کرتے ہیں اور پرورش اپنے بچوں کی محنت مزدوری سے کرتے ہیں ان سے بہت خوش رہتا ہے اور ان کو نگاہ عبرت سے دیکھتا ہے۔

الجواب: جو اللہ عزوجل کے لئے امامت و تعلیم و تعلم کرتے ہیں ان سے خوش ہونا بہت بجا ہے، اور جو تنخواہ لیتے ہیں ان سے نفرت کرنا بیجا ہے، کہ اب ان کاموں پر اجرت لینا روا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۸۷: از گوری ڈاکخانہ رائے پور ضلع مظفر پور ۳۰ رجب ۱۳۳۶ھ اجرت تعلیم قرآن وامام مسجد کو جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: متاخرین نے تعلیم امامت پر اخذ اجرت کے جواز پر فتوٰی دیا ہے۔

کتب الحنفیہ طافحۃ بذلک ومن لایعلم فحسبہ جواب من یعلم، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) حنفی کتب اس سے لبریز ہیں اور جو نہیں جانتا اس کو جاننے والے کا جواب کافی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۸۸ تا ۱۸۹: از پنڈول بزرگ ڈاکخانہ رائے پور ضلع مظفر پور مرسلہ نعمت علی صاحب ۱۲ ربیع الاول ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں کہ: (۱) اجرت کی چیزوں کی مثل گاڑی وکشتی وغیرہ کی اجرت نہ دینا کیسا ہے؟ (۲) جس زمین کی مالگزاری مالک لیتا ہے اس میں اگر پانی ٹھہر اور مچھلی ٹھہری تو مالک کہتا ہے یہ مچھلی ہماری ہے اگر رعایا نہ دے تو گنہگار تو نہیں ہے؟

الجواب: (۱) حرام ہے۔ (۲) مباح مچھلی جو پکڑ لے اسی کی ہے، مالک کو اس پر دعویٰ نہیں پہنچتا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۹۰: از شہر بریلی مسئولہ کفایت اللہ یکم رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اکثر لوگ پیشہ ور کام کراتے ہیں آدمیوں سے، اور اس شرط پر کہ آدھ آنہ روپیہ کے حساب سے گیارہویں شریف کے لئے کاٹتے رہیں گے اس

Volume 19 Fatawa Razawiyya

...some people say that we do not give like this, we will give as we wish in our own house or however we please. Is it permissible to impose such a restriction or not?

The Answer: He has no right of compulsion, if he forcibly deducts, it will be injustice (zulm). And Allah Almighty knows best.

Masla 191: From the city Madrasa Ahl-e-Sunnat-o-Jamaat, asked by Maulvi Muhammad Usman, a Bengali student, 23 Shawwal 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: a person bought a property at auction in which prostitutes reside. Is it permissible to take rent from them or not?

The Answer: The rent they pay from their haram (ill-gotten) money, which they received as wages for adultery or singing, is haram to take. And if they give from halal (lawful) money, for example, by taking a loan from someone or if it was received purely as a gift without any wages or bribe, then it is halal. And Allah Almighty knows best.

Masla 192: From Faizabad, Khidki Ali Baig, asked by Syed Abdullah Sahib, Sub-Inspector. What do the scholars of religion say regarding this: Khalid had a court case of ten to fifteen thousand in the court; Khalid told Zaid that if my decree is granted (I win the case), Zaid promised to pray on the condition that in the event of a decree, Khalid would give Zaid an amount of two thousand rupees as "Haqq-ud-Dua" (right of prayer). Khalid accepted; by chance, the decree was granted. Khalid gave the mentioned money to Zaid. Is it permissible for Zaid to take this money or not?

The Answer: Fixing a fee solely for prayer is haram for several reasons, and the money he received is purely haram. Taking and giving it is all haram. It is obligatory upon him to return that money to Khalid. And Allah Almighty knows best.

Masla 193: From the city, Malokpur locality, asked by Muhammad Shafiq Ahmed Khan Sahib, 26 Muharram-ul-Haram 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is it Sharia-compliant for a Muslim mason to construct or repair an idol-temple (But-kada) or not? If not, what is the ruling for someone who does this?

The Answer: It is Makruh (disliked), and whoever does it is not deserving of punishment. And Allah Almighty knows best.

जिल्द १९ फ़तावा रजविया

...कुछ लोग कहते हैं कि हम ऐसे नहीं देते, हम चाहे अपने घर या जैसे जी चाहेगा वैसे ही देंगे ऐसी पाबंदी का बांधना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): उसको जबर (दबाव) का कोई अधिकार नहीं, अगर ज़बरदस्ती काटेगा तो ज़ुल्म होगा। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला १९१: शहर मदरसा अहल-ए-सुन्नत व जमाअत से, प्रेषक मौलवी मुहम्मद उस्मान, बंगाली छात्र, २३ शव्वाल १३३८ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि एक शख़्स ने एक जायदाद नीलाम में खरीदी जिसमें वेश्याएं रहा करती हैं, उनसे किराया लेना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब: जो किराया वह अपने ज़र-ए-हराम (हराम की कमाई) से दें कि ज़िना या गायन की मज़दूरी में मिला है, उसका लेना हराम है, और अगर ज़र-ए-हलाल से दें, मिसाल के तौर पर किसी से क़र्ज़ लेकर या वह बिना किसी मज़दूरी या रिश्वत के केवल इनाम में मिला हो तो हलाल है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला १९२: फ़ैज़ाबाद खड़की अली बेग से, प्रेषक सैयद अब्दुल्ला साहब, सब इंस्पेक्टर। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन कि खालिद का एक मुक़दमा दस-पंद्रह हज़ार का कचहरी में था, खालिद ने ज़ैद से कहा कि मेरी डिग्री हो जाए (मुक़दमा जीत जाऊं), ज़ैद ने इस शर्त पर दुआ करने का वादा किया कि डिग्री होने की सूरत में खालिद ज़ैद को दो हज़ार रुपये बतौर 'हक़-उद-दुआ' देगा। खालिद ने स्वीकार कर लिया, इत्तेफ़ाक़ से डिग्री हो गई, खालिद ने ज़ैद को उक्त रक़म दे दी, यह रुपया ज़ैद को लेना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब: केवल दुआ पर उजरत (मज़दूरी/फीस) तय कर लेना कई कारणों से हराम है, और वह रुपये जो उसे मिले वह शुद्ध हराम हैं, उनका लेना-देना सब हराम हुआ, उस पर फ़र्ज़ है कि वह रुपये खालिद को वापस कर दे। वल्लाहु तआला आलम।

मसला १९३: शहर मोहल्ला मलोकपुर से, प्रेषक मुहम्मद शफ़ीक़ अहमद ख़ान साहब, २६ मुहर्रम-उल-हराम १३३९ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि मुसलमान राजमिस्त्री (मेमार) को बुतख़ाना (मंदिर) का नवनिर्माण या मरम्मत करना शरई तौर पर सही होगा या नहीं? अगर नहीं, तो जो कोई ऐसा करे उसके लिए क्या हुक्म है?

अल-जवाब: मकरूह (नापसंद) है और जो करे वह सज़ा का पात्र नहीं है। वल्लाहु तआला आलम।

पेज ५०४/६९२

میں کچھ لوگ کہتے ہیں کہ ہم ایسے نہیں دیتے ، ہم چاہے اپنے گھر یا جیسے جی چاہے گا ویسے ہی دیں گے ایسی پابندی کا باندھنا جائز ہے یا نہیں ؟

الجواب: اس کو جبر کا کوئی اختیار نہیں ، اگر جبر اً کاٹے گا ظلم ہو گا واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۹۱: از شہر مدرسہ اہل سنت و جماعت مسئولہ مولوی محمد عثمان طالب علم بنگالی ۲۳ شوال ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے ایک جائیداد نیلام کی خریدی جس میں رنڈیاں رہا کرتی ہیں ان سے کرایہ لینا جائز ہے یا نہیں ؟

الجواب: جو کرایہ وہ اپنے زرِ حرام سے دیں کہ زنا یا غنا کی اجرت میں ملا ہے اس کا لینا حرام ہے، اور اگر زرِ حلال سے دیں مثلاً کسی سے قرض لے کر یا وہ بلا اجرت ورشوت محض انعام میں ملا تو حلال ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۹۲: از فیض آباد کھڑکی علی بیگ مسئولہ سید عبداللہ صاحب سب انسپکٹر کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ خالد کا ایک مقدمہ دس پندرہ ہزار کا کچہری میں تھا ، خالد نے زید سے کہا کہ میری ڈگری ہو جائے زید نے بایں شرط دعا کرنے کا وعدہ کیا کہ در صورتِ ڈگری کے مبلغ دو ہزار روپیہ بطور حق الدعاء خالد زید کو دے گا۔ خالد نے منظور کرلیا ، اتفاق سے ڈگری ہو گئی ، خالد نے زید کو زر مذکورہ دے دیا ، یہ روپیہ زید کو لینا جائز ہے یا نہیں ؟

الجواب: خالی دعا پر اجرت ٹھہرالینا بوجوہ حرام ہے ، اور وہ روپے کہ اسے ملے محض حرام ہے ، ان کا لینا دینا سب حرام ہوا ، اس پر فرض ہے کہ وہ روپے خالد کو واپس کر دے ، واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۹۳: از شہر محلہ ملوکپور مسئولہ محمد شفیق احمد خاں صاحب ۲۶ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسلمان معمار کو بت کدہ کی نو تعمیر یا مرمت کرنا شرعاً درست ہو گا یا نہیں ؟ اگر نہیں تو جو کوئی ایسا کرے تو اس کے لئے کیا حکم ہے ؟

الجواب: مکروہ ہے اور جو کرے مستحق سزا نہیں ، واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa Razawiya Volume 19

Issue 194: From Jauhar Kot Barkhan, Balochistan, sent by Qadir Bakhsh Sahib, 14 Rabi-ul-Awwal 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: In our region, it is customary that a person gives some goats or cows etc. to another person on lease (ijara) for a period of four, seven, eight, or more years, with the agreement that the original animals belong to the owner, and whatever offspring are produced (increase), they shall be shared half-and-half. This is called 'Nisf Sood' (half interest). Is this ijara permissible or not? (T) Answer: This ijara is prohibited (haram) for several reasons, including ignorance (jahalat), uncertainty (gharar), and the meaning of 'Qafiz al-Tahhan' (paying the miller with a portion of the flour he grinds). And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 195: From Kahria, District Muzaffarpur, Post Office Raipur, sent by Sharif Ahsan Sahib, 3 Sha'ban 1336 AH. Zaid is a collector (tehsildar) in an Islamic organization for ten rupees. Since he is trustworthy and fears being held accountable in the Hereafter if the money is spent, he requested the organization and took a contract to deposit [specific amount] monthly into the organization's account. He fixed the remaining income for himself, his family, and travel expenses as his salary. Is this permissible according to Sharia or not? Answer: It is prohibited (haram) because the contract (ijara) becomes invalid (fasid) due to the lack of a fixed salary, and all invalid contracts are prohibited and mandatory to annul (wajib al-faskh). In this case, he can only take the standard wage (ujrat al-misl), and even that would be unlawful (khabeeth) for him if it exceeds the standard. Whatever remains beyond the standard wage must be deposited into the organization's account. And Allah Almighty knows best.

Issue 196: From Lahore, Anjuman-e-Numaniya, sent by Saleemullah Khan, General Secretary of the Anjuman, 14 Dhu al-Hijjah 1336 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: In religious gatherings, teachers and other employees are hired for religious education, and their signatures are obtained on the regulated rules of the assembly at the time of accepting employment...

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

मसाला 194: जौहर कोट बरखान, बलूचिस्तान से, प्रेषक कादिर बख्श साहिब, 14 रबी-उल-अव्वल 1337 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं कि हमारे मुल्क में यह रिवाज है कि एक शख्स कुछ बकरियां या गाएं वगैरह दूसरे को इस शर्त पर इजारा (किराये/ठेके) पर देता है कि चार, सात, आठ या उससे ज्यादा सालों तक इस माल को चराओ। समझौता यह होता है कि असल माल मालिक का रहेगा, और जो भी बढ़ोतरी (बच्चे) होगी, वह आधी-आधी बांट ली जाएगी। इसे 'निस्फ सूद' (आधा ब्याज) कहा जाता है। क्या यह इजारा जायज़ है या नहीं? (त) जवाब: यह इजारा कई कारणों से हराम है, जिनमें जहालत (अज्ञानता), ग़रर (अनिश्चितता/धोखा) और 'कफ़ीज़ अल-तहान' (चक्की चलाने वाले को पिसाई के आटे का हिस्सा देना) का अर्थ शामिल है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसाला 195: कहारिया, जिला मुजफ्फरपुर, डाकखाना रायपुर से, प्रेषक शरीफ अहसन साहिब, 3 शाबान 1336 हिजरी। ज़ैद एक इस्लामी अंजुमन में दस रुपये का तहसीलदार है। चूंकि वह अमानतदार है और पैसे खर्च हो जाने पर आख़िरत में जवाबदेही से डरता है, इसलिए उसने अंजुमन से दरख्वास्त करके एक निश्चित मासिक राशि अंजुमन में जमा करने का ठेका ले लिया। उसने बाकी बची हुई आमदनी को अपने, अपने परिवार और सफर के खर्च के लिए अपनी तनख्वाह के रूप में तय कर लिया। क्या यह शरीयत के हिसाब से जायज़ है या नहीं? जवाब: यह हराम है क्योंकि तनख्वाह तय न होने के कारण इजारा फ़ासिद (अमान्य) हो गया, और तमाम फ़ासिद अनुबंध हराम हैं और उन्हें खत्म करना वाजिब है। इस सूरत में वह सिर्फ'अज्र-ए-मिस्ल' (काम के बदले उचित पारिश्रमिक) ले सकेगा, और वह भी उसके हक में 'खबीस' (अनुचित) होगा अगर वह उचित पारिश्रमिक से ज्यादा हो। उचित पारिश्रमिक के बाद जो कुछ बचे, उसे अंजुमन में जमा करना लाज़िम होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 196: लाहौर से, अंजुमन-ए-नुमानिया, प्रेषक सलीमउल्लाह खान, जनरल सेक्रेटरी अंजुमन, 14 ज़ुल हिज्जा 1336 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं: कि दीनी महफिलों में दीनी तालीम के लिए जो मुदर्रिस (शिक्षक) वगैरह मुलाज़िम रखे जाते हैं और नौकरी कुबूल करते वक्त अंजुमन के नियमों पर उनके दस्तखत ले लिए जाते हैं...

مسئلہ ۱۹۴: از جوہر کوٹ بار کھاں ملک بلالوچستان مرسلہ قادر بخش صاحب ۱۴ ربیع الاول ۱۳۳۷ھ چہ می فرمایند علمائے دین دریں مسئلہ کہ دریں ملک عرف است کہ یک شخص چند گوسفندان یا مادہ گاواں و غیرہ ہم باجارہ بادیگر بایں وعدہ می دہد کہ تا سال چار یا ہفت ، ہشت ، ایں مال را بپچراند، اقرار این است کہ اصل مال خود ملک من است ، و ہر چہ افزاید یعنی زاید، نصف نصف است ، ایں را نیم سودی می گویند ، آیا ایں اجارہ جائز است یا نہ؟ (ت) علماءِ دین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ ہمارے ملک میں عرف یہ ہے کہ بکریاں اور گائے وغیرہ دوسرے کو اس شرط پر بطور اجارہ دیتے ہیں ، ایک یا سات یا آٹھ سال اس مال کو چراؤ ، اور قرار دیتے ہیں کہ اصل مال مالک کا اور زائد ہو جائیں تو زائد میں نصف نصف ہوگا ، اسے نصف سود کہتے ہیں ، کیا یہ اجارہ جائز ہے یا نہیں ؟ (ت) الجواب: این اجارہ حرام است بوجوہ منہا الجہالۃ ومنہا الغرر و منہا معنی قفیز الطحان۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ یہ اجارہ حرام ہے کئی وجوہ سے ، ایک جہالت ، ایک دھوکا ، اور ایک چکی کی پسائی میں قفیز کا معنی ہے ، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۹۵: از کھر یہ ضلع مظفر پور ڈاکخانہ رائے پور مرسلہ شریف احسن صاحب ۳ شعبان ۱۳۳۶ھ زید ایک انجمن اسلامیہ میں دس روپے کا تحصیلدار ہے چونکہ وہ امانت دار ہے ، اور مواخذہ آخرت سے بھی خرچ ہو جانے پر ڈرتا ہے ، اس لئے انجمن سے استدعا کر کے (للعہ عد) ماہانہ داخل انجمن کرنے پر ٹھیکہ لیا ، اور بقیہ آمدنی اپنے اور اپنے اہل و عیال و زادِ راہ وغیرہ کے لئے اپنی تنخواہ مقرر کرالی ہے ، شرعاً جائز ہے یا نہیں ؟ الجواب: حرام ہے کہ بوجہ عدم تعلیق تنخواہ اجارہ فاسد ہوا ، اور عقودِ فاسدہ سب حرام ہے ، اور واجب الفسخ ہیں اس صورت میں

وہ صرف اجر مثل لے سکے گا ، اور وہ بھی اس کے حق میں خبیث ہوگا ، اجر مثل سے زیادہ جو کچھ بچے انجمن میں داخل کرنا لازم ہوگا ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۹۶: از لاہور انجمن نعمانیہ مرسلہ سلیم اللہ خاں جنرل سیکرٹری انجمن ۱۴ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ دینی مجالس میں دینی تعلیم کے لئے جو مدرسین و غیرہ ملازم رکھے جاتے ہیں اور قواعد منضبط مجلس پر ان سے بوقت قبولیت ملازمت کے دستخط کر لئے جاتے

Fatawa Razawiya, Volume 19

...if such employees leave their jobs without notice later on, violating these rules, or do something contrary to the mentioned rules which they have accepted, then would the said council have the Sharia authority to confiscate or withhold the salary for the work done by such employees or not? And such rules are inscribed and prevalent in every Islamic school (Madrasa) association council. Is this also correct and enforceable according to Sharia or not? It is argued by the employees that the salary for their actions is their due right, and it cannot be withheld in any way according to Sharia. Please inform us very soon of the answer with Sharia evidence. Petitioners: Saleemullah General Secretary, Tajuddin Ahmed Secretary, Noor Bakhsh Secretary.

The Answer: Teachers and their ilk are 'Ajeer-e-Khas' (private employees), and for a private employee, 'Taslim-e-Nafs' (making oneself available for service) during the agreed designated time is mandatory, and through this, he becomes entitled to wages even if there is no work. For example, if teachers were present consistently for a month at the designated time and there was no student to take a lesson, the teacher's salary became due. Yes, if he reduces 'Taslim-e-Nafs', for example, he leaves without permission, or takes more days off than allowed, or the Madrasa time was six hours and he gave five hours, or he came but spent the designated time in work other than the assigned service, even if it was personal work like optional (Nafl) prayers or work for another person, then through this as well, 'Taslim' is breached. Similarly, if he comes and keeps talking idly; the students are present and he does not teach, then although wages are not for the work but for 'Taslim-e-Nafs', this is 'Man'-e-Nafs' (withholding oneself) and not 'Taslim' (submission). In any case, to whatever extent there is a reduction in 'Taslim-e-Nafs', that much salary will be deducted. Ordinary holidays like Fridays, the two Eids, and Ramadan, or where Tuesday holidays are customary in Madrasas, these are also exempt from this ruling as one is entitled to salary on these days even without 'Taslim-e-Nafs'. Other than this, salary cannot be confiscated in full or in part in any situation. Committing a violation despite completing 'Taslim-e-Nafs' and accepting other matters is at most a 'crime'. Financial punishment (Tazeer Mali) for a crime is not permissible as it is abrogated, and acting upon an abrogated rule is forbidden (Haram). Moreover, in the rights of servants (Huqooq-ul-Ibad) absolutely, and in the rights of Allah (Huqooq-Allah) after a crime has been committed, the authority for 'Tazeer' (punishment) rests with the Sharia Judge (Qazi) in limited situations, not with common people. And an impermissible matter cannot become permissible by becoming prevalent. Similarly,

leaving a job without notice will not terminate the salary at that time, nor can it invalidate the salary that has already become due. And to stipulate a penalty on this, for example, if one wants to leave the job, they must give notice so many days prior, otherwise that much salary will be confiscated - all this is void and contrary to the pure Sharia. Furthermore, if such conditions were attached in the contract of employment as described in the question...

फतावा रज़विया, जिल्द 19

...बाद में यदि ऐसे कर्मचारी इन नियमों का उल्लंघन करके बिना सूचना दिए नौकरी छोड़ दें, या कोई ऐसा कार्य करें जो उक्त नियमों के विरुद्ध हो जिसे उन्होंने स्वीकार किया है, तो क्या उक्त परिषद को ऐसे कर्मचारियों द्वारा किए गए कार्य का वेतन जब्त करने या न देने का शरीयत के अनुसार अधिकार होगा या नहीं? और ऐसे नियम प्रत्येक इस्लामी स्कूल (मदरसा) एसोसिएशन परिषद में अंकित और प्रचलित हैं। क्या यह शरीयत के अनुसार भी सही और लागू करने योग्य है या नहीं? कर्मचारियों की ओर से यह तर्क दिया जाता है कि उनकी कार्यवाही का वेतन उनका उचित अधिकार है, और इसे किसी भी तरह से रोकना शरीयत के अनुसार जायज नहीं हो सकता। कृपया बहुत जल्द शरीयत के प्रमाणों के साथ उत्तर से सूचित करें। याचिकाकर्ता: सलीम उल्लाह जनरल सेक्रेटरी, ताज उद्दीन अहमद सेक्रेटरी, नूर बख्श सेक्रेटरी।

उत्तर: शिक्षक और उनके जैसे अन्य 'अजीर-ए-ख़ास' (विशेष कर्मचारी) हैं, और एक विशेष कर्मचारी के लिए तयशुदा समय के दौरान 'तस्लीम-ए-नफ़्स' (स्वयं को सेवा के लिए उपलब्ध करना) अनिवार्य है, और इसी से वह वेतन का पात्र हो जाता है, भले ही कोई काम न हो। उदाहरण के लिए, यदि शिक्षक एक महीने तक निर्धारित समय पर लगातार उपस्थित रहे और पाठ पढ़ने के लिए कोई छात्र नहीं था, तो शिक्षक का वेतन देय हो गया। हाँ, यदि वह 'तस्लीम-ए-नफ़्स' में कमी करता है, उदाहरण के लिए बिना अनुमति के चला गया, या अनुमति से अधिक दिन लगाए, या मदरसे का समय छह घंटे था और उसने पाँच घंटे दिए, या उपस्थित तो हुआ लेकिन निर्धारित समय को सौंपी गई सेवा के अलावा किसी अन्य व्यक्तिगत कार्य में बिताया, चाहे वह नफ़्ल नमाज़ ही क्यों न हो या किसी दूसरे व्यक्ति का काम, तो इससे भी 'तस्लीम' का उल्लंघन हुआ। इसी तरह यदि वह आता है और व्यर्थ की बातें करता रहता है; छात्र उपस्थित हैं और वह पढ़ाता नहीं है, तो यद्यपि वेतन काम का नहीं बल्कि 'तस्लीम-ए-नफ़्स' का है, लेकिन यह 'मन्-ए-नफ़्स' (स्वयं को रोकना) है, न कि 'तस्लीम'। बहरहाल, 'तस्लीम-ए-नफ़्स' में जितनी कमी की गई है, उतना वेतन काट लिया जाएगा। सामान्य छुट्टियां जैसे शुक्रवार, ईदें और रमजान, या जहां मदरसों में मंगलवार की छुट्टी का भी रिवाज है, वहां ये भी इस नियम से मुक्त हैं क्योंकि इन दिनों में बिना 'तस्लीम-ए-नफ़्स' के भी वेतन का अधिकार है। इसके अलावा किसी भी स्थिति में पूरा या कुछ वेतन जब्त नहीं किया जा सकता। 'तस्लीम-ए-नफ़्स' पूरा करने के बाद और अन्य बातों को स्वीकार करने के बावजूद उल्लंघन करना अधिक से अधिक एक 'अपराध' है। अपराध के लिए वित्तीय दंड (ताज़ीर माली) जायज नहीं है क्योंकि यह निरस्त (मंसूख़) है,

और निरस्त नियम पर अमल करना हराम है। इसके अतिरिक्त, बंदों के अधिकारों (हुकूक-उल-इबाद) में पूर्ण रूप से, और अल्लाह के अधिकारों (हुकूक-अल्लाह) में अपराध होने के बाद, 'ताज़ीर' का अधिकार गिने-चुने रूपों के अलावा शरीयत के न्यायाधीश (काज़ी) को है, न कि आम लोगों को। और कोई नाजायज बात प्रचलित हो जाने से जायज नहीं हो सकती। इसी तरह बिना सूचना नौकरी छोड़ देना उस समय के वेतन को तो समाप्त कर सकता है, लेकिन देय हो चुके वेतन को खत्म नहीं कर सकता। और इस पर कोई जुर्माना तय करना, उदाहरण के लिए यदि कोई नौकरी छोड़ना चाहता है तो इतने दिन पहले सूचित करे, अन्यथा इतना वेतन जब्त होगा - यह सब बातिल (अमान्य) और पवित्र शरीयत के विरुद्ध है। फिर यदि इस प्रकार की शर्तें रोजगार अनुबंध में लगाई गई हों जैसा कि प्रश्न के विवरण से...

ہیں بعد میں اگر ایسے ملازم ان قواعد کی خلاف ورزی کرکے ملازمت بلا اطلاع چھوڑ کر چلے جائیں، یا کوئی ایسا امر کریں جو قواعد مذکورہ کے خلاف ہو جس کو منظور کر چکے ہوں تو ایسے ملازمین کے کارکردگی کی تنخواہ ضبط کر لینے اور نہ دینے کا مجلس مذکورہ کو شرعاً اختیار ہوگا یا نہیں؟ اور ایسے قواعد ہر ایک مجلس انجمن مدرسہ مکاتب اسلامی میں مندرج ہیں، رائج ہیں۔ کیا یہ شرعاً بھی درست ہے اور قابلِ تعمیل ہے یا نہیں؟ ملازمین کی طرف سے حجت کی جاتی ہے کہ ان کی کارروائی کی تنخواہ ان کا حق واجب ہے، اور وہ کسی طرح رکھ لینا شرعاً جائز نہیں ہو سکتا، براہ کرم ان کے جواب سے بادلۂ شرعیہ بہت جلد مطلع فرمائیں، المستفتیان: سلیم اللہ جنرل سیکرٹری، تاج الدین احمد سیکرٹری، نور بخش سیکرٹری۔

الجواب: مدرسین وامثالہم اجیرِ خاص ہیں، اور اجیرِ خاص پر وقتِ مقررہ معہود میں تسلیمِ نفس لازم ہے، اور اسی سے وہ اجرت کا مستحق ہوتا ہے اگرچہ کام نہ ہو، مثلاً مدرسین وقتِ معہود پر مہینہ بھر برابر حاضر رہا، اور طالبِ علم کوئی نہ تھا کہ سبق پڑھتا، مدرس کی تنخواہ واجب ہو گئی، ہاں اگر تسلیمِ نفس میں کمی کرے مثلاً بلا رخصت چلا گیا، یا رخصت سے زیادہ دن لگائے، یا مدرسہ کا وقت چھ گھنٹے تھا، اس نے پانچ گھنٹے دئے، یا حاضر تو آیا لیکن وقتِ مقررہ خدمتِ مفوضہ کے سوا اور کسی اپنے ذاتی کام اگرچہ نمازِ نفل یا دوسرے شخص کے کاموں میں صرف کیا کہ اس سے بھی تسلیم منتقض ہو گئی، یونہی اگر آتا اور خالی باتیں کرتا چلا جاتا ہے۔ طلبہ حاضر ہیں اور پڑھاتا نہیں کہ اگرچہ اجرت کام کی نہیں تسلیمِ نفس کی ہے، مگر یہ منعِ نفس ہے، نہ کہ تسلیم، بہر حال جس قدر تسلیمِ نفس میں کمی کی ہے اتنی تنخواہ وضع ہو گی، معمولی تعطیلیں مثلاً جمعہ، وعیدین اور رمضان المبارک کی، یا جہاں مدارس میں سہ شنبہ کی چھٹی بھی معمول

ہے، وہاں یہ بھی اس حکم سے مستثنیٰ ہیں کہ ان ایام میں بے تسلیمِ نفس بھی مستحقِ تنخواہ ہے، سوائے اس کے اور کسی صورت میں تنخواہ کل یا بعض ضبط نہیں ہو سکتی، تسلیمِ نفس کامل کرکے اور بات میں باوصفِ قبول و اقرار خلاف ورزی غایت یہ کہ جرم ہو، جرم کی تعزیر مالی جائز نہیں کہ منسوخ ہے اور منسوخ پر عمل حرام، معہذا حقوق العباد میں مطلقاً اور حقوق اللہ میں جرم کر چکنے کے بعد تعزیر کا اختیار صورِ معدودہ کے سوا قاضی شرع کو ہے نہ عام لوگوں کو اور امرِ ناجائز رائج ہو جانے سے جائز نہیں ہو سکتا، یونہی ملازمت بلا اطلاع چھوڑ کر چلا جانا اس وقت تنخواہ قطع کرے گانہ تنخواہ واجب شدہ کو ساقط اور اس پر کسی تاوان کی شرط کر لینی مثلاً نوکری چھوڑنا چاہے تو اتنے دنوں پہلے سے اطلاع دے، ورنہ اتنی تنخواہ ضبط ہو گی یہ سب باطل و خلافِ شرعِ مطہر ہے، پھر اگر اس قسم کی شرطیں عقدِ اجارہ میں لگائی گئیں جیسا کہ بیانِ سوال سے

Fatawa Rizvia Volume 19

It is evident that at the time of employment, signatures are obtained on these rules, or such conditions are well-known and recognized there as per the principle 'the known is like a stipulated condition'. In such a case, the job itself becomes illegitimate and a sin, because an invalid condition leads to an invalid hiring contract (ijarah fasid), and an invalid contract is prohibited (haram). Both contracting parties are involved in sin, and it is mandatory for each of them to annul it. In this situation, the employees will not be entitled to the fixed salary, but rather to 'ajr-e-misl' (reasonable wages) which shall not exceed the specified remuneration. If 'ajr-e-misl' is less than the named amount, they will receive that lesser amount themselves, even if they do not commit any violation at all.

It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic]: The private employee is called 'ajir wahd'. He is the one who works for one person for a specific time and job exclusively. He deserves the wage by surrendering himself during the period, even if he does not work, like one hired for a month of service. The private employee is not allowed to work for someone else (indeed, not even to pray voluntary [nafl] prayers according to 'Shami'). If he works [for another], his wage will be reduced by the amount of work done. Fatawa al-Nawazil. [Urdu Translation]: The private employee is named 'ajir-e-wahd'. He is one who becomes specific to someone, performs a specified task, and hands himself over to them for a fixed duration, even if he does not work. For example, if someone is employed for one month's service. It is not permissible for a private employee to work for anyone else; in fact, he should not even pray nafl prayers during that time (Shami). And if he did work for someone else, his wage can be reduced accordingly. Fatawa al-Nawazil. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic]: Where unemployment (holidays) is well-known on Tuesday and Friday, and in Ramadan and the two Eids, taking [the wage] is permissible. [Urdu Translation]: Where holidays on Tuesday, Friday, Ramadan, and the two Eids are customary, it is permissible to take remuneration for those days. (T)

It is stated in Bazaziyah, then Bahr, then Shami:

[Arabic]: The meaning of discretionary punishment (ta'zir) by taking money, according to the opinion that allows it, is to withhold some of his property for a

period of time. [Urdu Translation]: Where there is an opinion regarding financial punishment, its meaning is that the property of the accused should be withheld for some time.

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Bab Dhaman al-Ajir, Matba' Mujtabai Delhi, 3/181 and Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab Dhaman al-Ajir, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/44. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/380.

फतावा रिज़विया जिल्द १९

यह स्पष्ट है कि रोज़गार के समय इन नियमों पर हस्ताक्षर लिए जाते हैं, या ऐसी शर्तें वहां प्रसिद्ध और ज्ञात होती हैं जो 'प्रचलित शर्त के समान है' के सिद्धांत के अनुसार होती हैं। ऐसी स्थिति में वह नौकरी ही नाजायज़ और गुनाह है, क्योंकि दोषपूर्ण शर्त से अनुबंध (इजारा) दोषपूर्ण हो जाता है, और दोषपूर्ण अनुबंध हराम है। और दोनों पक्ष गुनाह के भागीदार हैं, और उनमें से प्रत्येक पर इसे रद्द करना अनिवार्य है। इस स्थिति में कर्मचारी निर्धारित वेतन के हकदार नहीं होंगे, बल्कि 'अजर-ए-मिसल' (उचित पारिश्रमिक) के हकदार होंगे जो निश्चित पारिश्रमिक से अधिक न हो। यदि 'अजर-ए-मिसल' निर्धारित राशि से कम हो, तो वे स्वयं उतनी ही कम राशि पाएंगे, भले ही वे बिल्कुल भी उल्लंघन न करें।

दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी]: निजी कर्मचारी को 'अजीर वहद' कहा जाता है। वह वह है जो विशेष रूप से एक व्यक्ति के लिए एक निश्चित समय और कार्य के लिए काम करता है। वह उस अवधि के दौरान स्वयं को सौंपने से वेतन का हकदार हो जाता है, भले ही वह काम न करे, जैसे किसी को एक महीने की सेवा के लिए रखा गया हो। निजी कर्मचारी के लिए किसी और के लिए काम करना जायज़ नहीं है (वास्तव में, 'शामी' के अनुसार उसे नफ़्ल नमाज़ भी नहीं पढ़नी चाहिए)। यदि उसने (दूसरे के लिए) काम किया, तो उसके वेतन में किए गए काम की मात्रा के अनुसार कमी की जाएगी। फतावा अल-नवाज़िल। [उर्दू अनुवाद]: निजी कर्मचारी का नाम 'अजीर-ए-वहद' है। वह जो किसी के लिए विशेष हो जाए, निर्धारित कार्य करे और निर्धारित अवधि में खुद को उसके सुपुर्द कर दे, भले ही वह काम न करे। उदाहरण के लिए, यदि किसी को एक महीने की सेवा के लिए नियुक्त किया गया हो। निजी कर्मचारी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह किसी दूसरे का काम करे, बल्कि उसे उस समय में नफ़्ल नमाज़ भी नहीं पढ़नी चाहिए (शामी)। और यदि उसने किसी और का काम किया, तो उसके वेतन में उतनी कमी की जा सकेगी। फतावा नवाज़िल। (त)

रद्दुल मुह्तार में है:

[अरबी]: जहाँ मंगलवार और शुक्रवार, तथा रमज़ान और दोनों ईदों में छुट्टी (बेकारी) प्रसिद्ध है, वहाँ (वेतन) लेना जायज़ है। [उर्दू अनुवाद]: जहाँ मंगलवार, शुक्रवार, रमज़ान और दोनों ईदों की छुट्टी प्रचलित है, वहाँ उनका पारिश्रमिक लेना जायज़ है। (त)

बज़ाज़िया फिर बहर फिर शामी में है:

[अरबी]: धन लेकर ताज़ीर (दंड) देने का अर्थ, उस मत के अनुसार जो इसे जायज़ मानता है, उसकी संपत्ति का कुछ हिस्सा कुछ समय के लिए रोक लेना है। [उर्दू अनुवाद]: वित्तीय दंड का जहाँ मत है, उसका अर्थ यह है कि दोषी की संपत्ति कुछ समय के लिए रोक ली जाए।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, मतबा मुजतबाई दिल्ली, ३/१८१ और रद्दुल मुह्तार, किताबुल इजारा, बाब ज़मान अल-अजीर, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी बेरुत, ५/४४। 2. रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक्फ़, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/३८०।

पृष्ठ ५०७ / ६९२

ظاہر ہے کہ وقتِ ملازمت ان قواعد پر دستخط لے لئے جاتے ہیں، یا ایسے شرائط وہاں مشہور ومعلوم ہو کر المعروف کالمشروط ہوں، جب تو وہ نوکری ہی نا جائز و گناہ ہے، کہ شرطِ فاسد سے اجارہ فاسد ہوا، اور عقدِ فاسد حرام ہے۔ اور دونوں عاقد مبتلائے گناہ، اور ان میں ہر ایک پر اس کا فسخ واجب ہے، اور اس صورت میں ملازمین تنخواہ مقرر کے مستحق نہ ہوں گے، بلکہ اجرِ مثل کے جو مشاہرہ معینہ سے زائد نہ ہوں، اجرِ مثل اگر مسمّٰی سے کم ہو تو اس قدر خود ہی کم پائیں گے، اگر چہ خلاف ورزیِ اصلاً نہ کریں۔ درمختار میں ہے:

| الاجر الخاص ویسّمی اجیر وحد وھو من یعمل لواحد عملاً موقتاً بالتخصیص و یستحق الاجر بتسلیم نفسه فی المدة و ان لم یعمل کمن استؤجر شھر للخدمة، و لیس للخاص ان یعمل لغیرہ (بل ولا ان یصلی النافلة"شامی") لو عمل نقص من اجرته بقدر ما عمل، فتاوٰی النوازل۔[1] | اجیرِ خاص کا نام اجیرِ وحد ہے، اور جو کسی کے لئے خاص ہو کر مقررہ عمل کرے اور مقررہ مدت میں اپنے آپ اس کے سپرد کر دے اگر چہ عمل نہ کرے مثلاً کسی نے ایک ماہ خدمت کے لئے ملازم رکھا ہو، اجیرِ خاص کو یہ جائز نہیں کہ وہ کسی دوسرے کا کام کرے بلکہ اس کو اس وقت میں نفل نماز بھی نہ چاہئے، شامی، اور اگر اس نے کسی اور کا کام کیا تو اس کی اجرت میں اتنی کمی کی جاسکے گی۔ فتاوٰی نوازال۔ (ت) |

ردالمحتار میں ہے:

| حیث کانت البطالة معروفة فی یوم الثلثاء والجمعة و فی رمضان والعیدین یحل الاخذ[2]۔ | جہاں منگل اور جمعہ اور رمضان و عیدین کی تعطیل مروج ہے وہاں ان کا مشاہرہ لینا جائز ہے۔ (ت) |

بزازیہ پھر بحر پھر شامی میں ہے:

| معنی التعزیر بأخذ المال علی القول به امساك شیئ من مال عند مدة | تعزیر بالمال کا جہاں قول ہے اس کا معنی یہ ہے کہ ملزم کا وہ مال کچھ مدت کے لئے روک لیا جائے |

[1] درمختار کتاب الاجارہ باب ضمان الاجیر مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۸۱ وردالمحتار کتاب الاجارہ باب ضمان الاجیر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۴۴ [2] ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۰

[Arabic]: So that he may be deterred, then the ruler returns it to him, unless the ruler takes it for himself or for the public treasury—as the oppressors imagine—for it is not permissible for any of the Muslims to take anyone's property without a legal cause. [Urdu]: So that he refrains from the crime and then the ruler returns the property; it does not mean that the ruler collects this property for himself or for the public treasury, as oppressive people have imagined, because it is not permissible for any Muslim to take someone's property without a Sharia reason. (T)

It is stated in Sharh Ma'ani al-Athar by Imam Tahawi, then Al-Mujtaba, then Ibn Abidin: [Arabic]: Ta'zir (discretionary punishment) by way of property was practiced at the beginning of Islam, then it was abrogated. [Urdu]: Ta'zir by property was permissible at the beginning of Islam, then it was abrogated. (T)

In Sharh al-Hidayah by Imam al-Ayni it is mentioned: Practicing an abrogated law is forbidden. (T) In Durr al-Mukhtar it is stated: [Arabic]: Every Muslim implements it while the sin is being committed, but after that, it is not for anyone other than the ruler, the husband, and the master. [Urdu]: Every Muslim can implement Ta'zir upon one engaged in sin, but afterwards, no one besides the ruler, husband, or master has this right. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated: [Arabic]: It is implemented, i.e., the Ta'zir which is obligatory as a right for Allah Almighty, as opposed to the Ta'zir which is obligatory as a right for a servant, for it depends on a claim; it is not implemented except by the ruler unless they appoint an arbitrator in it. End of Fath. [Urdu]: "Every Muslim can establish Ta'zir" means the Ta'zir which is obligatory as a right of Allah Almighty, contrary to the Ta'zir which is obligatory as a right of a servant because it depends on the servant's claim; no one but the ruler can establish it unless both parties appoint someone as an arbitrator for it. End of Fath (T)

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hudud, Bab al-Ta'zir, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/178
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hudud, Bab al-Ta'zir, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/179
3. Al-Binaya fi Sharh al-Hidayah
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hudud, Bab al-Ta'zir, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/367

5. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hudud, Bab al-Ta'zir, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/181

[अरबी]: ताकि वह बाज़ आ जाए, फिर शासक उसे वापस कर दे, सिवाय इसके कि शासक इसे अपने लिए या सार्वजनिक खजाने के लिए ले ले - जैसा कि अत्याचारी कल्पना करते हैं - क्योंकि किसी भी मुसलमान के लिए कानूनी कारण के बिना किसी की संपत्ति लेना जायज़ नहीं है। [उर्दू]: ताकि वह अपराध से बाज़ आ जाए और फिर हाकिम (शासक) माल वापस कर दे; इसका यह अर्थ नहीं है कि हाकिम उस माल को अपने लिए या बैत-उल-माल के लिए वसूल करे जैसा कि ज़ालिम लोगों ने समझ रखा है, क्योंकि किसी मुसलमान के लिए बिना किसी शरई कारण के किसी का माल लेना जायज़ नहीं है। (त)

इमाम तहावी की शरह मानी अल-असार, फिर अल-मुज्तबा, फिर इब्न आबिदीन में है: [अरबी]: संपत्ति के माध्यम से ताज़ीर (विवेकपूर्ण दंड) इस्लाम की शुरुआत में था, फिर इसे निरस्त कर दिया गया। [उर्दू]: ताज़ीर बिल माल (आर्थिक दंड) इस्लाम की शुरुआत में जायज़ थी फिर मनसूख़ (निरस्त) हो गई। (त)

इमाम ऐनी की शरह हिदाया में है: मनसूख़ पर अमल करना हराम है। (त) दुर्रे मुख़्तार में है: [अरबी]: हर मुसलमान इसे पाप किए जाने के दौरान लागू करता है, लेकिन उसके बाद, यह शासक, पति और स्वामी के अलावा किसी के लिए नहीं है। [उर्दू]: गुनाह में व्यस्त व्यक्ति को हर मुसलमान ताज़ीर कर सकता है और उसके बाद हाकिम, पति और आका के अलावा किसी को यह अधिकार नहीं है। (त)

रद्दुल मुहतार में है: [अरबी]: इसे लागू किया जाता है, यानी वह ताज़ीर जो अल्लाह तआला के अधिकार के रूप में अनिवार्य है, उस ताज़ीर के विपरीत जो एक सेवक के अधिकार के रूप में अनिवार्य है, क्योंकि यह एक दावे पर निर्भर करता है; इसे शासक के अलावा कोई भी लागू नहीं करता है जब तक कि वे इसमें मध्यस्थ नियुक्त न करें। फ़तह समाप्त। [उर्दू]: "हर मुसलमान ताज़ीर कायम कर सकता है" का मतलब यह है वह ताज़ीर जो अल्लाह तआला के हक़ पर वाजिब हो, बर-ख़िलाफ़ उस ताज़ीर के जो बंदे के हक़ पर वाजिब हो क्योंकि वह बंदे के दावे पर मौकूफ़ (निर्भर) होती है उसे हाकिम के सिवा कोई नहीं कायम कर सकता सिवाय इसके कि दोनों फ़रीक (पक्ष) इसके लिए किसी को सालीस (मध्यस्थ) बना लें। अत्त फ़तह (त)

1. रद्दुल मुहतार, किताबुल हुदूद, बाबुल ताज़ीर, दारुल इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/१७८

2. रद्दुल मुहतार, किताबुल हुदूद, बाबुल ताज़ीर, दारुल इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/१७९
3. अल-बिनाया फी शरह अल-हिदाया
4. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हुदूद, बाबुल ताज़ीर, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/३६७
5. रद्दुल मुहतार, किताबुल हुदूद, बाबुल ताज़ीर, दारुल इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/१८१

पृष्ठ ५०८/६९२

لینزجر ثم یعیدہ الحاکم الیہ الا ان یأخذہ الحاکم لنفسہ او لبیت المال۔ کما یتوھمہ الظلمۃ۔ اذا لا یجوز لاحد من المسلمین اخذ مال احد بغیر سبب شرعی۔ تاکہ وہ جرم سے باز آ جائے اور پھر حاکم مال واپس کر دے یہ معنی نہیں کہ حاکم اس مال کو اپنے لئے یا بیت المال کے لئے وصول کرے جیسا کہ ظالم لوگوں نے خیال کر رکھا ہے کیونکہ کسی مسلمان کو شرعی وجہ کے بغیر کسی کا مال لینا جائز نہیں ہے۔(ت)

شرح معانی الاثار امام طحاوی پھر مجتبیٰ پھر ابن عابدین میں ہے: التعزیر بالمال کان فی ابتداء الاسلام ثم نسخ ۔ تعزیر بالمال ابتداءِ اسلام میں جائز تھی پھر منسوخ ہو گئی۔(ت)

شرح ہدایہ امام عینی میں ہے: العمل بالمنسوخ حرام (منسوخ پر عمل حرام ہے۔ت) در مختار میں ہے: یقیمہ کل مسلم حال مباشرۃ المعصیۃ و بعدہ لیس ذلك لغیر الحاکم والزوج والمولی۔ گناہ میں مشغول کو ہر مسلمان تعزیر کر سکتا ہے اور بعد میں حاکم، خاوند آقا کے غیر کو یہ حق نہیں ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: یقیمہ ای التعزیر الواجب حقاً للہ تعالی بخلاف التعزیر الذی یجب حقاً للعبد فانہ لتوقفہ علی الدعوی لا یقیمہ الا الحاکم الا ان یحکما فیہ اھ فتح "ہر مسلمان تعزیر قائم کر سکتا ہے" کا مطلب یہ ہے وہ تعزیر جو اللہ تعالیٰ کے حق پر واجب ہو، بخلاف اس تعزیر کے جو بندے کے حق پر واجب ہو کیونکہ وہ بندے کے دعویٰ پر موقوف ہوتی ہے اس کو حاکم کے سوا کوئی نہیں قائم کر سکتا الا یہ کہ دونوں فریق اس کے لئے کسی کو ثالث بنالیں اھ فتح(ت)

1. ردالمحتار کتاب الحدود باب التعزیر داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۱۷۸

2. ردالمحتار کتاب الحدود باب التعزیر داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۱۷۹

3. البنایة فی شروح الهدایة

4. درمختار کتاب الحدود باب التعزیر مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۶۷

5. ردالمحتار کتاب الحدود باب التعزیر داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۱۸۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

In Fatawa Ghiyathiyya it is stated: “Do you not see that if they deal in the sale of wine or in usury, it will not be decreed as lawful.” Are you not seeing that if people make dealings of selling wine or interest prevalent, then a fatwa of permissibility will not be given. (T)

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: “What is the matter with people who stipulate conditions that are not in the Book of Allah? Any condition that is not in the Book of Allah is void, even if there were a hundred conditions. The decree of Allah is more rightful, and the condition of Allah is more binding.” Narrated by the Two Shaykhs from the Mother of the Believers, may Allah be pleased with them both. What has happened to people that they make such conditions which are not in the Book of Allah? And the condition which is not permissible according to the Book of Allah is void even if there be a hundred conditions. The decision of Allah Almighty is the truth and the condition made permissible by Allah Almighty is the truth. The two Shaykhs (Bukhari and Muslim) have narrated it from the Mother of the Believers Aisha, may Allah be pleased with her. (T)

In Durr al-Mukhtar it is stated: “The lease becomes invalid by conditions contrary to the requirement of the contract.” Such conditions make the lease invalid which are contrary to the requirement [of the contract]. (T)

In the same [book] it is stated: “If it becomes invalid due to ignorance of the named [price] or lack of naming [it], the fair wage (ajr al-mithl) becomes obligatory upon fulfillment of the benefit, no matter how much it reaches. If it does not become invalid by those two but by conditions or...” If the lease becomes invalid due to ignorance of the thing or lack of its mention, then upon obtaining the benefits, the customary wage will be mandatory, however much it may be. Otherwise, in both these cases, rather it becomes invalid from other such conditions too.

Footnotes: 1. Fatawa Ghiyathiyya, Kitab al-Ijarat, Type [Naw'] in Al-Nasaj, Maktaba Islamiya, Quetta, p. 160 2. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Buyu', 1/289-90 and Kitab al-Makatib, 1/348; Kitab al-Shurut, 1/773 and Sahih Muslim, Kitab al-Itq, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/493 3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijara, Bab al-Ijara al-Fasada, Matba Mujtabai Delhi, 2/177

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

फ़तावा गियासिया में है: "अ-ला तरा अन्नहुम लौ तआमलु अला बैअ-इल-ख़मरी औ अल-रिंबा ला युफ़्ता बिल-हिल।" क्या देख नहीं रहे कि अगर लोग शराब बेचने या सूद के मामलात राइज कर लें तो हलाल होने का फ़तवा नहीं दिया जाएगा। (त)

रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "मा बालु रिजालिन यशतरितूना शूरूतन लैसत फी किताबिल्लाह, मा काना मिन शर्तत लैसा फी किताबिल्लाह फहुवा बातिलुन व इन काना मि-अता शर्ततिन फ-क़ज़ाउल्लाहि अ-हक़्क़ु व शर्तुल्लाहि औसक़।" इसे शैख़ैन ने उम्मुल मोमिनीन रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से रिवायत किया। लोगों को क्या हुआ कि वो ऐसी शर्तें बनाते हैं जो अल्लाह की किताब में नहीं हैं और जो शर्त अल्लाह की किताब की रूह से जायज़ ना हो वो बातिल है, ख़्वाह सौ शर्तें हों। अल्लाह तआला का फैसला हक़ है और अल्लाह तआला की जायज़ की हुई शर्त हक़ है। इसे शैख़ैन (बुख़ारी व मुस्लिम) ने उम्मुल मोमिनीन आयशा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से रिवायत किया है। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है: "तफ़्सुदुल इजातहु बिल-शूरूतिल मुख़ालिफ़ति लि-मुक़्तज़ल अक़्द।" ऐसी शराइत इजारा (किरायादारी) को फ़ासिद कर देती हैं जो मुक़्तज़ा के खिलाफ़ हों। (त)

इसी में है: "इन फ़सदत बि-जहालतिल मुसम्मा व बि-अदमित-तसमिया वजबा अजरुल मिस्लि बिस्तीफ़ा-इल मनफ़ा-अति बालिगन मा बलागा व इल्ला तफ़्सुद बि-हिमा बल बि-शूरूति औ..." अगर इजारा शय की जहालत और अदम-ए-ज़िक्र की वजह से फ़ासिद हो तो मुनाफ़े हासिल करने पर मिस्ली उजरत लाज़िम होगी ख़्वाह जितनी भी हो, वरना इन दोनों सूरतों में बल्कि ऐसी दीगर शराइत से भी फ़ासिद हो गया।

फुटनोट्स: 1. फ़तावा गियासिया किताबुल इजात नौअ-ए-नसाज मकतबा इस्लामिया कोएटा, पृष्ठ १६० 2. सहीह बुख़ारी किताबुल बुयूअ १/२८९-९० व किताबुल मकातिब १/३४८ किताबुल शूरूत १/७७३ व सहीह मुस्लिम किताबुल इतक़ कदीमी कुतुब ख़ाना कराची १/४९३ 3. दुर्रे मुख़्तार किताबुल इजारा बाबुल इजारातुल फ़ासिदा मतबा मुज्तबाई दिल्ली २/१७७

पेज ५०९ ऑफ़ ६९२

فتاوی غیاثیہ میں ہے: الا تری انھم لو تعاملوا علی بیع الخمر او علی الربا لا یفتی بالحل۔ کیا دیکھ نہیں رہے کہ اگر لوگ شراب فروخت یا سود کے معاملات مروج کرلیں تو حلال ہونے کا فتوٰی نہ دیا جائے گا۔ (ت)

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: مابال رجال یشترطون شروطاً لیست في کتاب اللہ ما کان من شرط لیس في کتاب اللہ فھو باطل وان کان مائة شرط فقضاء اللہ احق وشرط اللہ اوثق، رواہ الشیخان عن ام المؤمنین رضي اللہ تعالٰی عنھما۔ لوگوں کو کیا ہوا کہ وہ ایسی شرطیں بناتے ہیں جو کتاب اللہ میں نہیں ہیں اور جو شرط کتاب اللہ کی رو سے جائز نہ ہو وہ باطل اگرچہ سو شرطیں ہوں اللہ تعالٰی کا فیصلہ حق ہے اور اللہ تعالٰی کی جائز کردہ شرط حق ہے، اس کو شیخین (بخاری ومسلم) نے ام المؤمنین عائشہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت کیا ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: تفسد الاجارہ بالشروط المخالفہ لمقتضی العقد۔ ایسی شرائط اجارہ کو فاسد کر دیتی ہیں جو مقتضی کے مخالف ہوں۔ (ت)

اسی میں ہے: ان فسدت بجھالة المسمی وبعدم التسمیة وجب اجر المثل باستیفاء المنفعة بالغاً ما بلغ والا تفسد بھما بل بالشروط او اگر اجارہ شئی کی جہالت اور عدم ذکر کی وجہ سے فاسد ہو تو منافع حاصل کرنے پر مثلی اجرت لازم ہوگی خواہ جتنی بھی ہو ورنہ ان دونوں صورتوں میں بلکہ ایسی دیگر شرائط سے بھی فاسد ہو گیا

حواشی: 1. فتاوی غیاثیہ کتاب الاجارات نوع فی النساج مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ ص ۱۶۰ 2. صحیح البخاری کتاب البیوع ۱ / ۲۸۹-۹۰ و کتاب المکاتبات ۱ / ۳۴۸ کتاب الشروط ۱ / ۷۷۳ و صحیح

مسلم کتاب العتق قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۴۹۳ 3. در مختار کتاب الاجارہ باب الاجارۃ الفاسدۃ

مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۷۷

صفحہ ۵۰۹ از ۶۹۲

Fatawa Rizwia Volume 19

[Arabic]: Sharing (joint ownership) with knowledge of the named fee: the fair wage shall not exceed the named fee because both parties agreed to it, and it may be less than that due to the invalidity of the naming. [Urdu Translation]: If sharing exists despite knowing the fixed compensation, the fair wage will not exceed the fixed amount because both were satisfied with the fixed amount. If it is less, it should be reduced because the fixed [agreement] has become invalid. (T)

It is also in the same [source]: [Arabic]: It is obligatory for each of them to annul it to terminate the invalidity, as it is a sin and its removal is mandatory — Al-Bahr. Therefore, the decree of a judge is not a condition for this annulment, because what is religiously mandatory does not require a decree — Durar. If one of them insists on maintaining it and the judge becomes aware of it, he has the authority to annul it forcibly upon them as a right of the Sharia — Bazzaziyya. And Allah Ta'ala knows best. [Urdu Translation]: It is obligatory for both parties to annul it because it is necessary to end the sin — Al-Bahr. For this reason, a judge's decree is not necessary for this annulment because what is Sharia-obligatory does not need a decree — Durar. When both parties insist on continuing and the judge finds out, he should forcibly annul it so that the Sharia right is established — Bazzaziyya. And Allah Ta'ala knows best. (T)

Problem 179: Asked by Muhammad Masood Ali Mir, Mohalla Badaun, Monday 2 Rabi-ul-Thani 1347 AH. What do the scholars of religion and muftis of the clear Sharia say about this issue: in the United Provinces, for some time, new banks have been opened which are called 'Village Banks' in the Urdu language. Hundreds of Muslims are employed in their offices and receive salaries. The reality of these banks is that their capital is generally gathered in the following three ways: First: Shares worth ten-ten or twenty-twenty rupees are established, and a purchaser of at least one share is considered a member. There are hundreds of members in each bank. Generally, the price of each share is payable in twenty six-monthly installments, i.e., in ten years. Second: Most amounts are deposited as trusts.

---

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Hiring (Kitab al-Ijarah), Chapter of Invalid Hiring (Bab al-Ijarah al-Fasidah), Mujtabai Press Delhi, 2/177.
2. Durr-e-Mukhtar, Book of Sales (Kitab al-Buyu'), Chapter of Invalid Sales (Bab al-Bay' al-Fasid), Mujtabai Press Delhi, 2/28.

फतावा रिज़विया जिल्द 19

[अरबी]: नामांकित शुल्क के ज्ञान के साथ साझा करना (संयुक्त स्वामित्व): उचित पारिश्रमिक नामांकित शुल्क से अधिक नहीं होगा क्योंकि दोनों पक्ष इस पर सहमत थे, और नामांकन की अमान्यता के कारण इससे कम हो सकता है। [उर्दू अनुवाद]: निर्धारित मुआवजे की जानकारी होने के बावजूद यदि साझाकरण (शिऊ) पाया जाता है, तो समान पारिश्रमिक निर्धारित राशि से अधिक नहीं होगा क्योंकि दोनों पक्ष निर्धारित राशि पर सहमत थे। यदि यह कम है, तो इसे कम कर दिया जाना चाहिए क्योंकि निर्धारित समझौता अमान्य (फासिद) हो गया है। (त)

इसी में है: [अरबी]: अमान्यता को समाप्त करने के लिए उनमें से प्रत्येक के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है, क्योंकि यह एक पाप है और इसे हटाना अनिवार्य है — बहर। इसलिए, इस रद्दीकरण के लिए काज़ी (न्यायाधीश) के डिक्री की शर्त नहीं है, क्योंकि जो धार्मिक रूप से अनिवार्य है उसे डिक्री की आवश्यकता नहीं है — दुरर। यदि उनमें से कोई एक इसे बनाए रखने पर ज़िद करता है और काज़ी को इसका पता चल जाता है, तो उसे शरीयत के अधिकार के रूप में उन पर जबरन इसे रद्द करने का अधिकार है — बज़्ज़िया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। [उर्दू अनुवाद]: दोनों पक्षों के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य है क्योंकि पाप को समाप्त करना आवश्यक है — बहर। इसी कारण से, इस रद्दीकरण के लिए काज़ी के फैसले की आवश्यकता नहीं है क्योंकि जो शरीयत के अनुसार अनिवार्य है उसे फैसले की आवश्यकता नहीं होती — दुरर। जब दोनों पक्ष इसे जारी रखने पर अड़े हों और काज़ी को पता चल जाए, तो उसे इसे जबरन रद्द कर देना चाहिए ताकि शरीयत का अधिकार स्थापित हो सके— बज़्ज़िया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 179: प्रेषक मुहम्मद मसूद अली मीर, मोहल्ला बदायूँ, सोमवार 2 रबी-उल-सानी 1347 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि संयुक्त प्रांत (ममालिक मुत्तहिदा) में कुछ समय से नए बैंक खोले गए हैं जिन्हें उर्दू भाषा में 'देहाती बैंक' कहा जाता है, और जिनके कार्यालयों में सैकड़ों मुसलमान कर्मचारी हैं और वेतन पाते हैं। इन बैंकों की वास्तविकता यह है कि उनकी पूंजी आमतौर पर निम्नलिखित तीन तरीकों से एकत्र की जाती है: पहला: दस-दस या बीस-बीस रुपये मूल्य के शेयर स्थापित किए जाते हैं और कम से कम एक शेयर का खरीदार सदस्य माना जाता है। प्रत्येक बैंक में सैकड़ों सदस्य होते हैं। आमतौर पर, प्रत्येक शेयर की कीमत बीस छमाही किस्तों में यानी दस वर्षों में देय होती है। दूसरा: अधिकांश राशियाँ अमानत (ट्रस्ट) के रूप में जमा की जाती हैं।

1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/177.
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-बुयू, बाब अल-बै अल-फासिद, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/28.

पृष्ठ 510 का 692

الشیوع مع العلم بالمسمی لم یزد اجر المثل علی المسمی لرضاھما بہ وینقص عنہ لفساد التسمیۃ[1]۔ مقررہ معاوضہ معلوم ہونے کے باوجود شیوع پایا جائے تو مثلی اجرت مقررہ سے زائد نہ ہوگی کیونکہ مقررہ پر دونوں راضی تھے، کم ہو تو کم کردی جائے کیونکہ مقررہ فاسد ہو چکا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے : یجب علی کل واحد منھما فسخہ اعداما لفساد، لانہ معصیۃ فیجب رفعھا۔ بحر۔ ولذا لایشترط فیہ قضاء قاض، لان الواجب شرعا لایحتاج للقضاء، درر، واذا اصراحدھما علی امساکہ، وعلم بہ القاضی فلہ فسخہ جبرا علیھما حقا للشرع بزازیۃ[2] واللہ تعالی اعلم۔ دونوں فریقوں پر واجب ہے کہ اس کو فسخ کریں کیونکہ گناہ کو ختم کرنا ضروری ہے، بحر۔ اور اسی لئے اس فسخ کے لئے قاضی کی قضاء ضروری نہیں ہے کیونکہ جو چیز شرعاً واجب ہو وہ قضاء کی محتاج نہیں، درر، جب دونوں فریقین قائم رکھنے پر مصر ہوں اور قاضی کو معلوم ہوجائے تو وہ جبراً فسخ کردے تاکہ شرعی حق قائم ہوجائے، بزازیہ، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۷۹: مسئولہ محمد مسعود علی میر محلہ بدایوں بروز دوشنبہ ۲ ربیع الثانی ۱۳۴۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ممالک متحدہ میں ایک عرصہ سے جدید بنک کھولے گئے ہیں جن کو زبان اردو میں دیہاتی بنک کہا جاتا ہے، اور جن کے دفتروں میں صدہا مسلمان ملازم ہیں، تنخواہ پاتے ہیں، ان بنکوں کی حقیقت یہ ہے کہ ان کی پونجی بالعموم حسب ذیل تین طریقوں سے فراہم کی جاتی ہے : اول : دس دس یابیس بیس روپیہ کی قیمت کے حصص قائم کئے جاتے ہیں اور کم از کم ایک حصہ کا خریدار ممبر مانا جاتا ہے اس ہر بنک میں صدہا ممبر ہوتے ہیں ہر حصہ کی قیمت بالعموم بیس چھ ماہی قسطوں میں یعنی دس سال میں قابلِ ادا ہوتی ہے۔ دوم : اکثر رقوم بطورِ امانت جمع ہوا کرتے ہیں۔

1 درمختار کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۷۷ 2 درمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۸

Third: The borrowed money is also included in his capital. The primary purpose of these banks is to provide loans at a low rate of simple interest to their members in times of dire need, protecting needy members—including both Muslims and Hindus like landlords, farmers, traders, and other businessmen—from the burden of compound interest and heavy rates charged by moneylenders. A key duty of bank employees in their assigned roles is to continuously guide bank members toward frugality and prevent them from taking loans for unnecessary tasks. The manner in which the bank provides loans to its members is that members borrow the necessary money from the bank to run their respective businesses. The interest rate for this is generally simple, ranging from one rupee to one and a quarter rupee per hundred. This loan, along with interest, is repaid in installments. In this way, borrowers benefit significantly compared to taking loans from moneylenders. For example, if a Muslim member of modest means borrows five hundred rupees from the bank in a time of extreme need, then this loan will be repaid to the bank in installments over five years, totaling eight hundred and seventy-five rupees including simple interest. And suppose if any installment cannot be paid due to some compulsion, the borrower will get a further extension without any penalty; that is, it can be paid in five and a half years instead of five. Whereas, a loan of five hundred rupees from a moneylender will not be available at less than a two-rupee compound interest rate. Every six months, interest is added to the principal, and within a period of five years (1750) rupees, meaning double the bank's loan, will have to be paid. And if this loan remains for five and a half years instead of five years, then approximately two thousand rupees will have to be paid. As most Muslims who are accustomed to taking interest-based loans do not escape the clutches of moneylenders without being ruined, in this regard, this bank can be said to be more beneficial for those Muslim members who are accustomed to taking interest-based loans for necessary and unnecessary tasks for the sake of frugality. The interest amount on the loan paid to the bank along with the principal mostly consists of funds generated in the following ways: a- People in agriculture, most of whom are polytheists, borrow necessary money from the bank for agricultural purposes and carry out farming. From its yield, which is many times greater than the loan amount, they pay a partial amount to the bank loan under the name of interest. b- Similarly, traders from the proceeds of their trade (i.e., from profits).

तीसरा: उधार लिया हुआ रुपया भी उसकी पूँजी में शामिल होता है। इन बैंकों का मुख्य उद्देश्य अपने सदस्यों को कठिन आवश्यकता के समय साधारण ब्याज की कम दर पर ऋण देकर ज़रूरतमंद सदस्यों को—जिनमें ज़मींदार, किसान, व्यापारी और अन्य व्यवसायी वर्ग के मुस्लिम और हिंदू दोनों शामिल हैं—महाजनों के चक्रवर्ती ब्याज (compound interest) और भारी दरों की मार से सुरक्षित रखना है। बैंक के कर्मचारियों का यह एक महत्वपूर्ण कर्तव्य है कि वे अपने सौंपे गए कार्यों के दौरान बैंक सदस्यों को मितव्ययिता (किफ़ायतशारी) का मार्गदर्शन देते रहें और उन्हें अनावश्यक कार्यों के लिए ऋण लेने से रोकें। बैंक अपने सदस्यों को जिस तरह ऋण देता है, वह यह है कि सदस्य अपना व्यवसाय चलाने के लिए आवश्यक धनराशि बैंक से ऋण के रूप में लेते हैं, जिसकी ब्याज दर आमतौर पर एक रुपये से सवा रुपये प्रति सैकड़ा तक साधारण होती है। यह ऋण ब्याज सहित किस्तों में चुकाया जाता है। इस तरह, कर्जदारों को महाजनों से ऋण लेने की तुलना में बहुत अधिक लाभ होता है। उदाहरण के लिए, यदि किसी सामान्य स्थिति वाले मुस्लिम सदस्य ने कठिन आवश्यकता के समय बैंक से पाँच सौ रुपये का ऋण लिया, तो यह ऋण पाँच वर्षों में साधारण ब्याज के साथ किस्तों में कुल आठ सौ पचहत्तर रुपये की राशि में बैंक को चुकाया जाएगा। और मान लीजिए कि यदि कोई किस्त किसी मजबूरी के कारण नहीं चुकाई जा सकी, तो कर्जदार को बिना किसी जुर्माने के और मोहलत मिलेगी; यानी पाँच साल के बजाय साढ़े पाँच साल में भुगतान किया जा सकेगा। जबकि, महाजन से पाँच सौ रुपये का ऋण दो रुपये के चक्रवर्ती ब्याज की दर से कम पर नहीं मिलेगा, और छमाही ब्याज मूलधन में जुड़कर पाँच वर्षों की अवधि में (१७५०) रुपये यानी बैंक के ऋण से दोगुना देना पड़ेगा। और यदि यह ऋण पाँच साल के बजाय साढ़े पाँच साल तक रहा, तो लगभग दो हज़ार रुपये देने पड़ेंगे। जैसा कि अधिकांश मुसलमान जो सूदी ऋण लेने के आदी हैं, महाजनों के चंगुल में फंसकर बर्बाद हुए बिना नहीं बचते, इस दृष्टि से यह बैंक उन मुस्लिम सदस्यों के लिए अधिक उपयोगी कहा जा सकता है जो मितव्ययिता के विचार से आवश्यक और अनावश्यक कार्यों के लिए सूदी ऋण लेने के आदी हैं। ऋण पर ब्याज की जो राशि बैंक को मूलधन के साथ चुकाई जाती है, उसमें अधिकांश हिस्सा उस राशि का होता है जो निम्नलिखित तरीकों से पैदा होती है: अ- कृषि से जुड़े लोग, जिनमें से अधिकांश मुशरिक (बहुदेववादी) होते हैं, खेती के उद्देश्य से बैंक से आवश्यक धनराशि ऋण लेकर खेती करते हैं और उसकी उपज से, जो ऋण राशि से कई गुना

अधिक होती है, कुछ आंशिक राशि ब्याज के नाम से बैंक ऋण में चुकाते हैं। ब- इसी प्रकार व्यापारी अपनी व्यापारिक आय से (अर्थात् लाभ से)।

पृष्ठ ५११/६९२

سوم: قرض لیا ہوا روپیہ بھی اس کی پونجی میں شامل ہوتا ہے۔ اصل مقصد ان بنکوں کا یہ ہے کہ اپنے ممبروں کو سخت ضرورت کے وقت سادہ سود کے کم نرخ پر قرض دے کر مہاجنوں کے سود در سود اور بھاری شرح کی مار سے ضرورتمند ممبروں کو جن میں مسلمان اور اہل ہنود دونوں از قسم زمیندار وزراعت پیشہ و تجارت پیشہ و دیگر کاروباری شامل ہیں محفوظ رکھا جائے، ملازمان بنک کا رہائے مفوضہ میں ممبران بنک کو کفایت شعاری کی ہدایت کرتے رہنا اور غیر ضروری کاموں کے لئے قرض نہ لینے دینا ایک اہم فریضہ ہے، بنک جو اپنے ممبروں کو قرض ادا کرتا ہے اس کی صورت یہ ہوتی ہے کہ ممبران اپنا اپنا کاروبار چلانے کے لئے ضروری روپیہ بنک سے قرض لیتے ہیں جس کی شرح سود بالعموم ایک روپیہ سے سوار وپیہ سیکڑہ تک سادہ ہوتی ہے، اور یہ قرض مع سود بالاقساط ادا کیا جاتا ہے، اس طرح پر قرضداروں کو مہاجنوں سے قرض لینے کے مقابلہ میں بہت زیادہ منفعت رہتی ہے۔ مثلاً کسی معمولی حیثیت کے مسلمان ممبر نے سخت ضرورت کے وقت پانچسو روپیہ بنک سے قرض لے، تو یہ قرض پانچ سال میں بالاقساط مع سادہ سود کے آٹھ سو پچھتر روپیہ کی تعداد میں بنک کو ادا کیا جائے گا۔ اور بالفرض اگر کوئی قسط کسی مجبوری سے نہ ادا ہوسکے تو بلا کسی تاوان کے قرضدار کو مزید مہلت ملے گی، یعنی بجائے پانچ سال کے ساڑھے پانچ سال میں ادا ہو سکتی ہے، درانحالیکہ مہاجن سے پانچسو روپیہ قرض لینے میں دور وپیہ کی سود در سود کی شرح سے کم نہیں ملے گا، اور ششماہی سود شامل اصل ہو کر پانچ برس کے عرصہ میں (۱۷۵۰) روپیہ یعنی بنک کے قرضہ سے دوگنا دینا پڑے گا، اور اگر پانچ سال کے بجائے ساڑھے پانچ برس تک یہ قرض رہ گیا تو تقریباً دوہزار روپیہ دینا پڑینگے جیسا کہ اکثر مسلمان جو سودی قرض لینے کے عادی ہیں،

مہاجنوں کے چنگل میں پھنس کر بغیر تباہ ہوئے نہیں بچتے، اس لحاظ سے یہ بینک ان مسلمان ممبروں کے لئے زیادہ مفید کہی جاسکتی ہے، جو ضروری اور غیر ضروری کاموں کے لئے بلحاظ کفایت شعاری سودی قرض لینے کے عادی ہیں قرض پر سود کی رقم جو بنک کو اصل کے ساتھ ادا کی جاتی ہے اس میں بیشتر حصہ اس رقم کا ہوتا ہے جو بطریق ذیل پیدا کی جاتی ہیں: ا- زراعت پیشہ لوگ جس میں اکثر مشرکین ہوتے ہیں، بغرض زراعت ضروری روپیہ بنک سے قرض لے کر زراعت کرتے ہیں اور اس کے ماحصل سے جو مقدار قرض سے کئی حصہ زیادہ ہوتا ہے کچھ جزوی رقم سود کے نام سے قرضہ بنک میں ادا کرتے ہیں۔ ب۔ اسی طرح تجارت پیشہ لوگ اپنی تجارت کے ماحصل سے (یعنی منافع سے)۔

Fatawa Rizvia Volume 19

C. Similarly, a businessman, for example, a carpenter, took a loan of ten rupees and bought tools, and in a year produced two hundred rupees. From this income, instead of ten rupees, twelve rupees are deposited in the bank to repay the loan. The related duties or functions of bank employees are as follows: Firstly: Maintaining correct accounts and books in the office. Secondly: Strictly monitoring that bank members do not take loans for any unnecessary work and do not spend money on wasteful activities. Thirdly: Supervising the work of subordinates, checking, and collecting interest-bearing loans. The salary that these employees receive comes from the bank's profits, which includes the aforementioned interest money. In view of this, is it permissible or impermissible to work in these banks? And what is the ruling for a needy professional Muslim who is employed in this bank and receives a fixed salary in exchange for his hard work? If such employment is impermissible, then to what extent? And what is the difference between the statuses of the following individuals and the status of such a bank employee? (1) A Muslim who deposits his money for safekeeping in a government bank and receives profit under the name of interest on that deposit. (2) A Muslim who only takes interest from polytheists (mushrikeen). (3) A Muslim who pays interest. (4) A Muslim who is employed in the revenue department of the government and whose salary comes from the revenue income, which generally includes interest taken from farmers on land rent arrears according to landlord regulations, and money generated by non-Muslim taxpayers through permissible and impermissible methods, because all this mixed income is entered into the government revenue. (5) A Muslim who is employed in the civil department of the government and whose salary comes from court fee income, most of which consists of money that moneylenders obtain through interest. (6) A Muslim octroi (chungi) employee whose salary comes from octroi income, which is generally collected from the earnings of interest-consuming people in terms of taxes etc.

जी। इसी तरह कारोबारी, उदाहरण के लिए, एक बढ़ई ने दस रुपये का कर्ज लिया और औज़ार खरीदे और एक साल में दो सौ रुपये कमाए। इसी आमदनी से कर्ज की अदायगी में दस रुपये के बजाय बारह रुपये बैंक में जमा होते हैं। बैंक कर्मचारियों के संबंधित कार्य यानी कर्तव्य निम्नलिखित हैं: पहला: कार्यालय में संबंधित हिसाब-किताब दुरुस्त करना। दूसरा: इस बात की सख्त निगरानी करना कि बैंक के सदस्य किसी अनावश्यक काम के लिए कर्ज न लें और फिजूल काम में रुपया खर्च न करें। तीसरा: मातहतों (अधीनस्थों) के काम की निगरानी रखना, जांच करना, सूदी (ब्याज वाला) कर्ज वसूल करना। वह वेतन जो इन कर्मचारियों को मिलता है, बैंक के मुनाफे से मिलता है जिसमें उपरोक्त ब्याज का रुपया भी शामिल है। इसे देखते हुए, इन बैंकों में नौकरी करना जायज़ है या नाजायज़, और एक ज़रूरतमंद मुसलमान पेशावर जो इस बैंक में नौकरी करता है और अपनी मेहनत के बदले निर्धारित वेतन पाता है, उसके लिए क्या हुक्म (आदेश) है? अगर ऐसी नौकरी नाजायज़ है तो किस हद तक, और निम्नलिखित व्यक्तियों की स्थितियों और ऐसे बैंक कर्मचारी की स्थिति में क्या अंतर है? (१) एक मुसलमान जो सरकारी बैंक में अपना रुपया अमानतन (जमा के रूप में) जमा करता है और उसी अमानत पर ब्याज के नाम से मुनाफा प्राप्त करता है। (२) एक मुसलमान जो केवल मुशरिकों (बहुदेववादियों) से ब्याज लिया करता है। (३) एक मुसलमान जो ब्याज दिया करता है। (४) एक मुसलमान जो सरकार के राजस्व विभाग (माल विभाग) में कार्यरत है और जिसे वेतन उस मालगुज़ारी (राजस्व) की आय से मिलता है जिसमें ज़मींदारी नियमों के अनुसार किसानों से लगान के बकाया पर सामान्यतः लिया गया ब्याज और गैर-मुस्लिम मालगुज़ार के जायज़ व नाजायज़ तरीके से पैदा किया गया रुपया शामिल होता है, क्योंकि यह सब मिश्रित आय सरकारी राजस्व में दाखिल होती है। (५) एक मुसलमान जो सरकार के दीवानी विभाग (सिविल विभाग) में कार्यरत है और जिसे वेतन कोर्ट फीस आदि की आय से मिलता है, जिसका अधिकांश हिस्सा उस रकम का होता है जिसे महाजन ब्याज के माध्यम से प्राप्त करते हैं। (६) एक मुसलमान चुंगी का कर्मचारी जिसका वेतन चुंगी की आय से मिलता है, जो टैक्स आदि के लिहाज़ से आमतौर पर सूदखोर (ब्याजखोर) कौमों की कमाई से जमा की जाती है।

ج۔ اسی طرح کاروباری مثلاً ایک نجار نے دس روپے قرض لے کر اوزار خریدے اور سال بھر میں دو سو روپیہ پیدا کئے، اسی آمدنی سے ادائے قرض میں بجائے دس روپے کے بارہ روپے بینک میں داخل ہوتے ہیں۔ ملازمان بینک کے کارہائے متعلقہ یعنی فرائض حسب ذیل ہوتے ہیں: اولاً: دفتر میں متعلقہ حساب وکتاب درست کرنا۔ ثانیاً: اس بات کی سخت نگرانی کرنا کہ ممبران بینک کسی غیر ضروری کام کے لئے قرض نہ لیں اور فضول کام میں روپیہ خرچ نہ کریں۔ ثالثاً: ماتحتوں کے کام کی نگرانی رکھنا، جانچ کرنا، سودی قرض وصول کرنا، تنخواہ جو ان ملازموں کو ملتی ہے وہ بینک سے منافع سے ملا کرتی ہے جس میں مذکورہ بالا سود کا روپیہ بھی شامل ہے، نظر برآں ان بینکوں میں ملازمت کرنا جائز ہے یا ناجائز، اور ایک ضرورت مند مسلمان ملازمت پیشہ جو اس بینک میں ملازم ہے اور اپنی محنت کے عوض مقرر تنخواہ پاتا ہے اس کے لئے کیا حکم ہے، اگر اس کی ایسی ملازمت ناجائز ہے تو کس حد تک، اور حسب ذیل اشخاص کی حیثیتوں اور ایسے ملازم بینک کی حیثیت میں کیا فرق ہے، (۱) ایک مسلمان جو سرکاری بینک میں اپنا روپیہ امانتاً جمع کراتا ہے اور اسی امانت پر سود کے نام سے منافع حاصل کرتا ہے۔ (۲) ایک مسلمان جو محض مشرکین سے سود لیا کرتا ہے۔ (۳) ایک مسلمان جو سود دیا کرتا ہے۔ (۴) ایک مسلمان جو گورنمنٹ کے صیغہ مال میں ملازم ہے اور جس کو تنخواہ اس مالگزاری کی آمدنی سے ملتی ہے جس میں بقاعدہ زمینداری بقایا لگان پر کاشتکاروں سے بالعموم سود لیا ہوا اور غیر مسلم مالگذار کا جائز و ناجائز طریقہ پر پیدا کیا ہوا روپیہ شامل ہوتا ہے کیونکہ یہ سب مخلوط آمدنی مالگزاری سرکاری میں داخل ہوا کرتی ہے۔ (۵) ایک مسلمان جو گورنمنٹ کے صیغہ دیوانی میں ملازم ہے اور جس کو تنخواہ کورٹ فیس وغیرہ کی آمدنی سے جس میں بیشتر حصہ اس رقم

کا ہوتا ہے جس کو مہاجن سود کے ذریعہ سے حاصل کرتے ہیں ملا کرتی ہے۔ (۶) ایک مسلمان چنگی کا ملازم جس کی تنخواہ چنگی کی آمدنی سے جو بلحاظ ٹیکس وغیرہ بالعموم سود خوار اقوام کی کمائی سے جمع کی جاتی ہے ملا کرتی ہے۔

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

(7) A Muslim who is employed by a non-cautious Muslim noble who has exempted his sources of income from general caution. (8) A teacher at an English-style school whose operation is based on donations, and the donors include interest-consuming nations; a Muslim teacher receiving salary from the income of such donations. (9) A merchant Muslim who habitually sells his goods to interest-consuming nations. (10) A farmer Muslim who has no qualms about selling his grain etc. to interest-consuming nations. It is also a matter of inquiry whether a property, such as an estate etc., acquired by a Deputy Collector, a Judge, a Munsif, or a lawyer from their professional income, can be considered lawful sustenance (akl-e-halal) or not? And can cautious people consider its income as permissible income or not? Only clarify and you shall be rewarded.

The Answer: The mentioned form of the bank is definitively prohibited (haram). And this benefit, that half or a quarter of interest will be taken from the Banya (moneylenders), might be a worldly benefit for the one giving interest, but there is no difference in the afterlife's harm and the prohibition for both the giver and the taker. Allah Almighty says: "O you who have believed, fear Allah and give up what remains [due to you] of interest" [1]. "And if you do not, then be informed of a war [against you] from Allah and His Messenger" [2].

It is stated in the Hadith of Sahih Muslim: "The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the consumer of interest, its payer, its scribe, and its two witnesses, and he said, 'They are all equal.'" [3].

---

1. Al-Quran Al-Kareem 2/278
2. Al-Quran Al-Kareem 2/279
3. Sahih Muslim, Kitab al-Buyu', Bab ar-Riba, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/72

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

(7) एक मुसलमान जो किसी ऐसे असावधान (गैर-मुहतात) मुसलमान रईस के पास मुलाज़िम है जिसने अपनी आमदनी के ज़राये (स्रोतों) को आम एहतियात (सावधानी) से मुस्तस्ना (छूट) कर रखा है। (8) किसी ऐसे अंग्रेज़ी मदरसे (स्कूल) का मुदर्रिस (शिक्षक) जिसका कारोबार चंदे पर आधारित है और चंदा देने वालों में सूदखोर (ब्याज लेने वाली) कौमें भी शामिल हैं, ऐसे चंदे की आमदनी से तनख्वाह पाने वाला मुसलमान मुदर्रिस। (9) एक मुसलमान व्यापार पेशा जो अपने माल को सूदखोर कौमों के हाथ फरोख्त (बेच) किया करता है। (10) एक मुसलमान ज़रायत (कृषि) पेशा जिसको अपना गल्ला (अनाज) वगैरह सूदखोर कौमों के हाथ फरोख्त करने से कोई आर (शर्म) नहीं है। और यह भी तहक़ीक़ तलब (जांच का विषय) है कि क्या ऐसी जायदाद यानी ज़मींदारी वगैरह जिसको किसी डिप्टी कलेक्टर या किसी जज या किसी मुंसिफ या किसी वकील मुख्तार ने अपने ऐसे पेशे की आमदنی سے پیدا کیا ہو, अक्कल-ए-हलाल (हलाल कमाई) समझी जा सकती है या नहीं? और क्या इसकी आमदनी मुहतात (सावधान) लोग जायज़ आमदनी समझ सकते हैं या नहीं? फ़क़त बय्यानू तूजरू (बस बयान करें, सवाब पाएं)।

अल-जवाब (उत्तर): बैंक की मज़कूरा (उल्लिखित) सूरत क़तई (निश्चित रूप से) हराम है। और यह फ़ायदा कि बनियों से आधा या चौथाई सूद लिया जाएगा, सूद देने वाले का एक दुनियावी फ़ायदा सही, मगर देने वाले और लेने वाले के अख़रवी (परलोक के) नुक़सान और हुरमत (निषेध) में कोई फ़र्क़ नहीं। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है: "ऐ ईमान वालों! अल्लाह से डरो और जो सूद बाक़ी रह गया छोड़ दो" [1]। "फिर अगर न मानो तो अल्लाह और उसके रसूल से लड़ाई के लिए तैयार हो जाओ" [2]।

सहीह मुस्लिम शरीफ़ की हदीस में है: "रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लानत फ़रमाई सूद लेने वाले पर, देने वाले पर, उसका काग़ज़ (दस्तावेज़) लिखने वाले पर और उस पर गवाही देने वालों पर, और फ़रमाया कि वह सब (गुनाह में) बराबर हैं।" [3]।

---

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 2/278
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 2/279
3. सहीह मुस्लिम, किताब अल-बुयू, बाब अर-रिबा, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/72

(۷) ایک مسلمان جو کسی ایسے غیر محتاط مسلمان رئیس کے پاس ملازم ہے جس نے اپنی آمدنی کے ذرائع کو عام احتیاط سے مستثنیٰ کر رکھا ہے۔ (۸) کسی ایسے انگریزی مدرسہ کا مدرس جس کا کاروبار چندہ پر مبنی ہے اور چندہ دہندگان میں سود خوار اقوام بھی شامل ہیں، ایسے چندہ کی آمدنی سے تنخواہ پانے والا مسلمان مدرس۔ (۹) ایک مسلمان تجارت پیشہ جو اپنے مال کو سود خوار اقوام کے ہاتھ فروخت کیا کرتا ہے۔ (۱۰) ایک مسلمان زراعت پیشہ جس کو اپنا غلہ وغیرہ سود خوار اقوام کے ہاتھ فروخت کرنے سے کوئی عار نہیں ہے اور یہ بھی تحقیق طلب ہے کہ آیا ایسی جائداد یعنی زمینداری وغیرہ جس کو کسی ڈپٹی کلکٹر یا کسی جج یا کسی منصف یا کسی وکیل مختار نے اپنے ایسے پیشہ کی آمدنی سے پیدا کیا ہو اکلِ حلال سمجھی جاسکتی ہے یا نہیں؟ اور اس کی آمدنی محتاط لوگ جائز آمدنی سمجھ سکتے ہیں یا نہیں؟ فقط بینوا توجروا

الجواب: بنک کی صورت مذکورہ حرام قطعی ہے، اور یہ فائدہ کہ بنویوں سے آدھا یا چہارم سود لیا جائے گا سود دینے والے کا ایک دنیوی فائدہ سہی مگر دینے والے اور لینے والے کے اخروی مضرت اور حرمت میں کوئی فرق نہیں، اللہ عزوجل فرماتا ہے: "یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَ ذَرُوْا مَا بَقِیَ مِنَ الرِّبٰوۤا" [1] اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور جو سود باقی رہ گیا چھوڑدو، پھر اگر نہ مانو تو اللہ ورسول سے لڑائی کے لئے تیار ہو جاؤ۔ "فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ مِّنَ اللّٰهِ وَ رَسُوْلِهٖ" [2]۔

صحیح مسلم شریف کی حدیث میں ہے: لعن رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اٰکل الربوا و مؤکلہ و کاتبہ و شاہدیہ و قال ھم سواء [3] رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے لعنت فرمائی سود لینے والے اور دینے والے اور اس کا کاغذ لکھنے والے اور اس پر گواہی کرنیوالوں پر، اور فرمایا وہ سب برابر ہیں۔

۱ القرآن الکریم ۲/۲۷۸ ۲ القرآن الکریم ۲/۲۷۹ ۳ صحیح مسلم کتاب البیوع باب الربوا قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/۷۲

Fatawa Razawiyya, Volume 19

It is in authentic Hadiths, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

| Arabic: 1- الرباء ثلثہ وسبعون حوباً ایسرھا ان ینکح الرجل علی امہ | English Translation: Usury (Riba) consists of seventy-three sins, the lightest of which is like a man committing incest with his mother. |

In another Hadith:

| Arabic: 2- من اکل درھماً من الرباء وھو یعلم انہ ربا فکانما زنی بامہ ستاً وثلاثین مرۃً | English Translation: Whoever intentionally consumes one Dirham of usury (which is equivalent to approximately four and a half annas here), it is as if he committed incest with his mother thirty-six times. |

According to this calculation, for every small bit of usury, one would be committing incest with one's mother. So, however much profit is to be given to the moneylender, they will take half of this. The result of this is: don't go to the moneylender, for there you would have to commit incest with your mother a thousand times, for instance. Come here, we will only do it five hundred times. What kind of benefit is this? Or, to put it even more bluntly, think like this: if I don't go to the moneylender here, I'll get eighty thousand lashings there; we will let you off with forty thousand. There is no well-being for their heads even in forty thousand. These are all satanic deceptions and nonsensical arguments. Follow the Sharia method so that you yourself avoid these great calamities, and the borrower as well, and the bank gets its desired profit, and the borrower is saved from the misery of moneylenders. Several methods for this are mentioned in our treatise 'Kifl al-Faqih al-Fahim'. Among them, the easiest is, for example, if someone wants to borrow a hundred rupees for a period of one year, and the bank wants him to get the money and for me to get a profit, then don't give him the money as a loan, but rather sell a hundred-rupee note to him on a one-year promise for, say, a hundred and ten or a hundred and twelve rupees. This is a sale (Bay'), not usury (Riba).

| Arabic: 3- "قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا" قال اللہ تعالی | English Translation: Allah Almighty said, the disbelievers said, 'Trade is [just] like usury.' (The answer to this is that) Allah has permitted trade and has forbidden usury. |

1 Al-Musannaf of Abd al-Razzaq, Book of Usury, Hadith 15344 and 15345, Al-Maktab al-Islami Beirut 8/312 and Shu'ab al-Iman Hadith 5519 Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut 4/394. 2 At-Targhib wat-Tarhib, warning against usury, Mustafa al-Babi Egypt 3/87. 3 The Holy Quran 2/275.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

सही हदीसों में है, नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

| अरबी: 1- الرباء ثلثہ وسبعون حوباً ایسرھا ان ینکح الرجل علی امہ | हिंदी अनुवाद: सूद (ब्याज) तिहत्तर गुनाहों का मजमुआ है, उनमें सबसे हल्का यह है कि आदमी अपनी माँ से ज़िना करे। |

एक हदीस में है:

| अरबी: 2- من اکل درھماً من الرباء وھو یعلم انہ ربا فکانما زنی بامہ ستاً وثلاثین مرۃً | हिंदी अनुवाद: जिसने दीदा-दानिस्ता (जानबूझकर) सूद का एक दिरहम खाया (जो यहाँ के लगभग साढ़े चार आने के बराबर होता है), उसने गोया छतीस बार अपनी माँ से ज़िना किया। |

इस हिसाब से सूद के हर धेले पर अपनी माँ से ज़िना करना होता है। तो यह मनफ़अत (लाभ) जितना कि बनिए को देना होगा, यह आधा लेंगे। इसका हासिल यह है कि बनिए के यहाँ न जाओ, वहाँ हज़ार बार मानों माँ से ज़िना करना होगा। यहाँ आओ कि हम तो पाँच सौ बारी करेंगे, यह क्या खाक फ़ायदा हुआ। या इससे गुज़र कर यूँ समझिये कि बनिए को यहाँ न जाऊँ वहाँ अस्सी हज़ार जूते पड़ेंगे, हम चालीस हज़ार मार कर छोड़ देंगे, उनके सर की खैर तो चालीस हज़ार में भी नहीं। ये सब शैतानी धोखे और मोहमल (निरर्थक) दलीलें हैं। शरई तरीक़ा बरतें कि खुद भी इन अज़ीम आफ़तों से बचें, और कर्ज़ लेने वाले भी, और बैंक को भी दिलख्वाह नफ़ा हो जाए और लेने वाले भी बनियों की मुसीबत से बचें। इसके मुतअद्दिद तरीक़े हमारे रिसाला 'कफ़लुल फ़क़ीह अल-फ़ाहिम' में मज़कूर हैं। अज़ान जुमला (उनमें से) आसान तरीन यह कि मसलन कोई शख्स सौ रुपया साल भर के वादे पर कर्ज़ लेना चाहता है और बैंक यह चाहे कि उसे रुपया मिल जाए और मुझे नफ़ा हाथ आए, तो उसे रुपया कर्ज़ न दे बल्कि सौ रुपये का नोट उसके हाथ एक साल के वादे पर मसलन एक सौ दस या एक सौ बारह को बेच करे, यह बैअ (बिक्री) है रिबा (सूद) नहीं।

| अरबी: 3- "قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا" قال اللہ تعالی | हिंदी अनुवाद: अल्लाह तआला ने फ़रमाया, काफ़िर बोले बैअ (व्यापार) भी तो ऐसी ही है जैसे सूद, (इसका जवाब कि) अल्लाह ने हलाल की बैअ और हराम किया सूद। |

1 अल-मुसन्निफ़ अब्दुर्रज़्ज़ाक़, सूद के बयान में हदीस 15344 और 15345, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरुत 8/312 और शेअबुल ईमान हदीस 5519 दारुल कुतुबुल इल्मिया बेरुत 4/394। 2 अत-तरग़ीब वत-तरहीब, सूद से डराना, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 3/87। 3 क़ुरआन करीम 2/275।

صحیح حدیثوں میں ہے، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

| الرباء ثلثہ وسبعون حوباً ایسرھا ان ینکح الرجل علی امہ -1 | سود تہتر گناہوں کا مجموعہ ہے، ان میں سب سے ہلکا یہ ہے کہ آدمی اپنی ماں سے زنا کرے۔ |

ایک حدیث میں ہیں:

| من اکل درھماً من الرباء وھو یعلم انہ ربا فکانما زنی بامہ ستاً وثلاثین مرۃً -2 | جس نے دیدہ دانستہ سود کا ایک درہم کھایا (جو یہاں کے تقریباً ساڑھے چار آنے کے برابر ہوتا ہے) اس نے گویا چھتیس بار اپنی ماں سے زنا کیا۔ |

اس حساب سے سود کے ہر دھیلے پر اپنی ماں سے زنا کرنا ہوتا ہے۔ تو یہ منفعت جتنا کہ بنئے کو دینا دینا ہوگا۔ یہ آدھا لیں گے، اس کا حاصل یہ ہے کہ بنئے کے یہاں نہ جاؤ، وہاں ہزار بار مثلاً ماں سے زنا کرنا ہوگا۔ یہاں آؤ کہ ہم تو پانسو باری کریں، یہ کیا خاک فائدہ ہوا۔ یا اس سے گزر کر یوں سمجھئے کہ بنئے کو یہاں نہ جاؤں وہاں اسی ہزار جوتے پڑینگے، ہم چالیس ہزار مار کر چھوڑ دینگے ان کے سر کی خیر تو چالیس ہزار میں بھی نہیں، یہ سب شیطانی دھوکے اور مہمل ہو سکتے ہیں، شرعی طریقہ برتیں کہ خود بھی ان عظیم آفتوں سے بچیں، اور قرض لینے والے بھی اور بنک کو دل خواہ نفع بھی ہو جائے اور لینے والے بھی بنیوں کی مصیبت سے بچیں، اس کے متعدد طریقے ہمارے رسالہ کفل الفقیہ الفاھم میں مذکور ہیں ازاں جملہ آسان تر یہ کہ مثلاً کوئی شخص سو روپیہ سال بھر کے وعدہ پر قرض لینا چاہتا ہے اور بنک یہ چاہے کہ اسے روپیہ مل

جائے اور مجھے نفع ہاتھ آئے تو اسے روپیہ قرض نہ دے بلکہ سو روپے کا نوٹ اس کے ہاتھ ایک سال کے وعدہ پر مثلاً ایک سو دس یا ایک سو بارہ کو بیچ کرے، یہ بیع ہے ربا نہیں،

| قال اللہ تعالی "قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا" -3 | (اللہ تعالیٰ نے فرمایا) کافر بولے بیع بھی تو ایسی ہی ہے جیسے سود، (اس کا جواب کہ) اللہ نے حلال کی بیع اور حرام کیا سود۔ |

---

1 المصنف لعبدالرزاق ماجاء في الرباء حدیث ۱۵۳۴۴ و ۱۵۳۴۵ المکتب الاسلامی بیروت ۸ / ۳۱۲ وشعب الایمان حدیث ۵۵۱۹ دار الکتب العلمیہ بیروت ۴ / ۳۹۴ 2 الترغیب والترہیب الترہیب من الرباء مصطفی البابی مصر ۳ / ۸۷ 3 القرآن الکریم ۲ / ۲۷۵

Fatawa Razawiyya Volume 19

The comprehensive answer to the forms of employment mentioned by the questioner, which applies to them and ten thousand others like them, is that employment is of two types:

One is that in which one has to perform an unlawful (najayiz) act oneself, such as this employment where dealing in interest (usury), its recording, reading, or demanding it is one's responsibility. Such employment is inherently haram (forbidden), even if its salary is paid from purely halal (lawful) wealth. That halal wealth also becomes haram for him, and if the wealth is haram, then it is haram upon haram.

Second is that where the employment in itself is for a permissible (jaiz) matter, but the one giving the salary is someone to whom haram wealth comes. The ruling for this situation is that if it is known that what is being given in salary is specifically the same haram wealth—it has not changed, been mixed, or been consumed—then taking it is haram; otherwise, it is permissible.

Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) said, "We adopt this as long as we do not know of a specific haram thing." Narrated from Zahiriyyah in Hindiyyah. (T)

قال محمد به ناخذ مالم نعرف شيئاً حراماً بعينه - هندية عن الظهيرية.

This ruling is for employments; selling a farmer's or trader's grain and goods to someone falls under the ruling of this latter type. Taking interest, whether from the government or polytheists, is itself an unlawful act and falls under the ruling of the first type. Giving interest is allowed only if it is out of absolute Sharia-defined necessity, the details of which are in our fatwas.

It is permissible for the needy to take a loan with interest. (T)

يجوز للمحتاج الاستقراض بالربا 2

Otherwise, it is haram, and giving and taking are equal. And Allah knows best.

Issue 198: Mawlawi Hashmat Ali Sahib, Garhiyan Neighborhood, Bareilly. What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid is employed at a place for teaching. On Thursday morning, Zaid was feeling a bit unwell, but so as not to hinder the studies, he went to teach. He taught until nine-thirty, after which his health deteriorated further and he could teach no more. So Zaid said to the person for whom he taught, "I am no longer able to work for the remaining time, please give

me leave." Then that person replied to Zaid, "Complete your time until eleven o'clock, otherwise the day's salary will be deducted." Zaid said in response...

---

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342.
2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, al-Fann al-Awwal, al-Qa'ida al-Khamisa, Idara al-Quran Karachi, 1/126.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

प्रश्नकर्ता ने रोजगार के जो रूप लिखे हैं, उसका व्यापक उत्तर, जो उन पर और उनके जैसे दस हज़ार पर लागू होता है, यह है कि रोजगार दो प्रकार के होते हैं:

पहला वह जिसमें स्वयं कोई अवैध (नाजायज़) कार्य करना पड़े, जैसे यह रोजगार जिसमें ब्याज (सूद) का लेनदेन, उसका लेखा-जोखा रखना, उसे पढ़ना, या उसकी मांग करना व्यक्ति के ज़िम्मे हो। ऐसा रोजगार स्वयं हराम (वर्जित) है, भले ही उसका वेतन विशुद्ध हलाल (वैध) धन से दिया जाए। वह हलाल धन भी उसके लिए हराम है, और यदि वह धन हराम है, तो वह 'हराम पर हराम' है।

दूसरा यह कि रोजगार स्वयं तो किसी जायज़ कार्य के लिए हो, लेकिन वेतन देने वाले के पास हराम धन आता हो। इस स्थिति का नियम यह है कि यदि यह ज्ञात हो कि वेतन के रूप में जो दिया जा रहा है, वह स्पष्ट रूप से वही हराम धन है—वह न बदला गया है, न मिलाया गया है और न ही खर्च हुआ है—तो उसे लेना हराम है, अन्यथा जायज़ है।

इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फ़रमाया: 'हम इसे तब तक अपनाते हैं जब तक कि हमें किसी स्पष्ट हराम चीज़ का ज्ञान न हो।' यह 'हिंदिया' में 'ज़हीरिया' से उद्धृत है। (त)

قال محمد به ناخذ مالم نعرف شيئاً حراماً بعينه - هندية عن الظهيرية.

यह नियम नौकरियों के लिए है। किसी किसान या व्यापारी का अनाज और माल बेचना इसी अंतिम श्रेणी के नियम के अंतर्गत आता है। ब्याज लेना, चाहे वह सरकार से हो या बहुदेववादियों (मुशरिकों) से, स्वयं एक अवैध कृत्य है और पहली श्रेणी के नियम में आता है। ब्याज देना केवल तभी अनुमत है जब वह विशुद्ध शरई मजबूरी के कारण हो, जिसका विवरण हमारे फ़तवों में है।

ज़रूरतमंद के लिए ब्याज पर ऋण लेना जायज़ है। (त)

يجوز للمحتاج الاستقراض بالربا 2

अन्यथा हराम है, और ब्याज लेना-देना दोनों समान रूप से वर्जित हैं। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

मसला १९८: मौलवी हशमत अली साहब, मोहल्ला गढ़ियां, बरेली। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद एक स्थान पर पढ़ाने के लिए नियुक्त है। गुरुवार की सुबह ज़ैद की तबियत कुछ खराब

थी, लेकिन पढ़ाई में बाधा न आए इसलिए वह पढ़ाने चला गया। साढ़े नौ बजे तक पढ़ाया, उसके बाद तबियत अधिक खराब हो गई और पढ़ाया नहीं जा सका। तो ज़ैद ने उस व्यक्ति से कहा जिसके यहाँ वह पढ़ाता था कि 'मुझसे अब शेष समय काम नहीं हो सकता, मुझे छुट्टी दे दीजिये।' तब उस व्यक्ति ने ज़ैद को जवाब दिया कि 'अपना समय ग्यारह बजे तक पूरा कीजिये अन्यथा दिन का वेतन काट लिया जाएगा।' ज़ैद ने जवाब में कहा...

---

1. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-कराहिया, अध्याय १२, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/३४२।
2. अल-अश्बाह व अल-नज़ायर, अल-फ़न अल-अव्वल, अल-क़ाएदा अल-ख़ामिसा, इदारा अल-क़ुरान कराची, १/१२६।

ملازمت کی صورتیں جو سائل نے لکھیں اس کا جواب کلی کہ انھیں اور ان جیسے دس ہزار کو شامل ہو، یہ ہے کہ ملازمت دو قسم ہے:

ایک وہ جس میں خود ناجائز کام کرنا پڑے، جیسے یہ ملازمت جس میں سود کا لین دین، اس کا لکھنا پڑھنا، تقاضا کرنا اس کے ذمہ ہو، ایسی ملازمت خود حرام ہے، اگرچہ اس کی تنخواہ خالص مال حلال سے دی جائے، وہ مال حلال بھی اس کے لئے حرام ہے، اور مال حرام ہے، تو حرام در حرام۔

دوسرے یہ کہ وہ ملازمت فی نفسہ امر جائز کی ہو مگر تنخواہ دینے والا وہ جس کے پاس مال حرام آتا ہے، اس صورت کا حکم یہ ہے کہ اگر معلوم ہو کہ جو کچھ اسے تنخواہ میں دیا جا رہا ہے، بعینہ مال حرام ہے۔ نہ بدلا نہ مخلوط ہوا نہ مستہلک ہوا تو اس کا لینا حرام ورنہ جائز۔

امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا، ہم اسی کو اختیار کریں گے جب تک عین حرام چیز کا علم نہ ہو، ہندیہ میں ظہیر یہ سے منقول ہے۔ (ت)

قال محمد بہ ناخذ مالم نعرف شیئاً حراماً بعینہ - ھندیۃ عن الظھیریۃ.

یہ حکم ملازمتوں کا ہے، مزارع یا تاجر کا غلہ و مال کسی کے ہاتھ بیچنا اسی قسم اخیر کے حکم میں ہے اور سود لینا خواہ گورنمنٹ سے ہو یا مشرکین سے خود فعل ناجائز ہے، یہ قسم اول کے حکم میں داخل ہے، اور سود دینا اگر محض مجبوری شرعی سے ہو جس کی تفصیل ہمارے فتاوٰی میں ہے، تو اجازت ہے۔

محتاج کو سود پر قرض لینا جائز ہے۔ (ت) یجوز للمحتاج الاستقراض بالربا 2

ورنہ حرام، اور دینا لینا یکساں ،واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۹۸: مولوی حشمت علی صاحب محلہ گڑھیاں بریلی کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید ایک جگہ پڑھانے پر نوکر ہے، جمعرات کو صبح کے وقت زید کی کچھ طبیعت علیل تھی مگر اس وجہ سے کہ پڑھائی میں حرج نہ ہو پڑھانے چلا گیا، ساڑھے نو بجے تک پڑھایا، بعد ازاں زیادہ طبیعت خراب ہوئی اور پڑھایا نہ گیا تو زید نے اس سے جس کے یہاں پڑھاتا تھا کہا کہ مجھ سے اب باقی وقت کام نہیں ہوتا ہے مجھے چھٹی دے دیجئے ، تب اس شخص نے زید کو جواب دیا کہ اپنا وقت گیارہ بجے تک پورا کر دیجئے ورنہ رخصت یوم کی تنخواہ وضع ہو گی، زید نے اس کے جواب میں کہا

1۔ فتاوی ہندیہ کتاب الکراھیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲ 2۔ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ الخامسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۲۶

That I want a quarter-day leave. If you don't approve, then only deduct the salary for a quarter-day. There is no rule for deducting half a day's salary because I worked for a quarter-day and a quarter-day remains. The question is, when Zaid worked for a quarter-day and didn't work for another quarter-day and sought leave, then according to Sharia, should a quarter-day's salary be deducted from Zaid or half a day's? Clarify and be rewarded.

Answer: On that day, for as many hours as the work duration was and however much it was reduced, only that much salary will be deducted. If it's a quarter, then a quarter, or more or less, however much the reduction was, only that much salary will be deducted. For example, if he had to work for six hours and didn't work for one hour, then one-sixth of that day's salary will be deducted. Deducting more is oppression.

Problem 199: From Badaun, Maulvi Mohalla, sent by Shah Haji Ijaz Hussain Sahib, 7th Rabi' al-Awwal 1337 AH.

What do the scholars of religion say: a person left behind three daughters and two sons upon his death, and left an estate. The eldest son continued managing the business of this estate, and with the consent of other siblings, he used its income for his own expenses. Now he has passed away. From that estate, he had kept one field under his own cultivation. Now the son of the deceased has become the heir. But that field, whose rent is recorded in the revenue records (jamabandi) as (say A) or something, has now been given to another tenant, and instead of (A) it's given for (B). Now, is the owner of this ancestral field's rent, whatever it has become in excess of (A), only the son of the deceased, or should that increase in rent also be distributed among all according to Sharia? It is reiterated that the field which is also legally ancestral, upon being separated, in any case, besides the rent mentioned in the revenue records, goes to the heir of the deceased.

Answer: As long as that property is undivided, every part of it, including this specific condition, is common among all heirs. Neither was the deceased's son its sole owner, nor is the son its owner now. By the consent of other heirs, its income going to only one person's use is not a gift (Hiba) of the property to him. Even if we assume it were so, gifting property to a partner without dividing the shares is void and incomplete. Now that the recipient (Mowhoob Lahu) has died, the gift has become purely void,

and the property remains common among all remaining heirs and the heirs of the deceased's son. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"La tatimmu bil-qabd fima yuqsamu walau bihi lisharikihi"[1] (Gifting of divisible property is not complete even if it's gifted to a partner). (T)

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/159

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

कि मैं चौथाई दिन की छुट्टी चाहता हूँ। अगर आप मंजूर न करें तो सिर्फ चौथाई दिन की तनख्वाह काट लें, आधे दिन की तनख्वाह काटने का कोई नियम नहीं है क्योंकि मैंने चौथाई दिन काम किया है और चौथाई दिन बाकी है। सवाल यह है कि जब ज़ैद ने चौथाई दिन काम किया और चौथाई दिन नहीं किया और छुट्टी चाही, तो शरीयत के अनुसार ज़ैद की चौथाई दिन की तनख्वाह काटी जानी चाहिए या आधे दिन की? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: उस दिन जितने घंटों के काम की अवधि थी और उसमें जितनी कमी हुई, सिर्फ उतनी ही तनख्वाह काटी जाएगी। चौथाई हो तो चौथाई या कम-ज़्यादा जितनी भी कमी हुई, सिर्फ उतनी तनख्वाह काटी जाएगी। उदाहरण के लिए, अगर छह घंटे काम करना था और एक घंटा नहीं किया, तो उस दिन की तनख्वाह का छठा हिस्सा काटा जाएगा। ज्यादा काटना ज़ुल्म (अत्याचार) है।

मसला 199: बदायूँ, मौलवी मोहल्ला से, प्रेषक शाह हाजी एजाज़ हुसैन साहब, 7 रबी-उल-अव्वल 1337 हिजरी।

धर्म के विद्वान क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति ने अपनी मृत्यु पर तीन बेटियाँ और दो बेटे छोड़े, और एक जायदाद छोड़ी। बड़ा बेटा उस जायदाद का कारोबार करता रहा और अन्य भाई-बहनों की सहमति से उसकी आय अपने खर्च में लाता रहा। अब उसकी मृत्यु हो गई है। उस जायदाद में से एक खेत उसने अपनी खेती में रखा था, अब उस मृतक का बेटा उत्तराधिकारी हुआ। लेकिन वह खेत, जिसका लगान राजस्व रिकॉर्ड (जमाबंदी) में कुछ दर्ज है, अब दूसरे काश्तकार (किसान) को दिया गया तो पहले से अधिक लगान पर उठा। अब इस पैतृक खेत का लगान जो पहले से अधिक हुआ है, उसका मालिक सिर्फ मृतक का बेटा है, या वह बढ़ा हुआ लगान भी शरीयत के अनुसार सब में विभाजित किया जाना चाहिए? पुनः यह है कि वह खेत जो कानूनी रूप से पैतृक भी है, अलग करने पर राजस्व रिकॉर्ड में दर्ज लगान के अलावा हर स्थिति में मृतक के वारिस को पहुँचता है।

उत्तर: चूंकि वह संपत्ति अविभाजित है, उसका हर हिस्सा जिसमें यह स्थिति भी शामिल है, सभी वारिसों में साझा है। न तो मृतक का बेटा अकेला उसका मालिक था, न ही अब बेटा उसका मालिक है। अन्य वारिसों की सहमति से उसकी आय का केवल एक के उपयोग में आना, संपत्ति का उसे हिबा (दान) करना नहीं है। और यदि मान भी लिया जाए, तो हिस्से का विभाजन किए बिना अपने साथी को संपत्ति हिबा करना शून्य और अपूर्ण है। अब चूंकि जिसे हिबा किया गया था (मवहूब लहु)

उसकी मृत्यु हो गई है, हिबा पूरी तरह शून्य हो गया है, और संपत्ति शेष सभी वारिसों और मृतक बेटे के वारिसों के बीच साझा रही। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

"ला ततिम्मु बिल-क़ब्ज़ फ़ीमा युक़्समु वलौ बिही लिशरीकिहि"[1] (विभाज्य वस्तु में हिबा पूर्ण नहीं होता चाहे वह साथी को ही हिबा किया गया हो)। (त)

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/ 159

کہ میں ربع یوم کی چھٹی چاہتا ہوں اگر آپ منظور نہ کریں تو صرف ربع یوم کی تنخواہ وضع کرلیں، نصف یوم کی تنخواہ وضع کرنے کا کوئی قاعدہ نہیں ہے کہ میں نے ربع یوم کام کیا اور ربع یوم باقی ہے۔ دریافت طلب یہ ہے کہ جب زید نے ربع یوم کام کیا اور ربع یوم نہیں کیا اور رخصت چاہی، تو شرعاً زید کی ربع یوم کی تنخواہ وضع ہونی چاہئے یا نصف یوم کی؟ بینوا توجروا

الجواب: اس روز جتنے گھنٹے کام میں تھان میں جس قدر کی کمی ہوئی صرف اتنی ہی تنخواہ وضع ہوگی، ربع ہو تو ربع یا کم زیادہ جس قدر کی کمی ہوئی صرف اتنی تنخواہ وضع ہوگی، مثلاً چھ گھنٹے کام کرنا تھا اور ایک گھنٹہ نہ کیا تو اس دن کی تنخواہ کا چھٹا حصہ وضع ہوگا۔ زیادہ وضع کرنا ظلم ہے۔

مسئلہ ۱۹۹: از بدایوں مولوی محلہ مرسلہ شاہ حاجی اعجاز حسین صاحب ۷ ربیع الاول ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ ایک شخص نے تین لڑکیاں اور دو لڑکے اپنی وفات پر چھوڑے، اور ایک حقیقت چھوڑی، بڑا لڑکا اس حقیقت کا کاروبار کرتا رہا، اور بخوشی دیگر بھائی بہن کے اس کی آمدنی کو اپنے صرف میں لاتا رہا، اب اس کا انتقال ہوا، اس حقیقت میں سے ایک کھیت برابر اپنی کاشت میں رکھا تھا، اب اس متوفی کا لڑکا وارث ہوا، لیکن وہ کھیت جس کا لگان جمع بندی میں (للعہ عہ) یا کچھ درج ہے اب دوسرے کاشتکار کو اٹھایا گیا تو بجائے (للعہ عہ) کے (عہ) میں اٹھا، اب اس موروثی کھیت کا لگان جو اور جس قدر (للعہ عہ) سے زیادہ ہوا، اس کا مالک متوفی کا صرف لڑکا ہوا، یا وہ زیادتی لگان بھی شرعاً سب میں تقسیم کرنا چاہئے، مکرر یہ

ہے کہ وہ کھیت جو قانوناً موروثی بھی ہے وہ علیحدہ کرنے پر لگان مندرجہ جمع بندی کے علاوہ ہر حال میں متوفی کے وارث کو پہنچتا ہے۔

الجواب: جبکہ وہ جائداد غیر منقسم ہے، اس کا ہر جز جس میں یہ کیفیت بھی ہے، جملہ ورثہ میں مشترک ہے نہ تنہا متوفی کا پسر اس کا مالک تھا، نہ اب پسر اس کا مالک ہو، برضائے دیگر ورثہ اس کی آمدنی صرف ایک کے صرف میں آنا، جائداد کا اس کو ہبہ نہیں، اور بالفرض ہو بھی تو جائداد قسمت بلا تقسیم اپنے شریک کو بھی ہبہ کرنا باطل و نام تمام ہے، اب کہ موہوب لہ مر گیا ہبہ باطل محض ہوگیا، اور جائداد جملہ ورثاء باقین و وارثان پسر متوفی میں مشترک رہی، در مختار میں ہے:

لا تتم بالقبض فیما یقسم ولو ببہ لشریکہ[1]۔ ہبہ تام نہیں ہوتا قابل تقسیم چیز میں اگرچہ شریک کو ہبہ کیا ہو۔ (ت)

[1]درمختار کتاب الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹

Fatawa Razawiyya Volume 19

Under the impediments to revocation (of a gift):

[Table] Arabic: Wal-meem maut ahad al-muta'aqidayn ba'd al-tasleem falu qablahu batala.[1] Urdu: 'M' (Meem) signifies the death of either of the contracting parties after the delivery of possession. If death occurs before possession is taken, then it (the gift) becomes void. (T)

This inheritance is not a Shar'i matter. Neither could the son of the deceased forcibly keep it in his cultivation, nor does his son have a right to such a claim. As for the rent of this field, the question is phrased in the passive voice, stating that it has now been given to another cultivator; it is not known who gave it. If all the heirs gave it, or one gave it with the permission of all, or one gave it and the rest validated it, then the rent belongs to all partners according to their respective shares, be it for a farthing or a paisa, or a thousand rupees. And if, for example, the son of the deceased gave it without the consent of the remaining heirs, and the others did not authorize it even after it was given, then the rent will belong to the one who gave it. However, while it is lawful (Tayyib) property regarding his own share, it is "filthy" (Khabith) property regarding the shares of others. It is obligatory upon him to give the other partners the value of their shares from it, and this is better and lawful for them. Otherwise, he must give it in charity to the poor; it is forbidden (Haraam) for him to use it for himself. It is stated in Fatawa Khayriyya:

[Table] Arabic: Al-manafi'u la tattaqawwamu illa bil-'aqd, wa huwa saadirun minhu bila wakalatin saabiqatin wa la ijaaratin laahiqatin famalakaha al-shareek al-'aaqid, lakinna milkahu fi ghayri milkihi milkun khabithun, fa yajibu 'alayhi al-tasadduqu bihi aw daf'uhu li shuraka'ihi khurujan min al-ithmi wal-thaani afdalu li khurujihi min al-khilafi aydan.[2] Wallahu Ta'ala A'lam. Urdu: Profits become valuable only through a contract. When this contract originates from a person who is an owner, without prior agency (wakalat) and without subsequent permission (ijazat), then the partner who made the contract becomes the owner. However, ownership in what belongs to another is "filthy" ownership. It is mandatory to give it in charity or give it to his partners to be free from sin. The second option (giving it to the partner) is better, so as to avoid disagreement. And Allah Almighty knows best. (T)

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161. 2. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijara, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/125.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

उसी के रुजू (वापसी) के रुकावटों में है:

[तालिका] अरबी: वल-मीम मौत अहद अल-मुता'अक़ीदैन बाद अत-तस्लीम फ़लौ क़बलाहू बतला।[1] उर्दू: 'मीम' से मुराद फ़रीक़ैन (दोनों पक्षों) में से किसी एक की मौत क़ब्ज़ा देने के बाद है। और अगर क़ब्ज़ा देने से पहले मौत वाक़े हो जाए तो बातिल (अमान्य) हो जाएगा। (त)

यह विरासत शरीयत के अनुसार कोई चीज़ नहीं है। न मृतक का पुत्र इसे ज़बरदस्ती अपनी खेती में रख सकता था और न ही उसके बेटे को यह दावा पहुँचता है। रही बात इस खेत के लगान की, तो सवाल मजहूल (अज्ञात कर्ता) अंदाज़ में है कि अब दूसरे काश्तकार को उठाया गया, मालूम नहीं कि किसने उठाया। अगर सब वारिसों ने उठाया, या सब की अनुमति से एक ने उठाया, या एक ने उठाया और बाक़ियों ने उसे जायज़ (स्वीकार) कर लिया, तो उसका लगान सभी भागीदारों (हिस्सेदारों) की मिल्कियत है उनके हिस्से के अनुसार, चाहे वह एक पैसा हो या हज़ार रुपये। और अगर मिसाल के तौर पर मृतक के बेटे ने बिना अन्य वारिसों की रज़ामंदी के उठाया, और बाक़ियों ने उठाने के बाद भी उसे लागू नहीं किया, तो उसका लगान उसी उठाने वाले की मिल्कियत होगा। लेकिन अपने हिस्से में मिल्कियत पाक (तय्यब) होगी और दूसरों के हिस्सों में मिल्कियत खबीस (अशुद्ध) होगी, क्योंकि उस पर फ़र्ज़ है कि बाक़ी भागीदारों को उनके हिस्सों की क़दर उसमें से दे दे, और यही अफ़ज़ल (बेहतर) है और उनके लिए पाक है। अन्यथा, उसे फ़क़ीरों पर सदक़ा करे, अपने उपयोग में लाना हराम है। फ़तावा खैरिया में है:

[तालिका] अरबी: अल-मनाफ़ि'उ ला तत्तक़व्वमु इल्ला बिल-'अक़द, व हुवा सादिरुन मिन्हु बिला वकालतिन साबिक़तिन व ला इजा़रतिन लाहिक़तिन फ़-मलकाहा अश-शरीक अल-'आक़िद, लाकिन्ना मिल्कहू फ़ी ग़ैरी मिल्किही मिल्कुन खबीस, फ़-यजीबू 'अलयहि अत-तसददुक़ु बिही औ दफ़'उहू लि-शुरका'इही खुरुजन मिन अल-इथ्मि वथ-थानी अफ़ज़लु लि-खुरुजिही मिन अल-खिलाफ़ अयज़न।[2] वल्लाहु तआला आलम। उर्दू: मुनाफ़ा (लाभ) केवल अनुबंध (अक़द) से ही क़ीमती बनता है। जबकि यह अनुबंध मालिक से बिना पिछली वकालत और बिना बाद की इजाज़त के जारी हो, तो अनुबंध करने वाला साझीदार मालिक होगा, लेकिन दूसरे के हिस्से में मिल्कियत खबीस होगी जिसका सदक़ा करना या अपने साझीदार को देना वाजिब है ताकि गुनाह से मुक्त हो जाए। दूसरी सूरत (साझीदार को देना) अफ़ज़ल है ताकि विवाद से बचा जा सके। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हिबा, बाब अर-रुजू फ़िल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/ १६१। 2. फ़तावा खैरिया, किताब अल-इजारा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/ १२५।

اسی کے موانع الرجوع میں ہے:

[جدول] عربی: والمیم موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل[1]- اردو: میم سے مراد فریقین میں سے کسی ایک کی موت قبضہ دینے کے بعد اور اگر قبضہ سے پہلے موت واقع ہو جائے تو باطل ہو جائے گا۔ (ت)

یہ موروثیت شرعاً کوئی چیز نہیں، نہ پسر متوفی اسے جبراً اپنی کاشت میں رکھ سکتا تھا نہ اس کے بیٹے کو یہ دعوٰی پہنچتا ہے، رہا اس کھیت کا لگان سوال بصیغہ مجہول ہے کہ اب دوسرے کاشتکار کو اٹھایا گیا، معلوم نہیں کہ کس نے اٹھایا، اگر سب ورثاء نے اٹھایا، یا سب کے اذن سے ایک نے اٹھایا، یا ایک نے اٹھایا اور باقیوں نے اسے جائز کیا، تو اس کا لگان حصہ رسد سب شرکاء کی ملک ہے، (للعہ عہ/) ہو یا (عہ/) یا ایک پیسہ۔ یا ہزار روپے، اور ایک مثلاً پسر متوفی نے بے رضائے باقی ورثہ اٹھایا، اور باقیوں نے اٹھانے کے بعد بھی اسے نافذ نہ کیا تو اس کا لگان اسی اٹھانے والے کی ملک ہوگا، مگر اپنے حصہ میں ملک طیب اور اوروں کے حصوں میں بھی ملک خبیث کہ اس پر فرض ہے کہ باقی شرکاء کو ان کے حصوں کی قدر اس میں سے دے، اور یہی افضل ہے اور ان کے لئے طیب ہے، ورنہ فقراء پر تصدق کرے، اپنے صرف میں لانا حرام ہے۔ فتاوٰی خیریہ میں ہے:

[جدول] عربی: المنافع لا تتقوم الا بالعقد، وھو صادر منہ بلا وکالۃ سابقہ ولا اجارۃ لاحقۃ فملکھا الشریك العاقد، لکن ملکہ في غیر ملکہ ملک خبیث، فیجب علیہ التصدق بہ اودفعہ لشرکائہ خروجاً من الاثم و الثانی افضل لخروجہ من الخلاف ایضا[2]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اردو: منافع صرف عقد سے قیمتی

بنتے ہیں جبکہ یہ عقد مالک سے صادر ہو بغیر سابق وکالت اور بغیر اجازت لاحق کے ہو، تو شریک عقد کرنے والا مالک ہوگا لیکن غیر کے حصہ میں ملک خبیث ہوگی جس کا صدقہ کرنا یا اپنے شریک کو دینا واجب ہے تاکہ گناہ سے فارغ ہوجائے، دوسری صورت (شریک کو دینا) افضل ہے، تاکہ اختلاف سے بچ جائے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

حواشی: 1 در مختار کتاب الہبۃ باب الرجوع فی الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱ 2 فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲۵

Fatawa Rizvia

Volume 19

Problem 200: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid says that what is the difference between an employee (Ajeer) and a servant (Mulazim)? For a servant, there isn't even a single hour in 24 hours that is free from service. His master has the authority to take work from his slave for as many days as he wants, give as many days off as he wants, or appoint him for a specific task, or various tasks according to his status. If a person is appointed for a specific task, his master also has the authority to stop that work he is appointed for and send him for another task if necessary. The servant has no opportunity to make any excuse. Nor is he entitled to compensation for that work. This is not the case with an employee (Ajeer); he is not bound. He will be entitled to wages for as long as he works. He will work for as long as he wants and will not work when he doesn't want to. Yes, if the master himself fixes compensation for another job after taking him off the first job, then he will be entitled to receive it. A servant is entitled to salary even if he does not work during scheduled holidays, while an employee cannot get wages for not working. Similarly, an employee will be entitled to wages for only as many hours as he works in the scheduled time. And if a servant leaves after working for one or two hours from the fixed duration without approval, then the master can deduct his entire day's salary. Is this statement of his correct or incorrect?

The Answer: All this is pure fancy, and his invention is baseless. In Sharia, both specific employee (Ajeer-e-Khaas) and common employee (Ajeer-e-Mushtarak) are general terms. A specific employee is called 'Mulazim' or 'Naukar' in Urdu. A common employee is a professional who works for everyone on wages and is not a servant to anyone specific, such as a mason, laborer, carpenter, tailor, etc. If the time for a servant is fixed, for example, from morning to evening, or until nine o'clock at night, or if it's a job in schools, for example from 6 o'clock to 12 o'clock and then from 2 o'clock to 5 o'clock, then he is an employee for only those many hours. Outside the fixed hours, he is independent because that much of his time is free. So Zaid's saying that not even one hour of a servant is free from service is not devoid of ignorance. Yes, one who is for a specific task like a teacher, only that specific work will be taken from him. If asked for another job, it is not mandatory for him to obey. However, a domestic helper will do every kind of service. Not being bound is only in the case of a common employee like a mason, carpenter, and their likes, whose work is sold, not their time. In this case, it is correct that they may work as long as they wish.

फ़तावा रज़विया

जिल्द १९

मसाला २००: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद कहता है कि अजीर (कर्मचारी) और मुलाज़िम (नौकर) में क्या अंतर है? एक नौकर के लिए २४ घंटे में एक घंटा भी ऐसा नहीं है जो सेवा से खाली हो। उसके मालिक को अधिकार है कि वह अपने गुलाम से जितने दिन चाहे काम ले, जितने दिन चाहे छुट्टी दे, या किसी विशेष काम पर नियुक्त करे, या उसकी पदवी के अनुसार विभिन्न काम ले। यदि कोई व्यक्ति किसी विशेष काम पर नियुक्त है, तो उसके मालिक को यह भी अधिकार है कि वह उसे उस काम से हटाकर जिस पर वह नियुक्त है, ज़रूरत पड़ने पर दूसरे काम पर भेज दे। नौकर के पास कोई बहाना बनाने का अवसर नहीं है। न ही वह उस काम के मुआवज़े का हक़दार है। अजीर के मामले में यह बात नहीं है, वह बंधा हुआ नहीं है। वह जितनी देर काम करेगा, उतनी ही देर की मज़दूरी का हक़दार होगा। वह जब तक चाहे काम करेगा, जब तक चाहेगा नहीं करेगा। हाँ, अगर मालिक खुद पहले काम से हटाकर दूसरे काम के बदले उसका मुआवज़ा तय कर दे, तो वह उसे पाने का हक़दार हो जाएगा। नौकर निर्धारित छुट्टियों में काम न करने की स्थिति में भी वेतन का हक़दार है, जबकि अजीर काम न करने की मज़दूरी नहीं पा सकता। इसी तरह, अजीर निर्धारित समय में जितने घंटे काम करेगा, उतने ही घंटों की मज़दूरी का हक़दार होगा। और अगर नौकर निर्धारित अवधि में से एक-दो घंटे काम करके बिना मंजूरी के छोड़ दे, तो मालिक उसके पूरे दिन का वेतन काट सकता है। क्या उसका यह कहना सही है या गलत?

उत्तर: यह सब कोरी कल्पना है और उसका यह आविष्कार निराधार है। शरीयत में 'अजीरे खास' (विशिष्ट कर्मचारी) और 'अजीरे मुश्तरक' (सामान्य कर्मचारी) दोनों शब्द प्रचलित हैं। उर्दू में अजीरे खास को मुलाज़िम और नौकर कहते हैं। अजीरे मुश्तरक पेशेवर लोग होते हैं, जो मज़दूरी पर हर किसी का काम करते हैं, किसी विशेष के नौकर नहीं होते, जैसे राजमिस्त्री, मज़दूर, बढ़ई, दर्जी आदि। यदि नौकर का समय निश्चित कर दिया जाए, उदाहरण के लिए सुबह से शाम तक, या रात नौ बजे तक, या स्कूलों की नौकरी है, उदाहरण के लिए ६ बजे से १२ बजे तक फिर २ बजे से ५ बजे तक, तो वह उतने ही घंटों का मुलाज़िम है। निर्धारित घंटों के अलावा वह स्वतंत्र है क्योंकि उसका उतना समय खाली है। अतः ज़ैद का यह कहना कि नौकर का एक घंटा भी सेवा से खाली नहीं है, अज्ञानता से भरा है। हाँ, जो किसी विशेष कार्य पर हो जैसे शिक्षक, उससे वही विशेष काम लिया जाएगा। यदि दूसरे काम के लिए कहा जाए, तो उसका मानना उस पर अनिवार्य नहीं है। हाँ, घरेलू

नौकर हर प्रकार की सेवा करेगा। बंधा हुआ न होना केवल अजीरे मुश्तरक जैसे राजमिस्त्री, बढ़ई और उनके जैसे लोगों के मामले में है, जिनका काम बिकता है, समय नहीं। इसमें यह बात सही है कि जब तक चाहे काम करें।

पृष्ठ ५१८/६९२

فتاویٰ رضویہ

جلد ۱۹

مسئلہ ۲۰۰: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کہتا ہے کہ اجیر اور ملازم میں کیا فرق ہے، ملازم کا ۲۴ گھنٹہ میں ایک گھنٹہ بھی ایسا نہیں جو ملازمت سے خالی ہو، اس کے آقا کو اختیار ہے کہ وہ اپنے غلام سے جتنے دن چاہے کام لے، جتنے دن چاہے چھٹی دے، یا کسی خاص کام پر مقرر کرے، یا مختلف کام اس کے منصب کے موافق لے، اگر کوئی شخص کسی خاص کام پر مقرر ہو تو اس کے آقا کو یہ بھی اختیار ہے کہ وہ کام جس پر مقرر ہے چھڑا کر دوسرے کام پر ضرورۃً بھیج دے، ملازم کو کوئی عذر کرنے کا موقع نہیں۔ نہ اس کام کے معاوضہ کا مستحق، اجیر میں یہ بات نہیں ہے وہ مقید نہیں، جتنی دیر کام کرے گا اتنی ہی دیر کی اجرت کا مستحق ہوگا، جب تک چاہے کام کرے گا، جب تک چاہے گا نہ کرے گا۔ ہاں ملازم سے پہلا کام چھڑا کر دوسرے کام کے عوض میں خود آقا اس کا معاوضہ مقرر کرے تو اس کے لینے کا مستحق ہوجائے گا، ملازم مقررہ چھٹیوں میں کام نہ کرنے کی حالت میں تنخواہ کا مستحق اور اجیر کام نہ کرنے کی اجرت نہیں پاسکتا، اسی طرح اجیر مقررہ وقت میں جتنے گھنٹے کام کرے گا اتنے ہی گھنٹوں کی اجرت کا مستحق ہوگا اور ملازم اگر مقررہ مدت سے ایک دو گھنٹہ کام کرکے بغیر منظوری چھوڑ دے، تو آقا اس کے کل دن کی تنخواہ اس کی کاٹ سکتا ہے، یہ قول اس کا صحیح ہے یا غلط؟

الجواب: یہ سب ہوسِ محض، اور اس کا اختراع بے اصل ہے شرع میں اجیرِ خاص واجیرِ مشترک دونوں کو عام ہے، اجیرِ خاص کو اردو میں ملازم اور نوکر کہتے ہیں، اجیرِ مشترک پیشہ ور، کہ

اجرت پر ہر شخص کا کام کرتے ہیں، کسی خاص کے نوکر نہیں، جیسے راج، مزدور، بڑھئی، درزی وغیرہ ہم ملازم کا اگر وقت معین کیا جائے، مثلاً صبح سے شام تک، یا رات کے نو بجے تک، یا مدرسوں کی نوکری ہے، مثلاً ۶ بجے سے ۱۲ بجے تک پھر ۲ بجے سے ۵ بجے تک، تو وہ اتنے ہی گھنٹوں کا ملازم ہے۔ مقررہ گھنٹوں کے علاوہ خود مختار ہے کہ اس کا اتنا ہی وقت بیکار ہے، تو زید کا کہنا کہ ملازم کا ایک گھنٹہ بھی ملازمت سے خالی نہیں، جہالت سے خالی نہیں، ہاں جو کسی کارِ خاص پر ہو جیسے مدرس، اس سے وہی خاص کام لیا جائے گا، دوسرے کام کو کہا جائے تو اس کا ماننا اس پر لازم نہیں، ہاں خدمت گار ہر گونہ خدمت کرے گا، مقید نہ ہو نا صرف اجیرِ مشترک راج، بڑھئی، اور ان کے امثال میں ہے جن کا کام بکتا ہے، وقت نہیں بکتا، اس میں یہ بات صحیح ہے کہ جب تک چاہے کام کرے۔

...will do, he will receive it, otherwise not. Unlike a specific employee whose time is sold, during that time it is forbidden for him to refuse work without the employer's consent. And if there is no work and time is given, he will receive the salary. And if he does not give time, he will not receive it. If the time is fixed at ten hours and a day's salary is, for example, ten annas, and the employee gave two hours and remained absent for eight hours, then it is wrong, oppression and injustice that the master cuts his full day's salary. Not at all, but only 8/10th for the eight hours. It is forbidden for someone who does not know the rulings of Sharia to impose rulings; it is obligatory for him to ask those who know. And Allah Almighty knows best.

Issue 201 to 203: From Lucknow, Hazratganj Civil and Military Hotel, sent by Razzaq Muhammad, 8 Jumada al-Ula 1337 AH.

What do the scholars of religion say regarding these issues: (1) Zaid is a professional and merchant Muslim, and he runs a hotel where generally British people stay and eat/drink. Zaid manages all their food and lodging, makes a profit from them, and provides everything. He is bound to his travelers for things like wine and pork etc. That is, he also buys these kinds of things and sells them to them. Therefore, should a Muslim engage in such trade or not? (2) Zaid is the owner of the hotel but does not run the hotel himself, instead, he has rented out the building to other people who use it like a hotel and do the same work that Zaid used to do. Therefore, what is the status of the rent he receives for the hotel building? Is it permissible or impermissible? (3) Zaid, being a Muslim, provides all kinds of Islamic aid, performs Hajj, pays Zakat, gives charity, constructs mosques and orphanages, funds burials, hosts private and public feasts and Milad Sharif etc. What is the ruling of the true Sharia regarding income source number 2?

The Answer: (1) Haram, haram, haram, and a cause for curse. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Table] Arabic: لعن اللہ الخمر و شاربها وساقيها ومبتاعها وبائعها وعاصرها ومعتصرها وحاملها
Translation: Meaning Allah Almighty has cursed wine, its drinker, its server, its buyer, its seller, its presser, the one for whom it is pressed, and its carrier.

Footnote: Ahda (عہدہ): Meaning made by estimation. 12.

...करेगा पाएगा वरना नहीं, इसके विपरीत विशिष्ट कर्मचारी (अजीरे ख़ास) का समय बिका हुआ होता है, उस समय में उसके लिए नियोक्ता की अनुमति के बिना काम से इंकार करना हराम है। और यदि काम न हो और समय दिया जाए, तो उसे वेतन मिलेगा। और यदि वह समय नहीं देता है, तो वह (वेतन) नहीं पाएगा। यदि समय दस घंटे तय है और एक दिन का वेतन मान लीजिए दस आने है, और कर्मचारी ने दो घंटे समय दिया और आठ घंटे अनुपस्थित रहा, तो यह गलत, ज़ुल्म और अन्याय है कि मालिक उसके पूरे दिन का वेतन काट ले। बिल्कुल नहीं, बल्कि केवल आठ घंटों का 8/10 भाग। जिसे शरीयत के आदेशों का ज्ञान न हो, उसके लिए आदेश लागू करना हराम है; उस पर अनिवार्य है कि वह जानने वालों से पूछे। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 201 से 203: लखनऊ से, हज़रतगंज सिविल एंड मिलिट्री होटल, प्रेषक रज़ाक मोहम्मद, 8 जमादी अल-उला 1337 हिजरी।

धर्म के विद्वान इन मसलों में क्या फरमाते हैं कि: (1) ज़ैद एक पेशेवर और व्यापारी मुसलमान है, और वह एक होटल चलाता है जिसमें आम तौर पर अंग्रेज लोग ठहरते हैं और खाते-पीते हैं। ज़ैद उनके सभी भोजन और रहने का प्रबंधक है, उनसे लाभ उठाता है और हर चीज़ उपलब्ध कराता है। वह अपने मुसाफिरों के लिए शराब और सूअर आदि जैसी चीज़ों का पाबंद है। यानी वह इस तरह की चीज़ें खरीदता भी है और उन्हें बेचता भी है। लिहाज़ा, एक मुसलमान को ऐसा व्यापार करना चाहिए या नहीं? (2) ज़ैद होटल का मालिक है लेकिन खुद होटल नहीं चलाता, बल्कि इमारत दूसरे लोगों को किराए पर दे रखी है जो इसे होटल की तरह इस्तेमाल करते हैं और वही काम करते हैं जो ज़ैद करता था। लिहाज़ा, होटल की इमारत के लिए उसे जो किराया मिलता है, वह कैसा है, जायज़ है या नाजायज़? (3) ज़ैद मुसलमान होने के नाते हर तरह की इस्लामी सहायता भी करता है, और हज, ज़कात, सदक़ा और खैरात, मस्जिदों और यतीमखानों का निर्माण, कफ़न-दफ़न, आम और खास दावतें और मिलाद शरीफ आदि करता है। हक़ीक़ी शरीयत का आमदनी नंबर 2 के बारे में क्या हुक्म है?

जवाब: (1) हराम, हराम, हराम और लानत का कारण। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं:

[तालिका] अरबी: لعن اللہ الخمر و شاربها وساقيها ومبتاعها وبائعها وعاصرها ومعتصرها وحاملها अनुवाद: यानी अल्लाह तआला ने लानत भेजी है शराब पर, और उसे पीने वाले पर, पिलाने

वाले पर, उसे खरीदने वाले पर, बेचने वाले पर, निचोड़ने वाले पर, जिसके लिए निचोड़ा जाए उस पर, और उसे उठाकर ले जाने वाले पर।

फुटनोट: अहदा (عهدہ): जिसका अर्थ अनुमान से बनाया गया है। 12।

کرے گا پائے گا ورنہ نہیں، بخلاف اجیرِ خاص کہ اس کا وقت بکا ہوا ہے، اس وقت میں اسے حرام ہے کہ بے مرضی مستاجر کام سے انکار کرے، اور اگر کام نہ ہو اور وقت عہدے تنخواہ پائے گا۔ اور وقت نہ دے تو نہ پائے گا، اگر وقت دس گھنٹے مقرر ہے اور ایک دن کی تنخواہ مثلاً دس آنے ہے اور اجیر نے دو گھنٹے وقت دیا، آٹھ گھنٹے غیر حاضر رہا، تو یہ غلط اور جبر و ظلم ہے کہ آقا اس کے کل دن کی تنخواہ کاٹے گا، ہر گز نہیں بلکہ صرف آٹھ گھنٹوں کی ۸/۱۰، شریعت کے احکام جو نہ جانتا ہو اس پر حرام ہے کہ احکام لگائے، اس پر فرض ہے کہ جاننے والوں سے پوچھے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۰۱ تا ۲۰۳: از لکھنؤ حضرت گنج سول اینڈ ملٹری ہوٹل مرسلہ رزاق محمد ۸ جمادی الاولٰی ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں کہ: (۱) زید مسلمان پیشہ ور اور تاجر ہے اور ہوٹل جس میں عموماً انگریز لوگ ٹھہرتے ہیں اور کھاتے پیتے ہیں۔ زید ان کے جملہ طعام و قیام کا منتظم ہے، ان سے نفع اٹھاتا ہے۔ اور ہر چیز مہیا کرتا ہے۔ اپنے مسافروں کا مثل شراب و سور وغیرہ کے پابند ہے۔ یعنی اس قسم کی چیزیں بھی وہ خرید کرتا ہے، اور ان کے ہاتھ فروخت کرتا ہے، لہذا مسلمان کو ایسی تجارت کرنا چاہئے یا نہیں؟ (۲) زید ہوٹل کا مالک ہے مگر ہوٹل وغیرہ خود نہیں کرتا بلکہ عمارت کرایہ پر دوسرے لوگوں کو دے رکھی ہے جو اس کو مثل ہوٹل کے استعمال کرتے ہیں۔ اور وہی کام کرتے ہیں جو زید کرتا تھا، لہذا اس کو جو کرایہ ملتا ہے مکان ہوٹل کا، وہ کیسا ہے، جائز ہے یا نا جائز؟ (۳) زید بوجہ مسلمان ہونے کے ہر قسم کی امدادِ اسلامی بھی کرتا ہے، اور حج وزکوۃ و صدقہ و خیرات و تعمیرِ مساجد و یتیم خانہ و کفن دفن و دعوتِ خاص وعام و میلاد شریف وغیرہ کرتا ہے شریعتِ حقہ کا آمدنی نمبر ۲ کی بابت کیا حکم ہے؟

الجواب: (۱) حرام حرام حرام اور موجب لعنت، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[جدول] عربی: لعن اللہ الخمر و شاربها وساقیها ومبتاعها وبائعها وعاصرها ومعتصرها وحاملها اردو ترجمہ: یعنی اللہ تعالیٰ نے لعنت فرمائی ہے شراب پر، اور جو اسے پئے، جو پلائے، جو مول لے۔ جو بیچے، جو نچوڑے، جو نچڑوائے، جو اٹھا کر لائے۔

عہدہ: اندازہ سے بنایا گیا ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Rizwia Volume 19

| (Arabic) and the one for whom it is carried (Narrated by Abu Dawood and Ibn Majah) and Tirmidhi added "and consuming its price". Allah knows best. | (Urdu) The one for whom it is carried (Abu Dawood and Ibn Majah narrated this) and Tirmidhi added "nor he who consumes its price". Allah Almighty knows best. |

(2) When he has only rented out the house, and the tenants have opened a hotel and perform the aforementioned actions, then Zaid is not to blame. "No soul shall bear the burden of another" (Holy Quran). In this situation, that rent is permissible for him. If he gave it in an Islamic place specifically for this unlawful purpose, then he is a sinner, but the rent, which is in exchange for the utility of the house and not for those actions, is still permissible. It is stated in Hidayah:

| (Arabic) Whoever rents a house to be used as a fire-temple, or a church, or for wine to be sold in it in a non-Muslim village (sawad), there is no harm in it, because the lease is for the benefit of the house, and there is no sin in that; the sin is only in the action of the tenant (abridged). I say: This is the interpretation of what is in Al-Ghamz from Al-Qunya, in Jami al-Rumuz from Al-Minya, in Al-Minah from Shams al-A'imma al-Halwani, and in Radd al-Muhtar from Ghurar al-Afkar, from Al-Muhit from the Imam that the rent is pure even if the cause is haram, as we have verified in what we appended to Radd al-Muhtar. | (Urdu) Whoever rented out a house so that it could be used as a fire temple or a church, or wine could be sold there, there is no harm, because the contract of lease was made for the utility of the house; there is no sin in it. The sin was caused by the action of the tenant (abridged). I say, what is mentioned in Ghamz from Qunya, and in Jami-ur-Rumuz from Minya, and in Minah from Shams al-A'imma Halwani, and in Radd al-Muhtar from Ghurar al-Afkar from Muhit, narrated from Hazrat Imam Azam (may Allah Almighty have mercy on him), that the wages will be pure even if the cause is haram, this is the interpretation of it, as we have verified on Radd al-Muhtar in our... |

1. Sunan Abi Dawood, Kitab al-Ashriba, Aftab Alam Press Lahore, 2/611 and Sunan Ibn Majah, Abwab al-Ashriba, Bab La'nat al-Khamr ala Ashrata Awjuh, H.M. Saeed Company Karachi, p. 250.
2. Jami al-Tirmidhi, Abwab al-Buyu', Bab Ma Ja'a fi Bay' al-Khamr etc., Amin Company Karachi, 1/155.
3. Al-Qur'an al-Karim 18/35.
4. Al-Hidayah, Kitab al-Karahiya, Fasl fi al-Bay', Yusufi Press Lucknow, 4/707.

5. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasida, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/28 and Al-Ashbah wa al-Nazair, al-Fann al-Thalith al-Kalam fi Mahr al-Mithl, Idara al-Quran Karachi, 3/222.

| (अरबी) और जिसके लिए वह ले जाया गया (अबू दाऊद और इब्न माजा द्वारा वर्णित), और तिरमिज़ी ने 'और उसकी कीमत खाने वाला' जोड़ा। अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है। | (उर्दू) जिसके लिए वह उठाकर लाया जाए (इसे अबू दाऊद और इब्न माजा ने रिवायत किया है) और तिरमिज़ी ने यह ज़्यादा किया कि जो उसके दाम खाए उन सब पर, वल्लाहु तआला आलम। |

(२) जब उसने सिर्फ मकान किराये पर दिया है, किराये दारों ने होटल किया और अफ़आल मज़कूरा (उल्लिखित कार्य) करते हैं तो ज़ैद पर इल्ज़ाम नहीं। "ला तज़िरु वाज़िरतुव विज़रा उखरा" (कोई जान किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगी)। इस सूरत में वह किराया के लिए जायज़ है। अगर उसने किसी इस्लामी जगह में ख़ास इस ग़रज़-ए-ना-जायज़ के लिए दिया तो गुनहगार है, मगर किराया कि मन्फ़त-ए-मकान के मुक़ाबिल है न उन अफ़आल के, अब भी जायज़ है, हिदाया में है:

| (अरबी) जिस किसी ने एक घर किराए पर लिया ताकि उसे अग्नि-मंदिर, या गिरजाघर बनाया जाए, या उसमें गैर-मुस्लिम बस्ती (सवाद) में शराब बेची जाए, तो इसमें कोई बुराई नहीं है क्योंकि किराया घर के लाभ पर लौटता है और इसमें कोई पाप नहीं है। पाप तो किरायेदार के कार्य में है (संक्षेप में)। मैं कहता हूँ: यह उस चीज़ का अर्थ है जो गम्ज़ में क़ुन्या से है, और जामिउर रूमूज़ में मुन्या से है, और अल-मिनाह में शम्सुल अइम्मा हलवानी से है, और रद्दुल मुहतार में ग़ुररुल अफ़कार में मुहीत से इमाम से है कि मज़दूरी शुद्ध (पाक) है चाहे कारण हराम ही क्यों न हो, जैसा कि हमने रद्दुल मुहतार पर अपने हाशिये में शोध किया है। | (उर्दू) जिसने मकान किराये पर दिया कि उसमें आतिश कदर या गिरजा या वहाँ शराब फ़रोख्त की जाये तो कोई हर्ज नहीं क्योंकि इजारा का इनेकाद मकान की मन्फत पर हुआ है उसमें कोई गुनाह नहीं है गुनाह तो किरायेदार के फेल से हुआ (मुल्ख़सा) मैं कहता हूँ जो ग़मज़ में क़निया से और जामिउर रूमूज़ में मुनिया से और मुन्ह में शम्सुल अइम्मा हलवानी से और रद-उल-मुहतार में ग़ुर्रुल अफ़कार में मुहीत से इसमें हज़रत इमाम आज़म रहमतुल्लाह तआला से मन्कूल है कि उजरत तय्यब होगी अगरचे सबब हराम हो, का यही महमल है जैसा कि इसकी तहक़ीक़ हमने रद-उल-मुहतार पर अपने... |

1. सुनन अबी दाऊद किताबुल अशरिबा आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर २/६११ और सुनन इब्न माजा अबवाबुल अशरिबा बाब लअनतुल खम्र अला अशरता औजुह एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. २५०

2. जामिउत तिरमिज़ी अबवाबुल बुयू' बाब मा जाअ फ़ी बैइल खम्र वग़ैरा अमीन कंपनी कराची १/१५५
3. अल-क़ुरआन अल-करीम १८/३५
4. अल-हिदाया किताबुल कराहिया फ़स्ल फ़िल बै' मतबअ यूसुफ़ी लखनऊ ४/७०७
5. रद्दुल मुहतार किताबुल इजारा बाबुल इजारा अल-फ़ासिदा दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बैरुत ५/२८ और अल-अशबाह व अन-नज़ाइर अल-फ़न्न अस-सालिस अल-कलाम फ़ी महर अल-मिसल इदारा अल-क़ुरआन कराची ३/२२२

पृष्ठ ५२०/६९२

| والمحمولة اليه (رواه ابو داؤد وابن ماجة) وزاد الترمذی وأكل ثمنها، والله تعالی اعلم | جس کے لئے اٹھا کر لائی جائے (اسے ابوداؤد اور ابن ماجہ نے روایت کیا ہے) اور ترمذی نے یہ زیادہ کیا جو اس کے دام کھائے ان سب پر واللہ تعالٰی اعلم۔ |

(۲) جبکہ اس نے صرف مکان کرائے پر دیا ہے، کرایہ داروں نے ہوٹل کیا اور افعال مذکورہ کرتے ہیں تو زید پر الزام نہیں "لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ أُخْرٰی" (کوئی جان کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائیگی۔ت) اس صورت میں وہ کرایہ کے لئے جائز ہے۔ اگر اس نے کسی اسلامی جگہ میں خاص اس غرض ناجائز کے لئے دیا تو گنہ گار ہے، مگر کرایہ کہ منفعت مکان کے مقابل ہے نہ ان افعال کے اب بھی جائز ہے، ہدایہ میں ہے:

| من اجر بيتا ليتخذ فيه بيت نارا او كنيسة او يباع فيه الخمر بالسواد فلا بأس به لان الاجارة ترد على منفعة البيت ولا معصية فيه انما المعصية بفعل المستأجر اھ (ملخصا) اقول: وهذا هو محمل ما في الغمز عن القنية وفی جامع الرموز عن المنية وفی المنح عن شمس الائمة الحلواني وفی رد المحتار عن غرر الافكار عن المحيط عن الامام ان الاجر طيب وان كان السبب حراما كما حققناه فی ما علی رد المحتار علقناه | جس نے مکان کرایہ پر دیا کہ اس میں آتش کدہ یا گرجا یا وہاں شراب فروخت کی جائے تو کوئی حرج نہیں کیونکہ اجارہ کا انعقاد مکان کی منفعت پر ہوا ہے اس میں کوئی گناہ نہیں ہے گناہ تو کرایہ دار کے فعل سے ہوا ھ (ملخصا) میں کہتا ہوں جو غمز میں قنیہ سے اور جامع الرموز میں منیہ سے اور منح میں شمس الائمہ حلوانی سے اور ردالمحتار میں غرر الافکار میں محیط سے اس میں حضرت امام اعظم رحمہ اللہ تعالٰی سے منقول ہے کہ اجرت طیب ہوگی اگرچہ سبب حرام ہو، کا یہی محمل ہے جیسا کہ اس کی تحقیق ہم نے ردالمحتار پر اپنے |

1 سنن ابی داؤد کتاب الاشربه آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۶۱۱ و سنن ابن ماجه ابواب الاشربه باب لعنت الخمر علی عشره اوجه ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۵۰ 2 جامع الترمذی ابواب البیوع باب ماجاء فی بیع الخمر الخ امین کمپنی کراچی ۱/ ۱۵۵ 3 القرآن الکریم ۱۸ / ۳۵ 4 الهدایه کتاب الکراهیة فصل في البیع مطبع یوسفی لکهنؤ ۴/ ۷۰۷ 5 رد المحتار کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۸ والاشباه والنظائر الفن الثالث الکلام فی مهر المثل ادارة القرآن کراچی ۳/ ۲۲۲

Fatawa Razawiyyah Volume 19

"So preserve it, for it is a place of slipping and confusion. And Allah knows best." It is written in the footnote, preserve it, for this is a place of slipping and a difficult spot. And Allah knows best. (T)

(3) All these actions are permissible since the income in the aforementioned case is not unlawful. As mentioned previously. And Allah Almighty knows best.

Problem 206 to 208: From Pilibhit, Mahalla Ahmadzai, sent by Maulvi Abdul Subhan Sahib, 12th Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH.

What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say regarding these matters: (1) Is it permissible or not to set and take salaries for the Friday Imam and the Imam of the five daily prayers in most places? (2) Is it permissible or not to fix a cash amount for the completion of the Noble Quran (Khatm) in the month of Ramadan? (3) Is it permissible or not to take remuneration for teaching the Quran and teaching Fiqh (jurisprudence) and Hadith?

The Answer: (1) It is permissible, but they will not receive the reward for leading the prayer (Imamate) because they have sold it. And Allah Almighty knows best. (2) There are three or four things that are exempted, and Khatm is not among them; ruling on its permissibility is extremely difficult. And Allah Almighty knows best. (3) It is permissible, and there is no reward for them in the hereafter for this. And Allah Almighty knows best.

Problem 207: From Faridpur Dispensary, Post Office Khas Station Pitambar Pur, District Bareilly, asked by Azeemullah Compounder, 8th Ramadan 1339 AH.

What do the scholars of religion say regarding Zaid taking up a job? After joining, the rules that were known were that the job must be done according to those laws, and the adherence to timings also became known. If Zaid acts against those rules, does not work for the full time, and does not act according to the rules, but instead spends some time on his personal work, is it permissible for him to consume the money from the job or not? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: Violating the permissible conditions that were stipulated is forbidden (Haram). Doing personal work during the remaining time is also forbidden, and taking the full salary after performing deficient work is also forbidden. And Allah Almighty knows best.

Problem 208: From Calcutta, Zakaria Street 18, asked by Abdul Saeed Nagori, 20th Ramadan 1339 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: A shop owned by a few Muslim individuals in partnership is in Calcutta, Bombay, or some other place. Approximately one-fourth of the total capital of the shop consists of interest money. For a Muslim to take a job in such a shop...

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

"तो इसे सुरक्षित रखो क्योंकि यह फिसलने और उलझन का स्थान है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।" हाशिए में लिखा है, इसे सुरक्षित कर लो, यह फिसलने का और एक कठिन स्थान है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

(3) ये सभी कार्य उससे जायज़ हैं क्योंकि उपरोक्त स्थिति में वह आय नाजायज़ नहीं है। जैसा कि पहले बताया जा चुका है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 206 से 208: पीलीभीत, मोहल्ला अहमदज़ई से मौलवी अब्दुल सुभान साहब द्वारा भेजा गया, 12 रमज़ान-उल-मुबारक 1337 हिजरी।

दीन के विद्वान और शरीअत-ए-मतीन के मुफ्ती इन मसलों में क्या फरमाते हैं कि: (1) अधिकांश स्थानों पर जुमा के इमाम और पांच समय के नमाज़ के इमाम के लिए वेतन निर्धारित करके लेना जायज़ है या नहीं? (2) रमज़ान शरीफ में कुरान पाक के खत्म के लिए नकद राशि तय करना जायज़ है या नहीं? (3) कुरान की शिक्षा और फिकह (धर्मशास्त्र) व हदीस की शिक्षा की मजदूरी लेना जायज़ है या नहीं?

जवाब: (1) जायज़ है लेकिन इमामत का सवाब नहीं पाएंगे क्योंकि वे इमामत बेच चुके हैं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (2) तीन-चार बातें जो अपवाद (mustasna) हैं, उनमें खत्म शामिल नहीं है, इसकी अनुमति का हुक्म अत्यंत कठिन है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (3) जायज़ है और उनके लिए आखिरत (परलोक) में इस पर कोई सवाब नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 207: शिफ़ा ख़ाना फरीदपुर, डाकखाना खास स्टेशन पीताम्बरपुर, जिला बरेली से अजीमउल्लाह कंपाउंडर द्वारा पूछा गया, 8 रमज़ान 1339 हिजरी।

दीन के विद्वान क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने नौकरी की, और नौकरी करने के बाद जो नियम थे वे मालूम हुए कि इन कानूनों पर नौकरी करनी होगी, समय की पाबंदी भी मालूम हो गई। अगर ज़ैद उन नियमों के खिलाफ काम करे, पूरे समय तक काम न करे, और नियमों के अनुसार न करे, बल्कि कुछ समय अपने निजी काम में खर्च कर दे, तो उसके लिए नौकरी का पैसा खाना जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: जिन जायज़ पाबंदियों की शर्त रखी गई थी, उनका उल्लंघन हराम है, और बचे हुए समय में अपना काम करना भी हराम है और अधूरा काम करके पूरा वेतन लेना भी हराम है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 208: कलकत्ता, ज़कारिया स्ट्रीट 18 से अब्दुल सईद नागोरी द्वारा पूछा गया, 20 रमज़ान 1339 हिजरी।

दीन के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: कुछ मुस्लिम व्यक्तियों की साझेदारी में एक दुकान कलकत्ता, बम्बई या किसी अन्य स्थान पर है। दुकान की कुल पूंजी में लगभग चौथाई हिस्सा सूद (ब्याज) का पैसा लगा हुआ है। ऐसी दुकान में किसी मुसलमान का नौकरी करना...

فاحفظہ فانہ مزلۃ ومحضلۃ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ حاشیہ میں کی ہے اس کو محفوظ کرلو، یہ پھسلنے کا اور مشکل مقام ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

(۳) یہ سب افعال اس سے جائز ہیں کہ صورت مذکورہ میں وہ آمدنی ناجائز نہیں۔ کما تقدم۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۲۰۶ تا ۲۰۸ : از پیلی بھیت محلہ احمد زئی مرسلہ مولوی عبد السبحان صاحب ۱۲ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ان مسائل میں کہ: (۱) امام جمعہ اور امام پنجوقتہ کا اکثر جگہوں پر تنخواہیں مقرر کرکے لینا جائز ہے یا نہیں؟ (۲) ختم کلام مبارک یعنی رمضان شریف میں نقدی ٹھہرانا جائز ہے یا نہیں؟ (۳) تعلیم قرآن اور تعلیم فقہ و احادیث کی اجرت لینا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: (۱) جائز ہے مگر امامت کا ثواب نہ پائیں گے کہ امامت بیچ چکے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) تین چار باتیں کہ مستثنٰی ہیں ان میں ختم نہیں ، اس کے جواز کا حکم نہایت مشکل ہے ، واللہ تعالٰی اعلم۔ (۳) جائز ہے اور ان کے لئے آخرت میں ان پر ثواب کچھ نہیں ، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۰۷ : از شفا خانہ فرید پور ڈاکخانہ خاص اسٹیشن پیتمبر پور ضلع بریلی مسئولہ عظیم اللہ کمپونڈر ۸ رمضان ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ زید نے ملازمت کی، اور ملازمت کرنے کے بعد جو کچھ قاعدے تھے معلوم ہوئے کہ ان قانون پر نوکری کرنا ہوگا، اوقات کی پابندی بھی معلوم ہوگئی، اگر زید ان

قاعدوں کے خلاف کرے پورے وقت تک کام نہ کرے، اور قاعدوں کے مطابق نہ کرے، بلکہ کچھ وقت اپنے ذاتی کام میں صرف کردے، تو اس کو نوکری کا پیسہ کھانا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: جو جائز پابندیاں مشروط تھیں ان کا خلاف حرام ہے، اور بچے ہوئے وقت میں اپنا کام کرنا بھی حرام ہے اور ناقص کام کرکے پوری تنخواہ لینا بھی حرام ہے ، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۰۸: از کلکتہ زکریا اسٹریٹ ۱۸ مسئولہ عبد السعید ناگوری ۲۰ رمضان ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چند مسلمان اشخاص کی دکان شرکت میں کلکتہ، بمبئی یا کسی اور مقام پر ہے، دکان کی کل رقم میں تقریباً چہارم سود کا روپیہ لگا ہوا ہے، ایسی دکان میں کسی مسلمان کو ملازمت...

Fatawa-e-Razwiyyah Volume 19

Is it permissible to do so? Also, can assistance be provided to a mosque or madrasa, etc., from its income? Please explain and be rewarded.

The Answer: If employment in that shop involves the collection and recovery of interest, demanding it, keeping its accounts, or any other impermissible act, then it is impermissible. Allah Almighty says: "And do not cooperate in sin and aggression."[1] — Allah Almighty said: Do not cooperate in sin and transgression. (T) It is stated in Sahih Muslim: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the consumer of interest, the one who pays it, the one who records it, and its witnesses, and he said, "They are all equal."[2] — The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the one who eats interest, the one who gives interest, the one who records interest, and the witnesses of interest, and he said they are all equal.

And if the job is for a permissible matter, then it is permissible. In salary, one should not take money that is known specifically to be interest. If it is mixed and unknown, one may take it. Similarly, assistance can be provided to a mosque or madrasa from such unknown money, especially in a situation where halal wealth is predominant. In Al-Hindia, via Al-Dhakhira, it is reported from Imam Muhammad (may Allah be pleased with him): "We take this position as long as we do not know a specific thing to be forbidden."[3] — Wallahu Ta'ala A'lam (And Allah Almighty knows best). In Hindia, it is narrated from Dhakhira from Imam Muhammad (may Allah be pleased with him) that our stance is the same until knowledge of a specific thing being haram is established. (T)

Problem 209: What do the scholars of religion and muftis of the clear Sharia say regarding this matter: Zaid had made a verbal and written agreement and promise that if Amr spends from his own pocket and succeeds, then instead of it...

---

[1] Al-Quran Al-Karim 5/2 [2] Sahih Muslim, Kitab al-Buyu', Bab ar-Riba, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/72 [3] Fatawa Hindia, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

क्या ऐसा करना जायज़ है या नहीं? साथ ही, क्या इसकी आय से किसी मस्जिद या मदरसा आदि की सहायता की जा सकती है या नहीं? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यदि उस दुकान में नौकरी ब्याज की वसूली और प्राप्ति, उसका तकाज़ा करने, उसका हिसाब लिखने, या किसी अन्य नाजायज़ कार्य के लिए है, तो वह नाजायज़ है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "पाप और ज़्यादती (के कामों) में सहयोग न करो।"[1] — अल्लाह तआला ने फ़रमाया: गुनाह और ज़्यादती पर सहयोग न करो। (त) सहीह मुस्लिम शरीफ़ में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने ब्याज खाने वाले, ब्याज देने वाले, उसे लिखने वाले और उसके गवाहों पर लानत भेजी है, और फ़रमाया कि वे सब बराबर हैं।[2] — रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने ब्याज खाने वाले, ब्याज देने वाले, ब्याज लिखने वाले और ब्याज के गवाहों पर लानत फ़रमाई और फ़रमाया कि वे सब बराबर हैं।

और यदि नौकरी किसी जायज़ काम के लिए है, तो वह जायज़ है। वेतन में वह रुपया न लें जो स्पष्ट रूप से ब्याज के रूप में आया हो, और यदि वह मिश्रित और अज्ञात हो, तो लिया जा सकता है। इसी तरह, ऐसे अज्ञात रुपयों से मस्जिद और मदरसा की सहायता भी की जा सकती है, विशेष रूप से उस स्थिति में जब हलाल धन की प्रधानता हो। फ़तावा हिन्दिया में 'अल-ज़ख़ीरा' के हवाले से इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से नक़्ल है कि हमारा यही रुख है जब तक किसी निश्चित चीज़ के हराम होने का ज्ञान न हो।[3] — वल्लाहु तआला आलम। हिन्दिया में 'ज़ख़ीरा' से इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि) से मन्क़ूल है कि हमारा यही मौक़फ़ है जब तक किसी मुअय्यन चीज़ के हराम होने का इल्म न हो। (त)

मसला 209: दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने मौखिक और लिखित समझौता और वादा किया था कि यदि अम्र अपने पास से खर्च करेगा और सफलता मिलेगी, तो उसके बजाय...

---

[1] अल-कुरान अल-करीम 5/2 [2] सहीह मुस्लिम, किताब अल-बुयूँ, बाब अर-रिबा, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/72 [3] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-कराहिया, अध्याय 12, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/342

کرنا جائز ہے یا نہیں، نیز اس کی آمدنی سے کسی مسجد یا مدرسہ وغیرہ کی اعانت ہوسکتی ہے یا نہیں بینوا توجروا الجواب: اس دکان کی ملازمت اگر سود کی تحصیل و وصول یا اس کا تقاضا کرنا یا اس کا حساب لکھنا، یا کسی اور فعل ناجائز کی ہے تو ناجائز ہے۔ قال تعالٰی "وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ" 1۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: گناہ اور زیادتی پر تعاون نہ کرو۔ (ت) صحیح مسلم شریف میں ہے: لعن رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اٰکل الربوا و مؤکلہ و کاتبہ و شاہدیہ وقال ہم سواء 2۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے لعنت فرمائی سو کھانے والے، اور سود دینے والے اور سود لکھنے والے، اور سود کے گواہوں پر، اور فرمایا وہ سب برابر ہیں۔

اور اگر کسی امر جائز کی نوکری ہے تو جائز ہے، تنخواہ میں وہ روپیہ کہ بعینہ سود میں آیا ہو نہ لے، اور مخلوط و نامعلوم ہو تو لے سکتا ہے۔ یونہی ایسے نامعلوم روپے سے مسجد و مدرسہ کی اعانت بھی ہوسکتی ہے، خصوصاً ایسی حالت میں کہ مال حلال غالب ہے۔ فی الہندیۃ عن الذخیرۃ عن محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ قال بہ نأخذ مالم نعرف شیئا حراما بعینہ 3۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ ہندیہ میں ذخیرہ سے وہاں امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی سے منقول ہے کہ ہمارا یہی موقف ہے جب تک کسی معین چیز کے حرام ہونے کا علم نہ ہو۔ (ت)

مسئلہ ۲۰۹: کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے معاہدہ اور وعدہ اقرار تقریری اور تحریری کیا تھا کہ اگر عمر اپنے پاس سے خرچ کر کے کرے گا اور کامیابی ہوگی تو بجائے اس کے

1 القرآن الکریم ۵/ ۲ 2 صحیح مسلم کتاب البیوع باب الربوا قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۷۲ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳۴۲/۵

Volume 19

... promised to give a house etc. as compensation from my half of the case, meaning a settlement was reached on a fifty-fifty basis. Now that, by the grace of Allah Almighty, from beginning to end, through Amr's hard work, diligence, and spending of a large amount of money, complete success has been achieved in every way, Zaid now does not fulfill his promise and the specified agreement, and evades and denies due to the misguidance of others. So, in this situation, how should all Muslims treat Zaid and those who mislead him? And what reward will those who make Zaid and those who mislead him fulfill the promise and specified agreement receive, and what will be the punishment for not fulfilling it? Please state the ruling, may you be rewarded.

The Answer: This agreement is Shari'atically invalid (fasid), and fulfilling it is not permissible in Shari'ah. It is impermissible for both Zaid and Amr. Whatever money Amr spent is a debt owed by Zaid. For the effort he made, he will receive 'Ajr-e-Mithl' (customary wages), meaning what the wages for such effort should be; he can take this total amount from Zaid. He has no valid claim beyond this. And by entering into an invalid contract, both have become sinners and should repent. Allah Almighty knows best.

Question 210: From the city of Bareilly, Muhalla Kankar Tola, asked by Mr. Zuhoor Muhammad Khan, 5th Dhu al-Qi'dah 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid, Amr, and Bakr are owners of a place through landownership (zamindari), and Zaid is the manager and administrator of the income from the said landownership. Khalid is the agent on behalf of Zaid. Regarding a plot of land from the aforementioned lands, an agreement was reached between Khalid (Zaid's agent) and Abdullah, that Abdullah would keep it on rent for a certain period. Abdullah would pay the monthly rent to Zaid regardless of whether it remained vacant or was being used. Before the agreement, Khalid had disclosed to Abdullah a defect that existed in the said land. That is, he had told Abdullah that a previous tenant who sat on this land had faced an objection from the octroi department (Mahkama Chungi) against sitting on that land. In response, Abdullah had told Khalid that he would handle whatever happened in this matter. After approximately four months, the same defect that Khalid had disclosed to Abdullah materialized for Abdullah. He was forced by the ruler of the time not to carry out the arrangement he wanted to and was doing on the said land. A case was filed against Abdullah, and he was fined one rupee. A few days after this incident, he vacated the said land. Khalid,

Zaid's agent, did not break any promise with Abdullah. Now, Abdullah has an excuse for not paying the rent for the vacant land; in fact, he is not even willing to pay rent for the duration he actually possessed it. Regarding the fine money and the money spent on court costs, they say that...

जिल्द १९

... मुआवजे में अपने आधे मुकदमे में से मकान वगैरह दूंगा, यानी आधा-आधा पर समझौता हो गया था। अब जबकि अल्लाह तआला के फ़ज़ल से शुरू से आखिर तक अम्र की कोशिश और जाँफ़िशानी और बहुत सारा रुपया खर्च करने के बाद हर तरह से मुकम्मल कामयाबी हासिल हो गई, तो अब ज़ैद वादे को पूरा करने और तयशुदा इकरार से मुकर रहा है और दूसरों के बहकाने पर परहेज़ और इनकार कर रहा है। तो इस सूरत में तमाम मुसलमानों को ज़ैद और उसके बहकाने वालों के साथ कैसा बर्ताव करना चाहिए? और जो ज़ैद और उसके बहकाने वालों से वादा पूरा करवाएँ और तयशुदा इकरार को पूरा करवाएँ तो उन्हें क्या सवाब मिलेगा, और पूरा न करने में क्या सज़ा होगी? बयान करें, सवाब पाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): यह समझौता शरीयत की दृष्टि से फासिद (अवैध) है, और इसे पूरा करना शरीयत के अनुसार जायज़ नहीं है। ज़ैद और अम्र दोनों के लिए यह नाजायज़ है। अम्र ने जितना रुपया खर्च किया है, वह ज़ैद पर क़र्ज़ है, और उसने जो कोशिश की है, उसका उसे 'अज्र-ए-मिस्ल' (उचित पारिश्रमिक) मिलेगा, यानी ऐसी कोशिश पर जो पारिश्रमिक होना चाहिए; वह यह कुल रक़म ज़ैद से ले सकता है। इसके अलावा उसका कोई जायज़ दावा नहीं है। और फासिद अनुबंध (अक़्द-ए-फ़ासिद) करने के कारण दोनों गुनहगार हुए, उन्हें तौबा करनी चाहिए। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसअला २१०: शहर बरेली, मोहल्ला कंकर टोला से, सुवालकर्ता ज़हूर मुहम्मद ख़ान साहब, ५ ज़िलक़ादा १३३७ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसअले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद, अम्र और बक्र ज़मींदारी के ज़रिए एक जगह के मालिक हैं और ज़ैद उक्त ज़मींदारी की आमदनी का प्रबंधक और व्यवस्थापक है, और ख़ालिद, ज़ैद की तरफ से कारिंदा (एजेंट) है। उक्त ज़मीनों में से एक ज़मीन के टुकड़े के बारे में ख़ालिद (ज़ैद के कारिंदे) और अब्दुल्ला के बीच एक समझौता हुआ कि एक निश्चित समय तक अब्दुल्ला के पास वह ज़मीन किराये पर रहेगी और अब्दुल्ला खाली रहने या काम में लाने की स्थिति में ज़ैद को महीने दर महीने किराया अदा करेगा। समझौते से पहले, ज़मीन में जो नुक्स (खराबी) था, ख़ालिद ने अब्दुल्ला को बता दिया था, यानी अब्दुल्ला से कह दिया था कि पहले जो किरायेदार इस ज़मीन पर बैठा था, उस पर चुंगी विभाग (महकमा चुंगी) की ओर से वहाँ न बैठने का ऐतराज़ हो चुका है। इसके जवाब में अब्दुल्ला ने ख़ालिद से कह दिया था कि इस मामले में जो कुछ

होगा, मैं देख लूँगा। लगभग चार महीने बीतने के बाद, वही नुक्स जिसकी जानकारी ख़ालिद ने अब्दुल्ला को दी थी, अब्दुल्ला के सामने आया और तत्कालीन शासक की ओर से अब्दुल्ला को वह व्यवस्था करने से रोक दिया गया जो वह उक्त ज़मीन पर करना चाहता था और कर रहा था। अब्दुल्ला पर मुकदमा चला और एक रुपया जुर्माना हुआ। इस घटना के कुछ दिनों बाद उसने ज़मीन खाली कर दी। ख़ालिद, ज़ैद के कारिंदे ने अब्दुल्ला के साथ कोई वादाखिलाफी नहीं की। अब अब्दुल्ला को खाली ज़मीन का किराया देने में एतराज़ है, बल्कि जितनी मुद्दत तक अब्दुल्ला का वास्तव में कब्ज़ा रहा, वह उतना किराया देने के लिए भी तैयार नहीं है। जुर्माने की रक़म और मुकदमे के खर्च के बारे में वे कहते हैं कि...

دینے معاوضہ میں اپنے نصف مقدمہ میں سے مکان وغیرہ دوں گا، یعنی نصفا نصف پر تصفیہ ہو گیا تھا، اب جبکہ بفضلہ تعالیٰ ابتداء تا انتہاء عمرو کی کوشش و جانفشانی اور کثیر روپیہ صرف کرنے کے بعد ہر طرح سے تمام و کمال کامیابی حاصل ہو گئی، تو اب زید ایفائے وعدہ اور اقرارِ معینہ کو پورا نہیں کرتا ہے اور اوروں کے بہکانے سے گریز و انکار کرتا ہے، تو اس صورت میں کل مسلمانوں کو زید اور اس کے بہکانے والوں سے کیا برتاؤ کرنا چاہئے اور جو زید اور اس کے بہکانے والے ایفائے وعدہ اور اقرارِ معینہ کو پورا کریں تو کیا اجر ملے گا، اور پورا نہ کرنے میں کیا سزا ہو گی؟ بینوا توجروا الجواب: یہ معاہدہ شرعاً فاسد ہے، اور اس کا پورا کرنا شرعاً جائز نہیں، زید و عمرو دونوں کو ناجائز ہے، عمرو نے جتنا روپیہ صرف کیا وہ ذمہ زید قرض ہے، اور جو کوشش کی اس کی اجرتِ مثل پائے گا یعنی ایسی کوشش پر کیا اجرت ہونی چاہئے، یہ زر مجموعہ زید سے لے سکتا ہے۔ جائز اور پر اس کا کوئی دعویٰ نہیں۔ اور عقدِ فاسد کے ارتکاب سے دونوں گنہگار ہوئے توبہ کریں، واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۲۱۰: از شہر بریلی محلہ کا نکر ٹولہ مسئولہ ظہور محمد خاں صاحب ۵ ذیقعدہ ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید و عمرو و بکر بذریعہ زمینداری ایک جگہ کے مالک ہیں اور زید مہتمم و منتظم ذریعہ آمدنی زمینداری مذکور کا ہے، اور خالد زید کی طرف سے کارپرداز ہے، منجملہ اراضی مذکورہ کے ایک قطعہ اراضی کی بابت باہم خالد کارپرداز زید و عبداللہ کے معاہدہ ہوا، کہ ایک مدت تک پاس عبداللہ کرایہ پر رہے گی اور عبداللہ کرایہ ماہ بماہ بحالت خالی رہنے اور کام لانے کی صورت میں زید کو ادا کرے گا اور قبل معاہدہ جو عیب کہ اراضی مذکورہ میں تھا خالد نے عبداللہ پر ظاہر کر دیا تھا یعنی عبداللہ سے کہہ دیا تھا کہ سابق میں جو کرایہ دار اس اراضی پر بیٹھا تھا اس پر

اعتراض محکمہ چنگی کی طرف سے ثابت نہ بیٹھنے اس اراضی پر ہو چکا ہے چنانچہ اس کے جواب میں عبداللہ نے خالد سے کہہ دیا تھا کہ اس معاملہ میں جو کچھ ہو گا میں دیکھ لوں گا، بعد گزرنے تخمیناً چار ماہ کے وہ صورت عیب کی جس کو خالد نے عبداللہ پر ظاہر کر دیا تھا عبداللہ پر پیش ہوئی اور حاکم وقت کی طرف سے عبداللہ کو جو انتظام کہ اراضی مذکورہ میں عبداللہ کرنا چاہتا تھا اور کر رہا تھا۔ نہ کرنے پر مجبور کیا گیا اور عبداللہ پر مقدمہ قائم ہو کر ایک روپیہ جرمانہ ہوا، اس واقعہ کے چند روز کے بعد اراضی مذکورہ کو خالی کر دیا، خالد کارپرداز زید نے عبداللہ سے کوئی عہد شکنی نہیں کی، اب عبداللہ کو کرایہ خالی اراضی کا دینے میں عذر ہے، بلکہ جنتی مدت عبداللہ کا واقعی قبضہ رہا اس قدر بھی کرایہ دینے پر رضامند نہیں، جرمانہ کا روپیہ اور خرچ مقدمہ میں جو روپیہ صرف ہوا ہے اس کی نسبت کہتے ہیں کہ

Vol 19 Fatawa Rizvia

...should be on the landowners. In such a case, Abdullah should pay the rent as per the written rent agreement until the date of vacating the land, or pay one rupee of the fine and the expenses incurred in the case after adjusting them. And Khalid should also receive as per the rent, or how much? And Abdullah, Zaid, and Umar are all Muslims too. Answer: Putting the responsibility of the fine and lawsuit expenses on the landowners is sheer oppression. Allah Almighty said: "And no bearer of burdens shall bear another's burden." (1) Allah Almighty said: No bearer of burdens shall bear the burden of another. (T)

It is mentioned in Fatawa Khairiyyah: "Paying government fines without the permission of one's partner does not obligate the partner for any part of what was paid, since he did not permit the payment for it to be recovered from him as his share." (2) Translation: If one pays a government fine without their partner's permission, the partner will not be responsible for whatever was paid. Therefore, the one who paid is not entitled to recover the share of the fine from the partner. (T)

It is mentioned in Uqood-ud-Durriyah: "They suffered a loss because of the lawsuit, so one of them paid it after the rest said to him: 'Pay that, whatever it may be, and we will be responsible according to our share.' He paid it and now wishes to recover from them according to their share, so he has that right. [End quote] Thus, a condition was set for recovery. If this is the rule among partners, then how can it be so here?" Translation: The rest of the partners said that whatever tax is applied should be paid and we will pay our share. So he paid it. Now if he wants to collect from these remaining gentlemen according to their shares, he has this right. According to the claim of these gentlemen, this payment will have to be borne. Thus, when the condition for recovery is missing and the matter is among partners, how can it be possible here? (T)

According to the petitioner's statement, the intention was to keep [goods/stall] away from the land, and the toll collector prohibited him from doing so,

1. The Holy Quran 18/35 [Note: This verse is likely 35/18]
2. Fatawa Khairiyyah
3. Al-Uqood-ud-Durriyah, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/43

जिल्द 19 फ़तावा रिज़विया

...भूमि स्वामियों पर होना चाहिए, ऐसी स्थिति में अब्दुल्ला को लिखित किराएनामे के अनुसार किराया देना चाहिए या भूमि खाली करने की तिथि तक, या जुर्माने का एक रुपया और मुकदमे में जो खर्च हुआ था उसे समायोजित (मुजरा) करके भुगतान करना चाहिए, और खालिद को भी किराए के अनुसार प्राप्त करना चाहिए या कितना? और अब्दुल्ला, ज़ैद और उमर सभी मुसलमान भी हैं। उत्तर: जुर्माना और मुकदमे का खर्च भूमि स्वामियों के ज़िम्मे डालना सरासर ज़ुल्म है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" (1) अल्लाह तआला ने फ़रमाया: कोई बोझ उठाने वाली दूसरे का बोझ नहीं उठाएगी। (त)

फ़तावा खैरिया में है: "अपने साझेदार की अनुमति के बिना सरकारी जुर्माना देने पर साझेदार पर भुगतान की गई राशि का कोई दायित्व नहीं होता, क्योंकि उसने भुगतान की अनुमति नहीं दी थी ताकि उससे उसका हिस्सा वसूला जा सके।" (2) अनुवाद: अपने साझेदार की अनुमति के बिना सरकारी जुर्माना दिया तो जो कुछ दिया साझेदार उसका ज़िम्मेदार न होगा, लिहाज़ा अदा करने वाला साझेदार से जुर्माने का हिस्सा वसूल करने का हक़दार न होगा। (त)

उक़ूद-उद-दुर्रिया में है: "मुकदमे के कारण उन्हें नुकसान हुआ, उनमें से एक ने शेष के कहने के बाद इसे चुका दिया: 'जो कुछ भी हो, उसे चुका दो, हम अपने हिस्से के अनुसार ज़िम्मेदार होंगे।' उसने इसे चुका दिया और अब उनके हिस्से के अनुसार उनसे वसूलना चाहता है, तो उसे यह अधिकार है। [समाप्त] इस प्रकार, वसूली के लिए एक शर्त रखी गई थी। यदि साझेदारों के बीच यह स्थिति है, तो यहाँ कैसे संभव हो सकता है?" अनुवाद: बाकी साझेदारों ने कह दिया कि जो टैक्स लागू हो तो अदा कर देना हम अपना हिस्सा अदा कर देंगे तो उसने अदा कर दिया अब यह बाकी हज़रात से उनके हिस्से के मुताबिक़ वसूल करना चाहे तो उसको यह हक़ है, इन हज़रात के इस दावे के मुताबिक़ यह अदायगी बर्दाश्त करनी होगी। तो जब वसूल करने की शर्त न हो और मामला भी साझेदारों में है तो यहाँ कैसे हो सकता है। (त)

याचिकाकर्ता के बयान के अनुसार ज़मीन से टाल (सामान का ढेर) हटाना मक़सद था, और चुंगी ने उसे इससे मना कर दिया,

1. अल-क़ुरान अल-करीम 18/35
2. फ़तावा खैरिया

3. अल-उक़ूद-उद-दुर्रिया, किताबुल दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान 2/43

पृष्ठ 524 का 692

مالکان اراضی پر ہونا چاہئے، ایسی صورت میں عبداللہ کو بموجب تحریر کرایہ نامہ کے کرایہ ادا کرنا چاہئے یا اراضی خالی کرنے کی تاریخ تک، یا جرمانہ کا ایک روپیہ اور مقدمہ میں جو خرچ ہوا تھا وہ مجری کرکے ادا کرنا چاہئے، اور خالد کو بھی بموجب کرایہ کے وصول کرنا چاہئے یا کس قدر اور عبداللہ وزید وعمر و سب مسلمان بھی ہیں۔ الجواب: جرمانہ و خرچ مقدمہ ذمہ مالکان ڈالنا ظلم محض ہے۔ قال اللہ تعالٰی "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰی"۔1 اللہ تعالیٰ نے فرمایا: کوئی بوجھ اٹھانے والی دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی۔(ت)

فتاوٰی خیریہ میں ہے: دفع مغارم سلطانية بغير اذن شريكه لا يلزم شريكه شيء مما دفع حيث لم يأذن له بالدفع ليرجع عليه بحصة منها۔2 اپنے شریک کی اجازت کے بغیر سرکاری جرمانہ دیا تو جو کچھ دیا شریک اس کا ذمہ دار نہ ہوگا، لہٰذا ادا کرنے والا شریک سے جرمانہ کا حصہ وصول کرنے کا حقدار نہ ہوگا۔(ت)

عقود الدریہ میں ہے: لحقهم خسران بسبب الدعوى غرمه احدهم بعد ما قال له الباقون ادفع ذلك مهما مهما فعلينا بقدر حصتنا فدفعه ويريد الرجوع عليهم بقدر حصتهم فله ذلك 3 اھ فقد شرط للرجوع فاذا كان هذا في الشركاء فكيف هنا۔ باقی شرکاء نے کہہ دیا کہ جو ٹیکس لاگو ہو تو ادا کر دینا ہم اپنا حصہ ادا کر دیں گے تو اس نے ادا کردیا اب یہ باقی حضرات سے ان کے حصے کے مطابق وصول کرنا چاہے تو اس کو یہ حق ہے ان حضرات کے اس دعوٰی کے مطابق یہ ادائیگی برداشت کرنی ہو گی اھ تو جب وصول کرنے کی شرط مفقود ہو اور معاملہ بھی شرکاء میں ہے تو یہاں کیسے ہو سکتا ہے۔(ت)

حسب بیان سائل زمین سے ٹال رکھنا مقصود تھا، اور چنگی نے اس سے ممانعت کردی،

1 القرآن الکریم ۱۸/ ۳۵ 2 فتاویٰ خیریہ 3 العقود الدریۃ کتاب الدعویٰ ارگ بازار قندہار افغانستان ۴۳ /۲

Fatawa Ridawiyya Volume 19

As long as [the property] was occupied, its rent is certainly due, and once it was vacated, there is no entitlement to it at all. During the period it remained in Abdullah's possession, if he derived any benefit from the land, he shall pay rent accordingly; otherwise, not. In both scenarios, he will pay the 'ajr-e-misl' (equivalent rent), which shall not exceed the 'ajr-e-musamma' (agreed rent). For instance, if the 'ajr-e-misl'—meaning the market rate for such work—is more than the monthly agreed rent, say one rupee, and the agreed rent was twelve annas, then he will pay twelve annas. This is because the lease was based on an agreement that even if the octroi department prohibited its use, the landowners would not be concerned and Abdullah would still pay rent. This condition contradicts the essence of the contract, making the lease 'fasid' (corrupt/invalid). It was mandatory for both parties to annul it, as removing the sin is necessary. In a 'fasid' lease, 'ajr-e-misl' is required, provided it does not exceed the 'ajr-e-musamma'. It is stated in the text of Al-Hidayah:

Arabic	Urdu Translation
لو انقطع ماء الرحى والبيت مما ينتفع به لغيرا لطحن فعليه من الاجر بحصته - 1	If the water of a flour mill is cut off, but the building remains usable for purposes other than grinding, then the tenant is liable for the rent in proportion to that benefit. (T)

It is stated in Tabyin al-Haqa'iq:

Arabic	Urdu Translation
فاذا استوفاه لزمته حصته - 2	If he has derived benefit, then a corresponding compensation becomes obligatory. (T)

For the ultimate investigation and clarification of this issue, refer to the Fatawa. In Al-Khulasah, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
وفى مجموع النوازل استأجر حماماً ببدل معلوم ان عليه الاجر حال جريانه وانقطاعه فهذا الشرط مخالف لمقتضى عقد الاجارة فيفسد - 3	In Majmu' al-Nawazil, it is recorded that someone rented a bathhouse for a specified sum on the condition that rent would be due regardless of whether it was operational or closed. This condition is contrary to the requirements of the lease contract, hence the lease is 'fasid' (invalid). (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

1. Al-Hidayah, Kitab al-Ijarah, Bab Faskh al-Ijarah, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/313.
2. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Ijarah, Bab Faskh al-Ijarah, Al-Matba'at al-Kubra al-Amiriyah, Bulaq, Egypt, 5/144.
3. Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Ijarah, Al-Fasl al-Thalith, Maktabah Habibiyyah, Quetta, 3/121.

जब तक [संपत्ति] पर कब्जा रहा, उसका किराया निश्चित रूप से देय है, और जब से वह खाली कर दी गई, उस पर कोई अधिकार नहीं रह जाता। उस अवधि के दौरान जब वह अब्दुल्ला के कब्जे में थी, यदि उसने भूमि से कोई लाभ प्राप्त किया, तो वह उसी के अनुसार किराया देगा; अन्यथा नहीं। दोनों ही स्थितियों में, वह 'अज्र-ए-मिस्ल' (समान किराया) देगा, जो 'अज्र-ए-मुसम्मा' (अनुबंधित किराए) से अधिक नहीं होना चाहिए। उदाहरण के लिए, यदि 'अज्र-ए-मिस्ल'—अर्थात इस तरह के कार्य के लिए बाजार दर—मासिक अनुबंधित किराए से अधिक है, मान लीजिए एक रुपया, और अनुबंधित किराया बारह आने था, तो वह बारह आने ही देगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि पट्टा इस समझौते पर आधारित था कि यदि चुंगी विभाग इसके उपयोग पर प्रतिबंध लगाता है, तो भूमि मालिकों को इससे कोई सरोकार नहीं होगा और अब्दुल्ला फिर भी किराया देगा। यह शर्त अनुबंध के मूल स्वरूप के विरुद्ध है, जिससे पट्टा 'फासिद' (अवैध) हो जाता है। दोनों पक्षों के लिए इसे रद्द करना अनिवार्य था, क्योंकि पाप को दूर करना आवश्यक है। एक 'फासिद' पट्टे में, 'अज्र-ए-मिस्ल' आवश्यक है, बशर्ते वह 'अज्र-ए-मुसम्मा' से अधिक न हो। अल-हिदाया के मूल पाठ में कहा गया है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
لو انقطع ماء الرحى والبيت مما ينتفع به لغيرا لطحن فعليه من الاجر بحصته - 1	यदि आटे की चक्की का पानी रुक जाए और वह कमरा पिसाई के अलावा भी उपयोग के योग्य हो, तो उस लाभ के अनुपात में किराएदार पर किराया अनिवार्य है। (त)

तबीन अल-हक़ाएक में कहा गया है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
فاذا استوفاه لزمته حصته - 2	यदि उसने लाभ प्राप्त किया है, तो तदनुसार मुआवज़ा अनिवार्य हो जाता है। (त)

इस मुद्दे की गहन जाँच और स्पष्टीकरण के लिए फ़तावा देखें। अल-ख़ुलासा में कहा गया है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
وفى مجموع النوازل استأجر حماماً ببدل معلوم ان عليه الاجر	मजमूअ अल-नवाज़िल में दर्ज है कि किसी ने एक स्नानघर एक निश्चित राशि पर इस शर्त पर किराए पर लिया कि

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
حال جريانه وانقطاعه فهذا الشرط مخالف لمقتضى عقد الاجارة فيفسد - 3	किराया देय होगा चाहे वह चालू हो या बंद। यह शर्त पट्टा अनुबंध की आवश्यकताओं के विरुद्ध है, इसलिए पट्टा 'फासिद' (अवैध) है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में कहा गया है:

---

1. अल-हिदाया, किताब अल-इजारा, बाब फ़स्ख अल-इजारा, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, ३/३१३।
2. तबीन अल-हक़ाएक, किताब अल-इजारा, बाब फ़स्ख अल-इजारा, अल-मत्बाअत अल-कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक़, मिस्र, ५/१४४।
3. खुलासत अल-फ़तावा, किताब अल-इजारा, अल-फ़स्ल अल-सालिस, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, ३/१२१।

पृष्ठ ५२५ / ६९२

توجب تک ٹال رہی اس کا کرایہ ضرور واجب ہے، اور جب سے خالی کردی اس کا اصلاً استحقاق نہیں، اس بیچ میں جتنے دن عبداللہ کے قبضے میں رہی، اگر اس میں کوئی انتفاع اس نے زمین سے حاصل کیا، اس کے حساب سے کرایہ دے گا ورنہ نہیں، اور دونوں صورتوں کا کرایہ مثل دے گا جو اجر مسمّٰی یعنی کرایہ قرار یافتہ سے زائد نہ ہو، مثلاً اجر مثلی یعنی بازاری نرخ سے اس کام کے لئے کرایہ مثل دے گا جو ماہوار ہے، اور ٹھہرا روپیہ یا روپیہ سے زیادہ تو روپیہ دے گا، اور ٹھہرا بارہ آنے تو بارہ ہی آنے دے گا۔ اس لئے کہ یہ اجارہ اس قرارداد پر ہوا کہ اگر چنگی ممانعت کردے مالکان زمین کو اس سے بحث نہیں عبداللہ کرایہ دے گا، یہ شرط خلاف مقتضائے عقد ہے اس سے اجارہ فاسد ہوگا۔ فریقین پر اس کا فسخ واجب تھا کہ ازالہ گناہ لازم ہے، اور اجارہ فاسد میں اجر مثل لازم آتا ہے کہ اجر مسمّٰی سے زائد نہ ہو، متن ہدایہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لو انقطع ماء الرحی والبیت مما ینتفع به لغیرا لطحن فعلیه من الاجر بحصته - 1	اگر آٹے کی چکی کا پانی منقطع ہو جائے اور وہ کمرہ پسائی کے بغیر بھی قابل انتفاع ہے تو اس نفع کے حصہ کا اجر کرایہ دار پر لازم ہے۔ (ت)

تبیین الحقائق میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
فاذا استوفاه لزمته حصته - 2	اگر اس نے فائدہ پایا ہو تو اتنے کا معاوضہ لازم ہوگا۔ (ت)

اس مسئلہ کی غایت تحقیق و تنقیح فتاویٰ میں ملاحظہ ہو، خلاصہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
وفی مجموع النوازل استأجر حماماً ببدل معلوم ان علیه الاجر حال جریانه وانقطاعه فهذا الشرط مخالف لمقتضی عقد الاجارة فیفسد - 3	مجموع النوازل میں ہے کہ ایک حمام مقررہ کرایہ پر لیا اس شرط پر کہ چالو ہو یا نہ ہو ہر حال میں کرایہ لازم ہوگا تو یہ شرط مقتضی عقد کے خلاف ہے لہذا اجارہ فاسد ہوگا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

---

1 الهدایة کتاب الاجارة باب فسخ الاجارة مطبع یوسفی لکهنؤ ۳/ ۳۱۳ 2 تبیین الحقائق کتاب الاجارة باب فسخ الاجارة المطبعة الکبری الامیریہ بولاق مصر ۵/ ۱۴۴ 3 خلاصة الفتاوی کتاب الاجارة الفصل الثالث مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳/ ۱۲۱

Fatawa Rizvia Volume 19

[Arabic Text Section] If a corrupt (fasid) condition is stipulated before the contract and the parties base the contract upon it, it would lead to corruption as clarified in mock sales. Allama Khairuddin al-Ramli was asked about two men who agreed on a buyback agreement (bay' al-wafa) before its execution and then executed the contract without the condition. He replied that it is clarified in al-Khulasa, al-Fayd, at-Tatarkhaniyya, and others that it remains according to what they agreed upon. End. [He said] foremost in al-Durr: Someone rented a mill, and the neighbors prevented them from grinding due to the weakening of the building, and the judge ordered the prevention. Will the share [of rent] for the duration of prevention be waived? He said: No, as long as grinding is not physically prevented. End. Al-Tahtawi, then al-Shami said: And Allah Almighty knows best, the intent is that he is barred from the machinery so he is unable to use it. End. So I wrote on it, I say: It is necessary to interpret it as being in a situation where the judge prohibits out of consideration for the neighbors, and not as a final binding judgment if he were to violate it...

[Urdu Translation/Explanation Section] If a corrupt condition is stipulated, even if before the contract, and the parties make it the basis of the contract, then it will be corrupt as jurists have clarified in the case of a mock sale. Allama Khairuddin al-Ramli was asked that two gentlemen settled on a buyback agreement (bay' al-wafa) before the contract and then did not mention the condition at the time of the contract. He replied that it has been clarified in Khulasa, Fayd, Tatarkhaniyya etc., that the sale will be considered based on the settled condition. End. But what is in Durr al-Mukhtar is that someone rented a water-powered flour mill and a neighbor stopped the grinding due to fear of damage to his building and the judge gave the order to stop, so will the rent for the period of this stoppage be waived? He said that it will not be waived until it is physically stopped. End. On this, Tahtawi then Shami said that the meaning of physical stoppage is, and Allah Almighty knows best, that such an obstacle be placed that there is no power to operate the mill. End. I have written on this, I say: It is necessary to interpret it in this way where the judge prohibits on the request of the neighbor and not in such a way that it is the judge's...

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Bab al-Bay' al-Fasid, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/121. 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarat, Bab ma yajuzu min al-Ijarat, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/176. 3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarat, Bab ma yajuzu min al-Ijarat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/27.

फतावा रिज़विया जिल्द १९

[अरबी पाठ अनुभाग] यदि अनुबंध से पहले एक भ्रष्ट (फ़ासिद) शर्त निर्धारित की जाती है और पक्ष अनुबंध को उस पर आधारित करते हैं, तो यह भ्रष्टाचार की ओर ले जाएगा जैसा कि उपहासपूर्ण बिक्री में स्पष्ट किया गया है। अल्लामा खैरुद्दीन अल-रमली से दो पुरुषों के बारे में पूछा गया जिन्होंने इसके निष्पादन से पहले बाय-अल-वफ़ा पर सहमति व्यक्त की और फिर शर्त के बिना अनुबंध को निष्पादित किया। उन्होंने उत्तर दिया कि अल-खुलसा, अल-फ़ैज़, अत-तातर्खानिया और अन्य में स्पष्ट किया गया है कि यह उनकी सहमति के अनुसार रहता है। समाप्त। [उन्होंने कहा] अद-दुर्र में अग्रणी रूप से है: किसी ने एक चक्की किराए पर ली, और पड़ोसियों ने इमारत के कमजोर होने के कारण पीसने से रोक दिया, और न्यायाधीश ने रोकने का आदेश दिया। क्या रोकने की अवधि के लिए [किराये का] हिस्सा माफ किया जाएगा? उन्होंने कहा: नहीं, जब तक पीसने को भौतिक रूप से नहीं रोका जाता है। समाप्त। अल-तहतावी, फिर अल-शामी ने कहा: और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है, इरादा यह है कि उसे मशीनरी से अलग कर दिया जाए ताकि वह इसका उपयोग करने में असमर्थ हो। समाप्त। इसलिए मैंने इस पर लिखा, मैं कहता हूँ: इसे इस स्थिति के रूप में व्याख्या करना आवश्यक है जहाँ न्यायाधीश पड़ोसियों के विचार से रोकता है, न कि एक अंतिम बाध्यकारी निर्णय के रूप में यदि वह इसका उल्लंघन करता है...

[उर्दू अनुवाद/स्पष्टीकरण अनुभाग] यदि एक भ्रष्ट शर्त निर्धारित की जाती है, भले ही अनुबंध से पहले हो, और पक्ष इसे अनुबंध का आधार बनाते हैं, तो यह भ्रष्ट होगा जैसा कि न्यायविदों ने मज़ाकिया बिक्री के मामले में स्पष्ट किया है। अल्लामा खैरुद्दीन अल-रमली से पूछा गया कि दो सज्जनों ने अनुबंध से पहले बाय-अल-वफ़ा तय किया और फिर अनुबंध के समय शर्त का उल्लेख नहीं किया। उन्होंने उत्तर दिया कि खुलासा, फ़ैज़, तातर्खानिया आदि में यह स्पष्ट किया गया है कि बिक्री को तय शर्त के आधार पर माना जाएगा। समाप्त। लेकिन दुर्र अल-मुख्तार में जो है वह यह है कि किसी ने पानी से चलने वाली आटा चक्की किराए पर ली और एक पड़ोसी ने अपनी इमारत के नुकसान के डर से पीसना बंद कर दिया और न्यायाधीश ने रोकने का आदेश दिया, तो क्या इस रोक की अवधि का किराया माफ किया जाएगा? उन्होंने कहा कि जब तक शारीरिक रूप से नहीं रोका जाता तब तक इसे माफ नहीं किया जाएगा। समाप्त। इस पर तहतावी और फिर शामी ने कहा कि शारीरिक रोक का अर्थ यह है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है, कि ऐसी बाधा डाली जाए कि चक्की चलाने की शक्ति न रहे। समाप्त। मैंने इस पर लिखा है, मैं कहता हूँ: इसे इस तरह से व्याख्या करना

आवश्यक है जहाँ न्यायाधीश पड़ोसी के अनुरोध पर मना करता है न कि इस तरह से कि यह न्यायाधीश का...

[पाद टिप्पणियाँ] १. रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अल-बय अल-फ़ासिद, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, २/१२१. २. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-इजारात, बाब मा यजुज़ु मिन अल-इजारात, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/१७६. ३. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारात, बाब मा यजुज़ु मिन अल-इजारात, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ५/२७.

[عربی متن] لو شرط شرطاً فاسداً قبل العقد ینبغی الفساد لو انتقا علی بناء العقد علیه کما صرحوا به في بیع الهزل ۔ وقد سئل الخیر الرملي عن رجلین تواضعاً علی بیع الوفاء قبل عقده وعقد اخالیاً عن الشرط، فأجاب بأنه صرح في الخلاصة والفیض والتتارخانیة وغیرها بأنه یکون علی ماتواضعا اه اماماً في الدر استأجر رحی فمنعه الجیران عن الطحن لتوهین البناء وحکم القاضي بمنعه هل تسقط حصته مدة المنع قال لا ۔ مالم یمنع حساً من الطحن اه قال ط ثم ش المراد واللہ تعالیٰ اعلم ان یحال بینه وبین الدوارة فلا یقدر علیها اه فکتبت علیه اقول: یجب حمله علی ما اذا کان منع القاضي جبراً لخاطر الجیران لا حکماً حتماً لو خالفه

[اردو ترجمہ و تشریح] اگر فاسد شرط لگائی اگرچہ عقد سے قبل لگائی ہو اور اس کو فریقین عقد کی بنیاد بنائیں تو فساد ہوگا جیسا کہ فقہاء نے مذاقیہ بیچ میں اس کی تصریح کی ہے، علامہ خیر الدین رملی سے سوال ہوا کہ دو حضرات نے بیع الوفاء کو عقد سے قبل طے کرلیا اور پھر عقد کے وقت شرط کا ذکر نہ کیا تو انھوں نے جواب دیا کہ خلاصہ، فیض، تتارخانیہ وغیرہ میں تصریح کی گئی ہے کہ وہ بیچ طے کردہ شرط پر مانی جائے گی اہ، لیکن جو درمختار میں ہے کہ کسی نے آٹے کی پن چکی کرایہ پر لی اور پڑوسی نے اپنی عمارت کے نقصان کے خدشہ سے پسائی سے روک دیا اور قاضی نے روک دینے کا حکم دیا ہو تو کیا اس روکنے کی مدت کا کرایہ ساقط ہوگا، تو فرمایا کہ ساقط نہ ہوگا جب تک عملاً نہ روک دے، اہ اس پر طحطاوی نے پھر شامی نے فرمایا کہ عملاً روک دینے کا مطلب یہ ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ کہ ایسی رکاوٹ ڈالی جائے کہ چکی چلانے پر قدرت نہ ہو، اہ، میں نے اس پر لکھا ہے میں کہتا ہوں، اس کو اس صورت پر محمول کرنا

ضروری ہے جس میں قاضی پڑوسی کی درخواست پر منع کردے نہ کہ ایسی صورت پر کہ یہ قاضی کے

[حواشی] 1 رد المحتار کتاب البیوع باب البیع الفاسد دار احیاء التراث العربي بیروت ۲/ ۱۲۱ 2 درمختار کتاب الاجارۃ باب مایجوز من الاجارۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۶ 3 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب مایجوز من الاجارۃ دار احیاء التراث العربي بیروت ۵/ ۲۷

Fatawa Razawiyya Volume 19

...of its issuance and its excuse. How so? For they have stated unequivocally that the occurrence of an undeserved harm due to a contract is an excuse for its rescission, and this is undoubtedly of that nature, and Allah Almighty knows best.

He should violate the order, and the judge (Qazi) should punish him (Ta'zir), because everyone has stated that such a harm which was not part of the contract, its occurrence is such an excuse due to which rescission can take place, and the situation involving Ta'zir is exactly such an excuse, and Allah Almighty knows best. (T)

Problem 211: From Deil Ganj, Amriya Pargana, Jahanabad, submitted by Muhibullah Sahib Ziladar, 25 Rabi al-Akhir 1339 AH. What do the scholars of the religion say about this issue: In the Pilibhit district, many Muslims take hereditary tenancies (with fixed rents) as a mortgage (Girvi). They give some money to the original tenant, get a separate written agreement, and cultivate the land themselves to profit from it, while continuing to pay the rent (Naqshi) to the landlord themselves. There is an agreement that for two to five years, despite having the money, the original tenant cannot redeem the land. However, after the agreement period expires, the original tenant can redeem the land from mortgage by paying the full original amount. Some people even accept one rupee less per year or after 8 years from the original amount and claim that scholars have declared this way of mortgaging land as permissible. Please clarify, may you be rewarded.

The Answer: The original tenant is not the owner of the land; the landlord is the owner. He (the original tenant) is a lessee (Mustajir). When he mortgaged it to another and that second person paid the landlord's dues and the landlord accepted it from him, this did not constitute a valid pledge (Rahn). Pledging (Rahn) and leasing (Ijarah) cannot be combined. Instead, this second person has now become the lessee. Now the first person is separate; the second person only owes him a pure debt. When he pays it back, it must be accepted. There is no obligation to leave the land at any time; the original tenant no longer has any connection to the cultivation of this land. And Allah Almighty knows best.

Page 527 of 692 I.T. Majlis of DawateIslami

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

...उसके जारी होने और उसके बहाने के बारे में। ऐसा क्यों? क्योंकि उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा है कि अनुबंध के कारण होने वाली अवांछित हानि अनुबंध को रद्द करने का एक बहाना है, और यह निस्संदेह उसी प्रकृति का है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

उसे आदेश का उल्लंघन करना चाहिए, और काज़ी उसे ताज़ीर (दंड) दे, क्योंकि सभी ने स्पष्ट किया है कि ऐसी हानि जो अनुबंध का हिस्सा नहीं थी, उसका होना एक ऐसा बहाना है जिसके कारण अनुबंध रद्द किया जा सकता है, और ताज़ीर वाली स्थिति बिल्कुल वैसा ही बहाना है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

मसला २११: देइल गंज, अमरिया परगना, जहानाबाद से, मोहिबुल्लाह साहिब जिलादार द्वारा प्रेषित, २५ रबी अल-आख़िर १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: पीलीभीत जिले में अक्सर मुसलमान मौरूसी काश्त (जिसका किराया तय है) को गिरवी रखते हैं और असली काश्तकार को कुछ रुपये देकर उसका अलग लिखित दस्तावेज करा लेते हैं, और ज़मीन को अपनी खेती में रखकर उससे लाभ उठाते हैं और नक़्शी (लगान) का रुपया ज़मींदार को खुद अदा करते रहते हैं। इसमें समझौता होता है कि दो साल या पाँच साल तक, रुपया होने के बावजूद, असली काश्तकार ज़मीन को नहीं छुड़ा सकता। लेकिन समझौता बीतने के बाद, काश्तकार मूल रुपया पूरा चुकाकर ज़मीन गिरवी से छुड़ा सकता है। कुछ लोग मूल रुपये में से एक रुपया सालाना या ८ साल में कम भी ले लेते हैं और कहते हैं कि विद्वानों ने इस स्थिति में ज़मीन गिरवी रखना जायज़ करार दिया है। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: असली काश्तकार ज़मीन का मालिक नहीं होता, ज़मीन का मालिक ज़मींदार है। वह (असली काश्तकार) किरायेदार (मुस्ताजिर) है। जब उसने दूसरे के पास गिरवी रखी और ज़मींदार का बकाया उस दूसरे ने दिया और ज़मींदार ने उससे स्वीकार कर लिया, तो यह रहन (गिरवी) की अनुमति नहीं हुई। रहन और इजारा (किरायेदारी) एक साथ नहीं हो सकते। इसके बजाय, अब यह दूसरा व्यक्ति किरायेदार बन गया है। अब वह पहला व्यक्ति अलग है; दूसरे व्यक्ति पर उसका केवल शुद्ध ऋण रह गया है। जब वह उसे वापस करे, तो उसे स्वीकार करना अनिवार्य होगा। ज़मीन को किसी भी समय छोड़ना ज़रूरी नहीं है; असली काश्तकार का अब इस ज़मीन की खेती से कोई संबंध नहीं रहा। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

पृष्ठ ५२७ का ६९२ I.T. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

لصادرہ اور عذرہ کیف وقد صرحوا قاطبۃ ان لحوق ضرر غیر مستحق بالعقد عذر یفسخ بہ، وھذا منہ لاشک، واللہ تعالٰی اعلم۔

حکم کی خلاف ورزی کرے اور قاضی اس کو تعزیر لگائے، کیونکہ سب نے تصریح کی ہے کہ ایسا ضرر جو عقد میں شامل نہ ہو، اس کا پایا جانا ایسا عذر ہے جس کی وجہ سے فسخ ہو سکے گا اور تعزیر والی صورت ایسا ہی عذر ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۱۱: از موضوع دیل گنج تھانہ امریا پر گنہ جہاں آباد مسئولہ محب اللہ صاحب ضلعدار ۲۵ ربیع الآخر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اکثر مسلمان اس ضلع پیلی بھیت میں کاشت موروثی کو جس کی نقشی پختہ ہے گرو رکھتے ہیں اور کچھ روپیہ اصلی کاشتکار کو دے کر اس کی علیحدہ تحریر کرالیتے ہیں، اور زمین کو اپنی کاشت میں رکھ کر اس سے نفع اٹھاتے ہیں اور نقشی کا روپیہ زمیندار کو خود ادا کرتے رہتے ہیں، اور اس میں معاہدہ ہوتا ہے کہ دو سال تک یا پانچ سال تک باوجود موجود ہونے روپیہ کے اصلی کاشتکار زمین کو نہیں چھڑا سکتا، مگر بعد گزرنے معاہدہ کے کاشتکار اصلی روپیہ کل ادا کر کے زمین گرو سے چھڑا سکتا ہے، اور بعض بعض شخص اصلی روپیہ میں سے ایک روپیہ سال یا ۸ سال کم بھی لے لیتے ہیں، اور کہتے ہیں کہ علماء نے اس صورت میں زمین کا گرو رکھنا جائز قرار دیا ہے بینوا توجروا

الجواب: اصلی کاشتکار زمین کا مالک نہیں ہوتا ملک زمیندار ہے وہ مستاجر ہے، جب اس نے دوسرے کے پاس گروی رکھی اور زمیندار کی باقی اس دوسرے نے دی اور زمیندار نے اس سے قبول کی، تو یہ رہن کی اجازت نہ ہوئی، رہن و اجارہ جمع نہیں ہو سکتے، بلکہ اب یہ دوسرا

شخص مستاجر ہو گیا، اب وہ پہلا جدا ہے اس پر اس دوسرے کا صرف خالص قرض رہا، وہ جب دے اسے قبول کرنا لازم ہوگا، اور زمین چھوڑنا کسی وقت ضرور نہیں، اس زمین سے کاشت کار اصلی کو کوئی تعلق نہ رہا، واللہ تعالیٰ اعلم۔

صفحہ 527 کا 692 آئی ٹی مجلس دعوت اسلامی

Fatawa Rizvia, Volume 19

Question 212 (Note): From Ahmedabad, Gujarat, Jamal Pura locality, adjacent to Kaanj Mosque, sent by Maulana Abdul Rahim Sahib, 16 Shawwal 1325 AH. What do the scholars of religion and muftis of the clear Sharia say about this issue: in the city of Ahmedabad, some "Hafiz-ul-Quran" gentlemen visit the houses of the Ahle Sunnat wal Jama'at to observe the third-day (Seem) and fortieth-day (Chehlum) ceremonies. They recite the "Holy Quran" and dedicate the reward (Isal-e-Sawab) to the deceased, and they take payment for this. Ignorant people consider this very meritorious. Is it permissible or forbidden (Haram) to take payment for performing Isal-e-Sawab? If payment is taken for Isal-e-Sawab, does the reward reach the deceased or not? And is it permissible to pray behind those Hafiz-ul-Quran who visit the houses of the Ahle Sunnat wal Jama'at to perform Sawab for a fee? Please clarify and you will be rewarded.

Answer: Reciting the Holy Quran or having it recited for the purpose of Isal-e-Sawab for a fee is impermissible for both parties. Both the one who recites and the one who pays for it are sinners. There is no benefit for the deceased in this; rather, if it is done according to the deceased's will and desire, they too are caught in trouble. Allah Almighty says: "And do not exchange My verses for a small price." [1] (Allah Almighty said: And do not take small prices in exchange for My verses. - Translator) And to claim "we recite for Allah and the givers also give for Allah" is pure falsehood. If they (the reciters) do not recite, the givers wouldn't give them a single grain (paisa), and if they (the givers) do not pay, the reciters wouldn't read a single page. The general principle of the pure Sharia is: "That which is customary is like that which is stipulated" [2] (What is customary is like a condition. - Translator), rather this apparent...

Note: This fatwa and the three following it were scattered in various chapters except for the chapter of 'Ijara' (Hiring/Leasing) in the eighth volume. They have been moved here to 'Ijara'. — Abdul Mannan Azmi (Translator)

1. The Holy Quran 2/41
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ijara, Mujtabai Press Delhi 2/182; Al-Ashbah wa al-Nadhair, First Art, Sixth Rule, Idarat-ul-Quran Karachi 1/131.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

मसला २१२ (हाशिया): अहमदाबाद, गुजरात, मुहल्ला जमाल पुरा, कांज मस्जिद के पास, प्रेषक मौलाना अब्दुल रहीम साहब, १६ शव्वाल १३२५ हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि यहाँ अहमदाबाद शहर में कुछ 'हाफ़िज़-ए-क़ुरआन' हज़रात अहले सुन्नत व जमाअत के घरों पर सोम (तीजा) और चेहलुम (चालीसवां) मनाने जाते हैं, और 'کلام مجید' (पवित्र क़ुरआन) पढ़कर मृतकों के लिए ईसाल-ए-सवाब करते हैं और वहां से उजरत (मजदूरी/पैसे) लेते हैं। जाहिल लोग इसमें बहुत सवाब समझते हैं। क्या यह ईसाल-ए-सवाब करके उजरत लेना जायज़ है या हराम? अगर उजरत लेकर ईसाल-ए-सवाब किया जाए तो क्या सवाब मृतकों तक पहुँचता है या नहीं? और जो हाफ़िज़-ए-क़ुरआन उजरत लेकर सवाब करने के लिए अहले सुन्नत व जमाअत के घरों पर जाते हैं, उनके पीछे नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: ईसाल-ए-सवाब की नीयत से उजरत पर 'कलाम अल्लाह शरीफ़' पढ़ना और पढ़वाना दोनों नाजायज़ हैं। पढ़ने वाला और पढ़वाने वाला दोनों गुनहगार हैं। इसमें मृतक के लिए कोई लाभ नहीं है, बल्कि अगर यह उसकी इच्छा और वसीयत से हो तो वह भी मुसीबत में फंस जाता है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और मेरी आयतों के बदले थोड़े दाम न लो।" [१] (अल्लाह तआला ने फ़रमाया: और मेरी आयतों के बदले थोड़े दाम न लो। - अनुवादक) और यह कहना कि हम अल्लाह के लिए पढ़ते हैं और देने वाले भी हमें अल्लाह के लिए देते हैं, कोरा झूठ है। अगर ये न पढ़ें तो वे उन्हें एक पाई न दें, और अगर वे न दें तो ये एक पन्ना न पढ़ें। शरीयत-ए-मुतह्हरा का सामान्य नियम है: "जो प्रथा (उर्फ़) में है वह शर्त की तरह है" [२] (प्रथागत भुगतान शर्त की तरह है। - अनुवादक), बल्कि इस ज़ाहिरी...

हाशिया (नोट): यह फ़तवा और इसके बाद के तीन फ़तवे आठवें खंड (पुराने और नए १९) में इजारा (किराया/मजदूरी) के अध्याय के अलावा विभिन्न अध्यायों में बिखरे हुए थे, उन्हें यहाँ इजारा में स्थानांतरित कर दिया गया है। — अब्दुल मन्नान आज़मी (अनुवादक)

1. अल-क़ुरआन अल-करीम २/४१
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली २/१८२; अल-अशबाह वल नज़ायर, पहला फन, छठा नियम, इदारतुल क़ुरआन कराची १/१३१।

पृष्ठ ५२८ / ६९२

فتاوٰی رضویہ، جلد ۱۹

مسئلہ ۲۱۲ عہ: از احمد آباد گجرات محلہ جمال پورہ متصل مسجد کانج مرسلہ مولانا عبدالرحیم صاحب ۱۶ شوال ۱۳۲۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ یہاں شہر احمد آباد میں بعض "حافظ القرآن" حضرات اہلسنت و جماعت کے مکانوں پر سوم و چہلم منانے جاتے ہیں، اور "کلام مجید" پڑھ کر اموات کی خدمت میں ایصالِ ثواب کرتے ہیں اور وہاں سے اجرت لیتے ہیں اور اس میں جہلاء بہت ثواب سمجھتے ہیں، آیا یہ ایصالِ ثواب کر کے اجرت لینا جائز ہے یا حرام ہے۔ اجرت لے کر ایصالِ ثواب کرے تو اموات کی خدمات میں ثواب پہنچتا ہے یا نہیں؟ اور جو حافظ القرآن اجرت لے کر ثواب کرنے کے لئے احبابِ اہلسنت و جماعت کے مکانوں پر تشریف لے جاتے ہیں ان کے پیچھے نمازی پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: اجرت پر کلام اللہ شریف بغرض ایصالِ ثواب پڑھنا پڑھوانا دونوں ناجائز ہے، اور پڑھنے والا اور پڑھوانے والا دونوں گنہ گار۔ اور اس میں میت کے لئے کوئی نفع نہیں، بلکہ اس کی مرضی و وصیت سے ہو تو وہ بھی وبال میں گرفتار۔ قال اللہ تعالٰی "لَا تَشْتَرُوْا بِاٰیٰتِیْ ثَمَنًا قَلِیْلًا" ۱۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: اور میری آیتوں کے بدلے تھوڑے دام نہ لو۔ (ت) اور یہ کہنا کہ ہم اللہ کے لئے پڑھتے ہیں اور دینے والے بھی ہمیں اللہ کے لئے دیتے ہیں محض جھوٹ ہے۔ اگر یہ نہ پڑھیں تو وہ ایک حبہ ان کو نہ دیں، اور اگر وہ نہ دیں تو یہ ایک صفحہ نہ پڑھیں، اور شرعِ مطہر کا قاعدہ کلیہ المعروف کالمشروط ۲ (معروف مشروط کی طرح ہے۔ ت) بلکہ اس ظاہری

عہ: هذه الفتوی وثلاثة بعده كانت متفرقة في ابواب شتی ماعدا باب الاجارة في الجلد الثامن ۱۲ عبد المنان اعظمی آٹھویں جلد (قدیم، جدید ۱۹) میں یہ اور اس کے بعد کے تین فتوے مختلف ابواب میں متفرق تھے ان کو اجارہ میں یہاں منتقل کیا گیا ہے۔ عبد المنان اعظمی (ت)

١ القرآن الكريم ٢/ ٤١ ٢ درمختار كتاب الاجاره مطبع مجتبائی دہلی ٢/ ١٨٢، الاشباه والنظائر الفن الاول القاعدة السادسة ادارة القرآن كراچی ١/ ١٣١

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

By not setting a condition, another evil arises. Even if an ijarah (hiring/contract) is for a permissible act, if the wage is not specified, it is a corrupt ijarah (fasid) and the contract is forbidden (haram) due to ignorance (lack of clarity). It's not that the ijarah itself was impermissible, rather it became doubly forbidden. This 'Hawi' in which this absurd ruling of 45 dirhams is written is not 'Hawi Qudsi', but 'Hawi Zahidi', as mentioned in Radd al-Muhtar (1). And this Zahidi was a Mu'tazilite of bad faith, as mentioned in Radd al-Muhtar fi al-Asfar (2). This ruling of his is completely detached from the laws of Sharia and is an explicit fabrication against the pure Sharia.

A Hafiz (memorizer of the Quran) who makes this his profession is an open sinner (Fasiq-e-Mu'lin). Praying behind an open sinner is Makruh-e-Tahrimi (highly discouraged/prohibited), making him an Imam is a sin, and it is obligatory to repeat the prayers performed behind him. However, if people wish for its lawfulness, the method is this: those wanting him to recite should hire him for a fixed time, for example, daily from 7 AM to 10 AM and 2 PM to 4 PM, or whatever time is fixed, at a specific wage, say for 4 days or whatever is agreed. Hire these Hafiz for your service; they become employees for that fixed time. You then have the right to take any work from them, including: "Recite the Great Quran for such and such deceased." Now this is lawful (halal), paying is obligatory, and taking it is permissible, because now this ijarah is not on Quran recitation, but on the 'benefits of the self' (service of time) of these Hafiz. This goes so far that even if they remain present punctually at the fixed time and the employers do not take any work from them, the salary will still be due.

| Arabic: Lian al-mustahaqqa 'alayhim innama kana tasleem an-nafs wa qad hasala kama huwa hukm 'ajeer al-wahid'. Wallahu Ta'ala A'lam. | Because they were bound to surrender themselves (their time), and this task was accomplished, as is the ruling for a private employee (Ajir-e-Khas). And Allah Almighty knows best. (T) |

Problem 213: From the city, Mulookpur neighborhood, queried by Molvi Amirullah Sahib, 26 Dhu al-Hijjah 1328 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say regarding this matter: A person was an employee for 5 rupees per month. He resigned from the job himself and requested the remaining salary through a note. He left on the 28th of Dhu al-Qi'dah of the current year. His exact words are recorded as: "I, on 28 Dhu al-Qi'dah, Thursday..."

(1) Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/36. (2) Radd al-Muhtar. Page 529 of 692

फतावा रज़विया, खंड १९

शर्त न रखने से एक और खराबी बढ़ जाती है। अगर इजारा (अनुबंध) किसी जायज़ काम के लिए हो, फिर भी अगर मज़दूरी तय न हो, तो अनिश्चितता के कारण वह इजारा फासिद (दूषित) और अनुबंध हराम है। ऐसा नहीं है कि इजारा खुद नाजायज़ था, बल्कि वह तो हराम दर हराम हो गया। यह 'हावी' जिसमें यह बेतुका ४५ दिरहम वाला हुक्म लिखा है, 'हावी कुदसी' नहीं बल्कि 'हावी ज़ाहिदी' है, जैसा कि रद-उल-मुहतार (१) में है। और यह ज़ाहिदी एक मोतज़ली (बद-मज़हब) था, जैसा कि रद-उल-मुहतार फि अल-असफ़ार (२) में है। उसका यह हुक्म शरीयत के कानूनों से बिल्कुल अलग है और पाक शरीयत पर खुला इफ़्तरा (झूठ) है।

जो हाफ़िज़ इसे अपना पेशा बना ले वह फ़ासिक़-ए-मुअ़लिन (खुल्लम-खुल्ला गुनहगार) है। फ़ासिक़-ए-मुअ़लिन के पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूहे तहरीमी है, उसे इमाम बनाना गुनाह है और जो नमाज़ उसके पीछे पढ़ी गई हो उसे दोहराना वाजिब है। हाँ, अगर इसकी हलाल सूरत चाहते हैं तो तरीका यह है: पढ़वाने वाले उन्हें एक तय समय के लिए रखें, जैसे रोज़ाना सुबह ७ बजे से १० बजे तक और शाम २ बजे से ४ बजे तक, या जो भी समय तय हो, एक निश्चित मज़दूरी पर, मसलन ४ दिन या जो भी तय हो। इन हाफ़िज़ों को अपनी सेवा के लिए नौकर रखें। उस तय समय के लिए वे उनके कर्मचारी बन गए, उन्हें अधिकार है कि जो चाहें काम लें, जिसमें यह भी शामिल है कि: "फलां मरहूम के लिए कुरआन-ए-अज़ीम पढ़ो।" अब यह हलाल है, देना वाजिब है और लेना जायज़, क्योंकि अब यह इजारा कुरआन पढ़ने पर नहीं, बल्कि इन हाफ़िज़ों के समय (मनाफ़ेए-नफ़्स) पर है। यहाँ तक कि अगर वे तय समय पर पाबंदी के साथ हाज़िर रहें और काम लेने वाले उनसे कोई काम न लें, तब भी तनख्वाह वाजिब होगी।

| अरबी: लिअन अल-मुस्तहक़्क़ा अ़लैहिम इन्नमा काना तस्लीमुन नफ़्स व क़द हसला कमा हुवा हुक्मु 'अजीरि अल-वाहिद'। वल्लाहु तआ़ला अ़अलम। | क्योंकि वे पाबंद थे कि अपना समय (नफ़्स) सौंप दें, और यह काम हो गया जैसा कि 'अजीरे खास' का हुक्म है। और अल्लाह तआ़ला बेहतर जानता है। (त) |

मसला २१३: शहर के मोहल्ला मलूकपुर से, मौलवी अमीर उल्लाह साहब द्वारा पूछा गया, २६ ज़ुल-हिज्जा १३२८ हिजरी। दीन के उलेमा और मज़बूत शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: एक व्यक्ति ५ रुपये महीने का नौकर था। उसने खुद नौकरी छोड़ दी और एक पत्र के माध्यम से

बाकी तनख्वाह माँगी। उसने वर्तमान वर्ष की २८ ज़ुल-क़ादा से नौकरी छोड़ी। उसके शब्द शब्दशः दर्ज हैं: "मैंने २८ ज़ुल-क़ादा, जुमेरात के दिन..."

(१) रद-उल-मुहतार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारा अल-फासिदा, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, ५/३६ (२) रद-उल-मुहतार पृष्ठ ५२९ / ६९२

شرط نہ کرنے سے ایک اور خباثت بڑھ جاتی ہے اجارہ جو امر جائز پر ہو وہ بھی اگر بے تعین اجرت ہو تو بوجہ جہالت اجارہ فاسدہ اور عقد حرام ہے، نہ کہ وہ اجارہ کو خود ناجائز تھا، وہ تو حرام در حرام ہو گیا، یہ حاوی جس میں یہ بیہودہ حکم ۴۵ درم والا لکھا ہے، حاوی قدسی نہیں، حاوی زاہدی ہے، کما فی ردالمحتار ۱ (جیسا کہ ردالمحتار میں ہے۔ ت) اور یہ زاہدی ایک معتزلی بد مذہب تھا، کما فی الردالمختار فی الاسفار ۲ (جیسا کہ ردالمحتار وغیرہ کتب میں ہے۔ ت) اور اس کا یہ حکم قوانین شرع سے محض جدا، اور یہ تجدید شرع مطہر پر صریح افتراء ہے۔

جو حافظ اس کا پیشہ رکھے فاسق معلن ہے، اور فاسق معلن کے پیچھے نماز مکروہ تحریمی، کہ اسے امام بنانا گناہ اور جو نماز اس کے پیچھے پڑھی ہو اس کا پھیرنا واجب، ہاں اگر اس کی حلت چاہیں تو اس کا طریقہ یہ ہے یہ پڑھوانے والے وقت معین کے ساتھ مثلاً روزانہ صبح کے ۷ بجے سے ۱۰ بجے تک اور شام ۲ بجے سے ۴ بجے تک، یا جو وقت مقرر کریں، ایک اجرت معینہ پر مثلاً ۴ روز یا جو قرار پائے، ان حافظوں کو اپنے کار خدمت کے لئے نوکر رکھیں، اس وقت معین کے لئے یہ ان کے ملازم ہو گئے انھوں اختیار ہے جو کام چاہیں لیں، ازاں جملہ یہ کہ فلاں میت کے لئے قرآن عظیم پڑھو، اب یہ حلال ہے، دینا واجب اور لینا روا، کہ اب یہ اجارہ قرآن خوانی پر نہیں، بلکہ ان حافظوں کے منافع نفس پر ہے، یہاں تک کہ اگر یہ اس وقت مقرر پر پابندی کے ساتھ حاضر رہیں اور مستاجرین ان سے کچھ کام نہ لیں، جب بھی تنخواہ واجب ہو گی۔

| لان المستحق علیہم انما کان تسلیم النفس وقد حصل کما ھو حکم 'اجیر الواحد' - واللہ تعالی اعلم۔ |

کیونکہ وہ پابند تھے کہ اپنے نفس کو سونپ دیں، اور یہ کام ہو گیا جیسا کہ اجیر خاص کا حکم ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) |

مسئلہ ۲۱۳: از شہر محلہ ملوکپور مسئولہ مولوی امیر اللہ صاحب ۲۶ ذوالحجہ ۱۳۲۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص ۵ روپیہ ماہوار کا نوکر تھا اس نے خود نوکری ترک کردی، رقعہ کے ذریعہ سے بقیہ تنخواہ مانگی، ذیقعدہ سنہ حال کی ۲۸ سے چھوڑی، چنانچہ عبارات اس کی بلفظہ درج ہے: "میں نے ۲۸ ذیقعدہ بروز پنجشنبہ کو"

۱ ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۳۶ ۲ ردالمحتار

Volume 19

[The question states:] "I left work and requested the salary for that month. Since Dhu al-Qi'dah had 30 days, should the salary for the 28th, 29th, and 30th (three days) be deducted, or just for one day? There was a holiday on Saturday and Friday. Should the Friday and Thursday holiday pay be given even after leaving employment, or is it mandatory for 72 days? The total salary for these days is eight annas, with one day being 2.02 pies. They say deduct 2.02 pies, but I believe I should receive pay for two days of holidays. Is this a Sharia rule or a customary one? Please explain and be rewarded."

The Answer: Salary for holidays is provided while the employment is active. This is the rule according to Sharia and common custom. If employment was terminated on the 28th, then he is not entitled to the salary for those three days.

[Arabic Quote:] *For indeed, idleness (holidays) is for relaxation from the duties one is engaged in, and after leaving the employment, there is no work upon him, hence no relaxation, and thus no wage. And Allah Almighty knows best, and His knowledge, Glorious is He, is most complete and most wise.*

Because holidays are meant for rest from mandatory work; so when the employment contract has ended and there is no longer any work, what is the rest for? Therefore, the entitlement to wages no longer exists. And Allah knows best, and His knowledge, Glorious is He, is most complete and most wise. (T)

Issue 214: Submitted by Ahmed Huns Bengali, student at Madrasa Ahl-e-Sunnat-o-Jama'at, 28 Rabi-ul-Awwal Sharif 1334 AH. If a preacher (wa'iz) or a Hafiz finished a sermon or a complete recitation of the Quran and someone gave them something without them asking for it, is it permissible for them or not?

The Answer: It is permissible if it is neither a pre-condition nor a well-known custom. Otherwise, for a preacher, it is permissible according to different opinions, but for Quran recitation, it is unanimously prohibited based on what "Ta" (Tahawi) reported and was verified by Allama Shami in *Radd al-Muhtar* (Reported from Tahawi, which Allama Shami has upheld in *Radd al-Muhtar*. T). And Allah Almighty knows best.

Issue 215: From Bengal. What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say regarding this issue: if a person is arrested in a legal case and asks another person to pray for their situation, should that person who is praying be

given some money or not? And is it lawful (halal) for them to take that money or not? Please explain and be rewarded.

---

[1] *Radd al-Muhtar*, Book of Hire, Chapter on Invalid Hire, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/34.

जिल्द १९

[प्रश्न में कहा गया है:] "काम छोड़ा, उसी महीने की तनख्वाह चाही है। चूंकि यह ज़ीकाद ३० का हुआ तो २८, २९, ३० तीन दिन की तनख्वाह काटी जानी चाहिए या एक दिन? शनिवार और शुक्रवार की छुट्टी थी। नौकरी छोड़ने के बाद भी शुक्रवार और गुरुवार की छुट्टी मिलनी चाहिए, या ७२ दिन की वाजिब है? इतने दिनों की कुल तनख्वाह आठ आना हुई, एक दिन की २/०२ पाई होती है। वे कहते हैं २/०२ पाई काटो और दो दिन की छुट्टी मुझे मिलनी चाहिए। क्या यह नियम शरीयत का है या प्रथागत है? स्पष्ट करें, पुण्य प्राप्त करें।"

जवाब: छुट्टियों की तनख्वाह नौकरी बहाल रहने पर मिलती है। शरीयत और प्रथा के अनुसार यही नियम है। यदि नौकरी २८ तारीख को छोड़ी गई, तो वह उन तीन दिनों की तनख्वाह का हकदार नहीं है।

[अरबी उद्धरण:] क्योंकि छुट्टी अनिवार्य व्यस्तता से आराम के लिए होती है, और अनुबंध समाप्त होने के बाद उस पर कोई काम नहीं रहता, इसलिए कोई आराम नहीं, और इसलिए कोई मजदूरी नहीं। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, वह महिमामय है, सबसे पूर्ण और सबसे सुदृढ़ है।

क्योंकि छुट्टी अनिवार्य व्यस्तता से आराम के लिए होती है; तो जब अनुबंध (रोजगार) समाप्त हो गया और कोई काम नहीं रहा, तो आराम किस लिए? इसलिए मजदूरी की पात्रता नहीं रही। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, वह महिमामय है, सबसे पूर्ण और सबसे सुदृढ़ है। (त)

मसला २१४: प्रेषक अहमद हंस बंगाली, छात्र मदरसा अहले सुन्नत व जमात, २८ रबी-उल-अव्वल शरीफ १३३४ हिजरी। यदि किसी उपदेशक या हाफिज ने उपदेश या कुरान का पाठ पूरा किया और बिना मांगे किसी ने कुछ दिया, तो क्या यह उसके लिए जायज़ है या नहीं?

जवाब: जायज़ है यदि यह न तो पहले से तय शर्त हो और न ही कोई प्रसिद्ध प्रथा, अन्यथा उपदेशक के लिए मतभेदों के आधार पर जायज़ है, और कुरान पाठ पर सर्वसम्मति से मनाही है जैसा कि "त" (तहतावी) ने उद्धृत किया और अल्लामा शामी ने 'रद्द अल-मुह्तार' में प्रमाणित किया। (तहतावी के उद्धरण पर जिसे अल्लामा शामी ने रद्द अल-मुह्तार में कायम रखा है। त) और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है।

मसला २१५: बंगाल से। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि यदि कोई व्यक्ति किसी मुकदमे में गिरफ्तार हो जाए और किसी दूसरे व्यक्ति से अपनी स्थिति के लिए दुआ करवाए, तो क्या उस दुआ करने वाले को कुछ रुपया मिलना चाहिए या नहीं? और क्या उनके लिए रुपया लेना हलाल है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य प्राप्त करें।

---

[1] रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, ५/३४।

पृष्ठ ५३०/६९२

جلد ۱۹

کام چھوڑا، اسی ماہِ مذکور کی تنخواہ چاہی ہے" چونکہ یہ ذیقعدہ ۳۰ کا ہوا تو ۲۸، ۲۹، ۳۰ تین دن کی تنخواہ منہا ہونی چاہئے یا ایک دن ہفتہ کی، جمعہ کی تعطیل تھی، ترکِ تر و روزگار کے بعد بھی تعطیل جمعہ و جمعرات ملنا چاہئے، یا ۷۲ یوم کی واجب ہے؟ اتنے دن کی تنخواہ مجموع آٹھ آنہ ہوئے، ایک دن کی ۲/۰۲ پائی ہوتے ہیں، وہ کہتے ہیں ۲/۰۲ پائی کاٹو اور دو دن تعطیل کے مجھے ملنا چاہئے، آیا یہ قاعدہ شرعی یا عرفی وغیرہ ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: ایامِ تعطیل کی تنخواہ بحالِ ملازمت ملتی ہے۔ شرعاً عرفاً یہی قاعدہ ہے، اگر ترکِ ملازمت تاریخ ۲۸ سے ہوا تو تین دن کی تنخواہ کا وہ مستحق نہیں،

فان البطالة ترفیہ عما علیہ من الاشتغال وبعد ترك الاجارة لا شغل علیہ فلا ترفیہ فلا اجرة۔ واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

کیونکہ تعطیل لازمی مشغولیت سے آرام کے لئے ہوتی ہے تو اجارہ ختم ہونے کے بعد کوئی مشغولیت نہ رہی تو آرام کا ہے کا تو اجرت کا استحقاق نہ رہا واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ واتم واحکم۔(ت)

مسئلہ ۲۱۴: مسئولہ احمد حنس بنگالی طالب علم مدرسہ اہل سنت و جماعت ۲۸ ربیع الاول شریف ۱۳۳۴ھ واعظ یا حافظ نے وعظ یا قرآن ختم کیا اور بغیر طلب کے اگر کسی نے کچھ دیا تو اس کے لئے جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: جائز ہے اگر نہ مشروط ہو نہ معروف، ورنہ واعظ کے لئے علی الاختلاف جائز، اور قرآن خوانی پر بالاتفاق ممنوع علی مانقلہ "ط" حققہ علامۃ الشامی فی ردالمحتار ۱ (طحطاوی کی نقل پر جس کو علامہ شامی نے ردالمحتار میں ثابت رکھا ہے۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۱۵: از بنگالہ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ اگر کوئی شخص کسی مقدمہ کے اندر گرفتار ہو کر کے کسی دوسرے شخص سے اپنی حالت کے واسطے دعا کروائے، اور بھی اس دعا خواں کو کچھ روپیہ چاہئے یا نہیں؟ اور ان کو روپیہ لینا حلال ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

---

۱ ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۳۴

Fatawa-e-Razvia, Volume 19

The Answer:

It is permissible if there was no mention of non-payment, and compensation was not established by custom or tradition, and if something was given as a gesture of goodwill, it is clear that there is no harm in taking it. To the extent that if someone sees a worshiper praying excellently, feels happy, and gives him some money as a vow (Nazr), gift (Hadya), or reward (Inaam), there is no problem in taking it, as it has no relation to wages at all. And if it was mutually agreed upon that "recite such-and-such for our case" and the time and wages etc. were correctly determined so that there is no uncertainty (jahalat) in the contract (ijara), then this too is permissible here. In this case, reward (thawab) is not the objective, but rather a measure for fulfilling a need and treatment. So it is like taking a fee for blowing over a patient after reciting. Its permissibility is proven from authentic hadith: The companions (Sahaba) of the Prophet (Allah be pleased with them) stayed in a village, where the people, contrary to Arab custom, did not offer hospitality. The chief of the village was bitten by a snake. People came to them (the Sahaba); they agreed on some goats. Then one Sahabi recited Surah Al-Fatihah and blew on him; he got well. Then the Sahaba felt that maybe taking a fee for the Holy Quran might not be right, so they did not eat those goats. When they arrived at Medina Tayyiba and related the situation to the Holy Prophet (Peace and blessings of Allah be upon him), he permitted it and said:

Indeed, the thing for which you are most entitled to take a reward is the Book of Allah.	**Narrated by Bukhari from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (T)**

In 'Radd al-Muhtar' it is stated:

The early scholars (Mutaqaddimeen) who prohibited hiring/charging in absolute terms, also permitted charging for Ruqyah (spiritual healing/ incantation), even if it is with the Quran, as mentioned by Tahtawi, because it is not purely an act of worship, but rather a form of medical treatment. (T)

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Tibb, Bab al-Shart fi al-Ruqyah bi qatie min al-ghanam, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/854; and Sahih al-Bukhari, Kitab Fadail al-Quran, 2/749; Kitab al-Ijara, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/352.

2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijara, Bab al-Ijara al-Fasida, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/36.

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 19

जवाब:

यह हलाल है यदि कुछ न देने का उल्लेख नहीं किया गया था, न ही रीति-रिवाजों के माध्यम से मुआवजा साबित हुआ था, और वैसे ही सद्भावना के तौर पर उसे कुछ दे दिया गया, तो यह स्पष्ट है कि इसे लेने में बिल्कुल कोई बुराई नहीं है। यहाँ तक कि यदि कोई व्यक्ति किसी नमाज़ी को अच्छी तरह से नमाज़ पढ़ते देखता है, उसका दिल खुश होता है और वह उसे नज़्र, उपहार या इनाम के रूप में कुछ पैसा देता है, तो इसे लेने में कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि इसका मज़दूरी (उजरत) से बिल्कुल कोई संबंध नहीं है। और यदि आपस में समझौता हो गया कि "हमारे मामले के लिए अमुक पाठ (ख़त्म) करवाओ" और समय और मज़दूरी आदि का सही निर्धारण कर दिया गया जिससे अनुबंध (इजारा) में कोई अस्पष्टता न रहे, तो यहाँ यह भी हलाल है क्योंकि इस मामले में पुण्य (सवाब) उद्देश्य नहीं है बल्कि ज़रूरत पूरी करने और इलाज का उपाय है। तो यह वैसा ही हुआ जैसे किसी मरीज़ पर पढ़कर फूँकने की मज़दूरी लेना। इसकी अनुमति सही हदीस से प्रमाणित है: सहाबा किराम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) एक गाँव में ठहरे, वहाँ के लोगों ने अरबों की आदत के विरुद्ध मेहमाननवाज़ी नहीं की। गाँव के मुखिया को साँप ने काट लिया। लोग उनके पास आए, उन्होंने कुछ बकरियों पर समझौता किया, फिर सूरह फातिहा पढ़कर फूँक दिया, वह ठीक हो गया। फिर सहाबा को विचार आया कि कहीं पवित्र कुरान पर मज़दूरी लेना सही न हो, इसलिए उन्होंने उन बकरियों को नहीं खाया। जब वे मदीना तैयबा हाज़िर हुए और हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को हाल सुनाया, तो हुज़ूर ने अनुमति दी और फरमाया:

निश्चित रूप से, जिस चीज़ पर तुम मज़दूरी लेने के सबसे अधिक पात्र हो, वह अल्लाह की किताब है।

इसे बुखारी ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। (त)

रद अल-मुह्तार में है:

प्रारंभिक विद्वान (मुतक़द्दिमीन) जो पूर्ण रूप से शुल्क लेने से मना करते हैं, उन्होंने भी दम (झाड़-फूँक) करने पर मज़दूरी लेना जायज़ कहा है, चाहे वह कुरान के साथ हो, जैसा कि तहतावी ने उल्लेख किया है, क्योंकि यह विशुद्ध इबादत नहीं है बल्कि एक इलाज है। (त)

1. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-तिब्ब, बाब अल-शर्त फी अल-रुकया बि कतिए मिन अल-ग़नम, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/854; और सहीह अल-बुखारी, किताब फ़ज़ाइल अल-कुरान, 2/749; किताब अल-इजारा, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/352।
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, बाब अल-इजारा अल-फासिदा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/36।

पृष्ठ 531/692

الجواب:

حلال ہے اگر کچھ نہ دینے کا ذکر آیا، نہ عرف ورواج کی راہ سے معاوضہ ثابت تھا، اور یونہی بطورِ حسنِ سلوک اسے کچھ دے دیا جب تو خود ظاہر کہ اسے لینے میں اصلاً حرج نہیں یہاں تک کہ اگر کوئی شخص کسی نمازی کو نماز عمدہ طور پر پڑھتے دیکھے اس کا دل خوش ہو کچھ روپیہ بطور نذر یا ہدیہ یا انعام کے اسے دے، تو اس کے لینے میں کچھ مضائقہ نہیں، کہ یہ اُجرت سے اصلاً تعلق نہیں رکھتا، اور اگر باہم قرارداد ہو لیا کہ ہمارے مقدمہ کے لئے فلاں ختم پڑھوا اور وقت واُجرت وغیرہ کی صحیح تعین کردی جس سے اجارہ میں جہالت نہ رہے تو یہاں یہ بھی حلال ہے کہ اس صورت میں ثواب مقصود نہیں بلکہ قضائے حاجت کی تدبیر و علاج، تو یہ اس طرح ہوا جیسے مریض پر پڑھ کر پھونکنے کی اجرت لے، اس کا جواز صحیح حدیث سے ثابت ہے، صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم ایک گاؤں میں ٹھہرے، وہاں کے لوگوں نے برخلافِ عادتِ عرب مہمانی نہ دی، رئیسِ دیہ کو سانپ نے کاٹا، لوگ ان کے پاس آئے، انہوں نے کچھ بکریوں پر معاملہ ٹھہرایا، سو فاتحہ شریف پڑھ کر دم کردی، اچھا ہو گیا، پھر صحابہ کو خیال آیا کہ کہیں قرآنِ مجید پر اُجرت لینا نہ ہو گیا ہو، ان بکریوں کو نہ کھایا، جب مدینہ طیبہ حاضر ہوئے حضورِ اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے حال عرض کیا، حضور نے اجازت دی اور فرمایا:

۱ ان احق ما اخذتم علیه اجرا کتاب الله رواه البخاری عن ابن عباس رضی الله تعالی عنهما۔

جس چیز پر اجرت لو اس میں سب سے زیادہ حق کتاب اللہ کو ہے۔ اس کو بخاری نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (ت)

رد محتار میں ہے:

ان المتقدمین المانعین الاستیجار مطلقا، متقدمین جو اُجرت لینا منع فرماتے ہیں انھوں نے بھی جوزو الرقیة، بالاجرة ولو بالقرآن کما دم کرنے پر اُجرت لینا جائز کہا ہے خواہ یہ دم قرآن کے ذکرہ الطحطاوی لانھا لیست عبادة ساتھ ہو، جیسا کہ طحطاوی نے ذکر کیا ہے کیونکہ یہ محضة بل من التداوی ۲- خالص عبادت نہیں بلکہ ایک علاج ہے۔ (ت)

۱ صحیح البخاری کتاب الطب باب الشرط فی الروایة بقطیع من الغنم قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۸۵۴، و صحیح البخاری کتاب فضائل القرآن ۲/ ۷۴۹، کتاب الاجارة قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۵۲ ۲ ردالمحتار کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۳۶

Volume 19 Fatawa Razawiyya

Yes, if it is just a simple prayer without any completion (khatm) or specific ritual (amal), then there is no meaning in fixing a wage for it. What effort of a person is spent in saying, "O Lord, fulfill such and such a person's need," that he would take a fee for it? Nor is such a contract of hire (ijara) customary.

[Arabic]: Hiring (ijara) was permitted based on juristic preference (istihsan) contrary to analogy (qiyas) to meet people's needs. Therefore, what is not among their customary practices of hiring is not considered a necessity for them. [Urdu]: The permissibility of hiring is contrary to analogy due to the needs of the people, and whatever hiring is not prevalent among people is not their need. (T)

In Fatawa Hindiyya, quoting from Al-Zakheerah, it is stated:

[Arabic]: If one hires a known plot of land to drive stakes into it to prepare yarn for weaving, it is permissible because it is among people's customary hirings. If one hires a wall to drive stakes into it to prepare silk, wool, or brocade for weaving, it is not permissible. This was mentioned by some of our scholars, may Allah have mercy on them, because this is not among people's customary hirings. In our region's custom, it should be permissible because people engage in both practices here. Some of our scholars have mentioned it this way. [Urdu]: When someone rents a specific place to drive stakes and prepare yarn for weaving, it is permissible because this is a common practice among people. If a wall is rented to drive stakes and prepare silk, woolen, or brocade cloth, it is not permissible; some of our scholars stated this because it is not a customary hiring. In our region's custom, it should be permissible because people deal in both these things here. Some of our scholars have stated this. (T)

In Khania, Kubra, and Alamgiri, it is stated:

[Arabic]: Regarding this wording, he said to the broker: "Present my estate and sell it, and if you sell it, you will have such-and-such a fee." The broker could not complete the task for some reason, then another broker sold it. Abu al-Qasim said: "If the first one presented it and spent effort on it..." [Urdu]: In the words of Alamgiri, it is said to a broker: "Offer my land for sale. When you sell it, I will give you such-and-such a wage." The broker could not complete this work, then another broker sold it. Abu al-Qasim said: "If the first broker offered it for sale and he..."

[1] Fatawa Hindiyya, referencing Al-Fatawa al-Kubra, Book of Hiring, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/442. Page 532 of 692

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

हाँ, यदि यह किसी ख़त्म या अमल के बिना केवल एक साधारण दुआ है, तो उसके लिए मज़दूरी तय करने का कोई अर्थ नहीं है। किसी व्यक्ति का यह कहने में क्या खर्च होता है कि "हे प्रभु, अमुक व्यक्ति की आवश्यकता पूरी कर," कि वह इसके लिए शुल्क ले? और न ही ऐसी किराए की संविदा (इजा़रा) प्रथागत है।

[अरबी]: लोगों की ज़रूरतों को पूरा करने के लिए कयास (सादृश्य) के विपरीत इस्तिहसान (शरिया अधिमानता) के आधार पर किराए (इजा़रा) की अनुमति दी गई थी। इसलिए, जो उनके किराए के प्रथागत व्यवहार में नहीं है, वह उनकी ज़रूरत नहीं माना जाता है। [उर्दू]: लोगों की ज़रूरतों की वजह से इजा़रा की अनुमति कयास के विपरीत दी गई है, और जो इजा़रा लोगों में प्रचलित नहीं है, वह उनकी ज़रूरत नहीं है। (त)

फ़तावा हिन्दिया में 'अज़-ज़खीरा' के हवाले से लिखा है:

[अरबी]: यदि कोई व्यक्ति सूत कातने के लिए खूंटे गाड़ने के वास्ते भूमि का एक ज्ञात हिस्सा किराए पर लेता है, तो यह जायज़ है क्योंकि यह लोगों के प्रथागत इजा़रा में से है। यदि कोई दीवार रेशम, ऊन या ब्रोकेड तैयार करने के लिए खूंटे गाड़ने के वास्ते किराए पर लेता है, तो यह जायज़ नहीं है। हमारे कुछ विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने ऐसा उल्लेख किया है क्योंकि यह लोगों का प्रथागत इजा़रा नहीं है। हमारे क्षेत्र की प्रथा (उर्फ़) में यह जायज़ होना चाहिए क्योंकि यहाँ लोग इन दोनों चीजों में लेन-देन करते हैं। हमारे कुछ विद्वानों ने इसे इस प्रकार उल्लेख किया है। [उर्दू]: जब कोई व्यक्ति सूत कातकर कपड़ा बुनने के लिए खूंटे गाड़ने के वास्ते कोई निश्चित स्थान किराए पर लेता है, तो यह जायज़ है क्योंकि यह लोगों की आदत है। यदि कोई दीवार रेशम, ऊनी या रेशमी कपड़ा तैयार करने के लिए खूंटे गाड़ने के वास्ते किराए पर ली जाती है, तो यह जायज़ नहीं है; हमारे कुछ विद्वानों ने ऐसा उल्लेख किया है क्योंकि यह लोगों के लिए सामान्य इजा़रा नहीं है। हमारे क्षेत्र के उर्फ़(प्रथा) में यह जायज़ होना चाहिए क्योंकि यहाँ लोग इन दोनों चीजों में लेन-देन करते हैं। हमारे कुछ विद्वानों ने इसे इस प्रकार व्यक्त किया है। (त)

फ़तावा खानिया, कुबरा और आलमगीरी में है:

[अरबी]: इन शब्दों के संबंध में, उसने दलाल से कहा: "मेरी संपत्ति पेश करो और इसे बेच दो, और यदि तुम इसे बेच देते हो, तो तुम्हें इतनी मज़दूरी मिलेगी।" दलाल किसी कारणवश कार्य पूरा नहीं

कर सका, फिर दूसरे दलाल ने उसे बेच दिया। अबू अल-क़ासिम ने कहा: "यदि पहले दलाल ने इसे पेश किया और उस पर मेहनत की..." [उर्दू]: आलमगीरी के शब्दों में, एक दलाल से कहा गया: "मेरी ज़मीन बिक्री के लिए पेश करो। जब तुम इसे बेच दोगे, तो मैं तुम्हें इतनी मज़दूरी दूंगा।" दलाल यह काम पूरा नहीं कर सका, फिर दूसरे दलाल ने उसे बेच दिया। अबू अल-क़ासिम ने कहा: "यदि पहले दलाल ने इसे बिक्री के लिए लगाया और उसने इस पर..."

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, अल-फ़तावा अल-कुबरा के हवाले से, इजा़रा की किताब, अध्याय 15, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/442। पृष्ठ 532 का 692

ہاں اگر خالی دعا بغیر کسی ختم یا عمل کے ہو تو اس پر اجارہ ٹھہرانے کے کوئی معنی نہیں کہ اتنے کہنے میں اس کا کیا صرف ہوتا ہے کہ الہی فلاں کی حاجت برلا، جس پر اجرت لے گا نہ اس پر اجارہ معہود ہے۔

والاجارۃ انما جوزت استحسانا علی خلاف القیاس لدفع حاجات الناس فمالیس من اجاراتہم لم یکن من حاجاتہم۔ اور اجارہ کا جواز خلاف قیاس لوگوں کی ضروریات کی وجہ سے اور لوگوں میں جو اجارہ مروج نہیں وہ لوگوں کی حاجت نہیں ہے۔ (ت)

ہندیہ میں ذخیرہ سے ہے:

اذا استاجر موضعا معلوما من الارض لیتدفیا الاوتاد یصلح بہا الغزل کی ینسج جاز لانہ من اجارات الناس، ولو استاجر حائطا لیتدفیہا الاوتاد یصلح علیہا ابریسم لیسنج بہ شعرا اودیباجا لایجور کذا ذکرہ بعض مشائخنا رحمہم اللہ تعالی لان ھذا لیس من اجارات الناس فی عرف دیارنا ینبغی ان یجوز کذا ذکرہ بعض مشائخنا لان الناس تعاملوا ذلک فی فصلین جمیعا۔ جب کوئی معین جگہ اجرت پر لی کہ وہاں کیلے گاڑ کر سوت کو کپڑا بننے کے لئے درست کرے تو جائز ہے کیونکہ یہ اجارہ لوگوں کی عادت ہے اور اگر کوئی دیوار کرایہ پر لیا کہ وہاں کیلئے گاڑ کر بننے کے لئے ریشم درست کرکے یا اونی یا دیباجی کپڑا بنائے تو یہ جائز نہیں، ہمارے بعض مشائخ نے یوں ذکر فرمایا ہے کیونکہ یہ لوگوں کے عادی اجارہ نہیں ہے اور ہمارے علاقہ کے عرف میں جائز ہونا چاہئے کیونکہ یہاں دونوں چیزوں میں لوگوں کا تعامل ہے، بعض ہمارے مشائخ نے یوں ذکر فرمایا ہے۔ (ت)

خانیہ و کبری وعالمگیریہ میں ہے:

وللفظ لہذا قال للدلال اعرض ضیعتی و بعھا علی انک اذا بعتھا فلك من الاجر کذا فلم یقدر الدلال علی اتمام لامر ثم باعھا دلال آخر قال ابو القاسم لو عرضھا الاول وصرف فیہ عالمگیریہ کے الفاظ میں ہے، دلال کو کہا کہ میر زمین کو فروخت پر لگا جب تو فروخت کرے تو اتنی اجرت دوں گا تو دلال یہ کام مکمل نہ کرسکا پھر دوسرے دلال نے فروخت کردی، ابوالقاسم نے فرمایا اگر پہلے دلال نے فروخت پر لگائی اور اس نے اس پر

---

[1] فتاوی ہندیہ بحوالہ الفتاوی الکبری کتاب الاجارہ الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ /

Fatawa-e-Razvia, Volume 19

[Arabic Section 1]: If one is hired daily, their wages (Ajr-e-Mithl) should be commensurate with their effort and work. Imam Abu al-Layth (may Allah have mercy on him) stated that this is according to analogy (qiyas). However, by way of juristic preference (istihsan), if the worker abandons the work, no wages are due. This is our position, and it aligns with the opinion of Imam Yaqub [Abu Yusuf] (may Allah have mercy on him), which is the preferred view. (T) [Urdu Translation 1]: If one has performed daily labor, it is necessary to give them fair wages according to their effort and work, considering that labor. Imam Abu Layth (may Allah have mercy on him) stated that analogy suggests this, but when the worker abandons the work, no wages will be obligatory. This is our stance, and it is in accordance with the statement of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), and this is the chosen (mukhtar) view. (T)

In the same context from 'Tabyin':

[Arabic Section 2]: Among them (i.e., the conditions for the validity of a lease/hire) is that the benefit intended must be one commonly sought through a lease agreement and practiced among people. Thus, it is not permissible to rent trees for the purpose of drying clothes on them. And Allah subhanahu wa ta'ala knows best. [Urdu Translation 2]: Among the conditions for the validity of a lease (ijara) is that the intended benefits should be those which people are accustomed to obtaining through a lease contract, and people do not have a general practice otherwise. Therefore, it is not correct to rent trees for drying clothes. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 216*: From district Barabanki, sent by Munshi Karimuddin, Zaildar Court, Surajpur area, Tehsil Haidergarh, district Barabanki, 19 Muharram 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: According to the rule implemented by the Board of Revenue of the United Provinces of Agra and Oudh, a deduction of 1 anna [transcribed as 1/] per rupee is made from the monthly salary of the employees of the Court of Wards Department. And half of this deducted amount is taken from the respective estate. For example, from an employee 'A' [salary holder], 4 annas [transcribed as 4/] were deducted. And 10 annas [transcribed as 10/] were taken from the estate, totaling 14 annas [transcribed as 7/1 or 14/] collected and deposited into the Post Office Savings Bank. Interest is applied according to the rules of the

aforementioned bank. When the employment ends, this total principal and... (Note: These three issues were scattered in the seventh volume. T)

*Note: Three issues were scattered in the seventh volume.

Abdul Mannan Azami

1. Fatawa Hindiyya, Book of Hire, Chapter 15, Section 4, Noorani Book House Peshawar, 4/451.
2. Fatawa Hindiyya, Book of Hire, Chapter 1, Noorani Book House Peshawar, 4/411.

फतावा-ए-रजविया, खंड १९

[अरबी खंड १]: यदि किसी को दैनिक आधार पर काम पर रखा जाता है, तो उसकी मेहनत और काम के अनुसार उसे उचित पारिश्रमिक (अज्र-ए-मिस्ल) दिया जाना चाहिए। इमाम अबू लैथ (रहमतुल्लाह अलैहि) ने कहा कि यह कियास (सादृश्य) के अनुसार है। हालाँकि, इस्तिहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर, यदि कर्मचारी काम छोड़ देता है, तो कोई मजदूरी देय नहीं होगी। हमारा यही रुख है, और यह इमाम याकूब [अबू यूसुफ] (रहमतुल्लाह अलैहि) के मत के अनुरूप है, जो कि पसंदीदा विचार है। (त) [उर्दू अनुवाद १]: यदि दैनिक श्रम किया गया है, तो उस श्रम को ध्यान में रखते हुए उसकी मेहनत और काम के अनुसार उचित मजदूरी देना आवश्यक है। हज़रत अबू लैथ (रहमतुल्लाह अलैहि) ने फरमाया कि कियास यही है, लेकिन जब कर्मचारी ने काम छोड़ दिया तो मजदूरी वाजिब नहीं होगी। हमारा यही रुख है, और इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैहि) के कथन के अनुसार है, और यही मुख़्तार (चुना हुआ) है। (त)

इसी के संदर्भ में 'तबीन' से है:

[अरबी खंड २]: उनमें से (अर्थात इजारा/किराये की वैधता की शर्तों में से) यह है कि इच्छित लाभ ऐसा होना चाहिए जिसे आमतौर पर किराये के अनुबंध के माध्यम से प्राप्त करना लोगों की आदत हो और लोगों के बीच इसका प्रचलन हो। इसलिए, कपड़े सुखाने के उद्देश्य से पेड़ों को किराये पर लेना जायज़ नहीं है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है। [उर्दू अनुवाद २]: इजारा की वैधता की कुछ शर्तों में यह है कि इच्छित लाभ ऐसे हों जिन्हें इजारा के अनुबंध में प्राप्त करना लोगों की आदत हो और लोगों का उस पर आपसी व्यवहार हो। इसीलिए कपड़े सुखाने के लिए पेड़ों को किराये पर लेना सही नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला २१६*: जिला बाराबंकी से, मुंशी करीमुद्दीन, जैलदार कोर्ट, सूरजपुर क्षेत्र, तहसील हैदरगढ़, जिला बाराबंकी द्वारा प्रेषित, १९ मुहर्रम १३२२ हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं: संयुक्त प्रांत आगरा और अवध के बोर्ड ऑफ रेवेन्यू द्वारा लागू नियम के अनुसार, कोर्ट ऑफ वार्ड्स विभाग के कर्मचारियों के मासिक वेतन से प्रति रुपया १ आना [transcribed as 1/] की कटौती की जाती है। और इस काटी गई राशि के बराबर राशि संबंधित संपत्ति से ली जाती है। उदाहरण के लिए, 'अ' कर्मचारी के वेतन से ४ आना [transcribed as 4/] काटा गया। और १० आना [transcribed as 10/] रियासत से लिया गया, कुल १४ आना [transcribed as 7/1 or 14/] एकत्र कर पोस्ट

ऑफिस सेविंग बैंक में जमा किया जाता है। और उक्त बैंक के नियमों के अनुसार ब्याज लगाया जाता है। जब नौकरी समाप्त हो जाती है, तो यह कुल मूल धन और... (ये तीन मसले सातवें खंड में बिखरे हुए थे। त)

*नोट: ये तीन मसले सातवें खंड में बिखरे हुए थे।

अब्दुल मन्नान आज़मी

1. फतावा हिंदिया, किताबुल इजारा, अध्याय १५, अनुभाग ४, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/४५१।
2. फतावा हिंदिया, किताबुल इजारा, अध्याय १, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/४११।

पृष्ठ ५३३ / ६९२

روزا جارا یعتد بہ فاجر مثلہ لہ واجب بقدر عنائہ وعملہ، قال ابواللیث رحمہ اللہ تعالی ھذا ھو القیاس، ولا یجب لہ استحسانا اذا ترکہ و بہ ناخذ وھو موافق قولہ یعقوب اذ اترکہ و بہ ناخذ وھو موافق قول یعقوب رحمہ اللہ تعالی ہو المختار۔۱ | روزانہ محنت کی ہو تو اس کا اعتبار کرتے ہوئے اس کو مثلی اجرت اس کی محنت اور کام کے مطابق دینی ضروری ہے حضرت ابو لیث رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا قیاس یہی ہے لیکن جب پہلے نے عمل ترک کردیا تو اجرت واجب نہ ہوگی ہمارا یہی موقف ہے، اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی کے قول کے یہی موافق ہے، یہی مختار ہے۔ (ت)

اسی میں تبیین سے ہے:

منھا(ای من شرائط صحۃ الاجارۃ) ان تکون المنفعۃ مقصودۃ معتادا استیفائھا بعقد الاجارۃ ولا یجری بھا التعامل بین الناس فلا یجوز استیجار الاشجار لتجفیف الثیاب علیھا ۲- واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ | ان میں بعض اجارہ کی صحت شرائط میں کہ مقصود منافع ہوں جن کو عقد اجارہ میں حاصل کرنا لوگوں کی عادت ہو اور لوگوں کا اس پر تعامل نہ ہو اسی لئے کپڑے خشک کرنے کے لئے درخت کرایہ پر لینا درست نہیں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۱۶ عہ: از ضلع بارہ بنکی مرسلہ منشی کریم الدین ضلعدار کورٹ علاقہ سورج پور تمام ہتوندہ ضلع بارہ بنکی ۱۹ محرم ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بموجب قاعدہ مجریہ صاحبان بورڈ مال ممالک متحدہ آگرہ و اودھ، ملازمان محکمہ کورٹ آف وارڈ مین کی تنخواہ ماہانہ سے فی روپیہ ۱/ وضع ہوتا ہے۔ اور اس وضع شدہ رقم کی نصف تعداد ریاست متعلقہ سے لی جاتی ہے۔ مثلاً ع کے تنخواہ دار سے ۴/ ع وضع کیا گیا۔ اور ۱۰/ ریاست سے لیا گیا کل

۷/۱ وصول ہو کر سیونگ بینک ڈاکخانہ میں جمع کیا جاتا ہے۔ اور اس بینک مذکورہ کے قاعدہ سے سود لگایا جاتا ہے۔ جب ملازمت ختم ہو جائے تو یہ کل زر اصل و (یہ تین مسائل ساتویں جلد میں متفرق تھے۔ ت) عہ: ثلثہ مسائل کانت منثورات فی جلد سابع۔ عبدالمنان اعظمی

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الخامس عشر الفصل الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۵۱ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الاجارۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۱۱

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Instead of a pension, interest will be given to the employee. Is it permissible for the employee to take this amount or not? Provide a ruling, may you be rewarded.

Answer: The salary of a permissible job, whether paid monthly or a portion of it is accumulated and given after retirement, is in every way the property of that employee. And the portion (1/32) of the fixed government salary, which as per the well-known and customary agreement is the responsibility of the concerned state and is accumulated for the employee, is also in reality a part of that salary. A (Grade 1) employee is actually an employee for a fixed monthly salary of (Grade 10) by rule, who will receive (Grade 1) from the government and (1/10) from the state, although he will receive (1/12) per month, and (2 times Grade 1) of the government and (1/10) of the state, a total of (2 times Grade 1), will continue to accumulate from the fixed salary. Shari'ah-wise, although this situation is a corrupt lease (ijarah fasidah) because a part of the wage has been deferred for an unknown period—as it is unknown when the employment will end—and deferring for an unknown period invalidates a sale or lease, leading to a corrupt contract and sin. It is stated in 'Ikhtiyar Sharh Mukhtar' and 'Khizanat al-Muftin':

- Every ignorance that invalidates a sale also invalidates a lease. (Arabic Quote 1)
- Every ignorance that invalidates a sale also invalidates a lease. (T)

In 'Fatawa Sirajiyyah': - The ignorance that is effective in a sale is also effective in a lease. (Arabic Quote 2) - The ignorance that is effective in a sale is also effective in a lease. (T)

In 'Durr al-Mukhtar': - Whatever invalidates a sale invalidates a lease. (Arabic Quote 3) - Whatever invalidates a sale invalidates a lease. (T)

In the same: - A sale is not valid with a price deferred until the harvest of crops, the threshing of grain, or the picking of grapes... (Arabic Quote 4) - That sale, in which the harvest of crops, threshing, or picking of grapes is made the term for payment of the price, is not correct because...

---

1 Khizanat al-Muftin, Book of Ijarah, Manuscript 2/165. 2 Fatawa Sirajiyyah, Book of Ijarah, Chapter on Corrupt Leases, Nawal Kishore Lucknow, p. 113. 3 Durr al-Mukhtar, Book of Ijarah, Chapter on Corrupt Leases, Matba' Mujtabai Delhi, 2/177.

फतावा रजविया, खंड 19

पेंशन के बजाय कर्मचारी को ब्याज दिया जाएगा। क्या कर्मचारी के लिए यह राशि लेना जायज़ है या नहीं? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: जायज़ नौकरी का वेतन माह-दर-माह चाहे उसका कोई हिस्सा जमा होकर नौकरी खत्म होने के बाद दिया जाए, हर तरह से वह उस कर्मचारी की मिल्कियत है। और जो वेतन सरकार द्वारा निर्धारित हो, उसका (1/32) भाग जो राज्य के प्रसिद्ध और प्रचलित समझौते के अनुसार संबंधित राज्य की जिम्मेदारी होती है और कर्मचारी के लिए जमा किया जाता है, वह भी वास्तव में उसी वेतन का हिस्सा है। (ग्रेड 1) का कर्मचारी वास्तव में निर्धारित नियम के अनुसार (ग्रेड 10) मासिक का कर्मचारी है, जिसे सरकार से (ग्रेड 1) और राज्य से (1/10) मिलेगा, हालांकि वह मासिक (1/12) पाएगा, और (2 ग्रेड 1) सरकार का और (1/10) राज्य का, कुल (2 ग्रेड 1) निर्धारित वेतन से जमा होते रहेंगे। शरीयत की दृष्टि से यद्यपि यह स्थिति 'इजारा-ए-फ़ासिदा' (अमान्य पट्टा) है क्योंकि मजदूरी का एक हिस्सा एक अज्ञात अवधि के लिए स्थगित कर दिया गया है—क्या पता कि नौकरी कब समाप्त होगी—और अज्ञात अवधि के लिए स्थगित करना बिक्री और पट्टे को दूषित कर देता है, जिसके कारण अनुबंध अमान्य और पापपूर्ण हो जाता है। 'इख्तियार शरह मुख्तार' और 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में है:

- हर वह अज्ञानता जो बिक्री को अमान्य करती है, वह पट्टे (इजारा) को भी अमान्य करती है। (अरबी उद्धरण 1)
- हर वह अज्ञानता जो बिक्री को फासिद (अमान्य) करती है, इजारा को भी फासिद करती है। (त)

'फतावा सिराजिया' में है: - जो अज्ञानता बिक्री में प्रभावी है, वह पट्टे में भी प्रभावी है। (अरबी उद्धरण 2) - जो अज्ञानता बिक्री में प्रभावी है वह इजारा में भी प्रभावी है। (त)

'दुर्रे मुख्तार' में है: - जो कुछ बिक्री को अमान्य करता है, वह पट्टे को भी अमान्य करता है। (अरबी उद्धरण 3) - जो बिक्री को फासिद करे वह इजारा को भी फासिद करती है। (त)

उसी में है: - फसल की कटाई, अनाज की गहाई या अंगूर तोड़ने तक की स्थगित कीमत के साथ बिक्री सही नहीं है... (अरबी उद्धरण 4) - वह बिक्री जिसके मूल्य (कीमत) के लिए फसल की कटाई या गहाई या अंगूर की तुड़ाई को मियाद बनाया गया हो, सही नहीं क्योंकि...

---

1 ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुल इजारा, हस्तलिखित प्रति 2/165। 2 फतावा सिराजिया, किताबुल इजारा, बाबुल् इजारातुल फ़ासिदा, नवल किशोर लखनऊ, पृ. 113। 3 दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, बाबुल् इजारातुल फ़ासिदा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/177।

فتاوٰی رضویہ، جلد ۱۹

سود بجائے پنشن کے ملازم کو دیا جائے گا۔ آیا اس رقم کا لینا ملازم کو جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: ملازمت جائز ہ کی تنخواہ ماہ بماہ خواہ اس کا کوئی جز جمع ہو کر بعد ختم ملازمت دیا جائے ، ہر طرح وہ اس ملازم کی ملک ہے ، اور جو تنخواہ گورنمنٹ سے مقرر ہو اس کا (۱/۳۲) کہ حسب قرارداد معروف و معہود ریاست متعلقہ کے ذمہ ہوتا اور ملازم کے لئے جمع کیا جاتا ہے ۔ وہ بھی حقیقتہ اسی تنخواہ کا جز ہے۔ (عدد ۱) کا ملازم واقع میں برائے قاعدہ مقررہ (عدد ۱۰) ماہوار کا ملازم ہے جسے (عدد ۱) گورنمنٹ اور (۱۰/۱) ریاست سے ملیں گے اگرچہ ماہ بماہ سہ (عدد ۱/۱۲) پائے گا ، اور (۲ عدد ۱) گورنمنٹ کا اور (۱۰/۱) ریاست کا جملہ (۲ عدد ۱) تنخواہ معینہ سے جمع ہوتے رہیں گے ، شرعاً اگرچہ یہ صورت اجارہ فاسدہ ہے کہ ایک جزو اجرت ایک مدت مجہولہ کے لئے مؤجل کیا گیا ، کیا معلوم کہ ختم ملازمت کب ہو ، اور اجل مجہول سے مؤجل کرنا مفسد بیع و اجارہ ہے جس کے سبب عقد فاسد و گناہ ہو جاتا ہے۔ اختیار شرح مختار و خزانتہ المفتین میں ہے:

کل جھالۃ تفسد البیع تفسد الاجارۃ ۱ ہر وہ جہالت جو بیع کو فاسد کرتی ہے اجارہ کو بھی فاسد کرتی ہے ۔ (ت)

فتاوٰی سراجیہ میں ہے: جل جھالۃ تؤثر فی البیع تؤثر فی الاجارۃ ۲ جو جہالت بیع میں مؤثر ہے وہ اجارہ میں بھی مؤثر ہے ۔ (ت)

در مختار میں ہے: کل ما افسد البیع یفسدھا ۳۔ جو بیع کو فاسد کرے وہ اجارہ کو بھی فاسد کرتی ہے ۔ (ت)

اسی میں ہے: لا یصح البیع بثمن مؤجل الی الحصاد للزرع و الدیاس للحب و القطاف للعنب ، وہ بیع جس کے ثمن کے لئے فصل کی کٹائی یا گہائی یا انگور کی اترائی کو میعاد بنایا گیا ہو صحیح نہیں کیونکہ

---

۱ خزانۃ المفتین کتاب الاجارۃ قلمی نسخہ ۲ / ۱۶۵ ۲ فتاوٰی سراجیہ کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ نولکشور لکھنؤ ص ۱۱۳ ۳ در مختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۷۷

Because they precede and follow each other 1 (Summarized).	**These matters keep occurring before and after. (Summarized) (T)**
In Radd al-Muhtar:	
In Al-Zahidi: Selling something with half its price paid in cash and half when returning from such-and-such a city is invalid 2.	In Zahidi, it is stated that to sell something on the condition that half its price will be paid in cash and the other half upon returning from a certain city, then that sale will be invalid (fasid). (T)

However, in an invalid lease (ijarah fasidah), after utilizing the benefit, the rent—which here is the 'usual rent' (ajr al-mithl)—becomes obligatory. And it is the property of the employee (ajir). In Durr al-Mukhtar it is stated:

| The ruling on an invalid contract is the obligation of the usual rent upon use 3. | The ruling on an invalid lease is that the usual rent becomes obligatory after usage. (T) |

In fact, according to Munyah, Qunyah, Jami' al-Rumuz, Muhit Ghurar al-Afkar, etc., it is not even considered 'khabith' (impure) in this context. It is 'tayyib' (pure/lawful) for the employee even if the original contract was sinful and invalid. It is stated in Radd al-Muhtar:

| The rent is lawful even if the cause was unlawful, as stated in Munyah and Quhistani 4 etc. Sayyid al-Hamawi quoted similarly in Ghamz al-'Uyun from Qunyah, then followed it by saying that the reason was not mentioned, so it should be reflected upon 5. Allamah Shami quoted from Minah al-Ghaffar that Shams al-A'immah al-Halwani said: Rent is lawful in an invalid lease if it is equal to the usual rent (ajr al-mithl). He mentioned two opinions on the matter, one of which is more correct, so a correct manuscript should be consulted 6. | The rent is lawful even if the cause was unlawful, as stated in Munyah, Quhistani etc., and Sayyid Hamawi has quoted similarly from Qunyah in Ghamz al-'Uyun, and then mentioned afterwards that the reason was not stated, so it should be reflected upon. Allamah Shami has quoted from Minah al-Ghaffar that Shams al-A'immah Halwani said: In an invalid lease, the rent is lawful when it is equal to the usual rent. He mentioned two opinions on the issue, one of which is more correct, so a correct manuscript should be consulted. (T) |

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Bay' al-Fasid, Mujtabai Press, Delhi, 2/47 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/119 3 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Mujtabai Press, Delhi, 2/77 4 Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/28 5 Ghamz 'Uyun al-Basa'ir, Second Branch, Kitab al-Ijarat, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/61 6 Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/28

क्योंकि ये बातें आगे-पीछे होती रहती हैं 1 (संक्षिप्त)।

ये मामले आगे-पीछे होते रहते हैं। (संक्षिप्त) (त)

रद अल-मुह्तार में है:

अल-ज़ाहिदी में है कि किसी चीज़ को इस तरह बेचना कि आधी कीमत नकद और आधी फलां शहर से वापसी पर दूंगा, तो वह सौदा फ़ासिद (अमान्य) होगा 2।

ज़ाहिदी में है कि किसी चीज़ को इस तरह बेचना कि उसकी आधी कीमत नकद और आधी फ़लां शहर से वापसी पर दूँगा तो वह फ़ासिद होगी। (त)

लेकिन इजारा-ए-फ़ासिदा (अमान्य किरायेदारी) में भी लाभ प्राप्त करने के बाद किराया, जो कि यहाँ 'अज्र-ए-मिसल' (सामान्य किराया) है, वाजिब हो जाता है। और वह कर्मचारी (अजीर) की मिल्कियत है। दुर्रे मुख्तार में है:

| फ़ासिद अनुबंध का हुक्म इस्तेमाल के बाद सामान्य किराया वाजिब होना है 3। | फ़ासिद इजारे का हुक्म यह है कि इस्तेमाल कर लेने पर मिसल उजरत (सामान्य किराया) वाजिब होती है। (त) |

बल्कि मुनिया, कुनिया, जामे अल-रुमुज़, मुहीत ग़ुरर अल-अफ़कार आदि के अनुसार इस मामले में वह मकरूह (अपवित्र) भी नहीं होती। कर्मचारी के लिए वह पाक (हलाल) है चाहे मूल अनुबंध गुनाह और फ़ासिद था। रद अल-मुह्तार में है:

| किराया हलाल है चाहे उसका कारण हराम हो, जैसा कि मुनिया, कुहिस्तानी आदि 4 में है। सैयद हमवी ने 'ग़मज़ अल-उयून' में 'कुनिया' से इसी तरह नकल किया है, और फिर उसके बाद ज़िक्र किया कि उन्होंने इसकी वजह ज़िक्र नहीं की तो ग़ौर करना चाहिए 5। अल्लामा शामी ने 'मनह अल-गफ़्फ़ार' से नकल किया है कि शम्सुल अइम्मा हलवानी ने फरमाया कि इजारा-ए-फ़ासिदा में किराया हलाल है जब वह 'मिसली उजरत' (सामान्य किराया) के बराबर हो। उन्होंने इस मसले में दो कौल (कथन) ज़िक्र किए हैं और दोनों में से एक अधिक सही है, तो सही नुस्खे की सलाह लेनी चाहिए 6। | किराया हलाल है चाहे सबब हराम हो, जैसा कि मुनिया में है, कुहिस्तानी आदि, और सैयद हमवी ने 'ग़मज़ अल-उयून' में 'कुनिया' से इसी तरह नक़ल किया है, और फिर उसके बाद ज़िक्र किया कि उन्होंने इसकी वजह ज़िक्र नहीं की तो ग़ौर करना चाहिए, अल्लामा शामी ने 'मनह अल-गफ़्फ़ार' से नक़ल किया है कि शम्सुल अइम्मा हलवानी ने फ़रमाया है कि इजारा-ए-फ़ासिदा में उजरत हलाल है

जब वह मिसली उजरत के बराबर हो और उन्होंने मसले में दो कौल ज़िक्र किए और दोनों में एक असद (अधिक सही) है तो सही नुस्खे की मराजअत (परामर्श) करनी चाहिए। (त) |

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयू, बाबुल बय अल-फ़ासिद, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/47 2 रद अल-मुह्तार, किताबुल बुयू, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/119 3 दुर्रे मुख्तार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारा अल-फ़ासिदा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/77 4 रद अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/28 5 ग़मज़ उयून अल-बसायर, दूसरा हिस्सा, किताबुल इजारात, इदारतुल कुरआन कराची, 2/61 6 रद अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, बाबुल इजारा अल-फ़ासिदा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/28

لانها تتقدم وتتاخر 1 (ملخصا). **یہ امور آگے پیچھے ہوتے رہتے ہیں۔ (ملخصا) (ت)**

رد المحتار میں ہے:

فی الزاھدی باعه بثمن نصفه نقد ونصفه اذا رجع من بلد کذا فهو فاسد 2 ۔

زاہدی میں ہے کسی چیز کو یوں فروخت کرنا کہ اس کی نصف قیمت نقد اور نصف فلاں شہر سے واپسی پر دوں گا تو وہ فاسد ہوگی۔ (ت)

مگر اجارہ فاسدہ میں بھی بعد استیفائے منفعت اُجرت، کہ یہاں وہی اجر مثل ہے، واجب ہو جاتی ہے۔ اور وہ اجیر کی ملک ہے۔ در مختار میں ہے:

| حکم الفاسد وجوب اجر المثل بالاستعمال 3 ۔ | فاسد اجارہ کا حکم یہ ہے کہ استعمال کر لینے پر مثل اجرت واجب ہوتی ہے۔ (ت) |

بلکہ منیہ وقنیہ و جامع الرموز و محیط غرر الافکار و غیرہاکی رو سے اس ملک میں خبیث بھی نہیں ہوتا۔ اجیر کے لئے طیب ہوتی ہے اگر چہ اصل عقد گناہ و فاسد تھا۔ رد المحتار میں ہے:

| الاجر یطیب وان کان السبب حراماً کذا فی المنیة قهستانی 4 اه الخ ونقل منه مثله السید الحموی فی غمز العیون عن القنیة ثم عقبه بقوله لم یذکر وجهه فلینظر 5 اه وذکر الشامی عن منح الغفار الاسمی الائمة الحلوائی قال تطیب الاجرة فی الاجارة الفاسدة اذا کان اجر المثل وذکر فی المسئلة قولین واحدهما اصح فراجع نسخة صحیحة 6 اهـ | اجرت حلال ہے اگر چہ سبب حرام ہو، جیسا کہ منیہ میں ہے، قہستانی الخ، اور سید حموی نے غمز العیون میں قنیہ سے اس کی مثل نقل کیا ہے، اور پھر اس کے بعد ذکر کیا کہ انہوں نے اس کی وجہ ذکر نہ کی تو غور کرنا چاہئے اھ، علامہ شامی نے منح

الغفار سے نقل کیا ہے کہ شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا ہے کہ اجارہ فاسدہ میں اجرت حلال ہے جب وہ مثلی اجرت کے برابر ہوں اور انھوں نے مسئلہ میں دو قول ذکر کئے اور دونوں میں ایک اصح ہے تو صحیح نسخہ کی مراجعت چاہئے۔ اھ (ت) |

1 درمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۴۷ 2 ردالمحتار کتاب البیوع دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۱۹ 3 درمختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۷ 4 ردالمحتار کتاب الاجارۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۸ 5 غمز عیون البصائر الفن الثانی کتاب الاجارات ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۶۱ 6 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۸

Volume 19, Fatawa Razawiya

In any case, there is no doubt that this original amount, which is collected from the government or state and deposited in the bank in the name of the employee, is the property of the employee. That excess, which the post office gives in the name of interest, it is absolutely not permissible to take it with the intention of interest.

Allah Almighty said: "Allah has permitted trade and forbidden usury (interest)." [Quran 2:275] - Allah Almighty has stated: Allah has made trade lawful and prohibited interest. (T)

And one should not have this intention (of taking interest) for oneself, but rather consider taking an amount from the government with the government's consent as a rightful claim for oneself, or for one's poor and needy brothers and other deserving people from the public treasury (Bait al-Mal). There is no harm in this, even if the giver describes it by any other term or thinks of it in their own way.

Indeed, actions depend on intentions and every person will get what he intended. [Sahih al-Bukhari] And we have explained this matter in detail in our Fatwas, leaving no room for further addition. - Actions are based on intentions and every person shall receive according to his intention; and we have explained this matter in detail in our Fatwas. There is no room for anything more. (T)

The principle is that whether the public treasury (Bait al-Mal) is Islamic or not, when it does not follow Sharia regulations, then for deserving people, such as students of religious knowledge and religious scholars who spend their time in religious services like teaching, preaching, issuing fatwas, and writing—even if they are owners of millions and wealthy people—and for widows, orphans, the disabled, the blind, the poor, and the needy, whatever they receive from it with the consent of the government without excuse, strife, or committing crimes, it is permissible for them, even if the giver gives it under some other impermissible name.

Because they only take and intend what belongs to them, so there will be no burden on them due to the intention of others. - Because those people take and benefit based on their own intention, so the intention of others will be no burden on them. (T)

It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

Whoever has a share in the public treasury (Bait al-Mal) and obtains what is due to him, it is religiously permissible for him to take it. And for the depositor... - Whoever has a right in the public treasury, it is religiously permissible for him to take it himself according to his right. And for the one...

---

1. The Holy Quran 2/275
2. Sahih al-Bukhari, Chapter on How Revelation Began, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/2

जिल्द १९, फ़तावा रज़विया

बहरहाल, इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह मूल राशि जो सरकार या रियासत से लेकर बैंक में कर्मचारी के नाम पर जमा की जाती है, वह कर्मचारी की संपत्ति है। वही अतिरिक्त राशि जो डाकघर ब्याज के नाम पर देता है, उसे ब्याज की नीयत से लेना हरगिज़ जायज़ नहीं है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह ने व्यापार को हलाल किया और ब्याज को हराम किया।" [कुरान २/२७५] - अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह ने खरीद-ओ-फरोख्त को हलाल किया और ब्याज को हराम किया। (त)

और स्वयं यह नीयत न करे, बल्कि सरकार से सरकार की सहमति से एक जायज़ राशि अपने लिए हक के तौर पर, या फिर अपने भाइयों फ़कीरों, मिस्कीनों और अन्य हक़दारों के लिए बैतुल माल (सार्वजनिक कोष) से लेना समझे तो कोई हर्ज नहीं, चाहे देने वाला इसे किसी भी शब्द से संबोधित करे या अपने नज़दीक कुछ भी समझे।

बेशक, कार्यों का दारोमदार नीयत पर है और हर व्यक्ति को वही मिलेगा जिसकी उसने नीयत की। [सहीह बुखारी] और हमने इस उद्देश्य के बारे में अपने फ़तवा में विस्तार से वर्णन किया है, जिस पर और अधिक की गुंजाइश नहीं है। - कार्यों का आधार नीयत पर है और हर व्यक्ति को उसकी नीयत के अनुसार मिलेगा, और हमने इस विषय पर अपने फ़तवा में विस्तार से चर्चा की है। जिस पर अतिरिक्त की कोई गुंजाइश नहीं है। (त)

सिद्धांत यह है कि चाहे बैतुल माल इस्लामी हो या न हो, जब वह शरीयत के नियमों का पालन न करे, तो हक़दारों के लिए, जैसे कि धार्मिक ज्ञान के छात्र और धार्मिक विद्वान जो अपना समय धार्मिक सेवाओं जैसे शिक्षण, उपदेश, फ़तवा जारी करने और लेखन में व्यतीत कर रहे हों - चाहे वे लाखों रुपयों के मालिक धनी ही क्यों न हों - और विधवाओं, अनाथों, अपंगों, अंधों, फ़कीरों, मिस्कीनों के लिए, जो कुछ भी वे इसमें से सरकार की सहमति से बिना किसी बहाने, विवाद या अपराध के प्राप्त करें, उनके लिए जायज़ है, भले ही देने वाला उसे किसी अन्य नाजायज़ नाम से दे।

क्योंकि वे वही लेते हैं और उसी की नीयत रखते हैं जो उनका है, इसलिए दूसरों की नीयत का उन पर कोई बोझ नहीं होगा। - क्योंकि वे लोग लेते हैं और अपनी नीयत पर लाभ पाते हैं, तो दूसरों की नीयत का उन पर कोई बोझ नहीं होगा। (त)

दुर्रे मुख्तार में है:

जिसका बैतुल माल में जितना हक़ है, उसके अनुसार स्वयं ले लेने में धार्मिक रूप से (दियानतन) जायज़ है। और जमा करने वाले के लिए... - जिसका बैतुल माल में जितना हक है, उसके अनुसार खुद ले लेने में धार्मिक रूप से जायज़ है। और जिसके..

---

1. अल-कुरान अल-करीम २/२७५
2. सहीह अल-बुखारी, बाब कैफ कान बदुल वह्य, कदीमी कुतुब खाना कराची १/२

पृष्ठ ५३६ / ६९२

بہر حال اس میں شک نہیں کہ یہ رقم اصل جو گورنمنٹ وریاست سے لے کر بینک میں بنام ملازم جمع ہوتی ملک ملازم ہے۔ وہی وہ زیادت کہ ڈاکخانہ بنام سود دیتا ہے اسے بہ نیت سود لینا ہرگز جائز نہیں۔

قَالَ اللہُ تَعَالٰی " وَاَحَلَّ اللہُ الْبَیْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا " ۱ ۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اللہ نے بیع کو حلال کیا اور سود کو حرام کیا۔ (ت)

اور خود یہ نیت نہ کرے بلکہ مال گورنمنٹ سے برضائے گورنمنٹ ایک رقم جائز بحال استحقاق خود اپنے لئے ورنہ اپنے بھائیوں فقراء و مساکین و دیگر اہلِ استحقاق کے لئے بیت المال سے لینا سمجھے تو حرج نہیں، اگر چہ دینے والے اسے کسی لفظ سے تعبیر کریں یا اپنے نزدیک کچھ سمجھیں۔

فَاِنَّمَا الْاَعْمَالُ بِالنِّیَّاتِ وَاِنَّمَا لِکُلِّ امْرِئٍ مَانَوٰی ۲ وَقَدْ فَصَّلْنَا الْقَوْلَ فِی ھٰذَا الْمَرَامِ فِی فَتَاوَیْنَا بِمَا لَا مَزِیْدَ عَلَیْہِ۔ اعمال کا دارومدار نیت پر ہے اور ہر شخص کو اس کی نیت پر ملے گی، اور ہم نے اس مقصد میں تفصیلی قول اپنے فتاویٰ میں بیان کیا ہے۔ جس پر زائد کی گنجائش نہیں۔ (ت)

اصل یہ ہے کہ بیت المال اسلامی ہو خواہ اسلامی نہ ہو، جب انتظامات شرعیہ کا اتباع نہ کرے تو اہلِ استحقاق مثلاً طلبہ علم دین و علمائے دین کہ اپنا وقت خدمات دینیہ مثلاً درس و تدریس و وعظ و افتاء و تصنیف میں صرف کر رہے ہوں اگرچہ لکھوکھا روپے کے مالک اغنیا کثیر المال ہوں اور بیوہ، یتیم، لنجے، اندھے، فقراء، مساکین، جو کچھ اس میں سے برضائے سلطنت بے عذر و فتنہ

وارتکاب جرائم پالیں ان کے لئے جائز ہے، اگر چہ دینے والا کسی دوسری وجہ ناجائز کے نام سے دے۔

فَاِنَّہُمْ اِنَّمَا یَاْخُذُوْنَ وَیَنْوُوْنَ مَا ہُوَ لَہُمْ فَلَا بَاْسَ عَلَیْہِمْ مِمَّا نَوٰی غَیْرُہُمْ۔ کیونکہ وہ لوگ لیتے ہیں اور اپنی نیت پر فائدہ پاتے ہیں تو غیر کی نیت کا ان پر کوئی بوجھ نہ ہوگا۔ (ت)

در مختار میں ہے:

مَنْ لَہ حَظٌّ فِی بَیْتِ الْمَالِ وَظَفَرَ بِمَا ہُوَ مَوْجِہٌ لَہ لَہ اَخْذُہ دِیَانَۃً وَ لِلْمُودِعِ ۔ جس کا بیت المال میں جتنا حق ہے اس کے مطابق خود لے لینے میں دیانۃً جائز ہے۔ اور جس کے

---

۱ القرآن الکریم ۲ / ۲۷۵ ۲ صحیح البخاری باب کیف کان بدء الوحی قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲

Fatawa Razawiya - Volume 19

...it is extremely difficult to exercise caution in their trade and the safest approach is to avoid it. And 'contract' (theekka) here probably means that they are granted permission by the government, which no one else can obtain. This is a legal matter for which they are not to blame. And Allah Almighty knows best.

Issue 218: From the city of Dungarpur, Mewar Rajputana, at the residence of Jamadar Samandar Khan, asked by Abdul Rauf Khan, 13 Muharram 1339 AH. If there is a flower tree in the mosque premises and its contract is given to a Hindu who offers those flowers to idols, is it permissible or not to use the money from that contract for the mosque building, lighting, etc.?

The Answer: Giving such a contract is forbidden (haram) and the money from it is forbidden. Furthermore, if it is with the intention of offering them to idols, it is even more severe. However, if this is not the case, but rather obtaining the Hindu's wealth with his consent through the ruse of a nominal contract, and the kafir (non-believer) does not have to enter the mosque to pluck those flowers, then there is no harm. And that money can be used for the mosque. And Allah Almighty knows best.

Issue 219 (Note): Asked by Muhammad Mahmood from Banda town, Shasti district, near Bombay, 22 Rabi al-Awwal 1334 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is it permissible or impermissible for a person to be appointed to preach for a fee and to adopt preaching as a profession and a means of livelihood to spend his time? The author of Tafsir Raufi, in the commentary of this noble verse, says it is impermissible and close to haram: (Noble Verse): "And do not exchange My verses for a small price." [1] (i.e., and do not take petty wealth in exchange for My verses. - Translator) Finish.

The Answer: The original ruling is that taking a fee for preaching is haram. In 'Durr-e-Mukhtar', it is counted among the misguidance of Jews and Christians [2]. However, many rulings change with the change of times, as stated in 'Alamgiri' [3].

Note: These are two issues from volumes other than those mentioned. 12 Abdul Manan A'zami (These two issues were in different volumes. - Translator)

1. Al-Quran al-Karim 2/41
2. Durr-e-Mukhtar, Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sale, Mujtabai Press, Delhi, 2/253

3. Radd al-Muhtar, Book of Prohibition and Permission, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/275

फ़तावा रज़विया - जिल्द १९

...तो उनके व्यापार में सावधानी बरतना बहुत कठिन है और सबसे बेहतर इससे बचना है, और यहाँ 'ठेके का मतलब शायद यह है कि उन्हें सरकार से अनुमति दी जाती है, दूसरा कोई वहां तक नहीं पहुँच सकता, यह एक कानूनी मामला है जिसके लिए उन पर दोष नहीं है, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला २१८: शहर डूंगरपुर, मेवाड़ राजपूताना, जमादार समंदर खान के आवास से, प्रार्थी अब्दुल रऊफ खान, १३ मुहर्रम १३३९ हिजरी। यदि मस्जिद के अहाते में कोई फूलों का पेड़ हो और उसका ठेका किसी हिंदू को दिया जाए और वह फूल मूर्तियों पर चढ़ाए जाएं तो उस ठेके का पैसा मस्जिद की इमारत, रोशनी आदि में खर्च करना सही है या नहीं?

उत्तर: ऐसा ठेका देना हराम है और उसका रुपया भी हराम है। फिर अगर मूर्तियों पर चढ़ाने की नियत से हो तो और भी सख्त है। और अगर यह नहीं बल्कि हिंदू का माल उसकी रज़ा से एक नाम के अनुबंध (अक़्द) के ज़रिए हासिल करना हो, और उन फूलों को तोड़ने के लिए काफिर का मस्जिद में आना-जाना न हो तो कोई हर्ज नहीं, और वह रुपया मस्जिद में लगा सकते हैं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला २१९ (नोट): प्रार्थी मोहम्मद महमूद, कस्बा बांदा, जिला शास्ती, बंबई के पास, २२ रबी उल अव्वल १३३४ हिजरी। क्या फरमाते हैं दीन के उलेमा इस मसले में कि कोई व्यक्ति मुकर्रर होकर वेतन (उजरत) के तौर पर उपदेश (वअज़) करे और उपदेश देने को अपना पेशा और रोज़गार का जरिया बना ले, क्या यह जायज़ है या नाज़ायज़? तफ़सीर रऊफ़ी के लेखक इस पवित्र आयत की तफ़सीर में इसे नाज़ायज़ और हराम के करीब बताते हैं: (पवित्र आयत): "और मेरी आयतों के बदले तुच्छ मूल्य न लो।" [१] (अर्थात् मेरी आयतों के बदले घटिया माल न लो। - अनुवादक) केवल।

उत्तर: असल हुक्म यह है कि उपदेश पर उजरत लेना हराम है। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में इसे यहूदियों और ईसाइयों की गुमराहियों में गिना गया है [२]। लेकिन बहुत से नियम समय के बदलने के साथ बदल जाते हैं, जैसा कि 'आलमगीरी' में है [३]।

नोट: ये दो मसले उन जिल्दों में से हैं जिनका उल्लेख नहीं किया गया। १२ अब्दुल मन्नान आज़मी (ये दो मसले अलग-अलग जिल्दों में थे। - अनुवादक)

1. अल-कुरान अल-करीम २/४१
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, अल-हज़र वल-इबाहत, फस्ल फिल बैय, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/२५३
3. रद-उल-मुहतार, अल-हज़र वल-इबाहत, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/२७५

पृष्ठ ५३८ का ६९२

ہیں تو ان کی تجارت میں احتیاط سخت دشوار اور اسلم احتراز، اور ٹھیکہ یہاں غالباً بایں معنی ہے کہ گورنمنٹ سے ان کو اجازت دی جاتی ہے، دوسرا نہیں پہنچ سکتا، یہ ایک قانونی بات ہے جس کا ان پر الزام نہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۱۸: از شہر ڈونگر پور ملک میواڑ راجپوتانہ بر مکان جمعدار سمندر خان مسئولہ عبدالرؤف خاں ۱۳ محرم ۱۳۳۹ھ اگر مسجد کے احاطہ میں کوئی درخت پھولوں کا ہو اور وہ ٹھیکہ کسی ہندو کو دیا جائے اور وہ پھول بتوں پر چڑھائے جائیں، اور اس کا پیسہ عمارت مسجد میں لگانا، روشنی وغیرہ میں صرف کرنا درست ہے یا نہیں؟

الجواب: ٹھیکہ دینا حرام ہے اور اس کا روپیہ حرام، پھر بتوں پر چڑھانے کی نیت سے ہو تو اور سخت، اور اگر یہ نہیں بلکہ ہندو کا مال اس کی رضا سے ایک نام عقد کے حیلہ سے حاصل کرنا ہو، اور ان پھولوں کے توڑنے کے لئے کافر کا مسجد میں آنا جانا نہ ہو تو حرج نہیں، اور وہ روپیہ مسجد میں لگا سکتے ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۲۱۹ عہ: مسئولہ محمد محمود از قصبہ باندہ ضلع شاسٹی متصل بمبئی ۲۲ ربیع الاول ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اندریں مسئلہ کہ کوئی شخص مقرر کر کے بطور اجرت کے وعظ کرے اور وعظ گوئی کو پیشہ اور سلسلہ معاش جان کر بسر اوقات کرنی اختیار کرے، جائز ہے یا نا جائز؟ تفسیر روفی والے اس آیہ کریمہ کی تفسیر میں ناجائز اور قریب حرام کے فرماتے ہیں (آیہ کریمہ): "لَا تَشْتَرُوْا بِاٰیٰتِیْ ثَمَنًا قَلِیْلًا" 1 (اور میری آیات کے بدلے حقیر مال نہ لو۔ت) فقط

الجواب: اصل حکم یہ ہے کہ وعظ پر اجرت لینی حرام ہے۔ در مختار میں اسے یہود و نصاریٰ کی ضلالتوں میں سے گنا 2 مگر کم من احکام یختلف باختلاف الزمان، کما فی العلمگیریہ 3۔

عہ: مسئلتان من مجلدات سوٰی ماذکرت ۱۲ عبدالمنان اعظمی (یہ دو مسئلے مختلف جلدوں میں تھے۔ ت)

1 القرآن الکریم ۲/ ۴۱ 2 درمختار الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵۳ 3 ردالمحتار الحظر والاباحۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۷۵

صفحہ ۵۳۸ از ۶۹۲

Vol. 19 Fatawa Razawiyyah

(Many rulings change with the difference of times, as stated in Alamgiriyah. -T) The general principle that taking wages for acts of worship is impermissible was modified by the Imams, who, considering the conditions of the times, exempted a few things out of necessity: leading prayer (Imamat), calling to prayer (Azan), teaching the Holy Quran, and teaching jurisprudence (Fiqh). These acts are now practiced among Muslims with compensation without objection. In Majma' al-Bahrayn etc., preaching is counted as the fifth. Faqih Abu al-Layth Samarqandi says, "I used to give fatwas on several things, but now I have recanted. Among them, I used to give a fatwa that it is not permissible for a scholar to tour villages and collect [money] in exchange for preaching, but now I allow it. Therefore, this is not something that warrants condemnation. And Allah Almighty knows best."

Issue 220A: Asked by Maulana Abdul Rahim Bakhsh, teacher at Madrasa Faiz-ul-Ghuraba, 30 Muharram 1332 AH, Faiz-ul-Ghuraba, Arrah, Shahabad. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is working in the court as a judge, sub-judge, munsif (magistrate), or registrar permissible according to Sharia without any dislike, or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Any job that requires ruling contrary to what Allah has revealed is never permissible, even if it is an Islamic government. Towards the end of the third century, the leaders of religion said regarding the Muslim rulers of their time: "Whoever calls the ruler of our time 'just' has committed disbelief." Regarding those judges, three terms were mentioned in the Great Quran: "The wrongdoers,"[1] "The defiant/sinners,"[2] "The disbelievers."[3] When these are the rulings for judges of an Islamic sultanate, then judges of a non-Islamic sultanate are appointed specifically to decide according to [secular/non-Islamic] law. As for registration, although it is not [giving] a ruling, it involves witnessing documents and recording them in a register, and many of those documents involve interest (usury). And in the authentic Hadith, it is stated:

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed | The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) has cursed

[1] Al-Quran Al-Karim 5/45 [2] Al-Quran Al-Karim 5/47 [3] Al-Quran Al-Karim 5/44

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

(समय के परिवर्तन के साथ कई आदेश बदल जाते हैं, जैसा कि आलमगीरिया में है। -टी) यह सामान्य नियम कि इबादत के कार्यों पर पारिश्रमिक लेना नाजायज़ है, इमामों ने समय की परिस्थितियों को देखते हुए आवश्यकतावश इसमें से कुछ चीजों को छूट दी है: इमामत, अज़ान, कुरान मजीद की शिक्षा, और फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की शिक्षा। अब मुसलमानों में ये कार्य बिना किसी आपत्ति के मुआवजे के साथ जारी हैं। मजमा अल-बहरैन आदि में पांचवां कार्य उपदेश (वाज़) गिना गया है। फ़कीह अबू अल-लैथ समरकंदी फ़रमाते हैं, "मैं कई चीजों पर फतवा देता था, अब उनसे रुजू (वापस) कर लिया है। उनमें से एक यह कि मैं फतवा देता था कि एक विद्वान के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह गांवों का दौरा करे और उपदेश के बदले में वसूली करे, लेकिन अब मैं इसकी अनुमति देता हूं। इसलिए, यह ऐसी बात नहीं है जिस पर आपत्ति करना आवश्यक हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

मसला 220 अलिफ़: मौलवी अब्दुल रहीम बख्श साहब, शिक्षक मदरसा फ़ैज़-उल-ग़ुरबा, 30 मुहर्रम 1332 हिजरी, फ़ैज़-उल-ग़ुरबा, आरा, शाहाबाद द्वारा पूछा गया। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि कचहरी की जजी, सब-जजी, मुन्सिफ़ी, और रजिस्ट्री की नौकरी शरीअत के अनुसार बिना किसी नापसंदगी के जायज़ है या नहीं? बयान करें और पुण्य पाएं।

अल-जवाब: जिस नौकरी में अल्लाह द्वारा उतारे गए (कानून) के खिलाफ फैसला करना पड़ता हो, वह हरगिज़ जायज़ नहीं है, चाहे वह इस्लामी सल्तनत ही क्यों न हो। दीन के इमामों ने तीसरी सदी के अंत में अपने समय के इस्लामी सुल्तानों के बारे में फ़रमाया: "जिसने हमारे ज़माने के हाकिम (शासक) को आदिल (न्यायप्रिय) कहा, उसने कुफ्र किया।" उन काज़ियों (न्यायाधीशों) के बारे में क़ुरान अज़ीम में तीन शब्द आए हैं: "ज़ालिम"[1], "फ़ासिक"[2], "काफ़िर"[3]। जब इस्लामी सल्तनत के काज़ियों के बारे में ये आदेश हैं, तो गैर-इस्लामी सल्तनत के हाकिम तो नियुक्त ही इसलिए किए जाते हैं कि वे कानून के अनुसार फैसला करें। रही बात रजिस्ट्री की, तो हालांकि उसमें फैसला करना नहीं है, लेकिन वह दस्तावेजों पर गवाही है और उन्हें रजिस्टर में दर्ज करना है, और उनमें से कई दस्तावेज ब्याज (सूद) के भी होते हैं, और सही हदीस में है:

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लानत की है | अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लानत की है

[1] अल-कुरान अल-करीम 5/45 [2] अल-कुरान अल-करीम 5/47 [3] अल-कुरान अल-करीम 5/44

(بہت سے احکام زمانہ کے اختلاف سے مختلف ہو جاتے ہیں۔ جیسا کہ عالمگیریہ میں ہے۔ت) کلیہ غیر مخصوصہ کہ طاعات پر اُجرت لینا ناجائز ہے ائمہ نے حالات زمانہ دیکھ کر اس میں سے چند چیزیں بضرورت مستثنیٰ کیں : امامت ، اذان، تعلیمِ قرآن مجید ، تعلیم فقہ، کہ اب مسلمانوں میں یہ اعمال بلا نکیرا معاوضہ کے ساتھ جاری ہیں، مجمع البحرین وغیرہ میں ان کا پانچواں وعظ گنا و بس ، فقیہ ابواللیث سمرقندی فرماتے ہیں، میں چند چیزوں پر فتویٰ دیتا تھا ، اب ان سے رجوع کی، از انجملہ میں فتویٰ دیتا تھا کہ عالم کو جائز نہیں کہ دیہات میں دورہ کرے اور وعظ کے عوض تحصیل کرے مگر اب اجازت دیتا ہوں، لہذا یہ ایسی بات نہیں جس پر نکیر لازم ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۲۰ الف: مسئولہ مولوی عبدالرحیم بخش صاحب مدرس مدرسہ فیض الغرباء ۳۰ محرم ۱۳۳۲ھ فیض الغرباء آرہ شاہ آباد کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کچہری کی ججی ، سب ججی، منصفی ، رجسٹری کی نوکری شرعاً جائز بلا کراہت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جس نوکری میں خلافِ ما انزل اللہ حکم کرنا پڑتا ہو ہر گز جائز نہیں، اگرچہ سلطنت اسلام کی ہو ، ائمہ دین نے تیسری صدی کے آخر میں اپنے زمانہ کے سلاطین اسلام کی نسبت فرمایا: من قال لسلطان زماننا عادل فقد کفر (جس نے ہمارے زمانہ کے حاکم کو عادل کہا وہ کافر ہے۔ت) ان قضاۃ کی نسبت قرآن عظیم میں تین الفاظ ارشاد ہوئے "الظّٰلِمُوْنَ ۱" "الْفٰسِقُوْنَ ۲" "الْکٰفِرُوْنَ ۳" جب قاضیانِ اسلام سلطنت کی نسبت یہ احکام ہیں تو سلطنت غیر اسلامیہ کے حکام تو مقرر ہی اس لئے کئے جاتے ہیں کہ مطابق قانون فیصلہ کریں، رہی رجسٹری، اس میں اگرچہ حکم نہیں، مگر وہ دستاویزوں پر شہادت ہے اور انہیں رجسٹر پر چڑھانا، اور ان میں بہت دستاویزیں سود کی بھی ہوتی ہیں اور صحیح حدیث میں ہے:

لعن رسول الله صلى الله عليہ وسلم | رسول الله صلى الله عليہ وسلم نے لعنت

١ القرآن الكريم ٥/ ٤٥ ٢ القرآن الكريم ٥/ ٤٧ ٣ القرآن الكريم ٥/ ٤٤

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Box Content] Right side (Arabic): The consumer of interest, its payer, its scribe, and its two witnesses; and he said they are all equal.[1] Left side (Urdu): ...stated [this] regarding the consumer of interest, the payer of interest, and those who witness it; and he said they are all equal. And Allah Almighty knows best.

---

[1] Sahih Muslim, Kitab al-Buyu' (The Book of Transactions), Bab al-Riba (Chapter on Interest), Qadimi Kutub Khana Karachi, 12/77

फतावा रज़विया खंड 19

[बॉक्स की सामग्री] दायां पक्ष (अरबी): ब्याज (सूद) खाने वाला, उसे खिलाने वाला, उसका लेखक और उसके दो गवाह; और उन्होंने फरमाया कि वे सब बराबर हैं।[1] बायां पक्ष (उर्दू): ...सूद खाने वाले, सूद देने वाले और इस पर गवाही देने वालों के बारे में फरमाया, और फरमाया कि सब बराबर हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

---

[1] सहीह मुस्लिम, किताब अल-बुयूअ, बाब अर-रिबा, कदीमी कुतुब खाना कराची, 12/77

[باکس کا متن] دائیں طرف (عربی): آکل الربو ومؤکله وکاتبه وشاهدیه وقال هم سواء [1] بائیں طرف (اردو): فرمائی سود کھانے والے اور سود دینے والے اور اس پر گواہی کرنے والوں پر، اور فرمایا سب برابر ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

---

[1] صحیح مسلم کتاب البیوع باب الربو قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۲/ ۷۷

Fatawa-e-Razviyya, Volume 19

Ajwad-ul-Qura li-Talib-is-Sihha fi Ijarat-il-Qura 1302 AH (The Best Hospitality for the Seeker of Correctness in Village Leasing)

Problem 220 (b): From Budaun, 7 Jumada al-Ula 1302 AH. What do the scholars of religion say on this matter regarding the leasing of villages which is common and prevalent in these times, the essence of which is that the land remains under the lease of the cultivators as before, and the surplus profit is given to a contractor (lessee) in a lease agreement, such that the surplus of the village is leased for a certain amount. According to installments, this amount must be paid without any excuse for shortfalls in collection, etc. Then, if the contractor receives any amount more than the fixed sum, even if it is one paisa or a thousand rupees, it is considered his right. Conversely, if there is a shortfall in collection, he must make up that amount from his own pocket. Is this method permissible in Sharia or not? And assuming there is an excess, is it lawful for the contractor to take the surplus, and in case of a shortfall, is it lawful for the lessor (owner) to take the remaining amount? If it is deemed impermissible, then what is the difference between this and the permissibility of leasing land directly to cultivators? And this...

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 19

अजवदुल-क़ुरा ली-तालिब-इस-सिह्हा फ़ी इजारत-इल-क़ुरा 1302 हिजरी (गांवों के पट्टे की वैधता चाहने वालों के लिए बेहतरीन मेहमाननवाजी)

मसला 220 (ब): बदायूँ से, 7 जमादि-उल-ऊला 1302 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि गांवों का यह पट्टा जो इन दिनों प्रचलित और व्यापक है, जिसका परिणाम यह है कि ज़मीन तो पहले की तरह किसानों (मज़ारईन) के पट्टे में रहती है, और अतिरिक्त लाभ (तौफ़ीर) पट्टेदार (मुस्ताजर) को पट्टे में दे दिया जाता है कि इस गांव का इतना अतिरिक्त लाभ इतने में पट्टे पर दिया गया, किस्तों के हिसाब से बिना किसी कमी या वसूली के बहाने इतना भुगतान करो। फिर यदि पट्टेदार को निर्धारित राशि से कुछ भी अधिक प्राप्त होता है, चाहे वह एक पैसा हो या हज़ार रुपये, तो वह उसका अधिकार समझा जाता है। और यदि वसूली में कमी रहती है, तो उसे वह राशि अपने घर से पूरी करनी पड़ती है। क्या यह तरीका शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? और अधिकता की स्थिति में क्या पट्टेदार के लिए अतिरिक्त राशि लेना और कमी की स्थिति में पट्टा देने वाले (मौजर) के लिए शेष राशि लेना हलाल है या नहीं? और यदि इसे नाजायज़ कहा जाए, तो इसमें और किसानों को ज़मीन पट्टे पर देने की वैधता में क्या अंतर है? और यह...

اجودالقری لطالب الصحۃ فی اجارۃ القری ۱۳۰۲ھ (دیہات کے ٹھیکہ کی صحت کے طلبگار کے لئے بہترین مہمانی)

مسئلہ ۲۲۰ (ب): از بدایوں ۷ جمادی الاولی ۱۳۰۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یہ ٹھیکہ دیہات کا جو فی زمانہ شائع و ذائع ہے، جس کا حاصل یہ ہوتا ہے کہ زمین تو مزارعین کے اجارہ میں بدستور ہے، اور توفیر مستاجر کو ٹھیکہ میں دے دی گئی کہ اس قدر توفیر کا گاؤں اتنے میں ٹھیکہ دیا، بحساب اقساط اس قدر بلا عذر کمی وصول وغیرہ ادا کرو، پھر اگر ٹھیکہ دار نے رقم معین سے کسی قدر اگرچہ ایک پیسہ ہو، یا ہزار روپیہ زائد وصول پایا وہ اس کا حق سمجھا جاتا ہے اور وصول میں کمی رہے تو اس مقدار کا اپنے گھر سے پورا کرنا پڑتا ہے۔ یہ طریقہ شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اور بر تقدیر بیشی مستاجر کہ قدر زائد اور در صورت کمی مؤجر کو مقدار باقی لینا حلال ہے یا نہیں؟ اور اگر اسے ناجائز کہا جائے تو کیا فرق ہے کہ مزارعین کو زمین ٹھیکہ پر دینا جائز ہے۔ اور یہ

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Invalid form. Give a verdict and be rewarded. (Statement of the problem -T)

The Answer:

This contract is purely void and unlawful in Sharia; there is absolutely no way for it to be valid or permissible. This agreement cannot create any kind of effect, nor is it binding on the parties. Instead, its immediate annulment is mandatory. The contractor has no right to the collected amount, nor does he have any relation to the village. It is obligatory upon him to pay every single penny of the net profits collected to the owner, whether that amount is more or less than the fixed sum. If he keeps even one paisa from it, it will be forbidden (haraam) for him. Similarly, the owner has no right to anything more than the collected amount; for example, if the contract was for a thousand but nine hundred were collected, then only that much is lawful for the owner. If he takes a single penny more than nine hundred rupees, it is pure haraam for him. And if eleven hundred were collected, then the entire eleven hundred belong exclusively to the owner. The contractor has not a single grain in it, so much so that even if the contractor, by giving up his dignity, wants to receive some wage for his labor, he has absolutely no right to that either.

Because he only worked for himself, and what is void in Sharia does not become valid by mutual consent. Therefore, it is obligatory for both of them to abandon it to remove the evil. They have made the annulment of corrupt contracts obligatory to avoid sin, so what do you think of void ones?

Because he has worked for himself, and a thing that is void in Sharia cannot become valid through mutual consent, so it is necessary for both to separate from it so that the sin can be removed. Since the jurists have made annulment mandatory in corrupt contracts, what is your opinion regarding void contracts? (T)

Those people who have had a contract for some rural property for several years, it is obligatory for them to calculate the actual collection and balance for all the years and clear each other's liabilities. For example, Zaid gave his village to Amr on contract for three years for one thousand rupees and received three thousand rupees. Now it should be seen what Amr actually collected in those years. If, for example, he received twelve hundred rupees each year, then six hundred rupees were payable to Zaid. And if he received eight hundred rupees each year, then six hundred remained due to him from Zaid. And if one year he received a thousand, the second year eight

hundred, and the third year twelve hundred, then both are clear. It is regrettable that common people, even scholars, are severely negligent of this matter. There is no power or strength except with Allah.

Note: In the original it says "Kathkana dar", perhaps a slip of the scribe. 12.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

अमान्य रूप। हुक्म बयान करें और पुण्य कमाएं। (मामले का बयान -त)

अल-जवाब (उत्तर):

यह ठेका शरीयत के हिसाब से पूरी तरह से शून्य और अवैध है। इसके वैध या हलाल होने की कोई भी गुंजाइश नहीं है। न तो यह समझौता किसी तरह का प्रभाव डाल सकता है, न ही पक्षों पर इसकी पाबंदी ज़रूरी है, बल्कि इसे तुरंत समाप्त करना अनिवार्य है। न तो वसूल की गई राशि में ठेकेदार का कोई हक है, न ही गाँव से उसका कोई संबंध है। उस पर यह अनिवार्य है कि जितनी भी शुद्ध आय प्राप्त हुई हो, पाई-पाई मालिक को अदा करे, चाहे वह राशि निर्धारित राशि से अधिक हो या कम। यदि वह इसमें से एक पैसा भी रख लेगा, तो वह उसके लिए हराम होगा। इसी तरह, मालिक को वसूल की गई राशि से अधिक कुछ भी लेने का हक नहीं है। उदाहरण के लिए, यदि ठेका एक हजार का था और नौ सौ वसूल हुए, तो मालिक के लिए केवल नौ सौ रुपये ही हलाल हैं; यदि वह नौ सौ से एक पाई भी अधिक लेगा, तो वह उसके लिए सरासर हराम है। और यदि ग्यारह सौ वसूल हुए, तो ये पूरे ग्यारह सौ विशेष रूप से मालिक के ही हैं। ठेकेदार का इसमें एक दाना भी नहीं है, यहाँ तक कि यदि ठेकेदार अपना मान-सम्मान छोड़ कर यह चाहे कि उसे मेहनत के बदले कुछ पारिश्रमिक ही मिल जाए, तो उसे उसका भी बिल्कुल अधिकार नहीं है।

क्योंकि उसने केवल अपने लिए काम किया है और शरीयत में जो शून्य (बातिल) है वह आपसी सहमति से सही नहीं हो सकता। इसलिए बुराई को दूर करने के लिए दोनों पर इससे अलग होना अनिवार्य है। फुकहा (न्यायविदों) ने भ्रष्ट अनुबंधों में पाप से बचने के लिए निरस्तीकरण अनिवार्य किया है, तो शून्य अनुबंधों के बारे में तुम्हारा क्या विचार है?

क्योंकि उसने अपने लिए काम किया है और शरीयत के अनुसार शून्य चीज़ आपसी सहमति से सही नहीं हो सकती, इसलिए दोनों के लिए इससे अलग होना ज़रूरी है ताकि गुनाह खत्म हो सके। चूँकि फुकहा-ए-किराम ने फासिद (भ्रष्ट) अनुबंधों को तोड़ना लाज़िम करार दिया है, तो बातिल (शून्य) अनुबंधों में तुम्हारा क्या ख्याल है? (त)

जिन लोगों के पास किसी ग्रामीण संपत्ति का कुछ वर्षों तक ठेका रहा हो, उन पर अनिवार्य है कि वे सभी वर्षों की वास्तविक वसूली और शेष राशि की गणना करके एक-दूसरे की देनदारी से मुक्त हो

जाएँ। उदाहरण के लिए, ज़ैद ने अम्र को अपना गाँव एक हज़ार रुपये के बदले तीन साल के लिए ठेके पर दिया और तीन हज़ार रुपये प्राप्त किए। अब देखना चाहिए कि उन वर्षों में अम्र को क्या प्राप्त हुआ था। यदि प्रत्येक वर्ष उदाहरण के लिए बारह सौ रुपये मिले थे, तो ज़ैद को छह सौ रुपये देय थे। और यदि प्रत्येक वर्ष आठ सौ रुपये मिले थे, तो छह सौ उसके ज़ैद पर बकाया रहे। और यदि एक वर्ष एक हजार मिले, दूसरे वर्ष आठ सौ और तीसरे वर्ष बारह सौ, तो दोनों का हिसाब बराबर है। खेद है कि आम लोग यहाँ तक कि विद्वान भी इस मसले से बुरी तरह अनभिज्ञ हैं। 'ला हौल वला कुव्वत इल्ला बिल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है)।

नोट: मूल में "कथकना दार" है, संभवतः प्रतिलिपिकार की चूक है। १२।

पृष्ठ ५४२ / ६९२

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

صورت ناجائز۔ بینواتوجروا(بیان کیجئے اجر حاصل کیجئے ۔ت)

الجواب:

یہ ٹھیکہ شرعاً محض باطل و ناجائز ہے ہر گز ہر گز کوئی صورت اس کے جواز و حلت کی نہیں ، نہ یہ معاہدہ کسی قسم کا اثر پیدا کرسکے، نہ عاقدین پر اس کی پابندی ضرور ، بلکہ فی الفور اس کا ازالہ واجب ، نہ مقدار وصول میں ٹھیکہ دار کا کچھ حق، نہ گاؤں سے اس کو کسی قسم کا تعلق۔ اس پر فرض ہے کہ جس جس قدر منافع خالص وصول ہو کوڑی کوڑی مالک کو ادا کرے ، خواہ وہ رقم معین سے زائد ہو یا کم ، اگر ایک پیسہ اس میں سے رکھ لے گا اس کے لئے حرام ہوگا، نہ مالک کا مقدار وصول سے زیادہ میں کچھ استحقاق، مثلاً ہزار کو ٹھیکہ دیا نو سو وصول ہوئے، تو اسی قدر مالک کے لئے حلال ہیں نو سو روپے سے کوڑی زائد لے گا تو اس کے لئے حرام محض ہے۔ اور گیارہ سو کی نشست ہوئی تو یہ پورے گیارہ سو خاص مالک کے ہیں ٹھیکہ دار عہ کان میں ایک حبہ نہیں یہاں تک کہ اگر ٹھیکہ دار توقیر سے دست بردار ہو کر یہ چاہے کہ حق محنت میں کچھ اجرت ہی پاؤں، تو اس کا بھی مطلق استحقاق نہیں۔

لانه انما عمل لنفسه والباطل شرعا لا ینقلب صحیحاً بالتراضی فیجب علیهما التخلی عنه ازالة للمنکر وقد اوجبوا التفاسخ في العقود الفاسدة تأثما فما ظنك بالباطلات۔

کیونکہ اس نے اپنے لئے کام کیا ہے اور شرعاً باطل چیز باہمی رضامندی سے صحیح نہیں بن سکتی تو دونوں پر اس سے علیحدگی ضروری ہے تاکہ گناہ کا ازالہ ہو سکے جبکہ فقہاء کرام نے فاسد عقود میں فسخ کرنا لازم قرار دیا ہے تو باطل عقود میں تیرا کیا خیال ہے۔(ت)

جن لوگوں کے پاس کسی حقیت دیہی کا چند سال تک ٹھیکہ رہا ہو ان پر فرض ہے کہ تمام برسوں کی واصلباقی بلحاظ تحصیل خام لگا کر ایک دوسرے کے مواخذہ سے پاک ہو جائیں مثلاً زید نے عمرو کو اپنا گاؤں بعوض ایک ہزار روپے کے تین برس تک ٹھیکہ دیا اور تین ہزار روپے وصول پائے اب دیکھا جائے کہ عمرو کو ان برسوں میں کیا وصول ہوا تھا، اگر ہر سال مثلاً بارہ سو روپے پائے تھے تو اس پر چھ سو روپے زید کے واجب الادا تھے اور ہر سال آٹھ سو روپے ملے تھے تو چھ سو اس کے زید پر رہے، اور ایک سال ہزار پائے تھے، دوسرے سال آٹھ سو۔ تیسرے سال بارہ سو۔ تو دونوں بے باق ہیں، افسوس کہ عام بندے یہاں تک کہ علماء اسی مسئلہ سے سخت غافل ہیں لا حول ولا قوۃ الا باللہ

عہ: فی الاصل "کثکنه دار" لعله زلة من الناسخ ۱۲۔

Fatawa Ridawiyya Volume 19

Al-Ali Al-Azeem. The general principle is that just as a contract of sale applies to physical entities (a'yan), similarly, ijarah (leasing/hiring) is a contract that applies purely to benefits (manafi'). Its result is that the essence of the thing remains in the ownership of the owner as before, and the lessee derives benefit from it. Any ijarah specifically intended for the consumption of the physical essence of a thing is purely void (batil), except for what the Shariah has exempted, such as hiring a wet nurse for breastfeeding (unless the Shariah has made an exception, like hiring a breastfeeding woman - Editor), and so on. Therefore, if an orchard is rented for residence, it is permissible; but if it is for eating its fruit, it is impermissible, because residence is a benefit (manfa'at) while fruit is an essence (ayn). Hiring a cow for carrying loads is permissible, but for drinking its milk is impermissible, because carrying loads is a benefit while milk is an essence. Renting a pond to store water chestnuts (singhara) is permissible, but for catching fish is impermissible, because planting water chestnuts is a benefit while fish are an essence.

[Table Content] Arabic Text: In Radd al-Muhtar, quoted from al-Bazzaziyya: When ijarah occurs on the essence, it is not valid. Thus, it is not permissible to rent marshes and ponds for catching fish, or for pulling out reeds, cutting wood, or for irrigating its land or for one's sheep. Similarly, renting pastures is not valid. The legal stratagem (hilah) for all these matters is to rent a known place for the animals to rest, and the owner makes the water and pasture free to use (mubah), etc. And in al-Fatawa al-Khayriyya li-Naf' al-Bariyya, it is stated that the honorable jurists (Fuqaha) have explicitly mentioned that a contract of ijarah for the purpose of consuming physical entities is not concluded, such as one who hires a cow to drink its milk, or similarly, if one hires an orchard to eat its fruit. This issue is explicitly stated in Minah al-Ghaffar and many other [books].

Urdu Translation: It is narrated from Bazzaziyya in Radd al-Muhtar that when ijarah is based on the destruction of the essence, it will not be valid. For example, renting stocks of plants or a pond to catch fish, or cutting reeds, cutting wood, or to irrigate lands or to give water to animals. Similarly, taking a pasture on ijarah and the stratagem for all these matters is to obtain a specific place on rent for keeping animals there, and the owner makes the water and fodder permissible (mubah), etc. And in al-Fatawa al-Khayriyya li-Naf' al-Bariyya, it is stated that the honorable jurists (Fuqaha) have explicitly mentioned that a contract of ijarah for the purpose of consuming physical entities is not concluded, such as taking a cow on ijarah for milk,

or taking an orchard on ijarah to eat its fruit. While this issue is explicitly mentioned in Minah al-Ghaffar and many others.

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Book of Ijarah, Chapter of Invalid Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/39. 2. Fatawa Khayriyya, Book of Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/129.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

अल-अली अल-अज़ीम। बुनियादी उसूल यह है कि जिस तरह 'बैय' (खरीद-बिक्री) का अनुबंध वस्तुओं (आयन) पर लागू होता है, वैसे ही 'इजारा' (किराया/अनुबंध) एक ऐसा अनुबंध है जो विशुद्ध लाभ (मनाफ़े) पर लागू होता है। इसका परिणाम यह होता है कि वस्तु का मूल स्वरूप मालिक के स्वामित्व में बना रहता है और किरायेदार उससे लाभ प्राप्त करता है। जो इजारा विशेष रूप से किसी वस्तु या उसके मूल स्वरूप के उपभोग (नष्ट करने) के लिए हो, वह पूरी तरह से अमान्य (बातिल) है, सिवाय उनके जिन्हें शरिया ने छूट दी है, जैसे कि स्तनपान के लिए धाय का अनुबंध (हाँ, लेकिन वह जिसे शरिया ने अपवाद बना दिया है, जैसे दूध पिलाने वाली महिला का अनुबंध।—संपादक) आदि। इसीलिए, यदि किसी बगीचे को रहने के उद्देश्य से किराये पर लिया जाए तो यह जायज़ है, लेकिन फल खाने के लिए नाजायज़ है, क्योंकि रहना एक लाभ (मन्फ़अत) है और फल वस्तु (ऐन) है। गाय को सामान ढोने के लिए किराये पर लेना जायज़ है, लेकिन दूध पीने के लिए नाजायज़, क्योंकि ढोना लाभ है और दूध वस्तु है। सिंघाड़े रखने के लिए तालाब किराये पर लेना जायज़ है, लेकिन मछलियाँ पकड़ने के लिए नाजायज़, क्योंकि सिंघाड़े बोना लाभ है, और मछलियाँ वस्तु।

[तालिका की सामग्री] अरबी पाठ: 'रद्द-उल-मुहतार' में 'बज़ाज़िया' से उद्धृत है कि जब इजारा वस्तु (ऐन) पर आधारित हो, तो वह सही नहीं होगा। अत; मछलियाँ पकड़ने के लिए तालाबों और दलदलों का इजारा, या सरकंडे निकालने, लकड़ी काटने, या अपनी ज़मीन को सींचने या अपनी भेड़-बकरियों के लिए इजारा जायज़ नहीं है। इसी तरह चरागाह का इजारा भी जायज़ नहीं है। इन सभी मामलों के लिए कानूनी समाधान (हीला) यह है कि वहां जानवरों को रखने के लिए एक निश्चित स्थान किराये पर लिया जाए, और मालिक पानी और चारे को मुबाक़ (उपयोग के लिए मुक्त) कर दे, इत्यादि। और 'फ़तावा खैरिया ली-नफ़-उल-बरिया' में है कि सम्मानित फ़ुक़्हा ने स्पष्ट किया है कि वस्तुओं के उपभोग के उद्देश्य से इजारा का अनुबंध संपन्न नहीं होगा, जैसे कि कोई दूध पीने के लिए गाय किराये पर ले, या इसी तरह यदि कोई फल खाने के लिए बगीचा किराये पर ले, जबकि यह मामला 'मिनाह-उल-गफ़्फ़ार' और कई अन्य [किताबों] में स्पष्ट रूप से वर्णित है।

उर्दू अनुवाद: 'रद्द-उल-मुहतार' में 'बज़ाज़िया' से उद्धृत है कि जब इजारा वस्तु के नष्ट होने पर हो तो वह सही नहीं होगा, जैसे पौधों के भंडार और तालाब से मछली पकड़ने और सरकंडे काटने और लकड़ी काटने या उन ज़मीनों को सींचने या जानवरों को पानी पिलाने के लिए और इसी तरह चरागाह किराये पर लेना। इन सभी मामलों के लिए कानूनी समाधान (हीला) यह है कि वहां जानवरों को रखने

के लिए एक निश्चित स्थान किराये पर लिया जाए, और मालिक पानी और चारे को मुबाह (मुक्त) कर दे, इत्यादि। और 'फ़तावा खैरिया' में है कि सम्मानित फुक़्हा के अनुसार ऐसी वस्तुओं पर इजारा संपन्न नहीं होगा जिन्हें उपभोग कर नष्ट करना हो, जैसे दूध के लिए गाय और फल खाने के लिए बगीचा किराये पर लेना, जबकि यह मसला स्पष्ट है।

पाद टिप्पणियाँ: १. रद्द-उल-मुहतार, किताब-उल-इजारा, बाब-उल-इजारा-उल-फासिदा, दार इहया-उत-तुरास-अल-अरबी, बेरुत, ५/३९। २. फ़तावा खैरिया, किताब-उल-इजारा, दार-अल-मआरिफा, बेरुत, २/१२९।

पृष्ठ ५४३/६९२

العلی العظیم۔ اصل کلی یہ ہے کہ جس طرح عقد بیع اعیان پر وارد ہوتا ہے یونہی اجارہ ایک عقد ہے کہ خالص منافع پر ورود پاتا ہے جس کا ثمرہ یہ ہوتا ہے کہ ذات شئی بدستور ملک مالک پر باقی رہے اور مستاجر اس سے نفع حاصل کرے۔ جو اجارہ خاص کسی عین و ذات کے استہلاک پر وارد ہو، محض باطل ہے اَللّٰھُمَّ إِلَّا مَا اسْتَثْنَاہُ الشَّرْعُ کَإِجَارَۃِ الظِّئْرِ لِلرَّضَاعِ (ہاں مگر وہ جس کو شرع نے مستثنی کردیا ہے جیسا کہ دودھ پلانے والی عورت کا اجارہ۔ت) وغیرہ ذلک، اسی لئے اگر باغ کو بغرض سکونت اجارہ میں لیا جائز، اور پھل کھانے کے لئے ناجائز، کہ سکونت منفعت اور ثمر عین گاے کو لادنے کے لئے اجارہ میں لیا جائز، دودھ پینے کو ناجائز، کہ لادنا منفعت ہے اور دودھ عین حوض سنگھاڑے رکھنے کے لئے اجارہ میں لیا جائز، مچھلیاں پکڑنے کو ناجائز، کہ سنگھاڑے بونا منفعت ہے، مچھلیاں عین۔

[جدول کا مواد] عربی عبارت: في ردالمحتار عن البزازیة الاجارة اذا وقعت علی العین لاتصح فلا یجوز استیجار الأجام والحیاض لصید السمك اورفع القصب وقطع الحطب اولسقی ارضها اولغنمہ منها وکذا اجارة المرعی، والحیلة في الکل ان یستأجر موضعاً معلوماً لعطن الماشیة، و یبیح الماء والمرعیٰ ۱ الخ، وفی الفتاویٰ الخیریة لنفع البریة قد صرحوا بان عقد الاجارة علی اتلاف الاعیان مقصوداً کمن استأجر بقرة لیشرب لبنها، لاینعقد و کذلك لو استأجر بستاناً الیاکل ثمرته ۲ و المسئلة مصرح بها في منح الغفار وکثیر من

اردو ترجمہ: ردالمحتار میں بزازیہ سے منقول ہے کہ جب اجارہ عین کی ہلاکت پر ہو تو صحیح نہ ہوگا، جیسے پودوں کے ذخیرے اور حوض مچھلی پکڑنے اور ناڑ کاٹنے اور لکڑی کاٹنے یا ان زمینوں کو سیراب یا جانوروں کو پلانے کے لئے اور یونہی چراگاہ اجارہ پر لینا اور ان سب امور

کے لئے حیلہ یہ ہے کہ وہاں کوئی معین جگہ جانور رکھنے کے لئے کرایہ پر حاصل کرے، اور پانی اور چارہ کو مالک مباح کردے الخ، اور فتاوی خیریہ لنفع البریہ میں ہے کہ فقہاء کرام پر اجارہ منعقد نہ ہوگا، جیسے گائے دودھ کے لئے اور باغ کو اس کا پھل کھانے کے لئے اجارہ پر لینا جبکہ یہ مسئلہ منح الغفار اور کثیر کتب میں مصرح ہے۔

حواشی: ۱ ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۳۹ ۲ فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲۹

Fatawa Razawiyya, Volume 19

The Book. It is stated in 'Minh al-Ghaffar' and many other books. (T)

Now consider this lease. It is not at all based on any benefit, as the land for the purpose of cultivation is under the contract of the farmers. Rather, specifically, the surplus, i.e., the acquired money or the share of the harvested grain, was given in the lease and its consumption was the object of the contract, for it is well known that grains and money cannot be benefited from except by their consumption (and it is obvious that profit cannot be obtained from grains and cash without their destruction. T). It is clear that money and food are physical entities ('Ayaan'), not benefits ('Manafi'), even though in Indian common usage all rural yields are expressed with the word 'benefits'. 'Ain' refers to things existing by themselves, and benefit belongs to the category of meanings occurring in something else that is a sensible thing, and 'mafat' (benefit) is a rational meaning of the thing which lasts for several periods. While benefit is renewed at every moment.

In Radd al-Muhtar: "Benefit is an accident ('arad) that does not persist for two moments." - 1. In Radd al-Muhtar it is mentioned that benefit is an accidental thing whose existence does not remain in two time periods. (T)

Now take the clarification of the specific point from the honorable scholars; Imam Khayr al-Milla wa al-Din al-Ramli, the teacher of the distinguished scholar, author of Durr al-Mukhtar, may Allah have mercy on them, states in Fatawa al-Khayriyya:

(Arabic)

If the lease is intended for the consumption of the physical object itself, it is void, as all our scholars have explicitly stated. It becomes like one who leases a cow to drink its milk, which is not valid. So when Zaid leases villages, farms, and shops to receive the yield tax (Kharaj al-Muqasama) or the fixed tax (Kharaj al-Wazifa) or what is due from the tenants of shop rents, or to consume the fruits of trees from the orchards of villages and the Waqf's share of the emerging crop, then

(Urdu Translation)

If the lease is intended for the consumption of the physical thing itself, it will be void as all scholars have clarified. For example, if a cow is leased for milk, it will not be valid. Thus, when Zaid obtained villages, land, and shops on lease so that he may receive the share of income or fixed rent, or obtain the rent of shops, or eat the fruits of the orchards of villages, or take the crop share of Waqf lands on lease, then the lease is void by the consensus of

(Arabic)

the lease is void by the consensus of our scholars without any difference.

(Urdu Translation)

scholars. In this, there is no difference between Zaid and Bakr...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/3. Page 544 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

किताब। 'मिन्ह अल-ग़फ़्फ़ार' और कई अन्य पुस्तकों में स्पष्ट किया गया है। (त)

अब इस पट्टे (इजारा) को देखें, यह किसी भी लाभ पर लागू नहीं हुआ क्योंकि खेती के उद्देश्य से भूमि किसानों के अनुबंध के अधीन है। बल्कि, विशेष रूप से लाभ यानी प्राप्त धन या बटाई का अनाज पट्टे में दिया गया था और इसका उपभोग ही अनुबंध का उद्देश्य था, क्योंकि यह सर्वविदित है कि अनाज और नकदी का उपयोग उनके विनाश के बिना नहीं किया जा सकता (और यह स्पष्ट है कि अनाज और नकदी के नष्ट होने के बिना उनसे लाभ प्राप्त नहीं किया जा सकता है। त)। और यह स्पष्ट है कि धन और भोजन 'ऐन' (वस्तु) हैं न कि 'मनाफ़े (लाभ), हालांकि भारतीय बोलचाल में ग्रामीण उपज को 'मुनाफा' शब्द से व्यक्त किया जाता है। 'ऐन' उन चीजों को कहते हैं जो स्वयं अस्तित्व में हैं, और लाभ दूसरी चीज में होने वाले गुणों की श्रेणी से है और लाभ का अर्थ वह है जो कुछ समय तक बना रहे। जबकि लाभ हर क्षण नया होता रहता है।

रद अल-मुह्तार में: "लाभ एक ऐसी आकस्मिक घटना है जो दो क्षणों तक नहीं टिकती।" - 1. रद अल-मुह्तार में है कि लाभ एक आकस्मिक चीज है जिसका अस्तित्व दो समयों में शेष नहीं रहता। (त)

अब विद्वानों से विशेष स्पष्टीकरण लें, इमाम खैर अल-मिल्ला वा अल-दीन रम्ली, दुर्रे मुख्तार के लेखक के उस्ताद, उन पर अल्लाह की रहमत हो, फतावा खैरिया में फरमाते हैं:

(अरबी)

यदि पट्टा जानबूझकर मूल वस्तु के विनाश के लिए किया गया है, तो यह शून्य (बातिल) है, जैसा कि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट रूप से कहा है। यह उस व्यक्ति की तरह हो गया जिसने गाय को उसका दूध पीने के लिए किराए पर लिया, जो मान्य नहीं है। अतः जब ज़ैद ने गांवों, खेतों और दुकानों को पट्टे पर लिया ताकि वह उपज कर (खराज अल-मुकासमा) या निश्चित कर (खराज अल-वज़ीफ़ा) या दुकानों के किरायेदारों से देय किराया प्राप्त करे, या गांवों के बगीचों से पेड़ों के फल

(उर्दू अनुवाद)

यदि पट्टा मूल वस्तु के विनाश के उद्देश्य से हो, तो वह शून्य होगा जैसा कि सभी विद्वानों ने स्पष्ट किया है। जैसे कि गाय दूध के लिए पट्टे पर ली जाए, तो यह मान्य नहीं होगा। इसी प्रकार, जब ज़ैद ने गांवों की जमीन और दुकानें पट्टे पर लीं ताकि वह आय का हिस्सा या निर्धारित किराया प्राप्त करे या दुकानों का किराया प्राप्त करे या गांवों के बागों के फल खाए या वक्फ की जमीनों का

(अरबी)	(उर्दू अनुवाद)
खाने के लिए या वक्फ भूमि की फसल का हिस्सा प्राप्त करने के लिए पट्टे पर लिया, तो पट्टा हमारे विद्वानों की सर्वसम्मति से शून्य है, इसमें कोई अंतर नहीं है।	फसल हिस्सा प्राप्त करने के लिए पट्टे पर ले, तो विद्वानों की सर्वसम्मति से पट्टा शून्य है। इसमें ज़ैद और बक्र के बीच...

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/3। पृष्ठ 544 of 692

الکتاب۔ منح الغفار اور بہت سی کتب میں تصریح شدہ ہے۔ (ت)

اب اسی اجارہ کو دیکھئے تو یہ ہر گز کسی منفعت پر وارد نہ ہوا کہ زمین بغرض زراعت تو مزارعین کے ٹھیکہ میں ہے۔ بلکہ خاص توفیر یعنی زر حاصل یا بٹائی کا غلہ اجارہ میں دیا گیا اور اسی کا استہلاک مفاد عقد ہوا، اذ من المعلوم ان الحبوب والنقود لا ینتفع بھا الا باتلافھا (اور ظاہر ہے دانے اور نقد زر سے ان کی ہلاکت کے بغیر نفع حاصل کیا جاسکتا ہے۔ ت) اور پر ظاہر کہ زر و طعام اعیان سے ہیں نہ منافع سے اگرچہ محاورہ ہندیان میں تمام حاصلات دیہی کو بلفظ منافع تعبیر کیا جاتا ہے۔ عین اشیائے قائمہ بالذات کو کہتے ہیں، اور منفعت معانی حاصلہ فی الغیر عین امور محسوسہ کی جنس سے ہے اور مفت معنی معقول عین کہ چند زمانے تک بقا ہے۔ اور منفعت ہر آن متجدد۔

فی ردالمحتار المنفعۃ عرض لا تبقی زمانین - 1۔ ردالمحتار میں ہے نفع ایک عرض چیز ہے جس کا وجود دو زمانوں میں باقی نہیں رہتا۔ (ت)

اب نفس جزئیہ کی تصریح علمائے کرام سے لیجئے، امام خیر الملۃ والدین رملی استاذ فاضل مدقق صاحب در مختار رحمہ اللہ تعالٰی علیہم فتاوی خیریہ میں ارشاد فرماتے ہیں:

(Urdu) **(Arabic)**

ان کانت الاجارۃ وقعت علی اتلاف العین قصدا اگر اجارہ عین چیز کے اتلاف پر مقصود ہو تو باطل فھی باطلۃ کما صرحت بہ علماؤنا قاطبۃ، ہوگا جیسا کہ تمام علماء نے تصریح فرمائی ہے۔ اور وصار کمن استاجر بقرۃ لیشرب لبنھا لا تنعقد جیسے گائے کہ دودھ کے لئے اجارہ پر ہو جائے گا

(Arabic)

فاذا استأجر زید القری والمزارع والحوانیت لاجل تناول خراج المقاسمۃ او خراج الوظیفۃ او ما یجب علی المتقبلین من اجرۃ الحوانیت اولا جل تناول ثمرۃ الاشجار من بساتین القری وحصۃ الوقف من الزرع الخارج فالاجارۃ باطلۃ باجماع علمائنا لا فرق

(Urdu)

جو منعقد نہ ہوگا تو جب زید نے دیہات زمین اور دکانیں اجارہ پر حاصل کیں تاکہ حصہ کی آمدنی یا مقررہ کرایہ وصول کرے یا دکانوں کا کرایہ حاصل کرے یا دیہاتوں کے باغات کے پھل کھائے یا اوقاف کی زمینوں کا فصلانہ وصول کرنے کے لئے اجارہ پر لے تو اجارہ باجماع علماء باطل ہے اس میں زید و بکر کا

1 ردالمحتار کتاب الاجارہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۳ صفحہ 544 of 692

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

[Arabic]: ...between Zaid and Bakr in that, because it is void under these circumstances. The void must be abolished, not maintained. Therefore, the hand of Zaid and Amr should be removed from the forces and the farms, Zaid and Amr from the villages, farms, and shops[1]. [Urdu]: There is no difference, because it is void. In this situation, the removal of this void is mandatory, not its continuation. So, it is necessary to end the possession of Zaid and Amr over them. (T)

In the same [source]: [Arabic]: He was asked regarding the commitment and contract (Muqata'ah) for what is obtained from a waqf (endowed) village, such as land tax (kharaj) and other things, for a known amount of money paid by the contractor, whether it is little or much, is it permissible or not? He replied: What falls under the described contract is specific assets (a'yan), not benefits (manafi'), so it is void by consensus. And when it is void, it is as if it doesn't exist[2]... summary. [Urdu]: A question was asked to you whether it is permissible to take a contract for the collection of a share of a waqf village in exchange for a fixed amount of money, whether the contract amount is small or large? He replied that this contract is on the physical items themselves, not on the benefits. Therefore, by consensus, this is void. Since it is void, it is like non-existent... summary. (T)

In the same [source]: [Arabic]: He was also asked about "Taimari" (a type of contract) regarding the rent of what is obtained from its dates to another for a known amount, is it valid or not? He replied: It is not valid, and each of them must return what they received[3]... etc. [Urdu]: A garden owner of Bhor (a type of date or place) gave a contract to another for a fixed amount of cash on the fruits obtained. Is this correct or not? He replied that this is not correct, and it is mandatory for both parties to return whatever they have given/taken... etc. (T)

In the same [source]:

[1] Fatawa Khayriyah, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/126 [2] Fatawa Khayriyah, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/72 [3] Fatawa Khayriyah, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/128

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी]: "...ज़ैद और बक्र के बीच, क्योंकि वह वर्तमान स्थिति में बातिल (शून्य) है। बातिल को मिटाना ज़रूरी है, न कि उसे बरकरार रखना। अतः ज़ैद और अम्र का हाथ गांवों, खेतों और दुकानों से हटा देना चाहिए[1]।" [उर्दू]: कोई फर्क नहीं है क्योंकि यह बातिल है। जब यह सूरत है तो इस बातिल का खात्मा ज़रूरी है। न कि इसको बहाल रखना जायज़। तो ज़ैद और अम्र का कब्ज़ा उनसे खत्म करना ज़रूरी है। (त)

इसी में है: [अरबी]: वक़्फ़ गांव से प्राप्त होने वाले खिराज (कर) आदि के लिए एक निश्चित राशि के बदले अनुबंध (ठेका) के बारे में पूछा गया, चाहे वह थोड़ा हो या बहुत, क्या यह जायज़ है या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: वर्णित अनुबंध (मुकाऩतआ) के अंतर्गत जो आता है वह मूल वस्तुएँ(अयान) हैं, न कि लाभ (मनाफ़े)। अतः यह आम सहमति (इज्मा) से बातिल है। और जब यह बातिल हो गया, तो यह न होने के बराबर है[2]... सारांश। [उर्दू]: आपसे सवाल हुआ कि वक्फ़ गाँव के हिस्से की वसूल का ठेका वग़ैरह मुकर्ररा माल के बदले हासिल करना जाइज़ है या नहीं? ठेका कलील (कम) हो या कसीर (ज़्यादा), तो जवाब दिया कि यह ठेका ऐन अशिया (मूल वस्तुओं) पर है मुनाफ़े पर नहीं, लिहाज़ा यह बिल-इज्मा बातिल है। तो जब बातिल है तो काल-अदम (अस्तित्वहीन) है... अल-मुल्ख़्ख़ास (त)

इसी में है: [अरबी]: तैमारी (एक प्रकार का अनुबंध) के बारे में भी पूछा गया कि खजूर से प्राप्त होने वाले लाभ का किराया किसी दूसरे को निश्चित राशि पर देना सही है या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: यह सही नहीं है, और दोनों पक्षों पर अनिवार्य है कि उन्होंने जो कुछ भी प्राप्त किया है उसे वापस करें[3]... इत्यादि। [उर्दू]: भोर के बाग़ वाले ने हासिल होने वाले फल का मुकर्ररा नकद पर दूसरे को ठेका दिया, क्या यह सही है या नहीं? उन्होंने जवाब दिया कि यह सही नहीं है और फ़रीक़ैन (दोनों पक्षों) पर लाज़िम है कि जो कुछ दिया है वापस करें... इत्यादि। (त)

इसी में है:

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/१२६ [2] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/७२ [3] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/१२८

पृष्ठ ५४५/६९२

بین زید وبکر في ذلك لانها باطلة والحال هذه والباطل یجب اعدامه لاتقریره فترفع ید زیدو عمرو عن القوی والمزارع زید وعمرو عن القری و المزارع والحوانیت[1]۔ کوئی فرق نہیں ہے کیونکہ یہ باطل ہے جب یہ صورت ہے تو اس باطل کا ازالہ ضروری ہے۔ نہ کہ اس کو بحال رکھنا جائز تو زید عمرو کا قبضہ ان سے ختم کرنا ضروری ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: سئل في الالتزام والمقاطعة علی مایتحصل من قریة الوقف من خراج مقاسمة وغیر ذلك بمال معلوم من احد النقدین یدفعه الملتزم ویکون له مایتحصل منها قلیلا کان او کثیراهل یجوز ام لا، اجاب الواقع علیه في المقاطعة المشروحة اعیان لامنافع فهي باطلة المشروحة اعیان لامنافع فهي باطلة بالاجماع، واذا وقعت باطلة کانت کالعدم[2] الخ ملخصا۔ آپ سے سوال ہوا کہ وقف گاؤں کے حصہ کی وصول کا ٹھیکہ وغیرہ مقررہ مال کے بدلے حاصل کرنا جائز ہے یا نہیں ٹھیکہ قلیل ماہو یا کثیر ہو، تو جواب دیا کہ یہ ٹھیکہ عین اشیاء پر ہے منافع پر نہیں لہذا یہ بالاجماع باطل ہے تو جب باطل ہے تو کالعدم ہے۔ الخ ملخصاً (ت)

اسی میں ہے: سئل ایضا فی تیماری اجر المتحصل من تیماره لاخر بمبلغ معلوم هل تصح ام لا، اجاب لا تصح وعلی کل واحد منهما ردما تناوله[3] الخ۔ بھور کے باغ والے نے حاصل ہونے والے پھل کا مقررہ نقد پر دوسرے کو ٹھیکہ دیا کیا یہ صحیح ہے یا نہیں؟ انہوں نے جواب دیا کہ یہ صحیح نہیں ہے اور فریقین پر لازم ہے کہ جو کچھ دیا ہے واپس کریں۔ الخ۔ (ت)

اسی میں ہے:

[1] فتاوى خيرية كتاب الاجارة دار المعرفة بيروت ٢/ ١٢٦ [2] فتاوى خيرية كتاب الاجارة دار المعرفة بيروت ٢/ ٧٢ [3] فتاوى خيرية كتاب الاجارة دار المعرفة بيروت ٢/ ١٢٨

Fatawa Razawiya, Volume 19

[Left Column - Arabic Text] It is established in the discourse of all our mashaikh (scholars) that Ijarah (leasing) is the transfer of ownership of a benefit for a compensation. If it is contracted for the consumption of the essences ('ayan), it is void (batil). Their explicit statements clarify that if someone hires a cow to drink its milk or a vineyard to eat its fruit, it is void. A statement that decisively ends disputes is their saying: "Treating the essence as a benefit is inconceivable." Therefore, when it is known that an Ijarah contract is intended for the consumption of essences, it becomes void. Thus, the aforementioned lease, as it does not pertain to deriving benefit from the land through cultivation and the like, but rather pertains to taking the yield from land taxes of both types—meaning the fixed tax (al-kharaj al-muwazzaf) and proportional tax (al-muqasamah)—and the minted dirhams for what is on the trees, is void according to the consensus of our Imams. A void act has no legal effect according to the agreement of our scholars. When we declare it void, it becomes necessary for the lessee to return everything he has taken from the farmers, including grains, cash, and so on. (1)

In the same source: Know that when a lease is intended for the destruction of essences, it is void; the lessee does not own what he obtains from those essences, rather they...

[Right Column - Urdu Translation] It is stated in the discourse of all our mashaikh that Ijarah is the name for becoming the owner of benefits in exchange for a compensation. If it is contracted for the destruction of the essence of a thing, it will be void. In their explanations, it is stated that if a person takes a cow on lease to drink its milk or a grapevine to eat its fruit, it is void. Their definitive statement on the invalidity of this action is that if Ijarah is intended specifically for the destruction of the essence of a thing, it will be void. Therefore, the aforementioned lease, when it is not for deriving benefit from the land but for collecting the income obtained from the land in two ways—namely, the collection of the fixed share and the fixed dirhams in exchange for the collection of the fruit of the trees—is void according to the consensus of our Imams. According to the agreement of our scholars, a void thing has no legal standing. When we have called it void, it is mandatory for the lessee to return whatever grain or cash he has collected from the farmers. (T)

It should be known that when Ijarah is specifically for wasting the essence of a thing, it will be void. Whatever the lessee obtains from those essential things, he is not the owner of it, rather it...

[Footnote] 1. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/36-135.

फ़तावा रजविया, खंड 19

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] हमारे सभी मशायख (विद्वानों) के कलाम में यह स्थापित है कि इजाारा (पट्टा) मुआवजे के बदले लाभ के स्वामित्व का हस्तांतरण है। यदि यह मूल वस्तुओं ('ऐन) के उपभोग के लिए किया जाता है, तो यह शून्य (बातिल) है। उनके स्पष्ट बयानों से स्पष्ट होता है कि यदि कोई व्यक्ति दूध पीने के लिए गाय या फल खाने के लिए अंगूर का बाग पट्टे पर लेता है, तो यह शून्य है। उनके इस कथन ने विवादों को निर्णायक रूप से समाप्त कर दिया है कि: "मूल वस्तु को लाभ मानना अकल्पनीय है।" इसलिए, जब यह ज्ञात हो कि इजाारा अनुबंध मूल वस्तुओं के उपभोग के लिए है, तो वह शून्य हो जाता है। अत; उपर्युक्त पट्टा, क्योंकि यह खेती आदि के माध्यम से भूमि से लाभ उठाने से संबंधित नहीं है, बल्कि दोनों प्रकार के भूमि करों से उपज लेने से संबंधित है—अर्थात निर्धारित कर (अल-खराज अल-मुवज़्ज़फ़) और आनुपातिक कर (अल-मुक़ासमा)—और पेड़ों पर जो कुछ है उसके बदले ढाले गए दिरहम, हमारे इमामों की सर्वसम्मति के अनुसार शून्य है। हमारे विद्वानों के समझौते के अनुसार शून्य कार्य का कोई कानूनी प्रभाव नहीं होता है। जब हम इसे शून्य घोषित करते हैं, तो पट्टेदार के लिए किसानों से प्राप्त अनाज, नकद आदि सब कुछ वापस करना आवश्यक हो जाता है। (1)

उसी स्रोत में: जानें कि जब पट्टा मूल वस्तुओं के विनाश के लिए होता है, तो वह शून्य होता है; पट्टेदार उन वस्तुओं से जो कुछ भी प्राप्त करता है, उसका मालिक नहीं होता, बल्कि वे...

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद] हमारे सभी मशायख के कलाम में यह है कि इजाारा मुआवजे के बदले लाभ का स्वामी बनने का नाम है। और अगर यह किसी वस्तु के मूल (ऐन) को नष्ट करने पर आधारित हो, तो यह शून्य होगा। उनके स्पष्टीकरणों में है कि यदि कोई व्यक्ति दूध पीने के लिए गाय या फल खाने के लिए अंगूर का पेड़ पट्टे पर लेता है, तो यह शून्य है। इस कार्य की अमान्यता पर उनका यह निश्चित कथन है कि यदि इजाारा जानबूझकर किसी वस्तु के मूल को नष्ट करने के लिए किया गया है, तो वह शून्य होगा। इसलिए, उपर्युक्त पट्टा, जब वह भूमि से लाभ उठाने के लिए नहीं बल्कि भूमि से प्राप्त आय को दो तरह से प्राप्त करने के लिए हो—अर्थात निर्धारित हिस्से की वसूली और पेड़ों के फल की वसूली के बदले निर्धारित दिरहम—तो यह हमारे इमामों की सर्वसम्मति के अनुसार शून्य है। हमारे विद्वानों के समझौते के अनुसार शून्य वस्तु का कोई कानूनी दर्जा नहीं है। जब हमने इसे शून्य कह दिया, तो पट्टेदार के लिए यह अनिवार्य है कि उसने किसानों से जो कुछ भी अनाज या नकद वसूला है, उसे वापस कर दे। (T)

यह ज्ञात होना चाहिए कि जब इजाारा विशेष रूप से किसी वस्तु के मूल को नष्ट करने के लिए हो, तो वह शून्य होगा। पट्टेदार उन मूल वस्तुओं में से जो कुछ भी प्राप्त करता है, वह उसका मालिक नहीं होता, बल्कि वह...

[पाद लेख] 1. फ़तावा खैरिया, किताबुल इजाारा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 2/36-135.

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[بایاں کالم - عربی متن] المقرر في كلام مشائخنا باجمعهم ان الاجارة تمليك نفع بعوض و انها اذا وقعت على استهلاك الاعيان فهي باطلة ومباصر حوا به ان من استاجر بقرة ليشرب لبنها او كرماً لياكل ثمرته فهو باطل ومما يقطع الشغب قولهم "جعل العين منفعة غير متصور "فاذا علم ان الاجارة اذا وقعت على استهلاك الاعيان قصداً وقعت باطلة فعقد الاجارة المذكورة حيث لم يقع على الانتفاع بالارض بالزرع ونحوه بل على اخذ المتحصل من الخراج بنوعيه اعنى الخراج الموظف والمقاسمة وما على الاشجار من الدراهم المضروبة فهو باطل باجماع ائمتنا والباطل لا حكم له باطباق علمائنا واذا قلنا ببطلانه لزوم المستاجران يرد جميع ماتناول من المزارعين من غلال و نقود وغير ذلك ۱۔

اسی میں ہے: اعلم ان الاجارة اذا وقعت على اتلاف الاعيان قصدا كانت باطله فلا يملك المستاجر ما وجد من تلك الاعيان بل هى

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] ہمارے تمام مشائخ کے کلام میں ہے کہ اجارہ منافع کا عوض کے بدلے مالک بننے کا نام ہے اور اگر یہ عین چیز کو ہلاک کرنے پر منعقد ہو تو باطل ہوگا، اور ان کی تصریحات میں ہے کہ جو شخص گائے کو دودھ پینے کے لئے یا انگور کا درخت پھل کھانے کے لئے اجارہ پر لے تو یہ باطل ہے۔ اور اس عمل کے غلط ہونے پر ان کا یہ قول قطعی ہے کہ عین چیز کو اجارہ قصداً عین چیز کو ہلاک کرنے پر واقع ہوا ہے تو باطل ہوگا تو اجارہ مذکورہ جب زمین سے انتفاع پر نہیں بلکہ زمین سے حاصل آمدن کو وصول کرنے پر دو طرح سے ہے یعنی مقررہ حصہ کی وصولی اور درختوں کے پھل کی وصولی کے عوض مقررہ دراہم، تو یہ ہمارے ائمہ کے اجماع کے مطابق باطل ہے اور باطل چیز کا ہمارے علماء کے اتفاق کے مطابق کوئی

حکم نہیں ہے اور جب ہم نے باطل کہہ دیا تو مستاجر پر لازم ہے کہ اس نے جو کچھ مزارعین سے غلہ یا نقد وصول کیا واپس کرے۔ (ت)

معلوم ہونا چاہئے کہ جب اجارہ قصدا عین چیز کو تلف کرنے پر ہو تو وہ باطل ہوگا مستاجر جو کچھ بھی ان اعیان چیزوں میں سے حاصل کرے وہ اس کا مالک

[حاشیہ] ۱ فتاوی خیریہ کتاب الاجارہ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۳۶۔ ۱۳۵

Fatawa Razawiya Volume 19

[Arabic text excerpt]: ...on what they were before the lease. They shall be taken from his hand if he has taken them, and he shall be liable for their consumption because a void contract does not produce any effect. Thus, it is forbidden for him to dispose of them due to lack of ownership. This is like leasing a cow to drink its milk, or an orchard to eat its fruit. Similarly, leasing what is in the hands of farmers to consume the Kharaj (tax/share) obtained through sharecropping; for it is the core entity itself upon which the lease was intentionally placed, and such is void as you have learned. 1

[Urdu translation]: This will not be valid; they will return to their state before the lease. Therefore, they will be taken back from the possession of the lessee, and if he has consumed them, compensation will be collected from him. This is because a void contract is not effective in anything; hence, disposing of them would be forbidden for him as he is not their owner. This would be like taking a cow on lease for its milk or an orchard for eating its fruit. Similarly, it is like taking a contract to become the owner of a fixed share from farmers, because this is also an intentional lease of a core entity, and such a case is void as you have already known. (T)

In the same book it is stated:

[Arabic text excerpt]: The mentioned lease is void and not concluded, as all our scholars have explicitly stated that if a lease is intentionally placed on the destruction of the core entities, it is not concluded and does not yield any of the rulings of a lease. When this is known, the lessee has no right to take any of the produce. 2

[Urdu translation]: The mentioned lease is void and not concluded, as all scholars have explicitly stated that when a lease is intentionally for the destruction of a core entity, it is not concluded and is not beneficial for the rulings of a lease. Once this is known, the lessee has no right to receive any income. (T)

In Radd al-Muhtar on Durr al-Mukhtar it is stated:

[Arabic text excerpt]: As for what they do in these times where the one who has authority over it grants it to a man...

[Urdu translation]: But the practice being followed in this time, that an authorized agent, for a fixed compensation, gives shares of lands...

1 Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/119 2 Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/117

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

[अरबी पाठ अंश]: ...जैसा कि वे पट्टे से पहले थे। यदि उसने उन्हें ले लिया है तो उन्हें उसके हाथ से वापस ले लिया जाएगा, और वह उनके उपभोग के लिए उत्तरदायी होगा क्योंकि एक शून्य अनुबंध का कोई प्रभाव नहीं होता है। इसलिए, स्वामित्व की कमी के कारण उनका निपटान करना उसके लिए हराम है। यह गाय को उसका दूध पीने के लिए किराए पर लेने, या बाग को उसका फल खाने के लिए किराए पर लेने जैसा है। इसी तरह, बटाईदारी के माध्यम से प्राप्त खराज (कर/हिस्सा) उपभोग करने के लिए किसानों के हाथ में जो कुछ है उसे किराए पर लेना; क्योंकि यह मुख्य वस्तु ही है जिस पर जानबूझकर पट्टा दिया गया था, और ऐसा शून्य है जैसा कि आप जान चुके हैं। १

[उर्दू अनुवाद]: यह मान्य नहीं होगा; वे पट्टे से पहले की स्थिति में लौट आएंगे। इसलिए, उन्हें पट्टेदार (मुस्तजर) के कब्जे से वापस ले लिया जाएगा, और यदि उसने उनका उपभोग कर लिया है, तो उससे मुआवजा वसूला जाएगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि एक शून्य अनुबंध किसी भी चीज़ में प्रभावी नहीं होता है; इसलिए, उनका निपटान करना उसके लिए हराम होगा क्योंकि वह उनका मालिक नहीं है। यह गाय को उसके दूध के लिए या बाग को उसके फल खाने के लिए पट्टे पर लेने जैसा होगा। इसी तरह, यह किसानों से एक निश्चित हिस्से का मालिक बनने के लिए ठेका लेने जैसा है, क्योंकि यह भी एक मुख्य वस्तु का जानबूझकर किया गया पट्टा है, और ऐसा मामला शून्य है जैसा कि आप पहले ही जान चुके हैं। (त)

उसी में है:

[अरबी पाठ अंश]: उल्लिखित पट्टा शून्य है और संपन्न नहीं हुआ है, जैसा कि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि यदि पट्टा जानबूझकर मुख्य वस्तुओं के विनाश पर दिया जाता है, तो वह संपन्न नहीं होता है और पट्टे के किसी भी नियम का लाभ नहीं देता है। जब यह ज्ञात हो जाए, तो पट्टेदार को उपज का कुछ भी लेने का अधिकार नहीं है। २

[उर्दू अनुवाद]: उल्लिखित पट्टा शून्य है और संपन्न नहीं हुआ है, जैसा कि सभी विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि जब पट्टा जानबूझकर किसी मुख्य वस्तु के विनाश के लिए हो, तो वह संपन्न नहीं होता है और पट्टे के नियमों के लिए उपयोगी नहीं होता है। एक बार जब यह ज्ञात हो जाए, तो पट्टेदार को कोई आय प्राप्त करने का अधिकार नहीं है। (त)

रद्द अल-मुह्तार अला दुर्र अल-मुख्तार में है:

[अरबी पाठ अंश]: जहाँ तक उस कार्य का सवाल है जो इन समयों में किया जा रहा है जहाँ वह व्यक्ति जिसके पास इसका अधिकार है वह एक पुरुष को...

[उर्दू अनुवाद]: लेकिन इस ज़माने में जो अमल किया जा रहा है कि कार-ए-मुख्तार किसी निश्चित मुआवजे पर ज़मीनों के हिस्से...

१ फ़तावा खैरिया, किताब अल-इजारह, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, ३/११९ २ फ़तावा खैरिया, किताब अल-इजारह, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, ३/११७

पेज ५४७ ऑफ़ ६९२

علی ماکانت علیه قبل الاجارة فتؤخذ من یده اذا تناولها ویضمنها بالاستهلاك لان الباطل لایؤثر شیئاً فیحرم علیه التصرف فیها لعدم ملکه وذلك کاستئجار بقرة لیشرب لبنها اوبستان لیأکل ثمرته ومثله استئجار مافی ید المزارعین لاکل خراجه الذی یحصل بالمقاسدة فانه عین وقع علیها الاستیجار قصدا ومثله باطل کما علمت ۱ - | نہ بنے گا یہ اجارہ سے قبل کی حالت پر ہوں گی لہذا مستاجر کے قبضہ سے واپس لی جائیں گی اور اگر وہ ان کو ہلاک کر چکا ہو تو ان کا ضمان اس سے وصول کیا جائیگا کیونکہ کسی چیز میں باطل موثر نہیں ہوتا اس لئے اس پر ان میں تصرف حرام ہوگا کیونکہ وہ ان کا مالک نہیں ہے اور یہ گائے کے دودھ یا باغ کو پھل کھانے کے لئے اجارہ پر لینے کی طرح ہوگا اور اسی کی مثل مزارعین سے مقررہ حصہ کی وصولی کا مالک بننے کے لئے ٹھیکہ لینا ہے کیونکہ یہ بھی عین چیز پر قصدی اجارہ ہے اور ایسی صورت باطل ہے جیسا کہ تو معلوم کر چکا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

الاجارة المذکورة باطلة غیر منعقدة لما صرح به علماؤنا قاطبة من ان الاجارة اذا وقعت علی اتلاف الاعیان قصدا لاتنعقد ولا تفید شیئاً من احکام الاجارة فاذا علم ذلك فلیس للمستاجر ان یتناول شیئاً من الغلال اھ ۲- | مذکورہ اجارہ باطل ہے اور غیر منعقد ہے جیسا کہ تمام علماء تصریح کر چکے ہیں کہ جب اجارہ قصداً عین چیز کو تلف کرنے کے لئے ہو تو وہ منعقد نہیں ہوتا اور اجارہ کے احکام کے لئے مفید نہیں ہوتا۔ جب یہ معلوم ہو گیا تو مستاجر کو حق نہیں کہ وہ کوئی آمدن وصول کرے اھ (ت)

رد المحتار علی در مختار میں ہے:

اما ما يفعلونه في هذا الازمان حيث يضمنها من له ولايتها الرجل | لیکن وہ عمل جو اس زمانہ میں کیا جارہا ہے کہ کار مختار کسی مقررہ معاوضہ پر زمینوں کے حصہ

۱ فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۳/ ۱۱۹ ۲ فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۳/ ۱۱۷

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Table content:] [Arabic/Urdu Text:] Giving [a share of harvest] for a known amount so that the tax on its measurement and the like belongs to him, is void. For leasing (ijara) is not valid when it occurs on the consumption of assets themselves intentionally, nor is it a sale because it [the share to be collected] is non-existent at the time. (End of quote). I say: Thus has been stated clearly by the virtuous researcher, our master Amin al-Milla wa al-Din Muhammad ibn Abidin al-Shami (may Allah the Almighty have mercy on him), the author of 'Radd al-Muhtar' (marginalia on 'Durr al-Mukhtar'), in his refined and majestic book, worthy of being inscribed on throats even if with daggers, titled 'Al-Uqud al-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiya', and others in other works. This weak servant is currently in a village far from my homeland. I do not have any Fiqh books here except 'Radd al-Muhtar' and 'Al-Khayriyya'. Had it not been for this excuse, I would have substantiated this with other magnificent clarifications that would open the eyes of the heedless. What we have presented is sufficient for those who have intellect. And all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. (T)

[Text below the table:] After these explicit texts, is there any obscurity left in the ruling? Here, the difference becomes clear regarding what the questioner asks: that farmers are given land for the purpose of cultivation. There, the lease applies to sowing and plowing, which is a benefit (manfa'at), not to the consumption of any asset ('ayn). Thus they differ. For this reason, Imam Khayr al-Din stated:

[Bottom table:] The aforementioned lease contract, since it did not occur... [regarding] the benefit of cultivation from the land, etc.

[Footnote:] 1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijara, Miscellaneous issues in Ijara, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/57

Page 548 of 692

फ़तवा रज़विया जिल्द 19

[तालिका सामग्री:] [अरबी/उर्दू पाठ:] किसी ज्ञात माल के बदले ताकि उसकी पैमाइश का खिराज (टैक्स) आदि उसे प्राप्त हो, यह बातिल (अमान्य) है। क्योंकि इज़ारा (पट्टा/किराया) सही नहीं है जब वह जानबूझकर असल वस्तुओं (ऐन) को नष्ट करने पर आधारित हो, और न ही यह बिक्री (बैय) है क्योंकि वह हिस्सा अभी अस्तित्व में नहीं है। (उद्धरण समाप्त)। मैं कहता हूँ: इसी प्रकार फ़ाज़िल मोहक्किक मौलाना अमीन अल-मिल्लत वद-दीन मुहम्मद बिन आबिदीन शामी (रहमतुल्लाह अलैहि), 'रद अल-मुह्तार' (हाशिया दर-मुख़्तार) के लेखक, ने अपनी उत्कृष्ट और भव्य पुस्तक में स्पष्ट किया है, जो इस योग्य है कि उसे गलघोंटों पर लिखा जाए चाहे खंजरों से ही क्यों न लिखा जाए, जिसका नाम 'अल-उकूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया' है, और अन्य विद्वानों ने अन्य पुस्तकों में भी ऐसा ही कहा है। यह तुच्छ सेवक इस समय अपने देश से दूर एक गाँव में है। मेरे पास यहाँ 'रद अल-मुह्तार' और 'खैरिया' के अलावा फ़िक़्ह की कोई और किताब नहीं है। यदि यह विवशता न होती, तो मैं और भी शानदार स्पष्टीकरण पेश करता जो गाफ़िल लोगों की आँखें खोल देते। जो कुछ मैंने उल्लेख किया है, वह बुद्धिमानों के लिए पर्याप्त है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहानों का रब है। (त)

[तालिका के नीचे का पाठ:] इन स्पष्ट साक्ष्यों के बाद भी क्या हुक्म में कोई अस्पष्टता बाकी है? यहीं वह अंतर स्पष्ट हो जाता है जिसके बारे में सवाल करने वाला पूछता है कि किसानों को खेती के उद्देश्य से ज़मीन दी जाती है। वहाँ इज़ारा बुवाई और जुताई पर होता है जो कि एक लाभ (मनफ़अत) है, न कि किसी वस्तु (ऐन) के उपभोग पर। अतः दोनों में अंतर है। इसीलिए इमाम खैर उद्दीन ने फ़रमाया:

[नीचे की तालिका:] उपरोक्त इज़ारा अनुबंध चूँकि वह संपन्न नहीं हुआ... [संबंधित] ज़मीन से खेती के लाभ आदि।

[पाद टिप्पणी:] 1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-इज़ारा, इज़ारा में विविध मसले, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/57

पृष्ठ 548 का 692

[جدول کے مشمولات:] [عربی عبارت:] بمال معلوم لیکون له خراج مقاستها ونحوه فهو باطل، اذ لا یصح اجارة لوقوعه علی اتلاف الاعیان قصدا ولا بیعا لانه معدوم ۱ اھـ [اردو ترجمہ:] کی وصولی کو ٹھیکہ وغیرہ پر دے دیتا ہے تو یہ باطل ہے کیونکہ یہ اجارہ درست نہیں اس لئے کہ یہ عین چیز کو فنا کرنے پر اجارہ اور بیع بھی نہیں کیونکہ وہ قابل وصول حصہ ابھی معدوم ہے اھـ [تبصرہ:] میں کہتا ہوں اور یونہی فاضل محقق مولانا امین الملت والدین محمد بن عابدین شامی رحمہ اللہ تعالٰی صاحب ردالمحتار حاشیہ درمختار نے اپنی کتاب جو کہ نفیس جلیل اس قابل ہے کہ اس کو حلقوموں پر لکھا جائے اگر چہ خنجروں سے لکھا جائے جس کا نام "العقود الدریة فی تنقیح الحامدیه" ہے اور دیگر علماء نے دیگر کتب میں فرمایا اور یہ ناتواں بندہ اس وقت اپنے وطن سے دور ایک قریہ میں ہے میرے پاس سوائے ردالمحتار اور خیریہ کوئی بھی فقہ کی کتاب نہیں ہے اگر یہ عذر نہ ہوتا تو میں ایسی مزید تصریحات جلیلہ کو بیان کرتا جو غافل حضرات کی آنکھوں کو کھول دیتیں اور جو کچھ میں نے ذکر کردیا ہے وہ عقل والوں کے لئے کافی ہے۔ والحمدللہ رب العالمین۔(ت)

[جدول کے نیچے عبارت:] ان نصوص صریحہ کے بعد بھی حکم میں کچھ خفا باقی ہے؟ اور یہیں ظاہر ہوگیا وہ فرق جس سے سائل سوال کرتا ہے کہ مزارعوں کو زمین بغرض زراعت دی جاتی ہے، وہاں اجارہ ہونے جو تنے پر وارد ہوتا ہے کہ وہ منفعت ہے نہ کسی عین کے استہلاک پر فافترقا، اسی لئے امام خیر الدین نے ارشاد فرمایا:

[نیچے والا جدول:] عقد الاجارة المذکورة حیث لم یقع | مذکورہ عقد اجارہ زمین سے زراعت کے انتفاع وغیرہ

[فٹ نوٹ:] ۱ ردالمحتار کتاب الاجارۃ مسائل شتی فی الاجارۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۵۷

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Box 1:] ...not based on the benefit from the land through cultivation and the like, but rather on the receipt of the produce, etc., just as we have let you hear the text of it. (T)

Nevertheless, even if there were no difference, once its permissibility and prohibition are established by the pure Sharia, then what is the room for argument?

[Box 2:] "They said, 'Trade is just like riba.' But Allah has permitted trade and has forbidden riba." They said that selling is also just like usury. Whereas Allah Almighty has made trade lawful and usury forbidden. And from Allah Almighty alone is the supplication for the reform of the blessed Ummah. Turning towards goodness and the power for righteousness is only from Allah, the High and Great. (T)

What happened was that those people who, for some reason, did not want to do their village work themselves and considered there to be a strong possibility of excessive fraud, little effort, and carelessness of the workers in entrusting it to someone else as management on a fixed salary.

[Box 3:] As is observed in many of the people of this time, except those whom Allah has protected, and they are few. (T)

Contrary to the case where a limited amount is fixed on a person and it is decided that from wherever it goes, he must fulfill it. To the extent that guarantees or an advance of one year's surplus are taken from him, then there remains no meaning to the possibility of fraud. Why would he not work with diligence and sincerity in the first place? And even if he does not, it is his own loss. Having such thoughts in mind, this invalid and void contract was invented, whereas it was the result of their ignorance. Alas! If they had turned towards the noble scholars, may the world not be devoid of them and may Allah increase their likes in His lands (the universe is not devoid of them, Allah Almighty has made many like them in all His lands - T), then it was possible for such a way to emerge in which they would also be satisfied, a fixed amount would be set on the contractor, and fraud, etc. [would be avoided].

---

1 Fatawa Khayriyya, Book of Leasing, Dar al-Ma'rifa Beirut, 2/135 2 Al-Quran al-Karim, 2/275

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[बॉक्स 1:] ...खेती आदि के माध्यम से भूमि के लाभ पर आधारित नहीं है, बल्कि उपज आदि की प्राप्ति पर आधारित है, जैसा कि हमने आपको उसका मूल पाठ सुना दिया है। (त)

इसके बावजूद, भले ही कोई अंतर न हो, जब पवित्र शरिया द्वारा इसकी वैधता और निषेध सिद्ध हो जाए, तो फिर बहस की क्या गुंजाइश है?

[बॉक्स 2:] "उन्होंने कहा, 'व्यापार भी सूद (रिबा) की तरह ही है।' जबकि अल्लाह ने व्यापार को हलाल किया है और सूद को हराम किया है।" उन्होंने कहा कि बेचना भी बिल्कुल सूद की तरह है। जबकि अल्लाह तआला ने व्यापार को हलाल और सूद को हराम ठहराया है। और अल्लाह तआला से ही उम्मते मरहूमा के सुधार के लिए दुआ है। भलाई की ओर मुड़ना और नेकी की शक्ति केवल अल्लाह बुलंद और अज़ीम की ओर से है। (त)

हुआ यह कि जिन लोगों ने किसी कारणवश अपने गाँवों का काम स्वयं नहीं करना चाहा और इसे एक निश्चित वेतन पर प्रबंधन के रूप में दूसरे को सौंपने में भारी गबन, कम मेहनत और कारिंदों (काम करने वालों) की लापरवाही की प्रबल संभावना समझी।

[बॉक्स 3:] जैसा कि इस ज़माने के बहुत से लोगों में देखा गया है, सिवाय उनके जिन्हें अल्लाह ने सुरक्षित रखा है, और वे बहुत कम हैं। (त)

इसके विपरीत उस स्थिति में जब किसी व्यक्ति पर एक सीमित राशि बाँध दी जाए और यह तय हो जाए कि जहाँ से भी जाए वह उसे पूरा करे। यहाँ तक कि उससे ज़मानतें या एक साल की बचत अग्रिम ले ली जाती है, तो गबन की संभावना का तो कोई मतलब ही नहीं रह जाता। पहली बात तो यह कि वह पूरे दिल और कोशिश से काम क्यों नहीं करेगा? और यदि नहीं भी करता है, तो यह उसका अपना नुकसान है। इस प्रकार की बातें मन में बैठाकर यह बेकार और गलत अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) ईजाद किया गया, हालाँकि यह उनकी अज्ञानता का परिणाम था। काश! यदि वे उलेमा (विद्वानों) की ओर रुख करते, जिनसे दुनिया खाली नहीं है और अल्लाह अपने शहरों में उनके जैसों की संख्या बढ़ाए (सृष्टि उनसे खाली नहीं है, अल्लाह तआला ने अपने सभी शहरों में उनके जैसे बहुत पैदा किए हैं - त), तो ऐसी सूरत निकलना मुमकिन थी जिसमें वे भी संतुष्ट रहते, ठेकेदार के सिर पर एक तय राशि हो जाती और गबन आदि [से बचा जा सकता]।

1 फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/135 2 अल-कुरान अल-करीम, 2/275 पृष्ठ 549/692

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

[باکس 1:] علی الانتفاع بالارض بالزرع ونحوہ بل اخذ المتحصل الخ کما اسمعناك نصہ - پر واقع نہیں بلکہ متحصل کی وصولی پر ہوتا ہے الگ جیسا کہ ہم نے ان کو نص آپ کو سنادی ہے۔ (ت)

معہذا کچھ فرق نہ سہی جب شرع مطہر سے اس کی حلت اور اس کی حرمت ثابت، پھر مجال مقال کیا ہے۔

[باکس 2:] "قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا" انھوں نے کہا کہ بیع بھی ربا کی طرح ہی ہے۔ حالانکہ اللہ تعالی نے بیع کو حلال اور ربا کو حرام فرمایا ہے۔ اور اللہ تعالی سے ہی امت مرحومہ کی اصلاح کے لئے سوال ہے۔ بھلائی کی طرف پھرنا اور نیکی کی قوت صرف اللہ بلند و عظیم سے ہے۔ (ت) و اللہ تعالی المسئول لا صلاح احوال الائمۃ المرحومۃ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

ہوا یہ کہ جن لوگوں نے کسی وجہ سے اپنے دیہات کا کام خود نہ کرنا چاہا اور دوسرے کو بطور کارپردازی بتقرر تنخواہ سپرد کرنے میں غبن کثیر و محنت قلیل و بے پرواہی کارندگان کا احتمال قوی سمجھا۔

[باکس 3:] کما ھو مشاھد في کثیر من ابناء الزمان الامن عصمہ اللہ وقلیل ماہم - جیسا کہ بہت سے اہل زمانہ میں یہ مشاہدہ ہے۔ ہاں اللہ تعالی جس کو محفوظ فرمائے، اور وہ قلیل لوگ ہیں۔ (ت)

بخلاف اس صورت کے جب ایک شخص کے ذمہ رقم محدود باندھ دی جائے اور یہ قرار پائے کہ جہاں سے جائے اسے پورا کرے۔ یہاں تک کہ اس پر ضمانتیں یا ایک سال کی توفیر پیشگی لی جاتی ہے تو احتمال غبن کے تو کچھ معنی ہی نہ رہے۔ کوشش دلسوزی اول تو کیوں نہ کرے گا،

اور نہ بھی کرے تو اپنا کیا نقصان اس قسم کی باتیں ذہن میں جما کر یہ عقد باطل عاطل ایجاد کیا حالانکہ ان کی نادانی کا نتیجہ تھا، کاش! اگر حضرات علماء لاخلاء الکون عنہم وکثر اللہ في بلادہ امثالھم (کائنات ان سے خالی نہیں ہے اللہ تعالیٰ نے ان جیسوں کی کثرت اپنے تمام بلاد میں فرمائے ہیں۔ت) کی طرف رجوع لائے تو ایسی صورت نکلنا ممکن تھی جس میں ان کا اطمینان بھی رہتا، ٹھیک دار کے سر رقم معین ہو جاتی غبن وغیرہ

---

1 فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دار المعرفۃ بیروت ۲ / ۱۳۵ 2 القرآن الکریم ۲ / ۲۷۵

Fatawa Rizvia, Volume 19

...they have found salvation from the fears [of divine punishment], and both the lessor and the lessee who consume lawful (Halal) sustenance find safety from the disobedience of the Almighty King, but few are those pure and blessed servants who care for their religion. O Allah! Make this lowliest and humblest one the dust of the feet of those beloved ones, and reform the condition of the Ummah of Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him). Amen, for the sake of this noble Prophet, upon whom and upon whose family be the best of blessings and peace. And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best, and His knowledge, Glorified be His Majesty, is most complete and most firm.

Problem 221: From Shahjahanpur, Madrasa Islamia, sent by Sheikh Bashir-ud-Din Sahib, 25 Sha'ban 1309 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say in this case? Zaid owns a village in which there is an ancient idol temple from olden times, and its offerings amount to nearly three hundred rupees annually. Due to its antiquity, Zaid cannot remove the temple, nor can he stop the worship therein. The actual income of the said village is two hundred rupees annually. A Hindu contractor wants to take the said village on contract for four hundred rupees. It is evident that the actual income of the said village is only two hundred rupees annually. The contractor, considering the amount from offerings, increases the amount by two hundred rupees over the actual income. However, Zaid does not specify the details of the village's income and the income from offerings; rather, he simply says, "I am giving the village on contract." Is it permissible for Zaid to give the said village on contract to the Hindu for four hundred rupees annually or not? Explain and be rewarded.

Answer: This type of village contracting as it is prevalent today, where the land for cultivation remains with the farmers and the contractor takes the profit, is Haram (forbidden) by consensus. It is stated in Fatawa Khairiyyah:

[Table Content] (Arabic): He was asked regarding 'Timari' [contracting of produce]: A person gave the yield obtained from his 'Timar' [land/orchard] to another for a known amount. Is it valid or not? He answered: It is not valid, and each of them must return what they took. (Urdu Translation): He was asked: A person gave the fruit obtained from his date garden to another on contract for a fixed amount. Is this

correct or not? He replied: This is not correct. And it is mandatory for both parties to return what they have exchanged. (T)

1. Fatawa Khairiyyah, Kitab-al-Ijara, Dar-al-Ma'rifah, Beirut, 2/128 Page 550 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

...खुदा के डर के खौफ से निजात पाई, और मुअज्जिर (मकान मालिक) और मुस्ताजिर (किरायेदार) दोनों हलाल खाने वाले नाफरमान मुल्क जब्बार से अमान पाते हैं मगर कम हैं वो पाक मुबारक बंदे जिन्हें अपने दीन का एहतमाम है, इलाही! इस अजल और अरजल को अपने उन महबूबों का खाकपा बना और उम्मते मुस्तफा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की इस्लाह अहवाल फरमा आमीन बजाह हाज़ल नबीउल करीम अलैहि व अला आलिहि अफजलुस्सलात वत्तसलीम-वल्लाहु सुब्हानहु व तआला आलम-व इल्मुहु जल मजदहु अतम व अहकम।

मसला 221: शाहजहांपुर मदरसा इस्लामिया से शेख बशीर उद्दीन साहब द्वारा भेजा गया, 25 शाबान 1309 हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन और मुफ्तीयान-ए-शरा मतीन इस सूरत में कि जैद का एक मौज़े (गाँव) है जिस में कदीमुल आयाम (प्राचीन काल) से एक बुतखाना (मंदिर) है और उसके चढ़ावे में करीब तीन सौ रुपये सालाना की रकम आती है। जैद उसकी प्राचीनता के कारण बुतखाने को हटा नहीं सकता और न ही उसकी पूजा को बंद कर सकता है। उक्त मौज़े की असली आमदनी दो सौ रुपये सालाना है। एक हिन्दू ठेकेदार उस मौज़े को चार सौ रुपये पर ठेके पर लेना चाहता है। ज़ाहिर है कि उक्त मौज़े की असली आमदनी सिर्फ दो सौ रुपये सालाना है। ठेकेदार चढ़ावे की रकम के ख्याल से असली आमदनी पर दो सौ रुपये बढ़ाता है। मगर जैद मौज़े की आमदनी और चढ़ावे की आमदनी की कोई तफ़सील नहीं करता, बल्कि यही कहता है कि मैं मौज़े का ठेका देता हूँ। तो क्या जैद का चार सौ रुपये सालाना पर उक्त मौज़े का ठेका हिन्दू को देना जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

उत्तर: सिरे से देहात का यह ठेका ही, जिस तरह आज कल रायज है कि जमीन खेती के लिए किसानों के पास रहती है और ठेकेदार सिर्फ मुनाफ़ा लेता है, सर्वसम्मति (बिल इत्तिफाक) से हराम है। फतावा खैरिया में है:

[तालिका विवरण] (अरबी): उनसे 'तीमारी' (पैदावार का ठेका) के बारे में पूछा गया: एक व्यक्ति ने अपने तीमार (भूमि/बाग) से प्राप्त होने वाली उपज को दूसरे को एक ज्ञात राशि के बदले दे दिया। क्या यह सही है या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: यह सही नहीं है, और उनमें से प्रत्येक को वह वापस करना चाहिए जो उसने प्राप्त किया है। (उर्दू अनुवाद): उनसे सवाल किया गया: एक ने अपने खजूर के बाग से हासिल होने वाले फल को दूसरे को मुकर्ररा रकम पर ठेके पर दिया। क्या यह सही है या

नहीं? जवाब दिया कि यह सही नहीं। और फरीकैन (दोनों पक्षों) पर लाज़िम है कि वह लेन-देन वापस करें। (त)

1. फतावा खैरिया किताब अल-इजारा दारुल मारिफा बेरुत 2/128 पृष्ठ 550 / 692

کے خدشوں سے نجات آئی، اور مئو جر و مستاجر دونوں اکل حلال کھاتے نافرمانی ملک جبار سے امان پاتے ہیں مگر کم ہیں وہ پاک مبارک بندے جنھیں اپنے دین کا اہتمام ہے، الہی ! اس اذل وارذل کو اپنے ان محبوبوں کا خاکپا بنا اور امت مصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی اصلاح احوال فرما آمین بجاہ ہذا النبی الکریم علیہ وعلی الہ افضل الصلوۃ التسلیم۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۲۲۱: از شاہجہانپور مدرسہ اسلامیہ مرسلہ شیخ بشیر الدین صاحب ۲۵ شعبان ۱۳۰۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس صورت میں کہ زید کا ایک موضع ہے جس میں قدیم الایام سے ایک بت خانہ اور اس کے چڑھاوہ میں قریب تین سو روپیہ سالانہ کی رقم آتی ہے۔ زید بوجہ قدامت کے بت خانہ کو دفع نہیں کر سکتا۔ اور نہ اس کی پرستش کو بند کرسکتا ہے اصل رقم آمدنی موضع مذکور کی دو سو روپیہ سالانہ ہے، ایک ہندو ٹھیکہ دار موضع مذکور کا چار سو روپیہ پر لینا چاہتا ہے۔ ظاہر ہے کہ اصلی آمدنی کی موضع مذکور کی صرف دو سو روپیہ سالانہ ہے۔ ٹھیکہ دار رقم چڑھاوہ کے خیال سے دو سو روپیہ اصل آمدنی پر بڑھاتا ہے مگر زید کوئی تفصیل آمدنی موضع اور آمدنی چڑھاوہ کی نہیں کرتا ہے بلکہ یہی کہتا ہے کہ میں ٹھیکہ موضع کا دیتا ہوں تو زید کا چار سو روپیہ سالانہ پر موضع مذکور کا ٹھیکہ دینا ہندو کو جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: سرے سے دیہات کا یہ ٹھیکہ ہی جس طرح آج کل رائج ہے کہ زمین زراعت پر مزار عین کے پاس رہتی ہے اور ٹھیکہ دار تو فیقہ کا ٹھیکہ لیتا ہے بالاتفاق حرام ہے۔ فتاویٰ خیریہ میں ہے:

[جدول] سئل في تيماري أجر المتحصل من تيماره لآخر بمبلغ معلوم هل تصح ام لا اجاب لاتصح، وعلی کل واحد منهما رد ما تناوله ۱۔ | ان سے سوال کیا ہوا ایک نے اپنے کھجور کے باغ سے حاصل ہونے والے پھل کو دوسرے کو مقررہ رقم سے ٹھیکہ پر دیا۔ کیا یہ صحیح ہے یا نہیں؟ جواب دیا کہ یہ صحیح نہیں۔ اور فریقین پر لازم ہے کہ وہ لین دین واپس کریں۔(ت)

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲۸ صفحہ ۵۵۰ از ۶۹۲

Fatawa Rizvia Volume 19

In it, it is stated:

[Table 1] Arabic Text: Our scholars have agreed that if a lease (ijarah) is based on consuming the essence of an object or destroying it, it is void (batil). Once this is known, the ruling regarding leasing villages for collecting land tax (kharaj), whether as a share of produce (muqasamah) or a fixed amount (wazifah), also becomes known: that it is void. I have issued fatwas on this multiple times. The form of the issue presented to me was regarding a village where the person in charge leased it to another so that the latter would receive whatever is obtained from its land tax, marriage fees, and livestock zakat. Is this permissible? I replied that it is void and not permissible... etc.

Urdu Translation: Our scholars agree that when a lease (ijara) is for consuming or destroying an object itself, it will be void. When this is known, the ruling for leasing villages' income or the shares obtained from there on contract also becomes known, that it is void. I have given fatwas on this several times, and the case presented to me was that an authorized person (mukhtar) of a village leased the income coming from there, including customary gifts from marriages held there and the zakat of animals, to another person for a fixed sum. Is this permissible? I replied that it is impermissible and void. etc. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated:

[Table 2] Arabic Text: As for what they do nowadays regarding these trusts, where the person in charge leases it to a man for a known amount of money so that the share of produce tax (kharaj muqasamah) and its like belong to him, it is void because a lease is not valid when it entails the destruction of physical essence (itlaf al-ayan) intentionally. Nor is it a sale (bay') because the produce is currently non-existent (ma'dum), as explained in al-Khayriyyah.

Urdu Translation: But the practice people do today, where an authorized person leases the share of income obtained from the village to another person for a known sum, is void because this is intentionally a lease for destroying the essence of the thing. It is not a sale because the produce is still non-existent, as mentioned in Khayriyyah. (T)

Rather, the way for validity is that the person giving the lease should consider at the end of the year how many cultivators' (muzare'een) leases are still remaining. Obtain

permission from each of them, saying: "We are now leasing this whole village, or its such-and-such strip, or such-and-such specific plot numbers completely to such-and-such person for cultivation. You give your permission."

1. Fatawa al-Khayriyyah, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/129-130.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/57.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

इसी में है:

[तालिका 1] अरबी पाठ: हमारे विद्वानों का इस बात पर इत्तेफ़ाक़ है कि यदि पट्टा (इजारा) किसी वस्तु के मूल तत्व को उपभोग करने या उसे नष्ट करने पर आधारित हो, तो वह शून्य (बातिल) है। एक बार जब यह ज्ञात हो जाता है, तो गाँवों को भूमि कर (खराज) वसूलने के लिए पट्टे पर देने के संबंध में भी आदेश ज्ञात हो जाता है, चाहे वह उपज का हिस्सा (मुक़ासमा) हो या एक निश्चित राशि (वज़ीफ़ा): कि वह शून्य है। मैंने इस पर कई बार फ़तवे दिए हैं। मेरे सामने जो मामला आया था वह एक गाँव के बारे में था जहाँ के प्रभारी ने उसे किसी अन्य को इस शर्त पर पट्टे पर दे दिया कि उसे वहाँ के भूमि कर, विवाह शुल्क और पशुधन ज़कात से जो कुछ भी प्राप्त होगा वह उसका होगा। क्या यह जायज़ है? मैंने जवाब दिया कि यह शून्य है और जायज़ नहीं है... आदि।

उर्दू अनुवाद: हमारे उलमा का इत्तेफ़ाक़ है कि जब इजारा (किरायानामा) ऐन चीज़ (वस्तु) को खाने या नष्ट करने पर हो तो बातिल होगा। जब यह मालूम हो गया तो इससे देहात की आमदनी या वहाँ से हासिल होने वाले हिस्से को ठेके पर देने का हुक्म मालूम हो गया कि यह बातिल है। और इस पर मैं कई बार फ़तवा दे चुका हूँ और मेरे पास मसले की जो सूरत पेश हुई वह यह थी कि एक गाँव के मुख़्तार ने वहाँ से हासिल होने वाली आमदनी, वहाँ होने वाले निकाहों के प्रचलित उपहारों और जानवरों की ज़कात का ठेका दूसरे शख़्स को तयशुदा रक़म पर दे दिया, तो क्या यह जायज़ है? मैंने जवाब दिया कि यह नाजायज़ और बातिल है। आदि (त)

रद अल-मुह्तार में है:

[तालिका 2] अरबी पाठ: जहाँ तक उन चीज़ों का सवाल है जो वे आजकल इन ट्रस्टों के संबंध में करते हैं, जहाँ प्रभारी व्यक्ति किसी व्यक्ति को एक ज्ञात धनराशि के बदले पट्टे पर देता है ताकि उपज कर (खराज मुक़ासमा) और उसके जैसा हिस्सा उसका हो जाए, तो यह शून्य है क्योंकि पट्टा तब मान्य नहीं होता जब उसमें जानबूझकर भौतिक सार का विनाश (इतलाफ़ अल-ऐन) शामिल हो। न ही यह बिक्री (बैय) है क्योंकि उत्पाद वर्तमान में अस्तित्वहीन (मादूम) है, जैसा कि अल-खैरिय्याह में समझाया गया है।

उर्दू अनुवाद: लेकिन वह अमल जो आज कल लोग करते हैं कि गाँव से हासिल होने वाली आमदनी के हिस्से को मुख़्तार-ए-कार शख़्स दूसरे को ठेके पर दे देता है, तो यह बातिल है क्योंकि ऐन चीज़ को नष्ट करने पर यह इरादतन इजारा है, बिक्री नहीं है क्योंकि पैदावार अभी ग़ैर-मौजूद है जैसा कि खैरिय्या में इसका बयान है। (त)

बल्कि जवाज़ (वैधता) की यह सूरत है कि जिससे ठेका दे, साल पूरा होने पर ग़ौर करे कि कितने किसानों (मज़ारों) का पट्टा अभी बाक़ी है। उनमें से प्रत्येक से अनुमति ले कि "अब हम यह सारा गाँव या इसकी फ़लां पट्टी या फ़लां-फ़लां तयशुदा नंबर पूरी तरह से फ़लां व्यक्ति को खेती करने के लिए ठेके पर देते हैं, तुम इजाज़त दे दो।"

1. फ़तावा खैरिय्या, किताबुल इजारा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 2/129-130।
2. रद अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/57।

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

اسی میں ہے:

[پہلا خانہ] عربی عبارت: قد اتفقت علماؤنا علی ان الاجارۃ اذا وقعت علی تناول الاعیان او اتلافھا فھی باطلۃ فاذا علم ذلك علم الحکم فی اجارۃ القری لتناول الخراج مقاسمۃ کان او وظیفۃ وانہ باطل وقد افتیت بذلك مرارا وصورۃ ما رفع الی فی قریۃ اجرھا المتکلم علیھا الآخر لیناول ما یتحصل من خراجھا ورسوم انکحتھا وزکوۃ مواشیھا ھل یجوز فاجبت بانھا باطلۃ لا تجوز الخ۔

اردو ترجمہ: ہمارے علماء کا اتفاق ہے کہ جب اجارہ عین چیز کو کھانے یا تلف کرنے پر ہو تو باطل ہو گا جب یہ معلوم ہو گیا تو اس سے دیہات کی آمدن یا وہاں سے حاصل ہونے والے حصہ کو ٹھیکہ پر دینے کا حکم معلوم ہو گیا کہ یہ باطل ہے۔ اور اس پر متعدد بار فتوی دے چکا ہوں اور میرے پاس مسئلہ کی جو صورت پیش ہوئی وہ یہ تھی کہ ایک قریہ کے مختار نے وہاں سے حاصل ہونے والی آمدن وہاں ہونے والے نکاحوں کے مروجہ عطیات اور جانوروں کی زکوۃ کا ٹھیکہ دوسرے شخص کو مقررہ رقم پر دے دیا تو کیا یہ جائز ہے، تو میں نے جواب دیا کہ یہ ناجائز اور باطل ہے۔ الخ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

[دوسرا خانہ] عربی عبارت: امام ما یفعلونہ فی ھذا الایمان حیث یضمنھا من لہ ولایتھا الرجل بمال معلوم لیکون لہ خراج مقاسمتھا ونحوہ فھو باطل اذ لا یصح اجارۃ لو قوعہ علی اتلاف الاعیان قصدا ولا بیعا لانہ معدوم کما بینہ فی الخیریۃ۔

اردو ترجمہ: لیکن وہ عمل جو آج کل لوگ کرتے ہیں کہ تو قریہ سے حاصل ہونے والی آمدن کے حصے کو مختار کار شخص دوسرے کو ٹھیکہ پر دے دیتا ہے تو یہ باطل ہے کیونکہ عین چیز کو تلف کرنے پر یہ قصدا اجارہ ہے بیع نہیں ہے کیونکہ محصولات ابھی معدوم ہیں جیسا کہ خیریہ میں اس کا بیان ہے۔ (ت)

بلکہ جواز کی یہ صورت ہے کہ جس سے ٹھیکہ دے سال تمام پر خیال کرے کہ کتنے مزارعوں کا پٹہ ہنوز باقی ہے۔ جس جس کا ہو ان سے اجازت لے کہ اب ہم یہ سارا گاؤں یا اس کی فلاں پٹی یا فلاں فلاں معین نمبر تمام و کمال فلاں شخص کو زراعت کرنے کے لئے ٹھیکہ پر دیتے ہیں تم اجازت دے دو۔

1 فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دار المعرفہ بیروت ۲/ ۱۲۹۔ ۱۳۰ 2 ردالمحتار کتاب الاجارہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۵۷

Fatawa Razawiya Volume 19

(And explain to them that this land will remain with you for the duration of the lease. We do this for the sake of a Shariah issue). When they give permission, tell the contractor: We have given you the land of this whole village, or a certain part or certain numbered plot in it, on lease for agriculture at this much annual rent, with the choice to sow whatever you wish. Accept it. Now the lease has become valid, and the agreed-upon money has become lawful for the owner to take, whether the contractor farms it himself or lets it out to others. In short, oral contracts should be made as they are what matters in Shariah. If there is some interference in the documents due to the English format, one has the choice to write the contract based on the rule that such writing is nothing contrary to the oral statement in Shariah. It is mentioned in Khayriyah:

| Regarding the condition that it must be issued from his words in court and written as proof in registers, it is not mandatory in Shariah. The word alone is sufficient in Shariah, and there is no need for anything more. | But recording in court orders and registers is not a Shariah requirement; only the verbal contract is sufficient, there is no need for anything beyond that. (T) |

It is also in the same:

| What is considered is what is spoken, not what the scribe wrote. (Summarized) | What is spoken is considered, not what the scribe has written. (Summary of both phrases) (T) |

As for the contractor taking profit from it—for example, taking a lease for a hundred rupees a year and then letting it out for one hundred and ten or one hundred and twenty-five—this will be permissible in certain situations. Its forms are distinct, which do not need to be mentioned here because the person in the questioned case is an infidel (kafir); he does not care about Shariah rulings, nor do we need to devise a way for him for lawful consumption (akl-e-halal).

| "Vile women are for vile men, and vile men are for vile women." | Vile things are for vile people, and vile people are for vile things. (T) |

1 Fatawa Khayriyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/216. 2 Fatawa Khayriyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/139-40. 3 Al-Quran al-Karim, 24/26.

(और उन्हें समझा दे कि यह ज़मीन हमेशा पट्टे की मियाद तक तुम्हारे ही पास रहेगी, हम अपने एक शरीअत के मसले के लिहाज़ से यह काम करते हैं) जब वे इजाज़त दे दें तो मुस्ताजिर (ठेकेदार) से कहे कि इस सारे गाँव या इसमें फलां पट्टी या फलां फलां मुअय्यन नंबर की ज़मीन इतने रुपये सालाना पर खेती के लिये हमने तेरे इजारे (पट्टे) में दी कि तुझे अख्तियार है जो चाहे बोए, उसे कबूल कर ले। अब इजारा सही हो गया, और जो रुपया तय पाया मालिक को लेना हलाल हो गया, चाहे मुस्ताजिर खुद खेती करे या दूसरों को उठा दे। गरज़ ज़बानी अक़्दों (अनुबंधों) को कर लिया जाए क्योंकि शरीअत में इसी का एतबार है, दस्तावेज़ में अंग्रेज़ी तौर पर कुछ खलल अंदाज़ हो तो इख्तियार है कि तहरीर ठेका इसी कायदे पर करे कि शरअन वह तहरीर तक़रीर (कथन) के खिलाफ कोई चीज़ नहीं। खैरिया में है:

| जहाँ तक इस शर्त का ताल्लुक है कि इसे अदालत में उसकी ज़बान से अदा होना चाहिए और रजिस्टरों में सुबूत के तौर पर लिखा जाना चाहिए, तो यह शरीअत में ज़रूरी नहीं है। शरीअत में सिर्फ़ लफ़्ज़ (ज़बानी शब्द) ही काफ़ी है और इससे ज़्यादा की ज़रूरत नहीं है। | लेकिन महकमे में ऑर्डर और रजिस्टरों में इंदराज (प्रविष्टि) शरअन कोई शर्त नहीं है, सिर्फ़ लफ़्ज़ी अक़्द (मौखिक अनुबंध) ही काफ़ी है, इससे ज़ायद की ज़रूरत नहीं है। (त) |

इसी में है:

| एतबार तलफ़्फ़ुज़ (उच्चारण) का है न कि उसका जो कातिब (लिखने वाले) ने लिखा। (संक्षिप्त) | तलफ़्फ़ुज़ का एतबार है न कि कातिब के लिखे हुए का, दोनों इबारतें मुख़्तसर (संक्षिप्त) हैं। (त) |

रहा यह कि मुस्ताजिर का उस पर नफ़ा (लाभ) लेना, मसलन सौ रुपये साल पर ठेका ले, अब अपनी तरफ से एक सौ दस या सवा सौ पर उठा देना, तो यह किसी हालत में रवा (जायज़) होगा। इसकी सूरतें जुदा हैं जिनका ज़िक्र यहाँ ज़रूरी नहीं क्योंकि वह सूरते मुस्तफ़सरा (पूछी गई स्थिति) में काफ़िर है, उसे अहकामे शरईया की क्या परवाह, न हमें कोई ज़रूरत कि उसके लिए अक्ले हलाल (हलाल कमाई) की तदबीर करें।

| "गंदी औरतें गंदे मर्दों के लिए हैं और गंदे मर्द गंदी औरतों के लिए।" | खबीस (बुरी) चीजें खबीस लोगों के लिए और खबीस लोग खबीस चीज़ों के लिए। (त) |

1 फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/216. 2 फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/139-40. 3 अल-क़ुरआन अल-करीम, 24/26.

(اور انھیں سمجھادے کہ یہ زمیں ہمیشہ تامیعاد پٹہ تمھارے ہی پاس رہے گی، ہم اپنے ایک مسئلہ شرعی کے لحاظ سے یہ امر کرتے ہیں) جب وہ اجازت دے دیں تو مستاجر سے کہے اس سارے گاؤں یا اس میں فلاں پٹی یا فلاں فلاں معین نمبر کی زمین اس قدر روپے سالانہ پر زراعت کے لئے ہم نے تیرے اجارہ میں دی کہ تجھے اختیار ہے جو چاہے بوئے قبول کرلے ، اب اجارہ صحیح ہو گیا، اور جو روپیہ قرار پایا مالک کو لینا حلال ہو گیا خواہ مستاجر خود زراعت کرے یا دوسروں کو اٹھادے۔ غرض زبانی عقدوں کر لیا جائے کہ شرع میں اسی کا اعتبار ہے ، دستاویز میں انگریزی طور پر کچھ خلل انداز ہو تو اختیار کہ تحریر ٹھیکہ اسی قاعدہ پر کرے کہ شرعاوہ تحریر خلاف تقریر کوئی چیز نہیں۔ خیریہ میں ہے :

| اما اشتراط کونہ یصدر من لفظہ في محکمۃ ویکتب في حجۃ في سجلات فلیس بلازم شرعاً واللفظ باانفرادہ کاف شرعاً والزیادۃ لا یحتاج الیھا 1 ۔ | لیکن محکمہ میں آرڈر اور رجسٹروں میں اندراج شرعاً کوئی شرط نہیں صرف لفظی عقد ہی کافی ہے اس سے زائد کی ضرورت نہیں ہے۔ (ت) |

اسی میں ہے:

| العبرۃ بما تلفظ لالمأ کتب الکاتب 2 اہ ملخصین، | تلفظ کا اعتبار ہے نہ کہ کاتب کے لکھے ہوئے کا اھ، دونوں عبارتیں ملخص ہیں۔ (ت) |

رہا یہ کہ مستاجر کو اس پر نفع لینا مثلاً سو رو پے سال پر ٹھیکہ لے ، اب اپنی طرف سے ایک سو پیا سوا سو پر اٹھادینا کسی حالت میں روا ہوگا ۔ اس کی صورتیں جدا ہیں جن کے ذکر کی یہاں

حاجت نہیں کہ وہ صورت مستفسرہ میں کافر ہے اسے احکام شرعیہ کی کیا پرواہ، نہ ہمیں کوئی ضرورت کہ اس کے لئے اکل حلال کی تدبیر کریں،

| " اَلْخَبِیْثٰتُ لِلْخَبِیْثِیْنَ وَالْخَبِیْثُوْنَ لِلْخَبِیْثٰتِ " 3 ۔ | خبیث چیزیں خبیث لوگوں کے لئے اور خبیث لوگ خبیث چیزوں کے لئے۔ (ت) |

1 فتاوی خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۱۶ 2 فتاوی خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۴۰-۱۳۹ 3 القرآن الکریم ۲۶/ ۲۴

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

In this way, the original lease also became valid. And the concern about the temple was also removed, as he has given the land for cultivation on contract. Any disobedience or negligence that the contractor commits hereafter is on him; it has no connection to the owner.

The complete research on the issue of leasing villages has been mentioned by this humble servant (may Allah forgive him) in his treatise "Ajwad al-Qura li-Talib al-Sihha fi Ijarat al-Qura". Its need is extremely intense because nowadays an entire generation is oblivious to it, and while having access to correct and permissible methods, they are involved in great sin and consuming haram due to mere ignorance. We ask Allah for forgiveness and wellbeing. And Allah Almighty knows best what is correct.

Problem 222: From Shahr Kuhna Nawada, sent by Sheikh Muhammad Hussain son of Hafiz Ikramullah, 13 Rajab 1316 AH.

What do the scholars of religion say in this matter? Zaid gives his zamindari property on a three-year contract on the condition that from the property's income, after paying government land revenue, the contractor takes twenty rupees annually. And he should give one hundred rupees annually to Zaid, the owner of the zamindari. And Zaid takes the surplus amount for three years in advance from his contractor. So in this case, will it be Shari'ah-compliant for the contractor to take twenty rupees annually or not? If not, what is the possible way for its permissibility according to Shari'ah? Explain and be rewarded.

The Answer:

This arrangement is impermissible and prohibited (haram).

As we have researched in our Fatawa and as is stipulated in al-Fatawa al-Khayriyya, al-'Uqud al-Durriyya, al-Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, and other books. Just as we have researched in our fatawa and it is explicitly stated in Fatawa Khayriyya, 'Uqud al-Durriyya, Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar etc. books. (T)

Yes, permissibility can be achieved if this person gives Zaid three hundred rupees as an interest-free loan (hand-to-hand), and Zaid appoints him as an employee for twenty rupees per year to manage and assess his property. The lender should work with honesty and integrity. Out of the pure profit, he should take twenty rupees per

year as his salary for collection, and whatever remains—be it one hundred rupees or more or less—he should deliver all of it to the owner or adjust it against his loan until the three hundred rupees are paid off. After that, whatever remains should be given to the owner. Then, both individuals may choose to keep him as an employee for collection or terminate the arrangement. And Allah Almighty knows best.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

इस तरह मूल पट्टा (इजारा) भी जायज़ हो गया। और मंदिर का वह अंदेशा भी दूर हो गया कि उसने तो ज़मीन खेती के लिए ठेके पर दी है। आगे ठेकेदार जो भी नाफरमानी या लापरवाही करे, वह उसकी ज़िम्मेदारी है, इससे मालिक का कोई सरोकार नहीं।

गाँवों के पट्टे (इजारा) के मसले पर पूरी तहकीक इस फ़कीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) ने अपने रिसाले "अज्वद अल-क़ुरा लि-तालिब अल-सिह्ह फ़ी इजारात अल-क़ुरा" में ज़िक्र की है। जिसकी ज़रूरत बहुत ज़्यादा है क्योंकि आज कल एक ज़माना इससे ग़ाफ़िल है, और सही व जायज़ तरीक़े मौजूद होने के बावजूद महज़ अज्ञानता के कारण गुनाह-ए-अज़ीम और हराम खाने में मुब्तला हैं। हम अल्लाह से माफ़ी और आफियत माँगते हैं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 222: शहर कुहना नवादा से, प्रेषक शेख मुहम्मद हुसैन वल्द हाफ़िज़ इकरामुल्लाह, 13 रजब 1316 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद अपनी ज़मींदारी की मिलकियत का ठेका तीन साल के लिए इस शर्त पर देता है कि मिलकियत की आमदनी में से सरकारी लगान अदा करने के बाद ठेकेदार बीस रुपये सालाना लिया करे। और सौ रुपये सालाना ज़ैद (ज़मींदारी के मालिक) को दिया करे। और ज़ैद तीन साल की अतिरिक्त रक़म अपने ठेकेदार से अग्रिम (एडवांस) ले लेता है। तो ऐसी सूरत में ठेकेदार का सालाना बीस रुपये लेना शरई तौर पर जायज़ होगा या नहीं? अगर नहीं, तो इसके जायज़ होने की शरई तौर पर क्या सूरत मुमकिन है? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

उत्तर:

यह सूरत नाजायज़ और हराम है।

जैसा कि हमने अपने फ़तावा में इसकी तहकीक की है और फ़तावा खैरिया, उक़ूद अल-दुर्रिया, दुर्रे मुख़्तार और रद्दुल मुहतार आदि किताबों में इस पर स्पष्ट उल्लेख (नस्स) है। जैसा कि हमने अपने फ़तावा में इसकी तहकीक की है और फ़तावा खैरिया, उक़ूद अल-दुर्रिया, दुर्रे मुख़्तार और रद्दुल मुहतार आदि किताबों में इस पर स्पष्ट उल्लेख है। (त)

हाँ, इसके जायज़ होने की सूरत यह हो सकती है कि वह व्यक्ति ज़ैद को तीन सौ रुपये बिना ब्याज के क़र्ज़ (दस्त-गरदां) दे दे, और ज़ैद उसे अपनी मिलकियत की वसूली व देखरेख के लिए बीस रुपये

सालाना पर मुलाज़िम (अजीर) मुक़र्रर करे। क़र्ज़ देने वाला दयानतदारी और अमानतदारी से काम करे, जो शुद्ध मुनाफ़ा हो उसमें से बीस रुपये सालाना अपनी वसूली की मज़दूरी के लिए ले ले और बाकी जितना भी बचे, चाहे वह सौ रुपये हो, कम हो या ज़्यादा, वह सब मालिक को पहुँचाए या अपने क़र्ज़ में काट ले यहाँ तक कि तीन सौ रुपये अदा हो जाएँ। उसके बाद जो भी बचे वह सब मालिक को दे दे। फिर दोनों व्यक्ति चाहें तो उसे वसूली पर मुलाज़िम बनाए रखें या इस अनुबंध को खत्म कर दें। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

पृष्ठ 553 का 692

اس طور پر اصل اجارہ بھی جائز ہوگیا۔ اور وہ مندر کا خدشہ بھی دفع ہوا کہ اس نے تو زمین زراعت کے لئے ٹھیکہ پر دی ہے۔ آگے جو نافرمانیاں نا حفظیاں ٹھیکہ دار کرے اس کے سر ہیں، اس سے کوئی تعلق نہیں۔

مسئلہ اجارہ دیہات کی تمام تحقیق فقیر غفراللہ تعالی لہ نے اپنے رسالہ "اجود القری لطالب الصحۃ فی اجارۃ القری" میں ذکر کی جس کی ضرورت نہایت اشد کہ آج کل ایک زمانہ اس سے غافل، اور صحیح و جائز طریقہ ملتے ہوئے صرف جہالت کے سبب گناہ عظیم واکل حرام میں مبتلا، نسأل اللہ العفو والعافیۃ۔ واللہ تعالی اعلم بالصواب۔

مسئلہ ۲۲۲: از شہر کہنہ نوادہ مرسلہ شیخ محمد حسین ولد حافظ اکرام اللہ ۱۳ رجب ۱۳۱۶ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید اپنی حقیت زمینداری کا ٹھیکہ تین سال کے واسطے اس شرط سے دیتا ہے کہ آمدنی حقیت میں سے بعد ادائے مالگذاری سرکار بیس روپے سالانہ ٹھیکہ دار لیا کرے۔ اور سو روپے سالانہ زید مالک زمینداری کو دیا کرے۔ اور تین سال کا زر توفیر زید اپنے ٹھیکہ دار سے پیشگی لیتا ہے۔ تو اس صورت میں ٹھیکہ دار کو بیس روپے سالانہ لینا شرعا جائز ہوگا یا نہیں؟ اگر نہیں تو اس کے جواز کی کیا صورت شرعا ممکن ہے؟ بینوا توجروا

الجواب:

یہ صورت ناجائز و حرام ہے۔

كما حققناه في فتاونا ونص عليه في الفتاوی الخيرية و العقود الدرية والدر المختار وردالمحتار وغيرها من الاسفار۔ جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوی میں اس کی تحقیق کی ہے اور فتاوی خیریہ، عقود الدریہ، در مختار اور ردالمحتار وغیرہ کتب میں اس پر نص ہے۔ (ت)

ہاں جواز یوں ہو سکتا ہے کہ زید کو یہ شخص تین سو روپے بلا سود دست گرداں دے دے، اور زید اسے اپنی حقیت کی تحصیل تشخیص کے لئے بیس روپے سال پر اجیر مقرر کرے۔ قرض دہندہ دیانت و امانت سے کام کرے، جو منافع خالص ہو اس سے بیس روپے سال اپنی اجرت تحصیل کے لئے اور باقی جس قدر بچے سو روپے ہوں خواہ کم خواہ زائد، وہ سب مالک کو پہنچائے یا اپنے قرض یا مجرالے یہاں تک کہ تین سو روپے ادا ہوجائیں، اس کے بعد جو بچے سب مالک کو دے پھر تحصیل پر اس کے اجیر ہونے کو چاہیں دونوں شخص باقی رکھیں یا فسخ کریں، واللہ تعالیٰ اعلم۔

Vol 19

Fatawa Rizvia

Problem 223: From Rampur state, sent by Sahibzada Ibrahim Ali Khan, son of Sahibzada Abbas Ali Khan, on 3rd Dhu al-Hijjah 1316 AH. What do the scholars of the religion say about this issue: Zaid gave a village on lease (theka) including all its appurtenances (ma'a la-alaj-e-hi) to Hind for seven years and set several conditions in the lease deed (patta). One was that if any installment was not paid according to the details mentioned in the deed, Zaid would have the right to cancel the lease (faskh-e-ijarah) and confiscate the cash security deposit (zabt-e-zar-e-naqd-e-amanat-o-zamanat). Second, it was stated that the revenue (nikasi) of the village is eight thousand two hundred rupees; the sub-lessee (katkana-dar) should go to the village and verify with the tenants (asamis). If any shortfall was proven in this revenue, it should be adjusted (mujra) from the total collection (jama'). Later, Zaid evicted Hind and took possession himself. Hind filed a lawsuit; the defendant (Zaid) excused himself, claiming he had the right to cancel as per the lease terms due to Hind's default. The judge ruled that the condition for adjustment was a promise, not part of the contract (aqd), as it appeared in the deed after the contract itself and used the word 'and' (aur) instead of 'on condition' (bil-lafz-e-shart). Even if it were a condition, it was in accordance with the custom of lessees (mustajiran) and consistent with the contract, as is the government regulation: first, the area and number of ploughs are established and the rural income details are recorded in a map; people take leases based on the assurance of this map. If there is a reduction in area or plough count, the lessee's plea is accepted at the time of legal action and a reduction is granted from the total sum. Furthermore, breach of installment cannot cause lease cancellation. In Sharia, the general rule is that making the cancellation of something conditional on a future time is valid, but suspending it (mu'allaq karna) is generally not permissible; this case is one of suspension. The judgment was in favor of the plaintiff. Other scholars were consulted; they declared this contract invalid (fasid) because confiscating the security for non-payment of installments is prohibited in Sharia. And since a reduction in rent was agreed upon based on any revenue shortfall, there is ignorance (jahalat) in the amount of rent. They declared the lease invalid (fasid). Now, it is requested of the scholars of religion: what is the verified ruling in this case according to Sharia? Explain and be rewarded.

Answer: Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un, ilallahi al-mushtaka min qillat al-'ilm wa dhullat al-'ulama' wa la hawla wa la quwwata illa billahi al-'aliyy rabb al-ard wa rabb

al-sama'. We belong to Allah and to Him we shall return, and the complaint of lack of knowledge and the error of scholars is in the court of Allah. Turning towards goodness and the power for it is from Allah Almighty, the High and Sublime, the Lord of the earth and the heaven. (T)

जिल्द १९

फ़तावा रिज़विया

मसला २२३: रामपुर रियासत से, साहिबज़ादा इब्राहिम अली ख़ान, सुपुत्र साहिबज़ादा अब्बास अली ख़ान द्वारा प्रेषित, ३ ज़िल-हिज्जा १३१६ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने एक गाँव का ठेका (मआ ला-अलज-ए-ही) हिंदा को सात वर्षों के लिए दिया और पट्टे में कई शर्तें रखीं। एक यह कि यदि पट्टे में वर्णित विवरण के अनुसार कोई किश्त अदा नहीं की गई, तो ज़ैद को पट्टा रद्द करने (फ़स्ख़-ए-इजारा) और नकद सुरक्षा राशि ज़ब्त करने (ज़ब्ती-ए-ज़र-ए-नक़्द-ए-अमानत-ओ-ज़मानत) का अधिकार होगा। दूसरा यह कि गाँव की आय (निकासी) आठ हज़ार दो सौ रुपये है; उप-ठेकेदार (कटकना-दार) गाँव में जाकर असामियों (किरायेदारों) से इसकी पुष्टि करे। यदि इस आय में कोई कमी साबित होती है, तो उसे कुल जमा राशि से घटा दिया जाएगा (मुजरा दिया जाएगा)। बाद में, ज़ैद ने हिंदा को बेदखल कर दिया और ख़ुद क़ब्ज़ा कर लिया। हिंदा ने मुक़दमा दायर किया; प्रतिवादी (ज़ैद) ने पट्टे की शर्तों के अनुसार हिंदा की चूक के कारण रद्द करने के अपने अधिकार का बहाना बनाया। न्यायाधीश ने इस आधार पर फ़ैसला सुनाया कि कटौती की शर्त एक वादा है, अनुबंध (अक़्द) का हिस्सा नहीं, क्योंकि यह अनुबंध के बाद पट्टे में है और 'बशर्ते' (बिल्फ़ज़-ए-शर्त) के बजाय 'और' (और) शब्द का उपयोग किया गया है। और यदि यह एक शर्त भी होती, तो यह पट्टेदारों (मुस्तजिरान) के बीच प्रचलित प्रथा के अनुसार है और अनुबंध के अनुकूल है जैसा कि सरकारी नियम है: पहले वे क्षेत्र और हलों की संख्या निर्धारित करते हैं और एक नक़्शे में ग्रामीण आय के विवरण दर्ज करते हैं; लोग इसी नक़्शे के भरोसे पर ठेका लेते हैं। यदि क्षेत्र या हलों की संख्या में कमी होती है, तो क़ानूनी कार्रवाई के समय पट्टेदार की दलील स्वीकार की जाती है और कुल राशि से कटौती दी जाती है। इसके अलावा, किश्त में चूक पट्टा रद्द करने का कारण नहीं बन सकती। शरीअत में सामान्य नियम है कि किसी चीज़ के रद्द होने को भविष्य के समय से जोड़ना सही है, लेकिन उसे लटकाना (मुअल्लक करना) आम तौर पर जायज़ नहीं है; यह स्थिति लटकने की है। फ़ैसला वादी (हिंदा) के पक्ष में सुनाया गया। अन्य विद्वानों से परामर्श लिया गया; उन्होंने इस अनुबंध को फ़ासिद (अमान्य) घोषित किया क्योंकि किश्तों का भुगतान न करने पर ज़मानत ज़ब्त करना शरीअत में वर्जित है। और चूँकि आय में किसी भी कमी के आधार पर किराए में कटौती पर सहमति बनी थी, इसलिए किराए की राशि में अज्ञानता (जहालत) है। उन्होंने पट्टे को फ़ासिद क़रार दिया। अब धर्म के विद्वानों से अनुरोध है: शरीअत के अनुसार इस मामले में प्रमाणित निर्णय क्या है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन, इलल्लाहि अल-मुश्तका मिन क़िल्लत अल-'इल्म व ज़ुल्लत अल-'उलमा' व ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाहि अल-'अलिय्य रब्ब अल-अर्ज़ व रब्ब अल-समा'। हम अल्लाह के हैं और हमें उसी की ओर लौटना है, और ज्ञान की कमी और विद्वानों की ग़लती की शिकायत अल्लाह के दरबार में है। नेकी की तरफ़ मुड़ना और उसकी शक्ति पृथ्वी और आकाश के स्वामी अल्लाह सर्वशक्तिमान, उच्च और महान से है। (त)

جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۲۲۳: از ریاست رامپور مرسلہ صاحبزادہ ابراہیم علی خاں صاحب خلف صاحبزادہ عباس علی خاں صاحب ۳ ذی الحجہ ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک موضع کا ٹھیکہ بمجمع (معہ لالج عہ) ہندہ کو سات سال کے لئے دیا اور پٹہ میں چند شرائط کیں، ایک یہ کہ اگر کوئی قسط حسب تفصیل مندرجہ پٹہ ادانہ ہوگی تو زید کو اختیار فسخ اجارہ و ضبطی زر نقد امانت وضمانت کا ہوگا۔ دوسرے یہ کہ گاؤں میں نکاسی آٹھ ہزار دو سو روپے کی ہے، کٹکنہ دار موضع میں جا کر اسامیاں سے تحقیق کرے اگر اس نکاسی میں کچھ کمی ثابت ہوئی تو کٹکنہ دار کو جمع سے مجرا دی جائے، بعدہ زید نے ہندہ کو بے دخل کر کے قبضہ اپنا کر لیا، ہندہ نے نالش کی، مدعاعلیہ نے حسب شرط پٹہ بوجہ نادہندی ہندہ اختیار فسخ حاصل ہونے کا عذر کیا، حاکم نے بدیں بنا کہ شرط مجرائی کئی شرط نہیں وعدہ ہے اور عقد میں نہیں بعد عقد پٹے میں ہے، اور بلفظ شرط نہیں بلفظ (اور) ہے۔ اور شرط بھی ہو تو مطابق عرف مستاجران ہے، نیز ملائم عقد ہے کہ سرکار میں دستور ہے، اول رقبہ و تعداد قلبہ قائم کر کے تکذمہ آمدنی دیہی کا نقشہ میں درج فرماتے ہیں، اسی نقشے کے اطمینان پر مخلوق ٹھیکہ لیتی ہے اگر رقبہ یا شمار قلبہ میں کمی ہوئی تو وقت استغاثہ مستاجر عذر اس کا مقبول ہو کر مستاجر کو زر جمع سے کمی مجرا دلائی جاتی ہے۔ اور قسط میں بد عہدی باعث فسخ اجارہ نہیں ہو سکتی، شرع میں قاعدہ کلیہ ہے کہ مضاف کرنا فسخ کا طرف کسی زمانے کے صحیح ہے۔ اور معلق کرنا عموماً جائز نہیں یہ صورت تعلیق کی ہے۔ فیصلہ بحق مدعیہ کیا، دیگر علماء استفتاء ہوا، انہوں نے اس عقد کو بوجہ شرط فاسد کہ قسط نہ دینے سے ضمانت ضبط کرنا شرعاً ممنوع ہے۔ اور جبکہ بحال کئی نکاسی مقدار کمی

اجرت سے مجرا ہونی ٹھہری تو اجرت میں جہالت ہے۔ اجارہ فاسد قرار دیا، اب علماء دین کی خدمت میں معروض ہے کہ شرعاً اس صورت میں حکم محقق کیا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: انا للہ وانا الیہ راجعون، الی اللہ المشتکی من قلۃ العلم وذلۃ العلماء ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی رب الارض ورب السماء۔ ہم اللہ تعالیٰ کے لئے اور اس کی طرف لوٹنے والے ہیں، اور اللہ تعالیٰ کے دربار میں ہی علم کی قلت اور علماء کی غلطی کی شکایت ہے۔ نیکی کی طرف پھرنا اور اس کی قوت زمین و آسمان کے رب اللہ تعالیٰ بلند و بالا سے ہے۔ (ت)

Fatawa Razawiya, Volume 19

In the stated case, the decision in favor of the plaintiff is completely unlawful and must be rejected. The mentioned contract is not a contract at all according to Sharia; it is neither a valid (Sahih) nor an irregular (Fasid) lease, but rather purely void (Batil) and rejected. At this moment, the statements and writings of both parties' fatwas are before this humble servant (the author). If one were to delve into their reasoning, there would be much to discuss in legal (fiqh) debates with both significant parties. However, there is no need to waste time on a trivial and baseless matter. Consideration and discussion on whether it is valid or irregular would only arise if it were at least a contract according to Sharia. Here, there is nothing but air (void) in the name of a contract; it is purely void and unreal. Therefore, the plaintiff's claim is fundamentally not maintainable, nor even worthy of attention, let alone issuing a decision in their favor.

The reality is that this contract system of villages currently prevalent in India, characterized by much ignorance and transgression, where village lands remain under the lease of farmers, and the surpluses and yields are given under the lease of a sub-lessee (Katkana-dar), is exactly what has happened in this circular issue. (Supported by the terms of the lease deed: that the 'extraction' is such-and-such. Let the sub-lessee verify with the tenants. And the judge's words: it is the custom in the government. First, establish the area and number of ploughs... etc., is a clear and bright proof.) This is purely unlawful and void. Scholars explicitly state that there is a consensus among our scholars on the invalidity of this situation. It is obligatory to abolish and eliminate it. It is not to be maintained; the sub-lessee's possession must be removed immediately. This contract is as if it never existed, purely without effect.

This humble servant (may Allah forgive him) has mentioned the clear investigation of this issue in his fatwas. Here I mention a few texts from the honorable scholars, so that if the Lord Almighty wills, they may serve as a warning to the heedless, an awakening to the sleepers, and guidance for Muslims.

Imam Allama Khair al-Milla wad-Din al-Ramli states in his fatwas "Khairiyyah li-Naf' al-Bariyyah":

Arabic Text	**Urdu Translation/Explanation**
If the lease was intended for the consumption of the essence itself, it is	When a lease is intentionally for the consumption of the thing itself, it is void,

Arabic Text

void, as our scholars have collectively stated. It is like one who leases a cow to drink its milk; it is not concluded. So, if Zaid leases villages, farms, and shops for the purpose of taking the proportionate tax (Kharaj al-Muqasamah) or fixed tax (Kharaj al-Wazifah), then the lease is void by the consensus of our scholars. And that which is void must be abolished.

Page 555 of 692

Urdu Translation/Explanation

as all our scholars have explicitly stated. This would be like taking a cow on lease for drinking its milk, which is unlawful. So, when Zaid takes villages, orchards, lands, and shops on lease to obtain the sources of income generated from there, then according to our scholars, this lease is void, and it is necessary to terminate the void contract.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

पूछी गई सूरत में, वादी के पक्ष में निर्णय पूरी तरह से नाजायज़ और खारिज करने योग्य है। और उल्लेखित अनुबंध शरीयत के अनुसार कोई अनुबंध ही नहीं है; यह न तो सही (सहीह) पट्टा है और न ही अनियमित (फ़ासिद), बल्कि पूरी तरह से अमान्य (बातिल) और अस्वीकार्य है। इस समय, दोनों पक्षों के फ़तवे के बयान और लेख इस फ़कीर (लेखक) के सामने हैं। यदि उनके आधारों की गहराई में जाया जाए, तो दोनों महत्वपूर्ण पक्षों के साथ कानूनी (फिक्ही) बहस में बहुत कुछ कहना होगा। लेकिन एक व्यर्थ और निराधार मामले में समय बर्बाद करने की कोई आवश्यकता नहीं है। सही या अनियमित होने पर विचार और चर्चा का अवसर तो तब होता जब शरीयत के अनुसार वह कम से कम कोई अनुबंध होता। यहाँ अनुबंध के नाम पर हवा (शून्य) के सिवा कुछ नहीं है; यह पूरी तरह से अमान्य और अवास्तविक है। इसलिए, वादी का दावा मौलिक रूप से सुनवाई योग्य ही नहीं है, बल्कि ध्यान देने योग्य भी नहीं है, उनके पक्ष में निर्णय जारी करने की बात तो दूर की है।

हकीकत यह है कि गाँवों का यह पट्टा (ठेका) जो आजकल भारत में अज्ञानता और उल्लंघन की अधिकता के साथ जारी है, जहाँ गाँव की ज़मीनें किसानों के पट्टे में रहती हैं और अधिशेष और उपज उप-पट्टेदार (कटकना-दार) के पट्टे में दे दी जाती है, यही स्थिति इस विचाराधीन मामले में हुई है। (जिस पर पट्टे के शब्द कि 'निकासी' इतनी है। कटकना-दार असामियों से जाँच कर ले। और न्यायाधीश के शब्द कि सरकार में दस्तूर है। पहले क्षेत्रफल और हलों की संख्या स्थापित करके.. आदि स्पष्ट और उज्ज्वल प्रमाण है।) यह पूरी तरह से नाजायज़ और अमान्य है। विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि इस स्थिति की अमान्यता पर हमारे विद्वानों की सर्वसम्मति (इज्मा) है। इसे खत्म और समाप्त कर देना अनिवार्य है। इसे बनाए रखना नहीं, बल्कि कटकना-दार का कब्ज़ा तुरंत हटा देना आवश्यक है। यह अनुबंध अस्तित्वहीन (कल-अदम) है, पूरी तरह प्रभावहीन है।

फ़कीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) ने इस मसले की स्पष्ट जाँच अपने फ़तावा में की है। यहाँ मैं सम्मानित विद्वानों के कुछ पाठों (नसूस) का उल्लेख करता हूँ, ताकि यदि अल्लाह तआला चाहे तो वे गाफ़िलों के लिए चेतावनी, सोने वालों के लिए जागृति और मुसलमानों के लिए मार्गदर्शन हों।

इमाम अल्लामा खैरुल मिल्लत वद-दीन रम्ली अपने फ़तावा "खैरिया लि-नफ़अिल बरिया" में फरमाते हैं:

अरबी पाठ

यदि पट्टा जानबूझकर वस्तु के सार को नष्ट करने (उपभोग) के लिए किया गया था, तो वह अमान्य है जैसा कि हमारे विद्वानों ने सामूहिक रूप से स्पष्ट किया है। यह वैसा ही है जैसे किसी ने दूध पीने के लिए गाय को पट्टे पर लिया हो; यह संपन्न नहीं होता। अतः यदि ज़ैद ने गाँवों, खेतों और दुकानों को 'खराज-ए-मुकासमा' या 'खराज-ए-वज़ीफ़ा' प्राप्त करने के उद्देश्य से पट्टे पर लिया है, तो हमारे विद्वानों की सर्वसम्मति से पट्टा अमान्य है। और जो अमान्य है उसे समाप्त करना अनिवार्य है।

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

जब पट्टा जानबूझकर मूल वस्तु को समाप्त करने पर हो, तो वह अमान्य है जैसा कि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट रूप से कहा है। यह दूध पीने के लिए गाय को पट्टे पर लेने की तरह होगा जो नाजायज़ है। अतः जब ज़ैद गाँवों, बगीचों, ज़मीनों और दुकानों को वहाँ से होने वाली आय के स्रोतों को प्राप्त करने के लिए पट्टे पर ले, तो हमारे विद्वानों के अनुसार यह पट्टा अमान्य है, जबकि अमान्य को समाप्त करना आवश्यक है।

صورتِ مستفسرہ میں فیصلہ بحقِ مدعیہ ہونا سراسر ناجائز و واجب الرد ہے۔ اور عقدِ مذکور شرعاً کوئی عقد ہی نہیں، ہرگز نہ اجارہ صحیحہ نہ فاسدہ بلکہ محض باطل و مسترد ہے۔ اس وقت فریقین فتوٰی کے کلام و تحریرات فقیر کے پیش نظر ہیں، اگر ان کے مدارک کی طرف تنزل کیا جائے تو دونوں با وقعت فریق سے معارکِ فقہیہ میں بہت کچھ کہنا ہو گا۔ مگر فضول و بے اصل امر میں اضاعتِ وقت کی حاجت نہیں صحیح فاسد ہونے میں خود غور و بحث کا موقع تو اس وقت بے شرعاً وہ کوئی عقد بھی ہو، یہاں سوا ہوا کے عقد کا نام بھی نہیں محض باطل و بے حقیقت ہے۔ تو سرے سے دعوٰیِ مدعیہ اصلاً قابلِ سماعت نہیں بلکہ لائقِ التفات ہی نہیں، فیصلہ اس کے حق میں صادر ہونا کیا معنی۔ اصل یہ ہے کہ دیہات کا یہ ٹھیکہ جو آج کل ہندوستان کثیر الجہل والطغیان میں جاری ہے کہ زمین دہیہ مزارعین کے اجارہ میں رہتی ہے اور توفیر و محاصل کٹکنہ دار کے اجارہ میں دئے جاتے ہیں اور یہی صورت اس مسئلہ دائرہ میں واقع ہوئی (جس پر پٹے کے الفاظ کہ نکاسی اس قدر ہے۔ کٹکنہ دار آسامیوں سے تحقیق کرلے۔ اور تجویزِ حاکم کے الفاظ کہ سرکار میں دستور ہے۔ اول رقبہ و تعدادِ قلبہ قائم کر کے الی آخرہ دلیل و روشن ہے محض ناجائز و باطل ہے علماء تصریح فرماتے ہیں کہ اس صورت کے بطلان پر ہمارے علماء کا اجماع ہے۔ اس کا فانی و معدوم کر دینا فرض ہے۔ نہ کہ باقی رکھنا، کٹکنہ دار کا قبض فوراً اٹھا دینا لازم ہے۔ یہ عقد کالعدم ہے محض بے اثر ہے۔ فقیر غفر اللہ تعالی لہ نے اس مسئلہ کی تحقیق روشن اپنے فتاویٰ میں ذکر کی، یہاں چند نصوص علمائے کرام ذکر کروں کہ مولیٰ عزوجل چاہے تو تنبیہ غافلین وایقاظِ نائمین و ہدایتِ مسلمین ہوں۔ امام علامہ خیر الملۃ والدین رملی اپنے فتاویٰ "خیریہ لنفع البریہ" میں فرماتے ہیں :

عربی متن	اردو ترجمہ
ان كانت الاجارة وقعت على اتلاف العين قصدا فهى باطلة كما صرحت به علماؤنا قاطبة وصار كمن استاجر بقرة ليشرب لبنها لا تنعقد فاذ استاجر زيد القرى والمزارع والحوانيت لاجل تناول خراج المقاسمة او خراج الوظيفة فالاجارة باطلة باجماع علمائنا و الباطل يجب اعدامه	اجارہ جب قصداً عین چیز کے تلف کرنے پر ہو تو باطل ہے جیسا کہ ہمارے تمام علماء نے تصریح کی ہے اور یہ گائے کو دودھ پینے کے لئے اجارہ پر لینے کی طرح ہو گا جو ناجائز ہے تو جب زید دیہات، باغات، زمینوں اور دکانوں کو وہاں سے حاصل ہونے والے ذرائع آمدن کو حاصل کرنے کے لئے ٹھیکہ پر لے تو ہمارے علماء کے مطابق یہ اجارہ باطل ہے جبکہ باطل کو ختم کرنا ضروری

Fatawa Ridawiyya Volume 19

...not to maintain it; therefore, it is necessary to terminate the possession of Zayd and Amr over these villages, lands, and shops. (Summary) - (T)

In the same [source]: The aforementioned lease contract, since it does not pertain to the benefit from the land by farming and the like, but rather to the collection of revenue from both types of land taxes—meaning fixed land tax (Al-Kharaj al-Muwazzaf) and proportional land tax (Al-Muqasamah)—and the minted dirhams [charged] on trees, it is void by the consensus of our Imams. A void matter has no legal force according to the agreement of our scholars. Since we have declared it void, the lessee is required to return all that he took from the farmers, such as grains, cash, and so on. (T)

In the same [source]: When a lease is intentionally made for the destruction of the physical entities (A'yan), it is void. The lessee does not own whatever he receives of those entities; rather, they remain in their state as they were before the lease. Therefore, they shall be taken back from his hand if he took them, and he shall be liable for their consumption because a void act has no effect. Consequently, it is forbidden for him to dispose of them due to a lack of ownership. This is like leasing a cow for the purpose of drinking its milk or...

1. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/127.
2. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/134-135.

Page 556 of 692

फतावा रज़विया जिल्द १९

...उसे बहाल रखना नहीं है; इसलिए जैद और अम्र का इन गांवों, ज़मीनों और दुकानों से कब्ज़ा ख़त्म करना ज़रूरी है। (संक्षिप्त) - (त)

उसी में है: उपरोक्त किराया (इजारा) अनुबंध, चूँकि यह खेती और इसके जैसे कार्यों के लिए ज़मीन के उपयोग पर आधारित नहीं है, बल्कि दोनों प्रकार के भू-राजस्व (खराज) की प्राप्ति पर आधारित है —अर्थात निश्चित भू-राजस्व और आनुपातिक भू-राजस्व—और पेड़ों पर लगाए गए सिक्कों पर, तो यह हमारे इमामों की सहमति (इजमा) के अनुसार अमान्य (बातिल) है। हमारे विद्वानों के समझौते के अनुसार अमान्य वस्तु का कोई कानूनी प्रभाव नहीं होता। और जब हमने इसे अमान्य घोषित कर दिया है, तो किराएदार (मुस्ताजिर) के लिए यह अनिवार्य है कि उसने किसानों से जो कुछ भी अनाज, नकद आदि प्राप्त किया है, उसे वापस करे। (त)

उसी में है: जब किराया अनुबंध जानबूझकर वस्तुओं के विनाश (इतलाफ़-ए-अयान) के लिए किया जाता है, तो वह अमान्य होता है। किराएदार उन वस्तुओं में से किसी का मालिक नहीं बनेगा, बल्कि वे अनुबंध से पहले वाली स्थिति में ही रहेंगी। इसलिए, यदि उसने उन्हें ले लिया है, तो उन्हें उसके हाथ से वापस लिया जाएगा, और यदि वह उन्हें नष्ट कर देता है, तो वह उनके मुआवज़े (ज़मान) के लिए उत्तरदायी होगा क्योंकि एक अमान्य कार्य का कोई प्रभाव नहीं होता। अत; स्वामित्व की कमी के कारण उनके उपयोग का उसका अधिकार वर्जित (हराम) होगा। यह ऐसा है जैसे कोई गाय को उसका दूध पीने के लिए या...

1. फतावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफा, बेरूत, २/१२७।
2. फतावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफा, बेरूत, २/१३४-१३५।

पृष्ठ ५५६/६९२

لا تقریرہ فترفع ید زید وعمرو عن القری والمزارع والحوانیت (ملخصاً) 1 ہے نہ کہ ان کو بحال رکھنا لہذا زید و عمرو کا قبضہ ان دیہات اور زمینوں اور دکانوں سے ختم کرنا ضروری ہے۔ (ملخصاً)۔ (ت)

اسی میں ہے: عقد الاجارۃ المذکورۃ حیث لم یقع علی الانتفاع بالارض بالزرع ونحوہ بل علی اخذ المتحصل من الخراج بنوعیہ اعنی الخراج الموظف والمقاصمۃ وما علی الاشجار من الدراھم المضروبۃ فھو باطل باجماع ائمتنا والباطل لا حکم لہ باطباق علمائنا واذا قلنا ببطلانہ لزم المستأجر ان یرد جمیع ما تناولہ من المزارعین من غلال ونقود وغیر ذلك 2۔ مذکورہ اجارہ کا انعقاد زمینوں سے زراعت کے انتفاع پر نہیں ہے بلکہ ان سے حاصل ہونے والی دونوں قسم کی آمدن یعنی مقررہ حصہ اور سرکاری لگان پر اجارہ ہے تو یہ مقررہ رقم پر اجارہ ہمارے ائمہ کے اجماع کے مطابق باطل ہے۔ اور باطل چیز علماء کے اتفاق کے مطابق قابل حکم نہیں ہے اور جب ہم نے اس کو باطل قرار دیا ہے تو مستأجر پر لازم ہے کہ اس نے مزارع حضرات جو کچھ غلہ یا نقد وغیرہ وصول کیا ہے اس کو واپس کرے۔ (ت)

اسی میں ہے: الاجارۃ اذا وقعت علی اتلاف الاعیان قصدا کانت باطلۃ فلا یملك المستأجر ما وجد من تلك الاعیان بل ھی علی ما کانت علیہ قبل الاجارۃ فیؤخذ من یدہ اذا تناولھا ویضمنھا بالاستھلاك لان الباطل لایؤثر شیئا فیحرم علیہ التصرف فیھا لعدم ملکہ وذلك کاستیجار بقرۃ لیشرب لبنھا او اجارہ جب اتلاف اعیان پر قصداً واقع ہو تو باطل ہوگا اور مستأجر ان اعیان میں سے کسی چیز کا مالک نہ بنے گا بلکہ اجارہ سے قبل حالت پر باقی رہیں گے لہذا مستأجر کے قبضہ سے واپس لئے جائیں گے اور ہلاک کردے تو ان کا ضمان وصول کیا جائے گا کیونکہ باطل چیز کچھ اثر نہیں رکھتی

اس لئے ملک نہ ہونے کی وجہ سے اس کا تصرف حرام ہوگا اور یہ ایسے ہوگا جیسے گائے دودھ پینے کے لئے یا

1 فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲۷ 2 فتاوی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۳۴-۱۳۵

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Text]: An orchard taken on lease for the purpose of eating its fruit, and similarly if one takes a lease for the produce in the hands of farmers for personal consumption, it is void. etc. | [Urdu Translation]: If an orchard is taken on lease to eat its fruit, and similarly, if one takes a contract for the harvest from the farmers for personal consumption, it is void. etc.

It is mentioned in 'Mughni al-Mustafti 'an Su'al al-Mufti': [Arabic Text]: He was asked regarding the 'Timar' (tending of trees), where the one who manages the proceeds of tending trees leased it for rent, and the lessee received a specified amount from the proceeds of that tending—is the aforementioned lease invalid? He replied: Yes, and Khayr al-Din al-Ramli has frequently issued fatwas to this effect as mentioned in his fatwas in the chapter of Leasing. There are many reports, the gist of which is that this is a lease based on the consumption of physical objects, and such a lease is void. | [Urdu Translation]: He was asked: A date palm orchard owner gave the income of his orchard on contract to another, and the contractor (lessee) obtained a fixed amount of the income from that orchard. Is this lease valid or not? He replied: This is not correct; Khayr al-Din al-Ramli (may Allah have mercy on him) has given fatwas on this multiple times, as mentioned in the chapter of Leasing in his fatwas, where numerous reports exist. The conclusion of these fatwas is that this lease is for the consumption of the physical object itself, and this lease is void. (T)

It is mentioned in 'Uqud al-Durriyya fi Tanqih al-Hamidiyya': [Arabic Text]: It is not permissible to lease land for that purpose because it is a lease for the consumption of the physical object, whereas a lease is only contracted for the consumption of benefits (usufruct). | [Urdu Translation]: A lease for the consumption of the physical entity itself is not valid because a lease is for obtaining benefits. etc. (T)

It is mentioned in 'Radd al-Muhtar': [Arabic Text]: What occurs in our time is that the lessee leases them (lands) for the purpose of extracting their produce, not for cultivation, and this is called 'Iltizam'. | [Urdu Translation]: In our time, it is prevalent that contractors (lessees) take land on lease to collect the harvest from the farmers instead of for cultivation.

---

1. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/119.
2. Mughni al-Mustafti 'an Su'al al-Mufti.
3. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Ijarah, Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 2/132.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[अरबी पाठ]: बाग फल खाने के लिए पट्टे पर लिया गया हो, और इसी प्रकार किसानों के पास मौजूद उपज को निजी उपभोग के लिए पट्टे पर लेना शून्य है। इत्यादि। | [उर्दू अनुवाद]: यदि बाग फल खाने के लिए इजारा (पट्टे) पर लिया हो, और इसी तरह अगर किसी ने किसानों से हासिल उपज को अपने खाने के लिए ठेके पर लिया हो, तो वह बातिल (शून्य) है। इत्यादि।

'मुग़नी अल-मुस्तफ़्ती अन सुअल अल-मुफ़्ती' में वर्णित है: [अरबी पाठ]: उनसे वृक्षारोपण की देखभाल (तिमार) के बारे में पूछा गया; जिसने पेड़ों की देखभाल से होने वाली आय को किराए पर दिया और किराएदार ने उस आय का एक निश्चित हिस्सा प्राप्त किया—क्या उक्त पट्टा अमान्य है? उन्होंने उत्तर दिया: हाँ, और खैर अल-दीन अल-रमली ने इस पर बार-बार फ़तवा दिया है जैसा कि उनके फ़तावा के इजारा (पट्टा) अध्याय में वर्णित है। इसकी कई नकलें मौजूद हैं, जिनका सारांश यह है कि यह इजारा किसी वस्तु के उपभोग पर आधारित है, और ऐसा इजारा बातिल है। | [उर्दू अनुवाद]: उनसे सवाल हुआ कि खजूर के बाग के मालिक ने अपने बाग की आमदनी को दूसरे व्यक्ति को ठेके पर दे दिया और पट्टेदार (मुस्ताजिर) ने उस बाग की आमदनी की एक निश्चित मात्रा प्राप्त की हो, तो क्या यह इजारा सही है या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया कि यह सही नहीं है; इस पर खैर-उद-दीन रम्ली (अल्लाह उन पर दया करे) ने कई बार फ़तवा दिया है जैसा कि उनके फ़तावा के 'किताब अल-इजारा' अध्याय में वर्णित है, जिसकी कई नकलें मौजूद हैं। इन फ़तवों का सारांश यह है कि यह इजारा असल वस्तु (ऐन) को नष्ट करने पर आधारित है और यह इजारा बातिल है। (त)

'उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-हामिदिया' में वर्णित है: [अरबी पाठ]: उस उद्देश्य के लिए ज़मीन का इजारा जायज़ नहीं है क्योंकि यह वस्तु के उपभोग पर इजारा है, जबकि इजारा केवल लाभ प्राप्त करने के लिए होता है। | [उर्दू अनुवाद]: असल वस्तु के उपभोग पर इजारा सही नहीं है क्योंकि इजारा मुनाफ़ा (लाभ) प्राप्त करने के लिए होता है। इत्यादि (त)

'रद्द अल-मुह्तार' में वर्णित है: [अरबी पाठ]: हमारे समय में जो प्रचलित है वह यह है कि पट्टेदार ज़मीनों को खेती के बजाय उनकी उपज प्राप्त करने के लिए पट्टे पर लेते हैं, और इसे 'इल्तिज़ाम' कहा जाता है। | [उर्दू अनुवाद]: हमारे ज़माने में यह आम बात है कि पट्टेदार ज़मीनों को खेती के बजाय उनके हासिल होने वाले मुनाफ़े को किसानों से वसूल करने के लिए इजारे (पट्टे) पर लेते हैं।

1. फ़तावा खैरिया, किताब अल-इजारा, दार अल-मआरिफ़त बेरुत, 2/119.
2. मुग़नी अल-मुस्तफ़्ती अन सुअल अल-मुफ़्ती.
3. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-इजारा, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/132.

بستان لیأکل ثمرته ومثله استئجار ما فی ید المزارعین لاکل خراجه الخ۔ | باغ پھل کھانے کے لئے اجارہ پر لیا ہو، اور اسی طرح اگر اس نے مزارعین میں سے حاصل کو اپنے کھانے کے لئے ٹھیکہ پر لیا ہو تو باطل ہے۔الخ

مغنی المستفتی عن سوال المفتی میں ہے : سئل فی تیماراً اجر المتحصل من تیماره الاجر وقبض المستاجر قدرا معلوما من متحصل تیماره فهل تکون الاجارة المزبورة غیر صحیحة اجاب نعم وقدافتی بذلك الخیر الرملی مرارا کما هو مذکور فی فتاواه من الاجارة ونقولها کثیرة محصلها انها اجارة وقعت علی استهلاك الاعیان وهی باطلة۔ | ان سے سوال ہوا کھجور کے باغ والے نے اپنے باغ کی آمدن کو دوسرے کے پاس ٹھیکہ پر دیا اور مستاجر نے اس باغ کی آمدن کی کوئی مقررہ مقدار حاصل کی ہو تو کیا یہ اجارہ صحیح ہے یا نہیں؟ تو انھوں نے جواب دیا کہ یہ صحیح نہیں ہے اس پر متعدد بار خیر الدین رملی رحمہ اللہ تعالیٰ نے فتوی دیا ہے جیسا کہ ان کے فتاوی کے باب الاجارہ میں مذکور ہے جس کی کثیر نقول موجود ہیں، ان فتاوی کا حاصل یہ ہے کہ یہ اجارہ عین چیز کو تلف کرنے پر ہے اور یہ اجارہ باطل ہے۔(ت)

عقود الدریة فی تنقیح الحامدیۃ میں ہے : لایجوز استیجار الارض لذلك لانه استیجار علی استهلاك العین والاجارة انما تنعقد علی استهلاك المنافع۔ | استهلاك عین پر اجارہ صحیح نہیں ہے کیونکہ اجارہ منافع حاصل کرنے پر ہوتا ہے۔الخ (ت)

ردالمحتار میں ہے: الواقع فی زماننا ان المستاجر یستاجر ها لاجل اخراجها لا للزراعة ویسمی ذلك التراما ۔ | ہمارے زمانہ میں مروج ہے کہ مستاجر زمینوں کو زراعت کی بجائے ان کے محاصل کو مزارعین سے وصول کرنے کے لئے اجارہ پر لیتے ہیں اس

---

1 فتاوی خیریة کتاب الاجارة دار المعرفة بیروت ۲/ ۱۱۹ 2 مغنی المستفتی عن سوال المفتی 3 العقود الدریة کتاب الاجارة ارگ بازار قندہار افغانستان ۲/ ۱۳۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

[Arabic Box Text]: It is incorrect, as Khair al-Din al-Ramli has issued fatwas on several occasions regarding this procedure, calling it "Iltizam" (Binding/Guaranteeing). - 1
[Urdu Box Text]: They call the procedure "Iltizam" and it is not correct as Khair al-Din Ramli (may Allah have mercy on him) has given this fatwa on several occasions. (T)

In the same (book) it is stated: [Arabic Box Text]: As for what they do in these times where those who have authority over it (land) guarantee it to a man for a known sum of money so that he may have its tax/output, etc., it is void; because a lease (ijara) is not valid when it is intended for the consumption of the objects themselves, nor is it a sale because it (the object of sale) is non-existent, as clarified in Al-Khayriyya. - 2
[Urdu Box Text]: What people do in our time regarding the practice of "Iltizam", where the person in charge gives the collection of land revenues at a fixed amount on contract, is void. This is because it is not a lease since it occurs with the intention of consuming the object itself, nor is it a sale because the thing is non-existent, as stated in Fatawa Khayriyya. (T)

There are many citations here, and what has been mentioned is sufficient. Legally (Shari'ah-wise), that form was possible which, if people had adopted it, would have met their objective and kept them safe from the burden and sins of forbidden wealth and void contracts. But who cares about following the pure Shari'ah? When the scholars are negligent, who is to complain? Rampur is an Islamic state; it is no surprise if this clear truth has an effect there. May there be focus on erasing falsehood and implementing the permissible method. May the listening to the imams' instructions be effective. Allah is the Guide and the Master of all favors, and Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best.

Issue 224 & 225: What do the scholars of religion say regarding this matter: (1) Is it permissible to give a contract for villages or not? (2) Is it permissible to give a contract for weighing or not? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: (1) The method of leasing villages is not very difficult; just as it is permissible to lease a single field for farming, similarly, it is for the entire village. However, leasing a single piece of land at the same time to two independent farmers...

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Ushr and Output, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/266.

2. Radd al-Muhtar, Book of Lease (Ijara), Various Issues in Lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/57.

फतावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी बॉक्स]: यह सही नहीं है जैसा कि खैर अल-दीन अल-रमली ने कई मौकों पर इस प्रक्रिया को 'इल्तिज़ाम' (प्रतिबद्धता) कहकर फतवा दिया है। - १ [उर्दू बॉक्स]: वे इस प्रक्रिया को 'इल्तिज़ाम' कहते हैं और यह सही नहीं है जैसा कि खैर अल-दीन रमली (रहमतुल्लाह अलैहि) ने कई मौकों पर यह फतवा दिया है। (त)

इसी में है: [अरबी बॉक्स]: हमारे ज़माने में लोग जो 'इल्तिज़ाम' करते हैं कि अधिकारी निर्धारित राशि पर जमीनों की वसूली को ठेके पर देता है ताकि उसे उसकी उपज आदि मिले, तो यह बातिल (अमान्य) है; क्योंकि इजारा (पट्टा) सही नहीं है जब वह मूल वस्तु के उपभोग के उद्देश्य से हो, और न ही यह बिक्री है क्योंकि वह वस्तु अस्तित्वहीन है, जैसा कि अल-खैरिया में स्पष्ट किया गया है। - २ [उर्दू बॉक्स]: हमारे ज़माने में लोग 'इल्तिज़ाम' का जो काम करते हैं कि अधिकारी निर्धारित राशि पर ज़मीनों की वसूली को ठेके पर देता है, तो यह बातिल है। क्योंकि यह इजारा नहीं है क्योंकि यह मूल वस्तु को समाप्त करने के इरादे से हुआ है, और न ही यह बिक्री है क्योंकि वह वस्तु अस्तित्व में नहीं है, जैसा कि फतावा खैरिया में वर्णित है। (त)

यहाँ हवाले बहुत अधिक हैं और उल्लेखित मात्रा पर्याप्त है। शरीयत के अनुसार, वह सूरत संभव थी कि यदि लोग उसे अपनाते तो उनका उद्देश्य पूरा होता और हराम माल और बातिल सौदे के पाप और बुरे परिणामों से सुरक्षित रहते। लेकिन पवित्र शरीयत के पालन की फिक्र किसे है? जब उलेमा ही गाफिल (असावधान) हों तो शिकायत किससे करें? रामपुर एक इस्लामी राज्य है; क्या आश्चर्य कि वहाँ इस स्पष्ट सत्य का प्रभाव हो। बातिल को मिटाने और जायज़ तरीका लागू करने पर नज़र हो, इमामों के निर्देशों को सुनना प्रभावी हो। अल्लाह ही मार्गदर्शक और कृपाओं का स्वामी है, और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

मसला २२४ व २२५: दीन के उलेमा इस मसले में क्या कहते हैं कि: (१) देहातों (गाँवों) का ठेका देना जायज़ है या नहीं? (२) क्या वज़न करने (तौलने) का ठेका जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएँ, पुण्य पाएँ।

जवाब: (१) गाँवों के इजारा (पट्टे) का तरीका भी उतना कठिन नहीं है; जैसे खेती के लिए एक खेत का इजारा देना जायज़ है, वैसे ही पूरे गाँव का। लेकिन एक ही समय में एक ही ज़मीन को दो स्वतंत्र किसानों को पट्टे पर देना...

1. रद अल-मुह्तार, बाब अल-उश्र व अल-खुरुज, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, ३/२६६।
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, मसायल शत्ता फिल इजारा, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, ५/५७।

هو غير صحيح كما افتى به الخير الرملي في عدة مواضع - 1 | طریقہ کار کو وہ "التزام" کہتے ہیں اور یہ صحیح نہیں ہے جیسا کہ خیر الدین رملی رحمہ اللہ تعالٰی نے متعدد مواقع پر یہ فتوٰی دیا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: اماما يفعلونه في هذه الازمان حيث يضمنها من له ولايتها لرجل بمال معلوم ليكون له خراج مقاسمتها ونحوه فهو باطل اذ لا يصح اجارة لوقوعه على اتلاف الاعيان قصدا ولا بيعا لانه معدوم كما بينه في الخيرية - 2 | وہ جو ہمارے زمانہ میں لوگ التزام کا عمل کرتے ہیں کہ مختار کا مقررہ رقم زمینوں کی وصولیوں کو ٹھیکہ پر دیتا ہے تو یہ باطل ہے کیونکہ یہ اجارہ نہیں اس لئے کہ یہ عین چیز کو تلف کرنے پر قصداً واقع ہوا ہے اور بیع بھی نہیں ہے کیونکہ وہ چیز معدوم ہے جیسا کہ فتاوٰی خیر یہ میں یہ بیان ہے۔ (ت)

یہاں نقول میں کثرت ہے اور قدر مذکور میں کفایت، شرعاً، وہ صورت ممکن تھی کہ لوگ اگر اسے اختیار کرتے ان کا مقصود ملتا اور مالِ حرام و عقدِ باطل کے وبال و آثام سے محفوظ رہتے مگر اتباعِ شرعِ مطہر کی فکر کسے ، جب علماء غافل ہوں جہاں سے کیا شکایت، رامپور اسلامی ریاست ہے کیا عجب کہ وہاں اس حقِ مبین کا اثر ہو ۔ محوِ باطل واجرائے طریقہ جائز ہ پر نظر ہو، ارشاداتِ ائمہ کا اسی قدر سننا کارگر ہو ، واللہ الہادی وولی الایادی ، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۲۴ و ۲۲۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ: (۱) دیہات کا ٹھیکہ دینا جائز ہے یا نہیں؟ (۲) یہ کہ وزن کشی کا ٹھیکہ جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: (۱) اجارہ دیہات کی سبیل بھی چنداں دشوار نہیں، زراعت کے لئے جیسا ایک کھیت کا اجارہ پر دینا جائز یوں ہی سارے گاؤں کا، مگر وقتِ واحد میں زمین واحد دو مستقل مزارعوں کے اجارہ میں

1 رد المحتار باب العشر والخروج داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۲۶۶ 2 رد المحتار کتاب الاجارۃ مسائل شتی في الاجارۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۵۷

Cannot happen, so all the farmers whose lease term has ended and those lands are vacant whose lease term remains, should be told and explained that we, for legal justification, do not do like this, rather let the tenant stay with you as long as the contract was for. For the years that are still left, cancel it and say that we give the entire village's agriculture to so-and-so on contract (ijarah), so-and-so will keep this land on lease until the expiry of the term as before from your side. In this case, the fixed lease amount (thika taufir-kana) is not forbidden, rather it is permissible for land agriculture by consensus, and if there is difficulty in this case and especially for the farmers who are non-believers, then it is difficult to explain it to them and for them to have an empty land, then the same old way (wahi bagh-o-bahar) should be adopted, meaning in the village where there is a community hall (chowpal) and place of residence and unoccupied lands and uncultivated fields, and that field whose lease term has ended, and barren land, all such lands can be given on lease to any one person or a group of persons for specific years at a specific rent (whatever contract amount is agreed upon). For agriculture and residence and utilization, it should be made permissible, and let the occupied cultivated land remain with the sharecroppers (mazari'een) at whatever cash rent or crop-sharing is settled for them. For so many years it should be made permissible, thus both purposes are achieved. In short, the point is that "And whoever fears Allah - He will make for him a way out" (Quran 65:2). May Allah create a way of salvation for him. There is no difficulty in this pure, easy and bright Shariah that has not been made simple. And all praise is due to Allah.

(2) If by "contract of weighing" (wazan kashi ka theka) it is meant that the "weigher" gives some rupees to the landlord so that he alone weighs all the village's harvests this year and no one else is allowed to weigh, and he takes wages for weighing from every cultivator, then this is purely forbidden (haraam), and that money is a dishonest bribe for the landlord. And to prevent others from weighing is pure oppression. Its example is the contract to sell soda at a railway station, where the buying and selling is between the seller and buyers, but he gives money to the railway authorities just for the privilege that only he can sell and no one else; this is pure bribery according to Shariah. And Allah Almighty knows best.

Problem 226: Questioner Nawab Sahib, Mohalla Bahari Pur, Bareilly. What is the ruling of the scholars of Shariah in this case: if someone took a contract for shops from the owner...

1. Al-Quran Al-Kareem 65/2

नहीं हो सकती, इसलिए उन तमाम किसानों के पट्टे की मियाद खत्म हो गई और वे ज़मीनें खाली हैं जिनकी मियाद बाकी है उनसे कह दिया जाए और समझा दिया जाए कि हम जवाज़-ए-शरई के लिए ऐसा करते हैं, बल्कि मुस्ताजर की तरफ से तुम्हारे पास रहेगी, तुम में हम में जो मुआहिदा था जिसके अभी इतने साल बाकी हैं, वह फ़स्ख़ कर लो कि हम सारा गाँव ज़राअत के लिए फ़लां को इजारा (ठेके) पर दे दें, फ़लां की तरफ से यह ज़मीन बदस्तूर ता-मियाद-ए-पट्टा तुम्हारे पास रहेगी, इस सूरत में ठेका तौफ़ीर-काना हराम नहीं, बल्कि ज़राअत की ज़मीन के लिए बिल-इजमाअ जायज़ है। और अगर इस सूरत में दिक्कत समझी जाए और ज़रूर किसानों ख़ुसूसन हनूद-ओ-अनूद को इसका समझाना और उनका अराज़ी होना खाली अज़-दिक्कत नहीं, तो वही बाग-ओ-बहार वाली तदबीर की जाए, यानी गाँव में चौपाल और मकान सकूनत और उफ़्तादा ज़मीनें और काश्त से खाली खेत और वह खेत जिनकी मियाद-ए-पट्टा तमाम हो गई, और बंजर ग़रज़ जिस कदर अराज़ी किसी के इजारा में नहीं वह तमाम व कमाल मुस्ताजर को सनैन मुअय्यना के लिए उजरत मुअय्यना पर (जितना ज़र-ए-ठेका रखना मंज़ूर हो) ज़राअत व सकूनत व इंतेफ़ाअ के लिए मुबाह कर दी जाए और अराज़ी-ए-मज़रुवा मक्बूज़ा मज़ारिईन की तौफ़ीर-ए-नक़द ख़्वाह बटाई जो कुछ हो मुस्ताजर को इतने बरसों के लिए मुबाह कर दी जाए, यूँ भी दोनों के मतलब हासिल हैं। ग़रज़ यह है कि "मंय्यत्तक़िल्लाहा यजअल लहू मख़रजा" (जो अल्लाह से डरे अल्लाह उसके लिए नजात की राह निकाल देगा)। कोई दुश्वारी नहीं कि इस शरीयत-ए-मुतह्हरा सम्हह सहला ग़र्रा बेज़ा ने आसान न फरमा दी हो। वल-हम्दु लिल्लाह।

(२) वज़न कशी के ठेके से अगर यह मुराद है कि "तौला" कुछ रुपये ज़मींदार को दे कि इस साल गाँव भर की "रासें" वही तौले दूसरा न तौलने पाए, और वह हर काश्तकार से अपने तौलने की उजरत ले तो यह महज़ हराम है, और वह रुपया ज़मींदार को दियानती रश्वत है। और दूसरे को तौल से मुमानअत महज़ ज़ुल्म है। इसकी नज़ीर स्टेशन पर सोडा बेचने का ठेका है। कि बेच तो इसमें और खरीदारों में होगी, यह रेल वालों को रुपया सिर्फ इस बात का देता है कि हम ही बेचें, दूसरा न बेचने पाए, यह शरअन ख़ालिस रश्वत है। वल्लाह तआला अअलम।

मसअला २२६: मुस्तफ़्ती नवाब साहब मोहल्ला बहारीपुर, बरेली। उलमा-ए-शरअ ने क्या हुक्म है इसमें दिया अगर किसी ने ठेका दुकानों का मालिक से लिया।

---

1. अल-कुरान अल-करीम ६५/२

نہیں ہوسکتی، لہٰذا سال تمام پر جن کاشتکاروں کے پٹے کی میعاد ختم ہوگئی وہ تو زمین خالی ہی ہے جن کی میعاد باقی ہے ان سے کہہ لیا جائے اور سمجھا دیا جائے کہ ہم جواز شرعی کے لئے ایسا کرتے ہیں، بلکہ مستاجر کی طرف سے تمہارے پاس رہے گی، تم میں ہم میں جو معاہدہ تھا جس کے ابھی اتنے سال باقی ہیں، وہ فسخ کرلو کہ ہم سارا گاؤں زراعت کے لئے فلاں کو اجارہ پر دے دیں، فلاں کی طرف سے یہ زمین بدستور تامیعاد پٹہ تمہارے پاس رہے گی، اس صورت میں ٹھیکہ توفیر کانہ ہوا، جو بالاجماع حرام ہے۔ بلکہ زراعت کے لئے زمین کا جو بالاجماع جائز ہے اور اگر اس صورت میں دقت سمجھی جائے اور ضرور کسانوں خصوصاً ہنود عنود کو اس کا سمجھانا اور ان کا راضی ہونا خالی از دقت نہیں، تو وہی باغ و بہار والی تدبیر کی جائے، یعنی گاؤں میں چوپال اور مکان سکونت اور افتادہ زمینیں اور کاشت سے خالی کھیت اور وہ کھیت جن کی میعاد پٹہ تمام ہوگئی، اور بنجر غرض جس قدر اراضی کسی کے اجارہ میں نہیں وہ تمام و کمال مستاجر کو سنین معینہ کے لئے اجرت معینہ پر (جتنا زر ٹھیکہ رکھنا منظور ہو) زراعت و سکونت و انتفاع کے لئے مباح کردی جائے اور اراضی مزروعہ مقبوضہ مزارعین کی توفیر نقد خواہ بٹائی جو کچھ ہو مستاجر کو اتنے برسوں کے لئے مباح کردی جائے، یوں بھی دونوں کے مطلب حاصل ہیں، غرض یہ ہے کہ "وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا" ۱ (جو اللہ سے ڈرے اللہ اس کے لئے نجات کی راہ نکال دے گا۔ ت) کوئی دشواری نہیں کہ اس شریعت مطہرہ سمحہ سہلہ غرہ بیضائے نے آسان نہ فرمادی ہو۔ واللہ الحمد۔ (۲) وزن کشی کے ٹھیکہ سے اگر یہ مراد ہے کہ "تولا" کچھ روپے زمیندار کو دے کہ اس سال گاؤں بھر کی "راسیں" وہی تولے دوسرا نہ تولنے پائے، اور وہ ہر کاشت کار سے اپنے تولنے کی اجرت لے تو یہ محض حرام ہے، اور وہ روپیہ

زمیندار کو دیانتی رشوت ہے۔ اور دوسرے کو تول سے ممانعت محض ظلم ہے۔ اس کی نظیر اسٹیشن پر سودا بیچنے کا ٹھیکہ ہے۔ کہ بیع تو اس میں اور خریداروں میں ہوگی، یہ ریل والوں کو روپیہ صرف اس بات کا دیتا ہے کہ ہمیں ہی بیچوں، دوسرا نہ بیچنے پائے، یہ شرعاً خالص رشوت ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۲۶: مسئولہ نواب صاحب محلہ بہاری پور ، بریلی۔ عالمانِ شرع نے کیا حکم ہے اس میں دیا اگر کسی نے ٹھیکہ دکانوں کا مالک سے لیا

---

۱ القرآن الکریم ۲/۶۵

He took the contract and then organized it himself, he increased the rent of all shops. So this excess money he obtained, is there benefit or any harm in his use of it? If this person got less income from the contract and fulfilled the deficit from his own pocket, Is it permissible for the owner to take that deficit? Please tell me the ruling of Sharia in this matter.

The Answer: If the tenant wants to sublet the property at a higher rate than what he paid to the owner, this is the way: Mix some of his own rentable property with it and rent them out together. Or increase something in the property like building a house, pegs, a well, lime, repairs, this and that. Or change the type of rent; for example, if rupees were fixed there, here in exchange he takes something else for those rupees. Or take some work upon himself in this sub-lease, so that the increase is agreed upon in exchange for this work. Like cleaning the shop, repairing shop goods, and any service that is worthy of wages without doubt. And if he gives it for less, he is free to do so; the owner will take the full rent from him as agreed. Similarly, if he had left it empty, he would still take the price. Now what does he care about the deficit? Allah knows best. Peace.

Problem 722: Sent by Najm-ul-Hasan Sahib from Tehsil Biswan, District Sitapur, 15 Safar-ul-Muzaffar 1335 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the clear Sharia say in this matter that Zaid, Bakr, and Amr are all Sunni Hanafis, regular in fasting and prayers. Zaid is a landlord, Bakr a merchant, and Amr is employed. Zaid is a relative of Amr and Bakr is a friend. Through Amr, a deal was made between Zaid and Bakr that Zaid gave two of his villages on contract to Bakr for fifteen hundred rupees annually for five years. Bakr gave fifteen hundred rupees interest-free advance to Zaid, the repayment of which was settled for the last year. Bakr hired Amr and entrusted him with the collection and recovery of the village. At the time of the contract, Zaid and Bakr swore that they would not tolerate each other's loss, and would never act upon the interference of any mischief-maker or opponent. For two years, both villages remained under Bakr's contract, and a profit of nearly seven hundred rupees was made. After some time, Amr's cleverness and ill-intent became evident to Zaid and Bakr from Amr's actions and words. Both became certain that Amr had definitely caused loss and would continue to do so. There is agreement between Zaid and Bakr.

Bakr said to Zaid that I cannot do the work of the villages because with Amr work is not possible.

Page 560 of 692

उसने ठेका लिया और फिर अपना इंतज़ाम किया, उसने सब दुकानों का किराया ज़्यादा कर लिया। तो यह जो अधिक धन उसे प्राप्त हुआ, इसके उपयोग में लाभ है या कोई नुक़सान? यदि उस व्यक्ति को ठेके से कम आय हुई और उसने अपने पास से कमी पूरी कर दी, तो क्या मालिक के लिए वह कमी लेना जायज़ हो गया? इसमें जो शरीयत का हुक्म हो, मुझे बता दीजिए।

उत्तर (अल-जवाब): जितनी उजरत (किराये) पर किरायेदार ने मालिक से चीज़ ली, अगर उसे ज़्यादा पर उठाना चाहे तो यह तरीक़ा है: अपना कोई माल जो किराये के योग्य हो, उसे उसी चीज़ से मिलाकर दोनों को एक साथ दे दे। या चीज़ में कुछ वृद्धि कर दे जैसे मकान बनाना, खूँटियाँ, कुआँ, चूना, मरम्मत, यह और वह। या उजरत की जिन्स बदल दे, जैसे वहाँ रुपये तय हुए थे, यहाँ उसके बदले में कुछ और चीज़ ले ले। या इस उप-किराये (सब-लीज) में कोई काम अपने ज़िम्मे ले ले, ताकि यह वृद्धि उस काम के बदले में इकरार में हो। जैसे दुकान की सफ़ाई, दुकान के सामान की मरम्मत, और जो सेवा बिना संदेह उजरत के योग्य हो। और अगर वह कम पर देता है तो वह मुख़्तार (स्वतंत्र) है; मालिक उससे वही पूरी उजरत लेगा जो तय हुई है। इसी तरह अगर वह उसे खाली भी रखता तब भी वह दाम लेता। अब कमी से उसे क्या? वल्लाहु आलम वस-सलाम।

मसला 722: प्रेषित नजमुल हसन साहब, तहसील बिसवां, जिला सीतापुर, 15 सफ़र-उल-मुज़फ़्फ़र 1335 हिजरी।

क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरा-ए-मतीन इस मसले में कि ज़ैद, बक्र और अम्र तीनों सुन्नी हनफ़ी, रोज़ा और नमाज़ के पाबंद हैं। ज़ैद ज़मींदार है, बक्र व्यापारी, अम्र नौकरी पेशा है। ज़ैद, अम्र का रिश्तेदार है और बक्र का दोस्त। अम्र के माध्यम से ज़ैद और बक्र के बीच यह मामला हुआ कि ज़ैद ने अपने दो गाँव पंद्रह सौ रुपये सालाना पर पाँच साल के लिए बक्र को ठेके पर दिए। बक्र ने पंद्रह सौ रुपये बिना ब्याज के अग्रिम ज़ैद को दिए, जिसकी अदायगी अंतिम वर्ष में तय हुई। बक्र ने अम्र को नौकर रख लिया और गाँवों की वसूली और संग्रह उसे सौंप दिया। ठेका होते समय ज़ैद और बक्र के बीच यह शपथ हुई कि वे एक-दूसरे के नुक़सान के रवादार नहीं होंगे, और कभी किसी शरारती या विरोधी के बहकावे में नहीं आएँगे। दो साल तक दोनों गाँव बक्र के ठेके में रहे और लगभग सात सौ रुपये का मुनाफ़ा हुआ। कुछ समय बाद अम्र की चालाकी और बदनीयती ज़ैद और बक्र को अम्र के कार्यों और बातों से सिद्ध हो गई। दोनों को यकीन हो गया कि अम्र ने ज़रूर नुक़सान

पहुँचाया है और पहुँचाएगा। ज़ैद और बक्र के बीच सहमति है। बक्र ने ज़ैद से कहा कि मैं गाँवों का काम नहीं कर सकता क्योंकि अम्र के साथ काम करना संभव नहीं है।

पृष्ठ 560 का 692

لے کے ٹھیکہ پھر یہ اس نے انتظام اپنا کیا / سب دکانوں کا کرایہ اس نے زائد کر لیا پس یہ زائد جو اسے حاصل ہوا ہے اس سے زر / اس کے استعمال میں ہے فائدہ یا کچھ ضرر اگر اس شخص کو ٹھیکہ سے کم آمد ہوئی / اور پوری کر دی اس نے پاس سے اپنے کمی اس کمی کا لینا کیا مالک کو جائز ہو گیا / اس میں جو حکم شریعت ہو مجھے دیجئے بتا

الجواب: جتنی اجرت پر کہ مستاجر نے لی مالک سے شے / اسے زائد پر اٹھانا چاہے تو یہ شکل ہے اپنا کوئی مال جو قابلِ اجارہ کے ہوئے / اس کو اسی شئی سے ملا کر دونوں کو ایک ساتھ دے یا زیادت شئی میں کر دے مثلِ تعمیرِ مکان / کھونٹیاں کھونٹیاں کنواں چونہ مرمت ایں و آں یا بدل دے جنسِ اجرت جیسے وہاں ٹھہرے روپے / اس کے یاں آنے میں گوبلے میں لئے ان کے روپے یا کوئی کام اپنے ذمہ کر لے اس ایجار میں / تاز یادت اس عمل کے بدلے ہو اقرار میں جیسے جاروبِ دکان اصلاحِ اسبابِ دکاں / اور جو خدمت کے ہو شایاں اجرتِ بے گمان اور اگر یہ کم پہ دیتا ہے تو دے مختار ہے / مالک اُجرت پوری لے گا اس سے جو اقرار ہے یوہیں خالی ڈال رکھتا جب بھی تو لیتا وہ دام اب کمی سے کیا اسے واللہ اعلم والسلام

مسئلہ ۷۲۲: مرسلہ نجم الحسن صاحب از تحصیل بسواں ضلع سیتا پور ۱۵ صفر المظفر ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید و بکر و عمرو تینوں سنی حنفی پابند صوم و صلوٰۃ ہیں زید زمیندار، بکر تاجر، عمرو نوکری پیشہ، زید کا عمرو قرابت دار ہے، اور بکر کا دوست، عمرو کی معرفت زید و بکر میں یہ معاملہ ہوا کہ زید نے اپنے دو گاؤں پندرہ سو روپے سالانہ پانچ سال کے لئے بکر کو ٹھیکہ دیا، بکر نے پندرہ سو روپے بلا سودی

پیشگی زید کو دئے جس کی ادائیگی سال اخیر میں قرار پائی، بکر نے عمرو کو نوکر رکھ لیا، اور گاؤں کی تحصیل و وصول سپرد کر دی۔ بروقت ٹھیکہ ہونے کے زید و بکر میں یہ حلف ہوا کہ ایک دوسرے کے نقصان کا روادار نہ ہو گا، اور کبھی کسی مفسد یا مخالف کی دراندازی پر فریقین عمل نہ کریں گے، دو سال دونوں گاؤں بکر کے ٹھیکہ میں رہے، اور قریب قریب سات سو روپے کے منافع ہوا، عرصہ کے بعد زید و بکر کو عمرو کی چالاکی و بد نیتی عمرو کے افعال و اقوال سے ثابت ہو گئی، دونوں کو یقین ہو گیا کہ عمرو نے ضرور نقصان پہنچایا، اور پہنچائے گا، زید و بکر میں اتفاق ہے، زید سے بکر نے کہا کہ میں گاؤں کا کام نہیں کر سکتا کیونکہ عمرو سے کام نہیں

(I want to take it) I no longer trust 'Amr; it is better that I give up the contract (theka). Return the fifteen hundred rupees I gave as an advance, so I can invest it in trade. Zaid said, I do not want to end the contract, and you know I am poor and cannot pay the advance amount in one lump sum. Zaid and Bakr were both hesitant and worried. A prominent Sunni Hanafi Muslim, acting as an arbitrator, proposed a decision that the contract be ended, and the fifteen hundred rupees be paid in installments over four years. To ensure Bakr's peace of mind, a document should be prepared, and a village should be pledged as collateral. At that time, Bakr made no mention of any profit. Both Zaid and Bakr accepted the arbitrator's proposal under oath. A week later, in front of the arbitrator, Bakr asked Zaid for a draft of the document. At that time, Bakr told Zaid, "If you give me the fifteen hundred rupees now, I will take it and invest it in trade, but if the money is paid over four years, I will take profit." Zaid said, "What profit? This was never mentioned before, nor was it brought up before the arbitrator. It was settled for only fifteen hundred rupees." Bakr is not a usurer but is ignorant. Mischief-makers convinced him that this is profit from the contract, not interest. Bakr claimed that before the contract, we were given a discount of two hundred and fifty rupees. Zaid said, "No, I gave a total (unclear word) discount in one village." Bakr asked Bakr [likely Zaid or someone else in original text] whether the discount was given after a face-to-face conversation between him and Bakr. Bakr replied, "No, 'Amr told me." Zaid said that 'Amr was certain he would be employed after the contract was finalized. Out of this greed, Bakr lied and said that after a discount of two hundred and fifty rupees, the contract amount is fifteen hundred rupees. Zaid asked 'Amr why a discount of two hundred and fifty rupees was given. 'Amr did not give a clear answer. Zaid did not admit to the discount. Bakr insisted, "We will definitely take profit." Zaid wrote the document: fifteen hundred rupees principal and four hundred rupees as contract profit. Zaid and Bakr are adherents of Shari'ah and wish to avoid breach of promise and prohibited acts. It is asked in good faith: Is the four hundred rupees recorded in the document as 'contract profit' in addition to the fifteen hundred rupees permissible or is it interest? Please provide a detailed answer. Speak and you shall be rewarded.

The Answer: In the situation described, those profits are absolutely interest and forbidden. It is stated in the Hadith: "Every loan that draws a benefit is usury." [1] Any profit obtained from a loan is interest. In fact, in those two hundred years of this contract, seven hundred...

[1] Kanz al-Ummal, Hadith No. 15512, Mu'assasah al-Risalah, Beirut, 6/238.

(लेना चाहता हूँ) मुझे अब अम्र पर भरोसा नहीं रहा, बेहतर यह है कि मैं ठेका छोड़ दूँ, पेशगी के तौर पर जो पंद्रह सौ रुपये मैंने दिए हैं वे मुझे वापस कर दो ताकि मैं उन्हें व्यापार में लगा सकूँ। ज़ैद ने कहा कि मैं ठेका खत्म नहीं करना चाहता, और तुम जानते हो कि मैं गरीब हूँ, पेशगी की रकम एक साथ अदा नहीं कर सकता। ज़ैद और बक्र दोनों दुविधा और परेशानी में थे। एक प्रमुख सुन्नी हनफी मुसलमान ने मध्यस्थ (सालिस) के रूप में यह फैसला सुझाया कि ठेका खत्म कर दिया जाए, और पंद्रह सौ रुपये चार साल में किश्तों में चुकाए जाएं। बक्र की तसल्ली के लिए एक दस्तावेज़ तैयार किया जाए और एक गाँव गिरवी (मकफूल) रखा जाए। उस समय बक्र ने मुनाफे का कोई ज़िक्र नहीं किया। ज़ैद और बक्र दोनों ने शपथ लेकर मध्यस्थ के सुझाव को स्वीकार कर लिया। एक हफ्ते बाद मध्यस्थ के सामने बक्र ने ज़ैद से दस्तावेज़ का मसौदा माँगा। उस समय बक्र ने ज़ैद से कहा, "अगर तुम अभी पंद्रह सौ रुपये दे दो तो मैं ले लूँगा और व्यापार में लगा दूँगा, लेकिन अगर रुपये चार साल में अदा हुए तो मैं मुनाफा लूँगा।" ज़ैद ने कहा, "कैसा मुनाफा? इसका कभी ज़िक्र नहीं हुआ, और न ही मध्यस्थ के सामने बात आई। सिर्फ पंद्रह सौ रुपये की अदायगी तय हुई थी।" बक्र सूदखोर नहीं है लेकिन अज्ञानी है। शरारती लोगों ने उसे समझा दिया कि यह ठेके का मुनाफा है, सूद (ब्याज) नहीं है। बक्र ने दावा किया कि ठेका होने से पहले हमें ढाई सौ रुपये की छूट दी गई थी। ज़ैद ने कहा, "नहीं, मैंने एक गाँव में कुल (अदम-ए-...) छूट दी है।" बक्र ने बक्र (मूल पाठ में शायद ज़ैद) से पूछा कि क्या मेरी और तुम्हारी आमने-सामने की बातचीत में छूट दी गई थी? बक्र ने कहा, "नहीं, मुझसे अम्र ने कहा है।" ज़ैद ने कहा कि अम्र को यकीन था कि ठेका होने के बाद उसे ज़रूर नौकरी मिल जाएगी। इसी लालच में बक्र ने झूठ बोल दिया कि ढाई सौ रुपये की छूट के बाद पंद्रह सौ रुपये का ठेका होता है। ज़ैद ने अम्र से पूछा कि ढाई सौ रुपये की छूट क्यों दी गई? अम्र ने साफ जवाब नहीं दिया। ज़ैद ने छूट की बात नहीं मानी। बक्र ने कहा, "हम मुनाफा ज़रूर लेंगे।" ज़ैद ने दस्तावेज़ लिख दिया: पंद्रह सौ रुपये मूल और चार सौ रुपये ठेके का मुनाफा। ज़ैद और बक्र शरीयत के पाबंद हैं और वादाखिलाफी तथा वर्जित कार्यों से बचना चाहते हैं। नेकनीयती से यह पूछा जा रहा है कि पंद्रह सौ रुपये के अलावा जो दस्तावेज़ में चार सौ रुपये 'ठेके के मुनाफे के नाम से दर्ज हुए हैं, क्या वह जायज़ है या सूद है? विस्तार से उत्तर दें। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में वे मुनाफे पूरी तरह सूद (ब्याज) और हराम हैं। हदीस में है: "हर वह ऋण जो लाभ खींचता है, वह ब्याज (रिबा) है।" [1] ऋण से जो भी लाभ प्राप्त किया जाए, वह ब्याज है। बल्कि इस ठेके के दो सौ सालों में सात सौ...

---

[1] कंजुल उम्माल, हदीस संख्या 15512, मुअस्सतुर रिसाला, बेरुत, 6/238।

لینا چاہتا ہوں عمرو پر اعتبار نہیں رہا، بہتر یہ کہ میں ٹھیکہ چھوڑ دوں، پیشگی جو پندرہ سو روپیہ میں نے دیا ہے وہ دے دو میں تجارت میں لگا دوں، زید نے کہا کہ میں ٹھیکہ چھڑانا نہیں چاہتا، اور تم جانتے ہو کہ میں نادار ہوں، زرِ پیشگی بھی یکمشت ادا نہیں کر سکتا، زید و بکر دونوں متردد و مشوش تھے، ایک رئیس مسلمان سنی و حنفی نے بطور ثالث یہ فیصلہ تجویز کیا کہ ٹھیکہ چھڑالیا جائے، اور پندرہ سو روپے قسط بندی کرکے چار سال میں ادا کر دئیے جائیں بکر کے اطمینان کو دستاویز ہو جائے، اور ایک گاؤں مکفول کر دیا جائے بجز اس کے کہ اس وقت منافع کا کچھ ذکر بکر نے نہیں کیا، ثالث کی تجویز کو زید و بکر دونوں نے بحلف منظور کر لیا، ہفتہ کے بعد ثالث کے روبرو زید سے بکر نے دستاویز کا مسودہ مانگا۔ اس وقت زید سے بکر نے کہا کہ اگر اس وقت پندرہ سو روپے دو تو میں لے لوں اور تجارت میں لگادوں اور چار سال میں اگر روپیہ ادا ہوا تو منافع لوں گا، زید نے کہا منافع کیسا کبھی اس کا ذکر نہیں ہوا، اور نہ ثالث کے روبرو ذکر آیا، محض پندرہ سو روپے کی ادائیگی ٹھہری، بکر سود خوار نہیں ہے، مگر جاہل ہے، مفسدوں نے اس کو سمجھا دیا کہ یہ ٹھیکہ کا منافع ہے سود نہیں ہے، بکر نے کہا کہ قبل ٹھیکہ ہونے کے مبلغ ڈھائی سو روپیہ کو ہم کو چھوٹ دیا گیا ہے۔ زید نے کہا نہیں میں نے ایک گاؤں میں کل (عدمہ ا) چھوٹ دیا ہے۔ بکر نے بکر سے پوچھا کہ میری تمھاری بالمشافہ گفتگو ہو کر چھوٹ دی گئی ہے۔ بکر نے کہا کہ نہیں مجھ سے عمرو نے کہا ہے، زید نے کہا کہ عمرو کو یقین تھا کہ ٹھیکہ ہو جانے کے بعد میں ضرور نوکر رکھ لیا جاؤں گا، اس طمع پر بکر نے جھوٹ کہہ دیا کہ ڈھائی سو روپے چھوٹ دے کر پندرہ سو روپے ٹھیکہ ہوتا ہے۔ زید نے عمرو سے دریافت کیا کہ ڈھائی سو روپے چھوٹ کیوں کر دی گئی، عمرو نے جواب صاف نہ دیا، زید نے چھوٹ کا

اقبال نہ کیا، بکر نے کہا ہم منافع ضرور لیں گے، زید نے دستاویز لکھ دی، پندرہ سو روپے اصل اور چار سو منافع ٹھیکہ، زید و بکر پابند شریعت ہیں، بد عہدی اور منہیات شرع سے بچنا چاہتے ہیں نیک نیتی سے یہ دریافت کیا جاتا ہے کہ پندرہ سو روپے کے علاوہ جو بنام منافع ٹھیکہ چار سو روپیہ جو درج دستاویز ہوا ہے یہ جائز ہے یا سود ہے ؟ شرح وبسط کے ساتھ جواب عنایت ہو، بینوا توجروا الجواب: صورتِ مستفسرہ میں وہ منافع قطعاً سود اور حرام ہیں۔ حدیث میں ہے: کل قرض جر منفعۃ فھو رباً [1] قرض سے جو نفع حاصل کیا جائے وہ سود ہے۔ بلکہ اس ٹھیکے کے دو سو برسوں میں سات سو

---

[1] کنز العمال حدیث نمبر ۱۵۵۱۲ مؤسستہ الرسالہ بیروت ۶/ ۲۳۸

Fatawa Razvia Volume 19

Money received as profit through the lease of villages, as it is currently practiced, is purely forbidden (haram). If the actual income collected matches the amount fixed for the lease and it is given to the owner, it is lawful (halal) for them as it is the profit from their property. However, if the income is less and the lessee (mustajir) has to pay the full amount from their own pocket, then this excess amount is haram for the owner; they are only entitled to the amount actually collected. For example, if the lease is for fifteen hundred rupees and in one year only one thousand was collected, then only that one thousand is halal for the owner. If the owner takes an additional five hundred to fulfill the contract, it will be haram. Conversely, if in any year two thousand rupees are collected and the lessee gives only fifteen hundred to the owner and keeps five hundred for himself, then those five hundred are haram for him.

[Arabic Box Text]: Because this is a lease (ijarah) for the consumption of the core asset (ayn), whereas according to Shari'ah, a lease can only be for the transfer of ownership of benefits (usufruct). Therefore, every lease that pertains to the consumption of core assets is void (batil) and forbidden (haram), except for what has been specifically exempted by text (nass), such as the lease of a wet-nurse for breastfeeding. This matter is explicitly stated in many books like Fatawa al-Khayriyya, al-Uqud al-Durriyya, al-Durr al-Mukhtar, and Radd al-Muhtar. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Explanation Box]: Because this is a lease for the consumption of the core asset, whereas according to Shari'ah, a lease can only be for the transfer of ownership of benefits. Therefore, every such lease that occurs for the consumption of the core asset is void and forbidden, except for those that the Shari'ah has specifically sanctioned, such as hiring a wet-nurse for breastfeeding. This matter is clearly stated in many books like Fatawa Khairiyah, Uqud al-Durriyah, Durr al-Mukhtar, and Radd al-Muhtar. And Allah Almighty knows best. (T)

Page 562 of 692

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 19

गांवों के पट्टे (ठेके) से होने वाला मुनाफ़ा, जैसा कि वर्तमान में प्रचलित है, पूरी तरह से हराम (वर्जित) है। पट्टे के लिए तय की गई राशि के बराबर यदि आय हुई और वह मालिक को दे दी गई, तो वह उसके लिए हलाल (वैध) है क्योंकि यह उसकी संपत्ति का लाभ है। लेकिन यदि आय कम हुई और पट्टा लेने वाले (मुस्ताजिर) को वह राशि अपनी जेब से पूरी करनी पड़ी, तो यह अतिरिक्त राशि मालिक के लिए हराम है; मालिक का अधिकार केवल उतनी ही राशि पर है जितनी वास्तव में आय हुई है। उदाहरण के लिए, यदि पट्टा पंद्रह सौ रुपये का है और किसी वर्ष केवल एक हज़ार रुपये ही प्राप्त हुए, तो मालिक के लिए केवल यह एक हज़ार ही हलाल हैं। यदि वह अनुबंध पूरा करने के लिए पाँच सौ रुपये और लेता है, तो वे हराम होंगे। और यदि किसी वर्ष दो हज़ार रुपये की आय हुई और मुस्ताजिर मालिक को केवल पंद्रह सौ रुपये देता है और पाँच सौ स्वयं रख लेता है, तो ये पाँच सौ उसके लिए हराम हैं।

[अरबी बॉक्स]: क्योंकि यह मूल वस्तु (ऐन) के उपभोग पर आधारित पट्टा (इजारा) है, जबकि शरीअत के अनुसार इजारा केवल लाभों (मुनाफ़े) के मालिकाना हक़ के हस्तांतरण पर हो सकता है। इसलिए, हर वह इजारा जो मूल वस्तु को नष्ट या उपभोग करने पर आधारित हो, वह बातिल (शून्य) और हराम है, सिवाय उन मामलों के जिन्हें शरीअत ने विशेष रूप से अनुमति दी है, जैसे कि दूध पिलाने के लिए दाई को काम पर रखना। यह मसला कई किताबों में स्पष्ट रूप से वर्णित है जैसे कि फ़तावा-ए-खैरिया, अल-उकूद अद-दुरिया, अल-दुर्र अल-मुख्तार और रद अल-मुह्तार में। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स]: क्योंकि यह मूल वस्तु के उपभोग पर पट्टा है, जबकि शरीअत में केवल मुनाफ़े(लाभों) के मालिकाना हक़ के हस्तांतरण पर पट्टा हो सकता है। इसलिए हर ऐसा पट्टा जो मूल वस्तु को उपभोग करने पर आधारित हो, वह बातिल और हराम है, सिवाय उनके जिन्हें शरीअत ने विशेष रूप से वैध किया हो, जैसे दूध पिलाने के लिए दाई को पट्टे पर रखना। यह मसला फ़तावा खैरिया, उक़ूद अल-दुरिया, दुर्रे मुख्तार और रद अल-मुह्तार जैसी कई किताबों में स्पष्ट रूप से बताया गया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

पृष्ठ 562 का 692

روپے جو منافع کے بجز کو ملے وہ بھی حرام ہیں کہ دیہات کا ٹھیکہ جس طرح رائج ہے محض حرام ہے۔ جتنے پر ٹھیکہ دیا گیا اگر اس قدر نشست ہوئی اور وہ مالک کو دے دی گئی، تو اس کے لئے حلال ہے کہ اس کی ملک کا نفع ہے۔ اور اگر اس سے کم ہوئی اور مستاجر کو وہ رقم اپنے پاس سے پوری کرنی ہوئی تو یہ زیادت مالک کو حرام ہے، اس کا حق اسی قدر ہے۔ جس قدر نشست ہوئی، مثلاً پندرہ سو کو ٹھیکہ اور کسی سال ہزار ہی بیٹھے تو یہ ہزار ہی مالک کو حلال ہیں، رقم قرارداد پوری کرنے کو پانچ سو اگر اور لے گا وہ حرام ہونگے اور اگر کسی سال دو ہزار روپے بیٹھے اور مستاجر مالک کو صرف پندرہ سو دے گا پانسو خود لے گا، یہ پانسو اس کا حرام ہیں۔

[عربی عبارت]: فان ھذہ اجارۃ علی استھلاک العین و ما الاجارۃ شرعاً الاتملیک المنافع فکل اجارۃ وردت علی الاعیان فھی باطلۃ وحرام الا ما خصہ النص و ھو اجارۃ الظئر و المسئلۃ مصرح بھا فی کثیر من الاسفار کالفتاوی الخیریۃ والعقود الدریۃ والدر المختار وردالمحتار۔ و اللہ تعالیٰ اعلم۔

[اردو وضاحت]: کیونکہ یہ عین چیز کے تلف پر اجارہ ہے جبکہ شرعاً صرف منافع کی تملیک پر اجارہ ہو سکتا ہے تو ہر ایسا اجارہ جو عین چیز کو تلف کرنے پر واقع ہو وہ باطل اور حرام ہے الا وہ کہ شرع نے اس کو خاص طور پر مشروع کیا ہو جیسے دایہ کو دودھ پلانے کے لئے اجارہ پر رکھنا، اور یہ مسئلہ بہت سی کتب میں تصریح کردہ ہے جیسے فتاویٰ خیریہ، عقود الدریہ، در مختار اور ردالمحتار میں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

Fatawa Razawiya Volume 19

Kitab al-Muna wal-Durar liman Amada Money Order 1311 AH (Provision of wishes and pearls for one who intended a money order)

Problem 228: From Camp Meerut, Bazar Lal Kurti, sent by Mr. Maulvi Abdul Sami' Sahib, 20 Ramadan ul-Mubarak 1311 AH. To the noble presence of the served and honored, the researcher and investigator, Maulana Muhammad Ahmad Raza Khan Sahib, may Allah perpetuate his blessings and barakah, and multiply his rewards and good deeds. After presenting the gift of greetings, elevated like the bright sun, your opinion is sought regarding this matter: Here, the fixed salaries of some poor people are two rupees for some and three rupees for others. Four or five of them told me that traveling for two rupees is difficult for us, and the difficulty is that the salary is this much and so much will be spent on fare. You should send it to us via money order. I saw that the money order department is active everywhere in madrasas, etc. So, it is better to do the work of these poor broken-hearted people to gain reward. When my attention turned to its permissibility or impermissibility, I saw at a cursory glance that whatever extra we give, we give as a fee/wage. For this, the postal workers deliver the money to the recipient's house, get their signature, and then deliver that receipt back to us. Based on this, it is not usury (riba). People's dealings have been going on like this for years. Now, some * scholars have published a fatwa declaring the money order forbidden.

Note: * meaning Rashid Ahmad Gangohi 12.

Page 563 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड 19

किताब अल-मुना वल-दुरर लिमन अमदा मनी ऑर्डर 1311 हिजरी (मनी ऑर्डर करने का इरादा रखने वाले के लिए इच्छाओं और मोतियों का प्रावधान)

मसाला 228: कैंप मेरठ, बाज़ार लाल कुर्ती से, प्रेषक जनाब मौलवी अब्दुल समी साहब, 20 रमज़ानुल मुबारक 1311 हिजरी। मखदूम और मुकर्रम, मुहक्किक और मुदक्किक जनाब मौलाना मुहम्मद अहमद रज़ा ख़ान साहब की ख़िदमत में, अल्लाह उनकी फ़ैज़ और बरकतें जारी रखे और उनके अज्र और नेकियों को बढ़ाए। सलाम के तोहफ़े पेश करने के बाद, इस मसले में आपकी राय मांगी जाती है: यहाँ कुछ गरीबों का वेतन किसी का दो रुपये, किसी का तीन रुपये तय है। उनमें से चार-पांच लोगों ने मुझसे कहा कि दो रुपये के लिए सफर करना हमारे लिए मुश्किल है, और दिक्कत यह है कि वेतन इतना है और किराया इतना लग जाएगा, आप हमें मनी ऑर्डर करके भेज दिया करें। मैंने देखा कि मनी ऑर्डर का विभाग मदरसों आदि में जगह-जगह जारी है। इसलिए, इन बेचारे टूटे हुए दिलों का काम करना बेहतर है ताकि सवाब हासिल हो। जब मेरा ध्यान इसके जायज़ या नाजायज़ होने पर गया, तो सरसरी तौर पर यह देख लिया कि हम जो कुछ ज़्यादा देते हैं, वह उजरत (मजदूरी/शुल्क) के तौर पर देते हैं। इस काम के लिए डाक कर्मचारी पाने वाले के घर रुपया पहुँचाकर उसके हस्ताक्षर करवाते हैं और फिर वह रसीद हमें वापस पहुँचा देते हैं। इस आधार पर यह रबा (सूद) नहीं है। सालों से लोगों का काम इसी तरह चल रहा है। अब कुछ * उलेमा ने मनी ऑर्डर की हुरमत (हराम होने) का फ़तवा छाप दिया है।

पाद-टिप्पणी: *: यानी रशीद अहमद गंगोही 12।

पेज 563 of 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

کتاب المنی والدرر لمن عمد منی آرڈر ۱۳۱۱ھ (خواہشات اور موتیوں کی فراہمی اس کے لئے جس نے منی آرڈر کا قصد کیا)

مسئلہ ۲۲۸: از کیمپ میر ٹھ بازار لال کورتی مرسلہ جناب مولوی عبد السمیع صاحب ۲۰ رمضان المبارک ۱۳۱۱ھ بخدمت شریف مخدوم و مکرم محقق و مدقق جناب مولانا محمد احمد رضا خاں صاحب ادام اللہ فیوضہ وبرکاتہ و ضاعف اجورہ و حسناتہ - بعد اتحاف ہدیہ سلام مرفوع رائے خورشید انجلاء باد اس مسئلہ میں آپ کی رائے دریافت کی جاتی ہے یہاں سے بعض مساکین کے تنخواہ کسی کے دورپے، کسی کے تین روپے معین ہے، ان میں سے پانچ چار آدمیوں نے مجھ سے کہا کہ ہم کو دور وپے کے واسطے سفر کر کے آنا دشوار ہے اور یہ دقت کہ اس قدر تنخواہ ہے اور اس قدر کرایہ لگ جائے گا، تم ہم کو منی آرڈر کر کے روانہ کر دیا کرو، میں نے یہ دیکھا کہ صیغہ منی آرڈر جابجا جاری ہے مدارس وغیرہ میں، پس ان بیچاروں شکستہ دلوں کا کام کر کے بہتر ہے کہ ثواب حاصل کروں جب نظر جواز و عدم جواز پر گئی تو بنظر سرسری یہ دیکھ لیا کہ ہم جو کچھ زیادہ دیتے ہیں وہ اجرت دیتے ہیں، اس بات کے لئے ڈاک والوں نے مرسل الیہ کے گھر روپیہ پہنچا کر اس کے دستخط کرائے پھر وہ رسید اس سے وصول کر کے ہم تک پہنچائی، بناء علیہ یہ رباء نہیں، برسوں سے لوگوں کی کارروائی اسی طرح ہوتی رہی اب بعض عہ علماء نے فتوی حرمت منی آرڈر کا چھاپ دیا

عہ: یعنی رشید احمد گنگوہی ۱۲۔

Volume 19 Fatawa Razawiya

...that it is usury (Riba) and forbidden. The interpretation I have understood, if it is correct or if you can find any other Sharia reason from your opinion, please inform me, as it is a great difficulty for some poor people. Peace.

Answer: Respected Maulana, who is foremost among us in virtue, may your glory increase. Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings.

The humble servant (the author) has been in this village for four months. The noble letter reached here via Bareilly. Please send the reply according to your limited understanding to Bareilly. Peace.

The printed fatwa has come to the humble servant's (may Allah forgive him) notice. In it, the Mufti says: This is usury; ten are received in exchange for two annas and ten. But only someone who doesn't know what those two annas are paid for can say this. Perhaps they don't know that the post office is a shop of a 'shared employee' (Ajeer-e-Mushtarak) opened for the purpose of collecting wages. Those two annas are strictly the wage for going there, giving the money, returning, and bringing the receipt, just like the postage for an envelope or a parcel of 2/- etc. No rational person can even imagine it as usury; it is absolutely not its compensation, nor did any of the givers intend any increase or decrease in the compensation of that money.

[Arabic Text Box: "And this is among the self-evident matters in which no one hesitates except for those Muftis who lack religious insight."] This is one of those self-evident things in which no one except Muftis who lack religious insight would hesitate. (T)

The humble servant has found many fatwas of these elders containing such wonders. Recently, I came across a fatwa regarding the permissibility of moon sighting testimony via telegram (electric wire), in which telegram was analogized to a letter. The point of similarity was that 'writing is writing', whether written by a pen or a long bamboo. As if, according to the gentleman, the method of telegram is that they write with some long bamboo! Then the humor is that the ruling in the original case (letters) itself is wrong; scholars have clearly stated that letters are not reliable in such Sharia matters. Compounding the injustice is that even if it were writing with a long bamboo, the poor sender doesn't write it himself with that long bamboo but tells the telegram clerk. He becomes one intermediary; where the telegram was given is another, and if the telegram was not received directly in the middle, then

how many intermediaries are there? And these are often non-believers, transgressors, or of unknown status. Basing Sharia matters on news coming from such an exquisite source is the minor 'ijtihad' (independent reasoning) of these Muftis.

The humble servant (may Allah forgive him) wrote a detailed fatwa on unreliability, from which the complete investigation of this issue...

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

...कि यह ब्याज (रिबा) है और हराम है। मैंने जो तावील (व्याख्या) अपने नज़दीक समझी थी, अगर यह सही है या आप अपनी राय से इसमें कोई और शरीयत की वजह पैदा कर सकें, तो उससे सूचित फरमाएं, क्योंकि कुछ गरीबों का इसमें बहुत नुकसान है। वस्सलाम।

अल-जवाब (उत्तर): जनाब मौलाना और फज़ीलत में हममें अव्वल, अल्लाह आपकी प्रतिष्ठा बढ़ाए, अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाह व बरकातहू।

फकीर (लेखक) चार महीने से इस गांव में है। आपका पत्र बरेली होकर यहाँ आया। जवाब अपनी समझ के अनुसार बरेली भेज दें। वस्सलाम।

वह छपा हुआ फतवा फकीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) की नज़र से गुज़रा है। उसमें मुफ्ती साहब फरमाते हैं: यह ब्याज है, दस के बदले दो आने और दस मिलते हैं। मगर यह बात वही कह सकता है जिसे यह नहीं पता कि वे दो आने किसलिए दिए जाते हैं। शायद उन्हें पता नहीं कि डाकखाना एक 'अजीरे मुश्तरक' (साझा कर्मचारी) की दुकान है जो मज़दूरी (उजरत) लेने के उद्देश्य से खोली गई है। वे दो आने निश्चित रूप से वहाँ जाने, रुपया देने, वापस आने और रसीद लाने की मज़दूरी हैं, जैसे लिफाफे पर या पार्सल पर 2/- वगैरह। इसका तो कोई बुद्धिमान व्यक्ति खयाल ही नहीं कर सकता। यह कतई उसका मुआवज़ा नहीं है, और न ही देने वालों में से किसी का उद्देश्य उस रुपये के मुआवज़े में कमी या बेशी (कमी या अधिकता) है।

[अरबी बॉक्स: "और यह उन स्पष्ट बातों में से है जिसमें धार्मिक अंतर्दृष्टि न रखने वाले मुफ्ती के अलावा कोई हिचकिचाता नहीं है।"] यह उन ज़ाहिर बातों में से है जिसमें उन मुफ़्तियों के सिवा जिन्हें दीनी सूझ-बूझ नहीं है, कोई सोच विचार नहीं करता। (त)

इन बुज़ुर्गों के अक्सर फतवे फकीर ने ऐसे ही अजूबों से भरे हुए पाए हैं। अभी कुछ समय पहले इनका एक फतवा बिजली के तार (टेलीग्राम) के माध्यम से चाँद देखने की गवाही की वैधता के बारे में नज़र से गुज़रा, जिसमें तार की तुलना पत्र (खत) से की गई। तर्क यह था कि लिखना तो लिखना ही है, चाहे कलम से लिखें या लंबे बाँस से। जैसे हज़रत के नज़दीक तार का तरीका यह हो कि किसी लंबे बाँस से लिख देते हैं। फिर मज़ा यह कि खुद जिस चीज़ से तुलना की गई (पत्र) उसी में हुक्म गलत है; विद्वानों ने स्पष्ट फरमाया है कि ऐसे शरीयत के मामलों में पत्रों का भरोसा नहीं किया जाता। ज़ुल्म पर

ज़ुल्म यह कि अगर वह लंबे बाँस की ही लिखावट हो, तब भी तार भेजने वाला बेचारा उस लंबे बाँस से खुद नहीं लिखता बल्कि तार बाबू (क्लर्क) से कहता है। वह एक ज़रिया (इंटरमीडियरी) हुआ, जहाँ तार दिया गया वह दूसरा ज़रिया, और अगर बीच में तार सीधे प्राप्त न हुआ हो तो ज़रियों की गिनती ही क्या? और ये अक्सर काफिर, फ़ासिक (पापी) या अज्ञात स्थिति वाले होते हैं। इस नाज़ुक सनद (प्रमाण) से जो खबर आए, उस पर शरीयत के मामलों की बुनियाद रखना इन मुफ़्तियों का छोटा सा 'इज्तिहाद' है।

फकीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) ने अविश्वसनीयता पर एक विस्तृत फतवा लिखा है जिसमें से इस मसले की पूरी तहकीकात...

पेज 564 का 692

ہے کہ ربا ہے اور حرام میں نے جو تاویل اپنے نزدیک سمجھی تھی اگر یہ درست ہے یا آپ اپنی رائے سے اس میں اور کوئی وجہ شرعی پیدا کر سکیں اس سے مطلع فرمائیں کہ بعض مساکین کا نہایت درجہ حرج ہے، والسلام

الجواب: جناب مولانا و بالفضل اولنا زید مجدکم، السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ،

فقیر چار مہینہ سے اس قریہ میں ہے نامہ نامی بریلی ہو کر یہاں آیا، جواب حسب فہم قاصر بصدد سید بریلی ارسال فرمائیں، والسلام

وہ فتویٰ مطبوعہ فقیر غفر اللہ تعالی لہ کی نظر سے گزرا ہے۔ اس میں مفتی صاحب فرماتے ہیں۔ یہ ربا ہے دو آنے دس کے عوض دس ملتے ہیں مگر یہ بات وہی کہہ سکتا ہے کہ جسے اتنی خبر نہیں کہ دو آنے کاہے کے دئے جاتے ہیں، شاید انہیں معلوم نہیں کہ ڈاکخانہ ایک اجیر مشترک کی دکان ہے جو بغرض تحصیل اُجرت کھولی گئی ہے، دو آنے قطعاً وہاں جانے اور روپیہ دینے اور واپس آنے اور رسید لانے ہی کی اجرت ہیں جیسے لفافہ پر اور پارسل پر ۲/ وغیرہ ذلک اس کو تو کوئی عاقل رہا خیال ہی نہیں کر سکتا یہ ہر گز نہ اس کا معاوضہ نہ زنہار دینے والوں میں کسی کو اس روپیہ کے معاوضہ میں کمی بیشی مقصود۔

[عربی عبارت: وھذا من البدیھات التي لا یتوقف فیھا الامثّال المفتین الذین لابصر لھم في الدین۔] یہ ان بدیہیات میں سے جس میں دینی بصیرت نہ رکھنے والے مفتیوں کے سوا کسی کو توقف نہیں ہے۔ (ت)

ان بزرگوں کے اکثر فتاویٰ فقیر نے ایسے ہی عجائب پر مشتمل پائے، ابھی قریب زمانے میں ان کا ایک فتویٰ درباره جواز شہادت ہلال بذریعہ تار برقی نظر سے گزرا جس میں تار کو خط پر قیاس کیا، جامع یہ کہ لکھنا لکھنا ایک سا، قلم سے لکھا خواہ بانس طویل سے گویا حضرت کے نزدیک تار کا طریقہ یہ ہے کہ کسی لمبے بانس سے لکھ دیتے ہیں، پھر لطف یہ کہ خود اصل مقیس علیہ میں حکم غلط ، علماء تصریح فرما چکے، ایسے امور شرعیہ میں خطوط کا اعتبار نہیں، ظلم پر ظلم یہ کہ وہ بانس طویل ہی کی تحریر سہی تار بھیجنے والا بیچارہ اس لمبے بانس سے خود نہیں لکھتا بلکہ تار بابو سے کہتا ہے وہ ایک واسطہ ہوا جہاں کو تار دیا گیا وہ دوسرا واسطہ بیچ میں تار موصول نہ ہوا تو وسائط کی گنتی ہی کیا، اور یہ اکثر کفار و فساق و مجہول الحال ہوتے ہیں، اس نفیس سند سے جو خبر آئے اس پر امور شرعیہ کی بناء کرنی ان مفتیوں کا ادنیٰ اجتہاد ہے۔

فقیر غفر اللہ تعالیٰ لہ نے بے اعتباری میں ایک مفصل فتویٰ لکھا جس میں سے اس مسئلہ کی تحقیق تام

...as it should be revealed. Well, this was a parenthetical remark; let me return to the circulating issue, and if Divine assistance grants success, the reality of the Money Order shall be explained in such a clear manner that their doubt, by the permission of Allah Almighty, will be uprooted. I say: And with Allah is success. The basis of the error is considering the Money Order as a pure loan without a contract of hire (ijarah). The leader claimed this briefly, and the follower established two arguments for it, but they remained estranged from the reality of the matter. The fact is that in making a money order, two types of prices are paid: one is the amount intended to reach the recipient, and the second is the commission/fee, for example, ten rupees and two annas. And as it is clear to every sane jurist, if these first prices were delivered exactly (in specie) as in a parcel, then this would be a specific contract of hire. Or it could have been that the sender intended the delivery of the exact same money, and the post office had not established a rule of keeping those prices here and giving their equivalent there, but sometimes they would deliver the same. Even if they kept it here themselves and gave it to the recipient from the treasury there, it would still remain a pure contract of hire. In the opposite case, the action of these hired workers (post office) would be unauthorized, the blame for which would not lie on the hirer (sender). Yes, it would be that due to the disposal of an entrustment, they would be considered usurpers and not entitled to wages.

| As in al-Hindiyya from al-Tatarkhaniyya: "If he hired someone to carry these dirhams to so-and-so, then he spent them halfway and then gave the equivalent to so-and-so, he is not entitled to a fee because he became the owner of them by paying compensation." [1] | As quoted in [Fatawa] Hindiyya from Tatarkhaniyya: If an employee was appointed to deliver specific dirhams to another person, but he spent those dirhams halfway and gave the equivalent of those dirhams to the recipient, then he will not be entitled to wages because by paying the guarantee (compensation) for the spent dirhams, he himself became their owner. (T) |

However, since this withholding of the specific item and paying its equivalent is a known and customary regulation that the postal law-makers established for their own convenience—even if the sender had no concern with it and the purpose of sending the exact money was also obviously achieved—nonetheless, due to the regulation and common practice, when the contracting parties are aware of the receipt of an equivalent, it is not wrong to acknowledge the realization of the

meaning of a "loan" (qard) here, even if the contracting parties do not express it with the word "loan".

| Indeed, consideration is given to the meanings and what is known by custom. | Because meanings are what count, and in custom, it is specific and known. |

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Hiring (Kitab al-Ijarah), Chapter 28, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/502. Page 565 of 692

...जैसा कि उचित है, स्पष्ट हो सके। खैर, यह तो एक प्रासंगिक टिप्पणी थी; मैं मुख्य मुद्दे की ओर लौटता हूँ, और यदि ईश्वरीय कृपा सहायता करे, तो मनी ऑर्डर की वास्तविकता इतने स्पष्ट तरीके से बयान की जाएगी कि उन लोगों का संदेह, अल्लाह तआला की अनुमति से, जड़ से खत्म हो जाए। मैं कहता हूँ: और अल्लाह के साथ ही सफलता है। गलती की जड़ मनी ऑर्डर को बिना किसी किराए के अनुबंध (इज़ारा) के विशुद्ध ऋण (क़र्ज़) समझना है। प्रमुख ने संक्षेप में इसका दावा किया, और अनुयायी ने उस पर दो दलीलें पेश कीं, लेकिन वे मामले की हकीकत से अनभिज्ञ रहे। बात यह है कि मनी ऑर्डर करने में दो तरह की कीमतें दी जाती हैं: एक वह राशि जो प्राप्तकर्ता को मिलनी तय है, और दूसरी महसूल (शुल्क), उदाहरण के लिए, दस रुपये दो आने। और जैसा कि हर बुद्धिमान फकीह (धर्मशास्त्री) पर स्पष्ट है कि यदि यह पहली राशि हुबहू (वही नोट या सिक्के) पहुँचाई जाती जैसा कि पारसल में होता है, तो यह एक विशेष इज़ारा (किराया अनुबंध) होता। या ऐसा होता कि भेजने वाला हुबहू उन्हीं को पहुँचाना चाहता और डाक विभाग ने यहाँ उन कीमतों को रखने और वहाँ उनके समान देने का नियम न बनाया होता, बल्कि कभी-कभी हुबहू उन्हीं को पहुँचाते। यदि वे खुद उन्हें यहाँ रखकर प्राप्तकर्ता को वहाँ के खजाने से देते, तब भी यह केवल इज़ारा ही रहता। इसके विपरीत स्थिति में इन कर्मियों (डाक विभाग) का कार्य नाजायज होता, जिसका दोष नियोक्ता (भेजने वाले) पर बिल्कुल न होता। हाँ, इतना होता कि अमानत के साथ छेड़छाड़ करने के कारण वे 'गासिब' (हड़पने वाले) माने जाते और मजदूरी के हकदार न रहते।

| जैसा कि अल-हिंदिया में अल-ततारखानीया से उद्धृत है: "यदि उसने किसी को ये दिरहम फलां व्यक्ति तक पहुँचाने के लिए किराए पर लिया, फिर उसने उन्हें आधे रास्ते में खर्च कर दिया और फिर फलां को उसके समान (दिरहम) दे दिए, तो उसे कोई मजदूरी नहीं मिलेगी क्योंकि वह क्षतिपूर्ति देकर उनका स्वयं मालिक बन गया।" [1] | जैसा कि हिंदिया में ततारखानीया से उद्धृत है कि यदि किसी दूसरे तक निश्चित दिरहम पहुँचाने के लिए एक अजीर (कर्मी) बनाया गया, तो उसने आधे रास्ते में वे दिरहम खर्च कर लिए और प्राप्तकर्ता को उन दिरहमों के समान और दे दिए, तो वह पारिश्रमिक का हकदार नहीं होगा क्योंकि खर्च किए गए दिरहमों का हर्जाना देकर वह स्वयं उनका मालिक बन गया। (त) |

मगर जब यह असल वस्तु को रोक रखना और उसके समान देना एक ज्ञात और प्रचलित नियम है जिसे डाक कानून बनाने वालों ने अपनी सुविधा के लिए बनाया है—भले ही भेजने वाले का इससे कोई

लेना-देना न हो और हुबहू रुपया भेजने का उद्देश्य भी प्रत्यक्ष रूप से प्राप्त हो रहा था—फिर भी नियम और प्रचलन के कारण, जबकि अनुबंध करने वालों को बदले की प्राप्ति का ज्ञान है, यहाँ 'कर्ज़' (ऋण) के अर्थ को स्वीकार करना गलत नहीं है, भले ही अनुबंध करने वाले 'कर्ज़' शब्द का उपयोग न करें।

| वास्तव में, अर्थों और प्रथागत ज्ञान का ही महत्व होता है। | क्योंकि अर्थों का एतबार (भरोसा) है और प्रथा (उर्फ़) में यह निश्चित और ज्ञात है। |

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल इज़ारा, अध्याय 28, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/502. पृष्ठ 565 का 692

کماینبغی منکشف ہوسکی ہے، خیر یہ تو جملہ معترضہ تھا، مسئلہ دائرہ کی طرف رجوع کروں، اور توفیق الٰہی مساعدت فرمائے تو حقیقت منی آرڈر ایسی روشن وجہ پر بیان میں آئے جس سے ان صاحبوں کا شبہ باذنہ تعالیٰ مستأصل ہوجائے۔ فاقول: وباللہ التوفیق منشاءِ غلط منی آرڈر کو قرضِ محض بے عقدِ اجارہ سمجھنا ہے، متبوع نے اجمالاً اس کا دعویٰ کیا، تابع نے اس پر دو دلیلیں قائم کیں مگر حقیقت امر سے بیگانگی رہی، بات یہ ہے کہ منی آرڈر کرنے میں دو قسم کے دام دئے جاتے ہیں، ایک وہ رقم جو مرسل الیہ کو ملنی منظور ہے، دوسرا محصول مثلاً دس روپے دو آنے اور جس طرح ہر عاقل فقیہ پر واضح کہ یہ پہلے دام اگر بعینہ پہنچائے جاتے جیسے پارسل میں تو یہ خاص اجارہ ہوتا یا یوں ہوتا کہ مرسل بعینہ انہیں کا پہنچانا چاہتا اور ڈاک والے ان داموں کے یہاں رکھ لینے اور وہاں ان کی نظیر دینے کا ضابطہ مقرر نہ کر لیتے بلکہ کبھی بعینہ انہیں کو پہنچاتے۔ کبھی بطور خود انہیں یہاں رکھ کر مرسل الیہ کو وہاں کے خزانے سے دیتے تو بھی محض اجارہ رہتا اور صورتِ خلاف میں ان اجیروں کا فعل ناجائز ہوتا جس کا الزام مستاجر پر کچھ نہ تھا، ہاں اتنا ہوتا کہ وہ بوجہ تصرفِ امانت غاصب ٹھہر کر مستحقِ اجر نہ رہتے۔

| کما فی الھندیۃ عن التتارخانیۃ لواستاجر لیحمل ھذہ الدراھم الی فلان فانفقھا فی نصف الطریق ثم دفع مثلھا الی فلان فلا اجر لہ لانہ ملکھا باداء الضمان ۔1 | جیسا کہ ہندیہ میں تاتارخانیہ سے منقول ہے کہ اگر کسی دوسرے تک معینہ دراہم پہنچانے کے لیے اجیر بنایا تو اس نے آدھے راستے میں وہ دراہم خرچ کر لیے اور مرسل الیہ کو ان دراہم کی مثل اور دے دئے تو وہ اجرت کا مستحق نہ ہوگا کیونکہ خرچہ کردہ دراہم کا ضمان دے کر وہ ان کا خود مالک بن گیا۔ (ت) |

مگر جبکہ یہ امساکِ عین و دفعِ مثل ضابطہ معلومہ معہودہ ہے کہ واضعانِ قانونِ ڈاک نے اپنی آسانی کے لئے وضع کیا اگرچہ مرسل کو اس سے کچھ غرض نہ تھی اس کا مطلب بعینہ روپیہ بھیجنے میں بھی بداہتہً حاصل تھا تاہم بوجہ ضابطہ و تعارف جبکہ عاقدین کو وصولِ بدل معلوم تو یہاں تحقق معنیٰ قرض ماننا غلط نہیں اگرچہ عاقدین بلفظِ قرض تعبیر نہ کریں۔

| فان العبرة للمعانی والمعهود عرفاً | کیونکہ معانی کا اعتبار ہے اور عرف میں معین معلوم |

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الاجارہ باب الثامن والعشرون نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۵۰۲ Page 565 of 692

Fatawa Rizvia Volume 19

[Boxed Text]: As mentioned in words. (t)

Similarly, it is clear to every sensible and intelligent person that if these additional charges were not given in exchange for some work, then this contract would be a pure loan and this increase would surely be 'riba' (usury). Or if it were such that the work for which they are given is not a legitimate intended benefit fit for a contract of hire (ijara), it would still remain merely a loan. But God forbid, it is never like that here. Rather, like all other postal operations, those who pay certainly give it considering it a fee (ajrat), and those who receive take it knowing it to be a fee. Never even in a dream does anyone think that these 2 (paisa/annas) are 'riba' interest which the debtor is taking back from the creditor. The very establishment of the post office is for these kinds of hires. Therefore, there is absolutely no room for hesitation in the realization of the contract of hire and these charges being a fee. If you ask, "What is the fee for?" Yes, is the act of going to the addressee's house, giving him the money, returning from there, and bringing back the receipt not a permissible intended benefit for which the law allows a proposal and a contract of hire? And when it certainly is, then it is a thousand wonders that the contracting parties intend a hire for a valid intended benefit, whatever they give in exchange for that benefit they call it a fee, they consider it a fee, yet you insist on invalidating their valid intention and declaring this fee as compensation for a loan and 'riba'. God forbid, is there any precedent for such a ruling in the pure Shariah? God forbid! Rather, in Shariah, as far as possible, the aim is to validate speech and contracts, as is not hidden from those who serve Jurisprudence (Fiqh). It is not to forcefully invalidate, corrupt, or induce corruption, which is clearly the opposite of the Shariah's intent. A slight, common example is this: if one buys ten rupees and ten annas for ten rupees and two annas, there is a clear difference in value, and if same kind is exchanged with same kind, it is exactly 'riba'. But the pure Shariah, by directing the exchange towards different kinds, saves one from 'riba', as they (the jurists) have all explicitly stated. Thus, it is proven that in the case of a money order, although it is not a pure hire, it is by no means a pure loan either, as those Muftis surmised and on that basis removed the fee from the category of hire and made it 'riba'. Rather, here both (loan and hire) are truly present. Now the doubts of those gentlemen are completely resolved. That thought of the 2 (paisa) being 'riba' was clearly erroneous, based only on the assumption that this is a pure loan. When it is proven that it is not so, but rather there is hire here too and these 2 (paisa) are a fee and not a surplus devoid of compensation, then calling

them 'riba' is pure ignorance. By the grace of Allah, with just this discourse, those two arguments that the objector based on the negation of hire here have also been refuted.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[बॉक्स का पाठ]: जैसा कि शब्दों में वर्णित है। (त)

इसी तरह हर अक्लमंद और समझदार व्यक्ति पर यह भी साफ़ है कि अगर ये अतिरिक्त दाम किसी काम के बदले में न दिए जाते तो यह अनुबंध शुद्ध ऋण होता और यह वृद्धि निश्चित रूप से 'रिबा' (ब्याज) होती। या यूँ होता कि जिस काम के बदले में वे दिए जाते, वह कोई ऐसा वैध वांछित लाभ न होता जो इजारा (किराये/मजदूरी) के अनुबंध के योग्य हो, तब भी यह मात्र ऋण ही रहता। लेकिन ख़ुदा न करे, यहाँ ऐसा हरगिज़ नहीं है, बल्कि डाकखाने की अन्य तमाम कार्यवाहियों की तरह, देने वाले इसे निश्चित रूप से 'अजरत' (फीस) समझकर ही देते हैं और लेने वाले इसे 'अजरत' ही मानकर लेते हैं। किसी के ख़्वाब में भी यह ख्याल नहीं आता कि ये 2 (पैसे/आने) रिबा (ब्याज) हैं जो देनदार उल्टा लेनदार से ले रहा है। डाकखाने की स्थापना ही इस प्रकार के इजारा (सेवाओं) के लिए है। तो यहाँ इजारा के अनुबंध के होने और इन दामों के फीस होने में ज़रा भी संदेह की गुंजाइश नहीं है। अगर आप कहें कि फीस किस बात की? हाँ, क्या प्राप्तकर्ता के घर तक जाने, उसे रुपये देने, वहाँ से वापस आने और उससे रसीद लाने का कार्य एक वैध वांछित लाभ नहीं है जिस पर शरीअत की दृष्टि में अनुबंध की अनुमति हो? और जब यह निश्चित रूप से है, तो बड़े आश्चर्य की बात है कि अनुबंध करने वाले एक वैध वांछित लाभ पर इजारा का इरादा करें, उस लाभ के बदले जो कुछ भी दें उसे फीस ही कहें और फीस ही समझें, और आप ज़बरदस्ती उनके वैध इरादे को रद्द करके उस फीस को ऋण का मुआवज़ा और 'रिबा' करार दें। पाक शरीअत में अल्लाह की पनाह, इस हुक्म का कोई उदाहरण है? ख़ुदा न करे! बल्कि शरीअत में जहाँ तक संभव हो, कथनों और अनुबंधों को सही ठहराने पर नज़र रहती है, जैसा कि फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) की सेवा करने वालों पर छिपा नहीं है। न कि ज़बरदस्ती अमान्य करना, बिगाड़ना या खराबी पैदा करना, जो कि स्पष्ट रूप से शरीअत के उद्देश्य के विपरीत है। एक हल्की सी आम मिसाल यह है कि: दस रुपये दो आने के बदले दस रुपये दस आने खरीदें, तो मूल्य में साफ़ अंतर है और अगर एक ही वस्तु को उसी वस्तु से बदला जाए तो वह साक्षात् 'रिबा' है, लेकिन पाक शरीअत वस्तु को दूसरी वस्तु की ओर मोड़कर रिबा से बचाती है, जैसा कि सब (फ़ुक़हा) ने स्पष्ट रूप से इस पर निर्देश दिया है। अतः सिद्ध हुआ कि मनीऑर्डर की स्थिति में यद्यपि यह केवल इजारा (मजदूरी) नहीं है, लेकिन कदापि शुद्ध ऋण भी नहीं है जैसा कि उन मुफ़्ती साहबान ने अनुमान लगाया था और इसी आधार पर फीस को अजरत (मजदूरी) से निकाल कर 'रिबा' कर दिया था। बल्कि यहाँ वास्तव में दोनों (ऋण और इजारा) मौजूद हैं। अब उन सज्जनों के संदेह पूरी

तरह हल हो गए। वह 2 (पैसे) को रिबा समझने का विचार स्पष्ट रूप से भ्रामक था, जो केवल इसी धारणा पर आधारित था कि यह शुद्ध ऋण है। जब यह सिद्ध हो गया कि ऐसा नहीं है बल्कि यहाँ इजारा भी है और ये 2 (पैसे) फीस हैं न कि बिना मुआवज़े की वृद्धि, तो उन्हें 'रिबा' कहना निरा अज्ञान है। अल्लाह के शुक्र से, इसी चर्चा से वे दो दलीलें भी जो यहाँ आपत्ति करने वाले ने इजारा की अनुपस्थिति पर आधारित की थीं, वे भी निराधार हो गईं।

पेज 566 का 692

کالمنذ کور لفظا چیز لفظوں میں مذکور کی طرح ہے۔(ت)

یونہی ہر ذی عقل نبیہ پر یہ بھی روشن ہے کہ یہ دوسرے دام اگر کسی کام کے عوض نہ دئے جاتے تو یہ عقد خالص قرض اور یہ زیادت بیشک ربا ہوتی یا یوں ہوتا کہ جس کام کے عوض دئے جاتے وہ کوئی منفعت مقصودہ صالح ورود عقد اجارہ نہ ہوتا تو بھی محض قرض رہتا مگر حاشا یہاں ہر گز ایسا نہیں بلکہ وہ مثل سائر کارروائیہائے ڈاکخانہ کے یقینا اجرت میں دینے والے اجرت ہی سمجھ کر دیتے ،لینے والے اجرت ہی جان کر لیتے ہیں ہر گز کسی کے خواب میں بھی یہ خیال نہیں ہوتا کہ یہ ۲/ ربا سود کے ہیں جو الٹا مدیون دائن سے لیتا ہے ڈاکخانے کی اصل وضع ہی اس قسم کی اجارات کے لیے ہے،تو یہاں عقد اجارہ کا تحقق اور ان داموں کا اجرت ہونا اصلا محل تردد نہیں ، اگر کہئے کاہے کی اجرت ہاں مرسل الیہ کے گھر تک جانے اور اسے روپیہ دینے اور وہاں سے واپس آنے اور اس سے رسید لانے کی کیا یہ منفعت مقصودہ مباحہ نہیں جس پر شرعا ایراد و عقد اجارہ کی اجازت ہو ، اور جب ہے بیشک ہے تو عجب عجب ہزار عجب کہ عاقدین ایک منفعت مقصودہ جائز ہ پر قصد اجارہ کریں عوض منفعت جو کچھ دیں اور اسے اجرت ہی کہیں اجرت ہی سمجھیں اور خواہی نخواہی ان کے قصد جائز کو باطل کرکے اس اجرت کو معاوضہ قرض و ربا قرار دیں شرع مطہر میں معاذ اللہ اس حکم کی کوئی نظیر ہے ،حاشا للہ بلکہ شرع میں مہما امکن تصحیح کلام و عقود پر نظر رہتی ہے کما لا یخفی علی من خدم الفقہ (جیسا کہ فقہ کی خدمت کرنیوالے پر مخفی نہیں ہے۔ت) نہ کہ زبردستی ابطال و افساد و ایقاع فی الفساد، پر کہ صراحۃ عکس مراد شرع ہے ایک ہلکی سی مثال پیش پا افتادہ یہی ہے کہ دس روپے دو آنے کے عوض دور روپے دس آنے خریدیں تو مالیت میں کھلا تفاضل اور جنس کو جنس سے ملائے تو وہ

عین ربا مگر شرع مطہر جنس کو خلاف جنس کے طرف صرف فرماکر ربا سے بچاتی ہے کما نصوا علیہ قاطبۃ (جیسا کہ سب نے اس پر نص فرمائی ہے۔ ت) پس ثابت ہوا کہ صورت منی آرڈر میں اگرچہ اجارہ محضہ نہیں مگر زنہار و زنہار قرض محض بھی نہیں جیسا کہ ان مفتی صاحبان نے تو ہم کیا اور اسی بناء پر فیس کو اجرت سے نکال کر ربا کر دیا بلکہ یہاں حقیقۃ دونوں متحق ہیں، اب شبہات حضرات تو یکسر حل ہوگئے ، وہ ۲/ ربا کا خیال بدیہی الضلال صرف اسی تو ہم پر مبنی تھا کہ یہ قرض محض ہے ، جب ثابت ہوا کہ ایسا نہیں بلکہ یہاں اجارہ بھی ہے اور یہ ۲/ اجرت ہیں نہ فضل خالی عن العوض، تو انہیں ربا کہنا محض جہالت، بحمد اللہ اتنی ہی تقریر سے وہ دو دلیلیں بھی کہ یہاں تالبع نے انتفائے اجارہ پر قائم کیں منتفی ہوگئیں۔

Volume 19 Fatawa Razawiyya

First Argument: If the money is lost, the sender demands compensation and the Englishman (postal authority) is responsible; thus, it is proven that it is not a lease (ijarah) such that the postage fee should be considered as rent. I say firstly: Is the necessity of compensation absolutely contrary to a lease? Study the books of jurisprudence; there are hundreds of situations where the order for mandatory compensation is given to the employee (ajir). And if there is a need for a specific 'hand of guarantee' (yad-e-dhaman), then look at the sayings of the Imams and the differences in fatwas regarding a shared employee (ajir-e-mushtarak). Secondly: Even if you assume the absolute negation of guarantee, the ultimate result is that demanding compensation would be unlawful and the Englishmen's responsibility would be absolved. Why would the original contract change because of this? Many people take compensation for a loan (ariyah), and the ignorant borrower becomes responsible. Does this negate the essence of a loan? Yes, perhaps it was thought that a Muslim's words should be interpreted in a correct manner as far as possible. Since we did not accept absolute guarantee in a lease in case of loss, demanding compensation would be against Sharia, so it shouldn't be considered a lease. But Subhan Allah! What an amazing partiality towards Muslims that out of fear that they might demand compensation in the rare event of destruction—which is a disputed prohibited act—you consider the original contract itself as perpetual and necessary interest (riba) and label Muslims as committers of a consensus-based forbidden act. That is, "one must be killed so that fever does not occur" or "fled from the rain and stood under the drainpipe." (T: Meaning escaping one trouble only to land in a bigger one.) Thirdly: Who said it is purely a lease? The meaning of a loan (qardh) is certainly established, and its specific rule is returning its equivalent. So, this compensation would not be on the basis of a lease, let it be on the basis of a loan. Now, how does this conflict with it being a lease? Second Argument: If it were a lease, the delivery of the exact same money would be necessary, but neither the sender nor the postal workers care about this. I say: Regardless of how refined this exceptional analogy is, whether the consequence is real necessity or the exception is the removal of the thought of necessity or removal of action. If the contracting parties do not consider a real rule of the contract necessary in their minds, or do not act upon it, will the contract cease to be a contract? Does the absence of a rule entail the absence of the contract, or is it an absence of belief and action? The real point is that it certainly would have been necessary if it were purely a lease. Here, the post office is an

employee (ajir) for making payments at such and such a place and delivering the receipt, and it is a borrower and debtor for the money deposited. So, whatever it gives there will be a debt, not the exact same thing; how can the delivery of the exact thing be conceived and where is its mandatory rule? In short, denying that these prices are rent and establishing it as an exchange/interest was only correct if it were proven as a pure loan void of lease. Both arguments, for completion's sake, only indicate that it is not purely a lease; thus, the argument is far from the claim.

प्रथम तर्क यदि रुपया नष्ट हो जाए, तो भेजने वाला हर्जाने की मांग करता है और अंग्रेज़ (डाक विभाग) ज़िम्मेदार होता है; अतः यह सिद्ध हुआ कि यह इजारह (किराया/अनुबंध) नहीं है कि डाक शुल्क को किराए पर आधारित माना जाए। मैं कहता हूँ प्रथमतः क्या हर्जाने का अनिवार्य होना पूरी तरह इजारह के विपरीत है? फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की पुस्तकों का अध्ययन करें; ऐसी सैकड़ों स्थितियाँ हैं जहाँ कर्मचारी (अजीर) पर हर्जाना अनिवार्य करने का आदेश है। और यदि विशेष 'ज़मानत के हाथ' (यद-ए-ज़मान) की आवश्यकता हो, तो अजीर-ए-मुश्तरक (साझा कर्मचारी) के बारे में इमामों के कथनों और फ़तवों के मतभेदों पर नज़र डालें। द्वितीयतः यदि आप हर्जाने के पूर्ण निषेध को ही मान लें, तो इसका परिणाम केवल इतना होगा कि हर्जाने की मांग करना नाजायज़ होगा और अंग्रेज़ों की ज़िम्मेदारी समाप्त हो जाएगी। इससे मूल अनुबंध क्यों बदल गया? बहुत से लोग उधार (आरियत) पर हर्जाना लेते हैं और अज्ञानी उधार लेने वाला ज़िम्मेदार बन जाता है। क्या इससे उधार का मूल अस्तित्व ही समाप्त हो जाएगा? हाँ, शायद यह सोचा गया होगा कि एक मुसलमान की बात को जहाँ तक संभव हो सही संदर्भ में लिया जाना चाहिए। चूँकि हमने इजारह में विनाश की स्थिति में हर्जाने को पूर्णतः स्वीकार नहीं किया, तो यह मांग शरीयत के विरुद्ध होगी, इसलिए इसे इजारह नहीं मानना चाहिए। लेकिन सुभान अल्लाह! मुसलमानों के प्रति क्या अद्भुत पक्षपात है कि इस डर से कि कहीं वे विनाश की दुर्लभ स्थिति में हर्जाने की मांग न कर बैठें—जो कि एक विवादित निषिद्ध कार्य है—आपने मूल अनुबंध को ही स्थायी ब्याज (रिबा) मान लिया और मुसलमानों को सर्वसम्मति से हराम कार्य करने वाला ठहरा दिया। यानी, "बुखार न हो इसलिए मार डालना चाहिए" या "बारिश से भागा और परनाले के नीचे खड़ा हो गया।" (त: एक मुसीबत से बचकर दूसरी बड़ी मुसीबत में फँसना।) तृतीयतः किसने कहा कि यह केवल इजारह है? ऋण (कर्ज़) का अर्थ निश्चित रूप से सिद्ध है और उसके समान वस्तु वापस करना उसका विशेष नियम है। तो यह मुआवज़ा इजारह के आधार पर नहीं, बल्कि ऋण के आधार पर ही सही। अब इससे इजारह के साथ क्या विरोध रहा? द्वितीय तर्क यदि यह इजारह होता, तो ठीक वही रुपया पहुँचाना अनिवार्य होता, लेकिन न तो भेजने वाला इसकी परवाह करता है और न ही डाक वाले। मैं कहता हूँ: इस बात को छोड़कर कि यह अपवादात्मक अनुमान किस स्तर की सूक्ष्मता पर आधारित है, क्या अनुबंध की अनिवार्यता वास्तविक है या अपवाद अनिवार्यता के विचार या क्रिया को हटाना है। यदि अनुबंध करने वाले अनुबंध के किसी वास्तविक नियम को अपने मन में अनिवार्य न समझें, या उस पर अमल न करें, तो क्या वह अनुबंध अनुबंध नहीं

रहेगा? क्या नियम की अनुपस्थिति अनुबंध की अनुपस्थिति को दर्शाती है, या यह विश्वास और क्रिया की अनुपस्थिति है? मुख्य बात यह है कि यदि यह विशुद्ध इजारह होता तो निश्चित रूप से अनिवार्य होता। यहाँ डाकखाना फलां स्थान पर जाकर भुगतान करने और रसीद पहुँचाने पर कर्मचारी (अजीर) है, और जमा किए गए धन का उधारकर्ता (मुस्तक़रिज़) और ऋणी है। तो वह वहाँ जो कुछ देगा वह ऋण होगा, वही वस्तु नहीं; वही वस्तु पहुँचाने की कल्पना कैसे की जा सकती है और इसका अनिवार्य नियम कहाँ है? संक्षेप में, इन मूल्यों को किराया मानने से इनकार करना और इसे विनिमय (एवज़) ठहराना तभी सही था जब इसे इजारह से रहित विशुद्ध ऋण सिद्ध कर दिया जाता। दोनों तर्क पूर्णता के उद्देश्य से, केवल इतना दर्शाते हैं कि यह विशुद्ध इजारह नहीं है; अतः तर्क दावे से बहुत दूर है।

पृष्ठ ५६७ / ६९२

دلیل اول: روپیہ تلف ہو جائے تو بھیجنے والا طالب ضمان اور انگریز ذمہ دار، تو ثابت ہوا کہ اجارہ نہیں کہ محصول کو اجرت پر محمول کیا جائے۔ اقول اولاً: کیا وجوبِ ضمان مطلق نانی اجارہ ہے، کتب فقہ کا مطالعہ کیجئے صد ہا صورتوں میں اجیر پر ایجابِ ضمان کا حکم ہے، اور خاص ید ضمان کی ضرورت ہو تو ذرا اجیر مشترک میں اقوال ائمہ و اختلاف فتویٰ ازمہ پر نظر ہو۔ ثانیاً: اطلاق نفی ضمان ہی مانئے تو غایت یہ ہے کہ طلب ضمان ناجائز ہو اور انگریزوں کا ذمہ بری، اس سے اصل عقد کیوں بدل گیا۔ بہت لوگ عاریت پر تاوان لیتے اور جاہل مستعیر ذمہ دار بنتے ہیں، کیا اس سے نفس عاریت منتفی ہو جائے گی، ہاں شاید یہ خیال کیا ہو کہ کلامِ مسلم حتی الامکان وجہ صحیح پر حمل کرنا چاہئے، جبکہ ہم نے اجارہ میں مطلقاً ضمان بحالت ہلاکت طالب ضمان نہ مانی تو یہ طلب خلاف شرع ہوگی لہٰذا اجارہ نہ ٹھہرانا چاہئے، مگر سبحان اللہ مسلمانوں کی اور طرفہ طرفداری کی کہ اسی خیال سے کہ صورت ہلاک میں جو شدتِ نادر ہے، کہیں طلب ضمان نہ کر بیٹھیں جو ایک مختلف فیہ ممنوع ہے، لہٰذا اصل عقد ہی ربا لازم و دائم مان کر مسلمانوں کو مرتکبِ حرام اجماعی ٹھہرادیجئے، یعنی کشتن باید تا تپ نباید فر من المطر و وقف تحت المیزاب (بارش سے بھاگا اور پرنالے کے نیچے کھڑا ہوا۔ ت) ثالثاً: کس نے کہا کہ اجارہ محضہ ہے معنی قرض یقیناً متحقق اور رد مثل اس کا خاص حکم ، تو یہ تضمین بربنائے اجارہ نہ ہو، بربنائے قرض سہی ، اب اسے اجارہ سے کیا تنافی رہی۔ دلیل دوم: اجارہ ہو تو بعینہ اسی روپے کا پہنچانا لازم ہو ، لیکن یہ امر نہ بھیجنے والا ضرور خیال کرتا ہے۔ نہ ڈاک والے کرتے ہیں۔ اقول: قطع نظر اس سے کہ یہ قیاس استثنائی کس اعلیٰ درجہ نفاست پر ہے، تالی لزوم نفس الامری اور استثناء رفع خیال لزومِ یارفع عمل کیا اگر عاقدین کسی حکم واقعی عقد کو اپنے ذہن میں لازم نہ

سمجھیں ، یا اس پر عمل نہ کریں تو اس سے وہ عقد عقد ہی نہ رہے گا عدمِ حکم مستلزم عدمِ عقد ہے یا عدم اعتقاد و عمل، اصل کلام وہی ہے کہ بیشک لازم ہوتا۔ اگر اجارہ محضہ ہوتا یہاں تو ڈاکخانہ فلاں جگہ جا کر ادائے زر اور وہاں سے لا کر ایصالِ رسید پر اجیر اور زر داخل کردہ کا مستقرض ومدیون ہے تو جو چیز وہاں دے گا عین نہیں دین کا بعینہ پہنچانا کیونکر متصور اور اس کا لزوم کہاں کا حکم، بالجملہ ان داموں کی اجرت ہونے سے انکار کرنا اور عوض قرار دے کر رہا ٹھہرانا یونہی صحیح تھا کہ اسے قرض محض خالی عن الاجارہ ثابت کرتے اور دونوں دلیلیں بغرضِ تمامی صرف اس قدر پر دال کہ وہ اجارہ محضہ نہیں، تو دلیل کود علوی سے

Fatawa Ridawiyya Volume 19

Does not touch at all.

Then I say: And with Allah is the guidance. And through Him is the reaching to the heights of verification (then I say, and guidance is from Allah alone. And from Him is reaching to the heights of investigation). The reality of the matter is that the post office is definitely a common employee (Ajeer-e-Mushtarak) and all the fees in it are wages for work. Furthermore, the postal regulations have divided the operations on them into two types:

1. One in which the office is held responsible and a guarantor. Such as parcels, registration, insurance, and money orders.
2. The other in which there is no responsibility of guarantee, such as letters and packets, whether unpaid or stamped.

And from here it became clear that this payment of guarantee is not based on a loan but based on this division of regulations, therefore, they only give guarantee in insurance, although there is no possibility of a loan there at all; rather, if you do justice, leave aside those who take the money, even the minds of those who deposit general money do not go towards the fact that this money we are giving is being given as a loan to the post office due to an agreement of holding the essence and returning the like; the post office is taking it from us as a hand-to-hand transaction, rather, surely all the givers and takers know this contract to be like other contracts of the post office, a contract of hire (Ujrah), and for this very purpose they give and take the postal form and fee surely considering it as wages, and in case of loss, they consider the penalty like insurance etc. based on this condition of responsibility, not that these people think we gave a loan and have to take it from the post office, or the post office thinks I was their debtor and I have to pay. Yes, after the loss, the post office is considered a debtor from that time due to this very responsibility; it is not that as soon as they deposit money to send, the contracting parties consider themselves as creditor and debtor. This is from clear self-evident matters, denial of which is stubbornness. So this acknowledgment of guarantee is not at all based on lending and borrowing but a condition of guarantee on a common employee. Now this is a triple or rather quadruple issue and all corrected statements are all fatwa-worthy.

| Allama Khairuddin al-Ramli said in his Fatawa, and I say: Rather it is fivefold, rather sixfold: 1. Absolute absence of guarantee, 2. Guarantee on condition of settlement on half, 3. Permissibility of forced settlement, 4. Detail being that if the employee is righteous he is exonerated, 5. Or otherwise he is held liable or 6. If his state is hidden (mastur) then it is capable of settlement. | This is what Allama Khairuddin Ramli said in his fatawa. And I say rather there are five or six forms: 1. Absolute non-guarantee, 2. Guarantee on the condition of settlement on half, 3. Permissibility of settlement by force, and 4. On the employee being righteous, his being exonerated, or 5. On being non-righteous, being liable for guarantee, or 6. On being of unknown status, being capable of settlement. (T) |

According to the two illustrious Imams, the Sahiban of the school of thought (may Allah be pleased with them both), the common employee is a guarantor. Therefore...

बिलकुल स्पर्श नहीं करता।

फिर मैं कहता हूँ: और अल्लाह की सहायता से ही सफलता है। और उसी के द्वारा शोध की ऊंचाइयों तक पहुँचना है। हकीकत यह है कि डाकखाना निश्चित रूप से 'अजीरे मुश्तरक' (साझा कर्मचारी) है और उसमें जितनी भी फीसें हैं वे सब काम का पारिश्रमिक हैं। फिर डाक नियमों ने इन पर कार्यों को दो श्रेणियों में विभाजित किया है:

1. एक वह जिसमें कार्यालय जिम्मेदार और जामिन (गारंटर) करार पाता है। जैसे पार्सल, रजिस्ट्री, बीमा और मनी ऑर्डर।
2. दूसरी वह जिसमें ज़िम्मा-ए-ज़मान (गारंटी की जिम्मेदारी) नहीं है, जैसे पत्र और पैकेट (बेरंग या टिकट वाले)।

और यहीं से यह स्पष्ट हो गया कि यह ज़मानत की अदायगी कर्ज (ऋण) के आधार पर नहीं है बल्कि नियमों के इस विभाजन पर आधारित है, इसीलिए बीमा में केवल ज़मानत देते हैं, हालांकि वहाँ ऋण की रत्ती भर भी संभावना नहीं है बल्कि न्याय कीजिए तो रुपया लेने वाले तो दूर रहे, आम रुपया जमा करने वालों का भी ध्यान इस ओर नहीं जाता कि यह रुपया जो हम दे रहे हैं वह असल वस्तु को रोक रखने और उसके समान वापस करने के समझौते के कारण डाकखाने को ऋण के रूप में दे रहे हैं; डाकखाना हमसे हाथ-दर-हाथ ले रहा है बल्कि निश्चित रूप से देने और लेने वाले सब इस अनुबंध को डाकखाने के अन्य अनुबंधों की तरह किराए का अनुबंध (इजारा) ही समझते हैं, और स्वयं इसके लिए डाक के प्रारूप और फीस को निश्चित रूप से मजदूरी समझकर देते-लेते हैं, और नुकसान की स्थिति में हर्जाने को बीमा आदि की तरह इसी जिम्मेदारी की शर्त के आधार पर समझते हैं, न कि यह लोग समझें कि हमने ऋण दिया था उसे डाकखाने से लेना है, या डाकखाना समझे कि मैं उनका कर्जदार था मुझे चुकाना है। हाँ, डाक खो जाने के बाद डाकखाना इसी जिम्मेदारी के कारण उस समय से कर्जदार माना जाता है, न कि रुपया भेजने के लिए जमा करते ही अनुबंध करने वाले स्वयं को लेनदार और देनदार समझने लगें, यह स्पष्ट स्वतःसिद्ध तथ्यों में से है जिसका इनकार करना हठधर्मी है। तो यह ज़मानत की स्वीकारोक्ति हरगिज़ कर्ज देने और लेने के आधार पर नहीं है बल्कि साझा कर्मचारी (अजीरे मुश्तरक) पर ज़मानत की शर्त है। अब यह मसला तीन बल्कि चार गुना है और सभी संशोधित कथन सभी फतवा देने योग्य हैं।

| अल्लामा खैरूद्दीन रम्ली ने अपने फतावा में कहा और मैं कहता हूँ: बल्कि पांच गुना बल्कि छह गुना है: 1. पूर्णतः ज़मानत न होना, 2. आधे पर समझौते की शर्त पर ज़मानत, 3. जबरन समझौते की अनुमति, 4. विस्तार यह कि कर्मचारी के नेक होने पर उसका मुक्त होना, 5. या अन्यथा ज़मानत देना या 6. स्थिति अज्ञात होने पर समझौते के योग्य होना। | यह अल्लामा खैरूद्दीन रम्ली ने अपने फतावा में फरमाया है। और मैं कहता हूँ बल्कि पांच छह सूरतें हैं: 1. पूर्णतः ज़मानत का अभाव, 2. आधे पर समझौते की शर्त पर ज़मानत, 3. जबरन समझौते की अनुमति, और 4. कर्मचारी के नेक होने पर उसका बरी होना, या 5. नेक न होने पर ज़मानत होना, या 6. स्थिति गुप्त होने पर समझौते के योग्य होना। (त) |

दोनों महान इमामों (साहिबैन) के मत के अनुसार 'अजीरे मुश्तरऽ' जामिन (ज़िम्मेदार) है। अतः..

اصلاً مس نہیں۔

ثم اقول: وباللہ التوفیق۔ وبہ الوصول الی ذری التحقیق (پھر میں کہتا ہوں اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے۔ اور اسی سے تحقیق کی بلندیوں تک پہنچنا ت) حقیقت امر یہ ہے کہ ڈاکخانہ قطعاً اجیر مشترک اور اس میں جس قدر فیسیں ہیں سب اجرتِ عمل پھر ضوابط ڈاک نے ان پر اعمال دو قسم پر منقسم کئے:

۱۔ ایک وہ جن میں آفس ذمہ دار وضمنین قرار پاتا ہے۔ جیسے پارسل، رجسٹری، بیمہ اور منی آرڈر۔ ۲۔ دوسرے وہ جس میں ذمہ ضمان نہیں، جیسے خطوط و پاکٹ بیرنگ و باٹکٹ۔

اور یہیں سے واضح ہو گیا کہ یہ ادائے ضمان بر بنائے قرض نہیں بلکہ ضوابط کی اس تقسیم پر مبنی ہے، والہذا بیمہ میں صرف ضمان دیتے ہیں، حالانکہ وہاں قرض کا اصلاً احتمال نہیں بلکہ انصاف کیجئے تو روپیہ لینے والے درکنار عام روپیہ داخل کرنے والوں کا بھی ذہن اصلاً اس طرف نہیں جاتا کہ یہ روپیہ جو ہم دیتے ہیں بوجہ قراردادِ امساک عین ودفع مثل ڈاک خانہ کو قرض دے رہے ہیں ڈاک خانہ ہم سے دست گرداں لے رہا ہے بلکہ یقیناً لینے دینے والے سب اس عقد کو مثلِ سائر عقود ڈاکخانہ عقدِ اجارہ ہی جانتے ہیں، اور خود اسی کے لئے صیغہ ڈاک کی وضع اور فیس کو یقیناً اجرت جان کر دیتے لیتے، اور در صورت تلف تاوان کو مثل بیمہ وغیرہ اسی شرط ذمہ داری کی بناء پر سمجھتے ہیں، نہ یہ کہ یہ لوگ سمجھیں ہم نے قرض دیا تھا اسے ڈاکخانہ سے لینا ہے ڈاک خانہ سمجھے میں ان کا قرضدار تھا مجھے ادا کرنا ہے۔ ہاں بعد تلف ڈاک خانہ اسی ذمہ داری کے سبب اس وقت سے مدیون سمجھا جاتا ہے نہ یہ کہ روپیہ بھیجنے کے لئے داخل

کرتے ہی عاقدین اپنے آپ کو دائن ومدیون تصور کرتے ہوں، یہ بدیہیات واضحہ سے ہے جس کا انکار مکابرہ تو یہ اقرارِ ضمان ہرگز بنائے اقراض واستقراض نہیں بلکہ اجیر مشترک پر شرطِ ضمان ہے۔ اب یہ مسئلہ مثلثہ بلکہ مربعہ ہے اور سب اقوال مصححہ سب مفتی بہا۔

| قال العلامة خیر الدین الرملی فی فتاواہ وانا اقول: بل مخمسة بل مسدسة ۱۔عدم الضمان مطلقاً، ۲۔ الضمان بشرط الصلح علی النصف ۳۔جواز الصلح جبرا۔ ۴۔التفصیل بکون الاجیر صالحاً فِیبرا، ۵۔ اوغیرہ فیضمن او مستورا فِیصالح۔ | یہ علامہ خیر الدین رملی نے اپنے فتاوی میں فرمایا ہے۔ اور میں کہتا ہوں بلکہ پانچ چھ صورتیں ہیں: ۱۔ مطلقاً عدم ضمان، ۲۔ نصف پر صلح کی شرط پر ضمان، ۳۔ جبراً صلح کا جواز، اور ۴۔ اجیر کے صالح ہونے پر اس کا بری ہونا، یا ۵۔غیر صالح ہونے پر ضمان ہونا، یا ۶۔ مستور الحال ہونے پر قابل صلح ہونا۔ (ت) |

امامین جلیلین صاحبین مذہب رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے نزدیک اجیر مشترک ضامن ہے۔ والہذا

Fatawa Razawiyya Volume 19

Whatever is lost in the course of his work, by consensus, he shall pay its compensation, even if no transgression or negligence occurred on his part regarding the object. In contrast, the specific employee (ajir khas) is a trustee (amin). Therefore, as long as he does not commit a transgression, he is not liable for compensation at all, even if it is destroyed by his act. This is the doctrine narrated from the Commander of the Faithful, Faruq al-Azam and Murtada al-Akram (may Allah be pleased with them both), and it is also the doctrine of Imam Dar al-Hijrah Sayyiduna Imam Malik, one saying of Imam Shafi'i, and one narration from Imam Ahmad (may Allah be pleased with them all). In 'Badai' and 'Ghayat al-Bayan' and others, the saying of the Imam [Abu Hanifa] regarding non-liability was declared as 'qiyas' (analogical reasoning) and the saying of the two companions [Abu Yusuf and Muhammad] as 'istihsan' (juristic preference). The eminent jurist Imam Abu Jafar Hinduani leaned towards this. Imam Zaylai in 'Tabyin al-Haqa'iq', then Allama Turi in 'Sharh Kanz al-Daqaiq', stated it as 'bihi yufta' (the fatwa is based on it). In 'Jami' al-Fusulayn', 'Khizanat al-Muftin', 'Fatawa Anqarawiyya', and 'Waqi'at al-Muftin', it says:

Arabic

It is said that the fatwa is given according to the saying of (Abu Hanifa), may Allah Almighty have mercy on him. It is also said that the saying of Ata and Tawus, who are from the senior Successors (Tabi'un), is the basis. And the saying of Imam Abu Yusuf and Muhammad, may Allah Almighty have mercy on them, is the saying of Umar and Ali, may Allah Almighty be pleased with them both, as a precaution and to protect people's property. [1]

It is in the commentary of Hidayah by Allama Itqani: The saying of Abu Hanifa is 'qiyas' because the wealth is a trust in his hand, and the destruction of a trust without action does not necessitate

Urdu

Some have said that the fatwa was given based on the saying of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) and it was explained that the basis of your saying is on the saying of Hadrat Ata and Tawus who are among the senior Tabi'un. And the saying of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them) is based on the saying of Hadrat Umar Faruq and Ali Murtada (may Allah be pleased with them both), keeping in view the respect and protection of people's wealth. (T)

The saying of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) is based on 'qiyas' because he holds it as a trust, and destruction of a trust without involvement does not necessitate compensation. And

Arabic	Urdu
compensation. Their [the two companions'] saying is 'istihsan', and its basis is the report from Umar (may Allah be pleased with him). [2]	the saying of the two companions (may Allah have mercy on them) is 'istihsan' due to the action narrated from Umar Faruq (may Allah be pleased with him). (T)

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter 33, Islami Kutub Khana Karachi 2/171 and Fatawa Anqarawiyya, Book of Hiring, Dar al-Isha'at al-Arabiyya Qandahar Afghanistan 2/323 [2] Ghayat al-Bayan

फ़तावा रज़विय्या जिल्द १९

जो कुछ उसके काम करने के दौरान नष्ट हो जाए, सर्वसम्मति से वह उसका हर्जाना देगा, भले ही उसकी ओर से वस्तु के संबंध में कोई उल्लंघन या लापरवाही न हुई हो। इसके विपरीत, विशेष कर्मचारी (अजीर खास) एक अमानतदार (अमीन) है। इसलिए, जब तक वह उल्लंघन नहीं करता, वह मुआवजे के लिए बिल्कुल उत्तरदायी नहीं है, भले ही वह उसके कार्य से नष्ट हो जाए। यह विश्वासियों के अमीर फ़ारूक़-ए-आज़म और मुर्तज़ा-ए-अकरम (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से वर्णित मत है, और यही इमाम दार अल-हिजरा सय्यदुना इमाम मालिक का मत है, इमाम शाफ़ई का एक कथन और इमाम अहमद से एक रिवायत है (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो)। 'बदाए' और 'ग़ायत अल-बयान' आदि में इमाम [अबू हनीफ़ा] के क्षतिपूर्ति न होने के कथन को 'क़ियास' (तार्किक अनुमान) और दोनों साथियों [अबू यूसुफ़ और मुहम्मद] के कथन को 'इस्तिहसान' (न्यायशास्त्रीय प्राथमिकता) घोषित किया गया। प्रसिद्ध न्यायविद् इमाम अबू जाफ़र हिंदुआनी इसी ओर झुके। इमाम ज़ैलई ने 'तबीन अल-हक़ाएक़' में, फिर अल्लामा तूरी ने 'शरह कंज़ अल-दक़ाएक़' में इसे 'बिही युफ़्ता' (इस पर फ़तवा दिया जाता है) कहा। 'जामि अल-फ़ुसुलैन', 'ख़िज़ारत अल-मुफ़्तीन', 'फ़तावा अ़नक़रविया' और 'वाक़िआ़त अल-मुफ़्तीन' में है:

अरबी

कहा गया है कि फ़तवा (अबू हनीफ़ा) के कथन के अनुसार दिया जाता है, अल्लाह उन पर दया करे। और कहा गया कि अता और ताऊस का कथन, जो वरिष्ठ ताबेईन में से हैं, आधार है। और इमाम अबू यूसुफ़ और मुहम्मद का कथन, अल्लाह उन दोनों पर दया करे, उमर और अली का कथन है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, लोगों की संपत्ति की सावधानी और सुरक्षा के लिए। [1]

अल्लामा इतक़ानी द्वारा हिदायह की शरह में है: अबू हनीफ़ा का कथन क़ियास है क्योंकि धन उनके हाथ में एक अमानत है, और बिना

उर्दू

कुछ ने कहा कि इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कथन पर फ़तवा दिया गया और बताया गया कि आपके कथन का आधार हज़रत अता और ताऊस के कथन पर है जो वरिष्ठ ताबेईन में से हैं। और इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर दया करे) का कथन हज़रत उमर फ़ारूक़ और अली मुर्तज़ा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के कथन पर आधारित है, लोगों के माल के सम्मान और सुरक्षा को ध्यान में रखते हुए। (त)

इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का कथन क़ियास पर आधारित है क्योंकि उनके पास अमानत है जबकि बिना हस्तक्षेप के अमानत का

अरबी

किसी क्रिया के अमानत का विनाश हर्जाना अनिवार्य नहीं करता है। और उन दोनों का कथन इस्तिहसान है, और इसका आधार उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से प्राप्त रिवायत है।
2

उर्दू

विनाश हर्जाना अनिवार्य नहीं करता है। और दोनों साथियों (अल्लाह उन पर दया करे) का कथन इस्तिहसान है और उमर फ़ारूक़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित कार्य के कारण। (त)

[1] जामि अल-फ़ुसुलैन, अध्याय 33, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची 2/171 और फ़तावा अ़नक़रविया, किराए की किताब, दारुल इशाअतुल अरबिया कंधार अफ़ग़ानिस्तान 2/323 [2] ग़ायत अल-बयान

पृष्ठ ५६९/६९२

جو کچھ اس کے کام کرنے میں ضائع ہو بالاجماع اس کا تاوان دے گا اگر چہ شئی میں اس کی طرف سے کوئی تعدی و تقصیر نہ واقع ہوئی ہو۔ بخلاف اجیر خاص کہ امین ہے۔ ولہذا جب تک تعدی نہ کرے اصلا ضمان نہیں، اگر چہ اس کے فعل سے تلف ہو، یہ مذہب امیر المومنین فاروق اعظم و مرتضیٰ اکرم رضی اللہ تعالی عنہما سے مروی اور یہی امام دار الہجرۃ سیدنا امام مالک کا مذہب اور امام شافعی کا ایک قول اور امام احمد سے ایک روایت ہے رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین، بدائع و غایۃ البیان وغیرہما میں قول امام عدم ضمان کو قیاس اور اس قول صاحبین کو استحسان قرار دیا۔ امام اجل فقیہ ابو جعفر ہندوانی اسی طرف میل فرماتے۔ امام زیلعی نے تبیین الحقائق پھر علامہ طوری نے شرح کنز الدقائق میں اس کو بہ یفتی فرمایا۔ جامع الفصولین و خزانۃ المفتین و فتاوی انقرویہ و واقعات المفتین میں ہے:

عربی	اردو
قیل یفتی بقول (ابی حنیفہ) رحمہ اللہ تعالی وقیل قول عطاء وطاؤس وھما من کبار التابعین و قول س ومر ابی یوسف ومحمد رحمھما اللہ تعالی قول عمر و علی رضی اللہ تعالیٰ عنھما احتیاطاً وصیانۃ لاموال الناس - 1	بعض نے کہا کہ امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ کے قول پر فتوی دیا اور بتایا گیا آپ کے قول کی بنیاد حضرت عطاء اور طاؤس کے قول پر ہے جو کبار تابعین میں سے ہیں، اور امام ابو یوسف اور امام محمد رحمہما اللہ تعالیٰ کا قول حضرت عمر فاروق اور علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے قول پر مبنی ہے لوگوں کے مال کے احترام اور حفاظت کو پیش نظر رکھتے ہوئے۔ (ت)

عربی	اردو
شرح ہدایہ علامہ اتقانی میں ہے: قول ابی حنیفۃ قیاس لان المال امانۃ فی یدہ و ہلاک الامانۃ من غیر صنع لایوجب الضمان و قولھما استحسان ووجھہ اثر عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ - 2	امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا قول قیاس پر مبنی ہے کیونکہ اس کے پاس امانت ہے جبکہ بغیر دخل امانت کی ہلاکت موجب ضمان نہیں ہے اور صاحبین رحمھما اللہ تعالیٰ کا قول استحسان ہے اور عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی عمل کی وجہ سے۔(ت)

1 جامع الفصولین الفصل الثالث والثلاثون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲ / ۱۷۱ و فتاوی انقرویہ کتاب الاجارۃ دار اشاعۃ العربیہ قندہار افغانستان ۲ / ۳۲۳ 2 غایۃ البیان

Fatawa Rizvia Volume 19

In Sharh al-Kanz of Mulla Miskeen, it is mentioned: "The goods in his hand are not subject to compensation according to Abu Hanifa, and this is the analogy (Qiyas). But the two companions (Sahibayn) said that compensation is due based on judicial preference (Istihsan)." - Briefly. (Translation): Goods in his hand do not incur liability according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), and this is the analogy. The two companions (may Allah have mercy on them) stated that compensation will be due based on judicial preference. Briefly. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated: "In al-Bada'i, it says: According to him (Imam Abu Hanifa), there is no liability, and this is the analogy. The two companions said there is liability, except in cases of overwhelming fire or aggressive robbers; this is based on judicial preference." - Briefly. (Translation): In Bada'i, it says according to the Imam (Abu Hanifa), there will be no liability on him. This is the analogy. The two companions (may Allah have mercy on them) said: compensation will be collected from him unless it is destroyed by an uncontrollable fire or defiant robbers; this is judicial preference. Both aforementioned excerpts are summarized. (T)

In Tabyeen, it is mentioned: "Today, a fatwa is given according to the saying of the two companions because of the change in people's conditions, and through this, their properties are protected." (Translation): Nowadays, the fatwa is given according to the saying of the two companions because the conditions of the people have changed, whereas through this fatwa, people's wealth will be safeguarded. (T)

In Takmila Toori, it is stated: "It has been mentioned that in this era, the fatwa is according to the saying of the two companions due to the change in people's circumstances." (Translation): It has passed that due to the changing circumstances of the people, the fatwa is based on the saying of the two companions. (T)

In Fatawa of Imam Qazikhan, it is mentioned: "The jurist Abu Ja'far said: Liability is on the washerman (al-Qassar)." (Translation): Faqih Abu Ja'far stated that the washerman will be liable and...

---

1. Sharh al-Kanz by Mulla Miskeen with Fath al-Mu'in, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/252.
2. Radd al-Muhtar, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/40.

3. Tabyeen al-Haqa'iq, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, Al-Matba'ah al-Kubra, Bulaq, Egypt, 5/135.
4. Bahr al-Ra'iq, Book of Hiring, Chapter on Liability of the Employee, H.M. Saeed Company, Karachi, 8/74.

फ़तावा रज़विया खंड १९

शरह अल-कन्ज़ मुल्ला मिस्कीन में है: "अबू हनीफा के अनुसार उसके हाथ में मौजूद माल पर कोई क्षतिपूर्ति नहीं है, और यही कयास (तर्क) है। और दोनों साथियों (साहिबैन) ने कहा कि इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर क्षतिपूर्ति अनिवार्य होगी।" - संक्षेप में। (अनुवाद): उनके हाथ में सामान इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार क्षतिपूर्ति का कारण नहीं है और यही कयास है, और साहिबैन (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फरमाया कि इस पर इस्तेहसानन क्षतिपूर्ति होगी, संक्षेप में। (त)

रद अल-मुह्तार में है: "अल-बदाई में है: उनके(इमाम अबू हनीफा) पास क्षतिपूर्ति नहीं होगी और यही कयास है। और दोनों साथियों ने कहा कि क्षतिपूर्ति होगी, सिवाय इसके कि भीषण आग या हिंसक लुटेरों द्वारा नष्ट हो जाए; और यह इस्तेहसान है।" - संक्षेप में। (अनुवाद): बदाई में है कि इमाम साहब के निकट इस पर क्षतिपूर्ति नहीं होगी। कयास यही है। साहिबैन (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फरमाया: उससे क्षतिपूर्ति वसूली जाएगी सिवाय इसके कि बेकाबू आग या विद्रोही डाकू से नष्ट हो जाए, यह इस्तेहसान है। दोनों उपर्युक्त उद्धरण संक्षेप में हैं। (त)

तबयीन में है: "आज के समय में लोगों की स्थितियों में बदलाव के कारण दोनों साथियों के कथन पर फतवा दिया जाता है, और इसी के माध्यम से उनके धन की रक्षा होती है।" (अनुवाद): साहिबैन के कथन पर आज कल फतवा दिया जाएगा क्योंकि लोगों की स्थितियों में बदलाव हो गया है, जबकि इस फतवे से लोगों का माल सुरक्षित रहेगा। (त)

तकमिला तूरी में है: "यह पहले बताया जा चुका है कि इस युग में लोगों की परिस्थितियों के बदलने के कारण साहिबैन के कथन पर फतवा है।" (अनुवाद): यह गुज़रा है कि लोगों के हालात बदल जाने की वजह से साहिबैन के कौल पर फतवा है। (त)

फतावा इमाम काजीखां में है: "फकीह अबू जाफर ने कहा: धोबी (अल-कसार) पर क्षतिपूर्ति होगी।" (अनुवाद): अबू जाफर फकीह ने फरमाया कि धोबी पर क्षतिपूर्ति होगी और...

---

1. शरह अल-कन्ज़ मुल्ला मिस्कीन साथ में फ़तह अल-मुईन, किताब अल-इजारा, कर्मचारी की जिम्मेदारी का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ३/ २५२

2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-इजारा, कर्मचारी की जिम्मेदारी का अध्याय, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ५/ ४०
3. तबयीन अल-हकाइक़, किताब अल-इजारा, कर्मचारी की जिम्मेदारी का अध्याय, अल-मत्बअ अल-कुबरा, बुलाक, मिस्र, ५/ १३५
4. बहर अर-राइक़, किताब अल-इजारा, कर्मचारी की जिम्मेदारी का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ८/ ७४

पृष्ठ ५७० / ६९२

شرح الکنز ملا مسکین میں ہے: المتاع فی یدہ غیر مضمون عند ابی حنیفہ و ھو القیاس و قالا علیہ الضمان استحساناً ۱۸- باختصار- اس کے ہاتھ میں سامان امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے موجب ضمان نہیں اور یہی قیاس ہے اور صاحبین رحمھما اللہ تعالٰی نے فرمایا اس پر ضمان ہو گا استحساناً، باختصار۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: فی البدائع لایضمن عندہ و ھو القیاس وقالا یضمن ۲۸ الامن حرق غالب اولصوص مکابرین وھو استحسان اھ مختصرا- بدائع میں ہے امام صاحب کے نزدیک اس پر ضمان نہ ہوگا۔ قیاس یہی ہے۔ صاحبین رحمھما اللہ تعالٰی نے فرمایا: اس سے ضمان وصول کیا جائے گا الا یہ کہ بے قابو آگ یا سرکش ڈاکو سے ضائع ہو جائے، یہ استحسان ہے اھ دونوں مذکورہ عبارتیں مختصراً (ت)

تبیین میں ہے: بقولھما یفتی الیوم لتغیر احوال الناس وبہ یحصل صیانۃ اموالھم ۳۸- صاحبین کے قول پر آج کل فتوی دیا جائے کیونکہ لوگوں کے احوال میں تبدیلی ہو گئی ہے جبکہ اس فتوی سے لوگوں کے مال محفوظ ہوں گے۔ (ت)

تکملہ طوری میں ہے: قد تقدم ان بقولھما یفتی فی ھذا الزمان لتغیر احوال الناس ۴۸- یہ گزرا ہے کہ لوگوں کے حالات بدل جانے کی وجہ سے صاحبین کے قول پر فتوی ہے۔ (ت)

فتاوی امام قاضیخاں میں ہے: قال الفقیہ ابوجعفر الضمان علی القصار ابوجعفر فقیہ نے فرمایا کہ دھوبی پر ضمان ہوگا اور

1 شرح الكنز لملا مسكين مع فتح المعين كتاب الاجارة باب ضمان الاجير ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى ۳/ ۲۵۲ 2 ردالمحتار كتاب الاجارة باب ضمان الاجير دار احياء التراث العربى بيروت ۵/ ۴۰ 3 تبيين الحقائق كتاب الاجارة باب ضمان الاجير المطبعة الكبرى بولاق مصر ۵/ ۱۳۵ 4 بحر الرائق كتاب الاجارة باب ضمان الاجير ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى ۸/ ۷۴

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Jurist Abu al-Layth said: He only said so because he was inclined towards the opinion of the two companions [Abu Yusuf and Muhammad] regarding the joint employee [Ajir-e-Mushtarak].[1]

Jurist Abu al-Layth said: He said this because of his inclination towards the opinion of the two companions regarding the joint employee. (T)

Imam Ajall Abu Bakr Balkhi states: The disagreement is in the case where liability (Daman) is not fixed upon the joint employee. Otherwise, if it was stipulated beforehand, then by consensus, liability becomes mandatory upon him. This was decisively stated in Jami' al-Fatawa, al-Nawazil, al-Ashbah wa al-Nazair, etc. In Fatawa Khulasa, it is stated:

If liability is stipulated upon him if [the property] is destroyed, then according to all of them, he becomes liable. This is because the joint employee is not liable according to Abu Hanifa only when liability was not stipulated. However, if it was stipulated, he becomes liable. Jurist Abu al-Layth said: Stipulating or not stipulating is equal because he is a trustee [Amin].[2]

If a condition for liability is made in case of destruction, then by consensus liability will be taken because, regarding a joint employee, when no condition is made, according to Imam Abu Hanifa liability is not taken, but upon making a condition, there will be liability according to him too. Jurist Abu al-Layth said whether the condition is made or not, it's equal because he is a trustee. (T)

In Anqarawiyyah, from the commentary of Majma' by Allama Ibn Farishtah, it is stated:

If it is stipulated that he shall be liable if it is destroyed while with him, he becomes liable by consensus, as mentioned in al-Jami'. It is mentioned in al-Khaniyyah and Tatimmat al-Fatwa that he is not liable.[3]

If a condition for liability is made for destruction while with him, then by consensus liability will be taken, as it is in the Jami'. And in Khaniyah and Tatimmat al-Fatawa it is written that liability will not be taken. (T)

In the commentary of Kanz by Mulla Miskeen, it is stated:

It is said: When liability is stipulated upon the joint employee, it is valid according to Abu Hanifa. It becomes as if the wages are for both the work and the protection.

Some have said that if a condition for liability is placed on the joint employee, it is correct according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him); thus, he will be considered an employee for both work and protection.

1. Fatawa Qazikhan, Kitab al-Ijarat, Chapter on Laundry, Naval Kishore Lucknow, 3/444
2. Khulasa al-Fatawa, Kitab al-Ijarat, Chapter Six, First Genus, Maktaba Habibiyah Quetta, 3/273
3. Fatawa Anqarawiyyah, Kitab al-Ijarah, regarding the liability of the joint employee, Dar al-Isha'at al-Arabiyyah Kandahar Afghanistan, 2/323

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

फ़कीह अबू अल-लैथ ने कहा: उन्होंने यह बात केवल इसलिए कही क्योंकि वह साझा कर्मचारी (अजीर-ए-मुश्तरक) के संबंध में दो साथियों [अबू यूसुफ और मुहम्मद] के मत की ओर झुके हुए थे।[1]

फ़कीह अबू अल-लैथ ने फ़रमाया: उन्होंने यह बात साझा कर्मचारी के संबंध में साहिबैन के मत की ओर झुकाव की वजह से कही है। (त)

इमाम अजल्ल अबू बकर बल्खी फ़रमाते हैं: विवाद उस स्थिति में है जब साझा कर्मचारी पर गारंटी (ज़मान) तय न की गई हो। अन्यथा, यदि पहले से शर्त लगा दी गई थी, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से उस पर गारंटी अनिवार्य हो जाती है। जामे अल-फ़तावा, अल-नवाज़िल, अल-अशबाह वा अल-नज़ायर आदि में इसी पर ज़ोर दिया गया है। फ़तावा खुलासा में है:

यदि विनाश होने पर गारंटी की शर्त लगा दी गई, तो उन सभी के अनुसार वह उत्तरदायी होगा। क्योंकि साझा कर्मचारी केवल तभी इमाम अबू हनीफ़ा के निकट उत्तरदायी नहीं है जब गारंटी की शर्त न लगाई गई हो। लेकिन यदि शर्त लगा दी गई, तो उनके अनुसार भी वह उत्तरदायी होगा। फ़कीह अबू अल-लैथ ने कहा: शर्त लगाना या न लगाना बराबर है क्योंकि वह एक अमानतदार (अमीन) है।[2]

हलाक हो जाने पर ज़मानत (गारंटी) की शर्त लगाई तो सर्वसम्मति से ज़मानत ली जाएगी क्योंकि साझा कर्मचारी के बारे में जब शर्त न लगाई गई हो तो इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक ज़मानत नहीं ली जाएगी, लेकिन शर्त लगाने पर उनके नज़दीक भी ज़मानत होगी। फ़कीह अबू अल-लैथ ने फ़रमाया शर्त लगाना या न लगाना बराबर है क्योंकि वह अमानतदार है। (त)

अन्क़रवीया में अल्लामा इब्न फरिश्ता द्वारा मजमा की व्याख्या से है:

यदि यह शर्त लगाई गई कि उसके पास रहते हुए नष्ट होने पर वह उत्तरदायी होगा, तो सर्वसम्मति से वह उत्तरदायी होगा, जैसा कि जामे में है। और खानिया और तत्तिमह अल-फ़तवा में है कि वह उत्तरदायी नहीं होगा।[3]

अगर उसके पास हलाक हो जाने पर ज़मानत की शर्त लगाई तो सर्वसम्मति से ज़मानत ली जाएगी, जामे में ऐसा ही है। और खानिया और तत्तिमह अल-फ़तावा में है कि ज़मानत नहीं ली जाएगी। (त)

मुल्ला मिस्कीन की कंज की व्याख्या में है:

कहा गया है: जब साझा कर्मचारी पर गारंटी की शर्त लगाई जाती है, तो यह इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार मान्य है। यह ऐसा हो जाता है जैसे मज़दूरी काम और सुरक्षा दोनों के बदले में हो।

कुछ ने कहा कि साझा कर्मचारी पर ज़मानत की शर्त लगाई तो इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के नज़दीक सही है, इस प्रकार वह काम और हिफ़ाज़त दोनों पर कर्मचारी क़रार पाएगा।

1. फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताब अल-इजारात, फ़स्ल फ़िल कसार, नवल किशोर लखनऊ, ३/ ४४४
2. खुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-इजारात, अल-फ़स्ल अल-सादीस, अल-जिन्स अल-अव्वल, मकतबा हबीबिया क्वेटा, ३/ २७३
3. फ़तावा अन्क़रवीया, किताब अल-इजारा, साझा कर्मचारी की ज़मानत के बारे में, दारुल इशाअतुल अरबिया कंधार अफ़गानिस्तान, २/ ३२३

पृष्ठ ५७१ / ६९२

قال الفقیه ابو اللیث انما قال لانه کان یمیل فی الاجیر المشترك الی قول ابی یوسف ومحمد ۱۔

فقیہ ابواللیث نے فرمایا انھوں نے یہ بات مشترک اجیر کے متعلق صاحبین کے قول کی طرف میلان کی وجہ سے فرمائی ہے۔(ت)

امام اجل ابوبکر بلخی فرماتے ہیں خلاف اس صورت میں ہے جبکہ اجیر مشترک پر ضمان ٹھہرانہ لی جائے ورنہ اگر پہلے سے شرط ہو جائے جب تو بالا جماع اس پر ضمان لازم۔ جامع الفتاوٰی والنوازل واشباہ والنظائر وغیرہما میں اسی پر جزم فرمایا۔ فتاوٰی خلاصہ میں ہے:

شرط علیه الضمان اذا هلک یضمن فی قولهم جمیعا لان الاجیر المشترك انما لایضمن عند ابی حنیفة اذا لم یشترط علیه الضمان اما اذا شرط یضمن قال الفقیة ابواللیث الشرط وعدم الشرط سواء لانه امین ۲۔

ہلاک ہو جانے پر ضمان کی شرط لگائی تو بالاتفاق ضمان لیا جائے گا کیونکہ مشترکہ اجیر کے متعلق جب شرط نہ لگائی ہو تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک ضمان نہیں لیا جائے گا لیکن شرط لگانے پر ان کے نزدیک بھی ضمان ہوگا۔ فقیہ ابواللیث نے فرمایا شرط لگانا نہ لگانا برابر ہے کیونکہ وہ امین ہے۔(ت)

انقرویہ میں شرح مجمع علامہ ابن فرشتہ سے ہے:

ان شرط ان یضمن لوهلك عنده یضمن اتفاقا کذا فی الجامع و ذکر فی الخانیة و تتمة الفتوی علی انه لا یضمن ۳۔

اگر اس کے پاس ہلاک ہو جانے پر ضمان کی شرط لگائی تو بالاتفاق ضمان لیا جائے گا، جامع میں یوں ہے۔ اور خانیہ اور تتمۃ الفتاوٰی میں ہے کہ ضمان نہیں لیا جائے گا۔ (ت)

شرح کنز ملا مسکین میں ہے:

قیل اذا شرط الضمان علی الاجیر المشترك یصح عند ابی حنیفة وصار کان الاجر فی مقابلة العمل والحفظ جمیعا.

بعض نے کہا کہ مشترک اجیر پر ضمان کی شرط لگائی تو امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ کے نزدیک صحیح ہے یوں وہ عمل اور حفاظت دونوں پر اجیر قرار پائے گا.

۱۔ فتاوی قاضیخان کتاب الاجارات فصل فی القصار نولکشور لکھنئو ۳/ ۴۴۴ ۲۔ خلاصہ الفتاوی کتاب الاجارات الفصل السادس الجنس الاول مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳/ ۲۷۳ ۳۔ فتاوی انقرویہ کتاب الاجارہ فی ضمان الاجیر المشترك داراشاعة العربیہ قندھار افغانستان ۲/ ۳۲۳

Arabic: As in Sharh al-Wiqayah: It is the statement of the jurist Abu Bakr, and the jurist Abu Layth gives the fatwa that if a condition of liability is placed upon him, it is not valid.[1] - | Urdu Translation: It is stated thus in Sharh al-Wiqayah, and this is the statement of Abu Bakr. The fatwa of Jurist Abu Layth is that if a condition of liability was placed on him, it is not correct. (T)

In al-Wajiz of Imam al-Kardari, in the section 'On the Bathhouse' from 'Nawazil':

Arabic: He entered the bathhouse and said to the bathhouse keeper, "Guard these clothes." He came out and did not find them. If he had stipulated a condition of liability on him, he is liable by consensus, whether they were stolen or lost; otherwise, he is not.[2] - | Urdu Translation: He entered the bathhouse and told the bathhouse keeper to guard these clothes. When he emerged from the bathhouse, he found the clothes missing. If he had stipulated a condition of liability on the bathhouse keeper, he would be liable by consensus, whether he stole them or they were lost; otherwise, he would not. (T)

After this, he himself said:

Arabic: We have mentioned that the condition has no effect, and its interpretation is that when he stipulated liability on him, he made the wage equivalent to both, so it would be according to the disagreement regarding the shared employee (ajir al-mushtarak).[3] - | Urdu Translation: We have mentioned that the condition has no effect, so its interpretation will be that if he accepted the condition, then it's as if he made him an employee for two things, therefore this transaction became contrary to the case of a shared employee. (T)

It is in al-Dhakhira, al-Khulasa, al-Imadiyya, Ghamz al-Uyun, etc.:

Arabic: This wording is from al-Dhakhira: The jurist Abu Bakr used to hold the bathhouse keeper liable by consensus. He would say that according to Abu Hanifa (may Allah the Almighty have mercy on him), a shared employee is not liable when the condition of liability is not stipulated, but if it is stipulated, he becomes liable. The jurist Abu Ja'far used to equate the condition of liability and the absence of such a condition, and liability... | Urdu Translation: In the words of al-Dhakhira, the jurist Abu Bakr used to declare the bathhouse keeper liable by consensus and used to say that according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), a shared employee will not be liable when the condition of liability is not imposed, but if it is stipulated, he will be liable. And the jurist Abu Ja'far used to consider the condition and absence of the condition as equal, and liability...

---

[1] Sharh al-Kanz for Mulla Miskeen with Fath al-Mu'in, Book of Hires, Chapter on Liability of the Employee, H.M. Saeed Company Karachi 3/252 [2] Fatawa Bazzaziyya on the margin of al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Hires, Chapter Six, Noorani Kutub Khana Peshawar 5/91 [3] Fatawa Bazzaziyya on the margin of al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Hires, Chapter Six, Noorani Kutub Khana Peshawar 5/91

अरबी: जैसा कि 'शरह अल-विक़ाया' में है: यह फ़क़ीह अबू बक्र का कथन है और फ़क़ीह अबू लैथ का फ़तवा यह है कि यदि उस पर ज़मानत (ज़िम्मेदारी) की शर्त लगाई जाए तो यह मान्य नहीं है।[1] - | उर्दू अनुवाद: 'शरह अल-विक़ाया' में इस प्रकार है, और यह अबू बक्र का कथन है। और फ़क़ीह अबू लैथ का फ़तवा यह है कि यदि उस पर ज़मानत की शर्त लगाई गई तो सही नहीं है। (त)

इमाम अल-करदरी के'अल-वजीज़' में, 'नवाज़िल' से हमाम के बारे में यह है:

अरबी: वह हमाम में दाखिल हुआ और हमाम वाले से कहा, "इन कपड़ों की रक्षा करना।" वह बाहर निकला और उन्हें नहीं पाया। यदि उसने उस पर ज़मानत की शर्त लगाई थी, तो वह सर्वसम्मति से उत्तरदायी होगा, चाहे वे चोरी हो गए हों या खो गए हों; अन्यथा नहीं।[2] - | उर्दू अनुवाद: हमाम में दाखिल हुआ और हमाम वाले को कहा इन कपड़ों की हिफाज़त करना, वह हमाम से निकला तो कपड़ों को गायब पाया। अगर उसने हमाम वाले पर ज़मानत की शर्त लगाई थी तो सर्वसम्मति से ज़ामिन (उत्तरदायी) होगा, उसने चोरी की हो या ज़ाया किए हों वरना नहीं। (त)

इसके बाद स्वयं फ़रमाया:

अरबी: और हमने उल्लेख किया है कि शर्त का कोई प्रभाव नहीं है और इसका अर्थ यह है कि जब उसने उस पर ज़मानत की शर्त लगाई, तो उसने पारिश्रमिक को दोनों के प्रतिफल में रखा, अतः यह 'अजीरे मुश्तरक' (साझा कर्मचारी) के मतभेद के अनुसार होगा।[3] - | उर्दू अनुवाद: हमने ज़िक्र कर दिया है कि शर्त का कोई असर नहीं है तो इसकी तावील (व्याख्या) यूँ होगी कि अगर उसने शर्त कुबूल कर ली तो गोया उसने दो चीज़ों पर उसको अजीर (कर्मचारी) बना लिया लिहाज़ा यह मुश्तरक अजीर की सूरत के खिलाफ मामला हुआ। (त)

'ज़खीरा', 'खुलासा', 'इमादिया', 'ग़म्ज़ अल-उयून' आदि में है:

अरबी: यह शब्द 'अज़-ज़खीरा' के हैं: फ़क़ीह अबू बक्र सर्वसम्मति से हमाम वाले को उत्तरदायी ठहराते थे और वह कहते थे कि इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) के नज़दीक साझा कर्मचारी तब उत्तरदायी नहीं होगा जब ज़मानत की शर्त न लगाई गई हो। लेकिन अगर शर्त लगा दी जाए तो वह उत्तरदायी होगा। फ़क़ीह अबू जाफ़र ज़मानत की शर्त और शर्त के अभाव को समान मानते थे, और ज़मानत... | उर्दू अनुवाद: ज़खीरा के अल्फ़ाज़ में है कि अबू बक्र फ़क़ीह, हमाम वाले को सर्वसम्मति से ज़ामिन करार देते थे और फ़रमाते थे कि इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के नज़दीक मुश्तरक अजीर पर जब शर्त-ए-ज़मान न लगाई तो वह ज़ामिन न होगा लेकिन अगर शर्त लगा दी तो ज़ामिन होगा और फ़क़ीह अबू जाफ़र शर्त और अदम-ए-शर्त को मसावी (समान) करार देते थे और ज़मानत...

---

[1] शरह अल-कंज मल्ला मिस्कीन कृत, फ़तह अल-मुईन के साथ, किताबुल अजारा, बाब ज़मानुल अजीर, एच.एम. सईद कंपनी कराची ३/ २५२ [2] फ़तावा बज़ाज़िया, अल-फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिए पर, किताबुल अजारात, अध्याय ६, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ५/ ९१ [3] फ़तावा बज़ाज़िया, अल-फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिए पर, किताबुल अजारात, अध्याय ६, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ५/ ९१

كذا في شرح الوقاية وهو قول الفقية ابي بكر والفقية ابو الليث | شرح وقایہ میں یوں ہے، اور یہ ابوبکر کا قول ہے۔ اور فقیہ ابو یفتی بانه لو شرط علیه الضمان لا یصح[1] - | اللیث کا فتوی یہ ہے کہ اگر اس پر ضمان کی شرط لگائی تو صحیح نہیں | ہے۔ (ت)

وجیز امام کردری نوع فی الحمامی میں نواز ل سے ہے :

دخل الحمام وقال للحمامی احفظ هذه الثیاب فخرج | حمام میں داخل ہوا اور حمام والے کو کہا ان کپڑوں کی حفاظت ولم یجدها ان شرط علیه الضمان یضمن اجماعاً ان | کرنا وہ حمام سے نکلا تو کپڑوں کو غیب پایا اگر اس نے حمام سرق او ضاع والا لا[2] - | والے پر ضمان کی شرط لگائی تھی تو بالاتفاق ضامن ہوگا اس نے | چوری یا ضائع کئے ہوں ورنہ نہیں۔ (ت)

اس کے بعد خود فرمایا:

وقد ذکرنا انه لا تاثیر للشرط وتأویله انه لما شرط | ہم نے ذکر کر دیا ہے کہ شرط کا کوئی اثر نہیں ہے تو اس کی علیه الضمان فقد قابل الاجر بهما فیکون علی الخلاف | تاویل یوں ہوگی کہ اگر اس نے شرط قبول کر لی تو گویا اس نے في المشترك[3] - | دو چیزوں پر اس کو اجیر بنالیا لہذا یہ مشترک اجیر کی صورت کے | خلاف معاملہ ہوا۔ (ت)

ذخیرہ و خلاصہ و عمادیہ و غمز العیون وغیرہ میں ہے:

وھذا اللفظ للذخیرۃ کان الفقیہ ابو بکر یقول ضمن | ذخیرہ کے الفاظ میں ہے کہ ابوبکر فقیہ، حمام والے کو بالاجماع الحمامی اجماعاً وکان یقول انما لا یضمن الاجیر | ضامن قرار دیتے تھے اور فرماتے تھے کہ امام ابو حنیفہ رضی المشترك عند ابي حنيفة رحمه الله تعالى اذا لم | اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک مشترک اجیر پر جب شرط ضمان نہ یشترط علیہ الضمان اما اذا شرط یضمن وکان الفقیۃ | لگائی تو وہ ضامن نہ ہوگا لیکن اگر شرط لگادی تو ضامن ہوگا اور ابو جعفر یستوی بین شرط الضمان وعدم الشرط | فقیہ ابو جعفر شرط اور عدم شرط کو مساوی قرار دیتے تھے اور ضمان

---

[1] شرح الکنز لمنلا مسکین مع فتح المعین کتاب الاجارۃ باب ضمان الاجیر ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۲۵۲ [2] فتاوی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیہ کتاب الاجارات الفصل السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۹۱ [3] فتاوی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیہ کتاب الاجارات الفصل السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۹۱

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic Text Block 1]: And he used to say there is no liability. Faqih Abu al-Layth (may Allah Almighty have mercy on him) said: This is what we take and we issue fatwa upon it. End. I say the meaning of this statement is that Faqih Abu Ja'far used to consider both cases equal according to the Imam's view; even if a condition was set, there would be no liability. However, his own inclination was towards the view of the two companions (Sahibayn), as we mentioned from Al-Khaniyya on the authority of Faqih Abu al-Layth. (T) [Urdu Text Block 1]: And he would not speak of liability, and Faqih Abu al-Layth said: 'This is our position, and we will issue the fatwa accordingly.' End. I say that the meaning of this statement is that Faqih Abu Ja'far says that according to Imam (Abu Hanifa)'s view, both situations are equal; even if a condition is imposed, he will not be liable. But his own inclination is towards the view of the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), as we have mentioned from Al-Khaniyya with reference to Abu al-Layth. (T)

It is stated in Qunyah and Ashbah: [Arabic Text Block 2]: Its place is when liability is not stipulated upon him; as for when it is stipulated, he is liable by consensus. [Urdu Text Block 2]: The occasion for this is the absence of a condition for liability, but in the case of a condition, he will be liable by consensus. (T)

The majority of later scholars, seeing the differences among the leaders of the school (Madhhab), companions, and successors (may Allah Almighty be pleased with them), adopted the decisive view that if the employee (Ajeer) is from the righteous and God-fearing, then the chosen view is that of the Imam (no liability), or if he is contrary to that, then the view of the Sahibayn (liability) is obligatory. And if his condition is unknown (Mastur al-Haal), then considering both views, half liability is obligatory and half is waived. There is no doubt that this view combines all opinions, considers circumstances, is gentler for the people, and more protective of property, as the change in times necessitates it. In it, both the aspects of kindness and caution are maintained. It is hoped that if the Imam had witnessed these times, he would have ruled similarly. It is stated in Fatawa Khayriyya and Fatawa Sa'adiyya:

[Arabic Text Block 3]: The issue of the common employee (Ajeer al-Mushtarak) has three, rather four opinions: absolute absence of liability, absolute liability, and a forced settlement on half, acting upon both opinions. And in Jami' al-Fusulayn, quoting the benefits of the author of Al-Muheet: if the employee was righteous... [Urdu Text Block 3]: In the issue of the common employee, there are three, rather

four opinions: absolute non-liability, absolute liability, forced liability for half the loss so that both opinions are acted upon. And in Jami' al-Fusulayn, referring to the benefits of the author of Al-Muheet, it is stated that if the employee is a righteous person, he will be exonerated after taking an oath.

Footnotes: 1. Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Ijarat, Chapter 6, Fourth Category, Maktaba Habibiyah Quetta, 3/713. 2. Al-Ashbah wa al-Nazair, Kitab al-Ijarat, Second Art, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/62.

[अरबी पाठ १]: "और वह उत्तरदायित्व न होने की बात कहते थे। फ़कीह अबू अल-लैथ (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: यही हमारा पक्ष है और हम इसी पर फ़तवा देते हैं। समाप्त। मैं कहता हूँ कि इस कथन का अर्थ यह है कि फ़कीह अबू जाफ़र कहते हैं कि इमाम साहब के मत के अनुसार दोनों स्थितियाँ समान हैं; भले ही शर्त लगाई गई हो, वह उत्तरदायी नहीं होगा। लेकिन उनका अपना झुकाव साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के मत की ओर है, जैसा कि हमने अल-खानिया से अबू अल-लैथ के हवाले से उल्लेख किया है।" (त) [उर्दू पाठ १]: और ज़मानत (उत्तरदायित्व) की बात न करते, और फ़क़ीह अबू अल-लैथ ने फ़रमाया हमारा यही मौक़िफ़ (पक्ष) है, और हम यही फ़तवा देंगे। इह (समाप्त)। मैं कहता हूँ इस कलाम (कथन) का मतलब यह है कि फ़क़ीह अबू जाफ़र फ़रमाते हैं कि इमाम साहब के क़ौल (मत) पर दोनों सूरतें (स्थितियाँ) मसावी (समान) हैं अगर चेह शर्त भी लगाई हो ज़ामिन (उत्तरदायी) न होगा, लेकिन उनका अपना रुझान साहिबैन के क़ौल पर है जैसा कि हमने खानिया से अबुल लैथ के हवाले से ज़िक्र किया है। (त)

क़ुनिया और अशबाह में है: [अरबी पाठ २]: "इसका स्थान तब है जब उस पर उत्तरदायित्व की शर्त न हो; जहाँ तक शर्त की बात है, तो वह सर्वसम्मति से उत्तरदायी है।" [उर्दू पाठ २]: इसका महल (अवसर) ज़मानत की अदम-ए-शर्त (शर्त की अनुपस्थिति) है लेकिन शर्त की सूरत में बिल-इत्तिफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) ज़ामिन होगा। (त)

जम्हूर अइम्मा-ए-मुताख़िरीन (बाद के अधिकांश विद्वानों) ने अइम्मा-ए-मज़हब और सहाबा व ताबेईन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के इख़्तिलाफ़ात (मतभेदों) को देख कर वह क़ौल-ए-फ़ैसल (निर्णायक मत) इख़्तियार फ़रमाया कि अजीर (कर्मचारी) अगर सुलहा-ए-मुत्तक़ीन (नेक और परहेज़गारों) से है तो क़ौल-ए-इमाम मुख़्तार (चुना हुआ) है या इसके ख़िलाफ़ है तो क़ौल-ए-साहिबैन वाजिब-उज़-ज़मान (उत्तरदायित्व अनिवार्य) है और मस्तूर-उल-हाल (जिसकी स्थिति अज्ञात हो) है तो दोनों क़ौल के लिहाज़ से निस्फ़ (आधा) ज़मानत वाजिब और निस्फ़ साक़ित (माफ़), और शक नहीं कि यह क़ौल जामे-उल-अक़वाल (मतों का संग्रह) व मुरा'ई-ए-अहवाल (स्थितियों का ध्यान रखने वाला) व अरफ़क़-बिल-नास (लोगों के लिए नरम) व अहफ़ज़-लिल-अमवाल (माल की सुरक्षा करने वाला) है कि तग़य्युर-ए-हालात-ए-ज़माना (समय की परिस्थितियों का बदलाव) इस पर हामिल (प्रेरित) हो और इसमें अरफ़क़ व एहतियात (नरमी और सावधानी) दोनों पहलुओं का लिहाज़ रहा, उम्मीद की जाती है कि अगर इमाम यह ज़माना पाते यूँही हुक्म फ़रमाते। फ़तावा खैरिया व फ़तावा अस'अदिया में है:

[अरबी पाठ ३]: "साझा कर्मचारी (अजीर मुश्तरक) के मामले में तीन, बल्कि चार मत हैं: पूर्णतः उत्तरदायित्व का अभाव, पूर्णतः उत्तरदायित्व, और आधे पर ज़बरन समझौता दोनों मतों पर अमल करने के लिए। और जामि' अल-फ़ुसुलैन में अल-मुहीत के लेखक के लाभों का संकेत देते हुए: यदि कर्मचारी नेक होता..." [उर्दू पाठ ३]: मुश्तरक अजीर (साझा कर्मचारी) के मसले में तीन बल्कि चार क़ौल हैं, मुतलक़न अदम-ए-ज़मानत (बिल्कुल उत्तरदायित्व नहीं), मुतलक़न ज़मानत, निस्फ़ नुक़सान पर जब्रन ज़मानत ताकि दोनों अक़वाल पर अमल हो, और जामे-उल-फ़ुसुलैन में साहब-ए-मुहीत के फ़वाइद का इशारा देते हुए फ़रमाया कि अगर अजीर सालेह (नेक) शख़्स है तो क़सम लेकर बरी (मुक्त) किया जाएगा।

पाद टिप्पणियाँ: १. खुलासातुल फ़तावा किताबुल इजारात फ़स्ल ६ जिन्स ४ मक्तबा हबीबिया क्वेटा ३/७१३ २. अल-अशबाह वल-नज़ायर किताबुल इजारात फ़न २ इदारातुल क़ुरआन कराची २/६२

وکان یقول بعدم الضمان قال الفقیه ابو اللیث رحمه الله تعالی وبه نأخذ ونحن نفتی به ۱ هـ قلت ومعنی هذا الکلام ان الفقیه ابا جعفر کان یستوی بینهما علی قول الامام وکان یقول لا یضمن عنده وان شرط اما هو بنفسه فقد کان یمیل الی قولهما کما قد منا عن الخانیة عن الفقیه ابی اللیث۔ اور ضمان کا قول نہ کرتے، اور فقیہ ابو اللیث نے فرمایا ہمارا یہی موقف ہے، اور ہم یہی فتوٰی دیں گے۔ اھ میں کہتا ہوں اس کلام کا مطلب یہ ہے کہ فقیہ ابو جعفر فرماتے ہیں کہ امام صاحب کے قول پر دونوں صورتیں مساوی ہیں اگر چہ شرط بھی لگائی ہو ضامن نہ ہوگا، لیکن ان کا اپنا رجحان صاحبین کے قول پر ہے جیسا کہ ہم نے خانیہ سے ابواللیث کے حوالہ سے ذکر کیا ہے۔ (ت)

قنیہ واشباہ میں ہے: محله عند عدم اشتراط الضمان علیه اما معه فیضمن اتفاقاً۔ اس کا محل ضمان کی عدم شرط ہے لیکن شرط کی صورت میں بالاتفاق ضامن ہو گا۔ (ت)

جمہور ائمہ متاخرین نے ائمہ مذہب وصحابہ وتابعین رضی اللہ تعالٰی عنہم کے اختلافات دیکھ کر وہ قول فیصل اختیار فرمایا کہ اجیر اگر صلحائے متقین سے ہے تو قول امام مختار یا اس کے خلاف ہے تو قول صاحبین واجب الضمان اور مستور الحال ہے تو دونوں قول کے لحاظ سے نصف ضمان واجب نصف ساقط ، اور شک نہیں کہ یہ قول جامع الاقوال و مراعی احوال و ارفق بالناس واحفظ للاموال ہے کہ تغییر حالات زمانہ اس پر حامل ہو اور اس میں ارفق واحتیاط دونوں پہلو کا لحاظ رہا، امید کی جاتی ہے کہ اگر امام یہ زمانہ پاتے یونہی حکم فرماتے۔ فتاوٰی خیریہ و فتاوٰی اسعدیہ میں ہے:

مسئلة الاجير المشترك فيها ثلثة اقوال بل اربعة عدم الضمان مطلقاً و الضمان مطلقاً و الصلح على النصف جبراً عملاً بالقولين وفی جامع الفصولين رامز الفوائد صاحب المحيط لو كان الاجير صالحاً

مشترک اجیر کے مسئلہ میں تین بلکہ چار قول ہیں، مطلقاً عدم ضمان، مطلقاً ضمان، نصف نقصان پر جبراً ضمان تاکہ دونوں اقوال پر عمل ہو، اور جامع الفصولین میں صاحب محیط کے فوائد کا اشارہ دیتے ہوئے فرمایا کہ اگر اجیر صالح شخص ہے تو قسم لے کر بری کیا جائے گا۔

١ خلاصۃ الفتاوی کتاب الاجارات الفصل السادس الجنس الرابع مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ٣ / ٢١٣ ٢

الاشباہ والنظائر کتاب الاجارات الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ٢/ ٦٢

Volume 19 Fatawa Rizvia

[Arabic Text]: "He is exonerated by his oath, and if it is otherwise, he is liable. If his status is unknown (mastur), reconciliation (sulh) is ordered. These are four opinions, all of which are corrected and fatwa is given according to them. However, the best detail is the last one." (Abridged) [Urdu explanation]: And if he is not an upright person, then a guarantee (dhaman) should be taken, and if his condition is unknown, a decision of reconciliation should be given. Thus, there are four opinions, and a correct fatwa exists for all of them, and the final detail is excellent. (T)

It is stated in Fatawa Hamidiya: [Arabic Text]: "Abu Ja'far and Abu al-Layth (may Allah have mercy on them both) chose that if he is an upright person, he is exonerated by his oath, and if he is of unknown status, reconciliation is ordered. Many later scholars have given fatwas on this basis, and it is more appropriate and safer than other opinions. Khayr al-Din al-Ramli gave a fatwa similarly." [Urdu explanation]: The chosen opinion of Abu Ja'far and Abu al-Layth is that if he is an upright person, he should be exonerated after taking an oath. If his condition is unknown, a decision of reconciliation should be made. Many later scholars have issued fatwas on this, and this opinion is superior to others, and Khayr al-Din al-Ramli has issued a fatwa in the same manner. (T)

It is stated in Minh al-Ghaffar and Tahawi on Durr al-Mukhtar: [Arabic Text]: "This is the fatwa of the Judge, Imam Jalal al-Din al-Zahidi." [Urdu explanation]: This is the same fatwa as that of Imam Jalal al-Din al-Zahidi. (T)

In summary, based on two of the four fatwa-worthy opinions, this agreement of guarantee (dhaman) from the post office regarding insurance, money orders, etc., is permissible, correct, and acceptable. For a person's action and salvation, one fatwa-worthy opinion is sufficient, let alone multiple. Especially when it is the most lenient and preferable (istihsan) option, and the current times demand it, and it serves the protection of people's wealth. Despite the severe and strict laws in the postal system regarding the loss of insured items and money orders—such as loss of jobs, imprisonment, and punishments—dishonest and treacherous acts still occur. It is obvious what would happen in a state of non-responsibility. Therefore, an insightful

jurist would have no hesitation at all in the permissibility of guarantee on this condition. And success is from Allah.

1. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Bab Dhaman al-Ajir, Dar al-Ma'rifah, Beirut, Lebanon, 2/141; Al-Fatawa al-As'adiyya, Kitab al-Ijarah, Bab Dhaman al-Ajir, Al-Matba'ah al-Mukhribah, Egypt, 2/276.
2. Al-Uqud al-Durriyah fi Tanqih al-Hamidiyah, Kitab al-Ijarah, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/113-114.
3. Hashiyat al-Tahawi ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Bab Dhaman al-Ajir, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/3.

जिल्द 19 फ़तावा रिज़विया

[अरबी पाठ]: "वह अपनी शपथ से बरी हो जाता है, और यदि इसके विपरीत हो तो वह उत्तरदायी है। यदि उसकी स्थिति अज्ञात (मस्तूर) हो, तो सुलह का आदेश दिया जाता है। ये चार राय हैं, जिनमें से सभी को सही किया गया है और उनके अनुसार फतवा दिया जाता है। हालाँकि, अंतिम विवरण सबसे अच्छा है।" (संक्षिप्त) [उर्दू स्पष्टीकरण]: और यदि वह नेक (सालिह) नहीं है, तो उससे हर्जाना (ज़मानत) लिया जाए, और यदि उसकी स्थिति अज्ञात हो, तो सुलह का निर्णय दिया जाए। इस प्रकार ये चार राय हुईं, और इन सभी पर फतवा सही है, और अंतिम विवरण बहुत अच्छा है। (त)

फ़तावा हामिदिया में है: [अरबी पाठ]: "अबू जाफ़र और अबू अल-लैथ (अल्लाह उन दोनों पर दया करे) ने इसमें यह चुना कि यदि वह एक नेक व्यक्ति है, तो वह अपनी शपथ से बरी हो जाता है, और यदि वह अज्ञात स्थिति का है, तो सुलह का आदेश दिया जाता है। कई बाद के विद्वानों ने इस आधार पर फतवे दिए हैं, और यह दूसरों की तुलना में अधिक उपयुक्त और सुरक्षित है। खैर अल-दीन अल-रमली ने भी इसी तरह फतवा दिया।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: अबू जाफ़र और अबू अल-लैथ का चुना हुआ मत यह है कि यदि वह एक नेक व्यक्ति है, तो शपथ लेकर उसे बरी कर दिया जाए। यदि उसकी स्थिति अज्ञात है, तो सुलह का निर्णय लिया जाए। कई बाद के विद्वानों ने इस पर फतवा दिया है और यह राय दूसरों की तुलना में श्रेष्ठ है, और खैर अल-दीन रमली ने भी इसी तरह फतवा दिया है। (त)

मिन्ह अल-ग़फ़्फ़ार और तहतावी अली अल-दुर्र अल-मुख्तार में है: [अरबी पाठ]: "यह न्यायाधीश इमाम जलाल अल-दीन अल-ज़ाहिदी का फतवा है।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: इमाम जलाल अल-दीन ज़ाहिदी का भी यही फतवा है। (त)

संक्षेप में, चार फतवे के योग्य मतों में से दो मतों के आधार पर बीमा और मनी ऑर्डर आदि में डाकघर से हर्जाने (ज़मानत) का यह समझौता जायज़, सही और स्वीकार्य है। मनुष्य के कर्म और मोक्ष के लिए फतवे के योग्य एक ही मत पर्याप्त है, अनेक की तो बात ही क्या। विशेष रूप से जब यही सबसे उदार और पसंदीदा (इस्तिहसान) विकल्प हो और वर्तमान समय की परिस्थितियां इसकी मांग करती हों और यह लोगों के धन की सुरक्षा का माध्यम हो। डाक प्रणालियों में बीमा और मनी ऑर्डर के धन की हानि के संबंध में जो कठोर और सख्त कानून हैं—जैसे नौकरी जाना, जेल और सजा पाना—के बावजूद बेईमानों और धोखेबाजों की गतिविधियां होती रहती हैं। गैर-जिम्मेदारी की

स्थिति में जो कुछ होता है वह स्पष्ट है। इसलिए, एक समझदार न्यायविद् इस शर्त पर हर्जाने की वैधता में बिल्कुल भी संकोच नहीं करेगा। और सफलता अल्लाह की ओर से है।

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, बाब ज़मानुल अजीर, दारुल मा'रिफा, बेरूत, लेबनान, 2/141; अल-फ़तावा अल-अस'दिया, किताबुल इजारा, बाब ज़मानुल अजीर, अल-मतबा अल-मुख़रिबा, मिस्र, 2/276।
2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-हामिदिया, किताबुल इजारा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/113-114।
3. हाशियत अत-तहतावी अल अल-दुर्र अल-मुख़्तार, किताबुल इजारा, बाब ज़मानुल अजीर, दारुल मा'रिफा, बेरूत, 2/3।

یبرأ بیمینه ولو کان بخلافه یضمن، ولو کان مستورا یؤمر بالصلح فهذه اربعة اقوال کلها مصححة مفتی بها واما احسن التفصیل الاخیر اھ مختصرا۔ اور غیر صالح ہو تو ضمان لیا جائے اور مستور الحال ہو تو صلح کا فیصلہ دیا جائے تو یہ چار قول ہوئے، اور تمام کے تمام پر فتوٰی صحیح ہے اور آخری تفصیل کیا اچھی ہے اھ مختصراً۔ (ت)

فتاوٰی حامدیہ میں ہے: اختار ابوجعفر وابواللیث رحمهما الله تعالی فیه ان کان صالحا یبرء بیمینه وان کان مستورا یؤمر بالصلح و افتی بذلك کثیر من المتأخرین وھو اولی من غیره واسلم وبمثله افتی الخیر الرملی۔ ابو جعفر اور ابواللیث کا مختار یہ ہے کہ اگر وہ صالح شخص ہو تو قسم لے کر بری کر دیا جائے، اور اگر وہ مستور الحال ہو تو صلح کا فیصلہ کیا جائے اس پر بہت سے متأخرین نے فتوٰی دیا ہے اور یہ قول دوسروں کی نسبت اولٰی ہے اور خیر الدین رملی نے اسی طرح فتوٰی دیا ہے۔ (ت)

منح الغفار وطحطاوی علی الدرالمختار میں ہے: ھو فتوٰی القاضی الامام جلال الدین الزاہدون۔ امام جلال الدین زاہدون کا یہی فتوٰی ہے۔ (ت)

با جملہ چار قول مفتی بہ سے دو قول پر بیمہ و منی آرڈر وغیرہ ہما میں ڈاکخانہ سے یہ قرارداد ضمان جائز و صحیح و مقبول ہے اور انسان کو عمل و نجات کے لئے ایک ہی قول مفتی بہ کافی نہ کہ متعدد نہ کہ جب وہی ارفق و وہی استحسان ہونے کے علاوہ حالت زمانہ اسی کے داعی اور وہی حفظ اموال ناس کا مراعی ہو باوصف ان شدتوں سختیوں کے جو قوانین ڈاک میں ضیاع مال بیمہ و منی آرڈر پر رکھی ہیں کہ نوکریاں جائیں قیدیں اٹھائیں سزائیں پائیں، پھر بھی خائنوں بددیانتوں کی

کارروائیاں ہوتی رہتی ہیں عدم ذمہ داری کی حالت میں ظاہر ہے جو کچھ ہوتا ہے تو فقیہ نبیہ اس شرط پر ضمان کے جواز میں اصلاً تردد نہ کرے گا وباللہ التوفیق۔

1 فتاویٰ خیریة کتاب الاجارة باب ضمان الاجیر دار المعرفة بیروت لبنان ۲ / ۱۴۱، الفتاویٰ الاسعدیة کتاب الاجارة باب ضمان الاجیر المطبعة المخربة مصر ۲ / ۲۷۶ 2 العقود الدریة فی تنقیح الحامدیة کتاب الاجارة ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۱۴-۱۱۳ 3 حاشیة الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الاجارة باب ضمان الاجیر دار المعرفة بیروت ۲ / ۳

Volume 19 Fatawa Rizvia

Then I say: and from Him I seek help. The thoughts of these contemporary muftis are merely useless falsehoods and false futilities for which there was no need. However, through this luminous discourse, by the praise of Allah, Glory be to Him, the Exalted, that doubt which is related to the juristic view and which might occur to a servant of jurisprudence at first glance has been resolved. That is, the analogy of money orders with 'suftajah'. Our noble scholars have considered 'suftajah', i.e., Hundi (bill of exchange), as impermissible because every lender benefits from this loan by avoiding the risks of travel, and that is an extra benefit without consideration obtained based on a loan. **'Every loan that draws a benefit is riba (usury).'** (A loan that is profitable is usury. -T) Apparently, both money orders and Hundi are ways of sending money to another place, due to which the eye is deceived into thinking they are the same. However, if one reflects a little, it will be manifest like the bright sun that there is a world of difference between them. Hundi is purely a loan, and in it, giving a loan is specifically for the sender's purpose, through which he gains the benefit of avoiding travel risk. Thus, 'a loan that draws a benefit is riba' applies without doubt. The establishments of Hundi dealers are intended for trade, not for being employees (ajir). If the sender did not give the money as a loan but as a trust (amanah), he would not receive compensation in case of loss. Therefore, he gives it as a loan and derives this benefit. Scholars have defined 'suftajah' in this way. It is in Al-Hidayah from Al-Kafi and in Radd al-Muhtar from Al-Kifayah:

And the wording is for Ash-Shami: its form is that one gives money to a merchant as a loan so that he pays it to his friend. He only gives it as a loan, not as a trust, to benefit from avoiding the risk of the road. 1	**In the words of Ash-Shami, its form is that a loan is given to a merchant so that he delivers this loan to my friend, and the amount was given as a loan instead of a trust so that it remains safe from the danger of the way. (T)**

In contrast, the post office is a shop of a 'common employee' (ajir mushtarak), and its very establishment is to act as an employee. The fee given is certainly a wage. The acceptance of responsibility and based on these 'mufta bihi' (relied upon) opinions, the legal, correct, and accepted ruling is sufficient for the necessity of guarantee. The sender's purpose is achieved through the contract of hiring itself, and it is responsible only for providing the benefit of avoiding risk. His purpose is not related to giving a loan at all, nor does its benefit return to him. Suppose if the post office

sent the actual money of the money order as it is, what would be the problem for it? Its job is just to send the money, and if...

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hawala, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/295

फिर मैं कहता हूँ: और उसी से मैं मदद चाहता हूँ। इन ज़माने के मुफ़्तियों के विचार तो महज़ बेकार की बातें और झूठी व्यर्थताएँ हैं जिनकी ज़रूरत भी न थी, लेकिन इस रौशन तक़रीर से अल्लाह सुब्हानहू व तआला की हम्द से वह शुब्हा भी हल हो गया जिसका सम्बन्ध फ़िक़्ही नज़र से है और पहली नज़र में फ़िक्ह के ख़ादिम का ज़हन उस तरफ़ जा सकता है। यानी सुफ़्तजाह (हुंडी) पर मनीऑर्डर का क़यास। हमारे उलमा-ए-किराम ने सुफ़्तजाह यानी हुंडी को नाजायाज़ रखा है कि हर क़र्ज़ देने वाला इस क़र्ज़ से रास्ते के ख़तरे के टलने का फ़ायदा उठाता है, और वह बिना किसी एवज़ (बदले) के फ़ज़्ल (ज़्यादती) है जो उसने क़र्ज़ की बुनियाद पर हासिल किया। **'हर वह क़र्ज़ जो फ़ायदा पहुँचाए वह रिबा (सूद) है'।** (जो क़र्ज़ नफ़ा-बख़्श हो वह सूद है -त)। ज़ाहिरी तौर पर मनीऑर्डर और हुंडी दोनों दूसरी जगह रुपया भेजने के तरीक़े हैं, जिसकी वजह से नज़र धोखा खाती है कि दोनों का हाल एक है। हालाँकि अगर ज़रा सोच-विचार से काम लें तो सूरज की तरह साफ़ हो जाएगा कि इनमें ज़मीन-आसमान का फ़र्क़ है। हुंडी महज़ क़र्ज़ है और इसमें क़र्ज़ देना ख़ास भेजने वाले की ग़रज़ है और इसके ज़रिये उसे रास्ते के ख़तरे के टलने का फ़ायदा हासिल होता है, तो 'क़र्ज़ जो फ़ायदा पहुँचाए वह रिबा है' बिला शुब्हा सादिक़ आता है। हुंडी करने वालों की कोठियाँ (दुकानें) लेन-देन के लिए ही बनाई गई हैं, न कि मज़दूर (अजीर) बनने के लिए। अगर भेजने वाला माल क़र्ज़ के तौर पर न दे बल्कि अमानत रखे और हलाकत (नुक़सान) की सूरत में तावान (हर्जाना) न पाए, इसलिए वह क़र्ज़ देता है और इससे यह फ़ायदा हासिल करता है। उलमा ने सुफ़्तजाह की यही तफ़सीर फ़रमाई है। हंदिया में काफ़ी से और रद-उल-मुहतार में किफ़ाया से है:

और अल्फ़ाज़ शामी के हैं: इसकी सूरत यह है कि एक व्यापारी को क़र्ज़ के तौर पर माल दिया जाए ताकि वह उसे उसके दोस्त को पहुँचा दे। उसने उसे महज़ क़र्ज़ के तौर पर दिया, अमानत के तौर पर नहीं, ताकि वह रास्ते के ख़तरे के टलने का फ़ायदा उठा सके। 1

शामी के शब्दों में है कि इसकी सूरत यह है कि व्यापारी को क़र्ज़ दिया गया कि वह यह क़र्ज़ मेरे दोस्त को पहुँचा दे और रक़म अमानत के बजाय क़र्ज़ की सूरत में दी गई ताकि रास्ते के ख़तरे से सुरक्षित रहे। (त)

इसके विपरीत डाकख़ाना 'अजीर-ए-मुश्तरक' (साझा कर्मचारी) की दुकान है और उसकी बनावट ही कर्मचारी बनने के लिए है। जो फ़ीस दी जाती है वह निश्चित रूप से मज़दूरी (उजरत) है। ज़िम्मेदारी का इक़रार और इन 'मुफ़्ता बिही' (प्रमाणित) कथनों के आधार पर शरई, सही और मक़बूल हुक्म ही

ज़मानत के लिए पर्याप्त है। भेजने वाले का उद्देश्य इज़ारा (किरायेदारी/ठेके) के अनुबंध से ही प्राप्त हो जाता है, और वह केवल ख़तरे के टलने के फ़ायदे का उत्तरदायी है। क़र्ज़ देने से उसका कोई उद्देश्य बिल्कुल संबंधित नहीं है, न ही उसका लाभ उसकी ओर लौटता है। मान लीजिए अगर डाकख़ाना मनीऑर्डर की रक़म को ठीक वैसा ही (वही नोट/सिक्के) भेजा करता तो इसमें उसका क्या हर्ज था? उसका काम तो रुपया भेजना है और अगर...

---

1 रद-उल-मुहतार, किताब-उल-हवाला, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 4/295

ثم اقول: وبہ استعین. ان مفتیان زمانہ کے خیالات تو محض اباطیل مہملہ و مہملات باطلہ جن کی حاجت بھی نہ تھی مگر اس تقریر منیر سے بحمد اللہ سبحنہ و تعالی وہ شبہ بھی حل ہو گیا جسے نظر فقہی سے علاقہ ہے اور بادی النظر میں خادم فقہ کا ذہن اس طرف جاسکتا ہے یعنی سفاتج پر منی آرڈر کا قیاس، ہمارے علمائے کرام نے سفتجہ یعنی ہنڈوی کو ناجائز رکھا ہے کہ ہر مقرض اس قرض دینے سے سقوط خطر طریق کا استفادہ کرتا ہے اور وہ فضل خالی عن العوض ہے کہ بربنائے قرض اس نے حاصل کیا **وکل قرض جر منفعۃ فھو ربا** (جو قرض نفع مند ہو وہ ربا ہے۔ت) بظاہر منی آرڈر و ہنڈوی دونوں دوسری جگہ روپیہ بھیجنے کے طریق ہیں جس کے باعث نظر دھوکا کھاتی ہے دونوں کا حال ایک ہے حالانکہ اگر ذرا تامل کو کام میں لائے تو آفتاب روشن کی طرح متجلی ہو کہ ان میں باہم زمین و آسمان کا فرق ہے۔ ہنڈوی محض قرض ہے اور اس میں قرض دینا خاص مرسل کی غرض اور اس کے ذریعہ سے اسے سقوط خطر کی منفعت حاصل، تو قرض جر منفعۃ فھو ربا بلا شبہ صادق، ہنڈوی کرنے والوں کی کوٹھیاں داد وستد ہی کے لئے موضوع ہیں، نہ اجیر بننے کے لئے مرسل اگر مال قرض نہ دیتا امانت رہتا اور بحال ہلاک تاوان نہ پاتا فلذا قرض دیتا ہے اور اس سے یہ نفع حاصل کرتا ہے، علماء نے سفتجہ کی تفسیر ہی یہی فرمائی، ہندیہ میں کافی اور ردالمحتار میں کفایہ سے ہے:

واللفظ للشامی صورتھا ان یدفع الی تاجر مالا قرضا لیدفعہ الی صدیقہ وانما یدفعہ قرضا لا امانۃ لیستفید بہ سقوط خطر الطریق 1.

شامی کے الفاظ میں ہے کہ اس کی صورت یہ ہے کہ تاجر کو قرض دیا کہ وہ یہ قرض میرے دوست کو پہنچادے اور رقم امانت کی بجائے قرض کی صورت میں دی تاکہ راہ کے خطرہ سے محفوظ رہے۔ (ت)

بخلاف ڈاک خانہ کہ اجیر مشترک کی دکان ہے اور اس کی وضع ہی اجیر بننے کے لئے جو فیس دی جاتی ہے یقینا اجرت ہے اور اقرار ذمہ داری اور ان اقوال مفتی بہا کی بنا پر حکم شرعی و صحیح و مقبول ہی لزوم ضمان کے لئے کافی و وافی، مرسل کی غرض نفس عقد اجارہ سے حاصل، اور صرف اسی قدر افادہ سقوط خطر کے لئے متکفل، قرض دینے سے اس کی کوئی غرض اصلا متعلق نہیں، نہ اس کا فائدہ اس کی طرف راجع، فرض کیجئے اگر ڈاکخانہ زر منی آرڈر بعینہ بھیجا کرتا تو اس کا کیا حرج تھا کہ اسے تو روپیہ بھیجنے سے کام ہے اور اگر

---

1 ردالمحتار کتاب الحوالہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۹۵

If it had gone missing on the way, what was his loss? According to the agreement, he became entitled to compensation. In fact, this rule sometimes results in a loss for the senders. For instance, if money is sent to countries like Egypt, Arabia, Syria, etc., from here it goes to London, and because there silver currency is not used, it is converted into gold currency, and a lot is deducted. In short, there is no profit for the senders in this obligatory loan. Yes, the postal department established this rule for its own convenience and security. Responsibility was present in both insurance and money orders, but the sealed goods in a parcel did not have the capacity for change. This option was available with cash. There is no doubt that sending paper is easier than sending goods, and for those responsible, it's a safer way from risk. Therefore, it was decided that the gold deposited here will be kept, and they will write and send there. Even if, for the sake of argument, the post office is considered a borrower (mustaqriz) in this situation, the borrower benefited from the borrowing, not the lender from lending. And a borrower is not prohibited from benefiting from a loan. Here, the phrase 'yadfa’u qardan yastafidu bihi' (He gives a loan to benefit from it) does not apply; rather, it's 'ya’khudhu qardan yastafidu bihi' (He takes a loan to benefit from it). This is how the research should be, and success is from Allah Almighty alone. (T)

In short, these reasons cannot affect the permissibility of money orders. However, there was another matter worth consideration and reflection. If the minds of the Muftis had turned towards the legal (fiqhi) aspect, it would have been said: undoubtedly this contract is a contract of hiring (ijarah) and the fee is for the work. And on a loan alone, the borrower's profit and analogy with bills of exchange (suftajah) is disrupted. But since this loan is assumed and included in the regulations, the hiring occurred on such a condition in which there is benefit for one of the contracting parties and it is not a requirement of the contract. This much is sufficient for the prohibition and invalidity of the contract. But I say, and by the power given by Allah Almighty, I write: (T)

There is still a condition for reaching the limit of corruption, and that condition is that the custom ('urf) of the people should not be ongoing with this condition. Otherwise, by the rule of custom, it will remain permissible and will not cause any defect in the validity of the contract's permissibility. The prevalence of money orders not only in all cities, towns, and regions of India but also in other Islamic countries is self-evident. However, this humble servant will present the words of scholars in a few discussions that will clarify this issue of the condition and, with the help of Allah Almighty,

illuminate the ruling of the matter at hand. The first discussion is that the condition is not original, as it is narrated regarding sales that:

'The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) prohibited a sale with a condition.' | Narrated by Abu Hanifa. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) prohibited a sale with a condition. Imam Abu Hanifa narrated this.

अगर वह रास्ते में खो जाता, तो उसका क्या नुकसान था? समझौते के अनुसार, वह मुआवज़े का हक़दार हो गया था। वास्तव में, यह नियम कभी-कभी भेजने वालों के लिए उल्टा नुकसानदेह साबित होता है। उदाहरण के लिए, यदि मिस्र, अरब, सीरिया आदि देशों को यहाँ से पैसा भेजा जाता है, तो वह लंदन जाता है और चूंकि वहां चांदी की मुद्रा नहीं चलती, उसे सोने की मुद्रा में बदल दिया जाता है, और उस पर काफी कुछ काट लिया जाता है। संक्षेप में, इस अनिवार्य ऋण में भेजने वालों का कोई लाभ नहीं है। हाँ, डाक विभाग ने अपनी सुविधा और सुरक्षा के लिए यह नियम बनाया है। बीमा और मनी ऑर्डर दोनों में ज़िम्मेदारी मौजूद थी, लेकिन पार्सल में सीलबंद माल बदलने की क्षमता नहीं रखता था। नकदी के साथ यह विकल्प उपलब्ध था। इसमें कोई संदेह नहीं है कि माल भेजने की तुलना में कागज़ भेजना आसान है, और उन ज़िम्मेदार लोगों के लिए यह जोखिम से सुरक्षित तरीका है। इसलिए, यह तय किया गया कि यहाँ जमा किया गया सोना यहीं रखा जाएगा और वे वहां लिखकर भेज देंगे। यदि तर्क के लिए, इस स्थिति में डाकघर को कर्जदार (मुस्तक़रिज़) माना जाए, तो कर्जदार ने उधार लेने से लाभ उठाया, न कि ऋणदाता ने ऋण देने से। और एक कर्जदार को ऋण से लाभ उठाने से मना नहीं किया गया है। यहाँ, 'यदफ़ाउ क़रज़न यस्तफ़ीदु बिही' (वह लाभ पाने के लिए ऋण देता है - टी) लागू नहीं होता; बल्कि, यह 'याख़ुज़ु क़रज़न यस्तफ़ीदु बिही' (वह लाभ उठाने के लिए ऋण लेता है) है। शोध इसी तरह होना चाहिए, और सफलता केवल अल्लाह तआला की ओर से है। (टी)

संक्षेप में, ये कारण मनी ऑर्डर की वैधता पर कोई प्रभाव नहीं डाल सकते। हालाँकि, यहाँ एक और मामला विचारणीय और चिंतन योग्य था। यदि मुफ़्तियों के दिमाग इस कानूनी (फ़िक़ही) पहलू की ओर मुड़ते, तो कहा जाता: निस्संदेह यह अनुबंध किराए का अनुबंध (इजारा) है और शुल्क काम के लिए है। और अकेले ऋण पर, कर्जदार का लाभ और बिल ऑफ एक्सचेंज (सुफ़्तजा) के साथ समानता बाधित होती है। लेकिन चूंकि यह ऋण मान लिया गया है और नियमों में शामिल है, इसलिए किराया ऐसी शर्त पर हुआ जिसमें अनुबंध करने वाले पक्षों में से एक का लाभ है और यह अनुबंध की आवश्यकता नहीं है। अनुबंध की मनाही और अमान्यता के लिए इतना ही पर्याप्त है। लेकिन मैं कहता हूँ, और अल्लाह तआला द्वारा दी गई शक्ति से लिखता हूँ: (टी)

भ्रष्टाचार की सीमा तक पहुँचने के लिए अभी भी एक शर्त है, और वह शर्त यह है कि लोगों का रीति-रिवाज ('उर्फ़) इस शर्त के साथ जारी न हो। अन्यथा, रीति-रिवाज के नियम से, यह अनुमेय रहेगा और

अनुबंध की वैधता में कोई बाधा नहीं डालेगा। मनी ऑर्डर का न केवल भारत के सभी शहरों, कस्बों और क्षेत्रों में बल्कि अन्य इस्लामी देशों में भी प्रचलित होना स्वयंसिद्ध है। हालाँकि, यह विनम्र सेवक विद्वानों के शब्दों को कुछ चर्चाओं में प्रस्तुत करेगा जो इस शर्त के मुद्दे को स्पष्ट करेंगे और अल्लाह तआला की मदद से वर्तमान मामले के निर्णय को प्रकाशित करेंगे। पहली चर्चा यह है कि शर्त मौलिक नहीं है, जैसा कि बिक्री के बारे में बताया गया है कि:

'नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने शर्त वाली बिक्री से मना फरमाया।' | हुज़ूर नबी-ए-पाक (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने शर्त वाली बिक्री से मना फरमाया। इमाम अबू हनीफ़ा ने इसे रिवायत किया है।

पृष्ठ 576 of 692

وہ راہ میں جاتا رہتا تواس کا کیا نقصان تھا کہ بحکم قرار داد یہ ضمان کا مستحق ہو چکا، بلکہ یہ ضابطہ تو بعض اوقات بھیجنے والوں کو الٹا نقصان دیتا ہے، کہ مصر و عرب و شام وغیرہ ممالک کو روپیہ بھیجے تو یہاں سے لندن جاکر از آنجا کہ وہاں سکہ سیم نہیں سکہ زر سے تبدیل کیا جاتا اور اس پر بہت کچھ بٹھالیا جاتا ہے، غرض اس فرض قرض میں مرسلوں کا کوئی نفع نہیں ہاں اجر یعنی ابالی ڈاک نے اپنے آسائش و تحفظ کے لئے یہ ضابطہ وضع کیا، ذمہ داری بیمہ و منی آرڈر دونوں میں تھی، مگر پارسل کا بند مال مہر میں لگا ہوا قابلیت تبدیل نہ رکھتا تھا، روپے میں یہ صورت میسر تھی اور شک نہیں کہ مال بھیجنے سے کاغذ بھیجنا آسان اور اس میں ان ذمہ داروں کے لئے خطر طریق سے امان، لہٰذا یہ ٹھہرا لیا کہ زرد اخل کر دہ یہیں رکھ کر وہاں لکھ بھیجیں گے، اگر بفرض غلط اس صورت میں ڈاک خانہ کو مستقرض مانا جائے تو اس میں مستقرض نے استقراض سے نفع اٹھایا نہ کہ مقرض نے اقراض سے ، اور مستقرض انتفاع بالقرض سے ممنوع نہیں تو یہاں یدفعہ قرضا یستفید بہ (کسی فائدہ کے حصول کے لئے قرض دیا ۔ ت) صادق نہیں بلکہ یا خذ قرضا یستفید بہ، ھکذا ینبغي التحقیق واللہ ولي التوفیق (قرض فائدہ کے لئے لیتا ہے، تحقیق یوں چاہئے، اور توفیق کا مالک اللہ تعالیٰ ہی ہے۔ ت) بالجملہ یہ وجوہ تو جواز منی آرڈر پر کچھ اثر نہیں ڈال سکتیں، ہاں یہاں ایک اور امر قابلِ نظر و غور تھا ذبان مفتیان اگر اس طرف جاتے تو کہا جاتا کہ طرف فقہی پر کلام کیا وہ یہ کہ بلاشبہ یہ عقد عقد اجارہ اور فیس اجرتِ عمل۔ اور قرض تنہا پر نفع مستقرض اور سفاتج پر قیاس مختل، مگر جبکہ یہ قرض مفروض و داخلِ ضابطہ ہے تو اجارہ ایسی شرط پر ہوا جس میں احد العاقدین کا نفع ہے اور مقتضائے عقد نہیں، اسی قدر منع و فسادِ عقد کے لئے بس ہے ولکنی اقول و بحول اللہ تعالیٰ اجول (لیکن میں اللہ تعالیٰ کی توفیق سے

کہتا ہوں اور اللہ تعالیٰ کی دی ہوئی طاقت سے لکھتا ہوں ۔ت) ہنوز بلوغ شرط تا حد افساد میں اور شرط باقی ہے کہ عرف ناس اس شرط کے ساتھ جاری نہ ہو ، ورنہ بحکم تعارف جائز رہے گی اور صحتِ جوازِ عقد میں کچھ خلل نہ ڈالے گی، منی آرڈر کا نہ صرف تمام بلاد وامصار واقطار ہندیہ بلکہ دیگر ممالک اسلامیہ میں بھی دائر وسائر ہونا تو محتاج بیان نہیں، مگر فقیر وہ کلماتِ علماء چند ابحاث میں ایراد کرے جو اس مسئلہ شرط کو واضح کر کے بعونہ تعالٰی مانحن فیہ کا حکم روشن کر دیں، بحث اول شرط سے اصل نہیں منصوص درباره بیع وارد کہ : نهی النبی صلی اللہ تعالی علیه وسلم من بیع الشرط | حضور نبی پاک صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے شرط والی بیع سے منع فرمایا، اس کو امام ابو حنیفہ رواہ ابو حنیفة

Fatawa Razawiyyah Volume 19

[Arabic Column] He said, Amr ibn Shu’ayb narrated to me from his grandfather, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him).[1] And through the path of the Imam, it was narrated by At-Tabarani in his Al-Mu’jam al-Awsat,[2] and Al-Hakim in ‘Ulum al-Hadith. From his direction, Abdul Haq mentioned it in his ‘Ahkam’ and remained silent regarding it. Ibn al-Qattan (who is Ali ibn Muhammad al-Himyari al-Fasi, that later scholar who died in 628 AH, six hundred and twenty-eight) said in the book ‘Al-Wahm wal-Iham’ (and I do not see this name except by inspiration, for indeed he fell into delusions in it and caused delusions in many places), after mentioning the aforementioned Hadith from the book ‘Al-Ahkam’, that its defect is the weakness of Abu Hanifa in Hadith.[3] End of quote. I say: May Allah forgive you, O Ibn al-Qattan! Are you not the one well-known and famous for being overly critical regarding the narrators (rijal), to the extent that you began to undermine that towering mountain, Hisham ibn Urwah? Even if you and hundreds like you and your teachers were to gather...

[Urdu Column] (Allah be pleased with him) narrated; he said, Amr ibn Shu’ayb related this hadith to me from his grandfather, who related it from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). And from the path of the Imam (may Allah the Exalted have mercy on him), At-Tabarani recorded it in Al-Mu'jam al-Awsat, and Al-Hakim in 'Ulum al-Hadith. And from the path of the Imam, Abdul Haq mentioned it in his 'Ahkam' and did not criticize it. Ibn Qattan (who is Ali ibn Muhammad Himyari Fasi among the later scholars, he died in 628 AH) said in his book 'Al-Wahm wal-Iham' (in my opinion, this name of the book is inspired because he himself fell into many delusions in this book and created delusions in many places), he quoted this hadith in that book from 'Kitab al-Ahkam' and said that the weakness in this hadith is that its narrator Abu Hanifa is weak in hadith. End of quote. I say: (I say) O Ibn Qattan, may Allah the Exalted forgive you, are you not the same one who is busy with stubbornness regarding the narrators of hadith? You have started taunting a high mountain (Hisham ibn Urwah), and you and hundreds like you and your elders...

[Footnotes] [1] Jami' al-Masanid, Chapter Nine, Section Two, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 2/22. [2] Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 4358, Maktabat al-Ma'arif Riyadh, 5/184. [3] Bayan al-Wahm wal-Iham fi Kitab al-Ahkam, Hadith 1301, Dar Taybah Makkah al-Mukarramah, 3/527.

फतावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी कॉलम] उन्होंने कहा, मुझसे अम्र इब्न शुएब ने अपने दादा से, उन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम[1] से रिवायत की। और इमाम के मार्ग से इसे अत-तबरानी ने अपनी 'अल-मुअजम अल-औसत'[2] में और अल-हाकिम ने 'उलूम अल-हदीस' में रिवायत किया। उनकी ओर से अब्दुल हक ने इसे अपने 'अहकाम' में उल्लेख किया और इस पर मौन रहे। इब्न अल-कत्तान (जो अली बिन मोहम्मद अल-हिमयरी अल-फ़ासी हैं, वो बाद के विद्वान जिनकी मृत्यु 628 हिजरी में हुई) ने अपनी किताब 'अल-वहम वल-इहाम' में कहा (और मैं इस नाम को इल्हाम के अलावा कुछ नहीं देखता, क्योंकि वास्तव में वे इसमें भ्रम में पड़ गए और कई स्थानों पर भ्रम पैदा किया), 'किताब अल-अहकाम' से उपर्युक्त हदीस का उल्लेख करने के बाद, कि इसका दोष हदीस में अबू हनीफा की कमजोरी है।[3] इ.अ. मैं कहता हूँ: ऐ इब्न अल-कत्तान, अल्लाह तुम्हें माफ करे! क्या तुम वही नहीं हो जो रिज़ाल (हदीस के वर्णनकर्ताओं) के बारे में अपनी कठोरता और हठधर्मी के लिए प्रसिद्ध हो, यहाँ तक कि तुमने उस ऊँचे पहाड़ हिशाम बिन उरवाह पर कटाक्ष करना शुरू कर दिया? और अगर तुम और तुम्हारे जैसे सैकड़ों और तुम्हारे शिक्षक भी एक साथ आ जाएँ..

[उर्दू कॉलम] (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने रिवायत किया, उन्होंने कहा कि मुझे यह हदीस अम्र इब्न शुएब ने अपने दादा से, उन्होंने नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से बयान की। और इमाम साहब (रहमतुल्लाह अलैहि) के तरीके से इसे तबरानी ने 'मुअजम अल-औसत' में और हाकिम ने 'उलूम-ए-हदीस' में और इमाम साहब के तरीके से इसे अब्दुल हक ने अपने 'अहकाम' में ज़िक्र किया और कोई आपत्ति नहीं की। इब्न कत्तान (और वे अली बिन मोहम्मद हिमयरी फ़ासी बाद के विद्वानों में से हैं, उनकी मृत्यु 628 हिजरी में हुई) ने अपनी किताब 'अल-वहम वल-इहाम' में कहा (मेरी राय में किताब का यह नाम इल्हामी है क्योंकि वे खुद इस किताब में कई भ्रमों के शिकार हुए और कई जगहों पर भ्रम पैदा किए), उन्होंने इस किताब में इस हदीस को 'किताब अल-अहकाम' से उद्धृत किया और कहा कि इस हदीस में कमजोरी यह है कि इसके वर्णनकर्ता अबू हनीफा हदीस में कमज़ोर हैं। इ.अ. मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) इब्न कत्तान, अल्लाह ताला तुम्हें माफ करे, क्या तुम वही नहीं हो जो हदीस के रिज़ाल के बारे में हठधर्मी में लगे हुए हो? तुमने एक ऊँचे पहाड़ (हिशाम बिन उरवाह) पर कटाक्ष करना शुरू कर दिया है, और तुम और तुम्हारे जैसे सैकड़ों और तुम्हारे बुजुर्ग...

[पादलेख] [1] जामे अल-मसानेद, अध्याय नौ, खंड दो, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, 2/22। [2] अल-मुअजम अल-औसत, हदीस 4358, मकतबा अल-माआरिफ रियाद, 5/184। [3] बयान अल-वहम वल-इहाम फी किताब अल-अहकाम, हदीस 1301, दार तैयबा मक्का अल-मुकर्रमा, 3/527।

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[عربی عبارت] قال حدثنی عمر وبن شعیب عن جدہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم[1] ومن طریق الامام رواہ الطبرانی فی معجمہ الاوسط[2] والحاکم فی علوم الحدیث و من جھتہ ذکرہ عبدالحق فی احکامہ وسکت عنہ قال ابن القطان (وھو علی بن محمد الحمیری الفاسی ذاک المتاخر المیت ۶۲۸ ھ ثمان و عشرین وستمائۃ) فی کتاب الوھم والا یھام (ولا اری ھذا الاسم الا بالاھام فانہ قد وھم فیہ واوھم فی کثیر من المقام) بعد ماذکر الحدیث المذکور من کتاب الاحکام علّتہ ضعف ابی حنیفۃ فی الحدیث[3] اھ اقول: عفاک اللہ عنک یا ابن القطان الست ذلک المعروف المشھور بالتعنت فی الرجال حتی اخذت تلین ذلک الجبل الشامخ ھشام بن عروۃ ولو اجتمعت انت و مئن من امثالك و امثال شیوخک

[اردو ترجمہ] رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے روایت کیا ، انھوں نے فرمایا مجھے یہ حدیث عمرو بن شعیب نے اپنے دادا سے انھوں نے نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے بیان کی اور امام صاحب رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے طریقہ سے اس کو طبرانی نے معجم الاوسط اور حاکم نے علومِ حدیث میں اور امام صاحب کے طریقہ سے اس کو عبدالحق نے اپنے احکام میں ذکر کیا اور جرح نہ کی ، ابن قطان (اور وہ علی بن محمد حمیری فاسی متاخرین میں ہیں ان کی وفات ۶۲۸ ھ میں ہوئی ہے) نے اپنی کتاب "الوہم والایہام" میں کہا (میری رائے میں کتاب کا یہ نام الہامی ہے کیونکہ ان کو اسی کتاب میں بہت سے وہم لاحق ہوئے اور کئی مقامات پر اس نے وہم پیدا کئے ہیں) اس نے اس کتاب میں اس حدیث کو "کتاب الاحکام" سے نقل کرکے کہا کہ اس حدیث میں کمزوری یہ ہے کہ اس کے راوی ابوحنیفہ حدیث میں ضعیف ہیں اھ اقول : (میں کہتا ہوں) ابن قطان تجھے اللہ تعالیٰ معاف فرمائے کیا آپ وہی نہیں جو رجالِ حدیث کے متعلق ہٹ دھرمی میں مصروف ہیں۔ تو

نے ایک بلند پہاڑ (ہشام بن عروہ) پر طعن شروع کردیا ہے اور تو اور تیرے جیسے سیکڑوں اور تیرے مشائخ

[حواشی] [1] جامع المسانید الباب التاسع الفصل الثاني دار الکتب العلمیة بیروت ۲/ ۲۲ [2] المعجم الاوسط حدیث ۴۳۵۸ مکتبة المعارف ریاض ۵/ ۱۸۴ [3] بیان الوھم والایہام فی کتاب الاحکام حدیث ۱۳۰۱ دار طیبہ مکہ المکرمہ ۳/ ۵۲۷

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Arabic Quote] "And even if all the teachers of your teachers were gathered together, they would not reach the strength of Abu Hanifa, nor the strength of his students, nor the strength of Hisham and his peers in knowledge and Hadith. But your ailment, O people, is obstinacy, pedantry, and a lack of insight into the paths of recognition. And here is Abu Muhammad 'Abd al-Haqq, who was more knowledgeable of the truth than you, as he authenticated the Hadith by including it in [his book] 'al-Ahkam' and remaining silent about it."

[Urdu Translation] And even if hundreds of teachers of teachers gather, leave alone the strength of Imam Abu Hanifa (may Allah Almighty have mercy on him), they cannot reach his servants and Hisham and their likes in knowledge and Hadith. However, you have made your stubbornness, dispersion, and ignorance of the paths of knowledge and insight a means of criticism, whereas the author of the book 'Al-Ahkam', Abdul Haq, knows the truth better than you, who mentioned this Hadith and by remaining silent upon it, indicated its authenticity. (T)

Our noble Imams (may Allah be pleased with them) based 'Ijara' (hiring/leasing) on analogy with it. It is stated in 'Al-Hidayah':

[Arabic Quote] "Leasing is invalidated by conditions just as buying is invalidated, because it is in its place. Do you not see that it is a contract that is rescinded and annulled?" [1]

[Urdu Translation] Conditions invalidate leasing just as they invalidate selling, because it is like selling; you see that its contract is subject to rescission and annulment. (T)

It is stated in 'Ghayat al-Bayan':

[Arabic Quote] "Al-Quduri said in his 'Mukhtasar': And that is because it is a contract of pure exchange which is rescinded and annulled, so it is like selling, and everything that invalidates selling invalidates it." [2]

[Urdu Translation] Quduri said in his 'Mukhtasar': This is because it is a pure contract of exchange which is capable of rescission and annulment, so it is like selling; whatever thing invalidates selling will also invalidate it. (T)

And in selling, the condition for invalidation or the condition of lack of recognition is a condition. It is stated in 'Al-Hidayah':

[Arabic Quote] "Every condition that the contract does not necessitate and in which there is benefit for one of the two contracting parties..."

[Urdu Translation] Such a condition in which there is benefit for one of the parties or the object of sale if it is capable of benefiting, then its benefit as a condition...

1. Al-Hidayah, Kitab al-Ijara, Bab al-Ijara al-Fasidah, Yusufi Press, Lucknow, 3/299
2. Ghayat al-Bayan

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी उद्धरण] "और अगर तुम्हारे उस्तादों के तमाम उस्ताद भी जमा हो जाएँ तो वे न तो अबू हनीफ़ा की कुव्वत तक पहुँच सकते हैं, न उनके छात्रों की कुव्वत तक, और न ही हिशाम और उनके साथियों की इल्म और हदीस की कुव्वत तक। लेकिन ऐ लोगों, तुम्हारी बीमारी हठधर्मी, दिखावा और ज्ञान के रास्तों में अंतर्दृष्टि की कमी है। और यहाँ अबू मुहम्मद 'अब्द अल-हक़' हैं, जो तुमसे अधिक सत्य को जानते थे, क्योंकि उन्होंने हदीस को [अपनी पुस्तक] 'अल-अहकाम' में शामिल करके और उस पर खामोश रहकर उसे प्रमाणित किया।"

[उर्दू अनुवाद] और अगर सैकड़ों उस्तादों के उस्ताद भी जमा हो जाएँ तो इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैहि) की कुव्वत तो दूर, उनके गुलामों और हिशाम और उनके समान इल्म और हदीस वालों तक नहीं पहुँच सकते। लेकिन तुम लोगों ने अपनी हठधर्मी, बिखराव और मारिफ़त व दरायत (ज्ञान और समझ) के रास्तों की कम-इल्मी को तान (आलोचना) का जरिया बना लिया है। हालाँकि किताब 'अल-अहकाम' के लेखक अब्दुल हक़ तुमसे बेहतर हक़ जानते हैं, जिन्होंने इस हदीस को ज़िक्र करके और उस पर खामोश रहकर उसकी सेहत (प्रामाणिकता) बता दी। (त)

हमारे अइम्मा-ए-किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने इजारा (किरायादारी) को इस पर कियास (तुलना) किया है। 'अल-हिदाया' में है:

[अरबी उद्धरण] "शर्तें इजारा को फासिद (अमान्य) कर देती हैं जैसे वे बिक्री को फासिद करती हैं, क्योंकि यह उसी के स्थान पर है। क्या आप नहीं देखते कि यह एक ऐसा अनुबंध है जिसे रद्द और समाप्त किया जाता है?" [१]

[उर्दू अनुवाद] शर्तें इजारा को फासिद कर देती हैं जैसे वे बिक्री को फासिद करती हैं क्योंकि यह बिक्री की तरह है; आप देख रहे हैं कि इसके अनुबंध पर इकाला (रद्द करना) और फस्ख (समाप्त करना) लागू होते हैं। (त)

'ग़ायत अल-बयान' में है:

[अरबी उद्धरण] "अल-कुदूरी ने अपने 'मुख़्तसर' में फरमाया: और वह इसलिए कि यह शुद्ध विनिमय का अनुबंध है जिसे रद्द और समाप्त किया जा सकता है, इसलिए यह बिक्री की तरह है, और हर वह चीज़ जो बिक्री को फासिद करती है, वह इसे भी फासिद कर देती है।" [२]

[उर्दू अनुवाद] कुदूरी ने अपनी मुख़्तसर में फरमाया: यह इसलिए है क्योंकि यह एक शुद्ध मुआवज़ा (विनिमय) का अनुबंध है जो इकाला और फस्ख के काबिल होता है, तो यह बिक्री की तरह है; जो चीज़ बिक्री को फासिद करती है, वह इसे भी फासिद कर देगी। (त)

और बिक्री में शर्त-ए-इफ़साद (बिगाड़ने वाली शर्त) या शर्त-ए-अदम-ए-ताआरुफ़ (प्रचलन की कमी की शर्त) एक शर्त है। 'अल-हिदाया' में है:

[अरबी उद्धरण] "हर वह शर्त जिसकी अनुबंध को आवश्यकता नहीं है और जिसमें अनुबंध करने वाले दोनों पक्षों में से किसी एक के लिए लाभ है..."

[उर्दू अनुवाद] ऐसी शर्त जिसमें दोनों पक्षों में से किसी एक को या बिक्री की वस्तु को लाभ होने की क्षमता हो, तो उस शर्त का लाभ...

1. अल-हिदाया, किताबुल इजारा, बाबुल इजारा अल-फासिदा, यूसुफी प्रेस, लखनऊ, ३/२९९
2. ग़ायत अल-बयान

पेज ५७८ ऑफ़ ६९२

وشیوخ مشایخك لم تبلغوا جمیعا قوة ابی حنیفة و لاقوة غلمانه ولاقوة ہشام ولااقرانه فی العلم و الحدیث ولکن علتکم انتم ایها الناس التعنت و التقشف وقلة الدرایة لمسالك التعرف وهذا ابو محمد عبد الحق کان اعرف منك بالحق حیث صح الحدیث بایراده فی الاحکام والسکوت عنه۔

اور مشائخ المشائخ جیسے سینکڑوں بھی جمع ہوجائیں تو امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالٰی کی قوت درکنار، ان کے غلاموں اور ہشام اور ان کی ہم مثل علم اور حدیث والوں کو نہیں پہنچ سکتے، لیکن تم نے اپنی ہٹ دھرمی اور پراگندگی اور معرفت درایت کے راستوں کی کم علمی کی وجہ کو ذریعہ طعن بنالیا ہے حالانکہ صاحب کتاب الاحکام عبدالحق یہ تجھ سے حق کو بہتر جانتے ہیں جنہوں نے اس حدیث کو ذکر کر کے اس پر سکوت سے اس کی صحت بتادی۔ (ت)

ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم نے اجارہ کو اس پر قیاس فرمایا۔ ہدایہ میں ہے:

الاجارة تفسدها الشروط کما تفسد البیع لانه بمنزلته الاتری انه عقد یقال ویفسخ ۱۔

اجارہ کو شرطیں فاسد کردیتی ہیں جیسے بیع کو فاسد کرتی ہے کیونکہ یہ بیع کی طرح ہے آپ دیکھ رہے ہیں کہ اس کے عقد کو اقالہ اور فسخ لاحق ہوتے ہیں۔ (ت)

غایۃ البیان میں ہے:

قال القدوری فی مختصره وذلك لانها عقد معاوضة محضة تقال وتفسخ فکانت کالبیع وکل افسد البیع افسدها ۲۔

قدوری نے اپنی مختصر میں فرمایا: یہ اس لئے کہ خالص عقد معاوضہ ہے جو اقالہ اور فسخ کے قابل ہوتا ہے تو یہ بیع کی طرح ہے جو چیز بیع کو فاسد کرتی ہے وہ اس کو بھی فاسد کرے گی۔ (ت)

اور بیع میں شرطِ افساد یا شرطِ عدمِ تعارف شرط ہے۔ ہدایہ میں ہے:

کل شرط لایقتضیه العقدوفیه منفعة لاحد المتعاقدین

ایسی شرط جس میں فریقین میں سے کسی ایک یا مبیع اگر فائدہ کا اہل ہے تو اس کا فائدہ شرط

١ الهدایة کتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة مطبع یوسفی لکهنو ٣ / ٢٩٩ ٢ غایة البیان

Volume 19 Fatawa Rizvia

“...or [a condition related] to the subject matter, and it is something that creates an entitlement, it invalidates [the sale] unless it is customary, because custom prevails over analogy (Qiyas).” (T)

Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar state: “The general principle regarding the invalidity of a contract due to a condition is [a condition] that is neither required by the contract nor suitable for it, and in which there is a benefit for one of the parties or for the subject matter of the sale from those entitled, and custom does not permit it, nor has the Sharia decreed its permissibility. However, if custom allows it, such as buying shoes with the condition of stitching them, or if the Sharia has decreed it, like a condition of choice (Khiyar), then there is no invalidity.” (T)

The matter is clear and prevalent in all books of the school of thought, and the same ruling that applies to the original (maqis 'alayh) will extend to the derived case (maqis), and nothing more. Necessarily, it is stated in the text of Ghurar:

“It is invalidated by a condition that invalidates a sale.” (T)

The text of Nuqayah says: “Conditions that invalidate a sale also invalidate it [hire].” (T) In the text of Islah it was: “The condition invalidates it.” (T) In Sharh al-Idah it was said: “The intended meaning is a condition that invalidates a sale.” (T)

Second Discussion: Is it necessary that the custom be from the holy era of the Master of Messengers, peace and blessings of Allah be upon him? I say: In the discourse of some scholars, this is found, to make it part of his tacit approval (taqrir).

1. Al-Hidayah, Book of Sales, Chapter on Invalid Sales, Yusufi Press Lucknow, 3/62
2. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Sales, Mujtabai Press Delhi, 2/72
3. Ad-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam, Book of Hire, Chapter on Invalid Hire, Mir Muhammad Factory Karachi, 2/230
4. Mukhtasar al-Wiqayah fi Masail al-Hidayah, Book of Hire, Nur Muhammad Book Trade Factory Karachi, pp. 12-111
5. Islah
6. Sharh al-Idah

जिल्द 19 फतावा रज़विया

"...या [अनुबंध की विषय वस्तु] से संबंधित, और यह वह चीज़ है जो अधिकार पैदा करती है, तो वह बिक्री को अमान्य कर देगी जब तक कि वह प्रचलित न हो क्योंकि प्रथा (उर्फ़) कयास पर प्रबल होती है।" (त)

तनवीर अल-अबसार और दुर्रे मुख्तार में है: "किसी शर्त के कारण अनुबंध के अमान्य होने का मूल सिद्धांत ऐसी शर्त है जिसे न तो अनुबंध स्वीकार करे और न ही वह अनुबंध के अनुकूल हो, और उस शर्त में किसी एक पक्ष या विषय वस्तु के लिए लाभ हो, और प्रथा उसे अनुमति न देती हो और न ही शरीयत ने उसकी वैधता का आदेश दिया हो। लेकिन अगर प्रथा में उसकी वैधता प्रचलित हो, जैसे जूतों के साथ उनके सिलवाने की शर्त, या शरीयत में उसके बारे में आदेश हो जैसे शर्त-ए-खियार, तो अमान्यता नहीं होगी।" (त)

मसला स्पष्ट है और मज़हब की सभी किताबों में प्रचलित है, और वही हुक्म मूल (मक़ीस अलैहि) से संबंधित मामले (मक़ीस) पर भी लागू होगा। अतः मतन-ए-ग़ुरर में कहा गया है:

"इजारा (किराया/अनुबंध) बिक्री को अमान्य करने वाली शर्तों से अमान्य हो जाता है।" (त)

मतन-ए-नुक़ाया में फरमाया: "बिक्री को अमान्य करने वाली शर्तें इजारा को अमान्य कर देती हैं।" (त) मतन-ए-इस्लाह में था: "शर्त उसे अमान्य कर देती है।" (त) शरह-ए-ईज़ाह में फरमाया: "मुराद वह शर्त है जो बिक्री को अमान्य कर देती है।" (त)

दूसरी बहस: क्या यह आवश्यक है कि वह प्रथा रसूले खुदा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पाक ज़माने की हो? मैं कहता हूँ: कुछ उलमा के कलाम में ऐसा है, ताकि इसे उनके तक़रीर (सहमति) का हिस्सा बनाया जा सके।

1. अल-हिदाया, किताबुल बुयू, बाबुल बय्युल फ़ासिद, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3/62
2. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल बुयू, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/72
3. अद्दुररुल हक्काम फ़ी शरह ग़ुररुल अहकाम, किताबुल इजारा, बाबुल इजारा फ़ासिद, मीर मोहम्मद कारखाना कराची, 2/230
4. मुख्तसरुल विकाया फ़ी मसाइलुल हिदाया, किताबुल इजारा, नूर मोहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची, पृ. 12-111

5. इस्लाह
6. शरह-ए-ईज़ाह

पृष्ठ 579 / 692

اوللمعقود علیه وھو من اہل الاستحقاق یفسده الا ان یکون متعارفا لان العرف قاض علی القیاس 1۔ کیا جائے تو وہ بیع کو فاسد کر دے گی بشر طیکہ عرف میں وہ شرط معروف نہ ہو کیونکہ قیاس پر عرف غالب ہوتا ہے۔ (ت)

تنویز الابصار و در مختار میں ہے: الاصل الجامع في فسادالعقد بسبب شرط(لا یقتضیه العقد ولایلائمه وفیه نفع لاحدھما او للمبیع من اہل الاستحقاق ولم یجز العرف به ولم یرد الشرع بجوازه) اما لو جری العرف به کبیح نعل مع شرط تشریکه او ورد الشرع به کخیار شرط فلا فساد 2۔ کسی شرط کی وجہ سے عقد کے فساد کا سبب قاعدہ کی رو سے ایسی شرط ہے جس کو نہ تو عقد قبول کرے اور نہ ہی وہ عقد کے مناسب ہو اور اس شرط میں فریقین یا نفع کا مستحق ہو تو مبیع کا فائدہ ہو بشر طیکہ اس شرط پر عرف قائم نہ ہو اور نہ ہی شریعت نے اس کے جواز کو بیان کیا ہو لیکن اگر عرف میں اس کا جواز مروج ہو جیسے پیشگی آرڈر پر جوتا سلوانا یا اس شرط کے جواز پر شریعت وارد ہو جیسا کہ شرط خیار، تو فساد نہ ہوگا۔ (ت)

مسئلہ ظاہر ہے اور تمام کتب مذہب میں دائر، اور مقیس کی طرف وہی حکم متعدی ہو گا جو اصل مقیس علیہ میں تھا نہ کہ زائد، لا جرم متن غرر میں فرمایا:

تفسد بالشرط المفسد للبیع 3۔ اجارہ، بیع کی فاسد شرطوں سے فاسد ہو جاتا ہے۔ (ت)

متن نقایہ میں فرمایا: یفسدھا شروط تفسد البیع 4 (بیع کو فاسد کر نیوالی شرطیں اجارہ کو فاسد کر دیتی ہے۔ ت) متن اصلاح میں تھا۔ الشرط یفسدھا 5 (مراد وہ شرط ہے جو بیع کو فاسد کر دیتی ہے۔

ت) شرح ایضاح میں فرمایا: المراد شرط یفسد البیع 6 (مراد وہ شرط ہے جو بیع کو فاسد کر دیتی ہے۔ ت)

بحث ثانی: کیا لازم ہے کہ وہ عرف زمان اقدس حضور پر نور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے واقع ہو، اقول: بعض علماء کی تقریر میں ایسا واقع ہو الیجعله من تقریر

1 الهداية كتاب البيوع باب البيع الفاسد مطبع يوسفى لكهنئو ۳ / ۶۲ 2 درمختار شرح تنوير الابصار كتاب البيوع مطبع مجتبائى دہلى ۲ / ۷۲ 3 الدرالحكام في شرح غرر الاحكام كتاب الاجارة باب الاجارة الفاسدة مير محمد كارخانه كراچى ۲ / ۲۳۰ 4 مختصر الوقاية في مسائل الهداية كتاب الاجارة نور محمد كارخانه تجارت كتب كراچى ص ۱۲۔ ۱۱۱ 5 اصلاح 6 شرح ایضاح

Fatawa Razawiyya Volume 19

...the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) [so that custom may render it a confirmation and endorsement from His Eminence — T.]. But the truth is that this is not necessary at all; thousands of subsidiary branches of the school of law and hundreds of statements of the Imams testify against this. Imam Burhan al-Din (the author of) al-Hidayah and the Absolute Researcher (al-Muhaqqiq al-Ala al-Itlaq) in its commentary, Fath al-Qadir, state:

| (Whoever buys a shoe on the condition that the seller stitches it) What is intended is that he bought leather on the condition that the seller makes it into a shoe for him. It is also possible that the literal meaning is intended, i.e., a shoe for a single foot, such that he attaches a strap to it according to the measurement of that foot. In this case, if literally only one (shoe) is meant, then the sale is void (fasid). The author said (concerning what was mentioned), meaning al-Quduri (an answer based on analogy): "And its reasoning is what we explained: that it is a condition not necessitated by the contract, and it contains benefit for one of the contracting parties. However, by way of juridical preference (Istihsan), the sale is permissible and the condition becomes binding (due to custom/dealing). Likewise, and similar to it in our lands, is buying wooden clogs (qabqab) on this basis, i.e., on the condition that he nails straps onto them. Among its types is buying woven wool on the condition that the seller makes it into a cap, or a cap on the condition that the seller provides the lining from his own stock." (Abridged) | (Whoever buys a shoe on the condition that the seller stitches it and makes it) The meaning here is that the buyer purchased leather so that the seller would stitch and make it into a shoe for him. And it is possible that the literal meaning is taken as a shoe for one foot, such that a strap is attached according to the measurement of that single foot. In this case, if literally only one is intended, the sale would be void (fasid). The author stated that what al-Quduri mentioned is an answer based on analogy, and its reason is that this is a condition not required by the contract and it benefits one of the parties. While by way of Istihsan it is permissible, and due to custom, the condition of stitching will become binding. Similarly, in our region, buying wooden clogs on this condition, meaning he should nail the straps on them. And of the same kind is buying woven wool on the condition of making a cap, or buying a cap on the condition of providing the lining from his own stock. (Abridged - T) |

In Radd al-Muhtar, after quoting some of it, he said:

| And in al-Bazzaziyya: [If] one buys a garment or old leather socks (khuff) on the condition that the seller patches them and delivers them... | It is in Bazzaziyya that if one buys cloth or old leather socks on the condition that the seller repairs them... |

---

1 Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu' (Book of Sales), Bab al-Bay' al-Fasid (Chapter on Void Sales), Maktabah Nooriya Razawiya, Sukkur, 7/56.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

...नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम (ताकि उर्फ़(प्रथा) इसे हुज़ूर अलैहिस्सलातु वसल्लम की तक़रीर (कथन) व ताईद (पुष्टि) बना दे।—त)। लेकिन सच तो यह है कि यह बिल्कुल भी आवश्यक नहीं है; मज़हब (पंथ) की हज़ारों उप-शाखाएं और इमामों के सैकड़ों कथन इसके विरुद्ध गवाही देते हैं। इमाम बुरहानुद्दीन हिदाया और मुहक्किक़ अली अल-इतलाक़ इसकी व्याख्या फ़तह (अल-क़ादिर) में फ़रमाते हैं:

| (जिसने इस शर्त पर जूता खरीदा कि विक्रेता उसे सिल देगा) इससे तात्पर्य यह है कि उसने चमड़ा इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता उसे उसके लिए जूता बना दे। यह भी संभव है कि इसका शाब्दिक अर्थ लिया जाए, यानी एक पैर का जूता, कि वह उस पैर के माप के अनुसार उसमें तस्मा (फीता) लगा दे। इस स्थिति में, यदि वास्तव में एक (जूता) ही अभिप्रेत है, तो बिक्री बातिल (फ़ासिद) होगी। लेखक ने कहा (जो उल्लेख किया गया है), यानी अल-क़ुदूरी (सादृश्य पर आधारित उत्तर): 'और इसका कारण वह है जिसे हमने स्पष्ट किया: कि यह एक ऐसी शर्त है जो अनुबंध की आवश्यकता नहीं है, और इसमें अनुबंध के पक्षों में से किसी एक का लाभ है। हालाँकि, इस्तहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर बिक्री जायज़ है और शर्त (प्रथा/व्यवहार के कारण) अनिवार्य हो जाएगी। इसी प्रकार, हमारे क्षेत्रों में इस आधार पर खड़ाऊं(क़बक़ाब) खरीदना, यानी इस शर्त पर कि वह उन पर पट्टियां कील दे। और इसके प्रकारों में बुनी हुई ऊन इस शर्त पर खरीदना है कि विक्रेता उससे टोपी बना दे, या टोपी इस शर्त पर कि विक्रेता अपने पास से अस्तर लगा दे।' (संक्षेप में) | जिसने इस शर्त पर जूता खरीदा कि विक्रेता उसे सिल कर बनाए, इससे मुराद (तात्पर्य) यह है कि खरीदार ने चमड़ा खरीदा कि उसका जूता सिल कर बना दे। और मुमकिन है कि हक़ीक़त मुराद लेकर एक पाँव का जूता कि एक ही पाँव की पैमाइश के मुताबिक़ तस्मा लगा दे, इस सूरत में हक़ीक़तन एक ही मुराद होगा तो बय (बिक्री) फ़ासिद होगी। मुसन्निफ़ (लेखक) ने फ़रमाया कि.क़ुद्दूरी ने जो ज़िक्र किया है वह क़यास (सादृश्य) पर मबनी (आधारित) जवाब है और इसकी वजह यह है कि यह ऐसी शर्त है जो मुक़्तज़िए अक़्द (अनुबंध की आवश्यकता) नहीं है और इस शर्त में एक फ़रीक़ (पक्ष) का फायदा भी है। और जबकि इस्तहसान के तौर पर यह जायज़ है और तआमुल (व्यवहार) की वजह से सिलाई की शर्त लाज़िम हो जाएगी। और इसी तरह हमारे इलाक़े में खड़ाऊं इसी शर्त पर खरीदना यानी उन पर पट्टे लगा दे। और इसी किस्म से है बुनी हुई ऊन टोपी बनाने की शर्त पर या टोपी खरीदना अस्तर अपने पास से लगाने की शर्त पर। (संक्षेप में - त) |

रद्द अल-मुह्तार में इसका कुछ अंश नक़्ल (उद्धृत) करके फ़रमाया:

| और अल-बज्ज़ाज़िया में है: [यदि] कोई इस शर्त पर कपड़ा या पुराने चमड़े के मोजे (ख़ुफ़) खरीदता है कि विक्रेता उनकी मरम्मत करके उन्हें सौंप देगा... | बज्ज़ाज़िया में है कि कपड़ा या पुराने मोजे इस शर्त पर खरीदे कि विक्रेता मरम्मत करके दे तो... |

---

1 फ़तह अल-क़ादिर, किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक), बाब अल-बय अल-फ़ासिद (दूषित बिक्री का अध्याय), मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 7/56.

पृष्ठ 580/692

النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم (تاکہ عرف اس کو حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی تقریر و تائید بنادے۔ت) مگر حق یہ کہ یہ ہرگز ضرور نہیں ہزار ہا فروع مذہب و صدہا کلمات ائمہ اس کے خلاف پر شاہد ہیں۔ امام برہان الدین ہدایہ اور محقق علی الاطلاق اس کی شرح فتح میں فرماتے ہیں:

| (من اشتری نعلا علی ان یحذوھا البائع) المراد اشتری ادیما علی ان یجعلہ البائع نعلالہ ویمکن ان یراد حقیقتہ ای نعل رجل واحدۃ علی ان یحذوھا ای یجعل لہ شراکا فلا بد ان یراد حقیقۃ النعل (فالبیع فاسد) قال المص (ماذکرہ) یعنی القدوری (جواب القیاس) ووجھہ مابیناہ من انہ شرط لا یقضیہ العقد وفیہ نفع لاحد المتعاقدین وفی الاستحسان یجوز البیع ویلزم الشرط (للتعامل) كذلك ومثله في ديارنا شراء القبقاب على هذا الوجه اى على ان يسمر له سيرا ومن انواعه شراء الصوف المنسوج على ان يجعله البائع قلنسوة اوقلنسوة بشرط ان يبطن لها البائع بطانة من عنده اھم مختصرا۔ | جس نے اس شرط پر جوتا خریدا کہ اس کو بائع سلائی کر کے بنائے اس سے مراد یہ ہے کہ خریدار نے چمڑا خریدا کہ اس کا جوتا سلائی کر کے بنادے، اور ممکن ہے حقیقت مراد لے کر ایک پاؤں کا جوتا کہ ایک ہی پاؤں کی پیمائش کے مطابق تسمہ لگادے اس صورت میں حقیقتاً ایک ہی مراد ہوگا تو بیع فاسد ہوگی، مصنف نے فرمایا کہ قدوری نے جو ذکر کیا ہے وہ قیاس پر مبنی جواب ہے اور اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایسی شرط ہے کہ جو مقتضی عقد نہیں ہے اور اس شرط میں ایک فریق کا فائدہ بھی ہے اور جبکہ استحسان کے طور پر یہ جائز ہے اور تعامل کی وجہ سے سلائی کی شرط لازم ہو جائیگی اور اسی طرح ہمارے علاقہ میں کھڑائیں اسی شرط پر خریدنا یعنی ان کو پٹے لگادے گا اور اسی قسم سے ہے بنی ہوئی اون ٹوپی بنانے کی شرط پر یا ٹوپی خریدنا استر اپنے پاس سے لگانے کی شرط پر اھ مختصرا۔ (ت) |

ردالمحتار میں اس کا بعض نقل کر کے فرمایا:

| وفی البزازیة اشتری ثوبا اوخفا خلقا علی ان یرقعه البائع ویسلمه | بزازیہ میں ہے کہ کپڑا یا پرانے موزے اس شرط پر خریدے کہ بائع مرمت کر کے دے تو |

---

1 فتح القدیر کتاب البیوع باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷/ ۵۶

Fatawa Ridawiyyah Volume 19

[Table Top Section] (Arabic Text): It is correct. Similar is mentioned in Al-Khaniyah. It is stated in Al-Nahr: contrary to sewing clothes, as there is no customary practice for it. In Al-Minah, it is said: If one objects that the Prophet (PBUH) forbade selling with conditions, then it follows that custom prevails over the Hadith. I say: Custom does not prevail over the Hadith, but rather it prevails over analogy (Qiyas). Because the reason for the prohibition in the Hadith is the occurrence of dispute, which takes the contract away from its purpose, which is ending disputes. Custom eliminates dispute, so it is in accordance with the meaning of the Hadith. Thus, nothing remains of the obstacles except analogy, and custom prevails over it. I say: The texts of Al-Bazzaziyyah and Al-Khaniyah, as well as the issue of wooden sandals (qabqab), indicate the consideration of newly emerged customs. The implication is that if a custom arises regarding a condition other than those mentioned for shoes, clothes, or wooden sandals, it would be considered valid as long as it does not lead to dispute.

(Urdu Translation): It is correct, and similar is in Al-Khaniyah. In Al-Nahr it is said: contrary to the stitching of clothes, because there is no customary practice in it. In Al-Minah it was said: if someone objects that the Prophet (peace and blessings be upon him) forbade selling with conditions, it would mean that custom prevails over the Hadith. I say: Custom does not prevail over Hadith, but rather prevails over analogy because the reason for prohibition in the Hadith is dispute, which makes the contract purposeless, whereas the purpose of the contract is to end the dispute, and custom ends that dispute. Thus, it becomes in accordance with the meaning of the Hadith, so now only analogy is the hinderer, over which custom prevailed. I say the text of Al-Bazzaziyyah and Al-Khaniyah points towards this, and similarly, the issue of wooden sandals is based on modern custom. Its implication is that if any other condition besides the mentioned one becomes customary in shoes, clothes, and wooden sandals, it will also be valid provided it does not become a cause of dispute. (T)

In Al-Hindiyyah, from Al-Tatar Khaniyah:

[Table Bottom Section] (Arabic Text): If a piece of leather is purchased on the condition that the seller makes it into a shoe for him, or a cap on the condition that the seller provides the lining from his own [materials], then the sale with this condition is permissible due to public practice (ta'amul).

(Urdu Translation): If a piece of leather was bought on the condition of making it into a shoe, or a cap was bought on the condition of putting a lining that the seller would provide from himself, then the sale will be valid on this condition due to common practice (ta'amul). (T)

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on Invalid Sales, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/123. 2. Fatawa Hindiyyah, Book of Sales, Chapter Ten, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/133.

फतवा रज़विया, खंड 19

[ऊपरी तालिका अनुभाग] (अरबी पाठ): यह सही है, और ऐसा ही अल-खनिया में उल्लेख किया गया है। अल-नहर में कहा गया है: कपड़ों की सिलाई के विपरीत, क्योंकि इसमें कोई प्रथागत व्यवहार नहीं है। अल-मिनह में कहा गया है: यदि कोई यह आपत्ति करे कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने शर्तों के साथ बिक्री से मना किया है, तो इसका अर्थ यह होगा कि प्रथा हदीस पर हावी हो रही है। मैं कहता हूँ: प्रथा हदीस पर हावी नहीं होती, बल्कि यह कयास (तर्क) पर हावी होती है। क्योंकि हदीस में निषेध का कारण विवाद की संभावना है, जो अनुबंध को उसके उद्देश्य से दूर ले जाता है, जो विवादों को समाप्त करना है। प्रथा विवाद को समाप्त करती है, इसलिए यह हदीस के अर्थ के अनुकूल है। इस प्रकार, कयास के अलावा कोई बाधा नहीं बचती है, और प्रथा उस पर हावी होती है। मैं कहता हूँ: अल-बज्जाज़िया और अल-खनिया के ग्रंथों के साथ-साथ लकड़ी की चप्पलों (क़बक़ाब) का मामला नई विकसित प्रथाओं पर विचार करने का संकेत देता है। इसका अर्थ यह है कि यदि जूतों, कपड़ों या लकड़ी की चप्पलों के लिए उल्लेखित शर्तों के अलावा कोई अन्य शर्त प्रथागत हो जाती है, तो उसे तब तक वैध माना जाएगा जब तक कि वह विवाद का कारण न बने।

(उर्दू अनुवाद): सही है, और इसी की मिसाल खानिया में है। नहर में फरमाया: बखिलाफ़ कपड़े की सिलाई, क्योंकि इसमें तआरुफ़ (प्रथा) नहीं है। मिनह में फरमाया: कोई यह ऐतराज करे कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने बेय (बिक्री) और उसके साथ शर्त लगाने से मना फरमाया है, तो इससे लाज़िम आएगा कि उर्फ़(प्रथा) हदीस पर ग़ालिब है। मैं कहता हूँ उर्फ़ हदीस पर ग़ालिब नहीं बल्कि उर्फ़ कयास पर ग़ालिब है क्योंकि हदीस में मना की वजह (इल्लत) झगड़ा है जिसकी वजह से अक़्द (अनुबंध) बे-मकसद बन जाता है जबकि अक़्द का मकसद झगड़े को खत्म करना होता है और उर्फ़ उस झगड़े को खत्म करता है, तो इस तरह उर्फ़ हदीस के मुवाफिक हुआ तो अब सिर्फ कयास रुकावट है जिस पर उर्फ़ ग़ालिब हुआ। मैं कहता हूँ इस पर बज्जाज़िया और खानिया की इबारत दलील है, और यूँ ही खड़ाऊँ का मसला जदीद उर्फ़ पर मबनी है। तो इसका मक़्तज़ा यह है कि अगर जूतों, कपड़ों और खड़ाऊँ में मज़कूर शर्त के इलावा कोई और शर्त उर्फ़ में जारी हो जाए तो वह भी मोतबर होगी बशर्ते कि वह झगड़े का सबब न हो। (त)

हिंदिया में तातार खानिया से है:

[निचली तालिका अनुभाग] (अरबी पाठ): यदि चमड़े का एक टुकड़ा इस शर्त पर खरीदा जाता है कि विक्रेता उसे जूता बना देगा, या टोपी इस शर्त पर खरीदी जाती है कि विक्रेता अपने पास से अस्तर लगाएगा, तो इन शर्तों के साथ बिक्री सार्वजनिक व्यवहार (ता'मुल) के कारण जायज है।

(उर्दू अनुवाद): अगर चमड़े का टुकड़ा जूता बना देने की शर्त पर खरीदा या टोपी अस्तर लगा देने की शर्त पर खरीदी कि बाए (विक्रेता) अपने पास से लगाए तो तआमुल (व्यवहार) की वजह से इस शर्त पर बेय (बिक्री) जायज होगी। (त)

पाद-टिप्पणियाँ: 1. रद अल-मुह्तार, किताबुल बुयू, बाब फिल बुयू अल-फासिद, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत 4/123. 2. फतावा हिंदिया, किताबुल बुयू, अल-बाब अल-आशिर, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 3/133.

पृष्ठ 581 / 692

[اوپری جدول کا حصہ] (عربی متن): صح اه ومثله في الخانية قال في النهر بخلاف خياطة الثوب العدم لتعارف اهـ قال في المنح فان قلت نهى النبى صلى الله تعالى عليه وسلم عن بيع وشرط فيلزم ان يكون العرف قاضيا على الحديث قلت ليس بقاج عليه بل على القياس لان الحديث معلول بوقوع النزاع المخرج للعقد عن المقصود به وهو قطع المنازعة والعرف ينفى النزاع فكان موافقا لمعنى الحديث فلم يبق من الموانع الا القياس والعرف قاض عليه اهـ قلت وتدل عبارة البزازية والخانية وكذا مسئلة القبقاب على اعتبار العرف الحادث ومقتضى هذا انه لو حدث عرف فى شرط غير الشرط في النعل و الثوب والقبقاب ان يكون معتبرا اذا لم يؤد الى المنازعة ۔

(اردو ترجمہ): صحیح ہے، اور اسی کی مثل خانیہ میں ہے، نہر میں فرمایا: بخلاف کپڑے کی سلائی، کیونکہ اس میں تعارف نہیں، اھ منح میں فرمایا کوئی یہ اعتراض کرے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے بیع اور اس کے ساتھ شرط لگانے سے منع فرمایا ہے تو اس سے لازم آجائیگا کہ عرف حدیث پر غالب ہے۔ میں کہتا ہوں عرف حدیث پر غالب نہیں بلکہ عرف قیاس پر غالب ہے کیونکہ حدیث میں منع کی علت جھگڑا ہے جس کی وجہ سے عقد بے مقصد بن جاتا ہے جبکہ عقد کا مقصد جھگڑے کو ختم کرنا ہوتا ہے اور عرف اس جھگڑے کو ختم کرتا ہے تو اس طرح عرف حدیث کے موافق ہوا تو اب صرف قیاس مانع ہے جس پر عرف غالب ہوا۔ میں کہتا ہوں اس پر بزازیہ اور خانیہ کی عبارت دال ہے، اور یو نہی کھڑاؤں کا مسئلہ جدید عرف پر مبنی ہے تو اس کا مقتضی یہ ہے کہ اگر جوتے، کپڑے اور کھڑاؤں میں مذکورہ شرط کے علاوہ کوئی اور شرط عرف میں جاری ہو جائے تو وہ بھی معتبر ہوگی بشر طیکہ وہ جھگڑے کا باعث نہ ہو۔ (ت)

ہندیہ میں تاتار خانیہ سے ہے:

[نیچلے جدول کا حصہ] (عربی متن): ان اشترط صرما علی ان یخرز البائع لہ خفا او قلنسوۃ بشرط ان یبطن لہ البائع من عندہ فالبیع بھذا الشرط جائز للتعامل۔

(اردو ترجمہ): اگر چمڑے کا ٹکڑا جوتا بنا دینے کی شرط پر خریدا یا ٹوپی استر لگا دینے کی شرط پر خریدی کہ بائع اپنے پاس سے لگائے تو تعامل کی وجہ سے اس شرط پر بیع جائز ہو گی (ت)

حواشی: 1. رد المحتار کتاب البیوع باب في البیع الفاسد دار احیاء التراث العربي بیروت ۴/ ۱۲۳ 2. فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۳۳

Fatawa Rizvia, Volume 19

In the same [source], from Muheet of Imam Sarakhsi: Arabic: Likewise, if one buys a leather sock (khuff) which has a tear, on the condition that the seller stitches it, or a worn-out garment which has a tear, on the condition that he stitches it and puts a patch on it. Urdu: Similarly, if a torn leather sock is bought on the condition that the seller applies a patch, or an old torn cloth is bought with the condition of applying a patch. (T)

In the same [source], from Fatawa Zahiriya: Arabic: If one buys cotton cloth on the condition of cutting and sewing, it is not permissible due to the lack of custom ('urf). Urdu: If new cloth is bought on the condition of cutting and sewing, it will not be permissible because it is not customary. (T)

In Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar it is stated: Arabic: It is valid to endow (waqf) every movable item in which there is common usage among people, such as an axe, an adze, dirhams, dinars, a cooking pot, a funeral bier and its cloths, the Quran, and books. This is because common practice overrides analogy (qiyas) due to the Hadith: "What the Muslims deem good, is good in the sight of Allah." This is unlike items where there is no common practice, such as common clothing. This is the opinion of [Imam] Muhammad, and upon it is the fatwa, by choice. (Abridged) Urdu: The endowment (waqf) of such movable items is permissible for which there is common usage, for example, an axe, adze, dirhams, dinars, a pot, a funeral charpoy, its cloth, the Holy Quran, and books, because due to common practice, analogy will be abandoned. This is because it is stated in the Hadith that whatever Muslims like, it is liked by Allah. This is unlike that in which there is no common practice, for example, clothing items. This is the saying of Imam Muhammad (may Allah be pleased with him). And the fatwa is based on this. Al-Ikhtiyar (Abridged). (T)

In the same [source], from Khulasa it is stated: Arabic: He endowed a *kurr* (a measure) of wheat on the condition that it be lent to someone who has no seeds so that he may sow it for himself; then when he harvests, the original amount is taken back, and then lent to another, and so on. Urdu: A *kurr* (measure) of wheat was endowed to be lent to someone who doesn't have seeds so that they can do their farming, and when the wheat crop is harvested, they return the same amount, then it is lent to another in the same way.

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Buyu', Chapter 10, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/134. 2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Buyu', Chapter 10, Noorani Kutub

Khana, Peshawar, 3/134. 3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/380.

फतावा रज़विया, जिल्द 19

इमाम सरख़सी की 'मुहीत' से: अरबी: وكذا لو اشترى خفابه خرق على ان يخرز البائع وثوبا من خلقانى و به خرق على ان يخيطه ويجعل عليه الرقعة ١۔ उर्दू: और इसी तरह अगर फटा हुआ मोज़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि बेचने वाला पैबंद लगा दे या पुराना फटा कपड़ा पैबंद लगाने की शर्त पर खरीदा। (त)

'फ़तावा ज़हीरिया' से: अरबी: لو اشترى كرباساً بشرط القطع والخياطة لايجوز لعدم العرف ٢۔ उर्दू: अगर नया कपड़ा काटने और सिलाई की शर्त पर खरीदा गया तो प्रथा (उर्फ़) न होने के कारण यह जायज़ नहीं होगा। (त)

'तन्वीर अल-अबसार' और 'दुर-ए-मुख़्तार' में है: अरबी: صح وقف كل (منقول في تعامل) للناس كفأس وقدوم و دراهم ودنانير وقدر و جنازة وثيابها و مصحف وكتب لان التعامل يترك به القياس لحديث مارآه المسلمون حسناً فهو عند الله حسن" بخلاف مالا تعامل فيه كثياب متاع وهذا قول محمد وعليه الفتوى اختيار ٣۔ (باختصار) उर्दू: ऐसी चल (मनकूला) चीज़ का वक़्फ़ जायज़ है जिसमें लोक-प्रथा हो, जैसे कुल्हाड़ी, बसूला, दिरहम, दीनार, हांडी, जनाज़े की चारपाई, उसका कपड़ा, क़ुरान मजीद और किताबें, क्योंकि लोक-प्रथा के कारण क़यास (तर्क) को छोड़ दिया जाएगा। हदीस शरीफ़ में है कि जिस चीज़ को मुसलमान अच्छा समझें, वह अल्लाह के नज़दीक भी अच्छी है। इसके विपरीत जिसमें प्रथा न हो, जैसे पहनने के साधारण कपड़े। यह इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन है और इसी पर फ़तवा है। 'इख़्तियार' (संक्षेप में)। (त)

'ख़ुलासा' से: अरबी: وقف كراً على شرط ان يقرضه لمن لا بذر له ليزرعه لنفسه فاذا ادرك اخذ مقداره ثم اقرضه لغيره وهكذا उर्दू: गेहूं का एक 'कुर' (माप) वक़्फ़ किया कि जिसके पास बीज न हो उसे ऋण (कर्ज़) दिया जाए ताकि वह अपनी खेती कर सके और जब गेहूं की फसल कटे तो उतनी ही मात्रा वापस कर दे, फिर वह इसी तरह दूसरे को ऋण दिया जाए।

पाद-टिप्पणियाँ (फ़ुटनोट्स): 1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल बुयू, बाब 10, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/134 2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल बुयू, बाब 10, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/134 3. दुर-ए-मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/380

पृष्ठ 582/692

اسی میں محیط امام سرخسی سے ہے: وکذا لو اشتری خفابه خرق علی ان یخرز البائع وثوبا من خلقانی و به خرق علی ان یخیطه ویجعل علیه الرقعة ۱۔ اور یونہی اگر پھٹا ہوا موزہ خریدا اس شرط پر کہ بائع پیوند لگا کردے یا پرانا پھٹا کپڑا پیوند لگانے کی شرط پر خریدا۔ (ت)

اسی میں فتاوی ظہیر یہ سے ہے: لو اشتری کرباساً بشرط القطع والخیاطة لایجوز لعدم العرف ۲۔ اگر نیا کپڑا کٹائی اور سلائی کی شرط پر خریدا تو عرف نہ ہونے کی وجہ سے جائز نہ ہوگا۔ (ت)

تنویر الابصار و در مختار میں ہے: صح وقف کل (منقول في تعامل) للناس کفأس وقدوم و دراهم ودنانیر وقدر و جنازة وثیابها و مصحف وکتب لان التعامل یترك به القیاس لحدیث مارآه المسلمون حسناً فهو عند الله حسن" بخلاف مالا تعامل فیه کثیاب متاع وهذا قول محمد وعلیه الفتوی اختیار ۳۔ (باختصار) ایسی منقولہ چیز کا وقف جائز ہے جس میں عرف ایسا ہو مثلاً کلہاڑی، تیشہ، دراہم، دنانیر، ہانڈی، جنازہ کی چار پائی، اس کا کپڑا، قرآن مجید اور کتب، کیونکہ تعامل کی وجہ سے قیاس کو ترک کیا جائے گا اس لئے کہ حدیث شریف میں ہے کہ جس چیز کو مسلمان پسند کریں تو وہ عند اللہ پسندیدہ ہے۔ بخلاف اس کے جس میں تعامل نہ ہو، مثلاً سامان والے کپڑے، یہ امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی عنہ کا قول ہے۔ اور اسی پر فتوٰی ہے۔ اختیار (بالاختصار) (ت)

اسی میں خلاصہ سے ہے: وقف کراً علی شرط ان یقرضه لمن لا بذر له لیزرعه لنفسه فاذا ادرك اخذ مقداره ثم اقرضه لغیره وهکذا گندم ایک گر (پیمانہ) وقف کی جس کے پاس بیج نہ ہو اس کو قرض دی جائے تاکہ وہ اپنی زراعت کرلے اور جب گندم کی فصل اترے تو اتنی مقدار واپس کردے، پھر وہ اسی طرح دوسرے کو قرض

۱ فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۳۴ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۳۴ ۳ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۰

Vol. 19 Fatawa Razawiyya

It is permissible to endow a cow for its milk or ghee to be given to the poor. If people make this a habit, I hope it will be permissible. 1-

A cow may be endowed such that its milk or ghee is given to the poor. If people establish this as a custom, then I hope it will be permissible. (T)

In *Al-Hindia*, from *Az-Zahiriyya*:

A man endowed a cow such that its milk, ghee, and curd are given to wayfarers. If this occurs in a place where such a practice is customary, it is permissible, just as providing water from a water-skin is permissible. 2-

A person endowed a cow so that its milk, ghee, and curd are given to travelers. If this is a known custom in an area, then it is permissible, like the water of a water-skin. (T)

In the same work:

The endowment of movable property for a purpose: if it is a riding animal or a weapon, it is permitted. As for anything other than that, if it is something for which there is no established custom of endowment, such as clothing or animals, it is not permissible according to us. But if it is customary, like an axe, an adze, a funeral bier, the cloths for the funeral, and what is needed of vessels and pots for washing the dead, and copies of the Quran; Imam Muhammad said it is permissible. This was the view adopted by the general body of scholars, among them Imam al-Sarakhsi. This is stated in *Al-Khulasa*, and it is the preferred view. The fatwa is based on the statement of Imam Muhammad. This was also stated by Shams al-A'imma al-Halwani. Thus it is in *Mukhtar al-Fatawa*. 3-

If movable property is endowed for a purpose, and if it is a riding beast or weapon, then it is permissible. Apart from these, if it is something whose endowment is not common in custom, such as general clothes and animals, then it is not permissible according to us. But if it is customary, such as an axe, an adze, a funeral bier and its cloth, and the vessels and pots needed for washing the deceased, and the Holy Quran, then Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) stated it is permissible. This has been adopted by common scholars like Imam Sarakhsi and others. It is like this in *Al-Khulasa*, and that is the chosen view. The fatwa is upon the statement of Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him). Imam Shams al-A'imma al-Halwani stated this, and this is the chosen view for the fatwa. (T)

1. *Durr al-Mukhtar*, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/380.
2. *Fatawa Hindia*, Book of Waqf, Chapter 2, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/62-361.
3. *Fatawa Hindia*, Book of Waqf, Chapter 2, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/361.

गाय को वक़्फ़ (दान) करना जायज़ है ताकि उसका दूध या घी गरीबों को दिया जाए। अगर लोग इसे आदत बना लें, तो मुझे उम्मीद है कि यह जायज़ होगा। 1-

गाय को इस प्रकार वक़्फ़ किया जाए कि उसका दूध या घी गरीबों को दिया जाए। यदि लोग इसे अपनी आदत बना लें, तो मुझे आशा है कि यह जायज़ होगा। (त)

'हिंदिया' में 'ज़हीरिया' से उद्धृत है:

एक व्यक्ति ने गाय को इस शर्त पर वक़्फ़ किया कि उसका दूध, घी और दही यात्रियों को दिया जाए। यदि यह ऐसी जगह हो जहाँ यह प्रथा प्रचलित हो, तो यह जायज़ है, जैसे मशक से पानी पिलाना जायज़ है। 2-

किसी व्यक्ति ने गाय वक़्फ़ की कि उसका दूध या घी और दही मुसाफिरों को दिया जाए। यदि किसी क्षेत्र में यह परंपरा हो तो जायज़ है जैसे मशकीज़े का पानी। (त)

उसी ग्रंथ में है:

चल संपत्ति का उद्देश्य के लिए वक़्फ़: यदि वह सवारी का जानवर या हथियार है, तो इसे जायज़ माना जाता है। इसके अलावा, यदि कोई ऐसी चीज़ है जिसका वक़्फ़ करना परंपरा में नहीं है, जैसे कपड़े और जानवर, तो हमारे (इमाम अबू हनीफा और इमाम यूसुफ) अनुसार यह जायज़ नहीं है। लेकिन अगर यह प्रचलित है, जैसे कुल्हाड़ी, बसूला, जनाज़ा की चारपाई, जनाज़ा के कपड़े, और मृत को नहलाने के लिए आवश्यक बर्तन और कड़ाहे, और कुरान मजीद; इमाम मुहम्मद ने कहा कि यह जायज़ है। इसी मत को आम उलेमाओं ने अपनाया है, जिनमें इमाम सरख़्सी भी शामिल हैं। 'अल-खुलासा' में भी ऐसा ही है और यही पसंदीदा मत है। फतवा इमाम मुहम्मद के कथन पर आधारित है। इमाम शम्सुल अइम्मा हलवानी ने भी यही कहा है। 'मुख्तार अल-फ़तावा' में भी ऐसा ही है। 3-

यदि किसी उद्देश्यपूर्ण चल वस्तु को वक़्फ़ किया जाए, यदि वह सवारी या हथियार हो तो जायज़ है। इनके अलावा यदि कोई ऐसी चीज़ हो जिसे वक़्फ़ करना परंपरा में प्रचलित नहीं है जैसे सामान्य कपड़े और जानवर, तो हमारे नज़दीक जायज़ नहीं है। और यदि वह प्रचलित हो जैसे कुल्हाड़ी और बसूला और जनाज़ा की चारपाई और उसका कपड़ा और मैयत को ग़ुस्ल देने में काम आने वाले बर्तन और कुरान मजीद, तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने फरमाया यह जायज़ है। इसी को आम उलेमा जैसे इमाम सरख़्सी आदि ने अपनाया है। 'खुलासा' में ऐसे ही है, वही पसंदीदा मत है और फतवा इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि के क़ौल पर है। इमाम शम्सुल अइम्मा हलवानी ने यूँ फरमाया और फतवे के लिए यही पसंदीदा मत है। (त)

1. 'दुर्रे मुख्तार', किताबुल वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/380.
2. 'फ़तावा हिंदिया', किताबुल वक़्फ़, बाब दूसरा, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/62-361.
3. 'फ़तावा हिंदिया', किताबुल वक़्फ़, बाब दूसरा, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/361.

جاز وقف بقره علی ما یخرج من لبنها دی جائے ، اور یوں ہی گائے وقف کی جائے کہ اس کا اوسمنها للفقراء ان اعتادوا ذلك دودھ یا گھی فقراء کو دیا جائے اگر لوگ یہ عادت بنالیں تو رجوت ان یجوز 1. مجھے امید ہے کہ جائز ہو گا۔ (ت)

ہندیہ میں ظہیریہ سے ہے :

رجل وقف بقرة علی ان ما یخرج من لبنها کسی شخص نے گائے وقف کی کہ اس کا دودھ یا وسمنها وشیرازها یعطی ابناء السبیل ان کان گھی اور دہی مسافروں کو دیا جائے اگر کسی علاقہ ذلك في موضع تعارفوا ذلك جاز کما یجوز ماء میں یہ تعارف ہو تو جائز ہے جیسے مشکیزے کا السقایة 2. پانی۔ (ت)

اسی میں ہے :

وقف المنقول مقصود فان كان كراعاً وسلاحاً يجوزه فيما سوى ذلك ان كان شيئا لم يجر التعارف بوقفه كالثياب والحيوان لا يجوز عندنا وان كان متعارفا كالفأس والقدوم والجنازة وثياب الجنازة وما يحتاج اليه من الاواني والقدور في غسل الموتى والمصاحف قال محمد يجوز اليه ذهب عامة المشائخ منهم الامام السرخسي كذا في الخلاصة وهو المختار والفتوى على قول محمد كذا قال شمس الائمة الحلواني كذا في مختار الفتاوٰی 3.

اگر منقول با مقصد چیز کو وقف کیا اگر وہ سواری یا ہتھیار ہو تو جائز ہے ان کے علاوہ اگر کوئی چیز ایسی ہو جس کو وقف کرنا عرف میں مروج نہیں جیسے عام کپڑے اور حیوانات ، تو ہمارے نزدیک جائز نہیں اور وہ متعارف ہو جیسے کلہاڑی اور تیشہ اور جنازہ کی چارپائی اور اس کا کپڑا اور میت کو غسل میں کام آنے والے برتن اور قرآن مجید ، تو امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا یہ جائز ہے۔ اسی کو عام مشائخ جیسے امام سرخسی وغیرہ نے اپنایا ہے۔ خلاصہ میں ایسے ہی ہے ، وہی مختار ہے اور فتوی امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی کے قول پر ہے۔ امام شمس الائمہ حلوانی نے یوں فرمایا اور فتوی کے لئے یہی مختار ہے۔ (ت)

1 در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۰ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ٦٢ - ٣٦١ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ٣٦١

Fatawa Razawiyya Volume 19

In 'Khizanat al-Muftin', in the chapter of Fatawa Kubra, in the section on Waqf al-Manqul, it is stated:

[Arabic]: "If someone puts mats, a door lock, or reed mats in the mosque, they do not have the right to take them back. Similarly, if they hang a chain or rope for a lamp, because habitually these things are left in the mosque permanently, they become designated for the mosque. (T)"

[Urdu]: In the mosque, if bedding, a door lock, or a mat is given, there is no right to take it back. Similarly, if a chain or rope for a lamp is given, because habitually these things are kept permanently in the mosque, therefore they will be dedicated to the mosque. (T)

In 'Ghurar wa Durar':

[Arabic]: "(From Muhammad, its validity regarding what is customary in its endowment) like an axe, a shovel, an adze, a saw, a funeral bier and its clothes, cooking pots, and large cauldrons; if they are endowed to the mosque, it is permissible. As for the endowment of books, Nasir bin Yahya used to permit it, and Faqih Abu Ja'far permits it, and we follow this; a summary. (T)"

[Urdu]: According to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), if an axe, shovel, adze, saw, funeral bier's bedstead, its cloth, cooking pots, and large cauldrons are endowed for the mosque, it is permissible. However, for the endowment of books, Nasir bin Yahya and Faqih Abu Ja'far say it is permissible, and this is our position; summary. (T)

In 'Ghunyah' of Allama Shurunbulali, it is stated from 'Burhan':

[Arabic]: "Muhammad added what is customarily endowed, like Mushafs (copies of the Quran), books, cooking pots, adzes, axes, saws, funeral biers and their clothes, and the vessels needed for washing the dead. The majority of scholars follow this, and the fatwa is based on it."

[Urdu]: Among the things whose endowment is customary, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has added the Holy Quran, books, cooking pots, adzes, axes, saws, funeral biers' bedsteads, their clothes, and the necessary vessels for washing the deceased. The majority of scholars hold this position, and the fatwa will be given based on it. (T)

In 'Niqayah' and 'Sharh Allama Birjandi' it is stated:

1. Khizanat al-Muftin, Book of Waqf, Section on Musha', Manuscript version 1/21.
2. Al-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam, Book of Waqf, Mir Muhammad Book House Karachi, 2/136-137.
3. Ghunyah Dhawi al-Ahkam fi Bughyah Durar al-Hukkam, Book of Waqf, Mir Muhammad Book House Karachi, 2/136.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में 'फ़तावा कुबरा' के अध्याय से, 'वक़्फ़ अल-मनक़ुल' के खंड में है:

[अरबी]: "मस्जिद में बिछौना, दरवाज़े का ताला, चटाई दी तो वापस लेने का हक़ नहीं, और इसी तरह अगर क़ंदील की ज़ंजीर या रस्सी दी हो क्योंकि आदतन ये चीज़ें स्थायी तौर पर मस्जिद में रखी जाती हैं, इसलिए ये मस्जिद के लिए विशिष्ट हो जाएँगी। (त)"

[उर्दू]: मस्जिद में बिछौना, दरवाज़े का ताला, चटाई दी तो वापस लेने का हक़ नहीं, और इसी तरह अगर क़ंदील की ज़ंजीर या रस्सी दी हो क्योंकि आदतन ये चीज़ें स्थायी तौर पर मस्जिद में रखी जाती हैं, इसलिए ये मस्जिद के लिए विशिष्ट हो जाएँगी। (त)

'ग़ुरर व दुरर' में है:

[अरबी]: "(इमाम मोहम्मद के अनुसार, प्रथा के अनुसार इसकी वक़्फ़ की वैधता है) जैसे कुल्हाड़ी, फावड़ा, बसूला (तीशा), आरा, जनाज़ा की चारपाई, उसका कपड़ा, हंडिया, देग मस्जिद के लिए वक़्फ़ किए तो जायज़ है, लेकिन किताबों को वक़्फ़ करना इसे नसीर बिन यह्या और फ़क़ीह अबू जाफ़र जायज़ कहते हैं और हमारा यही रुख़ है, संक्षेप में। (त)"

[उर्दू]: इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि के नज़दीक कुल्हाड़ी, फावड़ी, तीशा, आरा, जनाज़े की चारपाई, उसका कपड़ा, हंडिया, देग मस्जिद के लिए वक़्फ़ किए तो जायज़ है, लेकिन किताबों को वक़्फ़ करना इसे नसीर बिन यह्या और फ़क़ीह अबू जाफ़र जायज़ कहते हैं और हमारा यही मौक़िफ़ है, खुलासा अह् मुलख़्ख़सन। (त)

'गुनया अल्लामा शुरुनबुलाली' में 'बुरहान' से है:

[अरबी]: "इमाम मोहम्मद ने उन चीज़ों को जोड़ा जिनका वक़्फ़ प्रथागत है जैसे मुसहफ़ (क़ुरआन), किताबें, हंडिया, बसूला, कुल्हाड़ी, आरा, जनाज़ा की चारपाई और उसके कपड़े, और मय्यत को नहलाने के लिए ज़रूरी बर्तन। आम मशाइख़ इसी पर हैं और इसी पर फ़तवा दिया जाता है।"

[उर्दू]: जिन चीज़ों के वक़्फ़ पर ताआरुफ़ (प्रथा) है उनमें इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने क़ुरआन मजीद, कुतुब (किताबें), हंडिया, तीशा, कुल्हाड़ी, आरा, जनाज़े की चारपाई, उसका कपड़ा

और मय्यत के ग़ुस्ल में ज़रूरी बर्तन का इज़ाफ़ा फ़रमाया है, आम मशाइख़ का यही मौक़िफ़ है और इसी पर फ़तवा दिया जाएगा। (त)

'नक़ाया व शरह अल्लामा बिरजंदी' में है:

1. खज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल फ़िल मुशा, क़लमी नुस्ख़ा 1/21.
2. अद्दुररुल हुक्काम फ़ी शरह ग़ुररुल अहकाम, किताबुल वक़्फ़, मीर मोहम्मद कुतुब ख़ाना कराची, 2/136-137.
3. ग़ुनया ज़वी अल-अहकाम फ़ी बुग़या दुररुल हुक्काम, किताबुल वक़्फ़, मीर मोहम्मद कुतुब ख़ाना कराची, 2/136.

पृष्ठ 584/692

خزانۃ المفتین میں فتاوٰی کبرٰی سے فصل وقف المنقول میں ہے: جعل فی المسجد بواری او غلق باب او حصیر لم یکن لہ ان یرجع وکذلك لو علق فیه سلسلة او حبلا للقندیل لان ہذا یترك في المسجد دائماً عادة فیکون للمسجد مسجد میں بچھونا، دروازے کا تالا، چٹائی دی تو واپس لینے کا حق نہیں، اور یونہی اگر قندیل کی زنجیر یا رسی دی ہو کیونکہ عادتاً یہ چیزیں دائمی طور پر مسجد میں رکھی جاتی ہے، لہذا یہ مسجد کے لئے مختص ہو جائیں گی۔ (ت)

غررودرر میں ہے: (عن محمد صحتہ فی المتعارف وقفیتہ) کالفأس والمرو القدوم والمنشار والجنازة وثیابہا والقدور والمراجل اذ اوقف علی المسجد جاز واما وقف الکتب فکان نصیر بن یحیی یجیزہ والفقیه ابوجعفر یجیزہ وبہ ناخذ خلاصہ اھ ملخصاً۔ امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی کے نزدیک کلہاڑی، پھاوڑی، تیشہ، آرہ، جنازہ کی چارپائی، اس کا کپڑا، ہنڈیا، دیگ مسجد کے لئے وقف کئے تو جائز ہے، لیکن کتابوں کو وقف کرنا اسے نصیر بن یحیٰی اور فقیہ ابو جعفر جائز کہتے ہیں اور ہمارا یہی موقف ہے خلاصہ، اھ ملخصاً۔ (ت)

غنیہ علامہ شربلالی میں برہان سے ہے: زاد محمد ماتعورف وقفہ کالمصاحف والکتب والقدور والمقدوم والفأس والمنشار والجنازة وثیابہا وما یحتاج الیہ من الاوانی فی غسل الموتی وعلیہ عامة المشائخ وبہ یفتی۔ جن چیزوں کے وقف پر تعارف ہے ان میں امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے قرآن مجید، کتب، ہنڈیا، تیشہ، کلہاڑی، آرہ، جنازہ کی چارپائی، اس کا کپڑا اور میت کے غسل میں ضروری برتن کا اضافہ فرمایا ہے، عام مشائخ کا یہی موقف ہے اور اسی پر فتوٰی دیا جائے گا۔ (ت)

نقایہ و شرح علامہ بر جندی میں ہے:

1 خزانة المفتين كتاب الوقف فصل فی المشاع قلمی نسخہ ۱/ ۲۱ 2 الدرر الحكام فی شرح غرر الاحكام كتاب الوقف مير محمد كتب خانہ كراچی ۲/ ۱۳۶-۱۳۷ 3 غنيہ ذوی الاحكام فی بغية درر الحكام كتاب الوقف مير محمد كتب خانہ كراچی ۲/ ۱۳۶

Fatawa Rizwia, Vol 19

[Arabic Text Box:] It is valid according to Imam Muhammad that the endowment (waqf) of movable items in which there is common usage (ta'amul), such as the Mushaf (Quran) and similar items, like books, basins, and axes, is permissible. Analogical reasoning (qiyas) suggests it is not permissible, which is the opinion of Imam Abu Hanifa, as these items are not perpetual. However, analogical reasoning is set aside due to common usage (and the fatwa is based on this). — Summarized.

[Urdu Text Box:] Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has declared the endowment of those movable things in which there is common usage, such as the Holy Quran and other books, basins, and axes, as permissible. Analogical reasoning dictates that it is not permissible, and this is the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) because these are not eternal things. But due to common usage, analogy has been abandoned, and the fatwa is on this. — Summarized. (T)

In Rad al-Muhtar, it is stated: [Arabic Text Box:] The author said in Al-Minah: Since common usage became prevalent in our time in the Roman lands regarding the endowment of Dirhams and Dinars, it falls under the 'mufta bihi' (legal decree) opinion of Imam Muhammad concerning the endowment of every movable item in which there is common usage, as is not hidden. Our master, the author of Al-Bahr, issued a fatwa for its permissibility and did not narrate any disagreement. There is no doubt that these are movable items, so wherever common usage is found in them, they fall under what Imam Muhammad allowed. For this reason, Imam Muhammad did not give examples of things in which common usage occurred in his time. It is stated in Al-Fath that some scholars added things to the movables mentioned by Imam Muhammad when they saw the prevalence of common usage in them. Among them, he mentioned the issue of cows, Dirhams, and measured items where...

[Urdu Text Box:] The author stated in Al-Minah that in our time in the Roman region, the endowment of Dirhams and Dinars is current in custom. Thus, it will be included in the 'mufta bihi' opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), according to which the endowment of movables is permissible, as it is not hidden. Our master, the author of Al-Bahr, gave a fatwa for its permissibility and did not mention any contrary opinion. There is no doubt about the prevalence of common usage in these movables, so this will fall under Imam Muhammad's (may Allah have mercy on him) permission. This is why, when Imam Muhammad gave examples of things involving common usage in his time, it was said in Al-Fath that some scholars

added a few more things to those mentioned by Imam Muhammad in which they observed common usage. Among those things, they mentioned the issue of cows, Dirhams, and measured items.

---

1. Mukhtasar al-Wiqayah fi Masail al-Hidayah, Kitab al-Waqf, Nur Muhammad Karkhana Tijarat-e-Kutub Karachi, p. 139; Sharh al-Niqayah for Al-Birjandi, Section of Waqf, Nawal Kishore, Lucknow, 3/172.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[अरबी टेक्स्ट बॉक्स:] इमाम मुहम्मद के अनुसार, (उन चल संपत्तियों [منقول] का वक्फ़ जिनमें लोक-प्रथा [تعامل] प्रचलित है, जैसे मुसहफ़ [कुरान] और इसी तरह की वस्तुएं, जैसे किताबें, बर्तन और कुल्हाड़ी, सही है। जबकि कयास (तर्क) यह कहता है कि यह जायज़ नहीं है, और यही इमाम अबू हनीफा का भी मत है क्योंकि ये वस्तुएं शाश्वत नहीं हैं। लेकिन लोक-प्रथा के कारण कयास को छोड़ दिया गया है (और इसी पर फतवा है)। — संक्षिप्त।

[उर्दू टेक्स्ट बॉक्स:] इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने उन चल वस्तुओं के वक्फ़ को जायज़ करार दिया है जिनमें लोक-प्रथा है, जैसे कुरान मजीद, अन्य किताबें, बर्तन और कुल्हाड़ी। कयास के अनुसार यह जायज़ नहीं है, और यही इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है, क्योंकि ये स्थायी चीज़ें नहीं हैं। लेकिन लोक-प्रथा की वजह से कयास छोड़ दिया गया, और इसी पर फतवा है। — संक्षिप्त। (त)

'रद अल-मुह्तार' में है: [अरबी टेक्स्ट बॉक्स:] लेखक ने 'अल-मिनाह' में कहा है: चूँकि हमारे समय में रूम (तुर्की/बाइजेंटाइन क्षेत्र) के इलाकों में दिरहम और दीनार के वक्फ़ की प्रथा प्रचलित है, इसलिए यह इमाम मुहम्मद के उस 'मुफ्ता बिही' (जिस पर फतवा दिया गया हो) कथन के अंतर्गत आएगा जिसमें हर उस चल संपत्ति का वक्फ़ जायज़ है जिसमें लोक-प्रथा हो, जैसा कि स्पष्ट है। हमारे स्वामी 'साहब-ए-बह्र' ने इसके जायज़ होने का फतवा दिया और किसी विरोधी मत का उल्लेख नहीं किया। इसमें कोई संदेह नहीं कि ये चल संपत्तियां हैं, अतः जहाँ इनमें लोक-प्रथा प्रचलित हुई, वे इमाम मुहम्मद द्वारा अनुमत श्रेणी में शामिल हो गईं। इसीलिए इमाम मुहम्मद ने उन वस्तुओं का उदाहरण नहीं दिया जिनमें उनके समय में लोक-प्रथा प्रचलित थी। 'अल-फतह' में कहा गया है कि कुछ विद्वानों ने इमाम मुहम्मद द्वारा वर्णित वस्तुओं के अतिरिक्त कुछ और चल वस्तुओं को जोड़ा जब उन्होंने उनमें लोक-प्रथा का प्रचलन देखा। उनमें से उन्होंने गाय, दिरहम और माप वाली वस्तुओं के मसले का उल्लेख किया...

[उर्दू टेक्स्ट बॉक्स:] लेखक ने 'मिनाह' में कहा कि हमारे ज़माने में रूमी इलाके में दिरहम और दीनार का वक्फ़ लोक-प्रथा (उर्फ़) में जारी है, तो यह इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) के उस मुफ्ता बिही कथन में शामिल होगा जिसमें चल संपत्ति का वक्फ़ जायज़ है, जैसा कि छिपा नहीं है। मौलाना साहब-ए-बह्र ने इसके जायज़ होने का फतवा दिया और कोई विरोधी कथन उद्धृत नहीं किया। और

इन चल संपत्तियों में लोक-प्रथा जारी होने में कोई शक नहीं है, तो यह इमाम मुहम्मद के अनुमति क्षेत्र में आएगा। इसीलिए जब इमाम मुहम्मद ने अपने समय में लोक-प्रथा वाली वस्तुओं का उदाहरण दिया, तो 'फतह' में कहा गया कि कुछ विद्वानों ने इमाम मुहम्मद द्वारा वर्णित वस्तुओं पर कुछ और चीज़ों का इज़ाफ़ा किया जिनमें लोक-प्रथा देखी गई। उन्हीं चीज़ों में गाय, दिरहम और कीली (माप वाली) चीज़ों के मसले का ज़िक्र किया।

---

1. मुख़्तसर अल-विक़ाया फ़ी मसाइल अल-हिदाया, किताब अल-वक्फ़, नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत-ए-कुतुब कराची, पृष्ठ 139; शरह अल-निकाया लिल-बिरजंदी, फ़स्ल अल-वक्फ़, नवल किशोर, लखनऊ 3/172.

[Arabic Text Box:] صح عند(محمد وقف منقول فيه تعامل كالمصحف ونحوه) من الكتب والطشت والقدوم والقياس ان لا يجوز وهو قول ابي حنيفة لانها مما لايتأبد لكن القياس يترك بالتعامل(وعليه الفتوى) اهـ ملتقطا۔

[Urdu Text Box:] امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے جن منقولہ چیزوں کے وقف میں تعامل ہے جیسے قرآن مجید وغیرہ کتب اور طشت، تیشہ کے وقف کو جائز قرار دیا ہے اور قیاس یہ ہے کہ جائز نہیں، یہی امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کا قول ہے۔ کیونکہ یہ دائمی چیزیں نہیں ہیں لیکن تعامل کی وجہ سے قیاس متروک ہو گیا، اور اسی پر فتوٰی ہے۔ اہ ملتقطا۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: [Arabic Text Box:] قال المصنف في المنح لما جرى التعامل في زماننا في البلاد الرومية في وقف الدراهم والدنانير دخلت تحت قول محمد المفتى به في وقف كل منقول فيه تعامل كما لا يخفى وقد افتى مولانا صاحب البحر بجواز وقفها ولم يحك خلافا اهـ ولا شك في كونها من المنقول فحيث جرى فيها تعامل دخلت فيما اجازه محمد ولهذا لم يمثل محمد باشياء جرى فيها التعامل في زمانه قال في الفتح ان بعض المشائخ زادوا اشياء من المنقول على ما ذكره محمد لما رأوا جريان التعامل فيها وذكر منهما مسئلة البقرة و مسئلة الدراهم والمكيل حيث

[Urdu Text Box:] مصنف نے منح میں فرمایا رومی علاقہ میں ہمارے زمانہ میں دراہم و دنانیر کا وقف عرف میں جاری ہے تو یہ امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی عنہ کے مفتی بہ قول جس میں منقول کا وقف جائز ہے میں داخل ہو گا جیسا کہ مخفی نہیں ہے اور مولانا صاحب بحر نے اس کے جواز کا فتوٰی دیا اور کوئی مخالف قول نقل نہ فرمایا اہ اور اس منقول میں تعامل کے جاری ہونے

میں شک نہیں ہے تو یہ امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ کے جواز میں داخل ہو گا، اسی لئے جب امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ نے اپنے زمانہ میں تعامل والی اشیاء کی مثال بیان فرمائی تو فتح میں کہا کہ بعض مشائخ نے امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ کی ذکر کردہ اشیاء پر کچھ اور چیزوں کا اضافہ کیا جن میں تعامل دیکھا انہی چیزوں میں گائے دراہم اور کیلی چیز کے مسئلہ کو ذکر فرمایا

---

1 مختصر الوقایہ فی مسائل الہدایہ کتاب الوقف نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۳۹، شرح النقایہ للبرجندی فصل الوقف نولکشور لکھنؤ ۳/ ۱۷۲

Fatawa Razawiyya - Volume 19

[Arabic Text Column] He said in Al-Khulasa: Endowing a cow on the condition that what comes from its milk and ghee is given to travelers. He said: If this is in a place where such is dominant in their endowments, I hope (note 'Ayn-Ha') it is permissible. He said: Accordingly, by analogy, if one endows a 'kur' (measure) of wheat on the condition that it is loaned to the poor, then taken from them and then loaned to others, it should be permissible. He said: This is common in Ray and the region of Damavand. From this, the correctness of what the author mentioned regarding its inclusion in the customary movable property according to the Fatwa of Imam Muhammad became apparent. They specified its narration from Zafar only because it was not customary at that time. It is stated in Al-Nahr that the requirement of what passed from Imam Muhammad is the impermissibility of endowing wheat in Egyptian territories due to the total lack of custom there. Yes, endowing dirhams...

[Urdu Text Column] And it is stated in Al-Khulasa that a cow was endowed so that its milk and ghee are given to travelers, and he said that if in a certain place people have made it a customary practice in endowments, then I hope that this will be permissible. And he said it would be analogized to this when a person endows a 'kur' (measure) of wheat on the condition that it is loaned to a needy poor person and then upon receiving it back, it is loaned to another poor person, then it would certainly be permissible. And he said that in the areas of Ray and Damavand, there is a lot of practice of this kind. From this, the correctness of the author's aforementioned inclusion with the customary fatwa-based ruling narrated from Imam Muhammad (Allah the Almighty have mercy on him) became known. The jurists' specification of the aforementioned wheat problem with the narration from Imam Zafar (Allah the Almighty have mercy on him) was because in the time of Imam Muhammad (Allah the Almighty have mercy on him) this matter was not customary. And it was said in Al-Nahr that the requirement of what is narrated from Imam Muhammad (Allah the Almighty have mercy on him) is the non-permissibility of endowing this wheat because in the Egyptian region, there is still no custom of it at all.

[Bottom Note - Arabic] (Ayn-Ha): I say, this is a version written in my copy of Al-Khulasa in the margin, and what is in its text is: 'it is permissible if they have made it customary,' as in Al-Niqaya. This is also the wording of Al-Zahiriyya which follows. 12 (Minhu).

[Bottom Note - Urdu] I say, this version is written in the margin of my copy of Al-Khulasa, and in its text it is written that if people have a custom for it, then it is permissible, as it is in Al-Niqaya. This is also the case in the upcoming passage of Al-Zahiriyya. 12 (Minhu) (T).

फ़तावा रज़विया - जिल्द १९

[अरबी पाठ स्तंभ] अल-ख़ुलासा में कहा गया है: एक गाय को इस शर्त पर वक़्फ़ करना कि उसके दूध और घी से जो कुछ प्राप्त हो वह मुसाफिरों को दिया जाए। उन्होंने कहा: यदि यह ऐसी जगह है जहाँ उनके वक़्फ़ों में ऐसा होना आम है, तो मुझे आशा है (नोट 'ऐन-हा') कि यह जायज़ है। उन्होंने कहा: इसी के अनुसार, यदि कोई व्यक्ति इस शर्त पर एक 'कुर' (माप) गेहूं वक़्फ़ करता है कि वह गरीबों को उधार दिया जाए, फिर उनसे लेकर दूसरों को उधार दिया जाए, तो यह जायज़ होना चाहिए। उन्होंने कहा: रे और दमावंद के क्षेत्र में इस प्रकार का बहुत रिवाज है। इससे, लेखक द्वारा इमाम मुहम्मद (रह.) के फतवे के अनुसार इसे प्रचलित चल संपत्ति में शामिल करने की सत्यता स्पष्ट हो गई। उन्होंने ज़फर (रह.) से इसके वर्णन को इसलिए विशिष्ट किया क्योंकि उस समय यह प्रचलित नहीं था। अल-नहर में कहा गया है कि इमाम मुहम्मद (रह.) से जो उद्धृत है, उसके अनुसार मिस्र के क्षेत्रों में गेहूं वक़्फ़ करना जायज़ नहीं है क्योंकि वहाँ इसका बिल्कुल भी रिवाज नहीं है। हाँ, दिरहम का वक़्फ़...

[उर्दू पाठ स्तंभ] और कहा गया है कि अल-ख़ुलासा में है कि गाय वक़्फ़ की गई ताकि उसका दूध और घी मुसाफिरों को दिया जाए, और उन्होंने कहा कि अगर किसी मुकाम में लोगों ने वक़्फ़ में इसे एक दस्तूर बना लिया हो, तो मुझे उम्मीद है कि यह जायज़ होगा। और उन्होंने कहा कि इस पर क़यास (अनुमान) होगा जब कोई व्यक्ति गेहूं का एक 'कुर' (पैमाना) इस शर्त पर वक़्फ़ करे कि वह ज़रूरत मंद फ़क़ीर को उधार दिया जाए और फिर वापस मिलने पर दूसरे फ़क़ीर को उधार दिया जाए, तो यह यकीनन जायज़ होगा। और कहा कि रे और दमावंद के इलाके में इस तरह का बहुत रिवाज है। इससे मुसन्निफ़ (लेखक) के ज़िक्र किए हुए को इमाम मुहम्मद (रह.) से मरवी (वर्णित) मुतआरफ़ (प्रचलित) मुफ़्ती-बिह (जिस पर फ़तवा हो) के साथ शामिल करने की हकीकत मालूम हो गई। फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) का ज़िक्र किए गए गेहूं के मसले को इमाम ज़फ़र (रह.) के वर्णन के साथ खास करना इसलिए हुआ क्योंकि इमाम मुहम्मद (रह.) के ज़माने में यह मामला प्रचलित नहीं था। और 'नहर' में कहा गया कि इमाम मुहम्मद (रह.) से जो वर्णित है उसका तकाज़ा इस गेहूं को वक़्फ़ करने की अ-जायज़ियत (नाजायज़ होना) है क्योंकि मिस्री इलाके में अभी इसका बिल्कुल भी रिवाज नहीं है।

[नीचे का नोट - अरबी] (ऐन-हा): मैं कहता हूँ, यह नुस्खा (संस्करण) अल-ख़ुलासा की मेरी प्रति के हाशिये में लिखा है, और इसके मूल पाठ में है: 'जायज़ है अगर उन्होंने इसे प्रचलित कर लिया हो', जैसा कि अल-निक़ाया में है। यही ज़हीरिय्या की आने वाली इबारत (अनुच्छेद) में भी है। १२ (मिन्हु)।

[नीचे का नोट - उर्दू] मैं कहता हूँ कि यह नुस्खा मेरे पास अल-ख़ुलासा के नुस्खे के हाशिये में लिखा है, और इसके मतन (मूल पाठ) में लिखा है कि अगर लोगों का इस पर रिवाज (प्रचलन) हो तो जायज़ है जैसा कि निक़ाया में है। जैसा कि ज़हीरिय्या की आने वाली इबारत में है। १२ (मिन्हु) (त)।

पृष्ठ ५८६ का ६९२

[عربی عبارت کا کالم] قال ففي الخلاصة وقف بقرة على ان ما يخرج من لبنها وسمنها يعطى لابناء السبيل قال ان كان ذلك في موضع غلب ذلك في اوقافهم رجوت عه ان يكون جائزا، قال فعلى هذا القياس اذا وقف كرا من الحنطة على شرط ان يقرض للفقراء ثم يؤخذ منهم ثم يقرض لغيرهم ان يكون جائزا وقال ومثل هذا كثير في الرى وناحية دماوند اهـ وبهذا ظهر صحة ما ذكره المص من الحاقها بالمنقول المتعارف على قول محمد المفتى به وانما خصوها بالنقل عن زفر لانها لم تكن متعارفة اذ ذاك، قال في النهر ومقتضى مامر عن محمد وعدم جواز ذاك اى وقف الحنطة في الاقطار المصرية لعدم تعارفه بالكلية نعم وقف الدراهم

[اردو عبارت کا کالم] اور کہا خلاصہ میں ہے کہ گائے وقف کی کہ اس کا دودھ اور گھی مسافروں کو دیا جائے ، اور فرمایا کہ اگر کسی مقام میں لوگوں نے وقف میں تعامل بنایا ہو تو مجھے امید ہے کہ یہ جائز ہوگا۔ اور فرمایا اس پر قیاس ہوگا جب کوئی شخص گندم کا کر (پیمانہ) اس شرط پر وقف کرے کہ ضرورت مند فقیر کو یہ قرض دیا جائے اور پھر واپس ملنے پر دوسرے فقیر کو قرض دیا جائے تو لازمًا جائز ہوگا اور کہا کہ رے اور دماوند کے علاقہ میں اس قسم کا کثیر رواج ہے اھ اس سے مصنف کا مذکورہ کو امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ سے منقول ہے متعارف مفتی بہ کے ساتھ الحاق کی صحت معلوم ہوگئی ، امام زفر رحمۃ اللہ تعالیٰ سے منقول کے ساتھ گندم مذکور کے مسئلہ کو فقہاء کا مختص کرنا اس لیے ہوا کہ امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ کے زمانہ میں یہ معاملہ متعارف نہ ہوا تھا اور نہر میں فرمایا کہ امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ سے منقول شدہ کا مقتضی اس گندم کو وقف کرنے کا عدم جواز ہے کیونکہ مسری علاقہ میں ابھی اس کا بالکل تعارف

[نیچے کا نوٹ - عربی] عه: قلت هذه نسخة كتبها في نسختي الخلاصة على الهامش والذي في متنها جاز ان كان تعارفوا ذلك كما في النقاية اهـ كما هو عبارة الظهيرية الآتية ۱۲ منه - Daw

[نیچے کا نوٹ - اردو] میں کہتا ہوں یہ نسخہ میرے پاس خلاصہ کے نسخہ کے حاشیہ میں لکھا ہے اور اس کے متن میں ہے کہ اگر لوگوں کا اس پر تعارف ہو تو جائز ہے جیسا کہ نقایہ میں ہے اھ جیسا کہ ظہیریہ کی آئندہ عبارت میں ہے ۱۲ منہ (ت)

Fatawa Rizwia, Vol. 19

[Table Header] (Arabic Column) And dinars are known in the Roman lands. It is said because analogy (qiyas) is abandoned due to practice (ta'amul). In Al-Bahr, it is quoted from Al-Tahrir that it is most frequently used. In Sharh Al-Bairi, it is quoted from Al-Mabsut that what is established by custom ('urf) is like what is established by text (nass). From what we presented earlier about some Shaikhs adding things in which practice has occurred, it appears that custom should be considered in the place and time where it became famous, and not elsewhere. Thus, the endowment (waqf) of dirhams is practiced in the Roman lands but not in our lands. The endowment of an axe and adze was practiced in the time of the predecessors, and we have not heard of it in our time. Therefore, it appears that it is not valid now. If we find an occasional instance, it is not considered because you have learned that practice is what is used most. So reflect. (Summarized)

(Urdu Column) ...it is not; yes, the endowment of dirhams and dinars exists in the Roman region. (Ah) His statement is because analogy is abandoned due to practice (ta'amul). It is quoted from the writing in Bahr that this is extensively used. And in Sharh Bairi, it is quoted from Mabsut that what is established by custom is like what is established by text. (Ah) So, from this our aforementioned statement became clear that some Shaikhs included certain things based on practice. Based on this, it is clear that in whatever region or era a custom became famous, it is valid for that, not for others. So the endowment of dirhams is practiced in the Roman region but is not known in our region. The endowment of an axe and adze was common in the era of predecessors; we have not heard of it in our time. So the apparent [ruling] is that it is not permissible now. If it is found rarely somewhere, it will not be valid because you have already learned that practice is that which is used more. So reflect. (Ah Summarized). (T)

In the same work from Tatar Khaniya:

(Arabic Column) It is reported from Abu Yusuf that selling flour and borrowing it by weight is permissible if people have that custom; it is considered good (istihsan) regarding it.

(Urdu Column) It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) that the sale of flour and giving it as a loan by weight, if it becomes a custom, it will be permissible by way of istihsan. (T)

In the same work, referring to Tahtawi from Fatawa Ghiyathiya: "And upon this is the fatwa." (And the fatwa is on this. - T)

Footnotes: 1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/375-376. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Bab al-Riba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/182. 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Bab al-Riba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/182.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 19

[तालिका शीर्षक] (अरबी स्तंभ) और दीनार रोमन क्षेत्रों में जाने जाते हैं। यह इसलिए कहा गया है क्योंकि व्यवहार (तआमुल) के कारण तुलना (क़ियास) को छोड़ दिया जाता है। 'अल-बहर' में 'अत-तहरीर' के हवाले से उद्धृत है कि यह सबसे अधिक उपयोग किया जाता है। और 'शरह अल-बैरी' में 'अल-मबसूत' से उद्धृत है कि जो प्रथा (उर्फ़) से सिद्ध है वह वैसे ही है जैसे कि वह लिखित पाठ (नस्स) से सिद्ध हो। जो हमने पहले पेश किया है कि कुछ शेखों ने उन चीज़ों को जोड़ा है जिनमें व्यवहार हुआ है, तो इससे यह स्पष्ट होता है कि प्रथा को उसी स्थान और समय में मान्य माना जाना चाहिए जहाँ वह प्रसिद्ध हुई हो, कहीं और नहीं। अतः दिरहाम का वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) रोमन क्षेत्रों में प्रचलित है, हमारे क्षेत्रों में नहीं। कुल्हाड़ी और बसूले का वक्फ़ पूर्वजों के समय में प्रचलित था, हमने अपने समय में इसके बारे में नहीं सुना। इसलिए ऐसा लगता है कि अब यह मान्य नहीं है। यदि हमें कोई छिटपुट उदाहरण मिलता है, तो उसे मान्य नहीं माना जाएगा क्योंकि आपने जान लिया है कि व्यवहार वह होता है जिसका उपयोग सबसे अधिक हो। तो विचार करें। (संक्षेपित)

(उर्दू स्तंभ) ...नहीं है; हाँ, दिरहाम और दीनार का वक्फ़ रोमन क्षेत्र में मौजूद है। (अह) उनका कहना है कि क्योंकि व्यवहार (तआमुल) के कारण तुलना (क़ियास) छोड़ दी जाती है। 'बहर' में लेखन से उद्धृत है कि यह उपयोग बहुत अधिक है। और 'शरह बैरी' में 'मबसूत' से उद्धृत है कि प्रथा से सिद्ध चीज़ वैसी ही है जैसे कि वह लिखित पाठ (नस्स) से सिद्ध हो। (अह) तो इससे हमारा पहले दिया गया बयान स्पष्ट हो गया कि कुछ शेखों ने कुछ चीज़ों को व्यवहार के आधार पर शामिल किया है। और इसी आधार पर यह स्पष्ट हुआ कि जिस क्षेत्र या समय में प्रथा प्रसिद्ध हुई, वह उसी के लिए मान्य है, दूसरों के लिए नहीं। अतः दिरहाम का वक्फ़ रोमन क्षेत्र में प्रचलित है, हमारे क्षेत्र में यह प्रसिद्ध नहीं है। कुल्हाड़ी और बसूले का वक्फ़ पूर्वजों के समय में था; हमने अपने समय में यह नहीं सुना। तो स्पष्ट यह है कि अब यह जायज़ नहीं है। यदि कहीं दुर्लभ रूप से मौजूद हो, तो मान्य नहीं होगा क्योंकि आप जान चुके हैं कि व्यवहार वह होता है जिसका उपयोग अधिक हो। तो विचार करें। (अह संक्षेपित)। (त)

उसी में तातार खानिया से है:

(अरबी स्तंभ) इमाम अबू यूसुफ़ से वर्णित है कि आटे की बिक्री और उसे वज़न के हिसाब से उधार देना जायज़ है यदि लोगों में वह प्रथा हो; इसमें इस्तेहसान (बेहतरी) को अपनाया गया है।

(उर्दू स्तंभ) इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत है कि आटे की बिक्री और उसे वज़न के तौर पर उधार देना अगर प्रथा बन जाए, तो इस्तेहसान के तौर पर जायज़ होगा। (त)

उसी में तहतावी के हवाले से फ़तावा ग़ियाथिया से है: "और इसी पर फ़तवा है।" (और इसी पर फ़तवा है। - त)

पादलेख: 1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ़, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/375-376. 2 रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अर-रिबा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/182. 3 रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अर-रिबा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/182.

والدنانیر تعرف في الدیار الرومیة اه قوله لان التعامل یترك به القیاس في البحر عن التحریر هوالاکثر استعمالا وفی شرح البیري عن المبسوط ان الثابت بالعرف کالثابت بالنص اه فظاهر ما قدمناه انفا من زیادة بعض المشائخ اشیاء جری التعامل فیها وعلی هذا فالظاهر اعتبار العرف في الموضع والزمان الذی اشتهر فیه دون غیره فوقف الدراهم متعارف في بلاد الروم دون بلادنا ووقف الفأس والقدوم کان متعارفا في زمن المتقدمین ولم نسمع به فی زماننا فالظاهر انه لایصح الآن ولئن وجدنا دارا لایعتبر لما علمت من ان التعامل هوا الاکثر استعمالا فتأمل اه ملخصا۔

نہیں ہے ہاں دراہم و دنانیر کے وقف رومی علاقہ میں موجود ہے، اھ اس کا قول کہ کیونکہ تعامل کی وجہ سے قیاس متروک ہو جاتا ہے، بحر میں تحریر سے منقول ہے کہ یہ استعمال کثیر ہے اور شرح بیری میں مبسوط سے منقول ہے کہ عرف سے ثابت شدہ نص کی طرح ہے اھ، تو اس سے ابھی ہمارا بیان کردہ ظاہر ہوا کہ مشائخ کا بعض چیزوں کو شامل کرنا تعامل کی بناء پر ہے اور اس بنیاد پر ظاہر ہوا کہ جس علاقہ یا زمانہ میں عرف مشہور ہوا وہی معتبر ہے دوسروں کے لئے معتبر نہیں تو دراہم کا وقف روم کے علاقہ میں متعارف ہے ہمارے علاقہ میں یہ معروف نہیں ہے اور کلہاڑی اور تیشہ کا وقف متقدمین کے زمانہ میں تھا اپنے زمانہ میں ہم نے یہ نہیں سنا تو ظاہر یہ ہے کہ اب یہ جائز نہیں اگر کہیں نادر طور پر موجود ہو تو معتبر نہ ہوگا کیونکہ تو معلوم کر چکا ہے کہ تعامل وہ ہوتا ہے جس کا استعمال زیادہ ہو، تو غور کرو، اھ ملخصا۔ (ت)

اسی میں تاتار خانیہ سے ہے :

عن ابی یوسف یجوز بیع الدقیق واستقراضه وزنا اذا تعارف الناس ذلك استحسن فیه۔

امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالی سے مروی ہے کہ آٹے کی بیع اور اس کو قرض بطور وزن دینا اگر عرف بن جائے تو استحسانا جائز ہوگا۔ (ت)

اسی میں بحوالہ طحطاوی فتاوٰی غیاثیہ سے ہے: وعلیہ الفتوی (اور اسی پر فتوٰی ہے۔ ت)

۱ ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۷۵-۳۷۶ ۲ ردالمحتار کتاب البیوع باب الربا دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۸۲ ۳ ردالمحتار کتاب البیوع باب الربا دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۸۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

In Tanwir and Durr it is stated: (Bread is borrowed by weight and by number) from him Muhammad and upon it is the Fatwa of Ibn al-Malik, and al-Kamal deemed it good and the author chose it for ease. Ikhtiyar[1]. According to Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him), it is permissible to lend bread both by count and by weight. And the fatwa of Ibn al-Malik is upon this. Al-Kamal liked it and the author chose it because of its ease. (T)

In Ikhtiyar, then Tahtawi, then Radd al-Muhtar it is stated: It is the chosen [view] due to people's practice and their need for it[2]. This is the chosen [view] based on people's need and common practice. (T)

In Durr al-Mukhtar it is stated: (What the Lawgiver specified as being measured by volume) like wheat, barley, or dates and salt (or by weight) like gold and silver (remains so) and never changes (forever, so it is not valid to sell wheat for wheat by weight just as if one sold gold for gold or silver for silver by volume) even (if equal) because the text (Nass) is stronger than custom ('Urf), so the stronger is not abandoned for the sake of the lower (and what is not specified by text is referred to custom). And from the second [Imam Abu Yusuf], custom is considered absolutely, and al-Kamal preferred it (and Sa'di Afandi drew [conclusions] upon it). The Lawgiver specified some things as measured by volume (Kaili), for example, wheat, barley, dates, and salt, they will remain Kaili; and those specified as measured by weight (Wazni), they will be Wazni, such as gold and silver. These cannot be changed, so the buying and selling of wheat by weight and gold and silver by volume will not be permissible, even if it is an equal exchange of the same genus, because the text (Nass) is stronger than custom ('Urf), so the stronger will not be abandoned due to the lower. And those things for which no text has been issued will be determined by custom. According to Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), custom will be considered absolutely. Al-Kamal has given preference to this, and Sa'di Afandi has [derived conclusions] upon this.

[1] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Sales, Chapter of Usury, Mujtabai Press, Delhi, 2/43. [2] Radd al-Muhtar, Book of Sales, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/187, Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 3/112.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

तनवीर और दुर्र में है: (रोटी को वज़न और गिनती के हिसाब से उधार लिया जाता है) उनसे मुहम्मद और इसी पर इब्न अल-मलिक का फ़तवा है और अल-कमाल ने इसे अच्छा माना और लेखक ने सुगमता के लिए इसे चुना। इख़्तियार[1]। इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि के नज़दीक रोटी को गिनती और वज़न दोनों तरह से उधार देना जायज़ है। और इसी पर इब्न ए मालिक का फ़तवा है। इसे कमाल ने पसंद किया और मुसन्निफ़ (लेखक) ने आसानी की वजह से इसे चुना। (त)

इख़्तियार फिर तहतावी फिर रद्द अल-मुह्तार में है: यही लोगों के व्यवहार और उनकी ज़रूरत के कारण चुना गया मत है[2]। लोगों की ज़रूरत और उनके व्यवहार (तआमुल) के आधार पर यही मुख्तार (पसंदीदा) है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: (शारे' ने जिस चीज़ के कीली होने पर नस फ़रमाई) जैसे गेहूँ, जौ, खजूर और नमक (या वज़नी होने पर) जैसे सोना और चाँदी (तो वह वैसी ही रहेगी) वह कभी नहीं बदलेगी (अतः गेहूँ को गेहूँ के बदले वज़न से बेचना सही नहीं है जैसे कि सोना सोने के बदले या चाँदी चाँदी के बदले माप (कैल) से बेचना सही नहीं) चाहे (बराबरी के साथ हो) क्योंकि नस (स्पष्ट आदेश) प्रथा (उर्फ़) से ज़्यादा मज़बूत है, इसलिए मज़बूत को कमतर की वजह से नहीं छोड़ा जाएगा (और जिस चीज़ पर नस न हो उसे प्रथा पर आधारित माना जाएगा)। इमाम अबू यूसुफ़ से प्रथा का पूर्णतः विचार करना वर्णित है और कमाल ने इसे प्राथमिकता दी है (और इसी पर सा'दी अफ़ंदी ने आधार रखा है)। शारे' (व्यवस्थापक) ने जिस चीज़ के कीली होने पर नस फ़रमाई, मसलन गेहूँ, जौ, खजूर और नमक, वह कीली रहेगी; और जिस चीज़ के वज़नी होने पर नस फ़रमाई वह वज़नी होगी जैसे सोना और चाँदी। ये बदल न सकेंगे, तो गेहूँ की ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त वज़न के तौर पर और सोने-चाँदी की कैल (माप) के तौर पर जायज़ न होगी, चाहे एक ही प्रजाति (जिंस) के साथ बराबर लेन-देन हो, क्योंकि नस (स्पष्ट आदेश) उर्फ़(प्रथा) से ज़्यादा शक्तिशाली है, तो शक्तिशाली को कमतर की वजह से तर्क(त्याग) नहीं किया जाएगा और वह चीज़ें जिन पर नस नहीं आई उन्हें उर्फ़ पर आधारित माना जाएगा और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि के नज़दीक उर्फ़ का मुतलक़न (पूर्णत) एतबार होगा। इसे कमाल ने तरजीह (प्राथमिकता) दी है। और इसी पर सा'दी अफ़ंदी ने [निकाला है]।

[1] दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताबुल बुयू, बाबुर रिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/43 [2] रद्द अल-मुह्तार, किताबुल बुयू, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/187, हाशिया अत-तहतावी अल अद-दुर अल-मुख्तार, किताबुल बुयू, दार अल-मअरिफ़ा, बेरुत, 3/112

تنویر ودر میں ہے: (یستقرض الخبز وزنا وعددا)عنه محمد وعلیه الفتوی ابن الملك واستحسنه الكمال واختاره المصنف تیسیرا. اختیار[1]۔ روٹی کو گنتی اور وزن دونوں طرح قرض دینا امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک جائز ہے۔ اور اسی پر فتوی ابن مالک ہے۔ اس کو کمال نے پسند کیا اور مصنف نے آسانی کی وجہ سے اس کو اختیار کیا۔ (ت)

اختیار پھر طحطاوی پھر ردالمحتار میں ہے: هو المختار لتعامل الناس وحاجاتهم الیه[2]۔ لوگوں کی ضرورت اور تعامل کی بناء پر یہی مختار ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: (مانص)الشارع (علی كونه كیلیا) كَبُرّ وشعیر او تمر وملح(او وزنا) كذهب وفضة (فهو كذلك) لا یتغیر (ابدا فلم یصح بیع حنطة بحنطة وزنا كما لو باع ذهبا بذهب او فضة بفضة كیلا) ولو (مع التساوی) لان النص اقوی من العرف فلا یترك الاقوی بالادنی (وما لم ینص علیه حمل علی العرف) وعن الثانی اعتبارا لعرف مطلقا ورجحه الكمال (وخرج علیه سعدی افندی) شارع نے جس چیز کے کیلی ہونے پر نص فرمائی مثلاً گندم، جو، کھجور اور نمک وہ کیلی اور جس کے وزنی ہونے پر نص فرمائی وہ وزنی ہوگی جیسے سونا اور چاندی۔ یہ تبدیل نہ ہوسکیں گی، تو گندم کی خرید و فروخت وزن کے طور پر اور سونے چاندی کی کیل کے طور پر جائز نہ ہوگی، اگر چہ ہم جنس کے ساتھ مساوی لین دین ہو، کیونکہ نص اقوی ہے عرف سے تو اقوی کو ادنی کی وجہ سے ترک نہ کیا جائے گا اور وہ اشیاء جن پر نص وارد نہ ہوئی ان کو عرف پر محمول کیا جائے گا اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک عرف کا مطلقاً اعتبار ہوگا۔ اس کو کمال نے ترجیح دی ہے۔ اور اسی پر سعدی آفندی نے [نکالا ہے]۔

[1] درمختار شرح تنویر الابصار کتاب البیوع باب الربا مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۴۳ [2] ردالمحتار کتاب البیوع دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۸۷، حاشیہ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب البیوع دارالمعرفة بیروت ۳/ ۱۱۲

Arabic: استقراض الدراہم عدد ا والبیع الدقیق وزنا فی زماننا یعنی بمثلہ وفی الکافی الفتوی علی عادۃ الناس بحر واقرہ المنصف۱ اھ ونقلہ عن العلامۃ سعدی فی النھر واقرہ۔ Urdu: Borrowing dirhams by count and trading flour by weight for its like in our time has been branched out, and in 'Al-Kafi' it is stated that the fatwa will be based on people's custom. 'Al-Bahr' and 'Al-Munsif' have affirmed it, and it was narrated from Allama Sa'di Afandi in 'An-Nahr' and affirmed. (T)

In 'Dhakheera' of Imam Burhan al-Din Mahmud, Book of Sales, Chapter Six, it is stated:

Arabic: اذا اشتری ثمار بستان وبعضہا قد خرج وبعضہا لم یخرج فہل یجوز ہذا البیع۔ ظاہر المذہب انہ لا یجوز وکان شمس الائمہ الحلوانی یفتی بجوازہ فی الثمار والباذنجان والبطیخ وغیرہ ذلك وکان یزعم انہ مروی عن اصحابنا۲۔ Urdu: If one buys the fruits of an orchard when some have appeared and some have not, would this be permissible? The apparent view of the school is that it is not permissible. However, Shams al-A'immah al-Halwani used to issue fatwas on its permissibility regarding fruits, eggplants, watermelons, etc., and he maintained that this permissibility was narrated from our companions. (T)

In 'Al-Bahr al-Ra'iq', from the great Imam Abu Bakr Muhammad bin Fadl al-Fadhli:

Arabic: استحسن فیہ لتعامل الناس فانہم تعاطو بیع ثمار الکرم بہذہ ا لصفۃ ولہم فی ذلك عادۃ ظاہرۃ وفی نزع الناس عن عاداتہم حرج ۳۔ Urdu: He considered it good due to the common practice of people, because they engage in buying and selling grapes in this manner, and this custom is well-known among them. Forcing people to abandon their custom causes hardship. (T)

In 'Fath al-Qadir':

1. Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on Usury, Mujtabai Press, Delhi, 2/41.
2. Nashr al-Urf referencing Al-Dhakheera al-Burhaniyya, a treatise from the collected works of Ibn Abidin, Sohail Academy Lahore, 2/40-139.
3. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Sales, Chapter on things included in the sale of a house like buildings and keys, H.M. Saeed Company Karachi, 5/301.

जिल्द 19 | फ़तावा रज़विया

अरबी: استقراض الدراہم عدد ا والبیع الدقیق وزنا فی زماننا یعنی بمثلہ وفی الکافی الفتوی علی عادۃ الناس بحر واقرہ المنصف١ اھ ونقلہ عن العلامۃ سعدی فی النہر واقرہ۔ उर्दू: हमारे समय में दिरहम को गिनती के आधार पर उधार लेना और आटे को वजन के साथ समान वस्तु से लेन-देन करना अलग-अलग बताया गया है। 'अल-काफ़ी' में है कि फतवा लोगों की आदत पर आधारित होगा। 'अल-बहर' और 'मुसन्निफ़' ने इसे प्रमाणित माना है और इसे अल्लामा सअदी आफ़ंदी से 'अन-नहर' में उद्धृत किया गया है और प्रमाणित रखा गया है। (त)

इमाम बुरहानुद्दीन महमूद की 'ज़ख़ीरा', किताबुल बुयूअ (बिक्री की पुस्तक), छठे अध्याय में है:

अरबी: اذا اشتری ثمار بستان وبعضہا قد خرج وبعضہا لم یخرج فہل یجوز بذا البیع۔ ظاہر المذہب انہ لا یجوز وکان شمس الائمہ الحلوانی یفتی بجوازہ فی الثمار والباذنجان والبطیخ وغیرہ ذلك وکان یزعم انہ مروی عن اصحابنا٢۔ उर्दू: जब कोई बाग इस स्थिति में खरीदे कि उसके कुछ फल प्रकट हो चुके हों और कुछ न हुए हों, तो क्या यह बिक्री जायज़ होगी? मज़हब का स्पष्ट विचार यह है कि यह जायज़ नहीं है। जबकि शम्सुल अइम्मा हलवानी फलों, बैंगन, तरबूज आदि में इसके जायज़ होने का फ़तवा दिया करते थे और उनका विचार था कि यह जायज़ होना हमारे साथियों (विद्वानों) से वर्णित है। (त)

'बहरुल राइक़' में महान इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन फ़ज़ल फ़ज़ली से वर्णित है:

अरबी: استحسن فیہ لتعامل الناس فانہم تعاطو بیع ثمار الکرم بہذہ ا لصفۃ ولہم فی ذلك عادۃ ظاہرۃ وفی نزع الناس عن عاداتہم حرج ٣۔ उर्दू: उन्होंने इसे लोगों के व्यवहार के कारण बेहतर माना क्योंकि वे अंगूरों के फलों का इसी स्थिति में लेन-देन करते हैं और लोगों की यह आदत प्रसिद्ध है, जबकि लोगों को उनकी आदत छुड़ाना परेशानी की बात है। (त)

'फ़तहुल क़दीर' में है:

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयूअ, बाबुल रिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/41
2. नश्रुल उर्फ़ ब-हवाला अज़-ज़ख़ीरा अल-बुरहानिया, रसाला मिन मजमूआ रसाईल इब्ने आबिदीन, सुहैल एकेडमी लाहौर, 2/40-139

3. बहरुल राइक़, किताबुल बुयूअ, फ़स्ल यदख़ुलुल बिना वल मफ़ातीह फ़ी बैअ अद्दार, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/301

पृष्ठ 589/692

استقراض الدراہم عدد ا والبیع الدقیق وزنا فی زماننا یعنی بمثلہ وفی الکافی الفتوی علی عادۃ الناس بحر واقرہ المنصف۱ اھ ونقلہ عن العلامۃ سعدی فی النھر واقرہ۔ دراہم کو عدد کے طور پر قرض لینا اور آٹے کو وزن کے ساتھ ہم جنس سے لین دین کرنا متفرع کیا ہے اور کافی میں ہے کہ فتوٰی لوگ کی عادت پر ہوگا۔ بحر، اور مصنف نے اسے ثابت مانا ہے اھ اور اس کو انھوں نے علامہ سعدی آفندی سے نہر میں نقل کیا ہے اور ثابت رکھا۔ (ت)

ذخیرہ امام برہان الدین محمود کتاب البیوع فصل سادس میں ہے: اذا اشتری ثمار بستان وبعضہا قد خرج وبعضہا لم یخرج فہل یجوز ہذا البیع۔ ظاہر المذہب انہ لا یجوز وکان شمس الائمہ الحلوانی یفتی بجوازہ فی الثمار والباذنجان والبطیخ وغیرہ ذلك وکان یزعم انہ مروی عن اصحابنا۲۔ جب باغ اس حالت میں خریدا کہ اس کا کچھ پھل ظاہر ہوا اور کچھ نہ ظاہر ہوا تو یہ کیا یہ جائز ہوگا۔ تو ظاہر مذہب یہ ہے کہ نا جائز ہے۔ حالانکہ شمس الائمہ حلوانی پھلوں، بینگن، تربوز وغیرہ میں اس کے جواز کا فتوٰی دیا کرتے تھے اور ان کا خیال تھا یہ جواز ہمارے اصحاب سے مروی ہے۔ (ت)

بحر الرائق میں امام جلیل ابوبکر محمد بن فضل فضلی سے ہے: استحسن فیہ لتعامل الناس فانہم تعاطو بیع ثمار الکرم بہذہ ا لصفۃ ولہم فی ذلك عادۃ ظاہرۃ وفی نزع الناس عن عاداتہم حرج ۳۔ انھوں نے اس کو پسند کیا لوگوں کے تعامل کی وجہ سے کیونکہ وہ انگوروں کے پھل کا اسی حالت میں لین دین کرتے ہیں اور لوگوں کی یہ عادت معروف ہے جبکہ لوگوں کی عادت چھڑانا حرج کی بات ہے۔ (ت)

فتح القدیر میں ہے:

۱ درمختار کتاب البیوع باب الرباء مطبع مجتبائی دہلی ۴۱/۲ ۲ نشر العرف بحوالہ الذخیرۃ البرہانیۃ رسالہ من مجموعہ رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۲/ ۴۰۔ ۱۳۹ ۳ بحر الرائق کتاب البیوع فصل یدخل البناء والمفاتیح فی بیع الدار ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳۰۱/۵

I have seen a narration similar to this from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) regarding the sale of roses on plants. Roses bloom consecutively, yet he permitted the sale of all of them, and this is also the opinion of Imam Malik. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated: Al-Zayla'i said: Shams al-A'immah al-Sarakhsi said, 'The more correct view is that it is not permissible. Resorting to such a method occurs upon establishing necessity, and there is no necessity here because one can sell the roots (plants) or delay the contract for the remainder until they exist, or permit the benefit from what appears later. Therefore, there is no necessity to permit a contract on non-existent items, which contradicts the textual evidence.' End quote. I say: But the establishment of necessity in our time is not hidden, especially in places like Damascus, Syria, which has many trees and fruits. Due to the dominance of ignorance among people, it is not possible to compel them to adopt one of the aforementioned methods. While it may be possible for some individuals, it is not possible for the general public, and there is hardship in making them abandon their habit as you have learned. It would also lead to the prohibition of eating fruit in these lands, as the practice is not otherwise, and the Prophet (peace and blessings be upon him)...

---

1. Fath al-Qadir, Book of Sales, Section: Mention of what constitutes a sale etc., Maktabah Nooriyah Razawiyah Sukkur, 5/494.

मैंने इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) से पौधों पर गुलाबों की बिक्री के बारे में इसी तरह की एक रिवायत देखी है। हालांकि गुलाब एक के बाद एक दिखाई देते हैं, फिर उन्होंने सभी गुलाबों की बिक्री को जायज़ करार दिया, और यही इमाम मालिक का भी कौल (विचार) है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: ज़यलई ने कहा कि इमाम शम्स अल-अइम्मा सरख्सी ने फ़रमाया कि सही बात यह है कि यह जायज़ नहीं है, क्योंकि ऐसी सूरत को ज़रूरत के आधार पर अपनाया जाता है, जबकि इसमें कोई ज़रूरत नहीं है। क्योंकि पौधे को खरीदना या बाकी गुलाबों की बिक्री को उनके ज़ाहिर होने तक टाल देना, या भविष्य में ज़ाहिर होने वाले गुलाबों के फ़ायदे को मुबाह (अनुमति प्राप्त) कर देना मुमकिन है। इस गुंजाइश के बावजूद गैर-मौजूद चीज़ की बिक्री को जायज़ करना स्पष्ट प्रमाणों (नस्स) के खिलाफ़ होगा। मैं कहता हूँ कि हमारे ज़माने में इस ज़रूरत का होना छुपा हुआ नहीं है, विशेष रूप से दमिश्क जैसे इलाक़े में जहाँ बहुत से बाग़ात और फल हैं। लोगों पर अज्ञानता के ग़लवे की वजह से उन्हें बताए गए तरीक़ों का पाबंद करना नामुमकिन है। हालांकि कुछ लोगों के लिए यह मुमकिन हो सकता है, लेकिन आम लोगों के लिए यह मुमकिन नहीं है। उनकी आदत छुड़ाने में उन्हें बहुत कठिनाई होगी जैसा कि आपको मालूम हो चुका है। इससे यह भी ज़रूरी हो जाएगा कि इन इलाक़ों के फलों को खाना हराम हो जाए, क्योंकि वहाँ फल बेचने का यही तरीक़ा है, जबकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)...

---

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयूअ, फ़स्ल: उन चीज़ों का ज़िक्र जिनसे बिक्री मुनअक़िद होती है, मकतबा नूरियह रज़वियह सक्खर, 5/494।

قدرأيت رواية فی نحو هذا عن محمد فی بيع الورود علی الاشجار فان الورود متلاحق ثم جوز البيع فی الكل وهو قول مالك ۱۔ میں نے امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ سے اس طرح کی روایت پودوں پر گلاب کے بارے میں دیکھی ہے حالانکہ گلاب یکے بعد دیگرے ظاہر ہوتے ہیں پھر انھوں نے تمام گلابوں میں بیع جائز فرمایا، اور یہی امام مالک کا قول ہے۔(ت)

رد المحتار میں ہے: قال الزيلعي قال شمس الائمة السرخسی والاصح انه لايجوز لان المصير الی مثل هذه الطريقة عند تحقق الضرورة ولا ضرورة هنا لانه يمكنه ان يبيع الاصول او يؤخر العقد فی الباقی الی وجوده او يبيح له الانتفاع بما يحدث فلا ضرورة الی تجويز العقد في المعدوم مصادما للنص اه قلت لكن لا يخفی تحقق الضرورة في زماننا لاسيما فی مثل دمشق الشام كثيرة الاشجار والثمار فأنه لغلبة الجهل علی الناس لايمكن الزامهم بالتخلص باحد الطرق المذكورة و ان امكن بالنسبة الی بعض افراد الناس لا يمكن بالنسبة الی عامتهم وفی نزعهم عن عادتهم حرج كما علمت ويلزم تحريم اكل الثمار فی هذه البلدان اذ الاتباع الا كذلك والنبی صلی اللہ عليه وسلم زيلعی نے کہا کہ امام شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا اصح یہ ہے کہ جائز نہیں ہے کیونکہ ایسی صورت کو ضرورت کی بناء پر اختیار کیا جاتا ہے جبکہ اس میں کوئی ضرورت نہیں کیونکہ پودا خریدنا لینا یا باقی گلاب کی بیع کو ان کے ظاہر ہو جانے تک موخر کر دیا جائے یا آئندہ ظاہر ہونے والے گلاب سے انتفاع کو مباح کردے اس گنجائش کے باوجود معدوم کلام کی بیع کو جائز کرنا نص سے متصادم ہو گا اھ، میں کہتا ہوں کہ ہمارے زمانہ میں اس ضرورت کا تحقق مخفی نہیں خصوصاً دمشق کے علاقہ میں جو کثیر باغات اور پھلوں کا علاقہ ہے تو لوگوں پر جہالت کے غلبے کی وجہ سے ان کو مذکورہ طرق پر پابند کرنا اگرچہ بعض لوگوں کو ممکن ہے لیکن عوام کے لئے یہ ممکن نہیں جبکہ ان کو عادت

چھڑانے پر حرج لاحق ہوگا جیسا کہ تجھے معلوم ہو چکا ہے، اور لازم آئے گا کہ اس علاقہ باغات کے پھل فروخت کرنے کا وہاں یہی رواج ہے حالانکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام

---

۱ فتح القدیر کتاب البیوع فصل لماذکر ما ینعقد بہ البیع الخ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵ / ۴۹۴

Vol 19 Fatawa Ridawiyya

[Boxed Text] (Arabic): Sale in 'Salam' (advance payment for future delivery) was permitted only due to necessity, even though it is the sale of a non-existent item. So, when this necessity is realized here as well, it is possible to join it through the method of textual indication (dalalat al-nass), so it would not be in conflict with the text. Therefore, they made it part of juristic preference (istihsan). The apparent meaning of 'al-Fath' leans towards permissibility; that is why he cited the narration from Muhammad. Rather, it has been previously mentioned that al-Halwani narrated it from our companions. And whenever a matter becomes constricted, it leads to expansion. It is not hidden that this is a justification for deviating from the apparent narration. End of summary. (Urdu): [The Lawgiver] permitted the sale of a non-existent item under the form of 'Bai' al-Salam' due to a necessity. When this necessity is also established here, then it is possible to link it with 'Bai' al-Salam' via the method of 'Dalalat al-Nass' (textual implication). In this way, it will not be in contradiction with the text. The jurists chose this based on 'Istihsan' (juristic preference), and the apparent words of 'Fath al-Qadir' lean towards its permissibility. For this reason, they have quoted a narration here from Imam Muhammad (may Allah Ta'ala have mercy on him). Rather, it has already been mentioned that Imam Halwani quoted this point from our companions. And when difficulty arises in a matter, it brings about ease. Thus, it is not hidden that this is the justification for deviating from the 'Zahir al-Riwayah' (apparent narration). End of summary. (T)

Presently, these are thirty (30) issues from thirty (30) books. Books: 1. Quduri, 2. Hidaya, 3. Fath al-Qadir, 4. Radd al-Muhtar, 5. Wajiz Kardi, 6. Fatawa Imam Qadi Khan, 7. Minah al-Ghaffar, 8. Hindiyya, 9. Tatar Khaniyya, 10. Muhit, 11. Imam Burhan al-Islam Sarakhsi, 12. Fatawa Imam Zahir al-Din Marghinani, 13. Tanwir al-Absar, 14. Durr al-Mukhtar, 15. Khulasah, 16. Mukhtar al-Fatawa, 17. Khizanat al-Muftin, 18. Fatawa Kubra, 19. Durar al-Hukkam, 20. Ghunyat Dhawi al-Ahkam, 21. Burhan Sharh Mawahib al-Rahman, 22. Matn Niqaya, 23. Sharh Barjandi, 24. Bahr al-Raiq, 25. Nahr al-Faiq, 26. Tahtawi, 27. Fatawa Ghiyathiyya, 28. Jami' al-Mudmarat, 29. Sharh Niqaya lil-Quhistani, 30. Sharh Majma' li-Ibn Farishta, 31. Ikhtiyar Sharh Mukhtar.

Issues: 1. Selling a shoe on the condition that the seller makes another matching one, 2. putting a strap in it, 3. selling leather on the condition that he sews a shoe, 4. selling wooden sandals with the condition of providing straps, 5. selling knitted items on the condition that he makes a cap for them, 6. selling a cap on the condition that he provides the lining from his own stock, 7. condition of patching in the sale of old

torn socks or clothes, 8. selling skin on the condition that he makes socks out of it, 9. endowment (waqf) of a bedstead for funeral, 10. of sheets, 11. of pitchers and water jugs for washing the deceased, 12. for the needy: 13. endowment of axe, 14. adze, 15. saw, 16. spade, 17. basin for travelers, 18. pot, 19. large cauldron, 20. for mosques 21. lamp.

1. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Section on Invalid Sales, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/39. Page 591 of 692

[बॉक्स सामग्री] (अरबी): 'सलाम' में गैर-मौजूद चीज़ की बिक्री की अनुमति केवल आवश्यकता के कारण दी गई थी। अतः जब वह आवश्यकता यहाँ भी पाई जाती है, तो 'दलालत अल-नस्स' के माध्यम से उसे इससे जोड़ना संभव है, ताकि वह नस्स (स्पष्ट आदेश) के विरुद्ध न हो। इसीलिए उन्होंने इसे 'इस्तिहसान' (विधिक वरीयता) का मामला बनाया। 'अल-फतह' का स्पष्ट कथन अनुमति की ओर झुकता है; इसीलिए उन्होंने यहाँ इमाम मुहम्मद से रिवायत (कथन) उद्धृत की है। बल्कि, यह पहले भी बताया जा चुका है कि इमाम हलवानी ने इसे हमारे साथियों से रिवायत किया है। और जब किसी मामले में तंगी आती है, तो वह विस्तार (आसानी) ही लाती है। अतः यह छिपा नहीं है कि यह 'ज़ाहिर अल-रिवायत' से हटने का औचित्य है। सारांश समाप्त। (उर्दू): [कानून निर्माता] ने एक आवश्यकता के तहत गैर-मौजूद वस्तु की बिक्री को 'बय-ए-सलाम' के रूप में जायज़ करार दिया। तो जब यहाँ भी यह आवश्यकता प्रमाणित है, तो इसे भी 'बय-ए-सलाम' के साथ 'दलालत-उन-नस्स' के तरीके से जोड़ना संभव है, तो इस तरह यह नस्स (स्पष्ट आदेश) से नहीं टकराएगा। फ़ुक़हा-ए-किराम ने 'इस्तिहसान' के तहत इसे अपनाया और 'फतह अल-क़दीर' का ज़ाहिरी कलाम इसके जायज़ होने की तरफ इशारा करता है। इसीलिए उन्होंने इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) से यहाँ रिवायत नक़्ल फ़रमाई। बल्कि पहले गुज़र चुका कि इमाम हलवानी ने यह बात हमारे असहाब (साथियों) से नक़्ल फ़रमाई। और जब मामले में तंगी आती है, तो वह वुसअत (आसानी) ही लाती है। तो यह स्पष्ट हो गया कि ज़ाहिर रिवायत से हटने का यह औचित्य है। सारांश समाप्त। (त)

फिलहाल ये तीस (३०) किताबों से तीस (३०) मसले (विषय) हैं। किताबें: १. क़ुदूरी, २. हिदाया, ३. फ़तह अल-क़दीर, ४. रद अल-मुहतार, ५. वजीज़ कर्दी, ६. फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ाँ, ७. मिनह अल-ग़फ़्फ़ार, ८. हिंदिया, ९. तातार ख़ानिया, १०. मुहीत, ११. इमाम बुरहान अल-इस्लाम सरख़सी, १२. फ़तावा इमाम ज़हीर अल-दीन मरग़ीनानी, १३. तनवीर अल-अब्सार, १४. दुर्र अल-मुख़्तार, १५. ख़ुलासा, १६. मुख़्तार अल-फ़तावा, १७. ख़ज़ानत अल-मुफ़्तीन, १८. फ़तावा कुबरा, १९. दुरर अल-हुक्काम, २०. ग़ुनियत ज़वी अल-अहकाम, २१. बुरहान शरह मवाहिब अल-रहमान, २२. मल्त निक़ाया, २३. शरह बरजंदी, २४. बहर अल-राईक़, २५. नहर अल-फ़ाईक़, २६. तहतावी, २७. फ़तावा ग़ियासिया, २८. जामे अल-मुदमेरात, २९. शरह निक़ाया लिल-क़ुहिस्तानी, ३०. शरह मजमा लि-इब्ने फ़रिश्ता, ३१. इख़्तियार शरह मुख़्तार।

मसले: १. जूता बेचना इस शर्त पर कि वह उसके साथ का दूसरा भी बना दे, २. उसमें तस्मा (फीता) लगा दे, ३. चमड़ा बेचना इस शर्त पर कि वह जूता सी दे, ४. खड़ाऊँ की बिक्री में फीते देने की शर्त, ५. बुनी हुई चीज़ों की बिक्री इस शर्त पर कि वह उसकी टोपी बना दे, ६. टोपी इस शर्त पर बेचे कि अस्तर अपने पास से लगाए, ७. पुराने फटे मोज़े या कपड़े की बिक्री में पैबंद लगाने की शर्त, ८. खाल इस शर्त पर बेचे कि उसका मोज़ा बना दे, ९. जनाज़े के लिए चारपाई, १०. चादरों, ११. मय्यत को नहलाने के लिए घड़ों और लोटों का वक़्फ़, १२. ज़रूरतमंदों के लिए १३. कुल्हाड़ी, १४. बसूला, १५. आरी, १६. फावड़े का वक़्फ़, १७. मुसाफ़िरों के लिए तश्त (बड़ा बर्तन), १८. हांडी, १९. बड़ी देग का वक़्फ़, २०. मस्जिदों के लिए २१. कंदील (चिराग)।

1. रद अल-मुहतार, किताब अल-बुयू, फ़स्ल फ़िल-बय अल-फ़ासिद, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत ४ / ३९ पेज ५९१ ऑफ ६९२

[باکس میں متن] (Arabic): انما رخص فی السلم للضرورۃ مع انہ بیع المعدوم فحیث تحققت ھنا ایضا امکن الحاقۃ بطریق الدلالۃ فلم یکن مصادما للنص فلذا جعلوہ من الاستحسان وظاھر کلام الفتح المیل الی الجواز ولذا اوردلہ الروایۃ عن محمد بل تقدم ان الحواني رواہ عن اصحابنا وما ضاق الامر الا اتسع ولا یخفی ان ھذا مسوغ اللعدول عن ظاھر الروایۃ اھ بتلخیص۔ (Urdu): نے ایک ضرورت کے تحت معدوم چیز کی بیع کو بیعِ سلم کے طور پر جائز فرمایا تو جب یہاں بھی یہ ضرورت متحقق ہے تو اس کو بھی بیعِ سلم کے ساتھ بطریقہ دلالتہ النص ملحق کرنا ممکن ہے تو اس طرح یہ نص سے متصادم نہ ہوگا۔ فقہاء کرام نے استحسان میں اس لئے اس کو اختیار فرمایا اور فتح کا ظاہر کلام جواز کی طرف مائل ہے اسی لئے انہوں نے امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ سے یہاں روایت نقل فرمائی بلکہ پہلے گزر چکا کہ امام حلوانی نے یہ بات ہمارے اصحاب سے نقل فرمائی اور جب معاملہ میں تنگی آتی ہے تو صرف وسعت ہی لاتی ہے۔ تو مخفی نہ رہا کہ ظاہر روایت سے عدول کا یہ جواز ہے اھ ملخصا ۔ (ت)

یہ سردست تیس ۳۰ کتابوں سے تیس ۳۰ مسئلے ہیں۔ کتب: ۱ قدوری، ۲ ہدایہ، ۳ فتح القدیر، ۴ ردالمحتار، ۵ وجیز کردی، ۶ فتاوی امام قاضیخاں، ۷ منح الغفار، ۸ ہندیہ، ۹ تاتارخانیہ، ۱۰ محیط، ۱۱ امام برہان الاسلام سرخسی، ۱۲ فتاوی امام ظہیر الدین مرغینانی، ۱۳ تنویر الابصار، ۱۴ در مختار، ۱۵ خلاصہ، ۱۶ مختار الفتاوی، ۱۷ خزانۃ المفتین، ۱۸ فتاوی کبری، ۱۹ درر الحکام، ۲۰ غنیہ ذوی الاحکام، ۲۱ برہان شرح مواہب الرحمن، ۲۲ متن نقایہ، ۲۳ شرح بر جندی، ۲۴ بحر الرائق، ۲۵ نہر الفائق، ۲۶ طحطاوی، ۲۷ فتاوی غیاثیہ، ۲۸ جامع المضمرات، ۲۹ شرح نقایہ للقہستانی، ۳۰ شرح مجمع لابن فرشتہ، ۳۱ اختیار شرح مختار۔

مسائل: ۱ بیع نعل اس شرط پر کہ دوسری اس کے ساتھ کی بنادے، ۲ اس میں تسمہ لگادے، ۳ بیع چرم بشرطیکہ جوتا سی دے، ۴ کھڑاؤں کی بیع میں پھٹے دینے کی شرط، ۵ بنی ہوئی اور ان کی بیع بایں شرط کہ اس کی ٹوپی کردے، ۶ ٹوپی اس شرط سے بیچے کہ استر اپنے پاس سے لگائے، ۷ پھٹے پرانے موزے یا کپڑے کی بیع میں پیوند کی شرط، ۸ کھال اس شرط پر بیچے کہ اس کا موزہ بنادے، ۹ جنازے کے لئے چار پائی، ۱۰ چادروں ۱۱ غسل میت کے لئے گھڑوں لوٹوں کا وقف، ۱۲ اہل حاجت کے لئے ۱۳ کلہاڑی ۱۴ بسولے ۱۵ آرے ۱۶ پھاوڑے کا وقف، ۱۷ مسافروں کے لئے طشت، ۱۸ ہانڈی، ۱۹ بڑی دیگ کا وقف، ۲۰ مساجد کے لئے ۲۱ قندیل

1 ردالمختار کتاب البیوع فصل فی البیع الفاسد داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۹ Page 591 of 692

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Endowment of ropes and chains, [21] Endowment of the Holy Quran and books, [22] grain, [23] cows, [24] and dirhams and dinars. [25] Selling flour by weight instead of measure, [26] borrowing flour by weight, [27] forward sale (salam) of bread by count, [28] borrowing bread by count. [29] Regarding the change in custom (urf) of measure (kayl) and weight (wazn) in the six usurious commodities (amwal-e-sitta ribawiya), the reliance on the opinion of Imam Abu Yusuf. [30] In trees where some fruit has appeared and some is yet to appear, the validation of the sale of the entire current and future spring harvest by Imam Halwani, Imam Fadl, and others. And where is the place for the counting of books themselves? Setting aside other issues, if we look at just these, you won't find any book among the general texts, commentaries, and fatwas of the school (madhhab) devoid of them. These and many other similar examples, from whose harvest clusters of future discussions will also come, God willing, are all contrary to original principle (asl) and analogy (qiyas). The esteemed Imams and eminent scholars based them on practice (ta'amul) and custom (urf). Now, can anyone prove that the practice of these matters dates back to the sacred era of the luminous Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him)?

[Boxed text:] Hasha Lillah thumma Hasha Lillah wa in talaba kulla talabin la'ayyahu. Not at all, never, even if one seeks with full effort, one would remain helpless. (T)

Indeed, let one prove the wearing of wooden sandals from the sacred era. Where were Mushafs and books to be endowed? When was flour weighed, and when were there chains for hanging lamps in mosques?

The change in measurement and weight itself comes into discussion in recent customs. Its validity in non-six commodities is agreed upon, and in the six commodities, it is according to the second Imam (Abu Yusuf), which the absolute researcher (Muhaqqiq-e-Ala-al-Itlaq) has preferred. Regarding endowment (waqf) issues, the aforementioned passages in Durr al-Mukhtar, Khulasa, Fath al-Qadir, Alamgiriyyah, Fatawa Zahiriyyah, Nahr al-Faiq, Manh al-Ghaffar, etc., are explicit texts that all are recent customs, to the extent that many things among them arose after the time of Imam Muhammad. In short, there is evidence for their novelty in these specific details; no one can ever prove their antiquity.

[Boxed text:] Wa man idda'a fa'alayhi al-bayan wa 'alayna radduhu bi abyani tibyanin. And whoever makes a claim, the burden of proof is upon him, and it is incumbent

upon us to refute it in the clearest manner, if Allah the Almighty, the Bestower, wills. (T)

Third Discussion: Is it necessary for that custom to encompass and include all Muslims of the entire world? I say: In the words of some scholars, this seems to be implied to categorize it under consensus (Ijma). But the truth is that this is not essentially necessary, nor do the words of other esteemed Imams, predecessors, and successors of the eminent scholars align with this, rather...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

रस्सी और ज़ंजीर का वक़्फ़, [21] क़ुरआन मजीद और किताबों का वक़्फ़, [22] अनाज, [23] गाय और [24] दिरहम और दीनार का वक़्फ़। [25] आटे को नाप के बजाय तौल कर बेचना, [26] तौल पर आटा उधार लेना, [27] गिनती के हिसाब से रोटियों का बै-ए-सलम (अग्रिम भुगतान बिक्री), [28] गिनती के हिसाब से रोटियाँ उधार लेना। [29] छह रिबावी वस्तुओं (अमवाल-ए-सित्ता रिबाविया) में तौल और माप के रीति-रिवाज़ (उर्फ़) के बदलने पर इमाम अबू यूसुफ़ के मत का एतबार करना। [30] पेड़ों में जहाँ कुछ फल आ गए हों और कुछ आने वाले हों, ऐसी स्थिति में वर्तमान और भविष्य की पूरी फसल की बिक्री को इमाम हलवानी और इमाम फ़ज़्ल वग़ैरह का जायज़ ठहराना। और स्वयं किताबों की गणना का स्थान ही क्या है? अन्य मसलों को छोड़ दें, अगर केवल इन्हीं को देखें, तो मज़हब के आम मतून, शराहों और फ़तावा की कोई किताब इनसे खाली नहीं मिलेगी। ये और इनके जैसे अनेक उदाहरण, जिनकी चर्चा आगे आने वाले शोधों में भी इंशा अल्लाह होगी, सब मूल सिद्धांतों (अस्ल) और क़यास के विपरीत हैं, जिन्हें प्रतिष्ठित इमामों और महान विद्वानों ने जन-व्यवहार (तआमुल) और लोक-रीति (उर्फ़) पर आधारित किया है। अब क्या कोई साबित कर सकता है कि इन बातों का व्यवहार सरकार-ए-दो-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पवित्र युग से है?

[बॉक्स किया हुआ टेक्स्ट:] हाशा लिल्लाह सुम्मा हाशा लिल्लाह व इन तलबा कुल्ला तलबिन ला-अयाहु। हरगिज़ हरगिज़ नहीं, चाहे वह पूरी मेहनत से तलाश करे, वह असमर्थ ही रहेगा। (त)

भला खड़ाऊं(लकड़ी की चप्पल) पहनना ही पवित्र युग से साबित करके दिखाएं। मुसहफ़ और किताबें कहाँ थीं जो वक़्फ़ होतीं? आटे का तौल कब था और मस्जिदों में कंदीलें लटकाने की ज़ंजीरें कब थीं?

माप और तौल का परिवर्तन तो स्वयं आधुनिक रीति-रिवाज़ों (उर्फ़ए-हादिस) का ही विषय है। 'गैर-ए-सित्ता' (उन छह चीज़ों के अलावा) में इसका एतबार सर्वसम्मत है, और 'सित्ता' (उन छह चीज़ों) में दूसरे इमाम (इमाम अबू यूसुफ) के नज़दीक है, जिसे मुहक्क़िक़-ए-अली-उल-इतलाक़ ने प्राथमिकता दी है। वक़्फ़ के मसलों के बारे में दुर्रे मुख़्तार, खुलास; फ़तहुल क़दीर, आलमगीरिया, फ़तावा ज़हीरिया, नह्रुल फ़ाइक़ और मन्हुल ग़फ़्फ़ार आदि की इबारतें स्पष्ट प्रमाण हैं कि ये सब आधुनिक रीति-रिवाज़ हैं, यहाँ तक कि उनमें से बहुत सी बातें इमाम मुहम्मद के ज़माने के बाद पैदा हुईं। संक्षेप

में, इन विवरणों में उनके आधुनिक होने का प्रमाण मौजूद है, तो कोई भी उनकी प्राचीनता साबित ही नहीं कर सकता।

[बॉक्स किया हुआ टेक्स्ट:] व मन इद्दा'आ फ़-अलैहि-ल-बयान व अलैना रद्दुहु बि-अब्यानि तिब्यानिन। और जो दावा करे, उस पर प्रमाण देना अनिवार्य है, और हम पर उसका खंडन अत्यंत स्पष्ट रीति से करना अनिवार्य है, अगर अल्लाह तआला ने चाहा। (त)

तीसरी बहस: क्या यह आवश्यक है कि वह रीति-रिवाज़ पूरे संसार के सभी मुसलमानों को घेरे हुए और उसमें शामिल हो? मैं कहता हूँ: कुछ विद्वानों के शब्दों से ऐसा प्रतीत होता है ताकि वह इसे 'इज्मा' (सर्वसम्मति) की श्रेणी में ला सकें। लेकिन सत्य यह है कि न तो यह मूलतः आवश्यक है और न ही पूर्व और बाद के अन्य प्रतिष्ठित विद्वानों के शब्द इसके अनुकूल हैं, बल्कि...

पेज 592/692

کی رسی، زنجیر کا وقف، ۲۱ قرآن مجید و الکتب و ۲۲ غلہ و ۲۳ گاؤ و ۲۴ دراہم و دنانیر کا وقف ۲۵ آٹے سے آٹا تول کو بیچنا نہ کہ ناپ سے، ۲۶ تول پر اٹا قرض لینا، ۲۷ روٹیوں کی بیع سلم گنتی سے، ۲۸ روٹیوں کا گن کو قرض لینا ۲۹ اموال ستہ ربویہ میں کیل و وزن کا عرف بدلنے پر امام ابویوسف کا اعتبار فرمانا ۳۰ پیڑوں میں کچھ پھل آئے کچھ آنے کو ہیں ایسی حالت میں موجودہ و آئندہ کل بہار کی بیع کو امام حلوانی و امام فضل و غیر ہما کا جائز فرمانا اور خود شمار کتب کا محل ہی کیا ہے۔ قطع نظر اور مسائل سے یہی مسئلے اگر دیکھیں تو مذہب کے عامہ متون و شروح و فتاوے سے کوئی کتاب ان سے خالی نہ پائیے یہ اور ان کے امثال کثیرہ جن کے خرمن سے خوشہ ابحاث آتیہ بھی ان شاء اللہ العزیز آتا ہے سب برخلاف اصل و قیاس ہیں جنھیں ائمہ کرام و علمائے اعلام نے تعامل و عرف پر مبنی فرمایا اب کیا کوئی ثابت کر سکتا ہے کہ ان باتوں کا تعامل زمانہ اقدس حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے ہے: [Boxed text:] حاشا للہ ثم حاشا للہ وان طلب کل طلب لا عیاہ۔ ہر گز ہر گز نہیں اگر چہ پوری محنت سے طلب کرے عاجز رہے گا ۔ (ت)

بھلا کھڑاؤں کا پہننا ہی زمانہ اقدس سے ثابت کرے مصحف و کتب کہاں تھیں کہ وقف ہوتے آٹے میں تول کب تھی اور مساجد میں قندیلیں لٹکانے کی زنجیریں کب تھیں۔

تبدیل کیل و وزن تو خود عرف حادث ہی میں کلام آئے جس کا غیر ستہ میں اعتبار تو مجمع علیہ اور ستہ میں امام ثانی کے نزدیک جسے محقق علی الاطلاق نے ترجیح دی اور در بارہ مسائل اوقاف تو عبارات مذکورہ در مختار، وخلاصۃ و فتح القدیر و عالمگیر یہ وفتاوٰی ظہریہ و نہر الفائق

و منح الغفار وغیرہ نص صریح ہیں کہ سب عرف حادث ہیں، یہاں تک کہ ان میں بہت باتیں زمانہ امام محمد کے بعد پیدا ہوئیں، بالجملہ ان جزئیات میں دلیل قائم ہے تو حدوث پر قدم تو کوئی ثابت کر ہی نہیں سکتا۔ [Boxed text:] ومن ادعی فعلیه البیان وعلینا رده بابین تبیان ان اور جو دعوی کرے اس پر بیان لازم ہے اور ہم پر اس کا رد بہت واضح انداز پر لازم ہے ان شاء اللہ العزیز المنان۔ (ت)

شاء اللہ العزیز المنان۔

بحث ثالث: کیا ضروت ہے کہ وہ عرف تمام جہان کے تمام مسلمانوں کو محیط و شامل ہو، اقول: بعض علماء کے کلام میں ایسا مترشح لیجعله من باب الاجماع (تا کہ اجماع کے باب میں داخل کرے) مگر حق یہ ہے کہ نہ یہ اصلاً لازم نہ کلمات سائر ائمہ کرام سلف خلف علمائے اعلام اس کے ملائم بلکہ

Fatawa Rizvia, Volume 19

Explicitly against it for the judge and ruler.

Firstly: It just passed from Tahrir al-Usul of Imam Ibn al-Humam, Bahr al-Ra'iq, and Radd al-Muhtar: "Ta'amul (customary practice) is that which is most frequently used." (Ta'amul is that which is in frequent use. - Translator). It is in Al-Ashbah wal-Naza'ir:

[Boxed Content]: "Custom is only considered when it becomes widespread or predominant." (Custom is credible when it becomes common and dominant. - Translator)

Secondly: Look at these mentioned issues in which the scholars of the school of thought have recognized the place of custom ('urf) and practice (ta'amul). Can anyone prove that this is the custom of all the people of all lands? For instance, where do wooden sandals reach, where are the 'patthe-dar' (strapped ones) found, where are wool caps made? Where is the practice of giving one and getting another with it? Where have axes, adzes, saws, hoes, beds, pots, jars, cauldrons, pots, basins, cows for milk and curd, grain for loans, or money been endowed (waqf), etc., which is not hidden.

Thirdly: God forbid! If by 'custom and practice' the scholars truly meant the consensus of all Muslims in India, let alone the agreement of most believers in all lands, then the issue would become impossible and ruling based on it would remain impossible. In the time of the venerable Mashaikh, by the grace of Allah Almighty, Islam had already spread from the west of the earth to its east. Muslims were settled in regions and horizons; no one could even count those lands, villages, valleys, and mountains where "La ilaha illa Allah Muhammad Rasulullah" was proclaimed (Jalla Jalaluhu wa Sallallahu Ta'ala Alaihi wa Sallam). Let alone counting the Muslims, let alone having knowledge of their actions and customs. Without that, to issue a ruling on any matter by saying that the custom of the majority of Muslims in general regions is such, is absolutely impossible. Then basing any issue on custom and practice would be prohibited. Why go far? Now there are railways, boats, telegraphs, newspapers, and organized postal systems. Journeys of months are covered in days. Sitting at home, one gets true and false news of regions and cities. For ages, there have been great geographical efforts; millions of rupees are spent measuring east and west. The lengths and breadths of lands and regions are measured. Every day new maps are made. In short, as much as there is decline and fall in religion...

1. Radd al-Muhtar with reference to Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/475.
2. Al-Ashbah wal-Naza'ir, First Art, Sixth Rule, Idara al-Quran, Karachi, 1/128.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

स्पष्ट रूप से इसके विपरीत काज़ी और हाकिम के लिए।

प्रथम: अभी 'तहरी्ल उसूल' इमाम इब्नुल हुमाम और 'बहरुर राइक' व 'रद्दुल मुह्तार' से गुज़रा: "तआमुल वह है जिसका इस्तेमाल बहुत अधिक हो।" (तआमुल वह है जिसका इस्तेमाल कसीर यानी बहुत हो। - अनुवादक)। 'अल-अश्बाह वन-नज़ाइर' में है:

[बॉक्स सामग्री]: "आदत तभी मानी जाती है जब वह सामान्य और प्रबल हो जाए।" (आदत वह विश्वसनीय है जब वह आम और ग़ालिब हो जाए। - अनुवादक)

द्वितीय: उन्हीं उल्लेखित मसलों को देखें जिनमें पंथ के विद्वानों ने प्रथा ('उर्फ़') और व्यवहार (तआमुल) का स्थान माना है। क्या कोई यह साबित कर सकता है कि सभी शहरों के सभी लोगों की यही प्रथा है? भला खड़ाऊं कहाँ-कहाँ पहुँचती है, पट्ठे-दार कहाँ-कहाँ होती है, ऊनी टोपी कहाँ-कहाँ बनाई जाती है, एक देकर दूसरी उसके साथ की कहाँ-कहाँ बनी है, कुल्हाड़ी, बसोला, आरा, फावड़ा, चारपाई, घड़े, लोटे, देग, देगची, तश्त (तश्तरी), दूध-दही के लिए गाय बेचकर अनाज के लिए रुपए कहाँ-कहाँ वक़्फ़ हुए हैं? और भी ऐसी बहुत सी चीज़ें हैं जो छुपी हुई नहीं हैं।

तृतीय: हाशा लिल्लाह! यदि विद्वानों का 'प्रथा और व्यवहार' से वास्तव में हिन्दुस्तान के सभी मुसलमानों की सर्वसम्मति होती, और तमाम शहरों के अधिकांश मोमिनों की सहमति का तो कहना ही क्या, तो यह मसला असंभव हो जाता और उस पर आधारित हुक्म नामुमकिन रहता। बुज़ुर्ग मशाइख़ के ज़माने में, अल्लाह तआला के फ़ज़्ल से इस्लाम ज़मीन के पश्चिम से पूर्व तक फैल चुका था। मुसलमान विभिन्न क्षेत्रों और सीमाओं में बसे हुए थे। कोई व्यक्ति उन शहरों, गांवों, घाटियों और पहाड़ों की गिनती भी नहीं बता सकता था जहाँ "ला इलाहा इल्लल्लाह मुहम्मदुर रसूलुल्लाह" पुकारा जाता था (जल्ला जलालुहू व सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम)। मुसलमानों की गिनती तो दूर की बात है, उनके कर्मों और प्रथाओं की जानकारी होना भी मुश्किल है। इसके बिना किसी कार्य में हुक्म लगाना कि आम क्षेत्रों के बहुसंख्यक मुसलमानों की प्रथा ऐसी है, पूर्णतः असंभव है। तो किसी मसले को प्रथा और व्यवहार पर आधारित करना ही निषेध होता। दूर क्यों जाएँ अब तो रेल भी आ गई है, बोट भी है, तार भी है, अखबार भी है, डाक की व्यवस्था भी संगठित है। महीनों के रास्ते दिनों में तय होते हैं। घर बैठे दूर-दराज़ के क्षेत्रों और शहरों की झूठी-सच्ची खबरें मिलती हैं। एक लंबे समय से भूगोल (जियोग्राफ़ी) के महान प्रबंध हैं, करोड़ों रुपये खर्च करके पूर्व और पश्चिम की पैमाइश होती है।

देशों और क्षेत्रों की लंबाई-चौड़ाई मापी जाती है। आए दिन नए-नए मानचित्र (एटलस) बनते रहते हैं। सारांश यह कि धर्म में जितनी गिरावट और पतन है...

---

1. 'रद्दुल मुह्तार' बहवाला 'अल-बहरुर राइक', किताबुल वक़्फ़, दारुल इहयाउत तुराथिल अरबी, बेरुत, 3/475।
2. 'अल-अश्बाह वन-नज़ाइर', अल-फ़नुल अव्वल, अल-क़ाएदतुस सादیسہ, इदारातुल क़ुरआन, कराची, 1/128।

صراحۃً اسکے خلاف پر قاضی و حاکم۔ اولاً: ابھی تحریر الاصول امام ابن الہمام وبحر الرائق و رد المحتار سے گزرا: التعامل ھو الا کثر استعمالا (تعامل وہ ہے جس کا استعمال کثیر ہو۔ت) الاشباہ والنظائر میں ہے:

انما تعتبر العادۃ اذا اطردت او غلبت (عادت وہ معتبر ہے جب وہ عام اور غالب ہو جائے۔ت)

ثانیاً: انھیں مسائل مذکورہ کو دیکھئے جن میں علمائے مذہب محل عرف و تعامل مانا کیا کوئی ثابت کر سکتا ہے کہ تمام بلاد کے تمام عباد کا یہی عرف ہے۔ بھلا کھڑاؤں کہاں کہاں پہنچی جاتی ہے، پٹھے دار کہاں کہاں ہوتی ہے، اون کی ٹوپی کہاں کہاں بنی جاتی ہے، ایک دے کر دوسری اس کے ساتھ کی کہاں کہاں بنی ہے، کلہاڑی، بسولا، آرا، پھاوڑا، چار پائی، گھڑے، لوٹے، دیگ، دیگچی، طشت، دودھ، دہی کے لئے گائے بیچ لے کے غلہ قرض کے لئے روپیہ کہاں کہاں وقف ہوئے ہیں الی غیر ذلک مما لا یخفی۔ ثالثاً: حاشا للہ یہ اگر عرف و تعامل حقیقتاً اجماع کل مسلمانان ہند در کنار اتفاق اکثر مومنین جمیع بلاد ہی مراد علماء ہوتا تو مسئلہ کا لمستحیل ہو جاتا اور اس کی بناء پر حکم نا ممکن رہتا۔ زمانہ مشائخ کرام میں بحمد اللہ تعالیٰ الاسلام مغارب ارض سے مشارق تک پھیل چکا تھا، مسلمان اقطار و آفاق میں آباد تھے کوئی شخص ان بلاد وقریٰ و شعاب و جبال کی گنتی بھی نہ بتا سکتا جہاں جہاں لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ پکارا جاتا تھا جل جلالہ وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم، چہ جائے آنکہ مسلمانوں کا شمار چہ جائے آنکہ ان کے عمل و عرف پر اطلاع اور بغیر اس کے کسی کام میں حکم لگانا کہ عامہ بقاع کے جمہور مسلمین کا عرف یوں ہے قطعاً محال تو کسی مسئلہ کو عرف و تعامل پر بنا کرنا ہی ممتنع ہوتا، دور کیوں جائیے اب تو ریل بھی آ گئی بوٹ بھی ہے تار بھی ہے، اخبار بھی ہے، ڈاک کے سلسلہ بھی منظم ہیں۔ مہینوں کی راہیں دنوں

میں طے ہوتی ہیں، گھر بیٹھے اقطار وامصار کی جھوٹی سچی خبریں ملتی ہیں، مدتہا مدت سے جغرافیہ کے عظیم اہتمام ہیں کروڑوں روپے کے صرف مشرق و مغرب کی پیمائش ہوتی ہے۔ بلاد و بقاع کے طول و عرض جانچے جاتے ہیں، آئے دن تازہ تازہ اطلسیں بنتی رہتی ہیں، غرض جس قدر دین کا انحطاط و تنزل ہے

---

1 ردالمحتار بحوالہ البحر الرائق کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۷۵ 2 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۲۸

These are the worldly advancements that worldly people and slaves of the self are touting as progress. In the era of the noble masters (Saints), may Allah be pleased with them, not one of these conveniences existed. Now, in this era of easier means and opening of doors, let anyone state precisely where true Muslims – whose customs are legally considered and intended, not the 'Necharis' (Naturalists) and other disbelievers claiming to be Muslims, whose interaction with millions would be absolutely rejected – are settled in the horizons and regions, east and west, south and north, in cities, villages, deserts, islands, and mountains. What is the correct census of true Muslims in every place? In any specific matter, what has been the custom and practice of each of them? Whatever claim one makes regarding the enumeration of lands and the counting of servants, they should present a reasonable and acceptable proof for it. It should not just be that 'in the census of such-and-such year, this many were counted' or 'in such-and-such atlas, only these many are present.' The lack of weight in such enumeration and its comprehensiveness is known and famous to every person of intellect and justice. Censuses are merely useless and disturbed guesses. As for atlases, for which departments are established, millions are spent on grand arrangements, and thousands of efforts are made to enumerate places – let alone direct observation and firm rules of geography (i.e., latitude and longitude of cities) – observe the differences in them; you will never find two atlases in agreement.

Whoever came, built a new building. (Every newcomer constructs a new building. - T)

Subhan Allah! Regarding the Shari'i Consensus (Ijma), which focused on the agreement of the Mujtahid Imams, scholars have explicitly stated that due to the spread and scattering of scholars across lands, after two centuries, there remained no way to ascertain it. In 'Musallam al-Thubut' and its commentary 'Fawatih al-Rahmut', it is mentioned:

[Box Content] (Imam Ahmad said: "Whoever claims consensus on a matter, he is a liar." The answer is that it is applied to its occurrence now.) For the abundance of scholars and the dispersal in unknown lands makes the reporting of their agreement doubtful.

Imam Ahmad (may Allah have mercy on him) said: "Whoever claims consensus in any matter is a liar." The response to this is that your statement pertains to the circumstances of the present era, because due to the abundance of scholars and

their being scattered in unknown regions, doubt arises in reporting their agreement. (T)

---

1. Fawatih al-Rahmut Sharh Musallam al-Thubut, with Al-Mustasfa, Third Principle: Consensus, Manshurat al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 2/212.

ये ही वे दुनियावी तरक्कीयाँ हैं जिसे दुनिया के पुजारी और नफ़्स के गुलाम तरक्की कह रहे हैं। मशाइख़-ए-किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के ज़माने में इन सहूलियतों में से एक भी न थी। अब इस आसान ज़राए और दरवाज़े खुलने के दौर में कोई शख़्स ठीक-ठीक बता दे कि दुनिया के कोने-कोने में, पूरब-पश्चिम और उत्तर-दक्षिण के शहरों, गाँवों, सहराओं, जज़ीरों और पहाड़ों में वे हक़ीक़ी मुसलमान कहाँ-कहाँ बसे हैं, जिनका उ़र्फ(प्रथा) शरई तौर पर मान्य और मक़सूद हो, न कि नेचरी और दूसरे इस्लाम का दावा करने वाले काफ़िर, जिनसे करोड़ों का मेल-जोल हो तो वह सिरे से मरदूद हो। हर जगह के सच्चे मुसलमानों की सही जनगणना क्या है? किसी ख़ास मामले में उनमें से हर एक का उ़र्फ और अमल किस तरह रहा है? शहरों को घेरने और बंदों की गिनती के बारे में जो कुछ भी बयान करे, उस पर माक़ूल और क़ाबिले-क़ुबूल दलील दिखाए। न कि ये कि फ़लाँ साल की जनगणना में इतने गिने गए, फ़लाँ एटलस (नक्शों की किताब) में इतने ही मौजूद हैं। इस घेराबंदी और इसकी व्यापकता की जो हक़ीक़त है, वह हर अक्ल और इंसाफ़ वाले को मालूम और मशहूर है। जनगणना तो महज़ बेबुनियाद और गड़बड़ अंदाज़ा है। एटलस, जिनके लिए विभाग बने हुए हैं, करोड़ों के बड़े-बड़े इंतज़ाम होते हैं और हज़ारों कोशिशें होती हैं, जगहों को घेरने और गिनने की तो बात ही छोड़िए, जो आँखों देखी और भूगोल के मज़बूत नियमों पर आधारित है यानी शहरों का अक्षांश और देशांतर, उनमें मतभेद देखिए; कभी दो एटलस एक जैसे नहीं पाएँगे।

जो भी आया, उसने एक नई इमारत बनाई। (हर आने वाला नई इमारत तामीर करता है। - त)

सुभान अल्लाह! शरई इजमा (सर्वसम्मति), जिसमें मुज्तहिद इमामों के इत्तेफ़ाक़ पर नज़र थी, उलमा ने स्पष्ट रूप से फ़रमाया कि उलमा के शहरों में फैलने और बिखर जाने की वजह से, दो सदियों के बाद इसे जानने का कोई रास्ता नहीं रहा। 'मुसल्लम अस-सुबूत' और उसकी शरह 'फ़वातिह अर-रहमूत' में है:

[बॉक्स की सामग्री] (इमाम अहमद ने फ़रमाया: "जिसने किसी मामले पर इजमा का दावा किया, वह झूठा है।" इसका जवाब यह है कि यह इसके वर्तमान में होने पर आधारित है।) क्योंकि उलमा की अधिकता और अनजाने इलाकों में उनके बिखर जाने से उनके इत्तेफ़ाक़ (सहमति) की रिपोर्ट करने में संदेह पैदा होता है।[1]

इमाम अहमद रहमतुल्लाहि अलैहि ने फ़रमाया: "जो किसी मामले में इजमा का दावा करे वह झूठा है।" इसका जवाब यह है कि आपकी बात मौजूदा दौर की घटना पर आधारित है, क्योंकि उलमा की अधिकता और अनजाने इलाकों में उनके बिखर जाने से उनकी सहमति को बताने में संदेह पैदा होता है। (त)

---

1. फ़वातिह अर-रहमूत, शरह मुसल्लम अस-सुबूत, अल-मुस्तसफ़ा के साथ, तीसरा उसूल: इजमा, मंशूरात अश्-शरीफ़ अर-रज़ी, क़ुम, ईरान, 2/212.

اسی قدر دنیوی ترقیاں ہیں جسے دنیا پرست عبید النفس ترقی گارہے ہیں زمانہ مشائخ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم میں ان آسانیوں سے ایک بھی نہ تھی، اب اس تیسر اسباب و تفتح ابواب ہی کے زمانے میں کوئی شخص ٹھیک ٹھیک طور پر بتادے کہ آفاق واقطار، شرق و غرب و جنوب وشمال کے بلاد و قری و صحاری و جزائر و جبال میں حقیقی مسلمان جن کا عرف شرعاً ملحوظ و مقصود ہو نہ نیچیری و غیرہم کفار مدعیانِ اسلام کہ ان جیسے کروڑوں کا تعامل ہو تو مطلقاً مردود ہوں کہاں کہاں آباد ہیں ہر جگہ کے سچے مسلمانوں کی صحیح مردم شماری کیا ہے کسی معاملہ خاص میں ان میں ہر ایک کا عرف و عمل کس طور پر رہا ہے، حصر بلاد و شمار عباد جو کچھ بیان کرے اس پر دلیل معقول قابلِ قبول دکھائے، نہ یہ کہ فلاں سال کی مردم شماری میں اسی قدر معدود فلاں اطلس میں اتنے ہی موجود کہ اس حصر اور اس کے جامع و مانع ہونے کی جو وقعت ہے ہر ذی عقل وانصاف کو معلوم و مشہور، مردم شماری تو محض مہمل و مختل اٹکل ہے، اطلسیں جن کے محکمے مقرر ہیں اور بڑے بڑے انتظام کروڑوں کے صرف ہیں اور ہزاروں اہتمام حصر و شمار بقاع در کنار جو آنکھوں دیکھی اور قواعدِ مضبوط ہیات پر مبنی ہے یعنی عرض و طول بلاد اس میں اختلاف دیکھئے، کبھی دو اطلسیں متفق نہ پائے گا ع

ہر کہ آمد عمارت نو ساخت (ہر آنے والا نئی عمارت تعمیر کرتا ہے۔ ت)

سبحان اللہ! اجماع شرعی جس میں اتفاقِ ائمہ مجتہدین پر نظر تھی، علماء نے تصریح فرمائی کہ بوجہ شیوع و انتشارِ علماء فی البلاد دو صدی کے بعد اس کے اوراک کی کوئی راہ نہ رہی مسلم الثبوت اور اس کی شرح فواتح الرحموت میں ہے:

[باکس کی تفصیل] (قال الامام احمد من ادعی الاجماع علی امر (فھو کاذب والجواب انه محمول علی حدوثه الآن) فان کثرة العلماء والتفرق فی البلاد الغیر المعروفین مریب فی نقل اتفاقھم[1] ۔

امام احمد رحمہ اللہ نے فرمایا جو کسی معاملہ میں اجماع کا دعوٰی کرے تو جھوٹا ہے، اس کا جواب یہ ہے کہ آپ کی بات موجود دور کے واقعہ پر ہے کہ محمول ہے کیونکہ علماء کی کثرت اور غیر معروف علاقوں میں ان کا متفرق ہو جانا ان کے اتفاق کو نقل کرنے میں شبہ پیدا ہوتا ہے۔ (ت)

---

1 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی الاصل الثالث الاجماع منشورات الشریف الرضی قم ایران ۲/ ۲۱۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

Also, it is stated in Fawatih:

[Table content] (Arabic Text): The investigation of the matter is that in the first three centuries, especially the first century, which is the century of the Sahaba (Companions) - may Allah Almighty be pleased with them - the Mujtahids were known by their names, identities, and locations, especially for a short time after the demise of the Messenger of Allah - may Allah Almighty bless him and grant him peace. It was possible for a diligent seeker to know their sayings and conditions. Yes, knowing consensus (Ijma) or its transmission is now impossible due to the dispersal of scholars in the East and the West, and no one's knowledge can encompass them. [Both aforementioned statements are summarized].

(Urdu Translation): The investigation of the matter is that in the first three centuries, especially the century of the Sahaba (Companions) - may Allah Almighty be pleased with them - which is the first century, the Mujtahids were known by their names, identities, and locations, especially for a short time after the noble demise of the Prophet - peace and blessings be upon him. It was possible to strive to know their sayings and conditions. Yes, today knowing consensus (Ijma) is not possible, nor is it possible to narrate it, because the scholars have dispersed to the east and the west, such that no single person's knowledge can encompass them. [Both aforementioned statements are summarized] (T).

When the agreement of even just the Mujtahids cannot be known, then what about custom ('urf) and practice (ta'amul), in which let alone Ijtihad, even knowledge is not considered; the conduct of both the learned and the ignorant is taken into account. In this, what does 'total agreement' mean? Knowing the agreement of the majority is also, a fortiori, impossible and unattainable, for after all, the majority of the whole is certainly more than the whole of the scholars.

Fourthly: Can anyone point out even once that when the noble Imams and eminent scholars wanted to issue a ruling on a matter based on custom and practice, they sought information about the custom and practice of all Muslims in all cities and regions of the world? Did they send just witnesses to every city, village, mountain pass, island, and desert for research on familiarity? Did they conduct a thorough census of the entire Islamic world, and then after establishing the count and restriction, issued a ruling not based on the whole but on the majority? Or, without investigation, did reports of all these matters reach their high offices before the

ruling? God forbid, never! They never intended this, nor was there ever a path to it. Nor were these matters of practice issues of belief upon which the agreement of the great majority (Sawad al-A'zam) is known by itself through the proofs and evidences of Sharia. Nor...

---

1. Fawatih al-Rahamut, Commentary on Musallam al-Thubut, appended to al-Mustasfa, the Third Principle: Consensus, Manshurat al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 2/13-212.

फ़तावा रज़विया खंड 19

इसके अलावा फ़वातिह में है:

[तालिका सामग्री] (अरबी पाठ): मामले की तहकीकात यह है कि पहली तीन सदियों में, विशेष रूप से पहली सदी, जो सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की सदी है, उसमें मुज्तहिद हज़रात अपने नामों, पहचान और स्थानों के लिहाज़ से, विशेष रूप से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के विसाल के बाद थोड़े समय तक प्रसिद्ध थे और किसी जिज्ञासु के लिए उनके कथनों और स्थितियों को जानना संभव था। हाँ, अब इज्मा (आम सहमति) या उसके संचरण को जानना विद्वानों के पूर्व और पश्चिम में बिखरने के कारण असंभव है, और किसी का भी ज्ञान उन्हें घेर नहीं सकता। [उक्त दोनों बयान संक्षिप्त हैं]

(उर्दू अनुवाद): मामले की तहकीकात यह है कि पहली तीन सदियों में, विशेष रूप से सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की सदी जो पहली सदी है, उसमें मुज्तहिद हज़रात अपने नामों, पहचान और स्थानों के लिहाज़ से, विशेष रूप से हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के विसाल के बाद थोड़े समय तक प्रसिद्ध थे और उनके कथनों और स्थितियों की जानकारी के लिए कोशिश करना मुमकिन था। हाँ, आज इज्मा (आम सहमति) की जानकारी मुमकिन नहीं है और न ही इसे बयान करना मुमकिन रहा क्योंकि विद्वान पूर्व और पश्चिम में फैल चुके हैं, जिन्हें किसी एक व्यक्ति का ज्ञान घेर नहीं सकता। [उक्त दोनों इबारतें संक्षिप्त हैं] (त)।

जब केवल मुज्तहिदीन की सहमति का पता नहीं चल सकता, तो प्रथा (उर्फ़) और व्यवहार (तआमुल), जिसमें इज्तिहाद तो दूर, इल्म (ज्ञान) का भी विचार नहीं किया जाता; विद्वानों और अज्ञानियों, सभी का आचरण ध्यान में रखा जाता है। इसमें 'पूरी सहमति' का क्या अर्थ, बहुसंख्यक सहमति का ज्ञान भी प्रथम दृष्टया असंभव और अप्राप्य है, क्योंकि अंततः पूरी आबादी का बहुमत निश्चित रूप से विद्वानों की पूरी संख्या से अधिक होता है।

चौथा: क्या कोई एक बार भी यह बता सकता है कि जब महान इमामों और प्रसिद्ध विद्वानों ने प्रथा और व्यवहार के आधार पर किसी मामले में फैसला देना चाहा, तो क्या उन्होंने दुनिया के सभी शहरों और क्षेत्रों के सभी मुसलमानों की प्रथा और व्यवहार की जानकारी प्राप्त की? क्या उन्होंने हर शहर, गाँव, पहाड़ी दर्रे, द्वीप और रेगिस्तान में जानकारी के लिए न्यायप्रिय गवाह भेजे? क्या उन्होंने पूरे इस्लामी दुनिया की विस्तृत जनगणना की, और फिर संख्या और सीमा तय होने के बाद, संपूर्ण के

आधार पर नहीं बल्कि बहुमत के आधार पर फैसला दिया? या बिना किसी जाँच के फैसले से पहले इन सभी मामलों की रिपोर्ट उनके पास पहुँच गई? खुदा न करे, कभी नहीं! न उन्होंने कभी ऐसा इरादा किया, न ही इसकी कोई राह थी। न ही ये व्यवहार के मामले अकीदे (विश्वास) के मुद्दे थे जिन पर शरीयत के प्रमाणों और सबूतों से महान बहुमत (सवाद-ए-आज़म) की आम सहमति स्वयं ज्ञात होती है। न ही...

---

1. फवातिह अल-रहमूत, मुसल्लम अल-थुबूत की व्याख्या, अल-मुस्तसफ़ा के साथ, तीसरा सिद्धांत: इज्मा, मंशुरात अल-शरीफ अल-रज़ी, क़ुम, ईरान, 2/13-212।

نیز فواتح میں ہے:

[ٹیبل کا مواد] (عربی متن): تحقیق المقام ان فی القرون الثلثۃ لاسیما القرن الاول قرن الصحابۃ رضی اللہ تعالٰی عنھم کان المجتھدون معلومین باسمائھم واعیانھم و امکنتھم خصوصا بعد وفاۃ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم زمانا قلیلا ویمکن معرفۃ اقوالھم و احوالھم للجادفی الطلب۔ نعم لا یمکن معرفۃ الاجماع ولاالنقل الآن لتفرق العلماء شرقا وغربا و لایحیط بھم علم احد اھ ملخصین۔

(اردو ترجمہ): مقام کی تحقیق یہ ہے کہ پہلے تین قرن خصوصاً صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہ کا قرن (زمانہ) جو اول قرن ہے اس میں مجتہدین حضرات اپنے ناموں، ذاتوں اور مقامات کے اعتبار سے خصوصاً حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کے وصال شریف کے بعد قلیل زمانہ تک معروف تھے اور ان کے اقوال واحوال کی معرفت کے لئے جدوجہد کرنا ممکن تھا، ہاں آج اجماع کی معرفت ممکن نہیں اور نہ ہی اس کو نقل کرنا ممکن رہا کیونکہ علماء کرام شرقا غربا متفرق ہو چکے ہیں جن کو کسی ایک شخص کا علم احاطہ نہیں کر سکتا، اھ مذکورہ دونوں عبارتیں ملخص ہیں (ت)

جب صرف مجتہدین کا اتفاق معلوم نہیں ہو سکتا تو عرف و تعامل جس میں اجتہاد در کنار علم بھی در کنار نہیں ، علماء و جہلاء سب کا علمد ر آمد ملحوظ ہے۔ اس میں اتفاق کل کیا معنی ، اتفاق اکثر کا علم بھی بدرجہ اولٰی محال و نا ممکن ہے کہ آخر اکثر کل کل علماء سے ضرور اکثر ہے۔

رابعا: کیا کوئی ایک بار بھی نشان دے سکتا ہے کہ ائمہ کرام و مشائخ اعلام نے جب ایک امر میں بربنائے عرف و تعامل حکم فرمانا چاہا ہو تو تمام بلاد و بقاع عالم کے تمام مسلمین کے عرف و

عمل کی خبر معلوم فرمالی، ہر ہر شہر وقریہ ودرہ کوہ و جزیرہ وبادیہ میں تحقیق تعارف کے لئے شہود عدل بھیجے ہوں، تمام اسلامی جہاں کی مردم شماری مفتح کی ہو پھر بعد ثبوت حصر و شمار بلحاظ کل نہیں بلحاظ اکثر ہی حکم دیا ہو۔ یا بلا تفتیش خود ہی پیش از حکم ان تمام امور کے پرچے ان کی خدمات عالیہ میں گزرتے ہوں، حاشا اللہ ہر گز نہیں نہ کبھی اس کا قصد فرمایا نہ اصلا اس کی طرف راہ تھی، نہ یہ امور تعامل مسائل عقائد تھے جن پر سواد اعظم کا اتفاق دلائل و براہین شرع سے خود ہی معلوم ہے۔ نہ یہ

---

۱ فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی الاصل الثالث الاجماع منشورات الشریف الرضی قم ایران ۲/ ۱۳۔ ۲۱۲

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Matters like the beauty of justice, the ugliness of oppression, and the precedence of the definitive over the speculative are essential matters. The intellect of the wise itself testifies to them. These were not controversial issues where sects were formed in negation, affirmation, rejection, or substantiation. Nor was there intense and profound effort for years in obtaining fatwas from the jurists of major cities and scholars of distant regions. After the passage of ages and the cycle of centuries, knowledge of the consensus of the majority was obtained through external circumstances. After that, the Imams gave fatwas based on practice. Inevitably, they always named the prevalent practice in many cities of their own region as 'Urf' (custom) and 'Ta'amul' (practice) and made it the basis for rulings. Judge fairly, and the matter is clear; denial is stubbornness and meaningful paths to doubt are never closed. But before Allah, when the truth becomes as clear as the morning, then doubt is disliked. "And Allah says the truth, and He guides to the path." (T)

Fifthly: Why look at this or that? Why not ask the venerable scholars themselves what they mean by 'Urf' and 'Ta'amul'? In hundreds of places, scholars seeking proof specify along with reasoning by custom that this is the custom of our lands, this is the practice of such and such cities. Look at those aforementioned issues where the researcher, in the third issue where he spoke generally, says:

Like this in our lands is purchasing clogs.	Similarly, in our region, purchasing wooden sandals (khara'on). (T)

Al-Hawi (note 'ain'), then Al-Khulasa, then Al-Fath, then Radd al-Muhtar in the twenty-second issue: "The likes of this is frequent in Rayy and the district of Damavand" (This is frequent in the area of Rayy and Damavand. (T)). Al-Zahiriyya and Al-Hindiyya in the twenty-third [issue].

Note 'ain': Mentioned the issue of waqf (endowment) of kuro (measuring vessels) and clothing; Sanad Muni narrated it in Al-Khulasa, then said the three issues are in Al-Hawi, and we only did not count it there because Ash-Shami narrated it from Al-Fath, and Al-Fath from it (Al-Khulasa), and	Note 'ain: The issue of the endowment of measuring scales and clothes was mentioned by Sanad Muni in Al-Khulasa. Then he said all three issues are in Al-Hawi. I did not count it in the previous place only because Allama Shami narrated it from Al-Fath, and in it from

did not mention the attribution to Al-Hawi. 12.

Al-Khulasa, and they did not attribute it to Al-Hawi. (T)

1. Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu', Bab al-Bay' al-Fasid, Maktaba Nooria Razawiya Sukkur, 6/85.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/372.

फतावा रज़विया, खंड 19

न्याय की सुंदरता, अत्याचार की कुरूपता और निश्चित को संदिग्ध पर प्रधानता देना जैसे मामले आवश्यक हैं। बुद्धिमानों की बुद्धि स्वयं इसकी गवाही देती है। ये ऐसे विवादास्पद मुद्दे नहीं थे जिनमें निषेध, पुष्टि, अस्वीकृति या सिद्धि में संप्रदाय बन गए हों। न ही प्रमुख शहरों के न्यायविदों और दूर-दराज के क्षेत्रों के विद्वानों से फतवा प्राप्त करने में वर्षों तक कठोर और गहरा प्रयास हुआ। युगों और शताब्दियों के बीतने के बाद, बाहरी परिस्थितियों से बहुमत की आम सहमति का ज्ञान प्राप्त हुआ। उसके बाद, इमामों ने व्यवहार (ता'अमुल) के आधार पर फतवा दिया। अनिवार्य रूप से, उन्होंने हमेशा अपने ही क्षेत्र के कई शहरों में प्रचलित प्रथा को 'उर्फ़ (प्रथा) और 'ता'अमुल' (व्यवहार) का नाम दिया और इसे ही आदेशों का आधार बनाया। निष्पक्षता से विचार करें तो बात स्पष्ट है; इनकार करना हठधर्मिता है और संदेह के मार्ग कभी बंद नहीं होते। लेकिन अल्लाह के पास, जब सत्य सुबह की तरह स्पष्ट हो जाता है, तो संदेह नापसंद किया जाता है। "और अल्लाह सत्य कहता है और वही सीधा मार्ग दिखाता है।" (त)

पांचवां: इधर-उधर क्यों देखें? स्वयं विद्वानों से ही क्यों न पूछ लें कि 'उर्फ़ और 'ता'अमुल' से उनका क्या अभिप्राय है? सैकड़ों स्थानों पर, प्रथा (उर्फ़) के माध्यम से तर्क देने वाले विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि यह हमारे क्षेत्र की प्रथा है, यह अमुक शहरों का व्यवहार है। उपरोक्त मुद्दों में देखें जहाँ शोधकर्ता ने तीसरे मुद्दे में सामान्य रूप से कहा है:

हमारे देशों में इसकी मिसाल खड़ाऊं खरीदना है।	इसी तरह हमारे क्षेत्र में खड़ाऊं(लकड़ी की चप्पल) खरीदना। (त)

हावी (नोट 'ऐन'), फिर खुलासा, फिर फ़तह, फिर रद-उल-मुहतार के बाईसवें मसले में: "रे और दमावंद के क्षेत्र में ऐसा बहुत है" (रे और दमावंद के क्षेत्र में ऐसा बहुत है। त)। ज़हीरिया और हिंदिया तेईसवें [मसले में]।

नोट 'ऐन': कुरु (मापने के बर्तन) और कपड़ों के वक़्फ़ का मसला; सनद मुनी ने इसे अल-खुलासा में उद्धृत किया, फिर कहा कि ये तीनों मसले अल-हावी में हैं, और हमने इसे वहाँ केवल इसलिए नहीं गिना क्योंकि अश-शामी ने इसे अल-फ़तह से	नोट 'ऐन': पैमाने और कपड़ों के वक़्फ़ (दान) का मसला सनद मुनी ने खुलासा में ज़िक्र किया है। फिर कहा कि तीनों मसले हावी में हैं। मैंने पिछले स्थान पर इसे केवल इसलिए नहीं गिना क्योंकि अल्लामा शामी ने फ़तह से और उसमें

उद्धृत किया, और अल-फ़तह ने उससे (अल-खुलासा से), और अल-हावी के संदर्भ का उल्लेख नहीं किया। 12.

खुलासा से उद्धृत किया है, और उन्होंने इसे हावी की ओर श्रेय नहीं दिया। (त)

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, बाब अल-बय अल-फ़ासिद, मकतबा नूरया रज़विया सुक्कुर, 6/85.
2. रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/372.

حسن عدل، قبح ظلم و تقدیم قاطع علی المظنون کی طرح امور ضرور یہ ہیں۔ جن پر اتفاق عقلاء کی عقل خود شہادت دے ، نہ ایسے مسائل نزاعیہ تھے جن کی نفی واثبات و رد و احقاق میں فرقے بن گئے ہوں ، نہ سالہا سال تحصیل فتاوی فقہائے امصار و علمائے اقطار میں سخت و بلیغ کو ششیں ہوئی ہوں، بعد مرور دہور و کر عصور قرائن خارجیہ سے اتفاق اکثر کا علم حاصل ہولیا، اس کے بعد ائمہ نے بربنائے تعامل فتوی دیا ہو، ہمیشہ لاجرم اپنے ہی قطر کے بلاد کثیرہ میں عمل غالب کا نام عرف و تعامل رکھا اور اسی کو بنائے احکام قرار دیا ہے۔ انصاف کیجئے تو امر واضح ہے اور انکار مکابرہ اور شکوک بے معنی کی راہ کب بند، مگر عنداللہ انصاف جب صبح مسفر ہو تو تشکک ناپسند ، واللہ یقول الحق وھو یھدی السبیل (اللہ تعالی کا قول ہی حق ہے اور وہی راستہ بتاتا ہے ۔ت)

خامسا: ایں و آں پر کیوں نظر کیجئے خود حضرات علمائے کرام ہی سے نہ پوچھ لیجئے کہ عرف و تعامل سے مراد حضرات کیا ہوتی ہے صد ہا جگہ علمائے مستد لین استدلال بالعرف کے ساتھ تصریح فرماتے ہیں کہ یہ ہمارے دیار کا عرف ہے یہ فلاں بلاد کا تعامل ہے انھیں مسائل مذکورہ میں دیکھیں محقق حیث اطلق مسئلہ سوم میں فرماتے ہیں:

مثلہ في دیار نا شراء القبقاب ۱- اسی طرح ہمارے علاقہ میں کھڑاؤں کو خریدنا۔(ت)

حاوی ع پھر خلاصہ پھر فتح پھر ردالمحتار مسئلہ بست و دوم میں: مثل ھذا کثیر فی الرمی وناحیۃ دماوند ۲ (رے اور دماوند کے علاقہ میں ایسا کثیر ہے۔ت) ظہیریہ و ہندیہ بست و سوم

ع: ذكر مسألة وقف الكرو والاكسية نقلها سند مونى فى الخلاصة ثم قال المسائل الثلث في الحاوى و انما لم نعده فيها مرلان الشامى نقلها عن الفتح والفتح عنها ولم يذكر العزو للحاوى ١٢۔

ع: پیمانہ گر اور کپڑوں کے وقف کا مسئلہ سند مونی نے خلاصہ میں ذکر کیا ہے پھر کہا تینوں مسائل حاوی میں ہیں اور میں نے گزشتہ مقام پر اس کو صرف اسی لئے شمار نہ کیا کیونکہ علامہ شامی نے فتح سے اور اس میں خلاصہ سے نقل کیا ہے اور انہوں نے حاوی کی طرف منسوب نہ کیا(ت)

١ فتح القدیر کتاب البیوع باب البیع الفاسد مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۸۵ ٢ ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ٣/ ٣٧٢

Volume 19, Fatawa Razawiya

... if it is in such a place where it is customary (T). Imam Tahir bin Abdur Rasheed, then Imam ibn al-Humam, then Allama Shami [stated]: "In kan dhalika fi mawdi'in ghalaba dhalika fi awqafihim" (If it is in a place where its endowment is prevalent among people (T)). Allama Umar bin Nujaym in the 24th issue [stated]: "Ta'arruf fi ad-diyar ar-rumiyyah" (It is customary in the Roman regions (T)). Effendi Ibn Abidin: "Duna biladina" (Not in our regions (T)). A servant of jurisprudence can find its precedents etc. with slight tracking.

Then I say: With Allah's guidance, setting everything aside, if you study with a keen eye the very discourse of the noble scholars mentioned regarding the issue of 'customary considerations', then that itself is a just witness and a decisive proof that by 'common custom' they absolutely do not mean what has been continuous since the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), nor an all-encompassing consensus-based custom, nor the custom of the majority of Muslims in all countries of the world, for the former is definitively like a text (nass) from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him).

Because it is an affirmation (Taqreer) of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), and his affirmation is like his speech, more binding than his action (peace and blessings of Allah be upon him), because an action carries the possibility of being specific to him (peace and blessings of Allah be upon him).

Because this is the affirmation (endorsement) of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and your affirmation is more binding than your action because in action there is a possibility of it being a characteristic specific to you (peace and blessings of Allah be upon him). (T)

So if a text (nass) is found contrary to it, it will certainly be a valid contradiction and, given the history, it will abrogate it, rather than rejecting the sacred affirmation entirely in light of the sacred speech. Allama Shams-ud-Din Muhammad bin Hamza, in 'Fatawa Fusul al-Bada'i fi Usul al-Shara'i', states regarding the explanation of necessity:

Four types: (1) That which is in the ruling of speech due to its customary

There are four types of it: (1) That which is customarily in the ruling of the spoken

necessity (2) That which the situation explains...

word in terms of necessity (2) That which silence...

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/361.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/472.
3. Radd al-Muhtar with reference to al-Nahr, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/472.
4. Radd al-Muhtar with reference to al-Nahr, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/475.

जिल्द १९, फतावा रज़विया

... अगर यह ऐसे स्थान पर है जहाँ इस पर प्रथा (तआरुफ) हो। इमाम ताहिर बिन अब्दुल रशीद, फिर इमाम इब्न अल-हुमाम, फिर अल्लामा शामी [कहते हैं]: "इन काना ज़ालिका फी मौज़िइन ग़लबा ज़ालिका फी औक़ाफ़िहिम" (अगर यह ऐसे स्थान पर हो जहाँ लोगों में इसका वक्फ प्रचलित हो)। अल्लामा उमर बिन नुज़ैम ने २४वें मसले में लिखा: "तआरुफ़ फ़ि अल-दियार अर-रूमिया" (रोम के क्षेत्र में यह प्रचलित है)। एफेंदी इब्न आबिदीन: "दूना बिलादिना" (हमारे क्षेत्र में नहीं)। न्यायशास्त्र का सेवक थोड़ी खोजबीन से इसके उदाहरण आदि निकाल सकता है।

फिर मैं कहता हूँ: अल्लाह की तौफीक से, सब कुछ अलग रखकर विद्वानों के उस मूल कथन का अध्ययन करें जो प्रथागत मान्यताओं (एतेबारात-ए-उर्फ) के बारे में उल्लेख किया गया है, तो वह स्वयं एक न्यायपूर्ण गवाह और निर्णायक प्रमाण है कि 'सामान्य प्रथा' से उनका तात्पर्य हरगिज़ वह नहीं है जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय से निरंतर चली आ रही हो, न ही ऐसी प्रथा जो सर्वसम्मत (इजमाई) हो, न ही दुनिया के सभी देशों के अधिकांश मुसलमानों की प्रथा, क्योंकि पहली तो निश्चित रूप से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के स्पष्ट पाठ (नस्स) के समान है।

क्योंकि यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पुष्टि (तक़रीर) है, और उनकी पुष्टि उनके कथन के समान है, उनके कार्य (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अधिक बाध्यकारी है क्योंकि कार्य में यह संभावना होती है कि वह केवल उनके लिए विशिष्ट हो (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)।	क्योंकि यह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की तक़रीर (पुष्टि) है और आपकी तक़रीर आपके अमल से ज़्यादा वाजिब है क्योंकि अमल में आपके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लिए विशेषता का एहतमाल (संभावना) है। (त)

तो अगर इसके विरुद्ध कोई स्पष्ट पाठ (नस्स) मिल जाए तो वह निश्चित रूप से एक वैध विरोध (ता'आरुज़) होगा और इतिहास की स्थिति में उसे निरस्त (मन्सूख़) कर देगा, न कि पवित्र कथन के अनुसार पवित्र तक़रीर को पूरी तरह से रद्द कर दिया जाए। अल्लामा शम्सुद्दीन मुहम्मद बिन हमज़ा 'फ़तावा फुसूलुल बदाये फ़ी उसूलुश शराए' में आवश्यकता के बयान में फ़रमाते हैं:

चार प्रकार: (१) वह जो अपनी प्रथागत अनिवार्यता के कारण बोलने के हुक्म में है (२) जिसे स्थिति स्पष्ट करती है...

इसकी चार किस्में हैं: (१) वह जो प्रथा के अनुसार अनिवार्यता में बोले गए शब्दों (मन्तूक़) के हुक्म में है (२) वह जिसे खामोशी...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ, बाब दूसरा, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/३६१।
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/४७२।
3. रद्दुल मुहतार ब-हवाला अन-नहर, किताबुल वक्फ, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/४७२।
4. रद्दुल मुहतार ब-हवाला अन-नहर, किताबुल वक्फ, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/४७५।

पृष्ठ ५९७/६९२

میں، ان کان ذلك به فی موضع تعارفوا (اگر یہ ایسے مقام میں ہے جہاں اس پر تعارف ہو ت) امام طاہر بن عبدالرشید پھر امام ابن الہمام پھر علامہ شامی ان کان ذلك فی موضع غلب ذلك فی اوقافهم (اگر یہ ایسے مقام میں ہوں جہاں لوگوں میں اس کا وقف مروج ہو ت) علامہ عمر بن نجیم مسئلہ بست و چہارم میں تعورف فی الدیار الرومیہ (روم کے علاقہ میں یہ متعارف ہے ت) افندی ابن عابدین: دون بلادنا (ہمارے علاقہ میں نہیں۔ ت) خادم فقہ ادنی تتبع میں اس کے نظائر وغیرہ نکال سکتا ہے۔

ثم اقول: وباللہ التوفیق سب سے قطع نظر کرکے علمائے کرام کا وہ نفس کلام جو مسئلہ اعتبارات عرف میں ذکر فرمایا بنظر نبیہ مطالعہ کیجئے تو خود ہی شاہد عدل و حجت فصل ہے کہ عرف عام سے ان کی مراد نہ ہر گز مستمر من زمن رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہے، نہ عرف محیط اجماعی، نہ عرف اکثر مسلمین جملہ بلادِ عالم کہ اول قطعاً مثل نص رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہے۔

لکونہ تقریر رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وتقریرہ کقولہ اوجب من فعلہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لان الفعل یحتمل ان یکون خصوصیۃ لہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ کیونکہ یہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی تقریر (تائید) ہے اور آپ کی تقریر آپ کے عمل سے زیادہ موجب ہے کیونکہ عمل میں آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خصوصیت کا احتمال ہے۔ (ت)

تو اگر نص اسکے خلاف پایا جائے ضرور صالح تعارض ہوگا اور بحال تاریخ اسے نسخ کردے گا نہ یہ کہ قول اقدس کے مطابق تقریر اقدس کو مطلقاً رد کردیں۔ علامہ شمس الدین محمد بن حمزہ فتاویٰ فصول البدائع فی اصول الشرائع بیان ضرورت میں فرماتے ہیں:

اقسام اربعة (۱) ماهو فی حکم النطق اس کی چار قسمیں ہیں: (۱) وہ جو عرفاً لزوم میں منطوق لزومہ منہ عرفا (۲) ما بینہ حال کے حکم میں ہے (۲) وہ جس کو سکوت

1. فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۶۱
2. رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۲
3. رد المحتار بحوالہ النہر کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۲
4. رد المحتار بحوالہ النہر کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۵

صفحہ 597/692

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Arabic Box:] One who remains silent while being capable of speaking is like the silence of the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) regarding changing what he witnesses of a statement or action from a Muslim. So much so that if he remained silent about something whose prohibition had preceded, it would be an abrogation, because his approval of an evil is itself an evil. [Footnote 1]

[Urdu Box:] ...describes the condition of the doer even though he was capable of describing it, like the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) seeing a statement or action of a Muslim and choosing to remain silent instead of changing it. Even for something about which a prohibition had previously been issued, this silence will be considered an abrogation for it, because silence over an evil is itself an evil. (T)

[Heading:] The great scholar Mawla Khusraw writes in 'Durar wa Ghurar' [Mir'at al-Usul Sharh Mirqat al-Wusul]:

[Arabic Box:] (What he [the Prophet PBUH] approved of) – If it is something whose disapproval is known, such as a disbeliever going to a church, then his silence has no effect. But otherwise, it indicates permissibility. That is, the permissibility of that action for its doer and for others besides him, once it is established that his ruling on one is his ruling on the group. If it is something whose prohibition had preceded, then this is an abrogation of its prohibition. [Footnote 2]

[Urdu Box:] Regarding what the Prophet (peace and blessings be upon him) gave a tacit approval (taqreer) to: If that thing is such that its being bad is known with certainty, like a disbeliever going to their place of worship, then this approval and silence will not be effective. Otherwise, that silence and approval will indicate the permissibility of that thing, whether the same person does it or someone else, provided that the ruling on one is established for all. So if it is something whose prohibition had already occurred, then this approval will be an abregator for that prohibition. (T)

[Heading:] Fazil Muhammad Izmiri narrates in his footnote from 'Sharh Mukhtasar al-Usul' by Allama Akmal al-Din:

[Arabic Box:] When the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) knows of an action of a legally responsible person (mukallaf) and does not denounce it while being capable of doing so; if the action is subject to abrogation

and its prohibition had not preceded, his silence indicates its permissibility. And if it (the prohibition) had preceded, his silence would be an abregator.

[Urdu Box:] When the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) observes the action of a legally responsible Muslim and does not forbid it despite having the power to do so; then if that action is subject to abrogation whose prohibition had not occurred before, your silence will indicate the permissibility of that action. And if the prohibition of that action had already occurred, then this silence of yours would be considered an abregator for that prohibition.

[Footnotes:] 1. Fusul al-Bada'i fi Usul al-Shara'i 2. Mir'at al-Usul Sharh Mirqat al-Wusul

[अरबी बॉक्स:] बोलने की शक्ति रखने वाले की चुप्पी पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की चुप्पी की तरह है, जो एक मुसलमान के किसी कथन या कार्य को देखने के बावजूद उसे बदलने के बारे में होती है। यहाँ तक कि यदि वह किसी ऐसी चीज़ पर चुप रहे जिसकी मनाही पहले हो चुकी थी, तो यह निरस्तीकरण (नसख़) माना जाएगा, क्योंकि बुराई पर मौन रहना स्वयं एक बुराई है। [पाद टिप्पणी १]

[उर्दू बॉक्स:] ...कर्ता की स्थिति का वर्णन करता है, भले ही वह वर्णन करने में सक्षम था, जैसे कि हुज़ूर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) किसी मुसलमान की बात या कार्य को देखकर उसे बदलने के बजाय चुप्पी साध लेते हैं। यहाँ तक कि ऐसी चीज़ जिस पर पहले मनाही आ चुकी हो, तो यह चुप्पी उसके लिए 'नाि़सिख' (निरस्त करने वाली) मानी जाएगी क्योंकि बुराई पर चुप्पी स्वयं बुराई है। (त)

[हेडिंग:] महान विद्वान मौला खुसरो 'दुरर व ग़ुरर' (मिरात अल-उसूल शरह मिरक़ात अल-वुसूल) में फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स:] (जिस चीज़ पर उन्होंने [पैगंबर स.अ.व.] सहमति दी) - यदि वह कोई ऐसी चीज़ है जिसकी बुराई ज्ञात है, जैसे कि किसी काफ़िर का चर्च जाना, तो उनकी चुप्पी का कोई प्रभाव नहीं है। लेकिन इसके अलावा, यह अनुमति (जवाज़) की ओर संकेत करता है। अर्थात्, उस कार्य के कर्ता और उसके अलावा दूसरों के लिए भी उस कार्य की अनुमति, एक बार जब यह स्थापित हो जाए कि एक पर उनका निर्णय पूरी जमात (समूह) पर उनका निर्णय है। यदि वह कोई ऐसी चीज़ है जिसकी मनाही पहले हो चुकी थी, तो यह उसकी मनाही का निरस्तीकरण है। [पाद टिप्पणी २]

[उर्दू बॉक्स:] हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने जिस चीज़ पर 'तक़रीर' (मौन सहमति) फ़रमाई, अगर वह चीज़ ऐसी है जिसका बुरा होना यक़ीनी तौर पर मालूम हो, जैसे काफ़िर का अपने इबादतखाना में जाना, तो यह तक़रीर और खामोशी असरदार न होगी। वरना वह खामोशी और तक़रीर उस चीज़ के जवाज़ (अनुमति) पर दलील होगी, चाहे वही कर्ता करे या कोई और करे, बशर्ते कि वहाँ एक पर हुक्म सब के तौर पर साबित हो। तो अगर वह चीज़ ऐसी हो कि उसकी मनाही पहले हो चुकी हो, तो यह तक़रीर उस हुरमत (निषेध) के लिए 'नाि़सिख' होगी। (त)

[हेडिंग:] फ़ाज़िल मुहम्मद इज़्मिरी इसके हाशिया (फुटनोट) में अल्लामा अकमल अल-दीन की 'शरह मुख़्तसर अल-उसूल' से नक़ल करते हैं:

[अरबी बॉक्स:] जब अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) किसी मुकल्लफ़ (उत्तरदायी व्यक्ति) के कार्य को जानते हैं और उस पर सक्षम होने के बावजूद उसकी निंदा नहीं करते; यदि कार्य निरस्तीकरण के योग्य है और उसका निषेध पहले नहीं हुआ है, तो उनकी चुप्पी उसकी अनुमति की ओर संकेत करती है। और यदि (निषेध) पहले हो चुका था, तो उनकी चुप्पी निरस्त करने वाली होगी।

[उर्दू बॉक्स:] जब हुज़ूर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) किसी मुसलमान मुकल्लफ़ का कार्य देखें और आप मना करने की शक्ति के बावजूद मना न फ़रमाएं, तो अगर वह कार्य नसख़ (निरस्तीकरण) के काबिल हो जिसकी हुरमत (निषेध) पहले न हो चुकी हो, तो आपका सकूत (मौन) उस अमल के जवाज़ पर दलील होगा। और अगर पहले उस अमल की हुरमत हो चुकी हो, तो आपका यह सकूत उस हुरमत के लिए 'नासिख' माना जाएगा।

[पाद टिप्पणियाँ:] १. फ़ुसूल अल-बदाई फ़ी उसूल अल-शराई २. मिरआत अल-उसूल शरह मिरक़ात अल-वुसूल

पृष्ठ ५९८ / ६९२

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

[عربی باکس:] الساکت القادر کسکوت النبي صلی اللہ تعالیٰ علیه و سلم عن تغییر مایعاینه من قول اوفعل من مسلم حتی لو سکت عما سبق نهیه کان نسخالان تقریره علی منکر منکر 1۔

[اردو باکس:] کرنے والے کا حال بیان کرے حالانکہ وہ بیان پر قادر تھا، جیسے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کسی مسلمان کا قول یا فعل دیکھ کر اس کو تبدیل کرنے سے خاموشی اختیار فرمائیں حتیٰ کہ ایسی چیز جس پر پہلے نہی وارد ہو چکی ہو تو یہ خاموشی اس کے لئے ناسخ قرار پائے گی کیونکہ برائی پر خاموشی خود برائی ہے۔ (ت)

[سرخی:] علامہ اجل مولیٰ خسرو صاحب در رو غرر مرآۃ الاصول شرح مرقاۃ الوصول میں فرماتے ہیں:

[عربی باکس:] (ماقرره) صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم (ان کان مما یعلم انکاره کذهاب کافر الی کنیسة فلا اثر لسکوته و الادل علی الجواز) ای جواز ذلك الفعل من فاعله و من غیره اذا ثبت ان حکمه علی الواحد حکمه علی الجماعة فان کان مماسبق تحریمه فهذا نسخ لتحریمه 2۔

[اردو باکس:] حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے جس چیز پر تقریر فرمائی اگر وہ چیز ایسی ہے جس کا برا ہونا یقینی طور پر معلوم ہو جیسے کافر کا اپنے عبادت خانہ میں جانا تو یہ تقریر و خاموشی موثر نہ ہوگی ورنہ وہ خاموشی اور تقریر اس چیز کے جواز پر دال ہوگی خواہ وہی فاعل کرے یا کوئی اور کرے بشرطیکہ وہاں ایک پر حکم سب کے طور پر ثابت ہو تو اگر وہ چیز ایسی ہو کہ اس کی تحریر پہلے ہو چکی ہو تو یہ تقریر اس حرمت کے لئے ناسخ ہوگی۔ (ت)

[سرخی:] فاضل محمد از میری اس کے حاشیہ میں شرح مختصر الاصول للعلامۃ اکمل الدین سے ناقل :

[عربی باکس:] اذا علم رسول الله صلى الله تعالىٰ عليہ وسلم فعل مكلف ولم ينكره قادرا عليه فان كان الفعل قابلا للنسخ فان لم يسبق تحريمه دل سكوته على جوازه وان سبق كان سكوته ناسخا

[اردو باکس:] جب حضور صلى الله تعالىٰ عليہ وسلم کسی مسلمان مکلف کا عمل دیکھیں اور آپ منع پر قدرت کے باوجود منع نہ فرمائیں تو اگر وہ فعل قابلِ نسخ ہو جس کی تحریم پہلے نہ ہو چکی ہو تو آپ کا سکوت اس عمل کے جواز پر دال ہوگا اور اگر پہلے اس عمل کی تحریم ہو چکی ہو تو آپ کا یہ سکوت اس تحریم کے لئے ناسخ قرار

[حواشی:] 1 فصول البدائع في اصول الشرائع 2 مرآة الاصول شرح مرقاة الوصول

Fatawa Rizvia, Volume 19

...for its prohibition 1 Al-Mukhtasarat. ...will find it. End of Mukhtasarat. (T)

Secondly, the very essence of consensus (Ijma) is stronger than solitary reports (Nass Ahad) and is definitively the indicator of an abrogator (Nasikh). This is because consensus against a non-abrogated text (Nass) is impossible. Therefore, the occurrence of a text that truly contradicts consensus is not rational. If it appears so outwardly, it will not be considered the subject of reference in any case; rather, the consensus itself will be the preponderant factor and the indicator of the abrogating text.

[Arabic Box]: And this is the meaning of their saying that 'Consensus does not abrogate.' As for its being a revealer of an abrogator, this is a matter of consensus among the scholars of jurisprudence (Fuqaha) as is evident to anyone who reviews their discussions on this issue. [Urdu Explanation]: This is the meaning of their statement that "Consensus is not abrogated," but for consensus to be the revealer (Kashif) of some abrogating text is a matter of agreement. This point is clear to anyone who refers back to the discussions of the jurists on this matter. (T)

In Muslim and Fawatih, in the chapter of Preference (Tarjih), it is stated: [Arabic Box]: Consensus is preferred (over the text) 2. [Urdu Explanation]: Consensus receives preference over the text (Nass). (T)

In Fawatih, in the chapter of Contradiction (Ta'arud), it is stated: [Arabic Box]: Consensus is preponderant and takes precedence over all else when it contradicts them, because it cannot be abrogated by the Book or Sunnah, nor can it be invalid. Thus, it is determined that the Book and Sunnah, even if they are mass-transmitted (mutawatir), are abrogated, and Consensus is a revealer of that abrogation 3. [Urdu Explanation]: Consensus is preferred and takes precedence over all evidences with which it conflicts, because Consensus is not abrogated by the Book or Sunnah, nor is it a manifestation of the Book and Sunnah that abrogates any Book and Sunnah, even if it were mass-transmitted. (T)

And regarding the absolute, complete, and sufficient authority (hujjiyat) of customs based on explicit and speaking texts, then its dissolution—Allah forbid—would mean the Great Majority falling into misguidance, and that is legally (shari'ah) impossible.

[Arabic Box]: Because of the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "My Ummah will not unite upon misguidance" 4, and his saying (peace

and blessings of Allah be upon him)... [Urdu Explanation]: The statement of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that "My Ummah cannot gather on misguidance," and that on the congregation (jama'at)...

Footnotes: 1 Hashiyah Mirat al-Usul by Al-Fazil Muhammad Azmiri 2 Fawatih al-Rahamut, Commentary on Musallam al-Thubut, adjacent to Al-Mustasfa, chapter on Preference (Tarjih), Manshurat al-Ridawi, Qom, Iran, 2/202 3 Fawatih al-Rahamut, Commentary on Musallam al-Thubut, chapter on Contradiction (Ta'arud), Manshurat al-Ridawi, Qom, Iran, 2/191 4 Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Afflictions, Chapter on Adhering to the Congregation, H.M. Company, Delhi, 2/39; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Knowledge, "Allah will not unite this Ummah upon misguidance," Dar al-Fikr, Beirut, 1/115

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...इसकी हुरमत के लिए 1 अल-मुख्तसरात। ...पाएगा। इह मुख्तसरात। (त)

और दूसरा, स्वयं इज्मा (आम सहमति) नहस-ए-आहाद (एकाकी रिवायत) से अधिक प्रबल है और निश्चित रूप से नासिख़ (निरस्त करने वाले) को प्रकट करने वाला है, क्योंकि ग़ैर-मंसूख़ (जो निरस्त न हो) नहस के ख़िलाफ़ इज्मा होना असंभव है। तो इसका वास्तव में विरोधाभासी नहस होना तर्कसंगत ही नहीं है। और यदि ज़ाहिरी तौर पर हो, तो वह किसी भी सूरत में संदर्भ का विषय नहीं होगा, बल्कि वही मुर्ज्ह (प्राथमिकता वाला) होगा और नासिख़ नहस के बारे में बताने वाला होगा।

[अरबी बॉक्स]: और उनके इस कथन का यही अर्थ है कि 'इज्मा मंसूख़ नहीं होता'। जहाँ तक इसके किसी नासिख़ के लिए काशिफ़ (प्रकटकर्ता) होने की बात है, तो यह इज्मा का मसला है जो उन पर ज़ाहिर है जिन्होंने इस मसले में फ़ुक़हा की बहसों का अध्ययन किया है। [उर्दू स्पष्टीकरण]: उनके इस कथन का कि "इज्मा मंसूख़ नहीं होता" यही अर्थ है, लेकिन इज्मा का किसी नासिख़ के लिए काशिफ़ होना एक इत्तेफ़ाक़ी (सहमति वाला) मसला है। यह बात उस व्यक्ति पर स्पष्ट है जो इस मसले में फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) की बहसों का अध्ययन करता है। (त)

मुस्लिम और फ़वातिह के तरजीह (प्राथमिकता) अध्याय में है: [अरबी बॉक्स]: इज्मा (नहस पर) तरजीह पाता है 2। [उर्दू स्पष्टीकरण]: इज्मा नहस पर तरजीह पाता है। (त)

फ़वातिह के तआरुज़ (विरोध) अध्याय में है: [अरबी बॉक्स]: इज्मा तमाम दलीलों पर मुर्ज्ह (प्रबल) और मुक़द्दम (सर्वोच्च) होता है जब उनसे इसका टकराव हो, क्योंकि इज्मा क़ुरआन या सुन्नत से मंसूख़ नहीं होता और न ही यह बातिल (अमान्य) हो सकता है। तो यह तय पाया कि क़ुरआन और सुन्नत, चाहे वे मुतवातिर (निरंतर) ही क्यों न हों, मंसूख़ हैं और इज्मा उस नहस (निरस्तीकरण) को प्रकट करने वाला है 3। [उर्दू स्पष्टीकरण]: इज्मा तमाम दलीलों पर तरजीह याफ़्ता और मुक़द्दम होता है जिनका इन दलीलों से तआरुज़ हो, क्योंकि इज्मा किताब या सुन्नत से मंसूख़ नहीं होता और न ही किताब व सुन्नत का मज़हर है जो किसी किताब व सुन्नत का नासिख़ है चाहे यह मुतवातिर क्यों न हो। (त)

और रस्मों की हुज्जत-ए-मुतलक़ा (पूर्ण प्रमाणिकता), ताम-ओ-वाफ़िया (संपूर्ण और पर्याप्त) पर नहस-ए-सरीहा नातिक़ा (स्पष्ट प्रमाण) मौजूद हैं, तो इसका पतन—अल्लाह की पनाह—सवाद-ए-आज़म (बहुसंख्यक समुदाय) का गुमराही में पड़ना होगा, और यह शरीयत के लिहाज़ से असंभव है।

[अरबी बॉक्स]: क्योंकि हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद है: "मेरी उम्मत गुमराही पर इकट्ठी नहीं हो सकती" 4, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इरशाद... [उर्दू स्पष्टीकरण]: हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद कि "मेरी उम्मत गुमराही पर मजमा (इकट्ठा) नहीं हो सकती," और यह कि जमाअत पर...

पादलेख (Footnotes): 1 हाशिया मिरात अल-उसूल, अल-फ़ाज़िल मुहम्मद अज़मीरी द्वारा 2 फ़वातिह अल-रहमूत, मुसल्लम अल-थुबूत की व्याख्या, अल-मुस्तसफ़ा के साथ, तरजीह अध्याय, मंसूरात अल-रिज़वी, क़ोम, ईरान, २/२०२ 3 फ़वातिह अल-रहमूत, मुसल्लम अल-थुबूत की व्याख्या, तआरुज़ अध्याय, मंसूरात अल-रिज़वी, क़ोम, ईरान, २/१९१ 4 जामी अल-तिर्मिज़ी, फितनों के अध्याय, जमाअत से जुड़े रहने का अध्याय, एच.एम. कंपनी, दिल्ली, २/३९; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, इल्म की किताब, "अल्लाह इस उम्मत को गुमराही पर इकट्ठा नहीं करेगा," दार अल-फ़िक्र, बेरूत, १/११५

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

لتحریمہ ۱ المختصرات۔ پائے گا۔ اھ مختصرات۔ (ت)

اور دوم عین اجماع تو نص آحاد سے اقوی اور قطعاً مظہر ناسخ کہ نص غیر منسوخ کے خلاف اجماع محال تو اس کا حقیقتاً معارض نص واقع ہونا معقول ہی نہیں ۔ اور بظاہر ہو تو بہر گزر مورد وہ نہ ہو گا بلکہ وہی مرجّح ہو گا اور نص ناسخ کا بتانے والا۔

[Arabic Box]: وھذا معنی قولھم ان الاجماع لاینسخ اما کونہ کاشفا عن ناسخ فاجماع یظھر ذلك لمن راجع مطارحاتھم في المسئلۃ۔ [Urdu Explanation]: ان کے قول کہ "اجماع منسوخ نہیں ہوتا" کا یہی معنی ہے لیکن اجماع کا کسی ناسخ کے لئے کاشف ہونا یہ اتفاقی مسئلہ ہے یہ بات اس شخص پر ظاہر جو اس مسئلہ میں فقہاء کی ابحاث پر مراجعت رکھتا ہے۔ (ت)

مسلم و فواتح فصل ترجیح میں ہے : [Arabic Box]: الاجماع یترجح (علی النص) 2۔ [Urdu Explanation]: اجماع نص پر ترجیح پاتا ہے۔ (ت)

فواتح فصل تعارض میں ہے: [Arabic Box]: الاجماع مرجح ومقدم علی الکل عند معارضتہ ایاھا لانہ لایکون منسوخاً بکتاب اوسنۃ ولایکون باطلاً فتعین ان یکون الکتاب والسنۃ ولوکانت متواترۃ منسوخۃ والاجماع کاشف عن النسخ 3۔ [Urdu Explanation]: اجماع تمام دلائل پر ترجیح یافتہ اور مقدم ہوتا ہے جس کا ان دلائل سے تعارض ہو، کیونکہ اجماع کتاب یا سنت سے منسوخ نہیں ہوتا اور نہ ہی کتاب وسنت کا مظہر ہے جو کسی کتاب وسنت کا ناسخ ہے اگرچہ یہ متواتر کیوں نہ ہو۔ (ت)

اور رسوم کی حجیت مطلقہ تامہ وافیہ پر نصوص صریحہ ناطقہ ، تو اس کا اضمحلال معاذ اللہ سوادِ اعظم کا وقوع فی الضلال اور وہ شرعاً محال ہے۔

[Arabic Box]: لقوله صلى الله تعالى عليه وسلم لا تجتمع أمتي على الضلالة 4، وقوله صلى الله [Urdu Explanation]: حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ارشاد کہ میری امت گمراہی پر مجتمع نہیں ہو سکتی، اور کہ جماعت پر

حواشی: 1 حاشية مرأة الاصول للفاضل محمد از میری 2 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذيل المستصفى فصل في الترجيح منشورات الرضى قم ايران ۲/ ۲۰۲ 3 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت فصل فی التعارض منشورات الرضی قم ایران ۲/ ۱۹۱ 4 جامع الترمذی ابواب الفتن باب في لزوم الجماعة ایچ ایم کمپنی دہلی ۲/ ۳۹، المستدرک للحاکم کتاب العلم لا یجتمع اللہ ھذہ الامة علی الضلالة دار الفکر بیروت ۱/ ۱۱۵

Fatawa Razawiya Volume 19

(Arabic Text)

[1] The Prophet (peace be upon him) said: "Allah's hand is upon the group."

[2] And his saying (peace be upon him): "Obligatory upon you is the group and the masses."

[3] And his saying (peace be upon him): "Follow the great majority" until others, which as a collection reaches the limit of mass-transmission. We have cited them and their extractions in our treatise "Fayh al-Surreen bi-Jawab al-As'ilah al-Ishreen" (1141 AH).

(Urdu Translation)

Allah's hand is upon the group, and it is mandatory for you to stay with the group and the common people.

And that you should follow the 'Savad-e-Azam' (the great majority), etc. Rather, the collection of your (Prophet's) sayings reaches the level of 'Tawatur' (mass-transmission).

We have compiled these Hadiths and their extractions in our treatise "Fayh al-Surreen bi-Jawab al-As'ilah al-Ishreen". (T)

It is stated in "Fusul al-Badai":

| If an opposing view is rare despite the large number of those in agreement, then the view of the majority is a proof, even if it is not a consensus. [4] | If there is a rare view in opposition, then the view of the majority is a proof, even if it is not a consensus (Ijma). (T) |

In summary, in competition with a clear text (Nass), the second is not absolutely nullified, meaning absolute non-existence (my intent is non-existence. - T). And the first is also not absolutely nullified, meaning the non-existence of release (my intent is the non-existence of being absolute. - T). And the third, upon investigation, joins the second, even though there is debate (Qeel wa Qal) in disagreement. (T) Take some examples: numerous Hadiths have been narrated prohibiting taking wages for teaching the Holy Quran. To the extent that it is in a holy Hadith: Ubada bin Samit (Allah be pleased with him) was sent a bow for teaching the Quran. He thought it was not wealth and would be useful in Jihad. He presented the matter to the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him). He said:

| If you wish that Allah should put a collar [of fire] around your neck... | If you wish that Allah Almighty [puts] a collar of fire around your neck... |

1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Trials, Chapter on staying with the group, Amin Company Delhi, 2/39; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Knowledge, Allah does not gather this nation upon misguidance, Dar al-Fikr Beirut, 1/115-12.
2. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Mu'adh bin Jabal, Al-Maktab al-Islami Beirut, 5/233.
3. Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Knowledge, Allah does not gather this nation upon misguidance, Al-Maktab al-Islami Beirut, 1/115.
4. Fusul al-Badai' fi Usul al-Shara'i.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

(अरबी पाठ)

[1] नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जमात पर अल्लाह का हाथ है।"

[2] और आपका इरशाद: "तुम पर जमात और अवाम का साथ लाज़िम है।"

[3] और आपका इरशाद: "सवाद-ए-आज़म की पैरवी करो"

अन्य उल्लेखों तक जो सामूहिक रूप से तवातुर की सीमा तक पहुँचते हैं। हमने उन्हें और उनके हवाले अपने रिसाला 'फ़ैह उस-सुर्रीन बजवाब अल-असइला अल-इशरीन' (1141 हिजरी) में उद्धृत किया है।

(उर्दू अनुवाद)

अल्लाह का हाथ (मदद) जमात के साथ है, और तुम पर जमात और अवाम का साथ लाज़िम है।

और यह कि 'सवाद-ए-आज़म' (बड़ी जमात) की पैरवी करो आदि, बल्कि आपके इरशादात का मजमूआ (संग्रह) तवातुर (निश्चितता) की हद तक है।

इन अहादीस और उनकी तख़रीज (हवाले) को हमने अपने रिसाला 'फ़ैह उस-सुर्रीन बजवाब अल-असइला अल-इशरीन' में जमा कर दिया है। (त)

'फ़ुसूल अल-बदाई' में है:

| अगर मुत्तफ़िकीन (सहमत लोगों) की कसरत के मुक़ाबले में कोई नादिर (दुर्लभ) राय हो, तो अक्सरियत (बहुमत) का क़ौल हुज्जत (प्रमाण) होता है चाहे वह इज्मा न हो। [4] | अगर मुख़ालिफ़ में कोई नादिर क़ौल हो तो अक्सरियत का क़ौल हुज्जत होता है अगरचे वह इज्मा न हो। (त) |

बहरहाल, नस (स्पष्ट पाठ) के मुक़ाबले में दूसरा तो मुतलक़न (पूरी तरह) ज़ाया नहीं होता यानी इतलाक़ुल अदम (मेरा मुराद अदम का इतलाक़ है। - त) और अव्वल भी मुतलक़न ज़ाया नहीं होता यानी अदमुल इतलाक़ (मेरा मुराद इतलाक़ का अदम है। - त) और तीसरा तहक़ीक़ के नज़दीक दूसरे के साथ जुड़ता है अगरचे ख़िलाफ़ में क़ील-ओ-क़ाल है। (त) कुछ मिसालें लीजिए: कुरान करीम (पढ़ाने) पर उजरत (मज़दूरी) लेने से मनाही में बहुत सी हदीसें आई हैं, यहाँ तक कि हदीस-ए-अक़दस में है: हज़रत उबादा बिन सामित (रज़ियल्लाहु अन्हु) को कुरान की तालीम पर एक कमान

भेजी गई। उन्होंने सोचा कि यह कोई माल नहीं है और जिहाद में काम आएगी, रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अर्ज़ की। फ़रमाया:

| अगर तू चाहे कि अल्लाह तुझे आग का पट्टा पहनाए... | अगर तू चाहे कि अल्लाह तआला तेरे गले में आग का [पट्टा डाले]... |

---

1. जामे-अल-तिरमिज़ी, अबवाब अल-फ़ितन, बाब फ़ी लुज़ूम अल-जमाह, अमीन कंपनी दिल्ली, 2/39; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब अल-इल्म, ला यज्तमिउल्लाह हाज़िहिल उम्मा अला अल-ज़लालत, दारुल फ़िक्र बेरूत, 1/115-12.
2. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस मुआद बिन जबल, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत, 5/233.
3. अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब अल-इल्म, ला यज्तमिउल्लाह हाज़िहिल उम्मा अला अल-ज़लालत, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत, 1/115.
4. फ़ुसूल अल-बदाई फ़ी उसूल अल-शरई.

| تعالٰی علیہ وسلم ید اللہ علی الجماعۃ ۱؎ | اللہ کا ید ہے، اور کہ تم پر جماعت اور عوام کا ساتھ لازم ہے۔ | | وقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم علیکم بالجماعۃ والعامۃ ۲ | اور یہ کہ سواد اعظم کی پیروی کرو وغیرہ بلکہ آپ کے ارشادات | | وقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اتبعوا السواد الاعظم ۳ الی غیر ذلک مما یبلغ مجموعہ حد التواتر وقد سردناھا وتخاریجھا فی رسالتنا "فیح السرین بجواب الاسئلۃ العشرین ۱۱۴۱ھ" | کا مجموعہ تواتر کی حد تک ہے۔ ان احادیث اور ان کی تخریج کو ہم نے اپنے رسالہ "فیح السرین بجواب الاسئلۃ العشرین" میں جمع کر دیا ہے۔ (ت) |

فصول البدائع میں ہے:

| لوندر المخالف مع کثرۃ المتفقین کان قول الاکثر حجۃ وان لم یکن اجماعاً ۴؎ | اگر مخالف میں کوئی نادر قول ہو تو اکثریت کا قول حجت ہوتا ہے اگرچہ وہ اجماع نہ ہو۔ (ت) |

بالجملہ مقابلہ نص میں ثانی تو مطلقاً مضحل نہیں اعنی الطلاق العدم (میری عدم کا اطلاق ہے ۔ ت) اور اول بھی مطلقاً مضمحل نہیں اعنی عدم الطلاق (میر مراد اطلاق کا عدم ہے۔ ت) اور ثالث عند التحقیق ملتحق بالثانی وان قیل و قیل (اگرچہ خلاف میں قیل و قیل ہے۔ ت) بعض نظائر لیجئے قرآن کریم پر اجرت لینے سے نہی میں احادیث کثیرہ وارد ، یہاں تک کہ حدیث اقدس میں ہے : تعلیم قرآن پر عبادہ بن صامت رضی اللہ تعالٰی عنہ کو ایک کمان بھیجی گئی۔ انھوں نے خیال کیا یہ کوئی مال نہیں اور جہاد میں کام دے گی ، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے عرض کی۔ فرمایا:

| ان اردت ان یطوقك اللہ طوقا من | اگر تو چاہے کہ اللہ تعالٰی تیرے گلے میں آگ کا |

۱ جامع الترمذی ابواب الفتن باب فی لزوم الجماعة امین کمپنی دہل ۳۹/۲، المستدرک للحاکم کتاب العلم لا یجتمع اللہ ہذہ الامة علی الضلالة دارالفکر بیروت ۱ / ۱۱۵-۱۲ ۲ مسند احمد بن حنبل حدیث معاذ بن جبل المکتب الاسلامی بیروت ۵ / ۲۳۳ ۳ المستدرک للحاکم کتاب العلم لا یجتمع اللہ ہذہ الامة علی الضلالة المکتب الاسلامی بیروت ۱ / ۱۱۵ ۴ فصول البدائع فی اصول الشرائع

Fatawa-e-Razvia Volume 19

(Urdu Translation/Explanation)	(Original Arabic Text)
If he puts on a collar [of fire], then take it. (This was narrated by Abu Dawud and Ibn Majah, and in this chapter, it was narrated by Abd al-Rahman bin Shibl, Abu Huraira, Abd al-Rahman bin Awf, Ubayy bin Ka'b, Ibn Buraydah, Abu al-Darda, and others, may Allah Almighty be pleased with them. - T)	Fire, so accept it.[1] - Narrated by Abu Dawud and Ibn Majah. In this chapter, it is narrated by Abd al-Rahman bin Shibl, Abu Huraira, Abd al-Rahman bin Awf, Ubayy bin Ka'b, Ibn Buraydah, Abu al-Darda, and others, may Allah Almighty be pleased with them all.

And analogy (qiyas) also testifies to this.

(Urdu Translation/Explanation)	(Original Arabic Text)
Because when nearness [to God] is attained, it originates from the doer, hence the eligibility of the doer is considered. Therefore, it is not permissible to take wages from someone else for it. For example, acts of worship like prayer and fasting, as mentioned in Al-Hidaya. (T)	Because when worship (qurba) occurs, it is performed by the doer, and for this reason, his eligibility is considered. Therefore, it is not permissible for him to take wages from another for it, such as fasting and prayer, as stated in Al-Hidaya.

And the doctrine of our noble scholars was also written down, and in the early centuries, the practice [of taking wages for religious teaching] was absolutely non-existent. However, due to modern custom and necessity, a fatwa of permissibility was issued. It is stated in 'Bustan al-Faqih' by Imam Abu al-Layth:

(Urdu Translation/Explanation)	(Original Arabic Text)
If teaching is done for a wage, there is disagreement about it. Our early companions (mutaqaddimun) said it is not permissible to receive wages, but a group of later scholars (muta'akhkhirun) said it is permissible. So, it is better to set a condition for wages on the memorization of the Quran, the pronunciation of letters (hija), and teaching of writing. If a condition for wages is set for teaching the Quran itself, I	But if it is known [to be taught] for a wage, then people have differed. Our early companions said it is not permissible to take a wage. A group of later scholars said it is permissible. The better way is to set a condition [for payment] for the memorization, the teaching of phonetics (hija), and writing. If a condition is set for teaching the Quran, I hope there is no

(Urdu Translation/Explanation)	(Original Arabic Text)
hope there will be no harm in it because Muslims are practicing this and...	harm in it because Muslims have traditionally practiced this.

[1] Sunan Abi Dawud, Kitab al-Buyu', Bab fi Kasb al-'Ilm, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 2/129; Sunan Ibn Majah, Abwab al-Tijarat, Bab al-Ajr 'ala Ta'lim al-Quran, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 175; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of 'Ubadah bin al-Samit, Maktab al-Islami, Beirut, 5/315.

फ़तावा-ए-रज़विया खंड १९

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

अगर वह [आग का] पट्टा डाले तो उसे ले लो। (इसे अबू दाऊद और इब्न माजा ने और इस अध्याय में अब्दुर रहमान बिन शिब्ल और अबू हुरैरा और अब्दुर रहमान बिन औफ़ और अबी काब और इब्न बुरैदा और अबी अल-दरदा वग़ैरा ने रिवायत किया है, अल्लाह तआला उन सब से राज़ी हो। - त)

और क़ियास (तर्क) भी इसी का गवाह है।

(मूल अरबी पाठ)

[नारुन फ़क़्बलहा] आग, तो उसे स्वीकार कर लो।[1] - इसे अबू दाऊद और इब्न माजा ने रिवायत किया। इस अध्याय में अब्दुर रहमान बिन शिब्ल, अबू हुरैरा, अब्दुर रहमान बिन औफ़, उबय बिन काब, इब्न बुरैदा, अबू अल-दरदा और अन्य से भी रिवायत है, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

क्योंकि जब निकटता (क़ुर्बत) प्राप्त होती है तो वह कर्ता (आमिल) से घटित होती है, इसलिए कर्ता की पात्रता का विचार किया जाता है, अतः इस पर किसी दूसरे से उजरत (पारिश्रमिक) प्राप्त करना जायज़ नहीं है। उदाहरण के लिए नमाज़ और रोज़ा जैसी इबादतें, जैसा कि 'हिदाया' में है। (त)

(मूल अरबी पाठ)

क्योंकि जब इबादत (क़ुर्बत) हासिल होती है, तो वह कर्ता (आमिल) से ही होती है, और इसी कारण उसकी पात्रता पर विचार किया जाता है। इसलिए उसके लिए किसी दूसरे से इसका मुआवज़ा लेना जायज़ नहीं है, जैसे रोज़ा और नमाज़, जैसा कि 'हिदाया' में है।

और हमारे सम्मानित विद्वानों का मत भी लिखित है और प्रारंभिक काल में यह प्रथा [धार्मिक शिक्षा के लिए शुल्क लेने की] बिल्कुल नहीं थी, फिर भी आधुनिक प्रथा और आवश्यकता के कारण इसके जायज़ होने का फ़तवा दिया गया। इमाम अबू अल-लैथ की पुस्तक 'बुस्तान अल-फ़क़ीह' में है:

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

यदि उजरत पर शिक्षा दी गई तो इसमें मतभेद है। हमारे प्रारंभिक साथियों (मुतक़द्दिमीन) ने कहा कि उजरत वसूल करना जायज़ नहीं है और बाद के विद्वानों (मुताअख़्ख़िरीन) के एक समूह ने कहा कि जायज़ है। तो बेहतर यह है कि हिफ़्ज़-ए-क़ुरान,

(मूल अरबी पाठ)

लेकिन अगर उजरत पर शिक्षा दी जाए, तो लोगों के बीच मतभेद है। हमारे प्रारंभिक साथियों ने कहा कि उजरत लेना जायज़ नहीं है। परवर्ती विद्वानों के एक समूह ने कहा कि यह जायज़ है। तो बेहतर यह है कि कंठस्थ

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

अक्षरों के उच्चारण (हिजा) और लेखन की शिक्षा पर उजरत की शर्त रखे। तो अगर क़ुरान की शिक्षा पर उजरत की शर्त रखी गई, तो मुझे उम्मीद है कि इस पर कोई हर्ज न होगा क्योंकि मुसलमान इस पर अमल कर रहे हैं और...

(मूल अरबी पाठ)

करने (हिफ़्ज़), अक्षरों के उच्चारण (हिजा) और लेखन की शिक्षा पर उजरत की शर्त रखी जाए। यदि क़ुरान की शिक्षा पर उजरत की शर्त रखी जाए, तो मुझे आशा है कि इसमें कोई हर्ज नहीं होगा क्योंकि मुसलमान इस पर अमल कर रहे हैं।

[1] सुनन अबू दाऊद, किताब अल-बुयू, बाब फ़ी कसब अल-इल्म, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 2/129। सुनन इब्न माजा, अबवाब अल-तिजारत, बाब अल-अज्र अला तालीम अल-क़ुरान, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 175। मुसनद अहमद बिन हनबल, हदीस उबादा बिन अल-सामित, मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 5/315।

पृष्ठ ६०१ / ६९२

(اردو ترجمہ و تشریح) **(اصل عربی متن)**

طوق ڈالے تو اسے لے لے (اسے ابوداؤد اور ابن ماجہ نے اور اس باب میں عبدالرحمن بن شبل اور ابوہریرہ اور عبدالرحمن بن عوف اور ابی کعب اور ابن بریدہ اور ابی الدرداء وغیرہ ہم رضی اللہ تعالٰی عنہم نے روایت کیا۔ ت)

نار فاقبلها ^1 - رواه ابوداؤد وابن ماجة وفي الباب عن عبدالرحمن بن شبل وابي هريرة وعبدالرحمن بن عوف وابي كعب وابن بريدة وابي الدرداء وغيرهم رضى الله تعالى عنهم۔

اور قیاس بھی اسی پر شاہد۔

(اردو ترجمہ و تشریح) **(اصل عربی متن)**

کیونکہ قربت جب حاصل ہو تو عامل سے واقع ہوتی ہے اس لئے عامل کی اہلیت کا اعتبار کیا جاتا ہے لہذا اس پر غیر سے اجرت حاصل کرنا جائز نہیں ہے۔ مثلاً نماز و روزہ عبادات، جیسا کہ ہدایہ میں ہے۔ (ت)

لان القربة متى حصلت وقعت عن العامل ولهذا يعتبر اهليته فلا يجوز له اخذ الاجرة من غيره كالصوم والصلوة كما فى الهداية۔

اور ہمارے علماء کرام کا مذہب بھی تحریر اور صدر اول میں قطعاً رواج معدوم بایں ہمہ عرف حادث و ضرورت کے سبب جواز پر فتوی ہوا۔ بستان فقیہ امام ابی اللیث میں ہے:

(اردو ترجمہ و تشریح) **(اصل عربی متن)**

اگر اجرت پر تعلیم دی تو اس میں اختلاف ہے ہمارے اصحاب متقدمین نے فرمایا اجرت وصول کرنا جائز نہیں

اما اذا علم بالاجرة فقد اختلف الناس فقال اصحابنا المتقدمون لا يجوز اخذ الاجرة

(اردو ترجمہ و تشریح)	(اصل عربی متن)
اور متاخرین کی ایک جماعت نے فرمایا جائز ہے۔ تو افضل یہ ہے حفظ قرآن، تلفظ حروف اور لکھائی کی تعلیم پر اجرت کی شرط کرے۔ تو اگر تعلیم قرآن پر اجرت کی شرط کی تو مجھے امید ہے اس پر حرج نہ ہوگا کیونکہ مسلمان اس پر عمل پیرا ہیں اور	وقال جماعة من العلماء المتأخرين يجوز فالا فضل ان يشارط للحفظ و تعليم الهجاء، والكتابة فلو شرط لتعليم القرآن ارجوان لا بأس به لان المسلمين قد توارثوا ذلك

18 سنن ابی داؤد کتاب البیوع باب فی کسب العلم آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۱۲۹، سنن ابن ماجہ ابواب التجارات باب الاجر علی تعلیم القرآن ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۷۵، مسند احمد بن حنبل حدیث عبادة بن الصامت مکتب الاسلامی بیروت ۵ / ۳۱۵

Fatawa Razawiyya Volume 19

"And they felt the need for it (Abridged)" - (t) The prohibition of leasing land on a crop-sharing basis (sharecropping) is mentioned in authentic and reliable Hadiths. For instance, in a Hadith from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them), he said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: "Whoever does not give up Mukhabarah (sharecropping) should take notice of war from Allah and His Messenger." (Narrated by Abu Dawood and al-Tahawi. There are also narrations on this subject from Rafi' bin Khadij, Thabit bin al-Dahhak, Zaid bin Thabit, Anas bin Malik, and Abu Hurairah (may Allah be pleased with them all). (t))

Analogy (Qiyas) also supports this for many reasons. Therefore, our Imam (Imam Abu Hanifa, may Allah be pleased with him), following the group of Sahaba and Tabi'un who prohibited it, considers it forbidden (Haram) and invalid (Fasid). However, the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) allowed it due to common practice (Ta'amul), and the Fatwa was established upon that. It is mentioned in Al-Hidayah: Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said: Sharecropping on the basis of one-third or one-fourth (of the produce) is invalid (Batil). But the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) said it is permissible. The evidence for the Imam (Abu Hanifa) is that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) prohibited Mukhabarah, which is sharecropping. This is because it is hiring someone for a portion of what results from their work, which is similar to the "Qafiz of the Miller" (paying a miller with a portion of the flour he grinds). Furthermore, the wage is unknown (Majhul) or non-existent (Ma'dum) at the time of contract, and all these factors invalidate the contract.

Footnotes: 1. Bustan al-Arifeen by Imam Abi al-Layth al-Samarqandi, on the margins of Tanbih al-Ghafileen, Chapter 17, Dar Ihya al-Kutub, Egypt, pp. 28-29. 2. Sunan Abi Dawood, Kitab al-Buyu, Chapter on al-Mukhabarah, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 2/712. Page 602 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

"और उन्हें इसकी ज़रूरत महसूस हुई (संक्षिप्त)" - (त) बटाई पर ज़मीन देने की मनाही सहीह और प्रामाणिक हदीसों में आई है, यहाँ तक कि जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस में है: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को फ़रमाते सुना: "जो शख़्स मुख़ाबरह (बटाई) नहीं छोड़ता, वह अल्लाह और उसके रसूल के साथ लड़ाई के लिए तैयार हो जाए।" (इसे अबू दाऊद और तहावी ने रिवायत किया है, और इस बारे में राफ़े बिन ख़दीज, साबित बिन ज़हहाक, ज़ैद बिन साबित, अनस बिन मालिक और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से भी रिवायतें मौजूद हैं। (त))

क़यास (तर्क) भी कई वजहों से इसी का समर्थन करता है। लिहाज़ा, हमारे इमाम (इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु), सहाबा और ताबिईन की उस जमात की पैरवी करते हुए जो इसे मना करते थे, इसे हराम और फासिद (अवैध) मानते हैं। इसके बावजूद, साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने लोक व्यवहार (तआमुल) के कारण इसकी अनुमति दी और इसी पर फ़तवा तय पाया। हिदाया में है: इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया: ज़मीन का तिहाई या चौथाई हिस्सा (पैदावार) पर देना बातिल (शून्य) है। लेकिन साहिबैन (रहमतुल्लाहि अलैहिमा) ने फ़रमाया कि यह जायज़ है। इमाम साहब की दलील यह है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुख़ाबरह यानी मुज़ारआ (बटाई) से मना फ़रमाया है। और यह इसलिए कि यह मज़दूर के काम से हासिल होने वाली चीज़ के एक हिस्से को मज़दूरी बनाना है, जो "क़फ़िज़ुल ताहान" (चक्की चलाने वाले को पिसे हुए आटे में से मज़दूरी देना) के समान है। साथ ही, मज़दूरी अज्ञात (मजहूल) या विद्यमान (मादूम) है, और ये सभी बातें अनुबंध (अक़्द) को बिगाड़ने वाली हैं।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. बुस्तानुल आरिफीन, इमाम अबी अल-लैस समरकंदी, हाशिए पर तन्बीहुल गाफ़िलीन, सत्रहवां अध्याय, दार इह्या अल-कुतुब, मिस्र, पृ. 28-29। 2. सुनन अबू दाऊद, किताब अल-बुयू, बाब फ़िल मुख़ाबरह, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 2/712। पृष्ठ 602 / 692

واحتاجوا الیہ اہ مختصرًا - اس کی ضرورت محسوس کرتے ہیں اہ مختصرًا (ت) بٹائی پر زمین اٹھانے سے احادیث صحیحہ معتبرہ میں منع وارد، یہاں تک کہ حدیث جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما میں ہے میں نے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو فرماتے سنا : من لم یذر المخابرۃ فلیؤذن بحرب من اللہ ورسولہ - جو بٹائی نہ چھوڑے وہ اللہ ورسول سے لڑائی کا اعلان کرے رواہ ابوداؤد والطحاوی وفی الباب عن رافع بن خدیج و ثابت بن الضحاک و زید بن ثابت و انس بن مالک و ابی ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین۔ (اسے ابوداؤد اور طحاوی نے روایت کیا، اور اس باب میں رافع بن خدیج اور ثابت بن ضحاک اور زید بن ثابت اور انس بن مالک اور ابی ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین نے روایت کیا۔ (ت))

اور قیاس بھی بوجوہ کثیرہ اسی کا مساعد۔ و لہذا ہمارے امام رضی اللہ تعالٰی عنہ با تباع جماعت صحابہ و تابعین محرمین ما نعین حرام و فاسد جانتے ہیں بایں ہمہ صاحبین نے بوجہ تعامل اجازت دی اور اسی پر فتوٰی قرار پایا۔ ہدایہ میں ہے: قال ابوحنیفۃ رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ المزارعۃ بالثلث والربع باطلۃ وقالا جائزۃ لہ ماروی انہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نھی عن المخابرۃ وھی المزارعۃ و لانہ استیجار ببعض مأیخرج من عملہ فیکون فی معنی قفیز الطحان ولان الاجر مجھول او معدوم و کل ذلک مفسد و معاملۃ. امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا کہ زمین کا تہائی یا چوتھائی حصہ پر دینا باطل ہے۔ اور صاحبین رحمہما اللہ تعالٰی نے فرمایا یہ جائز ہے۔ امام صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی کی دلیل یہ ہے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے مخابرہ یعنی مزارعہ سے منع فرمایا، اور یہ مزارع کے عمل سے حاصل شدہ کے کچھ حصہ کو اجرت بنانا ہے۔ تو یہ آٹا پسائی کی

اجرت آٹا کو بنانے کی طرح ہے اور یہ اجرت مجہول یا معدوم ہے اور یہ تمام امور عقد کے لئے مفسد ہیں اور

حواشی: 1 بستان العارفین للامام ابی اللیث سمرقندی علی ہامش تنبیہ الغافلین الباب السابع عشر دار احیاء کتب مصر ص ۲۸-۲۹ 2 سنن ابی داؤد کتاب البیوع باب فی المخابرۃ آفتاب عالم پریس لاہور

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Quote]: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) dealt with the people of Khaybar by sharing the produce as a form of security and peace, which is permissible. However, the fatwa on this issue is based on the opinion of the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) due to people's need and the manifest practice ('ta'amul') of the Ummah. Analogy (qiyas) is abandoned in favor of established practice, as in the case of commissioned manufacturing (istisna). Condensed.

[Urdu Translation]: The Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) dealing with the people of Khaybar regarding the land was the collection of produce in exchange for peace, which is permissible. However, the fatwa in this matter is based on the opinion of the two companions because of the people's need and the established practice of the Ummah, whereas analogy is set aside in comparison to practice, just as in commissioning someone to make an item. Condensed. (T)

In short, such established practices are indeed absolute proofs; they cannot be said to be rejected outright against an explicit text (nass). Scholars clarify that custom ('urf') and practice, which they discuss, do not inherently possess the power to oppose a text; when they conflict, they will be rejected. It is stated in Al-Ashbah:

[Arabic Quote]: Indeed, custom is not considered in matters explicitly mentioned in the text (nass).

[Urdu Translation]: Custom is not considered in a matter explicitly mentioned in the text (nass). (T)

Then, it was quoted from Fatawa Zahiriyya:

[Arabic Quote]: Muhammad bin al-Fadl says the area from the navel to the beginning of the pubic hair is not part of the 'awrah' (private area) because it is a common practice among workers to expose that part when tying a waistcloth, and preventing them from their prevalent habit causes hardship. This view is weak and far-fetched because practice contrary to an explicit text is not considered. Ends with its words.

[Urdu Translation]: Muhammad bin Fadl states that the area from the navel to the location of pubic hair growth is not 'awrah' because exposing that part when tying a waistcloth is the practice of workers, and preventing them from their common habit

is a matter of hardship. However, this statement is weak and far-fetched because practice contrary to an explicit text is not considered. Its words have ended. (T)

In the same source, from Fatawa Bazzaziyya:

[Arabic Quote]: In the original 'ijara' (hiring), he hired him to carry...

[Urdu Translation]: In the discussion of 'ijara' (hiring) in Al-Mabsut, it states that for any grain...

---

1 Al-Hidaya, Kitab al-Muzara'ah, Yusufi Press, Lucknow, 4/22-23. 2 Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 1, Rule 6, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/128. 3 Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 1, Rule 6, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/128.

फतावा रज़विया, खंड 19

[अरबी उद्धरण]: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का खैबर के लोगों के साथ मामला सुरक्षा और शांति के बदले उपज की वसूली का था, जो कि जायज़ है। लेकिन इस मसले में फतवा साहबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के कौल पर है, लोगों की ज़रूरत और उम्मत के ताअमुल (प्रथा) के कारण, जबकि कियास (तर्क) को ताअमुल के मुकाबले में छोड़ दिया जाता है, जैसा कि इस्तिस्ना (ऑर्डर पर माल बनवाना) में होता है। संक्षेप में।

संक्षेप में, ऐसे ताअमुल (व्यवहार) निश्चित रूप से प्रमाण (हुज्जत) हैं; उन्हें स्पष्ट धार्मिक आदेश (नस्स) के मुक़ाबले में पूरी तरह खारिज नहीं किया जा सकता। उलेमा स्पष्ट करते हैं कि उर्फ(परंपरा) और ताअमुल, जिसकी यहाँ चर्चा है, मूल रूप से नस्स का विरोध करने की शक्ति नहीं रखते; जब वे नस्स के खिलाफ होंगे, तो उन्हें खारिज कर दिया जाएगा। अल-अशबाह में है:

[अरबी उद्धरण]: निसंदेह, नस्स (स्पष्ट आदेश) वाले मामले में उर्फ(परंपरा) मान्य नहीं है।

फिर, फतावा ज़हीरिया से उद्धृत किया गया:

[अरबी उद्धरण]: मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल फरमाते हैं कि नाभि से नीचे बालों के उगने के स्थान तक 'औरत' (लज्जा स्थान) नहीं है, क्योंकि तहबंद बाँधते समय उस हिस्से को नंगा रखना मज़दूरों का ताअमुल है, और लोगों को उनकी आम आदत से रोकना कठिनाई का कारण है। यह कथन कमज़ोर और निराधार है क्योंकि नस्स के विरुद्ध ताअमुल मान्य नहीं होता। इसके शब्द यहाँ समाप्त हुए।

उर्दू अनुवाद: मुहम्मद बिन फ़ज़ल फरमाते हैं कि नाभि से नीचे बालों की जगह तक औरत नहीं है क्योंकि तहबंद बाँधते वक़्त उस हिस्से को नंगा करना लोगों का ताअमुल है और लोगों को उनकी ग़ालिब (आम) आदत से रोकना हर्ज (कठिनाई) की बात है। और यह कौल कमज़ोर और दूर की बात है क्योंकि नस्स के ख़िलाफ़ ताअमुल मोतबर (मान्य) नहीं है। इसके अल्फ़ाज़ ख़त्म हुए। (त)

इसी में फतावा बज़ाज़िया से है:

[अरबी उद्धरण]: इजारा (किराए/मज़दूरी) की असलियत में, उसने उसे बोझ उठाने के लिए नियुक्त किया...

उर्दू अनुवाद: मबसूत की बहस इजारा में है कि किसी अनाज के..

1 अल-हिदाया, किताब अल-मुज़ाराअह, यूसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 4/22-23। 2 अल-अशबाह व अन-नज़ायर, प्रथम कला, छठा नियम, इदारातुल कुरान, कराची, 1/128। 3 अल-अशबाह व अन-नज़ायर, प्रथम कला, छठा नियम, इदारातुल कुरान, कराची, 1/128।

النبي صلى الله تعالى عليه وسلم اهل خيبر كان خراجه مقاسمة بطريق الامن والصلح وهو جائز، الا ان الفتوى على قولهما لحاجة الناس اليها ولظهور تعامل الامة بها والقياس يترك بالتعامل كما فى الاستصناع اه مختصراً۔

حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا اہل خیبر سے زمین کا معاملہ تو وہ امن کے عوض اخراج کی وصولی تھی جو کہ جائز ہے لیکن اس مسئلہ میں فتوٰی صاحبین کے قول پر ہے لوگوں کی ضرورت اور امت کا تعامل پایا جانے کی وجہ سے جبکہ قیاس کو تعامل کے مقابلہ میں ترک کیا جاتا ہے جیسا کہ سائی کی چیز بنوانا اھ مختصراً۔ (ت)

غرض ایسے تعاملات ضرور حجج مطلقہ ہیں انہیں مطلقاً مقابل نص مردود نہیں کہہ سکتے اور علماء تصریح فرماتے ہیں کہ عرف و تعامل جس میں ان کا کلام ہے معارضہ نص کی اصلاً طاقت نہیں رکھتا جب خلاف کرے گا رد کر دیا جائے گا۔ اشباہ میں ہے:

انما العرف غیر معتبر فی المنصوص علیہ 2-

منصوص علیہ معاملہ میں عرف معتبر نہیں ہے۔ (ت)

پھر فتاوٰی ظہیریہ سے نقل کیا:

محمد بن الفضل يقول السرة الى موضع نبات الشعر من العانة ليست بعورة تعامل العمال في الابداء عن ذلك الموضع عند الاتزار وفى النزع عن العادة الظاهرة نوع حرج هذا ضعيف وبعيد لان التعامل خلاف النص لا يعتبر انتهى بلفظه 3 اھ۔

محمد بن فضل فرماتے ہیں کہ ناف سے نیچے بالوں کی جگہ تک عورت نہیں ہے کیونکہ تہبند باندھنے کے وقت اس حصہ کو برہنہ کرنا لوگوں کا تعامل ہے اور لوگوں کی غالب عادت سے ان کو روکنا حرج کی بات ہے۔ اور یہ قول ضعیف اور بعید ہے کیونکہ نص کے خلاف تعامل معتبر نہیں ہے۔ اس کے الفاظ ختم ہوئے اھ (ت)

اسی میں فتاوٰی بزازیہ سے ہے:

فی اجارۃ الاصل استأجرہ لیحمل

مبسوط کی بحث اجارہ میں ہے کہ کسی غلہ

---

1 الھدایۃ کتاب المزارعۃ مطبع یوسفی لکھنؤ ۴/ ۲۳-۲۲ 2 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۲۸ 3 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۲۸

[Table 1] (Arabic): If a portion (Qafeez) of the food itself is set as the wage for carrying it, the contract of hiring (Ijarah) is invalid. Similarly, if yarn is given to a weaver to weave on the condition of giving him a third of it as a wage. The scholars of Balkh and Khwarezm gave a fatwa for the permissibility of hiring a weaver based on custom ('Urf), and Abu Ali al-Nasafi also gave this fatwa. However, the fatwa is based on the answer in the Book (original texts), because it is explicitly stated (Mansoos). Thus, following custom would necessitate nullifying the explicit text (Nass). [Summarized] (Urdu): If a qafeez from that same grain was fixed as the wage for carrying it, the hiring (ijarah) would be invalid. Similarly, giving a third of the yarn to a weaver for weaving; the scholars of Balkh and Khwarezm gave a fatwa for the permissibility of the mentioned wage for the weaver because it is custom, and Abu Ali al-Nasafi also gave this fatwa. Whereas the correct fatwa is the one in the book, because the non-permissibility of such a wage is explicitly stated, so allowing it would lead to the nullification of the explicit text (nass). [Summarized] (T)

It is stated in Al-Quduri and other texts in the Chapter of Riba (Usury): [Table 2] (Arabic): What is not explicitly stated (Nass) is based on the customs of people. (Urdu): That in which there is no explicit text (nass) present, it will be based on the habit (custom) of the people. (Arabic): I say, its implication shows that what is explicitly stated will not be based on custom. (Urdu): I say, the implication of its meaning points to the fact that whatever has an explicit text (nass) regarding it, will not be based on customs. (T)

In Al-Hidayah, Book of Hiring (Kitab al-Ijarah): [Table 3] (Arabic): It (custom) is considered valid in matters where there is no explicit text (Nass). (Urdu): That custom ('urf) is reliable where there is no explicit text (nass). (T)

In Al-Kifayah, commentary on Al-Hidayah, Chapter of Riba: [Table 4] (Arabic): The Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) tacit approval (Taqreer) of what they were accustomed to in that regard is like an explicit text (Nass) from him. Therefore, it will not change based on custom because custom cannot contradict the explicit text. (Urdu): Where there is the tacit approval (taqreer) of the Prophet (peace and blessings be upon him) regarding people's custom, then that approval is like an explicit text (nass), so it will not be changed by custom, because custom cannot contend with explicit text. (T)

Footnotes: 1. Al-Ashbah wal-Nazair, First Art, Sixth Rule, Idaratul Quran Karachi, 1/135 2. Al-Mukhtasar lil-Quduri, Chapter of Riba, Matba Majidi Kanpur, p. 94 3. Al-Hidayah, Kitab al-Ijarat, Chapter al-Ajr, Matba Yusufi Lucknow, 3/293 4. Al-Kifayah with Fath al-Qadir, Chapter of Riba, Maktaba Nooriya Razawiyyah Sukkur, 6/57-58

[तालिका १] (अरबी): यदि ढोने की मज़दूरी में उसी अनाज में से कुछ हिस्सा (कफीज़) तय किया जाए, तो अनुबंध (इजा़रा) अवैध (फ़ासिद) होगा। इसी तरह, बुनकर को बुनाई के बदले दिए गए सूत का एक तिहाई हिस्सा देना अवैध है। बलख़ और ख़्वारज़्म के विद्वानों ने बुनकर की इस मज़दूरी की अनुमति का फ़तवा दिया क्योंकि यह प्रथा ('उर्फ़) है, और अबू अली अल-नसफी ने भी यही फ़तवा दिया। जबकि सही फ़तवा वही है जो किताब में है, क्योंकि ऐसी मज़दूरी की अनुमति न होना स्पष्ट रूप से वर्णित (मंसूस) है, तो इसकी अनुमति देने से स्पष्ट पाठ (नस्स) का खंडन होगा। [संक्षेप में] (उर्दू): यदि ढोने की मज़दूरी में उसी अनाज में से कफीज़ देना ठहराया गया, तो इजा़रा फ़ासिद होगा। इसी तरह बुनकर को बुनाई के लिए दिए हुए सूत का एक तिहाई हिस्सा बुनाई के रूप में देना; बलख़ और ख़्वारज़्म के विद्वानों ने बुनकर की उक्त मज़दूरी की अनुमति का फ़तवा दिया है कि यह प्रथा है और अबू अली नसफ़ी ने भी यह फ़तवा दिया, जबकि सही फ़तवा वही है जो किताब में है क्योंकि ऐसी मज़दूरी का अवैध होना वर्णित है, तो इसकी अनुमति से नस्स का खंडन अनिवार्य होगा। (संक्षेप में) (त)

क़ुदूरी और अन्य ग्रंथों के ब्याज (रिबा) अध्याय में है: [तालिका २] (अरबी): जिस पर स्पष्ट पाठ (नस्स) न हो, वह लोगों की प्रथाओं पर आधारित होगा। (उर्दू): जिस में नस्स मौजूद न हो, वह लोगों की आदत (प्रथा) पर आधारित होगा। (अरबी): मैं कहता हूँ, इसके अर्थ का निहितार्थ यह दर्शाता है कि जिस पर स्पष्ट पाठ हो, वह प्रथा पर आधारित नहीं होगा। (उर्दू): मैं कहता हूँ, तो इसके अर्थ का संकेत यह है कि जिसमें नस्स मौजूद हो, वह प्रथा पर आधारित न होगा। (त)

हिदाया, किराए की किताब (किताबुल इजा़रा) में है: [तालिका ३] (अरबी): वह (प्रथा) उन मामलों में विश्वसनीय है जहाँ स्पष्ट पाठ (नस्स) न हो। (उर्दू): वह 'उर्फ़(प्रथा) विश्वसनीय है जहाँ नस्स न हो। (त)

किफ़ाया शरह हिदाया, ब्याज (रिबा) के अध्याय में है: [तालिका ४] (अरबी): लोगों की प्रथाओं पर जहाँ हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मौन स्वीकृति (तक़रीर) हो, वह तक़रीर स्पष्ट पाठ (नस्स) की तरह है। अतः वह प्रथा से नहीं बदलेगी क्योंकि प्रथा स्पष्ट पाठ का मुक़ाबला नहीं कर सकती। (उर्दू): लोगों के प्रचलन पर जहाँ हुज़ूर अलैहिस-सलातो वस-सलाम की तक़रीर हो, तो वह तक़रीर नस्स की तरह है, तो वह 'उर्फ़(प्रथा) से परिवर्तित न होगी क्योंकि 'उर्फ़ नस्स का मुक़ाबला नहीं कर सकता। (त)

पादलेख: 1. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन्नुल अव्वल, अल-क़ाएदतुस सादिसा, इदारातुल क़ुरआन कराची, १/ १३५ 2. अल-मुख्तसर लिल-क़ुदूरी, बाबू रिबा, मतबअ मजीदी कानपुर, पृ. ९४ 3. अल-हिदाया, किताबुल इजा़रात, मतबअ यूसुफ़ी लखनऊ, ३/ २९३ 4. अल-किफ़ाया मा फ़तहुल क़दीर, बाबू रिबा, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, ६/ ५७-५८

[Table 1] (Arabic): طعامہ بقفیز منه فالاجارة فاسدة وکذا اذا ادفع الی حائك غزلاعلی ان ینسجه بالثلث ومشائخ بلخ وخوارزم افتوا بجواز اجارة الحائك للعرف و به افتی ابو علی النسفی ایضا والفتوی علی جواب الکتاب لانه منصوص علیه فلیزم ابطال النص اھ باختصار۔ (Urdu): اٹھانے کی مزدوری میں اس غلہ میں سے قفیز دینا ٹھہرایا تو اجارہ فاسد ہوگا۔ ایوں ہی جولاہے کو بنائی کے لئے دئے ہوئے سوت کا تہائی حصہ بنائی سے دینا، اوبلخ اور خوارزم کے مشائخ نے جولا ہے کی مذکورہ اجرت کے جواز کا فتوی دیا ہے کہ یہ عرف ہے اور ابو علی نسفی نے بھی یہ فتوی دیا، جبکہ صحیح فتوی وہی ہے جو کتاب میں ہے کیونکہ ایسی اجرت کا عدم جواز منصوص ہے تو اس کے جواز سے نص کا ابطال لازم آئے گا اھ مختصرا (ت)

قدوری وغیرہ متون باب الرباء میں ہے: [Table 2] (Arabic): مالم ینص علیه فهو محمول علی عادات الناس اھ (Urdu): جس میں نص موجود نہ ہو تو وہ لوگوں کی عادت پر محمول ہوگا (Arabic): قلت فدل بمفهومه ان مانص علیه لم یحمل علیها۔ (Urdu): اھ میں کہتا ہوں تو اس کے مفہوم کی دلالت یہ ہے کہ جس میں نص وار ہو وہ عادات پر محمول نہ ہوگا۔ (ت)

ہدایہ کتاب الاجارہ میں ہے: [Table 3] (Arabic): هو المعتبر فیما لم ینص علیه 3۔ (Urdu): وہ عرف معتبر ہے جہاں نص نہ ہو۔ (ت)

کفایة شرح ہدایہ باب الرباء میں ہے: [Table 4] (Arabic): تقریر رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم ایاهم علی ما تعارفوا فی ذلک بمنزلة النص منه فلا یتغیر بالعرف لانه لا یعارض النص 4۔

(Urdu): لوگوں کے تعارف پر جہاں حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی تقریر ہو تو وہ تقریر نص کی طرح ہے تو وہ عرف سے تبدیل نہ ہوگی کیونکہ عرف نص کا مقابلہ نہیں بن سکتا۔ (ت)

حواشی: 1. الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۳۵ 2. المختصر للقدوری باب الربؤ مطبع مجیدی کانپور ص ۹۴ 3. الھدایۃ کتاب الاجارات باب الاجرمتی بستی متی یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۹۳ 4. الکفایۃ مع فتح القدیر باب الربؤ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۵۷۔ ۵۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

In Ghayat al-Bayan, the Book of Hiring, it is mentioned from Fatawa Sughra, the Book of Sharecropping: "Hakim Abdul Rahman has differentiated in al-Jami' al-Saghir between this [sharecropping]* and the 'Miller's Qafiz' (giving a portion of flour as wages for milling). He stated that the prohibition against 'Miller's Qafiz' is established by a clear text (Nass), thus it cannot be changed due to customary practice ('Urf). However, regarding this [sharecropping on half or a quarter share], there is no clear text prohibiting it, so customary practice is considered valid here." (T)

In Nashr al-'Urf, it is cited from Imam Ibn al-Humam: "No consideration is given to a custom that contradicts a clear text (Nass), because custom can sometimes be based on something invalid, unlike a clear text." (T)

In the same work, it is cited from al-Dhakhira: "This is contrary to the custom of the people of a town regarding the 'Miller's Qafiz'; indeed, it is not permissible and their transaction will not be considered valid. This is because if we were to consider their transaction valid, it would entail a complete abandonment of the text, and it is absolutely not permissible to abandon a text in favor of custom." (T)

In Radd al-Muhtar, the Book of Wills: "When custom contradicts a clear text (Nass), it is rejected by consensus." (4)

Note: This refers to sharecropping on half and a quarter shares. - The humble respondent.

1. Ghayat al-Bayan
2. Nashr al-'Urf, a treatise from the collected works of Ibn Abidin, Suhail Academy Lahore, 2/115.
3. Nashr al-'Urf, a treatise from the collected works of Ibn Abidin, Suhail Academy Lahore, 2/116.
4. Radd al-Muhtar, Book of Wills, Chapter of Wills for Relatives etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/444.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

ग़ायत अल-बयान किताब अल-इजारा में फ़तावा सुग़रा किताब अल-मुज़ाराअत से है: हाकिम अब्दुर्रहमान ने अल-जामे अल-सगीर में इस (ज़मीन की आधी बटाई) और 'क़फ़ीज़ अल-तहान' (आटा पिसाई के बदले आटे का कुछ हिस्सा देना) के बीच अंतर स्पष्ट किया है और कहा कि पिसाई में आटा देने की मनाही पर नस (स्पष्ट धार्मिक आदेश) मौजूद है, इसलिए प्रथा (उर्फ़) के कारण इसमें बदलाव संभव नहीं है। लेकिन हिस्सा बटाई पर ज़मीन देने की मनाही पर कोई नस नहीं है, इसलिए इसमें प्रथा मान्य है। (त)

नश्र अल-उर्फ़ में इमाम इब्न अल-हुमाम से है: नस के विपरीत प्रथा (उर्फ़) का कोई मूल्य नहीं है क्योंकि प्रथा गलत चीज़ पर भी हो सकती है, जबकि नस के साथ ऐसा नहीं है। (त)

इसी में ज़खीरा से है: यह उस प्रथा के विपरीत है जिसमें किसी क्षेत्र के लोग पिसाई में आटे को मज़दूरी बनाते हैं, क्योंकि यह नाजायज़ है और उनका यह लेन-देन मान्य नहीं होगा। क्योंकि अगर हम उनके इस व्यवहार को मान्य मान लें, तो यह नस का पूर्ण परित्याग होगा, जबकि प्रथा के लिए नस को छोड़ना कतई जायज़ नहीं है। (त)

रद्द अल-मुह्तार किताब अल-वसाया में है: जब प्रथा (उर्फ़) नस के विपरीत हो, तो वह सर्वसम्मति से खारिज कर दी जाएगी। (4)

नोट: इससे तात्पर्य आधी और चौथाई बटाई पर खेती है। - फ़क़ीर मुजीब (उत्तरदाता)।

1. ग़ायत अल-बयान
2. नश्र अल-उर्फ़ रसाएल इब्न आबिदीन के संग्रह से एक शोध प्रबंध, सुहैल अकादमी लाहौर, 2/115
3. नश्र अल-उर्फ़ रसाएल इब्न आबिदीन के संग्रह से एक शोध प्रबंध, सुहैल अकादमी लाहौर, 2/116
4. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वसाया, रिश्तेदारों के लिए वसीयत का अध्याय आदि, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/444

غایۃ البیان کتاب الاجارہ میں فتاوٰی صغرٰی کتاب المزارعۃ سے ہے: فرع الحاکم عبدالرحمن فی الجامع الصغیر بین ہذا عہ وبین قفیز الطحان بان قفیز الطحان منصوص علیہ فلا یمکن تغیرہ بالتعامل اما ہذا فلیس منصوصا علیہ فیعتبر فیہ التعامل۔ ۱ حاکم عبدالرحمن نے جامع الصغیر میں زمین کی نصف بٹائی اور آٹا پسائی کے عوض آٹے کے قفیز میں فرق بیان کیا ہے اور کہا کہ پسائی میں آٹا دینے کی ممانعت پر نص ہے اس لئے اس میں تبدیلی تعامل کی وجہ سے ممکن نہیں لیکن حصہ بٹائی پر زمین دینے کی ممانعت پر نص نہیں ہے اس لئے اس میں تعامل معتبر ہے۔(ت)

نشر العرف میں امام ابن الہمام سے ہے: لا اعتبار للعرف المخالف للنص لان العرف قد یکون علی باطل بخلاف النص۔ ۲ نص کے مخالف عرف کا اعتبار نہیں کیونکہ عرف باطل چیز پر بھی ہو سکتا ہے بخلاف نص کے (ت)

اسی میں ذخیرہ سے ہے: ہذا بخلاف ملو تعامل اھل بلدۃ قفیز الطحان فانہ لا یجوز ولا تکون معاملتہم معتبرۃ لانا لو اعتبرنا معاملتہم کان ترکا للنص اصلا وبالتعامل لا یجوز ترک النص اصلا ۳ الخ۔ یہ برخلاف ہے اس عرف کے جس میں علاقہ کے لوگ پسائی میں آٹے کو اجرت بنائیں کیونکہ یہ ناجائز ہے اور ان کا یہ معاملہ معتبر نہ ہوگا کیونکہ اگر ہم ان کا یہ تعامل معتبر مان لیں تو نص کا ترک لازم آئے گا جبکہ تعامل کے ساتھ نص کا ترک ہرگز جائز نہیں ہے۔(ت)

رد المحتار کتاب الوصایا میں ہے: العرف اذا خالف النص یرد بالاتفاق۔ ۴ جب عرف نص کے مخالف ہو تو مردود ہوگا بالا تفاق (ت)

عہ: ای المزارعۃ بالنصف والربع ۱۲ الفقیر المجیب۔

۱ غایۃ البیان ۲ نشر العرف رسالہ من مجموعہ رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۲/ ۱۱۵ ۳ نشر العرف رسالہ من مجموعہ رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۲/ ۱۱۶ ۴ ردالمحتار کتاب الوصایا باب الوصیۃ للاقارب وغیرہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۴۴۴

Fatawa Razawiyya Volume 19

In summary, praise be to Allah, it has been made clear through definitive proofs that the 'general custom' ('urf 'amm) which the noble scholars state is a judge over analogy (qiyas), and that clear text (nass) will not be abandoned because of it but can be specified by it, is that emerging, widespread custom which is prevalent in many lands. It is not the ancient custom of the prophetic era (peace and blessings be upon him), nor the custom encompassing all people in all lands, nor the more general custom of the vast majority (sawad-e-a'zam) which, by consensus in the first instance and according to research in the third, can be prioritized over the clear text. It is not something that stood in opposition during the time of the predecessors, nor is their existence a witness to it, nor do derivative matters align with it, nor does their discourse govern them. Yes, 'special custom' ('urf khass'), which is the mutual recognition of people of only one city, is not suitable for specifying a clear text or abandoning analogy according to the more correct opinion. And 'rare custom' ('urf nadir'), which is the practice of a countable few, is not comparable to it by consensus. However, simply to indicate the form of a ruling in which there is no fundamental opposition or change to the Shariah ruling or the analogous case—neither entirely nor specifically—absolute custom is acceptable even if it is the custom of a single individual. The governance of the meanings of words based on custom in matters of specific objects (a'yan), vows (nuzur), endowments (waqaf), and wills (wasaya), etc., belongs to this final category. Therefore, it is stated in the Fatawa of Allama Qasim:

[Table Header: Research] [Urdu Column]: The research is that the words of the endower, the testator, the one swearing an oath, the vower, and every contracting party shall be interpreted according to their habit in their discourse and the language in which they speak, whether it agrees with the language of the Arabs and the language of the Lawgiver or not. (T) [Arabic Column]: Indeed, research shows that the words of the endower, the testator, the swearer, the vower, and every contracting party are interpreted according to their habit in their speech and the language they speak, whether it matches the Arabic language and the Lawgiver's language or not.

By the grace of Allah, His favor, and His immense kindness and generosity, this is the written resolution of the issue which can be called the essence and summary of all the statements of the noble scholars. By the grace of Allah Almighty, do not find any discourse, rooting, or derivation contrary to it.

[Second Table] [Urdu Column]: I used to look at the discussions of Al-Ashbah and the words of Radd al-Muhtar in several places regarding this issue, but I did not find in them anything that provided regulation or removed disorder and confusion. Allama Shami would often refer the issue to his treatise 'Nashr al-'Urf'. So, I became as longing for this treatise as Jamil for his Buthayna. [Arabic Column]: I used to see in this chapter the discussions of Al-Ashbah and the words of Radd al-Muhtar in numerous places, but I did not find in them what provides precision or resolves confusion. Allama Shami used to refer the matter frequently to his treatise 'Nashr al-'Urf'. So I was longing for it like Jamil for Buthayna.

1. Nashr al-'Urf with reference to Fatawa al-Allama Qasim, a treatise from the Collection of Treatises of Ibn Abidin, Sohail Academy Lahore 2/133.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

संक्षेप में, अल्लाह की स्तुति हो, निर्णायक प्रमाणों के माध्यम से यह स्पष्ट हो गया है कि जिस 'सामान्य प्रथा' (उर्फ़ आम) के बारे में प्रतिष्ठित विद्वान कहते हैं कि वह तर्क(क़यास) पर न्यायाधीश है, और स्पष्ट पाठ (नस्स) इसके कारण छोड़ा नहीं जाएगा बल्कि इसके द्वारा निर्दिष्ट किया जा सकता है, वह वही उभरती हुई, व्यापक प्रथा है जो कई देशों में प्रचलित है। यह न तो पैगंबरी युग की प्राचीन प्रथा है, न ही सभी देशों में सभी लोगों को शामिल करने वाली प्रथा है, न ही विशाल बहुमत (सवाद-ए-आज़म) की अधिक सामान्य प्रथा है, जिसे पहले मामले में सर्वसम्मति से और तीसरे मामले में शोध के अनुसार संभावना या आवश्यकता के कारण स्पष्ट पाठ पर प्राथमिकता दी जा सकती है। यह न तो पूर्ववर्तियों के समय में विरोध में खड़ा था, न ही उनका अस्तित्व इसका साक्षी है, न ही इसके साथ गौण मामले मेल खाते हैं, और न ही उनका प्रवचन उन पर शासन करता है। हाँ, 'विशेष प्रथा' (उर्फ़ ख़ास), जो केवल एक शहर के लोगों की आपसी मान्यता है, वह अधिक सही राय के अनुसार स्पष्ट पाठ को निर्दिष्ट करने या तर्क को छोड़ने के लिए उपयुक्त नहीं है। और 'दुर्लभ प्रथा' (उर्फ़ नादिर), जो केवल गिने-चुने लोगों का अभ्यास है, सर्वसम्मति से इसके तुलनीय नहीं है। हालाँकि, केवल एक आदेश के रूप को इंगित करने के लिए जिसमें शरीयत के आदेश या अनुरूप मामले में कोई मौलिक विरोध या परिवर्तन नहीं है—न तो पूरी तरह से और न ही विशेष रूप से—पूर्ण प्रथा स्वीकार्य है, भले ही वह एक ही व्यक्ति की प्रथा हो। वस्तुओं (ऐयान), मन्नत (नज़ूर), वक़्फ़ (औक़ाफ़) और वसीयत (वसाया) आदि के मामलों में प्रथा के आधार पर शब्दों के अर्थों का शासन इसी अंतिम श्रेणी से संबंधित है। इसलिए, अल्लामा क़ासिम के फ़तावा में कहा गया है:

[सारणी शीर्षक: शोध] [उर्दू स्तंभ]: शोध यह है कि वक़्फ़ करने वाले, वसीयत करने वाले, शपथ लेने वाले, मन्नत मांगने वाले और प्रत्येक अनुबंध करने वाले पक्ष के शब्दों की व्याख्या उनके भाषण में उनकी आदत और उस भाषा के अनुसार की जाएगी जिसमें वे बोलते हैं, चाहे वह अरबों की भाषा और व्यवस्थापक की भाषा से सहमत हो या नहीं। (T) [अरबी स्तंभ]: वास्तव में, शोध से पता चलता है कि वक़्फ़ करने वाले, वसीयत करने वाले, शपथ लेने वाले, मन्नत मांगने वाले और प्रत्येक अनुबंध करने वाले पक्ष के शब्दों की व्याख्या उनके भाषण में उनकी आदत और उनके द्वारा बोली जाने वाली भाषा के अनुसार की जाती है, चाहे वह अरबी भाषा और व्यवस्थापक की भाषा से मेल खाती हो या नहीं।

अल्लाह की कृपा, उसके अनुग्रह और उसकी अपार दया और उदारता से, यह इस मुद्दे का लिखित समाधान है जिसे प्रतिष्ठित विद्वानों के सभी कथनों का सार और सारांश कहा जा सकता है। सर्वशक्तिमान अल्लाह की कृपा से, इसके विपरीत कोई भी प्रवचन, जड़ या व्युत्पत्ति न पाएँ।

[दूसरी सारणी] [उर्दू स्तंभ]: मैं इस मुद्दे के संबंध में अल-अशबाह की चर्चाओं और रद अल-मुह्तार के शब्दों को कई स्थानों पर देखता था, लेकिन मुझे उनमें ऐसा कुछ नहीं मिला जो नियम प्रदान करता हो या अव्यवस्था और भ्रम को दूर करता हो। अल्लामा शामी अक्सर इस मुद्दे को अपने ग्रंथ 'नश्र अल-उर्फ़ के लिए संदर्भित करते थे। इसलिए, मैं इस ग्रंथ के लिए उतना ही लालायित हो गया जितना जमील अपनी बुथैना के लिए था। [अरबी स्तंभ]: मैं इस अध्याय में अल-अशबाह की चर्चाओं और रद अल-मुह्तार के शब्दों को कई स्थानों पर देखता था, लेकिन मुझे उनमें वह नहीं मिला जो सटीकता प्रदान करता हो या भ्रम को हल करता हो। अल्लामा शामी अक्सर इस मामले को अपने ग्रंथ 'नश्र अल-उर्फ़ के लिए संदर्भित करते थे। इसलिए मैं इसके लिए जमील और बुथैना की तरह लालायित था।

1. नश्र अल-उर्फ़ फ़तावा अल-अल्लामा क़ासिम के संदर्भ के साथ, इब्न आबिदीन के शोध ग्रंथों के संग्रह से एक शोध ग्रंथ, सोहेल अकादमी लाहौर 2/133।

بالجملہ بحمداللہ تعالٰی بدلائل قاطعہ واضح ہوا کہ علمائے کرام جس عرف عام کو فرماتے ہیں کہ قیاس پر قاضی ہے اور نص اس سے متروک نہ ہوگا مخصوص ہو سکتا ہے وہ وہی عرف حادث شائع ہے کہ بلاد کثیرہ میں بکثرت رائج ہو نہ عرف قدیم زمانہ رسالت علیہ افضل الصلوۃ والتحیۃ نہ عرف محیط جمیع عباد تمام بلاد نہ عرف اعم سواد اعظم کہ اولین بالاجماع اور ثالث علی التحقیق امکان یا وجوباً مقدم علی النص ہیں نہ زمان مشایخ میں نایین کی طرف مقابل، نہ واقع ونفس الامر ان کا گواہ نہ راہ فروع ان پر ملتئم نہ کلام ان پر حاکم، ہاں عرف خاص کہ صرف وہ ایک شہر کے لوگوں کا تعارف ہو مذہب اریح میں صالح تخصیص نص و ترکِ قیاس نہیں اور عرف نادر کہ معدودین کا عمل ہو، بالاجماع اس کے مقابل نہیں، ہاں صرف صورتِ حکم بتانے کے لئے جس میں حکم شرعی یا مقیس کی اصلاً مخالفت یا تغییر نہ ہو نہ کلیتہً نہ تخصیصاً ہو عرف مطلق مقبول اگر چہ ایک ہی شخص کا عرف فرد ہو۔ اعیان ونذور و واوقاف و وصایا وغیرہ میں معانی الفاظ کا عرف پر ادارہ اسی باب اخیر سے ہے ولہذا فتاوٰی علامہ قاسم میں فرمایا:

[تحقیق] [اردو کالم]: تحقیق یہ ہے کہ وقف کرنے والے، وصیت کرنے والے، قسم اٹھانے والے اور نذر والے اور ہر ایسے عقد کو اس کے تخاطب اور لغت جس میں وہ بات کرتا ہے اسی عادت پر محمول کیا جائے گا وہ لغت عرب کے موافق یا شرع کی لغت کے موافق ہو یا نہ ہو۔ (ت)

[عربی کالم]: التحقیق ان لفظ الواقف والموصی والحالف والناذر و کل عاقدین یحمل علی عادته في خطابه ولغته التی یتکلم بها وافقت لغة العرب ولغة الشارع اولا۔

یہ ہے بحمداللہ ومنہ وکبیر لطفہ وکرمہ و تحریر مسئلہ جسے تمام کلماتِ علماء کرام کا عطر و محصل کہیئے اور بفضلہ تعالٰی کسی تقریر و تاصیل و تفریع کو اس کے مخالف نہ دیکھئے۔

[دوسری جدول] [اردو کالم]: میں اس مسئلہ میں الاشباہ کے مباحث اور ردالمحتار کے متعدد مقامات کو دیکھتا تو ان میں کوئی ضبط والی اور اضطراب و پراگندگی کو دور کرنے والی چیز نہ پائی، اور علامہ شامی اکثر مسئلہ کو اپنے رسالہ "نشر العرف" کے حوالے کردیتے ہیں تو میں اس رسالہ کا اس طرح مشتاق ہوا جیسے جمیل اپنی بثینہ کا۔ [عربی کالم]: وقد كنت ارى في الباب مباحث الاشباه وكلمات رد المحتار من مواضع عديده فلا اجد فيها مايفيد الضبط ويزول به الاضطراب والضبط وكان العلامة الشامي كثيراً ما يحيل المسئلة على رسالته نشر العرف فكنت تواقاً اليها مثل جميل الى بثينه۔

۱ نشر العرف بحواله فتاوی العلامة قاسم رساله من مجموعہ رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۲/ ۱۳۳

Volume 19 Fatawa Razawiyya

Arabic text: When I saw it, I found that it too had not been refined sufficiently or satisfactorily. In it, the connection of subsidiary matters was not clear, nor was there a harmonization between the words of the Imams, as their words were conflicting. However, by the blessing of studying it in that session, it was revealed. (The manuscript was found incomplete)

Urdu translation: ...of the child. So when I saw that treatise, I did not find in it anything sufficient or satisfactory, nor did I find any clear link in the subsidiary issues or harmonization in the words of the Imams, while the words of the Imams were not in agreement with each other. However, in this gathering, it opened up [to me] by the blessing of studying it. (T)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami Page 607 of 692

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

अरबी पाठ का अनुवाद: जब मैंने इसे देखा, तो पाया कि यह भी पर्याप्त या संतोषजनक रूप से परिष्कृत नहीं था। इसमें सहायक मामलों (furoo') का संबंध स्पष्ट नहीं था, और न ही इमामों के शब्दों में कोई सामंजस्य था, क्योंकि उनके शब्द एक-दूसरे के विपरीत थे। लेकिन उस सत्र में इसे पढ़ने की बरकत से, यह स्पष्ट हो गया। (अधूरा रिसाला मिला)

उर्दू पाठ का अनुवाद: ...बच्चे की, तो जब मैंने वह रिसाला (ग्रंथ) देखा तो उसमें भी पर्याप्त संतोष देने वाली कोई स्पष्ट चीज़ और साफ़ बात नहीं मिली, और सहायक मसलों में जुड़ाव और इमामों के कलाम में तालमेल वाली कोई चीज़ नहीं मिली जबकि इमामों के शब्द एक दूसरे के अनुकूल नहीं थे, लेकिन इस महफ़िल में इसके अध्ययन की बरकत से खुल गया। (त)

www.dawateislami.net आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पृष्ठ 607 का 692

عربی عبارت: فلما رأيتها وجدتها ايضا لم يتحرر لها ما يكفي و يشفي ولم يتخلص فيها ما ترتبط به الفروع وتأخذ كلمات الائمة بعضها حجز بعض ولكن ببركة مطالعتها في تلك الجلسة فتح۔ (رسالہ نامکمل ملا)

اردو ترجمہ: بچے کی، تو جب میں نے وہ رسالہ دیکھا تو اس میں بھی کفایت دینے والی کوئی شافی چیز اور صاف نہ ملی اور فروعات میں ربط اور ائمہ کے کلام میں تطبیق والی کوئی چیز نہ ملی جبکہ ائمہ کے کلمات ایک دوسرے کے موافق نہ تھے، لیکن اس مجلس میں اس کے مطالعہ کے برکت سے کھلا۔ (ت)

www.dawateislami.net آئی ٹی مجلسِ دعوتِ اسلامی صفحہ ۶۰۷ از ۶۹۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

Book of Compulsion (Exposition of Compulsion)

Problem 229 to 231: From Bareilly Sahukara, sent by Shyam Sundar Lal Chairman, 2 Rabi-ul-Thani 1337 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shari'ah say regarding these matters? Zaid got a sale deed in the name of Bakr certified; a copy is included with the question. However, the exchange of the sale price (zar-e-thaman) did not take place; there was only an acknowledgement. Following this, Zaid filed a lawsuit in court for the cancellation of the aforementioned document. The lawsuit and the response to the lawsuit are also included in the question. So: (1) Is it a case of sale under compulsion (bay' mukrah) according to the plaintiff's statement mentioned in the lawsuit? If it is, what is the ruling? (2) For it to be considered compulsion, is the actual presence of unlawful pressure (daab-e-na-jaiz) at the time of registration necessary, or is prior intimidation and fear of severe harm in the future sufficient? (3) In such a case, when the sale price was not given during registration, does the burden of proof for the delivery of the sale price lie with the buyer or not? Explain and be rewarded. Answer: (1) In the petition of the lawsuit, it is mentioned that the defendant kept the plaintiff imprisoned in his house for a long time and did not allow him to meet anyone, and there is mention of unlawful pressure. The nature of the pressure is not explained, but the oral statement of the questioners was that there was a threat of murder, and the plaintiff believed it. If these statements are true, then without a doubt, it is a sale under compulsion and is void (fasid). And

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

किताबुल इकरा (विवशता की पुस्तक) (विवशता का बयान)

मसला २२९ से २३१: बरेली साहूकारा से, प्रेषक श्याम सुंदर लाल चेयरमैन, २ रबी-उल-थानी १३३७ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इन मामलों में क्या कहते हैं? ज़ैद ने बक्र के नाम एक बिक्री विलेख (बैनामा) प्रमाणित करवाया; इसकी एक प्रति प्रश्न के साथ संलग्न है। हालाँकि, बिक्री मूल्य (ज़र-ए-थमन) का लेन-देन नहीं हुआ, केवल एक इकरारनामा हुआ। इसके बाद, ज़ैद ने उक्त दस्तावेज़ को रद्द करने के लिए अदालत में एक दावा दायर किया। दावा और दावे का जवाब भी प्रश्न में शामिल हैं। तो: (१) क्या दावेदार के बयान के अनुसार जैसा कि दावे में वर्णित है, यह विवशता के तहत बिक्री (बै' मुकरह) का मामला है? यदि ऐसा है, तो क्या हुक्म (फैसला) है? (२) विवश होने के लिए क्या रजिस्ट्री के समय वास्तव में अनुचित दबाव (दाब-ए-ना-जायज़) का मौजूद होना ज़रूरी है, या पहले से दी गई धमकी और भविष्य के लिए गंभीर नुकसान का डर पर्याप्त है? (३) ऐसी स्थिति में जब रजिस्ट्री के दौरान बिक्री मूल्य नहीं दिया गया, तो क्या बिक्री मूल्य देने का प्रमाण प्रस्तुत करने का भार खरीदार पर है या नहीं? बयान करें, पुण्य पाएं। जवाब: (१) अर्ज़ी दावे में प्रतिवादी द्वारा वादी को लंबे समय तक अपने घर में कैद रखने और किसी से मिलने न देने का उल्लेख है, और अनुचित दबाव का भी ज़िक्र है। दबाव के प्रकार का विवरण नहीं है, लेकिन याचिकाकर्ताओं का मौखिक बयान यह था कि हत्या की धमकी दी गई थी और वादी को उस पर विश्वास था। यदि ये बयान वास्तव में सही हैं, तो निःसंदेह यह विवशतापूर्ण और दोषपूर्ण (फासिद) बिक्री है। और

पेज ६०९ ऑफ़ ६९२

فتاویٰ رضویہ جلد ۱۹

کتاب الاکراہ (اکراہ کا بیان)

مسئلہ ۲۲۹ تا ۲۳۱: از بریلی ساہوکارہ مرسلہ شیام سندر لال چیئر مین ۲ ربیع الثانی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین ان مسائل میں کہ زید نے ایک بیعنامہ بنام بکر تصدیق کرا دیا نقل شامل سوال ہے مگر زرِ ثمن کا لین دین نہیں ہوا صرف اقرار ہوا ہے۔ مگر اس کے بعد ایک دعویٰ تنسیخ دستاویز مذکورہ کا زید نے کچہری میں کیا، دعویٰ اور جوابِ دعویٰ بھی شاملِ سوال ہے تو: (۱) کیا حسبِ بیانِ مدعی مندرجہ دعویٰ بصورتِ بیعِ مکرہ کی ہے، اگر ہے تو کیا حکم ہے؟ (۲) مکرہ ہونے کے واسطے بالفعل رجسٹری کے وقت دابِ ناجائز کا موجود ہونا ضرور ہے یا پیشتر سے تخویف اور آئندہ کے لئے ضرر شدید کا اندیشہ صحیح کافی ہے؟ (۳) ایسی صورت میں جبکہ رجسٹری میں زرِ ثمن نہیں دیا گیا تو مشتری کے ذمہ حوالگی زرِ ثمن کا بارِ ثبوت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: (۱) عرضی دعویٰ میں مد عاعلیہ کا مدعی کو مدت طویل تک اپنے مکان میں محبوس رکھنا اور کسی سے نہ ملنے دینا اور ناجائز داب کا ذکر ہے داب کا بیان نہیں اور زبانی بیان سائلان یہ ہوا کہ قتل کی تخویف کی اور مدعی اسے باور کرتا تھا، یہ بیانات اگر واقعی ہیں تو وہ بلاشبہ بیعِ مکرہ اور فاسد ہے۔ اور

The adult has the option to annul it. Threat of death is the highest level of coercion, but in a sale, even simple prolonged imprisonment is sufficient proof of coercion. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

(Arabic Text)

If one is coerced by long imprisonment or bondage until he sells, buys, confesses, or rents, he may annul or proceed, because coercion—whether life-threatening or not—invalidates consent. Consent is a condition for the validity of these contracts and confessions. Therefore, he has the right to annul or proceed. - Briefly -

(Urdu Translation)

If someone forces [another] into buying, selling, confessing, or renting through lengthy imprisonment or hostage-taking, and they comply, they have the option later to annul it or maintain it. This is because every form of compulsion, whether life-threatening or less, eliminates consent, whereas consent is a condition for the validity of these contracts and confessions; hence they have the right of annulment. Briefly. (T)

In the same [source] it is stated:

(Arabic Text)

In Majma' al-Fatawa: A man prevented his sick wife from going to her parents [until] she gifts him her mahr (dower). So she gifted part of the mahr. The gift is void because she is like one coerced. From this, the answer to a current issue is derived: A man married off his daughter, and when she wanted to leave for the wedding procession, the father prevented her unless she testified that she had received her mother's inheritance from him. She confessed. Her confession is invalid because she is in the state of one coerced. This was the fatwa of Abu Saud, the Mufti of Rome, as mentioned

(Urdu Translation)

In Majma-ul-Fatawa it says: Someone prevented his sick wife from going to her parents' house and said, "If you gift me your mahr, I will let you go." So the wife gifted the mahr. This gift is void because she is like one forced. From this, the answer to a practical problem was found: A man married off his daughter; when she was ready for the wedding departure, the father stopped her and said, "Make a testimony that I have received my mother's inheritance share from my father." The daughter, under duress, made witnesses to her confession. This confession of the daughter will not be valid because she was like one forced, and the Mufti of Rome, Abu Saud, gave this very fatwa. The author

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
by the author in the commentary of his poem Tuhfat al-Aqran.	mentioned it in the commentary on the poem Tuhfat-ul-Aqran. (T)

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ikrah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/195
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ikrah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/197

वयस्क को इसे रद्द करने का अधिकार है। हत्या की धमकी ज़बर्दस्ती का उच्चतम स्तर है, लेकिन बिक्री में केवल लंबी कैद भी ज़बर्दस्ती का पर्याप्त प्रमाण है। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

(अरबी पाठ)

यदि कोई लंबी कैद और बंधक बनाने के माध्यम से बिक्री या खरीद या स्वीकारोक्ति या पट्टे पर मजबूर करता है और उसने ऐसा कर दिया, तो बाद में उसे यह अधिकार है कि वह इसे रद्द कर दे या इस पर कायम रहे क्योंकि जान का खतरा और उससे कम हर तरह की ज़बर्दस्ती सहमति को खत्म कर देती है, जबकि इन अनुबंधों और स्वीकारोक्ति में सहमति वैधता की शर्त है, इसलिए उसे रद्द करने का अधिकार है। संक्षेप में।

(उर्दू अनुवाद)

यदि कोई लंबी कैद और बंधक बनाने के माध्यम से बिक्री या खरीद या स्वीकारोक्ति या पट्टे पर मजबूर करे और उसने कर दी तो बाद में उसे अधिकार है कि रद्द कर दे या उस पर कायम रहे क्योंकि जान के खतरे और उससे कम हर तरह का ज़बर सहमति को खत्म करता है जबकि इन अनुबंधों और इक़रार में सहमति वैधता की शर्त है इसलिए उसको रद्द करने का अधिकार है। संक्षेप में। (त)

इसी में है:

(अरबी पाठ)

मजमा-उल-फ़तावा में: किसी ने अपनी बीमार पत्नी को अपने माता-पिता के घर जाने से रोका [जब तक कि] वह उसे अपना मेहर दान (हिबा) न कर दे। तो पत्नी ने मेहर का कुछ हिस्सा दान कर दिया। यह दान अमान्य है क्योंकि वह मजबूर व्यक्ति की तरह है। और इससे एक वर्तमान समस्या का उत्तर मिल गया: एक व्यक्ति ने अपनी बेटी की शादी की; जब बेटी विदाई के लिए तैयार हुई, तो पिता ने उसे तब तक रोका जब तक वह यह गवाही न दे दे कि उसने पिता से अपनी माँ की विरासत का हिस्सा प्राप्त कर लिया है। बेटी ने मजबूरी में स्वीकारोक्ति दी। बेटी

(उर्दू अनुवाद)

मजमा-उल-फ़तावा में है किसी ने अपनी बीमार बीवी को अपने वालिदैन के यहाँ जाने से रोका और कहा तू मुझे मेहर हिबा करे तो जाने दूँगा तो बीवी ने मेहर हिबा कर दिया तो यह हिबा बातिल है क्योंकि यह मजबूर की तरह है और इस से एक दरपेश मसला का जवाब मालूम हो गया कि बेटी का निकाह कर दिया जब बेटी रुख़्सती के लिए तैयार हुई तो बाप ने रोक लिया और कहा तू यह गवाही बना दे कि मैंने वालिद से अपनी वालिदा की विरासत का हिस्सा वसूल कर लिया है। बेटी ने मजबूरन अपने इक़रार

(अरबी पाठ)

की यह स्वीकारोक्ति सही नहीं होगी क्योंकि वह मजबूर व्यक्ति की स्थिति में थी। मुफ़्ती-ए-रूम अबू सऊद ने यही फ़तवा दिया और लेखक ने अपनी नज़्म 'तुहफ़त-उल-अक़रान' की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है।

(उर्दू अनुवाद)

पर गवाह बना दिए तो बेटी का यह इक़रार सही न होगा क्योंकि वह मजबूर की तरह थी, और मुफ़्ती-ए-रूम अबू सऊद ने यही फतवा दिया मुसन्निफ़ ने शरह मन्ज़ूमह तोहफतुल अक़रान में इस को ज़िक्र किया है। (त)

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-इकराह, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/195
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-इकराह, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/197

पृष्ठ 610/692

بالغ کو اس کے فسخ کا اختیار ہے۔ تخویفِ قتل تو اعلیٰ درجہ کا اکراہ ہے بیع میں مجرد حبسِ مدید بھی ثبوتِ اکراہ کو بس ہے۔ درِ مختار میں ہے :

| لو أکرہ بحبس أوقید مدیدین حتی باع او اشتری او اقر او أجر فسخ او امضی لان اکراہ الملجی وغیر الملجی یعدمان الرضاء والرضا شرط صحة هذه العقود والاقرار فلذا صار له حق الفسخ والامضاء - باختصار - | اگر کوئی لمبی قید اور یر غمالی کے ذریعہ بیع یا شراء یا اقرار یا اجارہ پر مجبور کرے اور اس نے کر دی تو بعد میں اسے اختیار ہے کہ فسخ کر دے یا اس پر قائم رہے کیونکہ جان کے خطرے اور اس سے کم ہر طرح جبر رضا کو ختم کرتا ہے جبکہ ان عقود اور اقرار میں رضا شرطِ صحت ہے اس لئے اس کو فسخ کا اختیار ہے۔ باختصار۔ (ت) |

اسی میں ہے:

| في مجمع الفتاوی منع امراته المریضة عن المسیر الی ابویها الآن تهبه مهرها فوهبته بعض المهر فالهبة باطلة لانها کالمکرهة ویؤخذ منه جواب حادثة الفتوی زوج بنته فلما ارادت الزفاف منعها الاب الا ان یشهد علیها انها استوفت منه میراث امها فاقرت لا یصح اقرارها لکونها في معنی المکرهة وبه افتی ابو السعود مفتي الروم قاله المصنف في شرح منظومته تحفة الاقران۔ | مجمع الفتاویٰ میں ہے کسی نے اپنی بیوی مریضہ کو اپنے والدین کے ہاں جانے سے روکا اور کہا تو مجھے مہر ہبہ کرے تو جانے دوں گا تو بیوی نے مہر ہبہ کر دیا تو یہ ہبہ باطل ہے کیونکہ یہ مجبور کی طرح ہے اور اس سے ایک در پیش مسئلہ کا جواب معلوم ہو گیا کہ بیٹی کا نکاح کر دیا جب بیٹی رخصتی کے لئے تیار ہوئی تو باپ نے روک لیا اور کہا تو یہ گواہی بنا دے کہ میں نے والد سے اپنی والدہ کی وراثت

کا حصہ وصول کر لیا ہے۔ بیٹی نے مجبوراً اپنے اقرار پر گواہ بنا دئیے تو بیٹی کا یہ اقرار صحیح نہ ہوگا کیونکہ وہ مجبور کی طرح تھی، اور مفتی روم ابو سعود نے یہی فتویٰ دیا مصنف نے شرح منظومہ تحفۃ الاقران میں اس کو ذکر کیا ہے۔ (ت) |

1. درمختار کتاب الاکراہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۹۵
2. درمختار کتاب الاکراہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۹۷

Volume 19 Fatawa Razawiyya

In Radd al-Muhtar it is stated:

And with this al-Ramli and others gave fatwa, and he composed it in his fatwas saying: "Whoever prevents his wife from [visiting] her family so that she gifts the dower (Mahr) to him, is considered a coercer (mukrih). Similarly, a father who prevents his daughter from going to her husband from his house [is also a coercer]." Then he said: "And you know that buying and selling, and leasing are like acknowledgment and gifting. Indeed, any guardian like a father who is capable of preventing for a general reason is not restricted."

Khair al-Din al-Ramli and others have given the same fatwa, and he mentioned it in his fatwa in verse form as follows: (Translation) "Restricting a wife from her parents so she gifts the dower would be coercion; similarly, if a father restricted his daughter from going to her husband." Then he said: "As you know, buying and selling, and leasing are like acknowledgment and gifting. Surely, any guardian like a father who is capable of preventing for some general reason is not restricted."

In al-Khayriyya it is stated:

Our scholars have said: "If a husband prevents his wife from [visiting] her family until she gifts the dower to him, she is considered coerced and the gift is void. It is mentioned in Majma' al-Fatawa and in al-Multaqat of the Leading Master from al-Faqih Abu Ja'far: Whoever prevents his wife from going to her parents unless she gifts her dower, and she gifts it, then the gift is void. Similar to this is in al-Khulasa and al-Bazzaziyya, and likewise it is mentioned in al-Tatarkhaniyya quoting from Yanabi'. And Allah Almighty knows best."

Our scholars have stated that preventing a wife from her parents to make her ready to gift her dower would be a state of compulsion (majboori), and if the wife gifts it, it will be void. In Majma' al-Fatawa, it is narrated from al-Faqih Abu Ja'far in the Multaqat of Sayyid Imam: Whoever restricted his wife from her parents without her gifting the dower and she then gifts it, this gift will be void. Similarly, it is in al-Khulasa and al-Bazzaziyya, and likewise, it has been quoted from Yanabi' in Tatarkhaniyya. And Allah Almighty knows best. (T)

[1]- Radd al-Muhtar, Kitab al-Ikrah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/88. [2]- Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ikrah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/144. Page 611 of 692

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

रद्द अल-मुह्तार में है:

और इसी के साथ अल-रमल और अन्यों ने फ़तवा दिया, और उन्होंने अपने फ़तवा में इसे पद्य रूप में इस प्रकार उल्लेख किया है: "जो अपनी पत्नी को उसके परिवार से रोकता है ताकि वह मेहर उसे उपहार (हिबा) में दे दे, वह जबरदस्ती करने वाला (मुकरीह) माना जाएगा। इसी तरह, वह पिता जो अपनी बेटी को अपने घर से उसके पति के पास जाने से रोकता है [भी वैसा ही है]।" फिर उन्होंने कहा: "और आप जानते हैं कि क्रय-विक्रय और पट्टा (इज़ारा), इकरार और उपहार की तरह हैं। वास्तव में, कोई भी वली जैसे पिता जो किसी सामान्य कारण से रोकने में सक्षम हो, वह प्रतिबंधित नहीं है।"

खैर अल-दीन रमल आदि ने यही फ़तवा दिया है और उन्होंने अपने फ़तवे में इसे कविता के रूप में इस प्रकार उल्लेख किया है: (अनुवाद) "पत्नी को उसके माता-पिता से रोका गया ताकि वह मेहर हिबा कर दे तो यह जबरदस्ती (इकरार) होगा; इसी तरह पिता ने बेटी को अपने पति के पास जाने से रोका।" फिर कहा कि आपको मालूम है कि क्रय-विक्रय और इज़ारा, इकरार और हिबा की तरह हैं और बेशक पिता जैसा कोई वली जो किसी आम वजह से रोकने पर सक्षम हो, वह क़ैद नहीं है। (त)

ख़ैरिया में है:

हमारे विद्वानों ने कहा है: "यदि पति अपनी पत्नी को उसके परिवार से रोकता है जब तक कि वह उसे मेहर उपहार में न दे दे, तो उसे मजबूर माना जाता है और उपहार शून्य (बातिल) है। मजमा अल-फ़तावा में और सैय्यद इमाम की मुल्तक़त में फ़क़ीह अबू जाफ़र से उद्धृत है: जिसने अपनी पत्नी को मेहर उपहार दिए बिना उसके माता-पिता के पास जाने से रोक रखा हो और उसने उपहार दे दिया, तो उपहार शून्य होगा। इसी तरह अल-खुलासा और अल-बज़ाज़िया में है, और इसी प्रकार ततारखनिया में यनाबी' से उद्धृत करते हुए उल्लेख किया गया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

हमारे विद्वानों ने फ़रमाया है कि पत्नी को अपने माता-पिता से रोकना ताकि वह मेहर हिबा करने पर आमादा हो जाए तो यह मजबूरी होगी और यदि पत्नी ने हिबा कर दिया तो वह बातिल (शून्य) होगा। मजमा अल-फ़तावा में सैय्यद इमाम की मुल्तक़त में फ़क़ीह अबू जाफ़र से उद्धृत है कि जिसने मेहर हिबा किए बिना पत्नी को उसके माता-पिता से रोक रखा हो और उसने हिबा कर दिया तो यह हिबा

बातिल होगा। इसी तरह खुलासा और बज़ाज़िया में है और वैसे ही ततारखनिया में यनाबी' से नक़्ल किया गया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

[1]- रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-इक़राह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/88। [2]- फ़तावा ख़ैरिया, किताब अल-इक़राह, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 2/144। पृष्ठ 611 / 692

ردالمختار میں ہے:

وبه افتی الرملی و غیره و نظمه فی فتاواه بقوله: و مانع زوجته عن اهلها تهب المهر یکون مکرها کذالك منع والد ابنته خروجها لبعلها من بیته ثم قال و انت تعلم ان البیع و الشراء و الاجارة کالا قرار و الهبة و ان کل من یقدر علی المنع من الاولیاء کالاب للعلة الشاملة فلیس قیدا [1]۔

خیر الدین رملی وغیرہ نے یہی فتوی دیا ہے اور انھوں نے اپنے فتوی میں اس کو نظم کے طور پر یوں ذکر کیا ہے: (ترجمہ) "بیوی کو اپنے والدین سے روکا کہ مہر ہبہ کرے تو یہ مکرہ ہو گا یو نہی والد نے بیٹی کو اپنے خاوند کے پاس جانے سے روکا" پھر فرمایا کہ آپ کو معلوم ہے کہ بیع و شراء اور اجارہ۔ اقرار اور ہبہ کی طرح ہیں اور بیشک باپ جیسا کوئی ولی جو کسی عام وجہ سے روکنے پر قادر ہو وہ قید نہیں ہے۔ (ت)

خیریہ میں ہے:

قال علماء نا منع الزوج زوجته من اهلها حتی تهب له المهر تکون مکرهة والهبة باطلة قال فی مجمع الفتاوی و فی ملتقط السید الامام عن الفقیه ابی جعفر من منع امرأته عن المسیر الی ابویها الا ان تهب مهرها فوهبت فالهبة باطلة و مثل ذالك فی الخلاصة و البزازیة و کذلك ذکر فی التاتارخانیة نقلا عن الینا بیع [2]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

ہمارے علماء نے فرمایا ہے کہ بیوی کو اپنے والدین سے منع کرنا تا کہ مہر ہبہ کرنے پر آمادہ ہو تو یہ مجبوری ہوگی اور بیوی نے ہبہ کر دیا تو باطل ہو گا ، اور مجمع الفتاوی میں ہے کہ سید امام کی ملتقط میں فقیہ ابو جعفر سے منقول ہے کہ جس نے مہر ہبہ کئے بغیر بیوی کو اس کے والدین

سے روک رکھا ہو اور اس نے ہبہ کر دیا تو یہ ہبہ باطل ہوگا ، اور اسی طرح خلاصہ اور بزازیہ میں ہے اور یونہی تاتارخانیہ میں ینا بیع سے نقل کیا ہے واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

[1]- رد المحتار کتاب الاکراہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۸۸ [2]- فتاوٰی خیریہ کتاب الاکراہ دار المعرفۃ بیروت ۲ / ۱۴۴ Page 611 of 692

Vol 19 Fatawa Razawiyya

(2) For compulsion (Ikrah) to occur, it is not necessary that at the moment the victim performs the act, a knife is held to their throat or that they are currently imprisoned or being beaten. Rather, a prior threat and menace from the person exerting pressure, a genuine fear of its occurrence, and the victim being under the power of the oppressor is sufficient for compulsion to be established. It is stated in Khayriyyah:

[Table Header: Arabic / Urdu] Compulsion negates free will, hence a confession made under compulsion is not valid. Compulsion in this context can take several forms, one of which is when a powerful person says to another: 'Either you confess such-and-such to me, or I will tell a certain oppressor that you have found wealth, treasure, or something similar.' If the person is aggressive and threatens him through someone who listens to the informer's words, saying: 'If you do not confess such-and-such to me, I will take you to someone who will seize you just on my word,' and the person threatened strongly believes that he will do so, and thus makes a false confession, then nothing becomes binding on him due to that confession, as is the clear statement of our Imams. / Compulsion makes free will non-existent; therefore, a confession obtained through compulsion will not be valid. There are many forms of compulsion and coercion, one of which is that a dominant person tells another person to make a certain confession in my favor, otherwise, I will tell such-and-such oppressor that he has found wealth or treasure or something like that. If this person is daring and gives a threat of such an oppressor who listens to his words and said that if you do not make a certain confession in my favor, then I will take you to such-and-such who will catch you just on my saying, and the one hearing the threat has a strong presumption that he will do this, so he made a false confession, then nothing will be mandatory from this confession as it is the clear words of our Imams. (T)

Yes, if he threatened him and now he has escaped from his power, and with the concern that when he gets hold of him again, he will cause harm, if he does some act, then this is not from compulsion because the previous compulsion has ceased and the subsequent one is non-existent and imaginary. It is in Radd al-Muhtar:

[Table Header: Arabic / Urdu] In al-Hindiyyah, quoted from al-Mabsut: [A person] sent someone to do [an act], and he feared that if he did not do it, [the sender] would kill him if he caught him; it is not permissible [to do that act]. / It is narrated from Mabsut in Hindiyya that if someone sent another to do a job, then he has a risk that if

I did not do his this illegal work, then he will kill me, then on this concern, it will not be permissible for him to do the illegal work. (T)

In the same [book] it is stated:

1. Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Ikrah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/243
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ikrah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/88

भाग 19 फ़तावा रज़विया

(२) इकरा (विवशता) के लिए यह ज़रूरी नहीं कि जिस समय मजबूर व्यक्ति वह कार्य करे, उसके गले पर छुरी हो या कैद और मार-पीट उस समय मौजूद हो। बल्कि इकरा करने वाले की तरफ़ से पूर्व दी गई धमकी और उसके घटित होने का वास्तविक डर होना, और मजबूर व्यक्ति का उसके वश में होना इकरा साबित होने के लिए पर्याप्त है। खैरिया में है:

[सारणी: अरबी / उर्दू अनुवाद] इकरा (जबर) इच्छाशक्ति को समाप्त कर देता है, इसलिए इकरा के साथ किए गए इकरार (स्वीकारोक्ति) की कोई वैधता नहीं होगी। इसमें इकरा के कई रूप हैं, उनमें से एक यह है कि जब कोई शक्तिशाली व्यक्ति दूसरे से कहे: 'या तो तुम मेरे हक में ऐसा-ऐसा इकरार करो, वर्ना मैं अमुक जालिम से कहूँगा कि तुम्हें धन या खजाना या ऐसा ही कुछ मिला है।' यदि वह व्यक्ति दुस्साहसी है और उसे ऐसे जालिम के माध्यम से धमकी देता है जो उसकी बात सुनता हो, और कहा कि 'यदि तुम मेरे पक्ष में अमुक इकरार नहीं करोगे तो मैं तुम्हें अमुक के पास ले जाऊँगा जो मात्र मेरे कहने पर तुम्हें पकड़ लेगा', और धमकी सुनने वाले को प्रबल आशंका हो कि वह ऐसा कर देगा, और उसने झूठा इकरार कर दिया, तो उस इकरार से उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, जैसा कि हमारे इमामों का स्पष्ट कथन है। / जबर, इख़्तियार को मादूम (समाप्त) बना देता है लिहाज़ा जबर के साथ हासिल कर्दा इकरार की सेहत न होगी और जबर व इकरा की कई सूरतें हैं, एक यह कि कोई ग़ालिब आदमी दूसरे शख़्स को कहे कि तू मेरे हक़ में फ़लां इकरार कर वर्ना मैं फ़लां ज़ालिम को कहूँ गा कि इस को माल मिला या खज़ाना मिला या ऐसी ही कोई बात अगर यह शख़्स जरी (साहसी) है और ऐसे ज़ालिम की धमकी दे जो इस की बात मानता हो और कहा कि अगर तू मेरे हक़ में फ़लां इकरार न करे गा तो मैं तुझे फ़लां के पास ले जाऊँगा जो सिर्फ़ मेरे कह देने पर तुझे पकड़े लेगा और धमकी सुनने वाले को ज़न-ए-ग़ालिब (प्रबल आशंका) है कि यह ऐसा कर दे गा तो इस ने झूठा इकरार कर दिया तो इस इकरार से कोई चीज़ लाज़िम न होगी जैसा कि हमारे अइम्मा का सरीह (स्पष्ट) कलाम है। (त)

हाँ, अगर उसने धमकी दी और अब यह उसके वश से बाहर निकल गया और इस डर से कि फिर वह उसे काबू में पाकर कष्ट पहुँचाएगा, उसने कोई काम किया, तो यह इकरा से नहीं है क्योंकि पिछला इकरा समाप्त हो चुका है और आगामी इकरा गैर-मौजूद और काल्पनिक है। रद्दुल मुहतार में है:

[सारणी: अरबी / उर्दू अनुवाद] अल-हिन्दिया में अल-मबसूत से उद्धृत है: यदि किसी ने किसी को कोई कार्य करने के लिए भेजा और उसे डर हुआ कि यदि उसने वह कार्य नहीं किया तो वह उसे पकड़ने पर मार डालेगा, तो [वह कार्य करना] जायज़ नहीं है। / हिन्दिया में मबसूत से मन्कूल (उद्धृत) है कि अगर किसी ने दूसरे को काम करने के लिए भेजा तो उसको खतरा है कि अगर मैंने इसका यह नाजायज़ काम न किया तो मुझे क़त्ल कर देगा तो इस अन्देशा पर उसको नाजायज़ काम करना हलाल न होगा। (त)

उसी में है:

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल इकरा, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, २/२४३
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल इकरा, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, ५/८८

पृष्ठ 612 का 692

(۲) اکراہ کے لئے یہ ضرور نہیں کہ جس وقت مکرہ وہ فعل کرے گلے پر چھری یا قید وضرب فی الحال موجود ہو بلکہ اکراہ کنندہ کی طرف سے وعید و تہدید سابق اور اس کے وقوع کا صحیح اندیشہ لاحق اور مکرہ کا مکرہ کے قابو میں ہونا تحقق اکراہ کے لئے بس ہے۔ خیر یہ میں ہے :

الاکراہ یعدم الاختیار فلا صحۃ للاقرار مع الاکراہ والا کراہ فیہ یکون باشیاء منہا اذا قال المتغلب لرجل اما ان تقر لی بکذا والالاقول للظالم الفلانی لقی مالا و وجد کنزا او نحو ذلک فاذا کان الرجل لہ جرأۃ و ہدہ بمن یسمع کلام الغماز و قال ان لم تقر لی بکذا اسعی بک الی من یأخذک بمجرد کلامی و غلب من ظن المہد د ذلک فاقر کاذبالا یلزمہ ما اقر بہ کما ہو صریح کلام ائمتنا 1 ۔ / جبر ، اختیار کو معدوم بنا دیتا ہے لہذا جبر کے ساتھ حاصل کردہ اقرار کی صحت نہ ہو گی اور جبر واکراہ کی کئی صورتیں ہیں، ایک یہ کہ کوئی غالب آدمی دوسرے شخص کو کہے کہ تو میرے حق میں فلاں اقرار کر ورنہ میں فلاں ظالم کو کہوں گا کہ اس کو مال ملا یا خزانہ ملا یا ایسی ہی کوئی بات اگر یہ شخص جری ہے اور ایسے ظالم کی دھمکی دے جو اس کی بات مانتا ہو اور کہا کہ اگر تو میرے حق میں فلاں اقرار نہ کرے گا تو میں تجھے فلاں کے پاس لے جاؤں گا جو صرف میرے کہہ دینے پر تجھے پکڑلے گا اور دھمکی سننے والے کو ظن غالب ہے کہ یہ ایسا کر دے گا تو اس نے جھوٹا اقرار کر دیا تو اس اقرار سے کوئی چیز لازم نہ ہو گی جیسا کہ ہمارے ائمہ کا صریح کلام ہے۔ (ت)

ہاں اگر اس نے تہدید کی اور اب یہ اس کے قابو سے نکل گیا اور اس اندیشہ سے کہ پھر اسے قابو ملے تو ایذا پہنچائے گا، کوئی کام کیا تو یہ اکراہ سے نہیں کہ اکراہ سابق زائل ہو چکا اور لاحق معدوم و موہوم ہے۔ ردالمحتار میں ہے :

فی الہندیۃ عن المبسوط ارسلہ لیفعل فخاف ان یقتلہ ان ظفر بہ ان لم یفعل لم یحل 2 - / ہندیہ میں مبسوط سے منقول ہے کہ اگر کسی نے دوسرے کو کام کرنے کے لئے بھیجا تو اس کو خطرہ ہے کہ اگر میں نے اس کا یہ ناجائز کام نہ کیا تو مجھے قتل کر دے گا تو اس اندیشہ پر اس کو ناجائز کام کرنا حلال نہ ہو گا۔ (ت)

اسی میں ہے :

1 فتاوٰی خیریہ کتاب الاکراہ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۲۴۳ 2 ردالمحتار کتاب الاکراہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۸۸/۵

Vol. 19 Fatawa Razawiyya

...because of the great distance in both [cases], the power to kill does not exist. However, if there is a fear upon return, then 'Ikrah' (compulsion) is not established. - Bazzaziyah. (T)

(3) Yes, in the aforementioned case, the burden of proving delivery and possession of the price lies with the buyer, as the ruler cannot give a judgment except by Shariah evidence, which is confession, proof, or refusal to take an oath. In Fatawa Imam Qazi Khan and then in Al-Ashbah it is stated:

The judge does not judge except with proof, and it is evidence, confession, or refusal to take an oath.

The judge gives judgment only upon establishment of proof, and proof is the name for testimony, confession, and refusal of oath. (T)

And the confession of a coerced person (Mukrah) is void. It just passed from Khairiyah: "Confession with compulsion is not valid" (Confession under duress is not sound. T). It is in Al-Ashbah: "The confession of the coerced is void" (The confession of a forced person is void. T). Similarly, the confession of a non-authorized 'ma'tuh' (mentally challenged person). It is in 'Uqud-ul-Durriyah:

Since he was ma'tuh, his confession is not correct.

The confession of a mad person is not correct. (T)

And when the confession or being 'ma'tuh' is proven by reliable testimony, then ordinary phrases in a document (in a state of sound mind and stable intellect, by choice and desire, without force or compulsion) written are of no consequence. It is in Khairiyah:

He was asked about a village governor capable of inflicting beating and imprisonment, forcing its people. He asked a man from them to sell his property to him. So he sold it fearing that he would inflict that upon him, and he confessed...

A question was asked about a village ruler who threatened a landowner in the village with beating and imprisonment and said: sell your land to me. So he sold the land out of fear of the threat being carried out because he [the ruler] has the practical power to carry out the threat.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ikrah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/88

2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada wa al-Shahadat, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/138
3. Fatawa Khairiyah, Kitab al-Ikrah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/73
4. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Iqrar, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/21
5. Al-Uqud al-Durriyah, Kitab al-Hajr wa al-Ma'dhun, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/159

जिल्द 19 फतावा रज़विया

...क्योंकि दोनों में बहुत दूरी होने के कारण मारने की शक्ति नहीं है। लेकिन वापसी पर डर हो, तो इससे 'इकराह' (दबाव) साबित नहीं होता। - बज़्ज़ियाह। (त)

(3) हाँ, उपरोक्त स्थिति में कीमत की सुपुर्दगी और कब्ज़े को साबित करने की ज़िम्मेदारी खरीदार की है क्योंकि शासक निर्णय नहीं ले सकता सिवाय शरीयत के साक्ष्य के, जो कि इक़रार (स्वीकारोक्ति), दलील (बय्यिनाह) या कसम खाने से इनकार (नुकूल) है। फतावा इमाम क़ाज़ी ख़ान और फिर 'अल-अशबाह' में है:

क़ाज़ी साक्ष्य के बिना फैसला नहीं करता और वह दलील, इक़रार या नुकूल है।

क़ाज़ी केवल साक्ष्य स्थापित होने पर ही फैसला देता है और साक्ष्य गवाही, इक़रार और कसम से इनकार का नाम है। (त)

और मजबूर व्यक्ति (मुकरह) का इक़रार अमान्य है। अभी 'खैरियाह' से गुज़रा: दबाव के साथ इक़रार की वैधता नहीं है (दबाव में दिया गया इक़रार सही नहीं होता। त)। 'अल-अशबाह' में है: मजबूर व्यक्ति का इक़रार अमान्य है (मजबूर किए गए व्यक्ति का इक़रार बातिल है। त)। इसी तरह बिना अनुमति वाले 'मातूह' (मानसिक रूप से कमजोर) का इक़रार। 'उक़ूद-उद-दुर्रियाह' में है:

चूंकि वह मातूह था, इसलिए उसका इक़रार सही नहीं है। पागल का इक़रार सही नहीं है। (त)

और जब इक़रार या मातूह होना विश्वसनीय गवाही से साबित हो जाए, तो दस्तावेज़ में लिखी गई साधारण बातें (स्वस्थ मानसिक स्थिति और स्थिर बुद्धि के साथ, स्वेच्छा और इच्छा से, बिना किसी ज़ोर-ज़बरदस्ती और दबाव के) कोई मायने नहीं रखतीं। 'खैरियाह' में है:

उनसे एक गाँव के शासक के बारे में पूछा गया जो गाँव के लोगों को पीटने और कैद करने में सक्षम था। उसने वहाँ के एक व्यक्ति से उसकी ज़मीन अपने पास बेचने को कहा, तो उसने इस डर से ज़मीन बेच दी कि वह उसे सच में पीटेगा या कैद करेगा, और उसने इक़रार किया...

उनसे एक गाँव के वाली के बारे में सवाल हुआ कि उसने गाँव में ज़मीन वाले व्यक्ति को मारने और कैद करने की धमकी देकर कहा कि अपनी यह ज़मीन मेरे पास बेच दो, तो उसने धमकी पर अमल के डर से ज़मीन बेच दी क्योंकि वह धमकी पर व्यावहारिक शक्ति रखता है।

1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-इकराह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/88
2. अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फन्न अस-सानी, किताब अल-क़ज़ा व अश-शहादत, इदारातुल कुरआन, कराची, 1/138
3. फतावा खैरियाह, किताब अल-इकराह, दार अल-मआरिफ़ह, बेरूत, 2/73
4. अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फन्न अस-सानी, किताब अल-इक़रार, इदारातुल कुरआन, कराची, 2/21
5. अल-उक़ूद अल-दुर्रियाह, किताब अल-हज्र व अल-माज़ून, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/159

لزوال القدرۃ بالبعد لکن یخاف عودہ و بہ لا یتحقق الاکراہ بزازیۃ 1 - واللہ تعالی اعلم۔ کیونکہ دونوں میں بعید فاصلہ کی وجہ سے قتل کی قدرت نہیں ہے۔ لیکن واپسی پر خوف ہو تو اس سے اکراہ متحقق نہیں ہوتا۔ بزازیہ۔ (ت)

(۳) ہاں صورت مذکورہ میں تسلیم و قبضہ ثمن کا بار ثبوت ذمہ مشتری ہے کہ حاکم حکم نہیں کر سکتا مگر حجت شرعیہ اقرار ہے یا بینہ یا نکول، فتاوٰی امام قاضی خاں پھر اشباہ میں ہے:

القاضی لا یقضی الا بالحجۃ و ھی البینۃ او الاقرار و النکول 2 - **قاضی صرف حجت قائم ہونے پر فیصلہ دیتا ہے اور حجت گواہی اقرار اور قسم سے انکار کا نام ہے۔ (ت)**

اور مکرہ کا اقرار باطل ہے۔ ابھی خیریہ سے گزرا: لا صحۃ للاقرار مع الاکراہ 3 (اکراہ سے اقرار کی صحت نہیں ہوتی۔ ت) اشباہ میں ہے: اقرار المکرہ باطل 4 (مجبور شدہ شخص کا اقرار باطل ہے۔ ت) یونہی معتوہ غیر ماذون کا اقرار۔ عقود الدریہ میں ہے:

حیث کان معتوھا فاقرارہ غیر صحیح 5 - پاگل کا اقرار صحیح نہیں ہے۔ (ت)

اور جبکہ اقرار با معتوہ ہونا شہادت عادلہ سے ثابت ہو تو دستاویز میں معمولی عبارت (بِحالت صحت نفس و ثبات عقل بطوع و رغبت بلا جبر و اکراہ) لکھی ہوئی کوئی چیز نہیں۔ خیریہ میں ہے:

سئل فی ذی ولایة علی قریة قادر علی ایقاع ضرب و حبس ملجئین باهلها طلب من رجل منها بیع عقار له بها فباع خائفا منه ایقاع ذلك به واقر

ان سے گاؤں کے والی کے متعلق سوال ہوا کہ اس نے قریہ میں زمین والے شخص کو ضرب لگانے اور قید کرنے کی دھمکی دے کر کہا کہ اپنی یہ زمین میرے پاس فروخت کر دے تو اس نے دھمکی پر عمل کے خوف سے زمین فروخت کر دی کیونکہ دھمکی پر عملی قدرت رکھتا ہے۔

1 ردالمحتار کتاب الاکراہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۸۸ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادات ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۳۸ 3 فتاویٰ خیریہ کتاب الاکراہ دارالمعرفۃ بیروت ۲ / ۷۳ 4 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۲۱ 5 العقود الدریۃ کتاب الحجر والماذون ارگ بازار قندہار افغانستان ۲ / ۱۵۹

Volume 19 Fatawa Razawiyya

[Arabic Text Column] He acknowledged that he received its price as such, while the value of the sold item is several times the price. Does this sale take effect in this manner or not? Even if a deed is written before a judge in the form of willingness and choice and the absence of any invalidating factor, consideration is given to the reality of the matter, not to what was written. He replied: Since it is known by the indication of the circumstances that if he had not sold it, he would have been subjected to a severe beating or a long imprisonment, the sale is not effective and the acknowledgment is not valid. The coerced person has the right to rescind it, and consideration is given to what is in the reality of the matter, not to what was written in the deed.[1]

[Urdu Text Column] And he acknowledged that "I have received the amount for the land from him"—whereas the actual price is many times more than the amount received. So, will this sale be valid or not? And if he writes on a stamp paper before a judge that "I have sold it with happiness and choice and the sale is correct," then this writing will not be considered, but rather the actual situation will be considered. So the answer was given that when it is known from the circumstances that if he had not sold it, they would have beaten him severely or imprisoned him for a long time, then the sale will not be valid and the acknowledgment will not be correct either. So the coerced landowner has the choice to cancel it, and what is written in the stamp paper is not to be considered, but rather the reality of the occurrence is to be considered. (T)

Necessarily, the burden of proof is on the buyer. And Allah Almighty knows best.

[1] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ikrah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/43 Page 614 of 692

[अरबी पाठ कॉलम] उसने स्वीकार किया कि उसने उसकी कीमत उसी तरह प्राप्त कर ली है, जबकि बेची गई वस्तु का मूल्य कीमत से कई गुना अधिक है। क्या यह बिक्री इस प्रकार प्रभावी होती है या नहीं? भले ही काजी के समक्ष इच्छा और पसंद और किसी भी अमान्य कारक की अनुपस्थिति के रूप में एक विलेख लिखा गया हो, विचार मामले की वास्तविकता पर दिया जाता है, न कि उस पर जो लिखा गया था। उन्होंने उत्तर दिया: चूंकि परिस्थितियों के संकेत से ज्ञात होता है कि यदि उसने इसे नहीं बेचा होता, तो उसे गंभीर पिटाई या लंबी कैद का सामना करना पड़ता, बिक्री प्रभावी नहीं है और पावती वैध नहीं है। मजबूर व्यक्ति को इसे रद्द करने का अधिकार है, और जो मामले की वास्तविकता में है उस पर विचार किया जाता है, न कि विलेख में जो लिखा गया था उस पर।[1]

[उर्दू पाठ कॉलम] और स्वीकार किया कि "मैंने ज़मीन की रक़म उससे प्राप्त कर ली है"—जबकि प्राप्त रक़म से असली कीमत कई गुना ज़्यादा है। तो क्या यह बिक्री प्रभावी होगी या नहीं? और अगर काज़ी के पास स्टाम्प पर लिख दे कि "मैंने खुशी और अधिकार से बिक्री की है और बिक्री सही है," तो इस लेखन का कोई मूल्य नहीं होगा बल्कि वास्तविक स्थिति का मूल्य होगा। तो जवाब दिया गया कि जब परिस्थितियों से यह ज्ञात हो कि यदि वह इसे नहीं बेचता तो वे उसे गंभीर रूप से पीटते या उसे लंबे समय तक कैद में रखते, तो बिक्री प्रभावी नहीं होगी और स्वीकृति भी सही नहीं होगी। इसलिए मजबूर ज़मींदार के पास इसे रद्द करने का विकल्प है, और स्टाम्प पेपर में जो लिखा है उसे नहीं माना जाना चाहिए, बल्कि घटना की वास्तविकता को माना जाना चाहिए। (त)

निश्चित रूप से, सबूत का बोझ खरीदार पर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[1] फ़तावा खैरिया, किताब अल-इकराह, दार अल-मारिफा, बेरूत, 2/43 पृष्ठ 614 का 692

[عربی متن کا کالم] انه قبض ثمنه كذالك مع ان قيمة المبيع اضعاف الثمن هل ينفذ هذا البيع على هذا الوجه ام لا وان كتب صك لدى قاض على صفة الطوع والاختيار و عدم المفسد يكون الاعتبار لما فى نفس الامر لا لما كتب اجاب حيث علم بدلالة الحال انه لو لم يبعه يوقع به ضربا شديدا او حبسا مديدا فالبيع غير نافذ والاقرار غير صحيح فللمكره فسخه والاعتبار لما فى نفس الامر لا لما كتب في الصك ۱۔

[اردو متن کا کالم] اور اقرار کیا کہ میں نے زمین کی رقم اس سے وصول کرلی ہے____ حالانکہ وصول کردہ رقم سے اصل قیمت کئی گنا زیادہ ہے۔ تو کیا یہ بیع نافذ ہو گی یا نہیں، اور اگر قاضی کے ہاں اسٹام لکھ دے کہ میں نے خوشی اور اختیار سے فروخت کی اور بیع صحیح کی ہے تو اس تحریر کا اعتبار نہ ہوگا بلکہ واقعی حال کا اعتبار ہوگا۔ تو جواب دیا کہ جب معلوم ہے دلالت حال سے کہ اگر وہ فروخت نہ کرتا تو اس کو ضرب شدید اور قید مدید کرتا تو بیع نافذ نہ ہو گی اور اقرار بھی صحیح نہ ہو گا تو مجبور زمیندار کو اختیار ہے کہ فسخ کردے اور اسٹام میں لکھے کا اعتبار نہیں بلکہ نفس الامر واقع کا اعتبار ہے۔ (ت)

لا جرم بار ثبوت مشتری پر ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

۱ فتاوی خیریہ کتاب الاکراہ دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۴۳ Page 614 of 692

Volume 19 Fatawa Razviya

Book of Interdiction (Kitab al-Hajr) (Statement regarding interdiction)

Problem 232: From Marehra Mutahrah, sent by Maulana Molvi Muhib Ahmad Sahab, 17 Jumadi al-Akhira 1314 AH.

A woman has been suffering from a condition for forty years where her intellect occasionally becomes deranged. She loses the sense of modesty and veiling, to the point where she stands openly on the roof of her house, which is located in a market. Once, she even fell off the roof. Most of the time, however, she maintains her sense of veiling and hijab. She recognizes all her maternal, paternal, and in-law relatives, knowing their specific relationships. She performs household chores expected of a woman. In such a state, is her gifting her property to someone or waiving a debt, or her testimony in matters like fosterage etc., acceptable and valid or not? Is this woman considered insane (majnuna) or mentally affected (ma'tooha)? Explain and be rewarded.

The Answer: During her episodes, it is clear and obvious that the aforementioned woman is afflicted by an ailment affecting her intellect. A lack of understanding and flawed judgment are apparent, and confused speech implies a confused intellect. Therefore, her being mentally affected (ma'tooha) is explicitly proven by these symptoms alone. If, in addition to this, she hits or abuses people, she would be considered insane (majnuna). In any case, she absolutely lacks the capacity for making gratuitous disposals like gifting property or waiving dower, etc. If she makes such disposals, they will be entirely void. Regarding fosterage and other matters...

जिल्द 19 फ़तावा रज़विया

किताब अल-हज्र (प्रतिबंध की पुस्तक) (प्रतिबंध का विवरण)

मसाला 232: मारहरा मुतहरा से, प्रेषक मौलाना मौलवी मुहिब अहमद साहब, 17 जमादी अल-आख़िर 1314 हिजरी।

एक महिला चालीस वर्षों से इस रोग से ग्रस्त है कि कभी-कभी उसकी बुद्धि में विकार आ जाता है और उसे परदे और लज्जा का ध्यान नहीं रहता, यहाँ तक कि वह बाज़ार में स्थित अपने घर की छत पर खुलेआम खड़ी हो जाती है। एक बार वह छत से गिर भी गई थी। अधिकतर समय वह परदे और हिजाब का पूरा ध्यान रखती है। वह अपने सभी ननिहाल, ददिहाल और ससुराल के रिश्तेदारों को उनके विशिष्ट संबंधों के अनुसार पहचानती है। वह घर के वे सभी काम करती है जो एक महिला को करने चाहिए। ऐसी स्थिति में, क्या उसका अपनी संपत्ति किसी को उपहार (हिबा) में देना या माफ़ करना, या दुग्धपान (रज़ात) जैसे मामलों में उसकी गवाही स्वीकार्य और मान्य है या नहीं? और क्या यह महिला पागल (मजनूना) है या मानसिक रूप से विक्षिप्त (मअतूह)? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

उत्तर: दौरों के दिनों में, उक्त महिला का बुद्धि को प्रभावित करने वाली आपदा से ग्रस्त होना स्पष्ट और प्रत्यक्ष है। समझ की कमी और निर्णय दोष तो ज़ाहिर है, और बातचीत में भटकाव बुद्धि के भटकाव का आवश्यक परिणाम है। अत; केवल इसी से उसका मानसिक रूप से विक्षिप्त (मअतूह) होना स्पष्ट रूप से सिद्ध है। और यदि इसके साथ वह लोगों को मारती या गालियां भी देती है, तो वह पागल (मजनूना) है। बहरहाल, संपत्ति का उपहार देने या मेहर माफ करने जैसे दान कार्यों की उसमें बिल्कुल भी योग्यता नहीं है। यदि वह इस तरह के कार्य करती है, तो वे पूर्णतः शून्य होंगे। और जहाँ तक दुग्धपान आदि की बात है...

पृष्ठ 615 का 692

جلد ۱۹ فتاویٰ رضویہ

کتاب الحجر (حجر کا بیان)

مسئلہ ۲۳۲: از مارہرہ مطہرہ مرسلہ مولانا مولوی محب احمد صاحب ۱۷ جمادی الآخرہ ۱۳۱۴ھ

ایک عورت عرصہ چالیس سال سے اس مرض میں مبتلا ہے کہ کبھی کبھی اس کی عقل میں اختلال آجاتا ہے اور خیالِ پردہ وستر پوشی کا نہیں رہتا حتیٰ کہ مکان کی چھت سے جو بازار میں واقع ہے سر بازار کھڑی ہو جاتی ہے۔ ایک مرتبہ چھت سے نیچے گر پڑی اور اکثر یہ حالت ہے کہ ہر قسم کا خیالِ ستر پوشی و حجاب رہتا ہے۔ سب قرابت داران مادری و پدری و صہری کو بتخصیص قرابت جانتی پہچانتی ہے کام متعلقہ عورت جو خانہ داری کو چاہئیں کرتی ہے۔ ایسی حالت میں اس کا اپنی جائداد کسی کو بطور ہبہ دے دینا یا معاف کرنا یا کسی بارہ میں اس کی شہادت مثل رضاعت وغیرہ مقبول و جائز ہے یا نہیں؟ اور یہ عورت مجنونہ و معتوبہ ہے یا کیا۔ بینوا توجروا

الجواب: ایام دورہ میں زن مذکورہ کا آفت معترضہ علی العقل میں مبتلا ہونا واضح و بدیہی ہے قلتِ فہم و فسادِ تدبیر تو ظاہر، اور اختلاطِ کلام اختلاطِ عقل کو لازم، تو اسی قدر سے معتوبہ ہونا تو صراحۃً ثابت، اور اس کے ساتھ لوگوں کو مارنا گالیاں دینا بھی ہو تو مجنونہ ہے۔ بہرحال تبرعات مثل ہبہ مال وبخشش مہر وغیرہ کی اہلیت ہر گز نہیں، اگر ایسے تصرفات کرے گی محض باطل ہوں گے، اور رضاعت وغیرہ

Fatawa Rizvia, Volume 19

Testimony is fundamentally unacceptable in any matter. If no period of lucidity is known and recognized, then these rulings on legal restriction of transactions, annulment of donations, and dismissal of testimony are permanent. This is because when there is no established lucidity, there can be no certainty at any time; it is possible at all times that the person is in a state of mental derangement. Merely speaking rationally does not warrant certainty, as the 'ma'tuh' (mentally impaired) or even the insane often speak very reasonably to the point that an uninformed listener would not suspect any derangement. However, if the time of lucidity is known, then at that time his ruling is like the ruling for sane people. His donations will be valid and testimony will be heard. It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

"Al-ma'tuhu is derived from al-'atah, which is an impairment in the intellect."[1]	'Ma'tuh' is derived from 'atah', and it is the name given to the occurrence of a defect in the intellect. (T)

It is stated in 'Radd al-Muhtar':

"This was mentioned in 'Al-Bahr' as a definition for the insane, and he said that the 'ma'tuh' is included in it. The best of opinions regarding the difference between them is that the 'ma'tuh' is one who has little understanding, confused speech, and faulty management, but does not hit or insult, unlike the insane person. [End quote] And the jurists (Usooliyyun) have stated clearly that his ruling is like that of a child."[2]	In 'Bahr', this definition was written for insanity, and it was said that the 'ma'tuh' is also included in this definition. To distinguish between the two, it is better to say that the 'ma'tuh' is one who has low understanding, muddled speech, and faulty management but does not hit or swear at people, whereas the insane person is one who hits and swears. [End quote] And the principles scholars have clarified that his ruling is like that of children. (T)

It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

"The transaction of a 'ma'tuh', if it is purely beneficial such as [accepting] Islam and [accepting] gifts, is valid without permission. If it is harmful such as divorce, manumission, charity, and	If the transaction of a 'ma'tuh' is beneficial, like accepting Islam or a gift, it will be enforceable; the guardian's permission will not be necessary. And if that action is harmful, it will not be enforceable despite

loans (and gifts - [Shami commentary additions]), then it is not valid even with the guardian's permission."

the guardian's permission, such as divorce, manumission, charity, and loans. On this, Shami [commented] on gifts...

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Divorce, Mujtabai Press Delhi 1/218 [2] Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/426

फतावा रज़विया, खंड १९

किसी भी मामले में उसकी गवाही कतई स्वीकार्य नहीं है। यदि उसके ठीक होने (अफाका) का कोई समय ज्ञात और प्रसिद्ध नहीं है, तो लेनदेन पर रोक, दान को रद्द करने और गवाही को खारिज करने के ये आदेश स्थायी हैं, क्योंकि जब कोई निश्चित अफाका ज्ञात न हो, तो किसी भी समय निश्चिंत नहीं हुआ जा सकता; हर समय यह संभावना रहती है कि वह मानसिक विकार की स्थिति में हो। केवल समझदारी भरी बातें करना निश्चिंतता का कारण नहीं बनता, क्योंकि 'मतूह' (मानसिक रूप से कमजोर) या यहाँ तक कि पागल व्यक्ति अक्सर बिल्कुल ठीक और समझदारी वाली बातें करते हैं, यहाँ तक कि कोई अपरिचित व्यक्ति सुने तो उसे विकार का तनिक भी संदेह न हो। हाँ, यदि अफाका का समय ज्ञात हो, तो उस समय उसका आदेश बुद्धिमानों (अक्ला) जैसा है। उसके दान भी प्रभावी होंगे और गवाही भी सुनी जाएगी। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

"अल-मतूह 'अतह' से निकला है और वह बुद्धि में विकार है।"[1]

'मतूह', अतह से लिया गया है। और बुद्धि में खराबी आने का नाम है। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

"इसे 'अल-बहर' में पागलपन की परिभाषा के रूप में उल्लेख किया गया है, और कहा गया है कि 'मतूह' भी इसमें शामिल है। इन दोनों के बीच अंतर के बारे में सबसे अच्छा मत यह है कि 'मतूह' वह है जिसकी समझ कम हो, जिसकी वाणी उलझी हुई हो और जिसका प्रबंध (तदबीर) दोषपूर्ण हो, लेकिन वह मारता या गाली नहीं देता, पागल के विपरीत। [अंत] और उसूल के विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि उसका आदेश बच्चे के समान है।"[2]

'बहर' में यह परिभाषा पागलपन की लिखी गई है और कहा गया है कि मतूह भी इस परिभाषा में शामिल है। और दोनों में अंतर के लिए यह कहना बेहतर है कि मतूह वह है जो कम समझ, उलझी हुई बातों और दोषपूर्ण प्रबंध वाला हो, लोगों के साथ मार-पिटाई और गाली-गलौज न करे, और पागल वह है जो मार-पिटाई और गाली-गलौज करे। [अंत] और सिद्धांतों के विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि उसका हुक्म बच्चों वाला है। (त)

'दुर्रे मुख्तार' में है:

"मतूह का लेनदेन यदि पूरी तरह से लाभदायक हो जैसे इस्लाम (कुबूल करना) और उपहार स्वीकार करना, तो वह अनुमति के बिना भी सही है। और यदि वह हानिकारक हो जैसे तलाक, गुलामी से मुक्ति, दान (सदका) और ऋण (और उपहार - शामी की टीका), तो वह वली की अनुमति के बावजूद भी प्रभावी नहीं होगा।"

मतूह का लेनदेन अगर फायदेमंद हो जैसे इस्लाम और हिबा (उपहार) स्वीकार करना, तो यह प्रभावी होगा, वली (अभिभावक) की अनुमति जरूरी नहीं होगी। और अगर वह कार्य हानिकारक हो तो वली की अनुमति के बावजूद प्रभावी नहीं होगा जैसे तलाक, अताक (आजादी), सदका और कर्ज। इस पर शामी ने हिबा...

[1] दुर्रे मुख्तार किताबुत तलाक, मतब' मुज्तबाई दिल्ली १/ २१८ [2] रद्दुल मुहतार किताबुत तलाक, दारु इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत २/ ४२६

کسی امر میں اس کی شہادت اصلاً قابل قبول نہیں پر اگر اس کے افاقہ کا کوئی وقت معلوم و معروف نہیں تو یہ احکام حجر تصرفات و ابطال تبرعات والغائے شہادت دائمی ہیں کہ جب افاقہ معہود نہیں تو کسی وقت اطمینان نہیں ہوسکتا، ہر وقت محتمل کہ حالتِ اختلال میں ہو صرف عاقلانہ باتیں کرنی موجبِ اطمینان نہیں کہ معتوہ بلکہ مجنون بسا اوقات ٹھیک ٹھیک عقل کی باتیں کرتے ہیں یہاں تک کہ ناواقف سنے تو ہر گز احتمال اختلال نہ کرے۔ ہاں اگر وقتِ افاقہ معلوم ہے تو اس وقت اس کا حکم مثلِ حکمِ عقلاء ہے۔ اس کے تبرعات بھی نافذ ہوں گے اور شہادت بھی مسموع ہے، در مختار میں ہے:

المعتهوه من العته وهو اختلال فی العقل [1]۔

المعتوہ، عتہ سے ماخوذ ہے۔ اور عقل میں خلل واقع ہو جانے کا نام ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

هذا ذكره فی البحر تعريفا للمجنون وقال ويدخل فيه المعتهوه واحسن الاقوال فی الفرق بينهما ان المعتهوه هو القليل الفهم المختلط الكلام الفاسد التدبير لكن لا يضرب ولا يشتم بخلاف المجنون اه وصرح الاصوليون بأن حكمه كالصبي [2]۔

بحر میں یہ تعریف جنون کی لکھی ہے اور کہا کہ معتوہ بھی اس تعریف میں داخل ہے۔ اور دونوں میں فرق کے لئے یوں کہنا بہتر ہے کہ معتوہ وہ ہے جو قلیل فہم، خلط ملط کلام اور فاسد تدبیر والا ہو لوگوں کو ضرب و شتم نہ کرے اور مجنون وہ ہے جو ضرب و شتم کرے اھ اور اصول والوں نے تصریح کی ہے کہ اس کا حکم بچوں والا ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

تصرف المعتهوه ان كان نافعاً محضاً كالاسلام و الاتهاب صح بلا اذن، وان كان ضاراً كالطلاق والعتاق والصدقة والقرض (والهبة ش)

معتوہ کا تصرف اگر فائدہ مند ہو جیسے اسلام اور ہبہ قبول کرنا تو یہ نافذ العمل ہوگا ولی کی اجازت ضروری نہ ہوگی اور اگر وہ عمل مضر ہو تو ولی کی اجازت کے باوجود نافذ نہ ہوگا جیسے طلاق، عتاق، صدقہ اور قرض، اس پر شامی نے ہبہ

[1] درمختار کتاب الطلاق مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۱۸ [2] ردالمحتار کتاب الطلاق دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۲۶

Fatawa Razawiya, Volume 19

...added the word "giving," and any action of theirs that has aspects of both profit and loss will be dependent on the guardian's permission, such as buying and selling. (T)

It is stated in Alamgiri: The testimony of children and the insane is not accepted, and the 'Ma'tooh' (mentally disabled) is in the position of children. (T)

In the same source, it is stated: Similarly, testimony of children regarding each other in matters occurring during play, and testimony of women regarding matters in bathhouses, is not accepted, even if there is a need for it. Thus it is in Al-Dhakhira. (T)

It is stated in Tahtawi: Al-Shalabi said in the marginalia of Al-Zayla'i that the truth lies in the detail. If the time of recovery for a 'Ma'tooh' is known, and a contract is made during that time, then the ruling for them in that period is like that of a sane person. And if the time of recovery is not known, and a contract is made during a state of recovery, the ruling is like that of children. The difference between a known and unknown state of recovery is that in the case of a known state, the validity of their lucidity is established as usual.

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ma'dhun, Mujtabai Press, Delhi, 2/203; Radd al-Muhtar, Kitab al-Ma'dhun, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/110. 2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 3/465. 3. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 3/465.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

...'देने' का शब्द जोड़ा, और उनका ऐसा कार्य जिसमें लाभ और हानि दोनों के पहलू हों, वह वली (अभिभावक) की अनुमति पर निर्भर होगा, जैसे क्रय-विक्रय। (त)

आलमगीरी में है: बच्चों और पागलों की गवाही स्वीकार्य नहीं है और 'मातूह' (मन्दबुद्धि) का हुक्म बच्चों जैसा ही है। (त)

इसी में है: इसी तरह बच्चों के खेल के संबंध में और महिलाओं के हमाम (स्नानागार) के संबंध में गवाही स्वीकार्य नहीं है, भले ही यहाँ आवश्यकता हो। 'ज़खीरा' में ऐसा ही है। (त)

तहतावी में है: ज़ैलई के हाशिये में शलबी ने कहा कि सत्य विवरण में है। यदि 'मातूह' के स्वास्थ्य लाभ (अफ़ाक़ा) का समय ज्ञात है और उस समय उससे कोई अनुबंध हुआ, तो उस समय उसका हुक्म अक्लमंद व्यक्ति जैसा होगा। और यदि स्वास्थ्य लाभ का समय ज्ञात न हो, तो स्वास्थ्य लाभ की स्थिति में किया गया अनुबंध बच्चों वाला हुक्म रखता है। ज्ञात और अज्ञात स्वास्थ्य लाभ के बीच अंतर यह है कि ज्ञात की स्थिति में उसकी चेतना की सत्यता सामान्य रूप से होती है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल माज़ून, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/203; रद्दुल मुहतार, किताबुल माज़ून, दारुल एहयाउत तुरास अल-अरबी बेरूत 5/110. 2. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/465. 3. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/465.

पेज 617 / 692

دینے کا اضافہ کیا، اور اس کا ایسا عمل جو نفع اور نقصان والے دونوں پہلو رکھتا ہو وہ ولی کی اجازت پر موقوف ہونگے جیسے بیع وشراء۔(ت)

عالمگیری میں ہے: لا تقبل شهادة الصبيان والمجانين والمعتوه بمنزلة المجنون [2]۔ بچوں اور مجنون کی شہادت مقبول نہیں اور معتوہ بچوں کا حکم رکھتا ہے۔(ت)

اسی میں ہے: كذا شهادة الصبيان بعضهم على بعض فيما يقع فى الملاعب، وشهادة النساء فيما يقع في الحمامات لا تقبل، وان مست الحاجة اليها كذا فى الذخيرة [3]۔ یونہی بچوں کی کھیل کے متعلق اور عورتوں کے حمام کے متعلق شہادت مقبول نہیں اگرچہ یہاں ضرورت بھی ہے۔ ذخیرہ میں یوں ہے۔ (ت)

طحطاوی میں ہے: قال الشلبي في حاشية الزيلعي الحق التفصيل فان كان لافاقته معلوم فعقد في ذلك الوقت فالحكم فيه كالعاقل، وان لم يكن لافاقته وقت معلوم فعقد في حال الافاقة فالحكم فيه كالصبي اه والفرق بين الافاقة المعلومة و غيرها انه في المعلوم تحقق صحوه بحسب زیلعی کے حاشیہ میں شلبی نے کہا حق یہ ہے کہ اس میں تفصیل ہے اگر معتوہ کے افاقہ کا وقت معلوم ہے اور اس وقت اس سے عقد صادر ہوا تو اس وقت میں عاقل والا حکم ہوگا، اور اگر اس کے افاقہ کا وقت معلوم نہ ہو تو افاقہ کی حالت میں کیا ہوا عقد بچوں والا حکم رکھتا ہے اھ اور افاقہ معلوم ہونے نہ ہونے کا فرق یہ ہے کہ معلوم کی صورت میں اس کی صحت حسب معمول ہوتی

1 در مختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳، رد المحتار کتاب المأذون داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۱۰ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۵ 3 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۵

Fatawa Razawiyya Volume 19

"...his habit; as for others, it is possible that in a state of insanity, he spoke like the wise ones. (1) Ended briefly. And Allah, Glorified and Exalted, knows best, and His knowledge, Glorified is His Majesty, is most complete and most wise." [Urdu commentary follows]: ...and it is unknown; it is possible that in a state of insanity, he is speaking like the wise. And Allah, Glorified and Exalted, knows best, and His knowledge, Glorified is His Majesty, is most complete and most wise. (T)

Problem 233: What do the scholars of the religion say about this issue: is paralysis, being a brain disease, necessarily accompanied by mental derangement and loss of senses or not? And if a scholar has been ill for several years and, becoming distressed due to the long illness, occasionally engages in chess or similar games to amuse himself, does it necessarily follow that the scholar should be declared insane or deprived of his senses, and his transactions like sales, gifts, etc., be declared void? Explain, and you shall be rewarded.

The Answer: Although paralysis is a brain disease, it by no means necessarily results in mental derangement or loss of senses. After all, it is explicitly stated in the general books of jurisprudence (Fiqh) that when this disease exceeds a year and becomes chronic, the patient is legally considered healthy, and all their transactions will be declared valid. If this disease were necessarily accompanied by sensory impairment, how could this ruling of the jurists be correct? Neither chess, card games (Ganjifa), Chaupar, nor thousands of similar games prove loss of senses; rather, if you think about it, all these tasks require intellect and senses. And it is a separate matter that such actions may be far from the dignity of a scholar. Firstly, being infallible (Ma'sum) is not a condition for a scholar. Secondly, even assuming chess is absolutely a sin, the noble Sharia does not decree the invalidity of transactions due to any sin. Imam Amir al-Sha'bi, who is among the great Imams of Hadith scholars, used to play chess. Now, on this basis, God forbid, can anyone call him deprived of his senses? And some ignorant people who start saying "What kind of scholars are these who do such things?" or "Where has their intellect gone that, being scholars, they are busy with such matters?", regardless of the fact that it is not permissible for the ignorant to interfere in someone's actions or to taunt and reproach them, it is said in a Hadith: "An unpracticing scholar is like a candle that burns itself and gives you light." (2) This

metaphor is like what is said in the Holy Quran: "Do you enjoin righteousness upon people and forget yourselves?" [Al-Baqarah 2:44].

1. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 4/82.
2. Al-Firdaws bi-Ma'thur al-Khitab, Hadith 2206, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 3/73.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

"...उनकी आदत; जहाँ तक दूसरों का सवाल है, यह संभव है कि पागलपन की स्थिति में उन्होंने बुद्धिमानों की तरह बात की हो। (1) संक्षेप में समाप्त। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।" [उर्दू भाष्य के अनुसार]: ...और यह अज्ञात है; यह संभव है कि पागलपन की स्थिति में वह बुद्धिमानों की तरह बातचीत कर रहा हो, और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है। (त)

मसला 233: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: क्या लकवा, जो एक दिमागी बीमारी है, अनिवार्य रूप से बुद्धि के विकार और इंद्रियों की अस्थिरता का कारण बनता है या नहीं? और अगर कोई विद्वान कई वर्षों से बीमार हो और लंबी बीमारी के कारण परेशान होकर दिल बहलाने के लिए कभी-कभी शतरंज या इसी तरह के खेलों में व्यस्त हो जाए, तो क्या इससे यह आवश्यक हो जाता है कि उस विद्वान को पागल या इंद्रियों से शून्य घोषित कर दिया जाए और उनके लेनदेन जैसे बिक्री, उपहार आदि को शून्य कर दिया जाए? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: लकवा हालांकि एक दिमागी बीमारी है, लेकिन इससे बुद्धि का विकार और इंद्रियों की अस्थिरता कतई आवश्यक नहीं है। आखिरकार, न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की आम किताबों में स्पष्ट रूप से उल्लेख है कि जब यह बीमारी एक साल से अधिक पुरानी और पुरानी हो जाती है, तो रोगी को कानूनी रूप से स्वस्थ माना जाएगा, और उनके सभी लेनदेन प्रभावी घोषित किए जाएंगे। यदि यह बीमारी अनिवार्य रूप से इंद्रियों की हानि का कारण होती, तो न्यायविदों का यह आदेश कैसे सही होता? न तो शतरंज, ताश (गंजीफ़ा), चौपड़, और न ही इसी तरह के हज़ारों खेलों से इंद्रियों की हानि सिद्ध होती है, बल्कि यदि आप विचार करें, तो इन सभी कार्यों के लिए बुद्धि और इंद्रियों की आवश्यकता होती है। और यह बात अलग है कि ऐसे कार्य एक विद्वान की गरिमा से दूर हों। पहली बात तो यह कि विद्वान के लिए मासूम (पाप रहित) होना शर्त नहीं है। दूसरी बात, मान लीजिए कि शतरंज पूर्णतः पाप है, तो शरीयत शरीफ़ किसी पाप के कारण लेन-देन की अमान्यता का आदेश नहीं देती है। इमाम आमिर अल-शअबी, जो हदीस के महान इमामों में से हैं, शतरंज खेला करते थे। अब क्या इस आधार पर, अल्लाह की पनाह, कोई उन्हें इंद्रियों से वंचित कह सकता है? और कुछ अज्ञानी जो कहने लगते हैं कि "ये कैसे विद्वान हैं जो ऐसे काम करते हैं" या "उनकी बुद्धि कहाँ चली गई है कि विद्वान होकर ऐसी बातों में व्यस्त हैं", इस बात से पूरी तरह बेख़बर होकर कि अज्ञानियों के लिए

किसी के कार्यों में हस्तक्षेप करना और उन पर ताना मारना और निंदा करना जायज़ नहीं है, हदीस में है: "बिना अमल वाला विद्वान मोमबत्ती की तरह है जो खुद जलती है और तुम्हें रोशनी पहुँचाती है।" (2) यह मुहावरा वैसा ही है जैसा कि पवित्र कुरान में इरशाद हुआ: "क्या तुम लोगों को भलाई का हुक्म देते हो और अपने आप को भूल जाते हो?" [अल-बकरा 2:44]।

1. हाशिया अल-तहतावी अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-हज्र, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 4/82.
2. अल-फिरदौस बि-मअतूर अल-ख़िताब, हदीस 2206, दार अल-कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत, 3/73.

عادتہ ، اماغیر فیحتمل انہ حال جنونہ تکلم بکلام العقلاء ۱ اہ مختصرا۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم و علمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ ہے اور غیر معلوم ہے ہو سکتا ہے کہ وہ جنون کی حالت میں عقلمندوں جیسی گفتگو کر رہا ہو ، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت)

مسئلہ ۲۳۳ : کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ فالج کہ مرض دماغی ہے۔ اسے اختلال عقل وعدم ثبات حواس لازم ہے یا نہیں؟ اور اگر کسی عالم کو چند سال مرض رہے طول مرض کے سبب گھبرائے تو دل بہلانے کو شطرنج یا اسی قسم کے کھیل میں کبھی مشغول ہو تو آیا اس سے لازم آتا ہے کہ وہ عالم مجنون یا مسلوب الحواس قرار دیا جائے اور اس کے تصرفات بیع وہبہ وغیرہ باطل کر دیے جائیں۔ بینوا توجروا

الجواب: فالج اگر چہ مرض دماغی ہے مگر اس سے اختلال عقل وعدم ثبات حواس ہر گز لازم نہیں آتا ، آخر عامہ کتب فقہ میں تصریح ہے کہ جب یہ مرض سال بھر سے متجاوز ومز من ہو جائے تو مریض شرعاً صحیح گنا جائے گا ، اور اس کے سب تصرفات نافذ قرار پائیں گے ، اگر اس مرض کو بد حواسی لازم ہوتی تو یہ حکم فقہاء کا کیونکر صحیح ہوتا ، نہ شطرنج ، گنجفہ ، چوسر ، یا اور اسی قسم کے ہزاروں کھیلوں سے مسلوب الحواسی ثابت ہو ، بلکہ خیال کیجئے تو یہ سب کام عقل وحواس چاہتے ہیں، اور یہ بات جدا رہی کہ ایسے افعال عالم کے شان سے بعید ہوں ، اول عالم کے لئے معصوم ہونا شرط نہیں ، ثانیا بالفرض شطرنج مطلقاً گناہ ہو تو کسی گناہ سے شرع شریف بطلان تصرفات کا حکم نہیں دیتی اور امام عامر شعبی کہ اکابر ائمہ محدثین سے ہیں شطرنج کھیلا کرتے اب کیا اس بنا پر معاذ اللہ کوئی انہیں مسلوب الحواس کہہ سکتا ہے ، اور بعض جاہل جو

کہنے لگتے ہیں کہ یہ کیسے عالم ہیں جو ایسے افعال کرتے ہیں یا ان کی عقل کدھر گئی کہ عالم ہو کر ایسی باتوں میں مشغول ہیں قطعاً نظر اس سے کہ جہلاء کو کسی کے افعال سے تعرض اور ان پر طعن و تشنیع روا نہیں ، حدیث میں ہے: "عالم بے عمل مثل شمع کے ہے کہ خود جلتا ہے اور تمہیں روشنی پہنچاتا ہے ۔" 2۔ یہ محاورہ ایسا ہے جیسے قرآن مجید میں ارشاد ہوا: " أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ" کیا تم لوگوں کو بھلائی کا حکم دیتے ہو اور اپنی جانوں کو

1 حاشية الطحطاوي على الدرالمختار كتاب الحجر دارالمعرفة بيروت ۴/ ۸۲ 2 الفردوس بمأثور الخطاب حديث ۲۲۰۶ دارالكتب العلمية بيروت ۳/ ۷۳

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

"And you recite the Book." (1) ...you forget, while you recite the Book; so do you not understand? - (T)

Or it was stated even more emphatically: "Even though their fathers understood nothing nor were they guided?" (2) ...even if their forefathers possessed no understanding of anything and were not guided. - (T)

Now, has the Great Quran, by calling these people mindless, rendered their buying, selling, and hiring etc., null and void? Not at all! No sane person can entertain such a thought. And whoever claims so, the burden of proof is upon him. (T) And Allah (The Exalted) knows best.

Problem 234: What do the scholars of religion say regarding this matter: that the impairment of intellect legally causes a prohibition on the execution of disposal (legal transactions)? What is the meaning of this, and what things are required for it? And if someone has been suffering from paralysis for more than four years; initially, the disease was severe such that hands, feet, and tongue were all afflicted. Then, after a short while, the hands and feet opened up completely, and the tongue also became clear enough that he is not unable to express his meaning, although there is a slight difficulty in speech. To the extent that in such a condition he performs Hajj, and there, in Tawaf, Sa'i, Wuquf, Umrah, visiting Madinah Tayyibah, and attending blessed shrines, he remains extremely active on his feet like healthy people. And his other actions are also like those of sensible people: he collects and assesses the accounts of villages, listens to talk, understands it, and there is no difference in his response. And suppose in this long period, two or three things are done by him that indicate negligence and unconsciousness. Then, will we judge him as insane or mentally deficient based on those few things, or will we consider them as rare occurrences, unless it is proven that such actions and movements repeatedly happen from him and he talks sense less often? Explain and be rewarded.

The Answer: The highest form of sensory loss is insanity, may Allah protect us from it. And the lowest form is 'Atah' (mental deficiency), whose owner...

(1) Al-Quran Al-Karim 2/44 (2) Al-Quran Al-Karim 2/170 Page 619 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द १९

"और तुम किताब की तिलावत करते हो।" (१) ...तुम भूल जाते हो जबकि तुम किताब की तिलावत करते हो, तो क्या तुम नहीं समझते? - (त)

या इससे बढ़कर इरशाद हुआ: "भले ही उनके बाप-दादा कुछ न समझते हों और न ही वे हिदायत पाने वाले हों?" (२) ...क्या तब भी (वो उन्हीं की पैरवी करेंगे) अगर उनके बाप-दादा किसी चीज़ की अक्ल न रखते हों और न ही सीधे रास्ते पर हों। - (त)

अब क्या क़ुरआन अज़ीम ने इन लोगों को बे-अक़्ल कहकर उनकी ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त और किराएदारी वगैरह को बातिल (अमान्य) ठहराया है? हर्गिज़ नहीं! कोई अक्लमंद ऐसा गुमान नहीं कर सकता। और जो इसका दावा करे, उस पर इसका बयान (दलील) लाज़िम है। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला २३४: इस मसले में दीन के उलमा क्या फ़रमाते हैं कि अक़्ल का बिगड़ना शरअन तसर्रुफ़ (कानूनी लेनदेन) के नाफ़िज़ होने (लागू होने) से रोकने का कारण होता है, इसका क्या मतलब है और इसके लिए किन-किन चीज़ों की ज़रूरत है? और अगर कोई चार साल से ज़्यादा वक़्त से फ़ालिज (लकवा) की बीमारी में मुब्तला है, शुरू में बीमारी इतनी ज़्यादा थी कि हाथ-पैर और ज़बान सब पर आफ़त थी, फिर कुछ अरसे बाद हाथ-पैर पूरी तरह खुल गए, और ज़बान भी इतनी साफ़ हो गई कि अपनी बात कहने से बेबस न रहा, चाहे बोलने में थोड़ी तक़लीफ़ ही क्यों न हो। यहाँ तक कि ऐसी हालत में हज करे, और वहाँ तवाफ़, सई, वुक़ूफ़, उमरा, मदीना तैयबा की ज़ियारत और मुक़द्दस मक़ामात पर हाज़िरी में अपने पैरों से सेहतमंद लोगों की तरह निहायत सरगर्म रहे। और उसके दूसरे काम भी अक्लमंदों की तरह हों, गाँवों की तहसील (वसूली) और तशख़ीस (निर्धारण) करे, बात सुने और समझे, और जवाब देने में कोई फ़र्क़ न हो। और फ़र्ज़ करें कि इस लम्बे अरसे में दो-तीन बातें उससे ऐसी भी सरज़द हो जाएँ जो ग़फ़लत और बेख़ुदी पर दलालत (संकेत) करें, तो क्या उन्हीं बातों पर काम का मदार रखकर उसे मजनून (पागल) या मअतूह (मंदबुद्धि) ठहरा देंगे, या शाज़-ओ-नादिर (विरले मामलों) का एतबार करेंगे, जब तक यह साबित न हो कि बार-बार लगातार अक्सर काम और हरकतें उससे इसी तरह की होती हैं और होश की बातें कम करता है? बयान करें, सवाब पाएँ।

अल-जवाब: इन्द्रियों के खोने की सबसे ऊँची क़िस्म तो जुनून (पागलपन) है, अल्लाह हमें इससे बचाए, और इसकी सबसे अदना (निचली) क़िस्म 'अतह' (मंदबुद्धिता) है, जिसके मालिक को...

(१) अल-क़ुरआन अल-करीम २/४४ (२) अल-क़ुरआन अल-करीम २/१७० पेज ६१९/६९२

وَ اَنْتُمْ تَتْلُوْنَ الْکِتٰبَ ط ۱ بھول جاتے ہو حالانکہ تم کتاب کی تلاوت کرتے ہو تو کیا سمجھتے نہیں۔ (ت)

یا اس سے بڑھ کر ارشاد ہوا: "اَوَ لَوْ کَانَ اٰبَآؤُھُمْ لَا یَعْقِلُوْنَ شَیْئًا وَّ لَا یَھْتَدُوْنَ " ۲ کیا اگر ان کے آباء واجداد کسی چیز کی عقل نہ رکھتے ہوں اور نہ ہی راہ یافتہ ہوں۔ (ت)

اب کیا قرآن عظیم نے ان لوگوں کو بے عقل کہہ کر ان کی بیع وشراء واجارہ وغیرہ باطل ٹھہرایا ہے۔ حاشا وکلا کوئی عاقل ایسا گمان نہیں کر سکتا و من ادعی فعلیہ البیان۔ (جو یہ دعوٰی کرے تو اس پر بیان لازم ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۳۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اختلال عقل کا شرعا موجب منع نفاذ تصرف کا ہوتا ہے اس کے کیا معنی ہیں اور کیا کیا باتیں اس کے واسطے درکار ہیں، اور اگر کوئی چار سال سے زیادہ مرض فالج میں مبتلا ہے، ابتداء میں مرض زائد کہ دست و پاؤں زبان سب پر آفت ہو، پھر تھوڑے عرصہ بعد ہاتھ پاؤں بخوبی تمام کھل جائیں، اور زبان بھی اتنی صاف ہو جائے کہ ادائے مطلب میں عاجز نہوا گرچہ تکلم میں قدرے تکلف رہے۔ یہاں تک کہ ایسی حالت میں حج کرے، اور وہاں طواف و سعی صفا و مروہ و وقوف و عمرہ و زیارت مدینہ طیبہ و حاضری مشاہدہ متبرکہ میں اپنے پاؤں سے مثل اصحا نہایت سرگرم رہے۔ اور اس کے اور افعال بھی مثل عقلاء کے ہوں، دیہات کی تحصیل و تشخیص کرے، بات سنے سمجھے جواب دینے میں فرق نہ ہو۔ اور بالفرض اس زمانہ ممتد میں دو تین باتیں اس سے ایسی بھی صادر ہو جائیں جو غفلت و بیخودی پر دلالت کریں، تو آیا انھیں باتوں پر مدار کار رکھ کر اسے مجنون یا معتوہ ٹھہرا

دیں گے، یا شاذ و نادر کا اعتبار کریں گے، جب تک یہ ثابت نہ ہو کہ بار بار بتکرار اکثر افعال و حرکات اس سے اس قسم کے ہوتے اور ہوش کی باتیں کم کرتا۔ بینوا توجروا

الجواب: مسلوب الحواسی کی اعلیٰ قسم تو جنون ہے والعیاذ باللہ منہ، اور ادنیٰ قسم عتہ، جس کے صاحب کو

Fatawa Rizvia, Volume 19

They call him 'ma'tooh' (mentally challenged/feeble-minded). In this state as well, it is necessary to the extent that his planning is not correct, his understanding is not sound, and there is no consistency in his speech. One moment he is sitting and talking with full senses, and the next he starts talking nonsense and gibberish, barking incoherently like the insane, until the pure Shariah removes its obligations from him, and even prayer and fasting no longer remain obligatory upon him.

In Al-Fatawa al-Khayriyya: Feeble-mindedness (at-tah) is a lack of understanding, confusion of speech, and corruption of planning, and that is due to a disturbance in the intellect. So sometimes his speech resembles that of the sane, and sometimes that of the insane. 1 In Radd al-Muhtar: The ruling for a ma'tooh is like that of a sane child in his transactions, and in the removal of religious obligations from him, as mentioned in Zayla'i. 2

In Fatawa Khayriyya, it is stated: 'At-tah' is a lack of understanding, confusion in speech, and corruption in planning. This occurs due to a defect in the intellect, so sometimes his speech resembles the speech of the wise and sometimes the speech of the mad. In Radd al-Muhtar, it is stated that the ruling for a ma'tooh is that he is like an intelligent minor in his transactions and in being non-obligated. Zayla'i. (T)

Now, whether the loss of intellect reaches its highest degree, for example, not even knowing that when selling something, it leaves one's ownership, and when buying, it comes to one's possession, and there should be an intention for profit in buying and selling. Whether it has not reached this limit, and some distinction of these things still remains, those matters we mentioned above must be found in him, for they are part of the very definition of a 'ma'tooh'. Until this condition is proven, a person's lack of senses cannot be established by Shariah. We should not consider rare occurrences here, but rather most actions and movements should indicate corruption of intellect and disturbance of consciousness.

In Radd al-Muhtar: What we have said is supported by the statement of some: A sane person is one whose speech and actions are correct except rarely. 3

In Radd al-Muhtar, it is stated: Our statement is supported by the saying of some that a sane person is he whose speech and actions are correct except on rare occasions. (T)

1. Al-Fatawa al-Khayriyya, Book of Divorce, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/40.
2. Radd al-Muhtar, Book of Interdiction (Al-Hajr), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/90.
3. Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/427.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

उसे 'मअतूह' (मंदबुद्धि) कहते हैं। इसमें भी उतनी ही ज़रूरत है कि उसकी तदबीरें(योजनाएँ) ठीक न रहें, उसकी समझ सही न हो, बातों का कोई ठिकाना न रहे। अभी बैठा है और होश-ओ-हवास की बातें कर रहा है, और अभी बेतुकी और बकवास बातें करने लगा, पागलों की तरह निरर्थक और अर्थहीन बातें भोंकने लगा, यहाँ तक कि शरीअत-ए-मुतहरा उससे अपनी तकलीफ़ें(ज़िम्मेदारियाँ) उठा लेती है और यहाँ तक कि नमाज़ और रोज़ा भी उस पर फ़र्ज़ नहीं रहता।

अल-फ़तावा अल-खैरिया में: मंदबुद्धिता (अतह) समझ की कमी, बातचीत का उलझाव और योजना का भ्रष्टाचार है, और यह बुद्धि में गड़बड़ी के कारण होता है। इसलिए कभी उसका भाषण बुद्धिमानों के समान होता है और कभी पागलों के समान। 1 रद-उल-मुहतार में: एक मअतूह का निर्णय उसके लेन-देन में और धार्मिक दायित्वों को हटाने में एक बुद्धिमान बच्चे की तरह है, जैसा कि ज़ैलई में उल्लेख किया गया है। 2

फ़तावा खैरिया में है: 'अतह' समझ की कमी, बातचीत में उलझन और तदबीर की खराबी है। और यह बुद्धि में दोष के कारण होता है, तो कभी उसकी बातें बुद्धिमानों की बातों के समान होती हैं और कभी पागलों की बातों के समान। और रद-उल-मुहतार में है कि मअतूह का हुक्म यह है कि वह अपने लेन-देन और गैर-मुकल्लफ़ (धार्मिक उत्तरदायित्व से मुक्त) होने में समझदार नाबालिग बच्चे की तरह होता है। ज़ैलई। (त)

अब चाहे अक्ल का ज़वाल (पतन) अपने उच्चतम स्तर तक पहुँच जाए, यानी मिसाल के तौर पर उसे इतनी भी खबर न रहे कि चीज़ बेचने पर अपनी मिल्कियत से निकल जाती है और खरीदने पर अपने पास आ जाती है, और खरीद-ओ-फ़रोख्त में नफ़ा (लाभ) का इरादा होना चाहिए। चाहे वह इस हद तक न पहुँचा हो और इन बातों में कुछ तमीज़ अभी बाकी हो, लेकिन वे बातें जिनका हमने ऊपर ज़िक्र किया है, उनमें पाया जाना ज़रूरी है क्योंकि वे मअतूह की परिभाषा में ही शामिल हैं। फिर जब तक इस गुणवत्ता का सबूत न हो, शरई तौर पर किसी का होश खोना साबित नहीं हो सकता। यहाँ दुर्लभ मामलों का विचार नहीं किया जाएगा, बल्कि अधिकांश कार्यों और गतिविधियों से अक्ल का भ्रष्टाचार और होश की खराबी ज़ाहिर होनी चाहिए।

रद-उल-मुहतार में: जो हमने कहा है उसका समर्थन कुछ लोगों के कथन से होता है: एक

रद-उल-मुहतार में है: हमारी बात का कुछ विद्वानों के इस कथन से समर्थन होता है कि

बुद्धिमान व्यक्ति वह है जिसकी वाणी और कार्य दुर्लभ मामलों को छोड़कर सही होते हैं। 3	बुद्धिमान वह है जिसकी बातें और कार्य सही होते हैं, सिवाय दुर्लभ अवसरों के। (त)

1. फ़तावा खैरिया, किताबुत तलाक़, दारुल मआरिफ़ा, बेरूत, 1/40
2. रद-उल-मुहतार, किताबुल हज्र, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 5/90
3. रद-उल-मुहतार, किताबुत तलाक़, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/427

معتوہ کہتے ہیں۔ اس میں بھی اسی قدر ضرورت ہے کہ تدبیریں اس کی ٹھیک نہ رہیں، سمجھ اس کی درست نہ ہو، باتوں کا کوئی ٹھکانہ نہ رہے۔ ابھی بیٹھا ہے خوب ہوش وحواس کی باتیں کر رہا ہے، ابھی خرافات وہذیانات بکنے لگا، سودائیوں کی طرح مہمل وبے معنی بھونکنے لگا یہاں تک کہ شریعت مطہرہ اس کے اوپر سے اپنی تکلیفیں اٹھا لیتی ہے اور نماز روزہ تک اس کے اوپر فرض نہیں رہتا۔

في الفتاوی الخیریة العته قلة الفهم فتاوٰی خیریہ میں ہے، عتہ_ قلت فہم، کلام کا اختلاط اور واختلاط الکلام وفساد التدبیر وذلك بسبب فساد تدبیر ہے۔ اور یہ عقل میں خلل کی وجہ سے ہوتا ہے اختلاط العقل فیشبه مرة کلام العقلاء تو کبھی اس کا کلام عقلاء کے کلام اور کبھی مجانین کے ومرة کلام المجانین۔[1] وفي رد المحتار کلام کے مشابہ ہوتا ہے۔ اور ردالمحتار میں ہے کہ معتوہ حکم المعتوه کالصبي العاقل في تصرفاته، کا حکم یہ ہے کہ وہ اپنے تصرفات اور غیر مکلف ہونے وفي رفع التکلیف عنه زیلعي۔[2] میں نابالغ عاقل جیسا ہوتا ہے۔ زیلعی۔ (ت)

اب چاہے زوال عقل اپنی اعلیٰ درجہ کی حد کو پہنچ جائے، یعنی مثلا اتنی بات کی بھی خبر نہ رہے کہ چیز بیچتے ہیں تو اپنی ملک سے نکل جاتی ہے خریدتے ہیں تو اپنے پاس آجاتی ہے، خرید و فروخت میں نفع کا ارادہ چاہیے۔ خواہ اس حد کو نہ پہنچا ہو، اور ان باتوں کی ہنوز گونہ تمیز باقی ہو، مگر وہ امور جو ہم نے اوپر ذکر کئے اس میں پائے جانے ضرور ہوں کہ وہ تو معتوہ کی نفس تفسیر میں واقع ہیں، پھر جب تک اس کیفیت کا ثبوت نہ ہو، ہرگز مسلوب الحواسی شرعاً ثابت نہیں ہوسکتی نہ یہاں شاذ و نادر کا اعتبار کریں، بلکہ اکثر افعال و حرکات فساد عقل و اختلال ہوش کے ہونے چاہئیں۔

وفي ردالمحتار ویؤید ماقلنا قول رد المحتار میں ہے ہماری بات کی بعض کے اس قول سے تائید

بعضهم العاقل من یستقیم کلامه ہوتی ہے کہ عاقل وہ ہے جس کی کلام اور افعال درست ہوتے

وافعاله الانادراً۔[3] ہیں ماسوائے نادر موقع کے۔ (ت)

[1] فتاوٰی خیریہ کتاب الطلاق دارالمعرفة بیروت ۱ / ۴۰ [2] ردالمحتار کتاب الحجر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۹۰ [3] ردالمحتار کتاب الطلاق داراحیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۴۲۷

Volume 19 Fatawa Razawiya

See, they clarify that even if rarely some words and actions occur outside the laws of reason, the person will still be called sane. Further on, they state:

Arabic: What should be relied upon regarding the 'madhoosh' (stunned/dazed) and similar states is to link the ruling to the dominance of disorder in his speech and actions that go beyond his habit, etc. Urdu: The reliable thing is that the ruling for a dazed person and those like him will depend on the prevalence of disorder in their words and actions and their departure from habit, etc. (T)

Every sane person knows that sometimes, due to absorption in a thought, intensity of pain, excess of joy, or any other such condition, a state of self-forgetfulness occurs, and later, when the person reflects on it, they themselves are surprised. Does this imply it's necessary to declare them as having lost their senses and not acknowledge their actions? Moreover, here, the long duration of the illness is also a strong contextual clue that if, in their distress, such an action rarely occurs, it shouldn't be surprising.

Arabic: In Radd al-Muhtar, it is narrated from Hisham ibn al-Kalbi that he said: "I memorized what no one else memorized, and I forgot what no one else forgot. I memorized the Quran in three days. I wanted to trim my beard of what was beyond a fistful, but I forgot and trimmed it from above the fistful." Urdu: In Radd al-Muhtar, it is narrated from Hisham bin Kalbi that he said: "I memorized what no one else did and I forgot in a way no one else forgot. I memorized the Holy Quran in three days and I wanted to cut the excess of my beard beyond a fistful, but by mistake, I cut it from above the fistful." (T)

See, such a person of sound memory and strong mind, who memorized ten parts of the Quran daily and completed the entire Holy Book in three days, committed such a great error that he himself says a mistake happened to him like no one else's. Now, based on this rare occurrence, will his faculties be considered completely gone and his state categorized as loss of senses? In short, as long as dominant actions and words are not proven to be so, it is of no use, for the respected jurists have already clarified the non-reliability of rare occurrences. And Allah knows best.

Problem 235: 1st Dhu al-Qi'dah 1307 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: a person performed two marriages, the dowry (mahr) for both...

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Talaq, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/427 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Fasl fi al-Bay', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/261

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

देखें, वे स्पष्ट करते हैं कि यदि कभी-कभार कुछ शब्द और कार्य तर्क के नियमों से बाहर भी हो जाएँ तो भी व्यक्ति को बुद्धिमान ही कहा जाएगा। आगे चलकर वे फरमाते हैं:

अरबी: 'मदहूश' (स्तब्ध/अचेत) और उसके जैसों के बारे में जिस बात पर भरोसा किया जाना चाहिए, वह यह है कि हुक्म उसके उन बोलों और कामों में गड़बड़ी की अधिकता और आदत से बाहर होने पर निर्भर होगा, आदि। उर्दू: विश्वसनीय बात यह है कि मदहोश और उसके जैसों का हुक्म उनके शब्दों और कार्यों में गड़बड़ी की प्रबलता और सामान्य आदत से हटने पर आधारित होगा। आदि। (त)

हर बुद्धिमान व्यक्ति जानता है कि कभी-कभी किसी विचार में खो जाने, पीड़ा की तीव्रता, अत्यधिक खुशी, या किसी अन्य ऐसी स्थिति के कारण आत्म-विस्मृति की स्थिति पैदा हो जाती है, जिससे व्यक्ति बाद में स्वयं आश्चर्यचकित हो जाता है। तो क्या यह अनिवार्य है कि उसे होश खोया हुआ मान लिया जाए और उसके कार्यों को अमान्य ठहराया जाए? और यहाँ बीमारी का लंबा समय भी एक मज़बूत संकेत है कि यदि उसकी परेशानी में कभी-कभार ऐसा कोई कार्य हो जाए तो आश्चर्य की बात नहीं होनी चाहिए।

अरबी: रद अल-मुह्तार में हिशाम इब्न अल-कल्बी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैंने वह याद किया जो किसी ने याद नहीं किया, और मैं वह भूल गया जो कोई नहीं भूला। मैंने तीन दिनों में कुरान याद कर लिया। मैं अपनी दाढ़ी को एक मुट्ठी से अधिक हिस्से से तराशना चाहता था, लेकिन मैं भूल गया और उसे मुट्ठी के ऊपर से ही काट दिया।" उर्दू: रद अल-मुह्तार में हिशाम बिन कल्बी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैंने वह याद किया जो किसी ने नहीं किया और मैं इस तरह भूला कि कोई और नहीं भूला। मैंने तीन दिनों में पवित्र कुरान याद कर लिया और मैं अपनी दाढ़ी से एक मुट्ठी से अधिक हिस्सा काटना चाहता था, तो भूलकर मैंने मुट्ठी के ऊपर से काट दिया।" (त)

देखिए, ऐसा तीव्र स्मरण शक्ति और मज़बूत दिमाग वाला व्यक्ति जिसने प्रतिदिन कुरान मजीद के दस-दस पारे याद करके तीन दिनों में पूरा कलाम-ए-इलाही याद कर लिया, उससे इतनी बड़ी भूल हुई कि वह खुद कहते हैं कि मुझसे वह भूल हुई जो किसी से न हुई। अब क्या इस दुर्लभ घटना पर उनकी बुद्धि को पूरी तरह नष्ट और होश खोया हुआ माना जाएगा? संक्षेप में, जब तक कि अधिकांश कार्य और शब्द ऐसे ही साबित न हों, तब तक यह बेकार है क्योंकि सम्मानित न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने दुर्लभ घटनाओं की अविश्वसनीयता को स्पष्ट कर दिया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला २३५: १ ज़ुल-क़ादा १३०७ हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति ने अपने दो विवाह किए, दोनों का महर...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. रद अल-मुह्तार, किताब अत-तलाक, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/427 2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-हज़्र व अल-इबाहह, फ़स्ल फ़ी अल-बय', दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/261

دیکھو تصریح کرتے ہیں کہ اگر نادراً بعض کلمات و حرکات قانون عقل سے خارج بھی صادر ہوں، تو عاقل ہی کہا جائے گا۔ آگے چل کر فرماتے ہیں :

عربی: فالذی ینبغي التعویل علیه فی المدهوش ونحوه اناطة الحکم بغلبة الخلل فی اقواله وافعاله الخارجة عن عادته الخ۔ اردو: قابل اعتماد بات یہ ہے کہ مدہوش اور اس جیسوں کا حکم اس کے اقوال وافعال میں خلل کا غلبہ اور عادت سے خارج ہونے پر لگے گا۔ الخ۔ (ت)

ہر عاقل جانتا ہے کہ بعض اوقات کسی خیال کے استغراق یا تکلیف کی شدت یا فرحت کی کثرت یا اور کسی صورت سے وہ بات بیخودی کی اس سے صادر ہو جاتی ہے کہ جب خیال کرتا ہے تو خود ہی اسے تعجب ہوتا ہے، پھر کیا اسے یہ لازم آسکتا ہے کہ اسے مسلوب الحواس ٹھہرا دیں، اور اس کے تصرفات کا نفاذ نہ مانیں، اور یہاں طول عہد مرض ایک قرینہ قویہ بھی ہے کہ اس کی پریشانی میں اگر نادراً کسی ایسے فعل کا وقوع ہو جائے تو کچھ جائے تعجب نہیں۔

عربی: فی ردالمحتار عن ہشام ابن کلبی قال حفظت مالم یحفظ احد و نسیت مالم ینسہ احد حفظت القران فی ثلثۃ ایام واردت ان اقطع من لحیتی ما زاد علی القبضۃ فنسیت فقطعت من اعلاھا۔ اردو: ردالمحتار میں ہشام بن کلبی سے منقول ہے اس نے کہا میں نے حفظ کیا جو کسی نے نہ کیا اور میں بھولا اس طرح کوئی نہ بھولا میں نے قرآن پاک تین دن میں حفظ کرلیا اور میں قبضہ سے زائد اپنی داڑھی سے کاٹنا چاہتا تھا تو بھول کر میں نے قبضہ کے اوپر سے کاٹ دی۔ (ت)

دیکھو ایسا صحیح الضبط قوی الدماغ آدمی جس نے روزانہ دس دس پارہ قرآن مجید کے یاد کر کے تین روز میں کلام اللہ شریف پورا حفظ کرلیا، اس سے ایسی خطاء عظیم واقع ہوئی کہ جس پر وہ

خود کہتے ہیں مجھ سے وہ بھول ہوئی جو کسی سے نہ ہوئی ، اب کیا اس نادر بات پر ان کی قوت بالکل زائل اور مسلوب الحواسی حاصل پائی جائے گی، بالجملہ جب تک غالب افعال واقوال ایسے ہی نہ ثابت کئے جائیں۔ ہرگز بکار آمد نہیں کہ فقہائے کرام عدم اعتبارِ نادر کی تصریح فرما چکے۔ واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۲۳۵: یکم ذیقعدہ ۱۳۰۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے اپنے دو نکاح کئے، دونوں کا مہر

حواشی: 1. ردالمحتار کتاب الطلاق دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۲۷ 2. ردالمحتار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۶۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Is it obligatory upon him, while he wants to give all his property as a gift or in lieu of dower (Mahr) to one wife or to some outsider so that the second wife remains deprived? In this situation, can this wife appeal to the judge (Qazi) and Mufti or not? And can she stop the husband from these matters or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Although desiring to deprive one wife is against justice and religiously bad, however, as long as the property is not pledged (mortgaged) for that woman's dower, she cannot prevent him from any kind of disposal and transfer, whether he gives it for the dower of the second wife, or gifts it to someone passing by on the road, or does whatever he wants.

[Arabic Text] Indeed, our Greatest Imam (Abu Hanifa), may Allah Almighty be pleased with him, does not speak of interdiction (restriction on disposal) due to debt at all. Although his two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) do speak of it, it is only after the judge's decree of interdiction. Thus, where there is no decree, there is no interdiction by consensus. It is stated in Al-Hindiyya, from the chapter on Interdiction for Corruption: "There is no disagreement between the two (the companions) that interdiction due to debt is not established except by the decree of the judge." It also says in the chapter on Interdiction due to Debt: "According to Abu Hanifa, may Allah Almighty be pleased with him, interdiction shall not be imposed on him, nor will his interdiction be effective, so that these disposals of his will be considered valid. Thus it is in Al-Muhit." And Allah Almighty knows best.

[Urdu Translation of Arabic] Our Imam Azam, may Allah Almighty be pleased with him, would never restrict anyone (impose interdiction) based on debt. Although your two companions (Sahibayn), may Allah Almighty have mercy on them, speak of prohibition from disposals (interdiction), it is after the decision of the judge. So, where there is no decision by the judge, they do not give the order of interdiction. It is stated in Hindiyya in the "Chapter of Interdiction for Corruption" that according to the two companions, may Allah Almighty have mercy on them, without disagreement, interdiction due to debt is enforced only by the decree of the judge. And in the chapter of "Interdiction due to Debt," it is stated that according to Imam Abu Hanifa, may Allah Almighty be pleased with him, the order of interdiction will not be given against him, nor will the interdiction be effective, to the extent that these disposals of his will be considered correct. This is how it is in Muhit. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 236: 26 Rabi-ul-Akhir 1309 AH What do the scholars of religion say regarding this problem: Ahmad Hasan passed away, leaving behind one minor son Wizarat Hasan, one wife, one daughter, one maternal cousin (son of mother's sister), and one real paternal cousin (son of father's brother), so...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hajar, Chapter Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/55
2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hajar, Chapter Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/61

फ़तावा रज़विया, खंड 19

क्या उस पर यह वाजिब है, जबकि वह अपनी पूरी संपत्ति को हिबा (उपहार) के रूप में या अपनी एक पत्नी के महर के बदले में उसके नाम या किसी अजनबी को देना चाहता है ताकि दूसरी पत्नी वंचित रह जाए? इस स्थिति में, क्या यह पत्नी काज़ी और मुफ़्ती के पास शिकायत कर सकती है या नहीं? और क्या वह पति को इन कार्यों से रोक सकती है या नहीं? वर्णन करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यद्यपि एक पत्नी को वंचित करने की इच्छा रखना न्याय के विरुद्ध और धार्मिक रूप से बुरा है। लेकिन जब तक संपत्ति उस महिला के महर के लिए गिरवी नहीं रखी गई है, तब तक वह उसे किसी भी प्रकार के निपटान (تصرفات) और हस्तांतरण से नहीं रोक सकती, चाहे वह उसे दूसरी पत्नी के महर में दे दे, चाहे उसे किसी राह चलते व्यक्ति को उपहार (हिबा) कर दे, या जो चाहे करे।

[अरबी पाठ] निश्चित रूप से हमारे इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा), अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, ऋण के कारण किसी भी प्रकार के'हजर' (संपत्ति निपटान पर प्रतिबंध) की बात नहीं करते हैं। हालाँकि उनके दो साथियों (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने इसके बारे में कहा है, लेकिन वह भी काज़ी (न्यायाधीश) द्वारा हजर के आदेश के बाद ही होता है। अतः जहाँ काज़ी का आदेश न हो, वहाँ सर्वसम्मति से कोई हजर नहीं है। 'अल-हिंदिया' में 'भ्रष्टाचार के लिए हजर' अध्याय से कहा गया है: "उन दोनों के बीच कोई मतभेद नहीं है कि ऋण के कारण हजर काज़ी के फैसले के बिना स्थापित नहीं होता है।" ऋण के कारण हजर के बारे में यह भी कहा गया है: "इमाम अबू हनीफा के अनुसार उन पर हजर लागू नहीं किया जाएगा, और न ही उनका हजर प्रभावी होगा, ताकि उनके ये निपटान सही माने जाएँ। ऐसा ही 'अल-मुहीत' में है।" और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

[अरबी का उर्दू अनुवाद] हमारे इमाम-ए-आज़म, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, ऋण के आधार पर किसी को भी 'महजूर' (प्रतिबंधित) नहीं करते थे। और आपके दो साथियों (साहिबैन), अल्लाह उन पर दया करे, यद्यपि वे निपटान से रोकने (हजर) की बात करते हैं, लेकिन यह काज़ी के फैसले के बाद होता है। तो जहाँ काज़ी का फैसला न हो, वहाँ वे हजर का आदेश नहीं देते। हिंदिया ने 'बाब अल-हजर लिल-फ़साद' में कहा है कि साहिबैन के अनुसार बिना किसी मतभेद के काज़ी के फैसले से ही ऋण के कारण हजर लागू होता है। और 'ऋण के कारण हजर' के अध्याय में फरमाया कि इमाम अबू हनीफा के अनुसार उन पर हजर का आदेश नहीं दिया जाएगा, और न ही हजर प्रभावी होगा, यहाँ

तक कि उनके ये निपटान सही माने जाएंगे। 'मुहीत' में ऐसा ही है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 236: 26 रबी-उल-आख़िर 1309 हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि अहमद हसन का निधन हो गया, उन्होंने एक नाबालिग बेटा विज़ारत हसन, एक पत्नी, एक बेटी, एक मौसेरा भाई और एक सगा चचेरा भाई छोड़ा, तो...

1. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-हजर, अध्याय दो, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/55
2. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-हजर, अध्याय दो, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/61

पृष्ठ 622 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

اسی پر واجب ہے اور اپنی کل جائداد کو بطور ہبہ یا دین مہر ایک زوجہ کے نام یا کسی غیر کو ہبہ دینا چاہتا ہے تاکہ دوسری زوجہ محروم رہ جائے ، اس صورت میں یہ زوجہ قاضی و مفتی کے یہاں استغاثہ کر سکتی ہے یا نہیں؟ اور زوج کو ان امور سے روک سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: اگر چہ ایک زوجہ کی محرومی چاہنا خلاف عدل اور دیانۃً برا ہے۔ مگر جبکہ جائداد اس عورت کے مہر میں مرہون نہیں، تو یہ اسے کسی طرح کے تصرفات و انتقال سے نہیں روک سکتی چاہے وہ دوسری زوجہ کے مہر میں دے دے، خواہ اسے کسی راہ چلتے کو ہبہ کردے، یا جو چاہے کرے۔

فان امامنا الاعظم رضی اللہ تعالی عنہ لایقول بالحجر بالدین اصلاً ، وصاحباہ وان قالا بہ فبعد قضاء القاضی بالحجر فحیث لا قضاء لاحجر اجماعاً۔ قال فی الہندیۃ من باب الحجر للفساد لاخلاف عندھما ان الحجر بسبب الدین لایثبت الابضاء القاضی ۱ھ وقال فی الحجر بسبب الدین عند ابی حنیفۃ لا یحجر علیہ ولایعمل حجرہ حتی تصح منہ ھذہ التصرفات کذا فی المحیط ۲ اھ واللہ تعالی اعلم۔

ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ قرض کی بناء پر کسی کو محجور ہرگز نہ کرتے، اور آپ کے صاحبین رحمھما اللہ تعالیٰ اگر چہ تصرفات سے منع (حجر) کا قول کرتے ہیں لیکن قاضی کے اس فیصلے کے بعد تو جہاں قاضی کا فیصلہ نہ ہو وہاں وہ حجر کا حکم نہیں کرتے، ہندیہ نے "باب الحجر للفساد" میں کہا کہ صاحبین رحمھما اللہ تعالیٰ کے نزدیک بلاخلاف قضاءِ قاضی سے ہی قرض کی وجہ سے حجر نافذ ہوتا ہے اھ اور "الحجر بسبب الدین" کے باب میں فرمایا امام

ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک اس پر حجر کا حکم نہ کیا جائے گا۔ اور نہ حجر مؤثر ہوگا حتی کہ اس کے یہ تصرفات صحیح قرار پائیں گے محیط میں یوں ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۳۶: ۲۶ ربیع الآخر ۱۳۰۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ احمد حسن نے انتقال کیا، ایک لڑکا وزارت حسن نابالغ اور ایک زوجہ اور ایک دختر اور ایک برادرِ خالہ زاد اور ایک حقیقی ماموں زاد بھائی چھوڑا تو

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الحجر الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۵۵ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب الحجر الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۶۱

Fatawa Rizwia Volume 19

In this situation, according to Sharia, who can be appointed as a legal guardian (Wali) for a minor boy and for immovable property? Explain and be rewarded.

Answer: In the situation described, when there is no 'Asabah' (paternal male relative), the guardianship for marriage belongs only to the mother. Neither the mother, nor the sister, nor paternal uncles of those relations have authority over the minor's wealth and property. This is unless the deceased appointed one of them as an executor (Wasi). After the father, the guardianship of property belongs to his executor. That is, the one to whom he willed to look after his property or children after him. If he is not available, then his executor. If not, then the grandfather. If not, then his executor. If not, then the executor's executor. If not, then the great-grandfather. If not, then his executor, then the executor of the executor, and so on. If none of them are available, then the Islamic ruler or his executor. Other than these, no one is a guardian of property.

In *al-Durr al-Mukhtar*: His guardian is his father, then his executor, then his executor's executor, then his executor's executor's executor. Then his sound grandfather, however high, then his executor, then his executor's executor, then his executor's executor's executor. Then the judge or his executor; whichever of them acts, it is valid, but not the mother or her executor. This is regarding property, unlike marriage. End of summary. And Allah Almighty knows best.

In *Durr-e-Mukhtar*, it is written: His guardian sequentially is the father, then the executor, then the executor's executor, then the true grandfather upwards, then his executor, then his executor's executor, then the judge or his executor. Whichever of the two acts, it will be valid. The mother or her executor are not guardians. This is in the matter of property, contrary to marriage. End of summary. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 73: (Note) There is no original question, but from the answer, it is understood that it concerned the actions of a mentally impaired person regarding marriage and sales contracts, which were later validated by a guardian other than the father and grandfather. (Abdul Mannan)

Answer: O Allah! Guide us to the truth and correctness. The basis for the validity and execution of actions and the arrangement of rulings is intellect. One who is completely devoid of intellect, his actions are fundamentally void, such that they do

not even possess the capacity for the permission of guardians. And as for the one who has some discernment between profit and loss and has some share of intellect —for example, he knows that buying and selling transfers ownership, distinguishes between minor and major loss/deception, and knows the purpose of trade is to gain profit—or one who has lost their senses...

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ma'dhun, Mujtabai Press, Delhi, 2/203

फ़तावा रिज़विया जिल्द 19

इस स्थिति में शरीयत के अनुसार एक नाबालिग लड़के और अचल संपत्ति के लिए किसे संरक्षक (वली) नियुक्त किया जा सकता है? वर्णन करें, पुण्य पाएं।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, जब कोई 'असबा' (पितृवंशीय निकटतम संबंधी) नहीं होता, तो केवल निकाह का अधिकार (विलायत) मां के पास होता है। नाबालिग के माल और संपत्ति पर मां, बहन या उन रिश्तों के चाचाओं में से किसी को भी अधिकार नहीं है। जब तक कि वसीयत करने वाले ने उनमें से किसी को वसी (उत्तराधिकारी/निष्पादक) नियुक्त न किया हो। पिता के बाद संपत्ति का अधिकार उसके वसी के पास होता है। यानी जिसे उसने वसीयत की हो कि मेरे बाद मेरी संपत्ति या संतान की देखभाल करना। यदि वह न हो, तो उसका वसी। यदि वह न हो, तो दादा। यदि वह न हो, तो उसका वसी। यदि वह न हो, तो उसके वसी का वसी। यदि वह न हो, तो परदादा। यदि वह न हो, तो उसका वसी, फिर वसी का वसी, और इसी तरह। यदि इनमें से कोई न हो, तो इस्लामी शासक या उसका वसी। इनके अलावा कोई भी संपत्ति का संरक्षक नहीं है।

अल-दुर्र अल-मुख्तार में है: उसका संरक्षक उसका पिता है, फिर उसका वसी, फिर उसका वसी, फिर उसका वसी। फिर उसका सच्चा दादा और ऊपर तक, फिर उसका वसी, फिर उसका वसी, फिर उसका वसी। फिर काज़ी (न्यायाधीश) या उसका वसी। इनमें से जो कोई भी कार्य करे वह मान्य होगा, लेकिन माँ या उसके वसी के द्वारा किया गया कार्य मान्य नहीं होगा। यह संपत्ति के मामले में है, निकाह के विपरीत। संक्षेप में समाप्त। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

दुर्र-ए-मुख्तार में है, उसका संरक्षक क्रमानुसार पिता है, फिर वसी, फिर वसी का वसी, फिर वास्तविक दादा ऊपर तक, फिर उसका वसी, फिर उसके वसी का वसी, फिर काज़ी या उसका वसी। दोनों में से कोई भी कार्य करे, वह सही होगा। माँ या उसका वसी संरक्षक नहीं हैं। यह संपत्ति के मामले में है, निकाह के विपरीत। संक्षेप में समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 73: (नोट) वास्तव में मूल प्रश्न नहीं है, लेकिन उत्तर से यह समझा जाता है कि किसी विक्षिप्त मस्तिष्क (कम अकल) वाले व्यक्ति के निकाह और बिक्री अनुबंध से संबंधित कार्यों के बारे में था, जिसे बाद में ऐसे संरक्षक द्वारा वैध कर दिया गया था जो पिता और दादा के अलावा कोई और था। (अब्दुल मन्नान)

उत्तर: ऐ अल्लाह! सत्य और सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन कर। कार्यों की वैधता, क्रियान्वयन और आदेशों के क्रम का आधार बुद्धि है। जो व्यक्ति पूरी तरह से बुद्धिहीन है, उसके कार्य पूर्णतः शून्य (बातिल) हैं, यहाँ तक कि उनमें अभिभावकों की अनुमति की भी पात्रता नहीं है। और जिसे लाभ-हानि में थोड़ी समझ है और बुद्धि का कुछ हिस्सा प्राप्त है, जैसे वह जानता है कि खरीद-फरोख्त स्वामित्व को हस्तांतरित करती है, और थोड़ी और अधिक हानि में अंतर कर सकता है और जानता है कि व्यापार का उद्देश्य लाभ प्राप्त करना है, या वह अपनी इंद्रियों पर नियंत्रण खो चुका है...

---

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-माज़ून, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/ 203

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

اس صورت میں شرعاً لڑکے نابالغ اور نیز جائداد غیر منقولہ کا کون ولی مقرر ہوسکتا ہے۔ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں جب کوئی عصبہ نہیں تو صرف ولایت نکاح ماں کو ہے۔ نابالغ پر ولایت مال اور جائداد پر اختیار ، ماں بہن خواہ ان رشتہ کے چچاؤں کسی کو نہیں ۔ جب تک مورث نے ان میں کسی کو وصی نہ کیا ہو کہ باپ کے بعد ولایت مال اس کے وصی کو ہے۔ یعنی جسے اس نے وصیت کی ہو کہ تو میرے بعد میری جائداد یا اولاد کی غور پر داشت کرنا ، وہ نہ ہو تو اس کا وصی ، وہ نہ ہو تو دادا ، وہ نہ ہو تو اس کا وصی ، وہ نہ ہو تو اس کے وصی کا وصی ، وہ نہ ہو تو پر دادا ، وہ نہ ہو تو اس کا وصی ، پھر وصی الوصی ، وعلی ہٰذا القیاس ، پھر ان میں کوئی نہ ہو تو حاکم اسلام یا اس کا وصی ، ان کے سوا کوئی ولی مال نہیں ۔

في الدرالمختار وليه ابوه ثم وصيه ثم وصيه ثم وصيه . ثم جده الصحيح وان علا ثم وصيه ثم وصيه ثم وصيه . ثم القاضی او وصيه ايهما تصرف صح دون الام او وصيها ، هذا في المال بخلاف النكاح اه ملخصاً والله تعالیٰ اعلم ۔

در مختار میں ہے، اس کا ولی ترتیب وار ، باپ پھر وصی پھر وصی کا وصی، پھر حقیقی دادا اوپر تک ، پھر اس کا وصی پھر اسکے وصی کا وصی ، پھر قاضی یا اس کا وصی دونوں میں کوئی بھی تصرف کرے ، صحیح ہوگا ، ماں یا اس کا وصی ولی نہیں ہیں ، یہ مال کے معاملہ میں ہے ، بخلاف نکاح کے اھ ملخصاً واللہ تعالیٰ اعلم ۔ (ت)

مسئلہ ۷۳ : (نوٹ) اصل میں سوال نہیں ہے ، لیکن جواب سے یہ مفہوم ہوتا ہے کہ کسی فاتر العقل کے تصرفات نکاح و عقد بیع سے متعلق تھا جس کو بعد میں ایسے ولی نے جائز کر دیا تھا ، جو باپ اور دادا کے علاوہ تھا ۔ (عبد المنان)

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب ۔ مدار صحت و نفاذ تصرفات و ترتیب احکام میں تو یہ عقل ہے ، یہ جو محض بے عقل ہے اس کے تصرفات را سا باطل، کہ اجازت اولیاء کی بھی صلاحیت نہیں رکھتے ، اور جو نفع و ضرر میں قدرے تمیز حاصل ، اور عقل سے کچھ بہرہ ہے ، مثلاً بیع وشراء کو سالب و جالب ملک اور غبن قلیل و کثیر میں تفرقہ اور مقصود تجارت حصول منفعت جانتا ہے یا مسلوب الحواسی

---

1 درمختار کتاب الماذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳

Fatwa Razawiyya - Volume 19

His condition is not permanent, nor is the time of his regaining consciousness fixed. Sometimes he is devoid of intellect, and sometimes he is completely alert and wise. So, in such a case, transactions like marriage, buying, selling, etc., which have the potential for both profit and loss, will remain dependent on the permission of the guardian (Wali) who has the authority over his person and property for such actions. If there is no guardian, or if the guardian does not have permission for such transactions themselves, or if there is one but they do not approve, then these transactions will be void.

Arabic Text

In the marginalia (Hashiya) of *Al-Durr al-Mukhtar* by Allama Ahmad al-Tahtawi (may Allah have mercy on him): As for the one whose intellect is completely gone, their transaction cannot be ratified (Ijazah). End of quote. And in *Al-Durr*: (And whoever enters into) a contract that fluctuates between profit and loss, as will be mentioned shortly regarding the 'authorized' (*Ma'dhun*) persons among those who are legally restricted (*Mahjur*), and understands it—meaning, he knows that selling removes ownership and buying brings ownership—then his guardian may permit or reject it. If he does not understand this, then it is void. End of quote. In *Al-Tahtawiyya*: His saying, "he knows that selling..." etc., means he knows the difference between minor loss (*Ghabn Yasir*) and excessive loss (*Ghabn Fahish*), and intends to gain profit and increase wealth. End of quote from *Zaylai*. Regarding the saying, "his guardian may permit," it is stated in *Al-Dirayah* that the term 'guardian' includes agnates (*Asabat*),

Urdu Translation / Commentary

In Allama Sayyid Ahmad Tahtawi's Hashiya of Durr-e-Mukhtar, it is written: However, for one whose intellect is completely lost, no transaction of theirs can receive permission. And in Durr-e-Mukhtar: Among those restricted people, if someone enters into a transaction that has both aspects of profit and loss for them—as will soon be described for authorized individuals—and they understand it, i.e., they know that by selling, ownership ends and by buying, ownership is acquired, then in such a case their guardian has the choice to validate or reject the contract. If they do not understand this, the contract will be void. And in Tahtawi, regarding the author's statement that he knows selling leads to loss of ownership etc., it is also required that he knows what minor loss and major loss are, and also intends to make profit and increase wealth. In Zaylai, regarding the phrase "the guardian permits," Al-Dirayah includes agnates among guardians, while Ibn

Arabic Text	Urdu Translation / Commentary
whereas Ibn Firishtah, in the commentary on *Al-Majma'*, limited the 'guardian' to the judge (*Qadi*) only.	Firishtah in his commentary on Al-Majma' has declared only the judge (Qadi) as the guardian.

1. Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/82.
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Matba' Mujtabai, Delhi, 3/198.

फतावा रज़विया - जिल्द १९

उसकी स्थिति स्थायी नहीं है, न ही उसके होश में आने का समय निश्चित है। कभी वह बुद्धि से शून्य होता है तो कभी पूरी तरह से सतर्क और बुद्धिमान। ऐसी स्थिति में, निकाह (विवाह), खरीद-बिक्री आदि जैसे लेन-देन, जिनमें लाभ और हानि दोनों की संभावना होती है, उस अभिभावक (वली) की अनुमति पर निर्भर रहेंगे, जिसे इन कार्यों के लिए उसके स्वयं के व्यक्तित्व और संपत्ति पर अधिकार प्राप्त हो। यदि कोई अभिभावक नहीं है, या अभिभावक को स्वयं ऐसे लेन-देन की अनुमति नहीं है, या है लेकिन वह इसे स्वीकार नहीं करता, तो ये लेन-देन शून्य (बातिल) हो जाएंगे।

अरबी पाठ

अल्लामा अहमद तहतावी (अल्लाह उन पर रहम करे) के 'अल-दुर्र अल-मुख्तार' के हाशिये में है: जहाँ तक उसकी बात है जिसकी बुद्धि पूरी तरह चली गई हो, तो उसके किसी भी कार्य को अनुमति (इजाज़त) नहीं मिल सकती। 'दुर्रे मुख्तार' में है: (और जो कोई अनुबंध करे) ऐसा अनुबंध जो लाभ और हानि के बीच घूमता हो, जैसा कि जल्द ही कानूनी रूप से प्रतिबंधित (महजूर) लोगों के बीच 'माज़ून' (अधिकृत) लोगों के बारे में आएगा, और वह उसे समझता हो—यानी वह जानता हो कि बिक्री स्वामित्व को समाप्त करती है और खरीद स्वामित्व लाती है—तो उसका अभिभावक इसे अनुमति दे सकता है या रद्द कर सकता है। और यदि वह इसे नहीं समझता है, तो यह शून्य है। 'तहताविया' में: उनका कहना है कि "वह जानता है कि बिक्री..." आदि, यानी वह मामूली नुकसान (ग़ब्ने यसीर) और भारी नुकसान (ग़ब्ने फ़ाहिश) के बीच का अंतर जानता है, और लाभ कमाने और धन बढ़ाने का

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

अल्लामा सैय्यद अहमद तहतावी के दुर्रे मुख्तार के हाशिये में है: लेकिन वह जिसकी बुद्धि पूरी तरह से समाप्त हो गई हो, उसके किसी भी कार्य को अनुमति नहीं मिल सकती। और दुर्रे मुख्तार में है: इन प्रतिबंधित लोगों में से अगर कोई ऐसा लेन-देन करे जिसमें उसके लिए लाभ और हानि दोनों के पहलू हों, जैसा कि जल्द ही 'माज़ून' (अधिकृत) व्यक्तियों के संबंध में वर्णित होगा, और वह इसे समझता हो—अर्थात, वह जानता है कि बिक्री से स्वामित्व समाप्त हो जाता है और खरीद से स्वामित्व प्राप्त होता है—तो ऐसी स्थिति में उसके अभिभावक को अधिकार है कि वह उस अनुबंध (अक़्द) को वैध करे या रद्द कर दे। और यदि वह इसे नहीं समझता है, तो अनुबंध शून्य होगा। और तहतावी में है कि लेखक का कथन "वह जानता है कि बिक्री से स्वामित्व का ह्रास होता है" आदि, इसका अर्थ यह भी है कि वह यह भी जानता हो कि मामूली नुकसान और भारी नुकसान क्या होता है, और लाभ प्राप्त करने तथा

अरबी पाठ

इरादा रखता है। 'ज़ैलई' से उद्धरण। उनका कहना है "उसका अभिभावक अनुमति दे," 'अद-दराया' में 'अभिभावक' शब्द में पितृपक्ष के संबंधियों (असबात) को भी शामिल किया गया है, जबकि इब्न फ़रिश्ता ने 'अल-मजमा' की व्याख्या में केवल काजी (न्यायाधीश) को ही अभिभावक माना है।

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

संपत्ति बढ़ाने का इरादा भी रखता हो। ज़ैलई के अनुसार, "अभिभावक अनुमति दे" वाले कथन में दराया में अभिभावकों के अंतर्गत पितृपक्ष के संबंधियों (असबात) को भी शामिल किया गया है, जबकि इब्न फ़रिश्ता ने मजमा की व्याख्या में केवल काजी को ही अभिभावक माना है।

1. हाशिया अल-तहतावी अली अद-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-हज्र, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, ३/८२।
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हज्र, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, ३/१९८।

पृष्ठ ६२४ का ६९२

اس کی دائمی نہیں، نہ ہوش میں آنے کا وقت معین ، گاہے عقل سے بیگانہ گاہے بالکل ہوشیار و فرزانہ، تو اس صورت میں امثال نکاح و بیع وشراء وغیرہا تصرف اس کے نفع و ضرر دونوں کو محتمل، اس ولی کی اجازت پر موقوف رہیں گے، جسے ان تصرفات کا اس کے نفس و مال میں خود اختیار حاصل ہو، اگر ولی نہیں یا ولی کو ایسے تصرفات کی خود پروانگی نہیں، یا ہے مگر وہ جائز نہ رکھے، تو یہ باطل ہوجائیں گے۔

عربی عبارت

وفی حاشیة الدرالمختار للعلامة احمد الطحطاوی رحمۃ اللہ تعالی علیه. واما ذاہب العقل اصلا فان تصرفه لا تلحقه الاجازة اه وفی الدر(ومن عقد) عقد یدور بین نفع وضرر کما سیجي في المأذون (منهم) من هؤلاء المحجورین (ویعقله) یعرف ان البیع سالب للملك والشراء جالب(اجاز ولیه او رد) وان لم یعقله فباطل نهایة اه فی الطحطاویة قوله یعرف ان البیع سالب الخ ویعرف الغبن الیسیر من الفاحش، ویقصد تحصیل الربح والزیادة اه زیلعی . قوله اجاز

اردو ترجمہ / وضاحت

علامہ سید احمد طحطاوی رحمۃ اللہ تعالیٰ کے حاشیہ در مختار میں ہے لیکن وہ جس کی عقل بالکل زائل ہوگئی ہو تو اس کے کسی تصرف کو اجازت نہیں مل سکتی اھ اور در مختار میں ہے ان محجور لوگوں میں سے اگر کوئی ایسا تصرف جسمیں اس کے لئے نفع و نقصان کے دونوں پہلو ہوں جیسا کہ عنقریب ان میں سے ماذون حضرات کے لئے بیان ہوگا وہ عقد بیع میں یہ جانتا ہے کہ اس سے اس کی ملکیت ختم ہو جاتی ہے اور شراء میں ملکیت حاصل ہوتی ہے ایسے میں اس کے ولی کو اختیار ہے کہ عقد کو جائز کرے یا رد کر دے، اور اگر وہ یہ نہیں سمجھتا تو عقد باطل ہوگا اھ ۔ اور طحطاوی میں ہے کہ ماتن کا قول کہ بیع سے ملکیت کا زوال ہونا جانتا ہے الخ۔ اور یہ بھی جانتا ہو

عربی عبارت	اردو ترجمہ / وضاحت
	کہ تھوڑا غبن اور زیادہ کیا ہوتا ہے۔ اور نفع اور مال کو
ولیه جعل فی الدرایه الولی شاملا	زائد بنانے کا ارادہ بھی رکھتا ہو اھ زیلعی ، ماتن کا قول کہ
للعصبات وخصه ابن فرشته فی شرح	"ولی اجازت دے" درایہ میں ولی میں عصبات بھی شامل
المجمع بالقاضی و من	کئے ہیں اور ابن فرشتہ نے مجمع کی شرح میں صرف
	قاضی کو ولی قرار دیا

1 حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الحجر دار المعرفة بیروت ۳/ ۸۲ 2 درمختار کتاب الحجر مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۹۸

صفحہ 624 کا 692

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Box 1] Left (Arabic): He has the authority to trade with the property of a minor like a father, grandfather, or guardian. However, the permission of a brother, uncle, or mother is not valid. Maqdisi, in response, generalized the guardianship to include voluntary acts of the guardian, such as marriage, so the permission of a brother and uncle became valid. - Hamwi. Right (Urdu): And along with this, the one who becomes the guardian of a minor's property for trade, such as a father, grandfather, or executor, then the permission of a brother, uncle, and mother will not be valid. And Maqdisi, in his response, made the guardianship general to include voluntary acts of the guardian, such as marriage, so the permission of the brother and uncle became valid. Hamwi. (T)

Yes, if there is a fixed time for his recovery such that he is accustomed to being fully conscious at that specific time, then any transaction he performs during that state of recovery will be like that of other rational people, as mentioned by Az-Zayla'i and explained in detail by Ash-Shalbi, as quoted by At-Tahtawi (as Zayla'i mentioned it and Shalbi explained it in detail, and Tahtawi quoted it. T). However, this situation is non-existent here, as the questioner states that his loss of senses was permanent and he never recovers. It is also evident from his statement that the dower (mahr) fixed for the mentioned woman is far more than her proper dower (mahr mithl). Therefore, in the case under inquiry, this marriage and sale are absolutely void in every respect, having no way to be valid or effective. Whether Zaid is completely devoid of intellect and has no discernment at all, as appears from the wording of the question, or he falls into the second category of incapacitated persons whose such transactions depend on the permission of guardians. In the first scenario, the invalidity is very clear as the permission of guardians does not avail the transactions of one who is completely insane, as we have mentioned. On the second premise, when there is gross deception (ghabn fahish) in fixing the dower and it is bound far beyond the proper dower, then such a marriage performed by guardians other than the father and grandfather is not valid at all. Then what authority would they have to permit it? And the established jurisprudential rule is:

[Box 2] Left (Arabic): Any transaction for which there is no authorized person at the time of the contract to validate it shall not be concluded at all. Right (Urdu): Any transaction for which there is no one to make it permissible at the time of its conclusion will not be concluded. (T)

In Durr-e-Mukhtar it is:

[Box 3] Left (Arabic): And if the one performing the marriage was other than the two of them, i.e., Right (Urdu): If the person performing the marriage is other than the father and grandfather.

Footnote: 1 Hashiyah al-Tahtawi ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 4/82. Page 625 of 692

फ़तावा रज़विया, खंड 19

[बॉक्स 1] बायाँ (अरबी): उसके पास पिता, दादा या संरक्षक की तरह नाबालिग की संपत्ति के साथ व्यापार करने का अधिकार है। हालांकि, भाई, चाचा या माँ की अनुमति मान्य नहीं है। मक़दिसी ने इसके जवाब में अभिभावक के स्वैच्छिक कार्यों जैसे विवाह को शामिल करने के लिए अभिभावकत्व को सामान्य कर दिया, इसलिए भाई और चाचा की अनुमति वैध हो गई। - हमवी। दायाँ (उर्दू): और साथ ही, वह जो व्यापार के लिए नाबालिग की संपत्ति का अभिभावक बनता है, जैसे कि पिता, दादा या निष्पादक, तो भाई, चाचा और माँ की अनुमति मान्य नहीं होगी। और मक़दिसी ने अपने जवाब में अभिभावकत्व को सामान्य कर दिया ताकि अभिभावक के स्वैच्छिक कार्यों जैसे विवाह को शामिल किया जा सके, इसलिए भाई और चाचा की अनुमति वैध हो गई। हमवी। (त)

हाँ, यदि उसकी वसूली का कोई निश्चित समय हो कि वह उस विशेष समय पर पूरी तरह से होश में रहने का अभ्यस्त हो, तो वसूली की उस स्थिति के दौरान उसके द्वारा किया गया कोई भी लेन-देन अन्य तर्कसंगत लोगों की तरह होगा, जैसा कि अज़-ज़ैलाई द्वारा उल्लेख किया गया है और अश-शलबी द्वारा विस्तार से समझाया गया है, जैसा कि अत-तहतावी द्वारा उद्धृत किया गया है (जैसा कि ज़ैलाई ने इसका उल्लेख किया और शलबी ने विस्तार से समझाया, और तहतावी ने इसे उद्धृत किया। त)। हालाँकि, यह स्थिति यहाँ मौजूद नहीं है, क्योंकि प्रश्नकर्ता का कहना है कि उसकी इंद्रियों की हानि स्थायी थी और वह कभी ठीक नहीं होता। उनके बयान से यह भी स्पष्ट है कि उल्लिखित महिला के लिए तय किया गया महर (महर) उसके उचित महर (महर मिस्ल) से कहीं अधिक है। इसलिए, विचाराधीन मामले में, यह विवाह और बिक्री हर मामले में पूरी तरह से शून्य हैं, जिनके वैध या प्रभावी होने का कोई तरीका नहीं है। चाहे ज़ैद पूरी तरह से बुद्धिहीन हो और उसके पास कोई समझ न हो, जैसा कि प्रश्न के शब्दों से भी प्रकट होता है, या वह अक्षम व्यक्तियों की दूसरी श्रेणी में आता है जिनके ऐसे लेन-देन अभिभावकों की अनुमति पर निर्भर करते हैं। पहले परिदृश्य में, अमान्यता बहुत स्पष्ट है क्योंकि अभिभावकों की अनुमति उस व्यक्ति के लेन-देन में काम नहीं आती जो पूरी तरह से पागल है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। दूसरे आधार पर, जब महर तय करने में घोर धोखा (ग़बन फ़ाहिश) हो और वह उचित महर से बहुत अधिक बंधा हो, तो पिता और दादा के अलावा अन्य अभिभावकों द्वारा किया गया ऐसा विवाह बिल्कुल भी मान्य नहीं होता है। फिर उन्हें अनुमति देने का क्या अधिकार होगा? और स्थापित न्यायशास्त्रीय नियम यह है:

[बॉक्स 2] बायाँ (अरबी): कोई भी लेन-देन जिसके लिए अनुबंध के समय उसे मान्य करने के लिए कोई अधिकृत व्यक्ति न हो, वह बिल्कुल भी संपन्न नहीं होगा। दायाँ (उर्दू): ऐसा कोई भी लेन-देन जिसे संपन्न करने के समय उसे जायज़ ठहराने वाला कोई न हो, वह संपन्न नहीं होगा। (त)

दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[बॉक्स 3] बायाँ (अरबी): और यदि विवाह संपन्न करने वाला उन दोनों के अलावा कोई और था, यानी दायाँ (उर्दू): यदि निकाह करके देने वाला पिता और दादा के अलावा कोई और है।

पाद टिप्पणी: 1 हाशियह अत-तहतावी अला अद-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-हज्र, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 4/82. पृष्ठ 625 of 692

[باکس ۱] بائیں (عربی): له ولاية التجارة في مال الصغير كالأب والجد الوصي، فلا يجوز بإذن الأخ والعم والأم واجاب المقدسي يحمل هذا التعميم على مال الولي فعله كالنكاح فتصح إجازته من الأخ والعم حموئی اھ دائیں (اردو): اور ساتھ ہی اس کو جو نابالغ کے مال میں تجارت کا ولی بنتا ہے جیسے باپ، دادا اور وصی، تو بھائی، چچا اور ماں کی اجازت صحیح نہ ہوگی، اور مقدسی نے اس کے جواب میں ولایت کو عام کر کے ولی کے اختیاری فعل مثلاً نکاح کو شامل کیا تو بھائی اور چچا کی اجازت صحیح ہو گئی۔ حموئی اھ (ت)

ہاں اگر اس کے افاقہ کا کوئی وقت معین ہو کہ اس وقت خاص بالکل ہوش میں آجانے کا عادی ہے، تو اس حالت افاقہ میں جو تصرف اس سے صادر ہوگا وہ اس میں مثل سائر عقلاء کے ہے کما ذکرہ الزیلعي وفسرہ الشلبي نقلہ الطحطاوی (جیسا کہ زیلعی نے اسے ذکر کیا اور شلبی نے تفصیل کے ساتھ اسے بیان کیا طحطاوی نے اسے نقل کیا۔ت) لیکن یہ صورت یہاں معدوم، کہ سائل کہتا ہے مسلوب الحواسی اس کی دائمی تھی جس سے کبھی افاقہ نہ ہوتا۔ اور اس کے اظہار سے یہ بھی ثابت ہے کہ یہ مہر جو زن مذکورہ کا باندھا گیا اس کے مہر مثل سے کہیں زائد ہے پس صورت مستفسرہ میں یہ نکاح و بیع بہر تقدیر راساً باطل محض ہیں جن کی صحت و نفاذ کی کوئی سبیل نہیں، خواہ زید بالکل ذاہب العقل ہو اور کسی طرح کی تمیز نہ رکھتا ہو، جیسا کہ تقریر سوال سے بھی ظاہر ہوتا ہے یا مجبوروں کی دوسری قسم میں داخل ہو جن کے تصرفات کذائیہ اجازت اولیاء پر موقوف رہتے ہیں۔ تقدیر اول پر بطلان نہایت واضح کہ لایعقل محض کے تصرفات کو اجازت اولیاء بھی کام نہیں آتی، کما ذکرنا، اور دوسری شق پر جب تقرر مہر میں غبن فاحش ہو، اور مہر

مثل سے بہت زیادہ بندھا تو ایسا نکاح خود اب وجد کے سوا اور اولیاء کے ہاتھ کا کیا ہوا اصلاً صحیح نہیں ہوتا۔ پھر انھیں اجازت کا کیا اختیار ہو گا اور قاعدہ مقررہ فقہیہ ہے کہ:

[باکس ۲] بائیں (عربی): کل تصرف صدر و مالہ مجیز حالۃ العقد لاینعقد اصلا۔ دائیں (اردو): ایسا تصرف جس کے انعقاد کے وقت اس کو جائز کرنے والا نہ ہو تو وہ عقد منعقد نہ ہو گا۔ (ت)

در مختار میں ہے:

[باکس ۳] بائیں (عربی): وان کان المزوج غیر ھما ای دائیں (اردو): اگر نکاح کر کے دینے والا باپ اور دادا کا غیر

حاشیہ: 1 حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الحجر دارالمعرفۃ بیروت ۴/ ۸۲ صفحہ 625 of 692

Fatawa Razawiyya, Volume 19

[Arabic Quote Box] Left Side: "Apart from the father and his father (grandfather), even if it is the mother or the judge, marriage is not valid with someone who is not a 'Kufu' (equal in status) or with a gross inequality (in dower) at all. [Summary]" Right Side: "Whether it be the mother or the judge, marriage in a non-Kufu status will not be valid, or if it's on a very high dower, it will still not be permissible at all. [Summary] (T)"

Similarly, in a sale, when there is a gross deficiency in price, it is impossible to rectify even with the guardian's permission. This becomes an act for which there is no authorized issuer, and such an act is void.

[Arabic Quote Box] Left Side: "In Radd al-Muhtar, the commentary on al-Durr al-Mukhtar by Allama Sayyid Ibn Abidin (may Allah have mercy on him), the statement 'the guardian authorized it' means if there isn't gross inequality (in dower). If there is gross inequality, then even with the guardian's authorization, it will not be valid, unlike minor inequality. [Jawharah 2 - Note]" Right Side: "In Radd al-Muhtar's commentary on Durr-e-Mukhtar by Allama Ibn Abidin, it says regarding the text 'the guardian may authorize it' that it means when there is no gross inequality in the dower. If there is gross inequality, it will not be permissible even if the guardian authorizes it, unlike minor inequality. [Jawharah (T)]"

Problem 238: From Gulshanabad known as Jawra, Malwa region, Nazar Bagh locality, adjacent to Alamgir Khan's house. Sent by Syed Zulfiqar Ahmad Sahib, 23 Shawwal 1324 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter? A lady named Hindah died, leaving behind a nine-year-old son, a husband, a father, and two brothers as heirs. It has been some time since Hindah's father passed away. Now, among these heirs, who is entitled to keep and educate the son at this time? And regarding the estate of Hindah, including jewelry etc., who is entitled to dispose of it for the upbringing of the deceased lady's son, and with whom should it remain? Please explain and you shall be rewarded.

To the guide of religion, leader of the firm path, Maulana Muhammad Ahmad Raza Khan Sahib, may your grace continue. After greetings with much respect and...

Note: There is no sign of completion at the end of this answer, but in my opinion, it is complete. (T) (Abdul Mannan al-Azami)

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Marriage, Chapter on Guardians, Mujtabai Press Delhi, 1/192.
2. Radd al-Muhtar, Book of Hajar, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/91.

फ़तावा रज़विया, खंड १९

[अरबी उद्धरण बॉक्स] बाईं ओर: "पिता और उसके पिता (दादा) के अलावा, भले ही वह माँ हो या काज़ी, गैर-कुफ़ू (असमान स्थिति) में या अत्यधिक असमानता (महर में) के साथ निकाह बिल्कुल सही नहीं है। [संक्षेप]" दाईं ओर: "चाहे माँ हो या काज़ी, गैर-कुफ़ू में निकाह सही नहीं होगा, या बहुत अधिक महर पर हो तो भी मूल रूप से जायज़ नहीं होगा। [संक्षेप] (T)"

इसी तरह बिक्री में, जब कीमत में बहुत अधिक कमी हो, तो वली (अभिभावक) की अनुमति से भी सुधार असंभव है। यह वही कार्य बन जाता है जिसके जारी करने वाला कोई अधिकृत व्यक्ति नहीं है, और ऐसा कार्य शून्य (बातिल) होता है।

[अरबी उद्धरण बॉक्स] बाईं ओर: "अल्लामा सैय्यद इब्न आबिदीन (अल्लाह उन पर रहम करे) द्वारा रद अल-मुह्तार में अद-दुर अल-मुख्तार पर टिप्पणी में, कथन 'वली ने इसे अनुमति दी' का अर्थ है यदि महर में अत्यधिक असमानता न हो। यदि अत्यधिक असमानता है, तो वली की अनुमति के बावजूद यह मान्य नहीं होगा, मामूली असमानता के विपरीत। [जौहरा २ - नोट]" दाईं ओर: "अल्लामा इब्न आबिदीन द्वारा दुर्रे मुख्तार की टिप्पणी रद अल-मुह्तार में है, मूल पाठ का कथन कि 'वली अनुमति दे सकता है' का अर्थ है जब महर में अत्यधिक असमानता न हो। यदि अत्यधिक असमानता हो, तो वली के अनुमति देने पर भी जायज़ नहीं होगा, मामूली असमानता के विपरीत। [जौहरा (T)]"

मसला २३८: गुलशनाबाद उर्फ जावरा, मालवा क्षेत्र, नज़र बाग़ मोहल्ला, आलमगीर खान के घर के पास से। मुर्सला सैय्यद ज़ुल्फ़िक़ार अहमद साहब, २३ शव्वाल १३२४ हिजरी। दीन के विद्वान और मज़बूत शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि मुसम्मात हिंदा का इंतक़ाल हो गया, उसके वारिसों में एक नौ साल का बेटा, एक शौहर, एक पिता और दो भाई थे। कुछ समय बीत गया कि हिंदा के पिता का भी इंतक़ाल हो गया। अब इन वारिसों में से कौन इस समय बेटे को रखने और शिक्षा दिलाने का हकदार है? और हिंदा की जो विरासत है, जैसे ज़ेवर आदि, उसमें मृतिका के बेटे के पालन-पोषण के लिए कौन खर्च करने का हकदार है, और वह किसके पास रहेगा? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

दीन के मार्गदर्शक, मज़बूत राह के हादी जनाब मौलाना मुहम्मद अहमद रज़ा खान साहब, आपका फ़ैज़ जारी रहे, सलाम और बड़े सम्मान के साथ...

नोट: इस जवाब के अंत में समाप्ति का चिन्ह नहीं है, फिर भी मेरे गुमान में यह पूरा है। (T) (अब्दुल मन्नान अल-आज़मी)

1. दुर्रे मुख्तार, निकाह की किताब, वली का अध्याय, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, १/१९२।
2. रद अल-मुह्तार, हजर की किताब, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, ५/९१।

पृष्ठ ६२६ का ६९२

[Left Side Arabic Quote Box]: غیر الاب وابیه ولو الام او القاضی لا یصح النکاح من غیر کفؤ او بغبن فاحش اصلا ۱ اھ ملخصا۔ [Right Side]: خواہ ماں یا قاضی ہو تو غیر کفو میں نکاح صحیح نہ ہوگا، یا بہت زیادہ گراں مہر پر ہو تو بھی اصلاً جائز نہ ہوگاھ ملخصا۔ (ت)

اسی طرح بیع کہ جب قیمت میں کمی فاحش ہو گئی، اجازت ولی سے بھی اصلاح ناممکن، تو یہ وہی تصرف ہوا جس کا حال صدور کوئی مجیز نہیں، اور ایسا تصرف باطل ہوتا ہے۔

[Left Side Arabic Quote Box]: فی ردالمحتار علی الدرالمختار للعلامة السید ابن عابدین رحمة اللہ تعالی علیه قوله اجازو لیه ای ان لم یکن فیه غبن فاحش فان کان لا یصح وان اجازه الولی بخلاف الیسیر جوھرة ۲ - عه [Right Side]: در مختار کے حاشیہ ردالمحتار علامہ ابن عابدین میں ہے ، متن کا قول کہ "ولی جائز کردے" یعنی جب غبن فاحش مہر میں نہ ہو اور غبن فاحش ہو تو ولی کے جائز کرنے پر بھی جائز نہ ہوگا بخلاف غبنِ یسیر کے۔ جوہرہ (ت)

مسئلہ ۲۳۸ : از گلشن آباد عرف جاورہ ملک مالوہ محلہ نظر باغ متصل مکان عالمگیر خان مرسلہ سید ذوالفقا احمد صاحب ۲۳ شوال ۱۳۲۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ مسماۃ ہندہ فوت ہوئی، اس کا ایک لڑکا نو سال کا اور ایک زوج، اور ایک پدر، اور دو برادر وارث رہے ، عرصہ ہوا کہ مسماۃ ہندہ کا پدر فوت ہو گیا، اب ان وارثوں میں پسر کے رکھنے اور تعلیم کرانے کا اس وقت کون مستحق ہے۔ اور جو ترکہ ہندہ کا زیور وغیرہ رہا ہے اس میں تصرف کا واسطے تربیت پسر متوفیہ کے کون مستحق ہے، اور کس کے پاس رہے گابینوا توجروا

مرشد دین ، ہادی راہِ متین جناب مولانا محمد احمد رضا خان صاحب دام فیضکم ، بعد تسلیم بصد تعظیم و عه : ليس في هذا لجواب علامة الاختتام وظنی انه کامل (عبد المنان الاعظمی) اس جواب کے اختتام پر علامت نہیں ہے تاہم میرے گمان میں یہ تام ہے۔ (ت) (عبد المنان الاعظمی)

۱ در مختار کتاب النکاح باب الولی مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۹۲ ۲ ردالمحتار کتاب الحجر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۹۱

Fatawa Rizvia, Volume 19

Honorably submitted to the exalted presence. An inquiry (istifta) is being sent. Some scholars here state that Hindah's husband cannot be the owner of her entire estate, nor can he dispose of it for the education and upbringing of her son. He only has the right of disposal over his own one-fourth share and the son's share. From Hindah's estate, one-fourth belongs to her deceased father and one-fourth should go to Hindah's brothers. Please inform your humble servant about the ruling of Sharia in this matter. Finis.

Answer: When a boy is over seven years of age, he will stay with his father. And from the estate left by Hindah, the share the son received, i.e., seven out of twelve shares, the father alone has the legal (Sharia) authority to manage it. The maternal uncles have no concern with it. Similarly, the sixth share from Hindah's estate that went to her father belongs to his heirs. The husband has no connection to that.

Arabic Text	**Urdu Translation/Explanation**
In Al-Shami, quoting Al-Fath: "The father is compelled to take the child after he no longer needs the mother, because his maintenance and protection are unanimously his responsibility."	In Fatawa Shami, it is from Al-Fath: when a child no longer needs the mother's upbringing, the father will be compelled to take the son back because the child's maintenance and training is the father's responsibility by consensus (Ijma) اھ۔
In Al-Durr Al-Mukhtar: "His guardian is his father, then his executor, then his grandfather, then his executor, then the judge or his executor, not the mother or her executor. This applies to financial matters." Summarized. And Allah, the Glorious and Most High, knows best.	And in Durr Al-Mukhtar, it is stated: the child's guardian is his father, then his executor, then the grandfather, then his executor, then the judge or his executor. The mother or her executor is not a guardian. This sequence is for financial guardianship اھ۔ summarized. And Allah, Glorious and Most High, knows best. (T)

Problem 239: From Lashkar, Gwalior, Naya Bazaar, house of Hakim Sharif Hussain Khan, sent by Ali Hussain Khan, 4 Ramadan Al-Mubarak 1315 AH. Humble greetings submitted. The state of affairs is that here in the court of the Judge Sahab, a case...

---

1 Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Chapter on Custody, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/640. 2 Durr al-Mukhtar, Book of Al-Ma'dhun, Matba Mujtabai, Delhi, 2/203.

फतावा रजविया, खंड 19

सम्माननीय सेवा में सविनय निवेदन है। एक फतवा (इस्तिफ़्ता) पूछने हेतु भेजा जा रहा है। यहाँ के कुछ विद्वान कहते हैं कि हिन्दा का पति उसकी पूरी संपत्ति (तरका) का मालिक नहीं हो सकता, और न ही वह पुत्र की शिक्षा-दीक्षा के लिए उसमें कोई फेरबदल कर सकता है। उसे केवल अपने चौथे हिस्से और हिन्दा के पुत्र के हिस्से पर ही अधिकार है। हिन्दा की संपत्ति में से चौथा हिस्सा उसके मृतक पिता का है और चौथा हिस्सा हिन्दा के भाइयों को मिलना चाहिए। इस मामले में शरीअत का जो भी आदेश हो, उससे इस विनम्र सेवक को अवगत कराने की कृपा करें। इति।

उत्तर: जब लड़का सात वर्ष से अधिक का हो जाए, तो वह अपने पिता के पास रहेगा। और हिन्दा की छोड़ी हुई संपत्ति में से पुत्र को जो हिस्सा मिला है, यानी बारह हिस्सों में से सात हिस्से, उस पर भी शरिया के अनुसार प्रबंधन का अधिकार केवल पुत्र के पिता को ही होगा। मामाओं का इससे कोई सरोकार नहीं है। इसी तरह, हिन्दा की संपत्ति से छठा हिस्सा जो उसके पिता को मिला, वह उसके पिता के वारिसों का है। पति का उससे कोई संबंध नहीं है।

अरबी पाठ

फतावा शामी में 'अल-फ़तह' के हवाले से है: "जब बच्चा माँ के पालन-पोषण की आवश्यकता से मुक्त हो जाए, तो पिता को उसे वापस लेने के लिए मजबूर किया जाएगा, क्योंकि बच्चे का खर्च और सुरक्षा सर्वसम्मति से पिता की जिम्मेदारी है।"

'दुर्रे मुख्तार' में है: "बच्चे का वली (अभिभावक) उसका पिता है, फिर उसका वसीय (कार्यकारी), फिर दादा, फिर उसका वसीय, फिर काजी या उसका वसीय। माँ या उसका वसीय वली नहीं है। यह क्रम वित्तीय संरक्षण के लिए है।" संक्षेप में। और अल्लाह सुभानहु व ताआला सबसे बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

फतावा शामी में फतह से है: जब बच्चा माँ की परवरिश से मुक्त हो जाए तो बाप को बेटा वापस लेने पर मजबूर किया जाएगा क्योंकि बच्चे का खर्चा और तरबियत वालिद के ज़िम्मे बिल-इज्मा है ﷺ।।

और दुर्रे मुख्तार में है बच्चे का वली उसका बाप फिर उसका वसीय, फिर दादा फिर उसका वसीय, फिर काज़ी या उसका वसीय है। माँ या उसका वसीय वली नहीं है। यह तरतीब माली विलायत में है ﷺ। मुख़्तसरन। वल्लाह सुब्हानहु व तआला आलम। (त)

मसला 239: लश्कर, ग्वालियर, नया बाज़ार, हकीम शरीफ हुसैन खान का मकान, प्रेषक अली हुसैन खान, 4 रमजानुल मुबारक 1315 हिजरी। विनम्र अभिवादन। निवेदन यह है कि यहाँ जज साहब की अदालत में एक मामला…

---

1 रद्दुल मुहतार, किताबुत तलाक, बाबू अल-हज़ानाह, दारु इहयाइत तुराथिल अरबी, बेरुत, 2/640. 2 दुर्रे मुख्तार, किताबुल माज़ून, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/203.

تکریم عرض پرداز خدمت سامی ہے۔ استفتاء ارسال خدمت سامی ہے۔ یہاں کے بعض علماء ایسا فرماتے ہیں کہ زوج ہندہ کل ترکہ ہندہ کا مالک نہیں ہوسکتا، نہ اس میں تصرف واسطے تعلیم وتربیت پسر کرسکتا ہے۔ صرف اپنے حصہ چہارم و حصہ پسر ہندہ میں اس کو حق تصرف کا ہے۔ ترکہ ہندہ سے چہارم اس کے پدر متوفی کا ہے و چہارم ہندہ کے برادران کو ملنا چاہئے، اندریں باب جیسا حکم شرع ہو اس سے نیازمند کو آگاہی بخشیں۔ فقط۔

الجواب: لڑکا جبکہ سات سال سے زیادہ علم کا ہے اپنے باپ کے پاس رہے گا، اور متروکہ ہندہ سے جو حصہ پسر کو ملا یعنی بارہ ۱۲ سہام سے سات ۷ سہام ، اس میں تصرف شرعی کا اختیار بھی پسر کے باپ ہی کو ہو گا۔ ماموؤں کو کوئی تعلق نہیں، جس طرح چھٹا حصہ کہ ترکہ ہندہ سے پدر ہندہ کو پہنچا وہ وارثانِ پدر ہندہ کا ہے۔ اس سے شوہر کو کچھ علاقہ نہیں۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في الشامية عن الفتح يجبر الاب على اخذ الولد بعد استغنائه عن الام۔ لان نفقته وصيانته عليه بالاجماع اهـ	فتاوی شامی میں فتح سے ہے جب بچہ ماں کی پرورش سے مستغنی ہوجائے تو باپ کو بیٹا واپس لینے پر مجبور کیا جائے گا کیونکہ بچے کا خرچہ اور تربیت والد کے ذمہ بالاجماع ہے اھ
وفی الدرالمختار وليه ابوه ثم وصيه ثم جده ثم وصيه، ثم القاضي او وصيه، دون	اور در مختار میں ہے بچے کا ولی اس کا باپ پھر اس کا وصی، پھر دادا پھر اس کا وصی، پھر قاضی یا اس کا وصی ہے۔ ماں یا اس کا وصی ولی نہیں ہے۔ یہ ترتیب

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الام او وصیھا، ھذا في المال اھ مختصرا۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔	مالی ولایت میں ہے اھ مختصرا واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

(ت)

مسئلہ ۲۳۹: از لشکر گوالیار نیا بازار مکان حکیم شریف حسین خان مرسلہ علی حسین خاں ۴ رمضان المبارک ۱۳۱۵ھ تسلیماتِ نیاز مندی معروض خدمت، عرض حال یہ ہے کہ یہاں کچہری صاحب جج ایک مقدمہ

---

1 ردالمحتار کتاب الطلاق باب الحضانۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۶۴۰ 2 درمختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳

Fatawa Razawiya Volume 19

The guardianship issue is underway; I am writing a summary of its details: My late grandfather, Hakim Wilayat Ali Khan, married three times. From the first wife, two sons and one daughter were born. Of the two sons from the first wife's offspring, the elder son died childless. The second, younger son is still alive but physically disabled in hands and feet. From the second wife's offspring was my late father, Hakim Sharif Hussain Khan. From the third wife's offspring, there is a son who is paralyzed and mentally incapacitated (majzub-ul-hawas), still living. Before his death, my grandfather submitted a petition to the government stating that after his demise, his annual salary of 340 and the jagir (land grant) assigned by the government should be transferred to the name of Sharif Hussain Khan. After some time, my grandfather passed away. Long after, on November 27, 1894, the appointment was officially made in my father's name. Following this, my father himself, for the upbringing of his younger paralyzed and mentally incapacitated brother and his mentally incapacitated mother, provided 12 rupees monthly each, totaling 24 rupees per month until their death, and kept them in my grandfather's residential house. Meanwhile, my father, Hakim Sharif Hussain Khan, passed away on 13th Muharram 1315 AH, corresponding to June 15, 1897. On June 17, 1897, my mentally incapacitated mother also fell ill with cholera. At that time, both real brothers, Maulvi Abdul Ghaffar and Abdul Sattar, came and took my mentally incapacitated mother, i.e., my grandmother, from the residence to their own home. On June 22, 1897, my grandmother passed away at the house of the said brothers. After her death, both brothers of my grandmother came to the residential house and shops, broke my locks, and placed their own locks through illegal encroachment. When I filed a complaint in the criminal court, the accused Maulvi Abdul Ghaffar claimed guardianship over that mentally incapacitated person, being his own nephew (sister's son). Thus, this case has reached the court of the honorable judge through various stages. The judge has sought a fatwa based on Sharia regarding the guardianship claim of the said accused. Therefore, I present this before your highness, seeking a fatwa. Question: What do the scholars of religion say in this matter: is the right of guardianship of the mentally incapacitated person over my property, or the guardianship by my two maternal uncles over the mentally incapacitated person, correct or not? Explain and be rewarded.

The Answer: The guardianship of a mentally incapacitated person or a minor child is in two matters: one is marriage, and the second is property. The authority (wilayat)

for the marriage of this incapacitated person lies with his brother, who is from the first wife of Hakim Wilayat Ali Khan, and...

सरपरस्ती (अभिभावकत्व) का मामला विचाराधीन है, इसकी स्थिति का सारांश लिखता हूँ: मेरे स्वर्गीय दादा हकीम विलायत अली खाँ ने तीन शादियाँ की थीं। पहली पत्नी से दो बेटे और एक बेटी पैदा हुए। पहली बीवी की औलाद में से जो दो बेटे थे, उनमें से बड़ा बेटा निःसंतान मर गया। दूसरा छोटा बेटा शारीरिक रूप से हाथ-पैरों से विकलांग है और अभी जीवित है। दूसरी बीवी की औलाद में से मेरे पिता हकीम शरीफ हुसैन खाँ मरहूम थे। तीसरी बीवी की औलाद में से एक बेटा पक्षाघात (पैरालिसिस) से ग्रस्त और विक्षिप्त (मख़बूत-उल-हवास) अभी मौजूद है। दादा साहब ने अपनी मृत्यु से पहले सरकार में एक प्रार्थना पत्र इस आशय का दिया था कि मेरी मृत्यु के बाद मेरी ३४० वार्षिक तनख्वाह और जागीर जो सरकार से नियत है, उसे मेरे स्थान पर शरीफ हुसैन खाँ के नाम तनख्वाह और जागीर के साथ नियुक्त कर दिया जाए। कुछ समय बाद दादा साहब का इंतकाल हो गया। काफी समय बाद २७ नवंबर १८९४ को सरकार द्वारा पिता के नाम की नियुक्ति हुई। नियुक्ति के बाद, मेरे पिता स्वयं अपने छोटे विक्षिप्त भाई और विक्षिप्त माँ के पालन-पोषण के लिए १२-१२ रुपये मासिक, कुल २४ रुपये मासिक जीवनपर्यंत देते रहे और उन्हें दादा साहब के आवासीय मकान में रखा। इसी बीच, मेरे पिता हकीम शरीफ हुसैन खाँ का १३ मुहर्रम १३१५ हिजरी तदनुसार १५ जून १८९७ को इंतकाल हो गया, और १७ जून १८९७ को विक्षिप्त माँ भी हैजा की बीमारी से बीमार पड़ गईं। उस समय आवासीय मकान से विक्षिप्त माँ, यानी मेरी दादी साहिबा को उनके दोनों सगे भाई मौलवी अब्दुल गफ़्फ़ार और अब्दुल सत्तार आकर अपने घर ले गए। २२ जून १८९७ को उक्त भाइयों के घर पर मेरी दादी साहिबा का इंतकाल हो गया। मृत्यु के बाद, मेरी दादी साहिबा के दोनों भाइयों ने आवासीय मकान और दुकानों पर आकर मेरे लगे हुए ताले तोड़ दिए और गलत हस्तक्षेप करते हुए अपने ताले लगा दिए। जब मैंने फौजदारी अदालत में शिकायत की, तो आरोपी मौलवी अब्दुल गफ़्फ़ार ने उस विक्षिप्त व्यक्ति, यानी अपने सगे भांजे पर अपनी सरपरस्ती (अभिभावकत्व) का दावा किया। तदनुसार यह मामला अदालत में माननीय जज साहब तक पहुँच गया है। जज साहब ने उक्त आरोपियों की सरपरस्ती के संबंध में शरीयत के अनुसार फतवा माँगा है। अतः मैं आपकी सेवा में इसे प्रस्तुत कर फतवे का आकांक्षी हूँ। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि क्या विक्षिप्त व्यक्ति की सरपरस्ती का अधिकार मेरी संपत्ति पर है, या मेरे दोनों मामाओं का उस विक्षिप्त व्यक्ति पर सरपरस्ती का दावा सही है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: विक्षिप्त या नाबालिग बच्चे की सरपरस्ती दो मामलों में होती है: एक निकाह, दूसरा संपत्ति। इस विक्षिप्त व्यक्ति के निकाह का अधिकार (विलायत) उसके उस भाई के पास है जो हकीम विलायत अली खाँ की पहली पत्नी से है और...

पेज ६२८ ऑफ़ ६९२

سرپرستی دائر ہے اس کی کیفیت خلاصہ تحریر کرتا ہوں: میرے دادا حکیم ولایت علی خاں مرحوم نے تین شادیاں کیں، اول زوجہ سے دو پسر اور ایک دختر تولد ہوئے، اول بی بی کی اولاد سے جو کہ دو پسر تھے ان میں سے ایک پسر کلاں لا ولد فوت ہوا۔ دوسرا پسر خورد بعارضہ جسمانی ہاتھ پاؤں سے معذور ہنوز بحیات موجود ہے۔ دوسری بی بی کی اولاد سے والد حکیم شریف حسین خاں مرحوم، تیسری بی بی کی اولاد سے ایک پسر مفلوج الاعضاء مخبوط الحواس ہنوز موجود ہے۔ دادا صاحب نے قبل از وفات ایک درخواست عرضی بایں مضمون سرکار میں پیش کی کہ بعد وفات میری تنخواہ سالانہ ۳۴۰ وجاگیر جو سرکار سے مقرر ہے بجائے اس میرے نام شریف حسین خاں معہ تنخواہ و جاگیر کے مقرر فرمایا جائے، بعد از چندے دادا صاحب کا انتقال ہو گیا، ایک عرصہ بعد ۲۷ نومبر ۱۸۹۴ء کو تقرری اسم والد سرکار مقرر فرمایا گیا۔ بعد تقرری اس میں والدم تنخواہ خود سے بطور پرورش برادر خورد مفلوج مخبوط الحواس کو عد عد ۱۲ روپے ماہوار، اور والدہ مخبوط الحواس کو عد ۱۲ جملہ عد ۲۴ روپے ماہوار تادم مرگ دے گئے، اور مکان سکونتی دادا صاحب میں مقیم رکھا، اثنائے حال میں والدم حکیم شریف حسین خاں کا بتاریخ ۱۳ محرم ۱۳۱۵ھ مطابق ماہ جون تاریخ ۱۵/ ۱۸۹۷ء کو انتقال ہو گیا، اور ۱۷ جون ۱۸۹۷ء کو والدہ مخبوط الحواس بھی بعارضہ ہیضہ علیل ہوئیں۔ اس وقت مکان سکونتی سے والدہ مخبوط الحواس یعنی میری دادی صاحبہ کو دونوں برادر حقیقی مولوی عبدالغفار و عبدالستار آکر اپنے مکان پر لے گئے، ۲۲ جون ۱۸۹۷ء کو بخانہ برادران مذکور میری دادی صاحبہ فوت ہو گئیں، بعد فوت ہو جانے میری دادی صاحبہ کے ہر دو برداران دادی صاحبہ نے مکان سکونتی و دکانات پر آکر میرے قفل لگائے ہوئے توڑ کر اپنے قفل ازراہ مداخلت بیجا کے لگا دئے، جب میں نے فوجداری میں استغاثہ کیا تو مولوی

عبدالغفار ملزمان نے اپنی سرپرستی بہ نسبت اس مخبوط الحواس یعنی ہمشیرہ زادہ خود ظاہر کیا چنانچہ یہ مقدمہ درجہ بدرجہ کچہری صاحب جج تک پہنچ گیا ہے صاحب جج نے فتویٰ شرع شریف بہ نسبت سرپرستی ملزمان مذکور طلب کیا ہے۔ لہذا خدمت عالی میں عرض کرکے طلبگار فتویٰ کا ہوں۔ سوال: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ حق سرپرستی مخبوط الحواس کی میری جائیداد یا بمقابلہ میرے ہر دو ماموں مخبوط الحواس کی سرپرستی درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: مخبوط ناعاقل یا صغیر نابالغ کی سرپرستی دو امر میں ہے، ایک نکاح، دوسرے مال، اس مخبوط کی ولایت نکاح تو اس کے بھائی کو ہے جو حکیم ولایت علی خاں کی زوجہ اولی سے ہے اور

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Being disabled in the hands and feet is not an impediment to guardianship, provided the person is sane and an adult. Otherwise, the questioner, who is the nephew of this mentally incapacitated person, is his guardian; in his presence, the maternal uncle has no standing. It is mentioned in Durr-ul-Mukhtar:

Arabic	Urdu
The guardian in marriage is the agnatic relative (Asabah bi-nafsihi) according to the order of inheritance and exclusion, provided they are free and legally responsible. If there are no agnates, then guardianship belongs to the mother, then the sister, then the mother's children, then other relatives (Dhul-Arham), then paternal aunts, then maternal uncles, etc. briefly.	The guardian in marriage is the agnatic relative (Asabah bi-nafsihi) according to the order of inheritance and exclusion (Hajb), provided they are free and legally responsible. If agnates are not present, guardianship goes to the mother, then the sister, then the mother's children, then other relatives (Dhul-Arham), then paternal aunts, then maternal uncles, etc. briefly. (T)

And guardianship of property belongs only to the person to whom Hakim Wilayat Ali Khan entrusted the care of his children and property after him, making him his executor (Wasi). If he is no longer present, then the person whom the said executor similarly made his executor. If he is also not there, then the person whom the grandfather of the mentally incapacitated person made his executor. If he is also not there, then the person whom the grandfather's executor made his executor. Besides them, no one else has the guardianship of the property of this mentally incapacitated person. It is in Durr-ul-Mukhtar:

Arabic	Urdu
His guardian is his father, then his executor after his death, then the executor of his executor, then after them the true grandfather onwards, then his executor, then the executor of his executor, then the Qazi (Judge) or his executor. This is regarding financial matters, unlike marriage, as mentioned	His guardian is his father; after his death, his executor, then the executor of his executor, then after them the true grandfather onwards, then his executor, then the executor of his executor, then the Qazi or his executor. This is financial guardianship, and the guardianship of marriage is contrary to this. As mentioned

Arabic	Urdu
in its respective chapter. And Allah, the Exalted, knows best.	previously in the chapter on marriage. And Allah, the Exalted, knows best. (T)

Problem 240: From Patna, Lodi Katra, sent by Qazi Muhammad Abdul Waheed Sahab, 13 Dhu al-Hijjah 1322 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: what is the limit of puberty for minors, whether male or female?

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Book of Guardianship, Matba Mujtabai, Delhi, 1/193 2 Durr-ul-Mukhtar, Book of the Authorized, Matba Mujtabai, Delhi, 2/203

फ़तावा रज़विया, खंड 19

हाथ-पैर से अक्षम होना विलायत (अभिभावकता) के लिए बाधा नहीं है, बशर्ते कि वह व्यक्ति समझदार और वयस्क हो। अन्यथा, सवाल पूछने वाला, जो इस विक्षिप्त व्यक्ति का भतीजा है, उसका वली (अभिभावक) है। उसकी मौजूदगी में मामा का कोई स्थान नहीं है। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी

निकाह में वली 'असबा बे-नफ़्सीही' (रक्त संबंधी पुरुष) होता है, जो विरासत और महजूब (वंचित) होने के क्रम के अनुसार होता है, बशर्ते कि वे स्वतंत्र और कानूनी रूप से जिम्मेदार हों। यदि असबात न हों, तो विलायत माँ को मिलेगी, फिर बहन को, फिर माँ की संतान को, फिर ज़ुल-अरहाम को, फिर बुआओं को, फिर मामाओं को, इत्यादि। संक्षेप में।

उर्दू

निकाह में वली, असबा बे-नफ़्सीही विरासत और विरासत से रोकने (हजब) के क्रम पर होता है, बशर्ते कि वे स्वतंत्र और मुकल्लफ़ (जिम्मेदार) हों। यदि असबात न हों, तो विलायत माँ को मिलेगी, फिर बहन को, फिर माँ की संतान को, फिर ज़ुल-अरहाम को, फिर बुआओं को, फिर मामाओं को, इत्यादि। संक्षेप में। (त)

और संपत्ति की विलायत केवल उसी व्यक्ति के पास है जिसे हकीम विलायत अली खान अपने बाद अपनी संतान और संपत्ति की देखभाल सौंप गए हों, यानी अपना वसी (कार्यकारी) बना गए हों। यदि वह न रहे, तो वह व्यक्ति जिसे उक्त वसी ने इसी तरह अपना वसी बनाया हो। यदि वह भी न हो, तो वह जिसे विक्षिप्त व्यक्ति के दादा ने अपना वसी बनाया हो। यदि वह भी न हो, तो वह जिसे दादा के वसी ने अपना वसी बनाया हो। इनके अलावा किसी और को इस विक्षिप्त की संपत्ति की विलायत नहीं पहुँचती। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी

उसका वली पिता है, फिर उसकी मृत्यु के बाद उसका वसी, फिर वसी का वसी, फिर उनके बाद असली दादा ऊपर तक, फिर उसका वसी, फिर उसके वसी का वसी, फिर क़ाज़ी या उसका वसी। यह माली विलायत है और निकाह की विलायत इसके विपरीत है। जैसा कि उसके अध्याय में

उर्दू

उसका वली बाप, उसकी मौत के बाद उसका वसी, फिर वसी का वसी, फिर उनके बाद असली दादा ऊपर तक, फिर उसका वसी, फिर उसके वसी का वसी, फिर क़ाज़ी या उसका वसी। यह माली विलायत है और निकाह की विलायत इसके

अरबी	उर्दू
गुज़रा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानने वाला है।	विपरीत है। जैसा कि निकाह के भाग में गुज़रा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानने वाला है। (त)

मसला 240: पटना, मोहल्ला लोदी कटरा से, प्रेषक क़ाज़ी मोहम्मद अब्दुल वहीद साहब, 13 ज़ुल-हिज्जा 1322 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि नाबालिगों के लिए बालिग होने की सीमा क्या है? चाहे वे पुरुष हों या महिला।

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वली, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/193 2 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-माज़ून, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/203

اس کا ہاتھ پاؤں سے معذور ہونا مانع ولایت نہیں بشرطیکہ عاقل بالغ ہو، ورنہ سائل کہ اس مخبوط کا بھتیجا ہے اس کا ولی ہے اس کے ہوتے ماموں کوئی چیز نہیں۔ در مختار میں ہے:

عربی	اردو
الولی فی النکاح العصبة بنفسه علی ترتیب	نکاح میں ولی، عصبہ بنفسہ وراثت اور وراثت سے مانع
الارث و الحجب بشرط حریة و تکلیف،	بننے (حجب) کی ترتیب پر بشرطیکہ وہ آزاد اور مکلف
فان لم یکن عصبة فالو لایة للام، ثم الاخت،	ہوں اور اگر عصبات نہ ہوں تو ماں کو ولایت ہو گی
ثم ولد الام، ثم ذوی الارحام العمات، ثم	پھر بہن پھر ماں کی اولاد پھر ذوالارحام پھر پھوپھیوں
الاخوال الخ باختصار۔	کو، پھر ماموں کو الخ، باختصار۔ (ت)

اور ولایتِ مال صرف اس شخص کو ہے جسے حکیم ولایت علی خان اپنے بعد اپنی اولاد و جائیداد کی غور پرداخت سپرد کر گئے اپنا وصی بنا گئے ہوں وہ نہ رہا ہو تو وہ شخص جسے وصی مذکور اسی طرح اپنا وصی کر گیا ہو۔ وہ بھی نہ ہو تو وہ جسے مخبوط کے دادا نے اپنا وصی کیا ہو۔ وہ بھی نہ ہو تو وہ جسے دادا کا وصی اپنا وصی کر گیا۔ ان کے سوا کسی کو اس مخبوط کی ولایتِ مال نہیں پہنچتی، در مختار میں ہے:

عربی	اردو
ولیه ابوه ثم وصیه بعد موته، ثم وصی	اس کا ولی باپ، اس کی موت کے بعد اس کا وصی، پھر
وصیه، ثم بعدهم جده الصحیح، وان علا	وصی کا وصی، پھر ان کے بعد حقیقی دادا اوپر تک، پھر
ثم وصیه، ثم وصی وصیه، ثم القاضی او	اس کا وصی، پھر اس کے وصی کا وصی، پھر قاضی یا

عربی	اردو
وصیه هٰذا فی المال بخلاف النکاح، کما مر فی بابه 2۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔	اس کا وصی، یہ مالی ولایت ہے اور نکاح کی ولایت اس کے خلاف ہے۔ جیسا کہ نکاح کے باب میں گزرا، واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۴۰: از پٹنہ محلہ لودی کٹرہ مرسلہ قاضی محمد عبدالوحید صاحب ۱۳ ذی الحجہ ۱۳۲۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ نابالغوں کے لئے حدِ بلوغ کیا ہے؟ مرد ہوں یا عورت۔

---

1 درمختار کتاب الولی مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۹۳ 2 درمختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

The Answer: A boy under twelve years and a girl under nine years will never be considered mature (baligh/baligha). Both boy and girl are certainly mature according to Shariah at the completion of fifteen years of age, even if no signs of puberty appear. Within these ages, if signs are found, i.e., whether for a boy or girl (Note 1), ejaculation occurs while sleeping or awake, or a girl has menstruation, or a boy makes someone pregnant through intercourse, or a girl becomes pregnant, then they are certainly mature. And if there are no signs but they themselves say that they are mature, and their outward appearance does not contradict their statement, then too they will be considered mature and all rulings of puberty will be enforced. The growth of a beard (Note 2), mustache, or the development of breasts in a girl is of no legal standing. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box Text]: Puberty for a boy is known by nocturnal emission (ihtilam), impregnating, or ejaculation; and for a girl by nocturnal emission, menstruation, or pregnancy. If none of these are found in both until they complete fifteen years each, this is the fatwa-given view. The minimum period of puberty for him is twelve years and for her nine years.

[Urdu Translation]: A boy's puberty will be known by nocturnal emission, impregnating his wife, or ejaculation; and a girl's puberty will be apparent from becoming pregnant, menstruation, and nocturnal emission. If no sign is apparent in both, then according to the fatwa-given view, upon completion of fifteen years of age, and the minimum period for puberty in a boy is twelve years and for a girl it is nine years. (T)

It is stated in the same [book]:

[Arabic Box Text]: If two adolescents say, "We have reached puberty," they are believed if their appearance does not contradict them. A condition for the validity of their admission is that it is possible for someone like them to be mature, otherwise their word is not accepted (Sharh Wahbaniyyah). They are then legally considered mature, so their denial of puberty after their admission, while it remains possible, is not accepted.

[Urdu Translation]: If both were adolescents and they said, "We are mature," then it will be accepted provided that their outward appearance does not prove them to be liars. For the validity of their declaration, it is a condition that it be possible for people

like them to be mature, otherwise their statement will not be accepted (Wahbaniyyah). Thus, after the declaration, they will be under the ruling of a mature person, therefore their denial now will not be acceptable.

Note 1: After the word "larki" (girl), the word "ko" (to) should be present. Note 2: Here the word "agar" (if) is a slip of the scribe's pen. — Abdul Mannan al-A'zami. 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Mujtabai Press, Delhi, 3/199.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

उत्तर: बारह वर्ष کا عمر کم سے लड़का और नौ वर्ष से कम उम्र की लड़की कभी भी बालिग (वयस्क) नहीं होंगे। लड़का और लड़की दोनों पंद्रह वर्ष की पूर्ण आयु में शरीयत के अनुसार निश्चित रूप से बालिग होते हैं, चाहे उनमें यौवन का कोई लक्षण प्रकट न हो। इन आयु सीमाओं के भीतर यदि लक्षण पाए जाते हैं, यानी चाहे लड़का हो या लड़की (नोट 1), सोते या जागते समय स्खलन हो, या लड़की को मासिक धर्म आए, या संभोग से लड़का किसी को गर्भवती कर दे या लड़की गर्भवती हो जाए, तो वे निश्चित रूप से बालिग हैं। और यदि लक्षण न हों लेकिन वे स्वयं कहें कि हम बालिग हैं, और उनकी बाहरी स्थिति उनके कथन को झुठलाती न हो, तो भी उन्हें बालिग समझा जाएगा और यौवन के सभी नियम उन पर लागू होंगे। दाढ़ी (नोट 2) या मूंछ का निकलना या लड़की के स्तनों का उभरना विश्वसनीय (कानूनी साक्ष्य) नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी बॉक्स]: लड़के का यौवन स्वप्नदोष (एहतलाम), गर्भवती करने या स्खलन से पता चलेगा, और लड़की का यौवन स्वप्नदोष, मासिक धर्म और गर्भवती होने से प्रकट होगा। यदि दोनों में से किसी में भी कोई लक्षण प्रकट न हो जब तक कि प्रत्येक की आयु पंद्रह वर्ष पूर्ण न हो जाए, तो फतवा के अनुसार यही मान्य है। यौवन की न्यूनतम अवधि लड़के के लिए बारह वर्ष और लड़की के लिए नौ वर्ष है।

[उर्दू अनुवाद]: लड़के का बालिग होना एहतलाम (स्वप्नदोष), पत्नी को गर्भवती करने या इंजाल (स्खलन) से मालूम होगा और लड़की का बालिग होना गर्भवती होने, हैज़ (मासिक धर्म) और एहतलाम से ज़ाहिर होगा। अगर दोनों में कोई अलामत (निशानी) ज़ाहिर न हो तो मुफ़्ती-बिह क़ौल (जिस पर फतवा दिया गया हो) के मुताबिक दोनों की उम्र पंद्रह साल हो जाने पर, और कम से कम मुद्दत-ए-बुलूग (यौवन की अवधि) लड़के में बारह साल और लड़की की नौ साल उम्र है। (त)

उसी में है:

[अरबी बॉक्स]: यदि दो किशोर (मराहीक़) कहें कि "हम बालिग हो चुके हैं," तो उनकी बात मान ली जाएगी, बशर्ते उनकी बाहरी स्थिति उन्हें झूठा सिद्ध न करे। उनकी स्वीकृति की वैधता के लिए यह शर्त है कि उनके जैसों का बालिग होना संभव हो, अन्यथा उनकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी (शरह वहबानिह)। तब वे कानूनी रूप से बालिग के समान होंगे, अतः अपनी स्वीकृति के बाद उनका यौवन से इनकार करना स्वीकार नहीं किया जाएगा।

[उर्दू अनुवाद]: दोनों मराहिक़ (किशार) थे तो उन्होंने कह दिया कि हम बालिग हैं तो तस्लीम किया जाएगा बशर्ते कि उनका ज़ाहिर-ए-हाल उनको झूठा न बनाए, तो उनके इक़रार की सेहत (वैधता) के लिए उन जैसों का बालिग होना मुमकिन हो वरना उनकी बात क़बूल न होगी (वहबानिया)। तो इक़रार के बाद वह बालिग के हुक्म में होंगे लिहाज़ा अब उनका इंकार क़ाबिल-ए-क़बूल न होगा।

नोट 1: शब्द "लड़की के बाद" "को" होना चाहिए। नोट 2: यहाँ "अगर" शब्द मुंशी की लेखनी की गलती है। — अब्दुल मन्नान अल-आज़मी। 1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हज्र, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 3/199.

पृष्ठ 630/692

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

الجواب: لڑکا بارہ سال اور لڑکی نو برس سے کم عمر تک ہرگز بالغ و بالغا نہ ہوں گے۔ اور لڑکا لڑکی دونوں پندرہ برس کامل کی عمر میں ضرور شرعاً بالغ و بالغا ہیں، اگر چہ آثارِ بلوغ کچھ ظاہر نہ ہوں، ان عمروں کے اندر اگر آثار پائے جائیں، یعنی خواہ لڑکے خواہ لڑکی کے ۸عہ۱ سوتے خواہ جاگتے میں انزال ہو یا لڑکی کو حیض آئے یا جماع سے لڑکا حاملہ کر دے یا لڑکی کو حمل رہ جائے تو یقینا بالغ و بالغا ہیں، اور اگر آثار نہ ہوں مگر وہ خود کہیں کہ ہم بالغ و بالغا ہیں، اور ظاہرِ حال ان کے قول کی تکذیب نہ کرتا ہو تو بھی بالغ و بالغا سمجھے جائیں گے اور تمام احکامِ بلوغ کے نفاذ پائیں گے، اور اگر داڑھی ۸عہ۲ مونچھ نکلنا یا لڑکی کے پستان میں ابھار پیدا ہونا کچھ معتبر نہیں۔ در مختار میں ہے:

بلوغ الغلام بالاحتلام والاحبال والانزال والجارية بالاحتلام والحيض والحبل فان لم يوجد فيهما حتى يتم لكل منهما خمس عشرة سنة به يفتى وادنى مدته له اثنتا عشرة سنة ولهاتسع سنين۱۸۔

لڑکے کے بلوغ احتلام یا بیوی کو حاملہ کرنا یا انزال سے معلوم ہوگا اور لڑکی کا بلوغ حاملہ ہونے حیض اور احتلام سے ظاہر ہوگا۔ اگر دونوں میں کوئی علامت ظاہر نہ ہو تو مفتی بہ قول کے مطابق دونوں کی عمر پندرہ سال ہو جانے پر، اور کم از کم مدت بلوغ لڑکے میں بارہ سال اور لڑکی کی نو سال عمر ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

فان راهقا فقالا بلغنا صدقا۔ ان لم يكذبهما الظاهر، فيشترط لصحة اقراره ان يكون يحتلم مثله والا لا يقبل قوله شرح وهبانية، وهما حينئذ كبالغ حكما فلا يقبل جحوده البلوغ بعد اقراره مع احتمال

دونوں مراہق تھے تو انہوں نے کہہ دیا کہ ہم بالغ ہیں تو تسلیم کیا جائے گا کہ بشرطیکہ ان کا ظاہرِ حال ان کو جھوٹا نہ بنائیے تو اس کے اقرار کی صحت کے لئے اس جیسوں کا بالغ ہونا ممکن ہو ورنہ اس کی بات قبول نہ ہو گی وہبانیۃ، تو اقرار کے بعد وہ بالغ کے حکم میں ہوں گے لہذا اب ان کا انکار قابل قبول نہ ہوگا۔

عہ۱: لفظ "لڑکی کے بعد" "کو" ہونا چاہئے۔ عہ۲: یہاں "اگر" زلہ قلم ناسخ سے ہے۔ عبد المنان الاعظمی۔ ۱۸ درمختار کتاب الحجر مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۹۹

Volume 19 Fatawa Razawiyya

His condition etc. in brief.	**Provided the condition is consistent, etc., summarized. (T)**

It is stated in Alamgiriyah: "Puberty shall not be ruled if claimed, while he is under twelve years in the case of a boy and nine years in the case of a girl. This is also stated in Al-Ma'dan." | A ruling of puberty shall not be given if it is claimed for a boy younger than twelve years or a girl younger than nine years. This is how it is in Al-Ma'dan. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "No consideration is given to the growth of pubic hair or beard. As for the swelling of breasts, it is stated in Al-Hamawi that according to the manifest report (zahir al-riwayah), puberty is not ruled by it. Similarly, the deepening of the voice is not considered, as mentioned in the commentary on Al-Nazm al-Hamili, Abu al-Sa'ud. Likewise, hair on the shins, armpits, and mustache are not considered. And Allah Almighty knows best." | Growth of pubic hair and beard is not considered. As for the swelling of a girl's breasts, it is stated in Al-Hamawi that according to the manifest report, a ruling of puberty will not be given. Similarly, a heavy voice is also not reliable, as mentioned in the commentary on Hamili's poem, Abu al-Sa'ud. Likewise, hair on the shins, armpits, and mustache are also not reliable indicators. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 241: 26 Sha'ban 1330 AH What do the scholars of religion and the muftis of the manifest Shariah say about this matter: Zaid has become insane, and among his heirs are one wife (Hinda), several sons, and a younger real brother, Amr. During his time of health and sound mind, Zaid had granted Amr permission to reside in another of his owned houses, besides his own residence. Consequently, Amr has been living in the said house for approximately ten years. Since Amr has now manifested an intention that after one and a half or two more years, upon completion of twelve years, he will establish a hereditary right to Zaid's house. Therefore, Hinda tells Amr: "If you do not support me and do not pay any rent for the house at all, then at least write a rental agreement for Zaid's house." But Amr categorically refuses. What is the Shariah ruling on this? Is Hinda's request for Amr to write a rental agreement for the house legally valid?

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Matba' Mujtabai Delhi, 2/199 2 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hajr, Al-Fasl al-Thani, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/61 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hajr, Fasl fi Bulugh al-Ghulam, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/97

खण्ड 19 फ़तावा रज़विया

उसकी स्थिति आदि संक्षेप में। बशर्ते कि स्थिति अनुकूल हो, संक्षेप में। (त)

आलमगीरिया में है: "लड़के के मामले में बारह वर्ष से कम और लड़की के मामले में नौ वर्ष से कम होने पर यदि दावा किया जाए तो यौवन का निर्णय नहीं दिया जाएगा। अल-मादन में भी ऐसा ही है।" | यौवन (बालिग होने) का हुक्म लड़के में बारह साल से कम और लड़की में नौ साल से कम पर न दिया जाए। मादन में इसी तरह है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: "जघन बाल (प्यूबिक हेयर) या दाढ़ी के उगने का कोई विचार नहीं किया जाता है। स्तनों के उभरने के बारे में, अल-हमवी में कहा गया है कि ज़ाहिर रिवायत के अनुसार, इससे यौवन का निर्णय नहीं होता है। इसी तरह, आवाज़ का भारी होना भी विश्वसनीय नहीं है, जैसा कि हामली की नज़्म की व्याख्या, अबू अल-सऊद में है। इसी तरह, पिंडलियों, बगल और मूंछों के बाल भी विश्वसनीय नहीं हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" | पेड़ू के नीचे के बाल और दाढ़ी का कोई एतबार नहीं है। और लड़की के स्तनों का उभरना, तो हमवी में कहा गया है कि ज़ाहिर रिवायत में बालिग होने का हुक्म नहीं होगा, और इसी तरह आवाज़ का भारी होना भी मोतबर (विश्वसनीय) नहीं है, जैसा कि हामली की नज़्म की शरह (व्याख्या) में है, अबू अल-सऊद, और इसी तरह पिंडली, बगल और मूंछों के बाल भी मोतबर नहीं हैं। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)। (त)

मसला 241: 26 शाबान 1330 हिजरी दीन के उलेमा और शरा-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद मजनून (पागल) हो गया, और उसके वारिसों में उसकी एक बीवी (हिन्दा) और उसके चंद लड़के और उसका एक सगा छोटा भाई अम्र मौजूद है। ज़ैद ने अपनी सेहत और अक्ल की सलामती के ज़माने में अपने रहने के मकान के अलावा अपने स्वामित्व वाले एक दूसरे मकान में अम्र को रहने की इजाज़त दे दी थी, चुनांचे अम्र लगभग दस साल से उक्त मकान में रह रहा है। चूंकि अब अम्र का यह इरादा ज़ाहिर हुआ कि डेढ़-दो साल के बाद बारह साल गुज़रने पर वह ज़ैद के मकान पर विरासती हक (हक-ए-मौरूसियत) कायम करेगा। इसलिए हिन्दा अम्र से कहती है कि अगर तुम मेरी कफ़ालत (भरण-पोषण) न करो और मकान का किराया भी बिलकुल न दो, तो ज़ैद के मकान का किरायानामा ही लिख दो, मगर अम्र इससे साफ़ इनकार करता है। शरा के अनुसार इसमें

क्या हुक्म है? क्या हिन्दा का अम्र से मकान का किरायानामा लिखने के लिए कहना शरा के मुताबिक सही है?

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हज्र, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/199 2 फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हज्र, अल-फ़स्ल अल-सानी, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/61 3 रद्दुल मुह्तार, किताबुल हज्र, फ़स्ल फ़ी बुलूग़ुल ग़ुलाम, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, 5/97

حالہ اھ باختصار۔ بشرطیکہ حال موافق ہو اھ مختصرا۔ (ت)

عالمگیریہ میں ہے: ولا یحکم بالبلوغ ان ادعی وھو مادون اثنتا عشرۃ سنۃ فی الغلام وتسع سنین في الجاریۃ کذا في المعدن۔ | بلوغ کا حکم لڑکے میں بارہ سال سے کم اور لڑکی میں نو سال سے کم پر نہ دیا جائے۔ معدن میں ایسے ہی ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: لا اعتبار لنبات العانۃ ولا اللحی، واما نہود الثدی ففی الحموی انہ لایحکم بہ فی ظاہر الروایۃ، وکذا ثقل الصوت کما فی شرح النظم الھاملی، ابوالسعود، وکذ اشعر الساق والابط والشارب واللہ تعالٰی اعلم۔ | زیر ناف بالوں اور داڑھی کا اعتبار نہیں ہے۔ اور لڑکی کے پستانوں کا ابھرنا، تو حموی میں کہا ظاہر روایت میں بلوغ کا حکم نہ ہوگا، اور یوں ہی آواز بھاری ہونا بھی معتبر نہیں، جیسا کہ ہاملی کی نظم کی شرح میں ہے، ابو السعود، اور یونہی پنڈلی، بغل اور مونچھوں کے بال بھی معتبر نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۴۱: ۲۶ شعبان ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ زید مجنون ہو گیا، اور اس کے ورثاء میں اس کی ایک بیوی (ہندہ) اور اس کے چند لڑکے اور اس کا ایک برادر حقیقی خورد عمرو موجود ہے۔ زید نے بزمانہ صحت و ثبات عقل اپنے مکان مسکونہ کے علاوہ اپنی مملوکہ ایک دوسرے مکان میں عمرو کو بود وباش کی اجازت دے دی تھی، چنانچہ عمرو تخمیناً دس سال سے مکان مذکور میں سکونت پذیر ہے، عمرو کا چونکہ اب یہ ارادہ ظاہر ہوا کہ ڈیڑھ دوسال کے بعد بارہ سال گزرنے پر وہ زید کے مکان پر حق موروثیت قائم کرے گا۔ اس واسطے ہندہ عمرو سے کہتی ہے کہ اگر میری تم کفالت نہ کرو۔ اور مکان کا کرایہ بھی مطلق نہ

دو، تو زید کے مکان کا کرایہ نامہ ہی لکھ دو، مگر عمرو اس سے قطعاً انکار کرتا ہے۔ شرعاً اس میں کیا حکم ہے۔ آیا ہندہ کا عمرو سے کرایہ نامہ مکان کے تحریر کر دینے کے واسطے کہنا شرعاً بجا ہے۔

---

1 در مختار کتاب الحجر مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۹۹ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الحجر الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۶۱ 3 ردالمختار کتاب الحجر فصل فی ببلوغ الغلام دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۹۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

...or not? And is 'Amr's refusal to sign a rent agreement permissible according to Sharia or not? Secondly, the aforementioned Hindah has a daughter who is near puberty, and Hindah wants to marry her off to make her her heir. However, the aforementioned 'Amr is strictly preventing this so that Hindah cannot make someone her heir and get him ('Amr) evicted from the owned house. Therefore, what is the Sharia ruling for such a person? And what should Hindah do according to Sharia? Explain with evidence and you shall be rewarded greatly.

The Answer: Since Zaid was also the owner of this second house and he had given it to 'Amr as a favor for residence, as soon as Zaid became insane, that gratuitous loan (ariyah) ended. 'Amr no longer has any right to free residence because "there is no valid disposal of property by an insane person, and no one has the authority to make a donation from his property" (because an insane person's actions are not recognized and no one has the authority to give his property as a donation - T). It is obligatory upon 'Amr to vacate the house or else sign a proper rent agreement and pay a reasonable rent for such a house. Otherwise, he will be a severe sinner. Merely signing a rent agreement will not be enough. Hindah should marry off the girl into a suitable match (kufu) herself. If 'Amr refuses, as he is the guardian (wali), but when he refuses due to bad intentions, the mother can conduct the marriage herself with her own authority. According to the questioner, there is no other guardian for the girl. And Allah Almighty knows best.

Issue 242: From Pilibhit, end of Jumada al-Ula 1331 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A person, out of several heirs, transferred property via a deed of sale to only one heir, for which the buyer did not pay the price. On the fourth day after the deed was written, he passed away. Due to his illness, there was a strong presumption (ghalib guman) of his death and a very weak presumption of his recovery. In this case, can this writing be considered as being done during the deathbed illness (Maradh al-Mawt)? And for how long can illness be considered deathbed illness?

The Answer: Yes, this deed was written during the deathbed illness. As long as the fear of death from the illness is predominant, it is Maradh al-Mawt. When an illness becomes chronic (muzmin) and the fear of death is no longer predominant, it is no longer considered Maradh al-Mawt. This is unless it takes a new turn for the worse and the fear of death becomes predominant again. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Boxed Text: The chosen opinion is that which is most likely... The chosen saying is that for such a period in which death (is likely).]

Page 632 of 692

फतवा-ए-रज़विया, खंड 19

...है या नहीं? और अम्र का किरायानामा लिखने से इनकार करना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? दूसरा यह कि उक्त हिंदा की एक बेटी है जो बालिग होने के करीब है और हिंदा उसका निकाह करके उसे अपना वारिस बनाना चाहती है, लेकिन उक्त अम्र इस मामले में सख्त बाधा डाल रहा है ताकि हिंदा किसी को वारिस बनाकर उसे मालिकाना घर से बेदखल न करा दे। अतः शरीयत के अनुसार ऐसे व्यक्ति के लिए क्या हुक्म है? और हिंदा को शरीयत के अनुसार क्या करना चाहिए? प्रमाण सहित स्पष्ट करें, आपको बड़ा पुण्य मिलेगा।

उत्तर: चूंकि ज़ैद इस दूसरे घर का भी मालिक था और उसने अम्र को एहसान के तौर पर रहने के लिए दिया था, तो ज़ैद के पागल होते ही वह अहसान (आरियत) खत्म हो गया, और अम्र को इसमें मुफ्त रहने का कोई अधिकार नहीं रहा क्योंकि "पागल व्यक्ति का कोई लेन-देन मान्य नहीं होता और न ही किसी को उसके धन से दान करने का अधिकार है" (क्योंकि पागल का कोई कार्य विश्वसनीय नहीं है और न ही किसी को उसका धन दान में देने का अधिकार है - त)। अम्र पर अनिवार्य है कि वह घर खाली कर दे अन्यथा नियमानुसार किरायानामा लिखकर उचित किराया दे जो ऐसे घर के लिए होता है। वरना वह बहुत बड़ा गुनहगार होगा। केवल किरायानामा लिख देना काफी नहीं होगा। लड़की का निकाह किसी उपयुक्त वर (कुफ़्फ़ु) से स्वयं कर दे, और यदि वह न माने तो उसकी माँ कहीं उचित जगह पर कर दे, यद्यपि वली (अभिभावक) अम्र ही है। लेकिन जब वह दुर्भावना से इनकार करे तो माँ अपने अधिकार से स्वयं उसका निकाह कर सकती है। जैसा कि प्रश्नकर्ता ने बताया है कि लड़की का और कोई वली नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 242: पीलीभीत से, जुमाद-अल-उला 1331 हिजरी के अंत में। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि: एक व्यक्ति ने कई वारिसों में से केवल एक वारिस के नाम पर विक्रय विलेख (बैनामा) के माध्यम से संपत्ति लिख दी, जिसका मूल्य खरीदार ने अदा नहीं किया। विलेख लिखने के चौथे दिन वह मर गया। उसकी बीमारी के कारण उसकी मृत्यु की प्रबल संभावना (ग़ालिब गुमान) थी और उसके स्वस्थ होने की बहुत कम संभावना थी। अब इस स्थिति में क्या यह लिखावट मरज़-उल-मौत (मृत्यु-पूर्व बीमारी) के दौरान मानी जा सकती है? और मरज़-उल-मौत कितनी अवधि तक माना जा सकता है?

उत्तर: हाँ, यह लिखावट मरज़-उल-मौत में हुई। जब तक बीमारी से मौत का डर प्रबल हो, वह मरज़-उल-मौत है। जब बीमारी पुरानी (मज़मिन) हो जाए और मौत का डर प्रबल न रहे, तब वह मरज़-उJ-मौत नहीं रहती। जब तक कि उसमें कोई नया बिगाड़ न आए और फिर से मौत का डर प्रबल न हो जाए। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[बॉक्स किया हुआ पाठ: चुना हुआ मत यह है कि जिससे मृत्यु की प्रबल संभावना हो... पसंदीदा राय यह है कि इतनी अवधि जिसमें मृत्यु (हो जाए)।]

पृष्ठ 632 / 692

ہے یا نہیں؟ اور عمرو کا کرایہ نامہ لکھنے سے انکار کرنا شرعاً روا ہے یا نہیں؟ دوسرے یہ کہ ہندہ مذکور کی ایک لڑکی قریب بلوغ ہے اور ہندہ اس کا عقد کر کے اپنا وارث بنانا چاہتی ہے مگر عمرو مذکور اس امر سے سخت مانع ہے تاکہ ہندہ اپنا کسی کو وراث بنا کر مملوکہ مکان سے بے دخل نہ کرا دے، لہذا شرعاً ایسے شخص کے واسطے کیا حکم ہے؟ اور ہندہ کو شرعاً کیا کرنا چاہئے؟ بینوا بالدلیل وتوجروا الجزیل۔

الجواب: جبکہ زید اس دوسرے مکان کا بھی مالک تھا اور اس نے عمرو کو احساناً سکونت کے لئے دیا تھا تو زید کے مجنون ہوتے ہی وہ عاریت جاتی رہی، اور عمرو کو کوئی اختیار اس میں مفت سکونت کا نہ رہا لان المجنون لا تصرف له ولا علیه لاحد ولایة التبرع من مالہ (کیونکہ مجنون کا کوئی تصرف معتبر نہیں اور اس کے مال کو تبرع میں دینے کا کسی کو اختیار نہیں ہے۔ ت) عمرو پر لازم ہے کہ وہ مکان کو خالی کر دے ورنہ کرایہ نامہ با ضابطہ لکھ کر معقول کرایہ جو ایسے مکان کے لئے ہوتا ہے ادا کرے۔ ورنہ سخت گنہ گار ہوگا۔ خالی کرایہ نامہ لکھ دینا کافی نہ ہوگا۔ لڑکی کا عقد کسی کفو سے خود کر دے، اور وہ نہ مانے تو اس کی ماں کہیں معقول جگہ کر دے، ولی اگرچہ عمرو ہے۔ مگر جب وہ بدنیتی سے انکار کرے تو ماں باختیار خود اس کا نکاح کر سکتی ہے۔ حسب بیان سائل او ر کوئی لڑکی کا ولی نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۴۲: از پیلی بھیت سلخ جمادی الاولی ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے منجملہ چند ورثاء کے صرف ایک وراث کے نام جائداد بذریعہ بیعنامہ جس کا زر ثمن مشتری نے ادا نہیں کیا لکھ دی، اس کے چوتھے روز یعنی تحریر بیعنامہ سے بالغ فوت ہو گیا بالغ کے مرض کی طرف سے غالب گمان اس کے فوت ہونے کا تھا، اور بہت ضعیف گمان اس

کے صحت یاب ہونے کا تھا۔ اب اس صورت میں یہ تحریر مرض الموت میں تصور کی جا سکتی ہے۔ اور مرض الموت کتنی مدت تک مانا جا سکتا ہے؟

الجواب: ہاں یہ تحریر مرض الموت میں ہوئی جب تک مرض سے خوف ہلاک غالب ہو مرض الموت ہے۔ جب مرض مزمن ہو جائے خوف ہلاک غالب نہ رہے اس وقت وہ مرض الموت نہیں رہتا۔ جب تک اس میں نئی ترقی ہو کر پھر خوف ہلاک کا غلبہ نہ ہو جائے۔ در مختار میں ہے:

[چوکھٹے میں عبارت: المختار انه ماکان الغالب منه مختار قول یہ ہے کہ اتنی مدت جس میں موت]

Vol. 19 | Fatawa Razawiyya

Death, even if one is not bedridden - 1 | It customarily occurs even if the person is not bedridden. (T)

In 'Radd al-Muhtar' from 'Nur al-Ayn', and it is from 'Al-Muhit': Muhammad mentioned in 'Al-Asl' issues indicating that the condition is the predominant fear of death, not being bedridden - 2 | Imam Muhammad (Allah have mercy on him) stated in 'Al-Mabsut' that many issues indicate death can predominantly occur. Being bedridden is not a condition. (T)

In the same source from 'Zayla'i': Because in its beginning, death is feared—and for this reason, it is treated, so it becomes a mortal illness (marad al-mawt). If he becomes bedridden after a long period, it is considered a new illness, such that his actions before becoming bedridden are valid within the one-third limit - 3 | Because there is a risk of death at its onset, even if it is being treated, it is called a mortal illness. And if he becomes bedridden after a long period, he will be considered a new patient, so that his actions prior to being bedridden will be considered valid within the one-third limit. (T)

And selling to an heir during a mortal illness, even at a suitable price, is void without the permission of other heirs. Yes, if they permit it, it becomes valid. It is in 'Durr al-Mukhtar': The sale of a patient to his heir is suspended upon the permission of the remaining heirs. - 4 | A patient selling property to their heir is dependent on the permission of other heirs. (T)

In 'Radd al-Muhtar' it is stated: If he dies from it and the heirs do not permit it, it is void, 'Fath' - 5. And Allah Almighty knows best. | If he dies in this illness and the remaining heirs did not permit it, the sale will be void, 'Fath'. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Matba' Mujtabai Delhi, 320/2
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Talaq, Bab Talaq al-Marid, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 520/2
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Wasaya, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 223/5
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Fasl fi al-Fuduli, Matba' Mujtabai Delhi, 32/2
5. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/139

मृत्यु भले ही कोई बिस्तर पर न हो - १ | मृत्यु आमतौर पर हो जाती है भले ही वह बिस्तर पर न हो। (त)

'रद्दुल मुहतार' में 'नूरुल एन' से और इसमें 'मुहीत' से है: मुहम्मद ने 'अल-अस्ल' में ऐसे मसलों का उल्लेख किया है जो यह दर्शाते हैं कि शर्त आमतौर पर विनाश का डर है, बिस्तर पर होना नहीं - २ | इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) ने 'मब्सूत' में फरमाया कि बहुत से मसले इस पर दलालत करते हैं कि ग़ालिब तौर पर मौत वाक़े हो सकती है। बिस्तर पर (साहिब-ए-फराश) होना शर्त नहीं है। (त)

उसी में 'ज़ेलई' से है: क्योंकि इसके आरंभ में ही मृत्यु का डर होता है—और इसी कारण इसका उपचार किया जाता है, तो यह मर्ज़-उल-मौत बन जाता है। यदि वह लंबी अवधि के बाद बिस्तर पकड़ लेता है, तो उसे एक नया रोगी माना जाएगा, यहाँ तक कि बिस्तर पर होने से पहले के उसके कार्य एक-तिहाई की सीमा में मान्य होंगे। - ३ | क्योंकि इसकी शुरुआत में ही मौत का खतरा होता है, इसका इलाज भी हो तो इसे मर्ज़-उल-मौत कहा जाएगा। और लंबी अवधि के बाद वह बिस्तर पकड़ ले तो नया मरीज़ करार पाएगा, यहाँ तक कि साहिब-ए-फराश होने से पहले के उसके कार्य तिहाई हिस्से में मान्य होंगे। (त)

और मर्ज़-उल-मौत में एक वारिस के हाथ बिक्री, चाहे वह उचित मूल्य पर भी हो, अन्य वारिसों की अनुमति के बिना बातिल है। हाँ, अगर वे इसे जायज़ कर दें, तो जायज़ हो जाएगी, 'दुर्रे मुख्तार' में है: रोगी की अपने वारिस को बिक्री शेष वारिसों की अनुमति पर निर्भर है। - ४ | मरीज़ का अपने वारिस को माल बेचना दूसरे वारिसों की अनुमति पर निर्भर रहेगा। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है: यदि वह उसी में मर गया और वारिसों ने अनुमति नहीं दी, तो यह बातिल है, 'फ़तह' - ५। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | अगर इस बीमारी में मौत हो गई और बाकी वारिसों ने जायज़ न किया हो, तो बिक्री बातिल हो जाएगी, 'फ़तह' वल्लाह तआला आलम। (त)

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वसाया, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, ३२०/२
2. रद्दुल मुहतार, किताबुत तलाक, बाब तलाकुल मरीज़, दार अह्याइत तुरास अल-अरबी बैरुत, ५२०/२
3. रद्दुल मुहतार, किताबुल वसाया, दार अह्याइत तुरास अल-अरबी बैरुत, २२३/५

4. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयू, फस्ल फिल फुज़ूली, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, ३२/२

5. रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयू, दार अह्याइत तुरास अल-अरबी बैरुत, ३/ १३९

पृष्ठ ६३३ / ६९२

الموت وان لم یکن صاحب فراش- ۱ | عادتاً واقع ہوتی ہے اگر وہ صاحبِ فراش نہ ہو۔ (ت)

ردالمحتار میں نورالعین سے اس میں محیط سے ہے: ذکر محمد فی الاصل مسائل تدل علی ان الشرط خوف الھلاک غالباً لاکونہ صاحب فراش- ۲ | امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی نے مبسوط میں فرمایا بہت سے مسائل اس پر دال ہیں کہ غالب طور پر موت واقع ہوسکتی ہو۔ صاحبِ فراش ہونا شرط نہیں۔ (ت)

اسی میں زیلعی سے ہے: لانہ فی ابتدائہ یخاف منہ الموت۔ ولہذا یتداوی فیکون مرض الموت۔ وان صار صاحب فراش بعد التطاول فھو کمرض حادث حتی تعتبر تصرفاتہ من الثلث ۳۔ | کیونکہ اس کے ابتداء میں ہی موت کا خطرہ ہوتا ہے اس کا علاج بھی ہو تو اس کو مرضِ موت کہا جائے گا اور لمبی مدت کے بعد وہ صاحبِ فراش بنے تو نیا مریض قرار پائے گا حتی کہ صاحبِ فراش ہونے سے قبل کے تصرفات ثلث میں معتبر ہوں گے (ت)

اور مرض الموت میں ایک وارث کے ہاتھ بیع اگرچہ مناسب قیمت کو بھی ہو بے اجازتِ دیگر ورثہ باطل ہے ہاں اگر وہ جائز کر دیں تو جائز ہو جائے گی، درمختار میں ہے: وقف بیع المریض لوارثہ علی اجازۃ الباقی- ٤ | مریض کا اپنے وارث کو مال فروخت کرنا دوسرے ورثاء کی اجازت پر موقوف رہے گا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: فان مات منہ ولم تجز الورثہ بطل، فتح ٥۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | اگر اس مرض میں فوت ہو گیا اور باقی ورثاء نے جائز نہ کیا ہو تو بیع باطل ہو جائے گی، فتح واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

١ درمختار کتاب الوصایا مطبع مجتبائی دہلی ٢/٣٢٠ ٢ ردالمحتار کتاب الطلاق باب طلاق المریض داراحیاء التراث العربی بیروت ٢/٥٢٠ ٣ ردالمحتار کتاب الوصایا داراحیاء التراث العربی بیروت ٥/٢٢٣ ٤ درمختار کتاب البیوع فصل فی الفضولی مطبع مجتبائی دہلی ٢/٣٢ ٥ ردالمحتار کتاب البیوع داراحیاء التراث العربی بیروت ٣/ ١٣٩

Volume 19

Fatawa Razawiyya

Question 223: From Maulvi Abdullah Sahib, a student from Bihar, on Wednesday, 2nd Sha'ban 1333 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: Zaid and Zaid's son together borrowed money from a grocer (baqal) against their personal house. After some time, the grocer filed a lawsuit in court for the debt, and the house was put up for auction. A decree was issued in favor of the grocer. Then, Zaid's paternal grandson, who always lived separately from Zaid and Zaid's son, paid the creditor's money from his own funds and redeemed the house from auction in his own name. At the time this debt was paid and the auction redeemed, both Zaid and Zaid's son were alive. Now Zaid has passed away, and Zaid's son is alive but, as before, remains separate from his father (who is now deceased). Now, Zaid's son, i.e., the father of the person who redeemed the auction, is evicting his son from the house—the son who paid the debt and redeemed the auction, and because of which the house is in the grandson's name. The mother of Zaid's grandson has passed away, and Zaid's son (the grandson's father) has remarried; Zaid's grandson has no relation to this stepmother. Therefore, can Zaid's grandson get back the money he paid in the auction or can he get the house? Please write an answer according to the noble Shari'ah. Provide the answer and be rewarded.

The Answer: If the decree amount was less than the auction price, and after paying the debt, the remaining money was given to the owners of the house, even if it was just one rupee or less, and the owners accepted that remainder, then Zaid's grandson has become the owner of the house. Zaid's son cannot evict him. However, if the owners of the house did not receive any part of the auction proceeds, then in Shari'ah, Zaid's grandson did not become the owner of the house. He is not entitled to the house according to Shari'ah. Nor can he claim the auction money from Zaid's son. The house belongs to Zaid's son and Zaid's heirs. Zaid's grandson can legally (according to Shari'ah) demand his money back from the grocer. And it is obvious that he cannot get it from him in this world. Therefore, he should be patient; he wasted his own wealth himself. And Allah Almighty knows best.

Question 244 to 251: Asked by Abdul Wahid, Mohalla Sarara Bagh, Allahabad, on Tuesday, 10th Rabi' al-Thani 1334 AH. (1) What is the definition of 'majnoon' (insane person) in Shari'ah? (2) Who has the right of guardianship (wilayat) over a 'majnoon'?

(3) Regarding the Shari'ah right of a 'majnoon' inherited from the deceased's estate, while in a state of insanity, his...

Page 634 of 692

खंड १९

फ़तावा रज़विया

मसाला २२३: प्रार्थी मौलवी अब्दुल्ला साहब, छात्र, बिहार, बुधवार २ शाबान १३३३ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद और ज़ैद के बेटे ने मिलकर एक बनिए (बक्काल) से अपने निजी घर पर पैसा उधार लिया। कुछ समय बाद उस बनिए ने, जिसका कर्ज था, अदालत में मुकदमा दायर कर दिया और घर की नीलामी होने लगी। बनिए के पक्ष में डिक्री हो गई। तब ज़ैद के सगे पोते ने, जो ज़ैद और ज़ैद के बेटे से हमेशा अलग रहता था, अपनी निजी हैसियत से लेनदार का पैसा चुका दिया और नीलामी अपने नाम से छुड़ा ली। जिस समय यह कर्ज चुकाया गया और नीलामी छुड़ाई गई, ज़ैद और उसका बेटा दोनों जीवित थे। अब ज़ैद का इंतकाल हो गया है और ज़ैद का बेटा जीवित है लेकिन पहले की तरह ही अपने पिता (स्वर्गीय ज़ैद) से अलग रहा है। अब ज़ैद का बेटा यानी नीलामी छुड़ाने वाले का पिता, अपने उस बेटे को उस घर से निकाल रहा है जिसने कर्ज चुकाया और नीलामी छुड़ाई थी और जिसकी वजह से घर उस पोते के नाम पर है। ज़ैद के पोते की माँ का निधन हो गया है और ज़ैद के बेटे ने दूसरी शादी कर ली है; ज़ैद के पोते का इस सौतेली माँ से कोई संबंध नहीं है। अत; क्या ज़ैद का पोता नीलामी में दिए गए अपने पैसे वापस पा सकता है या वह घर पा सकता है? शरीयत के अनुसार उत्तर दिया जाए। बताएं और पुण्य कमाएं।

उत्तर: यदि डिक्री की राशि नीलामी की राशि से कम थी और कर्ज चुकाने के बाद बाकी पैसा घर के मालिकों को दिया गया, चाहे वह एक रुपया या उससे भी कम ही क्यों न हो, और मालिकों ने वह शेष राशि ले ली, तो ज़ैद का पोता उस घर का मालिक हो गया। ज़ैद का बेटा उसे निकाल नहीं सकता। लेकिन यदि घर के मालिकों को नीलामी की राशि में से कुछ भी नहीं मिला, तो शरीयत में ज़ैद का पोता उस घर का मालिक नहीं हुआ। न ही वह शरीयत के अनुसार घर का हकदार है। न ही वह ज़ैद के बेटे से नीलामी की राशि का दावा कर सकता है। घर ज़ैद के बेटे और ज़ैद के वारिसों का है। ज़ैद का पोता शरीयत के अनुसार उस बनिए से अपने पैसे की मांग कर सकता है। और यह स्पष्ट है कि वह इस दुनिया में उससे पैसे नहीं ले सकता, इसलिए उसे सब्र (धैर्य) करना चाहिए; उसने खुद अपना माल ज़ाया (नष्ट) किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला २४४ से २५१: प्रार्थी अब्दुल वाहिद, मोहल्ला सरारा बाग, इलाहाबाद, मंगलवार १० रबी-उल-थानी १३३४ हिजरी। (१) शरीयत में 'मजनून' (पागल) की क्या परिभाषा है? (२) 'मजनून' पर विलायत

(अभिभावकत्व) का अधिकार किन लोगों को प्राप्त है? (३) 'मजनून' का वह शरिया अधिकार जो उसे उसके पूर्वज की संपत्ति से मिला हो, उसके पागलपन की स्थिति में उसके..

पृष्ठ ६३४ / ६९२

جلد ۱۹

فتاوی رضویہ

مسئلہ ۲۲۳: مستفسرہ مولوی عبداللہ صاحب طالب علم بہاری بروز چہار شنبہ ۲ شعبان ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین بیچ اس مسئلہ کے کہ زید نے اور زید کے لڑکے دونوں نے مل کر ایک بقال سے اپنے مکانِ ذاتی پر روپیہ قرض لیا، بعدِ چند عرصہ کے اس بقال نے کہ جس کا قرض ہے نالش عدالت میں دائر کر دی، اب وہ نیلام ہونے لگا۔ اور اس بقال کی ڈگری ہو گئی، تو زید کے پوتے حقیقی نے کہ جو زید اور زید کے لڑکے سے ہمیشہ علیحدہ رہتا تھا، اپنی بذاتِ خاص سے وہ روپیہ قرضدار کا ادا کر دیا، اور نیلام اپنے نام سے چھڑا لیا، اس وقت میں جب یہ قرض ادا کیا گیا تھا اور نیلام چھڑایا گیا تو زید زندہ تھا اور زید کا لڑکا بھی زندہ تھا، اب زید فوت ہو گیا اور زید کا لڑکا حیات ہے مگر مثلِ پیشتر کے اب بھی اپنے باپ سے علیحدہ ہے۔ اب اس وقت میں زید کا لڑکا یعنی اس نیلام چھڑانے والے کا باپ اپنے اس لڑکے کو اس مکان سے نکالتا ہے کہ جس نے قرض ادا کیا تھا اور نیلام چھڑایا تھا اور بوجہ نیلام چھڑانے کے وہ مکان زید کے پوتے کے نام ہے۔ زید کے پوتے کی والدہ کا انتقال ہو گیا اور زید کے لڑکے نے اپنی دوسری شادی کر لی، زید کے پوتے کو اس والدہ دوسری سے کچھ تعلق نہیں ہے۔ لہٰذا زید کا پوتا اپنا روپیہ جو نیلام میں دیا ہے پا سکتا ہے یا اس مکان کو پا سکتا ہے؟ مطابق شرعِ شریف کے جواب تحریر فرمایا جائے۔ بینوا توجروا

الجواب: اگر زرِ ڈگری کم تھا اور نیلام زیادہ کو ہوا، اور قرض دے کر باقی روپیہ مالکانِ مکان کو دیا گیا، اگر چہ ایک ہی روپیہ یا اس سے بھی کم ہو اور مالکان نے وہ بقیہ لے لیا، تو زید کا پوتا

اس مکان کا مالک ہو گیا، زید کا بیٹا اسے نہیں نکال سکتا، اور اگر مالکانِ مکان نے زرِ نیلام کچھ نہ پایا تو شریعت میں زید کا پوتا اس مکان کا مالک نہ ہوا۔ نہ وہ شرعاً مکان کا مستحق ہے۔ نہ پسرِ زید سے زرِ نیلام کا دعویٰ کر سکتا ہے مکان پسرِ زید و وارثانِ زید کا ہے۔ زید کا پوتا اپنے روپے کا مطالبہ عند الشرع اس بنئے سے کر سکتا ہے۔ اور ظاہر ہے کہ دنیا میں اس سے نہیں لے سکتا، لہٰذا صبر کرے اس نے خود اپنا مال ضائع کیا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۴۴ تا ۲۵۱: مسئولہ عبد الوحید محلہ سرا را باغ الہ آباد بروز سہ شنبہ ۱۰ ربیع الثانی ۱۳۳۴ھ (۱) شریعت میں مجنون کی کیا تعریف ہے؟ (۲) مجنون کی ولایت کا حق کن لوگوں کو حاصل ہے؟ (۳) مجنون کا حق شرعی جو اس کے مورث کے مال سے اس کو پہنچا ہو مجنون کی حالتِ جنون میں اس کے

Fatawa Razawiyya Volume 19

Who has the right of guardianship over the portion [of property]? (4) Shari'ah-wise, are the insane person (majnun) and the minor child (sabi) under the same ruling or different? (5) If an insane person divorces his wife while in a state of insanity, will the divorce take effect or not? (6) If the heirs of Hind, out of fear, make Zaid say the word 'talaq' (divorce) while he is insane, will the divorce occur or not? And in such a situation, no guardian of his is present at that moment. (7) In terms of being deprived of intellect, do the minor child and the insane person have the same ruling or different? (8) Does a minor child's divorce in the state of childhood take effect or not? That is all.

Al-Jawab Al-Malfooz (1) One whose intellect has vanished, who beats and abuses people without reason; Shari'ah has not established any new terminology for this. He is the one who is called 'deewana' in Persian and 'paagal' in Urdu. And Allah Almighty knows best. (2) The guardianship of an insane person belongs to the agnates (asaba). Foremost among them is his sane, adult son. If he is not there, then the father, then the grandfather, then the brother, then the nephew, then the uncle, then the uncle's son, and so on through the agnates. And Allah Almighty knows best. (3) Guardianship of property belongs to only seven: the son, then his executor (wasi), then the father, then his executor, then the grandfather, then his executor, or the executor of these executors in order. If none of them are present, then the Islamic ruler. And Allah Almighty knows best. (4) Shari'ah-wise, an insane person and an irrational minor child are under one ruling. The ruling for a rational minor child is different from them; he can buy and sell with the guardian's permission, but an insane person cannot. And Allah Almighty knows best. (5) An insane person's divorce cannot take effect. And Allah Almighty knows best. (6) Whether they frighten him or not, whether a guardian is present or not, a divorce given by an insane person cannot occur as long as his insanity is proven. And Allah Almighty knows best. (7) Its answer has passed, that an irrational minor child and an insane person have the same ruling. And Allah Almighty knows best. (8) It will not take effect. And Allah Almighty knows best.

Problem 252: 12 Rabi' al-Thani 1337 AH What do the scholars of religion and muftis of the firm Shari'ah say regarding this matter: Zaid made a sale deed in the name of Bakr...

फतावा रज़विया जिल्द 19

हिस्से की विलायत (अभिभावकत्व) का अधिकार किन लोगों को प्राप्त है? (4) शरीयत की दृष्टि में मजनून (पागल) और सबी (नाबालिग बच्चा) एक ही हुक्म में हैं या अलग-अलग? (5) मजनून अपनी पागलपन की हालत में अपनी पत्नी को तलाक दे, तो तलाक होगी या नहीं? (6) हिंदा के उत्तराधिकारी ज़ैद से ऐसी हालत में जबकि ज़ैद पागल है, डर कर 'तलाक' शब्द कहलवाएं तो तलाक होगी या नहीं? और ऐसी स्थिति में उसका कोई वली (अभिभावक) उस समय मौजूद न हो। (7) बुद्धि से वंचित होने की दृष्टि से सबी और मजनून का एक ही हुक्म है या अलग? (8) सबी की तलाक बचपन की हालत में होती है या नहीं? बस।

अल-जवाब अल-मल्फूज़ (1) जिसकी बुद्धि समाप्त हो गई हो, जो बिना कारण लोगों को मारे, गालियाँ दे; शरीयत ने इसके लिए अपनी कोई नई शब्दावली निर्धारित नहीं की है। वही है जिसे फारसी में 'दीवाना' और उर्दू में 'पागल' कहते हैं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (2) मजनून की विलायत 'अस्बा' (पितृपक्षीय रिश्तेदार) को है। उन सब में प्रमुख उसका बुद्धिमान और वयस्क बेटा है। यदि वह न हो तो पिता, फिर दादा, फिर भाई, फिर भतीजा, फिर चाचा, फिर चाचा का बेटा, और इसी प्रकार अन्य अस्बा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (3) संपत्ति की विलायत केवल सात को है: बेटा, फिर उसका वसी (वसीयतदार), फिर पिता, फिर उसका वसी, फिर दादा, फिर उसका वसी, या इन वसीयतदारों का वसी क्रमबद्ध तरीके से। और उनमें से कोई न हो तो इस्लामी शासक (हाकिम-ए-इस्लाम)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (4) शरीयत की दृष्टि में मजनून और नासमझ सबी एक ही हुक्म में हैं, और समझदार सबी का हुक्म उनसे अलग है। वह वली की अनुमति से खरीद-फरोख्त कर सकता है, लेकिन मजनून नहीं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (5) मजनून की तलाक नहीं हो सकती। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (6) डराएं या नहीं, वली मौजूद हो या नहीं; मजनून द्वारा दी गई तलाक नहीं हो सकती जबकि उसका पागलपन सिद्ध हो। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (7) इसका उत्तर आ चुका है कि नासमझ सबी और मजनून का एक ही हुक्म है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (8) नहीं होगी। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 252: 12 रबीउल थानी 1337 हिजरी धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने बक्र के नाम एक बिक्री विलेख (बैनामा)...

حصہ کی ولایت کا حق کن لوگوں کو حاصل ہے؟ (۴) شرعاً مجنون و صبی ایک حکم میں ہیں یا علیحدہ علیحدہ؟ (۵) مجنون کی حالتِ جنون میں اپنی زوجہ کو طلاق دے تو طلاق واقع ہو گی یا نہیں؟ (۶) ہندہ کے ورثاء زید سے ایسی حالت میں کہ زید مجنون ہے ڈر کر لفظ طلاق کہلوائیں تو طلاق واقع ہو جائیگی یا نہیں؟ اور ایسی حالت میں اس کا کوئی ولی اس موقع پر موجود نہ ہو۔ (۷) مسلوب العقل ہونے کی حیثیت سے صبی اور مجنون کا ایک حکم ہے یا علیحدہ؟ (۸) صبی کی طلاق حالت صباء میں واقع ہے یا نہیں؟ فقط

الجواب الملفوظ (۱) جس کی عقل زائل ہو گئی ہو بلاوجہ لوگوں کو مارے، گالیاں دے، شریعت نے اس میں کوئی اپنی اصطلاحِ جدید مقرر نہیں فرمائی، وہی ہے جسے فارسی میں دیوانہ، اردو میں پاگل کہتے ہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۲) مجنون کی ولایت عصبہ کو ہے۔ سب میں مقدم اس کا بیٹا عاقل بالغ، وہ نہ ہو تو باپ، پھر دادا، پھر بھائی، پھر بھتیجا، پھر چچا، پھر چچا کا بیٹا الی آخر العصبات، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۳) ولایتِ مال صرف سات کو ہے۔ بیٹا، پھر اس کا وصی، پھر باپ، پھر اس کا وصی، پھر دادا، پھر اس کا وصی، یا ان وصیوں کا وصی علی الترتیب، اور ان میں کوئی نہ ہو تو حاکم اسلام، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۴) شرعاً مجنون و صبی غیر عاقل ایک حکم میں ہیں، اور صبی عاقل کا حکم اس سے جدا ہے۔ وہ خرید و فروخت باجازتِ ولی کر سکتا ہے اور مجنون نہیں واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۵) مجنون کی طلاق نہیں واقع ہو سکتی۔ واللہ تعالیٰ اعلم (۶) ڈرائیں یا نہیں، ولی موجود ہو یا نہیں، مجنون کے دئے طلاق نہیں ہو سکتی جبکہ اس کا جنون ثابت ہو، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۷) اس کا جواب گزرا کہ صبی لایعقل اور مجنون کا ایک حکم ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۸) نہیں واقع ہو گی۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۲۵۲: ۱۲ ربیع الثانی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک بیعنامہ بنام بکر

Fatawa Rizvia Volume 19

(The document was) verified, a copy is included in the question. But there was no exchange of the sale price, only an admission was made. However, after this, Zaid filed a lawsuit for the cancellation of the aforementioned document in court; the lawsuit and the reply to the lawsuit are also included in the question. So, what is sought to be known is whether, while his senses were not sound, his aforementioned sale is valid with gross deception? And does he have the authority for such a sale or not? If he does it, what is the ruling?

The Answer:

A person who has low intelligence, whose judgment is not sound, who sometimes speaks like the wise and sometimes like someone intoxicated, if he has not reached the stage of insanity and does not hit or abuse people without reason, is called 'Ma'tuh' (mentally impaired). In Sharia, his ruling is similar to that of a discerning child; if he sells at an equal or even double price, it is not effective without the guardian's permission. If the guardian rejects it, it will be void. And with gross deception, as in the situation described by the questioner where property worth fifty thousand was sold for twenty thousand, such a sale is absolutely void and cannot be effective even with the guardian's permission, to the extent that even if the 'Ma'tuh' himself validates it after regaining his health, it would not be valid.

Arabic Original	**Urdu Translation**
Fa innal ijāzata innamā talḥaqu al-mawqūfa wa hādhā bāṭilun li-ṣudūrihi walā mujīz.	Because approval only applies to a suspended transaction. While this is void because when it was issued, there was no one to grant permission. (T)

It is in *Durr-ul-Mukhtar*: "*Al-Ma'tūhu ḥukmuhu ka-mumayyiz*"[1] (The ruling for the *Ma'tuh* is like that of a discerning person. T). It is in *Radd-ul-Muhtar*:

Arabic Original	**Urdu Translation**
Aḥsanu mā qīla fīhi man kāna qalīl al-fahmi mukhtaliṭ al-kalāmi fāsid at-tadbīri illā annahu lā yaḍribu walā yashtumu kamā yaf'alu al-majnūnu. [2]	The better definition of *Ma'tuh* is that he has little understanding, confused speech, and faulty judgment, except that he does not engage in hitting or abusing as an insane person does. *Durar* (T)

It is in *Durr-ul-Mukhtar*:

Arabic Original	Urdu Translation
Taṣarruf aṣ-ṣabiyyi wal-ma'tūhi al-ladhī ya'qilu al-bay'a	The transaction of the child and the *Ma'tuh* who understands buying and selling...

[1] *Durr-ul-Mukhtar*, Kitab al-Hajr, Mujtabai Press, Delhi, 2/198 [2] *Radd-ul-Muhtar*, Kitab al-Hajr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/90

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

(दस्तावेज़ को) तस्दीक़ करा दिया गया, नक़ल सवाल में शामिल है। मगर क़ीमत का लेन-देन नहीं हुआ, सिर्फ इक़रार हुआ है। मगर इसके बाद ज़ैद ने कचहरी में उक्त दस्तावेज़ को निरस्त करने का एक दावा पेश किया, दावा और दावे का जवाब भी सवाल में शामिल है। तो ये दरयाफ़्त करना है कि क्या जब होश-ओ-हवास सही न हों, तो उसकी उक्त बिक्री भारी धोखे (ग़बन-ए-फ़ाहिश) के साथ मान्य है? और क्या उसे ऐसी बिक्री का अधिकार है या नहीं? अगर वह ऐसा करता है, तो उसका क्या हुक्म है?

जवाब:

जो व्यक्ति कम समझ हो, जिसका निर्णय सही न हो, कभी अक़्लमंदों जैसी बातें करे और कभी मदहोश जैसी, यदि वह पागलपन की हद तक न पहुँचा हो और बिना कारण लोगों को मारता-पीटता या गालियाँ नहीं देता हो, तो उसे 'मतूह' (मानसिक रूप से विक्षिप्त) कहा जाता है। शरीयत में उसका हुक्म एक समझदार बच्चे की तरह है; यदि वह बराबर या दुगुनी क़ीमत पर भी बेचे, तो वह भी वली (संरक्षक) की अनुमति के बिना लागू नहीं होता। यदि वली इसे अस्वीकार कर दे, तो यह शून्य (बातिल) हो जाएगा। और भारी धोखे के साथ, जैसा कि प्रश्नकर्ता के बयान के अनुसार है कि पचास हज़ार की संपत्ति बीस हज़ार में बेच दी गई, ऐसी बिक्री तो सरासर बातिल है, जो वली की अनुमति से भी लागू नहीं हो सकती, यहाँ तक कि यदि मतूह स्वयं स्वस्थ होने के बाद इसे सही ठहराए, तो भी यह जायज़ नहीं होगी।

अरबी मूल	**उर्दू अनुवाद**
फ़ा इन्नल इजाज़ता इन्नमा तल्हक़ुल मौक़ूफ़ा व हाज़ा बातिलुन लि-सुदूरीही वला मुजीज़।	क्योंकि अनुमति तो केवल स्थगित (लेनदेन) पर लागू होती है। जबकि यह बातिल है क्योंकि जब इसका सदूर (जारी होना) हुआ, तो कोई अनुमति देने वाला नहीं था। (त)

'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: " अल-मतूह हुक्मुहु कमुमय्यिज़"[1] (मतूह का हुक्म तमीज़ रखने वाले की तरह है। त)। 'रद्द-उल-मुहतार' में है:

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद
अहसनु मा क़ीला फ़ीहि मन काना क़लीलुल फ़हमी मुख्तलितुल कलामी फ़ासिदुत तदबीरि इल्ला अन्नहू ला यज़रबु वला यश्तुमु कमा यफ़अलुल मजनूनु दुरर [2]	मतूह की परिभाषा के लिए बेहतर कथन यह है कि वह कम समझ, घुली-मिली वाणी और दोषपूर्ण निर्णय वाला होता है, बस इतना कि वह पागल की तरह मारपीट या अपशब्दों का प्रयोग नहीं करता। दुरर (त)

'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद
तसर्रफ़ुस सबिय्यि वल मतूहि अल्लज़ी यअक़िलुल बयअ	बच्चे और मतूह जो ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त की समझ रखते हैं उनका...

---

[1] दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हज्र, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/ १९८ [2] रद्द-उल-मुहतार, किताब अल-हज्र, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ५/ ९०

تصدیق کرادیا، نقل شامل سوال ہے۔ مگر زر ثمن کالین دین نہیں ہوا صرف اقرار ہوا ہے۔ مگر اس کے بعد ایک دعوی تنسیخ دستاویز مذکورہ زید نے کچہری میں کیا، دعوی اور جواب دعوی بھی شامل سوال ہے۔ تو دریافت طلب یہ ہے کہ کیا جبکہ حواس صحیح نہ ہوں اس کی بیع مذکور بغبن فاحش ہے۔ اور اس کو ایسی بیع کا اختیار ہے یا نہیں؟ اگر کرے تو کیا حکم ہے؟

الجواب:

جو شخص کم سمجھ ہو، تدبیر ٹھیک نہ ہو، کبھی عاقلوں کی سی باتیں کرے، کبھی مدہوش کی سی، اگر جنون کی حد تک نہ پہنچا ہو، لوگوں کو بے سبب مارتا گالیاں دیتا نہ ہو، وہ معتوہ کہلاتا ہے۔ شرعا اس کا حکم سمجھ والے بچے کی مثل ہے، اگر برابر بلکہ دونی قیمت کو بیچے وہ بھی بے اجازت ولی مال نافذ نہیں۔ اگر یہ ولی رد کر دے گا باطل ہو جائے گی۔ اور غبن فاحش کے ساتھ جس طرح حسب بیان سائل صورت سوال میں ہے کہ پچاس ہزار کی جائداد بیس ہزار کو بیچ دی، ایسی بیع تو باطل محض ہے کہ ولی کی اجازت سے بھی نافذ نہیں ہو سکتی حتی کہ اگر خود معتوہ بعد صحت اسے جائز کرے تو جائز نہ ہو گی۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فان الاجازۃ انما تلحق الموقوف وھذا باطل لصدورہ ولا مجیز۔ (ت)	کیونکہ اجازت تو موقوف کو ملتی ہے۔ جبکہ یہ باطل ہے کیونکہ جب اس کا صدور ہوا تو کوئی اجازت دینے والا نہ تھا۔

در مختار میں ہے: المعتوہ حکمہ کمبیّز ۱ (معتوہ کا حکم تمیز رکھنے والے کی طرح ہے۔ ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
احسن ما قیل فیہ من کان قلیل الفہم مختلط الکلام فاسد التدبیر الا انہ لایضرب ولا یشتم کما یفعل المجنون درر ۲۔	معتوہ کی تعریف بہتر قول یہ ہے کہ وہ قلیل الفہم، خلط ملط کلام اور فاسد تدبیر والا ہے صرف یہ کہ وہ ضرب وشتم نہیں کرتا جیسے مجنون کرتا ہے۔ درر (ت)

در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
تصرف الصبی والمعتوہ الذی یعقل البیع	بچے اور معتوہ جو بیع وشراء کی سمجھ رکھتا ہے ان کا

---

۱ درمختار کتاب الحجر مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۹۸ ۲ ردالمحتار کتاب الحجر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۹۰

Fatawa Razvia Vol. 19

The purchase, if it is purely beneficial like [accepting] Islam or accepting a gift, is valid without [the guardian's] permission. If it is harmful, like granting freedom [to a slave] or giving a loan, it is not [valid], even if their guardian permits it. Contracts that alternate between benefit and harm, such as buying and selling, are dependent on permission. (Briefly)

Any action that is purely beneficial is valid without the guardian's permission, such as accepting Islam or accepting a gift. And that action which has aspects of both benefit and harm will be dependent on the guardian's permission, such as buying and selling. (Briefly) (T)

In 'Radd al-Muhtar' it is stated:

His statement "like selling" means even if it's at double the price.

His statement "selling" means even if it is at double the price. (T)

In 'Jami' al-Sighar' it is stated:

If a child gives divorce, or gives a gift, or gives charity, or sells at a gross undervalue, or buys for more than its value by an amount that people do not normally overlook in similar cases, or other such contracts which, if his guardian did them during his childhood, would not be valid against him, then all these contracts are void and do not wait [for ratification]. Even if the child ratifies them after reaching maturity, they are not valid.

If a child has divorced, given a gift, given charity, sold cheaply, or bought at a higher price that exceeds market fluctuations etc., then if the guardian does these things for the child in his minority, they would not be permissible. Therefore, if the child does them himself, they will be void and will not remain dependent on the guardian's permission. Even if he wants to make it valid himself after reaching maturity, it will not be valid. (T)

Yes, if a guardian—namely the father, or if not him, his executor, or if not him, the grandfather, or if not him, his executor, or if not him, the ruler or judge—has given permission to an insane person or a minor to trade, then their selling is permissible even if it involves gross loss. In 'Durr al-Mukhtar':

If the guardian gives both of them permission, then they are like a

And if a child and an insane person have the guardian's permission in buying and selling,

'ma’dhun' (authorized) slave in every purchase and sale.	then all the rulings for them are like those of an authorized slave.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ma'dhun, Mujtabai Press Delhi, 2/203
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Ma'dhun, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/110
3. Jami' Ahkam al-Sighar, on the margin of Jami' al-Fusulayn in issues of sales, Islami Kutub Khana Karachi, 1/185

खरीदना, यदि वह पूरी तरह से लाभदायक है जैसे इस्लाम [स्वीकार करना] या उपहार स्वीकार करना, तो [अभिभावक की] अनुमति के बिना भी सही है। यदि वह हानिकारक है, जैसे [किसी गुलाम को] स्वतंत्र करना या ऋण देना, तो वह [वैध] नहीं है, भले ही उनके अभिभावक अनुमति दें। वे अनुबंध जो लाभ और हानि के बीच डोलते हैं जैसे कि खरीदना और बेचना, अनुमति पर निर्भर हैं। (संक्षेप में)

वह कार्य जो केवल लाभदायक हो, अभिभावक की अनुमति के बिना सही है जैसे इस्लाम स्वीकार करना और उपहार स्वीकार करना। और वह कार्य जिसमें लाभ और हानि दोनों पहलू हों, अभिभावक की अनुमति पर निर्भर होगा जैसे खरीदना और बेचना। (संक्षेप में) (टी)

'रद्द-उल-मुहतार' में है:

उनका कथन "जैसे बेचना" अर्थात भले ही वह दोगुनी कीमत पर हो।

उनका कथन "बेचना" यानी अगर वह दोगुनी कीमत पर भी हो। (टी)

'जामि-उल-सिग़ार' में है:

यदि किसी बच्चे ने तलाक दिया, या उपहार दिया, या दान दिया, या भारी घाटे में बेचा, या उसके मूल्य से अधिक में खरीदा, इतनी मात्रा में जिसे लोग समान मामलों में अनदेखा नहीं करते, या अन्य ऐसे अनुबंध जो, यदि उसके अभिभावक ने उसके बचपन में किए होते, तो उसके विरुद्ध मान्य नहीं होते, तो ये सभी अनुबंध शून्य हैं और प्रतीक्षा [अनुमोदन के लिए] नहीं करते। भले ही बच्चा बालिग होने के बाद उन्हें स्वीकार कर ले, वे मान्य नहीं हैं।

यदि बच्चे ने तलाक दिया या उपहार दिया या दान दिया या सस्ता बेचा या अधिक कीमत पर खरीदा जो बाजार के उतार-चढ़ाव से अधिक हो आदि, तो ये बातें बच्चे के लिए अभिभावक उसकी नाबालिग़ी में करे तो जायज़ नहीं होंगी, इसलिए यदि बच्चे ने खुद कीं तो वे बातिल (शून्य) होंगी और अभिभावक की अनुमति पर निर्भर नहीं रहेंगी। और यदि वह स्वयं बालिग होने के बाद भी जायज़ करना चाहे तो जायज़ नहीं होंगी। (टी)

हाँ, यदि किसी पागल या नाबालिग को उसके अभिभावक यानी पिता ने, और यदि वह न हो तो पिता के वसी (कार्यकारी), और यदि वह न हो तो दादा, और यदि वह न हो तो उसके वसी, और यदि वह न

हो तो हाकिम और काज़ी ने व्यापार की अनुमति दे दी है, तो उसकी बिक्री जायज़ है चाहे वह भारी नुकसान के साथ हो। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

यदि अभिभावक उन दोनों को अनुमति दे देता है, तो वे हर खरीद और बिक्री में 'माज़ून' (अधिकृत) गुलाम की तरह हैं।	और बच्चे और पागल को खरीद-बिक्री में अभिभावक की अनुमति हो तो माज़ून गुलाम की तरह उसके तमाम अहकाम (नियम) लागू होंगे।

---

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल माज़ून, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/203
2. रद्द-उल-मुहतार, किताबुल माज़ून, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 5/110
3. जामि' अहकाम अल-सिग़ार, जामि' अल-फ़ुसूलैन के हाशिये पर, बिक्री के मसलों में, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/185

والشراء ان کان نافعاً محضاً کالاسلام والاتھاب صح بلا اذن وان ضار ا کاطلاق والقرض لا، وان اذن بہ ولیھما وما تردد من العقود بین نفع وضرر کالبیع و الشراء توقف علی الاذن (باختصار)

وہ تصرف جو محض نافع ہو تو ولی کی اجازت کے بغیر صحیح ہے مثلاً اسلام قبول کرنا اور ہبہ قبول کرنا اور وہ تصرف جو نفع وضرر دونوں پہلو رکھتا ہو تو ولی کی اجازت پر موقوف ہوگا جیسے بیع وشراء (باختصار) (ت)

رد المحتار میں ہے:

قولہ کالبیع ای لو بضعف القیمۃ - اس کا قول "بیع" یعنی اگر وہ دگنی قیمت پر بھی ہو۔ (ت)

جامع الصغار میں ہے:

لوان الصبی طلق او وھب او تصدق او باع بمحاباۃ فاحشۃ او اشتری باکثر من قیمتہ قدر ما لا یتغابن الناس فی مثلہ او غیر ذلک من العقود فما لو فعلہ ولیہ في صغرہ لا یجوز علیہ فھذہ العقود کلھا باطلۃ لا تتوقف وان اجازھا الصبی بعد البلوغ لا تجوز -

اگر بچے نے طلاق دی یا ہبہ کیا یا صدقہ کیا یا ستا فروخت کیا یا زیادہ قیمت پر خریدا جو بازار کی کمی بیشی سے زائد ہو وغیرہ، تو یہ امور بچے کے لئے ولی اس کی نابالغی میں کرے تو جائز نہ ہوں گے ، لہٰذا خود بچے نے کئے تو باطل ہوں گے اور ولی کی اجازت پر موقوف نہ رہیں گے اور اگر خود بھی بالغ ہونے کے بعد جائز کرنا چاہے تو جائز نہ ہونگے۔ (ت)

ہاں اگر معتوہ یا نابالغ کو اس کے ولی مال یعنی باپ نے اور وہ نہ ہو تو باپ کے وصی ، اور وہ نہ ہو تو دادا ، اور وہ نہ ہو تو اس کے وصی، اور وہ نہ ہو تو حاکم و قاضی نے تجارت کا اذن دے دیا ہے۔ تو اس کی بیع جائز ہے اگر چہ غبن فاحش سے ہو۔ در مختار میں ہے:

فان اذن لهما الولی فهما فی شراء وبیع کعبد مأذون فی کل

اور بچہ اور معتوہ کو بیع و شراء میں ولی کی اجازت ہو تو ماذون غلام کی طرح اس کے تمام احکام

---

1 درمختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳ 2 رد المحتار کتاب المأذون دار احیاء التراث العربي بیروت ۵/ ۱۱۰ 3 جامع احکام الصغار علی ہامش جامع الفصولین فی مسائل البیوع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۵

Fatawa Razawiyyah Volume 19

Ruling 1 ... will be. (T)

In Radd-ul-Muhtar it is stated: "So, selling by him with gross deception (Ghabn-e-Fahish) is permissible according to him (Imam Abu Hanifa), contrary to the two (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad)." - Thus, a sale with gross deception will be valid according to Imam Sahab, while the Sahiban (two companions) are against it. (T)

In Alamgiriyya it is stated: "An insane person (Ma'tooh) who understands buying and selling is like a child. He can become authorized (Ma'zoon) with the permission of his father, executor (Wasi), or grandfather, but not others. (Khazanat-ul-Muftin) And if the son of the insane person gives him permission, it will be void. Based on this, if his brother, uncle, or any other relative besides the father or grandfather gives permission, then that permission is void." (Mabsut, summarized) And Allah knows best. — A Ma'tooh (mentally deficient person) who has an understanding of buying and selling is like a child. He can become authorized with the permission of his father or grandfather; others' permission is not valid (Khazanat-ul-Muftin). And if the son of the Ma'tooh gives him permission, it will be void. Therefore, if a brother, uncle, or any other close relative who is other than the father or grandfather gives permission, that permission will be void. (Mabsut, summarized). And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 253: From Paropezhan, village Kotla Madhu, Post Office Ghaus Pur, State Bahawalpur, Tehsil Khan Pur, sent by Abu al-Manzoor Muhammad Ghaus Bakhsh Sahib, 13 Dhu al-Qi'dah 1337 AH. What do the scholars of religion say in this matter: regarding the divorce of a minor, it is written in the principles of jurisprudence that it takes effect 'at the time of need' (Ind-al-Hajah). What are the forms of 'need'? Can the following situation be included in 'at the time of need': A marriage occurs where the boy is 12 years old and the wedded wife is 28 years old, but the actions of this woman are lewd; she becomes pregnant through adultery and undergoes an abortion. This has happened with her repeatedly. Due to the non-attainment of puberty for marriage and lack of cohabitation, she is extremely distressed regarding maintenance and support. Thus, her aforementioned sinful act of taking wages for forbidden acts is considered as an act of forbidden necessity. Furthermore, the petitioner is a resident and the judge (Qazi) of the area.

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ma'zoon, Matba' Mujtabai Delhi, 2/203 2 Radd-ul-Muhtar, Kitab al-Ma'zoon, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/110 3 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Ma'zoon, Al-Bab al-Thani Ashar, Nurani Kutub Khana Peshawar, 5/112 Page 638 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

अहकाम (नियम) 1 ... होंगे। (त)

'रद्द-उल-मुह्तार' में है: "तो उनके(इमाम अबू हनीफा) नज़दीक फ़ाश धोखे (ग़ब्न-ए-फ़ाहिश) के साथ उसकी बिक्री जायज़ होगी, साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) इसके ख़िलाफ़ हैं।" - तो ग़ब्न-ए-फ़ाहिश के साथ उसकी बिक्री इमाम साहब के नज़दीक जायज़ होगी, साहिबैन इसके ख़िलाफ़ हैं। (त)

'आलमगीरिया' में है: "वो मअतूह (मानसिक रूप से कमजोर) जो ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त की समझ रखता है, वो बच्चे की तरह है। वो पिता, वसीयतदार (वसी) या दादा की अनुमति से माज़ून (अधिकृत) हो सकता है, दूसरों की अनुमति से नहीं। (खज़ानत-उल-मुफ़्तीन) और अगर मअतूह को उसका बेटा अनुमति दे तो वो बातिल (अमान्य) होगी। इसी आधार पर अगर उसका भाई, चाचा या पिता और दादा के अलावा कोई और क़रीबी रिश्तेदार अनुमति दे तो उसकी अनुमति बातिल है।" (मबसूत, संक्षेप में) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। — मअतूह जो ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त की समझ रखता है, वह बच्चे की तरह है। वह पिता, दादा और उनकी अनुमति से माज़ून हो सकेगा, दूसरों की अनुमति नहीं। (खज़ानत-उल-मुफ़्तीन) और अगर मअतूह को बेटा अनुमति दे तो बातिल होगा। इस बिना पर अगर भाई या चाचा या कोई और क़रीबी अनुमति दे जो बाप दादा के अलावा हो, तो यह अनुमति बातिल होगी। (मबसूत, संक्षेप में)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 253: अज़ परोपेशां मोज़ा कोटला मधू, डाकख़ाना ग़ौसपुर, रियासत बहावलपुर, तहसील ख़ानपुर, मुरसला अबुल मंज़ूर मुहम्मद ग़ौस बख़्श साहब, 13 ज़ुल-क़ादा 1337 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि तलाक़-ए-सबी (नाबालिग की तलाक़) के मुतअल्लिक जो उसूल-ए-फ़िक्ह में लिखते हैं कि 'इन्दल हाजत' (ज़रूरत के वक़्त) वाक़े हो जाती है, हाजत की कौन-कौन सी सूरतें हैं? क्या यह नीचे दी गई सूरत 'इन्दल हाजत' में शामिल हो सकती है कि एक निकाह 12 साल की उम्र में हुआ और मनकूह (पत्नी) की उम्र 28 साल है, मगर उस औरत के आमाल फ़ाहेशा (अश्लील) हैं, वह ज़िना (व्यभिचार) से गर्भवती हो जाती है और गर्भपात करा देती है। और ऐसा मामला उसके साथ बार-बार हुआ है और निकाह के बालिग न होने और सहवास न होने के कारण नान-ओ-नफ़क़ा (खर्च और भरण-पोषण) से बहुत तङ है। तो उसका उक्त हराम काम और उसके

बदले उजरत (मज़दूरी) लेना हराम इस्तिरारी (मजबूरी की हालत में हराम) समझा जाता है। इसके अलावा, इल्तेमास (प्रार्थना) है कि बंदा उस इलाके का बाशिंदा और काज़ी (न्यायाधीश) है।

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल माज़ून, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/203 2 रद्द-उल-मुह्तार, किताबुल माज़ून, दारुल अहयाउत तुरास अल-अरबी बैरूत, 5/110 3 फ़तावा हिन्दिया, किताबुल माज़ून, अल-बाबुस सानी अशर, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/112 पेज 638 ऑफ़ 692

احکامہ ۱ ہوں گے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: فیجوز بیعه بالغبن الفاحش عنده خلافا لهما ۲ - تو غبن فاحش کے ساتھ اس کی بیع امام صاحب کے نزدیک جائز ہوگی، صاحبین اس کے خلاف ہیں۔ (ت)

عالمگیریہ میں ہے: المعتوه الذي يعقل البيع والشراء بمنزلة الصبي يصير مأذونا باذن الاب والوصي والجد دون غيرهم خزانة المفتين ولو اذن للمعتوه ابنه كان باطلا، وعلى هذا لو اذن له اخوه اوعمه او واحد من اقربائه سوى الاب والجد فاذنه باطل ۳ مبسوط (باختصار) واللہ تعالی اعلم۔ — معتوہ جو بیع و شراء کی سمجھ رکھتا ہے وہ بچے کی طرح ہے باپ دادا اور ان کی اجازت سے ماذون ہوسکے گا غیر کی اجازت نہیں، خزانہ المفتین اور اگر معتوہ کو بیٹا اجازت دے تو باطل ہوگا، اس بنا پر اگر بھائی یا چچا یا کوئی اور قریبی اجازت دے جو باپ دادا کا غیر ہو تو یہ اجازت باطل ہوگی، مبسوط (باختصار) واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۵۳: از پروپڑاں موضع کوٹلہ مدھوڈاکخانہ غوث پور ریاست بہاولپور تحصیل خان پور مرسلہ ابو المنظور محمد غوث بخش صاحب ۱۳ ذیقعدہ ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ طلاق صبی کے متعلق جو اصول فقہ میں لکھتے ہیں کہ عند الحاجۃ واقع ہو جاتی ہے، حاجت کی کون کون صورتیں ہیں۔ آیا یہ صورت ذیل عند الحاجۃ میں داخل ہو سکتی ہے کہ ایک نکاح بعمر ۱۲ سال ہے اور منکوحہ اس کی بعمر ۲۸ سال، مگر اعمال اس عورت کے فاحشہ ہیں، حاملہ من الزنا ہو جاتی ہے اور اسقاط کرا دیتی ہے۔ اور ایسا معاملہ اس سے بار بار ہوا ہے اور بوجہ غیر بلوغ نکاح و عدم بیتوتت کے نان و نفقہ سے از حد تنگ ہے۔ تو ایک گونہ فعل حرام

متذکور اس کا باخذ اجرت حرام اضطراری تصور ہوتا ہے، برآں التماس ہے کہ بندہ گرد اور قاضی علاقہ کا ہے۔

---

۱ درمختار کتاب الماذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳ ۲ ردالمحتار کتاب الماذون داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۱۰ ۳ فتاوی ہندیہ کتاب الماذون الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/

Fatawa Razawiyya Volume 19

Such situations occur; please distinguish them with a detailed and sufficient answer.

The Answer: A minor (sabi) is absolutely not capable of giving divorce (talaq). Neither does a divorce given by him take effect, nor can his guardian give a divorce on his behalf; if he does, it will not happen. In the principles where mention is needed, it is limited to only two cases:

First: That the wife of a sane non-Muslim minor embraced Islam. The Sharia judge presented Islam to the minor. He refused, and separation occurred. In the correct opinion (mazhab sahih), this will be considered a divorce.

Second: That the minor was emasculated (his organ was cut). The woman made a claim and the Qazi (judge) separated them. This is also, according to the correct opinion, a divorce, and that's it.

Third case: It is based on a weak opinion that if a sane minor, God forbid, becomes an apostate, those who consider it a divorce will call it so. The correct view is that marriage is annulled due to apostasy, even if the husband apostatizes. So, this is not a divorce. The highest research on this issue, along with the removal of all doubts, is in the book of divorce of the humble servant's Fatawa. It is stated in Al-Ashbah under the rulings for children:

[Arabic Quote Table] "His divorce and manumission do not occur in the matters we mentioned... except for those few issues that we have described in the benefits of the second type, they will be valid by ruling." (T)

In the rules, it is stated:

[Arabic Quote Table] "A child's divorce does not occur except when the wife becomes a Muslim and it is presented to a discerning child, and he refuses; then the divorce occurs according to the correct opinion. And in the case where he is emasculated and a separation is made between them, it is a divorce according to the correct opinion." (T)

1. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Third Art, Rulings for Children, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/46.
2. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Second Art, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/55-254.

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

ऐसी सूरतें वाक़े होती हैं, बड़ी तफ़्सील व काफ़ी जवाब से मुमताज़ फ़रमाएँ।

अल-जवाब: नाबालिग (सबही) हरगिज़ तलाक़ का अहल नहीं है, न ही उसके द्वारा दी गई तलाक़ प्रभावी होती है, और न ही उसका वली (अभिभावक) उसकी ओर से तलाक़ दे सकता है; अगर वह देता है, तो वह हरगिज़ नहीं होगी। उसूलों में जहाँ ज़िक्र की ज़रूरत है, वह सिर्फ़ दो सूरतों तक सीमित है:

अव्वल: यह कि एक अक़लमंद ग़ैर-मुस्लिम नाबालिग की बीवी इस्लाम ले आई, शरीअत के हाकिम (न्यायाधीश) ने नाबालिग के सामने इस्लाम पेश किया। उसने इनकार कर दिया, तो अलगाव (तफ़रीक़) हो गया और सही मज़हब (सिद्धांत) में इसे तलाक़ माना जाएगा।

दौम: यह कि नाबालिग का अंग कटा हुआ (मजबूब) था, औरत ने दावा किया और क़ाज़ी ने अलगाव कर दिया। यह भी सही क़ौल के मुताबिक़ तलाक़ है और बस।

तीसरी सूरत: एक कमज़ोर क़ौल पर आधारित है कि अगर अक़लमंद नाबालिग, अल्लाह न करे, मुर्तद (धर्मत्यागी) हो जाए, तो जो इसे तलाक़ मानते हैं, वे इसे तलाक़ कहेंगे। जबकि सही यह है कि धर्मत्याग (रद्दत) से निकाह फ़स्ख़ (रद्द) हो जाता है, चाहे पति धर्मत्याग करे। तो यह तलाक़ नहीं है। इस मसले पर आला तहक़ीक़, तमाम शंकाओं के निवारण के साथ, फ़क़ीर की 'किताबुत तलाक़' में है। 'अशबाह' में बच्चों के अहकाम में है:

[सारणी में अरबी उद्धरण] "उसकी तलाक़ और आज़ादी वाक़े नहीं होगी... सिवाय उन चंद मसाइल के जिनका हमने ज़िक्र किया है, वे हुक्म के तौर पर सही होंगी।" (त)

क़वायद में फ़रमाया:

[सारणी में अरबी उद्धरण] "बच्चे की तलाक़ वाक़े नहीं होगी मगर जब बीवी मुसलमान हो जाए और बच्चा तमीज़ वाला (समझदार) हो, तो क़ाज़ी उस पर इस्लाम पेश करे और वह इनकार कर दे, तो

सही क़ौल के मुताबिक़ उसकी तलाक़ सही हो जाएगी। और जिस मामले में वह अंग कटा हुआ (मजबूब) हो और क़ाज़ी अलगाव कर दे, तो सही क़ौल के मुताबिक़ वह तलाक़ हो जाएगी।" (त)

1. अल-अशबाह वन्नज़ाइर, फ़न सालिस, अहकामुल सिबयान, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/461।
2. अल-अशबाह वन्नज़ाइर, फ़न सानी, इदारतुल क़ुरआन कराची, 1/55-254।

पेज 639/692

ایسی صورتیں واقع ہوتی ہیں، بڑی تفصیل و کافی جواب سے ممتاز فرمائیں۔ الجواب: صبہی ہرگز اہل طلاق نہیں، نہ اس کے دئے طلاق واقع ہو، نہ اس کی طرف سے اس کا ولی خواہ کوئی طلاق دے سکے اگر دے ہرگز نہ ہوگی، اصول میں کہ ذکر حاجت ہے صرف دو صورتوں میں منحصر ہے:

اول: یہ کہ صبہی عاقل کافر کی زوجہ اسلام لائی، حاکم شرع نے صبہی پر اسلام پیش کیا۔ اس نے انکار کردیا تفریق ہوگئی اور یہ مذہب صحیح میں طلاق قرار پائے گی،

دوم: یہ کہ صبہی آلت بریدہ تھا، عورت نے دعوی کیا قاضی نے تفریق کردی، یہ بھی علی الصحیح طلاق ہے وبس۔

تیسری صورت: ایک قول ضعیف پر ہے کہ صبہی عاقل معاذ اللہ مرتد ہوگیا جو اسے طلاق جانتے ہیں طلاق کہیں گے، اور صحیح یہ کہ ردت سے نکاح فسخ ہوتا ہے اگر چہ شوہر ارتداد کرے۔ تو یہ طلاق نہیں، اس مسئلہ کی اعلی تحقیق مع ازالہ جملہ اوہام فتاوی فقیر کتاب الطلاق میں ہے۔ اشباہ احکام الصبیان میں ہے:

[جدول میں عربی عبارت] لا یقع طلاقه ولا عتقه الاحکام في مسائل ذکرناه في اس کی طلاق وعتاق واقع نہ ہوں گی، مگر چند وہ مسائل جن کو ہم نے فوائد نوع ثانی میں بیان کیا ہے حکما صحت ہوگی۔ (ت) النوع الثاني من الفوائد 1۔

قواعد میں فرمایا: [جدول میں عربی عبارت] الصبي لا یقع طلاقه الا اذا اسلمت فعرض علیه ممیزا بچے کی طلاق واقع نہ ہوگی مگر جب بیوی مسلمان ہو جائے اور فابی وقع الطلاق علی الصحیح

وفیما اذا مجبوبا و فرق قابل تمیز بچہ ہو تو قاضی اس پر اسلام پیش کرے اور وہ انکار کردے تو صحیح قول کے مطابق اس کی طلاق صحیح ہو جائیگی۔ اور بینھما فھو طلاق علی الصحیح 2۔ ذکر کٹا ہوا اور قاضی تفریق کردے تو صحیح قول کے مطابق وہ طلاق ہوجائے گی۔ (ت)

1 الاشباہ والنظائر الفن الثالث احکام الصبیان ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۴۶ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۵۵- ۲۵۴

Volume 19 Fatawa Razawiyya

It is clear that the situation of the question is not among those situations, so the ruling in it is that "his divorce will not be valid". (His divorce will not be valid. - T) And Allah Almighty knows best.

Problem 252: In the name of Allah, the Most Beneficent, the Most Merciful. Blessings and peace be upon our master and our Prophet and his family and companions. To the honorable scholar, the Mufti of the city of Bareilly, Al-Sayyid Ahmad Raza al-Qadiri, may he be preserved, Ameen. Our master, what is your opinion regarding a man who established a charity (sabil) in Mecca through us every year for thirty rupees and gave to us during his lifetime for a period of years, then passed away to the mercy of Allah, and there remained in his obligation a certain number of years of the charity's right. Then we came to his heir and informed him of what was with us. The aforementioned replied that I will pay on behalf of the deceased what is written according to the ledger, but he only agreed to ten rupees, and he wrote a document to send the amount at a known time. Then he did not send it, so we came to him again and requested it from him. He replied: "If it is legally obligatory upon us, then I will give it." Give us a fatwa, is it obligatory upon him to pay the amount that was due from the deceased according to the written acknowledgment or not? And for you is reward and recompense.

In the name of Allah, the Most Beneficent, the Most Merciful. Blessings of Allah be upon our master and our Prophet and his family and companions and peace. A request for fatwa to the virtuous scholar of Bareilly, Mufti al-Shah Ahmad Raza Qadiri, may he be preserved, Ameen. May your excellence, our master, remain established. What is your directive regarding such a person who continued to set up a water stall (sabil) at our place for an annual rent of thirty rupees? He continued to give us thirty rupees during his lifetime for some years. Then he passed away, may Allah's mercy be upon him, while the amount for several years remained due as our right from him. Then we went to his heirs and informed them that our right is due from the deceased. His heir replied that I will pay whatever amount is written in the register in the name of the deceased. And he only agreed to give ten rupees and wrote a note for payment that I will send this amount to you at such and such time. But he did not send it. So we went to him again and demanded it. He replied that if this payment is legally obligatory upon us, then I will pay. Therefore, please issue a fatwa whether the amount that is due from the deceased according to his written agreement is obligatory for his heir to pay or not? You will receive reward and recompense. (T)

जिल्द १९ फ़तावा रज़विया

ज़ाहिर है कि सवाल की सूरत उन सूरतों में नहीं है, तो इसमें वही हुक्म है कि "ला यसहु तलाकहु" (उसका तलाक़ सही न होगा। - त) वल्लाह तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला २५२: बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, व सल्लल्लाहु अला सय्यिदिना व नबिय्यिना व आलिहि व सहबिहि व सल्लम। जनाब फ़ाज़िल आलिम मुफ़्ती-ए-शहर बरेली, अस-सैय्यद अहमद रज़ा अल-क़ादरी (सल्लमहू आमीन) की ख़िदमत में। हमारे आक़ा! आपकी फ़ज़ीलत क़ायम रहे, आपका क्या इरशाद है ऐसे शख़्स के मुतअ़ल्लिक कि वह हमारी जगह में सालाना तीस रुपये किराये पर सबील लगाता रहा, वह अपनी ज़िन्दगी में कुछ साल हमें तीस रुपये देता रहा। फिर फ़ौत हो गया (रहमतुल्लाह अलैहि), जबकि कई साल की रक़म हमारा हक़ उसके ज़िम्मे बाक़ी है। फिर हम उसके वारिसों के पास आए और उन्हें इत्तला दी कि हमारा हक़ मरहूम के ज़िम्मे है। तो उसके वारिस ने जवाब दिया कि मरहूम के नाम रजिस्टर में तहरीर शुदा जो रक़म होगी मैं अदा कर दूँगा। और वह सिर्फ़ दस रुपये देने पर राज़ी हुआ और अदायगी के लिए याददाश्त लिख दी कि फ़लां वक़्त यह मबलग (रक़म) तुम्हें इरसाल कर (भेज) दूँगा। मगर उसने इरसाल न किए, तो हम दोबारा उसके पास आए और मुतालबा किया तो उसने जवाब दिया कि अगर शरअन यह अदायगी हमारे ज़िम्मे हो तो अदा करूँगा। लिहाज़ा आप फ़तवा जारी फ़रमा दें कि क्या मय्यत के ज़िम्मे उसके इक़रारनामे के मुताबिक़ जो रक़म है वह उसके वारिस पर अदा करना वाजिब है या नहीं? आपको अज्र व सवाब होगा। (त)

पृष्ठ ६४०/६९२

ظاہر ہے کہ صورت سوال ان صورتوں میں نہیں، تو اس میں وہی حکم ہے کہ لایصح طلاقہ (اس کی طلاق صحیح نہ ہوگی۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۲۵۲: بسم اللہ الرحمن الرحیم ، وصل علی سیدنا ونبینا وآلہ وصحبہ وسلم، الی جناب الفاضل العالم مفتی بلد بانس بریلی السید احمد رضا القادری سلمہ آمین، سیدنا، ماقولکم فی رجل کان مرتب سبیل لہ بمکۃ علی یدنا فی کل عام ثلاثین روبیۃ واعطانا فی حیاتہ مدۃ اعوام ، ثم توفی الی رحمۃ اللہ ، ولنا فی ذمتہ باقی کم سنۃ حق السبیل، ثم اتینا الی وارثہ واطلعناہ علی مایبیدنا فأجاب المذکور بانی سأودی عن المیت ماھو محرر بموجب الدفتر وما رضی بربیۃ عشرۃ، وحرر فیہ سندا بارسال المبلغ فی وقت معلوم، ثم لم یرسل فاتینا الیہ ثانیا وطلبنا منہ فأجاب ان کان شرعاً یجب علینا فأنا اعطی افتونا ھل یجب علیہ اداء المبلغ الذی علی المیت بموجب اقرار نامہ سندہ ام لا ولکم الاجر والثواب۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ وصلی اللہ علی سیدنا ونبینا والہ وصحبہ وسلم ، بریلی کے فاضل عالم مفتی الشاہ احمد رضا قادری سلمہ آمین کے نام استفتاء ، ہمارے آقا آپ کی فضیلت قائم ہو، آپ کا کیا ارشاد ہے ایسے شخص کے متعلق کہ وہ ہماری جگہ میں سالانہ تیس روپے کرایہ پر سبیل لگاتا رہا وہ اپنی زندگی میں کچھ سال ہمیں تیس روپے دیتا رہا۔ پھر فوت ہو گیا، رحمۃ اللہ علیہ، جبکہ کئی سال کی رقم ہمارا حق اس کے ذمہ باقی ہے۔ پھر ہم اس کے ورثاء کے پاس آئے اور ان کو اطلاع دی کہ ہمارا حق مرحوم کے ذمہ ہے۔ تو اس کے وارث نے جواب دیا کہ مرحوم کے نام رجسٹر میں تحریر شدہ جو رقم ہوگی میں ادا کر دوں گا۔ اور وہ صرف دس روپے دینے پر راضی ہوا اور ادائیگی کے لئے یادداشت لکھ دی کہ فلاں وقت یہ مبلغ تمہیں ارسال کر دوں گا۔ مگر اس نے ارسال

نہ کئے ، تو ہم دوبارہ اس کے پاس آئے اور مطالبہ کیا تو اس نے جواب دیا کہ اگر شرعاً یہ ادائیگی ہمارے ذمہ ہو تو ادا کروں گا۔ لہذا آپ فتویٰ جاری فرما دیں کہ کیا میت کے ذمہ اس کے اقرار نامہ کی مطابق جو رقم ہے وہ اس کے وارث پر ادا کرنا واجب ہے یا نہیں؟ آپ کو اجر و ثواب ہوگا۔

(ت)

Fatawa Razawiyya, Volume 19

The Answer: Yes, it is obligatory for the heir who has taken possession of the deceased's property after him to fulfill the obligations upon him. Allah Almighty said, "...after any bequest he [may have] made or debt." [Quran 4:11] And if he (the heir) has kept this agreement ongoing, then it is also obligatory upon him to pay what is due from himself until now. Allah Almighty said, "O you who have believed, fulfill [all] contracts." [Quran 5:1] And this person has entered into a contract according to the Shari'ah and fulfilled it as expected, and Allah Almighty knows best.

Yes, the heir of the deceased who has taken possession of the deceased's wealth is obligated to pay off the debt owed by the deceased. Allah Almighty said: [the distribution of inheritance is] after fulfilling any bequest or debt. And if they are still acting upon that agreement and the heir has kept it in place, then this payment for this period is also obligatory upon the heir on his own behalf. Allah Almighty said: "O you who believe! Fulfill your obligations." So, he has established this contract according to Shari'ah and let him fulfill his responsibility to the other party as is hoped. And Allah Almighty knows best. (T)

1 Al-Quran al-Karim 4/11 2 Al-Quran al-Karim 5/1

Page 641 of 692

उत्तर: हाँ, मृतक का वह उत्तराधिकारी जिसने मृतक की संपत्ति पर कब्ज़ा कर लिया है, उसके लिए मृतक के ऋण को चुकाना अनिवार्य है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया, "...वसीयत या ऋण के भुगतान के बाद।" [कुरान 4:11] और यदि उत्तराधिकारी ने इस (अनुबंध) को जारी रखा है, तो अब तक का भुगतान करना भी उस पर अनिवार्य है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया, "ऐ ईमान वालो! अपने वादों (अनुबंधों) को पूरा करो।" [कुरान 5:1] और इस व्यक्ति ने शरीयत के अनुसार अनुबंध किया है और उसे उसी तरह पूरा किया है जैसा कि अपेक्षित था, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

हाँ, मृतक का वारिस जिसने मृतक के माल पर कब्ज़ा कर लिया है, उस पर मृतक के ज़िम्मे कर्ज़ को अदा करना वाजिब है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: वसीयत शुदा या कर्ज़ को अदा करने के बाद। और अगर वे उस समझौते पर अभी तक अमल कर रहे हैं और वारिस ने उसे बरकरार रखा है, तो वारिस पर अपनी ओर से भी इस अवधि का भुगतान करना वाजिब है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "ऐ ईमान वालो! अनुबंधों को पूरा करो"। तो उसने शरीयत के अनुसार यह अनुबंध किया है और दूसरे पक्ष के लिए अपनी ज़िम्मेदारी पूरी करे जैसा कि उम्मीद है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1 अल-कुरान अल-करीम 4/11 2 अल-कुरान अल-करीम 5/1

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

الجواب: نعم یجب علی وارثہ القابض بعدہ علی امواله ان یؤدی ما علیه قال تعالی "مِنْۢ بَعْدِ وَصِیَّةٍ یُّوْصِیْ بِهَاۤ اَوْ دَیْنٍ"[1] وان کان قد ابقاه هذا جاریاً فیجب علیه ایضا اداء ما علی نفسه الی الآن قال تعالی "یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْۤا اَوْفُوْا بِالْعُقُوْدِ"[2] وهذا اوقع العقد بحسب الشرع و وفی به صاحبه کما هو المرجو، واللہ تعالی اعلم۔

ہاں میت کا وارث جس نے میت کے مال کو قبضہ میں لیا ہے ، اس پر میت کے ذمہ قرض کو ادا کرنا واجب ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا وصیت شدہ یا قرضہ کو ادا کرنے کے بعد، اور اگر وہ معاہدہ پر تاحال عمل پیرا ہوں اور وارث نے اسے باقی رکھا ہے تو وارث پر اپنی طرف سے بھی اس مدت کی یہ ادائیگی واجب ہے اللہ تعالیٰ نے فرمایا "اے ایمان والو! عقود کو پورا کرو" تو اس نے شریعت کی رو سے یہ عقد واقع کیا ہے اور دوسرے فریق کے لئے اپنے ذمہ کو پورا کر دے جیسا کہ امید ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔(ت)

1 القرآن الکریم ۱۱/۴ 2 القرآن الکریم ۱/۵

صفحہ 641 از 692

Volume 19 Fatawa Rizvia

Book of Usurpation (Kitab al-Ghasb) (Statement regarding Usurpation)

Question 255: 1st Dhu al-Qi'dah 1307 AH What do the scholars of religion say in this matter? A wealthy man named Zaid started taking his adult son's income, saying, "We will save it to spend on your marriage." However, he acted contrary to this and instead spent the money on his own needs. In this case, is Zaid liable for repayment? Or is the father considered the owner of his son's wealth? Please provide a ruling, and may you be rewarded.

The Answer: Indeed, he must pay compensation, and if the son did not consent, it is additionally a sin. Allah Almighty says: "And do not consume one another's wealth unjustly."[1] (T): Allah Almighty has commanded: Do not consume each other's wealth by wrongful means. A father is never the owner of his son's wealth during the son's lifetime. And the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "You and [your wealth belong to your father]"... and the noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) has said that you and...

[1] Al-Quran al-Karim 2/188 Page 643 of 692

जिल्द 19 फतावा रज़विया

किताब अल-ग़सब (हड़पने का अध्याय) (ग़सब का बयान)

मसाला 255: 1 ज़ुल-क़ादा 1307 हिजरी दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद नामक एक धनी व्यक्ति ने अपने वयस्क बेटे की आय यह कहकर लेनी शुरू की कि हम इसे जमा करेंगे ताकि तुम्हारी शादी पर खर्च कर सकें, लेकिन वास्तव में उसने इसके विपरीत किया। बल्कि वह सारा धन उसने अपने निजी खर्चों में लगा दिया। इस स्थिति में, क्या ज़ैद पर उसका मुआवज़ा (तावान) देना लाज़िम होगा? या पिता को बेटे के धन का मालिक समझा जाएगा? हुक्म बयान फ़रमाएं, सवाब मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): बेशक वह मुआवज़ा देगा और यदि बेटे की रज़ामंदी नहीं थी तो इसके अलावा यह गुनाह भी है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "और आपस में एक-दूसरे का माल नाहक़ न खाओ।"[1] (त): अल्लाह तआला ने फ़रमाया: आपस का माल बातिल (ग़लत) तरीक़े से न खाओ। पिता अपने बेटे की ज़िंदगी में उसके माल का हरगिज़ मालिक नहीं है। और हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद है: "तू और [तेरा माल तेरे बाप का है]"... और हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद है कि तू और...

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 2/188 पेज 643 of 692

جلد ۱۹ فتاوی رضویہ

کتاب الغصب (غصب کا بیان)

مسئلہ ۲۵۵: یکم ذیقعدہ ۱۳۰۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید غنی نے اپنے جوان پسر کی آمدنی یہ کہہ کر لینی شروع کی کہ ہم جمع رکھیں گے تاکہ تمھاری شادی پر خرچ کریں، اور واقع میں اس کے خلاف کیا۔ بلکہ وہ مال اپنے مصارف میں اٹھالیا، تو اس صورت میں زید پر اس کا تاوان آئے گا۔ یا مال پسر کا مالک سمجھا جائے گا بینوا توجروا۔

الجواب: بیشک تاوان دے گا اور ہرگز رضائے پسر نہ تھی تو گناہ علاوہ، قال تعالیٰ "وَلَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ"[1]۔ (ت) اللہ تعالیٰ نے فرمایا: آپس کامال باطل طریقہ سے نہ کھاؤ۔ باپ بیٹے کے مال کا اس کی زندگی میں ہرگز مالک نہیں۔ وقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم انت و (اور حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ارشاد ہے کہ تو اور)

[1] القرآن الکریم ۲/ ۱۸۸ Page 643 of 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

| Your wealth belongs to your father[1] (Chapter of Righteousness) | This is regarding righteousness, it is not a law. (T) |

In Fath al-Qadir, Chapter of Intercourse which Necessitates a Penalty: | He does not have the guardianship to own his son's wealth during the son's lifetime.[2] | He does not have guardianship that makes the father the owner of the son's wealth during the son's life. (T) |

Nor does the father have the right to take a single grain from his son's wealth without his consent and permission. | Allah Almighty said: "Except that it be commerce by mutual consent among you."[3] | Allah Almighty said: Except that it be commerce with your mutual consent. (T) |

However, if the father is poor and needy while the son is wealthy, then he may take only to the extent of maintenance without informing the son, even if the son is not pleased. | And this is the interpretation of the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "The best of what a man eats is from his own earning, and his child is from his earning."[4] It is stated in al-Fath: It was narrated by the authors of the four Sunan from Aisha (may Allah be pleased with her). I say: Also by al-Darimi and al-Bukhari in the Tariq, and he said it is good (Hasan). | And this is the basis for the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) that it is highly preferred for a man to eat from his own earning, and his son is part of his earning. It is mentioned in Fath that the compilers of the four Sunan (Abu Dawood, Nasai, Tirmidhi, and Ibn Majah) have narrated it from Mother of the Believers Aisha (may Allah be pleased with her), and this narration is authentic. I say also Darimi [narrated it]. |

---

[1] Kanz al-Ummal Hadith 45471, 45928, 45932, 45938 Muassasat al-Risala Beirut 16 / 80, 95, 266-277; Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi Kitab al-Nafaqat Dar al-Fikr Beirut 7 / 281; Sunan Ibn Majah Chapters on Trade Chapter on a Man's Property from his Son's Property HM Saeed Company Karachi p. 167 [2] Fath al-Qadir Kitab al-Hudud Chapter on Intercourse which Necessitates a Penalty Maktaba Nuriya Razawiyya Sukkur 5 / 37 [3] The Holy Quran 4 / 29 [4] Sunan Ibn Majah Chapters on Trade Chapter on Encouragement to Earn HM Saeed Company Karachi p. 155; Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi Kitab al-Nafaqat Chapter on Maintenance of Parents Dar Sadir Beirut 7 / 280

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

| तेरा माल तेरे बाप का है[1] (नेकी के अध्याय से) | यह नेकी के अध्याय में है, यह क़ानून नहीं है। (त) |

फ़तह अल-क़दीर के अध्याय 'अल-वती अल-लज़ी यौजिबुल हद' (मैथुन जो दंड का कारण बनता है) में है: | उसे ऐसी विलायत (अधिकार) नहीं है कि वह बेटे के जीवित रहते उसके माल का मालिक बन जाए।[2] | पिता को ऐसी कोई विलायत प्राप्त नहीं है जो उसे पुत्र के जीवनकाल में उसके माल का स्वामी बना दे। (त) |

न ही पिता को पुत्र की सहमति और अनुमति के बिना उसके माल से एक दाना भी लेने का अधिकार है। | अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "मगर यह कि तुम्हारी आपसी रज़ामंदी से व्यापार हो।"[3] | अल्लाह तआला ने फ़रमाया: इसके बिना कि तुम्हारी आपसी रज़ामंदी से व्यापार हो। (त) |

लेकिन यदि पिता निर्धन और मोहताज हो और बेटा धनी हो, तो वह पुत्र को सूचित किए बिना भी केवल भरण-पोषण की सीमा तक ले सकता है, भले ही पुत्र सहमत न हो। | और यही हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के इस कथन की व्याख्या है कि: "निश्चित रूप से सबसे पवित्र भोजन जो आदमी खाता है वह उसकी अपनी कमाई से है और उसकी संतान उसकी कमाई का हिस्सा है।"[4] फ़तह में कहा गया है: इसे सुनन अरबा के लेखकों ने आइशा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से वर्णित किया है। मैंने कहा: और दारिमी और बुखारी ने 'तारीख' में, उन्होंने इसे 'हसन' कहा है। | और यही हुज़ूर अलैहिस सलातो वस्सलाम के उस इरशाद का मक़सद है कि आदमी का अपनी कमाई से खाना अत्यंत प्रिय है और बेटा उसकी कमाई है। फ़तह में फ़रमाया गया कि इसे सुनन अरबा (अबू दाऊद, नसाई, तिर्मिज़ी और इब्ने माजह) के विद्वानों ने उम्मुल मोमिनीन हज़रत आइशा रज़ियल्लाहु अन्हा से उद्धृत किया है और यह रिवायत सही है। मैं कहता हूँ और दारिमी [ने भी ऐसा ही कहा है]। |

---

[1] कंज़ अल-उम्माल हदीस 45471, 45928, 45932, 45938 मुअस्सत अल-रिसाला बेरूत 16/80, 95, 266-277; सुनन अल-कुबरा लिल-बैहक़ी किताब अल-नफ़क़ात दार अल-फ़िक्र बेरूत 7/281; सुनन इब्ने माजह अबवाब अल-तिजारात बाब माल-लि-रज्जुल मिन मालि वलदिही एचएम सईद कंपनी कराची पृ. 167 [2] फ़तह अल-क़दीर किताब अल-हुदूद बाब अल-वती अल-लज़ी यौजिबुल हद मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 5/37 [3] अल-क़ुरान अल-करीम 4/29 [4] सुनन इब्ने माजह अबवाब

अल-तिजारात बाब अल-हथ अला अल-मकासिब एचएम सईद कंपनी कराची पृ. 155; सुनन अल-कुबरा लिल-बैहक़ी किताब अल-नफ़क़ात बाब नफ़क़ा अल-अबवैन दार सादिर बेरूत 7/280

| مالك لابيك[1] من باب البر۔ | تیرا مال تیرے باپ کا ہے تو یہ بھلائی کے باب میں ہے قانون نہیں ہے۔ (ت) |

فتح القدیر کے باب الوطی الذی یوجب الحد میں ہے: | لم تكن له ولاية تملك مال ابنه حال قيام ابنه [2]۔ | اس کو ولایت نہیں ہے جو بیٹے کی زندگی میں اس کے مال کا باپ کو مالک بنادے۔ (ت) |

نہ باپ کو بے رضا و اجازت پسر اس کے مال سے ایک حبہ لینے کا اختیار۔ | قال اللہ تعالٰی " اِلَّا اَنْ تَكُوْنَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ " [3]۔ | اللہ تعالٰی نے فرمایا: بغیر اس کے کہ تمہاری رضامندی سے تجارت ہو۔ (ت) |

مگر جبکہ باپ فقیر محتاج ہو اور بیٹا غنی، تو صرف بقدر نفقہ کے بلا اطلاع پسر بھی لے سکتا ہے اگر چہ بیٹا راضی نہ ہو۔ | وهو محمل قوله صلى الله تعالى عليه وسلم ان اطيب ما اكل الرجل من كسبه وان ولده من كسبه [4]۔ قال في الفتح اخرجه اصحاب السنن الاربعة عن عائشة رضى الله تعالى عنها صح قلت والدارمی والبخاری فی التاریخ قال حسنه | اور یہی محمل ہے حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے اس ارشاد کا کہ آدمی کا اپنے کسب سے کھانا نہایت پسندیدہ ہے اور بیٹا اس کا کسب ہے فتح میں فرمایا اس کو سنن اربعہ (ابوداؤد، نسائی، ترمذی اور ابن ماجہ) کے اصحاب نے تخریج کیا ہے، اور حضرت ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا سے یہ روایت صحیح ہے، میں کہتا ہوں اور دارمی |

---

[1] کنز العمال حدیث ۴۵۴۷۱ و ۴۵۹۲۸ و ۴۵۹۳۲ و ۴۵۹۳۸ موسسۃ الرسالہ بیروت ۱۶ / ۸۰، ۹۵، ۲۷۷-۲۶۶، سنن الکبری للبیہقی کتاب النفقات دارالفکر بیروت ۷ / ۲۸۱، سنن ابن ماجہ ابواب

التجارات باب ماللرجل من مال ولده ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۶۷ [2] فتح القدیر کتاب الحدود باب الوطی الذی یوجب الحد مکتبه نوریہ رضویہ سکھر ۵ / ۳۷ [3] القرآن الکریم ۴ / ۲۹ [4] سنن ابن ماجہ ابواب التجارات باب الحث علی المکاسب ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۵۵، سنن الکبری للبیهقی کتاب النفقات باب نفقه الابوین دار صادر بیروت ۷ / ۲۸۰

| (Arabic) Tirmidhi said: "I say it is Sahih (authentic), and Abu Hatim | (Urdu) And Bukhari also in his Tarikh and Tirmidhi called it Hasan. I | | corrected it. He (may his secret be sanctified) said: 'If it is said | say, Abu Hatim declared it Sahih. Ibn Humam (may his secret be | | that this implies he (the father) has an absolute ownership of his | sanctified) stated that if an objection is raised that the implication | | (son's) property, we say: Yes, were it not for a Hadith narrated by | of this Hadith is that the son's wealth becomes the absolute | | Hakim and corrected by Bayhaqi, narrated as Marfu' (elevated) from | property of the father, we respond: "Yes, if the Marfu' Hadith of | | her (Aisha, RA): 'Verily your children are a gift to you; He bestows | Hazrat Umm-ul-Momineen Aisha (may Allah be pleased with her), | | females upon whom He wills and bestows males upon whom He wills, | narrated by Hakim and authenticated by Bayhaqi, which states: 'Your | | and their wealth is for you when you are in need of it.' A | children are a gift for you. Allah Almighty gifts daughters to whom | | definitive proof that it is interpreted is that Allah Almighty made | He wills and gifts sons to whom He wills, and their wealth is yours | | the father an heir to one-sixth of his son's property in the | when you are in need of it,' had not restricted the first Hadith | | presence of the son's child. If all of it were his (the father's) | (although it is restricted by it). And the definitive evidence for | | property, no one else would receive anything in his presence.'" اھ | it being interpreted is that Allah Almighty has made the father an | | | heir to a sixth part of the son's property in the presence of his | | | children. If the father were the owner of the son's entire property, | | | then despite the father's presence, others would receive nothing." | | | (T) |

It is in Durr al-Mukhtar:

| (Arabic) In Al-Mubtagha: "The poor (father) may take (secretly) from | (Urdu) In Al-Mubtagha: A poor father has the right to take as much as | | his wealthy son's property what suffices him, if he (the son) | is sufficient from his wealthy son's wealth when the son refuses to | | refuses and there is no judge there; otherwise, it is a sin." [2] اھ | give it and there is no judge there, otherwise the father will be a | | And Allah Almighty knows best. | sinner. And Allah Almighty knows best. (T) |

Problem 256: 28 Jumada al-Akhirah 1308 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid's statement that interest money, stolen money, gambling money, usurped money, and the business conducted with interest money, and the money from legal representation or agency...

---

1. Fath al-Qadir, Chapter on Maintenance, Section: 'It is incumbent upon a man to spend on his parents', etc., Nuriya Rizviya Library, Sukkur, 4/223.
2. Durr al-Mukhtar, Book of Divorce, Chapter on Maintenance, Mujtabai Press, Delhi, 1/274.

| (अरबी) तिर्मिज़ी ने कहा: "मैं कहता हूँ कि यह सही (प्रामाणिक) है, और अबू | (उर्दू अनुवाद) बुखारी ने अपनी तारीख में भी और तिर्मिज़ी ने इसे हसन | | हातिम ने इसे सुधारा। उन्होंने (उनका रहस्य पवित्र हो) कहा: 'यदि यह कहा | कहा है। मैं कहता हूँ, अबू हातिम ने इसे सही करार दिया है। इब्न हुमाम | | जाए कि इससे यह संकेत मिलता है कि उसका (पिता का) उसके(पुत्र के) धन | (उनका रहस्य पवित्र हो) ने बयान किया कि अगर आपत्ति उठाई जाए कि इस | | पर पूर्ण स्वामित्व है, तो हम कहते हैं: हाँ, यदि हाकिम द्वारा वर्णित | हदीस का अर्थ यह है कि बेटे का माल बाप की पूर्ण संपत्ति बन जाए, तो | | और बैहकी द्वारा सही की गई हदीस न होती, जो उनसे (आयशा, रज़ियल्लाहु | हम जवाब में कहते हैं: हाँ, अगर हज़रत उम्म-उल-मोमिनीन आयशा | | अन्हा) मरफ़ूअ के रूप में वर्णित है: 'निश्चित रूप से तुम्हारी संतान | (रज़ियल्लाहु अन्हा) की मरफ़ूअ हदीस, जिसे हाकिम ने रिवायत किया और | | तुम्हारे लिए एक उपहार है; वह जिसे चाहता है कन्याएं प्रदान करता है और | बैहकी ने सही करार दिया, जिसमें कहा गया है: 'तुम्हारी संतान तुम्हारे | | जिसे चाहता है पुत्र प्रदान करता है, और उनका धन तुम्हारे लिए है जब | लिए एक उपहार है। अल्लाह तआला जिसे चाहता है लड़कियाँ उपहार में देता | | तुम्हें इसकी आवश्यकता हो।' इसकी व्याख्या होने का एक निश्चित प्रमाण यह | है और जिसे चाहता है लड़के उपहार में देता है, और उनका माल तुम्हारा है | | है कि अल्लाह तआला ने पिता को उसके बेटे की संतान की उपस्थिति में | जब तुम्हें इसकी ज़रूरत हो', ने पहली हदीस को प्रतिबंधित (मुक़ैय्यद) न | | उसके बेटे की संपत्ति के छठे हिस्से का वारिस बनाया है। यदि वह सब उसकी | किया होता (हालांकि वह इससे प्रतिबंधित है)। और इसके व्याख्यात्मक होने | | (पिता की) संपत्ति होती, तो उसकी उपस्थिति में किसी और को कुछ नहीं | का पुख्ता दलील यह है कि अल्लाह तआला ने बेटे के माल में उसकी संतान | | मिलता।'" ـه۱ | की मौजूदगी में बाप को छठे हिस्से का वारिस बनाया है। अगर बाप बेटे | | | की पूरी संपत्ति का मालिक होता, तो बाप की मौजूदगी के बावजूद किसी | | | और को कुछ न मिलता। (त) |

दुर्र अल-मुख्तार में है:

| (अरबी) अल-मुबतगी में: "गरीब (पिता) अपने धनी पुत्र की संपत्ति से उतना | (उर्दू अनुवाद) मुबतगी में है: गरीब पिता को अपने अमीर बेटे के माल से | | (चुपके से) ले सकता है जो उसके लिए पर्याप्त हो, यदि वह (पुत्र) मना | ज़रूरत के मुताबिक चुरा लेने का हक है जब बेटा देने से इनकार कर दे और | | करता है और वहाँ कोई काज़ी (न्यायाधीश) नहीं है; अन्यथा, यह पाप है।" [2] هـ। | वहां काजी न हो, वर्ना बाप गुनहगार होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता | | और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | है। (त) |

मसला २५६: २८ जमादी अल-आखिरा १३०८ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद का यह कहना कि ब्याज का पैसा, चोरी का पैसा, जुए का पैसा, और हड़पा हुआ पैसा, और जो व्यापार ब्याज के पैसे से हो, और वकालत या मुख्तारकारी का पैसा...

---

1. फतह अल-क़दीर, बाब अल-नफ़क़ा, अनुभाग: 'एक आदमी पर अपने माता-पिता पर खर्च करना अनिवार्य है', इत्यादि, नूरिया रिज़विया लाइब्रेरी, सुक्कुर, ४/२२३।
2. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-तलाक़, बाब अल-नफ़क़ा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, १/२७४।

पृष्ठ ६४५ / ६९२

| الترمذی قلت وصححه ابوحاکم قال قدس سره فان قیل هذا یقتضی ان | اور بخاری نے اپنی تاریخ میں بھی اور ترمذی نے اس کو حسن کہا ہے میں | | له ملکا ناجزا فی ماله، قلنا نعم لولم یقیده حدیث رواه الحاکم | کہتا ہوں اور اس کو ابو حاتم نے صحیح قرار دیا ہے اور ابن ہمام قدس | | وصححه البیهقی عنها مرفوعا ان اولادکم هبة لکم یهب لمن یشاء | سرہ نے بیان کیا کہ اگر اعتراض کیا جائے کہ اس حدیث کا مقتضی یہ ہے | | اناثا ویهب لمن یشاء الذکور، واموالهم لکم اذا احتجتم الیها، ومما | کہ بیٹے کا مال باپ کی قطعی ملکیت بن جائے، ہم جواب میں کہتے ہیں | | یقطع بانه مؤول انه تعالی ورث الاب من ابنه السدس مع ولد ولده، | ہاں اگر حاکم کی روایت کردہ اور بیہقی کی صحیح کردہ حضرت ام المومنین | | فلو کان الکل ملکه لم یکن لغیره شیئ مع وجوده اھ | عائشہ رضی اللہ عنہا کی مرفوع حدیث نے کہ تمہاری اولاد تمہارے لئے ہبہ | | | ہے اللہ تعالٰی جس کو چاہے لڑکے ہبہ کرتا ہے اور جس کو چاہے لڑکیاں ہبہ | | | کرتا ہے اور ان کا مال تمہارا ہے جب تمہیں اس کی احتیاج ہو۔ پہلی حدیث | | | کو مقید نہ کیا ہو (حالانکہ وہ اس سے مقید ہے) اور اس کے مؤول ہونے کی | | | قطعی دلیل یہ ہے کہ اللہ تعالٰی نے باپ کو بیٹے کے مال میں اس کی اولاد | | | کی موجودگی میں چھٹے حصے کا وارث بنایا ہے اگر بیٹے کے کل مال کا مالک | | | باپ ہو تو پھر باپ کی موجودگی کے باوجود غیر کو کچھ نہ ملے۔ اھ (ت) |

در مختار میں ہے:

| في المبتغی للفقیر ان یسرق من ابنه الموسر ما یکفیه ان ابی ولا قاضی | تبغی میں ہے۔ فقیر باپ کو اپنے امیر بیٹے کے مال سے کفایت کے مطابق | | ثمه والا اثم [2] اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔ | چرا لینے کا حق ہے جب بیٹا دینے سے انکار کر دے اور وہاں قاضی نہ ہو | | | ورنہ باپ گنہگار ہو گا اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت) |

مسئلہ ۲۵۶: ۲۸ جمادی الآخرہ ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کا یہ قول کہ سود کا روپیہ اور چوری کا روپیہ اور جوئے کا روپیہ اور غصب کا روپیہ اور جو تجارت سودی روپیہ سے ہو اور وکالت یا مختار کاری کا پیسہ

---

1 فتح القدیر باب النفقة فصل علی الرجل ان ینفق علی ابویه الخ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۴/ ۲۲۳

2 درمختار کتاب الطلاق باب النفقة مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۷۴

And the money from the salaries of judgeship, chief presidency, and the army, all these are prohibited (Haram). If food is prepared or clothes are made from this money, then eating it is forbidden; such food is Haram. And reciting 'Bismillah' over such food is disbelief (Kufr). And 'Amr's statement that this money is not Haram, rather if the owner of the property forgives the thief after the property has been stolen, even if the thief is unaware of the forgiveness—meaning if the owner says, "Whatever property the thief took from me, I have forgiven and pardoned," then it becomes the property of the thief. It is not Haram. Similarly, the same ruling applies to gambling, etc., advocacy, and interest. Now Zaid is searching for wealth that is forbidden according to Sharia so that avoiding and abstaining from it is better. It is hoped that the Muslims will be informed about which money is Haram so that avoiding that money leads to goodness and blessings, and is it correct to give charity and donations from Haram wealth and hope for reward? Clarify and you shall be rewarded by Allah Ta'ala.

Answer: The money from interest, theft, usurpation, and gambling is definitively prohibited (Haram). And similarly, advocacy and legal representation, in the manner prevalent in these times, are definitively Haram, and the wages for it are also definitively Haram. And every job in which one has to judge or command against the command of God and the Prophet, whether in an Islamic state or otherwise, is definitively Haram, and the wages for it are also definitively Haram. Likewise, the wages for every sin are Haram.

All of that is established by the Great Quran, the Hadith, and Jurisprudence (Fiqh), and it is well-known among the people of knowledge and everyone who has been granted their company. This is all proven from the Quran, Hadith, and Fiqh, and it is known among the scholars and those who live in their company. (T)

And giving interest without necessity is also Haram, as we have detailed in our Fatawa (as we have explained in detail in our Fatawa. T). However, the money he borrowed, whatever is obtained from it through trade is Halal (permissible).

For indeed, the impurity (khubth) is in what was given, not in what was taken, and this is very clear. Because the impurity is in the given wealth, not in what was taken in profit, and it is extremely obvious. (T)

And things bought with Haram wealth like usurped money, bribes, stolen goods, and wages of sins etc., their...

और मुन्सिफ़ी और सदर सदूरी और फ़ौज की तनख्वाह का रुपया, ये सब हराम हैं। अगर इस रुपये से खाना तैयार किया जाए या कपड़ा बनाया जाए तो खाना हराम है, ऐसा खाना हराम है। और इस खाने पर तस्मिया (बिस्मिल्लाह) पढ़ना कुफ़्र है। और अम्र का यह कहना है कि यह पैसा हराम नहीं है, बल्कि मालिक-ए-माल चोर को माल चुरा ले जाने के बाद बख्श दे, चाहे चोर को उसके बख्शने की खबर ही न हो, यानी मालिक-ए-माल यह कह दे कि जो मेरा माल चोर ले गया है मैंने उसे बख्श दिया और माफ़ किया, तो माल चोर की मिल्क (स्वामित्व) हो गया। वह हराम नहीं है। इसी तरह जुए वगैरह और वकालत और सूद का भी यही हुक्म है। अब ज़ैद को उस माल की जुस्तजू (तलाश) है जो शरीअत के रूह से हराम है ताकि उससे बचना और परहेज़ करना बेहतर है। मुसलमानों को उम्मीद है कि जो पैसा हराम है उससे आगाही (जानकारी) फरमाई जाए ताकि उस पैसे से बचना खैर-ओ-बरकत का सबब हो, और हराम के माल से सदक़ा और खैरात करके सवाब की उम्मीद रखना दुरुस्त है या नहीं? बयान फरमाएं, अल्लाह तआला आपको अजर देगा।

जवाब: सूद (ब्याज), चोरी, ग़सब (छीना-झपटी) और जुए का रुपया क़तई हराम है। और इसी तरह वकालत और मुख्तार-कारी जिस तरह इस ज़माने में राइज (प्रचलित) है, क़तई हराम है और उसकी उजरत (मजदूरी) भी क़तई हराम है। और हर वो नौकरी जिसमें ख़ुदा और रसूल के हुक्म के ख़िलाफ़ फैसला या हुक्म करना पड़े, चाहे वो इस्लामी रियासत हो या गैर-इस्लामी, क़तई हराम है और उसकी उजरत भी क़तई हराम है। इसी तरह हर गुनाह के काम की उजरत हराम है।

कल ज़ालिका साबितुन बिल-कुरआनल अज़ीम वल-हदीस वल-फिक्ह, व मारूफ़ुन मालूमुल इंदा अहलिल इल्म व कुल्ला मन रज़का सुहबतहुम। यह सब कुरआन, हदीस और फिक्ह से साबित है और अहल-ए-इल्म और उनकी मजलिस में रहने वाले हज़रात के यहाँ मारूफ़ (प्रसिद्ध) है। (त)

और बिना ज़रूरत सूद देना भी अगरचे हराम है जैसा कि हमने अपने फतावा में इसकी तफ़सील बयान की है (त)। मगर वह रुपया जो उसने क़र्ज़ लिया, उससे तिजारत में जो कुछ हासिल हो वह हलाल है।

फ इन्नल खुबसा फ़ीमा आता ला फ़ीमा अखज़ा व हाज़ा ज़ाहिरुन जिद्दन। क्योंकि ख़ुब्स (गंदगी/बुराई) दिए हुए माल में है, जो नफ़ा (मुनाफा) में लिया उसमें नहीं है और यह निहायत ज़ाहिर है। (त)

और हराम माल जैसे ग़सब का ज़र (पैसा), रिश्वत, चोरी और गुनाह के कामों की उजरत वगैरह से जो चीज़ खरीदी जाए उसकी...

اور منصفی اور صدر صدوری اور فوج کی تنخواہ کا روپیہ ، یہ سب حرام ہیں۔ اگر اس روپیہ سے کھانا تیار کیا جائے یا کپڑا بنایا جائے تو حرام ہے کھانا، ایسا کھانا حرام ہے۔ اور اس کھانا پر تسمیہ کرنا کفر ہے۔ اور عمرو کا یہ قول ہے کہ یہ پیسہ حرام نہیں ہے بلکہ مالکِ مال چور کو بعد چرالے جانے مال کے بخش دے اگرچہ چور کو اس کے بخشنے کی خبر ہی ن ہو ، یعنی مالکِ مال یہ کہہ دے کہ جو میرا مال چور لے گیا ہے میں نے بخشا اور معاف کیا ، تو مال چور کی ملک ہو گیا۔ وہ حرام نہیں ہے۔ اسی طرح جوئے وغیرہ اور وکالت اور سود کا بھی یہ حکم ہے۔ اب زید کو جستجو مال کی ہے جو از روئے شرع حرام ہے کہ اسے بچنا اور احتراز کرنا بہتر ہے مسلمانوں کو امید ہے کہ جو پیسہ حرام ہے اس سے آگاہی فرمائی جائے تاکہ اس پیسہ سے بچنا موجب خیرات و برکات کا ہو ، اور حرام کے مال سے صدقہ اور خیرات کر کے امیدِ ثواب کی رکھنا یہ درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا من اللہ تعالٰی

الجواب: سود اور چوری اور غصب اور جوئے کا روپیہ قطعی حرام ہے۔ اور اسی طرح وکالت و مختار کاری جس طرح اس زمانہ میں رائج قطعاً حرام ہے اور اس کی اجرت بھی قطعاً حرام ، اور ہر وہ نوکری جس میں خلافِ حکم خدا اور رسول فیصلہ یا حکم کرنا پڑے خواہ ریاست اسلامی ہو یا غیر کی ، قطعاً حرام اور اس کی اجرت بھی قطعاً حرام ، یونہی ہر معصیت کی اجرت حرام ہے

کل ذلك ثابت بالقرآن العظیم والحدیث والفقه، و معروف معلوم عند اهل العلم و کل من رزق صحبتهم

یہ سب قرآن و حدیث اور فقہ سے ثابت ہے اور اہل علم اور ان کی مجلس میں رہنے والے حضرات کے ہاں معروف ہے (ت)

اور بے ضرورت سود دینا بھی اگرچہ حرام ہے کما فصلنا فی فتاوٰنا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس کو تفصیل سے بیان کیا ہے۔ت) مگر وہ روپیہ کہ اس نے قرض لیا، اس سے تجارت میں جو کچھ حاصل ہو حلال ہے۔

فان الخبث فیما اعطی لافیما اخذ و ھذا ظاہر جدا۔ کیونکہ خبث دئیے ہوئے مال میں ہے جو نفع میں لیا اس میں نہیں ہے اور نہایت ظاہر ہے۔ (ت)

اور حرام مال مثل زر غصب و رشوت و سرقہ و اجرتِ معاصی وغیرہ سے جو چیز خریدی جائے اس کی

Fatawa Razawiyya Volume 19

There are several scenarios:

First, for example, someone placed money before a grain seller asking for wheat in exchange, and he gave it; or someone gave money to a cloth merchant beforehand asking for cloth, and he gave it. This wheat and cloth are forbidden (Haram).

Second, the money was not given beforehand, but both the contract (aqd) and the payment (naqd) were based on that specific money. That is, the purchase was made by specifically identifying that forbidden money, and the same money was paid as the price. For example, showing this forbidden money to the grain seller and saying 'give wheat for this money,' he gave it, and the buyer paid him that very money. In this case, the wheat is forbidden (Haram).

Third, the money was neither given beforehand nor were the contract and payment based on it. This has three forms:

First: He said to him, 'Give me one rupee's worth of wheat,' without specifying that specific money in exchange. When he weighed it, the buyer gave this forbidden money for the price that had become due on him in exchange for the wheat. In this case, the payment was made with forbidden money, but the contract was not based on any specific money.

Second: He first showed him lawful (Halal) money and took wheat in exchange. When he gave it, he took back the lawful money and paid the price with forbidden money. In this case, the contract was based on lawful money, but the payment was forbidden.

Third: The opposite, meaning he first showed him forbidden money and said 'give wheat for this,' then at the time of giving, he paid lawful money. In this case, the contract was based on forbidden money and the payment was lawful.

In any case, in these three scenarios, contract and payment were not both based on forbidden money, nor was the item bought by giving forbidden money beforehand—which was also a form of combining contract and payment. In these three scenarios as well, the very strong position of our Imams is that the wheat will be forbidden. However, seeing the condition of the times, the later Imams adopted the opinion of Imam Karkhi (may Allah have mercy on him) that in these forms, the item will not be forbidden. Eating it, feeding others, wearing it, dressing others, and using it will be

permissible. Based on this easy fatwa, it is permissible for Muslims to eat or have betel leaf etc. at the homes of those with forbidden money, because that specific food does not come to them through the cause of being forbidden; rather, the money comes. They buy items in exchange for it and prepare food. And in purchasing, according to common practice, the combination of contract and payment does not occur. Rather, most buying and selling occurs according to the first form of the third scenario, as is not hidden (Kama La Yakha). In Radd al-Muhtar, it is stated:

फ़तावा रज़विया ज़िल्द १९

कुछ सूरतें हैं:

एक, मसलन गल्ला फ़रोश (अनाज बेचने वाले) के सामने रुपया डाल दिया कि इसके गेहूं दे दे, उसने दे दिए; या बज़ाज़ (कपड़ा बेचने वाले) को रुपया पहले दे दिया कि उसका कपड़ा दे दे, यह गेहूं और कपड़ा हराम है।

दूसरे यह कि रुपया पहले तो न दिया मगर अक़द (अनुबंध) और नक़द (भुगतान) दोनों उस रुपये पर जमा किए, यानी ख़ास उस हराम रुपये की तईयुन (निश्चितता) से उसके एवज़ (बदले) ख़रीदा, और वही रुपया क़ीमत में अदा किया, मसलन गल्ला फ़रोश को यह हराम रुपया दिखा कर कहा 'इस रुपये के गेहूं दे दे', उसने दे दिए, उसने वही रुपया उसे दे दिया, इस सूरत में यह गेहूं हराम है।

तीसरे यह कि न रुपया पहले से दिया न उस पर अक़द व नक़द जमा किए, इसकी फिर तीन शक्लें हैं:

अव्वल: यह कि उससे कहा 'एक रुपये के गेहूं दे दे', कुछ उस रुपये की तख़्सीस (विशिष्टता) न की कि इसके बदले दे, जब उसने तोल दिए उसने ज़र-ए-समन (क़ीमत) में जो ब-एवज़ गंदुम (गेहूं के बदले) उसके ज़िम्मे वाजिब हुआ था, यह हराम रुपया दे दिया, इस सूरत में नक़द तो ज़र-ए-हराम का हुआ, मगर अक़द किसी ख़ास रुपये पर न हुआ।

दोम: यह कि पहले उसे हलाल रुपया दिखा कर उसके बदले गेहूं लिए, जब उसने दे दिए उसने वह हलाल रुपया उठा लिया और क़ीमत में ज़र-ए-हराम दे दिया, इस सूरत में अक़द ज़र-ए-हलाल पर हुआ, और नक़द हराम का।

सोम: यह कि इसका अक्स (उल्टा) यानी पहले उसे हराम रुपया दिखा कर कहा, 'इसके गेहूं दे', फिर देते वक़्त हलाल रुपया दिया, इस सूरत में अक़द ज़र-ए-हराम पर हुआ और नक़द हलाल का।

बहरहाल तीनों सूरतों में अक़द व नक़द दोनों ज़र-ए-हराम पर जमा न हुए न पहले से ज़र-ए-हराम दे कर चीज़ ख़रीदी कि हक़ीक़तन यह भी इज्तिमा-ए-अक़द व नक़द की सूरत थी, इन तीनों सूरतों में भी बड़ा क़वी (मजबूत) मज़हब हमारे अइम्मा का यह है कि वह गेहूं हराम होंगे, मगर ज़माना का हाल देख कर अइम्मा-ए-मुतअख़िरीन (बाद के इमामों) ने इमाम करखी रहमतुल्लाहि तआला का क़ौल इख़्तियार किया कि इन शक्लों में वह चीज़ हराम न होगी और उसका खाना खिलाना, पहनना

पहनाना, तसर्रुफ़ में लाना जाइज़ होगा, इस आसान फ़तवे की बिना पर इन हराम रुपये वालों के यहाँ का खाना या पान वग़ैरह खाना पीना मुसलमानों को रवा (जाइज़) है कि वजह-ए-हराम से इन लोगों को ब-ऐनहि (यथारूप) यह खाना नहीं आता। बल्कि रुपया आता है। यह उसके एवज़ अशिया (चीज़ें) ख़रीद कर खाना तैयार कराते हैं और ख़रीदारी में आम तरीक़ा-ए-शाईया के तौर पर अक़द व नक़द का इज्तिमा नहीं होता। बल्कि ग़ालिब बैअ-ओ-शिरा (ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त) सूरत-ए-सालिसा (तीसरी सूरत) की शक्ल-ए-अव्वल पर वाक़े होती हैं कमा ला यख़्फ़ी (जैसा कि छुपा नहीं है)। रद-उल-मुहतार में है:

چند صورتیں ہیں:

ایک مثلاً غلہ فروش کے سامنے روپیہ ڈال دیا کہ اس کے گیہوں دے دے، اس نے دے دیئے یا بزاز کو روپیہ پہلے دے دیا کہ اس کا کپڑا دے دے، یہ گیہوں اور کپڑا حرام ہے۔ دوسرے یہ کہ روپیہ پہلے تو نہ دیا مگر عقد و نقد دونوں اس روپیہ پر جمع کئے، یعنی خاص اس حرام روپیہ کی تعیین سے اس کے عوض خریدا، اور وہی روپیہ قیمت میں ادا کیا، مثلاً غلہ فروش کو یہ حرام روپیہ دکھا کر کہا اس روپیہ کے گیہوں دے دے، اس نے دے دیئے اس نے وہی روپیہ اسے دے دیا، اس صورت میں یہ گیہوں حرام ہے۔ تیسرے یہ کہ نہ روپیہ پہلے سے دیا نہ اس پر عقد و نقد جمع کئے، اس کی پھر تین شکلیں ہیں: اول: یہ کہ اس سے کہا ایک روپیہ کے گیہوں دے دے، کچھ اس روپیہ کی تخصیص نہ کی کہ اس کے بدلے دے، جب اس نے تول دئے اس نے زرِ ثمن میں جو بعوض گندم اس کے ذمہ واجب ہوا تھا، یہ حرام روپیہ دے دیا، اس صورت میں نقد تو زرِ حرام کا ہوا، مگر عقد کسی خاص روپیہ پر نہ ہوا، دوم: یہ کہ پہلے اسے حلال روپیہ دکھا کر اس کے بدلے گیہوں لئے، جب اس نے دے دئے اس نے وہ حلال روپیہ اٹھالیا اور قیمت میں زرِ حرام دے دیا، اس صورت میں عقد زرِ حلال پر ہوا، اور نقد حرام کا۔ سوم: یہ کہ اس کا عکس یعنی پہلے اسے حرام روپیہ دکھا کر کہا، اس کے گیہوں دے، پھر دیتے وقت حلال روپیہ دیا، اس صورت میں عقد زرِ حرام پر ہوا اور نقد حلال کا۔ بہر حال تینوں صورتوں میں عقد و نقد دونوں زرِ حرام پر جمع نہ ہوئے نہ پہلے سے زرِ حرام دے کر چیز خریدی کہ حقیقۃً یہ بھی اجتماعِ عقد و نقد کی صورت تھی، ان تینوں صورتوں میں بھی بڑا قوی مذہب ہمارے ائمہ کا یہ ہے کہ وہ گیہوں حرام ہوں گے، مگر زمانہ کا حال دیکھ کر ائمہ متاخرین نے امام کرخی رحمہ اللہ تعالیٰ کا قول اختیار کیا کہ ان

شکلوں میں وہ چیز حرام نہ ہوگی اور اس کا کھانا کھلانا، پہننا پہنانا، تصرف میں لانا جائز ہوگا، اس آسان فتوے کی بناء پر ان حرام روپیہ والوں کے یہاں کا کھانا یا پان وغیرہ کھانا پینا مسلمانوں کو روا ہے کہ وجہِ حرام سے ان لوگوں کو بعینہ یہ کھانا نہیں آتا۔ بلکہ روپیہ آتا ہے۔ یہ اس کے عوض اشیاء خرید کر کھانا تیار کراتے ہیں اور خریداری میں عام طریقہ شائعہ کے طور پر عقد و نقد کا اجتماع نہیں ہوتا۔ بلکہ غالب بیع و شراء صورتِ ثالثہ کی شکل اول پر واقع ہوتی ہیں کما لایخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں ہے۔ت) ردالمحتار میں ہے:

Fatawa Razvia, Volume 19

In 'At-Tatar Khaniya', it is stated that if a person acquires money from unlawful (haram) means and then makes a purchase, there are five scenarios: 1. He pays those specific (haram) dirhams to the seller first and then buys something in exchange for them. 2. He makes the purchase before paying, but then pays with those (haram) dirhams. 3. He makes the purchase before paying, but then pays with both those (haram) dirhams and other money. 4. He makes a general purchase and pays using those (haram) dirhams. 5. He buys with other dirhams (intended) but ends up paying with those (haram) dirhams.

Abu Nasr said that in all cases except the first one, the purchased item is lawful (tayyib) for him, and he is not obligated to give it in charity. Faqih Abu al-Layth followed this view. However, this is contrary to the 'Zahir al-Riwayah' (the prominent narration), as there is a text in 'Al-Jami' al-Saghir' stating: If someone usurps a thousand (dirhams), buys a slave girl with it, and sells her for two thousand, he should give the profit in charity. Imam al-Karkhi said that in the first and second scenarios, it is not lawful, but it is lawful in the last three. Abu Bakr said it is not lawful in any of the scenarios. However, the current fatwa (legal ruling) is according to Imam al-Karkhi's opinion to avoid hardship (haraj) for the people. In 'Al-Walwalijiyya', it is mentioned that some said it is not lawful in any scenario, which is the preferred (mukhtar) view, but the fatwa today follows Imam al-Karkhi's opinion due to the prevalence of haram wealth, to eliminate hardship. And the author followed 'Durr al-Mukhtar' etc. in this.

Page 648 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

'अत-ततार खानिया' में है कि यदि किसी व्यक्ति ने हराम (अवैध) तरीके से धन कमाया और फिर उसे खरीदारी में खर्च किया, तो इसके पांच रूप हैं: १. पहले वे हराम दिरहम विक्रेता को दिए और फिर उसके बदले में खरीदा। २. भुगतान करने से पहले खरीदा और फिर उन (हराम) दिरहम से भुगतान किया। ३. भुगतान करने से पहले खरीदा और भुगतान में वे दिरहम तथा अन्य धन दिया। ४. सामान्य रूप से खरीदारी की और भुगतान में वह (हराम) धन दिया। ५. दूसरे दिरहम से खरीदा और भुगतान में वे (हराम) दिरहम दिए।

अबू नस्र ने कहा कि पहले रूप को छोड़कर बाकी सभी स्थितियों में खरीदी हुई वस्तु उसके लिए जायज़ (तय्यिब) है और उसे सदका (दान) करना भी अनिवार्य नहीं है। फकीह अबुल लैथ ने इसी मत को अपनाया है। लेकिन यह 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के विरुद्ध है क्योंकि 'अल-जामी' अल-सगीर' में स्पष्ट उल्लेख है कि: यदि किसी ने एक हजार (दिरहम) का गबन किया, उससे एक दासी खरीदी और उसे दो हजार में बेच दिया, तो उसे लाभ को सदका कर देना चाहिए। इमाम अल-करखी ने कहा कि पहले और दूसरे रूप में वह जायज़ नहीं होगा, लेकिन अंतिम तीन स्थितियों में जायज़ है। अबू बकर ने कहा कि किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है। लेकिन आजकल फतवा इमाम अल-करखी के कथन पर है ताकि लोगों को होने वाली कठिनाई (हरज) को दूर किया जा सके। 'अल-वलवालीजिया' में है कि कुछ लोगों ने कहा कि सभी स्थितियों में जायज़ नहीं है, वह मुख्तार (पसंदीदा) मत है, लेकिन आज फतवा इमाम अल-करखी के कथन पर है क्योंकि हराम की अधिकता के कारण होने वाली कठिनाई को समाप्त किया जा सके। और लेखक ने इसमें 'दुर-ए-मुख्तार' आदि का अनुसरण किया है।

पृष्ठ ६४८/६९२

فی التتارخانیة رجل اکتسب مالاً من حرام، ثم اشتری، فهذا علی خمسة اوجه اما ان دفع تلك الدراهم الی البائع اولا ثم اشتری منه بها، او اشتری قبل الدفع بها ودفعها، او اشتری قبل الدفع بها ودفع غیرها، او اشتری مطلقاً ودفع تلك الدراهم، او اشتری بدراهم اخر ودفع تلك الدراهم، قال ابو نصر یطیب له ولا یجب علیه ان یتصدق الا في الوجه الاول، والیه ذهب الفقیه ابواللیث لکن هذا خلاف ظاهر الروایة فأنه نص في الجامع الصغیر، اذا غصب الفاً فاشتری بها جاریة، وباعها بالفین تصدق بالربح، وقال الکرخي في الوجه الاول والثاني لا یطیب، وفي الثلاث الاخیرة یطیب، وقال ابوبکر لا یطیب في الکل، لکن الفتوی الأن علی قول الکرخي دفعاً للحرج عن الناس اهـ، وفي الولوالجیة وقال بعضهم لا یطیب في الوجوه کلها وهو المختار، ولکن الفتوی الیوم علی قول الکرخي دفعاً للحرج لکثرة الحرام اهـ، وعلی هذا مشی المصنف في کتاب الغصب۔

تاتارخانیہ میں ہے کہ کسی نے حرام مال حاصل کیا، اور پھر اس کو خریداری میں صرف کیا تو اس کی پانچ صورتیں ہیں : پہلی یہ کہ یہ حرام دراہم بائع کو دے کر پھر اس کے عوض خریدا، دوم یہ کہ دینے سے قبل خریدا اور عوض میں دے دیا، سوم یہ کہ دینے سے قبل خریدا اور عوض اور مال دیا، چہارم یہ کہ مطلق خریداری کی ادائیگی میں یہ مال دیا، پنجم یہ کہ دوسرے دراہم سے خریدا اور ادائیگی میں یہ دراہم دئے ۔ ابو نصر نے فرمایا پہلی صورت کے بغیر باقی تمام صورتوں میں خریدا ہوا مال طیب ہے اور صدقہ کرنا بھی واجب نہیں، اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے اختیار کیا ہے ۔ لیکن یہ ظاہر روایت کے خلاف ہے کیونکہ جامع الصغیر میں نص ہے کہ اگر کسی نے ہزار غصب کیا ہو اور اس کے عوض لونڈی خریدی اور دو ہزار میں فروخت کی تو نفع کو صدقہ کرے، اور امام کرخی نے فرمایا کہ اول اور ثانی صورت میں طیب نہ ہوگا اور آخری

تین صورتوں میں طیب ہے، اور ابو بکر نے فرمایا تمام صورتوں میں طیب نہیں ہے لیکن آج کل فتویٰ امام کرخی کے قول پر ہے تاکہ لوگوں سے حرج کا ازالہ ہوسکے اھ، اور ولوالجیہ میں ہے کہ بعض نے فرمایا سب صورتوں میں طیب نہیں وہ مختار ہے لیکن فتویٰ آج کل امام کرخی کے قول پر ہے حرام کی کثرت کی وجہ سے حرج کو ختم کیا جاسکے اھ، اور مصنف نے در مختار وغیرہ کی اتباع

Fatawa Razawiyya, Volume 19 Following 'Durr' etc. (1), has adopted this. (T) Then in those cases where eating is forbidden according to both schools of thought—meaning two cases presented—if one ate by saying 'Bismillah', they did wrong, but they shall certainly not be called a disbeliever (kafir). Its prohibition is not among the essential tenets of religion (daruriyat-e-deen), let alone being a matter of unanimous consensus (ijma). 'For among the scholars are those who said it is permissible to exchange things that are not specified absolutely, because the contract does not relate to the object itself but to the liability. Thus, the filth (malice) does not spread to the other property, and this is the analogy (qiyas). Based on this is what is in the Fatwas of Allama al-Turi from al-Muhit: if one buys food with usurped dirhams, it is permissible to consume it.' Some of the noble scholars have stated that exchanging in an unspecified manner is permissible because the contract was not on the specific item, but rather the contract pertains to the liability (dhimma). Therefore, the 'impurity' will not permeate into other wealth; this is the logical deduction (qiyas). And the fatwa of Allama Turi is based on this, quoted from al-Muhit, that if one buys food in exchange for usurped dirhams, then eating that food is permissible. (T) It is stated in Sharh Fiqh al-Akbar: 'In al-Tatimma: Whoever says 'Bismillah' at the beginning of drinking wine, committing adultery, or eating what is haram, has committed disbelief (kufr). It is said therein: it should be applied to what is purely and agreed-upon haram, and when the person is aware of its prohibition, such that its prohibition is something known from the religion by necessity (darura), like drinking wine (2).' It is in al-Tatimma that whoever recites 'Bismillah' at the beginning of drinking wine, committing adultery, or eating haram, has committed kufr. This statement should be interpreted as referring to something that is purely and agreed-upon haram, while knowing that they are starting a forbidden act with 'Bismillah', and that prohibition must be such that its knowledge is among the essential tenets of religion, like drinking wine. (T) And giving haram wealth in charity with the hope of reward is also not absolutely kufr. If that thing is not inherently haram (ayn-e-haram) but was bought as compensation for haram wealth, then it is obvious that its prohibition is not even a matter of consensus. And if it is inherently haram and cannot be returned to the owner—whether because they have forgotten the owner or do not know the owner at all. 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Mutafarriqat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/219. 2. Minah al-Rawd al-Azhar Sharh al-Fiqh al-Akbar, Section on Recitation and Prayer, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 169. Page 649 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19 'दुर' आदि (1) का अनुसरण करते हुए इसे अपनाया है। (त) फिर जिन स्थितियों में वह भोजन उन दोनों संप्रदायों के अनुसार हराम है—यानी दो प्रस्तुत स्थितियाँ—उनमें यदि किसी ने 'बिस्मिल्लाह' कहकर खाया, तो बुरा किया, लेकिन उसे हरगिज़ काफ़िर नहीं कहा जाएगा। इसकी हुरमत (प्रतिबंध) धर्म की अनिवार्यताओं (जरूरियात-ए-दीन) में से नहीं है, इज्मा (सर्वसम्मति) तो दूर की बात है। 'विद्वानों में से कुछ ऐसे हैं जिन्होंने कहा है कि उन चीज़ों का विनिमय करना जायज़ है जो पूर्णतः निर्दिष्ट नहीं हैं, क्योंकि अनुबंध वस्तु से नहीं बल्कि दायित्व से संबंधित होता है। अत; अपवित्रता दूसरे धन में नहीं फैलेगी, और यही कयास (तर्क) है। इसी पर अल्लामा अल-तूरी के फ़तवों में अल-मुहीत से उद्धृत बात आधारित है: यदि कोई छीने हुए दिरहम के बदले भोजन खरीदता है, तो उसे खाना जायज़ है।' विद्वान जनों में से कुछ ने फरमाया कि अनिर्दिष्ट रूप से बदलना हलाल है क्योंकि अनुबंध निर्दिष्ट वस्तु पर नहीं हुआ बल्कि अनुबंध का संबंध जिम्मेदारी (ज़िम्मा) से है, इसलिए गंदगी दूसरे माल में नहीं फैलेगी; यही कयास है। और इसी पर अल्लामा तूरी के फ़तवे की बुनियाद है, मुहीत से नक़ल है कि अगर ग़सब किए हुए (छीने हुए) दिरहम के बदले भोजन खरीदा तो खाना हलाल है। (त) शरह फ़िक़्ह-ए-अकबर में है: 'अल-ततिम्मा में है: जिसने शराब पीने, व्यभिचार करने, या हराम खाने की शुरुआत में बिस्मिल्लाह कहा, उसने कुफ़्र किया। उसमें कहा गया है: इसे पूरी तरह से और सर्वसम्मत हराम पर लागू किया जाना चाहिए, और जब व्यक्ति को उसकी हुरमत का पता हो, जैसे कि उसकी हुरमत ऐसी हो जो धर्म से अनिवार्य रूप से ज्ञात हो, जैसे शराब पीना (2)।' ततिम्मा में है कि जिसने शराब पीने, ज़िना और हराम खाने की इब्तिदा (शुरुआत) में बिस्मिल्लाह पढ़ी तो उसने कुफ़्र किया, तो इस क़ौल को खालिस मुत्तफ़िक़ अलैह (सर्वसम्मत) हराम पर महमूल करना चाहिए और यह जानते हुए कि बिस्मिल्लाह से हराम की इब्तिदा कर रहा है और वह हुरमत भी ऐसी हो जिसका ज्ञान जरूरियात-ए-दीन में से हो जैसे शराब पीना। (त) और हराम माल को सदक़ा करके सवाब की उम्मीद रखनी भी मुतलक़न (पूर्णत) कुफ़्र नहीं है, अगर वह चीज़ ऐन-ए-हराम न हो बल्कि ज़र-ए-हराम (हराम धन) के मुआवज़े में खरीदी गई हो, तो ज़ाहिर है कि उसकी हुरमत मुत्तफ़िक़ अलैह भी नहीं है, और अगर ऐन-ए-हराम है और उसे मालिक तक नहीं पहुँचा सकता, चाहे इस वजह से कि उसे मालिक याद नहीं रहा या सिरे से मालिक को जानता ही नहीं। 1. रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयूअ, बाबुल मुतफ़र्रिक़ात, दार इहयाउत तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/219। 2. मिनहुर रौद अल-अज़हर शरह अल-फ़िक़्ह अल-अकबर, क़िरअत और नमाज़ का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 169। पृष्ठ 649 का 692

فتاوٰی رضویہ جلد ۱۹ تبعاً للدر وغیرہ ۱_ کرتے ہوئے اسی کو اپنایا ہے۔ (ت) پھر جن صورتوں میں وہ کھانا ان دونوں مذہب پر حرام ہے یعنی دو صورت پیشیں، ان میں اگر بسم اللہ کہہ کر کھایا، برا کیا، مگر کافر ہر گز نہ کہا جائے گا، اس کی حرمت ضروریات دین سے ہو نادر کنار اجماعی بھی نہیں۔ فان من العلماء من قال یحل ابدال مالایتعین مطلقاً، لعدم تعلق العقد بعینه بل بالذمة، فلایسوی الخبث وھو القیاس، وعلیه یبتنی علی مافی فتاوی العلامة الطوری عن المحیط، اشتری بالدراہم المغصوبة طعاماً حل التناول۔ علمائے کرام میں سے بعض نے فرمایا کہ غیر متعین طور پر بدلنا حلال ہے کیونکہ عقد متعین پر نہ ہوا بلکہ عقد کا تعلق ذمہ داری سے ہے لہذا خبث دوسرے مال میں سرایت نہ کرے گا یہی قیاس ہے۔ اور اسی پر علامہ طوری کے فتوٰی کی بنا ہے، محیط سے منقول ہے کہ غصب کردہ دراہم کے عوض طعام خریدا تو کھانا حلال ہے۔ (ت) شرح فقہ اکبر میں ہے: في التتمة من قال عند ابتداء شرب الخمر والزنا و اکل الحرام ببسم اللہ کفر و فیه، انه ینبغی ان یکون محمولا علی الحرام المحض المتفق علیه وان یکون عالما بنسبة التحریم الیه، بأن تکون حرمته مما علم من الدین بالضرورة کشرب الخمر ۲_ تتمہ میں ہے کہ جس نے شراب پینے، زنا اور حرام کھانے کی ابتداء میں بسم اللہ پڑھی تو اس میں اس نے کفر کیا تو اس قول کو خالص متفق علیہ حرام پر محمول کرنا چاہئے اور یہ جانتے ہوئے کہ بسم اللہ سے حرام کی ابتداء کر رہا ہے اور وہ حرمت بھی ایسی ہو جس کا علم ضروریات دین میں سے ہو جیسے شراب پینے کی۔ (ت) اور حرام مال کو صدقہ کرکے امید ثواب رکھنی بھی مطلقاً کفر نہیں، اگر وہ چیز عین حرام نہ ہو بلکہ زر حرام کے معاوضہ میں خریدی جب تو ظاہر کہ اس کی حرمت مجمع علیہ بھی نہیں، اور اگر عین حرام ہے اور اسے مالک تک نہیں پہنچا سکتا خواہ اس وجہ سے کہ اسے مالک یاد نہ رہا یا سرے سے مالک کو جانتا ہی نہیں۔ ۱ ردالمحتار کتاب البیوع باب المتفرقات داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/

For example, his ancestor had usurped property, and he knows the exact usurped item. And if the person from whom it was usurped is completely unknown, or say the owner died and no heir remained, then in all these cases, the pure Shariah commands him to give it in charity. When he gave it in charity, he followed the command, and it is not forbidden to hope for a reward for obedience; it is stated in the commentary of Fiqh al-Akbar:

Arabic	**Urdu**
In Al-Muhit, it is said that whoever gives something haram (unlawful) in charity to a poor person while hoping for reward becomes a disbeliever. There is a discussion on this, as whoever has haram property is commanded to give it in charity to the poor. So, it should be permissible to hope for a reward for obeying Allah's command. Perhaps this issue applies to a case where one knows the owner of the haram property but gives it to someone else merely for show and fame, as is common today among oppressive kings and nobles. Allah knows best. (T)	It is in Al-Muhit: Whoever gave a poor person something from unlawful wealth and hoped for a reward for it, he committed an act of disbelief. And there is a discussion in this regard that he who possesses unlawful wealth is commanded to give it in charity to the poor. Thus, it should be permissible to hope for a reward for obeying the command of Allah Almighty. It is possible that this issue is related to the case where one knows the owner of the unlawful wealth but gives it to someone else merely for show and fame, as is very common today among oppressive kings and nobles. Allah Almighty knows best. (T)

Issue 757: 28 Dhu al-Qi'dah 1309 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: if a person whose wealth is haram (unlawful), such as a usurer etc., puts something like a water pot, mat, or carpet in a mosque so that worshippers can perform ablution from it or pray on it, is it permissible or not? And does this bring the prohibition of his wealth into it, especially since the purchase was not hand-to-hand with a fixed price, but rather the item was bought and the price was paid later?

The Answer: If a prostitute borrowed some money from someone or obtained some lawful (halal) wealth through some means and paid for these items with this lawful wealth, and at the time of purchase, did not point to the haram wealth—meaning she

did not show the haram money and say give me this in exchange for it—then these things are, by consensus, the pure and lawful property of that prostitute…

[1] Minah al-Rawd al-Azhar Sharh Fiqh al-Akbar, chapter on explicit and implicit disbelief, Mustafa al-Babi Egypt, p. 189. Page 650 of 692

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड १९

उदाहरण के लिए, उसके पूर्वज ने संपत्ति हड़प ली थी, और वह हड़पी गई वस्तु को जानता है। और यदि जिससे हड़पा गया वह पूरी तरह से अज्ञात है, या यूँ कहें कि मालिक मर गया और कोई उत्तराधिकारी नहीं रहा, तो इन सभी स्थितियों में, शुद्ध शरीयत उसे इसे दान करने का आदेश देती है। जब उसने इसे दान में दिया, तो उसने आदेश का पालन किया, और आज्ञाकारिता के लिए इनाम की आशा रखना वर्जित नहीं है; फ़िक्ह अल-अकबर की व्याख्या में कहा गया है:

अरबी

'अल-मुहीत' में है कि जिसने किसी गरीब को हराम (अवैध) वस्तु दान की और सवाब (पुण्य) की आशा की, वह काफ़िर हो गया। इसमें चर्चा यह है कि जिसके पास हराम माल हो, उसे उसे गरीबों को दान करने का आदेश है। अतः अल्लाह तआला के आदेश के पालन पर पुण्य की आशा करना जायज़ होना चाहिए। संभव है कि यह मसला उस स्थिति में हो जहाँ हराम माल के मालिक को जानते हुए भी केवल दिखावे और प्रसिद्धि के लिए किसी दूसरे को दे दिया जाए, जैसा कि आजकल अत्याचारी राजाओं और रईसों में बहुत अधिक प्रचलित है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

उर्दू

मुहीत में है कि जिसने हराम का सदका (दान) करके सवाब की उम्मीद की, वह काफ़िर हुआ। और इसमें चर्चा यह है कि जिसके पास हराम माल हो, उसे उसे गरीबों को दान करने का आदेश है। अतः अल्लाह तआला के हुक्म की इतात (आज्ञापालन) करने पर सवाब की उम्मीद जायज़ है। हो सकता है यह मसला उस सूरत में हो जिसमें हराम माल (के मालिक) को जानते हुए दूसरे को महज़ रियाकारी (दिखावे) और शोहरत के लिए दे दिया जाए, जैसा कि आजकल ज़ालिम बादशाहों और रईस हज़रात में कसीरुल-वुक़ू(अधिक प्रचलित) है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ७५७: २८ ज़ुल-क़ादा १३०९ हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि यदि कोई व्यक्ति जिसका माल हराम है, जैसे सूदखोर आदि, यदि वह मस्जिद में लोटा, चटाई या दरी जैसी कोई चीज़ डाल दे ताकि नमाज़ी उससे वज़ू करें या उस पर नमाज़ पढ़ें, तो यह जायज़ है या नहीं? और क्या इससे उसके माल की हुरमत (अवैधता) इसमें आती है, जबकि खरीदारी हाथ-दर-हाथ और कीमत तय करने के साथ नहीं हुई थी, बल्कि चीज़ खरीदी गई और कीमत बाद में अदा की गई?

उत्तर: यदि किसी वेश्या ने किसी से कुछ रुपये उधार लिए या किसी वजह से कोई हलाल माल हासिल किया और इन चीज़ों की कीमत में वही हलाल माल दिया, और खरीदते समय हराम माल की तरफ इशारा भी नहीं किया था, यानी हराम रुपया दिखाकर यह नहीं कहा था कि इसके बदले में दे दे, तब तो ये चीज़ें सर्वसम्मति से उस वेश्या की पाक और हलाल मिलकियत (संपत्ति) हैं...

[1] मिनह अर-रौज़ अल-अज़हर शरह फ़िक्ह अल-अकबर, कुफ़्र के स्पष्ट और सांकेतिक बयान का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. १८९। पृष्ठ ६९२ का ६५०

مثلا اس کے مورث نے مال غصب کیا تھا، یہ عین مغصوب کو جانتا ہے۔ اور مغصوب منہ سے محض ناواقف، یا یوں کہ مالک مر گیا اور کوئی وارث نہ رہا، تو ان سب صورتوں میں شرع مطہر اسے تصدق کا حکم دیتی ہے۔ جب اس نے صدقہ کیا تو حکم بجا لایا، اور فرمانبرداری پر امید ثواب رکھنا محذور نہیں، شرح فقہ اکبر میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
فی المحیط من تصدق علی فقیر بشیئ من الحرام یرجو الثواب کفر، وفیه بحث لان من کان عنده مال حرام فهو مأمور بالتصدق به علی الفقراء فینبغي ان یکون مأجورا بفعله حیث قام بطاعة الله وامره، فلعل المسئلة موضوعة فی مال حرام یعرف صاحبه، ویعدل عنه الی غیره فی عطائه لاجل سمعته وریائه کما کثر هذا فی ظلمة الزمان وامراثه - والله تعالی اعلم۔	محیط میں ہے جس نے حرام کا صدقہ کر کے ثواب کی امید کی وہ کافر ہوا، اور اس میں بحث یہ ہے کہ جس کے پاس حرام مال ہو اس کو صدقہ کرنے کا حکم کرنے پر ثواب کی امید جائز ہے۔ ہو سکتا ہے یہ مسئلہ اس صورت میں ہو جس میں حرام مال کو جانتے ہوئے دوسرے کو محض ریاکاری اور شہرت کے لیے دے جیسا کہ آج کل جابر بادشاہ اور امراء حضرات میں کثیر الوقوع ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۷۵۷: ۲۸ ذیقعدہ ۱۳۰۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر کسی یا وہ شخص کہ جس کا مال حرام کا ہو مثل سود خوار وغیرہ کے، اگر وہ کوئی شے مثل لوٹا یا چٹائی یا دری وغیرہ مسجد میں ڈال دے تاکہ نمازی اس سے وضو کریں یا اس پر نماز پڑھیں، جائز ہے یا

نہیں؟ اور اس سے اس کے مال کی حرمت آتی ہے یا نہیں اور اس کی خرید بھی دست بدست اور تعین ثمن کے ساتھ نہیں بلکہ چیز کو خرید کر ثمن بعد کو ادا کرتے ہیں۔

الجواب: اگر رنڈی نے کچھ روپیہ کسی سے قرض لیا اور کسی وجہ سے کوئی حلال مال حاصل کیا اور ان چیزوں کی قیمت میں یہی حلال مال دیا، اور خریدتے وقت بھی مال حرام کی طرف اشارہ نہ کیا تھا، یعنی حرام روپیہ دکھا کر یہ نہ کہا تھا کہ اس کے عوض دے دے، جب تو یہ چیزیں بالاجماع اس رنڈی کی ملک طیب و...

[1] منح الروض الازہر شرح فقہ الاکبر، فصل فی الکفر صریحاً وکنایۃ، مصطفی البابی مصر، ص ۱۸۹۔

Fatawa Razawiyyah, Volume 19

...are lawful, in which there is no suspicion of prohibition, because in this case, the forbidden wealth had no connection at all with the purchase of those items. And if someone showed forbidden wealth while buying but paid with lawful wealth at the time of payment, or showed lawful wealth while buying but paid with forbidden wealth at the time of payment, or at the time of purchase showed no wealth at all and just made an absolute purchase—for example, by saying, "Give me this thing for one rupee," and when they gave it, paid its price with forbidden wealth—in these three cases, although there is a difference of opinion among scholars, the fatwa is given according to the saying of Imam Karkhi (may Allah Almighty have mercy on him). According to this, those items would be lawful for that prostitute; if she buys bowls, mats, etc., on these grounds and places them in a mosque, then the ruling will be of the permissibility of performing ablution from those bowls and praying on that mat. Even though the burden of her forbidden acts is separate, the punishment for taking wages for them is distinct, and the accountability for spending that forbidden wealth is extra. Yes, if both the contract and the cash are combined in forbidden wealth—that is, if one shows the forbidden rupee and says, "Give it in exchange for this," and also pays with that same forbidden rupee—then according to the authoritative (mufti-bihi) opinion, that thing will remain forbidden and vile, and its disposal will be impermissible. But nowadays, in buying and selling, this situation probably does not occur. It is in Tanwir al-Absar:

[Arabic Quote Table] Right Column: When the forbidden thing is specifically identified, or something is bought with entrusted wealth or usurped wealth and the same cash is paid, then one should give it in charity. If forbidden wealth was shown at the time of the deal but another was given in payment, or an absolute deal was made and payment was made from forbidden wealth, then charity will not be mandatory. On this is the fatwa. Summarized. And Allah Almighty knows best. (T) Left Column (Arabic): Give in charity if it was specified, or if bought with entrusted or usurped dirhams and paid with them. If one pointed to them but paid with others, or made an absolute contract and paid with them, it is not required (to give in charity); and on this is the fatwa. Summary, and Allah Almighty knows best.

Mas'ala 258: From Pilibhit, sent by Mr. Abdul Rahman Khan, teacher at Tehsil School, 2 Jamadi-ul-Akhirah 1310 AH. Zaid earned money through gambling, and with that same money, he has furnished his house's assets and belongings. Now Zaid is

repentant and wants to absolve himself of responsibility. And for the forbidden wealth he has with him, what should he do to separate it? Tell us and be rewarded.

The Answer: However much wealth is earned in gambling is purely forbidden.

---

1 Durr-e-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Ghasb, Matba' Mujtabai Delhi, 2/205.

...हलाल हैं जिनमें हराम होने का कोई संदेह नहीं है, क्योंकि इस स्थिति में हराम माल का इन वस्तुओं की खरीद से मूल रूप से कोई संबंध नहीं था। और यदि हराम माल दिखाकर खरीदा और कीमत देते समय हलाल माल दिया, या हलाल माल दिखाकर खरीदा और कीमत देते समय हराम माल दिया, या खरीदते समय कोई माल नहीं दिखाया, केवल पूर्ण रूप से खरीदारी कर ली—उदाहरण के लिए, यह कहा कि "एक रुपये की यह चीज़ दे दो," और जब उसने दे दी, तो उसकी कीमत हराम माल से अदा कर दी—इन तीनों स्थितियों में हालांकि विद्वानों के बीच मतभेद है, लेकिन इमाम करखी (रहमतुल्लाह अलैह) के कथन पर फतवा दिया गया है कि इन स्थितियों में भी वे वस्तुएं उस वेश्या के लिए हलाल होंगी। यदि वह इन आधारों पर लोटे, चटाई आदि खरीदकर मस्जिद में रखेगी, तो उन लोटों से वज़ू करने और उस चटाई पर नमाज़ पढ़ने की अनुमति का आदेश दिया जाएगा। हालांकि उस वेश्या पर उसके हराम कर्मों का पाप अलग है, उनके बदले मज़दूरी लेने का अज़ाब अलग है, और इस हराम माल को खर्च करने का हिसाब अलग है। हाँ, यदि अनुबंध (इकरार) और नकद भुगतान दोनों हराम माल में हों—अर्थात्, हराम रुपया ही दिखाकर कहे कि "इसके बदले में दे दो," और कीमत में भी वही हराम रुपया दिया जाए—तो मुफ्ती-बिही (जिस पर फतवा दिया गया हो) कथन के अनुसार वह वस्तु हराम और अपवित्र ही रहेगी, और उसका उपयोग करना नाजायज़ होगा। लेकिन आजकल खरीद-फरोख्त में शायद यह स्थिति नहीं होती। 'तनवीरुल अबसार' में है:

[अरबी उद्धरण तालिका] दायां कॉलम: जब विशेष रूप से हराम माल ही हो या अमानत के माल से या छीन लिए गए (ग़सब किए गए) माल से कोई चीज़ खरीदी और वही नकद दिया हो, तो उसे दान कर दे। और यदि सौदे के समय हराम माल दिखाया और भुगतान में दूसरा दिया, या पूर्ण सौदा किया और भुगतान हराम से किया, तो दान आवश्यक नहीं होगा। इसी पर फतवा है। संक्षेप में। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) बायां कॉलम (अरबी): "यदि वह विशिष्ट था, या अमानत के पैसे या छीन लिए गए रुपयों से खरीदा और वही नकद दिया हो, तो उसे दान कर दे। और यदि उनकी ओर इशारा किया लेकिन दूसरे दिए, या पूर्ण सौदा किया और भुगतान उनसे किया, तो (दान) आवश्यक नहीं होगा; और इसी पर फतवा है।" संक्षेप में। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 258: पीलीभीत से, प्रेषक श्री अब्दुल रहमान खान, तहसील स्कूल के शिक्षक, 2 जमादी-उल-आखिरह 1310 हिजरी। ज़ैद ने जुए में पैसा कमाया और उसी पैसे से उसने अपने घर का सामान और संपत्तियाँ ठीक की हैं। अब ज़ैद तौबा करता है और चाहता है कि अपनी ज़िम्मेदारी से मुक्त हो

जाए। उसके पास जो हराम माल है, उसे अलग करने के लिए वह क्या करे? बताइए और पुण्य प्राप्त कीजिए।

उत्तर: जुए में जितना भी धन कमाया जाता है, वह पूरी तरह हराम है।

---

1 दुर्रे मुख़्तार, शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल ग़सब, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/205.

حلال ہیں جن میں کوئی شبہ حرمت نہیں کہ اس صورت میں مال حرام کو ان اشیاء کی خریداری سے اصلاً تعلق نہ ہوا، اور اگر مال حرام دکھا کر خریدیں اور قیمت دیتے وقت مال حلال دیا، یا مال حلال دکھا کر خریدیں اور قیمت دیتے وقت مال حرام دیا، یا خریدتے وقت کوئی مال نہ دکھایا تھا صرف مطلقاً خریداری کرلی، مثلاً یوں کہا کہ ایک روپیہ کی یہ چیز دے دے، جب اس نے دے دی، تو اس کی قیمت مال حرام سے ادا کردی، ان تینوں صورتوں میں اگر چہ علماء کا اختلاف ہے۔ مگر فتوٰی امام کرخی رحمہ اللہ تعالٰی کے قول پر دیا گیا کہ ان صورتوں میں بھی وہ اشیاء اس رنڈی کے لئے حلال ہوں گی، ان وجوہ پر خرید کر مسجد میں لوٹے، چٹائی وغیرہ رکھے گی تو ان لوٹوں سے وضو اور اس چٹائی پر نماز کے جواز کا حکم دیں گے، اگر چہ رنڈی پر اس کے حرام فعلوں کا وبال الگ، ان کے بدلے اجرت لینے کا عذاب جدا۔ اور اس حرام مال کو خرچ میں لانے کا مواخذہ علاوہ، ہاں اگر عقد ونقد دونوں مال حرام میں جمع ہوں، یعنی حرام ہی روپیہ دکھا کر کہے کہ اس کے عوض دے دے، اور قیمت میں دے بھی وہی حرام روپیہ، تو اس قول مفتی بہ پر بھی وہ شے حرام و خبیث رہے گی، اور اس میں تصرف ناجائز ہوگا۔ مگر آج کل بیع و شراء میں غالباً یہ صورت واقع نہیں ہوتی۔ تنویر الابصار میں ہے:

[عربی اقتباس کا ٹیبل] دائیں کالم: جب خاص متعین حرام ہو یا امانت کے مال سے یا غصب کے مال سے کوئی چیز خریدی اور وہی نقد دیا ہو تو صدقہ کرے، اور اگر سودے کے وقت حرام دکھایا اور ادائیگی میں دوسرا دیا، یا مطلق سودا کیا اور ادائیگی حرام سے کی تو صدقہ لازم نہ ہوگا۔ اسی پر فتوٰی ہے اھ ملخصاً۔ واللہ تعالٰی اعلم۔(ت) بائیں کالم (عربی): تصدق اذاکان متعیناً اوشری بدراہم

الودیعۃ او الغصب ونقدہا وان اشار الیہا ونقد غیرہا او اطلق و نقدہالاو بہ یفتی ۱ھ تلخیص واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۵۸: از پیلی بھیت مرسلہ عبدالرحمن خاں صاحب مدرس تحصیل اسکول ۲ جمادی الاخرہ ۱۳۱۰ھ زید نے جوئے میں روپیہ کمایا، اور اسی روپیہ سے اس نے اپنے گھر کا اثاثہ اور اسباب درست کیا ہے۔ اب زید تائب ہوتا ہے اور چاہتا ہے کہ اپنا ذمہ بری کرے۔ اور جو مال حرام کا اس کے پاس ہے اس کو جدا، تو کیا کرے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جس قدر مال جوئے میں کمایا محض حرام ہے۔

---

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الغصب مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۵

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Arabic: In Al-Durr (it is stated): "Among the forbidden things is what a gambler takes." 1 (Condensed) Urdu Translation: It is in Durr-e-Mukhtar: "Money acquired through gambling is forbidden (Haram)." (Condensed) (T)

And the only way to be exonerated from this is to return the amount won to each person, or to please them in whatever way possible so they forgive it. If they are not present, return it to their heirs, or if they are sane and mature, have their share forgiven with their consent. The share of the others must be given to them as its forgiveness is not possible. For those people whose whereabouts cannot be found, nor their heirs', give away the amount won from them in charity on their behalf. This can be given even to one's needy sisters, brothers, nephews, or nieces. Whatever remains after that will be lawful for him. It is stated in Alamgiri:

Arabic: "Taking (it) was a sin, and the way (to deal) with sins is to return them. In this case, it is by returning what was taken if returning it is possible, by knowing its owner, and by giving it in charity if he is not known." 2 Urdu Translation: Taking it is a sin, and the way to remove the sin is to return it, and here what was taken must be returned. When returning is possible because the owner is known, (do so), otherwise if not known, it must be given in charity. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated:

Arabic: "If you know its owners or their heirs, it is obligatory to return it to them; otherwise, it is obligatory to give it in charity." 3 Urdu Translation: If the owner or the owner's heirs are known, it is obligatory to return it. Otherwise, it is obligatory to give it in charity. (T)

In short, wherever and as much as can be remembered that this much money was more in winning or losing from such and such a person, give that much to them or their heirs. If this is not possible, give it in charity on their behalf. "Being more" means, for example, a person gambled ten times with someone; sometimes one won, sometimes the other. The amount won by the first reached, say, 100 rupees, and in total over all instances, the other won 125 rupees. So, 100 and 100 are equalized, and 25 remained for him to give. Give back that much to him, and so on. And where it's not remembered who the people were...

1 Durr-e-Mukhtar, Book of Prohibition and Permission, Section on Sale, Mujtabai Press, Delhi, 2/253. 2 Fatawa Hindiyya, Book of Disliked Matters, Chapter 15, Noorani

Kutub Khana, Peshawar, 5/349. 3 Radd al-Muhtar, Book of Zakat, Chapter on Zakat of Livestock, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/26.

फ़तावा रिज़विया, खंड 19

अरबी: "अद-दुर्र में (कहा गया है): हराम चीज़ों में वह है जो एक जुआरी लेता है।" 1 (संक्षिप्त) उर्दू अनुवाद: 'दुर्रे मुख़्तार' में है: जुए में हासिल किया हुआ माल हराम है। (संक्षिप्त) (त)

और इससे बरी होने की यही सूरत है कि जिस-जिस से जितना माल जीता है उसे वापस दे दे, या जैसे भी हो सके उसे राजी करके माफ़ करवा ले। अगर वह न हो तो उसके वारिसों को वापस दे, या उनमें से जो अक्लमंद और बालिग़ हों उनका हिस्सा उनकी रज़ामंदी से माफ़ करवा ले। बाक़ियों का हिस्सा उन्हें ज़रूर दे क्योंकि इसकी माफ़ी मुमकिन नहीं। और जिन लोगों का पता किसी तरह न चले, न उनका और न ही उनके वारिसों का, उनसे जिस कदर जीता था उनकी नियत से खैरात (दान) कर दे। चाहे वह अपने मोहताज बहन, भाइयों, भतीजों या भांजों को ही क्यों न दे दे। इसके बाद जो बच रहेगा वह उसके लिए हलाल है। 'आलमगीरी' में है:

अरबी: "(इसे) लेना गुनाह था, और गुनाहों का रास्ता उन्हें लौटाना है। इस मामले में, यह लिए हुए को लौटाने से है यदि लौटाना मुमकिन हो, उसके मालिक को जानने से, और यदि वह ज्ञात न हो तो उसे खैरात कर देने से।" 2 उर्दू अनुवाद: लेना गुनाह है और गुनाह को मिटाने का तरीका उसे वापस करना है, और यहाँ लिए हुए को वापस करना होगा। जब वापस करना मुमकिन हो कि उसके मालिक को जानता हो, या फिर मालूम न हो तो सदक़ा (दान) करना होगा। (त)

'रद-दुल मुहतार' में है:

अरबी: "यदि आप उसके मालिकों या उनके वारिसों को जानते हैं, तो उन्हें लौटाना वाजिब (अनिवार्य) है; अन्यथा, उसे सदक़ा करना वाजिब है।" 3 उर्दू अनुवाद: अगर उसके मालिक या मालिक के वारिसों को जानता है तो वापस करना वाजिब है। वरना सदक़ा करना वाजिब है। (त)

ग़रज़ (संक्षेप में) जहाँ-जहाँ जिस कदर याद आ सके कि इतना माल फ़लां से हार-जीत में ज़्यादा पड़ा था, उतना उन्हें या उनके वारिसों को दे। यह न हो सके तो उनकी नियत से सदक़ा करे। और ज़्यादा पड़ने का मतलब यह है कि मसलन एक शख़्स से दस बार जुआ खेला, कभी यह जीता कभी वह। उसके जीतने की मात्रा मसलन सौ रुपये तक पहुँची, और यह सब बार के मिलाकर सवा सौ जीता, तो सौ-सौ बराबर हो गए, पच्चीस उसके देने रहे। उतने ही उसे वापस दे दे, और इसी तरह अंदाज़ा लगाए। और जहाँ याद न आए कि कौन-कौन लोग थे...

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हज़्र वल इबाहह, फ़स्ल फ़िल बय, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/253 2 फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, बाब पन्द्रहवाँ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/349 3 रद-दुल मुहतार, किताबुज़ ज़कात, बाबुज़ ज़कातुल ग़नम, दारुल एहयाउत तुरासुल अरबी बेरुत, 2/26

فی الدر من السحت ما یأخذ مقامر 1. (باختصار) در مختار میں ہے : جوئے میں حاصل کیا ہوا مال حرام ہے۔ (باختصار) (ت)

اور اس سے برائت کی یہی صورت ہے کہ جس جس سے جتنا مال جیتا ہے اسے واپس دے ، یا جیسے بنے اسے راضی کر کے معاف کرالے۔ وہ نہ ہو تو اس کے وارثوں کو واپس دے ، یا ان میں جو عاقل بالغ ہوں ان کا حصہ ان کی رضامندی سے معاف کرالے۔ باقیوں کا حصہ ضرور انھیں دے کہ اس کی معافی ممکن نہیں، اور جن لوگوں کا پتہ کسی طرح نہ چلے نہ ان کا، نہ ان کے ورثہ کا، ان سے جس قدر جیتا تھا ان کی نیت سے خیرات کردے، اگرچہ اپنے محتاج بہن، بھائیوں، بھتیجوں، بھانجوں کو دے دے، اس کے بعد جو بچ رہے گا وہ اس کے لئے حلال ہے، عالمگیری میں ہے :

کان الاخذ معصیۃ والسبیل فی المعاصی ردھا، وذلك ھھنا برد المأخوذ ان تمکن من ردہ، بان عرف صاحبہ، وبالتصدق بہ ان لم یعرفہ 2. لینا گناہ ہے اور گناہ کے ازالہ کی صورت اس کو واپس کرنا ہے اور یہاں لئے ہوئے کو رد کرنا ہوگا۔ جب واپس کرنا ممکن ہو کہ اس کے مالک کو جانتا ہو یا پھر معلوم نہ ہو تو صدقہ کرنا ہوگا۔ (ت)

رد المحتار میں ہے :

ان علمت اصحابہ او ورثتھم وجب ردہ علیھم ، والا وجب التصدق بہ 3. اگر اس کے مالک یا مالک کے ورثاء کو جانتا ہے تو واپس کرنا واجب ہے۔ ورنہ صدقہ کرنا واجب ہے۔ (ت)

غرض جہاں جہاں جس قدر یاد ہوسکے کہ اتنا مال فلاں سے ہار جیت میں زیادہ پڑا تھا اتنا تو انہیں یا ان کے وارثوں کو دے، یہ نہ ہو تو ان کی نیت سے تصدق کرے، اور زیادہ پڑنے کے یہ معنی کہ مثلاً ایک شخص سے دس بار جوا کھیلا کبھی یہ جیتا کبھی یہ، اس کے جیتنے کی مقدار مثلاً سو روپے کو پہنچی، اور یہ سب دفعہ کے ملا کر سوا سو جیتا، تو سو سو برابر ہو گئے، پچیس اس کے دینے رہے۔ اتنے ہی اسے واپس دے، وعلی ہذا القیاس، اور جہاں یاد نہ آئے کہ کون کون لوگ تھے

1 در مختار کتاب الحظر والاباحة فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵۳ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الکراہیة الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۴۹ 3 ردالمحتار کتاب الزکواۃ باب زکواۃ الغنم داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۶

Fatawa Razawiyya Volume 19

...and how much was taken, make a maximum estimate of how much money would have been earned from gambling during that entire period. Donate that amount with the intention of the owners; only then will the hereafter be pure. And Allah Almighty knows best.

Problem 259: [Question in Persian]: What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say about a person who, through artifice and deceit, takes money from his friend, saying that if he does not give, he will involve him in such and such trouble? Or that person harasses Allah Almighty's creation, claiming friendship with an honorable and great person to establish his dominance and awe, so that people are intimidated by him due to that connection. Explain and you shall be rewarded. [Urdu Translation]: What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say about a person who, through artifice and deceit, takes money from his friend, saying that if he does not give, he will involve him in such and such trouble? Or that person harasses Allah Almighty's creation, claiming friendship with an honorable and great person to establish his dominance and awe, so that people are intimidated by him due to that connection. Explain and you shall be rewarded (T).

The Answer: [Answer in Persian/Arabic]: Taking money from someone unjustly through deceit, artifice, and threats is absolutely forbidden (haram). Furthermore, if it is taken by force, it is usurpation (ghasb), and if it is given out of fear of harm from him, it is bribery (rishwat), while both methods are forbidden, lead to hell, and merit the wrath of the Almighty, and refuge is sought with Allah. Allah Almighty has said: 'And do not consume your wealth among yourselves unjustly'[1] (The Verse). And causing pain and fear to Allah Almighty's creation, and displaying oppression and arrogance are all absolutely forbidden acts. It is stated in a Hadith that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'The person with the worst status on the Day of Resurrection is the one whose tongue people fear.' [Urdu Translation]: Taking money from someone unjustly through deceit, artifice, and threats is absolutely forbidden. Furthermore, if it is taken by force, it is usurpation, and if it is given out of fear of harm from him, it is bribery, while both methods are forbidden, lead to hell, and merit the wrath of Allah Almighty, and refuge is sought with Allah. Allah Almighty has said: 'And do not consume your wealth among yourselves unjustly' (The Verse). And causing pain and fear to Allah Almighty's creation, and displaying oppression and arrogance are all absolutely forbidden acts.

In the Hadith Sharif, the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) said: 'The person with the worst status is the one whose tongue people [fear]'.

[1] The Holy Quran 2/188 Page 653 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

...और कितना लिया, वहाँ ज़्यादा से ज़्यादा अनुमान लगायें कि उस पूरी अवधि में जुए से कितना पैसा कमाया होगा। उतना पैसा मालिकों की नीयत से खैरात (दान) कर दें, तभी भविष्य शुद्ध होगा। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसाला 259: [फारसी]: दीन के उलमा और शरीयत के मुफ़्तियान ऐसे व्यक्ति के बारे में क्या फरमाते हैं जो छल और कपट से अपने मित्र से धन वसूल करता है और कहता है कि यदि तू नहीं देगा तो मैं तुझे फलां परेशानी में डाल दूँगा। या वह व्यक्ति अल्लाह तआला की मख्लूक (सृष्टि) को परेशान करता है, अपना दबदबा और प्रभाव स्थापित करने के लिए किसी सम्मानित और बड़े आदमी से दोस्ती होने का ढोंग करता है ताकि उसके संबंध के कारण लोग उससे डरे रहें। बयान करें, पुण्य पायेंगे। [उर्दू अनुवाद]: दीन के उलमा और शरीयत के मुफ़्तियान ऐसे व्यक्ति के बारे में क्या फरमाते हैं जो छल और कपट से अपने मित्र से धन वसूल करता है और कहता है कि यदि तू नहीं देगा तो मैं तुझे फलां परेशानी में डाल दूँगा। या वह व्यक्ति अल्लाह तआला की मख्लूक को परेशान करता है, अपना दबदबा और प्रभाव स्थापित करने के लिए किसी सम्मानित और बड़े आदमी से दोस्ती बताता है ताकि उसके संबंध के कारण लोग उससे प्रभावित रहें। बयान करें, पुण्य पायेंगे। (त)

जवाब: [फारसी/अरबी]: मक्र, छल और डरा-धमका कर किसी से अन्यायपूर्ण तरीके से धन लेना कतई हराम है। फिर यदि शक्ति के बल पर लेता है तो यह 'ग़सब' (हड़पना) है, और यदि कोई अपने नुकसान के डर से उसे देता है तो वह 'रिश्वत' होगी, जबकि दोनों तरीके हराम, जहन्नम की ओर ले जाने वाले और अल्लाह तआला के क्रोध के पात्र हैं, और अल्लाह की शरण। अल्लाह तआला ने फरमाया: 'और आपस में एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्वक न खाओ'[1] (आयत)। और अल्लाह तआला की मख्लूक को तकलीफ देना, डराना और उन पर अपना जबर और तक़ब्बुर (अहंकार) दिखाना कतई हराम कामों में से है। हदीस शरीफ में हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने फरमाया: 'कयामत के दिन सबसे बुरे दर्जे का वह व्यक्ति होगा जिससे लोग उसकी ज़बान (की बुराई) के डर से कतराते हों'। [उर्दू अनुवाद]: मक्र व फ़रेब और डरा धमका कर किसी से माल लेना कतई हराम है। फिर अगर ताक़त के ज़रिये लेता है तो यह ग़सब है, और अगर अपने शर से डर कर लेता है तो रिश्वत होगी जबकि दोनों तरीक़े हराम जहन्नम और अल्लाह तआला के ग़ज़ब के मुस्तौजिब हैं, वल्-इयाज़ु बिल्लाह तआला, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'आपस का माल बातिल तरीक़े से न खाओ', आयत, और अल्लाह तआला की मख़्लूक़ को तक़लीफ़ देना, डराना और उन पर अपना जबर और तकब्बुर ज़ाहिर करना

क़तई मुहुर्रमात में से है हदीस शरीफ़ में हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने फ़रमाया: बदतरीन रुतबे का वह आदमी है कि लोग उसकी ज़बान से [डरें] ।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 2/188 पेज 653 of 692

اور کتنا لیا، وہاں زیادہ سے زیادہ تخمینہ لگائے کہ اس تمام مدت میں کس قدر مال جوئے سے کمایا ہوگا اتنا مالکوں کی نیت سے خیرات کردے، عاقبت یونہی پاک ہوگی، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۵۹: چہ فرمایند علمائے ومفتیانِ شرع متین در حق کسیکہ بحیلہ و مکر از دوست خود زر گرفت، وگفت کہ اگر نہ دہی ایں مضرت بتورسانم، یا برائے رنجانیدن خلق اللہ واظہارِ غلبہ، وصولت خود با شخصی بزرگ و معزز دوستی کرد، تاکہ خلائق ازیں کس بہ تعلق آں شخص بزرگ بہ ترسند۔ بینوا توجروا۔ | کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ایسے شخص کے متعلق جو حیلہ اور مکر کے ساتھ دوست سے مال وصول کرتا ہے اور کہتا ہے کہ اگر نہ دے گا تو تجھے فلاں پریشانی میں مبتلا کروں گا۔ یا وہ شخص اللہ تعالیٰ کی مخلوق کو تنگ کرتا ہے اپنا غلبہ اور دبدبہ قائم کرنے کے لئے کسی معزز اور بڑے آدمی سے دوستی بتاتا ہے تاکہ اس کے تعلق سے لوگ اس سے مرعوب رہیں۔ بینوا توجروا(ت)

الجواب: بمکر وحیلہ و وعید و تہدید بنا حق زر از کسی گرفتن حرام قطعی است، باز اگر ایں بزور ستاند غصب باشد، واگراں بترس مضرت خویش دہد رشوت بود ہر دو حرام و فی النار، و مستوجب غضب جبار قہار ست، والعیاذ باللہ تعالیٰ، قال تعالیٰ "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ" ۱ الایۃ۔ ورنجانیدن و ترسانیدن خلق اللہ تجبر و تکبر ہمہ محرمات قطعیہ است، در حدیث ست حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماند شرّ النَّاسِ مَنْزِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ يَّخَافُ لِسَانَہ۔ | مکر و فریب اور ڈرا دھمکا کر کسی سے مال لینا قطعی حرام ہے۔ پھر اگر طاقت کے ذریعہ لیتا ہے تو یہ غصب ہے، اور اگر اپنے شر سے ڈر کر لیتا ہے تو رشوت ہوگی جبکہ دونوں طریقے حرام جہنم اور اللہ تعالیٰ کے غضب کے مستوجب ہیں، والعیاذ باللہ تعالیٰ، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: آپس کا مال

باطل طریقے سے نہ کھاؤ، الآیہ، اور اللہ تعالیٰ کی مخلوق کو تکلیف دینا، ڈرانا اور ان پر اپنا جبر اور تکبر ظاہر کرنا قطعی محرمات میں سے ہے حدیث شریف میں حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: بدترین مرتبے کا وہ آدمی ہے کہ لوگ اس کی زبان سے [ڈریں]۔

| (Arabic/Persian): "...or whose evil is feared." The worst of people in rank on the Day of Resurrection is the one whose tongue and harm God's servants fear. This was extracted by Ibn Abi al-Dunya in the book 'Censure of Backbiting' on the authority of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). And the Master of Mankind (peace and blessings be upon him and his progeny) himself said: "None shall oppress or transgress against people except one who is of illegitimate birth or has a vein of illegitimacy in him." This was narrated by Al-Tabarani in 'Al-Mu'jam al-Kabir' from Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) with a good chain (Hasan). And Allah the Almighty is the Guide. | (Urdu): ...and they are afraid of his tongue. Ibn Abi al-Dunya extracted this in the book 'Censure of Backbiting' narrating from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him). And the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) himself said that no one would oppress or transgress against people except the one who is born of adultery or has the influence of adultery in him. Al-Tabarani narrated it in 'Al-Kabir' from Hazrat Musa Ash'ari (may Allah be pleased with him) with a good chain. And Allah the Almighty is the Guide. (T) |

Problem 260: From Bilgram Sharif, Mohalla Maidanpura, sent by Hazrat Syed Ibrahim Sahib, 18 Zil-qadah 1311 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A piece of cloth was sent to a washerman (Gaazar), and in its place, another person's cloth came in exchange from him. Is it permissible to use that cloth or not? And if the lost piece of cloth is not found in exchange, should the cloth belonging to another that came to him be returned to the washerman or given to someone needy? Explain and be rewarded.

The Answer: If it is known before taking it that this cloth belongs to another, then it is not permissible to take it at all. And if it was taken by mistake and then it became known, then it is not lawful to use it.

| (Arabic): As they (the jurists) have explicitly stated in the matter of exchanging a wrap (Mala'ah) or a shoe (Muka'ab) with someone else's wrap or shoe. | (Urdu): As the jurists have specified in the matter of clothes and shoes that if one takes another's clothes and shoes... |

---

1. Mawsu'at Rasa'il Ibn Abi al-Dunya, Censure of Backbiting and Slander, Hadith 83, Kitab al-Samt 220, Mu'assasat al-Kutub al-Thaqafiyyah, Beirut, 2/87 and 5/151.

2. Majma' al-Zawa'id with reference to Al-Mu'jam al-Kabir, Book of Caliphate, chapter on evil workers, Dar al-Kutub, Beirut, 5/233; Majma' al-Zawa'id with reference to Al-Mu'jam al-Kabir, Book of Hudud and Diyaat, chapter on children of adultery, Dar al-Kutub, Beirut, 6/258; Kanz al-Ummal with reference to Tibb, Hadith 13093, 5/333 and Hadith 3045, 11/19, Mu'assasat al-Risalah, Beirut.

| (अरबी/फारसी): "...या जिसकी बुराई से डरा जाए।" कयामत के दिन ओहदे में सबसे बुरा वह आदमी होगा जिससे अल्लाह के बंदे उसकी ज़बान और नुकसान की वजह से खौफज़दा और डरते रहें। इसे इब्न अबी दुनिया ने किताब 'ज़म अल-गीबत' में अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत करते हुए तख़रीज किया। और सैयदुल अनाम (अलैहि वसल्लम) ने खुद फरमाया: "लोगों पर ज़ुल्म और ज़्यादती वही करेगा जो ज़नाज़ादा है या जिसमें ज़ना की कोई रग (अंश) है।" इसे तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' में अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से सनद हसन के साथ रिवायत किया है। वल्लाह तआला अल-हादी। | (उर्दू): ...और उसकी ज़बान से खौफज़दा हों। इसे इब्न अबी दुनिया ने किताब 'ज़म अल-गीबत' में हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत करते हुए तख़रीज किया, और हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) ने खुद फरमाया कि लोगों पर ज़ुल्म और ज़्यादती वह शख्स नहीं करेगा मगर वह जो ज़नाज़ादा है या उसमें ज़ना का दखल है। इसे तबरानी ने 'कबीर' में हज़रत मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से सनद हसन के साथ रिवायत किया है। वल्लाह तआला अल-हादी (त)। |

मसला २६०: बिलग्राम शरीफ, मोहल्ला मैदानपुरा, प्रेषक हज़रत सैयद इब्राहिम साहब, १८ ज़िल-कादा १३११ हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक कपड़ा धोबी (गाज़र) के यहाँ गया, और उसके यहाँ से बदले में दूसरे शख्स का कपड़ा आ गया। क्या वह कपड़ा इस्तेमाल में लाना दुरुस्त है या नहीं? और अगर वह खोया हुआ कपड़ा उसके बदले न मिले, तो वह कपड़ा जो दूसरे का उसके पास आया है, वह धोबी को दे दे या किसी मोहताज को? बयान करें, सवाब पाएँ।

अल-जवाब: अगर लेने से पहले मालूम हो कि यह कपड़ा दूसरे का है, तो सिरे से लेना ही दुरुस्त नहीं। और धोखे में ले लिया फिर मालूम हुआ, तो इस्तेमाल में लाना हलाल नहीं।

| (अरबी): जैसा कि (फुकहा ने) चादर और जूते के बदले जाने के मसले में स्पष्ट रूप से फरमाया है कि दूसरे की चादर या जूते के साथ... | (उर्दू): जैसा कि फुकहा ने कपड़े और जूते के मसले में स्पष्ट रूप से फरमाया है कि अगर एक के दूसरे कपड़े और जूतों... |

---

1. मौसूअत रसाएल इब्न अबी दुनिया, ज़म अल-गीबत व अन-नमीमत, हदीस 83, किताब अस-समत 220, मुअस्ससत अल-कुतुब अल-सकाफिया, बेरुत, 2/87 और 5/151।

2. मजमा अज़-ज़वाइद के हवाले से अल-मुअजम अल-कबीर, किताब अल-खिलाफत, बुरे कारिंदों का अध्याय, दार अल-कुतुब, बेरुत, 5/233; मजमा अज़-ज़वाइद के हवाले से अल-मुअजम अल-कबीर, किताब अल-हुदूद वद-दियात, ज़ना की औलाद का अध्याय, दार अल-कुतुब, बेरुत, 6/258; कंज अल-उम्माल के हवाले से तिब्ब, हदीस 13093, 5/333 और हदीस 3045, 11/19, मुअस्ससत अल-रिसाला, बेरुत।

पृष्ठ 654/692

| أَوْيُخَافُ شَرَّهُ. بدترین مردم در منزلت روز قیامت کسی باشد که بندگان خدا از زبان وزیان او خائف وترسان باشند، أخرجه ابن ابي الدنیا فی کتاب ذم الغیبة عن انس بن مالك رضی الله تعالی عنه وخود فرموده سیدالانام علیه وعلی آله افضل الصلوة والسلام لا ینبغی علی الناس ولد بغی والامن فیه عرق منه ستم وتعدی بر مردمان نکند مگر زنا زاده یا کسیکه در وے رگی از زنا ست رواه الطبرانی في الکبیر عن ابي موسی الاشعری رضی الله تعالی عنه بسند حسن، والله تعالی الهادی۔ | اور اس کے زبان سے خوف زدہ ہوں، اس کو ابن ابی الدنیا نے کتاب ذم الغیبت میں حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کرتے ہوئے تخریج کیا، اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے خود فرمایا کہ لوگوں پر ظلم و تعدی نہ کرے گا مگر وہ شخص جو زنازادہ ہے یا اس میں زنا کا دخل ہے۔ اس کو طبرانی نے کبیر میں حضرت موسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے سند حسن کے ساتھ روایت کیا ہے۔ واللہ تعالیٰ الہادی (ت) |

مسئلہ ۲۶۰: از بلگرام شریف محلہ میدان پورہ مرسلہ حضرت سید ابراہیم صاحب ۱۸ ذیقعدہ ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ پارچہ گاذر کے یہاں گیا، اور اس کے یہاں سے دوسرے شخص کا بمشاوضہ اس کے آیا، وہ کپڑا استعمال میں لانا درست ہے یا نہیں؟ اور اگر پھر گم شدہ پارچہ اس کے بدلے نہ ملے تو وہ کپڑا جو غیر کا اس کے پاس آیا ہے وہ گاذر کو دے دے یا کسی محتاج کو؟ بینوا توجروا

الجواب: اگر لینے سے پہلے معلوم ہو کہ یہ کپڑا غیر کا ہے تو سرے سے لینا ہی درست نہیں، اور دھوکے میں لے لیا پھر معلوم ہوا تو استعمال میں لانا حلال نہیں۔

| کما نصوا علیہ فی مسئلۃ تبدیل الملاۃ والمکعب بملاۃ غیرہ او مکعبہ | جیسا کہ فقہاء نے کپڑا اور جوتے کے مسئلہ میں نص فرمائی کہ اگر ایک کے دوسرے کپڑوں اور جوتوں |

---

1 موسوعۃ رسائل ابن ابی الدنیا ذم الغیبۃ والنمیمۃ حدیث ۸۳ کتاب الصمت ۲۲۰ موسسۃ الکتب الثقافیہ بیروت ۲ / ۸۷ و ۵ / ۱۵۱ 2 مجمع الزوائد بحوالہ المعجم الکبیر کتاب الخلافۃ باب في عمال السوء دارالکتب بیروت ۵ / ۲۳۳، مجمع الزوائد بحوالہ المعجم الکبیر کتاب لحدود والدیات باب فی اولاد الزنا دارالکتب بیروت ۶ / ۲۵۸، کنزالعمال بحوالہ طب حدیث ۱۳۰۹۳، ۵ / ۳۳۳ و حدیث ۳۰۴۵، ۱۱ / ۱۹ موسستہ الرسالۃ بیروت

Fatawa Razawiya, Volume 19

[Arabic Column] As in al-Khaniyyah, al-Hindiyyah and others. And Allah Almighty said: "[Except it] be a trade by mutual consent from among you." (1). And the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "It is not lawful for a Muslim to take even his brother's stick without his heart's consent." He said that because of the severity of how Allah has forbidden the wealth of a Muslim for another Muslim. Narrated by Ibn Hibban (2) in his Sahih from Abu Humaid al-Sa'idi (may Allah Almighty be pleased with him). And in al-Khaniyyah, al-Hindiyyah and al-Bazzaziyyah —the wording being of the latter: If the washerman says, "This is your garment," and the owner says, "This is not my garment," it is not lawful [for the owner] to wear it or sell it. So this is a clear text on the issue. As for what they mentioned after it as an exception with their statement: "unless its owner says: 'I took it as a substitute for it' and the washerman says 'Yes'" (3). End quote. So I say: it must be interpreted to mean if he knows or it is highly probable that the garment belongs to the washerman. And branches have been mentioned in al-Khaniyyah and Khizanat al-Muftin wherein they distinguished between whether the garment belongs to the washerman or someone else. As for when it is known...

[Urdu Column] ...should be changed, as stated in [Fatawa] Khaniya and Hindiyya, etc. And indeed, Allah Almighty said: trade [should be] only by mutual consent. And the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: It is not lawful for any Muslim to take another Muslim's stick without his consent. This statement of the Prophet, peace and blessings be upon him, is because of the wealth of a Muslim being strictly forbidden for another Muslim. Ibn Hibban has narrated this in his Sahih from Abu Humaid al-Sa'idi, may Allah Almighty be pleased with him. And in Khaniya, Hindiyya and Bazzaziya—in the words of Bazzaziya—when the washerman says: "This is your garment," and the owner says: "This is not mine," then if the owner takes this garment in exchange for his own, its use and sale would not be permissible for him. And this is a clear text (Nass) on this issue. However, after this, the noble jurists (Fuqaha) stated that if at the time of taking the garment the owner asks the washerman: "Is this garment in exchange for my garment?" and he says "Yes" in reply, then it would be permissible. So I say: this statement of theirs is applicable to the case when the owner is certain or the washerman gives assurance that it is the washerman's own garment. The detail mentioned in Khaniya and Khizanat al-Muftin is that they have differentiated between the washerman's garment and that of someone else, but it should be known that this...

[Footnotes] 1. The Holy Qur'an 4/29. 2. Mawarid al-Zam'an ila Zawa'id Ibn Hibban, Hadith 1126, Kitab al-Buyu', Al-Matba'ah al-Salafiyyah, Madinah al-Munawwarah, page 284. 3. Fatawa Bazzaziya on the margin of al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Ijarat, Chapter 11, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 5/129.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

[अरबी कॉलम] जैसा कि खानिया, हिन्दिया और अन्य में है। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "मगर यह कि तुम्हारी आपस की रजामन्दी से तिजारत हो।" (1). और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "किसी मुसलमान के लिए हलाल नहीं कि वह अपने भाई की लाठी उसकी रजामन्दी के बिना ले ले।" आपने यह एक मुसलमान के माल को दूसरे मुसलमान पर सख़्त हराम होने की वजह से फ़रमाया। इसे इब्ने हिब्बान (2) ने अपनी सहीह में अबू हुमैद साअदी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत किया है। और खानिया, हिन्दिया और बज़ाज़िया में—शब्द बज़ाज़िया के हैं—जब धोबी कहे, "यह तुम्हारा कपड़ा है," और मालिक कहे, "यह मेरा कपड़ा नहीं है," तो [मालिक के लिए] इसे पहनना या बेचना हलाल नहीं है। तो यह इस मसले पर वाज़ेह नस (दलील) है। जहाँ तक इसके बाद अपवाद के रूप में उनके इस कथन का सवाल है: "मगर यह कि उसका मालिक कहे: 'मैंने इसे उसके बदले में लिया है' और धोबी कहे 'हाँ'" (3). उद्धरण समाप्त। तो मैं कहता हूँ: इसे उस स्थिति पर महमूल (लागू) किया जाना चाहिए जब वह जानता हो या उसे प्रबल संभावना हो कि कपड़ा धोबी का ही है। और खानिया और ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में ऐसी उप-शाखाएँ (फ़ुअ) ज़िक्र की गई हैं जिनमें उन्होंने इस बात में फ़र्क किया है कि कपड़ा धोबी का है या किसी और का। जहाँ तक जब यह ज्ञात हो...

[उर्दू कॉलम] ...में बदल जाएँ जैसा कि खानिया और हिन्दिया वगैरह में है। और बेशक अल्लाह तआला ने फ़रमाया: तिजारत केवल आपसी रजामन्दी से हो। और अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: किसी भी मुसलमान के लिए दूसरे मुसलमान की लाठी उसकी रजामन्दी के बिना लेना हलाल नहीं है। नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का यह इरशाद मुसलमान का माल मुसलमान पर सख़्त हराम होने की वजह से है। इसे इब्ने हिब्बान ने अपनी सहीह में अबू हुमैद साअदी, रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। और खानिया, हिन्दिया और बज़ाज़िया में—बज़ाज़िया के शब्दों में—जब धोबी कहता है: "यह तुम्हारा कपड़ा है," और मालिक कहता है: "यह मेरा नहीं है," तब यदि मालिक अपने कपड़े के बदले में यह कपड़ा ले ले, तो इसका उपयोग और बिक्री उसके लिए जायज़ नहीं होगी। और यह इस मसले पर स्पष्ट प्रमाण (नस) है। हालाँकि, इसके बाद, फ़ुक़हा-ए-किराम ने कहा कि यदि कपड़ा लेते समय मालिक धोबी से पूछे: "क्या यह कपड़ा मेरे कपड़े के बदले में है?" और वह जवाब में "हाँ" कहे, तो यह जायज़ होगा। तो मैं कहता हूँ: उनका यह कथन उस मामले में लागू होता है जब मालिक को यक़ीन हो या धोबी आश्वासन

दे कि यह धोबी का अपना कपड़ा है। खानिया और ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में उल्लेखित विवरण यह है कि उन्होंने धोबी के कपड़े और किसी और के कपड़े के बीच अंतर किया है, लेकिन यह जानना चाहिए कि यह...

[पादलेख] 1. अल-क़ुरआन अल-करीम 4/29. 2. मवारिद अज़-ज़मआन इला ज़वाइद इब्ने हिब्बान, हदीस 1126, किताब अल-बुयूअ, अल-मत्बा अल-सलफ़िया, मदीना अल-मुनव्वरा, पृष्ठ 284. 3. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिए पर, किताब अल-इजारात, अध्याय 11, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 5/129.

[Arabic Column] كما فى الخانية والهندية وغيرها وقد قال الله تعالى "إِلَّا أَنْ تَكُوْنَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ" 1. وقال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم لا يحل لمسلم ان يأخذ عصاً اخيه بغير طيب نفس منه، قال ذلك لشدة ماحرم الله من مال المسلم على المسلم، رواه ابن حبان 2 في صحيحه عن ابي حميدى الساعدي رضي الله تعالى عنه. وفى الخانية والهندية والبزازية، واللفظ لهذه، اذا قال القصار هذا ثوبك وقال المالك ليس هذا ثوبى لا يحل لبسه ولا بيعه فهذا نص المسئلة اما ماذكروا عقيبه من الاستثناء بقولهم الا ان يقول ربه اخذته عوضا عنه ويقول القصار نعم 3 اهـ فاقول: يجب حمله على ما اذا علم او ساغان يكون الثوب للقصار، و قد ذكر في الخانية وخزانة المفتين فروعاً فصلوا فيها بين ما يكون الثوب للقصار او لغيره، اما اذا علم۔

[Urdu Column] میں تبدیل ہو جائیں، جیسا کہ خانیہ اور ہندیہ وغیرہ میں ہے، اور بیشک اللہ تعالیٰ نے فرمایا تجارت صرف رضامندی سے ہو اور رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: کسی مسلمان کو حلال نہیں کہ دوسرے مسلمان کی چھڑی اس کی رضامندی کے بغیر لے لے۔ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا یہ ارشاد کسی مسلمان کا مال مسلمان پر شدید حرام ہونے کی وجہ سے ہے۔ اس کو ابن حبان نے اپنی صحیح میں ابو حمید ساعدی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور خانیہ، ہندیہ اور بزازیہ میں بزازیہ کے الفاظ میں، جب دھوبی نے کہا یہ تیرا کپڑا ہے اور مالک کہے یہ میرا نہیں ہے پھر مالک اپنے کپڑے کے عوض اس کپڑے کو لے تو اس کا استعمال اور فروخت کرنا اس کو جائز نہ ہوگا۔ اور یہ مسئلہ میں نص ہے لیکن فقہاء کرام نے اس کے بعد یہ جو فرمایا کہ اگر مالک کپڑے لیتے وقت دھوبی سے پوچھے کہ یہ کپڑا میرے کپڑے کے عوض میں ہے اور وہ جب میں ہاں کہے تو جائز ہوگا، تو میں کہتا ہوں، یہ ان کی بات

اس صورت پر محمول ہے جب مالک کو یقین ہو یا دھوبی یقین دلائے کہ دھوبی کا کپڑا ہے، خانیہ اور خزانہ المفتیین میں مذکور تفصیل ہے تو انھوں نے دھوبی او ر غیر کے کپڑے میں فرق کیا ہے لیکن معلوم ہو کہ یہ

[حواشی] 1 القرآن الکریم ۴/ ۲۹ 2 موارد الظمآن الی زوائد ابن حبان حدیث ۱۱۲۶ کتاب البیوع المطبعة السلفیہ مدینة المنورة ص ۲۸۴ 3 فتاویٰ بزازیہ علی ہامش الفتاویٰ الہندیہ کتاب الاجارات الفصل الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۲۹

| Arabic: If the garment belongs to someone else, how can it be permissible for you to wear it and own it through a compensation agreed upon between you and someone who does not own it, without the permission of the owner? This is something unimaginable; reflect and clarify. (T) | Urdu: It is someone else's clothing, so how can it be permissible for you to wear or sell it when the compensation agreed upon between you and the non-owner was done without the owner's permission? This is an unimaginable transaction; reflect and clarify. (T) |

And since he took it from a washerman, and the washerman acts with the permission of the owner, it cannot be treated as a lost item with no heir that can be given to the needy. Instead, it must be returned to the washerman. And Allah Almighty knows best.

Issue 261: From Ujjain, house of Mir Khadim Ali, assistant, sent by Mulla Haji Yaqub Ali Khan, 21 Dhu al-Qi'dah 1311 AH. What do the scholars of the faith and the muftis of the firm Shariah say about this matter: A person possesses money entirely of the nature of interest and bribes. Is Zakat due on such wealth or not? And is it permissible or forbidden to use such money and wealth for various offerings for the elders and for performing Hajj? And is there a way to exchange this money? Please state according to the texts of books, may Allah's mercy be upon them all.

The Answer: There is no Zakat on interest, bribes, and similar forbidden and impure wealth. If the people from whom it was taken are known, it is obligatory to return it to them. And if they are not known, it is obligatory to give the whole amount in charity. How can that wealth become pure by giving a fortieth part when the remaining thirty-nine parts are also impure? It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

| Arabic: There is no Zakat if it is impure, as stated in An-Nahr from Al-Hawashi al-Sa'diyyah. | Urdu: If the entire wealth is impure, there will be no Zakat on it, as reported in An-Nahr from Al-Hawashi al-Sa'diyyah. (T) |

It is stated in Radd al-Muhtar:

| Arabic: Similarly in Ash-Shurunbulaliyyah, and it is mentioned in the commentary of Al-Wahbaniyyah as a discussion, and in the tenth chapter of At-Tatarkhaniyyah from Fatawa al-Hujjah: One who comes into possession of non-pure wealth, no Zakat is due upon him. | Urdu: It is likewise in Shurunbulali, mentioned in Sharh al-Wahbaniyyah as a point of discussion, and narrated in the tenth chapter of

Tatarkhaniyyah from Fatawa al-Hujjah that whoever became the owner of non-halal wealth, there is no (Zakat due) on that wealth. |

[1] Durr-ul-Mukhtar, Book of Zakat, Chapter of Zakat on Sheep, Mujtabai Press, Delhi, 1/144

| अरबी: यदि कपड़ा किसी और का है, तो आपके लिए उसे पहनना और उसे ऐसे व्यक्ति के साथ मुआवजे के माध्यम से स्वामित्व में लेना कैसे जायज़ हो सकता है जो उसका मालिक नहीं है, वह भी मालिक की अनुमति के बिना? यह अकल्पनीय है; चिंतन करें और स्पष्ट करें। (त) | उर्दू: गैर का कपड़ा है तो फिर तुझे कैसा पहनना और फरोख्त करना जायज़ हो सकता है जबकि तेरे और गैर मालिक के दरम्यान जो मुआवज़ा तय हुआ है वह उसके मालिक की इजाज़त के बगैर हुआ है। यह गैर मुतसव्वर मामला है गौर करो और वाज़ेह करो। (त) |

और चूंकि उसने इसे धोबी से लिया और धोबी मालिक की अनुमति से कार्य करता है, इसलिए इसे लावारिस पड़ी बे-वारिस चीज़ का हुक्म नहीं दिया जा सकता कि मोहताज को दे सके, बल्कि धोबी को ही वापस दे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २६१: उज्जैन से, मीर खादिम अली के घर से, असिस्टेंट, प्रेषक मुल्ला हाजी याकूब अली खान, २१ ज़ुल-क़ादा १३११ हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या फरमाते हैं कि एक व्यक्ति के पास सारा रुपया सूद (ब्याज) और रिश्वत की किस्म का है। क्या ऐसे धन पर ज़कात वाजिब होती है या नहीं? और ऐसे माल और धन से बुज़ुर्गों की नियाज़ और हज की अदायगी दुरुस्त है या मना? और क्या इस रुपये को बदलने का कोई तरीका हो सकता है? किताबों की इबारत के साथ बयान फरमाएं, अल्लाह उन सब पर रहम फरमाए।

अल-जवाब: सूद, रिश्वत और इसी तरह के हराम और ख़बीस (अशुद्ध) माल पर ज़कात नहीं है। जिन जिन से यह लिया गया है, अगर वे लोग मालूम हैं तो उन्हें वापस देना वाजिब है। और अगर मालूम न रहें, तो पूरे धन को सदक़ा करना वाजिब है। चालीसवां हिस्सा देने से वह माल कैसे पाक हो सकता है जिसके बाकी उनतालीस हिस्से भी नापाक हैं? दर-ए-मुख़्तार में है:

| अरबी: यदि माल नापाक हो तो उस पर ज़कात नहीं होगी, जैसा कि अन-नहर में अल-हवाशी अल-सादिया से है। | उर्दू: अगर तमाम माल ख़बीस हो तो उस पर ज़कात न होगी जैसा कि नहर में हवाशी सादिया से मन्कूल है। (त) |

रद-उल-मुहतार में है:

| अरबी: ऐसा ही शुरुनबुलाली में है, और अल-वहबानिया की शरह में इसका चर्चा है, और ततारखानिया के दसवें अध्याय में फ़तावा अल-हुज्जा से उद्धृत है कि जो व्यक्ति अशुद्ध धन का स्वामी बना, उस पर ज़कात नहीं है। | उर्दू: ऐसा ही शुरुनबुलाली में है, इसको शरह वहबानिया में बहस के तौर पर ज़िक्र किया है और ततार खानिया की दसवीं फ़स्ल में फ़तावा अल-हुज्जा से मन्कूल है कि जो शख्स गैर हलाल माल का मालिक बना उस पर उस माल (की ज़कात वाजिब नहीं)। |

[1] दर-ए-मुख़्तार, किताब-उज़-ज़कात, बाब ज़कात-उल-ग़नम, मतबा मुजतबाई दिल्ली १/१४४

| ان الثوب لغیرہ فکیف یحل لك لبسه و تملکه بمعاوضة جرت بینك وبین من لایملك من دون اجازة من الملك هذا مما لایتصور، فلیتأمل ولیحرر | غیر کا کپڑا ہے تو پھر تجھے کیسا پہننا اور فروخت کرنا جائز ہوسکتا ہے جبکہ تیرے اور غیر مالک کے درمیان جو معاوضہ طے ہوا ہے وہ اس کے مالک کی اجازت کے بغیر ہوا ہے۔ یہ غیر متصور معاملہ ہے غور کرو اور واضح کرو۔ (ت) |

اور جبکہ اس نے دھوبی سے لیا اور دھوبی باذنِ مالک ہوتا ہے، تو اس کے لئے گری پڑی بے وارث چیز کا حکم نہیں ہوسکتا کہ محتاج کو دے سکے، بلکہ گازر ہی کو واپس دے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۶۱: از اوجین مکان میر خادم علی اسسٹنٹ مرسلہ ملا حاجی یعقوب علی خاں ۲۱ ذیقعدہ ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کے نزدیک تمام و کمال روپیہ از قسم سود و رشوت ہے۔ تو اس قسم کے اموال پر زکوٰۃ عائد ہوتی ہے یا نہیں؟ اور ایسے مال و زر سے اقسامِ نیاز بزرگان و ادائے حج درست ہے یا ممنوع؟ اور اس روپیہ کی تبدیل کی صورت ہوسکتی ہے یا نہیں؟ بیان فرمائیں بعبارت کتب، رحمۃ اللہ علیہم اجمعین۔

الجواب: سود و رشوت اور اسی قسم کے حرام و خبیث مال پر زکوٰۃ نہیں کہ جن جن سے لیا ہے اگر وہ لوگ معلوم ہیں تو انہیں واپس دینا واجب ہے۔ اور اگر معلوم نہ رہے تو کل کا تصدق کرنا واجب ہے۔ چالیسواں حصہ دینے سے وہ مال کیا پاک ہوسکتا ہے جس کے باقی انتالیس حصے بھی ناپاک ہیں، در مختار میں ہے:

| لازکوۃ لوکان خبیثاً کما فی النھر من الحواشي السعدیۃ[1] | اگر تمام مال خبیث ہو تو اس پر زکوٰۃ نہ ہوگی جیسا کہ نہر میں حواشی سعدیہ سے منقول ہے۔ (ت) |

ردالمحتار میں ہے:

| مثل فی الشرنبلالیۃ وذکرہ فی شرح الوہبانیۃ بحثاً وفی الفصل العاشر من التاتار خانیۃ عن فتاوی الحجۃ من ملك اموالا غیر طیبۃ لا زکوۃ علیہ | ایسا ہی شرنبلالی میں ہے، اس کو شرح وہبانیۃ میں بحث کے طور پر ذکر کیا ہے اور تاتار خانیہ کی دسویں فصل میں فتاوی الحجہ سے منقول ہے کہ جو شخص غیر حلال مال کا مالک بنا اس پر اس مال (کی زکوٰۃ واجب نہیں)۔ |

[1] درمختار کتاب الزکوۃ باب زکوۃ الغنم مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۱۴۴

Fatawa Razawiyyah | Volume 19

[Table Cell 1 Arabic]: فيها اهـ ملخصاـ [Table Cell 1 Urdu]: There is no Zakat on it, summarized. (T)

In the same [book] it is stated: [Table Cell 2 Arabic]: في القنية لو كان الخبيث نصابا لا تلزم الزكاة لان الكل واجب التصدق عليه فلا يفيد ايجاب التصدق ببعضه اهـ ومثله في البزازية [Table Cell 2 Urdu]: It is in 'Al-Qunyah': If ill-gotten wealth reaches the threshold for Zakat (Nisab), Zakat will not be mandatory on it because the entire amount is liable to be given in charity. Therefore, giving a portion of it as charity is not sufficient. A similar ruling is in 'Al-Bazzaziyyah'. (T)

In the same [book] it is stated: [Table Cell 3 Arabic]: لان المغصوب ان علمت اصحابه اورثتهم وجب رده عليهم والا وجب التصدق به [Table Cell 3 Urdu]: If you know the owners or heirs of usurped wealth, it is obligatory to return it to them, otherwise, it is obligatory to give it in charity. (T)

And it is not permissible to perform 'Niyaz' (offering of food for spiritual reward) for the saints with such wealth. No benefit is gained from it at all, for the purpose of Niyaz is the transmission of reward (Isal-e-Thawab), and reward is the fruit of acceptance. Acceptance is conditioned upon purity. It is mentioned in the Hadith: [Table Cell 4 Arabic]: ان الله طيب لا يقبل الا الطيب [Table Cell 4 Urdu]: Allah Almighty is Pure and He accepts only that which is pure. (T)

In the Great Quran itself, it is commanded: [Table Cell 5 Arabic]: "ولا تيمموا الخبيث منه تنفقون" [Table Cell 5 Urdu]: Do not aim for the bad things to spend from them [in the way of Allah]. (T)

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab az-Zakat, Bab Zakat al-Ghanam, Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 2/25
2. Radd al-Muhtar, Kitab az-Zakat, Bab Zakat al-Ghanam, Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 2/25
3. Radd al-Muhtar, Kitab az-Zakat, Bab Zakat al-Ghanam, Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 2/26
4. As-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi, Kitab as-Salat, Salat al-Istisqa, Dar Sader, Beirut, 3/326; Kashf al-Khafa, Hadith 688, Mu'assasah ar-Risalah, Beirut, 1/260
5. The Holy Quran, 2/267

फ़तावा रज़विया | खंड १९

[तालिका सेल 1 अरबी]: فيها اهـ ملخصاـ [तालिका सेल 1 उर्दू]: इसमें [ज़कात नहीं है] संक्षेपित। (त)

इसी में है: [तालिका सेल 2 अरबी]: في القنية لو كان الخبيث نصابا لا تلزم الزكاة لان الكل واجب التصدق عليه فلا يفيد ايجاب التصدق ببعضه اهـ ومثله في البزازية [तालिका सेल 2 उर्दू]: 'अल-कुनिया' में है: यदि हराम (खबीस) धन ज़कात की सीमा (नसाब) तक पहुँच जाए, तो उस पर ज़कात अनिवार्य नहीं होगी क्योंकि वह पूरा धन सदक़ा (दान) करने के योग्य है। इसलिए उसमें से कुछ भाग का सदक़ा पर्याप्त नहीं है। 'अल-बज्ज़ाज़िया' में भी ऐसा ही है। (त)

इसी में है: [तालिका सेल 3 अरबी]: لان المغصوب ان علمت اصحابه اورثتهم وجب رده عليهم والا وجب التصدق به [तालिका सेल 3 उर्दू]: यदि आप छीनी हुई संपत्ति के मालिकों या उनके वारिसों को जानते हैं, तो उन्हें वापस करना अनिवार्य है, अन्यथा उसे दान (सदक़ा) करना अनिवार्य है। (त)

और ऐसे धन से बुज़ुर्गों की नियाज़ करना भी जायज़ नहीं है। इससे हरगिज़ कुछ हासिल नहीं होता, क्योंकि नियाज़ का मतलब इसाल-ए-सवाब (पुण्य पहुँचाना) है, और सवाब मक़बूलियत (स्वीकृति) का फल है। और मक़बूलियत पाकीज़गी (शुद्धता) पर निर्भर है। हदीस में है: [तालिका सेल 4 अरबी]: ان الله طيب لا يقبل الا الطيب। [तालिका सेल 4 उर्दू]: अल्लाह अज़्ज़वजल पाक (पवित्र) है और वह केवल पवित्र वस्तुओं को ही स्वीकार करता है। (त)

स्वयं महान कुरान में इरशाद हुआ: [तालिका सेल 5 अरबी]: "ولا تيمموا الخبيث منه تنفقون" [तालिका सेल 5 उर्दू]: तुम ऐसी खराब चीज़ का इरादा न करो कि उसे अल्लाह की राह में खर्च करो। (त)

---

1. रद अल-मुह्तार, किताब अज़-ज़कात, बाब ज़कात अल-ग़नम, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/२५
2. रद अल-मुह्तार, किताब अज़-ज़कात, बाब ज़कात अल-ग़नम, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/२५

3. रद अल-मुह्तार, किताब अज़-ज़कात, बाब ज़कात अल-ग़नम, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/२६
4. अस-सुनन अल-कुबरा लिल-बयहक़ी, किताब अस-सलात, सलात अल-इस्तिस्का, दार सादेर, बेरुत, ३/३२६; कश्फ़ अल-खफ़ा, हदीस ६८८, मुअस्ससह अर-रिसालह, बेरुत, १/२६०
5. अल-कुरान अल-करीम, २/२६७

पृष्ठ ६५७ का ६९२

[ٹیبل سیل 1 عربی]: فِیْھَا اھ ملخصا۔ [ٹیبل سیل 1 اردو]: کی زکوٰۃ نہیں ہے اھ ملخصا۔ (ت)

اسی میں ہے: [ٹیبل سیل 2 عربی]: فِي الْقُنْیَةِ لَوْ کَانَ الْخَبِیْثُ نِصَابًا لَا تَلْزَمُ الزَّکَاۃُ لِأَنَّ الْکُلَّ وَاجِبُ التَّصَدُّقِ عَلَیْہِ فَلَا یُفِیْدُ اِیْجَابُ التَّصَدُّقِ بِبَعْضِہِ اھ ومثلہ في البزازیة [ٹیبل سیل 2 اردو]: قنیہ میں ہے اگر خبیث مال نصابِ زکوٰۃ ہو تو اس پر زکوٰۃ لازم نہ ہوگی کیونکہ وہ تمام صدقہ کردینے کے قابل ہے لہذا اس میں سے بعض کا صدقہ کافی نہ ہو ، اھ اور بزازیہ میں بھی ایسا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: [ٹیبل سیل 3 عربی]: لِأَنَّ الْمَغْصُوْبَ اِنْ عَلِمْتَ اَصْحَابَہٗ اَوْ وَرَثَتَھُمْ وَجَبَ رَدُّہٗ عَلَیْھِمْ وَاِلَّا وَجَبَ التَّصَدُّقُ بِہٖ [ٹیبل سیل 3 اردو]: مغصوبہ مال کے مالک یا اس کے وارثوں کو تو جانتا ہے تو ان کو واپس دینا واجب ہے ورنہ صدقہ کرنا واجب ہے۔ (ت)

اور ایسے مال سے نیاز بزرگاں کرنا بھی جائز نہیں ۔ نہ ہرگز اس سے کچھ حاصل ، کہ نیاز کا مطلب ایصال ثواب ہے اور ثواب ثمرہ قبول ہے۔ اور قبول مشروط بپاکی ، حدیث میں ہے : [ٹیبل سیل 4 عربی]: اِنَّ اللہَ طَیِّبٌ لَا یَقْبَلُ اِلَّا الطَّیِّبَ [ٹیبل سیل 4 اردو]: اللہ عزوجل پاک ہے پاک ہی چیزوں کو قبول فرماتا ہے۔ (ت)

خود قرآن عظیم میں ارشاد ہوا: [ٹیبل سیل 5 عربی]: "وَلَا تَیَمَّمُوا الْخَبِیْثَ مِنْہُ تُنْفِقُوْنَ" [ٹیبل سیل 5 اردو]: قصد نہ کرو خبیث کا کہ اس سے اللہ کی راہ میں خرچ کرو۔ (ت)

---

1. رد المحتار کتاب الزکوٰۃ باب زکوٰۃ الغنم داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۵
2. رد المحتار کتاب الزکوٰۃ باب زکوٰۃ الغنم داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۵
3. رد المحتار کتاب الزکوٰۃ باب زکوٰۃ الغنم داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۶

4. السنن الکبریٰ للبیہقی کتاب الصلوۃ صلوۃ الاستسقاء دار صادر بیروت ۳/ ۳۲۶، کشف الخفاء حدیث ۶۸۸ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۱/ ۲۶۰

5. القرآن الکریم ۲/ ۲۶۷

Fatawa Razawiyya, Volume 19

Scholars state: One who gives haraam (unlawful) wealth to a poor person and hopes for a reward (thawab) commits an act of disbelief (kufr), and refuge is sought with Allah Almighty. It is mentioned in Fatawa Zahiriyya:

If a person gives something from haraam wealth to a poor person,	**A person gave haraam wealth to a poor person and**
hoping for reward through it, he becomes a disbeliever (kafir).[1]	hoped for reward on it, then he will become a disbeliever. (T)

I say (and through Allah is success): The research on this matter is that if he gave this haraam wealth considering it his own personal property as a voluntary donation (tabarru'), just as a Muslim gives his pure wealth as charity (sadaqah) with the intention of voluntary and supererogatory acts to gain proximity to Allah, and expects reward from his Generous Lord—since he spent a portion of his pure wealth for the pleasure of his Lord of his own volition without any legal obligation—then this disposal is separate from the command of Shari'ah, and this thought is against the Pure Shari'ah. There is absolutely no reward for him for this. In some such cases, jurists have issued a decree of disbelief (takfir). However, if it wasn't like this, but rather he recognized the wealth as filthy and impure, was remorseful of his sin and repented, considered it impermissible to bring it into his own use by the command of Shari'ah, restrained himself from its use, and because its owners were unknown, he gave it in charity (sadaqah) in fulfillment of the command of Shari'ah, and hoped for reward for fulfilling this command, then there is certainly no harm in this. Rather, he was legally commanded to do so. Although there is no reward of charity (sadaqah) for this donation, there is certainly reward for obeying the command. In fact, this act is a completion of his repentance. And repentance definitely leads to Allah's pleasure and reward in the hereafter. Furthermore, a person can also convey the reward of an action for which he himself receives reward to other Muslims. According to the generality of their statement: "A person has the right to dedicate the reward of his action to another." Therefore, if the reward of this repentance and fulfillment of the command is dedicated to the pious elders, there is no harm.

This is the research, and Allah is the Grantor of success.	**This is the research, and Allah Almighty is the Master of success.**
Grasp this firmly, for you might not find it in lines other than these.	Make it firm, for you might not find it in lines other than these. (T)

And performing Hajj with such wealth is also not permissible because the command for him was to return it to those from whom he took it. He...

---

[1] Radd al-Muhtar with reference to al-Zahiriyya, Kitab al-Zakat, Bab Zakat al-Ghanam, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/26

फतावा रज़विया, जिल्द 19

विद्वान कहते हैं: जो हराम (अवैध) धन किसी फकीर को देकर पुण्य (सवाब) की उम्मीद रखे, उस पर कुफ़्र लागू होता है, वअल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला। फतावा ज़हीरिया में है:

यदि किसी व्यक्ति ने फकीर को हराम धन में से कुछ दिया	**एक व्यक्ति ने फकीर को हराम धन दिया और उस पर**
और उस पर उसने पुण्य की आशा रखी, तो वह काफ़िर हो जाएगा।[1]	पुण्य की उम्मीद रखी तो काफ़िर हो जाएगा। (त)

मैं कहता हूँ (और सफलता अल्लाह तआला की ओर से है): इस विषय पर शोध यह है कि यदि उसने इस हराम धन को अपनी विशेष संपत्ति मानकर स्वैच्छिक दान (तबर्रुअ) के रूप में दिया, जैसे कि एक मुसलमान अपने पवित्र धन को अल्लाह की निकटता प्राप्त करने के लिए नफिल और ततोवु (स्वैच्छिक) दान की नीयत से सदका करता है और अपने कृपालु पालनहार से पुण्य की आशा रखता है - क्योंकि उसने बिना किसी शरई बाध्यता के अपनी खुशी से अपने पवित्र धन का एक हिस्सा अपने रब की रज़ा के लिए खर्च किया - तो यह कार्य शरई हुक्म से अलग है, और यह विचार शरीअते मुताहरा के खिलाफ है। उसके लिए इस पर बिल्कुल भी सवाब नहीं है। ऐसी ही कुछ स्थितियों में फकीहों ने कुफ़्र (तक्फीर) का हुक्म दिया है। लेकिन अगर ऐसा नहीं था, बल्कि उसने उस धन को गंदा और नापाक ही समझा और अपने पाप पर शर्मिंदा होकर तौबा की और शरई हुक्म के अनुसार उसे अपने उपयोग में लाना नाजायज समझा, और अपने आप को इसके उपयोग से रोका और चूंकि उसके मालिक ज्ञात नहीं थे, इसलिए शरई हुक्म का पालन करने के लिए उसे सदका कर दिया, और इसी आदेश के पालन पर पुण्य की आशा रखी, तो इसमें निश्चित रूप से कोई बुराई नहीं है, बल्कि उसे शरीअत की ओर से यही आदेश था। और इस सदका पर हालांकि सदके का सवाब नहीं है, लेकिन हुक्म के पालन का सवाब निश्चित रूप से है। बल्कि यह कार्य उसकी तौबा की पूर्णता है। और तौबा निश्चित रूप से अल्लाह की रज़ा और परलोक के सवाब का कारण है। फिर जिस कार्य पर मनुष्य को स्वयं सवाब मिले, वह उस सवाब को दूसरे मुसलमानों तक भी पहुँचा सकता है। उनके इस कथन की व्यापकता के कारण कि: "मनुष्य को अपने कार्य का सवाब दूसरे के लिए करने का अधिकार है।" तो इस तौबा और हुक्म के पालन का सवाब अगर बुजुर्गों की नज़र (अर्पित) करें, तो कोई हर्ज नहीं।

यही शोध है और अल्लाह ही सफलता का स्वामी है।	**यह शोध है और अल्लाह तआला ही तौफीक का मालिक है।**
इसे मजबूती से थाम लो, हो सकता है तुम्हें इन पंक्तियों के अलावा कहीं और न मिले।	इसको मज़बूत कर, हो सकता है तुझे इन सतरों के अलावा कहीं न मिले। (त)

और उस धन से हज करना भी जायज़ नहीं है क्योंकि उसके लिए हुक्म यह था कि जिनसे लिया था उन्हें वापस कर दे। वह...

---

[1] रद्दुल मुहतार बहवाला अज़-ज़हीरिया, किताबुज़ ज़कात, बाबु ज़कातिल गनम, दारुल एहयाउत तुरासिल अरबी, बैरूत, 2/26

علماء فرماتے ہیں۔ جو حرام مال فقیر کو دے کر ثواب کی امید رکھے اس پر کفر عائد ہو، والعیاذ باللہ تعالٰی۔ فتاوٰی ظہیریہ میں ہے:

رجل دفع الی فقیر من المال الحرام شیئاً یرجو بہ الثواب یکفر ۱۔

ایک شخص نے فقیر کو حرام مال دیا اور اس پر اس نے امید رکھی تو کافر ہو جائے گا۔ (ت)

اقول: وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ تعالی سے ہے۔ ت) تحقیق مقام یہ ہے کہ اگر اس نے اس مال حرام کو اپنی ملک خاص جان کر بطور تبرع تصدق کیا جیسے مسلمان اپنے پاکیزہ مال کو بہ نیت نفل و تطوع تقرباً الی اللہ صدقہ کرتا اور اس پر اپنے رب کریم سے امیدِ ثواب رکھتا ہے کہ بے ایجابِ شرع اس نے اپنی خوشی سے اپنے پاک مال کا حصہ اپنے رب کی رضا کے لئے صرف کیا، جب تو یہ تصرف حکم شرع سے جدا، اور یہ خیال شرعِ مطہر کے خلاف ہے۔ اور اس پر ہرگز اس کے لئے ثواب نہیں، اسی کی بعض صورتوں میں فقہاء نے حکم تکفیر کیا، اور اگر یوں نہ تھا بلکہ اس مال کو خبیث و ناپاک ہی جانا اور اپنے گناہ پر نادم ہو کر تائب ہوا اور بحکم شرع اپنے تصرف میں لانا ناجائز سمجھا، اور اپنے نفس کو اس میں تصرف سے روکا اور ازاں جاں کہ اس کے ارباب معلوم نہ رہے، بجا آوری حکم شرع کے لئے اسے تصدق کیا، اور اسی بجا آوری فرمان پر امیدِ ثواب ہوا، تو بیشک اس میں اصلاً حرج نہیں، بلکہ اسی کا اسے شرعاً حکم تھا، اور اس تصدق پر اگرچہ ثوابِ صدقہ نہیں، مگر اس امتثالِ حکم کا ثواب بیشک ہے۔ بلکہ یہ فعل اس کی توبہ کا تتمہ ہے۔ اور توبہ قطعاً موجبِ رضائے الہی و ثوابِ اُخروی ہے۔ پھر جس عمل پر آدمی خود ثواب پائے اس ثواب کو دوسرے مسلمانوں کو بھی پہنچا سکتا ہے۔ لعموم قولہم ان للانسان ان

یجعل ثواب عملہ لغیرہ (ان کے اس قول کے عموم کی وجہ سے کہ انسان کو اپنے عمل کا ثواب غیر کے لئے کرنے کا حق ہے۔ ت) تو اس توبہ و بجا آوری حکم کا ثواب اگر نذرِ بزرگاں کریں کچھ مضائقہ نہیں۔

ہذا ہو التحقیق واللہ ولی التوفیق اتقن **یہ تحقیق ہے اور اللہ تعالٰی ہی توفیق کا مالک ہے۔**

ہذا افعلک

لا تجدہ فی غیر ہذہ السطور۔ اس کو مضبوط کر، ہو سکتا ہے تجھے ان سطور کے غیر میں نہ ملے۔ (ت)

اور اس مال سے حج کرنا بھی جائز نہیں کہ اسے حکم تو یہ تھا کہ جن سے لیا انھیں واپس دے۔ وہ

---

۱ ردالمحتار بحوالہ الظھیریہ کتاب الزکوۃ باب زکوۃ الغنم دار احیاء التراث العربي بیروت ۲/ ۲۶

Fatawa Razawiyya, Volume 19

If [the owners of the money] are unknown, then give it in charity; otherwise, spending it in any other way would be against the command of Sharia and a cause for sin. Yes, it is a different matter that if the Hajj is performed, the obligation is removed from one's responsibility, similar to praying in stolen or usurped clothes. "For indeed, the impurity is only in the adjacent [external factor] and does not prevent the validity [of the act]" (because the impurity here was attached later, which does not hinder validity - translator's note). Even so, there is no place for hope of reward for it; rather, it will be said to him: "No 'Labbayk' (I am at your service) for you, nor 'Sa'dayk' (happiness), and your Hajj is rejected back at you until you return what is in your hands." Neither your call is accepted nor your service, and your Hajj is thrown back in your face until you return this impure wealth that is in your hand.

Arabic Text

We ask Allah for forgiveness and well-being. This is what I was certain of due to its clear manifestation. Then, by chance, I referred back to 'Radd al-Muhtar' and found explicit clarification of all this in it. Where it mentioned regarding performing Hajj with forbidden (haram) money: Hajj itself is not forbidden, but spending forbidden money on it is forbidden, while there is no necessary link between the two. Just as the obligation is fulfilled by praying on usurped land; only the use of the usurped land is forbidden. And it is stated in 'al-Bahr': Effort in obtaining lawful sustenance is necessary because Hajj with forbidden sustenance will not be accepted, as has been mentioned in the Hadith. Despite this, the obligation will be dropped. And there is no contradiction between its fulfillment and lack of acceptance. So, one will not receive a reward due to lack of acceptance, but by

Urdu Translation

We ask Allah Almighty for forgiveness and well-being. I attained certainty upon its absolute clarity. Then, by chance, I referred back to 'Radd al-Muhtar' and found explicit clarification of all this in it. They said regarding Hajj with forbidden (haram) wealth: Hajj itself is not haram, but spending haram wealth on it is haram, while there is no necessary link between these two things. Just as the obligation is fulfilled by praying on usurped land; only the use of the usurped land is haram. It is stated in 'al-Bahr': Effort in lawful sustenance is necessary because Hajj with haram sustenance will not be accepted, as mentioned in the Hadith. Despite this, the obligation will be fulfilled. And fulfillment of obligation and lack of acceptance are not contradictory. So, one will not receive a reward due to lack of acceptance. And because the

Arabic Text	Urdu Translation
fulfilling the obligation, one will not be deserving of the punishment for a person who abandons Hajj. - Summary (translator's note)	obligation is fulfilled, one will not deserve punishment for being a person who abandons Hajj. - Summary (translator's note)

And a change in such a way that one takes a loan from someone to use for their expenses, whether it be for Hajj, charity, offerings, or needs.

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Hajj, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/140. Page 659 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

यदि [धन के स्वामियों का] पता न हो, तो उसे दान (सदक़ा) कर दें; इसके अलावा जिस काम में भी खर्च किया जाएगा, वह शरीयत के हुक्म के खिलाफ और गुनाह का कारण होगा। हाँ, यह दूसरी बात है कि अगर हज कर लिया तो फ़र्ज़ ज़िम्मे से उतर गया, जैसे चोरी और छीने हुए (ग़सब किए हुए) कपड़ों में नमाज़ पढ़ना। "क्योंकि गंदगी केवल बगल वाली (बाहरी चीज़) में है, इसलिए वह वैधता को नहीं रोकती" (क्योंकि यहाँ अपवित्रता बाद में जुड़ी है जो वैधता में बाधक नहीं है)। फिर भी इस पर सवाब (पुण्य) की उम्मीद की कोई जगह नहीं है, बल्कि उससे कहा जाएगा: "न तेरी 'लब्बैक' स्वीकार है और न 'सा'दैक' (सेवा), और तेरा हज तुझ पर ही लौटा दिया गया जब तक कि तू वह वापस न कर दे जो तेरे हाथों में है।" न तेरी पुकार स्वीकार है और न तेरी सेवा, और तेरा हज तेरे मुँह पर मार दिया गया जब तक कि तू यह नापाक माल, जो तेरे हाथ में है, वापस न कर दे।

अरबी पाठ

हम अल्लाह से माफी और आफियत का सवाल करते हैं। इसके बिल्कुल स्पष्ट होने पर मुझे यकीन (जज़्म) हासिल हुआ। फिर इत्तेफाक से 'रद-अल-मुह्तार' की ओर रुजू किया तो मैंने उसमें इस सब की स्पष्ट व्याख्या पाई। जहाँ हराम माल से हज के बयान में कहा गया है: हज अपने आप में हराम नहीं है, बल्कि उसमें हराम माल खर्च करना हराम है, जबकि इन दोनों बातों में कोई अनिवार्य संबंध (तलाज़ुम) नहीं है। जैसे कि छीनी हुई (म़गसूबा) ज़मीन पर नमाज़ पढ़ने से फ़र्ज़ अदा हो जाएगा, हराम केवल उस ज़मीन का इस्तेमाल करना है। और 'अल-बहर' में कहा गया है: हलाल रोज़ी हासिल करने की कोशिश ज़रूरी है क्योंकि हराम रोज़ी से हज स्वीकार नहीं होगा, जैसा कि हदीस में आया है। इसके बावजूद फ़र्ज़ अदा हो जाएगा। और फ़र्ज़ की अदायगी

उर्दू अनुवाद

हम अल्लाह तआला से माफी और आफियत का सवाल करते हैं। इसके बिल्कुल ज़ाहिर होने पर मुझे पुख्ता यकीन हासिल हुआ, फिर मुझे इत्तेफाक से 'रद-अल-मुह्तार' देखने का मौका मिला तो मैंने उसमें इस तमाम बात की वजाहत पाई। उन्होंने हराम माल से हज के मुताल्लिक फरमाया: हज बजाते खुद हराम नहीं है बल्कि हराम माल का उसमें खर्च करना हराम है, जबकि इन दोनों बातों में कोई गहरा ताल्लुक (तलाज़ुम) नहीं है। जैसा कि म़गसूबा (हड़पी हुई) ज़मीन पर नमाज़ पढ़ने से फ़र्ज़ अदा हो जाएगा, हराम सिर्फ उस ज़मीन को इस्तेमाल करना है। 'अल-बहर' में फरमाया: हलाल खर्चे की कोशिश ज़रूरी है क्योंकि हराम खर्चे से हज कुबूल न होगा जैसा कि हदीस में वारिद (उल्लेखित) है। इसके बावजूद फ़र्ज़ अदा हो जाएगा। और फ़र्ज़ की अदायगी

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
और उसकी अस्वीकृति में कोई विरोधाभास नहीं है। तो, स्वीकार न होने के कारण सवाब नहीं मिलेगा। और फ़र्ज़ अदा हो जाने की वजह से वह हज छोड़ने वाले का गुनाह और अज़ाब का हकदार नहीं होगा। (संक्षेप में)	और कुबूल न होना एक दूसरे के उलट नहीं हैं। तो कुबूल न होने की वजह से सवाब न पाएगा। और फ़र्ज़ अदा हो जाने की वजह से हज का तारिक (छोड़ने वाला) होकर अज़ाब का मुस्तहिक (पात्र) न होगा। अह मुख़्तसरन (त)

और तब्दीली इस तरह से कि किसी से कर्ज़ लेकर अपने खर्च में लाए, चाहे हज, सदक़ा, नज़र-ओ-नियाज़ और ज़रूरत के लिए हो।

1 रद-अल-मुह्तार, किताब-अल-हज, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 2/140. पेज 659 of 692

نہ معلوم ہوں تو تصدق کر دے اس کے سوا جس کام میں صرف کیا جائے گا خلافِ حکم شرع و موجبِ گناہ ہوگا۔ ہاں یہ دوسری بات ہے کہ حج کرلیا تو فرض ذمہ سے اتر گیا، جیسے چوری اور غصب کے کپڑے سے نماز پڑھنا، فان الخبث انما ھو في المجاور فلا یمنع الصحة (کیونکہ خبث یہاں بعد میں لاحق ہوا جو صحت کو مانع نہیں ہے۔ ت) پھر بھی اس پر امیدِ ثواب کا محل نہیں بلکہ اسے کہا جائے گا لا لبیك ولا سعدیك وحجك مردود علیك حتی ترد ما في یدیك نہ تیرے لبیک قبول نہ خدمت قبول اور تیرا حج تیرے منہ پر مارا گیا یہاں تک کہ تو یہ ناپاک مال جو تیرے ہاتھ میں ہے واپس دے۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
نسأل اللہ العفو و العافیة ھذا ما جزمت بہ لظھورہ ظھورا بینا ثم اتفق مراجعة ردالمحتار فرأیت فیہ التصریح بذلك كلہ حیث قال في بیان الحیض بمال حرام، الحج نفسہ لیس حراما بل الحرام ھو انفاق المال الحرام ولا تلازم بینھما كما ان الصلوة في الارض المغصوبة تقع فرضا، وانما الحرام شغل المكان المغصوب، وقال في البحر یجتھد في تحصیل نفقة حلال فانہ لا یقبل بالنفقة الحرام، كما ورد	ہم اللہ تعالٰی سے معافی اور عافیت کا سوال کرتے ہیں اس کے بالکل ظاہر ہونے پر مجھے جزم حاصل ہوا، پھر مجھے اتفاقاً رد المحتار پر مراجعت ہوئی تو میں نے اس میں اس تمام پر تصریح پائی انھوں نے مال حرام سے حج کے متعلق فرمایا حج فی نفسہ حرام نہیں بلکہ حرام مال کا اس میں صرف کرنا حرام ہے جبکہ ان دونوں باتوں میں تلازم نہیں ہے۔ جیسا کہ مغصوبہ زمین پر نماز پڑھنے سے فرض ادا ہوجائے گا حرام صرف مغصوب زمین کو استعمال کرنا ہے۔ اربحر میں فرمایا حلال نفقہ میں کوشش ضروری ہے کیونکہ حرام نفقہ سے حج قبول

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في الحديث مع انه يسقط الفرض عنه معها ولاتنا في بين سقوطه وعدم قبوله فلا يثاب لعدم القبول ولا يعاقب عقاب تارك الحج اھ مختصرا۔	نہ ہوگا جیسا کہ حدیث میں وارد ہے۔ اس کے باوجود فرض ادا ہوجائے گا۔ اور فرض کی ادائیگی اور عدم قبولیت منافات نہیں ہے۔ تو قبول نہ ہونے کی وجہ سے ثواب نہ پائے گا۔ اور فرض ادا ہوجانے کی وجہ سے حج کا تارک ہو کر عذاب کا مستحق نہ ہوگا اہ مختصرا (ت)

اور تبدیل اس طرح سے کہ کسی سے قرض لے کر اپنے خرچ میں لائے، خواہ حج و تصدق و نذر و نیاز و

۱ ردالمحتار کتاب الحج داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۴۰ Page 659 of 692

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Spend it] on the construction of mosques and the like, and pay off debts with this impure wealth. Although this method of usage is useful for repentance, meaning that the money being spent on these tasks is no longer impure.

[In Arabic]: In Al-Hindiyyah, quoted from Al-Multaqat: If someone who eats usury (riba) or earns through prohibited (haram) means gives a gift or hosts a meal, and most of their wealth is haram, it should not be accepted nor eaten from until they inform that the original source of that money was obtained through lawful means like inheritance or a loan. Similar is mentioned in Al-Yanabi'.

[In Urdu]: It is quoted from Multaqat in Hindiyyah that if a haram-earner or usurer gives a gift or hosts an invitation, do not accept it as long as most of their wealth is haram, and do not eat until they clarify that they obtained this original wealth through lawful means like inheritance or a loan. Similar to this is in Yanabi'. (T)

However, through this trick (heela), neither will the sin be removed from him, nor will the burden of this impure wealth be lifted from his head, nor is it permissible to fulfill an obligation (fard) with it. In fact, this is a second sin because the legal command (shari'ah) was to return it to the rightful owners or give it in charity; he did nothing but use it to pay off his own debt. Thus, it is proven that for those with foul (khabeeth) wealth, this trick is not beneficial but rather harmful and a cause of sin.

[In Arabic]: If you say: Is it not stated in Al-Hindiyyah that the trick in these matters is to buy on credit and then pay its price from whatever money one wishes? And Abu Yusuf said: I asked Abu Hanifah about the trick in such cases, and he answered me as we mentioned; thus it is in Al-Khulasa. And the trick is only to achieve permissibility. I say: They only said this regarding doubtful wealth (amwal al-shubha), like government grants, i.e., where...

[In Urdu]: If you object: Is it not stated in Hindiyyah that the trick in these matters is to buy goods on credit and then later give compensation from any money one wishes? And Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) said: I asked Imam Abu Hanifah (may Allah be pleased with him) about the trick concerning these matters, and he replied with what we have mentioned; it is stated as such in Al-Khulasa, and since a trick is only intended to seek permissibility. As an answer, I say:

they stated this mentioned opinion regarding doubtful wealth, such as government grants.

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/343
2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

मस्जिदों आदि के निर्माण में खर्च करें, और इस नापाक माल से कर्ज अदा कर दें, हालांकि इन प्रयोगों के जायज़ होने में यह सूरत तौबा के लिए कारगर है कि अब यह रुपया जो इन कामों में लगाया जा रहा है, वह नापाक नहीं है।

[अरबी में]: अल-हिन्दिया में मुल्तक़त से उद्धृत है: जो सूदखोर या हराम कमाने वाला हो, यदि वह उपहार दे या दावत करे और उसकी अधिकांश संपत्ति हराम हो, तो उसे स्वीकार न करें और न ही उसमें से खाएं जब तक कि वह यह न बता दे कि उस धन का मूल स्रोत वरासत या ऋण जैसे हलाल माध्यम से प्राप्त हुआ है। इसके समान यनाबी' में भी है।

[उर्दू में]: हंदिया में मुल्तक़त से उद्धृत है कि हराम कमाने वाला या सूदखोर यदि उपहार दे या दावत दे, तो उसे स्वीकार न करें जबकि उसकी अधिकांश संपत्ति हराम हो, और तब तक न खाएं जब तक वह स्पष्ट न कर दे कि यह मूल धन मैंने वरासत या ऋण के माध्यम से हलाल तरीके से प्राप्त किया है। इसके समान यनाबी' में भी है। (त)

मगर इस हीले (बहाने) से न तो उसका गुनाह मिटेगा और न ही इस नापाक माल का बोझ उसके सिर से उतरेगा, और न ही इससे फ़र्ज़ अदा करना जायज़ है, बल्कि यह दूसरा गुनाह हुआ क्योंकि शरीयत का हुक्म तो हकदारों को वापस करना या सदक़ा करना था, उसने ऐसा कुछ नहीं किया बल्कि अपने कर्ज की अदायगी में लगा दिया। तो सिद्ध हुआ कि गंदे (ख़बीस) माल वालों के लिए यह हीला फायदेमंद नहीं बल्कि नुकसानदेह और गुनाह का कारण है।

[अरबी में]: यदि आप कहें: क्या हिन्दिया में यह नहीं कहा गया है कि इन मसलों में हीला यह है कि उधार खरीदे और फिर उसकी कीमत जिस भी धन से चाहे चुका दे? और अबू यूसुफ ने कहा: मैंने अबू हनीफ़ा से ऐसे मसलों में हीले के बारे में पूछा, तो उन्होंने मुझे वही उत्तर दिया जो हमने ज़िक्र किया; इसी तरह 'खुलासा' में है। और हीला केवल जवाज़ (वैधता) प्राप्त करने के लिए होता है। मैं कहता हूँ: उन्होंने यह केवल संदेहास्पद धन (अमवाल-ए-शुबहा) के बारे में कहा है, जैसे सरकारी अनुदान, यानी जहाँ...

[उर्दू में]: यदि आप आपत्ति करें कि क्या हंदिया में यह बयान नहीं है कि इन मसलों में हीला यह है कि माल उधार खरीदे और फिर बाद में मुआवज़ा किसी भी माल से चाहे दे दे। और इमाम अबू यूसुफ़

(रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया कि मैंने इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इन मसलों के मुताल्लिक़ हीला पूछा तो उन्होंने जवाब में वही फ़रमाया जो हमने ज़िक्र किया, 'खुलासा' में यूँ है, और चूँकि हीला सिर्फ़ जवाज़ को तलब करने के लिए होता है। जवाब के तौर पर मैं कहता हूँ, यह मज़कूर कौल उन्होंने मुश्तबा (संदेहास्पद) माल में फ़रमाया है जैसे सरकारी अतियात (अनुदान)।

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, अध्याय १२, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/३४३
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, अध्याय १२, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/३४२

पृष्ठ ६६० / ६९२

تعمیر مساجد و غیرہا میں اٹھائے، اور قرض اس ناپاک مال سے ادا کر دے اگر چہ یہ صورت ان تصرفات کے جائز ہونے میں توبہ کار آمد ہے کہ اب یہ روپیہ جو ان کاموں میں اٹھا رہا ہے ناپاک نہیں ۔

في الهندية عن الملتقط أكل الربو او كسب الحرام اهدى اليه او اضافة وغالب ماله حرام لا يقبل ولا يأكل مالم يخبره ان ذلك المال اصله حلال ورثه او استقرضه ۱ اھ مثله عن الينا بيع۔

ہندیہ میں ملتقط سے منقول ہے کہ حرام کمانے والا یا سود خور ہدیہ دے یا دعوت کرے تو قبول نہ کرے جبکہ اس کا غالب مال حرام ہو اور کھائے نہیں جب تک وہ وضاحت نہ کرے کہ یہ اصل مال میں نے وراثت یا قرض میں حلال حاصل کیا ہے۔ اھ اس کی مثل ینابیع میں ہے۔(ت)

مگر اس حیلہ سے نہ وہ گناہ اس سے زائل ہو نہ اس ناپاک مال کا وبال سر سے اترے، نہ اس سے فرض ادا کرنا روا، بلکہ یہ دوسرا گناہ ہوا کہ حکم شرع تو اصحاب حقوق کو واپس دینا یا تصدق کرنا تھا، اس نے کچھ نہ کیا بلکہ اپنی ادائے قرض میں لگادیا، تو ثابت ہوا کہ خبیث مال والوں کو یہ حیلہ نافع نہیں بلکہ مضر و موجب گناہ ہے۔

فان قلت اليس قال في الهندية الحيلة في هذه المسائل ان يشترى نسيئة ثم ينقد ثمنه من اى مال شاء، وقال ابويوسف سألت ابا حنيفة عن الحيلة في مثل هذا فاجابني بما ذكرنا كذا في الخلاصة ۲ اھ . و انما الحيلة لتحصيل الجواز - قلت انما قال في اموال الشبهة كالجواز السلطانية اى حيث

اگر تو اعتراض کرے کہ کیا ہندیہ میں یہ بیان نہیں ہے کہ ان مسائل میں حیلہ یہ ہے کہ مال ادھار خریدے اور پھر بعد میں معاوضہ کسی بھی مال سے چاہے دیدے۔ اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ

تعالیٰ نے فرمایا کہ میں نے امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ان مسائل کے متعلق حیلہ پوچھا تو انھوں نے جواب میں وہی فرمایا جو ہم نے ذکر کیا، خلاصہ میں یوں ہے اھ، اور جبکہ حیلہ صرف جواز کو طلب کرنے کے لئے ہوتا ہے۔ جواب کے طور پر میں کہتا ہوں، یہ مذکور قول انھوں نے مشتبہ مال میں فرمایا ہے جیسے سرکاری عطیات

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراھیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۳ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراھیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Arabic Text]: ...it is not known to be specifically prohibited (Haram), for it is not permissible to take it even for a poor person, as stated in Al-Hindiyah and elsewhere. Before this, the wording in the commentary on 'Hiyal al-Khasaf' by Shams al-A'immah (may Allah Almighty have mercy on him) is that Shaykh Abu al-Qasim al-Hakim used to accept the Sultan's gift and would take loans for all his needs, paying back his debts from those gifts. The ruse (Heelah) in these matters[1] up to what has passed, is only for such cases, not for ill-gotten wealth (Mal al-Khabith) which must be given in charity. For in that [ruse] there is a contradiction to what the Sharia has commanded, as you have known. So know this and understand. And Allah the Almighty and Sublime knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more complete, and His judgment, exalted be His station, is most wise.

[Urdu Column Translation]: Regarding which it is not known to be specifically prohibited. However, wealth known to be specifically prohibited is not permissible even for a poor person to take, as clarified in Hindiyah and other books. And before this, in the commentary on the 'Hiyal' of Khasaf, Shams al-A'immah's text is that Shaykh Abu al-Qasim al-Hakim used to accept government gifts, and he would take loans for his needs and repay them with government gifts. The ruse in these matters is this... until the end. So the mentioned statement is about doubtful wealth, not ill-gotten wealth which is mandatory to be given in charity, because in ill-gotten [wealth], a ruse is contrary to the Sharia's command. As you have already known. Know this and understand. And Allah the Almighty and Sublime knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more complete, and His judgment, exalted be His station, is most wise. (T)

Problem 262: 26th Dhu al-Hijjah 1311 AH What do the scholars of the religion say about this issue: A person, Zaid, is a headman (Nambardar) and Amru has a partial right in it. The shares are separate. Zaid leased out only his property to Bakr and emigrated. Bakr and Amru continued to take their respective shares. Due to mutual disputes between Amru and Bakr at the end of the year, Amru did not receive the proceeds. Then Amru filed a lawsuit against both Zaid and Bakr. Finally, a decree was passed against Zaid. During the execution of this decree, the decree against Zaid was dismissed due to the expiration of the limitation period (Tamadi-e-Ayyam). So, is the money from this decree payable by Zaid or not? Explain and may you be rewarded.

[1] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342

फ़तावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी पाठ]: ...यह ज्ञात नहीं है कि वह मूल रूप से हराम (प्रतिबंधित) है, क्योंकि इसे लेना एक गरीब व्यक्ति के लिए भी जायज़ नहीं है, जैसा कि हिंदिया और अन्य ग्रंथों में स्पष्ट किया गया है। इससे पहले, शम्स अल-अइम्मा (अल्लाह उन पर रहम करे) द्वारा 'हियाल अल-ख़साफ़' की व्याख्या में उनके शब्द यह हैं कि शेख अबू अल-कासिम अल-हाकिम सुल्तान का उपहार स्वीकार करते थे और अपनी सभी ज़रूरतों के लिए ऋण लेते थे और उन उपहारों से अपना ऋण चुकाते थे। इन मामलों में हिला (कानूनी युक्ति)[1] जहाँ तक गुज़र चुका है, केवल ऐसे ही मामलों के लिए है, न कि उस दूषित धन (माल-ए-ख़बीस) के लिए जिसे दान करना अनिवार्य है। क्योंकि इसमें शरीयत द्वारा दिए गए आदेश का विरोधाभास है, जैसा कि आप जान चुके हैं। अतः इसे जानें और समझें। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा गौरवान्वित है, अधिक पूर्ण है, और उसका निर्णय, जिसका पद महान है, सबसे हिकमत वाला है।

[उर्दू कॉलम का अनुवाद]: जिनके बारे में यह ज्ञात नहीं होता कि वे मूल रूप से हराम हैं। लेकिन वह धन जिसका मूल रूप से हराम होना ज्ञात हो, उसे लेना एक गरीब तक के लिए जायज़ नहीं है जैसा कि हिंदिया आदि में भी इसकी स्पष्टता है। और शम्स अल-अइम्मा ख़साफ़ की 'हियाल' की शरह (व्याख्या) में इससे पहले उनकी इबारत (पाठ) यह है कि शेख अबुल कासिम हाकिम सरकारी तोहफ़े लिया करते थे और आप अपनी ज़रूरतों के लिए क़र्ज़ लेते और वह क़र्ज़ सरकारी तोहफ़ों से अदा करते और हिला (युक्ति) इन मसाइल (मसलों) का यह है 'इला आख़िरिही' (अंत तक)। तो उल्लेखित कथन उन संदिग्ध संपत्तियों में है, न कि उस खबीस (दूषित) माल में जिसका सदक़ा (दान) करना वाजिब है, क्योंकि खबीस में शरीयत के हुक्म के ख़िलाफ़ हिला (युक्ति) है। जैसा कि आप जान चुके हैं। इसे जान लो और समझ लो। और अल्लाह तआला सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म, जिसकी महिमा कामिल है, अधिक पूर्ण है और उसका हुक्म, जिसकी शान बुलंद है, सबसे हिकमत वाला है। (त)

मसला 262: 26 ज़िल हिज्जा 1311 हिजरी धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक व्यक्ति ज़ैद की नंबरदारी में अम्र की आंशिक हिस्सेदारी शामिल है। पट्टी (हिस्सा) अलग-अलग है। ज़ैद ने केवल अपनी जायदाद का ठेका बक्र को दे दिया और खुद वतन छोड़ दिया। बक्र और अम्र आपस में अपनी-अपनी पैदावार लेते रहे। साल के अंत में अम्र और बक्र के आपसी झगड़े के कारण अम्र को उपज प्राप्त नहीं हुई, तब अम्र ने ज़ैद और बक्र दोनों पर मुक़दमा दायर किया। अंततः ज़ैद

के विरुद्ध डिक्री हो गई। इस डिक्री के क्रियान्वयन (इजरा) के दौरान, ज़ैद के विरुद्ध वह डिक्री मियाद ख़त्म होने (तमादी-ए-अय्याम) के कारण निरस्त हो गई। तो क्या उस डिक्री का रुपया ज़ैद के ज़िम्मे वाजिबुल अदा (देय) है या नहीं? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल कराहिया, अध्याय 12, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/342

لم یعلم کونها عین الحرام، فانه لا یجوز اخذه حتی للفقیر کما نص علیه فی الهندیة ایضا وغیرها، ونص عبارته قبل هذا في شرح حیل الخصاف لشمس الائمة رحمه الله تعالی ان الشیخ ابا القاسم الحکیم کان یاخذه جائزة السلطان وکان یستقرض لجمیع حوائجه وما یاخذ من الجائزة یقضی بها دیونه والحیلة في هذه المسائل ۱۸ الی اخر ما مر فهذا انما هو في امثال هذا لافي المال الخبیث الواجب التصدق فان فیه مناقضة لما امر به الشرع کما علمت فاعلم ذلك وتفهم، والله سبحانه وتعالی اعلم وعلمه جل مجده اتم وحکمه عز شانه احکم۔

جن کے متعلق عین حرام ہونے کا علم نہیں ہوتا، لیکن وہ مال جو عین حرام ہونا معلوم ہو تو اس کو لینا فقیر تک کو جائز نہیں ہے جیسا کہ ہندیہ وغیرہ میں بھی اس کی تصریح ہے۔ اور شمس الائمہ خصاف کی حیل کی شرح میں اس سے قبل ان کی عبارت یہ ہے کہ شیخ ابوالقاسم حکیم سرکاری عطیہ لیا کرتے تھے اور آپ اپنی ضروریات کے لئے قرض لیتے اور وہ قرض سرکاری عطیات سے ادا کرتے اور حیلہ ان مسائل کا یہ ہے الی آخرہ۔ تو مذکور قول ان مشتبہ اموال میں ہے نہ کہ خبیث مال میں ہے جس کو صدقہ کرنا واجب ہوتا ہے کیونکہ خبیث میں حیلہ شرعی حکم کے منافی ہے۔ جیسا کہ تو معلوم کر چکا ہے۔ اسے جان لو اور سمجھ لو۔ واللہ تعالیٰ سبحانہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم وحکمہ عز شانہ احکم۔ (ت)

مسئلہ ۲۶۲: ۲۶ ذی الحجہ ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص زید کی نمبرداری میں عمرو کی جزوی حقیت شامل ہے۔ پٹی جدا گانہ زید نے صرف اپنی جائداد کا ٹھیکہ بکر کو دے دیا اور خود ترک وطن کیا، بکر اور عمرو باہم اپنے اپنے حاصلات لیتے رہے۔

آخر سال کا حاصل بوجہ تکرار باہمی عمرو و بکر کے عمرو کو وصول نہیں ہوا، تب عمرو نے نالش زید و بکر دونوں پر دائر کی، بالآخر زید پر ڈگری ہو گئی، بحالت اجراء اس ڈگری کے وہ ڈگری بمقابلہ زید کے تمادی ایام میں خارج ہو گئی، تو اس ڈگری کا روپیہ ذمہ زید کے واجب الادا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

۱۸ فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراھیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲

Fatawa Razawiyya, Volume 19

The Answer: The questioner states that the shares of Zaid and Amr are separate, and Amr himself gave leases of his share to tenants and collected the revenue himself. For several years, Bakr, the contractor of Zaid's property, also took the collection of Amr's share due to his pressure. In this case, Amr's claim is actually against his tenants as to why they gave what was due to him to another person. Bakr committed oppression by this excessive taking, but there is no transgression from Zaid's side. Neither was Amr's claim against him, nor did he collect his right from the tenants, nor were there any specific fixed amounts belonging to Amr with the tenants which Bakr took from them and gave to Zaid. Thus, Zaid is completely free from this claim. The decree against him was purely improper; it is not permissible for Amr to take anything from him. Allah Almighty said: "And no bearer of burdens will bear the burden of another." And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 263: From the old city, 29 Rabi-ul-Awwal 1313 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Shariah say regarding this matter: Zaid is the owner of a village. Bakr is Zaid's subject, ploughs the land in the village and pays rent to Zaid, and some land in this village is rent-free. In it, Bakr has planted some trees and eats the fruit. Zaid does not take any rent from him for these trees. The ruler of the time has also issued this order that whoever is the owner of the land is the owner of the trees; Bakr only has the right to eat the fruit and flowers. Bakr, without Zaid's permission, sold those trees to Khalid in opposition. Zaid filed a lawsuit against Bakr and Khalid saying that Bakr did not have the authority to sell, and this sale is void according to the ruler's order. The ruler awarded those trees to Zaid and also ordered that Khalid should claim his money from Bakr. So in this case, do those trees actually belong to Zaid, or Bakr, or Khalid? Explain and be rewarded.

The Answer: There are two possibilities here: One is that Bakr planted these trees with Zaid's permission and consent, whether Zaid gave general permission explicitly to Bakr or to all residents of the village, or whether according to the custom and usage of the village on behalf of the owners...

---

1 Al-Quran al-Karim 6/164 Page 662 of 692

फतावा रज़विया, खंड 19

उत्तर: प्रश्नकर्ता का कहना है कि ज़ैद और अम्र के हिस्से अलग-अलग हैं, और अम्र ने अपने हिस्से के पट्टे खुद काश्तकारों को दिए और स्वयं वसूली करता रहा। कुछ वर्षों से ज़ैद की संपत्ति के ठेकेदार बक्र ने अपने प्रभाव के कारण अम्र के हिस्से की वसूली भी ले ली। इस स्थिति में, अम्र का दावा वास्तव में उसके काश्तकारों पर है कि उन्होंने एक गैर व्यक्ति को उसका हिस्सा क्यों दे दिया। बक्र ने इस ज़्यादती के कारण जुल्म किया लेकिन ज़ैद की तरफ से कोई ज़्यादती नहीं है। न तो अम्र का दावा उस पर था, न ही उसने काश्तकारों से उसका हक वसूला, और न ही अम्र के कोई विशेष निश्चित रुपये काश्तकारों के पास रखे थे जिन्हें बक्र ने उनसे लेकर ज़ैद को दे दिया हो। तो ज़ैद इस दावे से बिल्कुल बरी है, उसके खिलाफ डिक्री पूरी तरह से अनुचित थी, अम्र के लिए उससे कुछ लेना जायज़ नहीं है। अल्लाह ताला ने फरमाया: "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" और अल्लाह ताला बेहतर जानता है। (त)

मसला 263: पुराने शहर से, 29 रबी-उल-अव्वल 1313 हिजरी। दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद एक मौज़ा (गाँव) का मालिक है। और बक्र ज़ैद की रियाया है, गाँव में ज़मीन जोतता है और लगान ज़ैद को देता है, और कुछ ज़मीन उस गाँव में लगान मुक्त है। उसमें बक्र ने कुछ पेड़ लगाए हैं और फल खाता है। और उन पेड़ों पर ज़ैद उससे कोई लगान नहीं लेता है। और वर्तमान शासक ने भी यही हुक्म जारी कर रखा है कि जो ज़मीन का मालिक है वही पेड़ों का मालिक है, बक्र को सिर्फ फल-फूल खाने का अधिकार है। बक्र ने ज़ैद की अनुमति के बिना उन पेड़ों को खालिद के हाथ बेच दिया। ज़ैद ने बक्र और खालिद पर दावा किया कि बक्र को बेचने का अधिकार नहीं था, और यह शासक के आदेशानुसार अवैध है। शासक ने वे पेड़ ज़ैद को दिला दिए, और यह भी हुक्म दिया कि खालिद अपने पैसों का दावा बक्र पर करे। तो इस स्थिति में वास्तव में वे पेड़ ज़ैद के हैं या बक्र के या खालिद के? बयान करें, सवाब पायें।

उत्तर: यहाँ दो सूरतें हैं: एक यह कि बक्र ने ये पेड़ ज़ैद की इजाज़त और रज़ामंदी से लगाए, चाहे ऐसे कि ज़ैद ने स्पष्ट रूप से विशेष रूप से बक्र को या गाँव के सभी निवासियों को सामान्य अनुमति दी हो, या गाँव के रीति-रिवाजों के अनुसार मालिकों की ओर से...

---

1 अल-कुरान अल-करीम 6/164 पृष्ठ 662 का 692

الجواب: سائل مظہر کہ زید و عمرو کی پٹیاں جدا جدا ہیں، اور عمرو نے اپنی پٹی کے پٹے اسامیوں کو خود دئے، اور آپ تحصیل کرتا رہا۔ چند سال سے بکر ٹھیکہ دار حقیت زید نے اپنے دباؤ کے سبب عمرو کی پٹی بھی تحصیل لی، اس صورت میں عمرو کا مطالبہ حقیقتہً اپنے اسامیوں پر ہے کہ انھوں نے غیر شخص کو اس کا آتا ہوا کیوں دے دیا، اور بکر نے بوجہ اس زیادہ ستانی کے ظلم کیا مگر زید کی طرف سے کوئی تعدی نہیں۔ نہ اس پر عمرو کا مطالبہ تھا، نہ اس نے اسامیوں سے اس کا حق تحصیل لیا، نہ عمرو کے کوئی خاص معین روپے اسامیوں کے پاس رکھے تھے وہ بکر نے ان سے لے کر زید کو دے دئے ۔ تو زید اس مطالبہ سے بالکل بری ہے، اس کی ڈگری محض بیجا ہوئی عمرو کو اس سے کچھ لینا جائز نہیں۔ قال اللہ تعالٰی " وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی"۱۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: کوئی بوجھ اٹھانے والی دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی، واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

مسئلہ ۲۶۳: از شہر کہنہ ۲۹ ربیع الاول شریف ۱۳۱۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید ایک موضع کا مالک ہے۔ اور بکر زید کی رعایا، گاؤں میں زمین جوتتا ہے اور لگان زید کو دیتا ہے، اور کچھ زمین اور اس گاؤں میں بے لگانی ہے۔ اس میں بکر نے چند درخت لگائے ہیں اور پھل کھاتا ہے۔ اور ان درختوں پر زید اس سے کچھ لگان نہیں لیتا ہے۔ اور حاکم وقت نے بھی یہی حکم جاری کر رکھا ہے کہ زمین کا مالک جو ہے وہی درختوں کا مالک ہے صرف پھل پھول کھانے کا بکر کو اختیار ہے اور بکر کو اختیار ہے۔ اور بکر نے بلا اجازت زید کے مخالفانہ ان درختوں کو خالد کے ہاتھ فروخت کر دیا، زید نے بکر اور خالد پر نالش کی کہ بکر کو بیچنے کا منصب نہیں تھا، اور یہ بموجب حکم حاکم فاسد ہے۔ حاکم نے وہ درخت زید کو

دلا دئے، اور یہ بھی حکم دیا کہ خالد اپنے روپے کا دعویٰ بکر پر کرے، تو اس صورت میں دراصل وہ درخت حق زید کے ہیں یا بکر کے یا خالد کے؟ بینوا توجروا الجواب: یہاں دو صورتیں ہیں: ایک یہ درخت بکر نے باذن و اجازت زید لگائے، خواہ یوں کہ زید نے صراحتۃً خاص بکر، سب سکان دیہہ کو عام اذن دیا، خواہ یوں کہ حسب عرف رواج دیہہ ملاک کی طرف سے

...farmers had customary permission. Secondly, Bakr planted them on his own without any permission. In the first case, the trees will absolutely be the property of Zaid unless the meaning of the said permission was that the planter should be the owner. For example, in customary permission, the custom was such, or in explicit permission, the words were "plant for yourself". In this case, the trees will be Bakr's property and the land will be a loan (Ariyat). Or if Bakr, contrary to the intent of the permission while planting, stated, "I am [planting] for myself," in this case, the trees will be Bakr's property, and due to violating the permission, he is an oppressor and usurper, and an order will be given to immediately uproot the trees and vacate the land. In the second case, i.e., when they were planted without the owner's permission, the trees will absolutely be Bakr's property, and he will be declared a usurper. Unless at the time of planting, he said, "I am planting for Zaid," in which case they will be Zaid's property and Bakr will have no claim.

[Table 1] Arabic: This is the summary of the ruling on that. Details of the matter are found in the miscellaneous issues of 'Tanwir al-Absar', 'Al-Durr al-Mukhtar' and its marginal notes, and 'Waqf' of 'Al-Ashbah' and its commentaries, and 'Usurpation' of 'Al-Hindiyyah' and other reliable books. And Allah Almighty knows best. Urdu: This is the summary of the ruling, and you will find the details in the miscellaneous issues of 'Tanwir al-Absar', 'Durr al-Mukhtar' and its marginal notes, and the chapter on 'Endowments' of 'Al-Ashbah' and its commentary, and the chapter on 'Usurpation' etc. in reliable books. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 464: 22 Shawwal 1314 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: A person took the land of a mosque that was behind his house and included it in his own house and built a wall. He suppressed the arch crown and the minaret of the mosque and raised his own wall. What is the ruling of the noble Sharia for such a person? Only.

Answer: He is a transgressor (Fasiq), wicked (Fajir), oppressor (Zalim), tyrant (Jabir), a perpetrator of major sins, deserving of the punishment of fire and the wrath of the Almighty—we seek refuge with Allah Almighty. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Table 2] Arabic: No one takes even a hand-span of land without right, except that Allah will hang it around his neck to the depth of seven earths until the Day [of Resurrection]. Urdu: Whoever takes even a hand-span of land unjustly, Allah Almighty

will put that land as a collar around his neck reaching down to the seven layers of the earth until the Day of Judgment.

जिल्द 19 | फतावा रिज़विया

...मज़ारईन (किसानों) को इज़्न-ए-उर्फी (प्रथागत अनुमति) था। दूसरे यह कि महज़ बिला इज़्न बतौर-ए-खुद बक्र ने लगा लिये। पहली सूरत में दरख़्त मुतलक़न ज़ैद की मिलक (संपत्ति) होंगे मगर यह कि खुद इज़्न-ए-मज़कूर का मतलब ही यह हो कि लगाने वाला मालिक हो, मसलन इज़्न-ए-उर्फी में उर्फ़ ही यूँ था या इज़्न-ए-सरीह में लफ़्ज़ ये थे कि अपने लिये लगा लो, तो इस सूरत में दरख़्त मिलक-ए-बक्र होंगे, और ज़मीन आरियत (उधार), या यह कि बक्र ने बरखिलाफ़ मतलब-ए-इज़न लगाते वक़्त यह कह लिया कि मैं खुद अपने [लिए], इस सूरत में दरख़्त मिलक-ए-बक्र होंगे और वह बवजह मुखालफ़त-ए-इज़न ज़ालिम व ग़ासिब कि फ़ौरन दरख़्त उखाड़ कर ज़मीन खाली कर देने का हुक्म दिया जाएगा। और दूसरी सूरत में यानी जबकि बे-इज़न मालिक रखे गये, दरख़्त मुतलक़न मिलक-ए-बक्र होंगे, और वह ग़ासिब करार पायेगा। मगर यह कि रखते वक़्त उसने कह दिया हो कि ज़ैद के लिये लगाता हूँ, इस सूरत में मिलक-ए-ज़ैद होंगे। और बक्र का कोई दावा नहीं।

[टेबल 1] अरबी: यह इस पर हुक्म का सारांश है और मसले का विवरण 'तनवीर अल-अब्सार' के मुतफ़र्रिक़ मसाइल, 'अल-दुर अल-मुख्तार' और इसके हाशिए, और 'अल-अश्बाह' के'वक़्फ़' और इसकी शरहों, 'अल-हिन्दिया' के'ग़सब' आदि मोतबर किताबों से जाना जा सकता है। अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। उर्दू: इसका यह खुलासा हुक्म है, और तनवीरुल अब्सार के मसाइल-ए-शत्ता, दुर्रे मुख्तार और इसके हवाशी, और अल-अश्बाह के वक़्फ़ और उसकी शरह, और हिन्दिया के बाब-ए-ग़सब वगैरह मोतबर कुतुब में इसकी तफ़सील तुझे मालूम होगी। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसला 464: 22 शव्वाल 1314 हिजरी क्या फ़रमाते हैं उलम-ए-दीन इस मसले में कि एक शख़्स ने अराज़ी-ए-मस्जिद (मस्जिद की ज़मीन) की जो उसके घर के पीछे थी अपने मकान में डाल ली है और दीवार बनवाली, और ताज-ए-मेहराब-ए-मस्जिद व मीनार-ए-मस्जिद दबा कर अपनी दीवार बुलंद कर ली, ऐसे शख़्स के वास्ते क्या हुक्म-ए-शरअ-ए-शरीफ़ है? फ़क़त।

अल-जवाब: फ़ासिक़, फ़ाजिर, ज़ालिम, जाबिर, मुरतकिब-ए-कबायिर (बड़े गुनाहों का करने वाला), मुस्तहिक़-ए-अज़ाब-ए-नार (नरक की आग का हकदार) व ग़ज़ब-ए-जब्बार है—व अल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[टेबल 2] अरबी: जो शख़्स एक बालिश्त भर ज़मीन नाहक़ लेगा अल्लाह तआला वह ज़मीन ज़मीन के सातों तबक़ों तक उसके गले में क़यामत के दिन तक तौक़ (बना देगा)। उर्दू: जो शख़्स एक बालिश्त भर ज़मीन नाहक़ लेगा अल्लाह तआला वह ज़मीन ज़मीन के सातों तबक़ों तक उसके गले में क़यामत के दिन तक तौक़।

مزارعین کو اذنِ عرفی تھا۔ دوسرے یہ کہ محض بلا اذن بطورِ خود بَکر نے لگالئے۔ پہلی صورت میں درخت مطلقاً زید کی ملک ہوں گے مگر یہ کہ خود اذنِ مذکور کا مطلب ہی یہ ہو کہ لگانے والا مالک ہوں ، مثلاً اذنِ عرفی میں عرف ہی یوں تھا یا اذنِ صریح میں لفظ یہ تھے کہ اپنے لئے لگالو ، تو اس صورت میں درخت ملکِ بَکر ہوں گے، اور زمین عاریت ، یا یہ کہ بکر نے برخلاف مطلبِ اذن لگاتے وقت یہ کہہ لیا کہ میں خود اپنے اس صورت میں درخت ملکِ بکر ہوں گے اور وہ بوجہ مخالفت اذن ظالم و غاصب کہ فوراً درخت اکھاڑ کر زمین خالی کر دینے کا حکم دیا جائے گا۔ اور دوسری صورت میں یعنی جبکہ بے اذن مالک رکھے گئے، درخت مطلقاً ملکِ بکر ہوں گے، اور وہ غاصب قرار پائے گا۔ مگر یہ کہ رکھتے وقت اس نے کہہ دیا ہو کہ زید کے لئے لگاتا ہوں ، اس صورت میں ملکِ زید ہوں گے۔ اور بکر کا کوئی دعویٰ نہیں۔

[ٹیبل ۱] عربی: هذا جملة الحكم في ذٰلك وتعرف تفاصيل المسألة من شتى التنوير، والدر، وحواشيه، ووقف الاشباه۔ و شروحہ۔ وغصب الہندیۃ وغیرھا من الکتب المعتمدۃ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ اردو: اس کا یہ خلاصہ حکم ہے، اور تنویر الابصار میں کے مسائل شتی، درمختار اور اس کے حواشی، اور الاشباہ کے وقف اور اس کی شرح، اور ہندیہ کے باب غصب وغیرہ معتبر کتب میں اس کی تفصیل تجھے معلوم ہوں گی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۴۶۴: ۲۲ شوال ۱۳۱۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے اراضی مسجد کی جو اس کے پیچھے تھی اپنے مکان میں ڈال لی ہے اور دیوار بنوالی، اور تاجِ محرابِ مسجد و مینارِ مسجد دبا کر اپنی دیوار بلند کر لی، ایسے شخص کے واسطے کیا حکم شرعِ شریف ہے؟ فقط

الجواب: فاسق، فاجر، ظالم، جابر، مرتکبِ کبائر، مستحق عذابِ النار و غضبِ الجبار ہے- والعیاذ باللہ تعالیٰ، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں :

[ٹیبل ۲] عربی: لا یأخذ احد شبراً من الارض بغیر حقه الاطوقه الله الی سبع ارضین الی یوم اردو: جو شخص ایک بالشت بھر زمین ناحق لے گا اللہ تعالیٰ وہ زمین زمین کے ساتوں طبقوں تک اس کے گلے میں قیامت کے دن تک طوق

...will be placed [around his neck as a collar]. (This has been narrated by Muslim from Abu Hurairah, and by the Shaykhayn [Bukhari and Muslim] from the Mother of the Believers [Aisha] and from Sa'id bin Zaid, may Allah be pleased with them. - T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Whoever takes even a little portion of land without right, will be made to sink into the seventh layer of the earth on the Day of Resurrection." (Narrated by Bukhari from Ibn 'Umar, may Allah be pleased with them. - T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Whoever wrongly takes even a handspan of land, Allah, the Almighty and Majestic, will task him with digging it until he reaches the end of the seventh earth, then it will be placed around his neck as a collar on the Day of Resurrection until judgment is passed among all people." (Narrated by Ahmad, At-Tabarani, and Ibn Hibban in his Sahih with a good chain of narration from Ya'la bin Murrah, may Allah be pleased with him. - T)

In one Hadith, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Whoever takes anything from the land unlawfully, Allah will place it around his neck from the seven earths."

---

1. Sahih Muslim, Kitab al-Musaqah, Chapter: Prohibition of Injustice and Usurpation of Land, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/33.
2. Sahih al-Bukhari, Chapters of Redressing Injustices and Retaliation, Chapter: The Sin of One Who Commits Injustice Regarding Land, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/332.
3. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Ya'la bin Murrah, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 4/183.

...बनाकर [गले में] डाला जाएगा। (इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा से और शेखैन [बुखारी और मुस्लिम] ने उम्मुल मोमिनीन [आयशा] और सईद बिन ज़ैद रज़ियल्लाहु अन्हुम से रिवायत किया है। - त)

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "जिस किसी ने ज़मीन का थोड़ा सा हिस्सा भी बिना किसी हक़ के दबाया, क़यामत के दिन उसे सातवीं ज़मीन तक धँसा दिया जाएगा।" (इसे बुखारी ने इब्ने उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। - त)

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "जो व्यक्ति एक बालिश्त (एक हाथ की दूरी) ज़मीन भी नाहक लेता है, अल्लाह तआला उसे तकलीफ़ देगा कि वह उस ज़मीन को खोदे यहाँ तक कि वह सातवीं ज़मीन के अंत तक पहुँच जाए, फिर क़यामत के दिन उसे उसके गले का तौक़ (हार) बना दिया जाएगा यहाँ तक कि तमाम मख़्लूक का हिसाब-किताब ख़त्म होकर फ़ैसला फ़रमा दिया जाए।" (इसे अहमद, तबरानी और इब्ने हिब्बान ने अपनी सहीह में उत्तम सनद के साथ यअली बिन मुर्रह रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है। - त)

एक हदीस में है, रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं: "जो कोई ज़मीन का कुछ हिस्सा ग़ैर-कानूनी तौर पर ले, अल्लाह तआला सातों ज़मीन से उसके गले में तौक़ डाल देगा।"

---

1. सहीह मुस्लिम, किताब अल-मुसाक़ह, अध्याय: ज़ुल्म और ज़मीन हड़पने की मनाही, क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, २/३३।
2. सहीह अल-बुखारी, अन्याय के निवारण और प्रतिशोध के अध्याय, अध्याय: ज़मीन के मामले में अन्याय करने वाले का पाप, क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, १/३३२।
3. मुसनद अहमद बिन हंबल, यअली बिन मुर्रह की हदीस, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरूत, ४/१८३।

بنا کر ڈالے گا۔ (اس کو مسلم نے ابوہریرہ اور شیخین نے ام المومنین عائشہ اور سعید بن زید رضی اللہ تعالٰی عنہم سے روایت کیا ہے۔ ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: من اخذ من الارض شیئا بغیر حقه خسف به یوم القیمة الی سبع ارضین - رواه البخاری عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما - در زمین ناحق دبالے گا قیامت کے دن زمین کے ساتویں طبق تک دھنسا دیا جائے گا۔ (اس کو بخاری نے ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔ ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: ایما رجل ظلم شبرا من الارض کلفه اللہ عزوجل ان یحفره حتی یبلغ اخر سبع ارضین، ثم یطوقه یوم القیمة حتی یقضی بین الناس - رواه احمد والطبرانی وابن حبان فی صحیحہ بسند جید عن یعلی بن مرة رضی اللہ تعالی عنہ - جو شخص ایک بالشت زمین ناحق لے لے اللہ تعالٰی اسے تکلیف دے کہ اس زمین کو کھودے یہاں تک کہ ساتویں طبقے کے ختم تک پہنچے پھر قیامت کے دن اس کا طوق بنا کر اس کے گلے میں ڈالے یہاں تک کہ تمام مخلوق کا حساب کتاب ختم ہو کر فیصلہ فرما دیا جائے (اس کو طبرانی، احمد اور ابن حبان نے اپنی صحیح میں جید سند کے ساتھ یعلی بن مرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ ت)

ایک حدیث میں ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: من اخذ شیئا من الارض بغیر حله طوقه اللہ من سبع ارضین جو کسی قدر زمین ناجائز طور پر لے اللہ تعالٰی ساتویں زمینوں سے اس کے گلے میں طوق ڈالے،

---

1. صحیح مسلم کتاب المساقاۃ باب تحریم الظلم وغصب الارض قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۳۳

2. صحیح البخاری ابواب المظالم والقصاص باب اثم من ظلم شیئا من الارض قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۳۲

3. مسند احمد بن حنبل حدیث یعلی بن مرہ المکتب الاسلامی بیروت ۴/ ۱۸۳

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Inside the box:] "Allah accepts neither mandatory nor voluntary worship from him."[1] - Narrated by Ahmad and al-Tabarani. Neither his obligatory (Farz) nor supererogatory (Nafl) acts are accepted (as narrated by Ahmad and al-Tabarani from Sa'd bin Malik, may Allah be pleased with him. - Editor). From Sa'd bin Malik, may Allah be pleased with him.

Hadiths on this subject are continuous (Mutawatir). It is mandatory for such a person to immediately vacate the land and building of the mosque and demolish the impure construction he has built upon it. Let him fear the wrath of the Subduer and Compeller (Allah). Imagine hanging a few kilograms of soil around your neck and carrying it for a while. At that time, ponder whether it is easier to refrain from this severe oppression now, or on the Day of Resurrection, to have a collar of millions of tons placed around your neck, dug down to the seventh earth, until the final reckoning of the entire world is complete, and being sunk into the seventh earth. Allah's refuge is sought. And Allah knows best.

Rajab 1315 AH, from Old City Bareilly.

Question 265: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid married Khalid's wife without her being divorced. After Khalid found out about the marriage, he filed an application in court against the couple. Khalid's wife also filed an application for maintenance and dower against Khalid, and the case of both is still pending. In the meantime, the village elders (Panchayat) gathered and made both parties agree to their decision. The elders' decision was that Zaid, for committing this illegal act, should pay a fine of fifty rupees and ten rupees for Khalid's expenses. Khalid divorced his wife, and the mentioned amount was paid to the elders by Zaid, and now the money is under the control of the elders. When Zaid saw that this money would go to waste as these people would spend it on sweets etc., he reluctantly said, "You people use this money to build or repair a mosque." The elders agreed and also took the expense money from Khalid, meaning they would spend that on the mosque's construction or repair as well. After this, one of the elders took the money from the group and gave it back to Zaid, saying that this is not permissible. Then after a short while, they took the mentioned money back from Zaid. Is it permissible to spend this money on the repair or construction of a mosque or not? Explain and be rewarded.

[1] Al-Targhib wa'l-Tarhib, citing Ahmad and al-Tabarani, Chapter: Taking land illegally, Hadith 4, Mustafa al-Babi, Egypt, 3/16.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

[बॉक्स के अंदर:] "अल्लाह न उससे कोई अनिवार्य इबादत स्वीकार करता है और न ही ऐच्छिक (नफ़्ल)।"[1] - इसे अहमद और तबरानी ने रिवायत किया है। न उसका फ़र्ज़ कुबूल हो न नफ़्ल (इसे अहमद और तबरानी ने साद बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है। - संपादक) साद बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है।

इस विषय में हदीसें निरंतर (मुतवातिर) हैं। उस व्यक्ति पर अनिवार्य है कि वह मस्जिद की ज़मीन और इमारत को तुरंत खाली कर दे, और उस पर जो अपनी नापाक तामीर की है उसे ढहा दे। अल्लाह कहार ओ जब्बार के गज़ब से डरे। ज़रा सोचिए, गले में बीस-पच्चीस किलो मिट्टी का बोझ लटकाकर कुछ देर घूमना कितना कठिन है। उस समय का विचार करें कि क्या इस घोर अन्याय से बाज़ आना आसान है या क़यामत के दिन सात परतों वाली ज़मीन तक खोदकर गले में करोड़ों मन का पट्टा पहनना और सातवीं ज़मीन तक धँसा दिया जाना, जब तक कि पूरे संसार का हिसाब पूरा न हो जाए। अल्लाह की पनाह। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

रजब १३१५ हिजरी, पुराना शहर बरेली।

मसला २६५: विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने खालिद की पत्नी से बिना तलाक़ हुए निकाह कर लिया। खालिद को निकाह का पता चलने पर उसने अदालत में अर्ज़ी दी। खालिद की पत्नी ने भी खालिद पर गुज़ारा भत्ता और मेहर का दावा कर दिया, और अभी दोनों का मुक़दमा चल ही रहा है। लेकिन इसी बीच पंचों ने इकट्ठा होकर दोनों को अपने फैसले पर राज़ी कर लिया। पंचों का फैसला यह हुआ कि ज़ैद पर इस अवैध कार्य के कारण ५० रुपये जुर्माना और १० रुपये खालिद के खर्च के लिए तय किए गए। खालिद ने अपनी पत्नी को तलाक़ दे दी और ज़ैद ने उक्त राशि पंचों को दे दी, और अब वह पैसा पंचों के पास है। जब ज़ैद ने देखा कि यह पैसा बेकार चला जाएगा और ये लोग इसे मिठाई आदि में खर्च कर देंगे, तो उसने मजबूर होकर कहा कि आप लोग इस पैसे से एक मस्जिद तामीर करें या मरम्मत करें। पंच राज़ी हो गए और खालिद से भी खर्च का पैसा ले लिया, यानी उसे भी मस्जिद के काम में लगाएंगे। इसके बाद पंचों में से एक व्यक्ति ने पंचों से पैसा लेकर ज़ैद को दे दिया और कहा कि यह जायज़ नहीं है। फिर थोड़ी देर बाद ज़ैद से वह पैसा वापस ले लिया गया। क्या इस पैसे को मस्जिद की मरम्मत या निर्माण में खर्च करना जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

[1] अल-तरगीब व अल-तरहीब, अहमद और तबरानी के हवाले से, अध्याय: भूमि हड़पना, हदीस ४, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, ३/१६।

पृष्ठ ६६५/६९२

[خانہ کے اندر:] لا یقبل اللہ منہ صرفاً ولا عدلاً ۱- رواہ احمد والطبرانی نہ اس کا فرض قبول ہو نہ نفل (اس کو احمد و طبرانی نے سعد بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ت) عن سعد بن مالك رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

حدیثیں اس باب میں متواتر ہیں، اس شخص پر فرض ہے کہ مسجد کی زمین وعمارت فوراً فوراً خالی کر دے ،اور اپنی ناپاک تعمیر جوان پر کرلی ہے ڈھا کر دور کر دے، اللہ قہار وجبار کے غضب سے ڈرے، ذرا من دو من نہیں بیس پچیس ہی سیر مٹی کے ڈھیلے گلے میں باندھ کر گھڑی دو گھڑی لئے پھر لے۔ اس وقت قیاس کرے کہ اس ظلم شدید سے باز آنا آسان ہے یا زمین کے ساتویں طبقوں تک کھود کر قیامت کے دن تمام جہاں کا حساب پورا ہونے تک گلے میں، معاذ اللہ یہ کروڑوں من کا طوق پڑنا اور ساتویں زمین تک دھنسا دیا جانا، والعیاذ باللہ تعالیٰ، واللہ تعالیٰ اعلم۔

رجب ۱۳۱۵ھ از شہر کہنہ بریلی

مسئلہ ۲۶۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے خالد کی زوجہ سے بلا طلاق دئے خالد کے نکاح کرلیا، اور خالد بعد معلوم ہو جانے نکاح اپنی زوجہ کے ساتھ سرکار میں جا کر کے عرضی دی، اور زوجہ خالد نے بھی اپنے نان ونفقہ اور مہر کی عرضی خالد پر دی ، اور ہنوز دونوں کا مقدمہ دائر ہے۔ لیکن اس عرصہ میں پنچوں نے جمع ہو کر دونوں کو راضی اپنے فیصلہ پر کر لیا، اور فیصلہ پنچوں کا اس طور پر زید پر ہوا کہ زید کو بوجہ مرتکب ہونے اس امر ناجائز کے مبلغ پچاس روپیہ جرمانہ اور مبلغ دس روپیہ صرفہ خالد ادا کئے ، اور خالد نے اپنی زوجہ کو طلاق دی اور مبلغ مذکور بھی پنچوں نے زید سے ادا کئے ، اور اب روپیہ موصوف

پنچوں کے تحت میں ہے۔ جب زید نے دیکھا کہ یہ روپیہ بیکار ہاتھ سے جاتا ہے کہ یہ لوگ شیرینی وغیرہ میں صرف کریں گے۔ تو اس نے مجبور ہو کر کے کہا کہ تم لوگ اس روپیہ سے ایک مسجد تعمیر یا مرمت کرو، تو پنچوں نے راضی ہو کر خالد سے بھی روپیہ صرفہ لے لیا، یعنی اس کو بھی تعمیر مسجد یا مرمت میں صرف کریں گے۔ بعد اس کے پنچوں میں سے ایک شخص نے پنچوں سے روپیہ لے کر زید کو دے دیا اور کہا کہ ایسا جائز نہیں ہے۔ پھر بعد تھوڑی دیر کے زید سے روپیہ مذکور واپس لے لیا، آیا اس روپیہ کو مرمت مسجد یا تعمیر مسجد میں خرچ کرنا جائز ہے یا نہیں ؟ بینوا توجروا

۱ الترغیب و الترہیب بحوالہ احمد و الطبرانی الترہیب من اخذ الارض حدیث ۴ مصطفی البابی مصر ۳/ ۱۶

Fatawa Razawiyya Volume 19

The Answer: Firstly, this wealth was forbidden because the fine taken is impermissible. [Arabic Text]: Confiscation of property as a fine is abrogated according to us, and even if it exists, it is only for the ruler (Imam), not for the common people. [Urdu Translation]: Because financial penalty is abrogated according to us. Even if it were valid, it is only permissible for the ruler, not for commoners. (T)

And whatever was made to be spent on Khalid from Zaid was also impermissible because "it is a void compensation for which no precedent exists in Shariah" (because imposing this liability is void and has no example in Shariah). However, when Zaid gave permission to spend it on this mosque with his consent and happiness, and its execution was done in such a way that the money was returned to him and then asked from him for the construction of the mosque, and he gave it happily as is known from the petitioner's statement, then there is no doubt in its permissibility, "as it is not hidden that the voidness was removed by returning it" (as it's not hidden that the removal of the void happened by returning it). And Allah Almighty knows best.

Problem 266: From Maulvi Mirza Khan Peshawari, 15 Muharram 1312 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: An object was kept, let's suppose it was a stick. Another person came, picked it up, and started playing with it, giving it a circular motion. It fell from his hand and broke. Now, is there a liability (damages) on this person or not? If there is, please provide a book reference, and if not, provide a book reference. Explain and be rewarded.

The Answer: Since he picked up the object without the owner's permission and it broke while playing, then liability is undoubtedly mandatory upon him. It is in Fatawa Khaniya and then in Fatawa Hindiyya:

[Arabic Text]: When a man enters someone's house and takes goods and denies it, he is liable even if he did not move them. And if he did not deny it, there is no liability on him unless it is destroyed by his action or he takes it out of the house. [Urdu Translation]: When someone enters a person's house, takes goods, and afterwards denies taking them, he shall be liable even if he hasn't moved the goods from their place. If he didn't deny it, there will be no liability on him unless he destroys it by his own act or takes the goods out of the house, then he will be liable. (T)

1. Fatawa Hindiyya with reference to Fatawa Qadhikhan, Book of Usurpation (Kitab al-Ghasb), Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/158; Fatawa

Qadhikhan, Book of Usurpation, Section on what makes a person a usurper, Naval Kishore Lucknow, 4/78-79.

फतावा रजविया जिल्द १९

उत्तर: सबसे पहले, यह धन हराम था क्योंकि जो जुर्माना लिया जाता है वह नाजायज है। [अरबी पाठ]: हमारे यहाँ संपत्ति की जब्ती (जुर्माना) निरस्त है, और यदि यह हो भी, तो यह केवल शासक (इमाम) के लिए है, न कि आम जनता के लिए। [उर्दू अनुवाद]: क्योंकि हमारे निकट वित्तीय जुर्माना निरस्त है। यदि हो भी तो केवल शासक तक अनुमति है, आम लोगों को जायज़ नहीं। (त)

और जो कुछ ज़ैद से लेकर खालिद पर खर्च करवाया गया वह भी नाजायज था क्योंकि "यह एक बातिल (अमान्य) क्षतिपूर्ति है जिसका शरिया में कोई उदाहरण नहीं है" (क्योंकि यह ज़िम्मेदारी थोपना बातिल है और शरीयत में इसकी कोई मिसाल नहीं है)। लेकिन जब ज़ैद ने अपनी रज़ामंदी और खुशी से इस मस्जिद में खर्च करने की इजाज़त दे दी, और इसकी तामील इस तरह हुई कि वह रुपया उसे वापस कर दिया गया और फिर उससे मस्जिद के निर्माण के लिए माँगा गया और उसने खुशी-खुशी दिया जैसा कि सायल (प्रश्नकर्ता) के बयान से मालूम हुआ, तो अब इसके जायज़ होने में कोई संदेह नहीं है, "जैसा कि छिपा नहीं है कि वापस कर देने से बातिल का ज़वाल (समाप्ति) हो गया" (जैसा कि स्पष्ट है कि लौटाने से अमान्यता समाप्त हो गई)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २६६: मौलवी मिर्जा खां पेशावरी की ओर से, १५ मुहर्रम १३१२ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक चीज़ रखी हुई थी, मान लीजिए वह चीज़ एक लाठी थी, दूसरे व्यक्ति ने आकर उसे उठा लिया और उससे खेलना शुरू किया और उसे घुमाया, वह उसके हाथ से गिर गई और टूट गई, अब क्या उस व्यक्ति पर जुर्माना (तावान) है या नहीं? यदि है तो किताब का हवाला दें और यदि नहीं है तो किताब का हवाला दें। बयान करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: चूंकि उसने मालिक की अनुमति के बिना वह चीज़ उठा ली और खेलने के दौरान गिरकर टूट गई, तो उस पर निसंदेह जुर्माना वाजिब (अनिवार्य) है। फतावा खानिया फिर फतावा हिंदिया में है:

[अरबी पाठ]: जब कोई व्यक्ति किसी के घर में घुसकर सामान लेता है और इनकार करता है, तो वह उत्तरदायी है, चाहे उसने उसे हिलाया न हो। और अगर उसने इनकार नहीं किया, तो उस पर कोई दायित्व नहीं है, जब तक कि वह उसके अपने काम से नष्ट न हो जाए या वह उसे घर से बाहर न ले जाए। [उर्दू अनुवाद]: जब कोई व्यक्ति किसी के घर में दाखिल हुआ और सामान लिया और बाद में इनकार कर दिया तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, चाहे सामान को उसकी जगह से न बदला हो।

और अगर इनकार नहीं किया तो उस पर जुर्माना नहीं होगा, सिवाय इसके कि जब वह अपने किसी कृत्य से उसे नष्ट कर दे या सामान घर से बाहर ले जाए, तो वह उत्तरदायी होगा। (त)

1. फतावा हिंदिया हवाले से फतावा काजीखां, किताब अल-ग़सब (छीनने का अध्याय), अध्याय १४, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/१५८; फतावा काजीखां, किताब अल-ग़सब, अनुभाग उस चीज़ के बारे में जिससे मनुष्य ग़ासिब (छीनने वाला) बन जाता है, नवल किशोर लखनऊ, ४/७८-७९।

पृष्ठ ६६६ / ६९२

الجواب: اول یہ مال حرام تھا کہ جرمانہ جو پہنچ لیتے ہیں نا جائز ہے۔ قال المصادرۃ بالمال منسوخۃ عندنا وان کانت فالی الامام دون العوام۔ کیونکہ مالی جرمانہ ہمارے نزدیک منسوخ ہے۔ اگر ہو بھی تو صرف امام تک جواز ہے عوام کو جائز نہیں۔ (ت)

اور جو صرف خالد کو زید سے دلایا وہ بھی نا جائز تھا فانہ تضمین باطل لم یرد بمثلہ الشرع (کیونکہ یہ ضمان لگانا باطل ہے شرع میں اس کی مثال نہیں ہے۔ت) مگر جب زید نے اپنی رضا اور خوشی سے اس مسجد میں صرف کی اجازت دے دی، اور اس کی تعمیل یوں کر لی گئی کہ وہ روپیہ اس کو واپس کر دیا اور پھر اس سے تعمیر مسجد کے لئے مانگا اور اس نے بخوشی دیا جیسا کہ بیان سائل سے معلوم ہوا، تو اب اس کے جواز میں شبہ نہیں کمالا یخفی فان الباطل قد زال بالرد (جیسا کہ مخفی نہیں کہ باطل کا زوال واپس کر دینے سے ہو گیا ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶۶: از مولوی مرزا خاں پشاوری ۱۵ محرم ۱۳۱۲ھ علمائے دین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک چیز رکھی ہوئی تھی، وہ چیز لاٹھی فرض کیجئے، دوسرے شخص نے آکر اٹھالی اور اس سے کھیل شروع کیا اور اس کو حرکت جوالہ دی، وہ اس کے ہاتھ سے گر پڑی اور ٹوٹ گئی ، اب اس شخص پر ضمان ہے یا نہیں؟ اگر ہے تو حوالہ کتاب دیجئے اور اگر نہیں ہے تو حوالہ کتاب دیجئے ۔ بینوا توجروا الجواب: جبکہ بے اذن مالک اس نے وہ چیز اٹھالی اور اس کے کھیلنے میں گر کر ٹوٹ گئی ، تو اس پر بلا شبہ ضمان واجب ہے۔ فتاوٰی خانیہ پھر فتاوٰی ہندیہ میں ہے :

اذا دخل الرجل دار انسان واخذ متاعا و جحد فهو ضامن وان لم یحولہ و لم یجحدہ فلا ضمان علیہ الا ان یهلك بفعله او یخرجه من الدار۔ جب کوئی کسی شخص کے گھر داخل ہوا اور سامان لیا اور بعد میں انکار کر دیا تو ضامن ہوگا اگرچہ سامان کو جگہ سے تبدیل نہ کیا اور انکار نہ کیا تو اس پر ضمان نہ ہوگا مگر جبکہ اپنے عمل سے ضائع کرے یا سامان گھر سے باہر لے جائے تو ضامن ہوگا۔ (ت)

1 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ فتاوٰی قاضیخاں کتاب الغصب الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۵۸، فتاوٰی قاضیخاں کتاب الغصب فصل فیما یصیر به المرء غاصبا نولکشور لکھنؤ ۴/ ۷۹- ۷۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

It is mentioned in Fatawa Kubra and then in Fatawa Alamgiri:

(Arabic)

If a person enters a shop with the owner's permission and something in the shop gets caught in his clothes and falls, he is not liable, provided the fall was not caused by his direct action or hand. Similarly, if he picks up something from the shop without permission to inspect it and it falls, he is not liable. Liability becomes mandatory only if he picks it up without explicit or implied permission, etc. And Allah Almighty knows best.

(Urdu)

If a person enters a shop with the owner's permission and something gets caught in his clothes, falls, and is destroyed, he will not be liable, provided that the thing did not fall due to his action or hand. Likewise, if he picked up something from the shop to look at without permission and it fell and broke, he will not be liable, unless he picked it up without explicit or implicit permission, then liability is mandatory, etc. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 267: From Pilibhit, Qazi Mohalla, sent by Qazi Mumtaz Hussain Sahab Mumtaz, 20 Ramadan 1317 AH. Zaid's property was stolen by Amr. After the theft, Zaid died, leaving his son Bakr as the heir. Now Bakr has also died, and no one remains in his lineage to receive the inheritance of either. Now, in the afterlife, who is authorized to forgive this stolen property, Zaid or Bakr? Explain and be rewarded.

The Answer: Whoever steals someone's property, or takes it by force, or usurps it as a bribe, or wrongfully destroys it; in these cases, besides the Shariah crime in which the Government itself is the plaintiff (i.e., the true and eternal government of the Shariah of the chosen Prophet, peace and blessings of Allah be upon him), two claims are established against the oppressor for the victim: one is the claim of oppression for causing distress and pain, and the second is the claim for the property. The claim of oppression belongs absolutely to that victim, so only he has the authority to forgive it. As for the claim for property, there are two possibilities: If the claim became 'dead' during the victim's lifetime, such that there was no hope of recovery at all, for example, the oppressor died and left no property, then this claim also belongs to that victim and will be forgiven if he forgives it. When a debt becomes 'dead', inheritance does not apply to it, so after the victim's death, his son did not become the owner of this claim. But if the claim did not become 'dead' during his lifetime, then after the

victim's passing, it will transfer to the victim's son. In the queried case, the authority to forgive the property claim will lie with Bakr.

[1] Fatawa Hindiyya with reference to Al-Fatawa al-Kubra, Book of Usurpation, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/159.

फ़तावा रज़विया, खंड 19

फ़तावा कुबरा और फिर फ़तावा आलमगीरी में है:

(अरबी)

यदि कोई व्यक्ति दुकान के मालिक की अनुमति से दुकान में प्रवेश करता है और दुकान की कोई चीज़ उसके कपड़ों में फंसकर गिर जाती है, तो वह उत्तरदायी नहीं है, बशर्ते कि वह गिरावट उसके किसी कार्य या हाथ से न हुई हो। इसी प्रकार, यदि उसने दुकान से कोई चीज़ बिना अनुमति के देखने के लिए उठाई और वह गिर गई, तो वह उत्तरदायी नहीं है। उत्तरदायित्व केवल तभी अनिवार्य होता है जब वह उसे स्पष्ट या निहित अनुमति के बिना उठाता है, इत्यादि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(उर्दू)

एक व्यक्ति दुकानदार की दुकान में अनुमति से दाखिल हुआ और उसके कपड़े से लटक कर कोई चीज़ गिर कर नष्ट हो गई तो वह ज़ामिन (उत्तरदायी) न होगा, इस सूरत में कि वह चीज़ उसके अमल और हाथ से न गिरी हो, और इसी तरह जबकि देखने के लिए दुकान से कोई चीज़ बगैर इजाज़त उठाई और गिर कर टूट गई तो ज़ामिन न होगा मगर सराहतन या दलालतन इजाज़त के बगैर उठाए तो ज़मान (हर्जाना) वाजिब होगा इत्यादि, वल्लाह तआला आलम। (त)

मसला 267: पीलीभीत, क़ाज़ी मोहल्ला से, मुर्सला क़ाज़ी मुमताज़ हुसैन साहब मुमताज़, 20 रमज़ान 1317 हिजरी। ज़ैद का माल अम्र ने चुराया, चोरी के बाद ज़ैद मर गया, उसने लड़के बक्र को वारिस छोड़ा, अब बक्र भी मर गया, कोई उसकी नस्ल में न रहा जो उन दोनों का तरका (विरासत) पाए। अब उ़कबा (परलोक) में इस चोरी के माल को माफ़ करने का मजाज़ (अधिकारी) ज़ैद है या बक्र? बयान फ़रमाएं सवाब पाएं।

जवाब: जो शख़्स किसी का माल चुराए या ज़बरदस्ती छीन ले या दबा कर रिश्वत में ले, या ज़ुल्म से ज़ाया कर दे, तो इन सूरतों में शरीअत के जुर्म के अलावा जिसमें ख़ुद सरकार मुद्दई (वादी) है, (यानी हक़ीक़ी सरकार-ए-अब्द-ए-क़रार शरीअत-ए-नबी-ए-मुख़्तार सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम), उस ज़ालिम पर मज़लूम के दो मुतालबे (दावे) आयद होते हैं, एक मुतालबा-ए-ज़ुल्म कि उसे सताया आज़ार पहुँचाया, दूसरा मुतालबा-ए-माल। मुतालबा-ए-ज़ुल्म तो मुतलक़न उसी मज़लूम के लिए है तो उसकी माफ़ी का अख़्तियार भी उसी को है। रहा मुतालबा-ए-माल, इसमें दो सूरतें हैं: अगर हयात-ए-मज़लूम (मज़लूम के जीवित रहते) में वह मुतालबा मुर्दा हो गया जिसके वसूल की असलन तवक़्क़ो

(उम्मीद) न रही, मिसाल के तौर पर ज़ालिम मर गया और माल कुछ न छोड़ा, जब तो यह मुतालबा भी उसी मज़लूम के लिए है और उसी के माफ़ किए माफ़ होगा। दैन (कर्ज़) जब मुर्दा हो जाए उसमें तौरीत (विरासत) जारी नहीं होती, तो मज़लूम के बाद उसका बेटा इस मुतालबा का मालिक न हुआ, और अगर उसकी ज़िंदगी में मुतालबा मुर्दा न हो तो बाद इंतक़ाल-ए-मज़लूम पिसर-ए-मज़लूम (मज़लूम के बेटे) की तरफ़ मुंतक़िल होगा, और सूरत-ए-मस्तूला (पूछे गए मामले) में मुतालबा-ए-माल के माफ़ करने का अख़्तियार बक्र को होगा।

[1] फ़तावा हिंदिया बहवाला अल-फ़तावा अल-कुबरा, किताबुल ग़सब, बाब 14, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/159

فتادٰی کبرٰی پھر فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

(عربی)

دخل رجل علی صاحب الدکان باذنه فتعلق بثوبه شیئ مما فی دکانه فسقط لایضمن لکن تاویله اذالم یکن السقوط بفعله وید ه و کذلک اذا اخذ شیئا بغیر اذنہ مما فی دکانه لینظر الیہ فسقط لایضمن ، ویجب ان یضمن الا اذا اخذ باذنه اما صریحاً او دلالة الخ ۔ واللہ تعالٰی اعلم ۔

(اردو)

ایک شخص دکاندار کی دکان میں اجازت سے داخل ہوا اور اس کے کپڑے سے لٹک کر کوئی چیز گر کر ضائع ہوگئی تو ضامن نہ ہوگا، اس صورت میں کہ وہ چیز اس کے عمل اور ہاتھ سے نہ گری ہو، اور یونہی جبکہ دیکھنے کے لئے دکان سے کوئی چیز بغیر اجازت اٹھائی اور گر کر ٹوٹ گئی تو ضامن نہ ہوگا مگر صراحۃً یا دلالۃً اجازت کے بغیر اٹھائے تو ضمان واجب ہوگا الخ ، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۶۷: از پیلی بھیت قاضی محلہ مرسلہ قاضی ممتاز حسین صاحب ممتاز ۲۰ رمضان ۱۳۱۷ھ زید کا مال عمرو نے چرایا، چوری کے بعد زید مر گیا، اس نے لڑکا بکر وارث چھوڑا، اب بکر بھی مر گیا، کوئی اس کی نسل میں نہ رہا جو ترکہ ان دونوں کا پائے۔ اب عقبٰی میں اس مسروق کے معاف کرنے کا مجاز زید ہے یا بکر؟ بینوا توجروا الجواب: جو شخص کسی کا مال چرائے یا جبرا چھین لے یا دبا کر رشوت میں لے۔ یا ظلما تلف کردے، تو ان صورتوں میں علاوہ جرم شرعی کے جس میں خود سرکاری مدعی ہے، (یعنی حقیقی سرکار ابد قرار شریعت نبی مختار صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) اس ظالم پر مظلوم کے دو مطالبے عائد ہوتے ہیں، ایک مطالبہ ظلم کہ اسے ستایا آزار پہنچایا، دوسرا مطالبہ مال، مطالبہ ظلم تو مطلقاً اسی مظلوم کے لئے ہے تو اس کی

معافی کا اختیار بھی اسی کو ہے۔ رہا مطالبہ مال، اس میں دو صورتیں ہیں: اگر حیات مظلوم میں وہ مطالبہ مردہ ہوگیا جس کے وصول کی اصلاً توقع نہ رہی، مثلاً ظالم مر گیا اور مال کچھ نہ چھوڑا، جب تو یہ مطالبہ بھی اسی مظلوم کے لئے ہے اور اسی کے معاف کئے معاف ہو گا دین جب مردہ ہو جائے اس میں توریث جاری نہیں ہوتی، تو مظلوم کے بعد اس کا بیٹا اس مطالبے کا مالک نہ ہوا، اور اگر اس کی زندگی میں مطالبہ مردہ نہ ہو تو بعد انتقال مظلوم پسر مظلوم کی طرف منتقل ہوگا، اور صورت مسئولہ میں مطالبہ مال کے معاف کرنے کا اختیار بکر کو ہوگا۔

[1] فتاوٰی ہندیہ بحوالہ الفتاوٰی الکبرٰی کتاب الغصب الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۵۹

Fatawa Razawiyya, Volume 19

And Zaid is authorized to waive the demand for the redress of oppression. It is stated in Al-Hindiyyah:

[Box 1] If a person dies and leaves behind debts owed by people, specific assets, or usurped property in the hands of others, and nothing from those reaches the heirs, then by analogy (Qiyas), the reward (Thawab) for bearing that oppression in the hereafter should belong to the heirs, because they became the owners of those assets after the deceased. However, by juristic preference (Istihsan), if the loss of those assets was fully realized before the death of the deceased, the reward goes to the deceased because inheritance does not apply to losses. If this loss was completed after death, then the reward belongs to the heirs because inheritance had already taken place, as those assets were the property of the deceased at the time of death. Thus it is in Al-Fatawa al-'Atabiyyah. (T)

In the same work it says:

[Box 2] If someone steals something from his father and then the father dies, he will not be held accountable for its compensation (Daman) in the hereafter, because the stolen item for which compensation was due has transferred to the son through inheritance. However, he will be sinful for the act of theft because he committed a crime against the owner at that time. This is in Al-Fatawa al-'Atabiyyah. A man had a debt against another man and demanded it, but the debtor wrongfully refused until the creditor died and the debt passed to the heir. The jurists have discussed this; most scholars said the right of litigation does not belong to the first [agent appointed by the deceased]... but the preferred view is...

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Usurpation, Chapter Fourteen, Noorani Kutub Khana Peshawar 5/151

फ़तावा रज़विया, खंड 19

और ज़ैद को ज़ुल्म के बदले की माँग छोड़ने का अधिकार है। 'अल-हिन्दिया' में है:

[बॉक्स 1] यदि किसी व्यक्ति ने अपनी मृत्यु के बाद लोगों के ज़िम्मे ऋण, कोई विशेष वस्तु या हड़पी गई संपत्ति छोड़ी और वारिसों को वे संपत्तियाँ प्राप्त नहीं हुईं, तो क़यास (तर्क) यह है कि परलोक में उस ज़ुल्म को सहने का सवाब (पुण्य) वारिसों को मिलना चाहिए क्योंकि वे मृतक के बाद उन संपत्तियों के वारिस बने। जबकि इस्तिहसान (विवेक) यह है कि यदि उन संपत्तियों का नुकसान मरने वाले की मृत्यु से पहले पूरी तरह से स्पष्ट हो गया था, तो सवाब मृतक को मिलेगा क्योंकि नुकसान में विरासत नहीं होती। यदि यह नुकसान मृत्यु के बाद पूरा हुआ, तो सवाब वारिसों को मिलेगा क्योंकि उनमें विरासत प्रभावी हो गई है, क्योंकि मृत्यु के समय ये संपत्तियाँ मृतक की मिल्कियत (स्वामित्व) थीं। फ़तावा अताबिया में ऐसा ही है। (त)

इसी में है:

[बॉक्स 2] यदि किसी ने अपने पिता की कोई चीज़ चुराई, फिर पिता की मृत्यु हो गई, तो परलोक में उस पर मुआवज़े (ज़मान) की पकड़ नहीं होगी, क्योंकि चुराई गई चीज़ जिसका मुआवज़ा देना था, वह विरासत के माध्यम से बेटे को हस्तांतरित हो चुकी है। और वह चोरी के लिए गुनहगार होगा क्योंकि उसने उस समय के मालिक के विरुद्ध अपराध किया है। यह फ़तावा अताबिया में है। एक व्यक्ति का दूसरे पर ऋण (कर्ज़) था, मालिक ने किसी को ऋण वसूल करने के लिए भेजा, तो ऋणी ने भुगतान करने से इनकार कर दिया, फिर वह मालिक मर गया और वह ऋण वारिसों को हस्तांतरित हो गया। इस मामले में फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) की चर्चा है। अधिकांश विद्वानों ने कहा है कि मालिक द्वारा नियुक्त पहले...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल ग़सब, चौदहवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 5/151

पृष्ठ 668/692

اور مطالبہِ ظلم سے درگزر کا مجاز زید۔ ہندیہ میں ہے :

[باکس ۱] لو مات وترك عينا ودينا وغصبا فی ایدی الناس ولم یصل شیئ من ذلك الی الورثة فالقیاس ان یکون الثواب بذلك في الآخرة للورثة لانهم ورثوا منه وفی الاستحسان ان توی الدین وتمت التوی قبل الموت فالثواب له لان التاوی لا یجری فیه الارث فان توی بعده فالثواب للوارث لانه لا یجری الارث فیه لبقائه وقت الموت کذا فی الفتاوی العتابیة ۱ - اگر کسی نے فوت ہونے کے بعد لوگوں کے ذمہ قرض، عین چیز یا غصب چھوڑا اور ترکہ میں ورثاء کو وصول نہ ہوئی ہوں تو قیاس یہ ہے کہ ظلم برداشت کرنے کا ثواب ورثاء کو ملے کیونکہ یہ اس میت کے بعد ان اموال کے وارث بنے اور جبکہ استحسان یہ ہے اگر ان اموال کا نقصان مرنے والے کی میت سے پہلے مکمل طور پر واضح ہو گیا تو ثواب میت کو ملے گا کیونکہ نقصان میں وراثت نہیں ہے۔ اگر یہ نقصان موت کے بعد تام ہوا تو پھر ثواب ورثاء کو ملے گا کیونکہ ان میں وراثت جاری ہوئی ہے اس لئے کہ موت کے وقت یہ اموال میت کی ملکیت تھے۔ فتاوی عتابیہ میں یوں ہے۔ (ت)

اسی میں ہے :

[باکس ۲] سرق شیئا من ابیه ثم مات ابوه لم یؤاخذ به فی الآخرة لان الدین وهو ضمان المسروق انتقل الیه و اثم بالسرقة لان الحق علی المسروق منه کذا فی الفتاوی العتابیة، رجل له علی رجل دین فتقاضاه فمنعه ظلما حتی مات صاحب الدین وانتقل الی الوارث، تکلموا فیه قال اکثر المشائخ لا یکون حق الخصومة للاول - لکن المختاران کسی نے اپنے والد کی کوئی چیز چرائی پھر والد فوت ہو گیا تو آخرت میں اس پر ضمان کا مواخذہ نہ ہوگا کیونکہ چیز مسروقہ جس کا ضمان تھا وہ وراثت میں

بیٹے کو منتقل ہو چکی ہے اور چوری پر گنہگار ہو گا اس لئے کہ اس نے وقت کے مالک کا جرم کیا ہے۔ یہ فتاوی عتابیہ میں ہے ایک شخص کا دوسرے پر قرض تھا تو مالک نے کسی کو قرض وصول کرنے کے لئے بھیجا تو مقروض نے ادائیگی سے انکار کر دیا پھر وہ مالک فوت ہو گیا اور وہ قرض ورثاء کو منتقل ہو گیا تو اس مسئلہ میں فقہاء کا کلام ہے۔ اکثر مشائخ نے فرمایا ہے کہ مالک کے مقرر کردہ پہلے

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الغصب الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۱۵۱

صفحہ ۶۶۸ از ۶۹۲

Fatawa Razawiya Volume 19

[Arabic Text]: Debt belongs to the heir, and litigation regarding the injustice of withholding it is for the former (the original creditor), not regarding the debt itself, since the debt has transferred to the heir. Thus it is in al-Zahiriyyah[1]. [Urdu Translation]: A person does not have the right to become a party in a debt litigation. However, the preferred view is that the debt belongs to the heirs, and the defense against the injustice of refusing to pay the debt lies with the one previously designated. Not in the debt itself because the debt has transferred to the heir; so it is in Zahiriyyah. (T)

Similarly, it is in Fatawa Khaniyah, etc. Also, in Fatawa Khaniyah it is stated: [Arabic Text]: A man died and had a claim against another man, but left no heir. They (the jurists) said: the debtor should give in charity what he owes on behalf of the deceased, so that it may be a trust with Allah Almighty, who will deliver it to his adversary on the Day of Resurrection[2]. I say: This indicates that if someone dies without leaving an heir, the litigation ends with him, and it does not transfer from him to the public treasury (Bayt al-Mal). The legal reasoning for this is that placing it in the public treasury is not by way of inheritance, but rather because unclaimed properties become spoils (fay') for the Muslims, as stated in al-Durr al-Mukhtar and clarified in Radd al-Muhtar. And Allah Almighty knows best. [Urdu Translation]: A person died, and someone owed him a debt, and he had no heir. In this case, the jurists said that the debtor should give that wealth in charity on behalf of the deceased so that before Allah on the Day of Judgment, this charity becomes a trust and reaches the rightful person. I say (meaning, Imam Ahmad Raza Khan says) that the benefit of this is that if someone dies without leaving an heir, the demand against him ends, and that demand will not transfer to the Bayt al-Mal (public treasury). The subtle point of understanding here is that the property of an heirless person does not transfer to the Bayt al-Mal by way of inheritance; rather, the remaining belongings of an heirless person become the collective estate (tarka) for the Muslims, as there is a clear text on this in 'Durr al-Mukhtar' and its explanation is in 'Radd al-Muhtar'. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 268: 27 Dhu al-Qi'dah 1319 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid renovated his mud house into a brick one, and incorporated some of Bakr's land into his house. Bakr prohibited him from doing so. Upon his prohibition, Zaid's brother Amr joined in...

[1] Fatawa Hindiyyah, Book of Usurpation (Al-Ghasb), Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/157. [2] Fatawa Qadhikhan, Book of Usurpation, Section on the Exoneration of the Usurper and the Debtor, Nawal Kishore Lucknow, 3/693.

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

[अरबी पाठ]: ऋण वारिस का है, और भुगतान रोकने के अन्याय के संबंध में मुकदमा पहले वाले के लिए है, ऋण के मामले में नहीं, क्योंकि ऋण वारिस को हस्तांतरित हो गया है। ज़हीरिया में इसी तरह है[1]। [उर्दू अनुवाद]: किसी व्यक्ति को ऋण में पक्षकार बनने का अधिकार नहीं है। लेकिन पसंदीदा विचार यह है कि ऋण वारिसों का है और ऋण चुकाने से इनकार करने के अन्याय से बचाव की ज़िम्मेदारी पहले से नियुक्त व्यक्ति की होगी। ऋण के मामले में ऐसा नहीं है क्योंकि ऋण वारिस को हस्तांतरित हो चुका है, ज़हीरिया में ऐसा ही है। (त)

इसी तरह फ़तावा खानिया आदि में है। साथ ही फ़तावा खानिया में है: [अरबी पाठ]: एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई और उसका दूसरे पर ऋण था, और उसका कोई वारिस नहीं था। न्यायविदों ने कहा कि ऋणी को मृतक की ओर से वह राशि दान कर देनी चाहिए जो उस पर बकाया है, ताकि वह अल्लाह के पास अमानत बन जाए और वह उसे कयामत के दिन उसके प्रतिद्वंद्वी तक पहुँचा दे[2]। मैं कहता हूँ (इमाम अहमद रज़ा खान): इससे यह लाभ हुआ कि जो व्यक्ति बिना वारिस छोड़े मर जाए, तो उसके मामले में मांग समाप्त हो जाती है और वह मांग बैतुल माल (सार्वजनिक खजाना) को हस्तांतरित नहीं होगी। इसमें सूक्ष्म बिंदु यह है कि लावारिस की संपत्ति वरासत के तौर पर बैतुल माल को हस्तांतरित नहीं होती, बल्कि लावारिस की बची हुई चीज़ें मुसलमानों के लिए 'तर्का' (विरासत) बनती हैं, जैसा कि 'दुर्रे मुख्तार' में इस पर स्पष्ट उल्लेख है और 'रद्दुल मुहतार' में इसकी व्याख्या की गई है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। [उर्दू अनुवाद]: एक व्यक्ति फौत हुआ, उसका दूसरे पर दीन (ऋण) हो और कोई वारिस न हो, तो इस सूरत में फ़ुक़हा ने फ़रमाया कि मक़रूज़ (ऋणी) उस मय्यत की तरफ़ से माल को सदक़ा करे ताकि अल्लाह के पास क़यामत में यह सदक़ा अमानत बनकर मुस्तहिक़ (हकदार) तक पहुँच जाए। मैं कहता हूँ (इमाम अहमद रज़ा खान) कि इसका यह फ़ायदा हुआ कि जो वारिस छोड़े बग़ैर फौत हो जाए, तो उसके हक़ में मुतालबा ख़त्म हो जाता है और वह मुतालबा बैतुल माल को मुंतक़िल नहीं होगा, इसमें नुक़्ता-ए-फ़हम यह है कि बैतुल माल को लावारिस का माल बतारीक़ा-ए-विरासत मुंतक़िल नहीं होता बल्कि लावारिस बाक़ी मांदा चीज़ें मुसलमानों के लिए तरका बनती हैं जैसा कि दुर्रे मुख्तार में इस पर नस (स्पष्ट कथन) है और इसकी वज़ाहत रद्दुल मुहतार में है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

मसला २६८: २७ ज़िलक़ाद १३१९ हिजरी क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने अपना मकान ख़ाम (कच्चा) से पुख़्ता (पक्का) बनवाया, और कुछ अराज़ी (ज़मीन) बक्र की अपने मकान में डाल ली, इस पर बक्र ने मना किया, उसके मना करने पर ज़ैद का भाई अम्र ने मिलकर...

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल ग़सब, चौदहवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ५/१५७. [2] फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताबुल ग़सब, ग़सब करने वाले और ऋणी की बरीअत के बयान में, नवल किशोर लखनऊ, ३/६९३.

पृष्ठ ६६९ / ६९२

الدین للوارث، والخصومة فی الظلم بالمنع للاول، لافی الدین اذ الدین انتقل الی الوارث، کذا فی الظھیریة[1] ۔ شخص کو قرض میں فریق بننے کا حق نہیں ہے۔ لیکن مختار یہ ہے کہ قرض وارثوں کا ہے اور قرض کی ادائیگی سے انکار کے ظلم کا دفاع پہلے مقرر شدہ کے ذمہ ہوگا۔ نہ قرض میں اس لئے کہ قرض وارث کو منتقل ہوچکا ہے، ظہیریہ میں یوں ہے۔ (ت)

اسی طرح فتاوی خانیہ وغیرہ میں ہے۔ نیز فتاوی خانیہ میں ہے: رجل مات وله علی رجل حق، ولم یخلف وارثاً، قالوا یتصدق المدیون بما علیه من المیت، لیکون ذلك ودیعة عند الله تعالی، فیوصله الی خصمه یوم القیمة[2] قلت فافادان من مات لاعن وارث فان الخصومة تنتهي الیه، ولا ینتقل عنه الی بیت المال وکان الفقه فی ذلك ان الوضع فی بیت المال لیس علی جهة الارث، بل لان الضوائع تصیر فیأ للمسلمین کما نص علیه فی الدرالمختار واوضحة فی ردالمحتار۔ واللہ تعالی اعلم۔ ایک شخص فوت ہوا اس کا دوسرے پر دین ہو اور کوئی وارث نہ ہو تو اس صورت میں فقہاء نے فرمایا کہ مقروض اس میت کی طرف سے مال کو صدقہ کرے تاکہ عند اللہ قیامت میں یہ صدقہ امانت بن کر مستحق تک پہنچ جائے قلت (میں کہتا ہوں کہ) اس کا یہ فائدہ ہوا کہ جو وارث چھوڑے بغیر فوت ہو جائے تو اس کے حق میں مطالبہ ختم ہو جاتا ہے او وہ مطالبہ بیت المال کو منتقل نہیں ہوگا، اس میں نکتہ فہم یہ ہے کہ بیت المال کو لاوارث کا مال طریقہ وراثت منتقل نہیں ہوتا بلکہ لاوارث باقی ماندہ اشیاء مسلمانوں کے لئے ترکہ بنتی ہے ی جیسا کہ در مختار میں اس پر نص ہے اور اس کی وضاحت ردالمحتار میں ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۶۸: ۲۷ ذیقعدہ ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنا مکان خام کو پختہ بنوایا، اور کچھ اراضی بکر کے اپنے مکان میں ڈال لی، اس پر بکر نے منع کیا، اس کے منع کرنے پر زید کا بھائی عمرو نے مل کر

[1] فتاوی ہندیہ کتاب الغصب الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۱۵۷ [2] فتاوی قاضیخان کتاب الغصب فصل فی برأة الغاصب والمدیون نولکشور لکھنؤ ۳ / ۶۹۳

Volume 19 Fatawa Razawiyya

...beat him up; upon this, Bakr bowed his head, yet they did not stop. Amr considers himself pious, and the people of the neighborhood also regard him as such. For this reason, this question is presented to the scholars with the request that perhaps after hearing the ruling of Sharia, Amr may feel remorse for his actions and not commit any further excesses against Bakr. Please record the Sharia ruling for Zaid, Amr, and their companions separately in detail. State the ruling and be rewarded.

The Answer: In the situation enquired about, Amr and his companions are all oppressors, committers of major sins, and deserving of severe punishment. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

- "Whoever takes even a small portion of land without right will be sunk into the seven earths on the Day of Resurrection." (Narrated by Bukhari from Ibn Umar, may Allah be pleased with them.)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says: - "Whoever hurts a Muslim has hurt me, and whoever hurts me has hurt Allah." (Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat from Anas, may Allah be pleased with him, with a good chain of narration.)

In a third Hadith, he (peace and blessings of Allah be upon him) says: - "Whoever walks with an oppressor to help him, knowing that he is an oppressor, has gone out of Islam." (Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir from Aws bin Sharhabeel, may Allah be pleased with him.)

Footnotes: 1. Sahih al-Bukhari, Kitab Bad' al-Khalq, Bab Ma Ja'a fi Sab' Aradin, etc., Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/453. 2. Al-Mu'jam al-Awsat li al-Tabarani, Hadith 3632, Maktabat al-Ma'arif, Riyadh, 4/373. 3. Al-Mu'jam al-Kabir li al-Tabarani, Biography of Aws bin Sharhabeel, Hadith 619, Al-Maktabah al-Faysaliyyah, Beirut, 1/227.

जिल्द 19 फतावा रजविया

...मार-पीट की, इस पर बक्र ने अपना सर झुका लिया ताहम वे बाज़ न आए, और अम्र अपने आप को मुत्तक़ी (परहेज़गार) तसव्वुर करता है। और अहल-ए-महल्ला (मोहल्ले वाले) भी ऐसा ही क़रार देते हैं, इस वजह से यह सवाल क़ायम करके उलमा की खिदमत में यह इल्तिमास है कि शायद हुक्म-ए-शरीअत को सुनकर अम्र अपने किए हुए फ़ेल पर नादिम हो, और बक्र के साथ आइंदा कुछ ज़्यादती न करे, और हुक्म-ए-शरई ज़ैद व अम्र हमराहियान के मअ तफ़्सील अलाहिदा-अलाहिदा तहरीर फ़रमाएं। बयान फ़रमाएं सवाब पाएं।

अल-जवाब: सूरत-ए-मुस्तफ़्सरा (पूछी गई स्थिति) में अम्र और उसके साथी सब ज़ालिम और मुर्तकिब-ए-कबीरा (बड़े गुनाह करने वाले) व मुस्तहिक-ए-अज़ाब-ए-शदीद (कठोर दंड के पात्र) हैं, रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

- "जो शख़्स ज़मीन में से कुछ टुकड़ा नाहक़ दबा ले क़ियामत के दिन वह सातवीं ज़मीन तक धंसाया जाएगा।" (इसे बुखारी ने इब्न-ए-उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से रिवायत किया।)

और फ़रमाते हैं सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम: - "जिसने किसी मुसलमान को ईज़ा (तकलीफ) दी उसने मुझे ईज़ा दी, जिसने मुझे ईज़ा दी उसने अल्लाह को ईज़ा दी।" (इसको तबरानी ने 'औसत' में हज़रत अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से सनद-ए-हसन के साथ रिवायत किया है।)

तीसरी हदीस में है। फ़रमाते हैं सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम: - "जो किसी ज़ालिम के साथ उसकी मदद देने को चला और उसे मालूम हो कि यह ज़ालिम है तो वह इस्लाम से निकल गया।" (इसे तबरानी ने 'कबीर' में हज़रत औस बिन शरहबील रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है।)

पाद-टिप्पणियाँ: 1. सहीह अल-बुखारी, किताब बदअ अल-खल्क़, बाब मा जा'आ फ़ी सबअ अरदीन इलख, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/453 2. अल-मुअजम अल-औसत लित-तबरानी, हदीस 3632, मकतबतुल मआरिफ रियाज़, 4/373 3. अल-मुअजम अल-कबीर लित-तबरानी, तर्जमा औस बिन शरहबील, हदीस 619, अल-मकतबतुल फ़ैसलिया बेरुत, 1/227

पेज 670 ऑफ़ 692

مار پیٹ کی، اس پر بکر نے اپنا سر جھکا لیا تاہم وہ باز نہ آئے، اور عمر و اپنے آپ کو متقی تصور کرتا ہے۔ اور اہل محلہ کے لوگ بھی ایسا ہی قرار دیتے ہیں، اس وجہ سے یہ سوال قائم کر کے علمائے کی خدمت میں یہ التماس ہے کہ شاید حکم شریعت کو سن کر عمرو اپنے کئے ہوئے فعل پر نادم ہو، اور بکر کے ساتھ آئندہ کچھ زیادتی نہ کرے، اور حکم شرعی زید و عمرو ہمراہیان کے مع تفصیل علیحدہ علیحدہ تحریر فرمائے۔ بینوا توجروا

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں عمرو اور اس کے ساتھی سب ظالم اور مرتکبِ کبیرہ و مستحق عذابِ شدید ہیں، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

مَن اخذ الارض شیئاً بغیر حقہ خسف بہ یوم القیمۃ الی سبع ارضین۔ رواہ البخاری عن ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہم۔ جو شخص زمین میں سے کچھ ٹکڑا ناحق دبالے قیامت کے دن وہ ساتویں زمین تک دھنسایا جائے گا۔ (اسے بخاری نے ابن عمرو رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے روایت کیا۔ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم: من اذی مسلماً فقد اذنی ومن اذنی فقد اذی اللہ رواہ الطبرانی فی الاوسط عن انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ بسند حسن۔ جس نے کسی مسلمان کو ایذا دی اس نے مجھے ایذا دی، جس نے مجھے ایذا دی اس نے اللہ کو ایذا دی، (اس کو طبرانی نے اوسط میں حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے سند حسن کے ساتھ روایت کیا ہے۔ت)

تیسری حدیث میں ہے۔ فرماتے ہیں صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم: من مشی مع ظالم لیعینہ وھو یعلم ان ظالم فقد خرج من الاسلام رواہ الطبرانی فی الکبیر عن اوس بن شرحبیل رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ جو کسی ظالم کے ساتھ اس کی مدد دینے کو چلا اور اسے معلوم ہو کہ یہ ظالم ہے تو وہ اسلام سے

نکل گیا (اسے طبرانی نے کبیر میں حضرت اوس بن شرحبیل رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ت)

حواشی: 1 صحیح البخاری کتاب بدء الخلق باب ماجاء فی سبع ارضین الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۴۵۳ 2 المعجم الاوسط للطبرانی حدیث ۳۶۳۲ مکتبۃ المعارف الریاض ۴ / ۳۷۳ 3 المعجم الکبیر للطبرانی ترجمہ اوس بن شرحبیل حدیث ۶۱۹ المکتبۃ الفیصلیہ بیروت ۱ / ۲۲۷

It is obligatory upon Zaid to return Bakr's land to him. And it is obligatory upon Zaid, Amr, and all their assistants to please Bakr and seek forgiveness for their fault from him, otherwise, on the Day of Judgment, they will deserve for their good deeds to be given to Bakr, Bakr's sins to be placed on their heads, and for them to be thrown into Hell. And refuge is with Allah. And Allah, the Sublime and Exalted, knows best.

Problem 269: From Moradabad, 3 Rabi' al-Akhir Sharif 1321 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid passed away, leaving behind sons Khalid, Walid, Amr, and daughters Abida, Sajida, and wife Hamida. Only Khalid remained in possession of Zaid's inheritance. He distributed the inheritance according to Sharia, but paid only half of the cash share to Abida and promised to pay the other half. Later, Abida passed away, leaving a son, a daughter, and a husband. The heirs of the deceased requested the remaining half of the cash from Khalid. Khalid then promised to pay within a week. Demands continued like this, and he kept promising to pay within a week or ten days. Finally, Khalid said that a theft occurred at his place and Abida's half-share, which was with him, was stolen along with his own property. Later, Khalid bought property for himself. Now, it is requested to know whether the half-share of Abida that remained with Khalid is legally due from Khalid according to Sharia or not? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: In the situation asked, the remaining cash share of Abida that stayed with Khalid is payable by Khalid to the heirs of Abida. The excuse of theft is inadmissible. In the inheritance of a deceased person, the partnership of heirs is a 'Shirkat-ul-Milk' (joint ownership). In joint ownership, each partner is a stranger to the other's share. Without a Sharia reason like guardianship or trusteeship etc., one has no right to take possession of another's share. It is stated in Tanwir al-Absar:

[Arabic Boxed Text]: Shirkat-ul-Milk is when multiple people own an object or a debt through inheritance, sale, or otherwise, and each is a stranger in the other's property. (Summarized)

[Urdu Translation in Box]: Joint ownership means multiple individuals become owners of a specific thing or a debt through inheritance, sale, etc., and all these individuals are considered strangers in each other's property. (Summarized) - (T)

1 Durr-e-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Shirka, Matba' Mujtabai Delhi, 1/473.

ज़ैद पर फ़र्ज़ है कि बक्र की ज़मीन उसे वापस दे, और ज़ैद व उमर और उसके सब सहायकों पर फ़र्ज़ है कि बक्र को राज़ी करें और उससे अपना कुसूर माफ़ कराएं वरना रोज़-ए-क़ियामत इसके मुस्तहिक होंगे कि उनकी नेकियाँ बक्र को दी जाएं बक्र के गुनाह उनके सिर पर रखे जाएं और ये जहन्नम में डाल दिए जाएं। वल-इयाज़ु बिल्लाह। वल्लाहु सुबहानहु व तआला आलम।

मसला २६९: अज़ मुरादाबाद, ३ रबी-उल-आख़िर शरीफ़ १३२१ हि. सवाल: क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने इंतक़ाल किया, खालिद, वलीद, उमर बेटे, आबिदा, साजिदा बेटियाँ और हामिदा बेवा छोड़े। ज़ैद के तरके(विरासत) पर सिर्फ़ खालिद क़ाबिज़ रहा, उसने तरके को शरीअत के मुताबिक़ तक़सीम किया, मगर आबिदा को नक़द रक़म से उसके हिस्से का आधा अदा किया और आधा देने का वादा किया। इसके बाद आबिदा ने इंतक़ाल किया, एक बेटा, एक बेटी और शौहर छोड़े। मरहूम के वारिसों ने खालिद से बाक़ी आधा हिस्सा जो नक़द रक़म थी, माँगा। तब खालिद ने एक हफ़्ते में अदा करने का वादा किया, इसी तरह खालिद पर तक़ाज़े होते रहे और वह हफ़्ते-दस दिन में अदा करने का वादा करता रहा। आखिरकार खालिद ने कह दिया कि मेरे यहाँ चोरी हो गई और मेरे माल के साथ आबिदा का आधा हिस्सा जो मेरे पास बाक़ी था, चोरी हो गया। इसके बाद खालिद ने अपने लिए जायदाद ख़रीदी। अब यह दरयाफ़्त तलब है कि आबिदा का आधा हिस्सा जो खालिद के पास रह गया है, शरीअत-ए-मुतहरा की रूह से खालिद के ज़िम्मे वाजिबुल-अदा है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब: सूरत-ए-मुस्तफ़्सरा में आबिदा के हिस्से की बाक़ी नक़द रक़म जो खालिद के पास रही थी, खालिद पर आबिदा के वारिसों के लिए वाजिबुल-अदा (देय) है। और चोरी हो जाने का उज़्र (बहाना) ना-मसमू (अस्वीकार्य) है। मौरिस के तरके में वारिसों की शिरकत 'शिरकत-ए-मिल्क' (साझा स्वामित्व) होती है। और शिरकत-ए-मिल्क में हर साझीदार दूसरे के हिस्से से अजनबी होता है। बिना किसी शरीई वजह जैसे वसायत (वसीयत) व विलायत (संरक्षण) वग़ैरह के एक को दूसरे के हिस्से पर क़ब्ज़ा करने का कोई अख्तियार नहीं होता। तनवीरुल अबसार में है:

[अरबी पाठ]: शिरकत-उल-मिल्क यह है कि कई लोग किसी वस्तु या ऋण के वारिस, विक्रय या अन्य माध्यम से स्वामी बनें, और हर कोई दूसरे की संपत्ति में अजनबी हो। (संक्षिप्त)

[उर्दू/हिंदी अनुवाद]: शिरकत-ए-मिल्क यह है कि कई व्यक्ति किसी विशिष्ट वस्तु या ऋण में विरासत, खरीद-बिक्री आदि के माध्यम से स्वामी बनें, और ये सभी व्यक्ति एक-दूसरे की संपत्ति में अजनबी माने जाएंगे। (संक्षिप्त) - (त)

1 दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल शिरका, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/४७३।

पेज ६७१/६९२

زید پر فرض ہے کہ بکر کی زمین اسے واپس دے، اور زید و عمر و اور اس کے سب معاون پر فرض ہے کہ بکر کو راضی کریں اور اس سے اپنا قصور معاف کرائیں، ورنہ روز قیامت اس کے مستحق ہوں گے کہ ان کی نیکیاں بکر کو دی جائیں، بکر کے گناہ ان کے سر پر رکھے جائیں اور یہ جہنم میں ڈال دئے جائیں۔ والعیاذ باللہ۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶۹: از مراد آباد ۳ ربیع الآخر شریف ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے انتقال کیا، خالد، ولید، عمرو پسران، عابدہ، ساجدہ دختران۔ حامدہ زوجہ چھوڑے، ترکہ زید پر صرف خالد قابض رہا، اس نے ترکہ کو بموجب شرع تقسیم کیا، مگر عابدہ کو زر نقد سے اس کے حصے کا نصف ادا کیا اور نصف دینے کا وعدہ کیا، بعدہ، عابدہ نے انتقال کیا ایک پسر، ایک دختر اور شوہر چھوڑا، وارثان متوفاہ نے خالد سے باقی نصف جو زر نقد تھا طلب کیا، تب خالد نے نے ایک ہفتہ میں ادا کرنے کا وعدہ کیا، اسی طرح خالد پر تقاضے ہوتے رہے، اور وہ ہفتہ و عشرہ میں ادا کا وعدہ کرتا رہا۔ آخر کار خالد نے کہہ دیا کہ میرے یہاں چوری ہو گئی اور میرے مال کے ساتھ نصف حصہ عابدہ جو میرے پاس باقی تھا چوری ہو گیا، بعدہ، خالد نے اپنے لئے جائیداد خریدی، اب یہ دریافت طلب ہے کہ نصف حصہ عابدہ جو خالد کے پاس رہ گیا ہے ازروئے شرع شریف کے خالد کے ذمہ واجب الادا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں بقیہ زر نقد حصہ عابدہ کہ خالد کے پاس رہا تھا خالد پر وارثان عابدہ کے لئے واجب الادا ہے۔ اور چوری ہو جانے کا عذر نامسموع، ترکہ مورث میں ورثاء کی شرکت شرکتِ ملک ہوتی ہے۔ اور شرکت ملک میں ہر شریک دوسرے کے حصے سے اجنبی ہوتا ہے۔

بے وجہ شرعی مثل وصایت و ولایت وغیرہ ہما ایک کو دوسرے کے حصہ پر قبضہ کرنے کا کوئی اختیار نہیں ہوتا۔ تنویر الابصار میں ہے:

شركة ملك ان يملك متعدد عيناً اودينا بارث اوبيع اوغيرهما وكل اجنبى فى مال صاحبه ۱- (ملتقطاً)

شرکت ملک یہ ہے کہ متعدد حضرات کسی عین چیز یا دین میں وراثت، بیع وغیرہ کے ذریعہ مالک بنیں، اور یہ تمام حضرات ایک دوسرے کے مال میں اجنبی متصور ہوں گے۔ (ملتقطاً)۔ (ت)

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الشرکۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۴۷۳

Volume 19

Fatawa Razawiyya

If Khalid took possession without Abida's permission, then it is obvious that the possession was unauthorized. And after her demand, keeping her away every time is oppression upon oppression. Even if the initial possession was with permission, then delaying, evading, and making excuses for the demand turned it into a possession of oppression and transgression. In any case, whether it was stolen now or he spent it himself, the ruling for both is the same: indemnity is mandatory. It is in Al-Hidayah:

Arabic Text	Urdu Translation
A deposit is a trust in the hands of the trustee; if it is destroyed, he is not liable for it. However, if the owner demands its return and the trustee refuses while being able to deliver it, he becomes liable for it, because he is an aggressor by his refusal. This is because when he [the owner] demanded it, he was no longer content with its retention after that, so he [the trustee] becomes liable for it by withholding it from him. [1](Extracted)	A deposit is a trust with the trustee; when it is destroyed, there will be no liability. Yes, if the owner demanded its return and the trustee refused to give it although he was capable of giving it, then he will be liable upon its destruction because he became responsible by his refusal. This is because when the owner demanded its return, he was not content with him keeping it after that, so he will become liable for withholding it. (Extracted) (T)

The humble one (Faqir) says, may Allah Almighty forgive him:

Arabic Text	Urdu Translation
If you say: this is apparent in the case where Khalid's possession was with Abida's permission, for then his hand [possession] would be her hand. So, when he refused her, he removed a rightful possession and established a void one, even if legally, so he became a usurper. And usurpation necessitates liability whether destroyed or consumed. But if he took possession initially after the death of the legator	If your objection is that this is apparent when Khalid took possession with Abida's permission, then Khalid's possession was considered Abida's possession. So when Khalid refused to give it to Abida, then this possession no longer remained rightful but became wrongful, even if the wrongfulness is legal. Thus he became a usurper. Since a usurper is liable whether he destroys it himself or it gets destroyed, in both cases indemnity is mandatory. But after death,

Arabic Text	Urdu Translation
without the permission of the heirs, and they had no prior possession, then no removal of a rightful possession occurred, even if it is the establishment of a void one and not usurpation.	the possession does not have the permission of the heirs. Nor did they have possession before, so now remaining in possession after death did not result in the removal of a rightful possession, even though this is a wrongful possession.

[1] Al-Hidayah, Kitab al-Wadi'ah, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/172

जिल्द 19

फतावा रज़विया

खालिद ने अगर आबिदा की अनुमति के बिना कब्ज़ा किया, तो यह स्पष्ट है कि वह कब्ज़ा अनधिकृत था। और माँग के बाद हर बार उसे रोके रखना ज़ुल्म पर ज़ुल्म है। और अगर शुरुआत में कब्ज़ा अनुमति के साथ भी था, तो माँग को टालने, हीले-हवाले करने ने उसे ज़ुल्म और ज़्यादती का कब्ज़ा बना दिया। बहरहाल, अब चाहे चोरी हो जाए या खुद खर्च कर ले, दोनों का हुक्म एक समान है कि हर्जाना (तावान) अनिवार्य है। हिदाया में है:

अरबी पाठ

अमानत (वदीअत) मुदअ (जिसके पास रखी गई) के पास एक धरोहर है; अगर वह नष्ट हो जाए तो वह उसका ज़िम्मेदार नहीं होगा। हाँ, अगर मालिक ने इसे वापस माँगने का अनुरोध किया और मुदअ ने देने से इनकार कर दिया जबकि वह देने में सक्षम था, तो वह इसके नष्ट होने पर ज़िम्मेदार होगा, क्योंकि वह इनकार करके ज़्यादती करने वाला बन गया। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब उसने (मालिक ने) इसे माँगा, तो वह उसके बाद इसे रखने पर सहमत नहीं था, इसलिए वह उसे रोक कर रखने के कारण ज़िम्मेदार हो जाएगा। [1](संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद

वदीअत मुदअ के पास अमानत है, जब हलाक़ हो जाए तो ज़मान (हर्जाना) न होगा, हाँ अगर मालिक ने वापस लेने का मुतालबा (माँग) किया और मुदअ ने देने से इनकार किया हालाँकि देने पर क़ादिर था तो हलाक़ होने पर ज़ामिन होगा क्योंकि इनकार पर वह ज़िम्मेदार ठहरा। यह इसलिए कि जब मालिक ने वापसी का मुतालबा किया तो उसके बाद वह उसके पास रखने पर राजी न था तो वह रोकने पर ज़ामिन हो जाएगा। मलतक़तन। (त)

फ़क़ीर कहता है, अल्लाह तआला उसे क्षमा करे:

अरबी पाठ

यदि आप कहें: यह उस स्थिति में स्पष्ट है जब खालिद का कब्ज़ा आबिदा की अनुमति से था, क्योंकि तब उसका हाथ (कब्ज़ा) उसका हाथ माना जाता। अतः जब उसने उसे मना किया, तो उसने एक वैध कब्ज़े को हटा दिया और एक अवैध कब्ज़ा

उर्दू अनुवाद

अगर तेरा यह एतराज़ (आपत्ति) हो कि यह उस वक़्त ज़ाहिर है जब खालिद ने आबिदा की इजाज़त से क़ब्ज़ा किया तो खालिद का क़ब्ज़ा आबिदा का क़ब्ज़ा क़रार पाया तो जब खालिद ने आबिदा को देने से इनकार कर दिया तो अब

अरबी पाठ

स्थापित कर दिया, चाहे वह कानूनी रूप से ही क्यों न हो, इसलिए वह एक ग़ासिब (ग़बन करने वाला) बन गया। और ग़बन में हर्जाना देना पड़ता है चाहे वह नष्ट हो जाए या उपभोग कर लिया जाए। लेकिन यदि उसने विरासत देने वाले की मृत्यु के बाद वारिसों की अनुमति के बिना और उनके पास पहले कब्ज़ा न होने की स्थिति में शुरुआत में ही कब्ज़ा कर लिया, तो किसी वैध कब्ज़े को हटाने की स्थिति उत्पन्न नहीं हुई, भले ही यह एक अवैध कब्ज़ा स्थापित करना हो और ग़बन न हो।

उर्दू अनुवाद

यह क़ब्ज़ा हक़ न रहा बल्कि नाहक़ हो गया अगरचे नाहक़ होना हुक्मन है तो यूँ वह ग़ासिब बन गया जबकि ग़ासिब खुद हलाक़ करे या उससे हलाक़ हो जाए दोनों सूरतों में ज़मान वाजिब होता है लेकिन मौत के बाद क़ब्ज़ा को वर्सा (वारिसों) की इजाज़त हासिल नहीं। और न ही इन को पहले क़ब्ज़ा हासिल था, तो अब मौत के बाद क़ब्ज़ा से रहना बरहक़ क़ब्ज़ा ज़ाइल न हुआ, अगरचे यह नाहक़ क़ब्ज़ा है।

[1] अल-हिदाया, किताब अल-वदीअह, मतबा युसुफ़ी, लखनऊ, 3/172

جلد ۱۹

فتاویٰ رضویہ

خالد نے اگر بے اذن عابدہ قبضہ کیا جب تو ظاہر ہے کہ وہ قبضہ ناجائز تھا، اور بعد تقاضا ہر بار اس سے روکے رہنا ظلم بر ظلم، اور اگر ابتداء قبضہ باذن بھی تھا، تو طلب ٹالے بالے حیلے حوالے نے اسے قبضہ ظلم و تعدی کر دیا، بہر حال اب چوری ہو جانا یا خود خرچ کر لینا، دونوں کا حکم یکساں ہو گیا کہ تاوان لازم ہے۔ ہدایہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
الوديعة امانة في يد المودع اذا هلكت لم يضمنه فان طلبها صاحبها فمنعها وهو يقدر على تسليمها، ضمنها، لانه متعد بالمنع، وهذا لانه لما طالبه لم يكن راضياً بامساكه بعده فيضمنها بحبسه عنه 1ملتقطاً۔	ودیعت مودع کے پاس امانت ہوئی جب ہلاک ہوجائے تو ضمان نہ ہوگا، ہاں اگر مالک نے واپس لینے کا مطالبہ کیا اور مودع نے دینے سے انکار کیا حالانکہ دینے پر قادر تھا تو ہلاک ہونے پر ضامن ہوگا کیونکہ انکار پر وہ ذمہ دار ٹھہرا یہ اس لئے کہ جب مالک نے واپسی کا مطالبہ کیا تو اس کے بعد وہ اس کے پاس رکھنے پر راضی نہ تھا تو وہ روکنے پر ضامن ہو جائے گا ھ ملتقطاً۔ (ت)

فقیر کہتا ہے غفر اللہ تعالی لہ:

عربی متن	اردو ترجمہ
فانقلت هذا ظاهر فيما اذا كان قبض خالد باذن عابدة، فانه حينئذ تكون يده	اگر تیرا یہ اعتراض ہو کہ یہ اس وقت ظاہر ہے جب خالد نے عابدہ کی اجازت سے قبضہ کیا تو خالد کا قبضہ عابدہ کا قبضہ

عربی متن	اردو ترجمہ
يدها، فاذا منعها فقد ازال يد محقة واثبت مبطلة ولو حكماً، فكان غاصباً و الغصب يضمن بالكا او مستهلكاً اما اذ قبض ابتداء بعد موت المورث من دون اذن الورثة ولا سبق قبض لهم فلم يوجد ازالة يد محققه، وان ثبت اثبات مبطلة ولا غصب	قرار پایا تو جب خالد نے عابدہ کو دینے سے انکار کر دیا تو اب یہ قبضہ حق نہ رہا بلکہ ناحق ہو گیا اگرچہ ناحق ہونا حکماً ہے تو یوں وہ غاصب بن گیا جبکہ غاصب خود ہلاک کرے یا اس سے ہلاک ہو جائے دونوں صورتوں میں ضمان واجب ہوتا ہے لیکن موت کے بعد قبضہ کو ورثاء کی اجازت حاصل نہیں۔ اور نہ ہی ان کو پہلے قبضہ حاصل تھا، تو اب موت کے بعد قبضہ سے رہنا برحق قبضہ زائل نہ ہوا، اگرچہ یہ ناحق قبضہ ہے

1 الہدایہ کتاب الودیعة مطبع یوسفی لکھنؤ ۳ / ۱۷۲

Fatawa Rizvia, Volume 19

[Arabic Text]: "...Except after the combination of both, so why is compensation (daman) necessary? I say: compensation for transgression (ta'addi) is due even if he is not considered a usurper (ghasib). Sayyid al-Allama al-Azhari said in 'Fath Allah al-Mu'in': If it is said that compensation is found in places where the mentioned cause is not realized, like the one who usurps from a usurper, for he is liable, even if he did not remove the hand of the owner but rather removed the hand of the usurper. And the finder (multaqit) when he does not call witnesses despite having the ability to do so, even though he did not remove [the owner's] hand. And compensation for property due to causing its destruction, such as digging a well in someone else's property, where there is no removal of anyone's hand nor the establishment of one. The answer is that compensation in these issues is not from the aspect of the realization of usurpation but from the aspect of the existence of transgression, as in al-'Inayah etc."

[Urdu Translation/Explanation]: So compensation becomes obligatory when both the loss of a right and the establishment of a wrong are combined. Then how can compensation be mandatory solely based on wrongful possession? In response, I say that here compensation is due for preventing delivery, even if this is not usurpation. Sayyid Allama al-Azhari stated in 'Fath Allah al-Mu'in': If an objection is raised that compensation is mandatory in several instances even though the aforementioned cause is not found there; for example, a person who usurps from a usurper is liable, even though he did not end the owner's possession but rather broke the first usurper's possession. Similarly, a person who picks up lost property and does not call witnesses when he could have, even though he did not break the owner's possession. Likewise, one is held liable for the destruction of property if they cause it, for example, digging a well on someone else's land; in this case too, the owner's possession was not ended, nor was an invalid possession established. So the answer is that in these issues, although usurpation was not realized, compensation is still due because transgression (ta'addi) is present here, as mentioned in 'al-'Inayah' etc. (T)

In 'Hindiyyah', it is cited from 'Tatar Khaniyyah':

[Arabic Text]: "Abu Hamid was asked about a traveler who loaded his belongings onto a ship to go to a town, then he died, and his son was with him. So the son moved

those belongings from that ship to another ship to take them and deliver them to the rest of the heirs..."

[Urdu Translation]: Abu Hamid was asked about a traveler who placed his belongings on a boat. That traveler died. His son, who was with him, loaded the belongings onto another boat so that he could deliver the belongings to the remaining heirs, but he abandoned the path determined by his father...

---

1 Fath al-Mu'in, Book of Usurpation, H.M. Saeed Company Karachi 3/310

फ़तावा रज़विया, जिल्द १९

[अरबी पाठ]: "...इल्ला ब'अद इजतिमा'इहिमा फ़फ़िम यज़मन कुलतु यज़मन ज़मानत त'अद्दी व इलम य'उद ग़ासिबन..."

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: तो ज़मान (हर्जाना) तब वाजिब होता है जब हक़ का ज़वाल (समाप्ति) और नाहक़ का इसबात (स्थापना) दोनों जमा हों, तो सिर्फ नाहक़ क़ब्ज़े पर ज़मान क्योंकर लाज़िम होगा? जवाब में मैं कहता हूँ कि यहाँ अदायगी से मना करने पर ज़मान है अगरचे यह ग़सब (अवैध क़ब्ज़ा) नहीं है। सैयद अल्लामा अज़हरी ने 'फ़तहुल मुईन' में फ़रमाया है कि अगर एतराज़ किया जाए कि कई मक़ामात पर ज़मान वाजिब होता है हालाँकि वहाँ मज़कूरा इल्लत (कारण) नहीं पाई जाती, मिसाल के तौर पर ग़ासिब का ग़ासिब (जिसने ग़ासिब से माल छीना) ज़ामिन होता है, अगरचे उसने मालिक का क़ब्ज़ा ज़ायल नहीं किया बल्कि उसने ग़ासिब का क़ब्ज़ा तोड़ा है और यूँ ही गिरी हुई चीज़ उठाने वाला जब उस पर गवाह बना सकता था और गवाह न बनाए हालाँकि उसने भी मालिक का क़ब्ज़ा न तोड़ा और यूँ ही हलाकत का सबब बनाने पर भी माल की हलाकत का ज़ामिन बनाया जाता है मिसाल के तौर पर ग़ैर की मिल्क में कुआँ खोदना, इसमें भी मालिक का क़ब्ज़ा न तोड़ा, और न ही बातिल क़ब्ज़ा साबित हुआ, तो जवाब यह है कि इन मसाइल में अगरचे ग़सब मुतहक़्क़क़ (सिद्ध) न हुआ इसके बावजूद ज़मान इसलिए है कि यहाँ त'अद्दी (अतिक्रमण) पाई गई है, जैसा कि इनाया में है इत्यादि। (त)

हिन्दिया में तातार ख़ानिया से है:

[अरबी पाठ]: "सुइला अबू हामिद अन मुसाफ़िरिन हमल अमत'अतहु 'अला सफ़ीनतिन..."

[उर्दू अनुवाद]: अबू हामिद से सवाल हुआ कि एक मुसाफ़िर ने सामान एक कश्ती में रखा, वह कश्ती वाला मुसाफ़िर फ़ौत हो गया, उसके बेटे ने जो हमराह था दूसरी कश्ती में सामान लादा ताकि बाक़ी वारिसों को सामान पहुँचाए लेकिन उसने अपने वालिद के तय कर्दा रास्ते को छोड़कर...

---

१ फ़तहुल मुईन, किताबुल ग़सब, एच.एम. सईद कंपनी कराची ३/३१०

पृष्ठ ६७३ / ६९२

الا بعد اجتماعهما ففیم یضمن قلت یضمن ضمان التعدی وان لم یعد غاصباً، قال السید العلامة الازهری فی فتح الله المعین، فان قیل وجد الضمان فی مواضع ولم تتحق العلة المذکورة کغاصب الغاصب فانه یضمن، وان لم یزل ید المالك بل ازال ید الغاصب، والملتقط اذا لم یشهد مع القدرة علی الاشهاد مع انه لم یزل یداً، وتضمن الاموال بالاتلاف تسبیباً کحفر البیر فی غیر الملك ولیس ثمة اذالة ید احد ولا اثباتها فالجواب ان الضمان فی هذه المسائل لا من حیث تحقق الغصب بل من حیث وجود التعدی کما فی العنایة الخ۔

تو ضمان تب واجب ہوتا ہے جب حق کا زوال اور ناحق کا اثبات دونوں جمع ہوں، تو صرف ناحق قبضہ پر ضمان کیونکر لازم ہوگا، جواب میں میں کہتا ہوں کہ یہاں ادائیگی سے منع پر ضمان ہے اگرچہ یہ غصب نہیں ہے سید علامہ ازہری نے فتح اللہ المعین میں فرمایا ہے اگر اعتراض کیا جائے کہ کئی مقامات پر ضمان واجب ہوتا ہے حالانکہ وہاں مذکورہ علت نہیں پائی جاتی، مثلاً غاصبِ غاصب ضامن ہوتا ہے، اگرچہ اس نے مالک کا قبضہ زائل نہ کیا بلکہ اس نے غاصب کا قبضہ توڑا ہے اور یونہی گری ہوئی چیز اٹھانے والا جب اس پر گواہ بنا سکتا تھا اور گواہ نہ بنائے حالانکہ اس نے بھی مالک کا قبضہ نہ توڑا اور یوں ہی ہلاکت کا سبب بنانے پر بھی مال کی ہلاکت کا ضامن بنایا جاتا ہے مثلاً غیر کی ملک میں کنواں کھودنا، اس میں بھی مالک کا قبضہ نہ توڑا، اور نہ ہی باطل قبضہ ثابت ہوا، تو جواب یہ ہے کہ ان مسائل میں اگرچہ غصب متحقق نہ ہوا اس کے باوجود ضمان اس لئے ہے کہ یہاں تعدی پائی گئی ہے، جیسا کہ عنایہ میں ہے الخ۔ (ت)

ہندیہ میں تاتار خانیہ سے ہے:

سئل ابو حامد عن مسافر حمل امتعته على سفينة ليذهب الى بلدة، ثم مات ومعه ابنه فأخرج الابن تلك الامتعة من تلك السفينة الى سفينة اخرى ليذهب ليسلمها الى سائر الورثة،

ابو حامد سے سوال ہوا کہ مسافر نے سامان ایک کشتی میں رکھا وہ کشتی والا مسافر فوت ہو گیا اس کے بیٹے نے جو ہمراہ تھا دوسری کشتی میں سامان لادا تاکہ باقی وارثوں کو سامان پہنچائے ھ لیکن اس نے اپنے والد کو طے کردہ راستہ کو چھوڑ کر

---

۱ فتح المعین کتاب الغصب ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۳۱۰

Fatawa Razawiyya Volume 19

[Arabic Passage]: And he took a route that people usually travel, other than the route the deceased intended to go. Then the ship sank, the son died, and the property was lost. Is the son liable for the share of the other heirs? He said no. He was asked about it once more and he said: if he had moved it to another ship and taken it to another place other than the homeland of the heirs, then he is liable. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Translation]: If a person steered a boat on a commonly known public route and the boat sank along with the goods and the boy, then in this situation, would the son be liable for damages? In response, you stated that there would be no liability. Then, the same question was asked once more, and you replied that if the son loaded those goods onto another boat and took them to a location other than the owners' homeland, he would be liable for damages. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 270: From Bengal, Chittagong district, Raojan police station, village Pahramair, from Maulvi Ismail Sahib, 14 Shawwal 1321 AH.

[Persian Text]: What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this matter: A person, for example Zaid, passed away from this transitory world to the eternal abode leaving behind several sons, namely Khalid and Bakr etc., and movable and immovable properties. Now, Khalid has taken possession of all of the deceased father's mentioned property by force and has not distributed it among the heirs according to the obligations assigned by Allah, giving nothing to Bakr etc. and bringing it into his own possession and use. Is this act considered usurpation (ghasb) or not? Also, eating it himself, and feeding others who are not among the heirs, hosting them and becoming the host himself, and showing no regard for the rightful claimants to the seized property and goods, is this act correct according to Sharia or not? And for a usurper to host guests from the usurped items and...

[Urdu Translation]: What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say regarding this matter: A person, for instance Zaid, left behind movable and immovable inheritance property after his death, leaving several sons Khalid and Bakr etc. among the heirs. Now Khalid, by use of force, has taken possession of all of his deceased father's property. He did not distribute it among the heirs according to the command of Allah the Almighty and gave nothing to his brother Bakr etc., but instead took it into his own use. Is this action of his usurpation or not? And eating it himself, rather, feeding non-heirs and guests as a host and showing no regard for

the rightful recipients, is this act correct according to Sharia or not? And for a usurper to host from the usurped property, and for the guests and other people to eat this food...

---

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Usurpation, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/156-157

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

[अरबी पाठ]: और उसने लोगों द्वारा आमतौर पर इस्तेमाल किए जाने वाले रास्ते को अपनाया, बजाय उस रास्ते के जिस पर मृतक जाने का इरादा रखता था। फिर जहाज डूब गया, बेटा मर गया और सामान खो गया। क्या बेटा अन्य वारिसों के हिस्से के लिए उत्तरदायी है? उसने कहा नहीं। उनसे एक बार फिर इसके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: अगर वह उसे दूसरे जहाज में ले गया होता और वारिसों के वतन के अलावा किसी और जगह ले गया होता, तो वह उत्तरदायी होता। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उर्दू अनुवाद]: यदि किसी व्यक्ति ने एक प्रसिद्ध सार्वजनिक मार्ग पर नाव चलाई और नाव सामान और लड़के के साथ डूब गई, तो इस स्थिति में, क्या बेटे पर मुआवज़ा (ज़मानत) लागू होगा? उत्तर में, आपने कहा कि कोई मुआवज़ा नहीं होगा। फिर, वही प्रश्न एक बार फिर पूछा गया, और आपने उत्तर दिया कि यदि बेटे ने उन सामानों को दूसरी नाव में लाद दिया और उन्हें मालिकों के वतन के अलावा किसी अन्य स्थान पर ले गया, तो वह मुआवज़े का ज़िम्मेदार होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला २७०: बंगाल से, चटगाँव जिला, रावजान थाना, पहरामेर गाँव, मौलवी इस्माइल साहब की ओर से, १४ शव्वाल १३२१ हिजरी।

[फारसी पाठ]: धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत के मुफ्ती इस मामले के बारे में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति, उदाहरण के लिए ज़ैद, इस नश्वर दुनिया से अनंत काल के लिए विदा हो गया, अपने पीछे कई बेटे, खालिद और बक्र आदि, और चल और अचल संपत्ति छोड़ गया। अब, खालिद ने अपने मृत पिता की उल्लिखित संपत्ति पर ज़बरदस्ती कब्ज़ा कर लिया है और अल्लाह द्वारा सौंपे गए दायित्वों के अनुसार इसे वारिसों के बीच विभाजित नहीं किया है, बक्र आदि को कुछ भी नहीं दिया है और इसे अपने कब्ज़े और उपयोग में ले आया है। क्या इस कृत्य को ग़सब (अवैध कब्ज़ा) माना जाता है या नहीं? इसके अलावा, इसे खुद खाना, और दूसरों को खिलाना जो वारिसों में से नहीं हैं, उनकी मेज़बानी करना और खुद मेज़बान बनना, और ज़ब्त की गई संपत्ति और सामान के असली हकदारों पर कोई ध्यान न देना, क्या यह कृत्य शरीयत के अनुसार सही है या नहीं? और एक ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाले) के लिए ग़सब की गई वस्तुओं से मेहमानों की मेज़बानी करना और...

[उर्दू अनुवाद]: धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत के मुफ्ती इस मामले के बारे में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति, उदाहरण के लिए ज़ैद, ने अपनी मृत्यु के बाद चल और अचल विरासत संपत्ति छोड़ी, वारिसों में कई बेटे खालिद और बक्र आदि छोड़े। अब खालिद ने, बल प्रयोग करके, अपने मृत पिता की पूरी संपत्ति पर कब्ज़ा कर लिया है। उसने अल्लाह तआला के आदेश के अनुसार वारिसों के बीच इसे विभाजित नहीं किया और अपने भाई बक्र आदि को कुछ भी नहीं दिया, बल्कि इसे अपने स्वयं के उपयोग में ले लिया। क्या उसकी यह कार्रवाई ग़सब है या नहीं? और इसे स्वयं खाना, बल्कि गैर-वारिसों और मेहमानों को मेज़बान के रूप में खिलाना और वास्तविक प्राप्तकर्ताओं की ओर कोई ध्यान न देना, क्या यह कार्य शरीयत के अनुसार सही है या नहीं? और एक ग़ासिब के लिए ग़सब की गई संपत्ति से मेज़बानी करना, और मेहमानों और अन्य लोगों के लिए यह भोजन खाना...

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-ग़सब, अध्याय १४, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/१५६-१५७

واخذ طریقا یسلکه الناس غیر الطریق الذی کان المیت علی عزم ان یذهب فیه، ثم غرقت السفینة و مات الابن وضاعت الامتعة، هل یضمن الابن نصیب سائر الورثة، فقال لا وسئل عنها مرة اخری فقال ان کان اخرجها الی سفینة اخری ومضی بها الی مکان آخر سوی وطن الورثة ضمن - واللہ تعالی اعلم۔

لوگوں کے عام معروف راستے پر کشتی کو چلایا اور کشتی بمعہ سامان اور لڑکے غرق ہو گئی، تو کیا اس صورت میں بیٹے پر ضمان عائد ہو گا؟ تو آپ نے جواب میں فرمایا ضمان نہ ہو گا۔ پھر ان سے ایک مرتبہ یہی سوال ہوا تو انھوں نے جواب دیا کہ اگر بیٹا وہ سامان دوسری کشتی میں لاد کر سامان کے مالکوں کے وطن کی بجائے دوسرے مقام کی طرف لے گیا تو ضامن ہو گا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۷۰: از بنگالہ ضلع چانگام تھانہ راؤ جاں موضع پہرامر سلمہ مولوی اسمعیل صاحب ۱۴ شوال ۱۳۲۱ھ

چه می فرمایند علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اندریں مسئلہ کہ شخصے مثلاً زید چند پسران خود یعنی خالد و بکر و غیرہ واموال منقولہ و غیر منقولہ را گذاشته از سرائے فانی بدار باقی رحلت فرمود، اکنون از خالد اموال مذکورہ پدر متوفی خود را بزور بازوو حسب فرائض اللہ تقسیم ننموده و بکر و غیرہ نداده بقبضہ تصرف خود آوردن از قبیل غصب ست یانہ، وخود خوردن بل دیگراں را کہ خارج از ورثہ باشد خورانیدن، ومہانی ایشاں نمودن، و خود میزبان گردیدن، و بجانب مستحقانِ اموال مقبوضہ وامتعہ موصوفہ التفات نہ کردن، ایں فعل شرعاً صحیح است یا نہ، و غاصب از اشیائے مغصوبہ ضیافت و مہانی

علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ ایک شخص مثلاً زید نے اپنی وفات کے بعد منقولہ اور غیر منقولہ مال ترکہ چھوڑا اور ورثاء میں اپنے چند بیٹے خالد اور بکر وغیرہ چھوڑے، اب خالد نے بزورِ بازو اپنے مرحوم والد کے تمام مال پر قبضہ کر لیا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے حکم کے مطابق ورثاء میں تقسیم نہ کیا اور بھائی بکر و غیرہ کو کچھ نہ دیا بلکہ اپنے تصرف میں لایا، کیا اس کی یہ کاروائی غصب ہے یا نہیں اور خود کھانا بلکہ غیر وارثوں، مہمانوں کو میزبان کے طور پر کھانا اور مستحق حضرات کی طرف کوئی التفات نہ کرنا شرعاً یہ فعل صحیح ہے یا نہیں؟ اور غاصب کو مغصوبہ مال میں سے ضیافت کرنا نیز مہمانوں اور دیگر حضرات کو یہ کھانا

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الغصب الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۵۶-۱۵۷

Fatawa Razawiyyah Volume 19

Question: Is it Sharia-compliant or not? And if the usurper persists in his act of usurpation and considers it a routine practice instead of usurpation, making such usurpatory actions his perpetual habit, does he deserve discretionary punishment (ta'zir) according to Sharia? Explain with scriptural evidence and earn reward from the Lord of Bounties.

Answer: The aforementioned act is certainly usurpation and forbidden (haram). Allah Almighty said: "Do not consume one another's wealth unjustly [by false means]" (Quran 2:188). And if the usurper gives the exact usurped object to someone, or gives it as a gift, hospitality, wages, salary, or as the price for something, it is forbidden for people to take or consume it. The recited noble verse encompasses all these situations as is not hidden. Persisting in usurpation results in nothing more than an increase in torment, misery, and desert of Hellfire. Making it a routine does not provide evidence for more than that. Yes, if it is proven that they consider the Sharia-forbidden act of usurpation to be lawful, then it would lead to a judgment of disbelief (kufr), or rather, upon investigation, it is undoubtedly disbelief because the basis of disbelief lies in denying the essentials of religion (daruriyat al-din). There is no doubt that the prohibition of usurpation, without a legal excuse (hila shar'iyya)—such as someone taking their right from a denier—and without a compelling necessity that puts one in dire straits...

[1] Al-Quran Al-Karim 2/188

Page 675 of 692

फ़तावा रज़विया खंड 19

प्रश्न: क्या यह शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? और अगर हड़पने वाला (ग़ासिब) अपने हड़पने के काम पर अड़ा रहे और इसे एक सामान्य कार्रवाई समझे और इसे हड़पना (ग़सब) न समझे, बल्कि हड़पने की कार्रवाई को अपनी आदत बना ले, तो क्या वह शरीयत के अनुसार सज़ा (ताज़ीर) का हक़दार है? इसे कुरान और सुन्नत के प्रमाणों के साथ बयान करें और अल्लाह से इसका फल पाएं।

उत्तर: ऊपर बताया गया कार्य निश्चित रूप से 'ग़सब' (हड़पना) और हराम (वर्जित) है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "एक-दूसरे का माल आपस में अनुचित तरीके से न खाओ।" और अगर ग़ासिब हड़पी हुई वस्तु किसी को दे दे, या उपहार, मेज़बानी, मज़दूरी, वेतन या किसी चीज़ की कीमत के रूप में दे, तो लोगों के लिए उसे लेना और खाना हराम है। यह पवित्र आयत इन सभी स्थितियों को शामिल करती है जैसा कि स्पष्ट है। और ग़सब पर अड़े रहने से अज़ाब, मुसीबत और जहन्नम के हक़दार होने के अलावा और कुछ नहीं बढ़ेगा। इसे सामान्य व्यवहार बना लेना इससे अधिक किसी चीज़ का प्रमाण नहीं है। हाँ, अगर यह साबित हो जाए कि वह ग़सब जैसे हराम काम को हलाल (वैध) समझता है, तो उसी समय कुफ्र (अधर्म) अनिवार्य हो जाएगा, बल्कि शोध के अनुसार यह निश्चित रूप से कुफ्र होगा क्योंकि कुफ्र का आधार धर्म की अनिवार्यताओं (ज़रूरियाते दीन) का इनकार करने पर है। और इसमें कोई संदेह नहीं है कि बिना किसी शरीयत की अनुमति (हीला-ए-शरईया) के— जैसे कि कोई अपना हक़ किसी इनकार करने वाले से ले — और बिना किसी ऐसी मजबूरी के जो उसे संकट में डाल दे...

[1] अल-कुरान अल-करीम 2/188

पृष्ठ 675 / 692

سوال: شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اور غاصب اپنے غاصبانہ عمل پر اصرار کرے اور اس کو معمول کی کاروائی سمجھے اور غصب نہ سمجھے بلکہ غاصبانہ کاروائی کو وہ ہمیشہ بنالے تو کیا شرعاً وہ تعزیر کا مستحق ہے کتاب کی سند کے ساتھ بیان کیجئے اور ملک الوھاب سے اجر پائیے۔ (ت)

الجواب: مذکورہ عمل یقینا غصب اور حرام ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "آپس کا مال باطل طریقہ سے نہ کھاؤ"، اور غاصب اگر عین مغصوبہ چیز کسی کو دے یا ہدیہ، ضیافت، اجرت تنخواہ یا کسی چیز کی قیمت کے طور پر دے تو لوگوں کو لینا اور کھانا حرام ہے اور آیہ کریمہ مذکورہ ان تمام صورتوں کو شامل ہے جیسا کہ مخفی نہیں ہے، اور غصب پر اصرار سے عذاب اور وبال اور استحقاق جہنم کے علاوہ کیا زائد ہو گا اور اس کو معمول بنا لینا اس سے زائد پر دلیل نہیں ہے ہاں اگر معلوم ہو جائے کہ اس نے حرام کو حلال جانا تو اسی وقت لزوم کفر ہو گا بلکہ عند التحقیق بلاشبہ کفر ہو گا کیونکہ کفر کا دارومدار ضروریات دین کے انکار پر ہے اور اس میں شک نہیں کہ بغیر حیلہ شرعیہ مثلاً کسی سے اپنے حق کے بدلے لینا جبکہ وہ منکر ہو اور بغیر ایسی ضرورت جو اس کو مخمصہ میں مبتلا (کر دے)۔۔۔

[1] القرآن الکریم ۲/۱۸۸

Fatawa Rizvia Volume 19

"In the specific [matters] concerning the necessities of religion, after this, the distinction between the prohibition being intrinsic (li-'aynih) or extrinsic (li-ghayrih) is not applicable, as has happened with some scholars. And Allah the Almighty knows best." (T) The prohibition of usurpation is among the necessities of religion; therefore, in such a case, the distinction between intrinsic and extrinsic prohibition will not be effective, as has occurred from some scholars. And Allah the Almighty knows best. (T)

Problem 72: What do the jurists of the religion and the scholars of the firm Sharia say regarding this case: A person, say Zaid, passed away leaving behind four sons, namely Amr, Khalid, Bakr, and Hashim, along with movable and immovable property. After his departure from this transient world to the eternal abode, Khalid, Bakr, and Hashim each took a portion from their deceased father's land according to their needs for food and clothing. The remainder is with Amr. Although the portion with him is more compared to theirs, Amr pays the taxes and expenses of all the lands for himself and his brothers from this excess so that the entire property is not endangered by government offices. In this situation, is it correct according to the noble Sharia to call Amr a usurper and a disbeliever, and to eat and accept his banquet invitations? Furthermore, is it correct to keep the land Amr purchased with his own earnings separate at the time of partition, and is it permissible according to Sharia for Khalid and others to demand anything from Amr's earnings? (T)

The Answer: If Amr is in possession of the shares of other heirs with their consent, and he pays the government taxes on their behalf, and whatever extra income is obtained... If Amr is in possession of the shares of the remaining heirs with their consent and pays the official expenses on their behalf, then the remaining income [should be distributed] equally...

Page 676 of 692

फतावा रज़विया जिल्द १९

"दीन की ज़रूरी चीज़ों के मामले में, इसके बाद, हुरमत (निषेध) के ज़ाती (लि-ऐनह) या बाहरी (लि-गैरह) होने का अंतर लागू नहीं होता, जैसा कि कुछ विद्वानों से हुआ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" (त) ग़सब (हड़पने) की मनाही दीन की ज़रूरी बातों में से है, इसलिए ऐसी स्थिति में ज़ाती या बाहरी हुरमत का अंतर काम नहीं करेगा, जैसा कि कुछ विद्वानों से हुआ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ७२: दीन के फ़क़ीह और मज़बूत शरीयत के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: एक व्यक्ति, मान लीजिए ज़ैद, का इंतकाल हो गया और उसने चार बेटे यानी अम्र, खालिद, बक्र और हाशिम और चल-अचल संपत्ति छोड़ी। उसके इस दुनिया से जाने के बाद, खालिद, बक्र और हाशिम ने अपने मरहूम वालिद की ज़मीन से अपनी ज़रूरत के मुताबिक खाने-कपड़े के लिए हिस्सा ले लिया। बाकी जो बचा है वह अम्र के पास है; हालाँकि दूसरों के मुक़ाबले उसके पास ज़्यादा है, लेकिन अम्र इस ज़्यादा हिस्से से अपनी और अपने भाइयों की तमाम ज़मीन के सरकारी खर्चे और टैक्स अदा करता है ताकि पूरी जायदाद पर सरकारी दफ़्तरों से कोई नुकसान न पहुँचे। तो क्या इस सूरत में अम्र को 'ग़ासिब' (हड़पने वाला) और 'काफ़िर' कहना और उसकी दावत खाना और क़बूल करना शरीयत के लिहाज़ से सही है या नहीं? साथ ही, जो ज़मीन अम्र ने अपनी कमाई से खरीदी है, क्या उसे बँटवारे के समय अलग रखना सही है और क्या खालिद वगैरह का अम्र की कमाई से कुछ माँगना शरीयत के मुताबिक जायज़ है? (त)

अल-जवाब (उत्तर): अगर अम्र दूसरे वारिसों की रज़ामंदी से उनके हिस्से की ज़मीन पर काबिज़ है और उनकी तरफ़ से सरकारी टैक्स अदा करता है, और जो भी अतिरिक्त आय प्राप्त होती है... अगर अम्र बाकी वारिसों की सहमति से उनके हिस्से पर काबिज़ है और उनकी ओर से सरकारी खर्चों का भुगतान करता है, तो बाकी बची हुई आमदनी को बराबर...

पेज ६७६ ऑफ़ ६९२

فی المخصصۃ من ضروریات الدین وبعد ھذا لا یتجہ الفرق بکون الحرمۃ لعینہ اولغیرہ، کما وقع عن بعض العلماء، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) کردے غصب کی حرمت ضروریات دین میں سے ہے تو ایسی صورت میں حرمت لعینہ اولغیرہ کا فرق کام نہ دے گا جیسا کہ بعض علماء سے یہ سرزد ہوا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۷۲: چہ می فرمایند فقہائے دن و فضلائے شرع متین اندریں مسئلہ کہ شخصے مثلاً زید چہار پسر یعنی عمرو و خالد و بکر و ہاشم و اموال منقولہ و غیر منقولہ را متروک داشتہ از سرائے فانی بسرائے باقی رحلت فرمود، بعدہ، خالد و بکر و ہاشم از اراضی پدر متوفی ہر یک حسب خرچ خوردپوش بگیرند، و مابقی نزد عمرو موجود است، امام از بہر اوشان قدر زائد است لیکن عمرو از قد زائد اخراجات جمیع اراضی خود و براداراں را انجام می دہد، تاکہ جہت آں را دفتر سرکاری خوف و تلف بر کل مال پیش نیاید، پس دریں صورت عمرو را غاصب و کافر خواندہ و مہمانی و دعوات خوردند و قبول نمودند حسب شرع شریف صحیح است یا نہ، و نیز زمین کہ عمرو از کسب خود خرید است باز بوقت قسمت صحیح خالد وغیرہ از شیئی مکوب عمرو طلبیدن شرعاً جائز است یا نہ ؟ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور فضلائے شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص مثلاً زید فوت ہوا اس نے منقولہ و غیر منقولہ مال اور چار بیٹے عمرو، خالد، بکر اور ہاشم وارث چھوڑے، خالد بکر اور ہاشم نے اپنے مرحوم والد کی زمین سے خوراک و لباس کے اخراجات کے مطابق حصہ وصول کرلیا اور باقی جو کچھ ہے وہ عمرو کے پاس موجود ہے تاہم دوسروں کی نسبت اس کے پاس زیادہ ہے لیکن اس زائد سے اپنی اور بھائیوں کی تمام زمین کے جملہ اخراجات پورے کرتا ہے تاکہ سرکاری دفاتر سے ضرر رسانی کے خطرے کو پورے مال پر سے ختم کیا جائے۔ تو

کیا اس صورت میں عمرو کو غاصب و کافر کہنا اور اس کی دعوت مہمانی کھانا اور قبول کرنا شریعت کی رو سے جائز ہے یا نہیں؟ نیز عمرو نے اپنی کمائی سے جو زمین خریدی ہے اس کو تقسیم سے الگ رکھنا صحیح ہے اور خالد وغیرہ کا عمرو کی کمائی کو طلب کرنا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (ت)

الجواب: اگر عمرو برضائے دیگر ورثہ براں اراضی حصہ دیگر قابض است، و خزانہ از جانب ایشاں می دہد، و ہر چہ زیادت حاصل بود اگر عمرو باقی وارثوں کی رضامندی سے ان کے حصہ پر قابض ہے اور اخراجات سرکاری ان کی طرف سے ادا کرکے باقی آمدن کو مساوی

Vol 19 Fatawa Rizwia

(The text discusses the legal status of an individual, 'Amr, managing property belonging to others.)

[Persian text]: If he divides it justly, or provides maintenance from the profits for food and clothing and keeps the rest with their consent; in this case, 'Amr is not a usurper at all because there is permission for possession from the owners and no invalid disposal of the land's revenue. If it is not so, but rather he has taken possession of their shares without their consent and makes illegitimate use of their rights for himself, he is certainly a usurper. However, he is not an infidel (Kafir) because a person does not leave Islam except by denying that which brought him into it. In the first case, accepting Zaid's invitation is permissible. In the second case, if he offers an invitation from his own wealth, it is also permissible to accept. If from usurped wealth, it is impermissible. If in the second case he persists in usurpation, socializing with him is prohibited, and even his invitation from his own wealth should not be accepted so that he may be rebuked. Khalid and others cannot demand a share of land bought by 'Amr with his own earnings, as an heir's share is in the deceased's property, not another heir's property. And Allah Almighty knows best.

[Urdu text]: He divides it justly, or provides them with food and clothing expenses from the profits and keeps the remainder with himself with their consent. In this case, 'Amr is not a usurper at all because there is permission for possession from the owners and there is no invalid disposal of the land's revenue. And if it is not so, but rather he has taken possession of their shares without their consent and is making illegitimate use of their rights for himself, then he is certainly a usurper. However, he is not an infidel because a person leaves Islam only by denying the thing that brings him into it. And in the first case, accepting his invitation is undoubtedly permissible. But in the second case, if he offers an invitation from his own wealth, it is also permissible to accept. And if he offers an invitation from usurped wealth, then it is impermissible. And if in the second case he persists in his usurpatory actions, socializing with him is prohibited, and his invitation even from his own wealth should not be accepted so that he may be rebuked and censured. It is not permissible for Khalid and others to demand a share from the land purchased by 'Amr with his own earnings because an heir's share is in the deceased's property, not in the property of another heir. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 272: From Mujeeb Nagar, Post Office Munda Sawaran, District Kheri, sent by Mujeeb ur Rahman Khan, 4 Shaban 1334 AH. What do the scholars of religion and the judges of the firm Shariah say about this matter: a person died...

खंड १९ फ़तवा रिज़विया

(पाठ दूसरों की संपत्ति का प्रबंधन करने वाले व्यक्ति, 'अम्र', की कानूनी स्थिति पर चर्चा करता है।)

[फारसी पाठ]: यदि वह न्यायपूर्वक विभाजित करता है, या मुनाफ़े में से उनके भोजन और कपड़े के लिए भरण-पोषण प्रदान करता है और बाकी को उनकी सहमति से अपने पास रखता है; इस स्थिति में, 'अम्र' बिल्कुल भी ग़ासिब (हड़पने वाला) नहीं है क्योंकि मालिकों की ओर से कब्ज़े की अनुमति है और ज़मीन की आय का कोई अमान्य उपयोग नहीं है। यदि ऐसा नहीं है, बल्कि उसने उनकी सहमति के बिना उनके हिस्सों पर कब्ज़ा कर लिया है और अपने लिए उनके अधिकारों का अनुचित उपयोग करता है, तो वह निश्चित रूप से ग़ासिब है। हालाँकि, वह काफ़िर नहीं है क्योंकि कोई व्यक्ति इस्लाम से तभी बाहर निकलता है जब वह उस चीज़ का इनकार करे जो उसे इस्लाम में लाई थी। पहली स्थिति में, ज़ैद का निमंत्रण स्वीकार करना जायज़ है। दूसरी स्थिति में, यदि वह अपने स्वयं के धन से निमंत्रण देता है, तो उसे स्वीकार करना भी जायज़ है। यदि हड़पी गई संपत्ति से हो, तो यह नाजायज़ है। यदि दूसरी स्थिति में वह हड़पने की कार्रवाई पर अड़ा रहता है, तो उसके साथ मेल-जोल प्रतिबंधित है, और यहाँ तक कि उसके अपने धन से दिए गए निमंत्रण को भी स्वीकार नहीं किया जाना चाहिए ताकि उसे डांटा जा सके। खालिद और अन्य लोग 'अम्र' द्वारा अपनी कमाई से खरीदी गई ज़मीन के हिस्से की मांग नहीं कर सकते, क्योंकि वारिस का हिस्सा मृतक की संपत्ति में होता है, दूसरे वारिस की संपत्ति में नहीं। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

[उर्दू पाठ]: वह इसे न्यायपूर्वक विभाजित करता है, या उन्हें मुनाफे से उनके खाने-पीने और कपड़े का खर्च देता है और शेष को उनकी सहमति से अपने पास रखता है। इस स्थिति में, 'अम्र' बिल्कुल भी ग़ासिब नहीं है क्योंकि मालिकों की ओर से कब्ज़े की अनुमति है और ज़मीन की आय का कोई अमान्य उपयोग नहीं है। और यदि ऐसा नहीं है, बल्कि उसने उनकी सहमति के बिना उनके हिस्सों पर कब्ज़ा कर लिया है और अपने लिए उनके अधिकारों का अनुचित उपयोग कर रहा है, तो वह निश्चित रूप से ग़ासिब है। हालाँकि, वह काफ़िर नहीं है क्योंकि कोई व्यक्ति इस्लाम केवल उसी चीज़ का इनकार करके छोड़ता है जो उसे इसमें लाती है। और पहली स्थिति में, उसका निमंत्रण स्वीकार करना निस्संदेह जायज़ है। लेकिन दूसरी स्थिति में, यदि वह अपने स्वयं के धन से निमंत्रण देता है, तो स्वीकार करना भी जायज़ है। और यदि वह हड़पी गई संपत्ति से निमंत्रण देता है, तो वह नाजायज़ है। और यदि दूसरी स्थिति में वह अपनी हड़पने वाली कार्रवाइयों पर अड़ा रहता है, तो उसके साथ मेल-जोल मना है, और उसके अपने माल से दिए गए निमंत्रण को भी स्वीकार नहीं किया जाना चाहिए

ताकि उसे डांटा और फटकारा जा सके। खालिद और अन्य लोगों के लिए 'अम्र' द्वारा अपनी कमाई से खरीदी गई ज़मीन से हिस्सा मांगना जायज़ नहीं है क्योंकि वारिस का हिस्सा मृतक की संपत्ति में होता है, दूसरे वारिस की मिल्कियत में नहीं। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

मसाला २७२: मुजीब नगर, डाकखाना मुंडा सवारान, जिला खीरी से मुजीबुर्रहमान खान द्वारा प्रेषित, ४ शाबान १३३४ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के न्यायधीश इस मसले में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई...

بعدل قسمت می کند، یا از منافع آں را بقدر خورد پوش می دہد، و باقی را برضائے آں پیش خود جمع می دارد، دریں صورت عمرو ہر گز غاصب نیست لوجود الاذن من الملاک فی القبض وعدم تصرف باطل فی خراج الارض واگر نہ چناں ست بلکہ بے رضائے آں بر حصص آنا قبضہ کردہ است و در حقوق آنا تصرف بیجا برائے خود می کند، ضرور غاصب بود، و اما کافر نیست لانہ لا یخرج الانسان من الاسلام الا بجحود ما ادخلہ فیہ در صورت اولی دعوت زید قبول کردن بلاد غدغہ رواست، و نیز در صورت ثانیہ اگر دعوت از مال خودش کند، و اگر از مال غصب میکند خوردن مغصوب روا نیست، بلکہ در صورت ثانیہ چوں غاصب و مصر علی الغصب باشد با او اختلاط نشاید کرد، و دعوتش از مال خودش ہم نباید خورد لیکن زجر الہ ولا ۃ لہ۔ زمین کہ عمرو از کسب خود خرید است خالد وغیرہ را از حصہ خواستن روا نیست، فان سہم الورث فی المورث دون مملوک وارث اخر، واللہ تعالی اعلم۔

تقسیم کرتا ہے یا منافع میں سے ان کے خورد ونوش و پوش کے اخراجات ان کو دیتا ہے اور باقیماندہ کو ان کی رضامندی سے اپنے پاس جمع رکھتا ہے اس صورت میں عمرو ہر گز غاصب نہیں ہے کیونکہ مالکوں کی طرف سے قبضہ کی اجازت ہے اور زمین کی آمدن میں کوئی باطل تصرف نہیں ہے اور اگر ایسا نہیں بلکہ ان کی رضامندی کے بغیر ان کے حصوں پر قبضہ کئے ہوئے ہے اور ان کے حقوق میں بے جا اپنی مداخلت کرتا ہے تو ضرور غاصب ہے لیکن وہ کافر نہیں ہے کیونکہ جو چیز اسلام میں داخل کرتی ہے اسی کے انکار سے اسلام سے خارج ہوتا ہے۔ اور پہلی صورت میں اس کی دعوت قبول کرنا بلاشبہ جائز ہے لیکن دوسری صورت میں اگر اپنے مال سے دعوت کرے تو بھی قبول کرنا جائز ہے اور اگر مغصوبہ مال سے دعوت کرے تو وہ

ناجائز ہے اور اگر دوسری صورت میں وہ غاصبانہ کاروائی پر اصرار کرے اس سے میل جول منع ہے اور اس کے اپنے مال کی دعوت بھی قبول نہیں کرنی چاہئے تاکہ اس کو زجر و ملامت ہو سکے عمرو کی اپنی کمائی سے خرید کردہ زمین سے خالد وغیرہ کو حصہ طلب کرنا جائز نہیں ہے کیونکہ وارث کا حصہ مورث کے مال میں ہے دوسرے وارث کی ملکیت میں نہیں ہے۔ واللہ تعالی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۷۲: از مجیب نگر ڈاک خانہ مونڈا سواراں ضلع کھیری مرسلہ مجیب رحمان خاں ۴ شعبان ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور قاضیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کا انتقال ہوا۔

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Question: In the hurry of funeral preparation, a mat from the mosque was taken by the founder of the mosque, thinking that such a mat would not be available at such short notice and that another mat would be placed in the mosque in its stead later. It was placed over the planks of the deceased in the grave so that soil would not seep through the gaps between the planks, and it was used in the grave. In such a situation, what is the ruling of the Sharia for the person who took the mosque's mat for the aforementioned purpose in haste? And what can be its expiation? That is all.

Answer: He has become a sinner and a real culprit before the Master (Allah), for usurping a waqf (endowment property). (There is no doubt about the sin in usurping a waqf). Its expiation is sincere repentance from the heart. "And Allah accepts the repentance of him who repents." He should provide a similar or better mat to the mosque. If he has the means, he should spend on mosque services and the needs of the pious and the poor, as much as he can, with a pure intention, so that his service is pleasing to the Master, and He may bestow mercy and wash away the sin.

Quranic Verse: "Allah Almighty said: 'Indeed, good deeds wipe out evil deeds. That is a reminder for those who remember.' And Allah Almighty knows best."

Problem 273: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid passed away and left behind commercial goods and other purchased properties in partnership with his real brother Abdul Rahim. From this property, Abdul Rahim has been receiving the profit/rent for approximately twelve years. He also left behind other ancestral property inherited from parents. How will his self-purchased goods and ancestral property be distributed now? He left behind heirs: one wife, two brothers, one nephew, two sisters, and three daughters. He also left a debt to the late Abdul Ghafoor in partnership with Abdul Rahim, and his wife's dower (Mahr). Now, which debt will be paid first from this? And according to the noble Sharia, how will that property be distributed?

---

[1] Al-Quran al-Karim 11/114 Page 678 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

सवाल: तैयारी की जल्दी में ग़लती से मस्जिद की एक चटाई मस्जिद के संस्थापक ने यह सोचकर ले ली कि ऐन वक्त पर ऐसी चटाई नहीं मिल पाएगी और उसकी जगह दूसरी चटाई मस्जिद में रख दी जाएगी। उसे मय्यत के तख्तों पर कब्र में बिछा दिया गया ताकि मिट्टी तख्तों की दरार से न छने, और वह कब्र में इस्तेमाल हो गई। ऐसी स्थिति में उस व्यक्ति के लिए जिसने उक्त ज़रूरत में जल्दी के कारण मस्जिद की चटाई उठाई, शरीयत का क्या हुक्म है? और क्या इसका कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) हो सकता है? फ़क़त।

जवाब: वह गुनहगार और हक़ीक़ी तौर पर सरकार (अल्लाह) का मुजरिम हुआ, क्योंकि उसने वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) की चीज़ को ग़सब (हड़प) किया। (वक्फ़ की चीज़ हड़पने में गुनाह होने में कोई शक नहीं है)। इसका कफ़्फ़ारा सच्चे दिल से तौबा करना है। "और अल्लाह तौबा करने वाले की तौबा कबूल फरमाता है।" उसे वैसी ही या उससे बेहतर चटाई मस्जिद में डालनी चाहिए। और अगर सामर्थ्य हो तो मस्जिद की खिदमत और नेक लोगों व गरीबों की ज़रूरतों में अपनी हैसियत के मुताबिक नेक नीयत से खर्च करे ताकि उसकी सेवा सरकार को पसंद आए और वह रहमत फरमा कर गुनाह धो दे।

क़ुरआनी आयत: "अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'बेशक नेकियाँ बुराइयों को मिटा देती हैं। यह नसीहत हासिल करने वालों के लिए नसीहत है।' और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

मसला 273: उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद का इंतक़ाल हो गया और उसने अपने सगे भाई अब्दुल रहीम की साझेदारी में व्यापारिक माल और अन्य खरीदी हुई संपत्ति छोड़ी। अब्दुल रहीम इस माल से लगभग बारह साल से मुनाफ़ा/किराया हासिल कर रहा है। उसने माता-पिता से विरासत में मिली अन्य पुश्तैनी जायदाद भी छोड़ी। अब उसका अपना खरीदा हुआ माल और पुश्तैनी जायदाद किस तरह विभाजित होगी? उसने अपने पीछे वारिस छोड़े हैं: एक पत्नी, दो भाई, एक भतीजा, दो बहनें और तीन बेटियां। उसने अब्दुल गफ़ूर (मृतक) का अब्दुल रहीम के साथ साझेदारी वाला कर्ज और अपनी पत्नी की मेहर भी छोड़ दी है। अब इसमें से कौन सा कर्ज पहले अदा किया जाएगा? और शरीयत-ए-मुतहरा के मुताबिक वह माल किस तरह तक़सीम (विभाजित) होगा?

---

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 11/114 पृष्ठ 678/692

عجلت تیاری میں غلطی سے ایک چٹائی مسجد کی بانی مسجد نے یہ سمجھ کر کہ ایک چٹائی ایسے تنگ وقت دستیاب نہ ہو سکے گی۔ اور مسجد میں دوسری چٹائی بجائے اس کے رکھ دی جائے گی، لے کر میت کے تختوں پر جو قبر میں بچھائی گئی تھی اس لئے کہ مٹی قبر کی دراز تختہ سے نہ چھنے، ڈال دی، اور وہ قبر میں کام آگئی، تو ایسی حالت میں ایسے شخص کے لئے جس نے میت معروضہ سے مسجد کی چٹائی ضرورت مذکورہ میں بحوالہ عجلت بکار مسطورہ اٹھائی، شرع شریف کا کیا حکم ہے؟ اور اس کا کفارہ کچھ ہو سکتا ہے یا کیا؟ فقط

الجواب: وہ گنہ گار اور مجرم خاص حقیقی سرکار ہوا، لغصبہ الوقف فلیس فی تاشمیہ وقف (اس کے وقف کو غصب کرنے میں گناہ میں کوئی شک نہیں ہے۔ت) اس کا کفارہ صدق دل سے توبہ ہے، ویتوب اللہ علی من تاب (اللہ تعالٰی توبہ کرنے والے کی توبہ کو قبول فرماتا ہے۔ت) اور ویسی ہی چٹائی یا اس سے بہتر مسجد میں ڈالنا، اور وسعت رکھتا ہے تو خدمت مسجد وحاجت روائی صلحاء و مساکین میں بقدر قدرت پاک نیت سے صرف کرے کہ اس کی خدمت پسند سرکار ہو، اور رحمت توجہ فرما کر گناہ دھو دے،

قال اللہ تعالٰی: "اِنَّ الْحَسَنٰتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّاٰتِ ذٰلِكَ ذِكْرٰی لِلذّٰكِرِیْنَ ﴿۱۱۴﴾۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: نیکیاں ختم کردیتی ہیں برائیوں کو، یہ نصیحت حاصل کرنے والوں کے لئے نصیحت ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

مسئلہ ۲۷۳: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید فوت ہو گیا اور اس نے مال تجارتی اور دیگر جائیداد زر خرید اپنی بشراکت اپنے بردار حقیقی عبدالرحیم کے چھوڑی اور اس مال میں سے نفع جائیداد سے کرایہ تخمیناً بارہ سال کے عبدالرحیم حاصل کرتا ہے۔ اور دوسرا مال اور

جائیداد موروثی جو والدین سے پایا وہ بھی چھوڑا، اب مال اپنا زر خرید اور جائیداد موروثی کس طرح پر تقسیم ہوگا۔ وارث اپنے چھوڑے، ایک زوجہ، دو بھائی، ایک بھتیجا اور دو ہمشیریں اور تین بیٹیاں اپنی، اور قرضہ عبدالغفور فوت شدہ نے بشراکت عبدالرحیم کے دین مہر اپنی زوجہ دینا چھوڑا، اب اس میں سے کون سا قرضہ ادا کیا جائے گا۔ اور ازروئے شرع شریف کے وہ مال کس طرح پر تقسیم ہوگا؟

---

[1] القرآن الکریم ۱۱/ ۱۱۴ صفحہ 678 از 692

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

Answer: According to the requirements of inheritance laws, whatever estate Abdul Ghafur has, whether inherited or purchased; first, all debts owed by Abdul Ghafur must be paid from it before the distribution of the estate. The wife's dower (mahr) and the other debt that was in partnership with Abdul Rahim are all equal. Even if the property is less than or equal to the total of the dower and debts, the entire estate should be distributed proportionally between the dower and the debts, even if no heir receives anything as inheritance. And if the estate is more, after paying the dower and debts in full, then from what remains, Abdul Ghafur's will (if he made one) should be implemented up to one-third of the remainder. The remaining should be divided into 144 (one hundred and forty-four) parts: eighteen parts for the wife and thirty-three parts for each daughter, and ten parts each for each brother, and five parts each for each sister, while the nephew will receive nothing. After Abdul Ghafur's death, whatever profit Abdul Rahim gained from the joint property, he should take out the profit of Abdul Ghafur's share from it, meaning he should take five parts out of his own share of seventy-two parts and give the rest to the other heirs of Abdul Ghafur.

[Arabic Box 1] Because he acquired it through an illicit means, and it was incumbent upon him to remove it (from his possession), either by giving it in charity or returning it to the owner, and the latter is better as stated in al-Khayriyya, al-Hindiyya, etc. Because he has acquired it through an illicit method, it is mandatory for him to remove it from his ownership; he should either give it in charity or return it to the owner, and this is better as mentioned in Khayriyya and Hindiyya etc. (T)

In this case, if the dower and debts together do not exceed or equal the entire estate of Abdul Ghafur, "for when debt does not encompass [the entire estate], ownership transfers to the heirs" (because if the deceased's debt does not overwhelm the estate, it will be the property of the heirs - T). And if it was more or equal, then whatever profit was gained from Abdul Ghafur's share, it is obligatory upon him to give it all in charity to the poor; if he does not, he will be a sinner.

[Arabic Box 2] Because an encompassing debt prevents the heirs' ownership as in al-Ashbah[1] and the creditor's right is in the value, so there is no owner to return it to, thus giving it in charity becomes mandatory. Because if the debt overwhelms the estate, it will not be the property of the heirs, as it is in al-Ashbah, and the creditor

has a right to the value, so there is no owner to whom it can be returned, therefore, it is mandatory to give charity. (T)

---

[1] Al-Ashbah wa'n-Nazair, Art 3, Discourse on Ownership, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/202. Page 679 of 692

फतावा रज़विया, जिल्द 19

उत्तर: फ़राइज़ (विरासत) की शर्तों के अनुसार, अब्दुल गफूर की जो भी संपत्ति है, चाहे वह मौरूसी (विरासत में मिली) हो या खरीदी गई हो, सबसे पहले अब्दुल गफूर पर जो भी ऋण (क़र्ज़) है, उसे संपत्ति के वितरण से पहले चुकाया जाना चाहिए। पत्नी का मेहर और दूसरा ऋण जो अब्दुल रहीम के साथ साझेदारी में था, सब बराबर हैं। भले ही संपत्ति मेहर और ऋण की कुल राशि से कम या बराबर हो, पूरी संपत्ति को मेहर और ऋण के बीच आनुपातिक रूप से वितरित किया जाना चाहिए, भले ही किसी उत्तराधिकारी को विरासत में कुछ भी न मिले। और यदि संपत्ति अधिक है, तो मेहर और ऋण को पूरी तरह से चुकाने के बाद, जो शेष बचता है उसमें से अब्दुल गफूर की वसीयत (यदि उसने की है) उसकी एक तिहाई तक लागू की जानी चाहिए। शेष को 144 (एक सौ चवालीस) हिस्सों में विभाजित किया जाना चाहिए: पत्नी के लिए 18 हिस्से, प्रत्येक बेटी के लिए 33 हिस्से, प्रत्येक भाई के लिए 10-10 हिस्से और प्रत्येक बहन के लिए 5-5 हिस्से, जबकि भतीजे को कुछ नहीं मिलेगा। और अब्दुल गफूर की मृत्यु के बाद अब्दुल रहीम ने संयुक्त संपत्ति से जो लाभ प्राप्त किया, उसे उसमें से अब्दुल गफूर के हिस्से का लाभ निकालना चाहिए, यानी उसे अपने 72 हिस्सों में से 5 हिस्से निकाल कर बाकी अन्य उत्तराधिकारियों को दे देना चाहिए।

[अरबी बॉक्स 1] क्योंकि उसने इसे खबीस (अनुचित) तरीके से प्राप्त किया है, इसलिए इसे अपने स्वामित्व से बाहर करना अनिवार्य है, या तो इसे दान (सदक़ा) कर दे या मालिक को वापस कर दे, और बाद वाला बेहतर है जैसा कि खैरिया, हिन्दिया आदि में उल्लेख है। क्योंकि उसने इसे खबीस तरीके से प्राप्त किया है, उस पर इसे अपनी मिल्कियत (स्वामित्व) से बाहर करना लाज़िम है, या सदक़ा करे या मालिक को वापस करे और यह अफ़ज़ल है जैसा कि खैरिया और हिन्दिया वगैरह में है। (त)

इस मामले में कि मेहर और ऋण मिलकर अब्दुल गफूर की कुल संपत्ति से अधिक या उसके बराबर न हों, "क्योंकि जब ऋण (पूरी संपत्ति को) घेर नहीं लेता, तो स्वामित्व उत्तराधिकारियों को हस्तांतरित हो जाता है" (क्योंकि यदि मृतक का ऋण तरका (संपत्ति) पर हावी न हो तो वह वारिसों की मिल्कियत होगा - त)। और यदि यह अधिक या बराबर था, तो अब्दुल गफूर के हिस्से से जो भी लाभ प्राप्त हुआ है, उसे गरीबों को पूर्ण रूप से दान (सदक़ा) करना उस पर अनिवार्य है; यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह अपराधी होगा।

[अरबी बॉक्स 2] क्योंकि घेरने वाला ऋण उत्तराधिकारियों के स्वामित्व को रोकता है, जैसा कि अल-अशबाह[1] में है; और लेनदार का अधिकार मूल्य में है, इसलिए इसे वापस करने के लिए कोई मालिक नहीं है, अतः दान करना अनिवार्य हो जाता है। क्योंकि तरका पर अगर क़र्ज़ हावी हो तो वारिसों की मिल्कियत न होगा। जैसा कि अल-अशबाह में है और मालियत पर क़र्ज़ख़्वाह (लेनदार) का हक़ है तो उसका कोई मालिक नहीं है जिस पर वापस किया जाए, लिहाज़ा लाज़िमन् सदक़ा करना मुतअय्यन (अनिवार्य) होगा। (त)

---

[1] अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, फ़न सालिस, अल-क़ौल फ़िल मिल्क, इदारत अल-क़ुरआन कराची, 2/202 पृष्ठ 679/692

الجواب: حسب شرائط فرائض عبدالغفور کا جو کچھ ترکہ ہے خواہ موروثی، خواہ خرید کردہ۔ اس سب سے عبدالغفور پر جو کچھ دین ہے تقسیم ترکہ سے پہلے اسے ادا کریں۔ دین مہر زوجہ اور دوسرا قرضہ جو عبدالرحیم کی شرکت میں تھا سب برابر ہے، اگرچہ جائیداد اس میں مہر و قرضہ کے مجموعہ سے کم یا برابر ہو، تو سب ترکہ مہر و قرض میں حصہ رسد دیا جائے، خواہ کسی وارث کو وراثتہً کچھ نہ ملے۔ اور اگر ترکہ زیادہ ہے تو مہر و قرض میں جس قدر واجب ہے تمام و کمال ادا کر کے، اس کے بعد جو بچے اس کی تہائی سے عبدالغفور کی وصیت اگر اس نے کی ہو نافذ کی جائے، باقی کے ۱۴۴ (ایک سو چوالیس) حصے ہو کر اٹھارہ سہیم زوجہ اور تینتیس سہیم ہر دختر، اور دس دس سہیم ہر برادر، اور پانچ پانچ سہیم ہر خواہر کو دیں، اور بھتیجا کچھ نہ پائے گا۔ اور بعد موت عبدالغفور جو نفع مالِ مشترک سے عبدالرحیم نے حاصل کیا اسے چاہئے کہ عبدالغفور کے حصہ کا نفع اس میں سے اپنے حصہ یعنی بہتر ۷۲ حصوں سے پانچ حصے نکال کر باقی دیگر ورثاء عبدالغفور کو دے دے،

[عربی خانہ ۱] لانه حصله بوجه خبيث وكان عليه اخراجه، اما صدقة اوردا على المالك، وهو الافضل كما في الخيرية والهندية وغيرهما۔ کیونکہ اس نے خبیث طریقہ سے حاصل کیا ہے، اس پر اپنی ملکیت سے باہر کرنا لازم ہے یا صدقہ کرے یا مالک کو واپس کرے اور یہ افضل ہے جیسا کہ خیریہ میں اور ہندیہ وغیرہ میں ہے۔ (ت)

اس صورت میں کہ مہر و قرض مل کر جملہ ترکہ عبدالغفور سے زائد یا برابر نہ ہو، لان الدين اذا لم يستغرق ينتقل الملك الى الورثة (کیونکہ اگر میت کا قرضہ ترکہ پر حاوی نہ ہو تو ورثاء کی ملک

ہو گا ت) اور اگر زائد یا برابر تھا تو جو نفع حصہ عبدالغفور سے حاصل کیا ہے تمام و کمال فقیروں پر صدقہ کر دینا اس پر واجب ہے نہ کرے گا تو گنہ گار ہوگا۔

[عربی خانہ ۲] لان الدین المستغرق یمنع ملك الورثة كما في الاشباہ ۱ وحق الدائن في المالیة فلا مالك یرد علیه فتعین التصدق وجوبا۔ کیونکہ ترکہ پر اگر قرض حاوی ہو تو ورثاء کی ملک نہ ہو گا۔ جیسا کہ الاشباہ میں ہے اور مالیت پر قرض خواہ کا حق ہے تو اس کا کوئی مالک نہیں ہے جس پر واپس کیا جائے لہٰذا لازما صدقہ کرنا متعین ہو گا۔ (ت)

---

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الملک ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۲۰۲ صفحہ ۶۷۹ از ۶۹۲

Fatawa-e-Razvia, Volume 19

As for the rent that Abdul Rahim collected from the joint property after the death of Abdul Ghafoor, the petitioner states that it is a piece of land purchased jointly by the two brothers with the intention of building some houses on it or letting it out for rent; it was not specifically intended for regular rental business. During Abdul Ghafoor's lifetime, the land would sometimes lie idle and sometimes a portion of it would be rented out. Therefore, it did not fall under the category of properties specifically designated for investment (Istighlal). At the time of Abdul Ghafoor's death, among his three daughters, one was an adult, the second was ten years old, and the third was two years old. So, if the dower and debts, when summed up, were less than the total inheritance, then regarding this joint land which Abdul Rahim kept in his exclusive proprietary possession after Abdul Ghafoor's death and rented out—the rent for the girls' shares according to the market rate from the time of Abdul Ghafoor's death until these two minor girls reached adulthood must be paid to them. This applies whether Abdul Rahim rented it out at a lower rate or a higher rate. For example, if both girls reached adulthood at the age of fourteen, then four years' rent for the first girl's share and twelve years' rent for the second girl's share is obligatory upon Abdul Rahim. And so on. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Boxed Text] "The benefits of usurped property (Ghasab), whether utilized or left idle, are not subject to compensation except in three cases: (1) if the usurped item is an endowment (Waqf), (2) if it is the property of an orphan (Yateem), and (3) according to the reliable opinion, rent is also obligatory upon a partner (Shareek) [regarding the other partner's share]." (Summarized)

And for the rest of the heirs' shares whose rent was collected from the tenant, in the case where dower and debts are less than the estate, all the rent collected by Abdul Rahim for Abdul Ghafoor's entire share of the land must be given to the poor. And Allah Almighty knows best.

Problem 274: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid, led astray by his carnal soul (nafs-e-ammara), prepared a document stating that the house belonging to his mother, Hinda, should be divided into two portions by himself without informing the legal heirs. He assigned less than one-fourth for his younger brother, Amr, and three-fourths for himself, the elder brother Zaid...

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ghasb, Section of Final Issues, Mujtabai Press, Delhi, 2/208.

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड १९

जहाँ तक उस किराए का सवाल है जो अब्दुल गफूर की मृत्यु के बाद अब्दुल रहीम ने संयुक्त संपत्ति से प्राप्त किया, प्रार्थी का बयान है कि वह एक ज़मीन है जिसे दोनों भाइयों ने साझेदारी में खरीदा था ताकि उसमें कुछ घर बनवाएँ या किराए पर चलवाएँ; विशेष रूप से किराए पर देने की नियत नहीं थी। अब्दुल गफूर के जीवनकाल में वह ज़मीन कभी खाली पड़ी रहती और कभी उसका कोई टुकड़ा किराए पर रहता, अतः वह निवेश (इस्तिग्लाल) के लिए तैयार संपत्तियों में शामिल नहीं हुई। अब्दुल गफूर की मृत्यु के समय उनकी तीन बेटियों में से एक वयस्क थी, दूसरी दस वर्ष की थी और तीसरी दो वर्ष की थी। तो यदि महर और ऋण मिलाकर कुल विरासत से कम थे, तो यह संयुक्त भूमि जिसे अब्दुल रहीम ने अब्दुल गफूर की मृत्यु के बाद अपने विशेष स्वामित्व में रखा और किराए पर चलाया —अब्दुल गफूर की मृत्यु से लेकर उस समय तक जब ये दोनों नाबालिग लड़कियाँ वयस्क हुईं— उनके हिस्से का किराया जो बाज़ार भाव के अनुसार हो, उन दोनों को देना अनिवार्य है। चाहे अब्दुल रहीम ने उसे कम किराए पर दिया हो या अधिक पर। उदाहरण के लिए, यदि दोनों लड़कियाँ चौदह वर्ष की आयु में वयस्क हुईं, तो पहली लड़की के हिस्से का चार वर्ष का किराया और दूसरी लड़की के हिस्से का बारह वर्ष का किराया अब्दुल रहीम पर अनिवार्य है। और इसी प्रकार। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बॉक्स में पाठ] "हड़पी हुई संपत्ति (ग़सब) का लाभ, चाहे वह प्राप्त किया गया हो या उसे व्यर्थ छोड़ दिया गया हो, तीन स्थितियों के अलावा हर्जाने (ज़मान) के योग्य नहीं होता: (१) यदि हड़पी गई चीज़ वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) हो, (२) यदि वह अनाथ (यतीम) की संपत्ति हो, और (३) विश्वसनीय मत के अनुसार, साझेदार (शरीक) पर भी [दूसरे के हिस्से का] किराया अनिवार्य होगा।" (संक्षेप में)

और शेष वारिसों के हिस्सों का जो किराया किरायेदार से प्राप्त किया गया हो, उस स्थिति में जहाँ महर और ऋण संपत्ति से कम हों, तो ज़मीन में अब्दुल गफूर के पूरे हिस्से पर जो किराया अब्दुल रहीम ने वसूला है, वह सब गरीबों को देना अनिवार्य है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला २७४: दीन के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी नफ़्स-ए-अम्मारा के बहकावे में आकर एक दस्तावेज़ तैयार किया जिसका मजमून यह था कि जो मकान उसकी माँ हिंदा का है, उसे उसने बिना वैध वारिसों को सूचित किए स्वयं दो हिस्सों में इस तरह विभाजित किया कि छोटे भाई अम्र के लिए एक चौथाई से कम, और बड़े भाई ज़ैद यानी अपने लिए तीन चौथाई...

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-ग़सब, अंतिम मसलों का अनुभाग, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/२०८। पृष्ठ ६८०/६९२

رہا وہ کرایہ جو جائیدادِ مشترکہ سے عبدالرحیم نے بعد موتِ عبدالغفور حاصل کیا، اس کی نسبت سائل کا بیان ہے کہ وہ جائیداد ایک زمین ہے جسے دونوں بھائیوں نے شرکت میں خریدا کہ اس میں کچھ مکان بنوائے یا کرایہ پر چلوائے خاص کرایہ پر دینے کی نیت نہ تھی، اور وہ زمین حیاتِ عبدالغفور میں کبھی پڑی رہتی کبھی اس کا کوئی ٹکڑا کرایہ پر رہتا فلم تدخل فی المعد للاستغلال (تو وہ زمین اجارہ کے لئے تیار میں نہ داخل ہوئی ۔ ت) تینوں بیٹیوں میں موتِ عبدالغفور کے وقت ایک جوان تھی دوسری دس برس کی، تیسری دو برس کی، تو اگر مہر و قرض سب ملک کر تمام متروکہ سے کم مقدار پر تھے تو یہ مشترک زمین کہ بعد عبدالغفور کے عبدالرحیم نے خاص اپنے قبضہ مالکانہ میں رکھی اور کرایہ پر چلائی، موتِ عبدالغفور سے اس وقت کہ یہ دونوں نابالغہ لڑکیاں بالغہ ہو گئیں، ان کے حصہ کا کرایہ جو بازار بھاؤ سے ہو ان دونوں کو دینا واجب ہے چاہے عبدالرحیم نے کم کرائے پر اٹھائی ہو یا زیادہ پر ڈال رکھی ہو۔ مثلاً دونوں لڑکیاں چودہ برس کی عمر میں بالغہ ہوئی ہوں، تو پہلی لڑکی کے حصہ کا چار سال کا کرایہ اور دوسری کے حصہ کا بارہ برس کا کرایہ عبدالرحیم پر واجب ہے۔ وعلی ہذا القیاس۔ درمختار میں ہے:

[Boxed Text] منافع الغصب استوفاہا او عطلھا لا تضمن الا فی ثلث | غصب کے منافع حاصل ہوں یا معطل چھوڑے ہوں تو تین فیجب اجر المثل ان یکون المغصوب وقفاً او مال | صورتوں کے علاوہ ان کا ضمان نہ ہوگا تین صورتیں یہ ہیں ؟ یتیم و علی المعتمد تجب الاجرۃ علی الشریک[1] اھ | مغصوبہ چیز وقف ہو یا یتیم کا مال ہو تو بااعتماد قول کے مطابق مختصرا۔ | شریک پر بھی مثلی اجرت لازم ہوگی اھ مختصراً (ت)

اور باقی جو وارثوں کے حصص کا کرایہ دار سے حاصل کیا ہو جس صورت میں مہر و قرض متروکہ سے کم ہوں، تو زمین میں سارے حصہ عبدالغفور پر جو کرایہ عبدالرحیم نے وصول کیا ہو سب فقیروں کو دینا لازم ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۷۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے باغوائے نفس امارہ ایک دستاویز اس مضمون کی کہ جو مکان اس کی والدہ ہندہ کا ہے اس کو دو برابر حصوں میں بطور خود بلا اطلاع ورثاء جائز کے اس طرح تقسیم کیا کہ چھوٹے بھائی عمرو کے واسطے چوتھائی سے کم، اور بڑے بھائی زید یعنی اپنے واسطے تین چوتھائی...

---

[1]درمختار کتاب الغصب فصل مسائل آخر مطبع مجتبائی دہلی ۲/۲۰۸ Page 680 of 692

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

...moreover, he secretly read the mentioned document to his mother Hindah in such a way as to make her believe that: 'I have divided your owned and possessed house into two equal parts.' Having convinced her of this, he then said, 'Go to the court and get it registered secretly.' Hindah said, 'At least inform my younger son, Amr.' He replied, 'Get it registered based on your trust in me; there is no need for notification.' Upon this, Hindah flatly refused, so the document remained incomplete and unsigned. When Amr came to know about this, he complained to his mother Hindah. Hindah said, 'I was made to believe that it was being divided into two equal parts.' Based on this unhappiness and imposition, Hindah asked Zaid to demolish the wall which Zaid had built himself without the consent of the second party. Zaid brushed it off with his cunning tricks and, in order to deprive the second party of their rights, wrote a lease agreement in his own name and settled a tenant in it. When Amr gave a written warning to Zaid to stop him, he ignored it and persists in his misconduct and deception to this day. He neither gives half the rent of the said house nor participates in the lease agreement. He does not demolish the wall either. Instead, he is bent on depriving the second party of their rights in every possible way. No Shariah-based admonition from anyone is useful to him due to his selfish greed. Furthermore, this person also delivers sermons, even though his pursuit of knowledge has not reached any definitive level of proof; he has never studied under any authentic or reliable teacher, neither Fiqh (jurisprudence), nor Tafsir (exegesis), nor Hadith. Instead, he delivers sermons only by means of a few Urdu books. What does the noble Shariah command regarding such a person? Has his faith remained intact or not? Did the mentioned division become valid or not? How should Muslims treat him? Should he deliver sermons or not? Is his testimony reliable or not? Please explain and you shall be rewarded.

The Answer: That division is absolutely void. Zaid is an extreme oppressor, a transgressor (fasiq), a profligate (fajir), a committer of major sins, deserving of the punishment of Fire and the wrath of the All-Compelling (Jabbar). Muslims should treat him as oppressors and troublemakers ought to be treated. Allah Almighty said: "And if Satan causes you to forget, then after the remembrance, sit not you with the people who are the wrongdoers." [The Holy Quran 6:68] Allah Almighty has said: If Satan makes you forget, then after you remember, do not sit with the wrongdoers. It is forbidden (haram) for him to deliver sermons. It is not permissible to listen to his sermons. If he gives testimony a thousand times even for a matter of a single penny,

it is rejected by Shariah. Whoever accepts his testimony will be a sinner. All of this is based on what the questioner has...

---

[1] The Holy Quran 6/68 Page 681 of 692

फ़तावा रज़विया, जिल्द 19

...इसके अलावा, उसने गुप्त रूप से अपनी माँ हिंदा को उक्त दस्तावेज़ इस तरह पढ़कर सुनाया कि: 'मैंने आपके स्वामित्व वाले और कब्ज़े वाले घर को दो बराबर हिस्सों में बाँट दिया है।' ऐसा विश्वास दिलाने के बाद, उसने कहा, 'अदालत जाकर चुपके से इसकी रजिस्ट्री करा लो।' हिंदा ने कहा, 'कम से कम मेरे छोटे बेटे अम्र को तो बता दो।' उसने कहा, 'आप मुझ पर भरोसा करके इसकी रजिस्ट्री करा लें, सूचना देने की कोई ज़रूरत नहीं है।' इस पर हिंदा ने साफ़ इनकार कर दिया, इसलिए दस्तावेज़ अधूरा और बिना हस्ताक्षर के रहा। जब अम्र को इस बारे में पता चला, तो उसने अपनी माँ हिंदा से इसकी शिकायत की। हिंदा ने कहा, 'मुझे तो यही विश्वास दिलाया गया था कि इसे दो बराबर हिस्सों में बाँटा जा रहा है।' इस अप्रसन्नता और ज़बरदस्ती के आधार पर, हिंदा ने ज़ैद से उस दीवार को गिराने के लिए कहा, जिसे ज़ैद ने दूसरी पार्टी की सहमति के बिना खुद ही खड़ा कर लिया था। ज़ैद ने अपनी चालाकी से उसे टाल दिया और दूसरी पार्टी के हक़ मारने के लिए अपने नाम से एक किरायानामा लिखकर उसमें किराएदार बसा दिया। जब अम्र ने ज़ैद को रोकने के लिए लिखित चेतावनी दी, तो उसने उस पर ध्यान नहीं दिया, बल्कि अपनी बदसलूकी और धोखाधड़ी पर अब तक अड़ा हुआ है। न तो वह उक्त मकान का आधा किराया देता है, न ही किरायानामे में शामिल होता है, और न ही दीवार गिराता है। बल्कि हर तरह से दूसरी पार्टी के हक़ को मारने पर तुला हुआ है। स्वार्थ और लालच के कारण किसी की भी शरीयत आधारित नसीहत उसके लिए लाभदायक नहीं होती। इसके अलावा, यह व्यक्ति उपदेश (वाज़) भी देता है, जबकि उसकी शिक्षा किसी पुख्ता स्तर तक नहीं पहुँची है, न ही उसने कभी किसी प्रामाणिक शिक्षक से पढ़ा है, न फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र), न तफ़्सीर, न हदीस। बल्कि केवल उर्दू की कुछ किताबों के ज़रिए वाज़-गोई (उपदेश देना) करता है। तो शरीयत-ए-मुतहरा ऐसे व्यक्ति के बारे में क्या हुक्म देती है? क्या उसका ईमान सलामत रहा या नहीं? क्या उक्त बँटवारा जायज़ हुआ या नहीं? मुसलमानों को उसके साथ कैसा व्यवहार करना चाहिए? उसे वाज़ कहना चाहिए या नहीं? क्या उसकी गवाही मान्य है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: वह बँटवारा पूरी तरह से बातिल (अमान्य) है। और ज़ैद एक सख्त ज़ालिम, फ़ासिक़, फ़ाजिर, बड़े पाप करने वाला, आग की सज़ा और अल्लाह के क्रोध का पात्र है। मुसलमानों को उसके साथ वैसा ही व्यवहार करना चाहिए जैसा ज़ालिमों और परेशान करने वालों के साथ किया जाना चाहिए। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अगर शैतान तुम्हें भुला दे, तो याद आने के बाद ज़ालिम लोगों के साथ न बैठो।" [अल-क़ुरआन 6:68] अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अगर शैतान तुझे भुला दे, तो याद

आने पर ज़ालिमों के पास मत बैठो। उसके लिए उपदेश देना हराम है। उसका उपदेश सुनना जायज़ नहीं है। अगर वह एक कौड़ी के मामले में हज़ार बार भी गवाही दे, तो शरीयत की नज़र में वह खारिज (मर्दुद) है। जो उसकी गवाही स्वीकार करेगा वह गुनहगार होगा। यह सब उस आधार पर है जो पूछने वाले ने...

---

[1] अल-क़ुरआन 6/68 पृष्ठ 681/692

...سے زائد اور خفیہ طور سے اپنی والدہ ہندہ کو کاغذ مذکور اس طرح پڑھ کر سنا دیا کہ مکان مملوکہ و مقبوضہ تمہارا، میں نے دو برابر حصوں میں تقسیم کر لیا ہے۔ چنانچہ ایسے ہی باور کرا دیا، پھر کہا کہ اس پر عدالت میں چل کر خفیہ طور سے رجسٹری کرا دو۔ ہندہ نے کہا کہ اس کی خبر میرے چھوٹے لڑکے عمرو کو تو کر دو، تو کہا کہ تم میرے اعتبار پر اس کی رجسٹری کرا دو اطلاع کی کوئی ضرورت نہیں۔ اس پر ہندہ نے قطعی انکار کر دیا لہذا دستاویز نا مکمل اور بلادستخطی رہی جبکہ عمرو کو یہ معلوم ہوا تو اس نے اس کی شکایت اپنی والدہ ہندہ سے کی، ہندہ نے کہا کہ مجھے تو دو برابر حصوں میں بانٹنا باور کرایا ہے۔ بربناء اس نا خوشی و تحکم کے ہندہ نے زید سے اس دیوار کو جو زید کے بلا رضا مندی فریق ثانی کے بطور خود قائم کر لی منہدم کرنے کو کہا، تو زید نے اپنی روباہ بازیوں سے اسے ٹالا اور ایک کرایہ نامہ اپنے نام سے فریق ثانی کی حق تلفی کے واسطے لکھ کر اس میں کرایہ دار بسایا، اس کے روکنے کے واسطے جبکہ عمرو نے زید کو تنبیہ تحریری کی تو اس کو خیال میں نہ لایا بلکہ اپنی بد معاملی اور دغا بازی پر اب تک مصر ہے۔ اور نہ مکان مذکور کا نصف کرایہ دیتا ہے۔ نہ کرایہ نامہ میں شرکت کرتا ہے۔ نہ دیوار منہدم کراتا ہے۔ بلکہ ہر طریقہ سے فریق ثانی کی حق تلفی پر آمادہ ہے۔ اور کوئی شرعی فہمائش کسی کی اس کو بوجہ طمع نفسانی کے مفید نہیں ہوتی، دیگر یہ کہ یہ شخص وعظ بھی کہتا ہے حالانکہ اس کی تحصیل علم قطعی پایہ ثبوت کو نہیں پہنچی، نہ کسی مستند معتبر استاد سے کبھی پڑھا، نہ فقہ، نہ تفسیر، نہ حدیث، بلکہ صرف اردو کی چند کتابوں کے ذریعہ سے وعظ گوئی کرتا ہے، تو شرع شریف ایسے شخص کی نسبت کیا حکم فرماتی ہے؟ آیا اس کا ایمان سالم رہا یا

نہیں؟ آیا تقسیم مذکور جائز ہوئی یا نہیں؟ مسلمانوں کو اس سے کیسا برتاؤ کرنا چاہئے؟ اسے وعظ کہنا چاہئے یا نہیں؟ اسکی شہادت معتبر ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: وہ تقسیم باطل محض ہے۔ اور زید سخت ظالم، فاسق، فاجر، مرتکب کبائر، مستحق عذاب نار و غضب جبار ہے۔ مسلمانوں کو اس سے وہی برتاؤ چاہئے جو ظالموں موذیوں سے چاہئے۔ قَالَ اللہ تعالٰی "وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَىٰ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اگر تجھے شیطان بھلادے تو یاد آنے پر ظالموں کے پاس نہ بیٹھو۔ اسے وعظ کہنا حرام ہے۔ اس کا وعظ سننا جائز نہیں۔ وہ اگر ایک کوڑی کے معاملہ پر ہزار بار شہادت دے شرعاً مردود ہے۔ جو اس کی گواہی قبول کرے گا گناہ گار ہوگا۔ یہ سب اس بناء پر ہے جو سائل نے

---

[1] القرآن الکریم ٦/ ٦٨ Page 681 of 692

expressed, and knowledge of the actual occurrence belongs to the Knower of the Unseen, Exalted is He. And Allah Almighty knows best. Problem 275: Sent by Bakhsh Allah, resident of Bareilly, Muhalla Ganda Nala. Dated 1st Jamadi al-Ukhra 1327 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Two houses were purchased by two individuals. One person's purchase is about twenty-five to thirty years old, and the second person's purchase is about ten years old. The person whose house was purchased about twenty-five years ago has placed his rafters (wooden beams) on the second person's wall. Now, the second person says, "Remove the rafters from my wall," while the first says, "I purchased it in this condition." This is his statement, but the other person suspects that he himself placed these rafters after buying the house. In such a situation, is the second person entitled to have them removed or not? The Answer: The questioner stated that the person admits the wall on which his rafters are placed is not his. In this case, he has no right to keep the rafters there. If they were placed forcefully (usurpation), it is obvious (they must be removed). If they were placed with the permission of the previous owner, that permission ended when his ownership ended. Now, without the current owner's permission, he has no authority. And Allah Almighty knows best. Problem 276: What do the scholars of religion say regarding this matter: Two houses had adjacent walls, one was mud (unbaked bricks) and one was masonry (baked bricks). A person had built a cupboard in his wall, part of which cut into the mud wall by about 1/10 of a 'Girah' (a unit of measure). However, the owner of the separate wall was not aware of it. Now he has sold this house. In this situation, who is responsible for the accountability? Is it the previous owner or the current owner's portion? The Answer: First, the accountability was for the previous owner, now it is for the current owner. Either he should pay the price of that much land to the other with his consent, or he should vacate that 1/10 Girah piece of land. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Laisa li-'irqin zalimin haqq" (An unjust root has no right). And Allah Almighty knows best.

1. Sunan Abi Dawud, Chapter on Reviving Dead Lands, Aftab-e-Alam Press Lahore 2/81; Jami' at-Tirmidhi, Chapters on Judgments, Chapter on Reviving Dead Lands, Amin Company Delhi 1/166; Al-Sunan al-Kubra, Book of Usurpation, Dar Sader Beirut 6/99.

व्यक्त किया गया है, और वास्तविक घटना का ज्ञान परोक्ष के ज्ञाता (अल्लाह) को है, जो महान और उच्च है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। मसला २७५: प्रेषित बख्श अल्लाह, निवासी बरेली, मोहल्ला गंदा नाला। दिनांक १ जमादी उल-उखरा १३२७ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: दो घर दो व्यक्तियों द्वारा खरीदे गए हैं। एक व्यक्ति की खरीद लगभग पच्चीस-तीस साल पुरानी है, और दूसरे व्यक्ति की खरीद लगभग दस साल पुरानी है। जिस व्यक्ति का घर लगभग पच्चीस साल पहले खरीदा गया था, उसकी कड़ियाँ (लकड़ी के शहतीर) दूसरे व्यक्ति की दीवार पर रखी हैं। अब वह (दूसरा व्यक्ति) कहता है कि मेरी दीवार से कड़ियाँ हटा लो, जबकि यह (पहला व्यक्ति) कहता है कि मैंने इसे इसी स्थिति में खरीदा है। यह उसका बयान है और उस व्यक्ति का अनुमान है कि उसने खुद घर खरीदने के बाद ये कड़ियाँ रखवाई हैं। ऐसी स्थिति में, क्या वह उन्हें हटवाने का हकदार है या नहीं? उत्तर: प्रश्नकर्ता ने बताया कि उस व्यक्ति ने स्वीकार किया है कि वह दीवार जिस पर उसकी कड़ियाँ रखी हैं, उसकी नहीं है। ऐसी स्थिति में उसे कड़ियाँ रखने का कोई अधिकार नहीं है। यदि बलपूर्वक (अवैध कब्जे से) रखी गई हैं, तो वह स्पष्ट है। और यदि पूर्व मालिक की अनुमति से रखी गई थीं, तो वह अनुमति उसका स्वामित्व समाप्त होने के साथ ही समाप्त हो गई। अब वर्तमान मालिक की अनुमति के बिना उसे कोई अधिकार नहीं होगा। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। मसला २७६: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: दो घर थे जिनकी दीवारें आपस में जुड़ी हुई थीं, एक कच्ची थी और एक पक्की। उसने अपनी दीवार में एक अलमारी बनाई हुई थी, जिसका कुछ हिस्सा कच्ची दीवार में से कटकर लगभग १/१० गिरह तक चला गया था। लेकिन अलग दीवार वाले को इसका पता नहीं चला। अब उसने वह घर बेच दिया है। ऐसी स्थिति में जवाबदेही किसकी है? यानी पहले मालिक की या वर्तमान मालिक के हिस्से की? उत्तर: पहले पूर्व मालिक की जवाबदेही थी, अब वर्तमान मालिक की है। या तो वह दूसरे की सहमति से उसे उतनी ज़मीन की कीमत दे दे, या ज़मीन का वह १/१० गिरह का टुकड़ा खाली कर दे। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते हैं: "लैसा लि-इर्किन जालिमिन हक़" (ज़ालिम की जड़ का कोई अधिकार नहीं है)। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

1. सुनन अबी दाऊद, अध्याय: बंजर भूमि को जीवित करना, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर २/८१; जामी' अत-तिर्मिज़ी, अध्याय: निर्णय, बंजर भूमि को जीवित करना, अमीन कंपनी दिल्ली १/१६६; अल-सुनन अल-कुबरा, पुस्तक: गसब (अवैध कब्जा), दार सादिर बेरुत ६/९९।

اظہار کیا ، اور واقع کا علم عالم الغیب جل وعلا کو ہے ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۷۵: مرسلہ بخش اللہ ساکن بریلی محلہ گندہ نالہ مورخہ یکم جمادی الاخری ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ دو مکان دو شخصوں کے خرید کردہ ہیں ، ایک شخص کی خریداری قریب پچیس تیس سال کی، اور دوسرے شخص کی خریداری قریب دس سال کی ہے ، جس شخص کا مکان خریدا ہوا قریب پچیس سال کے ہے اس کی کڑیاں دوسرے شخص کی دیوار پر رکھی ہے۔ اب وہ یہ کہتا ہے کہ میری دیوار پر سے کڑیاں علیحدہ کرلو ، یہ کہتا ہے کہ میں نے اسی حیثیت سے خریدا ہے۔ اس کا بیان یہ ہے اور اس شخص کا گمان ہے کہ اس نے خود بعد خریدنے مکان کے یہ کڑیاں رکھوائی ہیں ، ایسی حالت میں مستحق ہٹوانے کا ہے یا نہیں؟ الجواب: سائل نے بیان کیا کہ اس شخص کو اقرار ہے کہ یہ دیوار جس پر میری کڑیاں رکھی ہیں میری نہیں ، اس صورت میں اسے کڑیاں رکھنے کا کوئی حق نہیں ، اگر غصبا رکھی ہیں جب تو ظاہر اور اگر سابق کے مالک کی اجازت سے رکھی تھیں تو اس کی اجازت اس کی ملک ختم ہونے سے ختم ہوگئی ، اب بے اجازت مالک اس کا اختیار نہ ہوگا ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۷۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں ، دو مکان دو دیواریں ملی ہوئی ہے ں ایک خام ایک پختہ تھی ، اس نے اپنی دیوار میں الماری لگائی ہوئی تھی۔ اس میں سے کچھ خام دیوار میں سے کٹی۔ قریب ۱۰/۱ گرہ کے لیکن الگ دیوار کو نہیں معلوم ہوا ، اب اس نے اس مکان کو فروخت کیا، ایسی حالت میں خریدار مواخذہ دار کس کا ہے۔ یعنی مالک قبل کا ہے یا مالک حال کا حصہ ہے۔ الجواب: پہلے مالک سابق کا مواخذہ تھا، اب مالک حال کا ، یا تو اس کی رضامندی سے اس قدر زمین کی قیمت اس کو دے دے یا یہ ۱۰/۱ گرہ

زمین کا ٹکڑا خالی کردے ، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں : لیس لعرق ظالم حق ۱ (ظالم کا دخل حق نہیں ۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱ سنن ابی داؤد باب احیاء الموات آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۸۱ ، جامع الترمذی ابواب الاحکام باب احیاء ارض الموات امین کمپنی دہلی ۱/ ۱۶۶ ، السنن الکبری کتاب الغصب دار صادر بیروت ۶/ ۹۹

Fatawa Rizvia, Volume 19

Problem 772: Sent by Sheikh Haji Abdul Aziz Sahib, 22 Rajab 1327 AH

Question: What do the scholars of religion say regarding this issue: In Zaid's wall, there was a niche (taq) for Amr's bathroom for twenty-three years. When Zaid dug the wall of his house, he closed Amr's twenty-three-year-old niche; despite much entreaty and pleading, he did not agree. Furthermore, two beams of Amr's bathroom and four pieces of beams for the latrine are placed in Zaid's aforementioned wall. These have been there since before the Ghadar (1857 rebellion). Zaid has seen them many times because during the days of sacrifice, the said Zaid stays in that house for several hours. Zaid has always seen those pieces but never said anything, and now he asks to have them removed. Additionally, at the time he closed the niche, if there had been any disagreement, he would have had these things removed as well. Amr bought a raw (kham) house and wanted to have it constructed. When he had the walls dug, two cupboards and a fireplace appeared in the wall on Zaid's side; in fact, the wall was also extended. When Amr asked Zaid to fix it, Zaid replied, "If you remove the pieces of your latrine kept in our wall, we will also have the cupboards closed." In this situation, what does the pure Shariat command?

Answer: It is immediately obligatory on Zaid to close the cupboards and fireplace he built without the owner's permission. And if it is proven that the wall has been extended into his (Amr's) land, then it is mandatory to demolish that much wall and vacate the land. As for Amr's beams* and the niche: from the statement of the question, it is clear that they were in another's wall with the owner's permission as a loan (ariyah), not by any mandatory right. Zaid's silence until now was also being satisfied with the loan, and one has the authority to take back a loaned item at any time. Now that Zaid is not satisfied, it is also mandatory for Amr to remove the beams. However, one stalling the other by saying, "You do this, then I will do that," is not permissible, because removing oppression immediately is an obligation. Both should vacate the property of the other. It is stated in Al-Alamgiriyyah:

[Boxed Arabic Text]: The seller is ordered to remove wood from the wall of the sold property, even if the wood belongs to a stranger by a mandatory right of ownership or lease, for it is a defect because in it... [Urdu Translation in Box]: The order to remove will be given to the seller, and if those beams are the property of a stranger or on lease, then this will be counted as a defect because in it...

Note: The word "beams" is not in the original; perhaps it was missed by the scribe's pen. —Abdul Mannan A'zami

Page 683 of 692

फ़तावा रिज़विया, खंड १९

मसला ७७२: प्रेषित शेख हाजी अब्दुल अज़ीज़ साहब, २२ रजब १३२७ हिजरी

प्रश्न: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद की दीवार में तेईस वर्ष से अम्र के स्नानघर का एक ताक (ताख) था। ज़ैद ने जब अपने मकान की दीवार खोदी तो अम्र का तेईस साल पुराना ताक बंद कर दिया, बहुत विनती और मिन्नत के बावजूद भी नहीं माना। इसके अलावा अम्र के स्नानघर की दो कड़ियाँ और शौचालय की कड़ियों के चार टुकड़े ज़ैद की उक्त दीवार में रखे हुए हैं। ये गदर (१८५७) से पहले के हैं, ज़ैद ने इन्हें कई बार देखा है। क्योंकि कुर्बानी के दिनों में उक्त ज़ैद उस मकान में कई घंटे ठहरता है। ज़ैद ने हमेशा उन टुकड़ों को देखा है पर कभी कुछ नहीं कहा, और अब उन्हें निकलवाने को कहता है। इसके अलावा जिस समय उसने ताक बंद किया था, यदि उस समय भी कोई असहमति होती तो वह इन चीज़ों को भी निकलवा देता। अम्र ने एक कच्चा मकान खरीदकर उसका निर्माण कराना चाहा और दीवारें खुदवाईं तो ज़ैद की तरफ की दीवार में दो अलमारियाँ और एक आगदान (फायरप्लेस) प्रकट हुआ, बल्कि दीवार भी बढ़ी हुई है। जब अम्र ने ज़ैद से कहा कि इसे ठीक करवा दो, तो ज़ैद ने जवाब दिया कि तुम अपने शौचालय के टुकड़े जो हमारी दीवार में रखे हैं निकलवा दो तो हम भी अलमारियाँ बंद करवा देंगे। इस स्थिति में शरीयत-ए-मुतहरा क्या हुक्म देती है?

उत्तर: अलमारियाँ और आगदान जो ज़ैद ने मालिक की अनुमति के बिना बनाए हैं, उन्हें बंद करना उस पर तुरंत अनिवार्य है। और यदि यह सिद्ध हो जाए कि दीवार उसकी जमीन में बढ़ा ली है, तो उतनी दीवार गिराकर जमीन खाली कर देना अनिवार्य है। रहीं अम्र की कड़ियाँ* और ताक: सवाल के विवरण से स्पष्ट है कि वे दूसरे की दीवार में मालिक की अनुमति से ऋण (आरियत) के तौर पर थे, न कि किसी अनिवार्य अधिकार से। और ज़ैद की अब तक की चुप्पी भी आरियत पर राज़ी होना था, और आरियत की चीज़ को किसी भी समय वापस लेने का अधिकार होता है। अब जबकि ज़ैद राज़ी नहीं है, अम्र पर भी अनिवार्य है कि कड़ियाँ निकाल ले, लेकिन एक का दूसरे पर टालना कि "तुम यह कर दो तो हम यूँ करेंगे", जायज़ नहीं है, क्योंकि ज़ुल्म को तुरंत दूर करना फ़र्ज़ है। दोनों एक-दूसरे की मिल्कियत (संपत्ति) खाली कर दें। आलमगीरी में है:

[बॉक्स में अरबी पाठ]: विक्रेता को बेची गई संपत्ति की दीवार से लकड़ी हटाने का आदेश दिया जाएगा, भले ही लकड़ी किसी अजनबी की अनिवार्य स्वामित्व या पट्टे के अधिकार से हो, क्योंकि यह

एक दोष है क्योंकि इसमें... [बॉक्स में उर्दू अनुवाद]: हटाने का हुक्म विक्रेता को दिया जाएगा और अगर वे कड़ियाँ अजनबी की मलकियत या इजारा (पट्टे) पर हों तो यह ऐब शुमार होगा क्योंकि इसमें...

फुटनोट *: शब्द "कड़ियाँ" मूल में नहीं है, शायद नकल करने वाले की कलम से छूट गया है। — अब्दुल मन्नान आज़मी

पृष्ठ ६८३ / ६९२

فتاوی رضویہ، جلد ۱۹

مسئلہ ۷۷۲: مرسلہ شیخ حاجی عبدالعزیز صاحب ۲۲ رجب ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کی دیوار میں تئیس برس سے ایک طاق عمرو کے غسل خانہ کا تھا، زید نے جس وقت اپنے مکان کی دیوار کھودی تو عمرو کا تئیس برس کا طاق بند کردیا، باوجود منت و سماجت بسیار کے بھی نہ مانا، دیگر یہ کہ عمرو کے غسل خانہ کے دو کڑی کے زید کی دیوار میں اور چار پائخانہ کی کڑیوں کے ٹکڑے زید مذکور کی دیوار میں رکھے ہوئے ہیں۔ غدر کے قبل کے ہیں، زید نے بارہا ان کو دیکھا ہے۔ کیونکہ ایامِ قربانی زید مذکور کا کئی گھنٹہ اس مکان میں قیام رہتا ہے۔ زید نے ہمیشہ ان ٹکڑوں کو دیکھا ہے مگر کبھی کچھ نہیں کہا، اور اب ان کو نکلوا دینے کو کہتا ہے۔ دیگر یہ کہ جس وقت وہ طاق بند کیا تھا اس وقت یہ چیزیں بھی اگر نارہامندی تھی نکلوا دیتا، عمرو نے ایک خام مکان خرید کر تعمیر کرانا چاہا اور دیواریں کھدوانیں تو زید کی طرف کی دیوار میں دو الماریاں اور ایک آتش خانہ نمودار ہوا، بلکہ دیوار بھی بڑھی ہوئی ہے۔ عمرو نے جب زید سے کہا کہ اس کو درست کرا دو، تو زید نے جواب دیا کہ تمہاری پائخانہ کے ٹکڑے جو ہمارے دیوار میں رکھے ہیں نکلوا دو تو ہم بھی الماریاں بند کرادیں گے، اس صورت میں شریعت مطہرہ کیا حکم دیتی ہے؟

الجواب: الماریاں اور آتش خانہ جو زید نے بے اجازت مالک بنایا ہے اس کا بند کر دینا اس پر فوراً لازم ہے۔ اور اگر ثابت ہو کہ دیوار اس کی زمین میں بڑھالی ہے تو اتنی دیوار گرا کر زمین خالی کر دینی لازم ہے۔ رہیں عمرو کی کڑیاں عہ اور طاق۔ تقریر سوال سے ظاہر ہے کہ وہ دوسرے کی دیوار میں باجازت مالک بطورِ عاریت تھے، نہ کسی حقِ لازم سے، اور زید کا اب تک سکوت وہ

بھی عاریت پر راضی ہونا تھا، اور عاریت کی چیز کا ہر وقت واپس لینے کا اختیار ہے۔ اب کہ زید راضی نہیں عمرو پر بھی لازم ہے کہ کڑیاں نکال لے، مگر ایک کا دوسرے پر ٹالنا کہ تم یہ کردو تو ہم یوں کریں، جائز نہیں، کہ ظلم فوراً دور کرنا فرض ہے۔ دونوں معاً دوسرے کی ملک خالی کر دیں، عالمگیریہ میں ہے:

البائع یؤمر برفع خشب علی حائط المبیعة و لو کان الخشب لاجنبي بحق لازم یملک و اجارة فهو عیب لانه اتارنے کا حکم بائع کو دیا جائے گا اور اگر وہ کڑیاں اجنبی کی ملکیت یا اجارہ پر ہوں تو یہ عیب شمار ہوگا کیونکہ اس میں

عہ: لفظ "کڑیاں" اصل میں نہیں ہے شاید قلمِ ناسخ سے چھوٹ گیا ہے۔ عبدالمنان اعظمی

Fatawa Rizvia Volume 19

[Arabic Box] "He does not have the right to prevent him, and if it was with permission, he has no choice because it is not binding. Thus in Tatar-Khaniyah[1] - briefly. And Allah Almighty knows best." Urdu translation in text: "He does not have the right to prevent [him from placing] beams on the wall of the sold property, and if it was with permission, then he has no choice because it is not binding. It is stated thus in Tatar-Khaniyah - briefly. And Allah Almighty knows best. (T)"

Problem 278: From Bareilly, Shah Abad locality, sent by Hakim Nazir-ud-Din Sahib, 9 Zul-Qa'da 1327 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid acquired a property through usurpation (ghasab) and continued to use its income for approximately fifty years. He sold nearly half of the property. Zaid died and left behind the remaining usurped property. The heirs of the usurper (Zaid) are only giving back the currently existing usurped property to the rightful heirs. They refuse to give back the sold property as well as the total income generated from the entire property, even though the usurper left behind a large estate such that after settling the claim for the usurped property, a large estate would still remain for the usurper's heirs. In such a situation, does the rightful owner of the usurped property have the right against the usurper's heirs, in respect of the estate, to recover his existing usurped property, the sold portion, and its income by any possible means? And if the usurper's property exists, is it obligatory for his heirs to settle the aforementioned rights or not? Explain and be rewarded.

The Answer: In reality, the person from whom Zaid usurped that property and his heirs have the right to take back whatever portion of the property still exists in its original form. For the portion Zaid sold, they should recover its value as it was on the day of usurpation from other property owned by Zaid by any possible means. If that property consisted of villages or houses/shops for renting out, which the original owner had built or bought for that purpose, and Zaid usurped them, then they should recover the income of the remaining property up to the present day, and the income of the sold property up to the day it remained with Zaid, from Zaid's owned property. It is obligatory for Zaid's heirs to pay all these rights from Zaid's estate, and it is forbidden (haram) to refuse. Furthermore, if the owner and his heirs wish, they can also do this: proceed as mentioned for the existing property, and for the income of the sold property under the mentioned condition, take compensation from Zaid's estate until the day Zaid's possession ended, and take compensation for its value and from the day of the buyer's possession until today...

[1] Fatawa Hindiyyah Page 684 of 692

फतावा रज़विया जिल्द 19

[अरबी बॉक्स] "उसे उसे रोकने का अधिकार नहीं है, और यदि यह अनुमति के साथ था, तो उसके पास कोई विकल्प नहीं है क्योंकि यह अनिवार्य नहीं है। तातारखानिया[1] में ऐसा ही है - संक्षेप में। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है।" उर्दू अनुवाद: "बिक्री की गई दीवार पर कड़ियाँ (बीम) रखने से रोकने का उसे अधिकार नहीं है, और यदि अनुमति से हों तो उसे अधिकार नहीं क्योंकि वह लाज़िम (अनिवार्य) नहीं। तातारखानिया में यूँ है - संक्षेप में। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)"

मसाला 278: बरेली, मोहल्ला शाह आबाद से, हकीम नज़ीर उद्दीन साहब द्वारा भेजा गया, 9 ज़ीक़ादा 1327 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने एक जायदाद ग़ासिबाना (अवैध कब्ज़ा) तरीके से हासिल की और लगभग पचास साल तक उसकी आमदनी का उपभोग करता रहा, और उसमें से करीब आधी जायदाद बेच दी। ज़ैद का इंतकाल हो गया और उसने बची हुई ग़सब की हुई जायदाद छोड़ी। ग़ासिब (ज़ैद) के वारिस केवल मौजूदा ग़सब की हुई जायदाद ही असली हक़दारों को दे रहे हैं, जो जायदाद बिक चुकी है और साथ ही पूरी जायदाद की जो आमदनी हुई उसे देने से इनकार कर रहे हैं, जबकि ग़ासिब ने इतनी ज़्यादा संपत्ति छोड़ी है कि उससे ग़सब की हुई जायदाद का दावा अदा होने के बाद भी ग़ासिब के वारिसों के लिए बहुत सी संपत्ति बच जाती है। ऐसी स्थिति में क्या ग़सब की गई जायदाद के हक़दार को ग़ासिब के वारिसों के खिलाफ जायदाद के मुक़ाबले में यह हक़ हासिल है कि वह अपनी मौजूदा और बिकी हुई जायदाद और उसकी आमदनी को जिस तरह भी मुमकिन हो हासिल कर ले? और ग़ासिब की जायदाद होने की स्थिति में क्या उसके वारिसों पर यह लाज़िम है कि वे उपरोक्त अधिकारों को अदा करें या नहीं? बयान फरमाएं, पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: वास्तव में, ज़ैद ने जिससे वह जायदाद ग़सब की थी, उसे और उसके वारिसों को यह हक़ हासिल है कि जायदाद का जितना हिस्सा मौजूद है उसे वैसा ही वापस लें, और जो ज़ैद ने बेच दी उसकी कीमत गसब के दिन जितनी थी, उसे ज़ैद की अपनी अन्य जायदाद से जिस तरह मुमकिन हो वसूल करें। और अगर वह जायदाद गाँव या किराए पर चलाने वाले मकान/दुकान थे जिन्हें असली मालिक ने इसी उद्देश्य से बनाया या खरीदा था, और ज़ैद ने उन्हें ग़सब कर लिया, तो बची हुई जायदाद की आज तक की आमदनी और बिकी हुई जायदाद की उस दिन तक की आमदनी जब तक वह ज़ैद के पास रही, ज़ैद की अपनी जायदाद से वसूल करें। ज़ैद के वारिसों पर ज़ैद के तरके

(विरासत) से इन सभी अधिकारों को अदा करना अनिवार्य है और मना करना हराम है। इसके अलावा, मालिक और उसके वारिस चाहें तो यह भी कर सकते हैं कि मौजूदा जायदाद में तो वही कार्रवाई करें, और बिकी हुई जायदाद की आमदनी का, ज़िक्र की गई शर्त के साथ, ज़ैद के कब्ज़े के दिन तक ज़ैद के तरके से मुआवज़ा लें, और उसकी कीमत का मुआवज़ा और खरीदार के कब्ज़े के दिन से आज तक उसके..

[1] फतावा हिंदिया पृष्ठ 684/692

لیس لہ ان یمنعہ، وان کان باجازۃ لا خیار لہ لانہ لیس بلازم کذا فی تاتارخانیۃ [1] اھ مختصرا۔ واللہ تعالی اعلم۔ مبیع کی دیوار پر سے کڑیاں اس کو منع کا حق نہیں اور اگر اجازت سے ہوں تو اس کو اختیار نہیں کیونکہ وہ لازم نہیں۔ تاتارخانیہ میں یوں ہے اھ مختصرا واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۷۸: از بریلی محلہ شاہ آباد مرسلہ حکیم نذیر الدین صاحب ۹ ذیقعدہ ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک جائداد غاصبانہ طریقہ سے حاصل کی اور تخمیناً پچاس سال تک اس کی آمدنی کو تصرف کرتا رہا، اور اس میں سے قریب نصف جائداد کے فروخت کردی، زید فوت ہوگیا اور اس نے جائداد بقیہ مغصوبہ کے چھوڑی، اور ورثاء غاصب صرف جائداد مغصوبہ موجودہ کو ورثاء حقدار کو دیتے ہیں، جو جائداد فروخت ہوچکی اور نیز محاصل کل جائداد کے دینے سے منکر ہیں، حالانکہ غاصب نے جائداد کثیر المالیات اس تعداد کی چھوڑی ہے کہ اس سے مطالبہ جائداد مغصوبہ کا ادا ہو کر جائداد کثیر المالیات ورثائے غاصب کے لئے باقی رہتی ہے ایسی حالت میں حقدار جائداد مغصوبہ کو ورثان غاصب سے بمقابلہ جائداد یہ حق حاصل ہے کہ وہ اپنی جائداد مغصوبہ موجودہ اور بیع شدہ اور اس کے محاصل کو جس طرح اس کا حصول ممکن ہو حاصل کرلے۔ اور بحالت ہونے جائداد غاصب کے اس کے ورثاء پر یہ لازم ہے کہ وہ حقوق مذکورہ بالا کو ادا کردیں یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: فی الواقع وہ جائداد زید نے جس سے غصب کی تھی اسے اور اس کے وارثوں کو یہ حق حاصل ہے کہ جس قدر جائداد اس میں سے موجود ہے اسے بعینہ واپس لیں، اور جو زید نے بیچ کردی اس کی قیمت جتنی روز غصب تھی دیگر جائداد مملوکہ زید سے جس طرح ممکن ہو وصول کریں، اور اگر وہ جائداد دیہات یا کرائے پر چلانے کے مکان دکان تھے کہ اصل مالک نے اس

لئے بنائے یا خریدے، اور زید نے اس سے غصب کرلئے تو جائداد باقیماندہ کے محاصل آج تک کے اور جائداد بیع شدہ کے محاصل اس دن تک جب تک وہ زید کے پاس رہی جائداد مملوک زید سے وصول کریں، ورثائے زید پر ان تمام حقوق کا ترکہ زید سے ادا کرنا لازم ہے اور ممانعت کرنا حرام۔ نیز مالک اور اس کے وارث چاہیں تو یہ بھی کرسکتے ہیں کہ جائداد موجود میں تو وہی کاروائی کریں، اور جائداد بیع شدہ کے محاصل کا بشرط مذکور روز قبضہ زید تک ترکہ زید سے تاوان لیں، اور اس کی قیمت کا تاوان اور روز قبضہ مشتری سے آج تک اس کے

Collect the compensation for crops from the buyer; the buyer should recover the price they paid to Zaid from Zaid's estate. In Fatawa Alamgiri, it is stated:

[Box Content] Arabic Text: If the usurper (ghasib) sells it and hands it over, the owner has a choice: if they wish, they can hold the usurper liable (dhaman), in which case the sale becomes valid and the price belongs to the usurper. If the owner holds the buyer liable, the buyer turns to the usurper for recovery, the sale becomes void, and the usurper cannot seek recourse for what they paid in compensation. If the usurper sells but has not yet handed over the property, they are not liable. This is also stated in al-Wajiz by al-Kardari. And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and wise.

Urdu Translation: If the usurper sold it and handed it over, the owner has the choice to take compensation from the usurper; now the usurper sells it, the money will be theirs. And if the owner made the buyer the guarantor, then they will collect from the usurper and the sale will become void, and the usurper will not be able to turn back for the guarantee. And if the usurper sold it but has not given possession yet, then there will be no guarantor. In Wajiz-e-Kardari, it is like this. Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and wise. (T) [End of Box]

Problem 279: Submitted by Hafiz Muhammad Saeed Sahib from the town of Randir, District Surat, 29 Muharram 1332 AH.

What is your ruling, may your grace endure, O great scholars and noble jurists, may Allah increase your honor in His presence. (T) In this case, Zaid, a merchant, pledged say one hundred rupees for the Balqani fund. When the secretary, who collects this fund, went to Zaid to collect the donation money, Zaid told the collector named Bakr, "My money is deposited in such-and-such bank; I will write you this check, i.e., an order to the bank, and you collect the money from the bank. Or if you want, I can give it in cash from what I have." In response, the secretary named Bakr said, "Give the check." Zaid, according to the request, wrote a check on the bank (named People's Bank) for Bakr. However, the said Bakr was negligent and lazy in collecting the money from People's Bank and kept the check with him for about twenty-four days. In the meantime, Zaid gave another check for his own work to the bank, and the bank people paid that money. Had Bakr not been negligent and lazy, and had he sent the check to the bank and requested payment, he would have surely received

this money because Zaid's money was deposited. Now that bank has become insolvent.

---

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Ghasb, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/148

फसलों का मुआवज़ा खरीदार से वसूल करें; खरीदार ने ज़ैद को जो कीमत दी थी, वह ज़ैद की संपत्ति (विरासत) से वसूल करे। फतावा आलमगीरिया में है:

[बॉक्स सामग्री] अरबी पाठ: यदि हड़पने वाले (गासिब) ने उसे बेच दिया और सौंप दिया, तो मालिक के पास विकल्प है: यदि वह चाहे, तो हड़पने वाले से हर्जाना (ज़मान) ले सकता है, ऐसी स्थिति में बिक्री वैध हो जाती है और कीमत हड़पने वाले की हो जाती है। यदि मालिक खरीदार को उत्तरदायी ठहराता है, तो खरीदार हर्जाने के लिए हड़पने वाले की ओर रुख करता है, बिक्री अमान्य हो जाती है, और हड़पने वाला उस हर्जाने के लिए वापसी का दावा नहीं कर सकता जो उसने भुगतान किया है। यदि हड़पने वाला बेचता है लेकिन अभी तक संपत्ति नहीं सौंपी है, तो वह उत्तरदायी नहीं है। अल-कर्दरी द्वारा रचित 'अल-वजीज़' में भी ऐसा ही है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और बुद्धिमान है।

उर्दू अनुवाद: अगर हड़पने वाले ने उसे बेच दिया और सौंप दिया, तो मालिक को अधिकार है कि वह चाहे तो हड़पने वाले से मुआवज़ा ले ले; अब हड़पने वाला बिक्री कर दे, रकम उसकी होगी। और अगर मालिक ने खरीदार को ज़िम्मेदार बनाया, तो वह हड़पने वाले से वसूल करेगा और बिक्री रद्द हो जाएगी, और हड़पने वाला मुआवज़े के लिए वापस नहीं आ सकेगा। और अगर हड़पने वाले ने बेचा लेकिन अभी कब्ज़ा नहीं दिया, तो कोई ज़िम्मेदार नहीं होगा। वजीज़-ए-कर्दरी में इसी तरह है। अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और बुद्धिमान है। (त) [बॉक्स समाप्त]

मसला 279: मुस्तफ़ा हाफ़िज़ मोहम्मद सईद साहब, रंदीर कस्बा, जिला सूरत, 29 मुहर्रम 1332 हिजरी।

आप महान विद्वानों और श्रेष्ठ न्यायशास्त्रियों का क्या आदेश है, अल्लाह आपके सम्मान में वृद्धि करे। (त) इस स्थिति में, ज़ैद नामक एक व्यापारी ने बलकानी फंड में मान लीजिए सौ रुपये लिख दिए। जब इस चंदे को वसूल करने वाले सचिव ने ज़ैद से चंदे की रकम वसूल करने के लिए संपर्क किया, तो ज़ैद ने चंदा वसूल करने वाले बक्र नामक व्यक्ति से कहा कि मेरे पैसे फलां बैंक में जमा हैं, मैं तुम्हें यह चेक यानी बैंक के नाम आदेश लिखकर दे देता हूँ, तुम बैंक से पैसे वसूल कर लो। और अगर तुम चाहो तो मैं अपने पास से नकद दे दूँ। इसके जवाब में बक्र नामक सचिव ने कहा कि चेक दे दो। ज़ैद

ने माँग के अनुसार बक्र को बैंक (जिसका नाम पीपुल्स बैंक है) का चेक लिख दिया। लेकिन उक्त बक्र ने पीपुल्स बैंक से पैसे वसूल करने में आलस और लापरवाही की और लगभग चौबीस दिनों तक उस चेक को अपने पास रखे रहा। इस बीच ज़ैद ने अपने काम के लिए बैंक को दूसरा चेक दिया, बैंक वालों ने उसके पैसे चुका दिए। यदि बक्र आलस और सुस्ती न करता और बैंक में चेक भेजकर माँग करता, तो ये पैसे ज़रूर वसूल हो जाते, क्योंकि ज़ैद के पैसे जमा थे। अब वह बैंक दिवालिया हो गया है।

---

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-गसब, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/148

पृष्ठ 685/692

محاصل کا تاوان مشتری سے وصول کریں، مشتری نے جو قیمت زید کو دی تھی ترکہ زید سے وصول کرے، فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

[باکس کی تحریر] عربی: لو باعه الغاصب وسلمه فالمالك بالخيار ان شاء ضمن الغاصب، وجاز بيعه والثمن له وان ضمن المشترى رجع على الغاصب وبطل البيع ولا يرجع بما ضمن وان باع ولم يسلم لا يضمن كذا في الوجيز للكردري والله تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

اردو: اگر غاصب نے اسے فروخت کرکے سونپ دیا تو مالک کو اختیار ہے چاہے غاصب سے ضمان لے اب غاصب فروخت کردے رقم اس کی ہوگی اور اگر مالک نے مشتری کو ضامن بنایا تو وہ غاصب سے وصول کرے اور بیع باطل ہو جائیگی اور غاصب ضمان کے لئے رجوع نہ کرسکے گا اور اگر غاصب نے فروخت کیا مگر ابھی قبضہ نہ دیا تو ضامن نہ ہوگا۔ وجیز کردری میں یوں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت) [باکس ختم]

مسئلہ ۲۷۹: مسئولہ حافظ محمد سعید صاحب از قصبہ راندیر ضلع سورت ۲۹ محرم ۱۳۳۲ھ

ما قولکم دام فضلکم ایہا العلماء العظام والفقہاء الکرام زاد کم اللہ تعالٰی تعظیما لدیہ (تمہارا کیا ارشاد ہے اے علماء عظام وفقہاء کرام اللہ تعالٰی کے ہاں تمہاری فضیلت و تعظیم زیادہ ہوت) اس صورت میں زید تاجر نے بلقانی چندہ میں مثلاً ایک سو روپیہ لکھ دئے ، اور جب اس چندہ وصول کرنیوالے سکتریہ نے زید سے روپے چندہ کے وصول کرنے کو گیا، تو زید نے چندہ وصول کرنے والے بکر نام کو کہا کہ میرے روپے فلاں بینک میں جمع ہیں میں تم کو یہ چیک یعنی حکم بینک پر لکھ دیتا ہوں تم بینک سے روپیہ وصول کرلو، اور تم چاہو تو میں میرے نزدیک سے نقد

دوں، اس کے جواب میں بکر نام کے سکتریہ نے کہا کہ چیک دو، زید نے بموجب طلب کرنے کے بکر کو بینک (کہ مسمیٰ پیپل بینک ہے) اس پر حکم یعنی چیک لکھ دیا، مگر بکر مذکور نے روپے وصول کرنے پیپل بینک سے تساہل اور غفلت کی، اور اندازہ چوبیس روز کے اس چیک کو اپنے پاس بکر نے ڈال رکھے، اس درمیان میں زید نے دوسری چیک اپنے کام کی بینک کو دی ہے وہ برابر بینک والے روپیہ ادا کردئے ہیں، اور یہ بھی بکر تساہل اور کاہلی نہ کرتا۔ اور بینک میں چیک روانہ کرکے طلب کرتا تو ضرور یہ روپیہ وصول ہوتے، چونکہ زید کے روپیہ جمع تھے اور اب وہ بینک دیوالیہ بن گئے۔

---

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الغصب الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۴۸

Fatawa Ridawiyya, Volume 19

...and those rupees were lost. If Bakr had not shown such negligence, those rupees would not have been wasted. Therefore, in the mentioned situation, who is responsible for this money, and whose money was it: Zaid's, Bakr's, or the Balkan fund's? Please explain and be rewarded.

The Answer:

The bank's bankruptcy is an act of oppression by the bank; no blame can be placed on Bakr. "And no bearer of burdens shall bear another's burden."[1] (Quran 6:164) Even for the twenty-four days of delay, there is no blame on him; how could he have known that the bank would go bankrupt in such a short period? "And we were not guardians of the unseen."[2] (Quran 12:81) And hypothetically, even if he knew and intentionally delayed, there was still no reason to blame him for the money, as he is neither the cause (Sabab) nor the direct doer (Mubashir). The Shariah principle is:

When the cause and the direct doer are both present, the ruling is attributed to the direct doer.

A second principle is:

The intervention of the action of a free agent severs the connection.

Thus, there is no reason for the money to be considered Bakr's loss; the money lost belonged to Zaid. As for the donation, Zaid was a volunteer in it. "There is no compulsion on a volunteer" (One cannot be forced to give what was offered freely). So, a demand cannot be made of him either, nor is there any fault on his part, as he had written the check. And even if he hadn't written it and had backed out after promising, he would still be legally exonerated in Shariah, as no one had the power to compel him. It is stated in Al-Ashbah:

There is no compulsion for the fulfillment of a promise.[3]

Yes, if Zaid gives again from his side, then it is his voluntary act.

[1] The Holy Quran 6/164 [2] The Holy Quran 12/81 [3] Al-Ashbah wal-Nazair, Second Art, Book of Prohibition and Permission, Idaratul Quran Karachi 2/110; Al-Uqud al-Durriyah with reference to Al-Ashbah wal-Nazair, Issues and Benefits from Prohibition, etc., Arg Bazaar Kandahar Afghanistan 2/353

फ़तावा रज़विया, खंड 19

...और वे रुपये चले गए। और यदि बक्र ने इतनी लापरवाही न की होती तो ये रुपये बर्बाद न होते। अतः, उक्त स्थिति में, यह पैसा किसकी ज़िम्मेदारी है और यह पैसा किसका गया: ज़ैद का, बक्र का, या बाल्कन फंड का? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

उत्तर:

बैंक का दिवालिया होना बैंक का ज़ुल्म है; बक्र पर इसका कोई दोष नहीं लगाया जा सकता। "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।"[1] (क़ुरान 6:164) और चौबीस दिनों की देरी के लिए भी उस पर कोई दोष नहीं है; वह क्या जानता था कि बैंक इतनी कम अवधि में दिवालिया हो जाएगा? "और हम अनदेखे के संरक्षक नहीं थे।"[2] (क़ुरान 12:81) और मान लीजिए कि यदि वह जानता भी और जानबूझकर देरी करता, तब भी उस पर पैसे का दोष लगाने का कोई मतलब नहीं था, क्योंकि वह न तो कारण (सबब) है और न ही प्रत्यक्ष कर्ता (मुबाशिर)। शरीयत का नियम यह है:

जब कारण और प्रत्यक्ष कर्ता दोनों मौजूद हों, तो निर्णय प्रत्यक्ष कर्ता पर लागू होता है।

दूसरा नियम है:

एक स्वतंत्र कर्ता के कार्य का हस्तक्षेप संबंध को तोड़ देता है।

इसलिए, बक्र के पैसे जाने का कोई कारण नहीं है; जो पैसे गए वे ज़ैद के थे। जहाँ तक दान का सवाल है, ज़ैद उसमें एक स्वयंसेवक (मुतबर्रिअ) था। "स्वयंसेवक पर कोई ज़बरदस्ती नहीं है" (मुफ़्त में देने वाले पर ज़बरदस्ती नहीं की जा सकती)। इसलिए, उससे भी मांग नहीं की जा सकती, और न ही इसमें उसका कोई दोष है, क्योंकि उसने चेक लिख दिया था। और यदि वह नहीं भी लिखता और वादा करके मुकर जाता, तब भी वह शरीयत के अनुसार बरी था, क्योंकि किसी को ज़बरदस्ती करने का अधिकार नहीं था। 'अश्बाह' में है:

वादे को पूरा करने के लिए कोई ज़बरदस्ती नहीं की जा सकती।[3]

हाँ, अगर ज़ैद अपनी ओर से फिर से देता है, तो यह उसकी स्वैच्छिक क्रिया है।

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 6/164 [2] अल-क़ुरान अल-करीम 12/81 [3] अल-अश्बाह वल-नज़ायर, दूसरी कला, निषेध और अनुमति की पुस्तक, इदारतुल क़ुरान कराची 2/110; अल-उक़ूद अल-

दुर्रियाह 'अल-अश्बाह वल-नज़ायर' के संदर्भ में, निषेध आदि से मुद्दे और लाभ, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान 2/353

पृष्ठ 686 का 692

فتاوی رضویہ جلد ۱۹

اور وہ روپے جاتے رہے۔ اور بکر کو تساہل اس قدر نہ کرتا تو یہ روپے ضائع نہ ہوتے۔ لہذا صورت مذکورہ میں یہ روپیہ کس کے ذمہ پر آتے ہیں اور کس کے یہ روپے گئے زید کے یا بکر کے، یا چندہ بلقان کے؟ بینوا توجروا

الجواب:

دیوالیہ بننا بینک والے کا ظلم ہے، بکر پر اس کا کچھ الزام نہیں آسکتا، "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ أُخْرٰی"۱ (کوئی بوجھ اٹھانے والی دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی۔ ت) اور چوبیس روز کے تساہل میں بھی اس پر الزام نہیں، وہ کیا جانتا تھا کہ اتنی مدت میں بینک دیوالیہ ہو جائے گا "وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حٰفِظِيْنَ"۲ (ہم غائب پر حفاظت کرنے والے نہیں۔ ت) اور بالفرض اگر وہ جاتا بھی اور بالقصد تساہل کرتا۔ جب بھی روپے کا الزام اس پر آنے کے کوئی معنی نہ تھے کہ وہ نہ سبب ہے نہ مباشر، قاعدہ شرعیہ تو یہ ہے کہ:

اذا اجتمع السبب والمباشر اضیف الحکم الی الباشر۔ جب سبب اور ارتکاب کرنیوالے میں معاملہ دائر ہو تو حکم ارتکاب والے کی طرف منسوب ہوگا(ت)

دوسرا قاعدہ ہے:

تخلل فعل الفاعل المختار یقطع النسبۃ۔ مختار کا فع حائل ہو جائے تو نسبت منقطع ہو جاتی ہے۔(ت)

تو بکر کے روپیہ جانے کی کوئی وجہ نہیں روپے زید کے گئے، رہا چندہ زید اس میں متبرع تھا، لا جبر علی المتبرع (مفت میں دینے والے پر جبر نہیں ہوتا۔ ت) تو اس سے بھی مطالبہ نہیں

ہوسکتا، نہ اس میں اس کا کوئی قصور ہے کہ اس نے تو چیک لکھ دیا تھا اور اگر نہ بھی لکھتا اور وعدہ کر کے پھر جاتا جب بھی شرعاً برأت تھا، مگر جبر کا اختیار کسی کو نہ تھا، اشباہ میں ہے:

لا جبر علی الوفاء بالوعد۳۔ وعدہ کے وفا پر جبر نہیں ہوسکتا۔(ت)

ہاں اگر زید اپنی طرف سے دوبارہ دے تو یہ اس کا تطوع ہے۔

۱ القرآن الکریم ٦ / ١٦٤ ۲ القرآن الکریم ۱۲/ ۸۱ ۳ الاشباہ والنظائر الفن الثاني کتاب الحظر والاباحة ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۱۱۰، العقود الدریة بحواله لاشباہ والنظائر مسائل وفوائد من الحظر الخ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۳۵۳

Fatawa Rizvia Volume 19

"And whoever volunteers good - then indeed, Allah is appreciative and Knowing." (1) - 1 Whoever does good voluntarily, then Allah Almighty is the One who accepts and knows. (T)

Issue 280: From Sahasram, Mohalla Daira, District Ara, sent by Hafiz Abdul Jalil, 16 Shawwal 1333 AH, Saturday. What do the scholars of religion say regarding this matter: can a Muslim forcibly consume the property of Zaid (a Hindu) or not?

The Answer: Those who consume property by force will one day see the "big house" (prison). And Allah Almighty knows best.

Issue 281 to 283: From Old City Bareilly, asked by Syed Noorullah, scribe of Darul Ifta, Monday, 9 Dhu al-Hijjah 1333 AH. (1) Zaid had a son who was an adult, sane, and fortunate. When he died, the business closed down, and some property acquired through the earnings of both remains. Zaid now has two wives: one an old Kufu (of equal status), the other a new Ghair Kufu (not of equal status). Zaid legally registered two houses in the name of the Kufu wife in lieu of her dower (Mahr), and one house in the name of his son, Bakr. However, the Ghair Kufu wife and her children are forcibly and coercively occupying the entire property and enjoying the benefits from it. Is this possession and enjoyment legally permissible according to Shariah or not? (2) The Kufu wife has two daughters. Thus, with the consent of her husband himself, i.e., Zaid, she has transferred the property in her name to her daughters through court proceedings; a registered court document is available. They want to take possession and benefit from it, but Zaid and his Ghair Kufu wife and her children are ready for conflict, do not give possession, and do not listen to anyone's advice. So, how appropriate is this matter for them according to Shariah? And what is the ruling on this act? (3) Do they have any right in this property according to Shariah, or are they Shariah-wise oppressors and is this act a sin (fisq)? That is all.

The Answer: (1) Benefiting from another's property without their consent and occupying it against their will is forbidden and consumption of Haram. Allah Almighty said: "And do not consume one another's wealth unjustly" (2). Allah Almighty said: Do not eat each other's wealth in a false way. (T)

1. Al-Quran Al-Karim 2/158
2. Al-Quran Al-Karim 2/188

फतवा रज़विया जिल्द १९

"और जो कोई अपनी मर्जी से नेक काम करे, तो यकीनन अल्लाह कद्रदान और जानने वाला है।" (१)
- १ जो व्यक्ति मुफ़्त में भलाई करे तो अल्लाह तआला उसे स्वीकार करने वाला और जानने वाला है। (त)

मसला २८०: सहसराम, मोहल्ला दायरा, जिला आरा से, प्रेषक हाफ़िज़ अब्दुल जलील, १६ शव्वाल १३३३ हिजरी, शनिवार। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि क्या एक मुसलमान ज़ैद हिंदू का माल ज़बरदस्ती खा सकता है या नहीं?

जवाब: ज़बरदस्ती माल खाने वाले एक दिन 'बड़ा घर' (जेल) देखते हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २८१ से २८३: पुराने शहर बरेली से, पूछने वाले सैयद नूरुल्लाह, मुहर्रिर दारुल इफ़्ता, सोमवार ९ ज़िलहिज्जा १३३३ हिजरी। (१) ज़ैद का एक बेटा था जो बालिग, समझदार और भाग्यशाली था। जब उसकी मृत्यु हुई तो व्यापार बंद हो गया और उनकी मेहनत से कमाई गई कुछ संपत्ति बची है। ज़ैद की अब दो पत्नियाँ हैं, एक पुरानी कुफ़ू (बराबर की बिरादरी), दूसरी नई ग़ैर कुफ़ू। ज़ैद ने महर के बदले में कानूनी तौर पर दो घर कुफ़ू पत्नी के नाम और एक घर अपने बेटे बक्र के नाम कर दिए। लेकिन पूरी जायदाद पर ग़ैर कुफ़ू पत्नी और उसकी संतान ज़बरदस्ती काबिज़ है और उसका फ़ायदा उठा रही है। क्या यह कब्ज़ा और फ़ायदा उठाना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? (२) कुफ़ू पत्नी की दो बेटियाँ हैं। उसने अपने पति यानी ज़ैद की रज़ामंदी से अपने नाम की जायदाद अदालत के ज़रिए बेटियों के नाम कर दी है, अदालत का रजिस्टर्ड दस्तावेज़ मौजूद है। वे चाहते हैं कि इस पर कब्ज़ा करके इसका फ़ायदा उठाएं लेकिन ज़ैद, उसकी ग़ैर कुफ़ू पत्नी और उसकी औलाद झगड़े पर उतारू हैं, कब्ज़ा नहीं देते और किसी की नसीहत नहीं मानते। शरीयत की दृष्टि से यह उनके लिए कैसा है? और इस काम का क्या हुक्म है? (३) क्या शरीयत में उनका इस जायदाद में कोई हक है या वे शरीअत की नज़र में ज़ालिम हैं और यह काम फ़िस्क (गुनाह) है? बस।

जवाब: (१) किसी दूसरे के माल से उसकी रज़ामंदी के बिना फ़ायदा उठाना और उस पर ज़बरदस्ती कब्ज़ा करना हराम और हरामख़ोरी है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "एक-दूसरे का माल नाहक

तरीके से न खाओ" (२)। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: आपस में एक-दूसरे का माल गलत तरीके से मत खाओ। (त)

1. अल-क़ुरान अल-करीम २/१५८
2. अल-क़ुरान अल-करीम २/१८८

"وَ مَنْ تَطَوَّعَ خَیْرًا فَاِنَّ اللّٰہَ شَاکِرٌ عَلِیمٌ (۱)" ۔ ۱ جو شخص مفت میں بھلائی کرے تو اللہ تعالیٰ قبول فرمانے اور جاننے والا ہے۔ (ت)

مسئلہ ۲۸۰: از سہسرام محلہ دائرہ ضلع آرہ مرسلہ حافظ عبدالجلیل ۱۶ شوال ۱۳۳۳ھ یوم شنبہ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید ہندو کا مال مسلمان زبردستی کھا سکتا ہے یا نہیں؟

الجواب: زبردستی مال کھانے والے ایک دن بڑا گھر دیکھتے ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۸۱ تا ۲۸۳: از شہر کہنہ بریلی مسئولہ سید نوراللہ محرر دار الافتاء بروز دوشنبہ بتاریخ ۹ ذی الحجہ ۱۳۳۳ھ (۱) زید کا ایک بیٹا جواب بالغ ذی عقل صاحب نصیب تھا، وہ جب مرا تو تجارت بند ہو گئی اور کچھ جائیداد دونوں کے کسب سے تھی اب باقی ہے۔ زید کی اب دو زوجہ ہیں، ایک قدیم کفو کی ، دوسری جدید غیر کفو کی ، زید نے بعوض مہر دو مکان زوجہ کفو کے نام حسب قانون لکھے اور ایک مکان اپنے بیٹے بکر کے نام لکھے، لیکن کل جائداد پر قابض اور ماحصل سے تمتع زوجہ غیر کفو اور اس کی اولاد رہی، جبرا وقہرا، پس یہ قبضہ و تمتع شرعاً جائز ہے یا نہیں ؟ (۲) زوجہ کفو کی دو لڑکیاں ہیں ، پس اپنے نام کی جائداد برضائے زوج خود یعنی زید کے، بذریعہ عدالت لڑکیوں کے نام کر دی ہے، بذریعہ عدالت رجسٹری شدہ کاغذ موجود ہے۔ اور یہ چاہتے ہیں کہ یہ قبضہ کر کے اس سے متمتع ہوں، لیکن زید اور اس کی زوجہ غیر کفو اور اس کی اولاد فساد پر آمادہ ہیں، اور قبضہ نہیں دیتے اور کسی کی نصیحت نہیں مانتے، پس یہ امر ان کو شرعاً کیسا زیبا ہے ۔ اور اس فعل کا کیا حکم ہے ؟ (۳) کیا شرعاً ان کو اس جائداد میں کچھ حق ہے یا شرعا وہ ظالم اور یہ فعل فسق ہے؟ فقط

الجواب: (۱) مال غیر سے بے رضا غیر تمتع اور اس پر مخالفانہ قبضہ حرام و حرام خوری ہے۔

قال اللہ تعالٰی "لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ" ۔ ۲ اللہ تعالٰی نے فرمایا: آپس کا مال باطل طریقے سے نہ کھاؤ ۔ (ت)

۱ القرآن الکریم ۲/ ۱۵۸ ۲ القرآن الکریم ۲/ ۱۸۸

Fatawa Razawiyya Volume 19

(2) This act is also oppressive, and the punishment for oppression is Hellfire. (3) According to Sharia, Zaid [Note: referring to 'them' as per the footnote] has no right in this, and this act is certainly oppression and transgression. And Allah knows best. Issue 284: From Pilibhit, Mohalla Sher Muhammad, House No. 154, asked by Habib Ahmed, Sunday 18 Safar al-Muzaffar 1334 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say regarding this issue: A person is employed by a grocer (baqqal). The employer does not pay the full salary. Can the employee take what is owed from the employer's money secretly? That is, is it permissible for a Muslim employee to secretly consume the money of a grocer/merchant belonging to the Hindus?

The Answer: Not paying the full salary has two meanings: First, that he gives less than what was agreed upon. In this case, the employee can take from the employer's money, without his permission, up to the amount that remains unpaid. For example, if the salary was fixed at ten rupees and he unjustly deducted five rupees in some month, then the employee can take the value of these five rupees from his property because this is his right. Second, that he does not give as much salary as it should have been. For example, the work was worth ten rupees a month, but finding the person in need, he suppressed him and hired him for five rupees a month, and the employee accepted. Now he cannot take more, because he has no right to more than that. The property in his custody is a trust, and an agreement has been made through an employment contract (Ijarah). Betrayal of trust and breach of contract are not permissible with anyone. Allah the Almighty said: "O you who believe, fulfill the contracts." (1) - Allah the Almighty said: O believers! Fulfill the contracts. (T) And Allah the Almighty knows best. And Allah the Almighty knows best. Issue 285 & 286: From Chittorgarh, Udaipur region, Rajputana, asked by Abdul Karim, Saturday 16 Rabi' al-Awwal 1327 AH. (1) If a shared item that every partner uses breaks or is lost, who will be responsible for the compensation of that item? Note: It is like this in the original. In light of the question, it should be "their" instead of "Zaid".

1 The Holy Quran 5/1 Page 688 of 692

फ़तावा रज़विया जिल्द १९

(२) यह काम भी ज़ालिम का है और ज़ुल्म की सज़ा आग (जहन्नम) है। (३) शरई तौर पर ज़ैद [नोट: फुटनोट के अनुसार 'उनका'] का इसमें कोई हक नहीं है और यह काम यकीनन ज़ुल्म और गुनाह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसला २८४: पीलीभीत, मोहल्ला शेर मुहम्मद, मकान नंबर १५४, सवाली हबीब अहमद, रविवार १८ सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र १३३४ हिजरी। दीन के उलेमा और शरिया के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: एक व्यक्ति एक परचून वाले (बक़्क़ाल) के यहाँ काम करता है। वह पूरी तनख्वाह नहीं देता, तो क्या वह उसके पैसे से, यानी जो उस बक़्क़ाल का हो, छुपाकर खुद ले सकता है? यानी हिन्दू बनिये बक़्क़ाल का माल छुपाकर मुसलमान कर्मचारी के लिए खाना जायज़ है या नहीं? जवाब: पूरी तनख्वाह न देने के दो मायने हैं: एक यह कि जितनी तय हुई है उससे कम देता है। इस सूरत में जितनी कम रहती है, उतनी मात्रा तक उसके माल से उसकी इजाज़त के बिना ले सकता है। मिसाल के तौर पर दस रुपये तनख्वाह तय हुई और उसने किसी महीने में ज़ुल्म से पाँच रुपये काट लिए, तो यह पाँच रुपये की कद्र उसके माल से ले सकता है क्योंकि यह उसका हक है। दूसरा यह कि तनख्वाह जितनी होनी चाहिए थी उतनी नहीं देता। मिसाल के तौर पर वह काम दस रुपये महीने के लायक था, और उसने उसे मजबूर पाकर दबाव डाल कर पाँच रुपये महीने पर नौकर रखा और उसने स्वीकार कर लिया, तो अब वह नहीं ले सकता क्योंकि इतने से ज्यादा में उसका हक नहीं है। और जो माल उसके पास जमा है वह अमानत है और रोज़गार के अनुबंध (इजारह) के ज़रिये उसका उससे समझौता हो चुका है और अमानत में खयानत और समझौते में धोखा किसी के साथ भी जायज़ नहीं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया "यूं ही अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ऐ ईमान वालो! अपने वादों (अनुबंधों) को पूरा करो।" (१) अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। मसला २८७ और २८९: चित्तौड़गढ़, उदयपुर क्षेत्र, राजपूताना, सवाली अब्दुल करीम, शनिवार १६ रबी उल-अव्वल १३२७ हिजरी। (१) साझी चीज़ जिसे हर साझीदार इस्तेमाल करता है, उसके टूटने या खो जाने पर उस चीज़ का हरजाना किस पर होगा? नोट: मूल में ऐसा ही है। सवाल की रोशनी में "ज़ैद" की जगह "उनका" होना चाहिए।

१ अल-कुरान अल-करीम ५/१ पेज ६८८ ऑफ ६९२

(۲) یہ فعل بھی ظالم اور ظلم کی سزا نار۔ (۳) شرعاً زید ع کے اس میں کچھ حق نہیں اور یہ فعل ضرور ظلم و فسق ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۸۴: از پیلی بھیت محلہ شیر محمد نمبر مکان ۱۵۴، مسئولہ حبیب احمد بروز یکشنبہ ۱۸ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص بقال کے یہاں ملازم ہے۔ اور پوری تنخواہ نہ دے، تو وہ اس سے چھپا کر اس کے مال سے یعنی جو اس کے یعنی بقال کا تعلق ہو خود لے لے یعنی بنیے بقال اہل ہنود کا مال چھپا کر مسلمان ملازم کو کھانا روا ہے یا نہیں؟ الجواب: تنخواہ پوری نہ دینے کے دو معنی ہیں: ایک یہ کہ جس قدر قرار پائی ہے اس سے کم دیتا ہے۔ اس صورت میں جتنی کم رہتی ہے اتنی مقدار تک اس کے مال سے بے اس کی اجازت کے لے سکتا ہے۔ مثلاً دس روپیہ تنخواہ ٹھہرے ہیں اور اس نے کسی مہینے میں ظلماً پانچ روپے کاٹ لئے تو یہ پانچ روپے کی قدر اس کے مال سے لے سکتا ہے کہ یہ اس کا حق ہے۔ دوسرے یہ کہ تنخواہ جتنی ہونی چاہئے تھی اتنی نہیں دیتا۔ مثلاً وہ کام دس روپے ماہواری کے قابل تھا، اور اس نے اسے حاجتمند پا کر دبا کر پانچ روپے ماہوار نوکر رکھا اور اس نے قبول کر لیا تو اب نہیں لے سکتا کہ اتنے سے زیادہ میں اس کا حق نہیں، اور مال جو اس کی سپردگی میں ہے امانت ہے اور بذریعہ عقد اجارہ اس کا اس کا معاہدہ ہو چکا ہے اور امانت میں خیانت اور معاہدہ میں غدر کسی کے ساتھ جائز نہیں۔ قال اللہ تعالٰی "یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اَوْفُوْا بِالْعُقُوْدِ" 1- اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اے ایمان والو! عقود کو پورا کرو۔ (ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۸۵ و ۲۸۶: از مقام چتوڑ گڑھ علاقہ اودے پور راجپوتانہ مسئولہ عبدالکریم، بروز شنبہ ۱۶ ربیع الاول شریف ۱۳۲۷ھ (۱) شیئ مشترکہ کو کہ ہر ایک شریک

استعمال کرتا ہے تو بوقت ٹوٹنے یا ضائع ہونے کے اس شیئ کا تاوان کس پر ہوگا؟ عہ: اصل میں یونہی ہے۔ سوال کی روشنی میں "زید" کے بجائے "ان کا" ہونا چاہئے۔

(2) Zaid took Bakr's property through illegal means such as usurpation, theft, breach of trust, or oppression. Is it permissible for Bakr, when he gains control over Zaid's property, to take from it an amount equal to his own property without Zaid's consent? Please explain, may you be rewarded.

The Answer: (1) If it broke or was lost without transgression, then no one is liable. If one partner intentionally broke or destroyed it, he must pay compensation for the shares of others. Allah Almighty knows best.

(2) It is permissible to take up to one's right because it is not Zaid's property but his own. In the original school of thought, permission is for the same kind of property. For example, if he unjustly took a hundred rupees from him, he should take his rupees back [Note: as per original text]. The fatwa is that if the same kind of property as one's right is not available, one can take from a different kind up to the amount of the right. Because this liability is for contracts, not for rights, as detailed in Radd al-Muhtar. (T) Allah Almighty knows best.

Problem 287: Questioned by Nawab Thaar Ahmed Khan Sahab, Bazar Sandal Khan, Bareilly. On Sunday, 9 Shawwal 1334 AH. The former Imam of the mosque, who left the city saying he was going to Baghdad Sharif etc. If someone takes his belongings from the mosque room without permission and gives them to whoever they want or uses them for themselves without the opinion of the local people, what is the Sharia ruling for the person using them? Only.

The Answer: If the belongings are his property, then these actions are prohibited even with the opinion of the local people. And if it is mosque property that was for the Imam's use, then it can only be spent for the purpose it was endowed (waqf). Bringing it into personal use or giving it to whoever one wants is still prohibited. Allah Almighty knows best.

Problems 288 to 292: From Aligarh, Mohalla Bala-e-Qila, questioned by Muhammad Abdul Majeed through Abdul Rahim Vakil, Sunday 26 Shawwal 1334 AH. (1) What do the scholars of religion say regarding this matter: a community, out of necessity, wished to build a well by collecting national daily contributions. The entire community agreed and started collecting daily contributions. Rich and poor alike participated. After about two hundred rupees were collected, the community, considering a person from the brotherhood trustworthy, gave him that amount...

Note: The original is like this, but perhaps the sentence should be: "he will have to take his own rupees." Abdul Mannan Azmi.

Page 689 of 692

(२) ज़ैद ने बक्र का माल अवैध तरीके जैसे गबन, चोरी, अमानत में ख़यानत या ज़ुल्म से ले लिया, तो क्या बक्र के लिए जायज़ है कि जब वह ज़ैद के माल पर क़ाबू पाए, तो अपने माल के बराबर ज़ैद की अनुमति के बिना उसके माल में से ले ले? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: (१) यदि बिना किसी ज्यादती के टूटा या नष्ट हुआ तो किसी पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है। और यदि एक साथी ने जानबूझकर तोड़ा या नष्ट किया तो वह दूसरों के हिस्सों का मुआवज़ा देगा। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(२) अपने अधिकार की सीमा तक लेना जायज़ है क्योंकि वह ज़ैद का माल नहीं बल्कि उसका अपना है। मूल मत में उसी प्रकार के माल की अनुमति है। उदाहरण के लिए, उसने अन्यायपूर्वक उससे सौ रुपये लिए, तो उसे अपने रुपये ही लेने चाहिए [नोट के अनुसार]। और फ़तवा इस पर है कि यदि अपने अधिकार के समान वस्तु न मिले तो दूसरी वस्तु से भी अधिकार की मात्रा तक ले सकता है। क्योंकि यह प्रतिपूर्ति अनुबंधों (contracts) की प्रतिपूर्ति है, अधिकारों की प्रतिपूर्ति नहीं, जैसा कि रद-उल-मुहतार में विस्तार से बताया गया है। (त) अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २८७: मसऊला (प्रश्नकर्ता) नवाब थार अहमद खां साहब बाज़ार संदल खां बरेली। रविवार ९ शव्वाल १३३४ हिजरी। मस्जिद के पूर्व इमाम जो बगदाद शरीफ़ आदि कहकर शहर से बाहर गए हों, तो उनके सामान को मस्जिद के कमरे से बिना अनुमति के लेकर जिसे चाहे देना और अपने उपयोग में लाना मोहल्ले वालों की राय के बिना, तो ऐसा करने वाले पर शरीयत का क्या हुक्म है? केवल।

उत्तर: सामान अगर उनकी मिल्कियत (संपत्ति) है तो ये कार्य हराम (वर्जित) हैं चाहे मोहल्ले वालों की राय से ही क्यों न हों। और अगर वह मस्जिद का माल है जो इमाम के उपयोग में रहता था, तो जिस कार्य के लिए वक़्फ़ था उसी में खर्च हो सकता है, अपने उपयोग में लाना या जिसे चाहे दे देना अब भी हराम है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २८८ से २९२: अलीगढ़ मोहल्ला बाला-ए-किला से, मसऊला मुहम्मद अब्दुल मजीद द्वारा अब्दुल रहीम वकील, रविवार २६ शव्वाल १३३४ हिजरी। (१) क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि एक कौम को ज़रूरत के कारण राष्ट्रीय दैनिक चंदा जमा करके एक कुआं बनवाने का शौक हुआ और पूरी कौम ने सहमत होकर दैनिक चंदा जमा करना शुरू किया, इस चंदे में अमीर और

गरीब सब शरीक थे, लगभग दो सौ रुपये हो जाने पर कौम ने बिरादरी के एक व्यक्ति को विश्वसनीय समझकर वह राशि...

टिप्पणी: मूल में ऐसा ही है लेकिन शायद यह इबारत इस तरह हो "उसे उसके रुपये ही लेने होंगे" अब्दुल मन्नान आज़मी।

पृष्ठ ६८९ का ६९२

(۲) زید نے بکر کا مال ناجائز طریق مثلاً غصب یا چوری یا خیانت یا ظلم سے لے لیا تو کیا بکر کو جائز ہے کہ جب زید کے مال پر قابو پائے، تو بمقدار اپنے مال کے اس کے مال میں سے بلا رضا مندی زید کے لے لے۔ بینوا توجروا

الجواب: (۱) اگر بلا تعدی ٹوٹی یا ضائع ہوئی تو کسی پر نہیں، اور اگر ایک شریک نے قصداً توڑا یا ضائع کر دیا تو دوسروں کے حصوں کا تاوان دے گا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

(۲) اپنے حق تک لینا جائز ہے کہ وہ زید کا مال نہیں اس کا ہے۔ اصل مذہب میں جنس مال کی اجازت ہے۔ مثلاً سو روپے اس کے اس نے ظلماً لے لئے اسے اس کے روپے نہوں عہ اور فتویٰ اس پر ہے۔ کہ اپنے حق کی جنس نہ ملے تو غیر جنس سے بھی مقدار حق تک لے سکتا ہے۔ لان الضمان ضمان العقود و لیس الضمان ضمان الحقوق کما فصلہ فی ردالمحتار (کیونکہ یہ ضمان عقود والا ہے حقوق والا ضمان نہیں جیسا کہ ردالمحتار میں اس کی تفصیل بیان ہوئی ہے۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۸۷: مسئولہ نواب ثار احمد خاں صاحب بازار صندل خاں بریلی۔ بروز یکشنبہ ۹ شوال ۱۳۳۴ھ امام مسجد سابق جو بغداد شریف وغیرہ کہہ کر باہر شہر کے گیا ہو تو اس کے اسباب کو حجرہ مسجد سے بلا اجازت لے کر جس کو چاہے اور اپنے صرف میں لائے بلا رائے اہل محلہ کے، پس صرف کر نیوالے پر کیا حکم شرع ہے۔ فقط

الجواب: اسباب اگر اس کی ملک ہے تو اس میں یہ تصرفات حرام ہیں اگرچہ اہل محلہ کی رائے سے ہوں، اور اگر مسجد کا مال ہے کہ امام کے صرف میں رہتا تھا تو جس لئے وقف تھا اسی میں صرف ہو سکتا ہے اپنے صرف میں لانا یا جسے چاہے دے دینا اب بھی حرام ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۸۸ تا ۲۹۲: از علی گڑھ محلہ بالائے قلعہ مسئولہ محمد عبدالمجید معرفت عبدالرحیم وکیل یکشنبہ ۲۶ شوال ۱۳۳۴ھ (۱) کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک قوم کو ضرورتًا قومی چندہ یومیہ جمع کر کے ایک چاہ بنانے کا شوق ہوا اور کل قوم نے یومیہ چندہ متفق ہو کر جمع کرنا شروع کیا، اس چندہ میں امیر و غریب سب شریک تھے، تقریباً دو سو روپیہ ہو جانے پر قوم نے ایک برادری کے شخص کو معتبر سمجھ کر وہ رقم

عہ: اصل میں ایسے ہی ہے لیکن شاید یہ عبارت اس طرح ہو "اسے اس کے روپے ہی لینے ہوں گے" عبد المنان اعظمی۔

Fatawa Razawiyya Volume 19

It was entrusted to him, and the daily donation continued as usual. He was told that when these funds became sufficient to build a well, the money would be taken from him to build it. After some time, this trustee, without consulting the community and based on his own opinion, started giving that money as interest-free loans to needy people among the community itself, making those debtors his supporters. When the community found out, most stopped donating. In response to the community's objection, the trustee replied that he had named this money the 'Bait-ul-Mal treasury'. The question is: the money the community collected for a specific task, namely building a well—now this trustee, without the consent or opinion of the community, has turned it into a Bait-ul-Mal treasury. Is this act of his Shariah-compliant or not? And is naming it 'Bait-ul-Mal treasury' proven from Hadith or not? (2) Now that trustee gives loan money to people of status and does not give it to poor people; and if he does give, it's on the guarantee of some wealthy person. Often he replies to the poor: 'From where will we get it back after giving it to you?' Is it Shariah-compliant that in the Bait-ul-Mal treasury, which is general donation, loans are not given to the poor but only to the wealthy? (3) A person who gives a donation with the intention of taking a loan and then also takes a loan, is such a donor deserving of reward or not? For example, a person takes some money as a loan. As long as the borrowed money is not repaid, he continues to give donations and stops afterward. (4) The community asks the trustee for an account of the money. Now that trustee does not present the account. Is it Shariah-obligatory for him to present the account or not? (5) To those people who do not take loans and do not agree with this trustee's opinion, he says: 'You are not against this Bait-ul-Mal but against the Holy Word (Quran)'. Is this the way of the Bait-ul-Mal treasury? Is it proven from the Holy Word in this manner? That is all.

The Answer: This act of his is Haraam (forbidden), and this name of his is not proven from Hadith; rather, it is an invention of Satanic whispers. And Allah Almighty knows best. In short, this entire procedure is Haraam. To call it [opposing this act] as being against the Word of Allah is devilry. And that donation he gives until the loan is repaid is effectively interest. This person is not a trustee but a usurper. It is not just necessary for him to explain the accounts, but it is obligatory upon him to return the entire amount that was collected. And if he...

अमानत के तौर पर उसके सुपुर्द कर दी गई, और रोज़ाना का चंदा पहले की तरह जारी रहा। उससे कह दिया गया कि जब यह रक़म कुआँ बनाने के क़ाबिल हो जाएगी, तो तुमसे यह रुपया लेकर कुआँ बनाया जाएगा। कुछ समय बाद उस अमानतदार ने कौम (समुदाय) से मशविरा किए बिना अपनी राय से ज़रूरतमंद लोगों को वह रुपया बिना ब्याज के कर्ज़ के तौर पर कौम के ही लोगों को देना शुरू कर दिया और उन कर्ज़दार आदमियों को अपना पक्षधर बना लिया। जब कौम को यह हाल मालूम हुआ, तो अक्सर ने चंदा देना बंद कर दिया। कौम के एतराज़ (विरोध) पर अमीन (न्यासधारी) ने यह जवाब दिया कि मैंने इस रुपये का नाम 'ख़ज़ाना बैतुल माल' रख दिया है। सवाल यह है कि वह रुपया जो कौम ने एक ख़ास काम यानी कुआँ बनाने के लिए जमा किया था, अब उस अमानतदार ने बिना रज़ामंदी और कौम की राय के उसे 'ख़ज़ाना बैतुल माल' बना लिया है। क्या उसका यह काम शरअन (शरिया के अनुसार) सही है या नहीं? और इसका नाम 'ख़ज़ाना बैतुल माल' रखना हदीस से साबित है या नहीं? (२) अब वह अमीन कर्ज़ का रुपया हैसियत वाले लोगों को देता है, ग़रीब लोगों को नहीं देता; और अगर देता भी है, तो किसी अमीर की ज़मानत पर। अक्सर वह ग़रीबों को यह जवाब देता है कि तुम्हें देकर वापस कहाँ से लेंगे? क्या शरअन यह सही है कि 'ख़ज़ाना बैतुल माल' जो कि आम चंदा है, उसमें अमीरों के सिवा ग़रीबों को कर्ज़ न दिया जाए? (३) जो व्यक्ति कर्ज़ लेने की ग़रज़ (उद्देश्य) से चंदा दे और फिर कर्ज़ भी ले, तो क्या यह चंदा देने वाला सवाब (पुण्य) का हक़दार है या नहीं? उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति कुछ रुपया कर्ज़ लेता है। जब तक लिया हुआ कर्ज़ अदा न हो जाए, तब तक वह चंदा देता रहता है और बाद में बंद कर देता है। (४) कौम अमानतदार से रुपये का हिसाब माँगती है, अब वह अमीन हिसाब पेश नहीं करता। क्या शरअन उस पर हिसाब पेश करना ज़रूरी है या नहीं? (५) जो लोग कर्ज़ नहीं लेते और इस अमानतदार की राय में शरीक नहीं होते, उनसे वह अमीन यह कहता है कि तुम इस बैतुल माल के ख़िलाफ़ नहीं हो बल्कि कलाम-ए-पाक (पवित्र कुरआन) के ख़िलाफ़ हो। क्या 'ख़ज़ाना बैतुल माल' का यही तरीका है? क्या इस सूरत में यह कलाम-ए-पाक से साबित है? फ़क़त (बस इतना ही)।

उत्तर: उसका यह काम हराम है, और उसका यह नाम हदीस से साबित नहीं है बल्कि शैतानी वसवसे (शंका) की ईजाद है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)। संक्षेप में यह कि यह सारी कार्रवाई हराम है। इसे अल्लाह के कलाम के ख़िलाफ़ कहना शैतानियत है। और वह जो कर्ज़ अदा होने तक चंदा देता है, वह वास्तव में ब्याज है। और यह व्यक्ति अमानतदार नहीं बल्कि

ग़ासिब (हथियाने वाला) है। उसके ज़िम्मे केवल हिसाब समझाना ही लाज़िम (अनिवार्य) नहीं है, बल्कि जितना भी जमा था, वह सब वापस करना उस पर फ़र्ज़ है। और अगर उसने इस पर...

पेज ६९०/६९२

امانۃً اس کے سپرد کر دی، اور یومیہ چندہ بدستور جاری رکھا، اور اس سے کہہ دیا کہ جب یہ رقوم چاہ بنانے کے قابل ہو جائے گی تو تم سے یہ روپیہ لے کر چاہ بنایا جائے گا۔ کچھ عرصہ کے بعد اس امانت دار نے بغیر مشورہ قوم کے اپنی رائے سے ضرورت والے، لوگوں کو وہ روپیہ قرض بلا سود قوم ہی کے لوگوں کو دینا شروع کر کے انھیں مقروض آدمیوں کو اپنا طرفدار بنالیا، جب قوم کو یہ حال معلوم ہوا تو اکثر نے چندہ دینا بند کردیا، اور قوم کے اعتراض پر امین نے یہ جواب دیا کہ میں نے اس روپیہ کا نام خزانہ بیت المال رکھ دیا ہے۔ سوال یہ ہے کہ وہ روپیہ جو قوم نے ایک خاص کام یعنی چاہ بنانے کے لئے جمع کیا تھا، اب اس امانتداری نے بلا رضامندی ورائے قوم کے خزانہ بیت المال بنالیا ہے۔ یہ فعل اس کا شرعاً درست ہے یا نہیں اور اس کا نام خزانہ بیت المال رکھنا حدیث سے ثابت ہے یا نہیں؟ (۲) اب وہ امین قرض روپیہ حیثیت داروں کو دیتا ہے غریب لوگوں کو نہیں دیتا، اور دیتا ہے تو کسی امیر کی ضمانت پر، اکثر تو غریبوں کو یہ جواب دیتا ہے کہ تم کو دے کر واپس کہاں سے لیں گے کیا شرعاً یہ درست ہے کہ خزانہ بیت المال جو عام چندہ ہے اس میں سوائے امیروں کے غریبوں کو قرض نہ دیا جائے؟ (۳) جو شخص روپیہ قرض لینے کی غرض سے چندہ دے اور پھر قرض بھی لے، تو یہ چندہ دینے والا مستحق ثواب ہے یا نہیں؟ مثلاً ایک شخص کچھ روپیہ قرض لیتا ہے۔ جب تک قرض لیا ہوا اور روپیہ ادا نہ ہو تب تک وہ چندہ دیتا ہے بعد کو بند کردیتا ہے۔ (۴) قوم امانت دار سے حساب روپیہ کا مانگتی ہے، اب وہ امین حساب پیش نہیں کرتا کیا شرعاً اس پر حساب پیش کرنا ضروری ہے یا نہیں؟ (۵) جو لوگ روپیہ قرض نہیں لیتے اور اس امانت دار کی رائے کے شریک نہیں ہوتے ان سے وہ امین یہ

کہتا ہے کہ تم اس بیت المال کے خلاف نہیں ہو بلکہ کلام پاک کے خلاف ہو، کیا خزانہ بیت المال کا یہ طریقہ ہے، اس صورت سے کلام پاک سے ثابت ہے؟ فقط

الجواب: یہ فعل اس کا حرام ہے اور اس کا یہ نام حدیث سے ثابت نہیں بلکہ شیطانی وسوسہ کی ایجاد ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ غرض یہ ساری کاروائی حرام ہے۔ اسے کلام اللہ کے خلاف کہنا شیطنت ہے۔ اور وہ جو قرض ادا ہونے تک چندہ دیتا ہے وہ معنی سود ہے۔ اور یہ شخص امانت دار نہیں غاصب ہے اور اس کے ذمہ تفہیم حساب لازم نہیں، بلکہ جس قدر جمع تھا سب کا واپس دینا اس پر فرض ہے اور اگر اس پر اس نے

If some profit was gained, it is forbidden (haram) for him; he should either return it to the contributors from whose money the profit was gained. This is better, otherwise, he should give the amount of profit as charity (sadaqah) to the poor. And Allah Almighty knows best.

Problem 293: From Calcutta city, 25 Sha'ban 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A bookseller came to my country and presented a copy of the Quran as an offering (nazrana), along with a few other books. After some time, it was discovered that the person who gave the offering is an employee at another person's shop and is not the owner of those books. He gave those books without his employer's permission. In this situation, what is mandatory for me? Should I return the books to that person or give them to the owner of the books? But in the latter case, there is a concern about defamation. And it is possible that he might have accounted for them in his salary. But what is the Islamic legal ruling for me?

Answer: Those books should not be kept with oneself in any case. Nor should they be given to the shop owner, as there is no certainty of usurpation (ghasb) or theft by the bookseller, and it is obligatory to assume the best about a Muslim's condition as much as possible. Instead, they should be returned to that same bookseller; if they truly belonged to him, then well and good, otherwise, by giving them back to him, one becomes free from liability. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Arabic Quote]: If the sub-usurper returns the usurped item to the original usurper, he is absolved from liability. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Explanation]: If the person who took the usurped item from the usurper returns it to the first usurper, then the liability (guarantee) is dropped from him. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 294: What do the scholars of religion say regarding this matter: In certain seasons, Zaid's house becomes a lodging place for people from every city and land. People come from far and wide and reside in the rooms of his house. Zaid hands over the room to whichever person stays in it, so they can live there, keep their goods and belongings, and protect them. Among those people, Amr also stayed in a dwelling, and Zaid handed over that dwelling to him according to the custom. As a well-wisher, Zaid informed Amr that hundreds of thousands of people come in this season, so

look after your belongings well. Despite this information, one day Amr went out leaving that dwelling alone without a lock. When he returned, his belongings...

---

1 Durr-e-Mukhtar, Book of Usurpation, Mujtabai Press, Delhi, 2/207

यदि कुछ लाभ प्राप्त किया हो तो वह उस पर हराम है; या तो वह उन्हें चंदा देने वालों को वापस कर दे जिनके रुपयों से लाभ प्राप्त किया है। और यही बेहतर है, वरना जितना लाभ लिया है उसे गरीबों में सदक़ा (दान) कर दे। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला २९३: कलकत्ता शहर से, २५ शाबान १३३७ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: एक पुस्तक विक्रेता ने मेरे मुल्क में आकर नज़राने के तौर पर कलाम-ए-इलाही (क़ुरआन) की एक जिल्द और कुछ अन्य पुस्तकें पेश कीं। कुछ समय बाद पता चला कि जिसने नज़राना दिया है वह एक दूसरे व्यक्ति की दुकान पर कर्मचारी है और उन पुस्तकों का मालिक नहीं है। उसने बिना अपने मालिक की अनुमति के वे पुस्तकें दी हैं। इस सूरत में मुझ पर क्या अनिवार्य है? पुस्तकें उस व्यक्ति को वापस कर दूँ या पुस्तकों के मालिक को दे दूँ? लेकिन इस सूरत में रुसवाई (बदनामी) का अंदेशा है। और संभव है कि उसने अपनी तनख्वाह में उनका हिसाब कर लिया हो। लेकिन मेरे लिए शरीअत का क्या हुक्म है?

जवाब: वे पुस्तकें अपने पास न रखी जाएँ किसी भी सूरत में। न ही दुकान के मालिक को दी जाएँ क्योंकि पुस्तक विक्रेता द्वारा हड़पने (ग़सब) या चोरी का यकीन नहीं हुआ, और जहाँ तक मुमकिन हो मुसलमान के हाल को बेहतरी पर महमूल करना (अच्छा सोचना) वाजिब है। बल्कि उसी पुस्तक विक्रेता को वापस कर दी जाएँ कि अगर वास्तव में उसकी थीं तो ठीक, वरना उसे देने से वह ज़िम्मेदारी से बरी हो गया। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

[अरबी उद्धरण]: यदि ग़सब करने वाले से ग़सब करने वाले ने ग़सब की हुई चीज़ पहले ग़सब करने वाले को वापस कर दी, तो वह उसकी ज़िम्मेदारी से बरी हो जाएगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उर्दू व्याख्या]: ग़सब करने वाले से छीनने वाले ने ग़सब की हुई चीज़ पहले ग़सब करने वाले को वापस कर दी, तो उससे ज़मान (ज़िम्मेदारी) साक़ित (ख़त्म) हो जाएगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला २९४: दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: कुछ मौसमों में ज़ैद का मकान हर शहर और क्षेत्र के लोगों के ठहरने का स्थान होता है। दूर-दूर से लोग आते हैं और उसके मकान की कोठरियों में निवास करते हैं। जो व्यक्ति जिसमें ठहरता है, ज़ैद वह मकान उसे सुपुर्द कर देता है कि

वह उसमें रहे और अपना माल-ओ-अस्बाब रखे और उसकी हिफाज़त करे। इन्हीं लोगों में अम्र ने भी एक निवास में पड़ाव किया और दस्तूर के मुताबिक़ ज़ैद ने वह निवास उसके सुपुर्द कर दिया। और शुभचिंतक होने के नाते ज़ैद ने अम्र को आगाह कर दिया कि इस मौसम में लाखों लोग आते हैं, अपने माल की अच्छी निगरानी करो। इस सूचना के बावजूद एक दिन अम्र उस निवास को अकेला बिना ताला लगाए छोड़कर बाहर चला गया। जब वापस आया तो उसका माल...

---

१ दुर्रे मुख़्तार, किताबुल ग़सब, मतबा मुजतबाई देहली, २/ २०७

पेज ६९१ ऑफ़ ६९२

کچھ نفع حاصل کیا ہو تو وہ اس پر حرام ہے، یا تو انہیں اہل چندہ کو واپس دے جن کے روپے سے نفع حاصل کیا ہے۔ اور یہی بہتر ہے، ورنہ جتنا مال نفع لیا ہے فقراء پر تصدق کرے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۹۳: از کلکتہ شہر ۲۵ شعبان ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک کتب فروش نے میرے ملک میں آکے بطور نذرانہ کے ایک جلد کلام اللہ پیش کیا، اور چند کتب اور بھی، عرصہ کے بعد معلوم ہوا کہ جس نے نذرانہ دیا ہے وہ ایک دوسرے شخص کی دکان پر ملازم ہے۔ اور ان کتابوں کا وہ مالک نہیں ہے۔ بغیر حکم اپنے مالک کے وہ کتابیں دی ہیں، اس صورت کو ہم کو کیا لازم ہے۔ کتابوں کو اس شخص کو واپس کردوں یا مالک کتاب کو دے دوں، مگر اس صورت میں رسوائی کا خیال ہے۔ اور ممکن ہے کہ اپنی تنخواہ میں حساب کرلیا ہوں۔ مگر مجھے کیا حکم شرع ہے؟

الجواب: وہ کتابیں اپنے پاس نہ رکھی جائیں کیف و قیل۔ نہ مالک دکان کو دی جائیں کہ کتب فروش کے غصب یا سرقہ پر یقین نہ ہوا، اور مسلمان کا حال حتی الامکان صلاح پر حمل کرنا واجب، بلکہ اسی کتب فروش کو واپس کردی جائیں کہ اگر واقع میں اس کی تھیں فبہا، ورنہ اسے دینے سے بری الذمہ ہوگیا، درمختار میں ہے:

رد غاصب الغاصب المغصوب علی الغاصب الاول یبرا عن ضمانہ - واللہ تعالیٰ اعلم۔

غاصب سے غصب کرنے والے نے مغصوب کو پہلے غاصب پر واپس کردیا تو اس سے ضمان ساقط ہوجائیگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۹۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بعض موسم میں زید کا مکان قیام گاہ مردمان ہر شہر و دیار ہوتا ہے۔ دور دور سے لوگ آتے اور اس کے مکان کی کوٹھری میں اقامت کرتے ہیں، جو شخص جس میں ٹھہرتا ہے اسے زید وہ مکان سپرد کر دیتا ہے۔ کہ اس میں رہے اور اپنا مال و اسباب رکھے اور اس کی حفاظت کرے، انہیں لوگوں میں عمرو نے بھی ایک مسکن میں قیام کیا اور حسب دستور وہ مسکن زید نے اسے سپرد کردیا، اور بنظر خیر خواہ عمرو کو آگاہ کردیا کہ اس موسم میں لکھوکھا آدمی آتے ہیں، اپنے مال کی خوب نگرانی کرو، عمرو باوجود اس اطلاع کے ایک دن اس مسکن کو تنہا بے قفل چھوڑ کر باہر گیا، جب آیا اس کا مال...

---

1 درمختار کتاب الغصب مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۷

Volume 19 Fatawa Razawiyya

Question: It was stolen. In this situation, according to Sharia, can Amr take compensation from Zaid or not?

The Answer: According to Sharia, as long as sufficient proof of theft against a person is not reached, a judgment based on unseen suspicion is not permissible, especially when Zaid was not responsible for its protection. And in such a public gathering and with Amr's own carelessness, in this situation, Amr certainly has no claim against Zaid. Demanding compensation from him is a clear violation of Sharia. And Allah the Almighty knows best.

Note: The nineteenth volume ended with the Book of Usurpation (Kitab al-Ghasab), The twentieth volume will begin with the Book of Pre-emption (Kitab al-Shufa'ah).

जिल्द 19 फतावा रज़विया

प्रश्न: चोरी हो गई थी, इस सूरत में शरीयत के अनुसार अमर ज़ैद से हर्जाना ले सकता है या नहीं?

उत्तर: शरीयत के अनुसार जब तक किसी व्यक्ति पर चोरी का पर्याप्त प्रमाण न मिल जाए, उस पर बिना देखे (संदेह पर) हुक्म लागू करना जायज़ नहीं, विशेषकर जबकि इसकी सुरक्षा की ज़िम्मेदारी भी ज़ैद पर न थी। और ऐसे सार्वजनिक समारोह में और इसमें स्वयं अमर की यह लापरवाही, अतः इस सूरत में अमर का ज़ैद पर कोई दावा नहीं बनता। और उससे हर्जाने की मांग करना शरीयत का स्पष्ट विरोध है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

नोट: उन्नीसवीं जिल्द 'किताबुल ग़सब' पर समाप्त हुई, बीसवीं जिल्द का आरंभ 'किताबुश शुफअह' से होगा।

چوری ہو گیا تھا اس صورت میں شرعاً عمر و زید سے تاوان لے سکتا ہے یا نہیں؟

الجواب: شرعاً جب تک کسی شخص پر سرقہ کا ثبوت کافی نہ پہنچے اس پر نادیدہ حکم روا نہیں، خصوصاً جبکہ اس کی حفاظت بھی ذمہ زید نہ تھی، اور ایسا مجمع عام اور اس میں خود عمرو کی یہ بے احتیاطی پس اس صورت میں ہرگز عمرو کو زید پر دعویٰ نہیں پہنچتا۔ اور اس سے مطالبہ تاوان صریح مخالفت شرع ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

نوٹ: انیسویں جلد کتاب الغصب پر ختم ہوئی، بیسویں جلد کا آغاز کتاب الشفعہ سے ہوگا